

ગૂજરાતનું પાટનગર

અમદાવાદ

ગૂજરાત સાહિત્ય સભાની
પચીસીના મહોત્સવનો સ્મારક-ગ્રંથ
કુલ ૧૦૩ ચિત્રો સાથે

લેખક
રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બી.એ.

પ્રકાશક

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ

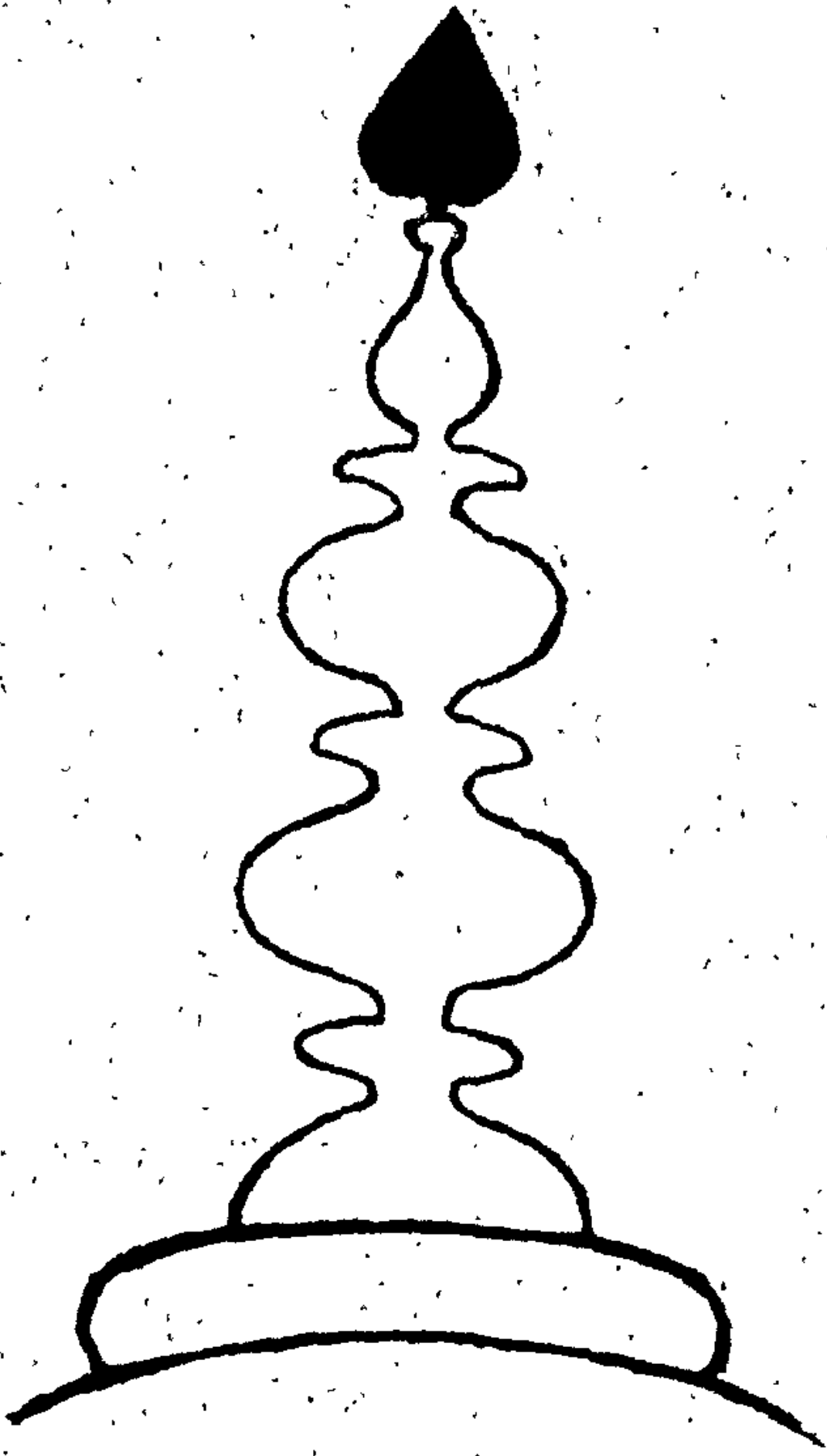
વિ.સં. ૧૯૮૫

કીમ્બુ ૩૧.

ઇ.સ. ૧૯૨૯

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

954.75
જોડેર
(ગુજ)

૨૪૨૨૬

આ પુસ્તકની મુદ્રણરચના કરનાર તથા શરૂઆતનાં ચાર પાનાં, અંદરનાં ચિત્રો અને પુરું છાપનાર બચુભાઈ રાવત કુમાર મિન્ડરી, ૨૭૦૭ રાયપુર, અમદાવાદ.

આ ગ્રંથનાં પહેલાં ચાર પૃષ્ઠો સિવાયનાં બધાં પૃષ્ઠો
આદિત્ય મુદ્રાલય : રાયપુર : અમદાવાદમાં
□ □ ગજનન વિશ્વનાથ પાઠકે છાપ્યાં છે. □ □

પ્રકાશક : કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ, પ્રમુખ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ.
પહેલી આવૃત્તિ : મત ૧૦૦૦. આ આવૃત્તિના સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન.

દીવાન મોતીલાલ લાલભાઈ
(કચ્છના માણ દીવાન—અમદાવાદ યુનિસીયાલીટીના માણ પ્રમુખ)

કૈલાસવાસી તીર્થસ્વરૂપ વડિલ
શ્રી મોતીલાલ લાલભાઈ

અમદાવાદની હાલની સ્થિતિના પ્રેમભાષુમાં એની શક્તિમાં
રહેલું મોટામાં મોટું પદ એણે આપને આપ્યું એ અમદાવાદનો
અને આપનો સંબંધ; આપના દૌહિત્ર તરીકે આપના
સંસ્કારની છાયામાં ઉછરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થયો એ
આપનો ને મારો સંબંધ; સંબંધની એ પવિત્ર સાંકળના
છેડાને અમદાવાદના ઇતિહાસના પ્રબંધની આ નાની
કડીથી જોડીને આ ગ્રંથ આપનાં ચરણોમાં
અર્પણ કરું છું.

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવનાના ત્રણ જ હેતુ છે. એક ગ્રંથની ગોઠવણી અને પદ્ધતિની સમજુતી આપવી; બીજું લેખકની ખામીઓ માટે લેખકે વાંચનારની ક્ષમા માંગવી, અને ત્રીજું ગ્રંથમાં દરેક જાતની સહાય કરનારનો આભાર માનવો.

શોખના વિષય તરીકે ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસનો સાધારણ અભ્યાસ અનુકૂળતા પ્રમાણે હું કરતો હતો. એવામાં ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ પોતાનો રજત મહોત્સવ ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. અમદાવાદને ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર બનાવવામાં સભાએ યોગ્ય મહેનત કરેલી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને અમદાવાદનો ઇતિહાસ રજતસ્મારક તરીકે બહાર પાડવો એમ એણે નક્કી કર્યું. સભાએ મને એ કામ માટે નિયોજ્યો. એનું આ પરિણામ છે.

ઇતિહાસ એટલે વસ્તુના શરીરનું સ્થૂલ વર્ણન કે બનાવોની નામાવલી નહિ, પણ એ વસ્તુના શરીર ઉપરાંત હૃદય વગેરે સૂક્ષ્મ વાતો અને શરીર ઉપરના અલંકાર વગેરે એના જીવનના સર્વસ્વનું જીવતું વર્ણન એ હવે જાણીતી વાત છે. જે જે અંગોથી વસ્તુનું આખું ચે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ જીવન બંધાયું હોય છે એ સર્વનું વર્ણન એ ઇતિહાસ. આટલી વાત ટુંકામાં ધ્યાનમાં રાખી આ ગ્રંથ શરૂ કર્યો છે. ઇતિહાસમાં કેવળ સૂકું નીચોવી કાઢેલું સત્ય જ હોય બીજું કંઈ નહિ, એ માન્યતા પણ ખરી છતાં અધૂરી છે. શુદ્ધ સત્ય સાથે કવિતા ને સુતર્કથી યોજેલો અને પ્રતિપાદન કરેલો તત્ત્વાર્થ મળે તો જ ઇતિહાસ સંપૂર્ણ થાય.

આ ગ્રંથમાં શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં અમદાવાદનો પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે. એના જીવન, શણગાર વગેરેનું વર્ણન જૂઠાં જૂઠાં પ્રકરણોમાં કરેલું છે. સિક્કા, ઉઘાનો, વહીવટ, પરાં, મ્યુનિ-સીપાલીટી, કેળવણી, આરોગ્ય અને શરીરવિકાસ વગેરે માટે જૂઠાં પ્રકરણો છે. અમદાવાદમાં થએલા મહાપુરુષોનાં વર્ણન છેવટના ભાગમાં કર્યા છે. વિસ્તાર વધી જવાથી એમાં મુદ્દાની ટુંકી વાત જણાવી બાકીનું ઘણું છોડી દીધું છે. એમાં પણ ઐતિહાસિક બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. લેખકની હકીકત તો બધે મળી શકે છે એટલે એનું વર્ણન છેક ટુંકામાં કર્યું છે.

છુટક વિષયોનાં પ્રકરણો બાજુએ રાખતાં, પ્રકરણોના ચાર મોટા સમૂહો

ગણી શકાય. પહેલો ઇતિહાસનો શરૂઆતમાં જ આવે છે; બીજો સ્થાપત્યનો; ત્રીજો વેપારનો, અને ચોથો જોવા લાયક સ્થળોનો. આ છેલ્લા ત્રણ વિષયોમાં લંબાણ કરવાની અગત્ય જણાઈ છે. આજે અમદાવાદનું મહત્ત્વ એના સ્થાપત્ય અને વેપારથી છે. યૂરોપાદિથી સ્થાપત્યને લીધે લોક અમદાવાદ જોવા આવે છે. સ્થાપત્યમાં બાંધણીનું વર્ણન, અને જોવા લાયક સ્થળોમાં બાંધણી સાથે ઐતિહાસિક બાબતો હોવાથી એ બે સમૂહોને જૂદા રાખ્યા છે. જોવા લાયક સ્થળોનાં વર્ણનમાં હોપ અને ડૉ. બર્નેસ વગેરે પહેલાંના લેખકો સાથે જ્યાં જ્યાં મતભેદ જણાય ત્યાં ચર્ચા કરેલી છે. વેપારને લીધે અમદાવાદમાં અમદાવાદપણું છે. એટલે એમાં લંબાણ કર્યા વગર ચાલે નહિ. બાદશાહી ગયા પછી અમદાવાદનો ઇતિહાસ તે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપારનો જ ઇતિહાસ છે, એટલે એમાં કરેલું લંબાણ અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. આ લંબાણ કેવળ સ્થપતિ કે વેપારી માટે કર્યું નથી. એટલે લંબાણ છતાં સ્થાપત્ય અને વેપારનાં પ્રકરણો સામાન્ય વાંચનારની દૃષ્ટિએ લખ્યાં છે. સ્થપતિ કે વેપારીને એ પ્રાકૃત લાગશે, પણ એમ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. દરેક નાના મોટા વિષયમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ અમદાવાદની કાંઈ વિશેષતા હોય તો તે બતાવવા ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એવું બતાવતાં ચર્ચામાં લંબાણ થાય તો તે દોષ વહેરી લઈ તે પણ લંબાણ કર્યું છે. લાલા લજપતરાય કહે છે તેમ કમનશીબ દેશને પારકાનાં પ્રમાણપત્રોની જરૂર પડે. પરતંત્રતાને લીધે થએલી આપણી નબળા મનોદશાને લીધે આપણા દેશને આપણે નિર્માલ્ય માનતા થયા છીએ. એ માટે પારકાનાં પ્રમાણપત્રો યોગ્ય લાગે ત્યાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાં લીધેલા આધારો પાનાની નીચેનાં ટિપ્પણોમાં આપ્યા છે. આમાં મારું કાંઈ નવું નથી. અનેક ગ્રંથકારોએ જે મહેનત કરેલી છે તેનો માત્ર મેં ઉપયોગ જ કર્યો છે, ફારસી અરબીનું અને આસપાસના પ્રાંતોની ભાષાનું અજ્ઞાન વગેરે બીજી અનેક હરકતો ઇતિહાસ સંશોધનના કાર્યમાં નડે છે તે જાણીતી વાત છે. તરજૂમા ઉપર આધાર રાખતાં ખામીઓ રહે છે, આવી હરકતોને લીધે અનેક ઊણપો આ ગ્રંથમાં રહી ગઈ છે, તે માટે ઉદાર વાંચનાર ક્ષમા આપશે, અને ભૂલ તરફ ધ્યાન દોરી સુધારવાની તક આપશે એવી આશા છે. મુસલમાન નામો તથા હકીકતમાં ફારસી અરબીના અજ્ઞાનને લીધે કાંઈ ભૂલ રહી હોય તો મુસલમાન ભાઈઓ માફ કરશે અને મને ભૂલ બતાવશે તો ઉપકાર થશે. મહારાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યના સારા અંશો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ

ધણા છે, પરંતુ અમદાવાદની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ સાધનોથી મને જે લાગ્યું તે લખ્યું છે. હાલની રાષ્ટ્રીય ભાષ્યારાની દૃષ્ટિએ એ વર્ણન ભૂતકાળની ઐતિહાસિક ચર્ચા માત્ર જેવું સુચ વાંચનાર ગણી લેશે એવી આશા રાખું છું. શહેરના ભાગોતું સંપૂર્ણ વર્ણન તો ઘેરે ઘેર ફરી મેળવીએ તો જ થાય. એમાં ખતરું કયાં છતાં ઘણું રહી ગયું છે. તે માટે જેને જે કાંઈ સૂચના કરવાનું હોય તેને તેમ કરવા હું વિનંતિ કરું છું. ભાષા અને જોડણીની ખામી પણ જણાશે. મુદ્ર તપાસવામાં પડેલી કેટલીક હરકતોને લીધે જોડણીમાં ફેર પણ જણાશે. એવી ઘણી ખામીઓ વાંચનાર માફ કરશે એવી આશા રાખું છું. એમ છતાં યે અમદાવાદને માટે રસ ઉત્પન્ન થાય એવું કાંઈ થોડું પણ આમાં મળે તો એનો યશ મને નથી; પરંતુ મને આ કાર્ય માટે ફરમાશ કરનાર સાહિત્ય સભા જેવી સંસ્થાના સંભાવના ગુણને જ છે.

મુસલમાની તવારીખોમાં શંકા પડતાં મને મૌલવી અબુઝફર નદવી સાહેબે મદદ કરી છે. કેટલુંક ફારસી લખાણ વાંચી આપણામાં તથા મહાપુરુષોની હકીકત મેળવવામાં મુનશી અબ્દુલ મજીદે મદદ કરી છે; અને કેટલાંક સ્થળોની તપાસમાં શેખ શાહબુદ્દીને મદદ કરી છે. એ સર્વેનો હું આભાર માનું છું. જૈન ગ્રંથોની હકીકતો માટે ગ્રંથો વગેરેની સગવડ આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી અને પંડિત સુખલાલજીએ આપી હતી તેમનો પણ આભાર માનું છે. જે જે ગ્રંથોના આધાર લીધા છે તેમના વિદ્વાન લેખકોના આભાર તો માનવા જ જોઈએ. પરંતુ ખાસ કરીને હોપ અને ફરગ્યુસનના પુસ્તકના સંપાદકના તથા આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકના આભાર ખાસ માનું છું. એ ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી હકીકત ઉપરાંત કેટલાંક ચિત્રો પણ લીધાં છે. મુસાફર થેવેનો અને મેન્ડેલ્સોનનાં ચિત્રો પ્રો. કામીસેરીએ આપ્યાં છે. ઝવેરી શાંતિદાસનું તથા શેઠ હઠીસિંહનું ચિત્ર ઝવેરી સારાભાઈ લાલચંદે લેવા દીધું છે. જુમામરજીદનું મીનારાવાળું ચિત્ર જેમ્સ ફેર્ગ્યુસન અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ખંડચિત્ર ઉપરથી રા. લાલશંકર ભટ્ટે તૈયાર કરેલું એમાં અસલના ઊડી ગયેલા મીનારા રા. ગજનન પાઠકે તૈયાર કરી આપ્યા છે. આ સર્વેનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ભદ્રની કેટલીક જૂની હકીકત માટે અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રીયુત માવલંકરનો અને કેટલાંક ચિત્રો માટે ઇન્ડીઅન આર્ટ જર્નલના તંત્રીનો પણ આભાર માનું છું.

પરંતુ પુસ્તકના શણગારની ખાખતમાં મારે ખાસ આભાર તો કુમાર

કાર્યાલય, એના ભાવનાથી ભરેલા તંત્રી શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ અને મંત્રી રા. ખચુભાઈનો માનવાનો છે. ચિત્રોનો મોટો ભાગ કુમારના સૌજન્યથી મળ્યો છે. પરંતુ આ ગ્રંથને માટે ખાસ તૈયાર કરેલાં ચિત્રોમાં પણ રા. રાવળે ઘણો જ શ્રમ લીધો છે. કેવું ચિત્ર લેવું, ક્યાંથી લેવું, એની છબી પાડવી, ઘોવી, બગડે તો ફરી પાડવી, એ બધું કરી એનો ખલોક કરવો વગેરે કામ, અને આખાં પુસ્તકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી શણગાર સંપૂર્ણ ભાવથી બનાવવા, એ સધળું તો જડ છાપખાનું ન કરી શકે. દેશની કલા પ્રત્યે અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે જેને પ્રેમ ઉભરાતો હોય તે જ કરે. રા. રવિભાઈ અને કુમાર કાર્યાલયે આ કાર્ય કર્યું છે. ઘણા નકશા મેળવીને તૈયાર કરેલા નકશાને રા. રવિશંકરે જ ઘાટીલો કરી આપ્યો છે. અમદાવાદનો વિકાસ બતાવતી ચિત્રમાળા પુંઠા ઉપર છાપેલી છે. આશાવલના જૈન મંદિરથી શરૂ થઈ વચ્ચે મસ્જિદ સુધી અને મસ્જિદથી હાલની મીલ સુધીમાં અનેક બાંધણીના આકારો બતાવ્યા છે. દરેક પ્રકરણ ઉપર અમદાવાદની જૂદી જૂદી તેર ચૌદ જાળીઓ મુકી છે. એ જાળીઓને ચિત્રોની અનુક્રમણિકામાં ગણી નથી. પ્રકરણની નીચેના શણગાર પણ અમદાવાદના જ છે. એમાંના કેટલાક રા. રાવળે કલ્પિત કરેલા છે. આખું પુસ્તક સુંદર રીતે તૈયાર કરવામાં સાહિત્ય સભાના ઉપપ્રમુખ ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રેરેલો ઉત્સાહ એ અગત્યની વાત છે.

આ પુસ્તકને એમના સંસ્કારી પ્રેસમાં વેળાસર છાપી આપવામાં રા. ગજનન પાઠકે ઘણો શ્રમ લીધો છે. એના અલંકાર બરોબર ગોઠવાય એ માટે એમણે કાળજી રાખી છે. એમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. પ્રુફ તપાસવામાં ઘણી હરકતો પડી છે, છતાં ત્રણ ગૃહસ્થોએ એ કાર્યમાં જે જે મદદ કરી છે એ માટે એમનો આભાર માનું છું. નકશો જે જે નકશાના આધારે બનાવ્યો છે તે ગ્રંથકારોનો આભાર માનું છું. પુરાતન અમદાવાદનો નકશો આપવા વિચાર હતો, પણ પાછળથી પડેલી ઉતાવળથી અને વાયદા ન પાળવાની આપણા કારીગરોની ટેવથી ઉત્પન્ન થયેલી નિરાશાને લીધે આપી શકાયો નથી. અંતમાં ગૂજરાતના પાટનગર માટે દરેકને રસ ઉત્પન્ન થાય એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અનુક્રમણિકા.

- પ્રકરણ ૧ હું:—ભૂમિની પ્રાચીનતા અને સાબરમતી નદી. ... ૧—૬
શ્વેત્રદેશ-સાબરમતી કે શ્વેત્રમતી-સાબરમતી માહાત્મ્ય.
- પ્રકરણ ૨ જી:—આશાવલ અગર કર્ણાવતી. ... ૧૦—૨૨
આશોલીલ-આશોવલ અને કર્ણાવતી એકજ છે-આશાવલની પ્રાચીનતા અને મહત્તા-આશાવલનો સ્થલનિર્ણય-અસારવાનો ભ્રમ-આશાવલ જમાલપુર બહાર કેલીકે મીલ આગળ હોવાનો સંભવ.
- પ્રકરણ ૩ જી:—અમદાવાદ વસ્તુ. ... ૨૩—૩૨
આશાવલ અને અહમદશાહ-અમદાવાદની જૂદી જૂદી સાલો-જ્યોતિષ અને અમદાવાદ-આશોલીલ અને એની પુત્રી તેજની વાત-અમદાવાદ શી રીતે વસ્તું.
- પ્રકરણ ૪ થું:—સાબરમતીનો પ્રવાહ અને માણેકનાથ. ... ૩૩—૪૧
માણેકનાથ બાવાની વાત-માણેકનાથ અને માણેકેશ્વર-સાબરમતીનો પ્રવાહ શહેરમાં હોવાનો સંભવ નથી-પ્રવાહ બદલ્યો નથી તેનાં કારણ-માણેક નદી.
- પ્રકરણ ૫ મું:—અમદાવાદનો કોટ. ... ૪૨—૫૧
કોટ બંધાયાની જૂદી જૂદી સાલ-પ્રથમ ભદ્રનો કિલ્લો બંધાયો-કોટ નહિ પણ કિલ્લો અહમદશાહે બાંધ્યો તે માટે જ્યોતિષનો આધાર-બહારનો કોટ મહમૂદ બેગડાએ જ બાંધ્યો-અહમદશાહે નથી બાંધ્યો તેનાં કારણો-મીરાતે અહમદનો ભ્રમ-કોટનું સ્વરૂપ-કોટની મરામતિ-દરવાજા.
- પ્રકરણ ૬ હું:—કવિ હુલ્લી શીરાઝીએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન. પર—૫૯
હુલ્લી શીરાઝીનું વર્ણન-ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં થયેલું જૈનરાસનું વર્ણન-અમદાવાદનાં જૂદી જૂદી રીતે લખાતાં નામ.
- પ્રકરણ ૭ મું:—સ્વતાંત્ર બાદશાહીનું પાટનગર.... ૬૦—૭૦
અહમદશાહ અને શહેરનો વસવાટ-કુતુબુદ્દીનનો સમય-મહમૂદ બેગડાનો સમય-રાજધાની ચાંપાનેર ગઈ-મુહાકિઝખાં-હુમાયૂં અને અમદાવાદ-પાછળના સુલતાનો-ઈતમાદખાં અને ચંગીસખાં-અકબરની પહેલી ચઢાઈ-અકબરની બીજી ચઢાઈ-અકબર અને અમદાવાદ.
- પ્રકરણ ૮ મું:—મોગલ સામ્રાજ્યનું એક મહાન શહેર. ... ૭૧—૭૫
અકબરના સુબા-મુઝફ્ફર ત્રીજાએ અમદાવાદ લીધું-મીરજા અબદૂર-રહીમખાં અને બાગેશ્વર-મુઝફ્ફર હુસેન મીરજા-

પ્રકરણ ૯ મું:—અહમદાબાદ કે ગદાબાદ ! ... ૭૬—૮૨
 બહાદુરનો બળવો—જહાંગીર અમદાવાદમાં આવે છે—જહાંગીર અમદાવાદ
 છાડી મહીના પછી ફરી આવે છે—અમદાવાદમાં પ્લેગ અને જહાંગીરની
 માંદગી—જહાંગીરે કરેલી અમદાવાદની નિંદા—કચ્છના રાવ અમદાવાદમાં—
 જહાંગીરે ભોગવેલો આનંદ—અમદાવાદ અને જહાંગીરનું કુટુંબ—શાહી-
 બાગ બંધાવો—શાહજહાંનો બળવો—ઇંગ્લેન્ડ અને અમદાવાદ—જહાંગીરે
 પહેલા જેમ્સને લખેલા પત્રો—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને અમદાવાદ.

પ્રકરણ ૧૦ મું:—અમદાબાદ અને મોગલ સામ્રાજ્ય. ... ૮૩—૮૯
 શાહજહાં બાદશાહ—આગ્રે જતાં અમદાવાદમાં પડાવ—સૈફખાં—સત્યા-
 શીઓ કાળ—આઝમખાં—ઐરંગઝેબસુબો—બે ધાર્મિક હુલ્લડો—ચિંતા-
 મણનું દેવળ—મુરાદ અમદાવાદમાં ગાદીએ બેસી બાદશાહ થાય છે—
 મુરાદને અમદાવાદે કરેલી મદદ.

પ્રકરણ ૧૧ મું:—ઐરંગઝેબ બાદશાહનો સમય. ... ૧૦૦—૧૧૦
 દારા શીકોહ અને અમદાવાદ—બાદશાહી ફરમાન—ઐરંગઝેબના સુબા-
 ફકાળ અને હુલ્લડ—રેલ-ઇ. સ. ૧૬૮૪ નો બીજો મોટો ફકાળ—હુલ્લડ
 —સુન્નતખાં—દુર્ગાદાસ રાઠોડ—બાલાજી વિશ્વનાથની ચઢાઈ—અમદાવાદનો
 ગભરાટ.

પ્રકરણ ૧૨ મું:—ગૂજરાતનું પાટનગર ઉદ્દેશ શહેરે સુઆઝમ. ... ૧૧૧—૧૨૨
 બાદશાહી સમયનું અમદાવાદ—ફારસી ગ્રંથનાં વર્ણનો—બારબોસાનું
 વર્ણન—જહાંગીરના સમય સુધી હિંદમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સુંદર
 નગર—અબુલફઝનું વર્ણન—મોગલાઈનું અમદાવાદ—યૂરોપીય મુસા-
 ફરોનાં વર્ણન—મેન્ડેસ્સલો—થેવેનો અને ટેવરનીઅર—

પ્રકરણ ૧૩ મું:—અર્ધી સદીની અવ્યવસ્થા. ... ૧૧૩—૧૪૪
 શુક્રવારનું હુલ્લડ—હોળીનું તોફાન અને મોટું હુલ્લડ—રેલ—આંટનો સદો—
 હિંદુમુસલમાનનું હુલ્લડ—અનોપસિંહ ભંડારી અને કપુરચંદ શેઠ—
 અમદાવાદ આગળ લઢાઈ—સુન્નતખાં અને ઈબ્રાહિમકુલીખાં—અલરામ-
 કુલીનો શલોકો—બાહરાવ પેશ્વા અમદાવાદમાં—સંવત ૧૮૦૩નો ફકાળ—
 રઘુનાથરાવ પેશ્વા અને અમદાવાદ—લોકની સમયસૂચકતા—જવાંમદખાં
 બાબીનો બચાવ—અમદાવાદ મરેઠાના હાથમાં—મોમીનખાં બીજો ફરી
 સર કરે છે—મરેઠાઓની ચઢાઈ—શંભુરામનો ઘેરો—અમદાવાદ સંપૂર્ણ
 મરેઠા સત્તામાં.

પ્રકરણ ૧૪ મું:—અમદાવાદ—બરેબરું ગદાબાદ. ... ૧૪૫—૧૫૭
 પેશ્વાના સુબા—જનરલ ગોરાડ અને અમદાવાદ—રોલુકર સુબો—લાલા

હરખચંદ-શિવારામ ગારદી-ગાયકવાડે અમદાવાદ લીધું-અમદાવાદનો
ઘનરો-કાકાસાહેબ સુખાનો સારો અમલ-અગણોતરો કાળ-ભાટ અને
ચાડીઆ-ગાંધીઓ ચાડીઓ-ઓંતીઓ ચાડીઓ.

પ્રકરણ ૧૫ મું:-મરેઠા સમયનું અમદાવાદ. ... ૧૫૮-૧૬૭
મરેઠા અને મુસલમાનો-ઘનરાની રીત-મરેઠા રાજ્યની અસર-રિવાજ-
શેલુકરના વખતમાં સ્થિતિ-૧૭૮૧ માં જેમ્સ ફ્રેન્સિસ જોન્સની સ્થિતિ-
મીરાતે અહમદીના સમયની (૧૭૬૨ પછી) સ્થિતિ-મરેઠા સમયના
અંતમાં સ્થિતિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું:-અંગ્રેજી રાજ્યની એક સદી. (ઈ. સ. ૧૮૧૮થી ૧૯૧૮) ૧૬૮-૧૭૮
અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆત-૧૮૫૭ નો બળવો-ઈ. સ. ૧૮૬૮ ની રેલ-
૧૮૭૫ ની રેલ-મોટી આગ-ઓગણીસમી સદીનું છેલ્લું પાદ-રાજદ્વારી
વાતાવરણ.

પ્રકરણ ૧૭ મું:-છેલ્લો દસકો: (ઈ. સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૮) ... ૧૭૬-૧૮૫
જગતનું મહા યુદ્ધ અને તેની અસર-રાજકીય પરિવર્તન-ખાંધકામ અને
મોંઘવારી-૧૯૧૯ ના યુદ્ધ વિરામ પછીની સ્થિતિ-૧૯૧૯ ના એપ્રિલનું
તોફાન-ગાંધીજીનો નિવાસ-ગાંધીજીની અસર-વેપારની મોટી તેજ અને
મંદી-છેલ્લી મોટી રેલ.

પ્રકરણ ૧૮ મું:-વહીવટ. ... ૨૮૬-૨૯૮
બાદશાહી અને મોગલ સમયનાં વહીવટનાં ખાતાં-મરેઠા સમયનો
વહીવટ-હાલની સ્થિતિ.

પ્રકરણ ૧૯ મું:-અમદાવાદની ટંકશાળ અને સિક્કા. ... ૧૯૯-૨૦૭
ડૉ. ટેલરનો મત-ટંકશાળના નામ વગરના સિક્કા અમદાવાદના-મહમૂદ
બેગડાના સિક્કા-સિક્કાનાં લખાણ-અકબરના સિક્કા-કેટલાક ખાસ
સિક્કાનું વર્ણન.

પ્રકરણ ૨૦ મું:-અમદાવાદનાં પરાં. ... ૨૦૮-૨૨૬
પરાંની સંખ્યા-શહેર અને પરાં-એક જ નામનાં પરાં શહેરમાં અને
શહેર બહાર-ભૂતા પરાં-પરાંનાં વર્ણન-આશાવલ પરા તરીકે-કેટલાંક
પરાંના સ્થળનિર્ણય-હાલનાં પરાં.

પ્રકરણ ૨૧ મું:-અમદાવાદનાં ઉદ્યાનો. ... ૨૩૦-૨૫૨
બગીચાનું વર્ણન-બાગે નગીના-શાહવાડી-બાગે શીરદોશ-બાગે શાખાં-
હરડેબાગ-ફરમાનવાડી-બાગેફતહ-જીતબાગ-ગુલાબબાગ-બાગે તોત-
રસ્તમબાગ-શાહીબાગ-અસલ શાહીબાગનો સ્થળનિર્ણય-રસ્તમબાગનો
સ્થળનિર્ણય-ગુલાબબાગનો સ્થળનિર્ણય-અઠારમી સદીમાં બાગની

સ્થિતિ-શેતુરખાગ-મુસાફરોનાં વર્ણન-જેમસ કોબર્સનું વર્ણન-હાસનો
શાહીખાગ-ખાગનો વહીવટ.

પ્રકરણ ૨૨ મું:-અમદાવાદનું સ્થાપત્ય. ... ૨૫૩—૨૬૬

ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય અને સ્થપતિ-ગૂજરાતી સ્થાપત્ય અને મુસલમાનો-
અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ-સ્થાપત્ય ઉપર હિંદુ, જૈન,
અને મુસલમાન ધર્મની અસર-ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની
વિશેષતા-વિરોધી તત્વોનો મેળ-હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય-હિંદુ
સ્થાપત્યની મુસલમાની ખાંધણી ઉપર અસર-અમદાવાદનું સ્થાપત્ય
હિંદુ છે-અમદાવાદનું સ્થાપત્ય અને પરદેશીઓ-દિલ્લી આગ્રાનાં
સ્થાપત્યનાં ખીજ અમદાવાદમાં.

પ્રકરણ ૨૩ મું:-અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતાઓ. ... ૨૬૭—૨૮૭

પ્રકાશ લાવવાની રીત-ફરગ્યુસનનો મત-ખાંધણીમાં વૈવિધ્ય-જાળીઓ-
ગોખ અને ઝરખા-મીનારા મીનારાની ખાંધણી-હાથતા મીનારા-
મોનિયર વિલિયમ્સનો અનુભવ-હેનરી કઝીન્સનો અનુભવ-ખધી મરજી-
દોના મીનારા હાથતા હતા.

પ્રકરણ ૨૪ મું:-અમદાવાદનું સ્થાપત્ય: (મકાનોની રચના-ખાંધણીનો
ઘટિહાસ). ... ૨૮૮—૩૧૨

ખાંધકામની પ્રગતિ-મરજીદોનું ભોંયતળિયું-પ્લેન-વાવ-તળાવ-મહમૂદ
બેગડાના સમયનાં મકાનો-મોગલાઈનું સ્થાપત્ય-અમદાવાદના રોજ-
મોગલાઈ પછીનું અને મરેઠા સમયનું સ્થાપત્ય-અંગ્રેજી રાજ્યની
શરૂઆતનું સ્થાપત્ય-મંદિરો-અંગ્રેજી ખાંધણીનાં ઉત્તમ મકાનો-ખંગલા-
અમદાવાદની કમાનો-ધાંભલા-ધુમટ-દરિયાખાંતા ધુમટની ખાંધણી-
અમદાવાદનાં ઘર-ટાંકું-ઘરનાં દેવમંદિર-મૂર્તિવિધાન.

પ્રકરણ ૨૫ મું:-નગરરચના. ... ૩૧૩—૩૨૪

અમદાવાદ હિંદુ નગર રચના પ્રમાણે-ચાર મહામાર્ગ-ઉત્તર દક્ષિણનો
રસ્તો-રસ્તા કેમ બગડ્યા-માણેકચોકથી સારંગપુરનો સીધો રસ્તો-
એ રસ્તાનો નિર્ણય-શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના-પાટણની
નકલ-નવા રસ્તા-પોળો-પોળો અને નવી નગરરચનાને મુશ્કેલી-
હાથતા શિલ્પીઓ.

પ્રકરણ ૨૬ મું:-પુરાતન અમદાવાદ. ... ૩૨૫—૩૪૭

બાદશાહી અમદાવાદ-મોગલાઈનું અમદાવાદ-ચકલા-રસ્તા-પ્રાચીન
રસ્તાનાં નામ-૧૮૨૪ ની સર્વે પ્રમાણે ભાગ-પોળો-મુખ્ય પોળો અને
એમનું વર્ણન.

- પ્રકરણ ૨૭ મું:-આબોહવા આરોગ્ય. ... ૩૪૮—૩૬૩
સ્થળ-વરસાદ-હવા-પાણી-આરોગ્ય-અમદાવાદમાં પ્લેગ-મરણપ્રમાણ
હાલનું આરોગ્ય-દવાખાનાં-ઉપાય.
- પ્રકરણ ૨૮ મું:-શહેર સુધારણા (મ્યુનિસિપાલિટી). ... ૩૬૪—૩૮૨
પ્રાચીન શહેર સુધારણા-પાણીની શુદ્ધિ-કચરાનો નિકાલ-મ્યુનિસિ-
પાલિટીની ફરજ-હિંદમાં મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રગતિ-અમદાવાદ મ્યુનિસિ-
પાલિટીનો ઇતિહાસ-મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ-આવક-ખર્ચ.
- પ્રકરણ ૨૯ મું:-અમદાવાદનો જનસમાજ. ... ૩૮૩—૪૦૬
અમદાવાદી-એના ગુણાવગુણ-કુખેરપૂત-વસ્તીનો વિચાર-હાલના અને
જૂના રિવાજ-પહેરવેશ હાલનો અને પ્રાચીન-ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ-પંચ-
ગઈ સદીનું અમદાવાદ.
- પ્રકરણ ૩૦ મું:-કેળવણી. ... ૪૦૭—૪૨૯
કેળવણીની પ્રાચીન સંસ્થાઓ-ધૂળીઆ નીશાળો-ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધની
સ્થિતિ-ઉત્તરાર્ધની સ્થિતિ-ગૂજરાત કોલેજ-ટ્રેનિંગ કોલેજ-સંસ્કૃત
શાળાઓ-વિદ્યાપીઠ-અસહકાર અને કેળવણી-પુરાતત્વ મંદિર-સ્ત્રી
કેળવણી ગૂજરાત યુનિવર્સિટી-ધંધાળી કેળવણી-પુસ્તકાલય-છત્રાલય-
ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-ગઈ સદીનાં શરૂઆતનાં પત્રો અને
એમની ટીકાઓ-સામયિકો.
- પ્રકરણ ૩૧ મું:-શારીરિક વિકાસનાં સાધન. ... ૪૩૦—૪૩૮
રમતનો મહિમા-જૂની રમતો-ક્રીકેટ-અખાડા-કલખો-સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ
ગરબા-મેળા-ઉરસ.
- પ્રકરણ ૩૨ મું:-વેપાર-ઉદ્યોગ. (ઇતિહાસ) ... ૪૩૯—૪૬૨
અમદાવાદ વસ્યા પહેલાંની સ્થિતિ-ખાદશાહી સમયની સ્થિતિ-અમદા-
વાદનો વેપાર અમદાવાદીનો છે-વેપારી માર્ગો અને અમદાવાદનું
સ્થળ-અમદાવાદ અને પશ્ચિમના દેશોની પ્રગતિ-હરકતો-પરદેશીઓનાં
અમદાવાદના વેપાર માટે વર્ણનો-ખાદશાહી મોગલ વગેરે સમયની
સ્થિતિ-કરવેરા-ખ્રીટીશ સમય-રેલ્વે, સ્ટ્રો, મીલ-છેલ્લી મોટી તેજ, મંદી.
- પ્રકરણ ૩૩ મું:-વેપાર ઉદ્યોગ : ખજારો ... ૪૬૩—૪૮૩
નાણાંવટું-ખેંક-અમદાવાદમાં અમદાવાદના શરૂ-હુંડી અને આંટ-
આંટનો સ્ટ્રો-હુંડીઆમણ-ખીજાં ખજારો-કાપડ અને સુતર ખજાર-
સ્ટ્રો-સટ્ટાનાં ખજારો-શેરખજાર-અમદાવાદનું શેર ખજાર-શેરનો સ્ટ્રો.
- પ્રકરણ ૩૪ મું:-ઉદ્યોગો. ... ૪૮૪—૫૦૪
અમદાવાદના ઉદ્યોગ-કાપડ સુતરનો ઉદ્યોગ-રેંટીઆનું સુતર અને હાથ

વણાટનું કાપડ-મીઠા ઉઘોગ-એનો ઈતિહાસ-પહેલી મીઠા-ખીજ મીઠા
-મીઠા ઉઘોગને અમદાવાદની પ્રતિકૂળતા-અમદાવાદનો મીઠા ઉઘોગ
અમદાવાદનો જ છે-મીઠા એજન્ટ-મીઠા ઉઘોગની ખામીઓ-પ્રગતિવાળી
મીઠા-કેલીકે મીઠા.

પ્રકરણ ૩૫ મું:-ઉઘોગો (ચાલુ) (રેશમી કાપડ અને કિનખાખ વગેરે) ૫૦૫—૫૨૨.
રેશમી કાપડ અને અમદાવાદનું સ્થાન-રેશમનો ધંધો-કારીગરો-
મરાઠ-અતલસ વગેરે-કિનખાખ-અમદાવાદના કિનખાખની ખ્યાતિ-
ખનાવટ અને નતો-તારકસખનો ઉઘોગ-ગરમ કાપડ-ઘોઘાઈ-રંગાટી-
કામ-છીંટ-છીંટમાં ગૂજરાતની વિશેષતા-ખાંધણી અને એની વિશેષતા
ગદીચા.

પ્રકરણ ૩૬ મું:-ઉઘોગો (ચાલુ) પરચુરણ (ઉઘોગો)... ... ૫૨૩—૫૪૪
સોનીનો ઉઘોગ-વરખ-પીત્તળનું કામ-ત્રાંખું અને કાંસુ-કલાઈ-રસા-
ણીઆ-માટીનાં વાસણ-ખરાદી-મણિયાર-હાથીદાંતનું કામ-છીંપનું જડિત
કામ-લોખંડનો ઉઘોગ-લાકડકામ-મીઠી ચકુ અને સોમનાથ ભૂધર-
અમદાવાદની લાકડાની કેતરણીની સર્વોપરિતા-પરચુરણ ઉઘોગો-
એતી અને ફળફળાદિ-ઉઘોગો ઉપર રશિયાના પ્રીન્સ ઉથોરકીનો મત.

પ્રકરણ ૩૭ મું:-મહાજન. ૫૪૫—૫૬૨
મહાજનની સંસ્થા-પંચ બંધારણ-સત્તા-હાથનાં મહાજનો-મહાજનોની
ખાખતમાં અમદાવાદનું વિશિષ્ટ સ્થાન-શહેર મહાજનનો અભાવ-
મજૂર મહાજન-એનું કાર્ય-મજૂરોની સ્થિતિ અને કાર્યકુશળતા-પાંજરા
પોળ-પરવડી-નગરશેઠ.

પ્રકરણ ૩૮ મું:-નવું અને જૂનું-સિંહાવલોકન. ૫૬૩—૫૬૭

પ્રકરણ ૩૯ મું:-જેવાલાયક સ્થળો. (પંદરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ)... ૫૬૮—૫૮૭
ભદ્રનો કિલ્લો-ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ-અહમદશાહની મસ્જિદ
હૈબતખાની મસ્જિદ-સૈયદ આલમની મસ્જિદ-તુમા મસ્જિદ-એની
ખાંધણી અને સાદડીનું જૈન મંદિર-અહમદશાહનો રોજો-રાણીનો હજીરો
એમાંની કબર માટે ડૉ. બર્નેસના મતની ચર્ચા—

પ્રકરણ ૪૦ મું:-જેવાલાયક સ્થળો (ચાલુ) પંદરમી સદીની વચલી વીશી.

(૧૪૪૦ થી ૧૪૬૦)... ૫૮૮—૫૯૮

કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ-કાંકરિયા તળાવ-ઘટામંડળના મહેલ-એ તળાવની
વચ્ચે હોવાનો ભ્રમ-એનું ખરું સ્થળ-સારંગપુરની મસ્જિદ-એ કોની
તે માટે ડૉ. બર્નેસના મતની ચર્ચા-રાજપુરની મસ્જિદ-ડૉ. બર્નેસનો
મત-એ મસ્જિદની ખરી હકીકત-એના રોજમાં કોની કબર છે તે માટે

- પ્રકરણ ૨૭ મું:-આબોહવા આરોગ્ય. ... ૩૪૮—૩૬૩
સ્થળ-વરસાદ-હવા-પાણી-આરોગ્ય-અમદાવાદમાં પ્લેગ-મરણપ્રમાણ
હાલનું આરોગ્ય-દવાખાનાં-ઉપાય.
- પ્રકરણ ૨૮ મું:-શહેર સુધારણા (મ્યુનિસિપાલિટી). ... ૩૬૪—૩૮૨
પ્રાચીન શહેર સુધારણા-પાણીની શુદ્ધિ-કચરાનો નિકાલ-મ્યુનિસિ-
પાલિટીની ફરજ-હિંદમાં મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રગતિ-અમદાવાદ મ્યુનિસિ-
પાલિટીનો ઇતિહાસ-મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ-આવક-ખર્ચ.
- પ્રકરણ ૨૯ મું:-અમદાવાદનો જનસમાજ. ... ૩૮૩—૪૦૬
અમદાવાદી-એના ગુણવગુણ-કુબેરપૂત-વસ્તીનો વિચાર-હાલના અને
જૂના રિવાજ-પહેરવેશ હાલનો અને પ્રાચીન-ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ-પંચ-
ગઈ સહીનું અમદાવાદ.
- પ્રકરણ ૩૦ મું:-કેળવણી. ... ૪૦૭—૪૨૯
કેળવણીની પ્રાચીન સંસ્થાઓ-મૂળીઆ નીશાળો-ગઈ સહીના પૂર્વાર્ધની
સ્થિતિ-ઉત્તરાર્ધની સ્થિતિ-ગૂજરાત કોલેજ-ટ્રેનિંગ કોલેજ-સંસ્કૃત
શાળાઓ-વિદ્યાપીઠ-અસહકાર અને કેળવણી-પુરાતત્વ મંદિર-સ્ત્રી
કેળવણી ગૂજરાત યુનિવર્સિટી-ધંધાની કેળવણી-પુસ્તકાલય-છત્રાલય-
ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-ગઈ સહીનાં શર્યાતનાં પત્રો અને
એમની ટીકાઓ-સામયિકો.
- પ્રકરણ ૩૧ મું:-શારીરિક વિકાસનાં સાધન. ... ૪૩૦—૪૩૮
રમતનો મહિમા-જૂની રમતો-ક્રીકેટ-અખાડા-કલ્લો-સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ
ગરબા-મેળા-ઉરસ.
- પ્રકરણ ૩૨ મું:-વેપાર-ઉદ્યોગ. (ઇતિહાસ) ... ૪૩૯—૪૬૨
અમદાવાદ વરયા પહેલાંની સ્થિતિ-ખાદશાહી સમયની સ્થિતિ-અમદા-
વાદનો વેપાર અમદાવાદીનો છ-વેપારી માર્ગો અને અમદાવાદનું
સ્થળ-અમદાવાદ અને પશ્ચિમના દેશોની પ્રગતિ-હરકતો-પરદેશીઓનાં
અમદાવાદના વેપાર માટે વર્ણનો-ખાદશાહી મોગલ વગેરે સમયની
સ્થિતિ-કરવેરા-ખ્રીટીશ સમય-રેલ્વે, સ્ટ્રો, મીલ-છઠ્ઠી મોટી તેજ, મંદી.
- પ્રકરણ ૩૩ મું:-વેપાર ઉદ્યોગ : ખનિજો. ... ૪૬૩—૪૮૩
નાણાંવટું-ખેંક-અમદાવાદમાં અમદાવાદના શરાર-હુંડી અને આંટ-
આંટનો સ્ટ્રો-હુંડીઆમણ-ખીન ખનિજો-કાપડ અને સુતર ખનિજ-
સ્ટ્રો-સટ્ટાનાં ખનિજો-શેરખનિજ-અમદાવાદનું શેર ખનિજ-શેરનો સ્ટ્રો.
- પ્રકરણ ૩૪ મું:-ઉદ્યોગો. ... ૪૮૪—૫૦૪
અમદાવાદના ઉદ્યોગ-કાપડ સુતરનો ઉદ્યોગ-રેંટીઆનું સુતર અને હાથ

વણાટનું કાપડ-મીઘ ઉઘોગ-એનો ઈતિહાસ-પહેલી મીઘ-ખીજ મીલો-
-મીઘ ઉઘોગને અમદાવાદની પ્રતિકૂળતા-અમદાવાદનો મીઘ ઉઘોગ
અમદાવાદનો જ છે-મીઘ એજંટ-મીઘ ઉઘોગની ખામીઓ-પ્રગતિવાળી
મીલો-કેલીકો મીઘ.

પ્રકરણ ૩૫ મું:-ઉઘોગો (ચાલુ) (રેશમી કાપડ અને કિનખાખ વગેરે) ૫૦૫-૫૨૨.
રેશમી કાપડ અને અમદાવાદનું સ્થાન-રેશમનો ધંધો-કારીગરો-
મરાઠ-અતલસ વગેરે-કિનખાખ-અમદાવાદના કિનખાખની ખ્યાતિ-
ખનાવટ અને જતો-તારકસખનો ઉઘોગ-ગરમ કાપડ-ઘોઘાઈ-રંગાટી-
કામ-છીંટ-છીંટમાં ગૂજરાતની વિશેષતા-ખાંધણી અને એની વિશેષતા
ગલીચા.

પ્રકરણ ૩૬ મું:-ઉઘોગો (ચાલુ) પરચુરણ (ઉઘોગો)... ૫૨૩-૫૪૪
સોનીનો ઉઘોગ-વરખ-પીત્તળનું કામ-ત્રાંખું અને કાંસુ-કલાઈ-રસા-
ણીઆ-માટીનાં વાસણ-ખરાદી-મણિયાર-હાથીદાંતનું કામ-છીંપનું જડિત
કામ-લોખંડનો ઉઘોગ-લાકડકામ-મીસ્ત્રી ચકુ અને સોમનાથ ભૂધર-
અમદાવાદની લાકડાની કેતરણીની સર્વોપરિતા-પરચુરણ ઉઘોગો-
ખેતી અને ફળફળાદિ-ઉઘોગો ઉપર રશિયાના પ્રીન્સ ઉથોસ્કીનો મત.

પ્રકરણ ૩૭ મું:-મહાજન. ... ૫૪૫-૫૬૨
મહાજનની સંસ્થા-પંચ બંધારણ-સત્તા-હાલનાં મહાજનો-મહાજનોની
ખાખતમાં અમદાવાદનું વિશિષ્ટ સ્થાન-શહેર મહાજનનો અભાવ-
મજૂર મહાજન-એનું કાર્ય-મજૂરોની સ્થિતિ અને કાર્યકુશળતા-ખાંજરા
પોળ-પરવડી-નગરશેઠ.

પ્રકરણ ૩૮ મું:-નવું અને જૂનું-સિંહાવલોકન. ... ૫૬૩-૫૬૭

પ્રકરણ ૩૯ મું:-જોવાલાયક સ્થળો. (ચંદરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ)... ૫૬૮-૫૮૭
ભદ્રનો કિલ્લો-ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ-અહમદશાહની મસ્જિદ
હૈબતખાની મસ્જિદ-સૈયદ આલમની મસ્જિદ-ભુમા મસ્જિદ-એની
ખાંધણી અને સાદડીનું જૈન મંદિર-અહમદશાહનો રોજો-રાણીનો હજીરો
એમાંની કબર માટે ડૉ. બર્નેસના મતની ચર્ચા-

પ્રકરણ ૪૦ મું:-જોવાલાયક સ્થળો (ચાલુ) ચંદરમી સદીની વચલી વીસી.

(૧૪૪૦ થી ૧૪૬૦)... ૫૮૮-૫૯૮

કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ-કાંકરિયા તળાવ-ઘટામંડળના મહેલ-એ તળાવની
વચ્ચે હોવાનો ભ્રમ-એનું ખરું સ્થળ-સારંગપુરની મસ્જિદ-એ કેની
તે માટે ડૉ. બર્નેસના મતની ચર્ચા-રાજપુરની મસ્જિદ-ડૉ. બર્નેસનો
મત-એ મસ્જિદની ખરી હકીકત-એના રોજમાં કેની કબર છે તે માટે

ડા. બર્નેસના મતની ચર્ચા-સૈયદ ખુદમીર અને એમનાં મા બીબીજી-સરખેજ.

પ્રકરણ ૪૧ મું:-જોવા લાયક સ્થળો (ચાલુ) પંદરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ

(મહમૂદ બેગડાનો સમય)... ૫૯૯—૬૧૬

મલીક અલીમની મસ્જિદ-એની બાંધણી માટે ડા. બર્નેસના મતની ચર્ચા-આજમખાં માજમખાંનો રોજો-રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ-રાણી રૂપમંજરી-એની કબર માટે મીરાતે સિકંદરીના લખાણની ચર્ચા-મીરજાંપુર આગળ ગદ સદીના પૂર્વાર્ધમાં જંગલ જેલું-મસ્જિદમાં મરાયલો વાઘ-દરિયાખાંનો ધુમટ-બીબી અચુત કુટીની મસ્જિદ-ઉસમાન-પુરની મસ્જિદ-મીયાંખાં ચિશ્તીની મસ્જિદ-સકરખાંની મસ્જિદ-દસ્તુરખાંની મસ્જિદ-શાહ ફઝલની મસ્જિદ-મુહાદ્દિખાંની મસ્જિદ-દાદાહરીની મસ્જિદ-સીદી બશીરની અથવા મલીક સારંગની મસ્જિદ-સ્ટેશનના મીનારા-દરવેશઅલીની મસ્જિદ-શાહ આલમનો રોજો-ચંડોળા તળાવ-ઈસનપુરની મસ્જિદ.

પ્રકરણ ૪૨ મું:-જોવા લાયક સ્થળો (ચાલુ) અમદાવાદની વાવ. ૬૧૭—૬૨૨

માતરલવાનીની વાવ-દાદાહરીની વાવ-અડાલજની વાવ-વીરસિંહ વાઘેલો અને રાણી રૂડાંદે-વાવ માટે ચાલતી દંતકથા અને એ ખોદી હોવાનો સંભવ-બીજી વાવો.

પ્રકરણ ૪૩ મું:-જોવા લાયક સ્થળો (ચાલુ) ... ૬૨૩—૬૩૭

(ઇ. સ. ૧૫૧૦ પછી ગૂજરાત સલ્તનતમાં બંધાયેલાં મકાનો)

રાણી સીપ્રીની મસ્જિદ-ફરહત ઉલ્લમુલકની મસ્જિદ-વટવાનો રોજો-સીદી શહીદની મસ્જિદ-એની બાંધણી ઉપરથી એનું બંધાયાનું વર્ષ-સીદી સૈયદની બાબતમાં સર ટી. સી. હોપના મતની ચર્ચા-એનો બાંધનાર જુઝારખાં હબસી હોવાનો સંભવ-ડા. બર્નેસના મતની ચર્ચા-એ મસ્જિદની જાળીઓની પ્રસિદ્ધી-હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદ-બાબા લુલુઈની મસ્જિદ-મુહમ્મદ ઘોસ સાહેબની મસ્જિદ-જુવાનપુરી બાંધણી-સલ્તનતના અંતભાગની મસ્જિદો-ઈબ્રાહિમ શહીદની મસ્જિદ-રોજ વજીહદીનનો રોજો-મીર અબુ તુરાબનો રોજો-કદમે રસુલ શરીફ

પ્રકરણ ૪૪ મું:-જોવા લાયક સ્થળો (ચાલુ) મોગલાધનાં મકાનો... ૬૩૮—૬૪૨

શાહીબાગનો મહેલ-આજમખાંનો મહેલ-સરદારખાંની મસ્જિદ-સુન્નતખાંની મસ્જિદ-હિદાયતખાં મદ્રેસા.

પ્રકરણ ૪૫ મું:-**જોવાલાયક સ્થળો** (ચાલુ) **ખીજાં સ્થળો સુસલમાનોનાં**

૬૪૩—૬૫૬

શહેરની અંદરની જગ્યાઓ-દરગાહો અને મસ્જિદો-અલીકૃખાં બાખીની મસ્જિદ માટે ડા. બર્જેસનો મત-શહેર બહારનાં સ્થળો-સૈયદ રાજુની કબર-મુસા સુહાગનો રોજો-બંગાળી ઘાટની દરગાહો-પીરાણા-જેતલપુરનો કિલ્લો અને તળાવ-કાળીનો કિલ્લો-આજમખાંએ બાંધેલો અલીલાખાદનો કિલ્લો એજ હોય એવો સંભવ.

પ્રકરણ ૪૬ મું:-**જોવાલાયક સ્થળો** (ચાલુ) **હિંદુસ્થળો...** ... ૬૫૭—૬૭૨

બસો વર્ષ પહેલાંનાં સ્થળો-રણછોડજી-રઘુનાથજી-ચતુર્ભૂજ-મદનમોહન-રામનાથ-ભૈરવ-અંબાજી બહુચરાજી-તોતળા ભવાની-આશાપુરી-નરસિંહજી-જગેશ્વર-કાંકરેજી ભવાની-સિંધવાવ ભવાની-નીલકંઠ મહાદેવ-ધનુષધારી માતા-આચારજીની ગાદી-ભીમનાથ અને ખડગધારેશ્વર મહાદેવ-હીંગળાજી માતા-સપ્તર્ષિ-સીરેશ્વર-સાબ્રમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે તીર્થો-ખીજાં મંદિરો-જૈન મંદિરો-ચિંતામણજીનું મંદિર-હઠીસિંહજીનું મંદિર-એની પરદેશીઓએ કરેલી પ્રશંસા-હવેરીવાડાનાં જૈન મંદિરો-કૃતાશાનીપોળ અને ખેતરપાળની પોળનાં જૈન મંદિરો-પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર-રૂપચંદનો પાળીઓ અને કુંરપાળ સોનપાળની હકીકત-હાલનાં જોવા લાયક મકાનો-લાકડ કામનાં મકાનો-બંગલા-સત્યાગ્રહાશ્રમ.

પ્રકરણ ૪૭ મું:-**અમદાવાદના સંતો** ... ૬૭૩—૬૯૮

શેખ અહમદ ખટ્ટુ-કુતુબે આલમ-શાહઆલમ-એમનો વંશ-સૈયદ ઉસમાન શમે ખુરહાની-શાહ ગઝની-ખીજા સંત પુરુષો-શેખ વજીહદીન અલવી-ચિશ્તી ખાનદાન-શેખ હસન મુહમ્મદ સાહેબ-શાહ ખારકુલ્લા-મુસા સુહાગ-મીયાંખાં ચિશ્તી-ગેબનશાહ-શેખ અઝીઝુલ્લા-મુહમ્મદ ઈબ્તી-આર અને શેખ કબીરદીન-અફઝલખાં બંબાણી-ખીજા સંતો.

પ્રકરણ ૪૮ મું:-**અમદાવાદના સુલતાનો.** ... ૬૯૯—૭૧૫

અહમદશાહ-કેટલાક લેખકોએ એને માથે મુકેલાં કલંકની ચર્ચા-એનો વહીવટ અને ન્યાય-ચારિત્ર-મુહમ્મદશાહ-કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ ખીજા-મહમૂદશાહ બેગડો-એની કારકીર્દી-એનું રવરૂપ અને ખોરાક-એનો ન્યાય-દેશની આબાદી-મુઝફ્ફર શાહ ખીજા-સંસ્કારી ખાદશાહ-એની પવિત્રતા અને વિદ્વત્તા-રવભાવ અને ચારિત્ર-સિકંદરશાહ-બહાદુરશાહ-મહમૂદશાહ-અહમદશાહ ત્રીજા-મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજા.

પ્રકરણ ૪૯:-**અમીરો અને ઐતિહાસિક પુરુષો.** ... ૭૧૬—૭૩૨

મીલીક શાખાં-મલીક અયાઝ-મુહાકિબખાં-મલીક સારંગ-મલીક બહા-

વદીન-મલીક અલીમ ખુદાવંદખાં-દરિયાખાં-અલ્લખાં-મલીક ઇસન-
તાજખાં-હાજ કાલુ-ઇતમાદખાં-ચંગીજખાં-ભુજારખાં-મીર અખુ તુરાખ-
મીરજાં અઝીઝ કાકા-સૈફખાં-સિકંદર ખીન મુહમ્મદ-આઝમખાં-મુહમ્મદ
અમીનખાં-સુન્નતખાં-ઈબ્રાહિમ કુલીખાં-મોમીનખાં-ખાખી વંશ-અલી-
મુહમ્મદખાં ખાદશાહી દીવાન.

પ્રકરણ ૫૦ મું:-**મુખ્ય વેપારીઓ.** ... ૭૩૩—૭૫૬
શાંતિદાસ ઝવેરી અને નગરશેઠ કુટુંબ-લક્ષ્મીચંદ-ખુશાલચંદ-હીમાભાઈ
પ્રેમાભાઈ-દાદભાઈ દલપતભાઈ-શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ-મગનભાઈ
કરમચંદ-રણછોડદાદ છોટાદાદ-સર ચીનુભાઈ માધવદાદ (પહેલા
બેરોનેટ) બહેચરદાસ લશ્કરી.

પ્રકરણ ૫૧ મું:-**નામાંકિત પુરુષો** ... ૭૫૭—૭૮૩
૧ ભક્ત સુધારકો ... ૭૫૭—૭૬૫

દાદુ દયાળ-પરબ્રહ્મ સંપ્રેદાય-અખો ભગત-સહુન્નનંદ સ્વામી-સ્વામીનારા-
ચણ સંપ્રદાય-ભોળાનાથ સારાભાઈ-એમના વંશનો ઇતિહાસ અને મલીક
ગોપીનાથ-દીવેટીઆ ગુલેચા હોય?—પ્રાર્થનાસમાજ-ભગત છવાજ કિશોર.

૨ રાજદારી પુરુષો ... ૭૬૫—૭૭૬
કૃપાશંકર નાગર અને હજરત કુટુંબ-ચુનીદાદ સારાભાઈ-વેણીભાઈ
દીવાન-અમૃતદાદ વજીદ-લલુ બહાદુર-મોતીદાદ દાદભાઈ અને કંકુ-
બાઈ-અંબાદાદ સાકરદાદ-ભાઈશંકર નાનાભાઈ-દાદશંકર ઉમિયા-
શંકર-ન્યાયમૂર્તિ લલુભાઈ આશારામ શાહ.

૩ લેખકો અને કવિઓ ... ૭૭૬—૭૮૩
દાવણચસમચ-શામળભટ, વલ્લભ ભટ, કેવળરામ, અલખ ખુદાખીરામ-
મગનદાદ વખતચંદ-ભોગીદાદ-ખુશાલરાય-સાંકળેશ્વર-કવિ દલપત-
રામ-ડૉ. દેવર-ત્રજદાદ શાસ્ત્રી-મહિપતરામ-ભીમરાવ-કૃષ્ણરાવ-
છોટાદાદ-ડાહ્યાભાઈ ઘોળશા-કીલાભાઈ-ભોગિંદ્રરાવ, શિવભાઈ-મલયા-
નિવ-ઉત્તમદાદ-ડૉ. હરિદાદ-ગણપતરામ-રમણભાઈ.

પરિશિષ્ટ અ—અમદાવાદની સદતનતનું રાજચિન્હ ... ૭૮૪—૭૮૫

પરિશિષ્ટ આ—અમદાવાદની કુંડલી અને રૂળ ... ૭૮૫—૭૮૭

પરિશિષ્ટ ઈ—અમદાવાદની મીલોની વીગત ... ૭૮૮—૭૯૨

શુદ્ધિપત્રક ... ૭૯૩—૭૯૯

અમદાવાદ શહેર અને પરાંના નકશાના

આંકડાંની સમજૂતી ... ૮૦૦—૮૦૨

શબ્દાનુક્રમ રાગિ ... ૮૦૩—

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ચિત્રની સંખ્યા	ચિત્રપટ,	ચિત્ર,	પૃ.
૧	૧ (અ)	ભદ્રનો કિલ્લો, મોટો ખુરજ	૮
૨	,, (આ)	ભદ્રનો મુખ્ય દરવાજો	૮
૩	૨	ત્રણ દરવાજા	૯
૪	૩	હિંદુ આકૃતિવાળા થાંભલા	૨૨
૫	૪ (અ)	ભદ્રના કોટમાંથી ૧૯૨૩ માં નીકળેલી મૂર્તિઓ	૨૩
૬	૫ (આ)	મુઘલના અહમદશાહનો રોજો	૨૩
૭	૫	ભુમામરિજદના દિવાનનો મુખ્ય દરવાજો	૬૪
૮	૬	સરખેજનાં મકાનો ૧-૫	૬૫
૯	૭	સરખેજનાં મકાનો અને તળાવ	૮૮
૧૦	૮	શાહઆલમનો રોજો	૮૯
૧૧	૯	રાણી સીપ્રીની મરિજદ, દક્ષિણ તરફથી બાહુનો દેખાવ	૧૨૪
૧૨	૧૦	રાણી સીપ્રીની મરિજદ અને રોજો	૧૨૫
૧૩	૧૧	રાણી સીપ્રીના રોજના કોરોની નકશી	૧૪૪
૧૪	૧૨	દરિયાખાંનો ધુમટ	૧૪૫
૧૫	૧૩	આઝમખાં અને મુઆઝમખાંનો રોજો	૧૭૬
૧૬	૧૪	મિયાંખાં ચિશ્તીની મરિજદ	૧૭૭
૧૭	૧૫	મુસલમાન બાદશાહોના સમયના સિક્કા. ૧-૭	૧૯૮
૧૮	૧૬	ખીખી અચુતકુટીની મરિજદ	૧૯૮
૧૯	૧૭ (અ)	ઈસનપુર ભુમામરિજદ, દિવાન અને રોજો	૨૨૪
૨૦	૧૭ (આ)	,, ,, દુરથી દેખાવ	૨૨૪
૨૧	૧૮	સીદી બશીરની મરજદ	૨૨૨
૨૨	૧૯	મુહાફિઝખાંની મરજદનો પાછલો દેખાવ (ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં ધીકાંટાના રસ્તાનો દેખાવ)	૨૪૮
૨૨	૨૦	ભદ્રમાંથી જડેલી લક્ષ્મીજીજેશ અને ખીજ મૂર્તિઓ	૨૪૯
૨૪	૨૧	હઠીસિંહના મંદિરમાંની મુંદર શિલ્પની મૂર્તિઓ	૨૫૬
૨૫	૨૨ (અ)	સર ટોમસ રો. ઇંગ્લાંડનો એલચી	૨૫૭
૨૬	૨૨ (આ)	એડવર્ડ ટેરી, સર ટોમસ રોનો પુરોહિત	૨૫૭
૨૭	૨૩ (અ)	જર્મન મુસાફર મેન્ડેલ્સો	૨૭૨

ચિત્રની સંખ્યા	ચિત્રપટ,	ચિત્ર,	પૃ.
૨૮	૨૩ (આ)	કેન્ય મુસાફર થેવેનો	૨૭૨
૨૯	૨૪	શાહ વજીહદીનની દરગાહ	૨૭૩
૩૦	૨૫	મુસાફર ટેવરનીચર	૨૮૮
૩૧	૨૬	આઝમખાનો મહેલ, હાલ પોસ્ટ ઓફીસ	૨૮૯
૩૨	૨૭	શાહીબાગનો મહેલ આગળથી	૨૯૬
૩૩	૨૮	„ „ નદી બાજુથી	૨૯૭
૩૪	૨૯	ભૂદી ભૂદી મસ્જિદના ગોખ	૩૦૨
૩૫	૩૦	સીદીશાહીદ (હાલ દરવાજા)ની મસ્જિદની પ્રસિદ્ધ જાળી, જમણી બાજુની	૩૦૩
૩૬	૩૧	„ „ હાળી બાજુની	૩૧૪
૩૭	૩૨	શાહઆલમના રોજની પથરની જાળી	૩૧૫
૩૮	૩૩ (અ)	મુહાફિઝખાંની મસ્જિદનો મીનારો	૩૨૪
૩૯	૩૩ (આ)	શાહપુર મસ્જિદનો મીનારો	૩૨૪
૪૦	૩૪ (અ)	સ્ટેશનના મીનારા	૩૨૫
૪૧	૩૪ (આ)	મુહાફિઝખાંની મસ્જિદનો ઉત્તર ભાગ	૩૨૫
૪૨	૩૫ (અ)	શાહપુર મસ્જિદના મીનારાનો ગોખ	૩૪૪
૪૩	૩૫ (આ)	„ „ „ (ખીજો)	૩૪૪
૪૪	૩૬	ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ (કારંજ). (ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધની સ્થિતિ)	૩૪૫
૪૫	૩૭	મહેરાબ, રાજપુર મસ્જિદનો	૩૬૦
૪૬	૩૮	શાહઆલમના રોજનું મુખ્ય દ્વાર અને પીતળનાં કમાડ	૩૬૧
૪૭	૩૯	શાહઆલમનાં મકાનોનું વિહંગદર્શન	૩૭૬
૪૮	૪૦	રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ	૩૭૭
૪૯	૪૧	રાણી સીપ્રીની મસ્જિદ (ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં આસ્તોડીઆના રસ્તાની સ્થિતિ)	૩૯૨
૫૦	૪૨	હાલ દરવાજો સીદી શાહીદની મસ્જિદ	૩૯૩
૫૧	૪૩ (અ)	શાહપુર-હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદ	૪૦૮
૫૨	૪૩ (આ)	મુહમ્મદ ઘોસની મસ્જિદ, ભુવાનપુરી ઘાટની (ગઈ સદીમાં હતો તે દેખાવ)	૪૦૮
૫૩	૪૪	બંગાળી ઘાટના ધુમટવાળા રોજ	૪૦૯
૫૪	૪૫	કાંકરિયા તળાવનાં બાંધકામ	૪૩૨

ચિત્રની ચિત્રપદ,
સંખ્યા

ચિત્ર,

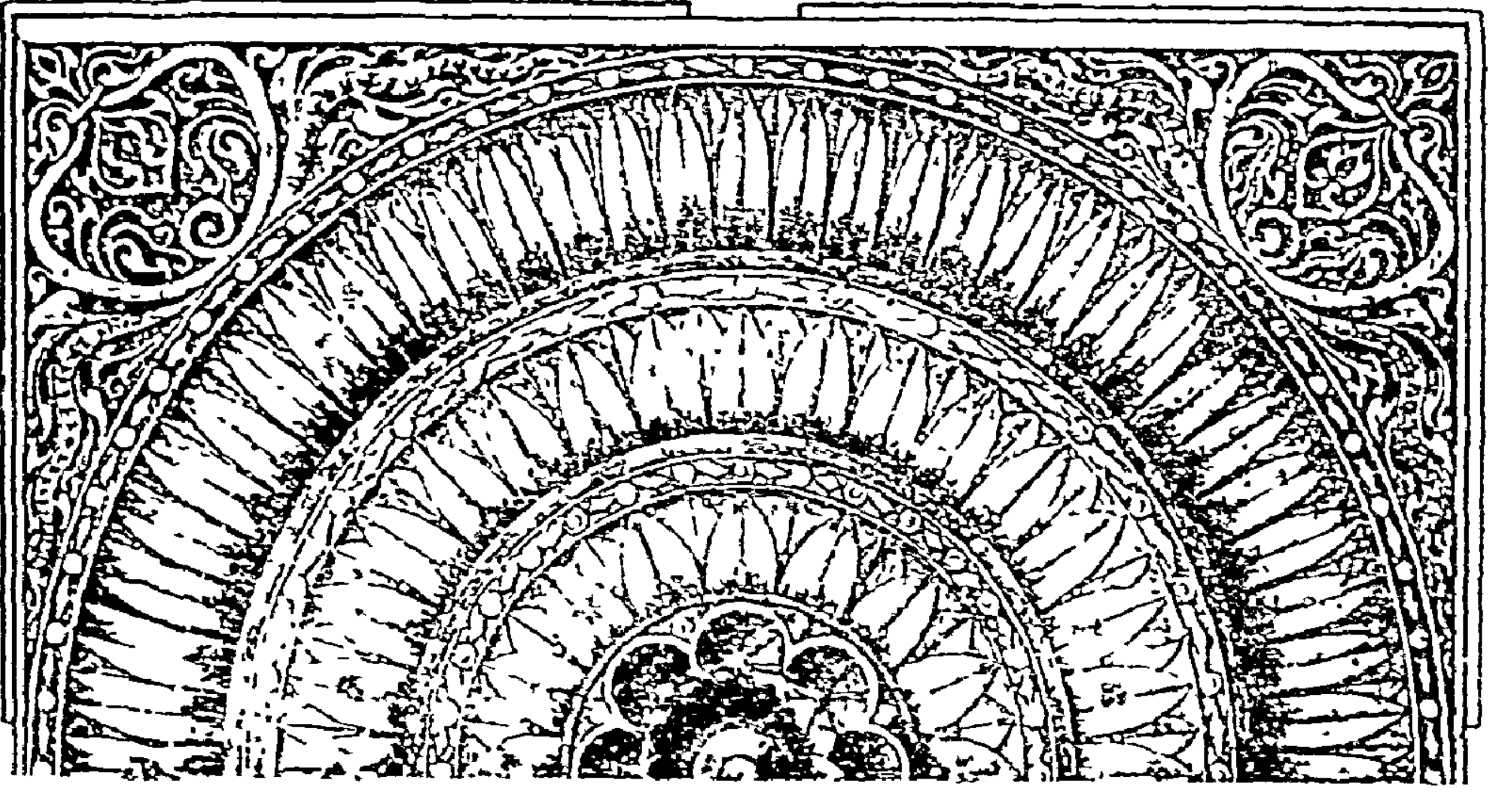
પૃ.

૫૫	૪૬	હોળેકુતુબ અથવા કાંકરિયું તળાવ	૪૩૩
૫૬	૪૭	માતરભવાનીની વાવ	૪૬૦
૫૭	૪૮	અણલજની વાવ (અષ્ટકોણ કુવો).	૪૬૧
૫૮	૪૯	હઠીસિંહનું મંદિર	૪૯૬
૫૯	૫૦	„ (આગલો મંડપ)	૪૯૭
૬૦	૫૧	„ (વિમાનનો ભાગ)	૫૪૮
૬૧	૫૨	સ્વામીનારાયણનું મંદિર	૫૪૯
૬૨	૫૩ (અ)	લાકડકામ: હરકોર શેઠાણીની હવેલીનો એક ભાગ	૫૭૬
૬૩	૫૩ (આ)	„ બાલાભાઈ મંછારામના ઘરનો મ્હોરો	૫૭૬
૬૪	૫૪ (અ)	„ કૃતાશાની પોળમાં હરકોર શેઠાણીની હવેલી	૫૭૭
૬૫	૫૪ (આ)	„ „ „ બારણું	૫૭૭
૬૬	૫૫ (અ)	„ બાલાભાઈ દેવળરામના ઘરના ટેકા	૬૦૦
૬૭	૫૫ (આ)	„ હાલાભાઈ ભગુભાઈના ઘરનું દ્વાર	૬૦૦
૬૮	૫૬	શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રી રાજસાગરસૂરિ	૬૦૧
૬૯	૫૭ (અ)	પરવડીઓ	૬૪૦
૭૦	૫૭ (આ)	૧, કરતુરભાઈ શેઠની કુકાનો: ૨, ખાડિયાનો રસ્તો	૬૪૦
૭૧	૫૮ (અ)	રૂપચંદની સ્ત્રીઓનો પાળીઓ	૬૪૧
૭૨	૫૮ (આ)	સત્યાગ્રહ આશ્રમ	૬૪૧
૭૩	૫૮ (ઇ)	કુવેશ્વર મહાદેવ	૬૪૧
૭૪	૫૯	શહેરની ભીંતો પરનાં ચિત્રામણ	૬૮૦
૭૫	૬૦	શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ	૬૮૧
૭૬	૬૧ (અ)	રા. બા. શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઇ.	૭૨૦
૭૭	૬૧ (આ)	સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટ	૭૨૦
૭૮	૬૨	ગૂજરાત કોલેજ, જમણી અને રાખી પાંખ	૭૨૧
૭૯	૬૩	ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ	૭૬૦
૮૦	૬૪ (અ)	સર ચીનુભાઈનો શાંતિકુંજ ખંડો	૭૬૧
૮૧	૬૪ (આ)	„ „ પાછલા ભાગનો ખુરજ	૭૬૧
૮૨	૬૫	ભુમામરિજદના લિવાનના મ્હોરાનો મીનારા	
		હિલા હશે તે વખતનો દેખાવ	૭૭૬
૮૩	૬૬ (અ)	ભદ્રકાલી માતા અને આજમખાનો મહેલ.	૭૭૭

ચિત્રની સંખ્યા	ચિત્રપદ,	ચિત્ર,	પૃ.
૮૪	૬૬ (આ)	લાકડકામઃ ક્રોતરણીવાળું કળાટ,	૭૭૭
૮૫	મુખપૃષ્ઠ	દીવાન મોતીવાદ લાલભાઈ	
૮૬	બીજું પાનું	અમદાવાદની બાદશાહીનું રાજચિહ્ન-પાન	
૮૭	ત્રીજું પાનું	ચિરાગઃ અડાલજની વાવનો	
૮૮	—	વટવાના રોજનો મહેરો	૯
૮૯	—	જુમામસ્જિદના મહુકખાનના ધુમટની અંદરની તકશી,	૨૬૬
૯૦	—	સાદી (મેવાડ)નું જૈન મંદિર	૨૬૯
૯૧	—	સૈયદ ઉસમાનની મસ્જિદના મીનારનો ગોખ	૨૭૫
૯૨	—	દાદાહરીની વાવનો ગોખ	૨૭૭
૯૩	—	મુહાફિઝખાંની મસ્જિદના દિખલા પાછળનો દેકો	૨૯૦
૯૪	—	દાદાહરીની વાવનું તળ અને છદ	૨૯૨
૯૫	—	અડાલજની વાવનો ઝરખો	૨૯૩
૯૬	—	અડાલજની વાવનો થાંભલો	૩૦૪
૯૭	—	મુહાફિઝખાંની મસ્જિદનો મિંખર	૩૦૫
૯૮	—	મહિપાસુરમદિનીની મૂર્તિઓ (ભક્તમાંથી જરેલી)	૩૧૨
૯૯	—	ઉસમાનપુરની મસ્જિદનો ગોખ (બીજો)	૪૨૯
૧૦૦	—	જુમામસ્જિદનો વિચિત્ર વેલાની આકૃતિવાળો ગોખ	૪૬૨
૧૦૧	—	પરવડી	૫૪૪
૧૦૨	—	જુમામસ્જિદની ભીંતનો ગોખ (બીજો)	૫૮૨
૧૦૩	—	સરખેજની પીતળની જળી	૫૯૭

ગુજરાતનું પાટનગર

અ મ દા વા દ

ગૂજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ

પ્રકરણ ૧ લું

ભૂમિની પ્રાચીનતા અને સાબરમતી

૨ળીઆમાણી ગૂજરાતમાં અમદાવાદનું સ્થાન આજે અનેરું છે. હિંદુસ્તાનની ઉત્તમ ભૂમિઓ સાથે સરખાવતાં ગૂજરાતની ભૂમિની કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા નથી. ગૂજરાત હિંદનો ખગીઓ છે, અથવા ગૂજરાત અમદાવાદનું સ્થાન કાચું સોનું ઉત્પન્ન કરે છે એનો યશ તો ગૂજરાતના ખેડૂતના પરિશ્રમને જ છે. ગૂજરાતના મોટા ભાગ ઉપર તો કુદરતે પણ કૃપા કરી નથી. આવા ગૂજરાતના પણ સોંદા, સૂકા, રેતાળ, કોઈ જાતના આકર્ષણ વગરના એક નાના વિભાગમાં અમદાવાદનું સ્થાન છે. અમદાવાદને અડકીને વહેતી નદી પણ સૂકી અને છીછરી છે. છતાંયે ભૂતકાળના ઇતિહાસે અને વર્તમાનના લોકજીવને અમદાવાદનું સ્થાન ગૂજરાતમાં અને હિંદુસ્તાનમાં અનેરું કર્યું છે.

ધણા પ્રાચીન કાળમાં લોદી, નદી, પર્વત, અને ભૂમિના સ્વરૂપ ઉપરથી દેશનું કે દેશના વિભાગોનું નામ પડતું. આશરે ઇસ્વીસનની ચર્યાતથી અમદાવાદની ભૂમિ અને એની આસપાસનો ભાગ શ્વબ્રદેશ કહેવાતો હશે એમ જણાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં હિંદના ભૌગોલિક વિભાગોના જે ઉલ્લેખો છે તેમાં ગૂજરાતના સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અપરાંત એટલા વિભાગ મુખ્ય છે. આ ત્રણ વિભાગોનો કેટલોક ભાગ લાટ નામથી ધણા પ્રાચીન કાળથી ઓળખાતો. ટોલેમીના મત પ્રમાણે લાટની સીમા દક્ષીણે તો અમદાવાદની ભૂમિ લાટ દેશની ઉત્તર હદ ઉપર આવે. ^૧એટલે શ્વબ્રદેશ, આનર્ત અને લાટની સરહદ ઉપર એક નાનો ભાગ હશે.

શ્વબ્ર એટલે કેાતર સાખરમતી નદીનું નામ પણ ખરું શ્વબ્રવતી છે એ આગળ જોઈશું. સાખરમતીનાં કેાતરો અગર વાંધા જાણીતાં છે. એટલે સાખર-મતીની આસપાસનો મુલક શ્વબ્ર કહેવાતો હશે. શ્વબ્ર અને શ્વબ્રવતી એ નામ ભૂમિના સ્વરૂપ ઉપરથી પડ્યાં હોય એમ જણાય છે. મહાક્ષત્રપ રૂદ્રામાએ પશ્ચિમ હિંદ અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના કેટલાક દેશો જીત્યા હતા તેનો લેખ ગીરનારના સુદર્શન તળાવ ઉપર છે. એમાં શ્વબ્રનો ઉલ્લેખ છે.^૨ એણે શ્વબ્રદેશ જીત્યો હતો એટલે શ્વબ્રદેશમાં વસ્તી હશે અને કેાઇ રાજા પણ હશે. પરંતુ એ બધું અંધકારમાં છે.

શ્વબ્રદેશને પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી સાખરમતીને કાંઠે પશ્ચિમે, અને અમદાવાદથી ઉત્તરે આવેલો ગણે છે.^૩ આપણામાં નદી ઉપરથી હજી પણ જીલ્લા

[૧] લાટ દેશની પ્રાચીન સીમા નક્કી થઈ શકી નથી. ઇ. સ. ચર્યાતમાં કેવળ નમદાની આસપાસનો ભાગ નહીં પણ ઉત્તરે ખેડા અને ઉત્તર પૂર્વે છેક દુનગન સુધી લાટની હદમાં ઘણો ફેર વખત જતાં થયાં કર્યો છે. [૨] જુઓ ગૂજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૩૬ રૂદ્રામાની માલકીના દેશ એ લેખમાં આ પ્રમાણે આવ્યા છે: અકરાવન્તિ, અનૂપ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વબ્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ સૌવીર, કુકુર, અપરાન્ત, નિશાદ, ॥ [૩] જુઓ ગૂ. ગેઝેટીયરમાં પહેલા પ્રકરણની સામે છેપેલો પ્રાચીન ગૂજરાતનાં સ્થળોનો નકશો.

અગર પ્રાંતનાં નામ દેખાય છે.^૪ એટલે શ્વેદેશ તે સાબરકાંઠો હોઈ શકે. આવા વિભાગનાં નામમાં કાંઈ ચોક્કસાઈ હોતી નથી; તેથી શ્વેદેશનું સ્થાન કાળે કરીને એ વિભાગ નાના મોટા થઈ શકે છે. હાલ જે સાબરકાંઠો ગણાય છે તે અમદાવાદથી દક્ષિણે વૌઠા સુધી છે; પરંતુ અસલ અમદાવાદ અને તેની ઉત્તરનો ભાગ શ્વેદ ગણાતો હોય એમ માની શકાય છે. સાબરમતીના કાંઠાનો દક્ષિણ કરતાં મધ્ય અને ઉત્તરનો ભાગ શ્વેદ અગર કેતરોથી ભરેલો છે. એટલે શ્વેદેશને અમદાવાદ અને તેની ઉત્તરે મુકવામાં પંડિત ભગવાનલાલનું અનુમાન ખરું છે :

કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકાંથી યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ જોવા ગયા હતા ત્યારે સૌભ દેશના સાલ્વ રાજાએ દ્વારકાં લૂંટ્યું હતું. એની રાજધાની મૃતિકાવટી નામે નગરીમાં હતી. એ મૃતિકાવટી ક્યાં હશે તે શોધવા હજી કોઈનું અનુમાન સફળ થયું જણાયું નથી. શ્રીકૃષ્ણે પાછા આવ્યા પછી સૌભદેશના રાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું. બંનેનાં લોકરો દરીયાકાંઠે મળ્યાં. અને સાલ્વ રાજા મરાયો. પંડિત ભગવાનલાલ કહે છે કે આ સૌભદેશ તે જ શ્વેદેશ હોવો જોઈએ. પરંતુ એ અનુમાન આધાર વગરનું છે.^૫

[૪] મહીકાંઠો, વાત્રક કાંઠો, રેવાકાંઠો વગેરે કહેવાય છે. દક્ષિણમાં મદ્રાસના ઉત્તર સરકાર પ્રાંતમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણના કીનારાના પ્રદેશ એજ નામના જિલ્લા તરીકે ઓળખાય છે. [૫] જુઓ ગૂજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૧૦ અને એજ પૃષ્ઠ ઉપર નોંધ ૧ માં લખે છે કે મૃતિકાવટીનો પત્તો લાગ્યો નથી. પરંતુ સૌભનો અવાજ શ્વેદ જેવો છે એટલે એમ મનાય, નોંધનો લેખક એ દેશ અમદાવાદની દક્ષિણે હોય એમ માને છે. નકશામાં ઉત્તરે મુકે છે. નોંધમાં આગળ ડૉ. બુલરનો મત લખે છે કે પંડિત ભગવાનલાલનું અનુમાન છેક પાયા વગરનું છે. પરંતુ એ પછી પંડિત ભગવાનલાલે વધારે તપાસ કરી શ્વેદ એજ ખરો પાઠ છે એમ નક્કી કર્યું એમ લખે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ બાબતમાં ભારે ચંકાને સ્થાન છે. સાલ્વરાજાનો સૌભ દેશ ગૂજરાતમાં ન પણ હોય એમ હાલ કેટલાક પંડિતોનું માનવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલની તપાસ ખરી માનીએતો શ્વેદ દેશ ઘણો પ્રાચીન હશે. અને અમદાવાદની ઉત્તરે એને ગણીએ તો સાબરમતીને કીનારે આવેલું કોટશ્વર મહાદેવનું મહુડી ગામ મૃતિકાવટી હોઈ. પણ આ આધાર વગરનાં અનુમાન છે.

રૂદ્રદામાના લેખ પછી શ્વબ્રદેશનું નામ કાંઈ જણાતું નથી. પરંતુ શ્વબ્રવતીનદીનું નામ છેક ખારમી સદીના ગ્રંથોમાં દેખાય છે.^૬ એટલે શ્વબ્રદેશનું નામ કાળે કરીને બદલાઈ ગયું હોય અગર નાના ભૂમિ વિભાગોનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોનો લોપ થઈ મોટા પ્રાંતોમાં એ વિભાગો મળી ગયા હોય. પરંતુ એટલું તો નક્કી માની શકાય કે હાલ જેવી રીતે સાબરમતીના કાંઠાના એક ભાગને સાબરકાંઠો કહીએ છીએ એથી પહેલાં તેના એક કાંઠાને શ્વબ્ર કહેતા હશે, અને સાબરમતી અગર શ્વબ્રવતી નદીને લીધે જ શ્વબ્રનામ પડ્યું હશે. અમદાવાદની ભૂમિ અને, તે ઉપર અમદાવાદથી પહેલાં વસેલું આશાપદ્મી શહેર એ આ શ્વબ્રની હદમાં જ હોઈ શકે એમ ચોક્કસ માની શકાય.

સાબરમતીનું મૂળ નામ સાબ્રમતી છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પદ્મપુરાણમાં સાબ્રમતી નદીનું મોટું માહાત્મ્ય લખેલું છે.^૭ પદ્મપુરાણ ગમે ત્યારે લખાયું હોય પરંતુ તેરમી અને ચૌદમી સદીના સંસ્કૃત સાબ્રમતી કે શ્વબ્રવતી ગ્રંથોમાં પણ સાબ્રમતી નામ દેખાય છે.^૮ ખારમી સદીની શરૂઆતમાં હેમચંદ્રાચાર્ય શ્વબ્રવતી નામ લાગે છે. એટલે આશરે એક સદીમાં શ્વબ્રવતી નામ ભૂલાઈ સાબ્રમતી શી રીતે થયું એ કલ્પનાને ગૂંચવે એવું છે. સાધારણ લોક સમૂહને શ્વબ્રવતી નામ યોલતાં નહીં આવડ્યું હોય અને લોકો સાબરમતી કહેતા થયા હશે. શ્વબ્રવતી નામ વિદ્વાનો માટે રહ્યું હશે. એ ભૂલાવામાં જતાં સાબરમતી ઉપરથી સંસ્કૃત કરી સાબ્રમતી નામ નવા પંડિતોએ ગોઠવી કાઢ્યું હશે. ગ્રામ્ય અને રૂઢ નામો ઉપરથી પાછળથી સંસ્કૃત થયેલાં નામોના ધણાં ઉદાહરણો મળે છે.^૯ અને એવાં નામની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવા સાર વાણીની ઇંદ્રજાળ પાથરવા પંડિતો મથી પડે છે.

સાબ્રમતી નદી અને નામ માટે આવી ઇંદ્રજાળ સાબ્રમતી માહાત્મ્યમાં

[૬] રાજશેખરની કાવ્ય મીમાંસામાં અને હેમચંદ્રના દ્વયાશ્રયમાં શ્વબ્રવતી નામ છે. [૭] પદ્મ પુરાણ ઉત્તર ખંડ સાબ્રમતી માહાત્મ્ય. આ માહાત્મ્યની બહુ પ્રાચીનતા માટે શંકા રહે છે. [૮] હમ્મીરમદ મદન, પ્રબંધ ચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથમાં સાબ્રમતી નામ છે. [૯] દાખલા તરીકે સુલતાન ઉપરથી સુરનાણ. વગેરે.

પાથરી છે. દરેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મા વિષ્ણુ કે મહેશ્વરથી શરૂ કરવાનો આપણામાં રીવાજ છે. એવી જ રીતે અર્બુદારણ્યમાં તપ કરતા સાબરમતી નામનું કારણ ઋષિ મુનિઓને પાણીની તાણ પડવાથી કશ્યપ ઋષિએ શિવને તપથી પ્રસન્ન કરીને ગંગાને ગૂજરાતમાં ખેંચી લાવ્યા. ગંગા પાર્વતીની બીકથી ભ્રમણ કરતી હતી, એથી એનું નામ સાબરમતી પડ્યું, કશ્યપ ઋષિ એને લાવ્યા એટલે કાશ્યપી ગંગા એવું નામ પણ કહેવાય છે.^{૧૦} પદ્મપુરાણે સાબરમતી હાથમતી વાત્રક આદી સાત નદીઓ જે ગૂજરાતના પૂર્વોત્તર પ્રદેશમાંથી વહે છે તેને કશ્યપે લાવેલી ગંગાના જ ભિન્ન ભિન્ન કાંટા કહેલા છે.^{૧૧} સાબરમતીને તીરે અને અન્ય નદીઓના એની સાથેના સંગમોએ અનેક તીર્થોના ભારે મહિમા એ પુરાણે ગાયા છે. એમાં મોટે ભાગે શિવનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.^{૧૨}

આ તીર્થોમાંથી ખર્જુધારેશ્વરથી શ્રીક્ષેત્ર અથવા સરખેજ સુધીનાં

૧૦ શિવમુકુટાદવતીર્ણાં બ્રહ્મજલપૂરેણ કાશ્યપીગંગા ।

કશ્યપેનપુરાનીતા મુનિના સ્નાનકારણાત્ ।

(પાર્વતી) હઠઙ્ગગ્રાહ કેશેષુ શંકરં લોકશંકરમ્ ।

જટાકલાપંનિશ્ચોત્ય પ્લાવિતં તઙ્ગલં મુંવિ ॥ ૩૫ ॥

ગૌરોમયાચ્ચ બ્રહ્મામ સા ગંગા તત્રતત્રવૈ ।

તેન સાબરમતી નામ પ્રસિદ્ધં મૂતલૈ ભવત્ ॥ ૩૬ ॥

(સાબરમતી માહાત્મ્ય. હસ્તલિખિત પ્રત).

[૧૧] સાબરમતી માહાત્મ્ય. અ. ૩. શ્લો. ૩ થી ૧૮. સાબરમતી, સેટ્રીકા, હિરણ્યમયી, વક્ષા (બકુલા) હસ્તમતી, વાર્તાદ્રી (વાત્રક) ભાદ્રમુખી, એ બધી 'દક્ષિણોદધિ ગામિની' હતી, અને જલના વેગથી પર્વતો વચ્ચે આવ્યાથી સાતસ્રોત થયાં એમ પુરાણ લખે છે. હિરણ્યમયી નદી ઇડર ખાતે હરણાઈ કહેવાય છે.

[૧૨] નદીના મૂળથી અમદાવાદના ખર્જુધારેશ્વર સુધી ધણાં તીર્થ ગણાવ્યાં છે. એ અહીં ઉપયોગી નથી. ઉત્તરમાં વિજયપુર પાસે બ્રહ્મવક્ત્રી (હાલનું પેડામલી ?) પાસે સપ્તધારતીર્થ લખ્યું છે એ હાલ સાતેરા મહાદેવ કહેવાય છે. એ મહાદેવ નદીના પટમાં એક શ્વેત્ર-કોતર-માં છે. અંદર પાણી રહે છે. એનું મૂળ નામ શ્વેત્રવતીશ્વર હોય ?) અધ્યાય ૭ મો.

તીર્થોનો સંબંધ અમદાવાદ સાથે છે. એમાં કેટલાંક કલિયુગમાં ગુપ્ત થશે એમ કલિયુગમાં લખાયેલા પુરાણમાં લખ્યું છે. સાબ્રમતી માહાત્મ્યમાં ગણાવેલાં અમદાવાદની પાસેનાં કેટલાંક તીર્થો હાલપણ અમદાવાદમાં છે એ આગળ જોઈશું.^{૧૩}

સાબ્રમતી નામ શી રીતે પડ્યું તે જોઈએ. મૂળ નામ શ્વપ્રવતી હતું અને એ સાથી અને ક્યારે બંધ પડ્યું તે જણાવ્યું નથી. છતાં તેરમી સદીથી શ્વપ્રવતી

નામ બંધ પડી સાબ્રમતી નામ સાબરમતી ઉપરથી સંસ્કૃત શ્વપ્રવતી નામ થઈને પડ્યું એમ આગળ જોઈએ. પરંતુ શ્વપ્રવતી એજ માટે આધાર સાબ્રમતી કે સાબરમતી એ જોવાનું રહે. નવમી સદીના અંતમાં થયેલા કવિ રાજશેખરે કાવ્ય મીમાંસા નામનો

કાવ્યશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે.^{૧૪} એમાં હિંદુસ્તાનની ભૂગોળનાં બે પાનાં લખ્યાં છે. પશ્ચિમદેશની નદીઓ ગણાવતાં સરસ્વતીથી શરૂ કરી ખીણ નદી શ્વપ્રવતી ત્રીજી વાર્ત્તઘ્રી અથવા વાત્રક ચોથી મહેન્દ્રી અથવા મહી એમ નદીઓ ગણાવી છે. કવિ રાજશેખરે લખેલી આ નાનકડી ભૂગોળમાં જે કાંઈ ચોક્કસાઈ જળવી છે એમાં આ નદીઓનો ક્રમ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે અને શ્વપ્રવતી એજ સાબરમતી એમ સાબીત કરવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. તે પછી બસો વર્ષ હેમચંદ્રાચાર્યે દ્વાયાત્રય મહાકાવ્યમાં ગૂર્જરદેશની દક્ષિણ સીમા બનતી શ્વપ્રવતી નદીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૫} એ કાવ્યના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. સાક્ષરત્ન

[૧૩] ખર્જુધારેશ્વર, દ્વૈવેશ્વર, ગુપ્તેશ્વર, પિંખલાદતીર્થ, પ્રહાયર્થતીર્થ, માણકેશ્વર, નિંખાઈ, કોટરાક્ષી, સોમેશ્વર, સપ્રસારસ્વતતીર્થ, સપ્રસારેશ્વરતીર્થ, ગણેશતીર્થ, વૈજનાથ, અને શ્રીક્ષેત્ર, એટલાં અમદાવાદની હદમાં છે. [૧૪] રાજશેખરકૃત કાવ્ય-

મીમાંસા પૃ. ૯૧. સરસ્વતી શ્વપ્રવતી વાર્ત્તઘ્રી, મહેન્દ્રી હિલિંબાદ્યાનઘઃ । [૧૫] હેમચંદ્રકૃત દ્વાયાત્રય કાવ્ય. મણિલાલ નભુભાઈ કૃત ભાષાંતર : સર્ગ ૬ શ્લો. ૪૫.

પૃ. ૧૦૯-૧૧૦-મૂળરાજની સ્વારીનું વર્ણન કરતાં લાગે છે કે:-“દરદ રાજની પુત્રી દત્તાના પતિ અને વિદિશાની નારીના પુત્ર એવા એને હણવાને ઉત્સુક તે, ઠઠ-ઘ્રીથી વસેલા, અને દીર્ઘ કેશવાળી પુરસ્ત્રીઓના વિહાર સ્થાનરૂપ શ્વપ્રવતી નદીના તટ ઉપર આવ્યો.” કાવ્યનો દીકાકાર શ્વપ્રવતી મૂળરાજના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા હતી એમ લખે છે. શ્લોક ૪૬ માં એ જ નદીને કીનારે સ્નાયક અને મદ્રકાદિ જતી બસતી હતી એમ પણ લખે છે.

મણીલાલ નભૂભાઈ દ્વીવેદી લખે છે કે “શ્વભ્રવતી ધણું કરીને સાખરમતી હોય.” શ્વભ્રવતી ગૂજરાતના રાજ્યની દક્ષિણ હદ હતી અને ઘણા કાળથી મહી અગર નર્મદાની ઉપરનો ભાગ ગૂજરાત ગણાતો એથી એ બેમાંથી કોઈ નદી હશે એમ કેટલાક ધારે છે. પરંતુ એમ ધારવાને કંઈ કારણ નથી. રાજશેખરે હેમચંદ્રની પૂર્વે જ શ્વભ્રવતી અને નર્મદા ભિન્ન ભિન્ન નદીઓ ગણાવી છે. અને ગૂજરાતમાં શ્વભ્રવતી એટલે કાતરવાળા જાણીતી બે જ નદીઓ મહી અને સાખરમતી છે. આ બંને નદીઓ રાજશેખરે જૂદી ગણાવી છે. એટલે શ્વભ્રવતી એ સાખરમતી એમાં શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. મુસલમાન તવારીખકારો લખે છે કે સાખરમતીનું નામ સાખર હતું અને એને હાથમતીનો સંગમ થયો એટલે હાથમતીનું “મતી” સાખર સાથે લગાડી લોટે સાખરમતી નામ પાડ્યું. બ્રહ્મ પુરાણના સંસ્કૃત આડંબર કરતાં મુસલમાન ઇતિહાસકારોની આ સાદા પ્રશંસનીય છે; પરંતુ સાખરમતીનું ખરું નામ શ્વભ્રવતી જ છે.^{૧૬}

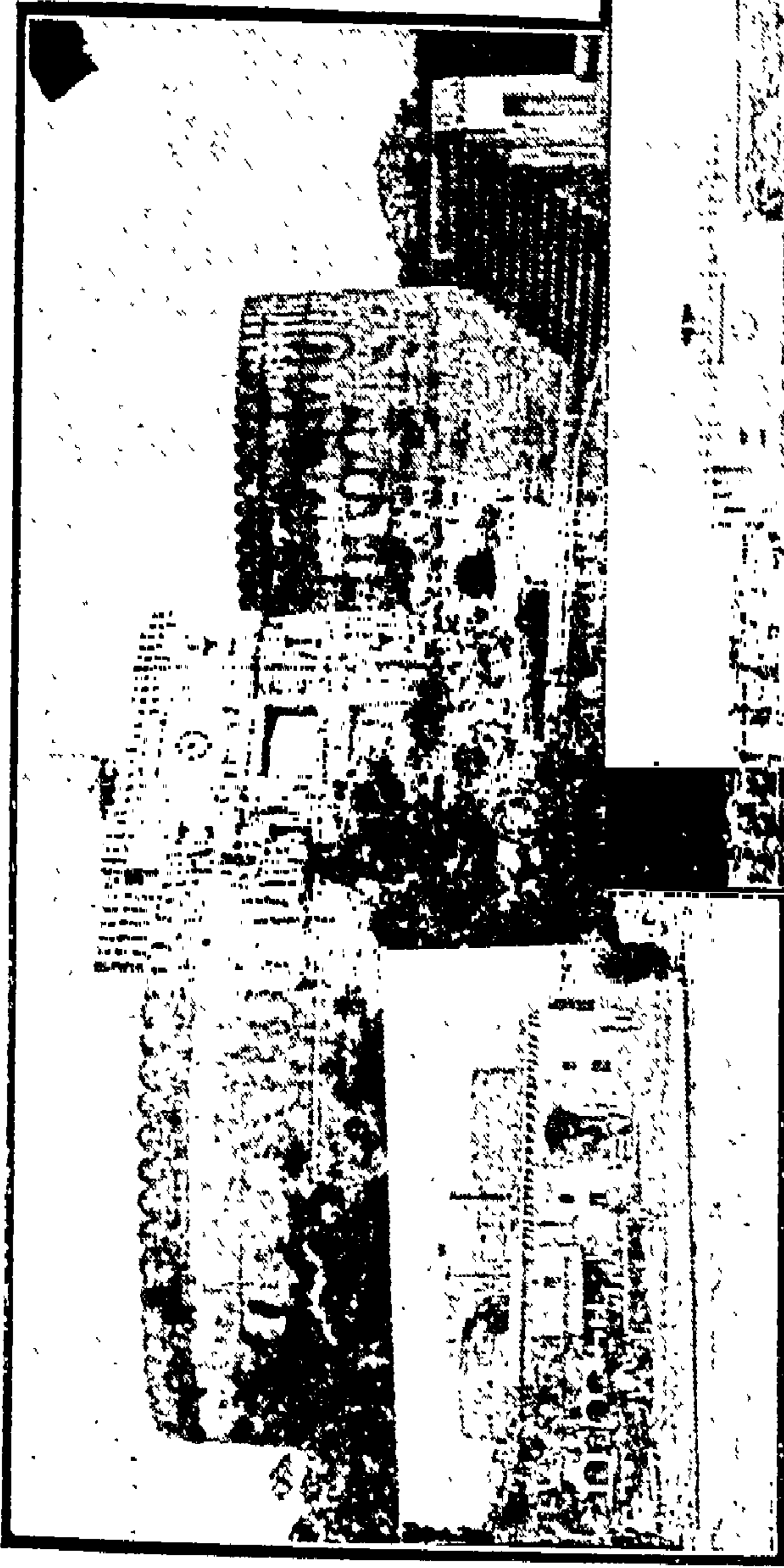
સાખરમતી નદી મેવાડના ડુંગરોમાંથી નીકળી જસો માઈલ વહી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે. ઉત્તરનાં ડુંગરી પ્રદેશ છોડ્યા પછી અમદાવાદ જીલ્લામાં પ્રવેશ થતા સુધી નદીની આસપાસ મોટાં કાતરો સાખરમતીનું સ્વરૂપ (શ્વભ્ર) છે. એને વાંધાં કહે છે. ઉત્તરમાં નદીના તટ આશરે જસો શીટ ઉંચા છે. પણ અમદાવાદની પાસે ૩૦ થી ૫૦ શીટ છે અને નીચે દક્ષિણમાં ઊંચાઈ ઓછી થાય છે. નદીનો પટ

[૧૬] સી. વી. વૈદ્યે એમના મધ્યકાલીન ભારતના ઇતિહાસમાં ત્રીજા ભાગમાં રાજશેખરની ભૂગોળ સંબંધી એક નોંધ લીધી છે એમાં શ્વભ્રવતીને બદલે પ્રભાવતી લખ્યું છે. કાવ્ય મીમાંસનાની મૂળ પ્રતમાં શ્વભ્રતીજ છે અને ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ સીવાય બીજી આવૃત્તિ રા. બા. વૈદ્યપાસે હોય તો તે જણાવ્યું નથી. ધણું કરીને જે બે પ્રતો છે એમાં શ્વભ્રવતી જ છે કારણ બંને પ્રતો એકની નકલ માત્ર છે (પાટણ અને જેસલમેરની પ્રતો). એટલે રા. બહાદુર વૈદ્યે એ નામ ક્યાંથી આવ્યું એ જાણવા જેવું છે. ઉદ્ધૃત Geographical Disctionary of Ancient Indiaમાં સાખરમતીનાં નામ જુદાં જુદાં આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:-સરાવતી કૃતવતી, ચંદના, ગિરિકર્ણિકા, કાશ્યપીગંગા. તારીખે અલકદ્દીમાં સાખરમતીને સખર્મતી (સુવર્મતી) એવું નામ આપેલું છે.

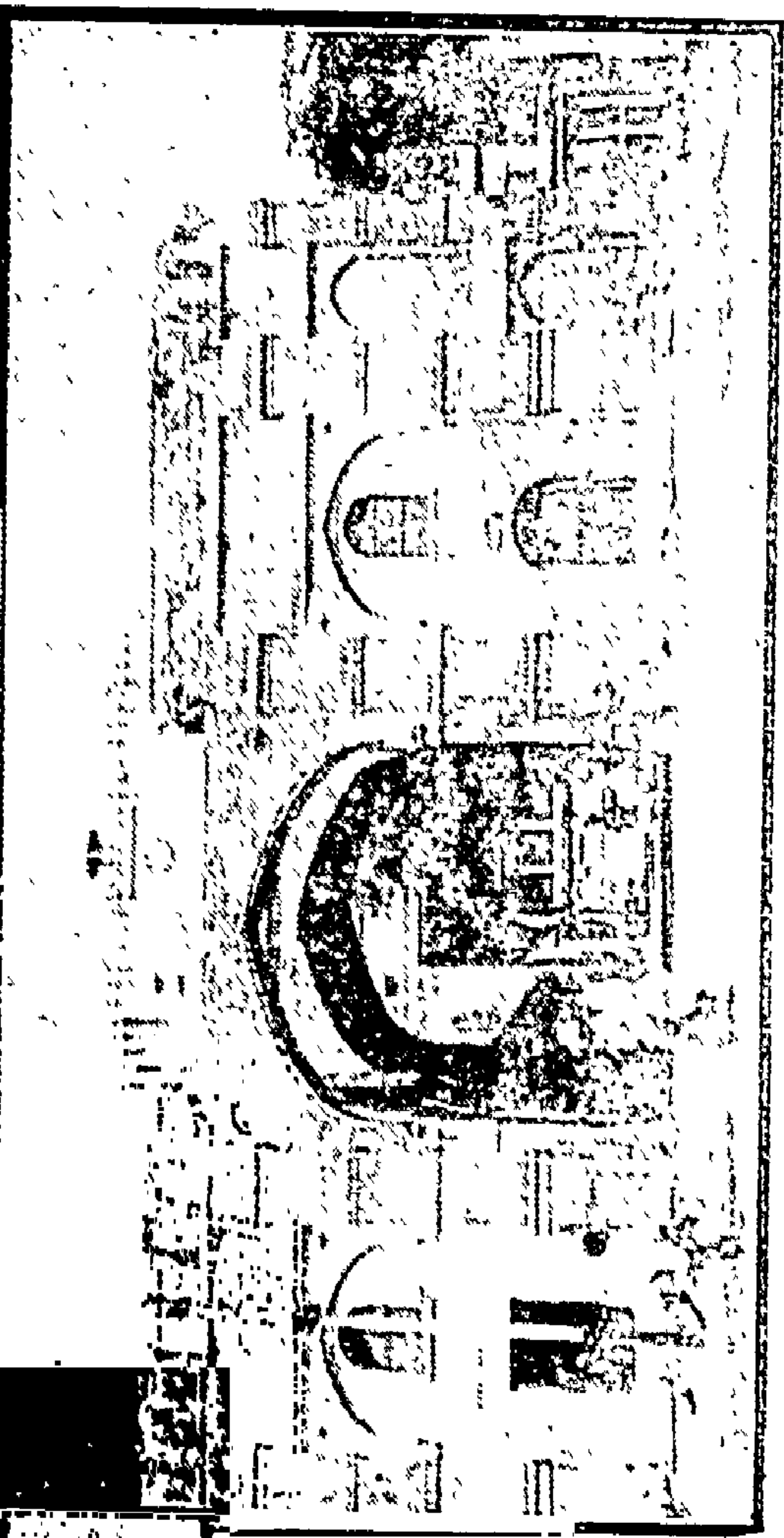
ધણી પહોળો અને રેતાળ છે. એમાં એમાસાના થોડા દીવસ રીવાય પાણી ઘણું ઓછું રહે છે. અમદાવાદથી સહેજ આગળ વહેતાં એનો પટ એટલો પહોળો થાય છે કે એના મુખથી ચાલીસથી પચાસ માઇલ ઉપર ૧૫૫૦ ફીટ પહોળો છે અને સાધારણ સારી ઋતુમાં પાણીનો પ્રવાહ ૩૭૫ ફીટ રહે છે. ૧૭

સાબરમતીએ પ્રવાહ વારંવાર બદલ્યો છે. અમદાવાદ આગળ જ એનો પ્રવાહ બદલાયો છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ અમદાવાદ અને તેની દક્ષિણે નદીનો પ્રવાહ ઘણી જગ્યાએ બદલાયો છે. અને પ્રવાહ બદલવાથી કાંઠાના ગામમાં જે ફેરફાર થયા છે તે જૂના ઉજડ ગામોની નીશાનીઓથી આજે પણ જણાઈ આવે છે. ૧૮ અમદાવાદ પાસે સાબરમતીનો પ્રવાહ બદલાયો છે અગર અમદાવાદ વસતી વખતે પ્રવાહને ખાસ બદલ્યો છે એ આગળ જોઈશું.

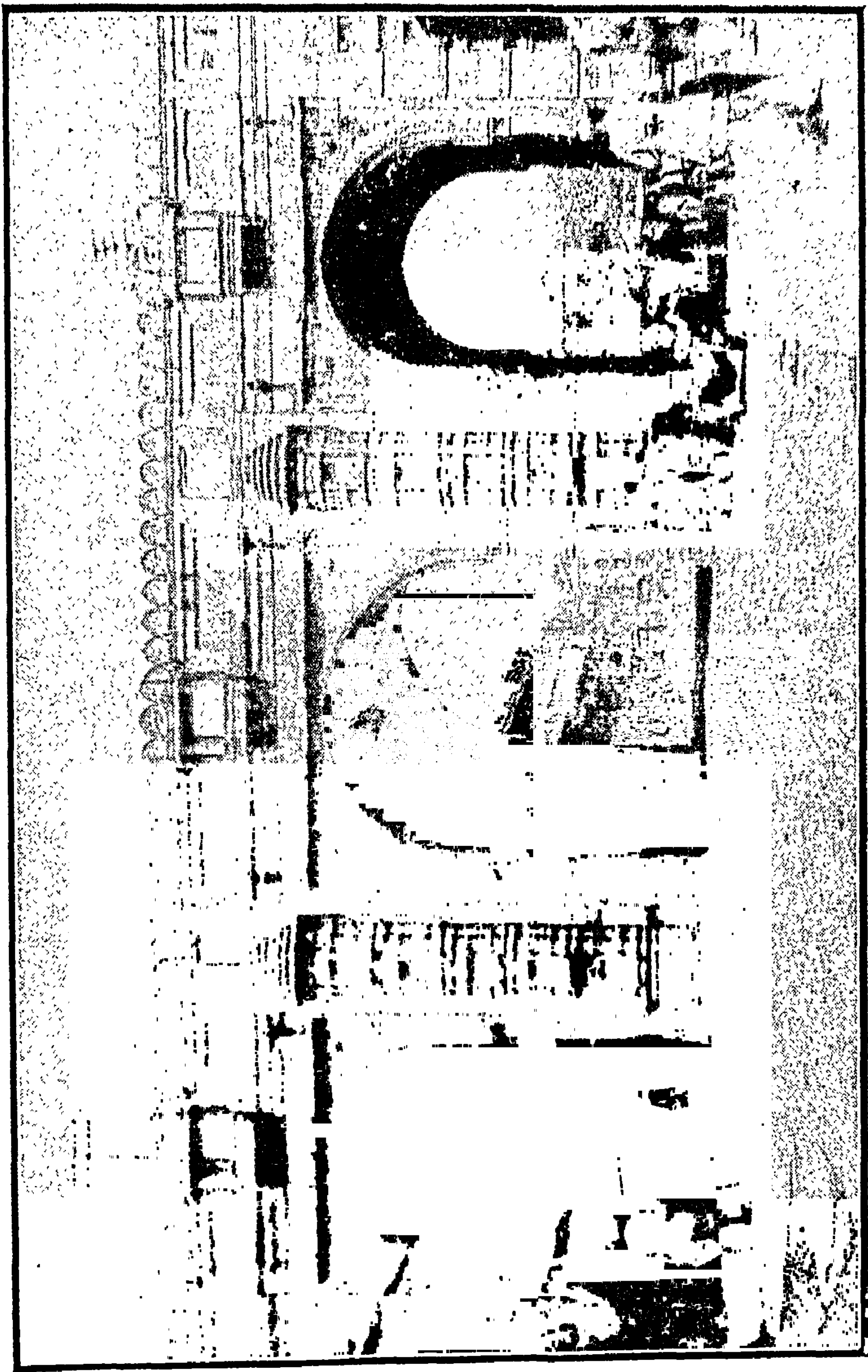
[૧૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૫. [૧૮] એજ પૃ. ૫. પ્રવાહ અમદાવાદની દક્ષિણે બદલાયો છે. ઉત્તરમાં કીનારા ઉચા અને વાંધાં મોટાં હોવાથી બદલાવા સંભવ નથી. સાબરમતી માટે ગ્રીગ્ઝ cities of Gujarashtra p. 157-58માં એક વિચિત્ર વાત લખે છે. એ જણાવે છે—ખંભાતના અખાતને બદલે સાબરમતી છેક સુધી વહેતી અને નર્મદા તાપી વગેરે સાબરમતીને મળતી. ગુજરાત કાઠીયાવાડ વચ્ચે એજ હદ હતી. “ખંભાતના અખાત વિશે કથાઓ ચાલે છે એમાં કાઠીયાવાડ સુરતના કિનારા સુધી પાસે હતો અને” with merely Sabarmati flowing between and the separation not wider than at Vauth; that the Narabada as well as the Tapti fell into this thirsty stream which drinks the water of so many rivers in its lengthy course: that succession of earthquakes to which Gujarat is susceptible, allowed the waters of the Indian ocean to burst upon the land and then as conclusive evidence for the truth of this legend—the fossil remains of Perim are quoted. સાબરમતી કેટલી ઝડપથી વહે છે અને કેટલું પાણી સેંકડમાં વહેવડાવે છે એના ઋતુવાર આંકડા અમદાવાદ ગેઝેટીયર (પૃ. ૫)માં આપ્યા છે. જાન્યુઆરીમાં ૧.૬૦ ફીટ અને અગસ્ટમાં ૨.૦ ફીટ એક સેંકડમાં દોડે છે અને અનુક્રમે એક સેંકડમાં ૪૦૦ અને ૧૫૦૦ ઘનફુટ પાણી વહેવડાવે છે. અગસ્ટ એટલે વર્ષા ઋતુનું ઠેકાણું નથી. અને પુર આવે તો સેંકડે ૯૨૦૦૦ ઘનફુટ સુધી પાણી વહેવડે તોંધાયું છે. (નોંધ ૨.).

૧ (અ) ભદ્રનેા કિલ્લો
 મોટા પુરજ ને ઘડિયાળ
 ચંદ્રનું ચિત્ર : ભદ્રનેા દ્વરથી દેખાત

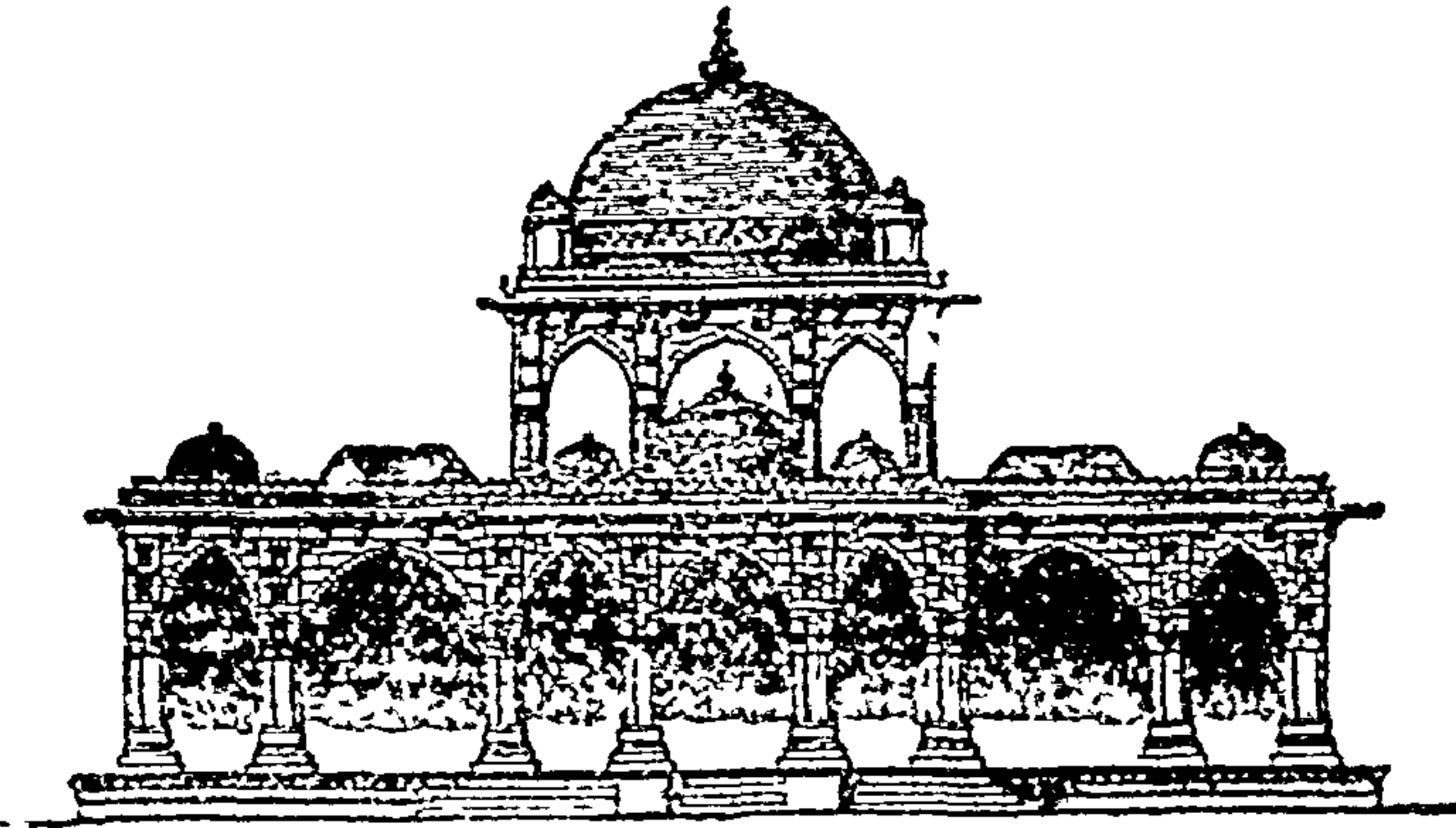

(અા) ભદ્રનેા મુખ્ય દરવાજો

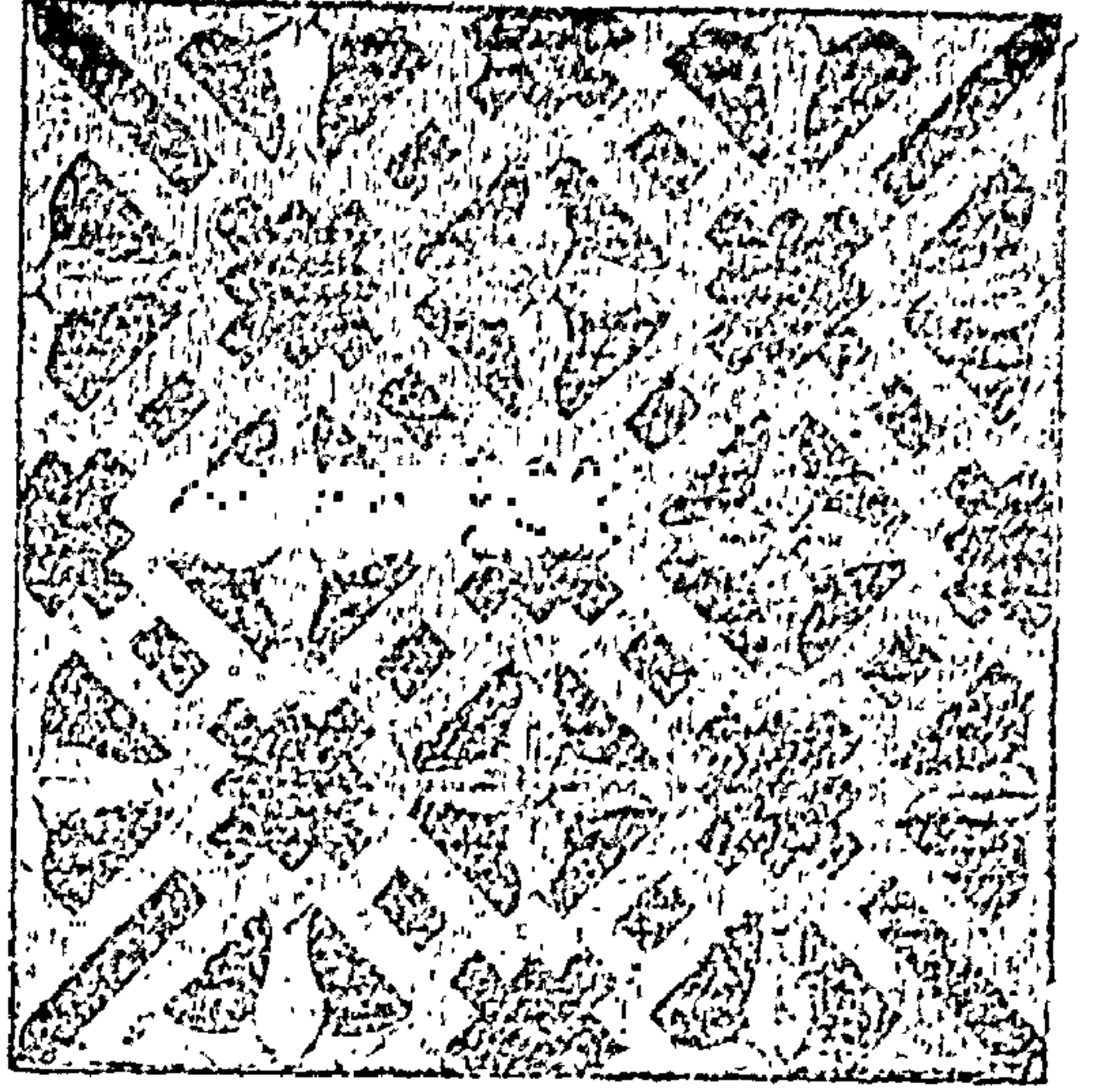
સાબરમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે સાક્ષાત ગંગા હોવા છતાં અને તીર્થોનો ધણો મહિમા ગાયા છતાં સાબરમતીનો હાલ બહુ મોટો મહિમા નથી. અમદાવાદ પાસેનાં તીર્થોનો વિગતવાર મહીમા તેતે તીર્થોનાં નદીની મહીમા વર્ણનમાં આગળ જોઈશું. દુધેશ્વર, ખડ્ગધારેશ્વર, અને સપ્તર્ષિનો મહિમા કાંઈક ગણાય છે. પરંતુ દૂર દેશાવરોથી લોક નાહવા આવે એવું કાંઈ નથી. પર્વોને દીવસે દધીચી ઋષિના આશ્રમ અને દુધેશ્વર વગેરે તીર્થમાં સ્નાનનો જે મહિમા વીસમી સદીની શરૂઆતના દસકામાં હતો તે પણ હવે ઓછો થતો જાય છે. છતાં ઉત્તર ગૂજરાતના લોકો હજી પણ માને છે કે કલિયુગમાં નવસોનવાણી નદીઓ સૂકાશે તોપણ સાબર સાપના લીસોટા જેટલી વહેશે. અને વૌદામાં કાર્તિકી પૂનમે હજી પણ મોટો મેળો ભરાય છે.

વટવાનો રાજો.

પ્રકરણ બીજું

આશાવલ અગર કર્ણાવતી

સા ખરમતી અગર શ્વબ્રવતી નદીને કાંઠે આશાવલ હતું. એનું શુદ્ધ નામ આશાપદ્મી છે. એ નામ કેમ પડ્યું તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. ધણા જુના વખતમાં ત્યાં ભીલ રાજાઓનું રાજ્ય આશો ભીલ હતું, એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એ ભીલ રાજાઓ આશાભીલના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા, એમ જણાય છે. મૂળવંશનો સ્થાપક આશાભીલ નામનો પુરુષ હોય અને તે ઉપરથી જ આશાપદ્મી નામ પડ્યું હોય, કે આશાપદ્મીના રાજાઓ તે આશાભીલ કહેવાતા હોય એ એક પ્રશ્ન છે. પરંતુ આશાપદ્મીના રાજા એટલે ગમે તે નામ હોવા છતાં આશાભીલ કહેવાય એ વધારે બંધ બેસતું લાગે છે.

આશાપદ્મી અગર આશાવલ ક્યારે વસ્યું તે જણાયું નથી પરંતુ ઇ. સ. ની દશમી સદીથી એના ઉલ્લેખો આરબ મુસાફરોના વર્ણનોમાં અને ગુજરાતના^૧ સંસ્કૃત પ્રબંધ વગેરે સાહિત્યમાં વારંવાર આવે છે. એટલે આશાવલ દશમી સદી પહેલાં ધણા લાંબા સમયથી વસ્યું હશે એમ જણાય છે. અગીઆરમી સદીમાં છ લાખ ભીલોના સ્વામી આશા ભીલને હરાવી સોલંકી

૧. (ઇ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦) આલબરની સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ આશાવલ સંબંધી કરે છે. (Schau's Alberuni p 102.)

કર્ણદેવે આશાવલનું નામ બદલી કર્ણાવતી રાખ્યું.^૨ છતાં તે પછી ઘણા કાળ સુધી આશાવલ અને કર્ણાવતી બન્ને નામેના ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

આશાવલ અને કર્ણાવતી એક જ શહેર છે. આ માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ ચાલે છે. કર્ણાવતી નગરી ક્યાં હતી તે માટે પણ મતભેદ તો છે. પરંતુ એ બન્ને શહેરો એક જ છે એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

આશાવલ અને કર્ણાવતી કેટલાક વિદ્વાનો કર્ણાવતીને આશાવલની પાસે અગર એક જ શહેર છે. તો સાબરમતીને સામે પશ્ચિમ કિનારે મૂકે છે. પરંતુ

એમ માનવાને ખાસ આધાર નથી. સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવે આશાલીલને હરાવી કર્ણાવતી વસાવ્યું ત્યાં જયંતીદેવી અને કર્ણેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરો બંધાવ્યાં, એમ કહેવાય છે, અને સારા શુકન થવાથી કોચરવા દેવીનું સ્થાપન કર્યું. આ કોચરવા નામ અમદાવાદની સામે-પાર કોચરખ ગામમાં જળવાઈ રહ્યું છે. અને એ ઉપરથી કર્ણાવતી સામેપાર હશે એવું અનુમાન કેટલાક કહે છે.^૩

કર્ણદેવે કર્ણાવતી વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મેરુતુંગાચાર્યે સદીની શરૂઆતમાં લખેલા પ્રબંધચિંતામણિ* નામના ગ્રંથમાં છે. પરંતુ એ ઉલ્લેખમાં

૨ સ્વયં તુ, આશાવલ્લી નિવાસિનમાશાભિધાનં મિહ્નમમિષ્ણયન્ મૈરવદેવ્યા શકુને જાતે તત્ર કોચરવાભિધાન દેવ્યાઃ પ્રાસાદં ચ કારાયિત્વા ષડલક્ષાધિપં મિહ્નં વિજિત્ય તત્ર જયન્તીં દેવીં પ્રાસાદે સ્થાપયિત્વા તથા કર્ણેશ્વરં દેવતાયતનં કર્ણસાગર તટાગાલંકૃતં ચકાર। કર્ણાવતી પુરંનિવેશ્ય સ્વયં તત્ર રાજ્યં ચક્રે । (પ્રબંધ ચિંતામણિ પૃ. ૧૩૪ શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથની આવૃત્તિ-) [૩] કોચરવા એજ કોચરખપાલડી અને તેથી કર્ણાવતી અગર આશાવલ સામે કિનારે હશે એમ પણ કેટલાક માને છે; અને બન્ને જુદાં હોય એમ પણ કેટલાક માને છે, કોઈ સારી વસ્તીનાં બે શહેર પાસે પાસે હોઈ શકતા નથી એમ ભૂગોળ વિદ્યાના વિદ્વાનોનું માનવું છે, કોચરખા એ કોઈ ભીલ દેવી જણાય છે અને કર્ણાવતી અગર આશાવલને સામે કિનારે તેનું મંદિર કર્યું હોય તેમ સંભવે, * પ્રબંધ ચિંતામણીના આઉતારામાં કોચરખ અને જયંતીદેવીનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, પરંતુ કર્ણેશ્વર અને કર્ણસાગર માટે ભ્રમ થાય એવું છે. કર્ણસાગર તળાવ હાલ ચાણુરમા તાલુકાના કણુસાગર ગામ પાસે

૨૪૨૨૬

શ્રીમનસાલ મંમળદાસ ગ્રંથાલય.

ગુજરાતી ગણિત્ય પરિષદ.

એનું સ્થળ સ્પષ્ટ થતું નથી. એમાં જણાવેલું કર્ણસાગર કર્ણાવતીનો લેખ. સરોવર અને કર્ણમેરુપ્રાસાદનો છેક આણસમા તાલુકાના કર્ણસાગર ગામ આગળ અને પાટણમાં છે. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં ડૉ. હરિલાલ હ. ધ્રુવને જમાલપુર દરવાજા ખંડારના સમર્પિત આરા પાસેથી એક પથરો જડ્યો હતો, તેમાં ૧૫ લીટીની એક ખંડિત પ્રશસ્તિ છે. છેલ્લી રેલ વખતે આરો પડી જવાથી એ પથરો જડ્યો હશે એમ ડૉ. ધ્રુવનું માનવું છે. એમાં ત્રીજી લીટીમાં “કર્ણાવત્યાં સ્તંભતીર્થે તથા” એવા શબ્દો લખેલા છે. પ્રશસ્તિ ઘણી ખંડિત હોવાથી લખનાર લખાવનાર કે સમય કે હેતુ કંઈ સમજાતું નથી. પરંતુ કર્ણાવતી નગરી હતી અને ક્યે સ્થળે હતી તે આ ઉપરની કંઈક સમજાય છે. અને કર્ણાવતી માટે શિલાલેખ કેવળ આટલો જ ઉપલબ્ધ થયો છે. એ રીતે લેખ મહત્વનો છે.^૫

સિદ્ધરાજના સમયમાં હિદયન મંત્રી અને સુપ્રસિદ્ધ દેવચંદ્રસૂરિ કર્ણાવતીમાં રહેતા હતા એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. આ દેવચંદ્રસૂરિએ દક્ષિણમાંથી આવેલા દિગંજર મતના આચાર્ય કુમુદચંદ્ર સાથે પાટણમાં આશાવલ એજ કર્ણાવતી વાદવિવાદ કર્યો હતો એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધવાત છે. એ માટેના આધાર પ્રસંગને લગતું મુદ્રિત કુસુદચંદ્ર પ્રકરણ નામનું નાટક લગભગ બારમી સદીમાં લખાયેલું છે. તેમાં શરૂઆતઆશા-પદ્મીથી થાય છે, અને આશાપદ્મીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે.^૬ એ જ પ્રસંગને લગતા

પુરાણેલું પડ્યું છે, તેથી કર્ણેશ્વર પણ એને તીરે જ હશે. અમદાવાદમાં કર્ણેશ્વર કે કર્ણમુક્તેશ્વર અને કાંકરીયું તે મૂળ કર્ણસાગર ધારવા માટે કંઈ કારણ નથી. [૪] ઈ. સ. ૧૮૭૫માં સાબરમતીમાં મોટી રેલ આવી હતી અને ઘણું તુકશાન થયું હતું. (જુઓ Ahmedabad Gaz. p. 12). [૫] જુઓ ડૉ. ધ્રુવનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ આગસ્ટ ઈ. સ. ૧૮૮૦ પૃષ્ઠ ૧૭૪. [૬] પ્રબંધચિંતામણી પૃ. ૧૬૧ દેવસૂરિ કર્ણાવતીમાં અરિષ્ટનેમિ પ્રાસાદમાં રહેતા હતા એમ લખે છે:—

“તત્ર મહારક શ્રીદેવસૂરિણાં ચાતુર્માસિકોસ્થિતાનાં શ્રી અરિષ્ટનેમિ પ્રાસાદે...”

“તસ્મિન્નવસરે કુમુદચંદ્રનામા દિગંજર...ગુર્જરદેશં સ્વેતુકામઃ કર્ણાવતીં પ્રાય।”

આગળ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિને પણ દેવસૂરિ કર્ણાવતી લાગ્યા હતા એવા ઉલ્લેખો છે.

તેરમી સદીમાં બનેલા પ્રભાવકચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં આશાપદ્મીને બદલે કર્ણાવતી નામ લખેલું છે. આ બંને ગ્રંથો પ્રબંધચિંતામણી કરતાં જુના છે. એટલે આ ઉલ્લેખો ઉપરથી તથા પ્રબંધચિંતામણીમાં આપેલા વર્ણન ઉપરથી, અને આશાવલનો સ્થાનનિર્ણય આગળ કરીશું તે સાથે ઉપરના લેખની જગાના સંબંધથી, જણાશે કે, આશાપદ્મી અને કર્ણાવતી એક જ નગર છે; અને કર્ણદેવે આશાપદ્મીને પોતાનું નામ આપ્યું તે પ્રબંધો અને પ્રશસ્તિઓમાં ચાલુ રહ્યું પરંતુ લોકપ્રિય નામ તો આશાપદ્મી અગર આશાવલ જ હતું એ આગળ જોઈશું. સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેરનું મહસ્મદાબાદ નામ બદલેલું અને જુનાગઢનું મુસ્તફાબાદ નામ રાખેલું પણ જેમ ચાંપાનેર અને જુનાગઢ જ ચાલુ રહ્યું એવી જ રીતે કર્ણદેવનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો છે.

આમ છેક પંદરમી સદી સુધીનાં સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કર્ણાવતી અને આશાવલ બંને નામ ચાલુમ પડે છે. કર્ણાવતી નામ પ્રક્યા પહેલાંથી પણ આરબ લેખકો આશાવલ નામનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને તે વખતના આશાવલના પરદેશી ગ્રંથોમાં પણ કર્ણાવતીને જ બદલે આશાવલ નામ ઉલ્લેખ. નજરે પડે છે, તે તો આપણે જોયું. દશમી સદીના અંતમાં એલ્બરૂની લખે છે કે આશાવલ ખંભાતથી બે દિવસને રસ્તે છે. અગીઆરમી સદીના અંતમાં અલઈદ્રીસી આશાવલનો ઉલ્લેખ ચુંવાળ (હનાવલ અગર જનાવલ) આગળ કરે છે. અને ઘોળકા

પરંતુ પ્રબંધચિંતામણીના આ ઉલ્લેખો કરતાં ઘણા જુના શ્રી દેવસૂરિના સમયમાં જ લખાયેલા આ કૃમુવચનના વિવાદને લગતા ઉલ્લેખ મુદ્રિત કુસુદચંદ્ર પ્રકરણ નામના નાટકમાં છે તે આ પ્રમાણે છે:—શ્રીમદાશાપદ્મીવર્ત્તક કુવલયે શ્રીમન્નેમિ ચૈત્યાલયે” (પૃ. ૬.) “ શ્રીમદળહિલ્લપત્તનાત્ જયશ્રી શ્રમણ સંઘ આશાપદ્મી સ્થાનકે શ્રીમદેવાચાર્યમાદિશતિ ” (પૃ. ૧૬) એ જ પ્રસંગને લગતો ઉલ્લેખ પ્રબંધ ચિંતામણીની પેઠે પણ તેનાથી જુનો શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાં છે:—અથ કર્ણાવતી સંઘોડ-ન્યેત્રુસત્કણિઠતઃ પ્રમોઃ અન્હાયયન્મહામક્ત્યા ચાતુર્માસિકહેતવે ” (પૃ. ૨૮૩) ત્વસ્તિ નત્વાજિને શ્રીમદળહિલ્લપુરે પ્રભુમ્ । સંઘકર્ણાવતી પુર્યાઃ શ્રીમન્તો દેવસૂરયઃ ॥ ૧૯૧ પૃ. ૨૮૫. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી આશાપદ્મી એ જ કર્ણાવતી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

સાથે સરખાવતાં આશાવલ સારી વસ્તિવાળું, ઉદ્યોગી, અને સારી પેદાશવાળું હતું એમ લખે છે^૭

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આવેલા કર્ણાવતીના ઉલ્લેખોથી તેમ જ આશાવલના આ અને ખીખ ઉલ્લેખોથી આશાવલ સારી વસ્તીવાળું શહેર હતું એમ જણાય છે. ઇ. સ. દશમી સદીથી અમદાવાદ વસતા

આશાવલની મહત્તા. સુધી ગુજરાતનાં સ્થળોમાં પાટણ અને ખંભાતથી ખીખ પંક્તિમાં આશાવલનું જ નામ જણાય છે. ઉદ્યોગી અને ધનવાન વેપારીઓની વસ્તી મોટી હોવાને લીધે અને ખંભાત ખંદરથી અને ભરૂચથી પાટણ અને મોડાસા થઈ ઉત્તર હિંદમાં જવાના ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલું હોવાથી આશાવલ હંમેશાં ગુજરાતમાં જાણીતું શહેર ગણાયું છે, હેમચંદ્રસૂરિ, ઉદય-નમંત્રી વગેરે નામાંકિત વ્યક્તિઓ ત્યાં નિવાસ કરેલો છે, તેથી અન્ય હિન્દુ કેમો અને વિશેષે કરીને જૈન કેમો મંદિરાદિથી એ શહેરને શણગાર્યું હતું. સિંધથી મુંબઈ (એવલ ખંદર) સુધીનાં કીનારાનાં ખંદરોનાં નામ બાદ કરીએ તો પરદેશી મુંસાફરોએ અમદાવાદ વસ્યા પહેલાં ગુજરાતની અંદરના શહેરોમાં જે ત્રણચાર ગણાવ્યાં છે તેમાં આશાવલ ખાસ આવે છે. વસ્તુપાળ, તેજપાળે પણ પાટણ અને ખંભાત એ મુખ્ય નગરો સાથે આશાવલનું નામ મંદિરો ખાંધવાના વ્યવસાયમાં ગણાવ્યું છે.^૮ કર્ણદેવ વાઘેલાના સમયમાં સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનના સેનાપતિ ઉલુગખાંએ ગુજરાત છૂટું ત્યારે એ મોડાસાથી આશાવલ આવ્યો હતો; અને ત્યાંથી કાઠીઆવાડ જઈ ત્યાં બધું ઉજ્જડ કરી પાછો વળતાં આશાવલમાં આવી નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે^૯ કર્ણદેવ સોલંકી પછી અમ-

અને સોલંકી સમયમાં પણ બંને નામો ગ્રંથોમાં પણ વપરાતાં એમ જણાય છે. એટલે સાધારણ લોકોમાં આશાવલ નામ વધારે પ્રચલિત હશે. [૭] અલહદ્રીસી ઈલીયટ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા ભા. ૧ પૃ. ૮૭. “.....a town populous commercial rich, industrious and productive of useful articals.” [૮] “હવિ મંત્રી વસ્તુપાલન ઇ અણહિલપટનિ ૧ આશાવલીઈ ૨ ખંભાયતિ ૩ પ્રમુખ નગરી ઇખન કાટિ દ્રવ્ય ભૂમધ્યે.....(તપાગચ્છ બૃહત પદ્માવલી પૃ. ૩૮).

[૯] “તઓહમ્મીર જયરાઓ વગડદેસં મુહુડાસયઈ નયરાળી મંજિય અસાવહીએ પતો। કળ્ણદેવરાઓઅ નહો । સોરહે....નિઅઆળ પયદ્દાધિત્તા આસાવહીએ આવાસિઓ ।”

દાવાદ વસાવનાર અહમદશાહના પિતા મુહમ્મદશાહના રાજ્ય સુધી આશાવલ્લ ગુજરાતની ખીજ રાજધાનીનું શહેર રહ્યું હોય એમ જણાય છે. તારીખે શીરોઝશાહીમાં બળવાખોર તાઘીની પાછળ પડતાં ચોમાસું આવવાથી સુલતાન મુહમ્મદ તથા અશાવલ્લમાં એક મહીનો રહ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે.^{૧૦} અહમદશાહના બાપ મુહમ્મદશાહે પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં પોતાના પિતા મુઝફ્ફરશાહને આશાવલ્લમાં કેદ કરીને ત્યાં ગાદી બમાવી હતી^{૧૧} આ પ્રમાણે આશાવલ્લ એક સાર શહેર હતું, સમૃદ્ધ હતું, વેપાર ઉદ્યોગ સારા ચાલતા અને અમદાવાદ વચ્ચે ત્યાં સુધી એનું મહત્ત્વ ધણું હતું એ સિદ્ધ થાય છે.

કર્ણાવતીની જગ્યાએ જ આશાવલ્લ હતું એ તો આગળ જોયું. કર્ણાવતી અને આશાવલ્લ સાબરમતીના કીનારે છે,^{૧૨} એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. પરંતુ આશાવલ્લનો ચોક્કસ સ્થળ નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે. સહેજ નામસાદૃશ્યને લીધે હાલનું અસારવા એ જુનું આશાવલ્લ છે, એમ આજ સુધીના

જુઓ જનપ્રભના તીર્થ કલ્પમાંથી ઉતારો. પૂરાતત્ત્વ ૪ આધાદ. પૃ. ૨૬૬ નીચે તરજુમામાં આશાવલ્લ ગુજરાતની ખીજ રાજધાની જેવું ગણાવું એમ લખેલું છે. કાન્હડદે પ્રબંધમાં (પૃ. ૬ ખંડ ૧ લો. શ્લો. ૬૬-૬૭) પણ આ ઉલ્લેખ છે.

મણિકટક ઉપડયાં અસાડાલિ ગઢમાંહિ મેહલૂં થાણું ।

ગુજરાતદેસ હિલોલ્યૂં અતિ કીધું તરકાણું ॥ ॥ ૬૬ ॥

અસાડાલિ ધૂલકૂં સંભયતિ સુરતિ નર્દ રાનેરે ।

વીજાં નગરે કેતલાં કહીર્ડ કમ્પડ ચાંપાનેર ॥ ૬૭ ॥

[૧૦] તારીખે શીરોઝશાહી Elliot of vol- III p. 260. [૧૧] તારીખે મુબારકશાહી Elliot of vol. IV p. 31. [૧૨:] હમ્મોર મદમર્દન નામના નાટકમાં કર્ણાવતી સાબરમતીને કીનારે છે. એવા ઉલ્લેખ છે. એ નાટક વસ્તુપાળના સમયમાં બનેલું હોવાય છે એટલે પ્રબંધચિંતામણીથી જુનું છે. વીરધવલ:- (અંગુલ્યા દર્શયન્ । નયનમાર્ગ મિયમાયાતૈવ મહીમહેલા કર્ણાવંતસકુસુમં કર્ણાવતી નામ નગરી । યસ્યા મનવરતમપિ, તટસ્ફુરત્ સાબ્રમતી તરજ્જરજ્જન્મદજ્જ ધ્વનિતેન લક્ષ્મીઃ । અસ્મત્પિતુઃ શ્રીલવણપ્રસાદદેવસ્ય નર્નસિ કરાજ્જરંજ્જ ॥ ૨૯ ॥

અમદાવાદના ઇતિહાસને લગતા લગભગ દરેક ગ્રંથમાં લખેલું છે.^{૧૩} પરંતુ એ ભ્રમ છે. મીરાતે અહમદીમાં અમદાવાદનાં પરાંતી નોંધ કણ્ઠવિત્તી અંગર આશા લખતાં આશાવલ અને અસારવા બંને જૂદાં, જુદી વલનો સ્થળ નિર્ણય. જુદી જગ્યાએ ગણાવ્યાં છે.^{૧૪} અસારવા પાસેની અમદાવાદ પહેલાંની ગણાતી માતરલવાનીની વાવને લીધે પણ એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે.

અસારવા અમદાવાદની ઇશાને છે. આશાવલ અમદાવાદની સહેજ નૈઋત્યમાં છે એટલે કેવળ સામી જ દિશામાં છે. મીરાતે અહમદીમાં શાહ-આલમના રોજવાળું રસુલાબાદ પડે લખ્યા પછી અસારવા આશાવલ નથી. બહેરામપુર સાંગે આશાવલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અમદાવાદ વસવાની શરૂઆત વખતે શાહઆલમના પિતા કુતુબિઆલમ સાહેબ વટવા રહેવા જતાં પહેલાં આશાવલમાં રહેતા હતા અને તેમના પૌત્ર-શાહશેખજી આશાવલમાં જન્મ્યા હતા.^{૧૫} સોળમી સદીમાં અંકજીર બાદશાહના રાજ્યમાં મીર અબુતુરાબ મકકાથી પેગંજર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાં લાવ્યા ત્યારે આશાવલમાં આવેલા મીરના મકાન પાસે તેને માટે ભવ્ય મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે. આ મીરે પાછળથી જુના આશાવલ પાસે નવું આશાવલ વસાવી ત્યાં પોતાની દરગાહ કરેલી એમ જણાય છે.^{૧૬} એ રોજને હાલ કેલીકો મીલની પાછળ છે, એટલે આશાવલ પાછળથી

[૧૩] આ મુજબ બોમ્બે ગેઝેટીયરના ગુજરાતના ઇતિહાસ અને અમદાવાદના ગેઝેટીયરમાં તથા તે ઉપરથી લખાયેલા ગુજરાતના અને અમદાવાદના ઘણા ખરા ઇતિહાસોમાં અસારવાને જ આશાવલ ધારવામાં આવે છે. [૧૪] જુઓ મીરાતે અહમદી. ભા. ૨. ગૂ. ભા. ૫. ૧૮ અને જુઓ. Supplement to Mirate-Ahmedi by Navabali & Seddon P. 12-& 17. [૧૫] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૨ પૃ. ૩૦ અને ૩૧ શાહ શેખજીનો મહિમા ઘણો મોટો છે. અહમદી શાહ લીખણનું સ્થાન આશાવલમાં કહે છે અને એમના રોજની જગ્યા હાલ બહેરામપુરમાં જ છે. શાહલીખણ શાહ આલમના પુત્ર હતા. [૧૬] મીરાતે અહમદી ભા. ૧ લામાં આ વર્ણન કરેલું છે. અને ભા. ૨ નામાં અમદાવાદના ઓલીયાઓના વર્ણનમાં પણ આનો ઉલ્લેખ છે. નવાબઅલી અને સેડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં પણ એ પ્રમાણેજ આપેલું છે. મીર અબુતુરાબે મહું

પરં થઇ ગયું ત્યારે જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કીનારે કેલીકા મીલ છે, તેની લગભગ પાસે હતું એમ નક્કી થાય છે; જ્યારે એ મોટું શહેર હશે ત્યારે ઉત્તરે શહેરની અંદર ખાનગહાન અને રાયખડ સુધી અને પૂર્વે આસ્તોડીઆ સુધી એની હદ હોય એમ સંભવ છે. આશાવલ એ જગ્યાએ જ હતું એનો ખીજો ઉલ્લેખ તખ્તકાતે અકબરીમાં મળે છે. બાદશાહ હુમાયુએ અમદાવાદ છૂટી પોતાના ભાઈ મીરજાં અસ્કરીને અમદાવાદનો સુબો નીમ્યો. ત્યારે ગુજરાતનો બાદશાહ બહાદુરશાહ દીવ બંદરે નાસી ગયો હતો. પાછળથી ગુજરાતીઓનું સાફ લશ્કર લેવું થવાથી સુલતાને અમદાવાદ ઉપર ચઢાઇ કરી સાબરમતીને સામે કીનારે સરખેજની પાસે પડાવ નાંખ્યો, મીરજાં અસ્કરીને લઢાઈ કરવી ઠીક લાગી નહી. તેથી શહેર બહાર નીકળી લઢવાનો ડોળ કરી આશાવલની પાછળ સુલતાન બહાદુરની છાવણીથી ખરોખર સામે પડાવ નાંખ્યો. મીરજાં અસ્કરીની તોપનો એક ગોળો સીધો સામે બહાદુરનાં તંબુમાં વાગ્યો. અને એ ઉપરથી અસ્કરી પાસેથી પુટીને નાસી ગયેલા ગઝનશારનો સુલતાને જવાબ લીધો એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. એટલે અમદાવાદથી સરખેજ સુધીના સાબરમતીના સામા કીનારાની ખરોખર સામે, અસ્કરીની છાવણીની પાસે, એટલે ઉત્તરે આશાવલ હતું એ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે.^{૧૭}

આશાવલ વસાવ્યું એમ પણ લખ્યું છે. પેગંબર સાહેબનાં પગલાં ઉપર ૭ વર્ષ સુધી કામ કરી લગ્ન મકાન બાંધવામાં આવ્યું. જુનું આશાવલ પણ સાથેજ હોય એમ જણાય છે. જુના આશાવલમાં જુમ્મા મસીદની પાછળ મીર અબુ તુરાબના ભાઈ સૈયદ કમાલુદ્દીન શીરાઝી કબર છે. અને તેમનો ઉરસ સવાલ માસની ચૌદમી તારીખે થાય છે. એમ લખ્યું છે. (જુઓ મી. અ. ભા, ૨ પૃ. ૬૯). જે ગામ અગર પરામાં જુમ્મા મસીદ હોય તેની વસ્તી મોટી હોવી જોઈએ. હાલ એ મસીદ જણાતી નથી. [૧૭] જુઓ Tabkat iAkbari, Elliots History vol. V p. 198 “.....and from a camp in the rear of Asaval opposite Sarganj” સરગંજ એટલે સરખેજ એ આધને અકબરીમાં સરખેજના વર્ણનમાં સ્પષ્ટ થયેલું છે. મીરજાં અસ્કરી બહાદુરની સાથે લઢી શકે તેમ હતું નહી તેથી બહાદુરને ભૂલાવામાં નાંખવા માટે લઢવાનો ડોળ કરી આશાવલ આગળ છાવણી નાંખી રાતોરાત એ મહેમદાવાદ નાસી ગયો. મીરાતે સીકંદરી અને અહમદીમાં ગ્યાસપુર આગળ છાવણી નાંખી એમ લખ્યું છે. આ ગ્યાસપુર પણ સરખેજની ખરોખર સામે કીનારે છે. (જુઓ અમદાવાદનો

આશાવલ જમાલપુર દરવાજાની બહાર હતું એનો ઉલ્લેખ વધારે ચોક્કસ મળે છે. ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાને તેના અમીર આલમખાંએ નજર કેદ રાખ્યો હતો. એ વર્ણનમાં મીરાતે સીકંદરીમાં લખ્યું છે કે આલમખાંનો મહેલ “ શહેરના કોટની બહાર આશાવલમાં હતો.” સુલતાને એક વખત યુક્તિથી કેદમાંથી છૂટી રાત્રે આલમખાં ગાનતાનમાં હતો તે વખતે જમાલપુર દરવાજાથી બહાર નીકળી તેના મહેલ ઉપર હુમલો કર્યો. સુલતાનના આવવાની ખબર જમાલપુર દરવાજા આગળની એક મસ્જીદના મીનારા ઉપરથી કાઢ્યો છુમ પાડીને આપી ને આલમખાંના અંગરક્ષકે સાંભળી એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે; આ ઉપરથી આશાવલ જમાલપુર દરવાજા બહારથી જ શરૂ થતું હશે અને મોટા અમીરોના મહેલો તેમાં હશે.*

હિંદુ ઉલ્લેખ પણ આ માટે મળે છે. શ્રી વિજયસિંહસૂરિ નિવાર્ણ-રાસમાં વિજયદેવસૂરિ ખંભાતથી અમદાવાદ બાજુ આવતા હતા. વિજયસિંહસૂરિ ખારેજથી એમની સાથે આવ્યા. ખારેજ હાલ અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર આગળ છે. અને જમાલપુર દરવાજા બહારથી ત્યાં જવાય છે. ખારેજથી આશાવલ અને આશાવલથી એની બાજુમાં જ ઇલમપુર (અલીમપુર—હાલ શાહઆલમની પાસે) અને ત્યાંથી નવાપુરામાં શ્રી સૂરિ આવ્યા એમ લખ્યું છે. એ પણ આશાવલ ને જમાલપુર દરવાજા બહાર સિદ્ધ કરે છે. અલીમપુર અને નવાપુરા હાલ પણ ઓળખાય છે. અગાઉ આશાવલ સંકેત્યાધને પરં થવા પહેલાં જ્યારે શહેર હશે ત્યારે અલીમપુર વગેરે એના ભાગ જ હશે. રાસ આ પ્રમાણે છે:—

નકશો હોય અને ફરગ્યુસનકૃત) એટલે સામે કોચરબ અને સરખેજની વચ્ચે બહાદૂર અને આશાવલ અને ગ્યાસપુરની વચ્ચે અસ્કરીની છાવણી મોટા મેદાનોમાં પડી હતી. તખકાતે અકબરીના કર્તા ખવાજ નીઝામુદ્દીન અહમદના પિતા મીરજા અસ્કરી સાથે અમદાવાદમાં હતા એટલે તેમણે આ વાત નજરે લેયેલી હશે. * Baily's Mirate Sikandari p. 428. એ જ ગ્રંથમાં પૃ. ૯૧માં નોંધમાં લખ્યું છે કે આશાવલને કોટ હતો નહીં એમ પ્રાચીન લોકવાયકા હતી. એટલે કીલ્લો-ગઢ કાન્હડદે પ્રખંધમાં લખ્યા પ્રમાણે હશે, અને વસ્તીને ફરતો કોટ નહીં હોય એવી રીતના દાખલા બીજા શહેરોના પણ મળે છે.

બારેજથી ચાલતાંજ, ઘડી દોય વાત જ કીધ;
 ગુરૂ સંઘાતર્ધ પ્રેમસ્યુંજ, આણંદ અધિકે દીધ. ૧૨
 ગુરૂ બોલાવી આવીઓજ, અસાવલીપુર માંહી;
 ધલમપુર માંહિ આવીયાજ, આણી અધિક ઉત્સાહ. ૧૪
 નવાપુરઘં પધારીઓ, શ્રી તપગછ સુરતાણુ રે;

આ પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૬૫૨ (સં. ૧૭૦૮) નો એટલે ઔરંગઝેબના સમયનો છે.

(જૈન ઐતિહાસિક કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૭૮)

કર્ણાવતી પણ સાબરમતીના કીનારે જ હતું એવો ઉલ્લેખ હમ્મીર મહમદન નામના નાટકમાં છે. આશાવલનો સ્થળ નિર્ણય આગળ કર્યો અને કર્ણાવતી નામવાળો શિલાલેખ પણ સપ્તર્ષિ આગળથી જ જડેલો છે, તે વાતથી એ બંને શહેરો એક છે, અને એક જ જગ્યાએ હતાં એમ સિદ્ધ કરવાને વધારે પુષ્ટિ મળે છે.

આશાવલના આગળ જોયું તેવા મહત્વને લીધે જૈન અને હિંદુ ધર્મનાં ધણાં મંદિરો ત્યાં હશે. કાન્હડદે પ્રબંધનો જે ઉલ્લેખ આગળ નોંધાયો છે તે પ્રમાણે આશાવલને ગઢ કીલ્લો હતો અને આશાવલનાં મકાનો ઉલુગખાં અથવા અલુખાંએ ત્યાં થાણુ બેસાડ્યું હતું. એ મંદિરોનો પહેલો નાશ અલાઉદ્દીનના સુખા ઉલુગખાંએ કર્યો. શ્રી દેવસૂરીના નિવાસવાળા અરિષ્ટનેમિપ્રાસાદનો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિંતામણિમાં છે. સિદ્ધરાજના સમયમાં શાંતુપ્રધાને શાંતુવસહિ અને ઉદા પ્રધાને ૭૨ જિનાલયવાળું ઉદયવરાહ નામનું મંદિર કર્ણાવતીમાં બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો પણ છે.^{૧૮} વસ્તુપાળ તેજપાળે પણ આવા શહેરમાં મંદિરો બંધાવ્યાં હશે એમ જણાય છે. એટલે આશાવલ પ્રાસાદો અને મંદિરોથી સમૃદ્ધ હશે એમાં શંકા છે જ નહિ અને અમદાવાદ વસતી વખતે એના પથરોનો છુટથી ઉપયોગ થયો હોય એમ માની શકાય. આશાવલ જેવા

શહેરમાંથી અમદાવાદના કીલ્લાનો એક એક માથોડું કોટ પથરનો કરવા જેટલા અને શરૂઆતની મસીદો બાંધવા જેટલા પથરો ન મળે એમ સંભવે જ નહીં. આશાવલની વસ્તી અને મકાનોનો પુરેપુરો નાશ તો નહીં થયો હોય એમ આશાવલ પુરા તરીકે અઢારમી સદી સુધી કાયમ રહ્યું એ ઉપરથી જણાય છે. અમદાવાદ માટે શરૂઆતના પથરો પાટણ અને ચંદ્રાવતી જેટલે દૂરથી આવ્યા હોય તે કરતાં આશાવલના જ પથર વપરાયા હોય એ વધારે માનવા જેવું છે. ભદ્રમાં બોદાણ કરતાં નીકળેલી હિંદુ મૂર્તિઓ અને ૧૯૨૩ માં ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનું મકાન વધારતાં તોડેલા કોટમાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ આશાવલની જ હોઈ શકે.^{૧૯} અમદાવાદમાં સર્વથી પ્રથમ બંધાયેલી ભદ્રની અહમદશાહની મસ્જીદ અને જમાલપુર હેબતખાની મસ્જીદ કેવળ હિન્દુ મંદિરોના પથરની બનેલી છે. તેના ઉપરથી મૂર્તિઓ સાફ કરવાનો વખત પણ મળ્યો નથી. ભદ્રની મસ્જીદમાં તેરમી સદીનો મહારાજા વિસલદેવના સમયનો એક અંકિત લેખ છે. તે પણ એ પહેલી જ બંધાયેલી મસીદમાં આશાવલનો જ કોઈ લેખ હોય, અમદાવાદની પાછળથી બંધાયેલી મસ્જીદોમાં અને મકાનોમાં પાટણ ચંદ્રાવતીના પથરો વપરાયા હોય એમ જણાય છે.^{૨૦}

[૧૬] ભદ્રમાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ ડૉ. બર્નેસે આર્કીઓલોજીકલ સર્વે આફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆના અમદાવાદના વોલ્યુમ બીજામાં આપેલી છે. તેમાં શિવની, પાર્વતીની, વિષ્ણુની મહિસાસુરમર્દિનીની ગણેશની એવી હિંદુમૂર્તિઓ પણ જડેલી છે. ડૉ. બર્નેસ આ મૂર્તિઓ અને જૂની મસ્જીદો (ભદ્રની હેબતખાની વિગેરે) જુના આશાવલના મંદિરોના અવશેષો જ હોય એમ માને છે. ડૉ. બર્નેસ પણ માતર ભવાનીની વાવને લીધે અસારવાને આશાવલ માને છે. પરંતુ ચોક્કસ નથી લખતા. માતરભવાનીની વાવને અમદાવાદ પહેલાંની ગણવા માટે કંઈ આધાર નથી. જુઓ પૃ. ૮૪.

ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનું મકાન વધારતાં કોટ તોડેલો તે વખતે ઘણી મૂર્તિઓ નીકળી હતી. એ બધા પથરો કોન્ટ્રેક્ટરોને વેચી દેવામાં આવ્યા હતા. આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓનો ફોટોગ્રાફ લેવાનો ચત્ત મેં કરેલો છે. [૨૦] જુમામસીદની શરૂઆતમાં કદાચ પાટણ બાજુથી પથરો આવવા લાગ્યા હોય. જુમાયસીદના મીનારાનાં ઝાડ જોતાં તે પાટણના જણાય છે. તેવાં ઝાડ આજુના દેવળોમાં પણ છે. હક ઔરંગઝેબના સમય સુધી પાટણથી પથર આવ્યાના ઉલ્લેખ મીરાતે અહમદીમાં છે. એટલે શરૂઆતમાં

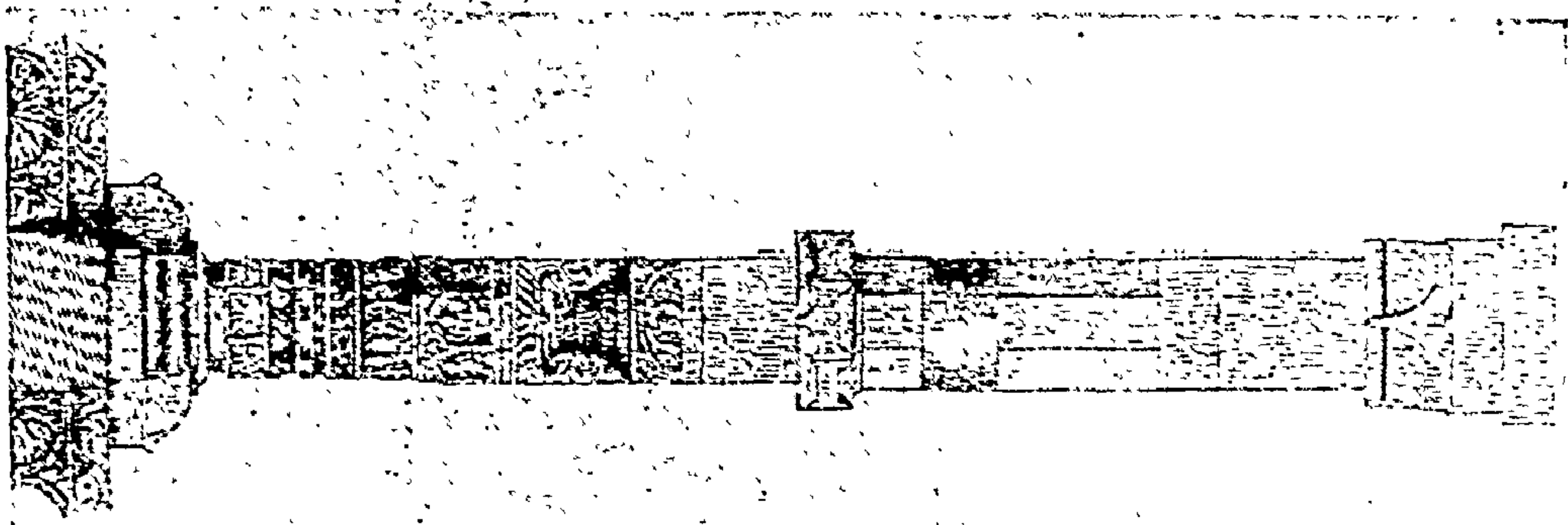
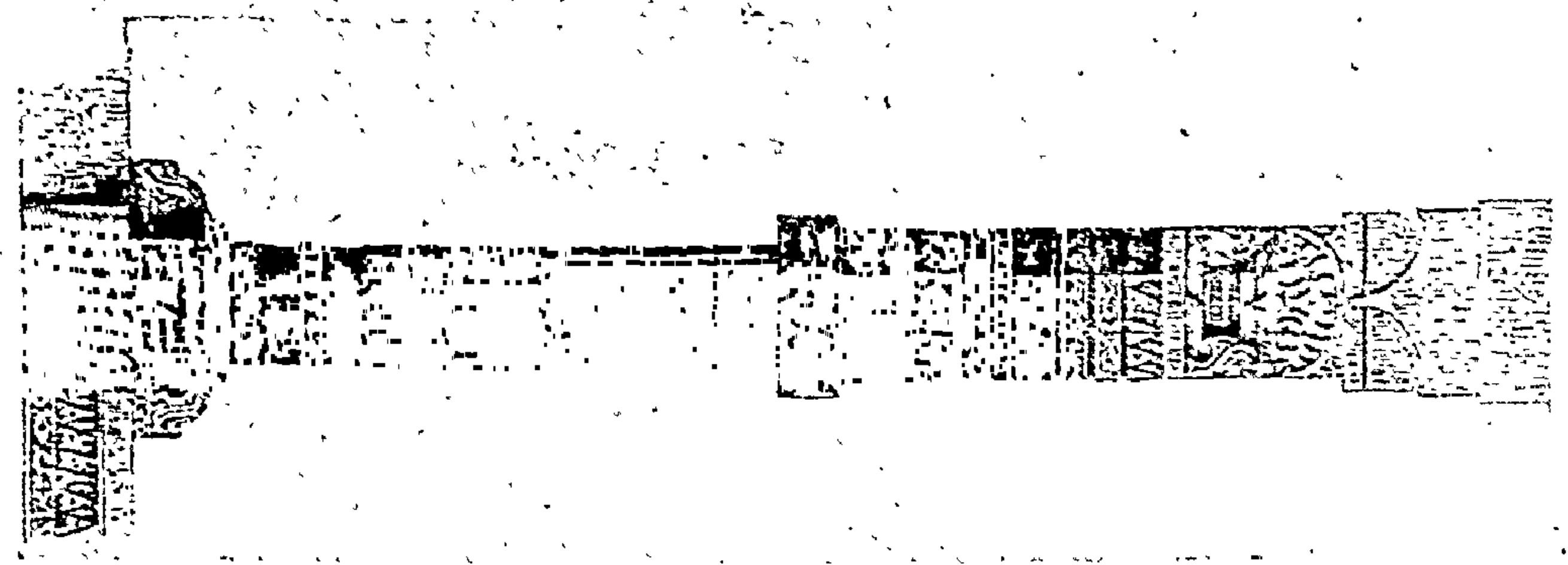
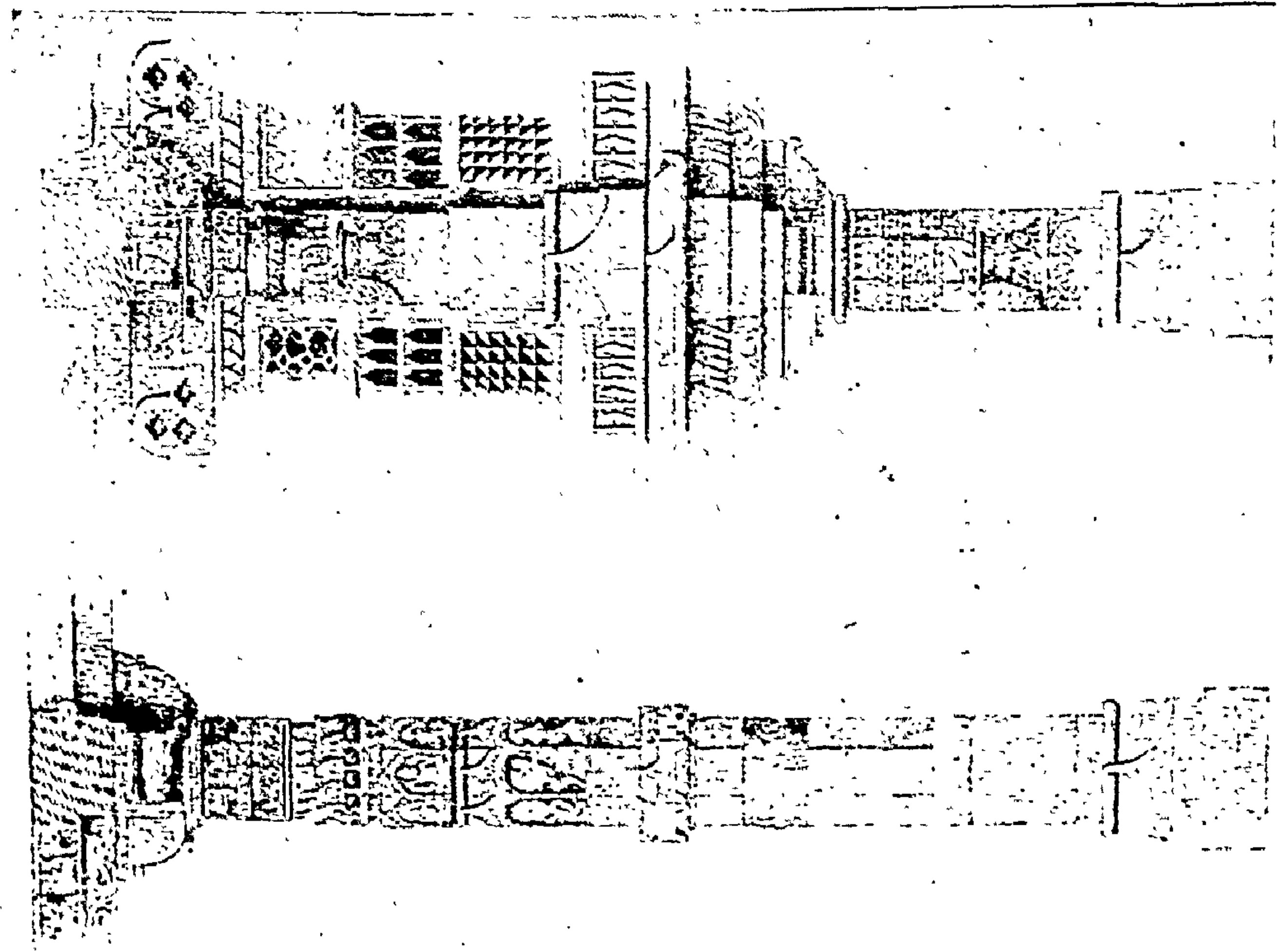
અમદાવાદ વસ્યા પછીથી આસાવલની પડતી થવા માંડી. અમદાવાદ આશાવલની છેક પાસે વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ મીરાતે સીકંદરીમાં છે. આશાવલની ઉત્તરનો થોડો ભાગ શહેરમાં આવી ગયો છે, આશાવલનો નાશ એમ માનવાને કારણ છે. આસ્તોડીઆ દરવાજે જે આશાલીલનો ટેકરો કહેવાય છે તેને પુરાણા આશાવલ સાથે સંબંધ તો હશે જ. આસ્તોડીઆ એ જ આશાવલ એવી માન્યતા પણ ચાલે છે, તે પ્રાચીન આશાવલનો એક ભાગ હોય, પરંતુ અસારવાને આશાવલ સાથે કંઈ સંબંધ નથી.

આ પ્રમાણે પડતી થવા છતાં પણ અમદાવાદના પરા તરીકે આશાવલ અઢારમી સદીના પ્રથમ પાદ સુધી હતું.^{૨૧} પરંતુ દક્ષિણના ગૌપ્તાક્ષણ પ્રતિપાળ મહારાજાઓના લશ્કરથી ગુજરાતના સર્વથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના સંસ્થાન વડનગરનો એ બ્રાહ્મણો માટે હંમેશનો નાશ થયો, તેમના જ લશ્કરથી અમદાવાદના આ પ્રાચીન હિંદુ શરીરના અવશેષનો પણ હંમેશનો નાશ થયો.^{૨૨} પરંતુ એ બંને નાશના પ્રકારમાં ભેદ છે. મરાઠાઓ દક્ષિણથી આવતા એટલે આશાવલની બાજુથી અમદાવાદ ઉપર હુમલો કરતા. એમના લશ્કરની

આશાવલના પથરોજ અમદાવાદમાં વપરાયા હોય અને તે ખૂટચા પછી બંને જગ્યાએથી આવ્યા હોય. [૨૧] મીરાતે અહમદીના બીજા ભાગનાં અમદાવાદનાં પરાંના વર્ણનમાં આસ્તોડીઆ ખામંદરોલ વિગેરે દક્ષિણના પરાંની હદ શહેરમાં અને અંદર અંદર અમદાવાદ વસતી વખતે અને વસ્યા પછી સેળસેળ થઈ ગઈ એમ લખેલું છે. એમાં આસ્તોડીઆનું નામ જુદું બતાવ્યું છે. (જુઓ મી. અ. ગુ. ભા, ૨ પૃ. ૧૯૪). [૨૨] ઇ. સ. ૧૭૨૫માં અમદાવાદનો સુબો મુખારીઝ ઉલમુલ્ક બીજે લડાઈમાં રોકાયો હતો. તે વખતે અંતાજ ભાસ્કરે વડનગર ઉપર હુમલો કર્યો અને અમદાવાદથી મદદ ન આવવાથી નાગરોએ ચાર લાખ રૂપીઆ આપી એને પાછો વાળ્યો. આ લોકથી ફરીથી કંતાજએ વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. અને નાગરો હવે કંઈ આપી શકે એમ ન હોવાથી માલ મિલકત છોડીને નાઠા. કંતાજએ વડનગર લૂંટી દાટલા ધનની શોધ માટે શહેર બંધ્યું તે વખતથી વડનગરમાં નાગરોની વસ્તી ન રહી. આશાવલનો નાશ અમદાવાદ ઉપરના વારંવારના હુમલાથી થયો છે અને એથી જ દક્ષિણનાં પરાં પણ હનન થયાં છે, (જુઓ મીરાતે અહમદી ગુ. ભા-૨ પૃ. ૨૮ અને પુરાતત્વ પુ-૩ અંક ૨ પૃ. ૧૩૧)

અવરજવરથી એ પરાનો નાશ થયો. એટલે એ લોકો કેવળ નિમિત્ત માત્ર બન્યા હોય એમ જણાય છે. ૨૩

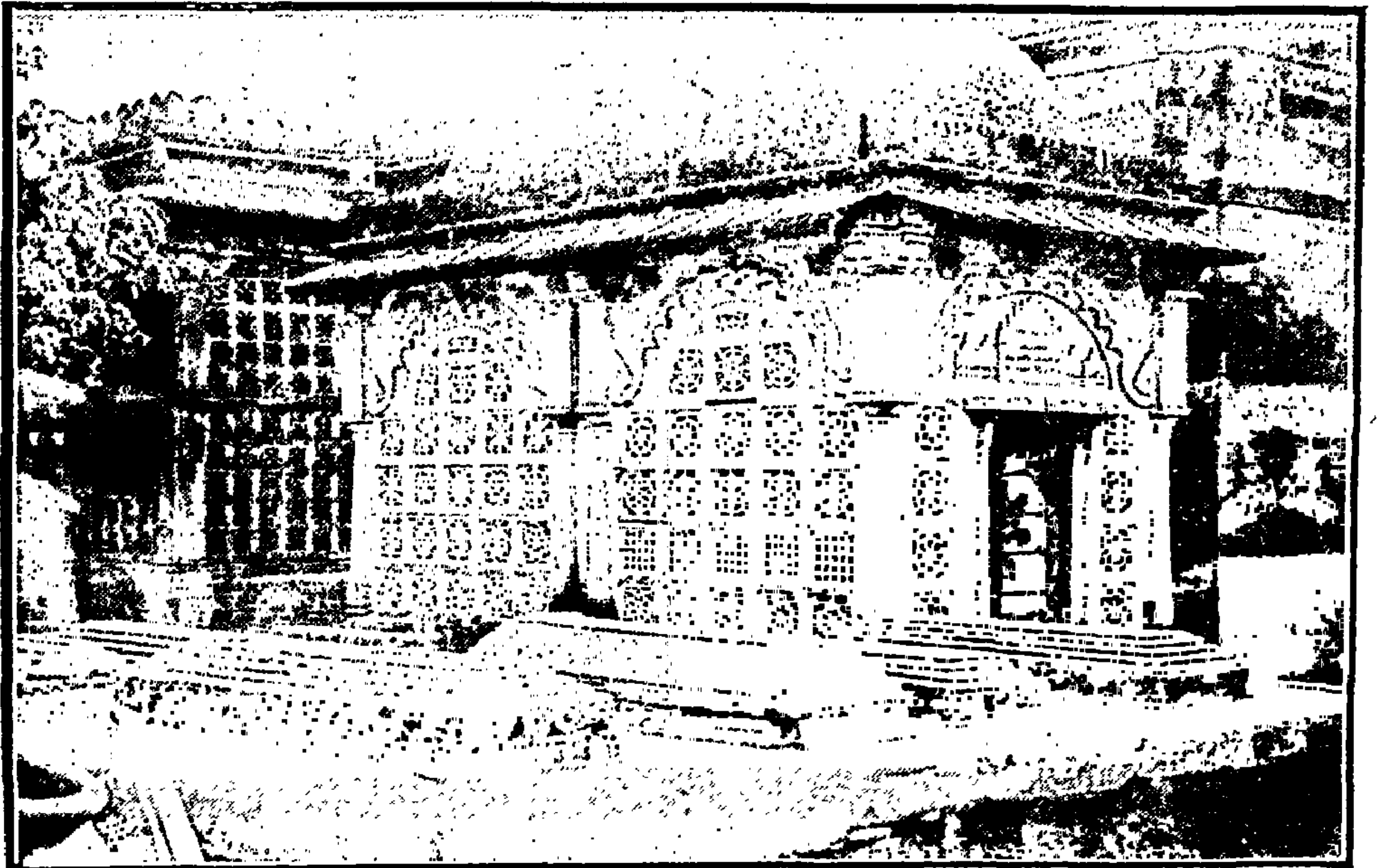
૨૩ હોપ અને ફરત્યુસન અમદાવાદના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં ૧૮૬૬માં લખે છે કે:—Modern investigation has not yet proceeded sufficiently far to enable it to be stated with certainty how far Kurnavutti was contiguous to or identical with Ashawal and Shreenaggur, both of which names occur in early records as those of a great city hereabouts; but there can be no doubt that the new town of Ahmed Shah, to which he gave the name of Ahmedabad, and its suburbs, embraced them all " આ માન્યતા થોડે વધતે અંશે આજ સુધી ચાલી આવેલી છે. અને છેક ૧૯૨૬માં લખાયેલી અલતેકર દ્વારા A History of towns in Gujaratમાં પણ આ બાબત કંઈ વિશેષ પ્રકાશ પાડેલો નથી (જુઓ હોપ અને ફરત્યુસન પૃ. ૨૬ અને Altekar's History of ancient towns in Gujarat. P. . 16) આશાવલ અને કર્ણવતી એકજ હતાં અને એનું સ્થળ અસારવાથી જુદું હતું તે ઉપર સિદ્ધ થયું છે.

૩ અહમદશાહી મસ્જિદના પિંડે આકૃતિઓ વાળા કોષ્ટકો સંદિશના (આશાવલના ?) ચાંભલા

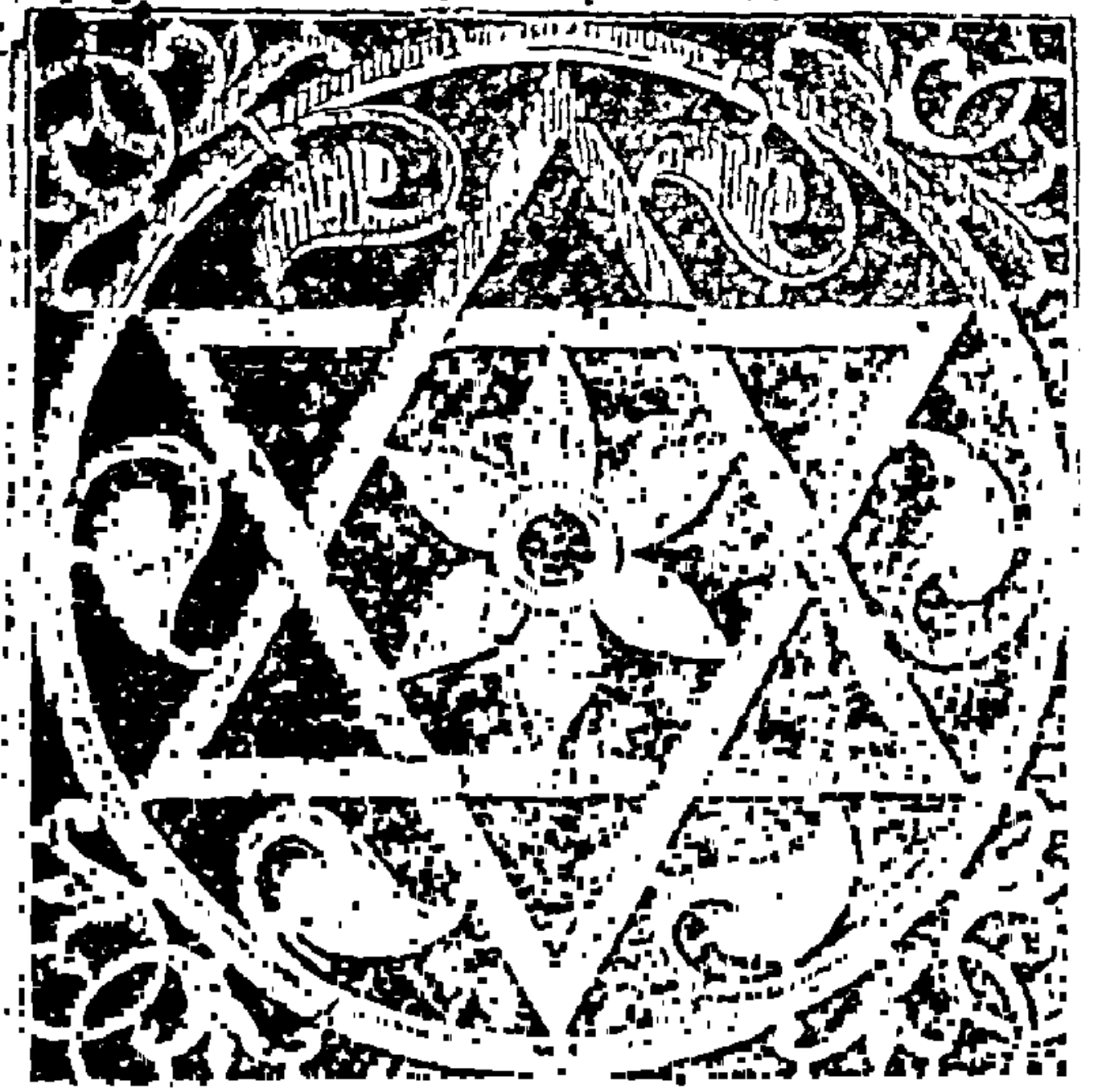

ઈ. સ. ૧૯૨૩માં ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટનું મકાન વધારતાં બદના કોટમાંથી ભગ્નાવશેષ હિંદુ મંદિરોના અસંખ્ય પથરો નીકળ્યા હતા. કોઈ ઉપર લેખ પણ દેખાતા. મૂર્તિઓ તો ઘણા ઉપર હતી. એ પથરનો ઢગલો રાયખડમાં આદિત્ય પ્રેસ પાસે પડ્યો હતો. એમાં પડેલી મૂર્તિઓમાંથી આ બે ચિત્રો લીધાં છે. એ ગણેશ અને દેવીની મૂર્તિઓ હોય એમ લાગે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

અમદાવાદ વસ્યું

Eight hundred years had passed and thirteen more
Since Islam's Prophet fled; it was the mouth
Of Znl Qada. So, when the bricks were laid,
The Angles showered their blessings, till they rose...

(*Navabali & Seddon*)

તે રમી સદીના અંતમાં અણહિલવાડ પાટણ ભારતવર્ષનાં પ્રધાન નગરોમાં
અગ્રસ્થાને હતું. એ વખતે ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યું;
અને એનો છેલ્લો મહારાજ દર્ણદેવ નાસીને દક્ષિણમાં
ગયો. એ પછી એક સદી સુધી દિલ્હીના મુસલમાન
ખાદશાહોના સુખા ગૂજરાતનો વહીવટ પાટણમાં રહીને
કરતા. છેલ્લો સુખો ઝફરખાં ચૌદમી સદીના અંતમાં મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ
કરી સ્વતંત્ર થયો. એના મરણ પછી એનો પૌત્ર અહમદશાહ હી. સ. ૮૧૩ ના
રમજન મહીનાની ૧૪ મી તારીખે^૧ પાટણમાં ગૂજરાતની ગાદીએ બેઠો. એ
૪ વર્ષમાં એના સગા અમીરોએ ખંભાતમાં ભેગા થઈ બળવો કર્યો. અહમદશાહ
તેમની સામે લશ્કર લઈ ગયો ત્યારે એ લોકો ભર્યો ગયા અને અહમદશાહે

પાટણ અને
અહમદાવાદ

[૧] Bayley's Mirate Sickandri p. 88. એ સાલ ગાદીએ બેઠા વખતે
ઈ. સ. ૧૪૧૦ આવે છે.

તેમની પૂઠ પકડી. જ્યારે બળવાખોરોને સુલતાન આવ્યાની ખબર પડી ત્યારે તેઓ સુલતાનને તાબે થયા, અને સુલતાન ભરૂચથી આશાવલ શહેરમાં આવી રહ્યો. અને આસપાસના ભીલ લૂંટારાઓને વશ કરવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો.^૨

આગળ જોયું તેમ સુલતાનના પિતા મુહમ્મદશાહ ને આશાવલ પસંદ હતું. એણે ત્યાં ગાદી જમાવી હતી. અહમદશાહને પણ આશાવલ અને આશાવલની હવા પસંદ પડી. આશાવલ સાબરમતીને અહમદશાહ પૂર્વ કીનારે હતું. તેની ખરોખર નજીક સપાટ જમીન ઉપર એને એક શહેર વસાવી રાજ્યધાની સ્થાપવાનો વિચાર થયો. અને સરખેજ નિવાસી સંત શિરોમણિ રોખ અહમદ ખટ્ટ ગંજબક્ષની સલાહથી શુભ ઘડીમાં ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં અમદાવાદનો પાયો નંખાયો.

અમદાવાદની સ્થાપનાની તારીખમાં મતભેદ થયો છે.^૩ અહમદશાહનો રાજ્યાભિષેક હી. સં. ૮૧૩ માં એટલે ૧૪૧૦ માં થયો એમાં એક બે

[૨] તવારીખકારો અહમદશાહ અને આશાલીલને સાથે લાવે છે. કહ્યું દેવે આશાલીલને હરાવ્યો હતો; પણ આશાલીલ મુસલમાન રાજ્ય વખતે ક્યારે આવ્યો એ સમજાય એવું નથી. ત્રણસો વર્ષ પર કહ્યું દેવ સાથે બનેલી વાતને કોઈ દંતકથાના આધારે તવારીખકારો અહમદશાહ સાથે જોડવા માંગે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું ધારણું છે અને એ સત્ય લાગે છે. અહમદશાહના વખત સુધી આશાવલમાં આશાલીલ હોવાનો કોઈ જ સંભવ નથી. તવારીખમાં કોઈ પ્રતમાં આશાલીલને હરાવ્યો અને કોઈમાં હરાવવાની ગોઠવણ કરવાના વિચારમાં પડ્યો એમ લખ્યું છે. બેલી ગોઠવણ કરવાનો પાઠાંતર ખરો માને છે. આસપાસના ભીલોના ત્રાસ ઓછો કરી વ્યવસ્થા કરવાનો અર્થ એમાં જણાય છે. [૩] ફીરીસ્તા: (ગ્રીગ્જનો તરજુમો vol IV) અહમદશાહ ૧૪૧૨માં ગાદીએ આવ્યો એમ લખે છે એટલે અમદાવાદ તે પછી વસ્યું. અમદાવાદની વંશાવળીમાં સંવત ૧૪૫૮નું વર્ષ લખ્યું છે. ખડની અહમદીના તરજુમામાં હી. સં. ૮૩૧ લખી છે. જેમ્સ ફોર્બ્સ ઇ. સ. ૧૪૨૬ લખે છે. કોઈ ૧૪૫૨ની સંવત પણ લખે છે. શહેર વસ્યા થઈ ત્રણ વર્ષે જુમામસીદ બંધાઈ તે દરમિયાન બંધાઈ એ ઉપરથી દરજની હી. સં. ધારીએ તો પણ સંવત સાથે મેળ નથી આવતો એમ રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે. (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૮-૧૯.) રા. મગનલાલની લખેલી તારીખો ભૂલ ભરેલી છે. ગેઝેટીયરોના મતભેદ ઉપર જણાવ્યા છે. અને રા. શંકરરાયના અમદાવાદના 'જીવન વિકાસ'માં આવેલા

અપવાદ સિવાય બધા ગ્રંથકારો એક મત છે. ૮૧૩માં એટલે ગાદીએ આવ્યો તે ૪ વર્ષમાં આશાવણમાં આવી અમદાવાદનો પાયો અમદાવાદની જુદી નાખ્યો એમ પણ ઇતિહાસકારો લખે છે. મીરાતે જુદી સાલે સીકંદરી પ્રમાણે એ રીતે અમદાવાદ વરમાની સાલ ૧૪૧૧ આવે છે. મીરાતે અહમદી પણ એ ૪ હીજરી સંવત લખે છે, પરંતુ તે સાથે વિક્રમ સંવત ૧૪૪૯ અને શક ૧૩૧૪ લખે છે. એટલે સંવત અને શકનો બંધ ધસ્તી સત સાથે બેસતો નથી. તારીખે શીરિસ્તામાં હી. સં. ૮૧૫ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૩, અને આખતે અકબરીના ખલ્લાકમ્નના તરજુમામાં સં. ૮૧૩ આપેલી છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયર તા. ૪થી માર્ચ ૧૪૧૧ અને ગુજરાત ગેઝેટીયર ઇ. સ. ૧૪૧૩-૧૪ લખે છે.

રા. શંકરરાય અમૃતરાય કૃત અમદાવાદના જીવનવિકાસમાં જોશી ગિરિમશંકર હરિશંકરે પ્રાચીન જ્યોતિષીઓનો એક શ્લોક આપ્યો

સંસ્કૃત શ્લોકની તારીખ પણ બેસતી નથી. અમદાવાદની વંશાવળી (જુઓ ફાખ્સ^૧ સમાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની ચાદી. પૃ. ૨૫૪)માં અહમદશાહે વિ. સં. ૧૪૫૧માં વસાવી ૧૪૫૮માં વાસ્તુ કર્યું એમ લખે છે. એ ૪ ગ્રંથમાં ગુજરાતના રાજાઓની વંશાવળી (પૃ. ૫૧-૫૨) આપી છે એમાં અહિમદસા વ. ૩૨ રાજ્ય^૨ અહિમદસા અહિમદાવાદ વસાવ્યો સંવત ૧૪૬૮ વર્ષ^૩ વૈશાખે સુદિ ૭ રવિ પુખ્ય નક્ષત્રે પ્રથમ પ્રહરે વસાવ્યો । ” એમ લખેલું છે. આ સાલ હાંધક બેસતી આવે છે અને એને વધારે આધાર શ્રી રાત્રંજયતીર્થોદ્ધારમાં અથગુર્જરાત્રાયાં સુરત્રાણાઃ આ રીતે વંશાવળી આપી છે એમાં અહમદશાહનું ૩૨ વર્ષ^૪ રાજ્ય અને “ સંવત્ ૧૪૬૮ વર્ષે વૈશાખ વાદિ ૭ રવિ પુષ્યે અહીમદાવાદ સ્થાપના ” એમ લખ્યું છે. ઉપરની વંશાવળીમાં વૈશાખ સુદિ છે અને એ વધારે ખરું હોય એમ જણાય છે. તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલિમાં (પૃ. ૪૫] एहवइं वि सं १४४८ वर्षि श्री अहीमदावाद नयरपणुं । એમ લખ્યું છે. એટલે એમાં સંવત ૧૪૪૮ એટલે ઇ. સ. ૧૩૯૨ થાય. એટલે એ તારીખ પણ ભૂલવાળી છે. પણ પટ્ટાવલિમાં તારીખોની એવી ભૂલો થયેલી છે એટલે ૧૪૬૮ને બદલે ૧૪૪૮ લખાઈ ગયું હશે. આ પ્રમાણે મતભેદ ધણો છે. ઉપરની અમદાવાદ અને ગુજરાત ગેઝેટીયરની તારીખો માટે જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૪૯ તોંખ ૩ અને ગુજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૨૩૫ તોંખ ૩.

છે.૪ તે પ્રમાણે તથા મીરાતે અહમદીના લખ્યા મુજબ વિ. સં. ૧૪૪૯ એટલે ઇ. સ. ૧૩૯૩ આવે છે. મીરાતે અહમદીની ગ્રા. નવાબગલી ફત અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં વિ. સં. ૧૪૪૯ના વૈશાખ સુદ પાંચમ ને અમદાવાદની ગુરવારની તારીખ લખેલી છે તે અને આ શ્લોકની તારીખ દેશી સાલો મળે છે: પરંતુ હી. સં. સાથે એ મળતી નથી. રા. રા. ગિરિજશંકર પોતે જ લખે છે કે એ તારીખે ગુરને બદલે શનિવાર આવે છે. એટલે શ્લોક પ્રમાણભૂત નથી. મીરાતે અહમદીમાં અમદાવાદની એક કુંડલી આપેલી છે.૫ તે સાથે સરખાવી ઇ. સ. ૧૪૧૨ શકે ૧૩૭૩ના વૈશાખ સુદી પાંચમને ગુરવાર મેળવી બ્રહ્મપક્ષ નામના જ્યોતિષના ગ્રંથને આધારે ગણતરી કરી રા. ગિરિજશંકરે અમદાવાદની કુંડલી બનાવેલી છે. અને મીરાતે અહમદીની કુંડલી સાથે થોડા ફેર સિવાય એ મળતી આવે છે.

આ બધું સાથે જોતાં અમદાવાદની ખરી તારીખનો નિર્ણય થવો શક્યો મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃત શ્લોક તો માનવા લાયક નથી જ. શ્રીયુત ગિરિજશંકર ઇ. સ. ૧૪૧૨ અને શકે ૧૩૭૩ અહમદીની કુંડલી ઉપરથી અમદાવાદ વસ્યાની ઉપજાવે છે અને એમાં ઇસ્વીસનમાં એક વર્ષની ભૂલ જણાય સાલનો નિર્ણય છે. વધારે ગ્રંથકારોનો મત અહમદશાહ હી. સં. ૮૧૩માં ગાદીએ આવ્યો અને એ જ સાલમાં શહેર વસાવ્યું એવો છે. અને ૮૧૩ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૦નો પાછલો ભાગ અને ૧૪૧૧ની શરૂઆતનો

[૪] શ્લોક આ પ્રમાણે છે. પ્રાચીન જ્યોતિષીઓના સંગ્રહમાંથી મળ્યો છે એમ રા. ગિરિજશંકર લખે છે.

સંવત્ નંદકૃતદ્રકૈઃ પરિમિતે માસે સિતે માધવે ।

પંચમ્યાંગુરવાસરે દિનદલે ક્ષેત્રે પુન્યામિધે ।

નાથેનાથ સુમાળિકેન મનસા દત્તં મહૂર્તે યદિ ।

શ્રીપાત્શાહસુ-પ્રહલદેન અમદાવાદં તદાકારિતં ॥

[૫] કુંડલી માટે આગળ ચર્ચા કરીશું. ચાર ભાગના રાજની વંશાવળી (ફોર્સ) સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ચાલી પૃ, ૧૭૨)માં “અહમદશાહ હવા...જેણે અમદાવાદ વાસુ માગશર વહી ૯ રવિવાર ” એમ કેવળ જુદો જ મહીનો આપ્યો છે.

ભાગ આવે છે એ પણ ધણા ઇતિહાસકારો લખે છે. હી. સં. ૮૧૩ના પાછલા ભાગમાં શહેર વસાવ્યું હોય તો ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆત આવે એ બહુ સંભવિત છે. મીરાતે સીકંદરીના સર કલાધવ બેલી કૃત તરજુમામાં અમદાવાદ વસ્યાનો તારીખસૂચક શબ્દ “આખીર” એવો આપ્યો છે.^૬ અને અખ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે એ શબ્દના અક્ષરોમાંથી હી. સં. ૮૧૩ નીકળે છે. “આખીર” શબ્દનો અર્થ બેલી પાયો (foundation) એવો કરે છે. અને તે ઉપરથી ૧૪૧૧ની સાલ ખરોખર આવે છે. એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆતમાં-હી. સં. ૮૧૩ના અંતમાં અમદાવાદ વસ્તુ એમ ચોક્કસ માનવાને બહુ વાંધો નથી. અમદાવાદ ગેઝેટીયરમાં ૧૪૧૧ના માર્ચની તા. ૪થી-૮૧૩ના ઝિલ્લાદ માસની તા. ૭મી-લખી છે.^૭ આ અંગ્રેજી તારીખ ચોક્કસ હશે કે કેમ એ શંકાવાળું છે.

મીરાતે અહમદીમાં કવિ હલવી શીરાઝીની અમદાવાદ વસ્યા વિષેની કવિતા આપી છે.^૮ આ કવિ સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના સમયના ઇતિહાસનો-તારીખે અહમદશાહીનો કર્તા હતો. એમાં લખ્યા મુજબ સુલતાને ન્યોતિષ અને મુહર્ત માટે જોશીએને બોલાવ્યા હતા એમ લખ્યું છે. અમદાવાદ મુસલમાન રાજાઓ પણ ન્યોતિષમાં માનતા હતા એવા ઉદ્દેશો મળે છે. એટલે અમદાવાદનું મુહર્ત જોશીએએ કાઢ્યું હોય એ માનવા જેવું છે. અમદાવાદની જે કુંડલી મીરાતે અહમદીમાં

[૬] Bayley's Sikandari p. 90. [૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૪૯. હીજરી તારીખ ખરી છે, પરંતુ અંગ્રેજી તારીખ માર્ચમાં માનીએ તો ન્યોતિષને વાંધો આવે છે. એટલે એમાં કંઈ ફેર હશે. હી. સં. ૮૧૩થી ન્યોતિષની ગણતરી પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૬૮ આવે છે અને તે શરૂઆત પ્રબંધની સાથે મળે છે. ૮૧૩ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૧૦-૧૧ આવે છે. વિ. સં. ૧૪૬૮ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૧૧ આવે છે એટલે ૮૧૩ હિતરતાં ૧૪૧૧ આવે અને ઝિલ્લાદ માસમાં ચૈત્ર વૈશાખ માસ આવે છે. અને ન્યોતિષનો જે યોગ કુંડલીમાં આપેલો છે તે પ્રમાણે એ જ બનવાનું છે. માર્ચની શરૂઆતમાં એ યોગ આવી શકે નહિ. એટલે મેને બદલે અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં માર્ચ લખાયું હોય એમ બને. આ બાબત ન્યોતિષની સૂક્ષ્મ ગણતરીની જરૂર છે. વળી મેષ રાશિના સૂર્યમાં અમદાવાદ વસ્તુ છે અને મેષના સૂર્ય માર્ચની શરૂઆતમાં ચતા નથી એ નક્કી છે; મેની શરૂઆતમાં હોય છે. [૮] હલવી અગર હલવી શીરાઝીની કવિતા આગળ આપી

છે.૪ તે પ્રમાણે તથા મીરાતે અહમદીના લખ્યા મુજબ વિ. સં. ૧૪૪૯ એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૩ આવે છે. મીરાતે અહમદીની પ્રો. નવાબગાદી દ્વિત અંગ્રેજી આદિતિમાં વિ. સં. ૧૪૪૯ના વૈશાખ સુદ પાંચમ ને ગુરુવારની તારીખ લખેલી છે તે અને આ શ્લોકની તારીખ મળે છે: પરંતુ હી. સં. સાથે એ મળતી નથી. રા. રા. ગિરિજશંકર પોતે જ લખે છે કે એ તારીખે ગુરુને બદલે શનિવાર આવે છે. એટલે શ્લોક પ્રમાણભૂત નથી. મીરાતે અહમદીમાં અમદાવાદની એક કુંડલી આપેલી છે.૫ તે સાથે સરખાવી ઈ. સ. ૧૪૧૨ શકે ૧૩૩૩ના વૈશાખ સુદી પાંચમને ગુરુવાર મેળવી બ્રહ્મપક્ષ નામના જ્યોતિષના ગ્રંથને આધારે ગણતરી કરી રા. ગિરિજશંકરે અમદાવાદની કુંડલી બનાવેલી છે. અને મીરાતે અહમદીની કુંડલી સાથે થોડા ફેર સિવાય એ મળતી આવે છે.

આ બધું સાથે જોતાં અમદાવાદની ખરી તારીખનો નિર્ણય થવો ઘણો મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃત શ્લોક તો માનવા લાયક નથી જ. શ્રીયુત ગિરિજશંકર ઈ. સ. ૧૪૧૨ અને શકે ૧૩૩૩ અહમદીની કુંડલી ઉપરથી અમદાવાદ વસ્થાની ઉપજાવે છે અને એમાં ઇસ્વીસનમાં એક વર્ષની ભૂલ જણાય સાલનો નિર્ણય છે. વધારે ગ્રંથકારોનો મત અહમદશાહ હી. સં. ૮૧૩માં ગાદીએ આવ્યો અને એ જ સાલમાં શહેર વસાવ્યું એવો છે. અને ૮૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૦નો પાછલો ભાગ અને ૧૪૧૧ની શરૂઆતનો.

[૪] શ્લોક આ પ્રમાણે છે. પ્રાચીન જ્યોતિષીઓના સંગ્રહમાંથી મળ્યો છે એમ રા. ગિરિજશંકર લખે છે.

સંવત્ નંદકૃત્તેન્દ્રકૈઃ પરિમિતે માસે સિતે માધવે ।

પંચમ્યાંગુરુવાસરે દિનદલે ચક્ષ્ણેચ પુન્યામિધે ।

નાથેનાથ સુમાણિકેન મનસા દત્તં મહૂર્તે યદિ ।

શ્રીપાત્શાહસુ-બહ્મદેન અમદાવાદં તદાકારિતં ॥

[૫] કુંડલી માટે આગળ ચર્ચા કરીશું. ચાર ભાગના રાજની વંશાવળી (ફ્રાન્સ સંસ્થાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી પૃ. ૧૭૨)માં “અહમદશાહ હવા...જેણે અમદાવાદ વાસુ માગશર વહી ૯ રવિવાર ” એમ ક્વળ જુદો જ મહીનો આપ્યો છે.

ભાગ આવે છે એ પણ ઘણા ઇતિહાસકારો લખે છે. હી. સં. ૮૧૩ના પાછલા ભાગમાં શહેર વસાવ્યું હોય તો ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆત આવે એ બહુ સંભવિત છે. મીરાતે સીકંદરીના સર કલાધવ બેલી કૃત તરજુમામાં અમદાવાદ વસ્યાનો તારીખસૂચક શબ્દ “આખીર” એવો આપ્યો છે.^૬ અને અખજદ પદ્ધતિ પ્રમાણે એ શબ્દના અક્ષરોમાંથી હી. સં. ૮૧૩ નીકળે છે. “આખીર” શબ્દનો અર્થ બેલી પાયો (foundation) એવો કરે છે. અને તે ઉપરથી ૧૪૧૧ની સાલ જરોખર આવે છે. એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆતમાં-હી. સં. ૮૧૩ના અંતમાં અમદાવાદ વસ્તુ એમ ચોક્કસ માનવાને બહુ વાંધો નથી. અમદાવાદ ગેઝેટીયરમાં ૧૪૧૧ના માર્ચની તા. ૪થી-૮૧૩ના ઝિલ્લાદ માસની તા. ૭મી-૯મી છે.^૭ આ અંગ્રેજી તારીખ ચોક્કસ હશે કે કેમ એ શંકાવાળું છે.

મીરાતે અહમદીમાં કવિ હુસૈની શીરાઝીની અમદાવાદ વસ્તુ વિષેની કવિતા આપી છે.^૮ આ કવિ સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના સમયના ઇતિહાસનો-તારીખે અહમદશાહીનો કર્તા હતો. એમાં લખ્યા મુજબ સુલતાને જ્યોતિષ અને મુહૂર્ત માટે જોશીઓને બોલાવ્યા હતા એમ લખ્યું છે. અમદાવાદ મુસલમાન રાજ્યો પણ જ્યોતિષમાં માનતા હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે. એટલે અમદાવાદનું મુહૂર્ત જોશીઓએ કાઢ્યું હોય એ માનવા જેવું છે. અમદાવાદની જે કુંડલી મીરાતે અહમદીમાં

[૬] Bayley's Sikandari p. 90. [૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૪૯. હીજરી તારીખ ખરી છે, પરંતુ અંગ્રેજી તારીખ માર્ચમાં માનીએ તો જ્યોતિષને વાંધો આવે છે. એટલે એમાં કાંઈ ફેર હશે. હી. સં. ૮૧૩થી જ્યોતિષની ગણતરી પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૬૮ આવે છે અને તે શરૂંજય પ્રખાધની સાથે મળે છે. ૮૧૩ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૧૦-૧૧ આવે છે. વિ. સં. ૧૪૬૮ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૧૧ આવે છે એટલે ૮૧૩ હિતરતાં ૧૪૧૧ આવે અને ઝિલ્લાદ માસમાં ચૈત્ર વૈશાખ માસ આવે છે. અને જ્યોતિષનો જે યોગ કુંડલીમાં આપેલો છે તે પ્રમાણે એ જ બનવાજોગ છે. માર્ચની શરૂઆતમાં એ યોગ આવી શકે નહિ. એટલે મેને બદલે અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં માર્ચ લખાયું હોય એમ બને. આ બાબત જ્યોતિષની સૂક્ષ્મ ગણતરીની જરૂર છે. વળી મેઘ રાશિના સૂર્યમાં અમદાવાદ વસ્તુ છે અને મેઘના સૂર્ય માર્ચની શરૂઆતમાં થતા નથી એ નાણીવું છે; મેની શરૂઆતમાં હોય છે. [૮] હુસૈની અગર હુસૈની શીરાઝીની કવિતા આગળ આપી

આપી છે અને શ્રીયુત ગિરિજશંકરે બતાવી છે તે ખરી હશે કે કેમ તે શંકા છે. પરંતુ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુણ્ય નક્ષત્રનો ટર્કમાં સ્વગૃહી ચંદ્ર વૃષભમાં સ્વગૃહી શુક્ર અને મેષમાં ઉચ્ચનો સૂર્ય એ ગ્રહો ઉત્તમ ગણાય છે. અને ખાસ કરીને આ ત્રણ ગ્રહો સાથે આ રાશિઓમાં ચૈત્રના પાછલા ભાગમાં અને વૈશાખના પહેલા ભાગમાં આવે છે. અમદાવાદ વસ્યું હશે ત્યારે એટલે પાંચસો વર્ષ પહેલાં પણ એ સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર તો ન જ પડે. અને જોશીઓને પુછે તો જોશીઓ એવું જ ઉત્તમ મુદ્દર્ત આપે એમાં શક નથી. અને ૪થી માર્ચે ફાગણ મહીનો આવે એટલે મહીના ઉપર ફેર પડી જાય. એટલે ૪થી માર્ચ કે વૈશાખ સુદ પાંચમ અગર સાતમ એ બેમાંથી એક તારીખ ખોટી હોવી જોઈએ. ૪થી માર્ચની તારીખ ખોટી હોવાનો સંભવ વધારે છે. વિ. સં. ૧૪૬૮ ના વૈશાખ માસના શુકલ પક્ષમાં અમદાવાદ વસ્યું એમ ચોક્કસ માનવામાં વાંધો નથી.

જ્યોતિષ અને તારીખની ગણતરીની જાળમાંથી નીકળી અમદાવાદ ઇ. સ. ૧૪૧૧માં વસ્યું એમ માન્ય રાખી આગળ ચાલીએ.

આશાવલ સારું નગર હતું અને અહમદશાહને એની હવા પસંદ હતી, એટલે પાટણથી રાજ્યધાની ખસેડવી અને એને માટે સુરક્ષિત કિલ્લો બનાવવો એ જ કાર્ય હતું. આશાવલની છેક પાસે સહેજ ઉત્તરે એક સપાટ જમીન ઉપર કિલ્લાની જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી અને ત્યાં હાલના ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો.^૯

મીરાતે સીકંદરી અને અહમદીમાં બાદશાહે આશા બીલને હરાવી ત્યાં શહેર વસાવ્યું, અગર એને વશ કરવાની તૈયારી કરવા આશાવલ રહ્યો એમ લખે છે. ત્રણસો વર્ષ ઉપર આશા બીલને હરાવી કર્ણદેવે કર્ણાવતી નામ એ જ

છે. એમાં આકાશચક્રની ગણતરી કરનારાઓને ખોલાવ્યા એમ લખેલું છે. એ સમયના મુસલમાન બાદશાહો જ્યોતિષમાં માનતા. પાછળથી મોગલાઈમાં જહાંગીર અને શુરાદના દાખલા જણીતા છે. [૯] આશાવલની પાસે—“immediate vicinity of Ashaval” અમદાવાદ સ્થાયું એમ તવારીખો અને એ ઉપરથી અંગ્રેજ લેખકો લખે છે. મીરાતે અહમદીમાં પાસે સપાટ જમીન ઉપર શહેર વસાવ્યું એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. પાયો હાલના ભદ્રના કિલ્લાનો નાંખ્યો; આખા શહેરના કોટનો નહિ. એની ચર્ચા આગળ કરીશું.

સ્થળનું પાડ્યું હતું. એ આશા ભીલ ૧૪૧૨માં ક્યાંથી આવ્યો તે પ્રશ્ન છે. મુસલમાન તવારીખકારોએ જુની આખ્યાયિકાઓને અમદાવાદની સ્થાપના સાથે મેળવી દીધી હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદ વસતી વખતે કે તે પહેલાં આશાવલમાં ભીલ રાજા હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ખંભાત ભરૂચ અને આશાવલ ભીલને પાટણ વગેરે સ્થળો તરફ જતો મહામાર્ગ સાચવતાં કર્ણદેવે હરાબ્યાની વાત આશા ભીલને હરાવી આશાવલને મજબુત કર્યો પછી ત્યાં ભીલ રાજા હોવાનું સંભવતું નથી. આશાવલના તે પછીના જે ઉલ્લેખો જોયા તેમાં ત્યાં ભીલ રાજા હોય એમ મનાતું નથી. કદાચ પાસેના ભીલોનો કે તેમના સરદારોનો ઉપદ્રવ આશાવલની વસ્તીને ચાલુ રહ્યો હોય એમ સંભવે. અહમદશાહના પિતા મુહમ્મદશાહે આશાવલમાં ગાદી થોડો સમય કરેલી તે ત્યાં ભીલ રાજા હોય તો થાય નહિ. એટલે આશાવલને અને તે પછી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિચાર નક્કી થયાથી ભાવે પાટનગરને હમેશ માટે આસપાસના ભીલોના ત્રાસથી મુક્ત કરવાનો એ બુદ્ધિશાળી બાદશાહે નિશ્ચય કર્યો હોય એ જ એ ઉલ્લેખનો અર્થ થઈ શકે.

આશા ભીલને શિપ્રા અથવા અસની નામની પુત્રી હતી; પાટણથી બાદશાહનો ઘોડાવાળો ત્યાં રાતે આવતો; બાદશાહને તે વાતની ખબર પડતાં એ કુમારી સાથે પ્રેમ બંધાયો; અને એની ખાતર આશા ભીલની પુત્રી બાદશાહે આશાવલને રાજ્યધાની બનાવી એ બધી અને અહમદશાહના વાત દંતકથા જ છે. આશા ભીલના આસ્તોડીએ પ્રેમની વાત આવેલા ટેકરા પાસે રાણી સીપ્રી અગર રાણી અસનીની મરજુદ એ જ આ શિપ્રા અગર અસનીની મરજુદ એમ કેટલાક આ વાતનો આધાર આપવા કહે છે એ કેવળ ભ્રમ છે તે આગળ જોઈશું.^{૧૦} કેટલાક શિપ્રાને બદલે તેજાં નામ પણ કહે છે.

[૧૦] અમદાવાદની વંશાવળી વગેરે જુની ગૂજરાતીના લેખો ઉપરથી અગર ભાટ ચારણો ઉપરથી આ વાત ઉત્પન્ન થઈ જણાય છે. દ્વિ એડવિન આર્નોલ્ડે જેવા (જુઓ E. Arnold's India Revisited p. 117થી-124) પણ શિપ્રાના પ્રેમથી બાદશાહે શહેર વસાવ્યું એમ લખે છે. "city, which was born of Sipra's dark

જળ કુત્તા પર સસ્સા આયા તળ બાદશાહને શહેર બસાયા એ દંતકથા પણ અર્થ વગરની છે. કેટલાંક મોટાં શહેરોને માટે એવી વાત કરવામાં આવે છે. સસલાએ શિકારી કુતરા ઉપર હુમલો કર્યો અગર અહમદશાહ બીલ કુમારીના મોહમાં હતો એ એક વાત કોઈ તવારીખકારે નોંધી નથી.

બાદશાહ અહમદશાહને સરખેજના અહમદ ખટ્ટ ગંજખાનમાં ઘણી શ્રદ્ધા હતી. બાદશાહને સાગરમતીને તીરે રાજ્યધાની કરવાનું મન થયું હોય અને એ સંત પુરુષે ત્યાં શહેર સ્થાપવા પરવાનગી આપી હોય એમ બને અમદાવાદ શી રીતે બં. પવિત્ર મહાપુરુષોની સલાહ અને વાક્યને તો મોટા બસ્યું બાદશાહે પણ માન આપતા અને ભવિષ્યવાણી તરીકે ગણતા. અહમદશાહ જાતે જ પવિત્રને સંતોમાં ભક્તિવાળો હતો. રાજ્યધાની બદલવી એ નાનો બનાવ નથી. પ્રાચીન સમયમાં તો એવાં મોટા બનાવ વખતે દેવી સહાય પ્રથમ શોધાતી હતી. એમ કહેવાય છે કે

loveliness.” એ આશા લીલની છાકરી અને એ જ રાણી સીપ્રી એમ આર્નેલ્ડ લખે છે. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે: “આશા લીલની પુત્રી તેજને મળવા બાદશાહનો રાવત પાટણથી આવતો. ઘોડીને પરસેવો જોઈ બાદશાહે પુછ્યું ત્યારે એણે બાદશાહને આશાવલ લાવી તેજને બતાવી. બાદશાહે લશ્કર લાવી ચઢાઈ કરી ત્યારે આશા લીલે ખંડણી આપવા કહ્યું. બાદશાહે ગજ ઉપરાંત રૂપીઆ માંગ્યા અગર તેજને પરણાવવા કહ્યું. લીલે તેજને પરણાવવા કરતાં મરહું પસંદ કરી પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લીધી. ત્યારે સ્ત્રીએ પરણાવવાની સલાહ આપી. તેજને બાદશાહને પરણી અને એના કહેવાથી બાદશાહે આશાવલ આગળ અમદાવાદ વસાવ્યું. (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪-૧૫.) આશા લીલની દીકરીની લાવણી ફ્રેન્સિસ સલાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં છે. એમાં પણ આ વાત આપેલી છે. એમાં નામ મેહમદ લખ્યું છે. બાદશાહે તેજની માગણી કરી ત્યારે આશો ખાંટ બોલ્યો:

“ જોલ્યા આસા ખાંટ સુનો રે પાતસા એસી બાત કઈ નહી હોયે,
મારુ મરુ લહું તમ સાથે દુનીયાં જળ નજરે દેખે.
પકડી તરુઆર ખાંટ હઠા ગાંમમાં આયા તેહ ધડી,
ખાંટે જઈ નારીને પૂછા સાંભલી વાત તેઅ વડી.
મારશે ગામને મારશે છાકરાં કોહો નારીને ક્યાંહાં જસો,
કેઈ ફોજ તારે પછવાડે કીયાં સગાં હેઈ જસો.

બાદશાહે આ કાર્ય માટે શેખ અહમદ ખટુ મારફતે પેગંબર એલીઝ અથવા અલ ખીઝર ખવાંજની પરવાનગી માગી. દેવી સત્તાની શરત જરા ભારે હતી.^{૧૧} જેમણે મધ્યાહ્નની નીમાઝ જુદગીમાં કદિયે પાડી ન હોય એવા પવિત્ર ચાર અહમદ નામના પુરુષો ભેગા થઈ આતમુહર્તમાં ભાગ લે તો શહેર સારી રીતે આબાદ થાય એવી આગાહી થઈ અને એ શરતે શહેર વસાવવાની પરવાનગી મળી. શેખ અહમદ ખટુ અને અહમદશાહ બાદશાહ આ શરતમાં પાર ઉતરેલા હતા. ખીજ એવા જ બે પવિત્ર પુરુષો કાજી અહમદ અને મલીક અહમદ ગૂજરાતમાં શોધ કરવાથી જડ્યા.^{૧૨} એમણે અમદાવાદનો

રૂડી રીત્યે દો દિકયરી દિકયરી કેરં ભાગ્ય ભલ્યૂ,
પાતસા જમાઈ આપણે ક્યાંહાંથી હાથ જોડીને કહું ખરં.
...
સૂકરવારે આયા મુહુર્ત તેડયા સૈયદ કાજી મુલાં,
ફોજ લઈ ચડયા ખર વોડેં નકા પડયા તેજાં ભલાં.
પરણ્યા પાતસા રીઝ ખુજસે ખાનપાનમેં ખુસ પાયા,
અબ કાયકુ પાટણુ જલું પાટણુ સેહેરસે તો ઇહાં આયા.
સુણો ઉતપતિ પાતસાકી ભટ હરગોવિંદને આપ કીયા,
કર્મ ફિરા જબ આશા ખાંટકા તેજાં દેઝ પાતસાહકુ લીયા.

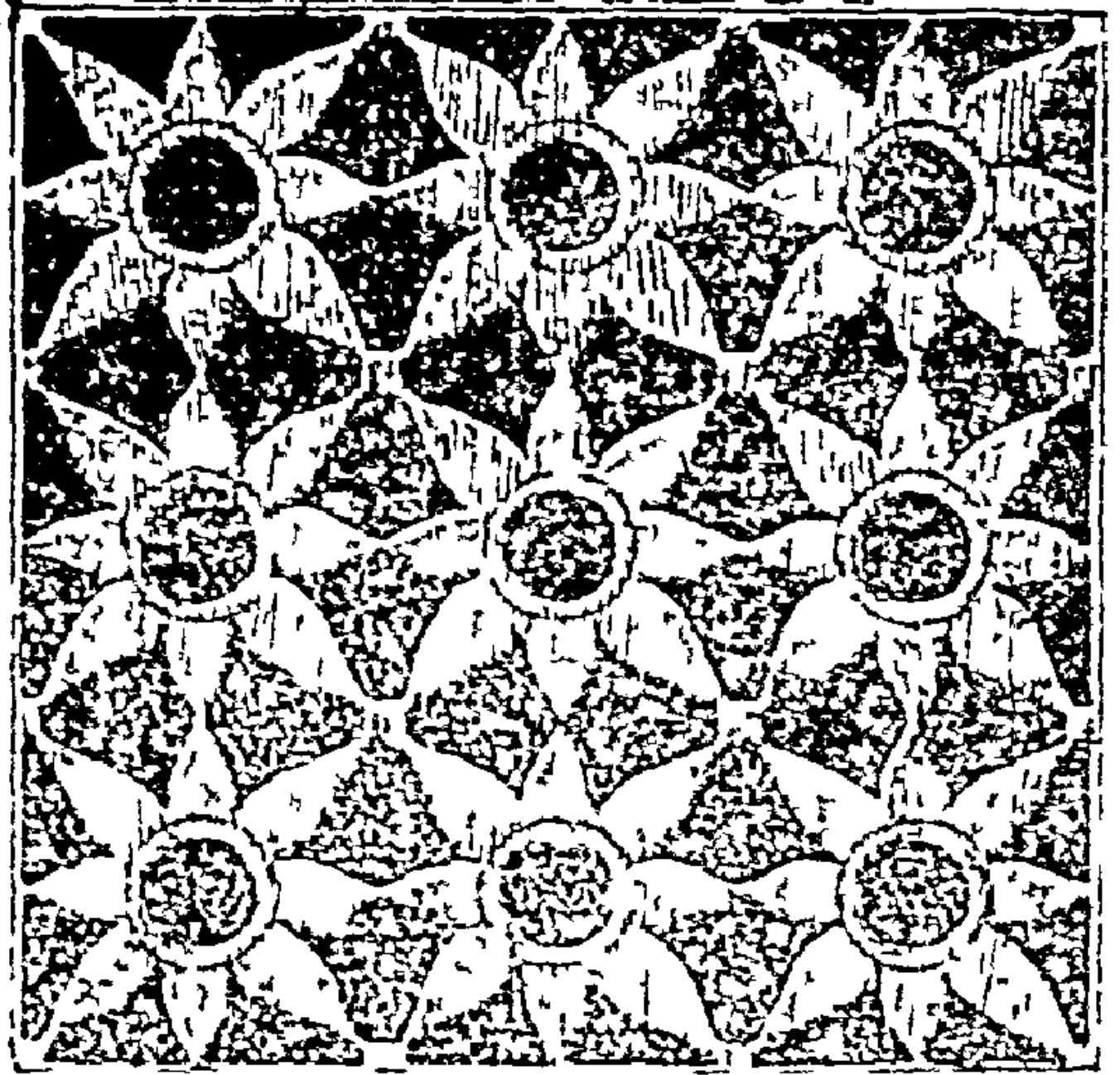
એ જ પ્રમાણે કીશોરદાસની અમદાવાદ શહેરની લાવણી છે એમાં માણેકનાથ વગેરેનું આખું છે, અને “ ધનધન કહે દક્ષીપય પાદશા અહમદશા પાદશા, રાણીકા રંગ મેહેલ બનાવે સાબના વાજ ” એવી રીતે અહમદશાહને દીદહીનો બાદશાહ ગણ્યો છે. એમાં પણ ઉપરની વાત સહેજ ફેર સાથે છે. સસલા ઉપર કુતરં આન્યું એ વાત એમાં ફક્ત નથી. અને છોકરીનું નાથ ‘ ગુર્જર કુંવરી ’ લખ્યું છે. ગુર્જર કુંવરી અથવા ગુજરીનું ગીત આપણામાં જાણીતું છે એટલે એ બધાની ગણતરી દંતકથા સાહિત્યમાં કરવી પડે. આશા બીલની અટક ખાંટ હતી. ખાંટ અટક હાલ પણ ઠાકરડા જાતિમાં છે. [૧૧] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૪૯. નોંધ પ અને કોમીસેરીએટ કુત અંગ્રેજીમાં ગુજરાત સદતનતનો ઇતિહાસ (J. B. B. R. A. S. No. LXXI. p. 90. નોટ). [૧૨] ચાર અહમદ આ પ્રમાણે છે: ૧ શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષ પોતે અને ૨ બાદશાહ અહમદ એ બન્નેએ પાંચે નિમાણે ખરેખર પાડ્યા વગર કરેલી હતી. ગૂજરાતમાં શોધ કરતાં ખીજ બે

પાયો નાંખ્યો. આગળ જોયું એ શુભ મુહૂર્તમાં ચઢતે પહેરે સૂર્ય દસમા સ્થાનમાં એટલે મધ્ય કેન્દ્રમાં આવ્યો ત્યારે પાયામાં પ્રથમ ઈંટ મુકાઈ. શેખ અહમદ ખટુએ પશ્ચિમ તરફની લીંટી દોરી અને બાદશાહ અહમદના હાથમાં પૂર્વ તરફની દોરીના છેડા હતા. બીજા બે અહમદે બાકીની બે દિશાઓની દોરીઓ ઝાલી હતી. આમ અમદાવાદનો પાયો પવિત્રતા ઉપર હતો. એનું મૂળ સ્ત્રીના પ્યારમાં કે કુતરા-સસલાની હિંસામાં નહોતું, પણ ધર્મ અને ઈશ્વરપરાયણતામાં હતું.

કાજ અહમદ અને મુલ્ક અહમદ નામના પુરુષો ગણી આવ્યા. મીરાતે અહમદીમાં બીજા બન્નેને મલોક અહમદ કહ્યા છે. (અહમદી ભા. ૨—૫. ૩) ત્રીજા અહમદ (મલોક)ની કબર કાજુપુર દરવાજાની બહાર છે અને ચોથા અહમદની કબર પાટણમાં છે અને એના ઉપરના લેખમાં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદમાંથી આ એક એમ લખેલું છે એમ અહમદી લખે છે. આ સીવાય શહેર વસાવવામાં બાર બાબા હતા એમ ગેઝેટીયરમાં વોટસનનો મત નોંધમાં આવ્યો છે. અહમદી ગૂ. ભા. ૫. ૯૮-૯૯માં પણ છે. બાબા આ પ્રમાણે:-૧ બાબા ખોજુ, ૨ બાબા લાર, અને ૩ બાબા હરામલ એટલાની કબર ઘોળકામાં છે; ૪ બાબા અલીશેર અને ૫ બાબા મહમૂદની કબર સરખેજમાં છે. ૬. બીજા બાબા અલીશેર નાગા રહેતા; ૭ બાબા તવક્કલ નસીરાબાદ ગરામાં કબર છે; ૮ બાબા લુલુઈની કબર મંજુરીપરામાં (હાલ સમર્પિ આગળ એમની મસ્જિદ છે) છે; ૯ બાબા લધાની કબર હક્કીમની ખડકી પાસે છે; ૧૦ બાબા ઢોક્લની કબર શાહપુર અને દીલ્લી દરવાજા વચ્ચે છે; ૧૧ બાબા અહમદ નાગોરીની કબર નાળખંધની મસ્જિદની આગળ છે; ૧૨ બાબા સયાહની કબાર વીરમગામમાં છે. એક તરફ બાબા કમાલ પ્રીરમાણીનું નામ પણ છે, પણ એમાં મતભેદ છે એમ ગેઝેટીયર લખે છે. (પૃ ૨૫૦) અહમદીમાં કમાલ માળવીને બારમા બાબા ગણ્યા છે એ ભૂલ જણાય છે. અંગ્રેજ આરુત્તિમાં ગેઝેટીયર મુજબ છે. અમદાવાદ શહેરની વંશાવળી (ફા. ગૂ. સલાતા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી પૃ. ૨૫૪)માં “ ચાર હેમદ, બારે બાબા, સાત હજાર સૈયદ. તેણે બાર હજાર મોટા કરાવા તથા છતરીસ મસીત મોટી ” એમ લખ્યું છે.

પ્રકરણ ચોથું

સાખરમતીનો પ્રવાહ
અને માણેકનાથ

તકથાઓનો પાર એકદમ આવે તેમ નથી. કહેવાય છે કે અમદાવાદ વસાવતી વખતે બાદશાહને હરકત પડી હતી. એ વખતે સાખરમતી નદી હાલના માણેકચોકમાં માંડવીની યોળ આગળથી માણેકનાથ બાવો વહેતી હતી. એને તીરે માણેકનાથ બાવાનો આશ્રમ હતો. શહેર વસવાથી હરકત થશે એમ જાણી બાવાજીએ ગોઠડી ભરવા માંડી. એમાં એવી કરામત કરી કે સાંજે ગોઠડીનો દોરો ઉકેલી લે એટલે ચણેલો કેટ પડી જાય. બાદશાહને કેટ પડવાના કારણની ખબર પડી અને બાવાજી પાસે આવી વિનયયુક્ત કપટથી કેઈ બીજી તદખીર બતાવવા વિનંતિ કરી. બાવાજીએ કરવડા લોટાના મુખમાંથી પેસી નાળચાં માંથી નીકળવા જણાવ્યું અને એમ કરવા જતાં બાદશાહે બે હાથે મોઢું અને નાળચું બંધ કરી બાવાજીને હમેશને માટે કેદ કર્યા તથા બદલામાં શહેરના પાયાના ખુરજનું નામ માણેક ખુરજ અને આશ્રમની જગ્યાનું નામ માણેકચોક રાખવાનું કબુલ્યું. આમ આવી અહમુત શક્તિઓવાળા સમર્થ બાવાજી બાદશાહનો ઘરાદો ન કહી શક્યા અને બાદશાહ લોટામાં કેદ કરે તે અગાઉ ન નીકળી શક્યા!*

[૧] માણેકનાથની આખ્યાયિકા હિંદુ વસ્તીમાં ખાસ જાણીતી છે. “એહી શિવકા

આ આખ્યાયિકા હસવા જેવી છતાં કાઠી નાખવા જેવી નથી. મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ વિગતવાર બનાવેા નોંધ્યા છે એટલે આવેા બનાવ જુદી રીતે પણ નોંધ્યા વગર રહે નહિ. છતાં કોઈ મુસલમાન માણેકચોક વગેરે તવારીખમાં આ વાત નથી. માણેકનાથ બાવાની કરામતની વાત તો માનવા જેવી નથી; પરંતુ માણેકચોક આજે પણ છે. માણેકચોકમાં આવેલું માણેકનાથનું સ્થાન ક્યારથી છે એ જાણવામાં નથી. માણેક પુરજ પણ છે. એક વહેણાનું નામ માણેક નદી પણ છે. માણેકચોક નામ મીરાતે સીકંદરીમાં લખેલું છે.^૨ એટલે ગુજરાતી સુલતાનોના સમયમાં એ નામ ચાલતું હશે એમાં સંશય નથી. માણેકને નંગના અર્થમાં લઇએ તો માણેક (Ruby) જેવો કીમતી કે શોભીતો ચોક એમ પણ માની શકાય. પરંતુ માણેકનાથ નામનો કોઈ સમર્થ પુરુષ આશાવલની બહાર રહેતો હોય અને આશાવલની હિંદુ વસ્તીના માન ખાતર કે હિંદુ વસ્તીએ પોતે જ હમેશ વાપરવાથી એ જગ્યાનું નામ માણેકચોક પડ્યું

સમરસ્ય લે માણેકનાથે, સાખરમતી નિરમળ વેહેતી જળ ગંગા કાંઠે ॥૪॥ મડી બાંધ કે રહેતે બાવા ગોદડીઆ કહેતે... ॥ ૫ ॥ આ પ્રમાણે અમદાવાદ શહેરની લાવણીમાં આપેલું છે. [૨] Bayley's Sikandari p. 92. માણેક પુરજ એલિસ ટ્રિજને કાળે હાથે છે. માણેક નદી હાલ સારંગપુર દરવાજા બહાર માધુભાઈની મીલ આગળથી ચોમાસામાં વહે છે: છેક નાનો વહેણો છે. માણેકચોકમાં માણેકનાથ બાવાની સમાધિ છે ત્યાં બાવાએ છવતાં સમાધિ લીધેલી એમ કહેવાય છે. એમનું મંદિર પણ ત્યાં છે જ. (જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૬, નોટ ૩.)

માણેકનાથના આ મંદિરની જગાએ બાવાની છુંપડી હતી અને નદી ત્યાંથી વહેતી ત્યારે એ નદી કીનારે હતી એમ કહેવાય છે. મંદિર હાલ છે, અને એમાં માતાજીનો ગોખ હોય એમ જણાય છે. પ્રશ્ન એક એમ યાય છે કે મીરાતે અહમદીએ ચંદારમી સંદીમાં કર્તાએ જાતે જાયેલાં બધાં મંદિરોની નોંધ લીધેલી છે. કટલીક જોગોમાં કાંઈના ઘરોમાં ગોખ હોય અને એ પ્રસિદ્ધ હોય એની નોંધ લીધેલી છે. એમાં માણેકનાથના હાલના મંદિરની બીલકુલ નોંધ નથી. શહેરના પ્રખ્યાત બજાર વચ્ચે આવેલા લોકમત પ્રમાણે શહેર વસતા પહેલાંના, શહેર સાથે જેમનું નામ છે એવા બાવાના મંદિરનો હલેખ જ રહી જાય એ નવાઈ જેવું તો છે જ. અને એથી શંકાને દૂર થાય છે.

હોય એમ સંભવે. અહમદશાહમાં ધર્મનું ઝતુન હતું, પણ એ પવિત્ર હતો અને રાજકીય કુનેહ એનામાં ઉત્તમ હતી. નવું શહેર અહમદશાહ અને આબાદ કરવામાં હિંદુઓનો સહકાર કરવો એણે માણિકનાથનું નામ યોગ્ય ધાર્યો હોય અને હિંદુ લાગણીને માન આપ્યું હોય.^૩ એની ચોથી પેઢીનો પુરુષ—દાદાનો બાપ ટાંક રજપુત હતો એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ. એટલે માણિકનાથનું નામ રાખવામાં એણે વાંધો ન લીધો હોય. પદ્મપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં સાબરમતી માહાત્મ્યમાં અમદાવાદની ઉત્તરે ખર્ગધારેશ્વર તીર્થ પછી નદી કિનારે ઉતરતાં દૂધેશ્વર તીર્થ તેની પાસે પિંપલાદ તીર્થ અને તેની પાસે બ્રહ્માચારેશ્વર તીર્થ છે એમ લખ્યું છે. આ બ્રહ્માચારેશ્વર તીર્થમાં માણિકેશ્વર નામના બ્રાહ્મણે તપ કરેલું અને માણિકેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરેલી એવો ઉલ્લેખ છે.^૪ પદ્મપુરાણમાં આ વાત પાછળથી ઉમેરાઈ હોય કે પુરાણી આખ્યાયિકા ઉપરથી લખાઈ હોય એ સવાલ ભારે છે. છતાં એ આખ્યાયિકાને જો કાંઈ વજન આપીએ તો માણિકેશ્વર નામનો બ્રાહ્મણ તપસ્વી સાબરમતીને કિનારે તપ કરતો હશે એમ માની શકાય. આ ઉલ્લેખને માણિકનાથ સાથે સંબંધ પણ સંભવે. માણિકનાથ એક સાધુ પરંતુ આ બધું અનુમાન વધારે આધાર વગર ચોક્કસ ન થાય; અને માણિકચોક આદિ નામ પડવામાં માણિકનાથ કારણભૂત હોય એમ માનીએ તો પણ એમાં શંકાને સ્થાન રહે છે;

[૩] રજપુત રાજાઓના સમયના કેટલાક કાયદાઓ બાદશાહોએ ચાલુ રાખ્યા હતા અને હિંદુઓ સાથે સારા સંબંધ હોવાનું પણ જણાય છે. રાણપુરના મંદિરના લેખમાં એક જૈન દાનત્રીરને શત્રુંજય તીર્થ આદિ શુભ કાર્યો કરવાનું ફરમાન અહમદશાહ તરફથી મળ્યું હતું એમ લખે છે. એટલે હિંદુ લાગણીને મુસલમાન બાદશાહોએ એક માન ન આપ્યું હોય એમ સંભવ નથી. (જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ પૃ. ૫૫.) [૪] જુઓ પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ સાબરમતી માહાત્મ્ય, અધ્યાય ૧૬, શ્લોક ૪૪. અહીં લખેલું છે કે દૂધેશ્વર પાસે બ્રહ્માચારેશ્વર તીર્થમાં એક માણિકેશ્વર નામના બ્રાહ્મણના તપથી પ્રસન્ન થઈ શિવ એ નામે વાસ કર્યો. માણિકેશ્વરમિતિસ્ત્યક્તં સર્વભૂતહિતેરતમ્ ॥ ૪૪ ॥

અને એ કારણ એક વખત કબુલ રાખીએ તો પણ માણેકનાથ જાદુ કરનાર બાવો હોય એમ માનવા કરતાં કેઈ તપસ્વી કે સંત હોય એમ માનવું વધારે સારું છે. વળી માણેક નામ ત્રણ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં આજે પણ દેખાય છે એટલે માણેકનાથની વાતને કાંઈક વજન આપવું પડે છે.

આવી જ બીજી વાત સાબરમતી નદીના પ્રવાહની છે. એ પણ સ્થાનિક દંતકથા જ છે, છતાં કાઠી નખાય એવી નથી. કહે છે કે સાબરમતીનો પ્રવાહ હાલ જ્યાં માણેકચોક અને માંડવીની પોળ છે સાબરમતીનો કહેવાતો ત્યાં હતો.^૫ અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે ખજૂદારેશ્વર-જીનો પ્રવાહ ની ઉત્તરની બાજુ બંધ બાંધી નદીનો પ્રવાહ હાલ જ્યાં છે ત્યાં બદલ્યો. આ વાત ઘણી જ મહત્વની છે. નદીઓ કાળે કરીને પોતાના પ્રવાહ બદલે છે એવા દાખલા હિંદુસ્તાનમાં ઘણા છે. ભૂવિદ્યાના શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પૃથ્વીના પોતાના અક્ષ ઉપરના રોજના ભ્રમણથી ઉતર દક્ષિણ વહેતી નદીઓ ધીમે ધીમે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ખસતી જાય છે. સિંધુ નદી એનું મોટું ઉદાહરણ છે. એ રીતે સાબરમતી પશ્ચિમ તરફ ખસી હોય.^૬ સાબરમતીએ પ્રવાહ વારંવાર બદલ્યાનું આગળ જોયું છે. અગત્યની વાત એ છે કે ગૂજરાતમાં ભારે ધરતીકંપ ઘણા થતા એમ ઇતિહાસકાર કહે છે.^૭

એને લીધે પણ નદીઓના પ્રવાહમાં ફેરફાર પડ્યા હોય. પરંતુ સાબરમતી અમદાવાદ આગળ જેમ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ ખસી છે અગર ખસેડવામાં આવી છે, તેમ સરખેજ આગળ અસલ વહેતી હતી એમ કહેવાય છે તે હાલ સરખેજથી દૂર ખસી પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ તરફ આવી છે. હાલના શાહીબાગ આગળ હાલના પ્રવાહને મળી ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ સરખેજની નજીક જતી હોય એમ આ દંતકથાને આધારે સંભવી શકે.

આ કથાના સમર્થનમાં જે કારણો અપાય છે તે પણ વિચારવા જેવાં

[૫] લોકોમાં આ વાત ચાલે છે: અને રત્નમાળની પાછળ દેટલીક વાતોમાં કવિ દલપતરામે પણ લખી છે. રા. મગનલાલ વખતચંદ આ વાત લખે છે ને પ્રવાહ બદલ્યો છે એમ માને છે. [૬] સાબરમતી દક્ષિણમાં જ્યાં એના તટ નીચા થાય છે ત્યાં ખસવાનો સંભવ છે. ઉત્તરમાં શ્વેત્રાને લીધે અને નદી નાની હોવાને લીધે બહુ ન ખસે અને એવા ફેરફાર ચારસો વર્ષમાં ન થઈ જાય એમ વિદ્વાનો માને છે. [૭] એ માટે આગળ બિગ્ગ સીટીઝ ઓફ ગુજરાતનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે.

છે. કહે છે કે માંડવીની પોળ આગળ રેતી નદી જેવી નીકળે છે. ૧૮૫૧માં લખાએલા મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસમાં જણાવેલું છે કે સાબરમતી

માણેકચોકમાંથી વહેતી હતી અને કાગદી એળ આગળ સાબરમતી માણેકચોકમાં ખોદાણુ કરેલું ત્યારે નદીમાં ઉતરવાનો પથરનો ઢાળ વહેતી તેની સાખીતીઓ રા. મગનલાલે નજરે જોયો હતો. ખીજું ત્યાં જ

સ્મશાનીઓ હતુમાનનું દેવાલય છે એટલે નદી કિનારે સ્મશાન પણ ત્યાં જ હતું એમ મનાય છે.^૮ ખીજા ખાણુએ જોતાં હાલ ખાડિયું કહેવાય છે ત્યાં ખાડા જેવી નીચી જમીન હતી એ હજીરાની પોળનો હજીરો અને એની અસલ સપાટી જોતાં પણ જણાય છે.^૯ શાહીખાગથી ત્યાં થઇ સાબરમતી માણેકચોકમાં આવી નૈઋત્યમાં રાયખડ આગળ જતી હોય એના પટની એ નીચી જમીન હોય; કાળુપુરનો વહેજો લગભગ આ જગ્યાઓ-એ થઇને વહે છે તે આ મૂળ પ્રવાહમાં જ વહે છે એમ કેટલાક કહે છે.^{૧૦}

પરંતુ આવી અગત્યની વાત કોઇ મુસદ્દામાન ઇતિહાસકારે નોંધી નથી. છતાં આજ સુધી ચાલી આવેલી દંતકથાનું મૂળ મજબુત તો હોવું જોઇએ.

પાંચસો વર્ષ પહેલાં નદીનો પ્રવાહ ખસેડવો એ નાની પ્રવાહ અહમદશાહે વાત નહોતી. અહમદશાહની પ્રવૃત્તિઓ જોતાં ગમે તેવું ફેરવ્યો હશે કે નહિ મોટું કામ એ પાર પાડે તેમ હતું.^{૧૧} હજારથી વધારે ફીટ પહોળા અને પચાસ ફીટ ઊંડી નદીનો

પટ ત્રણથી ચાર માઇલ સુધી બદલવો એ કામ ભારે જ કહેવાય. જુનો પટ પુરી નવો ખોદવો પડ્યો હશે. શહેરના આ દંતકથા પ્રમાણેના મૂળ પ્રવાહથી પશ્ચિમે અગર પૂર્વે ત્યાં જ શહેર વધાર્યું હોત તો નદીને! પ્રવાહ બદલવાની અને મોટું ખર્ચ કરવાની જરૂર ન પડત એ શક્ય છે. કેવળ મનના તરંગની

[૮] જુઓ મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૬-૧૭. [૯] હજીરાની પોળના હજીરાની કબર જોતાં ત્યાંની જમીન હાલ કરતાં ઓછામાં ઓછી માથોડું નીચી હશે એમ જણાય છે. [૧૦] ‘અમદાવાદના જીવનવિહાસ’ના પુસ્તકમાં જુઓ રા. રા. રામમોહનરાયનો લેખ, પૃ. ૭૬. [૧૧] અહમદશાહે પોતાના રાજ્યકાળમાં યુદ્ધો ઘણાં કર્યા છે અને સાથેસાથે અહમદનગરનો કિલ્લો વગેરે કિલ્લા ભીલોના બંદોબસ્ત માટે પણ ખંધાવ્યા. હાલમતી સાબરમતીમાં એણે વાળી એમ પણ કહેવાય છે.

ખાતર ખીજી ખાજી શહેર વસાવી પછી પ્રવાહ બદલે એવો અહમદશાહ બુદ્ધિહીન હોય એમ એનું ચારિત્ર જોતાં લાગતું નથી. કોઈ મોટા ઇતિહાસકારે અને કારસીમાંથી અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરનાર કોઈ વિદ્વાને આ વાત ઉપર ખાસ લક્ષ આપ્યું નથી. રતનમાળ અને ખીજી વાતોના સંગ્રહમાં કવીશ્વર

પ્રવાહ માણેકચોકમાં
હોય તો પણ આશા-
વલ્લના સ્થળ નિર્ણય-
માં ફેર પડતો નથી

દલપતરામે આ વાત નોંધી છે તેને કાંઈ આધાર નથી. કદાચ સાબરમતીનો પ્રવાહ માણેકચોકમાં જ હોય તો પણ રાયખડ આગળથી હાલનો પ્રવાહ જ હોવાથી આશાવલ્લના સ્થળનિર્ણયમાં કાંઈ ફેર પડતો

નથી. સાબરમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે ખજંધારેશ્વર નદીના દક્ષિણ કિનારે (પૂર્વ કિનારે) છે. અને આગળ જોયું તેમ ત્યાંથી પ્રવાહ માણેકચોક ખાજી આવતો હોય તો ખજંધારેશ્વર પછીનું તીર્થ દૂધેશ્વર હાલ છે ત્યાંથી બે માઇલ અગ્નિખુણામાં દૂર પડી જાય. ખજંધારેશ્વર અને દૂધેશ્વર હાલ

પ્રવાહ બદલાયો
હોય નહિ

પણ છે. અને સાબરમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે દૂધેશ્વર ચંદ્રલાગા સંગમ આગળ નદીને ઉત્તર કિનારે છે તથા એનો આરો ૧૮૭૫ ની રેલ સુધી હતો એમ

ગેઝેટીયરનો લેખક લખે છે.^{૧૨} એ જોતાં પણ સાબરમતીનો પ્રવાહ અમદાવાદ વસતી વખતે તો હાલ છે ત્યાં જ હોય એમ મનાય.

[૧૨] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર, પૃ. ૬. દૂધેશ્વર મહાદેવ સાબરમતીને સામે કિનારે ચંદ્રલાગા સંગમ ઉપર છે. નદીનો પ્રવાહ જો શહેર વચ્ચે માનીએ તો હાલ પ્રેમ દરવાજો છે એટલામાં દૂધેશ્વર આવી શકે. એટલે દૂધેશ્વર જે હાલ પણ સામે કિનારે છે તેમને પણ નદીની સાથે ઉપાડીને બે માઇલ છટા મુક્યા એમ માનવું પડે. ખીજી માંડવીની પોળમાં રામનાથ મહાદેવ છે તે, લોકવાયકા પ્રમાણે નદી માંડવીની પોળ આગળ વહેતી ત્યારે ઠાંઠે હતા અને તે શહેર વસતાં પહેલાંના છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા માણેકનાથ બાબત કાંઈ નથી લખતો પણ “ રામનાથ માંડવીની પોળમાં ભોંયરામાં છે તે શહેર વસતાં પહેલાંના છે ” એમ સ્પષ્ટ લખે છે, પરંતુ નદી બાબત કાંઈ પણ ઇસારો નથી. એટલે કદાચ રામનાથ શહેર વસતાં પહેલાંના હોય એમ માની લઈએ તો પણ એ નદીકાંઠે નહિ પણ આશાવલ્લમાં થઈને ઉત્તરમાં જે ઘોરી જતો હતો તેના ઉપરનું કોઈ મંદિર હોય એમ જ માનવું પડે. એ જ પ્રમાણે પાનકેરના નાક આગળથી નદી વહેતી અને તેના તટપ્રદેશ ઉપરથી મૂર્તિઓ જડતી એમ ડૉ. હ. હ. ધ્રુવ વાતો ઉપરથી માને છે. એનું

ખીજી રીતે પણ આ વાતમાં વાંધો આવે છે. અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં અમદાવાદ વસાવ્યું અને ઇ. સ. ૧૪૧૭ સુધી કિલ્લો બાંધવાનું કામ ચાલ્યું. કિલ્લો, કિલ્લાનાં મકાનો અને મુખ્ય મસ્જિદ પ્રવાહ બદલવામાં એટલું મુસલમાન રાજા પહેલું અને ત્વરાથી બાંધે બીજા વાંધા એ ખાસ વાત છે. માણિકચોકમાં જ હી. સ. ૮૧૫ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૨માં જુમા મસ્જિદ બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું. જો માણિકચોકમાં નદી વહેતી હોય તો જુમામસ્જિદ બાંધવા જેવી હિંચી સપાટ જગ્યા ત્યાં ન હોય. અને એક વર્ષમાં નદી ખસેડીને મૂળ પ્રવાહનો ખાડો પુરી શકાય નહિ. નદીને છેક કિનારે હિંચી જગ્યા ઉપર મસ્જિદ બાંધી એમ માની લઈએ તો પણ ૧૪૧૧માં શહેરનો પાયો નાખ્યો અને સાથે જ કિલ્લો અને ભદ્રની મસ્જિદનું કામ ૭ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું. પાયો નખાયા પછી એક વર્ષ બાદ જુમામસ્જિદનું કામ શરૂ થયું તે બાર વર્ષ ચાલ્યું. એટલે નદીનો પ્રવાહ એક પૂરી ખીજો બોદાવી તે પહેલાં ઘણા ટુંકા સમયમાં શી રીતે બદલ્યો તે સમજાતું નથી. શહેરનો પાયો નખાવો તેની અને તે વખતે જે મસ્જિદો બંધાઈ તે પુરી થઈ તેની તારીખો નોંધેલી છે તો આવી મોટી વાત નોંધાયા વગર રહે નહિ. શહેર વસ્યા પછી વચ્ચેથી નદીનો પ્રવાહ બદલ્યો એમ રા. મગનલાલ લખે છે. પણ અહમદશાહે જ પ્રવાહ બદલ્યો હોય એમ મનાતું નથી. ગેઝેટીયરમાં મહમૂદ બેગડાએ બદલ્યાનું લખ્યું છે એ વાત સાથે બંધ બેસે. પરંતુ એ જમાનામાં કોઈ શહેર વસ્યા પછી નદી ફેરવવા ધારે નહિ; અને એ વાતને તવારીખકારોનો આધાર નોંધ્યો. વળી એ માનીએ તો પણ શહેરનો કોટ બાંધવાને વિરોધ આવે છે એ આગળ વિચારીશું. અગત્યની વાત એ છે કે આ દંતકથા આજ સુધી ચાલી છે, પરંતુ મીરાતે સીકંદરી અને તે પછી ત્રણસો વર્ષે લખાએલી મીરાતે અહમદીમાં દંતકથાએ પણ આ વાતની નોંધ નથી. એટલે આ દંતકથા શહેરમાં ચાલતી હોય તોપણ

પણ એ જ કારણ હોઈ શકે. એ રસ્તો માતર લવાનીની વાવ પાસે થઈ જતો હોય. હવે, નદી શહેર વચ્ચે માનીએ તો રસ્તાને બદલે નદી વાવ પાસે આવે. અને વાવ શહેર પહેલાંની છે એ માનીએ તો નદીની પાસે કોઈ વાવ બાંધે તે કરતાં રસ્તા ઉપર બાંધે એ જ વધારે માનવા જેવું છે. એટલે નદી શહેર વચ્ચે હોવાને કાંઈ

વિશ્વાસલાયક માણસો અને મુસલમાનો એ માનતા ન હોય એમ હોઈ શકે. ૧૩

આ બધું સાથે વિચારતાં સાબરમતીનો પ્રવાહ માણેકચોકમાં હોય એમ માની શકાતું નથી. સમશાનીઆ હનુમાનની વાત કલ્પિત જ લાગે છે. મુસલમાની

રાજધાનીના મધ્યમાં અને પાંછળથી થયેલા અનુતી માણેક નદીનો પ્રવાહ બાદશાહોના સમયમાં હિંદુઓ શહેરમાં ન રહી શકતા

બદલાયો. તે હિંદુ મંદિર શહેરની મધ્યમાં ક્યાંથી હોય? ૧૪ રા.

મગનલાલ વખતચંદે જોયેલો પથરનો ઢાળ બીજા કોઈ બાંધકામ કે ગરનાળાને લગતો હોઈ શકે. આમ છતાં પણ એ જગાએ કોઈ પ્રવાહ તો હોવો જોઈએ અને તેની રેતી માંડવીની પોળ આગળ નીકળતી હોવી જોઈએ. સાબરમતીમાં ઘણી વખત આવેલી રેતથી પણ શહેરમાં નદીની રેતી જમણી હોય એમ સંભવે. પરંતુ બધી બાબતથી જોતાં માણેક નદીનો પ્રવાહ ત્યાં થઈને વહેતો હોય એમ જણાય છે. માણેક નદી સારંગપુર દરવાજા બહાર હોત પણ ખતાવવામાં આવે છે. ૧૫ સાબરમતીમાં શ્વમ્નો જોડાઈને એ

પુષ્ટિ મળતી નથી. [૧૩] મીરાતે અહમદીમાં ખાસ અમદાવાદને લગતી હિંદુ આખ્યાયિકા પણ દેખાય છે તો આવી ચોટી વાત છોડી દે એ મનાવું નથી. રા.મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૧૭ માં) શહેર વસ્યા પછી નદીનો પ્રવાહ બદલ્યો એમ લખે છે; તો બાદશાહનો અને રાણીનો હજારો નદીના પ્રવાહની વચ્ચે આવે છે એટલે એ સમજાવું નથી. [૧૪] બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી હિંદુ શહેરમાં રહેતા હશે એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં હિંદુઓને ઘણો ત્રાસ પડેલો. એ સમયે હિંદુ મંદિર શહેરમાં વચ્ચોવચ રહી શકે નહિ. [૧૫] માણેક નદી સારંગપુર દરવાજા બહાર માધુમાઈની મીલ પાસે હોત ખતાવવામાં આવે છે. એ નદી એ બાબતથી આવી બાકિયા અને માણેકચોકમાંથી વહી રાયખડ આગળ સાબરમતીને મળતી હોય એમ બની શકે; અને એને શહેર બહાર ફેરવી હોય. માણેકચોક અને માણેક પુરજ માટે ગમે તે કારણ ધારીએ પણ માણેક નદી માટે શું ધારવું એ પ્રશ્ન છે. આટલી વસ્તુઓ એક માણેક નામ ધારણ કરે છે તેથી માણેકનાથ અથવા માણેકેશ્વરની વાતને કાંઈક ટેકો મળે ખરો. પુરજ અને ચોકને માણેકના નંગ (ruby) એમ લેતાં સહેજ વાંધો આવે. માણેક નદી આજ સુધી છે એ નોંધવા જેવું છે. માણેકેશ્વર મહાદેવ એલિસ બ્રિજ પાસે છે એમ કહેવાય છે. આ બધું માણેકનાથની આખ્યાયિકામાં કાંઈ ચોક્કસ સત્ય હશે એમ ખતાવે છે.

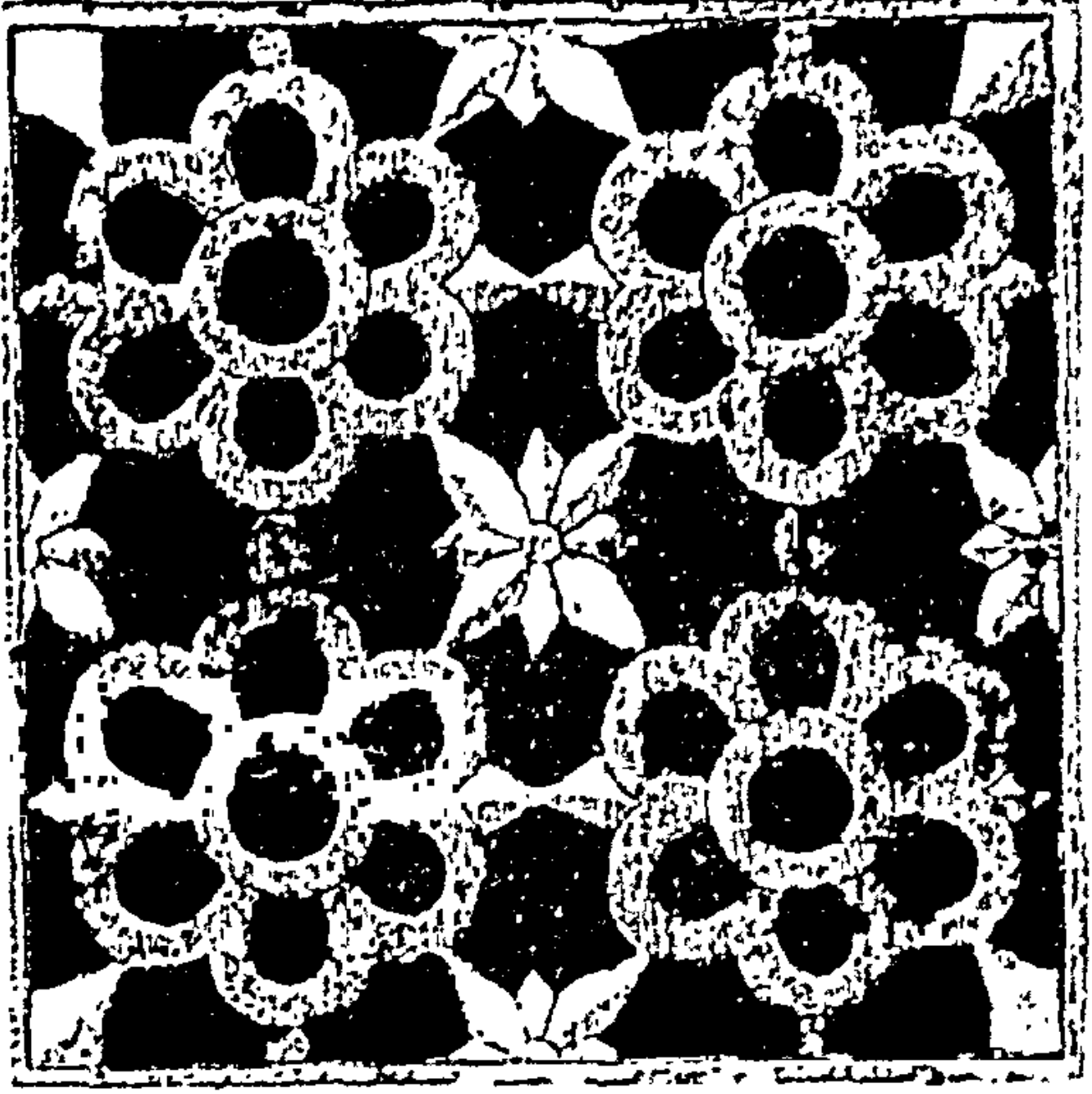
વહેજો ચંદ્રભાગના વહેણની પેઠે પહેલાં વહેતો હોય અને ખાડિયા તથા માણેકચોકમાં થઈ રાયખડ આગળ સાબરમતીના મોટા પ્રવાહને મળતો હોય. માણેક નદી માણેકનાથના નિવાસને લીધે કહેવાતી હોય અને ચોમાસામાં જ તેમાં પાણી રહેતું હોય. શહેર વસાવતી વખતે આ વહેજો બાદશાહે પુરીને બીજી બાજુ બદલ્યો એમ સંભવે. ચોમાસામાં પાણી ભેગું થતાં ગમે તે રસ્તે પોતાના અસહ્ય પ્રવાહ બાજુ જાય અને તેથી કાળુપુરનો માણેકચોક આગળથી જતો વહેજો થયો હોય. મીરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે કે આશ્વાવલની પાસે સપાટ જમીન ઉપર શહેર વસાવ્યું. તારીખે અહમદશાહીના કર્તા હલવી શીરાઝીએ પણ આ વાત નથી લખી. એટલે આખી મોટી પહોળા નદી બદલ્યા કરતાં માણેક નદીના જ્ઞાના વહેણનો પ્રવાહ બદલ્યો હોય એમ માનવું વધારે બંધબેસતું છે.

એમ પણ કહેવાય છે કે સાબરમતી ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજાની વચ્ચે કારંજમાંથી વહેતી હતી તે મહમૂદ બેગડાએ ફેરવી. આ વાત ગેઝેટીયરની નોંધમાં નીચે લખેલી છે. ગેઝેટીયરનો કર્તા લખે છે કે સાબરમતી કારંજમાં “આ વાત ખરી હોય તો પણ તેનો પ્રવાહ મહમૂદ વહેવાની વાત બેગડાએ નહિ પણ અહમદશાહે બદલ્યો હોય. આ જોતાં નદીના પ્રવાહ બાબત વિરોધવાળા વાતો જણાય છે અને એક ચાલી આવતી દંતકથાને આધારે જુદી જુદી વાતો ઉત્પન્ન થયેલી લાગે છે. એટલે આ આખી વાતની ચર્ચા ઉપર વધારે પ્રકાશની જરૂર છે.”^{૧૬}

[૧૬] આ નોંધ ગેઝેટીયરમાં બ્રિગ્ઝ સીટીઝ ઓફ ગુજરાત ઉપરથી લીધી છે. (જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૧, નોંધ ૧. બ્રિગ્ઝે જે જે જાતો સાંભળીને લખી છે એ બહુ આધાર રાખવા જેવી નથી. એ માટે આગળ લેઈશું. અમદાવાદ શહેરની જમીનનો ઢાળ ઇશાન બૂણેથી નૈઋત્ય તરફ જાય છે તેથી પણ કાળુપુરનો વહેજો ઢાલ મુજબ વહેતો હોય.

પ્રકરણ પાંચમું

અમદાવાદનો કેટ

એ મ કહેવાય છે કે અમદાવાદ વસાવવા માટે બાદશાહ પાટણથી એક લાખ પાયદળ, આઠસો હાથી, બત્રીસ હજાર ઉંટ, છસો તોપો, સોળ હજાર પોદી, સોળસો ગાડાં અને પાંચ કરોડ રૂપિયા પાટણથી આવેલી સામગ્રી લઈને આવ્યા હતા.^૧ આ બધું લશ્કરને અને રાજ્યને લગતું જ હશે કે એમાં બાંધનાર કહીઆ સુતારો હશે તે કહી શકાય નહિ. બાંધનારાને તો ખાસ કરીને પાટણથી જ લાવવા પડે નહિ. પાંચલી સદીઓમાં ગૂજરાત બાંધકામમાં સર્વોત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચેલું હતું અને આશાવદ્ર શહેરમાં પણ ઉત્તમ મકાનો બાંધાયાં હતાં. છતાં સ્થાનિક ઉપરાંત બહારથી પણ મોટું શહેર બાંધવા માટે લોક આવે. ઉપરની સંખ્યાના માણસો તો લશ્કરનાં હોય એમ ખાસ જણાય છે. અને ગાડાં, ઉંટ વગેરેમાં લશ્કરી અને બાદશાહી સરંજામ આવ્યો હશે, અમદાવાદ બાંધવા માટે પાટણના પથર નહિ આવ્યા હોય.

આગળ મતભેદવાળી જે જે વાતો જોઈ એમાં અમદાવાદના કેટની વાત પણ અગત્યની અને મતભેદવાળી છે. અમદાવાદનો કેટ કોણે બાંધ્યો

[૧] આ વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે (પૃ. ૧૮) અમદાવાદની વંશાવળી ઉપરથી લખ્યું છે એટલે વિશ્વાસલાયક નથી. બાંધકામનો સામાન બાદશાહની સાથે પાટણથી આવ્યો એમ મનાય છે તે ભ્રમ છે.

એ પ્રશ્ન ગુંચવણવાળો છે. મીરાતે સીકંદરીમાં હી. સં. ૮૨૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૯માં કેટ પુરો થયો એમ લખ્યું છે.^૨ આ માટે કેટની સાલ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં હી. સં. ૮૧૦, ૮૧૬, ૮૨૦, અને ૮૩૦ આપી છે. મીરાતે સીકંદરીની બીજી પ્રતમાં ૮૧૬ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૩ લખેલી છે. સર. સી. બેલીના ભાષાન્તરમાં ૮૨૦ (૧૪૧૭) કબુલ રાખેલી છે. એમણે જે પ્રતને આધારે તરજુમો કર્યો છે તેમાં કેટ પુરો થવાની સાલ માટે “ ખીરક ” શબ્દ વાપરેલો છે. તેના અક્ષરોમાંથી અખ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં. ૮૨૦ નીકળે છે. મીરાતે અહમદીમાં^૩ હી. સં. ૮૧૫ના પાછલા ભાગમાં એટલે ત્રણ વર્ષમાં કેટ પુરો થવાનું જણાવ્યું છે, અને એના વર્ણન ઉપરથી બહારનો કેટ છે એમ સમજાય છે. સીકંદરીમાં બહારનો કે અંદરનો કેટ એમ લખ્યું નથી એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

અહમદશાહે પ્રથમ કિલ્લો ભદ્રનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો, અને કેટ પુરો કર્યાનો જે ઉલ્લેખ છે તે એ કિલ્લાનો કેટ જ છે બહારનો કેટ નહિ. એનાં કારણો તપાસવા જેવાં છે. આ બાબતનો પ્રથમ ભદ્રનો નિર્ણય કરવામાં મોટી મુશ્કેલી મીરાતે અહમદીએ ઉભી કિલ્લો બાંધાયો કરી છે, અને કેટ પુરો થયાના વર્ષ સાથે બહારના કેટનું વર્ણન લખ્યું છે એથી એ ભ્રમ પેદા થાય છે. મીરાતે અહમદી અહમદશાહે પછી ચારસો વર્ષ પછી લખાએલી છે એટલે તે અગાઉના ગ્રંથોમાં આ વાત સ્પષ્ટ ન હોવાથી એના કર્તા મીરજાં અલી મુહમ્મદખાંએ બહારનો કેટ પણ અહમદશાહે બાંધ્યો હશે એમ ધારી લીધું હશે. પરંતુ કેટ બાંધવાને જે સમય લાગ્યો તે જોતાં તથા મીરાતે અહમદીમાં જ શહેરની સ્થાપનાનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે જોતાં અહમદશાહે ફક્ત કિલ્લો જ બાંધ્યો હશે એમ જણાય છે.

[૨] Bayley's Sikandari p. 90 Note [૩] Supplement to Mirat Ahmadi p. 3. Navab Ali & Seddon. અહમદીના ગૂજરાતી ભાષાન્તરમાં હી. સં. ૮૧૫ની જગ્યાએ ૧૪૧૨ ઇ. સ. લખી છે એ કાંઈ ફેર જણાય છે. કેટ બાંધતાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમ અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે.

મીરાતે અહમદીમાં ચોખ્ખું લખ્યું છે કે પાયો નાંખતી વખતે પશ્ચિમ દિશાની દોરીનો એક છેડો શેખ અહમદ ખટુના હાથમાં હતો.^૪ એ પ્રમાણે

અહમદશાહે ફક્ત
ભદ્રનો કિલ્લો જ
બાંધ્યો

ચાર અહમદો દોરી લઈ લીટી દોરતા તે બહારના
કોટ માટે સંભવી શકે નહિ. ખાનજહાન દરવાજાની
શાહપુર દરવાજાના ખુણા સુધી અને બીજા ખુણે પણ
દોરી સીધી લીટીમાં ઝાલવી અગર સીધી લીટી દોરવી

અશક્ય છે. તેમ જ શહેર બરોબર ચાર ખુણે પણ
નથી, પરંતુ ભદ્રનો કિલ્લો ચાર ખુણે છે. આથી ભદ્રના કિલ્લાનું જ પ્રથમ
મુહૂર્ત અહમદશાહ અને શેખ અહમદ ખટુએ કર્યું હશે.

બીજું કવિ હલવી શીરાઝીએ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે જોશીઓની સલાહ
પ્રમાણે મુહૂર્ત કાઢી પાયો નાંખ્યો છે. આ બાબત જ્યોતિષ અમે ધરના બાંધ-

કામનો જેમને અનુભવ હોય તે હાલ પણ જાણી શકે કે
જ્યોતિષ પ્રમાણે પણ
અહમદશાહે ભદ્રનો
કિલ્લો જ બંધ્યો
બાંધ્યો

કામનો જેમને અનુભવ હોય તે હાલ પણ જાણી શકે કે
મેષ સંક્રાંતિમાં ખાતમુહૂર્ત જે મકાન બાંધવાનું હોય
તેના નૈઋત્ય ખુણામાં જ થાય. અમદાવાદનો પાયો
ભદ્રમાં માણેક પુરજ છે એમાં નાખેલો છે એ બધા
ગ્રંથકારો કબુલ કરે છે. આ માણેક પુરજ પણ ભદ્રના
કિલ્લાની બરોબર નૈઋત્યમાં છે, એટલે પાયો શાસ્ત્રીય

રીતે નાંખાયો છે એમાં શંક નથી. જો આખા શહેરના કોટનો પાયો અહમદશાહે
પ્રથમ નાંખ્યો હોય તો ખાતમુહૂર્ત ભદ્રના માણેક પુરજમાં નહિ પરંતુ
ખાનજહાન દરવાજા આગળ થાય. માણેક પુરજમાં પાયો છે એટલે ચારે
અહમદોએ કિલ્લાનો જ પાયો અહમદીના લખવા પ્રમાણે દોરીઓ ઝાલીને
નાંખ્યો હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે, અને શેખ અહમદ ખટુ માણેક પુરજ

[૪] મીરાતે અહમદી ગ. ભા. ભા. ૨, પૃ. ૩. મીરાતે અહમદીમાં જ આગળ
પુરાંચોના વર્ણનમાં જણાવ્યું છે કે શહેરની રાજ્યાતમાં બહુ વસ્તી આબાદ નહોતી,
અમીરો પાસે પાસે મકાનો કરી નોકર વગેરે સાથે રહેતા અને એમ કાળુપુર, તાજપુર
વગેરે થયાં તે શહેરના રસ્તા મહોદ્દા વગેરે થઈ ગયાં. આ નામ મહમૂદ બેગડાના
સમયનાં છે; અહમદશાહના સમયનાં નહિ. એટલે કોટની અંદર ગણાતો કેટલોક ભાગ
પણ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વસીને વધ્યો જણાય છે. (સરખાવો, એ જ પૃ. ૧૨-૧૨૧.)

આગળ હિસા હશે અને પૂર્વમાં તેમની સામે બાદશાહ અગ્નિ ખુણા આગળ હશે. એમ પણ સમજાય છે.^૫

તવારીખે ફિરિસ્તામાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે હી. સં. ૮૯૨, ઇ. સ. ૧૪૮૬માં બાદશાહ મહમૂદ બેગડાએ શહેરનો કોટ બાંધ્યો.^૬ એની સાલ માટે “ જે અંદર છે તે સુરક્ષિત છે ” એવા શબ્દો લખેલા છે અને એના અક્ષરોમાંથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં. ૮૯૨ (ઇ. સ. ૧૪૮૬) નીકળે છે. મીરાતે અહમદીના લખાણને લીધે લગભગ બધા ઇતિહાસકારો ફિરિસ્તાના આ લખાણનો અર્થ “ કોટ મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યો હશે ” એમ જ માને છે. પરંતુ મીરાતે અહમદીનું લખાણ માની લેવા માટે કોઇએ કાંઈ કારણ આપેલું નથી.

મુંદર્ત વખતે તો ચાર અહમદોએ કિલ્લાનો જ પાયો નાંખ્યો હતો, શહેરના કોટનો નહિ એ આગળ જોયું. ફિરિસ્તાના લખાણ મુજબ કોટ

[૫] જુઓ અહમદીની અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી બન્ને આવૃત્તિઓ. પૃ. ૩. [૬] બ્રીજ કૃત ફિરિસ્તાનું ભાષાંતર, ભા. ૪ પૃ. ૭૦માં “whoever is within is safe ” એમ લખેલું છે. એનું અસલ ફારસી “ મન દખલ હુકાન આ મેન ” એ પ્રમાણે છે. એના ફારસી હરફની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણતરી આ પ્રમાણે છે:—૪૦+૫૦+૪+૬૦૦+૩૦+૫+૨૦+૧+૫૦+૧+૪૦+૫૦+૧=૮૯૨. આ પ્રમાણે હિજરી સંવત ૮૪૯ નીકળે છે. એ વાક્યનો શબ્દાર્થ “ જે અંદરે દાખલ થઈ ગયા તે અમનમાં આવી ગયા, ” અર્થાત સહીસલામત થયા એવો છે. આ સ્પષ્ટ જ સૂચવે છે કે મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાંધ્યા પછી જે કોટમાં આવી ગયા તે સલામત છે. કેટલાંક પરાં બહાર પણ રહ્યા હશે. આમાંથી કોટ મરામત કરાવ્યાનો અર્થ નીકળતો નથી. સર. ઇ. સી. બેલી (પૃ. ૯૧ નોંધ)માં આ પ્રમાણે લખે છે:—It must not however be forgotten that the city walls are not now as left by Sultan Ahmed. Sultan Mahmud Bigarah is expressly said by Flirishtah to have drawn a fresh line of circumvallation round the city. Sultan Ahmed is said by the “Tab. Akberi,” to have founded 360 puras or hamlets outside the city, and some of these appear, from later notices, to have been included within this or some other later wall. આનો અર્થ ભદ્રનો કિલ્લાની બહાર ૩૬૦

મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો. રા. મગનલાલ વખતમાં અમદાવાદની વંશાવળીને આધારે કિલ્લો પણ કુતુબુદ્દીને બંધાવ્યો એમ લખે બહારનો કોટ અને છે, પરંતુ તે માટે કંઈ જ આધાર નથી અને વંશાવળી કિલ્લો અહમદશાહે બહુ આધારલાયક નથી. મીરાતે અહમદીથી દેરાઈને બંધાવ્યામાં આવતો ઇતિહાસકારો લખે છે કે મહમૂદ બેગડાએ કોટ સમરાવ્યો વિરોધ એ માનીએ તો અહમદશાહે બંધાવ્યો એમ માનવું પડે; અને અહમદશાહના બંધાવ્યા પછી મહમૂદ બેગડાએ

સમરાવ્યાના વખત દરમ્યાન કોટ તુટી પડે એવું ભારે આક્રમણ અમદાવાદ ઉપર થયું જણાયું નથી. નદીની રેલની મોગલાઈમાં અમદાવાદનો કોટ શૂંચ થઈ ભાગ્યાના ઉલ્લેખો છે, અને એ રીતે કોટને તુકશાન થયું હોય અને તેથી મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યો હોય એમ એક પક્ષે માનીએ; પરંતુ કોટના દરવાજાનાં નામ અને કોટને લીધે થતો શહેરનો આકાર જેતાં અહમદશાહે નહિ પણ મહમૂદશાહે જ કોટ કરાવ્યો એ ફિરિશ્તાનું લખાણ ખરું જણાય છે.

કોટના ત્રણ મુખ્ય દરવાજા દરિયાપુર, કાળુપુર અને સારંગપુરનાં નામ અને જમાલપુર તથા પાસે તાજપુરના લત્તાનું નામ એ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીરોના નામ ઉપરથી પડેલાં છે. પૂર્વમાં એ વખતે પાંચકુઆ અને પ્રેમ દરવાજા નહોતા. એ દરવાજા તો એગણીસમી સદીમાં નવા પાડેલા છે.^૭ જે અહમદશાહે કોટ બંધાવ્યો હોત તો આ દરવાજા અને લત્તાનાં નામ જુદાં જ હોત. એટલે શહેર વસ્યા પછી ધીમેધીમે વધીને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કોટ બંધાવવા જેવી દશાએ પહોંચ્યું એમ મનાય. બીજું શહેરના કોટને લીધે

પરાં જેનો અર્થ મહોલ્લા છે તે વસાવ્યાં, અને એ પરાં અગર મહોલ્લા અગર એમાંના કુટલાક મહોલ્લા એ જ કે બીજી દીવાલમાં આવી ગયાં એનો અર્થ એ કે એ વસ્તીની આસપાસ મહમૂદ બેગડાએ કોટ બંધાવ્યો. તબક્કાતે અઠખરીના ક્તાએ (સોળમી સદી) એ વખતે લોકોમાં ચાલતી વાતમાં કિલ્લાને શહેર ધારી લીધું જણાય છે. અને આ ઉલ્લેખ એ પરાં શહેરમાં આવી ગયાં એમ સૂચવે છે. ૩૬૦નો ચાંદ આશરાનો જ મનાય. આ પરાં બણે ભાગે શહેરની અંદરની ચોળો અને વાડા જ હોવાનો સંભવ છે. [૭] પ્રેમ દરવાજો ઇ. સ. ૧૮૬૪ અને પાંચકુઆ ઇ. સ. ૧૮૭૧માં થયા છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૮.

શહેરનો જે આકાર બને છે તે ચોરસ નથી, તેમ જ કેટલાક લેખકો લખે છે તેમ કેવળ અર્ધચંદ્રાકાર પણ નથી. સારંગપુર

બહારનો કોટ
મહમૂદખેગડાએ
બંધાવ્યો તેની
સાબીલીઓ

દરવાજાથી રાયપુર દરવાજા તરફ જતો કોટ છેક આસ્તોડીઆ દરવાજા સુધી પશ્ચિમમાં જઈ આસ્તોડીએથી પાછો દક્ષિણમાં વળી વચ્ચે ખાડો પાડી જમાલપુર દરવાજા તરફ જતાં પાછો પશ્ચિમ તરફ વળે છે. નવી વસ્તી માટે પહેલું શહેર બાંધનાર કદિ આમ નિયમ

વગરનો કોટ બાંધે જ નહિ. આસ્તોડીઆથી દરીયાપુર કરતાં જમાલપુરથી દિલ્હી દરવાજાની લંબાઈ વધારે છે. કોટ સરખો બંધાયો હોય તો એ લંબાઈ સરખી જ હોય. જે ટુંક મુદતમાં મીરાતે અહમદી કોટ અને કિલ્લો પુરા થયા થયાનું જણાવે છે એટલી ટુંક મુદતમાં, એ બધું અને સાથે કિલ્લાનાં મકાનો અને મસ્જિદો બધું બંધાઈ શકે નહિ. એકલી જુમા મસ્જિદને બાંધતાં બાર વર્ષ થયાં છે. જુમા મસ્જિદમાં કારીગીરીને લીધે વધારે

મીરાતે અહમદીએ
લખેલી ટુંક મુદતમાં
કોટ કિલ્લો વગેરે
પૂરું થાય નહી

સમય થાય એમ માનીએ તો પણ ભદ્રનો કિલ્લો અને તેનાં મકાનો મીરાતે સીકંદરી પ્રમાણે છ અને અહમદી પ્રમાણે ત્રણ વર્ષમાં થયાં હોય તો એ સમય કાંઈ વધારે નથી. એટલા જ સમયમાં બહારનો કોટ પણ પુરો થયો હોય એ માની શકાય જ નહિ. બીજું,

સાબરમતીના પ્રવાહની બાબતમાં આગળ જોયું તેમ પ્રવાહ શહેર વસ્યા પછી બદલાયો હોય તો કોટ શહેર વસ્યાની સાથે અહમદીના મત પ્રમાણે અહમદ-શાહે બાંધ્યો હોય જ નહિ, કારણકે તેમ કરવામાં નદીનો મોટો પ્રવાહ ઉત્તર દક્ષિણે વચ્ચે આવે; અને કોટ પહેલો જ બંધાયો હોય તો એટલા ટુંક સમયમાં નદીનો પ્રવાહ બદલાય નહિ, અને નદીના પટની જગામાં બન્ને બાજુ

[૮] હોય (પૃ. ૨૭) વગેરે કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો તેનો અર્ધચંદ્રાકાર લખે છે. અર્ધચંદ્રના આકારના કોટનો જ અસલ પાયો નાખાયો હોય તો ચાર ખૂણે ચાર અહમદો કેવી રીતે ઉભા હોય એ સવાલ છે. [૯] સરસપુરનો હાલનો કોટ બાંધતાં ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં (જુઓ આગળ પરાંનું પ્રકરણ) તો કિલ્લો, અંદરના મહેલો અને મસ્જિદો, જુમામસ્જિદ અને સાથે બહારનો કોટ, એ બધું ત્રણ વર્ષમાં કે છ વર્ષમાં પણ બને નહિ. વળી નદીનો પ્રવાહ વચ્ચે માનીએ તો વાત કેવળ અશક્ય બને.

કોટના માયા માટે ઉંચી મજબુત જમીન થોડા સમયમાં ખતી શકે પણ નહિ. આથી જણાશે કે નદીના પ્રવાહને અને કોટ બન્યાની સાબરમતીના પ્રવાહ અહમદીની તારીખને બહુ વિરોધ આવે છે. ખીજું એક અને બહારના કોટને વિચાર કરવા જેવું એ છે કે અમદાવાદ વચ્ચે ત્યારથી તે કોટ અન્યોન્ય વિરોધ મહમૂદ બેગડાએ ૧૪૮૬માં બંધાવ્યો ત્યાં સુધી શહેરના દરવાજાના ઉલ્લેખો આવતા નથી. ભદ્રના દરવાજા અને ખારીના ઉલ્લેખો જ આવે છે. એક વાર સૈયદ અતાઉલ્લા, નડીયાદથી કુતબુદ્દીનને સુલતાન બનાવવા માટે બોલાવીને, એના બાપ મુહમ્મદશાહે ઉઠાડી ગાદી આપવા લઈ આવ્યા ત્યારે તે મીરકુ દરવાજામાંથી પેઠો એમ મીરાતે સીકંદરી લખે છે. સીકંદરીની ગૂજરાતી આવૃત્તિ (પૃ. ૪૪) માં મીરકુની જોડે મીરઝાપુર લખેલું છે. એક ફારસી પ્રતમાં પણ મીરકુ લખેલું છે. પણ બેલી કૃત અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં મીરજુ લખેલું છે. આવો દરવાજો કેમ જણાતો નથી. મીરઝાપુરમાં પડે એવો ખાનપુર દરવાજો છે. તે સીકંદરી અને અહમદીનો જણાતો છે એટલે મીરકુ દરવાજો તે ભદ્રના કિલ્લાનો મીરઝાપુર બાજુનો દરવાજો જ હોઈ શકે. અહમદીમાં કિલ્લાના ઉત્તરના દરવાજામાં મીરઝાપુર તરફનો દરવાજો એમ લખેલું છે. આ મીરજુ કે મીરકુ સિવાય દરવાજાનો ઉલ્લેખ છેક બહાદુરશાહે અમદાવાદમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો તે કાળુપુર દરવાજેથી એમ સીકંદરીમાં લખ્યું છે, (પૃ. ૨૩૨) ત્યાં આવે છે. એટલે મહમૂદ બેગડાના રાજ્યના પહેલા ભાગ સુધી શહેરના કોટ અને દરવાજા થયા હોય એમ સંભવતું નથી. જગત દ્વારકાના રાજાને મારી દરવાજો કકડા લટકાવ્યા તે પણ ભદ્રના દરવાજાએ હોઈ શકે.

આ બધું જોતાં લાગે છે કે અહમદશાહે કિલ્લો જ બાંધેલો હશે અને પાછળથી વસ્તીને અનુસરીને મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાંધ્યો હશે. અને તેથી જ કોટ આકારમાં નિયમ વગરનો હશે. “ જે અંદર છે તે સહીસલામત છે ” એ તારીખ સૂચક દિરિશ્તાના શબ્દો પણ ચોક્કસ તારીખ આપવા સાથે આ અનુમાનને જ ટેકા આપે છે. અહમદશાહે બહારના કોટની રચના ધારેલી હોય અને તેનો એણે થોડો અમલ કદાચ પશ્ચિમની નદીની બાજુએ—કર્યો હોય એટલું જ માની શકાય; પરંતુ આખો કોટ તો મહમૂદ બેગડાએ જ બાંધ્યો એમ માનવાને સખળ કારણો છે.

મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે કોટ એક માથોડું પથરનો, અને બાકીનો ઇંટો અને ચુનાનો છે. હાલ પથરનો માથોડું કોટ ભરના કિલ્લાને જોવામાં આવે છે. છતાં અમદાવાદનો હાલનો કોટ એના જુના સ્વરૂપમાં ભાગ્યે જ કોઈ જગ્યાએ રહ્યો હશે. જુના કોટનાં વખાણ મુસાફરોએ કરેલાં છે.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા કોટના કાંગરા પણ ગણાવે છે.^{૧૦} અમદાવાદના હાલના કોટને કાંગરા નથી. એટલે કોટ અનેક વખત પડી જવાથી સમરાવ્યો હશે. મીરાતે અહમદીમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં કોટ સમરાવ્યાના ઉલ્લેખો છે;^{૧૧} અને મોગલાઈ પછીની અવ્યવસ્થામાં અને નદીની રેલોથી કોટ તુટી ઓગણીસમી સદીમાં છેક નકામો થઈ ગયો હતો અને દરવાજા સીવાય વચ્ચે ગમે ત્યાંથી ગાડાં આવી શકે એવડાં છીંડાં કોટમાં પડ્યાં હતાં. ઓગણીસમી સદીના બીજા પાદમાં અમદાવાદના કલેક્ટર બોરેડેને કોટ સમરાવવા માટે ધી ઉપર ખાસ કર નાંખીને કોટ સમરાવ્યો, અને હાલ જે કોટ દેખાય છે તે છેવટનો ઓગણીસમી સદીનો કોટ છે.^{૧૨}

સર ટી. સી. હોપનું માનવું છે કે ભરનો કિલ્લો કોઈ જુના કિલ્લાની જગ્યાએ બાંધવામાં આવ્યો છે. આશાવલતે બહારનો કોટ ન હતો.^{૧૩} પરંતુ

[૧૦] જુઓ મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. પૃ. ૩. કોટને બાર દરવાજા, ૧૩૯ બુરજ, ૬૭૦૬ કાંગરા છે. બધું મળી બે ગાઉ અને એક જરીબ એનો ઘેરાવો છે. અં. ભાષાંતરમાં કાંગરા, ૬૦૭૬ છે પણ બે પ્રતોમાં ૬૭૦૬ લખેલા છે. કોટની હંચાઈ સાતથી આઠ ગજ છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં આઠ વાર લખ્યું છે તે ખરું લાગે છે. (જરીબ એટલે ૧૪ થી ૧૫ હાલના વાર. નવાબઅલી અને સેડન પૃ. ૩. નોંધ). [૧૧] સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં પણ રેલથી કોટ તુટ્યો તો હશે, અને મરામત થઈ હશે. પરંતુ તવારીખમાં એનો ઉલ્લેખ મોગલાઈમાં ખાસ મળે છે. અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં બહુ મળે છે. [૧૨] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૮. [૧૩] જુઓ Hope & Fergusson Ahmedabad Architecture p. 27. અસલના વખતમાં લશ્કર કે થાણા માટે ગઠ કરતા, અને વસ્તીની આસપાસ કોટ ખાસ જરૂર પડે તો થતો. આશાવલતમાં એમ હોય એમ જણાય છે. એ ગઠ હોય તો એના ઉપર અહમદે કિલ્લો કર્યો, અને એ ગઠ હાલના ભરની જગ્યાએ જ હશે એમ માનવાને માટે કંઈ આધાર નથી.

ગઢ હતો. એ ગઢ ભદ્રની જગ્યાએ હશે કે આશાભીલને ટેકરે એ પ્રશ્ન છે.

કોઈ જુના ગઢને ફેરવીને અહમદશાહે ભદ્રનો ભદ્રના કિલ્લાની જગ્યાએ કિલ્લો બાંધ્યો. એ હોપની માન્યતાને વધારે આધારની જુનો કિલ્લો જરૂર છે. ભદ્રકાલી માતા એ પુરાણા કિલ્લાનું સ્થાન છે અને એ જગ્યાએ જ કિલ્લો બાંધ્યો તેથી ભદ્ર

નામ પડ્યું,^{૧૪} એ વાત માની શકાય એવી નથી. પાટણના ભદ્રના કિલ્લા ઉપરથી અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પડ્યું, છે એની ચર્ચા યોગ્ય સ્થળે કરીશું.^{૧૫}

એમ કહેવાય છે કે એક વખત અમદાવાદનો કિલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યમાં કાબુજ અને કંદહારથી જ ઉતરતો ગણાતો,^{૧૬} અને ઘણો મજબુત ગણાતો

હતો. હાલનો કોટ કલેક્ટર એચ. બોરેડેલે ૧૮૩૨

કોટ ધણીવાર

પછી સમરાવેલો છે. અસલ કોટ ઉપર તો ઘણા

સમરાવાયો છે

સંસ્કાર ચઢી ગયા છે. ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમાં

એકથી વધારે વાર સમરાવ્યાયાના ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ.

૧૭૨૩થી ૧૭૫૦ સુધીની અવ્યવસ્થામાં પણ કોટ તુટયા જેવો થયો હતો, અને

૧૭૫૫ની મોટી રેલમાં કોટને ઘણું નુકશાન થયું હતું. એ પછી મોમીનખાંએ

એને સમરાવ્યો, અને ૧૭૬૦માં ખાનજહાન અને રાયખડ આગળ બ્રીટીશ

લશ્કરે તોડ્યો હતો,^{૧૭} છેવટે બોરેડેલે સમરાવ્યા^{૧૮} પછી હાલ એ જ કોટને

[૧૪] એજ પૃ. ૨૭ હોપના આધારથી પ્રો. કોમીસેરીએટ એમના ગુજરાત સુલ્તાનતના ઇતિહાસમાં (J. B. B. R. A. S. No. LXXI પૃ. ૬૦) નોંધમાં ભદ્રકાળી માતાના મંદિરનું અમદાવાદ પહેલાના નગરના ચિન્હ તરીકે માને છે. અને ભદ્ર નામ એ ઉપરથી પડ્યું એમ મનાય છે. હોપ તો જુના કિલ્લામાં ભદ્રકાળીનું સ્થાપક હતું એમ જ માને છે. [૧૫] પાટણના ભદ્ર ઉપરથી ભદ્રનું નામ પડ્યું છે એમ મીરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે. (પૃ. ૬ ગૂ. ભા.) [૧૬] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૭૫. નોંધ ૩. [૧૭] જુઓ. એજ. પૃ. ૨૬૭. [૧૮] અમદાવાદના કોટની મરામત નીચે પ્રમાણે થઈ છે. મીરાતે અહમદી. ગૂ. ભા. ભા. ૧લો શાહજહાંના સમયમાં હી. સં. ૧૦૬૩માં રૂ. ૨૦૦૦૦) ને ખરચે મરામત થઈ હતી. (પૃ. ૨૩૪) તે પછી ફરી જીર્ણ થયાનું માલુમ પડતાં હી. સં. ૧૦૮૭માં ભદ્રના મહેલ અને કોટ કોટ માટે રૂ. ૬૯૦૦) મંજૂર થયા હતા (પૃ. ૩૦૧). ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં હી. સં. ૧૦૯૫માં નદીમાં મોટી રેલ આવવાથી ભદ્રના કિલ્લાની અને કોટની

શહેરની સુખાકારી માટે તોડી નાંખવાની ચળવળ ચાલે છે. રક્ષણ અને લોક સુખાકારી માટે છેક ઓગણીસમી સદી સુધી સુધરાવેલા કોટને લોકોના જ સારા માટે તોડી નાંખવાનો સમય આવ્યો એ કાળનો મહાન મહિમા છે.

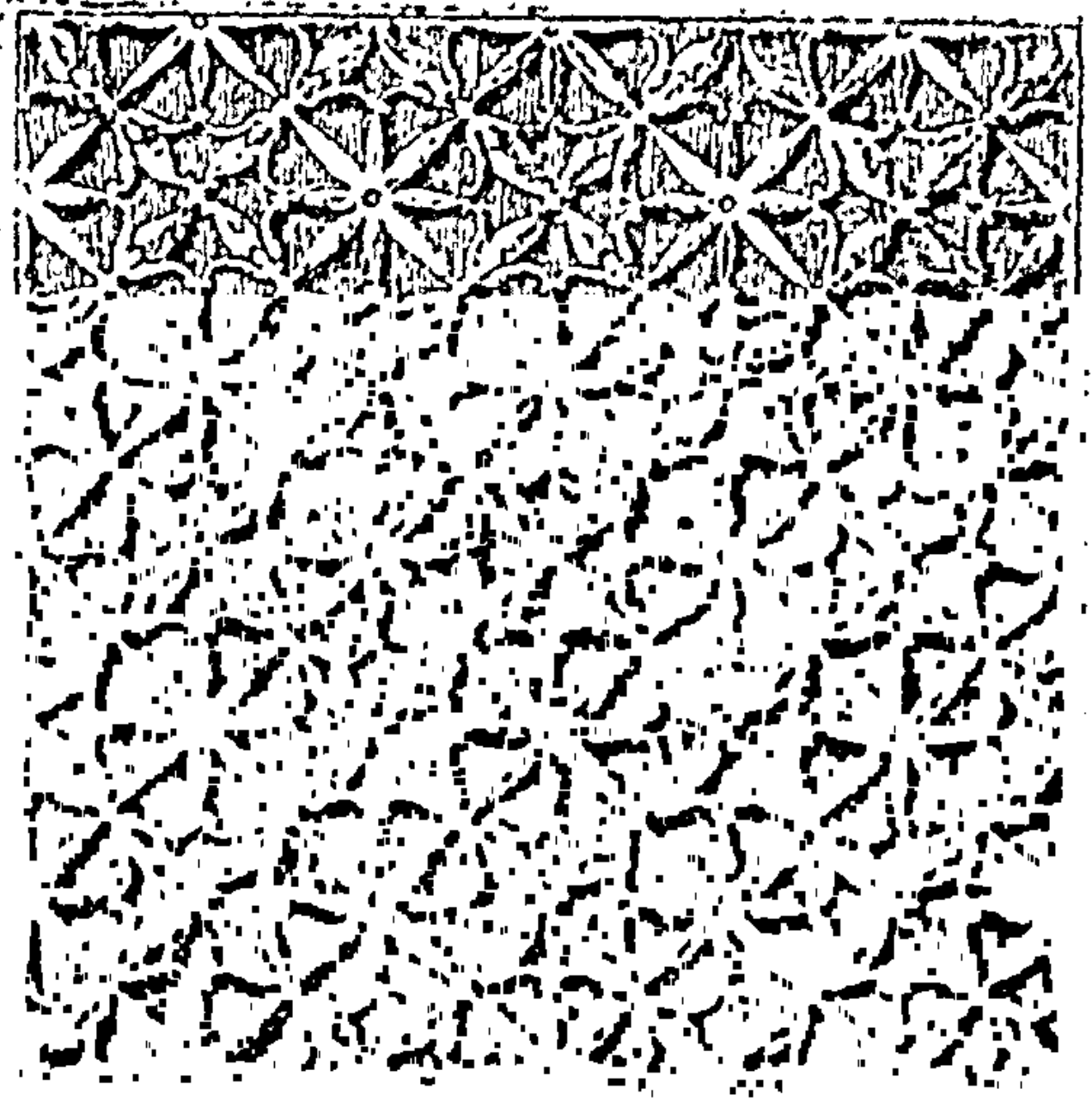
કોટને હાલ અઢાર દરવાજા છે. એમાં પંદર મોટા અને ત્રણ નાના છે. પંદરમાં બે બંધ અને બે નવાં પાડેલા છે. પાંચકુઆ અથવા નવો દરવાજો અને પ્રેમાંભાઇ અથવા પ્રેમ દરવાજો રેલ્વે થયા પછી દરવાજા સગવડ ખાતર પાડ્યા છે. આસ્તોડીઆ અને જમાલપુર વચ્ચે મહુધા દરવાજો બંધ જ રહે છે. શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજાની વચ્ચે હલીમની ખડકી પણ બંધ રહે છે.^{૧૯}

એટલે અમદાવાદના દરવાજા પણ હાલ અસલના જેટલા નથી. દિલ્હી દરવાજાની આસપાસ બે બારીઓ પાડી ત્રણ દ્વાર કરવામાં આવ્યાં તે પણ પાછળથી. અસલ બધા દરવાજા એક જ દ્વારના હતા. પાંચકુઆ દરવાજો પાંચે અવરજવરની સગવડ માટે ત્રણ દ્વારવાળો કરવામાં આવ્યો છે. બધા દરવાજા દેખાવમાં લગભગ સરખા જ છે. ફક્ત ખાનજહાન દરવાજો જુદો પડે છે. એ આગળ જોઇશું.

દીવાલો તુટેલી, તેથી બાદશાહે ખર્ચના રૂ. ૨૨૬૦૪) મંજૂર કર્યા હતા અને એ માટે શહેરના લોક પાસેથી કાંઈ ન લેવા ફરમાવ્યું હતું. (પૃ. ૩૧૭) હી. સં. ૧૧૦૪માં પણ કેટલાંક જાહેર મકાનો સાથે કોટની મરામત માટે રૂ. ૪૨૫૪) મંજૂર થયા હતા. (પૃ. ૩૪૦); હી. સં. ૧૧૧૪માં કોટની મરામત માટે રૂ. ૨૬૦૦૦) અંક-સટવામાં આવ્યા હતા જેમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦) મંજૂર થયા હતા. (પૃ. ૩૭૦) હી. સં. ૧૧૨૬ પછી જહાંદારશાહના સમયમાં કોટ રેલથી પણ જવાથી મરામતની મંજૂરી મળી હતી, પણ રૂપિયાનો આંક જણાવેલો નથી. (પૃ. ૪૩૩). મરેઠા સમયમાં પણ એક વખત કોટ સમરાવાયો છે. હાલ કલેક્ટર જોરેડહલનો કરાવેલો આપણે જોઇએ છીએ. [૧૯] અમદાવાદ ગેઝટીયર પૃ. ૨૬૮.

પ્રકરણ છઠું

કવિ હુલ્વી શીરાઝીએ
કરેલું અમદાવાદનું
વર્ણન

કવિની કલ્પનામાં અતિશયોક્તિ તો હોય જ પરંતુ કવિ ઇતિહાસકાર અને ત્યારે અતિશયોક્તિનો અંશ કાંઈક ઓછો થાય છે. અસલના વખતમાં સાદા ઇતિહાસકારમાં પણ સહેજ અતિશયોક્તિ આવી જતી. એવા એક કવિ હુલ્વી શીરાઝીએ અમદાવાદના સ્થાપનાર અહમદશાહના સમય પછી એ બાદશાહના રાજ્યનો ઇતિહાસ તારીખે અહમદશાહી નામે લખ્યો છે. એ ગ્રંથના ઉલ્લેખો મીરાતે સીકંદરી અને અહમદીમાં છે, પરંતુ તારીખે અહમદશાહી હાલ ઉપલબ્ધ નથી. સીકંદરી અને અહમદીમાં એ કવિએ કરેલું અમદાવાદ વસ્યાનું વર્ણન આપેલું છે. અને કવિની અતિશયોક્તિ છતાં અમદાવાદનો ઇતિહાસ એના વગર અપૂર્ણ કહેવાય માટે એ અત્રે નોંધવા લાયક છે.^૧

ચુનિત ગુફત હુલ્વાયે શીરૌ સુખન
કે અફશાન્દ સદ દુર્જ દર દર સુખન
કે ચું ચંદકેશાહ ગરહું ખરામર
શુદશ ખર લખે રહે સાખર મુકામ.

૧

૨

[૧] આ ફારસી કવિત ગૂજરાતી અક્ષરોમાં પુરાતત્વના બદલએ ઝીનુલખેલાદ અહમદાબાદ નામના રા. સુ. પુ. બારોટના લેખમાંથી લીધું છે. અર્થ એ અને અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિનું બાધાંતર સરખાવીને લખ્યો છે. [૨] સીકંદરીમાં

અર્થ:—મધુર બાની વાળો હુલ્લી જે એક એક શબ્દમાં સોસો મોતી વેરતો એણે આમ ગાયું:—એક દિવસ જ્યારે આકાશમાં સંચરનાર બાદશાહ વિહાર નીકળ્યા હતા ત્યારે સાબરમતી નદીના કીનારા ઉપર એમનો મુકામ થયો કરવા હતો. (૧-૨)

ઝમીને બધાયત ફરહનાક દીદ
ઝ ગરદે મહન ખાકે ઉ પાક દીદ. ૩
હવાઈ કે મી કદ દિલરા હવસ,
નસીમશ ચું મિરકે ખતન ખુશ નક્સ. ૪

અર્થ:—અને ત્યાંની જમીન એમને અત્યંત આનંદકારી જણાઈ, અને મહેનતની ધૂળથી ત્યાંની ભૂમિ પવિત્ર થયેલી દીડી. ત્યાંની હવા હૃદયને મુગ્ધ કરતી હતી. એની ફેરમ (શ્વાસોશ્વાસ) ખોતાનની કસ્તુરી જેવી સુગંધિત હતી. (૩-૪).

મકાં નઝઝા દીદો જયે લતીફ
મહલ ખૂશ આબો હવાએ લતીફ ૫
બધલ્લામે ઘેબી વ હુકમે એલાહ
ચુનિન આમદન્દ દર દિલે બાદશાહ. ૬
કે દરઆં ઝમીને મરુવ્વહ હવા
કુનદ તાજ શહરી મુઅજિઝમ બિના. ૭

અર્થ:—સ્થળ પવિત્ર અને રમ્ય હતું. પાણી આનંદકારી હતું. અને હવા દિલચસ્પ આવતી હતી. આ બધું જોઈ કેાઇ અગમ્ય આદેશથી તથા અજ્ઞાહના હુકમથી બાદશાહના દિલમાં એવું સ્ફુર્ત્યું કે આ સુખકર હવાવાળી ઝમીનમાં મોટી ઇમારતોવાળું પાટનગર રચવું. (૫-૬-૭).

હમોં લહઝા બાની તલબ કદ શાહ
બક્રમુદ તા હમ દરોં જયગા. ૮
બસ્રાઝદ યકે શહરે આલી અસાસ
કે ગુબન્દ સુક્કાને બાકશ સિપાસ. ૯

ખરામને બદલે ગુલામ શબ્દ લખ્યો છે એટલે આકાશ જેવું ગુલાબ છે એવા બાદશાહ એમ અર્થ થાય છે. ખીત્ત પાઠાંતરો છેાડી દીધાં છે. (પુરાતત્ત્વ).

સરે ખાકબર ઔળે ખિઝા ખુરદ

સરેરા બર ઔળે શુરૈયા ખુરદ.

૧૦

અર્થ:—તુરત એણે કારીગરોની શોધ કરાવી અને ફરમાવ્યું કે એ જગામાં એક આલીશાન ઇમારતોવાળા એવા શહેરની રચના કરો કે જ્યાં વસનારાઓ: એને માટે ધન્યવાદ આપે; જેની માટીનું શિર આકાશથી પણ વધારે ઉચું થાય, અને જે તારાના ઝુમખાથી પણ ઉચું જાય, (૮-૯-૧૦).

જહાંરા અસાસે મુહઝઝીમ દેહદ,

ઝ સર ઝીતતો ઝેમ આલમ દેહદ.

૧૧

ખીનાયે ખરાવર ચુ કસે ફલક

કે દર વર શવદ ખીરા ચરમે મલક.

૧૨

અર્થ:—જે જગતને આલીશાન આધાર આપે અને પોતાના શિરથી આલમને શણુગારે. ગગનના મહેલની જેમ એની બાંધણી એવી ઉંચી કરો કે ધ્રીરીસ્તાઓની આંખો એ જોઈને અંજલિ જાય. (૧૧-૧૨).

પયે દક્ષયે યાજુ જ કીન દાવરી

કશદ બર ઝમી સદે ઇરકંદરી.

૧૩

કુનદબર ઝમી આસ્માની બપા

દેખિશતશ ખુવદ જામે ગેતી તુમા.

૧૪

અર્થ:—માજુજ ને અટકાવવાને માટે ફરીયાદ થવાથી સીકંદરે ઉભી કરી હતી એવી ' સદે ઇરકંદરી '—(સીકંદરની દીવાલ)ના જેવી દીવાલ બનાવો કે જે અસમાનને જમીન ઉપર ટેકવી રાખે અને જેની ઇંટો જામે ગેતીતુમા^૩ જેવી જાને. (૧૩-૧૪).

યકે મિસ્ત્ર જામી કુનદ આશકાર

કે ખાકશ ખુરદ આખે ચીનો તતાર.

૧૫

[૩] હાલ જેમ પૃથ્વીના ગોળા બતાવાય છે એમ જમશેદ નામના ઇરાનના બાદશાહે એક પ્યાલો બનાવ્યો હતો તેમાં પૃથ્વીનાં બધાં સ્થળોનું નિરીક્ષણ થતું.

(પુરાતત્ત્વ નોંધ)

ધખારી કે ખિઝદ ઝ રાહશ અયાન
કશદ સુર્મા દર દીદયે અસ્ફહાન. ૧૬

નિશાપૂરરા અસ હસદ જો રવદ
કે ગુજરાત રશકે ખુરાસાં શવદ ૧૭

અર્થ:—એક મિસ્ત્રી જામી (જુમામસ્જીદ) એવી જાહેર કરે. અર્થાત્ ખુદી મુકે કે જેની આગળ ચીન અને તાતાર પાણી ભરે. એના રસ્તા ઉપર ઉડતી ધૂળ અસ્ફહાન (ધરિનનું એક પ્રખ્યાત શહેર)ના લોકો સુરમા તરીકે વાપરે. અને જેને જોઇને ગૂજરાત ખુરાસાનની હરીફાઈ કરે છે એ ઇર્ષાથી નૈશાપુરના પ્રાણ નીકળી જાય.

ચું દર ખાતિરે શાહ ગરહું સરીર
સદ આં ફિક શાહી ફરા જયગીર. ૧૮

તલખ કદ અસહામે હદમે નજુમ
કે ખુદન્દ ગંજુરે ગંજે ઉલૂમ. ૧૯

દકાયકે શનાસાંને દોરે ફલક
કે વાકેફ ખુદન્દ અજ સમોં તા સમક. ૨૦

ગિરફતન્દ ઝીયો સુતરલાખરા
કશીદન્દ તુહ ચર્ખે દોલાખરા. ૨૧

મુહન્દિસ સિક્ષાતાન અખ્તર શનાસ
ખરાહીન તુમાયાન સાહેબ કયાસ. ૨૨

મુતાલે કશાયને સતહે સિપહર
તવાલે તુમાયાને નાહીદો મિહર. ૨૩

ખંદીદન્દ હર કોકખીરા શરફ
નજર ખર કુશાદન્દ અજ હર તરફ. ૨૪

ખફરમાને શાહિનશાહે ખખ્તીઆર
ખકરદન્દ સાઆત સાદ અખ્તિયાર. ૨૫

[૪] નિશાપુર અગર નૈશાપુર ખુરાસાનમાં પ્રખ્યાત શહેર છે. એ શહેર અમદાવાદને જોઇને લેવાઇ જાય એમ તાત્પર્ય છે.

અર્થ:—આકાશ જેવા વૈભવવાળા બાદશાહના મનમાં જ્યારે આ શાહી યોજના વસી ગઈ ત્યારે જ્યોતિષશાસ્ત્રના (જોવા) પંડિતોની શોધ કરાવી કે જેઓ જ્ઞાનભંડારના માલીકો હતા, જેઓ આકાશચક્રની ખુખીઓના બાણુકાર હતા; અને આકાશથી તે માછત્રી સુધી સુધી (એટલે પાતાળ સુધી) (સર્વ ચીજોથી) વાકેફ હતા; (આ પંડિતો) આકાશચક્રના ગુણધર્મના અને ભૂમિતિના બાણુકાર હતા; દલીલો તોળી જાણતા અને ગણિતમાં પારંગત હતા; સાતે આકાશના હીસાબ કાઢી જાણતા, અને શુક્ર ને સૂર્યની ગ્રહકુંડલી બનાવી જાણતા, એમણે ખગોળી કાષ્ટકો અને સુતરલાખો (ઉત્તતાંશ માપક યંત્રો) લીધાં અને સાતે આકાશનાં ચક્રો દોર્યાં. જ્યારે દરેક સીતારા શુભ જોવામાં આવ્યા ત્યારે (આ જોશીઓએ) દરેક દિશાઓમાંથી નઝર ખેંચી લીધી અને સહભાગ્ય સંપત્ત શહેનશાહના ફરમાનથી શુભ મુહૂર્તની પસંદગી કરી. (૧૮-૨૫).

મહે ઝુલકઅદ રક્ત અઝ હિન્જીઆ

સલાસા અશર આ સમાના મેઆ.

૨૬

ચું બાતી બિના બર કશિદ અઝ ઝમી

બરહિ ખાન્દા હરદમ ફલક આફરી.

૨૭

ચું શુદ ઓં અસાસે મુઅલી તમામ

ગુઝસ્ત અઝ સરે અર્થ ફિરોઝે કામ.

૨૮

અર્થ:—હિન્જરી સાથ ૮૧૩ના ઝુલકાદ મહીનાનું મુહૂર્ત નક્કી થયું. જ્યારે કારીગરોએ ઇમારતો ઉઠાવી ત્યારે આકાશ હરદમ ‘ ધન્યવાદ ’ બોલતું હતું. જ્યારે એ આલીશાન પાયાનું ચણતર પુરું થયું ત્યારે (ઇમારતો) વિજય કરતી આકાશથી પણ ઉચે સુધી પહોંચી (૨૬-૨૮).

ચું ઓં શહેર આબાદો મામુર ગસ્ત

જહાં હસ્ત ઇકલીમ ખુદ ગસ્ત હસ્ત.

૨૯

નવાબાદ શહેરી શુદ નાઝતીન

સવાદશ ચુ ખાલી ખરૂંએ ઝમીન.

૩૦

ચું તરતીબે ઓં શહેર આલી મુકામ,

શુદ અઝ નાસિરુદ્દીન અહમદ તમામ.

૩૧

દરઝા નામ હમ અહમદાબાદ ગસ્ત,
દરઝા મિલ્લતે અહમદ આબાદ ગસ્ત ૩૨

શુદા તાઝા શહેરે ઇમારત પઝીર
કે ગરદુ નદીદશ બદોરૌ નઝીર. ૩૩

ઈલાહી તુ ઈ શહેરે આલી બીના
મદે તા બહસ્રશ ઝવાલો ફના. ૩૪

અર્થ:—જ્યારે એ શહેર આબાદ અને વસ્તીવાળું થયું ત્યારે પૃથ્વી જે સપ્તખંડી હતી તે આઠ ખંડી થઈ ગઈ. નવું આબાદ થયેલું એ શહેર વસુંધરા દેવીના મુખપરના સ્યામ સુંદર તલ જેવું શોભી ઉઠ્યું ! જ્યારે મોટા મહેલોવાળા આ શહેરની ગોદવણ નાસિરુદ્દીન અહમદે પૂર્ણ કરી, ત્યારે આ નવું નગર એવું થયું કે જેની જોડી એ જમાનામાં આકાશે જોઈ નહોતી. ઓ ખુદા ! આ આલીશાન બાંધણીવાળા શહેરને તું ક્રિયામતના દીવસ સુધી વિનાશ આપીશ નહીં. (૨૯-૩૪).

આ પ્રમાણે તારીખે અહમદશાહીના કર્તા હુલ્લી શીરાઝીએ અમદાવાદ વસ્થાનું વર્ણન ગાયું છે.

આ વર્ણન કવિ-ઇતિહાસકારનું કરેલું છે; અને અહમદશાહની જ તવારીખના લેખકે એ સમયની લગભગમાં જ લખેલું એટલે તારીખ માટે વિશ્વાસ લાયક છે. આની સાથે ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયનું એટલે અમદાવાદ વસ્થા પછી લખાયેલું કવિત્વવાળું વર્ણન છે અને એ અહીં જ સ્થાને હોવાથી જોવા જેવું છે. હિંદુએ લખેલું છે, એટલે ઉપરના ફારસી કવિત્વની સાથે ઠીક લાગે એવું છે. પ્રાચીન અમદાવાદને નજરે જોનારા મુસાફરોનાં વર્ણન આગળ કરીશું એટલે કવિનાં વર્ણન અહીં ઉચિત છે :

આ રાજસાગર સૂરિ નિર્વાણ રાસમાં^૫ અમદાવાદનું સત્તરમી સદીનું વર્ણન છે. એ રાસ સંવત ૧૭૨૨ (ઈ. સ. ૧૬૬૬)માં લખાયો છે. એમાં અમદાવાદનાં પરાં અને જૈન સંઘના મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોનાં નામો પણ છે

અમદાવાદના સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એ આખોયે રસ કાંઈક ઉપયોગી છે. શહેરનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

“ જેમાંહિ વરતિ જ્યજ્યકાર, જેમાં સકલ વસ્તુ વિસ્તાર;
જે દીઠઈ ઊપજઈ આહ્વાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૧

જેમાં સુજન લોકછિ ધણા, પહુચાડિ મનની કાંમણા;
જે દીઠિ નાઠઈ વિખવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૨

ચોરાસી ચઉટા જિહાં ભલાં, વસ્તુવાનાં જોઈઈ તેતલા;
હામિ હામિ, જિહાં સકલ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૩

જિહાં મદ ગલતા મયગલ ગમઈ, ચઉગડિયાં નિત્ય નિત્ય ગડગડિ;
ત્રિપોલીઈ નોખતિનો નાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૪

ચતુર પુરય વડરાઈ કરિં, જિહાં ઘોડા ધારા ગતિ ધરઈ;
ગાયન ગાઈ સરલઈ સાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૫

ધજ્જ તોરણ મંડપ પૂતલી, કારણીઈ બહુ શોભા મિલિ;
જેહમાં એવા જિન પ્રસાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૬

આપ રુપથી અધિકાં ધણાં, નિરખી રુપ જિહાં રામા તણાં;
ઈંદ્રાણી મૂકઈ ઉતમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૭

જિહાં વાહિની દાહિની વહઈ, જિહાં લક્ષ્મી નિશ્ચલ થઈ રહિ;
જિહા પટ દરિસણ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૮

જિહાં દાની દાન દેતા હસિં, કલાવંત કલા અભ્યસઈ;
પુણ્યવંત પરિહરઈ પ્રમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૯

અમદાવાદનાં આવાં કવિત્વયુક્ત વર્ણનોમાં પણ સત્ય અંદરથી નીકળે છે. આ વર્ણનમાં અમદાવાદનો વિસ્તાર, વૈભવ, હિંદુ કેામની વસ્તી અને વ્યવહારનું ભાન થાય છે. દાન માટે આજની પેઠે અમદાવાદની ખ્યાતિ અને કલાકારને અભ્યાસનું સ્થાન મળતું એ પણ ઉપયોગી વાત છે. ઔરંગઝેબ

[૬] ત્રિપોલી=ત્રણદરવાજા. આ ઉપરથી ત્રણ દરવાજા ઉપર નોખત વાગતી હશે એમ સમજાય છે. જોકે નોખતખાતું ભદ્રના દરવાજામાં હતું એવા ઉલ્લેખો છે,

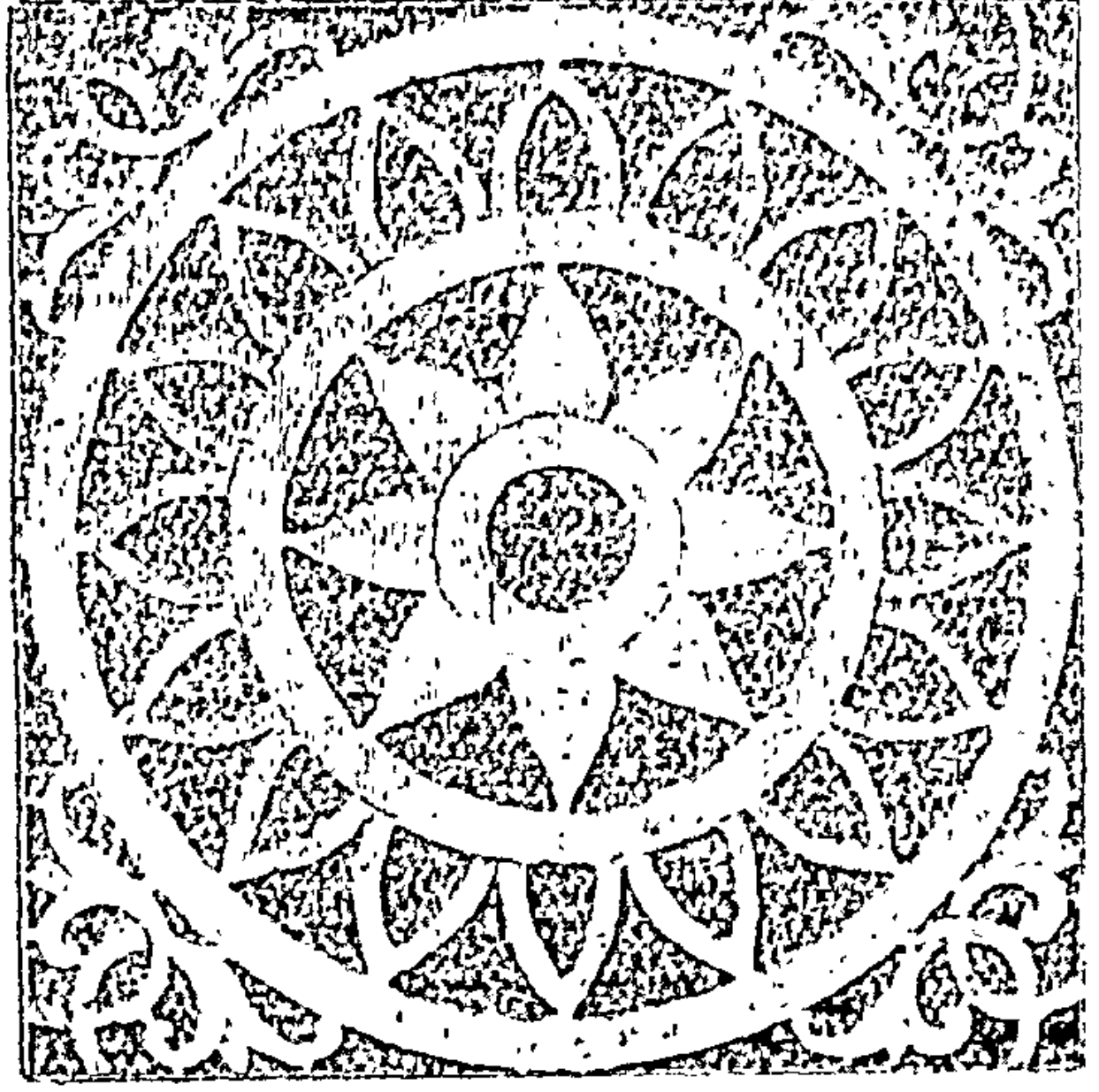
આદશાહે હુનર કારીગીરી જાળવી રાખવા માટે જે કાળજી રાખેલી છે એ જાણીતી વાત છે.

અમદાવાદનાં જે જુદાં જુદાં નામ લખવામાં અને બોલવામાં વપરાય છે તે પણ અહીં જાણવાં જરૂરનાં છે. રાજનગર અને શ્રીનગર નામ પણ જૂનાં છે. અને રાજનગર નામ તો અમદાવાદને બદલે ધણીવાર હિંદુ ગ્રંથકારો વાપરે છે. એ સિવાય અહમ્મદવાદ, અહિમ્મદવાદ, અહમદવાદ, અહમદપુર, અકમિપુર^૭ અને અહમદનગર વગેરે નામો પણ પ્રાચીન જૈન અને ગૂજરાતી ગ્રંથો અને લેખોમાં આવે છે. પરદેશી મુસાફરો પણ કોઈ ખરૂંનામ અહમદવાદ લખતા નથી. યુરોપીય મુસાફરોમાં ખારબોસા અમદાવાત (Amdavat) લખે છે. સર ટોમસ રો અમદાવાઝ (Amdavaz) લખે છે. વીલીયમ હોક્કીન્સ (Willim Hawkins) વગેરે કેટલાક અમદાવાર (Amdawar) અને વીલીયમ ફીન્ચ (William Finch) અમદાવાર (Amadaver), ભાટનાં ગીતોમાં ‘અમદા’ એટલું જ નામ પણ દેખાય છે.

[૭] જુઓ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ. પૃ. ૨ (રાસસાર) નોંધ. અકમિપુર નામ બહુ વપરાતું હોય એમ જણાતું નથી. અહમદપુર નામ અમદાવાદના પરાતું છે અને એને અમદાવાદના નામ તરીકે ધારવાતું કારણ નથી. રાજનગર શ્રીનગર સુપ્રસિદ્ધ છે. અહમદનગર નામ ‘શ્રીરત્નકીર્તિ’ સૂરિ ચંપદ’માં “ગઢ મઢ મંદિર મહુલસું, શ્રીઅહમદનગર વિરાજિરે;” એ લીટીમાં જડે છે (જૈ. ઐ. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૨).

પ્રકરણ સાતમું

સ્વતંત્ર બાદશાહીનું
પાટનગર

“ પાદશાહી અમદાવાદ, સ્વતંત્રપણે લાડે ”

—નવલરામ

અમદાવાદ વસ્યા પછી દોઢ સદી સુધી એના સ્થાપનારના વંશની સ્વતંત્ર બાદશાહીની રસભરી સંભાળમાં વેગથી ઉછરીને વધતું ગયું. જન્મ્યા પછી માળાપતી ખાસ કાળજી અને વહાલથી ઉછરતાં શરીરનું બંધારણ અને સૌંદર્ય યુવાનીમાં જન્મ ખાસ ખીલે છે, અને એ ખીલવણી દરમ્યાન ખાસ મોટા પ્રસંગો માળાપતી જાયાને લીધે થોડા જ આવે છે, અને આવે છે એટલા નોંધવાલાયક હોતા નથી અગર નોંધાતા નથી, તેમ ૧૪૧૧ પછી અમદાવાદ વેગથી વધતું જ ગયું. એના સ્વતંત્ર પાલકોએ ઘણા હેતથી એનું સૌંદર્ય વધારવા ધ્યાન આપ્યું. એમની કાળજીને લીધે બહારની હરકતો અને અંદરના ઉપદ્રવો અમદાવાદના શરીરને બહુ નડી શક્યા નહિ. એટલે આ બંધારણની એક સદીમાં અમદાવાદનાં સૌંદર્ય અને વિસ્તાર અસ્ખલિત વધતાં જ ગયાં.

આમ હોવાથી અમદાવાદની બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદના ઇતિહાસની કોઈ ખાસ અગત્યની વીગત નોંધાયેલી નથી. અહમદશાહ પછી એક પછી એક થયેલા બળવાન બાદશાહોએ શહેર વધાર્યું અને શણગાર્યું એજ

ઉદ્દેષો મળે છે. એ સમયમાં અમદાવાદના કોટ સુધી બહારના શત્રુને આવવાની તાકાત નહોતી, એટલે અતિવૃષ્ટિ^[૧]કે અનાવૃષ્ટિ જેવા અમદાવાદની શર- સાધારણ ઉપદ્રવો જ શહેરને કોઇ કોઇ વાર નડ્યા હતા. આતની પ્રગતિ આ કારણથી લગભગ એક સદી સુધી અનેક જાતના લોક ત્યાં આવીને વસતા ગયા. અહમદશાહે ૧૪૧૧ માં વસાવ્યા પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમય સુધી શહેરને વધવાનો ખરો સમય હતો. અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો અને બીજાનું વર્ષથી કિલ્લો બહાર થોડે છેટે શહેરની ભાવી વસ્તીનું મધ્યબિંદુ ધારી ત્યાં જુમા મસ્જિદ બાંધવા માંડી, એ વખતે પણ આશાવલની વસ્તી એની જગ્યાએ જ કાયમ હતી એમ માનવાને કારણ છે. કોઇ કોઈ ઉમરાવો નવી જગ્યાએ પણ આવ્યા હશે. શરૂઆતમાં બંધાયેલી મસ્જિદોમાં હેખતખાં અને મલીક અલીમની મસ્જિદો જમાલપુર દર- વાજે અને તેની બહાર છે અને એક ખાનપુરમાં છે. એટલે શહેર કિલ્લાની બહાર ધીમે ધીમે વધતું હશે એમ જણાય છે.

અહમદશાહ ધાર્મિક મુસલમાન હોવા છતાં એના વડવા ટાંક રજપુત હતા. અણહિલવાડ પાટણ જેવું તે વખતના હિંદુસ્તાનમાં એક મોટામાં મોટું નગર સામે નમુના માટે હતું.^[૨] અને બાંધનારા મોટે ભાગે હિંદુ અગર હિંદુમાંથી તાજા વટલેલા હતા.^[૩] એટલે અમદાવાદની નગરરચના પ્રાચીન હિંદુ શહે- રની રચનાને અનુસરીને થાય એમાં નવાઈ નથી.^[૪] એટલે કિલ્લાની બહાર અને જુમા મસ્જિદની આજુબાજુ શહેર એ રચનાના નિયમો મુજબ વધતું ગયું. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમ- સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો સમય યમાં શહેર નવી જગ્યાએ ખરોખર વસ્યું હોય એમ મનાય છે. આ સુલતાને શહેરનું સૌંદર્ય વધારવા ઘણું કર્યું. એના સમયમાં શહેરના બીજા ભાગોમાં પણ મકાનો મહેલો અને મસ્જિદો વધવા માંડી. શહેર બહાર કાંકરીયું તળાવ બોદાયું અને ખામંદરોજના^[૫] મહેલો બંધાયા.

[૧] જુઓ મીરાતે અહમદી. ભા. ૨. ગ્ર. ભાષાંતર પૃ. ૬. [૨] Havell's Indian Architecture P. 68. [૩] Havell's, History of Aryan Rule in India P. 341. [૪] જેને ઘટામંડળના મહેલ પણ કહે છે.

કુતુબુદ્દીન પછી એનો ભાઈ મહમૂદ બેગડો ગાદીએ આવ્યો. હવે અમદાવાદની ખરેખરી ચઢતી હતી. એના સમયમાં અમદાવાદની જે શોભા વધી, તેવી બીજા કોઈ બાદશાહના સમયમાં વધી નથી. એણે અને મહમૂદ બેગડાનો સમય એના ઉમરાવોએ શહેરને ચારે બાજુએ શણગાર્યું. મહમૂદનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે એને સદાય આબાદી અને લીલાલહેર ગમે. પડેલા ધરને ફરી વસાવે અને ઝાડ વાવે તેને ખાસ ઉત્તેજન એ આપતો. એક શહેર નવું અને જે શહેર ફરીથી વસાવનાર બાદશાહ પોતાની રાજધાની ખાસ સંભાળથી ખીલવે એમાં શંકા હોય જ નહિ.^૫ એના અમીરોએ દરિયાપુર, કાળુપુર, સારંગપુર અને તાજપુરનાં પરાં તથા લત્તા સ્થાપ્યાં. આ અને બીજા અનેક ઉમરાવોએ અનેક મસ્જિદો શહેરમાં બંધાવી, એમાંથી થોડી તો હાલ પણ જોઈએ છીએ. આ સમયની કેટલીક મસ્જિદો તો દુનિયાનાં નાનાં મકાનોમાં સર્વોત્તમ પંક્તિમાં ગણાય છે.^૬ આ અમીરોના મહેલો અને બગીચા પણ હશે જ. સુલતાન મહમૂદને બાગનો ઘણો શોખ હતો. અમદાવાદના ઘણા ખરા બાગ એના સમયમાં થયા એ આગળ જોઈએ. એણે ઇ. સ. ૧૪૮૬ માં અમદાવાદનો બહારનો કોટ બંધાવ્યો.

આ બાદશાહના સમયમાં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એક અગત્યનો ફેરફાર થયો. સુલતાન મહમૂદનો ઘણો વખત આસપાસનાં રાજ્યોને હરાવી તાબે કરવામાં ગયો છે. જૂનાગઢ છતાં પછી એ ઘણીવાર રાજધાની અમદાવાદથી ત્યાં જતો અને લાંબો વખત રહેતો. પરંતુ ચાંપાનેરના ચાંપાનેર ગઢ પતન પછી એણે રાજધાની જ ત્યાં બદલી, અને વર્ષનો ઘણો ભાગ ત્યાં જ રહેવા માંડ્યું. વર્ષમાં એક વખત એ અમદાવાદ આવતો ખરો; પરંતુ આ પ્રથા છેક સુલતાન બહાદુરના સમય (ઇ. સ. ૧૫૩૬) સુધી ચાલુ રહી, અને બાદશાહી ધ્યાન અમદાવાદને બદલે ચાંપાનેર શણગારવામાં વળ્યું. આમ છતાં અમદાવાદની વૃદ્ધિને કોઈપણ રીતે હાની આવવા દે એવો તો મહમૂદનો સ્વભાવ જ નહોતો. એટલે અમદાવાદની આબાદી વધતી જ ચાલી.

[૫] મહમૂદે મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ) અને મુહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) ફરી વસાવ્યાં અને મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) નવું વસાવ્યું. [૬] Edwin Arnold's India Revisited. P. P. 117-124.

પરંતુ આની અસર થોડી થયા વગર રહી નહિ. બાદશાહનો સમય દૂર સરહદ ઉપરના પ્રાંતોનો વિજય કરવામાં ઘણો જતો, એટલે મુલકમાં અવ્યવસ્થા થઇ. અમદાવાદ અને એની આજુબાજુ ચોરોનો ઉપદ્રવ વધ્યો. ઇ. સ. ૧૪૭૧માં વાત એટલે સુધી વધી કે લોકોની સહીસલામતી જાળવવી મુશ્કેલ થઈ પડી. બાદશાહ જૂનાગઢ જીતવામાં રોકાયો હતો. એટલે એણે જમાલુદ્દીન નામના પુરુષને મુહાદ્દિખાનો ઇલ્કાબ આપી અમદાવાદનો ફોજદાર બનાવ્યો. વખત જતાં આ મુહાદ્દિખાં અમદાવાદનો સુબો (ગવર્નર) બન્યો. ગૂજરાતની સ્વતંત્રતાના સમયમાં બાદશાહની ગેરહાજરીમાં અમદાવાદમાં જ સુબા નીમાવવાનો પ્રસંગ આ પહેલો જ હતો. આ મુહાદ્દિખાંએ વ્યવસ્થા એવી સારી કરી કે ટુંક સમયમાં પાંચસો ચોરને જાહેર ફાંસી દેવામાં આવી. આ ખાં એક વખત ૧૭૦૦ હથીયારબંધ સ્વાર પોતાની પાસે રાખીને ફરતો એમ કહેવાય છે; અને એણે બંદોબસ્ત એવો સારો કર્યો કે કેટલાંય વર્ષ સુધી લોક ખુલ્લે ખારણે સુતા.^૭ મુહાદ્દિખાંની પદવી ચઢતી જ ગઇ, ઇ. સ. ૧૪૮૦માં એ વજીર બન્યો, અને મસતુફે મમાલીકનો ઇલ્કાબ મળ્યો. એનું ઘર ઘીકાંટે હતું એમ જણાય છે, કારણકે એણે પોતાને વાસ્તે બાંધેલી નાની પણ સુંદર મસ્જિદ હાલ પણ ઘીકાંટે અમદાવાદની સર્વોત્તમ મસ્જિદોમાં ગણાય છે.

બાદશાહની ગેરહાજરીની ખરાબ અસર આટલેથી અટકે એમ નહોતું. ઇ. સ. ૧૪૮૦માં કેટલાક અમીરો બાદશાહની ગેરહાજરી અને વારંવારની લઢાઇઓથી કંટાળ્યા હતા. સોરઠ જતી વખતે બાદશાહે શાહજહા અહમદને અમીર ખુદાવંદ ખાંને સોંપ્યો હતો. આ અમીરે બાદશાહને પદબ્રષ્ટ કરી શાહજહાને અમદાવાદમાં ગાદીએ બેસાડવાનું કાવત્રું રચવા માંડ્યું. રમજન દંદના તહેવારની સ્વારી વખતે આ વાત જાહેર કરવાની હતી. પરંતુ વજીર બહાઉદ્દીન અને કેટલાક જુના નિમકહલાત

[7] History of Gujarat Sultanat by Pro. Commissariat, in J. B. B. R. A. S. No. LXXII. p. 252.

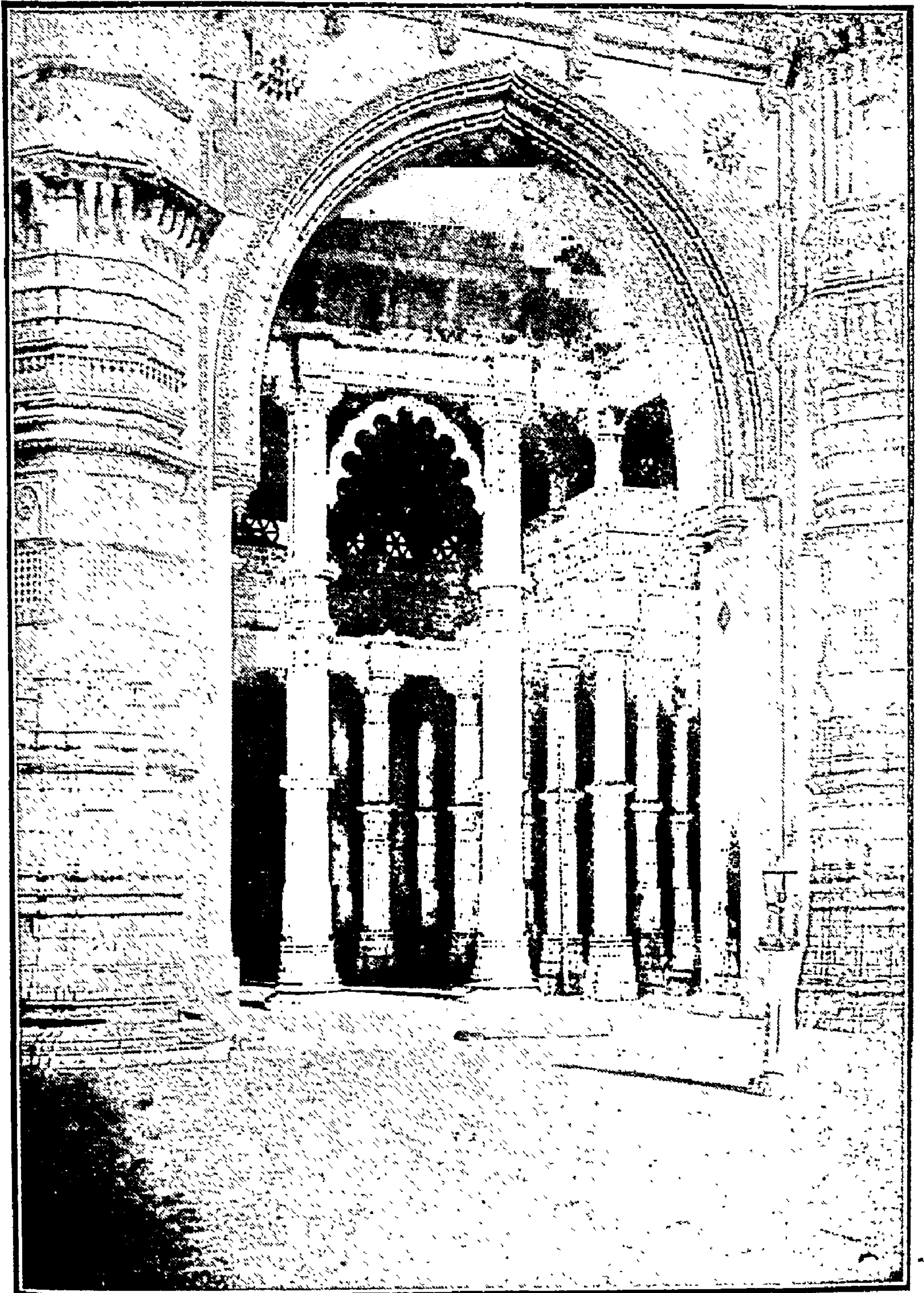
અમીરોએ આ કાવત્રું પકડી સમાવી દીધું. કીવામ ઉત્તમુદ્દ મલીક સારંગે આ પ્રસંગે સારો જ્ઞાનો રાખી બાદશાહને ચિંતામુક્ત કર્યો. આ સમયમાં (ઇ. સ. ૧૪૭૫) જગતના રાજા ભીમ અને તેના પિતાએ મૌલાના મહમૂદ સમર-હંદીને લૂંટવાથી બાદશાહે દ્વારકાં અને જગત છૂટું અને રાજા ભીમને અમદાવાદ મોકલી મુહાફિઝખાને સોંપ્યો, અને બાદશાહના હુકમથી એના શરીરના કટકા કરી શહેરના દરવાજે લટકાવવામાં આવ્યા.^૮

મુહાફિઝખાં પછી કીવામ ઉત્તમુદ્દ મલીક સારંગ પણ અમદાવાદનો સુબો બન્યો હતો.^૯ બાદશાહોએ આંખાનેર રહેવાનું પસંદ કર્યોથી અમદાવાદમાં સુબા

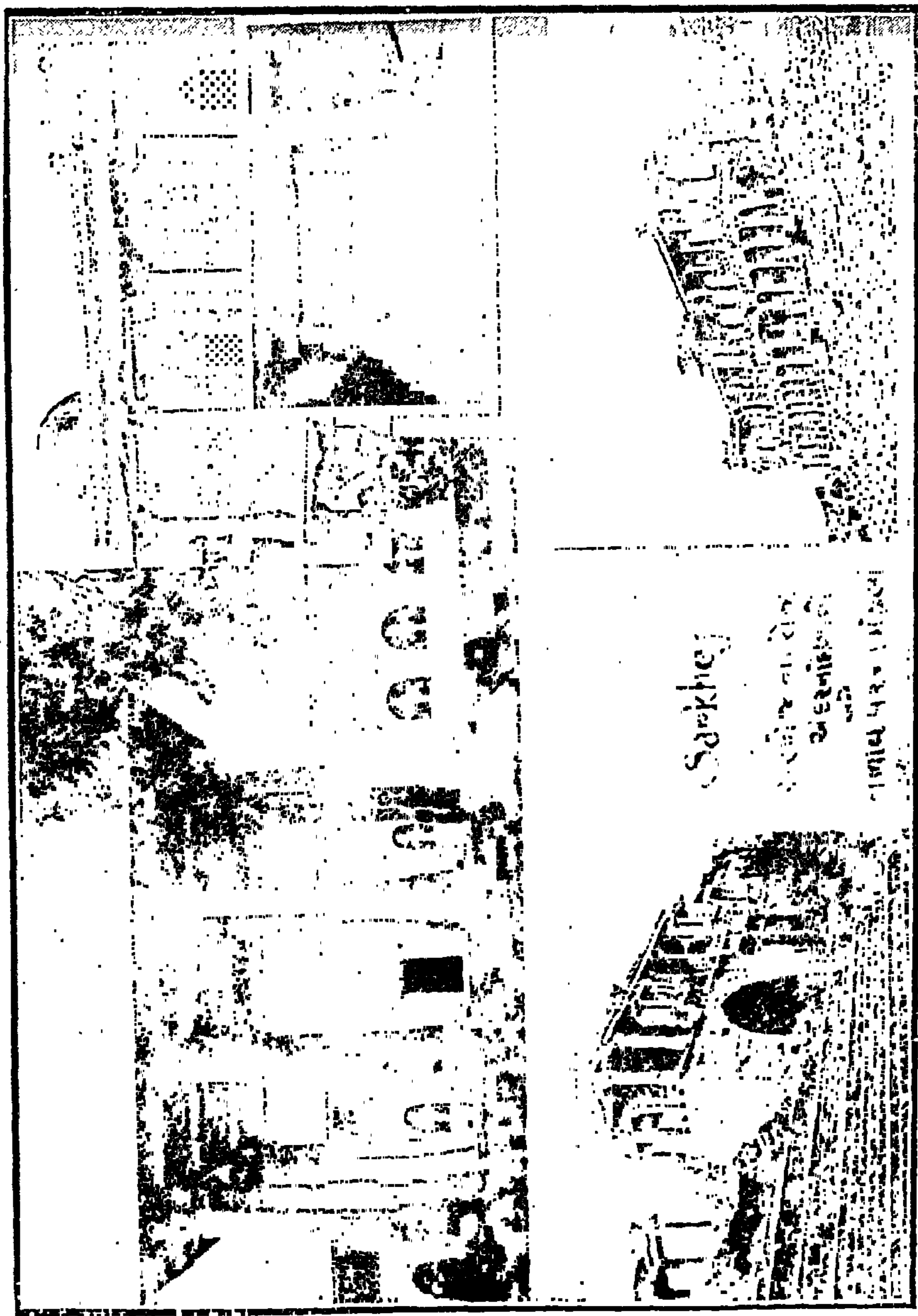
જ નીમવા પડતા. પરંતુ સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં આંખાનેરના વાસ પછી શહેરને લગતી ઝીણી ઝીણી વીગતો તોંધાયલી ન હોવાથી બાદશાહો કોઇ કોઇ સુબાઓની અને તેમના વખતમાં બનેલી ખીનાઓની વાર અમદાવાદમાં હકીકત મોગલાઇના સુબાઓના સમયની પેઠે મળી આવતા શકતી નથી. સુલતાન બહાદુર સુધી બધા બાદશાહો આંખાનેરમાં વધારે વખત રહેતા, અને અમદાવાદ આવતા ત્યારે કાંકરીઆ પાસે ખામંદરોળ^{૧૦} (ઘટામંડળ) ના મહેલોમાં ઉતારો કરતા એવા ઉદ્દેશો છે. એટલે ભદ્રનો બાદશાહી મહેલ પાછળના સુલતાનોના સમયમાં બહુ વપરાતો નહિ હોય એમ માની શકાય. સુલતાન મહમૂદ બેગડાનું મરણ અમદાવાદમાં થયું હતું.^{૧૧} અને સરખેજમાં સંત શેખ અહમદ ખટુની દરગાહની સામે પોતે બંધાવેલા રોજમાં એની કબર છે. એનો પુત્ર સુલતાત મુઝફ્ફર પણ આંખાનેર રહેતો પણ મરણ વખતે અમદાવાદ આવી આપદાદાના મહેલમાં પ્રાણ

[૮] મીરાતે સીકંદરી પૃ. ૧૦૩ (ગૂ. ભાષાંતર).

His. of Guj. Sultant. J. B. B. R. A. S. Vo. LXXII p. 254-55. અને સીકંદરી પૃ. ૧-૨. દરવાજાનો આ ઉદ્દેશ કોટ બંધાતા પહેલાં નવ વર્ષ પહેલાંનો છે, અને કોટને માટે શુન્યવે એવો છે. પરંતુ ભદ્રના આડ દરવાજે કકડા લટકાયા એમ એ વાત ખરી હોય તો માનવું સાચું છે; કારણ શહેરના દરવાજા કરતાં દિલ્લાના દરવાજા શહેરના બધા લોકની નજરે ખાસ પડે. આ ઉદ્દેશ કોટ અહમદશાહે બાંધ્યો એમ બતાવવા માટે સગળ નથી. [૯] મીરાતે સીકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૧૭૪. [૧૦] મીરાતે સીકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૧૮૬-૨૩૪. [૧૧] એ જ પૃ. ૧૩૦-૧૩૧.

પ જુમા મસ્જિદના લિવાનનો મુખ્ય દરવાજો

Sarkhej

સરખેજ ના રોડ

અંદરનો ભાગ

નામોલ પાસેના મંદિરો

૪

૫

૬ સરખેજનાં મકાનો

૧ ગાહમદ ખડુ સાહેબનો રોજો અને મંડપ. ૨ મહામૂદ બેગડાનો રોજો. ૩ મહામૂદ બેગડાની કબર. ૪ મહેલનું ખંડેર અને દરવાજો. ૫ જનાનાનો મહેલ.

ત્યાગ કર્યો. ૧૨ એ પછી એકાદ અપવાદ સીવાય ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુવત્તાનમાંથી કોઇ પાટનગર અમદાવાદમાં મરણ પામ્યા નથી. આ સુવત્તાન મુઝફ્ફરના સમયમાં અમદાવાદના પોલીસખાતાનો વડો કોટવાલ મહિય ઉલમુલક શહેરના ઇતિહાસમાં જાણીતો પુરુષ થઇ ગયો. ૧૩ ચોરો પકડવામાં એની ચાલાકી ઘણી કહેવાતી. મઝીક ગોપી નામનો એક હિંદુ અમલદાર પણ મોટા ઉમરાવની પદવીએ આ સમયમાં પહોંચેલો હતો. ૧૪ એમ કહેવાય છે કે રાજધાની ચાંપાનેર બદલાયાથી જો કે અમદાવાદને કોઇ જાતની હાની થઇ નથી છતાં બાદશાહની હાજરીથી જે તેજ શહેરમાં જણાય તે નહોતું. અને મીરાતે સીકંદરીનો કર્તા લખે છે કે જ્યારે બહાદુરશાહ અમદાવાદમાં કાળુપુર દરવાજેથી પ્રવેશ કરી બાપદાદાના તખ્ત ઉપર બેઠો ત્યારે અમદાવાદ શહેરને નવી રોનક ઉત્પન્ન થઇ. ૧૫

બહાદુરશાહની ટુંકી પણ દૈદિપ્પમાન કારકીર્દિમાં એ પોતે તો અમદાવાદ કે કોઇ પણ જગ્યાએ લાગ્યેજ થોડું રહ્યા છે. એની હંદગી લઢાઇની સ્વારીઓ અને બંદોબસ્તની મુસાફરીઓમાં જ ગઇ છે. દસ વર્ષ હુમાયુએ અમદાવાદ જેટલા ટુંક સમયમાં એના ઉપર આક્રમ આવી અને જીત્યું અને મીરાજાં મુગલ બાદશાહ હુમાયૂં ગૂજરાતના તાબાનું માળવા સર અસ્કરી સુબો કરી, ચાંપાનેર જીતી, નાસતા બહાદુરની પાછળ (ઇ. સ. ૧૫૩૫) પડી અમદાવાદ આવ્યા અને ત્યાં પોતાના લાઇ મીરાજાં અસ્કરીને ગૂજરાતનો સૂબો નીમી બહાદુરની પૂંઠે ગયા. પણ તેમાં સફળતા ન મળવાથી ચાંપાનેર રસ્તે થઇ ઉત્તર હિંદમાં ગયા. આ સમયમાં મીરાજાં અસ્કરીને સ્વતંત્ર કરીને અમદાવાદમાં બાદશાહ ઠરાવવા અમીરોએ પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ પ્રજાં અને ગૂજરાતી અમીરો બહાદુરશાહને વફાદાર હતા. થોડા જ સમયમાં બહાદુરશાહે મોટું લશ્કર લઇ સરખેજની ઉત્તરે બાવણી કરી, અને લઢાઇ કરવી ઠીક ન લાગ્યાથી અસ્કરીએ લઢવાનો ડોળ કરી જમાલપુર દરવાજા બહાર

[૧૨] એજ પૃ. ૧૮૭. [૧૩] એજ પૃ. ૧૮૮. [૧૪] એજ પૃ. ૨૦૬-૨૦૭. [૧૫] એજ પૃ. ૨૩૨.

આશાવલ અને ગ્યાસપુરની વચ્ચે છાવણી નાંખી, અને પછી રાતોરાત મહમૂદાબાદ નાસી ગયો અને બહાદુરે અમદાવાદ ફરીથી લીધું.^{૧૬}

બાદશાહ હુમાયૂંએ અમદાવાદમાં કાંકરીયા તળાવ આગળ પકાવ નાંખ્યો હતો અને શહેરનાં માણસો કે માલમીલકતને તુકશાન ન પહોંચે તે માટે લશ્કર

હુમાયૂં અને
અમદાવાદ

ઉપર ખાસ જાપતો રાખ્યો હતો, અને કોઇને ન સતાવવા લશ્કરને હુકમ કર્યો હતો. હુમાયૂં વિદ્વાન અને રસિક હતો. એણે અમદાવાદની ઉત્તમ મસ્જિદો, મહેલો, પાઠશાળાઓ, રોજાઓ વગેરેની મુલાકાત લીધી.

શહેરને હરકત ન થાય તે સારૂ છાવણી બદલીને સરખેજ પાસે રાખી. એ સમયે અમદાવાદ હિંદમાં વસ્તી, પૈસો, સ્થાપત્ય અને કલામાં સર્વોત્તમ શહેર હતું, અને આગ્રા-દિલ્હી કરતાં ચઢીયાતું હતું.^{૧૭} હુમાયૂંની સત્તામાં અમદાવાદ નવ માસ રહ્યું હતું.

બહાદુરશાહ પછીના સુલતાનો નામના જ હતા. આ અડધી સદીમાં અમદાવાદ માટે કોઇ ખાસ અગત્યની વિગત નોંધાયેલી નથી. ગૂજરાતને અમી-

સુલતાન મહમૂદ
ત્રીજો અને સુલતાન
અહમદ ત્રીજો.

રાએ વહેંચી લીધું. બાદશાહ નામના અમદાવાદમાં રહ્યા. સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ મહમૂદાબાદમાં હરણને મોટો શિકારખાગ બંધાવી ઘણો વખત મોજમજોહમાં ત્યાં ગાળ્યો. સુલતાન અહમદ ત્રીજો પણ અમદાવાદમાં નામનો બાદશાહ હતો. ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં મહમૂદ-

બાદમાં પોતાના મહેલમાં ખુરહાનને હાથે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો મરણ પામ્યો.^{૧૮} એના સમયમાં દેશમાં દીવાળી હોળી વગેરે હિંદુ તહેવારો બંધ કરવામાં આવ્યા હતા. સુલતાનને મરણ પછી મહમૂદાબાદથી સરખેજ લાવી સુલતાન મુઝફ્ફરની કબરની બાજુમાં દાટવામાં આવ્યો. સુલતાન અહમદ ત્રીજાનું મૃત્યુ પણ ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં એવી જ રીતે અમદાવાદમાં ભદ્રના બાદશાહી મહેલમાં થયું.

[૧૬] આ બાબતનો તબક્કાતે અકબરીનો જલ્લેખ આગળ નોંધ્યો છે. સીકંદરી અને અહમદીમાં પણ સહેજ ફેર સાથે આ બનાવ વર્ણવ્યો છે. [૧૭] A History of Guj. Sultanat J. B. B. R. A. S. LXXII. P. 308. [૧૮] એન. પૃ. ૩૧૯. સીકંદરી પૃ. ૩૬૪.

રાજ્યની સત્તા અમીર ઇતિમાદખાંના હાથમાં હતી તેની સાથે તે સુલતાનને અણુખનાવ થયો, અને ખાંએ સુલતાનને મારી નાંખાવી ભદ્રતી પાછળ સાબર-મતી નદીની રેતીમાં ફેંકી દેવાવ્યો. સવારે એનું શરીર લોકોને જડ્યું; અને અહમદશાહ પહેલાના માણેકચોકના હજીરામાં એને દફનાવવામાં આવ્યો. આમ ક્યાં અમદાવાદ સ્થાપનાર મહાપ્રતાપી અહમદશાહ અને ક્યાં એનોજ વંશજ અહમદ ત્રીજો નદીની રેતમાંથી મસ્તક વગરનો જડ્યો !^{૧૯} એ બંનેની સાથે સાથે આવેલી કબરો નશીબની વિચિત્રતા હાલ પણ ખતાવે છે. એ પછી ઇતિમાદખાંએ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં રાખી. પરંતુ એનો બધો વખત લઠાઈઓમાં અને અવ્યવસ્થામાં ગયો છે; અને ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ કાઠીયાવાડમાં રખડતો મરણ પામ્યો. એણે એક વખત અમદાવાદ અકબરશાહ પાસેથી લીધું હતું એ આગળ જોઈશું.

ઇતિમાદખાં

ચંગીઝખાં અને

અમદાવાદ

મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને નામનો સુલતાન બનાવી ઇતિમાદખાંએ અમદાવાદમાં રહી રાજ્ય કરવા માંડ્યું પણ તે સુખે બેસી શક્યો નહી. દેશ અમીરોમાં વહેંચાયેલો હતો. એ બધું ગૂજરાતના રાજકીય ઇતિહાસને લગતું હોવાથી અમદાવાદને તેની સાથે સંબંધ નથી. ઇ. સ. ૧૫૫૬ના અરસામાં સરદાર ચંગીઝખાં રૂમીએ ઇતિમાદખાંને હરાવી અમદાવાદ કબજે લીધું. ઇતિમાદખાં સુલતાનને સાથે લઈ મોડાસા નાસી ગયો. બે વર્ષ સુધી આ અમીરની સત્તા શહેરમાં અને બહાર સર્વોપરિ રહી. એની સત્તા અને દોર ધણો હતો. કેટલાંક મોટા અમીરોએ એનું ઉપરીપણું કબુલ કર્યું. એમાં માળવાનો પદ્મભટ્ટ રાજા બાજબહાદુર જે એ વખતે હિંદમાં સર્વોત્તમ ગણાયો ગણતો હતો તે પણ અમદાવાદમાં ચંગીઝખાં પાસે આવેલો હતો. ચંગીઝખાંએ લશ્કર સાથે કાંકરીયા તળાવ પાસે પડાવ નાંખેલો હતો અને આસપાસનાં ખેતરમાં પાકેલી જુવારને એના લશ્કરના ઘોડાઓએ મોટું પણ અડકાડ્યું નથી એવો પાકો બંદોબસ્ત

એણે રાખ્યો હતો. આ ખીના મીરાતે સીકંદરીના કર્તાએ નગરે જોયેલી છે. એના બે વર્ષના અમલમાં શહેર સુખી અને આખાદ બન્યું. ઇ. સ. ૧૫૬૮ માં યોગાન રમવાનું બહાનું કાઢી જુજહારખાં હજીસીએ ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજા વચ્ચેના મેદાનમાં આ સરળ પણ બહાદુર પુરુષને મારી નાંખ્યો અને થોડા વખત સુધી શહેરમાં હજીસીઓનું જોર રહ્યું. ૨૦

ઇ. સ. ૧૫૬૮માં ઇતિમાદખાંએ આવીને ફરીથી અમદાવાદ લીધું અને પહેલાં પ્રમાણે સત્તા જમાવી આ સમયે ઉત્તર હિંદમાંથી નાસીને આવેલા મીરઝાઓ

ગૂજરાતની રાજકીય બાબતોમાં સત્તા મેળવતા જતા
અકબરનું પહેલું હતા. ઇ. સ. ૧૫૭૨માં સૈયદ મીરાં નામના મોટા
આગમન અમીરનું મૃત્યુ થયું એટલે અમીરો પર એનો દાબ
હતો તે ગયો. આ બધા બનાવોથી પાટણથી શેરખાંએ

ઇતિમાદખાંને કાઢવાના હેતુથી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો. ઇતિમાદખાંએ ભર્યથી મીરઝાઓની મદદ માંગી એટલે શેરખાં દરવાજેથી જ પાછો ગયો અને અમદાવાદનું રક્ષણ થયું. એ જ વખતે ઇતિમાદખાંએ ગૂજરાતની સ્થિતિનું વર્ણન કરી બાદશાહ અકબરને ગૂજરાતમાં તેડવાને મીર અબુતુરાબ વલીને મોકલ્યા. અકબરે અમદાવાદ આવવાને ઇ. સ. ૧૫૭૨ના જુલાઇ માસમાં ફતેહપુર સીક્રીથી પ્રયાણ કર્યું, અને ચાર માસે પાટણ આવ્યા. અકબર બાદશાહનાં પરાક્રમેના સમાચારથી ગૂજરાતમાં ભય વ્યાપ્યો, અને ગૂજરાત લઠાઇ વગર શરણ થયું. સુલતાન મુઝફ્ફર ખેતરોમાં સંતાઇ ગયો. ઇતિમાદખાં વગેરે અમીરો અમદાવાદથી નીકળી કડી બાદશાહને લેવા ગયા. તે પછી તુરત બાદશાહ અમદાવાદ આવ્યા. એમના નામનો સિદ્ધો પડ્યો અને ખુતબો વંચાયો. ત્યાંથી ખંભાત વગેરે જગ્યાએ થઇ, પોતાના સુબ્રસિદ્દ દૂધભાઇ મીરઝાં અઝીઝ કોકાને અમદાવાદમાં સુખા તરીકે મુકી બાદશાહ ફતેહપુર સીક્રી પાછો ગયા. ૨૧

મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે આ પહેલી સ્વારી વખતે બાદશાહે

કડીથી આવી હાજીપુરમાં મુકામ કર્યો. એ વખતે કેટલાક તોફાની લોકોએ બાદશાહનું લશ્કર શહેર લૂટવાનો ધરાદો રાખે છે એવી વાત ચલાવી ગભરાટ ફેલાવ્યો. બાદશાહે તોફાનીઓને પકડી લોકને શાંત કર્યા અને શહેરમાં આવી દરબારે આમ ભર્યો જેમાં સર્વ ગરીબ, ધનવાન હાજર થઈ શકે. હીજરી ૯૮૦ના રજબ માસની ૧૪મી તારીખે અમદાવાદમાં બાદશાહના પ્રવેશનો ઉત્સવ થયો. એ સંવત 'નહશદ વ હશતાદ' એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે. ૨૨

પરંતુ બાદશાહને કે સુખા મીરઝાં કેકાને નીરાંતે બેસવાનો વખત આવ્યો નહિ. બાદશાહ ૧૭૭૩ના જૂનમાં ગૂજરાતથી ફતેહપુર સીકી પહોંચ્યા અને બે માસમાં જ મીરઝાં મુહમ્મદ હુસેન અને ઇખ્તીયાર ઉલ્લમુલ્કે બળવો કર્યોના સમાચાર આવ્યા. અમદાવાદના સુખા પાસે પુરતું લશ્કર હતું નહિ. મુહમ્મદ હુસેન મીરઝાં સાબરમતી ઉતરવા માટે લશ્કર લઈ પડ્યો હતો. બાદશાહ આગ્રેથી નવ જ દિવસમાં ૬૦૦ માઈલ કાપીને આવ્યો તે એના માનવામાં પણ આવ્યું નહિ. બાદશાહે એવી ઝડપથી કામ લીધું કે અમીરોની સલાહમાં કે વિચાર કરવામાં વખત ન ગાળતાં તુરત હુમલાની તૈયારી કરી. લશ્કરના ત્રણ ભાગ પાડી વચલા ભાગનો સરદાર પ્રસિદ્ધ મીરઝાં બહેરામખાંના સોળ વર્ષના પુત્ર મીરઝાં અબ્દુર રહીમખાંને બનાવ્યો. પોતે એક સો ચુંનંદા સરદારોને લઈ ગમે ત્યાં મદદ માટે તૈયાર રહ્યો અને સર્વથી પહેલો સાબરમતી ઉતર્યો. તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ને દિવસે ભારે લઢાઈ થઈ. લઢાઈ લાંબી ચાલી નહિ અને ટુંકા વખતમાં સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો. મુહમ્મદ હુસેન મીરઝાં ધવાયલો પકડાયો. રાજા ભગવાનદાસના ભાઈ ભુપતને સરનાલની લઢાઈમાં મારી નાંખનાર શાહ મદદ પણ કેદી તરીકે પકડાયો અને ભગવાનદાસનું વેર વસુલ કરવા બાદશાહે સ્વહસ્તે ખરછીથી તેને

અકબરશાહની
ખીજ ચડાઈ

અમદાવાદ
આગળની
લઢાઈ

[૨૨] જુઓ, મીરાંતે અહમદી. ગૂજરાતી ભાષાંતર ભા. ૧. પૃ. ૧૦૪. આ ગભરાટમાં જેના સરસામાન લૂંટાયા હતા તેમને લૂંટારાઓને પકડ્યા પછી ઓળખીને સામાન પાછા સોંપવામાં આવ્યા હતા.

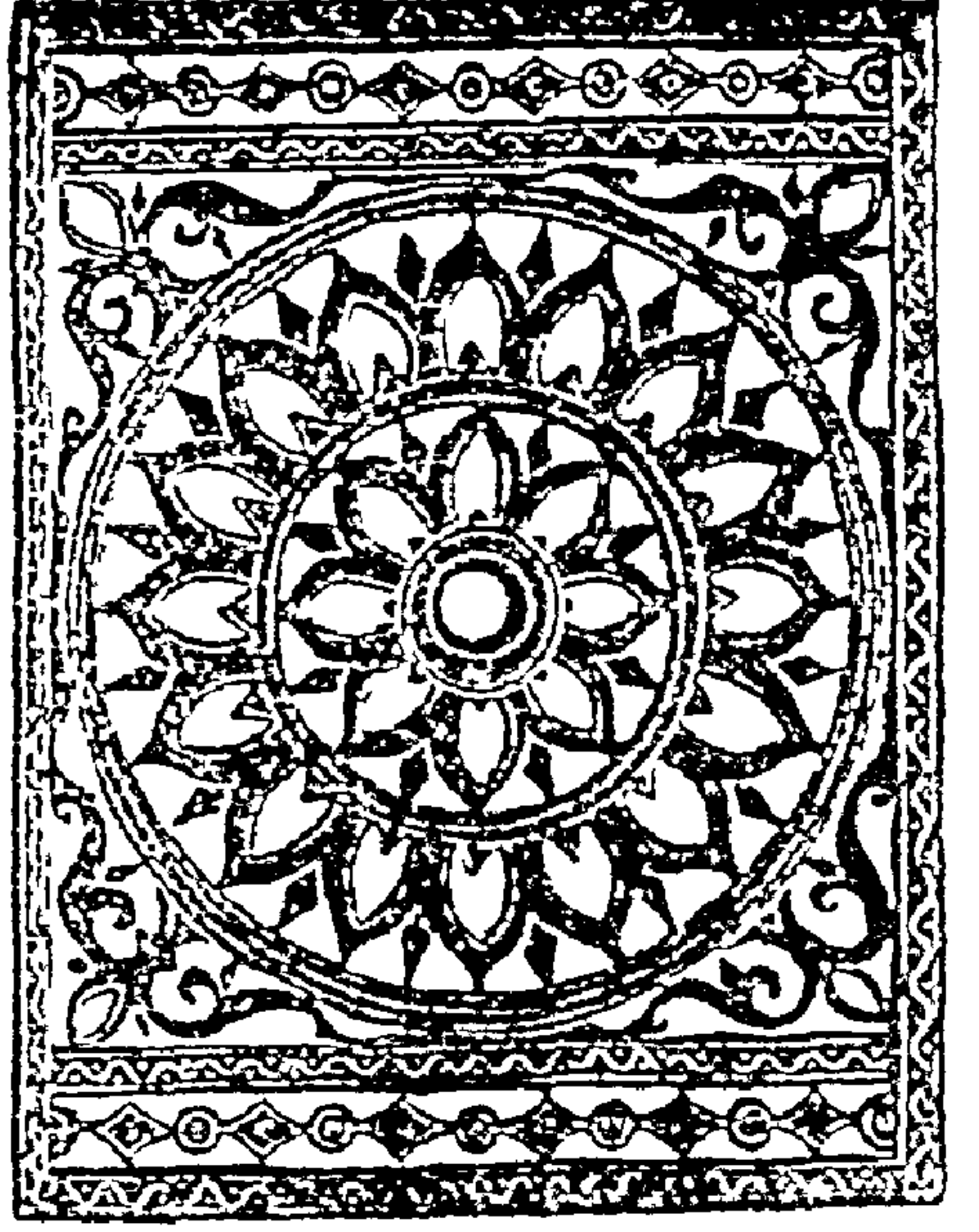
મારી નાંખ્યો. હવે બાદશાહ આરામ લેવા થોડ્યો અને ઘેરાયલા મીરઝા અઝીઝ કોકાની રાહ જોતો હતો એવામાં ઈખ્તિયાર ઉલ્મુલ્ક લશ્કર લઇ આવ્યો. ત્યાં લઢાઇ થઇ એમાં ઈખ્તિયાર ઉલ્મુલ્ક હાર્યો અને મરાયો. બાદશાહે બધા બળવાખોરનાં આશરે બે હજાર માથાનો એક મોટો ખુરજ કરાવ્યો.^{૨૩} આ લઢાઇ પછી મીરઝા અઝીઝ કોકા અમદાવાદમાંથી નીકળી લઢાઇના મેદાનમાં આવી બાદશાહને ભેટ્યો.^{૨૪} એ જ સાંજે બાદશાહે દબદબાથી અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો. અકબરશાહ અમદાવાદમાં અગીયાર દિવસ રહ્યા^{૨૫} અને દેશની વ્યવસ્થામાં સમય ગાળ્યો. એ વખતે બાદશાહ વટવે કુતુબે આલમ સાહેબનો રોજો જોવા ગયા અને ત્યાંથી લોહ લક્કડનો અબ્જબી ભરેલો પથર અડધો પોતાની સાથે આગ્રા લઈ ગયા.^{૨૬} એમ કહેવાય છે કે કોકા ગુજરાતીએ બાદશાહની આ સ્વારીનું વર્ષ કાઢવા માટે “કેહુર બ ગુજરાત આમદ” એવા શબ્દો વાપર્યાં, એટલે ગુજરાતમાં કેર આવ્યો એવો અર્થ થાય. બાદશાહે નાખુશ થઇ એ માણસને રખડમાં બોલાવ્યો ત્યારે હાજર જવાબથી એણે કહ્યું કે મેંતો “શાહ બ ગુજરાત આમદ” એવા શબ્દો વાપર્યાં છે. એટલે બાદશાહ ગુજરાતમાં ભલે આવ્યા એવો અર્થ થયો. બાદશાહે ખુશી થઇ એને ધનામ આપ્યું.^{૨૭}

હવે અમદાવાદના સ્વતંત્ર બાદશાહોનો છેવટનો અંત આવ્યો. છેલ્લો બાદશાહ મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો હજી હયાત હતો. એકવાર અમદાવાદની ગાદીએ હજીએ એને બેસવાનું હતું. પરંતુ વસ્તુતઃ અમદાવાદની સ્વતંત્રતાનો, એના સ્વતંત્ર બાદશાહોની મીઠી છાયાનો એને હમેશનો વિયોગ થયો.

[૨૩] His. of Guj. Sultanat, J. B. B. R. A. S. No. LXXIV. p. 113-115. [૨૪] ગૂ. સ. સં. ૩૧૮. આ ઘેરો બે માસ ચાલ્યો હતો. [૨૫] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૧. પૃ. ૧૨૮. [૨૬] એ જ પૃ. ૧૨૮. [૨૭] એ જ પૃ. ૧૨૭.

પ્રકરણ આઠમું

મોગલ સામ્રાજ્યનું એક મહાન શહેર

“ અહીં સ્થાપી અકબરશાહોં બાંધી નીતિ પાસે,
નહિ જીલમ ન ઝાઝું દાણુ નહી પક્ષાપક્ષી.
દીધું દેશીને માન સમાન, દેશાધગીરી બક્ષી. ”

—નવલરામ

છ. સ. ૧૫૭૩માં અમદાવાદ સ્વતંત્ર બાદશાહોની રાજધાની મટીને મોગલ સામ્રાજ્યના એક માનીતા પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર બન્યું. ઇ. સ. ૧૭૦૭ એટલે ઔરંગઝેબના અવસાન સુધીનાં ૧૩૪ વર્ષ સુધી અમદાવાદની આબાદી વધતી ગઈ. પણ તે પછીના નબળા મોગલ બાદશાહોના રાજ્યની અને મરેઠાઓની ચઢાઈઓની અવ્યવસ્થાનાં ઇ. સ. ૧૭૫૮ સુધીનાં ૫૧ વર્ષમાં શહેરની ખરાબી થવા માંડી, તે ૧૭૫૮ પછી ૧૮૧૮ સુધીના મરેઠી સત્તાના સમયમાં પુરેપુરી થઈ.

મોગલાઈમાં દીલ્હીથી ગૂજરાતના સુબા નીમાતા અને અમદાવાદમાં રહી દેશનો વહીવટ કરતા. આ ૧૩૪ વર્ષના લાંબા સમયમાં અમદાવાદમાં

સામ્રાજ્યતા મોટા મોટા પુરુષો આવી ગયા. ઘણું ખર્ચ બાદશાહ પોતાના ખાસ અંગનાં માણસોને, બાદશાહબદાઓ કે નજીકના મોગલાઈમાં આવેલા સગાને જ આ માનીતા પ્રાંતની સુબેદારી ઉપર નામાંકિત પુરુષો નીમતા. મોગલ સામ્રાજ્યમાં સોનાની ટંકશાળ ફક્ત ચાર જ શહેરોમાં હતી, અને એમાં અમદાવાદનું સ્થાન હતું. પહેલા સુબા મીરજાં અઝીઝ કોકલતાશથી માંડીને છેલ્લા પાંચમા સુબા મહારાજ વખતસીંહ સુધીમાં અનેક નામાંકિત અકબરના નામાંકિત પુરુષો અમદાવાદમાં આવી ગયા, કેટલાક વસ્યા, સુબા અને કેટલાક અમદાવાદમાં જ મરણ પામ્યા છે. આ પદ સુબાઓ માં મીરજાં અઝીઝ કોકા અથવા કોકલતાશ, મીરજાં અબ્દુર રહીમખાં ખાનખાના અને બાદશાહબદા સુલતાન મુરાદખાં, એ અકબર બાદશાહના સમયમાં ખાસ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સુબાઓ આવ્યા હતા.^૧

ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અકબરે પોતાના દૂધભાઈ મીરજાં અઝીઝકોકાને પહેલો સુબો નીમ્યો. અકબરશાહના ૧૬૦૫ સુધીના સમયમાં એ મીરજાં ત્રણવાર સુબા તરીકે આવ્યો. સાતમા અને નવમા સુબા તરીકે ઇ. સ. ૧૫૮૮ અને ૧૬૦૦માં મીરજાં કોકાની નીમણુંક થઈ હતી; અને ઇ. સ. ૧૫૭૫ અને ૧૫૮૩માં એ વખત બહેરામખાંના પુત્ર અબ્દુર-રહીમખાંની સુબા તરીકે નીમણુંક થઈ. આ સીવાય શીહાબુદ્દીનખાં, ઇતમાદખાં ગુજરાતી અને ઈસ્માઇલ કુલીખાં ત્રીજા અને છઠ્ઠા સુબા તરીકે અને ઇ. સ. ૧૫૮૨માં શાહબદા મુરાદખાં આઠમા સુબા તરીકે અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૫૭૫માં રાજા ટોડરમલે આવીને માપણીનું કામ પુરું કર્યું.

ઇ. સ. ૧૫૮૩માં ઇતમાદખાં ગુજરાતી સુબો હતો તે વખતે થોડો સમય અમદાવાદને પાંછી અશાંતિ દેખવી પડી. ઇતમાદખાંએ વઝીરખાની કહેવાતા ૭૦૦ થી ૮૦૦ મોગલોને નોકરીમાં ન રાખ્યાથી ચીઢાઈને એ લોકો મુઝફ્ફર-

[૧] મીરાતે અહમદી. ગૂ. ભા. ૧. અને ગુજરાત ગેઝેટીયર ઉપરથી.

શાહને મળ્યા. મુઝફ્ફરશાહ પાસે ત્રાણચાર હજાર કાઠી સ્વારો પણ હતા.^૨ એ બધું લશ્કર લઈ શહેરની નબળા સ્થિતિ જોતાં રાયખડ દરવાજા આગળ તુટેલી જગ્યાએથી પેસી^૩ સહેજ લઢાઈમાં જ એણે શહેર કબ્જે કર્યું. ઇતિમાદખાં કહી થઈને દિલ્હી જતા માણ સુખા શીહાબુદ્દીનને પાછો વળવા વિનવવા લાગ્યો. અમદાવાદ એ વખતે ઇતિમાદના પુત્ર શેરખાંને હવાલે હતું.^૪ શીહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાંએ શહેર આગળ આવતાં પહેલાં શહેર મુઝફ્ફરના હાથમાં ગયાના સમાચાર સાંભળ્યા. આ બંને અમીરો શહેર પાસે સાખરમતીને કિનારે ઉસમાનપુર પાસે ળાવણી નાંખી રહ્યા. પરંતુ એમનામાં હિંમત નહોતી. કુટુંબને સાથે લાવેલા હોવાથી ઘેરાંછોકરાંની સંભાળમાં પડ્યા. ઇતિમાદખાં નદીનો ઘાટ મજબુત કરવાનો ડોળ કરવા લાગ્યો, અને મીર અબુતુરાબ નાસી જવાની વાટ જોઈ સંતાઈ ગયો.^૫ આ સ્થિતિમાં સામે કાંઠે ખાનપુર દરવાજા આગળથી મુઝફ્ફર બે હજાર માણસો લઈ બહાર આવ્યો. અને લઢાઈ થઈ એમાં શીહાબુદ્દીન અહમદખાં નાસી ગયો,^૬ અને કાઠીઓએ એના તંબુ વગેરે સંરક્ષમ લૂંટી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ જુલમ ગુજાર્યો.^૭ સુલતાન મુઝફ્ફરે ભદ્રમાં આવી બાપદાદાના રાજ્યાસન ઉપર બેસી પોતાની આણ વર્તીવી.^૮ શીહાબુદ્દીન વગેરે પાટણ જઈને ભરાયા. આ લઢાઈમાં ઇતિમાદખાં અને મીર અબુતુરાબે કાંઈ બહાદુરી બતાવી નહિ, પણ તબક્કાતે અકબરીના કર્તા નીઝામુદ્દીન અહમદખાં ઇતિમાદખાંનો બક્ષી હતો એણે સારી બહાદુરી બતાવી, અને શીહાબુદ્દીન વગેરેને પાટણથી ઝાલોર નાસી જતા અટકાવી બાદશાહી લશ્કરની મદદ આવે તેની રાહ જોવાને સમજાવ્યા. આ સમય દરમ્યાન

[૨] ગૂજરાત ગેઝેટીયર. પૃ. ૨૬૯. [૩] His. of Guj. Sultanat. J. B. B. R. A. S. No. LXXIV. p. 146. [૪] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૯. [૫] મીરાતે અહમદી. ગૂ. ભા. ભા. ૧. પૃ. ૧૪૬. [૬] ગૂ. ગેઝેટીયર. પૃ. ૨૬૯. His. of Guj. Sultanat. J. B. B. R. A. S. No. LXXIV p. 146-147. આમાં શીહાબુદ્દીન અહમદખાં લઢ્યો ખરો પણ લશ્કર નાહિંમત બની ગયેલું અને ઇતિમાદખાંની નબળાઈથી હારવું પડ્યું. [૭] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૧૪૭. ગૂ. ગેઝે. પૃ. ૨૬૯, અને J. B. B. R. A. S. No. LXXIV. p. 146. [૮] મીરાતે અહમદી. ભા. ૧. પૃ. ૧૪૭.

મુઝફ્ફરશાહે ૭ માસ અમદાવાદમાં ફરી રાજ્ય કર્યું અને જુમામસીદમાં જઈ
હી. ૯૯૧ (ઇ. ૧૫૮૩-૮૪)માં ખુતબો વંચાવી પોતાના નામનો સિદ્ધો પડાવ્યો.^૯
આ સમાચાર બાદશાહને મળતાં દિલ્હીથી તાબડતોળ મીરજાં અબ્દુર-
રહીમખાંને બીજીવાર મોકલ્યો, અને મીરજાંએ આવીને સરખેજ આગળ શાહ
ભીખણુની દરગાહ આગળ મુઝરફ્ફર શાહને લઢાઈ આપી. એમાં મુઝફ્ફર
હાર્યો અને નાસીને ખંભાત ગયો. આ બનાવના (ઇ. સ. ૧૫૮૪) સંસ્મરણ
વાસ્તે મીરજાંખાંએ વિજયની જગ્યાએ એક સુંદર બાગ કર્યો.^{૧૦} એને જીતપુર,
બોગે ફતહ, ફતેહબાગ અગર ફતેહવાડી કહે છે. અમદાવાદના બાગોમાં એ એક
ધણો સુંદર બાગ હતો. એનું સવિસ્તર વર્ણન આગળ કરીશું. એમ કહેવાય છે
કે આ વખતે અમદાવાદ રક્ષણ વગરનું હતું અને મુઝફ્ફરશાહ ભરચથી દોડી
આવ્યો. અબ્દુરરહીમખાંનું લશ્કર નાનું હોવા છતાં બહાદુરીથી ૧૦૦ હાથી
સાથે એણે હુમલો કરી જીત મેળવી; અને શહેરમાં દમામથી પ્રવેશ કરી લોકોને
મારીનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો.^{૧૧} ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાનના બીજીવારના રાજ્યનો
હવે છેવટનો નાશ થયો.^{૧૨}

મીરજાં અબ્દુરરહીમખાંની બે વર્ષની સુબાગીરીમાં (૧૫૭૫-૭૭)
વહીવટ નાચળ સુબા વઝીરખાંના હાથમાં હતો. આ સમયમાં ગુલરખ બેગમના
પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મીરજાંએ દક્ષિણથી આવી મહેર-
મુઝફ્ફર હુસેન મીરજાં અલીના ચઢાવવાથી ગૂજરાતમાં તોફાન મચાવ્યું; અને
નો હુમલો મીરજાં નંદરખારથી ખંભાત આગળ થઈ અમદાવાદ
આવ્યો. આ બંડની ખબરથી વઝીરખાંએ પાટણ
માપણીના કામમાં રોકાયેલા રાજા ટોડરમલને મદદે બોલાવ્યો. વઝીરખાં કિલ્લામાં
ભરાયો હતો તે વખતે બંડખોરો નીસરણીએ મુઠી ભદ્રના કિલ્લામાં પેઠા.
એવામાં ટોડરમલના આવવાની ખબર સાંભળી બળવાખોરો ઘોળકે ગયા; રાજા

[૯] J. B. B. R. A. S. LXXIV p. 146-147. એમ લખે છે કે આ
લઢાઈ જોવા શહેરના લોક બહાર આવ્યા હતા. પૃ. ૧૪૮ માં લખે છે કે મુઝફ્ફર
પડાવેલા સિક્કામાં અમદાવાદની ટંકશાળનું નામ અને હિ. સ. ૯૯૧ મુઝફ્ફરશાહ બીન
મહમૂદશાહ એમ લખ્યું છે. [૯] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૭૦. [૧૦] એ જ J. B. B.
R. A. S. LXXIV. p. 151. [૧૧] એ જ પૃ. ૧૫૦. [૧૨] એ જ પૃ. ૧૫૦.

ટોડરમલ અને વઝીરખાંએ પુંઠ પકડીને ત્યાં તેમને હરાવ્યા. એમ કહેવાય છે કે ઘોળકા આગળની લઢાઇમાં બહાદૂર સ્ત્રી ગુલરખ બેગમે કેટલીક તીરચંદાઝ સ્ત્રીઓને લઢાઇમાં પુરુષોના વેશ પહેરાવી મોકલી હતી. રાજા ટોડરમલે તેમને પકડી આગ્રે મોકલી દીધી.^{૧૩}

હવે અમદાવાદનો શાંતિનો સમય આવ્યો. મોટી લૂંટ, લઢાઇઓ કે ઘેરા લાંબા સમય સુધી દેખવાના નહોતા. ઈ. સ. ૧૬૦૫માં અકબરશાહના મૃત્યુથી તેના પુત્ર તુરુદ્દીન મુહમ્મદ જહાંગીરના હાથમાં સામ્રાજ્યની સત્તા આવી અને આશરે સો વર્ષ—ઈ. સ. ૧૭૦૭ સુધી ઔરંગઝેબ બાદશાહના રાજ્ય સુધી અમદાવાદ સારી વ્યવસ્થામાં રહ્યું અને એની આબાદી વધતી ગઈ.

અકબર બાદશાહના વખતમાં ચાર નામાંકિત માણસો સુબાગીરી સીવાય અમદાવાદમાં આવી ગયા. એમાં પહેલું નામ આબા હિંદુસ્તાનમાં અકબર બાદશાહના નામ સાથે જોડાયેલા અને જાણીતા ખીરખલનું છે. રાજા ખીરખલનું સ્થાન અકબરના દરબારમાં કેવું હતું તે વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ બાદશાહે ખીરખલ વગર ગમતું ન હતું એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. ખીજી વખતની ચઢાઈ વખતે ત્રણ દિવસમાં આગ્રાથી અમદાવાદ બાદશાહ આવ્યા ત્યારે રાજા ખીરખલ સાથે હતા.^{૧૪} ખીજા રાજા ટોડરમલ આવ્યાનું આગળ જોઈ ગયા. ત્રીજા ખ્વાજા નીઝામુદ્દીન અહમદખાં હતા અને સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લઢાઇ વખતે એમણે ખરું કાર્ય કરેલું છે. ખ્વાજા નીઝામુદ્દીને લાંબો વખત ગૂજરાતની બક્ષીગીરી કરી છે પરંતુ અકબરશાહના રાજ્યનો એક વિશ્વાસલાયક અને સવિસ્તર ઇતિહાસ લખવા માટે નીઝામુદ્દીન વધારે જાણીતા છે. એમ કહેવાય છે કે તખ્તગાદી અકબરીનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમાં લખાયેલો છે. નીઝામુદ્દીનનું ચારિત્ર ઉત્તમ હતું. એ પ્રમાણિક અને રાજનીતિકુશલ હતા.^{૧૫} ચોથો હાજી ઉદ્દખીર નામનો પુરુષ ઈ. સ. ૧૫૫૫માં મઝાથી અમદાવાદ આવી રહ્યો હતો, અને અકબરશાહના સમયમાં વક્ર ખાતાનો અમલદાર બની ફરી મકકે ગયો હતો. એણે અરબીમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.^{૧૬}

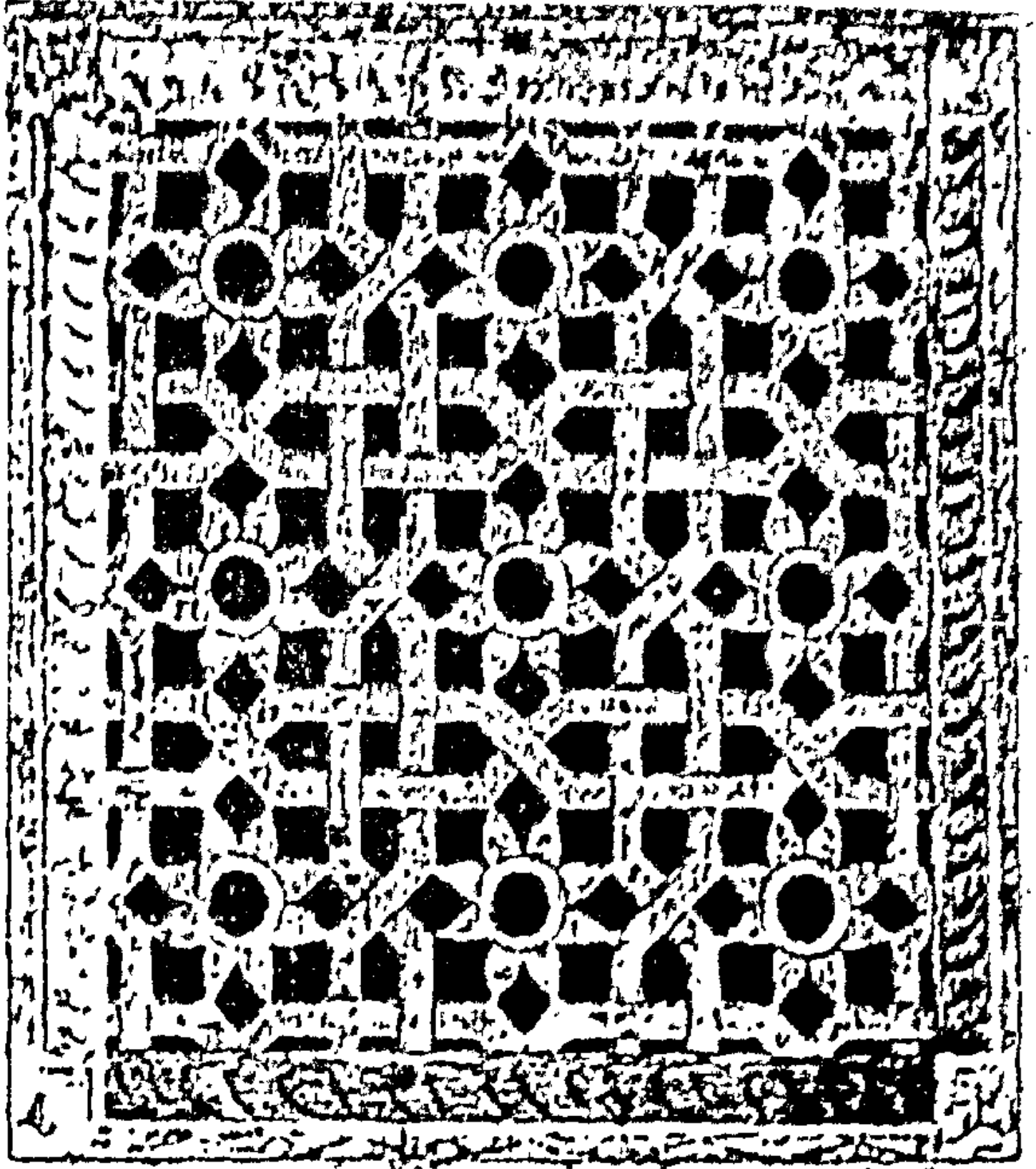
[૧૩] મીરાતે અહમદી. ગૂ. ભા. ભા. ૧. પૃ. ૧૩૪. ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૮.

[૧૪] બ્લોક્મેનની આઈને અકબરી ભા. ૧. [૧૫] Elliot Vol. V pp. 178-179.

[૧૬] J. B. B. R. A. S. LXXIV p. 104, 126.

પ્રકરણ નવમું

અહમદાબાદ કે
ગદાબાદ !

જહાંગીર ખાદશાહના સમયમાં અમદાવાદમાં આઠ સુખા આવ્યા. એમાં જે ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એક મીરજાં અઝીઝ કોઝા ચોથીવાર સુખા તરીકે (૧૬૦૬ થી ૧૬૧૧) નીમાયો; અને આ વખતે પોતે ન આવતાં પોતાના પુત્ર જહાંગીર કુલીખાને નાયબ સુખા તરીકે મોકલ્યો. જહાંગીર ખાદશાહના સમયમાં શરૂઆતમાં જ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના પુત્ર ખહાદૂરે બળવો કર્યો અને જહાંગીરે રાજા વિક્રમાશ્રીત ઉર્ફે પત્રદાસને તેની બહાદૂરનો બળવો સામે મોકલ્યો, અને રાજાએ અમદાવાદ આવી બહાદૂરને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૬માં સૈયદ મુરતઝાખાં બુખારી સુખા થઈ અમદાવાદમાં આવ્યા; અને આજ સુધી જે ભાગ બુખારી મહોલ્લાને નામે ઓળખાય છે તે નામ એમને લીધે પડેલું છે.

ચૌદમા સુખા મુકર્રમખાંના વખતમાં જહાંગીર ખાદશાહ ગૂજરાતમાં આવ્યા. માળવાથી ખંભાત થઈ અમદાવાદ આવવાનો ક્રમ ગોઠવેલો હતો. ડી. સં. ૧૦૨૭ ઇ. સ. ૧૬૧૭ના હિસેબજર મહીનામાં (તા. ૩૦મીની લગલગમાં) ખાદશાહી સ્વારી ખંભાતમાં દરીયાની સહેલ ભોગવીને અમદાવાદ આવવા ઉપડી.^૧

[૧] જહાંગીરની સ્વારી ઇ. સ. ૧૬૧૭ના અંતમાં-હિસેબજરમાં ખંભાતથી ઉપડી ૧૬૧૮ના જાન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડિયામાં અમદાવાદ આવી. તુઝકે જહાંગીર

અમદાવાદથી મોટા મોટા સૈયદો અને ઉમરાવો સામા ખંભાત સલામ કરવા
 ગયા હતા. પાંચ દીવસની મજલ પછી સ્વારી અમદા-
 જહાંગીર કાંકરિયા વાદમાં આવી અને શહેરમાં પ્રવેશનું મુહૂર્ત બીજે
 પાસે દીવસે હોવાથી કાંકરિયા તળાવ ઉપર પકાવ નાંખ્યો.
 જહાંગીર પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખે છે કે કાંકરિયા
 તળાવની અંદર બાગ બગડી ગયો હતો અને મકાન પડી ગયાં હતાં તે સપ્તિખાંએ
 ફરીથી બનાવ્યાં અને મરામત પણ કરી. કાંકરિયાની રચના બાદશાહને બહુ
 ગમી. નગીના વાડીના પુલ પાસે તળાવને કિનારે તખ્તકાતે અકબરીના કર્તા
 સુપ્રસિદ્ધ બક્ષી નીઝામુદ્દીન અહમદખાંનો બાગ હતો. એના પુત્ર સાથે કાંઈ
 તકરાર થવાથી અબ્દુલ્લાખાં શીરોઝખાંને બાગનાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં હતાં. એની
 ફરીયાદ આ વખતે થઈ અને એક બીજો પણ ગુનોહ અબ્દુલ્લાખાંનો જણાતાં
 એની મનસબ અને જાગીરમાં ઘણું ઓછું કરી નાંખવામાં આવ્યું. તે જ દીવસે
 બાદશાહે શાહઆલમના રોજ પાસેથી પસાર થતાં પ્રાર્થના કરી.^૨

બીજે દીવસે શહેર પ્રવેશનું મુહૂર્ત હતું. રસ્તામાં લોક સ્વારી જોવા
 માટે ટોળેટોળાં ભરાયાં હતાં. જહાંગીર લખે છે કે કાંકરિયાથી ભદ્ર સુધી રસ્તામાં
 બધે ધૂળ ધૂળ જ હતી. મુખ્ય રસ્તો પહોળો અને
 શહેરમાં વિશાળ હતો પરંતુ દુકાનોના દેખાવ રસ્તાને શોભે તેવા
 નહોતા. મકાનો લાકડાનાં હતાં અને રસ્તા ઉપરની
 દુકાનોના થાંભલા પાતળા અને હલકા હતા. સુરતગજ નામના ખાસ હાથી

(Memoirs of Jahangir Vol. 1 p. 419)ના ભાષાંતર કર્તા રોજર્સ અને
 બેવેરીજ ૧૬૧૮નો ડીસેંબર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. અમદાવાદમાં નવ નહીના
 રહી આવે જતાં દાહોદમાં ઔરંગઝેબનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૧૮ના અક્ટોબરમાં થાય
 છે, અને એ તારીખ પ્રો. સરકાર કબુલ રાખે છે. ૧૬૧૭ના ડીસેંબરમાં ખંભાતથી
 ઉપડ્યાની સાથે અને ઔરંગઝેબના જન્મની હીજરી સાથે ૧૦૨૭ છે. એટલે એ સાલમાં
 ઈ. સ. ૧૬૧૮ આવે છે. સર ટોમસ રો પણ અમદાવાદમાં પ્રવેશની તારીખ
 ૧૬૧૮ના જાન્યુઆરીના પહેલા અડવાડીઆમાં તા. ૬લીએ મુકે છે. અને ખંભાત પહોંચ્યાની
 તા. ૧૨ ડીસેંબર ૧૬૧૭ કહે છે. જુઓ Journal of Sir Thomas Roe. p. 404
 note. [૨] Memoirs of Jahangir Rogers & Beveridge I. p. 420-21.

ઉપર બેસી સ્વારી રૂપીયા વેરતી વેરતી ભદ્રમાં આવી પહોંચી. જહાંગીર લખે છે કે ભદ્રમાં પુરાણાં બાદશાહી મકાનો આ વખતે છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી પડી ગયાં હતાં. માળવાથી અમદાવાદ આવવાની વાત જાહેર થયાથી મુકર્રબખાંએ જુનાં મકાનોનાં ખંડેરો પડાવી નવાં મકાનો કરાવ્યાં હતાં, અને એક નદીમાં ઝરખો પડે એવું મકાન પણ કરાવ્યું હતું. એ ઝરખામાં બાદશાહ રોજ નિયમિત તબીયત ઠીક ન હોય તો પણ આશરે બે કલાક બેસતા અને લોકની દાદ ફરિયાદ પોતાને કાને સાંભળી યથાશક્તિ ચોખ્ખો ન્યાય કરવા પ્રયત્ન કરતા. સાબરમતીની રેતીમાં આ ઝરખા તળે કયા જગ્યાએ આ ન્યાય માટે લોકનાં ટોળાં મળતાં હશે તે ચોક્કસ જાણવાનું હાલ કાંઈ સાધન રહ્યું નથી.^૩

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી તુરત શાહજહાંનો ૨૭ મો જન્મ દીવસ હતો. એટલે એની તુલા કરી દીવસ ખુશાલીમાં ગાળ્યો અને એ જ દીવસે ગૂજરાત પ્રાંત શાહજહાંને જાગીરમાં આપ્યો. બીજે દીવસે જુમા મસ્જિદની મુલાકાત લીધી. મસ્જિદની બાંધણી બાદશાહે બહુ ગમી. શાહ વજીહીનની દરગાહ જે શાહી મહેલની પાસે જ હતી તેની પણ જયારત કરી. થોડા દીવસ પછી બાદશાહે રસ્તમવાડીની મુલાકાત લીધી. રસ્તમવાડી અકબર બાદશાહના સમયમાં શાહજહાં શાહમુરાદે પોતાના પુત્ર મીરજાં રસ્તમના નામથી બનાવી હતી. ત્યાં એક ગુરુવારની રાત બાદશાહે આનંદમાં ગાળી; અને શાહજહાંના ખાસ નોકર રસ્તમખાંને આ વાડી સાથે નામ સાદશ્ય આવવાથી વાડી ધનામમાં આપી. આ રસ્તમવાડી તે શાહીબાગમાં ખજૂદારેશ્વર પાસેનો પ્રસિદ્ધ રસ્તમ બાગ હતો. રસ્તમ બાગની નજીકમાં શેખ સીકંદરની હવેલી હતી અને એના બાગમાં અંજીર ઘણાં સ્વાદિષ્ટ થતાં હતાં તે બાદશાહે પોતાને હાથે તોડીને ખાધાં. જહાંગીર લખે છે કે હાથે તોડીને ખાવામાં કાંઈ જોર સ્વાદ આવે છે, અને અમદાવાદનાં અંજીર ધુરાનપુર કરતાં સ્વાદમાં ચઢીયાતાં છે; એમાં અંદર ખીયાં જોઈ છે. અમદાવાદીઓ હાલ જાણે છે કે અમદાવાદમાં અંજીર ક્યાં થાય છે ! મુંબાઈથી આવે તો ખવાય. એ જમીનની રસાળતા ગંધ, અને એ બાગના શેખ

પણ જતા રહ્યા ! ! સીકંદર શેખ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખનાર પહેલો અમદાવાદી હતો અને એ શાહીબાગ પાસે રહેતો હતો.^૪

આ સમયે ઇડરનો રાણો રાજા કલ્યાણ બાદશાહને સલામ કરવા અમદાવાદ આવ્યો. જહાંગીર લખે છે કે ગૂજરાતના સુલતાનો સાથે ધણીવાર ઇડરના રાણાઓ લડતા અને કેટલાક તાબે પણ થયા હતા; પરંતુ કોઈ રાણો સુલતાનને મળવા અમદાવાદ આવેલો નહિ. જહાંગીરે રાણાને એક હાથી ભેટ આપ્યો. એ પછી બાદશાહે સરખેજના રોજની જ્યારત કરી અને ત્યાં સુલતાન મહમૂદ બેગડાની દરગાહ પણ જોઈ. ત્યાંથી પાછાં આવતાં મીરજાં અબ્દુર રહીમખાં ખાંનખાનાંએ બનાવેલા બાગે ફતહ અથવા ફતેહવાડીની મુલાકાત લીધી.^૫ એમ કહેવાય છે કે મીરજાંની પુત્રી બેરૂનીસા બેગમે બાદશાહને નોતરૂં દીધું હતું અને તે વખતે પાનખર ઝડતુ હતી; પરંતુ અમદાવાદના કારીગરો પાસે બનાવટી ફળપુલ બેગમે તૈયાર કરાવી ધણા ખર્ચે વાડી તાજ ખીલેલી હોય એવી બનાવી હતી. બાદશાહ ફળ તોડવા ગયા ત્યારે એ ભ્રમ ભાગ્યો અને અમદાવાદની કારીગરીનાં અને બેગમના શોખનાં વખાણ કર્યો.^૬ જહાંગીર લખે છે કે આખા ગૂજરાતમાં એવો બાગ નહોતો. જહાંગીરને કુદરતી વસ્તુઓનો બહુ શોખ હતો, અને ઝાડ પાન, પશુ પક્ષીનાં જીવનમાં બહુ રસ પડતો. આ બાગમાં જહાંગીર પાસે ફરિયાદ આવી કે નદી કીનારે બેઠકો ઉપર ચંપાનાં ઝાડ હતાં તેને મુકર્રંખખાંના માણસોએ કાપી નાખ્યાં. જહાંગીરે આ બાબત તપાસ કરાવી અને ગુનોહ સાબીત થતાં ઝાડ કાપનારના બંને અંગુઠા કાંપી નંખાવ્યા.^૭

જહાંગીરને અમદાવાદ પસંદ ન પડ્યું એટલે માળવા ચંદને આગ્રે જવાનો વિચાર કર્યો, અને તા. ૧૦મી ફેબ્રુઆરી ૧૬૧૮ને દીવસે અમદાવાદ છોડ્યું. શહેરમાંથી કાંકરિયા તળાવ સુધી રૂપીઆ ઉછાળ્યા અને તળાવ પાસે ત્રણ દીવસ

[૪] એ જ પૃ. ૪૨૪-૨૭. મીરાતે અહમદી ખાનપુર દરવાજા પાસે શાહજહાંના નામે મહેલ બંધાયાનું લખે છે તે જ શાહ વજીહુદ્દીનની દરગાહ પાસેના મહેલ હશે. મીરાતે અહમદી રસ્તમ બાગ ગૂજરાતી અમીરે બંધાવ્યાનું લખે છે તે ભૂલ છે. [૫] એજ પૃ. ૪૨૭ અને પૃ. ૪૩૧. [૬] મીરાતે અહમદી ગ્ર. ભા. ૧-૧૬૮. [૭] તુઝુકે જહાંગીરી. ૧-૪૩૨.

સુધી પહોંચ્યા. પરંતુ આદશાહી સ્વારી માળવાની સરહદ સુધી પહોંચી ત્યારે તાપની મોસમમાં આગ્રા સુધી જવાનો જહાંગીરને કંટાળો આવ્યો. અને માળવાના માંકુગઢ કરતાં અમદાવાદમાં રહેવું સારું એમ દારી અમદાવાદ તરફ પાછા ફરવા નિશ્ચય કર્યો. માળવામાંથી ઝાલોદમાં આવી મુકામ કર્યો અને ત્યાંથી કાંકરિયા તળાવે આવી પહોંચ્યા. તા. ૧ જમાદીઊલ અવ્વલ (તા. ૧૭ એપ્રિલ ૧૬૧૮)ને દીવસે શુભ મુહૂર્તે રસ્તામાં રા. ૫૦૦૦ ઉજાળાને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતનો અમદાવાદનો આદશાહનો નિવાસ જરા લાંબો હતો.

જહાંગીરના અમદાવાદમાં આ ફરજિયાત થયેલા નિવાસમાં અમદાવાદ ઉપર વિરૂદ્ધ લાગણી થાય એવો ખનાવ બન્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રોગ ચાલતો હતો તે હવે આ વર્ષમાં અમદાવાદમાં આવ્યો. રોગનું અમદાવાદમાં રોગ જે સ્વરૂપ અમદાવાદમાં આવ્યું તેનાં તવારીખકારોનાં વર્ણન ઉપરથી એ ટુંટીઆતું દરદ હોય એમ જણાય છે (waba). અમદાવાદમાં એવું એક પણ માણસ નહોતું કે જે રોગમાં સપડાયું ન હોય. દરદ જણ્યાર દીવસથી વધારે રહેતું નહિ, અને સારી વાત એ હતી કે મરણ પ્રમાણ નહિ જેવું જ વધ્યું હતું. એટલે રોગની પીડા ઘણી હતી પણ મરણનો ત્રાસ નહોતો. જહાંગીરને પણ તાવ આવી ગયો અને શનિવારે અહીં રવિવારે ઉતર્યો. એ પોતે લખે છે લાંબા મંદવાડ જેવી અશક્તિ આવી અને પીડા બહુ થઈ. આ બીમારી અમદાવાદમાં તે સમયે રહેતા યૂરોપિયનોને બહુ નહી. એમનામાં મરણ પ્રમાણ પણ બહુ હતું. આ દરદની પીડા, અમદાવાદની ધૂળ અને ઉનાળાનો તાપ એ બધાથી અકળાઈને જહાંગીરને અમદાવાદ ઉપર ઘણો અણગમો ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના આત્મચરિત્રમાં ત્રીજે પ્રમાણે લખે છે:—

“ આ શહેરના સ્થાપનારને આ જગ્યામાં તે શું સૌંદર્ય દેખાયું કે અહીં એણે શહેર બાંધ્યું! અને એની પછી બીજા આદશાહોએ પણ અહીં પોતાનાં અમૂલ્ય જીવનનાં વર્ષો શી રીતે ગાળ્યાં હશે એ મારી કલ્પનામાં પણ

આવી શકતું નથી. અહીં ગરમ પવન વાય છે અને પાણીની તંગી છે. મેં આ શહેર બહુ ધૂળવાળું છે એમ તો કહેલું છે; અને એની હવા પણ ધૂળથી ભરેલી છે. પાણી પણ તદ્દન ખરાબ અને માફક આવે એવું નથી, શહેરની પાસેથી વહેતી નદી પણ ચોમાસા સીવાય હમેશ સૂકી જ છે. કુવાનું પાણી ઘણું ભાગે ખાઈ છે; અને તળાવો ઘોળીઓએ સાબુવાળાં કરી મુક્યાં છે. સાધનસંપન્ન લોકોનાં ઘરમાં ટાંકાં હોય છે, અને વર્ષાદનું ભરી મુકેલું પાણી બારે માસ વાપરે છે. બહારની હવા લાગ્યા વગરનું બંધ ભરી મુકેલું પાણી તખીયતને ઘણું તુકશાન-કર્તા છે. શહેર બહાર લીલોતરીને બદલે કાંટાથી (થોરિયા) જમીન છવાયેલી છે; અને કાંટા ઉપર થઈને વાતા પવનની અસર જાણીતી છે. મેં આ શહેરને પહેલાં ગદાબાદ (ધૂળાઉં શહેર) તો કહેલું છે. પણ હવે હું એને શું કહું તે સમજાતું નથી. હું એને શમુમીસ્તાન કહું, કે બીમારીસ્તાન કહું, કે ઝુકમદાર (કાંટાનું શહેર) કહું કે ઝહનમાબાદ (નરક) કહું ! કારણકે એ બધાં નામ બંધબેસતાં આવે છે. ”

બાદશાહનો આ કંટાળો અમદાવાદ શહેર ઉપર હોય એમ જણાતું નથી; પણ અમદાવાદની જગ્યા ઉપર છે. આવી જગ્યાએ શહેર વસાવવા માટે વસાવનારની બુદ્ધિને એ નિંદે છે. અમદાવાદનો રસ્તા ધૂળવાળો હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર પણ કહે છે. પરંતુ આ સીવાય અમદાવાદને નિંદનાર છેક અઢારમી સદીના અંત સુધી કોઈ ઉદ્દેશ જડતો નથી. અબુલફઝ લખે છે પાટણથી વડોદરા સુધી બધું બાગ જેવું લાગતું હતું. જહાંગીર પછીના મુસાફરો આખાએ અમદાવાદને એક મોટા ઉદ્યાન જેવું કહે છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડો સારી હવા અને બગીચાઓનો શોખીન હતો. એ બાદશાહ ઉનાળામાં જહાંગીરની નિંદાનું કારણ ચાંપાનેરથી ખાસ અમદાવાદ આવતો. આ બધું જોતાં લાગે છે કે અમદાવાદની આટલી બધી નિંદા કરવાનું જહાંગીરનું ખાસ કારણ તો તે ઋતુની ગરમી ઉપરાંત પોતાને અમદાવાદના નિવાસમાં રોગથી પીડાવું પડ્યું તે જ હશે. જહાંગીર હિંદુસ્તાનના બાદશાહોમાં સર્વથી વધારે સૃષ્ટિસૌંદર્યનો ઉપાસક હતો. કાશ્મીરમાં

એણે ઉનાળા ગાળ્યા હતા. અમદાવાદનો અનુભવ હાલ જે પરદેશીને અને વતનીને છે તે પણ ધૂળ અને ગરમીથી કંટાળે છે જ. ધૂળ અને ગરમીનું જહાંગીરનું વર્ણન ખરું જ છે. પરંતુ જગીઆઓથી ગરમી કમી થઈ શકતી, અને અમદાવાદમાં જે જ પ્રસંગ એવા આવ્યા છે કે આસપાસ જાડને બદલે ઉજડ વેરાન હોય. પહેલો પ્રસંગ છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરની દાર પછી અકબરના રાજ્ય સુધીનો છે. એ સમયની લઢાઈઓ અને સુલતાનતની છેલ્લી અવ્યવસ્થાથી શહેર બહાર કાંઈક વેરાન થયું હતું. જહાંગીર એ સમય પછી તુરત અમદાવાદમાં આવે છે એટલે શહેર બહાર લીલોતરીને બદલે કાંટા દેખ્યા હોય એ બનવા ભોગ છે. બીજો પ્રસંગ મરેઠાની સત્તામાં અમદાવાદ વેરાન થયું તે છે, અને એનું પરિણામ આપણે આજ સુધી ભોગવીએ છીએ.

જહાંગીરના આ વખતના નિવાસમાં પણ આનંદ નથી ભોગવાયો એમ બન્યું નથી. રાજકીય મહત્વના પ્રસંગો પણ બન્યા છે. કચ્છનો રાજા રાવ ભારે નજરાણું લઈ અમદાવાદ આવ્યો અને ૧૦૦ કચ્છી ઘોડા, ૧૦૦ અસરશીઓ અને ૨૦૦૦ રૂપીઆ નજર કર્યા. કચ્છના રાવ અમદાવાદમાં રાવની ઉમ્મર એ વખતે તેવું વર્ષની હતી પણ એની બધી શક્તિઓ કાયમ હતી. કહેવાય છે કે કચ્છનો રાજા ગૂજરાતનો મોટામાં મોટો જમીનદાર હતો અને અગાઉ કોઈ રાજા કોઈ બાદશાહને નજરાણું આપવા જતે અમદાવાદ આવેલો નહિ. જહાંગીરે પ્રસન્ન થઈને રાવને પોતાનો ઘોડો, હાથી અને હાથણી, હીરાજડિત તરવાર અને ચાર હીરાની વીંટીઓ આપી.^{૧૧} એ જ અરસામાં એક ભારે વરસાદ દીવસ ઘણો વરસાદ પડ્યો અને સાબરમતીમાં રેલ આવી; તેમાં ઘણાં ઘર પડી ગયાં. જહાંગીર લખે છે કે અમદાવાદના શહેરીઓ કહે છે કે એટલો વર્ષાદ પહેલાં કદી પડ્યો નહોતો.^{૧૨} અબુલહસન નાદીરઝમાન નામનો ચિત્રકાર એ વખતે હિંદમાં સર્વ

[૧૧] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૭૫-૨૭૬. [૧૨] તુઝુકે જહાંગીરી Vol. II. p. 21. આ જગ્યાએ બાદશાહ સાબરમતીનું થોડું વર્ણન કરે છે. એ લખે છે કે કોઠા (?) આગળથી નીકળી દોઢ ગાઉ નીચે મીરપુર સુધી એ વાકલ (બકુલા ?) કહેવાય છે, અને મીરપુરથી ત્રણ ગાઉ પછી સાબરમતી કહેવાય છે.

શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો. અમદાવાદમાં એણે બાદશાહના રાજ્યાભિષેક સમયનું ચિત્ર કાઢીને બાદશાહને નજર કર્યું અને એને જહાંગીરનામાના મુખપૃષ્ઠ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું.^{૧૩}

જહાંગીરે અમદાવાદની નિંદા કર્યા છતાં મઝા ભોગવી છે. કાંકરિયા એનું પ્રિય સ્થળ હોય એમ જણાય છે. એક દીવસે શબ્દે બરાતની રાતે કાંકરિયા તળાવની આસપાસનાં બધાં મકાનોમાં જાતજાતની જહાંગીરે અમદાવાદમાં ગોઠવણી કરી રંગબેરંગી દીવાની રોશની કરવા હુકમ ભોગવેલો આનંદ કર્યો હતો અને આતશબાજ ફોડાવી હતી. એમાં બાદશાહને એટલો આનંદ પડ્યો કે શુક્રવારે સાંજે પણ ફરીથી એ પ્રમાણે રોશની કરાવી. જહાંગીર લખે છે કે એ વખતે કાંકરિયાને કાંઈ એક સંન્યાસી (હિંદુ) ઝુંપડી બાંધી રહેતો હતો. બાદશાહે કાંઈપણ દમામ વગર એની ઝુંપડીમાં જઈ સંન્યાસી સાથે વાર્તાવિતોદ કર્યો અને એથી આનંદ થયો. જહાંગીર લખે છે કે એવો સંન્યાસી પહેલાં કદી જોયો નહોતો.^{૧૪}

સર ટોમસ રો લખે છે કે જહાંગીર અમદાવાદમાં આવ્યા પછી પોતે મળવા ગયો ત્યારે બાદશાહ શહેર બહાર એક બાગમાં સ્ત્રીઓ સાથે નદી કીનારે પાણીની છેક પાસે બેઠા હતા. રોને બાદશાહનો મેળાપ તે વખતે ન થયો અને એ કંટાળાને ઘેર પાછો ગયો. રાતે એને મહેલે બોલાવવા માટે ખાસ તેડું આવ્યું અને ભદ્રમાં મહેલમાં એ આવ્યો ત્યારે બાદશાહ ત્યાં નહોતા. એકાદ કલાક બેઠા એવામાં બાદશાહના આવવાની ખબર મળી અને બાદશાહ પોતે ગાડું હાંકી તુરજહાંને અંદર બેસાડી આવતા દેખાયા. સાથે કેાઈ માણસો નહોતાં. થોડીવાર પછી ઘોડા ઉપર શાહજહાં આવ્યો.^{૧૫} એક વખત મહેલ પાસે રાત્રે બજાર ભરીને રોશની પણ કરાવી હતી, અને એક વખત રસ્તમવાડી (શાહીબાગ પાસેનો રસ્તમબાગ) માં સાંજ ગાળાને ત્યાંથી મહવામાં બેસી ભદ્રના મહેલ સુધી

[૧૩] એ જ પૃ. ૨૦. [૧૪] એ જ પૃ. ૨૨-૨૩. [૧૫] Journal of Sir Thomas Roe. p. 426; "we sate an houre. Suddenly news came to put out all lights, the king was come, who entred on an open waggon, with his Narmahall, drawne by bullocks, himselfe carter, and no man neare."

સફર મારી હતી.^{૧૬} તુરજહાંના ભાઈ અસદખાંની હવેલી અને બાગ પણ અમદાવાદમાં હતો અને એમાં પણ અસદખાંના નોતરાથી બાદશાહે આનંદ કરેલો છે.

તા. ૨૨મી રમજન ૧૦૨૭-૨૮ સપ્ટેમ્બર ૧૬૧૮ને રોજ બાદશાહી સ્વારી અમદાવાદથી ઉપડી, અને રીવાજ પ્રમાણે કાંઠરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાંખ્યો. એ વખતે બાદશાહનો સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે જહાંગીર અમદાવાદ પંચો જન્મ દીવસ હતો. કાંઠરિયા તળાવ ઉપર અમદાવાદના પવિત્ર પુરુષો અને વિદ્વાનોને બોલાવી તેમની સાથે બાદશાહે રમજન મહીનાની સાંજે રોજ છોડ્યા અને એ દીવસે મોતી અને સોનાનાં ગુલાખનાં ડુલ વેરવામાં આવ્યાં. કાંઠરિયા ઉપર ચાર દીવસ મુકામ કર્યો.

આ વર્ષમાં જહાંગીરે શાહજહાંને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો અને એણે પોતાની જગ્યાએ વહીવટ કરવાને ફરતમખાંને નીમ્યો. શાહજહાં સૂબો જહાંગીરે અમદાવાદના નિવાસ વખતે સિદ્ધા પડાવ્યા હતા અને રાજ્યનો વહીવટ તે વખતે તુરજહાંન અને અસદખાંના હાથમાં હતો. એમ કહેવાય છે કે એ સિદ્ધા ઉપર “રાજ્યના તેરમા વર્ષમાં જહાંગીરની સ્ત્રી તુરજહાં અમદાવાદની સ્ત્રી સુમેદાર” એવા શબ્દો લખેલા હતા. અમદાવાદમાં ટંકશાળ કાળુપુરને રસ્તે જે ટંકશાળ છે તે જહાંગીરના સમયમાં થઇ એમ કહેવાય છે.^{૧૭}

જહાંગીરના આ નિવાસ વખતે શાહજહાંની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી અને એનો ભર જુવાનીનો ઉત્તમ વખત એણે અમદાવાદમાં ગાળ્યો હતો. રાજ્યના ભારની ચિંતા એને માથે હજી પડવાને વાર હતી. જહાંગીરનો એ સૌથી માનીતો પુત્ર હતો. અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન જહાંગીરે એનાં પરાક્રમેથી ખુશી થઇ એને ગૂજરાત જાગીરમાં આપ્યું અને એનાં માન ધણાં

[૧૬] તુઝકે જહાંગીરી Vol. II p. 30-31. [૧૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૪-અને એ જ પાને નોંધ ૨.

વધી ગયાં એ જહાંગીરનું આત્મચરિત્ર વાંચતાં જણાઇ આવે છે. અમદાવાદની સુખાગીરીમાં ત્રણેક વર્ષ પછી શાહજહાં એના બાપ સામે બળવો કરે છે; એટલે જહાંગીરના સમયમાં શાહજહાંનો સર્વથી ઉત્તમ સમય અમદાવાદમાં ગયો હતો એમ માની શકાય. આ ઉત્તમ સમયમાં એની હૃદયેશ્વરી અર્જુનપ્રભાત બેગમ પણ અમદાવાદમાં જ હોય એમ માનવાને કારણ છે. મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં તુરજહાં જેટલી પ્રસિદ્ધ બીજી કોઇ સ્ત્રીની લાગ્યે જ દેખાય છે; અને તેથી ઉલટું મુમતાજ મહાલ માટે આપણે નહિ જેવું જ જાણીએ છીએ.

મુમતાજ મહાલ
બેગમ

પાછળથી શહેનશાહબાદુ મુમતાજ મહાલને નામે આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ થનાર સ્ત્રી અમદાવાદમાં સાદી અર્જુનપ્રભાત બાદુ હતી. મરણ એને એની સુપ્રસિદ્ધ દરગાહ મારફતે પ્રસિદ્ધિમાં આણે છે તે પહેલાં એના જીવનનું કંઈ ખાસ

જણાતું નથી. અમદાવાદમાં જહાંગીરના નિવાસ વખતે શાહજહાં તો અમદાવાદમાં હતો જ, અને એનો સસરો, તુરજહાંનો ભાઇ અસફખાં પણ અમદાવાદમાં હતો. મુમતાજ મહાલ અસફખાંની દીકરી એટલે એને તો એ વર્ષમાં સાસરું અને પીયર અમદાવાદમાં જ હતું, એટલે ઇતિહાસમાં કોઇ જગ્યાએ એ અમદાવાદમાં હોવાનો ઉલ્લેખ નથી છતાં પણ એ અમદાવાદમાં જ હોય એમ ચોક્કસ માની શકાય છે. એક બીજી ખાસ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે જહાંગીરે નવ આસ અમદાવાદમાં નિવાસ કર્યો હતો. તા. ૨ જુન સપ્ટેમ્બરે શાહજહાં અને આખા યે જનાના સાથે એ આગ્રે જવા ઉજ્જનને રસ્તે થઇને નીકળે છે, અને તા. ૨૪ મી અક્ટોબરે ઓરંગઝેબનો જન્મ થાય છે. એટલે એ પહેલાં આખોયે વખત મુમતાજ મહાલ શાહજહાં સાથે અમદાવાદમાં હશે. એ સિદ્ધ થાય છે. અમદાવાદની કયી જગ્યામાં એ જગપ્રસિદ્ધ યુગલે નિવાસ કર્યો હશે અને શા આનંદ કર્યો હશે એ ઇતિહાસે નોંધ્યું નથી. કદાચ નાની વહુ તરીકે અર્જુનપ્રભાત એ તુરજહાં જેટલી છૂટ અમદાવાદમાં નહિ ભોગવી હોય એમ બને.

શાહજહાંની સુખાગીરી દરમ્યાન એક વખત ગૂજરાતમાં દુકાળ પડ્યો. દુકાળીઆને કામ આપવા માટે શાહજહાંના હુકમથી અમદાવાદની ઉત્તરે નદી કાંનારે શાહીબાગ બાંધવામાં આવ્યો. હી. ૧૦૩૨, ઇ. સ. ૧૬૨૧-૨૨માં એ બાગ બાંધ્યો. ગૂજરાત અને હિંદુસ્તાનના સર્વોત્તમ બાગોમાં એની ગણતરી થતી,

પણ શાહજહાંએ એમાં પગ પણ મુક્યો નથી.^{૧૮} જહાંગીરના વખતમાં ખાનપુર દરવાજા પાસે એક મહેલ બાંધવામાં આવ્યો, એ શાહીબાગ બાંધ્યો. શાહજહાંના મહેલને નામે પ્રસિદ્ધ થયો, અને ભદ્રમાં બાદશાહી હુમાયુના પણ શાહજહાંએ બંધાવ્યા છે. એક લેખક લખે છે કે શાહજહાં હિંદનો સર્વથી મોટો કલારસિક બાદશાહ થઈ ગયો. એ એની ભરજીવાનીમાં અને બાપના લાડમાં અમદાવાદમાં હતો, એટલે ભવિષ્યમાં દિલ્હી આગ્રામાં હંચુ કલામય સ્થાપત્ય ઉભું કરવા માટેના પાઠ એ અમદાવાદમાં ભણ્યો હશે, અને અમદાવાદની કલાએ એને અનેક પ્રેરણા આપી હશે. અમદાવાદમાં શાહીબાગ બાંધીને એણે સ્થાપત્ય અને કલામાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૧૯}

આગળ જોયું તેમ શાહજહાં પોતાના નાયબ સુબા તરીકે રસ્તમખાને અમદાવાદમાં મુકી ઉજ્જૈન જઈ રહ્યો. રસ્તમખાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા પછી રાજા વિક્રમાજીત સુંદરદાસને તેની જગ્યાએ શાહજહાંનો બળવો નીમ્યો. શાહજહાંએ સુબા તરીકે અમદાવાદમાં બહુ વખત નિવાસ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. નાયબ સુબા અને દીવાન મુહમ્મદ સરીથી કામ ચલાવ્યું છે. આ સુબાગીરી દરમ્યાન શાહજહાં જહાંગીર સામે બળવો કરે છે; અને એ વખતે રાજ્યના મોટા મોટા અમીરો એ પક્ષે વહેંચાઈ જાય છે. સુંદરદાસ રાજા વિક્રમાજીત આ બળવામાં ભાગ લેવા પોતાના ભાઈ કનહરદાસ (કુંવરદાસ) ને અમદાવાદમાં મુકી શાહજહાં પાસે જાય છે અને બળવાની લઢાઈમાં મરી જાય છે.^{૨૦} અમદાવાદનો દીવાન મુહમ્મદ સરી જહાંગીરને વફાદાર રહે છે અને બળવાખોરની ચળવળની તપાસ રાખે છે. શાહજહાં તરફથી સુંદરદાસ રાજા વિક્રમાજીત આગ્રા બાજુ લઢે છે અને અબ્દુલ્લાખાં શીરોઝજંગ ગૂજરાત બાજુ આવે છે; અને એનો ખાસ વફાદાર નામનો બાબસરા

[૧૮] Briggs Cities of Gujarashtra. [૧૯] James Douglas : Western India p. 310. [૨૦] આ હકીકતમાં પ્રમાણુઓમાં થોડો થોડો ફેર પડે છે. મીરાતે અહમદી લખે છે કે વિક્રમાજીત પોતાના ભાઈ કનહરને હોદ્દો સોંપીને જાય છે; અને જહાંગીર લખે છે કે વિક્રમાજીતના મરણ પછી કનહરને એ હોદ્દો મળે છે.

અમદાવાદનો કબજો લે છે. એ બાદશાહી ખજાનો અને એક ખાસ તૈયાર કરેલું રત્નજડિત તપ્પ કબજે લેવા પ્રયત્ન કરે છે. આ લઢાકમાં મુહમ્મદ સરી અગત્યનો ભાગ લે છે; નીમકહલાલ માણસો અને અમીરોને ભેગા કરી કાઢપણુ દરવાજેથી શહેરમાં દાખલ થવાનું નક્કી કરે છે, અને પોતે બાગે શાયખામાં પડાવ નાંખે છે. બીજે દીવસે લાગ જોધ સારંગપુર દરવાજેથી શહેરમાં પેસીને વફાદાર ખાજાસરાને હરાવી શહેરનો કબજો લે છે, અને એનો બીજો પક્ષકાર નાહીરખાં ઇડરીએ દરવાજેથી શહેરમાં પેસે છે. આ હુમલાથી વફાદાર શાહ વજીહીનના પૌત્ર શેખ અહમદ હેદરની પાસે જઈ ભરાઈ ગયો અને આખરે એને પકડવામાં આવ્યો. આ સમાચાર શાહજહાંને જ્યારે મળ્યા ત્યારે અબ્દુલ્લાખાં શીરોઝજંગ લશ્કર લઈ સામે આવ્યો, અને મુહમ્મદ સરી તથા નાહીરખાંએ તેની સામે લડવાને લશ્કર લઈ કાંકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાંખ્યો. અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર પાસે લઢાઈ થઈ એમાં અબ્દુલ્લાખાંનું લશ્કર હાર્યું

બાદશાહના
પક્ષની જીત

અને જહાંગીરના પક્ષકારોની જીત થઈ. આ લઢાઈ હી. ૧૦૩૨માં, જે સાલમાં શાહીબાગ પુરો થયો તે જ સાલમાં થઈ અને એક માસમાં બે ફતેહ મળ્યાથી કાઠ કવિએ “ દો ફતેહ તુમાયાં બે વક માહ શુદ ”,

“ એક માસમાં સારી બે ફતેહો મેળવાઈ ” એ લીંટીમાંથી ફતેહની સાલ કાઢી છે. આ ફતેહની જગ્યાએ—જેતલપુર આગળ મુહમ્મદ સરીએ સૈફબાગ અગર જીતબાગ બંધાવ્યો; અને બાદશાહે એની વફાદારીથી ખુશી થઈ સૈફખાંનો ઇલ્કાબ આપ્યો. એ સૈફખાં બહુ કાબેલ અમલદાર હતો અને અમદાવાદમાં એણે ભદ્ર પાસે મરજુદ, મદ્રાસા, અને દવાખાનું કરાવ્યાં છે.^{૨૧}

જહાંગીરના રાજ્યમાં અમદાવાદને લગતા આવા અગત્યના બનાવો બન્યા છે. બાદશાહના નવ માસના નિવાસ વખતે પણ નામાંકિત માણસો અમદાવાદમાં

[૨૧] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૧. પૃ. ૨૦૦-૨૦૪. તુઝુકે જહાંગીરી Vol II p. 253-256. શાહજહાંના બળવાનું કારણ જહાંગીરે ખાસ આપ્યું નથી. સુંદરદાસ વિક્રમાજીતના ચઢાવવાથી બળવો કર્યો એમ જહાંગીરનું માનવું જણાય છે. મીરાતે અહમદી લખે છે કે ‘ તુરજહાં બેગમના તોફાનથી બાદશાહની ઈતરાજ થઈ અને તેનાં કારણો લખવાં યોગ્ય નથી. ’

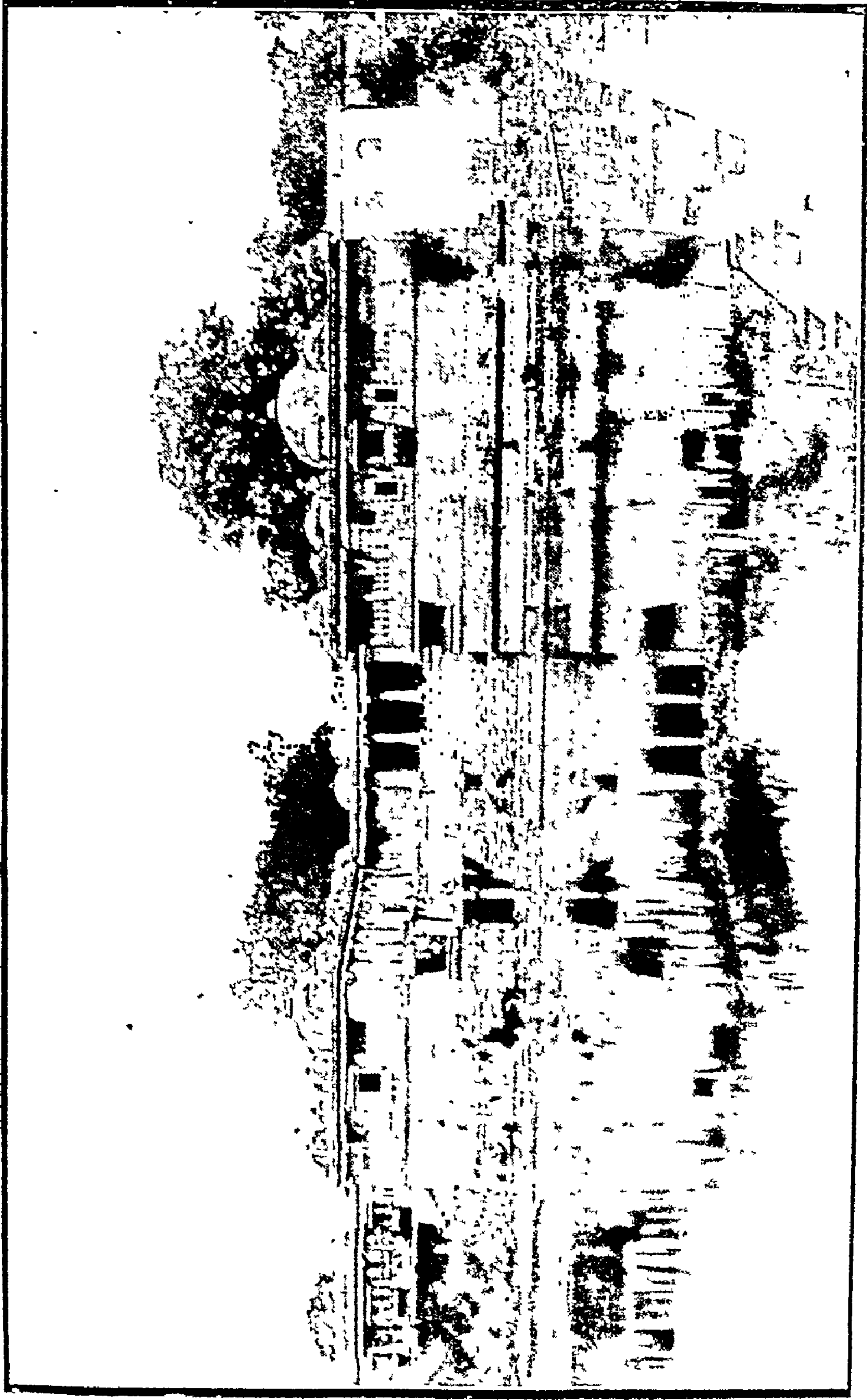
રહી ગયા છે. શાહજહાં અને મુમતાજ મહાલ, અસફખાં, તુરજહાં બેગમ અને
 એ સિવાય નજરાણા માટે અનેક રાજા અને અમીરો
 અંગ્રેજો અને અમદાવાદ આવી ગયા છે. પરંતુ કેટલાક પરદેશીઓ પણ
 એ વખતે અમદાવાદમાં આવી ગયા છે અને એમણે
 અગત્યનું કામ કર્યું છે. અંગ્રેજ તથા વલંદા વેપારીઓએ
 અમદાવાદમાં કેાદી કરી જહાંગીરની મુલાકાત લીધી હતી. અંગ્રેજ સંબંધની
 દૃષ્ટિએ હિંદમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન ઘણું ઉચું
 છે. સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી અંગ્રેજ વેપારીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા અને
 વેપાર માટે સ્થિર થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડના રાજાના પ્રતિનિધિ
 રૂપે પહેલો અંગ્રેજ એલચી સર ટોમસ રો જહાંગીરના સમયમાં આવ્યો, અને
 અજમેરમાં જહાંગીરને મળી બાદશાહી સ્વારીની આગળ અમદાવાદ આવ્યો.
 અમદાવાદમાં એણે કેટલાક સમય ગાળ્યો છે પણ એનું મકાન ક્યાં હતું તે હવે
 જાણવામાં નથી. જહાંગીર સાથે મસલત કરી અંગ્રેજ વેપારીઓના હિંદમાં વેપાર
 કરવાના હક બરોબર મંજૂર કરાવી લેવા એ એનો
 બ્રિટન અને હિંદી ખાસ ઉદ્દેશ હતો. એ બાબત ઇંગ્લાંડના રાજા પહેલા
 સામ્રાજ્યનો પહેલો જેમ્સ અને જહાંગીર વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો હતો
 સંબંધ અને અંગ્રેજોને વેપારમાં હરકત ન થાય અને કેટલીક
 સગવડો મળે તે માટેનું તહનામું અમદાવાદમાં થયું હતું.
 આ માટે જહાંગીરે જેમ્સને બે પત્રો અમદાવાદમાં લખેલા છે. (૨૦ ફેબ્રુઆરી,
 અને ૮ ઓગસ્ટ ૧૬૧૮) તે સમય હોવાથી જરૂર જેટલા ભાગ નીચે આપ્યા છે:-

x x x x x x

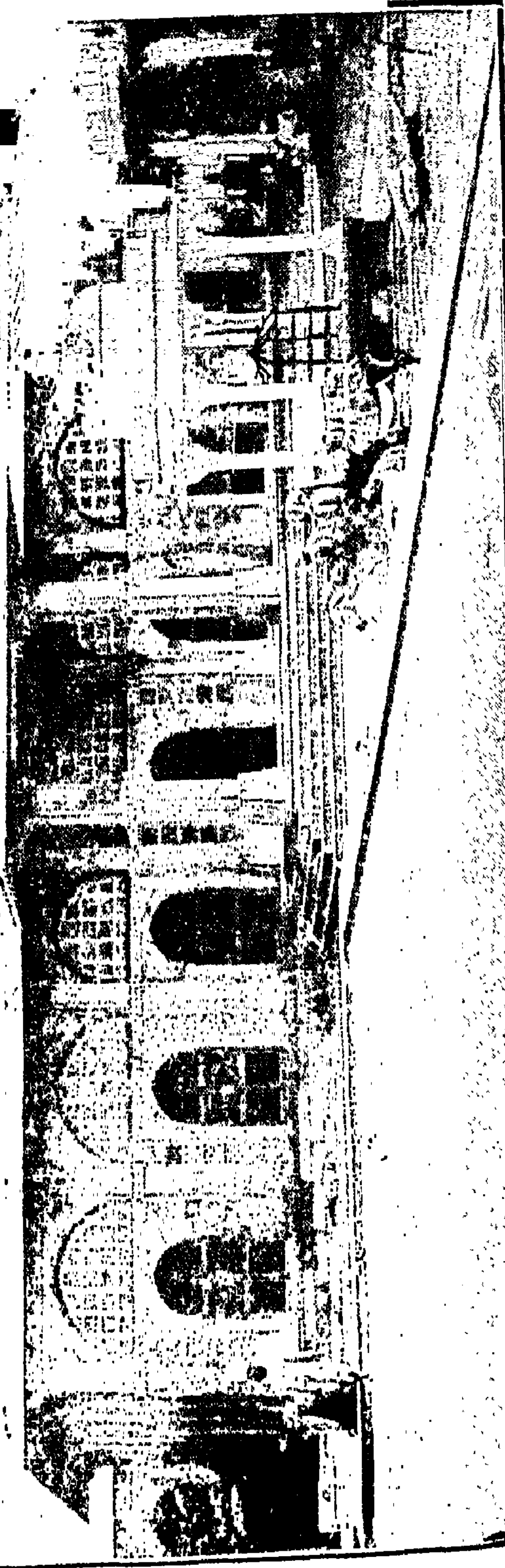
Upon^{૨૨} which assurance of your royal love, I
 have given my generall command to all the kyngdomes

[૨૨] Journal of Sir Thomas Roe. p. 505. આ પત્ર જહાંગીરના
 અમદાવાદના પહેલા નિવાસ વખતે અમદાવાદ છોડતાં પહેલાં લખેલો છે અને છોડ્યા
 પછી તુરંત તા. ૧૫-૨-૧૬૧૮ને દીવસે એલચી સર ટોમસ રોએ પહોંચાડ્યો છે.
 વિશેષણો અને ભેટોની બાબતનો ભાગ છોડી દીધો છે.

૭ સરણેજ : તળાવ અને અડાને

શાહજહાન સમીક્ષા

and ports of my dominions to receive all merchants of the English nation as the subjects of my friend; that in what place soever they choose to live they may have reception and residence to their owne content and safety
 × × × and at what port soever they shall arrive that
 નેય્થર Portugal nor any other shall
 પહેલા પત્રનો ભાગ dare to molest their quiett; and in
 what cytty soever they shall have residence, I have commanded all my governors and capteynes to give them freedome answerable to their owne desires: to sell, buy, and to transport into their countrie at their pleasure. × × × The God of Heaven give yow and us increase of honor' :

' Written in Amdavaz, the cheefe cytty of Guzaratt, sealed in a case of gould satten × × ×...

× × × × × I have given my command to all my kyngdomes subjects and vassalls, as well as the greatest
 as to the least, and to all my sea ports,
 બીજો કાગળ that it is my pleasure and I doe command that to all English merchants in
 all my dominions there bee given freedome and residence;
 × × × × and that of all things which they desire in my kyngdomes wheresoever they may buy, carry foorth and trade freely × × × × And I have commended the great lord Asaph=chan that he take this contract and business into his care × × × × and whatsoever the sayd great lord Asaph=chan shall doe shall stand in force × × × × and that what soever goods shall come from your kyngdome hither into mee of any kind or shall go to

yow from my kyngdome shall receive no hinderence nor impediment, but shall pass with honor and frendship. So God give your Majastie health.'

Written in Amdavaz, the cheefe cytty of Guzratt, Anno Domini 1618, Mense August, die 8 vo. Sowed in a purse of gould and seald up by the Divon at both ends; sent to ambassador and the cippy off the records testified by the secretarie.^{૨૩}

આ બંને કાગળો સાધારણ કાગળો નથી. એ અંગ્રેજીને પહેલવહેલા હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપનાર ઇંગ્લાંડના રાજા અને હિંદના સમ્રાટ વચ્ચેના કાલકરાર છે. બ્રીટીશ પહેલવહેલા ગૂજરાતને બંદરે ઉતર્યા. એમણે રાજ્ય કરવાની શરૂઆત પ્રથમ મદ્રાસથી કરી. પરંતુ હિંદ-બ્રીટનનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનો પહેલો સંબંધ અમદાવાદમાં થયો. હિંદમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનો ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો આ સંબંધ ઘણો મહત્વનો છે. મહા મુશ્કેલીએ દરબારમાં પ્રવેશ કરી વેપારની સગવડો માટે યાચના કરતા ઇંગ્લેન્ડના પ્રતિનિધિ સર ટોમસ રોને કે તૈમુરના વંશનો ગર્વ ધરનાર અને તે સમયની દુનિયાના એક મોટામાં મોટા સમ્રાટ જહાંગીરને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે બ્રીટીશ 'યુનિયન જેક' અમદાવાદના ભદ્ર ઉપર એ વર્ષ (૧૬૧૮)થી ખરોખર બસે વર્ષે (૧૮૧૮) ઉડશે, અને તેનાં પગરણ તે જ સમયે મંડાતાં હતાં.

[૨૩ Journal of Sir Thomas Roe, p. 507. આ બે પત્રોની નકલો સર ટોમસ રોના હાથ અક્ષરમાં છે અને એના ઉપર એની સહી છે. એમાં Cippy of the letters of Ghchangier-sha, Great Mogol x x x x x " એમ લખેલું છે. સીધમાં જહાંગીર ઉપરાંત તેના આઠ વડુઆનાં નામ છે. ઉપરના બંને કાગળોમાં લગભગ સરખી જ મતલબ છે. ગમે ત્યાં વેપાર કરવાની અને વસવાની છૂટ તેમાં આપેલી છે. બીજા કાગળમાં તુરજહાંના ભાઈ અસફખાનું નામ આવે છે. હિંદ અને બ્રીટનના સંબંધના ઇતિહાસમાં આ બનાવનું મહત્ત્વ ઘણું હોવા છતાં જહાંગીરના મનમાં આનો કાંઈ હિસાબ ન હોય એમ જણાય છે, કારણકે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આ સંબંધી કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

આ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં થનાર મહાન બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના પહેલા કેલકરાર અમદાવાદમાં થયા હતા. જે વેપારીઓની મંડળીને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવાનું : નિર્માણ થયું હતું, તેની પ્રથમ શરૂઆત ગૂજરાતમાં થઈ. અને સુરતમાં પેઢી ઉઠાડ્યા પછી અમદાવાદમાં પણ એક પેઢી ખોલવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૬૧૪માં થોમસ એલ્ડવર્થ (Thomas Aldworth) સુરતથી અમદાવાદ આવ્યો, મકાન

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ
કંપની અને
અમદાવાદ

રાખ્યું અને દલાલો નક્કી કર્યા. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની અમદાવાદની પેઢીનો આ પહેલો મુખ્ય મુનીમ હતો. ઇ. સ. ૧૬૧૫ના જાન્યુઆરીની ૨૧મી તારીખે એલ્ડવર્થ અમદાવાદથી ચાલીશ ગાડાં ગળા અને કાપડનાં ભરી સુરત જવા ઉપડ્યો. થોડા જ દિવસ અગાઉ અમદાવાદના

કોટની બહાર નજીકમાં લૂંટ અને ખુન થયાં હતાં તેથી સરકાર તરફથી એને સુરત જવા માટે વધારે વળાવા આપવામાં આવ્યા. પંદર દિવસમાં (તા. ૫ ફેબ્રુઆરી) એ માલ સાથે સુરત પહોંચ્યો, અને ઑગસ્ટમાં પાછો અમદાવાદ આવ્યો. પણ અમદાવાદમાં એનું શરીર બગડ્યું અને પાછો જતાં રસ્તામાં નડિયાદમાં મરણ પામ્યો. એની જગ્યાએ માર્ટર કેરીજ (Master Kerridge) નીમાયો.^{૨૪}

અંગ્રેજોની પેઢીની કોઠી (factory) અમદાવાદમાં ક્યાં હશે તે હાલ નક્કી થઈ શકતું નથી. વલંદાની કોઠી આજ સુધી ઓળખાય છે. અંગ્રેજોએ

અમદાવાદમાં કોઠી કરી તે પછી થોડાં વર્ષોમાં જ અંગ્રેજ કોઠી મુસાફર મેન્ડેલ્સો અમદાવાદમાં (૧૬૩૮) આવ્યો હતો. એ અંગ્રેજ કોઠીમાં ઉતર્યો હતો. એ લખે છે કે

“ અંગ્રેજોની કોઠી શહેરની વચમાં છે અને અંદર સગવડ સારી, ઓરડા મોટા, અને વખારો પાસે આંગણું પણ ફીક છે. તે સમયનો મુખ્ય મુનીમ માર્ટર રોબર્ટ્સ મને એના પોતાના ઓરડામાં લઈ ગયો. એ ઓરડો એક નાના પુલના બાગમાં પડતો હતો અને એમાં સુંદર પુઆરો હતો. જમીન ઉપર ગલીયા પાથર્યા હતા અને થાંભલા રેશમી કપડાંથી ઢાંક્યા હતા. છતમાં એ વખતના મોટા માણસોના રીવાજ મુજબ ઘોળાં પુમતાં લટકતાં હતાં. જમવાનો ઓરડો

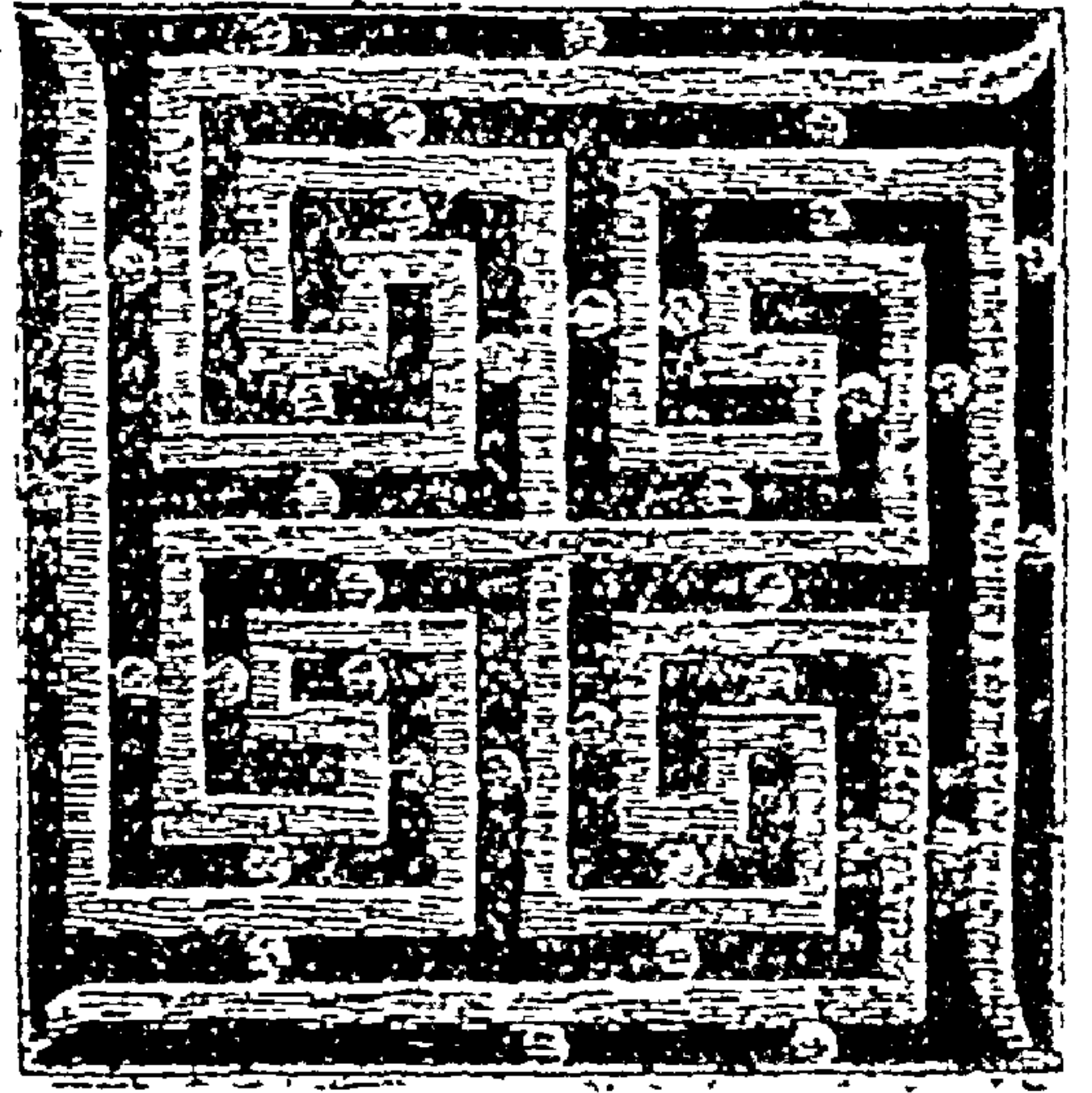
વિશાળ હતો. x x x " કોઠીનું આખું ચે વર્ણન જોતાં કોઠી મોટી હોય એમ જણાય છે. ત્રણ દરવાજાની અને જુમાં મસ્જિદની પાસે કોઠી જગ્યાએ એ કોઠી હશે. અંગ્રેજ વેપારીઓએ મેન્ડેસ્સોને અમદાવાદમાં નાયનારીઓ બોલાવીને કોઠીમાં નાચ પણ દેખાડ્યો હતો. ૨૫

જ્યારે શાહજહાંએ બળવો કર્યો ત્યારે જહાંગીરે શાહજહાં પુશરના પુત્ર સુલતાન દાવરખાને ગૂજરાતનો સુબો નીમ્યો અને વૃદ્ધ મીરજાં ખાને આઝમે અઝીઝકોકાને શાહજહાંના સંલોહકાર તરીકે તેની સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો. અમદાવાદ આવતાં જ ઇ. ૧૬૨૪માં મીરજાંનું મરણ થયું, અને સરખેજમાં અહમદખાન ગંજખાને દરગાહ આગળ એમને દફન કર્યો. આમ પાંચવાર અમદાવાદ આવી વસેલા આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનું છેવટનું ધામ અમદાવાદ ખન્યું. એમનાં શ્રવણનું વર્ણન આગળ કરીશું.

જહાંગીરના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અમદાવાદના સંબંધમાં કંઈ ખાસ બનાવ બન્યા નથી. ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જહાંગીરનું મરણ થયું અને શાહજહાં હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ થયો.

પ્રકરણ દશમું

અમદાવાદ અને મૌગલ સામ્રાજ્ય

શાહજહાંના એકત્રીસ વર્ષના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં તેર સુખા
નીમાંયા એમાં આઝમખાં, શાહજહાં ઔરંગઝેબ, શાહજહાં મુહ-
મ્મદ દારા શીકોહ અને શાહજહાં મુરાદખાં એટલા
શાહજહાંના સુખા નામાંકિત થઈ ગયા છે.

ષ. સ. ૧૬૨૬ માં પોતાને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરી શાહજહાં ગૂજ-
રાતમાં થઈને આગ્રે જવા ઉપડ્યો તે વખતે થોડા દિવસ બાદશાહે અમદાવાદ-
ની મુલાકાત લીધી અને ડાંકરિયા તળાવ ઉપર બાદ-
આગ્રા જતાં શાહજહાં શાહી તંબુ નાંખી ઉતારો કર્યો^૧. શહેર અને ગૂજ-
અમદાવાદમાં રાતનો કેટલોક બંદોબસ્ત કરી સ્વારી રાજધાની તરફ
ઉપડી અને શેરખાં તુવેરને અમદાવાદનો સુખો નીમી
સૈફખાંને જહાંગીરના સમયમાં પોતાની સામે પડવાના ગુનાહ માટે કેદ કરવામાં
આવ્યો. આ વખતે બાદશાહ શહેરમાં આવ્યા નહોતા અને એક અઠવાડિયું
શહેર બહાર જ રહ્યા. આગ્રે જઈ રાજ્યાલિષેક થયો ત્યારે અમદાવાદથી
શાહઆલમના વંશજ મકસુદ આલમ સૈયદ જલાલ ખુખારી બાદશાહને

[૧] શાહજહાંએ આઠ દિવસ સુધી ડાંકરિયા તળાવે મુકામ કર્યો હતો.
મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. પૃ. ૨૦૮. શાહીબાગ વાપર્યો નહોતો.

મુખારકબાદી આપવા ગયા. પાછળથી એ સૈયદની આખર બાદશાહી દરબારમાં સારી જમી.

ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં સૈફખાને અપરાધ માફ કરી અમદાવાદનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો. એણે એની પુત્રીને બાદશાહબંદા સુબ સાથે પરણાવી હતી.

એ લાગવગથી એને એ માન પાછું મળ્યું, પરંતુ ટુંકા સૈફખાનું મરણ સમયમાં એને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો. જવાની તૈયારી કરતાં એનું મરણ થયું અને શાહઆલમના સૈયદોનો એ ભક્ત હોવાથી તેમના રોજ પાસે એને દાટવામાં આવ્યો.^૨ એણે શાહ આલમના રોજ પાસે કેટલાંક મકાનો ઉમેરેલાં છે.

આ પહેલાં ઈ. સ. ૧૬૩૧-૩૨ એટલે સંવત ૧૬૮૭ માં ગૂજરાતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો તે સત્યાશીઆ કાળને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ વખતે બાદ-

શાહના હુકમથી અમદાવાદમાં ગરીબોને અન્ન વહેંચવા સત્યાશીઆ દુકાળ માટે લંગરખાનાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં, અને અમદાવાદમાં અનાજની તાણ પડવાથી ફરીથી હુકમ આવ્યો કે શહેરમાં દાણા લાવનાર વેપારીઓને રૂપીઆ પચાસ હજાર ખજાનામાંથી વહેંચી આપવા.^૩

ઈ. સ. ૧૬૩૩ માં સુબા સીપૈહદારખાંએ અમદાવાદનાં કારખાનાંમાં મખમલનો એક ઘણો જ કીમતી સોનાની થાંભલીઓવાળો શેમીયાનો એક લાખ રૂપીઆના ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યો અને બાદશાહને ભેટ મોકલ્યો, તે બાદશાહના નવરોઝને દીવસે જ્યારે બાદશાહ પહેલા જ પ્રસિદ્ધ મયૂરાસન ઉપર બેઠા ત્યારે સામે બાંધવામાં આવ્યો.^૪

ઈ. સ. ૧૬૩૫ થી ૧૬૪૨ સુધી અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ આઝમખાં સુબો થઈને આવ્યો. ગૂજરાતમાં મોગલ સમયના જે સુબા થઈ ગયા એમાં

[૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૧૫. [૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૧૧. ગૂ. ગેઝેટીયરમાં (પૃ. ૨૭૭) પાંચ હજાર રૂપીઆ લખ્યા છે. મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે આ દુકાળમાં ઢોર રહ્યાં નહિં અને સીત્તેર રૂપીઆની કીમતે ભેંસો ચાંપાનેરથી લાવવી પડી. [૪] એજ પૃ. ૨૧૪.

સર્વથી સત્તાવાળો અને કૂરતા તથા સખળ આગ્રહથી પોતાનાં કામ પાર પાડનારો આ સુખો હતો. એણે દેશમાં ભીલ, કોળી આઝમખાં અને એનો અને કાઠીનાં તોફાનો સમાવી જે વ્યવસ્થા કરી તથા ભદ્રનો મહેલ ચોર લૂંટારૂમાં જે ભય ને ત્રાસ વર્તાવ્યો તેને અમદાવાદના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી. પરંતુ અમદાવાદમાં મોગલ સામ્રાજ્યના જે બેચાર સુખાનાં નામ ચિરંજીવ થયાં છે તેમાં આઝમખાંનું નામ અગ્રસ્થાને છે. એણે ભદ્રના કિલ્લાના અગ્નિ કોણમાં, ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહથી ભદ્રમાં જતાં સહેજ ડાબે હાથે ઇ.સ. ૧૬૩૬ માં મોટો મહેલ બંધાવ્યો. અમદાવાદમાં દેખાઇ આવે એવું મોગલ સ્થાપત્ય શક્તિ આ મહેલમાં જ કાંપક છે. એનું બરાબર વર્ણન આગળ કરીશું.^૫ એ મહેલના પણ કેટલાયે અવતાર થઇ ગયા અને હાલ એમાં પોસ્ટ ઑફીસ બેસે છે. આઝમખાં વ્યવસ્થા કરવામાં જેવો શૂરો હતો તેટલો જ નિર્દય અને લાગણી વગરનો હતો. એક વખત એ મહેલમાં એણે દરબાર ભર્યો અને કેટલીક નાચનારીઓને બોલાવ્યા છતાં ન આવ્યાથી પકડી મંગાવી મીજલસ વચ્ચે પોતાને હાથે તેમને કતલ કરી. એ બનાવ ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં બન્યો. એ વખતે અમદાવાદમાં આવેલો જર્મન મુસાફર મેન્ડેસો એ મીજલસમાં હાજર હતો.^૬ અપરાધની શિક્ષા કરવામાં પણ આઝમખાં સખત હતો. એક વખત અંગ્રેજ વગેરે વેપારીઓએ ફરિયાદ કરી કે સરખેજના ગળા બનાવનારા ગળામાં તેલ અને રેતીનો ભેગ કરે છે. આ વાત સાબીત થતાં એ લોકોને પકડાવી મંગાવી સખત સજા કરી અને ફરીથી એવું થશે તો મારી નાંખવાની ધમકી આપી. આ સુખાના ડરથી શહેરમાં અને દેશમાં બંદોબસ્ત સારો રહ્યો. જે કે એના સખત સ્વભાવથી પ્રજા કંટાળી હતી પણ બાદશાહને ફરિયાદ કરવાની કોઇનામાં તાકાત નહોતી. છેવટે

[૫] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૨૧૭.

ઝેહા તિક્સાલે તારીખ ચું જુસ્તમ

નિદા આમદ મકાને બેરો એહસાં.

આ પ્રમાણે આઝમખાંના મહેલની કવિતામાંથી સંવત નીકળે છે. મીરાતે અહમદી વાળો એને ધર્મશાળા કહે છે. [૬] Pro. Commissariat's article on Azam-Khan in વસંત રત્ન મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ.

શાહઆલમના વંશજ સૈયદ જલાલ ખુજારીએ બાદશાહને વાત કરી, અને બાદશાહે આજમખાની બદલી કરી સોરઠના અમલદાર ઇસાતરખાં મીરજાને અમદાવાદનો સુબો નીમ્યો. એ સુખાના વખતમાં શાંતિ અને આબાદી વધી. અમદાવાદના સૈયદ જલાલ ખુજારીને બાદશાહે સદર ઉસ્ સુદુરની મોટી પદવી (આખા હિંદમાં ધર્મોધિકારીની મુખ્ય પદવી) આપી, અને એ સૈયદે શાહ આલમ સાહેબની પોતાની ગાદી પોતાના પુત્ર સૈયદ બદરને આપી.^૭

હવે ઇ. સ. ૧૬૪૪ થી ૧૬૪૬ સુધી શાહજહાં ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સુબેદારી મળી. આ મહા પુરુષે પોતાના આખા જીવનમાં ધર્મનું જે જતું બતાવ્યું છે તેની કાંઈક અસર અમદાવાદમાં, એને બાદ-
 ઔરંગઝેબ સુબો શાહી પણ મળી નહોતી તે પહેલાં, જણાઈ હતી. પરંતુ ધાર્મિક જતું સીવાય ઔરંગઝેબમાં ઘણા સારા બીજા ગુણો હતા અને ન્યાય, વ્યવસ્થા વગેરે સારું જળવાતું.

ઔરંગઝેબની બે વર્ષની સુબેદારીમાં બે હુલ્લડ અમદાવાદમાં થયાં. એ બન્ને ધાર્મિક હુલ્લડો હતાં. ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં બે હુલ્લડો અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ઝવેરી શાંતિદાસે સરસપુરમાં મોટું ચિંતામણનું દેવાલય બંધાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૬૪૪ માં અમદાવાદમાં હિંદુ મુસલમાનનું હુલ્લડ થયું. એમાં બાદશાહજહાંના હુકમથી ચિંતામણનું દેવાલય ત્યાં ગાયત્રો વધ કરીને અપવિત્ર કરવામાં આવ્યું. આ હુલ્લડના સમાચારથી શાંતિદાસે સરસપુરનું ચિંતામણનું એમાંની મુખ્ય પ્રતિમાઓને વેળાસર ઝવેરીવાડામાં લઈ દેવાળ ફેરવી મસ્જીદ કરી જઈ ભોંયરામાં સંતાડી. મુસલમાનોએ મંદિર તોડી મૂર્તિઓ લાંગી નાંખી અને એને મસ્જીદના રૂપમાં ફેરવી નાંખ્યું.^૮ આ પછી બીજું હુલ્લડ મુસલમાનોના બે પંથ વચ્ચે થયું. સૈયદ રાજુ

[૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૨૪ માં હિંદુસ્તાનના ધર્મોના સર્વોપરીપણાને હોદ્દો સૈયદ બદરને મળ્યો અને સૈયદ જલાલ ખુજારીને પોતાની પાસે રાખી માનકરીની જગ્યા આપી એમ લખ્યું છે. પણ ગુ. જોઝીયરમાં (પૃ. ૨૭૬) સૈયદ જલાલને કાયદાના મુખ્ય અમલદારનો હોદ્દો મળ્યો એમ લખ્યું છે. [૮] ગુ. જોઝીયર પૃ. ૨૮૦ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૨૭.

નામનો પુરુષ મેહદવી પંથનો હતો. એના ઉપર ખીજ પંથના મુસલમાનો ગુસ્સે હતા. ઔરંગઝેબે આ પંથના લોકોને શહેર બહાર જવાની આજ્ઞા કરી અને સૈયદ રાજુને કતલ કરવામાં આવ્યા. મહેદવીઓ શાહીબાગ પાસે આવેલા રસ્તેમાં બાગમાં હતા.^૯ તેઓ આ ખજર સાંભળી લઢવા તૈયાર થયા અને એક પછી એક કપાઈ મુઆ. આ સૈયદ રાજુ અમદાવાદમાં રોગ મટાડનાર તરીકે, પીંજરા અને દૂધવાળામાં હજી પણ રાજુ શહીદ તરીકે પૂજાય છે.^{૧૦}

ખીજું હુદૂડ અને
સૈયદ રાજુની
કતલ

ચિંતામણના દેવળના અત્યાચારની વાતની બાદશાહ શાહજહાંને ખબર પડી એટલે તેણે ગુસ્સે થઈ ઔરંગઝેબને હજુરમાં તેડાવી લીધો અને એની જગ્યાએ શૈયસ્તખાંને સુખો નીમ્યો. ચિંતામણનું દેવાલય ફરીથી બંધાવી આપવાનો સુખાને હુકમ થયો. એ પછી ઇ. ૧૬૪૮ થી ૧૬૫૨ સુધી અમદાવાદની સુબાગીરી પ્રસિદ્ધ શાહજહા મુહમ્મદ દારા શીકોહને મળી. એના વહીવટ દરમિયાન અમદાવાદમાં કાંઈ જાણવાનું જ નાવ જન્યો નથી. શૈયસ્તખાં ફરીથી ૧૬૫૨માં સુખો નીમાયો. એના સમયમાં આઝમખાંએ વશ કરેલા કોળીઓએ ફરી તોફાન મચાવ્યું અને છેક અમદાવાદની આસપાસનાં ગામ લુંટાયાં હતાં.^{૧૧} અમદાવાદનો કોટ રૂપીઆ ત્રીસ હજારના ખર્ચે સમરાવવાનો હુકમ થયો.^{૧૨}

ચિંતામણનું દેવળ
ફરી બાંધવાનો
હુકમ

ઇ. સ. ૧૬૫૪ થી ૧૬૫૭ સુધી બાદશાહજહા મુરાદખાને અમદાવાદના સુબાની સત્તા મળી; અને ઇ. સ. ૧૬૫૭માં શાહજહાં માંદા પડ્યાના સમાચાર આવતાં મુરાદખાને અવિચારથી મુરબ્બજીની નામ ધારણ કરી પોતે બાદશાહ થયો. સિદ્ધો પોતાના નામનો પ્રકાશ ખુતબો પણ પોતાનો વંચાવ્યો. આ સમાચાર માંદા બાદશાહની તહેનાતમાં રહેલા દારા શીકોહને મળ્યા તેથી મુરાદની અમદાવાદથી બદલી કરી વરાડના સુબાનો હોદ્દો લેવાનો હુકમ હજુરમાંથી થયો.

[૬] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૨૭. [૧૦] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૦. [૧૧] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૧. [૧૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૩૪.

પરંતુ મુરાદખાને અમદાવાદના શાંતિદાસ ઝવેરીના છોકરાઓ પાસેથી રૂપીઆ સાડા પાંચ લાખ ખાતે લીધા, અને ચાલીસ હજાર શાંતિદાસના ભાગીદાર રવીદાસ પાસેથી, તથા અઠ્યાસી હજાર શામળ વગેરે ખીજ પાસેથી લીધા અને તૈયારી કરી ઔરંગઝેબને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૧૩} આ રીતે શાહજહાં સામેના બળવામાં અમદાવાદીઓનાં નાણાંનો ઉપયોગ થયો હતો. શાંતિદાસના પુત્ર માણેકચંદને નાણાં ગૂજરાતની જૂદીજૂદી આવકમાંથી પાછાં આપવાનું ફરમાન મુરાદખાને કરી આપેલું તેની નકલ મીરાતે અહમદીમાં લખેલી છે.^{૧૪} મોગલ સામ્રાજ્ય ઉંથલાવવાની ખટપટમાં અમદાવાદે ભાગ લીધો છે, અને એક શાહજહાંને નામનો થોડીવાર સમ્રાટપદે અમદાવાદે અમદાવાદમાં જ બેસાડ્યો હતો.^{૧૫}

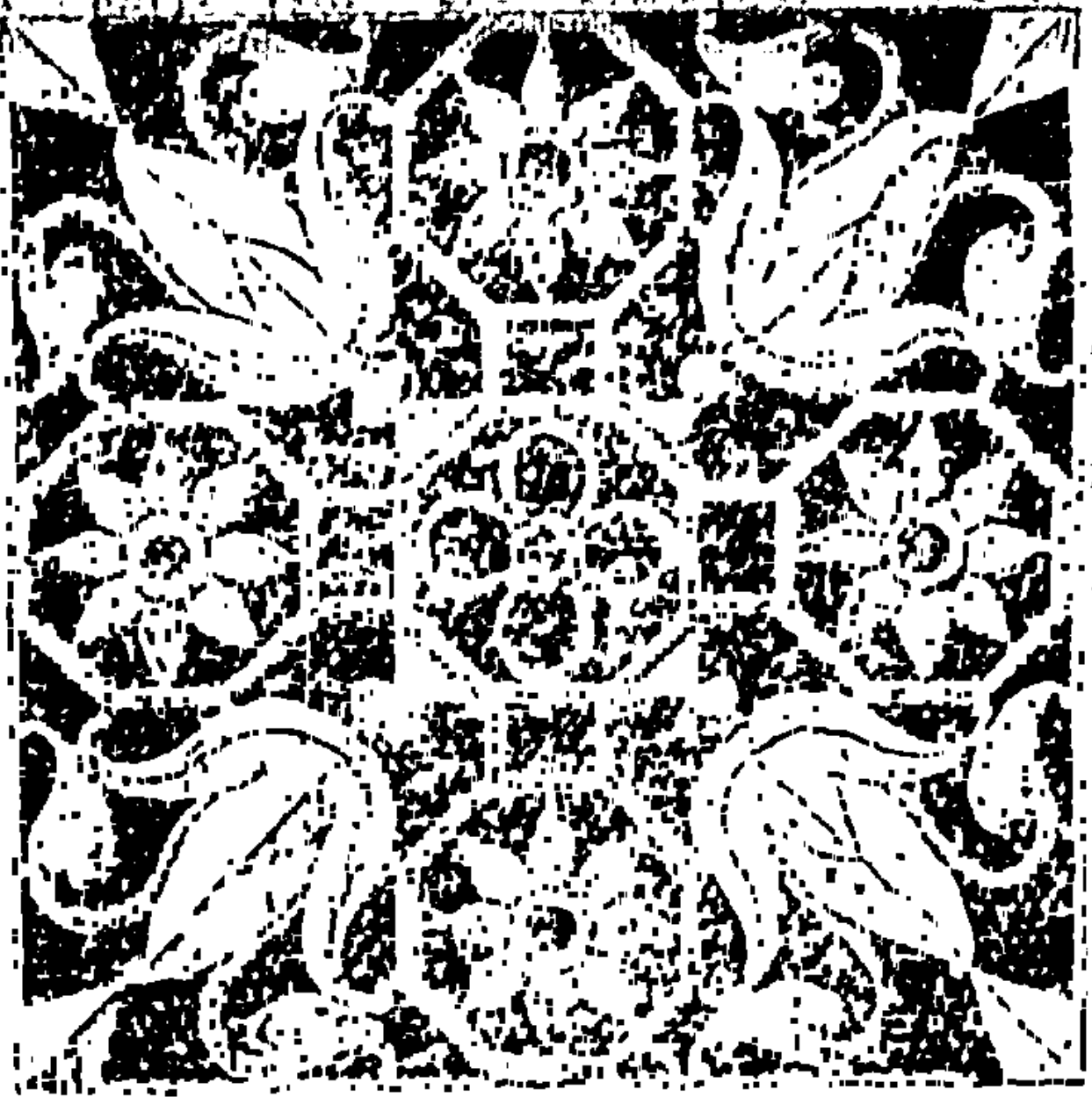
મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે મુરાદખાને આ બળવામાં મદદ માટે અમદાવાદીઓ પાસેથી રૂ. પચાસ લાખ ઉધરાવ્યા હતા. એમાં સાડા પાંચ લાખ જાહેર જાણીતા હતા. એ સાડા પાંચ લાખ માટે ઝવેરી માણેકચંદને પોતે કેદ થતા અગાઉ ચાર દીવસ પહેલાં લખી આપેલું

[૧૩] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૨. [૧૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૬. [૧૫] પ્રો. જહુનાથ સરકાર History of Aurangzib Vol. I. Chap. XIII p. p. 320-331 માં અમદાવાદમાં મુરાદખાનની ખટપટનો સારો ચિતાર આપે છે. એણે એના વિશ્વાસુ પ્રધાન અલી નકીને ખોટી રીતે ભાલાથી મારી નાંખ્યો હતો (અમદાવાદમાં). વળી ગાદીએ બેસવાની બાબતમાં એણે અમદાવાદના જોશીઓને ખોલાવ્યા હતા. જોશીઓએ ઈ. સ. ૧૬૫૭ના નવેંબરની ૨૦મી તારીખે સૂર્યોદય પછી ચાર કલાક અને ૨૪ મીનીટે સારું મુહૂર્ત કાઢી આપીને એવા ગ્રહોનો યોગ ઘણે વર્ષે આવે છે માટે ત્વરાથી એ મુહૂર્ત સાચવવું એમ સલાહ આપી. મુરાદ ઉતાવળથી ખાનગી ઓરડામાં થોડા વિશ્વાસુ માણસોની સાક્ષીમાં જ એ મુહૂર્તમાં ગાદીએ બેઠો, અને જાહેર દરબાર ભરી તા. ૫ મી ડીસેંબરે રાજ્યાભિષેક કર્યો. અમીરોને ઈનામ અને ઈલકાબો આપ્યા. ઈનામો વચનમાં જ આપ્યાં હતાં. તા. ૧૯ જાન્યુઆરી ૧૬૫૮ને રોજ સુરતનું લશ્કર આખું ત્યારે આવે જવા માટે એણે તૈયારી કરી. (પૃ. ૩૨૯-૩૩૧) મુરાદને ખબર નહોતી કે ઘણે વર્ષે આવનાર ઉત્તમ ગ્રહોના યોગમાં ગાદીએ બેઠા છતાં એની બાદશાહી ત્યાં જ તે જ સમયે પુરી થવાની હતી અને ઔરંગઝેબને હાથે કેદમાં રીખાઇને એને મરવાનું હતું. મુરાદના ભાવિનો પાર ન્યોતિષ ન પામી શક્યું.

હતું.^{૧૬} મુરાદખાન હવે આ નાણાંથી તૈયાર કરેલું લશ્કર લઈ ઔરંગઝેબને મળ્યો અને પોતાનું કુટુંબ ખજસરા મોતમીદખાને સોંપી અમદાવાદમાં જ મુક્યું. મુરાદની મદદથી ઉજ્જન આગળ મહરાજા જસવંતસિંહને હરાવી આગ્રા પાસે દારા શીકોહને હરાવી વૃદ્ધ શાહજહાંને કેદ કરી મુરાદની જરૂર ન હોવાથી ઔરંગઝેબે એને પણ કેદ કર્યો અને પોતે બાદશાહ થયો. શાંતિદાસ ઝવેરી એ વખતે હજુરમાં હતો અને એણે કરેલી મદદ જાણીતી હતી. ઔરંગઝેબે એને સારો પોષાક આપ્યો, અને ગૂજરાત તથા અમદાવાદના લોક તથા વેપારી શાહુકાર વગેરે માટે ખુશાલીનું બાદશાહી ફરમાન લખી શાંતિદાસ સાથે અમદાવાદ મોકલ્યું.^{૧૭} આ ફરમાનમાં ઔરંગઝેબે અમદાવાદના વેપારીઓ ઉપર સંદેશો મોકલ્યો હતો કે “સર્વ પ્રજા રાજી ખુશીથી લિખ્તભાવ રાખ્યા વગર સલાહ-સંપત્તી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે”—વગેરે વગેરે.

આમ ઇ. સ. ૧૬૫૮માં શાહજહાં વિદ્યમાન છતાં ઔરંગઝેબનું રાજ્ય થયું અને ઇ. સ. ૧૭૦૭માં એના લાંબા રાજ્યનો અંત આવ્યો. મોગલ બાદશાહો તે પછી નબળા હોવાથી ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ.

[૧૬] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૬. વસ્તુસ્થિતિ જોઈ ઝવેરી શાંતિદાસે પોતાનાં નાણાં મળે તે માટે આ લખાણ કરાવી લીધું હશે એમ જણાય છે. [૧૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૯. આ ફરમાન ઉપર બાદશાહી મહોર તૈયાર ન થયેલી હોવાથી બાદશાહજહાં તરીકેની પોતાની મહોર ઔરંગઝેબે લગાવી હતી.

ઔરંગઝેબ બાદશાહનો સમય

ઔરંગઝેબના સમયમાં અમદાવાદમાં બાર સુબા આવ્યા. એમાં મહારાજ જસવંતસિંહ, સુબતખાં, બાદશાહબદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અને શાહબદા મુહમ્મદ બેદારખખત એટલા નામાંકિત હતાં. મહારાજ જસવંતસિંહની નીમણુક બે વખત થઈ હતી. બાદશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે અમદાવાદના કાબુએ શાહબદાં વિદ્યમાન હોવાથી ઔરંગઝેબના સુબા ઔરંગઝેબના નામનો ખુતબો વાંચવા ના પાડી અને પાટણના શેખ અબ્દુલ વહાબે વાદવિવાદમાં બીજાને હરાવી ઔરંગઝેબનો રાજ્યાભિષેક ખરોખર છે એમ સાબીત કર્યું એટલે ખુતબો વંચાયો.^૧

ઈ. સ. ૧૬૫૮માં મીરઝાં શાહનવાઝખાં સફવી અમદાવાદનો સુબો હતો. એ મુરાદખદ અને ઔરંગઝેબનો સસરો થતો હતો. મુરાદખદની સ્ત્રી—સુખાની પુત્રી અમદાવાદમાં હતી.^૨ એવામાં દારા શીકોહ કચ્છથી અમદાવાદ આવ્યો.

[૧] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૩ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૭. [૨] મીરાતે અહમદી ઉપરથી મુરાદખદ કુટુંબને અમદાવાદ મુકી ગયો હતો એમ સમન્તય છે, પરંતુ પ્રો. જહુનાય સરકાર (His. of Aurangzibમાં) લખે છે કે મુરાદે કુટુંબને તૂનાગઢ મુકવા વિચાર કરેલો પણ પછીથી ચાંપાનેર ઠીક લાગતાં ત્યાંના કિલ્લામાં કુટુંબ રાખ્યું. એટલે શાહનવાઝખાં સુબો થયો ત્યારે એણે પોતાની દીકરીને અમદાવાદ ખાલાવી લીધી હશે એમ જણાય છે.

દારાને રાજ્ય મળે તો મુરાદ કેદમાંથી છૂટે એ આશાએ મુરાદની સ્ત્રીએ પોતાના પિતા શાહનવાઝખાને દારાને મદદ કરવા સમજાવ્યો. એક માસ

દારા શીકાહે
અમદાવાદથી
મદદ મેળવી

અને સાત દિવસ અમદાવાદમાં રહી^૩ લશ્કરની તૈયારી કરી શાહનવાઝખાં અને મુરાદના કુટુંબને સાથે લઈ, અમદાવાદમાં સુખાની જગ્યાએ સૈયદ જલાલ ખુખારીના ભાઈ સૈયદ અહમદને નીમી, દારા શીકાહે ઔરંગઝેબની સામે ફરીથી લઢવા અજમેર તરફ ઉપડ્યો. ત્યાં

લઢાઈ થઈ તેમાં દારવાથી દારા અમદાવાદ તરફ પાછો આવ્યો. પણ સરદારખાં નામના અમલદારે દારાના મુકેલા સુખા સૈયદ અહમદને પકડી શહેર મંજ્યુત કરી દારા શીકાહને શહેરમાં પેસવા ન દીધો. આ કાર્ય માટે તથા લદ્દના કિલ્લાને મંજ્યુત કરી દારાને ન પેસવા દેવા માટે બાદશાહ તરફથી ખુશાલીનું ફરમાન સરદારખાં ઉપર આવ્યું.^૪

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં બાદશાહી ફરમાન કેટલીક વસ્તુઓ અને રીવાજો બંધ કરવા બાબતનું આવ્યું. એમાં અમદાવાદને લગતી પણ કેટલીક વિગત છે.

બાદશાહી ફરમાન એમાં અમદાવાદનાં પરાંઓમાં થતી દાણચોરી, લોકના ધરમાં ઉગેલું અને હરકત કરતું ઝાડ કાપવામાં પડતી

મુશ્કેલી; કસબીઓ પાસેથી હુતર શીખવા માટે લેવાતો કર; ધર બદલનાર અને વેચનાર પાસેથી લેવાતા રૂ. ૨૦ નો કર; ખીજરા વગેરેને ધર બદલતાં આપવો પડતો રૂ. દોઢનો કર; બહારથી શહેરમાં આવતાં ઢોરને ધાસ ખવડાવે તે માટે ચારવાનો લેવાતો કર; સરસપુરમાં ઘી તેલનાં કુલ્લાં ઉચકનાર પાસેથી લેવાતો વર્ષે એક રૂપીઆનો કર; અમદાવાદમાં આદોવાયા નામના ભાકુતી ગાડીનો ધંધો કરનારા બહારથી બળદ વગેરે કર આપી શહેરમાં લાવે છતાં તેના ઉપર ફરી લેવાતો કર; શ્રીમંતોના અને સરકારી બાગોનું શાક દશવીશ ગણા ભાવે કાઢીઆઓને વેચી જખરદસ્તીથી નાણાં કઢાવવાનો રીવાજ; ધાસ અને કાઠીનાં ગાડાં દીઠ એક પુજો અને પાંચ શેર કાઠી લેવાનો રીવાજ; વેહ; આવકો પલ્લુસણમાં અને હિંદુઓ હોળા દીવાળીમાં દુકાનો બંધ રાખે છે

[૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૨. [૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૪. આ સરદારખાંની મસ્જદ જમાલપુર દરવાજે જતાં આવે છે.

તે રીવાજ; હિંદુઓ હોળામાં તોફાન કરે છે ગાળો બોલે છે અને રોશની કરે છે એ બધા રીવાજો; શહેર અને પરાંના દરવાનો માણસ અગર ઢોર ઉપર લાદેલા માલને કાંઈ ન અપાય ત્યાં સુધી દાખલ નથી થવા દેતા તે

રીવાજ; હાથી ઘોડા માણસો વગેરેનાં પૂતળાં અને રમકડાં વેચવાનો રીવાજ; ગુલાબજળનો ધળરો બાદ-શાહી માણસો જ રાખે છે તે; હોળામાં કાંઈની ચીજો બાળા નાંખવાનો રીવાજ; અમદાવાદ અને તેનાં

પરાંઓમાં જાહેર રસ્તા ઉપર વેચાઓ બેસે છે તે રીવાજ; અમદાવાદમાં દાણાવાળા ચોખા એક હાથ કરી ભાવ ચઢાવે છે તે; મૂર્તિઓનાં તોડેલાં મંદિરો ફરી થયાં છે તે માટે ફરમાન મુજબ થતું નથી વગેરે;—જે જે ચાલતું હતું તે બધું બંધ કરવાનું ફરમાન આવ્યું.^૫ આ સાથે યૂરોપિયનો સૂરતમાં મહેસુલ આપે છે માટે અમદાવાદમાં લેવું નહિ એવો હુકમ પણ આવ્યો. આ વખતે ત્રાંબું સસ્તું થવાથી, અમદાવાદના શરાફોએ પહેલા લોખંડના પૈસા પડાવી ચાલુ કર્યા હતા, તે હવે સુખા મહાબતખાંએ ત્રાંબું ખરીદી ત્રાંખાના પૈસા પડાવ્યા.^૬

ઇ. સ. ૧૬૬૮ થી ૧૬૭૧ સુધીમાં સુખા બહાદુરખાં ખાનજહાંના સમયમાં અમદાવાદ પાસેની અડાલજની વાવ જે મુસાફરોને પાણી માટે બહુ કામમાં

આવતી તે બાદશાહના હુકમથી બે હજાર રૂપીઆને બહાદુરખાં સુખા ખર્ચે સમરાવવામાં આવી, અને સરકારી નોકરો

અમદાવાદની કચેરીમાં બે દીવસ જ નોકરી ભરતા તેમને શુક્રવાર સીવાય બધા દીવસ નોકરી કરવાનો હુકમ આવ્યો,^૭ અને ડુંભાર સુતાર વગેરે મજૂરી કરનારે સરકારી કામ માટે સરકારમાંથી ઓછા દરની ફરિયાદ કરી તે માટે શહેરના દસ્તુર મુજબ મજૂરી આપવાનો બાદશાહી હુકમ આવ્યો.^૮ મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ સુખાનું નામ મુહમ્મદ

[૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૬૦ થી ૨૭૩. [૬] પૃ. ૨૭૩ અને ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૦૦. ગેઝેટીયરમાં લખે છે કે લોખંડના પૈસા જૂના વખતથી ચાલતા હતા તે મહાબતખાંએ ત્રાંખાનાણું ચાલુ કર્યું. [૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૮૩-૮૪. આ વાવ સમરાવવાની અરજ પાટણવાળા અબદુલ વહાબ કે જે પાછળથી રાજ્યનો મોટો કાજ થયો હતો એણે કરી હતી. [૮] એ જ પૃ. ૨૮૪.

પના હતું અને એણે દરિયાપુર આગળ પનાપુર વસાવ્યું હતું. એ પરાતું મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે (અદારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) નામનીશાન પણ નહોતું. એ જ સુખાએ ભદ્રના કિલ્લામાં ઉત્તરાભિમુખની એક ધમારત બંધાવી હતી એમાં અદારમી સદી સુધી સુખાએ બેસતા હતા.^૯

ઈ. સ. ૧૬૭૪ થી ૧૬૮૩ સુધી સુખા તરીકે ઉમ્દતુલમુલ્ક અમીનખાં અમદાવાદ આવ્યો. આ સુખો મીરાતે અહમદીના મત પ્રમાણે બધા સુખાઓમાં ઉત્તમ ગણાયો છે અને ઔરંગઝેબે એને માટે કહેલું અમીનખાં સુખો કે “ મારો કાષ્ઠપણ સુખો અમીનખાં જેવી વ્યવસ્થા રાખતો નથી.”^{૧૦} ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં અમદાવાદમાં દુકાળને લીધે મોટું હુલ્લડ થયું. ભૂખે મરતાં ગરીબ સ્ત્રીપુરુષો રડાકુટ કરતાં શહેરમાં ફરવા લાગ્યાં. એક દીવસ ઇદની પ્રાર્થના માટે સુખો અમીનખાં ઇદગાહે ગયો હતો ત્યાંથી પાછા દુકાળ અને હુલ્લડ ફરતાં શહેરના રસ્તાઓ ઉપર આ લોકોનું ટોળું એની પાલખીની આસપાસ ફરી વળ્યું. શેખ અબુઅકર નામના માણસની ઉશ્કેરણીથી હુલ્લડ ગંભીર થતું ગયું. લોકોએ સુખાની પાલખી ઉપર પથરા કચરો વગેરે નાંખવા માંડ્યું અને અંદર હાથ પણ ખાલવા લાગ્યા. સુખાના અંગરક્ષકો હવે લોક ઉપર તુટી પડ્યા, પણ સુખાએ ગુસ્સે ન થતાં લોકને શાંત કરી તુરત ભદ્રના કિલ્લામાં ગયો. બાદશાહને આ હુલ્લડની ખબર મળતાં અમદાવાદમાં લશ્કરી કાયદો કરવાનો હુકમ આવ્યો. પરંતુ સુખો ડાહ્યો હતો, એટલે એણે તેમ ન કરતાં એક મોટી મીજબાની ગોઠવી મોટા માણસોને નોતર્યા અને એમાં અબુઅકરને પણ નોતર્યો, અને તડખુચમાં ઝેર ભેળવી ખવડાવવાથી એ ઉશ્કેરણી કરનાર મરણ પામ્યો. એટલે બળવા-ખોરો પણ શાંત થયા. બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે સુખાએ લોકો ઉપર કાંઈ

તે રીવાજ; હિંદુઓ હોળીમાં તોફાન કરે છે ગાળો બોલે છે અને રોશની કરે છે એ બધા રીવાજો; શહેર અને પરાંના દરવાનો માણસ અગર દોર ઉપર લાહેલા માલને કાંઈ ન અપાય ત્યાં સુધી દાખલ નથી થવા દેતા તે

ફરમાનથી બંધ
પાડેલા રીવાજો

રીવાજ; હાથી ઘોડા માણસો વગેરેનાં પૂતળાં અને રમકડાં વેચવાનો રીવાજ; ગુલાબજળનો છંતરો બાદ-શાહી માણસો જ રાખે છે તે; હોળીમાં કાંઈની ચીજો બાળી નાંખવાનો રીવાજ; અમદાવાદ અને તેનાં

પરાંઓમાં જાહેર રસ્તા ઉપર વેચાણો બેસે છે તે રીવાજ; અમદાવાદમાં દાણાવાળા ચોખા એક હાથ કરી લાવ ચઢાવે છે તે; મૂર્તિઓનાં તોડેલાં મંદિરો ફરી થયાં છે તે માટે ફરમાન મુજબ થતું નથી વગેરે;—જે જે ચાલતું હતું તે બધું બંધ કરવાનું ફરમાન આવ્યું.^૫ આ સાથે યૂરોપિયનો સૂરતમાં મહેસુલ આપે છે માટે અમદાવાદમાં લેવું^૬ નહિ એવો હુકમ પણ આવ્યો. આ વખતે ત્રાંબું સસ્તું થવાથી, અમદાવાદના શરણેએ પહેલા લોખંડના પૈસા પડાવી ચાલુ કર્યા હતા, તે હવે સુખા મહાખતખાંએ ત્રાંબુ ખરીદી ત્રાંખાના પૈસા પડાવ્યા.^૭

ઇ. સ. ૧૬૬૮ થી ૧૬૭૧ સુધીમાં સુખા બહાદુરખાં ખાનજહાંના સમયમાં અમદાવાદ પાસેની અડાલજની વાવ જે મુસાફરોને પાણી માટે બહુ કામમાં

બહાદુરખાં સુખા આવતી તે બાદશાહના હુકમથી બે હજાર રૂપીઆને ખર્ચે સમરાવવામાં આવી, અને સરકારી નોકરો

અમદાવાદની કચેરીમાં બે દીવસ જ નોકરી ભરતા તેમને શુક્રવાર સીવાય બધા દીવસ નોકરી કરવાનો હુકમ આવ્યો,^૮ અને ટુંભાર સુતાર વગેરે મજૂરી કરનારે સરકારી કામ માટે સરકારમાંથી ઓછા દરની ફરિયાદ કરી તે માટે શહેરના દરતુર મુજબ મજૂરી આપવાનો બાદશાહી હુકમ આવ્યો.^૯ મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ સુખાતું નામ મુહમ્મદ

[૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૬૦ થી ૨૭૩. [૬] પૃ. ૨૭૩ અને ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૦૦. ગેઝેટીયરમાં લખે છે કે લોખંડના પૈસા બૂના વખતથી ચાલતા હતા તે મહાખતખાંએ ત્રાંખાનાણું ચાલુ કર્યું. [૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૮૩-૮૪. આ વાવ સમરાવવાની ચરણ પાટણવાળા અબદુલ વહાબ કે જે પાછળથી રાજ્યનો મોટો કાજ થયા હતા એણે કરી હતી. [૮] એ જ પૃ. ૨૮૪.

પના હતું અને એણે દરિયાપુર આગળ પનાપુર વસાવ્યું હતું. એ પરાતું મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે (અઢારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) નામનીશાન પણ નહોતું. એ જ સુખાએ ભદ્રના કિલ્લામાં ઉત્તરાભિમુખની એક ઇમારત બંધાવી હતી એમાં અઢારમી સદી સુધી સુખાએ બેસતા હતા.^૯

ઈ. સ. ૧૬૭૪ થી ૧૬૮૩ સુધી સુખા તરીકે ઉમ્દતુલમુલક અમીનખાં અમદાવાદ આવ્યો. આ સુખો મીરાતે અહમદીના મત પ્રમાણે બધા સુખાઓમાં ઉત્તમ ગણાયો છે અને ઔરંગઝેબે એને માટે કહેલું અમીનખાં સુખો કે “ મારો કોઇપણ સુખો અમીનખાં જેવી વ્યવસ્થા રાખતો નથી. ”^{૧૦} ઈ. સ. ૧૬૮૧ માં અમદાવાદમાં દુકાળને લીધે મોટું હુલ્લડ થયું. ભૂખે મરતાં ગરીબ સ્ત્રીપુરુષો રડાકુટ કરતાં શહેરમાં ફરવા લાગ્યાં. એક દીવસ ઇદની પ્રાર્થના માટે સુખો અમીનખાં ઇદગાહે ગયો હતો ત્યાંથી પાછા દુકાળ અને હુલ્લડ ફરતાં શહેરના રસ્તાઓ ઉપર આ લોકોનું ટોળું એની પાલખીની આસપાસ ફરી વળ્યું. શેખ અબુઅકર નામના માણસની ઉશ્કેરણીથી હુલ્લડ ગંભીર થતું ગયું. લોકોએ સુખાની પાલખી ઉપર પથરા કચરો વગેરે નાંખવા માંડ્યું અને અંદર હાથ પણ બાલવા લાગ્યા. સુખાના અંગરક્ષકો હવે લોક ઉપર તુટી પડ્યા, પણ સુખાએ ગુસ્સે ન થતાં લોકને શાંત કરી તુરત ભદ્રના કિલ્લામાં ગયો. બાદશાહને આ હુલ્લડની ખબર મળતાં અમદાવાદમાં લશ્કરી કાયદો કરવાનો હુકમ આવ્યો. પરંતુ સુખો ડાહ્યો હતો, એટલે એણે તેમ ન કરતાં એક મોટી મીજબાની ગોઠવી મોટા માણસોને નોતર્યા અને એમાં અબુઅકરને પણ નોતર્યો, અને તડબુચમાં ઝેર ભેળવી ખવડાવવાથી એ ઉશ્કેરણી કરનાર મરણ પામ્યો. એટલે બળવા-ખોરો પણ શાંત થયા. બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે સુખાએ લોકો ઉપર કાંઈ

જુલમ ન કર્યો.^{૧૧} આ સુઆના વખતમાં ૨૯૦૦ રૂપીઆને ખર્ચે ભદ્રની
 સંદરના મહેલોનું સમરાવવાનું કામ થયું અને ખીન
 બહાદુરખાં ઉદ્દે અમીનખાંનું મુસલમાન પ્રજા ઉપર જજીયાવેરો દાખલ થયો.^{૧૨}
 આ સુઆ મુહમ્મદ અમીનખાંનું મૃત્યુ હી. સં. ૧૯૮૩ના
 જમાદીઉરસા માસની બાવીસમી તારીખે અમદાવાદમાં
 થયું અને તેને ભદ્રના કિલ્લામાં દફન કરવામાં આવ્યો.
 એની સાથે આવેલા કેટલાક ઘરાની અને તુરાની લોકો અમદાવાદના વતની થઈ
 ગયા.^{૧૩} અમીનખાંએ એક બાગ બનાવ્યો હતો એમ મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું
 છે. પરંતુ તેનું સ્થાન ક્યાં તે જણાયું નથી. શાહીબાગમાં એના નામનો એક
 બાગ હતો તે એ જ હશે.

ધ. સ. ૧૬૮૩-૮૪ ના વર્ષમાં મુખતારખાં સુબો હતો ત્યારે સાબર-
 મતીમાં ભારે રેલ આવી અને ત્રણ દરવાજા સુધી પાણી આવ્યું હતું. આ રેલથી
 શહેરનો કેટ અને ભદ્રના કિલ્લાની દીવાલો ધણી
 જગ્યાએથી તુટી ગઈ. આ કેટની મરામત કરવાનો
 અડસદો રા. ૨૨૬૦૪ નો થયો હતો, અને તે માટે
 બાદશાહની પરવાનગી માંગવામાં આવી. એક વખત
 કેાઇ કામ સાર શહેરના મહાજનો પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીઆ શાહજહાંના
 રાજ્ય વખતે ઉધરાવવામાં આવ્યા હતા, તે દાખલો
 નેવાથી ઔરંગઝેબનો હુકમ આવ્યો કે આ વખતે
 આ કામ માટે શહેરના લોક પાસેથી કાંઇ પણ માગણી
 કરવી નહીં અને અડસદા પ્રમાણે રૂપીઆ સરકારમાંથી
 ચાર હપતે આપવા.^{૧૪}

[૧૧] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૧૧-૩૧૨. મીરાતે
 અહમદી આને સાર્વજનિક ખંડ ગણે છે અને હુલ્લડ અંતકાળના દીવસ જેવું લયંકર
 હતું એમ લખે છે. આ મીજલસમાં હિંદુઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. [૧૨] મીરાતે
 અહમદી પૃ. ૩૦૮. ગૂજરાતમાંથી પાંચ લાખ રૂપીઆ દર વર્ષે જજીયા (જજયા)
 વેરાના થતા. [૧૩] એ જ પૃ. ૩૧૩. [૧૪] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭; મીરાતે અહમદી
 પૃ. ૩૧૭. રૂપીઆની વીગત અહમદીમાં છે.

મોગલ સમયમાં અમદાવાદમાં હાથી ઘોડા વગેરે માટે મોટા તબેલા હશે એમ જણાય છે. એવા કેટલાંય ખાનાંઓના ઉલ્લેખો આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં હાથી અને ઉંટખાનાના તોફરોએ લોકોનાં રાયણ મહુડા વગેરે ઝાડો સરકારી કામ માટે કાપી નાંખવાની ફરીયાદ થવાથી બાદશાહે તેવા માણસોને સજા કરવાનો હુકમ સુખા ઉપર મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૫} આ સુખાના વખતમાં અમદાવાદમાં આવતા ધાસ ફળ અને લાકડા ઉપરની જકાત માફ થઈ.^{૧૬}

ઇ. સ. ૧૬૮૪માં દેશમાં મોટો દુકાળ પડ્યો અને અમદાવાદમાં અનાજના ભાવ ઘણા વધી ગયા. આ ઉપરથી મોટા કાળ અખદુલ વહાબ શેખ ઉલ ધસ્લામની અરજ ઉપરથી શહેરમાં એક વર્ષની અનાજની મહેસુલ માફ થઈ. અખદુલ વહાબનો પુત્ર શેખ મુહૈયુદ્દીન, અમીન અને ભાવ નીચમીત રાખનાર અમલદાર હતો. એણે ભાવ ખાંધ્યો, પણ કોઈ ગપના કારણથી રૈયત ઉશ્કેરાઈ અને શુક્રવારની પ્રાર્થનામાંથી આવતાં એની પાલખી ઉપર લોકો જે હાથમાં આવ્યું તે ફેંકવા લાગ્યા, પાલખી તુટી ગઈ અને શેખ મહા મુશ્કેલીએ બચવા પામ્યા. આ શેખે શહેરના કાળ અખદુલ ઉપર લોક ઉશ્કેરવાનો આરોપ મુકી દિલ્હી પોતાના પિતા શેખ ઉલ ધસ્લામને લખ્યું. તેથી અમદાવાદના કાળ અખદુલને પકડી દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યો.^{૧૭} પણ ખરી વાત જણાયાથી તે છુટ્યો.

હવે ઇ. સ. ૧૬૮૪થી ૧૭૦૩ સુધી ૧૯ વર્ષના લાંબા સમય સુધી કારતલખખાં સુખો નીમાયો. અમદાવાદના સુખાઓમાં આ સુખાએ સૌથી લાંબો વખત સત્તા ભોગવી. એ ઇતિહાસમાં સુખતખાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વખતે મારવાડ (જેધપુર)ની સુખેદારી ભેગી કરી સુખતખાંને આપવામાં આવી. એમ કહેવાય છે કે એક વખત ખીજે સુખો નીમાઈને આવે છે એવી ગપ આવી. કારતલખખાં આ વખતે જેધપુર જતો હતો. કશ્કરમાં અને લોકોમાં એ માનીતો હતો. એથી

[૧૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૨૦ [૧૬] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭. [૧૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૨૦.

લશ્કર ઉશ્કેરાયું અને એ સાંભળી સુખાએ પાછા અમદાવાદ આવી તોફાન શાંત કર્યું. કારતલખખાંતી આ વ્યવસ્થા જોઈ બાદશાહે એને સુખતખાંતો કીતાબ આપ્યો હતો.^{૧૮} મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે આ સુખો પ્રખનો માનીતો હતો અને પ્રજા સુખી હતી. વળી સરકારી કામમાં પણ એ કદી વાંકમાં આવ્યો નથી. એનું વર્ણન આગળ કરીશું.^{૧૯}

આ સમયમાં અમદાવાદનો ઢાટ સમરાવ્યાના ઉલ્લેખો કેટલીકવાર આવે અને શહેરની કેટલીક મસ્જિદો જીર્ણ થઈ ગઈ હતી તેની પણ મરામત કરવામાં આવી હતી. મસ્જિદોની મરામત માટે રૂપીઆ ૨૭૦૫૦) ની મંજૂરી બાદશાહે આપી હતી.^{૨૦} વળી સરકારી સીપાઈઓ શહેરના રસ્તાઓમાં ફરી લોઢાની પાસે પૈસા કઢાવતા તે વાતની ખબર પડતાં એવા સીપાઈઓને સજા કરવાનો બાદશાહી હુકમ પણ આ વખતે આવ્યો હતો.^{૨૧}

કાંકરીયા તળાવની મરામત અને કોટના કેટલાક ભાગની મરામત માટે રૂ. ૪૨૫૪) હજુરમાંથી મંજૂર થયા.^{૨૨} આ સમયમાં સરદારખાંએ પોતાની મસ્જિદ મદ્રાસા અને ધુમટ બંધાવવા પાટણથી આરસપહાણ મંગાવેલા એની ખસો હેલ આવી.^{૨૩} આ ઉપરથી છેક ૧૭૦૦ની સાલ સુધી પાટણથી પથર અમદાવાદમાં આવેલા એમ જણાય છે. કારંજની પાણીની મોરી^{૨૪} રૂ. ૧૨૦૦ના ખર્ચે અને મુઅજમપુરની મસ્જિદ તથા આશાવલમાં આવેલી મીર અબુતુરાબની મસ્જિદની મરામત માટે રૂ. ૪૧૬૪ ખર્ચવાની ગોઠવણ થઈ, અને શાહીબાગ તથા તેની પાસે ગુલાબના બગીચા ગુલાબનાં ફુલનું તુર વધે તેવી રીતે સુધારવામાં આવ્યા. નીમાજ પડવાની જગ્યાની સંકડાશ પડવાને લીધે ઇદગાહની જગ્યા

[૧૮] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૮. [૧૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૨૪. [૨૦] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૩૭. [૨૧] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૩૧. [૨૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૪૦. [૨૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૪૧ આમાં લખે છે કે પાટણના નાયબ ફોજદાર સફદરખાં બાબીએ લખ્યું હતું કે “ હજાર હેલની જરૂર હોય તો મોકલું. ” એ ઉપરથી ક્યાં સુધી પાટણથી પથરો આવ્યાનો ખ્યાલ આવે. [૨૪] એ જ પૃ. ૩૪૩ આ મોરી જુમા મસ્જિદ પાસેથી વહેતી એમ લખે છે. વળી ત્યાં જ રાયખડ દરવાજાની પથરની સડક સમરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી ચોમાસામાં વહેતો કાળુપુરનો વહેજો અસલથી હોય એમ લાગે છે.

બધારવામાં આવી. ૨૫ મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે નીમાજની જગ્યાની તંગી પડતી હતી અને હાલ (એટલે તે પછી અડધી સદીમાં જ) એક હાર પણ ત્યાં થતી નથી. ૨૬

સુન્નતખાં સુખાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં કાંઈ જાણુવા જેવા બનાવ બન્યા નથી. લાંબી અને સફળ હકુમત એણે ભોગવી છે. એક વખત અમદાવાદના શરાફોએ એાછા વજનના રૂપીઆ ચલાવ્યા હતા અને આપવામાં એવા રૂપીઆ આપી લેતી વખતે તેના ઉપર ભારે વટાવ લેતા. આનો બંદોબસ્ત કરીને શરાફો પાસેથી મુચરકા લખાવી લીધા હતા. ૨૭

ઇ. સ. ૧૭૦૩ એટલે હી. સં. ૧૧૧૩ ના સફર માસની તેરમી તારીખે આ નામાંકિત સુબો મરણ પામ્યો. એનું સુન્નતખાંનું મરણ ધર સલાપોસ રસ્તા ઉપર હતું; અને ધરની સામેના રોજમાં દફન કરવામાં આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૦૩ થી ૧૭૦૫ સુધી બાદશાહજાહ મુહમ્મદ આઝમશાહ અમદાવાદનો સુબો નીમાયો. હી. સં. ૧૧૧૩ના જમાદીઉરસા માસની ૧૬ મી તારીખે જોશીઓએ કાઢેલા મુહર્ત પ્રમાણે શુભ ધડી જોઇ શહેરમાં દાખલ થયો, ૨૮ અને અનામુલ્લા ગુજરાતીને શહેર બહારની ફાજદારી આપી બીજો પણ કેટલોક બંદોબસ્ત કર્યો. હવે બાદશાહ જાહને જૂની ઇમારતો પસંદ ન પડવાથી શાહીબાગની પાસે આવેલા રસ્તમ બાગ અને ગુલાબ બાગની જમીન ભેગી કરી ત્યાં નવા મહેલ બાંધવા હુકમ કર્યો અને પોતે તંબુમાં રહ્યો. ૨૯

શાહજાહો આઝમ
શાહ સુબો

આઝમશાહે શાહીબાગ
પાસે બાંધેલા મહેલો

[૨૫] એ જ પૃ. ૩૫૮. [૨૬] એ જ પૃ. ૩૫૮. શેખ અકરમુદ્દીનની મસ્જદ અને નીતિશાળા એકલાખ ચોવીસ હજારના ખર્ચે બાંધાવેલી તે પડી ગઈ છે એમ એ જ પૃષ્ઠમાં લખેલું છે. [૨૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૫૧. [૨૮] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૧. [૨૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૧. આ રસ્તમ બાગ અને ગુલાબબાગ શાહીબાગની પાસે બડગધારેશ્વરની નજીક હશે એમ માનવાને કારણ છે. તે બાબત તેનાં વર્ણનમાં ચર્ચિતું.

આ સુખાના સમયમાં દુર્ગાદાસ રાઠોડ કે જેની સાથે બાદશાહને સલાહ થઇ હતી અને જેને પાટણની ફાજદારી આપવામાં આવી હતી, તેમ રાજદારી કારણથી અમદાવાદ બેલાવવામાં આવ્યો, અને એણે દુર્ગાદાસ રાઠોડ સાગરમતી ઉપર વાડજ ગામ આગળ તંત્રમાં ઉતારે લીધો.^{૩૦} આઝમશાહે શાંકર માટે લશ્કર બેલાવ્યું હતું અને સફદરખા બાળી વગેરે એને બેલાવવા વારંવાર ગયા. તે દીવસે અંગીયારશ હોવાથી દુર્ગાદાસે હાજર થવા ના પાડી પણ વહેમ પડવાથી પાટણ તરફ નાઠો.^{૩૧}

આઝમશાહ અમદાવાદનો સુખો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબ બાદશાહના એના ઉપરના કેટલાક કાગળો ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે આવેલા છે. એમાં બાદશાહે કેટલોક બોધ અને વ્યવસ્થાની કેટલીક એવી ઝીણી ઔરંગઝેબની વ્યવસ્થા વીંગતો લખી છે કે એટલી વૃદ્ધ વયે આવા મોટા સામ્રાજ્યના મોલીકને દક્ષિણમાં લઠતે લઠતે પણ દરેક પ્રાંતોની વ્યવસ્થામાં કેટલી કાળજી છે તે ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થાય છે. ગરીબ પ્રજાનો પોકાર આજીવંતના લાંગવગવાળા અમલદારોને લીધે પોતાની પાસે ન આવી શકે એથી રાજ્યકર્તાને એક જાતનું પાપ છે એમ બાદશાહને હમેશ લાગતું હતું. ગૂજરાતી બાળીઓ માટે ઔરંગઝેબને ખુબ ઉંચો અભિપ્રાય હતો.^{૩૨} હુન્નરનાં રક્ષણ માટે પણ એને ઘણી કાળજી હતી.

શાહજાદા આઝમશાહની સ્ત્રી જાની બેગમ લાંબો મંદવાડ ભોગવી અમદાવાદમાં મરણ પામી અને શાહીબાગ પાસે આઝમશાહની બેગમનું મૃત્યુ દફન કરી કબરની આસપાસ મોટી દીવાલ કરી લેવામાં આવી, અને પાછળથી એના શબને દીલ્હી લઇ ગયા.^{૩૩}

[૩૦] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૩૬૪. [૩૧] એજ પૃ. ૩૬૪. ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૨
[૩૨] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૩. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાત અને ખાસ કરીને દાહોદ પોતાની જન્મભૂમિ હોવાથી એના ઉપર બાદશાહને મમત્વ હતું. [૩૩] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૩૬૭.

હવે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો છેલ્લો વખત હતો. બાદશાહ વૃદ્ધ થતા જતા તેમ તેમ ધર્મનું ઝનૂન વધતું હતું. પ્રસિદ્ધ હિંદુ મંદિરો અને તીર્થોમાં મૂર્તિપૂજા શરૂ ન થાય એ માટે ખાસ ધ્યાન રાખતા. પણ એ સાથે અમદાવાદના ઇતિહાસને સંબંધ નથી. અમદાવાદમાં બાદશાહજીદા ઉપર એ બધાં ફરમાનો આવતાં. પરંતુ વ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ એવી જ કાળજી હતી. એક વખત સાબરમતીને સામે કાંઠે સીપાઇઓ અને પઠાણોનો ત્રીસ વંધવાની અરજીઓ જવાથી અને વેપારીના ચોપડામાં બાદશાહી બખરખંત્રી નીશાનો કરી હરકત કરવા સંબંધી અરજીઓ જવાથી તે માટે ફરીયાદ દૂર કરવા શાહજીદા મુહમ્મદ આઝમશાહ ઉપર હુકમ આવ્યા હતા.^{૩૪} આ શાહજીદાને પણ અમદાવાદનું પાણી માફક ન આવ્યું એથી એની ખુરહાનપુર બદલી થઈ. એ પછી ઇબ્રાહીમખાં અને શાહજીદા મુહમ્મદ બેદારબખ્ત સુખા થઈ આવ્યા અને અમદાવાદમાં કાંઈ ખાસ બનાવ બન્યો નહિ. હવે દેશની વ્યવસ્થા નબળી પડવા લાગી હતી. ઇ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબ બાદશાહનું મરણ થયું.

એ જ વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૭૦૭) નવા બાદશાહના રાજ્યાભિષેકની બખર પણ મળતા પહેલાં ઔરંગઝેબના મરણના સમાચાર મળતાં તુરત જ બાલાજી વિશ્વનાથની સરદારી નીચે મરેદી લશ્કર ગોધરે થઈ બાલાજી વિશ્વનાથની અમદાવાદ ઉપર આવ્યું અને મહેમદાવાદ સુધી આવ્યા ચઢાઈ પછી વટવા લૂંટ્યું. શહેરના અમલદારો અને સફદરખાં બાબી વગેરેએ લશ્કર તથા તોપો લઈ કાંકરીયા તળાવ ઉપર મોરચા માંડ્યા અને લઢવાને તૈયાર રહ્યા; સાબરમતીને સામે કાંઠે રહેનારા લડાયક પઠાણ સીપાઇઓ આઠેક હજાર પણ કાંકરીએ આવી લશ્કરમાં જોડાયા. પરંતુ લોકોમાં ધીરજ રહી નહિ. આસપાસ પરાંના લોક દરવાજે ઉભરાયાં અને શહેરમાં રસ્તા ભરાઈ ગયા. આ ગભરાટ અને ગડબડમાં ઘણાં

[૩૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૭૨-૩૭૩. આ સામે કાંઠે શહેર વસ્યું ત્યારથી પઠાણો વસ્યા હતા. અને ખીજ મોટી વસ્તી હિંદુઓની હતી. એટલે એ પોદાર હિંદુ વંસ્તીનો હશે.

છોકરાં માળાપથી જૂદાં પડી ગયાં. માલમીલકત લઈ નાઠેલાની મીલકત
 ગેરવંદે થઈ ગઈ. કહેવાય છે કે આ ગભરાટમાં ગાડીવાળા અને ગધેડાંવાળાને
 રોજગાર એટલો વધ્યો કે સાત દીવસની કમાઈ એક
 દીવસમાં થઈ. [૩૫] આ બધો ગભરાટ થવાથી લશ્કર
 ના હિંમત બની ગયું, અને લશ્કરની હિંમત ગયેલી
 દેખીને સુખાએ લઢવાનો વિચાર માંડી વાળા સલાહ કરવા
 નક્કી કર્યું. નારણદાસ મનસખદારને બાલાજી પાસે સંદેશા માટે મોકલ્યો. [૩૬]
 છેવટે બે લાખ દસ હજાર રૂપિયા લઈ મરેઠાઓએ સલાહ કરી. એ
 પાછા ગયા ત્યારે બાદશાહી લશ્કર પાછું શહેરમાં આવ્યું અને શાંતિ થઈ. કહે
 છે કે મીરાતે અહમદીના કર્તાના પિતાએ આ બધું નજરે જોયેલું. અને આવો
 ગભરાટ ૧૫૮૩માં મુઝફ્ફરે અમદાવાદ લીધું તે પછી આ બનાવ બન્યો ત્યાં
 સુધીમાં થયો નથી એમ કહેવાય છે. [૩૭]

[૩૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૯૯-૪૦૦. [૩૬] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૬. મીરાતે
 અહમદીમાં ૨૦૨૦૦૦ લખે છે. પૃ. ૪૦૦ [૩૭] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૬.

પ્રકરણ બારમું

ગૂજરાતનું પાટનગર

ઉદ્ધે

શહેરે સુઆઝમ

શ્રીસ્તમ્મતીર્થપુટમેદનંચ યત્રોભયત્ર સ્ફુરતઃ પુરેદ્વે ॥*

અહમ્મદાવાદપુરાનનાયાઃ કિંકુણ્ડલે ગૂર્જરદેશલક્ષ્મ્યાઃ ॥

॥ હીરસૌભાગ્યકાવ્ય ॥

અમદાવાદની હાલની સ્થિતિ એટલી ફરી ગયેલી છે કે બાદશાહી કે મોગલ સમયના અમદાવાદનો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી. છેલ્લાં આશરે વીશ વર્ષમાં સમય પણ એટલો ફરી ગયો છે કે પ્રાચીન સ્થિતિની કલ્પના સરખી થવી મુશ્કેલ છે. વિસ્તારમાં, સ્વરૂપમાં, રાજદારી અને સામાજિક વ્યવસાયમાં અને એવી જીવનની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં અમદાવાદ હાલ એટલું તો ફરી ગયું છે કે પ્રાચીન સ્થિતિનો ખ્યાલ લાવવા માટે મેલાં મકાનોની પાછળ ઢંકાયેલાં સ્થાપત્ય અને કલાનાં રત્નો જોધને, અને પ્રાચીન સમયમાં અમદાવાદ આવી ગયેલા પરદેશી અને દેશી મુસાફરોનાં વર્ણનોથી જ સંતોષ માની લેવો પડે.

બાદશાહ અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું. એમાં વસ્તી ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વસ્તીથી શહેર ભરચક થઈ ગયું, કોટ બંધાયો અને પરાં વધતાં ગયાં. મહમૂદ બેગડાની અખંડ કાળજીથી શહેરની આબાદી

* અમદાવાદ શહેરથી મુખવાળી ગૂર્જરદેશની લક્ષ્મીનાં આશુહિલવાડ પાટણ (પુટભેદન) અને ખંભાત એ બે શોભાયમાન હુંડલ છે.

ધણી વધી. પૃથ્વીના પટપરના ઘણા દેશાવરોની સમૃદ્ધિ અમદાવાદમાં ખેંચાવા માંડી. અમદાવાદની વસ્તી, વિસ્તાર, અને એ સુલતાનના બાદશાહી સમય સમયની ઉત્કૃષ્ટ કારીગીરીની મસ્જીદો કાળના કરાળ મુખમાંથી જે કાંઈ બચી ગઈ છે તે, એટલું જ નેતાં અમદાવાદ કેટલું સમૃદ્ધ હશે? એ સહજ જણાઈ આવે તેમ છે. મહમૂદે મહમૂદ-બાદ સ્થાપ્યું. ચાંપાનેરને શણગારવામાં મહેનત લીધી. જૂનાગઢ-રસુલાબાદને ફરી આબાદ કર્યું. છતાં અમદાવાદને વિસારી મુક્યું નહીં. એનો દાખલો લઈ એના અમીરોએ પણ શહેર શણગારવા ઘણી મહેનત કરી છે.

બાદશાહી વખતના અમદાવાદનું વર્ણન ઘણા મુસલમાન તવારીખકાર, હિંદુ કવિઓ અને પરદેશી આરબ ઇરાની અને યુરોપીય મુસાફરોએ કરેલું છે. મીરાતે સીકંદરીનો કર્તા લખે છે કે “અમદાવાદ શહેરની ધારસી ગ્રંથોનાં વર્ણન ખૂબી જ સ્થાપીત કરી આપે છે કે આ ચારે પુરુષો (ચાર અહમદો) કે જેણે શહેરનો પાયો નાંખ્યો તેના હાથ મુખારકે હતા. તેમને જ લીધે દુનીયાના નગરો કરતાં આ શહેર ચઢીઆતું ગણાયું છે. જમીન પરના તથા દરીયાપારના મુસાફરો કહે છે કે આવું મનોહર શહેર ભૂમિ ઉપર વસેલું કોઈપણ સ્થાને નથી. વસ્તીના પ્રમાણમાં બીજાં શહેરો મોટાં હશે ખરાં પરંતુ બાંધણી અને દેખાવમાં અમદાવાદ શહેરની બરોબરી કરે એવું બીજું શહેર નથી.”^૨

બાદશાહી સમયમાં શહેરમાં રસ્તાઓમાં છાયા માટે ઝાડ રોપવામાં આવ્યાં. મોટા ઉત્તમ કારીગીરીના મહેલો બંધાયા અને પરાંમાં મોટાં મકાનો તથા બાગ થયા. બાગને સુલતાન મહમૂદે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું છે. અમદાવાદની આસપાસ બાદશાહી અને અમીરોના સંખ્યાબંધ બાગબગીચા વધ્યા અને તળાવો પણ બાદશાહી વખતમાં બંધાયાં. સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ગાદી ચાંપાનેર બદલી હતી અને છેક ૧૫૩૬ સુધી સુલતાન બહાદુરના રાજ્ય સુધી રાજધાની

[૧] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૧૬. The building at Ahmedabad...prove how much wealth was at the Command of the sovereign and his nobles. [૨] મીરાતે સીકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૪-૨૫. અને Bayley's Sikanderi p' 91-92.

ત્યાં જ રહી હતી છતાં અમદાવાદ ગૂજરાતમાં સર્વથી મોટું શહેર રહ્યું હતું. રસ્તા મોટા સારા અને સ્વચ્છ હતા, કોઈ જગ્યાએ સારાં યોગાન હતાં અને લોકોનાં ઘર પણ સારાં હતાં.^૩

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી બે ત્રણ વર્ષ પછી લીસ્થનનો મુસાફર ખારખોસા ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. ચાંપાનેરનાં વખાણ કરી અમદાવાદ ચાંપાનેરથી પણ મોટું હતું એમ લખે છે. ઘણું ધનવાન ખારખોસાનું વર્ણન હતું અને વાડીઓ બગીચા વગેરે મોટી સંખ્યામાં હતાં. રસ્તા મોટા અને સુંદર હતા, યોગાનો સારાં હતાં, અને ઘર પથર અને છંદચુનાના ઘોળાયેલાં હતાં. છાપરાં છટલી (Italy)ની ઢબથી છાયેલાં હતાં.^૪ ખારખોસા અને એનાથી સહેજ વહેલો આવેલો (૧૫૧૦) ઇટેલીયન મુસાફર વરથેમા ખંભાત, દીવ વગેરે બંદરોનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે. આ શહેરો અમદાવાદનાં બંદરો હતાં અને અમદાવાદ રાજધાનીનું શહેર હતું, એટલે ખંભાત વગેરે કરતાં મોટું હતું. ખીજા ઘણા મુસાફરો અમદાવાદની પ્રશંસા કરે છે અને એનાં ભવ્ય મકાનોથી આશ્ચર્ય પામે છે.

સુલતાન બહાદુરની હાર પછી બાદશાહ હુમાયૂંનું વિજયી લશ્કર અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આવાં સુંદર શહેરને કાંઈ તુકસાન ન થાય એની બાદશાહ ખાસ કાળજી રાખે છે. બાદશાહી સમયમાં અમદાવાદનું સૌંદર્ય કેવું હતું એનો ખરો ખ્યાલ તો સ્થાપત્યનાં અવશેષોનાં વર્ણનથીજ આવશે. જે સમયે યુરોપની પ્રજાઓને સમુદ્રનું સ્વામીત્વ મળ્યું ન હોતું તે વખતે ગૂજરાતની સમુદ્ર ઉપર સત્તા હતી. એના બાદશાહો સમુદ્રના સ્વામી કહેવાતા,^૫ અને એમની

[૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૧. [૪] Stanly's Barbosa. p. 58-66... Another city called Andavat, which is larger than the said city of champaver, and it is very rich and well supplied. The former kings used always to reside in this city. These towns are well embellished with good streets and squares and houses of stone and whitewash, with hoofs in our fashion; and they have large courts and much water in wells and pool,...and many orchards and gardens." [૫] મીરાતે સીકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૨૮૬. સરખાવો "આ બધો સામાન દરિયાની માલીકી ભોગવતા સુલતાનનો છે."

પ્રજા દેશ પરદેશનું ધન ગૂજરાતમાં ખેંચી લાવતી. એટલે એવા દેશના પાટ-
નગરની શોભા અવર્ણનીય હોય એમાં શંકા હોય જ નહિ. દિલ્હી અને આગ્રાની
શોભા એ વખતે નહોતી વધી. દિલ્હીનો બાદશાહ સમુદ્રના સ્વામીની સમૃદ્ધિથી
અંજાતો. દિલ્હીના મહારાજ્યની ઉપજ જર અને ઘડુંના પાક ઉપર અને

જહાંગીર સુધી
હિંદમાં સર્વથી
સુંદર નગર

અમદાવાદના બાદશાહોની ઉપજ મોતી અને પરવાળાનાં
વેપાર ઉપર હતી એમ કહેવાતું.^૬ એટલે એ બાદશાહોના
પાટનગરની શોભા, મહત્વ, વિસ્તાર આદિ હિંદમાં તે
સમયે સર્વોત્તમ હોય એમાં નવાઈ નથી. છેક મોગલ
સામ્રાજ્ય ઉપર બે બાદશાહો—અકબર અને જહાંગીર

રાજ્ય કરી ગયા પછી શાહજહાંએ આગ્રા અને દિલ્હીને આખા ભારતીય સામ્રા-
જ્યના દ્રવ્યથી શણગાર્યા. એટલે એ સમય સુધી અમદાવાદ હિંદમાં વસ્તી,
વિસ્તાર, સ્થાપત્ય, કળા અને વેપાર વગેરેમાં સર્વોત્તમ હતું.^૭ અકબરના
સમયના પ્રસિદ્ધ અબુલ ફઝલે આધને અકબરીમાં અને તે પછી તારીખે
ફિરિશ્તા વગેરેમાં અમદાવાદનું જે વર્ણન કરેલું છે તેને અતિશયોક્તિ ધારીને
કાઠી નાંખવા જેવું નથી. અબુલ ફઝલ લખે છે કે :—“ પાટણ અને ચાંપાનેર
પછી અમદાવાદમાં રાજધાની થઈ. અમદાવાદ સાબરમતી ઉપર મોટું અને
સારી રીતે બંધાયેલું શહેર છે. સ્થલ આરોગ્યવાળું છે. ત્યાં તમને આખી દુનિ-

[૬] એન પૂ. ૨૮૬. બહલોલ લોદીનો પુત્ર સીકંદર સુલતાન એ પ્રમાણે કહેતો
હતો. [૭] જ્યારે હુમાયૂં અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે :—“ From Sarkej accom-
panied by his principal officers Humayun visited the Magnificent
palaces mosques, and colleges of his new capital, at that time
one of the noblest and richest in the world, and, without doubt,
superior in every respect to Delhi and Agra in extent, population.
and architectural monuments. ” (Prof. Commissariat's History
of Gujarat Sultant. J. B. B. R. A. S. No. LXXII p. 368.) “ It
must be remembered however, that during the fifteenth and
sixteenth centuries the glories of Agra and Delhi were yet
incomplete and Ahmedabad stood without a rival in beauty and
population among the cities of India. ” (એન. No. LXXI p. 93).

યામાં બનતી ચીજો મળી શકે છે. એને બે કિલ્લા છે અને એની બહાર શહેર છે. એમાં પહેલાં ૩૬૦ પરાં હતાં પણ હવે ૮૪ પરાં સારી સ્થિતિમાં છે. એક હઝાર પથરની મસ્જીદો છે અને એ દરેકને બે મીનારા છે. એમાં ઘણું આશ્ચર્યકારક લેખો છે. રસુલાબાદ પરામાં ખુખારાના શાહેઆલમ સાહેબની કબર છે. ત્રણ કોશ દૂર વટવા એક શહેર છે.....

અબુલફઝનું વર્ણન એ બાગમાં વસેલું છે અને ત્યાં સંસારનો ત્યાગ કરી ઓલીયાઓ રહે છે.....ત્યાંથી ત્રણેક કોશ છેડે સર-

ખેજ છે.....ત્યાંની ગળી ઉત્તમ થાય છે અને રૂમ તથા બીજા દૂરદેશાવર નીકાશ થાય છે”^૮ અબુલ ફઝલ બીજું વર્ણન ગૂજરાત અને બીજાં શહેરોનું કરે છે અને એ ઉપરથી પણ અમદાવાદની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે. મોગલ લેખકોના મત પ્રમાણે ૨૦ લાખ માણસોની વસ્તીવાળું શહેર હાલના યુરોપના દેશોની રાજધાનીઓથી કોઈ રીતે ઉતરતું નહિજ હોય. તારીખે ફિરસ્તાનો લેખક લખે છે કે “અમદાવાદ એકંદરે આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી સુંદર શહેર છે અને કદાચ આખી દુનિયામાં પણ કહી શકાય.”^૯

મોગલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર થયા પછી પણ અમદાવાદે મહત્તા કાયમ રાખી છે. રાજધાની દિલ્હી અને આગ્રામાં હતી. પરંતુ સામ્રાજ્યના સર્વોત્તમ પ્રાંત ઉપર બાદશાહજાદાઓ અને મોગલાઇનું અમદાવાદ રાજકુટુંબના અંગના માણસો ઘણું ખર્ચ નીમાતા. એટલે અમદાવાદને બાદશાહી છાયા થોડી ઘણી મળ્યા કરતી. પરંતુ શહેરના શણગારમાં સ્વતંત્ર બાદશાહીના ચોથા ભાગની શોભા પણ મોગલાઇમાં થઈ નહોતી. શહેરનો વિસ્તાર મોટો હતો. આબુબાબુ સાત સાત માઇલ સુધી પરાં હતાં. બાદશાહીની પેઠે મોગલ સુબાઓ પણ દબ્બબા

[૮] Glandwins Ayeen Akberi: p. 351-352. [૯] Brigg's Frishta Vol. IV p. 14. આંગળ ફિરિસ્તા લખે છે કે “The principal streets were sufficiently wide to admit of ten carriage abreast.” અમદાવાદની વસ્તી વીસ લાખની હતી એમ જેમ્સ ફ્રેન્સિસ (૧૭૮૧) મોગલ લેખકોના આધારે લખે છે જુઓ. (His. of Guj. Sultanat: J. B. B. R. A. S. No. LXXI p. 93. note.)

હરેલા દરબાર અમદાવાદમાં રાખતા. હાથીખાનાં, ઘોડાખાનાં, તોપખાનાં, લશ્કર ખાગખગીયા વગેરે પ્રમાણમાં કાંઈક ઓછું પણ મોગલાઈમાં ઠીક હતું. એટલે શહેર એ વખતે હિંદુસ્તાનનાં મોટામાં મોટાં શહેરોની પંક્તિમાં આવી શકે એવું તો હતું જ. જહાંગીર બાદશાહને અમદાવાદ પસંદ નહોતું આવ્યું તે તાપ ધૂળ અને એ વખતે ચાલતા રોગને લીધે. અમદાવાદના સૈદ્ય અને વિસ્તારને માટે એ મોટું બાદશાહને વાંધો હતો જ નહિ. ગૂજરાત અને માળવા તરફ સ્વારી આવી ત્યારે કેયાં રહેવું એ સવાલ થતાં માળવાના માંડુગઢ અને અમદાવાદ વચ્ચે પસંદગી થવાની હતી. બાદશાહે અમદાવાદની સરખામણી પણ માંડુગઢ સાથે થાય નહિ એમ કહ્યું, અને શહેરનાં ઘણાં વખાણુ સાંભળેલાં એ ઉપરથી અમદાવાદ પસંદ કર્યું હતું.^{૧૦} મોગલ સામ્રાજ્યમાં સૌનાનાં સિક્કા પાડવાની ચાર ટંકશાળો હતી તેમાં એક અમદાવાદમાં હતી. એ વખતે અમદાવાદના ચિત્રકાર, જડિયા, કારીગરીના કાતરનાર, અને સોનું ચાંદી અને લોખંડનું કામ કરનાર સર્વોત્તમ હતા અને દિલ્હીનાં રાજકુટુંબ માટે તથા દરબાર માટે અમદાવાદની કારીગરીની ઘણી ચીજો જતી. અમદાવાદના કારીગરોએ કરેલાં સુંદર ખુદા અને ચિત્રોવાળા કીનખાખ હિંદુસ્તાનમાં ખીજે ખતતા નહોતા.^{૧૧} સ્વતંત્ર બાદશાહીની છઠ્ઠી અવ્યવસ્થામાં વેપાર ઘંધો અને આખાંદી ઘટી નહોતી પણ વિસ્તાર સહેજ ઘટેલો તે મોગલાઈમાં પાછો વધ્યો હતો. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં આવેલ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને પણ અમદાવાદ મોટું શહેર લાગ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૬૧૭ ના ડીસેમ્બરની ૧૫ મીએ ઇન્ગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો અમદાવાદ આવ્યો હતો. એને અને એની સાથેનાં માણસોને અમદાવાદ લંડન જેવડું મોટું લાગ્યું હતું અને ઇંગ્રેજોને ઘણું પસંદ આવ્યું હતું.^{૧૨} એ વખતે આવેલાં ઇંગ્રેજોને બહારનાં પરાં દેખાયાં નહોતાં.^{૧૩} પણ ખરી રીતે શહેર અને પરાં વચ્ચે એમને ભેદ દેખાયો નહિ હોય.^{૧૪} શહેરના રસ્તા પથર

[૧૦] વાકેઆતે જહાંગીરી Illot Vol. VI p. 356-57. "As I had heard much praise of the rainy season of Gujarat, and as there was no comparison between the city of Ahmedabad and that of Mandu I atlast determined to remain in the former." [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૩-૨૫૪. [૧૨] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૩. [૧૩] એ જ પૃ. ૨૫૩. [૧૪] એજ પૃ. ૨૫૩. નોટ ૬. પરાંનો વિસ્તાર આગળ કરીશું.

જડેલાં હતા અને રસ્તાઓ ઉપર એવાં ઉંચાં ઝાડ હતાં કે ઘાડાં ઉપવનમાં પેસતા હોઈએ એવું લાગે, મકાનો એશિયાનાં ખીન્ન શહેરોની સરખામણીમાં ઘણાં સુંદર હતાં. ધર છંટોનાં, સારાં નળાયાંથી છાયેલાં યુરોપીય મુસાફરોનાં અને વંડે વાળા લીધેલાં હતાં. સુખાનું મકાન પથ્થરનું વર્ણન વિશાળ, અમીરી, અને સારા આંગણવાળું હતું. શહેરના કારીગરોમાં ખરેખરા કસબી, કાતરણી કરનાર વણેકર, ચિત્રકામ, જડીઓ, કીનખાખનું અને ભેરતનું કામ કરનાર હતા. અમદાવાદના વેપારીઓનો કાપડ, ગળી અને કરીયાણાંમાં એવો મોટો વેપાર હતો કે મોસમમાં દર દશ દીવસે ખસે ગાડાનો કાફલો ખંભાત માલ ભરીને જતો. વીલીયમ ફીન્ચ (William Finch) નામનો મુસાફર ઇ. સ. ૧૬૦૮-૧૧ માં હિંદમાં આવેલો તે અમદાવાદમાં ખાન આઝમ મીરજાં અઝીઝ કોકા સુખો અને એને બદલે એનો પુત્ર જહાંગીર કુલીખાં નાયબ સુખો હતો ત્યારે આવ્યો હતો. એ લખે છે કે “ સુંદર નદીને કાંઠે સુંદર ખુરજો અને દરવાજાઓવાળા મજબુત કોટથી અમદાવાદ શોભે છે. મકાનો એશિયા અને આફ્રિકાના કોઇ પણ મોટા શહેર સાથે સરખાવાય તેવાં છે. રસ્તા મોટા છે. એક કલાકની અંદર છ હજાર થોડેસ્વાર લદાઈને માટે તૈયાર થઈ શકે એમ રહે છે. દરવાજા એવા સુરક્ષિત છે કે પરવાના વગર કોઇ શહેરમાં પેસી શકતું નથી. ” એ પછી તુરત અબ્દુલ્લાખાં શીરોઝજંગના વખતમાં બ્હીટીંગટન લખે છે કે “ અમદાવાદ ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર છે અને લગભગ લંડન જેવડું મોટું છે. કોટ ઘણોજ મજબુત છે. અહીં દરેક જાતના વહેપારીઓ રહે છે. ખ્રીસ્તીઓ પણ છે. જહાંગીરના સમયમાં એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે “ મકાનો ઉંચા અને અગાસીઓ હોય છે અને લોક અગાશી ઉપર હવા ખાય છે. સારી ચોરસ છંટો અને પથ્થરનાં મકાનો છે. અમદાવાદ ઘણું વિશાળ અને ધનવાન શહેર છે. એને બાર દરવાજા અને પથ્થરનો મજબુત કોટ છે. શહેર અને ગામડામાં ઝાડ પુષ્કળ છે, અને તેને લીધે સૂર્યનો તાપ ઓછો લાગે છે. ઝાડ એટલાં પાસે પાસે હોય છે કે ઉંચી જગ્યાએથી જોઈએ તો શહેર એક ઉપવન લાગે. ” ૧૫ આ અંગ્રેજ મુસાફરો

[૧૫] એન પૂ. ૨૫૩ આ મુસાફરો. Finch અને Nicholas Ufflet હતા. (૧૬૧૧) અને Early Travels in India p. 173, 206, 300.

અને વેપારીઓના વર્ણન પછી સર ટોમસ હર્બર્ટ ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં લખે છે કે “અમદાવાદ ગૂજરાતનું પાટનગર છે. એનો કાટ મજબૂત છે. રસ્તા સુંદર છે. દુકાનો સુગંધી પદાર્થો, અત્તરો, તેજના, રેશમી માલ, સુતરાઉ કાપડ છોટા અને ચીન અને હિંદુસ્તાનની બધી દુર્લભ વસ્તુઓથી ભરેલી છે અને એના માલીક વાણીઆ છે. એમની વસ્તી અહીં મોટી છે.” આ પહેલાં ત્રણ વર્ષ ઉપર પીટર ડી લા વાલે નામનો મુસાફર શહેરના રસ્તા સીધા, સુંદર અને પહોળા હતા પણ ધૂળને લીધે ચાલવું મુશ્કેલ હતું એમ લખે છે.^{૧૬} ઇ. સ. ૧૫૯૮ માં સીઝર ફ્રેડરીક પણ અમદાવાદને ઘણું વિસ્તારવાળું અને મોટી વસ્તીનું શહેર કહે છે.

ઇ. સ. ૧૬૩૮માં મેન્ડેસ્સો નામનો મુસાફર આવ્યો હતો.^{૧૭} એ પણ અમદાવાદમાં રહ્યો હતો અને સુખા આજમખાંની મહેમાનગીરી જોઈ ગયો હતો. એ પણ અમદાવાદના કારીગરો અને વેપારની પ્રશંસા કરે છે. ઔરંગઝેબ બાદશાહના રાજ્યકાળના મોટા ભાગ સુધી અમદાવાદની ચઢતી ધણી હતી. શાહજહાંએ શાહીબાગ કરાવી શહેરની શોભા વધાર્યા પછી આજમખાંએ અને તે પછી સુબતખાં સુધીમાં કેટલાક સુખાઓએ શહેરમાં ઉત્તમ મકાનોનો ઉમેરો કર્યો છે. એ સમયમાં વેપાર ધંધાને શાંતિને લીધે ઉત્તેજન સાં મળવાથી શહેરની આબાદી સારી વધી હતી. અમદાવાદની આબાદી સ્વતંત્ર બાદશાહીમાં બાદશાહોએ કરેલી પ્રવૃત્તિઓ સીવાય મોટે ભાગે તો એના લોકો અને વેપારથી જ થયેલી છે. મોગલાઈમાં પણ શહેરોનો વિસ્તાર અને વસ્તી વેપારને અંગે જ હતી.

શહેરની આ આબાદીની દશા વખતે (ઇ. સ. ૧૬૬૬માં) પ્રખ્યાત

[૧૬] એન પૂ. ૨૫૪. હર્બર્ટ અમદાવાદ આવ્યો નહોતો પણ સુરતમાં થોડું રહ્યો હતો એટલે સાંભળેલું વર્ણન લખે છે એમ ગેઝેટીયરનો કર્તા નોટમાં લખે છે. Guj. Gaz. p. 225. Note 2. Caesar Frederick—“a very great city and populous.” De la Valle:—Competently large with great suburbs a goodly and great city with large fair and straight but sadly dirty streets.” Herbert:—a “a rich and uniform bazar.” [૧૭] એન પૂ. ૨૫૪.

ફૈઝ મુસાફર જીન હી થેવેનો અમદાવાદમાં આવ્યો હતો. એ અમદાવાદનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે.^{૧૮}

“ સુરતથી ૮૬ ગાઉને અંતરે અમદાવાદ આવેલું છે. આ નગર એરીયને અમદાવાદીસ્ટ કહેલું એ જ હોય એમ સંભવતું નથી. આધુનિક લેખકો કહે છે કે અહમદશાહે આ શહેર ફરીથી વસાવ્યું. તેથી નામ જોમેનોનું વર્ણન અહમદાવાદ પડ્યું. શાહજહાં બાદશાહે એને ગર્દાબાદ ધૂળનું નગર કહેલું કારણકે ત્યાં ધૂળ બહુ છે. પ્રાંતનો સુબો આ શહેરમાં રહે છે અને સામાન્ય રીતે એ બાદશાહનો કુંવર હોય છે. હાલ મહોબતખાં નામનો સુબો છે.

અમદાવાદ ૨૩૦૮ અક્ષાંસ ઉપર આવેલું છે, આબુબાબુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે.^{૧૯} ત્યાંથી સાબરમતી નામની નાની નદી વહે છે. એ બહુ ઉંડી નથી પણ ચોમાસામાં પુરથી બહુ તુકશાન કરે છે. અમદાવાદમાં ઘણા મોટા મોટા બાગ છે. એ દરેક બાગની આસપાસ કેટ હોય છે અને એના દરવાજા આગળ મંડપ જેવું હોય છે. એક વિશાળ સરોવર જેવા હું ગયો એની વચ્ચે એક સુંદર એંશી ચોરસ શીટનો બગીચો હતો. બગીચાને છેડે નાનાં સગવડવાળાં મકાન છે. એ પછી અહીં તહીં અનેક છાપરાં અને એક સરખા સુંદર હજીરાઓ દેખાય છે. જાણે એક મોટું ગામ વસ્યું હોય એમ લાગે છે. (શહેર બહાર) આ બધાં પરાં કહેવાય છે અને ત્યાંથી એક પાછલી બારીમાં થઈને બંને બાજુ મકાનોના ઓળવાળા એક રસ્તામાં જવાય છે કે જે એ બાજુ પરાંનાં બારાં પરાંમાં થઈને સીધો શહેરમાં જાય છે. ^{૨૦}

[૧૮] થેવેનોનો વૃત્તાંત પુરાત્વ પુ. ૨. પૃ. ૧૯૭ ઉપરથી સાર લીધો છે. [૧૯] થેવેનો અમદાવાદની આબુબાબુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે એમ લખે છે અને ઝાડોની ઘટાથી બાગ જેવું શહેર છે એમ પણ ઉલ્લેખો છે. એટલે જહાંગીરને એ વખતે કાંટાનું મેદાન લાગેલું એ વિચારવા જેવું છે, કાશ્મીર સાથે કાંઈ અમદાવાદની સરખામણી થઈ શકે નહીં. એ મોજ બાદશાહ એવી કોઈ વિચિત્ર સરખામણી મનથી રાખી તાવથી કંટાળેલો જ અમદાવાદ ઉપર ગુસ્સે થયો હશે. [૨૦] પરાંના આ વર્ણનને પોળોનું સમજવું એમ ગેઝેટીઅર ઉપરથી લાગે છે. પરંતુ એ બહારના પરાંનું જણાય છે.

શહેરને ફરતો ઇંટ પથરનો કોટ છે, અને અમુક અંતરે મોટા ગોળ પુરનો તથા કાંગરા છે. પરાં સાથે શહેરની લંબાઈ ૪૩ માઈલ છે. કોટને ખાર દરવાજા છે. કોટની કિલ્લેબંધી અને લશ્કરી થાણાની બહુ સંભાળ લેવાય છે. અમદાવાદમાં ઝાડ અને શહેરના ખાગ વ્રણા છે; જેથી કોઈ ઉચી જગ્યા એથી નજર ફરીએ તો લીલાં વૃક્ષોનું એક મોટું વન લાગે. વૃક્ષોની ઘટામાં શહેરનાં ઘણાં મકાનો ઢંકાઈ જાય છે. એ પછી એ મુસાફર ત્રણ દરવાજા મદાનેશાહ, આજખાનો મહેલ, કિલ્લો, જુમામસ્જિદ, શાંતિદાસનું મંદિર શાહ આલમનો રોજો, શાહીખાગ, સરખેજ, દરિયાખાનો ધુમટ, દાદા હરીની વાવ અને પાંજરાપોળનું ત્રીણું વર્ણન કરે છે અને અમદાવાદના વેપાર સંબંધી પણ લખે છે. એ આગળ જોઈશું. ગુજરાત ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે ઇ. સ. ૧૬૬૪માં સુરત શિવાજીને લૂંટ પુરી પાડે એટલું ધનવાન હતું એ જ વખતે ખંભાત એનાથી વધારે અને અમદાવાદ ખન્નેથી વધારે ધનવાન હતું (પૃ. ૨૨૫).

એ જ સમયમાં આવેલો ટેવરનિયર^{૨૧} નામનો મુસાફર પણ અમદાવાદ

[૨૧] ટેવરનીયની મુસાફરીની અંગ્રેજી કલકત્તાની પ્રત પૃ. ૫૬ થી ૬૪ અને પુરાતત્વ પુ. ૨. પ. ૨૯૭ ઉપરથી સાર અને નીચેની વાતો લીધી છે. ટેવરનીયર અમદાવાદમાં બનેલી ખેત્રણ વિચિત્ર વાતો પણ લખે છે:—એક વખત એક ગામડાનો માણસ સ્ત્રી અને બાળક સાથે નદી ઉતરતો હતો, અને ગોળીમાં છોકરું રાખ્યું હતું. બન્ને ગોળી ઉલ્લતાં આવતાં હતાં. થાક ખાવાની ઇચ્છાથી બાપે ગોળી એક રેતીનો ખેટ વચ્ચે આવ્યો તે બાબત ધક્કેલી. ત્યાં એક ઝાડ તણાઈને આવેલું એમાંથી એક સાપ ઉછળીને ગોળીમાં પડ્યો. માખાપ ગભરાઈ જવાથી ગોળી હાથમાંથી છટકી તણાઈ ગઈ અને બન્ને અધમુઆ જેવાં થઈ રહ્યાં. છ માઈલ ઉપર એક વાણીઓ એની સ્ત્રી સાથે બેઠો હતો, તે જમવા બેસતા અગાઉ નહાવા આવ્યો હતો, તે ગોળીમાં છોકરું દેખી ગોળી ફીનારે લાવ્યો. વાણીઆણ પોતાનું છોકરું લઈ પાસે આવી; અને ગોળીના છોકરાને કાઢવા જતાં માંચ રહેલો સાપ જે ગોળીના બાળકને કરડ્યો નહોતો તે વાણીઆના છોકરાને કરડ્યો. એ છોકરો મરણ પામ્યો. વાણીઆ દંપતિ થોડો શોક કરી પ્રભુએ એક લઈ બીજું છોકરું આપ્યું એમ સંતોષ માની બીજા છોકરાને લઈ બેઠાં. એ વાત ગામડીઆને કાને પહોંચી ત્યારે એણે પોતાનું છોકરું પાછું માગ્યું એથી ટટો થયો અને વાણીઆએ કહ્યું કે મારું છોકરું મરી ગયું એટલે હવે મને આ આપ્યું છે. તકરાર રાત્રિ (સુબો હશે) પાસે ગઈ અને રાત્રિએ અસલ માખાપને છોકરું સોંપ્યું.

રહી ગયો હતો. “ અમદાવાદ હિંદુસ્તાનમાં એક મોટામાં મોટું શહેર છે અને ત્યાં

રેશમી માલ અને કીનખાખ આદિને જખરો વેપાર ટેવરનીયરે કરેલું વર્ણન ચાલે છે ” એમ લખે છે. નદી ઉતરવાને પુલ નથી.

શહેરમાં અગાસીઓ સારી છે. વાંદરાનો ત્રાસ બહુ છે અને જીવદયા ધણી મનાય છે વગેરે વર્ણન કરેલું છે.

સત્તરમી સદીના અંતમાં (૧૬૯૫) જેમેલી કેરેરી નામનો મુસાફર અમદાવાદને હિંદનું મોટામાં મોટું નગર કહે છે. અને પક્ષીઓ તથા ફુલનાં ચિત્રોવાળા કીનખાખ અને રેશમી કાપડની કારીગીરી માટે વેનીસથી ભાગ્યેજ ઉતરનું હતું એમ લખે છે.^{૨૨} થોડાં વર્ષ પછી (ઇ. સ. ૧૭૦૦-૧૭૨૦) હેમીલ્ટન અમદાવાદને એક મહાન શહેર, વિસ્તાર અને ધનસંપત્તિમાં યુરોપનાં શહેરો કરતાં ભાગ્યે થોડું ઉતરતું હતું, અને સુરત કરતાં સંપત્તિ દશગણી વધારે હતી. એમ વર્ણન કરે છે.^{૨૩}

અઢારમી સદીમાં પણ અવ્યવસ્થા છતાં ધસાતું ધસાતું અમદાવાદ એની બાદશાહી ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપતું હતું. મીરાતે અહમદીના કર્તા, અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધ પછી તુરતમાંજ લખતાં, પોતાની આંખે શહેરની મહત્તા દેખેલી તેનો નાશ પણ પોતેજ દેખી વારંવાર શોક કરે છે.

મીરાતે અહમદીમાં હકત ઇકલીમ^{૨૪} (સમખંડ) નામના સત્તરમી

અમદાવાદના શાંતિદાસ શેઠને સંતાન નહોતું અને એમની સ્ત્રીને માછલીને બનાવેલો કોઈ પદાર્થ ખાવાને એક નોકરે કહ્યું. હિંસા ન થાય તેથી એ સ્ત્રીએ ના પાડી પણ ખખર ન પડે એવી રીતે પદાર્થ થશે એવી ખાત્રી આપ્યાથી અને પુત્રેષણથી શેઠાણીએ એ પદાર્થ ખાધો અને ગર્ભ રહ્યો. પ્રસવ પહેલાં શેઠ ગુજરી ગયા. સગાં માલ મીલકત વહેંચી લેવા આવ્યાં ત્યારે શેઠાણીની વાત જાણી એ વાત ખોટી ઠરાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. શેઠાણીએ સુબા પાસે જઈ છોકરાના જન્મ સુધી મીલકતની વહેંચણી અટકાવી અને પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે એ પુત્ર ખરો નથી એમ તકરાર પડી. સુબાએ માને બધી વાત પુછી અને બાળકને મંગાવી વૈદ્ય હકીમોએ નહાવાના વાસણમાં રનાન કરાવી પરીક્ષા લીધી ત્યારે માછલીની ગંધ નીકળી. છતાં સગાંએ બાદશાહને અરજ કરી. બાદશાહે એ અખતરો પોતાની હજૂરમાં કરાવ્યો અને વાત સાચી નીકળવાથી વારસો બાદને મળ્યો. શાંતિદાસ શેઠની બાખતમાં આ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી. ટેવરનીયરે ગપાટો સાંભળેલો લખ્યો છે. [૨૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૫. નોટ ૭. [૨૩] એજ પૃ. ૨૫૫ નોટ ૭. [૨૪] મીરાતે અહમદીની ગ. આવૃત્તિ પૃ. ૬-૭. અંગ્રેજી આવૃત્તિ

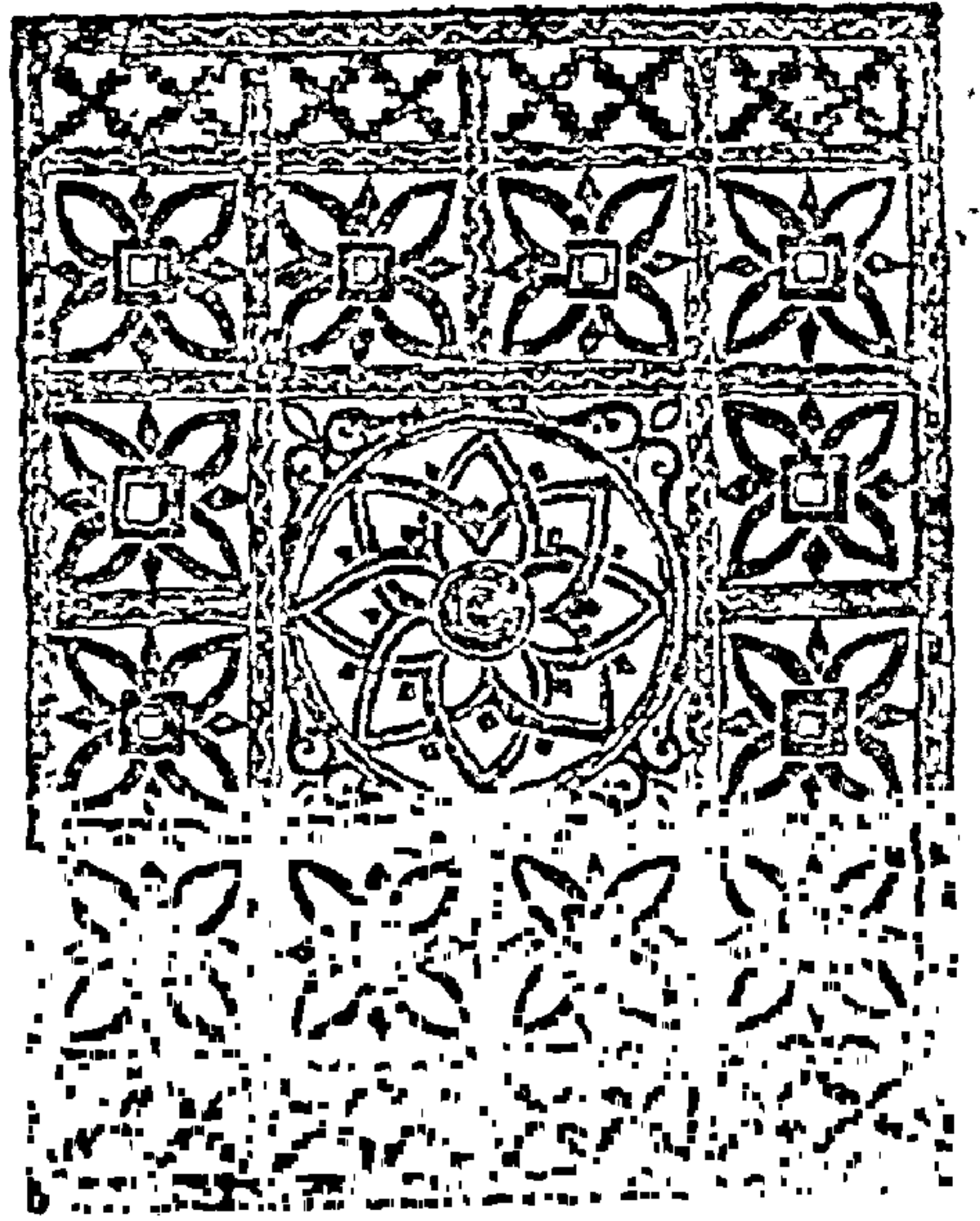
સદીની શરૂઆતમાં (હી. સ. ૧૦૦૨) લખાયેલા ગ્રંથનો ઉતારો અમદાવાદના વર્ણન માટે આપેલો છે. એમાં આમ લખ્યું છે :—

હકત ઇકલીમમાં “સ્વચ્છતાની, આખાદ વસ્તીની, તથા સુંદર મકાનોની કહેલું વર્ણન બાબતમાં અમદાવાદ અત્તેડ છે; અને એના જેવું ભવ્ય અને શોભીતું શહેર બીજે ક્યાંય મળે એમ નથી. ત્યાંના વતનીઓ નર અને નારીઓ બન્ને રૂપાળાં છે. ખરી રીતે આવું સુંદર શહેર બીજું ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. આ કારણથી એને શહેરોની શોભા અને દુનિયાની શણગારેલી રાજકન્યાનું ઉપનામ મળ્યું છે. ત્યાંથી સુંદર વણાટનું કાપડ દરિયાપાર દેશદેશાવર જાય છે. વેપારીઓ એમાં સારો નફો પેદા કરે છે. આ શહેર દુનિયામાં પંકાય છે. એમાં ઘણાં બજારો અને મસ્જિદો છે અને ૩૬૦ પરાં છે. બાદશાહ મહમૂદ બીજાના વખતમાં, રાજધાની બાર ગાઉ ઉપર આવેલા મહમૂદાબાદમાં (મહેમદાવાદ)માં ફેરવી ત્યારે લોકોને હુકમ કર્યાથી અમદાવાદ અને મહમૂદાબાદની વચ્ચેના રસ્તાની બન્ને બાજુએ દુકાનો બંધાઈ અને ઇમારતો થઈ. એ બધું એક શહેર જેવું થઈ ગયું. ધીમે ધીમે અહીં હુન્નરી કારીગરો વસ્યા હતા, અને વણાટ, કીનખાખ ભરત, રંગાટી કામ ઘોલાઈ વગેરેમાં ત્યાંની કળા હિંદુસ્તાનમાં અત્તેડ છે.....કહેતાં નવાઈ લાગે છે પણ વણવા અને ઘોવાની કળા જો કોઈ જગ્યાએ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી હોય તો તે અમદાવાદમાંજ છે. ત્યાંથી ચાર ગાઉ છોટે પણ એ કળા ઉતરતા પ્રકારની થાય છે.”

આ પ્રમાણે અમદાવાદ એના જન્મથી એક મહાન શહેર—શહેર મુઆઝમ—તરીકે રહ્યું છે. મીરાતે સીકંદરી અને અમદાવાદના કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં એનું એ નામ છે તે વ્યાજબીજ છે. અઢારમી સદીની કેટલીક અવ્યવસ્થાથી એની મહત્તા કાંઈક ઓછી થઈ. પણ ધીમે ધીમે એની પ્રગતિ થતી જાય છે. પોતે પોતાને ખોટા કોઈ કહેતું નથી. પારકાની દૃષ્ટિનો વિચાર કરવો પડે છે. અમદાવાદની પ્રાચીન મહત્તાના પુરાવા માટે પારકાના મતનો વિચાર અને કર્યો એ ઉપરથી અમદાવાદ મહાન શહેર હતું એ સમજાશે. ગૂજરાતનું એ પોતાના જન્મથી જ પાટનગર હતું અને આજ સુધી છે.

અને પુરાતત્વના બદલ એ ઝીનુલબેલાદ અહમદાવાદના લેખનો ઉપયોગ સરખામણી માટે કર્યો છે. હકત ઇકલીમ ગ્રંથ હી. સં. ૧૦૦૨માં અમીર અહમદ રાઝીએ લખ્યો છે. ભૂગોળ અને જીવનશૈલી માટે એ પ્રખ્યાત ગ્રંથ છે (નવાબઅલી અને સેડન).

અધીં સદીની અવ્યવસ્થા

૬ વે. ઇ. સ. ૧૭૦૭માં બાદશાહજાહા મુહમ્મદ આઝમશાહને હરાવી શાહજાહા મુહમ્મદ મુઆઝમશાહ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. એક પછી એક ૧૭૫૯ સુધી, અમદાવાદ મરેઠાઓને કબ્જે જતાં સુધી, બાદશાહા નબળા થતા ગયા, દેશમાં અવ્યવસ્થા થઈ અને સુખાને અવ્યવસ્થાનો સમય અંદર અંદર તથા મરેઠાઓ સાથે વારંવાર લઢાઈમાં રોકાવું પડવાથી વ્યવસ્થા ખીલકુલ જળવાઈ નહિ. અમદાવાદ શહેર દીવસે દીવસે તુટતું ગયું, વેપાર ધંધા નાશ પામવા માંડ્યા, વસ્તી નાસીને ખીજે સ્થળે સલામતી શોધવા લાગી. સર્વત્ર ભય અને ત્રાસ વર્તી રહ્યો. આ અવ્યવસ્થાના પચાસ વર્ષમાં ઇ. સ. ૧૭૪૮ સુધી સત્તર સુખા આવ્યા. છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં કેાઈ સુખો આવ્યો નથી. આ બધા સુખાની અસલ જેવી સત્તા નહોતી અને બાદશાહની પોતાની પણ ખાસ સત્તા નહોતી. કેટલાક સુખા નામના જ હતા.

આ બાદશાહના રાજ્યાભિષેક નિમિત્તે અમદાવાદમાં પ્રાર્થના વખતે શુક્રવારે પ્રાર્થનામાં અલીની સાથે વસી શબ્દ લગાડવાનો બાદશાહનો હુકમ શીયા પંથના વક્ષણને લીધે આવ્યો હતો. આ ઉપરથી કેટલાક શુક્રવારનું હુકમ તુર્ક લોકોએ ગુસ્સે થઈ ફરીથી એ શબ્દ ના બોલવા કહ્યું. પરંતુ આ બાબત બાદશાહનો હુકમ હોવાથી ખીજે શુક્રવારે ભાષણકર્તાએ એ શબ્દ વાપર્યો; તેથી કેટલાક લોકે ગુસ્સે થઈ એને

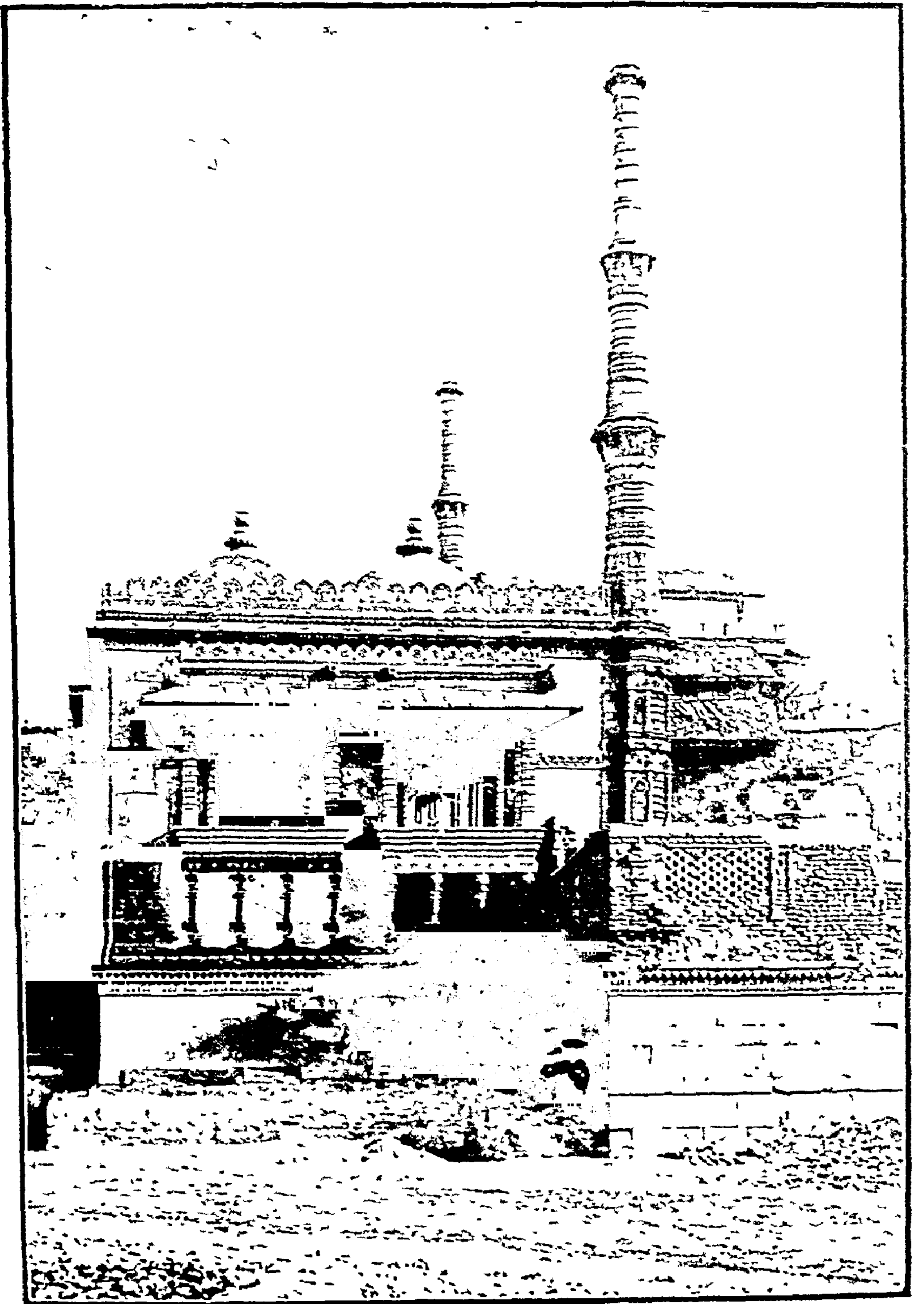
ધસડીને તાણીને પાડ્યો અને મારી નાંખ્યો. એનું શબ રસ્તા ઉપર સાંજ સુધી પડી રહ્યું.^૧ આ સમયમાં જમ્દતુલ મુલક મુદાફલ મહામ ખાનખનાં વજીરલ મમાલીકે લાલ દરવાજાની આગળ ધર્મશાળા, મસ્જિદ અને પાઠશાળા બંધાવી અને શાહીબાગ રસ્તમબાગ અને કાંકરીયાનાં મકાનોની મરામત માટે ૩૪૮૦ રૂપીઆ મંજુર કરવામાં આવ્યા.^૨

ઇ. સ. ૧૭૧૨માં બહાદુરશાહ ગુજરી જવાથી જહાંદારશાહને રાજ્ય મળ્યું, અને ઇ. સ. ૧૭૧૩માં જહાંદારશાહને મારી નાંખી ફરૈશીયર ગાદીએ બેઠો.^૩

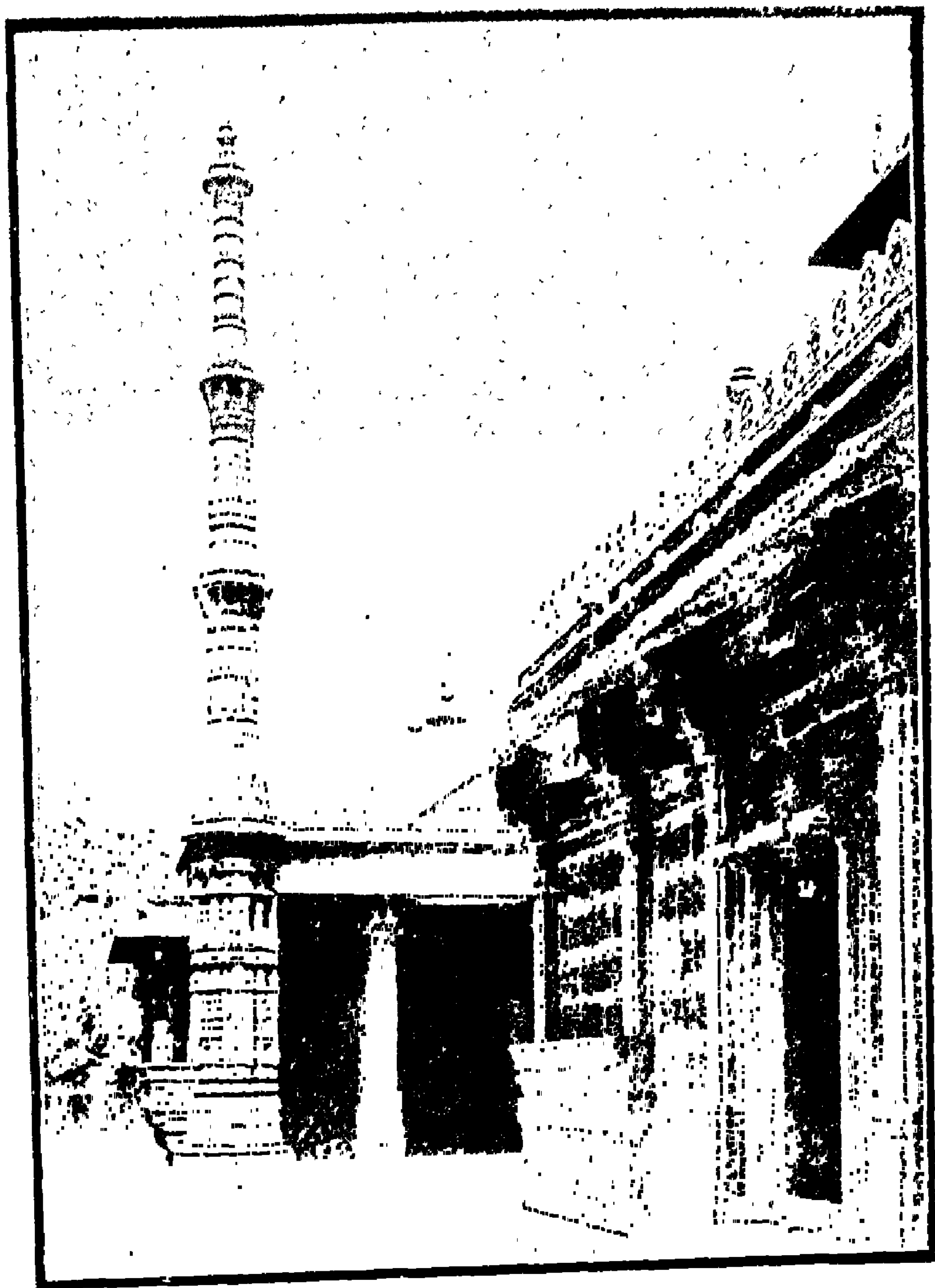
એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ બહાદુરશાહના રાજ્યમાં સુખા ગાઝીઉદ્દીન શીરોઝજંગના વખતમાં કરવેરા અને બીજા કેટલાક રીવાજ બદલાઈને નવા થયા અને જુલમની શરૂઆત થવા માંડી હતી. પાછળથી દરેક અમલદારે એમાં વધારો કર્યો. ઔરંગઝેબે જે કરો અને રીવાજો બંધ કર્યા હતા તે પાછા શરૂ થયા. મૂળ એ કરો અને રીવાજો શહેરમાં હતા નહિ પણ અમલદારોએ વગર કાયદે ઘુસાડેલા તે ઔરંગઝેબે બંધ કરાવ્યા; પણ આ સમયમાં ચાલુ થયા અને શાક ભાજુ ઘીની મજુરી વગેરે ઉપર શહેરમાં કરવેરા શરૂ થયા. મીરાતે અહમદીનાં કતો લખે છે કે “આ પુસ્તક લખતી વખતે તો જુલમો સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યા લાગે છે.”^૪

બાદશાહ ફરૈશીયરના રાજ્યમાં પણ કરો લેવાની રીતમાં (શહેરની) કેટલાક ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. આ વખતમાં દાઉદખાં પની નામનો સુબો અમદાવાદમાં દક્ષિણથી બદલાઈને નીમાયો અને ભદ્રમાં બાદશાહી સુખાનાં મહેલોમાં ન રહેતાં સાબરમતી નદીની રેતીમાં તંબુ ઠાકીને પડી રહ્યો. એ લશ્કરી સ્વભાવનો હતો અને ભાંગ પીવાનો બહુ શોખીન હતો. તેથી એણે રાજ્ય વહીવટ દક્ષણી પંડિતોને સોંપી દીધો. અમદાવાદમાં મરેઠા સત્તા જમ્યા.

[૧] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૦૪-૪૦૫ ગુજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૬. [૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૦૬. [૩] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૭. [૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૧૧-૧૨. મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૧૬માં શહેરમાં અંદર અંદર લશ્કરી સીપાઇઓની લઠાઈથી નદી કીનારાનાં કેટલાંક ઘર બળી ગયાં એમ લખે છે. બીજે આનો ઉલ્લેખ નથી.

૬ રાણા સિપ્રીના મસ્જિદ:દક્ષિણ તરફથી બાબુનો દેખાવ

૧૦ રાણી સિપ્રીની મસ્જિદનો શેળો

પહેલાં અને મુસલમાન સત્તા છેડે નબળી પડ્યા પહેલાં દક્ષણી અમલ આ પહેલો જ હતો.^૫

ખ. સ. ૧૭૧૪ માં અમદાવાદમાં હિંદુ મુસલમાનનું મોટું હુલ્લડ થયું. શીરોઝજંગ સુખાની સાથે હિંદુસ્તાનથી મદનગોપાળ નામના એક મોટા શરાફનો હરિરામ નામનો ગુમાસ્તો અમદાવાદમાં આવ્યો હતો અને એણે એક મોટી હવેલી બાંધી હતી. સાંકડી શેરીથી આસ્તોડીયા બાજુ જતો રસ્તો હાલ પણ મદનગોપાળની હવેલીનો રસ્તો કહેવાય છે. આ આશામી સુખાનો શરાફ હતો તેથી એનું માન ધણું હતું. અમદાવાદની એની પેઢી પણ ઘણું કમાઈ હતી. એક વખત હોળીના તહેવારને દીવસે એણે ધામધૂમ કરી હતી અને

મદનગોપાળની હવેલી આગળ ઘણાં હિંદુઓ ભેગા થઈ હોળીનું તોફાન અને રંગ ઉરાડી બીજું ઘણું તોફાન કરતા હતા. એટલામાં મોટું હુલ્લડ ત્યાંથી એક મુસલમાન ગૃહસ્થ જતો હતો અને એ

ચીઠાવાથી લઢી પડ્યો; તેથી એના ઉપર કીચડ રંગ વગેરે નાંખી એને ઘણો સતાવ્યો. એ હાલતમાં કેટલાકને સાથે લઈને મુહમ્મદ-અલી નામના એક પ્રસિદ્ધ મુસલમાન ધાર્મિક વક્તાને ત્યાં એ ગયો, અને બીજા મુસલમાનો મળીને બધા જુમ્મામસ્જિદમાં ગયા. એ પછી સુન્ની વહોરાઓના શેઠ અબ્દુલ અઝીઝને બોલાવ્યા. એ પણ પોતાનાં માણસો લઈને આવ્યા. દરેક જાતના મુસલમાનો ભેગા થઈ ગયા અને “દીન દીન” કરવા લાગ્યા, અને હિંદુઓને મારી મોટું હુલ્લડ મચાવવાના હેતુથી કાજી ખેરઉલ્લાખાને ઘેર ગયા. હુલ્લડખોરો સાથે મળવાથી સાફ નથી એમ સમજી કાજી કાજીએ ધરતું બારણું બંધ કર્યું. બારણું ન ઉઘાડવાથી લોકોએ એના ઘરને સળગાવી મુક્યું, અને ટોણું શહેરમાં ઝવેરીઓના ઘર દુકાનો અને શરાફોની દુકાનો લૂંટવા લાગ્યું. આમ ઘણી દુકાનો બાળી મુકી. મદનગોપાળની હવેલી તોફાનની જગ્યા હોવાથી ત્યાં ભારે હુલ્લડ હતું. ત્યાં મોટા ઝવેરીઓનાં ઘર હતાં. નગર શેઠ કપુરચંદ ભણસાળીનું ઘર પણ ત્યાં હતું. એમને સુખાની કચેરીમાં સારી લાગવગ હોવાથી સીપાઈઓ અને બીજાં માણસોની મદદથી એમણે દરવાજા બંધ કરાવી મોરચા માંડી

[૫] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૬. આ પંક્તિઓએ ચીથ્યામણ નામની શી દાખલ કરી તેથી એ ઘણા આશુમાનીતા થઈ ગયા.

ગોળીઓ છોડી લઢાઇ કરવા માંડી. એમ કહેવાય છે કે વહોરાના શેઠ હોવાથી શેઠ અબ્દુલ અઝીઝ સાથે પણ એમને અણખનાવ હતો. આ વખતે ધણી હિંદુ વેપારીઓએ મુસલમાનોને દુકાન સાચવવા માટે નાણાં આપીને રાખ્યા અને મુસલમાનોને મુસલમાનો સાથે લઢવું પડ્યું હતું. કેટલાક હિંદુઓ છાપરે ચઢીને છોટો અને નળાઆથી લઢતા હતા. આ હુલ્લડમાં ધણી માણસોને તુક-શાન થયું. આ વખતે દાઉદખાં સુખો શોહીઆગમાં હતો. એને ખખર પડવાથી થોડા સીપાઇઓ લઈને આવ્યો. બન્ને કામના આગેવાનોને સમજાવી વચ્ચે પાડ્યા અને હુલ્લડ શાંત થયું. અમદાવાદમાં હિંદુ મુસલમાનનું આ મોટામાં મોટું હુલ્લડ હતું. એમાં જનમાલની ઘણી ખુવારી થઇ હતી. આ હુલ્લડની ખખર બાદશાહને પડતાં કપુરચંદ અને મુસલમાન આગેવાનોને હજૂરમાં બોલાવ્યા. આ વખતે વક્તા મુહમ્મદઅલી પણ સાથે હોવાથી બાદશાહના મન ઉપર તેની અસર થઇ અને કપુરચંદ શેઠને કેદ કર્યા. આખરે એજ મુહમ્મદઅલીની સાથે સમજુતી કરી એની લાગવગથી શેઠ છુટ્યા અને વહોરાના શેઠ સાથે અમદાવાદ આવ્યા.^૬

[૬] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૨૯-૩૧. ગુજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૮. ગેઝેટીયરમાં દુકાનો બાળ્યાનું લખ્યું નથી. મી. અહમદી પૃ. ૪૩૫ મુજબ બાદશાહની છાવણીમાં ગુજરાતી શરાફો હતા તેમની ફરિયાદથી બાદશાહે જાણ્યું. સરખાવો મનતુખેબુલ લુખાખ Illiot Vol. VII p. 454-456. ખાસીખાં લખે છે કે એક હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે સહીયાંદ આંગણું હતું. અને આંગણામાં હોળી પ્રગટાવવા મુસલમાને ના પાડી. લકરાર સુખા દાઉદખાં પની પાસે ગઇ. સુખો હિંદુના પક્ષનો હતો. એટલે પોતાના અર્ધા લાગમાં હોળી કરવાની રજા આપી. મુસલમાનો આ વખતે કાંઈ ન બોલ્યા. પણ એમનો તહેવાર આવ્યો ત્યારે પેલા મુસલમાને પોતાના અડધા આંગણામાં ગાયનો વધ કર્યો અને એમાંથી હુલ્લડ થયું. કપુરચંદે પોળ વસાવી મોરચા માંડી યુદ્ધ કરાવેલું. ધણી હિંદુમુસલમાન ખુવાર થયા, અને ત્રણચાર દીવસ સુધી શહેરમાં ધંધારોજગાર બંધ રહ્યા. બન્ને પક્ષે બાદશાહને અરજીઓ કરી. દાઉદખાં સુખાએ કપુરચંદની અરજ ઉપર પોતાની મહોર કરી અને કાજ અને બીજા અમલદારોએ એમાં મુસલમાનો વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરી; મુસલમાનો તરફથી શેખ અબ્દુલ અઝીઝ જતે હજૂરમાં ગયા. કપુરચંદ શેઠ મોટા જૈન શેઠ હતા. પણ અહમદી લખે છે તેમ નગરશેઠ નહોતા. કપુરચંદ શેઠ અને એમની જે સ્ત્રીઓનો રાસડો ગવાતો. તે હાલ ફોર્બ્સ સલાના ઉસ્તદિખિત પુસ્તકોમાં છે. રાસડામાં કાંઈ પણ જાણવા જેવું નથી.

એજ વર્ષમાં સાબરમતીમાં મોટી રેલ આવી. વરસાદ પણ કેટલાક દીવસો સુધી મુશળધાર પડ્યા કર્યો. રેલનું પાણી શહેરમાં પેસી ગયું. અને શહેરમાં ઘણી હમારતો પડી ગઈ. શહેરનો કેટલો પણ ઘણી સાબરમતીની રેલ જગ્યાએથી પડી ગયો. બાદશાહને આ સમાચાર મળતાં મરામત માટે મંજૂરી મળી.^૭

ઇ. સ. ૧૭૧૫ માં અમદાવાદના વેપારીઓ લઢયા. એ વર્ષમાં નાણાંની ભીડ વધવાથી આંટા^૮ નો વ્યવહાર વધતો ગયો. આ કારણથી આંટાનું લેણદેણ થયું અને રોડડાં નાણાંને વ્યવહાર ઘણો ઓછો થયો, આંટાનું કામકાજ એટલે સાધારણ રૈયતને દુઃખ પડવા માંડ્યું. આંટાનું કામ અને વેપારીની લઢાઈ બંધ કરવાની અમદાવાદના શરાફોને સુખાએ તાકીદ કરી. કપુરચંદ શેઠે એ વાત કબુલ રાખી એથી મદનગોપાલાળના ગુમાસ્તા હરિરામ સાથે એને વેર બંધાયું અને એક વખત બન્ને પક્ષ તરફથી લઢાઈ કરવાની તૈયારી પણ થવા માંડી. એ દિવસ વાતાવરણ તોફાની રહ્યું અને છેવટે અમદાવાદના બધા નાણાવટીઓએ ભવિષ્યનો વિચાર કરી વચ્ચે પડી અંદર અંદર શાંતિ કરાવી.^૯

એજ વર્ષમાં અમદાવાદમાં મુસલમાન લશ્કરીઓએ હિંદુઓની દુકાનો લૂંટી અને એથી ભારે અશાંતિ ફેલાઈ. એ સમાચાર હજૂરમાં જવાથી સુખા દાઉદખાં પતીને બોલાવી લીધો,^{૧૦} અને મહારાજા હિંદુ મુસલમાનનું બીજું તોફાન અજીતસિંહ સુખો નિમાયો. આ સુખાની સત્તાની શરૂઆતમાં એક વખત બકરી ઇદને દીવસે કાળુપુરના સુન્ની વહોરાઓને એક સીપાઈએ અટકાવી કુરબાની માટેની ગાય એમની પાસેથી લઈ લીધી. આ કામ એ સીપાઈએ હિંદુ સુખાને ખુશ કરવાના ઇરાદાથી કર્યું હતું એમ તવારીખકાર લખે છે. મુસલમાનોની લાગણી આથી ઉશ્કેરાઈ અને લોક કાજીને ફરિયાદ કરવા ગયા. કાજીનું સુખા

[૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૩૩. આ વખતે મરામત માટે મંજૂર થયેલા આંકડા લખ્યા નથી એટલે હુકમ આપ્યો હતો પણ મરામત થઈ હતો કે કેમ એ શંકા છે. [૮] આંટા એટલે કેવળ હુંડીઓથી જ લેવડદેવડ થાય તે. એ બાબત આગળ વર્ણન કરીશું. [૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૩૫. [૧૦] ગુ. મેઝરીઅર પૃ. ૨૬૯.

પાસે કાંઈ વળ્યું નહિં; તેથી લોકને શાંત પાડવા માટે છદ્દ પછી એણે જાહેરમાં ગાય મારવા દીધી. આ વખતે પણ એક સાધારણ તોફાન શહેરમાં થયું હતું.^{૧૧}

આ પછી ઇ. ૧૭૧૬માં બાદશાહ ફરૂખશીયરને મારી નાંખી એની જગ્યાએ બે જણને વારાફરતી બેસાડી છેવટ સૈયદોએ શાહજાદા રૌશન અખ્તરને મુહ-

મ્મદશાહ નામ ધારણ કરાવી તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો.

બાદશાહ મુહમ્મદ-

શાહનું રાજ્ય

અમદાવાદમાં સાધારણ લશ્કરની અવરજવર સીવાય ખાસ

બતાવ આ વખતે નોંધાયા નથી. જોધપુરના મહારાજા

અજીતસિંહ એ વખતે બહુ બળવાન રાજા હોવાથી

તેને પક્ષમાં રાખવા ગૂજરાતની સુબેદારી આપી, અને ઇ. સ. ૧૭૨૦માં એણે

અનોપસિંહ ભંડારીને વહીવટ ચલાવવા અમદાવાદ

અનોપસિંહ ભંડારી

મોકલ્યો. અનોપચંદ ભંડારીએ કેટલાંક કુરકામ કર્યા.

અને કપુરચંદનું ખુન

એમાં મુખ્ય અમદાવાદના અગ્રેસર વેપારી નગરશેઠ

કપુરચંદ ભણસાળીનું એણે ખુન કરાવ્યું. એમ કહેવાય

છે કે કપુરચંદ પગારદાર સીપાઇઓ રાખતો હતો અને ભંડારીએ કેદ કરેલા

માણસોને છોડાવી તેના તાબામાં રહેતો નહિં. એ કારણથી અનોપચંદ ભંડારીએ

એને દુનિયામાંથી દૂર કર્યો.

ઇ. સ. ૧૭૨૧માં હૈદરકુલીખાંએ બાદશાહને સૈયદોની સત્તામાંથી છોડાવ્યો.

એના બદલામાં એને મુઘઝુદદૌલાનો ઇલકાબ આપી અમદાવાદનો સુબો બનાવ્યો.

આ બખ્તર લોકોને પડી, અને લોક અનોપચંદ ભંડારીથી

અનોપસિંહનો મહેલ

લોકોએ લૂંટ્યો

કંટાળી ગયા હતા, તેથી ભદ્રમાં એના મહેલ ઉપર તુટી

પડ્યા; અને એ મુશ્કેલીથી બચીને નાઠો. માર-

વાડીઓ સાથેના વેરને લીધે હૈદર કુલીખાંના નાબબ

સુખા સુખતખાંએ અજીતસિંહ સુખાના દિવાન નાહીરખાંનું ઘર બમ્મ કરી

એની પાસેથી એક લાખ રૂપિયા લઈ શહેર બહાર કાઢી મુક્યો.^{૧૩}

ઇ. સ. ૧૭૨૪માં મરહા લશ્કર જે ગૂજરાતમાં આવી પહોંચ્યું હતું જૂનો

[૧૧] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૯. નોંધ મીરાતે અહમદીની એશીયાટીક સોસાયટીની

નકલ ઉપરથી. [૧૨] ગુ. ગેઝેટીયર. પૃ. ૩૦૨. [૧૩] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૩૦૨.

તેને ધ્યાનમાં ન લેતાં જૂનો નાયબ સુબો સુન્નતખાં પોતાના પુત્ર ઇબ્રાહીમ કુલીખાને અમદાવાદ સોંપી કપડવંજથી હામીદખાં^{૧૪} વગેરેની ચળવળ ઉપર સરત રાખવાને બદલે દૂર ગયો. મરેદાનું લશ્કર કંતાણ કદમભાંડેની સરદારી નીચે આવ્યું તેને મળવા હામીદખાં કપડવંજ ગયો. એટલે સુન્નતખાંએ અમદાવાદ તરફ આવી ૭ માઈલે પડાવ નાંખ્યો. એની રજા વગર એના સીપાઈઓમાંથી કેટલાક શહેરમાં પોતાના કુટુંબોને મળવા ગયા. એવામાં મરેદા પાછળથી તુટી પડ્યા, અને લશ્કર નાહું. તે જોઈ હામીદખાં શહેર અને સુન્નતખાંના થોડા લશ્કર વચ્ચે આવીને લડ્યો. એમાં સુન્નતખાં માર્યો ગયો અને એનું માથું કાપી હામીદખાંએ શહેરમાં એના ભાઈ ઇબ્રાહીમ કુલીખાં ઉપર મોકલ્યું. હામીદખાં શાહીઆગમાં આવીને રહ્યો, અને શહેર સીવાય આસપાસનો મુઝક કબજે કર્યો.^{૧૫}

એમ કહેવાય છે કે બાદશાહે સરખુલંદખાંને સુખા તરીકે નીમ્યો ત્યારે એણે સુન્નતખાંને નાયબ નીમી અમદાવાદ મોકલ્યો. સુન્નતખાંએ હામીદખાંને કાઢી અમદાવાદ કબજે લીધું અને હામીદખાંએ મરેદાઓની મદદ લઈ અમદાવાદ આવી લઢાઈ કરી. સુન્નતખાં ઇડર હતો; ત્યાંથી આવીને લડ્યો અને મરાયો. આ વાતની એના નાના ભાઈ ઇબ્રાહીમ કુલીખાંને શહેરમાં ખબર

[૧૪] હામીદખાં પાસેથી નવા સુખા મુખારિઝ ઉલ્મુલક સરખુલંદખાંએ અમદાવાદ લીધું એટલે એ મરેદાને જઈ મળ્યો. [૧૫] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૪-૩૦૫. ઇબ્રાહીમ કુલીને ગેઝેટીઅર સુન્નતખાંનો છાકરો કહે છે તે ભુલ છે. એ એનો ભાઈ થાય. મતતુખેબુલુલાખ III t Vol. VII 527-29. માં ઇબ્રાહીમ કુલીખાંને હૈદર કુલીનો પુત્ર અને સુન્નત અલીખાંનો ભાઈ ગણે છે. નિઝામુલ્મુલ્કે પોતાના કાકા હામીદખાંને અમદાવાદ માટે પોતાનો નાયબ નીમ્યો અને હૈદરકુલી હાલુરમાં ગયો. પણ જતે જતે પોતાના તરફથી સુન્નતખાં અને ઇબ્રાહીમ કુલીને અમદાવાદમાં મુકતો ગયો. સુન્નતખાં અને હામીદખાં વચ્ચે લઢાઈ થઈ. અને સુન્નતખાંનું મરણ થયું. ઇબ્રાહીમ કુલીખાં પોતાના ઘરમાં ભરાયો પણ છેવટે એ પણ લઢાઈ થઈ એમાં મરણ પામ્યો. પોતાના બન્ને ભાઈઓનું વેર લેવા રસ્તમઅલીખાં સુરતથી આવ્યો અને પીલાજ સાથે સલાહ કરી મદદે એને પણ સાથે લીધો. હામીદખાં એક વખતનો હાર્યો, પણ પાછળથી પીલાજ સાથે મસલત કરી એને ફેરડ્યો. પીજ લઢાઈમાં પીલાજનું લશ્કર રસ્તમઅલી ઉપર તુટી પડ્યું, અને રસ્તમઅલી મરાયો. એ વખતે મરેદાઓએ બન્ને બાલુ લૂંટ ગવાવી અને અમદાવાદની

પડી. (ગેઝેટીઅર પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ છોકરો થતો હતો.) એ જહાર લઢવા આવ્યો. પણ ન ફાવવાથી પાછો શહેરમાં ભરાઈને દરવાજા બંધ કર્યા. એમ કહેવાય છે કે ખુશાલશા શેઠે દગો કરી હામીદખાને અંદર આણ્યો. અને એ ભદ્રમાં જઈને ગેઠો. ઇબ્રાહીમને આ વાતની ખબર પડતાં એને ચિંતા થઈ. ફરિયાદખાં આરખોને સાથે લઈ પાલખીમાં ઇબ્રાહીમને બેસાડી ભદ્રમાં લઈ ગયો. ભદ્રમાં ચોપદારોએ હથિયાર મુકી જવા કહ્યું એટલે ઇબ્રાહીમને કોઈ ચઢતાં પાંચ ચોપદારને ઠેર કર્યા અને પાલખીમાંથી ઉતરી બધા કચેરીમાં ગયા. ત્યાં જપાજપી થઈ તેમાં ઇબ્રાહીમનું મરણ થયું. એની કબર કલેક્ટરની ઓફીસની સામે વડ તળે છે અને માનતા ઘણી ચાલે છે. હવે સુરતનો સુબો રસ્તમઅલી ઇબ્રાહીમનો મોટો ભાઈ હતો. એણે પોતાના બન્ને ભાઈ ઇબ્રાહીમ અને સુખતખાનું વેર લેવા નિશ્ચય કરી પીલાજી ગાયકવાડની સહાય લઈ પોતાની અઢી હજાર ફૅઝ અને પીલાજીની પંદર હજારની લઈ લઢાઈ કરી. અઢાર દીવસની લઢાઈનું પરિણામ ન આવ્યું. એટલે નિરાશ થઈ મરવાની ઇચ્છાવાળા વીરોને રહેવા દઈ બીજાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. એટલે કીરપાશંકર નામના નાગરે કહ્યું કે સાહેબ આજનું યુદ્ધ જોજો. એ દીવસે બધા મરણીયા થઈને લઢ્યા અને જીત્યા. રસ્તમઅલીએ હામીદખાંની પાછળ થવાનું કહ્યું ત્યારે પીલાજીએ તોપો રહેવા દઈ પાછળ જવા જણાવ્યું. પણ પાછળથી પીલાજીએ દગો કરી રસ્તમઅલી ઉપર તોપો ચલાવી. રસ્તમઅલીએ કાઈ જગ્યાએથી મદદ ન આવવાથી આપઘાત કર્યો. આ બાબતનો સંવત ૧૭૮૧ ના મહા મહીનામાં બનેલો ૧૪૮

અંદર, તથા જહાર વડોદરા સુધીનાં જિલ્લાઓ લૂંટ્યા. આ સમયાર સાંભળી બાદશાહે સરખુલદખાંને સુબો નીમ્યો. અને નિઝામુલ્મુલ્કે હામીદખાંને પાછો બોલાવી લીધો. સરખુલદખાં પાસે સાત આઠ હજાર માણસનું લશ્કર હતું. અને મરેઠા પાસે ત્રીસ હજારનું લશ્કર હતું. તેથી સરખુલદખાંથી કંઈ થઈ શક્યું નહિ. આ સમયે મરેઠા ઉપર અમદાવાદ શહેરના દરવાજા સુધી લૂંટ ચલાવતા. They ravaged the country round Ahmedabad up to its very gates. Many merchants and traders artisans were so ill treated that they left their native land and wandered into foreign parts. ” (ખાશીખાં). આ પ્રમાણે વેપારી અને હુન્નર ઉધોગી માણસો દેશાવર નાસી ગયા. લશ્કરને પગાર માટે વેપારીઓ ઉપર ચીઠીઓ લખવામાં આવી અને પૈસા ન મળ્યા ત્યારે એમના ઉપર ભેરનુલ્લમ અને ત્રાસ વર્ત્યો.

ગાથાનો શ્લોક છે. ૧૬ (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૧-૭૪). આ મુજબ લખી રા. મગનલાલ નોંધમાં લખે છે કે ખુશાલશાહ શેઠે આ સીવાય ખીજા લાકડાં પણ લઢાવ્યાં છે અને સુખા વગેરેના કાન લંબેરી શહેરના લોકો પાસેથી વેરા લેવરાવ્યા છે તેની હકીકત ઇબ્રાહીમકુલીના શ્લોકોમાં જોઈએ. “ હેવી રીતે કરીને ફક્ત ધર તાજું રાખ્યું છે હેવું માલમ પડે છે. ” (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. નોંધ પૃ. ૭૧). પીલાજીએ એ વિશ્વાસઘાત કરી હામીદખાંને જીતાવ્યો તેથી એણે કંતાજીની ચોથમાં ભાગ માંગ્યો. અને એ બંને લઢયા એમાં પીલાજી હાર્યો. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે એ પછી મરેઠાઓએ શહેરમાં આવી ચોથ ઉધરાવી અને લોકને ભીખ માગતા કર્યા. ” (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૪).

[૧૬] રસ્તમકુલી અને અલરામ [ઇબ્રાહીમકુલીખાં) કુલીનો ‘ સલોકો ’ શામળ ભટ્ટનો બનાવેલો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ રાજ્ય ભોગવે ને કરે કલોલ ॥ સેહેરમાં વીતા મસવાડા સોલ ॥ ૬ ॥
ગુજરાતી મુગલા ચતુર સુજાણ ॥ ત્રણ લાઇઓનાં કર વીધાંણ ॥ ૭ ॥
વડો તે વીર સુજાત્યપાંત ॥ જેને પાદશાહીમાં અતી ઘણું માંન ॥ ૮ ॥
અનમી મેહેવાસી જેને વસ કીધા ॥ પ્રજા પાલીને મોહોટા જરા લીધા ॥ ૯ ॥
તેથી નાનેરો રસ્તમ કહીએ ॥ જેના જુધનો પાર ન લહીએ ॥ ૧૦ ॥
રૂપે રૂડોને દાતાર જાણું ॥ સહુમાં શ્રીરોમણ તેને વધાણું ॥ ૧૧ ॥
જેહેના નામથી તરફર ત્રાસે ॥ દક્ષણી ગનીમ સત ગાઉ નાસે ॥ ૧૨ ॥
તેથી નાનેરો માડીને જાઓ ॥ અલરામ કુલી લાડકવાયો. ॥ ૧૩ ॥

... ..
• તે પછી હામીદખાં કથાંજીને લઈ આવે છે અને સુજાત્યપાંને ખબર પડતાં તે ઈંડરથી આવી મુઠીઆ ગામ આગળ બંનેનો ભેટો થાય છે:—

“ નિજામકુલીએ વારતા જાણી ઘરડા કાકાનાં ઉતરાં પાણી. ॥

... ..
દક્ષણી મેહેવાસી કંથો માહા બલીયો હેમદખાં જઈ તેને તો મલીયો ॥
ગુજરાત તણી તો ચોથ અપાયું સવા પહોર સુધી સેહેર જુટાણ ॥
... ..
બેઠની કોળે આવી છે હેલા, મુઠીએ ગાંમે કીધી છે ભેલા. ॥

મુખારિઝ ઉલમુલકના આવવાના સમાચાર સાંભળી મુહમ્મદ ધોરનીએ રૂપસિહને નાસી જવા સમજાવ્યો. એટલામાં હમીદખાં મહેમદાવાદથી મરેઠા સ્વાર લઇને આવ્યો. એટલે મરેઠાઓને લાવવાથી કંટાળેલા મુહમ્મદ ધોરનીએ શહેરના દરવાજા બંધ કર્યા, અને એને શહેરમાં પેસવા દીધો નહિ. મુખારિઝઉલ મુલક અમદાવાદથી અઢાર માઇલ સુધી આવ્યાના સમાચાર સાંભળતાં મરેઠી

તે પછી હામીદખાં કપટથી સુન્નતખાને મારે છે. અલરામકુલીને એ જાણ થાય છે:—

હાથી શણગારી કારંજ આવ્યા ખાર દરવાજા વેગે દેવરાવ્યા ॥

પોતે તો તજ્યું અન ને પાણી માંડે હેમદખાં એલું મન જાણી. ॥

... ..

પુસાલસા સેઠે નવારાં કીધાં ઉઘાડી પોલને સેહેરમાં લીધાં. ॥

હેમદખાં આવી લધરમાં બેઠા અલરામકુલી ચંતામાં પેઠા. ॥

તે પછી અલરામકુલી પચાસ સાથી લઇ પાલખીમાં બેસી ભદ્રમાં લઢવા જાય છે અને દરવાજા હથિયાર મુકવા કહે છે ત્યાંથી લઢાઇ થાય છે:—

ઉતરા સુખપાલથી પલવટવાલી પાંડા પેડાંને આપ સંભાલી ॥

... ..

હાલક કુલક ત્રાસજ પડીઆ કાઠી સમસેરો સભામાં ચડીઆ ॥

તે પછી સભામાં ઘણાને માર્યા ત્યારે કોઈ પેથીઆ નામના માણસે ઢાલ ધરી ત્યારે એ પેથાને પણ માર્યા:—

“ હેમદખાં નાસીને જનાને ગયા અલરામ કુલી પૂઠે તો થયા ॥

ખોલ્યા ખંખોલ્યા નવ્ય લાગી ભાલ આવી તે પહોતો પોતાનો કાલ ॥

સુરાનો હરખ મોટો પ્રમાંણુ તેણી તે રીતે છોડયા છે પ્રાણ ॥

સવાપોર સુધી તો હાક જ વાગી ગુજરાતી રહીઅત હોદસ લાગી ॥

... ..

તાર પછે તો સેહેરમાં શુ થયું પુકાલસાને તો નળાપે કહું ॥

ગામ પરાંની ચોથ જ લીજે તે તો મરેઠા કંથાને દીજે ॥

સેહેરની ખરણી લીજીએ આજ, રસ્તમ કેરાં કરવાં છે કાજ ॥

મોહોટા મોહોટરા લીધા વેહેપારી આપે તો સેઠે પરજ ઉગારી ॥

જે એ ભાઇનો વાકો જે થયો તે તો સમાચાર રસ્તમને ગયો ॥

તે પછી રસ્તમ કુલીખાં સુરતથી પીલાજીને સહાયમાં લઈ હામીદખાં ઉપર વેર

લશ્કર પાછું ગયું.^{૧૭} ઈ. સ. ૧૭૨૫ની આખરે મુખારીઝ ઉલમુલ્ક શહેરમાં દાખલ થયા અને વહેપારીઓ તથા લોકોએ એને સારો આવકાર આપ્યો.

ખીજે વર્ષે (ઈ. સ. ૧૭૨૬) મરેઠાઓ પાછા આવ્યા.

નવા કર નાંખી નાણું આ વખતે મુખારીઝ ઉલમુલ્ક પાસે ટકે એવું આપી મરેઠાને લશ્કર નહોતું અને કોઈપણ જગ્યાએથી મદદની આશા પાછા કાઢ્યા નહોતી. એના જીલ્લાઓ ગરીબ થઈ ગયા હતા એટલે

અમદાવાદ શહેરમાં નવા કર નાંખી નાણું ઉધરાવી મરેઠાઓને સંતોષ્યા, અને પીલાજીને મહીકાંઠાની ઉપજમાંથી ભાગ લખી આપ્યો.^{૧૮}

લેવા આવે છે અને મહી નદી આગળ મોટું યુદ્ધ થાય છે. તેમાં મરેઠાના કપટથી રસ્તમકુલી મરાય છે, મરેઠા બન્ને પક્ષને લુંટે છે અને પીલાજી રામના સમ તોડે છે:—

પીલુજ આધે દક્ષણી જે કહા, સૌકો મરેઠા એકઠા થયા ॥

પીલુએ રસ્તમ પાધરા કીધા, કંથે હીમદખાં લુંટીને લીધા ॥

રસ્તમકુલીને હરાવ્યા પછી મરેઠાને લઈ હામીદખાં અમદાવાદ આવે છે અને શહેર લુંટવા કહે છે:—

ત્યાંહાંથી હેમદખાં ગુજરાતે આવ્યા સરવે મરેઠા સંઘાતે લાવ્યા ॥

લધરમાં આવી કીધું મુકામ ॥

વચન આપ્યું તે પાલો તમો સવા દહાડો સેહેર લુંટીસુ અમ્મે ॥

હેમદખાન એમ જ કહાવે સેહેર લુટ્યાની નામોસી આવે ॥

સેહેરને સાટે એ હામ નદી પારને સરખેજ ગાંમ ॥

હેમદખાં તો સેહેરમાં રહા ॥ લુટી લગાડી મરેઠા ગયા ॥

નાત્ય વેરાનો નાવ્યોપાર ખાર ખાર રૂપીઆ લીધા બે વાર ॥

આ પ્રમાણે કવિ શામળ ભટે એટલે અમદાવાદ ગોમતીપુર પાસે બેગનપુરના વતનીએ પવાડો રચ્યો છે. આમાં રસ્તમકુલીનો ભાગ અમદાવાદને લગતો ન હોવાથી છાંડી દીધો છે. હિંદુ કવિએ મરેઠા માટે લખ્યું છે તે ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. “ સંવત સતર એકાસી વાણ માયસર વહી તેરસ પરમાણું ॥ સાંમલજ શ્રીધોડ બ્રાહ્મણ નાત્યે... એ પ્રમાણે કવિએ આ પવાડો બનાવ્યાની તારીખ આપી છે. અને તે આ ખીનાને સમકાલીન છે. (કોર્મસ સભાના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં રસ્તમકુલીના પવાડામાંથી હુંકાવીને હટાવે કર્યો છે.)

[૧૭] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૬. [૧૮] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૭.

ઇ. સ. ૧૭૨૬માં અલી મુહમ્મદખાં અમદાવાદનો વહીવટદાર નીમાયો અને એનો પુત્ર મીરાતે અહમદીનો કર્તા મહેસુલી ખાતાનો અમલદાર નીમાયો.^{૧૯}

અમદાવાદમાં
તોફાન

ખીજે વર્ષે (૧૭૩૦) મુખ્યારિજ ઉલમુલ્ક કચ્છ જતો હતો એવામાં નવા કરોના ત્રાસથી અમદાવાદમાં તોફાન થયું અને એણે રાધનપુર પાછા આવી મીરાતે અહમદીના કર્તાને તોફાન શમાવવા માટે હુકમો મોકલ્યા. એ

કામ સારી રીતે કરવાથી એને હસન મુહમ્મદખાંનો ઇલ્કાબ મળ્યો.^{૨૦} એજ વર્ષમાં મહારાજા અબેસિંહ સુખો થઇને આવ્યો. મહારાજાને સુખેદારી એમને એમ ન મળી. મહારાજા રાધનપુરથી ખાખીઓની મદદ લઇ આવ્યા

અડાલત
આગળની લઢાઈ

અને અડાલત આગળ પડાવ નાંખ્યો. મુખ્યારિજે અમદાવાદ અને અડાલત વચ્ચે છાવણી નાંખી હતી. જે વખત લઢાઈ થઈ એમાં મુખ્યારિજનો વિજય થયો અને રાઠોડને સરખેજ સુધી નસાડ્યો. જેવટે સમજુતી થઈ

એમાં એક લાખ રૂપીઆ લઈ મુખ્યારિજે અમદાવાદ છોડી આગ્રા જવાનું કબુલ કર્યું. અબેસિંહે રતનસિંહ લંડારીને અમદાવાદમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ

ખાજુરાવ પેશ્વા
અમદાવાદમાં

નીમ્યો.^{૨૧} ઇ. સ. ૧૭૩૧માં ખાજુરાવ પેશ્વા વડોદરા તાબે કરવા ગૂજરાતમાં આવ્યા. મહારાજા અબેસિંહે એમને અમદાવાદ આવવા નોતરું દીધું અને બન્ને શાહીખાગમાં મળ્યા. એ વખતે પીલાળ ગાયકવાડને

વડોદરામાંથી કાઢવા માટે ત્યાંના અમલદાર અંજમતઉલ્લાને પેશ્વા મદદ કરે એમ હતું. પણ આ કબુલાતમાં બન્નેના પેચ હતા. પેશ્વાને નિઝામની ચઢાઈથી એકા એક દક્ષિણમાં જવું પડ્યું.^{૨૨}

ઈ. સ. ૧૭૩૩માં અમદાવાદ ઉપર મરેઠા લશ્કર આવ્યું. પીલાળ ગાયકવાડ વડોદરા મજબુત કરી બેઠો હતો. તેની સત્તા દૂર કરવા મહારાજા

[૧૯] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૯. [૨૦] એજ પૃ. ૩૧૦. [૨૧] ગુ. સર્વે સંગ્રહ પૃ. ૩૩૭-૩૮. ખાખીવિલાસ નામના હસ્ત લિખિત ગ્રંથમાં કવિ કેવલદાસ અમદાવાદનો વિસનગરો નાગર લખે છે કે “ રતનસંઘ લયો મહાપાપી ॥ રૈયત ઐહમદાવાદ સંતાપી ॥ કવિએ એ બનાવ તો સમજાવીન હતો. [૨૨] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૨.

અભેસિંહે એક મારવાડી પાસે ડાકોરમાં પીલાજીનું ખુન કરાવ્યું.^{૨૩} એ કારણથી ખંડેરાવ સેનાપતિની વિધવા ઉમાબાઈ, કંતાજી કદમ અને ઉમાબાઈની ચઢાઈ પીલાજીના પુત્ર દામાજીને લઈ અમદાવાદ ઉપર ચઢી આવી.^{૨૪} મરેઠા શહેરને કાંઈ તુકશાન કરી શક્યા નહિ, પણ ચોથ અને સરદેશમુખી ઉપરાંત રૂપીઆ એંશી હજાર અમદાવાદની તીજેરીમાંથી આપવાના કબુલાયા, અને તે અપાય ત્યાં સુધી જવાંમર્દખાંને બાંહેધરી તરીકે આપ્યો. આ વખતે મરેઠાઓએ શાહઆલમનું રસુલાબાદ લૂંટ્યું અને એનું ઉત્તમ પુસ્તકાલય ખરાબખસ્ત થઈ લૂંટાઈ ગયું.^{૨૫} એ જ વર્ષમાં બાદશાહે શાંતિદાસના પુત્ર ખુશાલચંદને નગરશેઠની પદવી આપી. મહારાજા અભેસિંહ રતનસિંહ ભંડારીને અમદાવાદ સોંપી, મીરાતે અહમદીના કર્તાને એનો બક્ષી બનાવી પોતે જોધપુર થઈ હમૂરમાં ગયો. એક વર્ષ પછી ખુશાલચંદ શેઠને રતનસિંહ સાથે ન બનવાથી શહેર છોડી ખંભાત થઈ જુનાગઢ નાસી જવું પડ્યું.^{૨૬} ઇ. સ. ૧૭૩૭માં મહારાજા અભેસિંહને બદલે મોમીનખાં સુબો નીમાયો. એ દરમ્યાન અમદાવાદમાં ખાસ કાંઈ બન્યું નથી. રતનસિંહે અમદાવાદ બહાર અનેક રાજદારી ખટપટોમાં ભાગ લીધા કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૩૭-૩૮ નું વર્ષ અમદાવાદને બહુ ભારે ગયું. મોમીનખાંને અમદાવાદ સહેલાઈથી મળે એમ નહોતું. એટલે મોમીનખાંએ રંગોળીને અમદાવાદ અને ખંભાત સીવાયની ગુજરાતની અડધી ઉપજ અમદાવાદનો ઘેરો આપવાનું કબુલીને મદદ માટે બોલાવ્યો. મરાઠાઓ સાથેની આ સલાહથી મોગલ રાજ્યને ભારે વેઠવું પડ્યું અને મોમીનખાંને જીંદગી સુધી એ કાર્યનો પશ્ચાતાપ રહ્યો.^{૨૭} રતનસિંહ ભંડારીને મોમીનખાંની નીમણુંકની ખબર પડી ત્યારે એણે સુબા અભેસિંહને પુછાવ્યું અને અભેસિંહે બની શકે ત્યાં સુધી અમદાવાદ ટકાવવાનું લખ્યું. વર્ષોદની ઋતુ પુરી થતાં નદીઓ ઉતરાય એવી થઈ એટલે મોમીનખાં અમદાવાદ

[૨૩] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૩. [૨૪] એન પૃ. ૩૧૪. [૨૫] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૪. એમ કહેવાય છે કે એ પુસ્તકાલયમાં ઘણાં ઉપયોગી અને કેટલાંક ઐતિહાસિક મહત્વનાં ફારસી પુસ્તકો હતાં. આ લૂંટ વખતે એ નાશ પામ્યાં હશે. [૨૬] એન પૃ. ૩૧૫. [૨૭] એન પૃ. ૩૧૮.

તરફ કુચ કરી કાંકરિયા તળાવ આગળ છાવણી કરીને પડ્યો. મોમીનખાંએ દામાજીને મદદ માટે કહેવડાવવા પોતાના કારભારી વજેરામને સોનગઢ મોકલ્યો હતો એ અમદાવાદ આવ્યો, અને દામાજી આવે છે એવા સમાચાર કહ્યા. રતનસિંહ ભંડારીએ મોમીનખાંની ચઢાઇનું અભેસિંહને કહેવડાવ્યું ત્યારે મહારાજા બાદશાહ સાથે ગુસ્સે થઈ રીસાઇને જવા લાગ્યો. એટલે ખીખ અમીરોએ બાદશાહને સમજાવી અભેસિંહને ફરીથી સુખો નીમવાનો હુકમ લખાવી મોમીનખાં ઉપર મોકલાવ્યો. મોમીનખાંને હુકમ પાળવાનો અંદરથી વિચાર નહોતો.^{૨૮} તેથી એણે ઘેરા માટે ઉતાવળ કરવા માંડી. પણ આખરે રતનસિંહ અમદાવાદ છોડે અને અભયકરણને સત્તા આપી શીદાઉદ્દીનને શહેરમાં પેસવા દે એ શરતે ખંભાત પાછાં જવાનું કબુલ કર્યું. પરંતુ રતનસિંહે શહેર છોડવા ના પાડી અને બચાવ કરવો શરૂ કર્યો. મોમીનખાં ઇસનપુરમાં દામાજીને મળ્યો અને એને ભાઈ કહી ઘણો દેખાવ કર્યો.^{૨૯} શહેરમાંથી રતનસિંહે દામાજીને અમદાવાદ અને ખંભાત સુધાં દેશની અડધી ઉપજ આપવાની શરતે પોતાની મદદે આવવા સંદેશા ચલાવ્યા. પણ દામાજીએ એ પત્રો મોમીનખાંને બતાવ્યા, અને મોમીનખાંએ પણ એ પ્રમાણેની શરતો કબુલ કર્યાંથી દામાજીએ રતનસિંહ સાથે સંદેશા બંધ કર્યા. એ વખતે દામાજી દુધેશ્વર મહાદેવની યાત્રા માટે ગયો; અને રંગોળીએ અમદાવાદ ઉપર તોપો છોડવી શરૂ કરી. આ તોપોના મારાથી શહેરમાં એટલું બધું નુકશાન થયું કે મોમીનખાંને પોતાને જ મરેઠાઓની મદદને માટે બહુ પશ્ચાતાપ થવા માંડ્યો, અને શહેરમાં પેઠા પછી મરેઠાઓને કાઢવા ભારે પડશે એમ એને હવે લાગવા માંડ્યું.^{૩૦} આ કારણથી મોમીનખાંએ મીરાતે અહમદીના કર્તાને રતનસિંહને સમજાવવા મોકલ્યો કે એ શાંતિથી શહેર આપે તો સાફ. એ પછી કાસીમઅલીખાં અને બાબુરાવના હાથ નીચેનાં મરેઠા લશ્કરે એકાએક હુમલાથી અમદાવાદ લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

[૨૮] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૯. રાઠો રત કીજે રાઠ ॥ અનસંધ દીજે ચુકાઠ ॥

કુચ કરત એહમદપુર આગે ॥ ડેરા ઇદગાપાસ કરાગે ॥

રતનસંધ બેઠે ગઠ માંડી ॥ કાહુકે બલમાનત નાહી ॥

ઈદગા એટલે કાંઠરીયા પાસે. (બાબી વિલાસ.) [૨૯] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૦.

[૩૦] એજ પૃ. ૩૨૦.

પરંતુ ખુનખાર લઢાઈ થયા પછી એમને પાછાં હાથ પડ્યું. બીજે દીવસે રતનસિંહને લાગ્યું કે શહેર ટકશે નહિ તેથી એણે સત્રાહ માટે કહેવડાવ્યું અને પોતાના ખર્ચના પૈસા લઈ લઢાઈનું માન પાંચ મેળવી પોતે શહેર છોડ્યું. હવે મોમીનખાં શહેરમાં પેઠો અને વચન પ્રમાણે અહીં અમદાવાદ મરેઠાઓને આપ્યું. આ ગોઠવણથી રાયખડ ખાનજહાનથી આસ્તોડીઆ અને રાયપુર સુધીના ખરેખર અર્ધી ભાગ મરેઠાને તાણે ગયો, અને એ દરવાજે મરેઠાના પેરા બેઠા. એ વખતે અમદાવાદના રહેવાસીઓ મોટે ભાગે મુસલમાન હતા. મરેઠાઓને લૂંટવાની ટેવ હોવાથી એ લોકોને ત્રાસ આપવા માંડ્યા.^{૩૧} એથી

મુસલમાનો સામા થયા અને લઢાઈ થઈ એમાં ઘણાં અમદાવાદની અંદર મરેઠાઓને બહાર કાઢ્યા. મોમીનખાં અંદરથી ખુશી લઢાઈ થયો પણ બહારથી અજાણ્યો. થઈ રંગોળીને સમજાવવા ફિદાઉદ્દીનને મોકલ્યો અને એ કાર્યમાં એને

મુશ્કેલી ઘણી પડી. પરંતુ મરેઠાનો એ ત્રાસ સહેજ ઓછો થયો અને અમદાવાદ પાછું શ્વાસ લઈ ઉભું થવા લાગ્યું.^{૩૨} બાદશાહે હવે મોમીનખાંને માનનો ગોંધાક મોકલાવ્યો. એની વ્યવસ્થાથી સહેજ આખાદી થવા માંડી.^{૩૩} પણ મોમીનખાં ખંડણી વસુલ કરવા નીકળ્યો એટલે શહેરમાં ફરી જીલમ થયો.

એજ વર્ષમાં મરેઠાઓએ રસુલાખાદના (શાહઆલમ) અમદાવાદની આખાદી સેયદોની જમીન લઈ લેવા માંડી એથી શહેરની મુસલમાન વસ્તીએ હુલ્લડ કર્યું. એમાં ખન્ને બાણુનાં માણસો જંખમી થયાં. મોમીનખાં હવે મુલકગીરીમાંથી પાછો ફર્યો અને જમાલપુર બહાર બહેરામપુરમાં પડાવ નાંખી શહેરને મજબુત કરી, ઇસનપુર થઈને વાત્રકકાંઠાની ખંડણી વસુલ કરવા ગયો. એ પછીના વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૭૩૯) રંગોળી અને મોમીનખાંને શહેરના વહીવટના સંબંધમાં ઝઘડો પડ્યો અને અંદર અંદર એક લઢાઈ થઈ એમાં મોમીનખાંને ખમવું પડ્યું, અને છેલ્લા વર્ષનો અડધો ભાગ એણે આપ્યો નહોતો તે

[૩૧] એ જ પૃ. ૩૨૦. [૩૨] એ જ પૃ. ૩૨૦. [૩૩] એ જ પૃ. ૩૨૦.

તરફ કુચ કરી કાંઠરિયા તળાવ આગળ ઢાવણી કરીને પડ્યો. મોમીનખાંએ દામાજીને મદદ માટે કહેવડાવવા પોતાના કારભારી વજેરામને સોનગઢ મોકલ્યો હતો એ અમદાવાદ આવ્યો, અને દામાજી આવે છે એવા સમાચાર કહ્યા. રતનસિંહ ભંડારીએ મોમીનખાંની ચલાવનું અભેસિંહને કહેવડાવ્યું ત્યારે મહારાજા બાદશાહ સાથે ગુસ્સે થઈ રીસાઈને જવા લાગ્યો. એટલે બીજા અમીરાએ બાદશાહને સમજાવી અભેસિંહને ફરીથી સુખો નીમવાનો હુકમ લખાવી મોમીનખાં ઉપર મોકલાવ્યો. મોમીનખાંને હુકમ પાળવાનો અંદરથી વિચાર નહોતો.^{૨૮} તેથી એણે ઘેરા માટે ઉતાવળ કરવા માંડી. પણ આખરે રતનસિંહ અમદાવાદ છોડે અને અભયકરણને સત્તા આપી શ્રીદાઉદ્દીનને શહેરમાં પેસવા દે એ શરતે ખંભાત પાછાં જવાનું કબુલ કર્યું. પરંતુ રતનસિંહે શહેર છોડવા ના પાડી અને બચાવ કરવો શરૂ કર્યો. મોમીનખાં ઇસિનપુરમાં દામાજીને મળ્યો અને એને ભાઈ કહી ઘણો દેખાવ કર્યો.^{૨૯} શહેરમાંથી રતનસિંહે દામાજીને અમદાવાદ અને ખંભાત સુધાં દેશની અડધી ઉપજ આપવાની શરતે પોતાની મદદે આવવા સંદેશા ચલાવ્યા. પણ દામાજીએ એ પત્રો મોમીનખાંને બતાવ્યા, અને મોમીનખાંએ પણ એ પ્રમાણેની શરતો કબુલ કર્યાંથી દામાજીએ રતનસિંહ સાથે સંદેશા બંધ કર્યાં. એ વખતે દામાજી દુધેશ્વર મહાદેવની યાત્રા માટે ગયો; અને રંગોળીએ અમદાવાદ ઉપર તોપો છોડવી શરૂ કરી. આ તોપોના મારાથી શહેરમાં એટલું બધું તુકશાન થયું કે મોમીનખાંને પોતાને જ મરેઠાઓની મદદને માટે બહુ પશ્ચાતાપ થવા માંડ્યો, અને શહેરમાં પેદા પછી મરેઠાઓને કાઢવા ભારે પડશે એમ એને હવે લાગવા માંડ્યું.^{૩૦} આ કારણથી મોમીનખાંએ મીરાતે અહમદીના કર્તાને રતનસિંહને સમજાવવા મોકલ્યો કે એ શાંતિથી શહેર આપે તો સારું. એ પછી કાસીમઅલીખાં અને બાબુરાવના હાથ નીચેનાં મરેઠા લશ્કરે એકાએક હુમલાથી અમદાવાદ લેવા પ્રયત્ન કર્યો,

[૨૮] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૬. રાઠો રત કીજે રાઠ ॥ અનસંઘ દીજે ચુકાઠ ॥

કુચ કરત એહમદપુર આએ ॥ ડેરા ઇદગાપાસ કરાએ ॥

રતનસંઘ બેઠે ગઢ માંહી ॥ કાહુકો બલમાનત નાહી ॥

ઈદગા એટલે કાંઠરીયા પાસે. (બાબી વિવાસ.) [૨૯] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૦.

[૩૦] એજ પૃ. ૩૨૦.

પરંતુ ખુનખાર લઢાઈ થયા પછી એમને પાછાં હઠવું પડ્યું. બીજે દીવસે રતનસિંહને લાગ્યું કે શહેર ટકશે નહિ તેથી એણે સલાહ માટે કહેવડાવ્યું અને પોતાના ખર્ચના પૈસા લઈ લઢાઈનું માન પાળું મેળવી પોતે શહેર છોડ્યું. હવે મોમીનખાં શહેરમાં પેઠા અને વચન પ્રમાણે અર્ધું અમદાવાદ મરેઠાઓને આપ્યું. આ ગોઠવણથી રાયખડ ખાનજહાનથી આસ્તોડીઆ અને રાયપુર સુધીના ખરેખર અંધી ભાગ મરેઠાને તાબે ગયો, અને એ દરવાજે મરેઠાના પેરા બેઠા. એ વખતે અમદાવાદના રહેવાસીઓ મોટે ભાગે મુસલમાન હતા. મરેઠાઓને લૂંટવાની ટેવ હોવાથી એ લોકોને ત્રાસ આપવા માંડ્યા.^{૩૧} એથી

મુસલમાનો સામા થયા અને લઢાઈ થઈ એમાં ઘણું અમદાવાદની અંદર મરેઠાઓને બહાર કાઢ્યા. મોમીનખાં અંદરથી ખુશી લઢાઈ થયો પણ બહારથી અજાણ્યો થઈ રંગોળીને સમજાવવા ફિદાઉદ્દીનને મોકલ્યો અને એ કાર્યમાં એને

મુશ્કેલી ઘણી પડી. પરંતુ મરેઠાનો એ ત્રાસ સહેજે ઓછો થયો અને અમદાવાદ પાછું શ્વાસ લઈ ઉભું થવા લાગ્યું.^{૩૨} બાદશાહે હવે મોમીનખાંને માનનો ગોષાક મોકલાવ્યો. એની વ્યવસ્થાથી સહેજ આબાદી થવા માંડી.^{૩૩} પણ મોમીનખાં ખંડણી વસુલ કરવા નીકળ્યો એટલે શહેરમાં ફરી જીલમ થયો.

એજ વર્ષમાં મરેઠાઓએ રસુલાબાદના (શાહઆલમ) અમદાવાદની ઓબાદી સૈયદોની જમીન લઈ લેવા માંડી એથી શહેરની મુસલમાન વસ્તીએ હુંફડ કર્યું. એમાં બન્ને બાજુનાં માણસો જખમી થયાં. મોમીનખાં હવે મુલકગીરીમાંથી પાછો ફર્યો અને જમાલપુર બહાર બહેરામપુરમાં પડાવ નાંખી શહેરને મજબુત કરી, ઇસનપુર થઈને વાત્રકકાંઠાની ખંડણી વસુલ કરવા ગયો. એ પછીના વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૭૩૯) રંગોળી અને મોમીનખાંને શહેરના વહીવટના સંબંધમાં ઝઘડો પડ્યો અને અંદર અંદર એક લડાઈ થઈ એમાં મોમીનખાંને ખમવું પડ્યું, અને છેલ્લા વર્ષનો અડધો ભાગ એણે આપ્યો નહોતો તે

[૩૧] એ જ પૃ. ૩૨૦. [૩૨] એ જ પૃ. ૩૨૦. [૩૩] એ જ પૃ. ૩૨૦.

આપવો પડ્યો. એ માટે એક ખત પણ લખવામાં આવ્યું પણ એનો અમલ થયો નહિ. ૩૪ આ વર્ષમાં (૧૭૩૯) પણ સાબરમતીમાં મોટું પૂર આવ્યું. અને તેથી નુકશાન થયું. ૩૫

એ પછી બે વર્ષ કાંઈ ખાસ બન્યું નહિ. મોમીનખાં બહારની વ્યવસ્થામાં ફરતો હતો અને અમદાવાદના મરેઠાના વિભાગમાં રંગોળીને બદલે મલ્હારાવ ખુનીને નાયબ અમલદાર તરીકે દામાજીએ નીમ્યો. ૩૬

મુસલમાન અને હતો. એક વર્ષ પછી રંગોળી ફરી નીમાતા એણે રામાજી મરેઠાની ફરી લઢાઈ નામના માણસને પોતાના નાયબ તરીકે નીમ્યો હતો. ૩૬

ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં અમદાવાદમાં મુસલમાનો અને મરેઠાઓને ફરી લઢાઈ થઈ એમાં મુસલમાનો ફાળ્યા. ૩૭ બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૭૪૩) માં મોમીનખાંનું મરણ થયું, ૩૮ અને જવાંમદખાં બાબી ગુજરાતમાં મોટામાં મોટો ઉમરાવ થઈ પડ્યો, અને અમદાવાદની આસપાસની મહેસુલ ઉધરાવવા લાગ્યો. એ વખતે મુક્તખીરખાં હુઝૂરમાંથી સુબો નીમાઈને આવ્યો પણ જવાંમદખાં સામે ન ફાવવાથી શહેર છોડી ખંભાત બાજુ નાઠો. એ દરમ્યાન બીજી નાની રાજખટપટ પણ ચાલતી હતી.

ઇ. સ. ૧૭૪૩-૪૪ ના વર્ષમાં ખંડેરાવ ગાયકવાડ રંગોળીને સાથે લઈને અમદાવાદના ભાગણી કરવા ચઢી આવ્યો. ૩૯

ખંડેરાવ અને જવાંમદખાં શહેર બહાર નીકળી કાંકરિયા તળાવ ઉપર અમદાવાદ ગોઠવાયો. ખંડેરાવે નરહર પંડિત અને કૃષ્ણાજીને અમદાવાદના પોતાના ભાગનો કબજો લેવા જવાંમદખાં પાસે મોકલ્યા. જવાંમદખાંએ પહેલાં તો ના પાડી પણ પછી આપવાનું કબુલ કર્યું.

[૩૪] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨. [૩૫] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨. [૩૬] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨-૩૨૪. આ વખતે જમાલપુર દરવાજા આગળ એક ખુરજ ઉપર મોમીનખાંએ માળ બંધાવ્યો. એ પોતાના ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે બંધાવ્યો છે એમ કહી મરેઠાઓએ તોડી પડાવ્યો. [૩૭] એજ પૃ. ૩૨૫ [૩૮] મોમીનખાંનું મરણ અમદાવાદમાં થયું હોય એમ હકીકત ઉપરથી જણાય છે. મીરજાપુરમાં નવાબ મોમીનખાં નઝમુદ્દૌલાની કબર આજીઓલોજીકલ સર્વેમાં જણાવે છે તે આ મોમીનખાં પહેલાની જ હોય એમ લાગે છે. (પૃ. ૩૨૫).

અને મરેઠાઓએ દાદુ માહોરને શહેરમાં અમલદાર તરીકે નીમ્યો. ૩૯ ત્યાર પછી થોડાં વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં બાદશાહી અને મરેઠા અમલદારોની અવરજવર અને બદલીઓ સીવાય ખાસ કંઈ બન્યું નહિ. એનાં નામોની વિગતમાં ઉતરવા જેવું નથી. એક વખત અમદાવાદમાં પોતાના ભાગનો હિસાબ બરોબર ન હોવાથી ખંડેરાવને દૂર કરી અંબકરાવને નીમવામાં આવ્યો હતો અને ઉમાબાઈએ પાછળથી રંગોળને નીમીને એણે જવાંમદખાંની સહાયથી અંબકરાવને શહેરમાંથી નસાડી મુક્યો હતો. ૪૦ એટલે મરેઠા અમલદારોમાં પણ માંહોમાંહેની તકરારોથી ઘણું તુકશાન થયું છે. ઇ. સ. ૧૭૪૬માં બાદશાહે મીરાતે અહમદીના કર્તાને દીવાની આપી. ૪૧ એ વખતે રંગોળને ભાગ બાબત જવાંમદખાં સાથે તકરાર થવાથી એ શહેર છોડીને ફકરદૌલા સુખાને જમ મળ્યો, અને બન્ને ઇસનપુર સુધી આવ્યા, અને ત્યાં જવાંમદ તેમને મળ્યો.

અમદાવાદનો ઘેરો એ વખતે ઇડરના રાજા અને ફકરદૌલા વચ્ચે સલાહ થતાં શેરખાં બાબી પણ ફકરદૌલાને આવી મળ્યો અને બધાએ ભેગા મળી અમદાવાદને ઘેરો ધાલ્યો. એ વખતે ખંડેરાવના દત્તકપુત્ર હરિખાએ રંગોળનાં પેટલાદ પાસેનાં ગામ લૂંટ્યાં તેથી રંગોળ અમદાવાદ છોડી ગયો. ૪૨ ઘેરાનું પરિણામ આવ્યું નહિ. જવાંમદખાંએ નડિયાદથી ખંડેરાવના નાયબ જનાર્દન પંડિતને બોલાવી અમદાવાદના મરેઠાના ભાગનો વહીવટ કરવા નીમ્યો.

ઇ. સ. ૧૫૪૭. સંવત ૧૮૦૩માં ગુજરાતમાં મોટો દુકાળ અને ધરતિકંપ થયો. અમદાવાદમાં કંઈ તોફાન કે તુકશાન થયાનું જણાયું નથી. બીજે જ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૭૪૮) મહારાજા અભેસિંહના ભાઈ વખતસિંહને સુખો નીમ્યો. એ ગૂજરાતનો છેલ્લો મોગલ સુખો હતો. ગૂજરાતની સ્થિતિ જોઈ એ અમદાવાદ આવ્યો નહિ. આ વર્ષમાં નગરશેઠ ખુશાલચંદ મરણ પામ્યા. ૪૩ એજ વર્ષમાં દિલ્હીમાં બાદશાહ મુહમ્મદશાહના મરણથી અહમદશાહ બાદશાહ થયો.

[૩૯] એજ પૃ. ૩૨૭. [૪૦] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૯. [૪૨] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૩૦. [૪૨] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૩૧. [૪૩] એજ પૃ. ૩૩૨-૩૩૩.

૪. સ. ૧૭૫૨ માં પાંડુરંગ પંડિત પેશ્વા તરફથી ગૂજરાતમાં ખંડણી ઉઠરાવવા આવ્યો. એણે કાંકરિયે પડાવ નાંખીને અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો અને જવાંમદખાંએ શહેરનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. ૪૪ દરમિયાન પાંડુરંગ પંડિતે નિકાલ અને મીરાતે અહમદીના કર્તાની જમીનનો મરેઠાની ઓટી ચઢાઈ લાગ લૂંટ્યો. ૪૫ હવે અમદાવાદ ન પડવાથી પંડિતે સલાહનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. જવાંમદખાંએ એ સલાહ કબુલ કરી. એક ઘોડી અને નાણાંની નાની રકમ પંડિતને પાનસોપારી તરીકે ભેટ મોકલવાથી પંડિત પાછા ફરી સોરઠ ગયા.

પંડિતના જવાથી જવાંમદખાંને મરેઠાનો ડર થોડો વખત ગયો. પણ એ ડર એમ જાય એવો નહોતો. પેશ્વાએ દામાજીને છોડી રઘુનાથરાવ પેશ્વાને

ગૂજરાત ખરોખર જીતી લેવામાં મદદ કરવા શરત બીજી ચઢાઈ કરી. ચિંતા મુક્ત થયેલો જવાંમદખાં ખંડણી માટે બહાર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પણ આ ખખર મળવાથી શહેરના લોકોએ એને શહેર છોડી ન જવા વિનવ્યો. પણ એણે આ વાત ન માની અને મુહમ્મદ મુખારીઝ શેરવાણીને અમદાવાદ સોંપી એ ખંડણી માટે ગયો. જવાંમદખાં અમદાવાદથી દોઢસો માઈલ જેટલે છેટે હતો ત્યારે ખખર આવી કે મરેઠા નર્મદા ઉતરીને આવે છે. શહેરના લોકોએ જવાંમદખાંને માણસ ઉપર માણસ બોલાવવાને મોકલ્યાં અને દરવાજા મજબુત કરી શહેરના બચાવ માટે લોક તૈયાર થયા. પરાંના લોક પણ આ વખતે શહેરમાં આવીને રક્ષણ માટે ભેગા થયાં. જવાંમદખાં શહેરમાં નથી એમ જાણી રઘુનાથરાવે ઉતાવળાં કૂચે મહી નદી એળંગી વીકલ સુખદેવને આગળ મોકલ્યો. દામાજીના કહેવાથી નડિયાદથી કાસાજી પણ નીકળ્યો અને અમદાવાદ આવતા પહેલાં અમદાવાદ પાસેનું ખોખરા મહેમદાવાદ લૂંટ્યું. રઘુનાથરાવે અમદાવાદ આવી કાંકરિયા તળાવ આગળ પડાવ નાંખ્યો. પણ પાછળથી છાંવણી ખસેડીને સાબરમતીને કાંઠે શાહ બીખણની દરગાહ પાસે લીધી. એણે લશ્કરના ત્રણ ભાગ પાડી શહેરની ઉત્તરે દામાજી ગાયકવાડને, પૂર્વે ગોપાળ હરિને નીમ્યો.

અને બાકીના ભાગની દેખરેખ પોતે રાખી. મરેઠા છેક શહેર પાસે કાંકરીએ આવીને પડાવ નાંખ્યાની છેલ્લી ખબર જવાંમર્દને મળી ત્યારે તે ઉતાવળી કૂચ કરીને ૨૦૦ ખાસ સ્વાર લઈ કૂડી થઈને અમદાવાદ આવ્યો. અને યુક્તિથી શહેરમાં પેઠા. એના આવવાથી ઘેરાયલા લશ્કરમાં હિંમત આવી અને રાત દીવસની તુજવીજ છતાં એક દીવસ રાત્રે ૭૦૦ મરેઠા કેટ ચઢીને શહેરમાં પેઠા. પણ કાંઈ તુકશાન થાય તે અગાઉ એમને પકડીને બહાર કાઢવામાં આવ્યા, અને કેટલાક માર્યા ગયા. મરેઠા લશ્કર તુરત શહેર મળવાની આશાએ આવેલું તે નાસીપાસ થવા માંડ્યું અને રઘુનાથરાવે સલાહની માંગણી કરી પણ સલાહ માન લેતો ન હોવાથી જવાંમર્દખાંએ નાપાડી. એથી ચીઢાઈને મરેઠાઓએ

જવાંમર્દખાંને
બહાદુરી લેતો
બચાવ

એવડા જુરસાથી હુમલા કરી કેટલાં સુરંગથી બાકાં પ્રાડવા માંડ્યાં, પણ દીવાલ જાડી બહુ હોવાથી કાંઈ વળ્યું નહિ, અને જવાંમર્દખાંએ મરેઠા પ્રતિનિધિઓને કાઢી મુકી શહેરનો બચાવ એવી બહાદુરીથી કર્યો કે એના પાટણના લશ્કરને પણ ધીમે ધીમે શહેરમાં લાવી

શક્યો. આખરે ઘેરો લંબાયથી અને લશ્કરની પગાર માટે માંગણીથી કંટાળી શહેરના અમલદાર વર્ગ પાસેથી પચાસ હજાર રૂપીઆ જવાંમર્દે ઉધરાવ્યા અને એથી અમલદાર વર્ગ ઉશ્કેરાવાથી શહેર મરેઠાને સોંપી સલાહ કરવાની જવાંમર્દને ફરજ પડી. રઘુનાથરાવને શહેર મળવાની આશા નહોતી તેથી મહીનો ઘેરો વધારે લંબાય તો ચોથની કબુલાત કરાવી પાછા ફરવાનો એનો વિચાર હતો. જવાંમર્દખાંએ અમલદારો પાસેથી પૈસા લઈ તેમને નારાજ ન કરતાં પોતાના પૈસા કાઢ્યા હોત તો શહેર ખોવાનો વખત ન આવત. ૪૬

આખરે જવાંમર્દે વીઠ્ઠલ સુબદેવ મારફત સલાહની માંગણી કરી. સલાહની સૂરતોમાં જવાંમર્દખાં શહેર છોડે તે બદલામાં એના લાભની કેટલીક શરતો હતી. એને લાખ રૂપીઆ અને લઠાઈ જીત્યાનું માન મળે અને રાધનપુર વગેરે પરગણાં મળે; અમદાવાદની એની માલ મીલકત અને મકાનોને મરેઠા અમલદારો કાંઈ હરકત કરે નહિ. આ કુરાર ઉપર રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ સહી

કરી અને દામજી ગાયકવાડ, મલ્હારરાવ હોલ્કર, જયઆપા સીંધીયા, રામચંદ્ર વીઠ્ઠલ સુખદેવ, સખારામ ભગવંત અને માધવરાવ ગોપાલરાવે સાક્ષી તરીકે સહીઓ કરી અને જામીન જન્યા. આ કરારનામું જવાંમદ્દખાના હાથમાં અપાયું

અને એ એના લશ્કર સાથે લઢાઈના માન સાથે શહેર અમદાવાદ મરેઠાને બહાર નીકળી ગયો. અને ઈ. સ. ૧૭૫૩ના એપ્રિલ માસની બીજી તારીખે અમદાવાદ મરેઠા હકુમતમાં આવ્યું.^{૪૭} લાંબી મોગલાઈની નામની સત્તાનો પણ

હવે અંત આવ્યો, અને ઔરંગઝેબના મરણ પછી ચાલેલી અવ્યવસ્થામાં ધસાતું ધસાતું રહેલું અમદાવાદ હજી પણ વધારે ધસાતું ગયું. એમ કહેવાય છે કે મરેઠાકાળમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડનો અર્ધો ભાગ હતો પણ તે વખતે ગાયકવાડની સત્તા એક દરવાજે અને પેશ્વાની બાકીના દરવાજે હતી. ગાયકવાડ તરફથી એક માણસ રહેતો અને પેશ્વાના સુખા આવતા.

હવે અમદાવાદની ટંકશાળમાં બાદશાહી સીક્રા પડતા બંધ થયા. રઘુનાથરાવ તથા દામજીએ બંદોબસ્ત કરી શ્રીપતરાવને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. મીરાતે અહમદીના કર્તાને તેનાં ગામ પાછાં મળ્યાં અને મહેસુલીખાતાંના અમલદારની જગ્યા પણ કાયમ રહી. દિલ્હીની હવે કાંઈપણ સત્તા ન હોવા છતાં બાદશાહે નીમેલા નવા કાજી રકનુલહકખાને શહેરમાં કાજીની જગ્યા આપવામાં આવી.^{૪૮}

ઈ. સ. ૧૭૫૬માં ભારે વરસાદ પડવાથી કોટ કેટલીક જગ્યાએથી પડી ગયો. મોમીનખાં (બીજો) આ વાત સાંભળીને અને શહેરીઓનો અસંતોષ જાણીને

અમદાવાદ ઉપર ખંભાત ઉપર ચઢી આવ્યો. ૧૭૫૫માં મરેઠાએ એ શહેરમાં જીલ્લમ કર્યો હતો અને પરાં ઉજડ થયાં હતાં એથી અસંતોષ થયો હતો. એક બે લઢાઈ પછી મુસલમાનો તુટેલી જગ્યાએ થઈને શહેમાં પેઠા અને દરવાજા ઉઘાડી નાંખ્યા. એમની સાથેના કોળાઓએ

લૂંટ ચલાવી અને હાથોહાથની લઢાઈ ચાલી, એમાં મરેઠા હાર્યા અને શહેર બહાર નાસી ગયા. કોળાઓએ વલંદાની વખાર લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ

મોમીનખાંના મદદગાર શંભુરામ નાગરે કોળીઓને વશ કર્યા. મોમીનખાંએ અકટોબરની ૧૭મી તારીખે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શંભુરામને મરેઠાઓની ચઠાઈ પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. આ સમાચાર પેશ્વાને મળતાં સદાશિવ રામચંદ્રને દામાજી અને ખંડેરાવ સાથે અમદાવાદ લેવા મોકલ્યા. મોમીનખાંએ શહેરનો ખત્યાવ કરવા તૈયારી કરી. જવાંમર્દખાં મરેઠા લશ્કરને મળ્યો અને બધાએ કાંકરિયા તળાવે આવીને પડાવ નાંખ્યો.^{૪૯}

મરેઠાઓએ હવે સખત ઘેરો ધાલ્યો. શહેરમાં ઘેરાયેલા લશ્કરે ચઢેલા પગારની માંગણી કરવા માંડી ત્યારે શંભુરામે લોકો પાસેથી લાખ રૂપીઆ લઈ પગાર વહેંચ્યો. પણ થોડા વખત પછી ફરીથી પગાર શંભુરામનો ઘેરો માટે ધમાલ થઈ. એ વખતે લશ્કરનું ધ્યાન રોકવા માટે દરેક દરવાજેથી રાત્રે નીકળી શંભુરામે હુમલા કરવા માંડ્યા. બંને પક્ષનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં અને શહેરમાંથી પણ ઘણા લોક ધર છોડી નાસી ગયા. નાઠેલા લોકોનાં દુત્રાંખાનાં વાસણ ગળાવી તેના સિક્કા પડાવી લશ્કરને પગારમાં આપવામાં આવ્યા.^{૫૦} એ વખતે બાદશાહે મોમીનખાંને માનનો પોશાક મોકલ્યો અને બાદશાહી નામની છતાં મોમીનખાંએ શહેર બહાર જઈ પોષાક લેવાની ઇચ્છા કરી. મરેઠાએ હવે બેવડા જોરથી લઠાઈ શરૂ કરી. પણ ઘેરાયેલા લશ્કરે ખત્યાવ વફાદારીથી કર્યો. એ વખતે ઇંડરના રાજાએ મોમીનખાંને મદદ મોકલી અને રસ્તામાં હરભમરામે મરેઠા લશ્કરથી ઇંડરના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. સદાશિવ રામચંદ્ર કાલીનો કિલ્લો

(સાબરમતી પાસે) લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ જમાદાર તુર શંભુરામની મુહુમ્મદે પાછો હઠાવ્યો. હવે મરેઠાઓએ શંભુરામને બહાદુરી ફેડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એમાં ફાવ્યા નહિ, અને બીજા અમલદારોને ફેડવામાં પણ ફાવ્યા નહિ. શંભુરામે

એક વખત બહાર નીકળી સદાશિવની છાવણીમાં પેસી તંબુ બાળી ઘણાને પકડ્યા. પણ સદાશિવ બચી ગયો.^{૫૧} આ બનાવ શંભુરામના ઘેરા તરીકે જાણીતો હતો અને એમાં લોકને ઘણો ત્રાસ પડ્યો હતો.

હવે લકનૌના નવાબ સુબદૌલાને અમદાવાદમાં સલાહ કરાવવા ઇચ્છા થઈ. એણે હસન કુલીખાં બહાદુર મોકલે જતો હતો તેને પેશ્વાને વિનંતિ કરવા

કહ્યું. મોમીનખાને લાખ રૂપીઆ આપી ખંભાત અને ઘોઘા તેને કબજે રહેવા દેવા ઠરાવ્યું. પેશ્વાનું આ બાબતનું ફરમાન લઈ હસન કુલી, શાહનૂર નામ ધારણ કરી સદાશિવ પાસે આવ્યો અને એને સમજાવ્યો. શહેર પણ હવે થાકી ગયું હતું. શાહનૂરે મોમીનખાને પણ સમજાવ્યો પણ મોમીનખાંએ પેટલાદ તાબાના થોડાં ગામ માંગ્યાં, જે મરેઠાઓએ આપવા ના પાડી. આથી શાહનૂર કંટાળાને જતો રહ્યો. આખરે થોડા દીવસ પછી મોમીનખાને સલાહ કરવાની ફરજ પડી અને લાખ રૂપીઆ અને ખંભાત લઈ શહેર મરેઠાઓને સોંપ્યું. બીજી પણ કેટલીક શરતો થઈ એ અહીં નકામી છે. ઇ. સ. ૧૭૫૮ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૭મીએ અમદાવાદ મરેઠાને કબજે ફરીથી આવ્યું પર સદાશિવ રામચંદ્ર અને દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદની વ્યવસ્થા કરવા માંડી.

અલીમુહમ્મદખાં (સીરાતે અહમદીનો કર્તા) વગેરે જૂના અમલદારોને ખુશાથી નીમ્યા, અને પાંડુરંગ પંડિતના ભાઈ નારોપંડિતને અમદાવાદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે રાખ્યો. મરાઠી સત્તાનો ‘ હાથી અંકુશ ’ વાળો સિક્કો અમદાવાદમાં પાડવામાં આવ્યો. સયાજીરાવ ગાયકવાડ પોતાના પિતા દામાજીના તરફથી અમદાવાદમાં રહ્યા અને થોડા વખત પછી કપડવંજ ગયા. ૫૩

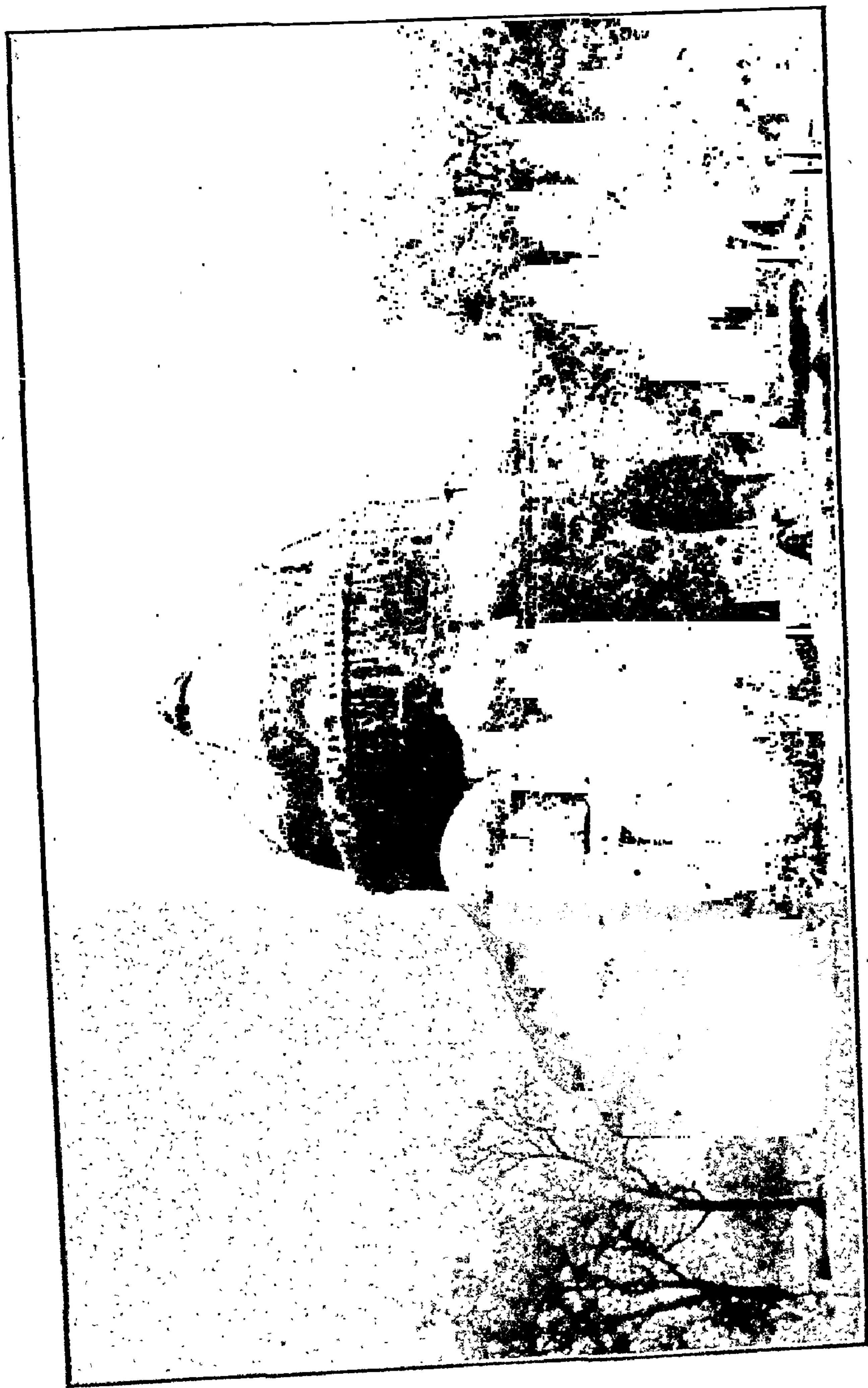
ત્રેસઠ વર્ષ અમદાવાદ પેશ્વાની સત્તામાં રહ્યું. ગાયકવાડ તરફથી એક પ્રતિનિધિ રહેતો પણ સુખા પેશ્વા નીમતા. ભાગ બંનેના અર્ધા હતા. પણ ગાયકવાડનો એક દરવાજો અને બાકીના પેશ્વાના હતા.

ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૪૧. શંભુરામ વડનગરો નાગર હતો પણ ક્યાંનો જણાયું નથી. રા. માનશંકર (નાગરોત્પત્તિનો લેખ) લખે છે કે આ ઘેરા પછી શંભુરામને પ્રકડી પૂને લઈ ગયા. પણ ત્યાંથી છૂટીને પેશ્વાની લઢાઈઓમાં પરાક્રમો કરીને વડોદરાની દીવાનગારી મેળવી. એમનો પુત્ર નભુલાલ પણ મોટો અમલદાર હતો. એમના વંશજો હજી વડોદરા રાજ્યના જાગીરદાર છે. રા. માનશંકરે આ બાબત કંઈ આધાર આપેલો નથી. વડોદરા ગેઝેટીઅરમાં દીવાનો કે અમલદારોમાં શંભુરામ કે નભુલાલનું નામ જડવું નથી. એ માણસ બહાદુર અને નિમકહલાલ હતો. એણે આ લઢાઈમાં દગો કર્યો એવી અફવા એક વખત શહેરમાં ફેલાઈ હતી તે ખોટી હતી. બાબી વિલાસનો કર્તા લખે છે કે:—

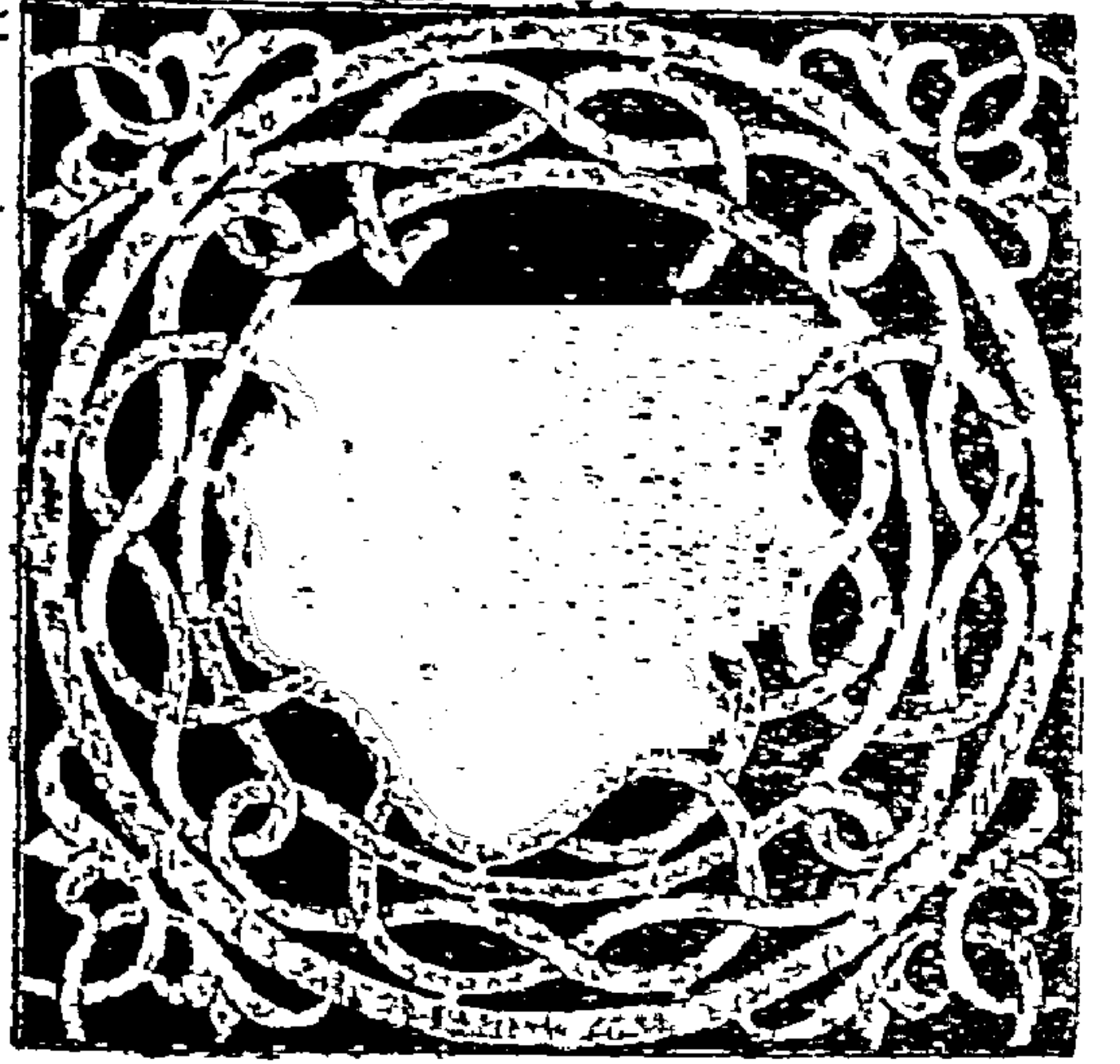
“ સૈરહી તે હુમ એક આઈ ॥ શંભુરામને કરો દગાઈ ”

રાઘોબા મારો વહ આમલ ॥ શૈરવાયો આલિ કરિ આલમ. ॥

[પર] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૪૨. [પર] એન પૃ. ૩૪૨.

૧૨ દરિયાખાંતે હિમર

અમદાવાદ—ખરેખરે ગદાખાદ

“ પણ એંસી જ વર્ષ પછાત, જો નહીંએ અંખી,
દોસે દક્ષિણીઓ ગુજરાત, ધૂમતા ડર દાખી.
શો પેશવાઈનો દોર, પુનેથી સંચરતા.
બહુ ચકરાં નલમ ભેર, ‘ ઇકડે ચા ’ કરતા.
માંડ્યા રાજે અધર્મ અપાર, ધર્મનું કહાવેજો.
કરી ચાર દીવસે ચેમકારે, શૂન્ય થયું સહેજે. ”

—નવલરામ—

અમદાવાદ હવે મરેઠાની સત્તામાં સંપૂર્ણ આવ્યું. કોઈ મુસલમાન સરદાર વચ્ચે દખલ કરનાર રહ્યો નહિ. સત્તાનું કેન્દ્ર પુને હતું, અને સુખાઓ એક પછી એક આવતાં. એમના સમયમાં અર્ધું અમદાવાદ જંગલ બન્યું એ સીવાય બાકીના જેવી બહુ અગત્યની વાત મરેઠા રાજ્ય કાંઈ બની નથી. મરેઠાઓની સત્તાનો મોટો ભાગ અંદર અંદર લઢવામાં અને પુનાની ગાદીની સજખટપટમાં ગયો છે એટલે અમદાવાદના ઇતિહાસને એ સાથે સંબંધ નથી. દક્ષિણમાં રાજ-ખટખટ માટે નાણાં પુરાં પાડવાને ગૂજરાત એક તીજેરી રૂપ માનતું, અને રાજ્ય કે બંદોબસ્ત કરવાની દાનતે મરેઠાઓ ગૂજરાતમાં ઝાઝું રહ્યા નથી. એટલે આજે ખરચે વધારે આવક ભેગી કરવામાં એમનો સમય ગયો છે. સારા સુખા પણ નથી આવ્યા એમ ન કહેવાય. પરંતુ એવો સમય થોડો આવે છે. મુસલમાની સમયમાં પણ લૂંટ અવ્યવસ્થા વગેરે થતું. મુસલમાનોએ પણ જૂલમો કર્યો છે.

પરંતુ સરવાળે સુવ્યવસ્થા એમના વખતમાં વધારે રહી છે. રાજ્યના કાળનું પ્રમાણ જોઈએ તોપણ મરેઠા કાળમાં પ્રમાણમાં અવ્યવસ્થા વધારે જણાય છે. મરેઠા સત્તાના શુભ અંશો પણ છે, અને એમની સત્તા નીચેના ખીજા પ્રાંતોમાં એ શુભ અંશોની સારી અસર પણ વધારે પ્રમાણમાં થઈ હશે. પરંતુ એકલા ગૂજરાતનો વિચાર એના ખાસ સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈ કરવા બેસીએ ત્યારે તો એ હિંદુ મહારાજ્યમાં ગૂજરાતે પ્રમાણમાં વધારે સહન કર્યું છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ઘોડા ગાડીમાં જોડેલા હોય અને શેઠ પોતે મઝા ભોગવે તેમજ ખીજને બેસાડે તે પણ ભોગવે અને શેઠની વાહ વાહ બોલે પણ ઘોડાને પુછ્યું હોય તો જૂદી જ વાત જણાય. એટલે મરેઠી સત્તાના લાભ મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોને થયા હશે. પરંતુ પુનાના દરબારની રાજખટપટના ખર્ચની તીજેરી બનેલા ગૂજરાતને પુછ્યું હોય તો ખરી વાત જણાય. પરંતુ આ બધી ચર્ચા ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી છે. તેને અહીં લંબાવવાની જરૂર નથી. ગૂજરાત મરેઠા શેઠની ગાડીમાં જોડેલા ઘોડા જેવું એ સમયે હતું. કેટલીક વાર ગમ્મ કરતાં પણ વધારે ભાર એના ઉપર ભરવામાં આવતો. એટલે એને તો વેઠવુંજ પડેલું.

ઇ. સ. ૧૭૫૭માં સર કર્ચા પછી અમદાવાદ ત્રેવીસ વર્ષ સુધી કોઈ ખાસ હરકત વગર મરેઠાના હાથમાં રહ્યું. સદાશિવ રામચંદ્રે આઠ વર્ષ સુખા

તરીકે કામ કર્યું. ગાયકવાડ તરફથી અંબકળ આવ્યા.

પેશ્વાના સુખા

એ પછી પેશ્વાએ ગોપાળરાવને સરસુખા નીમ્યા. ગોપાળ-

રાવના સમયમાં પ્રજાને કાંઈક સુખ હતું. એમણે સરસપુર

આગળ ગોપાળની વાડી બાંધી.^૧ એ પછી કેટલાક સુખા બદલાઈ ગયા અને બાપજી પંડિતના વખતમાં અમદાવાદ ઉપર બ્રીટીશની ચઢાઈ થઈ.

ફતેસિંહ ગાયકવાડ સાથે સલાહ થવાથી પુનાની સરકાર વિરૂદ્ધ અંગ્રેજો ફતેસિંહને મદદ કરે અને અમદાવાદનો કબજો અપાવે એમ નક્કી થયું હતું; એટલે જનરલ ગોડાર્ડ અમદાવાદ લશ્કર લઈને આવ્યો. બાપજી પંડિતે શહેરનો બચાવ કરવા માંડ્યો. શહેરમાં એ વખતે ૬૦૦૦ આરબો અને ૨૦૦૦ સ્વાર તથા કેટલુંક પાયદળ હતું. ગોડાર્ડ ઇ. સ. ૧૭૮૦ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૦મી

તારીખે નદી કિનારે શાહ બીખણની દરગાહ આગળ આવીને પડ્યો. અને પંડિતે માણેક ખુરજ ઉપર તોપો ચઢાવી. ગોડાડે ખાનજહાન દરવાજા આગળ તા. ૧૨મીએ તોપો ચલાવી અને બીજે દિવસે સાંજે બાકું પાડ્યું. એ પછી

જનરલ ગોડાડે
અમદાવાદ લીધું
ઇ. સ. ૧૭૮૦

શહેર શરણ થાય છે કે નહિ તેની રાહ જોઈ મદદની પણ રાહ જોતો બે દિવસ થોડ્યો. બે દિવસ પછી તા. ૧૫મીએ કર્નલ હાર્ટલીની સરદારી તળે હુમલો કરવા દુકડીને મોકલી, અને ભારે લઠાઈ થઈ એમાં શહેરનાં ૩૦૦ અને લઠનારાનાં ૧૦૬ માણસો મરણ

પામ્યાં અને શહેર શરણ થયું. બાપજી પંડિત ખાનપુર દરવાજેથી નાઠા.^૨ રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે આ લઠાઈમાં અંગ્રેજનાં ૧૨૦ માણસ મરણ પામ્યાં એમાં ચૌદ અંગ્રેજ હતા. પંડિતનાં ૧૦૦૦ માણસ મરણ પામ્યાં હતાં.

એમ કહેવાય છે કે જનરલ ગોડાડે ત્રણ દિવસ સુધી શહેર લૂંટવાનો હુકમ આપ્યો, એથી શહેરમાં ચિંતા ફેલાઈ. પણ નગરશેઠ નથુશા ખુશાલચંદ

નથુશાએ
અમદાવાદની
લૂંટ અટકાવી

શહેરના કાજ મુહમ્મદ શાહે અને બાદશાહી દીવાન મીઆં મીરજાં અમુ એ ત્રણે મળી જનરલને આજીજી કરી. જનરલે ગુસ્સે થઈ શરણે કેમ ન થયા એમ પુછ્યું ત્યારે નથુશા બોલ્યા કે સરસુખાએ આજ સુધી અમારું રક્ષણ કર્યું એટલે અમે એને નીમકહલાલ રહ્યા.

હવે તમારો અમલ થયો ત્યારે તમારે શરણ આવીએ છીએ. ગોડાડે આથી ખુશી થઈ શહેરમાં ઢંઢેરો ફેરવ્યો, અને લોકને ડર રાખ્યા વગર કામઘંઘો કરવાને જણાવ્યું. અંગ્રેજ લશ્કરે આ હુમલા વખતે કોઈ જાતનો અત્યાચાર શહેરમાં કર્યો નથી.^૩

જનરલ ગોડાડે અમદાવાદ ફતેસિહ ગાયકવાડને સોંપ્યું અને ગાયકવાડ તરફથી સદાશિવ ગણેશ સુખા નીમાયા. જનરલ બાર દિવસ રહી, કિલ્લામાં થોડી ફાજ મુકીને ગયો. ઇ. સ. ૧૭૮૨માં સુખા સદાશિવ ગણેશ બદલાયા.

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૯. મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૫-૮૬.

[૩] મગનલાલ વખતચંદ આ વાત લખે છે. પણ ગેઝેટીઅરમાં શહેર લૂંટવાના હુકમ બાબત કે નથુશા વગેરે બાબત લખ્યું નથી. બ્રીજ આ વાત માને છે તે ભૂલ હશે એમ ગેઝેટીઅર ઉપરથી જણાય છે.

તે પછી થોડે થોડે વખતે સુખાઓ બદલાતા ગયા. ભગવંતરાવ શિવરામ એક વર્ષ, અંબાક મકનજી બે વર્ષ, રાધાજી જીવાજી અને અંબાકજી મકનજી મળાને પાંચ વર્ષ, અને ફરીથી રાધાજી જીવાજી આવ્યા.

પેશ્વાઈ સુખાઓ એ વખતે પેશ્વાની તરફથી ઇ. સ. ૧૭૯૦માં લવાની શિવરામ આવ્યા. એ વર્ષ (સંવત ૧૮૪૭)માં ધણો વરસાદ પડવાથી લીલો દુકાળ પડ્યો હતો. તેથી અનાજ મળતું નહિ પણ ચાર બહુ થવાથી ઘી સસ્તું હતું.^૪

આ સુખાઓની સત્તાના વખતમાં સાલગાઈની સલાહ (૧૭૮૩)થી અમદાવાદ અગાઉની શરતે પેશ્વાને સોંપાયું હતું.

આ થોડાં વર્ષોમાં અમદાવાદમાં કાંઈક સુખશાંતિ રહી. ઇ. સ. ૧૭૮૯માં સુરત કરતાં અમદાવાદના ઉદ્યોગો સારા હતા. પરંતુ આગળ લખ્યું એ દુકાળની અસરથી શહેરને જરા વેઠવું પડ્યું હતું. આ વખતે

શેલુકર સુખો શહેરની અંદરનો કેટલોક ભાગ પણ ઊંડો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૮માં કશનરાવ ભીમરાવ શેલુકર પેશ્વા તરફથી સુખો થકને આવ્યો.^૫ આ સુખાને આખા શેલુકરના નામે અમદાવાદમાં એ વખતે નાનું છોકરું પણ ઓળખતું હતું. આ સુખાએ શહેરમાં ધણો જીલમ કર્યો. એણે તાયફા વેરો અને નાત વેરો જીલમથી લીધો.

શેલુકર ધણો શોખીન હતો. એ શહેરમાં સ્વારી સાથે પેસતો ત્યારે પોતાના હાથી આગળ મજુરોને માથે પાટ ઉચકાવી તે ઉપર ચાલતી સ્વારીએ નાચ થતો તે જોતો. એક વખત હોળીની સ્વારીમાં એણે ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે શેલુકર બહાર નીકળશે તે વખતે જે સ્ત્રીપુરુષોએ ગુલાલ વગેરે સુખાને છાંટવું હોય તે છાંટવું. એ વખતે લાલા હરખચંદ નામે એક ઉદાર ચરિત શાહુકાર હતો. એણે શેલુકરને એક લાખ રૂપિયા આપી એક વખતે શહેરના લોક પાસેથી વેરો ન લેવા દીધો.^૬

[૪] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૮-૮૯. કહેવાય છે કે ધી રૂપિયાનું ૧૦) શેર મળતું અને કેટલાક લોકો છાણમાં ધી મેળવીને નિર્વાહ કરતા. [૫] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૬. મગનલાલ વખતચંદ શેલુકરના આવ્યાની સ. ૧૮૫૦ લખે છે એ ઇ. સ.માં કાંઈક ફેર જણાય છે. (પૃ. ૮૯). [૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦.

હવે શેલુકરે શહેરમાંથી ગાયકવાડનો પગ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. એ પેશ્વાને પણ માનતો નહિ એટલે પેશ્વા અંદરથી એના ઉપર નારાજ હતા; પણ દર વર્ષે ખંડણી નિયમિત મોકલાવતો અને પછી મરજી મુજબ કરતો એટલે પેશ્વા કાંઈ બોલતા નહિ. એક વખત એણે ગાયકવાડની હવેલી ઉપર ચઢાઈ કરી હવેલી લઈ લીધી અને વડોદરે કાઢી કાગળ લખાય નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો. આખરે એક બ્રહ્મણ મારફતે^૭ ગાયકવાડને આ ખીતાની ખબર પડી ત્યારે એણે પુત્રે લખી, શેલુકરને પકડી પુત્રે મોકલવાની પેશ્વાની પરવાનગી મેળવી, અને

ગાયકવાડે પોતાના સુબા શિવારામ ગારદી સાથે ફોજ મોકલી. આ વાત શેલુકરને ખબર પડતાં શિવારામ ગારદીનું ઘર માંડવીની પોળમાં નાગજીભૂધરની પોળમાં હતું, અને એનું કુટુંબ ઘરમાં હતું તેને પકડવા સીપાઈઓ મોકલ્યા. ઘરનાં માણસો ધર બંધ કરીને બેઠાં ત્યારે સરકારી માણસોએ ઘર ફાડવાનો વિચાર કર્યો. અંદરનાં માણસોએ કિમતી વસ્તુઓ ટાંકાં તથા કુવામાં નાંખી ઝવેરાતનો ભૂકો કરી નાંખ્યો, અને શિવારામના બાપુ સાહેબ નામના ત્રણ વર્ષના છોકરાને રમતો મુકી, એક બીજાને હાથે કટાર બાંધને મરણ પામ્યાં. આ લોકોના લોહીનો પ્રવાહ બહાર બાળે આવ્યો ત્યારે સીપાઈઓએ ધર તોડીને જોયું તો બધાં મરેલાં અને બાળકને રમતો જોયો; એને પકડીને શેલુકરને સોંપ્યો. આ ઉપરથી શિવારામ ગારદી હજી સુધી આવેલો ન હોવાથી કહેવત પડી કે “શિવરામ ગારદી જ્યાં પડ્યાં ત્યાં મહીનેને બારદી.”^૮

આ દરમિયાન ગાયકવાડનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. ચોક્કીદારે શેલુકરને ખબર આપી પણ નાચના ઘોંઘાટમાં એણે ગણકાર્યું નહિ.

પછી ગાયકવાડના લશ્કરે તોપોથી, તથા શેલુકરના સુબેદારોને ફોડ્યાથી જમાલપુર દરવાજેથી પ્રવેશ કર્યો. આ લશ્કર માણેકચોકમાં આવ્યું ત્યારે શેલુકરે કહ્યું કે “ભદ્રના દરવાજા બંધ કરો અને ત્રણ દરવાજા ઉપર માણસો ચઢાવો.” એમ કહી નાચગાન ચાલુ રાખ્યાં. ત્રણ દરવાજા આરાળ આરબ લશ્કરે સહેજ અટકાવ કર્યો ત્યારે ગાયકવાડે શેલુકરના સરદારોને ફોડ્યા હતા તે ખબર

[૭] એમ કહેવાય છે કે એક બ્રહ્મણ ઘંગોટીમાં રાખીને કાગળ વડોદરે લઈ ગયો. (મ. વ. નો ઇ. પૃ. ૯૧) [૮] આ કહેવત કોઈ કામમાં વિલંબ થાય ત્યારે હજી પણ કોઈ કોઈ વાપરે છે.

આરખોને આપી અને આરખોએ રસ્તો આપી લઢાઇનો ડાળ કરી ખાલી બંદૂક ફેડી. શિવારામ વગેરે એ કારંજમાં આવી ભદ્રની ફોજને ફેડી, લાલ-દરવાજેથી ભદ્રમાં પેઠા. ગાયકવાડનો સરદાર ૧૦૦ ગાયકવાડના લશ્કરે માણસ લઇ કચેરીમાં નાચ થતો હતો ત્યાં ગયો. શેલુ-અમદાવાદ લીધું કરના દીવાન વગેરેએ શેલુકરને ધણો સમજાવ્યો અને કહ્યું કે પેશ્વાનો હુકમ એને પકડવાનો આવેલો છે, છતાં શેલુકરે માન્યું નહિ, ત્યારે ગાયકવાડનાં માણસોએ એને ચાંદીની બેડી ધાલીને કેદ કર્યો; અને સોળ દીવસ અમદાવાદમાં રાખી શેલુકરને પકડ્યો પુને મોકલી દીધો. શેલુકર પાસે ૫૦૦૦ આરખ અને ૧૦૦૦૦ બીજાં લશ્કર હતું પણ મોજશોખની પાછળ સત્તા ખોઇ. એને માટે કહેવત પડી કે “ હાથમાં દંડો બગલમાં મોર્ષ, હવેલી લેતાં ગૂજરાત ખોઈ. ” શેલુકર કેવા ઠાઠથી આવ્યો અને કેવી હાલતમાં ગયો એનો રાસડો અમદાવાદમાં ગવાતો હતો. એ શરીરે ભારે અને હંચો હતો. એને નામે લોકો બહુ ડરતા હતા. એને બેડી જડવા લુહારને બોલાવ્યો ત્યારે લુહાર પણ ધ્રૂજતો હતો. એણે જીલમ પણ ધણો કર્યો હતો. ભદ્રમાં શહેરનાં

[૯] એમ કહેવાય છે કે દોલતરાવ સીંધીઆએ નાના ફડનવીસ સાથે શેલુકરને કેદ કરેલો ત્યારે છુટવા માટે દસ લાખ રૂપીઆ કબુલેલા અને તે ભેગા કરવા ગૂજરાતમાં જીલમ કરેલો. ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૪૧૧). શેલુકરના ગરબાની હસ્તલિખિત નકલ ફોર્બ્સ સભામાં છે. એમાં શેલુકરે અમદાવાદમાં કડક અમલ ચલાવી વેપારીઓ અને વસવાયાંને દંડયાની હકીકત છે. એમાં સંવત ૧૮૫૬માં ગાયકવાડના લશ્કરે શેલુકરને જમાલપુર દરવાજા આગળ હરાવીને પકડી પુને મોકલ્યો એમ લખ્યું છે. (જુઓ ફોર્બ્સ સભાનાં હસ્ત લિખિત પુસ્તકોની યાદી. પૃ. ૧૨૮-૧૨૯.

“ પુનેથી શેલુકર આવીયોરે,

કરવા અમદાવાદના રાજરે, શેલુકર શીદ આવ્યો’તો સેર માંરે ” ॥

એ પછી એના ઠાઠનું અને સ્વાગતનું ભારે વર્ણન આવે છે. અમદાવાદમાં શિવારામ પંતને એણે અગાઉથી કહેવડાયું હતું એમ લખે છે.

“ રાયપુર દરવાજે પેસીઆ રે ભારે ચઢાવી અસવારી ॥ શેલુકર શીદ ॥

પેસતાં તે હત્યા કરીરે, કાપ્યો રસ્તાનો પીપલો ॥ શેલુકર શીદ ॥ ”

લોકોનો પડાવેલો માલ અને વેઠથી એક મહેલ ખાંધ્યો હતો.^{૧૦} ગઈ સદીમાં નવી કોર્ટ બંધાતા પહેલાં એમાં શેશન્સ કોર્ટ બેસતી હતી.

અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લખાણ પ્રમાણે ગાયકવાડનો ભાગ ન આપવાથી ગાયકવાડે શેલુકર ઉપર ચઠાઈ કરી અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે શાહઆલમ પાસે લદાઈ થઈ એમાં શેકરને હરાવ્યો, અને પુંઠે પડીને ભદ્રમાં એને પકડ્યો.^{૧૧}

શેલુકર પકડવાથી પેશ્વા અંદરથી ખુશી થયા અને ગાયકવાડે રા. પાંચ લાખ પેશ્વાને આપવા એ શરતે અમદાવાદનો ઇન્જરો ગાયકવાડને આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૪માં દશ વર્ષ માટે ફરીથી ઇન્જારો કાયમ અમદાવાદનો ઇન્જરો રાખ્યો. ગાયકવાડની તરફથી રાવખાદાદા સુબો થઈને આવ્યા અને એમની પછી રઘુનાથ મહીપત ઈ. સ.

૧૮૦૦માં સરસુખા થયા. આ સરસુખા લોકોમાં “ કાકા સાહેબને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એમણે મુલકનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો. ગાયકવાડની

કાકા સાહેબનો
સારો અમલ

હવેલીનો કોટ વધાર્યો અને કાંકરિયું તળાવ સુકું રહેતું તેમાં પાણી લાવવા ગોઠવણ કરી. ગોડાર્ડના હુમલા વખતે અને શેલુકરના સમયમાં કોટ થોડો પડી ગયેલો

તે સમરાવ્યો.^{૧૨} એમણે દશ વર્ષ સત્તા ભોગવી એમાં લોકો સુખી થયા.

“ આવ્યો તારે દોસાલા હોડી, ગયો તારે ચાદરો હોડી ॥ સેલુકર તેં જસ ના લીધારે ॥

આવ્યો તારે નોંખતો ઝાડીઓ, ગયો તારે તાલીઓ બહુ પાડીઓ ॥ સેલુકર ॥

... ..

“ હાર્યો છે સેલુકર ફેસી એના કામ તણીકાંણી,

જેને કોઈ જ જાણે બિહારી. ॥ સેલુકર ॥

સંવત ૧૮૫૬ની સાલે સેલુકર ગયો પુનાની વાટે ॥ સેલુકર ॥

મરેઠા સત્તાના આવા રાસ કે ગરબા એ સમય લગભગના જ મળી આવે છે. તેમાં મરેઠાના જીવમના દાખલા નીકળે છે. મુસલમાનના એ જ સમયની સરખામણીમાં એટલા અને એવા નથી મળતા. એ અભરામકુલીના રાસ ઉપરથી સમજી શકાય. શેલુકરે કાલી ગામના કિંદા ઉપર હુમલો કરેલો તેની હકીકત પણ છે. [૧૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૨-૯૬. [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૬. [૧૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૯૭.

કાઠપણુ અરજદારને કાકાસાહેબ તરછોડતા નહી. કાકા સાહેબના ગયા પછી વીઠલરાય બાલાજી સુખા થયા. એમના સમયમાં સ્વામીનારાયણના પંથની સ્થાપના થઈ. એ પંથ ન ચાલવા દેવા વિકૃતરાવે ઘણી મહેનત કરી પણ સહેજનહી મેલી ત્રિદાવાળા જાણીને વહેમથી કરીને વાત પડતી મુઝી.^{૧૩}

છ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૧૨, સંવત ૧૮૬૯માં વિકૃતરાવની બદલી થવાથી રામચંદ્ર કેશન સુખા થયા એમના વખતમાં ભયંકર અગણોતરો કાળ અગણોતરો કાળ પડ્યો અને મોટો રોગ પણ ચાલ્યો.

વિ. સ. ૧૮૬૮માં વર્ષોદ ઘણો પડવાથી અનાજ પાક્યું નહિ અને ઉપરથી તીડ પડ્યાં. એથી મોંઘવારી વધી. કહેવાય છે કે એ વખતે ઘણું રૂપીઆના આદંશેર અને મગ પાંચ શેર હતા. મારવાડમાં પણ દુકાળ હોવાથી મારવાડની મહિ અમદાવાદમાં આવવા લાગી અને રોગ પણ ફાટી નીકળ્યો. બીજે વર્ષે વરસાદ ન પડવાથી મોટો દુકાળ પડ્યો. રોગથી અમદાવાદમાં રોજનાં ચારથી પાંચ માણસો મરતાં. તેથી શહેરની વસ્તી અર્ધ થઈ ગઈ. દરેકને ઘેર રોગ હતો, અને મરનારને

ઉપાડનાર મળતા નહિ. કહેવાય છે કે બાળવા માટે દુકાળનો ત્રાસ કાઠી ન મળવાથી કેટલાંક ઘર પાડી નાંખ્યાં પણ માણસ અર્ધા જ બાળી શકાતાં. મારવાડની મહિએ પણ ત્રાસ

વર્તાવ્યો હતો અને ખાવાનું લઈ કોઈ બહાર નીકળે તો મારવાડી લૂંટી લેતા. એમ કહેવાય છે કે આવું દુઃખ શહેર અને ગૂજરાતે કદી દેખ્યું નથી. આ વખતે સુખા રામચંદ્રે વ્યવસ્થા બહુ સારી રાખી અને સાંમંદું વેચવાનું બંધ કરાવ્યું. કાઠને પણ એક રૂપીઆથી વધારે મેળવું નહિ. એક દીવસે એક લઈ જનારને ફરી તે જ દીવસે ન અપાય તેના બંદોબસ્ત પણ કર્યો.^{૧૪}

દુકાળને બીજે વર્ષે સુખાની બદલી થઈ નારણરાવ ટાચકા સુખા થઈ આવ્યા. આ સુખાએ લોકને બહુ દંડ્યા. એક જ વર્ષ પછી એ બદલાઈને રાધુ રામચંદ્ર સુખા થયા. આ સુખા કાનના કાચા હતા એટલે લોકો એમને

[૧૩] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૮, [૧૪] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૯-૧૦૦. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૦. કહેવાય છે કે એ દુકાળમાં શ. ૧૦૦)નો ફાગીનો શ. ૨૫)માં મળતો પણ કોઈ લેનાર નહોતું.

બહેરાને નામે ઓળખતા. આ બહેરાની વખતમાં અમદાવાદમાં ચાડીઆનું મોટું તોફાન થયું. એ વખતે વેલેન્ટાઇન સાહેબ વલંદાની હવેલીમાં રહેતા હતા.^{૧૫}

એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદમાં આ સુખાના સમયમાં ચાડીઆનું ટોળું થયું હતું. એ ચાડીઆ ગામના દરેકની દરેકજાતની ચાડી ખાતા. કોઇના ઘરની ગમે એવી વાત કરતા. કોઇની કેટલી પુંજ છે અને ફલાણો ધણો ધનવાન છે એમ સુખાને કહેતા. સુખાને એટલું જ જોઇતું હતું. કારણ કે કોઇ પણ રીતે ધન કઢાવ્યા વગર ઈજિરાના રૂપીઆ ભરતાં ઉપર નફો મેળવવાની એની દાનત હતી. એટલે કોઇ પૈસાદાર છે એવી ખરી કે ખોટી ખબર પડતાં એ આશામીને બોલાવી અમુક રકમની માંગણી કરે, અને તે ન આપે તો એની છાતીએ પથર મુકે, અગર અંધારી ઓરડીમાં પુરી મુકી ધણો ત્રાસ આપે અને રીખાવીને નાણાં કઢાવે. આથી ચાડીઆ અને સુખા બંનેનું કામ થતું. આ ચાડીઆનું ટોળું એટલું વધી ગયું હતું કે એક વખતે બાર મણનો દૂધપાક એ ત્રોક ખાઈ ગયા હતા. આ ચાડીઆ મહાજનમાં એક ઓતીઓ (ઉત્તમચંદ) નામે ચાડીઓ સુખાની મુછનો વાળ હતો.^{૧૬}

એક વખતે ઓતીઓએ એવી ચાડી ખાધી કે એક ભાટની સદુખા નામની સ્ત્રી અમુકની સાથે ખાય છે. આ સાંભળી સુખાએ સદુખાને પકડવા માણસ મોકલ્યા. સદુખાએ આ વાત સાંભળીને પોતાના ભાટ અને ચાડીઆ પતિને કહ્યું કે હું નિર્દોષ છું અને મારી બેઆખર થશે માટે મારું માથું કાપી નાંખો. પતિએ ના પાડી એટલે એ સ્ત્રી ભારે હઠ લઇને બેઠી તેથી ભાટે એનું માથું કાપી નાંખ્યું. આ સાંભળી ભાટ લોકો ઉશ્કેરાયા. એમને લાગ્યું કે આજે આનો વારો તો કાલે આપણો, એમ વિચાર કરી સદુખાનું શબ ઝોળામાં ઘાલી ભાટનું ટોળું કારંજના કેટવાલી ચબુતરે ગયું.^{૧૭} એક દીવસ અને રાત ત્યાં લાંધ્યું. ઓતીઓએ આ વાત સાંભળી ત્યારે એ ભદ્રમાં સુખાના ઘરમાં ભરાયો અને બીજા ચાડીઆ સંતાઇ ગયા. ભાટોએ સુખાને કહેવડાવ્યું કે સદુખાની વાત સાબીત કરો અને ન થાય

[૧૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૧-૧૦૨. [૧૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૩. [૧૭] હાલ સરકારી મીડલ સ્કૂલ ભદ્રમાં છે ત્યાં ચબુતરો હતો.

તો ચોતીઆને સોંપી દો. એમ નહિ કરો તો અમે બધા મરીશું અને વાત ભારે થઈ પડશે. એક દીવસ અને રાત ભાટ ભર આગળ રાહ જોઈ બેઠા, અને ત્રીજે દીવસે ઘણા દીવસની કંકળેલી પ્રજા ત્યાં ભેગી થઈ અને વધારે ઉશ્કેરાઈ. ૧૮

એવામાં ગોધીઓ (ગોરધન) નામનો એક ચાડીઓ જાતે વીસાનાગર સુરદાશાની પોળનો રહેનાર ત્યાં થઈ જતો હતો. કોઈએ યુમ મારી કે એ ચાડીઓ જાય. એથી ચીઢાઈ એણે ગાળ ભાંડી. એટલે ગોધીઓ ચાડીઓ રૈયત એના ઉપર તુટી પડી. ચાડીઓ નાંઠો, અને બચવાને પાનકેારને નાંકે કુવામાં પડ્યો. લોકોએ એમાંથી કાઢી એને મારી નાંખ્યો અને બજાર વચ્ચે એની લાશ નાંખી. એ પછી લોકો ગામમાં ચાડીઆને જોળવા નીકળ્યા. એ સાંભળી એક બીજો ગોધીઓ નામનો ચાડીઓ કોઈ પાસે પોતાના ઘરને તાળું મરાવી ઘરમાં ભરાઈ રહ્યો. એનું ઘર લાલા-ભાઈની પોળમાં હતું. લોકોએ તાળું દેખી પાછા વળવા માંડ્યું પણ એ વખતે ચાડીઆએ જાળીમાંથી જોયું, અને એ કોઈ દેખી ગયું.

[૧૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૪. સદુખા અને ચાડીયાની બાબતમાં વધારે વીગત આ પ્રમાણે છે. ફાર્જિસ સભામાં ચાડીયાની બાબતમાં હસ્તલિખિત વાત અને લાવણી છે. એમાં લખ્યું છે કે સં. ૧૮૭૨ના વરષે ભાવરવા વહી ઇને દીને બારેટ હરીસંગને ઘેર સદુખા આવીને તે દીને દેવલોક પામાં છે. ॥ સંવત ૧૮૭૩ના વરષે આશાડ સુદી ૨ને રોજ સદુખાની દેખડી કરી છે ને તેના સાંમે તલસી (ક્યાં)રો બનાવ્યો છે. ” આ સદુખા સતી તરીકે પૂજવા લાગી, અને શાહપુરમાં ભાટવાડામાં એની દેરડી હાલ પણ છે. એની બાધા રાખડી ચાલતી હતી. (ફાર્જિસ સભાનાં હસ્ત લિખિત પુસ્તકોની ચાદી. પૃ. ૨૩૬-૨૪૦. “ ઓતંમ ફાડીઆ વડા વાડીઆ માટડીપર જુલમ કીયા. ” (એજ પૃ. ૨૫૨માં આ પ્રમાણે રાસ છે) :—

“ પવાડો સદુવલ તણો વંધ્ય વંધ્ય કહુ વધત્ય ॥ ૧ ॥

...

ભાટ ચારણને બ્રાંમણાં કવિજન કીજે કોડ

...

અમદા સહેરે આવીઆ વંધ્ય વંધ્ય કરે વધાણ ॥ ૪ ॥

...

આ વાતની લોકોને ખબર પડતાં ધર ફાડીને ગોધીઆને બહાર કાઢ્યો અને મારીને બજારમાં નાંખ્યો, પણ એ મરણ નહોતો પામ્યો. મડદાની પેઠે પડી રહ્યો હતો. એ બચી જાત પણ જરા હાલ્યો એટલે એક ફરીરે ડંગોરા મારી એને મારી નાંખ્યો. ૧૯

હવે રૈયત અને ભાટ ભદ્રમાં પેઠા અને ઓતીઆ માટે માંગણી કરી સુખાને ધમકી આપી. આખા શહેરની પ્રજા ઉશ્કેરાયલી દેખી સુખો મામલો

પેસુવા પેશવા રાજ્યમાંય ચક્રવે રાજ્ય ચેચ્યક આય,
કુલ જગમાં વાપીયું કુડ : લારોહિ લાહાર વાપિયા લુંનડ
દોદેશ કુષ્ઠ ધાઈયા દાય; આવીયા સહર અમદાય માંહે
ચાડીયા ચાડય ચાલે ચંડાલ અબલા સહુને આપે આલ ॥
શ્રીમંત સેહેર ભાંગીયું સોહ : કોયની વાર કરે નહીં કોય :
ધંધોલિ સેહેરમાં કિયો ધંધ : આવીયા ભાટ ઉપર અંધ
જન્યકાં દેવ ચોસષ જોય : હુકમે દેવ હિગુલ હોય.

... ..

અણિરાવ કુલ જેસંગ આયે : અડિયલ નથ અમદાજ માંય
તેહરો પુત્ર હરિયં (ચં)દ તોય : જશરિ રાત જયો જ જોય
તહારે ઘેર સદુવલને તેણુ : પાલવા સમધ સાચરો વેણુ

... ..

સતી માતરિ માનતા સુધ ચોથે ॥ હુકમ એકસુ તેહર કામ હોયે ॥
સદુ માતને સમરે મન સાચે ॥ રધુરાજ તે આપશે મન સચ્યે ॥

(એજ પૃ. ૧૩૫-૧૩૬) “ચાડીયાની વાત”માં લખે છે કે બાર મણનો દુધપાક ચાડીઆ ખાઈ ગયા તે મીજબાની લાલા વજેરામની વાડીમાં કરી હતી. ‘વાર્તા’નો લેખક લખે છે કે: “એવી રીતે તે માનતા વરસ ૫ તથા ૭ ધણીક ચાડીને હાલ પણ થોડીક ચાલે છે તેનું દેવલ સાપુર ભાટવાડામાં છે.” આગળ લખે છે કે ચાડીઆ શહેરની સ્ત્રીઓની ખોટી ચાડી ખાતા અને એવી સ્ત્રીઓને સરકારમાં પકડી મંગાવી “તને સાડી ચોલી અપાવીને કાહાડી મુકાવીશું” એમ લાલચ આપી કે જોરજુલમથી એના સંબંધમાં આવેલા ખરા ખોટા પુરુષોનાં નામ લખી લેતા અને પછી એ નામવાળા પુરુષોને ખોલાવી દંડ કરાવતા. એમાં સરકાર સાથે ચાડીઆનો ભાગ પણ રહેતો અને ખીન્ત પૈસા પણ ખાઈ જતા. આ વાત ચાડીઆ મરાયા પછી ૩૩ વર્ષે લખાઈ જણાય છે. [૧૯] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૫-૧૦૬.

ચેતી ગયો, અને ગમે તેમ કરે. પણ મારી નાંખવો નહિ એ સરતે લોકોને
ઓતીઓ સોંપ્યો. એટલે લોકો એક ગધેડું લાવ્યા અને ઓતીઆનું માથું બોઝવી

મેંશ લગાડી ખાસડાનો હાર પહેરાવી અવળે ગધેડે
ઓતીઆનું મરણ એને બેસાડી બાર દરવાજા ફેરવવા લાઈ ગયા.

રા. મગનલાલ વખતચંદ (ઇ. સ. ૧૮૫૧) લખે છે કે

“ ઓતમશાની જનમાં તમામ રહીયત સાજનમાં આવી હતી, સરકારના
સીપાઇઓએ ઓતમશાની ઉપર હાલોના છત્ર ધર્યા હતા, ને અઢારે વરણ
છટાલા ને ઢેખાલાના પુલથી વધાવતી હતી. હેવી શોભા સહીત ઓતમશાનો
વરઘોડો કાળુપુર દરવાજા બહાર ઊતર્યો. જે વખતે એતીઓ ધધેડેથી ઊતર્યો
એટલે તમામ રહીયતે, હો, હો, હો, કરીને ઇટો મારવા માંડી ને સરકારના
સીપાઇઓએ વાર્યા પણ લાખો માણસના મોહો આગલ એ સીપાઇઓનો શો
ભાર. “ લોકો દાદા હરીની વાવ સુધી જતાં ઇટોથી એને અધમુઓ કર્યો અને
એ જમીન ઉપર પડ્યો એટલે ઇટો મારી દાટી દીધો. રા. મગનલાલ લખે છે
કે “ બાલેંટાર્ન સાહેબ આ તોફાન જોઈને હચકી ગયા કે રહીયતે આવો
જીલમ કર્યો; પણ એમાં રહીયતનો કશો વાંક નથી. ” ૨૦

અહીં એક વાત ભૂલી ન જવી જોઈએ. આપણે જોયું કે કાકા સાહેબ
સુખાના સમયમાં ઘણું સારું થયું છે; તેજ સમયમાં અમદાવાદમાં એક અગત્યનો
ખનાવ ખન્યો. કેાઇ માણસ ગુજરી જાય ત્યારે તેના વારસને મીલકત મળવામાં કર
આપવા પડતા અને ઘણી હરકત પડતી. એ ત્રાસ આ વખતે વધી ગયો હતો.
ઇ. સ. ૧૮૦૮માં ગાયકવાડની સ્વારી અમદાવાદ આવેલી તેમાં ગંગાધર શાસ્ત્રી
આવ્યા હતા. તે વખતે અમદાવાદના શહેરીઓ નગરશેઠ વખતચંદ ખુલાશચંદને
આગળ કરીને અરજ કરવા ગયા. મીલકતના વારસામાં સરકાર તરફથી
હરકત થાય છે તે દૂર કરવા અરજ કરી. આ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવ્યો
કે જેને છોકરો અગર છોકરીનો છોકરો હોય તો તે વારસ થાય અને છોકરીને
છોકરો ન હોય તો છોકરી વારસ થાય. એ બાબતમાં કેાઇએ હરકત કરવી

[૨૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. રા. મગનલાલે આ
ઇતિહાસ ઇ. સ. ૧૮૫૧માં લખ્યો છે એટલે આ તોફાન કાંતો એમણે નજરે જોયું
હશે અગર તો જોનાર વિશ્વાસ લાયક માણસો પાસેથી સાંભળ્યું હશે.

નહિં. સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી આ નિયમ પાળવો. આ બાબત વિશ્વાનાથના સોગન ખવડાવવામાં આવ્યા, અને મુખ્ય માર્ગ ઉપર આ બાબતને શિલાલેખ કરાવીને મુકવાનો હુકમ થયો. આ લેખ હાલ ત્રણ દરવાજા ઉપર પૂર્વાભિમુખી મુકેલો છે. મરેઠા સત્તાનું આ સાંઠું કામ છે. અને તે પણ કાકા સાહેબના સારા અમલ વખતે થયું છે.

હવે પેશ્વાએ ગાયકવાડને આપેલો અમદાવાદના ઇન્જરનો પટો પુરો થતો હતો (ઇ. સ. ૧૮૧૪). એ ફરી કરી આપવા અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાને કહ્યું. પેશ્વાના કહેવાથી શેલુકર સાથે લઢાઈ કરી એને પકડ્યો એ લઢાઈના ખર્ચના રૂપીઆ પેશ્વાએ ભર્યા નહોતા. પેશ્વાને હવે ફરી પટો કરી આપી ઇન્જરો લંબાવવા ઇચ્છા નહોતી. આ તકરાર પતવવાને ગાયકવાડે ગંગાધર શાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યા. પેશ્વાએ ચંબકજી ડેંગલે પાસે શાસ્ત્રીને મારી નંખાવ્યા. અંગ્રેજો આમાં વચ્ચે હતા એટલે એ પણ પેશ્વા ઉપર ચીઢાયા અને પીઠારાની લઢાઈને લીધે પેશ્વા સામે બીજાં કારણો પણ ઉભાં થયાં હતાં. પેશ્વાએ ચંબકજી ડેંગલેને પોતાના તરફથી અમદાવાદ મોકલ્યો. આથી ઘણું તુકશાન થયું. કારણ કે પેશ્વાનો માણસ ન્યાય અન્યાયથી કાઠપણ ઉપાયે નાણું કઢાવવા જ આવતો. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં આનો અંત આવ્યો. પેશ્વાએ સાડા ચાર લાખ રૂપીઆ લેવાની શરતે હમેશને માટે અમદાવાદનો ઇન્જરો ગાયકવાડને આપવા કબુલ કર્યું. આ કરારથી એમ પણ નક્કી થયું કે પેશ્વા પાસે અંગ્રેજો જે માંગે છે તે પેટે આ રકમ ગાયકવાડે અંગ્રેજને આપવી. એ જ વર્ષના નવેંબર માસમાં એમ ઠર્યું કે લશ્કરના ખર્ચ પેટે પેશ્વાએ ઇન્જરનો જે હક ગાયકવાડને આપ્યા હતા એ બધા હક અંગ્રેજને આપી દેવા અને ગાયકવાડના પોતાના અમદાવાદના ભાગને બદલે ડભોઇ પરગણું લઈ અમદાવાદ અંગ્રેજને સોંપી દેવું. આ રીતે શહેરમાં ફક્ત ગાયકવાડની હવેલી રહેવા દઈ ખેડાના કલેક્ટર મી. ડનલોપે ઇ. સ. ૧૮૧૭ના નવેંબરની આખરે આવીને અમદાવાદનો કબજો લીધો.^{૨૧} મરેઠા રાજ્યનો અમદાવાદમાંથી અંત આવ્યો.

[૨૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૦. ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૪૨૮.

તા. ૩૦ નવેંબર ૧૮૧૭ ને રોજ દસકોઈનો પેશ્વાનો ભાગ અંગ્રેજને મળ્યો. અને ફક્ત જુન ૧૮૧૮ને રોજ કાયદો આવ્યો. અને ૧૮૧૭ ઓગસ્ટ તા. ૪થી એ ગાયકવાડનો અમદાવાદનો હક પણ અંગ્રેજને મળ્યો.

પ્રકરણ પંદરમું

મરેઠા સમયનું અમદાવાદ

“ હાલતાં દંડે ચાલતાં દંડે દંડે સારા દીન
જાતી ઉપર પથર મુકી પૈસા લેના છીન. ”

અઢારમી સદીમાં અમદાવાદ ધસાતું ધસાતું જીર્ણ થઇ ગયું અને જોગણીસમી સદીના પ્રથમ પાદમાં અંગ્રેજના હાથમાં છેક ઉજડ સ્થિતિમાં આવ્યું એનો દોષ એકલા મરેઠાઓ ઉપર તો નંખાય એમ નથી જ. અવ્યવસ્થાનાં પચાસ વર્ષમાં મોગલ બાદશાહી નબળા પડતી ગઇ અને સુબાઓને મરેઠાઓ ઉપરાંત સત્તા માટે અંદર અંદર લઢવું પડ્યું એ પણ એક કારણ હતું. છતાં યે અમદાવાદ શહેરની દુર્દશા માટે દોષનો ભાગ પાડીએ તો મોટો ભાગ મરેઠાઓને આવે.

આગળ જોયું તેમ મરેઠા રાજ્યકાળનાં ત્રેસઠ વર્ષમાં જેટલો વખત ગાયકવાડના સુબાનો અમલ હતો તેટલો વખત પ્રજાને કાંઇક પ્રમાણમાં સારો ગયો છે. પેશ્વાના સુબા આવેલા ત્યારે ભય અને ત્રાસ થઇ રહ્યો હતો. શેલુકરના સમયમાં જીલ્લમ અનહદ વધી ગયો હતો, અને એમ કહેવાય છે કે તે પછી કાકા સાહેબ સુબા થઇને ન આવ્યા હોત તો શહેર રહેતજ નહિ.

અત્યારે તો આપણે પરિણામથી જોવાનું રહ્યું છે. મુસલમાન સમયની છઠ્ઠી અવ્યવસ્થાના સમયમાં પણ આપણે જોયું કે એકાદ બે પ્રસંગ સીવાય શહેરને ઉજડ કરવાનું કે વસ્તીને ત્રાસ આપવાનું મુસલમાન અમલદારોએ કર્યું નથી. મરેઠાઓને મદદમાં લાવ્યાનું અવિચારી કૃત્ય કર્યા પછી પણ

શહેરને નુકશાન થતું જોઈ મોમીનખાનો જીવ બળ્યો છે. પરિણામનોજ વિચાર કરીએ તો આઠ લાખની વસ્તીવાળા ભર્યા ભાદર્યા મરેઠા અને અમદાવાદને મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતું લગભગ મુઝડું કરી મુસલમાનો અંગ્રેજના હાથમાં આપ્યું તે મરેઠાઓએ. મોમીનખાં અને જવાંમદખાંએ તો પ્રથમની તનદુરસ્તીમાં કાંઈક રોગ પ્રવેશ કરાવેલું શહેર આપ્યું હતું. રાજદારી બાબતોમાં ત્રેસઠ વર્ષ બહુ વધારે ન કહેવાય, તેમ છેક ઓછાં પણ ન કહેવાય. ત્રેસઠ વર્ષમાં આખા દેશની નહિ તો એકાદ શહેરની આબાદી સારું વ્યવસ્થિત રાખ્ય કરીજ શકે. પરિણામ ઉપરથી જ જોઈએ તો એવી આબાદી પૂનાની પણ થઈ જણાતી નથી તો અમદાવાદ માટે એમની પાસે આશા રાખવી ફાકટ હતી. હિંદુ ધર્મને માટે મરેઠાઓને કુદરતી જુસ્સો અને અભિમાન હશે પરંતુ અમદાવાદની ત્રેસઠ વર્ષની કારકીર્દીમાં એમનું નામ ચિરં-જીવ રહે એવું એક કાર્ય જણાતું નથી. અમદાવાદ બહાર એમને ઘણાં કાર્ય કરવાનાં હતાં અને આખા હિંદમાં ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું હતું એમ કોઈ કહેશે. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપવાનું હતું એમ પણ કોઈ કહેશે. એ ખરું છે. પરંતુ જે લોભ કુસંપ અને ટુંકી બુદ્ધિથી એ બધા પ્રયત્નનું ફળ મીકું આવ્યું એજ બુદ્ધિએ એમના નામને, કોઈ જગ્યાએ, અમદાવાદમાં ચિરંજીવ ન રહેવા દીધું. પાંચ પાંચ સદીઓથી અસમાની અને સુલતાનીના ભયંકર ધા ઝીલીને મુસલમાન બાદશાહીની જાહોજલાલીની સાખ્ય પુરતાં જે કાંઈ રમ્ય અવશેષો આજ ઉભાં છે તેને જોવા જર્મની ઇન્ગ્લાંડ અને અમેરીકાથી આજે પણ કોઈ આવે છે. બાદશાહીનો વખત જવા દઈએ તો મોગલાધના સમયમાં તો હાલ જેમ કલેક્ટરો અને કમીશનરો આવે છે અને જાય છે એમ સુખાઓ આવતા અને જતા. પરંતુ થોડા સમયની સુખેદારીમાં આઝમખાં જેવાની કૃતિઓ આજે પણ ગૂંજરાતમાં અને અમદાવાદમાં નજર ખેંચે છે. મુસલમાનોનો એ સ્વભાવ જ હતો કે પરરાજ્ય કે પરદેશમાં જીત કરવા જાય અને ત્યાં લઢાઈ લંબાતી હોય, જીત થશે એમ લાગે કે ન લાગે તો પણ, મુલક લાંબો સમય તાબે રહેશે કે નહિ એની ખાત્રી ન હોય તો પણ, એ લોકો ત્યાં કાંઈ બાંધકામ કરતા અને નામ મુકી જતા. દશથીયે ઓછાં વર્ષ એમની સત્તા રહેલી હોય ત્યાં મુંદર બાંધકામ મુકી ગયાના દાખલા મળે છે.

મરેઠાઓના ત્રેસઠ વર્ષના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં આપણે શું જોઈએ છીએ. હિંદુઓ પણ ગર્વથી કોઈને બતાવે અને જોનારની આંખ ઠરે એવું કોઈ સ્થાન એમણે કયું છે ? બાદશાહી મહેલોને બદલે મેદાન થઈ ગયેલા ભદ્રના કિલ્લામાં એક ખુણે પેશ્વાઈ રાજ્યની અમલદારીમાં વસેલું દક્ષિણનું નાનકડું સંસ્થાન આવ્યારે છે. એમાં કેટલાક અમદાવાદના વતની થઈ ગયા છે, અને શહેરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. પણ એ ત્રેસઠ વર્ષની સત્તાનું એક પણ સુંદર ચિન્હ કે સ્થળ આજે ક્યાં છે ?

મરેઠાનો રાજ્યવહીવટ જે રીતે થયો છે એમાં આ સીવાય બીજું પરિણામ આવે એમ હતું જ નહિ. ઇજ્જરાની રીત દાખલ થયાથી સુખા

ઇજ્જરાના રૂપીઆ ઉપરાંત ગમે તે જુલમથી ગમે તેવા

ઇજ્જરાની રીત

કર નાંખીને નાણાં કઢાવતા^૧ અને એથી જ દેશને

વધારે તુકશાન થયું છે. ઇજ્જરાની રીત પહેલાં નહોતી

એમ નહિ, પરંતુ આવી રીતે એનો અમલ ભારે, જુલમી અને સર્વવ્યાપી નહોતો.

પહેલાં જુલમની દાદ સંભળાતી અને જુલમીને શિક્ષા થતી. પેશ્વાઈમાં એમ

ન થયું અને ઇજ્જરા કોઈ ખાસ વખતને પહોંચી વળવાને માટે નહિ પણ

હમેશને માટે થયા એટલે દુર્દશા થઈ; “વળી સરકારનું પણ પાંસડું નહિ કે

જે મહાલ જેને ઇજ્જરે આપ્યો તે મહાલ તે ઇજ્જરદારના હાથમાં વીસ પચીસ

વરસ રહે કે જેથી કરીને દેશમાં ઉપજ વધારી પોતાના ઇજ્જરામાં ભરેલા રૂપીઆ

વીગેરે વસુલ કરી લેવાની નવરાશ મળી શકે. પણ સરકારનો દસ્તુર હેવો

પડી ગયો હતો ને હાલ પણ છે કે હરેક મહાલ એક ધણીને કાંઈક રૂપીઆ

માટે ઇજ્જરે આપ્યો તે હેવામાં પાંચ સાત દહાડામાં

મરેઠા રાજનીતિની

અથવા વરસ એ વરસમાં કોઈ વધારે રૂપીઆ આપ-

અસર

નાર મળે તો તેહની સાથે બંદોબસ્ત કરી તેને ઇજ્જરે

આપવો. આ ઉપરથી ઇજ્જરદારના મનમાં એહવું રહેવું

ને રહે છે “કે ઘડીમાં આપણો ઇજ્જરો છે ને ઘડીમાં નથી માટે ખાધું તે

આપણા ખાપનું” “શહેરમાં કાંઈ ભાગું તુટું સોચ કરાવતા નહિ તથા શહે-

રના લોકોને સુખ થાએ તેવું કરતા નહીં, તથા કરતા નથી. પણ એક વાત

હતી કે “લાવ રૂપીઆ લાવ રૂપીઆ”^૨

[૧] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૩. [૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૪.

આવી રાજનીતિથી કોઈ પણ મુલક આખાદ થાય નહિ. આથી અમદાવાદની વસ્તી પણ ઓછી થવા માંડી અને “ લોકો જઈ જઈને જે ઠેકાણે બેઠ થોડો જીલમ હતો તાંહાં જઈને વસ્યા તેથી અમદાવાદ ઉગ્ગડ થયા જેવું થયું હતું. ” તે છેક બ્રીટીશ અમલમાં પાટણના ખાતરી અને વાણીઆ તથા કડીના કણખી શહેરમાં આવીને વસ્યા ત્યારે શહેર કાંઈક ભરાવા માંડ્યું.^૩

એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં કોઈથી સાંઝં કપડું પહેરાતું નહિ. અને ભલકો મારે તો સુખાના ચાડીઆ સરકારમાં ખજાર આપે અને એ માણસ

ઉપર પૈસા કઢાવવા માટે જીલમ થાય. એ માણસ

કેટલાક રીવાજ

જો સુખાએ માંગેલા પૈસા ન આપે તો એની છાતી

ઉપર પથર મુકે અને રીખાવે. વેપારીઓ માલનાં

નાણાંની ઉધરાણી જાહેરમાં કરી શકતા નહિ અને ઉધરાણીની એક નાની ચોપડી બનાવી લુગડામાં વીંટી બગલમાં મારીને ન દેખાય એમ ઉધરાણીએ જતા; અને જેને ઘેર ઉધરાણી જવું હોય તેના ઘરથી છોટે ઉભા રહી કોઈ ન દેખે તેમ અંદર જઈ ઓરડામાં હીસાબ કરવાનું કે રૂપીઆ આપવાનું કહેતા. જો ચોપડી દેખાઈ જાય તો સુખા એ ઉપરથી એ આશામીની પૂંજ જાણી લેતા અને દંડતા. સારાં કપડાં પહેરાય નહિ એટલે ગાડીઘોડા તો રખાયજ ક્યાંથી ? નગરશેઠ જેવા જાહેર પુરૂષને ત્યાં જ ગાડી રહેતી.^૪

રાજકાજમાં સુખાથી માંડીને નાનામાં નાના કારકુનનો સરખો હુકમ ચાલતો અને કોઈ પુછનાર ન હોવાથી હલકા કારકુનો અને સીપાઈઓ જીલમ કરતા. તાબુતના તહેવારોમાં સરકારના સીપાઈઓ, એ હિંદુરાજ્યમાં પણ કોઈ હિંદુ બહાર નીકળે તો સતાવતા, અને તાબુત બહાર નીકળે ત્યારે ગમે તેવો શાહુકાર હોય અને નજરે ચઢે તો તેની પાસે તાબુત ઉપડાવતા.^૫

શેલુકરના વખતમાં નાત અને તાયફા વેરા પડ્યા અને જીલમ ધણો

[૩] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૫. [૪] એજ પૃ. ૧૧૬-૧૧૭. [૫] એજ ૧૧૮. તાબુતમાં કેટલીકવાર હિંદુ મુસલમાન સરખો રસ લેતા. હિંદુઓ તાબુતની બાધાઓ આજ સુધી રાખે છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે હિંદુથી મુસલમાનવાડામાં જવાતું નહિં એ કદાચ ખર હશે પણ જાહેર જગ્યામાં તો બહુ જીલમ નહિં હોય.

થયો હતો. શહેરમાં ઘોળે દીવસે ચોરીઓ પણ થતી. એ વખતે સરસુળા ચોરીમાંથી ચોથ લેતા હોવાથી ચોરને રોકનાર કાંઈ શેલુકરના વખતમાં નહોતું. શહેરમાં ફેટલેક ઠેકાણે ચોરા આળો દીવસ ખુલામાં બેસી રહેતા અને દીવસે એવે ઠેકાણે થઈને જવાતું નહિ અને રાત્રે તો બહાર એકલા જવાતું જ નહિ. ન્યાયનું પણ એવું જ હતું. એક જણને સુળાએ બેસાડ્યો હોય તો બીજો તેને ઉઠાડી આવે, અને બીજાને ત્રીજો ઉઠાડી આવે. જો એમ ન કરે તો સુળાને લાંચ મળે નહિ. એમ સુળાને ધણાના મહેાં રાખવાં પડતાં.^૬

કાંઈથી સાંઈ ધર બહાર રસ્તા ઉપર બંધાવાતું નહિ. આ કારણથી એ સમયમાં પોળોને ખૂણે સારાં અને મોટાં ધર બંધાતાં અને રસ્તા ઉપરના ધર ઝુપડાં ને મળતા બંધાતાં. સાંઈ ધર હોય તો સુળો પૈસા કઢાવતો. ધરની કિંમત પણ હાલ છે એથી ઉલટું, ખૂણાના ધરની વધારે અને રસ્તા પરના ધરની છેક ઓછી હતી.

આ સમયમાં જૂના મહેલો બાગો અને બીજાં લગ્ન મકાનો તો ધણાં ખરાં પડી ગયાં હતાં. નવા રસ્તા થઈ ગયા હતા. જૂના લત્તા અને રસ્તા લોપ થતા હતા. રસ્તા સાંકડા બેડોળ અને વાંકાચૂંકા થતા હતા. કાંઈ પૈસા આપે તો રસ્તામાં વચ્ચે નડે એવી રીતે પણ ધર બાંધવાની પરવાનગી મળતી. મહેલોની વચ્ચે થઈને કેટલાક નવા રસ્તા પડ્યા હતા.^૭

આમ ધરો બાંધવાની રજા મળે એમાં કાંઈને કાંઈ સાથે ટંટો પડે તો એક પક્ષનો માણસ લાંચ આપી ધર બંધાવે, અને બીજો લાંચ આપી એ બાંધકામ બંધ પડાવે. પહેલો પાછો વધારે આપીને કામ શરૂ કરાવે, એને પાછો બીજો બંધ કરાવે એમ ચાલતું હતું. આવી રીતે એક વાડો બંધાયેલો એનું નામ પણ “સોના રૂપાની ઇટાનો વાડો” એવું પડેલું.^૮

આ સમયે શહેરમાં મરામતનું કામ બંધ હોવાથી ઘણુંએ નાશ પામ્યું

[૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૯. [૭] મીરાતે અહમદી લા. ૨. પૃ. ૯. વડોદરાની અંગ્રેજી પ્રત પૃ. ૧૦. [૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૦.

હશે. ધર્મ ઝનુન મરેઠામાં પણ ઘણું હતું. પરંતુ એ લોકોએ ખાસ કોઈ મસ્જિદને હરકત કરી નથી એનું કારણ મંદિરો તોડવાની પેઠે મસ્જિદને હરકત કરવામાં પત્થરનાં બારે કામ હોવાથી ખર્ચ થાય એ જ હશે; અને પોતાનું એવું ઉત્તમ કાંધ બંધાવવાનું નહિ એટલે ખંડેરોના પત્થરનો ઉપયોગ કરવાનું પણ મનમાં આવે નહિ. આમ છતાંએ ઘણી સુંદર મસ્જિદો અને દરગાહોને અપવિત્ર કરી એના સૌંદર્યને બગાડ્યું છે, અને કેટલીક જગ્યાએ એવાં મકાનોમાં ઘાસ વગેરે ભર્યા હતાં.

ઈ. સ. ૧૭૮૧ના માર્ચમાં જેમ્સ ફોર્બ્સ સાહેબ અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. ત્યારે અમદાવાદની આ સ્થિતિ થવા આવી હતી. શહેરની બહાર કેટલાય

વીધાંઓ સુધી ઉજડ વેરાન ભૂમિ પડી હતી. ઝાડપાન
 ૧૭૮૧માં જેમ્સ
 ફોર્બ્સના વખતની
 સ્થિતિ
 અને ખેતરો હતાં પણ પરાંનાં તો ખંડેરો જ હતાં. અને
 એમાં વાઘ, અજગર અને શિયાળોનો વાસ હતો.
 શહેરનો કોટ ઘણી જગ્યાએથી પડી ગયો હતો. શહેરના
 રસ્તામાં પહેલાંના મુસાફરોએ જોયેલાં સુંદર વૃક્ષોની

હાર હવે નહોતી. અને રસ્તામાં જડેલા પત્થર ઉખડી ગયેલા હતા. શહેરમાં
 ઘણે ભાગે ખંડેરો અને વેરાન હતું. ફોર્બ્સ લખે છે કે વટવાથી અમદાવાદ
 આવતાં જ્યાં હારબંધ દુકાનો અને બજારો હતાં ત્યાં તુટી પડતા
 મહેલો અને ખંડેરો દેખાતાં હતાં. શૂન્ય સ્મશાન જેવી ભયંકર શાંતિ વ્યાપી રહી
 હતી. મોટા રાજધાનીના શહેરની નજીક આવીએ છીએ એમ લાગતું નહિ,
 એક માણસ પણ નજરે ચઢતું નહિ.^{૧૦} છેક શહેરના કોટ સુધી ખંડેરો હતાં,
 એમાં ચોરો, ધુવડો, શિયાળ અને વાંદરાં વસતાં હતાં.

“ પૂર્વના આ એક મોટામાં મોટા ‘મહાન શહેર’માં પહેલાં વહેપારીઓ,
 કલાકારો અને દરેક જાતનાં મુસાફરો આવતા અને રહેતા અને હવે (ઇ. સ.
 ૧૭૮૧માં) એ જ શહેરમાં શૂન્યકાર, દારિદ્ર્ય અને વેરાન છે. આપણે મોગલ
 જાહોજલાલીમાં મરેઠા જંગલીપણું, સુંદર ધુમટને કાદવનાં ઝૂપડાંથી ઢંકાતું હવે
 જોઈએ છીએ.^{૧૧} એ મનોહર કારીગીરીવાળાં ભવ્ય મકાનોના ભાગને આસ-

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૯. ફોર્બ્સનું વર્ણન. [૧૦] ફોર્બ્સ ઓરીએન્ટલ
 મેમોઈર્સ પુ. ૨. પૃ. ૧૯૦. [૧૧] J. Forbes. Oriental Memoirs. Vol. II.
 chap. VII 192-193. “Imperial city of Ahmedabad.....one of the

પાસથી નાની ખારીઓ અને ગંદવાડવાળા ભીંતોથી ઢાંકી ગમે ત્યાં ચુલા કરી રંધાતું જોઈએ છીએ.” એ વખતે,—મરેઠા સત્તાને સ્થાપન થયે પચીશ વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે—પણ સુંદર સરાઈઓ હતી અને બહાર મસ્જિદો એની આસપાસ બાગ અને પાછળ તળાવ કે કુંડ કે કુવા હતા.^{૧૨}

જેમ્સ ફ્રાન્સ લખે છે કે “અમદાવાદ જોયું નહોતું તે પહેલાં પૂર્વના દેશોની જાહોજલાલી કેવી હશે એનો મને ખ્યાલ નહોતો. પણ અરેબીયન નાઈટસની વારતાઓમાં વર્ણવેલા સુંદર મહેલો અને રમણીય ઓરડાઓ અતિ-શયોક્રિત ભરેલી વાતો જ હશે એમ હવે લાગતું નથી. અમદાવાદના બાગો અને મહેલો એક વખત બગદાદ અને બસરાનાં કરેલાં ભવ્ય વર્ણનો જેવા જ હશે એમાં શંકા રહેતી નથી; હાલ તો શાહજહાં અને સુન્નતખાંનાં મકાનો ઉપરથી ખ્યાલ કરવો પડે છે.”^{૧૩}

હાલ તો એ સરાઈઓ કે બગીચા કાંઈ નથી. સુન્નતખાંનો મહેલ ઢિંક મેદાન થઈ ગયો છે. ફ્રાન્સે જોયેલું, એના સોમા લાગતું, ખંડેરોની સ્થિતિમાં પણ હાલ નથી. એટલે ખંડેરો ઉપરથી અમદાવાદની અસલની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી અરેબીયન નાઈટસની વાતો સાથે સરખાવવા જેટલું કાંઈક પણ ફ્રાન્સના વખતમાં (ઇ. સ. ૧૭૮૧) રહ્યું હશે. હાલ તો ફ્રાન્સના સમયનો ખ્યાલ આવે એટલું પણ નથી. એટલા ખ્યાલને માટે પણ કલ્પનાને અસાધારણ અભ્યાસ અને મહેનત જોઈએ.

largest capitals in the east.....it now exhibits solitude poverty and desolation, you now behold the most heterogeneous mixture of Mogul splendour and Mahratha barbarism: a noble cupola over shadding hovels of mud, small windows, ill fashioned doors, and dirty cells introduced under a superb portico: a marbel corridore filled up with choolas or cooking places, composed of mud, cow dung, and unburnt bricks.” [૧૨] એન. પૃ. ૧૯૬. [૧૩] એન. પૃ. ૧૯૯. “Until this visit to Ahmedabad I had no conception of the extent of oriental magnificence; the palaces and splendid chambers discribed in the Arabian Nights Entertainments, appear no longer overcharged or fabulous.”

મીરાતે અહમદીનું પુસ્તક અને એમાં અમદાવાદના વર્ણનને લગતો બીજો ભાગ અગર પુરવણી આ સમય પહેલાં થોડા જ વર્ષો અગાઉ લખાયાં છે. જે ઇદગાહમાં જગ્યાની તંગીને લીધે ઔરંગઝેબ મીરાતે અહમદીનું બાદશાહના સમયમાં—થોડાં વર્ષ પહેલાં—મસ્જીદની જગ્યા વર્ણન વધારવાની પરવાનગી મંગાવવી પડી હતી ત્યાં મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે નિમાઝ પઢનારાની એક હાર પણ થતી નથી એમ કત્તા લખે છે. એવો વખત આવ્યો હતો એટલી વસ્તી ઓછી થઈ હતી. ફોર્સ લખે છે કે એ વખતે શહેરમાં ત્રણ લાખની વસ્તી હતી અને એમાં બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુ હતા.^{૧૪} પરંતુ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર એ વખતે એક લાખની વસ્તી માને છે; અને એટલી જ હોવાનો સંભવ છે. મીરાતે અહમદીનો કત્તા લખે છે કે :—હે પ્રભુ ! કેવા મનોહર મહેલો, કેવાં સ્વચ્છ મકાનો, કેવી મોટી અને ઉંચી ઇમારતો જે બાદશાહો અને અમીરોએ બાંધેલી.....એ બધું હાલ દીપક વગરનું અને ખંડેર થઈ ગયું છે. એમના માલીકોનાં નામ નિશાન પણ જણાતાં નથી.^{૧૫}

ફોર્સ આગળ જણાવે છે કે “સર્વથી સુંદર મહેલો હાલ એટલા તો ખંડેર જેવા થઈ ગયા છે કે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે.^{૧૬} મરેઠાઓએ કુરતાથી જે જીલમ ગુબરોઈ છે અને આ મોગલોનાં સુંદર મકાનોમાં રહે છે એનું વીગતવાર વર્ણન હું નહિ કરું, એમણે લીધેલા હલકા લાલનું વર્ણન પણ નહિ કરું. એમના ત્રાસે આ સુંદર આબાદ જીલ્લાને રણ જેવો બનાવી મુક્યો છે

[૧૪] Or. Mem. II પૃ. ૨૧૬. [૧૫] મીરાતે અહમદી. ગુ. ભા. ભા. ૨ પૃ. ૧૦. [૧૬] Forbes II p. ૨૧૭. The most splendid palaces at Ahmedabad were in too ruinous a state during my visit to furnish a sufficient description આનો ખ્યાલ આપવા માટે ટ્રેકલીને વર્ણવેલા શાહઆલમે બંધાવેલા દીવાને ખાસનું ફોર્સ વર્ણન લખે છે. ૧૫૦' x ૪૦' શીટનું મકાન આરસના થાંભલા અને જુદા જુદા રંગના પથ્થરનું ચિત્ર કામ એમાં હતું. છત રૂપેરી કોતરણીવાળી હતી. અને સ્વર્ગ પૃથ્વીપર અહીંજ છે એવો લેખ હતો. આ વર્ણન ગોટાળા ભરેલું છે, અને એ કયા દીવાને ખાસનું હશે ? દિલ્હીનું લાગે છે. આગળ શાહજહાંએ બનાવેલાં હુમાયુખાનાના ત્રણ ઓરડા એની પાસે છે એમ લખે છે. હુમાયુખાનાં શાહજહાંએ અમદાવાદમાં કરેલાં.

અને હઝારો ઉધોગી માણસો દરવર્ષે શહેર છોડીને કાંઈ દયાળું સત્તાવાળાં રાજ્યની છાંયામાં જતા રહે છે. ૧૭

આ પ્રમાણે મરેઠા વહીવટથી ચૂસાયલું શહેર ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રીટીશને મળ્યું, ત્યારે શહેર આખું જ એક મહાન ખંડેર જેવું લાગતું હતું. કરવેરાના અત્યન્ત ત્રાસથી ખચવા કેટલાક લોક મરેઠા સમયના પરાંમાં (એ વખતે રહેલાં) રહેવા ગયા હતા. શહેરનો કાટ ઘણી જગાએથી પડી ગયો હતો, એથી દર-વાજા વગર ગમે ત્યાંથી ગાડાં આવતાં અને ચોરનાં ઘાડાં ગમે ત્યારે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શકતાં. વેપાર રોજગાર નહિ જેવો હતો. ઘણાં કારીગરો નાસી ગયેલા હોવાથી થોડા છીપા અને કીનખાખનું કામ કરનારા સીવાય કાંઈ કારીગર ધંધાદારી નહોતા. શહેરમાં રોકડું નાણું હતું નહિ. શહેરમાં આવતા માલ ઉપર વીશથી પચીશ ટકા કર હતો. કારીગરોને માલ ખનાવતાં પુરો કર્યા અગાઉ વારંવાર કર આપવા પડતા. તૈયાર થયેલા માલને બહારગામ મોકલતાં પણ નીકાશ ઉપર ભારે વેરા હતા. ૧૮

સર ટી. સી. હોપ ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં અમદાવાદના સ્થાપત્યના પુસ્તકની ભૂમિકામાં લખે છે કે (પૃ. ૩૫-૩૬) મરેઠાઓએ ખરી રીતે સીધું રાજ્ય કર્યું નથી. બળજોરીથી જ મળે એવો નિયમ વગરનો કર (ચોથ) એ લેતા. એમણે શત્રુ અને મિત્રની માલ મીલકત એક સરખા ઝતુનથી બાળી અને

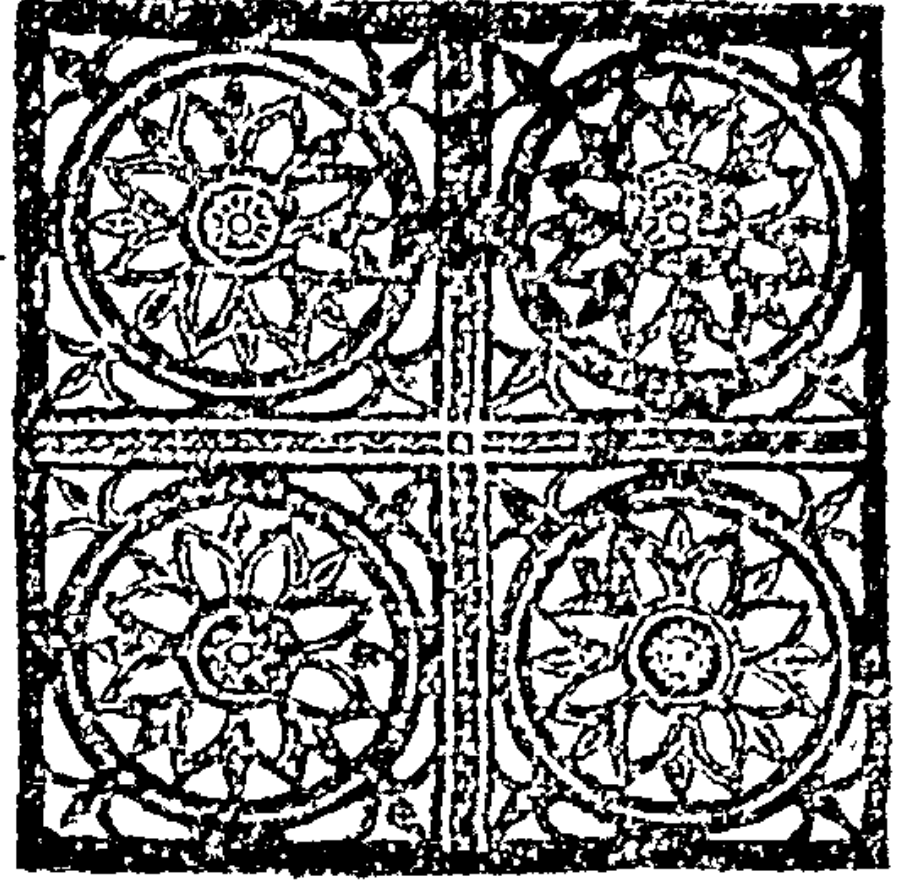
[૧૭] Forbes II p. 219. I shall not attempt in detail of the cruel oppressions and mean advantages of the Mahratha Pundit's and governors, now dispersed througout Gujarat, and occupying these magnificent remains of Mogul splendour. Their severe exaction have already rendered the district of Ahmedabad once so flourishing and delightful, almost a desert: and thousands of industrious subjects are annually leaving it to seek protection under milder governments. ફોર્બેસ ૧૭૮૧ માં મરેઠા વહીવટ નજરે લેયેલો છે. [૧૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૦-૨૬૧. એમ કહેવાય છે કે ખારદોળાં અને તેર લાગો એ કહેવત એ વખતે પડી. જો કે એ માટે ખાસ

લૂંટી છે. એમને નાશ કરવાની જરૂર જણાય તો મંદિર કે મસજિદ કાંઈ પણ એમણે છોડ્યું નથી. એમની રસહીનતા અગર તો દ્વેષને લીધે અસંખ્ય સુંદર સ્થાપત્યનાં સ્મરણો નાશ પામ્યાં છે. એમના આંતર કલહ અને જુલમી વહીવટથી ખાસ કરીને અમદાવાદને તો એટલું બધું સહન કરવું પડ્યું છે કે શહેરની અંદરનો ભાગ અને પરાં ઉજડ થઈ ગયાં, ઘણાં સુંદર મકાનો નાશ પામ્યાં, અને જે રહ્યું તે આ ગ્રંથનાં ચિત્રોમાં (હોપ અને ફરગ્યુસનનો ગ્રંથ) બતાવ્યા પ્રમાણે વેરાન સ્થિતિમાં રહ્યું છે. ”

શહેરના ઉત્તરથી દક્ષિણ આડા બે ભાગ પાડીએ તો દરીયાપુર કાલુ-પુર સારંગપુર ખાડીઆ રાયપુર એટલામાં વસ્તી રહી હતી અને ખાડીના ભાગમાં આછી વસ્તી હતી. શાહપુર ખાનપુર, રાયખડ અને એની પાસેના ઘણા ભાગ ઉજડ જોવા હતા. દીલ્હી અને પાંચકુવા (એ વખતે પાંચકુવા દરવાજો નહોતો) દરવાજા બહાર અને બીજા દરવાજા બહાર વાઘ વસે અને શિકાર થાય એવાં જંગલ હતાં. શહેરમાં પણ એક વખત વાઘ આવ્યો હતો. આઠથી દસલાખની વસ્તીનું મોટું, સુંદર, ભવ્ય, રમણીય, મહાન શહેર, આમ ત્રેસઠ વર્ષમાં ઉજડ ફક્ત એંશી હજારની વસ્તીવાળું થઈ રહ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં સડતા અમદાવાદનો કબજો ૧૭૧૭ ની આખરે મી. કનલોપે લીધો અને બીજેજ વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં) જૂની જાહોજલાલીનો ઝાંખો ખ્યાલ આપતાં ભાંગ્યા તુટ્યા અવશેષોને પ્રચંડ ભૂકંપના આંચકાએ છેવટનું ભારે નુકશાન કર્યું. ૧૯

આધાર નથી. એક બાઈએ પોતાને ગામથી શહેરમાં એક માણસ સાથે બાર કોળાં એક ચાદરમાં વીંટી વેચવા મોકલ્યાં. દરવાજેથી બહાર સુધીમાં બારજણના લાગામાં બાર કોળાં ગયાં અને તેરમો લાગો રહી ગયો તે પેટે ચાદર પણ ગઈ, અને બાઈને કોળાંની કિંમતને બદલે નુકશાન થયું. આ ઉપરથી કહેવત પડી. [૧૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૧. અને મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. છેક ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા દશકામાં મીરઝાપુરની મસજિદમાંથી વાઘ એક યુરોપીયને માર્યો હતો. એવી સ્થિતિ હતી.

પ્રકરણ સોળમું

અંગ્રેજ રાજ્યની એક સદી
(ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૧૮)

અંગ્રેજ અમદાવાદ લીધા પછીનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ એટલે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ. વેપાર ઉદ્યોગ તો અમદાવાદમાં મૂળથીયે ધણો હતો. પરંતુ એ વખતે વેપાર ધંધો એકલોજ નહોતો. વેપાર સાથે રાજદારી ચળવળો લઢાઈઓ વગેરે હતું. હવે ધણે ભાગે વેપાર એકલો જ રહ્યો હતો. પહેલાં બધા યે રસ હતા હવે એક જ રસ રહ્યો.

અંગ્રેજ રાજ્ય આવ્યું અને પહેલા કલેક્ટર મી. ડનલોપે શહેરનો કબજો લીધો. બીજે વર્ષે ઇ. સ. ૧૮૧૯ ના જુન માસમાં (સંવત ૧૮૭૬ નો જ્યેષ્ઠ માસ) મોટો ધરતીકંપ થયો. એથી જુમામરજીદના પ્રસિદ્ધ હાલતા મીનારા પડી ગયા. ઘણાં ઘર પડી ગયાં અને એક જગ્યાએ નાત જમવા બેઠી હતી તેમાં ૫૦૦ માણસો મરી ગયાં. બે વર્ષ પછી ઇ. સ. ૧૮૨૧ ના ઑગસ્ટ માસની તેરમી તારીખે બપોરે ૨-૪૧ મીનીટે ત્રીસ સેકન્ડ સુધી ધરતીકંપ થયો હતો. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં અમદાવાદમાં ધરતીકંપ નોંધાયો છે. આ ધરતીકંપ વખતે મોટી ગાડી ચાલતી હોય એવો અવાજ થયો હતો. એ ૨૦ સેકન્ડ આંચકા ચાલ્યો હતો.^૧ ઇ. સ. ૧૮૨૪માં શહેરની પહેલી સરવે (માપણી) થઈ; અને ૧૮૩૦ માં ફોજદારી કચેરી જજના તાબામાંથી કાઢીને મેજિસ્ટ્રેટના તાબામાં આવી.^૨

શહેરનો પશ્ચિમનો (અંદરનો) ધણો ભાગ ઉજડ હતો એ આગળ જોયું.

[૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૧. [૨] મગનલાલ વખતઅંદરનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૪.

ઈ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ વખતચંદ એ ભાગ એ વખતે ઉજડ જ હતો અને ધીમે ધીમે વચવાની શરૂઆત થઈ હતી એમ લખે છે. “ ઈંદીએ દરવાજો

અંગ્રેજી રાજ્યની
શરૂઆત

જતા પીરમશાના રોજની પેલી, તરફ બે બાજુ ઉપર તમામ ઉજડ હતું ને લોકો તાંહાં જાજર જતા, તથા તાંહાં આગળથી ખરા ખપોરે પાઘડી લેઈ જતા હેવે દેકાંણે હાલ ઇંદ્રપુરી થઈ રહી છે કેમકે એ જમીન ઉપર

હડીશંગ વીગેરે મોહોટા મોહોટા શાહુકારોએ પોતાની વાડીઓ બાગબગીચા તથા મોખરા ઉપર મોટા મોટા બંગલા બાંધીયાં છે. ” ઈંદીઆ દરવાજાની બહાર પણ હડીસિંહે મોટું દેવાલય બંધાવી પોતાને નામે પડે વસાવ્યું છે. હડીસિંહની વાડી અને દરવાજાની વચ્ચે લલુભાઈ નગરશેઠની વાડી છે એમાં કમીશનરની ઓફીસ બેસે છે. શાહપુર અને પાટનપુરની ઉજડ જમીનમાં પણ બંગલા બંધાતા જાય છે. ૧૮૫૧ સુધી રાયખડમાં ઉજડ જમીન હતી અને મહાજને ખોડાં દોર માટે એ જમીન લીધી છે પણ કરેલું નથી. દાણાપીઠ આગળની પડતર જમીન માટે પણ લોકો માંગણી કરે છે.^૩

અંગ્રેજોએ ઈ. સ, ૧૮૧૮માં અમદાવાદ લીધું ત્યારે વસ્તી ૮૦૦૦૦) એસીહઝારની હતી. તે વધીને ૮૮૦૦૦)ની ઈ. સ. ૧૮૨૪માં થઈ.^૪ ઈ. સ. ૧૮૩૨માં ખાસ કર નાંખીને અઢીલાખ રૂપીઆને ખર્ચે શહેરનો કોટ સમરાવ્યો અને એ જ વખતે સરજોન માલકમે પસંદ કરેલી જગ્યાએ શહેરની ઉત્તરે છાવણી માટે કેમ્પની સ્થાપના થઈ.

કોટ શીના રૂપીઆમાંથી કોટ સુધરાવ્યા પછી જે નાણાં વધ્યાં એમાંથી શહેરમાં કોઈ સુધારા કરવા માંડ્યા. અને ઈ. સ. ૧૬૪૬માં કોટ શીનો એક ટકાને બદલે અડધો ટકો કરી નાંખ્યો. અને ઈ. સ. ૧૮૪૭થી સરીયામ રસ્તા

[૩] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૭-૧૩૦. રા. મગનલાલ વખતચંદના સમયમાં (૧૮૫૧ પહેલાં) શહેરનો મોટો ભાગ ઉજડ હોય એમ જણાય છે. એ વખતે રા. મગનલાલ લખે છે કે શહેરમાં વસ્તી ઘણી થશે અને જમીન સો રૂપીએ એક ગજ મળવી મુશ્કેલ થશે. [૪] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૧. રા. મગનલાલ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં વસ્તી ૮૦૦૦૦)ની લખે છે. અને લોક માથાવેરાના ડરથી ખરી વસ્તી લખાવતા નથી એથી વસ્તીના આંકડા ખોટા હશે એમ ધારે છે.

ઉપર દીવસમાં એ વખત પાણી છંટાવવાનું શરૂ થયું. એમ કહેવાય છે કે આગળ દમ અને કાગળાઆના રોગ વધારે ચાલતા એ કાંઈક પાણી છંટાવવાથી ઓછા થયા અને રસ્તાની દુકાનો ઉપર બેસનારાઓને પણ સુખ થયું. રાત્રે પ્રકાશને માટે ફાનસ મુકવાની વ્યવસ્થા પણ કરવા માંડી. અને ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં રા. ૮૦૦૦ને ખર્ચે ઘડીયાળ લાવીને ભદ્રના કીલ્લા ઉપર મુકવામાં આવ્યું. બાદશાહી વખતમાં ચકલે ચકલે પાણી આપવા માટે નળ બાંધીને બંબા કરવામાં આવ્યા હતા. અને ઈ. સ. ૧૮૫૧માં એ બંબા નળ પુરાઈ ગયા હતા એ સાફ કરાવવાની વ્યવસ્થા થઈ. ૫

આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૫૧ સુધી અમદાવાદની સ્થિતિ હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૬માં મ્યુનીસીપેલિટી જે કામ કરે છે એની શરૂઆત થઈ હતી. અને રસ્તા પણ પહોળા કરવાની શરૂઆત થઈ હતી. આ સમયમાં હીસિહનું ભવ્ય દેવાલય બંધાવ્યું હતું. એટલે અમદાવાદમાં દરેક રીતે તેની આબાદી પાછી આવવાનાં ચિન્હ જણાતાં હતાં. અમદાવાદનું પથરની પેઠે લાકડ કામ અને કીનખાખ વગેરે પણ ફરી પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. અંગ્રેજ નીશાળેની શરૂઆત પણ થઈ હતી અને ગુજરાતી નીશાળો છોકરાઓ અને છોકરીઓને માટે થઈ હતી. એનો વિસ્તાર આગળ જોઈશું. શહેરમાં મકાનો મરેડી સમયનાં મકાનો કરતાં કાંઈ સુધરવા લાગ્યાં હતાં અને લોકોના પ્રદેરવેશમાં પણ ઉજળામણ વધતી હતી. ૬

આમ ધીમી પ્રગતિ થયાં કરતી હતી અને લોકો બીજું ખાસ કાંઈ નહી પણ લાંબા જીવનમાંથી શ્વાસ ખાવાનો વખત હવે મળ્યો હતો. એવામાં ઈ. સ. ૧૮૫૭માં ઉત્તર હિંદમાં લશ્કરે સરકાર સામે બળવો કર્યો. એની અસર ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં થોડી થઈ અને અમદાવાદમાં પણ કાંઈક જણાઈ.

[૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭-૧૩૭. ઈ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ લખે છે કે ચકલે ચકલે પાણીના બંબા હતા, અને નળ પુરાઈ ગયા હતા તે સુધરાવી પાણી લાવવાનો ઈરાદો સરકારનો છે તે થોડા દીવસમાં થશે. આ બાબતની વ્યવસ્થા કેવી રીતે હતી અને બાદશાહી વખતમાં કેવી રીતે પાણી આવતું એ તાણી શકાતું નથી. હાલ ખાનજહાન દરવાજે જીતું વોટર વર્ક્સનું મકાન છે એ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું બાંધેલું છે. ત્યાંથી શહેરમાં પાણી આવતું એમ કહેવાય છે. બાદશાહી વારામાં એ ત્યાં જ હશે કે બીજા એ માટે જાણવાનું કાંઈ મળતું નથી. [૬] એજ.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ના જુલાઈ માસમાં લાઉની છાવણીનાં સંભાચાર અમદાવાદ આવ્યા અને તા. ૮મીએ ગુજરાત ઘોડેસ્વારના લશ્કરના સાત સ્વારોએ લીલો વાવટો ચઢાવ્યો, અને સરંજામ તાળે કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. ત્યાંના રક્ષકોએ સાંભા થવાનો થોડો દેખાવ કર્યો પણ લશ્કર બળવાખોરને ન ભેગું થવાથી એ સ્વારો સંરખેજ લાણી નાહા. સરદાર લેફ્ટેનેન્ટ પાઈમ બાર સ્વાર સાથે એમની પાછળ પડ્યો અને આગળ ઘોળકાને રસ્તે જતાં કેપ્ટન ટેલર કોળાની પલટનના ત્રણ માણસો સાથે ભેગો થયો. તાજપુર ગામ આગળ બધાનો ભેટો થઈ ગયો અને બળવાખોર સ્વારોએ ઓપ્રીસરો ઉપર ગોળાઓ છોડવા માંડી. પાઈમ સાથેના બાર સ્વાર આ વખતે પોતાના સહચરો સામે લઢ્યા નહીં અને છેટા ઉભા. કેપ્ટન ટેલર પોતાના માણસોને સમજાવવા જતાં ગોળાથી વીંધાયો. અને કોળાઓએ વફાદારીથી કામ કર્યાથી બે સ્વાર માર્યા ગયા અને બીજા શેરણે આવ્યા. પકડાયેલા સ્વારોને દેહાંત દેડની શિક્ષા કરવામાં આવી અને એની અસર લશ્કર ઉપર થઈ પણ બહુ ટકી નહીં. કેપ્ટન ટેલરનો ધા ધોમે ધોમે રૂઝાયો. આ વખતે પ્રખ્યાત જનરલ રોબર્ટસ ગુજરાતના લશ્કરનો મુખ્ય અમલદાર હતો.^૭

બળવાની અસર આટલેથી અટકે એમ નહોતું. એજ વર્ષના સપ્ટેમ્બર ની ૧૪ મી તારીખે બીજું તોફાન થયું. એ વખતે અમદાવાદમાં ઉત્તરની એક પરદેશી ટુકડી અને સાતમી મરેઠા ટુકડી હતી. બન્ને વચ્ચે બનાવ સારો નહોતો. કેપ્ટન યુટર ગ્રેનેડીઅરની પરદેશીની ટુકડીનો ઓપ્રીસર હતો. એ તે દિવસના અમલદાર તરીકે મરેઠા ટુકડીને તપાસવા ગયો. ત્યાં ચોકીદારે સંજાનો શબ્દ પૂછ્યો તે બબર ન હોવાથી એને પેસવા દીધો નહિ. એણે ગ્રેનેડીઅરને બોલાવી ચોકીદારને કેદ કર્યો. અને બીજે દિવસે કેપ્ટન યુટરને પરહેજ કરાવી જનરલ રોબર્ટસે ચોકીદારને છોડાવ્યો. આ બનાવથી બન્ને લશ્કરી ટુકડીઓ વચ્ચે દ્વેષ વધ્યો. થોડા દિવસ પછી ગ્રેનેડીઅર લશ્કરે બળવો કર્યો અને ઉપરના બનાવથી મરેઠા લશ્કર એમની સાથે જોડાયું નહિ. એકબીજા ઉપરના

આણુવિશ્વાસથી ગોલંદાજ તોપખાનાવાળા પણ સાથે મળ્યા નહિ. એમણે સામા થવાનો દેખાવ કરી કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ એમ ખોટું બતાવવાનું કબુલેલું. રાત્રે ખાર વાગે એનેડીઅરો ભરેલી બંદુકે કવાયતના મેદાનમાં બહાર પડ્યા. એનેડીઅરોનો એક સુખેદાર નાની દુકડી લઈ પહેલાં નક્કી કર્યા મુજબ તોપખાને બંદુકે લેવા ગયો. અને તોપખાનાવાળાઓએ ગોળાઓ છોડવાની ધમકી પણ આપી. સુખેદાર તોપખાનાવાળાએ છેતરપંડી કરી એમ સમજી પાછો આવ્યો. એ જોઈ એનેડીઅરો ગભરાઈને નાસવા લાગ્યા, અને એમને નાસતા જોઈ કવાયતના મેદાનમાં ઉભેલા પણ નાસવા માંડ્યા. અને દેશી ઓપ્રીસરોએ કર્નલ ગ્રીમ્સને આ સહેજ તોફાનની ખબર આપી. તોપખાને મોકલેલા સુખેદારને તોપખાનાવાળા પ્રથમ સામા થવાનો ડોળ કરશે. એ ખબર આપવી બૂલથી રહી ગયેલી એ; બૂલને પરિણામે આમ થયું અને અમદાવાદ અને ગુજરાતમાં બળવો થતો અટકી ગયો. આખી દુકડીનો વાંક હતો છતાં એક-વીસ બંદુકે કવાયતના મેદાનમાં પકડાઈ તેમના માલીકોને પકડવામાં આવ્યા. અને લશ્કરી અદાલતે દેહાંતદંડની સજા કરી. આ સજા અમલમાં મુકવા માટે કર્નલ ફેરીમેનનું લશ્કર અને કેપ્ટન હેચનું તોપખાનું ઘોઘા ઉતર્યું હતું તે વર્ષાદ અને રસ્તાની મુશ્કેલીને લીધે આવતાં વિલંબ થયો હતો એની રાહ જોઈ હતી. એ લશ્કર આવ્યું એટલે બળવાખોરોમાંથી પાંચ જણને તોપને ગોળે ઉરાડી મુક્યા. ત્રણને બંદુકથી માર્યા, અને બાકીનાને આખા લશ્કર સમક્ષ ફાંસી દીધા. અને એ લોકો ખાનદાનીની શાંતિથી મરણને શરણ ગયા. લશ્કરમાં એથી શાંતિ પ્રસરી.

એ વખતે શહેરમાં પણ ભય વ્યાપ્યો હતો. શહેરમાં મુસલમાનોની મોટી વસ્તી કામઘંઘા વગરની હતી. યુરોપીયન લશ્કર કેમ્પમાં હતું નહિ એટલે અમલદારોને એની ચિંતા પણ હતી. એટલે બળવામાં શહેરની અમલદારોએ ડહાપણ વાપરીને હસનખાન બતંગી નામના કોઈ ખાનદાન મુસલમાન ગૃહસ્થને તોફાની કામકાજ વગરના માણસોને લશ્કરમાં ભરતી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. અને જે હજાર માણસો શહેરના રક્ષણ માટે ભેગાં થયાં, એ

માણસોએ શહેરનું કાંઈ રક્ષણું કર્યું નથી અને કરવાની જરૂર પડી નથી. અને સરકારના લશ્કરી બળમાં એથી કાંઈ ઉમેરો થાય એમ નહોતું. પણ એથી શહેરમાંથી તોફાની તત્વને પગાર મળવાથી તોફાન બંધ રહ્યું અને બળવા વખતે શહેર એવા લોકો લૂંટત તે બચી ગયું. બળવાખોર લશ્કરીઓને થયેલી શિક્ષાના સમાચારથી પણ શહેર ઉપર અસર થઈ. પરંતુ કાંપમાં લશ્કરના બળવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે ભય તો ઉત્પન્ન થયો હતો. અને લોક પોતાની માલમીલકત દાટી રક્ષણને માટે તૈયાર થવા પ્રયત્ન કરતા હતા. વેપારીઓએ રજપુત અને કાળી લોકોને પગાર આપી ધર સંભાળવા રાખી લીધા હતા. આ બળવા પછી હિંદુસ્તાનના લોકો હથીઆર ખોયાં. ઘોઘેથી લશ્કર આવ્યા પછી શહેરનાં હથીઆર પણ લઈ લેવામાં આવ્યાં. અને અમદાવાદમાં ૨૫૦૦૦ હંજર હથીઆર ભેગાં થયાં હતાં. એમાં બંદૂકો અને તલવારો વધારે હતી.^૯

બળવા પછી અમદાવાદમાં વેપાર ઉદ્યોગ વધવા લાગ્યા અને ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં શાહપુરમાં રણછોડલાલ છોટાલાલે પહેલી કાપડ સુતરની મીલ બાંધી. નીશાળોની શરૂઆતો થઈ ગઈ હતી અને કેળ-

બળવા પછીની
પ્રગતિ

વણી વધતી જતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ૬૫ સુધીના એ વર્ષ અમેરીકન લઢાઈને લીધે વેપારમાં કૃત્રિમ જોર આવ્યું અને ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં બી. બી. એન્ડ સી.

આઇ. રેલ્વે થવાથી મુંબઈ સાથે ઝડપનો સંબંધ વધવાથી અમદાવાદમાં સડાનું જોર વધતું ચાલ્યું. શહેરમાં પૈસો વધતો દેખાયો અને થોડો વખત તો લીલા લહેર થઈ હોય એમ જણાયું પણ આ સડાની અસર હમેશા બને છે એમ બંદુ ન રહી અને ઇ. સ. ૧૮૬૬માં મોટી મંદી આવી એમાં લોકોનું ધન આવ્યું હતું એ રસ્તે પાછું ગયું. પરંતુ એની અસર એટલી તો રહી કે પ્રથમની વેપારની મંદ સ્થિતિ તો ચાલી ગઈ અને પહેલાંના સમયમાં ધન જે થોડા મોટા લોકોના હાથમાં બંધાઈ રહેતું તેને બદલે કાંઈક-હાલના પ્રમાણમાં બહુ થોડું-વહેંચાયું. અને એ કારણથી લોકમાં ઉજળામણ વધતી જ ચાલી અને મંદી આવ્યા છતાં લોકોનો ઉત્સાહ ભાગી ગયો નહી. વેપારની સાથે કેળવણી અને દેશી ભાષાની સાહિત્યની વૃદ્ધિ પણ થવા માંડી. ગૂજરાત વર્ત-

ક્યુનર સાસાયટી સ્થપાયા હવે જે દશકા થઈ ગયા હતા. અને ફોર્સ જેવા રસમ પછી હોપ જેવા ઉદાર અમલદારે અમદાવાદને માટે ઘણું કંઈ છે એનો વિસ્તાર આગળ કરીશું.

આ શાંતિ અને પ્રગતિમાં હવે થોડો ભંગ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં નદીમાં રેલ આવી અને ૧૮૭૫ માં બહુ ભયંકર મોટી રેલ આવી. આગળ

ઈ. સ. ૧૭૧૪ અને ૧૭૩૯ માં રેલો આવી હતી.

નદીમાં મોટી રેલ અને ૧૭૫૫ માં મોટી રેલથી કાટનો ધણો ભાગ

ઈ. સ. ૧૮૬૮ ધોવાઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૩ અને ૧૮૨૨ માં

પણ નદીમાં રેલો આવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં

તા. ૧૦ મી ઑગસ્ટ સુધી વર્ષાદ પડ્યો નહોતો અને એ પછી લાગત ચાર દીવસમાં સત્યાવીશ ઈંચ વર્ષાદ અમદાવાદમાં પડ્યો. એ વખતે શહેરમાં નદીનું પાણી તો પેહું નહોતું પણ વર્ષાદ અને ભારે પવનથી જનમાલની તુકશાની ઘણી થઈ હતી. જંગમ મીલકતોને આશરે અડધા લાખનું તુકશાન શહેરમાં થયું અંકાયું છે. અને ૯૫૬૬ ઘર પડી ગયાં, એનો તુકશાનનો અડસદો રૂ. ૯૫૧૧૬૦) નો થયો હતો. કાટની બહાર પણ ત્રાસ ભારે હતો. સરકારે મ્યુનીસીપેલિટીને રૂ. ૧૦૦૦૦ મરામત માટે આપ્યા અને ૨૦૦૦૦ ઘર બાધવા માટે વહેંચવામાં આપ્યા. મુનો પકાવવાના કાંકરા ઉપર અને માટી ઉપરના વેરા કાઢી નાંખ્યા અને રેલ્વેએ લાકડું સસ્તા દરે લાવવા કબુલ્યું. લોકોએ રૂ. ૩૧૩૫૦) નું ફંડ ગરીબો માટે ઉભું કર્યું. આ બધાં કારણથી અને શહેરનાં લોકોની અને બહારનાં ખેડૂતની કુદરતી ધીરજ અને ઉદ્યોગથી બીજો વર્ષ અમદાવાદ દટાર થઈ ગયું.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ના સપ્ટેમ્બર સાબરમતીમાં ઘણી મોટી રેલ આવી. શહેરમાં બહુ વરસાદ નહોતો. ઇંડર બાજુ ચાર દીવસમાં ૨૧ ઈંચ વરસાદના સમાચાર

મળ્યા હતા. સાબરમતીના ઉપલા પ્રવાહ બાજુ બધે

ઈ. સ. ૧૮૭૫ની રેલ વરસાદ ભારે હતો. અને ચારે બાજુથી પાણી ભરાઈને

ઉમેરા કરતું. આ બધું પાણી દરીયાને મળવાની જગ્યાએ

વસંતઋતુની ખાસ ભરતીએ પાછું ઠેલાતું હતું. આ કારણથી તા. ૨૧ મી

સપ્ટેમ્બરે નદીમાં પાણી શહેરમાં વરસાદ ન હોવા છતાં વધવા લાગ્યું. બીજે દીવસે સવારે આઠ વાગે ઇ. સ. ૧૮૬૮ની રેલ જેટલું પાણી વધી ગયું હતું. બપોરે રેલ્વેનો શાહીબાગ આગળનો પુત્ર તુટી ગયો અને એક કલાકમાં એલીસ-બ્રીજને આવી અટક્યો. એ પછી મોટા અવાજ સાથે એલીસ-બ્રીજ ઢીલો થવા થવા લાગ્યો અને વચ્ચેથી એક ફૂટ વાંકો થયો. એ પછી એની ત્રેવીસ કમાનો-માંથી વચ્ચેથી આઠ લાગી અને પુરમાં તણાઈ ગઈ. સાંજના પૂર વધતું ગયું અને એક કમાન વધારે તુટી. સાંજે સાધારણ સપાટી કરતાં પાણી ઓગણીસ ફીટ વધ્યું હતું. અને તા. ૨૩મીએ પુત્રની બીજી આઠ કમાનો તુટી ગઈ હતી. અને પાણી હમેશની સપાટીથી બાવીસ ફીટ વધ્યું હતું. હવે શહેરમાં પાણી પેહું અને શહેરના મોટા ભાગમાં કેંડ સુધી પાણી ભરાઈ ગયું હતું.^{૧૦} ખાન-પુરમાં ૬ ફીટ, ભદ્રમાં ૩ ફીટ. મીરઝાપુરમાં ૪ ફીટ. સીદી સેયદની મસીદ આગળ ૩ ફીટ. લાલ દરવાજામાં ૪ ફીટ. ખાસ બજારમાં કાંરંજને ખૂણે ૮ ફીટ, ત્રણ દરવાજે ૬ ફીટ, પૂર્વના દરવાજાઓએ ૨ ફીટના આશરે પાણી હતું.^{૧૧}

લોકોની એ રાત બહુ ચિંતામાં ગઈ. અને પડતાં ધરના ભયંકર અવાજ અને ગભરાયલા લોકોની ધુમ્મો ઠેર ઠેર સંભળાવા લાગી. તા. ૨૪મીએ સવારે પાણી આઠ ફીટ ઓછું થયું પણ બપોરે પાછું ચઢ્યું તે બપોરના બે વાગ્યા સુધી રહ્યું. અને એ પછી ધીમે ધીમે ઓછું થયું. તા. ૨૫મીની સાંજે શહેર-માંથી પાણી નીકળી ગયું. આમ ચાર દીવસ શહેરમાં ભારે ત્રાસ રહ્યો.^{૧૨}

આ પુરમાં ઘણું તુકશાન થયું. એમાં ઇ. સ. ૧૮૭૦માં બાંધેલો રેલ્વેનો પુત્ર તુટી ગયો.^{૧૩} એલીસ-બ્રીજ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સર જેરોએલીસના નામ ઉપરથી કહેવાય છે તે ઇ. સ. ૧૮૭૦માં તૈયાર થઈ ખુલ્લો મુકાયો હતો તે પણ તુટી ગયો.^{૧૪} બાર માણસ મરી ગયાં અને શહેરમાં ૩૮૮૭ ઘર પડી

[૧૦] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૧. [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૧-૧૨. કુટનોટ ઉપરથી ઈંચ મુકી દઈ આ માપ લખ્યું હતું. [૧૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. [૧૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૨. આ પુલ રેલ્વેએ ૧૮૭૦ના અક્ટોબરમાં વઢવાણ જતી રેલ્વે માટે રૂ. ૩૯૩૨૬૦)ને ખર્ચે પુરો કર્યો. આ પુલ નદીમાં ઝાડ તણાઈ આવતાં તે અથડાંવાથી તુટી ગયો. (અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૨). [૧૪] એલીસ-બ્રીજ પણ ૧૮૮૦માં ખુલ્લો મુકેલો. આમાં રૂ. ૫૪૬૨૧૦) ખર્ચ થયું હતું. અને એ ખર્ચ

જવાથી રા. ૫૮૨૦૮૦ની તુકશાની આંકવામાં આવી. બીજી પરચુરણ ચીન્નેનું તુકશાન રા. ૧૬૪૫૮૦)નું થયું હતું. શહેરના ટાટની બહાર સાબરમતીને બન્ને કિનારે ૧૦૧ ગામમાં ભારે તુકશાન થયું હતું. લોક ઝાડ ઉપર અને મસ્જિદો ઉપર અને એવી ઉંચી જગ્યાએ ચઢીને ખચ્ચાં હતાં. ઘણા કુઆ પુરાર્થ ગયા હતા. ૧૫

હાલની પેઠે એ વખતે પણ આ આક્રમણના સમાચાર ફેલાતાંજ નિરાધારોને માટે લોકોએ અન્ન અને વસ્ત્રની મદદ મોકલવાનું શરૂ કર્યું. આવા સમયે

અમદાવાદના લોકોએ કદી બહારના લોકો તરફથી રેલ વખતે લોકનું કાર્ય સહાયની રાહ જોઈ નથી. અને સરકારની મદદ પણ આવતા પહેલાં સંકટ નિવારણનાં કામ શરૂ કરી દીધેલાં છે. દરેક દુકાળ અને રેલ જેવાં સંકટો વખતે આમ

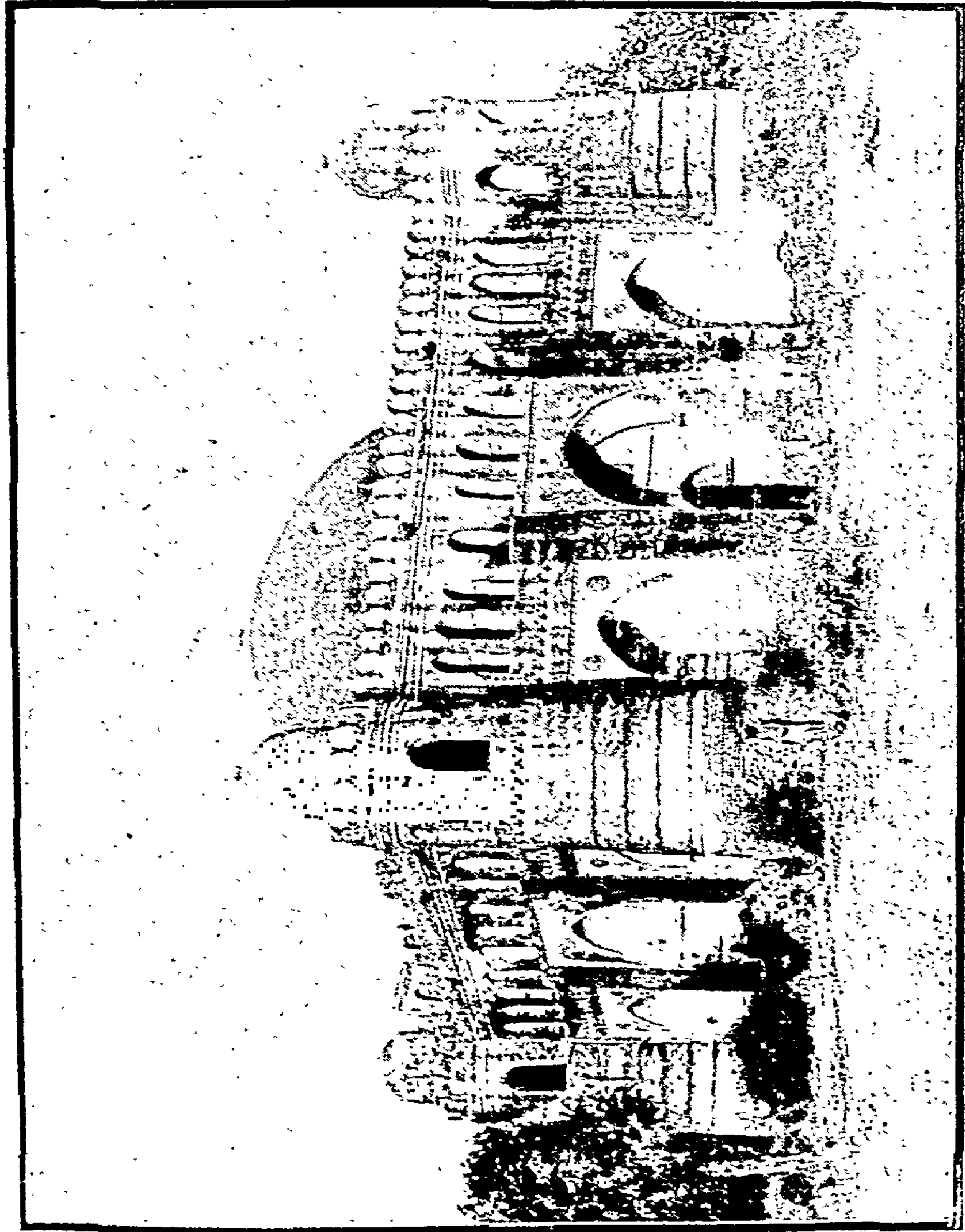
બનેલું છે. છેલ્લી ઈ. સ. ૧૯૨૭ ની ભયંકર રેલ વખતે અમદાવાદ અને ગુજરાતે જે કર્યું છે તે આગળ જોઈશું.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ ની રેલ વખતે અમદાવાદના લોકોએ રા. ૧૪૫૨૮૦) નું ફંડ ઉભું કર્યું. સરકારે રા. ૫૦૦૦૦) કાઢ્યા. અને જંગલખાતાને ગામડાના લોકને મક્કત અને શહેરનાં અડધી કીમતે લાકડું આપવાને હુકમ કર્યો. બીજા નિવારણના ઉપાયો પણ સરકારે યોજ્યા. આ પહેલાંના પૂરમાં શાહીબાગમાં પણ તુકશાન થયેલું અને આ પૂરમાં પણ ત્યાં ઘણું તુકશાન થયું. ૧૬

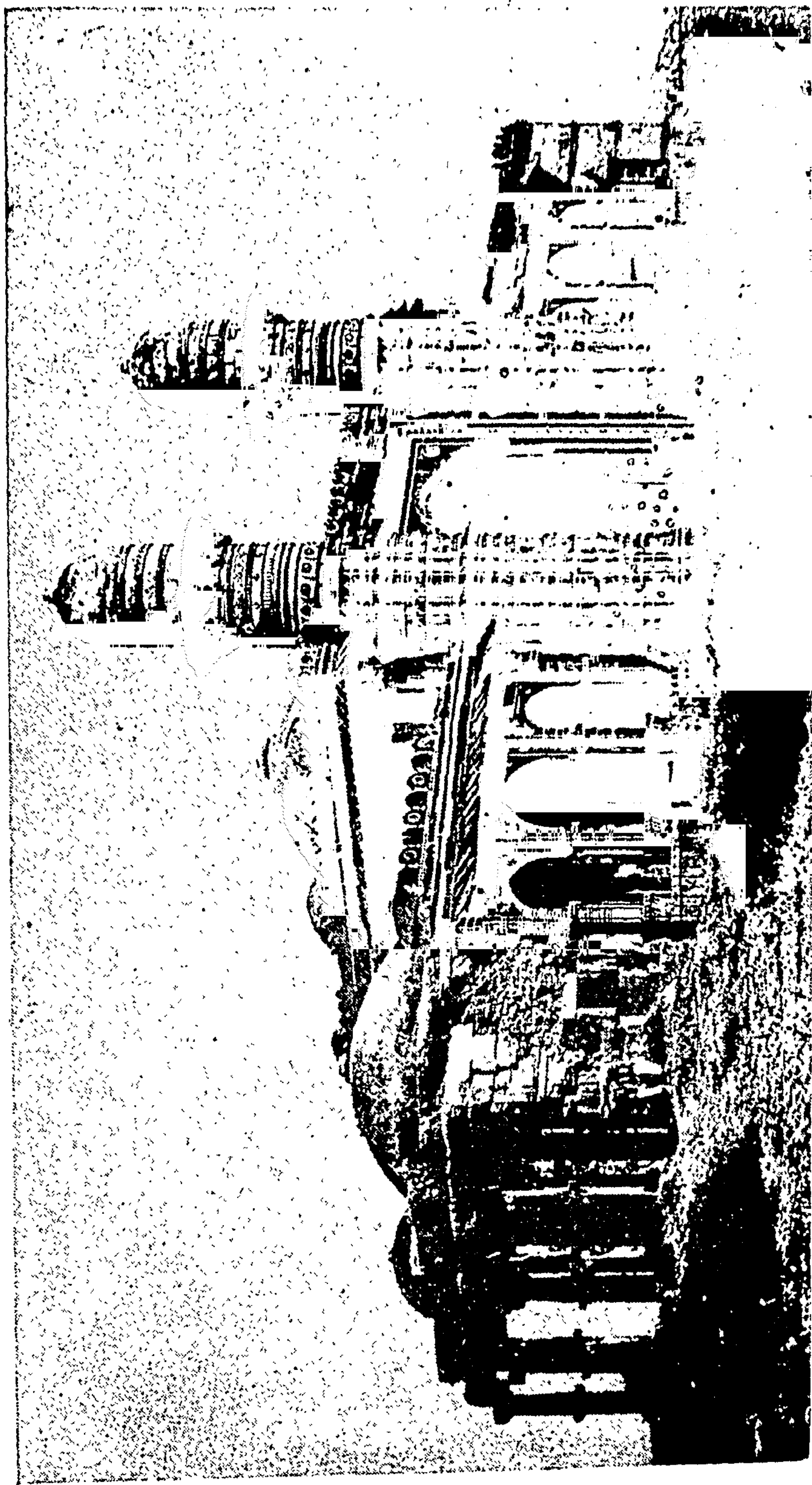
એ પછી બે વર્ષે શહેરમાં મોટી આગ થઈ એ પહેલાં કોઈ આગ નોંધાયેલી નથી ઈ. સ. ૧૯૭૭ ના જાન્યુઆરીની ૨૭ મી તારીખે એક વહો- રાની દુકાનમાં ૫૦૦ રતલ દારૂ (gunpowder)

મોટી આગ ભર્યો હતો. તેને લીધે આગ લાગી. દારૂ ફાટવાથી પાંચ દુકાનો બળા ગઈ અને ૮૮ માણસો મરી ગયાં બે મહીના પછી તા, ૨૪ મી માર્ચે સારંગપુરમાં મોટી આગ લાગી રસ્તો

સરકારમાંથી થયું હતું. મરામતનું ખર્ચ મ્યુનીસિપેલિટીમાંથી થયું. આ પુલના દરેક ૬૦ ફીટના એવા ત્રેવીસ કટકા હતા. (અ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩. હાલના એલીસબ્રીજથી થોડે છેટે ડાબે હાથે જૂના પુલની જગ્યા હાલ દેખાય છે. હાલનો પુલ માણેકજીરની છેક પાસે કરવામાં આવ્યો છે, અને રા. બ. હીમતલાલ ધીરજરામે એ બાંધ્યો છે. પહેલાં પુલ ઉપર જવા આવવાનો ટોલ હતો. [૧૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩. [૧૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩.

૧૩ આજમણાં અને સુઆજમખાંનો દેળો (સરખેજને રસ્તે)

૧૪ મીયાંખાં ચિશ્તીની મસ્જિદ

સાંકડો અને ઘર હંચાં ચાર માળનાં હોવાથી ખંખા લાવતાં બહુ મુશ્કેલી પડી. લશ્કરની મદદ પણ લેવી પડી. એ આગમાં ૯૪ ઘર બળી ગયાં અને રૂ. ૬૦૦૦૦૦)નું તુકશાન થયું.^{૧૬} એ આગ પછી શહેરમાં ઝવેરીવાડની આગ અને રાયપુરમાં મગનભાઈની હવેલીની આગ ભારે થયેલી છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮નાં વર્ષ મોંઘવારીને લીધે સારાં નહોતાં પણ શહેર થીમી પ્રગતી કરતું હતું. મુંબાઈની મીલોમાં લોકોનું નાણું ગયું હતું અને વેપાર મંદા હતા છતાં અમદાવાદમાં મીલ ઉદ્યોગ પગભર યોગણીસમી સદીનું થયો હતો, અને ૨૦૦૦ માણસો પણ એટલો વધ્યો હતો. યોગણીસમી સદીના અંત સુધી કાંઈ ખાસ

મોટો બનાવ નોંધવા જેવો બન્યો નથી. ફક્ત ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની લગભગમાં પાછળથી રૂશીઆના સમ્રાટ થનારના ઝાર યુવરાજ હતા ત્યારે જગતની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા, તે અમદાવાદમાં આવ્યા. એમણે અમદાવાદનાં ઐતિહાસિક અવશેષો જોયાં અને કેટલોક માલ પણ ખરીદ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૦ અને ૧૯૦૧નાં વર્ષો ત્રાસ અને દુઃખવાળાં ગયાં હતાં. છપ-નીઆ કાળે અને મોટા પ્લેગે એ વર્ષોમાં ઘણો ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો.

અંગ્રેજી રાજ્યનો સમય વધતો ગયો તેમ શહેરના જીવનના બનાવોમાં પણ ફેર પડતો ગયો. હવે રાજદ્વારી બાબતોને રાજા કે અમલદારો સાથે બહુ સંબંધ નહોતો. અમલદારો તો એક જાત અને બીજા આવતા. અસલના મુખાઓની પેઠે અમલદારોને શહેર માટે કાંઈ ખાસ મમત્વ બંધાય અને પોતાનું નામ ચિરંજીવી કરી જાય એવું હવે શક્ય નહોતું. સરકારનું નાણું ઇલાકાના મુખ્ય શહેરોને કામપુરતું શણગારવામાં વધારે વપરાતું. એટલે અમદાવાદનું રાજકીય જીવન લોકોની રાજકીય ચળવળમાં જ લેખાતું, અને શહેરી જીવન શહેર સુધારણા અર્થાત મ્યુનીસીપલ વ્યવસાયમાં જ દીપતું.

ઈ. સ. ૧૯૦૨માં પ્રખ્યાત વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદમાં પહેલી જ વાર હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની રાજદ્વારી વાતાવરણ એકઠું થયું. અમદાવાદનું રાજદ્વારી બાબતોમાં નવા બદલાયલા જમાનામાં આ પહેલું જ પગરણ હતું. સુધારા પરિપદ અને ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન પણ એ વર્ષે ભરાયું હતું. એ પછી ઈ. સ.

૧૯૧૪ સુધી કોઈ દેશનેતા આવે તો કાંઈક જાત્રિ આવે, નહિ તો અમદાવાદનાં રાજદારી જીવનમાં વેગ ધીમો જ હતો. એ વેગ ૧૯૧૪ પછી આવ્યો અને ૧૯૨૧ પછી વધવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં મહાત્મા ગાંધી આફ્રીકાથી આવ્યા અને થોડો વખત દેશમાં ફરી સાબરમતીને તીરે વાડજ પાસે જમીન લઈ આશ્રમ કર્યો. એ વખતથી અમદાવાદના જીવનમાં વીજળીનો વેગ આવ્યો. એનો વિસ્તાર આગળ કરીશું. ૧૯૧૫માં અમદાવાદમાં પહેલ વહેલા વીજળીના દીવા આવ્યા. એટલે સ્થૂલ સ્વરૂપે પણ શહેરમાં વીજળીની શક્તિ આવી.

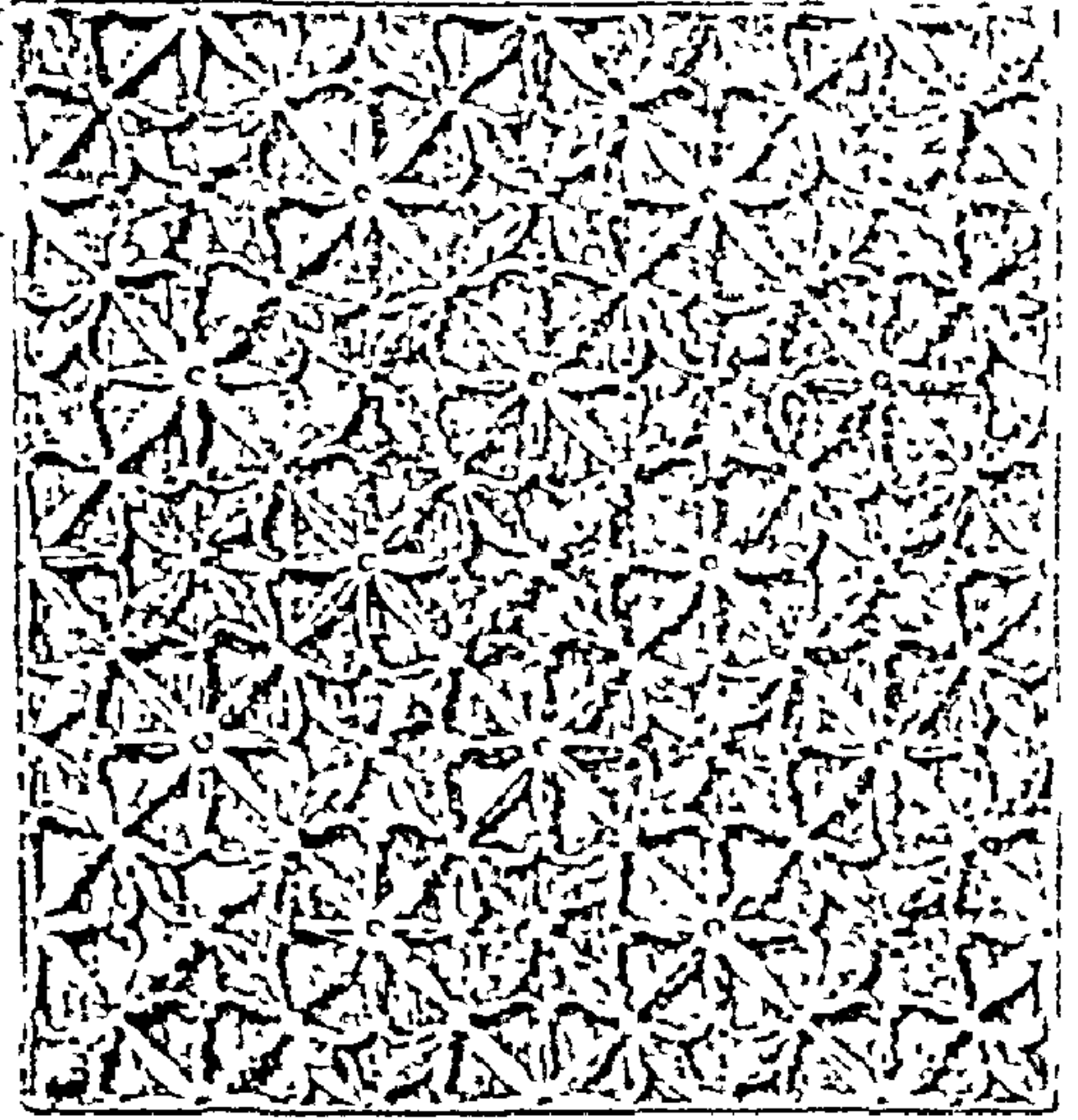
અમદાવાદમાં અસલ બાગોની ખોટ નહોતી. પણ ઓગણીસમી સદીમાં બધા સુકાઈ ગયા હતા. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં વીક્ટોરીયા બાગનું કામ એલીસબ્રીજ પાસે શરૂ થયું અને એ પછી દસઢો નવા બગીચા ગયા પછી સારંગપુર દરવાજા બહાર માધવબાગ થયો. આ બે નાના બાગ અમદાવાદના લોકોને ધુળમાંથી છુટીને શાંતિ લેવાનું સ્થાન છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૪માં વિશ્વયુદ્ધ યુરોપમાં ચાલુ થયું. પણ એની અસર અમદાવાદ ઉપર જે થવાની હતી તે ૧૯૧૭ પછી થઈ.*

* બળવાના સમયમાં અમદાવાદમાં પ્રખ્યાત જનરલ રોબર્ટ્સ હતો એમ લખેલું છે. ગેઝેટીયરમાં પણ એ મુજબ છે. પરંતુ પાછળથી લોર્ડ રોબર્ટ્સના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇન્ડિયાનો મોટો સેનાપતિ તે એ જ હશે કે બીજો તે નક્કી થતું નથી. એનું જીવનચરિત્ર જોતાં આ બાબત નક્કી થઈ શકી નથી.

છેલ્લો દશકો

(ઇ. સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૮)

ઇ. સ. ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા યુરોપના પ્રચંડ યુદ્ધે આખી દુનિયાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો. જગતની આર્થિક સ્થિતિ તો ઉંધીચતી થઈ ગઈ. મહાયુદ્ધોમાં એવું તો થાય. પરંતુ આ યુદ્ધે તો લોકસમૂહની માનસિક સ્થિતિમાં પણ પરિવર્તન કરવું શરૂ કર્યું. અમદાવાદને આ મહાન પરિવર્તનમાં એવડો લાભ હતો. એને ભૌતિક લાભ થવા ઉપરાંત એના લોકજીવનને પણ મોટો લાભ થયો. ૧૯૧૪માં મહાત્મા ગાંધી આફ્રીકાથી સ્વદેશ આવ્યા. એક વર્ષ પછી અમદાવાદનાં સુભાગ્યે જમાના પ્રમાણે એમના જેવા જ, જીવનસર્વસ્વ લોકલક્ષ્યાણને માટે અર્પનાર, પુરાણ પ્રસિદ્ધ દ્વીપિ મુનિના આશ્રમની પુણ્ય ભૂમિ ઉપર ગાંધીજીએ નિવાસ કર્યો; એમણે અમદાવાદને ત્યાગ અને કર્મની ઉપાસના કરવાના પાઠ શીખવવા માંડ્યા. અમદાવાદના જીવનનો આ ખરેખરા પલટાનો સમય હતો. આગળના ઇતિહાસ ઉપરથી જોયું કે બાદશાહી વારાથી આજ સુધી અમદાવાદનો જનસમુદાય દેશકાળને અનુસરીને હમેશા જગતો તો હતો જ. લઢાઈઓ અને વીરત્વનું સ્વપ્નું સરખું આખ્યે એક શતાબ્દી થઈ ગઈ હતી. અમદાવાદના લોકે વરગોડાના દારૂખાના સિવાય કોઈ શસ્ત્રાસ્ત્રના અવાજ એક સદીથી સાંભળ્યા નહોતા. એટલે એના જીવનમાંથી અદ્ભુત વીરરસ (romance) અદૃશ્ય થયો હતો. વેપાર વધતો જ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૯૨૫ સુધીની અર્ધશતાબ્દિમાં પશ્ચિમ દિશામાં મુંબઈથી બીજી પંક્તિમાં એણે સ્થાન મેળવ્યું હતું. કાપડ

સુરતની મીલોમાં પ્રગતિ એવી થઈ હતી કે આખા ભારતવર્ષમાં એનું સ્થાન બીજું હતું. એટલે પૈસે ટકે અને શરીરે એ સુખના માર્ગ ઉપર ચઢી ગયું હતું.

આ વખતે હિંદુસ્તાનમાં ગમે તે હોય પણ દુનિયાના રંગ બદલાતા હતા. હિંદુસ્તાને જાણ્યે અજાણ્યે પણ દુનિયા સાથે જ ચાલવાનું હતું. એટલે દુનિયામાં જે વેગશક્તિ ઉભી થઈ હતી તેની છાયા હિંદમાં આવે જ અને અમદાવાદમાં પણ આવે જ. ૧૯૧૫-૧૬ સુધી અમદાવાદની સ્થિતિ ભાંગે પીધેલા પૈસાદાર જેવી હતી. મહાત્માજીના સત્સંગથી એ કેદુ ધામે ધામે ઉતરવા માંડ્યો. મહાત્માજીએ અમદાવાદને મનુષ્યના જીવનનાં કર્તવ્યોની વિવિધતાનું ભાન કરાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૬માં મુહમ્મદઅલી જીણાના પ્રમુખપદે કેટલેયે વર્ષે પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ અમદાવાદમાં મળી. એ વખતે લોકોનો ઉત્સાહ ઉપર લખેલી ફેરવાયલી સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપતો હતો. એ જ

રાજકીય પરિષદ સમયમાં ગાંધીજી અને શ્રીમતી અનસુયા ખેનના પરિશ્રમથી અમદાવાદના મજૂર વર્ગમાં જાગૃતિ અને સંઘશક્તિ આવ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૯૧૯ સુધીમાં મજૂર વર્ગની વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. હોળીનાં તોફાનો બંધ કરી એ વખતે સ્વયંસેવકો દ્વારા પૈસા ફંડ ઉધરાવી એ નાણાંનો સદુપયોગ રાત્રીશાળાઓ વગેરે માટે થવાના પ્રબંધ થઈ ચૂક્યા હતા. રાજકીય ભાષણો વગેરે અગાઉના કરતાં વધારે થતાં. એમાં ઉત્સાહ પણ બહુ જણાતો, અને લોકોમાંથી ભયની લાગણી ધામે ધામે ઓછી થતી હતી.

આ સમયમાં બાંધકામની પ્રવૃત્તિ પણ છેક શિથિલ નહોતી એ તો આગળ જોઈશું. લોકોના મકાનો બાંધવાના વિચારમાં પણ અસાધારણ પરિવર્તન થયાં હતાં. શહેર બહાર વસ્તી ઘણી વધી હતી અને

દશકાનું બાંધકામ
અને મોંઘવારી

અનેક તરેહના બંગલા બંધાતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૫૧માં જે અર્ધ શહેર ઉજડ હતું એમાં હવે ઘર બાંધવાની જગ્યા મળતી નહિ. અને 'શહેરમાં સો રૂપીએ ગજ પણ

જમીન નહી મળે' એ ૧૯૫૧માં કહેલી રા. મગનલાલ વખતચંદની ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાનો આ સમય આવ્યો હતો. શહેર બહાર પણ સારી જમીનો

ધનવાનોએ રાખી લીધી હતી અને જમીનની કિંમતો પ્રમાણમાં મુંબાઈ કરતાં પણ વધી ગઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૯માં યુદ્ધવિરામ પછી વેપારમાં અસાધારણ તેજ આવી. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધીનાં ત્રણ વર્ષોમાં આખા જગતના વેપારના ઇતિહાસમાં ન દેખાયેલી તેજ આવી. આગળના ભારે ભારે દુકાળોમાં

૧૯૧૯ના યુદ્ધવિરામ પછીની સ્થિતિ ખાધા પીધાની વસ્તુઓના જે ઉંચા ભાવ દેખી સાધારણ લોકનાં કાળજી હબકી જતાં તેનાથી તો ક્યાંય ઉંચા ભાવ હવે થયા હતા. પરંતુ દુનિયા રંગે ચઢી હતી.

અમદાવાદમાં મુંબાઈ જેવી મોંઘવારી ચાલતી હતી. સ્થાવર મીલકતના ભાવ આઠથી દશગણા વધી ગયા. લોકોની દોડધામ વધી ગઈ. જે રસ્તાઓ ઉપર પ્રમાણમાં શાંતિ જણાતી ત્યાં ગાડીઘોડાની અવરજવર અસાધારણ વધી ગઈ. રસ્તા એના એ હોવાથી અમદાવાદ ફરીથી ધૂળાઉં શહેર થવા માંડ્યું. આ તેજ પછી સાધારણ નિયમ પ્રમાણે એવી જ મંદી આવે એ અમદાવાદનો શાણો વેપારીવર્ગ-દુનિયાના આ વખતે બધા વેપારી ભૂલ્યા તેમ-ભૂલી ગયો. એનું પરિણામ આગળ જોઈએ.

આમ ૧૯૧૯ માં અમદાવાદ રંગમાં હતું. પૈસાની ગરમીને લીધે દરેક વ્યવહારમાં ગરમી હતી. હિંદુસ્તાનની સરકારે રેલ્વેટ કાયદાને નામે પ્રસિદ્ધ

૧૯૧૯ એપ્રિલનું તોફાન થયેલો એક અણમાનીતો કાયદો કયો હતો. એનો વિરોધ કરવાને અમદાવાદમાં હડતાળ પડી અને એક મોટું સરવસ નીકળ્યું હતું. આવું સરવસ અમદાવાદમાં પ્રથમ કદી નીકળ્યું નહિ હોય. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના

એપ્રિલમાં ગાંધીજીને પંજાબ જતાં રોક્યા અને ગાડીમાંથી પકડીને પાછા મુંબાઈ ઇલાકાની હદમાં મોકલી દીધા. આ સમાચાર અમદાવાદમાં મળતાં જ અજ્ઞાન મજૂરવર્ગ ઉશ્કેરાયો. શ્રીમતી અનસુયા બહેન મુંબાઈમાં હતાં. એમના પકડાયાની ખોટી ખબર પણ મજૂરોમાં ફેલાઈ. મજૂરો ભાન ભૂલ્યા અને અહિંસાના હમેશના બોધથી ક્ષણિક દબાયેલું એમનું મન પ્રકૃતિ ઉપર ગયું. એપ્રિલ માસમાં એક દિવસે સવારે હાહો કરતા મજૂરો મીલોમાંથી નીકળ્યા. પોલીસ ચોપીઓ અને દરવાજાને તોડી નુકશાન કરવા માંડ્યું અને લાલદરવાજા મેટ્રીક્યુલેશનની

પરીક્ષાનો મંડપ બાળા ભદ્રમાં કેટલીક સરકારી ઝોપીઓ તોડી. શહેરની પોલીસ હવે વ્યવસ્થા માટે પહોંચી વળે એમ નહોતું. કોઈ તોફાની મજૂરોની ટોળાઓ રીત્તીરોડ ઉપર એક યુરોપીયન સારજંટનું ફરતાથી ખૂન કર્યું અને વિલાયતી પહેરવેશમાં જેને જુઓ એને મારવા લાગ્યા. આ વખતે અમદાવાદમાં લોકપ્રિય કલેક્ટર મી. ચેટફીલ્ડ હતા. એમણે ઘણી કુનેહથી કામ લીધું. પણ સ્થિતિ વધારે ભારે થવાથી શહેર લશ્કરના અમલમાં સોંપાયું, અને લશ્કરી કાયદો જાહેર થયો. સાંજના કોઈથી બહાર નીકળાતું નહિ, ભરેલી બંધુકોની ગાડીઓમાં સીપાઈઓ શહેરમાં ફરતા. જે દીવસ તો શહેરમાં ભારે અવ્યવસ્થા અને ભય વ્યાપ્યો. શહેરની હિંચી વરતી તો ધર બંધ કરી બેસી રહી. જો કે આ હુલ્લડમાં લોકોના અજ્ઞાન ટોળાનો ભય જે માણસ વિલાયતી આચારનો કે વિલાયતી વિચારનો હોય, અગર તો સરકાર પક્ષનો ગણાતો હોય તેને જ હતો. ચાર પાંચ દિવસ સુધી શહેરમાં કામકાજ બંધ રહ્યું. પછી ધીમે ધીમે લશ્કરી કાયદો કાઢી નાંખ્યા પછી દુકાનો ઉઘડી. અમદાવાદમાં ચાડીઆના હુલ્લડ પછી સોએ વર્ષે આ બીજું મોટું હુલ્લડ હતું. ૧૯૫૭ ના લશ્કરી તોફાનને શહેર સાથે કોઈ સંબંધ નહોતો. આ તોફાનમાં પકડાયેલાઓ માટે શાહીબાગમાં નવરોજી હોલમાં એક ખાસ કચેરી બેઠી. આ સમય પછી કોઈ રાજદ્વારી કાર્યપ્રસંગે અમદાવાદ હડતાળ અસરકારક પાડી શકતું. પરંતુ હવે શાંતિ પણ જળવાતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ ના ત્રણ વર્ષમાં જેવું વેપાર આદિમાં જોર હતું એવું ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓમાં જોર હતું. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં

બીજી વખત રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઈ. આ વખતે
ગાંધીજીનો નિવાસ, મહાસભાનું સ્વરૂપ પહેલાં કરતાં ફરી ગયું હતું. સર-
અને ૧૯૨૧ ની કાર સાથે સહકાર કરનાર પક્ષના અને રાજકીય
કોંગ્રેસ બાળતોમાં સમધારણતા સાચવનાર પક્ષ કોંગ્રેસમાં
આવતો બંધ થયો હતો. અસહકાર રાજકીય ક્ષેત્રમાં

મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બન્યો હતો. અસહકારનો જન્મ ગાંધીજીના નિવાસને લીધે અમદાવાદમાં થયો હતો. ૧૯૨૧ માં આ ચળવળને આખા દેશનો કૃત્રિમ ટેકો મળ્યો હતો, અને એ વર્ષે એનું જોર પણ કોઈકે વધારે હતું. એટલે અમદાવાદની મહાસભાની બેઠકનું મહત્ત્વ ભારે હતું. એના પ્રમુખ દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ એ વખતે કેદમાં હતા. એટલે કામચલાઉ પ્રમુખપદ હકીમ

અજમલખાંને મળ્યું હતું. એ વખતે ગાંધીજીને મહાસભાએ રાજકીય બાબતોમાં દેશના કુલ મુખત્યાર (dictator) નીમ્યા. હિંદી સ્વતંત્રતાની લડતના ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગ અપૂર્વ હતો. અમદાવાદ એની મીલોને લીધે કાપડ સુતરના વેપારીઓમાં અને મીલોના સાંચા આદિ વસ્તુઓ પુરી પાડનારમાં જ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતું, તે હવે આખા હિંદમાં જાણીતું થયું. એ એક વર્ષ સુધી હિંદી પ્રબળકીય ચળવળના મુખ્ય મુખત્યારનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું. ગાંધીજી સાબરમતીના સંત તરીકે કહેવાતા. પદ્મપુરાણમાં સાબરમતીનું માહાત્મ્ય ઘણું ગવાયલું તે જમાના પ્રમાણે લોક ભૂલવા લાગ્યા હતા; એટલે નવા જમાના પ્રમાણે નવી રીતે ગાંધીજીને લીધે સાબરમતીનું માહાત્મ્ય આખા દેશમાં વધ્યું. કન્યાકુમારી, આસામે અને કાશ્મીરના લોક અમદાવાદ અને સાબરમતીને જાણવા લાગ્યા.^૧ આમ હિંદમાં જ નહિ પણ ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તને માન આપનારા જગતના બીજા દેશોમાં પણ એમને લીધે અમદાવાદ જાણીતું થયું.

આ સમયમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓની અસર ચારે બાજુએ થઈ હતી. કેળવણીમાં જે અસર થઈ તે આગળ જોઈએ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની સ્થાપના

થઈ એમાં ખાસ અગત્યની વાત વિદ્યાપીઠને અંગે સ્થપા-

ગાંધીજીની અસર પાયલા ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરને લીધે હતી. એ સંસ્થાએ ગૂજરાત માટે કરેલા કાર્યનો વિચાર આગળ કરીશું. સાહિત્ય અને વર્તમાનપત્રોના ક્ષેત્રમાં પણ ગાંધીજીની કાર્યશક્તિનો વેગ આવ્યો હતો. નવજીવન પત્રે ગૂજરાતનું ધ્યાન-હિંદનું ધ્યાન-અમદાવાદની પ્રવૃત્તિઓ તરફ રાખ્યું હતું. શહેર સુધારણામાં પણ વાતો કરતાં ખરે કામ કરવાની વૃત્તિ પ્રેરાઈ હતી. શહેરના યુવાનોની શરીરસંપત્તિ વધારવા અખાડાઓની ચળવળ શહેરમાં અને શહેર બહાર ચાલુ થઈ હતી. અને આશરે સવાસો વર્ષથી હલકા ગણાતા સંગીત આદિના શોખનું લોકમાં હવે માન વધતું જતું હતું. સુકુમાર કલાઓ (Fine arts) તરફ લોકોનું ધ્યાન

[૧] મદ્રાસમાં અમદાવાદનો નકશો મેં ભીંતે ટંગાવેલો એ જે કોઈ મદ્રાસી જોતા તે એમાં મહાત્માજીનો આશ્રમ કયી જગ્યાએ એટલો જ સ્વાદ મને પુછતા. કોઈ વખત માંડે વતન પુછે અને હું અમદાવાદ કહું તો પણ મહાત્માજીનું અમદાવાદ એ રીતે જ પરપ્રાંતિઓ અમદાવાદને ઓળખતા.

ખેંચાયું હતું. પરદેશી રમતો જીવનવિકાસમાં મદદરૂપ હોવાથી તે પણ વધવા લાગી, અને ખાસ કરીને ક્રીકેટ જેવી ખરી માણસાઇ શીખવનાર રમત અમદાવાદની મુખ્ય રમત થઇ પડી, અને સુસ્ત લોકોએ પણ એમાં ભાગ લેવા માંડ્યો.

આમ અમદાવાદની ચલતી ચાલુ હતી. એવામાં ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી લઢાઈ પછી ચલેલા વેપારી વસ્તુઓના ભાવ ગગડવા માંડ્યા. એક પછી એક

રાશી વર્ષો આવવા માંડ્યાં. જેવી મોટી તેજ આવી હતી એવી જ અશ્રુતપૂર્વ મંદી આવી. મંદીની અસર કાપડ અને મોટી મંદી સુતર અને લોખંડ ઉપર સર્વ કરતાં વધારે હતી.

સદાનું તત્ત્વ શહેરમાંથી ઝોઘું થયું નહોતું. શેરખંજર એકનાં ત્રણ થયાં હતાં. એટલે મંદીની અસર પણ ભારે જ હતી. લઢાઈમાં કમાયલું ધન, અને મીલકતોની ખોટી કિંમત વધેલી તે જતી રહી. અમદાવાદના મીલ ઉદ્યોગને ઘણું ખમવું પડ્યું. અમદાવાદી મીલ એજન્ટોની જાતે કામ કરવાની અને કરકસરની ટેવથી જ એ ઉદ્યોગ ઉભો રહ્યો હતો. છતાં સરકાર પાસે મદદ માંગવા માટે મુંબઈ સાથે એને જોડાવું પડ્યું. કાપડની મીલો ઉપરની જકાત કાઢી નાંખવાને આખા દેશની મીલો તરફથી દીલ્હીની મોટી કાઉન્સિલમાં શેઠ કરતુરભાઈ લાલભાઈએ લડત ચલાવી. આવી મોટી મંદી આવ્યા છતાં અમદાવાદ નિસ્તેજ ન થયું. ઘી ઢોળાઈ જાય પણ ચીકાશ રહે એમ નાણું જતે જતે પણ રહી ગયું અને અસલના જમાના કરતાં લોક-સમુદાયમાં વધારે વહેંચાઈ ગયું. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં શહેરમાં નગર-શેઠ જેવા એચાર જણ ગાડી રાખી શકતા; એ જ સદીના અંતમાં સાધારણ ધનવાનમાં ગણી શકાય એવા બધા શીધરામ રાખતા થયા. વીસમી સદીના એક દશકા પછી ઉઘાડી વિક્ટોરીયા ગાડીઓ વધવા માંડી. એ પહેલા દશકામાં મોટર ગાડીઓ ગણીગાંડી જ હતી. ચાલુ છેલ્લા દશકામાં અમદાવાદમાં મોટરો ઘણી વધી ગઈ, અને જવા આવવાનાં ભાડાનાં સાધનોમાં પણ મોટરોનાં મોટાં વાહનોનો ઉપયોગ છૂટથી થવા માંડ્યો છે. શહેરના મુખ્ય રસ્તાઉપર-રીયીરોડ ઉપર દશવર્ષ ઉપર જે અવર જવર હતી એથી દસ ગણી વધી છે. દશ વર્ષ ઉપર એક બેંક હતી એને બદલે હાલ ચાર થઈ છે.

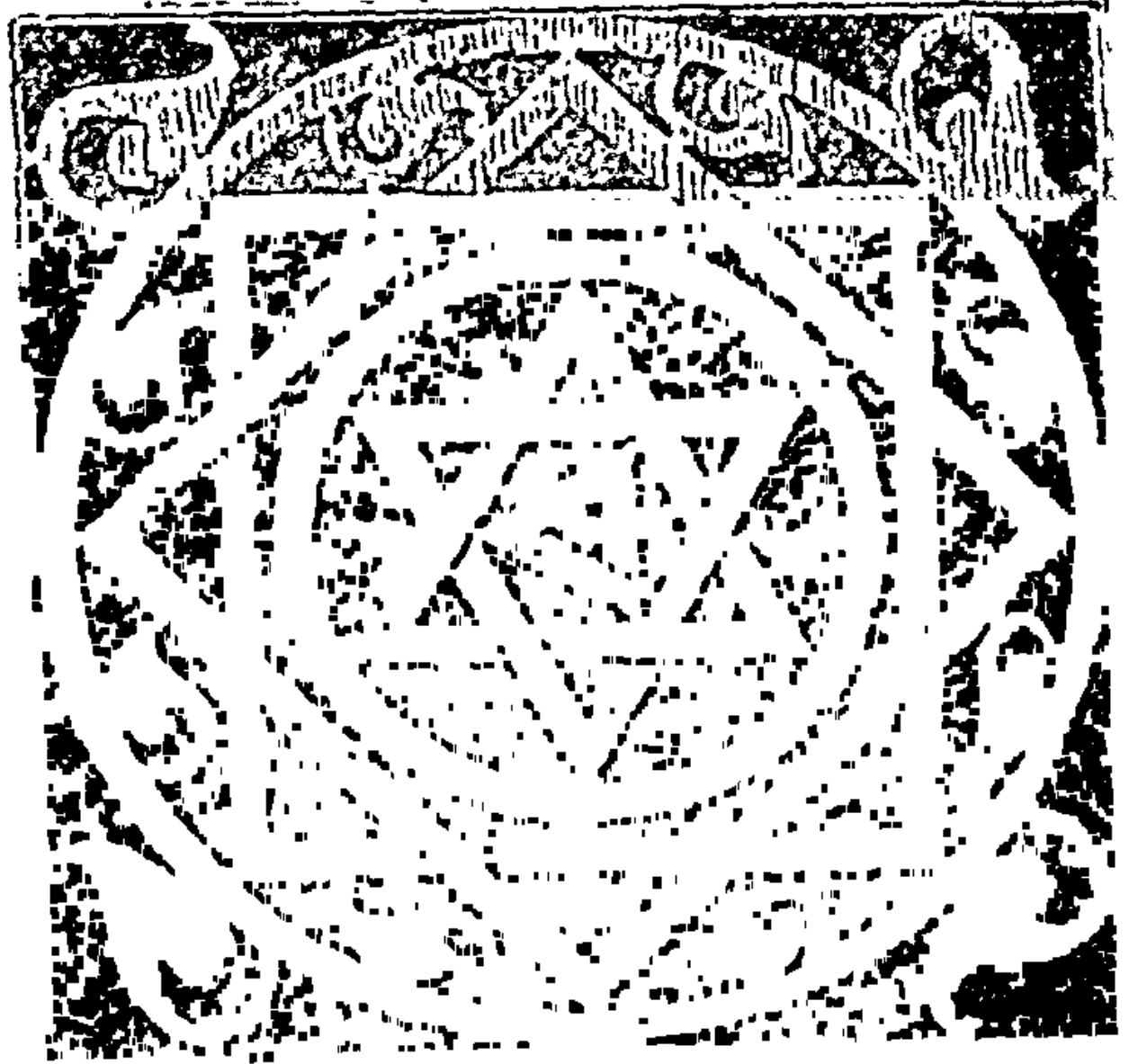
એટલે અમદાવાદનું મુખ્ય જીવન વેપાર, અને એ મુખ્ય જીવનની સ્થિતિ

ખરાબ હોવા છતાં અમદાવાદની પ્રગતિ અટકી નથી. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીનો શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલનો વહીવટ શહેર અને સરકાર બંનેને સફળ જણાયો છે. આમ પ્રાસંગિક અને સામયિક

છેલ્લી મોટી રેલ દુઃખો તથા મુશ્કેલીઓને કુશલતા અને ધૈર્યથી અમદાવાદ સહન કરી આગળ વધે છે, ત્યારે કુદરતે પણ એને નડવામાં બાકી ન રાખ્યું. ગયા વર્ષના જુલાઈ આખરના ભારે જલપ્રલયમાં શહેરમાં આશરે ૬૦૦૦ ઘર પડી ગયાં અને જે ત્રાસ વર્ત્યો એ તાજ જ વાત છે. એટલે અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. અમદાવાદના શહેરીઓએ એ સંકટને સમયે જે ધૈર્ય, ઉદારતા, અને કાર્યશક્તિ બતાવી છે તેને લીધે આખા ગૂજરાતની આખર વધી છે. શહેરમાં આ પૂરથી કાંઈ મોટા ફેરફાર થયા નથી. પૂર પછી તુરત આવેલી કાપડસુતરની તેજમાં અમદાવાદીઓ પૂરતું દુઃખ ભૂલી ગયા. અમદાવાદ શહેરને ઘર પડવા ઉપરાંત બહુ ત્રાસ નથી પડ્યો. છેલ્લા જલપ્રલય વખતે ખરી મુશ્કેલી તો ગામડાંમાં પડી છે. પરંતુ અમદાવાદ શહેર અને જીલ્લાને બહારની સહાયની જરૂર નથી એમ અમદાવાદના લોકોની દાનવૃત્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિએ સિદ્ધ કરી આપ્યું.

પ્રકરણ અઠારમું

વહીવટ

અમદાવાદના બાદશાહના વખતમાં શહેરનો વહીવટ કેવો હશે એ જાણવાનાં સાધનો નથી. બાદશાહ જાતે અમદાવાદમાં રહે એટલે એ જમાનામાં બાદશાહની મરજી એ જ કાયદો એમ બધે ગણાતું એટલે અમદાવાદમાં પણ એમ જ હોય. જૂદાં જૂદાં ખાતાના અગલદારો નીમવામાં આવતા. પરંતુ બાદશાહના હુકમથી ગમે તે કામ થતાં એમ માલુમ પડે છે. બાદશાહી વખતનાં ખાતાની વિગત અને વહીવટની રીત મોગલાઈ વખત જેવી નોંધાયેલી નથી એટલે એનું સ્વરૂપ જાણવું મુશ્કેલ છે. જમીન જકાત વગેરેના મહેસુલને લગતા એ સમયના જે ઉલ્લેખો તવારીખોમાં નીકળે છે એ ગૂજરાતને લગતા છે એટલે અમદાવાદ શહેરને એકલાને લાગુ પડે એવા નથી. એ જ પ્રમાણે લશ્કરી ખાતાનું છે. શહેરની વ્યવસ્થામાં કોટવાલ અને ફોજદારના ઉલ્લેખો જણાય છે. અમીરોના ઈમાદઉલમુલ્ક વગેરે ઇલ્કાબો ઉપરથી પણ શહેરમાં એમના અધીકાર જણાઈ આવે છે. પરંતુ એ બધા શહેર કરતાં આખા દેશને લાગુ પડે છે. બાદશાહી વખતના કેટલાક દસ્તાવેજોમાં બીજાં શહેરોમાં પંચકુલ^૧ એટલે

[૧] જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪. અંક ૧-૨. પાટણના દસ્તાવેજો: તથા વિમલપ્રબંધની પ્રસ્તાવનામાં રા. મ. બ. વ્યાસે અમદાવાદના જે દસ્તાવેજો આપેલા છે. એમાં પંચકુલના ઉલ્લેખો છે અને અધિકારીઓનાં નામ પણ આપેલાં છે. પુરાતત્વવાળા લેખો સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અને વિમલપ્રબંધવાળા લેખોમાં એક સુલતાન અહાદરશાહના સમયનો અને બીજો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયનો છે.

શહેરના પાંચ માણસો કાછ કાટવાળ વગેરે અધિકારીઓનાં નામે આવે છે એટલે અમદાવાદને પણ પાંચકુલ હશે અને એ પાંચ અધિકારીઓ અને એમનાં ખાતાં એ વહીવટની શાખાઓ હશે. એ ઉપરથી આદશાહી વખતમાં મૂળની રિદ્દુ રીતને મુસલમાની રીત પ્રમાણે નામની ફેરવી હશે એમ જણાય છે. આદશાહી લઢાઈ અર્થ અને પાછળથી ચાંપાનેર વસવા માંડ્યા ત્યારથી અમદાવાદમાં સુબો મુકવાનો રીવાજ થયો હશે. એ ખાખતમાં મુહાફિઝખાનો દાખલો જાણીતો છે. ન્યાયમ કાછ ઉપરાંત છેલ્લી અરજી (highest court of appeal) આદશાહ પોતે જ સાંભળતા એમ જણાય છે.^૨

અકબરે મોગલ સત્તા જમાવ્યા પછી અમલની રીતોમાં ફેરફાર કર્યો. મીરાતે અહમદીમાં ગૂજરાતના સુબાના વહીવટનાં ખાતાંનો વીગતવાર વિસ્તાર આપ્યો છે. એમાંની ઘણી ખરી કચેરીઓ અમદાવાદમાં હતી. એ વ્યવસ્થા છેલ્લી ઔરંગઝેબ આદશાહના સમયની આપેલી છે. એટલે ટુંકાણમાં એ જોઈએ.

ગૂજરાતનો સુબો અમદાવાદમાં રહેતો અને એ ગેરહાજર રહેવા માંગે તો નાયબસુબો નીમાતો. સુબાના હાથ નીચે સુબાનો દીવાન હતો અને મહેસુલ તથા ખીજો અંદરનો વહીવટ એના હાથમાં રહેતો. કેટલીક વખત દીવાનના હાથ નીચે મુતસદી રહે, અને ખીજાં ખાતાંમાં પણ મુતસદીઓ રાખવા પડતા. શહેરમાં કાટવાલ મુખ્ય પોલીસ અમલદાર હતો. શહેરના ચકલાની ચોકીઓ એના હાથ તળે હતી. શહેર ખદાર પરાંનો જૂદો ફોજદાર હતો. એના હાથ નીચે ખીજા ફોજદારો (નાયબ) રહેતા. ન્યાય ખાતામાં વડો શહેરનો કાછ ગણાતો અને સદર, કાછ અને મુલતસીઓને દીવાન દિલ્હીના સદરસુદુર (Imperial law member)ની મહોરના પરવાનાથી નીમતો : મોટા અમલદારો મનસખદાર હતા. મનસખદાર પોતાની મનસખ મુજબ ફરાવેલા થોડેવાર રાખતો અને જરૂર પડ્યે એનું લશકર ભેગું થઈ શકતું.

પોલીસખાતું. શહેરની અંદર શહેરનો કાટવાલ મુખ્ય પોલીસ અમલદાર હતો. કાટવાલનો અબુતરો (મુખ્ય પોલીસ સ્ટેશન) ભડમાં હાલ સરકારી

[૨] મીરાતે સીકંદરીમાં લખેલું છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરે હાથોહાથ અરજી લેતાં અરજદારની અંગુઠી બરાઈ એના વસતી બહાંચ ફાટી તેથી લાગીને છેદે અરજી આંધી આપવાનો હુકમ કાઢ્યો હતો ! !

મીડલ સ્કુલ છે તે જગ્યા ઉપર હતો. શહેરના ચકલાઓમાં ખીજા ચખુતરા હતા અને ત્યાં ચોક્કી કરનાર, ફરનાર, તથા રાત્રે ચોક્કી કરનાર સીપાઇઓ કોટવાલ તરફથી નીમાતા. કોટવાલનો ચખુતરો ખાસખજારની ચોક્કી કહેવાતી, અગર તો ખાસ ખજારનો ખીજો ચખુતરો ત્રણ દરવાજા આગળ હતો એ ચોક્કસ જણાતું નથી. (૨) પાનકેરનો ચખુતરો, (૩) માણેકચોક (૪) ઢીંકવા (૫) દાવરપુર અગર કબીરપુર (અકબરપુર ?) ઉર્ફે ખાડીઆ (૬) રાયપુર (૭) આસ્તોડીઆ (૮) રાયખડ (૯) ખાનપુર (૧૦) શાહપુર (૧૧) ઇંડીરીઆ ચકલો (૧૨) સદરજહાં (૧૩) ઝવેરીવાડ. આટલાં ચકલાં હતાં અને ત્યાં ચોક્કીઓના ચખુતરા હતા. આમાં કેટલીક ચોક્કીઓ એ જ જગ્યાએ આજે પણ છે. ખમાસ વગેરે કેટલીક જગ્યાએ હાલ ચોક્કીઓ છે તેનાં નામ અહમદીમાં નથી.^૩ કોટવાલ દિલ્હીના મીરે આતીશની (દારગોળાની ખાતાનો ઊપરી) મહોરથી નીમાતા મહીને રૂ. ૨૧૩)નો પગાર તથા ૧૦૦ પેદળ અને ૫૦ સ્વાર રહેતા. અને સુખાની તહેનાતીનું લશ્કર રહેતું. ઔરંગઝેબના સમયમાં કોટવાલ બાદશાહ જાતે નીમતા.

શહેર બહારનો ફોજદાર નેનપુરમાં આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર રહેતો. એને તાબે ૫૦૦ સ્વાર રાખવા પડતા, અને એ માટે નાઝીમ (સુબો) તરફથી મહીને વીશ હજાર રૂપીઆ મળતા : સ્વારો બહારના જ ન હોય અને એના તહેનાતીમાંથી રાખે તોપણ ચાલતું. ખસો સ્વારો ફોજદાર પાસે અને ખાડીના ચોક્કીઓ ઉપર રહેતા. સુખાની ગેરહાજરીમાં પાંચ હજાર રૂપીઆ ફોજદારને વધારે મળતા અને સત્તર પરાં તથા હવેલી પરગણાના (દસકોઇ) આઠ ગામની સલામતી જાળવવાનું એને માથે રહેતું.

દિલ્હી દરવાજાની બહાર હાજીપુરમાં (શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજા બહાર દૂધેશ્વર સુધીનો ભાગ) એક ફોજદાર ૫૫ સ્વાર અને ૨૨૫ પાયદળથી નીમાતો. એ નેનપુરના ફોજદારને તાબે ગણાતો. એના બંદોબસ્તમાં તેર પરાં અને બે ગામ હતાં.^૪

[૩] મીરાતે અહમદી ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૮. અને પૃ. ૧૮૨. અંગ્રજ અને ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં અહીં બહુ ફેર છે. [૪] ઇંગ્લેન્ડ અહમદીની આવૃત્તિમાં ૩૫ સ્વાર અને ૨૨૦ પાયદળ લખ્યું છે; અને પાંચ સ્વાર તથા ૧૦૦ પાયદળ એટલું ચોક્કી ઉપર રહેતું.

નદીને સામે કાંઠે ફિરોજપુરમાં પણ ફોજદારનું સ્થાન હતું, અને એ પણ નેનપુરના બહાર-ફોજદારને તાબે ગણાતો. ૫૦ સ્વારો, ૧૫૦ પાયદળ ત્યાં રહેતું. એમાં ૫૦ ચોકીઓ ઉપર રહેતા. ફોજદાર માટે ત્યાં નાનો કોટ કરેલો હતો. એ ફોજદારીમાં દશ પરાં અને છ ગામનું જોખમ હતું.

ફોજદારી તાબેના સત્તર નાકાં આ પ્રમાણે હતાં:-ઈસનપુર, શાહવાડી, છતખાગ (સરખેજ પાસે), રાજપુર, જહાંગીરપુર, દોહદી (?), પોટીલા (?), નરોડા, સરખેજ, સરસપુર, ધનવાવ (?), કાસમપુર, કોચરખ, સુલા (?), અડાલજ, કાસંદ્રા, ચંડોળા.^૫

નેનપુરના બહારના ફોજદારને તાબે કેટલાંક થાણાં પણ હતાં. જેમાંનાં કેટલાંક હાલ છોટે ગામ છે. એટલે પાસેનાં થાણાં નીચે પ્રમાણે છે. થાણામાં સ્વાર અને પેદળ રહેતું અને ઘણુંખડું કોટ પણ કરવામાં આવતો. રસ્તા સહીસલામત રાખી ગામડાંનું રક્ષણ કરવાનું થાણુદારને માથે રહેતું. આવાં થાણાં પૂર્વમાં રખીયાલ, રામોલ અને વસ્ત્રાલ, અસારવા, નરોડા, વગેરેમાં હતાં. પશ્ચિમમાં વેજલપુર સરખેજ વગેરેમાં હતાં. ઉત્તરમાં કાલી, ઓગણુજ, અડાલજ વગેરેમાં હતાં, અને દક્ષિણમાં વટવા શાહવાડી ઉર્ફે ફૈઝાબાદ, અસલાલી, ખારેજ, જેતલપુર, વગેરેમાં હતાં. કાલીનો કીલ્લો હાલ પણ જેવા જેવો છે. એ ભદ્રમાં મહેલ બાંધનાર આઝમખાં એ શાહજહાંના સમયમાં ચુંવાલના કોળીઓથી રક્ષણ કરવા માટે બંધાવ્યો હતો.^૬ જેતલપુરનો કીલ્લો જૂનો છે એમ અહમદીનો કત્તા લખે છે, પરંતુ એ જહાંગીરના સમયમાં સૈફખાંએ બંધાવ્યો હોય એમ જણાય છે. દરેક થાણાના સ્વાર અને પેદળની વીગત પણ આપેલી છે.

સુખાના દીવાનની કચેરી અમદાવાદમાં રહેતી. એની કચેરીના અધિકારીઓ અને એનો પોતાનો અધિકાર ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે હાલ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર જેવું સુખાના દીવાનનું કાર્ય છે, અને એની પેઠે એ અમદાવાદમાં રહી નોકરી કરે છે. દિલ્હીના મુખ્ય વઝીરની મહોરથી એની નીમણુંક થાય છે.

[૫] અહમદી ગૂ. અને ઇ. ભાષાંતરોમાં આ નાકામા ફેર છે. ગૂ. માં સત્તર લખીને પંદર જ આપ્યાં છે. બન્ને મેળવીને ઉપર આપ્યાં છે. પોટીલાને બદલે ઇચેલમાં ગોલલીત્યા અને ગુજરાતીમાં દોહદીને બદલે દુધી લખ્યું છે. [૬] મીરાતે અહમદી ગૂ. અને ઇ. આગ્રત્તિ, પૃ. ૧૭૬ અને ૧૬૮. એ જ કદાચ બલીદાખાદ હોય.

ન્યાય ખાતું એમાં ' સદર કચેરીએ સદારત ' નામની કચેરીમાં અમલદારની નીમણુંક દિલ્હીના વડા સદરસ્સુદુરની મહોરથી થાય છે. અને એ એના હાથ નીચેના ખીજા કાળુઓને પણ નીમે છે. ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ દેખરેખ રાખી ખુતબા વાંચનાર અને નીમાજ પઢનારની નીમણુંક કરે છે, અને ધર્મદાખાતાં, વઝીર, દરગાહોના વહીવટ વગેરે ઉપર દેખરેખ રાખે છે. એને સુખાના દીવાનને તાબે રહેવું પડે છે. શહેરકાળુ શહેરમાં ન્યાયનું કામ કરે છે. એને જાતની મનસખ ઉપરાંત વીશ સ્વાર મળે છે. સરખેજના કાળુની કચેરી કોઈ વાર જૂદી અને કોઈ વાર અમદાવાદના કાળુ ભેગી હોય છે. અદાલત હલ વાલીઆ-વાલીની કોર્ટ અગર જેને હાઈકોર્ટ જેવું કાંઈકે સ્થાન છે પણ તે ખાલી નામનું જ છે. એમાં મુખ્ય એક વઝીર હોય છે. એને એક રૂપીઓ રોજ મળે છે. ખીજા નાના અમલદારોને આઠ આના રોજ હોય છે.^૭ મુહતસીબની કચેરીનો અમલદાર કાયદાનો ખરોખર અમલ થાય છે કે નહિ તે જુએ છે, અને વજન કાટલાં વગેરે ખરાં છે કે નહિ તેની તપાસ રાખે છે. એના મુખ્ય અધિકારીને સો રૂપીઆ પગાર અને તહેનાતમાં દસ સ્વાર અપાય છે. આ પ્રમાણે સાધારણ સમજણથી, અને મોટાં નામો છતાં પણ છેક સાધારણ દમામ અને ઝોછા ખરચથી ન્યાયખાતું ચાલતું હતું. ન્યાય મેળવવા માટે મોટાં ખરચો કરવાં પડતાં નહિ. કાયદાની ખારીડીઓ અને શખ્તોની મારામારી નહિં જેવી હતી. લાંચ રશવતો એ સમયમાં હોય પરંતુ લોકો ઘણી વાર ખારોખાર અરજીથી ન્યાય મેળવી શકતા. દસ્તાવેજો વગેરે કાળુની મહોરથી થતા. દસ્તાવેજોમાં સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં જૂની ગૂજરાતીથી મિશ્રિત થએલી સંસ્કૃત વપરાતી એમ દસ્તાવેજો જેતાં ચોક્કસ થાય છે. પાટનગર અમદાવાદમાંજ કાળુની સહી તથા પંચકુલની સહીથી થએલા દસ્તાવેજોમાં લાપા એ પ્રમાણે વાપરેલી છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃત લાપા માટે બાદશાહી સમયમાં કાળુઓ તથા બાદશાહો વાંધો નહિં લેતા હોય એમ જણાય છે. મોગલાઈમાં ફારસીમાં દસ્તાવેજો બધે શરૂ થયા એમ માનવાને કારણ છે. ખાસ કરીને મુખ્ય શહેરોની કાળુની કચેરીમાં

[૭] આ કચેરીઓની વીગત લાંબી છે. અદાલતુલ્લવાલીઆને ઇંગ્લેજ આવૃત્તિમાં હાઈકોર્ટ લખેલું છે. પરંતુ હાઈકોર્ટ જેવો કોઈ અધિકાર એ કોર્ટને હોય એમ જણાવું નથી એટલે ગૂજરાતી આવૃત્તિના લખ્યા મુજબ વાલીની કોર્ટ અર્થે લીધેલું છે.

ફારસીમાંજ દસ્તાવેજો કરવાનો પ્રચાર વધ્યો. અકબરના હિંદુ પ્રધાન રાજા ટોડરમલે સામ્રાજ્યમાં ફારસીને રાજ ભાષા તરીકે વાપરવાનો હુકમ કઢાવ્યો એમ મનાય છે. એનો વિચાર હાલ અંગ્રેજીની પેઠે હિંદુસ્તાનને એક ભાષા વાપરતું જોવાનો હશે.

સ્વતંત્ર બ્રિટિશના સંસ્કૃત દસ્તાવેજો તથા મોગલાઈના ફારસી દસ્તાવેજો જે હાલ ઉપલબ્ધ છે તે જોતાં એ વખતની કચેરીના દસ્તુરો અને કાયદાની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દસ્તાવેજોનાં લખાણ હાલના સોલિસિટરોનાં બહુ શબ્દોવાળાં લખાણોથી કાઠી રીતે ઉતરતાં નથી જણાતાં. કાયદાની એક પણ બાબત એમાં રહી જતી નથી. આગળ પહેલીજ નોંધમાં જણાવેલા દસ્તાવેજો જોવાથી એ વાત સમજાશે.

બક્ષી ખાતું. બક્ષી એટલે ખબર કરનાર Director of Information. પણ એ અમલદારના હાલના અર્થમાં જૂના સમયમાં ભાગ્યેજ કામ થતું. બક્ષીને પાંચસો રૂપિયા પગાર અને પચાસ રૂવાર મળતા. દરેક સરકારી કચેરીઓ અને તેના કામના સમાચાર, અને શહેર તથા સુબામાં બનતા સમાચાર બક્ષીના ગુમાસ્તા સાંજે લાવતા અને બક્ષીઓ બ્રિટિશને લખી મોકલતા. કેટલીક વખત સમાચાર ખાતાનો મોટો બક્ષી (Director General of Information) બ્રિટિશને બારોબાર સમાચાર મોકલે છે. અને તે સુબાના અમલદારોથી સ્વતંત્ર જેવો હોય છે. આવા ખાતાને સમાચારખાતું કહે છે. એ કાંઈક છુપી પોલીસ જેવું છે. આ ખાતાને સવનીહ નવીસ અગર ખુશીઆ નવીસ-ગુપ્ત ખબર આપનાર કહે છે.

ટપાલખાતું. જૂના વખતમાં ટપાલખાતું પણ ઠીક હતું. બ્રિટિશની વખતનું કેવું હશે તે જણાયું નથી. કાસદો અસલથી દેશમાં સારા હતા. મોગલાઈમાં અમદાવાદમાં ટપાલખાતું કાઢવામાં આવ્યું. ટપાલના દરોગાને (પોસ્ટ માસ્ટર) વીસ રૂવારો મળતા. સુબાની બીજી કચેરીઓની અને પરગણાની ટપાલ સુબાને તથા બ્રિટિશને પહોંચાડવામાં આવતી. અમદાવાદમાં ખંડપ ખુરાની સુધી ઉત્તરમાં આઠથી દસ ગાઉને છેટે ચોકીઓ કરેલી હતી, અને એની વચ્ચે કાસદો તથા કાંઈ જગ્યાએ વાહનની ગોઠવણ કરેલી હતી. ખંડપખુરાની સુધી અમદાવાદના ટપાલના અમલદારની સત્તા છે. પછી અજમેરના સુબાની હદ આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં દક્ષિણમાં બ્રિટિશને ટપાલ મોકલવી

ન્યાય ખાતું. એમાં ' સદર કચેરીએ સદારત ' નામની કચેરીમાં અમલદારની નીમણુંક દિલ્હીના વડા સદરસ્સુદુરની મહોરથી થાય છે. અને એ એના હાથ નીચેના ખીજા કાજીઓને પણ નીમે છે. વાર્ષિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ દેખરેખ રાખી ખુતબા વાંચનાર અને નીમાજ પઠનારની નીમણુંક કરે છે, અને ધર્માદાખાતાં, વઝીર, દરગાહોના વહીવટ વગેરે ઉપર દેખરેખ રાખે છે. એને સુખાના દીવાનને તાબે રહેવું પડે છે. શહેરકાજ શહેરમાં ન્યાયનું કામ કરે છે. એને જાતની મનસખ ઉપરાંત વીશ સ્વાર મળે છે. સરખેજના કાજીની કચેરી કોઇ વાર જૂદી અને કોઈ વાર અમદાવાદના કાજી ભેગી હોય છે. અદાલત હિલ વાલીઆ-વાલીની કોર્ટ અગર જેને હાઇકોર્ટ જેવું કાંઈક સ્થાન છે પણ તે ખાલી નામનું જ છે. એમાં મુખ્ય એક વઝીર હોય છે. એને એક રૂપીઆ રોજ મળે છે. ખીજા નાના અમલદારોને આઠ આના રોજ હોય છે. ૭ મુહતસીબની કચેરીનો અમલદાર કાયદાનો ખરોખર અમલ થાય છે કે નહિ તે જુએ છે, અને વજન કાટલાં વગેરે ખરાં છે કે નહિ તેની તપાસ રાખે છે. એના મુખ્ય અધિકારીને સો રૂપીઆ પગાર અને તહેનાતમાં દશ સ્વાર અપાય છે. આ પ્રમાણે સાધારણ સમજણથી, અને મોટાં નામો છતાં પણ છેક સાધારણ દમામ અને ઓછા ખર્ચથી ન્યાયખાતું ચાલતું હતું. ન્યાય મેળવવા માટે મોટાં ખર્ચો કરવાં પડતાં નહિ. કાયદાની ખારીડીઓ અને શબ્દોની મારામારી નહિ જેવી હતી. લાંચ રૂશવતો એ સમયમાં હોય પરંતુ લોકો ઘણી વાર ખારોખાર અરજીથી ન્યાય મેળવી શકતા. દસ્તાવેજો વગેરે કાજીની મહોરથી થતા. દસ્તાવેજોમાં સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં જૂની ગૂજરાતીથી મિશ્રિત થએલી સંસ્કૃત વપરાતી એમ દસ્તાવેજો જેતાં ઓછસ થાય છે. પાટનગર અમદાવાદમાંજ કાજીની સહી તથા મંચકુલની સહીથી થએલા દસ્તાવેજોમાં ભાષા એ પ્રમાણે વાપરેલી છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા માટે બાદશાહી સમયમાં કાજીઓ તથા બાદશાહો વાંધો નહિ લેતા હોય એમ જણાય છે. મોગલાઇમાં ફારસીમાં દસ્તાવેજો બધે શરૂ થયા એમ માનવાને કારણ છે. ખાસ કરીને મુખ્ય શહેરોની કાજીની કચેરીમાં

[૭] આ કચેરીઓની વીગત લાંબી છે. અદાલતવાલીઆને ઘણેજ આવૃત્તિમાં હાઇકોર્ટ લખેલું છે. પરંતુ હાઇકોર્ટ જેવો કાંઈ અધિકાર એ કોર્ટને હોય એમ જણાવું નથી એટલે ગૂજરાતી આવૃત્તિના લખ્યા મુજબ વાલીની કોર્ટ અર્થ લીધે લાગે છે.

ફારસીમાંજ દસ્તાવેજો કરવાનો પ્રચાર વધ્યો. અકબરના હિંદુ પ્રધાન રાજા ટોડરમલે સામ્રાજ્યમાં ફારસીને રાજ ભાષા તરીકે વાપરવાનો હુકમ કઢાવ્યો એમ મનાય છે. એનો વિચાર હાલ અંગ્રેજીની પેઠે હિંદુસ્તાનને એક ભાષા વાપરતું જોવાનો હશે.

સ્વતંત્ર બ્રિટિશના સંસ્કૃત દસ્તાવેજો તથા મોગલાધના ફારસી દસ્તાવેજો જે હાલ ઉપલબ્ધ છે તે જોતાં એ વખતની કચેરીના દસ્તુરો અને કાયદાની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દસ્તાવેજોનાં લખાણ હાલના સોલ્ડીસીટરોનાં બહુ શબ્દોવાળાં લખાણોથી કોઈ રીતે ઉતરતાં નથી જણાતાં. કાયદાની એક પણ બાબત એમાં રહી જતી નથી. આગળ પહેલીજ નોંધમાં જણાવેલા દસ્તાવેજો જોવાથી એ વાત સમજાશે.

બક્ષી ખાતું. બક્ષી એટલે ખબર કરનાર irector of Information. પણ એ અમલદારના હાલના અર્થમાં જૂના સમયમાં ભાગ્યેજ કામ થતું. બક્ષીને પાંચસો રૂપિયા પગાર અને પચાસ રૂપિય મળતા. દરેક સરકારી કચેરીઓ અને તેના કામના સમાચાર, અને શહેર તથા સુબામાં બનતા સમાચાર બક્ષીના ગુમાસ્તા સાંજે લાવતા અને બક્ષીઓ બ્રિટિશને લખી મોકલતા. કેટલીક વખત સમાચાર ખાતાનો મોટો બક્ષી (Director General of Information) બ્રિટિશને બારોબાર સમાચાર મોકલે છે. અને તે સુબાના અમલદારોથી સ્વતંત્ર જેવો હોય છે. આવા ખાતાને સમાચારખાતું કહે છે. એ કાંઈક છુપી પોલીસ જેવું છે. આ ખાતાને સવનીહ નવીસ અગર ખુશીઆ નવીસ-ગુપ્ત ખબર આપનાર કહે છે.

ટપાલખાતું. જૂના વખતમાં ટપાલખાતું પણ હીક હતું. બ્રિટિશની વખતનું કેવું હશે તે જણાયું નથી. કાસદો અસલથી દેશમાં સારા હતા. મોગલાધમાં અમદાવાદમાં ટપાલખાતું કાઢવામાં આવ્યું. ટપાલના દરોગાને (પોસ્ટ માસ્ટર) વીસ રૂપિય મળતા. સુબાની બીજી કચેરીઓની અને પરગણાની ટપાલ સુબાને તથા બ્રિટિશને પહોંચાડવામાં આવતી. અમદાવાદમાં ખંડપ ખુરાની સુધી ઉત્તરમાં આઠથી દસ ગાઉને છેટે ચોકીઓ કરેલી હતી, અને એની વચ્ચે કાસદો તથા કોઈ જગ્યાએ વાહનની ગોઠવણ કરેલી હતી. ખંડપખુરાની સુધી અમદાવાદના ટપાલના અમલદારની સત્તા છે. પછી અજમેરના સુબાની હદ આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં દક્ષિણમાં બ્રિટિશને ટપાલ મોકલવી

પડતી એટલે લગ્ન સુધી અમદાવાદના ટપાલખાતાનો અમલ હતો. પંચાવન રૂપિયાને ખર્ચે ખાસ માણસો (હલકારા) રાખવામાં આવે છે. એમાં બે તારીખ સીકા વગેરે લખનાર, અને બે સીપાઇઓ તથા દરોગો શહેરમાં રહે છે. બીજા ચોકીઓએ રહે છે. સલામતી માટે ફોજદાર થાણુદાર જેની હદ હોય એ જોખમદાર હોય છે. બાદશાહી ડાકમાં જે હુકમો વગેરે આવે છે એમાં ટપાલના દરોગાની મહેર હોય છે. આ ડાકખાતામાં ખાનગી માણસોની ટપાલ લેવાતી કે કેમ તે જણાતું નથી. સાધારણ રીતે અમદાવાદથી બાર દિવસમાં અને જરૂર વખતે સાત દિવસમાં ટપાલ બાદશાહને પહોંચતી. આ ખાતા તરફથી હલકારાખાતું પણ ચાલતું. એ હલકારા પરચુરણ કામ અને બાદશાહી કાગળોની વ્યવસ્થા કરતા. બક્ષી ખાતાથી શરૂ થઈ સમાચારખાતું, ટપાલખાતું અને હલકારાખાતું મળીને ખખરપત્રીનાં ખાતાંની કચેરી ગણાતી. કરેકનાં કામ જૂદાં હતાં. બધાને સાથે અખખાર નવીસ ખાતું કહેવામાં આવતું.^૮

ઘોડાહાજરી (દાઘ) ખાતું. રાજ્ય અને મનસબદારોના ઘોડા વગેરેની તપાસ અને હાજરી લેવાની કચેરી અમલદારો સાથે બજારમાં ચોરસ મકાનમાં બેસતી. ૫૦૦ ની મનસબના અમલદારોને હાજરી માફ હતી. અહમદીમાં આ વિશે લંખાણ કરેલું છે જેની અહીં અગત્ય નથી. અહમદીમાં ઘોડા હાજરીની આ જાતની કચેરી હતી એમ જણાવે છે. ગૂજરાતના સુબાના અમલદાર તથા મનસબદારોના ઘોડા અમદાવાદમાં રહેતા હશે અને એમની મોટી સંખ્યા હશે એ ખ્યાલ લાવવા માટે જ આ વર્ણન ઉપયોગી છે. ઔરંગઝેબ પછી આ ખાતું બંધ થયું.

બજનાખાતું. આના ચાર ભાગ હતા. (૧) બજના આમરાં, એમાં એવાં ખાલસા પરગણાની પેશકંશી, હિંદુઓના માલનું મહેસુલ, કાપડનું મહેસુલ, દારૂ વગેરેનું મહેસુલ લેવાતું. (૨) બાકિયાતશાખા, અમલદારો, વેપારીઓ. તકવી, રેયત પાસેની બાકી રકમો પેશકંશીઓની બાકી વગેરેનું ખાતું. (૩) ધર્મદાશાખા એમાં ચાલીશે એક પ્રમાણે મુસલમાન પર લેવાતી જકાત અને ધરમાદા એમાંથી

[૮] મીરાતે અહમદી ઇસ્તેશ અને ગૂજરાતી આવૃત્તિ ઉપરથી સાર લખ્યો છે. ત્રણે ખાતાંમાં હાલના રીવાજ પ્રમાણે લેતાં ધણાં ખાતાંનો સમાવેશ થાય છે અને એ માટે અહમદીમાં લાંબી વીગતો આપી છે.

થાય છે. એને 'પુનઘર' (પુણ્ય ઘર) પણ કહે છે. (૪) જજીયાવેરાનું ખાતું. એમ ચાર ખાતાં તીજેરીખાતામાં ગણાંતાં. તીજેરીખાતાના અમલદારને રૂ. ૮૦નો માસિક પગાર મળતો.^૯ મહેર અશરફી અગીયાર માસા વજનતી, અને રૂપીઆ સાડા અગીઆર માસનો હોય છે. ખજાનામાં નાણું મોકલવા માટે એક ગાડામાં (જે બળદનું) ચાલીસ હજાર રૂપીઆ ભરવામાં આવે છે. લાખ રૂપીઆ માટે ત્રણ ગાડાં કામમાં લેવાય છે.

કાપડખજારનું જકાતખાતું. આ ખાતું ' પાંચ ટકાખાતું ' પણ કહેવાય છે. પહેલાં કાપડ ઉપર પાંચ ટકા લેવાતા. પરંતુ ઔરંગઝેબના વખતમાં મુસ-માનો પાસેથી અઢી ટકા, ખ્રીસ્તી પાસેથી સાડાત્રણ ટકા અને હિંદુ પાસેથી પાંચ ટકા લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.^{૧૦} પરાંઓમાં જકાત લેવાની માંડવીઓ હતી. ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં કરોડગીરી ખાતું કાઢવામાં આવ્યું હતું પણ તે તુરત બંધ થયું હતું. કાપડ જકાત ખાતામાં વહેપારીઓના માલની તપાસ થતી. આ ખાતામાં અમીન અને દરોગો રહેતા નાકાંની તપાસ માટે ૧૦ સ્વાર અને ૫૦ પેદળ રહેતું. મુકીમ (એ ખાત નો એક અમલદાર) ખજારોમાં બીજી ચીજોની કિંમત નક્કી કરી તે ઉપર સેંકડે બાર આના જકાત લઈ ખજાનામાં ભરતો. નેનપુરમાં (આસ્તોડીઅ. બહાર) આ જકાતખાતામાં સુરતથી આવતા કરિયાણાની જકાત લેવાતી અને ચામડાની માંડવી પણ ત્યાં જ હતી ત્યાં પાકાં ચામડાંનું મહેસુલ લેવાતું. ખાતાના મુત્સદ્દીઓની મહેરની પહેંચ લઘુ વેપારી માલ છોડાવતા. સુતરની જકાત પણ ત્યાં જ લેવાતી. આ ખાતાનાં નાકાં ઈસનપુર, જીતબાગ, કાસંદ્રા, રાજપુર, જહાંગીરપુર, રખીયાલ, સરસપુર નરોડા, શાહીબાગ, અડાલજ, શેખપુર, સરખેજ, શાહવાડી, વગેરે બીજી જગ્યાઓએ પણ હતી.^{૧૧}

સાયર કોઠાખાતું. (પરચુરણખાતું). ઉપરના ઘણાંખરાં ઠેકામાં સાયર ખાતાની માંડવીઓ હતી. તેમાં અનાજ વગેરે પણ વેચાતું. અઢારમી સદીમાં અહમદીનો કર્તા લખે છે કે હાલ એની કાંઈ નિશાની નથી.

[૯] અહમદી પૃ. ૧૮૩ (ગૂજરાતી) ખજાના ખાતાના નિયમો પણ અહમદીમાં આપેલા છે. [૧૦] મીરાતે અહમદી. ઇંગ્લેન્ડ અને ગૂજરાતી આવૃત્તિ પૃ. ૧૭૫ અને ૧૮૪. [૧૧] આ નામોમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ગૂજરાતી આવૃત્તિઓમાં કાંઈક ફેર છે. જાણીતાં નામજ અહીં લીધાં છે.

ઝવેરી અને મંનીયારના ધંધા ઉપર, હાથીદાંત લકડકામ વગેરે ઉપર સેકડે એક અને બે ટકા લેખે મહેસુલ, તથા ઝવેરાત ઉપર દલાલો પાસેથી સવા ટકા પ્રમાણે મહેસુલ લેવાતું. એની કચેરી જૂદી હતી. દંડશાળખાતાની કચેરી પણ જૂદી હતી. ત્યાં ચાંદી ઉપર મહેસુલ લેવાતું. ચાંદીનું ૬૧૭૨૫૦૦ દામ મહેસુલ આવતું. પાનખાતું, પણ જુદું હતું અને તે ટ્રાટવાલને તાબે હતું. તેર લાખ ચૌદહજાર દામ પાનખાતાનાં જમે થતા. એ સિવાય સરકારી દુકાનોના ભાડાનું ખાતું અને સરકારી ખરીદીખાતું હતું. ખરીદીખાતાના અમલદારની નીમણુંક મીરે સામાનની મહોરથી દિલ્હીથી થતી. બાદશાહ માટે ઘોડાની જાત તપાસીને અમદાવાદમાં ખરીદી થતી. ખરીદીની કિંમત અને અમદાવાદમાં ઘોડા જેટલો વખત રહે તેનું ખરચ ખજાનામાંથી આપવાનો હુકમ હતો.

કુરકરાઈખાના અગર પોશાકખાતું. આ ખાતાની કચેરી પણ જૂદી રહેતી. એમાં બાદશાહને માટે ઉત્તમ પોશાક ખરીદાતો, તથા વણાવવાનો હુકમ પણ મળતો. જરી કસબનાં કામની ખરીદી થતી. કેવાં ચિત્રો કાપડમાં લરાવવાં એની પણ તજવીજ થતી. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આ ખાતું કાંઈક અગત્યનું છે. કારણ કે આ ખાતું ખાસ ચલાવી અમદાવાદમાં વણકરનું કામ ખાસ બાદશાહને લાયક થતું હશે એમ સાબીત કરે છે. ઢાકાની મલમલની પેઠે અહીં કિનખાખ વગેરે કામ બાદશાહને લાયક થતું હશે.^{૧૨} દિલ્હીના મુખ્ય જામદારની મહોરથી અહીં અમલદાર નીમાતો. અને પંદર કારકુનો તથા નોકરો એ ખાતામાં રહેતા.

બાગખાતું. અમદાવાદના બાગબગીચા ખાતા માટે પણ બાદશાહ કાબજ રાખતા અને એનું જૂદું ખાતું ચાલતું. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ ખાતામાં શહેર ઉપરાંત ગૂજરાતના બીજા બાગોની તપાસ પણ રખાતી.

બેતુલ માલ. (નીવારસી ખાતું) નીવારસી માલ જમ થાય તેનું ખાતું અને અમલદારો જૂદા હતા. તે મીરે સામાનની મહોરથી નીમાતા.

હરડા મુરખખા ખાતું. આ ખાતું વિચિત્ર છે. બાદશાહને અમદાવાદની હરડેનો મુરખખો ખાસ લાવતો અને ફાવતો; રખિયાલમાં બે હરડેનાં ઝાડ હતાં.

[૧૨] મીરાતે અહમદી. ગૂ. આવૃત્તિ ૧૮૬. કારીગરોના ઉત્તેજન માટે ઔરંગઝેબને બહુ કાબજ હતી.

તેના ઉપર બાદશાહના ખાસ હુકમથી કાળજી લેવાતી અને એનો મુરખો તૈયાર કરાવી હજુરમાં મોકલાતો. અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એક ઝાડ સુકાઈ ગયું અને એક મેં જાતે જોયું છે. અને એનો મુરખો ચાખ્યો છે. પાકી દીવાલ એ ઝાડ પાછળ કરેલી હતી. રખીયાલની આવક એ કામ પાછળ ખર્ચાઈ હતી. ચાંપાનેરમાં પણ કેટલાંક ઝાડ હતાં.^{૧૩}

નોંખત અને ઘડિયાળ ખાતું. નોંખતખાતું ભદ્રના મુખ્ય દરવાજામાં હતું. ઘડિયાળો છ છ રૂપિયાના પગારદાર બે માણસો હતા. નગરચીઓ ચૌદ હતા અને બે અમલદાર હતા. ઘડિયાળ પહોર પ્રમાણે ઘંટ વગાડવાનું હશે પણ એ માટે કંઈ વીગત અહમદીના કર્તાએ વિશેષ નથી લખી.

ઠમારતખાતું. આ અમલદારનું જાહેર બાંધકામ (Public Works)નું ખાતું હશે. બાદશાહી બાગોની ઇમારતો અને શહેરનો કોટ તુટે ત્યારે તેની મરામત આ ખાતું કરતું. નાનાં ખર્ચ સૂખાના દીવાનની પરવાનગીથી થતાં પણ મોટાં ખર્ચના અડસદા કરી બાદશાહની મંજૂરી મંગાવવી પડતી.

તોપખાનાતું ખાતું. આ ખાતામાં તોપો રહેતી અને એની વ્યવસ્થા માટે અમલદાર નીમાતો. પાછળની અવ્યવસ્થામાં સુખાઓ અને બીજા લોકો તોપો લઈ ગયા. આ ખાતાનો અમલદાર મીરે આતિશને બદલે મીરે સામાનની મહેરથી નીમાતો !

લંગરખાતું. (સદાવ્રતખાતું). આ ખાતા માટે રોજના રૂ. ૫૦) મંજૂર થયેલા હતા. અને તેમાં ખાવાનું પકાવી ગરીબોને વહેંચાય છે. એમાંથી રૂ. ૫) શાહઆલમ સાહેબની દરગાહના લંગરખાનામાં, રૂ. ૧૦) પાટણ શહેરના સદાવ્રતમાં, રૂ. ૧-૩-૦ શાહ વજીહીન અલવીની દરગાહના સદાવ્રતમાં, અને રૂ. ૨) શેખ ઉલ હસિનામના મદરસામાં વાપરવામાં આવે છે. અને બાકીના સુલતાન અહમદશાહના હજુરાના લંગરખાનામાં વાપરવામાં આવે છે. આ રીવાજ થોડે ઘણું અંશે આજે પણ ચાલુ છે.

દારૂનિસાહ-ઓપધાલયખાતું. આ ખાતામાં એક મુખ્ય હકીમ રહે છે અને એ વ્યવસ્થા રાખે છે. શાહ વજીહીનની દરગાહ આગળ દસ આના રોજે

એકે હકીમ રાખવામાં આવે છે. જે હિંદુ આયુર્વેદી વૈદ્ય પણ રખાય છે અને એકને દસ આના રોજ તથા ખીજને આઠ આના રોજ અપાય છે. દવાઓ માટે રોજના આઠ આના આપવામાં આવે છે. ગરીબોને ખાવાનું પણ અપાય છે. જરૂરી અગર વાઢકાપ માટે (સરજન) એક વૈદ્ય રાખેલો છે. એનો આઠ આના રોજ છે. દવા, ગરીબોની ખોરાકી, વગેરે ખર્ચના વર્ષે જે હજાર રૂપીઆ નીવારસી ખાતામાંથી આપવાનો ઠરાવ છે.

ચીત્તાખાતું. (યજ્ઞખાતું) પાલણુપુર, કાંકરેજ વગેરે ખાણુ ખીજ કરતાં ચિત્તા સારા થાય છે. તેમને પકડવામાં આવે છે. એ ખાતામાં ૨૪ માણસો રહે છે.

ડગલા અને કામળા ખાતું. શિયાળામાં ગરીબોને ઓઢવાને કામળા અને ડગલા આપવા માટે દર વર્ષે રા. ૧૫૦૦) ખર્ચાય છે. ઔરંગઝેમે એ ખાતું ઉઘાડેલું છે. ખીજું એક ખાતું બાદશાહ મુહમ્મદશાહના (દિલ્હીના) વખતમાં દર માસની તા. ૧૧ તથા ૧૨મીએ ખરચવાની રકમ માટે ખોલવામાં આવ્યું હતું. પેંગંખર સાહેબના જન્મ દીવસની રાત્રીને માટે રા. ૧૧૨) ખર્ચના મંજુર થયા હતા. ૧૪

આ પ્રમાણે મોગલાઈ સુધી વહીવટ હતો. મરેઠાઓને વહીવટની દરકાર નહોતી. ઈજરાના રૂપીઆ ભેગા કરવાની જ કાળજી હતી. એટલે એ મળે એટલે જૂનાં ખાતાં ચાલે કે ન ચાલે તે સંખ્યું જ હતું. છતાં ગાયકવાડના વહીવટ દરમ્યાન સુખાઓએ વહીવટ ઠીક કરેલો. મરેઠા સમયમાં વહીવટ નબળો પડીને જે અવ્યવસ્થા થઈ હતી તે કાકાસાહેબ સુખાના સમયમાં કાંઈક ઠીક ચાલ્યું. એમના વખતમાં નીવારસી કચેરીના કાયદામાં જે ફેર પડ્યો તે આગળ જોયો છે. એ બાબત ત્રણ દરવાજા ઉપર લેખનો પથર લાગડેલો તે હાલ પણ મરેઠા રાજ્યનું શુભ કાર્ય બતાવી રહ્યો છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮થી બ્રીટીશ વહીવટ લીધો. બ્રીટીશનો વહીવટ આખા હિંદુસ્તાનનાં ખીજ શહેરોનો હતો એવોજ અમદાવાદનો એટલે હાલ જાણીતો જ છે, અને એનો વિસ્તાર કરવાની અગત્ય નથી. અમદાવાદ સુબાઈ ઇલાકાના ઉત્તર વિભાગનું મુખ્ય શહેર એટલે ઘણી કચેરીઓ હાલ પણ અમદાવાદમાં છે, અને એ જાણીતી છે. કેટલાંક બાદશાહી મકાનો તથા

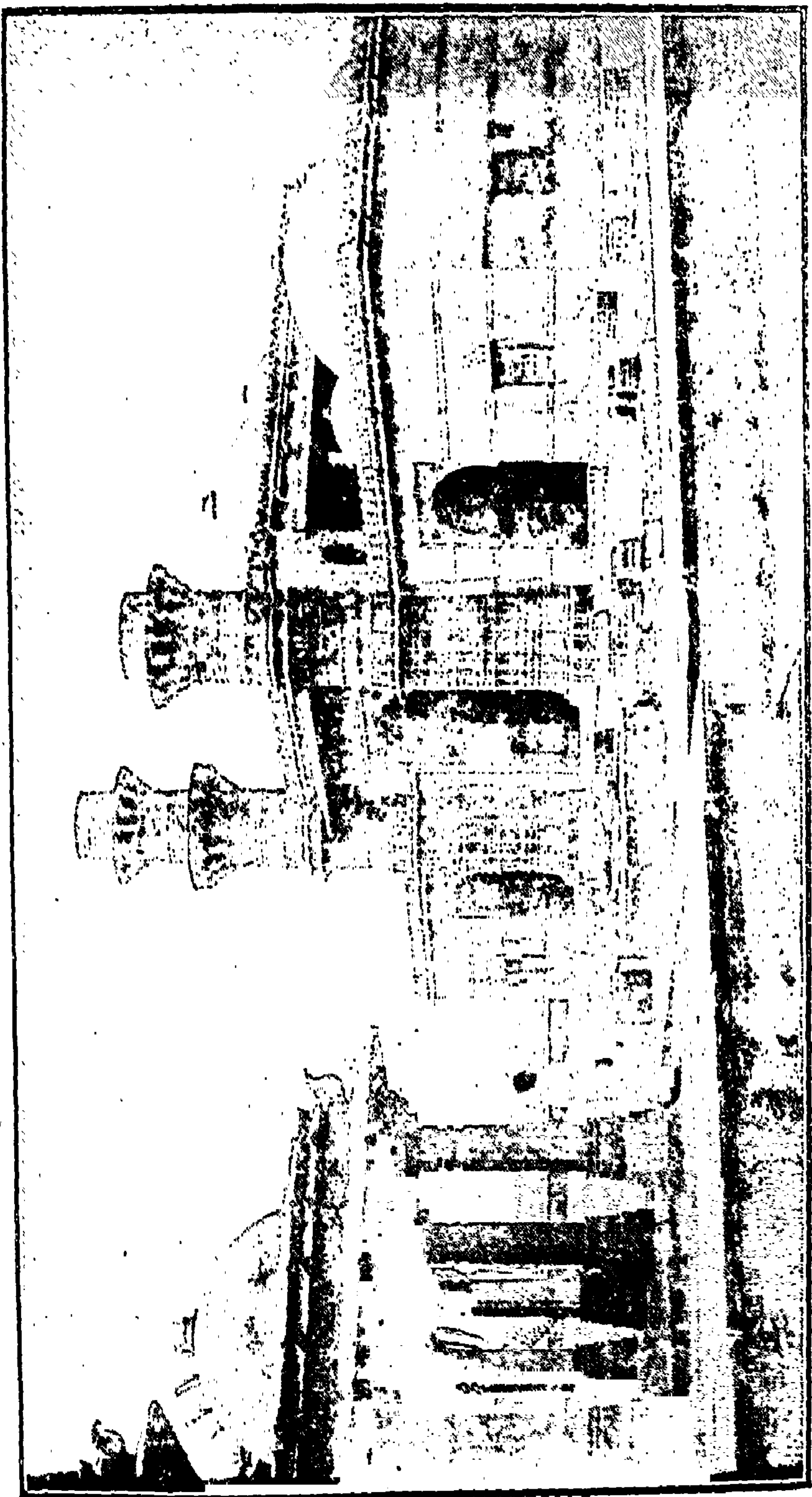
મરજીદોમાં પહેલાં કચેરીઓ ખેસતી. પણ હવે જૂદાં મકાનો થાય છે. પોસ્ટ ઓફીસ હજી પણ આજમખાંના મહેલમાં છે. ઉત્તર વિભાગના કેળવણીખાતાનો મુખ્ય અમલદાર બાદશાહી નગરખાતાની જગ્યાએ ખેસે છે. ભદ્રમાં અગ્નિખુણે સદર અદાલતો માટે નવાં મકાનો બંધાયાં છે, પણ એનાં દફતરો આજમખાંના મહેલના પાછલા ભાગમાં રહે છે. ઉત્તર વિભાગના કમીશ્નર અમદાવાદમાં રહે છે, અને શાહીખાગનો જૂનો બાદશાહી મહેલ વાપરે છે. એમની ઓફીસ પણ બાજુમાં છે. કલેક્ટરના હાથમાં અમદાવાદનો મુખ્ય અધિકાર છે એમ કહેવાય, પણ આખા જિલ્લાનું કામ હાથમાં હોવાથી શહેર માટે ધ્યાન રાખવાનો કલેક્ટરને બહુ વખત મળે નહિં. પોલીસ ખાતું જૂદુંજ છે. શહેરની અંદર તથા બહારના ફોજદારો જૂદા નીમાય છે, પણ એનો વહીવટ જૂની રીત કરતાં જૂદો જ છે. પબ્લીક વર્ક્સખાતું ઈજનેરના તાબામાં, અને ટીલેરીખાતું તથા દસ્ક્રોધના મામલતદારની કચેરીઓ પણ અમદાવાદમાં છે. જકાત અને મહેસુલખાતાં પહેલાંના જેવાં હાલ હોતાં નથી. શહેર સુધરાઈ માટે દરવાજે મ્યુનીસીપેલિટી કંટલીક ચીજો ઉપર વેરા લેતી તે હવે બંધ થયું છે. લોકલબોર્ડની કચેરી જૂદી છે અને શહેરની હદ ઉપર રસ્તા માટે ગાડીઓ પાસેથી ટોલ લેવાનું કામ લોકલબોર્ડ કરે છે. હાલના વહીવટ ખાતાંની વાત હાલ જાણીતી છે એટલે આ વર્ણનમાં એના વિસ્તારની અગત્ય નથી.

શહેરના વહીવટની અને ઉપજની ઘણીખરી બાબત મ્યુનીસીપેલિટીના હાથની વાત છે. પહેલાં મ્યુનીસીપેલિટી જેવું કંઈ ન હોવાથી વહીવટ એટલે સરકારી ખાતાં જ મનાતાં મ્યુનીસીપેલિટી બાબત આગળ જોઈશું. બાદશાહી (મોગલ) વખતમાં શહેરની આવક આ પ્રમાણે હતી:—રૂ. ૫૦૦૦૦) પરાંતું મહેસુલ (જમીનની સાંથ); વનસ્પતિ વેરો રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦); સિક્કા વેરો રૂ. ૩૦૦૦૦૦); એ મળી રૂ. ૧૩૫૦૦૦૦) થતા હતા. અને ફોજદારી તાબાના ખાતામાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦૦) આવતા હતા. તેમાં કેટલાકના ખાતામાંથી રૂ. ૧૫૦૦૦); પાન બજારનું મહેસુલ રૂ. ૫૦૦૦૦), ઘોડા વગેરેના વેચાણ ઉપરથી રૂ. ૧૦૦૦૦), લાખના વેચાણના રૂ. ૫૦૦૦); તાર કસબના વેચાણના રૂ. ૧૦૦૦૦); અપ્રીણ બજારના રૂ. ૫૦૦૦); રેશમ ઉપરના રૂ. ૧૮૦૦૦); વૈતરા મજૂરોનો વેરો રૂ. ૫૦૦૦), ખાનગી ખેપીઆનો વેરો રૂ. ૧૫૦૦), ખોટાં કાટલાં કરનારના

દંડ રૂ. ૫૦૦૦), દુકાનોનો વેરો રૂ. ૧૫૦૦૦), શહેરનાં બાર પરાંની ઉપજ રૂ. ૩૫૦૦); દરવાજાની ઉપજ (ટોલ) રૂ. ૧૩૦૦૦), બીજાં પરાંની ઉપજ રૂ. ૧૪૦૦૦); મીઠાઈ અને પરચુરણ ચીજોનો વેરો રૂ. ૫૦૦૦), આ બધું મળી રૂ. ૧૫૫૦૦૦૦) ઉપજ પડતી.^{૧૫} આ ઉપજ શહેરની જ હતી. તાલુકાના ગામની ઉપજ જૂદી રહેતી. આ મોગલાઈના છેલ્લા સમયની ઉપજ હોય એમ જણાય છે. બાદશાહી સમયમાં કે મોગલાઈમાં કે મરાઠી સમયમાં ઉપજ માટે ચોક્કસ તો કંઈ જ કહી શકાય નહિ. રાજકર્તાના મગજના તુરંગ ઉપર ઉપજ વધવટ થાય. હાલની અમદાવાદની ખરી ઉપજ મ્યુનીસીપેલિટીની ઉપજ ઉપરથી કાઢી શકાય. પણ એ બંનેમાં ફેર છે. ઇનકમટેક્સ પણ શહેરની ઉપજમાં ગણી શકાય પણ તે હિંદી સરકારમાં જાય છે અને મ્યુનીસીપેલિટીની ઉપજ શહેર સુધરાઈમાં વપરાય છે.

[૧૫] મગનલાલ વળતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૩૧-૧૩૩.

અલ્પેશ ખર્કે પહેલે ખાખા ૩૨

૨

૩

૪

૫

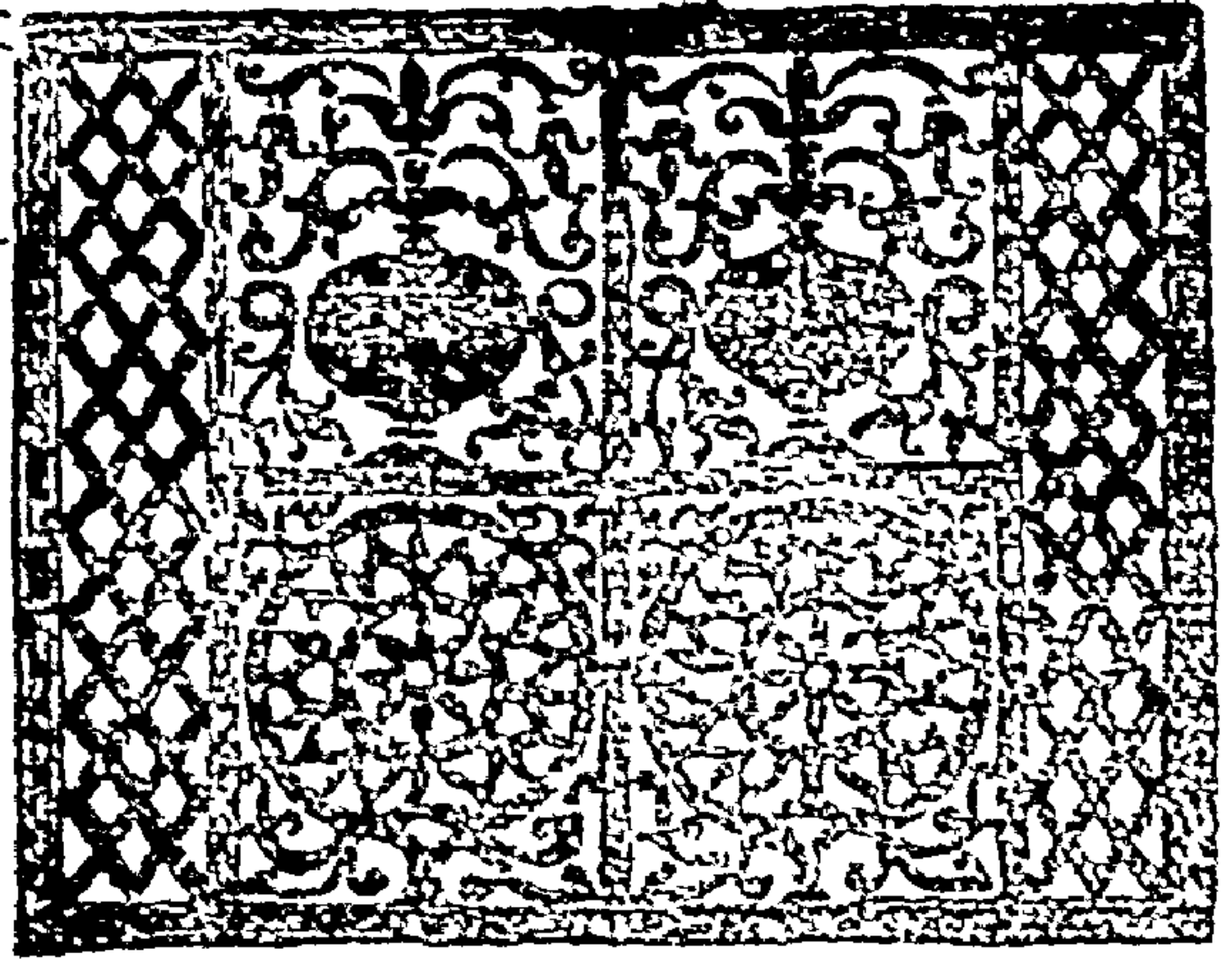
૬

૭

૧૫ અમદાવાદની દંડશાળના, મુસલમાન બાદશાહોના સમયના સિક્કાઓ
 ૧ અહમદશાહનો ત્રાંબાનો સિક્કો (અહમદશાહ અરસુલતાન નાસીરુદ્દુનિયા વુદ્દીન અબુલફતહ) ૨ મુહમ્મદશાહ બીજાનો ત્રાંબાનો સિક્કો (અરસુલતાન મુહમ્મદશાહ અબુલ મુહામ્મદ અરસુલતાન ગ્યાસુદ્દુનિયા વુદ્દીન) ૩ ફતુખુદ્દીન અહમદશાહનો સોનાનો સિક્કો (ફતુખુદ્દુનિયા વુદ્દીન અહમદશાહ અરસુલતાન અલ બલીદા અમીરલ મોમીનીન બલદત બીલાદત હુ હી. ૮૬૧) ૪ મુહમ્મદશાહ બીજાનો ત્રાંબાનો સિક્કો હી. ૮૫૦ (સિક્કો સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ બાદ, તાબ દારૂર્ણ ગર્હુ ફર્સ મૈર્હોમાહ બાદ) ૫ મહમૂદ બેગડાનો સોનાનો સિક્કો (નાસીરુદ્દુનિયા વુદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ અબુ ફતુખશાહ બીજા મુહમ્મદશાહ અરસુલતાન હી. ૮૬૩) ૬ મહમૂદ બેગડાનો ત્રાંબાનો સિક્કો હી. ૮૬૪ (મહમૂદશાહ બીજા મુહમ્મદશાહ અરસુલતાન તુરસુલતાનુલ આઝમ નસીરુદ્દુનિયા વુદ્દીન) ૭ બહાદુરશાહનો ત્રાંબાનો સિક્કો હી. ૯૩૩ (ફતુખુદ્દુનિયા વુદ્દીન અબુલ ફતહ બહાદુરશાહ બીજા મુઝફ્ફરશાહ બીજા મહમૂદશાહ બીજા મુહમ્મદશાહ બીજા અહમદશાહ બીજા મુહમ્મદશાહ બીજા મુઝફ્ફરશાહ-૯૩૩.)

અમદાવાદની ટંકશાળ અને સિક્કા

અમદાવાદમાં ખૂણે પડેલો એક નાનો ભાગ હાલ પણ ટંકશાળ તરીકે ઓળખાય છે. એ જગ્યાએ બાદશાહ જહાંગીરના સમયની ટંકશાળ હતી. મોગલ સામ્રાજ્ય પહેલાં અમદાવાદ બ્યારે સ્વતંત્ર ગૂર્જર-મુસલીમ સામ્રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું ત્યારે ત્યાં મોટી ટંકશાળ મુખ્ય ટંકશાળ હોય એમાં નવાઈ નથી. એ ટંકશાળ ક્યાં હશે એ જાણવાનું હાલ કાંઈ સાધન નથી. બાદશાહ જહાંગીરે નવી જગ્યાએ જ ટંકશાળ કરાવી હશે કે જૂની ટંકશાળને સુધરાવી હશે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. પરંતુ પોણાબસો વર્ષની સ્વતંત્ર બાદશાહીમાં મહારાજ્યને શોભે એવી ટંકશાળ અમદાવાદમાં હશે એમ માની શકાય.

બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યા પછી અમદાવાદમાં તુરત સિક્કા પાડવાનું કામ શરૂ થયું હશે. પરંતુ અમદાવાદના નામના સિક્કા કમનસીબે બહુ જ ઓછા જડેલા છે. સ્વતંત્ર બાદશાહીમાં ગૂજરાતમાં અમદાવાદની પાંચ જગ્યાએ સિક્કા પડ્યા છે એમ જણાય છે. ટંકશાળના સિક્કા એમાં મુખ્ય નગર તરીકે અમદાવાદ, બીજું અહમનગર (ઇડર પાસે) ત્રીજું મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ), ચોથું મુહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર); આ ચાર જગ્યા ઉપરાંત ખાનપુર^૧ના નામના થોડા સિક્કા પણ મળે છે. પરંતુ ગૂજરાતના બાદશાહોના સિક્કાઓનો મોટો

[૧] ખાનપુરની ટંકશાળ માટે ડૉ. ટેલર કાંઈ ચોક્કસ લખતા નથી. મહી નદી ઉપર ખાનપુર છે તે એ હશે એમ કલ્પના કરે છે.

ભાગે તો ટંકશાળના શહેરના નામ વગરનો જ જડેલો છે, અને કેટલાકમાં સાલનું વર્ષ પણ આપેલું નથી. સુલતાનની શરૂઆતથી ઘણું વર્ષો સુધી અમદાવાદના નામના સિક્કા મળતા નથી. ફક્ત છેવટનાં વર્ષોમાં એવા સિક્કા મળે છે. એટલે શરૂઆતના જે સિક્કાઓમાં ટંકશાળના શહેરનું નામ નથી તે બધા કોઇ પણ શહેરના નામ વગરના છે.

અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહી ગૂજરાતના સિક્કાઓનો ખાસ અભ્યાસ કરી બાદશાહી અને એ પછીના સમયના સિક્કાઓ ઉપર વિદ્વાપૂર્ણ સમર્થ લેખ તૈયાર કરી રેવરન્ડ ડૉ. ટેલરે ગૂજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસકો ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમનું માનવું અહીં ખાસ વજનવાળું ગણી શકાય. ડૉ. ટેલર “ગૂજરાતની બાદશાહીના સિક્કા” એ નામના પોતાના લેખમાં લખે છે કે:—“આખી ગૂજરાતી સુલ્તાનતના સમયમાં એના પાટનગરની જ ટંકશાળમાં સિક્કા પાડવાની પ્રવૃત્તિ છેવટનાં વર્ષો—હી. સં. ૯૭૦-૯૭૭-૯૭૮ અને ૯૯૧ના વર્ષોમાં જ થઇ હોય એ કેવળ અશક્ય જ વાત જણાય છે. આ અશક્યતા જ

એટલી ભારે છે કે એથી આપણે ટંકશાળના નામ વગરના બધાં સિક્કા અમદાવાદમાં જ પડ્યા હશે એમ વાંધા વગર હિંમતથી માનીએ, અને એવા સિક્કા ધણા છે. અમદાવાદમાં ગૂજરાતની પહેલી ટંકશાળ થઈ હોય અને સમય તથા ઉપયોગિતા બનેથી એનું મહત્વ બહુ હોય, એટલે એનું નામ સિક્કા ઉપર લખવું જરૂરનું જણાયું ન હોય. એથી ઉલટું બીજી ટંકશાળોનાં નામ આપ્યાં છે અને પ્રમાણમાં એવા એવા સિક્કા ઓછા છે એટલે અમદાવાદથી જૂદા પાડવાને બીજી ટંકશાળોનાં નામ પાડ્યાં હોય.”^૨

આ દલીલ સત્ય અને મજબૂત છે. શરૂઆતમાં અમદાવાદની ટંકશાળ જ હોય, અને એ મુખ્ય શહેર હોવાથી એનું નામ સિક્કા ઉપર ન પાડ્યું હોય. પાછળથી બીજાં શહેરોમાં ટંકશાળો થઇ એટલે એને જૂદી પાડવા તે તે

[૨] Dr. Taylor's Coins of Gujarat Sultanat p. 35. સમર્થન માટે સરખાવો ગ્રો. હામીરોરીયેટ ફ્રો. History of Gujarat Saltanat in J. B. B. R. A. S. No. LXXI. P 103.

શહેરનાં નામ લખ્યા હોય. એટલે અમદાવાદનાં બાદશાહના સિક્કામાં જેના ઉપર ટંકશાળનું નામ ન હોય તેને અમદાવાદમાં પડેલા સિક્કાં તરીકે આપણે વગર હરકતે ધારી શકીએ. ટંકશાળના નામ વગરનાં સિક્કાં અકબરે અમદાવાદ લીધા પછી તુરંત પાડેલાં સિક્કામાં અમદાવાદના છે 'ટંકશાળનું સ્થાન' એવું નામ અમદાવાદનું આખું છે. એટલે અમદાવાદની ટંકશાળની પ્રવૃત્તિ બીજા શહેરો કરતાં વધારે હશે; અને એથી અમદાવાદમાં પડેલા સિક્કાં ઉપર નામ લખવું જરૂરનું નહિં લાગ્યું હોય.

સિક્કાઓમાં અમદાવાદની ટંકશાળનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં એટલે બાદશાહીના અંત નામ ત્રાંબાના સિક્કા સમયમાં જ કર્યો છે. એવા સ્પષ્ટ નિર્દેશવાળા ઉપર ખાસ દેખાય છે સિક્કાઓ ત્રાંબાના જ હાથ લાગ્યા છે. બીજી ભારે ધાતુના જે સિક્કા છે તેના ઉપર બીજી ટંકશાળનાં નામ છે, અને નામ વગરનાં જે મોટા ભાગ છે તેને આપણે અમદાવાદનાં સિક્કાં કહી શકીએ.

અમદાવાદના નામના જે સિક્કાઓ છે તેમાં અમદાવાદને "શહેર મુઆઝમ-મહાન શહેર-કહેલું છે. અકબર બાદશાહના સમયના અમદાવાદના સિક્કા ઉપર 'દાર-અલ-દર્જ-ટંકશાળનું સ્થાન, એવું અમદાવાદની વિશેષણ અમદાવાદને આપેલું છે. આ વિશેષણ સુલતાન ટંકશાળનાં નામ મુઝફ્ફર ત્રીજાના કેટલાક સિક્કા ઉપર પણ જણાય છે, અને એ એણે ફરી અમદાવાદ જીત્યું તે સમયના છે. અકબર બાદશાહના સમયના કેટલાક સિક્કાઓમાં અમદાવાદને દાર-અલ-ખિલાફત-ખિલાફતનું સ્થાન, 'દાર-અલ-સલ્તનત', મહારાજ્યનું સ્થાન, એવાં વિશેષણો આપેલાં છે; અને રૂપી-અલ-દરજાતના રૂપીઆ ઉપર 'ઝિન્નત-ઉલ-ખિલાફ' એવું નામ લખેલું છે એનો અર્થ 'શહેરોનું સૌંદર્ય' એવો થાય છે.

સુલતાન અહમદશાહના રાજ્યનાં સોળ વર્ષ પછી એણે ઇકર પાસે અહમદનગર વસાવ્યું. એટલે એ પછીનાં કેટલાક સિક્કા ઉપર અહમદનગરનું નામ છે. એ તથા અમદાવાદ એ બે જ શહેરો અહમદશાહના સમયમાં ટંકશાળ

વાળાં હોય એમ જણાય છે. અહમદનગરના સિક્કા ઉપર એનું નામ છે. એટલે અહમદશાહના જે સિક્કા સાલ તથા ટંકશાળના નામ વગરના છે તે બધા અમદાવાદના હોય એમ ચોક્કસ માની શકાય.

સુલતાન અહમદના પુત્ર મહમ્મદ અને તેના પુત્ર કુતુબુદ્દીન અને મહમ્મદ બેગડાના સિક્કા, તથા તે પછીના જેમણે વધારે વર્ષ રાજ્ય કરેલું તેવા

ખાદશાહોના સિક્કા જડેલા છે. મહમ્મદ બેગડાના સમયના

સુલતાન મહમ્મદ-
બેગડાના સિક્કા

શરૂઆતના સિક્કામાં ટંકશાળનું નામ આપેલું નથી.

સંવત આપી છે. જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરની ટંકશાળો

એના રાજ્યની શરૂઆતના સમયમાં હતી નહિ.

એટલે એ બધા સિક્કા પણ અમદાવાદનાજ મનાય. બધા ખાદશાહોમાં મહમ્મદ બેગડાના સિક્કા સર્વથી સુંદર દેખાવના છે. સોનારૂપાના સિક્કા પણ મળે છે.

આ ખાદશાહના સમયમાં પડેલા રૂપાના સિક્કા ‘મહમૂદી’ને નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા, અને એના પછીના ઘણા ખાદશાહોના સમય સુધી એ ચાલતા હતા.

અમદાવાદના બજારમાં જૂના સિક્કા તરીકે મહમૂદી ઘણીવાર હાથ લાગે છે.

ખાદશાહનું નામ એના સમયના સિક્કાને અગર સાધારણ રીતે સિક્કા માત્રને લાગુ પડ્યું એવો દાખલો ફ્રેન્ચ નેપોલિયન નામના સિક્કા સમ્રાટ નેપોલિયનના નામથી કહેવાયા એમાં મળી આવે છે.

સિક્કાનાં વજન વારંવાર બદલાતાં હોવાથી મહમૂદીની કિંમત કેટલી તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૩૩માં આવેલો મુસાફર મેન્ડેસ્સો લખે છે કે “મહમૂદી સિક્કા હલકી મેળવણીથી બનાવાય છે, અને તે સુરત ભરત તથા ખંભાતમાં આવે છે. ૨૬ પૈસાનો એક મહમૂદી અને ૫૪ પૈસાનો એક રૂપીઆ એમ ચાલે છે.” મહમૂદીની કિંમત માટે રા. મગનલાલ વખતચંદે પણ આ પ્રમાણે જ લખેલું છે. આ ઉપરથી ખાદશાહી સમયમાં મહમૂદી સુરત વગેરે જગ્યાએ જ ચાલતા હશે, અને અમદાવાદમાં નહિ ચાલતા હોય એમ માનવાનું નથી. દાદાહરીની વાવના લેખમાં મહમૂદીનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી ખુદ મહમૂદ બેગડાના સમયથી જ એના રૂપીઆને મહમૂદી નામ આપાયું હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સાધારણ રીતે ખાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમાં અમુક ‘રાજ્યટંકા’ એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો. એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ. ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

સાધારણ રીતે ખાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમાં અમુક ‘રાજ્યટંકા’ એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો. એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ. ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

સાધારણ રીતે ખાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમાં અમુક ‘રાજ્યટંકા’ એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો. એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ. ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

સાધારણ રીતે ખાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમાં અમુક ‘રાજ્યટંકા’ એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો. એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ. ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

સાધારણ રીતે ખાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમાં અમુક ‘રાજ્યટંકા’ એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો. એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ. ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

સાધારણ રીતે ખાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમાં અમુક ‘રાજ્યટંકા’ એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો. એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ. ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

ઉપર શહેરની એક નામાંકિત વેપારી પેઢીની પણ દેખરેખ તે સમયે રહેતી, અને દર ૧૦૦ સિક્કે રૂ. ૧૩-૪-૦ ધરમાદા વગેરેને માટે જૂદા કાઢવામાં આવતા. સોના ચાંદીના બજાર ઉપર પણ ટંકશાળનો અધિકારીવર્ગ દેખરેખ રાખતો.

સિક્કાના આકાર ગોળ છે. પણ કેટલાકમાં અંદર જૂદા જૂદા આકારની કિનારી બાંધીને અક્ષરો કેતર્યા છે. કેટલાકમાં ગોળ પણ કાંગરાવાળી કિનારી, કેટલાકમાં ચોરસ કિનારી, અને કેટલાકમાં ચોરસ કિનારને વચ્ચેથી ખૂણા પાડી તારા જેવી કિનારી બાંધી અક્ષરો કેતરેલા છે.^૩

સિક્કાઓમાં મોગલધના સિક્કાઓની પેટે ખલીફોનાં નામ દેખાતાં નથી. બાદશાહોનાં નામ અને કોઇકોઈમાં આખી વંશાવળી આપેલી છે. ઘણા

સિક્કાઓમાં સાલ અને બાદશાહનાં નામ હોય છે.

સિક્કાઓનું લખાણ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના એક સોનાના સિક્કામાં આગળ:—

“મહમૂદશાહ નસીર ઉદ્દુનિયા પુદ્દીન અબુલ ફતહ”,

અને પાછળ:—અબુ કુતુબશાહ ખીન મુહમ્મશાહ સુલતાન ” એમ લખેલું છે. એનો અર્થ “મહમૂદ, દુનિયા અને ધર્મનો રક્ષક તથા વિજયનો પિતા કુતુબશાહનો ભાઈ, મુહમ્મશાહનો પુત્ર, સુલતાન ” એવો થાય છે. આ સોનાનો સિક્કો હી. સં. ૮૬૩ એટલે મહમૂદ ગાદીએ આવ્યો તે જ વર્ષનો છે. ઘણા સિક્કા ઉપર બાપનાં નામ નથી લખ્યાં. ફક્ત હી. સં. ૮૨૮ના સુલતાન અહમદના સિક્કા ઉપર છે, અને સુલતાન મહમૂદ પછીના સિક્કાઓ ઉપર છે.

સુલતાન બહાદુરના હી. સં. ૯૩૩ના એક સિક્કા ઉપર છેક આઘ સ્થાપક સુલતાન મુઝફર પહેલા સુધીની વંશાવળી આપેલી છે. એ પણ એના રાજ્યની શરૂઆતના સમયનો સિક્કો હોવાથી ટંકશાળનું નામ નથી, એ કારણથી એ અમદાવાદની ટંકશાળનો હોવો જોઈએ. એ સિક્કો ચાંદીનો છે.^૪ બાદશાહી સિક્કાઓનાં જૂદાં જૂદાં લખાણ આગળ આપ્યાં છે.

અકબર બાદશાહના સિક્કા જે અમદાવાદમાં પડેલા તે રસ પડે એવા

[૩] સરખાવો ડૉ. ટેલરના લેખમાં આપેલાં સિક્કાનાં ચિત્રો. અને લેખ પૃ. ૪૯થી૬૦.

[૪] Coins of Gujarat Sultanat. p. 30, 33, 52.

છે. અમદાવાદનું નામ 'ટંકશાળનું રથાન' 'દાર-અલ-દર્જ' અકબરે શરૂઆતમાં રાખ્યું હતું એ જોયું. એ પછી જે નામ રાખ્યાં હતાં અકબરના સિક્કા તે પણ જોયાં, શરૂઆતમાં 'અકબર' નામની આગળ 'જલાલુદ્દીન' અને પાછળ 'બાદશાહે ગાઝી' વગેરે

ઉપનામો અકબરે પાછળથી કાઢી નાખ્યાં. મોગલ સિક્કાઓમાં ખલીફનાં નામો લખાતાં તે પણ ન લખ્યાં. એમ કહેવાય છે કે અકબરની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પાછળથી બહુ ફેર થયો હતો. તેની અસર એના સિક્કાઓ ઉપર પણ રહી ગઈ છે. ઈ. સ. ૧૫૮૪ પછી હિજરી સંવતને બદલે અકબરના રાજ્યાભિષેકના વર્ષથી નવો સંવત ગણી, ઇલાહી સં. સિક્કા ઉપર પડવા માંડ્યો. અને 'અલ્લાહુ અકબર' એ શબ્દો એવી રીતે લખવા માંડ્યા કે એનો ખેવડો અર્થ થાય. 'પરમેશ્વર મહાન છે' અગર 'અકબર પરમેશ્વર છે' એમ એ અર્થ નીકળી શકે એવી રીતે લખવું શરૂ કર્યું. આમ કરવામાં અકબરની માન્યતા માટે મતભેદ સંભવી શકે. પરંતુ પોતામાં ઈશ્વરી અંશ છે એમ ધ્રુવને મનવવા માટે અકબરની ઇચ્છા હશે એમ મી. રોજરનું ધારવું છે.^૫ હી. સં. ૯૮૭માં અમદાવાદની ટંકશાળમાં પ્રકાશિત અકબરના એક સિક્કામાં તો 'અલ્લાહુ અકબર'—'ઈશ્વર સર્વથી મોટો છે,' એ શબ્દોને બદલે 'અકબર અલ્લાહ'—'અકબર ઈશ્વર છે' એવા શબ્દો લખેલા છે, અને એ ઉપલી માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. ધણાંયે સિક્કાઓ "અકબર અલ્લાહ, જલ્લ જલલુ હુ", અકબર ઈશ્વર છે એની કીર્તિ વધો" એવા શબ્દો આગળ લખેલા અને પાછળના ભાગ ઉપર ટંકશાળનું શહેર તથા ઇલાહી સંવત લખેલા બન્નેમાં થોડા આનામાં કોઈવાર વેચાતા મળી આવે છે.^૬

જહાંગીર બાદશાહ જ્યારે અમદાવાદમાં રહ્યા ત્યારે અમદાવાદ શહેરનો વહીવટ નૂરજહાં બેગમે કર્યો હતો. અમદાવાદમાં કાળુપુર જતાં જે ટંકશાળતી છે જગ્યા આવે છે એ જહાંગીરની ટંકશાળને નામે ઓળખાય છે. એ ટંકશાળમાં "નૂરજહાં, જહાંગીરની સ્ત્રી, અમદાવાદની સ્ત્રી સુબેદાર" એવા શબ્દો સાથે સિક્કો પડ્યો હતો. મોગલ સામ્રાજ્યમાં ટંકશાળો ઘણી જગ્યાએ

[૫] જુઓ J. B. B. R. A. S. LXXIV. પૃ. ૧૪૪.

[૬] એજ પૃ. ૧૪૩-૧૪૫.

હતી. પરંતુ સોનાના સિક્કાની ટંકશાળો ચાર જ હતી. એ ચારમાં અમદાવાદનું સ્થાન હતું. મોગલા રાજ્યમાં ખાસ નોંધવા જેવો બનાવ એ છે કે શાહજહાં બીમાર પડ્યા પછી મુરાદખાને અમદાવાદમાં ગાદીએ બેસી પોતાને નામે સિક્કો પડાવ્યો હતો. પ્રો. વિન્સેન્ટ સ્મીથે પોતાના ગ્રંથમાં મુરાદખાનનો એક સિક્કો, એ જ વખતનો, ગાદી બેઠો તેનું વર્ણન કરતાં આપ્યો છે, અને એના ઉપર અમદાવાદનો છે એમ એમણે લખ્યું નથી. પરંતુ એ અમદાવાદ સીવાય બીજે પડે તેમ હતું જ નહિ, એમ વિન્સેન્ટ સ્મીથ પોતે લખે છે તે ઉપરથી સમજાય છે. એટલે એ અમદાવાદનો જ સિક્કો છે એમ કહેવામાં લાંબો નથી. દામ નામના કેટલાક સિક્કા મોગલાઈમાં ચાલ્યા છે. એની કિંમત નક્કી થઈ શકી નથી. પરંતુ એ ત્રાંબાના હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહમદી (પૃ. ૨૭૩)માં ચૌદ માસા વજનના દામ ગણવા માટે અરંગઝેબના સમયમાં હુકમ આવ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ વખતે ત્રાંબાના સિક્કાની તાણ પડવાથી અમદાવાદના શરફેએ લોઢાના પૈસા પાડી ચલાવી દાધા હતા. એ કારણથી સુબા એ દેશાવરથી ત્રાંબું ખરીદી ત્રાંબાના સિક્કા પડાવ્યા. ટંકશાળના દરોગા (manager)ને પૈસા ઉપર મહેસુલ ન લેવાના હુકમનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. આગળ (પૃ. ૩૫૧) અમદાવાદના શરફેએ એકમત થઈ ઓછા વજનના રૂપીઆ ચલાવી દધ એ રૂપીઆ લેતી વખતે ભારે વટાવ માંગી પ્રજાને હરકત કરવાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

મોગલાઈ પછી મરેઠાઓએ એ જ ટંકશાળમાં સિક્કો પડાવ્યાનું એ રાજ્યના પ્રકરણમાં જોયું. જૂના રૂપીઆમાં મરેઠા સરકારે થોડાં ચિન્હોનો ફેરફાર કર્યો હતો. એને સિક્કાઈ રૂપીઆ કહેતા. એ રૂપીઆ કાઠીઆવાડ સુધી ચાલતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં મી. ડનલોપે ટંકશાળ બંધ દેખી, અને સિક્કાના ચલાણની ધણી અછતને લીધે વેપાર બગડી ગયેલો દીકો. મોગલાઈના અંત સમયમાં થયેલું તથા મરેઠા કાળમાં ચાલુ રહી આ સમયે પણ કાયમ રહેલું આંટનું ચલાણ અમદાવાદના ચલાણના ઇતિહાસમાં નવીનતા ઉમેરે છે. એ માટે આગળ વિસ્તારથી જોઈશું. આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઈ મી. ડનલોપે મુંબાઈગરા રા. ૯૩-૨૬૨ના રા. ૧૦૦) સિક્કાઈના હિસાબે નવા સિક્કા પડાવ્યા. એ વખતે હાલી સિક્કા નામના સિક્કા શહેરની અંદર ચાલતા હતા, તથા અમદાવાદની ટંકશાળમાં પડેલાં નવ જાતનાં ચલાણ બહાર જિલ્લામાં ચાલતાં હતાં

એમ જેઝેટીઅરના લેખક મી॰ લેલી લખે છે. એ દરેકની કિંમતમાં ફેર પડતો. આ કારણથી વેપારમાં અનિશ્ચિતતા રહેતી અને હુડીઆમણમાં સદો ચાલતો. બ્રીટીશ સરકારે મી॰ ડનલોપે પઠાવેલા સિક્કા જ તીજેરીમાં લેવાનું જાહેર કર્યાથી બહારના ખેડુતોને બહુ હરકત પડતી. ઈ. સ. ૧૮૨૮ સુધીમાં એ સિક્કા સિવાય બીજા બધા બંધ થયા. એ પછી ઈ. સ. ૧૮૩૭માં કંપની સરકારના રૂપીઆ ચાલુ થયા. જૂના સિક્કા સુંબાર્ધની ટંકશાળમાં ખેંચી લીધા. અમદાવાદની ટંકશાળ બંધ જેવી હતી તે તદ્દન બંધ થઈ. આમ છતાં ઈ. સ. ૧૮૪૯માં મી॰ ફેસેટ લખે છે કે વેપારીમાં જૂના સિક્કા ૧૫૦૦૦૦૦૦) જેટલા ચાલુ હતાં. પણ સરકારમાં ચાલતા નહિં. ધીમે ધીમે એ બંધ થઈ કંપની સરકારના રૂપીઆ ચાલુ થઈ ગયા.

અમદાવાદના બાદશાહોના અમદાવાદની ટંકશાળમાં પડેલા સિક્કાઓમાંથી જે જે હાથ લાગ્યા છે તેમાં કેટલાકમાં લખાણ રસમય અને જૂદાં જૂદાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે:—

આગળ:—અહમદશાહ અરસુલતાન	} ત્રાંબાનો ૧૩૮ ગ્રેનનો સિક્કો તારીખ નથી આપી.
પાછળ:—નાસીરુદ્દુનિયા વુદ્દીન અબુલ ફતહ ^૭	
આગળ અરસુલતાન મુહમ્મદશાહ અબુલ મુહમ્મદ	} ત્રાંબાનો ૧૪૩ ગ્રેનનો સાલ નથી ૮૪૬ હીજરી.
પાછળ અરસુલતાન ગ્યાસુદ્દુનિયા વુદ્દીન ^૮	
આગળ:—સિક્કે સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહબાદ	} ત્રાંબાનો ૨૧૭ ગ્રેન તા. નથી આપી. આ સિક્કા ઉપર બેત છે.
પાછળ:—તાબ દાર્દર્જગર્દુ કુર્સ મૈહોમાહબાદ ^૯	
આગળ:—કુતુબુદ્દુનિયા વુદ્દીન અહમદશાહ અરસુલતાન	} સોનાનો ૧૪૪ ગ્રેનનો સિક્કો સા. હી. ૮૬૧
પાછળ:—અલ ખલીફા અમીરલમોમનીન ખલદત ખીલકતહુ ^{૧૦}	

[૭] “દુનિયા તથા દીનના પાલક, ફતેહનો પિતા, તે સુલતાન અહમદશાહ” [૮] સુલતાન મુહમ્મદને નાસીરુદ્દુનિયાને બદલે ગ્યાસુદ્દુનિયા ઉપનામ લગાડ્યું છે. ધર્મ અને દુનિયાની મદદરૂપ. [૯] આ બેત છે. અર્થ : ધર્મનો મદદગાર સુલતાન મુહમ્મદશાહનો સિક્કો, ટંકશાળના સ્થળમાં સૂર્ય ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી આબાદ રહો. ” [૧૦] કુતુબ=ધ્રુવ (Polestar) “દુનિયા અને ધર્મના ધ્રુવ અહમદશાહ સુલતાન” આ સિક્કામાં કુતુબુદ્દીન બાદશાહનું ખરું નામ અહમદશાહ (બીજો) સ્પષ્ટ આપેલું છે. બીજા લીટીમાં

આગળ:-નાસીરુદ્દુનિયા વુદીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ } સોનાનો ૧૪૫ ગ્રેનનો
પાછળ:-અબ કુતબશાહ બીન મુહમ્મદશાહ } સિક્કો સાલ ૮૬૩ હી. સં.
અરસુલતાન^{૧૧}

આગળ:-મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદ અરસુલતાન- } ત્રાંબાનો ૧૪૫ ગ્રેનનો સિક્કો
પાછળ:-રસુલતાનુલઆઝમ નસીરુદ્દુનિયા વુદીન^{૧૨} } હી. સં. ૮૬૪.

આગળ:-મુઝફ્ફરશાહ બીન મહમૂદશાહ અરસુલતાન ખલદુલાહ મુલકહુ } ખાત્રીવાળા
પાછળ:-શમ્સુદ્દુનિયા વુદીન અબુનસ્ર અલ મુય્યેદ } હકીકત
ખતાઈદુર્હેમાન^{૧૩} } નથી.

આગળ:-કુતુબુદ્દુનિયા વુદીન અબુલફતહ બહાદુરશાહ } ચાંદીનો ૧૩૦
બીન મુઝફ્ફરશાહ } ગ્રેનનો સિક્કો
પાછળ:-બીન મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન અહમદશાહ } હી. સં. ૮૩૩.
બીન મુહમ્મદશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ ૮૩૩^{૧૪}

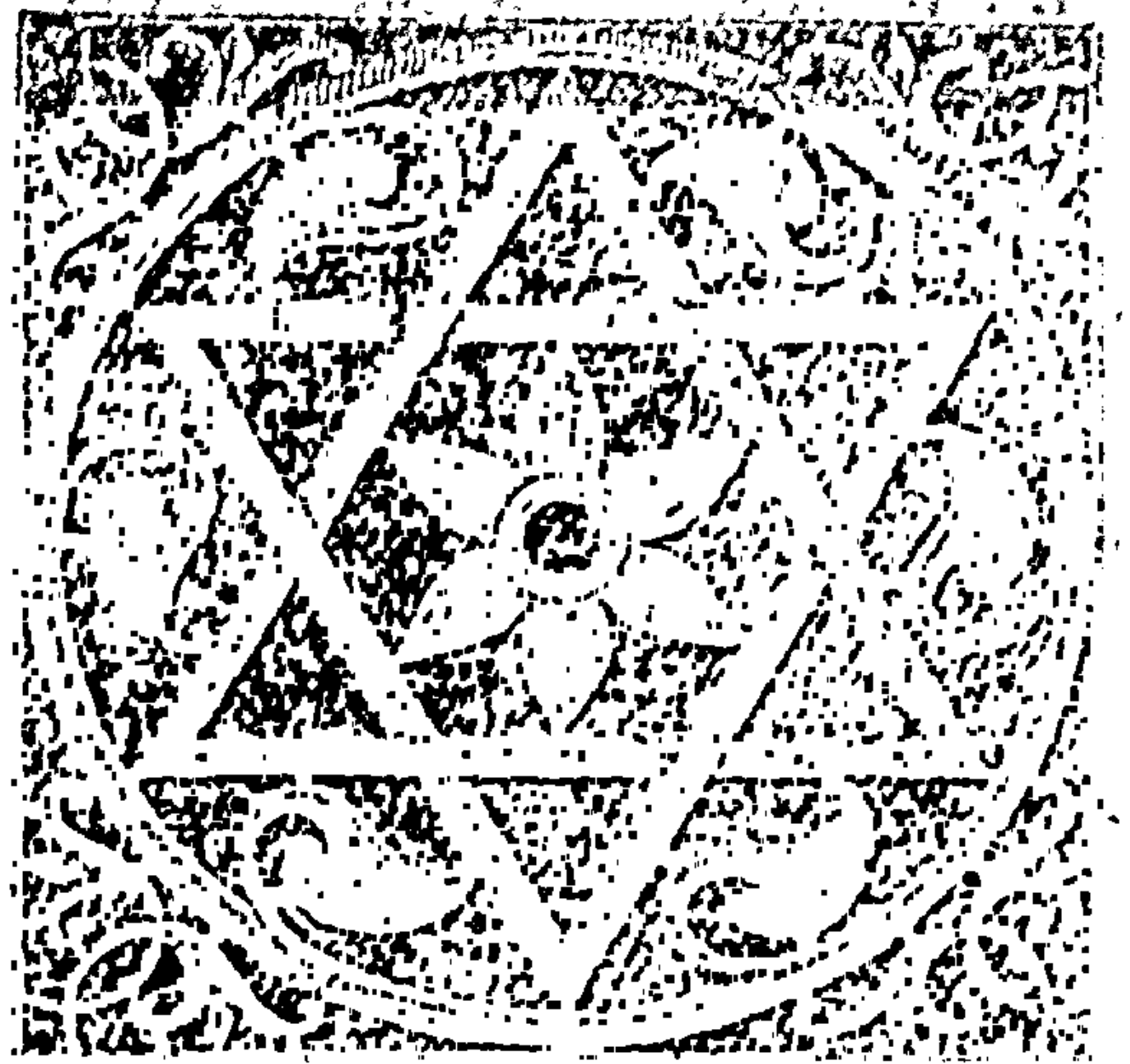
આગળ:-શહેર મુઆઝીમ અહમદખાદ } ત્રાંબાનો ૧૪૪ ગ્રેનનો સિક્કો
પાછળ:-શમ્સુદ્દુનિયા વુદીન અબુનસ્ર^{૧૫} } હી. સં. ૮૭૦.

આગળ:-અરસુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ઈબ્ન મહમૂદશાહ } ચાંદીનો ૧૭૪ ગ્રેનનો
૮૮૧ અહમદખાદ } સિક્કો હી. સં. ૮૮૧.
પાછળ:-લાખલાહા ઈલ્લલાહુ મુહમ્મદુ રસુલિલ્લાહ
બસિદકે અબિબિક બઅદલે ઉમર^{૧૬}

અર્થ સ્પષ્ટ નથી થતો. ‘અલ બલીકા’ લગાડેલું છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે મુસલમાની રાજ્યના સિક્કામાં ચાર બલીકનાં નામ આવે છે પણ ‘અલ બલીકા’ આવતું નથી. ગૂજરાતના સુલતાનો પોતાને બલીક શબ્દ લગાડતા કે કેમ તે માટે ફારસી અને અરબીના વિદ્વાનોએ કાંઈ ચોક્કસ સંશોધન કરી પ્રકાશ પાડવો જોઈએ. એજ પ્રમાણે ‘અમીરુલ મોમીનન’ એવા શબ્દો પણ બલીકનેજ લગાડાય છે. એ શબ્દો ગૂજરાતના સુલતાનો કેમ લગાડતા તે માટે પણ પ્રકાશ પડવો જરૂરનો છે. [૧૧] આ સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સિક્કો છે. એમાં ‘અબે કુતુબશાહ’, ‘કુતુબશાહનો ભાઈ’, એમ લખ્યું છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. [૧૨] અરસુલતાનુરસુલતાનુલ આઝમ=મોટા સુલતાનોનો સુલતાન. [૧૩] શમ્સુદ્દુનિયા વહદ્દીન=દુનિયા અને ધર્મનો સૂર્ય. અલમુય્યેદ ખતાઈ દુર્હેમાન=પરમેશ્વરના બળથી બળવાળો થયેલો. [૧૪] આ સિક્કામાં બહાદુરશાહને કુતુબુદ્દુનિયા કહ્યો છે. સિક્કામાં આખા વંશનું પેઢી નામ આવ્યું છે એ વિશેષતા છે. [૧૫] આમાં અમદવાદનું નામ સ્પષ્ટ આવ્યું છે. શહેર મુઆઝમ=મહાન શહેર. [૧૬] આ સિક્કામાં પરમેશ્વર એક જ છે અને મુહમ્મદ એનો પેગંબર છે એ અર્થનું ઈસ્લામી ધર્મનું પવિત્ર વાક્ય આપેલું છે. અને ચારને બદલે બે બલીકનાં નામ આવ્યાં છે.

પ્રકરણ વીસમું

અમદાવાદનાં પરાં

અમદાવાદનાં પરાંનો ઇતિહાસ પણ રસમય છે. અમદાવાદનાં જે પરાં તવારીખકારે નોંધ્યાં છે તે જોતાં શહેરની મોટી વસ્તી હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહમદીનો કત્તા લખે છે કે ‘ ૩૬૦ પરાં હતાં અને કોઈ કહે છે કે ૩૮૦ હતાં. ’ ૩૬૦ નો આંક માનવા જેવો નથી. ૩૬૦ નો આંક માનીતો છે એટલે જેમ ચોટાં ચોરાશી અને બજાર બાવન કહેવાય છે તેમ એથી વધારે સંખ્યાને માટે ૩૬૦ કહેવાય. હકીકત ઇકલિમમાં પણ મેરાની સંખ્યા ૩૬૦ ની આપેલી છે. મીરાતે અહમદીનો કત્તા એના સમયમાં વસ્તીવાળાં તથા ઉજડ જોયેલાં, અને નામનાં કહેવાતાં બધાં મળીને ૧૧૦ પરાંના નામ આપે છે. બાદશાહી વખતમાં કેટલાં પરાં હશે તથા મોગલાઈમાં કેટલાં હશે એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. અહમદીનો કત્તા જૂનાં નવાં બધાં લખે છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોમાં અને લેખોમાં પણ અમદાવાદનાં પરાંનાં નામ નીકળી આવે છે. એમાંનાં કોઈ પરાં મીરાતે અહમદીમાં જડતાં નથી. એટલે ચાર સદીઓમાં કેટલાંયે પરાં નવાં વસ્યાં હશે, જુનાં નાશ પામ્યાં હશે અને કેટલાંનાં નામ બદલાઈ ગયાં હશે.

અમદાવાદ એક દીવસમાં વસ્યું નથી. લાંબી આસપાસ અમીરો વગેરે લોક વસતા ગયા અને કોટ પુરો થયા પછી શહેર બહાર વસ્તી પણ વધતી ગઈ જે પરાં મીરાતે અહમદીમાં જૂની વસ્તીનાં છે એમ લખ્યું છે એનો અર્થ સમજાય એવો નથી. એમાં કેટલાંક પરાંનો આશાવલની ભૂમિમાં સમાવેશ

થઈ જાય છે. આશાવલ પોતે પણ સંકોચાઈને પડે થઈ જાય છે. એની પાસેનાં રાજપુર ગોમતીપુર અસારવા વગેરે જે જૂની વસ્તીનાં જૂનાં પરાં ગણાવ્યાં છે એ ખરેખર જૂની વસ્તીનાં હોય તો આશાવલનાં પરાં જેવાં, ભરૂચ અને ખંભાતથી આશાવલ આગળ થઈ પાટણ તથા મોડાસા જતાં મહામાર્ગે ઉપરનાં નાનાં ગામડાં હશે એમ જ માની શકાય.

એમ કહેવાય છે કે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં પરાંમાં જ મુખ્યત્વે હિંદુ વસ્તી રહેતી અને શહેરમાં મુસલમાન સિવાય બીજા રહી શકતા નહિ. આ વાત ખાસ માનવા જેવી નથી. બાદશાહી વખતમાં હિંદુ શહેરમાં વસી શકતા એમ માનવાને કારણ છે^૧ પરંતુ સોળમી સદીના મધ્યમાં મુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં જુલમ વધવાથી હિંદુ વસ્તી શહેર છોડી ગઈ હોય એમ માની શકાય. પરંતુ એ વખતે ખાસ લાગવગવાળા હિંદુઓ જ શહેરમાં વસતા હશે એમ એક દસ્તાવેજ ઉપરથી જણાય છે. મોગલાઈની કાંઈક ઉદાર રાજનીતિમાં પણ શહેરની વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો જ હતો, અને છેક ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી પણ અર્ધ ઉજડ શહેરમાં જમીનો મુસલમાનોની વધારે હતી. એ લોક વેચતા ગયા એમ હિંદુઓ લેતા ગયા.^૨ એટલે હિંદુલોકોની મોટી વસ્તીનો મોટો ભાગ છેક મરેઠી સત્તામાં પરાં તુટયાં ત્યાં સુધી પરાંમાં જ રહેતો એમ ચોક્કસ માનવાને કારણો છે.

પરાંના નામ કેટલાંક જૂનાં છે. કેટલાંક વસાવનાર અમીરો ઉપરથી પડ્યાં છે. મીરાતે અહમદીનો કતો સ્પષ્ટ લખે છે કે શહેર વસાવ્યું ત્યારે વસ્તી

[૧] મીરાતે અહમદી પરાં હિંદુ મુસલમાનોથી ભરપુર હતાં એમ લખે છે. પરંતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં શહેરમાં હિંદુઓ વસી શકતા એમ માનવાને કારણ છે. એ બાદશાહના અમદાવાદ રહેનારાના દસ્તાવેજો મળે છે. આ બાબત આગળ વિસ્તાર કરીશું. એવા એક દસ્તાવેજમાં ઠીંકવાને ચકલે હાન્નપટેલની યોજનું નામ છે. તથા એના પછીના બાદશાહોના સમયના. [૨] મગનદાસ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૦. ઈ. સ. ૧૭૮૦માં જનરલ ગોડાર્ડે શહેર લીધું ત્યારે શહેરમાં જે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુ હતા એમ ફોર્સ લખે છે.

છેક ઝોઘી હતી અને શહેરમાં અમીરોને જમીન છુટથી મળતી. એમના મહેલોની આસપાસ એમના નોકરો વસતા. એ ઉપરથી પરાંનાં નામ પડે કહેવાતું. કાલુપુર, અઝરપુર જમાલપુર, તાજપુર વગેરે શહેરના ભાગ રસ્તાઓ તથા ચકલામાં ગણાઈ ગયાં.

મીરાતે અહમદીએ કાળુપુર તથા સારંગપુરને શહેરની બહાર પણ ગણાવ્યાં છે. એટલે ખાનપુર જેમ શહેરની બહાર નદીને સામે કિનારે ખાનપુર દરવાજાની સામે હોવાથી નામ પડ્યું, અને શહેરમાં ખાનપુર લત્તો રહ્યો, એમ વસ્તી જ્યારે બહાર થઈ ત્યારે જે દરવાજાની સામે વસવાટ થયો તે ઉપરથી પરાંનું નામ પડ્યું હોય. મૂળ અમીરના નામનું પડે શહેરની અંદરનો તે નામનો લત્તો જ હોય એમ બની શકે, અને મીરાતે અહમદના લખાણનો એ જ સીધો અર્થ થઈ શકે એમ છે. ઘણી વખત વસ્તીથી છોટે વસવાનો પણ કેટલાક અમીરોને શોખ હોય છે, તેથી પોતે છોટે વસે એ જગ્યા પાછળથી એમને નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે. દરિયાપુરનો દાખલો એવો હોય એમ જણાય છે, જે કે દરિયાપુર લત્તો પણ શહેરમાં છે. પરાંની સંખ્યામાં જે ફેર પડે છે એનું કારણ મીરાતે અહમદીનો કર્તા એમ આપે છે કે અકબર બાદશાહના સમયમાં કેટલાંક પરાં હવેલી પરગણામાં (દસકોઈ તાલુકામાં) ગામ તરીકે ગણી લીધાં છે, તે બાદશાહી વખતમાં શહેરનાં પરાં હશે. ઇસનપુર, અસારવા વગેરેને એના દાખલા તરીકે ગણાવે છે.^૩

ઘણાં પરાં એવાં મોટાં હતાં તથા આબાદ હતાં, અને એમને ફરતા કાટ પણ હતા કે એ દરેકને એક નાનું શહેર જ કહી શકાય. કહેવાય છે કે ઉસમાનપુરમાં હુન્નરી લોકની હજાર દુકાનો હતી. સરસપુર રાજપુર વગેરે પણ મોટાં પરાં હતા. હિંદુ મુસલમાન મોટી ઇમારતો બાંધી પરાંમાં રહેતા. મીરાતે અહમદીના કર્તાએ ઘણાં પરાંને આબાદીમાં જોયાં હતાં, અને ગ્રંથ લખતી વખતે (અહારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) ઘણાં ખરાં પરાં ખંડેર થયાં હતાં, અને એમનાં નામ પણ ભૂલાવામાં પડતાં હતાં. મીરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે ઘણાં પરાંની ઇમારતોની

[૩] આમાં મીરાતે અહમદીના ઉલ્લેખો ગુ. મી. અ. ભા. ૨., ગો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી અવૃત્તિનાં પૃ. ૧૧-૧૨ ઉપરથી અને પુરાતત્વ-ગુ. ૪. અ. ૧-૨. પૃ. ૩૩-૩૪ એ બધું સરખાવીને આધાર લીધો છે.

નીશાનીઓ પણ નહોતી અને હદ પરખાતી નહોતી. કોઈના દરવાજા તો કોઈની મસ્જિદો ઉપરથી પરાં જણાતાં હતાં. કર્તાને યાદ આવ્યાં એટલાંનાં નામ નોંધાયાં છે.^૪

પરાંની સંખ્યામાં પણ મતભેદ તો છે જ. તારીખે ફિરિશ્તા ૩૬૦ પરાં લખે છે. પરંતુ પરાંને બદલે મોહોદ્દા, ફરતા કોટવાળા હતા એમ લખે છે. ઈ. સ.

૧૬૦૦માં મોહોદ્દા શબ્દ પોળો માટે વાપર્યો હશે કે

શહેર બહાર અને

અંદરનાં પરાં

અગર મોહોદ્દા

શહેર બહારનાં બધાં પરાંને કોટ હશે એ કહેવું મુશ્કેલ

છે. આખરે અકબરી અને મીરાતે અહમદી ૩૬૦ પરાં

કહે છે. તબકાતે અકબરી પણ ૩૬૦ મોહોદ્દા સુલતાન

અહમદે વસાવ્યા એમ લખે છે. એમાંના કેટલાક

કોટમાં અને કેટલાક બહાર એમ બેલી નોંધમાં લખે છે. બધાં પરાં

શહેર બહાર વસાવેલાં એમ ઉલ્લેખ છે. એટલે અહમદશાહે ભદ્રના

કિલ્લાની બહાર લત્તા અગર મોહોદ્દા વસાવ્યા, અને મહમૂદ બેગડાએ

કોટ કર્યો ત્યારે કેટલાંક અંદર અને કેટલાંક બહાર પરાં થયાં. મીરાતે

અહમદી ૩૬૦ હતાં એમ માને છે. અકબરશાહના સમયમાં ૮૪ પરાં આબાદ

હતાં એમ પણ આખરે અકબરીનો કર્તા જણાવે છે. યુરોપીયનોના મત પણ

જુદા પડે છે. ટેરી (ઈ. સ. ૧૬૧૮) લખે છે કે અમદાવાદને પરાં જ નથી.

પણ મેન્ડેસ્સો (ઈ. સ. ૧૬૨૮) લખે છે કે શહેરની આસપાસ સાત લીગ

ફરતાં પરાં તથા શહેરને લગતાં ગામડાં છે. ગેઝેટીઅરનો કર્તા આ ઉપર નોંધ

લેતાં લખે છે કે પરાં અને શહેર વચ્ચે ફેર નહિ સમજવાથી આ મતભેદ

ઉભા થયા હશે. બાદશાહીવારામાં મોગલાર્થ જેટલું અમદાવાદ નહિ વધ્યું હોય

એમ એ માને છે.^૫ પરંતુ અંદર તેમ બહાર શહેર એવું વધેલું, અને એ આખુંયે

એક મોટા શહેર જેવું લાગતું હશે કે પરાંના અર્થમાં પરદેશીઓ ભેદ ન પાડી

શકે કે ન ઓળખી શકે એ બનવાબેગ છે.

જેમ્સ ફોર્બ્સ અને બ્રીગ્ઝ વગેરે અઢારમી તથા ઓગણીસમી સદીમાં

આવ્યા ત્યારે શહેરની આસપાસ ખંડેરોનો જ વિસ્તાર હતો. શહેર બહાર

[૪] મીરાતે અહમદી. ઉપર મુજબ નકલો. ઉપર મુજબ પૃષ્ઠ. [૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૨-૨૫૩. નોંધ.

હાલ જે મસ્જિદો છે એ ઉપરથી મોટાં પરાં શહેર બહાર હશે એમ માની શકાય છે. જૈન કાવ્યો ઉપરથી પણ ઘણાં પરાં છેક ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમય સુધી સારી રીતે આબાદ હતાં અને હિંદુઓની મોટી વસ્તી પરાંમાં હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.^૬ જૂનાં પરાંમાંથી કેટલાંક હાલ છે. ઘણાં ક્યાં હશે એ કલ્પવું પણ મુશ્કેલ પડે એમ છે. કેટલાંક નાનાં પરાં હાલ નવાં પણ વસ્યાં છે. ઝોગણીસમી સદીમાં જે પરાં વસ્યાં તે

શહેર વધવાથી અને હવેના સમયમાં ક્રાંતની કિંમત ન રહ્યાથી શહેરના જ અમલ ભાગ જેવાં થઇ ગયાં છે. રેલ્વેપટ્ટે એનું ઉદાહરણ છે. શહેર વધારવાની યોજનાનો થયા પછી અમદાવાદના પરાંના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેરાશે. એ રીતે એલીસજીજના રસ્તા ઉપર, જમાલપુર તથા કાંકરિયાની આસપાસ નવાં પરાં થશે.

પહેલાં પરાં અમીરો રાજાઓ કે ધનવાનો વસાવતા. હવે લોકનો સમૂહ પણ પરાં વસાવે છે. ક્રાઓપરેટીવ સોસાયટીના પ્રશંસનીય કાર્યથી ધરો બાંધનારી જે મંડળીઓ હાલ નીકળે છે, અને એથી જે પરાં શહેર બહાર વસે છે એ પરાંના નવા ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ પ્રસંગ છે. અમદાવાદમાં એવાં પરાં વસાવવાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. એ રીતે શહેરની ગીચ વસ્તી ઓછી થાય એ ખાસ ઇચ્છવા જેવું છે.

[૬] જૈન ઐતિહાસિક ગૂજર કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૪૫ થી ૬૭ માં શ્રી રાજસાગર સૂરિ નિર્વાણ રાસમાં ઔરંગઝેબના સમયના શાંતિદાસ શેઠના વખતનું જૈન સમુદાયનું ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. એમાં અમદાવાદનાં મોટી જૈન વસ્તીનાં પરાંનાં નામ પણ આપેલાં છે:—પૃ. ૫૭. કડી. ૨૦ થી ૨૩.

એહ એમાપુરિ માંહ સોહાસિરિં, ધરમના કામ કરતા ન ખોલિં. ૨૦

રાજપુરવરતાણા સાહ નવાપુરા, સાહ અસાવલી સુગુણ ગાડી;

અલ્લહ ઇલ્લપુરા શેખપુર સુખકરા, ફાર કુરમાન કુરમાન વાડી. ૨૧

અવલ્લહિસમાપુરા મીર મીરાંપુરા, નિંજમપુર અહિમ્મદપુરા ધર્મધોરી

વર શકંદર પુરા સાહ બીખીપુરા, નામ કાલૂપરા કીર્તિ ગોરી. ૨૨

રાજનગર તણો અનિં પુરા તણો, સંઘ મિલિઓ ઘણો સુગુર પાસિં;

આગળ પૃ. ૧૭૮માં શ્રી. વિજયસિંહ સૂરિ નિર્વાણના વર્ણનમાં ખીલ્લં ઇલ્લમપુર

(અલીમપુર) નવઇપુર (નવાપુરા) વજરપુર વગેરે ગણાવે છે.

અહમદીનાં આપેલાં તથા બીજાં અમદાવાદનાં પરાંની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

સાબરમતીની દક્ષિણનાં એટલે ડાબા કિનારાનાં પરાંમાં અમદાવાદની ઉત્તરથી પ્રથમ શાહપુર આવે છે.

૧ શાહપુર: શહેરની પશ્ચિમે સાબરમતીની રેલી પાસે જૂની વસ્તી હતી. ઔરંગઝેબના વખતમાં મોટા કાજીએ નવી વસ્તી કરી, અને એનું નામ કાજીપુર રાખ્યું. એમાં મલીક બહાવદીન ઇખ્તિયાર ઉલમુલ્કની બાંધેલી મોટી પથરની મસીદ છે. એ અછૂતકુટીની મસ્જીદના નામે ઓળખાય છે.^૭ હાલ દિલ્હી દરવાજા બહારનો છેક શાહીબાગ સુધીનો ભાગ મોજે દરિયાપુર કાજીપુર કહેવાય છે તે આ કાજીપુર ઉપરથી. આ પરાનો ઉલ્લેખ પટ્ટાવલિમાં અહિંમદાવાદનગરમાહિ શાહાપુરિ ઉષ્ણકલિ આવી રહ્યા ” એ પ્રમાણે છે. એ પંદરમી સદીને લગતું છે. પણ તે શહેરની અંદરના ભાગ માટે હોય એમ લાગે છે.

૨ હાજીપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર હાજી બહાઉદીન અઝદ ઉલમુલ્કે શાહપુર દરવાજા બહાર વસાવેલું અને એક પથરની મસ્જીદ એમાં બાંધેલી.^૮ આ પહેં કાજીપુરની અડોઅડ સહેજ પૂર્વ હશે.

૩ દરિયાપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર દરિયાખાંએ બંધાવેલું. એમાં એનો નોટો ધુમટ છે. ગૂજરાતમાં ઘેટા ચુનાનો એવો મોટો ધુમટ બીજે નથી. દરિયાખાંની કબર એમાં જ છે.^૯ કાજીપુર સાથે દરિયાપુર મળવાથી હાલના આખા શાહી બાગનો ભાગ સરકારી દફતરમાં દરીયાપુર કાજીપુર કહેવાય છે.

૪ સુલતાનપુર: ઉત્તરે શાહીબાગની હદમાં આવી ગયેલું. એનો વસાવનાર જણાયો નથી.

૫ મહસુદપુર : આ પરાની જમીન ઉપર જ શાહજહાંએ શાહીબાગ બંધાવ્યો. આ પરાનું નામ જ સુલતાનપુર પડેલું એમ કેટલાકનું માનવું છે.

૬ માહુપુર: મીરાતે અહમદીમાં એનો વસાવનાર ખબર નથી એમ

[૭] મીરાતે અહમદી: ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ. પરાં વર્ણન. (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૩. ઇ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૨). [૮] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ પરાં વર્ણન. (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૩. અ. આવૃત્તિ. પૃ. ૧૨. [૯] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ: પરાં વર્ણન. (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૩. અ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૨)

લખેલું છે.^{૧૦} પરંતુ મીરતુલ્લ ઝોલીયા નામના પુસ્તક ઉપરથી સૈયદ નિઝામુદ્દીન સાહેબ લખે છે કે એ પરાના વસાવનાર શેખ માલ તે શેખ અવનના પુત્ર હતા, અને ઝોલીયા હતા. એમની કબર કલેક્ટર સાહેબના યંગલાની બાજુમાં ભીમનાથ મહાદેવ પાસે હાલ છે, અને નવાપીરને નામે ઓળખાય છે. ૨૦૪ માસમાં એમનો ઉરસ થાય છે. શેખ માલ ચિસ્તી ખાનદાન હતા.^{૧૧} સિદ્દેશીમાં લખેલા મહમ્મદ ત્રીજાના સમયના સૈયદ માલ એ જ પુરૂષ હશે.

૭ શેરપુર: એમાં કબરસ્તાન છે. અદારમી સદીમાં પણ કબરસ્તાન હતું.

૮ લોધીપુર: જૂની વસ્તી છે.^{૧૨}

૯ પનાપુર: ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં સુળા બહાદુરખાંએ પોતાનું નામ મુહમ્મદ પના હોવાથી એ નામે વસાવ્યું.

૧૦ જહાંગીરપુર : ત્યાં પુરાણી વસ્તી હતી. જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં ત્યાં તોફાન થયું હતું અને પંડે ફરીથી બાદશાહને નામે વસ્યું હતું.^{૧૩} આ પંડે હાલ કાળુપુર-શાહીબાગ રોડ ઉપર આવેલા સેનીટોરિયમની પાછળ છે.

૧૧ સિદ્દેશપુર: આ પંડે જહાંગીરપર અને અસારવાની વચ્ચે કાંઈ જગ્યાએ હશે એમ જૈન કાવ્યોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે. એનું જૂનું નામ હૈમતપુર હતું એમ અહમદીના ગ્રો. નવાબઅલીના ભાષાંતરમાં લખેલું છે. નિઝામુદ્દીન સાહેબના ભાષાંતરમાં હૈમતપુર તથા સિદ્દેશપુર બ્રહ્મ ગણાવ્યાં છે. તપાસ કરતાં જણાયું છે કે ગૂજરાતી ભાષાંતરનું લખાણ ખરું છે. હૈમતખાં સુલતાન અહમદનો સગો હતો. એણે જમાલપુરમાં મસ્જિદ બંધાવી છે તે હાલ છે. પરંતુ એની કબર આ હૈમતપુરમાં જ થઈ હતી. એ હાલ અસારવા પાસે એક વંડામાં છે. એમાં પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યો આવી ગયા હતા એવા ઉલ્લેખો છે. સિદ્દેશપુરની પાસે અહમદપુર હતું એમ મનાય છે.^{૧૪}

[૧૦-૧૧] મીરાતે અહમદી ભા. ૨. ગૂ. ભા. પૃ. ૧૩. અં. ભા. પૃ. ૧૨. નીઝમુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબે મહાપુર ઉપર નોંધ પોતાના ભાષાંતરના પૃ. ૧૩ નીચે આપી છે. [૧૨] પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ થામાં બદલએ કિતુલ ખેલાદ અહમદાબાદમાં લોદી-પુર લખ્યું છે. (પૃ. ૩૪.) ગૂ. આવૃત્તિમાં એનું બીલું નામ બાકરાબાદ આપ્યું છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં 'લૂનું' પડે છે. એટલુંજ લખ્યું છે. [૧૩] મીરાતે અહમદી. ગૂ. અને અં. આવૃત્તિ. પૃ. ઉપર મુજબ. અંગ્રેજી આવૃત્તિ અને પુરાતત્ત્વના લેખમાં તોફાન બાબત નથી લખેલું. [૧૪] મીરાતે અહમદી ગૂજરાતી પ્રતમાં જૂની વસ્તી છે

આટલાં પરાં શહેરની ઉત્તર, ઉત્તર-ઉત્તર-પૂર્વ (N. N. e.) અને ઉત્તરપૂર્વ (ઈશાન)માં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અસારવા ઉત્તરપૂર્વમાં બરોબર છે.

૧૨ અસારવા: શહેર વસતા પહેલાંની જૂની વસ્તી છે. અકબરશાહના વખતથી હવેલી પરગણામાં ગણાવા લાગ્યું. હાલ એ પડે જાણીતું છે.^{૧૫}

૧૩ હરીપુર: અગર હરીરપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાની ધાવ હરિ બાઈએ વસાવ્યું છે. એમાં એણે મોટી વાવ બાંધી છે જે હાલ દાદા હરીની વાવને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ પરામાં ઉનનું કામ કરનારા તથા બીજા કારીગરો રહેતા. અસારવામાં એની વસ્તી મળી ગઈ છે.^{૧૬}

૧૪ બીબીપુર: ગૂજરાતી બાદશાહોના વખતમાં બીબીમાં એ વસાવેલું. બીબી ધાર્મિક હતાં અને એમનો પંથ ચિશ્તી હતો. એમની મસ્જિદ અને રોજ્ને ત્યાં જ છે.^{૧૭} જૈનોની વસ્તી એ પુરામાં પણ હતી. આ બીબીમાં તે સૈયદ ખુન્નીર બીન સૈયદ બડા બીન સૈયદ યાકુબનાં માતૃશ્રી થાય. દાદાહરીની વાવ પાસે, મંગળદાસશેઠની મીઠની પાછળ એમનો રોજ્ને છે એટલે બીબીપુર ત્યાં જ હશે.

૧૫ હરહરપુર: ૧૬ રૂપપુર: આ બન્ને જૂની વસ્તી છે.

એમ જણાવી સાથે હૈબતપુર તથા અહમ્મદ પુર એમ બે પરાં જૂદાં આપ્યાં છે. પ્રો. નવાબચાલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં એનું નામ હૈબતખાંચે વસાવ્યાથી પહેલાં હૈબતપુર હતું એમ લખેલું છે. પુરાતત્ત્વમાં પણ એમજ લખેલું છે. એમાં હૈબતખાંચે બંધાવેલી મસ્જિદ છે એમ લખ્યું છે. અહમ્મદપુર નામનું પડે સીકંદરપુર પાસે હતું એમ જૈન કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે. તે કે એક જગ્યાએ અહમ્મદપુર એટલે અમદાવાદ સમન્વય એવું કાવ્યમાં લખાણ છે. પણ બીજે એ પડે જુદું છે. એટલે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિનું લખાણ ખરૂં પણ હોય. આ છપાતી વખતે એક ઉલ્લેખ જડ્યો છે તે ઉપરથી અહમ્મદપુર શહેરની બહારજ હતું, અને તેમાં રોબપીરની કબર હતી એમ નક્કી થાય છે. હૈબતખાંચી મસીદ જમાલપુર દરવાજે હાથ છે એટલે હૈબતપુરમાં બીજી મસ્જિદ: બનાવી હશે બાબી વિદ્વાસમાં એક હૈબતપુરનો ઉલ્લેખ છે:—

“કમાલદીનખાન બડે મદીના ॥

હૈબતપુરમે જદી નિશાના ॥”

આ હૈબતપુર અમદાવાદનુંજ પડે સમજવું કે અમદાવાદની પશ્ચિમે છે એક માર્ગદર્શક ઉપર હૈબતપુર ગામ છે તે સમજવું તે મુશ્કેલ છે. [૧૫] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાંતરો પૃ. એજ. [૧૬] એજ પૃ. ગૂ. ૧૪. અં. ૧૩. [૧૭] એજ પૃ. એજ.

૧૭ કાળુપુર: આખા હાથકાળુ પાછળથી ઇમાદ ઉલ મુલ્કે મહમ્મદ બેગડાના વખતમાં વસાવેલું. આ પહેં કાળુપુર દરવાજા બહાર હતું. એમાં જૈન અને વહોરાની વસ્તી હતી.^{૧૮}

૧૮ રમુલપુર:

૧૯ ઘાલીબપુર

૨૦ સૈયાદાબાદ ઉદેં સરસપુર

ગૂજરાતી સુલતાનોના વખતથી આબાદ છે. મીરાતે અહમદી લખાઈ એ વખતે વસ્તી ઓછી થઈ હતી.^{૧૯}

સરસપુર હાલ પણ અમદાવાદનું સૌથી મોટું પહેં છે. એને સારો કોટ બાંધેલો છે. પહેલાં પણ કોટ હશે. એનું નામ સૈયાદાબાદ હતું અને પહેં શહેર જેવું સારું હોવાથી નામ સરસપુર પડ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૧માં એમાં ૫૦૦૦ ઘર હતાં, અને કણુખી તથા ભાવસારની વસ્તી હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૫ની ૨૧મી ફેબ્રુઆરીએ એનો હાલનો કોટ શરૂ કર્યો, અને ત્રણ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૧૮૪૮ના ૧લી માર્ચને દીવસે કોટ પુરો થયો.^{૨૦}

૨૧ મીઠાપુર: ૨૨ જમનાપુર: ૨૩ સાહેબપુર ૨૪ સલીમપુર:

આ ચાર પરાંની વસ્તી જૂના વખતની છે. અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં સાહેબપુરને બદલે શાહીપુર લખ્યું છે. આ બધાં સરસપુર સુધીનાં પરાં શહેરની પુર્વ-પુર્વ-ઉત્તરે (E. E. N.) હશે.

૨૫ તુરકાપુર: સરસપુરની બાજુએ શેખતુર મુહમ્મદ અમાનતખાંએ બાદશાહ ફરજશિયરના સમયમાં વસાવ્યું હતું.^{૨૧}

૨૬ ખીમપુર: ૨૭ નરસીપુર: ૨૮ સરકીવાડ:^{૨૨}

૨૯ રમુલપુર: ૩૦ બરમાપુર અગર પરમાપુર: આ બન્ને પરાંના વસાવનાર અને લોકપ્રસિદ્ધ નામો અહમદીના કર્તાને બબર નથી. વસ્તી જૂની છે એમ લખે છે. આ પરમાપુર એ જૈન કાવ્યોનું પ્રેમાપુર હોવું જોઈએ. ગોમતીપુરના ઓવરથીજ પાસે હાલ પ્રેમાપુરી માતા છે ત્યાં એ પહેં હતું. ત્યાં હિંદુઓની વસ્તી હતી.

[૧૮] આગળ જોયું એમ પ્રથમ શહેરમાં અને પછી બહાર વસ્યું હશે. [૧૯] મીરાતે અહમદી ગૂ. તથા અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૪ અને ૧૩. [૨૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪૧. [૨૧] મીરાતે અહમદી: ઉપર મુજબ. [૨૨] મીરાતે અહમદીના ગૂ. ભાષાંતરમાં સલીમપુર ખીમપુર અને નાસીપુર એમ લખીને ત્રણેને સરકીવાડો નામ આપ્યું છે; અને અંગ્રેજીમાં ખીમપુર, નરસીપુર, અને સીરકુવાડ એમ

સારંગપુર: સારંગપુર દરવાજા બહાર કોટની અડોઅડથી મલીક સારંગ કિનામ ઉલમુદક, મહમૂદ બેગડાના અમીરે વસાવેલું. એમાં એ મલીકે એક પત્થરની મોટી અને સુંદર મસ્જીદ બાંધી છે. બાંધનાર શિલ્પીની કબર ત્યાંજ છે. એના નામ ઉપરથી સીદી બશીરની મસ્જીદને નામે એ ઓળખાય છે. એ મસ્જીદ સદાશિવ રામચંદ્ર અને મોમીનખાંની લઢાઈ વખતે તુટી ગઈ હતી..^{૨૩} (હી. સં. ૧૧૭૧). આ પહેં પણ પ્રથમ શહેરમાં એ નામનો મહેલો હોય પાછળથી બહાર એ જ નામે વસ્યું હશે.

૩૨ અફઝલપુર: સુલતાન મહમૂદ બીજાના સમયમાં અફઝલખાં બંબાણીએ વસાવેલું, એની પત્થરની મસ્જીદ, દરગાહ અને ધર્મશાળા અંદારમી સદીમાં ત્યાં જ હતી. અફઝલખાં બંબાણી સુલતાન મહમૂદ બીજાનો વજીર હતો. એ મોટો અમલદાર હોવા છતાં સાધુવૃત્તિનો હતો. ^{૨૪} આ પહેં સારંગપુરની સહેજ દક્ષિણે હાલ અફઝલખાંની કબર છે ત્યાંજ હશે. સારંગપુર અફઝલપુર વગેરે પરાં મરેઠા અને મોમીનખાંની લઢાઈ વખતે ઉજડ થયાં.

૩૩ બેગનપુર: અગર બેકુનપુર: જૂની વસ્તી છે. પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિ સામળભટ્ટ આ બેગનપુર અથવા વેગણપુરનો હતો. ગોમતીપુરની છેક પાસે હોવાથી એ ગોમતીપુરનું જ નામ હશે એમ ધરાયું લાગે છે. પરંતુ વેગણપુર અને ગોમતીપુર પાસે પાસે જ્યાં જ્યાં પરાં હતાં એમ આથી સિદ્ધ થાય છે. બેગનપુર અગર વેગણપુર હાલ માધુભાઈ મીલ છે તેની બરોબર દક્ષિણે અડીને હોવું જોઈએ.

૩૪ તુધાનપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર મલીક તુધાન અગર તોગાને વસાવ્યું હતું.^{૨૫}

ત્રણ જૂદાં પરાંજ આખ્યાં છે. પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં સલીમપુર વગેરે સાથે સરકીવાડ જુદું પહેં લખ્યું છે. આમ ત્રણે ભાષાંતરોમાં કાંઈક ફેર પડે છે. અંગ્રેજીમાં સલીમપુર બીજું નથી લખ્યું. હાલ સરકીવાડ દરવાજાની અંદર ગણાય છે. એ નોંધવા જેવું છે. [૨૩] મીરાતે અહમદી ગ્રં. અને અં. આવૃત્તિ. પૃ. ૧૪ અને ૧૩. [૨૪] એજ પૃ. એજ. બંબાણી શહીદ થયો હતો. એના વર્ણન માટે મીરાતે અહમદી અં. આવૃત્તિ પૃ. ૮૭. જુઓ. એનું વર્ણન આગળ થશે. [૨૫] તુધાન દીવના પ્રસિદ્ધ નૌકાવ્યક્ષ મલીક અયાઝનો પુત્ર તો નહિં હોય ?

૩૫: રાજપુર: આ પહેં હાલ પણ એ નામે ઓળખાય છે અને ત્યાં મીથો થઈ છે. મીરાતે અહમદીનો કતી એ પહેં શહેર જેવું હતું એમ લખે છે. એમાં મોટા અમલદારો તથા વેપારીઓ રહેતા, અને સમુદ્રથી વેપાર કરનારા શીયા પંથના વહોરા લોકોની એમાં મોટી મોટી ઇમારતો હતી એવો ઉલ્લેખ છે.^{૨૬} જૈન લોકો પણ ત્યાં ઘણા વસતા. ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ લખે છે કે આ પરામાં કણુખી અને મોમનાની વસ્તી છે અને “ મોમના સપેલી અને થેપાડાં વણુવામાં ઘણાં પંકાય છે.” ત્યાંના જેસ તથા ઘોતીઆને “ રાજપરી જોડા ” કહે છે. એ મળે ત્યાં સુધી લોક ખીજાં લેતા નથી.^{૨૭} એનો વસાવનાર ખબર નથી.

૩૬ ગોમતીપુર: કાણે વસાવ્યું એ જણાયું નથી. અદારમી સદીમાં એમાં વસ્તી આછી હતી. એને કોટ નહોતો. ૧૮૫૧માં કણુખી તથા ભાટની એમાં વસ્તી હતી.^{૨૮} પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિ શામળભટ્ટ એ પરાનો વતની હતો એમ કહેવાય છે. પરંતુ ખરી રીતે એ પાસેના વેગણપુર અગર બેગનપુરનો વતની હતો.

૩૭ કાંગસીવાડા: ૩૮ લાલપુર: ૩૯ મુઆઝમપુર: ૪૦ મુઅઝમ-આદ: આ બધાં પરાંની વસ્તી જૂની છે. સારંગપુર રાજપુર અને આ પરાં શહેરની પૂર્વમાં છે. રાજપુર અગર ગોમતીપુરની હદમાં ગણાતી હાલતા તોડાની મસ્જિદ એ મુઅઝમપુરની મસ્જિદ હશે અને ત્યાં જ મુઆઝમપુર હશે એમ માનવાને કારણ છે.

૪૧ મંઝનપુર: આ પહેં હજરતશાહ આલમ સાહેબના પૌત્ર સૈયદ મસહિદે પોતાના દાદાના નામથી વસાવ્યું છે.

૪૨ બાબીપુર: સફરખાં બાબીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું.

૪૩ નવાપુર: ૪૪ ગંજપુર: ૪૫ સુલતાનપુર: જૂના વખતથી છે. એ સૈયદ અબ્દુર રહીમે વસાવ્યાં છે. એમની દરગાહ ત્યાં જ છે. સુલતાનપુર રાયપુર દરવાજા બહાર હશે એમ માનવાને કારણ છે.

[૨૬] મીરાતે અહમદી. ગૂ. તથા અં. ભાષાંતર પૃ. ૧૫ અને ૧૪. [૨૭] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪૪. [૨૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪૪. બધાં પરાંનો હેવાલ મીરાતે અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરો સરખાવીને લીધો છે.

૪૬ કીશોરપુર: રાજપુરની દક્ષિણે સફરખાંના મુનીમ કીશોરદાસે પોતાને નામે બંધાવી ત્યાં એક સાધારણ મકાન અને વાડી કરેલાં.

૪૭ માસુમપુર: એ મુસુમકુલી જે સુન્નતખાંના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એણે વસાવેલું. (આ સુન્નતખાં ઔરંગઝેબનો સુબો નહિ પણ અમદાવાદ આગળની લડાઈમાં શહીદ થનાર સુન્નતખાં છે, રસ્તમકુલી અને ઈબ્રાહીમ કુલીનો ભાઈ.)

૪૮ મુરાદગંજ: બાદશાહનદા મુરાદ બક્ષની સુબાગીરીમાં આબાદ થયેલું.

૪૯ રહેમતપુર: ઉર્દે વહાબગંજ, ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં વડા કાજી અબ્દુલ વહાબે વસાવેલું. એ વખતે કાપડ બજારની માંડવીની જકાતનું કામ કાજીના જમાઈ મુહમ્મદ જમાલના હાથમાં હતું. અને સુરતથી અત્તર વગેરે સુગંધી પદાર્થ આવતા તે આ પરાની વસ્તી વધારવા ત્યાં વગર જકાતે વેચવા હેતા; અને એ ખાતું પણ ત્યાં હતું. હી. સં. ૧૧૫૦ સુધી એ કામ ત્યાં ચાલતું. કાપડખાતાની જકાતનો મુખ્ય કોટો પણ ત્યાં હતો.

૫૦ જમનાપુર: ૫૧ બેગમપુર: ઉર્દે ખાજપુર: બન્ને જૂનાં પરાં છે.

૫૨ સૈયદપુર: આસ્તોડીઆ દરવાજાની બહાર સુલતાન મુહમ્મદ ખીજના અમીર કિવામ ઉલમુલ્ક સૈયદ અતાઉલ્લાએ વસાવ્યું હતું. એની દરગાહ ત્યાં જ હતી. આ સૈયદ અતાઉલ્લાએ સુલતાન મુહમ્મદને ઉઠાડી સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહને નડિયાદથી બોલાવીને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.^{૨૯}

૫૩ નેનપુર: અગર નયનપુર, એમાં શહેરના કેટ બહારના ફોજદારનું સ્થાન હતું અને નાનો ગઢ હતો. એની વસ્તી જૂની છે. મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે ઉજડ થયું હતું. આ પરામાં પેશ્વાના સુબા ગોપાલરાવે વાંડો કરાવેલો અને એમાં કેટલોક વખત દસકોઈ જમાબંધીનું કામ ચાલતું.^{૩૦} અહમદીમાં લખે છે કે ઈબ્રાહીમ શહીદ નેનપુર બારા પાસે રહેતા. ઈબ્રાહીમ શહીદની મરજી હાલ આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર દક્ષિણ તરફ છે. એટલે નેનપુર ત્યાં હશે.

[૨૯] પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં સુલતાન અહમદના અમીરે બાંધેલું એમ લખ્યું છે. અને બેલીનો આધાર આપ્યો છે. બેલીમાં મુહમ્મદ સુલતાન ૨૫૪ લખ્યો છે. ગૂ. ભાષાંતરમાં અહમદ ખીજે લખ્યો છે. પુરાતત્વ મુહમ્મદ લખે છે તે ખરું છે. ખાજખથી અતાઉલ્લા કુતુબુદ્દીન અહમદશાહનો પણ અમીર હતો એટલે ગૂજરાતી આવૃત્તિનું લખાણ પણ ખરું કહેવાય. [૩૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૩.

૫૪ ચંગીસપુર: સુલતાન મહમદ ખીજના ગુલામ ચંગીઝખાંએ વસાવેલું. એણે પહેલાં પોતાની સત્તા જમાવેલી.

૫૫ લીકોપુર: ૫૬ દંગાલપુર: બંને જૂના વખતથી હતા.

૫૭ બહાદુરગંજ: સુલતાન બહાદુર ગૂજરાતીના સમયમાં થયું હશે.

૫૮ અકરામપુર: ૫૯ મુકાબીરપુર: અકરમુદ્દીનખાન સુબાના સદરસુદુર અને એના લાઇ અબુલ મુકાબરખાંએ ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમાં વસાવ્યાં.

૬૦ હીરપુર: આ ૫૩ રાજપુરની બાજુમાં હશે. અને હાલ રાજપુર હીરપુર એથી કહેવાતું હશે.^{૩૧}

૬૧ નવાપુર: શાહઆલમ જવાને રસ્તે, નવાપરાનાં બહુચરાજી છે તેજ. નવાપુરા સુધીનાં પરાં શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે આવેલાં છે.

૬૨ અલીમપુર: આ ૫૩ પ્રસિદ્ધ છે. આજે ઉજડ છે છતાં એ નામે ઓળખાય છે. ગૂજરાતી કાવ્યોમાં અને હાલના લોકોમાં પણ ઇલમપુરને નામે જાણીતું છે. હાલ નવાપરાનાં બહુચરાજીથી પશ્ચિમે એની હદ શરૂ થાય છે. મલીક અલીમ જેને મલીક આલમ એવા ખોટા નામે ઓળખવામાં આવે છે. એની મસ્જિદ શાહઆલમ જતાં જમણે હાથે આવે છે તે આ પરામાં છે. સુલતાન અહમદ અને મુહમ્મદના ઉમરાવ ખુદાવંદખાં મલીક અલીમે એ વસાવેલું. એની મસ્જિદ અમદાવાદની મસ્જિદોમાં બાંધણીમાં ત્રીજી કે ચોથી ગણાય છે. સુલતાન અહમદના પુત્ર મુહમ્મદશાહ ખીજનો એ જમાઈ થાય. મલીક અલીમની મસ્જિદની પાછળ પ્રખ્યાત શેખ કમાલ માખવીની દરગાહ છે. મસ્જિદ હાલ પણ સારી હાલતમાં છે. આ પરાનો ઉલ્લેખ જૈન કાવ્યોમાં કેટલીક વાર આવે છે, અને આશાવલની સાથે જ એનો ઉલ્લેખ છે. જૈનોની વસ્તી એમાં સારી હશે.

૬૩ ફરહપુર: ઉર્દૂ કાજીપુર:૩૨ શહેર કાજી અબ્દુલ ફરહીખાંએ

[૩૧] પુરાતત્વ અને નવાબઅલીના લાખાંતરોમાં હીરપુરને બદલે મીરપુર લખ્યું છે. ગૂ. આવૃત્તિમાં હીરપુર છે એ જ ખરું જણાય છે, [૩૨] ગૂ. આવૃત્તિ ફરાપુર લખે છે. અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ ફરકપુર લખે છે. પુરાતત્વને આધારે ફરહપુર લીધું છે. તે ગૂ. આવૃત્તિને મળતું છે. (જુઓ અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૭. પુરાતત્વ ૩૮.)

ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં વસાવેલું. કાજી સારી મસ્જીદ બંધાવી ત્યાં રહી ન્યાય કરતા. મીરાતે અહમદીનો કતો લખે છે કે મેં એમના મકાનો નજરે જઈ જોયેલાં અને હાલ (અહમદી લખતી વખતે) કાંઈ ચિન્હ પણ નથી.

૬૪ તુરગંજઃ જ્યારે જહાંગીર બાદશાહ શીકારની સહેલમાંથી અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે તુરજહાં બેગમને નામે વસાવેલું.

૬૫ ખરહોસ્તપોલીયાઃ જૂના વખતથી છે. શાહઆલમનો રોજો બંધાવનાર તાજખાં નરપાલીની દરગાહ એ પરામાં હતી.^{૩૩}

૬૬ જોશવરપુરઃ જવાંમદખાં બાબીએ પોતાના પુત્રના નામથી ફરજીયાત બાદશાહના વખતમાં આવ્યા કરેલું.^{૩૪} જૂની ઈદગાહ પાસે હતું. એટલે હાલ કાંકરિયાની પશ્ચિમે હશે.

૬૭ રસુલાબાદઃ શાહઆલમ સાહેબે વસાવેલું. એમના વંશના લોકો અને સૈયદો ત્યાં આવીને રહેલા અને મકાનો તથા બગીચા બનાવેલા. સૈયદોના માનને લીધે રાજ્યના અમલદારો રસુલાબાદના રહેવાસીઓને હરકત કરતા નહિં. એ પરાનો કાજી પણ જૂદો જ રહેતો અને એની મહોરથી બધું કામ જૂદું થતું. રહેવાસીઓ અને વેપારીઓ જે ત્યાં રહેતા એમની તકરારો પણ ત્યાંના ગાદીવાળા પતવી શકતા.^{૩૫} શાહઆલમના રસુલાબાદનો કોટ હતો પણ જીર્ણુ દશામાં દેખાય છે. અંદર બધું ઉઝડ છે. રોજો અંદર બીજા કોટમાં છે.

૬૮ આમંદરોલપુરઃ ૬૯ સૈયદ હમીદપુરઃ ૭૦ સૈયદ રઝવી-ખાનપુરઃ ૭૧ શીરોઝપુરઃ ૭૨ હસનપુરઃ ૭૩ બગલીપુરઃ ૭૪ એરંદાપુર ૭૫ બહાઉદ્દીનપુરઃ આ બધાં પરાં પણ રસુલાબાદમાં ગણાતાં. આ બધાં પરાં મહારાજ અબેસિંહની સુબાગીરી સુધી આવ્યા હતાં. એ વખતની લઢાઈ-ઓમાં નાશ પામ્યાં. એમાં રઝવીખાનપુર ઔરંગઝેબના વખતમાં સુબા રઝવીખાંએ વસાવેલું.^{૩૬} હસનપુર, મહમૂદપુર અને સૈયદ હમીદપુર શાહઆલમ સાહેબના

[૩૩] આ પહેં પુરાતત્વના લાખાંતરમાં અને અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં છે, જૂનરાતી આવૃત્તિમાં નથી. [૩૪] અંગ્રેજી આવૃત્તિ અને પુરાતત્વમાં જૂની ઈદગાહ છે. ગૂ. આવૃત્તિમાં નવી ઈદગાહ છે. એ કદાચ ભૂલ હશે. [૩૫] મીરાતે અહમદી અં. ગૂ. અને પુરાતત્વની ત્રણે આવૃત્તિનાં લાખાંતરો. [૩૬] આમાં ત્રણે આવૃત્તિઓ પરાંની નોંધ આપી જૂદાં વર્ણનમાં નામોમાં ફેરફાર આપે છે. શીરોઝપુર નથી લખતા. અને ખીજરપુર એને

પૌત્રોએ વસાવેલાં અને ત્યાં મકાન બાંધેલાં. મીરાતે અહમદીના આ લખાણમાં મહમૂદપુર અને ખીઝરપુર ઉપર ગણાવ્યાં નથી. અને એને ગણવાં કે દેખ એ બધી આવૃત્તિઓ બેતાં છતાં પણ નક્કી થતું નથી. ૩૭

ખામંદરોલપુર હાલ સુંઘખામંદરોલ અથવા દાનીલીમકાનું ગામ કહેવાય છે તે છે. શાહઆલમ પાસે એ આવેલું છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને ત્યાં મહેલો બાંધ્યા હતા તે ખામંદરોલના મહેલોને નામે પ્રસિદ્ધ હતા. એને ઘટામંડળના મહેલો પણ કહે છે. કાંકરીયામાં ઘટામંડળનો મહેલ હતો એ ભ્રમ છે. ૩૮ મીરાતે સિકંદરીના કર્તાએ એ મહેલો બેંચેલા અને સિકંદરી લખતી વખતે એની નિશાની પણ ન હોતી. મીરાતે અહમદીનો કર્તા પણ એની નિશાની નથી એમ લખે છે.

૭૬ ઇશાનપુર: આ પહેં ચંડોળા તળાવની સામે તીરે વટવાને રસ્તે છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર નિઝામુલમુલક મલીક ઇસને આબાદ કરેલું. એની જુમા મસ્જિદ બેંચા લાયક છે અને અમદાવાદી બાંધણી કરતાં જૂદી જાતની છે. એને ફરતો કાટ હતો તે તુટેલો હાલ પણ દેખાય છે. અહમદીમાં લખેલું છે કે એ કાટ ઇટોચુના સાથે અડદનો લોટ મેળવીને બાંધેલો હતો. વટવા અને રસુલાબાદ બે પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે હોવાથી એને કરીમ ઉલ તરફેણ-અન્ને બાબુથી મુબારક કહેતા. એ પહેં શાહઆલમ સાહેબના વંશજોના તાબામાં છે. અઢારમી સદીમાં ત્યાં આંબા અને રાયણનાં ઝાડ હતાં. હાલ પણ આંબાવાડીઆં સારાં છે. ૩૯

બદલે લખે છે. બગલીપુર માટે કાંઈ નથી લખ્યું જ્યારે મહમૂદપુર નવું લખ્યું છે. રસુલાબાદ બીજાવાર લખીને એ બધાં પરાં એમાં એટલે એને તાબે ગણાવ્યાં લાગે છે. [૩૭] આં ફેરફારને લીધે પરાંની સંખ્યા ચોક્કસ થઈ શકતી નથી. અને ૧૧૦ બરોબર થતાં નથી. આ ફેરફારમાં અહમદીમાં ગૂ. આવૃત્તિ [પૃ. ૧૮] એક નેશાપુર નામે નવું પહેં લખે છે એ પહેં અ. આવૃત્તિ અને પુરાતત્વમાં નથી એટલે અત્રે નથી લખ્યું પરંતુ તખાગચ્છ જૂહત્ પટ્ટાવલિમાં એક જગ્યાએ (પૃ. ૫૩) નિશાપાટકનો ઉલ્લેખ છે. પણ તે ઝવેરીવાડાની નીશાબોળ માટે પણ હોય. એમ લખ્યું છે. નીશાકે નેશાપુરનો બીજો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. [૩૮] 'ખામંદરોલના મહેલ' એમ દરેક ગ્રંથમાં લખેલું છે. મીરાતે સિકંદરીની ગૂજરાતી પ્રતમાં ઘટામંડળ લખેલું છે. [૩૯] સિકંદરી કરીમ ઉલ તરફેણ લખે છે અને અહમદી નજીબ ઉલ તરફેણ લખે છે.

૭૭ નવાવાસ: એ પરાનો વસાવનાર જણાયો નથી.

૭૮ ખુન્દનપુર: ગૂજરાતી અમીર મલીક ખુન્દને વસાવેલું એમાં પત્થરની મસ્જિદ અને મકરબો કરેલો. એને કુન્દનપુર પણ કહે છે. ત્યાં શાહે-આલમ સાહેબના સેવકો રહેતા એટલે એને ખેદમપુર પણ કહેતા (ખાદીમ એટલે સેવક એ ઉપરથી) મીરઝાં શેખ અલી ખતીબની કબર ત્યાં આવેલી છે. આ પડે આશાવલનો ભાગ હતું.

૭૯ બહિરામપુર: હાલ એ નામેજ જમાલપુર દરવાજા બહાર ઓળખાય છે, અને જૂની વસ્તી છે એમ અહમદી લખે છે. પરંતુ પ્રાચીન (બાદશાહી વખતના) ગ્રંથોમાં એના ઉલ્લેખો આવતા નથી. અને એ જ જગ્યા માટે આશાવલના ઉલ્લેખો છે.

૮૦ મંજેરી: અગર મંજુરી, સમર્પિના આરા પાસે હતું. બાબાલુલુખની મસ્જિદ એ પરામાં છે. જૂની વસ્તી છે, એમ અહમદી લખે છે. આ પરાની જગ્યાએ પણ આશાવલનો ઉલ્લેખ છે. અગાઉ આશાવલનો એ મોહોલ્લો હશે.

૮૧ આશાવલ: બહિરામપુર અને મંજેરી પછી તુરત મીરાતે અહમદી (ત્રણે ભાષાંતરો) આશાવલ ગણાવે છે. એ સંબંધી આગળ વિસ્તાર કરેલો છે. જૈનસાહિત્યમાં છેક ઔરંગઝેબના સમય સુધી એના ઉલ્લેખો મળે છે. જમાલપુર દરવાજાની બહાર એ શહેરનું પડે થઇ ગયું હતું, અને અમીરો ગમે ત્યારે ગમે તે ભાગનું નામ નવો વસવાટ કરી પોતાને નામે પડે સ્થાપતા. એટલે અસલ આશાવલમાં ઘણાં પરાં થઈ ગયાં; અને આશાવલ સંકોચાઇ હાલ કેલીકો મીલ છે ત્યાં આવી રહ્યું. પાછળ મીર અબુ તુરાબે જૂના આશાવાલ પાસે નવું વસાવ્યું—જુનાની સહેજ દક્ષિણે. એ મીરનો રોજો હાલ કેલીકો મીલ પાછળ છે. અમદાવાદ પહેલાંનું શહેર અને પાછળથી એના એક મોટા પરા તરીકે ગણાવા છતાં હાલ એની કાંઈ નિશાની રહી નથી. અહમદી એમાં જૂની વસ્તી છે એમ લખે છે. મરેઠાની લઠાઇમાં એ ઉજડ થયું એમ સ્પષ્ટ લખે છે. મીરાતે અહમદી શેખ અલી મુતકીની કબર જુના આશાવલમાં શાહ ભીકનના રોજ સામે છે એમ લખે છે. શાહ ભીકનનો રોજો જમાલપુર દરવાજા બહાર ઇ. સ. ૧૮૭૫ ની રેલ સુધી નદી કીનારે હતો. વળી આગળ લખે છે કે આશાવલની પાસે ગંજશહીદ છે. આ ગંજશહીદ હાલ કેલીકો મીલની દક્ષિણે અબુતુરાબના રોજ પાછળ ટેકરાઓ ઉપર છે. એટલે આશાવલ એની પાસે—

ઉત્તરે હતું. આ બંને ઉદ્દેગોથી બીજા પ્રકરણમાં નક્કી કરેલી જગ્યાએ આશાવલ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. અસારવાની જગ્યાએ નહિ. એ બાબુ આવેલા ટેકરા એનાં ખંડેરોથી જ થયા હોય. ત્યાં કોઈ વાર મોટી ઇંટો નીકળે છે.

૮૨ કુતુબપુર: મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે ઘણું કરીને કુતુબે આલમ સાહેબ ત્યાં રહેલા એથી નામ પડ્યું હશે અને હાલ (અદામી સદીમાં) ઉજડ છે. કુતુબે આલમ સાહેબ આશાવલમાં રહેલા એમ આગળ એ જ ગ્રંથમાં લખેલું છે. એટલે આશાવલના એ ભાગને કુતુબપુર નામ આપ્યું હશે. ૪૦ અહમદીમાં મૌલાના મુહમ્મદ સિદ્દિકના વર્ણનમાં એ શેખ બુના આશાવલમાં આવેલા કુતુબપુરમાં રહેવા લાગ્યા એવો ઉદ્દેશ છે. એમની કબર પણ એ જ જગ્યાએ શાહ ભીકનના રોજ પાસે છે એમ લખે છે. તેથી કુતુબપુર બૂના આશાવલનો ભાગ છે અને એ જમાલપુર બહાર હતું એ સિદ્ધ થાય છે.

૮૩ કાસમપુર: સાબરમતી નદી નજીક શહેરની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે ઔરંગઝેબના સમયમાં મીર કાસમે વસાવેલું એમ અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે. ૪૧ એટલે ઉપરના કોઈ પરાને કે એના ભાગને નામ માત્ર બદલીને સ્થાપ્યું હશે.

૮૪ રાબુપુર: હજરત શાહેઆલમ સાહેબના પૌત્રોએ વસાવેલું. એ પણ ઉપરનાં પરાંમાં અગર પાસે અગર કોઈ પરાના ભાગ તરીકે હશે.

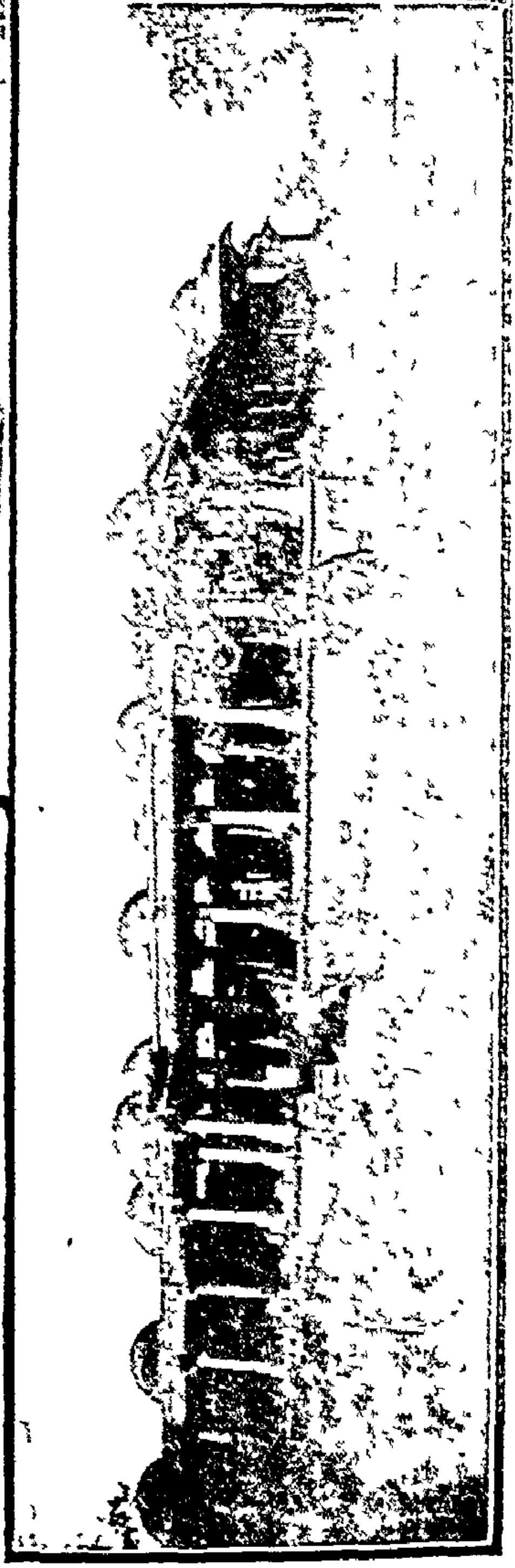
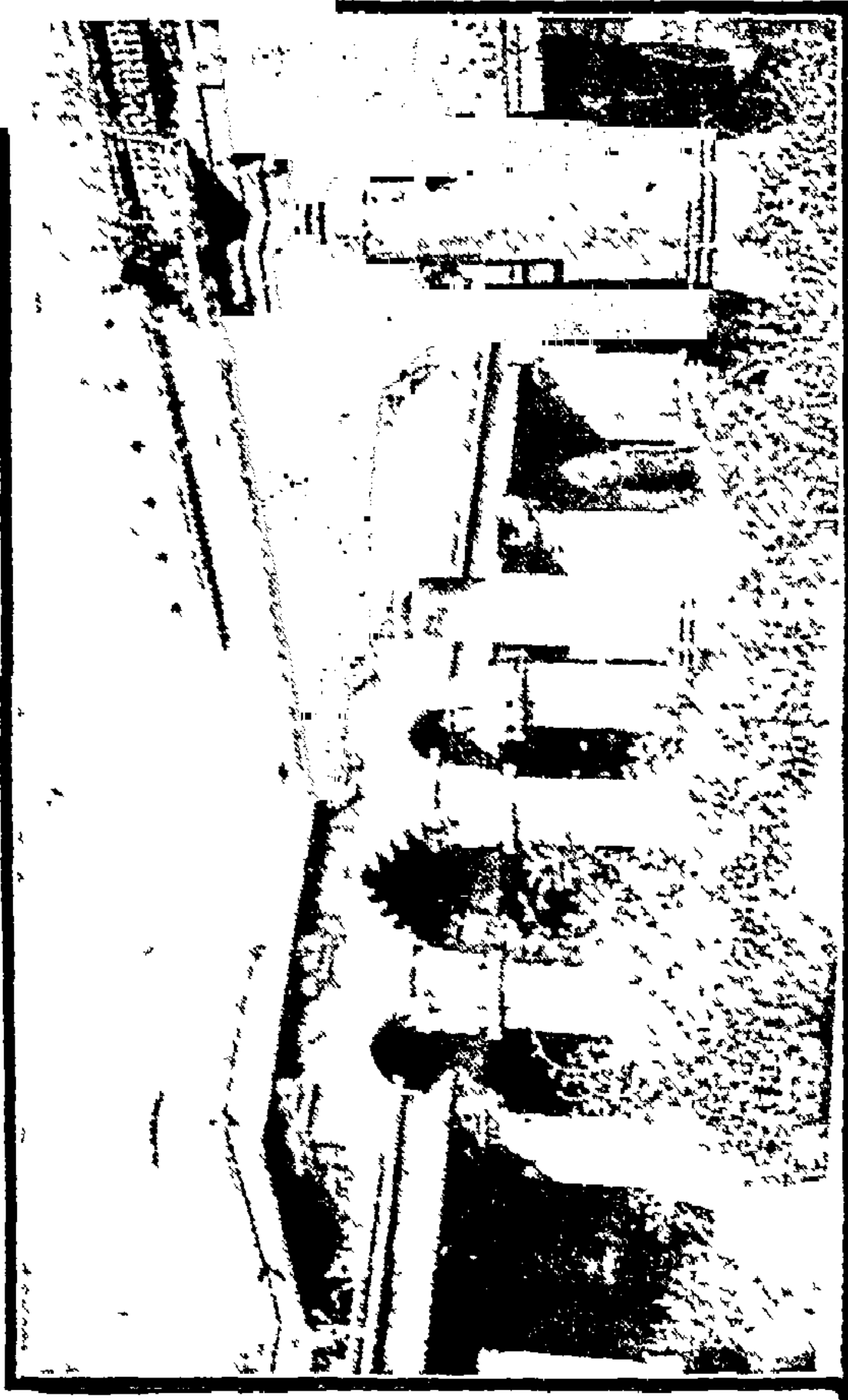
૮૫ ખાનપુર: ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમાં સૈયદ હસનખાન ખરયાએ સાબરમતી ઉપર વસાવેલું, અને ત્યાં એ સૈયદનો મકરબો હતો એમ અહમદી લખે છે. શહેરની બાબુએ એટલે એ કીનારાનાં પરાંમાં એની ગણતરી છે. એટલે એ પણ નદીની દક્ષિણે હશે. બૂનાં પરાંના વિસ્તારમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં નવાં પરાં નવા નામે વસેલાં છે એ ઉપર બોતાં માલૂમ પડે એમ છે. આ બધાં પરાં શહેરની દક્ષિણે છે. અને એમાં ફેરફાર થતા રહ્યા છે.

સાબરમતીની સામે પારનાં પરાં

૮૬ વાડજ: એ હાલ દસકોઈના ગામ તરીકે ગણાય છે પણ પરાં

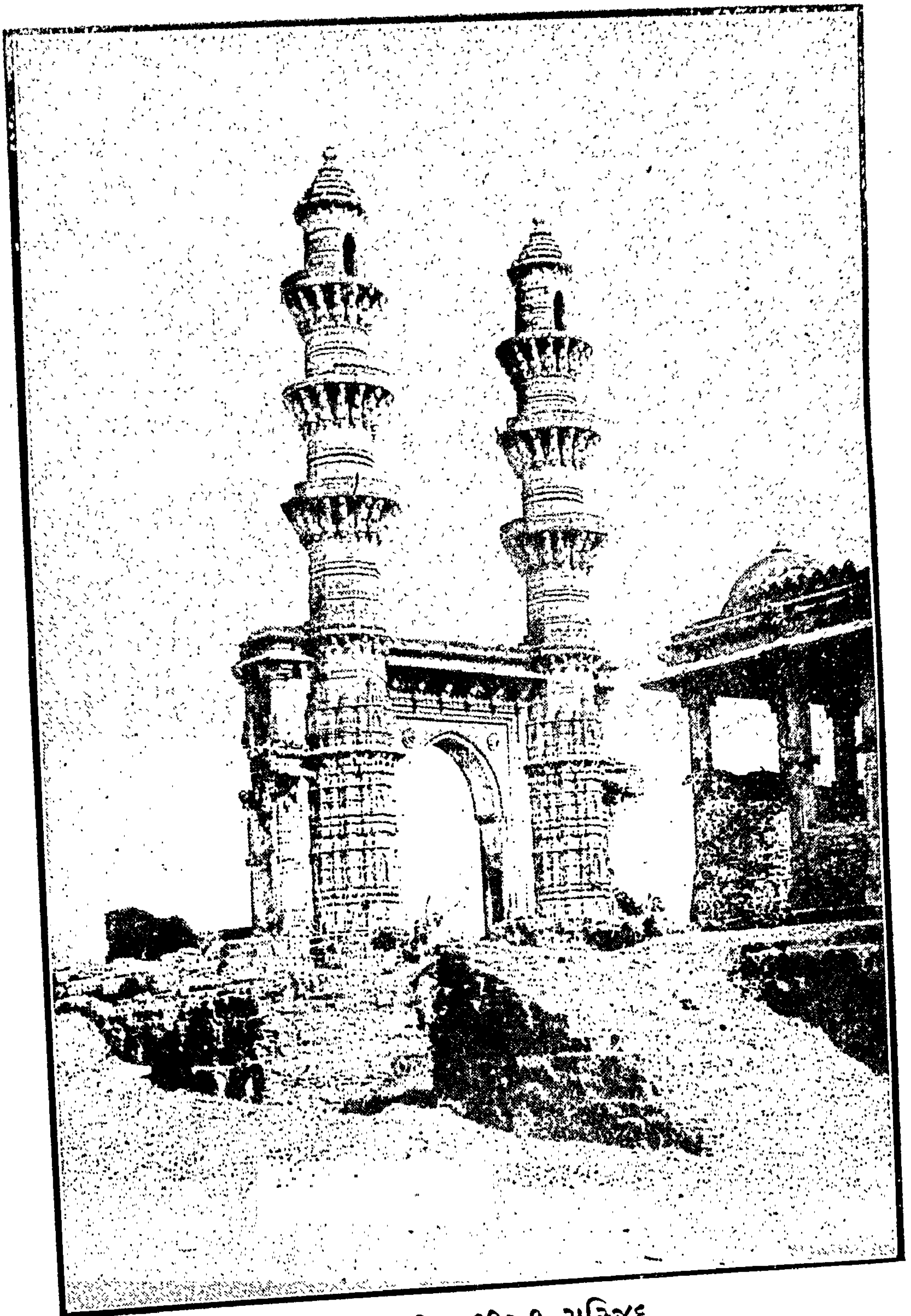
[૪૦] મીરાતે અહમદીનાં પરાં વર્ણનનાં ભાષાંતરો સરખાવી ઉપરનાં બધાં પરાં લખેલાં છે. અને એમાં ખાસ મતલેદ ન હોવાથી ખાસ ચર્ચા કરવા જેવું નથી. આ બધાં પરાં દક્ષિણનાં છે. અને એમનાં સ્થાન સ્પષ્ટ છે. [૪૧] મીરાતે અહમદી ગ. અને અ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૮ અને ૬૧.

(૧૯)

(૧૯)

૧૭ ઇસાનપુર : જીઆ સહિજદ
(અ) લિવાન અને રોજે. (અ) દૂરથી દેખાવ

૧૮ સીદી બશીરતી મસ્જિદ

જેવો જ સંબંધ છે. પરા તરીકે એનું નામ અહમદીએ નથી ગણાવ્યું. પણ એ જૂનું છે અને એના ઉલ્લેખો ઇતિહાસમાં આવે છે.

૮૭ ઉસમાનપુર: એ વટવાના કુતુબે આલમના શિષ્ય સૈયદ ઉસમાને વસાવેલું. એમને શમે ખુરહાની કહેતા (પ્રમાણનો દીપક). એમાં એમની મોટી સુંદર મસ્જિદ અને મકરબો છે. તઝકીરાતુલમુલકના કર્તાએ લખ્યું છે કે ત્યાં વસ્તી ઘણી મોટી હતી અને એક હજાર હુન્નરીઓની દુકાનો હતી. હરડાં બહેરાં અને આંખળાં, ઘી વગેરે આવતી વસ્તુઓનો ત્યાં મોટો વેપાર ચાલતો હતો.^{૪૨} કરીયાણાના ત્યાં મોટા વેપારીઓ હતા. અઢારમી સદીમાં (અહમદી લખાઈ ત્યારે) એ આછું થઈ ગયું હતું. હાલ છેક ઉજડ છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું મોટું મકાન ત્યાં બાંધવામાં આવ્યું છે. જૈન લેખોમાં પણ એ પરાનું નામ વારંવાર આવે છે એટલે જૈનોની ત્યાં મોટી વસ્તી હશે. જૈન સાહિત્યમાં “ ઉસમાપુર ” નામ આવે છે.

૮૮ ખાનપુર: શહેરના ખાનપુર દરવાજાની સામે છે. ખાનપુર દરવાજાએ પરાના નામથી કહેવાય છે એમ અહમદી લખે છે.

૮૯ નવરંગપુર: ઔરંગઝબના સમયમાં સુન્નતખાંની સુખાગીરીમાં નવરંગ મ્યાણે વસાવેલું. ખાનપુર દરવાજાની સામે કિનારે એલીસબ્રીજ રોડ ઉપર એ પરાની જગ્યા આવે છે.

૯૦ એદલપુર:^{૪૩} આ પડે એલીસ બ્રીજ પાસે હશે. જૂની વસ્તી અને પકાણોએ વસાવ્યું હશે એમ અહમદી લખે છે. અહમદીની અંગ્રેજ આવૃત્તિમાં અબ્દુલપુર લખ્યું છે. એ ભૂલ જણાય છે જૈન કાવ્યમાં ઇદલપુર છે તે એ જ હોવું જોઈએ.

[૪૨] મીરાતે અહમદી ગૂ. અને અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૮ અને ૧૬. પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહમાં ઉસમાનપુરના ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૧૭૨. “ શ્રીમદમ્હદાવાદનગર નિકટવર્ત્યુસમાપુર વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાટ ” [૪૩] ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં જ એદલપુર લખેલું છે અને જૈન કાવ્ય ઉપરથી એ જ ખરું લાગે છે. પુરાતત્ત્વનું ભાષાંતર પણ અંગ્રેજ આવૃત્તિની માફક અબ્દુલપુર લખે છે. “ અદલ ઇદલપુરા ”, એ આજ પડે હશે. કારણ કે ખીલ્ડું ઇદલ કે એદલપુર છે નહિ.

૯૧ ફિરોઝપુર: જૂની વસ્તી. અફઘાનોએ વસાવેલું. ૪૪

૯૨ અજદપુર: જૂની વસ્તી. અફઘાનોએ વસાવેલું. આ પરામાં પણ જૈનોની વસ્તી હશે. ઈ. સ. ૧૪૬૫ (સંવત ૧૫૨૧ પોષ વદ ત્રીજ)માં લહરાજ એટલે વિમળપ્રબંધના પ્રસિદ્ધ કર્તા અને ખીજ કેટલાક રાસ અને જોદોના કર્તા વિદ્વાન જૈન કવિ લાવણ્યસમય આ પરામાં જન્મ પામ્યા હતા. ૪૫

૯૩ સલાબતપુર: સલાબત મુહમ્મદખાં બાબીએ આબાદ કરેલું છે. ૪૬

૯૪ શર્કપુર: સુલતાન મહમૂદ ખીજના ગુલામ મલીક શર્ક વસાવેલું. બાદશાહ શાહજહાંના સમયમાં શાહી ફરમાનથી ત્યાં ગાઝીઉદ્દીન હુસેને એક બાગ બનાવ્યો હતો અને ત્યાં તેનો મકરમો છે.

૯૫ શાહમાનપુર: અકબર બાદશાહના સમયમાં ખાતે આઝમ મીરઝા કોકાના પુત્ર શાહમાનખાંએ વસાવેલું.

૯૬ ફરિદાબાદ: અને ૯૭ ઇનાહુલપુર: જૂના વખતમાં અફઘાનોએ વસાવેલાં.

૯૮ શેખપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાના પીર (ગુરુ) શેખ અઝી-ઝુલ્લાના પુત્ર શેખ રહેમતુલ્લાએ વસાવેલું. શેખનો મકરમો અને મસ્જિદ એમાં છે. આ પરાની જમીન એલીસ ખીજ પાસે એ નામે હાલ ઓળખાય છે. ૪૭

૯૯ સુલતાનપુર: ઉર્ફે નીમકમાંડવી, ઉર્ફે નીમકહાર અને ૧૦૦ કાસીમપુર: ૧૦૧ નસીરાબાદ: અને ૧૦૨ ફતેહપુર: આ બધાં જૂના વખતનાં પરાં છે.

૧૦૩ કમાલુદ્દીનપુર: કમાલુદ્દીન જવાંમદખાં બાબીએ પોતાના પુત્રના નામથી આબાદ કર્યું.

[૪૪] ફિરોઝપુર આગળ આવેલું છે. અહમદીમાં એનું લખાણ શંકાવાળું છે એમ જણાય છે. આ ફિરોઝપુર અંગ્રેજ આવૃત્તિમાં પણ છે પણ પુરાતત્વના લાષાંતરમાં નથી. [૪૫] વિમળ પ્રબંધ—મણિલાલ વ્યાસની આવૃત્તિ પૃ. ૩૭૮ ‘અજદરપુરિ કીધા આવાસ’ વગેરે અહમદીમાં કાળુપુર વગેરે પેઠે અજદરપુર પણ અંદર વસી પછી શહેર બહાર વસેલું એવા અર્થનું ખીજે લખાણ કરે છે. [૪૬] અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં અલાબતપુર લખ્યું છે. અંગ્રેજ અને પુરાતત્વમાં સલામતપુર છે. [૪૭] જૈનોની ત્યાં વસ્તી હશે. જૈન કાવ્યોનું ‘શેખપુર સુખકરા’ એ એ જ હોવું જોઈએ.

૧૦૪ ઐશાપુર: ઉર્ફે ઇસપુર, ૧૦૫ રહીમપુર: જૂના વખતથી આબાદ છે.

૧૦૬ મીરાંપુર:^{૪૮} જૂના વખતથી છે. જૈન કાવ્યની “ મીરમીરાપુર ” એ એ જ હશે.

૧૦૭ કોચરખપાલડી: અહમદી લખે છે કે એ પણ પરામાં ગણાય છે પણ હવેલી પરગણામાં એની ગણતરી કરવામાં આવી છે. કોચરખનું સ્થાન અમદાવાદથીયે જૂનું છે. કોચરખા દેવીનું કર્ણદેવ સોલંકીએ સ્થાપન કરેલું એ આગળ જોયું છે. ‘ અમદાબાદ અમદાબાદડી ખડા શહેર કોચરખ પાલડી ’ એ એ જ કર્ણાવતી એમ માને છે. કહેવત કેવળ ‘ પાલડી ’ સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા થઈ લાગે છે. મુસલમાનો કોચરખને કુએ અરખ એટલે અરખ લોકની શેરી એમ માને છે.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે મુફ્ફરશાહ (પહેલો) અને મુહમ્મદશાહની સાથે ઉત્તર હિંદથી જે અફઘાન શૂરવીરો આવેલા એવા છ થી સાત હજાર અફઘાનો નદી પારનાં આ પરાંઓમાં વસ્યા હતા. કર્તા અફસોસ કરે છે કે એમના વંશજો એને ખરોખર યાદ હતા, પણ હવે (અહમદી લખતી વખતે) ત્યાં કોઈ નથી, ખંડેર અને વેરાન છે. અમદાવાદના રક્ષણ માટે કાંકરિયા આગળ જે લશ્કર ભેગું થયાનું આગળ વર્ણવ્યું છે એમાં આ અફઘાનોના વંશજોએ ભાગ લીધો હતો. એમનાં વસાવેલાં પરાં પણ ઉપર જોયાં છે.

૧૦૮ ફૂરમાનવાડી: આ પડે નદીની સામી પાર હોય એમ જણાય છે. જૈન કાવ્યમાં ‘ ફારપુરમાન ફરમાનવાડી ’ એવો ઉલ્લેખ છે, અને તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમાં “ સંભાયતનં અહિમદાવાદનં આશાવલીર્દે કોઠર્વપુર્દે (કોચરખ ?) ફૂરમાનવાટિકર્દે શિકંદરપૂરી...” એ પ્રમાણે નામો લખ્યાં છે.^{૫૦}

[૪૮] પુરાતત્વ અને ગૂ. આવૃત્તિમાં મીરઝાંપુર લખ્યું છે. પણ અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં મીરાંપુર છે એ જૈન કાવ્યના નામ સાથે મળે છે. [૪૯] મીરાતે અહમદી. ત્રણે ભાષાંતરો. [૫૦] ફરમાનવાડી પટ્ટાવલીમાં કોઠર્વ—(કોચરખ ?)ની સાથે અને જૈન કાવ્યમાં એદલપુર શેખપુર અને ઉસમા(ન)પુર મીરાંપુરની વચ્ચે લખી છે એટલે નદીની સામે પાર હશે એમ માની શકાય. પટ્ટાવલીના ઉલ્લેખ માટે જુઓ જૈન સા. સંશોધકમાં આપેલી તથાગચ્છવૃહત્ પટ્ટાવલિ

એમ ફરમાન વાટિકા એ આ ફરમાન વાડીજ હોવી જોઈએ. પરંતુ એનું સ્થાન ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. મીરાતે અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરોમાં પરાવર્ણનમાં એ નામ જ નથી; ફરમાનવાડી નામે બાગ નદીની સામે પાર અહમદી લખે છે. ફતેહપુર શાહવાડી વગેરે પરાં જેમ બાગ ઉપરથી થયાં તેમ ફરમાનવાડી પણ બાગ ઉપરથી થયું હશે એમ માની શકાય. પટ્ટાવલિનો ઉલ્લેખ છેક પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધ (સંવત ૧૪૭૮) જેટલો જૂનો છે એટલે પરં જૂનું હશે.

૧૦૯ નીઝામપુર: આ પરં અહમદીમાં આપેલું જણાતું નથી. જૈન કાવ્યમાં છે, અને એનું સ્થાન જાણી શકાતું નથી.

૧૧૦ અહમદપુર: આગળ સિકંદરપુરના વર્ણનમાં આ માટે લખ્યું છે. અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિ સિવાય એનો જૂનો ઉલ્લેખ નથી. જૈન કાવ્યમાં પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય અને અમદાવાદને જ અહમદપુર સમજાય એવો એક ઉલ્લેખ છે. બાબીવિલાસનો કર્તા અમદાવાદને જ અહમદપુર લખે છે. પણ અહમદપુર જૂદું પણ ખાસ લખેલું છે. અને એક જગ્યાએ “ રાજનગરપાસર્થ અહમદપુર ઠામિ ચોમાસું કરઈ ” એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે એ પરં જૂદું છે એમ માનવાને આધાર મળે છે.^{૫૧}

૧૧૧ વજીરપુર: આ પરં જૈન કાવ્યમાં અને પટ્ટાવલિમાં આપેલું છે. શ્રી. જગદ્ગુરુ બિરહ ધારણ કરતા શ્રી. હીરવિજય સુરિ અકબરશાહના સમયમાં અમદાવાદમાં વજીરપુરમાં આવ્યા હતા એમ ઉલ્લેખ છે.^{૫૨}

આ પ્રમાણે જેતાં જણાય છે કે અનેક પરાં અમદાવાદની આસપાસ હતાં અને અનેક નાશ પામ્યાં. અનેક ભૂલાર્ધ જવાયાં છે અને અનેકનાં નામફેર પણ થઈ ગયાં છે. ઘણાંયે પરાં એ પહેલાંના મોટાં પરાંની હદોમાં નવાં વસ્યાં છે.

[૫૧] જુઓ જૈન ગૂર્જર ઐતિહાસિક કાવ્ય સંગ્રહ:—પૃ. ૧૭૨. શંકા થાય એવું જ લખાણ છે એ એ જ અંથના પૃ. ૧૭૮ માં વિનયસિંહસૂરિ નિર્વાણ રાસમાં “ રાજનગર અહમદપુર, બાબીપુર પ્રેમાપુર જોઈએ; રાજપુર ઈલમપુર સુંદર, નિલમપુર અસાવલિ હોઈરે; ઉસમાપુર સરખેજ લલો, શેષપુર, ઇલ્લપુર જાણરે. ” વગેરેમાં લાગે છે. વજીરપુર પણ એમાં લખેલું છે. [૫૨] પટ્ટાવલિ પૃ. ૫૫. શ્રીગુરુ અહિમદાવાદિ વજીરપૂર નગરઈ આવ્યા ” વજીરપુર વાડેજ સહી મેલ્યા ” જૈન કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૧૭૬.

ધણાંયે નાનાનાં મોટાં અને મોટાંનાં નાનાં થઈ ગયાં છે, અને કાલ તથા ઇતિહાસનો મહાન મહિમા સ્થાપી રહ્યાં છે.^{૫૩}

હાલ પણ પરાં કેટલાંક જૂનાં નામે પણ નવે રૂપે છે. ધણાંયે જુનાં પરાંની જમીનો હજી એ જ નામે ઝોળખાય છે. સરકારી દફતરોમાં જુનાં નામે કાયમ રહ્યાં છે. સરકારના બીજા રેવન્યુ સેટલમેન્ટ પ્રમાણે કેટલાંક પરાં

પાસેના ગામોમાં મેળવી દેવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક જૂનાં

હાલનાં પરાં.

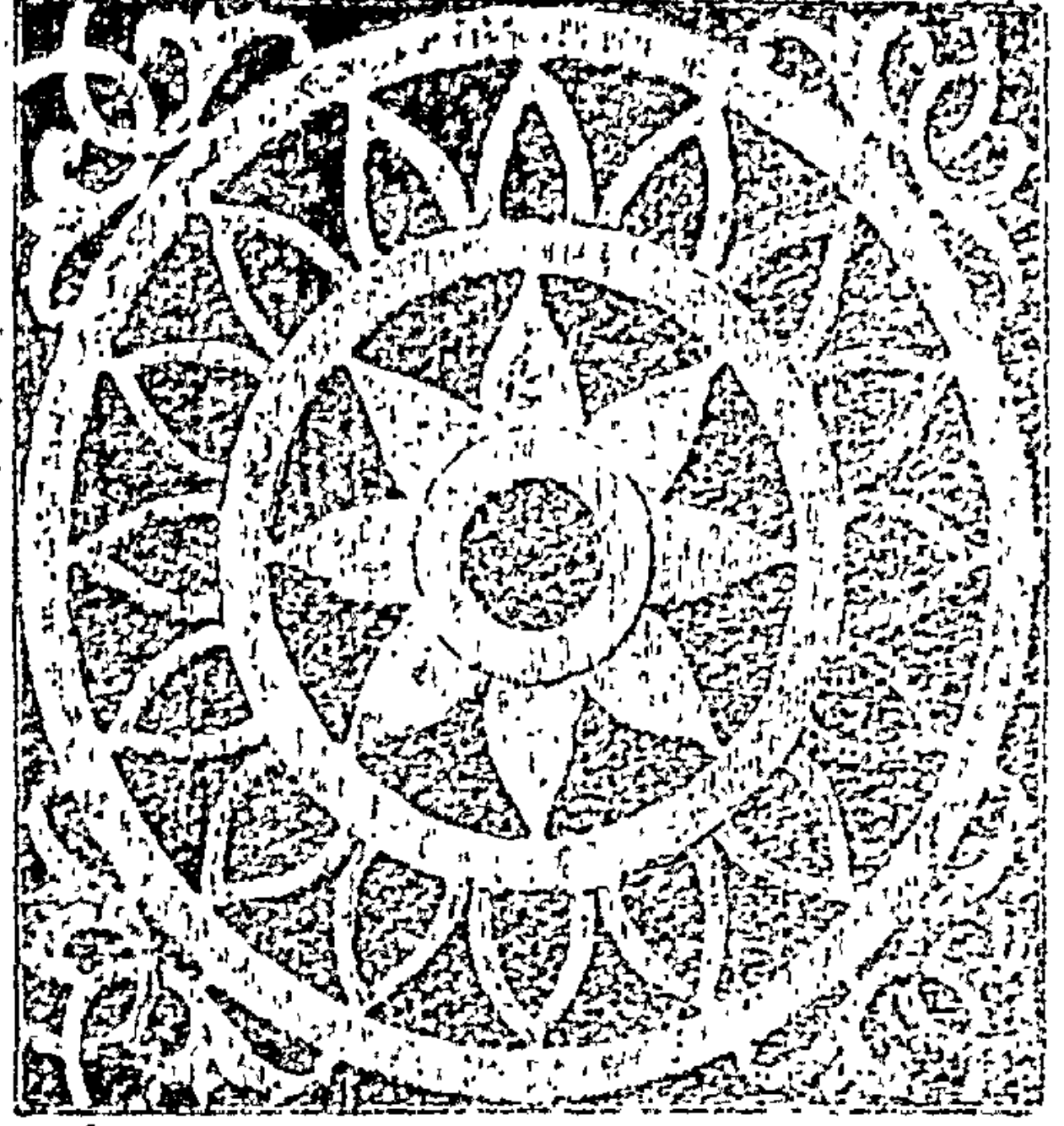
પરાંનાં નવાં નામ પડ્યાં છે. બાગ ઉપરથી નગીના, બાગ-

ફરદોશ, ફતેપુર, ફરમાનવાડી, શાહવાડી વગેરે નામ

આગળ જોયાં. તેમાં નગીના રાજપુરમાં મેળવી દીધું છે. આસપુર સુરપુરને અસારવામાં મેળવ્યું છે. બાગફરદોશનું હાલનું નામ અમરાધવાડી, છાડવડનું માદલપુર, ચંગીસપુરનું મીઠાખલી, શેખપુરખાનપુરનું નવરંગપુર એવાં નામ કહેવાય છે. આ ગામો કેટલાંક અહમદીમાં મળે છે. (જુઓ બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સીલેકશન DCXV), નવા માણસોએ પોતાને નામે હાલ પણ ધણાંયે પરાં વસાવ્યાં છે. રેલ્વેએ પૂર્વમાં રેલ્વેપરં અને હડીસિંહ શેઠે દિલ્હી દરવાજા બહાર હડીપરં વસાવ્યું એ હજી પણ પ્રસિદ્ધ છે. રેલ્વેપરં શહેરનો જ ભાગ થઈ ગયું છે. દિલ્હી દરવાજા બહાર કલેક્ટર બોરડેલે વસાવેલું બારડોલ પરાને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું પરં, અને માધવપરં એના મારવાડી વેપારીઓની વસ્તીને લીધે આજે પણ જાણીતું છે. એક દશકામાં માધવપરં વધીને મોટું થઈ ગયું છે. દિલ્હી દરવાજા બહાર જહાંગીર મીલ પાસે તાવડીપરં અને દરિયાખાંના ધુમટ પાસે નવાં પરાં વસ્યાં છે. એલિસબ્રીજ ઉપર નવી સોસાયટીઓ નવાં પરાં ઉભાં કરે છે અને એ પ્રવૃત્તિમાં રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાયે અમદાવાદમાં પહેલ કરી જે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે એ પ્રીતમનગરમાં અમર છે. કાંકરિયા બાજુ પણ નવાં પરાં થયેલાં છે. એમાં મણિપુર ખાસ છે. પરાં અમદાવાદની આસપાસ વધતાં જાય છે. હાલનાં પરાંની સંપૂર્ણ નામાવલીની અહીં જરૂર નથી. અમદાવાદના શારીરિક અને માનસિક બન્ને પ્રકારના વિકાસને માટે પરાં વધવાની અગત્ય છે.

[૫૩] આસપુર જૂનું કહેવાય છે. ઇનાયતપુર, સમીરપુર વગેરે પરાં અહમદી બીજા જગ્યાએ લખે છે પણ પરાંવાર્ણનમાં નથી. અહમદી ગ્ર. આવૃત્તિ પૃ. ૧૯૪માં બીજાં પરાં પણ ગણાવે છે:—સુરપુર, ચાંદલોડીયા, ઘાંટલોડીયા, આસ્તોડીયા, તથા રખિયાદ. પણ પરાંવાર્ણનમાં આ નામ નથી આવ્યાં. આ પરાં આજે પણ છે પણ એ બધાં દસકોઈ તાલુકાનાં ગામ તરીકે ગણાય છે.

પ્રકરણ એકવીસમું

અમદાવાદના ઉદ્યાનો

હલના અમદાવાદને કાંઈ જુએ તો અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉદ્યાનોનું જૂઠું પ્રકરણ દેખીને જરૂર હોશે. આગળના વર્ણનથી જોયું કે અમદાવાદમાં અને બહાર વૃક્ષો એટલાં ખીલેલાં હતાં કે પરદેશી મુસાફરોને આખું શહેર એક ઉપવન જેવું લાગતું. અમદાવાદના અમીરો અને અમીર ઉમરાવોના પણ મોટા નાના બાગો અમદાવાદમાં ઘણા હતા. એ ઉપરાંત બાદશાહી બાગો પણ ઘણા હતા. એના ફળપુલ ઝાંડનું નૂર વધારવા માટે બાદશાહો ઘણી કાળજી રાખતા. અમદાવાદમાં અને આખા ગૂજરાતમાં બાગ વધારવાની પ્રવૃત્તિ સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ કરેલી છે. બાગો તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતા. પરંતુ મહમૂદના સમયમાં ખાસ સંભાળથી સુંદર ગોઠવણીથી બાગ બનાવવામાં આવ્યા. ખુરાસાનની હળ ઉપર પણ બાગ બનાવવા લાગ્યા હતા. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે “આગળના જમાનામાં ગૂજરાતના સુલતાનો ઉમરાવો, સુબાઓ, મનસબદારો અને ધનિકોએ રચાવેલા સુશોભિત અને સુગંધિત પુલોથી ભરેલા, સુંદર ઈમારતો અને આરોગ્યવાળી હવાવાળા અને ફુજ માર્ગોથી ભરેલા, તથા સતત પડતા ઘોઘો અને નહેરોવાળા બાગબગીચા શહેરની આસપાસમાં સંખ્યાબંધ થઈ ગયેલા છે. નીચેની એવો તેની તારીફ કરે છે.”

“ લતિફે દિલકુશા આબોહવાએ મુખારિક મંજિતે ફરખુન્દા જાએ. ”	૧
રહાયોં ખર કિનારે જુએ ખારે ખ આબે ઝયાલા શુસ્તા દસ્ત ર્યે.	૨
દિરખ્તાં ચું ખુતાં કદ ખરકશીદા ખયક દિગર ખજુએ સરકશીદા.	૩
ફરાખે શાખ મુર્ધાને ખુશ અવાઝ ખખ્તહાં અરઘ્તુહાં કદાં પુરસાઝ.	૪
નિહાલે સખ્ઝ ખર જેનત સખક દાશ્ત ખતે તૂખા લહુમ ખર હર વરક દાશ્ત. ”	૫

અર્થ:-દિલપસંદ અને સુખકર આબોહવા છે; આનંદકારી રમણીય સ્થળો અને રહેઠાણો છે; ઝરણાંના ફળપ્રલો ઝાકળના પાણીથી હાથ મોંહોં ઘોઈ ઉભાં છે; (૧-૨). પોતાના પૂરા કદમાં શિર ખેંચીને (ટટાર) વૃક્ષો ઉભાં છે-જાણે સુંદરીઓ ઉભી છે. વિશાળ વૃક્ષોની શાખાઓ પર પંખીઓ મધુર કિલકિલાટ કરે છે-જાણે સાજ-સામાન સાથે વાઘ બળબી રહ્યાં છે. લીલાં વૃક્ષોની (શોભા) સ્વર્ગને ટપી જાય છે. એમના પક્ષપ પર ‘ તુખાલહુમ ’^૨ અર્થાત્ ‘ ખુશખખરી ’નો આશીર્વાદ લખેલો છે.^૩

આ વર્ણન પછી તુરત જ અહમદીનો કર્તા શોક કરે છે કે “ ઝાડોની જગાએ અત્યારે કાંટા ઉગ્યા છે. સરકાર સાથે સંબંધ ધરાવતા યા સરકારની માલીકીના બાગબગીચાનું જ વર્ણન નીચે આપ્યું છે. ”

આમ અમદાવાદનાં ઉદ્યાનો અઢારમી સદીમાં ધણે ભાગે વેરાન થયાં હતાં અઢારમી સદીમાં જે બાગ સાધારણ સ્થિતિમાં પણ હતા તે આ પ્રમાણે છે:-

[૧] બદલએ ઝીનુલ ખેલાદ અહમદાબાદ-(પુરાતત્વ. પુ. ૪. અં. ૧-૨. પૃ. ૪૦) માંથી. [૨] આ ઉતારો કુરાને શરીફમાંથી છે “ તુખાલહુમ વ હુસ્નમોઅબ ”, અર્થાત્ એમને માટે આશીર્વાદ અને સાહે રહેઠાણ. શ્રુતપરંપરા પ્રમાણે ‘ તુખા ’ નિત્રતમાંનું ‘ આશીર્વાદ પામેલું વૃક્ષ છે. (પુરાતત્વ-નવાબઅલી અને સેડનમાંથી ઉતારો.) હિંદુ કલ્પવૃક્ષ જેવી કલ્પના છે. [૩] અર્થ પુરાતત્વના ભાષાંતરમાંથી લખ્યો છે.

૧: બાગે નગીના: એટલે નગીનાવાડી, કાંકરીઆ તળાવની વચ્ચે જે નાનો બાગ છે એ નગીનાવાડીને નામે આવે પણ જોખબાય છે. એનું કેટલુંક વર્ણન કાંકરિયા તળાવમાં આવી જાય છે. બાદશાહ કુતુબુદ્દીન અહમદશાહે હોજે કતુબ (કાંકરીયું)માં વચ્ચે એ બાગ બનાવ્યો છે. એમાં જવા માટે ૪૪ કમાનોવાળો પુલ હતો. કાગે કરીને પૂલની કેટલીક કમાનો તુટી ગઈ હતી તે મુઝ્ઝિદોલ્લાના સમયમાં ફરી થઈ હતી. ત્યારે બાદશાહનદો (ઓરંગ-ઝેબનો શાહજહો હશે) મુખો હતો ત્યારે ચાર માળા અને જે બળદની જોડ બાગને પાણી પાવા માટે નીમાયલી હતી. તવારીખકાર લખે છે કે કાંકરિયા સરોવરથી વીંટીનું આ બાગ એક નંગ છે.^૪ આ બાગ નાનો હતો પરંતુ ઘણો રળીયામણો હતો, અને યુરોપીય મુસાફરો પણ એનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે. એક યુરોપીયન અમલદાર આ બાગનાં એક વિચિત્ર વૃક્ષનું પણ વર્ણન કરે છે.^૫ બાગે નગીના એટલે નંગ (રત્ન) જેવો બાગ, અને તળાવની વચ્ચે હોવાથી હીરાની કિનારી બાંધેલી વીંટીમાં વચ્ચે નીલમ જડયું હોય એવો મનોહર એ બાગ લાગતો હશે, અને હાલ પણ લાગે છે. આ સ્થાન શાહીબાગ બંધાયો નહોતો ત્યાં સુધી અમદાવાદમાં સૌથી વધારે રળીયામણું હતું. અને શાહીબાગે એમાં લાગ પડાવ્યા પછી પણ અમદાવાદની પ્રજાને છેક વીસમી સદી ખેસતાં સુધી એ સ્થાન પ્રિય હતું.

બાગની વચ્ચે એક નાનું લંચચોરસ મકાન છે. ત્યાં અગાઉ બાદશાહના આરામને માટે કોઈ નાનકડું સુંદર ભવન હશે.^૬ હાલનું મકાન ઓગણીસમી

[૪] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૨ પૃ. ૨૧. [૫] જુઓ Forbes Oriental Memoirs Vol. II p. 201. જેમ્સ ફોર્બેસે (૧૭૮૧) નગીનાવાડી બગડેલી હાલતમાં જોયેલી એમ એ લખે છે. જે વિચિત્ર ઝાડ બાગત એ લખે છે એનું એણે ખીજ કોઈ પણ જગ્યાએ જોયું નહોતું. ઘણા લોક આશ્ચર્યથી એ ઝાડ જોવા જતા એમ લખે છે. અને એનું નામ Palmyra લખ્યું છે. એ ઝાડને છેક દોઝ ઉપર જતાં ચાલીસેક ડાળી અને પહોળાં પાંદડાં થતાં હતાં. [૬] જુઓ જન. ડી. થેવેનોએ કરેલું વર્ણન. પુરાતત્વ પુ. ૨. પૃ. ૧૨૭. “આ બગું જોયા પછી હું એક વિશાળ સરોવર જોવા ગયો, એમાં વચ્ચેવચ્ચે એક એંસી ચોરસ ફીટ જેટલો એક વિશાળ મનોહર બાગ છે. બાગને છેડે ત્રણ સોઈવાળાં મકાનો છે.”

સદીમાં ખોરડેલે બાંધેલું છે. એમાં કાંઈ સૌંદર્ય નથી. તળાવ અને બાગની વચ્ચે છે એટલું જ એનું સૌંદર્ય. એ જ જગ્યાએ અગાઉ મહેલ હશે અને એ મહેલ એ જ ઘટામંડળનો મહેલ એમ ઘણાખરા લેખકો માને છે. પરંતુ બાગ જ નાનો છે અને એમાં રહેવા લાયક-બાદશાહને રહેવા લાયક-મહેલ બંધાઈ કે એટલી જગ્યા જ નથી. મીરાતે અહમદીમાં તો બાગના વર્ણનમાં મહેલ તુટેલો છે કે નહિં એટલો પણ ઉલ્લેખ નથી. તેમજ ઘટામંડળના કાંકરિયા આગળના મહેલની જે વાતો તવારીખોમાં આવે છે એને કાંકરિયાની વચ્ચે હોવાનું કારણ જ નથી. એવું કોઈ તવારીખમાં લખ્યું પણ નથી. એટલે અંદરનું મકાન મહેલ નહિં પણ તળાવ વચ્ચે હવા ખાવાનું, પ્રસંગે નાચ ગાન કે મીજલસ ભરવાનું એક સુંદર નાનું મકાન હોય એટલું જ સંભવે છે. ઘટામંડળના મહેલ તે સિકંદરીમાં જણાવેલા ખામંદરોળના મહેલ છે. એ માટે આગળ જોઈશું.

ઓગણીસમી સદીમાં તથા વીસમી સદીના પહેલા દશકા સુધી લોક નગીના-વાડીમાં ફરવા જતા. વીકટોરિયા બાગ જરા સારો થયા પછી એ બાજુ લોકોનો મોહ ઓછો થયો. નગીના બાગ પણ સારી સ્થિતિમાં નહોતો. કોઈ અમદાવાદ જોવા આવનાર એ બાગ અને અંદરનો પહોળો મોટો કુવો જોઈ પાછા આવતા. હમણાં મ્યુનીસીપાલિટીએ એ બાગને ફરી મનોહર બનાવવા માટે યત્ન શરૂ કર્યો છે.

૨ શાહવાડી: શાહવાડી હવે બાગ નથી. બાદશાહી સમયમાં એ સુંદર બાગ હતો. હવે ત્યાં એક નાનું ગામ છે. પહેલાં મોજે ફ્રેઝબાદમાં શાહવાડીની હદ ગણાતી હતી. હવે શાહવાડી દસ્ક્રોઈનું નાનું ગામ છે.^૭ શ્રાવણ માસના ત્રીજા સોમવારે ત્યાંનો મેળો થાય છે ત્યારે લોકોને યાદ આવે છે; અને કોઈ માણસ નદીમાં તણાઈ જાય તો “શાહવાડીનાં લોથાં”માં જડશે એમ લોકો હજી પણ કહે છે.

આ શાહવાડી અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં બનેલી છે. એમાં ધમારતો હતી; અને સુગંધી પુલોના છોડવા ઘણા હતા. ઇંટ ચુનાનો કોટ તથા ઉત્તર દક્ષિણ બે દરવાજા અને અંદર પથરો જડેલી સડકો હતી.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે અત્યારે ઇમારતો ઘણુખરી તુટી ગઇ છે અને થોડી પડવાની તૈયારીમાં છે. આ બાગની જમીન ૬૨ વીધાં હતી અને ૫૦ વીધાં બહારની જમીન પણ એ બાગની ગણાતી હતી. એમાં ચાર બગદની જોડ, અને આઠ માળા તથા ઝાડુ કાઢનારની નીમણુંક હતી. મુખારિજ ઉલ્મુદ્દની સુબેદારીના સમય (સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ) સુધી સુબાના દીવાનની હકુમતમાં આ બગીચો હતો અને મહારાજા અબેસિહના અમલમાં એને સુબાઓ પચાવી પડ્યા.^૮

આ બગીચો અગાઉ ઉત્તમ અને બહુ વપરાશમાં હોય એમ માનવાને કારણ છે. સર ટોમસ રો જહાંગીર બાદશાહને નદી કિનારેના બગીચામાં મળવા ગયો હતો તે કદાચ આ હોય. કારણ કે શાહીબાગ એ વખતે બંધાયો નહોતો અને નદીની આ બાજુ શાહવાડી તથા રસ્તમબાગ સીવાય સારા સરકારી બાગ હોય એમ જણાતું નથી. તેમજ શહેરની અંદરનો કોઇ બાગ પણ હોવાનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે સર ટોમસ રોએ જહાંગીરની મુલાકાત લીધેલી એ શાહવાડીમાં અગર રસ્તમ બાગમાં એમ ખાસ સંભવે છે.^૯

૩ બાગે ફિરદોશ: આ બગીચો હાલ નથી, પણ નામ છે, એ નામનું ગામ પણ કહેવાય છે. અમદાવાદથી અગ્નિપુણામાં જતાં રાજપુરની હદ મુકી વસ્ત્રાલ ગામ પાસે એ બાગ હતો.^{૧૦} એને સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો એમ કહેવાય છે. એ સુલતાનનો બગીચાનો શોખ મશહૂર છે. એમ કહેવાય કે આંબા, રાયણ વગેરેનાં નવલાખ ઝાડ એણે વવરાવેલાં એથી એને નવલબો

[૮] જુઓ મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ૨ પૃ. ૨૨. અંગ્રેજી પુરાતત્વ. પુ. ૪ પૃ. ૪૨. આમાં ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં આઠને બદલે છ માળા લખ્યા છે અને પુરાતત્વમાં આઠ છે.

[૯] સરખાવો. Journal of Sir Thomas Roe: Oxford Edition. p. 425.

“and told us both the king commanded we should come before him at a garden, where he sate, a *course* out of towne, upon the river” આના ઉપર નોંધમાં સર વીલિયમ ફોર્સ્ટર લખે છે કે આ શાહીબાગ હશે; પરંતુ શાહીબાગ એ પછી બંધાયો છે એ સર ફોર્સ્ટરના રમરણમાં આવ્યું નહિં હોય. રોની મુલાકાત બરેબરી બાદશાહી મહેલમાં થઇ જણાય છે. આ બાગની મુલાકાત વખતે રો બેસી રહીને પાછો આવ્યો હતો અને મુલાકાત થઇ નહોતી. [૧૦] મીરાતે અહમદીમાં ગતરાલ (ગત્રાડ)ની હદમાં હતો એમ લખે છે.

બાગ પણ કહેતા.^{૧૧} મીરાતે સિકંદરીમાં બાગે ફિરદોશ પાંચ ગાઉ લાંબો અને એક ગાઉ પહોળો એમ લખે છે. એને કોટ અને ધુરળો હતા. મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે (અઢારમી સદી) એના કર્તા લખે છે કે “ હાલ આ બાગ નાશ પામ્યો છે અને દિવાલનો થોડો ભાગ તથા દરવાજો ઉભો છે. ” એને એક વખતે ‘ રાણાનો બાગ ’ પણ કહેતા. હવેલી પરગણામાં પાછળથી એની ગણતરી થવા લાગી હતી (દસકોષ).^{૧૨} બાગે ફિરદોશ એટલે સ્વર્ગબાગ. સ્વર્ગના નગર જેવું શહેર વેરાન બન્યું એટલે બાગ ક્યાંથી સ્વર્ગ જેવો રહે. હાલ ત્યાં વેરાન છે એ ‘ સ્વર્ગ બાગ ’માં મ્યુનીસીપેલીટી કચરો નાંખે છે. ‘ બાગફરદોસ ડીપો ’ બાણીતી છે.

૪ બાગે શાયઝાં: આ બગીચાના સ્થાપનાર મલીક શાયઝાંનું સ્થાન ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં બહુ મોટું છે. એ માટે આગળ વર્ણન કરીશું. સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના સમયમાં મલીક શાયઝાંની પદવી બહુ મોટી હતી. એ અમીરે રખિયાલ ગામની હદમાં શહેરની પૂર્વ દિશાએ સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં બાગ તળાવ રોજ વગેરે માટે જમીન મેળવેલી એ બાબતનો લેખ મલીક શાયઝાંના રોજની પશ્ચિમ બાજુની ભીંતમાં હાલ પણ છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ સુંદર બાગમાં આનંદ જનક વિહાર સ્થાનો હતાં, અને મનોહર ઇમારતો હતી. મલીક શાયઝાં સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં સંસારમાંથી વિરકત થઈ આ બાગમાં ઇશ્વર સ્તવન કરતા, અને એમની દરગાહ પણ ત્યાં જ છે. એ મલીક શાયઝાં તરીકે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. બાગમાં મસ્જિદ અને એક વાવ પણ કરી હતી. એક આઠખૂણાવાળું તળાવ પણ બાગની નજીકમાં કર્યું: બાગમાં પથરની સડકો અને આસપાસ દીવાલ હતી.^{૧૩} હાલ એ સ્થળે રોજે સારી હાલતમાં છે. તળાવ પણ છે પણ બહુ ઊંડું રહ્યું નથી. વાવ પડી ગઈ છે. બાગને બદલે ખેતરો છે. આ બાગ મલીક શાયઝાંના મહેલ અને બીજાં મકાનો સાથે તળાવ વગેરેથી જ્યારે સારો હશે ત્યારે અમદાવાદના સારા બાગોમાં

[૧૧] પુરાતત્વ અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ. ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં રાણાનો બાગ લખે છે.

[૧૨] અહમદી ત્રણે આવૃત્તિઓ. [૧૩] મીરાતે અહમદી: અંગ્રેજી અને ગૂ. આવૃત્તિ.

પૃ. ૨૧ અને પૃ. ૨૩.

ગણાતો હશે. પાસે મોટા તળાવ વાળો બાગ શહેરમાં બીજો હતો નહિ. મલીક શાયબાનો બાગ અને તળાવ શહેરની પૂર્વમાં, બાગે ફિરદોશ અગ્નિખૂણામાં અને કાંકરિયું તળાવ, નગીના બાગ, અને શાહવાડી, દક્ષિણમાં, આમ પૂર્વ, પૂર્વ-દક્ષિણ-અને દક્ષિણમાં મોટા બાગ અને તળાવો સાથે સાથે હોવાથી અમદાવાદનો એ ભાગ ઘણો જ રમણીય લાગતો હશે. આ બાગોને લીધે બહુધા દક્ષિણ બાજુથી આવનાર પરદેશીઓને અમદાવાદ લીલુંછમ આખુંએ એક મોટા બાગ જેવું લાગતું હશે એમાં નવાઈ નથી. ઇશાને બાગ હશે કે નહિ એ જણાતું નથી. પરંતુ ઉત્તરે રસ્તમ બાગ મોગલાઈની શરૂઆતના સમયમાં હતો અને પાછળથી શાહીબાગ તથા ગુખાબ આદિ બાગ થયા પછી ઉત્તર દિશા પણ આખી બાગથી ભરાઈ ગઈ હતી. એટલે અમદાવાદની ફરતા દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી મોટા મોટા બાગ હશે એમ સાબીત થાય છે અને આ સાથે નદીની સામે કાંઠે પણ જે બાગ હતા તે ગણતાં શહેરની શોભાનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે.

૫ હરડેનો બાગ: ૧૪ આ બાગનું નામ મીરાતે અહમદી ગણાવે છે. પરંતુ ખરી રીતે એ બગીચો નથી. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ત્યાં ત્રણ ઝાડ હરડેનાં હતાં અને એ માટે આસપાસ કોટ તથા કુવા કરી ખાસ માળાઓ રાખી એ બાગની સંભાળ લેવાતી હતી. રખિયાલ ગામની ઉપજ એમાં વપરાતી હતી. આગળ વહીવટના પ્રકરણમાં અહમદીનો કર્તા આ બાગ અને એનાં ફળનો મુરખો હજુરમાં વખણાતો અને એ માટે જુદું ખાતું હતું એમ લખે છે. અઢારમી સદામાં ત્રણમાંથી બે ઝાડ સુકાઈ ગયેલાં અને એક કર્તાએ (અલી મુહમ્મદખાંએ) જોયું હતું. એનો મુરખો પણ ચાખ્યો હતો એમ લખે છે. અહમદી લખાઈ ત્યારે એ છેવટનું ઝાડ પણ સુકાઈ ગયું હતું. ૧૫

૬ ફરમાનવાડી: આ બગીચો શહેરની સામે નદીને સામે તીરે હતો.

[૧૪] મીરાતે અહમદી ભાગ ૨. ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં 'હરડે બાગ' અંગ્રેજીમાં Myrabolamનાં ઝાડ હતાં એમ લખ્યું છે અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં આંબળાંનાં ઝાડ લખ્યું છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં Halelu Garden લખ્યું છે. અને પુરાતત્વમાં "બાગે ફિરખતે હલીલા" એવું લખ્યું છે. મુરખો આંબળાંનો પ્રસિદ્ધ છે. આ આવૃત્તિઓ એક મત નથી એટલે હરડાં કે આંબળાં એ નક્કી થતું નથી. પરંતુ ખાસ બાદશાહ કાળજીથી એનો મુરખો કરાવતા એ નોંધવા જેવું છે. [૧૫] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાંતરો અને અહમદી ગૂ. ભા. ૨ પૃ. ૧૯૦.

જૂના વખતથી એ સરકારી બાગ હતો. એને ફરતી નાની દીવાલ અને એક દરવાજો છે. બાદશાહ ફર્રિશિયરના સમયમાં બુયુતાતની કચેરી (મરણ નોંધવાની કચેરી)ના કોઈ મુહમ્મદ મુઈઝે એ બાગ ફિરોઝખાં જલોરીને વેચી દીધો, અને એણે મરામત કરાવી નામ બદલ્યું હતું.^{૧૬} મીરાતે અહમદીમાં આ પ્રમાણે ફરમાનવાડીને બાગમાં ગણાવે છે. પરંતુ એની પાસે પડે પણ હતું, અને પુરમાનવાડી પરાનો જે ઉલ્લેખ જૈન કાવ્યમાં આવે છે તે આ જ પડે હતું. કદાચ અહમદી લખાતી વખતે પડે ઉજડ થયું હશે અને બાગ ખંડેર દશામાં હશે એટલે પરાંની નોંધમાં એનું નામ ગણાવેલું જણાતું નથી. અહમદી લખાતી વખતે બાગમાં ઇમારતો વગેરે કંઈ નહોતું. આ બગીચો ગૂજરાત કોલેજની આસપાસ કોઈ સ્થળે હોવાનો સંભવ છે.

૭ ફતેહબાગ: ફતેહબાગ સરખેજ પાસે હતો. એ બાગ અકબર બાદશાહના સમયમાં મીરઝાં બહેરામખાંના પુત્ર મીરઝાં અબ્દુરરહીમખાં ખાનખાનાંએ ઇ. સ. ૧૫૮૪માં બનાવ્યો. એ જગ્યા ઉપર અમદાવાદના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવ્યો હતો એની યાદગીરીમાં બાગ બનાવ્યો. આસપાસ કોટ બુરજો, નહેરો, સડકો અને સુંદર ઇમારતો સાથે એ બાગ તૈયાર કરી ખાન ખોતે પણ થોડો સમય અંદર રહ્યો હતો. એનું નામ 'બાગે ફતહ' છે પણ ફતેવાડી અગર છતબાગ પણ કહેવાય છે.^{૧૭}

આ બાગનું વર્ણન કેટલાક યુરોપીય મુસાફરોએ મુક્તકંઠે કરેલું છે. બાદશાહ જહાંગીરે આ બાગની મુલાકાત લીધી હતી. એ વખતે અબ્દુરરહીમખાંની પુત્રી ખેરનીસા બેગમ એ બાગમાં હતી, અને બાદશાહની મુલાકાત

[૧૬] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાંતરો-બાગ પ્રકરણો. [૧૭] આ બાગનું નામ ફતેહબાગ છે. છતબાગ નામ કેટલાકે લખ્યું છે અને એ પણ ભૂનું જણાય છે. સૈફખાંએ બાંધેલા ખીજ્ત છતબાગને આ સાથે સંબંધ નથી.

* મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. માં સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવ્યાની જગ્યાએ છતબાગ બાંધ્યો એમ લખ્યું છે. અને પ્રો. કેમીસેરિયટનો લેખ તથા ગેઝેટીઅર વગેરે ગ્રંથોમાં પણ એ વાત સ્પષ્ટ છે. છતાં અહમદીની નવાબઅલી અને સેડનકૃત અંગ્રેજી આવૃત્તિ તથા પુરાતત્વ મુ. ૪ થા માં આપેલા ભાષાંતરમાં દક્ષિણના સુલતાન મુઝફ્ફર હુસેનને હરાવ્યાની યાદગીરીમાં મીરઝાં ખાનખાનાંએ ફતેહબાગ બાંધ્યો એમ લખ્યું છે એ કંઈ ભૂલ જ જણાય છે.

વખતે પાનખર ઋતુ હતી, તેથી ખોટાં પણ કુદરતને આપેલું મળે એવાં પાંદડાં અને ફળપુલ અમદાવાદના કારીગરો પાસે કરાવી એ સ્ત્રીઓ બાગમાં ઝાડ તથા છોડ ઉપર મુકાવ્યાં હતાં. બાદશાહ ખરાં ફળ સમગ્ર તોડવા ગયા ત્યારે ખરી વાત સમજાઈ હતી.^{૧૮} ફિરિશ્તા લખે છે કે એનું નામ છતપુર હતું અને એ બાગ અમદાવાદનો અલંકાર હતો. ઇ. સ. ૧૬૧૩ના નવેમ્બરમાં વ્હીટીંગટન નામનો અંગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવ્યો હતો. દ્વિતીયાગ ગૂજરાતના છેલ્લા બાદશાહ ઉપર મેળવેલી છતની યાદગીરીમાં ખાનખાનાંએ (Chou-Chin-Naw) મોટાં સુંદર મકાન સાથે નદી કિનારે બાંધ્યો હતો એમ એ લખે છે. એ વખતે એનાં મકાનમાં કાઢનો વાસ નહોતો. ઇ. સ. ૧૬૧૫માં ડોલ્સવર્થ (Daelsworth) નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે છતખાગની આસપાસ મજબુત દોઢ માઈલ ઘેરાવાની દીવાલ છે અને સુંદર ફળનાં વૃક્ષો અંદર વાવેલાં છે. મકાન બહુ કિંમતી છે અને એનું નામ વિજય ઉપરથી પાડેલું છે. ખાનખાનાં એમાં રહ્યા હતા. બાદશાહ જહાંગીરે ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં એની મુલાકાત લીધી હતી એ વખતનું વર્ણન મીરાતે અહમદીમાં આપેલું ઉપર જોયું. જહાંગીર પોતાના ચરિત્રમાં લખે છે કે ખાનખાનાંએ બે લાખ રૂપિયાને ખર્ચે સુંદર મકાન બાંધ્યું છે. ઇ. સ. ૧૬૨૬માં સર ટોમસ હર્બટ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે સરખેજ પાસે ખાનખાનાંએ ખંભાતના છેલ્લા રાજાને હરાવી બાગ બનાવ્યો છે. એમાં શીતળ છાયા શાંતિ પમાડે છે અને બાગ વિશાળ છે. એ મુસાફરોને આકર્ષે છે. ઇ. સ. ૧૬૩૮માં જરમન મુસાફર જોન આલ્બર્ટ ડી મેન્ડેલ્સો આવ્યો હતો. એ છતખાગ નામ લખે છે (Tschietbag) અને મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે.^{૧૯} “આ હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટો અને સુંદરમાં સુંદર બાગ છે. કારણ કે એમાં બહુ સુંદર મકાન, અને ફળનાં વૃક્ષો બહુ છે એ સ્થળ દુનિયાનાં સર્વથી રમણીય સ્થળોમાંનું એક છે, કારણ કે બાજુમાં મોટું તળાવ છે અને પાણી પાસે સુંદર મંડપો બનાવેલા છે, અને અમદાવાદ બાજુ ઉંચી દીવાલ છે. આ બાગમાં નારંગી, દાડમ, ખજૂર, બદામ, શેતુર, આંબલી, આંબા,

[૧૮] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ૧ ભા. ૫. ૧૮૮. ગૂજરાત ગેઝેટીઅર ૫, ૨૭૦. નોંધ ૧. [૧૯] ગૂજરાત ગેઝેટીઅર ૫. ૨૭૦ નોંધ: ૧. આ બાગને છતપુર કાઢવામાં ફિરિશ્તા ભૂલ કરે છે. છતતર તે જતલપુરનો છતખાગ છે.

નારિયેળા અને પ્રાલુગુ (citrons) વગેરે ઘણી જાતનાં ફળનાં ઝાડ છે. એ બધાં એટલાં પાસે પાસે રોપેલાં છે કે એમની શીતળ છાયામાં ચાલતાં હોઇએ એમ લાગે છે.”^{૨૦}

આવો સુંદર બાગ મીરાતે અહમદી લખાઇ ત્યારે (૧૭૫૦-૬૨) વેરાન થયો હતો. બાગમાં ખેતી થતી હતી. એ વખતે પણ થોડાં મકાનો ઉભાં હતાં. હાલ ત્યાં ફતેહવાડી નામનું ગામડું કેવળ છે, અને મકાનોની થોડી થોડી નિશાનીઓ દેખાય છે.^{૨૧}

૮ જીતબાગ: ઉર્ફે સૈફબાગ. આ બાગ શાહજહાંએ જ્યારે જહાંગીર સામે બળવો કર્યો ત્યારે એના તરફથી અબ્દુલખાં ફિરોઝજંગ અને જહાંગીર તરફથી સૈફખાં વચ્ચે જે લડાઇ થઈ હતી એમાં સૈફખાંને વિજય મળ્યો, એ વિજયની યાદગીરી તરીકે જેતલપુર ગામ પાસે સૈફખાંએ જીતબાગ બનાવ્યો. પાછળથી એ ગામની હદમાં મળી જઈ હવેલી (દસકોઇ) પરગણામાં એની જમીન ગણાવા લાગી.^{૨૨}

૯ ગુલાબબાગ: અને ૧૦ બાગે તોત: આ બન્ને બાગ એક બીજાથી જોડાયેલા રસ્તમબાગ અને શાહીબાગ પાસે હતા. એની બરોબર વિગત શાહીબાગ ભેગી વિચારીશું. ગૂજરાતી બાદશાહોના સમયથી આ બન્ને બાગમાં ધમિરતો હતી, અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયના અંત ભાગમાં મુહમ્મદ આઝમશાહ સુબો હતો ત્યારે એ બાદશાહજહાંએ શહેરનાં જૂનાં મકાનો પસંદ ન પડ્યાથી

[૨૦] History of Gujarat Sultanat J. B. B. R. A. S. No. LXXIV પૃ. ૧૫૧માં આપેલો મુસાફર મેન્ડેસ્સલોનો ઉતારો. [૨૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૦૨. [૨૨] મીરાતે અહમદી. ત્રણે ભાષાંતરો. જીતબાગ ઉપર મીરાતે અહમદીના ગૂજરાતી ભાષાંતરકાર નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબ પૃ. ૨૫માં નોંધમાં લખે છે કે “અબ્દુલ્લાખાન ફિરોઝજંગ જે હીજરી સન ૧૧૨૦માં અમદાવાદના સુબા હતા તે હૈદરાબાદ નિઝામ સરકારના મૂળ ગાદી સ્થાપકના દાદા થાય અને તેની જગા અમદાવાદમાં ધાંચીની વાડી પાસે છે અને તે મોગલની શુમતીના નામે ઓળખાય છે.” મીરાતે અહમદી ભા. ૧ ભા. પૃ. ૨૦૪માં જેતલપુરમાં સૈફ બાગ બનાવ્યો એમ લખ્યું છે. અને બીજા ભાગમાં બાગવર્ણન પ્રકરણમાં જીતબાગ નામ છે. અબ્દુલ્લાખાં ફિરોઝજંગનું મરણ ક્યાં થયું હતું તે જણાયું નથી. તેમજ ધાંચીની વાડી પાસે મોગલની શુમતી અમદાવાદમાં કયે સ્થળે હશે તે મને આ લખતી વખતે જણાયું નથી. પાનડોરને નાકે ધાંચીની વાડી પાસે કાંઈ નથી, પણ શાહપુર દરવાજાની બહાર મોગલની શુમતી કહેવાય છે.

રસ્તમખાગ અને આ બન્ને ખાગોમાં ત્રણ વર્ષ સુધી પડાવ નાંખી મકાનો બંધાવ્યા હતાં. તે સમયથી ખાગનો નાશ થયો, અને નાશ થતાં સુધી એમાં ઉગેલાં ગુલાબમાંથી ગુલાબજળ ખાસ બાદશાહને માટે ખેંચાતું, અને પુલોતું તુર વધે એવા ઉપાય લેવા માટે બાદશાહી ફરમાન આવેલાં છે. મીરાતે અહમદી લખતી વખતે ઈમારતો પડી ગઈ હતી અને જમીન શાહીખાગ તાળે ગણાઈ ખેતી થતી હતી.^{૨૩}

૧૧ રસ્તમખાગ: આ બગીચો ગુજરાતી અમીર રસ્તમખાંએ બંધાવ્યો છે એમ મીરાતે અહમદી લખે છે. ખાગમાં ૬૦ વીંધા જમીન અમદાવાદથી ઉત્તરે નદી કીનારે રોકેલી છે. પહેલાં એમાં ચાર ઈમારતો હતી અને મંડપ હતો. છ કુવા ચાર બેઠકો અને પત્થરનો દરવાજો હતો. એ બધું પડીને ખંડેર થઈ ગયું હતું. છેવટે બાદશાહજીદા આઝમશાહે મકાન બાંધવા માટે એની જમીનનો ઉપયોગ કર્યો. આ ખાગ પણ શાહીખાગની પાસે હતો. એને ફરતો કોટ પણ હતો. આ ખાગ માટે અહમદીના કર્તાની ભૂલ જણાય છે. બાદશાહ જહાંગીર પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખે છે કે અકબરના શાહજીદા મુરાદના સમયમાં તેના શાહજીદા મીરઝાં રસ્તમને નામે એ ખાગ બનાવ્યો; અને શાહજહાંના મુખ્ય અમલદારનું નામ પણ રસ્તમ હોવાથી, એ મળતાપણાથી ખુશ થઈને જહાંગીરે એ ખાગ એ બીજા રસ્તમખાંને આપી દીધો. જહાંગીરે એ ખાગમાં કેટલીક વખત સહેલ ભોગવી છે.^{૨૪}

૧૨ શાહીખાગ: શાહીખાગ એ નામ ઉપરથી હાલ પણ એને કોઈ મોટો ખાગ ધારે. નોગલાઈના સમયમાં શાહીખાગ એક મોટો રમણીય ખાગ હતો. પરંતુ હવેનો શાહીખાગ જૂદો જ છે. હવે શાહીખાગ એટલે કાંઈક સ્વચ્છ હવાવાળું અમદાવાદનું એક પર્. હાલના શાહીખાગમાં અસલ શાહીખાગ-ખાગેશાહી ફરતાં બીજી ઘણી હોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

હાલનો શાહીખાગ દિલ્હી દરવાજાની બહાર ઉત્તર દિશામાં થોડે દૂર ગયા પછી રેલ્વેની સડકથી પા માંધલ દક્ષિણથી શરૂ થઈ ઉત્તરમાં કેમ્પમાંની

[૨૩] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાંતરો. [૨૪] એ જ: આમાં ગૂ. ભાષાંતરમાં ચાર ઈમારતો લખે છે. અંગ્રેજી તથા પુરાતત્વમાં એક ઈમારત લખે છે. વળી જુઓ તુઝકે જહાંગીરી Vol. I 426-27.

હદ સુધી ગણાય છે. એ હદ હાલ મોજે દરિયાપુર કાજીપુરમાં ગણાય છે. પરંતુ જૂનાં પરાંમાંથી દરિયાપુરનો થોડો ભાગ, મુલ-
દરિયાપુર કાજીપુર તાનપુર, મકસુદપુર, માહપુર, શેરપુર, લોદીપુર વગેરે પરાંનો શાહીબાગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. હાલ એ કોઈ પણ પરાંની નિશાની નથી. શહેરના ઉત્તર બાજુના કોટની પાસેનો ભાગ તથા માધવપરં વગેરે પરાં શાહીબાગમાં નથી ગણાતાં. આ પરાં ઉપરાંત રસ્તમ-બાગ, ગુલાબબાગ અને શેતુરબાગની જમીનો પણ હાલના શાહીબાગમાં મળી ગયેલી છે.

ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં જહાંગીર બાદશાહ અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે અમદાવાદમાં શાહજહા શાહજહાંને ગૂજરાતની સુબેદારી આપી. એ સુબાગીરી દરમ્યાન એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો. દુકાળમાં પીડાતાં માણસોને કામ આપવા

અસલ
બાગેશાહી

સાંર^{૨૫} શાહજહાંના હુકમથી સાબરમતીને કિનારે દિલ્હી દરવાજાથી દોઢ માઇલ ઉત્તરે મકસુદપુરપરાની જમીન લેવામાં આવી અને એ જગ્યાએ ૧૦૫ વીધા ૩ વીસા જમીનમાં શાહીબાગ બનાવવા હુકમ થયો.

નદી કિનારે સુંદર ઇમારતો, કમાનો, બેઠકો, ઇમારતને ચારે બાજુ ફરતી નહેરો, હોજ વગેરે કરવામાં આવ્યું. અગીઆર કુવા ખોદવામાં આવ્યા. બાર ખુરજ સાથે કોટ કરી દરવાજો કરવામાં આવ્યો. મંડપો તથા સડકો પણ બનાવી. આમ શાહીબાગ જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે અમદાવાદના સર્વ બાગથી એ વધારે સારો શોભીતો અને રળીયામણો હતો. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ આખા દેશમાં આવો સુંદર ઇમારતોવાળો અને આનંદજનક વાટિકાઓવાળો બીજો એક પણ બગીચો નથી. શાહીબાગના દરવાજાથી હાજીપુર સુધી મોટા અમીરો અને અમલદારોના બાગબગીચા આવેલા છે, અને ત્યાં સુધીનો રસ્તો બંને બાજુએ ઉંચાં લીલાં ઘટાદાર ઝાડને લીધે નીલમની એક કમાન હોય એવો શોભે છે અને લીલોતરીથી બધું આલ્હાદ પમાડનારૂં લાગે છે. એના વહીવટને માટે એકસો ૨૬ બળદ, ૭૦ માળી, એક દરોગો (કારભારી),

[૨૫] Douglas's 'Western India' p. 310 [૨૬] અહમદીની અંગ્રેજ આવૃત્તિ તથા પુરાતત્વમાં સો ભેડ અને ગુજરાતી આવૃત્તિમાં સો બળદ એમ લખ્યું છે.

એક ખજાનચી, સાત પટાવાળા અને કેટલાક ઝાડુ કાઠનાર નીમવામાં આવ્યા છે. એની મરામતના ખર્ચ માટે સુખાના દીવાનના હુકમથી કામ થઈ શકતું. ૨૭

મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે “ મોગલ સત્તા નબળી પડ્યા પછી સુખા ખાગની જમીન પચાવી પડ્યા. અને છેવટે મરેઠાઓએ એનાં મોટાં વૃક્ષોની કાપીને ખાળવાની કાઠી કરી. નદી કિનારે જે માળતો અઢારમી સદીમાં ખુરજ હતો તે અઢારમી સદીમાં નજમુદ્દૌલાની હકુમત વખતે નદીમાં મોટી રેલ આવી ત્યારે પડી ગયો. એ પુરથી ખાગની ખીજી ધમારતો અને સૈંદર્યને બહુ નુકશાન થયું. હાલ (અહમદી લખાતી વખતે ૧૭૬૨) બધાં ઝાડ સુકાઈ ગયાં છે, અને થોડાં લાલ આંબલીનાં^{૨૮} ઝાડ જે આ દેશમાં બહુ થાય છે તે બાકી રહ્યાં છે. એનો મુરખો સારો થાય છે અને તે ધ્રિન અર-ખસ્તાન વગેરે દેશ ચઢે છે. આ ખાગ એક લીલા સ્વપ્ન જેવો હતો અને બધાં ગુલાબ વગેરે ફુલો ઉગતાં ત્યાં હાલ (અઢારમી સદીમાં) જર અને ખાજરીનું ખેતર છે. ” ૨૯

આ પ્રમાણે અઢારમી સદીમાં અસલ શાહીખાગની સ્થિતિ હતી. શાહીખાગનો મહેલ આજે ઉભો છે. ખાગની તો એકે નિશાની હાલ દેખાતી નથી. મીરાતે અહમદીએ આજથી દોઢસો વર્ષ ઉપર ખેતર બેયું એટલે હાલ તો ખાગની નીશાની ક્યાંથી હોય. કોટ ખુરજ કે દરવાજાની એક પણ છંટ નથી. સર રસ્તમજીના ધી રોઝરી નામના બંગલાના ઝાંપાની બરોબર સામે સડકની બાજુમાં છંટોનો પાયો દેખાય છે એ જૂના શાહીખાગના દરવાજાનો પાયો છે. અગીઆર

[૨૭] અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરો. [૨૮] અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં આંબળીનાં ઝાડ લખ્યાં છે. પણ પુરાતત્વ અને નવાબઅલીનાં અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં આંબલીનાં ઝાડ સ્પષ્ટ લખ્યાં છે, અને અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં તો લાલ આંબલી (red tamarind) એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. એ જ ખરું છે. એ ઝાડ જુલું અવસ્થામાં આજે પણ ઉભાં છે. [૨૯] અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરો.

કુવામાંથી કેટલાક અહીં તહીં જોવામાં આવે છે અને એ જૂની ઇંટોથી બીજા કુવા કરતાં જૂદા પડી આવે છે.^{૩૧} સર રસ્તમજીના એક બંગલામાં જે મોટો કુવો છે તે શાહીબાગનું મધ્યબિંદુ હશે. આ રીતે સર રસ્તમજીના બંગલા આગળના દરવાજાના પાયાથી ઉત્તરે શાહીબાગના મહેલ આગળ નદીના કિનારાને સમાંતર લીંટી કલ્પીએ તો શાહીબાગની દક્ષિણ હદ નક્કી થાય છે અને એ લીંટી ઉપર કોટ પણ હશે. ઉત્તરે નદી અને દક્ષિણે ઉપર મુજબ હદ નક્કી થઈ શકે છે. પૂર્વ પશ્ચિમની હદ માટે પશ્ચિમે મિયાંખાં ચિસ્તીની મસ્જીદની પાછળથી નદી કિનારેથી, એટલે નારણધાટની પૂર્વેથી કલ્પિત લીંટી દોરીએ અને દક્ષિણની કલ્પિત લીંટીને મળે એટલે એ જગ્યાએ પશ્ચિમની હદ આવી રહે છે. એ જ પ્રમાણે ખડ્ગધારેશ્વરની સહેજ પશ્ચિમે કલેક્ટરના બંગલાની નજીક નદી કિનારાથી, નવરોજી હોલ પાછળનાં ખેતરોમાં મોટાં જીર્ણ થવા આવેલાં આંબલીનાં ઝાડની એકસરખી સીધી હાર છે એની સહેજ પૂર્વે થઈને કલ્પિત લીંટી દોરીએ અને એ લીંટી દક્ષિણવાળા લીંટીને મળે એ જગ્યાએ પૂર્વની હદ નક્કી થાય છે.

આ પ્રમાણે ચારે બાજુની હદ પ્રાચીન ચિન્હો અને શાહીબાગનું અસલ ક્ષેત્રફળ મેળવતાં આવે છે. એટલે આટલી હદમાં આશરે ૧૦૫ વીધાં જમીન થાય છે. આ હદમાં હાલ શાહીબાગનો મહેલ અને છોટા શાહીબાગનાં મકાનો, મિયાંખાં ચિસ્તીની મસ્જીદ, સર ચીતુભાઈનો બંગલો, સર રસ્તમજીના બંગલા, કમીશનરની ઓફીસ અને ભીમનાથ મહાદેવ, કલેક્ટરના બંગલાનો કેટલોક ભાગ, અને સર સેતલવાડનો બંગલો, પોપટલાલ મનસુખલાલનો બંગલો તથા એની પૂર્વનાં ખેતરો, અને સખર્ણન પોલીસ સ્ટેશનના થોડા ભાગનો સમાવેશ થાય છે.

આ તો અસલ શાહીબાગ એટલે ‘બાગે શાહી’ની હદ થઈ; પરંતુ હાલ શાહીબાગની હદ આનાથી ઘણી મોટી ગણાય છે. રેલ્વેની સડકની ડાબી બાજુનો ભાગ પણ શાહીબાગમાં ગણાય છે. એટલે રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઇસ્કૂલની બોર્ડિંગ, મેસોનીક હોલ, દરિયાખાંનો ધુમટ, અને દક્ષિણ તરફ

[૩૧] સર રસ્તમજીના એક બંગલાનું નામ Historical well રાખેલું છે. એમાં આવો કુવો છે. એ કુવામાં અંદર ઉતરી શકાય અને બેસી શકાય એવું હતું. હાલ એને બંધ કરી ઉપર ઓટલો કરી દીધો છે.

જતાં મુસાસુહાગ (બંગડીઆ પીર)ની દરગાહ, શેઠ જમનાલાલનો બંગલો, શેઠ ત્રીકમદાસનું આરોગ્યલુપન, તથા ત્યાંથી કેમ્પ બાજુ જવાના રસ્તાનો બધો ભાગ અને શેઠ અંબાલાલનો બંગલો પણ શાહીબાગની હદમાં હાલ ગણાય છે.

શાહીબાગ અથવા બાગે શાહી અને કેમ્પની વચ્ચેનો મોટો ભાગ જેમાં હાલ ખજૂંધારેશ્વર મહાદેવ, નવરોજી હોલ, ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીનો બંગલો વગેરે આવેલું છે એ પણ હાલ શાહીબાગની હદમાં રસ્તમબાગની હદનો ગણાય છે. પરંતુ એનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે.

નિર્ણય: મીરાતે અહમદીમાં રસ્તમબાગ, ગુલાબબાગ અને શેતુરબાગ ગણાવ્યા છે એ ત્રણેની હદ શાહીબાગમાં મળી ગઈ છે. ગુલાબ અને શેતુરબાગની જમીન શાહીબાગમાં ગણાય છે એમ અહમદીમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે.^{૩૨} રસ્તમબાગ અને ગુલાબ-શેતુરબાગ ત્રણે સાથે મુહમ્મદ આઝમશાહનાં મકાનોમાં રોકાઈ ગયાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે શાહીબાગની જોડે જ આ ત્રણે બાગો સાથે સાથે હોવાનો સંભવ ચોક્કસ જ છે. એ બાગો શાહીબાગની પશ્ચિમે હોવાનો સંભવ નથી. કારણ કે દરિયાપુર ખરાની હદ અને દરીયાખાંનો ધુમટ તથા દુધેશ્વર પાસે હોવાથી આ ત્રણે બાગો સાથે થાય એટલી ત્યાં જગ્યા નથી. પૂર્વ બાજુ ખજૂંધારેશ્વરની બાજુમાં અને દક્ષિણે જ આ ત્રણે બગીચા હોવાનો સંભવ વધારે છે. રસ્તમ બાગ તો ૬૦ વીધાનો શાહીબાગના પહેલાંનો છે એટલે દરિયાખાંના ધુમટ પાસે એ હોય એવો સંભવ નથી. એટલે ખજૂંધારેશ્વર બાજુ જ એ બાગ હોય એમ જણાય છે. ખજૂંધારેશ્વરથી કેમ્પ બાજુ જતાં જૂના કુવા અને મોટાં ઘટાવાળાં ઝાડ હતાં અને ઓગણીસમી સદીમાં લોકો એને દીવસે પણ ઝાડની ઘટાને લીધે અંધારું હોવાથી “અંધારી વાડી” કહેતા હતા.^{૩૩} એ જગ્યાએ કાંઈ પુરાણો મોટો બાગ હોય એવાં ચિન્હો ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના મોટા પૂર પહેલાં હતાં. વળી

[૩૨] મીરાતે અહમદી: ગૂ. ભા. ભા. ૨. પૃ. ૨૪. [૩૩] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર. પૃ. ૨૮૩. “Besides the Shāhī Bāg gardens, there was, a little beyond, an older garden called Andhari Badi, or dark garden, with large ruins.” અંધારી વાડી લોકો ખજૂંધારેશ્વર બાજુ જ કહેતા એટલે એ રસ્તમબાગ જ એનાં ખંડેરો સાથે હોવા બેધર્મ.

૧૮૯૦ માં રશિયાના માણ જાર અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે શાહીબાગમાં રસ્તાને પડખે પડાવ નાંખેલો ત્યારે બાજુમાં મોટાં ખંડેરો હતાં એમ એનો ઇતિહાસકાર લખે છે. એ ખંડેરો શાહીબાગના પશ્ચિમે રેલ્વે સડક બાજુ હોવાનો સંભવ જ નથી. પણ પડાવના રસાલાની પૂર્વે હોવાનો સંભવ છે. અને એ રસ્તમ અને ગુલાબબાગનાં ખંડેરો જ હોય શકે એટલે શાહીબાગના અસલ કોટની ઉપર ધારેલી કલ્પિત પૂર્વની હદ પુરી થતાં તુરત જ ૬૦ વીધા જમીનમાં નદી કીનારે રસ્તમબાગ હશે એમ ચોક્કસ માની શકાય. શાહીબાગ અને કેમ્પની હદ ઉપરનું ધરનાળું તથા ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ રહે છે તે ખંગલો પણ એ બાગની હદમાં હોવાનો સંભવ જણાય છે. ડીસ્ટ્રીક્ટ જજના ખંગલાની સહેજ દક્ષિણે એક મોટો ખાડો હાલ જણાય છે એની ઉત્તર બાજુની ભીંત કોટની પેટે ખુરજો કરીને બાંધેલી હાલ પણ દેખાય છે. આ ખાડો ચોમાસામાં ભરાય છે અને એને લાલીખુનું તળાવ કહે છે. આ લાલીખુના તળાવનો ઉલ્લેખ કોઈ ગ્રંથમાં નથી.^{૩૪} લાલીખુ કોણ હતી એ પણ કોઈ જણાયું નથી. જે ભીંત દેખાય છે એ પ્રાચીન છે અને અડધા ફ્લોગ જેટલી લાંબી છે. એ કોટની દીવાલ હશે કે તાળાવનો જ ખંધ બાંધેલો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ દેખાવ તળાવના ખંધ જેવો લાગે છે. આ બધું જોતાં બાદશાહબદા મુહમ્મદ આઝમશાહના મહેલોનાં ખંડેરોનો એ પણ કોઈ ભાગ હશે એમ જણાય છે; અને એ સીવાય એ ઐતિહાસિક મકાનોની કોઈ પણ નિશાની આખા હાલના શાહીબાગની હદમાં દેખાતી નથી. એટલે રસ્તમબાગ એ જ સ્થળે હશે. એમ માનવાને સખળ કારણ મળે છે.^{૩૫} સૈયદ રાજુ ઔરંગઝેબના સમયમાં તેમના અનુયાયીઓ સહિત

[૩૪] કોઈ કહે છે કે લાલી નામની કોઈ હિંદુ સ્ત્રી ત્યાં ભૂત થઈ હતી એથી લાલીનું તળાવ કહેવાય છે. પણ એ વાત માનવા જેવી નથી. [૩૫] ઔરંગઝેબના સમયમાં આઝમશાહ પછી એનો પુત્ર શાહબદા મુહમ્મદ ખેદાર બખ્ત સુબો થઈને આવ્યો. ત્યારે શાહીબાગમાં બાદશાહબદા બહાદુરની રહેવાની જગ્યા (એના બાપ આઝમશાહની) એ મુકામ કર્યો એમ લખે છે. આઝમશાહે એ મકાનો રસ્તમબાગમાં બાંધ્યાં હતાં એમ આગળ લખેલું છે. અને એ જ મકાનો પાછળથી શાહીબાગમાં ખેદારબખ્તના વખતમાં લખે છે. એટલે રસ્તમબાગનું નૂકું વ્યક્તિત્વ એ સમય પછીથી નાશ પામ્યું હશે. અને પાછળથી વધારે નાશ થયા પછી અંધારીવાડી નામ પડ્યું હશે. સરખાવો. મીરાંતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૧ ભા. ૫. ૩૩૮.

રસ્તમખાગમાં ભરાયલા અને ત્યાંથી નીકળી લઢીને શહીદ થયા એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. આ સૈયદ રાજુની દરગાહ અનુયાયીઓ સાથે નવરોજી હોલની પાછળ હાલ છે. એટલે રસ્તમખાગ અને સાથે ગુલાખખાગનું સ્થળ ખાસ ચોક્કસ થાય છે.

રસ્તમખાગની પાસે અને ખાગે શાહીની પણ પાસેજ ગુલાખ અને શેતુરખાગ હતા. રસ્તમખાગની જમીન સાથે એ ખન્નેની જમીન આઝમશાહના

ગુલાખ અને
શેતુરખાગ

મહેલોની હદમાં લઈ લેવામાં આવી હતી. એટલે રસ્તમખાગની દક્ષિણે જ, એ ખન્ને ખાગો, પશ્ચિમે શાહીખાગની હદને અડકીને હશે એમ માનવાને કારણ છે. આ ખન્ને ખાગોની હદમાં બાદશાહબંદાએ ત્રણ

વર્ષ પડાવ નાંખી રસ્તમખાગમાં મહેલ બાંધ્યા હતા. મહેલને લગતાં બીજાં નાનાં મકાનો પણ હશે અને ગુલાખખાગની જમીન પણ મહેલની જમીનની હદમાં લઈ લીધી હોવાથી એમાં પણ મકાનો થયાં હશે. હાલ ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીના બંગલાની જમીન અને એની પાછળ તથા આસપાસનાં ખેતરો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી કોટડાને નામે ઓળખતાં. કોટડું એટલે ખંડેરોનો સમુહ એ વાત બાણીતી છે. એ ખેતરોમાંથી શહેરમાં બાંધકામના પાયા સારૂ અસલ રોડાં લઈ જવામાં આવતાં. એટલે એ જગ્યા ઉપર મકાનો હોવાનો સંભવ વધારે બળવાન થાય છે. એટલે હાલ શાહીખાગ કહેવાતા ભાગમાં અસલ શાહીખાગ ઉર્ફે ખાગે શાહી ઉપરાંત બીજા ત્રણ જૂના ખાગ તથા પાંચેક જૂનાં પરાંનો સમાવેશ થાય છે; અને હાલ જે હદનાં વિભાગને આપણે શાહીખાગ કહીએ છીએ તે અસલ શાહીખાગથી જૂદો જ છે, અને અસલ શાહીખાગ હાલના શાહીખાગનો એક ભાગ માત્ર છે.

ખાગોનાં વર્ણનની મનોહર શાંતિમાંથી એના સ્થળ નિર્ણયના સૂઝા રણમાં ઘડીવાર રખડી હવે પાછા એ કલ્પનામય સુંદર શીતળ છાયામાં પ્રવેશ કરીએ. શાહીખાગનો જન્મ હી. સં. ૧૦૩૨માં દુકાળથી

શાહીખાગની

દંત કથા

પીડાતાં ગરીબોનું દુઃખ ભાગવાની કામળ લાગણીથી, સૌંદર્યના સેવક શાહજહાંના હુકમથી થયો હતો. એમ કહેવાય છે કે ખાગ પુરો થયા પછી બાદશાહ હાથીએ

ચઢીને જોવા આવ્યા. ત્યારે દરવાજો કાંઈક નાનો હોવાથી હાથી અંદર પેસી શક્યો નહિ. બાદશાહની રસવૃત્તિને આથી ખોટું લાગ્યું; અને દરવાજો આવો છે

તો મકાન કેવું હશે એમ ધારી બાદશાહની સ્વારી પાછી ફરી. ૩૬ આમ શાહીબાગમાં એના શોખીન બાંધનારે પગ પણ મુક્યો નથી.

આગળ વર્ણવેલા બાગેશ્વર હ કરતાં પણ શાહીબાગ વધારે કાળજીથી બંધાયો હતો. એને બરોબર રાખવા માટે ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં

અમલદારો ખાસ ધ્યાન રાખતા હતા. એ સમયમાં મેન્ડેસ્સો અને આવેલા પરદેશી મુસાફરો આ બાગે શાહીનાં મુક્ત કંઠે થેવેનોનાં વર્ણન વખાણ કરે છે. ઈ. સ. ૧૬૩૮માં મેન્ડેસ્સો લખે છે

કે શાહીબાગ ઘણો જ વિશાળ હતો. એને ફરતો મજબુત કાંટ હતો અને નહેરો પાણીની ભરેલી હતી. અંદરનું મકાન સુંદર અને એના ઓરડા મનોહર હતા. મેન્ડેસ્સો શાહીબાગની જોડે કોઈ તવંગર કુમારીકાએ બનાવેલો બીજો બાગ વર્ણવે છે અને તેનું વર્ણન જોતાં નગીનાવાડી સાથે ગુંચવીને ગોટાળો કર્યો જણાય છે. ઈ. સ. ૧૬૬૬માં થેવેનો શાહીબાગનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે. “શહેરમાં નદીની બાજુ પર શાહીબાગ આવી રહ્યો છે. એમાં હિંદુસ્તાનમાં ઉગતાં હરેક પ્રકારનાં વૃક્ષો છે. એમાં બંને બાજુ પર ઝાડવાળા સીધા લાંબા રસ્તા કરેલા છે, જે પેરીસના “કોર દેલા રૅઈ” (Cours de La Reine)ના જેવા દેખાય છે, અને એ ઘણા પહોળા છે; ખરું પુછો તો એ અનેક બગીચાઓ નાટકશાળાની જેમ ચઢતા ઉતરતા ગોઠવાયેલા છે. એનો છેક ઉપરનો રસ્તો જાણે અગાશી પરનો રસ્તો છે. એના પરથી ફરતાં અનેક ગાઉ સુધીનાં ગામડાં જોઈ શકાય છે. આ બગીચાનું ક્ષેત્રફળ ઘણું વિસ્તારવાળું હોવાથી એના લાંબા રસ્તાઓ પરથી ઘણું સરસ જોવાનું મળે છે. એની મધ્યમાં ફુલઝાડના ક્યારા વાવેલા છે, જે બાગને એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચે છે. ચાર રસ્તા મળે છે ત્યાં મધ્યમાં એક લતામંડપ છે અને એના ઉપર લીલા કાચનાં નળિયાં છે. ત્યાં શહેરના બધા જુવાન માણસો તેમાં આવેલા વિવિધ રંગી માછલાંથી ભરપુર કુંડ પર હવા ખાવા જાય છે. ૩૭

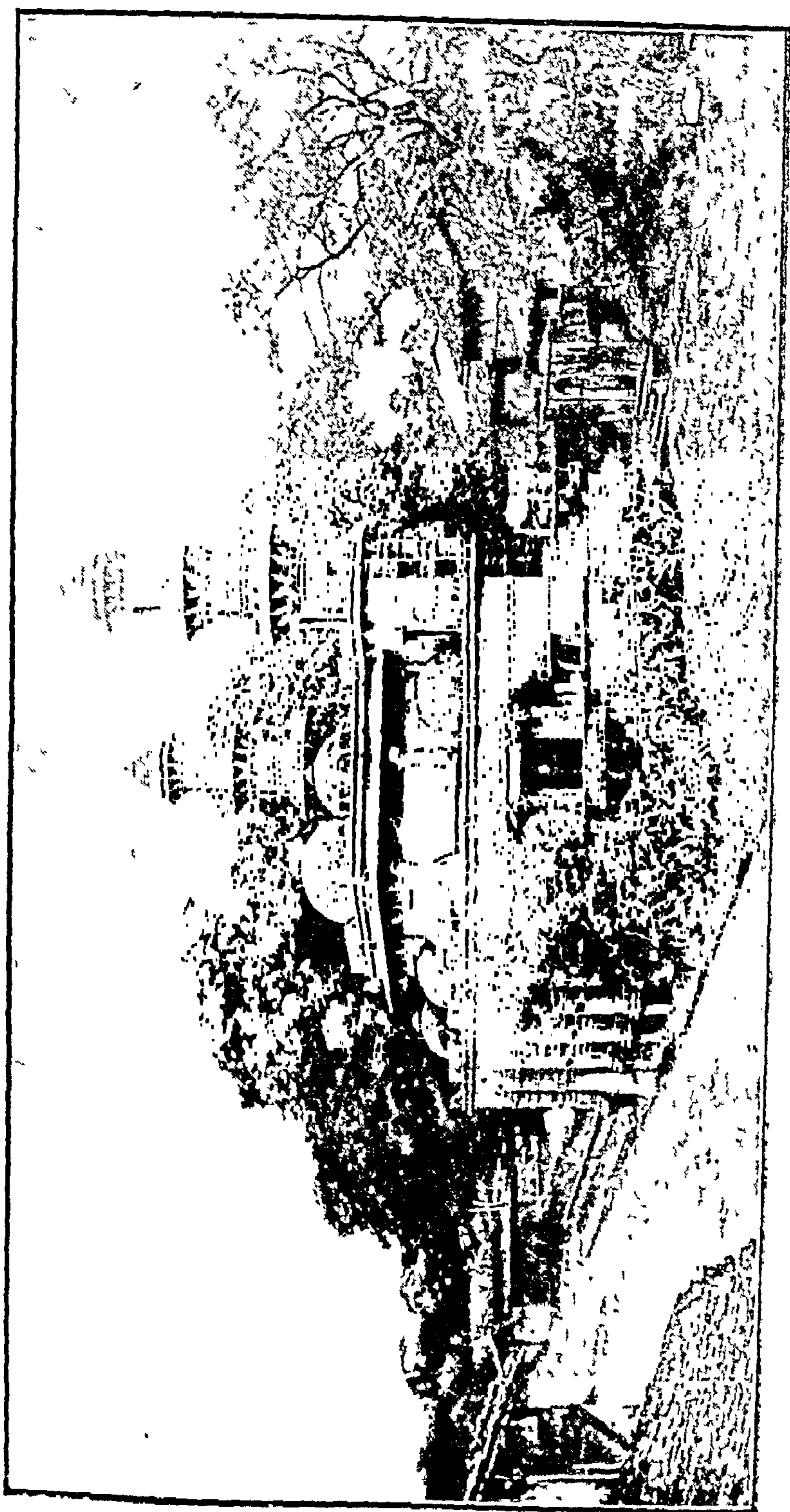
ઈ. સ. ૧૭૮૧માં જેમ્સ ફોર્સે શાહીબાગ જોયો હતો. પણ એ વખતે બાગ અસલ સ્થિતિમાં નહોતો. છતાં ફોર્સે લખે છે ભાગેલા પુવારા અને

[૩૬] Briggs cities of Gujarashtra. [૩૭] થેવેનોએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન-પુરાતત્વ પુ. ૨. પૃ. ૨૦૧. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૩માં આ બધી ટુંકી નોંધ આપી છે. એમાં લીલાં નળિયાંનું વિશેષ છે.

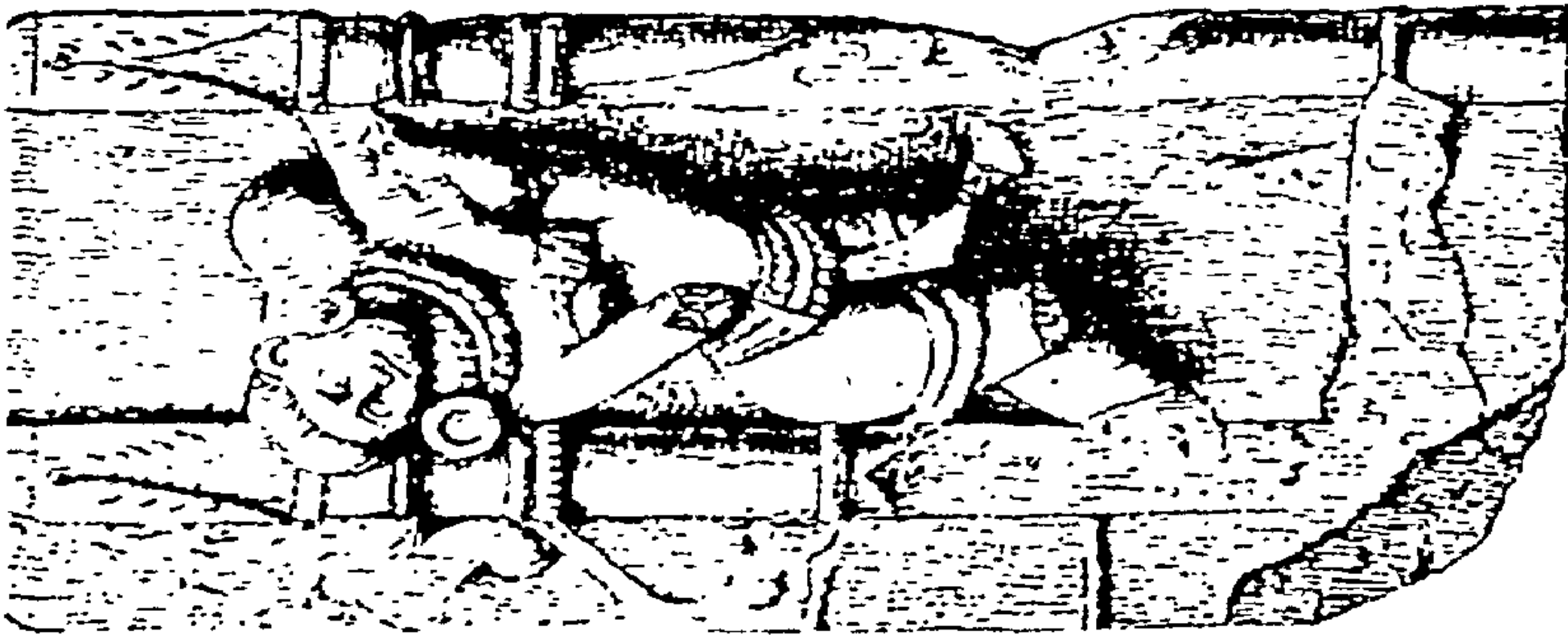
નહેરા તથા પરદેશી દેખાવનાં કેટલાંક ઝાડ એ સમયે પણ હતાં. કેટ
પડી ગયેલી સ્થિતિમાં હતો. ફોર્સને છેક શહેરના
જેમ્સ ફોર્સનું દરવાજા સુધી શાહીબાગ જોવું દેખાયલું એ બીજા
વર્ણન અમીરોના બાગ જોડાઈને અગર રસ્તાની ઝાડની ઘટાથી
લાગ્યું હશે. એ સમયે ફોર્સને પણ એકલા મહેલ
સિવાય આખો બાગ શૂન્ય તથા ઉજડ લાગ્યો હતો. કેટલાંક તાડ, ખજૂરી,
નારીએળા, ચંદન, આંબા અને આંબલીનાં ઝાડ એ વખતે પણ હતાં.^{૩૮} મોટા
છોટા શાહીબાગનાં મકાનોનું પણ વર્ણન ફોર્સે કરેલું છે એ આગળ જોઈશું.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં સર્વોત્તમ ગણાતા અને હિંદના મારા બગીચા-
ઓની પંક્તિમાં ખેસતા શાહીબાગની મરામત કાળજીપૂર્વક ઔરંગઝેબ બાદશાહના
રાજ્યના અંત સુધી થતી હતી. સુબા નવાબ સુબતખાના
શાહીબાગમાં રહેલા સમયમાં શાહીબાગ અને ગુલાબ બગીચા (ગુલાબબાગ)નાં
ઐતિહાસિક પુરખો પ્રલોનું તુર વધે અને પાણી પુરું પડે એ માટે બાદશાહી
ફરમાન આવ્યું હતું.^{૩૯} એમાં ખાસ ઐતિહાસિક પુરખો
તરીકે તે બાદશાહબદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અને શાહબદો મુહમ્મદ ખેદાર બખ્ત
રહેલા છે. પાછળથી સુબો દાઉદખાં પની પણ શાહીબાગમાં રહેતો હતો. ઔરંગઝેબની
સુબાગીરીનાં સમયમાં મેહદવી પંથના લોકોનું જે બંડ શહેરમાં થયું હતું એ
લોકો શહેરમાંથી નીકળી રસ્તમબાગમાં આવ્યા હતા. અને સુબાનું લશ્કર
પાછળ આવતાં એમાંથી નીકળી બહાર (ગુલાબબાગમાં) એક પછી એક
એક કપાઈ ગયા અને સૈયદ રાજુ શહીદ થયા. આ બનાવ પણ હાલના
શાહીબાગની હદની જમીનમાં બનેલો છે.^{૪૦} ઈ. સ. ૧૭૩૧માં સુબા મહારાજ
અલેસિંહે બાજીરાવ પેશ્વાને અમદાવાદ નોંતર્યા હતા; એ બંનેની રાજદ્વારી અટ-
પટની મસલત શાહીબાગમાં થઈ હતી.^{૪૧} બાદશાહબદા મુહમ્મદ આઝમશાહની સ્ત્રી
બનીબેગમનું મરણ શાહીબાગમાં થયું હતું. ઔરંગઝેબના માનીતા સુબા મુહમ્મદ
અમીનખાનો બાગ હાલ કલેક્ટર સાહેબનો બંગલો છે ત્યાં હતો એમ અહમદી

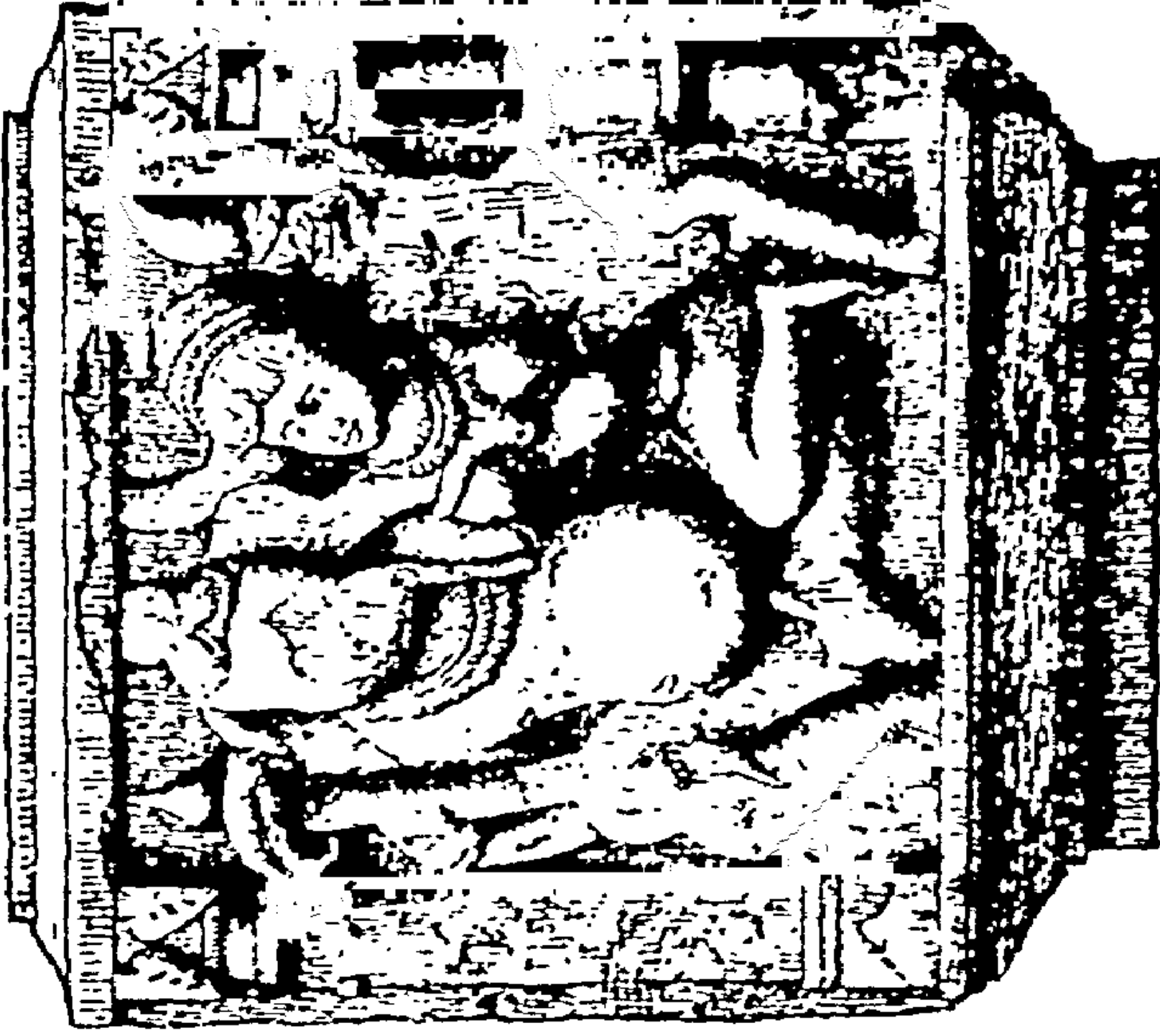
[૩૮] Forbes's Oriental Memoirs Vol. II p. p. 205-207. [૩૯]
મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. લ. ૧ પૃ. ૩૫૧. [૪૦] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ૧
પૃ. ૨૨૭. [૪૧] ગૂજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૨.

૧૬ સુહાસિખાંની અસ્થિદ (પાછલો ભાગ)
આગાહીસમી સદીના પૂર્વાધગા ધીકાંટાના રસ્તાનો દેખાવ

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિ

ભદ્રમાંથી જડેલી લક્ષ્મીગણેશની મૂર્તિ

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિ

ના લખાણ ઉપરથી જણાય છે. રૂસ્તમખાગની પાસે જ મીરાતે સિકંદરીના કર્તા સિકંદરની હવેલી તથા સુંદર ખાગ હતો એમ જહાંગીર બાદશાહ પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખે છે. એ બંને હાલના શાહીખાગની હદમાં જ ગણાય.

આવા શાહીખાગના ખાગ વેરાન થયા. મરેઠા રાજ્યના સમયમાં મરેઠા લશ્કરને માટે શાહીખાગનાં વૃક્ષોની કાપીને બાળવાની કાઠી કરવામાં આવી;^{૪૨} અને વખતો વખત આવેલાં નદીનાં પૂરે શાહીખાગનો મોટો ખુરજ તોડી નાંખી ઘણું નુકશાન કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૫નું મોટું પુર પણ બહુ નુકશાન કરી ગયું. નદીને દક્ષિણ બાજુ શહેર તરફ ધસતી અટકાવનાર દીવાલ પણ સહેજ તુટી ગઈ, અને નદીની રેત ખાગમાં જમી જવાથી ખાગનો કેટલોક ભાગ પુરાઈ ગયો,^{૪૩} અને હાલ એક ભવ્ય, સુંદર, મોટા ખાગનું કાંઈ નિશાન નથી રહ્યું. શાહીખાગનો મહેલ એકલો ઉભો છે. જે હાલ આંબલીનો મુરખો ધરિન અને અરખસ્તાન જતો એનાં ઝાડ જીર્ણ દશામાં હાલ ઉભાં છે.^{૪૪}

એક પછી એક આવીને બદલાઈ જતા અંગ્રેજ અમલદારોને શાહીખાગની બહોળલાલી વધારવાનું ન જ સુઝે. ગૂજરાતના ઉપરી અમલદાર જે કમીશનર કહેવાય છે તે શાહીખાગના મહેલમાં જ હાલ રહે છે, હાલનો શાહીખાગ પરંતુ મહેલના એટલાની આસપાસ નાનો ખાગ રાખવા ઉપરાંત શાહીખાગની પુરાણી સુંદરતા વધારવા સરકારે કાંઈ કર્યું નથી. શાહીખાગમાં વસતા અમદાવાદના ધનિકોએ યથાશક્તિ અને યથારુચિ ખાગ બનાવ્યા છે. પરંતુ અમદાવાદની પ્રજાના આનંદને એ સાથે સંબંધ નથી. હાલ તો પર્વ ઉપર ભીમનાથને આરે સ્નાન કરવા આવનાર, આરોગ્યને માટે સાધનવાળા લોક જે ફરવા આવે તે, અને શનિવારે કાંપના હનૂમાનના ભક્તો આવે તે, એટલા સીવાય શાહીખાગ અમદાવાદના લોકોને નકામો જ

[૪૨] મીરાતે અહમદી ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૨૪. અંગ્રેજ લાખાંતરમાં પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે. [૪૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૩. [૪૪] આ હાલ આંબલીનાં ઝાડ શાહીખાગની પૂર્વ હદમાં સીધી લીટીમાં ઉભાં છે. બીજા સાધારણ આંબલીથી એ સહેજ જૂદાં પડે છે.

છે. એમાં હમેશ વસવાનું તો ધનવાનોમાં પણ ભાગ્યશાળી હોય તેમને જ મળે છે.

ખર્જુદારેશ્વર, ભીમનાથ, નારાયણઘાટ, અને ચિત્રુનાથ મહાદેવ એટલાં જાણીતાં હિંદુ મંદિરો હાલના શાહીબાગની હદમાં છે. મુસલમાની જગ્યાઓમાં મીયાંખાં ચિસ્તીની મસ્જિદ છે તે હાલ ખાલી પડેલી છે. એક બાજુ દરિયાખાંનો ધુમટ

એની ગંભીર ભયાનકતાથી ઉભો છે, અને બીજી તરફ એમાંની જગ્યાઓ મુસા સુહાગનો રોજો છે. ભીમનાથ પાસે શેખમાહ-માહપુર વસાવનારની કબર છે. દરિયાખાંના ધુમટ પાસેના રસાલાની નજીક એક બાજુએ સીદી પીરખાંની કબર અને બીજી બાજુ શાહીબાગના રેલ્વેના ઝાંપા પાસે ઉર્દુ ભાષાના પહેલા કવિ 'વલી' ઉર્દૂ સીદીપીરની કબર છે. પૂર્વ બાજુ સૈયદ રાજુની કબર છે.

શાહીબાગ હાલ પણ વખતના પ્રમાણમાં રાજસત્તાના મુખ્ય અમલદારનું અને અમદાવાદના 'શાહ' જેવા વેપારી વર્ગના કેટલાક ધનિકોનું રહેઠાણ છે. એથી હાલ જૂદી જ રીતે શાહીબાગ નામ સાર્થક કરે છે. મોટો સુંદર લોકોનો બાગ ફક્ત ઉડી ગયો છે. x

આ વર્ણન કરેલા અમદાવાદના બધાં સરકારી બાગોનો વહીવટ કરવા માટે એક ખાસ બંગીયાખાતું પણ હતું, એને બગાતખાતું કહેતા. આ ખાતાના વહીવટમાં શહેરની અંદર અને બહાર મળીને આ પ્રમાણે બાગ હતા. ૧:

[૪૫] દરિયાખાંના ધુમટ પાસેના પોલીસના રસાલા પાસે એક પડેલી ભીંતનું લંબચોરસ મકાન હોય એવું દેખાતું એક ખંડેર છે અને એમાં થોડી કબરો છે. એ સીદીપીરની કબર કહેવાય છે. ભીંતો મોગલાઈમાં બંધાઈ હોય એવી જણાય છે. સીદી-પીર વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી. મોટા સીદી અમીરોનું કબરસ્તાન તો સરખેજમાં છે એમ હાજ અદખીર લખે છે. એટલે આ સીદીપીર કોઈ પાછળથી મોગલાઈમાં થયા હશે. મુહમ્મદ આઝમશાહની સ્ત્રીનું મરણ અમદાવાદમાં થયું હતું. એને શાહીબાગ પાસે દફન કરી દીવાલો કરી લીધેલી અને પછી શળ દિહલી લઈ ગયા. એ ભીંતો કયી તે સમજાતું નથી.

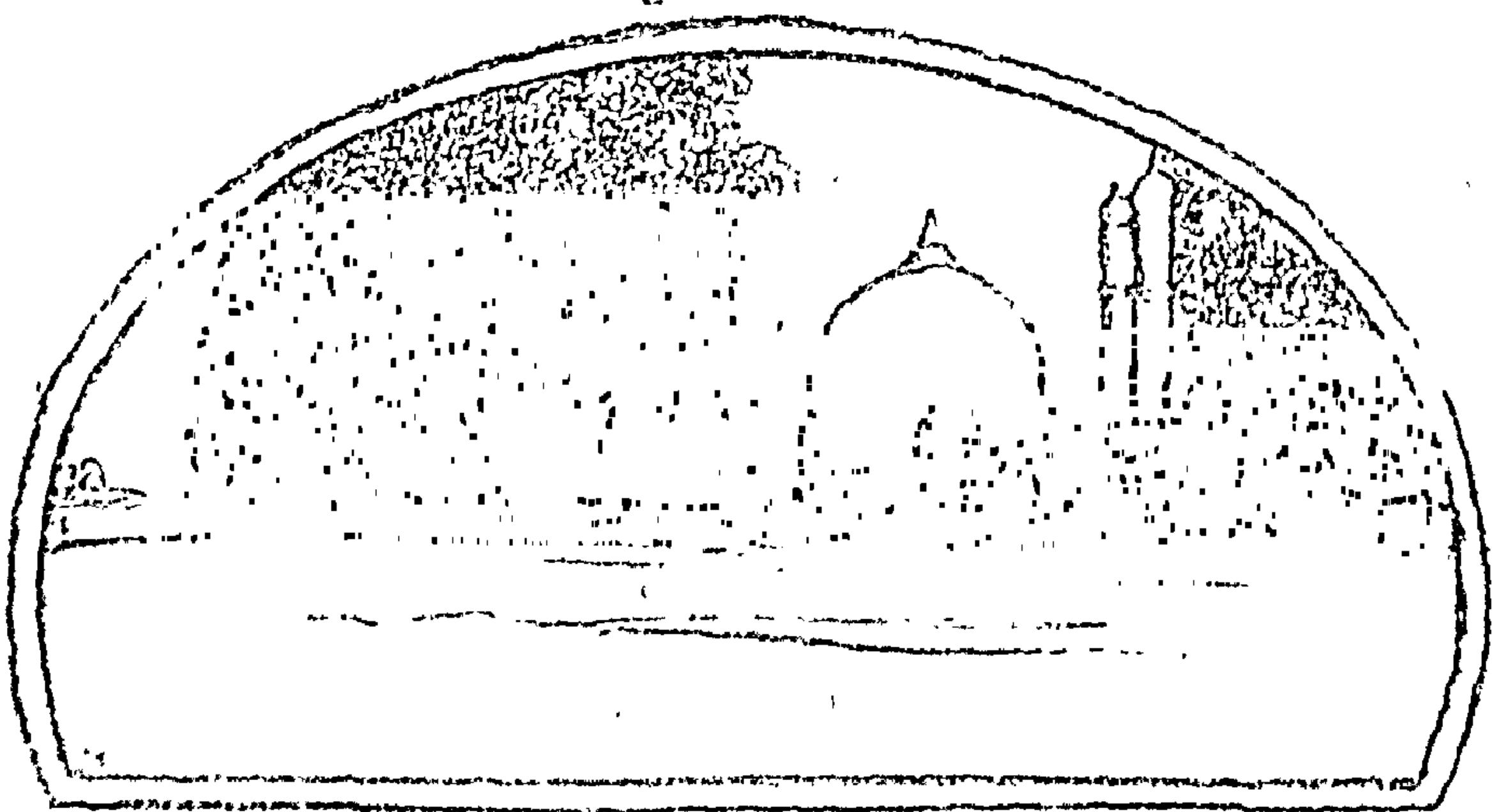
x શાહીબાગના વીગતવાર વર્ણન માટે શાહીબાગ ઉપરનો સાહિત્યસભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલો મારો નિબંધ જુઓ.

ધુસલખાનાખાગ, ભદ્રની પાસે; ૨: શાહીખાગ; ૩: ગુલાબખાગ; ૪: રસ્તમખાખાગ; ૫: કારેઝ બજાર (કારંજ ?) ૬: નગીનાખાગ; ૭: ખાગે ખાગોનો વહીવટ હવેલી (?); ૮: દોલતખાના ખાગ, શાહજહાંની હવેલી પાસે (ખાનપુર); ૯: શાહવાડી; ૧૦: ખાગે શાયખાં; ૧૧: જીતખાગ, જેતલપુર પાસે; ૧૨: કતહખાગ; ૧૩: ખાગ શીરદોશ; આ આ પ્રમાણે અમદાવાદના ખાગ ઉપરાંત આ બગાતખાતાના વહીવટમાં ચાંપાનેરનો ખાગ પણ હતો. ખાગ ખાતાનો ઉપરી દરોગો, અમીન, મુશરફ, તેવીલદાર, એક એક રહેતા અને પંચાણું માણસો માળી સુદ્ધાં હતા.^{૪૬} દિલ્હીના મીરે સામાનની મહોરથી આ લોકની નીમણુંક થતી. જહાંગીરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખ્યો ભદ્રનો નગીનાખાગ તે ખાનપુરનો કે ધુસલખાનાનો ખાગ હશે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદની અંદર અને ચારે બાજુ મોટા મોટા લવ્ય બાગબગીચા હતા. શહેર આખું એક મોટા ઉદ્યાન જેવું લાગતું. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે શહેરમાં બાગ ઘણા હતા, અને ઉંચાં ઝાડોમાં મકાનો ઢંકાઈ ગયેલાં લાગતાં. ઉંચેથી કોઈ અમદાવાદ ઉપર નજર કરે તો એક વન હોય એવું લાગે. આવા અમદાવાદને હાલ કોઈ જુએ તો અસલ બાગથી ભરેલું હશે એમ ધારે જ નહિં. બધા બાગ ખેતર થઈ ગયા છે. શહેરની અંદર નાનકડો વિક્ટોરિયા બાગ છે, તે ઉપરનાં વર્ણન જોતાં અમદાવાદ જેવા શહેરને છાજે એવો નથી. પરંતુ ઓગણીસમી સદીમાં શહેર ઉજડ હતું ત્યારે એટલો અને એવડો બાગ પણ નહોતો. એટલે એ બાગ બન્યો ત્યારે શહેરના લોકોનું પ્રિયસ્થાન થોડા સમય સુધી રહ્યો. એ પછી સારંગપુર દરવાજા બહાર માધવબાગ સર ચીનુભાઈ માધવલાલે પોતાના પિતાને નામે બંધાવ્યો છે. પરંતુ શહેરના પ્રમાણમાં એ પણ નાનો છે. અમદાવાદને છાજે એવો એક પણ બાગ હાલ નથી. અને

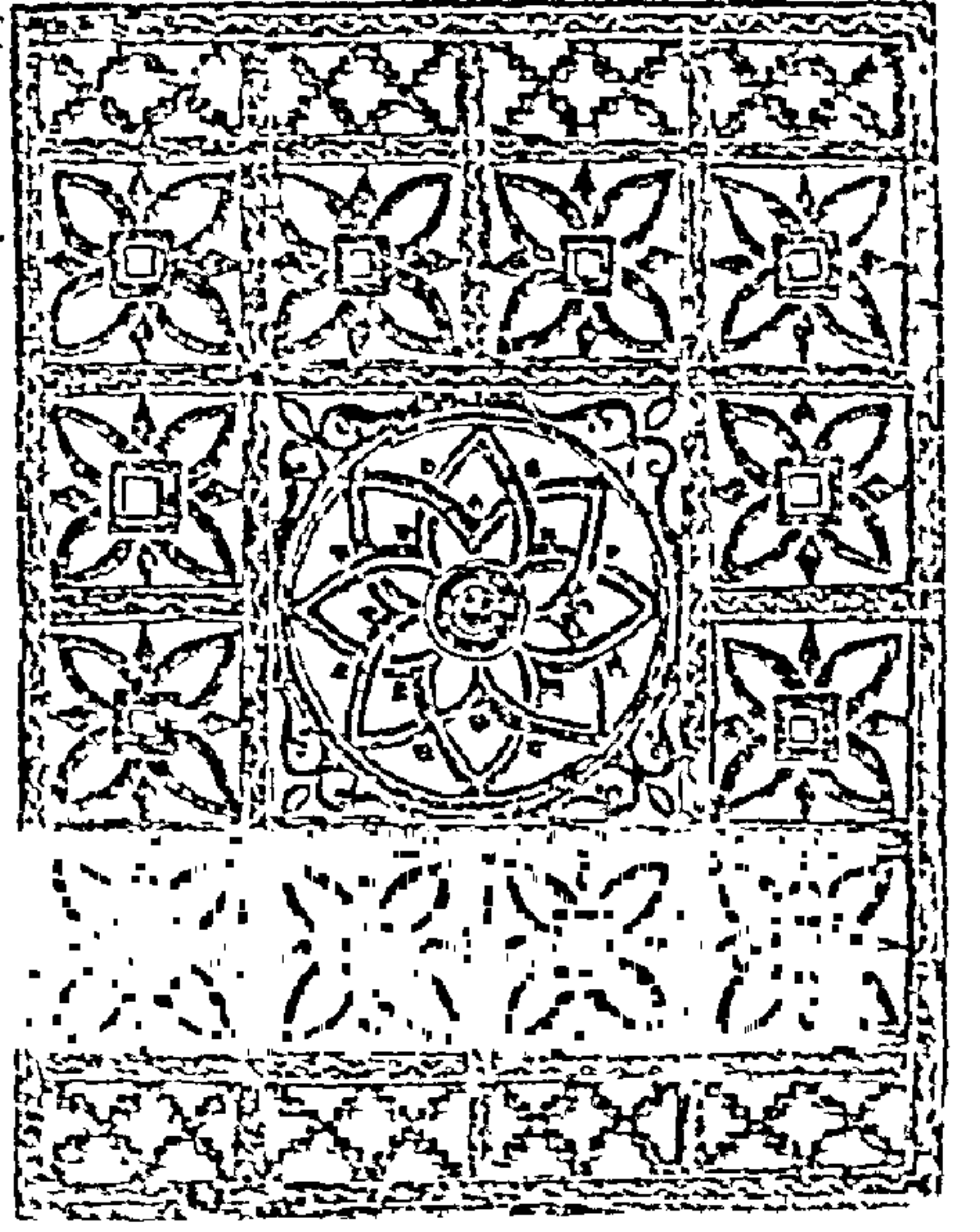
[૪૬] મીરાતે અહમદી. ગૂ. અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓ. આ બન્ને આવૃત્તિઓમાં વિગતમાં સહેજ ફેર જણાય છે. ગૂ. આવૃત્તિમાં કારંજ બજાર નથી. અને અંગ્રેજીમાં ચાંપાનેરના બાગને બદલે “ ચાંપાનેર પાસે શાહખાડી બાગ ” એમ લખ્યું છે. (જુઓ અંગ્રેજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૮૦ નવાબ અલી અને સેડન). આ કાંઈ ભૂલ જણાય છે. ગૂજરાતી આવૃત્તિ આ બાબતમાં ખરી હોવાનો સંભવ વધારે છે.

દિલ્હી દરવાજા બહારનો ત્રણ ખૂણીઆનો પેન્ટરબાગ અને લડની સામેનો બાગ બાગમાં ગણાય એવા નથી. હિંદનાં અમદાવાદ કરતાં વસ્તી અને મહત્તામાં ઉતરે એવાં શહેરોમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ સુંદર બાગબગીચા છે. એ જોતાં અમદાવાદમાં લોકોની શારીરિક તથા માનસિક સુખાકારીના એક સાધનરૂપ વિસ્તૃત ને રમ્ય ઉદ્યાનોની ખામી જ છે; અને જ્યાં મૂળ વસ્તુની જ ખામી ત્યાં એના શણગારની આશા તો રખાય જ ક્યાંથી? એટલે વનસ્પતિના પ્રદર્શનરૂપ બાગમાં સૃષ્ટિનાં સજીવ પ્રાણીઓના સંગ્રહનો શણગાર તો ક્યાંથીજ થાય? અમદાવાદના નાગરિકોની રસવૃત્તિ લોખંડનાં યંત્રો અને ધનચક્રોના આખા દીવસના સંસર્ગ પછી પણ શીતળ સાંજની એક ઘડી પણ એવા કોઈ ઉદ્યાનમાં ગાળવાની ઇચ્છા ન કરે તો અમદાવાદ હમેશને માટે ગર્દાબાદ રહે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પ્રકરણ બાવીસમું

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

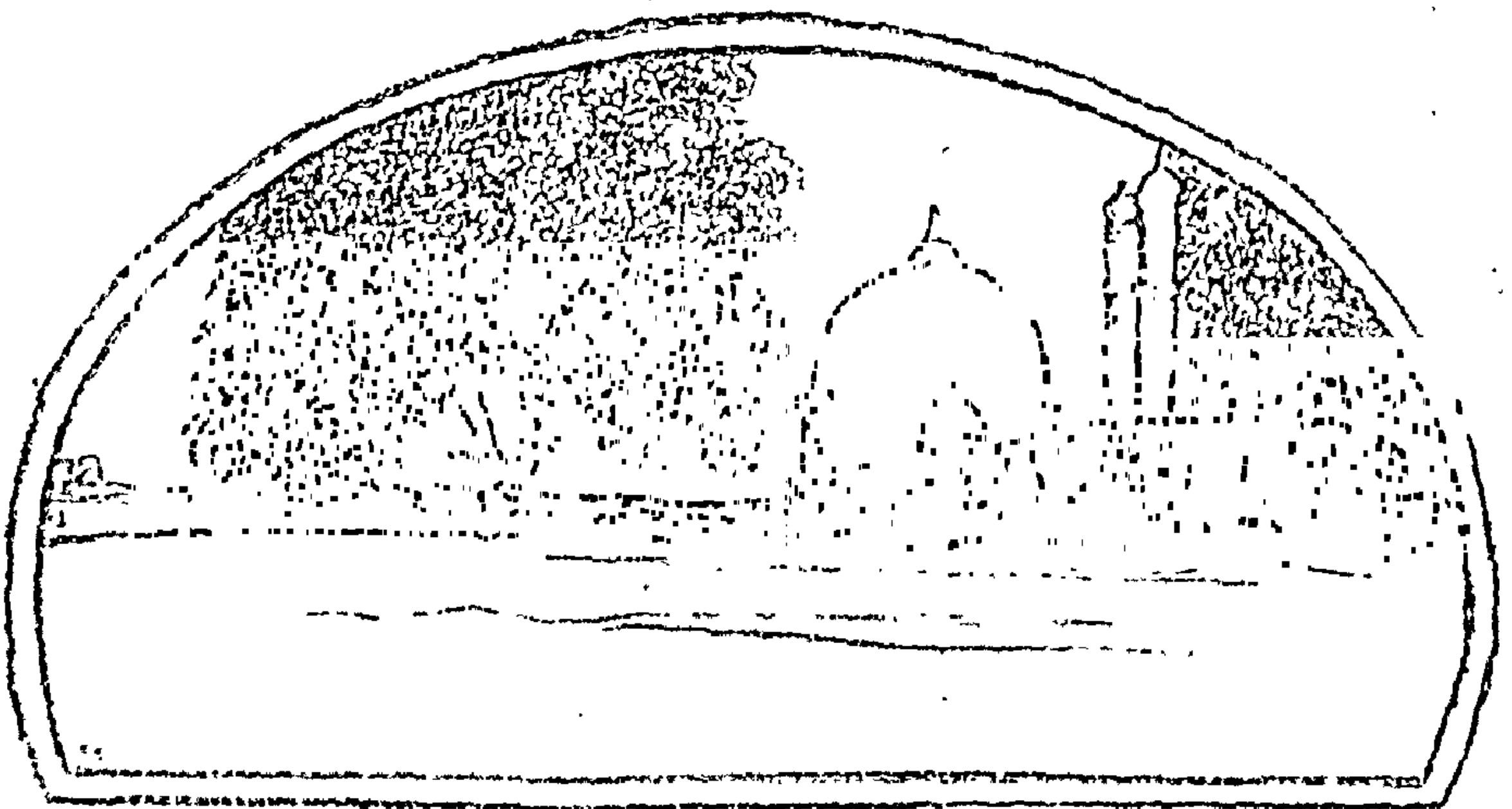

“Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected.”

Morgan.

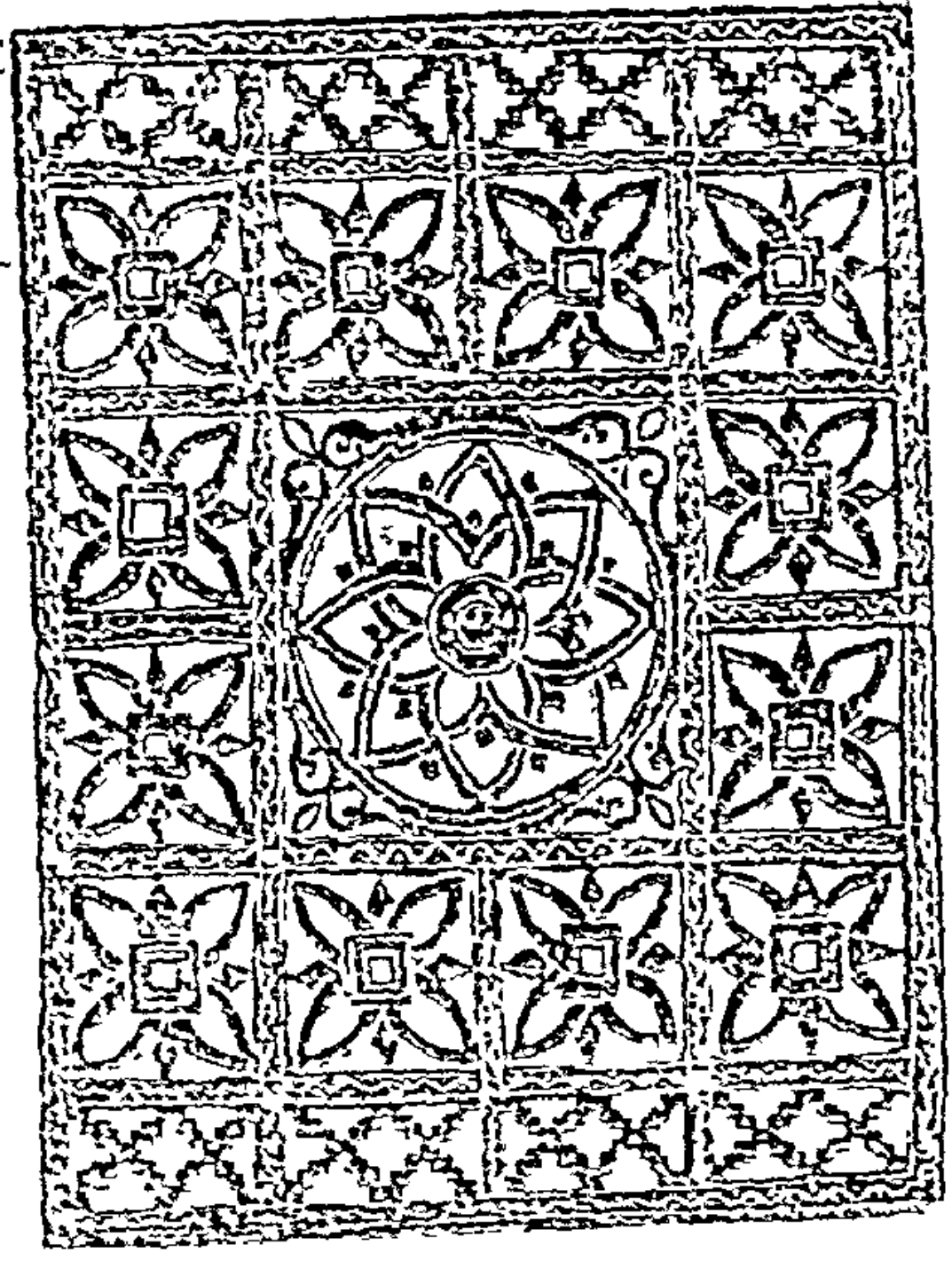
અમદાવાદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસની ભૂમિકા સમગ્ર ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી રહેલી છે: એનો વિસ્તાર કરવો અહીં ઠીક નથી. એટલે એ ટુંકામાં જોઈ અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને તપાસીએ. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ સમયથી જ સ્થાપત્ય ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતું એની વધતી ઓછી પ્રવૃત્તિ ચારે બાજુ હતી, પરંતુ ગૂજરાતમાં અગીઆરમી સદીની શરૂઆતથી સ્થાપત્યને ઘણો વેગ મળ્યો હતો. દેશ વેપારથી સમૃદ્ધ હતો. અગીઆરથી તેરમી સદી સુધી સોલંકી તથા વાઘેલા સમય સુધી ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય હિંદના બીજા ભાગનાં સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું હતું. અગીઆરમી સદીમાં અંધાયલું દેલવાડાનું વિમળશાહનું મંદિર અને તેરમી સદીનું વસ્તુપાળનું મંદિર એ બન્ને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય, કળા, અને વૈભવની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિઓ આજે પણ ઉભી છે. એટલે અગીઆરમી સદીથીયે પૂર્વે લાંબા સમયથી પથર, ઇંટચુનો તથા લાકડાંનાં ભવ્ય મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે થતું હશે. આખા દેશમાં નાનાં મોટાં અનેક સ્થળોમાં મંદિરો વગેરે અંધારાનાં અસંખ્ય લેખો આજે પણ ઘણુંયે નાશ પામ્યા છતાં મળી આવે છે. અમદાવાદ વસતા પહેલાં, ચાર સદીથી એક સારા શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ

દિલ્હી દરવાજા બહારનો ત્રણ ખૂણીઆનો પેન્ટરબાગ અને લાટની સામેનો બાગ બાગમાં ગણાય એવા નથી. હિંદનાં અમદાવાદ કરતાં વસ્તી અને મહત્તામાં ઉતરે એવાં શહેરોમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ સુંદર બાગબગીચા છે. એ જોતાં અમદાવાદમાં લોકોની શારીરિક તથા માનસિક સુખાકારીના એક સાધનરૂપ વિસ્તૃત ને રમ્ય ઉદ્યાનોની ખામી જ છે; અને જ્યાં મૂળ વસ્તુની જ ખામી ત્યાં એના શણગારની આશા તો રખાય જ ક્યાંથી? એટલે વનસ્પતિના પ્રદર્શન રૂપ બાગમાં સૃષ્ટિનાં સજીવ પ્રાણીઓના સંગ્રહનો શણગાર તો ક્યાંથીજ થાય? અમદાવાદના નાગરિકોની રસવૃત્તિ લોખંડનાં યંત્રો અને ધનચક્રોના આખા દીવસના સંસર્ગ પછી પણ શીતળ સાંજની એક ઘડી પણ એવા કોઈ ઉદ્યાનમાં ગાળવાની ઇચ્છા ન કરે તો અમદાવાદ હમેશને માટે ગર્દાબાદ રહે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પ્રકરણ બાવીસમું

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

“Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected.”

Morgan.

અમદાવાદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસની ભૂમિકા સમગ્ર ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી રહેલી છે; એનો વિસ્તાર કરવો અહીં દીક નથી. એટલે એ ટુંકામાં જોઈ અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને તપાસીએ. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ સમયથી જે સ્થાપત્ય ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતું એની વધતી ઓછી પ્રવૃત્તિ ચારે બાજુ હતી, પરંતુ ગૂજરાતમાં અગીઆરમી સદીની શરૂઆતથી સ્થાપત્યને ઘણો વેગ મળ્યો હતો. દેશ વેપારથી સમૃદ્ધ હતો. અગીઆરથી તેરમી સદી સુધી સોલંકી તથા વાઘેલા સમય સુધી ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય હિંદના બીજા ભાગનાં સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું હતું. અગીઆરમી સદીમાં બંધાયેલું દેલવાડાનું વિમળશાહનું મંદિર અને તેરમી સદીનું વસ્તુપાળનું મંદિર એ બન્ને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય, કળા, અને વૈભવની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિઓ આજે પણ ઉભી છે. એટલે અગીઆરમી સદીથી પૂર્વે લાંબા સમયથી પથર, ઇંટચુનો તથા લાકડાનાં ભવ્ય મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે થતું હશે. આખા દેશમાં નાનાં મોટાં અનેક સ્થળોમાં મંદિરો વગેરે બંધાયાનાં અસંખ્ય લેખો આજે પણ ઘણુંયે નાશ પામ્યા છતાં મળી આવે છે. અમદાવાદ વસતા પહેલાં, ચાર સદીથી એક સારા શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ

આશાવલ અગર કર્ણાવતીમાં આ ઉત્તમ સ્થાપત્ય સારી રીતે લખ્યું હતું એમ માનવાને કારણ છે.

આમ ઘણી સંભાળ અને શોખથી ઉછરેલા સ્થાપત્યના ઉત્તેજન આપનારાઓ સાથે એના ઘડનાર પણ ગુજરાતમાં હોય એમાં નવાઈ નથી.

ગુજરાતી સ્થપતિઓની એક ખાસ જાત સોમપુરા ગુજરાતી સ્થપતિ બ્રાહ્મણોને નામે જાણીતી હતી. મોટાં મોટાં બાંધકામ સોમપુરા સ્થપતિઓને હાથે અને એમની દેખરેખ નીચે તૈયાર થતાં. સ્થાપત્યને લગતું સાહિત્ય પણ ગુજરાતમાં ઘણું હતું, અને એને ઉત્તેજન આપનાર જૈન કેમની છાયા નીચે એ આજ સુધી પણ જળવાઈ રહ્યું છે. જૈન લેખોમાં અમદાવાદના વતની કેટલાય સૂત્રધાર (સ્થપતિ)નાં નામ મળે છે. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ એવાં નામ મળે છે. દાદાહરીની વાવ તથા મસ્જિદ હિંદુ સલાટોએ બાંધી છે.

આવા સમૃદ્ધ અને સર્વોત્તમ સ્થાપત્યને માટેની દરેક સામગ્રીથી તૈયાર દેશમાં ચૌદમી સદીમાં મુસલમાનો આવ્યા. એમની એક સદી તો વ્યવસ્થામાં અને લઢવામાં ગઈ. પરંતુ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ એ સમયમાં પણ બંધ પડી નથી. સારો રમનારો ખેલાડી થોડા સમયના મહાવરાથી વખત આવતાં પાછી સારી રમત ખતાવી શકે છે એવી રીતે, પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં અહમદ-શાહે અમદાવાદ વસાવી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે, જાણે બાંધકામની મોસમ આવી હોય એમ ગુજરાતનું સ્થાપત્ય ફરી ખીલી ઉઠ્યું. સ્થાપત્યના પાકને માટે કુદરતી જમીન, ખીજ, અને ઉગાડનાર, દેશમાં તૈયાર જ હતા. કુવાના જળથી ખાનગી જમીનો ગમે તે મોસમમાં વવાય છે એમ હમેશ ખાનગી મકાનોથી પ્રવૃત્તિ ચાલુ તો હતી. પરંતુ સોલંકીઓ પછી મોટો રાજ્યાશ્રયનો વરસાદ અહમદશાહના સમયથી પાછો શરૂ થયો, એટલે ચારે બાજુ સ્થાપત્ય સુંદર અવનવી રીતે ખીલવા લાગ્યું.

આ નવા આવનાર રાજાઓ અસલ હિંદુ હતા, રજપુત હતા,^૧ પરંતુ

[૧] Havel: History of Aryan Rule in India p. 341.

"Ahmad Shah, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan."

ધર્મે મુસલમાન હતા. એની અગાઉનું સ્થાપત્ય હિંદુસ્થાપત્યના નિયમે પ્રમાણે થતું હતું. હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોનાં તત્વોમાં જે દેખીતો ભેદ હતો તે જ એમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોમાં પણ હતો. પરંતુ વિજેતા પરધર્મી રાજ્યો સ્થાપત્ય અને કલામાં એમનાથી ઘણા જ આગળ વધેલા દેશમાં આવ્યા હતા. સૌંદર્યની ભાવના અને બાંધકામનો શોખ તો એમનામાં પણ હતો જ. એટલે મકાનો

બાંધનાર વિજેતાઓ અને બાંધનાર સ્થપતિઓને પરસ્પર

ગૂજરાતી સ્થાપત્ય સહકાર કર્યા સિવાય છુટકો નહોતો. વિજેતા પરધર્મી

અને મુસલમાનો હોવા છતાં મકાનો બાંધવામાં નિમગ્ન થયેલી, બાંધકામને

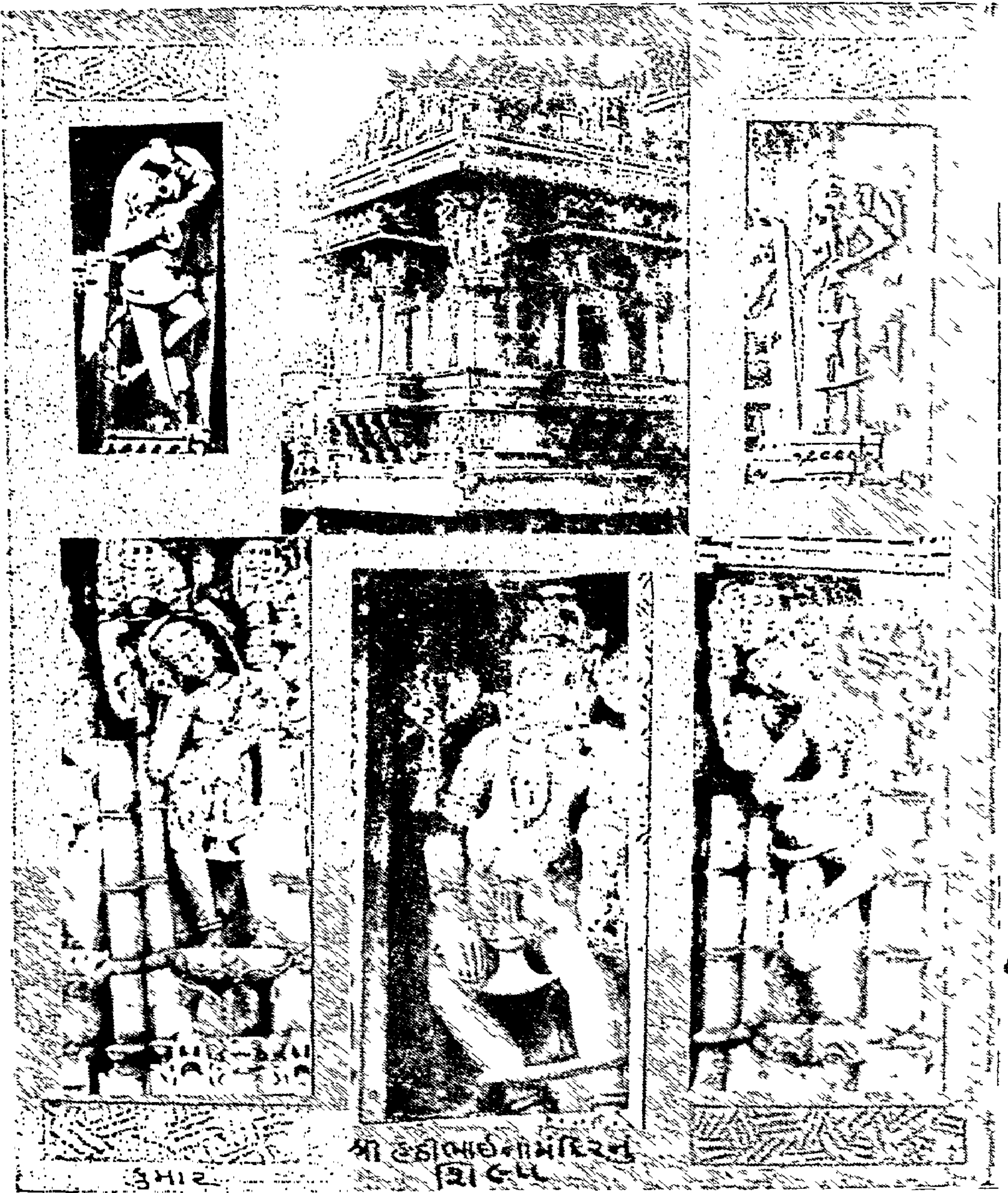
એક શોખ તરીકે કેળવવાના સ્વભાવવાળા, અને લાંબા

કાળથી કલા તથા સાહિત્યના ઉંચા સંસ્કાર પામેલી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવા આવ્યા હતા. એટલે કલા અને સ્થાપત્યની બાબત માં તો જીતવા જતાં જીતાઈ ગયા.^૨ મુસલમાન બાદશાહોએ બાંધકામનું કામ હિંદુ સ્થપતિઓને સોંપી દીધું. કેટલીકવાર દેખરેખ માટે મુસલમાન અધ્યક્ષ રહેતા. કેટલીકવાર સ્થપતિઓ કોઈ કારણથી વટલી મુસલમાન થતા. પરંતુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્ત વટલી શકતા નહિ. અને બાંધનાર મુસલમાન હોય કે ન હોય છતાં હિંદુ સિદ્ધાન્તથી જ મકાનો બનતાં હતાં. આ સંજોગોમાં બાંધનાર તથા બંધાવનારના સિદ્ધાન્ત અને ધર્મનાં તત્વોમાં મોટો ફેર છતાં અદ્ભૂત સહકાર થયો. ગૂજરાતમાં સાધારણ રીતે જે હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય પ્રમાણમાં જળવાયું છે એની સ્થૂળ પ્રતિકૃતિ જ હોય એવા આ અદ્ભૂત સ્થાપત્યથી, એ ઐક્ય, જોનારની આંખને આ મેળવણી

[૨] Sir T. C. Hope: Ahmedabad: p. 21. "As to style, it was the singular fortune of the Mahometans to find themselves among a people their equals in conception, their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation. While moulding them they were moulded by them; and, though insisting on the bold features of their own minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillered hall, the delicate traceries, and rich surface ornaments of their despised and prostrate foe." હોય હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યની અમદાવાદમાં થયેલી મેળવણીને "The varied offspring of this strange union" કહે છે,

ખરાબ ન લાગે એવી રીતે બનવા માંડ્યું. બાંધનારાઓએ બંધાવનારાનાં મન બહારના દેખાવની-કમાન જેવી-કેટલીક સાદી બાબતોમાં અમદાવાદના મુસલમાન બાળવી હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો મુજબ કામ કર્યું. સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ આ રીતે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ જ રહ્યું; અને મુસલમાની પહેરવેશમાં હિંદુ શરીર ઉભું હોય એમ, આખા હિંદુસ્તાનનાં મુસલમાન સ્થાપત્યનાં મકાનોમાં મૌલિક હિંદુ તત્ત્વ બતાવતું દૃષ્ટાંત તરીકે આજે પણ જોનારને એ આશ્ચર્યમાં નાંખે છે.^૩ જૈન અને હિંદુ સ્થાપત્ય જૂદાં નથી. જે મૂળ તત્ત્વોમાંથી હિંદુ સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેને પોતાના રસ પ્રમાણે જૈનોએ ઉપર ઉપરથી બદલી વધારે સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવ્યું. જૈન અને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય હિંદુ બન્ને મૂર્તિપૂજક છે. એટલે સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો એ જ રહ્યા, પણ હિંદુસ્તાનના બધા સંપ્રદાયોની સરખામણીમાં જૈન સિદ્ધાન્તોમાં જે કંઈ સુંદર ઝીણવટ જણાય છે તેની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર પણ થઈ, અને મૂળ હિંદુસ્થાપત્યને પોતાના ઉપયોગમાં લેતાં જૈનોએ વધારે આકર્ષક બનાવ્યું. આ સાથે જૈનોની જન્મસિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓને લીધે પૈસાની તંગી એ કામને ભાગ્યે જ પડી છે. એટલે એમનાં મકાનો વધારે થયાં છે. એ કારણથી ગૂજરાતમાં જે સ્થાપત્ય આપણે મોટે ભાગે જોઈએ છીએ એ બધું જૈન સંસ્કાર પામેલું છે; એટલે મૂળે હિંદુ છતાં ગૂજરાતી સ્થાપત્યને જૈન સ્થાપત્ય કહીએ તો ખોટું નથી.^૪

[૩] સરખાવો Havell: A Hand book of Indian Art: 70, 150. "The Muhammeden Architecture of Gujarat is "Saracenic" only in the sense that it is Indo Aryan architecture adapted to the rituals of Islam." "The Muhammeden Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions." "This purely Indian school of building, which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India." [૪] Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 69. "Their Architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant." જૈન ધર્મ માટે ફરજિયાત લખે છે કે:-Of the Indian

૨૧ હાથીસિંગનાં મંદિરમાંની સુંદર શિલ્પ મૂર્તિઓ।

સર દોમસ રો
ધન્ગેન્ડનો એલચી ૧૬૧૫-૧૬૧૮

૨૨

એડવર્ડ ટરી
સર દોમસ રોનો પુરોહિત

મુસલમાનો મૂર્તિપૂજક નથી. એમના સિદ્ધાન્તોમાં કડક સાદાઈ બહુ છે. એ કારણથી એમના સ્વભાવમાં કોમળતા બહુ ખીલી શકતી નથી. મૂર્તિ-પૂજકો મનુષ્યના બધા ધર્મો અને ભાવોને પોતાની વિવિધ કલ્પના ઉમેરીને ઇશ્વરમાં આરોપે છે. એટલે એમની ધર્મભાવના, સ્વાભાવ, કૃત્યો વગેરે સર્વથા કોમળ બને છે. આ કોમળતા અને મૃદુતામાં અહિંસાના સિદ્ધાન્તે જૈન ધર્મને તો અસાધારણ કોમળ અને મૃદુ બનાવ્યો. મુસલમાનો એક અદ્ભુત પરમાત્માની સર્વવ્યાપી ભવ્યતા માનતા હોવાથી, વિશાળતા, સખ્ત સાદાઈ, અને અદ્ભૂત રસને વધારે જોર મળ્યું. અરબસ્તાનના નિર્જન રણમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું વૈવિધ્ય હોતું નથી. ચારે બાજુ એક જ સાદું પણ ભવ્ય દૃશ્ય દેખાય છે. પરમેશ્વરની મહાન ભવ્યતા, અનંતતા અને એકત્વનું ભાન ત્યાં સાંકે થાય છે. ત્યાંની કુદરત જ એકત્વને પ્રેરે છે. એ ભાન કોમળ સૌંદર્યથી થવાને બદલે કડક, શાંત, ગંભીર સાદાઈથી થાય છે. ઇશ્વરનું આવી રીતે ભાન કરાવે એવા દેશમાં મુસલમાન ધર્મ થયો છે. એટલે આ બધા ગુણ એમાં આવ્યા છે. એ ગુણોની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર થઈ. વિશાળતા અને સાદાઈ એમની મસ્જીદોમાં આવી. એ પછી મુસલમાનો જે જે દેશોમાં ગયા તે તે દેશોના રંગ આ ગુણોમાં ભળ્યા.* સ્વાનુભવરસિક

forms of religion it is, on the whole, perhaps the purest and the best. It is quite free from the gross and degrading superstition. It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Buddhism. It cannot, of course, compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure. " The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from the local jaina forms which it replaced...." ધર્મની બાબતોમાં ફરચુસનનો મત ગાળીને જ લેવો પડે; પરંતુ જૈન મતની આ પરીક્ષા કદાના સંબંધમાં ખરી છે એમ કહેવું પડે.

* Banister Fletcher નામના લંડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architecture on Comparative Methodsના પુસ્તકમાં પૃ. ૬૫૬માં આ મતને ટેકો આપે છે.

(Lyric) મૃદુ લાલિત્યમય નાના કાવ્ય જેવું મનોહર, અને ખીયા વગરની દ્રાક્ષ જેવું મધુર જૈન સ્થાપત્ય હતું; વીર, શૃંગારાદિ અનેક રસથી ભરેલું પૌરાણિક કાવ્યના ગાંભિર્ય જેવું (epic) હિંદુ સ્થાપત્ય હતું; એક બાજુ સાદા વીરરસથી અને કાંઈક અદ્ભૂત રસથી ભરેલા, અને બીજી બાજુ કાંઈક અંશે લાંબા સમાસના ઓજસ્વાળા બાણભદ્રના ગદ્ય જેવા, એક વિચિત્ર મેળવણીવાળા-સૂકા પણ અદ્ભૂત ગદ્યપ્રબંધ જેવું મુસલમાન સ્થાપત્ય હતું. આવા મુસલમાન સ્થાપત્યે અનેક દેશદેશાંતરોમાં તે તે દેશનાં સ્થાનિક સ્થાપત્યો સાથે વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સહકાર કર્યો છે. કેાઈ જગ્યાએ સ્થાનિકનું કાંઈક લીધું, કેાઈ જગ્યાએ સ્થાનિકને દબાવી જ દીધું. પરંતુ અમદાવાદમાં પોતે દબાઈ ગયું. કેામળતાએ અદ્ભૂત વીરતાને જીતી લીધી. બહારથી ગદ્યની સાદાઈ સહેજ રાખી આખું મુસલમાન સ્થાપત્ય સુંદર રસિક કાવ્ય જેવું બની ગયું. કેામળ બની ગયું. આટલુંયે મસ્જિદો જેવાં ધર્મનાં સ્થળોમાં, જ્યાં કેટલાક ખાસ ધાર્મિક નિયમો જાળવવા પડતા ત્યાં રાખવું પડ્યું. પરંતુ મહેલો વગેરે નિત્યવ્યવહારનાં ખાનગી મકાનોમાં તો મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ સિદ્ધાન્તોનું જ રહ્યું.

હિંદુસ્તાનમાં દિલ્હી આગ્રા વગેરેમાં જે સ્થાપત્ય ઉભું થયું હતું તેના કરતાં જુવાનપુરમાં સ્થાનિક તત્વ વધારે હતું. માળવાના માંડુગઢમાં વળી કાંઈક જૂદો જ પ્રકાર હતો. ગૌડમાં મિશ્રણ વિચિત્ર હતું. ગૂજરાતના મુસલમાન બીજાપુરમાં ત્યાંના લોકોનું પહેલાં કાંઈ ન હોવાથી તુર્કીની કાંઈક છાપ હતી. પરંતુ આ બધા પ્રાંતો કરતાં ગૂજરાતમાં કાંઈક જૂદું જ હતું. બધા પ્રાંતોના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય સર્વથી વધારે હિંદુત્વવાળું, સર્વથી વધારે સુંદર અને આદર્શવાળું હતું.^૫ સ્થાનિક તત્વોનો અંશ સર્વથા વિશેષ હતો; અને હોપ તથા ફરગ્યુસનના મત પ્રમાણે ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો જોટો અંગાળના તો કોઈ પણ ભાગમાં મળતો નહોતો.^૬ ફરગ્યુસન અમદાવાદના

[૫] Fergusson: Architecture of Ahmedabad. p. 69. [૬] એ જ પૃ. ૬૯. "While the elements of which it is composed are of

સ્થાપત્યને અનુપમ લાવણ્યમય (perfectly elegant) કહે છે તે દરેક રીતે સત્ય છે.

આમ પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ પણ અમદાવાદમાં એવી અપૂર્વ રીતે મળ્યો કે જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં આવા ઉગ્ર વિરોધોની એકતા આવી મનોહર રીતે કદી ક્યાંયે સધાઈ જાણી નથી. પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં બેઠો. એક જૂદાં તત્વોનું મિશ્રણ કરવામાં ગૂજરાતના સ્થપતિઓએ અમદાવાદમાં અપૂર્વ બુદ્ધિ, કલા, અને વ્યવહારકુશલતા દેખાડી. ૭ આ મિશ્રણથી કલાની શોખીન આંખને ખીલકુલ આંચકો લગાડ્યા વગર સર્વાંગ સુંદર ભૂલ્ય વગરનું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં ઉત્પન્ન થયું, અને આવાં મિશ્રણોમાં જે ગુંચવાડો સાધારણ રીતે થાય છે તે શરૂઆતના એક બે

even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency." [૭] જુઓ Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 76-77. "The problem which the Mahomedan dynasty and its newly converted adherents set themselves to solve was extremely similar to that presented to the Christians in Italy some ten centuries earlier. In both cases the object was to convert a Pagan style of Architecture to the purposes of a religion abominating idolatry. x x x Perhaps the essential differences between the Jain and Moslem forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome. x x Though, therefore, the Indian problem may in its conditions have been the more difficult of the two, it was far more satisfactorily solved in so far at least as Ahmedabad was concerned, and in a far shorter time. It was under taken in 1412 and completed before the death of Ahmed Shah in 1443."

જુઓ Tod: Travels in Western India. p. 338. "We must admire the perseverance and skill which have surmounted the difficulties of rearing Saracenic superstructures over a Hindu stylobate, without shocking the eye. A more powerful contrast

અપવાદ સીવાય અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ન રહ્યો. હિંદુઓના સ્થાપત્યમાં કલા અને શણગારનું જોર ધીમે ધીમે વધતું જઈ એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું હતું કે આખું એ મકાન અલંકારોથી ભરી દેવામાં આવતું હતું. એથી ઉલટું મુસલમાનોની સાદાઈ એટલી હદ સુધી હતી કે સાદી ભીતો સીવાય કંઈ અલંકાર દેખાતા નહિ. આ બંને વિરોધોની સુંદર પતાવટ અમદાવાદમાં થઈ. અને એ સાદી ભીતોમાં વચ્ચે વચ્ચે અસાધારણ કારીગીરીની ખારીઓ, જાળીઓ, ગોખ, કંદોરા વગેરે મુકાયું. મીનારાની સુંદરતા તો આખી મસ્જિદની ભીતમાં અપૂર્વ ગૌરવ અને મનોહરતા ઉમેરતી. “કવિતાની જેમ સ્થાપત્યમાં અલંકારોને ચોક્કસ સ્થાન હોય છે, જે આપણે મુસલમાનોના સંબંધમાં આખ્યા પછી વધારે સમજ્યા.”^૮

હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્ય માટે ખાસ આધાર જેવા ગણાતા ફરગ્યુસન હિંદના મુસલમાન સ્થાપત્યની જાતોમાં અમદાવાદના મુસલમાની (Saracenic)

સ્થાપત્યને સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વોવાળું ગણે છે.^૯

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય
કેવળ હિંદુ જ છે
એવો હાવેલનો
મત.

પરંતુ હિંદી સ્થાપત્યને હિંદીની જ નજરથી જોતા ઇ.

બી. હાવેલને અમદાવાદના સ્થાપત્યને માટે ફરગ્યુસન

‘મુસલમાન સ્થાપત્ય’ એવા શબ્દો વાપરે છે એ જ

ખૂંચે છે.^{૧૦} હાવેલના મત પ્રમાણે અમદાવાદનું

મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે. બાંધનારા હિંદુ હતા. બંધાવનારા ત્રીજી

પેઢીએ હિંદુ હતા. વટલેલા બાંધનારાઓના સંસ્કાર પણ હિંદુ હતા. અને

બંધાવનારાઓને પરદેશી સ્થાપત્ય જોવાની જરૂર જ ન પડે એવું ઉત્તમ સ્થાપત્ય

could scarcely be furnished than exists between Moslem Architecture.” [૮] અમદાવાદના જીવનવિકાસમાં રા. ગજનન પાઠકનો લેખ.

[૯] Fergusson: History of Indian & Eastern Architecture p. 229.

“Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness.”

[૧૦] Havell: Indian Architecture: p. 69. & Aryan Rule in India p. 341-42.

નજર આગળ હતું. એટલે મંદિરમાં કવિતા દેખાયા છતાં મસ્જિદમાં જે ગાંભિર્ય દેખાય છે એ વધારે રસમય છે, એવી ફરગ્યુસનની માન્યતાને હાવેલ મિથ્યા આગ્રહ જ માને છે. હાવેલની ખેંચતાણુ ખરી છતાં કાંઈક વધારે પડતી છે. ખરૂં જોતાં મસ્જિદોમાં કોમળ કવિતા અને ગાંભિર્ય બન્ને છે. અને ફરગ્યુસનના લખાણમાં એ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે.

હિંદુસ્થાપત્યની રચનાને મુસલમાન જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવવાનું પણ મુશ્કેલ નહોતું. હિંદુ મંદિરનું દેવગૃહ, વચ્ચે મંડપ અને આગલો મંડપ એ ત્રણેને પશ્ચિમ બાજુ ભીંત ભરી લે, અને પૂર્વ બાજુ ખુલ્લી રાખી આગલી પડાળા એ મસ્જિદનો આગલો ચોક બને. ત્રણે મંડપોનો ભેગો કરેલો ભાગ મસ્જિદનો મુખ્ય ભાગ-લિવાન-અને. આ પ્રમાણે બાર થાંભલા ઉપર અષ્ટકોણ ધુમટવાળા મંડપોની મસ્જિદો બનેલી આજે પણ દેખાશે. મંદિરના મંડપમાં માણસો ભેગાં થતાં. મસ્જિદનું લિવાન આ મંડપોનું બનેલું છે અને તેમાં પણ પ્રાર્થના માટે માણસો ભેગાં થાય છે એ કાંઈક અંશે સરખું લાગે. પૂર્વમાં પડતી મસ્જિદની આગળની ભીંત ઘણુંખરૂં કમાનો કરીને ઢાંકતા. કેટલીક જગ્યાએ થાંભલાવાળો સાદો મહેરો પણ હોય છે. એ સાદા અને કમાનોવાળા મુખ્યભાગ (મહેરા)વાળા મસ્જિદો જૂદી જૂદી રીતે સુંદર લાગે છે, અને કયા રીત સારી એ જોનારના રસ ઉપર આધાર રાખે છે.

હિંદુ મંદિરમાં એક ઇષ્ટદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી એ દેવની પ્રતિમામાં ઇશ્વરનો ભાવ લાવવાનો હોય છે. એટલે એના ગર્ભદ્વાર આગળ બેચાર માણસો

ઉભાં રહી શકે અને પ્રાર્થના કરી શકે એવી ગોઠવણ

હિંદુ અને મુસલમાન થાય છે. આ જગ્યાની સંકુચિતતાના પ્રમાણમાં

સ્થાપત્ય

મંદિરની ઉંચાઈ પણ બહુ રખાતી નથી. મુસલમાન

મસ્જિદોમાં અદૃશ્ય નિરાકાર સર્વવ્યાપી ઇશ્વરની પ્રાર્થના

કરવાની હોય છે. સેંકડો માણસો એકી સાથે એકે વખતે પ્રાર્થના કરે છે.

મસ્જિદની પશ્ચિમ દિશાની ભીંતમાં કરેલા મહેરાબનો હેતુ મક્કાની દિશા બતાવી

‘ મક્કા તમારી સામે છે ’ એમ કહેવાનો છે. એટલે મસ્જિદો પ્રમાણમાં વિશાળ

અને એના મહેરા પણ ભવ્ય અને વિશાળ હોય છે. વિશાળતા સાથે પ્રમાણ

જાળવવા માટે હિંદુ મંદિરોનાં થાંભલાને બેવડા જેટલા ઉંચા કરી મસ્જિદને

હિંદુ મંદિર કરતાં કાંઈક ઉંચી કરવી પડે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોની ભાવના જ દરેક ગ્રીષ્મમાં શ્રવ કલ્પે એવી છે. કવિતા, ચિત્ર, સંગીત, અને એવી ખીજ સુકુમાર કલાઓમાં હિંદુસ્તાનના લોકોએ સજીવતા આણેલી છે. એટલે એમના

હિંદુ સંસ્કારની સ્થાપત્યમાં પણ સજીવતા આવે એમાં નવાઈ નથી. મુસલમાન સ્થાપત્ય પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે અને એ બધે જુએ છે એવી ભાવનાથી એના સ્તવનની જગ્યા જેમ બને તેમ ઉત્તમ કલાથી ભરેલી, સૌંદર્યથી સજીવ દેખાતી કરવી

એ જ હિંદુસ્તાનનું ધ્યેય હતું. જરૂરિયાત પુરતાં બાંધકામ ટકાઉ અને મજબુત થાય એટલે કામ પુરું થાય એ માન્યતા હિંદમાં નહોતી. એટલે હાલની નજરે જરૂર ન દેખાય એવી જગ્યાઓમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી થતી હતી. ઓટલાની નીચેના ભાગ અંધારા ધુમટના ભાગ, વાવોના પાણીથી ઢંકાયેલા ભાગ, તળાવોનાં ગરનાળાં વગેરે જગ્યાઓમાં પણ કારીગીરી છૂટથી થતી. એટલે એ મકાનો મજબુત રીતે બેસાડેલા પથર કે ઇંટોના ઢગલા જેવાં નહિ પણ માનવતાનું અદ્ભૂત દર્શન થાય એવાં થતાં. હાલ પશ્ચિમની અસરથી થતાં કેટલાંક જાડાં અને છેક સાદાં મકાનો, અને જૂના વખતનાં દરિયાખાંના ધુમટ જેવાં મકાનો કેવળ મજબુતાઈ અને ઉપયોગ જાળવવા પુરતાં જ બંધાયાં હોય એમ જણાય છે, અને એથી જ એમાં માનવતા ન લાગવાથી જોવાનું મન થતું નથી. દરિયાખાંના ધુમટમાં ભૂત વગેરે કલ્પવામાં અગર દરિયાખાંનું ચારિત્ર લયંકર હશે એમ કલ્પવામાં કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ દરિયાખાંએ એ મકાનમાં સૌંદર્યનું કાંઈ ચિન્હ ન કરવાથી, અને જગતનાં સુંદર મકાનોની હારમાં ઉભાં રહે એવાં અમદાવાદનાં જથાબંધ મકાનોની સામે દરિયાખાંના ધુમટના એકલા વિરોધથી, એ મકાનમાં માનવતાનો અંશ ખીલકુલ લાગતો નથી; અને એથી જ એને માટે લયંકર ખ્યાલ ચાલુ થયો હશે. અત્યારે ખૂણે ખંડેર થયેલી નિર્જન પણ અપૂર્વ કારીગીરી-વાળા મસ્જિદ કે રોજો જોઈ જે લાગણી થાય અને કામળતા ખીલે, તેવી દરિયાખાંના ધુમટ આગળ રોજ સેંકડો માણસ બેસી રહે તો પણ કાંઈ અસર ન થાય. છતાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એના ધુમટની બાંધણીમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ જોઈશું.

આવી અપૂર્વ કારીગીરી અને અદ્ભૂત સ્થાપત્ય જોઈને જ પરદેશીઓ

અમદાવાદની ગણતરી એક સુંદર શહેરમાં કરે છે.^{૧૧} એને જોઈને જ જેમ્સ ફાર્બસને એરેબીયન નાઈટ્સની વાતોમાં વર્ણવેલા પૂર્વના વૈભવ ખરા હશે એમ સમજાયું.^{૧૨} એને જોઈને જ એડવીન આર્નોલ્ડ જેવા અમદાવાદનું સ્થાપત્ય કવિને અમદાવાદનાં મકાનો દુનિયાનાં મકાનોમાં અને પરદેશીઓ “સર્વથી સુંદર નાનકડાં મકાનો” લાગ્યાં.^{૧૩} એનાં માત્ર ખંડેરો જ જોઈને બ્રીગ્સને લાગેલું કે આ ભૂમિ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીંછીને માટે છે.^{૧૪} એને જોઈને જ ફરગ્યુસન અને હાવેલ જેવા સ્થાપત્ય અને કલામાં મોટા પ્રમાણ ગણાતા પુરુષો અમદા-

[૧૧] ફિરિશ્તા વગેરે મુસલમાન લેખકોના મત આગળ લેયા છે.

સરખાવો: Vincent A. Smith: Oxford History of India. p. 271.

“Ahmedabad is particularly rich in noble buildings., and during the time of its glory, extending from its foundation to the eighteenth century—a period of about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world.” વીનસેન્ટ સ્મીથના અભિપ્રાયમાં અતિશયોક્તિ લાગ્યે જ આવે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અને હાલના ઇતિહાસકારોમાં એમનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. Elphinston: History of India p. 675:—“Ahmedabad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings.” [૧૨] Forbes: Oriental Memoirs Vol. II. p. 199. [૧૩] Edwin Arnold: India Revisited: p. 117–124. “Loveliest little buildings in the world.” Briefly, words fail to describe the dainty loveliness of many among these Mehomedon memorials, dusty and decayed as they are at present.” (1886). [૧૪] Briggs: Cities of Gujarashtra: “The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomely bound was doubtless the spirit of the early Mehomedans, they too could not pray but in the temples worthy of the deity of their worship.” “Here is the land for poets conjurations and painter’s canvas; here too should the youthful student linger a while, and draw from such resources that contemplation which should leave him a wiser if not a better man.”

વાદના અને ગૂજરાતના સ્થાપત્યને સર્વોત્તમ પંક્તિમાં મુકે છે;^{૧૫} અને અનેક મુસાફરો એનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે.^{૧૬}

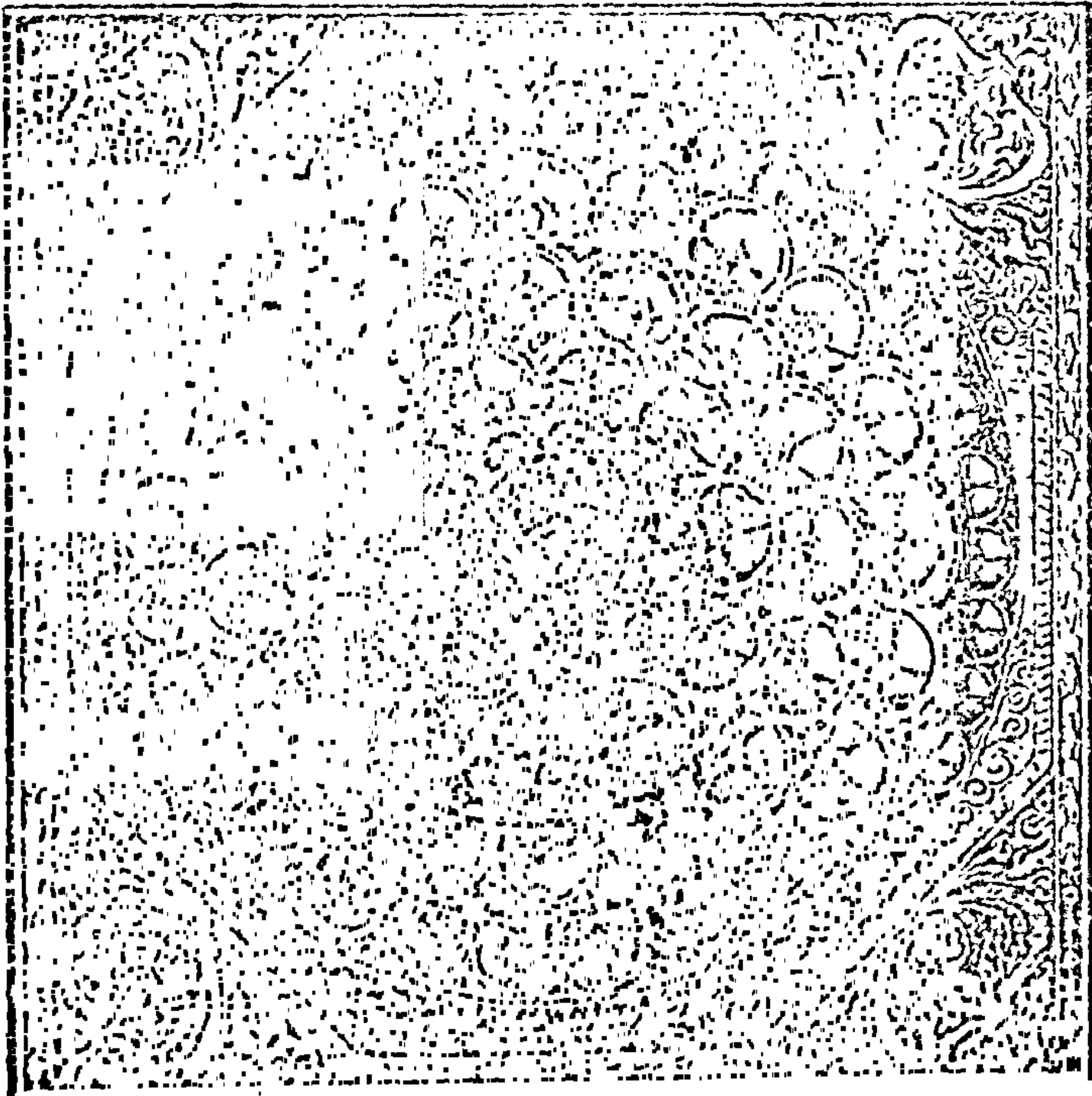
અત્યારે પરદેશી મુસાફરની રોજનીશીમાં આગ્રા અને દિલ્હીનું નામ પહેલું હોય છે. દિલ્હી તથા આગ્રાનું સ્થાપત્ય અને કલા શાહજહાંએ વધાર્યા તે અગાઉ બે સદીઓથી અમદાવાદ સ્થાપત્ય માટે દિલ્હી આગ્રાના પંકાતું હતું. સમયનો એ ભેદ બાબુએ રાખીએ તો અમદાવાદ અને દિલ્હીની કલામાં કયા ચહે એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે. દિલ્હી આગ્રાનાં કેટલાંક ખાંધકામ તો આરસની સ્વચ્છ મનોહરતા અને એના જડિત કામથી જ સુંદર લાગે છે. દિલ્હી આગ્રાનાં લાલ પથરનાં કામને અમદાવાદ સાથે સરખાવીએ તો તો અમદાવાદ જ ચહે તેમ છે. એમાં

[૧૫] બુએ Fergusson: History of Indian and Eastern Architecture:- p. 527. "In Ahmedabad itself, however, the Hindu influence continued to be felt throughought. Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail; only here and there, an arch is inserted, not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith: *while in their Tombs and palaces even this is generally wanting.* The truth of the matter is, the Mehomadans had forced themselves *upon the most civilized and most essentially building race at that time in India,* and the chalukyas conquered their congnerors, and forced them to adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced. (The Italics are mine). [૧૬] G. W. Forrest: cities of India: p. 62. "To the traveller, Ahmedabad, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as containing some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India." Journal of India Art: No. 46: John Griffiths: "Ahmedabad is one of the most interesting cities in India, and its architectural buildings both in stone, and in wood are as beautiful as they are picturesque."

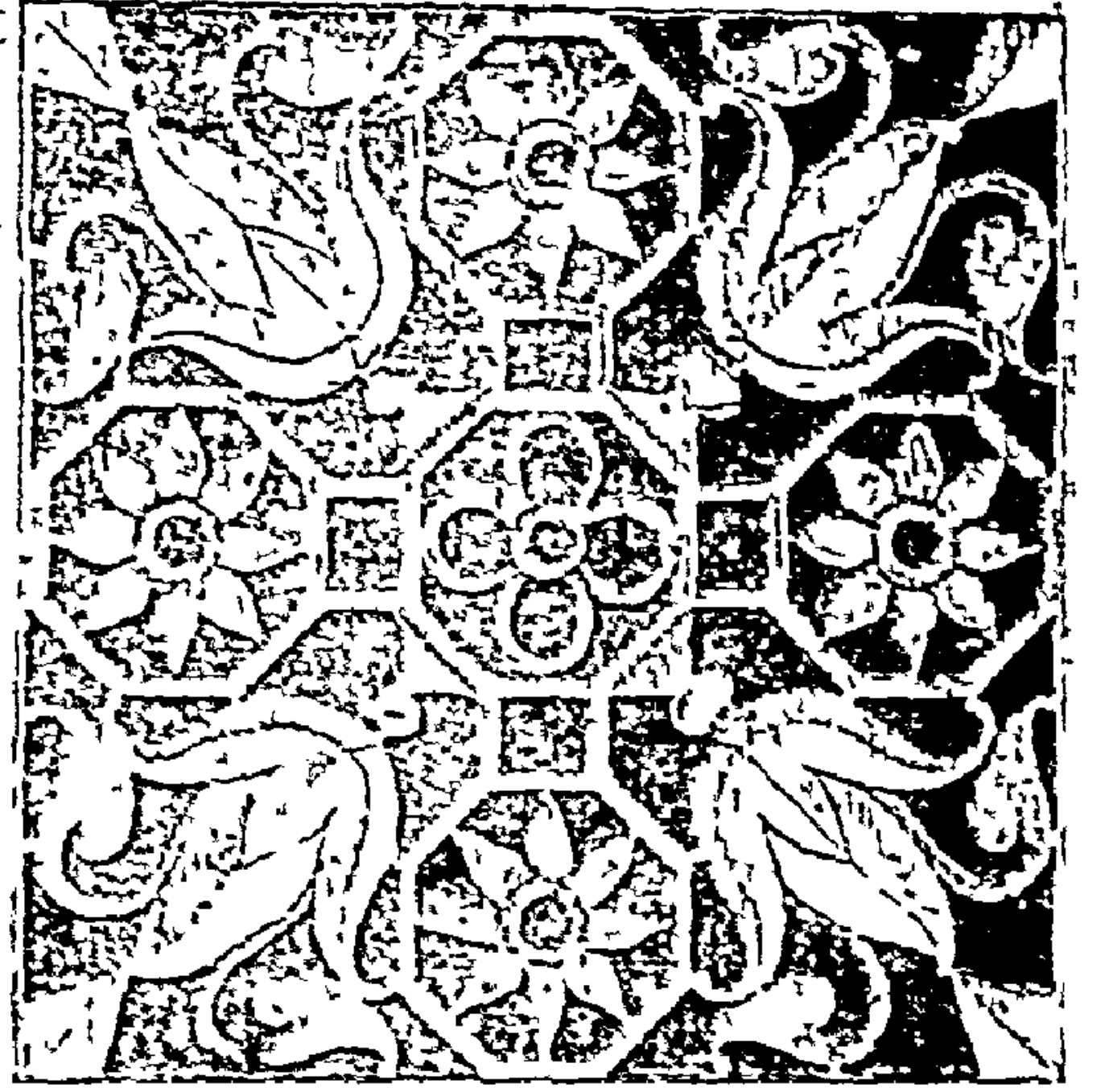
અમદાવાદની વિશેષતા આગળ જોઈશું. પરંતુ દિલ્હી આગ્રાને સ્થાપત્ય અને કલામાં અમર કરનાર એ રસિક બાદશાહની સૌંદર્યની ભાવનાને પોષણ ક્યાં મળ્યું હતું એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. સૌંદર્યનાં બીજ શાહજહાંમાં જન્મસિદ્ધ તો હતાં; પરંતુ અમદાવાદમાં એના ઉપર જલસિંચન થયું.^{૧૭} ઉગતી યુવાન અવસ્થામાં એ અમદાવાદનો સુખો હતો. એણે અમદાવાદની કલાનું

[૧૭] James Dauglas: Western India p. 508-313. આ વિચારો જેમ્સ ડગલાસના છે. અમદાવાદના સ્થાપત્યથી મોહિત થઈ એમણે એમ દર્શ્યું છે. શાહજહાંએ અમદાવાદના સ્થાપત્ય ઉપરથી પ્રેરણા આપી દિલ્હી શણગાર્યું હશે કે કેમ એ માટે ઐતિહાસિક પુરાવો નથી. પરંતુ શાહજહાંના પહેલાં અમદાવાદ હિંદમાં સર્વથી સુંદર શહેર હતું એ ઐતિહાસિક સત્ય છે, અને શાહજહાંને પ્રેરણા અમદાવાદમાં મળી હોય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. સરખાવો:-Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad...Thy God is Architecture, and thy light the seven lamps there of. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb, Shah Jahan is up, at each rising of the sun,-golden glory, fretted window, tracery and arabesque-watching the flecked light as it fall on panement of marble or alabaster; alone and silent, observing, measuring, comparing, digesting, perhaps copying, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history and a long line of stout kings for a hundered and fifty years. Ten of her mosques which we can see even today, were built before Columbus discovered America. They existed before one stone had been laid upon another of Ibrahim's Rouza, or Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Baber swam the Ganges, or beheld canopus for the first time from the slopes of the Hindu Kush. Is it too much to suppose, that it was here the master builder drank in the elements of his taste which was to display such glorious results elsewhere-the bud was here: the blossom and fruit to be in Agra? Every thing has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad."

ગ્રીણવટથી નિરીક્ષણ કર્યું. અમદાવાદના ઉસ્તાદ સ્થપતિઓને ધ્યાનમાં રાખ્યા. અમદાવાદની અપૂર્વ, મનોહર, માનવતાભરી, કાવ્યમય કલાએ શાહજહાનના મનમાં કલાનો શોખ બલવત્તર કર્યો. એના પિતાને ન ગમેલા અમદાવાદમાંથી એને ભવિષ્યનાં સુંદર આગ્રા અને શાહજહાનખાદ-દિલ્હીનાં સુંદર ભવ્ય મકાનો દેખાયાં. અને એ પ્રેરણાથી ભરેલો શાહજહાં અમદાવાદમાંથી ગયો. અમદાવાદમાં જે કળા હતી તે આગ્રામાં ખીલી, પુલી અને ફળ આવ્યાં. આ પ્રમાણે જેમ રોમ પહેલાં ગ્રીસ હતું, કેરો પહેલાં ડમસકસ હતું, અમદાવાદ પહેલાં પાટણ અને દેલવાડા જેવાં ગૂજરાતમાં અનેક સ્થળો હતાં, તેમ આગ્રા પહેલાં અમદાવાદ હતું. એની શરૂઆત શાહજહાંએ અમદાવાદમાં શાહીઆગનો સુંદર મહેલ તથા બગીચો બાંધીને કરી હતી.

અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતાઓ

“શાહઆલમ સરખેજની ચોલા શી રીતે વણાય રે
અસલી ઈમારત હુતર આગળ ઈજનેરી લગવાય” —નવલરામ

એ કેવળ વિરોધી તત્વોને એક કરી સુંદર અને અદ્ભૂત સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અમદાવાદ જેમ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દુનિયામાં પણ અનેક સ્થાન ભોગવે છે, તેમ અમદાવાદના એ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ પણ છે. એ વિશેષતાઓ હિંદના બીજા હિંદુ તથા મુસલમાન કોઈ સ્થાપત્યમાં નથી. અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતી કલામાં પણ વિશેષતા છે. એ બધી વિશેષતાઓને લીધે સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર પાંચ સૈકાના કાળનો કરાળ હાથ લાગ્યા છતાંયે અમદાવાદનું સ્થાપત્ય સૌંદર્યના રસિકોનું આજે ધ્યાન ખેંચે છે.

અમદાવાદની વિશેષતાઓમાં પહેલું તો મકાનમાં પ્રકાશ દાખલ કરવાની અપૂર્વ કરામત: બીજું ગોખ તથા જાળીઓની અસાધારણ કામળતા ભરેલી કોતરણી; ત્રીજું મીનારાની રચના, ગોઠવણી, તે શણગાર; અને ચોથું હાલતા મીનારાની અજબબી છે.

૧: મસ્જિદની અંદરનો ભાગ ઘણે ભાગે ઘણો વિશાળ હોય છે. એમાં હવા તથા અજવાળું લાવવાનો પ્રયત્ન ન થાય તો અંદરનો ભાગ અંધારો અને બંધ જેવો લાગે. આ કારણથી અમદાવાદની મસ્જિદોના કારીગરોએ મસ્જિદના વચલા ઘુમટને બીજા આસપાસના ઘુમટ કરતાં જરા ઉચો કર્યો, અને એની નીચેના થાંભલાને બીજા થાંભલાથી બેવડા ઉંચા કર્યા. એ રીતે કરીને ઉપર

એક માળ જેવું કર્યું, અને એની આસપાસ ઉપરની બાજુમાં નાના થાંભલા મુકી બાકીની અગાશીની બાજુમાંથી હવા અજવાળું આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી.

પ્રકાશ લાવવાની
રીત

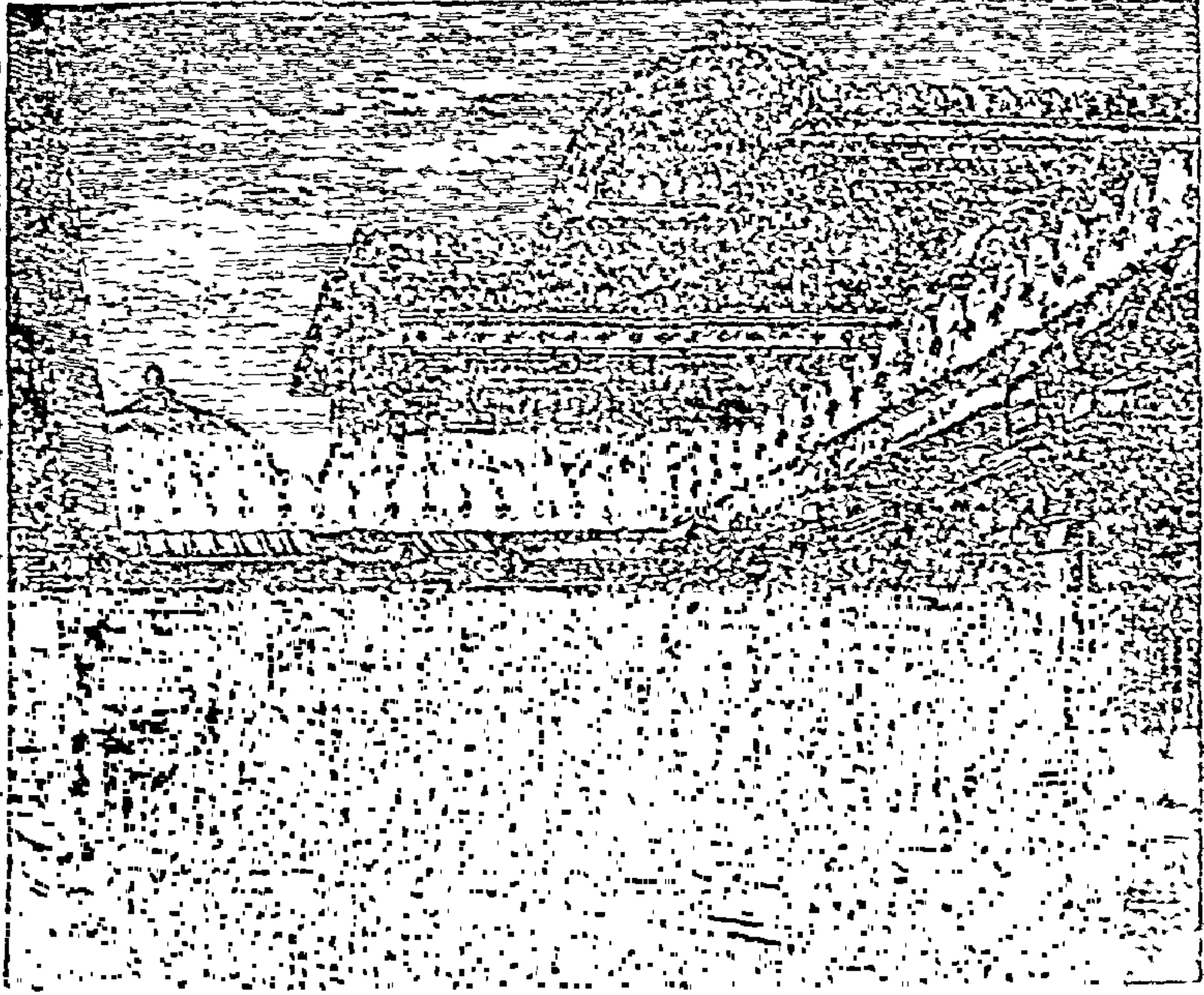
ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ઉપલી બાજુ ઉંચે બારીઓ (clerestory windows) હોય છે એવી જાતની આ કોઈક ગોઠવણ હતી. પણ ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ભીંતની ટોચે નાનાં ગવાક્ષ (વેન્ડીલેટર) જેવી એ બારીઓ હોય છે. એવું મસ્જિદમાં

નહોતું. મસ્જિદમાં ઉપરની બાજુ નાના થાંભલાની વચ્ચે કેટલીકવાર સુંદર કંઠેરો, જરખો, કે થાંભલાની વચ્ચે સુંદર નકશીની જાળા કરવામાં આવતી હતી. આવી રીતે વચલા ધુમટને કેટલીક વખત એકથી વધારે માળ પણ કરતા, અને મીનારાની નીસરણીમાંથી એમાં જવાતું. બદારતું તેજ થાંભલા વચ્ચેની જાળામાંથી ધુમટપર આવીને નીચે પડતું.^૧ એ સાથે હવા પણ મંદ મંદ ગળાઈને આવતી. સૂર્યનો તડકો કદી અંદર આવી શકતો નહિ પણ બેહું અજવાળું આવ્યા કરતું. આમ કરવાથી હવા અજવાળાની સગવડ ઉપરાંત મસ્જિદના ધુમટો અગર અગાશી એક સરખી સીધી થવાથી જે સાદાઈ લાગતી, તેના કરતાં વચ્ચેથી આટલો ભાગ ભાગીને ઉંચો કરવાથી મકાનની લવ્યતામાં ઘણો વધારો થતો.^૨

હિંદી સ્થાપત્યમાં પ્રમાણ ગણાતા બધાંચે અભ્યાસીઓ અમદાવાદની મસ્જિદોની પ્રકાશ આણવાની આ રીતની નવીનતાની તારીફ કરે છે.^૩ આવી રીતે પ્રકાશ લાવવાની ગોઠવણ ફક્ત અમદાવાદમાં જ છે, અને કોઈપણ જગ્યાએ ખાસ કરીને ગરમ દેશોમાં—હવા અજવાળા માટે જે સગવડો હોય છે તેના કરતાં આ તદ્દન નવીન, સુંદર, અને અચ્છલવાળી છે. આ રીત જૈન મકાનોમાંથી આવી હશે એમ મનાય છે. પરંતુ એમાં હાલ એ બહુ દેખાતી નથી. મેવાડના સાદીના દેવાલયમાં એ જાતની રીત છે.^૪

[૧] Fergusson: Architecture of Ahmedabad. p. 79-80- [૨] એ જ p. 80. "A most pleasing variety of design is obtained without any undue effort." [૩] એ જ પૃ. ૭૬. "One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known, it is found only at Ahmedabad." [૪] Fergusson: Ahmedabad Architecture p. 79 & 81 Havell Indian Architecture: p. 72.

ફરગ્યુસન લખે છે કે આ જાતની પ્રકાશ લાવવાની સગવડ અમદાવાદમાં અસલથી શરૂ થઈ હતી અને છેવટ સુધી કાંઈ ફેરફાર થયા સીવાય એવી રીતે ચાલુ રહી હતી કે પ્રકાશ વગેરે હેતુને માટે એને ઉભી કરી હોય એમ મનાવું

સાદહીનું મંદિર (મેવાડ)

નથી; અને સુંદર કલાની કાષ્ઠપિણુ વસ્તુની પેઠે એ લાંબા અનુભવનું જ ફળ હોઈ શકે. પરંતુ ફરગ્યુસન આગળ લખે છે કે જે કામને માટે આ રીતની

સગવડ કરી છે તેનો હેતુ ભાગ્યે જ સરે છે. સૌંદર્યમાં

ફરગ્યુસનનો મત તો એ અવશ્ય વધારો કરે છે. ચઢતા પહોરનો અમદાવાદનો

તાપ એનાથી રોકાતો નથી, કારણકે મરજીદો પૂર્વાભિ

મુખી છે. સીરિયામાં મરજીદો દક્ષિણ તરફની હોય છે; ત્યાં હોય તો આ પ્રકાશની

સગવડ સંપૂર્ણ કહી શકાય. ગૂજરાતથી મક્કા જરોખર પશ્ચિમે છે, એટલે એ

અર્થ સરતો નથી. દક્ષિણાયન કે ઉત્તરાયણના સૂર્ય વખતે તાપ, પ્રકાશ વગેરે

માટે સરખું જ રક્ષણ મળે છે. પૂર્વનો આખો ભાગ ખુલ્લો હોય છે, અને

પશ્ચિમ તદ્દન બંધ હોય છે. આ રીતે પ્રકાશ વગેરે જે ઉદ્દેશથી આ સગવડ

કરેલી તે ઉદ્દેશ જરોખર સરતો નથી. આમાં જે વિરોધો જણાય છે તે જે

મરજીદોને અનુસરીને પ્રકાશની સગવડ શોધાઈ હોત તો ભાગ્યે જ જણાત.

હાલ તો આ સગવડ ફક્ત મસ્જીદોમાં જ છે. ફરગ્યુસનની ધારણા એવી છે કે સાદહી સીવાય કોઈ જૈન મંદિરમાં આવી સગવડ દેખાતી નથી, અને એમાં પણ કાંઈક ફેર છે. એટલે અસલ મહેલોમાં આવી ગોઠવણ હશે, અને એ ઉપરથી મસ્જીદમાં દાખલ કરી હશે.

ફરગ્યુસનની આ ધારણા છેક કાઠી નાંખવા જેવી નથી. મુશ્કેલી જનવા અને હિંદી ચીન સુધીના અને ખાસ કરીને હિંદી સ્થાપત્યના આ મોટામાં મોટા પ્રમાણભૂત વિદ્વાનના મતમાં સાધારણ નિર્ણય ફેરફાર સૂચવનાર આજ સુધીમાં એકલા ઈ. ખી. હાવેલ થયા છે. પરંતુ અમદાવાદની મસ્જીદોમાં પ્રકાશની આ રીત માટે લખતાં એમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પ્રકાશની આ મનોહર રીતનાં ફરગ્યુસનના મંદોમાં જ વખાણ કરી હાવેલ લખે છે કે આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું ફરગ્યુસને ઉમેરવું જોઈએ. હાવેલ પણ એનું હિંદુ મૂળ સિદ્ધ કરવા માટે ફરગ્યુસન કરતાં જૂદી રીતે છબીમાં લીધેલું સાદહીના જ દેવાલયનું ચિત્ર આપે છે. પરંતુ ફરગ્યુસન સ્પષ્ટ લખે છે કે આ રીતની બાંધણીનું મૂળ જૈન સ્થાપત્યમાં હશે એ હાવેલ પોતાના ઉત્સાહમાં ભૂલી જાય છે.^૬

આ હવા અજવાળાના પ્રબંધની અપૂર્વ રીત ખાસ કરીને અમદાવાદ અને એ ઉપરથી પછી થયેલી ગૂજરાતની બીજી મસ્જીદોમાં જ છે એટલે એ બાંધણી ક્યાંથી કેવી રીતે અને કયા સમયમાં પૂર્ણ મસ્જીદનું ભાંયતળાઈ દશાએ પહોંચી હશે એ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે. અને બાંધણી પરંતુ મસ્જીદોમાં કેવળ હવા અજવાળા માટે જ એનો ઉપયોગ નહિ હોય એ માટે ફરગ્યુસનનું ધારવું પણ ખરું છે. આ બાબતમાં એક જ અનુમાન થઈ શકે એવું છે. મૌલિક દષ્ટિએ

[૫] Havell: Indian Architecture p. 72. "He might have added that the arrangement was not a Saracenic invention but a long standing tradition in Indian temple-building in that part of India."

[૬] જુઓ ફરગ્યુસન: Ahmedabad Architecture p. 79. "...Is probably borrowed from some Jain form of which no examples have yet been found."

મસ્જીદની બાંધણી તદ્દન સાદી હોય છે. એક મોટા ચોરસ કે લંબચોરસ ભાગમાં પશ્ચિમની બાજુએ મોટો વિશાળ ચોરડો (લિવાન) રાખે છે. અને એને થાંભલા કે કમાનોથી ટેકવેલા ધુમટોથી ઢાંકી પુર્વ બાજુ કમાનો કરીને ખુલ્લો રાખે છે. આગળના બાકી રહેલા ખુલ્લા ચોકમાં કોઇ કોઈ મસ્જીદમાં ઉત્તર દક્ષિણ પડાણીઓ કરે છે. કોઇ મસ્જીદની પડખે કે સામે રોજને પણ હોય છે. આમ મસ્જીદની સાધારણ રીતે બાંધણી છે. એટલે ખરી રીતે આ બાંધણીમાં વૈવિધ્ય, કે એના ભોંયતળાઓની રચનામાં કોઈ જાતની વિચિત્રતા આવી શકતી નથી. જે નાના શણગાર, ભીંતો કે મીનારામાં આજુબાજુ કરે તેનાથી આખા મકાનના સાધારણ આકારમાં ફેર પડતો નથી. હિંદુ મંદિરોમાં એથી ઉલટું છે. આગળના બે મંડપો અને ગભારાનો ભાગ એ બધાના ધુમટો અને શિખરોની ઉંચાઇમાં ફેર રાખી, આખા મંદિરનો આકાર ચઢતા ઉતરતી કરી, દૂરથી પર્વતનાં શૃંગો દેખાતાં હોય એવો રાખે છે. હિંદુ મંદિરનો આકાર કૈલાસ પર્વતના આકારમાંથી નીકળ્યો હશે એમ કહેવું તો મુશ્કેલ છે. પરંતુ કેટલાંક મંદિરોના આકાર કૈલાસ શિખરને મળતા છે એટલી બાજતમાં હાવેલનું ધારવું ખરું જણાય છે.^૭ ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં હિંદુ સ્થાપત્યનો જે અપૂર્વ સહયોગ થયો છે એમાં આ તત્વ બહુ અગત્યનું હોય એમ જણાય છે. મસ્જીદોના સાદા વિશાળ લિવાનમાં અગર લંબચોરસ મંડપમાં હિંદુ મંદિરની પર્વત શૃંગ જેવી ચઢતા ઉતરતી કલા શી રીતે આણવી એની મેળવણીમાં ગૂજરાતી સ્થપતિનું મન ગુંચવાયું હશે. અને પરિણામે મસ્જીદમાં વચ્ચેના ભાગ આસપાસના ભાગથી ઉંચો કરી, વચ્ચેના ભાગ ઉપર માળ જેવું કરી વચ્ચેના ધુમટ બીજા ધુમટોથી ઉંચો લઇ જઈ, એ દેખાવ મંદિરથી કાંઈક જૂદી રીતે સિદ્ધ કર્યો હોય એમ જણાય છે. આમ આ મસ્જીદોમાં માળની ઉત્પત્તિ બે સ્થાપત્યનું ઐક્ય કરી સૌંદર્યને જાળવી રાખવાના નવા પણ અપૂર્વ પ્રયત્નથી થઇ હશે એમ માની શકાય. એ થયા પછી આસપાસથી બેઠું અજવાળું ને મંદ હવા આવે, અને સૌંદર્ય સંપૂર્ણ અને એ બાતર જાણીએ, જરૂબા વગેરે મુઝી આ રચનાને સંપૂર્ણ બનાવી હશે. અમદાવાદની મસ્જીદોને દિલ્હી આગ્રાની પેઠે ચોકની આગળના બહાર રસ્તા ઉપર પડતા દરવાજા મોટા કરવામાં આવતા નથી, પણ

પકાળીની સરખી જ ઉંચાઈના અને હિંદુ આકારના નાના દરવાજા કરવામાં આવે છે. એટલે છેક બહારથી જોતાં મસ્જિદોનો દેખાવ આગળથી ગિરિશૃંગો જેવો ચઢતા ઉતરતી લાગે છે, અને બાજુમાંથી પણ તેમ જ લાગે છે. જુમા મસ્જિદ, હસિનપુરની મસ્જિદ, ચાંપાનેરની મસ્જિદ વગેરે જોતાં આ સમજાશે. જે મસ્જિદોની અગાશીઓ સરખી કરી વચલો ભાગ ઉંચો નથી કર્યો તેમાં આવું નહિ જણાય. સરખેજની મસ્જિદમાં એવું છે.

આ સાથે બીજો પણ એક વિચાર આવે છે. માળ અને પ્રકાશની આ રચના ગોઠવણીમાં ચઢતા ઉતરતી ઘાટ લાવીને સૈદ્ધ્ય વધારવાના ધરાદા ઉપરાંત એ રચનામાં વાવનાઅષ્ટ દ્રાણ કુવાની રચના ગોઠવવાનો બાંધણીમાં વૈવિધ્ય ખ્યાલ પણ એ સ્થપતિજોએ કર્યો હોય એમ જણાય લાવવા માટે આ છે. મોટી મસ્જિદોમાં, તથા જેમાં એવા માળ એક રચના હોય કરતાં વધારે હોય ત્યાં આ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વાવ પણ ગૂજરાતની જ એક વિશિષ્ટતા છે, અને આ પ્રકાશની રીતની પેઠે એ પણ બીજે કાંઈ દેખાતી નથી. સૈદ્ધ્યની બધી

[૮] ચઢતા ઉતરતી અને ખૂણા પાડી ભાગતા આકારમાં સૈદ્ધ્યનો વધારો થાય છે એ આપણા કડીઆ હાલ પણ માને છે. ટભોઈના કડીઆ હાલ પણ વખણાય છે. એવા કેટલાક મુસલમાન કડીઆના પ્રસંગમાં હું આજે છું. અને એમને ચઢતા ઉતરતી તથા ભાગતા દેખાવનાં મકાનોનો એટલો શોખ માલુમ પડ્યો છે કે એવા દેખાવ વગરનું સાદું મકાન બનાવવું એ લોકને ખસંદ પડતું નથી. ધર્મે મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુ સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો પરંપરા ગત એમને મળેલા છે અને અમદાવાદમાં ઘણાં મકાનો તથા એક હિંદુ મંદિર પણ એમણે બાંધેલું છે. વંશપરંપરાથી સ્થાપત્યનાં કામ કરનારાઓની તપાસ કરતાં જૂના સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો ઉપર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. આ મુસલમાન કડીઆ જૂદા જૂદા આકાર મેળવી નવા આકારનાં મકાનો પણ ધજનેરી પ્લેન ન હોય તે પણ બનાવી શકે છે.

સરખાવો “The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express at once the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of each division.” Encyclopaedia Britannica 13th Edition Vol. 14 p. 433- એન્સાઇક્લોપીડીયાના લેખકનું આ માનવું ખરું જણાય છે.

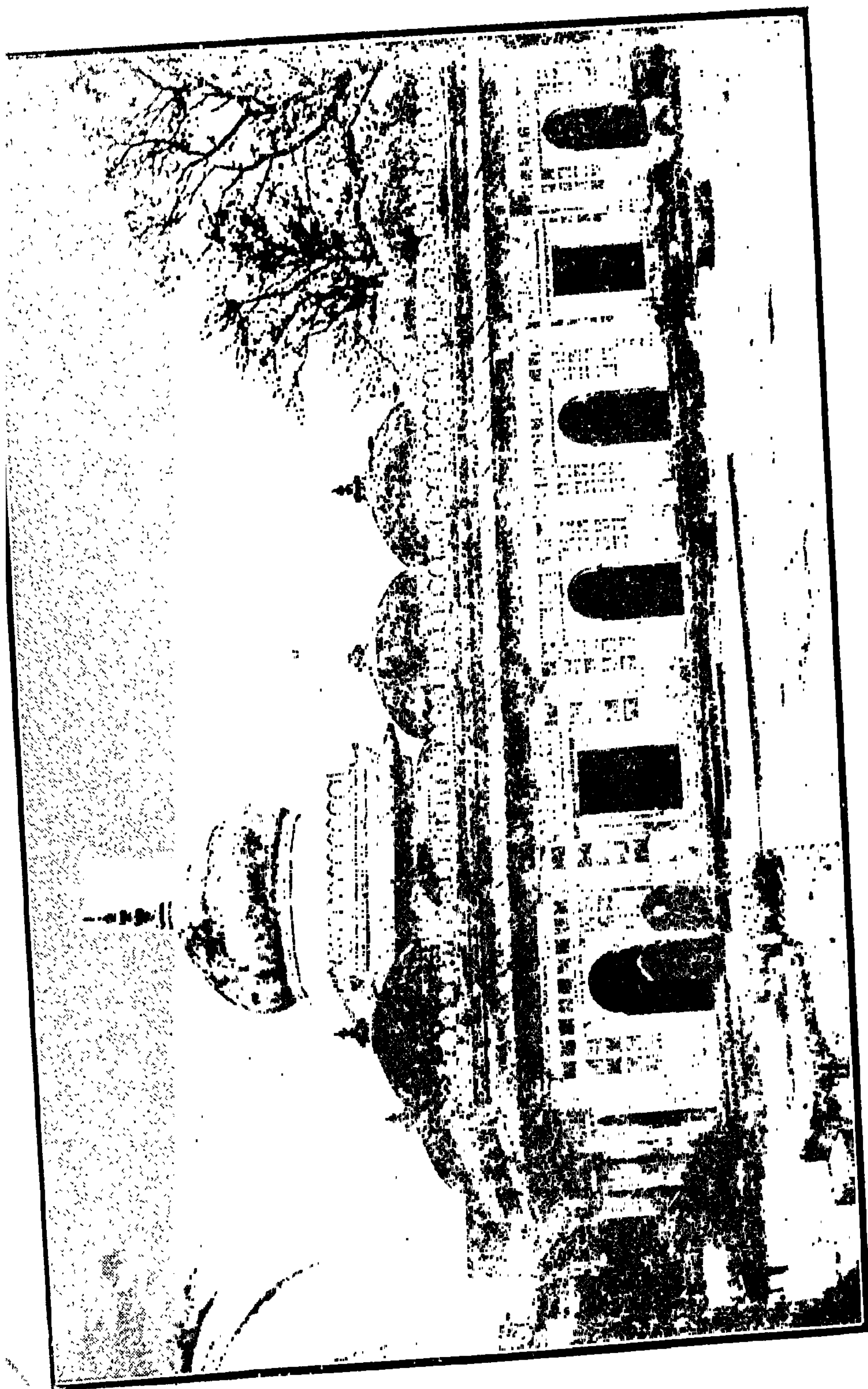

જાગૃતિ મુસાફર મેન્ડેવિલ

૨૩

કેન્દ્ર મુસાફર શુભેન

୧୪ ଶାଓ ଗଞ୍ଜବିହାରୀ ଶ୍ରୀମତୀ

વસ્તુઓને નવા સંજોગો પ્રમાણે મેળવીને ગોઠવવાની આપણા સ્થપતિઓની અદ્ભૂત કળા જાણીતી જ હતી. મસ્જિદમાં છેક ઉપલા માળમાંથી નીચે મસ્જિદમાં નજર કરી શકાય છે. અને એ આખો યે દેખાવ સુંદર વાવ જેવોજ લાગે છે. જેમ માળ વધારે એમ આ રચના વધારે સુંદર દેખાય છે. જેને પ્રકાશની રીત તરીકે આપણે ઉપર ઓળખી ગયા, અને બધા લેખકો એમ કહે છે તે અમદાવાદમાં શરૂ થઈ ચાંપાનેરમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચી હતી. એ ચાંપાનેરની મસ્જિદનો ઉપરનો ભાગ જેવાથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. એ ઉપરથી વાવ જેવો લાગે છે. આ બધો વિચાર કરતાં મંદિરનો ચઢતા ઉતરતી ઘાટ અને વાવની રચના એ બન્નેના સૈદ્ધ્યની અજબ મેળવણી કરી એકલા પ્રકાશ માટે નહિ, પણ આકર્ષક દેખાવ અને વૈવિધ્ય લાવવા માટે એ રચના મસ્જિદોમાં થઈ હોય એમ અનુમાન થઈ શકે. અને એ અનુમાન માનીએ તો દ્રગ્યુસનની શંકાનો પણ કાંઈક ખુલાસો થાય. પ્રકાશને માટે આ જાતની ગોઠવણની જરૂર ન હતાં એ પણ કાંઈક અંશે સધાય છે એ વળી વધારે ખુશીની વાત છે. અમદાવાદની મસ્જિદોમાં આ રચના સાથે મીનારા ઝરખા વગેરે જળવાથી, એક સરખી બાંધણીની નીરસતા (monotony of outline) લાગતી નથી.

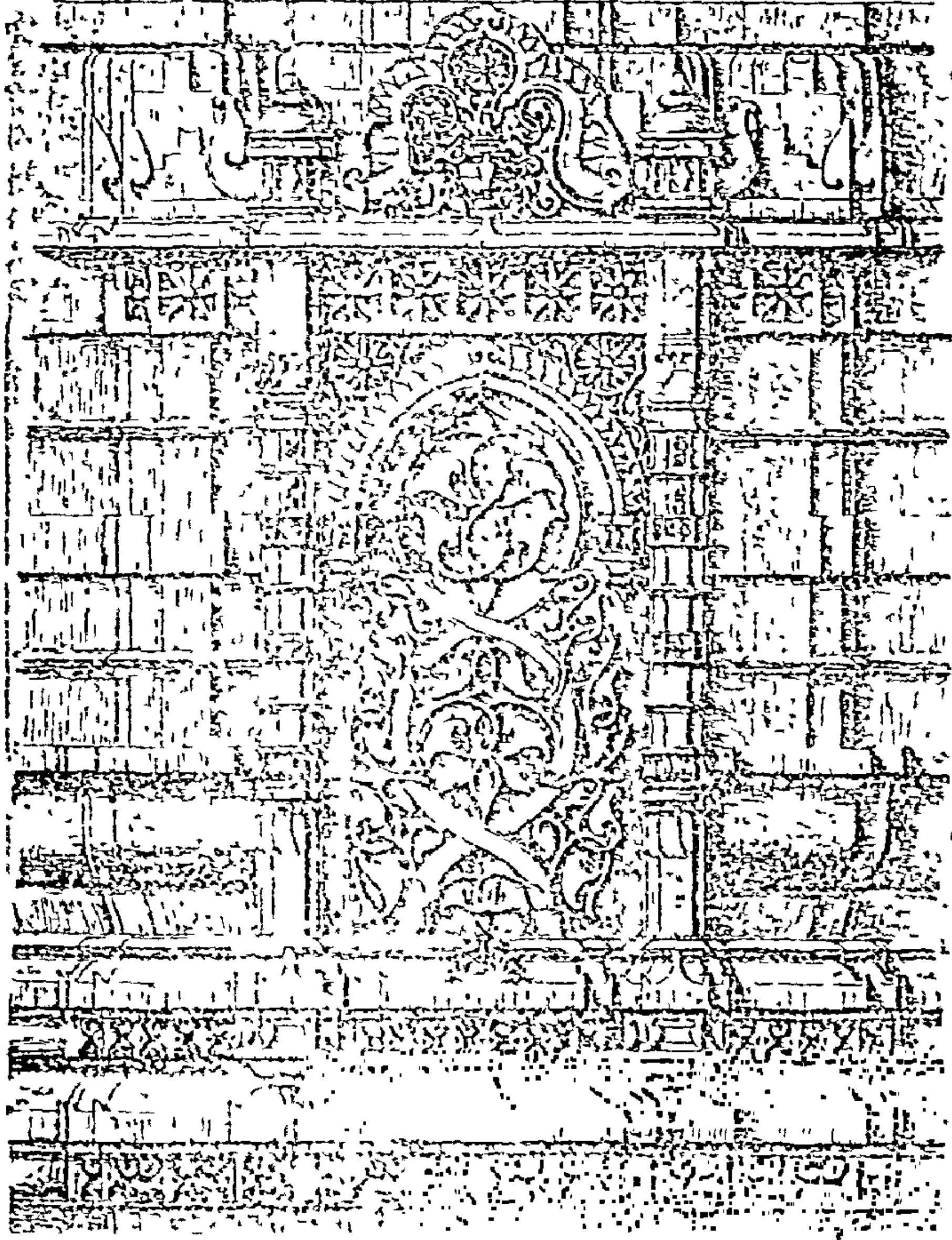
૨: જાળીઓ: અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં બીજી વિશેષતા એની જાળીઓ તથા ગોખની કાતરણીની છે. હિંદુ મંદિરોને અંદર અને બહાર શણગારથી ભરી દેવામાં આવતાં. જૈન મંદિરોમાં એ શણગારને કાંઈક જૈનોના સંસ્કાર ચઢ્યા; અને મંદિરની બહારની બાજુએ મૂર્તિઓ તથા આકૃતિઓની વિપુલતા કાંઈક ઓછી થવા માંડી. મુસલમાની મકાનોમાં મૂર્તિઓને સ્થાન જ નહોતું. એટલે એમના કારીગરોને વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી શણગાર કરવાની ટેવ ઉપર કાણુ લાવવો મુશ્કેલ હતો. આનું સમાધાન ઉત્તમ રીતે થયું, અને પૌરાણિક મૂર્તિઓને બદલે ભૂમિતીની આકૃતિઓ તથા વનસ્પતિની આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયો. આ ઉપયોગ અસલ હતો તો ખરો, પરંતુ હવે એના જ ઉપર સલાટોનું લક્ષ હોવાથી એ કળા સંપૂર્ણ બની, અને પરિણામે અમદાવાદની જાળીઓ તથા ગોખ એવા બન્યા કે એનો જોડો હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ દુનિયામાં પણ મળવો મુશ્કેલ પડે. યૂરોપીય લેખકો પણ આ બાબતમાં એક મત છે કે ખ્રીસ્તી દેવળમાં રંગીત કાચની બારીઓ સુંદર તેજ આપવા સાથે ચિત્રામણથી અત્યંત મનોહર લાગે છે. પરંતુ બેઠું ધીમું તેજ આપવામાં, અને

સૌંદર્યમાં, કાતરેલા પથરની અમદાવાદની જાળીઓ કાંઈ રીતે ઉતરતી નથી. સાથે મંદ મંદ હવા પણ આવે છે એ એની વિશેષતા છે. કેટલીક વખત અસાધારણ સૌંદર્યની અમદાવાદી જાળી પાછળ ખુલ્લા આકાશમાં જોઈએ તો વિલાયતી રંગીત કાચની જાળીઓ કરતાં પણ એ ઘણી સુંદર લાગે છે. અમદાવાદ જેવી સુંદર જાળીઓ હિંદુસ્તાનના હિંદુ કે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ખીજે કાંઈ છે જ નહિ. એટલે સરખામણી ફક્ત દિલ્હી આગ્રા સાથેજ કરી શકાય. દિલ્હી આગ્રામાં જાળી કરતાં ભીંતનું જડિત કામ વધારે છે. અને જાળીઓ જે છે તે અમદાવાદ જેટલી ઝીણી કાતરણીવાળી, અને આકૃતિઓ વિવિધતાવાળી નથી. આગ્રામાં ઈતિમાદૌલાની જાળીનું કામ સુંદર છે પરંતુ એ અમદાવાદની શાહઆલમની જાળી કે વટવાની ભાગી તુટી જાળી જેટલું ખારીક નથી. દિલ્હી આગ્રાના આરસના કામમાં જાળી કરવી સહેલી છે છતાં કામ જાડું છે. અમદાવાદના રેતીઆ પથર (sand stone)માં જાળી મુશ્કેલ છે. અમદાવાદમાં આવી જાળીઓ ઠેર ઠેર છે. સરખેજના રોજની જાળીઓ માટે લખતાં ફરગ્યુસન લખે છે કે આપણે યુરોપમાં જે રંગીત કાચની ખારીઓનો ગર્વ કરીએ છીએ તે શું આના કરતાં વધારે સુંદર છે? ભૌમિતિક આકૃતિઓની વિપુલતા અને તેનાથી બેઠું તેજ પડે છે તે બધું ધ્યાનમાં લેતાં આખી દુનિયામાં આવું કામ ભાગ્યે જ જડશે.^[૯] ભીંતમાં નાની જાળીઓથી આરંભી રોજઓની આસપાસ

[૯] Fergusson: Ahmedabad Architecture p. 88.

“We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our Cathedrals. Are they more beautiful than the wall of trellis-work which encloses the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved in such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed internally, there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world-” આ ઉપરાંત સીદી શહીદની મસ્જિદની જાળી માટે જે પ્રશંસાનો ઉલ્લેખ લગભગ દરેક મુસાફર અને કલાના શોખીને કાઢેલો છે તે ઉપરથી અમદાવાદના કારીગરોની જાળીઓ કરવાની હુશિયારી માટે બહારના લોકોએ આપેલી સાબીતીનો પાર રહેતો નથી. અને પથરની આરપાર કાતરેલી જાળીઓનું કામ એક વખત અમદાવાદમાં

આખીને આખી ભીતો ફક્ત ઝીણી સુંદર જાળીઓની કરેલી છે. શાહેઆલમ

સૈયદ ઉસમાનની મસ્જીદના મીનારાનો ગોખ.

ને સરખેજ, બાદશાહ ને રાણીના હજીરા, શાહપુર અને મુહારીઝખાં જેવી મસ્જીદોની ભીતોમાં મુકેલી નાની જાળીઓ, અમદાવાદની જાળીઓના અહમુત

એવું થતું હતું કે આખી દુનિયામાં એને સર્વોપરી માનીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. અને આવી જાળીઓ હાલ પણ કોઈ જગ્યાએ દેખાતી નથી. સીદી શહીદની જાળીઓનું વર્ણન આગળ તેની જગ્યાએ કરીશું. જુઓ Havell: Indian Architecture: p. 140.

“ In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development of sculptor's craft having its origine in the Hindu temple tradition. It owned nothing to Persian Art. ”

વળી જુઓ: Douglas: Western India. p. 309. “ For, as Michael

નમુના છે. ૯ બીજા અસંખ્ય રોજીઓમાં અને મસ્જીદોમાં જાળીઓ કરેલી છે. પણ આ બધાંમાં અમદાવાદના નામને, અને જાળીઓ કરવાની અમદાવાદી-ગૂજરાતી કલાકારોની અપૂર્વ કલાને અમેરીકા સુધી પ્રસિદ્ધ કરનાર લાલદરવાજો સીદી શહીદની મસ્જીદની જાળીઓ તો એ માટે અમદાવાદ દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ છે એ અતિશયોક્તિ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. વનસ્પતિના આકારોની ગુંથણી ઉપરાંત અમદાવાદની જાળીઓમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ વધારે છે. એમાં પણ અસાધારણ બારીકતા અને વૈવિધ્ય છે. અમદાવાદની જાળીઓની આ આકૃતિઓ જોઈ એક લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૂમિતિ એવી ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ છે છે કે ઉન્મત બની નૃત્ય કરે છે. અમદાવાદની જાળીઓ જોઈ આ કથન સત્ય લાગે છે.

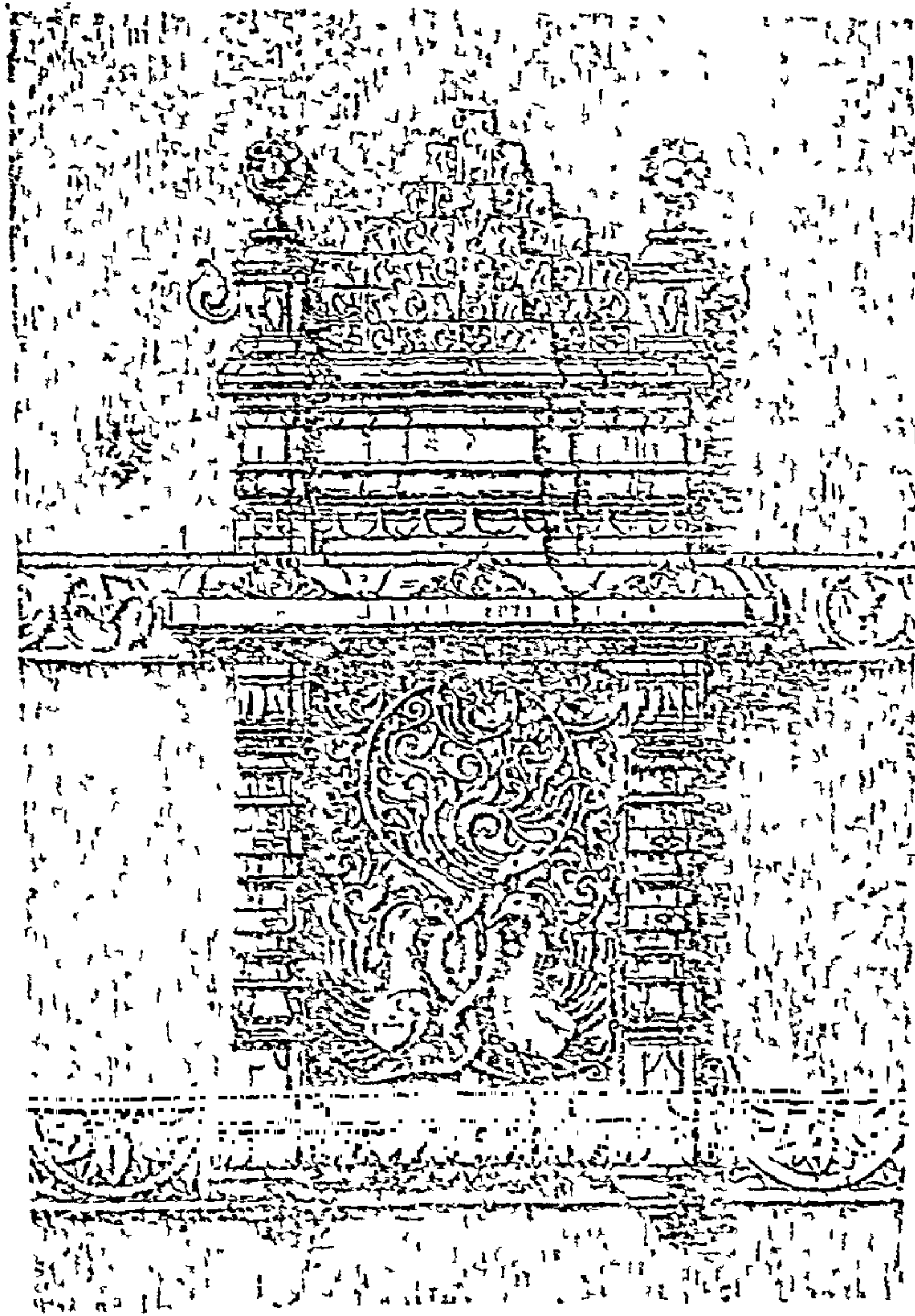
જાળીઓ ઉપરાંત ભીંતો અને મીનારામાં ગોખ કરી એમાં ચિરાગ વગેરે આકારો કરી, અગર તે ગોખમાં ફળપ્રુલ્લ વેલની અપૂર્વ ગુંથણી કરી જે મનોહર દેખાવ કર્યા છે એ પણ એક વિશેષતા છે, જાળીઓની પેઠે એ કાતરણી આરપાર નથી એટલે એનો વિચાર મીનારા સાથે કરીશું. પરંતુ જરૂરની બારીઓનો ઉપયોગ પણ મસ્જીદોમાં થવા માંડ્યો હતો; અને મસ્જીદના મહોરા (facade) ની કમાનોની વચ્ચે અને ઉત્તર દક્ષિણના પડખાંમાં એવી બારીઓ જાળીઓને બદલે મુકવામાં આવતી. આ રચના શુદ્ધ હિંદુ છે, અને હિંદુ મકાનોમાંથી આખીયે લીધેલી છે. એ બારીઓ, એના ટેકા તથા છાપર મસ્જીદની આખીયે રચનામાં અપૂર્વ મનોહરતા ઉમેરે છે. રાણી સીપ્રી, રાણી રૂપમતી અને મુહાફિઝખાંની મસ્જીદોમાં એના ઉત્તમ નમુના છે.

૩ મીનારા: એ અમદાવાદની મસ્જીદોની ત્રીજી વિશેષતા છે. મીનારા

Angleo said of Ghibertis' Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise. "

વળી જુઓ: Forrest. Cities of India: p. 72. "The windows and tracery of the niches of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as Raphael could his pencil. "

તો હિંદુસ્તાન અને પરદેશોની ઘણી યે મસ્જિદોમાં છે. મીનારાનો સાધારણ ઉપયોગ પ્રાર્થનાના વખતે લોકોને બોલાવવા માટે એના ઉપર ચઢીને થાય છે.

દાદા હરીની વાવનો ગોખ.

અમદાવાદના કારીગરોએ આ ઉપયોગી મીનારા-જે મસ્જિદોનું ખાસ લક્ષણ હતું-એને સાંદર્યના એક ખાસ સાધન તરીકે ફેરવી નાંખ્યા. મસ્જિદના મહેરાની સાદાઈમાં ખારીઓ, જાળીઓ, તથા ગોખ, અને ભીંતમાં આંતરીઓ સીવાય બીજા અલંકાર મુકાય એમ નહોતા, અને આ બધું હદ કરતાં વધારે આવી શકે નહિ. મીનારા મુસલમાની રીત પ્રમાણે ખાસ અગત્યના હોવાથી મસ્જિદની બાંધણીમાં એનું સ્થાન ખાસ હતું. એટલે અમદાવાદના કારીગરોએ પોતાની બધી કળા તથા હુશિયારી મીનારા બનાવવામાં દેખવી. મીનારાનો આકાર પણ અદ્ભૂત મિશ્રણ કરીને બનાવ્યો. કારીગરોના મન આગળ ચીતોડના કીર્તિસ્તંભ

જેવા આકારો હતા. હિંદુ મંદિરોનાં ભાગતી ભીંતનાં ખૂણાઓવાળાં પડખાં, તથા ગભારાની પછીત પણ નજર આગળ હતાં. ભાગતો ખૂણાવાળો દેખાવ સાંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. મંદિરો નીચેથી ઉપર સુધી અનેક ખૂણા પાડી ભાગતા આકારનાં, અને આખુંજ સાથે જોતાં ચઢતા ઉતરતી ઘાટનાં હતાં. એટલે મસ્જિદની સીધી ભીંતમાં મીનારા આગળ ઉપસી આવે એવા કરવા એ નવીનતા હતી. એ મીનારાના ઘાટમાં કીર્તિસ્તંભ અને મંદિરની બહારની ભીંતોનું અપૂર્વ મિશ્રણ કરીને એક નવો સુંદર ઘાટ કારીગરોએ ઉપજાવી કાઢ્યો.^{૧૦}

મીનારા મસ્જિદની વચલી કમાનની આસપાસ છેક જમીનથી શરૂ કર્યા, અને મસ્જિદની ઉંચાઈ સુધી એમાં અનેક ખૂણા તથા વચ્ચે વચ્ચે ગોખ કરી કારીગીરીથી આખાયે ભરી દીધા. ગોખમાં હિંદુ મંદિરોના મીનારાની બાંધણી ગોખની મૂર્તિઓને બદલે અસાધારણ બારીક કારીગીરી વાળો ધુલ વેલાની આકૃતિઓ કરી. મસ્જિદની ભીંતની ઉપરથી મીનારા ગોળ બનાવ્યા. તેમાં થોડે થોડે અંતરે પથરનાં ગોળ છબ્બં કાઢીને તેની નીચે કાતરણીથી ભરેલા ટેકા મુક્યા. એના ઉપર એવો જ નકશીદાર કઠેરો બનાવ્યો. છેક ઉપર એ પ્રમાણે વધતો મીનારો અણીદાર શંકુ જેવો બન્યો. અને નીચેથી ઉપર સુધી જવા માટે ગોળ સીડી એની અંદર બનાવવામાં આવી.^{૧૧}

મીનારાની આ રચનાનાં બીજા ગૂજરાતી કારીગરોમાં હતાં જ. પરંતુ એની ગોઠવણી બરોબર એસાડતાં એમને સહેજ મંથન થયું જણાય છે. સુસક્ષ્મતાની મસ્જિદમાં મીનારાની જરૂર હતી. કારીગરોએ કીર્તિસ્તંભો સીવાય એવું કંઈ જોયું નહોતું. અમદાવાદના મીનારામાં કીર્તિસ્તંભ કરતાં કંઈક જૂદી જ વિશેષતા

[૧૦] જી. હેવેલ્સ. Havell: Indian Architecture p. 70. "The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat have none of the Saracenic feeling of the Qutb Minar at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor. [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૫-૨૬૬.

છે તે ક્યાંથી આવી ? શરૂઆતની મસ્જિદોમાં એવું કંઈ નથી. સરખેજ અને વટવાની મસ્જિદમાં મીનારા ક્યાં જ નથી. ભદ્રની અહમદશાહની મસ્જિદમાં પહેલો મીનારાનો પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ તે દેખાવના જ છે. અને ઉલટા શોભા બગાડે છે. હૈબતખાંની મસ્જિદ શહેરના મકાનોમાં બીજી બંધાઈ છે. એમાં પણ

ધૂમાડીઆ જેવા નાના મીનારા દેખાવ માટે જ ક્યાં મીનારાની બાંધણીની છે. સૈયદ આલમની મસ્જિદમાં મીનારા સુધાર્યાં. એટલે વૃદ્ધિ અમદાવાદમાં ત્રણેક મસ્જિદો બંધાઈ એટલામાં તો

જુમા મસ્જિદ જેવા ભવ્ય મીનારા બાંધવા જેટલી અને તેને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવવા જેટલી કળા આવી ગઈ. કચી કચી ચીજોના આકારનું મિશ્રણ કરવાથી મીનારા સારા દેખાશે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ ઘણા જ ટુંકા સમયમાં જાણી લીધું અહમદશાહના જ રાજ્યકાળમાં મીનારા સુધારી નાંખ્યા, અને એ કળા સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં શિખરે પહોંચી. વચલી કમાનની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જિદને છેડે મીનારા કરવા માંડ્યા. છેવટે અંદરની સીડી પણ કાઢી નાંખી રાણી સીપ્રીની મસ્જિદની પેઠે જરૂર તથા શોભા બન્ને માટે નહિ પણ કેવળ શોભાને જ માટે મીનારા કરવાની રીત દાખલ થઈ. એ રીત પણ મસ્જિદ બંધાવનારની ઇચ્છા ઉપર હતી. કારણ કે ગૂજરાતી બાદશાહીના અંત સુધી જૂદી જૂદી વખતે બંધાયેલી મસ્જિદોમાં જૂદા જૂદા આકાર અને બાંધણીના મીનારા દેખાય છે.

આ મીનારા, એની બાંધણી, આકાર, અને ડારીગીરી અમદાવાદની જ એક ખાસ વિશેષતા છે. બીજી કેટલીક જગ્યાની પેઠે મીનારા અહીં જૂદા નથી, પણ મસ્જિદનો જ એક ભાગ છે. નકશીની સમૃદ્ધિમાં. અને આકારની સુંદરતામાં કેરોના મીનારાથી ચહે એવા મીનારા અમદાવાદમાં જ છે. અને પશ્ચિમે કેરો (ઇજિપ્ત) થી પૂર્વમાં મુસલમાન ધર્મ જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી કોઈ જગ્યાએ અમદાવાદ જેટલા સુંદર મીનારા નથી એ માટે સ્થાપત્ય અને કલાના સંઘર્ષ વિવેચકો એકમત છે.^{૧૨}

[૧૨] Douglas: Western India p. 309. "Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets." ફરયુસનનો ઉતારો અમદાવાદ જેઝીરોમાં અપેલો છે.:- "Their minarets the only minarets that in beauty of outline and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory of the Ahmedabad mosques."

ફરગ્યુસન લખે છે કે ઇસ્લામની મસ્જિદોમાં અમદાવાદ કરતાં ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં મીનારા કલાની ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. પરંતુ મસ્જિદના જ ભાગ તરીકે મીનારા મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પહેલવહેલા અમદાવાદે જ વાપર્યા છે. ગીજનીની સત્તા નીચે (ઈ. સ. ૯૭૫-૧૧૩૯), અને દિલ્હીના પદ્માણુ રાજ્યમાં (ઈ. સ. ૧૧૯૨ થી ૧૫૫૮) મીનારા કીર્તિસ્તંભ તરીકે જૂદા થતા પણ મસ્જિદના મીનારા તરીકે નહિ. જુવાનપુરના સ્થાપત્યમાં (૧૩૯૭-૧૪૭૮) દિલ્હીની પેઠે તે સમયે મીનારા ભાગ્યે જ હતા; અને બંગાળના ગૌડના સ્થાપત્યમાં (૧૨૦૩-૧૫૭૩), માંળવાના માંડુમાં (૧૪૦૧-૧૫૬૮) અને ગુલબર્ગામાં (૧૩૪૭-૧૬૦૯) મસ્જિદોને મીનારા નહોતા. અમદાવાદના બાદશાહોને કાંઈ પશ્ચિમ એશિયાના ઉસ્તાદોએ એ સૂચન કર્યું હોય. પરંતુ અમદાવાદના મીનારાની રચના બધી એ હિંદુ ઘાટની છે; ચીતોડના બીજા કીર્તિસ્તંભ જેવી કાંઈક જણાય છે, અને ગૂજરાતનાં મંદિરોની બહારની નીચેની બાંધણીને કાંઈક મળે છે.”^{૧૩}

ફરગ્યુસનનું અને અમદાવાદ ગેઝેટીયરના લેખકનું આ માનવું ખરું છે. પરંતુ મીનારાના ઘાટ માટે એ લેખક હિંદુ મંદિરોના બહારના ઘાટના છે એમ છેવટે લખે છે તે જ ઉધાતું સત્ય છે.^{૧૪} પશ્ચિમ એશિયાના કાંઈ ઉસ્તાદે સૂચના કરી હશે એવો તર્ક પણ કરવાનું સ્થાન નથી. અમદાવાદની મસ્જિદોના મીનારા નજરે જોવાથી, તથા ચિત્રોથી પણ આપોઆપ સમજણ પડે તેમ છે. આ બધું જોતાં જણાશે કે મીનારા અમદાવાદના સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે.

[૧૩] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૬. [૧૪] સરખાવો અમદાવાદ ગેઝેટીયર મૃ. ૨૬૬. નોંધ ૬, ફરગ્યુસન અને ફોર્બ્સમાંથી ઉતારા:—“The bases of the Ahmedabad minarets are, except for the change from images to tracery, elongated copies of the perpendicular parts of the basements of Hindu Temples (Ferg. His. Arch. III 532). So also, Forbes: The minarets of Ahmedabad mosques, if, for their arched foliated panels, idol-sculptured alto-reliefs are substituted, are on a small scale perfect representations of the two stories of a shrine tower to which the imagination can easily add a curvilinear spire.”

અને એની કારીગીરી, રચના, મસ્જીદ સાથેનો સંબંધ^{૧૫} વગેરે જોતાં દુનિયાની કોઈ પણ મસ્જીદના મીનારા કરતાં ચઢે તેમ છે, અને કોઈ પણ કીર્તિસ્તંભ કે હાલના ધડીયાળોના ટાવરો કરતાં વધારે સુંદર છે. હેનરી કઝીન્સ લખે છે કે ‘સાધારણ રીતે લોકનો માન્યતાની વિરુદ્ધ હીંમત કરવા જેવું લાગે પણ મને તો તાજ-મહાલના બોડા મીનારા કરતાં અમદાવાદના મીનારા વધારે સુંદર લાગે છે અને ઘણું કરીને આખા હિંદમાં એ સર્વથી સુંદર છે.’

૪ હાલતા મીનારા: આ અમદાવાદની વળા એક નવી જ વિશેષતા છે. અમદાવાદની મસ્જીદોના મીનારા હાલે છે ! મીનારાના ઉપલા માળની ખારી આગળથી જરા હલાવીએ એટલે મીનારા સારી રીતે ધ્રુજતા હોય એમ માલુમ પડે છે. પરંતુ તેથી પણ વધારે નવું એ છે કે એક મીનારો હલાવીએ એટલે એની જોડેનો બીજો પોતાની મેળે ગતિવાળો થઈ હાલે છે. એક ઉપરથી ગતિ બીજા ઉપર શી રીતે જાય છે તે સમજાતું નથી. બન્ને મીનારાની વચ્ચેની મસ્જીદની અગાશીમાં કાંઈ કરામત હોય તો એકના હાલવાના તરંગ બીજામાં જાય તે ખબર પડે. પરંતુ એવી કાંઈ ખબર અગાશીમાં એ વખતે ઉભા રહી તપાસીએ તો જાણીતી નથી.

આ વિચિત્રતા સ્થાપત્યના જ કોઈ સિદ્ધાન્તની અજાયબી છે, કે બીજું કાંઈ છે એનો પાર કોઈ પામી શક્યું નથી. હાલના ઈજનેરી જ્ઞાનવાળા પણ

[૧૫] મસ્જીદોમાં મીનારા છુટા કરવામાં આવતા પણ મસ્જીદના એક ભાગ તરીકે મીનારા અમદાવાદમાં પહેલવહેલા થયા. જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૬. ફરગ્યુસનની આ માન્યતા ઉપર ગેઝેટીઅરનો લેખક નોંધમાં લખે છે કે ખંભાત અને પાટણમાં મીનારા થતા હતા એવા ઉલ્લેખો છે. પરંતુ ગૂજરાતી કારીગરોની જ એ રચના કહેવાય એટલે મીનારા પહેલા કરવા માટે અમદાવાદને યશ ન મળે તો પણ વાંધા જેવું નથી. જુઓ. Henry Cousens Architectural Antiquities of Western India p. 67. હેનરી કઝીન્સ આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના મોટા અમલદાર છે. એમને પણ લોકમત વિરુદ્ધ તાજમહાલ સામે ટીકા કરતાં શબ્દોની પાળ બાંધવી પડે છે. દેવવાડાનાં મંદિરો વિગતમાં તાજ કરતાં વધારે સુંદર છે. પણ એ ઢીલા ગૂજરાતને એક ખૂણે પડ્યાં છે. તાજની જડિત નકશી ખાસ અપૂર્વ સુંદરતાવાળી છે. તે સીવાય તાજ એની આસપાસના દેખાવ અને મકાનોની સમગ્રતામાં જ રમ્ય છે. ગૂજરાતની કલાની પેઠે એનો એકે કકડો છુટો જોવો ન ગમે. પરંતુ તાજ માટે ખરી ટીકા હાલ લોકને રચતી નથી.

આ બાબત કંઈ સમજી શક્યા નથી. તેમ જ કોઈપણ જગ્યાએ એનો ખુલાસો મળતો નથી. આ બાબતની સૌથી પહેલી નોંધ મીરાતે અહમદીમાંથી મળે છે. યુરોપીયન એનારાઓમાંથી સર્વથી પહેલી નજર કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સની ખેંચાઈ છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર લખાતા પહેલાં ફોર્મ્સ, ઓગ્ર વગેરેનું ધ્યાન આ તરફ નથી ગયું. તેમજ ફરગ્યુસન જેવા પ્રમાણ ભૂત પુરુષે આ બીના લક્ષમાં જ નથી લીધી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં નીચે નોંધમાં મોનિયર વિલિયમ્સનો મત ફક્ત ટાંક્યો છે. અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં ડૉ. બર્નેસે પણ આ હકીકતની સાધારણ નોંધ લીધી છે, પણ ખુલાસો કર્યો નથી.

કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધ લીધી તેને પણ આજે ૧૨૦ વર્ષ થયાં છે. મોનિયર વિલિયમ્સ સરકારના સર્વેયર જનરલ હતા. એ તા. ૩૧ મે ૧૮૦૬ને રોજ પોતાની રોજનીશીમાં અમદાવાદના મીનારાની બીના લખે છે. અમદાવાદમાં રાજપુરવાળી મસ્જીદના મીનારા પણ હાલે છે એ પ્રસિદ્ધ વાત હતી અને આજે પણ છે. પરંતુ ગમે તે કારણથી એ હકીકતની નોંધ કોઈએ લીધી નથી. ઇ. સ. ૧૮૦૬માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જીદના પ્રસિદ્ધ મીનારા પડી ગયા નહોતા; એ

૧૮૧૬ના ધરતીકંપમાં પડી ગયા. શહેરના ઘણાખરા

હાલતા મીનારાની
વાત જૂના સમયથી
જાણીતી છે

મીનારા એ વખતે ઉભા જ હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૬ પછી
ઘણાખરા મીનારા પડી જવાથી, તથા બાકી રહેલા
ઘણે ભાગે શહેર બહાર હોવાથી કોઈના ધ્યાનમાં નહિ

આવ્યા હોય. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર, અને હોપ-

ફરગ્યુસનના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં તો, તે વખતે ખાસ પ્રસિદ્ધ રાજપુરવાળી મસ્જીદના જ હાલતા મીનારા જણવામાં હતા તેથી, અને એ મસ્જીદની નોંધ જ લેવી રહી ગઈ છે તેથી, એ આખી યે બીના રહી ગઈ હશે. પરંતુ ડૉ. બર્નેસે રાજપુરવાળી મસ્જીદની નોંધ લીધી છે એમાં આ બીના જણાવેલી નથી. વળી મીરાતે અહમદીની પુરવણીમાં હાલતા મીનારાની વાત જણાવેલી છે, અને એ પુરવણી ફોર્મ્સ, હોપ, ફરગ્યુસન વગેરેના સમયમાં બહાર પડી નહોતી. હાલતા મીનારા સંબંધી પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મીરાતે અહમદીમાં કરેલો છે. એટલે આજથી પોણાબસો વર્ષ પહેલાં એ વાત અમદાવાદમાં જાણીતી હશે. એ પછી ૧૮૦૮માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉલ્લેખ છે, અને ગેઝેટીઅરે

એની લીધેલી નોંધ સીવાય એ વાત વીસારે પડેલી છે. પશ્ચિમ હિંદનું સ્થાપત્ય પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ સૌંદર્ય વિશે પુસ્તક લખતાં ગ્રીન્ડલેએ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉતારો ટાંક્યો છે. એ પછી છેક ૧૯૨૬માં આર્કીઓ લોગુકલ સર્વેવાળા હેનરી કઝીન્સે પોતાના પુસ્તકમાં આ ઉતારો ટાંકી પોતાનો અનુભવ પણ સાથે ઉમેર્યો છે. એ આખોયે ઉતારો અત્રે જાણુવા જેવો છે:—

“ પરંતુ આ મકાનમાં (જુમા-મસ્જિદમાં) ખાસ નવાઈની બીના એ છે કે મકાનની વચમાં ઉભેલાં મીનારાના ઉપલા છબ્બમાં જરા હલાવતાં ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ અમત્કારિક બીના મોનિયર વિલિયમ્સનો (architectural phenomenon) સમજાવવા અનુભવ માટે અનેક સિદ્ધાન્તો કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એકેથી મનનું સમાધાન થતું નથી; અને એક મીનારાને હલાવતાં બીજો એની મેળે ગતિવાળો થાય છે અને એની કાંઈ પણ અસર વચ્ચેની અગાશી ઉપર જણાતી નથી તેથી શંકામાં વધારે ઉમેરો થાય છે. સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ લખે છે કે જુમા મસ્જિદના મીનારા તપાસતાં અમને લાગ્યું કે એ મીનારા બીજી મસ્જિદોના મીનારા કરતાં પણ વધારે હાલે છે; અને બીજી (રાજપુર)ની મસ્જિદની પેઠે એક મીનારામાંથી બીજામાં ગતિ જાય છે. ખરેખર અમે શહેરમાં અને બહાર બધા આખા મીનારાની જોડીઓમાં આ અખતરો કર્યો અને એ જ પરિણામ આવ્યું. એકના હાલવાની ગતિ બીજામાં જાય છે તે વચ્ચેની અગાશીમાંથી જતી હોય એમ ધારી હું બન્ને મીનારાની વચ્ચે સુધી રહ્યો અને બીજાં માણસોએ મીનારા હલાવ્યા, પણ મને કાંઈ પણ ગતિ માલુમ પડી નહિ અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગેરેનો જ હતો. ”^{૧૬}

આમાં હેનરી કઝીન્સ પોતે નીચે મુજબ ઉમેરે છે:—

[૧૬] Supplement to Mirate Ahmedi: Navab Ali & Seddon p. 10-11. મીરાતે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં પણ એ પ્રમાણે હકીકત છે. કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સની હાથરીનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ લીધો છે, અને એમાંથી ડોસાભાઈ એદલજીએ પોતાના ગૂજરાતના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પણ લીધો છે. બર્નેસ તથા હેનરી કઝીન્સે પણ એ જ ઉતારાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

“ હું જ્યારે છેલ્લી તા. ૩૧ મી મે ને દીવસે (ઈ. સ. ૧૯૦૪-૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયમ વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આશરે એક સૈકા થઈ ગયો હતો. એ વખતે મને કહેવામાં આવ્યું હેનરી કઝિન્સનો રેલ્વે સ્ટેશન પાસે સીદી બશીરની મસ્જિદમાં (સારંગપુર દરવાજાની સામે) પણ એ જ વિશેષતા છે. હું એક મીનારાના છેક ઉપલા માળમાં ચઢ્યો, અને બીજા બે ત્રણ માણસો બીજા ઉપર ચઢ્યા. એ લોકોએ એ બીજા મીનારા ઉપર પોતાનું વજન નાંખીને હલાવવા મંડ્યા. થોડી (સેકન્ડ) ક્ષણ સુધી મને મારા મીનારા ઉપર કંઈ લાગ્યું નહિ. હું આ બધી વાત કેવળ કલ્પનાની છે એમ માનવા જતો હતો એવામાં મહારાવાળો મીનારો ધીમી, નરમ, (resilient) ગતિથી લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. છેવટે ન છુટકે મારે ગતિ ડોલવા બંધ કરવા માટે કહેવું પડ્યું. ” ૧૭

હેનરી કઝિન્સ આ વિચિત્ર બીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા છે. પરંતુ એમણે પણ કંઈ ખુલાસો કર્યો નથી, હાલની આજળ વધેલી પાશ્ચાત્ય ઇજનેરી આ બાબતનો ખુલાસો આપી શકતી નથી. મુસલમાનોને પુછીએ છીએ ત્યારે એ લોકો કરામત અને ધલમ છે એમ કહે છે. કોઈ સારા યોગમાં કોઈ સંતને હાથે પાયો નંખાયો હશે તેથી મીનારા હાલે છે એમ કેટલાક મુસલમાનો કહે છે. કેટલાક કહે છે કે મસ્જિદો જૂની થઈ એટલે જીર્ણ થવાથી મીનારા હાલતા હશે. પરંતુ એમ કહેનારા એક મીનારાની ગતિ આપોઆપ બીજામાં શી રીતે જાય છે તેનો ખુલાસો કરી શકતા નથી. વળી આજે મસ્જિદો જૂની થઈ ગઈએ તોપણ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં પણ મીનારા હાલતા હતા અને ગતિ આ પ્રમાણે જ એકમાંથી બીજામાં જતી હતી. એટલે એ દલીલ નકામી છે. મીરાતે અહમદી મસ્જિદોના વર્ણનમાં ત્રણ જ મસ્જિદોનાં નામ ઉત્તમ કારીગીરી માટે લખે છે. તે ત્રણમાં મીનારા હાલતા, અને એક હલાવતાં બીજાં પણ હાલતો એમ લખે છે. એનું કારણ તો પ્રભુ જાણે એમ

[૧૭] જુઓ Henry Cousens: Artchitectural Antiquities of Western

પણ લખે છે. મોનિયમ વિલિયમ્સ શહેરમાં આખા મીનારાવાળા બધીયે પથરની મસ્જીદોના મીનારા હાલે છે એમ લખે છે, એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. અહમદી ત્રણનાં નામ લખે છે, પણ એના લખાણ ઉપરથી અને મોનિયર વિલિયમ્સના કહેવા ઉપરથી પણ અમદાવાદની બધી પથરની મસ્જીદોની આ વિશેષતા હોય એમ સમજાય છે. પરંતુ દીલગીરી એટલી જ છે કે કોઈએ પણ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે હાલતા મીનારાની અદ્ભૂત કરામત તે કેવળ ચમત્કાર તો ન હોય. એમ હોય તો એક બે મસ્જીદોમાં જ એવું બને. મીનારાની વચ્ચેની અગાશીમાં પણ કાંઈ હોય નહિ. કારણ કે હેનરી કઝીન્સે નોંધેલી સીદી બશીરની મસ્જીદને તે વખતે અગાશી નહોતી પણ કમાન અને મીનારા જ રહ્યા હતા. એટલે આ કોઈ હાલ અગમ્ય એવી સ્થાપત્યની વિચિત્ર કૃતિ છે. બધી મસ્જીદોમાં એમ હતું એટલે સ્થાપત્યની કોઈ કૃતિ સીવાય બીજું મનાય નહિ. ફરગ્યુસન લખે છે કે ‘અમદાવાદની જગ્યાએ કર્ણાવતી મોટું શહેર હતું, અને સ્થાનિક આબોહવાને લાયક બાંધકામનો અનુભવ અહમદશાહને ત્યાંથી જ મળ્યો હોય.’^{૧૮} હવે એક વાત અહીં ખાસ વિચારવા જેવી છે કે ગૂજરાતમાં ધરતિકંપ અસલ બહુ થતા. બ્રિગ્સે એ વાત ખાસ નોંધી છે.^{૧૯} અમદાવાદમાં પાણીના નળની યોજના કરવા માટે વિચાર થયા

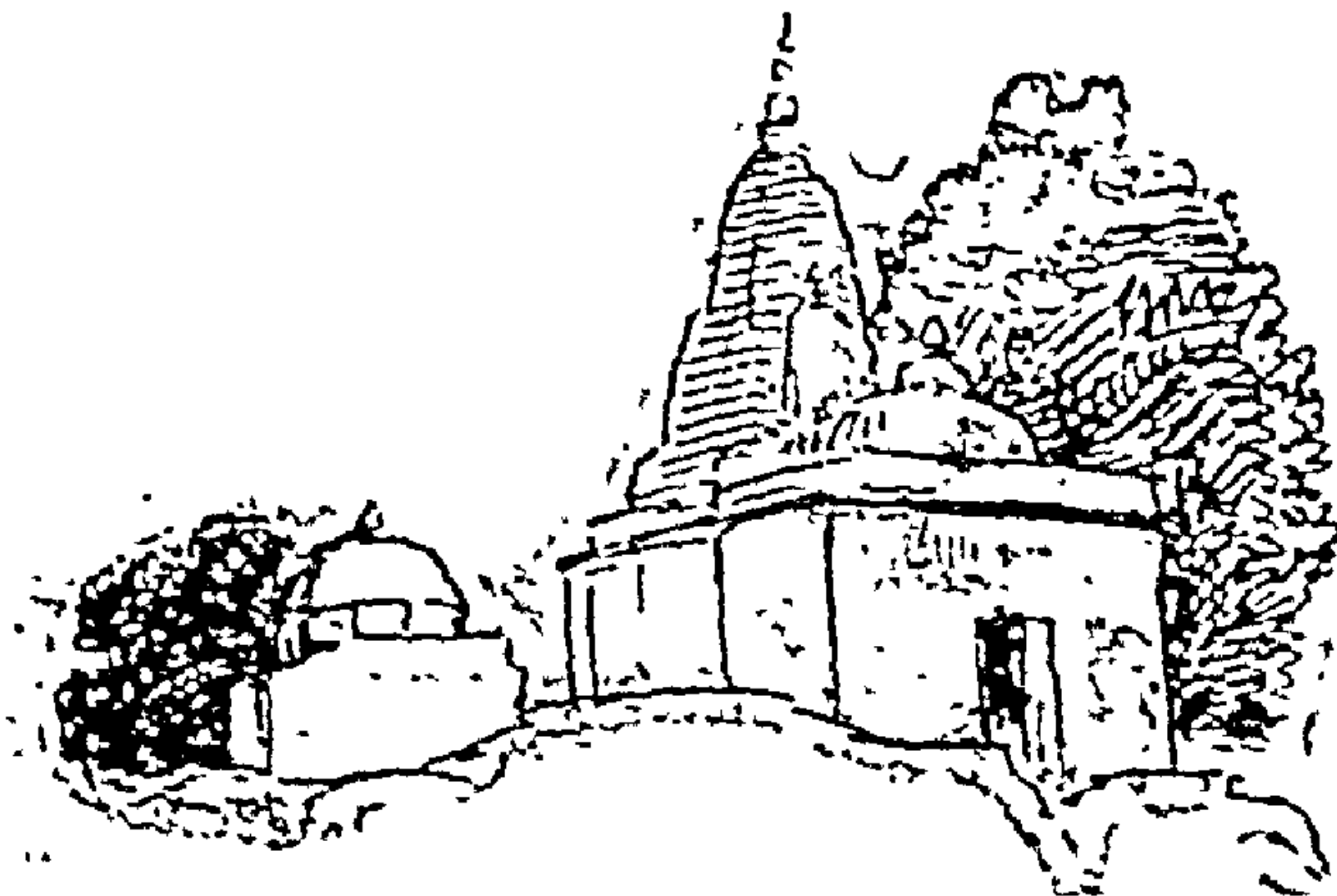
[૧૮] Architecture of Ahmedabad p. 75-76. “At the time when Ahmad Shah undertook to convert Kutuawatee into the new capital of his dominions, that city no doubt possessed many structures in the Jain style of Architecture. and their destruction afforded not only materials for his new buildings, *but hints as to what was most suited to the climate*” (The italics are mine) આ ઉપરથી ગૂજરાતી ધારીગરો સ્થળની આબોહવાને અનુસરીને મકાનો કરતા હશે એમ સમજાય છે. પરંતુ કર્ણાવતી કે એની જગ્યાનાં પ્રચીન મકાનો સંબંધી હાલ બતાવવાનું સાધન મળતું નથી. [૧૯] Briggs cities of Gujarashtra: ખંભાતના અખાત વિશે લખે છે કે:—*that successive earthquakes to which Gujarat is susceptible allowed the wathers of the Indian Ocean etc.*” આ ઉપરથી ગૂજરાતનો આ બધો ભાગ ધરતિકંપ વારંવાર થાય તેવો હશે એમ

હતાં ત્યારે સર ટી. સી. હોયે અમદાવાદમાં ધરતીકંપ બહુ થાય છે તેને અનુસરીને બાંધણી વગેરે બધો વિચાર ગોઠવવા માટે ખાસ સૂચન કર્યું હતું.^{૨૦} આગળ જોયું એમ અમદાવાદની સ્થાપના વખતે ગૂજરાતી સ્થાપત્ય ઉંચામાં ઉંચા શિખરે પહોંચેલું હતું. એટલે જાહેર મકાનોમાં ધરતિકંપની ઓછામાં ઓછી અસર થાય એવું કાંઈ શોધી કાઢવા માટે એ સમયના સ્થપતિઓએ ભારે પ્રયત્નો કર્યા હોય એમાં નવાઈ નથી. ફરગ્યુસન સૂચન કરે છે તેમ એ સમયે અમદાવાદની ભૂમિ ઉપર કેવાં બાંધકામ કરવાં જોઈએ એ સમજનારા માણસો હોઈ શકે. આ બધું વિચાર કરતાં અમદાવાદની મસ્જિદો ધરતીકંપના આંચકા ખમી શકે એવી બનાવવા એ સમયના ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ મીનારા હાલે એવી કરામત કરી હોય એમ મનાય.^{૨૧} કેટલાયે ધરતિકંપ ખમી એ મીનારા ૧૮૧૯ સુધી ઉભા હતા; અને એ વર્ષના ભારે ધરતિકંપમાં પડતાં પડતાંયે હાલ થોડા ઉભા છે. ધરતિકંપ સામે ટકવાની કળા આપણા સ્થપતિઓ જાણતા હોય. આપણા લોકની રીત પ્રમાણે થોડાના જાણવામાં એ રીત હોય અને એ કાંઈને શીખવતા ન હોય, તેથી છેવટે કળા નાશ પામી હોય, અને ભૂલાર્ધ પણ હોય. પરંતુ આ કેવળ નિરાધાર અનુમાન છે. અને એથી હાલતા મીનારાના કારણનો કાંઈ ખુલાસો ખરોખર થતો નથી. વળી આ અનુમાન ખરું હોય તો પણ મોટા ધરતિકંપે જ છેવટે એ મીનારા પાડ્યા છે. એટલે એને વિરોધ આવે છે. પરંતુ બહુ મોટા ધરતિકંપને મીનારા ન ખમી શક્યા હોય એમ મન વાળી શકાય.

સમન્વય છે. [૨૦] જુઓ રણછોડલાલ છોટાલાલના જીવન ચરિત્રમાં સર ટી. સી. હોપનો પત્ર પૃ. ૬૩. "Which-ever scheme be adopted, however, the liability to earthquakes of which the city abounds in evidences, and I remember one which rent a massive bastion tower from top to bottom...etc. [૨૧] હિંદુ મંદિરો બહુ ઉંચાં થતાં નથી એટલે હિંદુ મંદિરોમાં એ કરામતની જરૂર ન પડે. મીનારા ઘણા ઉંચા થતા હોવાથી ધરતિકંપથી રક્ષણ કરવું પડે. સ્થાપત્યમાં રસ લેનાર એક ગૃહસ્થે મને કહેલું કે ધરતિકંપ માટેજ મીનારા હાલતા કરેલા. એ કરામત અસલ કોઈ કોઈ સ્થપતિઓને આવડતી. વલ્લભીપુરમાં ગાંધી કરામત હતી, અને એવા મસાલાવાળી ઇંટો જડે છે. આ વાત મને તો માનવા જેવી લાગતી નથી. વલ્લભીપુરની ભૂમિનું સંશોધન થશે ત્યારે કોઈ પ્રકાર આપણાં બાંધકામ (છઠ્ઠી અને રાસમી સદી) ઉપર પડશે ખરો.

આપણા સ્થાપત્યનાં પ્રાચીન પુસ્તકો હજી પુરાં શોધાયાં નથી; અને શોધાયાં છે તેના પારિભાષિક શબ્દો પુરાં સમજતા નથી. આપણા પ્રાચીન સ્થાપત્યના સાહિત્યની વધારે શોધ થશે ત્યારે આ સંબંધી જરૂર કાંઈ પકાશ થશે. ધરતિ-કંપને લીધે મીનારા હાલતા ક્યાં હશે એમ માનીએ તોપણ એકમાંથી ગતિ શી રીતે જતી હશે એ શંકા ઉભી જ રહે છે.

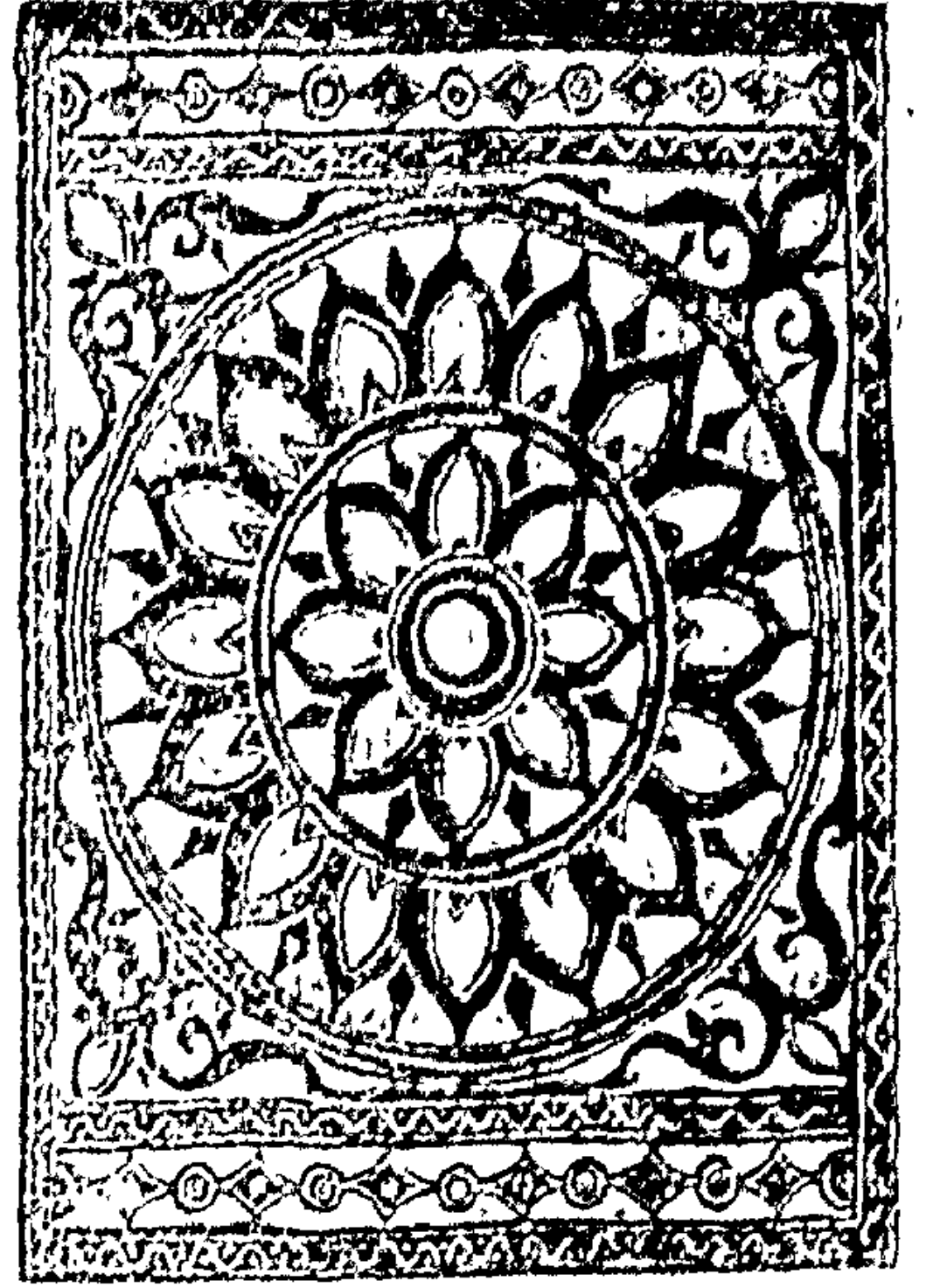
આ પ્રમાણે અમદાવાદના સ્થાપત્યની આ ચાર વિશેષતાઓ એમનાં સ્વરૂપ તથા રચનામાં સર્વથા અદ્ભૂત છે. એવું બીજે કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં નહિ પણ હિંદ બહાર પણ બીજે કાંઈ આવસ્તુઓના જોડા નથી. છતાં નિર્માણ થયેલા પરતંત્ર હિંદુસ્તાનના પણ એક ખૂણામાં પડેલા ઢીલા ગણાતા ગૂજરાતના પાટનગરની આ અપૂર્વ વિશેષતાઓને જગતના 'નવ ચમત્કારો'માં કોઈ ગણતું નથી. એ નવ ચમત્કારો કરતાં અમદાવાદની આ ખૂબીઓ કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. છતાં ગરીબ હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંય રત્નો આજ એમજ અણખોળખ્યાં પડ્યાં છે.

પ્રકરણ ચોવીસમું

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

મંદિરોની રચના—
બાંધણીનો ઇતિહાસ

અ ગાળ જોયું તેમ અમદાવાદ વસ્યું એ વખતે તો આજોયે ગૂજરાત સ્થાપત્ય અને કલામાં ઉંચા શિખરે પહોંચેલો હતો, અમદાવાદની પાસે જ આશાવલમાં અનેક હિંદુ મંદિરો હતાં. એમાંથી જોઈએ એટલો સામાન અને નવા શહેરની રચનાનાં સાધન મળી રહે એમ હતું. મંદિરોમાંથી મસ્જિદો બનાવવાનું પણ બહુ મુશ્કેલ નહોતું; એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧માં શહેર વસ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૪૩ સુધી અહમદશાહના મરણ સુધીનો બાદશાહીનો સમય ઘણે ભાગે અમદાવાદ બહાર લઢાઈઓ લઢવામાં ગયો છે છતાં પણ અમદાવાદમાં એક પછી એક ઉત્તમ સ્થાપત્યવાળા મસ્જિદો ઉભી થતી ગઈ.

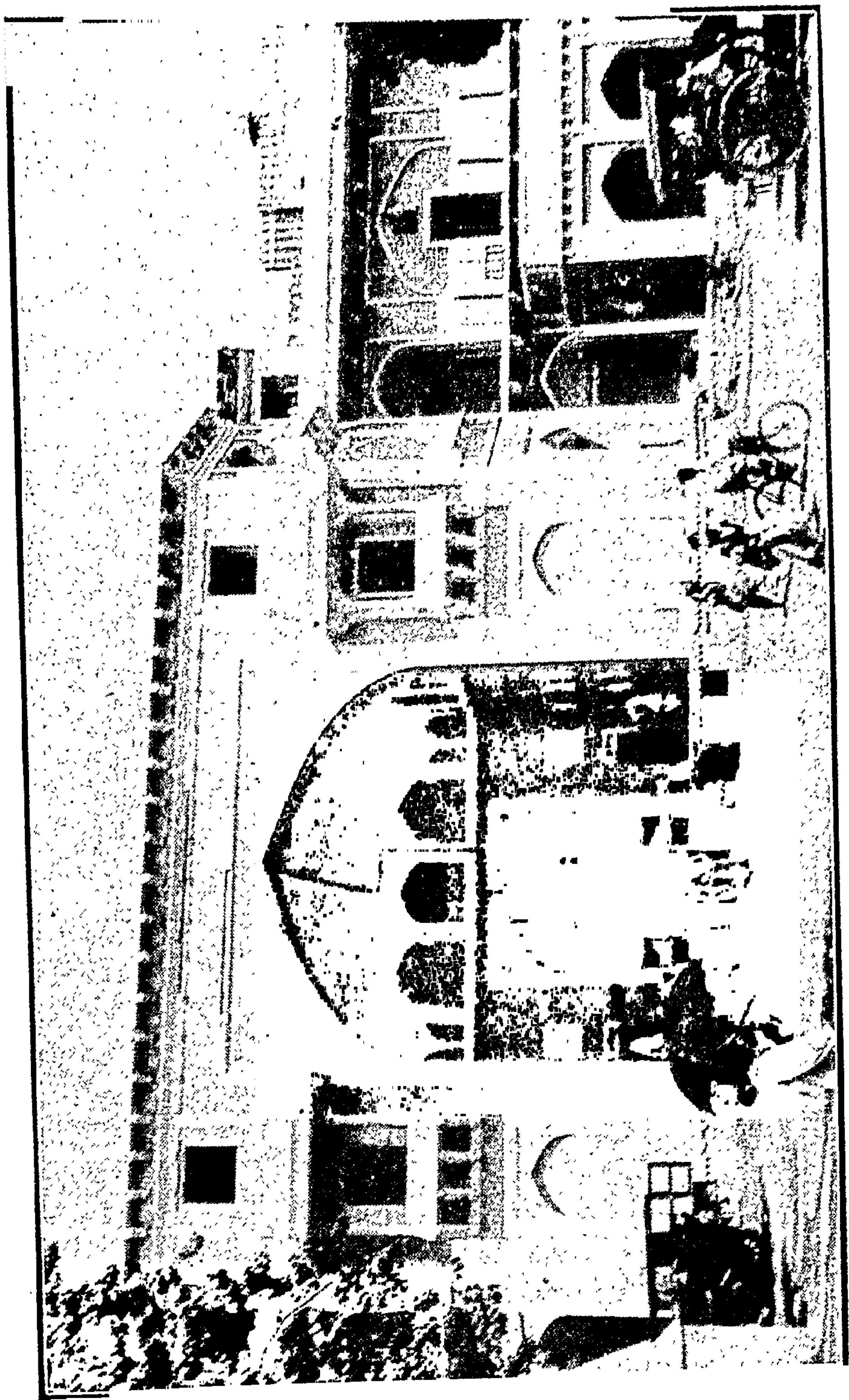
આ શરૂઆતના બાંધકામમાં. એકાએક તો સંપૂર્ણ ન આવી. સૌથી પહેલી મસ્જિદ અહમદશાહે લદ્રમાં પોતાના મહેલના પાસે બંધાવી હતી. એમાં

અમદાવાદની
મસ્જિદોનાં
બાંધકામની
પ્રગતિ

હિંદુ મંદિરોનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મીનારાની શરૂઆત સાધારણ જ રહે છે, અને વચલી કમાનની ભીંતનો ભાગ સહેજ ઉંચો કરી ચઢતા ઉતરતી ધાટનો પ્રયત્ન થયો છે પણ પ્રકાશ વગેરે માટે પાછળ બંધાયેલી મસ્જિદોની પેઠે, માળ નથી—એ પછી તુરત બંધાયેલી હૈયતખાની મસ્જિદ પણ હિંદુ મંદિરની જ બનાવેલી છે. એના મીનારા તો નીચે જમીનથી ન લેતાં ભીંત ઉપર ધૂમાડીઆની પેઠે જ લીધા છે. મસ્જિદોના

૨૫ હુન્નાફર દેવરનિયર

૨૬ આઝમખાનનો મહેલ : હાલ પેશ્વે ઓફિસ

સ્થાપત્યની આ ઘટના જુમા મસ્જિદથી બદલાય છે.^૧ એ મસ્જિદમાં ચઢતા ઉતરતા ભાગ પાડી માળ પણ કર્યા છે. મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ કર્યા છે, અને કાતરણી કાંઈક વધતી જાય છે. જુમા મસ્જિદનું સ્થાપત્ય એને શોભે એવું છે. જુમા મસ્જિદ પછી અહમદશાહ તથા કુતુબુદ્દીનશાહના સમયમાં બંધાયેલી મસ્જિદોમાં રચનામાં કાંઈ ખાસ ફેર પડતો નથી. અહમદશાહે ને એના અમીરોએ થઈને શહેરમાં સારી સંખ્યામાં મસ્જિદો બંધાવી હતી: એના પુત્ર મુહમ્મદશાહે સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટ ગંજબક્ષનો રોજો વગેરે મકાનો બંધાવવાં શરૂ કર્યા હતાં; એ સરખેજની મસ્જિદમાં પણ થાંભલાવાળું સાદું કામ, ઉઘાડો મ્હોરો, અને સીધી અગાશી જ છે. સાદાઈ હદ ઉપરાંત જળવી છે. મીનારા પણ નથી. એ મસ્જિદ પણ અમદાવાદના સ્થાપત્યના ફેટલાક અપવાદોમાં છે. પરંતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઉસમાનપુરમાં સૈયદ ઉસમાન શમે જુરહાનીની મસ્જિદ બંધાતા સુધી, વચ્ચે મુખ્ય કમાન, એની ઉપરનો ધુમટ જરા ખીજથી ઉંચો અને એમાં માળની સગવડ, તથા મુખ્ય કમાનની આજુબાજુ મીનારા એ અમદાવાદની સાધારણ રીત જ ચાલુ રહી હતી. કુતુબુદ્દીનશાહના સમયની મસ્જિદોમાં કાતરણીની ઝીણવટ સાથે જડાપણું પણ બહુ હતું એટલે દેખાવ સુંદર છતાં જડો લાગતો. એના દાખલા સારંગપુરની મસ્જિદમાં અને કુતુબુદ્દીનશાહની મસ્જિદમાં ખાસ દેખાય છે. સૈયદઉસમાન શમે જુરહાનીની મસ્જિદમાં કમાન કાઢી નાંખી સીપ્રીની પેઠે ખુલા થાંભલાનો મ્હોરો રાખ્યો, અને મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જિદને બંને છેડે ખસેડ્યા. આ ફેર પહેલવહેલો એ મસ્જિદમાં થયા છતાં, એ પછી પણ થોડો સમય મીનારા કમાનની આસપાસ થવા ચાલુ રહ્યા હતા.

[૧] ચઢતા ઉતરતા ઘાટ કરી વચ્ચે ધુમટ ખીજ કરતાં ઉંચો કરી પ્રકાશ લાવવાની રીતની શરૂઆત અલીમ પુરવાળી મલીક અલીમ (આલમ)ની મસ્જિદથી થઈ એમ એને લગતા દરેક ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. અને એ મસ્જિદને જુમા મસ્જિદ કરતાં પહેલી મુકામામાં આવે છે. આમ પહેલી મુકામા માટે કાંઈ ખાસ આધાર જણાયો નથી, તેમજ અહમદશાહથી મલીક અલીમ સુધીની મસ્જિદો બાંધતી વખતે એ રીતની કાંઈને ખબર નહોતી એમ પણ કહી શકાય નહિં. ગૂજરાતના રથપતિઓને એ રીત ખબર હતી પણ શરૂઆતની મસ્જિદોમાં વાપરેલી નહિં અને પછી નીરાંત મળ્યે વાપરી હશે એમ માનવું ઠીક છે.

મુંહાફિઝખાંની મસ્જીદનો પાછલો દેકો

*ક હોરા.

[૨] Architectural Antiquities of Western India Henry

મસ્જીદોની રચના બહુ સાદી હોવાથી કાઈપણ મસ્જીદના ભોંયતળિયાની રચનામાં બનતા સુધી કાંઈ નવીનતા આવી શકતી નથી. પ્રાર્થના કરવાના મુખ્ય મોટા ઝોરડામાં પણ હારબંધ થાંભલા સીવાય બીજું કંઈ હોતું નથી. હેનરી કઝીન્સ આ પ્રમાણે ભોંયતળિયામાં (પ્લેન) વિવિધતા ન આવવાથી જોનારને કંટાળો ઉપજે છે એમ લખે છે.^૨ પરંતુ એ માટે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે મસ્જીદના ભોંયતળિયામાં વિવિધતા લાવી શકાય તેમજ નથી. એટલા માટે બાંધનારા ઉપરદળ તથા મ્હોરાના દેખાવમાં (Elevation) નવીનતા કરે છે. ઉપરદળના દેખાવમાં નવીનતા લાવવામાં અમદાવાદના કારીગરો સર્વથી વધારે સફળ થયા છે, અને જાળી, ખારી, ગોખ, મીનારા ઉપરાંત મકાનના દેખાવમાં પણ મનોહરતા લાવી શક્યા છે. આ ઉપરાંત અંદરના ભાગમાં થાંભલાની રચનામાં પણ નવીનતા અમદાવાદમાં આવી શકી છે. મુખ્ય ધુમટો નીચે થાંભલા અષ્ટ કાણુથી ગોઠવાયલા હોવાથી થાંભલાની હાર એક સરખી કંટાળો આપે એવી લાગતી નથી. મ્હોરામાં પણ એ જ પ્રમાણે વિવિધતા જાળવી છે.

કેટલાક મહેરા કમાનોવાળા કર્યો છે. રાણી સીપ્રી, તથા ઉસમાનપુરની મસ્જિદમાં થાંભલા જ ફક્ત રાખેલા છે. મીયાંબાં ચીસ્તીની અને એના જેવી બીજી મસ્જિદોમાં વચ્ચે કમાનો અને છેડાની પાંખોમાં થાંભલા રાખ્યા છે. અને એ થાંભલાની વચ્ચે દેખાવ પુરતી ટોચ ઉપર કમાનો વાળેલી છે.

મસ્જિદોનું ભોંયતળિયું ઇસનપુરની મસ્જિદમાં મહેરાનો આકાર અમદાવાદની બધી મસ્જિદોથી જૂદો જ બનાવ્યો છે. આ બધી ઘણે ભાગે સરખું રચનાઓમાં અપવાદ પણ છે. સરખેજ તથા વટવાની છતાં દેખાવમાં મસ્જિદો કેવળ સાદી છે. ભદ્રમાં મલીક શાહની મસ્જિદ વિવિધતા મસ્જિદો કેવળ સાદી છે. ભદ્રમાં મલીક શાહની મસ્જિદ હિંદુ મંડપની જ બનાવી હોય એવી છેક જૂદી પડે છે.

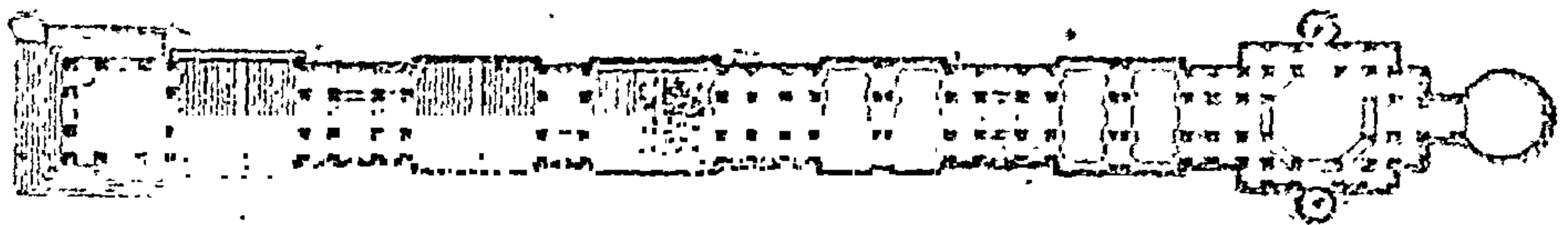
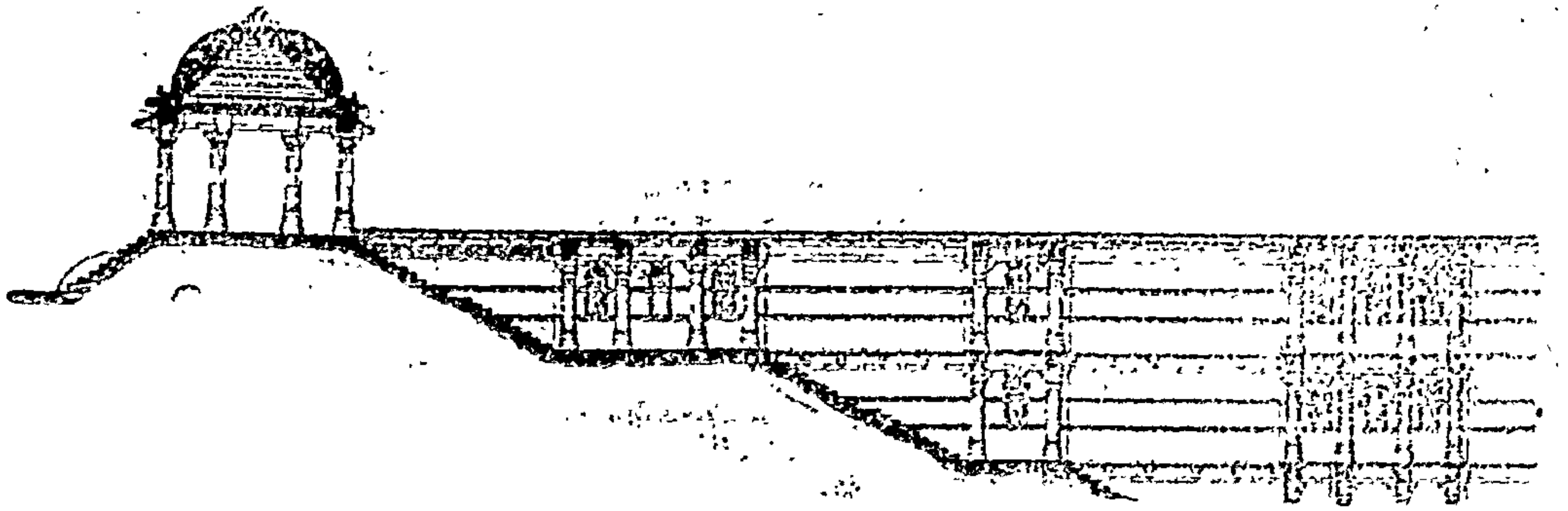
સીદી રહીમની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જિદમાં થાંભલાની ગોઠવણ જૂદી જ જતની છે. મીનારા છેડે છે, અને અષ્ટકોણ ધ્રુમટને બદલે એક થાંભલામાંથી ચાર કમાનો નીકળે છે અને એ રીતે ઉપર અગાશી કરવામાં આવી છે. મુહમ્મદ ગોસ ગ્વાલિયરીની મસ્જિદનો આકાર જુવાનપુરી છે, અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એ અલગ પડી જાય છે. રાણી સીપ્રી તથા એને અનુસરીને થયેલી બીજી નાની મસ્જિદોમાં આકાર અને રચના હિંદુ જ રાખવામાં આવી, અને મીનારા છેડે લીધા હતા તે અંદર ચઢી શકાય તેવા ન કરતાં ફક્ત શોભાને માટે જ કરવામાં આવ્યા. આમ મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમાં મસ્જિદોની બાંધણીમાં ઘણા ફેરફાર કર્યો હતા. અંદરના ભોંયતળિયામાં (પ્લેન) ફેરફાર ન છતાં અનેક રીતે વિવિધતા જળવી હતી. અર્ધ મુસલમાન અર્ધ હિંદુ એવું સ્થાપત્ય શુદ્ધ હિંદુ સ્થાપત્યની સાથે સાથે જ અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ખીલતું હતું.

મુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમાં (૧૫૧૧) ગુજરાતી કારીગરોએ મસ્જિદો બાંધવાની કળામાં ભારે નિપુણતા મેળવી હતી: શરૂઆતની

Cousens. p. 67. "Not with standing the elaborate work lavished upon these buildings, and the great variety of detail, they begin, to some extent, to weary the eye by their sameness of design. A mosque with its rigid requirements, does not lent itself well to any originality of design, so that we get few stock plans. x x x This is because they were built once for all. and did not grow gradually like the great Cathedrals of Christerdom."

અહમદશાહ અને હિંદુઓની મસ્જિદોમાં જે શુદ્ધ હિંદુ લીવાતની સાથે (બંદરના ભાગ) બહાર સખ્ત રીતે મુસલમાની દેખાવની સાદાઈ દેખાય છે, તેમજ રાણી સીપ્રી જેવી મસ્જિદોમાં જે કેવળ હિંદુ આકાર દેખાય છે, તેને બદલે રાણી રૂપમતી અને અચુતકુકીની મસ્જિદ જેવાં સ્થાનોમાં એવી ખૂબીવાળા મેળવણી કરી કે આંખને મહાવરો ન હોય તો હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય જુદું પાડવું મુશ્કેલ પડે. અલંકારોની ગોઠવણ પણ સારામાં સારી રીતે કરવાનું એ કારીગરો હવે બરોબર શીખી ગયા હતા.

ગુજરાતી કારીગરોની આ દક્ષતા કેવળ મસ્જિદોમાં જ ન રહી. બાંધકામનો શોખ પ્રજાના જીવનમાં ઘણા જમાનાઓથી ઓતપ્રોત થયેલો હતો. બાંધવા ખાતર મકાન બાંધવું કે કેવળ મજબુતી ખાતર જ વાવ અને તળાવ બાંધવું એવો હાલનો જરૂરવાદ એ વખતે આવ્યો નહોતો. ઉત્તમ મકાન બાંધવું અને એને શણગારવું એ ગુજરાતી પ્રજાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો. એટલે સાધારણ જરૂરિયાતવાળાં

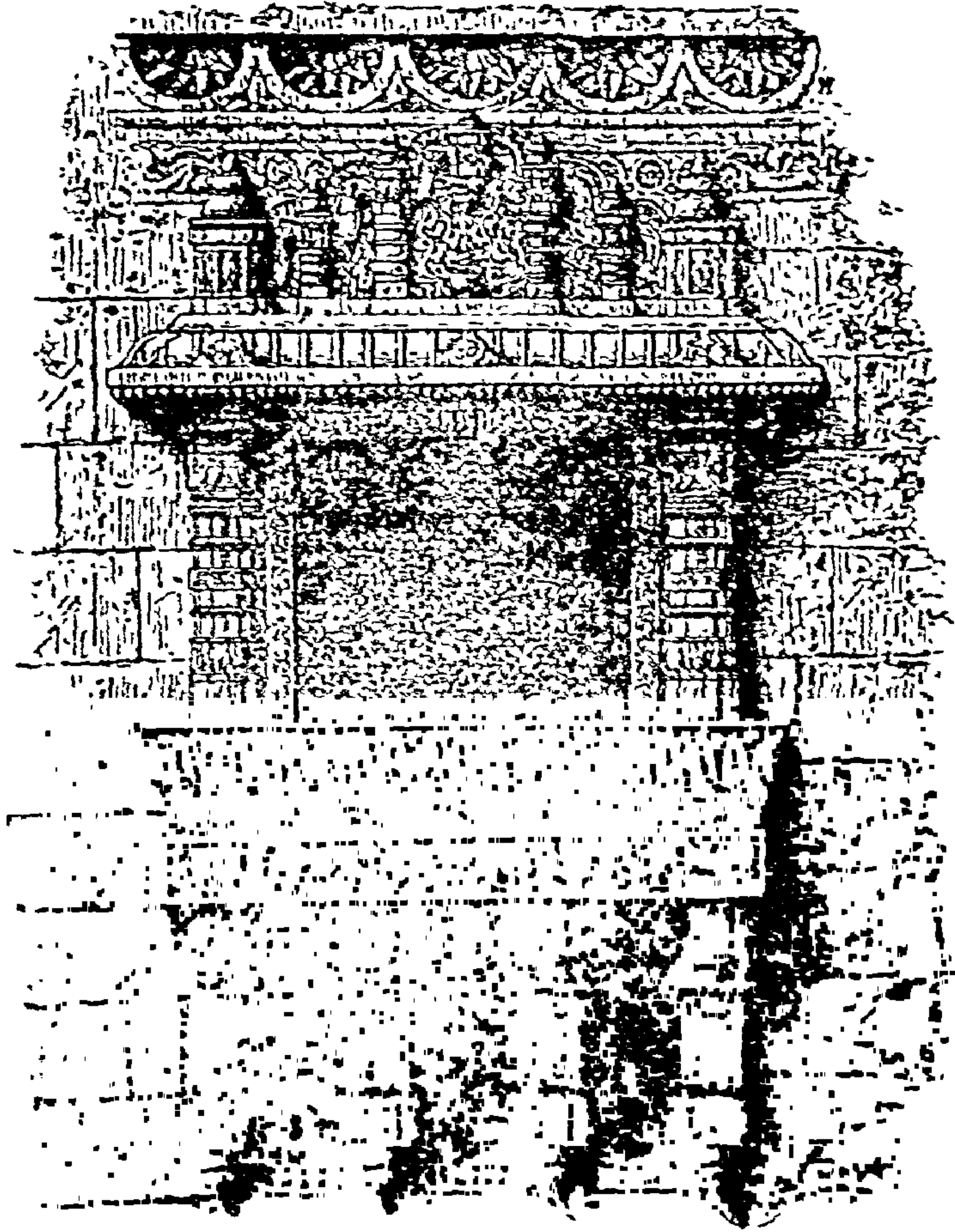

૧. દાદાહરીની વાવનો છેદ. ૨. દાદાહરીની વાવનું તળ.

(છેદનો સ્કેલ તળના કરતાં બમણો મોટો રાખ્યો છે.)

સ્થળો-કુવા તથા તળાવોની બાંધણીમાં પણ બેડોળપણું કે જડપણ આવે એમ હતું જ નહિ. કુવા-(વાવ) પાણી સુધી પગથીઆં કરી પહોંચી શકાય તેવા કરી

તેને અલંકારથી શણગારવાની રીત ગૂજરાતમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલતી હતી, અને મુસલમાનોએ આ વાવોનાં ખાંધકામમાં કંઈ ફેર કર્યો નહિ.

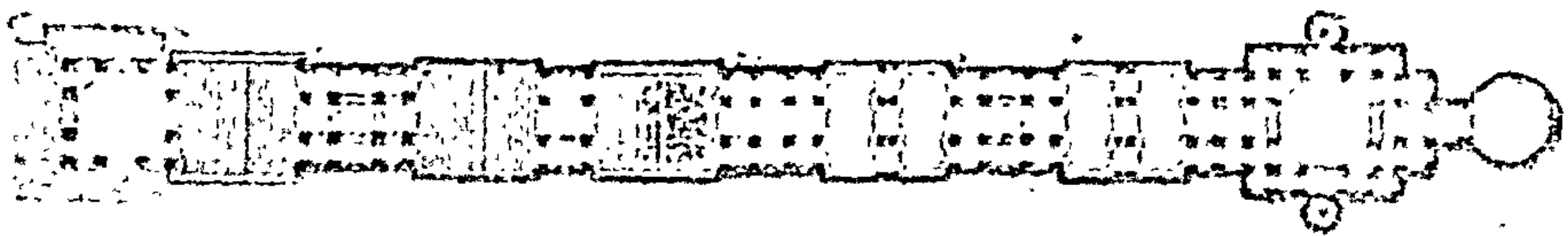
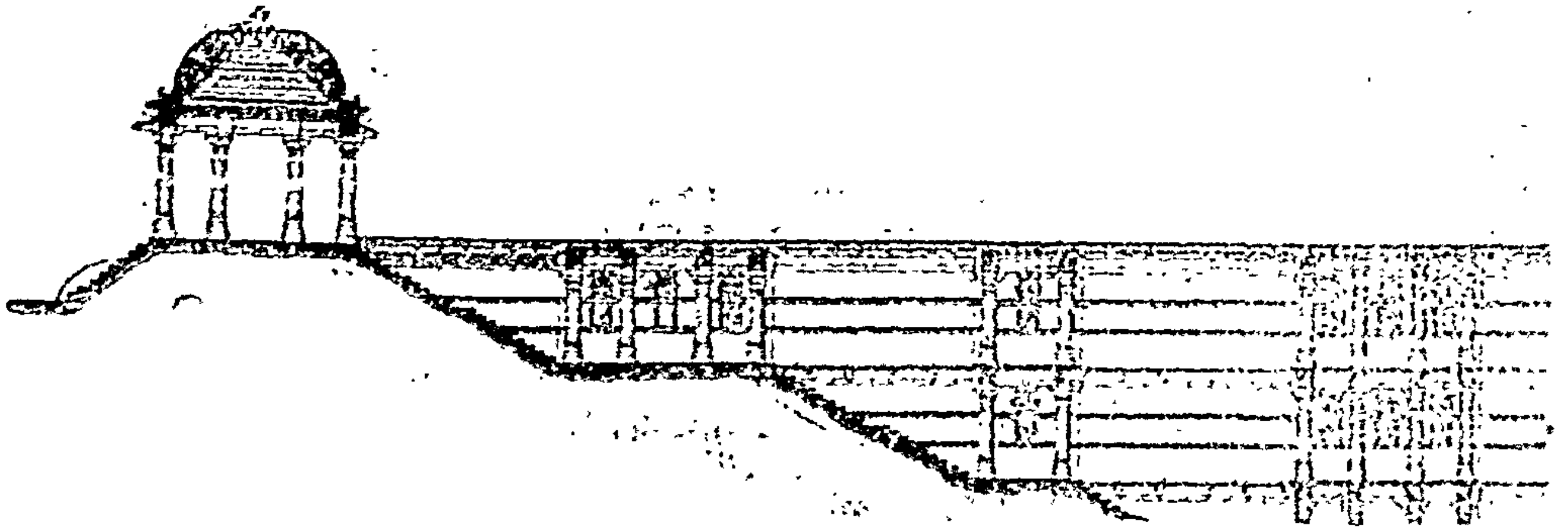
અડાલજની વાવનો અંશ

અમદાવાદમાં એના વરસા પહેલાંનું બધું નાશ પામ્યું પણ માતરલવાનીની વાવ રહીઃ* અને મુસલમાની સમયમાં બીજી ઘણી બંધાઈ. પરંતુ પાટણની રાણી-વાવના નાશ પછી ગૂજરાતની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને તાજ રાખનાર એ

* તે માતરલવાનીની વાવ શહેર વરસા પહેલાંની છે એમ હોપ વગેરેનું કહેવું માનીએ તો.

અહમદશાહ અને હિંદુઓની મસ્જિદોમાં જે શુદ્ધ હિંદુ લીવાતની સાથે (અંદરના ભાગ) બહાર સખ્ત રીતે મુસલમાની દેખાવતી સાદાઈ દેખાય છે, તેમજ રાણી સીમ્રી જેવી મસ્જિદોમાં જે કેવળ હિંદુ આકાર દેખાય છે, તેને બદલે રાણી રૂપમતી અને અચુતકુકીની મસ્જિદ જેવાં મકાનોમાં એવી ખૂબીવાળી મેળવણી કરી કે આંખને મહાવરો ન હોય તો હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય બુદ્ધિ પાડવું મુશ્કેલ પડે. અલંકારોની ગોઠવણ પણ સારામાં સારી રીતે કરવાનું એ કારીગરો હવે બરોબર શીખી ગયા હતા.

ગુજરાતી કારીગરોની આ દક્ષતા કેવળ મસ્જિદોમાં જ ન રહી. બાંધકામનો શોખ પ્રજાના જીવનમાં ધણા જમાનાઓથી ઓતપ્રોત થયેલો હતો. બાંધવા ખાતર મકાન બાંધવું કે કેવળ મજબુતી ખાતર જ વાવ અને તળાવ બાંધવું એવો હાલનો જરૂરવાદ એ વખતે આવ્યો નહોતો. ઉત્તમ મકાન બાંધવું અને એને શણગારવું એ ગુજરાતી પ્રજાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો. એટલે સાધારણ જરૂરિયાતવાળાં

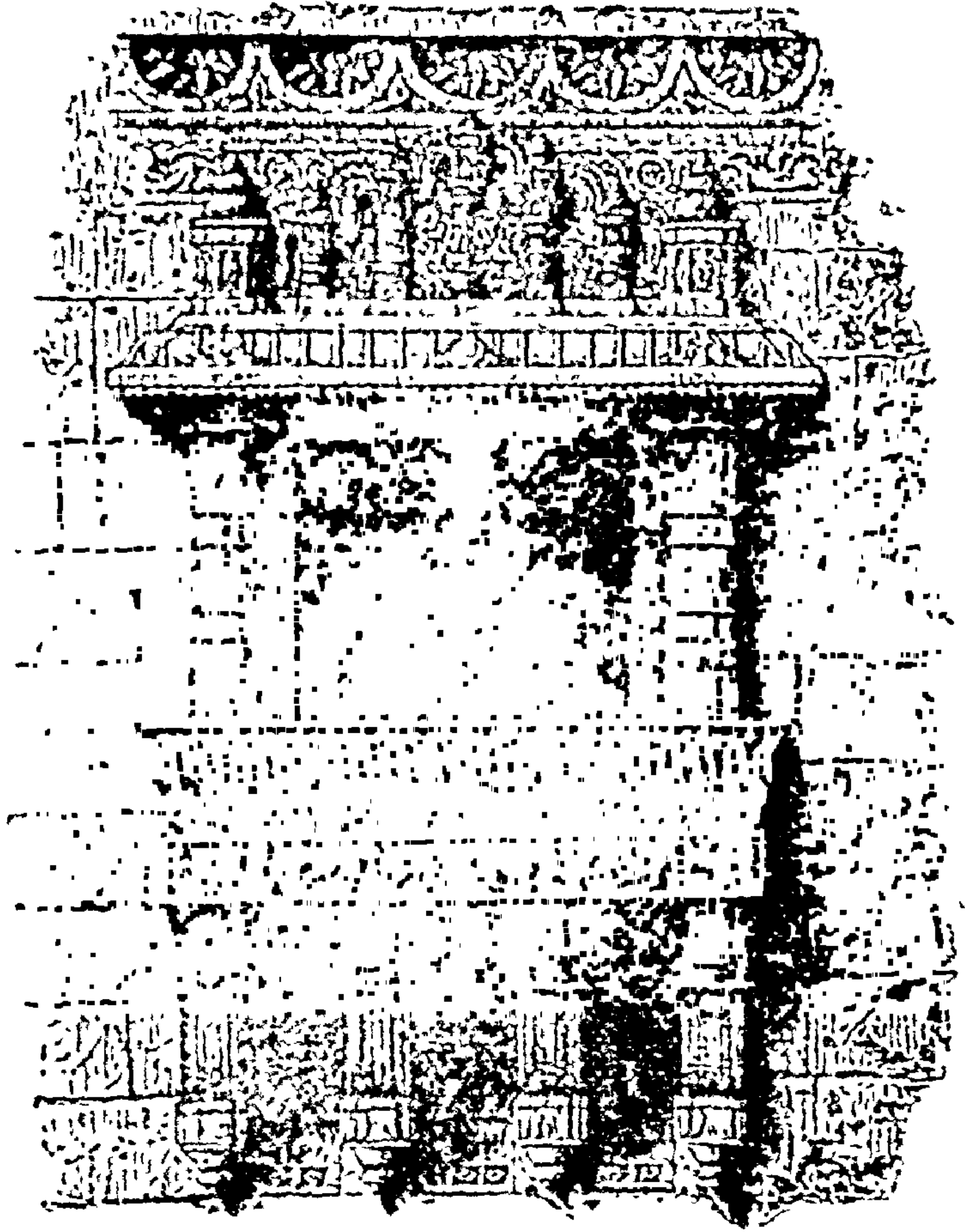

૧. દાદાહરીની વાવનો છેદ. ૨. દાદાહરીની વાવનું તળ.

(છેદનો સ્કેલ તળના કરતાં બમણો મોટો રાખ્યો છે.)

સ્થળો-કુવા તથા તળાવોની બાંધણીમાં પણ બેડોળપણું કે જાડપણ આવે એમ હતું જ નહિ. કુવા-(વાવ) પાણી સુધી પગથીઆં કરી પહોંચી શકાય તેવા કરી

તેને અલંકારથી શણગારવાની રીત ગૂજરાતમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલતી હતી, અને મુસલમાનોએ આ વાવોનાં ખાંધકામમાં કાંઈ ફેર કર્યો નહિ.

અડાલજની વાવનો ડરખો

અમદાવાદમાં એના વસ્યા પહેલાંનું બધું નાશ પામ્યું પણ માતરભવાનીની વાવ રહી;* અને મુસલમાની સમયમાં ખીજ ઘણી બંધાઈ. પરંતુ પાટણની રાણી-વાવના નાશ પછી ગૂજરાતની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને તાજ રાખનાર એ

* જે માતરભવાનીની વાવ શહેર વસ્યા પહેલાંની છે એમ હોપ વગેરેનું કહેવું માનીએ તો.

સર્વોત્તમ વાવો અમદાવાદમાં મહમૂદ બેગડાનાં સમયમાં બંધાયા છે. અડાલજ અને દાદાહરીની વાવ અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એક નવીન રમણીય વિવિધતા ઉમેરે છે. તળાવના કીનારા તથા તેના ઉપરના મંડપોમાં અને તળાવમાં પાણી લાવવાના ધરનાળામાં પણ કારીગીરી કરેલી છે. વાવ, અને તળાવનાં ધરનાળાંમાં બાંધકામની મજબુતાઈ સીવાય કંઈ ખાસ અલંકારની જરૂર હોતી નથી. છતાં એમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી ભરેલી છે; એ લોકોમાં કલાની દૃષ્ટિ કેવી ખીલેલી અને ઓતપ્રોત થયેલી હશે તે સિદ્ધ કરે છે.^૩ ઈ. બી. હાવેલ લખે છે કે રોજ પાણી ભરવા આવનારને માટે સંસ્કારોનો આ કેવો ખજાનો કરેલો છે ! આવા કારીગરો અને બાંધનારાઓને યુરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું શીખવવું એ મૂર્ખાઈ નથી ?^૪ બીજા દેશ જ્યાં સાદી મજબુતાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગીરી બીલકુલ નથી વાપરતા, એવી જગ્યાઓ પણ અલંકારથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાત-નીપ્રજામાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી જાતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધારે ખરાબ છે; અસત્ય છે. પરંતુ હાલ કલાની એ ભાવના ઉપર આચ્છાદન આવી ગયું છે. વાવ અને તળાવના આવા નમુના સારી સ્થિતિમાં હાલ અમદાવાદમાં જ રહેલા છે. વાવની પેઠે કેટલાક કુવાઓમાં પણ તાપના વખતમાં અંદર ઉતરીને બેસાય એવી ગોઠવણ હોય છે. એવા કુવા અમદાવાદમાં અસલ થતા હતા. મહેમદાવાદના ભમરિયા કુવા જેવા કુવા અમદાવાદમાં હતા. દુધેશ્વર ચીનાબાગમાં અને શાહીબાગમાં સર રસ્તમજીના બંગલામાં એવા કુવા હાલ પણ છે.

[૩] Fergusson: History of Indian & Eastern Architecture p. 537. "No where did the inhabitants of Ahmedabad show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works. It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental and their success was as great in these as in their mosques or palace. [૪] E. B. Havell: Indian Architecture: p. 144. "What a profanity and impertinence for Europeans to transport their modern secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles of design to a school of craftsmanship inheriting such traditions !"

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય: મકાનોની રચના-બાંધણીનો ઇતિહાસ ૨૯૫

રાજવંશના નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથના એથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, એક મુખની ત્રણ ફૂટની વાવ 'નંદા' કહેવાય છે; બે મુખની છ ફૂટ વાળા વાવ 'ભદ્રા' કહેવાય છે, અને ત્રણ મુખની નવ ફૂટવાળી વાવ 'જ્યા' કહેવાય છે. ચાર મુખની વાવ તે 'વિજ્યા' કહે છે. અમદાવાદમાં નંદા જાતની માતર-ભવાનીની વાવ જેવી સાધારણ વાવ કેટલીક છે. દાદાદરીની વાવ ભદ્રા જાતની છે. અડાતજની વાવ જ્યા જાતની છે પણ તેને નવ ફૂટ નથી. એથી જાતની વાવ અમદાવાદમાં નથી. વાવના ખંડ ઉપરના થાંભલા ઉપરની દેરીને ફૂટ કહે છે.

મહમૂદ બેગડા પછી મુઝફ્ફરશાહ બીજાનો અને બહાદુરશાહનો ટુંકો રાજ્યનો સમય ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ જાહેજલાલીનો હતો. એ બંને

મહમૂદ બેગડા પછી
અમદાવાદની
બાદશાહીમાં
થયેલાં મકાનો

બાદશાહો એ બે દશકાથી વધારે રાજ્ય કર્યું નથી. પરંતુ દેશની આબાદી અને શાંતિ એવી છેક અકબરના સમયમાં જ આવી. એવા સમૃદ્ધ વખતમાં સ્થાપત્ય પણ તદ્દતુરૂપ ખાલ્યું જ હતું. પરંતુ એ સમયનાં મકાનો હાલ મોટી સંખ્યામાં નથી. રાણી સીમ્રીની, અને એના જેવી બંધાયેલી નાના કદની મસ્જિદો ઘણે ભાગે મુઝફ્ફર-

શાહના સમયમાં અને તે પછી બંધાયેલી છે. સુલતાન બહાદુરશાહના સમયનાં મકાનો તો નહિ જેવાં જ છે. એટલે તે સમયનો ખ્યાલ પણ બાંધવો મુશ્કેલ છે. બહાદુરશાહ પછીની અવ્યવસ્થામાં અમદાવાદમાં ત્રણ મસ્જિદો બંધાઈ છે તે હાલ પણ છે. અશાંતિના સમયમાં બંધાયેલી એ ત્રણ મસ્જિદો અધુરી રહેલી છે. એક શાહપુરમાં હુસેન મુહમ્મદ ચીસ્તીની અને બીજી જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કિનારે બાવા લુલુઈની. એ બંને મસ્જિદ અમદાવાદની જૂની મસ્જિદો કરતાં દેખાવમાં જૂદી પડે છે. બાંધણી પણ જૂદી છે અને અલંકાર ઉત્તમ જાતના છે. ગૂજરાત સલ્તનતમાં બંધાયેલી એ છેલ્લી મસ્જિદો ગણી શકાય. સીદી શહીદની, શાહઆલમની, અને મુહમ્મદ ગૌસની મસ્જિદો પણ આ સમયમાં બંધાઈ છે, એ એમાં થાંભલાને બદલે કયાનો ઉપર અગાસી ટેકવી છે એથી નક્કી થઈ શકે છે. એટલે મહમૂદ બેગડા પછી બંધાયેલી રાણી સીમ્રીની મસ્જિદથી શાહપુરની મસ્જિદ સુધીમાં અમદાવાદનાં સ્થાપત્યમાં બાંધણીનું વૈવિધ્ય તો ચાલુ જ હતું. મકાનોનાં કદ કાંઈક નાનાં થતાં જણાય છે, પરંતુ તે સાથે અલંકારની સમૃદ્ધિ વધારે મનોહર બનતી જાય છે. બહાદુરશાહના

સમયમાં બંધાયેલો એક રોજો હાલ હાલોલમાં જીર્ણ દશામાં પડ્યો છે. તે પછી અડધી સદીમાં મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો, અને અકબરના રાજ્ય વખતે બંધાયેલો મીર અબુતુરાબનો રોજો છે, આ રોજોમાં અમદાવાદના હિંદુ બાંધણીના રોજ કરતાં જૂદો જ ઘાટ છે; અને ભોંયતળિયાં તથા મહેરા (plan & elevation)ની વિવિધતા માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એટલે એ સમયના સ્થાપત્યના બીજા વધારે નમુના અમદાવાદમાં હાલ હોત તો અમદાવાદના સ્થાપત્યની પ્રગતિનો ખ્યાલ ખરોખર આવત.

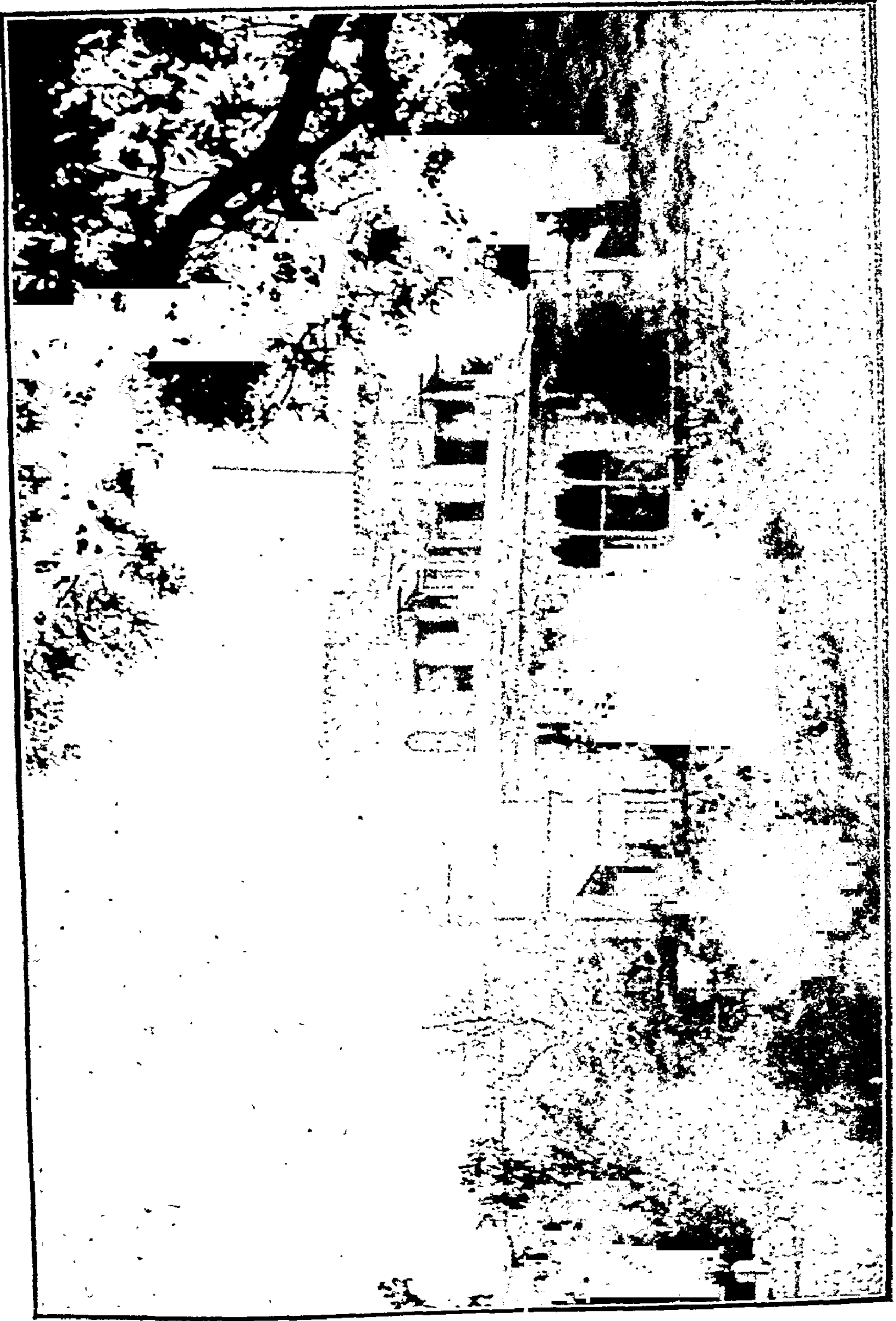
ઈ. સ. ૧૫૭૨થી અકબરનો સમય અને મોગલાઈ શરૂ થાય છે. મોગલાઈમાં રાજધાની આગ્રા તથા દિલ્હીમાં હોવાથી એ બે શહેરો શાશ્વત્તવામાં આપ્યા હિંદી મહારાજ્યનો પૈસો વધરાય છે. એટલે પ્રાંતોનાં શહેરોનો હિસાબ આજની પેઢેજ રહેતો નથી. કોઈ પ્રતાપી મુખે આવી જાય, અને તેને બંધાવવાનો શોખ હોય તો કાંઈ બંધાવે. તે સીવાય ખાનગી લોકોદ્વારા જ સ્થાપત્યને ઉત્તેજન

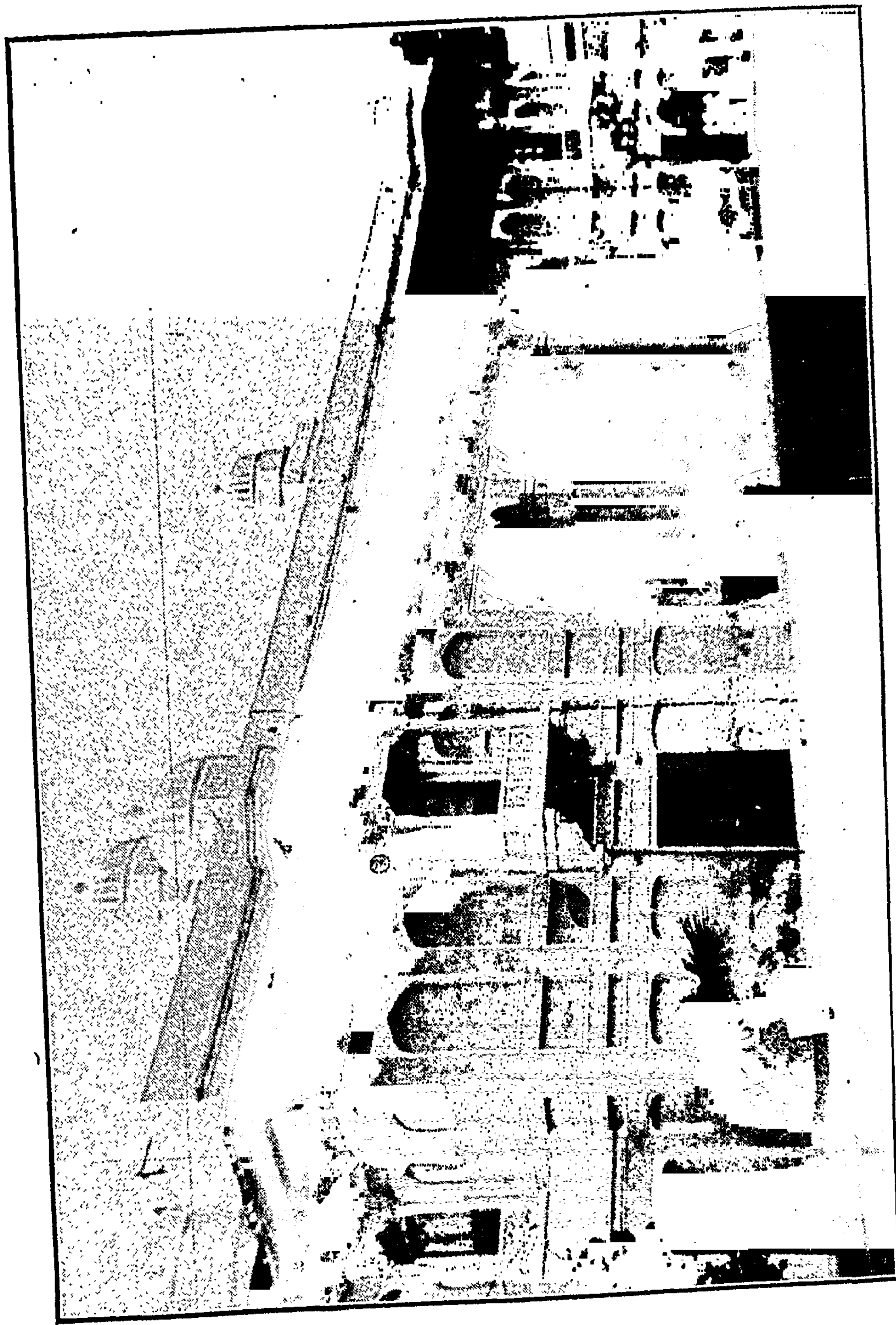
મોગલાઈનું
સ્થાપત્ય

મળતું. મોગલાઈના સમયમાં ઔરંગઝેબના સમય સીવાય ધર્મઝતુન પણ પ્રમાણમાં નરમ હોવાથી હિંદુ મંદિરોને પણ ભોંયરાંમાંથી બહાર નીકળવાનો સમય મળે છે. અને એ સમયમાં સરસપુરમાં શાંતિદાસ શેઠે ચિંતામણનું દેવળ

બંધાવ્યું હતું તેમ બીજાં દેવાલયો પણ થયાં હશે. આશરે દોઢસો વર્ષની મોગલાઈમાં અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીના પ્રમાણમાં નહિ જેવાં જ મકાનો બનેલાં જણાય છે. જૂની મસ્જિદો આગળ મોગલાઈની સુન્નતખાંની મસ્જિદ તથા સરદારખાંની મસ્જિદો તદ્દન ઝાંખી પડે છે. એનાં ભોંયતળિયાંની રચના કે મહેરામાં કાંઈ પણ વૈવિધ્ય નથી. ફક્ત ઘુમટ સારા છે. આ સમયના બે મહેલો આજ સુધી કાયમ રહ્યા છે એ ખાસ આનંદની વાત છે. એક લાદમાં આઝમશાહનો મહેલ શાહજહાંના સમયમાં (૧૬૩૮) બંધાયેલો, અને બીજો જહાંગીરના સમયમાં શાહજહાંના હુકમથી બંધાયેલો મહેલ. આ બન્ને મકાનો તથા ઉપરની મસ્જિદો અમદાવાદના જૂના સ્થાપત્યથી આકાર બાંધણી વગેરેમાં અલગ પડે છે, અને કમાનો, ઘુમટો વગેરે મોગલાઈનાં મકાનોના આકારનાં બંધાય છે. એમ કરવા જતાં દિલ્હી આગ્રાની નકલ અમદાવાદમાં છેક ઝાંખી પડે તેવી જ થાય છે, અને મોગલાઈનું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં રોષ પડે એવું જ રહે છે. મોગલાઈમાં અમદાવાદની આબાદી તો વધી હતી પરંતુ એ શાંતિ અને આબાદીના સમયમાં

(Uchiric) 3333 3333 3333

૨૮ શાહીબાગનો મહેલ (નદી બાજુથી)

સ્થાપત્યને કાંઈ જોર મળ્યું હોય એમ હાલનાં અવશેષો ઉપરથી જણાતું નથી. રહેવાના ઉપયોગનાં (secular) મકાનોના નમુના જે હાલ મોગલાઈના જોષ્ટએ છીએ તેવા બાદશાહી સમયના નથી એ જોઈતી વાત છે. સરખેજનો મહેલ છેક પડતી દશામાં છે. એટલે મુઘલનાની સમયના મહેલોનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

અમદાવાદની દરગાહો સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં હિંદુ મંડપોના ઘાટ ઉપરથી જ કરવામાં આવતી, અને એની આસપાસ કોતરેલી જાળીથી એની મનોદરતા વધતી. ટેટલીક દરગાહામાં જાળીઓ ન કરતાં સાદા થાંભલા જ રાખવામાં આવતા. થાંભલાની ગોદવણી એકંદરે હિંદુ મંડપના આકાર પ્રમાણે જ રહેતી, છતાં રોજની જગ્યાના મસ્જિદ સાથેના સંબંધ ઉપર એનો ખાસ આધાર રહેતો. રોજો મસ્જિદની સામે હોય તો મસ્જિદના થાંભલા સાથે વેધ ન આવે

તેમ રોજના થાંભલા ગોદવવામાં આવતા; ઉસમાનપુરની

અમદાવાદના રોજ મસ્જિદમાં તથા રાણી સીમીની મસ્જિદમાં એવું થયેલું છે. રોજોમાં પણ કાંઈક વૈવિધ્ય અમદાવાદમાં દેખાય

છે. અમદાવાદી બાદશાહીના વખતમાં જ દરિયાખાંના ધુમટે અમદાવાદના ખીજ રોજો કરતાં કેવળ જૂદો જ આકાર ક્યો; અને આજમ-માજમખાંના રોજમાં તેથી પણ જૂદો આકાર દેખાયો. આ બંને રોજોનાં ભોંયતળિયાંની રચના તથા મહેરા ખાંધણીની દૃષ્ટિએ અગત્યના છે. મોગલાઈની શરૂઆતમાં બનેલા શાહ વજી-ઉદ્દીનના રોજમાં અમદાવાદના રોજો કરતાં સહેજ જ ફેર પડ્યો, અને મીર અબુ તુરાબે વળી જૂદી જ દૃષ્ટિ પસંદ કરી. થાંભલાથી ધુમટ ટેકાવીને આસપાસ જાળી ભરી લેવાની જુની રીતને સિકંદર શાહના હાલોલના રોજથી ફેરવી એમ લાગે છે. કમાનો ઉપર ધુમટ કરવાની એ રીત મહેમદાવાદના સૈયદ મુબારકના રોજમાં ખીલી. અબુ તુરાબનો રોજો નાનો તથા સાદો પણ એ રીતની ખાંધણીને કાંઈક મળતો છે. સત્તરમી સદી પછી બંગાળી વાંસની ઝુંપડીના ગોળ છાપરાંના આકારના ધુમટ આખાય રોજ ઉપર વાળી, ત્રવી જાતનું ઇંટ ચુના કે પથ્થરનું છાપરું કરવાનો રીવાજ કાનપુર-દિલ્હી-આગ્રા વગેરે જગ્યાએ થઈ અમદાવાદમાં દાખલ થયો હતો; શહેર બહાર નાની દરગાહો એ ઘાટની થવા લાગી હતી. અગાશી અને તેના ઉપર અર્ધગોળ ધુમટને બદલે આ આકાર પણ સારો દેખાવ આપતો હતો, પરંતુ તે નાનાં મકાનાં જ ફીક શોભતો.

આમ મોગલાઈમાં સરકારી મકાન તરીકે તો ખાનપુરમાં શાહજહાંએ

ખંધાવેલો મહેલ અને શાહીબાગનો મહેલ જ હતો. આજમળ્યાં જેવાં મુખાઓએ ખંધાવેલા મહેલો અને બગીચાના ખંગલા જદા હતા. આસપાસનાં પરાંમાં જૈનોની પણ મોટી વસ્તી હતી, એટલે સરસપુર પાસેના ચિંતામણુના મંદિર ઉપરાંત બીજાં જૈન મંદિરો પણ હશે જ. ચિંતામણુનું દેવળ હાલ હકીસિંહનું મંદિર છે તે જ બાંધણીનું હતું. પણ એમાં અલંકાર વધારે હતા. એટલે ફરગ્યુસન લખે છે તેમ સ્વતંત્ર બાદશાહીનો નાશ થયા પછી દરેક જાતનાં મકાનો:સંખ્યા, કદ, તથા સુંદરતામાં ઓછાં થતાં જાય છે, પણ લોકમાં કલાની ભાવના નૈસર્ગિક હોવાથી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે એ ભાવના ખીલી નીકળતી.^૫

ઇ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબનું અવસાન થાય છે, અને એ પછી અડધી સદી મોગલાઈ લંગાય છે. એ આખોયે સમય ટંટા બખેડાનો છે. એટલે એ

મોગલાઈનો અંત
અને મરેઠાનું
રાજ્ય

સમયમાં અમદાવાદનાં પરાં, એનાં સુંદર મકાનો, બગીચા-ઓ, વગેરેનો ધીમે ધીમે નાશ થાય છે. એ સમયમાં મરેઠા લશ્કરના વારંવાર હુમલાથી લોકમાં અસાધારણ ત્રાસ હતો. ઘણી નાશભાગ પણ એ સમયમાં થઈ છે.

અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ પુરો થતામાં તો મરેઠા સત્તા અમદાવાદમાં કાયમ થવાનાં ચિન્હો થઈ ગયાં હતાં, અને મરેઠાઓએ અંસ્ત પામતી મોગલાઈની સાથેના બખેડામાં જે નાશ શરૂ કર્યો તે પોતે આવ્યા પછી સાઠ વર્ષ રાજ્ય કરી પૂરો કર્યો. એટલે આવા સમયમાં સ્થાપત્યને ઉત્તેજન તો ન જ મળે. જૂનું ભાંગતું જાય તેની મરામત ન થાય ત્યાં નવું થવાની આશા ક્યાંથી રહે. મોગલાઈનો અંત અને મરેઠાના રાજ્યનો સમય મળીને એ સદીમાં અમદાવાદમાં જે હતું, તે જ લગભગ નાશ પામ્યું. એટલે એ સમયનું નવું સ્થાપત્ય કાંઈ પણ નથી. મરેઠા હિંદુ હતા. એમના સમયમાં બહુ નહિ

[૫] Fergusson: Architecture of Ahmedabad: p. 93. "After the destruction of national independence by Akber (1572), the monuments of every class became fewer and less pleasing than those of the earlier epoch; but the spirit of Art was inherent in the people, and whenever it had an opportunity it still cropped out, but more in their tombs and smaller buildings than in their mosques and palaces."

તો એકાદ સારું હિંદુ મંદિર થાય એવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ એ સમયમાં મહાદેવ, રામ, અને હનુમાનનાં જે થોડાં મંદિર થયાં છે તેમાં એકપણ મંદિર કદ કે દેખાવ માટે સ્થાપત્યના નામને લાયક નથી. બીમનાથ મહાદેવનું મંદિર કદમાં કાંઈક હીક છે, પરંતુ દેખાવમાં હિંદુ સામ્રાજ્યને પૈસા પુરા પાડનાર પ્રાંતના પાટનારને શોભે તેવું નથી. કર્ણદેવ ત્રાઘેલા પછી સાડાચારસો વર્ષે ગૂજરાતે અને અમદાવાદે હિંદુ બાદશાહી ફરીથી દેખા, અને એ ૬૩ વર્ષ રહી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ બાદશાહી સમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે ઓછી કરનારી થઈ પડી. એટલે રાજ્યે કાંઈ ન કર્યા છતાં લોકોનો બાંધકામ માટે જે નૈસર્ગિક ગુણ હતા તે પણ દબાઈ રહ્યો, અને મરેઠા કાળમાં ખાનગી દ્રવ્યથી પણ કેમ ઉત્તમ મકાન કે મંદિર ન થયું. જો એવું કાંઈ મકાન થતું તો એના ઉપર રાજ તરફથી રક્ષણને બદલે ત્રાસ મળતો. એટલે લોક જેમ અને તેમ પોતાની સમૃદ્ધિ છુપાવવા પ્રયત્ન કરતા. જૈન જેવી ધનવાન કામે મુસલમાનની રાજ્યના ધર્મ માટે કેવળ વિરોધી વાતાવરણમાં પણ મંદિરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ખાસ બંધ પાડી નથી. મુસલમાની સમયમાં એક એ બાદશાહની રાજનીતિને લીધે થોડો સમય જૈન અને હિંદુ મંદિરોને ભોંયરામાં પેસી જતું પડ્યું હતું એ ખરી વાત છે. પરંતુ એવા અપવાદો સીવાયના બીજા બાદશાહોના સમયમાં ઉત્તમ સ્થાપત્ય થયું છે, અને લોકની સાધારણ આબાદી ચાલુ હોવાથી જીવનનો ત્રાસ કાઢતે બહુ પડ્યો નથી. મરેઠા સમયમાં ભોંયરાનાં મંદિરોને બહાર ડોકીડું કરવાનો વખત મળ્યો એ પણ ખરી વાત છે. પરંતુ બાંધકામ માટે રાજ્યની હોંસ અને રસ તો નહોતો જ. રાજનીતિ પણ કેવળ લૂંટવાની જ હોવાથી લોકને જીવનનો ત્રાસ બહુ પડ્યો. એટલે કેટલાંક મંદિરોએ તો ભોંયરામાં જ રહીને બહાર માત્ર ધ્વજ જ કાઢી, અને કેટલાંક સાધારણ દેખાવનાં મંદિરો કર્યા. મરેઠા સમયનું એવું કાંઈપણ આકર્ષક હાલ છે નહિ એ ઉપરથી એ સમયમાં જનમાંસની સલામતી કેવી હશે, અને તેથી રાજ્યે તો નહિ પણ લોકોએ પણ ઉત્તમ બાંધણી કરી નથી, એ ખાસ જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ થી મરેઠા રાજ્યનો અંત આવ્યો અને અંગ્રેજોનો અમલ શરૂ થયો. એ રાજ્ય પરદેશી હતું. આખા મહારાજ્યનું કેન્દ્ર કલકત્તામાં થયું હતું. પ્રાંતોની રાજ્યધાનીઓ પણ મુંબાઈ મદ્રાસ આદિ જગ્યાએ હતી. એટલે ગૂજરાત તથા એના પાટનગરને માટે બહુ કાળજી ન હોય એ સ્વાભાવિક

છે. હવે કોઈ બાદશાહ કે એનો સુબો પોતાનું માનીને રહેવા આવનાર નહોતો. બાદશાહી અને મોગલાઈની સરખામણીમાં તો સાધારણ પાયરીના અમલદાર આ રાજ્યમાં અમદાવાદમાં રહેતા અને વારંવાર બદલાતા. અંગ્રેજી રાજ્યની જમાનો પણ સાથે સાથે બદલાતો હતો. કેવળ શરૂઆતનું સૌંદર્યની ખાતર અલંકાર કરી દ્રવ્યનો વ્યય ન કરવો એવી ભાવના વધતી જતી હતી. એટલે મકાનો ખાસ મજબુતાઈ ધ્યાનમાં રાખીને જ બંધાવા લાગ્યાં અને સૌંદર્ય ધામે ધામે ઓછું થયું. રાજ્યનું ધ્યાન મુંબાઈ જેવાં નવાં મોટાં થયેલાં શહેરોમાં હોવાથી ગોથીક વગેરે જે પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતું એના ઉત્તમ નમુના એ શહેરોમાં જ રહેતા, અને અમદાવાદમાં તો બેડાળ નંકલો આવતી. અંગ્રેજી રાજ્યે શરૂઆતમાં તો જૂનાં મકાનો, મંદિરો અને મહેલોમાં જ કચેરીઓ વગેરે કરવા માંડ્યું એટલે નવાં મકાનો બહુ બાંધવાની જરૂર ન પડી. અંગ્રેજી અમલમાં જે ખ્રીસ્તી મંદિરો અને કચેરીનાં મકાનો બંધાયાં તે સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ જરા પણ ઓંકરુંક ન બન્યાં.

આવું છેક સુધી ન ચાલ્યું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંત સુધીમાં પહેલાંના રાજ્યની અસ્થિરતા અને લય જતો રહ્યો હતો, અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં ખાસ કરીને લોકને શાંતિ તો મળી હતી. એ શાંતિમાં અમદાવાદના લોકનો પડી ભાગેલો વેપાર ધામે ધામે ખીલતો ગયો એટલે બાંધકામનો નૈસર્ગિક રસ પણ ખીલ્યો. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમાં શેઠ હડીસિંહે દિલ્હી દરવાજા બહાર મોટું દેવાલય બાંધ્યું. શાંતિદાસ શેઠના મોટા દેવાલયના નાશ પછી એવું મોટું મંદિર આજે હતું. શાંતિદાસના મંદિરની બાંધણીના જેવી જ એની બાંધણી કરવામાં આવી. છેક બહારના દ્વાર ઉપરના ઝરખા વગેરે બાદ કરતાં આ મંદિરની બાંધણી દેલવાડાનાં મંદિરને અનુસરીને છે. પરંતુ મોગલાઈ પછીની અવ્યવસ્થામાં ભાગેલા થાકનો શ્વાસ લેતા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં એ સમયે આવી ઉત્તમ કારીગરીનું મંદિર ભાગ્યે જ થયું હશે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. હડીસિંહના મંદિર પછી વીશ વર્ષે સ્વામીનારાયણનું મંદિર થયું. લવ્યતા તથા સૌંદર્યમાં એ પણ અમદાવાદને શોભાવે એવું છે. શહેરની અંદર પણ જૈન મંદિરો ઘણાં થયાં.

દિલ્હી આગ્રાની રંગીન જડીન નકશીનું કામ પણ અમદાવાદમાં સફળતાથી થયું. દત્તારાત્રી પોળ અને ખેતરપાળની પોળતાં નાનાં જૈન મંદિરો ગંદી પોળોમાં છુપાયેલાં છતાં આજે પણ જોનારને અમદાવાદની જૈન પ્રબળતા સ્થાપત્ય અને કલા માટેનો રસ બતાવી આપે છે. એ સીવાય બીજાં પણ જૈન મંદિરો એ સમયમાં જાહેરીવાડ વગેરે જગ્યાએ ધણાં થયાં છે. સાધારણ રીતે એ મંદિરોની બાંધણી ખોટી નથી. એટલે મંદિરો જેવાં ધાર્મિક બાંધકામમાં પણ મરેદા સમયમાં કંઈ ન થયું તેને બદલે અંગ્રેજી સમયમાં લોકોના ઉત્સાહથી વધવા માંડ્યું. ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં દિલ્હી મંદિરો થોડાં થયાં છે. બાંધણીમાં એ જૈન મંદિરોને પહેાંચે તેવાં નથી પણ મરેદાઓએ બંધાવેલાં મંદિર કરતાં ટીક છે. ખાડીઆમાં વીસનગરાના મહાદેવ તથા રાયપુર અને ઘીકાંટે આવેલાં શિવમંદિરો ખોટાં નથી. વૈષ્ણવ મંદિરો દલેલીઓમાં થયાં છે એટલે સુંદર સ્થાપત્યમાં એમને ગણવા નથી.

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જેમ જેમ લોક અને સરકારને પરસ્પર વિશ્વાસ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકો બહાર બાંધકામમાં સરકારની સાથે ભાગ

લેતા ગયા. આમ થવાથી બહાર ઉપયોગનાં મકાનો

અંગ્રેજી બાંધણીના લોક તથા સરકાર બનેલા સરકારથી બંધાવા લાગ્યાં.

હજીમ મકાનો લોકનું મન ભેગું મળવાથી બહાર મકાનોમાં કંઈક

સાદર્ય આવવા લાગ્યું; અને એવી ગૂજરાત કોલેજ

અને રણછોડલાલ છોટાલાલ દાદરકુલનાં મકાનો બંધાયાં ગમે તેવાં થયાં. એમાં બે ત્રણ પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યોનાં મિશ્રણ છે. અંગ્રેજી સમયમાં પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યનો દેખાવ આપે, અને કોઈને બતાવી શકાય એવાં આ બે મકાન અમદાવાદમાં થયાં છે. સાયંસ કોલેજનું મકાન મીસ જોહુ સાહુ ચારસ બન્યું છે. તે ગૂજરાત કોલેજ સાથે શોભતું નથી. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીને પણ દેશી સ્થાપત્યનું શોભે એવું મકાન કરાવવાનું મન ન થયું, અને મોટા ઈંટવાડા જેવું મકાન કર્યું એ ઘોઝગીરીની વાત છે. કેટલીક મ્યુનિસીપલ ગૂજરાતી નિશાળો પણ એવી જ થઈ છે. આ સમયમાં હાલની સગવડ સાચવીને દેશી સ્થાપત્ય પ્રમાણે સુંદર હુકાનો પાનકોરના નાકા આગળ બંધાવવા માટે શેઠ કરતુરભાઈને સ્થાપત્ય તથા કલાના શોખીનો જરૂર ધન્યવાદ આપશે. અમદાવાદના ધનિકોએ મકાનોમાં એમનું અતુલરણ કરવાની જરૂર છે. ખાનગી મકાનોમાં પણ અંગ્રેજી અસર

આવવા માંડી; પરંતુ મજબુતી જળવવા માટે અંગ્રેજી સમયના સૂકા જરૂર સાથે અમદાવાદની કરકસર મળવાથી પાશ્ચાત્ય અનુકરણના ળંગલામાં કાં આકર્ષણ જેવું ન આવ્યું. શહેરની અંદર ગ્રામીન આકાર અને બાંધણીનાં ઘર થત

અમદાવાદના

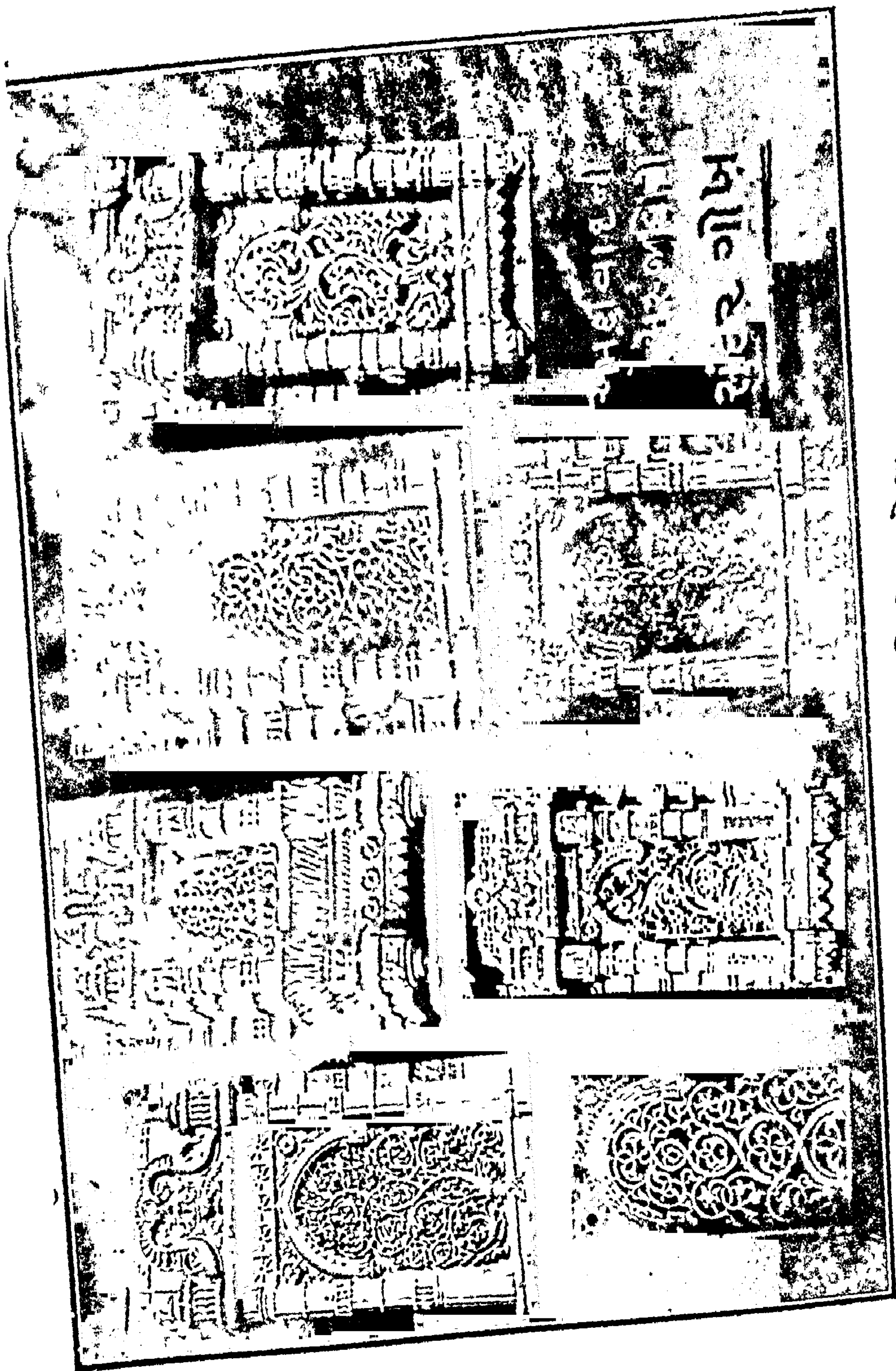
બંગલા

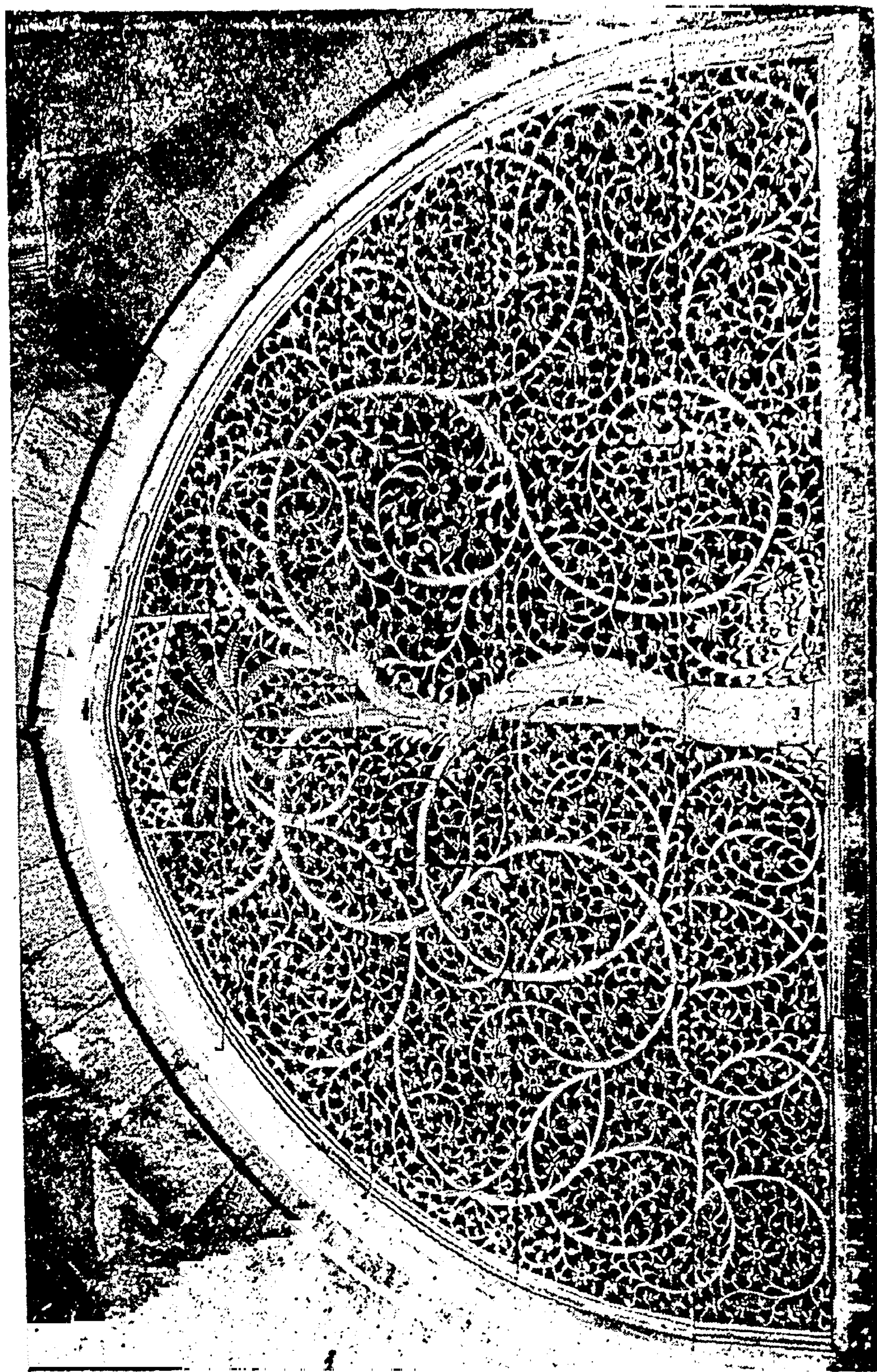
હતાં. શહેર બહાર અંગ્રેજી અનુકરણવાળા, પણ ખરીતે અનેક સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોના મિશ્રણવાળા બંગલા બંધાવા લાગ્યા. સાધારણ રીતે અમદાવાદના બંગલામાં એક ચોરસ લઈ તેના ઉભા ત્રણ સરખા

ભાગ કરી આજુબાજુના ભાગમાં બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ ચોરસ બનાવે છે; અને વચલા ભાગમાં બન્ને બાજુ ઓટલાનો ભાગ છોડી મોટો ચોરસ અથવા દીવાનખાનું કરે છે. એ જ રચના મેડા ઉપર કરે છે; અને કેટલાકમાં આગળ ગાડી ઉભી રહેવા માટે માંડવો (પોટીકો) કરે છે, અને એના ઉપર અગાશી ખુલ્લી રાખે છે. અમદાવાદના બંગલાનો સાધારણ રીતે આ આકાર છે. એ રચનામાં કરકસર તથા સાદાઈ સીવાય કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત જળવાતો નથી. દેખાવમાં આવા ઘાટના બંગલા બરફીનાં ચાર ચોસલાં ઉપર અને ચાર નીચે ગોઠવ્યાં હોય, અગર ચુનો ચોપડેલા ઈંટવાડા હોય એવા લાગે છે. એના દાખલા ઠેરઠેર છે. એમ છતાં પણ વધારે ધનવાન લોકોએ બંગલાના ઘાટમાં વિવિધતા આણી છે. સર ચીનુભાઈ તથા શેઠ અંબાલાલના બંગલા મિશ્રણવાળા સ્થાપત્યના લબ્ધ અને ઉત્તમ નમુના છે. અમેરીકન તથા જાપાનીઝ મિશ્રણવાળા નાના બંગલા પણ થતા જાય છે અને કોઈ પણ એક સરખો ઘાટ ન જળવતાં કેવળ હવા અજવાળાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને અનિયમિત ઘાટના બંગલા પણ હવે થવા માંડ્યા છે અને એ પણ દેખાવમાં ઓછા મનોહર નથી. શેઠ જમનાભાઈ તથા શેઠ બકુભાઈના બંગલા એ જાતના છે.

પંદરમી સદીના સ્થાપત્યમાંથી આજના બંગલા સુધીમાં અમદાવાદમાં કામાનો થાંભલા વગેરેમાં જે જે ફેરફાર થયા તે પણ જરા જેવા જેવા છે. અમદાવાદી કમાન બીજા બધા પ્રાંતોની કમાનથી જૂદી પડે છે. અસલ હિંદુ સ્થાપત્યમાં કમાનો નહોતો એ આગળ જોયું. દરવાજાની કમાનને બદલે હિંદુ

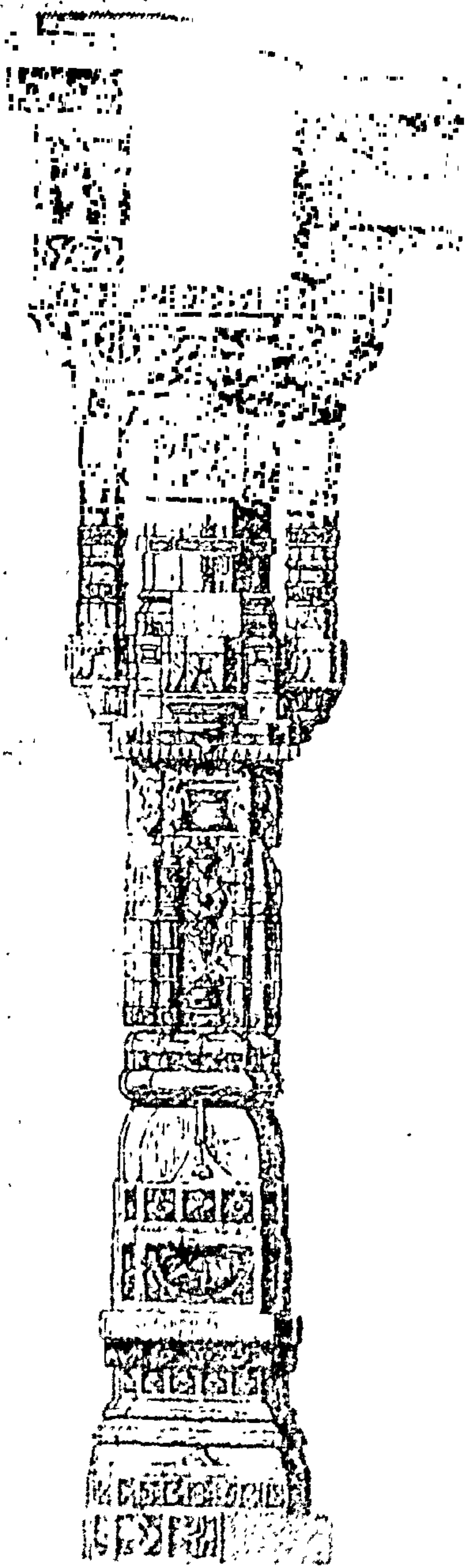
[૬] અમદાવાદની કમાનની બાંધણીની રીતની વીગત માટે જુઓ. The Bombay Architectural Association year book 1924-25. પૃ. ૭૦-૭૧. વચ્ચેનાં ચિત્રપટ.

૩૦ લાલ દરવાજે સીદી શહીદની મસ્જિદની બગીચામાં (૧૫ જાન્યુઆરી ૧૯૭૨)

દ્વાર સાદાં ચોરસ થતાં, અને ટેકા (brackets ફાંસડા) વાળા દરવાજા પણ થતા. એવા ટેકાવાળા દરવાજામાંથી જૂદા જૂદા ફાંસથી જાણે સાંધી હોય એવી જયપુરી કમાન બની છે એમ કહેવાય છે. એવી કમાન અમદાવાદમાં ઇસનપુરની મસ્જિદમાં જોવામાં આવે છે. સાધારણ અમદાવાદી કમાન દરેક દરવાજા અને મસ્જિદોમાં હાલ દેખાય છે. અને મોગલાઈ કમાન મોગલ સમયમાં થયેલા મકાનોમાં—નવાજ સુલ્તાનખાંનીની મસ્જિદ, આજમખાંનો મહેલ વગેરે જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. અમદાવાદી કમાન મોગલાઈ જેવી અણીવાળા નથી, એને એનો વળાંક બારસાખમાંથી મોગલાઈ કમાન જરા વધારે નીચેથી શરૂ થાય છે, આ કારણથી મોગલાઈ કમાન પહોળા અને નીચી લાગે છે. અમદાવાદી કમાન ઉંચી અને સાંકડી દેખાય છે. અમદાવાદી કમાન ગંભીર લાગે છે, મોગલાઈ કમાન હસતી લાગે છે. અમદાવાદની કમાન પીંપળાના પાનના ઘાટની છે. એક રીતે જોતાં એ અર્ધગોળ લાગે છે. પરંતુ ટોચ આગળથી એને પીંપળાના પાનનો ઘાટ આપેલો છે. કેટલીક મસ્જિદોમાં તો ટોચ ઉપરના ચાવીના પથર (key-stone) ઉપર પીંપળાના પાનનું ચિન્હ પણ કરેલું છે. રોજઓના શિખરો ઉપર તથા કમાનો ઉપરનાં આ ચિન્હથી પીંપળ પાનનું ચિન્હ એ રોજચિન્હ હોઈ રથપતિઓએ ખાસ વાપર્યું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદની આ જતની સાધારણ કમાન જે બિંદુમાંથી દોરેલા વર્તુલોથી બનેલી છે. બન્ને વર્તુલો એકબીજાને જ્યાં કાપે છે ત્યાં કમાનની અણીવાળા ટોચ આવે છે. દરવાજાની પહોળાઈના પાંચમા કે સાતમા ભાગ જેટલું છેદું આ બન્ને બિંદુ વચ્ચે હોય છે. દ્વારની પહોળાઈના પંદર સરખા ભાગ પાડી વચલા ત્રણ ભાગને છેડેથી સીધી લીટી દોરતાં તે ઉપર વર્તુલનાં મધ્યબિંદુ આવે છે. વચલા ભાગના મધ્યબિંદુની સીધી લીટીમાં ટોચ આવે છે. મોગલાઈ કમાનને ચાર બિંદુઓ હોય છે. એટલે એ પ્રમાણમાં પહોળા અને આકારમાં ખાસ જુદી જ દેખાય છે. મોગલાઈ કમાનોમાં ઘણુંખરું મોટી કમાનો કરી એની અંદર નાનો દરવાજો બીજી કમાનમાં મુકે છે. દરવાજો મકાનના કદને અનુરૂપ બનાવી દ્વાર જોઈએ તેટલું જ નાનું કરવાની આ રીત બહુ ઉત્તમ છે. અમદાવાદમાં આ રીતની કમાનોમાં એક બીજી મેળવણી પણ દેખાય છે. મોટી કમાન મોગલ રીતની કરી અંદરનું નાનું દ્વાર અમદાવાદી

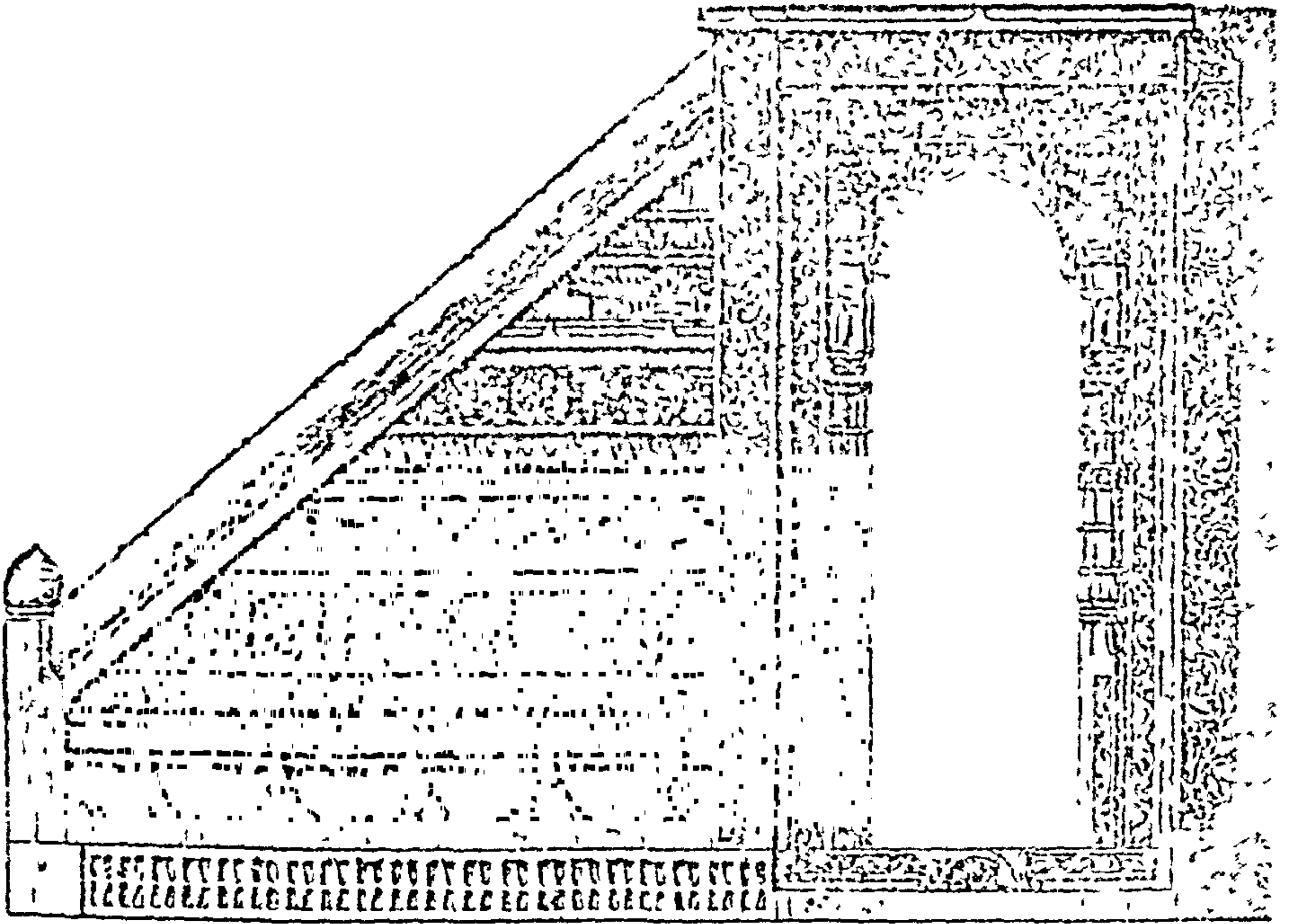
અડાલજની વાવનો થાંભલો

કમાનનું કરે છે. આ મેળવણી પણ દેખાવમાં શોભે છે. પાનકારને નાકે પીરમ-શાહના રોજનો દરવાજો આ જતનો છે. જૂના વખતની આ ત્રણ જતની કમાનો ઉપરાંત હાલનાં મકાનોમાં ખીજી બે ત્રણ જતની કમાનો વધી છે. આમાં બે જતની કમાનોને મધ્યમાં અણુ હોતી નથી; એક તદ્દન ગોળ અને સાદી છે; ખીજી બેઠી, છેક મથાળા સુધી પહોળા અને ટાચે સાધારણ ગોળાકાર હોય છે. હાલના જમાનાની આ બે કમાનો દેખાવમાં સારી લાગતી નથી. ત્રીજી કમાન ખ્રીસ્તી દેવળોમાં હોય છે એવી સાંકડી અને બહુ અણીવાળી થાય છે. આ કમાન પશ્ચિમથી આવેલી છે. અને ગાંધીક સ્થાપત્યની છે. એ જરા પહોળી હોય તો અમદાવાદી જેવી લાગે. અમદાવાદમાં ઇંટો તથા લાકડાંનાં મકાનોમાંએ છૂટથી વપરાઈ છે અને ફીક લાગે છે. અમદાવાદી, મોગલાઈ અને જયપુરી કમાનોમાંથી કયી સારી એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ જ પ્રમાણે હિંદુ થાંભલામાંથી મૂર્તિઓ કાઢી નાંખી સાદા બનાવી મસ્જિદોમાં રાખવામાં આવ્યા. સાધારણ રીતે અમદાવાદની મસ્જિદોમાં થાંભલા છેક સાદા કરવામાં આવ્યા છે. મુસલમાની સમયમાં મૂર્તિઓ વિનાના પણ કાંઈક ઉત્તમ થાંભલા અડાલજની વાવમાં દેખાય છે. તે પછી છેક લડીસિંહના દેવાલયમાં હિંદુ થાંભલા કારીગીરીવાળા જોવામાં આવે છે.

મસ્જીદોમાં પણ હિંદુ થાંભલા જ છે પરંતુ તદ્દન સાદા છે. અંગ્રેજી સમયમાં વિલાયતી આકારના થાંભલા દાખલ થયા થાંભલા કારીન્ધિયન થાંભલા ખાસ થવા લાગ્યા. એમાં યૂરોપના દેશોમાં જે જે ભેદ પડ્યા તેનાં મિશ્રણ પણ અહીં થવા માંડ્યાં. પણ એકંદરે અંગ્રેજી આકારોની અસર વધારે રહી. રોમન કારીન્ધિયન થાંભલા જેમ ફેરફાર દેખાય છે તેમ અંગ્રેજી ગોથીકના નમુના પણ ગૂજરાત કોલોનમાં દેખાય છે. આપણા કડીઆ સુતારોએ મકાનના બીજા બધાં કરતાં થાંભલામાં પાશ્ચાત્ય અનુકરણ વધારે ઝડપથી કર્યું.

કંદોરા, ટેકા, કોરો, વગેરેમાં અમદાવાદમાં ખાસ નવીનતા નથી. કંદોરા

મુહાફિઝખાંની મસ્જીદનો મીળર

હિંદુ મંદિર ઉપરથી લીધા છે. પણ અલંકારથી ભરચક હિંદુ મંદિર કરતાં મસ્જીદની સાદી ભીંતમાં કંદોરા વધારે સારા લાગે છે. અમદાવાદની મસ્જીદોની ભીંતોમાં ચાર કે પાંચ શીટને છોટે સુંદર કંદોરાઓ નાંખેલા છે, અને હિંદુ દેવાને બદલે પુલ અને ભૂમિતિની આકૃતિઓવાળા કર્યા છે. રાણી સીમી, મુહાફિઝખાં, દરવેશ અલી વગેરે મસ્જીદોમાં પછીતમાં પણ સુંદર કંદોરાઓ છે.

ટેકા અને કઠેરા હિંદુ ધાટના જ છે. અને જૈન મંદિરોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. મસ્જિદોમાં પણ ટેકા અને કઠેરામાં ખારીક કાતરણી દરવામાં આવી છે અને એ ગૂજરાતમાં ધણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. પથરની દીવી, ચીરાગ, તથા મીંચર એ પણ અમદાવાદની વિશેષતા છે. પથરની દીવીનો સુંદર નમુનો રાણી સીમ્રીની મસ્જિદમાં છે. ચિરાગ અસલ સાંકળથી લટકતા તરેહવાર નકશીવાળા દીવા ઉપરથી કરેલા છે. મસ્જિદના ગોખ અને મહેરાણનું એ ખાસ આભૂપણ છે. ચિરાગ બીજે ક્યાંઈ જોવામાં નથી આવતો. કાંઈ એને જૈન વીરઘંટ ઉપરથી આવેલા કહે છે. પણ ખરી રીતે એ દીવા જ છે. ગોખ ઉપરના નાની કમાન વચ્ચે આવેલા નાના ચિરાગ બે હાથીની સુંઢો વચ્ચે આવેલી ગજલક્ષ્મી જેવા લાગે છે. મીંચર ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં ઉંચા થત ને ઔરંગઝેબના સમયથી નીચા થવા માંડ્યા. મીંચર અગર વ્યાસપીઠને અસાધારણ કાતરણીથી શણગારી મસ્જિદમાં સામે મુકે છે. મુહાદ્દિઝખાની મસ્જિદનો મીંચર ખાસ સુંદર છે.

અમદાવાદના ધુમટ માટે ખાસ વિચાર કરવાં જેવું છે. એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદના ધુમટ ઉપરથી જોવા ન ગમે એવા છે. ધુમટની બનાવટમાં ઘણા વિદાનોના માનવામાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને

ધુમટ સારા ગોળ ઉંચા ધુમટો આવડતા નહિ. બીજા કહે છે કે હિંદુસ્થપતિઓએ જ તાજમહાલ જેવાં મકાનોના

ધુમટ સારા ધુમટો બનાવ્યા છે. અસલ ધુમટો ગૂજરાતમાં તો એક ચોરસ મંડપ ઉપર આ પ્રમાણે બનાવતા: એક ચોરસની બાજુઓનાં મધ્યબિંદુથી અંદર બીજું ચોરસ બનાવતા; એમાં એ પ્રમાણે ત્રીજું, ચોથું એમ ઉપરાઉપરી બનાવી શંકુ જેવો આકાર કરતા. એથી ઉપર તેમ જ નીચે પગથીઆં જેવો ધુમટ બનતો. હિંદુ મંદિર હોય તો એમાં અનેક મૂર્તિઓ મુકાતી. આ ધુમટ અંદરથી અસાધારણ કાતરણીવાળા થતા. એટલે કદાચ આવી કાતરણીને માટે જ આવા નીચા, નાના, અને આવી રીતે બનાવેલા ધુમટો કરતા હશે. ગોળ ઉંચા ધુમટોમાં નકશી બરોબર મુકી શકાતી નથી. મુકે તો બહુ મોટી મુકવી પડે છે. ઉંચા હોવાથી એ બરોબર દેખાય પણ નહિ, એટલે નકશી કરવા માટેના ધુમટમાં આ રીત વધારે બંધ બેસતી છે. મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે મૂર્તિઓ ગઈ. પણ ફળકુલ વેલની નકશી રહી. એટલે ધુમટમાં એવી

નકશી થવા માંડી. પરંતુ ધુમટના બદારના ભાગમાં તે એવી નકશીને સ્થાન નહોતું. હિંદુ મંદિરોમાં મોટા કદની મંતિઓ બદારના ભાગમાં મુકાતી તેને મુસલમાની સ્થાપત્યમાં સ્થાન નહોત્ય. એટલે અંદરથી પગથીયાં જેવા ધુમટમાં ફળદ્રુપ વેલની નકશી, અને બદારથી એ પગથીયાંને ચુના વગેરેથી છોપને ગોળ બનાવતા. એટલે સાદા, તગાદું ઉંચું પાડ્યું હોય એવા આ ધુમટ લાગતા. ધીમે ધીમે આમાં સુધારા થયા. અષ્ટકોણ મંડપ ઉપર ચતા ધુમટ જરા સુધાર્યા. પણ ખરી રીતે તે આંગણા ઉપર કમાનો કરી ધુમટને ઉંચા લીધા ત્યારે જ સારા ધુમટ થવા માંડ્યા.

આ જાતના ધુમટના સુધારા ત્યારે મોટા ધુમટ કરવા પડતા ત્યારે થવા લાગ્યા. મુજરાતમાં દરિયાખાનો ધુમટ મોટા ધુમટોમાં પહેલાં દશે એમ

કરી શકાય.^૭ ૫૦ શીટ લંબાઈ પહોળાઈના એક મોટા

દરિયાખાનો

ચારસ ઉપર આખો એક ધુમટ બનાવ્યો. ચારસના

ધુમટની બાંધણી

ચારે ખૂણે જમીનથી ૧૭ શીટ ઉંચે ચઢતા ઉતરતી

નાની અણીદાર કમાનોથી ટેકા કરી એને સાત શીટ

ઉંચે સુધી લીધા છે. આમ થવાથી એ ઉપરનો ભાગ એક અનિયમિત અષ્ટકોણ બની રહે છે. એના ઉપર એક સાદો કંદારો કરેલો છે. એના ઉપર જમીનથી ૨૯ શીટ ઉંચે ચારે ખૂણે ૧૭ શીટ પહોળા કમાનો કરેલી છે. આ મોટી કમાનોથી એ ઉપરનો ભાગ જરોખર સરખો અષ્ટકોણ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે અસલ હિંદુ રીત મુજબ અષ્ટકોણથી જ ધુમટ બનાવ્યો છે પણ એને ઉંચો લેવા માટે આવી દરામત વાપરી છે. આ મોટા અષ્ટકોણમાં ચાર બાજુએ હવા અજવાળા માટે જાળીઓ મુકી છે. આ અષ્ટકોણના ખૂણામાં બીજી નાની કમાનો કરી એ ઉપરનો ભાગ જરોખર સોળકોણ થાય એવો બનાવ્યો છે, એના ઉપરનો કંદારો જમીનથી ૪૫ શીટ ઉંચો છે. ત્યાંથી ધુમટની ગોળાકાર બેસણી (drum) શરૂ થાય છે. એ બેસણી ૧૭ શીટ ઉંચી છે. રોજની જમીનથી ધુમટની અંદરની ઉંચાઈ એકંદરે ૮૬ શીટની છે. શિખર ઉપર હિંદુ મંદિરોના જેવો જ ઘાટ છે. ઇરાન કે અરબસ્તાનના ધુમટોમાં એવો ઘાટ દેખાતો નથી. બીજાપુરમાં ધુમટનું કામ ઉંચી જાતનું છે, અને આકાર સંપૂર્ણ તથા

સુંદર છે. હાવેલ ખીબ્તપુરના એ પ્રખ્યાત ધુમટનું મૂળ આ ગૂજરાતી ધુમટમાં દેખે છે. ધુમટની આ બાંધણી જોતાં કદાચ એમ હોય ખરું.

વિધ્યાચલની ઉત્તરનાં ધણાંખરાં મંદિરોની બાંધણીને શ્રીયુત આનંદ દુમાર સ્વામી આર્ય અગર 'નાગર' બાંધણી કહે છે. ગૂજરાતમાં પણ એ બાંધણીનાં મકાનો થતાં. 'નાગર' શિખરની વ્યાખ્યા પણ એમણે આપેલી છે. એમાં પડવાની અહો જરૂર નથી. હાલનાં મંદિરોમાં હઠીસિંહના મંદિરને દુમારસ્વામી નાગર બાંધણીનું મંદિર ગણે છે. એટલે એનો ધુમટ પણ નાગર શિખર હોય શકે.^૮

હવે અમદાવાદનાં ઘરના સ્થાપત્ય ઉપર જરા વિચાર કરવા જોવો છે. અમદાવાદનાં ઘરનું સ્થાપત્ય એટલે ઉત્તર ગૂજરાતના ઘરનું સ્થાપત્ય. અમદાવાદ છેવટનું સમૃદ્ધ પાટનગર હોવાથી ઘરનું સ્વરૂપ એમાં સારું ખીલ્યું અને સચવાયું. પરંતુ ઘરની બાંધણી અસલ ગૂજરાતી ઘરનાં સ્થાપત્યને અનુસરીને થઈ છે; અને એનું મૂળ પાટણમાં છે. ઘર વચ્ચેનો ચોક એ. આ મકાનોની ખાસ વિશેષતા છે. ચોક તો મદ્રાસનાં ઘરોમાં પણ હોય છે. પરંતુ મદ્રાસી ઘરોની ગોઠવણમાં કાંઈ સિદ્ધાન્ત કે આકર્ષણ નથી. એટલે

અમદાવાદનાં ઘર ત્યાં ચોક લાંબાં ઘરોમાં કેવળ પ્રકાશ લાવવા માટે જ કર્યો હોય એમ લાગે છે. આપણાં ઘરોમાં આગળ ખડકી પછી ચોક, એની પછી ઉપલો ચોક, પછી પરસાળ અને એની પાછળ કે પડખે ગજાર હોય છે. પરસાળથી ખડકી સુધી ચોકની બાજુમાં રસોડું, પાણીઆરું, મંદિર વગેરે કાઢેલું હોય છે. મેડા ઉપર પણ એ જ પ્રમાણે ગોઠવણ હોય છે. દક્ત પાણીઆરું વગેરે નથી હોતું. ઘરની નીચે ટાંકું હોય છે. આ પ્રમાણે

the idea of the Bijapur dome can be seen in two Muhammadan buildings in Gujarat, which Fergusson has left unnoticed in his history, though structurally they are very important—the tombs of Daryâ Khan and the mosque of Alif Khan (ધોળકામાં ખાનની મસ્જિદ) belonging to the middle of the fifteenth century.....“ Even Fergusson does not deny the originality of Gujarat Architecture.”
[૮] જુઓ આનંદ કે દુમારસ્વામીની History of Indian & Idonesian Art. p. 107, 116. નાગર શિખરની વ્યાખ્યા માટે એ જ ગ્રંથનું પૃ. ૮૩ જુઓ.

સુંદર છે. હાવેલ ખીજનપુરના એ પ્રખ્યાત ધુમટનું મૂળ આ ગૂજરાતી ધુમટમાં દેખે છે. ધુમટની આ બાંધણી જોતાં કદાચ એમ હોય ખરું.

વિધ્યાન્યલની ઉત્તરનાં ઘણાંખરાં મંદિરોની બાંધણીને શ્રીયુત આનંદ કુમાર સ્વામી આર્ય અગર 'નાગર' બાંધણી કહે છે. ગૂજરાતમાં પણ એ બાંધણીનાં મકાનો થતાં. 'નાગર' શિખરની વ્યાખ્યા પણ એમણે આપેલી છે. એમાં પડવાની અહો જરૂર નથી. હાલનાં મંદિરોમાં હઠીસિંહના મંદિરને કુમારસ્વામી નાગર બાંધણીનું મંદિર ગણે છે. એટલે એનો ધુમટ પણ નાગર શિખર હોઈ શકે.^૮

હવે અમદાવાદનાં ઘરના સ્થાપત્ય ઉપર જરા વિચાર કરવા જોવો છે. અમદાવાદનાં ઘરનું સ્થાપત્ય એટલે ઉત્તર ગૂજરાતના ઘરનું સ્થાપત્ય. અમદાવાદ છેવટનું સમૃદ્ધ પાટનગર હોવાથી ઘરનું સ્વરૂપ એમાં સારું ખીલ્યું અને સચવાયું. પરંતુ ઘરની બાંધણી અસલ ગૂજરાતી ઘરનાં સ્થાપત્યને અનુસરીને થઈ છે; અને એનું મૂળ પાટણમાં છે. ઘર વચ્ચેનો ચોક એ. આ મકાનોની ખાસ વિશેષતા છે. ચોક તો મદ્રાસનાં ઘરોમાં પણ હોય છે. પરંતુ મદ્રાસી ઘરોની

ગોઠવણમાં કાંઈ સિદ્ધાન્ત કે આકર્ષણ નથી. એટલે

અમદાવાદનાં ઘર ત્યાં ચોક લાંબાં ઘરોમાં કેવળ પ્રકાશ લાવવા માટે જ

કર્યો હોય એમ લાગે છે. આપણાં ઘરોમાં આગળ

ખડકી પછી ચોક, એની પછી ઉપલો ચોક, પછી પરસાળ અને એની પાછળ કે પડખે ગજ્જર હોય છે. પરસાળથી ખડકી સુધી ચોકની બાજુમાં રસોડું, પાણીઆરું, મંદિર વગેરે કાઢેલું હોય છે. મેડા ઉપર પણ એ જ પ્રમાણે ગોઠવણ હોય છે. દક્ત પાણીઆરું વગેરે નથી હોતું. ઘરની નીચે ટાંકું હોય છે. આ પ્રમાણે

the idea of the Bijapur dome can be seen in two Muhmmadan buildings in Gujarat, which Fergusson has left unnoticed in his history, though structurally they are very important—the tombs of Daryâ Khan and the mosque of Alif Khan (ધોળકામાં ખાનની મસ્જિદ) belonging to the middle of the fifteenth century.....“ Even Fergusson does not deny the originality of Gujarat Architecture.” [૮] જુઓ આનંદ કે કુમારસ્વામીની History of Indian & Idonesian Art. p. 107, 116. નાગર શિખરની વ્યાખ્યા માટે એ જ ગ્રંથનું પૃ. ૮૩ જુઓ.

દરેક જરૂરિયાત સચવાય એવી રીતે આપણાં ઘર બનાવેલાં હોય છે. ઘરના પાછલા અને આગલા ભાગ ઉપર જવા માટે જૂદા દાદર હોય છે એટલે સગવડ અને મર્યાદા બંને સચવાય છે. દક્ષિણનાં ઘરોમાં આવી સગવડ હોતી નથી. ત્યાં ચોકની આસપાસ ઓરડીઓ હારબંધ બનાવી મુકે છે. એટલે દેશી ખાંધણીનાં ઘર સરખાવતાં આપણાં ઘર દરેક રીતે સંપૂર્ણ છે એમ જણાય છે. પાણીઆરું એ આપણા ઘરોની ખાસ આકર્ષક વિશેષતા છે. હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં આપણા જેવું પાણીઆરું થતું નથી. કેટલાક પ્રાંતોમાં તો ઘરમાં પાણીઆરું જ હોતું નથી. મદ્રાસ ગરમ દેશ છે છતાં ત્યાં પાણીઆરાં નથી. ઘરોની બીજી ઝીણી ઝીણી સગવડો પણ આપણા પ્રાંતની વિશેષતા છે. આમ દરેક સગવડ-વાળાં ઘરોમાં પણ મજબુતી અને સગવડ જ માત્ર નથી જળવી. પરંતુ ઉત્તમ લાકડ કામની કારીગીરી પણ ઘણાં ઘરમાં કરેલી હોય છે. મસ્જીદોની ભીંતોમાં જેમ કંદોરા નાંખેલા હોય છે એમ ઘરની ભીંતોમાં પણ લાકડાના કેતરકામ-વાળા કંદોરા નાંખે છે. અને એ રીતે ઘરની ભીંતો સુંદર બનાવે છે. લાકડ કામના સ્થાપત્યની આખીયે જૂદી પ્રણાલિકા આપણા દેશમાં છે. લાકડ કામથી આખું ઘરનું ખોખું બનાવી છોટાનાં બીલ્લાં જ ભરી દેવાં પડે એવાં મકાનો આપણે ત્યાં થાય છે. ખંડનાં ભાગ પાડવામાં તથા શણગાર માટે કેટલીક વાર ઘરના આગલા મેડાની બહારની બાજુએ પણ લાકડાની ફડાતાળ ભરવામાં આવે છે. પત્થરમાં થતું તમામ કામ આપણા સુતારો લાકડામાં કરી શકે છે. પાટણ, અમદાવાદ, અને સુરત જેવી લાકડકામની કારીગીરી આખા હિંદમાં નથી એમ કલના વિવેચકોનું માનવું છે. રમકડાં પડદા વગેરે નાની ચીજોમાં કારીગીરી બીજે થાય છે. પરંતુ રહેવાનાં ઘરમાં છેક વીસમી સદી સુધી કારીગીરી કરી ઘરને સુંદર બનાવવાં એ તો ગૂજરાતી પ્રજાનો જ શોખ છે. ટાંકાં પણ આપણી જ ખાસ વિશેષતા છે. પીવા માટે વરસાદનું પાણી ભરી લેવા ઉપરાંત બીજા હેતુ માટે પણ અમદાવાદમાં ટાંકાનો ઉપયોગ થાય છે. અમદાવાદનો તાપ ઉનાળામાં અસહ્ય છે. તેમાંથી બચવા માટે અંદર ઉતરીને પાણીની આસપાસ બેઠકો ઉપર આરામ લઈ શકાય એવાં ટાંકાં અમદાવાદમાં અગાઉ થતાં હતાં, હાલ પણ ઘણાં મકાનોમાં પીવાના પાણીનાં તથા શીતલતા માટેનાં બંને જાતનાં ટાંકાં છે; અને મકાનોના સ્થાપત્યમાં એ અગત્યનો ભાગ ભજવે

ટાંકું

છે. રોજ તથા મસ્જિદોમાં પણ આવાં ટાંકાં હોય છે, અને તે ઘરનાં ટાંકાં કરતાં વધારે મોટાં તથા સગવડવાળાં હોય છે. અમદાવાદનાં ઘરોમાં ભાગ વહેંચવા માટે અંદર ભીંતો ભરાઈને નાનાં ન થતાં હોય તો એની રચના દરેક રીતે ઉત્તમ છે. આ ઘરોમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું એ છે કે એના કરા કે પછીતમાં પક્ષીઓને માળા કરવા માટે થોડે થોડે છોટે બાકાં રાખી એની નીચે બેસણી કરવામાં આવે છે. પોતાનાં ઘર સાથે પક્ષીઓનાં પણ ઘર કરવાં એ ભાવના તો શ્રવણના સેવક ગૂજરાતમાં જ હોઈ શકે. ગૂજરાતનાં તથા એના પાટનગરનાં જાહેર અને ખાનગી મકાનોની બાંધણીનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે ગૌરવવાળો છે.

ઘરના સ્થાપત્યમાં જે સંપૂર્ણતા જણાય છે તેમાં મંદિરની ગોઠવણ ઉમેરો કરે છે પરંતુ ઘરમાં નાનકડાં મંદિરો કરવાં કે કેમ એ માટે હમેશા બે મત હોઈ શકે. જ્યાં આપણે ત્યાં આપણા ઇષ્ટદેવ, અને બધું એમને અર્પણ કરીને ભોગવવું એમ માનનારા ઘરમાં નાનાં દેરાસરોની તરફેણમાં બોલશે.

દેવમંદિર વગરનું ઘર ભૂતાવળ જેવું છે એમ પણ કોઈ ઘરનાં દેવમંદિર કહેશે. પ્રાચીન વખતમાં ઘરોમાં દેરાસર નહિ હોય અને દરેક જણ ગામના મુખ્ય મંદિરોમાં જતા હશે એમ માની લેવા માટે પણ આધાર તો નથી. પરંપરા રાજકર્તાઓના ત્રાસથી જાહેર મંદિરોમાં જવાનું ઓછું થયું હોય અને ઘરમાં દેવ રાખવાની રીત વધી હોય એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ ઘરમાં જ પૂજાવિધિ કરવાનો રીવાજ એ કારણથી વધ્યો હોય એમ સંભવે. એ બધાં કારણ ગમે તે હોય પરંતુ ઘરમાં નાનું મંદિર કરી દેવપૂજા કરવામાં એક રીતે હિંદુપ્રજાને અને તેથી કરીને દેશને નુકશાન થયું છે. મુસલમાનો ઘરમાં કે ગમે ત્યાં નિરાકાર પ્રભુની બંદગી કરી શકે છે. પરંતુ ઘણે મોટે ભાગે એમને મસ્જિદમાં જ જવું પડે છે. ખ્રીસ્તીઓનું પણ એવું જ છે. જૈનોમાં કેટલાક પૈસાવાળા ઘરમાં દેરાસર રાખે છે પણ મોટે ભાગે મોટાં મંદિરોમાં જાય છે. હિંદુઓ બધા નહિ પણ કેટલાક-ફક્ત પર્વને દીવસે દેવદર્શને જાય છે અને હમેશા ઘરમાં જ નિત્યકર્મ તથા પૂજા કરે છે. સંધ્યા અને ધ્યાનાદિ ઘરમાં કરે ત્યાં સુધી વાંધો નહિ. પરંતુ હમેશાની પૂજા અને દેવ ઘરમાં રાખ્યાથી ઉપર જણાવેલા સંપ્રદાયો કરતાં હિંદુઓમાં કેટલોક માનસિક તકાવત પડી ગયો છે એમ લાગે છે. સ્થાપત્યની અસર

પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની પેઠે માણસના મન ઉપર થાય છે એ સર્વકોઇ કબુલ કરશે. સુંદર સ્થાપત્યના મંદિરમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે બેડોળ અને ગંદા મંદિરમાં નથી થતી. વિશાળ મંદિરમાં જે ભવ્યતાથી મન વ્યાપ્ત થાય છે તે નાની બોલીમાં નથી થતું. સુંદર વિશાળ મંદિર સુંદર સ્થળ ઉપર આવેલું હોય તો એની અસર જૂદી જ થાય છે. પર્વતો ઉપર આવેલાં જૈન અને શિવમંદિરોથી જે ભાવના અંતઃકરણમાં થાય છે, એવી પોળની હવેલીઓમાં આવેલાં મોટાં મંદિરોમાં પણ નથી થતી. જે સર્વવ્યાપી પ્રભુની પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાની છે તેને અનુરૂપ મંદિર, પૂજ્યભાવ તથા પવિત્ર વાતાવરણ વધારવામાં સહાય કરે છે. આ લાગણી સુંદર જૈનમંદિરમાં, ગામ બહાર એકાંતમાં આવેલા શિવમંદિરમાં, કે ભવ્ય મસ્જિદમાં થાય છે. ઘરમાં પાણીઆરા અને રસોડા વચ્ચે જેમ તેમ જગ્યા બચાવી કાઢેલા નાના મંદિરમાં આવી લાગણી થતી નથી. ઉંચી કોટીનાં અધિકારીઓને બાદ કરીએ તો સામાન્ય માણસને આસપાસના વાતાવરણની સહાયની ઘણી જરૂર રહે છે. ઘરનાં મંદિરમાં નાકથી એક વેંત ઉપર આવેલી ભીંત સામે, ઘરની જંજાળના કાને પડતા શબ્દોમાં, ઇશ્વરનું ધ્યાન કોઇ સામાન્ય કોટીનો માણસ કરે, અને ભવ્ય, સુંદર, પવિત્ર વાતાવરણથી ભરેલા મંદિરમાં કરે એનો ફેર અતુલવધી જ જણાય. ઘરમાં નાનાં મંદિરોમાં મુકવા માટે દેવ પણ રમકડાં જેવા બનાવવા પડ્યા અને એ રીતે દષ્ટિ ધીમે ધીમે નાની થતી આવી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતા ઉપર સંકુચિતપણાનો જે આરોપ પરપ્રાંતીઓ મુકે છે તેમાં નાતોની સાથે આ પણ એક કારણ હોઇ શકે. સ્થાપત્યની મન ઉપર અસર, અને એક જેમ સંકુચિત થતું ગયું તેમ બીજું પણ સાથે થયું, એ આપણાં દેવમંદિરોથી જણાઈ આવે છે.

અમદાવાદની કલામાં જે વિશેષતાઓ છે એમાં મૂર્તિ વિધાનનું સ્થાન આજે તો ઉંચું નથી. મોઢેરા વગેરે ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોમાં ભાગતાં રહી ગયેલી ઘણી મૂર્તિઓ અનુપમ લાવણ્યવાળી જડે છે.

મૂર્તિવિધાન

એટલે પુરાણ આશાવલ્લમાં પણ એવી હશેજ. શાંતિદાસના મંદિરમાં મૂર્તિઓ સારી હતી, પણ એનો એક નમુનો આજે નથી. મુસલમાની રાજ્યમાં કલાકારો વનસ્પતિની આકૃતિઓમાં રોકાયા એટલે પ્રતિમાવિધાન તરફ ધ્યાન ઓછું થયું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદી કારીગર જેવી સફળતાથી પુલવેલ કોતરી શકે તેવી રીતે મૂર્તિઓ

ધડી શકે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. અમદાવાદમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ ખોદતાં જડે છે તે છેક સાધારણ છે. ભદ્રમાંથી જડેલી શિવ, વિષ્ણુ, મહિષાસુરમર્દિની, લક્ષ્મીગણેશ વગેરે મૂર્તિઓ ઉત્તમ નથી. દક્ષિણમાં બેલુર, હલાખીડ, અને મહાબળિપુરમાં જે સુંદર મૂર્તિવિધાન જોવામાં આવે છે તેવું અમદાવાદમાં નથી. એનું મોટું કારણ તો મુસલમાની રાજકર્તાઓની વિરક્ષતા જ છે. છેક

મહિષાસુરમર્દિની

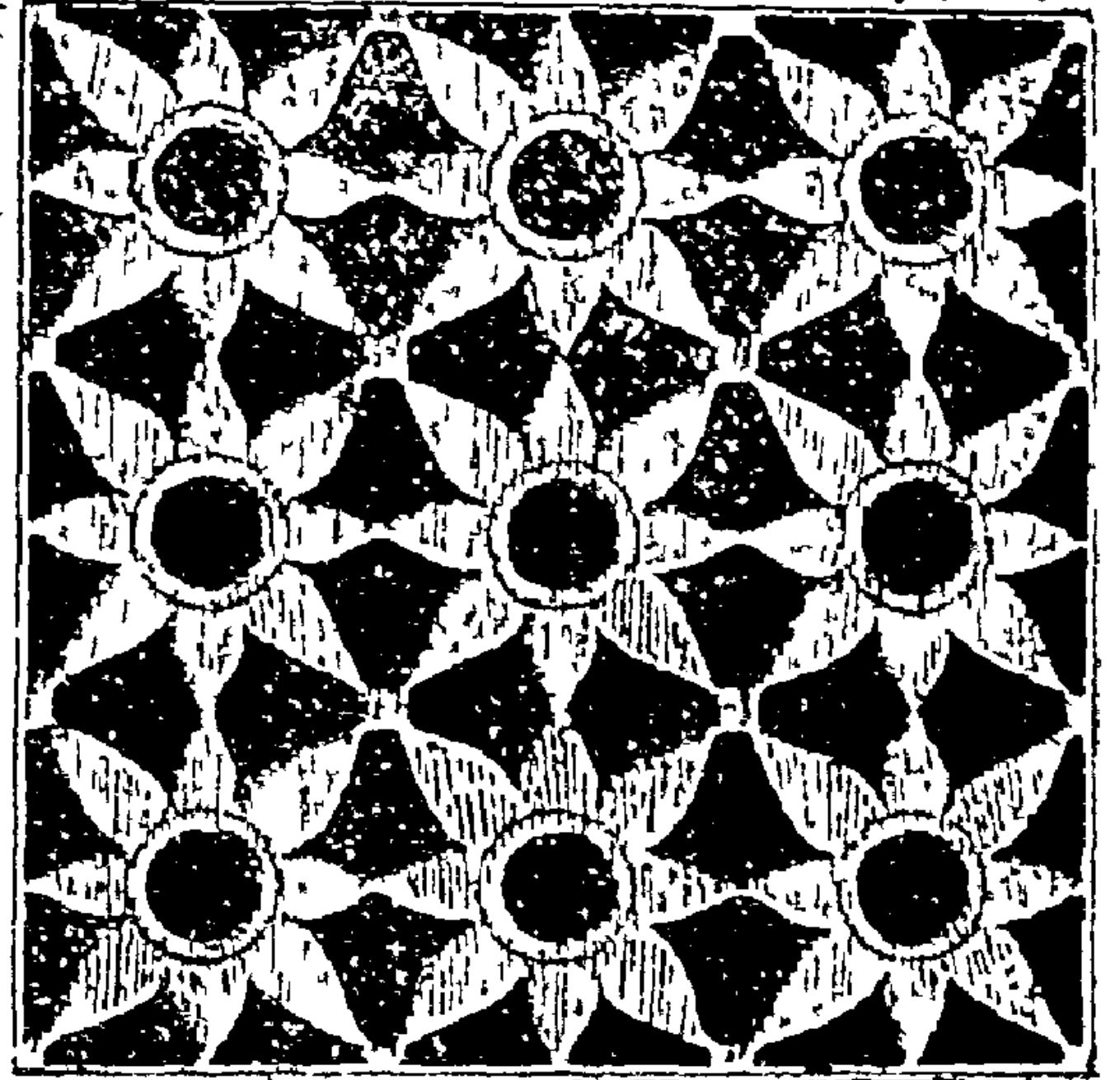

મહિષાસુરમર્દિની

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિઓ

ઓગણીસમી સદીમાં લડીસિદના મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન કાંઈક દીક દેખાય છે. અને એ મંદિરની આસપાસ જે નર્તકીઓની મૂર્તિઓ મુકેલી છે તે એકંદરે સારી મૂર્તિઓમાં સ્થાન લઈ શકે એવી છે. એના અંગના મરોડ પણ ઉત્તમ રીતે કરેલા છે. અમદાવાદમાં ઉત્તમ પ્રતિમાવિધાન નહોવાનું કારણ અમદાવાદી કારીગરોની શક્તિ દુબલ વેલની આકૃતિઓમાં ખાસ નૈપુણ્ય મેળવવામાં રોકાયે એ જ છે.

નગર રચના

આ ગાળ જોયું તેમ સુલતાન અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; એટલે ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો, અને એની બહાર જુમામસ્જિદ બાંધી, અને અમીર ઉમરાવ વગેરેને આસપાસ વસાવ્યા. કોઇપણ શહેર એક દીવસમાં વસે નહિં તેમ અમદાવાદ પણ ધીમે ધીમે વસ્યું અને વધ્યું. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ શહેરનો કેટ બાંધ્યો, તે ધીમે ધીમે શહેર એટલું તો શોભાવાળું બન્યું કે એ સમયે દુનીયાના એક સારા શહેર તરીકે પરદેશીઓ એની ગણતરી કરતા. હિંદુસ્તાનમાં તો એ સર્વથી સુંદર શહેર હતું.

આવા સુંદર શહેરની રચના કેવી હશે એ હાલ જાણવું સહેલું નથી. શહેરનો કેટ તથા ભદ્રના કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ ઉભો છે. હાલનાં મકાનોથી ઢંકાયેલી પુરાણી ઇમારતો પણ ઉભી છે. શહેરનો વિસ્તાર પહેલાં જેવો હાલ નથી. પરંતુ લોકોની દોડધામમાં કદાચ પહેલાં કરતાં અમદાવાદ હાલ ઉતરે તો નહિં છતાં પણ પુરાતન અમદાવાદનો ખ્યાલ હાલના અમદાવાદ ઉપરથી આવે તેમ નથી. હાલનું અમદાવાદ એનાં કેટલાંક જૂના અવશેષો બાદ કરીએ તો બસો વર્ષથી જૂનું નથી. બાદશાહી સમયની મસ્જિદો વગેરે મકાનો પુરાતન અમદાવાદની રચના અને જમીનની સપાટીનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકે.

ઇ. બી. હાવેલ^૧ લખે છે કે અમદાવાદ હિંદુ શહેરોની રચના પ્રમાણે

[૧] E. B. Havell; A Hand Book of Indian Art p. 120. "Ahme-

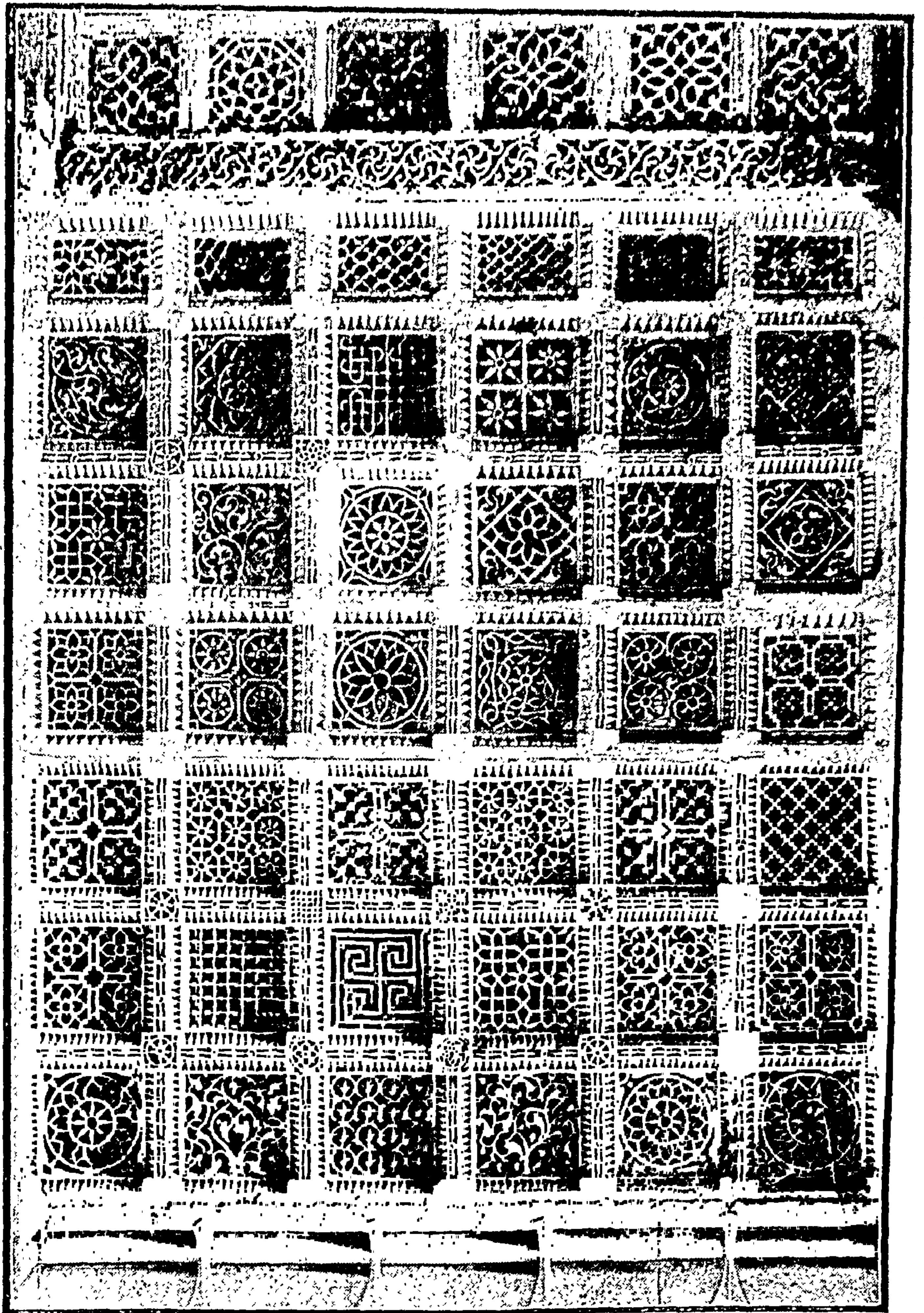
બંધાયું છે. હિંદુ શહેરની રચનામાં વચ્ચે દેવમંદિર કરે છે અને શહેરની બધી બાજુના રસ્તા રસ્તા જૂદા જૂદા આકારોમાં વચ્ચે આવીને મળે છે. હાવેલે નંદાવર્ત, પદ્માક, સ્વસ્તિક વગેરે આકારની રચનાનાં વર્ણનો કરેલાં છે. પરંતુ અમદાવાદ કયી જાતનું તે લખ્યું નથી. અમદાવાદના રસ્તા પણ હાલ એટલા સાંકડા અને વાંકાચુંકા થઈ ગયા છે અસલના મહામાર્ગની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદના મુખ્ય રસ્તા દશ ગાડાં સાથે ચાલે તેટલા પહોળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે. શહેરમાં સુંદર મેદાનો (squares) હતાં એમ પણ એક કહે છે.^૨ હાલ અમદાવાદમાં એવું કંઈ નથી એ સર્વ

અમદાવાદ હિંદુ
શહેરના રચના
પ્રમાણે

જાણે છે. રીચીરોડ, ઑલીફન્ટરોડ જેવા હાલ કાંઈક પહોળા દેખાતા રસ્તાનો અંગ્રેજી રાજ્યમાં નવા કરેલા છે. જૂના મહામાર્ગમાં ભદ્રથી ત્રણ દરવાજા સુધી અને ત્યાંથી પાનકોરના નાકા આગળ થઈને જુમા મસ્જિદ સુધીનો રસ્તો અસલના મોટા રસ્તાનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે. આ રસ્તાને પાછળથી રીચીરોડ મેળવી દેવામાં આવ્યો છે. એટલે જૂના અમદાવાદની રચનાની કલ્પના કરવા માટે એ નવા રસ્તા અને પાંચકુઆ તથા પ્રેમ દરવાજો એ બે નવા દરવાજા છે જ નહિ એમ ધારવું પડશે.

હાવેલે અમદાવાદ હિંદુ નગરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બંધાયું છે એમ કહી એનો પ્રકાર સમજાવ્યો નથી. અમદાવાદના કોટનો આકાર હાલ કોઈ નિયમથી દોરાયલો હોય એમ દેખાતું નથી. પરંતુ સાધારણ રીતે જુમા મસ્જિદને મધ્યમાં ગણી શકાય.^૩ હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે શહેરના મધ્યમાં મંદિર જોઈએ તેને બદલે મુસલમાન બાદશાહ મસ્જિદ કરે એ સ્વાભાવિક છે. બહાદુરનો હજીરો એ

dabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal capital." [૨] જુઓ આગળ આવી ગયેલાં બારણોસા, થેવેનો, અને દેવરનિયર વગેરેમાં વર્ણનો. [૩] અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટીએ દર્શાવેલા મોટા નકશામાં જુમા મસ્જિદ અને અહમદશાહનો હજીરો બરોબર મધ્યમાં નથી. પણ આક્ષીઓલોહલ સર્વેના ગ્રંથમાં ટોચોઆદિકલ નકશો ડૉ. બર્જેસે આપ્યો છે એમાં બાદશાહનો હજીરો શહેરની બરોબર મધ્યમાં આવે છે. એ નકશો ખરો જણાય છે.

૩૨ શાહઆલમના રોજની પથરની જાળી

લગભગ શહેરનું મધ્ય બિંદુ આવી રહે છે. જુમા મસ્જિદની આસપાસ ચારે બાજુ મોટા ખુલ્લા રસ્તા હશે અને એની સામેના લાગમાં માણેકચોક એ એક મોટું મેદાન—(square) હશે એમ માનવાને કારણ છે. એક તવારીખકાર લખે છે કે જુમા મસ્જિદના ત્રણે દરવાજાઓની સામે બજારો હતાં. એટલે હાલની પેઠે જુમા મસ્જિદની આસપાસ મકાનોમાં દુકાનો છે એમ નહિ પણ આસપાસ રસ્તા, તે સામે દુકાનો હતી, અને મોટું ચોખાન ત્રણે બાજુ બજારોવાળું થઈ રહેતું. એ સમયના મુખ્ય દરવાજાઓથી રસ્તા આવીને એ મેદાન અને મસ્જિદની આજુબાજુના રસ્તાઓને મળતા હશે. આ રસ્તોઓમાં હિંદુ નગર રચનાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ખાસ મહામાર્ગો કરેલા હોય છે. એવા મહામાર્ગો ઇંડીઆ (દિલ્હી) દરવાજાથી અને જમાલપુર દરવાજાથી અગર બંધ દરવાજાથી^૪ સીધા આવીને જુમામસ્જિદ આગળ મળતા હશે. ભદ્રથી આવેલો રાજમાર્ગ હાલ પણ જુમામસ્જિદ આગળ આવે છે, અને એક એવો જ રસ્તો માણેકચોકમાંથી સીધો સારંગપુર દરવાજે જતો હશે. માણેકચોકના મેદાનની પૂર્વ તથા પશ્ચિમની હદને બંને છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો તથા સારંગપુરનો રસ્તો નીકળતો હશે. પણ પૂર્વ હદને દક્ષિણ છેડેથી સારંગપુરનો, અને પશ્ચિમ હદને ઉત્તર છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો રસ્તો ફંટાતો હશે એટલો ફેર હોવો જોઈએ એમ હાલ નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે. હાલ ત્રણ દરવાજાવાળો રસ્તો જ ફક્ત પહોળો છે. જમાલપુર અગર બંધ દરવાજે અને ઇંડીઆ દરવાજે જવાના સીધા રસ્તા હાલ પણ જણાય છે. ફક્ત એ રસ્તા પહોળા નથી. સારંગપુર જવા માટે હાલ સીધો રસ્તો નથી. રાયપુર ચકલામાંથી અને ખાડીઆની ચોકી આગળથી સારંગપુર જવા માટે બે જ રસ્તા હાલ છે. માણેકચોકમાંથી સીધો સારંગપુર જવાનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો છે. એ ક્યાં હશે તે જાણવાનું સાધન પણ જોઈએ તેવું નથી.

[૪] જમાલપુરની પૂર્વે જે બંધ દરવાજો છે એ ઇંડીઆની સામેનો ખરો દરવાજો હોવો જોઈએ. એ બંધ રહેવા માટે તરેહવાર વાત ચાલે છે, પરંતુ શહેરનો કોટ થયો ત્યારે શરૂઆતમાં એ બંધ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. એ દરવાજાથી જ ખરો રસ્તો જુમામસ્જિદ આગળ આવતો હોવો જોઈએ. જમાલપુરનો રસ્તો ત્યાં મળે તો વાંકો થાય, અને એ ખરી રીતે ભદ્રમાં શાહપુરના રસ્તાની સામે મળે એમ માંડે માનવું છે.

ત્રણ દરવાજાથી આવતો મહામાર્ગ રાજમાર્ગ હોવાથી વાંકા કે સાંકડો ન બન્યો. જમાલપુરથી અગર બંધ દરવાજાથી અને ઇડરીઆ ચકલેથી આવતા રસ્તા સાંકડા અને વાંકા થઈ ગયા છે. મુસલમાન સમય સુધી શહેરની એવી દશા થઈ નહોતી. મુસલમાની રીવાજ પ્રમાણે મુખ્ય રસ્તા ઉપર અગર યોગાન

પાસે મસ્જિદ કરવામાં આવે છે અને એની રચના રસ્તો અને રસ્તાની શોભા બગડે તેવી રીતે કરતી નથી. પાનકારના નાકાથી દિલ્હી દરવાજો જતો રસ્તો લગભગ સીધો છે. એની જમણા હાથની હારમાં હાલ ત્રણ

પથરની મસ્જિદોની પંછીત પડે છે અને એ સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયની છે. એટલે જમણી હાર પુરાણ વખતની જ છે, અને મકાનો સીવાય તેમાં કંઈ ફેર પડ્યો નથી એમ માની શકાય. પરંતુ ડાબા હાથની હાર હાલ છે તેથી કાંઈક પાછળ હશે, અને સમય જતાં મકાનો આગળ વધીને એ રસ્તો સાંકડો થઈ થયો હશે. એ રસ્તાનો ડાબો એટલે પશ્ચિમનો ભાગ અદારમી સદીના અંતમાં ઉજડ હતો એ આગળ જોઈ ગયા છીએ. એટલે જ્યારે ફરી વસ્તી

થતી ગઈ ત્યારે રસ્તો સાંકડો થયો એમ માની શકાય. મરેઠા સમયમાં પૈસા આપે તેને ગમે ત્યાં ગમે તેમ, ગમે તેવું મકાન બાંધવાની પરવાનગી મળતી હતી. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ઘણા મહેલો પડી

ગયા છે, મહેલોમાં થઈને નવા રસ્તા પડ્યા છે, અને જુના રસ્તા ઓળખાતા નથી. એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં અમલદારને નાણાં આપનારને રસ્તા વચ્ચે મકાન બાંધવાની રજા પણ મળતી અને રસ્તો એટલો સાંકડો થતો કે વાંકો થઈને જતો. રસ્તાની જમીન પણ દબાવી શકાતી. એટલે અહમદીનું તે જ સમયમાં લખાયલું લખાણ એ નજરે જોયેલી ખીના છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના મહામાર્ગ સાંકડા અને વાંકા થયા અને કેટલાક પુરાઈ પણ ગયા. સારંગપુર જવાના મહામાર્ગનું પણ એમજ થયું છે. સારંગપુર દરવાજાના રસ્તા ઉપર જે રાણીની મસ્જિદ કહેવાય છે તે એ રસ્તા ઉપર આવેલી મસ્જિદ છે. ત્યાંથી એ રસ્તો ખાડીઆમાં સાંકડો થઈને સીધો આવે છે, અને દેસાઈની યોગ આગળથી વાંકો વળી આગળ જાય છે. સારંગપુરથી રાયપુર ચકલે આવતો રસ્તો મહામાર્ગ નથી, પણ એક ચકલાને ખીજ ચકલા

સાથે જોડનારો રસ્તો માત્ર છે. એટલે સારંગપુરથી માણેકચોક જતો સીધો રસ્તો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકી જાય છે માણેકચોકથી એ દેખીતું છે. સારંગપુર દરવાજાથી દેસાઈની પોળ સુધીનો સારંગપુરનો આ સીધો રસ્તો ઘણો જ સાંકડો છે. પરંતુ એક વખતે સીધો રસ્તો એ ઘણો પહોળો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ રસ્તે જે જે પોળો છે તેના દરવાજા જરા ઉંડે આવેલા છે.

અને બહાર મકાનો થઈને જ રસ્તો સાંકડો થયો છે એમ ચોકખું જણાઈ આવે છે. એક વખતે શહેરના બીજા મોકળા ભાગમાં જઈ વસવાતે બદલે હિંદુ વસ્તીના જથ્થામાં જ ગમે તેમ કરીને, રસ્તા વચ્ચે ધર કરી રસ્તા સાંકડા કરી નાંખીને પણ હિંદુઓની નવી વસ્તી શહેરમાં વસી એમ દેખાઈ આવે છે.

આ રસ્તો દેસાઈની પોળ પાસે અટકી ગયો એ જોયું. એ ઘણો પહોળો હશે એ પણ જોયું. દેસાઈની પોળ, હજીરાની પોળ અને લાલાવસાની પોળના પાછળના ભાગ એક બીજાને મળે છે ત્યાં હાલ એક મોટો ધુમટ છે અને એને લીધે જ ‘હજીરા’ની પોળ નામ પડ્યું છે. એ હજીરાના ધુમટ વગેરે આકાર અને કમાનો વચ્ચે કાતરેલી ચીરાગની આકૃતિ સરખાવતાં અને જોતાં એ પંદરમી સદી જેટલો પ્રાચીન જણાય

જણાય છે. એના કદના પ્રમાણમાં એની પશ્ચિમે મસ્જિદ હશે તે પણ મોટી જ હશે. એ હજીરાની પશ્ચિમે પથરના થાંભલા વગેરે મસ્જિદની નિશાનીઓ હતી અને ખોદતાં નીકળે છે એમ ત્યાં હાલ રહેનારોએ જોયેલું.^૫ હજીરાના કદના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી પોણોસોથી સો ફીટ લંબાઈની મસ્જિદ ત્યાં હોવી જોઈએ. એટલે એ આખીયે મસ્જિદ અને હજીરો રીવાજ પ્રમાણે સરિયામ રસ્તા ઉપર જ હશે અને આગળ જોયેલો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકેલો રસ્તો અસલ એ મસ્જિદની ઉત્તલ હદને અડકીને જતો હશે એમ ખાત્રીપૂર્વક

[૫] હાલ એ જગ્યાએ રહેતા વકીલ ખંસીલાલ મણીલાલના વહુઆ મહેતા બાપુજી મહાસુખરામે મુસલમાનો પાસેથી હજીરાની આસપાસની એ જમીન લીધેલી. અને તે પછી બીજા ત્યાં વસેલા. એમ કહેવાય છે કે હજીરાની પોળનો કુવો એક વાવનો છવટનો કુવો છે અને આથી ઉત્તર બાજુ વાવ હતી.

માની શકાય. માણેકચોકથી સારંગપુર દરવાજા સુધી સીધી લીટી દોરીએ તો આ હજીરો અને એની પાસેનો મસ્જિદનો ભાગ, તથા સારંગપુર રાણીની મસ્જિદ રસ્તાની યરોબર આસપાસ એટલે ઉત્તર દક્ષિણ આવી રહે છે. એટલે સારંગપુરની મસ્જિદ અને હજીરાની પોળ તથા દેસાઈની પોળ મળે છે ત્યાં વચ્ચે છુપાઈ રહેલો હજીરો આ પ્રાચીન મહામાર્ગનું સ્થાન નક્કી કરે છે.

આ રીતે જુમા મસ્જિદ આગળના મોટા યોગાનને આ ચાર મહામાર્ગ ચારે દિશામાંથી આવીને મળે છે. બાકીના દરવાજામાંથી આવતા રસ્તા આ ચાર રસ્તાઓને મળતા હશે એમ માનીએ તો અમદાવાદની રચના હાવેલના વર્ણન ઉપરથી સ્વસ્તિક આકારની હશે એમ મનાય.^૬ પરંતુ દરિયાપુર, કાળુપુર, તથા આસ્તોડીએથી સીધા રસ્તા માણેકચોકમાં આવતા હશે એમ હાલના રસ્તા જોતાં જણાય છે; અને અસલ એમ જ હોય તો તો અમદાવાદ સ્વસ્તિક આકારે વરયું હશે એમ માનતાં હરકત આવે. ઉપરના ત્રણ દરવાજાઓ સિવાય તો બાકીના દરવાજાના રસ્તા ઉપરના મહામાર્ગોને મળે છે.

આગળ જોયું તેમ ઇ. બી. હાવેલ અમદાવાદને હિંદુ નગર રચનાના રચનાના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે બંધાયેલું કહે છે, પણ હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા કયા પ્રકાર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના થઈ તે હાવેલે જણાવ્યું નથી. હાવેલ હિંદુ નગર રચનાના કેટલાક પ્રકાર સચિત્ર વર્ણવે છે. પરંતુ અમદાવાદનો કયો પ્રકાર હશે તે એ ઉપરથી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આગળ જોયું તેમ ચાર મહામાર્ગ અને વચ્ચે દેવાલય તથા બીજા રસ્તા મળીને હિંદુ આકાર હશે એમ તો જણાય છે. એ આકાર સ્વસ્તિકનો હશે એમ ભ્રમ પણ થાય એવું છે. પણ તે યરોબર નથી.

રાજવલ્લભ એ ગૂજરાતના હિંદુસ્થાપત્ય માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે. અમદાવાદ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે બંધાયું છે એવો સિદ્ધ વાત છે. હાવેલ વર્ણવે છે તેના કરતાં જુદા બીજા કેટલાક પ્રકારો પણ એ ગ્રંથમાં આપેલા છે. રાજવલ્લભ પ્રમાણે અમદાવાદ સર્વતોભદ્ર નામના નગરની જાતનું

[૬] સરખાવો E. B. Havell Ancient & Mediaeval Architecture. p. p. 14-17.

કહી શકાય. ' સર્વતોભદ્ર ' લંબચોરસ અને કાટખૂણાવાળું નગર છે. એટલે અમદાવાદ સંપૂર્ણ રીતે એ જાતનું નગર કહી શકાય એવું નથી. ભદ્રનો કિલ્લો સંપૂર્ણ રીતે ' સર્વતોભદ્ર 'ની જાતનો છે. અમદાવાદના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાટના જે કેટલાક ખાંચા અને ખૂણા પડે છે તે જોતાં સર્વતોભદ્રના નિયમને સહેજ વાંધો આવે છે. એજ ગ્રંથમાં કનિષ્ઠ નગરને હજાર હાથનું, મધ્યામને ૧૫૦૦ હાથનું અને ઉત્તમ તે બે હજારનું કરવાનું કહેલું છે. પરંતુ રાજાને રહેવાના નગરને ૪૦૦૦ થી ૧૬૦૦૦ હાથનું કરવાનું લખ્યું છે. હાથનો અર્થ શિલ્પશાસ્ત્રમાં ગજ કરવો, કે હાથ એટો એ શાસ્ત્ર જાણનાર કહી શકે. આ નિયમ કદાચ ભદ્રના કિલ્લામાં જળવાયો હોય. પણ રાજવલ્લભમાં ખીજા પ્રકાર ગણાવતાં લખ્યું છે કે સત્તર રસ્તાવાળું ઉત્તમ નગર તેર રસ્તાવાળું મધ્યમ નગર અને નવ રસ્તાવાળું કનિષ્ઠ નગર કહેવાય છે. આ જોતાં અમદાવાદ તેર રસ્તાવાળા મધ્યમ નગરની ગણનામાં આવે છે. અસલના બાર દરવાજામાંથી નીકળતા બાર રસ્તા અને ભદ્રમાંથી મુખ્ય યોગાનમાં શહેરની મધ્યમાં આવી મળતો મુખ્ય રાજમાર્ગ તે તેરમો રસ્તો. ખીજા નાના માર્ગ ગલીઓમાં ગણાય છે. એટલે દરવાજે લઈ જનારા મોટા માર્ગની જ ગણતરી થઈ શકે છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં કહેલી નગર રચના પ્રમાણે અમુક માપની પહોળાઈના શહેરની લંબાઈમાં પહોળાઈનો અમુક અંશ ઉમેરી લંબાઈ કરવી તે પ્રમાણે અમદાવાદની લંબાઈ છે. ૧, ૧, ૧, ૧ કે ૧, ૧, ૧, ૧ ઉમેરી લંબાઈ કરાય છે. ભદ્રનો કિલ્લો પણ એ નિયમાનુસાર છે. શહેરના કાટને કાટખૂણા નથી એટલે એ સમકર્ણ નથી. પણ ભદ્રનો કિલ્લો સમકર્ણ છે. નગર, નગરનું દેવ મંદિર અને ચોટવાની રચનાના નિયમો પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા છે. શહેરના મુખ્ય મંદિર કે મસ્જિદની આસપાસ જ ચોવટું અગર ચોટું કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન લાગે છે. અમદાવાદમાં માણેકચોકનું બજાર એ નિયમે પ્રાચીન છે. કયી કયી જાતના માણસને કયાં વસાવવા અને કયી કયી દુકાનો કરવા દેવી વગેરેના નિયમો પણ છે; ઝાડ વાવવાના નિયમો પણ છે. અમદાવાદના હાલના સ્વરૂપ ઉપરથી કયા લોકો કયાં, પ્રથમ વસ્યા હશે એ કહી શકાય તેમ નથી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં વેપારીઓને મધ્યમાં વસાવવાનું કહેલું છે. અમદાવાદમાં વેપારીઓને મધ્યમાં વસવા દીધા હશે એમ માનવામાં વાંધો આવે એવું નથી. પ્રવેશ

દારના નિયમ પ્રમાણે દરવાજાઓને ઉત્સંગ નામના પ્રવેશ કહી શકાય. ઉત્સંગ નામના પ્રવેશમાં પહેલા પારણાની સામે જ બીજું દાર હોય છે. એટલે શત્રુ સામે રક્ષણ માટે એ સારું નથી. સવ્ય અપસવ્ય અને પૃષ્ઠભંગ નામના પ્રવેશોમાં પહેલા બે અમદાવાદમાં છે. ભદ્રના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામાં પેસી પછી જમણે હાથે વળાને અંદર પ્રવેશ થાય છે એ અપસવ્ય પ્રવેશ છે. ખાનજહાન દરવાજામાં (બહારથી) પેસી પછી ડાબે હાથે અંદર પેસાય છે એ સવ્ય પ્રવેશ છે. એ બે જ જતો અમદાવાદમાં જુદી પડે છે. બાકીની સાદી છે. (રાજવલ્લભ બીજો તથા ચોથો અધ્યાય.) આ જોતાં અમદાવાદ હિંદુ રચના પ્રમાણે છે તે જણાશે.

બીજી રીતે જોતાં અમદાવાદ પાટણ શહેરની જ સહેજ જુદી નકલ હશે એમ વધારે સંભવ છે. હાલનું પાટણ શહેર આણહિલ્લવાડ પાટણનો ત્રીજો આવનાર છે. એટલે અસલ પાટણની રચના કેવી હશે એ પણ ધારવું એટલું જ અગર વધારે મુશ્કેલ છે. અમદાવાદ પાટણની નકલ બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે પાટણની ગણતરી હિંદના સારામાં સારા શહેરમાં થતી હતી; અને ગૂજરાતી બાંધકામ કરનારાઓને એ એક જ શહેર નમુના રૂપ હતું. ભદ્રના કિલ્લાના વર્ણનમાં મીરાતે અહમદીનાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે એ પાટણના કિલ્લાના ઘાટનો બાંધણામાં આવ્યો હતો; અને એને ભદ્ર કહેતા એટલે અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પણ ભદ્ર પડ્યું. એ જ ઉપરથી અહમદનગર (ઇડર પાસે) અને ચાંપા-નેરના કિલ્લાનાં નામ પણ ભદ્ર પડ્યાં.^૭ આ ઉપરથી એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય કે અમદાવાદની બાંધણીમાં પાટણની નગર રચના ઉપર ખાસ આધાર રાખવામાં આવ્યો હોય. પાટણ હિંદુ-ગૂજરાતી સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલું શહેર હતું એટલે અમદાવાદ પણ એ જ રીતે બાંધાયું હોય એમાં નવાઈ નથી. શહેરનો સાધારણ આકાર, રસ્તા વગેરે, ઉપરાંત પોળો અને મહોલ્લાઓની યાખતમાં પણ અમદાવાદ પાટણનું જ અનુકરણ કર્યું છે. પોળોથી કાયદો છે કે તુકશાન એ વાત બાળુએ રાખીએ તો પોળોની રચનાથી અમદાવાદ હિંદુસ્તાનના શહેરોમાં ખાસ જુદું પડે છે.

હિંદુ શહેરોની બાંધણીના સિદ્ધાન્તનાં બીજાં ચિન્હો પણ શહેરમાં હશે. પરંતુ ચાર ચાર સરકાર બદલાઈ, એટલે શહેર પણ એટલું બદલાઈ ગયું છે કે એવાં ચિન્હો જડતાં નથી. મરેઠા રાજ્ય પછી પણ લોકોની પોતપોતાના જથામાં વસવાની ટેવને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ ગીચ થઈ ગયા અને કેટલાક આછા રહ્યા. એવા ગીચ ભાગોમાંથી નવી સુધારણા માટે નવા રસ્તા કરવા પણ મુશ્કેલ પડે છે. બોમ્બે ખરોડા રેલ્વે અમદાવાદ સુધી આવી ત્યારે પૂર્વમાં કાળુપુર અને સારંગપુર એ જ દરવાજા હોવાથી લોકોની અવરજવાર માટે એ દિશામાં વધારે દાર કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. એથી કાળુપુર-સારંગપુરની વચ્ચેનો મોટો ગાળો તોડીને પાંચકુવા દરવાજાને બનાવવામાં આવ્યો અને પૂર્વોત્તર દિશામાં પ્રેમ દરવાજાને બનાવ્યો. આ બન્ને દરવાજાથી સીધા રસ્તા કરીને અસલના રસ્તાને મેળવવામાં આવ્યા. એ રીતે પાંચકુવાથી ખાડીઆ-કાળુપુર-રાયપુર વિભાગને સગવડ પડે એવી રીતે રીચીરોડ બનાવવામાં આવ્યો; અને એને ત્રણ દરવાજાના સરિયામ રસ્તા સાથે મેળવી દીધો. આજ સુધી એ અમદાવાદનો ભારે અવરજવરવાળો રસ્તો છે અને માણેકચોક ઉપરાંત ધંધાદારીઓની જમાવટ મોટે ભાગે એ રસ્તા ઉપર તથા સ્ટેશનની આસપાસ છે. હાલ શહેરની ધમાલ જોતાં રીચીરોડ પણ નાનો જણાય છે. પુરાતન અમદાવાદનાં ચોગાનો તો ઉડી ગયાં પણ દસ ગાડાં સાથે ચાલે તેવા રસ્તા પણ રહ્યા નથી. અમદાવાદની હાલની વસ્તી અને ધંધાની ધમાલ જોતાં રસ્તા છેક ખરાબ છે. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જે પોળો વસી તે કોઈપણ જાતના નિયમ વગર થવાથી શહેરના રસ્તા અને રચનામાં ઘણો બગાડો થયો છે; અને એને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ એક બીજાને અડકીને હોવા છતાં એમાં આવ જ કરવા માટે મોટા ચક્રાવા ખાદને જવું પડે છે. સારે નશીબે પોળોમાં પાછળ નાની બારીઓ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

અમદાવાદ શહેરની રચના સુધારવા માટે ગીચ વસ્તીના ભાગ ખુલા કરી પુરાતન અમદાવાદના વિભાગને અનુસરીને, અને એમ ન બને તો હાલના આરોગ્યના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને શહેરમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શહેરની રચના કદી આકર્ષક થાય નહિ. પુરાતન રચના શાસ્ત્ર, શોભા, અને આરોગ્ય એ ત્રણે દૃષ્ટિએ થઈ હતી. એ રચના શોધી કાઢવાનો મોટો આધાર

હાલ અવશેષ રહેલી મસ્જિદો છે અને એ આધારે દરેક દરવાજા સાથે જોડાતા સીધા રસ્તા થઈ શકે.

અમદાવાદની રચનામાં પોળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પોળો પાટણનું અનુકરણ છે. એની ઝીણી વીગતમાં પડવાનું આ રથળ નથી. પરંતુ પોળો ધણું કરીને શહેર વચ્ચું ત્યારથી જ થયેલી છે. મોગલાઈ પહેલાંના અમદાવાદના ઇતિહાસની મુસલમાન તવારીખોમાં પોળોના ઉલ્લેખ ખાસ મળતા નથી. પણ મીરાતે અહમદીમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે, અને મોગલાઈ પહેલાંના દસ્તાવેજો જોતાં પણ પોળો હોવાનું સાબીત થાય છે. પોળો અમદાવાદની શરૂઆતથી જ હતી એમ માની લઈએ તો પણ હાલના સ્વરૂપે હતી એમ તો મનાયજ નહિ. હાલની પોળો કેટલીક મરેદા સમયમાં અને કેટલીક ઇંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતમાં વસેલી છે, અને એ વસતી વખતે કાઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જળવાયો નથી.

પાછલાં વર્ષોની અવ્યવસ્થામાં જેમ જેમ પોળો વધતી ગઈ તેમ તેમ એની અગત્ય પણ વધતી ગઈ એ આગલો ઇતિહાસ જોવાથી સમજાશે. નાતો વધી ત્યારે નાતોની જે અગત્ય હતી તે પાછળથી ઘટી ગઈ તેમ પોળો વધી ત્યારે પોળોની જે અગત્ય હતી તે હાલ ઘટી ગઈ છે. અમદાવાદના સામાજિક જીવનમાં પોળોનું સ્થાન એક રીતે છે. પરંતુ જે મર્યાદા જળવવા માટે પોળો વધી અને જેવી રીતે એની બાંધણી થઈ તે બધું હાલના સંજોગોમાં પહેલાં જેવી ઉપયોગિતા કે અગત્ય નથી બતાવતું. હાલ તો પોળોએ અમદાવાદની નગર રચના, -અર્વાચીન શહેર સુધારણાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જોઈએ તો, -બગાડી છે. જે ઐતિહાસિક સંજોગોમાં પોળો બંધાઈ તે જ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે પોળો વાંકીચુંકી ગંલીઓવાળા, ગીચ, અને સાંકડી બની. એક જાતના સામાજિક બંધારણવાળા બનતા સુધી એક જ જગ્યામાં એટલે એક જ પોળમાં રહેતા તેથી વસ્તી વધતાં પોળો ઘણી ગીચ બની ગઈ. રાજ્યની અસ્થિરતા અને અવ્યવસ્થાને લીધે પોળોમાં છેક ખુણે જ સારાં ઘર બાંધવાની લોક હિંમત કરતા, અને રસ્તા ઉપર ફક્ત પોળનાં બારણાં અને અંદરનાં ઘરોની બોડી પછીતો કે કરા આવતા.

હતા. અઢારમી, અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આવનારા મુસાફરો રસ્તા ઉપર બોડી ભીંતો જ નેવામાં આવતી એમ લખે છે. એવી ભીંતોમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ નાનાં જાળીયાં કે બાકાં મુકવામાં આવતાં. સારી બારીઓ મુકવાની હિંમત આવતી નહિ. ચિત્રો કોઈ કોઈ જગ્યાએ ચીતરાવતા. એટલે કોઈ પરદેશીને શહેરના ઘરોનાં બારણાં ક્યાં હશે અને ઘર કેવાં હશે એ જાણવું મુશ્કેલ પડતું, અને શહેરની રચના માટે વિચિત્ર ખ્યાલ બાંધીને જતા.

પોળોને લીધે અમદાવાદની રચના અને સુધારણાને માટે ભવિષ્યમાં પણ જે પ્રયત્નો થાય તેમાં કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉકેલવાના આવી પડશે. પોળોનાં

સામાજિક બંધનો હવે કાંઈકે શિથિલ થતાં જાય છે.

પોળોને લીધે

થયેલી મુશ્કેલી

એટલે નગર રચના અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ તથા આરોગ્યની

દૃષ્ટિએ પોળોમાં ફેરફાર કરવાનું કામ ભવિષ્યમાં બહુ

મુશ્કેલ તો નહિ થઈ પડે. પરંતુ અર્વાચીન સિદ્ધાન્તો

પ્રમાણે નગર રચના સુધારવાનું કામ પોળોને લીધે ઘણું મોઢું અને અનેક હરકતો ભરેલું તો થઈ પડશે. એ પ્રશ્ન મરેડી સમયના અંતમાં હિંદુ વસ્તીથી ખીચો-ખીચ ભરાયલા શહેરના કાટની અંદરના પૂર્વ ભાગને વધારે આકારો છે. એટલે અમદાવાદની નગર સુધારણા શહેરના કાટની અંદરના પુરાણા ભાગમાં નહિ પણ શહેર બહાર થવી જ ખાસ શક્ય છે. લાલ દરવાજાથી કાગુપુરના મોટા નવા રીલીફ રોડના સવાલ વખતે થયેલી વિરૂદ્ધ ચળવળથી આ બાબતનો કાંઈકે ખ્યાલ આવે છે. શહેરના પૂર્વના ગીચ ભાગને આછો કરવા આ રસ્તાની ખાસ અગત્ય છે. એ કારણથી રસ્તાની સામેનો વિરોધ અર્થ વગરનો છે. અમદાવાદની રચના સુધરેલી નેવાની ઇચ્છા રાખનારે હરકતો ખમવી પડે તો પણ ખમવી જોઈએ.

શહેર બહાર જે નગર રચના થાય છે તેમાં તો સારી નગર રચનાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જ ચલાશે એમ આશા રાખી શકાય. સહકારી મંડળીઓ જે નાનાં પરાં વસાવે છે તેની રચના હાલના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થાય છે. હાલની મીરામસની નગર રચના જાણીતી છે એટલે એમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી.

એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાનું હિંદુસ્તાનના હાલના કડીઆ સુતાર તથા સલાટો ભૂલી ગયા છે. અન્ય પ્રાંતોમાં આમ છે ખરું. પરંતુ ગૂજરાતમાં એનો સર્વોચ્ચ લોપ થયો નથી. આ-

હાલ અવશેષ રહેલી મસ્જિદો છે અને એ આધારે દરેક દરવાજા સાથે જોડાતા સીધા રસ્તા થઈ શકે.

અમદાવાદની રચનામાં પોળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પોળો પાટણનું અનુકરણ છે. એની ઝીણી વીગતમાં પડવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ પોળો

અમદાવાદની
પોળો

ધણું કરીને શહેર વસ્યું ત્યારથી જ થયેલી છે. મોગલાઈ પહેલાંના અમદાવાદના ઇતિહાસની મુસલમાન તવારીખો-માં પોળોના ઉલ્લેખ ખાસ મળતા નથી. પણ મીરાતે અહમદીમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે, અને મોગલાઈ પહેલાંના

દસ્તાવેજો જોતાં પણ પોળો હોવાનું સાબીત થાય છે. પોળો અમદાવાદની શરૂઆત-થી જ હતી એમ માની લઈએ તો પણ હાલના સ્વરૂપે હતી એમ તો મનાયજ નહિ. હાલની પોળો કેટલીક મરેદા સમયમાં અને કેટલીક ઇંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતમાં વસેલી છે, અને એ વસતી વખતે કોઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જળવાયો નથી.

પાછલાં વર્ષોની અવ્યવસ્થામાં જેમ જેમ પોળો વધતી ગઈ તેમ તેમ એની અગત્ય પણ વધતી ગઈ એ આગલો ઇતિહાસ જોવાથી સમજાશે. નાતો

પોળો અને
અમદાવાદની
રચના

વધી ત્યારે નાતોની જે અગત્ય હતી તે પાછળથી ઘટી ગઈ તેમ પોળો વધી ત્યારે પોળોની જે અગત્ય હતી તે હાલ ઘટી ગઈ છે. અમદાવાદના સામાજિક જીવનમાં પોળોનું સ્થાન એક રીતે છે. પરંતુ જે મર્યાદા જળવવા માટે પોળો વધી અને જેવી રીતે એની બાંધણી

થઈ તે બધું હાલના સંજોગોમાં પહેલાં જેવી ઉપયોગિતા કે અગત્ય નથી બતાવતું. હાલ તો પોળોએ અમદાવાદની નગર રચના,—અર્વાચીન શહેર સુધારણાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જોઈએ તો,—બગાડી છે. જે ઐતિહાસિક સંજોગોમાં પોળો બંધાઈ તે જ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે પોળો વાંકીચુંકી ગલીઓવાળા, ગીચ, અને સાંકડી બની. એક જાતના સામાજિક બંધારણવાળા બનતા સુધી એક જ જગ્યામાં એટલે એક જ પોળમાં રહેતા તેથી વસ્તી વધતાં પોળો ઘણી ગીચ બની ગઈ. રાજ્યની અસ્થિરતા અને અવ્યવસ્થાને લીધે પોળોમાં છોક્ર ખુણે જ સારાં ઘર બાંધવાની લોક હિમત કરતા, અને રસ્તા ઉપર દુક્ત પોળનાં બારણાં અને અંદરનાં ઘરોની બોડી પછીતો કે કરા આવતા

હતા. અઢારમી, અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આવનારા મુસાફરો રસ્તા ઉપર બોટી ભીંતો જ બેવામાં આવતી એમ લખે છે. એવી ભીંતોમાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ નાનાં બળાઓ કે બાકાં મુકવામાં આવતાં. સારી બારીઓ મુકવાની હિંમત ચાલતી નહિ. ચિત્રો કોઇ કોઈ જગ્યાએ ચીતરાવતા. એટલે કોઇ પરદેશીને શહેરના ઘરોનાં બારણાં ક્યાં હશે અને ઘર કેવાં હશે એ બાણુવું મુશ્કેલ પડતું, અને શહેરની રચના માટે વિચિત્ર ખ્યાલ બાંધીને જતા.

પોળોને લીધે અમદાવાદની રચના અને સુધારણાને માટે ભવિષ્યમાં પણ જે પ્રયત્નો થાય તેમાં કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉકેલવાના આવી પડશે. પોળોનાં

સામાજિક બંધનો હવે કાંઈકે શિથિલ થતાં જાય છે. એટલે નગર રચના અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ તથા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પોળોમાં ફેરફાર કરવાનું કામ ભવિષ્યમાં બહુ મુશ્કેલ તો નહિ થઇ પડે. પરંતુ અર્વાચીન સિદ્ધાન્તો

પ્રમાણે નગર રચના સુધારવાનું કામ પોળોને લીધે ઘણું મોઘું અને અનેક હરકતો ભરેલું તો થઇ પડશે. એ પ્રશ્ન મરેડી સમયના અંતમાં હિંદુ વસ્તીથી ખીચો-ખીચ ભરાયલા શહેરના કોટની અંદરના પૂર્વ ભાગને વધારે આકારો છે. એટલે અમદાવાદની નગર સુધારણા શહેરના કોટની અંદરના પુરાણા ભાગમાં નહિ પણ શહેર બહાર થવી જ ખાસ શક્ય છે. લાલ દરવાજાથી કાગુપુરના મોટા નવા રીલીફ રોડના સવાલ વખતે થયેલી વિરૂદ્ધ ચળવળથી આ બાબતનો કાંઈકે ખ્યાલ આવે છે. શહેરના પૂર્વના ગીચ ભાગને આછો કરવા આ રસ્તાની ખાસ અગત્ય છે. એ કારણથી રસ્તાની સામેનો વિરોધ અર્થ વગરતો છે. અમદાવાદની રચના સુધરેલી બેવાની ઇચ્છા રાખનારે હરકતો ખમવી પડે તો પણ ખમવી જોઈએ.

શહેર બહાર જે નગર રચના થાય છે તેમાં તો સારી નગર રચનાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જ ચલાશે એમ આશા રાખી શકાય. સહકારી મંડળોએ જે નાનાં પરાં વસાવે છે તેની રચના હાલના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થાય છે. હાલની મીરામસની નગર રચના બાણીતી છે એટલે એમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી.

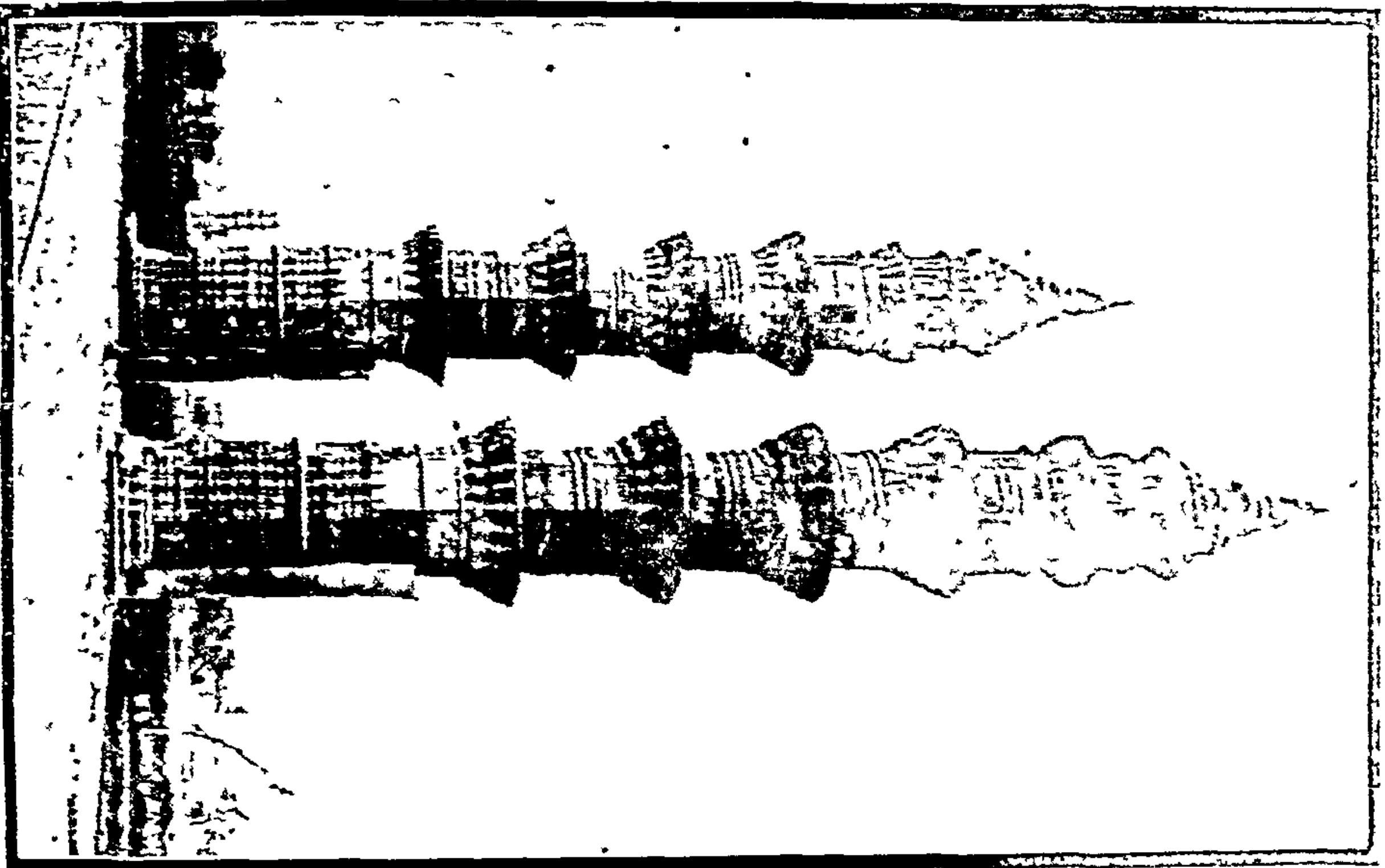
એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાનું હિંદુસ્તાનના હાલના કડીઆ સુતાર તથા સલાટો ભૂલી ગયા છે. અન્ય પ્રાંતોમાં આમ છે ખરું. પરંતુ ગૂજરાતમાં એનો સર્વોચ્ચ લોપ થયો નથી. આ-

પણા કડીઆ સુતાર તથા સલાટો આજે પણ અસલની પેઠે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને ઉત્તમ કામ કરી શકે છે. ગઈ સદીમાં પ્રેમચંદ સલાટનું નામ જાણીતું હતું. પ્રેમચંદ સલાટે હડીસિંહનું મંદિર બાંધીને આપણા સલાટો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તમ કામ કરી શકે છે એ સિદ્ધ કર્યું છે. હાલ આપણા શિલ્પીઓને

જેન કામ સારામાં સારું ઉત્તેજન આપે છે. આપણા હાલના શિલ્પીઓ ધરને અગ્નિથી રક્ષિત બનાવવા માટે એમાં હવે લાકડું

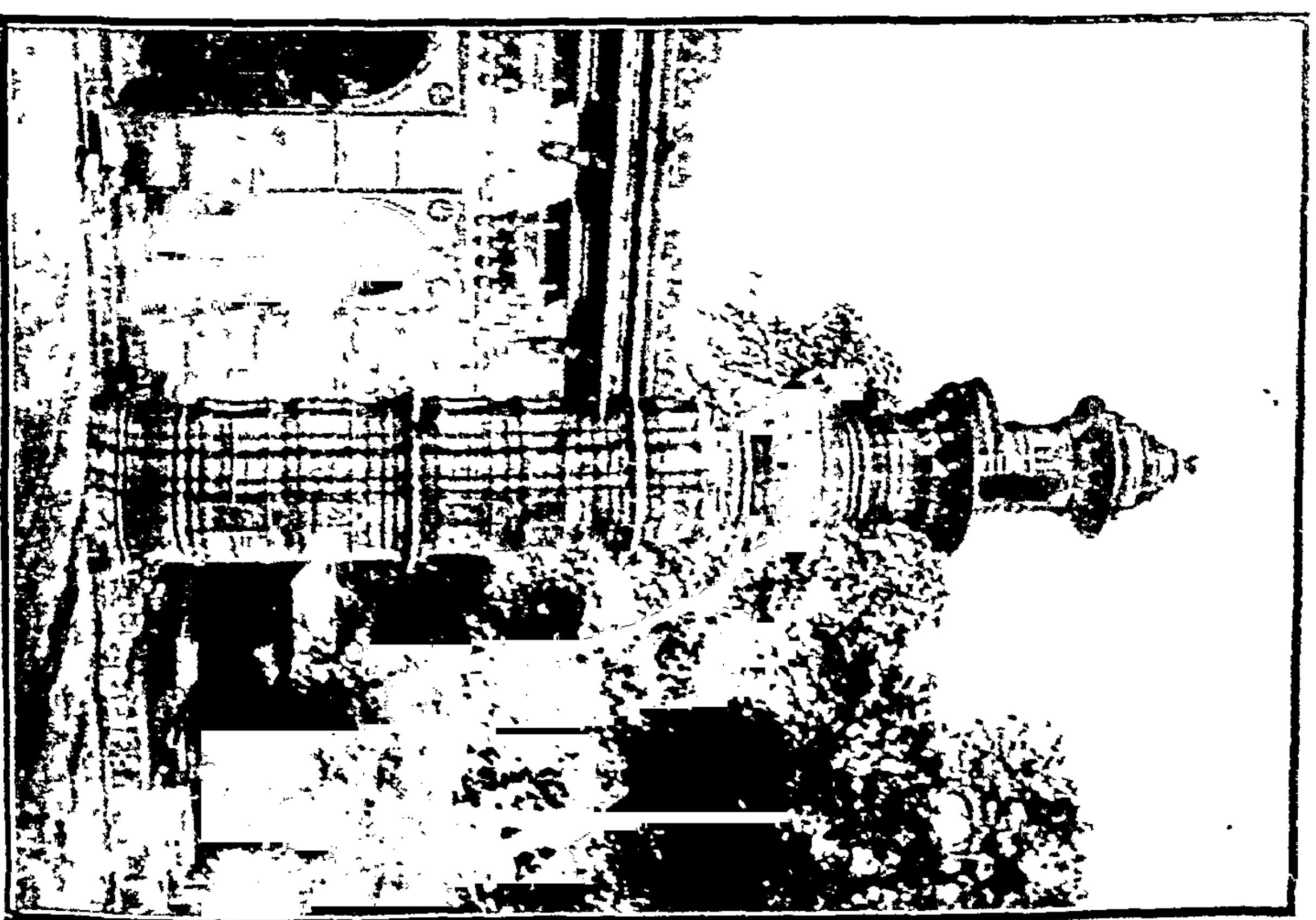
ઓછું વાપરે છે. એટલે સુતારનું કામ દીવસે દીવસે ઓછું થતું જાય છે. લોખંડના પાટડા તથા કોઠીટનાં મકાનો થવાથી કડીઆ સુતારની પ્રાચીન બાંધકામની રીતોનો પણ લોપ થતો જાય છે. લોખંડનું મકાન આપણે ત્યાં હજી એકે સો વર્ષનું થયું નથી. લાકડાનાં જસો વર્ષ જૂનાં છે. એટલે અગ્નિનો ભય બાળુએ રાખીએ તો કયું વધારે ટકે એ તો ભવિષ્ય જ કહી શકે. પરંતુ જમાના પ્રમાણે આપણા કડીઆ, સુતાર તથા સલાટ હાલની કેળવણી લઈ પ્રાચીન શિલ્પશસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જીતું અને નવું સ્થાપત્ય સરખાવી એમના પૂર્વજોની પેઠે અદ્ભુત મેળવણીથી નવું સ્થાપત્ય યોજે એમ દરેક દેશપ્રેમી ઇચ્છે.૮

[૮] કડીઓ શબ્દ જૂની ગૂજરાતીના કડધઓ શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. સુતાર શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રધાર ઉપરથી નીકળ્યો છે. એક કોષમાં આપ્યું છે તેમ સૂત્રધાર ઉપરથી નહિં એમ લાગે છે. સલાટ શબ્દ પણ કોષ પ્રમાણે શિલાકાટના એ હિંદી ઉપરથી નહિં પણ શિલાપાટ અગર શિલાવટ એ જૂના ગૂજરાતી શબ્દ ઉપરથી શિલાટ થઈ સલાટ થયો છે એમ લાગે છે. આ બાબત કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કાંઈ પ્રકાશ પાડશે.

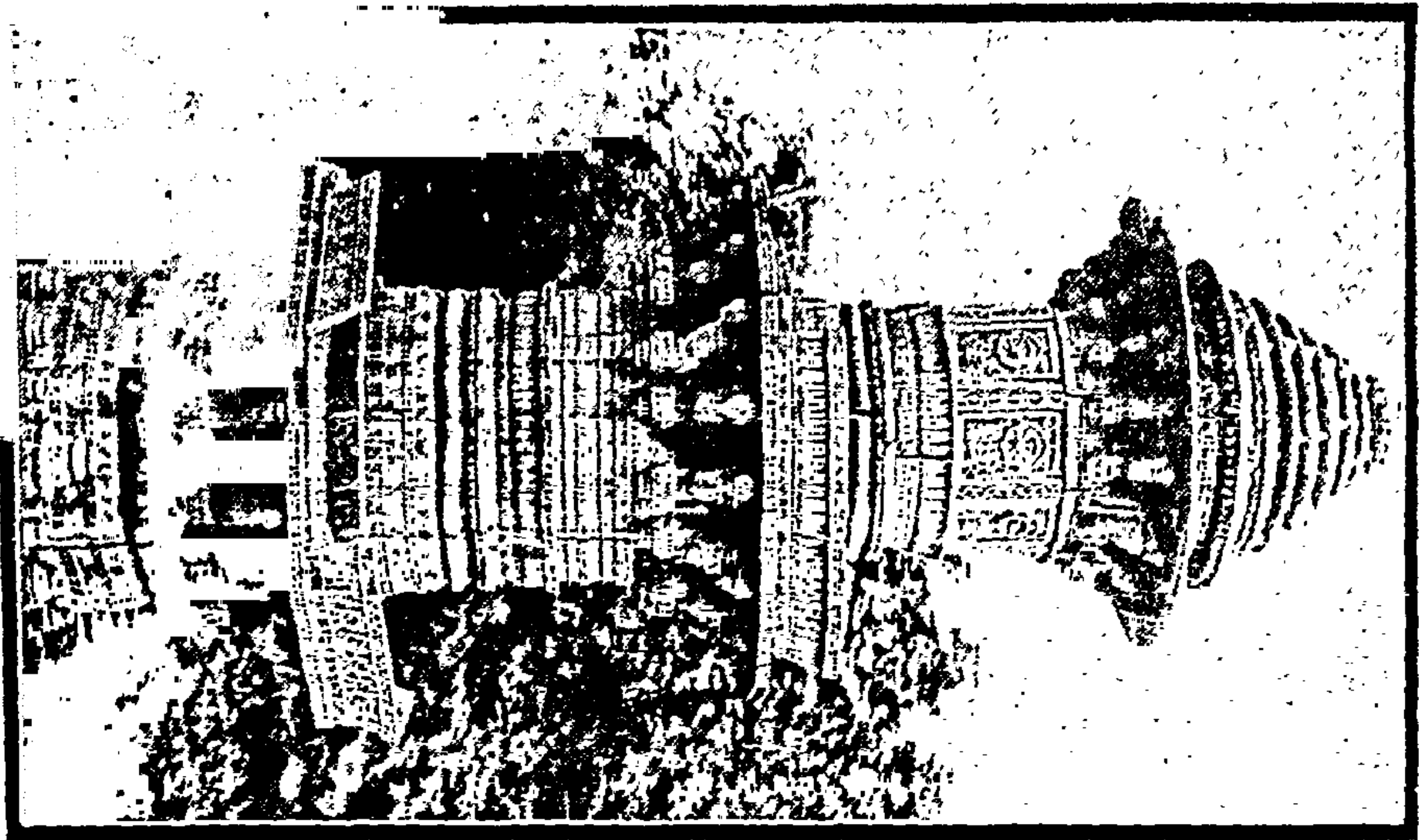

(અ) સેરેશનના મીનારા

૩૪

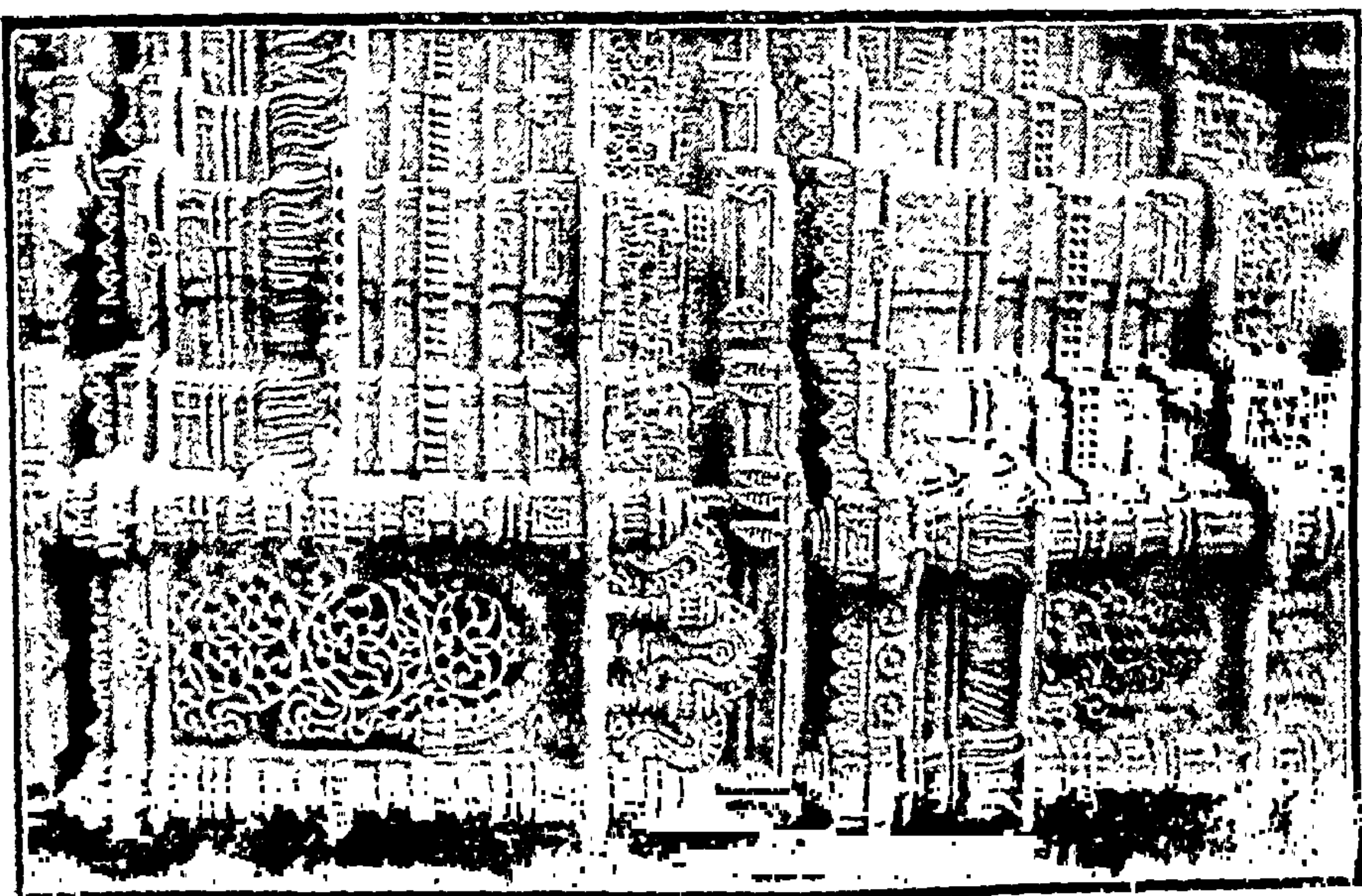

(અા) સુહાફિઝખાની અફિઝદ (ઉત્તરનો ભાગ)

(અ) સુહાદિગામી મસ્જિદનો મીનાર
(ઉપરનો ભાગ)

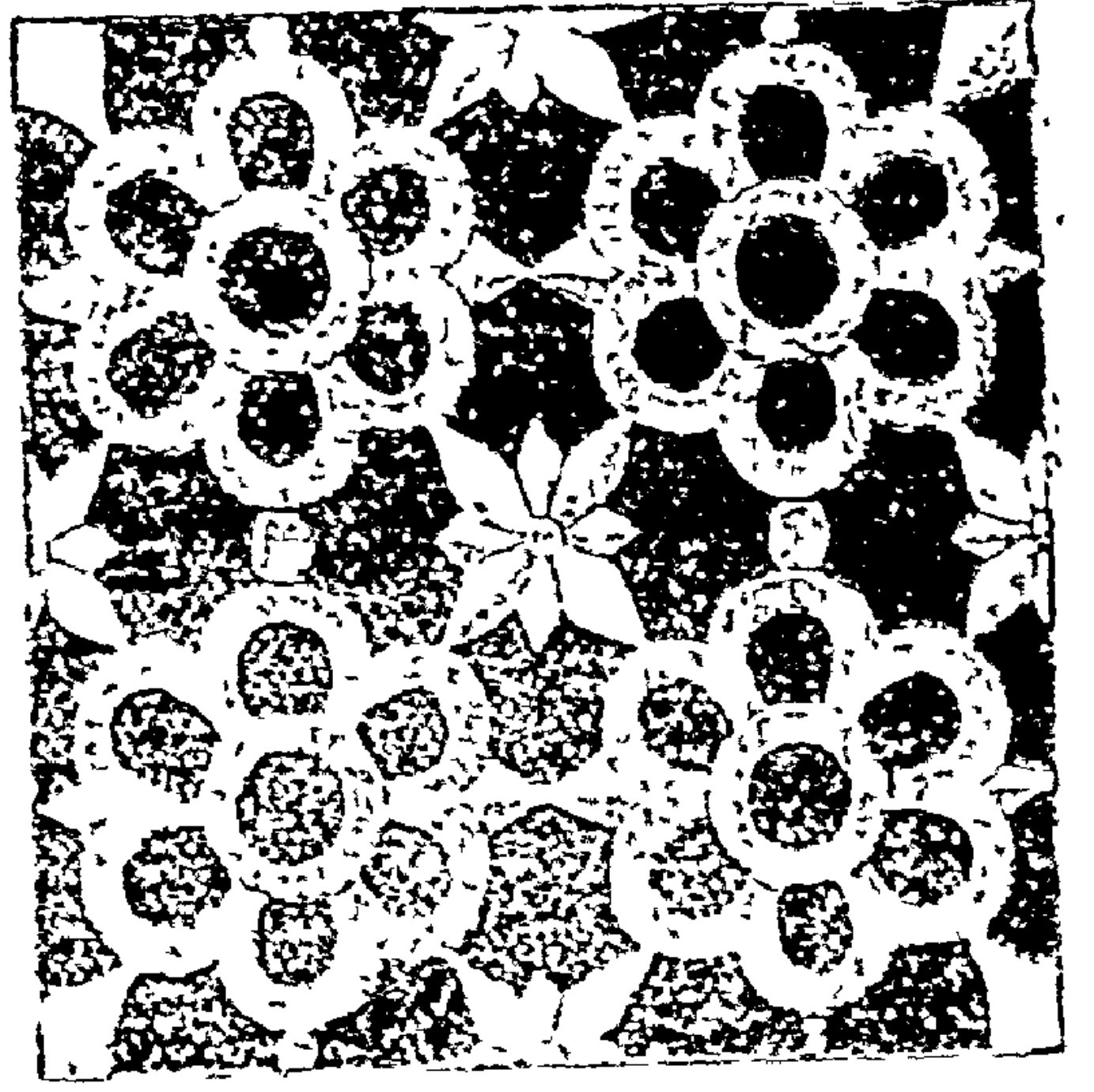
૩૩

(આ) શાહપુર મસ્જિદનો મીનાર
(હિંદ મંદિર જોયા પૂર્ણ પાત્ર છે)

પ્રકરણ છવીસમું

પુરાતન અમદાવાદ

અ ગળ જોઈ ગયા કે અહમદશાહે પ્રથમ રૂક્ત ભદ્રનો કિલ્લો ખાંધો અને એની આસપાસ શહેર વસાવ્યું. રોમની પેઠે અમદાવાદ પણ એક દીવસમાં વસ્યું નથી. પાટણ અને ચંદ્રાવતીની વસ્તીઓને અહમદશાહ અમદાવાદ ઉપાડી લાવ્યા એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માનવા જેવું નથી. ભદ્રના કિલ્લાની આસપાસ ધીમે ધીમે શહેર વધતું ગયું. કિલ્લાની પૂર્વે જુમા મસ્જિદ બંધાઈ અને એને શહેરનું મધ્યબિંદુ બનાવીને શહેર વસાવવાનો નિયમ રખાયો. અહમદશાહે પોતે પોતાને માટે રોજ, પોતાના ભવિષ્યમાં ઘણું વધનાર શહેરનું બરોબર મધ્યબિંદુ ધારીને બનાવ્યો. કિલ્લાની દક્ષિણે પુરાણું આશાવલ ધીમે ધીમે નવા શહેર સાથે એક થતું આવતું હતું. શહેરના મોટા અમીરો અને મહાપુરુષો જે મહમૂદ બેગડાની પહેલાં થઈ ગયા, તેમાંના કેટલાકનું રહેઠાણ આશાવલમાં હતું. કિલ્લાની બહારના શહેરનો કોટ બનાવવાની રચના કદાચ અહમદશાહ અને એના પછીના બાદશાહોના મનમાં હશે, પરંતુ મહમૂદ બેગડાએ એ કામ કર્યું. એટલે શહેર વસ્યા પછી વસ્તીને અનુકૂળ પડે એવી રીતે જુમામસ્જિદને મધ્યમાં રાખી મહમૂદ બેગડાએ કોટ ખાંધો. દરિયાપુર, કાણુપુર, સારંગપુર, તાજપુર, જમાલપુર, અજદરપુર વગેરે પરાંમાંથી કેટલાંક પરાં આ કારણથી શહેર બહાર અને શહેરની અંદર હતાં. શહેર આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે વસ્યું છે એનું વર્ણન મીરાતે અહમદીમાં કરેલું છે; અને અહમદશાહે કિલ્લો તથા કોટ એકદમ ત્રણ વર્ષમાં બંધાવી પછી શહેર વસાવ્યું એ અહમદીની

પોતાની વાત પોતાની જ વિરૂદ્ધ પડે એવી છે તે પણ આગળ વિસ્તારથી જોયું છે.

પુરાતન અમદાવાદ કેવું હશે એ કોઇ રીતે જાણવાનું હાલ સાધન નથી. શહેરની રચનાનું અનુમાન કરવાનો કાંઇક પ્રયત્ન આગળ કર્યો છે. પરંતુ શહેરના કયા ભાગ પ્રાચીન છે તે હાલ ખરોખર જાણી શકાતું નથી. મીરાતે

અહમદીમાં આપેલા શહેરના ભાગ મોગલ સમયના છે.

બાદશાહી

અમદાવાદ

એમાં કેટલાક ભાગ બાદશાહી અમદાવાદના તો અવશ્ય હશે જ. અહમદીનો કત્તા લખે છે કે કેટલાક ભાગ ઓળખાતા નથી અને કેટલાક બદલાઈ ગયા છે. કેટલાંક

પરાં યાદ ન આવવાથી લખ્યાં નથી. એટલે અહમદીનું વર્ણન પણ સંપૂર્ણ નથી. ઉપર જોયાં એ કાળુપુર દરિયાપુર આદિ તો બાદશાહી સમયનાં જ છે. પરંતુ અહમદીમાં જણાવેલાં બીજા અનેક મહોલ્લા, રસ્તા, બજારોનાં નામ પણ હાલ ખબર નથી અને છે તે ઓળખાતાં નથી. બાદશાહી સમયમાં પોળો હશે તો ખરી પણ કયા અને કેટલી હશે તે જાણી શકાતું નથી. માણેકચોકમાં મહુરત પોળ શહેરના મહુરત સમયની છે એમ કેટલાક કહે છે તે માટે કાંઇ આધાર નથી. માણેકચોક એક મોટું ચોગાન હતું અને ત્યાં શહેરના બધા રસ્તા આવીને મળતા. એટલે પહેલી મુહૂર્તની પોળ ત્યાં હોય એમ સંભવતું નથી. અમદાવાદ પાટણની રચનાને અનુસરીને વચું છે અને મોગલાઇ આવી ત્યાં સુધી વહીવટ વગેરેમાં પ્રાચીન હિંદુ રીવાજો કેટલેક અંશે ચાલુ હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે પાટણની પેઠે, શહેર પોળ અને પાડામાં વહેંચાયેલું હશે.

હાલ પ્રેમ અને કાળુપુર દરવાજાની વચ્ચે ભંડેરીપુર છે તે ઘણું પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે. શહેર વસાવવામાં ભાગ લેનાર શેખ અહમદ ખટુના સમયમાં થઇ ગયેલા એક સંત સૈયદ મહમૂદ એરજી ઉર્ફે શેખપીર ત્યાં રહેતા અને ત્યાં એમની કબર છે એમ મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે. આ ઉલ્લેખ અહમદીનો એટલે અઠારમી સદીનો છે. એટલે ભંડેરીપુર નામ માટે શંકા કરી શકાય. પરંતુ શેખપીરની કબર પ્રાચીન જ છે, અને એ ભંડેરીપુરમાં રહેતા એમ અહમદીના કત્તાએ કોઇ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે લખ્યું હોય તો ભંડેરીપુર શહેરની અંદરના ભાગોમાં સર્વથી પ્રાચીન ગણી શકાય.^૧

શહેરની અંદરના બીજા ભાગોમાં દીંકવા, હાજીપટેલની પોળ અને નીશાપોળના ઉલ્લેખો બાદશાહી સમયના મળ્યા આવે છે. વિ. સં. ૧૫૯૯ ના એક દસ્તાવેજમાં દીંકવે હાજીપટેલની પોળનો ઉલ્લેખ છે.^૨ નીશાપોળનો ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૫૯૬ નો તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલીમાં છે.^૩ ખાડીઆ પણ મોગલાઈ પહેલાંનું હોય એમ જણાય છે. આટલાં નામ બાદશાહી સમયમાં આજે પણ જણાય છે. ઘણાં નામ નાશ પામ્યાં છે, અને મોગલાઈનાં નવાં પડી હાલ તે પણ બદલાઈ ગયાં છે.

[૨] દીંકવા મહોલ્લો આજે પણ જાણીતો છે પણ ધીમે ધીમે એ નામ વપરાશ-માંથી ઓછું થાય છે. દીંકવા ચોકીને લીધે હાલ નામ સચવાઈ રહેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ની સર્વે વખતે શહેરના લતાઓનાં જે નામ આપેલાં છે તેમાં ઝવેરીવાડ, ખાડીઆ અને ભંડેરીપુર તથા કાળુપુર લતાની વચ્ચે દીંકવાનું સ્થાન છે. સં. ૧૫૯૯ ઇ. સ. ૧૫૪૨નો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયનો એક દસ્તાવેજ છે (જુઓ હિ. ત્રી. પારેખનો 'મધ્યકાલીન ગૂજરાત' વિશેનો લેખ બુદ્ધિ પ્રકાશ પુ. ૭૩. અં ૩-૪. પૃ. ૧૦૯) एवं पंचकुल प्रपत्तिर्तौ । हींकूए पटिल-हाजा-ना मध्य पोलि तत्र मोदी जसासुत मोदी सारण तत्पुत्र नाराईणदास...। આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ એ દસ્તાવેજમાં છે. આમાં હાજીપટેલની પોળનું સ્પષ્ટ નામ આવે છે. પરંતુ તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી (પૃ. ૫૬) માં 'હાજા પાટણિ' એવું નામ લખેલું છે અને એ વિ. સં. ૧૬૭૧. જહાંગીરના સમયનો ઉલ્લેખ છે:—एहवई स. १६७१ वर्षे अहिम्मदावादी नगरइं हाजापाटणि चतुरविधि संघसाक्षि...। હાજી પટેલની પોળ પહેલાં મહોલ્લો હોય એમ જણાય છે. મૂળ નામ હાજીપાટક હશે એમ લાગે છે. આ ઉપરથી આ પોળ પ્રાચીન લાગે છે. આ પોળ દીંકવા પાસે હાલ પણ છે અને એમાં બીજી કેટલીક નાની પોળો છે.

[૩] તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી. પૃ. ૫૩:—पांचदिवस अणसणइं अहिम्मदावाद नगरइं निशापाटकि वि. स. १५९६ वर्षे श्रीआणंदविमलसूरी स्वर्ग हुआ । એક ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમાં જોડણી વગેરે અને સંવતનાં કેટલીક વખત ઠેકાણાં નથી. એટલે પાટક, પાટણ એવા શબ્દો તથા એક જ શબ્દ જુદી જુદી રીતે લખેલા માલુમ પડે છે. આ નિશા પાટક અથવા નીશા પાટો હાલ ઝવેરીવાડની નીશાપોળ હોય એમ મને લાગે છે. આસાવધમાં પણ એક નીશાપુર હવે તે આ જ હશે કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એ અમદાવાદની અંદર હોય એમ સમજાય છે.

અમદાવાદની ઘણીખરી પોળો મરેઠા સમયમાં વસેલી છે. મરેઠા સમયના પાછલા ભાગમાં હિંદુ લત્તાઓમાં હિંદુ વસ્તી વધવા ઉપરાંત મુસલમાન લત્તાઓ ખાલી પડતા ગયા. મુસલમાનોની ઘણી જમીનો મરેઠા અને બ્રીટીશ સમયમાં વેચાઈ ગઈ તે હિંદુઓએ રાખી લીધી. હિંદુ નામોની જે પોળો આજે દેખાય છે તે ઘણીખરી આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૬૦ થી ૧૮૧૮ સુધીમાં વસેલી છે. મોગલાઈના છેવટના ભાગના કેટલાક દસ્તાવેજોમાં જણાવેલા મહોલ્લાઓનો આજે પત્તો લાગતો નથી.

મોગલાઈ

સમયનું

અમદાવાદ

બાદશાહી સમયનું અજદરપુર જે શહેર બાહાર તેમ જ અંદર હતું તેનું નામ આજે કોઈના જાણવામાં નથી. આમ બાદશાહી અને મોગલ સમયના અમદાવાદની ઝાંખી છાયા નક્કી કરતાં પણ આપણને આજે મુશ્કેલી પડે છે. મીરાતે અહમદીમાં મોગલ સમયનાં ચકલાંના નામ આપેલાં છે તે આજે વપરાય છે; પરંતુ એમાં રસ્તા અને મહોલ્લાનાં જે નામ છે તેમાંનાં ઘણાંનો આજે પત્તો લાગતો નથી.

મોગલ સમયના ચકલા અહમદીમાં આ પ્રમાણે આપેલા છે. ખાસ-ખજૂર, પાનકોટ. (પાનકોર નાકા), માણિકચોક, ઢીંકવા ચકલો, ત્રણ લીંબડી, ભંડેરીપુર, ખાડીઆ ઉર્ફે અદાવરપુર ઉર્ફે અકબરપુર, રાયપુર, આસ્તોડીઆ, રાયખડ, ખાનપુર, શાહપુર, ઇડરીઆ ચકલો, સદરજહાં, ઝવેરીવાડનો ચકલો. આ બધા ચકલામાં ચબુતરા હતા અને ત્યાં રાત્રે કોટવાલના ચોકીદાર રહેતા. આમાં સદરજહાં સીવાય દરેકનાં નામ આજે જાણીતાં છે; અને એ જ જગ્યાએ આજે પણ પોલીસ ચોકી છે. સદરજહાંનો ચકલો કદાચ ખમાસાનો અગર જમાલપુર બાજુ કોઈ ચકલો હશે.^૪

ચકલા

[૪] મીરાતે અહમદી ભા. ૨. પૃ. ૮. અકબરપુરને બદલે કબીરપુર લખ્યું છે પણ ખરું નામ અકબરપુર જણાય છે. ખાડીઆનું અકબરપુર નામ ખરું લાગે છે. મીરાતે અહમદી કરતાં પણ જુનો હી. સં. ૧૧૨૫નો અને એની આસપાસના ફારસી દસ્તાવેજોમાં સારંગપુર તળીઆની પોળનો ઉલ્લેખ છે એ મોહોલ્લામાં સારંગપુર, ચકલા અકબરપુર એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં દરિયાપુર ચકલો વધારામાં લખ્યો છે.

આ ચકલા તે શહેરના મહોલ્લા હતા અને ચોખી પાસે ઘણુંખરું ચાર રસ્તા મળતા. ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં આ મહોલ્લા પ્રમાણે શહેર વહેંચાયલું હતું એ આગળ જોઈશું. આ સીવાય બીજા કેટલાક રસ્તાઓનાં નામ મીરાતે અહમદીમાં ગણાવ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) હુમનીવાડાનો રસ્તો,^૫ સારંગપુર દરવાજા તરફનો, આ રસ્તો શેખ સીરાજની હવેલી પાસે હતો; (૨) અકબરપુર અગર ખાડીઆ; આનું નામ અગાઉ ખાડીઆ હતું પણ અકબર બાદશાહના સમયમાં રસ્તા ક્ષત્રીઓ આવીને વસ્યા અને નોકરીમાં રહ્યા એમણે અકબરપુર નામ પાડ્યું. હાલ જુનું નામ ખાડીઆ જ ચાલુ રહ્યું છે. ક્ષત્રીઓની વસ્તી પણ હાલ ફક્ત ખાડીઆમાં છે. ક્ષત્રીઓ અકબરના સમયમાં વસીને સરકારી નોકરીમાં રહ્યા તેથી પોતાના બાદશાહના નામ ઉપરથી અકબરપુર નામ પાડ્યું એમ અહમદીનો કર્તા સ્પષ્ટ લખે છે. (૩) અસલોરીઆ અથવા આસ્તોડીઆનો રસ્તો તે માણેકચોક બાજુથી આસ્તોડીએ દરવાજે જતો રસ્તો હશે. (૪) ખુરહાનપુર ઉલમુલ્ક, ઇડરીઆ ચકલામાં (૫) ખુદુહપુરનો રસ્તો, દરિયાપુર ચકલામાં કહેવાય છે. (૬) ખાસ-બજાર, ભદ્ર આગળ. (૭) હલીમ બજારનો રસ્તો, લાલ દરવાજા પાસે. (૮) કુસા બજારનો રસ્તો, શેખઉલ ઇસ્લામની^૬ મદ્રેસા પાસે. (૯) સિકંદરખાનનો રસ્તો, ખમાસા આગળ. (૧૦) ઇતમાદ ઉલમુલ્કના બજારનો રસ્તો, ખાનપુર પાસે. (૧૧) અલુખાં ગૂજરાતીનો રસ્તો, શાહ અલી રઝાની દરગાહ પાસે.^૭ (૧૨)

[૫] આ રસ્તાઓમાં નવાબઅલી અને સેડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિ, નિઝામમુદ્દીન સાહેબની ગૂજરાતી મીરાતે અહમદી ભા. ૨ ને અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં થોડો થોડો ફેર છે. હુમનીવાડને અંગ્રેજી અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં સારંગપુર તરફનો રસ્તો એમ લખ્યું છે. ગૂ. આવૃત્તિમાં સારંગપુર દરવાજા આગળ ‘ દરપુ ’ નામનો રસ્તો પહેલો લખી પછી હુમનીવાડનો રસ્તો શેખ સીરાજની હવેલી પાસે છે એ લખ્યું છે કહેવાય છે કે આ રસ્તો શાહપુર પાસે છે. એટલે ખરી વાત નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે. [૬] ને શેખ ઉલ ઇસ્લામ તે અબ્દુલ વહાબ હોય, અને એ જ અબ્દુલ વહાબનો રોજે હાલ મીરનપુરમાં છે તે હોય, અને રોજે પાસે જ મદ્રેસા હોય તો કુસાબજાર મીરનપુરમાં હશે એમ મનાય. [૭] આ રસ્તો હાલના દરિયાપુરમાંથી ઝવેરીવાડામાં

બે છત્રીનો રસ્તો સાંકડીશેરી પાસે. (૧૩) પાયળરી રસ્તો, પાનકેરના નાકા પાસે. (૧૪) ત્રીપોલીઆનો રસ્તો, ત્રણ દરવાજાનો. (૧૫) તાજપુરનો રસ્તો. (૧૬) ભંડેરીપુરનો રસ્તો. (૧૭) ભીડાનો રસ્તો, પહેલાંના દીવાન ઇતમાદખાની હવેલી પાસે. આ રસ્તાનો પત્તો લાગતો નથી. (૧૮) પીલપીલી (પિપ્પીલી ?) આ રસ્તાનો પત્તો નથી. એનું બીજું નામ દબ્બપીલીનો રસ્તો એવું આપેલું છે. (૧૯) ખારદાર અથવા ખાનજહાન દરવાજા આગળનો રસ્તો. (૨૦) પાનકેરનો રસ્તો. (૨૧) માના રસ્તો, પખાલીઆ રસ્તાની પાછળ. (૨૨) પખાલીઆનો રસ્તો. (૨૩) જમાલપુર રસ્તો. (૨૪) જલાલપુર રસ્તો. (૨૫) ઝવેરીવાડનો રસ્તો. રતનપોળનો રસ્તો હશે. (૨૬) ઝામરી, માણેકચોકમાં. (૨૭) રાય ખીરકલા રસ્તો. આના પત્તા નથી. (૨૮) અખાશેઠના કુવાનો રસ્તો. આ પ્રસિદ્ધ છે. હાલ આકાશેઠના કુવાની પોળ કહેવાય છે. (૨૯) ચંગીસપુરનો રસ્તો. (૩૦) દરિયાપુર રસ્તો. (૩૧) બહેરામ કુવાનો રસ્તો, આ પથરકુવો કહેવાય છે. (૩૨) ઝુઝારખાનો રસ્તો. (૩૩) રાયખડ રસ્તો. (૩૪) હીરા-સુતારનો ચખુતરો, સાંકડીશેરીમાં છે એમ લખે છે, પણ હાલ પત્તો લાગતો નથી. (૩૫) ખાજા યુસુફનો રસ્તો. હાલ પત્તો નથી. (૩૬) ખવાસ ઉલમુલક રસ્તો, શેખ ઉલ ઇસ્લામખાની ધર્મશાળા પાછળ. શેખ ઉલ ઇસ્લામખાં કયા તે પણ કહેવું મુશ્કેલ છે. (૩૭) ખુદાવંદખાનો રસ્તો. એનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૩૮) ખવાજ

આવતો હશે. [૮] સાંકડીશેરી પાસે હાલ આ રસ્તો જણાતો નથી, સાંકડીશેરીનો રસ્તો મોગલ સમયનો હોય એમ જણાય છે. [૯] આ રસ્તો પાંચપટી હશે ? [૧૦] આ રસ્તાનું નામ ' માના ' ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં આપેલું છે. અંગ્રેજીમાં ' નનપા ' નો રસ્તો એમ લખ્યું છે. પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં ' માનપસ ' નો રસ્તો લખ્યું છે. પખાલીઆની પાછળ એવું અંગ્રેજી કે પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં લખ્યું નથી. અંગ્રેજીમાં પખાલીઆનો રસ્તો જુદો આપેલો છે. તે ત્રણે ભાષાંતરોમાં છે. પણ અંગ્રેજીમાં ' અખાલીઆ ' લખેલું છે. આ રસ્તો પખાલીની પોળ હોઈ શકે છે ? [૧૧] ઝામરી કોને કહે છે તે સમજાતું નથી. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં ' ઝાનવરી ' લખેલું છે. [૧૨] આ રસ્તો દરિયાપુરમાં છે એમ પુછતાં જણાય છે. ચંગીસપોળ તે આ હશે. શહેર બહારના ચંગીસપુરને આ સાથે સંબંધ નથી. પ્રસિદ્ધ સરદાર ચંગીસખાં રમીના સંબંધથી પરાની પેઠે આ રસ્તાનું નામ પડ્યું હશે. ગૂ. આવૃત્તિમાં ચંગીસપુર લખ્યું છે તે સૂદ્ધ હશે. અંગ્રેજીમાં ચંગરપુર અને પુરાતત્વમાં ચંગીરપુર લખેલું છે. આ હાલની ચંગપોળ હોય. [૧૩] જુજહારખાં હબસીનું મકાન હશે તેથી આ નામ પડ્યું હશે. આ

રસ્તો.^{૧૪} દોલતખાનો રસ્તો. હાલનું સારંગપુરમાં આવેલું દોલતખાનું હશે. (૩૯) ઢીંકવાનો રસ્તો. માણેકચોકમાંથી કાળુપુર તરફ જતો રસ્તો છે. (૪૦) દરિયાખાં મહેરમનો રસ્તો. આનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૪૧) રંગરેજનો રસ્તો. ક્યા રસ્તાને રંગરેજનો રસ્તો એ વખતે કહેતા હશે એ નક્કી થતું નથી. (૪૨) અકાળી રસ્તો.^{૧૫} (૪૩) રાણી સીરાનીનો (સીપ્રીનો?) રસ્તો. આ રસ્તાનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૪૪) રાયપુર રસ્તો. (૪૫) રૂકનુલમુલ્કનો રસ્તો, પત્તો લાગતો નથી. (૪૬) રઝીલિલ મુલ્કનો રસ્તો. પત્તો લાગતો નથી. (૪૭) સીંગ ભગીનનો રસ્તો. આનો પત્તો લાગતો નથી. (૪૮) શેખ નુર સમરકંદીનો રસ્તો. આ રસ્તાનો પત્તો નથી. (૪૯) સુખાનો રસ્તો. આ રસ્તો જડી શકતો નથી. કોઈ પોળ હશે. (૫૦) ધ્યાસુદીન રસ્તો આ રસ્તાનો પત્તો લાગતો નથી. (૫૧) શાહ મકોબનો રસ્તો, જુના સુખા મુન્નતખાંના ધરની પાસે. આ રસ્તો હાલના સલાપોસ રસ્તામાંથી કોઈ બાજુ ફેરવેલો હશે. (૫૨) ઇતમાદખાંની ધર્મશાળાનો રસ્તો. પત્તો લાગ્યો નથી. (૫૩) સૈફખાંનો રસ્તો,^{૧૬} અથવા નાગોરી સરાઈ. (૫૪) સીકંદરખાંનો રસ્તો ઉર્ફે સરાઈ ખેદકર. (૫૫) દરજીઓની ધર્મશાળાનો રસ્તો. પત્તો લાગેલા નથી (૫૬) શેખ ફરીદ અથવા બુખારાનો રસ્તો. આ રસ્તો હાલના ભગુભાઈના વંડાની પશ્ચિમે છે એમ કહે છે. જહાંગીરના સમયમાં શેખ ફરીદ બુખારીએ બુખારા મહોલ્લો ભદ્રની પાસે વસાવ્યો હતો તેનો આ રસ્તો છે. (૫૭) મુહમ્મદ ભટ્ટીની ધર્મશાળાનો રસ્તો, ત્રણ દરવાજાની પાસે હતો એમ અહમદીમાં લખેલું છે. (૫૮) દસ્તુરખાંની ધર્મશાળાનો રસ્તો, આસ્તોડીઆ પાસે.^{૧૭} (૫૯) અઝીઝ ઉલમુલ્ક રસ્તો, જમાલપુર પાસે. (૬૦) આલમ ખુરહાન રસ્તો અથવા પટવા શેરી. (૬૧) ઘાલીબખાંનો રસ્તો, રાયપુરમાં છે એમ અહમદીમાં લખ્યું છે.

લત્તો હાલ પત્થરકુઆ પાસે સીદીવાડ છે ત્યાં હશે. [૧૪] આ રસ્તાનો પત્તો નથી. ગૂ. આવૃત્તિમાં ખ્વાજ છે. અંગ્રેજ અને પુરાતત્વમાં ' હાજ ' છે. પુરાતત્વમાં એની નીચે નોંધમાં લખે છે કે ' મૂળમાં ખ્વાજ છે. ' [૧૫] ગૂ. આવૃત્તિમાં ' કાળી ' લખેલું છે. આ રસ્તાનો પત્તો નથી. [૧૬] ગૂ. આવૃત્તિમાં ' યુસૂફખાં ' લખ્યું છે પણ ખીજ બન્ને આવૃત્તિઓમાં સૈફખાં છે. આ નાગોરી સરા ઝવેરીવાડામાં હતી એમ કહેવાય છે. હાલ ઝવેરીવાડા પાસે નાગોરીસરા છે તે જ આ હશે એમ ચાકસ મનાય છે. પ્રસિદ્ધ સુખા મુહમ્મદ સરી ઉર્ફે સૈફખાંના નામ ઉપરથી રસ્તાનું નામ પડ્યું હોય એમ જણાય છે. [૧૭] હાલ આસ્તોડીઆ ચક્રવામાં દસ્તુરખાંની મસ્જદ જણીતી છે. ત્યાં સરાઈ અને

(૬૨) ફરીદપુરનો રસ્તો, કાળુપુર ચકલામાં મળતો એમ લખે છે.^{૧૮} (૬૩) ખનુરી રસ્તો,^{૧૯} વલંદાની હવેલી આગળ. (૬૪) ગુંદી રસ્તો, પાનકોરની ડાબી બાજુએ છે એમ અહમદીમાં લખેલું છે. અમદાવાદમાં ગુંદીની પોળ છે, પણ એ પાનકોરના નાકા પાસે નથી. (૬૫) કંદોઈ શેરીનો રસ્તો, પાનકોરના નાકા પાસે.^{૨૦} (૬૬) કામીલ ઉલમુલ્ક, રાણી રૂપમોહિનીની મસ્જિદની પાછળ.^{૨૧} (૬૭) કોઠારી હલીમનો રસ્તો. આ ક્યાં હશે તે જણાતું નથી.^{૨૨} (૬૮) લાલખાઈ રસ્તો. કોઈ પોળ હોય એમ જણાય છે. (૬૯) મલેક નસીર રસ્તો, સુલતાન અહમદ ગૂજરાતીની દરગાહ પાસે છે એમ અહમદી જણાવે છે. હાલ પત્તો નથી. (૭૦) મલેક ખનાદર, ભંડેરીપુરના ચકલામાં.^{૨૩} (૭૧) મુહાદ્દિઝખાની મસ્જિદનો રસ્તો. આ રસ્તો હાલ ઘીકાંટાનો રસ્તો છે. (૭૨) માણેકચોકનો રસ્તો. (૭૩) રાણીના હજીરાનો રસ્તો. માણેકચોકમાંથી રાણીના હજીરા પાસે થઈ કોઈ બાજુ જતો હશે.

આ પ્રમાણે રસ્તા ગણાવીને મીરાતે અહમદીનો કર્તા અલી મુહમ્મદખાં લખે છે કે “આ વખતે ધમારતો તુટી ને પડી ગઈ છે. ખંડેરા એટલાં બધાં થઈ ગયાં છે કે કેટલાક અજાણ્યા નવા નવા રસ્તા મકાનોના ચોકમાં

રસ્તો હશે. [૧૮] આવા ઘણા રસ્તાનાં ઠેકાણાં અહમદીમાં આપેલાં છે, કેટલાક એકના એક ઘાંબા રસ્તાનાં જુદી જુદી જગ્યાએ જુદાં નામ હોય એમ પણ બને છે. [૧૯] આ ખનુરીની પોળ હોય? પરંતુ હાલની ખનુરીની પોળ વલંદાની હવેલી આગળ નથી પણ માણેકચોકથી કાળુપુર જતા રસ્તા ઉપર છે. પહેલાં જ્યારે રીચીરોડ નહોતો ત્યારે ખનુરીની પોળ વલંદાની હવેલીની પાસે નીશાની તરીકે લખી હોય. [૨૦] આ રસ્તો કંદોઈ બાજુ હોય કે નહિં તે કહેવાય નહિં. પાનકોરના નાકા પાસે બીજી કંદોઈ શેરી હોઈ શકે. જો કંદોઈ બાજુ જ હોય તો તે જેમ પાનકોર પાસે કહી શકાય તેમ વલંદાની પાસે ખનુરીની પોળ કહી શકાય. પરંતુ આ કોઈ બીજી કંદોઈ શેરી હોય એમ લાગે છે. [૨૧] આ રસ્તો મીરઝાપુરમાં હશે એમ લાગે છે. ગૂ. આવૃત્તિમાં રાણી રૂપમતી લખેલું છે. અંગ્રેજી અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં રૂપમોહિની છે. [૨૨] ગૂ. આવૃત્તિમાં ‘હલીમની કોટડી’ એમ લખ્યું છે. અંગ્રેજીમાં કોટરી (Kothri) હલીમ એમ લખ્યું છે. પુરાતત્વમાં કોઠારી હલીમ લખ્યું છે. આ રસ્તો શાહપુર પાસે હલીમની ખડકી પાસે હોય? [૨૩] ગૂ. આવૃત્તિમાં ‘મલેક ખના’ લખ્યું છે. અંગ્રેજી અને પુરાતત્વમાં ‘ખનાદીર છે.’ આ ભંડેરીપુરનું જ ફારસી અપભ્રંશ રૂપ હોય?

ઓસરીઓમાં અને દીવાનખાનાંઓમાં પડી ગયા છે. ખરોખર જોડાયલા રસ્તાઓ (અસલના રાજમાર્ગો) કામ વગરના અને હવડ પડી રહ્યા છે. ” અઢારમી સદીના અંતમાં અમદાવાદની આવી દશા થઈ હતી. હાલ સાંકડીશેરી છે એ મોગલ સમયમાં હોય એમ લાગે છે. અસલ એ મોટો રસ્તો હશે અને સારંગપુર તરફ સીધો જતો હશે એમ માનવાને કારણ છે. સત્તરમી સદીમાં આવેલો મુસાફર થેવેનો માણેકચોકમાં, રાણીના હજીરા પાસે કેઈ ધર્મશાળામાં ઉતર્યો હતો એમ એ પોતે લખે છે. ત્યાંથી એ વલંદાની હવેલીમાં ગયો હતો. એ લખે છે કે ૩૨ (વલંદા) લોકો મોટામાં મોટા અને પહોળા તથા લાંબા એવા રસ્તા ઉપર રહ્યા હતા અને એને પશ્ચિમ છેડે ત્રણ મોટી સુંદર કમાનો છે. આ વર્ણુન ત્રણ દરવાજાવાળા રસ્તાનું છે. એ રસ્તો હાલની માફક રીચીરોડને ન મળતાં માણેકચોકના મોટા યોગાનની ઉત્તર સીમા ખનતો હતો. રીચીરોડ તે વખતે હતો નહિ. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે અમદાવાદ સુરતથી ખમણું મોટું શહેર છે પણ સુરત જેટલું ભરચક નથી. ^{૨૪} અત્યાના ભરચક અમદાવાદમાં રહેનારા આ વાત માનશે ? સુરતથી જેવડું તો અમદાવાદ આજે પણ છે. અઢારમી સદીના અંતમાં અનેક વાર મરેઠાઓએ લૂંટયા છતાં સુરતની વસ્તી આઠ લાખની ગણાતી હતી તો થેવેનો આવ્યો ત્યારે એની સંપૂર્ણ ચઢતી હશે (ઇ. સ. ૧૬૬૬) અને એ સમયે અમદાવાદ એનાથી ખમણું હશે. એટલે અમદાવાદની વસ્તીનો અને વિસ્તારનો ખ્યાલ સહેજ આવી શકશે.

શહેરની અંદરના ભાગની પુરાતન સ્થિતિ જોઈ. મરેઠા સમયમાં એની જે દશા થઈ તે પણ જોઈ. હાલની સ્થિતિ પણ જોઈએ છીએ. શહેર બહારની સ્થિતિનું વર્ણુન પરાંના પ્રકરણમાં કર્યું. એ પરાંનું વર્ણુન અને સંખ્યા જોતાં અમદાવાદની વસ્તી અને વિસ્તારનો ખ્યાલ આવી શકશે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે દક્ષિણ તરફ શહેર એટલું વધેલું હતું, અને ગાદશાહી સમયમાં મહેમદાવાદ વધવાથી મહેમદાવાદ અને અમદાવાદ વચ્ચેના રસ્તા ઉપર દુકાનો વગેરે વસાવી એવું જોડી દીધું હતું કે આખું એક મોટું શહેર હોય એમ લાગતું હતું. છેક ૧૭૮૦ માં જેમ્સ ફોર્બ્સ આવ્યા અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ટોડ અને બ્રીગ્સ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે શહેરમાં અને શહેર

બહાર ખંડેરો પુખ્તળ હતાં. ઝોગણીસમી સદીમાં રેલ્વે થતા પહેલાં સુરત અને ખંભાતથી મુસાફરો માતર અને ખારેજ થઈને અમદાવાદ આવતા. બ્રીગ્સ લખે છે કે શહેરની પાસે આવતાં દસ માઈલ છેટેથી ખંડેર મહેલો, તુટેલા મીનારાઓ, ભોંયરાં, હવડ મસ્જીદો વગેરેનાં અસંખ્ય અવશેષો દેખાવા માંડે છે. હાલ કોઈ કોઈ જગ્યાએ ભોંયરાં અને ખાસ મરામતથી ઉભી રહેલી મસ્જીદો અને રોજ સીવાય એ પ્રાચીન ખંડેરોનું નામ નિશાન પણ આપણે જોતા નથી. ઘણી સામગ્રી નવાં મકાનો બાંધવામાં વપરાઈ ગઈ છે. એની જગ્યાએ હવે પાથર ખેતરો થઈ ગયાં છે. હાલનાં જૂજ અવશેષો તો નવી ઢાંચનાં મકાનોમાં ઢંકાઈ ગયાં છે. એટલે ટોડ અને બ્રીગ્સે જોયેલાં ખંડેરો જેવું શહેરમાં કે બહાર આજે કંઈ દેખાતું નથી. બ્રીગ્સ એ વખતનાં ખંડેરો જોઈ લખે છે કે “અમદાવાદ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પોંછીને લાયક છે.”^{૨૫} અમદાવાદનાં ખંડેરોની દશા જોઈ મીરાતે અહમદીનો કર્તા નીચેનું કવિત લખે છે.

આં કસ કે બા ચર્ખ હમોંઝદ પહેલુ,
બર દર્ગહે આં શહાં નેહાદન્દ રુ;
દિદેમ કે કુંગરેઅશ ફાખ્તા,
બેનશિસ્તા વ મીયુક્ત કે ફે ફે ફે ફે.

અર્થ: રૂપેલો મહેલ જે આશાકને કોણી મારતો હતો તેણે પેલા બાદશાહોની દરગાહ પર મોહું મુક્યું છે. (અર્થાત્ પડી ગયો છે.) એના કાંગરા પર એક હોલો બેઠેલો મેં જોયો, જે કહેતો હતો કે ‘ફે ફે ફે ફે’ અર્થાત્ ક્યાં ? ક્યાં, ? મોતને કોણ આધીન નથી ?

ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજ સરકારે અમદાવાદ લીધું. એ વખતે શહેરની જે સ્થિતિ હતી તે આગળ જોઈ ગયા. શહેર લીધા પછી ૭ વર્ષ, ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં કાંઈક પદ્ધતિસર શહેરની સરવે (માપણી) થઈ. એ સરવે વખતે શહેરની જે સ્થિતિ હતી તે આ પ્રમાણે છે:—^{૨૭}

ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં શહેરમાં (૧) ખાનપુર, (૨) શાહપુર, (૩) મીરઝાં.

[૨૫] બ્રીગ્સ સીટીઝ ઓફ ગુજરાત. [૨૬] મીરાતે અહમદીની પુરવણીનું ભાષાંતર. પુરાતત્વ પુ. ૪. અંક ૧-૨ પૃ. ૩૩. અર્થ રા. સુ. પુ. બારોટ કરેલો છે. [૨૭] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૭-૩૨૦.

પુર, (૪) ઇંડીરીઆ, (૫) દરિયાપુર, (૬) ઝવેરીવાડ, (૭) ઢીકવા, (૮) ત્રીન લોંબડી, (૯) ભંડેરીપુર, એ પ્રમાણે નવ જુદા શહેરના ઉત્તર ભાગમાં હતા. (૧) ખાડીઆ, (૨) સારંગપુર, (૩) રાયપુર, (૪) આસ્તોડીઆ, (૫) જમાલપુર, (૬) રાયખડ, (૭) ભદ્ર, (૮) ખાસખજાર, (૯) પાનકોર, (૧૦) માણેકચોક, એ પ્રમાણે દશ જુદા શહેરના દક્ષિણ ભાગમાં હતા. ૧૮૨૪ માં શહેરમાં કુલ ઘરની સંખ્યા ૨૯૧૯૯ હતી. એમાં ૨૨૨૮૨ હિંદુનાં, ૬૯૧૩ મુસલમાનનાં અને ચાર પારસીનાં હતાં. એ વખતે શહેરના પૂર્વ પશ્ચિમ એ ભાગ પાડીએ તો પૂર્વમાં વસ્તી વધારે હતી અને પશ્ચિમમાં આછી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં છેક વેરાન જેવું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. દરેક જુદાની વીગત આ પ્રમાણે હતી:—

ખાનપુર: વિસ્તાર નાનો હતો. જમીન ખાડા ટેકરાવાળી, અને થોડો ભાગ ખેડાતો હતો. જુદાના ઉત્તર ભાગમાં થોડાં ઘર હતાં. કુલ ૨૪૪ ઘર હતાં તેમાં ૧૧૧ હિંદુનાં અને ૧૧૩ મુસલમાનનાં હતાં. જુનાં મકાનોમાં બાગ સાથે ચાંદા સુરજનો મહેલ હતો. આલમ ચીસ્તી (સૈયદ આલમ)ની મસ્જિદ અને સીદી હાલીમની ધુમટ વગરની મસ્જિદ હતી. એ મસ્જિદ મરેહા સમયમાં કિલ્લાની પેઠે વપરાઈ હતી અને શેલુકરના વખતમાં એણે તોપોનો મારો જોયો હતો એમ કહેવાય છે.

શાહપુર: કુલ ૨૬૪૫ ઘર હતાં. તેમાં ૧૯૪૯ હિંદુનાં, અને ૬૮૬ મુસલમાનનાં હતાં. વચ્ચેના કેટલાક ભાગમાં શાક અને બાજરીનું વાવેતર થતું હતું. જાહેર મકાનોમાં બે મુસાફરી બંગલા, સાત મંદિરો, અને તેર મસ્જિદો હતી. મંદિરોમાં એક સદુબાઈ ભાટણનું મંદિર હતું. એની વાત આગળ આવી ગઈ છે. મસ્જિદોમાં કાજી મુહમ્મદ ચીસ્તીની મસ્જિદ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતી.

ચીરઝાંપુર: આ જુદો પ્રથમ મુસલમાનોનો હતો. ૧૮૨૪ માં આની જમીન ખરખચડી હતી અને એમાં ખેતી થતી. કુલ ૧૦૨૬ ઘર હતાં, તેમાં ૩૧૨ હિંદુનાં અને ૭૧૪ મુસલમાનનાં હતાં. મકાનોમાં તેર મસ્જિદો, એક મંદિર, અને એક મુસાફરી બંગલો હતો. એમાં મલીક શાખાની મસ્જિદ મોટા સાઠ શીટ ફરતા ધુમટવાળી હતી. (?)

ઇંડીરીઆ: આ જુદામાં ૧૯૦૯ ઘર હતાં, તેમાં ૧૬૧૯ હિંદુનાં અને ૨૯૦ મુસલમાનનાં હતાં. આ જુદામાં મોટે ભાગે કડીઆ, કુંભાર, અને

૨૯૦ મુસલમાનનાં હતાં. આ જિલ્લામાં મોટે ભાગે કડીઆ, ટુંવાર, અને ઢેડની વસ્તી હતી. એમાં તેર મસ્જિદ, ચાર દરગાહ અને અગીઆર મંદિરો હતાં.

દરિયાપુર: આ જિલ્લામાં પડતર જગ્યા ઘણી ઓછી હતી. કુલ ૧૫૯૮ ઘર હતાં, તેમાં ૧૪૬૦ હિંદુનાં અને ૧૩૮ મુસલમાનનાં હતાં. હિંદુમાં ગોટી વસ્તી કણુખીઓની હતી. અગીઆર મસ્જિદો, ચાર દરગાહ અને વીશ મંદિરો હતાં. એમાં એક મંદિર કોઈ સતીનું હતું.

ઝવેરીવાડો: આ જિલ્લામાં કુલ ૯૨૮ ઘર હતાં. તેમાં ૮૬૦ હિંદુનાં, ૬૭ મુસલમાનનાં અને એક પારસીનું હતું. આ જિલ્લાના પૂર્વભાગમાં મોટે ભાગે વાણીઆ (શ્રાવક)ની જ વસ્તી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં થોડી જમીન પડતર હતી, અને થોડીમાં ખેતી થતી. ૭ મસ્જિદો તેર જૈન મંદિરો અને અપાસરા, ચૌદ હિંદુમંદિરો એક ધર્મશાળા, અને પાંજરાગેળ એટલાં મકાનો આ જિલ્લામાં છે. શાહ અલી રઝાકનો રોજો અહીં છે તે અહમદશાહના સમયનો કહેવાય છે. આ ઝવેરીવાડો હાલ ફક્ત રતનપેળની અંદરનો ગણાય છે પણ ૧૮૨૪ માં સીવીલ ઇસ્પીતાલ અને એની આસપાસનો ભાગ એમાં ગણાતો હતો.^{૨૮}

ઠીંકવા: આ જિલ્લો ઝવેરીવાડાની પૂર્વે નાનો છે; પણ ગીચ વસ્તીવાળો છે, અને ખાસ કરીને જૈનોની વસ્તી વધારે છે. કુલ ૧૪૪૬ ઘરમાં ૧૩૧૩ હિંદુનાં અને ૧૩૩ મુસલમાનનાં છે. એમાં ત્રણ મસ્જિદો, આઠ જૈનમંદિરો અને અપાસરા તથા બાર હિંદુ મંદિરો છે. એક ધર્મશાળા છે. આ જિલ્લો

[૨૮] ઝવેરીવાડો અમદાવાદની બાદશાહીના સમયનો હોય એમ જણાતું નથી. શાહજહાંના સમયમાં ઝવેદી શાંતિદાસ એ લક્ષ્મીમાં વસ્યા. એમના કુટુંબમાં તે સમયથી આજ સુધી અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલે છે. એટલે વહેલામાં વહેલો શાહજહાંના સમયથી ઝવેરીવાડો થયો લાગે છે. તેથી અગાઉ એ ભાગ ઠીંકવામાં કે બીજા કોઈ લક્ષ્મીમાં ગણાતો હશે. ખાનકોરના નાકાથી ધીકાંટે જતા રસ્તાની પૂર્વે હાલ ઝવેરીવાડો છે. અગાઉ એની પશ્ચિમે પણ ઝવેરીવાડો હતો. હાલ નગરશેઠનો વંડો અને સીવીલ ઇસ્પીતાલ પાસે ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વેરાન હતું. એ સદીની શરૂઆતમાં દીવસે પણ ત્યાં થઈ જતાં ભય લાગતો. ઝવેરીવાડામાં આજે પણ નગરશેઠના કુટુંબીઓ વસે છે. જૈનોની એમાં ખાસ વસ્તી છે. શાહ અલી રઝાકનો રોજો આડીઓલોજકલ સર્વેના નકશામાં દરિયાપુર બાબુ ઝવેરીવાડથી જરા છેટો મુકયો છે.

જુનો બાદશાહી સમયનો છે. એના ઉલ્લેખો આગળ જોયા છે. અગાઉ એ હાલ કરતાં વિસ્તારમાં મોટો હોય એમ જણાય છે. ઢીંકવા નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે તે જાણવામાં નથી.

ત્રણ લીંબડી: દરિયાપુર અને ઢીંકવાની વચ્ચે ત્રણ લીંબડી છે. એના ઉત્તર ભાગમાં વસ્તી આછી છે પણ ખીજા ભાગ ગીચ છે. એમાં મોટે ભાગે વહોરા, વાણીઆ અને બ્રાહ્મણ છે. કુલ ૨૪૦૦ ઘરમાં ૧૫૦૪ હિંદુ અને ૮૯૬ મુસલમાનનાં છે. જૂના મકાનોમાં ૨૨ મસ્જિદો હતી. નવગળ પીર અહીં આવેલા છે. નવ હિંદુ મંદિરો અને એક ધર્મશાળા છે.

ભંડેરીપુર: આ જીલ્લો પ્રેમ અને પાંચકુવા દરવાજાની વચ્ચે કોટની રાંગે છે. કુલ ૨૫૦૭ ઘરમાં ૮૬૭ હિંદુ અને ૧૫૪૦ મુસલમાનનાં છે. હિંદુમાં કણબી અને ખત્રી ખાસ છે. મુસલમાનમાં વહોરા ખાસ છે. એમાં તેત્રીસ મસ્જિદો, વીસ દરગાહો, સાત મંદિરો, એક નાનું તળાવ, એટલું હતું. તળાવને ચંદન તળાવડી કહે છે. આશાભીલની છોકરી ઉપરથી એ નામ પડ્યું છે એમ મનાય છે. તળાવડીની આસપાસ મશરૂકુવા હતા તે રેશમ ધોવાના કામમાં આવતા હતા. ભંડેરીપુર જુનો લત્તો ગણાય છે.

ખાડીઆ: આ જીલ્લો નાનો છે પણ ગીચ છે. ભંડેરીપુર, ઢીંકવા, રાયપુર અને સારંગપુરની વચ્ચે એ આવેલો છે. એમાં ૧૫૨૫ ઘર હતાં, તેમાં ૧૩૦૩ હિંદુનાં અને ૨૨૨ મુસલમાનનાં હતાં. એક મસ્જિદ અને સાત મંદિરો હતાં. આ જીલ્લો ઘણા જુના સમયથી ખાડીઉં કહેવાય છે. એ નામ કદાચ એની જમીન ખાડા જેવી નીચી હશે તેથી પડ્યું હશે. મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે અકબરશાહના રાજ્યમાં ક્ષત્રી લોકોએ વસીતે એનું નામ અકબર-બાદ પાડેલું. હાલ ખાડીઉં કહેવાય છે એ ઉપરથી જુનું નામ જ લોકોએ ચાલુ રાખ્યું એમ જણાય છે. ઉપર લખેલા ૧૮૨૪ ની સર્વેના હેવાલમાં ખાડીઆમાં એક મસ્જિદ લખેલી છે. પરંતુ કેટલીક દરગાહો ખાડીઆમાં છે. ખાડીઆમાં પહેલાં મુસલમાનની વસ્તી હોય એમ પણ લાગે છે. હાલ હજીરાની પોળનો ભાગ એમાં વસતા નાગરોએ અગાઉ મુસલમાનો પાસેથી વેચાતો લીધેલો અને ખીજા ઉતરતી નાતોના હિંદુઓને પણ પછી વસાવેલા એવા દાખલા સનંદો ઉપરથી નીકળે છે. હજીરાની પોળ અંદર આવેલા એક રોજ-હજીરા ઉપરથી કહેવાય છે. આ હજીરો હાલ એક મોટો ધુમટ છે. એ જગ્યાએ હજીરાની

૨૯૦ મુસલમાનનાં હતાં. આ જિલ્લામાં મોટે ભાગે કડીઆ, કુંવાર, અને ઢેકની વસ્તી હતી. એમાં તેર મસ્જિદ, ચાર દરગાહ અને અગીઆર મંદિરો હતાં.

દરિયાપુર: આ જિલ્લામાં પડતર જગ્યા ઘણી ઓછી હતી. કુલ ૧૫૯૮ ઘર હતાં, તેમાં ૧૪૬૦ હિંદુનાં અને ૧૩૮ મુસલમાનનાં હતાં. હિંદુમાં ગોટી વસ્તી કણુખીઓની હતી. અગીઆર મસ્જિદો, ચાર દરગાહ અને વીસ મંદિરો હતાં. એમાં એક મંદિર કોઈ સતીનું હતું.

ઝવેરીવાડો: આ જિલ્લામાં કુલ ૯૨૮ ઘર હતાં. તેમાં ૮૬૦ હિંદુનાં, ૬૭ મુસલમાનનાં અને એક પારસીનું હતું. આ જિલ્લાના પૂર્વભાગમાં મોટે ભાગે વાણીઆ (શ્રાવક)ની જ વસ્તી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં થોડી જમીન પડતર હતી, અને થોડીમાં ખેતી થતી. છ મસ્જિદો તેર જૈન મંદિરો અને અપાસરા, ચૌદ હિંદુમંદિરો એક ધર્મશાળા, અને પાંજરાપોળ એટલાં મકાનો આ જિલ્લામાં છે. શાહ અલી રઝાકનો રોજો અહીં છે તે અહમદશાહના સમયનો કહેવાય છે. આ ઝવેરીવાડો હાલ ફક્ત રતનપોળની અંદરનો ગણાય છે પણ ૧૮૨૪ માં સીવીલ ઇસ્પીતાલ અને એની આસપાસનો ભાગ એમાં ગણાતો હતો.^{૨૮}

ઠીંકવા: આ જિલ્લો ઝવેરીવાડાની પૂર્વે નાનો છે; પણ ગીચ વસ્તીવાળો છે, અને ખાસ કરીને જૈનોની વસ્તી વધારે છે. કુલ ૧૪૪૬ ઘરમાં ૧૩૧૩ હિંદુનાં અને ૧૩૩ મુસલમાનનાં છે. એમાં ત્રણ મસ્જિદો, આઠ જૈનમંદિરો અને અપાસરા તથા બાર હિંદુ મંદિરો છે. એક ધર્મશાળા છે. આ જિલ્લો

[૨૮] ઝવેરીવાડો અમદાવાદની બાદશાહીના સમયનો હોય એમ જણાતું નથી. શાહજહાંના સમયમાં ઝવેદી શાંતિદાસ એ લક્ષ્મીમાં વસ્યા. એમના કુટુંબમાં તે સમયથી આજ સુધી અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલે છે. એટલે વહેલામાં વહેલો શાહજહાંના સમયથી ઝવેરીવાડો થયો ભાગે છે. તેથી અગાઉ એ ભાગ ઠીંકવામાં કે બીજા કોઈ લક્ષ્મીમાં ગણાતો હોવે. પાનકોરના નાકાથી ધીકાંટે જતા રસ્તાની પૂર્વે હાલ ઝવેરીવાડો છે. અગાઉ એની પશ્ચિમે પણ ઝવેરીવાડો હતો. હાલ નગરશેઠનો વંડો અને સીવીલ ઇસ્પીતાલ પાસે ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વેરાન હતું. એ સદીની શરૂઆતમાં દીવરો પણ ત્યાં થઈ જતાં ભય લાગતો. ઝવેરીવાડામાં આજે પણ નગરશેઠના કુટુંબીઓ વસે છે. જૈનોની એમાં ખાસ વસ્તી છે. શાહ અલી રઝાકનો રોજો આકીઓલોજકલ સર્વેના નકશામાં દરિયાપુર બાજુ ઝવેરીવાડથી જરા છેલો મુકયો છે.

જુનો બાદશાહી સમયનો છે. એના ઉલ્લેખો આગળ જોયા છે. અગાઉ એ હાલ કરતાં વિસ્તારમાં મોટો હોય એમ જણાય છે. ઢીંકવા નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે તે જાણવામાં નથી.

ત્રણ લીંબડી: દંરિયાપુર અને ઢીંકવાની વચ્ચે ત્રણ લીંબડી છે. એના ઉત્તર ભાગમાં વસ્તી આછી છે પણ ખીજા ભાગ ગીચ છે. એમાં મોટે ભાગે વહોરા, વાણીઆ અને બ્રાહ્મણ છે. કુલ ૨૪૦૦ ઘરમાં ૧૫૦૪ હિંદુ અને ૮૯૬ મુસલમાનનાં છે. જૂના મકાનોમાં ૨૨ મસ્જિદો હતી. નવગળ પીર અહીં આવેલા છે. નવ હિંદુ મંદિરો અને એક ધર્મશાળા છે.

લંડેરીપુર: આ જીલ્લો પ્રેમ અને પાંચકુવા દરવાજાની વચ્ચે કોટની રાંગે છે. કુલ ૨૫૦૭ ઘરમાં ૯૬૭ હિંદુ અને ૧૫૪૦ મુસલમાનનાં છે. હિંદુમાં કણબી અને ખત્રી ખાસ છે. મુસલમાનમાં વહોરા ખાસ છે. એમાં તેત્રીસ મસ્જિદો, વીસ દરગાહો, સાત મંદિરો, એક નાનું તળાવ, એટલું હતું. તળાવને ચંદન તળાવડી કહે છે. આશાભીલની છોકરી ઉપરથી એ નામ પડ્યું છે એમ મનાય છે. તળાવડીની આસપાસ મશરૂકુવા હતા તે રેશમ ધોવાના કામમાં આવતા હતા. લંડેરીપુર જુનો લત્તો ગણાય છે.

ખાડીઆ: આ જીલ્લો નાનો છે પણ ગીચ છે. લંડેરીપુર, ઢીંકવા, રાયપુર અને સારંગપુરની વચ્ચે એ આવેલો છે. એમાં ૧૫૨૫ ઘર હતાં, તેમાં ૧૩૦૩ હિંદુનાં અને ૨૨૨ મુસલમાનનાં હતાં. એક મસ્જિદ અને સાત મંદિરો હતાં. આ જીલ્લો ઘણા જુના સમયથી ખાડીઉં કહેવાય છે. એ નામ કદાચ એની જમીન ખાડા જેવી નીચી હશે તેથી પડ્યું હશે. મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે અકબરશાહના રાજ્યમાં ક્ષત્રી લોકોએ વસીને એનું નામ અકબર-બાદ પાડેલું. હાલ ખાડીઉં કહેવાય છે એ ઉપરથી જુનું નામ જ લોકોએ ચાલુ રાખ્યું એમ જણાય છે. ઉપર લખેલા ૧૮૨૪ ની સર્વેના હેવાલમાં ખાડીઆમાં એક મસ્જિદ લખેલી છે. પરંતુ કેટલીક દરગાહો ખાડીઆમાં છે. ખાડીઆમાં પહેલાં મુસલમાનની વસ્તી હોય એમ પણ લાગે છે. હાલ હજીરાની પોળનો ભાગ એમાં વસતા નાગરોએ અગાઉ મુસલમાનો પાસેથી વેચાતો લીધેલો અને ખીજા ઉતરતી નાતોના હિંદુઓને પણ પછી વસાવેલા એવા દાખલા સનંદો ઉપરથી નીકળે છે. હજીરાની પોળ અંદર આવેલા એક રોજા-હજીરા ઉપરથી કહેવાય છે. આ હજીરો હાલ એક મોટો ધુમટ છે. એ જગ્યાએ હજીરાની

પોળ દેસાઈની પોળ અને એને લગતી મસ્જીદની જગ્યાઓ મુસલમાનો પાસેથી હિંદુઓએ વેચાતી લીધી હશે. આ પોળો અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ એમ જણાય છે. હજીરામાં જે કબર છે તે હાલ માથોડું ઉડી છે. એટલે હજીરા નીચેની ખરી જમીન એથી ખીજું માથોડું ઉડી હશે. એ ઉપરથી ખાડીઆની જમીનની સપાટીનો ખ્યાલ આવશે. હજીરાના કદ ઉપરથી એની મસ્જીદ ઘણી મોટી હોય એવો સંભવ છે. બાંધણી બાદશાહી સમયની લાગે છે. આ હજીરામાં કેની કબર છે તેની માહિતી ઘણી તપાસ કરવા છતાં મળી નથી. અસલ સારંગપુરથી માણેકચોકના મેદાનમાં મળતા મોટા રાજમાર્ગ ઉપર આ હજીરો હશે એ આગળ નગરરચનાના વર્ણનમાં જોયું છે. ખીજી કબરો પણ ખાડીઆમાં છે. હજીરા સંબંધી ઉલ્લેખ ૧૮૨૪ ની સર્વમાં કે તે પછીના કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથી.

સારંગપુર: આમાં કુલ ૧૪૦૯ ઘર છે, તેમાં ૧૩૨૭ હિંદુનાં અને ૮૨ મુસલમાનનાં છે. એમાં ૧૮૨૪ માં ચાર મસ્જીદો હતી, એક જૈન અપાસરો ચાર મંદિરો અને એક ધર્મશાળા હતી. મસ્જીદોમાં બે મોટી અને પત્થરની છે. દોલતખાનામાં એક તોડાની મસ્જીદ છે તે મુહમ્મદ ઘૌસ ગ્વાલીઅરીની છે. ખીજી ફરતા વીસામા પાસે મલીક સારંગની મસ્જીદ છે. ૧૮૨૪ માં એ મસ્જીદના આંગણામાં રેશમ સુકવાતું અને એનું ભાડું મોટા સૈયદને મળતું. મસ્જીદની સામે બીબીરાણીની દરગાહ છે.

આ જીલ્લો મલીક સારંગ નામના સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીરે બંધાવેલો તેથી સારંગપુર કહેવાય છે. સારંગપુર દરવાજો અસલ શહેરની પૂર્વ તરફનો મુખ્ય દરવાજો હતો. ફરતા વીસામા પાસેની મલીક સારંગની મસ્જીદ કહેવાય છે તે ખરી રીતે કેની તે માટે ઘણો મતભેદ છે. આ જીલ્લામાં હાલ હિંદુ મંદિરો ઘણાં છે. એને અમદાવાદનું બુલેશ્વર કહીએ તો ચાલે.

રાયપુર: આ જીલ્લામાં વસ્તી ગીચ છે. કુલ ૩૪૭૫ ઘર હતાં. તેમાં ૩૩૭૦ હિંદુનાં અને ૧૦૫ મુસલમાનનાં હતાં. ત્રણ મસ્જીદ, ત્રણ અપાસરા, અને સોળ મંદિરો હતાં.

આ જીલ્લાનું નામ અને એના દરવાજાનું નામ રાયપુર શાથી પડ્યું એ કોઈ રીતે નક્કી થઈ શક્યું નથી. કેટલાંક પરાં તરફ પડતા દરવાજાથી જેમ તે દરવાજાનું નામ અને પરાનું નામ એક હોય છે, તેમ રાજપુર તરફ આ

દરવાજેથી જવાતું હોવાથી એનું નામ રાયપુર પડ્યું હોય એમ સંભવે. રાજપુર અમદાવાદના મોટામાં મોટા પરાંમાંનું એક હતું. રાજખાઈ નામની કોઈ રાજ-કુટુંબની સ્ત્રીના નામ ઉપરથી રાજપુરનું નામ પડ્યું હોય એમ પણ બને. સુલતાન મુઝફ્ફર ખાનની સ્ત્રી અને સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના બાપ લતીફખાંની માનું નામ રાજખાઈ હતું. પરંતુ આ અનુમાનને આધાર નથી.

આસ્તોડીઆ: ૧૮૨૪ માં આ જિલ્લો સૌથી વધારે વસ્તીવાળો હતો. પૂર્વ અને દક્ષિણ બાજુના કોટના ખુણાને અડકીને છેક માણેકચોક સુધી એની હદ હતી. કુલ ૩૮૭૭ ઘર હતાં, તેમાં ૩૩૭૮ હિન્દુઓનાં અને ૪૯૯ મુસલમાનોનાં હતાં. હિન્દુઓમાં મોટો ભાગ વાણીયાનો હતો. દશ મસ્જિદ એક જૈન મંદિર, દશ હિંદુ મંદિર, અને ત્રણ ધર્મશાળાઓ હતી. તેમાં બે હિંદુની અને એક મુસલમાનની હતી. મુસલમાનની ધર્મશાળા ત્રણસો વર્ષ ઉપર કોઈ કાજીએ બંધાવી હતી અને એને ‘કાજીકા મંદરશાળા’ એમ કહેતા (કાજીનું ધાણું?) એ મકાન મોટા ધાખાવાળું અને છંટ ચુનાની સારી બાંધણીનું હતું. એની પશ્ચિમે મુસ્તકશાહની દરગાહ હતી.

આસ્તોડીઆ નામ એ નામના દરવાજાની બહાર આસ્તોડીઈ અગર અસોરીઈ નામનું પડે હતું એ ઉપરથી પડ્યું છે. આ જિલ્લો પુરાણા આશાવલનો એકે ભાગ હોય એમ જણાય છે. આશાલીલનો ટેકરો આસ્તોડીઆ દરવાજાની અંદર દસ્તુરખાંની મસ્જિદની સામે છે. આસ્તોડીઆમાં રાણી સીમ્રીની અને દસ્તુરખાંની એમ બે પ્રસિદ્ધ મસ્જિદો છે.

જમાલપુર: ૧૮૨૪માં આ જિલ્લામાં કુલ ૧૬૩૩ ઘર હતાં એમાં ૧૦૬૫ હિંદુનાં અને ૫૬૮ મુસલમાનનાં હતાં. નવ મસ્જિદો હતી અને એક મંદિર હતું. હૈબતખાંની અને નાવાબ સરદારખાંની મસ્જિદ જમાલપુરમાં છે. સીદી સલીમની હવેલી પણ આ જિલ્લામાં હતી. ૧૮૨૪માં એ હવેલીને ઘટેનો કોટ અને છ પથરના ખુરજો હતા. સીદી સલીમ સુલતાન અહમદ પહેલાના આરબ અમલદારમાંથી કોઈ હતો એમ ગેઝેટીયરમાં લખ્યું છે. પણ એ માટે કોઈ આધાર નથી. આ ગેઝેટીયરની કંઈ ભૂલ હશે. સીદી હોય તો તે આરબ અમલદાર શી રીતે હોય. અહમદશાહના સમયમાં કોઈ સીદી સલીમનો ઉલ્લેખ નથી. એમાં મરેઠા સમયમાં એમના લશ્કરના અમલદારો રહેતા અને ૧૮૨૪માં દેશી લશ્કરના અમલદારો રહેતા.

રાયખંડ: આ જીલ્લો શહેરના પશ્ચિમ કોટને અડધીને ભદ્ર સુધી છે. ૧૮૨૪માં એની જમીન ખાડાવાળી અને ખંડેરોથી ભરેલી હતી. મુસલમાન સમયમાં રાયખંડના મહેલો શહેરમાં સારામાં સારા હતા. પણ મરેઠા સમયમાં એ બધું ઉજડ થઈ ગયું. ૧૮૨૪માં એમાં કુલ ૫૬૨ ઘર હતાં, તેમાં ૩૦૬ હિંદુનાં, અને ૨૫૬ મુસલમાનનાં હતાં. ખમાસાના ચકલામાં મેદાન હતું, અને ત્યાં કસાઈ તથા સ્વારોનાં માણસોનાં ઘરની જે હાર હતી. સાત મસ્જિદો જે મંદિરો અને જે ધર્મશાળા હતી. શહેરમાં પાણી પહોંચાડવાનું સ્થાન પણ રાયખંડમાં હતું અને એના મોટા બંખા હતા. આ જીલ્લાનો મોટો ભાગ ગાયકવાડની હવેલી કહેવાતા કિલ્લાએ રોકેલો છે.

ભદ્ર: ૧૮૨૪માં ભદ્રમાં ૬૧૮ ઘર હતાં, તેમાં ૫૪૮ હિંદુનાં અને ૭૦ મુસલમાનનાં હતાં. એમાં દક્ષિણી લોકોની ખાસ વસ્તી છે. આ જીલ્લાનું વર્ણન આગળ જોવા લાયક જગ્યાઓમાં કરીશું.

ખાસબજાર: આ જીલ્લામાં ૧૮૨૪માં ૩૫૫ ઘર હતાં. એમાં ૧૨૧ હિંદુનાં, ૨૩૧ મુસલમાનનાં અને ૩ પારસીનાં હતાં. ઘર છુટાંછવાયાં હતાં, હતાં. આ જીલ્લાનો કાંઈક ખ્યાલ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં ત્રણ દરવાજાના લીધેલા ચિત્રથી જણાશે. ચાર મસ્જિદો અને એક મંદિર હતું. ૧૮૨૪માં ખાસ બજારમાં એક સુંદર શાહશાળા નામનું મકાન હતું એમાં ગરીબોને ખાવાનું અપાતું. ગેઝેટીઅરનો કર્તા (ઈ. સ. ૧૮૭૨) લખે છે કે હાલ એ મકાન ઓળખી શકાતું નથી. ખાસ બજાર નામ ત્યાં શુક્રવારે મોટું બજાર ભરવાને લીધે પડ્યું હશે.

પાનકોર: આ જીલ્લો પાનકોરના નાકાની આસપાસનો છે. ૧૮૨૪માં એમાં ૪૪૪ ઘર હતાં. એમાં ૨૩૨ હિંદુનાં અને ૧૧૨ મુસલમાનનાં હતાં. પાંચ મસ્જિદો હતી.

માણેકચોક: ઈ. સ. ૧૮૨૪માં આ જીલ્લામાં ૫૯૮ ઘર હતાં, તેમાં ૫૩૭ હિંદુનાં અને ૬૧ મુસલમાનનાં હતાં. હિંદુમાં મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ વાણીયાનો હતો. ચાર મસ્જિદો અને એક મંદિર હતું.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૨૪ની પહેલી માપણી વખતે શહેરના ભાગ અને સ્થિતિ હતી. હાલ મ્યુનીસીપાલિટીએ કેટલાક ભાગ ભેગા કરી જુદા જીલ્લા પાડ્યા છે. પણ લોક વ્યવહારમાં હજી પણ આ જુના જીલ્લાનાં નામ વપરાય છે.

અમદાવાદની પોળો

અમદાવાદમાં પોળો ક્યારથી અને કેવી રીતની શરૂ થઈ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પોળોની આંધણી ગૂજરાતમાં અસલથી ચાલુ હશે એમ માનવાને કારણ છે. પણ એ વાતને ચોક્કસ આધારોની જરૂર છે. અમદાવાદ પાટણની નકલ છે એ આગળ જોઈ ગયા. એટલે અમદાવાદમાં શરૂઆતથી પોળો હોય ખરી. આઈને અકબરી અને તખ્તે અકબરીમાં જે ૩૬૦ પરાં અગર મહોલ્લા સંપૂર્ણ એક નાના શહેર જેવા હતા એમ લખે છે તેમાં બહારનાં પરાં કે અંદરની પોળો સમજવી એ પ્રશ્ન છે. પણ એમાં થોડી અંદરની પોળો પણ હશે એમ માનવાને કારણ છે. મોગલાઈ પહેલાંનો હાજીપટેલની પોળનો ઉલ્લેખ આપણે જોયો. અગાઉ એ પોળ હાલની પોળોના જેવી હશે કે મોટો જુલો-પાટક (પાડો) હશે તે કહી શકાય નહિ. મોગલાઈના અંતમાં હાલની પોળોના જેવી પોળો થઈ હોય એમ જણાય છે. પાછળનાં હુલ્લડોમાં અને કપુરચંદ લણુશાળી અને મદન ગોપાળ વગેરેની લઢાઈઓમાં પોળો વાસીને લઢયાના ઉલ્લેખો છે. પરંતુ શહેરમાં ગમે તેમ ગમે ત્યાં હાલની વાંકીચુંકી પોળો તો અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ. મરેઠા સમયમાં, મરેઠાની લોલવૃત્તિ અને એમની મુસલમાનો સાથેની વારંવારની તકરારોમાં જનમાલની સલામતી ઓછી હતી. એથી એક નાતના, એક કુટુંબનાં, કે એક આચારવિચારનાં લોક એક જથ્થામાં જુદી જુદી પોળોમાં વસતાં ગયાં, અને દરેક પોળમાં કુવો મંદિર વગેરે જૂદું બનાવતા ગયા. મોગલાઈના અંત સમયની કેટલીક પોળો આ વખતે ઉજડ થઈ અને નવી પોળો વસી. એવી રીતે વસેલી નવી પોળો ઉપરાંત ઉજડ જગ્યામાં લોક વસતા ગયા તેમ તેનાં નામ 'નવો વાસ' આપ્યાં. એવા નવા વાસ શહેરમાં એક કરતાં વધારે છે.^{૨૯}

પોળનું મોટું સરીયામ રસ્તા ઉપર પડે છે. મોઢે દરવાજો હોય છે અને તેને મોટાં કમાડ હોય છે. કેટલીક પોળોને દરવાજા કમાનવાળા અને કેટલીકને

[૨૯] ઈ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ વખતચંદ પોળોનો કેટલોક હેવાલ લખે છે. એમાં જણાવે છે કે (પૃ. ૨૪૬) શહેરમાં નવા વાસ ઘણા છે. જે ઠેકાણે ઉજડ જમીન હોય તેને ઠેકાણે વસતી થાય એટલે તેને નવો વાસ કહે છે. નવો વાસ સ્વામીનારાયણના મંદિર આગળ છે ને બીજો માંડવીની પોળમાં લાલાલાઈની પોળની પછવાડે છે, ને તેમાં વસતી ઘણું કરીને કણબીની છે. ”

ડહેલાં જેવા ચોરસ હોય છે. દરવાજાની ઉપર કેટલીક પોળોને મેડીઓ હોય છે તેમાં પોળાઓ રહે છે. એ મેડીને રસ્તા ઉપર ઘણુંખરું પારી હોતી નથી. પણ બંધુક માટે કાણું કરેલાં હોય છે. તોફાનને વખતે પોળ બંધ કરી કિલ્લાની પેઠે એનો ઉપયોગ થાય છે. પોળનાં કમાડને એક નાની પારી હોય છે. રાતના અગર પોળમાં કાંઈ ક્રિયા ચાલતી હોય કે નાત જમતી હોય ત્યારે મોટાં કમાડ બંધ કરી ફક્ત પારી ખુલ્લી રાખવામાં આવે છે. પોળોનો બીજો છેડો બંધ હોય છે. પણ કેટલીક પોળોની પાછળ પારી હોય છે. તેમાંથી બીજી પોળમાં નીકળાય છે. ઘણીખરી પોળોમાં અંદર નાના ખાંચા અગર ખડકીઓ હોય છે. કેટલીક મોટી પોળોમાં બીજી નાની પોળો પણ હોય છે, અને તેને પણ પોળની પેઠે જ જુદો દરવાજો અને કમાડ હોય છે. ઘણીખરી પોળોમાં એક કે બે આંગણાં હોય છે. એને પોળનું ચોકડું કહે છે. હોળીને પ્રસંગે કે પોળને લગતા હવન કે બીજાં કામોમાં અને છોકરાંને રમવા માટે એ વખરાય છે. પોળનો કુવો અને પોળનું જાંજર એ આખી પોળની સ્વતંત્ર મીલકત છે. કેટલીક પોળોમાં મહાદેવ માતા કે હનુમાનનું મંદિર હોય છે. મોટાં જૈન અને હિંદુ મંદિરો અને અપાસરા પણ પોળોમાં હોય છે.

શહેરના પશ્ચિમ ભાગ કરતાં પૂર્વમાં પોળો વધારે છે. પશ્ચિમમાં ખાનપુર, મીરઝાપુર, ખાસખજર, પાનકેર, રાયખડ વગેરે લત્તામાં પોળો નથી. કાળુપુર વગેરે લત્તાઓમાં વહોરા વગેરે મુસલમાનો પોળોમાં રહે છે. પણ ઘણુંખરું મુસલમાનો છુટાં ઘરોમાં વધારે રહે છે. શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં પારસી મુસલમાન છુટાં ઘરોમાં જ રહે છે.

માંડવીની પોળ સર્વથી મોટામાં મોટી પોળ છે. એનું એક નાકું માણેકચોકમાં અને બીજું આસ્તોડીઆ ચકલામાં પડે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૨માં એકલી માંડવીની પોળમાં દશ લાખ માણસોની વસ્તી હતી. હાલ વસ્તી વધી છે. આ પોળમાં બીજી ઘણી પોળો છે. પોળોનાં નામ ઘણુંખરું તેના મૂળ સ્થાપનાર ઉપરથી કે જે નાતની વસ્તી કે મુખ્ય કુટુંબની વસ્તી હોય તે ઉપરથી પડેલાં હોય છે. કેટલાંક નામ એમાં આવેલી કાંઈ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુને લીધે પડેલાં છે. ૭૦

મહુરતપોળ: શરૂઆતમાં બાદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે મુહૂર્તમાં સર્વથી પહેલી માણેકચોકમાં વસાવી એમ લોકમાં કહેવાય છે. મુસલમાન તવારીખમાં આ બાબત કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. આધાર વગર ખાત્રીપૂર્વક કંઈ પણ કહી શકવું મુશ્કેલ છે. ૩૧

માંડવીની પોળ: માણેકચોકમાં પડે છે. એનું નામ શાથી પડ્યું તે ખુલાસો રા. મગનલાલ વખતચંદ કરી શક્યા નથી. પણ એ લખે છે કે “નામ ઉપરથી સાફ માલુમ પડે છે કે માંડવી એટલે ચઢતામાં છે.”

નાગજી ભુદરની પોળ: માંડવીની પોળમાં આવેલી છે. “એ પોળના થાંભલા ઉપર લેખ છે તેમાં એવું લખ્યું છે કે સંવત ૧૭૬૦ના શ્રાવણ સુદ ૨ તે રોજે એ પોલ કરાવી છે.” નાગજી ભુદર નામના જૈન દશા પોરવાડ શાહુકારના નામ ઉપરથી પોળનું નામ પાડ્યું છે. આ પોળમાં શ્રાવકનાં બે અને હિંદુનું એક રણછોડજીનું દહેરું છે. વસ્તી મોટે ભાગે શ્રાવકની છે. આ પોળમાં મરેઠા સમયમાં એક સુબો રહેતો હતો તે આગળ જોધ ગયા.

કંસારાની પોળ: માંડવીની પોળમાં, કંસારાની વસ્તીને લીધે કહેવાય છે. એમાં કલિકા માતાનું મંદિર છે.

લાલાભાઈની પોળ: લાલાભાઈ નામના શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે. માંડવીની પોળમાં છે.

દેવની શેરી: માંડવીની પોળમાં છે. એની પાસે રામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. દેવની શેરી બીજી લાખા પટેલની પોળમાં સાંકડી શેરીમાં છે.

ખાંડવાળાની પોળ: માંડવીની પોળમાં ખાંડનો વહેપારી રહેતો તે ઉપરથી નામ પડ્યું છે. પોળને મોંઢે બહુચરાજીનું મંદિર છે.

છીપા માવજીની પોળ, સુરદાશની પોળ, અને સમેત શીખરની

ઇતિહાસમાંથી આપ્યો છે. એમાં ઈન્વર્ટેડ કોમામાં લખેલા શબ્દો રા. મગનલાલના છે. એટલે એવું લખાણ આપતાં નીચે આધાર માટે નોંધ આપી નથી. [૩૧] રા. મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૨૦૫) લખે છે કે “પણ તે પોળમાં ચઢતાના લોકો પેસાળ કરવા લાગ્યા તેથી તેનું નામ મુંતર પોળ ઠર્યું છે.” કદાચ પાછળથી વસેલી આ પોળનું નામ આ કારણથી આવું પડી ગયું હોય અને માણેકચોક વચ્ચે હોવાથી કોઈ અક્ષવાળાએ સુધારી તેનું નામ મહુરત પોળ કરાવ્યું હોય એમ બને ?

પોળ માંડવીની પોળમાં છે. નામ સ્પષ્ટ છે. સુરદાશની પોળમાં એક દિગંજરીનું મંદિર છે.

હરિકિશનદાસ શેઠની પોળ: માંડવીની પોળમાં છે. એ શેઠ વીશા નાગર હતા અને તેમની હવેલી અને વંશ ૧૮૫૧ માં ચાલતો હતો એમ રા. મગનલાલ લખે છે.

કાકા બળીયાની પોળ: માંડવીની પોળમાં કાકા બળાચાની અટકવાળા જૈન રહેતા હતા તેથી નામ પડ્યું છે. આશારામ કપુરચંદ નામના શાહુકારની હવેલી એમાં (૧૮૫૧માં) હતી.

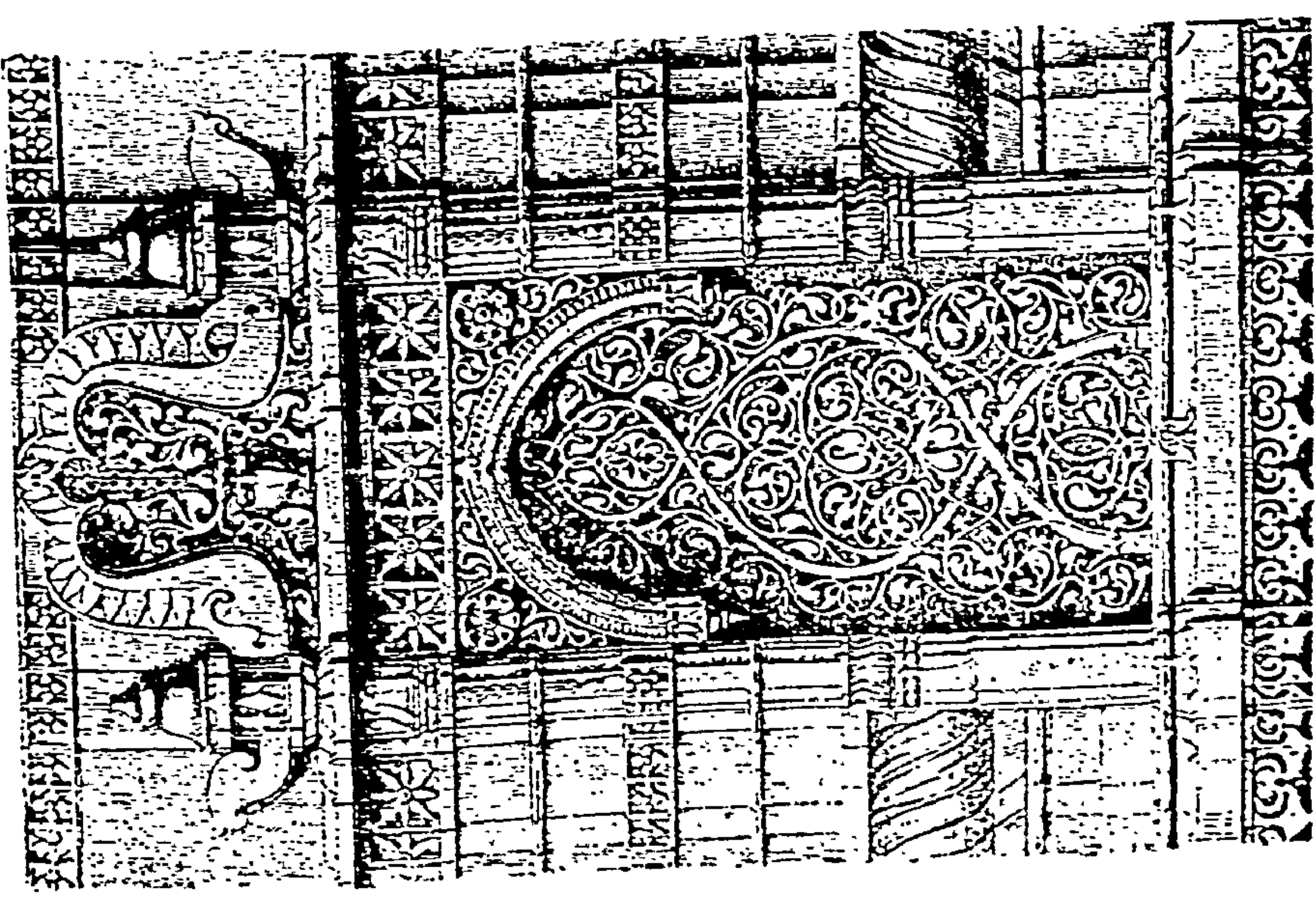
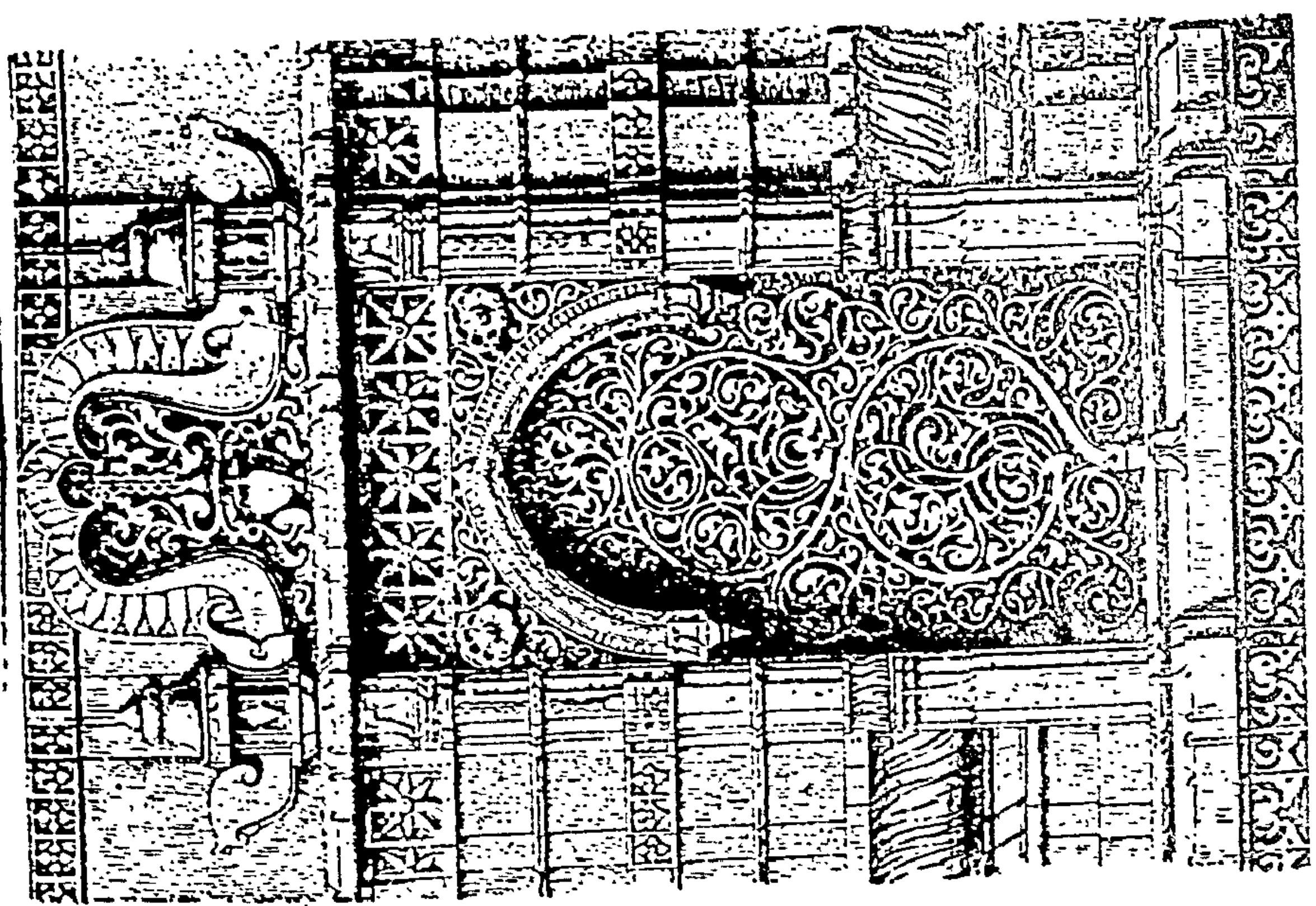
આસ્તોડીઆ બાજુ પણ કેટલી પડતર જમીન હતી. આસ્તોડીએ રાણી સીંપ્રીની મસ્જિદનો રસ્તો અને ઘીકાંટે મુહાશીઝખાંની મસ્જિદનો રસ્તો એ બન્ને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં કેવા હતા એ ચિત્રો ઉપરથી જોઈ શકાશે. અદારમી સદી બેસતાં તો શહેરની એવી દશા થઈ ગઈ હતી, અને ગામડા જેવા દેખાવ કેટલીક જગ્યાએ થઈ રહ્યા હતા. હાલ રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કુલ છે ત્યાં ગઈ સદીના અંત સુધી ખેતી થતી હતી. આસ્તોડીએ આશાબીલના ટેકરા ઉપર એક સુંદર મસ્જિદ હતી, એને આશાબીલની મસ્જિદ કહેતા એમ રા. મગનલાલ લખે છે. ૧૮૫૧માં એ મસ્જિદના પથરા નીકળી ગયા હતા એમ પણ એ જ લખે છે.

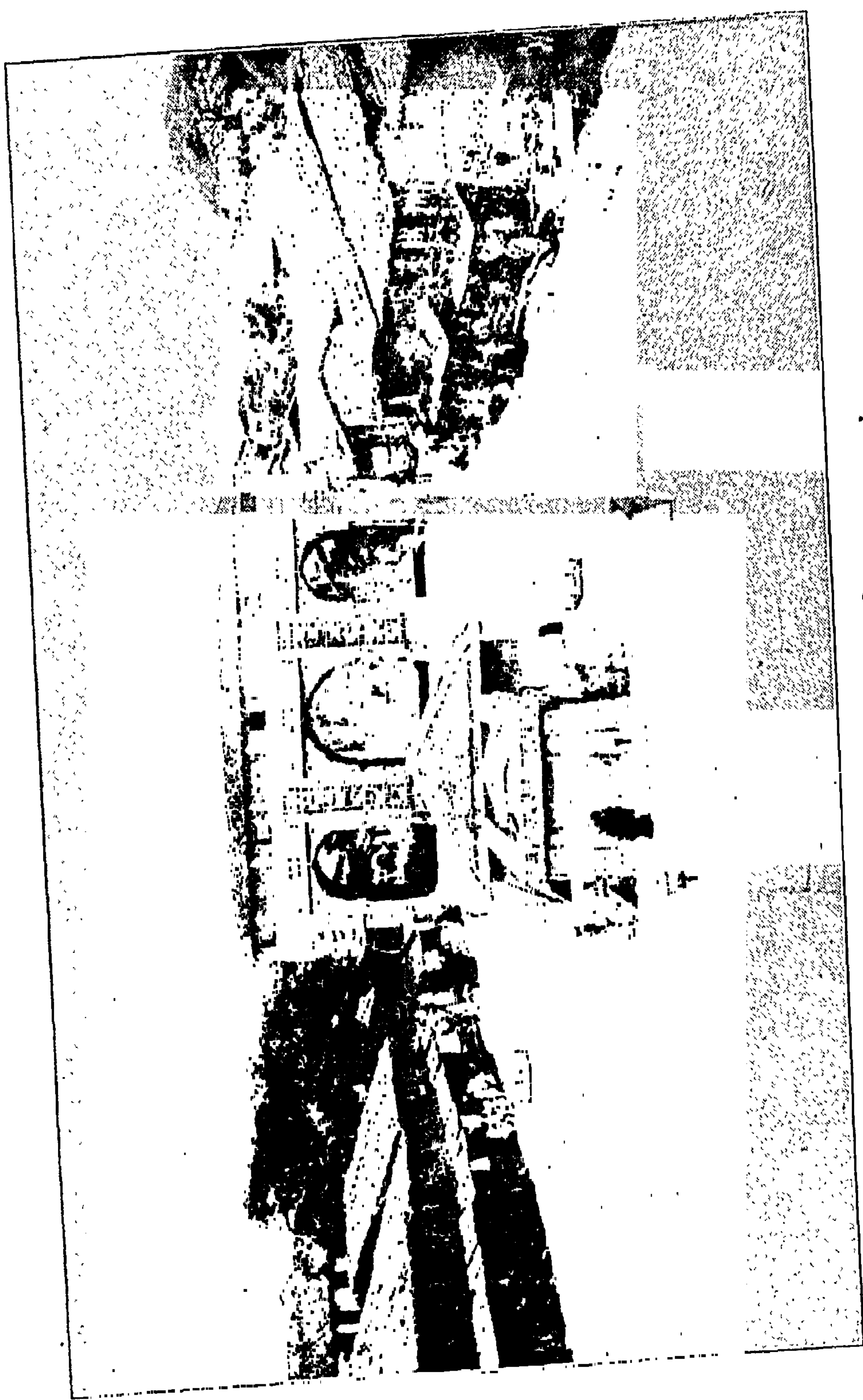
ઢાળની પોળ: આસ્તોડીઆ ચકલામાં છે. “આ પોળમાં પેસતાં ચઢવાનો ઢાળ ધણો છે તેથી એનું નામ ઢાળની પોળ પડ્યું છે.” આ પોળમાં એક જૈન તથા આશાપુરી, બહુચરાજી, રણછોડજી અને મોરલીધરનાં દહેરાં છે.

શામળાની પોળ: મદનગોપાળની હવેલીથી રાયપુર જવાના રસ્તા ઉપર છે. “આ પોળમાં શ્રાવકનાં દહેરાં છે. તેમાં એક અસલના દહેરામાંની પ્રતિમા સાંભલી છે તે સાંભલાજી નામથી ઓળખાય છે તેથી એ પોળનું નામ સાંભલાની પોળ પડ્યું.”

આકાશેઠના કુવાની પોળ: આકાશેઠ કરીને કોઈ શાહુકાર હતો તેણે કુવો કરાવેલો તે ઉપરથી પોળનું નામ પડ્યું છે એમ રા. મગનલાલ લખે છે. આકા નહિ પણ અખાશેઠ એમ મીરાતે અહમદી કહે છે, તે આગળ જોઈ ગયા. “આ પોળમાં નાગરની વસ્તી ઘણી છે. તે તેઓની મોહોટી મોહોટી હવેલીઓ છે તે અંબાજીનું દહેરું છે. તહાંથી આગળ ચાલ્યા એટલે એક મહાદેવનું દહેરું આવે છે.”

ହାତେ ମହାବଳୀୟା ପ୍ରସାଦେ ମହାବଳୀୟା ମହାବଳୀୟା ମହାବଳୀୟା

૩૬ ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ—ફારૂજ
(ઝાગણીસભી સદીના પૂર્વાધીની સ્થિતિ)

વાઘેશ્વરની પોળ : વાઘેશ્વરી માતાનું દેહેડું છે તેથી એવું નામ પડ્યું છે. લીમડાપોળ, નાઈવાડો વગેરેનાં નામ સમજાય એવાં છે.

બંગલાની પોળ : “ આ પોળને માથે બંગલો છે માટે તેનું નામ બંગલાની પોળ પડું છે.”

દેડકાની પોળ : “એ પોળમાં મયારામ કરીને એક પુરુષ રહેતો હતો. તેમની અડક દેડકાની હતી તેથી એ પોળનું નામ દેડકાની પોળ પડું.” રૂપા-સુરચંદ્ર નામના વાણીઆના નામ ઉપરથી રૂપાસુરચંદ્રની પોળનું નામ પડ્યું છે.

આમાચીડીઆની પોળ : હવેલીની પોળ પાસે. રાયપરના રસ્તા ઉપર. અહીં મગનભાઈ કરમચંદે કન્યાશાળા કરી હતી એમ રા. મગનલાલ લખે છે.

ખીજડાની પોળ : ખીજડાનું ઝાડ હતું તે ઉપરથી કહેવાય છે. ૧૮૫૧ માં એ ઝાડ નહોતું. આ પોળની પશ્ચિમે નાગરની ખડકી છે એમ રા. મગનલાલ લખે છે. આ ખડકી હાલ દેખાતી નથી. અગર હાલ નામ ફરી ગયું હશે.

દેવજી સરૈયાની પોળ : એ નામના માણસ ઉપરથી, અને ખેતરપાળની પોળ, ખેતરપાળના દેવળ ઉપરથી થયું છે. એમાં એક ઉત્તમ જૈન મંદિર છે.

ભઠ્ઠીની પોળ : ડાળુપુરને રસ્તે છે. ત્યાં રૂપાધડા લુહારો રહેતા તેથી એમની ભઠ્ઠીએને લીધે એ નામ પડ્યું હશે એમ રા. મગનલાલ માને છે. “ જૈન ધર્મના મોહોટા આચાર્ય વીરવીજેજીનો ઉપાસરો છે ”.

ફત્તાશાની પોળ : આ જુની પોળ છે અને ફતેશાહ નામના કોઈ શાહુકાર ઉપરથી નામ પડ્યું હશે એમ રા. મગનલાલ માને છે. એમાં બે સારાં જૈન મંદિર છે.

ઝવેરીવાડા : જુનો છે. બધા ઝવેરીઓ એમાં રહે છે તેથી એવું નામ પડ્યું છે. એની મુખ્ય પોળ રતનપોળ છે. એનો દરવાજો માણેકચોકમાં પડે છે. એને તોડીને રીચીરોડ થયો છે. એમાં શેઠની પોળ છે, તેમાં નગરશેઠના કુટુંબીઓ રહે છે તેથી એવું નામ પડ્યું છે. ઝવેરીવાડમાં એક ધર્મશાળા હીમાભાઈની બહેનની કરાવેલી છે. ઝવેરીવાડમાં શહેરની અંદરનાં કેટલાંક સારાં ગણતાં જૈનમંદિરો છે. એમાં કેટલીક પ્રતિમાઓ ભોંયરામાં છે તે પ્રાચીન છે. નીશાપોળના મંદિરમાં મોટું ભોંયરું છે.

સોદાગરની પોળ : કપુરશા સોદાગર (વહેપારી)ના નામ ઉપરથી થયું છે. રસ્તે આગળ જતાં નાગોરીશરા (નાગોરીશરાધ) આવે છે.

પાંજરાપોળમાં ખોડાં ઢોર તથા બીજાં જંતુઓને રાખવાનું સ્થાન છે. આ પોળમાં કપુરચંદ બણસાળી રહેતા હતા. એની હવેલીનાં ખંડેરો ૧૮૫૧ સુધી હતાં. એની પાસે મંછીજીની પોળ ૧૮૫૧માં ઉજડ સ્થિતિમાં હતી.

છાપગરાની પોળ : છાપગરાની અડકવાળા કોષ મુસલમાન શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે.

હીજડાની પોળને મોઢે કોષ હીજડાનું ઘર છે તેથી એવું નામ પડ્યું છે એમ રા. મગનલાલ (૧૮૫૧ માં) લખે છે.

પંચભાઈની પોળ : ‘ પાંચભાઈઆ જ ’ એવી અડકવાળા શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે.

ખુખારા પોળ : રા. મગનલાલે આ નામ પડવાનું કારણ આપ્યું નથી. ખુખારી અડકવાળા કોષએ એ નામ પાડ્યું હોય એમ સંભવે.

દાશીવાડાની પોળ : કાળુપુરના રસ્તા ઉપર છે. એમાં જૈનોનાં ત્રણ મંદિરો અને ગોસાંધજી મહારાજનું મંદિર છે.

ધનાસુતારની પોળ : આ પોળમાં અંખાજી તથા રણછોડજીનાં મંદિરો છે. એમાં હાંદલાંદેડની પોળ, ગુંદીની પોળ, ચોખાવટીઆની પોળ, ઝારોલાની પોળ, દહેરાની પોળ, સઘ્યા પોળ વગેરે પોળો છે.

હાળપટેલની પોળ : આ પોળ અસંલ પાડો અગર જીલ્લો જ હશે. અમદાવાદની પોળોમાં સર્વથી પહેલો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ આ પોળનો આવે છે તે આગળ જોયું. હાળપટેલ કોણ થઈ ગયા હશે તેની માહિતી મળતી નથી. હાળ પાટકનું એવું નામ થયું હોય તો એ નવાઈ જેવું છે. આ પોળમાં શાંતિનાથની પોળ, રામજીમંદિરની પોળ, પેંપડીઆની પોળ, ખારાકુવાની પોળ, લાંબેશર વગેરે પોળો છે. એમાં સાત જૈન મંદિરો અને એક રામનું મંદિર છે.

ટંકશાળની પોળ : બાદશાહી વારાની ટંકશાળ એ જગ્યાએ હતી તેથી એવું નામ પડ્યું છે.

પાંચપટ્ટી : કાળુપુર ચકલામાં. આ પણ માંડવીની પોળની પેઠે મોટો જીલ્લો છે. એમાં બીજી નાની નાની પોળો બહુ છે. એમાં ખાસ કરીને વહોરાની વસ્તી છે. નવગજ પીર પાંચપટ્ટીમાં છે.

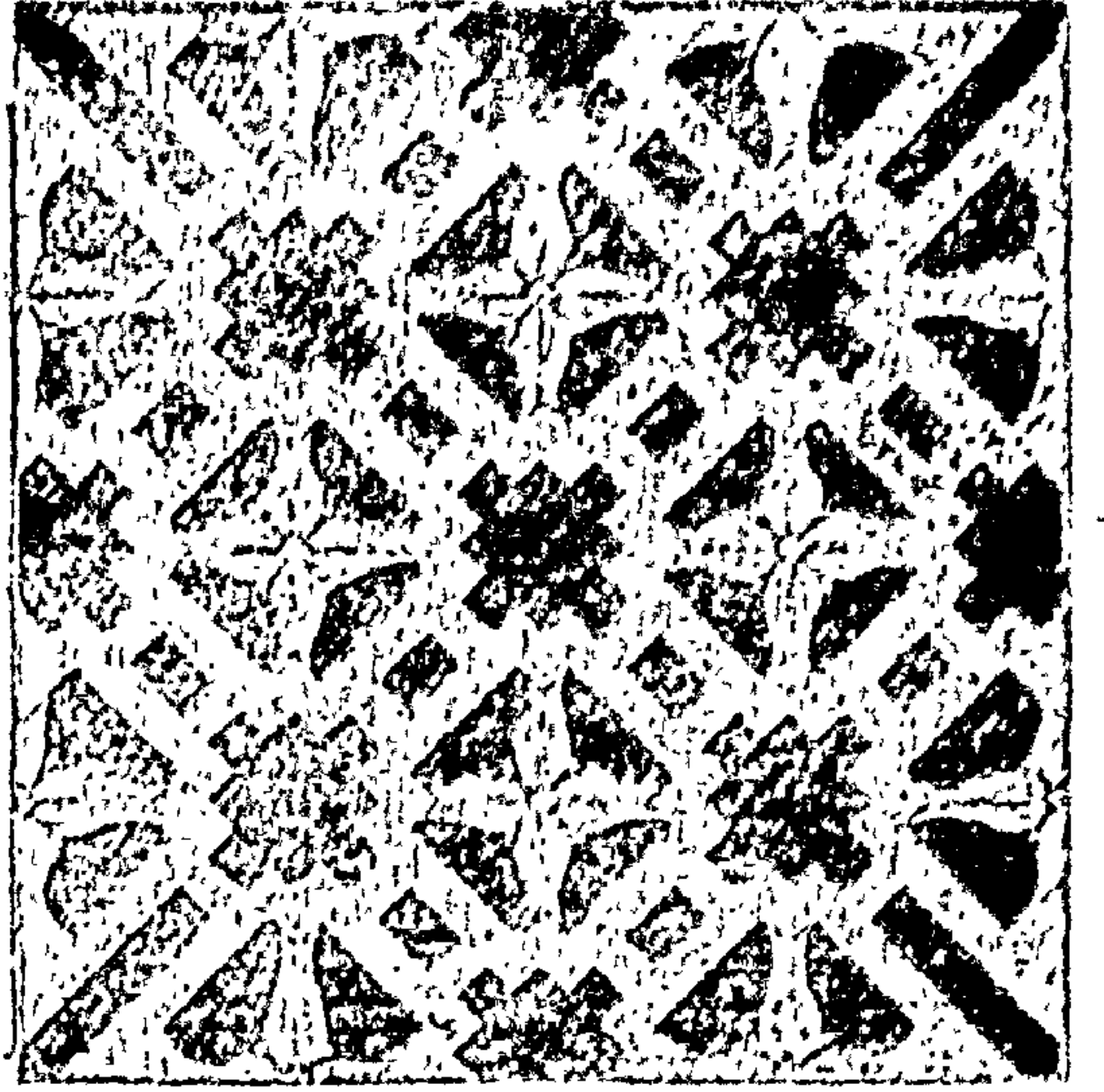
સરખીવાડ : શહેરમાંથી સારંગપુર દરવાજા સામે જતાં ડાબે હાથે સરખીવાડ છે. ત્યાં પહેલાં સરખટનો વેપાર કરનાર મુસલમાનો રહેતા તેથી

આનું નામ સરખીવાડ પડ્યું છે એમ રા. મગનલાલ લખે છે. સરખીવાડ શહેરના એક પરા તરીકે શહેરની બહાર પણ હતી. મીરાતે અહમદીમાં સરખીવાડને પરા તરીકે ગણાવી છે. શહેરની અંદર અને બહાર એક જ નામના વસવાટ તરીકે સરખીવાડને પણ ગણી શકાય.

રા. મગનલાલ વખતચંદે ઘણી પોળોનું વર્ણન આપેલું છે. એમાં કાંઈ જાણવા જેવું ન હોવાથી અહીં આપી નથી. રા. મગનલાલે પોતે પણ ઘણી પોળો અને લત્તાનાં નામ મુકી દીધાં છે. પોળોની નામાવલી આપવાનો આ પુસ્તકનો હેતુ ન હોવાથી અહીં એની જરૂર નથી. પુરાતન અમદાવાદના વિભાગોનું જેટલું બની શકે તેટલું વર્ણન ઉપર કર્યું છે. બાદશાહી સમયનું અમદાવાદ એવું તે એવું મોગલ સમયમાં ન રહ્યું, અર્થાત્ કાંઈક બદલાયું. મોગલ સમયનું અમદાવાદ મરેઠા સમયમાં છેક સંકેત્યાઈ ગયું અને આજે પાછું વધ્યું. એટલે અમલના વિભાગોનાં આજ સુધી ચાલ્યાં આવેલાં નામ થોડાં જ છે અને તે જણાવ્યાં છે. ઘણી માહિતી મળી નથી અને મળી શકતી પણ નથી. જે જુનાં નામોના ઉલ્લેખો જડે તેમાંનાં ઘણાંનો પત્તો નથી. પુરાતન અમદાવાદનો ખરો ખ્યાલ આવવો હાલ મુશ્કેલ જ છે. આ માત્ર નજીવો પ્રયત્ન છે. પુરાતન દેવ મંદિરો અને મસ્જિદોનું વર્ણન આગળ કરીશું.

પ્રકરણ સત્તાવીસમું

આબોહવા-આરોગ્ય

અમદાવાદ ૨૩°-૧' ઉત્તર અક્ષાંસ, અને ૭૨°-૩૭' પૂર્વ રેખાંશ ઉપર આવેલું છે. એની ઉંચાઈ દરિયાની સપાટીથી આશરે ૧૭૩ ફીટ છે. અમદાવાદનું સ્થાન કોઈ રીતે હાલ તો સ્થળ આકર્ષક નથી. અહમદશાહે કયા આકર્ષણથી આ સ્થળ ઉપર શહેર વસાવ્યું હશે એ હાલની દૃષ્ટિએ સમજવું મુશ્કેલ છે. આવા સ્થળ ઉપર આવું શહેર વસાવવા માટે જે સાધારણ કારણ છે તે તો આગળ જોયું.

અમદાવાદનું સ્થળ એવી કમનસીબ જગ્યાએ આવેલું છે કે વરસાદના બન્ને પ્રવાહ (monsoon Currents)નો લાભ તેને મળી શકતો નથી; બન્ને પ્રવાહ હિંદના બીજા ભાગોમાં મોટે ભાગે પડી ગયા પછી એ તરફ આવે છે. આ કારણથી અમદાવાદ અને તેની આસપાસ દુકાળનો ભય ઘણુંખરું રહ્યાં કરે છે. જમીન રેતાળ હોવાથી થોડે વરસાદે પણ પાક ઠીક થાય છે.^૧ પરંતુ એવી

[૧] Hartshorne: Second Revision settlement Report. Bom. Govt. Sel. DCXV. p. 5. Para 16. મી. હાર્ટશોર્ન લખે છે કે બ્રિટીશના સમયમાં જ બહુ દુકાળ પડે છે એમ નથી. અગાઉ ઇ. સ. ૧૬૨૯, ૧૬૩૦, ૧૬૫૦, ૧૬૮૬, ૧૭૧૮, ૧૭૩૨, ૧૭૪૭, ૧૭૭૦, ૧૭૮૦, ૧૭૯૦, ૧૭૯૧, ૧૮૧૨ અને ૧૮૧૩; અંગ્રેજી

જમીનને લીધે ચોમાસા સીવાય બીજે વખતે ધૂળનો ત્રાસ અસાધારણ હોય છે. ઉનાળાના તાપમાં જ્યારે એ ધૂળમાં ચાલવાનું હોય છે ત્યારે અમદાવાદ માટે ગમે એટલો પ્રેમ હોવા છતાં જહાંગીરના મતના થવું પડે છે. સરેરાશ વરસાદ ૩૦ ઇંચ પડે છે.^૨

આમ છતાં પણ અમદાવાદની હવા છેક ખરાબ નથી. ઋતુઓ પોત-પોતાનું જોર અમદાવાદમાં ખરોખર બતાવે છે. શીયાળાની તાઢ અને ઉનાળાનો તાપ બન્ને અસહ્ય હોય છે. ચોમાસામાં વરસાદ પડે એટલો વખત બાદ કરીએ

હવા તો આખાં વર્ષમાં હવા સૂકી છે. અમદાવાદનો શીયાળો સૂકો અને શરીરને ઘણો ફાયદો કરનારો છે. માગશરથી

ફાગણ માસ સુધી અમદાવાદની હવા ઘણી નિરોગી રહે છે. શીયાળામાં ૩૨ ડીગ્રીની નીચે પારો કદી ગયો નથી; અને સાધારણ રીતે વધારેમાં વધારે ૯૦ ડીગ્રી અને ઓછામાં ઓછો ૫૦ ડીગ્રી થાય છે. શિયાળામાં ઇશાન ખૂણા તરફથી કેરો હંડો પવન વાય છે. ઉનાળામાં વધારેમાં વધારે ૧૧૮ ડીગ્રી થાય છે. ઉનાળામાં તાપ ઘણે ભાગે મદ્રાસ જેટલો હોય છે. પરંતુ અમદાવાદમાં જે ગરમ લૂ વાય છે તેવી મદ્રાસમાં દરિયાને લીધે વાતી નથી. કલકત્તામાં પણ તાપ સખત પડે છે પણ ત્યાં ચીકણો પરસેવો થાય છે તેવો અમદાવાદમાં થતો નથી. ગમે તેમ પણ અમદાવાદની લૂ-ગરમ પવન-બહુ ત્રાસદાયક છે. અમદાવાદની હવા એકંદરે તંદુરસ્તીને વધારનારી છે; પરંતુ લોકોની ટેવો અને વસવાની રીતને લીધે શહેરના અંદરના ભાગોમાં હવા સારી રહેતી નથી. અંદર અને બહારના ભાગોમાં શાહીબાગની હવા કાંઈક સારી ગણાય છે. બાદશાહ જહાંગીરે એક વખત અમદાવાદ અને મહેમદાવાદની હવાની સરખામણી કરવા માટે એકી વખતે બન્ને સ્થળોએ એક એક ઘેટાની

સમયમાં ઓગણીસમી સદીમાં ૧૮૩૬ અને ૧૮૯૯ની વચ્ચે દુકાળ નોંધાયો નથી. તે પછી ૧૮૯૯-૧૯૦૦ વાળો છપનો કાળ, ૧૯૦૪-૫, ૧૯૧૧-૧૨નો અડસઠીઓ, ૧૯૧૫-૧૬નો બોતેરીયો, અને ૧૯૧૮-૧૯નો મોટો પંચોતરો એમ દુકાળ પડ્યા છે. દુકાળની અસર અને ત્રાસ પહેલાં જેવા લોકમાં હવે જણાતા નથી. [૨] ૨૯-૩૬ ઇંચ. દુકાળનાં વર્ષોમાં દસની અંદર અને વધારેમાં વધારે ૪૭-૮૯ ઇંચ પડ્યો છે. પણ ૧૯૨૭ નો વરસાદ કોઈ પણ વખતે ન પડ્યો હોય એટલો ભારે પડ્યો.

ચામડી ઉતરડાવીને લટકાવ્યાં અને ઘડીઓ માંડી. અમદાવાદમાં ઘેરું ઠાંકરીયા તળાવ ઉપર લટકાવ્યું હતું. જહાંગીર લખે છે કે અમદાવાદમાં લટકાવેલું ઘેરું પહેલું ખગડયું અને કાલવા માંડયું.^૩ જહાંગીરને અમદાવાદ દરતા મહેમદાવાદની હવા વધારે પસંદ હતી અને અમદાવાદમાંયે ઠાંકરિયાની હવા વધારે પસંદ હતી.

ઉનાળામાં ગરમી ઘણી પડે છે તે સીવાય અમદાવાદની હવા ખરી રીતે સારી કહી શકાય. હવા ઘણી સૂકી છે એટલે આરોગ્ય માટે ઘણી માફક છે. છતાં અમદાવાદ શહેરનું મરણ પ્રમાણ ઘણું મોટું છે એ અમદાવાદનાં હવા પાણી ખરાબ છે એમ ધારવામાં કાઠને મદદ કરે છે.

હવા ખગડવાનાં
કારણો

હવા ખગડવાનાં કારણો ઘણાં છે. એક, શહેરની વસ્તી ઘણી ગીચ છે, અને તેનું કારણ એ છે કે ઓગણીસમી સદીમાં શહેર વધ્યું ત્યારે આરોગ્યના નિયમોની કાંઈએ

દરકાર રાખી નહિ. ખીજું, ધર્મને નામે લોકોમાં ચાલતા કેટલાક ખરાબ રિવાજ. ત્રીજું, પાણીની તંગી અને ધૂળનો ત્રાસ. ચોથું, આખા શહેરમાં ગટરો નથી તે. પાંચમું, મીલોની ધુણી. છઠું, દોરોના તખેલા શહેરમાં છે તે પણ આરોગ્ય ખગાડે છે, અને એથી કાંઈ ખાસ દુધ સસ્તું મળતું નથી. ચોખ્ખા દૂધની ખૂમો તો કાયમની છે. આ સર્વ કારણોમાં લોકોના ધર્મને નામે ચાલતા ખોટા રિવાજો એ મોટું કારણ છે. ઓગણીસમી સદીમાં જ્યારે નળ, ગટર, શહેરમાં નહોતાં, અને ખાળકુઆને લીધે હવા અને પાણી બન્ને ઝેરી થઈ ગયાં હતાં ત્યારે શહેરમાં આરોગ્ય સાફ નહોતું. પરંતુ એ સ્થિતિમાં હાલ ઘણો સુધારો થવા છતાં પણ શહેરના મરણ પ્રમાણમાં હજી ખાસ ફેર પડ્યો નથી. થોડા મહિના પહેલાં છાતીનાં દરદોને માટે નિખળાત એક મોટા મદ્રાસી દાક્તર સાથે મારે વાત થઈ હતી. મેં કહ્યું કે હું તખિયત સુધારવા અમદાવાદ જાઉં છું. દાક્તરે આશ્ચર્ય સાથે જવાબ દીધો કે “ તખિયત સુધારવા અમદાવાદ ! અમદાવાદ તો રોગનું ઘર છે. એનું મરણ પ્રમાણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી વધારે મરણ પ્રમાણવાળાં શહેરો જેટલું છે.” અમદાવાદ માટે આવો અભિપ્રાય ઘણોનો છે; અને તે ખરો છે.

અમદાવાદનું પાણી પણ ઘણું સાફ છે. પણ હવાને જેમ બગાડી મુકી છે તેમ પાણીને પણ બગાડી મુક્યું હતું. છેક ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી-શહેરમાં બાળકુવાનો વપરાશ બંધ થયો ત્યાં સુધી-અમદાવાદનું પાણી તબિયત બગાડે એવું હતું. છેક ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા પાદ પાણી સુધી શહેરમાં કુવાનું પાણી વપરાતું. શહેરની અંદરના લગભગ બધા કુવા ખારા હતા. દરવાજા પાસે અને શહેર બહાર કેટલાક કુવાનાં પાણી પીવાના ઉપયોગમાં આવતાં. શહેરના કુવાનું પાણી રસ્તા છાંટવા તથા ઘોવાના ઉપયોગમાં જ લેવાતું હતું. ખાફ પાણી જાડના ઉપયોગમાં પણ આવતું નહિ શહેરની જમીન ઉત્તર અને પૂર્વથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ ઢાળવાળી છે. અને જમીનના પાણીનો પ્રવાહ પણ એ તરફ વહે છે. બાળકુવાને લીધે પશ્ચિમ-દક્ષિણ આગળ નદીનું પાણી પણ બગડ્યું હતું અને નદીની રેતમાં ખોદતાં પાણી ખાફ નીકળતું હતું. આ કારણથી શહેરમાં ધનવાન વર્ગ ઘરમાં ટાંકાનું પાણી વાપરતો. અમદાવાદના પાણી ઉપર રીપોર્ટ લખનાર કર્નલ વોલ્ટર ડ્યુકાટ લખે છે કે ટાંકાનું પાણી જે કાંઈ બગાડ ન પેસે તો સાફ હતું. ટાંકાં અંધારાં હોવાથી અંદર વનસ્પતિ ઉગતી નહિ, અને બીજી જીવાત થતી નહિ. પરંતુ અમદાવાદમાં ધરતીકંપ ઘણા થતા હોવાથી ટાંકામાં ફાટો પડતી અને તે કારણથી ટાંકાનું પાણી જેમ બાજુની જમીનમાં જતું તેમ બાજુની જમીનનું બાળકુવાવાળું ઝેરી પાણી ટાંકામાં પણ પ્રવેશ કરતું. એટલે ઘણાંખરાં ટાંકાં ખરાબ થઈ ગયાં હતાં. છતાં જ્યારે શહેરમાં કોગળાઉં ચાલતું ત્યારે ટાંકાંનું જ પાણી વાપરનારને બહુ લય રહેતો નહિ.⁴

દુધેશ્વર આગળ સાબરમતીનું પાણી લઈ શહેરને પુરૂં પાડવાની શરૂઆત

[⁴] Colonel Water M. Ducat: Report on Water Supply & Sewerage of Ahmedabad. 1885. p. p. 4-9. સારામાં સારા ટાંકાના પાણીની Chemical analysis આ પ્રમાણે છે:—

Grains per gallon
Total Solids.....3.50
Chlorine... ..0.91

Parts for Million
Free Amonia..... .00
Albuminoid12

Sediment=scanty, chiefly vegetable debris=no infusoria. પાંચ

ઝોગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકમાં કરી તે પછી ખરાબ પાણીની ખૂસ ઝોછી થઇ ગઇ. લગભગ વીસ વર્ષ સુધી શહેરને પાણી મળ્યું. વીસમી સદીના બીજા દશકથી વસ્તી વધવા માંડી એટલે પાણીની તંગી પડવા માંડી. હાલ અમદાવાદનું પાણી સંતોષકારક છે પણ હજી જોઇએ એટલું મળતું નથી. ખાળકુવા બંધ થવાથી અગાઉ જે કુવા ખારા હતા તે હવે મીઠા થઇ ગયા છે, એટલે કેટલાક લોકો હજી કુવાનું પાણી વાપરે છે. ટાંકાનું પાણી વાપરનારા હવે ઘણા થોડા હશે.

અમદાવાદના આરોગ્યને ખગાડનારાં કારણો આગળ જોયાં. એ કારણોને લીધે ગમે તેવી સારી જગ્યાનું આરોગ્ય પણ ખગડે. ખાળકુવાને લીધે થયેલી ઝેરી હવાને લીધે, અને પાણી સાથે બીજા દરેક જાતનો કચરો જાહેર રસ્તામાં ફેંકવાની ખરાબ ટેવને લીધે, અનેક ધર્મ તથા અનેક જાતિઓના લિન્નલિન્ન રીવાજને લીધે, અને આરોગ્યવર્ધક ઉપાયોના અભાવને લીધે, સરખર વગેરે જંતુઓના

કુવાના કુવાનું પાણી ઘણું વપરાતું તેની Analysis આ પ્રમાણે છે:—

grains per gallon

Total Solids	Loss of ignition	Chloride of sodium	Sulfuric Acid
89.88	12.52	10.59	8.55
Lime	Magnesia	Solica	Carbonic acid combined
17.25	6.05	2.52	15.99
Hardness before boiling	Permanent		
16.80	11.99		

Removable	Parts per million: ammonia			Nitrous Acid
	Free	Albumenoid	of Nitrates and Nitrites	
4.90	.17	.17	4.50	.0402
Oxygen total required by water at 140°F in presence of Acid		Colour in stratum of 2 feet: yellowish green		odour: Nil
1820				

Taste: saline; Reaction: Natural; Sediments: Copious dark brown vegetable debris. Infusoria not seen.

આ પૃથક્કરણ ઈ. સ. ૧૮૮૫નું છે. હવે કુવા વપરાતા નથી. ખાળકુવા બંધ થવાથી આ કુવામાં બહુ ફેર નહિ પડ્યો હોય.

ત્રાસથી થતા તાવ અમદાવાદમાં શરૂઆતથી જ હશે એમ પ્રમાણ વગર પણ ચોક્કસ માની શકીએ. અમદાવાદ વસ્યા પછી સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં કોઈ

મોટા રોગ ચાલ્યાના ઉદ્ભવે જ નાળુવામાં નથી. મોગલાઈમાં આરોગ્ય રોગોની કેટલીક નોંધ મળી આવે છે. પરંતુ અમદાવાદ શહેર રોગોથી મુક્ત કોઈ પણ વખતે રહ્યું હોય

એમ માનવાનું કારણ નથી. ઉપરનાં જ કારણોથી તાવ ઉપરાંત દમ અને કોગળાઆના વ્યાધિ પણ શહેરમાં ઘર કરી રહેલા હોય એમ માની શકાય. જેમ આવાં કારણોથી મચ્છર, માખ, વગેરે જંતુઓ, જે મહાન રોગો કરનારા છે તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આવી જગ્યામાં વંદા પણ ઘણા થાય છે, અને એ જંતુ જેટલું નજીવું બહારથી દેખાય છે તેટલું જ ખોરાક મારફતે ઝેર ફેલાવવામાં ભયંકર છે. જેમના ઘરમાં જુના ખાળકુઆ હાલ હશે એમને આ બાબતનો અનુભવ હશે; અને ટાંકાંનું પાણી બગાડનાર પણ ઘણે ભાગે આ જંતુઓ જ હશે.

સાધારણ રીતે બધા ગ્રંથકારો પ્લેગ કહે છે એવા રોગ અમદાવાદમાં ઘણી વાર ચાલી ગયા છે. એની પહેલી નોંધ ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં જહાંગીર બાદશાહે લીધી છે.^૫ એ પ્લેગ હશે કે ટુંટીઈ તે તો

અમદાવાદમાં
પ્લેગ

દાક્તરો સમજે. બધા ગ્રંથકારો ૧૬૧૮ના રોગને પ્લેગ કહે છે. જહાંગીરે એ રોગનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ટુંટીઆ જેવું છે. મુસલમાન તવારીખકારો એને વાબ

(Wæba) અગર તાઈ (tædun) કહે છે. જહાંગીરે એ વખતના વૃક્ષ પુરૂષોને પુછેલું અને જુની તવારીખો જોયેલી તે ઉપરથી ખોતે લખે છે કે એવો રોગ પહેલાં ચાલ્યો નહોતો. બાદશાહ આગ્રેથી પ્લેગથી બચવા અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પ્લેગ પાછળ પાછળ અમદાવાદ આવ્યો. શહેરમાં કોઈ એક માણસ નહોતું કે જે માંદું પડ્યા વગર રહ્યું હોય. પરંતુ મરણ પ્રમાણ બહુ નહોતું. આ રોગ પંજાબ ખાલુથી અમદાવાદમાં આવ્યો અને એ ખાલુ ઉંદર પડતા એમ કેટલાક લખે છે. અમદાવાદમાં ઉંદર પડ્યાનું નોંધાયેલું નથી. એ રોગની અસર દેશી કરતાં પરદેશી યૂરોપિયનો ઉપર વધારે ખરાબ થઈ હતી.

[૫] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૧૮-૧૯.

સર ટ્રેમસ રોનો ઉપાધ્યાય એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે 'નવ દીવસમાં સાત અંગ્રેજો ગુજરી ગયા. એમાંથી કોઈ ચોવીસ કલાકથી વધારે માંદું રહ્યું નહોતું. અને કેટલાકે તો પારજ કલાકની માંદગી ભોગવી હતી. જેમને એ રોગ થયેલો તેમનાં શરીર ઘણાં તપી ગયાં હતાં; અને છાતીએ કાળા તથા બૂરા ઝાંઝા થઈ આવતા હતા; અને તેમનું માંસ એટલું ગરમ થઈ જતું કે અગે પાછી છવતા રહેલા તેમને હાથ લગાડીએ તો ગરમી ખમી શકતા નહિ. એમાંથી જે બચ્યા તેમના શરીર ઉપર મોટા ફોક્ષા થઈ આવ્યા હતા; અને તેમાં જંડા પાણી જેવા પદાર્થ હતો. એ ફોક્ષા ફાટ્યાથી પણ ઘણી લાંબા જીવતી. આ પ્રમાણે એક જ રોગનું એક જ લખતે થયેલું જલાંગીર અને ટેરીનું વર્ણન કાંઈ જુદું પડે છે. પરંતુ આ ઉપરથી આપણે હાલ જેને પ્લેગને નામે ઓળખીએ છીએ એ જ રોગ એ હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી.

એ પછી ઇ. સ. ૧૬૮૬માં એક પ્લેગ અમદાવાદમાં ચાલી ગયો હતો. એમ કહેવાય છે કે સાત આઠ વર્ષ સુધી એ રોગ ચાલ્યો હતો અને દક્ષિણમાંથી એણે ધણાં શહેરો ઉજડ કર્યા હતાં. એ પ્લેગમાં દ્રાક્ષ અગર ખટાટા જેવડી ગાંઠ ફાનતી પાછળ કે બગલમાં થતી અને આંખો ઘણી લાલ થઈ જતી હોતી. આ રોગ ખરો પ્લેગ (bubonic plague) હોય એમ સમજાય છે. અદારમી સદીમાં પણ કેટલીક વાર પ્લેગ અમદાવાદની મુલાકાતે આવી ગયો હોય; એમ જણાય છે, પણ એનાં ચિહ્નો કોઈએ નોંધેલાં નથી. કેટલીક વખત દુકાળ પછી રોગ ચાલ્યો છે. ઇ. સ. ૧૭૧૮ માં એવી રીતે કોઈ રોગથી ઘણાં માણસો મરી ગયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં હવા બગડવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં તાવથી બે ત્રણ દીવસની માંદગી ભોગવી ઘણાં માણસો ગુજરી ગયાં હતાં; અને મરનારને ખાળનાર કોઈ મળતાં નહિ. ઇ. સ. ૧૭૯૦ના દુકાળ વખતે પણ ભારે રોગ ચાલ્યો હતો.^૭

ઇ. સ. ૧૮૧૧-૧૨ના દુકાળ પછી કચ્છમાં ભારે રોગ શરૂ થયો અને તુરંત અમદાવાદમાં ચાલવા માંડ્યો. કહે છે કે આ વખતના રોગમાં કોઈપણ ધર બચ્યું નહિ. કેટલાંક કુટુંબો આખાં ને આખાં જતાં રહ્યાં. મરનારને ખાળવા જનારા પાછા આવે ત્યાં તો બીજાં મડદાં તૈયાર હતાં. કેટલીક નાતોમાં પુરૂષો ઘણા

ઓછા થવાથી મહાં ઉપાડવામાં સ્ત્રીઓએ મદદ કરેલી. આળવા માટે કાઠી ખુટી પડી ત્યારે ઘર પાડીને લાકડાં કાઢવા માંડ્યાં, અને ઘણાં મહાં આબ્યા વગર જ પડી રહ્યાં. લગભગ અડધું અમદાવાદ-આશરે પચાસ હજાર માણસ મરી ગયાં. હિંદુ મુસલમાન સર્વે ઉપર રોગની સરખી અસર હતી. ૮

ઝોગણીસમી સદીમાં એ પછી અમદાવાદ શહેરમાં ભારે રોગ ચાલ્યાનું નોંધાયેલું નથી. દેશમાં ખીજે જ્યાં જ્યાં રોગ ચાલ્યાના સમાચાર મળતા કે તુરત કલેક્ટર તરફથી રોગી માણસોને શહેરમાં દાખલ ન થવા દેવા માટે થાણાં બેસાડવામાં આવતાં. ઝોગણીસમી સદી પુરી થતાં આખા મુંબાઇ ઇલાકામાં જે ભારે પ્લેગ ચાલી ગયો, તેણે અમદાવાદની સારી પેઠે ખખર લીધી. તે પછી ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં ભારે પ્લેગ ચાલ્યો. ૧૯૦૦થી ૧૯૧૭ સુધીમાં કોઇ કોઈ વર્ષે થોડો થોડો પ્લેગ ચાલી જતો. પણ વખત જતાં લોકો ટેવાતા જતા હતા, અને રોગથી બચવાના ઉપાયોથી ન ડરતાં નવા ઉપાયોનો ઉપયોગ કરતા હતા. ૧૯૧૭ના પ્લેગમાં પ્લેગની રસીથી ઘણા બચ્યા હતા. આ પ્લેગ પછી અમદાવાદમાં એ રોગ આજ સુધી આવ્યો નથી. પણ ખીજે જ વર્ષે-ઇન્ફ્લુએન્ઝાનો રોગ પહેલવહેલો અમદાવાદમાં ચાલ્યો. ઇન્ફ્લુએન્ઝામાં પણ બે ત્રણ દીવસના તાવથી માણસ મરી જતાં, અને ખાસ કરીને ફેફસાં બગડી જવાથી મરણ નીપજતું. આ દરદે પણ અમદાવાદમાં લગભગ દરેક જણની ખખર લીધી અને મરણ પ્રમાણ પણ ભારે જ હતું. પરંતુ ઇન્ફ્લુએન્ઝામાંથી ઘણા સાબત પણ થતા. એટલે લોકમાં એનો ડર પ્લેગ જેટલો નહોતો. વખત જતાં ઇન્ફ્લુએન્ઝા હમેશનાં દરદોમાં ગણાઈ ગયો.

પાણીના નળ અને કેટલાક ભાગમાં ગટર થવાથી કોગળાઉં-કોલેરા-શહેરમાંથી લગભગ નાબુદ થયો છે એમ કહી શકાય. ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં

[૮] એ જ પૃ. ૨૨૦ : આ પ્લેગના ચિહ્નો નોંધાયેલાં નથી. કેપ્ટન રીવેટ કનૌક લખે છે કે શહેરમાં લાખ માણસ મરી ગયાં હતાં. પણ જેઝેટીઅરનો લેખક એ વાત માનતો નથી અને લાખની તો વસ્તીજ હશે એમ લખે છે. આ રોગ અમદાવાદની બહાર જ્યાં જ્યાં ચાલતો ત્યાં હિંદુ કરતાં મુસલમાનો ઉપર ઓછી અસર થઈ હતી એમ લખેલું છે. ૧૮૨૦ માં ડૉ. ગીલ્ટર લખે છે કે તે વર્ષનો પ્લેગ માંસાહારીઓને બહુ અસર ન કરતો, અને વાણીયા બ્રાહ્મણ વગેરેને બહુ ખરાબ અસર થતી.

રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે કોટ શ્રીમાંથી ખચેલા રૂપીઆનો ઉપયોગ રસ્તા છાંટવા માટે કરવા માંડ્યો ત્યારથી શહેરમાં બીજા રોગ ફાગળાઉં અને દમ ઝોછો થયો. આમ છતાં પણ અમદાવાદમાં ફેફસાંનાં દરદોનું પ્રમાણ ભયંકર છે. મ્યુનિસીપાલિટી તરફથી ઉપાયો લેવાય છે, છતાં પણ શહેરની સ્થિતિ આવાં દરદોને હજી પણ બહુ અનુકૂળ છે. હાલ મેલેરીઆ લગભગ આખા હિંદમાં વ્યાપેલો રોગ છે એટલે અમદાવાદમાં એ હોય એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ અમદાવાદને ખાસ મેલેરીઆવાળું શહેર કહી શકીએ નહિં. હાલ અમદાવાદનો મુખ્ય રોગ ફેફસાંનાં દરદોને લગતો કહી શકાય, અને તેમાં ક્ષયનું સ્થાન સર્વથી આગળ છે. રોગોની ખાતમમાં હંડા ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ વસ્તી અને સમૃદ્ધિને લઈને અમદાવાદનું જે સ્થાન આજે હિંદુસ્તાનમાં છે તે જોતાં, આ શહેરના આરોગ્યને માટે શરમાવા જેવું છે.

અમદાવાદનું મરણુ પ્રમાણ ભયંકર છે. હિંદુસ્તાનમાં તો સર્વથી વધારેમાં વધારે મરણુ પ્રમાણવાળાં શહેરોની પંક્તિમાં અમદાવાદ બેસે છે. પરંતુ વધારે શરમાવા જેવું એ છે કે આખી દુનિયાનાં શહેરોનું મરણુ પ્રમાણ સરખાવીએ તો પણ અમદાવાદનું મરણુ ઘણું જ વધારે જણાય છે. અમદાવાદમાં મ્યુનિસીપાલિટી થઈ અને જ્યારથી જન્મમરણની ખરાબર નોંધ રખાવા માંડી ત્યારથી શહેરના આરોગ્યનો ખરાબર ખ્યાલ આવી શકે છે. પરંતુ તે પહેલાં શહેરના આરોગ્ય માટે અને મરણુ પ્રમાણ માટે તર્કજ કરવાનો રહે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૪-૮૫ માં મુંબઈ સરકારના આરોગ્યના સલાહકાર ઇજનેર કર્નલ વોલ્ટર એમ. ડ્યુકેટે અમદાવાદના પાણી અને ગટરો માટે એક સવિસ્તર હકીકતવાળો રીપોર્ટ લખ્યો છે. પાણી, ખાળકુવા અને લોકની કેટલીક ટેવોથી શહેરનું આરોગ્ય કેટલું બગડેલું છે તેનો સારો ખ્યાલ એમણે આપ્યો છે. મી. ડ્યુકેટ લખે છે કે “એ સમયે અમદાવાદનું મરણુ પ્રમાણ દર હજારે ૪૬.૦૭ માણસનું હતું, એટલે પશ્ચિમ હિંદમાં સર્વથી વધારે મરણુ પ્રમાણવાળાં શહેરોમાં બીજું હતું. પાણી સર્વથી ખરાબ હતું. સ્વચ્છ પાણીના માહાત્મ્ય અને શુદ્ધિ વિશે હિંદુ લોકો જેટલું સમજે છે એટલું જગતની બીજી કોઈ જાતિ સમજતી નથી; અને હિંદુ પાણીને માટે બહુ કાળજી રાખે છે. કોઈ દેશના આરોગ્યની વાત કહે તો પણ પાણી કેવું છે એમ બોલે

છે, અને પરદેશમાં કેાઇ માંદું પડે તો પણ પાણી લાગ્યું એમ કહે છે. આવા સોકતું એક શહેર પાણી માટે આવી બેઠરકારી રાખે અને એનું પરિણામ શહેરના આરોગ્ય માટે લયંકર આવે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. અમદાવાદ કરતાં કેટલાંક ઓછાં ધનવાન શહેરોનું મરણ પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. અલી-પાગનું ૧૯.૪૫; રત્નાગિરિનું ૨૧.૧૬; પુનાનું ૨૧.૮૯; થાણાનું ૨૨.૦૦; કરાંચીનું ૨૪.૫૪; આ બધાં શહેરો શુદ્ધ પાણીને લીધે ઓછું મરણ પ્રમાણ બતાવે છે. ”૯

આ સાથે કર્નલ ડયુકેટે દુનિયાનાં કેટલાંક શહેરો સાથે અમદાવાદના મરણ પ્રમાણની સરખામણી કરી છે તે જાણવા જેવી હોવાથી અત્રે આપી છે:—૧૦

ફ્રીસ્ટ્રીઆના	લંડન	બેલ્ડીમોર	બોસ્ટન	પ્રીલાડેલફીઆ
૧૮.૪૪	૨૦.૪૦	૨૧.૯૦	૨૨.૦૦	૨૨.૨૦
બ્રુનોઆ	રંગુન	રોટરડેમ	હેગ	ચીકાગો
૨૨.૫૭	૨૨.૯૨	૨૩.૫૦	૨૩.૬૦	૨૩.૬૦
ટ્રીએસ્ટ	લાહોર	સેન્ટપીટર્સબર્ગ	કેરો	મેડ્રીડ
૩૦.૦૦	૩૧.૯૧	૩૫.૨૦	૩૭.૦૦	૩૮.૩૦
દિલ્હી	અમદાવાદ	પેકીન	વીરમગામ	
૪૭.૮૬	૪૯.૦૭	૫૦.૦૦	૬૧.૨૪	

આ સિવાયનાં દક્ષિણનાં શહેરોનું પ્રમાણ ઉપર આપ્યું છે. મી. ડયુકેટે કલકત્તા મદ્રાસ અને મુંબઈનાં મરણ પ્રમાણ આપ્યાં નથી. પરંતુ એ ‘શહેરોએ મરણ

પ્રમાણ ઓછાં કરવા લગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે અને બીજાં શહેરો સાથે તેમાં એમને સફળતા મળેલી તે સર્વ કોઈ જાણે છે. ઇંગ્લેન્ડનાં કેટલાંક શહેરોમાં આરોગ્યવર્ધક સુધારા કરવાથી

થોડાં જ વર્ષોમાં મરણ પ્રમાણ ઓછું થયાના દાખલા છે. મી. ડયુકેટ લખે છે કે ‘એ વર્ષમાં (૧૮૮૪-૮૫) ૪૯.૦૭ મરણ પ્રમાણ

[૯] Colonel Water Ducat: Water supply of Ahmedabad pp. 17-18. [૧૦] એ જ પૃ. ૧૯. અમદાવાદને માટે મી. ડયુકેટ લખે છે કે “One of the highest known death rates in any civilized city in the world” (p. 22).

હતું. એટલે ૬૧૨૩ માણસો તો મરી ગયાં હતાં. પણ ૭૩૪૭૬ માણસોએ ભારે માંદગી ભોગવી હતી. લોકની શક્તિ ઉપર અને મનુરવર્ગ ઉપર આ દેવડા ભારે કર હતો તેની કલ્પના કરો. જો પુના જેવાં અમદાવાદનાં હવાપાણી રજાં હોત તો સૂકી જમીન અને સમૃદ્ધ રિયલિટીના લોકને લીધે શહેરમાં મરણ પ્રમાણ કેટલું ઓછું થાત. ૧૧ કેરોની સાથે અમદાવાદને સરખાવતાં મી. ડ્યુકેટ લખે છે કે કેરોની પેઠે અમદાવાદે નદીના પીવાના પાણીને જગાડ્યું છે પણ આજ-કુવાથી પાણીને જગાડવાની અક્ષલ (!) (Ingenuity) માં તો કેરોવાસીઓ કરતાં અમદાવાદીઓ ચઢી જાય તેમ છે.

આ હકીકત તો પાણીના નળ અને ગટારો નહોતી તે સમયની છે. હાલ તો પાણીના નળ શહેરમાં બધે છે. ચોકખું પાણી મળે છે. ગટરો શહેરના કેટલાક ભાગમાં આવી ગઈ છે. છતાં શહેરના આરોગ્યની વીસમી-સદીમાં શી રિયલિટી છે ? ઉપર જણાવેલાં શહેરોએ આટલાં વર્ષોમાં બહુ પ્રગતિ કરી છે. આપણી નજર આગળ મુંબાઈ શહેરનો દાખલો ખાસ જોવા જેવો છે. પણ અમદાવાદે શું કર્યું છે ? નીચેના આંકડા અમદાવાદની પ્રગતિ (?) અતાવશે.

વસ્તીના દર હેઠળ મરણ પ્રમાણ:—૧૨

૧૯૦૦-૦૧ થી ૧૯૦૯-૧૦ના ૧૦ વર્ષમાં ૬૫.૫૯

[૧૧] Ducal's Water Supply of Ahmedabad pp. 20-21. "Had Ahmedabad been as healthy as Poona, and with its excellent dry subsoil and the greater affluence of its inhabitants, it certainly should be, at least, as healthy, if not more so: the numbers of deaths would have been 2731: (instead of 6123): shewing a saving, that should have been effected, to the extent of 3392 lives in a year. It is not too much to say that 10 persons every day, are killed in Ahmedabad, by the want of Sanitary works: and surely such whole-sale slaughter as this, ought not to be allowed in any city, having free self Government, and ample means to carry out its wants. [૧૨] 'અમદાવાદનો જીવનવિકાસ': રા. રા. મુકુન્દરાય સામળપ્રસાદનો લેખ.

૧૯૧૦-૧૧ થી ૧૯૧૯-૨૦ના	૧૦ વર્ષમાં	૫૦.૩૮
૧૯૧૫-૧૬ થી ૧૯૧૯-૨૦ના	૫ ,,	૫૬.૪૧
૧૯૧૭-૧૮ થી ૧૯૧૯-૨૦ના	૨ ,,	૬૨.૪૮
૧૯૨૦-૨૧માં		૩૮.૮૬

આ ઉપરથી જણાશે કે ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૨૦ સુધીના ૩૫ વર્ષમાં અમદાવાદે આરોગ્યમાં કાંઈ પ્રગતિ કરી નથી. ઈ. સ. ૧૯૦૦-૧૯૦૧ નું વર્ષ અને ૧૯૧૭ અને ૧૯૧૮ નું વર્ષ ભારે પ્લેગ-દુકાળ, અને પ્લેગ તથા ઇન્ફલુએન્ઝાવાળું ગયું છે એટલે તેનું મરણ પ્રમાણ મોટું દેખાય છે તે બનવાજોગ છે. પરંતુ એ બાદ કરતાં પણ મરણ પ્રમાણ એક ફક્ત ૧૯૨૦-૨૧ ના વર્ષ સિવાય ઘણું જ ભારે છે. આજ દીવસ સુધી પણ અમદાવાદે મરણ પ્રમાણ ઓછું કરવા કાંઈ કર્યું નથી એ આજ સુધીના આંકડાથી સિદ્ધ થાય છે. ગયા વર્ષના (૧૯૨૭) ડીસેમ્બર માસના આરોગ્યના સમાચારમાં મરણ પ્રમાણ ૪૬.૫૮ આપેલું છે અને નવેમ્બર માસનું ૪૯.૮૬ આપેલું છે.^{૧૩} છેલ્લા દશ વર્ષના ડીસેમ્બર મહીનાનું પ્રમાણ ૪૪.૫૯ છે. આ ઉપરથી હાલ પણ આરોગ્યની પ્રગતિ કેવી છે તે સહેજ સમજાશે. ડીસેમ્બર માસ અમદાવાદમાં સાધારણ રીતે સારો ગણાય છે. સપ્ટેમ્બર-અક્ટોબરના આંકડા એથી ભારે હશે.

આવા ભયંકર મરણ પ્રમાણમાં પણ વધારે અમકાવનારા બાળ-મરણના આંકડા છે. અમદાવાદમાં બાળ મરણનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. એનાં કારણો ઘણાં છે. બાળમરણમાં શહેરના હવા બાળ-મરણ પ્રમાણ પાણીનો દોષ કેટલો હોઈ શકે તે તો આ વિષયના પારંગત દાક્તરો જાણે. વાંચનારને જાણવા સારૂ અહીં બાળ મરણની થોડી હકીકત આપી છે.

દર હજારે બાળકોનાં મરણનું પ્રમાણ:-^{૧૪}

૧૯૧૦-૧૧ થી ૧૯૧૯-૨૦ માં	૪૭૦.૨૩
૧૯૧૫-૧૬ થી ૧૯૧૯-૨૦ માં	૩૫૯.૩૩
૧૯૧૭-૧૮ થી ૧૯૧૯-૨૦ માં	૩૮૪.૬૯
૧૯૨૦-૨૧ માં	૩૫૫.૯૫

[૧૩] આરોગ્યનો માસિક મ્યુનીસીપલ રીપોર્ટ ડીસેમ્બર ૧૯૨૭. [૧૪] રા. રા. મુકુંદરાય સામળપ્રસાદનો લેખ.

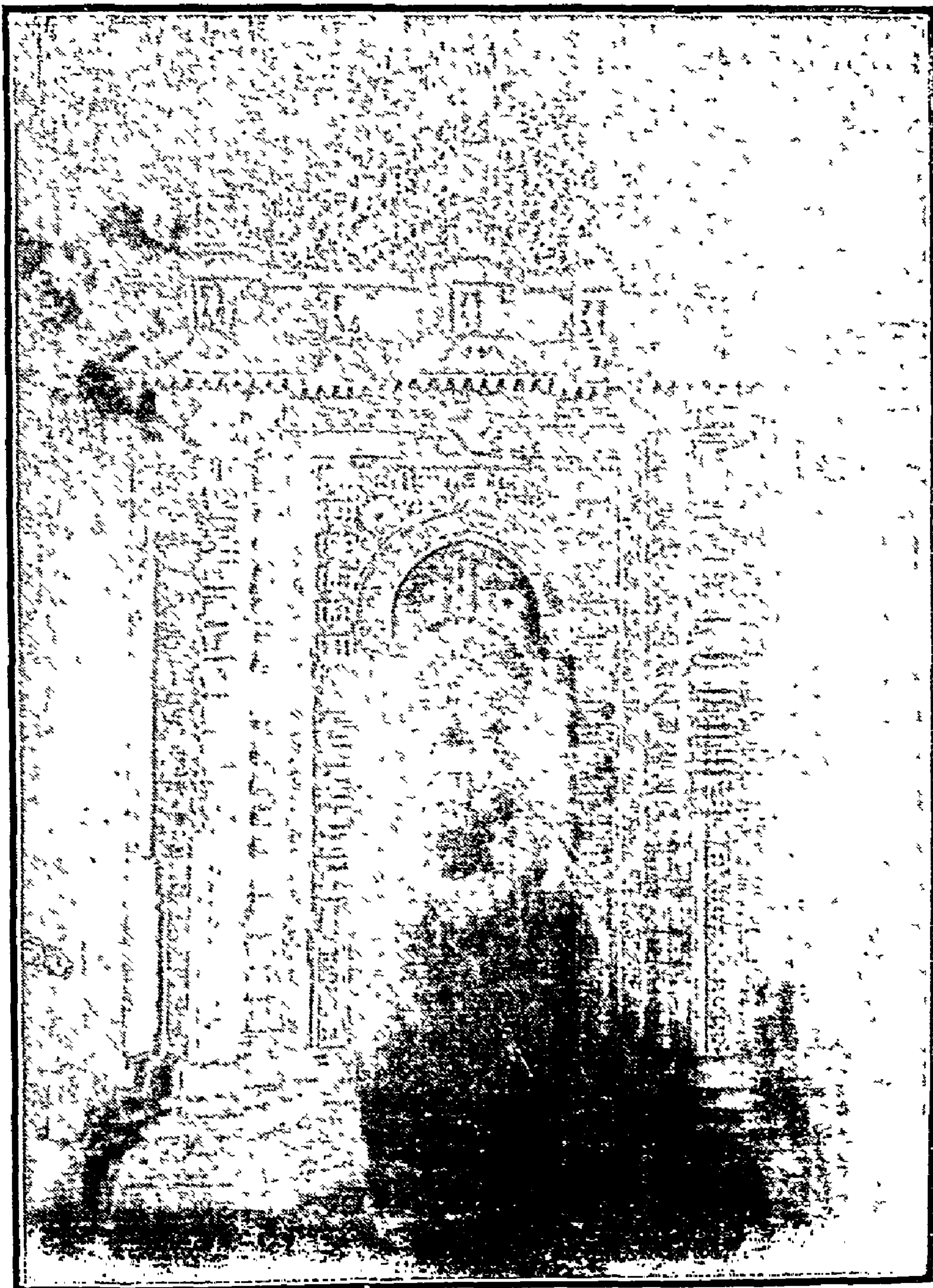
૧૯૨૭ ના ડીસેમ્બર માસમાં એક વર્ષની અંદરનાં ૩૪૮ બાળકો ગુજરી ગયાં હતાં.

બાળકોનાં મરણમાં મોટું પ્રમાણ એક વર્ષની અંદરના બાળકોનું છે. મોટે ભાગે એનું કારણ એમનાં માબાપનું નળણું આરોગ્ય છે. એટલે શહેરના આરોગ્યને લગતા સામાન્ય સવાલો સાથે એનો એછો વધતો સંબંધ હોઈ શકે.

ઈ. સ. ૧૯૨૭ના ડીસેમ્બર^{૧૫} માસમાં અમદાવાદમાં કુલ ૧૦૫૧ માણસો ગુજરી ગયાં એમાં ૫૮૨ પુરુષો અને ૪૬૯ સ્ત્રીઓ છે. ખાડીઆમાં ૧૧૬; કાળુપુરમાં ૧૩૩; દરિયાપુરમાં ૧૧૩; શાહપુરમાં ૧૫૨; જમાલપુરમાં ૧૦૯; રાયખડમાં ૫૮; પરાંમાં ૩૭૦; એ પ્રમાણે જલ્દત્રાવાર મરણ છે. કાળુપુર અને ખાડીઆ સૌથી વધુ વસ્તીવાળા જલ્દત્રા છે. આ આંકડા શહેરના કયા ભાગ સુધારવા જેવા છે તે બતાવે છે. એ જ માસનાં મરણોમાં

૧૯૨૭ના છેલ્લા
માસની વિગત.

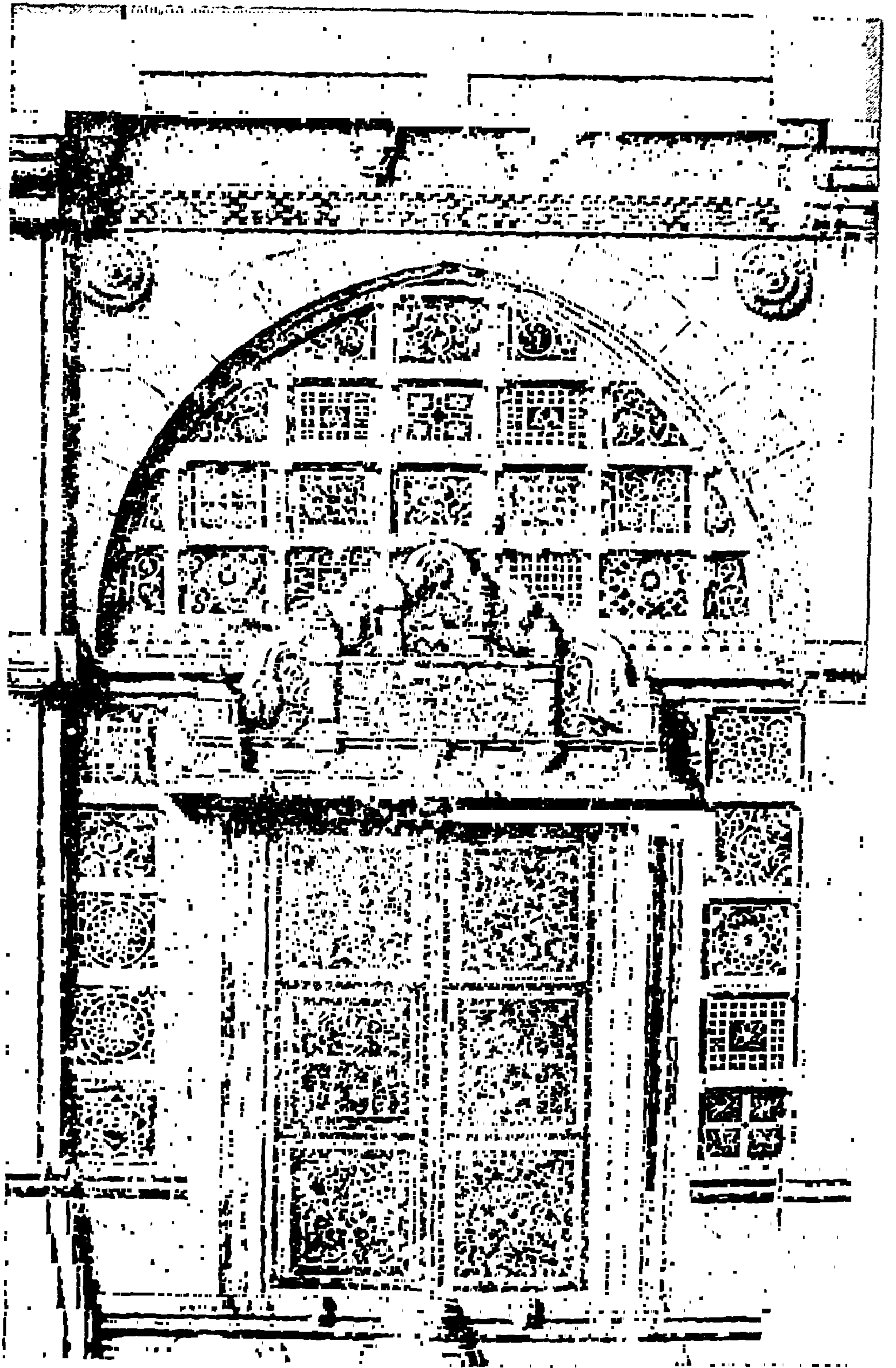
જાતિઓનું પ્રમાણ આ મુજબ છે:—ક્રીશ્ચિયન ૧૪; હિંદી જાતના હિંદુ ૪૨૪; નીચી જાતના હિંદુ ૩૬૯; જૈન ૪૩; મુસલમાન ૧૯૩; પારસી ૪; ખીજી જાત ૪; કુલ ૧૦૫૧. રોગવાર મરણ એ જ માસમાં આ પ્રમાણે છે. પ્લેગ ૦; બળીઆ ૦; કાલેરા ૦; ઇન્ફલુએન્ઝા ૧; તાવ ૨૯૩; ક્ષય ૮૫; રક્તપીત ૦; ઝાડો, મરડો ૨૫; ફેફસાંનાં દર્દ ૨૪૮; ખીજી રોગ ૩૯૯; કુલ ૧૦૫૧. આમાં ૩૪૮ બાળ મરણ ઉમેરવાનાં. આ જોતાં જણાશે કે સાધારણ સારા મહિનામાં તાવ અને ફેફસાંનાં દરદોનું પ્રમાણ કેવું છે. ક્ષયનું પ્રમાણ પણ ભયંકર છે. તાવમાં ભેદ નથી પાડ્યા એટલે આ પૃથક્કરણ ચોક્કસ નથી. આપણામાં ઘણા લોક દરદ ન સમજાય ત્યારે તાવ એટલું જ લખાવે છે. એટલે તાવમાં પણ ખીજી દરદો હશે. પરંતુ તાવ એટલે સાધારણ રીતે મેલેરીઆ ગણી શકાય. ફેફસાંનાં દરદોમાં દમનાં ૭૯ આવી જાય છે. આવી સૂકી હવાવાળા શહેરમાં ક્ષય અને દમનું પ્રમાણ શહેરની ઘણી ખરાબ આરોગ્યની સ્થિતિ સૂચવે છે. અમદાવાદના દાક્તરોનું માનવું છે કે શહેરમાં સરેરાશ રોજનાં ત્રણ માણસો ક્ષયથી મરે છે.

૩૭ મહેરાબ

(રાજપુર મસ્જિદ)

(ગાંધરની કમાન સિવાય બાંધણી કેવળ હિંદુ ધાટની છે)

૩૮ શાહઆલમના રોજનું સુખ્ય દ્વાર અને પિત્તાની જાળીનાં કમાડ

અમદાવાદ પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનમાં ક્ષયનું મોટામાં મોટું ધર ગણાય છે એમ કહી શકાય. અમદાવાદની હવા સૂકી હોવાથી ક્ષય નાશુદ કરવા માટે સારી અનુકૂળતા છે છતાં આ મરણ પ્રમાણ ઘણું જ દીલગીરી ભરેલું છે.

આરોગ્ય સુધારવાના ઉપાયો જણાવવાનું આ સ્થાન નથી. અમદાવાદનાં દવાખાનાંની વીગતોમાં ઉતરવાનું પણ આ ગ્રંથનું કામ નથી. મ્યુનિસીપાલીટી આરોગ્ય સુધારવા માટે યોતાનું બનતું કરે છે. હાલમાં ઉપાયો શ્રીયુત વલ્લભભાઈના વહીવટમાં પણ ઘણું કામ થયું છે. મ્યુનિસીપાલીટીનાં દવાખાનાં અને સુવાવડ ખાતાની બાંધબેંદો ઉપયોગ શહેર સારી રીતે કરે છે. ગઈ સાલ ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાયે મ્યુનિસીપાલીટીની મદદથી શહેરની યોજો અને ખૂણા સાફ કરી સ્વચ્છતાનો આદર્શ લોકને બતાવ્યો હતો. ડૉ. હરિપ્રસાદે કેવળ સેવાભાવથી આ કાર્ય કર્યું હતું, અને શહેરમાંથી લગભગ ત્રણ હજાર ટન એટલે આશરે એક લાખ અડસદ હજાર મણુ કચરો કાઢ્યો. ઢોરોના તબેલા શહેર બહાર લઈ જઈ આરોગ્ય સુધારવાનો ઉપાય પણ જેટલો અગત્યનો છે તેટલો જ મુશ્કેલ છે.

મ્યુનિસીપાલીટીનાં દવાખાનાંમાં આશરે ૫૬૦ દરદીઓ રોજ દવા લે છે. સરકારી સીવીલ ઇસ્પીતાલમાં આંખ અને સુવાવડના ઓરડા છે. સારંગપુર દરવાજાની બહાર રણછોડલાલ છોટાલાલનું રેવાબાઈ અને વિક્ટોરીયા જ્યુબીલી દવાખાનું સુવાવડ તથા સ્ત્રીઓનાં દરદો માટે ખાસ છે, અને તેનો સારો લાભ લેવાય છે. બેચરદાસનું દવાખાનું પણ જીનું છે. આ બધામાં દવા મફત અપાય છે. આ ઉપરાંત બીજાં બારેક દવાખાનાંમાં ફક્ત એક આનો લઈ દવા આપવામાં આવે છે. ડૉ. હરિભાઈ દેસાઈના દવાખાનામાં આંખનાં દરદોની મફત દવા અપાય છે. આ સીવાય પતીઆનું દવાખાનું આસ્તોડીઆ બહાર, ગાંડાની ઇસ્પીતાલ દિલ્હી દરવાજા બહાર અને ઢોરોનું દવાખાનું પ્રેમદરવાજે છે. હાલની ખાસ સગવડો પ્રમાણે મુંબાઈની સર હરકીશદાસની ઇસ્પીતાલ જેવું એક પણ દવાખાનું હજી અમદાવાદમાં નથી. વાદકાપનાં દરદો માટે સારી સગવડ નથી. દાંતનું દવાખાનું પણ નથી. દાંતના દરદોથી પીડાતા માટે અમદાવાદમાં ઘણી અગવડ

છે. એવી દરદો માટે પણ ધરપીતાલ નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની કોન્ગ્રેસની જગ્યાએ એક મોટી સામાન્ય ધરપીતાલ બનાવવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. મીલોમાં પણ દવાખાનાં નીકળતાં જાય છે.

અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં હાલની ઢળનાં બરોબર સગવડવાળાં અને દરેક રોગનાં દવાખાનાંની યોગ્ય સગવડ નથી એમ કહી શકાય. તેવી જ રીતે ઉત્તમ આરોગ્ય ભુવનો-સેનીટેરિયમ-ની પણ અગવડ જ છે. અમદાવાદમાં થોડાં આરોગ્યભુવનો છે પણ તેમાં કેટલાંક અમુક કામને માટે ખાસ છે. જૈન અને પારસી કામને માટે શાહીખાગ અને ખાનપુરમાં સેનીટેરિયમ છે. શાહીખાગમાં શેઠ ત્રીકમદાસ ગોપાળદાસનું આરોગ્યભુવન સાર્વજનિક છે; અને હિંદુઓ માટે એ આશિર્વાદરૂપ છે. પરંતુ હાલના આરોગ્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક પણ સેનીટેરીયમ અમદાવાદમાં નથી. અમદાવાદથી પાંચેક માંધલ દૂર નરોડા પાસે શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈએ એક આરોગ્યભુવન બંધાવ્યું તે એક રીતે ઉત્તમ છે અને સાર્વજનિક છે. એમાં બંગલા છુટા રાખવામાં આવ્યા છે અને ઘણા ક્ષયના^{૧૬} દરદીઓ એનો લાભ લે છે. પરંતુ આ આરોગ્ય

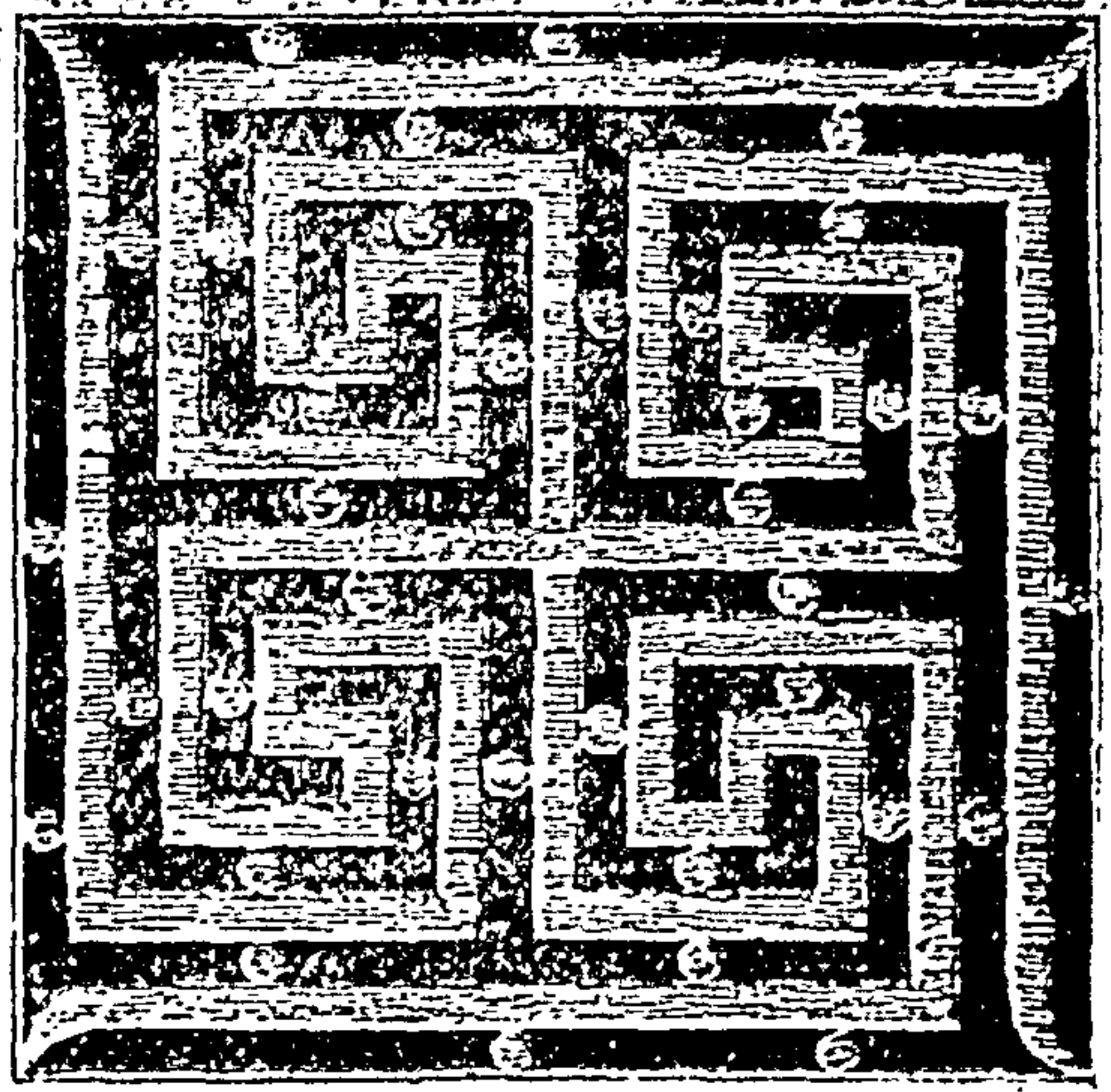
[૧૬] ડૉ. શંભુપ્રસાદ દશરથલાલ મહેતા ચોતાના ક્ષયરોગ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે ૧૯૨૦માં પુરા થતા વર્ષમાં અમદાવાદનું સરેરાસ મરણ પ્રમાણ દર વર્ષે દર હજારે ૬૦.૩૮ હતું જ્યારે મુંબાઈ ૪૨.૪૩; પુના ૫૩.૭૦; સુરત ૩૩.૭૬; ૪૪.૩૭; હતું. મુંબાઈ સિવાય આ શહેરોમાં લગભગ દર વર્ષે પ્લેગ થયેલા જ્યારે અમદાવાદમાં ફક્ત ૧૯૧૭માં જ પ્લેગ થયો હતો તે નોંધવા જેવું છે. ડાક્ટર આગળ લખે છે કે ખીન્ન શહેરોમાં મરણ પ્રમાણ ઘટતું જાય છે જ્યારે સુધરેલા શહેરોનો ડોળ રાખનાર અમદાવાદમાં ક્ષયનો ફેલાવો વધે છે. આમાં શહેરીઓનો બહુ વાંક કાઢવા જેવો નથી, પરંતુ શહેરની બાંધણી એવી છે. રસ્તા પહોળા થઈ શકે એવા નથી. વધારામાં ગીચ વસ્તી, ગરીબાઈ, ધુમાડો, ધૂળ, ગંદકી, કેટલીક નાતોમાં બાળલગ્ન અને પડદાનો રિવાજ અને સુવાવડ ખાતાંની ખામીને લીધે ક્ષય વધે છે. મુંબાઈ ૨૦ વર્ષ ઉપર અમદાવાદ જેવું જ હતું તે હાલ સુધર્યું છે. તા. ૧૦-૧-૨૬ના પ્રતબંધમાં લખેલું છે કે Bombay that was hitherto known as a 'death trap' is fast becoming a healthy city while cities like Ahmedabad that were once known as Sanatorium are fast becoming death traps," ડાક્ટરની વાત સાચી છે. એ કહે છે તેમ અમદાવાદની બાંધણીનો વાંક પણ છે.

ભુવનને આગ વગેરેથી શોભાવી હાલની સગવડોથી કાંઈક આકર્ષણવાળું કરવાની જરૂર છે.

ખાંધણી ગદ્ય સદીમાં અડધું સહેર ઉજડ હવું ત્યારે સુધરી શકત. સહેરીઓને વાંકધી મુક્ત કરવા એ પણ એક રીતે ઠીક નથી. લોકોના રિવાજો એ મોટું કારણ છે. જે નાતોમાં રિવાજો સુધર્યા છે તેમાં જૂની કસરતોને બદલે નવી દાખલ થઈ નથી એ પણ કારણ છે.

પ્રકરણ અઠ્યાવીસમું

શહેર સુધારણા (મ્યુનિસીપાલિટી)

શહેરની સુધારણા હાલ મ્યુનિસીપાલિટીના હાથમાં છે. શહેર સુધાર-
ણાની રીત પ્રાચીન સમયમાં કેવી હશે એ જાણી શકાયું નથી.
શહેર સુધારણામાં શહેરના શરીર તથા જીવનની ઘણી વસ્તુઓ આવે છે.
પરંતુ એમાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય મુખ્ય છે. આ બાબતમાં હિંદુસ્તાન
દુનિયાના સર્વ દેશોથી પછાત ગણાય છે એટલે ગૂજરાત ગણાય એમાં નવાઈ
નથી. અંગત સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય માટેના આપણા શાસ્ત્રોના પ્રાચીન નિયમોની
આપણે ગમે તેટલી બડાઈ મારીએ, પણ એ નિયમો દુનિયાના બીજા આગળ
વધેલા દેશોના આ ગુણોની પંક્તિમાં આપણને નથી લાવી શક્યા એ નિર્વિવાદ
વાત છે. એટલે કોઈ ગામ કે શહેરના આખાએ જન-
પ્રાચીન સમુદાય માટે સુધારણાનો પ્રબંધ આપણે શી રીતે
શહેર સુધારણા કર્યો હશે એની સમજણ પડવી મુશ્કેલ છે. પંચ અને
મહાજનની મોટી સત્તા આપણા સમાજ ઉપર પ્રાચીન
કાળથી હતી. એમની સખ્તાઈથી પંચ કે મહાજનની સત્તામાં રહેતા સર્વેને
એમના નિયમો પાળવા પડતા, અને એ નિયમોના પાલન માટે જોઈતા પૈસા
પંચ ઉધરાવી શકતું. પોળનાં પંચોમાં આ બાબતનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે.
પોળને લગતું દરેક કામ લગભગ આજે મ્યુનિસીપાલિટી કરે છે તે પંચ કરતું.
પણ જ્યાં પોળ ન હોય, કે એવું પંચ ન હોય ત્યાં સ્થિતિ ખરાબ હતી.

એટલે મ્યુનિસિપાલિટીને મળતું કોઈ તત્ત્વ આપણા સમાજમાં હોતું પણ તે વ્યવસ્થિત અને સર્વદેશી નહોતું.

કહે છે કે પાણી સ્વચ્છ રાખવા માટે ઝીણા કાયદા આપણા શાસ્ત્ર-કારોએ ઘડ્યા છે. મનુ યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ સ્મૃતિઓમાં એવા ઉલ્લેખો છે. નહાવું ઘોવું અને શરીર શુદ્ધિના બીજા નિયમો શાસ્ત્રકારોએ બરોબર ઘડેલા છે. પરંતુ કચરો કાઢવો અને તેને ક્યાં નાખવો તેની વ્યવસ્થા બાબત શાસ્ત્રોમાં કાંઈ નથી. મનુ વગેરેના કાળમાં લોક અરણ્ય-ક્ષેત્રાદિમાં છૂટા રહેતા હશે અને ગ્રામ-નગરાદિના નિવાસ નહિં જેવા જ હશે તેથી સ્મૃતિકારોને આ પ્રશ્ન નહિં ઉભો થયો હોય, કે આ માટે બીજું કાંઈ કારણ હશે એની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. મદ્રાસ મ્યુનિસિપાલિટીના એક વખતના ઉપપ્રમુખ અને ઈન્જનેર જે. એ. જેન્સે જીલ્લા મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપર એક ઉત્તમ પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં હિંદુસ્તાનના લોક વ્યક્તિની શુદ્ધિ માટે બહુ કાળજી રાખતા છતાં જનસમુદાયની શુદ્ધિ માટે બેદરકાર છે એવો આરોપ મુકેલો છે. તેથી આટલું લખવું પડે છે.^૧

હિંદુશાસ્ત્રોમાં ખાસ કરીને પાણીની શુદ્ધિ માટે બહુ લખેલું છે. પરંતુ હિંદુઓ પાણીની શુદ્ધિ પાણીના વાસણને બહારથી કાણુ ચડે છે એ તપાસવામાં જ સમજે છે. શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરેલાં બધાં આચરણો કરીને પીવાનાં શુદ્ધ પાણીને હિંદુઓ જેટલું બગાડે છે તેટલું બીજી કોઈ પ્રજા ભાગ્યેજ બગાડતી

પાણીની	હશે. પાણી બગાડવામાં આમ બીજી રીતે કાલ્યા એવા
શુદ્ધિ અને	અમદાવાદે બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધેલો છે. મી.
કચરાનો નિકાલ	જેન્સ કહે છે તેમ કચરાનો નિકાલ કરવાનું કદાચ
	દક્ષિણના લોક નહિં જાણતા હોય. અમદાવાદ-ગૂજરાતના
	લોક કચરાનો નિકાલ કરવાનું જાણતા હતા. એ નિકાલ

કરવાની એમની રીત અસાધારણ અછલવાળી હતી. એથી કચરો બહાર દેખાતો નહિં. પણ હાલના વિજ્ઞાનને અભાવે કે બીજા કોઈ કારણથી અમદાવાદના લોક સમજતા નહોતા કે કચરાના નિકાલની આ રીત ભયંકર હતી, શહેરની આબોહવાને બગાડનાર હતી. કચરો કાઢવા જતાં અમદાવાદે અને

[૧] જુઓ, A Manual for district and municipal Boards: By J. A. Jones pp. 163-164 & 47.

તેની પેઠે ગૂજરાતનાં ઘણાં શહેરોએ પીવાનું પાણી ખગાડ્યું હતું. એ ઉપરાંત નદી તળાવ અને વાવમાં નહાવા ધોવાનું તથા કચરો નાંખવાનું બંધ નહોતું. એટલે કચરો નીકળ્યા છતાં જનસુખાકારી એવડી ખગડતી હતી. કચરો અને મેલાનો નિકાલ કરવાને ખાળકુવા કરવા જતાં અમદાવાદે શહેરના કુવા અને નદીનું પાણી ખગાડ્યું હતું.

મ્યુનિસીપાલિટી ઘણાં કામ કરે છે. પરંતુ એનું મોટામાં મોટું કામ શહેરનું આરોગ્ય જાળવવાનું છે. કચરો તથા ગંદવાડ એ દરેક રીતે હવા, પાણી, તથા ખોરાકને ખગાડનાર છે. મ્યુનિસીપાલિટી દવાખાનાં કાઢે, કે રસ્તા

સુધરાવે અને છંટાવે, કે બાગબગીચા બનાવે પણ એ મ્યુનિસીપાલિટીનું મુખ્ય કામ બધાનું મુખ્ય લક્ષ શહેરની સુખાકારી જાળવવાનું છે. હાલના જમાનાનાં સુધરેલાં કાર્ડ પણ સાધન નકામાં છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. ઉલટું હાલના જમાનામાં

સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરી સારામાં સારી સગવડ તથા સુખ મેળવવું એ જ સમાજનો પુરુષાર્થ છે. પરંતુ એક બાબત વીજળીના દીવા સુંદર થાંભલા ઉપર હારબંધ ગોઠવ્યા, કે બાગમાં બેન્ડ વગડાવ્યું, અને બીજી બાબત મરણ પ્રમાણ મોટું હોય, વારંવાર પ્લેગ આદિ ઉપદ્રવો દર્શન દેતા હોય તો બધું નકામું છે. એટલે મ્યુનિસીપાલિટીનું મુખ્ય કર્તવ્ય સર્વ અનર્થના મૂળરૂપ કચરો તથા ગંદવાડને કાઢી અનારોગ્ય સામે સતત લઠાઇ ચાલુ રાખવી એ જ છે.

શહેરની સામાન્ય સ્વચ્છતાની સમાજના માનસ ઉપર કેવી મોટી અસર થાય છે તે મી. બેન્સે જીલ્લા મ્યુનિસીપાલિટીના પોતાના પુસ્તકમાં લખેલા શબ્દોમાં જ જોઈએ:—

“Public morality also goes hand in hand with public cleanliness, as does vice with dirt. Familiarity with dirt is a powerful factor in debasing our morals. The constant presence of filth and the increasing difficulty of its removal blunts our senses of sight and smell. Common decency and self-respect are difficult to maintain in a surrounding of uncleanness.”

“Dirt has been described as matter in a wrong place. x x x It may be said that the main object for which district and municipal boards have been created is the removal of dirt.

x x x No better criterion of our work can be found than in a satisfactory death-rate; and so long as we fall short of such a rate, so long must we continue to increase our effort to obtain it. The death rate must vary to some extent with locality, climate, and season; but a high average rate indubitably shows that there is something wrong, that dirt in some form is present, that *matter* is in the wrong place.

મ્યુનિસિપાલિટી જે કાર્યો કરે છે તેવાં કાર્યો કરનારી સંસ્થાઓ પણ દેશમાં હશે કે નહિં, કેટલા વખતથી હશે અને કેવી જાતની હશે એ વાત બાબુએ

હિંદમાં
મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રગતિ.
રાખી બ્રીટીશ અમલમાં થયેલી શહેરસુધારા ખાતાંની પ્રગતિ જોઈએ.^૨ આની નહિં જેવી કંઈક શરૂઆત ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં થઈ છે. એ વર્ષમાં કલકત્તાના ગવર્નર જનરલને 'જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ' નીમવાની સત્તા પાર્લામેન્ટે આપી. પરંતુ એક મેજસ્ટ્રેટની સત્તા-

વાળો સરકારી અમલદાર શહેરની સાધારણ બાબતો ઉપર નજર રાખે એ સિવાય આમાં બીજું કંઈ થતું નહિં. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં મેજસ્ટ્રેટ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ તરીકે શહેરની આંતરિક સ્થિતિની દેખરેખ રાખતા. એ સમયે મુંબાઈ જેવા શહેરમાં પણ લોકો ગમે ત્યારે રસ્તા રોકતા તથા રસ્તાની જમીન દબાવતા, તો અમદાવાદનું શું પુછવું? અમદાવાદમાં એ સદીનાં પહેલાં અઠાર વર્ષ તો મરેઠા રાજ્ય હતું. છેક ઇ. સ. ૧૮૩૬ સુધી આ વહીવટમાં અંધાધૂંધી જ ચાલી હતી. ૧૮૩૬માં કોર્ટના ન્યાયાધિશેને પાર્લામેન્ટે આ બાબતની મુખ્ય સત્તા આપી. એ પહેલાંના કામ કરનારાઓને આ કબજા ગમી નહિં. ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં આ સ્થિતિ કંઈક સુધરી. એ વખતે સાત માણસોની એક સભા નીમી. એમાં મુખ્ય મેજસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર, પોતાના હોદ્દાની રૂઝવણી બેસતા. જે પોલીસ મેજસ્ટ્રેટ, જે યુરોપીયન અને ત્રણ દેશી જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ મળી સાતની સભા હતી. એને મ્યુનિસિપલ કોન્ફરન્સ કહેતા. હાલના મ્યુનિસિપલ વહીવટની પહેલી ઝાંખી શરૂઆત આ વર્ષથી

[૨] જુઓ. Rise and growth of Bombay Municipal Government Chap. II By Sir D. E. Wachha.

(૧૮૪૫) થઈ છે એમ મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીનો ઇતિહાસ લખનાર સર દીનશાહ વાઘ્લા લખે છે.^૩ આ સભાને મ્યુનિસિપલ ફંડનો જ વહીવટ કરવાનું હતું અને કર નાંખવાની સત્તા પણ હતી. એ ફંડમાંથી પોલીસનું ખર્ચ પણ કાઢવાનું હતું. આ જોતાં આ વહીવટમાં લોકોની ઇચ્છા જેવું કંઈ પણ નાંખીતું એમ લાગે છે. મદ્રાસ અને કલકત્તાના મ્યુનિસિપલ વહીવટનો ઇતિહાસ પણ આટલો જ જૂનો છે. ત્યાં પણ શહેરસુધારણા માટે લોકોની ઇચ્છા જેવું આ શરૂઆતના સમયમાં હોય એવું જણાયું નથી. મદ્રાસમાં તો દેશી લોકો કર નાંખવાની વિરુદ્ધ હતા એમ કહેવાય છે.^૪ મ્યુનિસિપલ વહીવટ હાલની સ્થિતિએ તો છેક ૧૮૮૮ માં લોર્ડ રીપનનો સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો થયો ત્યાર પછી આવવો શરૂ થયો છે.

અમદાવાદના મ્યુનિસિપલ વહીવટના ઇતિહાસમાં જે કંઈ નાની વિશેષતા છે તે બતાવવા મુંબાઈ વગેરે હિંદનાં મોટાં શહેરોના એ વહીવટના ઇતિહાસમાં ટુંકાણમાં ઉતરવું પડ્યું છે. શહેર સુધારણાનો વિચાર એ શહેરમાં ગમે તો ૧૭૯૨ થી થયો પણ જેને સુધારણાનું નામ આપી શકાય એવું કામ તથા શરૂઆત માત્ર ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં થઈ એમ સર દીનશાહ વાઘ્લાનું

[૩] એ જ પૃ. ૮: "Here may be discerned the first germ of the Municipal corporation of the Forties." [૪] જુઓ Imperial Gazetteer Vol. XVI p. 379: મદ્રાસ બ્રિટીશ અમલનું જૂનામાં જૂનું શહેર છે. ત્યાં ઈ. સ. ૧૭૬૮થી શહેરસુધારણા જોશીઆ ચાઇલ્ડ નામના ગવર્નરે હાખલ કરેલી. પણ એમાં જે થોડું કામ થતું તે યુરોપીયનો જ કરતા. આવક બહુ ઓછી હતી, કારણ કે દેશી વસ્તી કોઈ પણ જાતનો કર આપવાની વિરુદ્ધ હતી. એટલે ત્યાં પણ આટલો વહેલો પ્રયત્ન છતાં ૧૭૯૨ થી મુંબાઈની પેઠે જ શરૂઆત થઈ હતી. કલકત્તામાં મૂળ પ્રયત્ન ઈ. સ. ૧૭૨૭ માં થયો છે. એ પણ યુરોપીયનોએ કરેલો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં વિલિયમ મેકિન્ટોશ નામના મુસાફરે કલકત્તાને આખી દુનિયામાં ગંદમાં ગંદું શહેર કહેલું છે. ત્યાં પણ ખરી શરૂઆત મુંબાઈની પેઠે ૧૭૯૨ થી થઈ છે. પણ ગંદ સદીના પહેલા પાદમાં શહેર સુધારણા માટે પૈસા લોટરીથી હલા કરાતા. ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં એક લોટરી કમીટી કરેલી એના હાથમાં વીસ વર્ષ સુધી શહેર સુધારાનો વહીવટ રહ્યો હતો. લોટરીનાં નાણાંમાંથી ૧૦ ટકા શહેર સુધારણામાં આવતા. (જુઓ ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટીયર Vol. IX p. 265) આ ઉપરથી જણાય છે કે કલકત્તામાં પણ શરૂઆતમાં શહેર સુધારણા માટે દેશી લોકોની ઇચ્છા નહિં હોય.

માનવું છે. અમદાવાદમાં આવી ઝાંખી શરૂઆત બહુ વિચિત્ર રીતે, વિચિત્ર સંજોગોમાં અને આ સમયથી જરા પહેલાં થઈ છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ બ્રીટીશ સત્તામાં આવ્યું એટલે તે પછીની વાત જ અહીં જોવાની છે. એ વખતે શહેરનો કોટ ઘણી જગ્યાએથી ભાગી ગયો હતો. એનાં બાકાંમાંથી લૂંટારૂ ધાડપાડુ વગેરે શહેરમાં ગમે ત્યારે પેસતા. ઇ. સ. ૧૮૨૫માં કલેક્ટરે આ બાબત તરફ સરકારનું ધ્યાન દોર્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં જીલ્લા ન્યાયાધીશે પણ આ બાબત દખાણ કાયમ રાખ્યું. એ પછી તુરત જ કલેક્ટર મી. એચ. બોરેડેલે શહેરના લોકોને આ આ પ્રશ્નમાં રસ લેતા કર્યા. લોકો આ સુધારણાનું મહત્ત્વ સમજ્યા અને કર નાંખવા સંમતિ આપી.^૫ આ ઉપરથી ૧૮૩૦ લગભગમાં ઘી, શાલ, અપ્રીણ, વગેરેની આવક જાવક ઉપર કર નાંખાયો, અને ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં કોટ પુરો થયો.^૬ આ નાણાં ભેગાં કરવામાં લોકોએ પોતાની રાજપ્રુશીથી રસ લીધો હતો. એમાં વેપારી વર્ગ અને બીજા ધંધાદારીઓની ખાસ સંમતિ હતી.^૭ આ ભંડોળનો વહીવટ કરનાર ચાર જણની મંડળીમાં કલેક્ટર, ન્યાયાધીશ અને બે દેશી ગૃહસ્થો હતા. કોટ પુરો થયા પછી કર બંધ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે (ઇ. સ. ૧૮૩૩ લગભગ) લોકોએ જોયું કે ભંડોળનાં નાણાંનો સારો ઉપયોગ શહેરના લાભમાં થયો હતો. આ કારણથી લોકોએ કર ચાલુ રાખી એનાં નાણાં શહેરમાં સ્વચ્છતા, દીવા, છંટકાવ વગેરે સુધારાના કામ કરવામાં વાપરવાની સરકારને વિનંતિ કરી. આ ઉપરથી કર્નલ વોલ્ટર ડ્યુકેટ કહે છે કે પશ્ચિમ હિંદના આ ઇલાકામાં મ્યુનિસિપલ વહીવટની ઝાંખી પહેલવહેલી અમદાવાદમાં જ થઈ

[૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૮. “ By the exertions of Mr. H. Borradaile the Collector, much public interest was taken in the restoration of city wall, a tax on clarified butter was levied....”

[૬] એ જ પૃ. ૨૬૮ અને પૃ. ૩૧૧. [૭] જુઓ A Report on the Water Supply and Sewerage of Ahmedabad (1885) by: Colonel Water M. Ducat R. E. p. 14. “ A fund was voluntarily raised, by the merchants and traders of the city.....”

એમ માની શકાય. આ ઉપરથી લાગે છે કે દેશી વસ્તીની સંમતિ તથા રાજપુત્રીથી, અને વહીવટમાં એમના સહકારથી શહેર સુધારાનો પ્રયત્ન અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલો થયો હશે એમ માનીએ તો વાંધા જેવું નથી. મુંબાઈમાં વહેલો શરૂ થયેલો પણ કંઈક આવી રીતનો ૧૮૪૫ થી થયો. બીજાં શહેરોમાં પણ લોકની સંમતિ અને સહકાર આટલાં વહેલાં મળ્યાં હશે કે નહિ એ જણાયું નથી. અમદાવાદના મ્યુનિસિપલ વહીવટના ઇતિહાસમાં આ બીજા મહત્વની અને ગૌરવવાળી છે.

અમદાવાદ ગેઝેટીઅર ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં લખાયું તે પણ જણાવે છે કે મ્યુનિસિપલ કામકાજને માટે જોઈતી નાણાંની આવક અમદાવાદમાં પચાસ વર્ષથી હતી. ઉપર જણાવ્યું તેમ ઈ. સ. ૧૮૫૮ સુધી એ નાણાંનો ઉપયોગ શહેર સુધારણામાં થયો. મ્યુનિસિપાલિટી નામવાળી જૂદી સંસ્થા ૧૮૫૮ માં થઈ, અને ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં કાયદા પ્રમાણે એને શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી

[૮] એ જ પૃ. ૧૪. This fund, known as the 'City Walls restoration fund' was administered by a committee, consisting of the Judge, the Collector, and two selected Native Members. When the city walls were put in an efficient state of defence, it was found that the funds placed at the disposal of the Committee of Management had been so satisfactorily expended, that the subscribers to the city Wall restoration fund determined to continue their subscriptions, to form a fund for the General Management and Improvement of the city; and this is, probably, the earliest effort of organised Municipal self Government in the Western Presidency. " આ લખનાર કર્નલ ટ્યુકેટ ૧૮૮૫ માં મુંબાઈ સરકારના કન્સલ્ટીંગ સેનીટરી એન્જિનિયર હતા. આ ઉપરથી મુંબાઈમાં આ જાતનો મ્યુનિસિપલ પ્રયત્ન ૧૮૮૫ માં થયો છે તે જોતાં અમદાવાદનો પ્રયત્ન જૂનો કહેવાય, અને આ ટૂંકા ઇતિહાસ મુંબાઈ મદ્રાસ અને કલકત્તાના મ્યુનિસિપલ પ્રયત્નોમાં એનું સ્થાન નોંધ્યું પાડે છે. અમદાવાદમાં પણ શહેર સુધારણાના પ્રયત્નોમાં કેટલાક અજ્ઞાન શહેરીઓએ વિદ્યો નાંખ્યાં છે. પણ સમજી વર્ગ અસહથી સુધારાઈની તરફેણમાં હતો. પ્રજાનો એક વર્ગ તો ગમે તેવા સારા કરની સામે પણ પડે છે એવું આગળ વધેલા દેશોમાં પણ બન્યું છે. [૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૧. For about fifty years Ahme-

(City Municipality) બનાવવામાં આવી. એ વખતે શહેરના કોટની અંદરના ભાગ ઉપરાંત રેલ્વેપટ્ અને તથા સરસપુરનો ભાગ પણ મ્યુનિસિપલ હદમાં ગણાવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાયદા પછી ચુંટણીના કેટલાક વધારે હદ મળ્યા પણ પ્રેસીડેન્ટની નીમણુંક સરકાર તરફથી થતી. પ્રેસીડેન્ટની પણ ચુંટણી સલાસદો જ કરે એ હક જ્યારથી મળ્યા ત્યારથી મ્યુનિસિપાલિટીના અંધારણમાં થોડા ફેરફાર થયા છે.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી શું-શું કામ કરે છે, એનો વહીવટ કેવો છે, એની આવકબંધન કેવી છે એ બધું હાલના સમયને લગતું છે. એટલે બહુ જ હુંકમાં એ સંબંધી લખવું ઠીક છે.

સાહેબ ચોખ્ખું પાણી પુરું પાડવું એ મ્યુનિસિપાલિટીની પહેલી ફરજ છે. અમદાવાદનું પાણી દરેક રીતે બગડેલું હતું એ આગળ જોયું છે. ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં- 'કોટ ફંડ'નો વહીવટ કરનારી સભા તથા કલેક્ટર મી. ફોર્સેટે શહેરને પાણી પુરું પાડવાનો વિચાર કર્યો. એને પરિણામે ખાનજહાન દરવાજા આગળ

પાણી આવન શીટ ઉંચો ખુરજ કરીને એના ઉપર ટાંકી કરીને નદીમાંથી પાણી ખેંચવા માંડ્યું. આ પાણીને ચારકોલ વગેરેથી ગાળીને શુદ્ધ કરતા, છતાં ખરેખર સ્વચ્છ થતું નહિ. કેન્ટોનમેન્ટ છોડ્યા પછી નદીનું પાણી ઘણું જ ગંદુ થતું હતું અને શહેરની સપાટીનો ઢાળ પણ ખાનજહાન દરવાજા બાજુ હોવાથી કેટલીકવાર ખાળકુત્રાના પાણીને લીધે આવતી ખારાશની અસર એ બાજુની નદી સુધી થતી. આ કારણથી પાણી પુરું પાડવાની આ ગોઠવણ નકામી હતી. પાણીને શહેરમાં મોટા માટીના નળ નાંખી એને મુખ્ય લક્ષ્યાંકમાં ચણેલા મોટા બંધમાં લઈ જઈ લોકના ઉપયોગ માટે આપતા. રા. મગનલાલ લખે છે કે પાણી લઈ જવાના આવા નળની સગવડ પાદશાહી સમયથી હતી. રા. મગનલાલ આ નળ થયા તે સમયે જ લખે છે એટલે એ વાત ખરી હોય. પણ આ પાણીનો જથ્થો શહેરની વસ્તીને માટે એટલો તો થોડો હતો કે એક માણસ દીઠ એક દીવસમાં એક ગેલન પણ મળતું નહિ. આ સમય પછી પાણી માટે બીજા પણ ધણા

dabad has had a revenue available for municipale purposes. First levied about 1833 for repair of the town walls...

વિચાર મ્યુનિસિપાલિટીએ કર્યા પણ એકે વિચાર અમલમાં આવ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં ફરગ્યુસને પાણી પુરું પાડવા માટે એક સૂચના કરી. એ પછી થોડે થોડે વખતે હેથરલી, બોરેડેલ, પોર્ટિન્જર, રેનોલ્ડ, ડોમગ, અને ઇ. સ. ૧૮૮૫માં રણછોડલાલ છોટાલાલે જૂદી જૂદી સૂચના અને ખર્ચના અડસદા કર્યા. પણ એકનોયે અમલ થયો નહિ. ઇશાન ખૂણામાં અમદાવાદથી દસ માઇલ ઉપર આવેલા રાયપુર ગામ આગળથી ખારી નદીમાંથી, મલીક શાખાના તળાવમાંથી, શાહીબાગ આગળથી એમ અનેક જગ્યાએથી પાણી ખેંચીને લાવવાનું ધરાયું. પાણીને શહેરમાં શી રીતે પહોંચાડવું એ માટે પણ જૂદી જૂદી ગોઠવણીની સૂચના થઇ. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૮૫ પછી ઈર્નલ ડ્યુકેટે દુધેશ્વર આગળ પાણી ખેંચી શહેરમાં પુરું પાડવાની કરેલી સૂચનાનો અમલ થયો. એ રીતે શહેરને હાલ સાબરમતી નદીનું ચોખ્ખું પાણી મળે છે. નદીમાં જે ગંદવાડ આગળ થતો તે હવે થતો નથી, અને અમદાવાદનું પાણી હાલ એકંદરે સારું ગણાય છે. ગઇ સદીની શરૂઆત સુધી, ત્યારે શહેરની વસ્તી હાલ છે એટલી નહોતી વધી ત્યારે, અમદાવાદના પાણીનું સુખ ઇલાકામાં સર્વથી સારું ગણાતું. પાણી આખો દીવસ આવતું, ત્રણ માળ સુધી ચઢતું, અને પાણીનો કર પ્રમાણમાં ખીન્ન શહેરો કરતાં ઓછો હતો. આ સદીનો પહેલો દસકો પુરો થતાં પાણીની તાણ પડવા માંડી. આ તાણ એટલી પડી કે શહેરમાં ઘણાખરા ઉંચા લત્તાઓમાં લોકે જમીનમાં ખાડા ખોદી નળ લીધા. આવા ખાડામાં પણ પાણી થોડો વખત જ આવતું. લગભગ બારેક વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં પાણીનું જેટલું સુખ હતું તેટલું જ દુઃખ થયું. હાલ મ્યુનિસિપાલિટીએ કેટલોક પ્રયત્ન કર્યા પછી જે એક વર્ષથી જરા સુખ થયું છે પણ પહેલાં જેવું સુખ નથી એમ લોકો માને છે. કહેવાય છે કે પાણીના નળ શહેરમાં નંખાતા હતા ત્યારે કેટલાક અશાન લોક રણછોડલાલની સામા થયેલા.

મેલા પાણીના નિકાલ માટે અમદાવાદમાં પ્રાચીન સમયથી ખાળકુવાની યોજના હતી. આ યોજના ઘણી જ અછલવાળી હતી અને એથી શહેર ઉપર ઉપરથી તો ખહુ જ ચોખ્ખું દેખાતું એમ કહેવાય છે. પરંતુ ખાળકુવાથી શહેરની આખોડવાને ઘણું જ તુકશાન થયું છે. ખાળકુવો ધરની ખાણમાં કે ધરની નીચે ઉંડો તળાવો વગરનો ખાડો કરીને એનું મોંહો ચણી લઇને બનાવે છે. એ મોંહો ઉપરથી બંધ કરી લે છે. ધરની બધી ખાણો એકઠી થઇને એક સુખ્ય ખાળ

મારફતે ખાળકુવામાં જાય છે. એ ખાળ ઓટલા આગળથી નીચી થઇને ખાળકુવામાં જાય છે તે જગ્યાએ ઓટલામાં એક ખુલ્લું મોટું બાકું રાખવામાં આવે છે. ચોમાસામાં આ બાકામાંથી ખાળકુવાનો નીચલો રસ્તો બંધ કરી દઇને ધરતું

ખાળકુવા-
ગટર

પાણી બહાર કાઢી નાંખવામાં આવે છે. આ બાકાને લીધે ખાળકુવાની ખરાબ હવા ધરમાં ઓછી જતાં બહાર નીકળે છે. પણ આ બાકાની યોજના એ કારણથી થઈ નથી; ચોમાસામાં ખાળકુવો બંધ કરી પાણી બહાર

કાઢવા માટે થઈ છે એમ ઇજનેરોનું માનવું છે. આ ખાળકુવા વીસ કે ત્રીસ વર્ષે ઉધડાવીને સાફ કરાવવા પડતા. છેક ગઈ સદીની શરૂઆત સુધી, ગટરો નહોતી આવી એવા લત્તાઓમાં, પાણી ઢોળતાં ખાળકુવો ઉભરાઈ ન જાય એ બાબત ધરનો મુખ્ય માણસ હમેશ ટોકતો, એ અમદાવાદમાં ઘણાને યાદ હશે. ખાળકુવા પૈસાવાળા લોકો જ કરાવી શકતા. સાધારણ માણસો ખારણા બહાર કુંડી રાખી એમાં પાણી કાઢતા. કેટલાક-ઘણે ભાગે જૈન લોકો-મેલું પાણી છૂટું ફેંકતા. ફરજિયાત ગટર થવાથી આ બધું બંધ થઈ ગયું. પણ ગટર હજી શહેરના અર્ધ ભાગમાં જ આવેલી છે. અર્ધ ભાગ હજી ગંદો છે. ગટરનું પાણી જમાલપુર દરવાજે ચંત્રથી ખેંચીને શાકભાજી ઉગાડવાના કામમાં લેવાય છે. બાદશાહી સમયમાં ખાનગી લોકોને માટે તો કુંડી અને ખાળકુવા જ હશે. પરંતુ શહેરનું પાણી જવા માટે ત્રણ કે ચાર જગ્યાએ નાની નહેરો જેવું કર્યું હોય એમ જણાય છે. એ બધું પાણી નદીમાં જતું હશે. ભદ્ર અને કારંજની મોરીઓની મરામતના ઉલ્લેખો મીરાતે અહમદીમાં છે.

મેલું (night soil) ઉપાડી કાઢ જગ્યાએ નાંખવા માટે કોઈ સગવડ નહિ હોય એમ જણાય છે. આપણા દેશમાં ખુદ્દા મેદાન કે જંગલમાં શૌચ માટે જવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી છે એથી આવી સગવડ કરવાનું નહિ

જાનર
કચરાપેટીઓ

વિચાર્યું હોય. અમદાવાદમાં સાધન સંપન્ન લોકોનાં ઘરમાં ખાળકુવાની જાતનાં ડટણકુવાનાં જાજર હતાં, અને એમાં વરસ દહાડે એક વાર મીઠું નંખાતું. હાલના જેવા બહોરવાનાં જાજર પહેલાં હતાં કે બ્રીટીશ સમય

પછી થયાં તે જાણી શકાતું નથી. ગઈ સદીના છેલ્લા પાદમાં શહેરમાં ખાનગી જાજર ઉપરાંત લોકોને માટે મોટાં ચૌદ જાજર શહેરમાં અને દસ શહેર બહાર

મળી ૨૪ વાડા હતા. એ ઉપરાંત શાહપુર, જમાલપુર, અને દરિયાપુર દરવાજા બહાર તથા એક સરસપુર પાસે એમ ચાર ખેતરો જાહેર ઉપયોગ માટે રાખવામાં આવ્યાં હતાં. પોળોમાં ખાનગી જાજર કાંઈક જ રાખતા. પોળનું પંચ એક મોઢું જાજર કરાવતું અને એને સાફ રાખવાની વ્યવસ્થા કરતું. હવે પંચનાં જાજરનો ઉપયોગ ઓછો થતો જાય છે. દરિયાપુર, રાયપુર તથા જમાલપુર દરવાજા બહાર એક એક માધલ છેટે મેલું નાંખવાની જગ્યાઓ રાખી હતી, અને એનો ઉપયોગ ખાતર માટે વેચવામાં થતો હતો. હાલ ખાગે ફિરદોશની જગ્યાએ આ કચરો નાંખવાની ગોઠવણ છે. શહેરમાંથી બળદની ટ્રામથી કચરો ઉપાડી જઈ 'ખાગફરદોશડીપો'માં લઈ જાય છે. શહેરમાં ગટર સાથે જોડેલાં જાજર ધણાં થોડાં છે. પાણી ખરોખર પુરું પડે તો એવાં જાજર વધે. આ કારણથી મ્યુનિસિપાલિટી નવી ઢાંચનાં જાજર કરવાનું ફરજિયાત કરી શકતી નથી.

ખીજો કચરો નાંખવા માટે પહેલાં કાંઈ ખાસ સગવડ હોય એમ જણાયું નથી. પોળોનાં પંચો કદાચ પોળો સાફ રાખવાની વ્યવસ્થા કરતાં હશે. હાલ કચરો નાંખવા માટે કેટલીક જગ્યાઓએ કચરાપેટીઓ કરી છે. પરંતુ કચરો ઉપાડી જવા માટે પુરતું સાધન ન હોવાથી કચરાપેટીઓ આજુબાજુનાં ઘરોને ઉલટી હરકતરૂપ થઈ પડે છે. કચરો ગમે ત્યાં નાંખવાની અને ઘણી વખત ખારીએથી નીચે ફેંકવાની આપણી રીત માટે પણ મ્યુનિસિપાલિટીએ સખ્ત પગલાં લેવાની જરૂર છે. ગયા વર્ષમાં ડૉ. હરિપ્રસાદે અમદાવાદ શહેરનો કચરો કાઢ્યો હતો એ વાત જાણીતી છે. પણ જમાનાઓથી પડેલી ટેવ એમ એક માણસની મહેનતથી જાય તેમ નથી. 'સેનીટરી રાઉન્ડ'થી પણ કાંઈ વળે તેમ નથી. કચરો કાઢવા માટે મ્યુનિસિપાલિટી કાંઈક ખર્ચ વધારે તે કરતાં પણ લોકોમાં સ્વચ્છતાની ભાવના વધે એ માટેની કેળવણીનો પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય વધારે છે.

લોકોના આરોગ્ય માટેની સગવડો, દવાખાનાં, તથા રોગ ચાલે તે વખતે લેવાના ઉપાયો, જન્મમરણની નોંધ અને એને લગતી બીજી સર્વ વસ્તુઓ માટે મ્યુનિસિપાલિટીમાં જૂદું આરોગ્ય ખાતું છે. આ બાબત આગળ વર્ણન થઈ ગયું છે. અમદાવાદનું મરણ પ્રમાણ ઘટાડવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટી જે કરે તે ઓછું છે. છતાં પણ લોકોની ટેવો અને સામાજિક કુચાલો સુધારવાની અગત્ય પણ ઓછી નથી. આરોગ્ય બગાડનારાં કારણો શોધી એમાંથી બની

શકે તેટલાં દૂર કરવા માટે લોકના વિરોધની દરકાર રાખ્યા વગર જે મ્યુનિસિપાલિટી સખ્ત પગલાં લે, અને તે પ્રમાણે ન ચાલનારને સખ્ત પણ કરે તો એવાં કારણોથી આરોગ્ય ખગડવાનો ભય ઓછો થાય. એમ કરવા જતાં પહેલાં મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતે આરોગ્યવર્ધક

આરોગ્યવર્ધક
ઉપાયો

સગવડો કરવામાં ઉદાર થવું પડે. એક જ દાખલો લખ્યો. ગાય ભેંશોના તબેલા શહેરમાં છે તેને શહેર બહાર કાઢવા માટે સખ્ત ઉપાય કરવા જોઈએ. રખડતાં

ઢોરને ડબ્બામાં પુરી દંડ માત્ર કરવાથી જ આ કામ થતું નથી. પણ ઢોરને શહેર બહાર રાખવાની અને લોકને સારું સસ્તું દૂધ વખતસર મળવાની બધી સગવડો મ્યુનિસિપાલિટીએ કરી આપવી જોઈએ, અને પછી જો અમલ ન થાય તો જ નિયમ લંગ કરનારને સખ્ત કરવી જોઈએ. અમદાવાદ જેવડા શહેરમાં ઢોરોના તબેલા ધરોની નીચે કે ગીચ વસ્તીમાં હોવાથી જે ગંદકી થાય તે ઉપરાંત ભારે અવરજવરવાળા રસ્તાઓમાં પણ ઢોર છુટથી ફરે એ હરકત ઓછી નથી. આવા દાખલા બીજા ઘણી બાબતોમાં પણ આપી શકાય. જમાલપુર સુધારણામાં વસ્તી થતી નથી. તેમાં એક બાજુ પર ઢોરના તબેલા કરી શકાય.

રસ્તા કરવા, એને સાફ રાખવા, એના ઉપર પાણીનો છંટકાવ કરવો તથા દીવા કરવા એ પણ મ્યુનિસિપાલિટીની એક ખાસ ફરજ છે. અમદાવાદના

રસ્તા અને
સગવડ

રસ્તા ગઈ સદી કરતાં તો હાલ સારા જ છે. પરંતુ જે પ્રમાણમાં ગઈ સદી સાથે સરખાવતાં વસ્તી તથા અવરજવર વધી છે તે પ્રમાણમાં રસ્તા વધારે સંખ્યામાં,^{૧૦} સારા, પહોળા તથા સ્વચ્છ થયા નથી. આગળ જોયું

તેમ પોળો અને ગીચ વસ્તીને લીધે પોળો તોડીને રસ્તા કે ચોગાન કરવાનું કામ મ્યુનિસિપાલિટીના ગળ કરતાં વધારે મોંઘું છે. મોટી રકમનું દેવું કરીને જો રસ્તા સુધારાય કે નવા કરાય તો જ રસ્તા સુધરે. પણ એ કરતાં

[૧૦] ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં શહેરમાં ગલીઓ મળીને ૫૦ માઈલના રસ્તા હતા એમાં ફક્ત ૨૮ માઈલ જેટલા રસ્તા ગાડી ચાલી શકે તેટલા પહોળા હતા. લગભગ ૨૦ માઈલ ઉપર સાધારણ નદીનો કાંકરો નાખીને સડકો કરી હતી. 'મેટલ'ની સડક ભાગ્યે જ કોઈ જગ્યાએ હતી. ૨૨ માઈલના રસ્તાઓ ઉપર માસિક બેહુકારને ખર્ચ

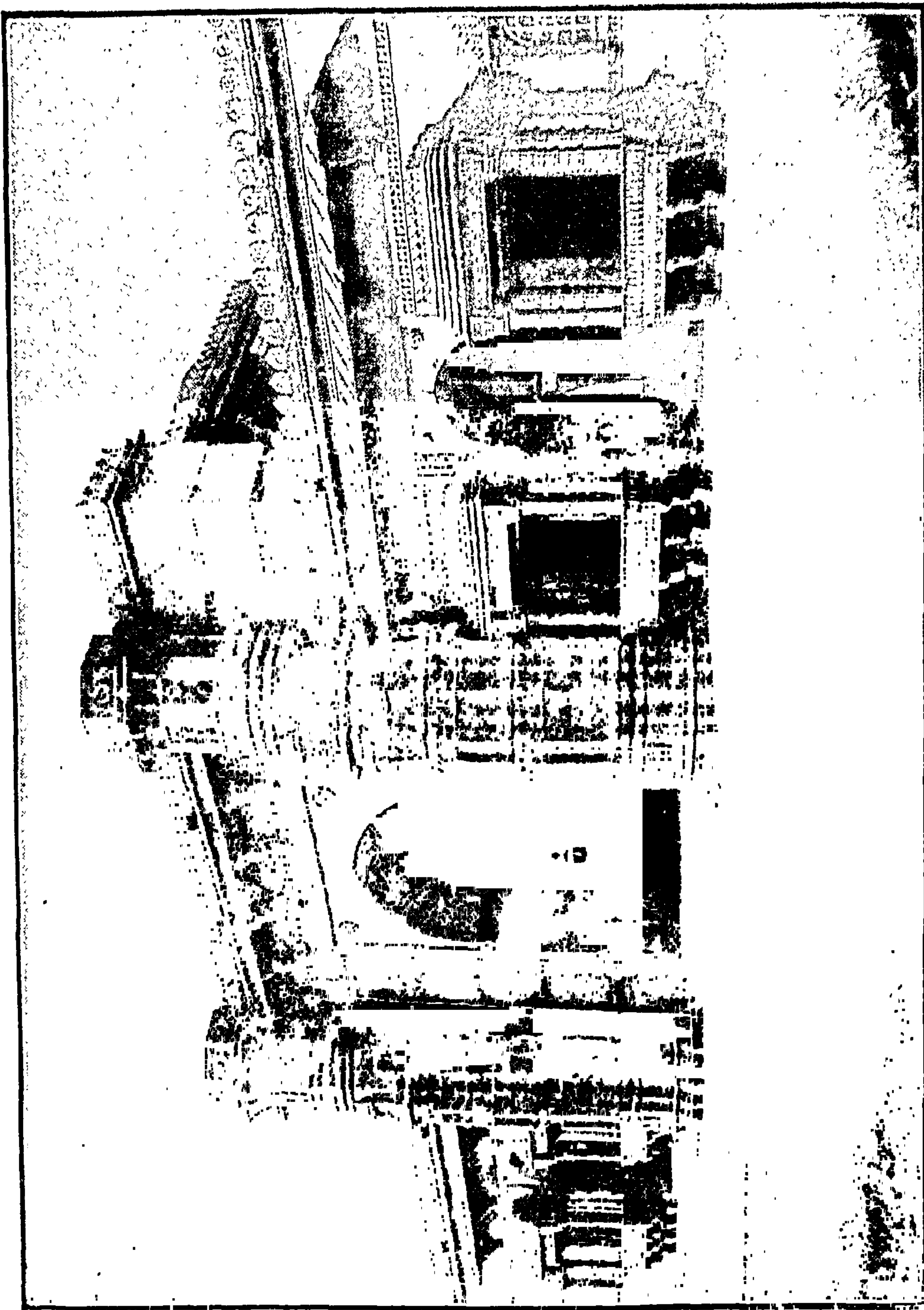
ખીજાં વધારે ઉપયોગી કામોમાં ખર્ચ કરવાનાં હોવાથી રસ્તામાં ખર્ચ થઈ શકતું નથી. એટલે શહેર બહાર વસ્તી વધારવી, એમ કરવામાં લોકને જે સગવડો લેખએ તે વિના વિલંબે કરી આપવી, આવળનાં સાધનો વધારવાં, અને સહકારી મંડળોએને મદદ કરવી એટલું કામ મ્યુનિસિપાલિટી સારી રીતે કરી શકે. લોકને ગીચ વસ્તીમાંથી બહાર જઈને વસવાના ફાયદા સમજાવી શહેર સુધારણાની જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી રચનાઓમાં રસ લેતા કરવા એ પણ મ્યુનિસિપાલિટી કરી શકે. હાલ શહેર બહાર વસ્તી વધારવા માટે સુધારણાની જે ગોઠવણો કરવા ધારી છે તેને જેમ અને તેમ વધારે આકર્ષક અને સગવડ વાળી કરવાથી જ એ સફળ થાય. પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટી કરતાં મુંઝાઈના સીટી ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ જેવું એકાદ સુધારણા મંડળ અમદાવાદમાં થાય, મ્યુનિસિપાલિટી અને ખાસ કરીને સરકાર એ મંડળ સાથે બેરોબર સહકાર કરીને એને મદદ કરે, તો જ અમદાવાદના રસ્તા અને પરાં સુધરે, અને આખું શહેર સુધરે.

ઉપરનાં કારણોથી જ શહેરનાં અવરજવરનાં સાધનો પુરતાં નથી. રસ્તા બરાબર હોવા ઉપરાંત અમદાવાદી સ્વભાવનો પણ એમાં કાંઈક વાંક છે એટલે અમદાવાદમાં ટ્રામ વગેરે થાય તો એકદમ તો ખોષાય નહિ. હાલ જે મોટરના ખટારા ચાલે છે તે તો ચાર પાંચ વર્ષમાં જ થયેલી સગવડ છે. મોટરો રીચીરોડ થઈને સ્ટેશનથી ભદ્ર સુધી ચાલે છે. ખીજા રસ્તા મોટર ખટારાની અવરજવર માટે સાંકડા છે. એટલે ટ્રામ તો અમદાવાદમાં થાય જ ક્યાંથી. હાલ સ્ટેશનથી ભદ્રમાં એક આનામાં જવાય છે. પરંતુ એ સીવાય શહેરના કોઈ પણ ભાગમાં જવા માટે સસ્તું સાધન જ નથી. ગાડીઓ સાધારણ લોકને માટે મોંઘી કહેવાય.

ખાણી દીવસમાં જે વાર છંટાતું. રૂ. ૧૫૦૦ ને ખર્ચે ૧૪૨૦ ઘાસતેલનાં ફાનસો રાખ્યા હતાં અને ૧૧ આગ હોલવવાના ખંખા હતા. માણેક દરવાજાથી આસ્તોલીયા સુધીનો રસ્તો-એલીફન્ટરોડ, ચાલીસ ફીટ પહોળો, રૂ. ૧૩૭૦૦૦)ને ખર્ચે તૈયાર થયો હતો. પણ એ રસ્તા ઉપર વસ્તી છેક આછી હતી અને રસ્તાની બંને બાજુ ઘર બંધાવાની શરૂઆત થઈ હતી એમ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે. આ વખતે રીચી રોડનો કેટલોક ભાગ થયો હતો પણ ત્રણ દરવાજાના રસ્તા સાથે એતું જોડાણ થયું નહોતું. એટલે બચાશ વર્ષના ગાળામાં મ્યુનિસિપાલિટીએ જે મોટા રસ્તા અને એક રાયપુર ચકલેથી ખાડીઆનો નાનો રસ્તો કર્યો એટલું જ કામ રસ્તા માટે કર્યું છે.

૩૯ શાહઆલમના રોબનાં મકાનો: બિહારદરેજ (મથાળે) મીનારાની દ્રાવેથી રોબનું દશ્ય;
(દાબી બાજુએ) રોબને લગતાં મકાનો તથા મીનારાનું દશ્ય. (જવાબી ...)

38214 11111111 11111 08

શાહીબાગ, કાંકરિયા, ચંડોળા, ગૂજરાત કોલેજ, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સરખેજ વગેરે જગ્યાએ સસ્તું આવજનું સાધન હોય તો લોકને ઘણી સગવડ પડે. પરંતુ એવાં સાધન કરનાર ખાનગી માણસોને એમાં પુરતી પેદાશ થાય કે નહિ એનો ડર રહે છે. એટલે અમદાવાદી સ્વભાવ એવા સાહસિક માણસોની આડે આવે છે. અમદાવાદનાં સિધરામ હવેના જમાનામાં બહુ જૂનાં લાગે છે. બહે-રામજી મલખારી સિધરામમાં બેસવા માટે ‘ ઘલાવું ’ (thrust ourselves into a shighram) શબ્દ વાપરે છે એ ખરોખર છે. આ સદીની શરૂઆત સુધી સ્ત્રીઓને બહાર જવું હોય તો સિધરામના પડદા બંધ કરીને નીકળે એ જમાનો હવે ગયો છે. પરંતુ ઘરની કે લાડાની ગાડી કે મોટર તો સાધનવાળા માણસોની વાત છે. સમુદાય માટે અવરજવરનાં સારાં સાધનની અમદાવાદ જેવા શહેરમાં ખાસ જરૂર છે. આવાં સાધનના અભાવથી જ ગરબીને સારી હવામાં બહાર ફરવા જવું ગમતું નથી. ‘ હવા ખાઈ આવી પાછા આવતાં શહેરમાં ધૂળ અને ધૂણી જ ખાવાની. ’ એવું બોલનાં ઘણા જણને ઘણાએ સાંભળ્યા હશે.

હાલની અવરજવર પ્રમાણે મુંખાઈના જેવા ડામર નાંખેલા પાકા રસ્તા કરવાની જરૂર પણ ઘણી છે. હાલ બનતા મેટલના રસ્તા મરામત થયા પછી એ ત્રણ મહિનામાં જ ખાડા પડીને બગડી જાય છે, ઉનાળો-શિયાળો ધૂળ ઉડે છે, અને ચોમાસામાં કાં તો કાફલ થાય છે કે કાં તો પથરા ખીલાની પેઠે નીકળે છે. આ રસ્તાનો અનુભવ અમદાવાદના દરેક શહેરીને છે. ગાડીઓ તથા મોટરોની આવરદા પણ આવા રસ્તાથી ઓછી થાય છે. છતાં સારા એક્સક્લુટ રસ્તા કરવાનું મ્યુનિસીપાલિટી દ્વારા સુધી નક્કી કરતી નથી એ દીલગીરીની વાત છે. સાંજે રીચીરોડ ઉપરથી પસાર થતાં ધૂળનો જે અનુભવ થાય છે, અને ધૂળની જવનિકા પુવારા ત્રણ દરવાજા તથા ભદ્રની વચ્ચે આવી ગયેલી રોજ દેખાય છે, તે દરેક શહેરીને શરમાવે તેવું છે. રીચીરોડ ઉપર આખો દીવસ બેસી રહેનારા હુકાનદારોના આરોગ્યની શી દશા થતી હશે એનો ખ્યાલ સરખેયે ‘ અમારે મુંખાઈ જેવા રસ્તા નથી બેઘતા, એવા રસ્તાની ખાતર કર વધારાય નહિ ’ એવું એવું બોલનારા શહેરના કેટલાક આગળ પડતા લોકને ક્યાંથી આવે ? અમદાવાદમાં ચકલે ચકલે બજારો હતાં અને આજે પણ સાધારણ પ્રમાણમાં છે. પરંતુ મોટા શહેરના પ્રમાણમાં મ્યુનિસીપાલિટી

બજાર બંધાવે એ જરૂરનું છે. આજ સુધીમાં દાણાના બજાર માટે દાણાપીઠ, અને શાક માટે શાકબજાર એમ બે બજાર કાંઈક દીક બંધાવ્યાં છે. છતાં મુંબાઈની કાફરે કે કલકત્તાની ન્યુ મારકેટની માફક બધી વસ્તુઓ મળે એવા એક બજારની ખામી છે. સસ્તી ચીજ મેળવવા માટે ચીજ ત્યાં બનતી હોય ત્યાં જાય એવો અમદાવાદીનો પુરાણો સ્વભાવ હોવાથી આવું બજાર નભે નહિ એમ કદાચ મ્યુનિસીપાલિટીએ ધાર્યું હોય. પરંતુ અમદાવાદી સ્વભાવમાં હવે થોડો થોડો ફેર પડવા માંડ્યો છે. બાગને માટે મ્યુનિસીપાલિટીનો પ્રયત્ન એક વખત અનેક બગીચાથી મશહૂર એવા અમદાવાદ જેવા શહેરને શોભે તેવો હજી સુધી થયો નથી.

હાલના રાજકીય સુધારા પછી મ્યુનિસીપાલિટીના હક્કમાં કેટલાક સુધારા થયા છે. એને પ્રેસીડન્ટ પસંદ કરવાની તથા ચીફ ઓફીસર નીમવાની સત્તા મળી છે. કુલ ૬૦ સભાસદો બેસે છે. એમાં બાર સરકાર તરફથી અને બાર મુસલમાનો તરફથી છે. બાકીના ૩૬ સભાસદો જાદા જાદા જીલ્લાઓમાંથી ચુંટાય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૮ના કાયદા પછી પહેલા પ્રેસીડન્ટ રા. બ. રણછોડલાલ

છોટાલાલ પહેલા પ્રમુખ થયા. એ પહેલાંનો અમદાવાદ

વહીવટ

મ્યુનિસીપાલિટીનો સારો વહીવટ બેઠને મુંબાઈ પછી

આ ઇલાકામાં દેશી પ્રમુખ નીમવાનું માન અમદાવાદને

પહેલવહેલું મળ્યું. એ પ્રતિભાશાળી પુરુષે એ સમયમાં વિચિત્ર વિરોધી તત્ત્વો સામે ટક્કર ઝીલીને ઘણા સુધારા કર્યા. પોતે અન્ય વ્યવસાયોથી ઘેરાયલા છતાં મ્યુનિસીપાલિટીનું કામ કેવળ સેવાભાવથી જ અંતકરણપૂર્વક અને ઘણી કાળજી તથા શ્રમથી કર્યું છે એમ એ સમયના એમના તુમારો તથા પત્ર વ્યવહારથી જણાય છે. અમદાવાદને સારા શહેરની પંક્તિમાં લાવવા માટે અમદાવાદના એ મહાન શહેરીએ જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે અમદાવાદ આજે પણ અનુભવી રહ્યું છે. એ સમયમાં શહેર સુધારાના જ્ઞાનવાળો કામ જાણીતો યુરોપીય ગૃહસ્થ આવે તો રણછોડલાલ એની સલાહ અને મુલાકાત લીધા વગર રહેતા નહિ. એમના પ્રયત્નથી શરૂઆતથી જ અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલિટી આ ઇલાકામાં એક ઉત્તમ મ્યુનિસીપાલિટી તરીકે ગણાઈ છે. એ બાબતની તોંધ ઈ. સ. ૧૮૯૦માં સર સર-વિલિયમ હંટરે લીધી છે.^{૧૧} એ જ સમયની લગભગમાં

આવી ગયેલા મી. જેમ્સ સેમ્યુઅલસન નામના બેરીસ્ટર ગૃહસ્થ અમદાવાદમાં આવેલા. એ વખતે રણછોડભાઈ મ્યુનિસીપાલિટીના પ્રમુખ હતા. એ લખે છે કે પ્રમુખ કેટલાક દેશી સભ્યો અને દાકતરોની રૂપ માણસોની મંડળાને લઈને આરોગ્ય, તથા સામાજિક વગેરે પ્રશ્નો પુછ્યા તથા સલાહ લેવા આવ્યા હતા.^{૧૨}

“And I soon found that, as in many old fashioned places in England, there is a reforming party and a “muck party” here. Both parties were ably represented at our interview and were anxious to hear about sanitation in England, and to secure from my own opinions advocacy for their respective theories. x x x In regard to sanitation and municipal management, I am bound to say that they are watching us with considerable attention, and are exceedingly anxious to profit by our experience.”

રણછોડભાઈએ મ્યુનિસીપલ વહીવટ પાછળ આટલી મહેનત કરી તે માથે એ સમયના કેટલાક લોકો તથા કેટલાંક જાપાને વિરોધ પણ સહન કરીને કામ પાર પાડ્યું. એમના પછી મ્યુનિસીપાલિટીમાં એમના જેવી સેવાશુદ્ધિથી કામ કરનાર એકલા શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલ જ પ્રમુખ તરીકે થયા છે. અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલિટીમાં કેવળ કર્તવ્ય શુદ્ધિથી સભાસદો કેટલા થતા હશે એ તો એનું કાર્ય જોવાથી

ઠંધાકાની મ્યુનિસીપાલિટીઓ વિશે લખે છે કે:—“Ahmedabad, for instance, is particularly well administered, and has undertaken two expensive schemes for drainage and water supply.” [૧૨] જુઓ India Past and Present, By James Samuelson; p. 302. આ ગ્રંથકાર સૌથી પહેલી મ્યુનિસીપાલિટી કલકત્તામાં ૧૮૬૩ માં થઈ એમ લખે છે. એમાં કાંઈક સમજદાર હશે. મુંબઈમાં ૧૮૪૫ નાં (સુધરેલી રીતે) અને અમદાવાદમાં ૧૮૫૮ માં થઈ છે. એટલે કલકત્તામાં પણ ચાલુ વહીવટમાં કાંઈ ફેર ૧૮૬૩ માં પડ્યો હશે. આ જ ગૃહસ્થ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે મ્યુનિસીપલ મીટીંગમાં પણ ગયા હતા અને ત્યાં ડોંગ્રેસ (એ સમયની લગભગમાં શરૂ થયેલી) તરફ દીક્ષસોહ જતાવનારના હાથ ઉંચા કરાવ્યા હતા. એમાં સરકારી નોકરી કરનાર એક ગૃહસ્થ સીવાય બધાએ રાષ્ટ્રીય ડોંગ્રેસ તરફ સહાનુભૂતિના હાથ ઉંચા કર્યા હતા. હાથ ઉંચો ન કરનારે પોતે સહાનુભૂતિનો છે પણ હાથ ઉંચો કરી બંધાવું નથી એમ કહ્યું હતું. અમદાવાદની રાષ્ટ્રભાવનાનું એ સમયનું આમાં કાંઈક લાન થાય છે. (પૃ. ૩૦૬).

જણાય તેમ છે. જે સલાસદો યશના લોભને બદલે શહેરની સેવાભાવની દરજ્જાથી પ્રેરાઈને સલાસદ થાય તો અમદાવાદની સુધારણા હિતમ રીતે થાય. અમદાવાદી સમતોલપણું અને વ્યવહારકુશળતાથી મ્યુનિસીપાલીટીનો વહીવટ આજે સરકાર પણ વખાણે છે. એ સાથે કર્તવ્યશુદ્ધિ મળે અને યશનો લોભ માત્ર ઓછો થાય તો ગુજરાતના પાટનગરની સર્વદેશી પ્રગતિને અમાપ વેગ મળે.

શહેરકોટની એક સાધારણ સલા ન્યારે સુવરાઈનું કામ કરતી ત્યારે તો શહેરમાં આવતા તથા શહેરમાં થઈને જતા માલ ઉપર જકાત સિવાય એને બીજી આવક નહિ હોય. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં મ્યુનિસીપાલીટીએ બરોબર ગોઠવાઈને કામ કરવા માંડ્યું. ઇ. ૧૮૭૭-૭૮ માં કેટલાક બીજા કર વધ્યા હતા પણ તે બધા લોકને ભરવા પડે તેવા નહોતા. પણ એ સમયે મ્યુનિસીપાલીટી એની બધીયે કરને થોડી થોડી બંનવતી હતી, જે કે એ બધાં ખાતાં પાછળ એનું ખર્ચ બહુ ઓછું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં મ્યુનિસીપાલીટીની કુલ આવક રૂ. ૨૨૫૪૫૦)ની હતી અને જૂદાં જૂદાં લોકોપયોગી ખાતાં પાછળ ખર્ચ રૂ. ૨૬૭૬૮૦) હતું. એ વખતે માથા દીઠ કર રૂ. ૧-૧૪-૧૦ આવતો હતો.^{૧૩}

આજ આ વાતને ૫૦ વર્ષ થયાં છે. મ્યુનિસીપાલીટીના હક, એની આવક અને કામ બધુંયે વધ્યું છે. હાલ એને ખર્ચ કરવાનાં ખાતાં કુલ ૪૫ છે. ૫૦ વર્ષ પહેલાં માત્ર ૧૪ હતાં. આજનાં આ ૪૫ ખાતાંમાં કેટલાંક કામનાં અને કેટલાંક નામનાં છે. હાલ મ્યુનિસીપાલીટીની આવક રૂ. ૨૫૦૦૦૦૦) ગણાય

[૧૩] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર. પૃ. ૩૧૨. ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ નું મ્યુનિસીપાલીટીનું સરવૈયું આમાં લખેલું છે કે ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ૧૮૭૮ સુધી મ્યુનિસીપાલીટીએ રસ્તા પાછળ રૂ. ૪૧૨૬૦૦) પૂલ પાછળ રૂ. ૧૧૦૩૭૦) પાણી પુર પાડવા પાછળ રૂ. ૩૧૨૦૦), દવાખાનાં પાછળ રૂ. ૨૮૬૭૦), અને આરોગ્યનાં બીજાં કાર્યો પાછળ રૂ. ૧૮૬૫૦) ખર્ચ કર્યું હતું.

રસ્તાઓમાં એલીફન્ટરોડ ઉપરાંત સારંગપુરથી કાળુપુરના રસ્તા પાછળ રૂ. ૪૧૨૫૦); જોરડનરોડ પાછળ રૂ. ૨૧૧૦૦); મીરજાંપુર રસ્તા પાછળ રૂ. ૨૦૫૦૦) પાંચકુવાથી ચંગપોળ સુધીના રસ્તાના રૂ. ૧૬૬૧૦); અને ખાસબજારના રસ્તા પાછળ રૂ. ૧૪૭૬૦) ખર્ચ કર્યો હતા. આ રસ્તામાં કેટલાક નવા કરેલા રસ્તા હતા, અને કેટલાક સમરાખ્યા હશે. નવા કરેલા રસ્તા માટે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ જોડેટીયરમાં નથી.

છે. ખર્ચ પણ એટલું જ થાય છે, અને કોઈ વાર વધે પણ છે. આ આવક સીધી કર્મચારી આવે છે. એ સિવાયની બીજી આવક ગણીએ તો વધારે થાય.

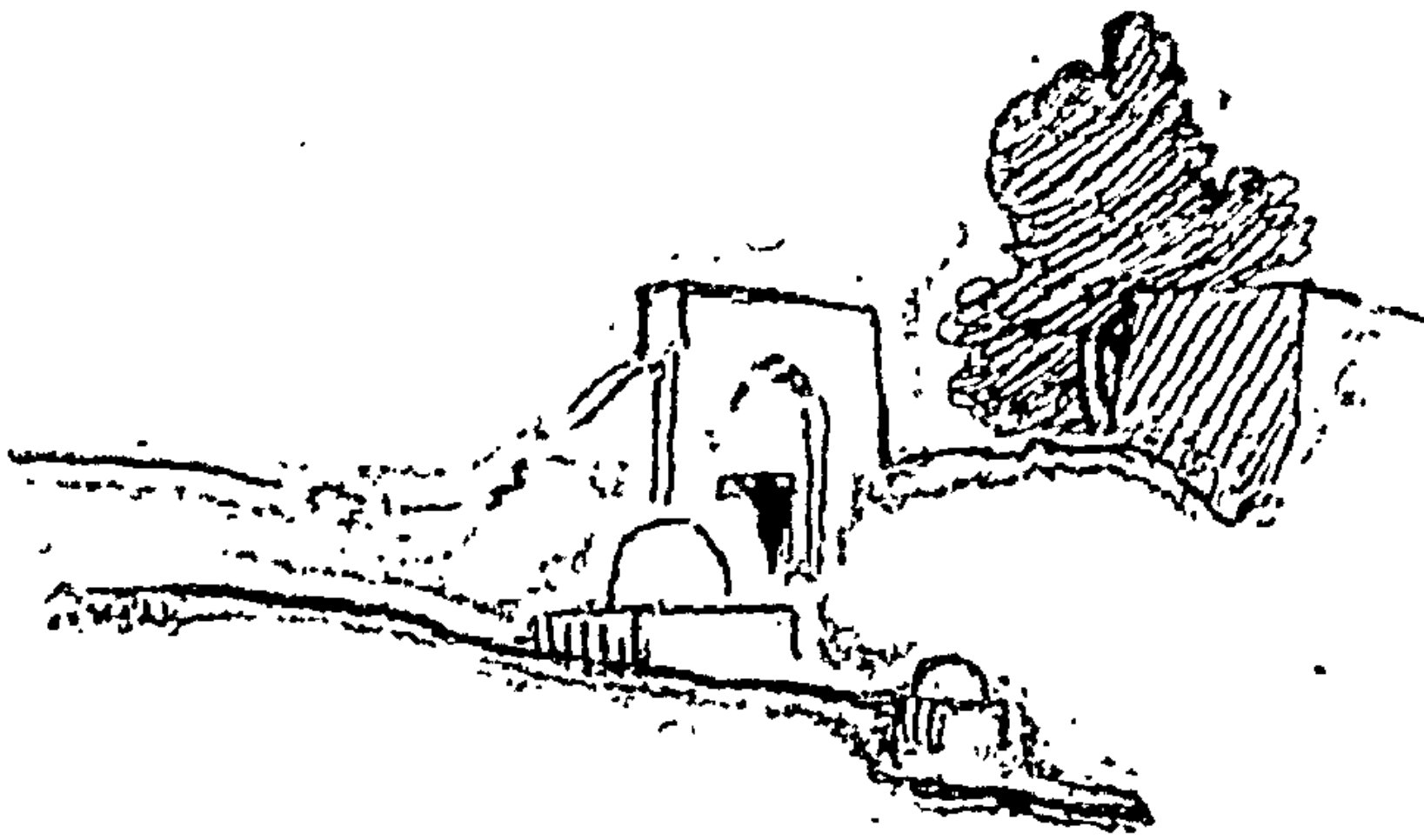
એટલે હાલ મ્યુનિસિપલ વહીવટ એક સાધારણ રાજ્ય આવક જેટલો છે. ૧૯૨૭-૨૮ના બજેટ પ્રમાણે ધારેલી આવકમાં મુખ્ય ટર્મિનલ ટેક્સથી રૂ. ૬૪૦૦૦, પાણીના કરના ભાડાની આંકણી મુજબ અને મીટરની માપણીથી, રૂ. ૧૨૫૦૭૦૦); જનાવર તથા ગાડીઓ ઉપરના કરથી, રૂ. ૧૧૦૦૦૦); આરોગ્ય માટેના બીજા કરોથી રૂ. ૨૦૩૦૦૦); ગટરના ટેક્સથી રૂ. ૨૬૦૧૬૦); આમાં બીજા નાના પરચુરણ ટેક્સ મળી ઇ. સ. ૧૯૨૭-૨૮ના બજેટમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ રૂ. ૨૫૦૦૫૧૦)ની આવકનો અડસટો કર્યો હતો. એ સિવાય બીજાં વ્યાજ તથા પરચુરણ ભાડાં વગેરેની આવક પણ આશરે ત્રણેક લાખ જણાય છે.

ખર્ચમાં વહીવટના ખર્ચ પાછળ રૂ. ૩૨૬૬૩૫)નો અંદાજ થયો હતો: આગ હોલવવાના બંબા પાછળ રૂ. ૮૬૧૫૦); શહેરમાં દીવા કરવા પાછળ રૂ. ૨૨૬૬૬૫); ખર્ચમાં રૂ. ૧૭૧૪૪૬૫)ની મોટી રકમ લોકોની તંદુરસ્તી અને સગવડ માટે કાઢવામાં આવી હતી. એમાં પાણી પુરું પાડવાનું ખર્ચ, ગટરખાતાનું ખર્ચ, શહેર, રસ્તા, જાજર વગેરે સાફ રાખવાનું, તથા રસ્તા છાંટવાનું ખર્ચ, બજારો કતલખાનાં, દવાખાનાં, બગીચા વગેરે ઘણી બાબતોનાં ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. એ બધાની વીગતમાં ઉતરવા જતાં વિસ્તાર બહુ વધે. ઇમારતો અને નગર રચના (ટાઉન પ્લેનીંગ) માટેનાં ખર્ચોનો પણ સમાવેશ આ રકમમાં થાય છે. સાર્વજનિક કેળવણી પાછળ રૂ. ૭૬૫૨૩૬)નો અડસટો કરવામાં આવ્યો હતો. બીજાં વ્યાજ તથા સીક્રીંગ ફંડ વગેરેમાં ખર્ચેલી રકમ જુદી.^{૧૪}

આ પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટીની સાધારણ આવક જતવક છે. પચાસ વર્ષમાં કેટલો ફેર પડ્યો છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે. હાલ માથાદીક કરતું પ્રમાણ રૂ. ૮) લગભગ છે. એટલે ઇ. ૧૮૭૭-૭૮ની સાલ સાથે સરખાવતાં

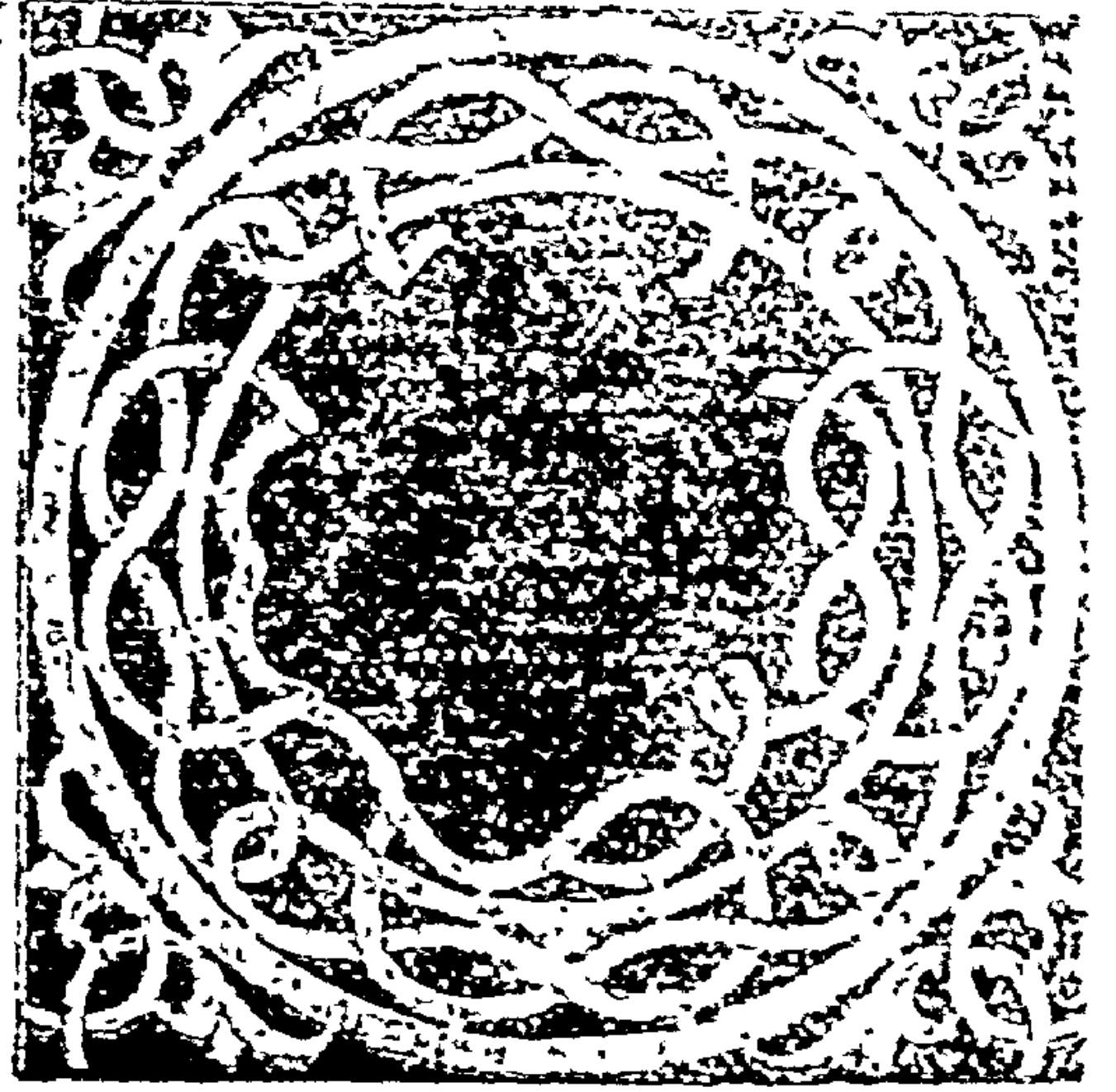
[૧૪] વીગત માટે જુઓ ઇ. સ. ૧૯૨૭-૨૮નું મ્યુનિસિપલ બજેટ.

આવક ત્યારે આશરે પારગણી વધી છે. ત્યારં કરતું પ્રમાણ આરગણું વધ્યું છે. કર ન વધે અને શહેર સુધરે, અગર તો ખીન્ન મોટાં શહેરોની જેઠે મોજશોખનાં સાધન વધારવાની અમદાવાદને જરૂર નથી, અગર શહેર શોભાયમાન કરવાની પણ જરૂર નથી આમ કહેણું સહેણું છે. ગમે તે રસ્તો લેવાય, કે ગમે તે કર નંખાય પણ શહેરનું આરોગ્ય આજે છેક ખરાબ છે, મરણુ પ્રમાણુ અસાધારણુ મોટું છે, અને શહેર અસાધારણુ ગંદુ છે, એ તો સર્વ કબુલ કરશે. આટલી વસ્તુઓ સુધારવી એ તો મ્યુનિસીપાલિટીની પહેલી ફરજ છે. મ્યુનિસીપાલિટી નકામાં ખર્ચ નથી કરતી એમ લોકોને ખાત્રી થાય તો આ હરકતો દૂર કરવા માટે કરનો બોળે વધારવાની વિરુદ્ધ પડવું એ તો એ હરકતોને હમેશ પાળવા જેવું છે. અમદાવાદના શહેરીઓએ આ અગત્ય સમજવાની જરૂર છે. રગ્નઓ, અરજીઓ તથા ખીન્ન લોકોપયોગી કામોમાં વિલંબ અગર કોઇ વાર મિથ્યા વાદવિવાદ થાય છે તેને બદલે ત્વરાથી કામ લેવાય તો લોકોને સગવડ વધારે મળે, અને મ્યુનિસીપાલિટીનું માન પણ લોકોમાં વધે.

પ્રકરણ ઓગણત્રીસમું

અમદાવાદનો જનસમાજ

અમદાવાદમાં જન ઉદ્યોગી ડોલીદા કસરની સાથે રે
વિવેકીને વળી ગરગળુ પણ તન મન કણ તણ વાતે રે—

—નવલરામ—

અરી રીતે અમદાવાદનો સામાજિક ઇતિહાસ આખા ગૂજરાતના સામાજિક ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલો છે. ગૂજરાતી સમાજની સ્થિતિ એ જ અમદાવાદના સમાજની સ્થિતિ છે.—ગૂજરાતી સમાજની વિશિષ્ટતાઓ અને દોષો છે. અમદાવાદ સ્થપાયું ત્યારથી તે આજ સુધી ગૂજરાતનું પાટનગર રહ્યું છે એટલે ગૂજરાતી સમાજનું અને એના શિષ્ટાચારનું એ કેન્દ્ર હોઈ શકે, અને અમદાવાદ ઉપરથી ગૂજરાતી સમાજનું ધોરણ નક્કી થઈ શકે. એટલે અમદાવાદની સામાજિક પરિસ્થિતિના ઇતિહાસને ખરે ન્યાય તો આખા ગૂજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ લખાય ત્યારે જ મળે. પરંતુ જેમ આરે ગાઉએ ખેલી બદલાય છે અને ભાષા તો એની એ જ હોય છે તેમ આખા પ્રાંતની સંસ્કારિતા સમાન હોવા છતાં અમદાવાદમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા હોય. સાધારણ સામાજિક સ્થિતિનો સમયવિભાગ પ્રમાણે ઇતિહાસિક ખ્યાલ આપી એ વિશિષ્ટતા બતાવવાનો જ અહીં હેતુ છે.

એક અમદાવાદી કવિએ સંસ્કૃતમાં દુર્ઘટ કાવ્ય નામનું એક વર્ણન જ દુર્ઘટ અને અર્થ કરવામાં નામ પ્રમાણે દુર્ઘટ એવું એક ભાષાચિત્ર કાવ્ય લખ્યું છે. કાવ્ય શબ્દો ઉપરથી જાણે ગૂજરાતી હોય એમ લાગી આવે છે પણ ગૂજ-

રાત્રીમાં એનો કંઈ જ અર્થ થતો નથી, અને સંસ્કૃતમાં પરોપર અર્થ બેસે છે. એ કાવ્યમાં કવિએ ‘અમદાવાદ’ શબ્દ વાપર્યો છે.^૧ એનો અર્થ ખરી રીતે ‘અમદાવાદ શહેર’ એવો નથી થતો પણ ‘જેનામાં મદ અને વાદ નથી એવો પુરુષ’ એવો અર્થ થાય છે. અમદાવાદ શબ્દનો આ અર્થ આપણે પરોપર તપાસીએ તો અમદાવાદને પરોપર બંધ બેસે છે અને અમદાવાદના માસાન્વિત જીવનની એ કુંચી છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

અમદાવાદમાં મદ નથી. પોતાની આર્થિક સ્થિતિનો એને ગર્વ નથી; એનો નીશો પણ અમદાવાદને ચઢેલો નથી, અને એ નીશાથી થતા બીજા અવગુણો પણ અમદાવાદમાં નથી. પોતાનામાં જે છે તેનો એણે કદી દેખાવ કર્યો નથી. અમદાવાદમાં એક રીતે ઘણું છે તે છતાં

અમદાવાદી

હિંદુસ્તાનમાં આજ સુધી-આ મદીના પહેલા દશક સુધી-એની બહુ ગણતરી નહોતી તેનું કારણ પણ એનો

આ મદહીનતાનો ગુણ જ છે. અમદાવાદમાં વાદ-તકરારી સ્વભાવ-પણ નથી. તકરાર ન કરવી અને તકરારનું શાંતિથી સમાધાન કરવું એ તો અમદાવાદનો ખાસ ગુણ છે. અમદાવાદી ન છુટકે જ કોઈની સાથે લડે છે. કુશલ સમાધાન-શાંત પતાવટ એ અમદાવાદનો વિશિષ્ટ ગુણ છે. અમદાવાદમાં કદી કોઈ વાતનો ઉચ્છેદ થયો નથી. સમાધાન ઘણી વાતોનાં થયાં છે. અમદાવાદ એટલે શાંતિ, સમાધાન, રચનાત્મકતા. ઘણાંયે વિરોધી તત્ત્વોનાં અમદાવાદે સમાધાન સાધ્યાં છે. હિંદુ અને મુસલમાનનું સમાધાન એ બન્નેનાં સ્થાપત્યોની પેઠે એમનાં જીવનમાં પણ અમદાવાદે સાધ્યું છે, એ આ વાતનું મોટું ઉદાહરણ છે. અમદાવાદના સમાજે ધર્મમાં, વ્યવહારમાં, રાજપ્રકરણમાં, વેપારાદિમાં આ એક

[૧] ગાયકાલીચરિત્રાતિપલ્લવઃ કાલિયાધરઃ । અમદાવાદના ગોરા વાણિયા માતિમતિના ॥ આ દુર્ધટ કાવ્ય ઘણું જ દુર્લભ છે. એમાં બધા શ્લોકો લગભગ આવા જ છે. શબ્દો ગૂજરાતી જેવા જણાય છે છતાં અર્થ સંસ્કૃતમાં જ થાય છે. કવિએ જ એના ઉપર દીકા રચેલી છે. એ દીકા વગર શ્લોક સમન્વય એવા નથી. અગદ અને અવાદ નો સમાસ કરી એવા ગુણવાળો ના એટલે પુરુષ એવા અમદાવાદના એ શબ્દનો અર્થ થાય છે.

ગુણને લીધે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવ્યું છે. પોતાના જઘડા બહાર જવા દીધા નથી, પોતે જ પતવ્યા છે. બીજાના પતવવામાં પણ ભાગ લીધો છે.

અમદાવાદી ડાહ્યો. ગણત્રીબાજ, (calculative) મહેનતુ અને કરકસરીઓ છે. અમદાવાદી ક્રોધ વાતમાં વગર વિચાર્યું સાહસ નહિ કરે. વિચાર ચારે બાજુથી કરશે. દરેક વસ્તુના લાભાલાભની ગણત્રી કરીને જ હાથમાં લેશે. અમદાવાદી જાતમહેનત માટે જાણીતો છે. ડાહી કરકસર પણ અમદાવાદીને સારી આવડે છે. આ ગુણો ધણે ભાગે દરેક ગૂંજરાતીના છે; પણ એમાં સ્થળ પ્રમાણે થોડો ધણો ફેર પડે છે. સુરત, કાઠીઆવાડ, અને અમદાવાદના માણસોના આ ગુણો સરખાવ્યાથી આ સમજાશે. આ ચારે ગુણો અમદાવાદના વેપારી જીવનને લગતા છે, એટલે યોગ્ય સ્થળે એનાં ઉદાહરણો આવશે.

એક વખત કલકત્તામાં એક મોટા મારવાડી (બીકાનેરી) આશામી સાથે સુરતનો માલ ઉપાડવા સંબંધી મારે ઝગડો પડ્યો હતો. તકરારમાં એ મારવાડી ગૃહસ્થે મને કહ્યું કે “ દસ અમદાવાદી બરોબર એક ખંભાતી, અને દસ ખંભાતી બરોબર એક બીકાનેરી, માટે તમે એમ ધારતા હશો કે હું અમદાવાદી છું તો તો સામો હું પણ બીકાનેરી છું. માટે તકરારમાં સાર નથી.” તકરારને અંતે એ ગૃહસ્થે કડદો આપવો કબુલ્યો અને અમારે સમાધાન થયું. હું અમદાવાદી, ખંભાતી, અને બીકાનેરીના ભેદ ઉપર વિચાર કરતો ઘેર ગયો. આ કહેવત તકરારી સ્વભાવમાં અમદાવાદી પણ આવે છે એમ ખતાવે છે. પરંતુ એ સાથે અમદાવાદીનું સ્થાન તકરારી તરીકે ક્યાં છે એ પણ આથી સ્પષ્ટ થાય છે.

અમદાવાદની કરકસર કેટલીક વાર કંજુસાઇમાં બદલાય છે. અમદાવાદના અવગુણોમાં આ એક અવગુણ છે. આ કારણથી અમદાવાદના લોક જીવનનો

ગુણ અને
અવગુણ

આનંદ અનુભવી શક્તા નથી એવો આરોપ એમને માથે આવે છે, અને તે કેટલેક અંશે ખરો છે. અમદાવાદીઓ પહેલાં શોખીન-જીવનનો આનંદ ભોગવનારા હશે એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ અમદાવાદના

ઇતિહાસમાં દોઢ સદી (ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૮૫૦) એવી ગઈ કે સારા કે ખોટા બંને અર્થમાં અમદાવાદના જન્મસિદ્ધ ડહાપણે શોખનો ત્યાગ કર્યો. સારા

અર્થમાં શોખ એટલે જીવનનો શુદ્ધ આનંદ. અશુદ્ધ આનંદમાંથી બચવા માટે શુદ્ધ આનંદ ઉપર પણ સમાજ પ્રતિબંધ મૂકે એવું બને છે. અમદાવાદે એવા પ્રતિબંધ મુક્યા અને પરિણામે ગીતવાદન, નર્તન વગેરે હલકા શોખ ગણાવા લાગ્યા. શિષ્ટ સમાજ એનો ત્યાગ કરતો ગયો. સાથે સાથે ચિત્રકલાનો પણ નાશ થતો ગયો. ધર્મભાવના મૂળમાં જ હતી તેને વધારે રૂઢ કરી. એકનો ત્યાગ કર્યો અને બીજાનો અતિરેક કર્યો. એટલે એક ખોયું અને બીજું બહુ થવાથી બગડ્યું. પરિણામે શોખ અને આનંદ સારી વસ્તુઓમાં પણ જતો રહ્યો અને ધાર્મિકતા ઘેલછાની હદ સુધી વધી. આ સ્થિતિ છેક વીસમી સદીનાં પહેલાં પંદરેક વર્ષ સુધી ચાલુ રહી. અમદાવાદની કેઈ નીશાળમાં સંગીતાદિ શીખવાય નહિ. સ્ત્રીઓ તો તાળીઓ પાડીને ખોલવાનાં ભજન સીવાય બીજું કંઈ પણ સંગીત શીખી જ ન શકે. ગાવું વગાડવું હલકા માણસોનું કામ ગણાઈ ગયું હતું. રાજદરબારમાં નાચનારીઓ ગાયન ગાતી અને ધનવાનો પોતાને ત્યાં પ્રસંગે એવાં નાચ ગાન કરાવતા. જુના સમયમાં આ રીત હતી છતાં પણ શુદ્ધ સંગીતને ઘરોમાં સ્થાન હતું. અઢારમી સદી આવતાં એ જતું રહ્યું. નાચગાન કરાવવાં પણ બંધ થયાં. હલકાં નાચ ગાનનાં ખરાબ પરિણામમાંથી બચવા અમદાવાદ એટલું સખત થયું કે જે શહેરમાં યુરોપી પરદેશાઓ નાચગાન જોઈ ગયા તે શહેરમાં આજે ઉત્તમ નાચગાન કરનાર એક પણ નથી. આ સપ્તાઈમાં અમદાવાદનું તો શુદ્ધ સંગીત પણ ભેગું બંધ થયું એ સીવાય કંઈ ખાસ ગેરફાયદો નથી થયો. અમદાવાદનું નૈતિક વાતાવરણ પ્રમાણમાં બીજાં શહેરો કરતાં શુદ્ધ રહ્યું છે. ખોટા વિલાસ પેઠા નથી. શુદ્ધ સંગીત તો લોકો હવે સમજે છે તેમ આવતું જાય છે. શુદ્ધ સંગીતનો આ ઉદ્ધાર કેઈ ગૂજરાતીઓ નહિ પણ દક્ષિણના પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય વિળ્ડુશાસ્ત્રી પલુસકરે કર્યો એમ કહી શકાય.

શહેર હોય ત્યાં અનાચાર હોય જ. અમદાવાદમાં જૂના વખતમાં પતિત સ્ત્રીઓ રસ્તા ઉપર બેસતી અને એવું અટકાવવાને બાદશાહી દરમાન આવેલું. અમદાવાદના સમાજે જે સપ્તાઈ આદરી તેમાં આ કુચાલ પણ બંધ પડ્યો. અમદાવાદની વસ્તીના પ્રમાણમાં આજ બીજાં શહેરો કરતાં આ અનાચાર ઓછો છે—ઘણો ઓછો છે એમ કહેવાય છે. અમદાવાદનો સમાજ સારી વસ્તીમાં આવો અનાચાર ખમી શકતો નથી. અનાચારીનું ઘર જાહેર રીતે તો

વસ્તીમાં રખાય જ નહિ પણ ખાનગીયે લોકોને ખજર પડે તો તેને તરત કાઢી મુકતા. સમાજે પોતે તો નીતિ સાચવવા સખળ પ્રયત્નો કર્યા કર્યા છે. ઘર ભાડે આપવું હોય તો પણ ભાડે લેવા આવનાર વ્યક્તિ કોણ છે કેવી છે એવી બધી પુછપરછ કરીને સંતોષ થાય તો જ આપે. વાંઠા પુરુષોને પાડોશમાં રહેવા દેતાં અચકાય. આ બધી સખાધને પરિણામે અમદાવાદમાં અનાચાર બહુ વધ્યો નહિ અને ખાસ દેખાઈ આવે એવી રીતે, ખીજાં શહેરોમાં છે તેમ, આજ સુધી પણ વધ્યો નથી. આવી જ રીતે દારૂનાં પીઠાં પણ સમાજ વસ્તીમાં સહન કરી શકતો નથી.

કોઈ વખતને અનુસરીને જે જે પ્રતિબંધ કરવામાં આવે છે તેના કાયદા સાથે ગેરકાયદા પણ થાય છે. અમદાવાદમાંથી નિર્દોષ આનંદ અને શુદ્ધ શોખની ભાવના ઉઠી ગઈ એ સારું કરવા જતાં ખોટું થયાનો દાખલો છે. પણ દરેક સમાજમાં થોડે ઘણે અંશે એવું બને છે. વખત જતાં અમુક પ્રતિબંધ શા માટે મુકાયા હતા એ પણ સમાજ વિચારતો નથી. અનેક વર્ષોની ટેવથી કેટલીક વસ્તુઓ સમાજના સ્વભાવમાં બંધાઈ જાય છે. આગળ જણાવેલી સખાધથી અમદાવાદને સુધરેલા શહેરનાં આનંદનાં સાધનો રચવાનું મન પણ થતું નથી. કેટલીક વસ્તુઓ ખાલી શોખ નથી પણ સમાજને જરૂરની

શુદ્ધ આનંદનો
અભાવ

[૨] અમદાવાદમાં કુટુંબખાનાંનો અનાચાર દેખીતી રીતે નથી અને એથી ખીજાં શહેરની સરખામણીમાં એતું વ્યક્તિત્વ જુદું પડે છે. પરંતુ આ બાબત કાંઈ પણ મત બાંધવા માટે પુરતાં સાધન કે ખીજાં શહેરોમાં જે આંકડા અને માહિતી હોય છે તે અમદાવાદમાં હોય એમ લાગતું નથી. અમદાવાદના અધિકારીઓ આ બાબતમાં ઉદાસીનતા બતાવતા લાગે છે. આ બાબત મેં એક બે દાક્તરોને પુછેલી. એમનો અભિપ્રાય એવો થયો-કે અમદાવાદમાં ખુલ્લો અનાચાર તો નથી પણ પ્રમાણમાં ખાનગી કુટુંબખાનાં બહુ છે. ખુલ્લા અનાચાર ઉપર કાયદો લાગે અને એને વ્યવસ્થિત રાખવા ઉપાય થાય પણ ખાનગીમાં એવું ન થાય. એટલે આ ખાનગી અનાચાર વધારે ભયંકર છે. અમદાવાદનો સમાજ અનાચારીને પાડોશમાંથી કાઢે છે. પણ પાડોશમાંથી જાય એટલે કર્તવ્ય પુરું થયું સમજે છે. અનાચારીનાં કૃત્યો ઉધારાં પાડી અધિકારીઓનું ધ્યાન ખેંચી એક જગ્યાએથી જઈ ખીજી જગ્યાએ પણ એ ન વસી શકે એવું કરવાની સમાજને દરકાર નથી. પરંતુ આ બાબતમાં આંકડાના આધારની જરૂર છે.

વસ્તુ છે એમ પણ લોકો ભૂલી જાય છે. એવા શોખોમાં ખાલી પેસાનો વ્યય ન કરવો, ખીજાં ઘણાં સારાં કામ છે, એવું બદાનું આગળ લાવે છે. અમારે બાગબગીચા નથી જોઈતા, અમારે મુંગાર્થ જેવા રસ્તા નથી જોઈતા, અમારે સંગ્રહસ્થાનો-મ્યુઝિયમો નથી જોઈતાં એમ કેટલાક ફેળવાયલા અમદાવાદીઓ પણ આજે બોલે છે. બાગબગીચા અને સારા રસ્તાની અમદાવાદના ભોક્ષણવનને કેટલી જરૂર છે એ અમદાવાદમાં જન્મીને મોટો થયેલો અમદાવાદી, ધૂળ અને તાપના અનુભવ વાળો અમદાવાદી પણ ન સમજે તે આશ્ચર્યકારક નથી ? જમાનાઓથી દટ થઈ ગયેલી સમાજની વિચિત્ર મનોદશાનું એ ફળ છે. આ મનોદશાએ શુદ્ધ અને જીવન ઉન્નત કરનારી રમતો તરફ પણ સમાજને અણુગમે ઉપજાવ્યો છે. ત્રણ લાખની વસ્તીવાળા, હિંદુસ્તાનમાં પહેલી પંક્તિમાં ગણાતાં પાંચ સાત નગરોમાં જેનું સ્થાન છે, એવા આ ગૂજરાતના પાટનગરમાં એક પણ સારો બાગ નથી, એક પણ રમતગમતનું સ્થળ કે મેદાન નથી, એક પણ મ્યુઝિયમ નથી કે કલાનું સંગ્રહસ્થાન નથી કે મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય નથી એ એાછી દીલગીરીની વાત છે !

વિચિત્ર સુધરેલા શહેરને ન છાજે એવી આ મનોદશા ઉત્પન્ન થવાનું એક ખીજું પણ કારણ છે. અમદાવાદમાં ધન કમાવાનો ઉન્માદ થયેલો છે.

પૈસો પેદા કરવો એ દરેકની ફરજ છે. પણ અમદાવાદમાં કુબેર પૂજા.

ગાંડપણની હદ સુધી એ વાત વધી ગઈ છે. વાણીઆ વગેરે વેપારી વર્ગમાં રાત દિવસ પૈસાનું જ રટણ થવા

માંડ્યું. વેપાર કરનારો, વેપારમાં પડેલો, કે વેપારીને ત્યાં રહેલો કોઈ પણ વેપાર સિવાય, જ્ઞાનની, કલાની, રમતની કે એવી બીજી કોઈ વાત માત્ર પણ કરે તો એ માણસ વેપારને લાયક નથી એમ ગણાઈ જાય. વેપારી આગળ વેપાર સિવાય બીજી વાત થાય નહિ અને બીજી વાત એ સાંભળે પણ નહિ. યરોપીઅન લોકો આજે ગૂજરાતીઓ કે અમદાવાદીઓ કરતાં સારો વેપાર કરે છે અને સાથે જીવનના દરેક આનંદ ભોગવે છે. વેપારને વખતે વેપાર અને બીજે વખતે બીજું. જમાનાની ટેવથી આપણો સ્વભાવ જ એવો થઈ ગયો છે કે આ વાત આપણે ગળે ઉતરતી નથી. કોઈ કહેશે કે અમદાવાદ તો લક્ષ્મીની ઉપાસના કરે છે. પણ એમ માનવામાં ભૂલ થશે. અમદાવાદ કમળ ઉપર ઉભેલી ચાર હાથવાળી લક્ષ્મીના ચિત્રની ભલે કંકુના છાંટા નાંખી બાહ્ય

પૂજા કરતું હોય. પણ ખરી રીતે એ લક્ષ્મીની પૂજા નથી પણ કુબેરની પૂજા છે. લક્ષ્મી ધનની દેવીસંપત્તિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. કુબેર ધનની આસુરી સંપત્તિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. લક્ષ્મીની સાથે સૌંદર્ય અને આનંદ જોડાયેલાં છે. કુબેરની સાથે જડતા જોડાયેલી છે. અમદાવાદીઓના વ્યવસાયમાં જ્યાં સુધી સૌંદર્ય અને આનંદનો અભાવ છે ત્યાં સુધી એ લક્ષ્મીની ઉપાસના કરતા નથી પણ હલકી કુબેર પૂજા કરે છે. લક્ષ્મીની ઉપાસના એ દોષ નથી. એથી માણસની ઉન્નતિ થાય છે. કુબેરની પૂજાથી જડતા વધે છે. અમદાવાદમાં આ સ્થિતિનું પરિવર્તન સહેજ સહેજ થવા લાગ્યું છે એ આશાજનક છે.

અમદાવાદની વસ્તીમાં આજે હિંદુ વધારે છે. અઢારમી સદીમાં મુસલમાન વધારે હતા. મુસલમાની મહારાજ્યના પાટનગરમાં મુસલમાનની વસ્તી વધારે હોય એ સંભવે. આગળના મુસાફરો ઉપરાંત ગદ્દ સદીમાં અમદાવાદ ઉપર ટોડ, ખ્રીગ્ઝ, ફોર્સ, હોપ, અને ફરગ્યુસન લખી ગયા છે. આ બધામાં સર ટી. સી.

વસ્તી

હોપે અમદાવાદ માટે ખાસ તપાસ કરીને લખ્યું છે, અને એમની પછીના લખનારાઓ એમનો લગભગ આધાર જ લે છે. હોપ પહેલાં ગૂજરાતીમાં રા. મગનલાલ

વખતચંદે લખ્યું છે એટલે રા. મગનલાલના વખતની ચાલતી વાતોમાં અને હોપે લખેલી વાતોમાં બહુ ફેર નથી. બન્નેએ બનતાં સુધી લોકોને પુછીને વધારે લખ્યું હોય એમ લાગે છે. એટલે કેટલીક અગત્યની વાતોમાં એમણે એવા અભિપ્રાય બાંધી દીધા છે કે આજ સુધી અંગ્રેજીમાં અમદાવાદ સંબંધી લખનારા હોપના મતને અનુસર્યા છે. તવારીખોમાં સામાજિક વાતો ખાસ લખવામાં નથી આવતી અને જેટલી હોય છે તેનું પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી ખેંચી કાઢવી પડે છે, એટલે તવારીખો સામાજિક બાબતોમાં સીધી રીતે કામ લાગતી નથી. અમદાવાદમાં હિંદુઓ ન જ રહી શકતા, ફક્ત મુસલમાનો જ રહી શકતા, હિંદુને રહેવું હોય તો કોટ બહાર પરાંમાં રહી શકતા વગેરે મત હોપે પહેલો લખ્યો છે, અને તેને બધા અનુસર્યા છે. હોપ પોતાના મત માટે કાંઈ પણ આધાર આપતા નથી. આપણે આગળ જોયું કે શહેરમાં જ કેટલાક લક્ષ્મી હિંદુ વસવાટવાળા હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે એકલા મુસલમાન નહિ પણ હિંદુઓને પણ લાવીને વસાવ્યા હતા, અને સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખો ન્યાય બનતો

વસ્તુ છે એમ પણ લોકો ભૂલી જાય છે. એવા શોખોમાં ખાલી પેસાનો વ્યય ન કરવો, ખીજાં વળાં સારાં કામ છે, એવું બદાનું આગળ લાવે છે. અમારે બાગબગીચા નથી જોઈતા, અમારે મુંગાઈ જેવા રસ્તા નથી જોઈતા, અમારે સંગ્રહસ્થાનો-મ્યુઝિયમો નથી જોઈતાં એમ કેટલાક કેળવાયલા અમદાવાદીઓ પણ આજે બોલે છે. બાગબગીચા અને સારા રસ્તાની અમદાવાદના લોકજીવનને કેટલી જરૂર છે એ અમદાવાદમાં જન્મીને મોટો થયેલો અમદાવાદી, ધૂળ અને તાપના અનુભવ વાળો અમદાવાદી પણ ન સમજે તે આશ્ચર્યકારક નથી ? જમાનાઓથી દઢ થઈ ગયેલી સમાજની વિચિત્ર મનોદશાનું એ ફળ છે. આ મનોદશાએ શુદ્ધ અને જીવન ઉન્નત કરનારી રમતો તરફ પણ સમાજને અણગમો ઉપજાવ્યો છે. ત્રણ લાખની વસ્તીવાળા, હિંદુસ્તાનમાં પહેલી પંક્તિમાં ગણાતાં પાંચ સાત નગરોમાં જેનું સ્થાન છે, એવા આ ગૂજરાતના પાટનગરમાં એક પણ સારો બાગ નથી, એક પણ રમતગમતનું સ્થળ કે મેદાન નથી, એક પણ મ્યુઝિયમ નથી કે કલાનું સંગ્રહસ્થાન નથી કે મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય નથી એ એાછી દીલગીરીની વાત છે !

વિચિત્ર સુધરેલા શહેરને ન જાણે એવી આ મનોદશા ઉત્પન્ન થવાનું એક ખીજું પણ કારણ છે. અમદાવાદમાં ધન કમાવાનો ઉત્સાહ થયેલો છે.

કુબેર પૂજા.

પૈસો પેદા કરવો એ દરેકની ફરજ છે. પણ અમદાવાદમાં ગાંડપણની હદ સુધી એ વાત વધી ગઈ છે. વાણીઆ વગેરે વેપારી વર્ગમાં રાત દિવસ પૈસાનું જ રટણ થવા માંડ્યું. વેપાર કરનારો, વેપારમાં પડેલો, કે વેપારીને ત્યાં રહેલો કાંઈ પણ વેપાર સિવાય, રાનની, કલાની, રમતની કે એવી બીજી કાંઈ વાત માત્ર પણ કરે તો એ માણસ વેપારને લાયક નથી એમ ગણાઈ જાય. વેપારી આગળ વેપાર સિવાય બીજી વાત થાય નહિ અને બીજી વાત એ સાંભળે પણ નહિ. યરોપીઅન લોકો આજે ગૂજરાતીઓ કે અમદાવાદીઓ કરતાં સારો વેપાર કરે છે અને સાથે જીવનના દરેક આનંદ ભોગવે છે. વેપારને વખતે વેપાર અને બીજે વખતે બીજું. જમાનાની ટેવથી આપણો સ્વભાવ જ એવો થઈ ગયો છે કે આ વાત આપણે ગળે ઉતરતી નથી. કાંઈ કહેશે કે અમદાવાદ તો લક્ષ્મીની ઉપાસના કરે છે. પણ એમ માનવામાં ભૂલ થશે. અમદાવાદ કમળ ઉપર ઉભેલી ચાર હાથવાળી લક્ષ્મીના ચિત્રની ભલે કંકુના છાંટા નાંખી બાહ્ય

પૂજા કરતું હોય. પણ ખરી રીતે એ લક્ષ્મીની પૂજા નથી પણ કુબેરની પૂજા છે. લક્ષ્મી ધનની દેવીસંપત્તિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. કુબેર ધનની આસુરી સંપત્તિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. લક્ષ્મીની સાથે સૌંદર્ય અને આનંદ જોડાયેલાં છે. કુબેરની સાથે જડતા જોડાયેલી છે. અમદાવાદીઓના વ્યવસાયમાં જ્યાં સુધી સૌંદર્ય અને આનંદનો અભાવ છે ત્યાં સુધી એ લક્ષ્મીની ઉપાસના કરતા નથી પણ હલકી કુબેર પૂજા કરે છે. લક્ષ્મીની ઉપાસના એ દોષ નથી. એથી માણસની ઉન્નતિ થાય છે. કુબેરની પુજાથી જડતા વધે છે. અમદાવાદમાં આ સ્થિતિનું પરિવર્તન સહેજ સહેજ થવા લાગ્યું છે એ આશાજનક છે.

અમદાવાદની વસ્તીમાં આજે હિંદુ વધારે છે. અઢારમી સદીમાં મુસલમાન વધારે હતા. મુસલમાની મહારાજ્યના પાટનગરમાં મુસલમાનની વસ્તી વધારે હોય એ સંભવે. આગળના મુસાફરો ઉપરાંત ગદ્દ સદીમાં અમદાવાદ ઉપર ટોડ, બ્રીગ્ઝ, ફોર્સ, હોપ, અને ફરગ્યુસન લખી ગયા છે. આ બધામાં સર ટી. સી.

વસ્તી

હોપે અમદાવાદ માટે ખાસ તપાસ કરીને લખ્યું છે, અને એમની પછીના લખનારાઓ એમનો લગભગ આધાર જ લે છે. હોપ પહેલાં ગૂજરાતીમાં રા. મગનલાલ

વખતચંદે લખ્યું છે એટલે રા. મગનલાલના વખતની ચાલતી વાતોમાં અને હોપે લખેલી વાતોમાં બહુ ફેર નથી. બન્નેએ બનતાં સુધી લોકોને પુછીને વધારે લખ્યું હોય એમ લાગે છે. એટલે કેટલીક અગત્યની વાતોમાં એમણે એવા અભિપ્રાય બાંધી દીધા છે કે આજ સુધી અંગ્રેજીમાં અમદાવાદ સંબંધી લખનારા હોપના મતને અનુસર્યા છે. તવારીખોમાં સામાજિક વાતો ખાસ લખવામાં નથી આવતી અને જેટલી હોય છે તેનું પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી ખેંચી કાઢવી પડે છે, એટલે તવારીખો સામાજિક બાબતોમાં સીધી રીતે કામ લાગતી નથી. અમદાવાદમાં હિંદુઓ ન જ રહી શકતા, ફક્ત મુસલમાનો જ રહી શકતા, હિંદુને રહેવું હોય તો કોટ બહાર પરાંમાં રહી શકતા વગેરે મત હોપે પહેલો લખ્યો છે, અને તેને બધા અનુસર્યા છે. હોપ પોતાના મત માટે કંઈ પણ આધાર આપતા નથી. આપણે આગળ જોયું કે શહેરમાં જ કેટલાક લક્ષ્મી હિંદુ વસવાટવાળા હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે એકલા મુસલમાન નહિ પણ હિંદુઓને પણ લાવીને વસાવ્યા હતા, અને સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખો ન્યાય બનતો

સુધી મળતો હશે એમ પણ માનવાને કારણ છે. એ વખતે હિંદુઓને ઉચ્ચ અધિકાર મળ્યાના દાખલા પણ છે; સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ હિંદુ ઉપર જુલમ કરેલો અને હોળાદીવાળા બંધ કરાવેલી એમ સીકંદરીમાં લખેલું છે. એ સિવાય ખીજા કોઈ બાદશાહના સમયમાં હિંદુ સામે કંઈ ખાસ ત્રાસના દાખલા મળતા નથી. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં જ શહેરમાં હિંદુ વસ્તીના દાખલા મળે છે એટલે ખીજા બાદશાહોના સમયમાં હોય એમાં નવાઈ નથી.^૩ મોગલાઈની કાંઈક ઉદાર રાજનીતિમાં હિંદુ વસ્તી શહેરમાં વધતી ગઈ. મરેઠા સમયમાં તો ચારસે વર્ષે ગૂજરાતે પાછો બ્રમણયુગ દેખ્યો અને અમદાવાદમાં પણ એની અસર હતી. મરેઠા યુગનું અમદાવાદ તે ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધનું અમદાવાદ એમ આપણે કહી શકીએ.

પરં સાથે અમદાવાદની કુલ વસ્તી તવારીખકારો કોઈ ત્રીસ લાખ અને કોઈ એથીએ વધારે કહે છે. આ તવારીખકારો ખાસ દેખાતા નથી પણ જેમ્સ ફોર્બ્સ (૧૭૮૧) પોતાના ગ્રંથમાં ‘ મોગલ લેખકો ’ ને આધારે અમદાવાદમાં ૩૦૦૦૦૦૦ ત્રીસ લાખની વસ્તી હતી એમ લખે છે. એ ‘ મોગલ લેખકો ’ કયા તે આપણે જાણતા નથી. સર ટી. સી. હોપ ૨૦૦૦૦૦૦ ત્રીસ લાખ માણસોની વસ્તી લખે છે. પરંતુ હોપે પણ કંઈ આધાર આપ્યો નથી. હોપે ઘણું તો લોક પાસેથી સાંભળીને લખ્યું છે એમ જણાઈ આવે છે. આ બંને વસ્તીના આંકડા ઉપર અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો કર્તા નોંધમાં શંકા ઉઠાવે છે, અને લખે છે કે ‘ સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અમદાવાદ જેટલું સમૃદ્ધ હતું તેટલું કોઈ પણ વખતે હતું નહિ, અને તે સમયે આવેલા યુરોપીય મુસાફરો અમદાવાદની આવી મોટી વસ્તી માટે કંઈ લખતા નથી માટે આ વાત બંને નહિ,^૪ અમદાવાદની વસ્તી ત્રીસ લાખની હશે એ વાત તો આપણે અતિશ-

[૩] સંવત ૧૫૯૯ ના દસ્તાવેજમાં હાન્તપટેલની પોળના હિંદુ રહેવાસીનો ઉલ્લેખ ‘ પુરાતન અમદાવાદ ’ ના પ્રકરણમાં આપ્યો છે. મહમૂદ બેગડાના સમયમાં પણ હિંદુ રહેવાશીઓના એવા દાખલા મળે છે. હિંદુઓને અધિકાર મળતા એવા દાખલા પણ છે. પંચકુલમાં હિંદુ નામ જડી આવે છે. મહમૂદ બેગડાનો અને પછીથી સુલતાન મુઝફ્ફરનો અમીર મલીક ગોપીનાથ નાગર હતો. એની સત્તા ઘણી હતી. [૪] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૨. નોંધ પ.

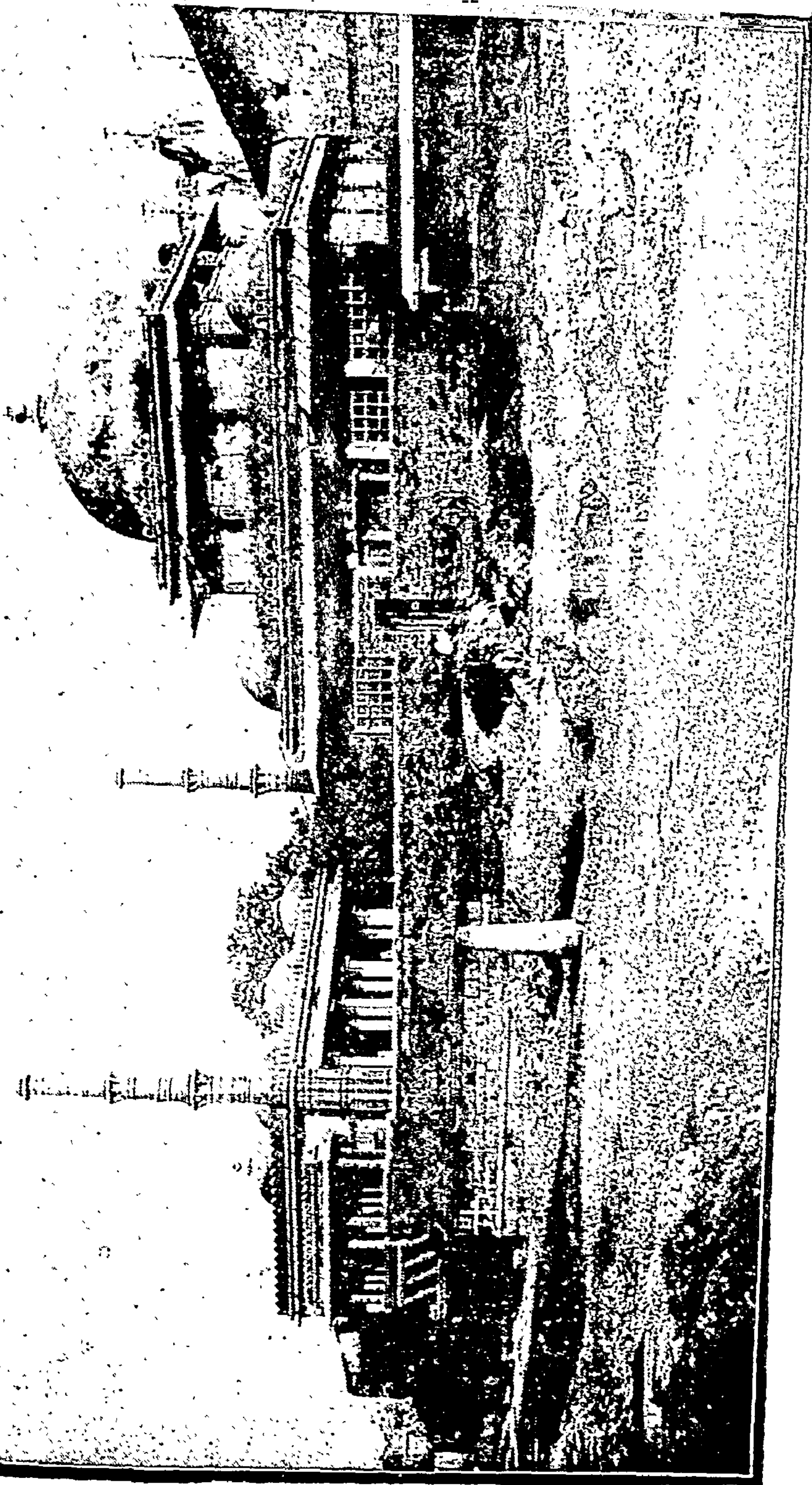
યોક્તિવાળી માનીએ પણ ગેઝેટીઅરના લેખકના અભિપ્રાયમાં વાંધો ક્યાં આવે છે તે પણ જોઈએ. ઈમ્પીરીઅલ ગેઝેટીઅરમાં લખેલું છે કે ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં સુરતની વસ્તી આઠ લાખની હતી.^૫ આ વખતે તો ગૂજરાતની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ હતી. એનાથી સો વર્ષ અગાઉ ઔરંગઝેબના સમયમાં સુરતની સ્થિતિ આથી સારી હોય એમાં કોઈ શંકા લઈ શકે નહિ. છતાં પણ સત્તરમી સદીના અંતમાં સુરતની વસ્તી આપણે દલીલ ખાતર વધારે ન માનતાં ૧૭૬૭ ની સાલ જોટલી જ, એટલે આઠ લાખની માનીએ. હવે એ જ સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આવેલો મુસાફર થેવેનો લખે છે કે અમદાવાદ સુરત કરતાં ખમણું મોટું છે પણ વસ્તીમાં એટલું ગીચ નથી. આનો અર્થ એમ જ હોઈ શકે કે અમદાવાદનો વિસ્તાર સુરતથી ખમણો છે અને વસ્તી છુટી છે ગીચ નથી.^૬ સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તો મેન્ડેસ્સો ખંભાત સરખામણી ન થઈ શકે. એવી રીતે સુરતથી મોટું છે એમ લખે છે. થેવેનોના સમયની લગભગમાં (૧૬૬૩-૧૬૭૧) માં આવેલો એક મુસાફર (Baldœus) પણ ખંભાતને સુરતથી ખમણું કહે છે.^૭ સુરતની ચઢતી સત્તરમી સદીમાં જ અને તે પણ ઉત્તરાર્ધમાં જ થઈ છે. એટલે અમદાવાદ ખંભાતથી પણ મોટું હતું એ નિર્વિવાદ છે. સુરતથી ખમણું અમદાવાદ હોય અને વસ્તી એટલી ગીચ ન હોય એમ માનીએ તો પણ સુરતથી દોઢી તો હોય જ. આ બધું જોતાં અમદાવાદની વસ્તી સત્તરમી સદીમાં અને તે પહેલાં દસ અને બાર લાખની વચ્ચે હોય એમ માનવાને બહુ વાંધો નથી. આઠ લાખની વસ્તી તો એક વખત હતી એમ કેટલાક માને છે.

ઔરંગઝેબના અવસાન પછી અમદાવાદની વસ્તી એકદમ ઓછી થવા માંડી. વારંવારની ત્રાહ્યોથી પરાં અને શહેરનો અર્ધો ભાગ ઊંડ થઈ ગયો.

[૫] Imp. Gaz. XXIII p. 164. [૬] 'not so populous' એમ થેવેનો લખે છે એનો અર્થ એટલી વસ્તીવાળું નથી એવો નથી પણ એટલું ગીચ-પાસે પાસે-વસેલું નથી એવો અર્થ લેવાનો છે. અને ખીલ મુસાફરોનાં વર્ણન એ અર્થને જ ટેકો આપે છે. [૭] જુઓ ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૨૫. નોં. ૨. ખંભાત તથા સુરત અને ખંભાત તથા અમદાવાદની સરખામણીથી ચોકખું જણાય છે કે અમદાવાદ સુરત કરતાં વસ્તીમાં ઓછું નહિં હોય. ૧૭૬૭ માં અમદાવાદમાં સુરત જેટલી વસ્તી રહી નહોતી, પણ સત્તરમી સદીમાં તો વધારે હોવા સંભવ છે.

એ એનું ખાસ કારણ હતું. ૧૭૮૦માં જનરલ ગોડાર્ડે અમદાવાદ લીધું ત્યારે વસ્તી એક લાખની હશે એમ આશરો કાઢેલો હતો. પણ એ વખતે વસ્તી ગણી હશે કે કેમ તે કોઈ જણાવતું નથી. ૧૭૮૧માં ગોડાર્ડે લીધા પછી એક જ વર્ષ પછી જેમ્સ ફ્રેન્સ ૩૦૦૦૦૦ ત્રણ લાખની વસ્તી લખે છે. આ વસ્તીના આંકડામાં ગેઝેટીઅરનો લેખક શંકા ઉઠાવે છે. પણ એક લાખની ખરી અને ત્રણ લાખની ખોટી શા કારણથી માનવી તે સમજાવ્યું નથી. એ વખતે વસ્તી એક લાખ કરતાં તો વધારે હોય, ત્રણ નહીં તો બે અને ત્રણની વચ્ચે હોય એમ માનવાને કારણ છે. ૧૭૮૦ પછી મરેકા સત્તા ૩૮ વર્ષ આસી તે વખતે વસ્તી વધારે ઘટી હતી. ઈ. સ. ૧૮૧૧માં વસ્તી ૨૦૦૦૦૦ બે લાખની થઈ હતી. ગાયકવાડના સારા વહીવટથી વસ્તી વધી એમ ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે; તે ખરું છે. પરંતુ ૧૭૮૦ અને ૧૮૧૧ની વચ્ચે વસ્તી એક લાખની નહિ પણ બે અને ત્રણ લાખની વચ્ચે હતી એ માનવાથી ખરોખર ખંધ બેસે છે. ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૩ માં રોગ આલ્યો તેમાં વસ્તી અર્ધી ઘટી ગઈ અને ખ્રીડીશે અમદાવાદ લીધું ત્યારે ૮૦૦૦૦ એંશી હજારની વસ્તી હતી એનું કારણ મોટે ભાગે રોગચાળો હતો. તે પછી ૧૮૨૮માં ૮૭૦૦૦; ૧૮૩૨માં ૯૦૦૦૦; ૧૮૪૬ માં ૯૪૩૬૦; ૧૮૫૧ માં ૯૭૦૪૮; અને ૧૮૭૨ માં, ૧૧૬૮૭૩ ની વસ્તી હતી.^૮ એ પછી ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં, ૧૮૫૮૮૯ વસ્તી હતી. એમાં ૪૧૧૫ કંમ્પની વસ્તીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૯૦૧ માં ૧૨૯૫૦૫ એટલે ૭૦ ટકા હિંદુ હતા. ઇ. સ. ૧૭૮૦ સુધી શહેરમાં બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુની વસ્તી હતી. પણ ૧૮૧૭ થી હિંદુની વસ્તી વધતી જતી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં આ વસ્તી વધીને ૨૨૫૫૩૯ ની થઈ અને ૧૯૨૧ માં ૨૭૪૦૦૭ ની થઈ છે. છેલ્લી વસ્તીની ગણતરીને આ જ સાત વર્ષ થયાં છે. ૧૯૨૭ના જુન માસની આખરે મ્યુનિસિપાલિટીએ આશરે કરેલી ગણતરી પ્રમાણે વસ્તી ૨૯૫૬૫૫ હતી.^{૮*} ખરી વસ્તી લેવામાં આવે તો આજ ત્રણ લાખની વસ્તી અમદાવાદની હોય. એ રીતે હિંદુસ્તાનનાં પહેલાં પાંચ સાત શહેરોમાં અમદાવાદ આવે છે.

[૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૨-૯૩. [૮*] ૧૯૨૭ ડિસેમ્બર મ્યુનિસિપલ આરોગ્યનો રીપોર્ટ.

૪૧ રાણી સામીની મસ્જિદ અને દોજા
(જાગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આસ્તોડિયાના રસ્તાની સ્થિતિ)

સાદા દરવાજાની સીદી શહીદની મસ્જિદ

સાદા દરવાજાની સીદી શહીદની મસ્જિદ

અમદાવાદના લોકો અસાધારણ ખંતીલા છે. અહીંના ધનવાનો જાતે કામ કરવું હવડું મનતા નથી. સાદાઈ પણ પ્રમાણમાં બહુ છે. વાણીઆ જીંદગીભર કરકસર કરી ઘેર પ્રસંગ આવે ત્યારે વરઘોડામાં અને વરા જમાડવામાં ઘણું ખર્ચ કરે છે. ટાણા ઉપર વાણીઓ પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. અમદાવાદના વરઘોડા જોઈ કોઈ અમેરીકનને હિંદુસ્તાનની ગરીબીનો ખ્યાલ આવેલો હોય તો એ ઉડી જાય. ટાણાનું ખર્ચ પોતાને ખારણેજ થાય એમ દરેક જણુ ઇચ્છે છે, અને દરેક નાતોને સારી વાડીઓ હોવા છતાં ગંદી

સાંકડી પોળોમાં ગટર અને શૌચકૂપો પાસે જમવા
હાલની સ્થિતિ એસાડે છે. આ કુચાલ આખા હિંદનો છે. ગૂજરાતમાં
અને રિવાજ. વધારે છે. અમદાવાદમાં પોળોને લીધે વધારે ખરાબ
બન્યો છે. પશ્ચિમની દુનિયાને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન

આવે કે જ્યાં લોક ગંદવાડ નાખે, દાતણ વગેરે પણ કરે, ત્યાં જ જમવા પણ બેસે. જ્યાં ઉધાડે પગે ચાલવું પણ ન ગમે ત્યાં કહેવાતી પવિત્ર દ્વિજ વર્ણો ભોજન જેવી શુદ્ધ અને ઉત્તમ ક્રિયા કરે ! અમદાવાદના સાંકડા રસ્તા ઉપર વાંસડા દાટી દોરીઓ બાંધી એક બાજુ ગાડીઘોડા, માણસો ધૂળ ઊરાડતાં ચાલ્યાં જાય અને બીજી બાજુ લાડુ ઉપર દાળના સખડકા ચાલતા હોય એ જોઈ તદ્દન સ્વચ્છ વાતાવરણ અને એક પણ ડાઘા વગરની સામગ્રીથી ભોજન લેતો પશ્ચિમનો કોઈ પુરુષ શું ધારે ?

એટલું કહેવું પડશે કે અમદાવાદમાં ધીમી ધીમી પણ જાગૃતિ આવતી જાય છે. લોકના રસ શુદ્ધ થતા જાય છે. સુધરેલી દુનિયાના સંસર્ગમાં અમદાવાદીઓ આવતા જાય છે. વિલાયત જતાં નાતોમાં બળભળાટ થતો તે હવે ભાગ્યે જ થાય છે. સ્ત્રીઓમાં પણ ધીમી ધીમી જાગૃતિ આવે છે. કેળવણીનો લાભ બીજા પ્રાંતો કરતાં ઓછો પણ ગંધ સદી કરતાં હવે વધારે લેવાય છે. જ્ઞાન અને શુદ્ધ બુદ્ધિવિલાસ માટે અમદાવાદમાં હજી બહુ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઈ નથી. પરંતુ ૧૯૧૪ પછી એમાં પણ ફેર પડતો જાય છે. પહેલાં પુરુષો ધંધે જાય ત્યારે સ્ત્રીઓને ઘરકામ કરવાનું હતું. જમાના પ્રમાણે આજે પણ ઘર કામ કરવાનું હોય છે. પણ પાણીના નળ થયા, દળવાના, ખાંડવાના સંચા થયા, તેને બદલે કાંઈ કામ ઘરમાં તો વધ્યું નહિં. એટલે કસરત ન મળવાથી સ્ત્રીઓની તબિયત તકલાદી થવા લાગી. બીજી તરફથી શહેરમાં ચોકખાં ઘી

દૂધની તાણુ પડવા માંડી. આ દારણુથી અનેક રોગોએ ધર ઘાલ્યું. આ જમાનાને જીવું કાઢી નવું દાખલ કરતાં જરોખર ન આવડ્યું. ફરવા દરવાની કસરત સ્ત્રીઓ કરી શકે એટલી છુટ થઈ નથી. ફરવા દરવાને પુરતાં સાધન પણ અમદાવાદમાં નથી. ઉંચ વર્ણની ભણેલી સ્ત્રીઓ કદાચ વાંચનમાં ભરતગુંથણમાં સમય ગાળી શકે. પરંતુ તેથી શરીરને કસરત મળતી નથી. અમદાવાદના સાધારણ આરોગ્યને માટે આ પ્રશ્ન મહત્વનો છે, પણ અહિં એવું લંબાણ કરવાનું સ્થાન નથી. અગાઉ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ ઘરકામ ઉપરાંત બીજા ધરગથુ ઉઘોગો કરતી. અનાજ સાફ કરવા લાવે; બાંધણીઓ બાંધે; રેશમના કાળકા ચલાવે—આ બધું નિત્યના ઘરકામમાંથી બચતા વખતમાં કરે. અને એમાંથી જે પૈસા મળે તેમાંથી અર્ધું પોણું કે ઘરમાં વહુ છોકરીઓ વધારે હોય તો આખુંગે ધરનું ખર્ચ નીકળે. પુરુષની કમાઈ પડી રહે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની કમાઈમાંથી ઘરમાં ન ખર્ચે અને પુરુષથી કાંઈ વાર જાતું ઘરમાં સંગ્રહ કરે કે દાટી મુકે, અને અણીને વખતે કાઢે. આમ છેક ગઈ સદીના અંત સુધી હતું. નાગર જેવી ઉંચી કામમાં કે કોઈ પૈસાદારના ઘરમાં જ આવા ઉઘોગો ન જણાતા. બાકી બીજી બધી વર્ણોની સ્ત્રીઓ કામ કરતી. આ ગુણ આખા ગૂજરાતની સ્ત્રીઓનો છે. અમદાવાદમાં વીશમી સદીના પહેલા દશક સુધી પણ આ વ્યવસાય ચાલુ હતો. હવે ધીમે ધીમે ઓછો થાય છે. હાલ વધારે હલકી નાતોમાં જ એવા ઉઘોગો છે. એ દીલગીર થવા જેવું છે.

સમાજના રિવાજો તો છેક વીશમી સદીમાં બદલાયા એમ કહીએ તો ચાલે. થોડા થોડા તો પહેલાં દરેક વખતે બદલાયા હશે જ. પરંતુ યુરોપીય પ્રજાઓના સંસર્ગમાં અને ખાસ કરીને સત્તામાં આવ્યા પછી રિવાજોમાં ઝડપથી ફેરફાર થવા માંડ્યા. અસલના રિવાજોમાં મુસલમાનોના આવ્યાથી પણ ફેરફાર થયા હશે. પરંતુ એ ધાર્મિકતાના જમાનામાં પરંપરાકારથી બચવા સમાજે એવા બંધ બાંધી દીધા કે વર્ષોના પ્રમાણમાં ધાર્યો ફેર ન પડ્યો અને પ્રાચીન રિવાજો બહુ થોડા ફેરફાર સાથે ચાલુ રહ્યા. પંદર અને સોળમી સદીના રિવાજોને ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતના રિવાજો સાથે સરખાવીએ તો ફેર બહુ ઓછો જણાશે. તાર રેલ્વે વગેરે થયા પછી લોકોની બુદ્ધિનો વિકાસ વધતો ગયો એટલે જ જુના રિવાજોમાં ફેર થવા માંડ્યો.

વિ. સં. ૧૫૦૮, ઇ. સ. ૧૪૪૨માં સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના સમયમાં

વસંતવિલાસ નામનું શૃંગારનું એક કાવ્ય રચાયલું છે.^૯ એ ઉપરથી અમદાવાદ વસ્થું તે સમયની સામાજિક સ્થિતિ અને રસવૃત્તિનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. વાણીઆના છોકરા પણ રસિક સાહિત્યમાં રસ લેતા એમ જણાય છે. એ ગ્રંથ સચિત્ર છે. અને એ સમયના પહેરવેશનો તથા અલંકારોનો પણ કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયનો ખ્યાલ વિમલપ્રબંધ ઉપરથી પણ સારો આવી શકે છે. વસંતવિલાસ અમદાવાદમાં લખાયો છે. વિમલપ્રબંધના કર્તા લાવણ્યસમય તો અમદાવાદના વતની હતા. એમણે સોળમી સદીના પહેલા દશકમાં વિમલપ્રબંધ લખ્યો એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયનો પૂરો ખ્યાલ આવે.^{૧૦} એમાં વર્ણવેલા રિવાજો મોટે ભાગે ગઈ સદી સુધી હતા એમ કહીએ તો ચાલે. એમાં કવિએ કલિયુગના અનાચારને નામે સમાજની જે સ્થિતિ લખી છે તે રસમય છે. કલિયુગને નામે એવાં રોદણાં આજે પણ સંભળાવનાર મળે છે. એમાં વર્ણવેલો પુત્રજન્મનો આનંદોત્સવ આજથી પંદર વર્ષ પર લગભગ એવી જ રીતે ઉજવાતો, અને કેટલાક રિવાજ આજે પણ છે. ફોષઆરું તે વખતે થતું અને આજે પણ થાય છે. નિશાળ ગરણાનું સુંદર વર્ણન વિમલપ્રબંધમાં આપ્યું છે. નિશાળ ગરણાનો એવો રિવાજ ગઈ સદીમાં હતો. હવે કાંઈ મોટા ધનવાન સાધારણ આચાર કરે છે. આ નિશાળ ગરણાના વર્ણનમાં આપણે ધૂળાઆ નિશાળના નામથી જેને ઓળખીએ છીએ તેનું આખેહુમ વર્ણન છે. નિશાળ મુક્તાં ખાંડના ખડીઆ છોકરાંને વહેંચવાનો રિવાજ પંદરમી સદીમાં હતો તે ઓગણીસમી સદીમાં પણ ચાલુ હતો. રાજ્યના આશ્રય વગર કેવળ સમાજના જ બળથી આપણે ત્યાં જે નિશાળો ચાલતી તેનું વિમલપ્રબંધમાં જેવું વર્ણન છે તેવું જ ઇ. સ. ૧૮૭૮ ના શાળાપત્રમાં આપેલું છે. એ ઉપરથી આપણા રિવાજો ચારેક સદીઓથી બહુ ફેરફાર વગર ચાલુ રહ્યા એમ સમજી શકાય છે. સોળમી સદીના લક્ષ્યપ્રસંગ, જ્ઞાતિભોજન,

[૯] આ કાવ્યનું સાક્ષર શ્રી. દી. બા. કેશવલાલભાઈએ સમર્થ રીતે સંશોધન કરી દીકા સાથે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે બહાર પાડ્યું છે. એનાં ચિત્રો વર્ણન સાથે શ્રીયુત નાનાલાલ ચમનલાલ શાહે ચોતાના ચિત્રકલાના વિવેચનના અંગ્રેજી ગ્રંથમાં આપ્યાં છે. [૧૦] સરખાવો વિમળપ્રબંધ ખંડ ૩-૪ અને ૫ મો. વિમળપ્રબંધના આ ત્રણે ખંડમાં આપણા સોળમી સદીમાં ચાલતા રીતરિવાજોનું ઘણું જ સારું વર્ણન આપેલું છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં એમાંના બધા રીવાજો ઘણે ભાગે હતા એમ વાંચનારને થઈ આવશે.

વરઘોડો વગેરેનું વર્ણન પણ એ પ્રબંધમાં આપેલું છે. જ્ઞાતિભોજન દાત કરતાં કાંઈ જૂદું જણાય છે. પહેલાં કળાદિ પીરસાતા. બીજા રિવાજ સરખા દેખાય છે. વરઘોડો ગઢ સદીમાં સોળમી સદી જેવો ચઢતો હશે એમ માની શકાય. વાણીઆના વરને હાલ જેવો પોશાક પહેરાવે છે તેવો જ લગભગ સોળમી સદીમાં પહેરાવતા. વધારામાં બ્રાહ્મણના જેવો છુપ વાલતા એમ પણ જણાઈ આવે છે. લાડુ ભરેલાં માટલાં વગેરે આપવાનાં તથા પહેરામણીનો રિવાજ પણ બહુ જૂદો નથી. એ બધું વિમળપ્રબંધનું વર્ણન કરતાં અહિં લંબાણુ થઈ જાય. પરંતુ આપણા ઘણાખરા રિવાજ છેક ત્રીસમી સદીમાં જ બદલાયા છે એમ માની શકાય.^{૧૧}

પહેરવેશ બાદશાહી સમયમાં હાલ છે એવો હશે નહિ એમ જણાય છે. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં બારબોસાએ ગૂજરાતી હિંદુ મુસલમાન સ્ત્રીપુરુષોના પહેરવેશનું વર્ણન કર્યું છે. વસંતવિલાસનાં ચિત્રો પણ પંદરમી સદીનો પહેરવેશ બતાવે છે. બારબોસા લખે છે કે મુસલમાનો બહુ કિંમતી પોશાક પહેરતા, અને માથે ટોપી પહેરતા. હિંદુઓ સ્પેનની સ્ત્રીઓની પેઠે વાળ છુટા રાખી એની ગાંઠ વાળી પુલ પહેરીને ઉપર ટોપી પહેરે છે. અંદર અત્તર તથા કેસર શરીર ઉપર વાપરે છે. બારબોસાનું આ વર્ણન બ્રાહ્મણોનું હોય એમ જણાય છે. એ બંને હોય તો હાલના મદ્રાસીઓ જેવા એ વખતે ગુજરાતીઓ લાગતા હશે. બાર-

બોસા લખે છે કે આ લોકો કેડની નીચે રેશમી વસ્ત્રો

પહેરવેશ

પહેર છે અને ઉપરથી ઉઘાડા હોય છે. કાંઈ ભરતના

જોડા અને કાંઈ ટુંકી બંડીઓ પહેરે છે. બંડીઓ

રેશમી અગર સુતરાઉ પણ હોય છે. કાનમાં જવાહીરની વીંટીઓ (લવીંગીઆં

[૧૧] સરખાવો Stanly's Barbosa: p. 53. બારબોસા લક્ષ્યપ્રસંગનો લલકો અને જમણવાર ભારે થતા એમ લખે છે. લોક કિંમતી કપડાં પહેરે, બહુ દીવસ જમણવાર ચાલે, દારૂખાનું ઢૂંઢે વગેરે વર્ણન કરેલું છે. હિંદુ લોકોનો ખોરાક બહુ કોમળ, દૂધ, ભાત ખાંડ ધી વગેરે છે. અથાણાં સુકવણી મુરખ્યા વગેરે તથા રોટલી શાક ખાય છે એમ પણ લખે છે. પૃ. પર માં લોકો કપટી છે એમ પણ લખ્યું છે. અને પુરુષો માટે લખે છે કે “They are much given to fall in love.” આ વર્ણન શ્રાવક અને વાણીઆનું છે. એમની અહિંસાનું વર્ણન પણ બરોબર કરેલું છે. મુસલમાનો જીવડાં મારી તેમની પાસેથી પૈસા કઢાવતા એમ લખેલું છે.

અને વાળા) પહેરે છે, અને કેડે કંદોરા પહેરે છે. કેડે કંદોરા અને કાને કડીઓ તો પુરુષો આજ સુધી પહેરે છે. બારખોસા રેશમી વસ્ત્ર અને ઉપરથી ઉધાડા પુરુષોની વાત કરે છે તે કદાચ એણે મંદિરે જતા જોતો જોયા હશે. સ્ત્રીઓનાં વર્ણનમાં બારખોસા લખે છે કે સ્ત્રીઓ ઘણી સુંદર છે અને વાળ ભેગા કરી બાંધે છે. (અંબોડો કે સેર હશે). એ સ્ત્રીઓ સાંકડી બાંધના ખભેથી ખુદ્દા કપ્પા (કાંચળી અને કમખા) પહેરે છે. માથાં ખુદ્દાં રાખે છે (?) પગે સોનારૂપાનાં જાડાં કદલાં, અને હાથે પરવાળાનાં મણકા તથા સોનારૂપાની બંગડી પહેરે છે. કાન વીંધેલા છે અને એમાં ઘડું પેસી શકે એવડાં કાણાં છે. ગળે ટુંપીઆ, ગળુ બંધ અથવા ચીસપટ્ટી પહેરે છે. સ્ત્રીઓ શરમાય છે અને બહાર નીકળે છે ત્યારે માથે ઓઢે છે.^{૧૨} રેશમી સાડીઓ પહેરે છે. સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં બીજા રીતરીવાજોની પેઠે પહેરવેશમાં બહુ ફેર નહિ પડ્યો હોય અને અસલ હિંદુ પહેરવેશ ચાલુ હશે એમ જણાય છે. મોગલાઈમાં પણ ઝાઝો ફેર પડવા સંભવ નથી. સ્ત્રીઓમાં ખાસ કાંઈ ફેર ન પડ્યો હોય, પરંતુ પુરુષોએ લાંબો જામો અને મોગલાઈ પાઘડી દાખલ કરી હોય. મોગલાઈના સમયનાં ચિત્રોમાં અમદાવાદી પાઘડીને બદલે મોગલાઈ પાઘડી જોવામાં આવે છે. શેઠ શાંતિદાસના ચિત્રમાં એવું દેખાય છે. પરંતુ અમદાવાદમાં સુરતની પેઠે મોગલાઈ પાઘડી હમેશને માટે પેઢી નથી તેથી અમદાવાદી પાઘડી જ વસ્તીનો મોટો ભાગ પહેરતો હશે એમ જણાય છે.

આમ પહેરવેશમાં ભલકો મોગલાઈના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો હોય એમ માનવાને કારણ છે. મરેઠા રાજ્યમાં ભય અને ત્રાસને લીધે પહેરવેશમાં થોડો ફેર પડવા માંડ્યો. લોક ગરીબ દેખાવા માટે ડોળ કરતા. ભલકાદાર કપડાં પહેરે તો રાજ તરફથી પૈસા કઠાવવા માટે જુલમ થતો. તેથી ધોયેલું કપડું હોય તોપણ મેલું કરીને પહેરતા. મરેઠા સમયના પહેરવેશનું વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે કરેલું છે.^{૧૩} ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ લખે છે કે તે

[૧૨] Barbosa p. 53. ગળાના અવકાશ માટે fitting closely એમ લખે છે એટલે હાથ ધરેણામાં કાદર પહેરે છે એવું કોઈ ધરેલું હશે. કપડાંમાં “ and other silk cloths with which they cover themselves in the manner of morisco almalafas.” એમ લખે છે. [૧૩] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૨૦-૨૧. અને પૃ. ૧૩૬-૪૦.

વખતના અને હાલના પોશાકમાં ઘણો ફેર પડેલો છે. તે વખતે સવા ગજ પનાનું જાડું પોતીઈ પહેરતા; ખારતાનું અંગરખું પગની ઘુટીએ અડકે એવું પહેરતા. હાલ અંગરખામાં સાડાચાર પાંચ ગજ કપડું જાય છે તેને બદલે તે સમયે સોળ ગજ કપડું જામમાં જતું. કુલકારીના વણાટનું કપડું હાલની પેઠે (વીલા-યતી હશે-૧૮૫૧માં) મળતું નહિ, એટલે પાંચ ૭ રૂપીયા આપી જામ ઉપર ઘોળા ખુટીએ ભરાવતા હતા. “ પણ રાજની બીટથી એવો જામો ભાગ્યે જ પહેરે અને સાદા જામ ખાસ પહેરતા. જામ ઉપર છટકીએથી ટ્રેસેડ બાંધતા તે હાથમાં એક પછેડી રાખતાં. આ વખતમાં માંચાની પાધડી છીંટની વગર તોરાની તથા લગીર તોરાની પહેરતા; તેમાં હાલની પેઠે આંખળા દેખતે ઝાઝું કોષ બાંધતું નહિ. ” રા. મગનલાલ આગળ લખે છે કે પહેલાં ખાદી પહેરતા તે હવે માદરપાટ અને પહેલાં માદરપાટ પહેરતા તે હવે લાંગડોથ પહેરે છે. થેપાડાંમાં પણ એવું થયું છે. પાધડી મરેઠા સમયમાં વગર તોરાની પહેરતા તે હવે તોરાવાળા અને તોરાવાળા પહેરતા તે હવે પેંદણની પહેરે છે (૧૮૫૧) મરેઠા સમયમાં સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ઘણો મલાજવાળો હતો. “ કદી મોહો ઉઘાડું મુકીને બહાર નીકળતીઓ નહી, પણ હમેશાં હાથું હોડીને જતીઓ. ” કોષ સ્ત્રી દાંતે રેખો મુકાવતી નહિ, ચિત્રનાં કપડાં પહેરતી નહિ અને નાકે કાંટાને બદલે વાળાઓ પહેરતી. હાથ મોં ઉઘાડું રાખીને ક્યાંય જવાય નહિ અને કોષ મોડું બેઠું હોય તેની આગળ થઈને પણ જવાય નહિ. ૧૮૫૧ માં એવો મલાજો ઓછો થઈ ગયો હતો.

આવી સ્થિતિ મરેઠા સમયમાં હતી. ખાસ કરીને હિંદુઓને પણ એ હિંદુ રાજ્યથી છુટતે બદલે સંકેત જ થયો છે. મરેઠા રાજ્યથી અમદાવાદમાં કાંઈ ફેર પડ્યો હોય તો બ્રાહ્મણોએ પોતાને વિદ્વાન કે પવિત્ર બ્રાહ્મણ ગણે તે માટે દક્ષણી પાત્રડીઓ પહેરવા માંડી એટલું થયું. અંગ્રેજ રાજ્યમાં પહેરવેશમાં ફેર એકદમ પડવા માંડ્યો. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અંગરખાં જવા લાગ્યાં અને કોટ દાખલ થયા. બંધ કાલરનો લાંબો કોટ સાધારણ પહેર-વેશમાં ગણાયો, અને ખમીસ પણ દાખલ થયાં. સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ધીમે ધીમે ફેર પડ્યો. એ ફેર સુબાઈથી સુરત થઈ અમદાવાદ આવતાં જરા વાર લાગી. વીસમી સદીમાં સ્ત્રીઓએ ઘણી છુટનો અનુભવ કરવા માંડ્યો અને ઘણાં જુનાં બંધન ઓછાં થયાં. વાળ હોળવાના અને પહેરવાના ઘણા રીવાજ

બદલાયા. અમદાવાદની સ્ત્રીઓના છેલ્લી એક જ સદીમાં બદલાયલા પહેરવેશનું ઉત્તમ વર્ણન શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ સ્મરણ મુકુરમાં કરેલું છે. એનાં ચિત્રો આ બાબતનો સારો ખ્યાલ આપે છે. એટલે અત્રે વીગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. અમદાવાદી પાઘડીઓ પણ હવે ઓછી થતી જાય છે ટુંકામાં અમદાવાદનો પોશાક પંદર અને સોળમી સદીમાં જેવો ચેતનવાળો અને કુદરતી હતો તે અઢારમી સદીમાં બગડ્યો અને હવે નવા જમાના પ્રમાણે ગોઠવાતો જાય છે. એ કેવો છે તેનો ન્યાય ભવિષ્ય કરશે. પરંતુ હવે પહેરવેશ લોકો પોતાની મરજીથી ગોઠવે છે અને ફેરવે છે, સંજોગોને વશ થઈને ફેરવવો પડતો નથી એ આનંદની વાત છે. રીતરિવાજો અને ધરતી શોભામાં પણ અગ્રેજ રાજ્યમાં મરેઠા સમય કરતાં જરા ફેર પડ્યો. એ ઉપરથી ગદ્ય સદીના અંત મુધી અમદાવાદમાં કહેવત હતી કે ‘ પહેલાં લક્ષ્મી ઓરડામાં હતી તે હવે ઉંખરે આવી છે. ’ હવે તો જમાનો એથીએ બદલાયો છે, અને લક્ષ્મીને ઉંખરો, ઓટલો, વગેરે બધું છોડી બહાર મેદાનમાં પડવાનો સમય આવે છે.

ધાર્મિક વૃત્તિઓમાં અમદાવાદની ગતિ હંમેશાં ત્વરાવાળી રહી છે. અમદાવાદની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ એક રીતે ગૂજરાતની એવી પ્રવૃત્તિ-

ઓથી જૂદો પાડી શકાય એવો નથી. અને અહીં એની

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વીગતમાં ઉતરવાનું સ્થળ નથી. સમાજના ઇતિહાસની

પેઠે ધર્મનો ઇતિહાસ પણ આખા દેશ સાથે સંબંધ

રાખે છે. ગૂજરાતના કેન્દ્ર તરીકે રાજકીય અને વેપારી પ્રવૃત્તિઓ જેમ અમદાવાદમાં એકત્ર થતી તેમ ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ પણ રાજધાનીમાં એકત્ર થતી. અમદાવાદના જન્મ પહેલાં આશાવલ અથવા કર્ણાવતી જ્યારે મોટું શહેર હતું ત્યારે પણ જૈન ધર્મનું એ ખાસ સ્થાન ગણાતું. પરંતુ એ વખતે પણ હિંદુ ધર્મના બીજા પંથો આશાવલમાં હશે એમ ભદ્રમાંથી અને અમદાવાદના કોટ વગેરેમાંથી નીકળતી શિવ, ગણેશ, વિષ્ણુ, શક્તિ વગેરેની મૂર્તિઓથી જણાય છે. અમદાવાદમાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ જેતાં લગભગ બધા હિંદુ દેવોની પૂજા અમદાવાદમાં થતી હશે એમ માની શકાય. વિષ્ણુની મૂર્તિ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં નીકળી છે. દેવીની પૂજામાં મહિષાસુરમર્દિનીની પૂજા વધારે હશે એમ જણાય છે. આર્દીઓલોકલ સર્વેમાં આપેલી ભદ્રમાં જડેલી મૂર્તિઓ ઉપરાંત આશાપુરીમાં અને વનિતાવિશ્રામમાં પણ એ દેવીની મૂર્તિઓ છે. વનિતાવિશ્રામવાળી

મૂર્તિ એ સંસ્થાનું મકાન કરતાં જૂના પાયામાંથી નીકળેલી છે. એના ઉપર સંવત્ ૧૫૫૧ નો સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયનો લેખ છે. એ સાથે શિવ, બાલસ્વરૂપ હનુમાન (મોટા કદના) અને ગણેશ વગેરેની સારી મૂર્તિઓ નીકળેલી છે. આ મૂર્તિઓ જે રીતે જડી છે તે જોતાં કાંઈ મુસલમાને ખંડિત કરી પાયામાં ચણી હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ કાંઈ હિંદુએ વિસર્જન કરીને મુકી હોય એમ લાગે છે. એટલે ખાડીઆમાં કાંઈ મંદિરમાં એ સમયે પૂજા થઈ હશે અને પાછળના ઇતિહાસના કાંઈ સમયમાં જુલમ કે બીજા કારણથી વિસર્જન કર્યું હોય. ગણેશની મૂર્તિ ઘણી સારી છે. ભદ્રમાંથી જડેલી ગણેશની મૂર્તિની સાથે જે સ્ત્રીની મૂર્તિ બેસાડેલી છે તે જોઈ ડૉ. બર્નેસને ગણેશની સાથે એ સ્ત્રી કાળ હશે એમ શંકા થાય છે. પરંતુ લક્ષ્મીગણેશની પૂજા એ સમયે ગૂજરાતમાં થતી એમ આથી સિદ્ધ થાય છે. જે જે સ્વરૂપોમાં ગણપતિની પૂજા કરવાનું શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે તેમાંનું આ પણ એક સ્વરૂપ છે. (જુઓ ગોપીનાથ રાવનું મૂર્તિવિધાનનું પુસ્તક) વનિતાવિશ્રામવાળા ગણેશની મૂર્તિ આ બાળતમાં વધારે પુરાવો આપે છે. લક્ષ્મી-ગણેશની મૂર્તિઓ દક્ષિણમાં આજે બહુ છે, અમદાવાદમાં નથી. અમદાવાદમાં એક સમયે એની પૂજા ખાસ થતી હશે એમ આથી સિદ્ધ થાય છે. અમદાવાદ વર્યા પછી ગૂજરાતના મુસલમાન મહારાજ્યનું એ પાટનગર બને છે એટલે મુસલમાન ધર્મની મહત્તા અમદાવાદમાં વધે એમાં નંવાઈ નથી. રાજધાની અમદાવાદમાં આવી કે તરત જ અનેક દેશોથી મુસલમાન કુટુંબો અને સંતો અમદાવાદમાં આવીને વસવા લાગ્યા હતા. ગૂજરાતી સુલતાનોએ ઇસ્લામી ધર્મ પાછળ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચેલું છે અને એમની દાન-વૃત્તિથી આકર્ષાઈ પ્રસિદ્ધ મુસલમાન સંત પુરૂષોનાં કેટલાંક કુટુંબો અમદાવાદમાં આવીને વસેલાં છે. હિંદુ ધર્મ પણ એ વખતે નરમ પડ્યો નથી. જૈન અને હિંદુ ધર્મો પણ સાથે સાથે હતા. એ ધર્મોના પાલનમાં મુસલમાની સમયમાં કાંઈ કાંઈ વાર જોઈએ તેવી છુટ નહોતી એ વાત સત્ય છે. પરંતુ એવા ખાસ હરકત વાળા વખતો બાદશાહી સમયમાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાનો. અને મોગલાઈમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહનો એમ બે હતા. આ સમયોમાં હિંદુ ધર્મો ઉપર સખ્તાઈ થઈ છે. છતાં પરિણામે હાનિ થાય તેવું કાંઈ થયું હોય એમ લાગતું નથી. ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં ખાસ કરીને અમદાવાદમાં જૈનોનું સાફ જોર હતું. શાંતિદાસ શેઠને લીધે સરકારી માણસો જૈનોનું માન જાળવતા. એ સમયમાં શાંતિદાસ

શેઠના ગુરુ શ્રીરાજસાગરસૂરિ અમદાવાદમાં નિર્વાણ પામ્યા, ત્યારે એમને ઘણી ધામધુમથી ઝવેરીવાડામાંથી લઈ ગયા હતા. બજારમાંથી લઈ જતી વખતે શહેરનો કોટવાલ બંદોબસ્ત માટે સાથે હતો. મોગલાઈમાં અમદાવાદમાં આર્મે-નિયન અને એપીસીનિયન દેવળો હતાં, અને એક યાહુદીઓનું દેવળ પણ હતું.^{૧૪} મોગલાઈની શરૂઆતમાં અમદાવાદમાં દાદુ ભગતે દાદુ પંથની શરૂઆત કરી. એ કેવળ બ્રહ્મમાર્ગ જેવો પંથ હતો. પણ એ પંથ હાલ ઉત્તરહિંદમાં છે. બીજા એવા પંથો અમદાવાદમાં થયા હશે પણ એની નોંધ મળી નથી. ખ્રીસ્તી-ઓની વસ્તી હોવાથી ખ્રીસ્તી દેવળ પણ હશે. ખ્રીસ્તી પાદરીઓ પણ પોતાનો ધર્મ પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કરતા હશે પણ એમાં એમને સફળતા નહિ મળી હોય એમ જણાય છે. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૬૧૨-૧૬) નીકોલાસ વ્હીટ્ટીંગટન લખે છે કે એક જેસુટ પાદરી જીન ડી સીન (Jean de Seine) નામનો અમદાવાદમાં રહેતો હતો તે લોકોને ખ્રીસ્તી બનાવવા પ્રયત્ન કરતો, પણ એનું કાંઈ વળતું નહિ. એ કહેતો કે આ લોકો (અમદાવાદના લોકો) નરકમાં પડવાના છે.^{૧૫} મરઠા સમયમાં ધર્મ સંબંધી કાંઈ લખવાનું નથી. એ સમયમાં શહેર અને લોકોને હરકત આવી પરંતુ કાંઈ પણ ધર્મને કાંઈ વાંધો આવ્યો નથી. એ સમયમાં અમદાવાદમાં સ્વામીનારાયણનો સંપ્રદાય શરૂ થયો. ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં ધર્મમાં પશ્ચિમના વિચાર આવતા ગયા. ચાર પાંચ સદીઓથી ચાલતા વિચારોમાં આજે જે ફેરફાર જોઈએ છીએ એમાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. એકંદરે અમદાવાદે ધાર્મિકતામાં સમધારણપણું ધણું રાખેલું છે. એ ખરી રીતે આખા દેશનો સ્વભાવ છે. અમદાવાદીઓએ પોતપોતાના ધર્મ પાછળ ઘણું ખર્ચ પણ કરેલું છે. અનેક ધર્મોની સાથે અનેક નાના પંથો પણ અમદાવાદમાં સાથે સાથે રહ્યા છે અને વધ્યા છે. દરેક પંથના ધાર્મિક પુરુષોને અમદાવાદમાં સાંઝ પોષણ મળે છે. હાલના આગળ વધેલા જમાનામાં પણ એ તત્ત્વ કાયમ રહ્યું છે.

જેન ધર્મની અસર બીજા દરેક ધર્મો ઉપર ઓછી વધતી અમદાવાદમાં ખાસ

[૧૪] આ પ્રમાણે સુસાફરો લખે છે. જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૫. નોંધ પ.

[૧૫] Nicholas Wittington in Early Travels p. 208. "Hee tould us that they were a people predestinated for hell."

દેખાઈ આવે છે. અહિંસાનું તત્ત્વ અહિં દરેક ધર્મોમાં સચવાયલું છે. હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરોમાં અહિંસાનું તત્ત્વ અમદાવાદ જેવું જળવાતું નથી. જૈન ધર્મે ગૂજરાતમાં ધર્મ અને સમાજમાં જે જે અસરો કરી છે તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ સમાજને જૈન ધર્મે કામળ બનાવ્યો છે. હિંદુ ધર્મમાં કામળતાનું તત્ત્વ જૈન ધર્મે નાંખ્યું છે. ગૂજરાતમાં એની અસર ખાસ જણાય છે. અમદાવાદ એનું કેન્દ્ર હોવાથી એમાં ખાસ વધારે અસર જણાય એ સ્વાભાવિક છે. અમદાવાદમાં એથી સંપ છે, સલાહ છે, શાંતિ છે; ઝનુન અને ઝઘડા એછા છે. આ અસરથી અન્ય પ્રાંતોની કાલી, અહિં અંખા અને ભદ્રકાલીનાં સૌમ્ય સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામી છે. કાલભૈરવ શંકર થયા છે. પશુમંત્રો અહીંથી બંધ થઈ ગયા છે. ગૂજરાતની ધાર્મિકતાની એ વિશિષ્ટતા અમદાવાદમાં ખાસ ઉગી નીકળી છે. દયા અને ઉદારતા જૈન ધર્મનાં આવશ્યક અંગો છે. વેપાર અને ધનસંપત્તિ એને સહાય કરે છે. એટલે અમદાવાદમાં બધીયે કામોમાં આ બંને ગુણો ખાસ ખીલ્યા છે. આખોયે સરવાળો કરી જોતાં અમદાવાદ એક ધાર્મિક શહેર છે. પોતાનાં ઘર સાથે પક્ષીઓને રહેવાનાં બાકાં, અને પરબડીઓ બંને ક્યાં મળે તેમ છે ? અખા ભગત જેવા બ્રહ્મમાર્ગીઓ પણ આ શહેરમાં થઈ ગયા છે. ગઈ સદીમાં બંગાળના બ્રહ્મસમાજની અસરથી રા. બા. જોષીનાથ સારાભાઈએ અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના કરી. એનો પ્રચાર અમદાવાદમાં સાધારણ છે. નાગરોના મહાદેવમાં મળતી એક ધર્મસભાનું ઈ. સ. ૧૮૮૧માં રૂપાંતર થઈ પ્રાર્થના સમાજ નીકળ્યો છે.

અમદાવાદના સામાજિક જીવનમાં મહાજનો અને પંચોનું સ્થાન ઘણું મોટું છે. પંચો અને મહાજનોની આવી વ્યવસ્થા હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ

પંચોનું

બંધારણ

શહેરમાં આટલી સંપૂર્ણતાએ પહોંચી નથી. મહાજનોનો

વિચાર આગળ કરીશું. આ મહાજનો અને પંચોએ

સામાજિક જીવનમાં અગત્યના ભાગ ભજવ્યા છે. એમ

કહેવાય છે કે ભેગા થઈ વ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાની

શક્તિ અમદાવાદના સમાજ જેવી કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતી નથી.

અમદાવાદની પોળામાં પણ આ શક્તિ દેખાઈ આવે છે. પોળામાં ગમે તેવા

માણસ રહી શકતા નહિ. પોળના પંચની રજા વગર અબજણા ગમે તેવા

માણસને કોઈ ઘર વેચી શકે નહિ. પોળનું પંચ પોળનો વહીવટ કરે છે. પાણી

જાજર વગેરેની દેખરેખ રાખે છે. પોળના દેવસ્થાનની સંભાળ રાખે છે. પોળમાં હવન બધા ભેગા થઈ કરે છે. પોળના કાયદાનો ભંગ કરનારને સજા થાય છે. કાયદો ન પાળનારને લોકો પોળમાં નાત જમાડવા દેતા નથી. સારે નરસે અસંગે પોળના લોકો સહાય આપે છે. પોળના પાડોશીનું ઘર ગમે ત્યારે કામ લાગી શકે છે. કેમકે ત્યાં નાત હોય તો પોળને જમાડવી પડે છે. ઘણુંખરું એક નાત કે એક ઘંઘો કે એક કુટુંબનાં માણસો પોળ વસાવીને રહેતાં. પણ એવું ન હોય તોપણ પોળના માણસો એક કુટુંબની માફક રહે છે. પોળોની આવી ભાવના હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરોમાં દેખાતી નથી. વીશમી સદી આગળ વધે છે એમ ધીમે ધીમે પોળો અને સાથે આ બંધારણ પણ તુટતું જાય છે. આ બંધારણ અમદાવાદના સમાજની એક વિશિષ્ટતા છે.

મરેઠા સમયનું મરેઠા સમયમાં લખાયેલા શાંતિદાસ રાસમાં આપેલું અમ-
અમદાવાદનું દાવાદનું વર્ણન તે સમયનો કાંઈક સામાજિક ખ્યાલ આપે છે
વર્ણન તે અહીં જોવા જેવું છે.^{૧૬}

“ જંબુદ્વીપ લખ જોયણ માન x x x છે જ ભરત ક્ષેમ વિશાલ. ૧

ધણિ દેશે નગરી અનેક, રાજનગર છે સુંદર એક;

સકળ નગર તણો શિણુગાર, જણે લંકા લીયો અવતાર. ૪

ધત ઉપદ્રવ્ય નહિ આપદા, રોગ શોક ભય નાવે કદા;

ચોર ચાડનો નહિ પ્રવેશ, સુખીયા લોક વસે વિશેષ. ૫

હુંદાલા^{૧૭} વ્યવહારી વણા, તસ ધર ધનની નહિ છે મણા;

દાન માન દયા લયલીણ,^{૧૭} વિનયાદિક ગુણો પ્રવીણ. ૬

સુંદર સોહેજિન પ્રાસાદ, પ્રભુમુખ દીઠે મન આલ્હાદ;

તે નગરની શોભા ધણી, કિંચિત પભાણું સુણવા ભણી. ૭

શિશ મોગટ દરવાજા બાર પરાં છત્રીશ અતિ સુખકાર;

ઉંચા મંદિર ધર કૈલાસ, સત્ય ભુમિયા તિહાં આવાસ. ૮

સાધુ સાધવી વિચરે જિહાં, સુખીયા લોક ધરમ કર તિહાં;

વાર ચ્યાર વરણ તિહાં વસે, દયા ધરમ સહુકે ઉલ્લસે. ૯

[૧૬] જૈન રાસમાળા ભા. ૧ ભા. ૫. ૨. [૧૭] હુંદાલા=શરીરે પુષ્ટ. વ્યવહારી= વેપારી. લીણ=લીન.

દીન દીન દુઃખીયાં સંભાળ, જીવ સહુના જે પ્રતિપાળ;
શિવમંદિર પણ દીસે ધણાં, મુસલમાન ગુણ નહિ છે મણા. ૧૦

વાપિ વનિતા સાખરમતી વળા, પનધટ શોભા અતિશય મળા;
ખાવન 'વવા' કર શિણુગાર કાવ્ય થઈ સુણુને શ્રીકાર. ૧૧

વાપિ વપ્ર વિહાર વર્ણ વનિતા વામિ વનં વાટિકા,
વૈદ્ય વ્રાહ્મણ વારિવદિ, વિશુધા, વૈદ્યા વણિગ્ વાદિની;
વિશ્વા વિર વિવેક વિત્ત વિનયો, વાંચંજમો વલ્લિકા,
વહ્નં વારણ વાજિ વૈશર ચરં દ્રગં વચ્ચં શોભતે.^{૧૮} ૧૨

ચોરાશી ચૌટાની ઓળ, વસ્તુ વોહરે આપી મોલ;
માણુકચોદ અતિ ગદમહે, લખમી દેખી મન ગદગહે. ૧૩

પેશ્વાઈ ગાયકવાડ દો રાજ, મન મેળે સમજે સહુ સાજ;
હેત પ્રીત મોખત છે ધણી, પ્રજા ભણી પાળે બેઠિ ધણી. ૧૪

આ વર્ણન વખતે અમદાવાદમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ બંનેની સત્તા હતી. આ રાસમાં આગળ રાજસત્તાનાં વખાણ કરેલાં છે. રાસરચનાનો સમય ઇ. સ. ૧૮૦૦ છે એટલે પેશ્વાએ ગાયકવાડને અમદાવાદનો ઇન્તરો આપેલો તે સમયની લગભગનું આ વર્ણન છે. (કાકા સાહેબનો સમય હશે.)

ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં નારાયણ હેમચંદ્રે અમદાવાદનું વર્ણન પોતાના આત્મચરિત્રમાં કરેલું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—^{૧૯} રા. નારાયણ લખે છે કે “મને તો અમદાવાદ શહેર સાંઝે લાગ્યું નહિ, પણ કેટલોક બહારનો ભાગ ઉત્તમ છે. અમદાવાદની ભાષામાં બહુ અંશે સ ની જગાએ હ વાપરે છે. તેને મુંબાઈમાં ભાઈસાહેબની ભાષા કહે છે. જૈનનાં જૈરાં જેમ અને તેમ પાતળાં વસ્ત્રો પહેરવાને લલચાય છે. પણ કણુખી વાણીઆની સ્ત્રીઓ જાડા જરીના પોશાક પહેરે છે. અમદાવાદી માણસોની પ્રકૃતિ કંજુસાધના ઉપર વધારે છે. જ્યાં પૈસા ખર્ચ થતાં ચાલે એમ હોય તો એક પૈસો ખર્ચવો નહિ. બજારમાં એક પૈ માટે મોટી ગરબડ મચે છે. પૈસો સંગ્રહ કરવામાં અમદાવાદી જેવા મેં હિંદુસ્તાનીઓને દીઠા નહિ. ખાવાપીવામાં પણ ઘણા જ શોખીન જીવડા

[૧૮] આ શ્લોક રાસમાં આપ્યો છે એવો જ અહીં ઉતાર્યો છે. શ્લોક અશુદ્ધ છે અર્થ પણ નકામો છે. [૧૯] નારાયણ હેમચંદ્રે કૃત 'હું પોતે.' પૃ. ૨૪૬-૨૪૯.

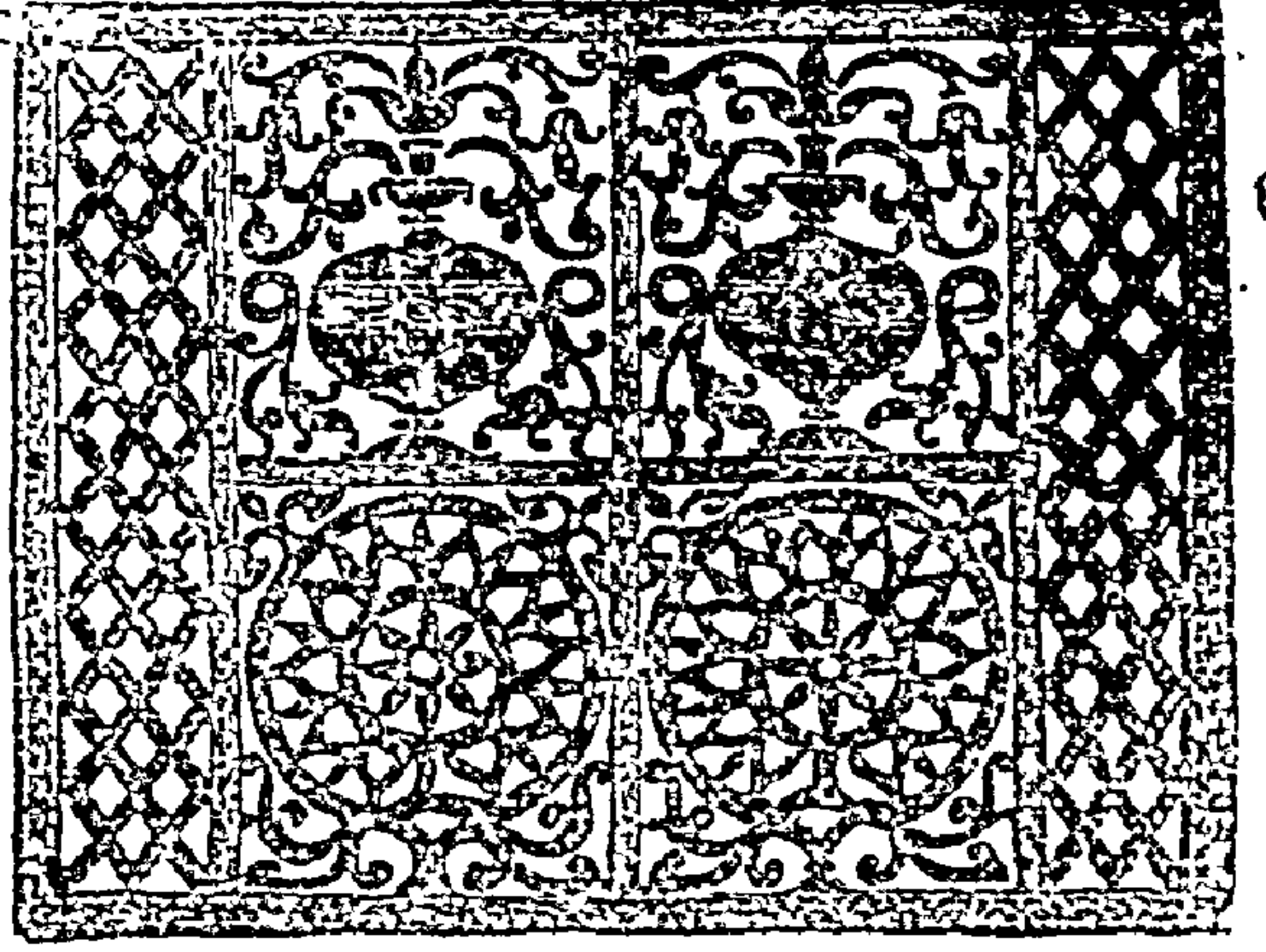
અમદાવાદીઓને મેં જોયા નહિ. તેનું પ્રમાણ જોઈતું હોય તો અમદાવાદમાં મીઠાઈની દુકાનોની સંખ્યા ઉપર વિચાર કર્યાથી સહજ જણાશે. અમદાવાદમાં ઘણામાં ઘણી ૫૦ થી વધારે હલવાઈની દુકાનો નથી. ૨૦ પાણુ મમરાશેવ ગાંઠીઆની દુકાન પુષ્કળ છે. પૂરી-વાળાની દુકાન તો મેં કોઈ જગાએ જોઈ જ નહિ. હાલમાં સ્ટેશનની સામે ત્રણ થઈ છે, પણ તે હિંદુ-સ્તાનીઓએ કરી છે. અમદાવાદીઓ ખાવાપીવામાં શોખીન નથી પણ પૈસો એકઠો કરવામાં, બહારથી ખોતે પૈસાદાર દેખાવવામાં, ખોતાનાં સ્ત્રી બાળકો માટે સુંદર ધરેણાં તથા જરીનાં વસ્ત્ર લેવામાં કુશળ છે. જરીનાં વસ્ત્ર એક વખત લીધાં એટલે આખો ભવ ચાલે, તેમ જ અલંકારો એક વાર લીધા કે પેઢી દર પેઢી ચાલે. અમદાવાદી ભાઈસાહેબને ત્યાં કોઈ મરી ગયું તો ભાઈને દહાડાપાણી કરવામાં, તથા લગ્ન આવ્યું તો ન્યાતવાળાને ખવાડવામાં એકઠી કરેલી પુંજમાંથી ઘણુંક ઘસડાઈ જવાનું. અમદાવાદીઓ પુલણુજી થવામાં મોટું માન સમજે છે. તેથી બીચારા કમાઈ કમાઈને એક છોકરાનું કે છોકરીનું લગ્ન કરવામાં કે બાપ માતો દહાડો કરવામાં ઊરાડી મુકે છે. અમદાવાદનું રેશમી મશરૂ બહુ વખણાય છે. પણ હાલમાં તે મશરૂ ગરીબ લોકો વાપરે છે. પણ મોટા પૈસાદાર તથા સાધારણ સ્થિતિનાં ઘેરાં તો જાપાની ફેન્ચ રેશમની ચોળા કાંચળા બનાવીને પહેરે છે. અમદાવાદની સાડીઓ, મુંગીઆ, તથા ચંદ્રકળા બહુ જ સારી તથા ટકાઉ બને છે પણ તે જાડી હોવાથી આજકાલનાં ઘેરાંને તે ગમતી નથી. તેને બદલે થોડા દહાડામાં ચીરાઈ જાય, ફાટી જાય એવી ચીનાઈ, જાપાની તથા ફેન્ચ સાડી પહેરી ભલકો મારે છે. અમદાવાદનાં છાયલો બહુ પ્રખ્યાત છે પણ આજકાલનાં ઘેરાં અંગ્રેજી પાતળાં ગવન તથા છીંટનાં ગવનો પહેરીને થોડા દહાડાનો ભલકો કરીને ફરતી ફરે છે. માફ આ લખ્યું બધા અમદાવાદીને લાગુ પડતું નથી પણ કેટલાકને

[૨૦] નારાયણ હેમચંદ્ર આ સત્ય લખે છે. એક યુરોપી ૧૯૨૨ માં હિંદુસ્તાનમાં આવેલો એ લખે છે કે ઉત્તર હિંદમાં દર બાર દુકાને એક હલવાઈની દુકાન આવે છે. અમદાવાદમાં એવું જણાશે નહિ. ૨૧. નારાયણ લખે છે તેમ મમરાશેવોની દુકાનો પણ સુરતના પ્રમાણમાં થોડી છે.

પડે છે. ” એ જ અમદાવાદમાં જાડી ખાદી પહેરવાનો એક યુગ આવશે એની નારાયણ હેમચંદ્રને ખબર નહોતી. અમદાવાદમાં ખાદીની સાડીઓ પણ ઐરાંઓએ પહેરી, અને એ યુગ પણ ગયો. જે સ્ત્રીઓને મશરૂ જાડું પડેલું તે ખાદી કેમ પહેરે. માણસનો સ્વભાવ નવીનતા ચાહે છે. બહુ બદલાયું અને હજી બદલાશે. ઘેરા રંગોને બદલે સાદા ઘોળા રંગ હાલ ઐરાં પસંદ કરે છે, અને છેક હમણાં પાંછા ઘેરા રંગ ઉપર પ્રીતિ થતી જાય છે. અલંકારમાં સોનારૂપાને બદલે હીરામોતીનો વપરાશ વધ્યો અને હવે સાદાઈ ઉપર પ્રીતિ વધતી જાય છે. એમ ફેરફાર થયાં જ કરવાનો.

અમદાવાદનો સમાજ હવે જરા ઝડપથી પ્રગતિ કરે છે એમ કહી શકાય. પ્રગતિની સ્થિતિ જો કે હજી છેક ઉગતી દશામાં છે. નવી પ્રજા જુના રિવાજ અને જુના રસ ભૂલતી જાય છે. જ્ઞાન ઉપર સમાજની પ્રીતિ વધતી જાય છે. વાણીઆ વેપાર કરીને જ ચોવીસ કલાક પુરા કરતા તે હવે જીવનમાં બીજા રસો પણ છે એમ સમજતા થયા છે. શુદ્ધ શોખો તરફ અભિરુચિ થતી જાય છે. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની ઉપયોગિતા દઢ થતી જાય છે. સાંકડી ઘોળામાંથી વસ્તી જેમ બહાર ખુલ્લી હવામાં જઈ વસે છે, તેમ તેમનાં મન પણ ખુલ્લાં થતાં જાય છે. શહેરમાં જડ સુધારા, નળ, વીજળીના દીવા, મોટરો વગેરે થયું તેમ જીવનવિકાસના સુધારા પણ થતા જાય છે. પચીસ વર્ષ પહેલાંનું અમદાવાદ જાણે આજ ન હોય એમ લાગે છે. અનેક સભાઓ, અનેક મંડળો, એમની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે. ઐરાંઓની પ્રવૃત્તિઓ હજી ઉછરતી દશામાં છતાં વિવિધ છે. શરદ્દુત્સવમાં ઉંચા કલાવિધાનવાળા ગરબા-અમદાવાદ જેવા-અમદાવાદ સિવાય ગૂજરાતના પણ બીજા કોઈ સ્થળમાં થતા હોય એમ જાણવામાં નથી. આમ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં અમદાવાદ ગૂજરાતના પાટ-નગરનું સ્થાન જાળવી રહ્યું છે.

કેળવણી

અમદાવાદ શહેરની કેળવણીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તો અનુમાનથી જ ધારવો પડે તેમ છે. અમદાવાદ વસ્યા પછી બાશાહી જમાનામાં ધર્મ સિવાય ધણીખરી બાબતોમાં હિંદુ રીતરિવાજો જ ચાલુ હતા અને બાદશાહો તરફથી એમાં બહુ હરકત ન પડતી હોય એમ માનવાને કારણ છે. ગુજરાતમાં એ સમયે ચાલતા અને ખાસ કરીને પાટણમાં ચાલતા રીવાજો અમદાવાદે ગ્રહણ કર્યા હશે એમાં શંકા નથી. મુસલમાની સમયમાં ફારસી અરબીની મહેસાઓ નીકળે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ કેળવણીની બાબતમાં રાજ તરફથી કેટલી મદદ મળતી હશે એ જાણી શકાતું નથી. મુસલમાની સમયમાં અને કદાચ તે પહેલાં પણ જાહેર કેળવણીનો પ્રશ્ન રાજ્યને બદલે મહાજનો, ધનિકો અગર ખાનગી પંડિતોના હાથમાં હશે એમ જણાય છે. રાજ્ય સારા પંડિતોને ઉત્તેજન આપવા સલાઓ ભરી ઇનામો આપે અગર તો શાળાઓમાં પ્રાસંગિક મદદ કરે એમ બનતું. પરંતુ રાજ્ય પોતાના ખર્ચે નિશાળો ચલાવે એ બાબતમાં શંકા રહે છે. ખાનગી પંડિતોની શાળાનાં વર્ણન જેમ જોધએ છીએ તેમ મુસલમાની સમયમાં ખાનગી ગૃહસ્થોએ કાઢેલી મહેસાઓના પણ ઉલ્લેખો જોધએ છીએ.

અમદાવાદમાં ખાનગી નિશાળો ઘણા પ્રાચીન કાળથી પાટણની કે ગૂજરાતની પ્રાચીન પ્રણાલિકાની નકલ પ્રમાણે હશે એમ માની શકાય. વિમલ-પ્રબંધ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં અમદાવાદી કવિએ રચેલો છે. એમાં પંડ્યા (શિક્ષકો)નું તથા નિશાળ ગરણાનું વર્ણન આપ્યું છે. એ જ જાતની નિશાળો અંગ્રેજી રાજ્ય આવતાં સુધી ચાલતી અને એવી જ રીતે નિશાળગરણાં

થતાં. છેક આ સદીની શરૂઆત સુધી ચાલતી ધૂળાઆ નિશાળો આવી ખાનગી નિશાળોથી કદાચ બહુ નહિ ઉતરતી હોય. પ્રાચીન સમયની નિશાળો જેટલા વિષયો

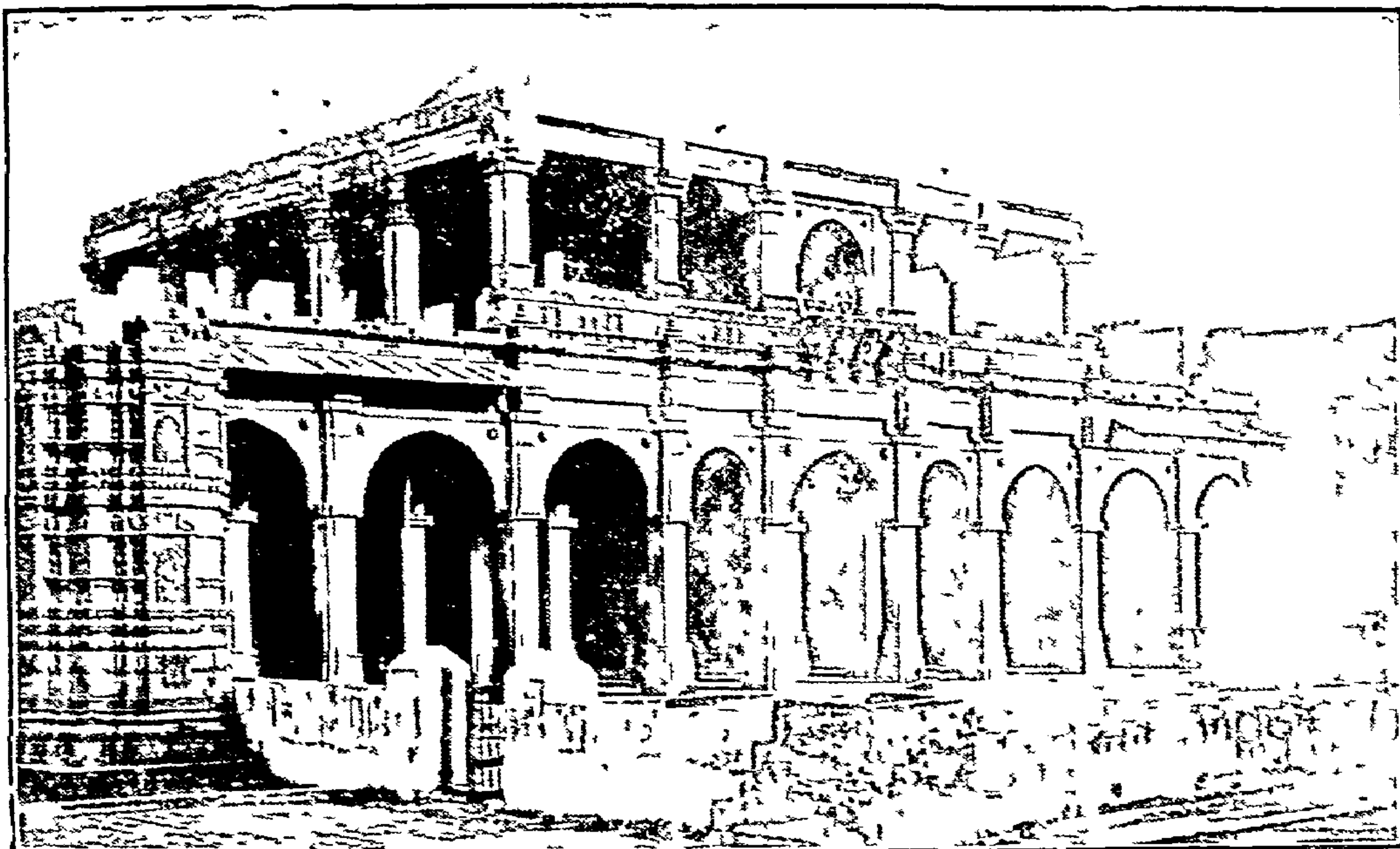
કદાચ હાલની ધૂળાઆ નિશાળોમાં નહિ શીખવાતા હોય
પ્રાચીન સમયમાં અને હાલના મહેતાજી એ સમયના પંડ્યા જેટલા વિદ્વાન
ફળવણીની પણ નહિ હોય. પણ બીજા રિવાજોમાં તો આ ધૂળાઆ
સરથાઓ નિશાળો અને પ્રાચીન શાળાઓ સરખી જ હશે એમ
માની શકાય. સંસ્કૃતાદિ શીખવા માટે હાલ પણ

શાસ્ત્રીઓ ખાનગી શાળાઓ કાઢે છે તે પ્રાચીન રીત જ હોવી જોઈએ. એમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ઘણી વખત ખાનગી ગૃહસ્થો દ્વારા ખર્ચ આપવામાં આવે છે એ પણ પ્રાચીન રીત છે. વિદ્યાવાળા ખાનગી રીતે ભણાવતા હશે, અને વિદ્યાર્થીઓ એમના ગુરુના ધરનાં કામ કરતા હશે, અને છેવટે કાંઈ દક્ષિણા પણ આપતા હશે. જ્યોતિષાદિ શીખવા માટે હાલ પણ એમ જ થાય છે. એટલે અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી રાજ્ય કે મ્યુનિસિપાલિટી જેમ નિશાળો નભાવે છે અને શ્રી લઈને જે રીતે શિક્ષણ આપે છે તે બાબતોએ રાખતાં શિક્ષણની પ્રાચીન રીત થોડે ઘણે અંશે આજ સુધી આપણી ધૂળાઆ નિશાળોમાં અને પાઠશાળાઓ તથા ખાનગી રીતે શીખવતા શાસ્ત્રીઓમાં રહી છે.

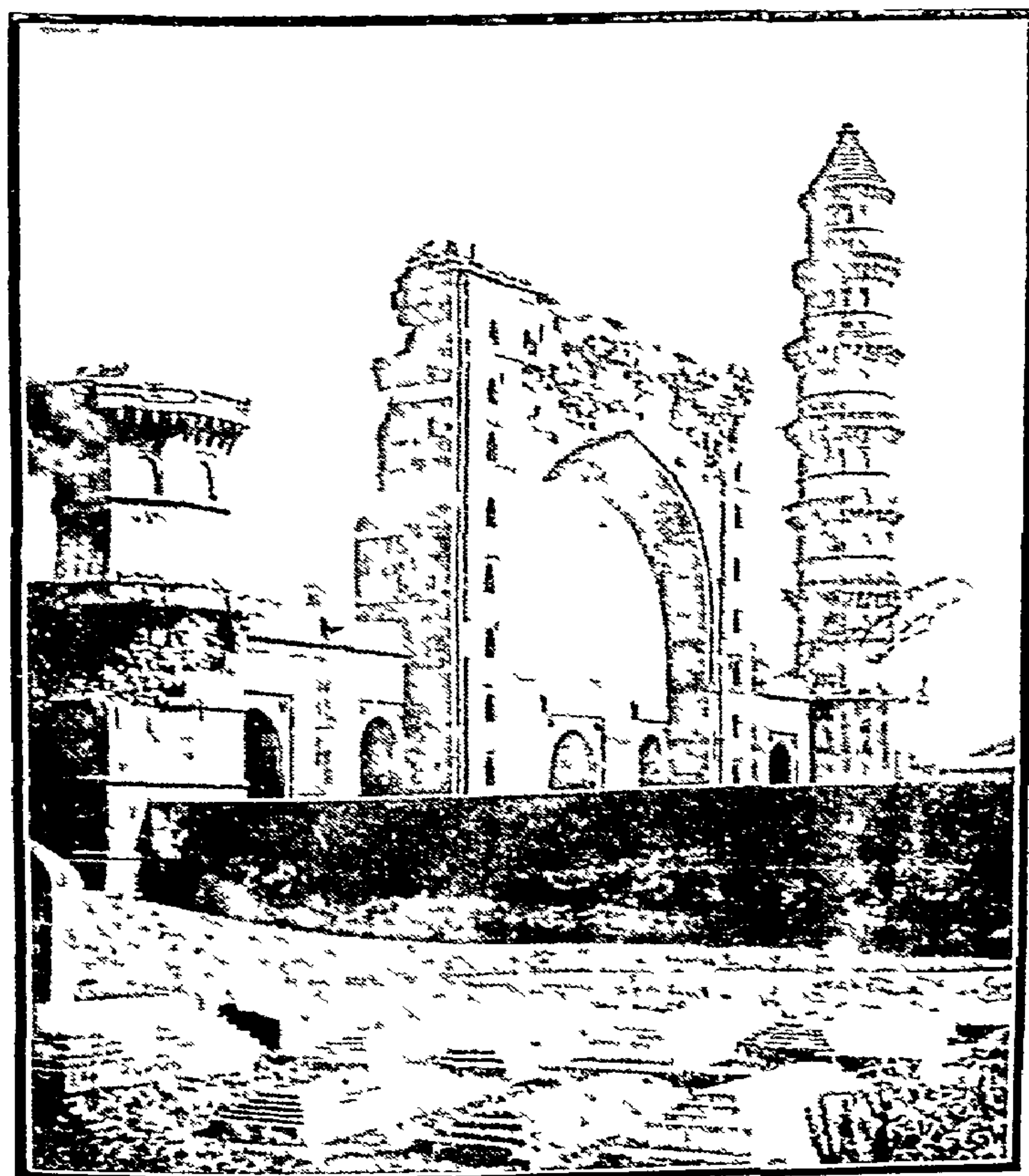
આ માટે વિમળપ્રબંધનું વર્ણન એ સમયના નિશાળ ગરણાનો ખ્યાલ લાવવા માટે જરા જાણુવા જેવું છે:—^૧

“ સજ્જનોનો સમૂહ મેળવ્યો. લાડુ કરીને માટલાં ભરાવ્યાં- દાળભાત અને ધારે ધી પીરસ્યાં. પંગતે (જમવા) બેઠેલા મન્ત કરવા લાગ્યા. ॥ ચુવાચંદન અને પાનસોપારી વહેંચી મંડપમાં પધારેલાને મોટું માન દીધું. ધાણીચણાના ટોપલા ભર્યા અને ઘણા ખડીઆ (ખાંડના) સાથે લીધા. ॥ મૂલના ખૂંપ ભર્યા. આખું નગર જોવા મળ્યું. ખૂંપ મુકીને (દીકરો) ઘોડે ચડ્યો. ભેર ભૂંગોળનો શોર થઈ રહ્યો. ॥ સારા સારા માણસો ભપકાથી આગળ આવવા લાગ્યા. (સાજન) રંગે ચંગે પુત્ર નિશાળે પહોંચ્યો. ॥ પાટી ખડીઓ ને લેખણ લઈને અધ્યાપ (માસ્તર) પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. ॥ (અધ્યાપને વિદ્યાર્થીને) હાથ જોડાવી એકચિત્ત કયો, અને તેના કાનમાં સારસ્વત મંત્ર કહ્યો.

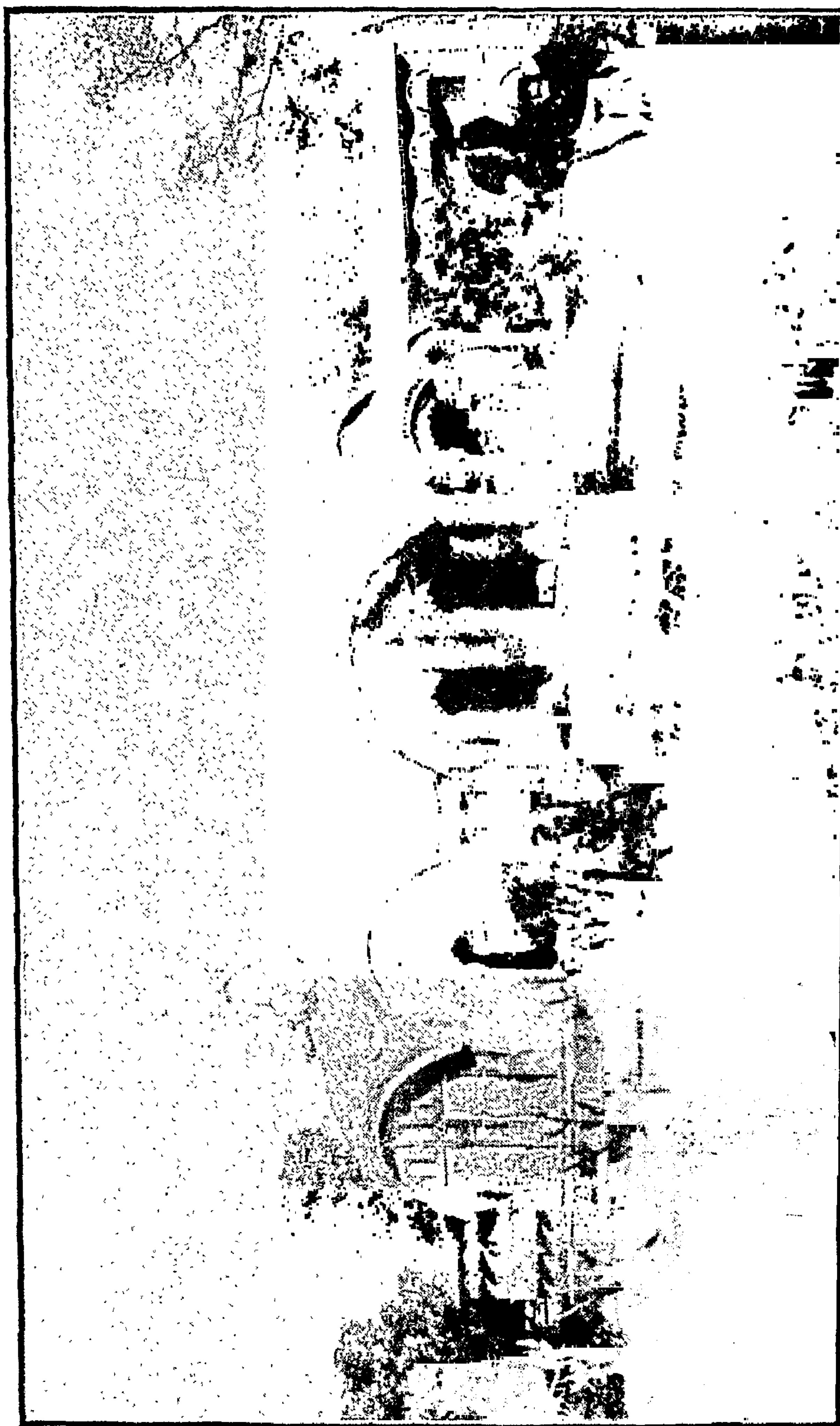
[૧] જુઓ વિમલપ્રબંધ ખંડ ૩૦ થી ૩૮. મૂળ શ્લોક ન આપતાં મ. બ. વ્યાસકૃત તરભૂમે આપ્યો છે. શાળાપત્રની કવિતા પણ એ જ ગ્રંથમાં રા. વ્યાસે નોંધમાં આપેલી છે.

૪૩ (અ) શાહપુર:હસન મુહમ્મદ વિશ્તીની મસ્જિદ

૪૩ (આ) મુહમ્મદ વીસની મસ્જિદ : સારંગપુર

૪૪ ભંગાળી ઘાટના ધ્રુમદવાળા રોજ
(શાહીનાગમાં માધવલાલ બોડિંગ પાસે)

સર્વ શાસ્ત્રમાં સરસ્વતીને સુખ્ય લંખી છે. (તેનું પૂજન કરી) નિશાળીઆઓને છૂટી અપાવીને સુખી કરાવ્યા. ॥ સર્વ નિશાળીઆઓને ખડીઆ તથા સુખડી આપી. હોંસીલી સ્ત્રીઓ ગીત ગાવા લાગી. પહેરેલાં પોતીઆં મૂકાવ્યાં. (દાન દેવરાવ્યાં) પંડિતને (મહેતાને) ધોતિઆં પહેરાવ્યાં. ॥ પંડયો મોટો દંભ કરે અને દરેક નવું સૂત્ર કહેતાં આરંભ દક્ષિણા માંગે. બ્રાહ્મણની જાત લોભી હોય છે. પંડયો મીરાતી ઘર તાકે. (ધનવાનનો) છોકરો હોય તો પોતાને ભરપૂર દક્ષિણા માંગે. ॥ ભણતાં શબ્દ મોંઢે ચઢે નહિં, તેથી રખેને પંડિત મારે, (એમ જાણીને) છોકરો ધરમાંથી છાનું છપનું ચોરી જાય ને પંડયાનું ઘર ભરે. ॥ લક્ષ્મીને માટે પુત્રને ભણાવ્યો, પછી વાણિજ્ય શીખવવા દુકાને મૂક્યો. મોટો થયો ત્યારે પરણાવ્યો. ॥

આ ઉપરથી જણાશે કે આ નિશાળો લગભગ આજની ધૂળીઆ નિશાળો જેવી હતી. અને મહેતાજીના મારનો ત્રાસ પણ એવો જ હતો. ધનવાનના

ધૂળિયા
નિશાળો

પુત્રનું નિશાળગરણું આવી રીતેજ આ સદીની શરૂઆતમાં થતું. હાલ કોઇ વરઘોડા નથી ચઢાવતા પણ કેટલાક મુહૂર્ત તો જોવડાવે છે. વિમળપ્રબંધમાં વિમળનું પોતાનું નિશાળગરણું થાય છે તેનું વર્ણન આગળ આવે

છે તે ધનવાનના પુત્રના રિવાજ પ્રમાણેનું હતું. પાટી લેખણ સોનારૂપાનાં વપરાતાં. મહેતાજી પહેલો શબ્દ ‘ભલે’ એવો શીખવતાં.^૨

શાળાપત્રમાં આવી નિશાળને લગતી એક કવિતા ગઈ સદીમાં લખાયેલી આવી હતી તેમાંનું વર્ણન આ સાથે સરખાવતાં રિવાજનું કાંઇક સરખાપણું સંમજશે:-

પંડયાના પોષણ માટે પાકાં સીધાં નિત આવી પડે,
દાણાની મૂઠી દરરોજે શિષ્યો લાવી નિશાળ અડે.
છૂટીએ પૈસો ને સીધું વાંધા વગર હતું મળતું,

[૨] વિમળ પ્રબંધ ૪-૪૧.

“ મેહલી ખીરોદક દસવીસ, પંડયાનિ મનિ હોય જગીસ ।

પંડિત પ્રથમ ભણાવે ‘ભલે’, નેસાલિહ ખીવ નીસલે ” ॥

આના ઉપર રા. વ્યાસે લખે છે કે હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં કેટલીક વાર શરૂઆતમાં ‘ભલે’ શબ્દ લેવામાં આવે છે અને એ સંસ્કૃત ‘ભરે’ ઉપરથી થયો છે. વળી વિદ્યાર્થીઓને શરૂઆતમાં ‘ભલે’ શબ્દ ભણાવવાની રૂઠિ જૈનોમાં હતી જનવાઈ રહી છે એમ એ માને છે.

મોટાનો સુત નિશાળ આવ્યે ભાગ્ય ભલું ગુરુનું ભળતું.
 નિજ સુત નિશાળમાં બેસતાં નિશાળગરણું મનગમતું,
 શક્તિ પ્રમાણે કરાવીને સૌ દામ દઈ ગુરુને નમતું.
 ઇ ધનની આપત્તિ ન મળે દૂધ દહીં આવી મળતાં,
 ફળ કેરી રાયણુ સીતાફળ મળતા ઝટ ઝાડે ફળતાં.
 અમુક ભણુતરે એક ડૂપીઓ હસતે મુખ આગળ ધરતા;*

આ ઉપરથી જણાશે કે આપણામાં કેળવણીની સંસ્થાઓ હતી અને એને રાજ્ય કરતાં લોકો જ ઘણેભાગે નભાવતા. નિશાળોને માટે ખાસ મકાનોની જરૂર પડતી નહિ. મંદિરોમાં કે ધર્મશાળાઓમાં કે પછી કોઈ મોટા મકાનને ઓટલે નિશાળો બેસી શકતી. ખુલ્લામાં પણ નિશાળો બેસતી. સંસ્કૃતને માટે પાઠશાળાઓ ખાસ કરીને મંદિરોમાં કે મઠોમાં રહેતી, અને કોઈ વાર કોઈ શાસ્ત્રી પોતાના ધરમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા. બીજાં શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ તો એના જ્ઞાતાઓના ધરમાં જ થતો. મુસલમાન સમયમાં પણ મદ્રેસા કોઈ જાહેર મકાનમાં બેસતી. પરંતુ ઘણા અમીરોએ મદ્રેસા માટે અમદાવાદમાં જૂદાં મકાનો બંધાવ્યાં હતાં એવા અનેક ઉદાહરણો મળે છે. ધનવાન મુસલમાન અમીરો ઘણી વખત મસ્જિદ, મુસાવરખાનું અને મદ્રેસા સાથે સાથે બંધાવતા. મરેઠા સમયમાં નિશાળોની શી ગતિ હશે તે જણાવું નથી; પરંતુ એ સમયે પણ મુસલમાની સમયની પેઠે લોકોની પોતાની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી હશે.

આ જૂના સમયમાં કેળવણી લેનારાની સંખ્યા બહુ મોટી હશે કે કેમ તે નક્કી થતું નથી. ઉંચી વર્ણો કેળવણી લેતી હશે. ધૂળાઆ નિશાળની કેળવણી હલકી વર્ણો સિવાય ઘણાખરા લેતા હશે. છતાં પણ ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં કેળવણીની સ્થિતિ હાલના પ્રમાણમાં એ ઓછી જ હશે. બ્રાહ્મણ અને મુત્સદ્દા વર્ગ સાધારણ રીતે સંસ્કૃત અને ફારસી ભણતા હશે. પણ અમદાવાદનો વાણીઆકાણખીનો મોટો વર્ગ તો ધૂળાઆ નિશાળમાંથી ઉઠી દુકાને નામું વગેરે શીખવા જ બેસતો હશે. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી આ રીત ચાલુ

[૩] વિમળપ્રબંધ પૃ. ૬૮. નોંધમાં આપેલો 'શાળાપત્ર' ઈ. સ. ૧૮૭૮ના મે માસમાંથી ઉતારો.

હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૬માં પહેલવહેલી એ ગૂજરાતી નિશાળો અંગ્રેજ સરકારે કાઢી અને એ પછી છેક વીસ વર્ષે ઇ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯ ની વચ્ચે ખીજી એ વધી. પહેલવહેલી અંગ્રેજી નિશાળ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૪૬માં થઈ. આમાં ચાર વર્ષ પછી ૧૧૩ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.^૪

ગેઝેટીઅરમાં સરકારી નિશાળોનું વર્ણન છે. પરંતુ ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધની આખરમાં ખાનગી અને સરકારી કેળવણીની સંસ્થાઓની સ્થિતિનું વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે (૧૮૫૧) આપ્યું છે તે જોઈએ:—

“ આ શહેરમાં ગુજરાતી નિશાળો ૩૨ બીસ છે. તેમાં ૩૫૦૦ને આશરે છોકરા ભણે છે. સરકારી ગૂજરાતી નિશાળો ૪ તેમાં આશરે ૬૦૦ છોકરા છે. ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટીની નિશાળ ૧ તેમાં ૯૨ છોકરા તથા ૧૮ છોકરીઓ છે; સરકારી ઇંગ્રેજી નિશાળ એક તેમાં ૧૦૧ છોકરા હાલ ભણે છે; દાહાડા વીશેકથી શેઠ મગનભાઈ કરમચંદની છોકરીઓની નિશાળ ૩૨ થઈ છે, તેમાં ૧૭ છોકરીઓ ભણે છે. એ પ્રમાણે ગુજરાતી નિશાળો ૩૮ તથા ઇંગ્રેજી એક નિશાળ છે. એ ૩૯ નિશાળોમાં થઈને ૪૩૦૦ છોકરાંને આશરે ભણે છે. ઉપર કહેલી ૩૨ ખાનગી નિશાળોમાં શીખવવાની રીત બરાબર નથી, કેમકે પહેલા આંક શીખવે છે. પણ તે નાંહાના છોકરાંને મોહોડે ચડતું નથી નેં ગેખ્યાથી કાંઈ મોહોડે થતું નથી, પણ ઇઆદ રાખ્યાથી થાય છે. પણ એ બાળકોમાં એટલી બુધી કમથી હોય કે મોહોડે કરવાની સેહેલ રીતી સોધી કાઢાડે. નેં વળી તેમનું ચીત પણ રમતમાં હોય છે. તેથી ફક્ત શોળ આંક શીખતાં વરસ બે વરસ જતાં રહે છે. એ આંક શીખ્યા પછી કંકા શીખવીને નાંમાં શીખવે છે, કે ‘ શા નામુ ફલાણાદાસ ’. પણ હેવી રીતે નાંમાં શીખવવાથી એ બાળકોને કાંઈ જ ફળ નથી. કેમકે એ નામાં શીખવા પછી થોડુંબણું ગણીત જેને આપણે લેખાં કહીએ છીએ તે શીખવ્યું એટલે એ બાળક ભણી રહ્યાં કેહેવાય છે. પણ તે બાળકના હાથમાં કાંઈ કાગળ આપશે તો તે વાંચવાને સમરથ નથી. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વરસ શીખતાં થાય છે. x x x ઉપર કહેલી ગુજરાતી નિશાળો શીવાએ ફારશી તથા મરેઠી ભાષાની ખાનગી નિશાળો છે, તથા નિશાળ એક સંસ્કૃત ભાષાની નગરશેઠની કરેલી છે. ”^૫

[૪] અમદાવાદ ગે. પૃ. ૨૦૯-૧૦. [૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૩૪-૩૫.

આ ઉપરથી એ સમયની ધૂળાઆ નિશાળોની સ્થિતિ સમગ્રજ્ઞે. ઉપર કહેલી ગેઝેટીઅર પ્રમાણેની ચાર સરકારી નિશાળો ઉપરાંત ૩૨ ખાનગી શાળાઓ હતી. ઓગણીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એ અમદાવાદના ઇતિહાસનો સર્વથી ખરાબ કાળ હતો. એ સમયમાં મરેઠાઓની અન્યવસ્થામાંથી અમદાવાદ છૂટીને બ્રીટીશ અમલમાં આવ્યું હતું, અને બ્રીટીશની પણ શરૂઆત હોવાથી પાશ્ચાત્ય સુધારા ખરોખર થયા નહોતા. એટલે એવા સમયમાં પણ જ્યારે શહેરની વસ્તી છેક ઓછી હતી ત્યારે ૩૨ ખાનગી નિશાળો હતી ત્યારે જે વખતે શહેર આખાદ હશે ત્યારે ખાનગી કેળવણીની સંસ્થાઓ કેટલી અને કેવી હશે એની કલ્પના કરી શકાય.

અમદાવાદની હાઈસ્કૂલનું મકાન નાનું પડવાથી એને વધારવા માટે સ્કૂલ કમીટીની એક સભા ઈ. સ. ૧૮૬૧માં કલેક્ટરને બંગલે મળી હતી. એ વર્ષના નવેમ્બરના બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવેલા અહેવાલ પરથી અંગ્રેજી કેળવણી માટે અમદાવાદના આગળ પડતા શાહુકારો કેટલો રસ લેતા તે જણાઈ આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૪૬માં સ્કૂલ શરૂ થઈ ત્યારે ૪૭ છોકરા હતા, ૧૮૫૩માં ૧૫૦ થયા, ૧૮૫૮માં ૨૦૦ થયા, અને ૧૮૬૧માં ૨૬૦ છોકરા હતા. એ સમય પહેલાં હિમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં નિશાળ ખેસતી. નિશાળનું મકાન જે થયું હતું તેમાં રૂ. ૫૧૩૧) ખર્ચ થયા હતા. એમાં રૂ. ૨૫૭) સરકારના અને બાકીના લોકોના હતા. સભામાં કલેક્ટરે શાહુકારોને બીજા રૂ. ૫૦૦૦) ખર્ચે મકાન વધારવા કહ્યું ત્યારે શાહુકારોએ કોટ પ્રીના ફંડમાંથી ખર્ચ કરવા જણાવ્યું. કલેક્ટરે કહ્યું કે 'એ માટે સરકારની પરવાનગી આવે ત્યાં સુધી રૂપિયા વ્યાજે આપો અને છોકરાઓની ફી ના રૂપિયા છે તે વધારી રૂપિયા કરો.' ત્યારે શેઠ બેચરદાસ લશ્કરીએ કહ્યું કે 'ફી તો વધારવી નહિ. હું બે વર્ષ માટે વગર વ્યાજે રૂ. ૨૦૦૦) આપું છું.' એ પછી શેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈએ રૂ. ૧૦૦૦) અને મગનભાઈ કરમચંદ વગેરે બીજા જ જણે રૂ. ૫૦૦) અને તેથી ઓછા આપીને રકમ એકઠી કરી. આ સભામાં કવિ દલપતરામ હાજર હતા. એમણે નાણાં ભરનારનાં વખાણ કરીને કેળવણીમાં રસ લેતા અને પૈસા ન ખર્ચતા અમદાવાદના બીજા ધનવાનોને ભાષણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું. "શહેરમાં બીજા શ્રીમંતો ઘણા છે પણ તેઓ આવા સારા કામમાં મદદ કરતા નથી તો તેઓની દૌલત બીજે રસ્તે લૂંટાય છે. માટે

‘ દાતારનો ને કંજુસનો સરખો વરો ’ એ કહેવત કહી છે. ” એમ કહી નીચેના દોહરા ગાયા:—

કૃપણ-મૂર્ખ-નામરદકર ધન પુસ્તકે સ્ત્રી જાય,
પંપાળે પાસે લઈ એ ઉપયોગી ન થાય.
કંઈકે કામ કરવા થકી પછી ફળ થાય અપાર
પાકાં ફળ પામે નહી રાયણુરોપણહાર.
ઉદાર નરનો કૃપણનો સરખો વરો સદાય
કંસુર કરે કંજુસનું લાખ રિતે લૂંટાય,
જળ નદીનું જર જનતાણું રોક્યું નહિં રોકાય
જે રસ્તે જવા ન દે આડું અવળું જાય.

અમદાવાદના ધનિકોએ દરેક બાબતમાં અને ખાસ કરીને કેળવણી પ્રચારની બાબતમાં ક્વીશ્વરનાં વચનો આ જમાનામાં પણ યાદ રાખવા જેવાં છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં આમાં કાંઈકે વધારો થયો હતો. એ વખતે શહેરમાં બધી મળીને ૨૩ સરકારી નિશાળો હતી: એમાં કુલ ૨૭૦૯ છોકરા ભણતા, પણ હાજરીની સરેરાસ ૨૦૪૯ ની આવતી હતી. એક હાઈ સ્કુલ હતી, ત્રણ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ, નવ ગુજરાતી નિશાળો છોકરાઓ માટે અને એક છોકરીઓ માટે હતી; ત્રણ ઉર્દુ નિશાળો અને ચાર રાત્રિશાળાઓ હતી. એક પુરુષની અને એક સ્ત્રીઓની ટ્રેનીંગ કોલેજ હતી. આ સરકારી શાળાઓ ઉપરાંત છ ખાનગી શાળાઓ હતી. એમાં એક હાઈસ્કુલ, એક એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ, બે છોકરાઓની ગૂજરાતી શાળા અને બે છોકરીઓની ગૂજરાતી શાળા હતી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે ઇ. સ. ૧૮૫૫-૫૬ પહેલાં

ગઈ સદીના
ઉત્તરાર્ધમાં
કેળવણીની
સ્થિતિ

છોકરીઓની નિશાળ એકે નહોતી. પણ એ માન્યતામાં કાંઈ ભુલ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ લખે છે તેમ વર્નાક્યુલર સોસાયટીની નિશાળમાં છોકરીઓ ભણતી હતી; છોકરા છોકરીની એકઠી નિશાળ હશે એમ પણ આ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ એ વાત બાબુએ મુકીએ તો મગનલાલ કરમચંદે પણ

ઈ. સ. ૧૮૫૧ના અરસામાં જ કન્યાશાળા ઉઘાડી હતી એ આપણે ઉપર જોયું. બીજી જગ્યાએ રા. મગનલાલ સ્પષ્ટ લખે છે કે શાહુકાર મગનલાલ કરમચંદે રૂપીઆ

વીસ હજાર ખર્ચોને સરકારની મારફતે છોકરીઓની નિશાળ કાઢી.^૬ હરકાર શેઠાણીએ પણ નિશાળ કાઢી હતી. એ પછી રણછોડલાલ છોટાલાલના નામથી પણ ખાડીઆમાં એક કન્યાશાળા નીકળી અને હાલ મ્યુનિસીપાલિટીએ પણ કન્યાશાળાઓ કાઢી છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૨થી પ્રાથમિક કેળવણીનું કામ મ્યુનિસીપાલિટીના હાથમાં આવ્યું.^૭ અંગ્રેજી કેળવણી સરકાર તથા ખાનગી લોકના હાથમાં જ રહી. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં આઈરીશ પ્રેસબીટેરિયન મીશને મીશન સ્કુલ કાઢી. એ સ્કુલ થોડાં વર્ષો ઉપર થોડો સમય બંધ જેવી રહી હાલ પાછી ચાલે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં છ હાઇ સ્કુલો હતી; એમાં ૧૯૨૭ છોકરા ભણતા હતા અને છ મીડલ સ્કુલો હતી એમાં ૪૧૬ છોકરા ભણતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં એક તાલુકદારી હાઇસ્કુલ અમદાવાદમાં નીકળી હતી પણ ૧૮૭૮માં એ બંધ થઈ.^૮ એ પછી આ જ સુધીમાં કેટલીક અંગ્રેજી નિશાળો નીકળી અને બંધ પણ થઈ. આજે અંગ્રેજી નિશાળોની સંખ્યામાં તો પહેલાં કરતાં કાંઈ વધારો નથી થયો પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં બહુ વધારો થયો છે.

ઉંચું શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૮૬૧ થી થઈ. ‘લૉ લેકચર્સ’ના નામથી એક શાળા કાઢવામાં આવી હતી.^૯ હાઇસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ તથા સરકારી નોકરો એનો લાભ લઈ શકે માટે સવાર તથા સાંજે એના વર્ગો રાખવામાં આવ્યા હતા. એના પર હાઈ સ્કુલના હેડમાસ્ટરની દેખરેખ રહેતી. પાછળથી એમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય, સંસ્કૃત, તર્કશાસ્ત્ર (logic), ગણિત અને વિજ્ઞાનના વર્ગ રાખવામાં આવ્યા. આ વર્ગોમાં હાજરી આપી રહેતી; છતાં તેર વર્ષ ચલાવી

આખરે ઇ. સ. ૧૮૭૩માં આ વર્ગો બંધ કર્યા. આ

ગૂજરાત કોલેજ

વર્ગોની કેળવણીને યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ નહોતો

એ કારણથી એ નિષ્ફળ નીવડ્યા. છેવટે મેટ્રિક્યુલેશન

થએલાને ‘ પ્રિવિયસ ’ના પહેલા વર્ષ માટે પણ મુબાઈ કે પુના જવું પડતું તે

[૬] મગનલાલ વખતવાંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૮. [૭] ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટીઅર, પ્રોવિન્શિયલ સીરીઝ. બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી પૃ. ૧૧૪. [૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૦. [૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૬; ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટીઅર, બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી, પૃ. ૨૫૮. Bombay by Sir W. W. Hunter: p. 152, 153.

હરકત દુર કરવા માટે ' ફ્રસ્ટ ઈયર આર્ટ્સ 'નો વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો. આ કૉલેજ ઇ.સ. ૧૮૭૯માં, અંગ્રેજી માટે એક યૂરોપિયન પ્રોફેસર અને બે દેશી પ્રોફેસરો રાખીને ખોલવામાં આવી. યૂરોપિયન પ્રોફેસર એ જ હાઇસ્કુલનો હેડમાસ્તર રહેતો. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં ગૂજરાત કૉલેજનું બંધારણ ફરીથી કરીને એને એક સભાને સોંપી. એ વખતે એમાં બી. એ. સુધીનું શિક્ષણ અપાતું. થોડાં વર્ષોમાં કૉલેજને માટે નવું સુંદર મકાન થયું. ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં સર ચીનુભાઈ માધવલાલે અમદાવાદમાં કૉલેજ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦) આપ્યા. એમાંથી માધવલાલ રણછોડલાલ સાયન્સ કૉલેજ થઈ. સાયન્સ માટે આવી સગવડ મુંબઈ પછી અમદાવાદમાં જ થઈ હતી. કૉલેજને લગતાં ભાષણો માટે શહેનશાહ પાંચમા બ્યોર્જના નામથી એક મોટો હોલ બંધાવ્યો, અને એ સમયના ગવર્નર લોર્ડ સીડનહામના નામથી એક લાયબ્રેરી પણ કરવામાં આવી. સર ચીનુભાઈની મદદથી ગૂજરાત કૉલેજ પાછી સરકારને હસ્તક ગઈ. શરૂઆતમાં હાજરી ઓછી રહેવાથી જે ગૂજરાત કૉલેજ બંધ કરવી પડેલી તેમાં ૧૯૨૧માં ૪૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને આજે વિદ્યાર્થીઓ માતા પણ નથી.

અમદાવાદની સરકારી હાઇસ્કુલને માટે પણ એ જ ઉદાર ગૃહસ્થે રૂપિયા આપ્યાથી એમના દાદા રણછોડલાલ છોટાલાલના નામથી ઘીકાંટે હાઇસ્કુલ માટે મોટું સુંદર મકાન બંધાયું. અમદાવાદનાં હાલનાં મકાનોમાં આ કૉલેજ અને હાઇ સ્કુલનાં મકાનો ખાસ આકર્ષક છે. પ્રાથમિક શાળાઓ મ્યુનિસીપાલીટીના હાથમાં ગયા પછી એની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો છે. પ્રાથમિક કેળવણી હવે મફત અપાય છે. મ્યુનિસીપાલીટીએ ઇ. સ. ૧૯૨૬-૨૭માં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ રૂ. ૫૨૨૩૯૭) ખર્ચો હતા. ઇ. સ. ૧૯૨૭-૨૮ના બજેટમાં રૂ. ૭૬૫૨૩૬) એ માટે જુદા રાખવામાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં શાળાઓ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા અમદાવાદમાં ગૂજરાત ટ્રેનિંગ કૉલેજ શરૂ કરી. આ કૉલેજ એક આદર્શ ગૂજરાતી પ્રાથમિક શાળા પણ ચલાવતી. ઇ. સ. ૧૮૬૭-૬૮માં એને માટે જુદું મકાન પણ થયું. આ કૉલેજે કેળવણી માટે ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. મહિપતરામ રૂપરામ અને કમળાશંકર પ્રાણશંકર જેવા એના મુખ્ય શિક્ષકો થઈ ગયા છે. આ કૉલેજને બંધ કરવાની વાત આજ ચાલી રહી છે. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં સ્ત્રીઓ માટે પણ આવી જ ટ્રેનિંગ કૉલેજ ખોલાઈ અને ૧૮૭૫માં એને માટે

છતી. એ સમયે મ્યુનિસીપાલિટીના તાળાની બંધા નિશાળાએ સરકારના કેળવણી ખાતાનો સંબંધ તોડી સરકારની મદદ પણ છોડી. ત્યાં સુધી સરકાર સાથે સમાધાન ન થયું ત્યાં સુધી અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણી લગભગ પ્રવૃત્તિથી બંધ રહી એમ કહીએ તો ચાલે. ૨ છોકરાઓની હાઈ સ્કૂલો, ૨૪ છોકરાઓની પ્રાથમિક શાળાઓ, ૧૦ ગૂજરાતી કન્યાશાળાઓ, ૬ છોકરાઓની ઉર્દુ નિશાળો, ૩ ઉર્દુ કન્યાશાળાઓ, ૧ અંત્યજની શાળા, ૧ અંત્યજની કન્યાશાળા, ૧ છોકરા છોકરીની ભદ્રમાં આવેલી મિશ્રશાળા, અને ૭ રાત્રિશાળાઓ મળી કુલ ૫૫ શાળાઓનો સરકાર સાથેનો સંબંધ તુટી ગયો હતો. એમાં ૮૦૦૦ છોકરા-અને ૨૦૦૦ કન્યાઓ હતી. આ સિવાય સમસ્ત ગૂજરાત પેસા ફંડની શાળાઓ અને શ્રીમતી અનસુયા બેને કાઢેલી મળુરોની શાળાઓમાં અનુક્રમે ૫૦૦ અને ૧૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. મળુરની શાળાઓમાં ૧૦૦૦ છોકરા અને ૨૦૦ કન્યાઓ હતી. પ્રાથમિક શાળાઓ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે ટ્રેનિંગ કોલેજ જેવી એક શાળા વિદ્યાપીઠે પણ કાઢી હતી. તેમાં ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને એને લગતી પ્રેક્ટિસીંગ સ્કૂલ દોલતખાનામાં કાઢી હતી; તેમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ઉચ્ચ, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીમાં સરકાર સાથે સંબંધ છોડ્યો હતો એવી સંસ્થાઓમાં કુલ ૧૪૫૮૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા, તેમાં ૧૨૩૫૦ છોકરા અને ૨૨૩૦ કન્યાઓ હતા.^{૧૨} કેટલીક મીલોએ કાઢેલી નિશાળોને પણ સરકાર સાથે સંબંધ નહોતો. આવી સંસ્થાઓમાં ૧૯૨૧ માં કુલ ૨૦૦ પુરુષો અને ૬૦૦ સ્ત્રીઓ મળી ૮૦૦ માણસ ભણતા હતાં.

આ સમયે સરકારી મદદ મેળવતી પ્રાથમિક શાળાઓ પણ થોડી હતી. ચાર શાળાઓ તો મ્યુનિસીપાલિટીએ સંબંધ છોડ્યાથી સરકારે ખાસ કાઢી હતી. ટ્રેનીંગ કોલેજની પ્રેક્ટિસીંગ શાળા તો સરકારી જ હતી. એમાં એક શાળા, એક કન્યાશાળા, એક ઉર્દુશાળા અને એક અંત્યજ શાળા હતી, પણ ચારેમાં મળી કુલ માત્ર ૧૧૦ છોકરા હતાં. આઈ. પી. મીશનની શાળાઓ, બી. પી. જૈનશાળા, તર્ગાળા ભોજકશાળા, અને કેન્ટોનમેન્ટની શાળા-એ સરકાર સાથે સંબંધ રાખ્યો હતો. એમાં ૧૧૧૫ છોકરા હતા. બીજી પાંચ ગામડી શાળાઓએ સરકારની મદદ લેવી ચાલુ રાખી હતી તેમાં ૨૮૫ છોકરા

[૧૨] 'અમદાવાદના જીવનવિકાસ'માં રા. રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેશાઈનો લેખ.

ભણતા હતા. જે ૧૫ ખાનગી કન્યાશાળાઓએ સંબંધ છોડ્યો નહોતો. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—૭ મીરાનની કન્યાશાળાઓ, રણછોડભાઈની કન્યાશાળા, મગનભાઈની કન્યાશાળા, હરકુંવરખાઈની કન્યાશાળા, રાયપુરમાં આવેલી દીવાળા-ખાઈની કન્યાશાળા, અંજુમાન ઇસ્લામની કન્યાશાળા, સુક્તિફોજ કન્યાશાળા, ગંગાખાઈ કન્યાશાળા (રતનપોળ), શેઠ મનસુખભાઈની કન્યાશાળા (કાળુપુર) આમાં કુલ ૨૫૬૦ કન્યાઓ ભણતી હતી. એટલે સરકારી અને સરકારી મદદ મેળવતી (માધ્યમિક, ઉચ્ચ વગેરે બધી) શાળાઓમાં કુલ ૫૧૨૦ છોકરા અને ૩૨૪૦ કન્યાઓ મળીને ૮૩૬૦ વિદ્યાર્થી હતાં. જ્યારે ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં ૨૩૭૪૦ વ્યક્તિઓ અભ્યાસ કરતી હતી, એટલે વસ્તીના આઠ ટકા થાય એ સંતોષકારક નથી. આમાંના ૧૫૩૮૦ (૧૨૫૫૦ પુરુષો અને ૨૮૩૦ બાળાઓ) પ્રબળ સંસ્થાઓમાં અને ઉપર પ્રમાણે ૮૩૬૦ સરકારી કે મદદ લેતી સંસ્થાઓમાં ભણતા હતા.

માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીમાં અસહકારનો પ્રયાસ સફળ ન થયો. અમદાવાદમાં સારી ગણાતી પ્રોપાયટરી તથા મોડેલ હાઈ સ્કૂલોએ થોડાં વર્ષ વિદ્યા-પીઠ સાથે રહીને પાછળથી મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સહકાર કર્યો. અસહકારના સમયમાં ગૂજરાત કોલેજ ખાલી કરાવવા ઇચ્છતા લોકોએ એથી ઉલટું જ પરિણામ લેયું. વિદ્યાપીઠનો શિક્ષણક્રમ ઘણે ભાગે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અનુકરણ જેવો જ હતો. અમદાવાદ અને ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીને આ જાતના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં કંઈ આકર્ષણ નહોતું. આખરે ગૂજરાત કોલેજમાં ભીડ કાયમ રહી; વિદ્યાપીઠમાં હાજરી ઓછી થવા માંડી. આથી એના સંચાલકોએ એનો શિક્ષણક્રમ હાલ થોડા સમયથી બદલી નાંખ્યો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ નિષ્ફળ કેમ થઈ એનાં કારણોમાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી.

વિદ્યાપીઠ પોતે સફળ ન થઈ પણ તેણે એક મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. એ કાર્ય અમદાવાદ-ગૂજરાતમાં એક નમુનારૂપ હતું. ‘ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર’ એ વિદ્યાપીઠની અનેક નિરાશાઓમાં એક આશારૂપ હતું. વિદ્યાપીઠના અને બહારના કેટલાક સમર્થ વિદ્વાનો એમાં ભાગ લેતા. આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી, શ્રી ધર્માનંદ, પંડિત સુખલાલજી, પંડિત બેચરદાસ, મૌલવી અબુઝફર નદવી સાહેબ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી રસિકલાલ પરીખ વગેરે વિદ્વાનો એમાં જોડાયા હતા. ગૂજરાત કોલેજે ખોયેલું રત્ન-શ્રીયુત વાલજી દેસાઈ પણ આ મંડળમાં પાછળથી મળ્યા. આમ અમદાવાદમાં સમર્થ વિદ્વાનોનું એક આદર્શ મંડળ

સ્થપાયું. ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને ખીજા વિષયોના સંશોધન માટે આ મંડળે સંગીન કાર્ય કર્યું છે. આ મંદિર તરફથી નીકળેલું ત્રૈમાસિક ‘પુરાતત્ત્વ’ ને અંગ્રેજીમાં નીકળ્યું હોત તો હિંદુસ્તાનમાં એ જાતનાં નીકળતાં સામયિકોમાં અગ્ર પંક્તિમાં બેસી શકત. ગૂજરાતના હાલના વૃદ્ધ મહા વિદ્વાનો સરસ્વતીના ક્ષેત્રમાંથી વાનપ્રસ્થ થાય તો વિદ્વાતા ભૂલી નહિ પડે એવી આશા આ મંડળને જોઈને પડતી હતી. “ પુરાતત્ત્વ ” ત્રૈમાસિક બંધ થઈ ગયું છે, અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું આજે ઉત્તમ કાર્ય આજે પડી ભાગવાની તૈયારીમાં છે. વિદ્યાપીઠના સંચાલકો પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા આવા ઉત્તમ કાર્યને જાણી જોઈને અસ્ત પામવા દે એના જેવું દીલગીરી ભરેલું ખીજું કંઈ ન હોઈ શકે. જે એક સંસ્થાને લીધે ગૂજરાત અને પાટનગર ખીજા પ્રાંતોની સાથે બેસીને અભિમાન લઈ શકત તે સંસ્થા આમ એના સંચાલકોને જ હાથ શિથિલ થાય એ દેશનું કમનસીબ છે.

સ્ત્રીકેળવણીમાં અમદાવાદ પુના, મુંબઈ, કલાકત્તા કે મદ્રાસ જેટલું તો આગળ નથી. પરંતુ અમદાવાદની સ્ત્રીઓને કેળવણી તરફ હવે વધારે અભિરુચી થવા માંડી છે. અંગ્રેજી શીખવાની ઇચ્છાવાળા કન્યાઓ

સ્ત્રીકેળવણી

ટ્રેનિંગ કૉલેજની કન્યા હાઇ સ્કૂલમાં પહેલાં કોઈકેઈ જતી. હવે એમાં સંખ્યા સારી વધી છે. છોકરાઓની હાઇ સ્કૂલોમાં

પણ કન્યાઓ ઉપલા વર્ગમાં જાય છે. કૉલેજની ઉચ્ચ કેળવણીનો જે આદર્શ લેઈ વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ અને એમના કુટુંબે બતાવ્યો એનું મહત્ત્વ અમદાવાદ છેક હમણાં સમજવા માંડ્યું છે, અને કૉલેજમાં પણ કન્યાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. શ્રી શિવગૌરી ગજજરના સુરત વનિતાવિશ્રામને અનુસરીને અમદાવાદમાં શ્રી સુલોચના બેને વનિતાવિશ્રામ કાઢ્યો છે જેને માટે બાઈ જીવકારના નામનું મકાન ખાડીઆમાં શેઠ સોમનાથ રૂપજીદાસે બંધાવેલું છે. આ સંસ્થામાં તાની કન્યાઓને માટે તથા કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે સગવડ છે; પરંતુ ખરી રીતે મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ માટે આ સંસ્થા બહુ ઉપયોગી છે. વનિતાવિશ્રામ અને મહિલાવિદ્યાલયનાં મળીને ૧૯૨૧ માં ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતાં. પ્રો. કવેની સ્ત્રીઓ માટેની યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી એક મહિલા-પાઠશાળા થોડાં વર્ષથી નીકળી છે. એ સંસ્થા પણ પ્રગતિ કરતી જાય છે.

આ જગ્યાએ રા. રા. પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈના ખંત અને શ્રમથી ઉત્તમ રીતે ચાલતી બહેરામુંગાની શાળાની નોંધ પણ લેવી જોઈએ.

અમદાવાદમાં ગૂજરાત યુનિવર્સિટી કરવાની જરૂર છે એવું ગૂજરાત કૉલેજના માણ પ્રીન્સીપલ પ્રો. રોબર્ટસને દસેક વર્ષ ઉપર જાહેર કર્યું હતું.

એથી ચે પહેલાં લોર્ડ સીડનહામે મુંબાઇ સિવાય ઇલાકાના

ગૂજરાત યુનિવર્સિટી પ્રાંતોમાં જૂદી યુનિવર્સિટીના અગત્યનું સૂચન કર્યું હતું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ ત્યારે અન્ય પ્રાંતો કરતાં આપણે પહેલાં એ વાત અમલમાં મૂકી એમ કેટલાક સર્ગર્વ ખોલતા. પરંતુ આજ એ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઇ છે. ગૂજરાત યુનિવર્સિટી ગૂજરાતના પાટનગરમાં જ થવી જોઈએ એમ ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મહાગૂજરાતના સર્વે ગૂજરાતીઓ માને છે; પરંતુ એ માટે જે ખંત અને ત્યાગવૃત્તિ આજે મહારાષ્ટ્રમાં છે તે ગૂજરાતમાં નથી. ગૂજરાતના પાટનગર કરતાં મહારાષ્ટ્રના પાટનગર પૂનામાં યુનિવર્સિટી પહેલી થાય તો નવાઇ નથી. વડોદરામાં યુનિવર્સિટી કરવાનો નાં ગાયકવાડ સરકારે વિચાર કર્યો હતો અને એવો વિચાર કરવા માટે એક સભા પણ બેસાડી હતી, પરંતુ એનું કાંઇ પરિણામ આવ્યું નથી. ગૂજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાં થાય તો આખા ચે ગૂજરાતનો સહકાર પામે. ગૂજરાતના ધનિકો તથા રાજ્યો ધારે તો ધણીખરી રકમ આ કાર્ય માટે એકઠી કરી શકે. આ માટે સાહિત્ય પરિષદે ઠરાવો કર્યો, પરંતુ એની પાછળ ત્યાગવૃત્તિથી કામ કરનારાનું મંડળ ન હોતું થાય ત્યાંસુધી કાંઇ પરિણામ આવે નહિ. છતાં આશા રહે છે કે થોડાં વર્ષોમાં 'ગૂજરાત યુનિવર્સિટી' થશે અને એ એના ગૂજરાતના પાટનગરમાં જ થશે એમાં શંકા નથી.

ખીજા ધંધાઓને માટે ઉંચી કેળવણીની સગવડ અમદાવાદમાં જોઈએ તેવી નથી. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં વેપારી અને ઇજનેરી કૉલેજ હોય તો સારી

જ ચાલે. કચ્છ કાઠીઆવાડ અને ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીઓને

ધંધાઓની કેળવણી આ વિષયો શીખવા માટે મુંબઈ, પૂના કે કરાંચી જેટલે

દૂર જવું પડે છે તેને બદલે ગૂજરાતના મધ્ય ભાગમાં જ

સારી અને સસ્તી કેળવણી મળવી જોઈએ. વેપારના વિષયો અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે મુંબાઇ જેવું જ સ્થળ અમદાવાદ છે. ચાર જૂદી જૂદી આબોહવા અને જમીનોવાળા ચાર પ્રાંતો વચ્ચે ઇલાકામાં એક જ બેતીવાડીની કૉલેજ છે તે પણ હીક નથી. ઉત્તર ગૂજરાત કે કાઠીઆવાડનો ખેડૂતનો કેળવાયલો છોકરો પૂને જઇ અભ્યાસ કરવા કરતાં અમદાવાદમાં જ રહેવું વધારે પસંદ કરશે. મુંબાઇની બહુ

પાસે હોવાથી અને ગવર્નર સાહેબના ચાર માસના મુકામનું સ્થળ હોવાથી પૂનાને લગભગ એક સેકાથી કેળવણી માટેના જે લાભ મળ્યા છે તે અમદાવાદ વસ્તીમાં પૂનાથી મોટું છતાં તેને મળ્યા નથી. અમદાવાદ કરતાં પૂનામાં હાલની ઉંચી કેળવણી ઘણી વહેલી શરૂ થઈ હતી. અમદાવાદ કરતાં પૂના મુખાઈની વધારે પાસે છે તે કારણથી પણ પૂનામાં કેળવણીનો પ્રચાર આજે વધારે દેખાય છે એમ કોઈ માને તો ખોટું નથી.

ઘંઘાની સાધારણ પ્રકારની કેળવણી તો અમદાવાદમાં મળી શકે છે. સીવિલ હોસ્પિટલ સાથે જોડાયેલી જેરામજી જીજીભાઈની મેડીકલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ સારા લેખાય છે. પહેલાં આ શાળામાં ત્રણ વર્ષના અભ્યાસથી 'હોસ્પિટલ એસિસ્ટન્ટ' થઈ શકાતું. પછી અભ્યાસમાં ચાર વર્ષ કરી અભ્યાસક્રમ જરા વધારીને એલ. સી. પી. એન્ડ એસ. નું પ્રમાણપત્ર છેલ્લી પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થયા પછી આપવામાં આવે છે. એમાં ત્રણ વર્ગ છે. જે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સરકારી મુલકી અને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી કરવા બંધાવું પડે છે. એમને સરકાર ખર્ચી માટે શિષ્યવૃત્તિઓ આપે છે. ત્રીજો વર્ગ પૈસા આપી ભણનારો છે. ઉત્તીર્ણ થયા પછી એ વર્ગ સ્વતંત્ર ઘંઘો કે નોકરી કરી શકે છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં એમાં ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી માટે સર ચીનુભાઈ માધવલાલે 'રણછોડલાલ છોટાલાલ ટેકનિકલ સ્કૂલ' કાઢી હતી. છેલ્લાં બાર વર્ષથી એ શાળા સરકારને સોંપેલી છે. એમાં કાંતવું, વણવું, ટેકનિકલ એન્જિનિયરિંગ, અને બીજા પણ કેટલાક હુન્નરો શીખવાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં એમાં ૧૦૦ છોકરાઓ હતા. આ શાળાનો લાભ હાલ ઠીક લેવાય છે, અને છેક મદ્રાસ જેટલે દૂરથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવે છે. મુક્તિદેજ તરફથી પણ એક નાની ઉદ્યોગશાળા ચાલે છે. આ સિવાય મીલોને લગતા હુન્નર શીખવા માટે વગર પગારે કે ઓછે પગારે મીલોમાં માણસોને શીખવા માટે રખાય છે.

અમદાવાદમાં કેળવણી સંતોષકારક નથી પણ દીવસે દીવસે એમાં સુધારો તથા વધારો થતો જાય છે એ આ ઉપરથી સમજાયું હશે. કન્યાકેળવણી માટે

લોકોમાં ખાસ વધારે જાગૃતિ આવે છે. પરંતુ કેળવણીને

પુસ્તકાલય

સહાય કરનારી ખાસ અગત્યની સંસ્થાઓની અમદાવાદ-

માં મોટી ખામી અને તાણ છે તે કોઈએ ભૂલવું ન જોઈએ.

અમદાવાદ જેવા શહેરમાં એક પણ સારું મોટું સાર્વજનિક મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય

નથી. ગૂજરાત કૉલેજ અને વિદ્યાપીઠ-પુરાતત્ત્વનાં ઉત્તમ પુસ્તકાલયો બાદ કરીએ તો પ્રજાને માટે એકે સાફ જાહેર પુસ્તકાલય શહેરમાં નથી. ઉપરનાં પુસ્તકાલયોનાં પુસ્તકો એ સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને જ મળી શકે છે. પુરાતત્ત્વનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ બીજાઓ કરી શકે પણ તે પુસ્તકાલયની બહાર લઈ જવા દેતા નથી, અને પુરાતત્ત્વમંદિર બહુ દૂર હોવાથી એનો ઉપયોગ સાધારણ પ્રજા કરી શકતી નથી. ગૂજરાતને લગતાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો ગૂજરાત કૉલેજમાં થોડાં પણ જણાતાં નથી એટલે અમદાવાદમાં એક પુસ્તકાલય નીકળે અને તેમાં એવાં પુસ્તકો રહે એ આશા જ કરવાની રહી ! જ્ઞાન અને કેળવણીને લગતી આવી મહત્ત્વની બાબતમાં અમદાવાદ શાંત બેસી રહ્યું છે એથી જ વિદ્યાના રસ માટે બહાર એની હાંસી થાય છે. વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી જેવું એક પુસ્તકાલય ગૂજરાતના પાટનગરમાં ન હોય એ દરેક શહેરીને શરમાવા જેવું છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં નગરશેઠ હેમાભાઈ વખતચંદે રૂ. ૭૦૦૦) આપીને ભદ્રમાં હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ નામનું પુસ્તકાલય ઉઘાડ્યું. આ અમદાવાદનું જૂનામાં જૂનું પુસ્તકાલય છે. એનો લાભ પૈસા ભરીને થતો હોવાથી એમાં બહુ લોક જતા નથી. આપારાવ લાયબ્રેરી આપારાવ ભોળાનાથના નામથી ખાડીઆમાં ઇ. સ. ૧૮૭૦માં થઈ હતી. હાલ એનું પોતાનું મકાન રાયપુર દરવાજા બહાર છે. એની જગ્યા શહેરના મુખ્ય લત્તાઓની વસ્તીને ફાવે એવી ન હોવાથી એનો લાભ વૃદ્ધ લોકો જ વધારે લે છે. એમાં કેટલાંક દારસી હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. દાદાભાઈ લાયબ્રેરી આ સદીની શરૂઆતમાં નીકળેલી. એમાં છાપાં તથા પુસ્તકોની સાધારણ સગવડ હતી. આ પુસ્તકાલય શરૂઆતમાં થોડો વખત સાફ ચાલ્યા પછી શિથિલ પડ્યું અને હાલ એ મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટમાં છે. ભાઈશંકરની લાયબ્રેરી પણ એ જ વહીવટમાં છે અને એકંદર ઠીક છે. એનાં પુસ્તકો ત્યાં બેસીને વાંચવાં પડે છે. એ સિવાય દૈનિક, અઠવાડિક, અને માસિક છાપાંવાળા લાયબ્રેરીઓ શહેરમાં થોડીક છે. પણ એમાં આવતાં છાપાં જેતાં એની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર જણાતી નથી.

અમદાવાદમાં કેટલાંક છાત્રાલયો પણ છે. વિદ્યાપીઠ, ગૂજરાત કૉલેજ સત્યાગ્રહાશ્રમ તથા વૈજ્ય સભાનાં છાત્રાલયો સારાં અને મોટાં છે. શાહીબાગમાં આવેલું રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કૂલ માટે બાંધેલું માધવલાલ રણછોડલાલ બોડીંગ પણ ઉત્તમ છે. આ સિવાય શેઠ ત્રિમનલાલ નગીનદાસે બંધાવેલું જૈન

સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક બોડીંગ, પ્રેમચંદ મોતીચંદ દિગંબર જૈન બોડીંગ, કડવા પાટીદાર બોડીંગ, અચરતલાલ ગિરધરલાલ વેરાગીનું બોડીંગ, સ્વેતાંબર જૈન બોડીંગ, સંયુક્ત (જૈન સ્થાનકવાસી) વિદ્યાર્થીગૃહ, લેઉવા પાટીદાર બોડીંગ, લેઉવા પાટીદાર દસકેશી બોડીંગ, ઔદિચ્ય બોડીંગ, ખડાયતા (વણિક) બોડીંગ, શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ બોડીંગ, ત્રવાડી મેવાડા બોડીંગ અને અંત્યજ્ઞશ્રમ

વગેરે છાત્રાલયો છે. રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામના

છાત્રાલય

સ્મરણાર્થે એક અનાયાશ્રમ રાયપુર દરવાજા બહાર

ચાલે છે. આ સંસ્થા કેવળ જૂદા પ્રકારની છે અને

ગૂજરાતમાં એક નમુનારૂપ છે. એને એક જાતના છાત્રાલયની ગણતરીમાં કાંઈક અંશે ગણી શકીએ. એમાં કેળવણીની વ્યવસ્થા પણ કરેલી છે. એના વર્ણનમાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી. ટ્રેનિંગ કૉલેજને પોતાનાં છાત્રાલય છે, વનિતા વિશ્રામમાં એક છાત્રાલય છે અને મહિલા પાઠશાળાને અંગે પણ એક છાત્રાલય હાલ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

શારદામંદિર નામે એક નવી શાળા નવી પદ્ધતિથી શ્રી. સવિતાબેન વિશ્વનાથે કાઢી છે. એમાં છાત્રાલય અને શિક્ષણના વર્ગો છે, અને નાનાં તથા મોટાં બાળકોને; છોકરા તથા કન્યાઓને સાથે જ દરેક પ્રકારની ઉપયોગી કેળવણી અપાય છે. કેળવણીની રીત નવી અને આકર્ષક છે.

અમદાવાદમાં સાહિત્ય પ્રચારની વાત બહુ ટુંકાણમાં પણ જણાવવાની જરૂર છે. એમાં પહેલાં વતર્માનપત્રો અને સામયિકો (periodicals) આવે છે. એવાં પત્રોની નામાવલી આપવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. અમદાવાદમાં આ જાતનો પ્રચાર કરવાનું પહેલું સાન ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના મોટામાં મોટા પરદેશી પ્રશંસક એકઝાંડર કિન્લોક ફેર્ગ્યુસ સાહેબને આપી શકાય. સર ટી. સી.

હોપે પણ પાછળથી કેળવણી પ્રચારમાં ભાગ લીધો

હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં ફેર્ગ્યુસ સાહેબે કવિ દલપતરામ

ઝાલાભાંઈની સહાયથી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની

સ્થાપના કરી. આ સભા તરફથી અમદાવાદમાં દર

બુધવારે અમદાવાદ વર્તમાન નામનું ચોપાનિયું નીકળવા

માંડ્યું. એ બુધવારે નીકળતું હોવાથી ઘણા વખત સુધી અમદાવાદમાં કોઈ પણ જાપાને લોકો બુધવારિયું કહેતા. ગૂજરાતનું એ પહેલું પત્ર હતું. આ સોસાયટીએ

ગૂજરાત

વર્નાક્યુલર

સોસાયટી

ઈનામો આપી સમાજમાં સુધારો થાય, જૂના વહેમો ટળે એવા નિબંધો લખાવવા માંડ્યા. ઈ. સ. ૧૮૫૪માં સોસાયટી તરફથી બુદ્ધિપ્રકાશ નામનું માસિક કાદવામાં આવ્યું. આ માસિક અમદાવાદનું જુનામાં જુનું માસિક કહેવાય. એ આજે પણ ચાલે છે. એનું લવાજમ સરતું છે તથા અમુક નિયમોથી એ ધણાને મફત મળે છે તેથી એનો પ્રચાર ઘણો છે. પરંતુ હાલના જમાનાનાં ઉત્તમ માસિકોની પંક્તિમાં બેસવા માટે હજી એને ઘણું કરવાનું છે. માસિકો ઉપર પોતાનો નબાવ કરનારા આવું કાર્ય સફળ કરી શકે એના કરતાં સોસાયટી જેવી સંસ્થાથી વધારે સારું કાર્ય થઈ શકે. ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં સોસાયટી પાસે રૂ. ૨૭૬૧૦) હતા. એમાંના રૂ. ૧૦૦૦૦) મુંબાઈના શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે ભર્યા હતા. સોસાયટીમાં આશ્રયદાતા (patrons) અને જીંદગી પર્યંતના સભાસદ થઈ શકાય છે. જીંદગી પર્યંતના સભાસદની શી પુરુષો માટે રૂ. ૫૧) છે, અને સ્ત્રીઓ માટે અડધી શી છે. આ સોસાયટીને એ પછી જુદાં જુદાં કાર્યો કરવા માટે ઘણાં ફંડ મળેલાં છે. સંસ્થાએ આજ સુધીમાં ઘણાં હિપયોગી પુસ્તકો સભાસદોને ભેટ આપ્યાં છે અને સસ્તી કિંમતે બહાર પાડ્યાં છે. એના પુસ્તકાલયનો લાભ સભાસદોને જ મળે છે. હાલ શ્રીયુત હિરાલાલ પારેખના હાથ નીચે સોસાયટી કેટલાક સુધારા કરવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

‘અમદાવાદ વર્તમાન’ પછી કેટલાંક અઠવાડિક પત્રો અમદાવાદમાં નીકળ્યાં અને વખત જતાં બંધ થઈ ગયાં. આમાં સર્વથી પહેલું ‘હિતેન્દ્ર’ પત્ર હતું. એણે ઘણાં વર્ષ સુધી અમદાવાદની સેવા કરી. ‘સમશેર બહાદુર’ એ સમયનાં તથા ‘અમદાવાદ સમાચાર’ નામનાં અઠવાડિકો ગૂજરાતીમાં અને ‘હિતેન્દ્ર’ અંગ્રેજી-ગુજરાતીમાં નીકળતાં હતાં. જૂના અમદાવાદ વર્તમાને એક વખત નગરશેઠની વિરુદ્ધ કાંઈ છાપ્યું અને એ પછી વારંવાર એવાં લખાણો આવવાથી એના વિરુદ્ધ ‘બખર દર્પણ’ નામનું છાપું નીકળ્યું. આ બંને પત્રોમાં ખાડીઆના નામાંકિત પ્રાણશંકરબાપા નામના વિસનગરા નાગર ગૃહસ્થને લગતી તકરારો ચાલેલી અને એ માટે બંનેને કોર્ટમાં જવું પડેલું એ વાત જાણીતી છે. અમદાવાદ વર્તમાનપત્ર સાચી ટીકા કરતાં ડરતું નહોતું એમ જણાય છે. જે સમયમાં સરકાર વિરુદ્ધ ટીકા કરતાં બધા બહુજ ડરતા તે સમયે પણ એણે એવી ટીકાઓ કરેલી. એક વખત અમદાવાદના કેદખાનાના વહીવટ માટે થોડી ટીકા આવી; એથી ચૂરોપિયન જેલરે

છેડાઇને જજી મી. હેરીસનને ફરિયાદ કરી. જજે સોસાયટીને આ લખાણ કાઢી નાખવા પત્ર લખ્યો. જેને લઈને ટીકા કરવામાં આવી હતી તે વાત ખરી હતી તેથી સોસાયટીએ એ માન્ય રાખ્યું નહિ. આથી જજી હેરીસને સોસાયટીમાંથી સભાસદ તરીકે પોતાનું રાજીનામું આપ્યું. સરકાર વિરુદ્ધ એક વખત ફરી ટીકા આવવાથી સરકારી નોકરોએ એમાં લખાણ કરવું નહિ એવો હુકમ પણ મુંબઈ સરકાર તરફથી કાઢવામાં આવ્યો હતો. એ પછી સોસાયટીમાં જ કાટકુટ પડવાથી એ પત્ર બંધ પડ્યું.^{૧૩}

અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલું શિલા છાપખાનું બાજીભાઈ અમીચંદ પટેલે કાઢ્યું હતું. ‘વર્તમાનપત્ર’ છાપું આ ગૃહસ્થના હાથમાં આવ્યું એ સમયે પણ અનેક ટીકાઓ આવવા લાગી એથી એના રીપોર્ટર લલ્લુભાઈ રાયચંદને કોઈએ કહ્યું કે-છે કોઈ સમશેર બહાદુર કે વર્તમાનપત્ર સામે ટક્કર ઝીલે. લલ્લુભાઈએ કહ્યું કે-મદદ મળે તો એ પણ બની શકે. એ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૮૫૪ ના જુલાઈમાં લલ્લુભાઈએ ‘સમશેર બહાદુર’ નામનું પત્ર કાઢ્યું. આ પત્રે ‘વર્તમાન પત્ર’નું નામ ‘ટચાક કારીગર’ પાડ્યું ત્યારે વર્તમાનપત્રે આનું નામ ‘ટેકચંદશા’ પાડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૫માં ‘વર્તમાનપત્ર’ બંધ પડવાની સ્થિતિમાં હતું તે વખતે એમાં-લલ્લુભાઈ રાયચંદ એને ત્યાં શીખેલું આજકાલનું છોકરું તે એની સામે લખે છે એમ ટીકા આવી; એટલે ‘સમશેર બહાદુર’ વર્તમાન પત્રની દશા જોઈ “ઓ મોટા વર્તમાન કાકા રે” એવું છાપ્યું. ‘સમશેર બહાદુર’ ઉપર પણ વિચિત્ર લખાણો માટે બદનક્ષીની ફરિયાદ થઈ હતી.^{૧૪} અમદાવાદના જુનાં પત્રોતો આવો વિચિત્ર અહેવાલ છે. એ સમયનાં પત્રોમાં કોઈ કોઈ વાર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ, ભોળીલાલ પ્રાણવદ્ધભદ્રાસ, અંબાલાલ સાકરલાલ, ફોર્બ્સ, ગોપાળરાવ હરિ વગેરે નામાંકિત પુરુષો પણ ભાગ લેતા.

અમદાવાદમાં એકે સારું દૈનિક પત્ર નથી. કેટલાંક શરૂ થયાં ને બંધ પણ પડ્યાં. હાલ સંદેશ નામનું પત્ર નીકળે છે. સારા દૈનિક પત્રને માટે અમદાવાદ હજી લાયક સ્થળ નથી. મુંબાઈ બહુ પાસે હોવાથી એ જ તારીખનું પત્ર મુંબઈ અને અમદાવાદમાં સાથે મળી શકે છે તેથી દૈનિક પત્ર હાલ કદાચ સફળ ન

[૧૩] ‘અમદાવાદનો જીવનવિકાસ’માં રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈનો લેખ. [૧૪]

પણ થાય અઠવાડિક પત્રોમાં હાલ પ્રજાબંધુ અને ગુજરાતી પંચ ચાલે છે. એ બન્ને જુનાં છે, તેઓ પચીસ વર્ષથી અમદાવાદની બીજાં પત્રો સેવા કરી રહ્યાં છે. રાજકીય વિષયોમાં પ્રજાકીય મત પ્રદર્શિત કરવા માટે પ્રજાબંધુ જાણીતું છે. ગાંધીજીના અમદાવાદના નિવાસ પછી અંગ્રેજી યંગ ઇન્ડિયા અને ગુજરાતી નવજીવને અઠવાડિક પત્રોમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. ગૂજરાતી ભાષા અને શૈલીમાં નવજીવને નવો વેગ આણ્યો છે. આ પત્રો હિંદુસ્તાન બહાર પણ સારી રીતે જાય છે. ગૂજરાત બહારના પત્ર વાંચનારાઓ અમદાવાદના પત્રોમાં આ પત્રોને જ ઓળખે છે. ગૂજરાતમાં ભાષા, વિચાર, અને આચારનાં ઘણાં પરિવર્તન નવજીવને કર્યાં છે. યંગ ઇન્ડિયાના લેખો ઉપર હિંદુસ્તાનના રાજકીય નેતાઓનું પહેલું લક્ષ જાય છે. આધિકારી વર્ગ પહેલાં એના લેખો વાંચે છે. આ બે છાપાંએ આખા હિંદુસ્તાનનાં ઉત્તમ વર્તમાનપત્રો જ્યાંથી નીકળે છે તેવાં સ્થાનોમાં અમદાવાદની ગણતરી કરાવી છે. જગતના મહાન પુરુષ મોહનદાસ ગાંધી જેવા મહાત્મા એ બન્નેના તંત્રી છે એ જ એનું કારણ છે. નવજીવન છાપખાતું પણ સંસ્કારી છાપખાનાંઓમાં ગણાય છે.

અમદાવાદનું માસિક સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઓછું નથી. બુદ્ધિપ્રકાશ માટે આગળ વર્ણન કર્યું છે. આ ઉપરાંત શાળાપત્ર કેળવણીમાં અગત્યનો ભાગ લીધો છે. સામાન્ય જનસમુદાય માટે તથા સાતિ કે માસિક સાહિત્ય સંપ્રદાયો માટે આજે ઘણાં માસિકો અમદાવાદમાંથી નીકળે છે. આમાંનાં જે નીકળીને બંધ થઈ ગયાં એ બધાંની નામાવલીની જરૂર નથી. ગૂજરાતની બહાર પણ વિદ્વતા માટે માન પામેલા આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈના તંત્રીપદ નીચે ચાલતા વસંત માસિકે એનાં ૨૫ વર્ષ હમણાં જ પુરાં કર્યાં છે. આ નિમિત્તે ગૂજરાતના લોકે એનો રજતોત્સવ ઉજવ્યો. એ જ એનું ઉંચું સ્થાન સિદ્ધ કરે છે. યુગધર્મ ઉત્તમ માસિક તરીકે પંકાઈને બંધ થયું. એનું સ્થાન આજે પ્રસ્થાને લીધું છે. વિદ્યાપીઠના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી રામનારાયણ પાઠકના તંત્રીપદ નીચે આ પત્ર ગૂજરાતનાં માસિકોમાં આજે અગ્રસ્થાને બેસે છે. બાલ અને કૌમારના સાહિત્ય માટે 'કુમાર' માસિકનું સ્થાન ગૂજરાતમાં બહુ ઉંચું છે. ગૂજરાતની ક્ષત્રી ઉંચી લાવવા માટે કુમારના ભાવનાથી ભરેલા તંત્રી રા. રવિશંકર રાવળ અધ્યાગ મહેનત

કરી રહ્યા છે. સચિત્ર માસિકામાં કુમારનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. કુમાર કાર્યાલયનું છાપખાનું સરકારી છાપખાનાંની પંક્તિમાં જોડે છે. છબીઓ પાડવાનું અને એને-છાપવાનું પણ સાં જ થાય છે એ એની વિશેષતા છે. ‘પુરાતત્ત્વ’ જેવું ઉત્તમ ત્રૈમાસિક હાલ બંધ પડ્યું છે એ શોચનીય છે. ‘કૌમુદિ’નું સ્થાન ગૂજરાતનાં ત્રૈમાસિકામાં ઉંચું છે. આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીના તંત્રીપણા નીચે ચાલતું ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ એકલા જૈનોને માટે નહિ પણ ગૂજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિદ્વદ્-ભોગ્ય લેખોમાં રસ લેનારા દરેક જણને માટે ઘણું ઉપયોગી છે. આ બધાં સામયિકો સાથે લેતાં માસિક સાહિત્યમાં ગૂજરાતના પાટનગરનું સ્થાન હાલ કોઈ રીતે ઉતરતું નથી.

કેળવણીનો પ્રચાર કરનારી બીજી પણ કેટલીક સંસ્થાઓ છે. ગૂજરાત કેળવણી મંડળ, અંબુમાને ઇસ્લામ, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, મળૂર મહાજનની ઑફિસ, વગેરેનાં કાર્યો ઉત્તમ છે. સાહિત્ય સભાનું કાર્ય એ પોતાનો રજત ઉત્સવ ઉજવે છે એથી સિદ્ધ થશે. મળૂરોની જાગૃતિ શ્રીમતી અનમુયા બેનને આભારી છે. મળૂર ઑફિસ તરફથી ‘મળૂર સંદેશ’ નામનું છાપું મળૂરોમાં જાગૃતિ કરાવી રહ્યું છે. ગ્રંથમાળાઓ કાઢીને સાહિત્યનો પ્રચાર કરનારી સંસ્થાઓ પણ અમદાવાદમાં છે. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, લલિતવાર્જીમય ગ્રંથમાળા, સરસ્વતિ ગ્રંથમાળા વગેરે આ દિશાએ કાર્ય કરે છે.

બીજી સંસ્થાઓ

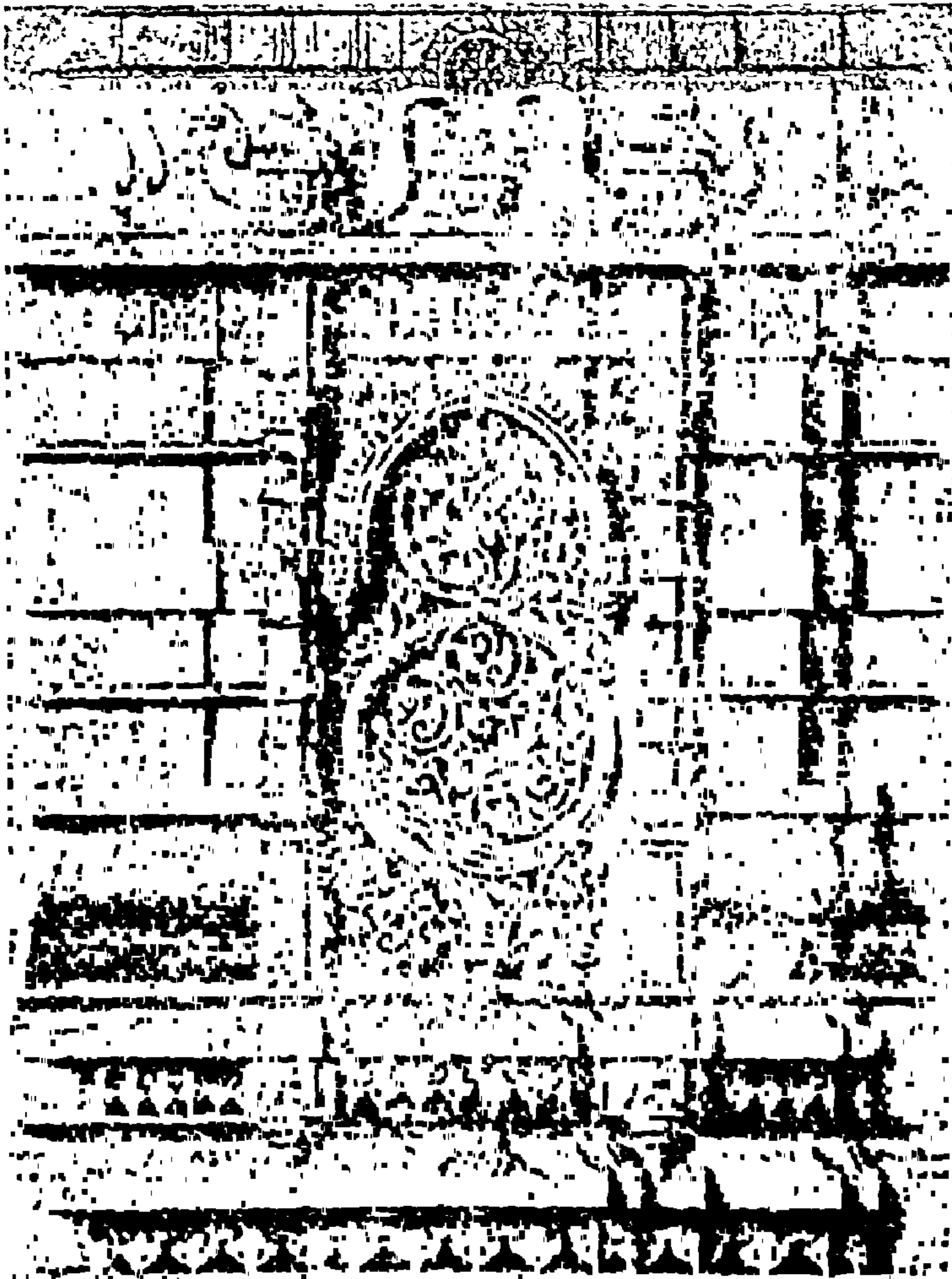
લલિતવાર્જીમય ગ્રંથમાળાનું કાર્ય પ્રમાણમાં સસ્તું નથી.

સરસ્વતિ ગ્રંથમાળાએ વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવનચરિત્ર

બહાર પાડી સારી કીર્તિ મેળવી છે. સર્વથી વધારે અગત્યની સંસ્થા તો સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય છે. કેટલાંક વર્ષથી ઘણું ઉપયોગી સાહિત્ય આ સંસ્થાએ ઘણું સસ્તે ભાવે પ્રજાને અપરું કરેલું છે. ગૂજરાતમાં સસ્તી કિંમતે જ્ઞાનનો ઉત્તમ પ્રચાર કરવા માટે આ સંસ્થાને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, નવજીવન કાર્યાલય, અને પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પણ વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય બહાર પડે છે.

આમ અમદાવાદની કેળવણી ચારે બાજુથી વધી રહી છે. બીજાં મોટાં શહેરોના પ્રમાણમાં હજી અમદાવાદે ઘણું કરવાનું બાકી છે. હિંદના એક ધનવાન પ્રાંતનું એ પાટનગર છે. અનેક ધનવાન દેશી રાજ્યો એ પ્રાંતમાં આવી રહેલાં છે. આવા પ્રાંતનું પાટનગર કેળવણી માટે આદર્શ સંસ્થાઓ ઉભી કરી

શકે. નાણાં માટે એને બીજા પાસે ચાચના ન કરવી પડે. ભારતભૂષણ પંડિત માલવિયાજીની પેઠે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગૂજરાતી વિદ્વાન આ ક્ષેત્રમાં રસથી કામ કરે તો ગૂજરાતના પાટનગરના કેળવણીનો પ્રશ્ન વહેલો ઉકલે અને સહેલો થઈ પડે. અત્યાર સુધીમાં સર ચીનુભાઈ માધવલાલના કુટુંબે એકલે હાથે કેળવણી પાછળ નાણાં ખર્ચ્યાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ એવાં અનેક કુટુંબો અમદાવાદની કેળવણી વધારવાને આગળ પડી શકે તેમ છે.

કરી રહ્યા છે. સચિત્ર માસિકોમાં કુમારનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. કુમાર કાર્યાલયનું છાપખાનું સરકારી છાપખાનાંની પંક્તિમાં જોડે છે. છબીઓ પાડવાનું અને એને-છાપવાનું પણ ત્યાં જ થાય છે એ એની વિશેષતા છે. ‘પુરાતત્ત્વ’ જેવું ઉત્તમ ત્રૈમાસિક હાલ બંધ પડ્યું છે એ શોચનીય છે. ‘કૌમુદિ’નું સ્થાન ગૂજરાતનાં ત્રૈમાસિકોમાં ઉંચું છે. આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીના તંત્રીપણા નીચે ચાલતું ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ એકલા જૈનોને માટે નહિ પણ ગૂજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિદ્વદ્-ભોગ્ય લેખોમાં રસ લેનારા દરેક જણને માટે ઘણું ઉપયોગી છે. આ બધાં સામયિકો સાથે લેતાં માસિક સાહિત્યમાં ગૂજરાતના પાટનગરનું સ્થાન હાલ કોઈ રીતે ઉતરતું નથી.

કેળવણીનો પ્રચાર કરનારી બીજી પણ કેટલીક સંસ્થાઓ છે. ગૂજરાત કેળવણી મંડળ, અંબુમાને ઇસ્લામ, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, મળૂર સહાજનની ઑફિસ, વગેરેનાં કાર્યો ઉત્તમ છે. સાહિત્ય સભાનું કાર્ય એ પોતાનો રજત ઉત્સવ ઉજવે છે એથી સિદ્ધ થશે. મળૂરની જનગૃતિ શ્રીમતી અનસૂયા બેનને આભારી છે. મળૂર ઑફિસ તરફથી ‘મળૂર સંદેશ’ નામનું છાપું મળૂરોમાં જનગૃતિ કરાવી રહ્યું છે. ગ્રંથમાળાઓ કાઢીને સાહિત્યનો પ્રચાર કરનારી સંસ્થાઓ પણ અમદાવાદમાં છે. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, લલિતવાર્જમય ગ્રંથમાળા,

સરસ્વતિ ગ્રંથમાળા વગેરે આ દિશાએ કાર્ય કરે છે.

બીજી સંસ્થાઓ

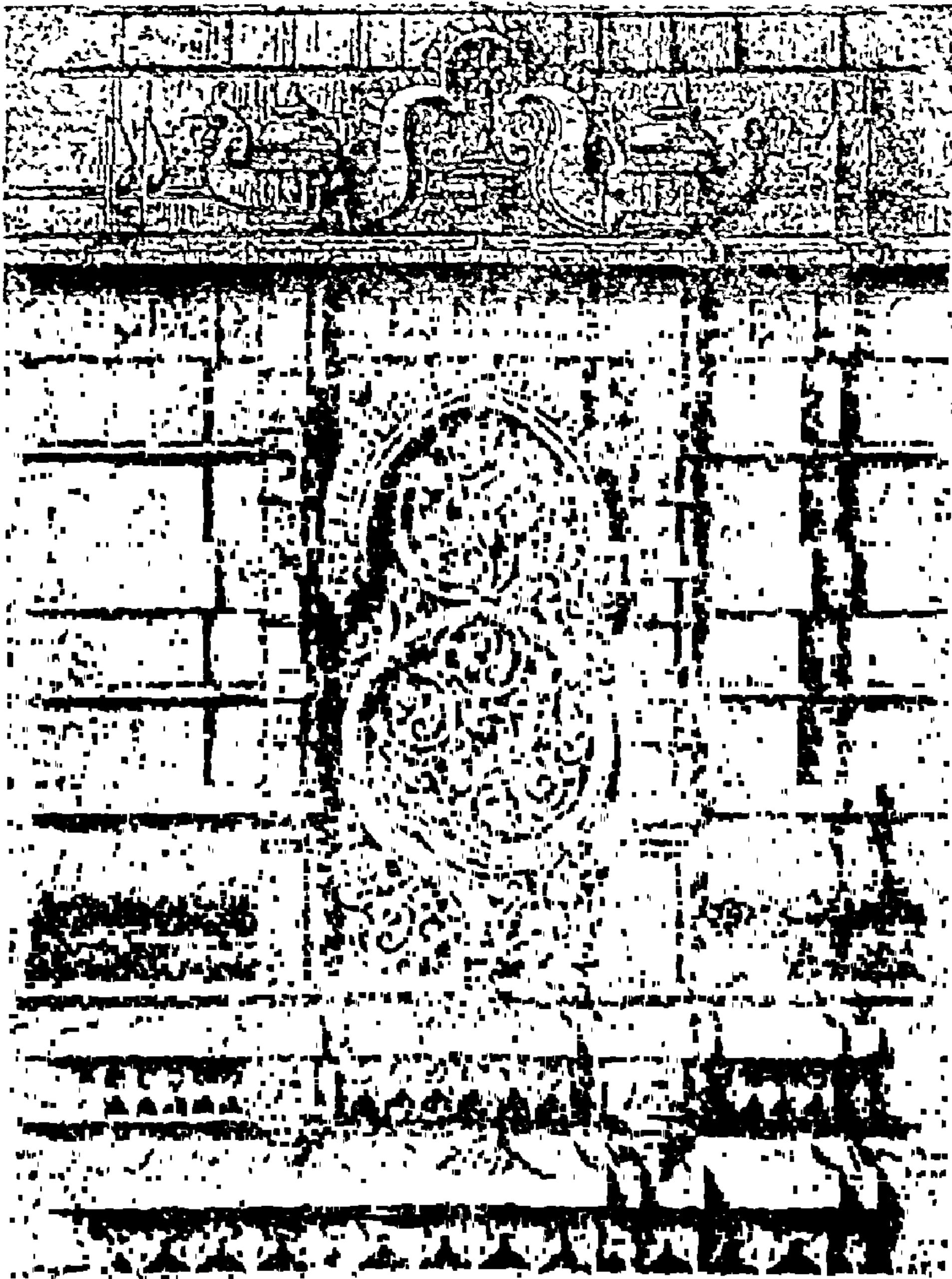
લલિતવાર્જમય ગ્રંથમાળાનું કાર્ય પ્રમાણમાં સસ્તું નથી.

સરસ્વતિ ગ્રંથમાળાએ વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવનચરિત્ર

બહાર પાડી સારી કીર્તિ મેળવી છે. સર્વથી વધારે અગત્યની સંસ્થા તો સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય છે. કેટલાંક વર્ષથી ઘણું ઉપયોગી સાહિત્ય આ સંસ્થાએ ઘણું સસ્તે ભાવે પ્રજાને અપરું કરેલું છે. ગૂજરાતમાં સસ્તી કિંમતે જ્ઞાનનો ઉત્તમ પ્રચાર કરવા માટે આ સંસ્થાને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, નવજીવન કાર્યાલય, અને પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પણ વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય બહાર પડે છે.

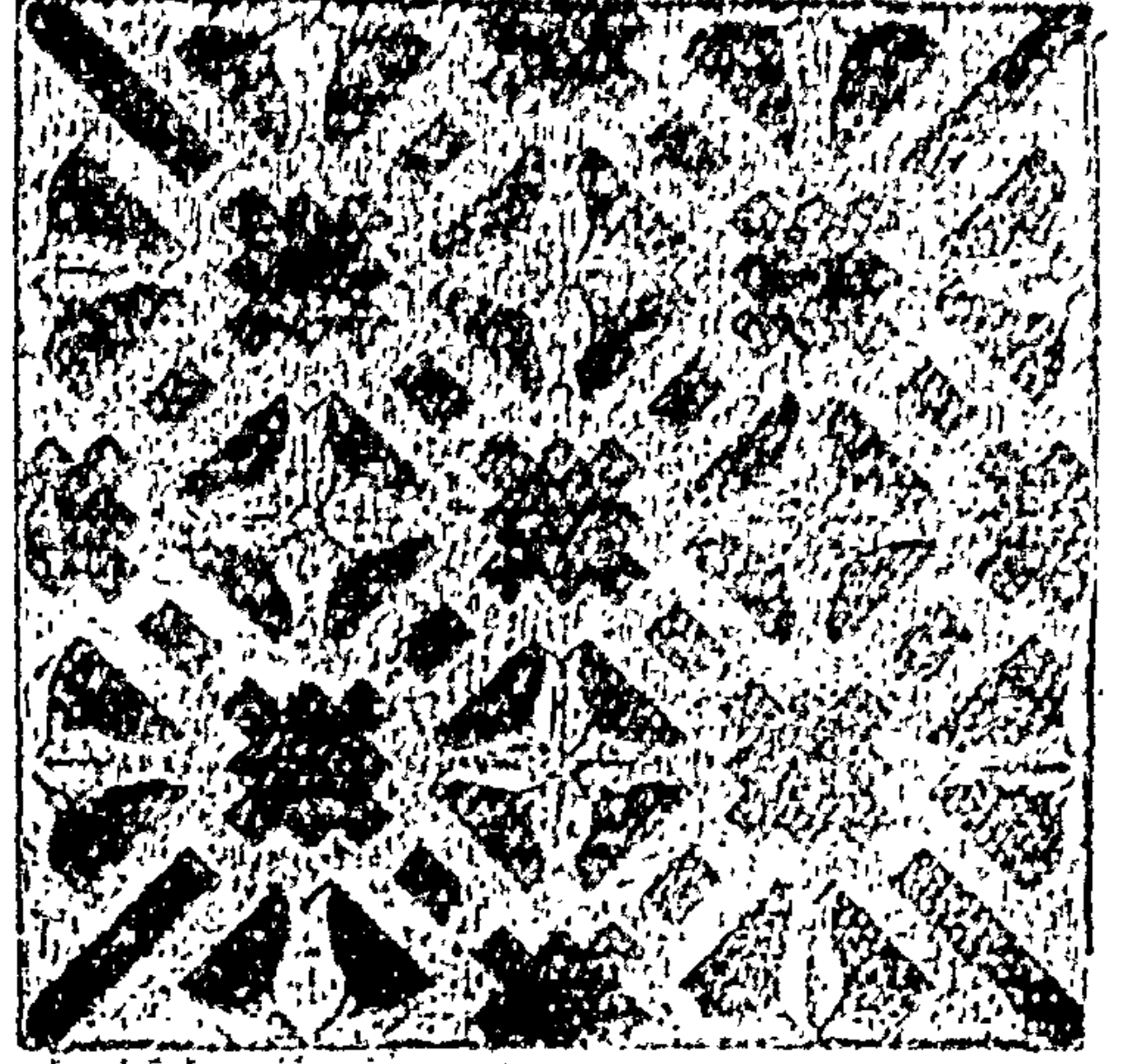
આમ અમદાવાદની કેળવણી ચારે બાજુથી વધી રહી છે. બીજાં મોટાં શહેરોના પ્રમાણમાં હજી અમદાવાદે ઘણું કરવાનું બાકી છે. હિંદના એક ધનવાન પ્રાંતનું એ પાટનગર છે. અનેક ધનવાન દેશી રાજ્યો એ પ્રાંતમાં આવી રહેલાં છે. આવા પ્રાંતનું પાટનગર કેળવણી માટે આદર્શ સંસ્થાઓ ઉભી કરી

શકે. નાણાં માટે એને બીજા પાસે ચાચના ન કરવી પડે. ભારતભૂષણ પંડિત માલવિયાજીની પેઠે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગૂજરાતી વિદ્વાન આ ક્ષેત્રમાં રસથી કામ કરે તો ગૂજરાતના પાટનગરના કેળવણીનો પ્રશ્ન વહેલો ઉકલે અને સહેલો થઈ પડે. અત્યાર સુધીમાં સર ચીનુભાઈ માધવલાલના કુટુંબે એકલે હાથે કેળવણી પાછળ નાણાં ખર્ચ્યાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ એવાં અનેક કુટુંબો અમદાવાદની કેળવણી વધારવાને આગળ પડી શકે તેમ છે.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

શારીરિક વિકાસનાં સાધન

મનસિક વિકાસનું સાધન કેળવણી તેમ શારીરિક વિકાસનું સાધન રમતગમત અને વિશ્વાસ છે. શારીરિક વિકાસ વગર માનસિક વિકાસ સંભવતો નથી. નબળા શરીરથી માનસિક વિકાસ જો સાધ્યો હોય તો તે અલ્પજીવી નીવડે છે. યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રજાઓ રમતગમત દ્વારા શારીરિક અને માનસિક બંને વિકાસ સાધી રહી છે. એનો દાખલો જોઈને સ્વતંત્ર જાપાન પણ પ્રજા-શરીરના વિકાસ માટે રમતગમત રમતનો ગહિમા દાખલ કરે છે. આપણા દેશમાં એથી ઉલટું છે. રમતગમતની કિંમત છેક ઓછી છે; ખીલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આ લક્ષણ આખા હિંદુસ્તાનનું છે. આપણે વાતોમાં આનંદમય બ્રહ્મની વાત કરીએ છીએ, પણ નિર્દોષ આનંદ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ એકે ભોગવવા વખતે દૂર રહીએ છીએ, અને આખાએ જીવનને નિરાશાથી ભરેલું દેખીએ છીએ. શુદ્ધ રમતગમતથી શુદ્ધ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી શારીરિક તથા માનસિક બંને લાભ થાય છે એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. રમતની કિંમત આપણા લોકોમાં એટલી ખાલી ઓછી છે કે કાંઈ સહેજે કામ હોય તોપણ ‘એ કાંઈ રમતની વાત છે કે’ ‘એ કાંઈ નાનાં છોકરાંની રમત નથી’ એવું બોલીએ છીએ. કાંઈ માણસ કાંઈ પણ જાતની રમત રમે તો એ પોતાનું નિત્યકાર્ય કે ધંધો ભૂલી જશે એમ ધરાય છે. નાનાં છોકરાં કે જેમને રમવાનો સર્વથી વધારે હક છે તેમને પણ રમવા દેવામાં ઘણાં માળાપ ત્રાસ

આપે છે. બધો વખત રમતમાં જ કાઢી નાંખવો એવો આ લખાણનો હેતુ નથી, પણ બિલકુલ ન રમવું અને કામ જ કર્યા કરવું એ જે આપણા લોકોનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે તે બતાવવાનો હેતુ છે. નોકરિયાત, વેપારી, કે ધરમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ સર્વેની આવી માન્યતા છે. રમતગમત અને બુદ્ધિવિલાસ એ બંનેને માટે વેપારી વર્ગને સરખો તિરસ્કાર છે. રમત રમનાર, અગર શુદ્ધ આનંદ કે વિનોદ કરનાર વેપાર ન કરી શકે એમ આપણે વેપારી વર્ગ માને છે. આ માન્યતા કેવળ અજ્ઞાનને લીધે જ છે. યુરોપ અમેરિકા અને જાપાન આપણા કરતાં વેપારમાં વધારે આગળ છે એટલું તો દરેક માણસ અને વેપારી કબુલ કરશે. આ જ જોડો આપણા કરતાં સારી રીતે અને આપણા કરતાં બહોળો વેપાર કરવા છતાં રમતમાં સારો સમય ગાળે છે અને કેટલીક રમતો તો એમને ત્યાં રાષ્ટ્રીય થઈ ગઈ છે. જે રમતો રમતાં આપણે છોકરાંઓને રોકીએ છીએ તેવી રમતોમાં વૃદ્ધો પણ એ દેશોમાં ભાગ લે છે. દીવસના અમુક ભાગમાં કામ કર્યા પછી દરેક જણ થોડું રમે છે, ફરવા બધ છે, અને રજના દીવસોમાં આનંદ કરે છે. જે રમતોને આપણે નબળી અને છંદગીમાં નકામી ચીજ ગણી કાઢીએ છીએ એ રમતો દ્વારા એ દેશોમાં લોકો પૈસા પણ ઉત્પન્ન કરે છે. રમતની કિંમત આપણા કરતાં વધારે કાર્યકુશળ લોકોમાં પણ બહુ હિંચી છે. ક્રીકેટ આદિ રમતોથી આનંદ સાથે એકબીજા તરફ સહાનુભૂતિ અને માનસિક ઔદાર્ય કેળવાય છે એનો અનુભવ આપણી પ્રજાને છેક હંમેશાં જ થવા માંડ્યો છે.

મુંબાઈ જેવાં મોટાં શહેરોએ રમતની અગત્ય સમજવા માંડી છે. અમદાવાદે પણ રમતની જરૂરીયાત સમજવાની છે. આપણી જૂની રમતો આપણે ખોઈ છે. નવી દાખલ થાય છે એ આપણને ગમતું નથી. છતાં થોડાં વર્ષથી અમદાવાદમાં રમત તરફ અભિરુચી વધવા માંડી છે. વેપાર તેમ જ જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રોમાં ઉદારવીરતા (sportsman's spirit) કેળવવાની ખાસ અગત્ય છે. ધરની બહાર રમાતી દરેક રમત આ ગુણ ખીલવે છે, પરંતુ ક્રીકેટની રમતમાં માણસાઈ કેળવવાનો ખાસ ગુણ છે. આ સંબંધી લંબાણ કરવાનું આ સ્થળ નથી. ઇંગ્લેન્ડ જેવી આપણા ઉપર રાજ્ય કરતી પ્રજા અને વેપારમાં આપણા કરતાં અનેક રીતે ચઢે એવી પ્રજાની એ રાષ્ટ્રીય રમત છે. આ રમતમાં થોડાં વર્ષથી અમદાવાદ રસ લેતું થયું છે એ શુભ ચિહ્ન છે.

જૂના જમાનાની ચોકઠામાં કે રસ્તામાં કે ગામ બહાર રમવાની ઘણી રમતો હતી તે આપણે આજે ખોઈ છે. ગેડીદડો વગેરે હાલ કોઈ રમતું નથી.

જૂના સમયની રમતો બાદશાહી સમયમાં ચોગાન^૧ (polo)ની રમત રમાતી તે આપણે જાણતા નથી. બીજી પણ અનેક રમતો ભૂલાઈ ગઈ હશે. આપણામાં અનેક ઉત્સવો અને ઉજવણીઓ જવાના તહેવારો હતા તે હવે ખાસ કરીને

હિંદી વર્ણોમાંથી તો નાબૂદ થઈ ગયા છે. ધાર્મિક ઉત્સવો જ હવે માત્ર રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત અમદાવાદમાં વસાહત સુધી બળદગાડીઓની સરતો થતી; મેળાઓમાં કેટલીક રમતો અને કુસ્તીઓ થતી એ બધું આજે જતું રહ્યું છે. આપણી રમતો ખોટી નથી; પણ પરદેશી રમતો આપણી રમતો કરતાં જરા વધારે નિયમવાળા છે, એટલે રમતોમાં આપણે પરદેશનું અનુકરણ કરીએ તો આપણી રાષ્ટ્રીયતા ઓછી ન થઈ જાય. એ રમતો રમનારા દેશોની રાષ્ટ્રીયતા આપણા કરતાં વધારે છે એટલે એ રમતો રાષ્ટ્રીયતા અને ભ્રાતૃભાવ વધારવામાં સહાય કરે એમ માનીએ તો ખોટું નથી. સાધારણ પરદેશી રમતો અમદાવાદમાં કેટલીક ક્ષેત્રોમાં રમાય છે. ટેનિસ જેવી રમત માટે ઝાઝાં સાધન નથી. ક્રીકેટ દરેક અંગ્રેજી શાળાઓમાં દાખલ કરેલું છે એથી ક્રીકેટ અમદાવાદમાં હીક જન્મ્યું છે. હોકી, ફુટબોલ, પોલો જેવી રમતો આ શહેરમાં બીલકુલ નથી. વિલાયતી રમતો જરા મોંઘી તો છે, પણ આપણા દેશ પ્રમાણે આપણે એમાં ફેરફાર કરવા જોઈએ અને જૂની દેશી રમતો શોધી કાઢવા ઉપરાંત નવી રમતો ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. એમ કહેવાય છે કે અમેરિકામાં જૂની રમતો બહુ જૂની થઈ જાય ત્યારે નવી રમતો શોધી કઢાય છે.

[૧] 'ચોગાન' એ અંગ્રેજી ગેલોના જેવી રમત છે. એ રમત મુસલમાની સમયમાં ગુજરાતમાં દાખલ થઈ. ખારખોસા આ રમતનો ઉદ્ભવ આજે છે. ભદ્રના મેદાનમાં ચોગાન રમવા જતાં જુહારખાને હાથે અંગીસખાનું મરણ થયેલું એ આગળ જોયું છે. 'ચોગાન' શબ્દ ફારસી 'ચવગાન' ઉપરથી નીકળ્યો છે અને ફારસીમાં એ શબ્દનો અર્થ વાંકી ટોચવાળી (હોકીસ્ટીક જેવી) લાકડી એવો થાય છે અને એનાથી હડાને મારવામાં આવે છે, એમ ના. અમીરમિયાં ફારુકી લખે છે. આ રમત મોટા ચોકઠામાં રમાય છે એ કારણથી મોટા ચોકઠા અગર મેદાનનું નામ ચોગાન પડ્યું છે. આ રમત ચોડા ઉપર બેસીને રમાય છે.

સિદ્ધિ સુમતી

અમલ

સિદ્ધિયા તળાવ

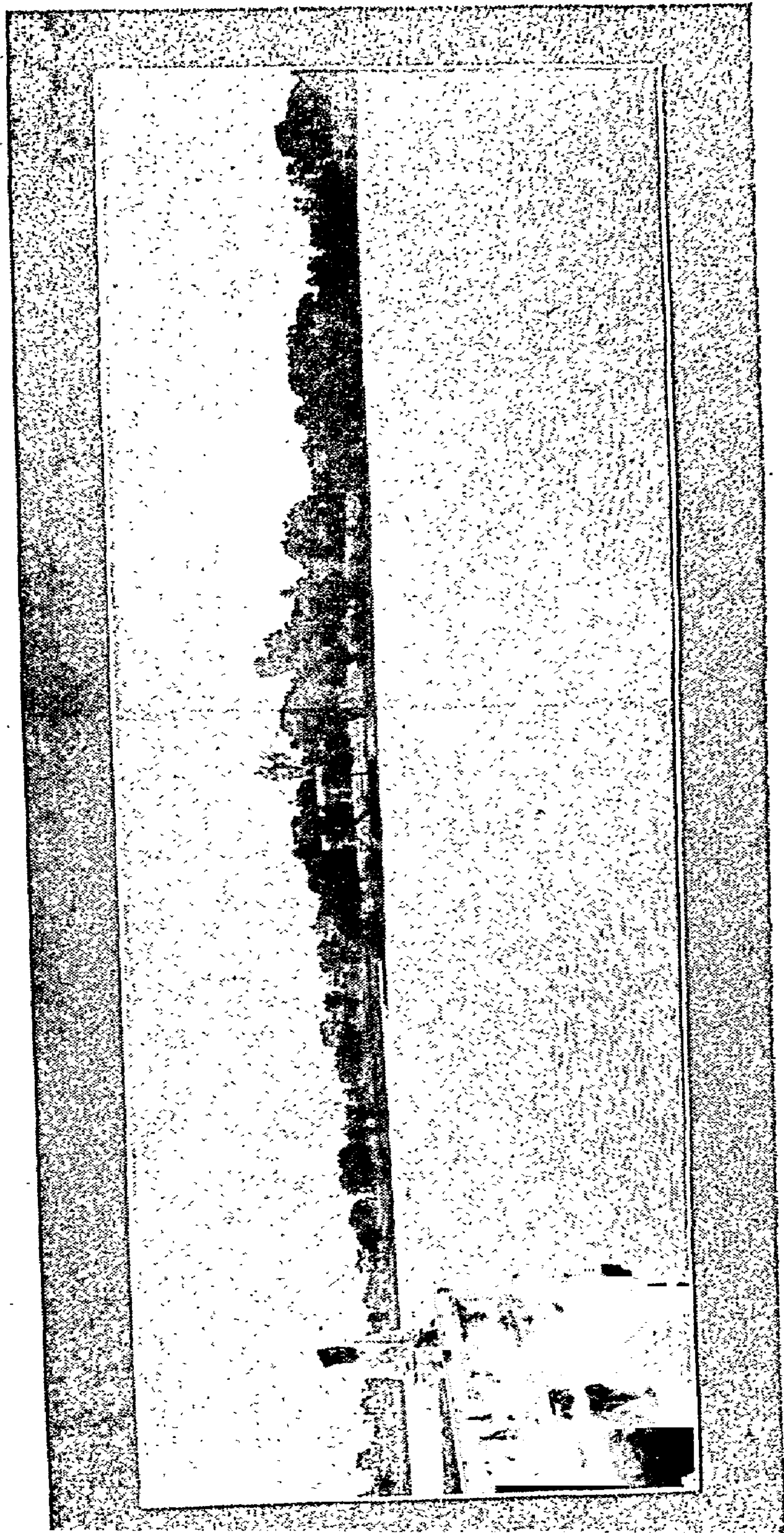
પાણી આપવાનું નાલું

પાણીની ગરુડી

સિદ્ધિયા તળાવની

ભૂ મિત્ર

૪૫ સિદ્ધિયા તળાવની ખાંધકામ

૪૬ હોઝી કુલુખ અથવા માંકરિયા તળાવ

ક્રીકેટમાં આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં ફક્ત શાળાના છોકરાઓ જ રસ લેતા. સાધારણ શહેરીઓને એમાં કાંઈ રસ નહોતો. જો કોઈને રસ હોય તો તેઓ શાળાઓની મેચ થતી ત્યારે જોવા જતા. હાલ અમદાવાદમાં ક્રેટલીફ ક્રીકેટ ક્લબો નીકળ્યા છે. એમાં હિંદુ જીમખાના મુખ્ય છે. હિંદુ, પારસી, મુસલમાન,

પટેલ વગેરે કોમોએ ક્રીકેટ માટે પોતાની ક્લબો કરી છે. ક્રેટલાફ લતાઓએ પણ પોતાની ટીમ ઉભી કરી

ક્રીકેટ

છે. શાળાઓમાં જીતનારને જે કપ અને શીલ્ડ મળતાં

એવાં કપ અને શીલ્ડ સામાન્ય લોકોની મેચ માટે પણ નીકળ્યાં છે. ક્રીકેટના એક શોખીન ગૃહસ્થ, રા. રમણિકલાલે પોતાના ભાઈના નામે 'ગોરધનદાસ કપ' બહાર પાડી અમદાવાદમાં ક્રીકેટમાં જીતનાર ક્લબને એક વર્ષ માટે તે આપવો એમ નક્કી કર્યું છે. સર ગિરજાપ્રસાદે પોતાના પિતા સર ચીતુભાઈ માધવલાલને નામે એક શીલ્ડ કાઢ્યું છે, જેને માટે અમદાવાદમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, વગેરે કોમોની એક પેન્ટેગ્યુલર મેચ રમાય છે. ક્રીકેટને માટે હાલ થોડા સમયથી એક મધ્યસ્થ સભા (Central Board) સ્થપાઈ છે. એ સભા ઉભી કરવાનું માન એના પ્રમુખ સર ગિરજાપ્રસાદ ચીતુભાઈ માધવલાલને છે. એમણે ક્રેટલાફ ઉત્તમ ખેલાડીઓ ભેગા કરીને એક ઝેરોનેટ ક્રીકેટ ક્લબ પણ કાઢી છે. અમદાવાદમાં મુંબાઈની પેઠે કોમી ક્રીકેટ મેચો રમવાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે. પરંતુ રમતમાં કોમી તત્ત્વ દાખલ કરવા માટે આપણો દેશ હજી લાયક નથી. ક્રીકેટની રમતમાં સર ગિરજાપ્રસાદની મહેનત અને રસથી અમદાવાદ ઠીક આગળ વધતું જાય છે. એમના પ્રપિતામહ રણુછોડલાલ છોટાલાલે અમદાવાદને આર્થિક હિતિ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાઠ શીખવ્યા. એમના પિતા સર ચીતુભાઈએ કેળવણી આદિ સત્કાર્યોમાં પૈસો કેમ ખર્ચવો એ શીખવ્યું; હવે અમદાવાદનું માનસ સુધારવાનું બાકી હતું. સર ગિરજાપ્રસાદના શ્રમથી જો ક્રીકેટ વગેરે રમતોમાંથી શુદ્ધ આનંદ લેતાં અમદાવાદ શીખે અને એથી પશ્ચિમના દેશોની પેઠે એના ગુણ વધે, તો રણુછોડલાલ છોટાલાલના કુટુંબે આજ સુધી કરેલી શહેરની સેવાઓમાં એક અગત્યનો વધારો થાય. પરંતુ અમદાવાદને આ અગત્ય સમજતાં હજી જરા વાર લાગશે.

ક્રીકેટની રમત અમદાવાદમાં એક રીતે ઠીક જામેલી કહી શકાય; પરંતુ એને માટે જે મોટાં મેદાન જોઈએ તે અમદાવાદમાં નથી. શાળાઓએ

પોતપોતાનાં મેદાનો કરી લીધાં છે. પણ શહેરની પ્રગતિ માટે એક પણ સાંચું મેદાન નથી. અમદાવાદની ક્રીકેટ મેચો કાં તો કાંકરિયે આવેલ રેલ્વેના મેદાનમાં અગર તો ગૂજરાત કૉલેજના મેદાનમાં રમાય છે. ભદ્રની અંદરના મેદાનમાં પહેલાં શાળાઓની મેચ રમાતી. હાલ ત્યાં માત્ર સાધારણ મેચ રમાય છે. સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીએ મળાને ક્રીકેટ માટે જે જે ત્રણ સારાં મેદાનની જરૂર છે તે શહેરની નજીક કાઢી આપવાં જોઈએ.

અમદાવાદમાં ખીજું અગત્યનું કાર્ય અખાડાનું છે. અખાડા સ્થાપવાનું પહેલું માન રા. અંબાલાલ પુરાણીને છે. આજ સુધી શારીરિક કેળવણી માટે કેવળ સુધ્ધ રહેલું અમદાવાદ આમ ક્રીકેટ અને અખાડાની પ્રવૃત્તિઓમાં જાગ્યું છે.

અખાડા

કેટલાંક વર્ષોથી આ અખાડાઓએ કરેલું અગત્યનું કાર્ય હમણાં થયેલી નડિયાદ વ્યાયામ પરિષદના અહેવાલ ઉપરથી સમજાય તેમ છે. અમદાવાદમાં હાલ નીચે પ્રમાણે

નાના મોટા ૧૧ જાહેર અખાડા ચાલે છે:-૧ સારંગપુર સાર્વજનિક; ૨ ભદ્ર; ૩ કાંકરિયા; ૪ અચરતલાલ બોડીંગ; ૫ ચિમનલાલ નગીનદાસ બોડીંગ; ૬ પંચભાઈની-પોળ-સેવક-વ્યાયામશાળા; ૭ તળિયાની પોળ સાર્વજનિક; ૮ ટાકરશાની પોળ; ૯ ધનાસુતારની પોળ; ૧૦ દશાશ્રીમાળા; ૧૧ જૈન વીશાઓશવાળ. આ બધા અખાડાઓમાં થઈને બેથી અઢી હજાર માણસો વ્યાયામનો લાભ મેળવે છે; અને લગભગ બે હજારની હાજરી તો નિયમિત રહે છે. આમાંથી કેટલાક અખાડા બહુ સાંચું કાર્ય કરે છે અને એમની સ્થિતિ પણ સારી છે. સારંગપુર સાર્વજનિક પાસે આશરે રૂ. ૧૫૦૦)ની મુડી છે. કેટલાક અખાડા હસ્તલિખિત માસિકો કાઢે છે. સહકારી બંડાર, (co-operative society), પુસ્તકાલય, રવિ-સભા (debating society), બોળખેલ (camping), પર્યટન, સ્કાઉટીંગ, વગેરે કાર્યો પણ આ અખાડા કરે છે. હાલ અમદાવાદના જીવનમાં અખાડાનું સ્થાન મહત્વનું છે.

શહેરોના જીવનમાં કલબોને પણ અમુક સ્થાન હોવું જોઈએ. કલબોની સંસ્થાઓ અમદાવાદમાં હજી જોઈએ એટલી સારી રીતે જામી નથી. અમુક પરિસ્થિતિના જાહેર લોકો માટે કે અમુક નાતના લોકો કે અમુક કામ કરનારા લોકોને માટે કલબો હોય છે. પોતાનાં કાર્યોમાંથી પરવારી આનંદ અને રમત

ગમત માટે સાંજે કે સવારે લોકો કલબોમાં જાય છે. રમત અને આનંદ ઉપરાંત એક બીજાનો પ્રસંગ વધે, સહકાર વધે, ભાવ વધે, વિચારની આપ-લે થાય, સહન કરવાની ટેવ વધે વિગેરે ઘણા ફાયદા આમાં રહેલા છે. સાધારણ રીતે કલબમાં જનાર અને ઘેર બેસી રહેનારના માનસમાં ફેર હોય છે. કલબમાં જનાર કલ્પનાવાળો અને સહનશીલ હોય છે; ઘેર રહેનારો સંકુચિત દષ્ટિનો અને અસહિષ્ણુ હોય છે. આ વાત ઘણે અંશે સાચી છે. આપણે ત્યાં કલબો નહોતી ત્યારે

નાતવરા કે નાતની સભાઓ એ કામ કાંઈક અંશે
કલબો સારતી. પરંતુ ત્યાં બધી જાતના લોકોનો પ્રસંગ પડતો

નહિ, અને અંગત રાગદ્વેષ કલબો કરતાં નાતવરા જેવા પ્રસંગે વધારે દેખાઈ આવતો. પશ્ચિમની પ્રજાઓની તો એ ખાસ ખૂબી છે કે જ્યાં ચાર પાંચ લોકો જ રહેતા હશે ત્યાં પણ એક કલબ હશે. કલબ વગર એમને ચેન નહિ પડે. આ કારણથી એમનામાં સહકારની વૃત્તિ અને દેશાભિમાન વધારે હોય છે. આપણે કલબોથી જેટલા દૂર ભાગીએ છીએ તેટલા સાકડા મનના થતા જઈએ છીએ. કલબોની આ ઉપયોગિતા અમદાવાદ જ્યાં સુધી ખરોખર નથી સમજ્યું ત્યાં સુધી એના સ્વભાવની જગજહેર સંકુચિતતા જવાની નથી. છ સાત વાગે મીલમાંથી છુટેલો માણસ પોળના ખૂણામાં આવેલા ઘરમાં આવીને પણ રીડ-પીકના હીસાબ ગણ્યા કરે કે રૂના ભાવના વિચાર કરે એ કદી પોતાનું ને કુટુંબનું શરીર તો ન સાચવી જાણે એટલું જ નહિ પણ લાખે સમયે એના કામમાં પણ ખાસ કંઈ વિશેષતા રહેવાની નહિ.

અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠિત કલબ ભદ્રમાં આવેલી ગૂજરાત કલબ છે. ઈ. સ. ૧૮૮૮ના માર્ચની અઠારમીએ એ કલબ સ્થપાઈ હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં એણે પોતાનું મકાન કર્યું. આ કલબ કોર્ટની પાસે હોવાથી અને વકીલો એના ખાસ ઉપયોગ કરતા હોવાથી શહેરના ઘણા ખરા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો એમાં સભાસદ છે છતાં તે એક વકીલ કલબ જેવી થઈ ગઈ છે. કલબ પાસે ભંડોળ સારું છે. કલબમાં દરેક વિલાયતી રમતોની સગવડ છે. છાપાં આવે છે અને ચાહપાણીની સગવડ પણ સારી છે. આ સિવાય ખાનપુરમાં આવેલી રીફોર્મ કલબ; મરચંટસ કલબ; મ્યુઝિક કલબ; પારસી જીમખાના કલબ; યંગ મેન્સ એસોસીએશન, યંગ મેન્સ મેહોમેડન એસોસીએશન; મેડીકલ જીમખાના વગેરે કલબો છે. કેમ્પમાં અમદાવાદ જીમખાના કલબ છે એમાં ખાસ કરીને યુરોપિયનો છે. આ કલબોના નિયમોમાં

કે આવકની વીગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. ભેગા મળવા માટે ખાસ મકાન ન હોય એવી કલખો પણ અમદાવાદમાં થતી જાય છે.

સ્ત્રીઓને માટે ઑલીફ્ટ રોડ ઉપર આવેલી લેડીઝ કલખ છે. આનો ઉપયોગ શહેરની સ્ત્રીઓથી બરાબર થઈ શકતો નથી. જૂના રિવાજ આડે ન આવતા હોય તોપણ કલખની જગ્યા ગાડીઘોડાવાળાંને જ ફાવે એવી છે. રા. બા. ભોળાનાથ

સ્ત્રીઓની
સંસ્થાઓ

સારાભાઈએ લીટરરી ઈન્સ્ટીટ્યુટ માટે મકાન આપેલું
એ જ લેડીઝ કલખનું મકાન છે. એમાં પુસ્તકાલય પણ
છે. અમદાવાદની સ્ત્રીઓ આનો રસપૂર્વક લાભ લે અને
એમાં બધાં ભાગ લઈ શકે એવી રચના એના સંચાલકો

કરે તો આ સંસ્થા અમદાવાદમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ
હવે વધતી જાય છે. પણ એમાં લેડીઝ કલખના જેવાં રમતગમતનાં સાધનો હોતાં
નથી. મહિલા મંડળ જેવી સંસ્થા સ્ત્રીઓ માટે કાર્ય કરે છે. દરેક નાતોમાં પણ
કલખ જેવી સંસ્થાઓ થતી જાય છે. આવી સંસ્થાઓમાં એકલાં ભાપણો ઉપરાંત
રમતગમતનાં સાધન રખાય તો સ્ત્રીઓનાં શરીર સુધરે. નાતોને પોતાની વાડીઓ
હોવાથી મકાનની પંચાત પડે તેમ નથી. હાલ સ્ત્રીઓની આવી સંસ્થાઓ દર

ગરબા

વર્ષે ગરબા કરવામાં વિનોદ માને છે. ગરબા પણ ઓછી
મહત્વની વસ્તુ નથી. ગૂજરાતમાં સ્ત્રીઓના આનંદ-
વિનોદની આ એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે. બીજા કોઈ

પ્રાંતમાં ગરબા જેવી કોઈ રમત નથી. ગરબાના અનેક પ્રકારમાં આપણી
પ્રાચીન નૃત્ય કલાને આપણે થોડું રૂપાંતર કરી સાચવી રાખી છે. આ વિનોદ
અમદાવાદમાં ગઈ સદીમાં જરા નરમ પડ્યો હતો. પણ હાલ ખૂબ ખીલતો
જાય છે. એમાં નવીનતા અને વિવિધતા પણ ખૂબ આવતાં જાય છે.
નવરાત્રમાં ગરબા પોળેપોળે ગવાતા ને હાલ ગવાય છે. સાઠોદરા નાગર
સ્ત્રી સમાજ, મહિલા મંડળ વગેરે સંસ્થાઓનું ગરબાનું ધોરણ ઉચું અને
આકર્ષક છે.

હિંદુઓમાં પર્વને દીવસે થતા મેળા અને મુસલમાનોમાં ઉરસ એ પણ
આનંદના દીવસો છે. આવા દીવસોમાં પહેલાં બહુ રમત ગમતો થતી અને લાખો
માણસ મળતાં. હાલ પણ માણસો પ્રમાણમાં ઠીક ભેગાં થાય છે, પરંતુ રમત
ગમતો સાધારણ હોય છે અને દેશી કરતાં વિલાયતી રમકડાંની દુકાનો વધારે હોય

છે. નાનાં છોકરાંને આ મેળામાં ઘણો જ આનંદ આવે છે. શ્રાવણ મહિનાના બધા સોમવારે મેળા ભરાય છે. પહેલા સોમવારે ખિલાડીના ખાગમાં મહાદેવ છે તે જગ્યાએ મેળો ભરાય છે; બીજા સોમવારે હિંદુ મેળા જમાલપુર દરવાજા બહાર કાશીવિશ્વનાથના મંદિર પાસે શાહવાડીનો મેળો ભરાય છે; ત્રીજા સોમવારે કાંકરિયા તળાવથી પૂર્વે આવેલા જગન્નાથ તથા એનાથી દૂર આવેલા સુખરાય મહાદેવનો મેળો ભરાય છે. એમાં ઘણા લોક કાંકરિયા સુધી જઈને જ પાછા આવે છે. શ્રાવણની અમાવાસ્યાને દીવસે અસારવા મેળો ભરાય છે. શ્રાવણ વદ સાતમ અને આઠમે—શીતળાસાતમ અને કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીને દીવસે—દિલ્હી દરવાજા બહાર હડીભાઇની વાડી પાસે મેળો ભરાય છે; એને ભીમનાથ એને ખર્જધારેશ્વરનો મેળો કહે છે. ભાદરવા સુદ આઠમે ધ્રોઆઠમનો મેળો પણ ત્યાં જ ભરાય છે. દશેરાને દીવસે કાંકરિયે મેળો ભરાય છે; ત્યાં શમી પૂજન થાય છે અને રાખડીઓ છૂટે છે. માણેકઠારી (આસોની) પુનમે સારંગપુર દરવાજા બહાર રણછોડજીનો મેળો ભરાય છે. કારતક સુદ પડવા (નવા વર્ષ)ને દીવસે ગોમતીપુરમાં નરસિંહજીનો મેળો ભરાય છે. આપાઢની અમાંસે દધિચિ ઋષિના માહાત્મ્ય માટે દૂધેશ્વરનો મેળો ભરાય છે, અને આપાઢી પુનમે નરોડાની સડકે ધનુષધારી માતાનો મેળો ભરાય છે. ચૈત્ર મહિનામાં રામનવમીનો મોટો મેળો સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં ભરાય છે. કારતક સુદ નવમીને દીવસે અનકૂટ વખતે અસારવામાં આરજીનો મેળો ભરાય છે. ભાદરવા સુદમાં ઋષિ પંચમીએ સપ્તર્ષિને આરે એક મેળો ભરાય છે. આપાઢ સુદ બીજે રથજત્રા નીકળે છે. જમાલપુર દરવાજા બહાર આવેલા જગન્નાથજીના મંદિરમાંથી ત્રણ રથ નીકળીને આખા શહેરમાં ફરે છે એ વખતે ખાવા વગેરે લોક તહેવારની રમતો તથા અખાડાના ખેલ કરે છે. આ રથજત્રાનો રિવાજ અમદાવાદમાં જગન્નાથપુરી તરફથી આવેલા કોઈ હનુમાનદાસજી તરફથી ઈ. સ. ૧૮૬૯થી શરૂ થયો છે એમ ગેઝેટીયરમાં લખેલું છે. કારતક મહીનામાં દેવઉઠી એકાદશીને દીવસે નદી કિનારે સવારે ઘણા લોક નહાવા જાય છે ત્યાં મેળા જેવું થઈ રહે છે. એજ માસની પૂર્ણિમાને દીવસે જમાલપુર દરવાજા બહાર જૈનોનો સિદ્ધાચલપટનો ઉત્સવ થાય છે અને તે દીવસથી જૈનોમાં યાત્રા શરૂ કરી શકાય છે. જે સિદ્ધાચલ શત્રુંજયની યાત્રા ન કરી શકે તે અહીં દર્શન કરી ચલાવી લે છે. મુસલમાનોના ઉરસો પણ ઘણા થાય છે. ઉરસ વખતે મુસલમાન

લોકો પણ ઉત્સવ જેવું કરે છે. ઈદના તહેવારોને દીવસે ખાસ ઉત્સવ જેવું હોય છે. સુહર્મના દીવસે તાણુત નીકળે છે ત્યારે શહેરના ઘણા મુસલમાન ભેગા થાય છે અને દિંદુગો પણ જેવા જાય છે. ફેટલાગેક દિંદુ

ઉરસો

આ તાણુતની બાધા રાખે છે. તાણુત પહેલાં ફેટલાક દીવસથી ઘણા લોક વાઘ વગેરેના વેશ કાઢી ગમ્મત કરે છે. મુસલમાન લોકોના ઉરસોમાં શાહ આલમ સાહેબનો ઉરસ સૌથી મોટો છે અને એ ત્રણ દીવસ સુધી ચાલે છે. ગઈ સદીના અંત સુધી શાહ આલમ સાહેબના ઉરસમાં આશરે પચાસ હજાર માણસો ભરાતાં. તા. ૨૦ મી જમાદી ઉલ આખરના દીવસથી ત્રણ દીવસ સુધી આ ઉરસ ભરાય છે. એમાં કાઠીઆવાડ, ખંભાત, સુરત, અને છેક મુંબાઈથી લોકો આવે છે. બીજા ઉરસો આટલા મોટા પ્રમાણમાં થતા નથી. તા. ૨૮મી જમાદી ઉલ આખરને દીવસે અસા-રવામાં દાઉદી વહોરાઓના વડા મુદ્દા કુતુબુદ્દીનના માનમાં ઉરસ ભરાય છે. આ મેળો પણ ત્રણ દીવસ ચાલે છે. તા. ૨૭ જમાદી ઉલ અવલને દીવસે રખિયાલમાં મલીકશાખાનો ઉરસ ભરાય છે; એમાં બહુ લોક થતા નથી. તા. ૧૪ શહાલને દીવસે સરખેજમાં શેખ અહમદખર્દુગંજ બક્ષનો ઉરસ ભરાય છે; અને તા. ૧૦ મી જમાદી ઉલ અવલને દીવસે એ જ ઠેકણે બાબા અલી શેરનો ઉરસ થાય છે. આ બન્ને ઉરસો ત્રણ દીવસ ચાલે છે. તા. ૨૭ મી જમાદી ઉલ અવલને દીવસે પાનદારના નાકા આગળ પીરમદશાહનો ઉરસ થાય છે. તા. ૪ થી રખીઉલ આખરને દીવસે માણેકચોકમાં અમદાવાદના સ્થાપક બાદશાહ અહમદશાહનો ઉરસ થાય છે. તા. ૧૦ અને ૧૧ રખી ઉલ આખરના દીવસોમાં જમાલપુર દરવાજે પીરાનપીર સાહેબનો ઉરસ થાય છે. બીજા ઉરસો ઘણા થાય છે; પણ મુખ્ય આટલા છે.

અમદાવાદનો સમાજ વિનોદ અને આનંદ કેળવતાં શીખે એ ઘણું અગત્યનું છે. સમાજના વ્યવસાય અનેકદેશી હોવા જોઈએ. એ બધાને જોર આપવા માટે શારીરિક અને માનસિક સંપત્તિની પણ જરૂર પડે. એકલી તીજોરીમાં રહેનારી સંપત્તિથી તીજોરીની ધાતું જેવું જ માનસ બની જાય એ સ્વભાવિક છે. રમતગમતનો આનંદ શારીરિક અને માનસિક બન્ને લાભ આપે છે, એ ફરી લખવાની જરૂર નથી; છતાં મુદ્દાની વાત વાણીઆ કાગળમાં ફરી ફરીને લખે છે એમ લખવું પડ્યું છે. લોકજીવનની ખરી ઉન્નતિ માટે આ વાત ઉપર જેટલો ભાર મૂકીએ તેટલો થોડો છે.

વેપાર-ઉદ્યોગ

ગઈ પાદશાહી ઘણા દિવસથી પણ શાહે રંગ રાખ્યો રે
બાંધી સાડાતણ તાંતણે રોહેરને ધાંધો ઘોઢારે રાખ્યો રે.

—નવલરામ—

અમદાવાદના વેપાર-ઉદ્યોગને માટે જે બધું લખીએ તો આજે કાંઈ માનશે ? યુરોપ કે અમેરીકાના સર્વથી વેપારી બુદ્ધિવાળા દેશના પાટનગરના વેપાર-ઉદ્યોગ માટે જે કાંઈ કહેવામાં આવે, તેવું તે સમયની દુનિયાના પ્રમાણમાં, અને તે સમયના સંજોગોમાં અમદાવાદના વેપાર-ઉદ્યોગ માટે કહી શકાય. હાલ અમદાવાદે એ પ્રાચીન સ્થાન ગુમાવી છે તેનાં કારણોમાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ યુરોપાદિ પરદેશોની વાત જવા દઈએ તો હિંદુસ્તાનમાં આજે પણ અમદાવાદે પોતાની પ્રાચીન પ્રવૃત્તિને હાલના સંજોગો પ્રમાણે, પ્રમાણમાં સર્વોપરી પદે રાખેલી છે. આનાં કારણો આખા ગૂજરાતના વેપારના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, પરંતુ અહીં અમદાવાદને લગતી ખાસ બાબતોનો વિચાર માત્ર કરીશું.

અમદાવાદ વસ્યા પહેલાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાત વેપાર-ઉદ્યોગમાં ઘણો આગળ વધેલો પ્રાંત હતો.^૧ યુરોપની પ્રજાઓ જ્યારે ઉગતી હતી ત્યારે

[૧] ગૂજરાતની વેપારી પ્રવૃત્તિ માટે ફરબ્યુસન લખે છે કે “ That from the Christian era to the present time the inhabitants of this country

હિંદુસ્તાનમાં અનેક ઉદ્યોગો સારી રીતે ખીલેલા હતા. યુરોપીય પ્રજાઓની જાત્રાતિ પહેલાં પણ હિંદુસ્તાને ગાંઠાજલાલીનું મધ્યાન્ન જોયું હતું. હિંદુસ્તાનના લોકો દરિયો ખેડતા; નાણાંની ઉથલપાથલ કરતા; જમીન અને દરિયા વાટે હજારો ગાઉ માલ મોકલતા અને હજારો ગાઉથી માલ દેશમાં લાવતા. યુરોપની પ્રજાઓ કપાસ શું છે એ સમજતી પણ નહોતી તે વખતે હિંદુસ્તાને રૂનાં ઉત્તમ જાતનાં કપડાં તૈયાર કરેલાં છે, અને હિંદ બહાર એ કપડાં સોનાને ભાવે વેચાયાં છે.

એ હિંદુસ્તાનમાં વેપાર-ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓ માટે કયો ભાગ વધારે આગળ પડતો હતો એ હવે જાનું રહેલું નથી. ઈસુખ્રીસ્તની સંવતની શરૂઆત પણ નહોતી થઈ તે વખતથી સોમનાથ, ભરૂચ અને સોપારા મોટાં બંદરો હતાં. ઉત્તરમાં કાબુલ અને સમરકંદ, કનોજ અને કાસાબી, પૂર્વમાં ચંદેરી અને ભીલસા, અને દક્ષિણમાં માલખેડ અને દેવગિરિથી આ બંદરોએ માલ ચઢવા માટે આવતો. ચીન, જાવા, અને સુમાત્રા, એ ત્રણ બંદરોએ ઇરાન અરબસ્તાન અને રૂમના માલ આવતા અને પાછા ચઢતા. આ બંદરમાં ધર કરી રહેલા વેપારીઓનાં વહાણો પૂર્વગોળાર્ધના બધાં મહાસાગરોમાં ધૂમતાં. જૂનાગઢ, વલભીપુર, અને અણહિલવાડ પાટણ જેવાં શહેરો એક વખત આ બંદરોને જીવન આપનારાં કેન્દ્રસ્થાનો હતાં. દશમી સદીમાં જ્યારે અણહિલવાડનો સૂર્ય ચઢતો હતો, ત્યારે સોપારાને બદલે ખંભાત વધતું હતું. એ અણહિલવાડથી ભરૂચ, અને ખંભાત જવાના મહામાર્ગ ઉપર અને ઉત્તર હિંદથી ખંભાત અને કાઠીઆવાડ જવાના મહામાર્ગ ઉપર આવેલું આશાપલ્લી નામનું શહેર વેપારીઓથી ઉભરાતું હતું. આશરે પાંચ સદીઓ સુધી અણહિલવાડ હિંદમાં પ્રથમ પંક્તિનું શહેર રહ્યું, અને ભરૂચ, ખંભાત, વેરાવળ પ્રથમ પંક્તિનાં બંદરો રહ્યાં. એ ત્રણ જગ્યાએ જનારા રસ્તાના મધ્યબિંદુ જેવું આશાવલ અગર કર્ણાવતી નગર એ સમયે પણ વેપાર-ઉદ્યોગનું સ્થળ હતું તે આગળ સપ્રમાણ જોયું છે.

ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં અણહિલવાડને બદલે આશાવલ આગળ નવું પાટનગર

ઉભું થયું. એટલે અણહિલવાડની બધીયે પ્રવૃત્તિઓ ગૂજરાતના એ નવા પાટનગર અમદાવાદમાં આવી. વેપારના ક્ષેત્રમાં એના સ્થાનનું પ્રાચીન મહત્વ હવે સોગણું વધ્યું છે. એની પ્રવૃત્તિઓ હવે સર્વતોમુખી બની છે. અમદાવાદ વસ્યું ત્યારે યૂરોપીયનોને હિંદુસ્તાન ક્યાં આવ્યું તેની ખબર નહોતી. હિંદુસ્તાનમાં સોનાના ઢગલા મળે છે એમ યૂરોપીયનો સમજતા અને હિંદુસ્તાન શોધવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરતા. દરીઆઇ મુસાફરીમાં બહુ દીવસે જમીન દેખે તો તેને હિંદુસ્તાન ધારતા ! એમ હિંદ શોધવા નીકળેલા કેલેબરેસે અમેરીકા શોધ્યો. અમદાવાદ વસ્યું ત્યારે પૂર્વના સમુદ્રોમાં યૂરોપીયનોનો સંચાર નામનો જ હતો. આ સમુદ્રોમાં એ સમયે આરબો અને ગૂજરાતીઓ જ સર્વોપરી હતા. પંદરમી સદીના પાછલા ભાગમાં શ્રીરંગીઓ^૨ હિંદી મહાસાગરમાં વધારે આવવા લાગ્યા. પરંતુ અમદાવાદનો સુલતાન બહાદુરશાહ સત્તામાં હતો ત્યાં સુધી એ મહાસાગરમાં એમનું જોર વ્યાપ્યું નહોતું. એ વખતે અમદાવાદની બાદશાહીનો પીપલખ્વજ પૂર્વના મહાસાગરમાં બધે ધુમતો. અમદાવાદ વસ્યું ત્યારે ઇંગ્લેન્ડને સમુદ્રની રાણી (mistress of the sea) નું પદ મળ્યું નહોતું. ગૂજરાતનું એ પદ પંદરમી સદીમાં હિંદી મહાસાગરમાં સિદ્ધ થયું હતું. એવા પ્રાચીન કાળથી વેપારની જ પ્રવૃત્તિને માટે આગળ પડેલા ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ થયું. પરદેશી વેપારીઓ ગૂજરાતને અને હિંદના કેટલાક ભાગને ખંભાતના મહારાજ્ય તરીકે અને ગૂજરાતના બાદશાહને ખંભાતના રાજા તરીકે અને અમદાવાદને ખંભાતના મહારાજ્ય તરીકે ઓળખતા. ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસકારો જે ગર્વથી એલિઝાબેથના સમયમાં લંડનને દુનિયાનું બજાર કહેતા તે જ ગર્વથી તેના સમકાલીન અકબરના સમયમાં એનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અબુલ ફઝલ અમદાવાદને દુનિયાનું બજાર કહે છે. પરંતુ ખરી રીતે લંડનની પણ પહેલાં અમદાવાદ દુનિયાનું બજાર થઇ ચુક્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડમાં વેપાર-ઉદ્યોગનાં ઠેકાણાં

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૧ નોંધ ૭. "It was not till 1538 that, settled at Div as lords of the sea, the Portuguese secured the greater part of the profits that formerly enriched the merchants of Ahmedabad."

નહોતાં તે પહેલાં અણહિલવાડ વેપારની ટોચ ઉપર હતું, અને અમદાવાદને તો જન્મથી જ એ વારસો મળ્યો હતો. હાલનાં લીવરપુલ કે હેમ્પર્ગના કેન્દ્ર-સ્થાન-સંડન કે ખર્સીનની પેઠે, ભરૂચ, ખંભાત, પાછળથી સુરત અને ખીજાં અનેક ગૂજરાતી બંદરોનું એ કેન્દ્રસ્થાન હતું. ચોરાશી બંદરના વાવટાનું એ મધ્યબિંદુ હતું. ગૂર્જર દેશની લક્ષ્મીના ચોરાશી ઘોડાના રથની બાજુ લગામ અમદાવાદમાં હતી.

સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદની આ સ્થિતિ હતી. મોગલાધમાં દરિયાનું સ્વામિત્વ હાથથી ગયું હતું, પરંતુ વેપારના મોટા મથક તરીકે અમદાવાદનું સર્વોપરી પદ હિંદુસ્તાનમાં કાયમ હતું. મોગલાધ સમયમાં પણ દુનિયાનાં મોટાં શહેરોની સાથે બેસી શકે એવી સ્થિતિ અમદાવાદની હતી. હાલના અમદાવાદને જોઈ કદાચ કોઈના મનમાં આ બાબતે શંકા થશે. કોઈને બાગશે કે આ તો અતિશયોક્તિ છે. પરંતુ એ માટે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અમદાવાદની આવી મોટી બહોળલાક્ષી પંદર સોળ અને સત્તરમી સદીમાં હતી. એ સમયે યુરોપ અને અમેરીકામાં શું સ્થિતિ હતી તે સરખાવવાથી સમજશે કે આ વાતમાં અતિશયતા નથી. અઢારમી સદીના યુરોપમાં પ્રગતિની ત્વરા વધતી ગઈ, ન્યારે અમદાવાદમાં એ સદીનો ઉત્તરાર્ધ બેસતા પહેલાંથી જ ભારે અવ્યવસ્થાથી પ્રગતિ અટકી ગઈ હતી. પંદરમી અને સોળમી સદીમાં અમદાવાદ એક મોટા સ્વતંત્ર મહારાજ્યનું પાટનગર હતું. હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના ઇતિહાસમાં દરિયા ઉપર પરદેશીઓ સાથે યુદ્ધ કરી થોડી બાણીયે સત્તા જો કોઈએ જાળવી હોય તો કેવળ એ મહારાજ્યે જ જાળવી હતી. એટલે સમકાલીન ઇતિહાસની તુલનાથી અમદાવાદને એ સમયે વેપારમાં સર્વોપરી પદ આપીએ અને અતિશયોક્તિ માનવાનું કારણ નથી. અને અતિશયોક્તિ માનીએ તો એ ફક્ત આપણી હાલની પરતંત્ર સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું અજ્ઞાન અને નબળા મનોદશા સૂચવે છે.

અઢારમી સદી અને ઓગણીસમી સદીનો કેટલોક અવ્યવસ્થા અને અશાંતિનો કાળ કાઢી નાંખીએ તો સામાન્ય વેપારઉદ્યોગના ઇતિહાસમાં અમદાવાદે હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી પદ અસલથી કાયમ રાખ્યું છે એમ કહી શકાય. કોઈ કહેશે કે હિંદુસ્તાનમાં આજે સુબાઇ, કલકત્તા, મદ્રાસ, રંગુન આદિ શહેરો અમદાવાદ કરતાં મોટા વેપાર બેડે છે. આ શંકાનું સમાધાન

થઈ શકે તેમ છે. એ ચારે શહેરો બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યું ત્યાર પછી વધેલાં છે; એ ચારે શહેરો હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા પ્રાંતોની રાજધાની છે; એ ચારે શહેરો જાતે જ બંદરો છે. આ કારણોને લીધે ત્યાં વસ્તી મોટી થઈ છે. મુંબાઈ

અને કલકત્તામાં અમદાવાદ કરતાં ચારગણી વસ્તી વધારે અમદાવાદનો વેપાર છે, અને મદ્રાસમાં બેવડી છે. આ ચારે શહેરોના વેપારમાં અમદાવાદનો છે દેશી તત્ત્વ કેટલું અને પરદેશી તત્ત્વ કેટલું છે એ વિચારવા જેવું છે. મુંબાઈ સિવાય બીજાં ત્રણે શહેરોનો વેપાર મોટે ભાગે પરદેશીઓના હાથમાં છે. મુંબાઈમાં પરદેશીઓ સાથે રૂક્ત ગૂજરાતીઓ જ સફળ હરીફાઈ ઠીક અંશે કરી શક્યા છે. મુંબાઈ સુદ્ધાં એ બધાં શહેરોના દેશી-ઓને હાથે ચાલતો વેપાર એ શહેરોના વતનીઓનો નથી. મુંબાઈના વેપારીઓ મુંબાઈના નથી. ગૂજરાત કાઠીઆવાડ અને કચ્છના છે. કલકત્તાના વેપારીઓ બંગાળીઓ નથી, મારવાડીઓ અને ગૂજરાતીઓ છે. મદ્રાસનો વેપાર જે થોડો દેશીઓના હાથમાં છે તેમાં મોટો ભાગ ગૂજરાતીઓ અને મારવાડીઓના હાથમાં છે. [૩] આ બાબતમાં અમદાવાદ જેવો દાખલો આપ્યા હિંદુસ્તાનમાં જડે એમ નથી. અમદાવાદની અસલની સ્થિતિ પ્રમાણે તો ઉપરોક્ત પ્રાંતીય રાજધાનીઓ કરતાં અમદાવાદની સ્થિતિ મોટી હતી જ, પરંતુ આજે અમદાવાદ મોટા પ્રાંતની રાજધાની નથી એટલે ગવર્નરને રહેવાની જગ્યા નથી. એની વસ્તીના પ્રમાણમાં એનો વેપાર-ઉદ્યોગ કેવો અને કેટલો છે તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ખાસ તોંધવાનું તો એ છે કે અમદાવાદનો વેપાર કોઈ પરદેશીના હાથમાં નથી, પણ અમદાવાદીઓના જ હાથમાં છે. શરાણી કે મીલઉદ્યોગ કે બીજાં કોઈ પણ ધંધો અમદાવાદીઓના હાથમાં છે. થોડા સમય ઉપર મોડર્ન રીવ્યુમાં એક ગૃહસ્થે કલકત્તામાં મીઠાઈથી માંડી મીલ સુધીનું બધું કામ બંગાળી નહિ પણ પર પ્રાંતીઓ કરે છે તે માટે અસરકારક લેખ લખ્યો હતો. અમદાવાદમાં એ કૃત્રિયાદ છે જ નહિ. હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી અને પરપ્રાંતીય લોકો કોઈ પણ શહેરના વેપારમાં ઓછામાં ઓછા પેસી શક્યા

[૩] મદ્રાસમાં છેક કલકત્તા જેવું નથી. શરાણીનું કામ મોટે ભાગે ચેટ્ટી શરાફોના હાથમાં છે. જે ગૂજરાતીઓના હાથમાં ત્યાનો વેપાર છે તે પણ કેટલાક તો પેદીઓથી ત્યાંના વતની થઈ ગયા છે. મુંબાઈમાં પણ કેટલાક કચ્છીઓ વતની થઈ ગયા છે.

હોય તો તે અમદાવાદમાં જ છે. આ દૃષ્ટિએ અમદાવાદનું સ્થાન વેપારમાં આખા હિંદમાં સર્વોપરી છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. હાલનો તો અમદાવાદનો વેપાર ઉદ્યોગ નજરે જોઈ તે અમદાવાદના લોકોના જ હાથમાં છે તે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વે આવી ગયેલા પરદેશી મુસાફરોનાં અમદાવાદનાં વર્ણનો કેટલાંક આગળ આપ્યાં છે; તેમ જ તવારીખના ગ્રંથોમાં જે વર્ણનો છે તેના શબ્દ પ્રમાણથી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે એમ માની શકાય. પ્રાચીન કાળથી વેપારમાં આગળ પડતા દેશની રાજધાની અને તે સમયે ખીજા દેશો એટલા આગળ વધ્યા નહોતા એ બધું જોતાં અનુમાનથી પણ અમદાવાદ વેપારમાં પહેલેથી સર્વોપરી હશે એમ કહિત થાય છે. ખીજાં શહેરોનાં વર્ણનો સરખાવીને પણ એ પદ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આવી રીતે ચારે પ્રમાણોથી અમદાવાદનું વેપારમાં સર્વોપરી પદ નક્કી કરી શકાય તેમ છે.

અમદાવાદ જીલ્લાનાં વેપારનાં સ્થળોની ચઢતી પડતીનું વર્ણન કરતાં અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે પુરાણા વખતથી વેપારની ખાસ જગ્યા

ધોળકા હતું એમ લાગે છે. એ જ જગ્યાએ નોંધમાં વેપારી માર્ગો અને અલ ઇન્ડીસીનો ઇ. સ. ૧૧૫૦નો ધોળકા આશાવલ વગેરેનો ઉલ્લેખ ટાંકેલો છે. આપણે આગળ જોયું તેમ આશાવલ અગર કર્ણાવતી ખારમી સદીમાં પણ વેપારનું સારું સ્થાન હતું. ધોળકા ખારમી સદીનાં પાછલા

ભાગમાં વધેલું પરંતુ આશાવલથી એ વધુ હોય એમ માનવાને આધાર નથી. આશાવલની સ્થિતિ માટે જે ત્રણ કારસી-અરબી ઉલ્લેખો સિવાય મોટે ભાગે અજ્ઞાન ચાલ્યું આવ્યું છે તેનું જ એ કારણ છે. આગળ અમદાવાદના સ્થાનની વેપારી મહત્તા વિશે લખતાં એ જ લેખક લખે છે કે ખ્રીસ્તી રાજ્યની શરૂઆતમાં અમદાવાદ જીલ્લાના અમદાવાદ અને ધોળકા એ બે ગામોમાં જીલ્લાનાં ખીજાં ગામોના કરતાં પ્રમાણમાં વેપારનો ઓછો વધારો મળ્યો. ધોળકા ખંભાતના મહામાર્ગ ઉપર હતું જ્યાં એમુ થયું એમ લખે છે. અમદાવાદ માટે લખે છે કે “ એની સમૃદ્ધિ તો રાજદરબાર અને લશ્કરના રહેઠાણને અંગે જ હતી. એને કુદરતનો એક કાયદો નહોતો. કાંઈ મોટા ભૂમિવિલાસનું એ દાર નહોતું કે જેથી ત્યાં વેપારીઓની આવરજવર રહે. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ રાજમાર્ગ ઉપર એ નહોતું. હિંદુ વેપારીવર્ગમાંથી કોઈનું એ બાર્ગિક સ્થળ નહોતું. એની નદી એના મુખ આગળ પણ નાની હોડીને

તરાવી શકે એવી નહોતી. એના મધ્યાર્ધ સમયમાં પણ એનું બંદર (ખંભાત) સગવડ વગરના ખાવન માઇલ લાંબા રસ્તાને છેડે હતું. એનો સુંદર કીનખાખ આબુખાબુનાં જે દેશી રાજ્યોમાં મોટે ભાગે ખપતો તે રાજ્યો પડી ભાગ્યાં. એનો હલકો સુતરાઉ માલ વીલાયતની હરીફાઈ આગળ ટકી શક્યો નહિં. એટલે એનો એક વખતનો મોટો વેપાર આસપાસનાં શહેરોમાં વહેંચાઈ ગયો અને ફરી વધી શક્યો નહિં.”

ગેઝેટીઅરના આ લખાણમાં કેટલુંક સત્ય છે, પરંતુ સાથે કેટલોક ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવે તેવું છે. અમદાવાદની જગ્યાને કુદરતનો એકે લાભ નથી એ ખરું છે. કાંઈ મોટા પ્રદેશને માટે એ વેપારનું ખાંડ નથી એ પણ ખરું છે. રાજધાનીને લીધે એની ખાસ સમૃદ્ધિ હતી એ પણ કાંઈક અંશે ખરું છે. પરંતુ રાજધાનીને લીધે અસહ્ય જ એવા જન્મસિદ્ધ વેપારી-ખુદિવાળા લોકો અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા કે એ લોકો રાજ અને લશ્કર ગયું છતાં વેપાર પડવા ન દીધો એ ગેઝેટીઅરનો કર્તા ભૂલી જાય છે. ઘોળકાને એ ખંભાતના મહામાર્ગ ઉપર મુકે છે તે ખરું છે. પરંતુ પહેલાં આશાવલ અને પછી અમદાવાદ પણ એ જ મહામાર્ગ ઉપર હતું એ તે ભૂલી જાય છે. આશાવલ અને અમદાવાદ ઉત્તર અને ઈશાન ખૂણા તરફથી આવતા વેપારી માર્ગોનું મળવાનું ખાસ સ્થાન છે. એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે કે કાઠીઆવાડમાં જવાનો વીરમગામવાળો રસ્તો પાછળથી ચાલુ થયેલો છે. કાઠીઆવાડમાં જવાનો કુદરતી રસ્તો ઉત્તરમાંથી આશાવલ થઈને ઘોળકાને રસ્તેથી જવાનો છે. દિલ્હી અને કનોજથી બંદરો તરફ જતા રસ્તા પાટણ અને ઉદેપુર આગળથી જતા. એ રસ્તા ભરૂચ ખંભાત કે કાઠીઆવાડ જતા ત્યારે વચ્ચેમાં આશાવલ આવતું. ખાસ કરીને પાટણથી ભરૂચ જતાં એ રસ્તે જ જઈ શકાતું. પરંતુ પાટણ વધ્યા પછી ભરૂચ કરતાં ખંભાતનું બંદર વધારે વપરાવા માંડ્યું. એટલે આશાવલ અને અમદાવાદ મહામાર્ગ ઉપર તો હતાં જ પરંતુ એ કારણથી જ એમનો વેપાર મોટો હતો એમ ખાસ કહી શકાય તેમ નથી. અમદાવાદનો વેપાર કાંઈક અંશે પ્રથમ એ કારણથી, પછી રાજધાનીના કારણથી અને પાછળથી અમદાવાદના લોકોના સ્વાશ્રય માત્રથી જ વધ્યો છે એમ માનવામાં કાંઈ અસત્ય નથી. ગેઝેટીઅરનો વિદ્વાન કર્તા લખે છે તે સમયે તો અમદાવાદની હાલની પ્રગતિની ઝાંખી શરૂઆત માત્ર હતી. એટલે એમણે ગણાવ્યા છે તે વાંધા છતાં અમદાવાદે પ્રગતિ શી રીતે કરી, અને એમાં લોકોનો કેટલો ભાગ છે તે જોવા એ આજે રહ્યા નથી.

હોય તો તે અમદાવાદમાં જ છે. આ દૃષ્ટિએ અમદાવાદનું સ્થાન વેપારમાં આખા હિંદમાં સર્વોપરી છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. હાલનો તો અમદાવાદનો વેપાર ઉદ્યોગ નજરે જોઈ તે અમદાવાદના લોકોના જ હાથમાં છે તે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વે આવી ગયેલા પરદેશી મુસાફરોનાં અમદાવાદનાં વર્ણનો કેટલાંક આગળ આપ્યાં છે; તેમ જ તવારીખના ગ્રંથોમાં જે વર્ણનો છે તેના સખ્દ પ્રમાણથી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે એમ માની શકાય. ગ્રામીન કાળથી વેપારમાં આગળ પડતા દેશની રાજધાની અને તે સમયે ખીજા દેશો એટલા આગળ વધ્યા નહોતા એ બધું જોતાં અનુમાનથી પણ અમદાવાદ વેપારમાં પહેલેથી સર્વોપરી હશે એમ કહિત થાય છે. ખીજાં શહેરોનાં વર્ણનો સરખાવીને પણ એ પદ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આવી રીતે ચારે પ્રમાણોથી અમદાવાદનું વેપારમાં સર્વોપરી પદ નક્કી કરી શકાય તેમ છે.

અમદાવાદ જીલ્લાનાં વેપારનાં સ્થળોની ચઢતી પડતીનું વર્ણન કરતાં અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે પુરાણા વખતથી વેપારની ખાસ જગ્યા

ઘોળકા હતું એમ લાગે છે. એ જ જગ્યાએ નોંધમાં

વેપારી માર્ગો અને

અમદાવાદનું

સ્થળ

જા

અલ ઇન્ડીસીનો ઇ. સ. ૧૧૫૦નો ઘોળકા આસાવલ વગેરેનો ઉલ્લેખ ટાંકેલો છે. આપણે આગળ જોયું તેમ આસાવલ અગર કણ્ણવતી બારમી સદીમાં પણ વેપારનું સાંસ્થાન હતું. ઘોળકા બારમી સદીનાં પાછલા

ભાગમાં વધેલું પરંતુ આસાવલથી એ વધ્યું હોય એમ માનવાને આધાર નથી. આસાવલની સ્થિતિ માટે જે ત્રણ ફારસી-અરબી ઉલ્લેખો સિવાય મોટે ભાગે અજ્ઞાન ચાલ્યું આવ્યું છે તેનું જ એ કારણ છે. આગળ અમદાવાદના સ્થાનની વેપારી, મહત્તા વિશે લખતાં એ જ લેખક લખે છે કે ખ્રીષ્ટીય રાજ્યની શરૂઆતમાં અમદાવાદ જીલ્લાના અમદાવાદ અને ઘોળકા એ બે ગામોમાં જીલ્લાનાં ખીજાં ગામોના કરતાં પ્રમાણમાં વેપારનો ઓછો વધારો થયો. ઘોળકા ખંભાતના મહામાર્ગ ઉપર હતું જ્યાં એમ થયું એમ લખે છે. અમદાવાદ માટે લખે છે કે “ એની સમૃદ્ધિ તો રાજદરબાર અને લશ્કરના રહેઠાણને અંગે જ હતી. એને કુદરતનો એક ફાયદો નહોતો. કાંઈ મોટા ભૂમિવિભાગનું એ દાર નહોતું કે જેથી ત્યાં વેપારીઓની અંધરજવર રહે. હિંદુસ્તાનના કાંઈ પણ રાજમાર્ગ ઉપર એ નહોતું. હિંદુ વેપારીવર્ગમાંથી કાંઈનું એ ધાર્મિક સ્થળ નહોતું. એની નદી એના મુખ આગળ પણ નાની હોડીને

તરાવી શકે એવી નહોતી. એના મધ્યાર્ધ સમયમાં પણ એનું બંદર (ખંભાત) સમવડ વગરના બાવન માઇલ લાંબા રસ્તાને છેડે હતું. એનો સુંદર કીનખાખ આબુખાબુનાં જે દેશી રાજ્યોમાં મોટે ભાગે અપતો તે રાજ્યો પડી ભાગ્યાં. એનો હલકો સુતરાઉ માલ વીલામતની હરીફાઈ આગળ ટકી શક્યો નહિં. એટલે એનો એક વખતનો મોટો વેપાર આસપાસનાં શહેરોમાં વહેંચાઈ ગયો અને ફરી વધી શક્યો નહિં.”

ગેઝેટીઅરના આ લખાણમાં કેટલુંક સત્ય છે, પરંતુ સાથે કેટલોક ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવે તેવું છે. અમદાવાદની જગ્યાને કુદરતનો એકે લાભ નથી એ ખરું છે. કાંઈ મોટા પ્રદેશને માટે એ વેપારનું બારું નથી એ પણ ખરું છે. રાજધાનીને લીધે એની ખાસ સમૃદ્ધિ હતી એ પણ કાંઈક અંશે ખરું છે. પરંતુ રાજધાનીને લીધે અસહ્ય જ એવા જન્મસિદ્ધ વેપારી-બુદ્ધિવાળા લોકો અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા કે એ લોકો રાજ અને લશ્કર ગયું છતાં વેપાર પડવા ન દીધો એ ગેઝેટીઅરનો કર્તા ભૂલી જાય છે. ઘોળકાને એ ખંભાતના મહામાર્ગ ઉપર મુકે છે તે ખરું છે. પરંતુ પહેલાં આશાવલ અને પછી અમદાવાદ પશ્ચુ એ જ મહામાર્ગ ઉપર હતું એ તે ભૂલી જાય છે. આશાવલ અને અમદાવાદ ઉત્તર અને ઇશાન ખૂણા તરફથી આવતા વેપારી માર્ગોનું મળવાનું ખાસ સ્થાન છે. એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે કે કાઠીઆવાડમાં જવાનો વીરમગામવાળો રસ્તો પાછળથી ચાલુ થયેલો છે. કાઠીઆવાડમાં જવાનો કુદરતી રસ્તો ઉત્તરમાંથી આશાવલ થઈને ઘોળકાને રસ્તેથી જવાનો છે. દિલ્હી અને કનોજથી બંદરો તરફ જતા રસ્તા પાટણ અને ઉદેપુર આગળથી જતા. એ રસ્તા ભરૂચ ખંભાત કે કાઠીઆવાડ જતા ત્યારે વચમાં આશાવલ આવતું. ખાસ કરીને પાટણથી ભરૂચ જતાં એ રસ્તે જ જઈ શકાતું. પરંતુ પાટણ વધ્યા પછી ભરૂચ કરતાં ખંભાતનું બંદર વધારે વપરાવા માંડ્યું. એટલે આશાવલ અને અમદાવાદ મહામાર્ગ ઉપર તો હતાં જ પરંતુ એ કારણથી જ એમનો વેપાર મોટો હતો એમ ખાસ કહી શકાય તેમ નથી. અમદાવાદનો વેપાર કાંઈક અંશે પ્રથમ એ કારણથી, પછી રાજધાનીના કારણથી અને પાછળથી અમદાવાદના લોકોના સ્વાશ્રય માત્રથી જ વધ્યો છે એમ માનવામાં કાંઈ અસત્ય નથી. ગેઝેટીઅરનો વિદ્વાન કર્તા લખે છે તે સમયે તો અમદાવાદની હાલની પ્રગતિની ઝાંખી શરૂઆત માત્ર હતી. એટલે એમણે ગણાવ્યા છે તે વાંધા છતાં અમદાવાદે પ્રગતિ શી રીતે કરી, અને એમાં લોકોનો કેટલો ભાગ છે તે જોવા એ આજે રહ્યા નથી.

ગેઝેટીઅરના લેખક ગણાવે છે એ ગેરફાયદા ન હોત તો આજે અમદાવાદે ખતાવી છે તેનાથી બેવડી કે ચારગણી પ્રગતી ખતાવી હોત. છતાં એટલું કશું કરવું જોઈએ કે અમદાવાદના વેપારની અસલ સ્થિતિ હજી આવી નથી; અને ક્યારે આવશે તે હાલની સ્થિતિ જોઈને પણ કહેવું મુશ્કેલ છે. એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે બંદરોને લીધે અમદાવાદના વેપારને પ્રાચીન કાળમાં કાંઈક અંશે ઉત્તેજન મળેલું તે બંદરો થોડે અત્યારે ઘણે ભાગે પડી ભાગ્યાં છે. એ ચોરાશીએ બંદરોનું તુર (બન્ને અર્થમાં) અત્યારે જાણે મુંખાઈએ લઈ લીધું છે. એ બંદરો જે સમયથી પડી ભાગવા લાગ્યાં તે જ સમયથી અમદાવાદનો વેપાર પણ છેક સંકોચાઈ ગયો. પરંતુ એ બંદરો મુંખાઈને લીધે આજે ખરાબ દસામાં હોવા છતાં અમદાવાદે ચોતાનો વેપાર વિકસાવવા માંડ્યો છે. બંદરોનો વેપાર મુંખાઈએ જેટલે અંશે ભાંગ્યો તેથી વધુ અંશે, કોઈ પણ મેળ વગર જોડવાયલી રેલ્વેઓએ ભાંગ્યો છે; અને અમદાવાદનો વેપાર વહેંચાઈ ગયો તેમાં હાલની રેલ્વેપદ્ધતિનો દોષ પણ કેટલેક અંશે છે એમ માનવું પડે છે. જુનાં સાધનો અંધ થયાં તે સાથે નવાં જે વધ્યાં તે દેશની પરિસ્થિતિ દેશી દૃષ્ટિએ તપાસામા વગર વધ્યાં એ વાત ગેઝેટીઅરના લેખક ધ્યાનમાં લેતા નથી.

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પત્રનો હિંદુસ્તાનની તમામ વીગતોને લગતો એક વાર્ષિક ગ્રંથ (Indian Year Book) નીકળે છે. એમાં મુંખાઈ છલાકાના લોકોનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે ' ગૂજરાતના વાણીઆ આખા જગતની સર્વથી બુદ્ધિશાળી વેપારી જાતિઓમાં ગણી શકાય. ' આ વાણીઆઓનું કેન્દ્રસ્થાન તે અમદાવાદ. આ બુદ્ધિએ હિંદમાં તો અમદાવાદનું સ્થાન બરોબર જાળવ્યું. પરંતુ અઢારમી સદી પુરી થતાં પશ્ચિમના દેશોમાં વિજ્ઞાનનું જોર વધતું ગયું. બ્રીટીશ રાજ્યની

સાથે એ વિજ્ઞાનની લહેરો હિંદમાં પણ આવવા લાગી. ઓગણીસમી સદીમાં યૂરોપે વિજ્ઞાનની સહાયથી વેપારમાં અસાધારણ ફેરફાર કર્યો. ત્યાં દરેક ઉદ્યોગમાં યંત્રવાદનો યુગ પ્રવર્ત્યો એને પરિણામે યૂરોપે દુનિયામાં એક રીતનું સર્વોપરી-પણું મેળવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં આ વખતે ઇંગ્લેન્ડની રાજકીય સત્તા સંપૂર્ણ જામી ગઈ હતી. એ સત્તા ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી એક વેપારી કંપનીની હતી. એટલે હિંદુસ્તાનના વેપાર ઉપર પશ્ચિમના યંત્રવાદની સત્તા જામે એ

અમદાવાદ અને
પશ્ચિમના દેશોના
વેપારની પ્રગતિ

સ્વાભાવિક હતું. હિંદુસ્તાનના હાથ ઉદ્યોગો સામે ચંત્રની હરીફાઈ ધસાઈને નાશ પામતા હતા. ધર્મ અને અધર્મની મીમાંસાના વખતમાં પડેલા દેશને આ હરીફાઈની ભયંકરતાનું ભાન નહોતું. આવે વખતે અમદાવાદની બુદ્ધિની આંખ ઉઘડી. એણે હુન્નરખાંતી ચઢાઈ જોઈ. આ ચઢાઈ નાદીરશાહની ચઢાઈ અગર શિવાજીની લૂંટ કરતાં વધારે ભારે હતી એ અમદાવાદે જોયું. જે વિજ્ઞાનની સહાયથી યુરોપ આગળ વધતું હતું એની જ સહાય લેવાથી જગતના દેશોની સાથે રહી શકાશે એમ પણ એણે જોયું. એટલે કાપડ સુતર આદિ જમાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ચંત્ર દાખલ થયાં. જ્યાં જ્યાં પશ્ચિમની રીતો ખર્ચાળ લાગી ત્યાં અમદાવાદે જુની દેશી રીતો જ રાખી. ઇ. સ. ૧૮૫૦ થી ૧૮૭૦ સુધીની એક વીશીનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો વેપાર-ઉદ્યોગ માટે અમદાવાદે શું કર્યું તે સમજશે. એ વખતે અમદાવાદની વસ્તી એક લાખની હતી તે આજે વેપારને લીધે ત્રણ લાખની થઈ છે.

આમ છતાં પણ અમદાવાદ એની ગુમાઓલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું નથી, અને પશ્ચિમના દેશો સાથે જ જે સરખામણી કરીએ તો અમદાવાદને હજી વેપાર-ઉદ્યોગ ધણા સુધારવા પડે અને વધારવા પડે. અમદાવાદના લોકોની બુદ્ધિ વેપારને માટે જન્મસિદ્ધ છતાં બરોબર પશ્ચિમ જેવી પ્રગતિ કરવામાં જે હરકતો આવે છે એનાં જે ખાસ કારણો છે તે તો કબુલ કરવાં જ જોઈએ. એક ધર્મને વગર સમજ્યે સાથે મેળવીને બાંધી લીધેલા વિચિત્ર રૂઢિ-રિવાજ; બીજું રાજકીય પરતંત્રતા. આ બન્ને દોષો એકલા ગૂજરાત કે અમદાવાદનો નથી.

રૂઢિ-રીવાજો અને રાષ્ટ્રીય પરતંત્રતાએ બન્નેમાં હિંદુ-પશ્ચિમના જેવી સ્તાનના નશીબ સાથે અમદાવાદનું નશીબ અનેક પ્રગતિ કરવામાં સૈકાઓથી જોડાયેલું છે. રાષ્ટ્રીય પરતંત્રતા ઓછી આવતી હરકતો કરવાના હિંદુસ્તાનના પ્રયત્નમાં અમદાવાદ-ગૂજરાત-

પોતાનો ફાળો આપે એટલે કેટલેક અંશે એ બાબતમાં એણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું એમ કહી શકાય. હિંદુસ્તાનનાં બીજાં અંગો કરતાં કદાચ એ પોતાનું કર્તવ્ય વધારે પ્રમાણમાં કરે અગર બીજાં કોઈ અંગ એ કર્તવ્ય વધારે પ્રમાણમાં કરે તોપણ તેની પ્રગતિ આખા હિંદુસ્તાન સાથે જ જોડાયેલી રહેવાની. એટલે પરતંત્રતાની બાબતમાં અહીં વધુ લખવું યોગ્ય નથી. સામાજિક રીવાજો સૈકડો વર્ષથી પ્રજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે. પરંતુ એ

સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદના કીનખાખ મશર અને સુતરાઉ કાપડ ખંભાતથી ચઢતાં એટલે ખંભાતને નામે મશહર હતાં, અને કેરોથી પેકીન સુધીના પૂર્વ ગોલાધના દરેક બજારોમાં બહુ ખપતાં. મલાકાના જંગલી લોકો પોતાની ઉંચાઈ જેવડો ઢગલો આ કાપડનો આપતા ત્યારે ખંધનમાંથી પોતાનો છુટકારો મેળવી શકતા. આફ્રીકાના કિનારા ઉપર એ કાપડ સુવર્ણના બદલામાં વેચાતું અને ઘણી વાર એની સો ગણી કિંમત ઉપજતી.^૬ બારબોસા લખે છે કે એડનમાં ખંભાતથી એટલો માલ આવતો કે આવેલા કાપડના માલની કિંમતનો વિચાર આવતાં એને ગભરામણ થતી. કેટલાંક ઔપધો, અરીણ, બહુ, ગળી, મણકા વગેરે એડન આવતું; અને એડનથી ત્રાંબુ, પારો, ગુલાબજળ અને હીંગળોક જતું. અરબસ્તાનથી ઘોડા આવતા; આફ્રીકાથી સોનું, હાથીદાંત, અંબર અને મીણ આવતું; મલબારથી સોપારી, નાળીએર અને મરી આવતાં; અને સિંહલદ્વિપ અને પેગુથી પણ એ જ માલ આવતો. બંગાળાથી સાકર અને મલમલ આવતી; જાવાથી ઝવેરાત અને કરતુરી આવતાં; મલાકાથી તેળના અને ચીની વસ્તુઓ આવતી. બારબોસાના આ વર્ણન સાથે શ્રીરંગીએનાં જુનાં લખાણો મળતાં આવે છે.^૭ એ લોકો પણ અમદાવાદને ખંભાતના મહારાજ્યનું પાટનગર કહે છે. સોળમી સદીના પાછલા ભાગમાં ખંભાતના અખાતનો ઉપલો

[૬] "Before the beginning of the sixteenth century the silks, brocades, and cotton cloths of Ahmedabad, generally bearing the name of Cambay—their place of shipment, were in demand in every eastern market from Cairo to Peking. The wild tribesman of the Malayan Archipelago did not consider his freedom secured until he had stored up a pile of them equal in height to himself, since that was the standard ransom of a captive in the frays in which he was constantly engaged." (Stanly's Barbosa p. 200) "On the coast of Africa they were exchanged for gold often at a hundred times their real value (એ જ પૃ. ૫, ૭.) [૭] Ahmedabad Gaz. p. 88. The early Portuguese accounts agree well with Barbosa, money to the commercial predominance of the 'Cambay' and its capital Ahmedabad.

ભાગ પૂરાઈ જવાથી ખંભાત ખંદર તરીકે બહુ ઉપયોગનું ન રહેતાં અમદાવાદના વેપારને જરા ધક્કો લાગ્યો. પણ ખાસ કરીને સ્વતંત્ર આદલાદીના અરત પછી અમદાવાદને વધારે ખમનું પડ્યું.^૯

મોગલ સમયમાં વખત જતાં અમદાવાદે વેપારમાં પાછી પોતાની અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં સીઝર ફ્રેડ્રીક નામનો મુસાફર લખે છે કે તેણે તજરે ન જોયો હોત તો અમદાવાદનો આવડો મોટો વેપાર છે એ કહી માનત નહીં.^{૧૦} અકબરના સમયમાં અને જહાંગીરના રાજ્યની શરૂઆતમાં ખંભાતનો રસ્તો સહીસલામત ન હોવા છતાં, અમદાવાદથી દર દશ દીવસે

કિમતી સામાનનાં ભરેલાં બસો ગાડાં પરદેશ ચડવા માટે ખંભાત જતાં. અને^{૧૦} ત્યાંથી નાનાં વહાણો મારફતે

ચોથે જતાં. ઈ. સ. ૧૬૩૮ માં મેન્ડેલ્સો લખે છે કે અમદાવાદમાં વેપારની સગવડ બહુ સારી છે;—દારૂગોળો, સીસું તથા સુરા-ખારમાં વેપાર કરવા માટે પર્યાનો મેળવવો પડતો, પણ ખીણ વસ્તુઓમાં વેપાર કરવાની કુટ હતી. જકાત કુલ એક ગાડા દીઠ પંદર મેન્સ હતી, અને વાણીઆના આડતીઆ એશીઆના દરેક ભાગમાં તેમ જ કોન્સ્ટંટિનુલ (Constantinople) માં પણ દત્તા તેથી ટુંડીઆમણ સરળ અને ફાયદાકારક હતું. એશીઆની કોઈ પણ પ્રજા કે કોઈ પણ માલ અમદાવાદમાં ન દેખાય એમ નહોતું.^{૧૧} ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં મુસાફર થેવેનો લખે છે કે ‘ગળાનો નીકાશ બહુ મોટો હતો. સુંઠ, ખાંડ, હરે, લાખ, દરેક અને આંખળાં, આંખલી, અરીણ,

[૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૮૮. [૯] “Caesar Frederick declares (1588) that if he had not seen it, he could not have believed that the trade of Ahmedabad and Cambay was so great” (Ahd. Gaz. p. 88.) [૧૦] Nicholas Ufflet અને Mandelsloના અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં ઉતારા. પૃ. ૮૮. [૧૧] Harris’ Travelsમાંથી મેન્ડેલ્સોનો અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં ઉતારો પૃ. ૮૯. આ ઉતારા ઉપર ગેઝેટીઅરનો કર્તા નોંધમાં લખે છે કે આવો વેપાર હોવા છતાં રસ્તામાં ચોર લુંટારાનો ભો બહુ હતો એમ એ જ મુસાફર લખે છે. મને લાગે છે કે સુખા આહમખાંના પહેલાં જે યોરી અવ્યવથા અને ચોરીનો ભો થયો હતો તે સમયનું એ લખાણ છે. p. 89. “The Vānīās’ correspondents in all parts of Asia and even in Constantinople made exchange easy and

સુરોખાર અને મધ એટલાની સારી નીકાશ થતી. દિલ્હી અને લાહોરથી પણ કાપક આવતું, તે ઉપરાંત શહરમાં બનેલાં સાટીન, મખમલ, ટેફેટા, મશરૂ, કીનખાખ, અને ઉનના માલ પણ વ્યવહાર થતો. થેવેનો અને મેન્ડેલ્સ્લો બંને કહે છે કે સરખેજની ગળા બધા કરતાં સારી થતી. રેશમી ગલીચા પણ ઉત્તમ થતા અને એની અંદર સોનેરી તથા રૂપેરી કસબનું કામ થતું હતું. મેન્ડેલ્સ્લો એવા ગલીચા અને છીટોનાં મોટાં કારખાનાં હોવાનું જણાવે છે. ટેવરનીઅર લખે છે કે અહીં પતાસાં સારાં બનતાં, અને એને શુદ્ધ સફેદ કરવાની લોકને સારી આવડત હતી.^{૧૨}

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં સર ટોમસ હર્બર્ટ લખે છે કે ગૂજરાતના પાટનગરમાં દુકાનો સુગંધી અંજનો, અત્તર, તેળના, છીંટ, રેશમી અને સુતરાઉ માલ, અને હિંદ તથા ચીનની દુર્લભ વસ્તુઓથી ભરેલી હતી. એના માલીક કરકસરીયા અલ્પવિલાસી વાણીયા હતા, અને એમની વસ્તી અહીં બીજા કરતાં વધારે હતી.^{૧૨}—અ મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે અમદાવાદના કારીગરો લોખંડ, સોનું,

advantageous. There was scarcely any nation or merchandize in all Asia not to be found in Ahmedabad. I scarcely know any place in the world where a man may indulge himself with more ease than here. [૧૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૮૬માં નોંધ ૩. થેવેનો, મેન્ડેલ્સ્લો, ટેવરનીઅર વગેરેમાંથી ઉતારા. “Ginger grew in greater quantity in Ahmedabad than in any part of Asia. ‘hardly to be imagined how much was transported candied into foreign parts.’” “Of loaf sugar Taverneir says ‘they had the perfect art of refining it.’” He also mentions silk carpets mixed with gold and silver. Of other fabrics Mandeislo speaks of a vast manufactory of silks and calicoes, and of gold and silver brocades, though these were slighter and at the same time dearer than those from China. When he was in Ahmedabad a new kind of stuff of silk and cotton with gold flowers, was invented and sold at a cost of five crowns the yard.” [૧૨-અ] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૪. “The maga-polis of Gujarat, with many large and comely streets, shops full of aromatic gums...and choice Indian and China rarities, owned and sold by

હાથીદાંત, મીનો, છીપ, કાગળ, લાખ, હાડકાં, રેશમ અને સુતરનાં કામ માટે ખાસ પ્રખ્યાત હતા અને એમાં કારીગીરી સારી કરતા. ઇ. સ. ૧૬૯૫ માં જેમીલી કેરેરી લખે છે કે અમદાવાદ ઉદ્યોગોનું કેન્દ્ર હતું, હિંદમાં મોટામાં મોટું શહેર હતું, અને એના કીનખાખ વેનીસના માલથી કોઈ રીતે ઉતરતા નહોતા.^{૧૩}

અસ્ત થતી મોગલાઈની અવ્યવસ્થામાં અને મરેઠા સમયમાં વેપાર રાજગાર ઓછો થતો ચાલ્યો. ખંભાતને બદલે સુરત તરફ વેપાર ખેંચાવા લાગ્યો ત્યારથી જ અમદાવાદના વેપારને ખમવાનો વખત તો આવ્યો હતો.

છતાં ઔરંગઝેબના સમયમાં વેપારને ધક્કો લાગ્યો. અઢારમી સદીમાં હોય એમ દેખાઈ આવતું નથી. એ સમય શાંતિનો વેપારની પહતી હોવાથી અમદાવાદના મોટા વેપારીઓએ સુરતમાં પણ પેઢીઓ કાઢી, અને એ રીતે ખંભાતને બદલે સુરતને

અમદાવાદના વેપારીઓએ બંદર ગણ્યું. પરંતુ પાછળથી અને ખાસ કરીને મરેઠા સમયમાં જનમાલને લય વધતો ગયો. અને વેપાર સંકોચાઈ શહેરોમાં આવ્યો. એટલે રાજ્ય તરફથી શહેરોમાં દાણનું જોર અને ત્રાસ વધ્યાં. આવે વખતે અમદાવાદમાં દાણ અને કર વેરાનું જોર ખાસ વધે એમાં નવાઈ નહોતી. મુસલમાન સમયમાં એક બે વખત એવા પણ આવ્યા કે ધર્માન્ધતાને લઇને હિંદુ મુસલમાનોની જકાતમાં ભેદ રખાયો. મુસલમાનો માટે અઢી અને હિંદુઓ માટે પાંચ ટકા જકાત રાખવામાં આવી હતી. આમાં સુખાની જરૂર પ્રમાણે વધવટ થયાં કરતી. વેપારના માર્ગો ઉપર ઠેર ઠેર દાણની ચોકીઓ બેઠી હતી. આમ છતાં પણ ચોરલુંટાઈના લય એટલા જ હતા, અને લશ્કરી સત્તા સિવાય એ લોક કાંઈને લાગ્યે જ ગણતા. લશ્કરી સત્તાવાળા પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ચોર લોકોને ખાનગી ઉત્તેજન આપતા. ૧૭૫૫ માં પેશ્વા અને

abstemious Banias who here surpass for member the other inhabitants." [૧૩] એ જ પૃ. ૨૫૫. "It was the headquarters of manufacturers, the greatest city in India, nothing inferior to Venice for rich silks and gold stuffs curiously wrought with birds and flowers."

ગાયકવાડે શહેર વહેંચી લીધું ત્યારે પાછી વસ્તુસ્થિતિ વધારે ખગડી.^{૧૪} દરેક સત્તા પ્રજા પાસેથી વધારે પૈસો કઢાવવા યોજના કરતી. આ કારણને લીધે લોકોમાં પણ અપ્રમાણિકપણને ઉત્તેજન મળતું ગયું. માલના ભાવની રીત ગુંથવણવાળી થતી ગઈ અને એમાં છાનાછાની વધી. આ કારણથી કરવેરાનો ગોળે માલની લે-વેચમાં વેપારીઓને મારફતીઆનો આશ્રય લેવો પડતો, અને એમાં ઘણી છેતરપુંડી ચાલતી. ઘણા ખરા માલ ઉપર કાચી અવસ્થાથી માંડીને તૈયાર થતા સુધી ઘણી વાર વેરા લેવાતા અને તૈયાર થવા પછી બંદરે કે દેશાવર જતાં ખીજા રસ્તાના વેરા વધતા. રેશમી માલ શહેરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતો ત્યારે એની વેચાણ કિંમતના ચોથા ભાગ જોટલી જકાત તો અપાઈ ચુકતી. એકંદરે શહેરની બહાર નીકાશ થતા માલ ઉપર સરેરાશ વીશ ટકાનો વધારો જકાતવેરાથી થતો.^{૧૫} જે જે માલ વેચવાના હક પૈસા ભરી જેમણે ખરીદ કર્યા હોય તે તે માલ તે જ લોકો વેચી શકતા, અને એ-માંગ્યા ભાવ ઉપજાવતા. એક કુળાની લૂમ પણ એમને એમ વેચી શકાતી નહિ એમ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે. એવા પૈસા ભરી માલ એક હાથ કરનારા સિવાય એક સાધારણ લોકોનો ભારો કે ફૂલફળાદિ પણ કાઈ વેચતું તો એના ઉપર પંદરથી પચીશ ટકા વેરા શહેરમાં પેસતાં લેવાતો. એ ઉપરાંત દરવાજાનો ચોખીદાર એક મુઠી અંગર થોડો માલ ખાનગી પડાવતો, અને થોડું થોડું રસ્તાની ચોખીઓ ઉપર આપવું પડતું.^{૧૬} એકલા સરકારના હકદારા ચુકવ્યા એટલે પતવું નહિ. માલ કોઠામાં કાંટા આગળ આવતો એટલે માનીતા માણસો તથા મંદિરોના ઠરાવેલા લાગા ચુકવવા પડતા. આ લાગા વેપારીએ કબુલેલા હતા પરંતુ ખરી રીતે સરકારના ટેકાથી જ તે નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે નગરશેઠને સરેરાશ આઘાત ઉપર પાંચ ટકા મળતો. અગાઉના દીવાનના વારસેને સેંકડે છ આની મળતી. તે ઉપરાંત પચીશ હિંદુ મંદિરો અને ચાલીશ ભાટ, વૈરાગી અને ખીજા

[૧૪] એ જ પૃ. ૮૯. [૧૫] એ જ પૃ. ૯૦. [૧૬] એ જ પૃ. ૯૦. એમ કહેવાય છે કે દાણનો ત્રાસ એટલો બધો હતો કે શહેરમાં આવતાં બહારના રસ્તાઓ ઉપર ઘણાંજારાઓ દાણ આપે તો જ ખાણી પીવા મળી શકતું. આ ખાણતમાં લાગ્યા ઘણાંજારાનો ત્રાસો જાણીતો છે. 'બાર કોળાં અને તેર લાગા' એ કહેવત આ સમયમાં પડી છે.

લોકોની નૈસર્ગિક વેપારી શક્તિ પાછી ઠેકાણે આવવા લાગી. દવા ન મળે પણ હવાથી કુદરત રોગ મટાડે એમ અમદાવાદના વેપારને થએલો રોગ ધીમી ગતિથી સુધરવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ પછી હિંદીની ખાસ જરૂરીયાતની ચીજો ઉપરના વેરા બંધ કરવામાં આવ્યા, અને જકાતવેરા જે ૧૫ ટકા ઉપર હતા તે ઘટાડીને ૨૬ ટકા કરવામાં આવ્યા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો રસ્તો પાછો ખુલ્યો થયો અને વણુજારા અનેક તરેહના માલ 'હિંદ' અને પોલીઆ ઉપર લાદીને લાવવા લાગ્યા. કલેક્ટર મી. ડનલોપ લખે છે કે ઘણા નાસી ગએલા વેપારીઓ અને કારીગરો શહેરમાં પાછા આવીને વસવા લાગ્યા. અને શહેરની લડામક જાતોની વસ્તી બીજે નોકરીને માટે જવા માંડી તોપણ શહેરની એકંદર વસ્તી વધી.^{૧૯} ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં પાલણપુરવાળા કરમસી ડુંગરસીએ અમદાવાદમાં અપ્રીણનો સદો શરૂ કર્યો.^{૨૦} ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં મી. ક્રોફર્ડ લખે છે કે મી. ડનલોપે ધાર્યા પ્રમાણે અમદાવાદના વેપારમાં વધારો થયો નહોતો. આનું કારણ મી. ક્રોફર્ડ એમ ધારે છે કે આંટના સદામાં લોક ખુબર થયા હતા તે હતું.^{૨૧} આંટનો સદો ઘણા સમય અગાઉ મોગલાઇના અંતમાં ચાલ્યો હતો તેની વીગત આગળ જોઇશું. ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં અમદાવાદનો વેપાર જોઇએ તેવો વધ્યો નહિ એમ સર જોન માલ્કમનો અભિપ્રાય છે. એનું કારણ એમ મનાય છે કે એ વખતે પણ રસ્તા ખરોખર સુધર્યા નહોતા, અને આવજનાં સાધનો ઘણાં ઓછાં હોવાથી કાચો માલ લઈ જવાની બહુ હરકત પડતી. આ કારણથી વરસાદ સારો પડે અને પાક સારો થાય ત્યારે તે બહારગામ ન જઈ શકવાથી લાવ ઘણા ઓછા થઈ જતા.^{૨૨}

[૧૯] એ જ પૃ. ૯૩, નોંધ ૪. ઇ. સ. ૧૮૨૦ના મી. ડનલોપના રીપોર્ટમાંથી ઉતારો. [૨૦] એ જ પૃ. ૯૪ નોંધ ૧. જોખે ગવર્નમેન્ટ સીલેક્શન V ૪૪માંથી ઉતારો. [૨૧] એ જ પૃ. ૯૪ નોંધ ૨. [૨૨] એ જ પૃ. ૯૫. બ્રીટીશ રાજ્ય આવ્યા પછીનાં થોડાં વર્ષમાં આ પ્રમાણે વેપાર હતો:—રેશમ (Raw Silk)ની આયાત ૩૦૦ મણથી વધીને ૧૦૦૦ મણ થઈ. (ઇ. સ. ૧૮૧૯-અને ૧૮૨૦ માં) કાપડની આયાતની કિંમત રૂ. ૧૩૦૦૦ થી વધી ૬૫૦૦૦ થઈ; અને કુલ વેપારમાં સાડાબાર લાખનો વધારો થયો હતો. પરંતુ આ વધારો ચાલુ ન રહ્યો, અને પછીનાં ચારેક વર્ષોમાં મારે દેશ દેશ લાખ આયાત નીકાશના આંકડામાં ઘટાડો થયો. અપ્રીણના સદાથી એમ હતું. પછી પાછાં બે વર્ષ સારાં આવ્યાં. એમાં વેપારના આંકડા વધ્યા પણ વધારો

વેપારનું કેન્દ્ર બન્યું. રેલ્વેએ અમદાવાદના વેપારને વધારવામાં જે કાંઈ મદદ કરી છે તેની ના નથી. પરંતુ અમદાવાદનો વેપાર કેવળ રેલ્વેથી જ વધ્યો છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ઓગણીસમી સદીમાં રેલ્વે શરૂ થઈ ત્યારે પણ ઘોડેરાથી મુંગામ જે માલ વહાણમાં જતો તેના ઉપર દેશી પદ્ધતિ પ્રમાણે વીમો ગણતાં

રેલ્વે

પણ રેલ્વે કરતાં સસ્તું તુર પડતું. પરંતુ રેલ્વેથી મોકલેલો માલ જલદી પહોંચતો અને એ કારણથી નાણાં પણ ત્વરાથી ફરી વળતાં એટલે જોખમમાંથી વેપારી જલદી મુક્ત થતો. નાણાંની ચાલવણીમાં આમ સગવડ થવાથી ઓછી મુઠીએ વેપાર થઈ શકવા લાગ્યો. આ કારણથી રેલ્વેનું તુર વધારે હોવા છતાં માલ રેલ્વેદારા જવા માંડ્યો અને દરિયાઈ માર્ગનો વપરાશ ઓછો થયો. તોપણ છેક ૧૮૭૧ સુધી દરિયાઈ માર્ગે ઘોડેરા બંદરની આવકજીવકના આંકડા અમદાવાદ જીલ્લાનાં બધાં સ્ટેશનોના આવકજીવકના આંકડા કરતાં વધારે હતા.

૧૮૭૧ પછી એમાં ચાલુ ઘટાડો થતો ગયો, અને અમદાવાદ સ્ટેશને માલની આવજી વધી. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં

સદ્દો

અમદાવાદમાં વેપારનો કૃત્રિમ વધારો દેખાતો હતો. એ વર્ષો અમેરીકાની લઠાઈનાં હતાં તેથી હિંદુસ્તાનના માલની યુરોપમાં માંગ સારી નીકળી હતી અને વેપાર અસાધારણ વધેલો હોય એમ દેખાતું હતું. વેપારના આ વધારા વખતે હમેશની માફક અમદાવાદના વેપારીઓ સદે ચઢ્યા. લઠાઈ બંધ થતાં વેપાર મૂળ સ્થિતિ ઉપર પાછો આવવા લાગ્યો. આ વખતના સદ્દામાં ઘણા લોકો અમદાવાદમાં ખુવાર થઈ ગયા એટલે ઓગણીસમી સદીનો છઠ્ઠો દશકો અમદાવાદમાં વેપાર માટે જેવો શરૂઆતમાં સારો ગયો તેવો જ છેવટના ભાગમાં ખરાબ ગયો. એવા ખરાબ સમયમાં પણ મીઠા ઉદ્યોગ ધીમે ધીમે વધતો હતો.

મીઠા ઉદ્યોગ

ઇ. સ. ૧૮૭૫ સુધીમાં બીજી જે ત્રણ મીલો વધી હતી. એ અગાઉ અમદાવાદમાં કપાસ લોઢવાના સંખ્યા (જીન) ૧૧૭ જેટલા તો થઈ ગયા હતા, અને આખા જિલ્લામાં એની સંખ્યા ૩૬૯ ની હતી. આ ઉપરાંત આઠ પ્રેસ પણ થયા હતા. મીઠાના મૂળ સ્થાપક રણજોડલાલ છોટાલાલને એ ધંધામાં કાયદો જણાવાથી ૧૮૭૭ માં સારંગપુર દરવાજા બહાર તેમણે બીજી મીલ કાઢી. એ પછીની અર્ધી સદીમાં અમદાવાદમાં મીલો એક પછી એક વધતી જ

ગઈ છે, આજે મીલ ઉદ્યોગમાં અમદાવાદનું સ્થાન આખા હિંદમાં મુંબાઈથી બીજા દરજ્જાએ છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં અમદાવાદને પશ્ચિમનાં શહેરોની પંક્તિએ લાવવાની રણછોડલાલ છોટાલાલની ઉમેદ હતી. પરંતુ એ જમાનાના કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે એ મહાન ગૂજરાતીના મનોરથો મૂર્તસ્વરૂપ ન પામ્યા અને કેલસા લોખંડ વગેરેમાં ગૂજરાતને સ્વતંત્ર ઉદ્યોગમાં નાખવાની પ્રવૃત્તિ પાર ન પડી.

રેલ્વેથી બીજા જે રેરફાર થયા તેમાં લંબાણ કરવાનું આ સ્થળ નથી. રેલ્વેથી માલની છતઅછતનાં કે એક હાથના લાવ વેપારી વધારે પ્રમાણમાં કે લાંબા વખત ખાઈ શકતા નહિ, અને નાના વેપારી જ્યાંબંધ વેચનાર વેપારીઓના

બજારમાં સહેલાઈથી જઈ શકતા. આથી થોડે પૈસે

રેલ્વેથી થએલા

રેરફાર

અને થોડે નફે વેપારની ઉચ્છ્વલતા વધી અને મધ્યમ વર્ગને ફાયદો થયો. નાણું થોડાએક પૈસાવાળાઓ

પાસે જ લરાવાને બદલે સાધારણ સમુદાયમાં કાંઈક

કાંઈક વહેંચાઈને જવા લાગ્યું. બહારનાં બજારો સાથે વેપારીઓને સંબંધ વધવા માંડ્યો. તાર અને ટપાલની સગવડથી પણ વેપારને સારી પ્રવૃત્તિ મળી. રાજ્યની શાંતિમાં લોકોને વિશ્વાસ બેઠાથી ધન છુપાવવાની રીત ઓછી થવા માંડી. રસ્તા ઉપર સારાં મકાનો બંધાવા લાગ્યાં. લોક સારાં કપડાં ખુશ્લી રીતે પહેરવા લાગ્યા. સાદાઈ ધામે ધામે જઈને બહારના દેખાવ પણ વધવા લાગ્યા. અગાઉના વખતની સરખામણીમાં ઓગણીસમી સદીના વેપારથી અને તેને લીધે થએલી લોકોની મનોવૃત્તિના આ ફેરફારને લીધે લોકોમાં કહેવત પડી કે “ઝોરડામાં લક્ષ્મી હતી તે હમણાં ઉમરે આવી છે.”

આણ સદીમાં અમદાવાદનો વેપાર વધતો જાય છે; પરંતુ ગઈ સદીમાં અમેરીકન લઢાઈ પછી જે સ્થિતિ આવી હતી તેના કરતાં વધારે ખરાબ સ્થિતિ

વેપારની આ સદીમાં આવી. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં યુરોપમાં

વીસમી સદી

પ્રથમ લઢાઈ શરૂ થઈ. એની અસર શરૂઆતમાં થોડી થઈ

પણ પાછળથી ધીમે ધીમે આખા જગતના વેપાર ઉપર

થવા લાગી. અમદાવાદ એમાંથી બચ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૭-૧૮ માં દરેક ચીજના

લાવ અસાધારણ વધી ગયા. ઇંગ્લેન્ડ પોતે પણ લઢાઈમાં ઉતરેલું હોવાથી

ઈન્ડિયન્સનો માલ-ખાસ કરીને કાપડ સુતર-હિંદુસ્તાનમાં આવતો ઓછો થઈ

વેપારનું કેન્દ્ર બન્યું. રેલ્વેએ અમદાવાદના વેપારને વધારવામાં જે ઘાંઘ મદદ કરી છે તેની ના નથી. પરંતુ અમદાવાદનો વેપાર કેવળ રેલ્વેથી જ વધ્યો છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ઓગણીસમી સદીમાં રેલ્વે શરૂ થઈ ત્યારે પણ ઘોલેરાથી મુંબાઈ જે માલ વહાણમાં જતો તેના ઉપર દેશી પદ્ધતિ પ્રમાણે વીસો ગણતો પણ રેલ્વે કરતાં ઓછું તુર પડતું. પરંતુ રેલ્વેથી મોટલેલો માલ જલદી પહોંચતો અને એ કારણથી નાણાં પણ ત્વરાથી ફરી વળતાં એટલે જોખમમાંથી વેપારી જલદી મુક્ત થતો. નાણાંની ચાળવણીમાં આમ સગવડ થવાથી ઓછી મુદ્દીએ વેપાર થઈ શકવા લાગ્યો. આ કારણથી રેલ્વેનું તુર વધારે હોવા છતાં માલ રેલ્વેદ્વારા જવા માંડ્યો અને દરિયાઈ માર્ગનો વપરાશ ઓછો થયો. તોપણ એક ૧૮૭૧ સુધી દરિયાઈ માર્ગે ઘોલેરા બંદરની આવકજીવકના આંકડા અમદાવાદ જીલ્લાનાં બધાં સ્ટેશનોના આવકજીવકના આંકડા કરતાં વધારે હતા. ૧૮૭૧ પછી એમાં ચાલુ ઘટાડો થતો ગયો, અને અમદાવાદ સ્ટેશને માલની આવજી વધી.

સદો

ઈ. સ. ૧૮૬૨ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં અમદાવાદમાં વેપારનો કૃત્રિમ વધારો દેખાતો હતો. એ વર્ષો અમેરીકાની લઢાઈનાં હતાં તેથી હિંદુસ્તાનના માલની યુરોપમાં માંગ સારી નીકળી હતી અને વેપાર અસાધારણ વધેલો હોય એમ દેખાતું હતું. વેપારના આ વધારા વખતે હમેશની માફક અમદાવાદના વેપારીઓ સદે ચઢ્યા. લઢાઈ બંધ થતાં વેપાર મૂળ સ્થિતિ ઉપર પાછો આવવા લાગ્યો. આ વખતના સદામાં ઘણા લોકો અમદાવાદમાં ખુવાર થઈ ગયા એટલે ઓગણીસમી સદીનો છઠ્ઠો દશકો અમદાવાદમાં વેપાર માટે જેવો શરૂઆતમાં સારો ગયો તેવો જ છેવટના ભાગમાં ખરાબ ગયો. એવા ખરાબ સમયમાં પણ મીઠા ઉદ્યોગ ધીમે ધીમે વધતો હતો.

મીઠા ઉદ્યોગ

ઈ. સ. ૧૮૭૫ સુધીમાં બીજી બે ત્રણ મીલો વધી હતી. એ અગાઉ અમદાવાદમાં કપાસ લોઢવાના સંખ્યા (જીન) ૧૧૭ જેટલા તો થઈ ગયા હતા, અને આખા જીલ્લામાં એની સંખ્યા ૩૬૯ ની હતી. આ ઉપરાંત આઠ પ્રેસ પણ થયા હતા. મીઠાના મૂળ સ્થાપક રણજોડજીલ છેટાલાલને એ ધંધામાં કાયદો જણાવાથી ૧૮૭૭ માં સારંગપુર દરવાજા બહાર તેમણે બીજી મીલ કાઢી. એ પછીની અર્ધી સદીમાં અમદાવાદમાં મીલો એક પછી એક વધતી જ

ગઇ છે, આજે મીલ ઉદ્યોગમાં અમદાવાદનું સ્થાન આખા હિંદમાં મુંબાઇથી બીજું દરજ્જે છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં અમદાવાદને પશ્ચિમનાં શહેરોની પંક્તિએ લાવવાની રણછોડલાલ છોટાલાલની ઉમેદ હતી. પરંતુ એ જમાનાના કેટલાંક અનિવાર્ય સંબોગોને લીધે એ મહાન ગૂજરાતીના મનોરથો મૂર્તસ્વરૂપ ન પામ્યા અને કેલસા લોખંડ વગેરેમાં ગૂજરાતને સ્વતંત્ર ઉદ્યોગમાં નાખવાની પ્રવૃત્તિ પાર ન પડી.

રેલ્વેથી બીજા જે રેરફાર થયા તેમાં લંબાણ કરવાનું આ સ્થળ નથી. રેલ્વેથી માલની છતઅછતનાં કે એક હાથના લાવ વેપારી વધારે પ્રમાણમાં કે લાંબો વખત ખાઇ શકતા નહિ, અને નાના વેપારી જ્યાંધ વેચનાર વેપારીઓના

ખજારમાં સહેલાઇથી જઇ શકતા. આથી થોડે પૈસે

રેલ્વેથી થએલા

રેરફાર

અને થોડે નફે વેપારની ઉચ્ચલાયક વધી અને મધ્યમ વર્ગને ફાયદો થયો. નાણું થોડાએક પૈસાવાળાઓ

પાસે જ ભરાવાને બદલે સાધારણ સમુદાયમાં કાંઈક

કાંઈક વહેંચાઈને જવા લાગ્યું. બહારનાં ખજારો સાથે વેપારીઓને સંબંધ વધવા માંડ્યો. તાર અને ટપાલની સગવડથી પણ વેપારને સારી પુષ્ટિ મળી. રાજ્યની શાંતિમાં લોકોને વિશ્વાસ બેઠાથી ધન છુપાવવાની રીત ઓછી થવા માંડી. રસ્તા ઉપર સારાં મકાનો બંધાવા લાગ્યાં. લોક સારાં કપડાં ખુશ્લી રીતે પહેરવા લાગ્યા. સાદાઈ ધામે ધામે જઈને બહારના દેખાવ પણ વધવા લાગ્યા. અગાઉના વખતની સરખામણીમાં ઓગણીસમી સદીના વેપારથી અને તેને લીધે થએલી લોકોની મનોવૃત્તિના આ ફેરફારને લીધે લોકોમાં કહેવત પડી કે “ઓરડામાં લક્ષ્મી હતી તે હમણાં ઉમરે આવી છે.”

ચાલુ સદીમાં અમદાવાદનો વેપાર વધતો જાય છે; પરંતુ ગઈ સદીમાં અમેરીકન લઠાઇ પછી જે સ્થિતિ આવી હતી તેના કરતાં વધારે ખરાબ સ્થિતિ

વેપારની આ સદીમાં આવી. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં યુરોપમાં

કોસમી સદી

પ્રથમ લઠાઈ શરૂ થઈ. એની અસર સરખાતરમાં થોડી થઈ

પણ પાછળથી ધીમે ધીમે આખા જગતના વેપાર ઉપર

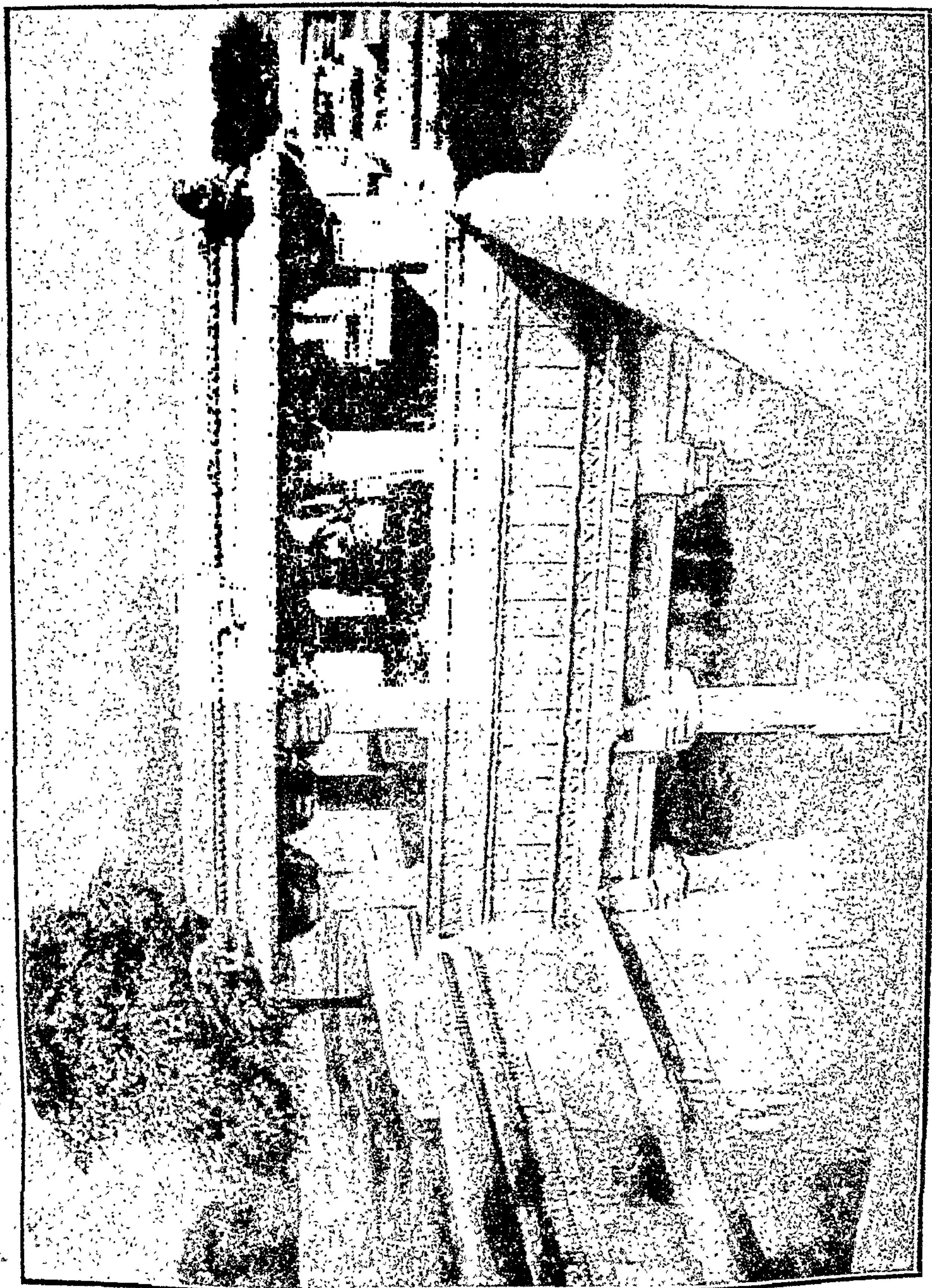
થવા લાગી. અમદાવાદ એમાંથી બચ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૭-૧૮ માં દરેક ચીજના

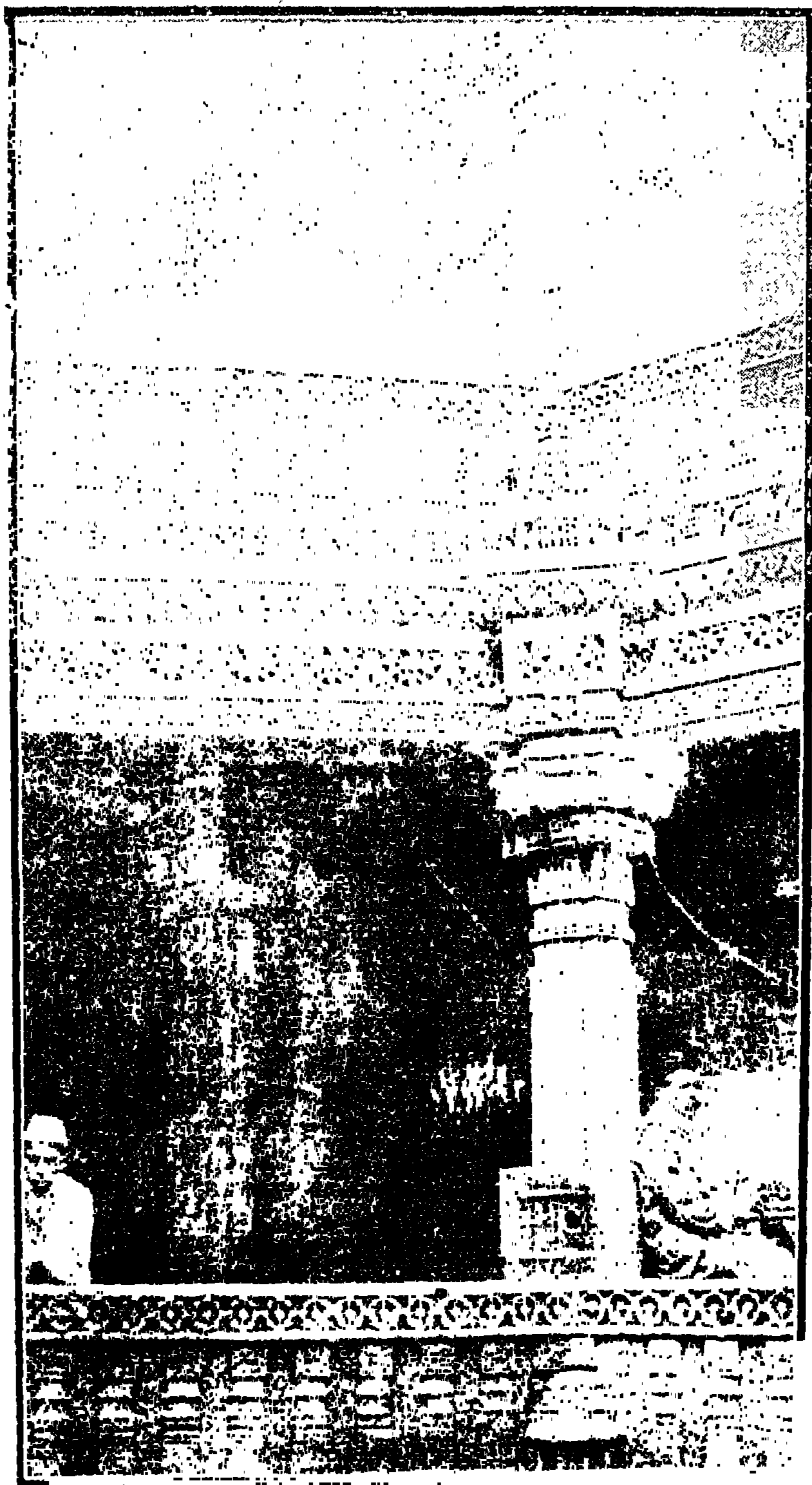
લાવ અસાધારણ વધી ગયા. ઇંગ્લેન્ડ પોતે પણ લઠાઈમાં ઉતરેલું હોવાથી

ઈન્ડોન્ડો માલ-ખાસ કરીને કાપડ સુતર-હિંદુસ્તાનમાં આવતો ઓછો થઈ

મયો. આ વખતે જનપાને પોતાના ઉદ્યોગો વધારવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યા અને તેણે આ તકનો ધણો લાભ લીધો. પણ એવે જનપાને પોતે પણ આ યુદ્ધમાં પડ્યું અને ખીજા દેશમાં એ વખતે એના માલની માગણી હતી તે તેનાથી પૂરી ન પડવાથી અમદાવાદ મુંબાઈની મીલોના માલની માંગ હિંદુસ્તાન અને આસપાસના દેશોમાં ઘણી વધી. હિંદુ જનપાને એમ સ્વતંત્ર ન હોવાથી વેપાર ઉદ્યોગની આ સ્થિતિનો લાભ જનથુકને માટે મેળવી શકે એમ હતું નહિ. પરંતુ વખત પુરતો માંદી તેજ જે લાભ લેવાનો હતો તે લેવાયો. આ વખતે પણ લોકો સદે ચઢ્યા. મીલોના શેરોના ભાવ દશથી પંદરગણ વધી ગયા. અમદાવાદની સમૃદ્ધિ ધણે ભાગે મીલોને લીધે જ હોવાથી મીલોની આખાદી સાથે દરેક ધંધાવાળાની આખાદી વધી. સાધારણ લોકોને પણ શેરોના બ્યાજ સારાં મળવાથી થોડા વખત માટે પૈસે ટકે મુખી દેખાવા લાગ્યા. મીલો પણ ગદ્ય સદી કરતાં ઘણી જ વધી હતી. એ બધી મીલોના લાભ જોઈ નવી મીલો ઉભી થવા માંડી. ખીજા ઉદ્યોગો એને અંગે અને સ્વતંત્ર રીતે પણ ઘણા ઉભા થવા લાગ્યા. લીમીટેડ જોમદારીથી પરચુરણ ચીજોની દુકાનો (સ્ટોર) પણ નીકળવા લાગી. ડાર્ક પણ માણસ લીમીટેડ કંપની કાઢી શેર ભરાવવાનું જાહેર કરે કે તુરત તેના શેરો હદ કરતાં વધારે ભરાઈ જતા, અને થોડા જગનારને વધારે ભાવ આપ્યાથી પણ મળતા નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૦માં આ સ્થિતિ છેક ટોચ ઉપર હતી. એ વખતે લોકોને ચારે બાજુ સોનું દેખાતું હતું. સારા પછી ખરાબ વખત આવે છે એ વાત લોકો ભૂલી ગયા. લઢાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી દરેક ધંધામાં એક સરખી તેજ ચાલી આવતી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૮ની વર્ષો ઋતુમાં મંદિતો એક સાધારણ ધણો આવી ગયો. એ ધણો વેપારના સંજોગો બદલાયાથી નહિ પણ સદાને લીધે જ આવ્યો હતો. પછી તો ૧૯૧૯ અને ૨૦માં ભાવ ડોઢ પણ વખતે વધ્યા નહોતા એટલા વધ્યા. લઢાઈને લીધે જગતનું શરીર માત્ર નહિ પણ આત્માયે બદલાઈ ગયો હતો એમ લોક કહેતા. રહેણીકરણી, ખર્ચો, વગેરે તમામ વધી ગયું હતું એટલે ગમે તેવો વખત આવે તો પણ ભાવ પાછા મૂળ સ્થાને તો નહિ જ આવે એમ ગણત્રીઓ કરી લોક મન મનવતા હતા. લઢાઈને લઈને વધેલી ખાંદી માંગને લીધે લોક કાચી પાકી તમામ પેદાશ વધારતા હતા તે કોઈ લક્ષમાં લેતું

ରାଜ୍ୟ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ବିଭାଗର ମହାବଳୀ

૪૮ અડાલજની વાવ : અષ્ટકોણ કુંબો

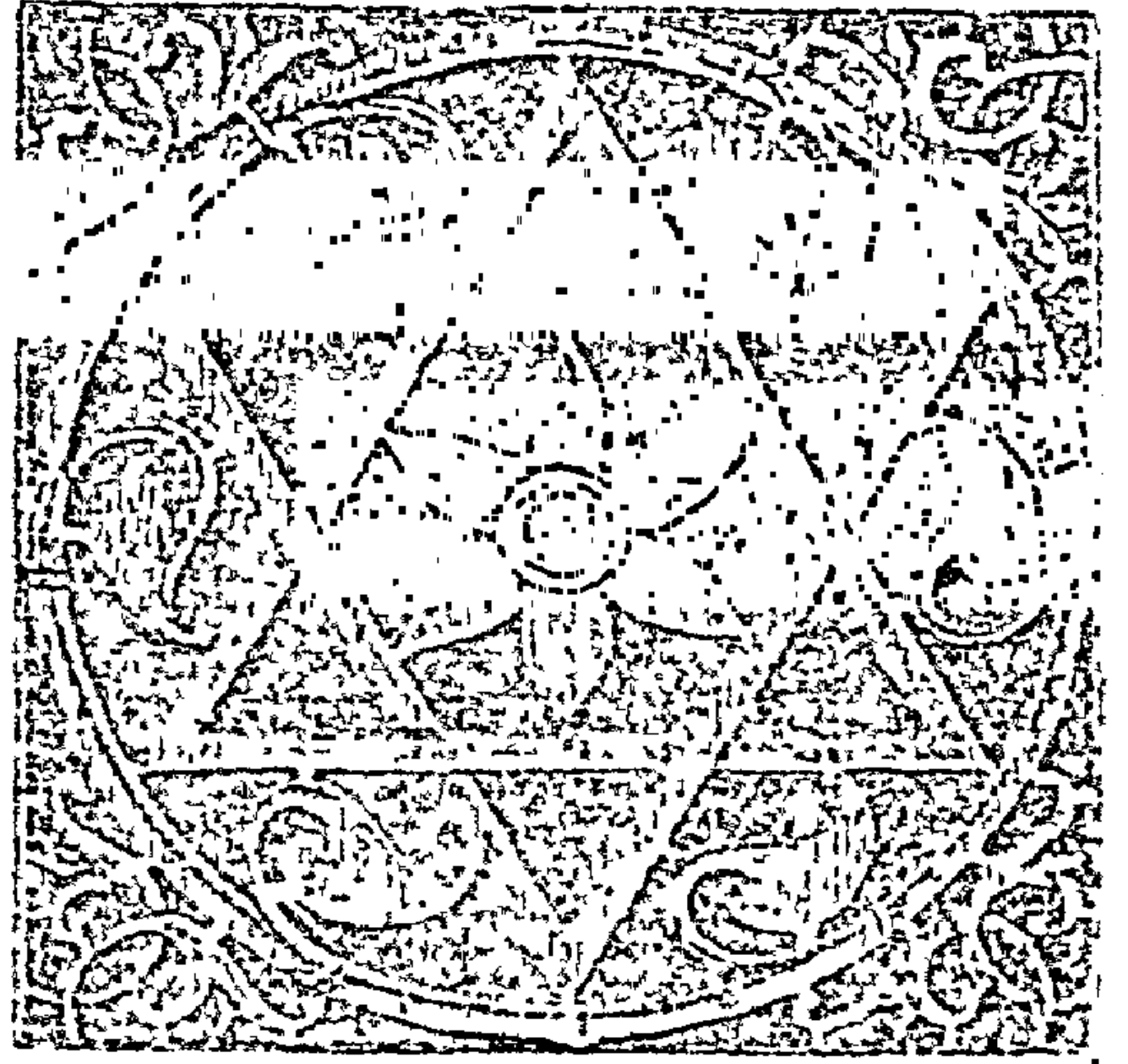
નહોતું. એટલે ૧૯૨૧ની આખરે દુનિયાના વેપારના ઇતિહાસે કદી પણ ન જોએલી તેજ પુરી થઇ. ઉપરા ઉપરી વરસ ખરાબ આવવા લાગ્યાં. તેજ જેવી અશ્રુતપૂર્વ હતી તેવી જ કે કદાચ તેથી પણ વધારે ભારે મંદી આવી. આ મંદીમાં ગભરાયેલા વેપારીને ૧૯૨૩ માં થએલા જાપાનના ધરતીકંપે થોડીક ક્ષણ શ્વાસ ખાવાનો સમય આપ્યો. પરંતુ જાપાન સ્વતંત્ર દેશ હતો. પડી ભાગેલા ઉદ્યોગને ફરીથી ગોડવવાના સમય માટે આપણા જેવા પરતંત્ર દેશ સાથે એની સરખામણી કરવામાં વેપારીઓ ભૂલ્યા. જ મહીનામાં જાપાન તૈયાર થઈ ગયું, અને એના માલના પ્રથમથી પણ સસ્તી કિંમતે ઢગલા થવા લાગ્યા. મુંબાઈની સાથે અમદાવાદનો પણ મુખ્ય વંધે! કાપડ સુતરનો હોવાથી અમદાવાદને પણ એ હરીશાઈમાં ઘણું ખમવું પડ્યું. એ સાથે હિંદુસ્તાનની દેશાવરો સાથેની સ્થિતિ પણ ઘણી ખગડી હતી. લોકોની ઊંચવાની શક્તિ તદ્દન જતી રહી હતી. આ કારણોથી દેશના નાણાં-ખજારની સ્થિતિ ભયમાં આવી પડી. અમદાવાદ માલ બનાવનારું શહેર હતું તે સાથે બીજા વેપારોમાં પણ એ આગળ વધેલું હતું એટલે નાણાંખજારની ખરાબ સ્થિતિ (financial crisis)ની અસર એના ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. આ સ્થિતિમાંથી અમદાવાદ બાજે પણ પસાર થાય છે. આવે વખતે માત્ર એની સ્વાભાવિક કરકસર એની ખરી મદદે આવી છે. ખર્ચ વધારવું જોડેલું સહેલું છે એટલું ઘટાડવું સહેલું નથી. પરંતુ અમદાવાદને ખર્ચ ઘટાડતાં ખોટી શરમ નડતી નથી. આ એક ગુણને લીધે અમદાવાદ વેપાર ઉદ્યોગની હાલતી આ લયંકર સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતું જાય છે. આ સ્થિતિની અસર તદ્દન નથી થઈ એમ નહિ. કેટલીક લીમીટેડ કંપની અને મીલો ફડકામાં ગઈ છે; કેટલીક જૂની જામેલી મીલો પણ વહીવટની ખામી કે સદા કે એવાં બીજાં કારણોથી ફડકામાં ગઈ છે. અત્યારની વેપાર ઉદ્યોગની સ્થિતિ કંઠંગી હોવા છતાં અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગ માટે ભવિષ્ય ઉજળું જ દેખાય છે.

હવે અમદાવાદનો વેપારી વર્ગ યૂરોપના સંસર્ગમાં વધારે આવતો જાય છે. યુવાન વર્ગમાં સાધારણ જ્ઞાન તરફ અભિરુચિ ધીમી—અહુ જ ધીમી—પણ વધતી જાય છે. યૂરોપની વ્યવસ્થા શક્તિનો પરિચય વધતાં કેટલીક

મીલો અને પેઢીઓની વ્યવસ્થામાં સારો સુધારો દેખાતો જાય છે. વેપારી વર્ગના મનની સંકુચિતતા દૂર થાય અને જ્ઞાન તથા દેશાટનથી મન વિકાસ પામે એટલે અમદાવાદના વેપારનું અવિષ્ય ઉજળું જ છે અને એનાં ચિહ્નો દૂર દૂરથી દેખાય છે.

પ્રકરણ ત્રીસમું

વેપાર-ઉદ્યોગ ખજારો

“ચોટું તો અમદાવાદનું”*

કોઈ પણ દેશ કે શહેરના વેપારનો ખ્યાલ એના આયાત નીકાશ, નાણાવટું, અને સ્થાનિક ઉદ્યોગો ઉપરથી આવે છે. આયાત નીકાશ અવરજવરનાં સાધનો ઉપર અને ખાસ કરીને રેલ્વે તથા વહાણવટા ઉપર આધાર રાખે છે. આ સાધનો જેમ સંપૂર્ણ તેમ આયાત નીકાશ ઉત્તમ; એ સાધનો જેટલાં ખામીવાળાં એટલી વેપારમાં ખામી. અમદાવાદના વેપારની સ્થિતિ આ દૃષ્ટિએ જોવાનો કાંઈકે પ્રયત્ન ગયા પ્રકરણમાં કર્યો. અમદાવાદની સ્થાપનાથી આજ સુધીની એની વેપારી પ્રવૃત્તિની સામાન્ય સમીક્ષાના પછી હુંકાણમાં જોઈ હવે નાણાવટું અને ખીજી ખામતોનો થોડો વિચાર કરીએ.

ગયાં પ્રકરણનાં કેટલાંક વર્ણનથી અને ઉતારાથી સાધારણ રીતે એમ લાગશે કે અમદાવાદ એક વખત એશીઆમાં નાણાંનું મોટું કેન્દ્ર હતું. ગૂજરાતના પ્રાચીન રાજ્યો પોતાના દેશમાં અને નગરમાં વધારેમાં વધારે કરોડપતિઓ છે એમ કહેવામાં મોટું ગૌરવ સમજતા. કરોડપતિને રાજ્ય તરફથી કરોડગિરીનો વાવટો મળતો, અને કરોડપતિ કોટિધ્વજ કહેવાતો. કેટલીક વખત કરોડમાં થેડું ખૂટતું હોય તો રાજા એ વેપારીને કોઈ રીતે એ રકમ

* ફ્રાન્સ સલાના હરતદિખિત સંગ્રહમાં એક કાગળમાં દેશની હત્તમ વસ્તુઓ સૂચી છે એમાં અમદાવાદના ચોટા માટે આમ લખ્યું છે.

પૂરી કરવામાં મદદ કરતો એવા પણ દાખલા છે. આવી પ્રથા હોય તે દેશમાં વેપારીઓને રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન ન મળે એવો સંભવ નથી. ગૂજરાતી

નાણાવટુ મુલતાનોએ ધર્મ સીવાય ધણે બાગે વ્યવહારમાં પ્રાચીન પ્રથાઓ ચાલુ રાખી હતી. એમ કહેવાય છે કે

અમદાવાદમાં એક વખતે સો કોટીધ્વજ હતા. એ સમયે

યુરોપના દેશોની સ્થિતિ શું હતી તે જાણીતી છે. એમાં કેટલાક દેશો ગૂજરાતની કાંધક બરોબરી કરી શકે એવા હતા. એશીયામાં અરબસ્તાન અને ઈરાનના

કિનારા પર વેપાર કાંધક હીક હતો. જાપાનની પ્રગતિને તો હજી સંકેત નથી થયો. એટલે એ સમયે અમદાવાદ એશીયામાં નાણાંવટાનું કેન્દ્ર હતું એમ

માનવામાં વાંધો નથી. અમદાવાદના વેપારીઓના આડતીઆ એશીયાના દરેક મોટા શહેરોમાં—યુરોપમાં ઠેક ઇસ્તાંબુલ (કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ) સુધી હતા.

અમદાવાદની હુંડી ગમે તે શહેરમાં ખપતી અને ગમે તે શહેરોમાં અમદાવાદ ઉપરની હુંડી મળી શકતી. હાલ હુંડીઆમણ અને નાણાંવટામાં મુંબાઇનું જે

સ્થાન છે તેથી મોટું સ્થાન એક વખતે અમદાવાદનું હતું. મુંબાઇની પેઠે હુંડીઆમણનો એક નિયમિત ધંધો અમદાવાદમાં ચાલતો. ઘણી વખતે હુંડીઆમણના

સદા અમદાવાદમાં ચાલ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. બધા ધંધામાં નાણાંવટું—શરાફી—એ ઉત્તમ ધંધો ગણાતો અને નાણાંવટીની આખર ખીજ કરતાં વધારે ગણાતી.

નાણાંવટીઓમાં પણ જે લોકો શુદ્ધ શરાફીના ધંધાને વળગી રહી ખીજ ધંધા કે સદાથી દુર રહેતા તે વધારે આખરદાર ગણાતા. એ લોકો ખરા પારખ,

પરીખ, અગર હુકામાં પરી કહેવાતા. આ નાણાંવટીઓનો રાજદરબારમાં બારે વજ્જર રહેતો. રાજ્યને એ લોકો નાણાં ધીરતા. મુલકગિરી માટે લશ્કર નીકળે

ત્યારે એ શરાફી સાથે જતા. લશ્કરમાં પણ ધીરધાર કરતા. મોમલ અને મરેઠાનાં લશ્કરો સાથે અમદાવાદ—ગૂજરાતના શરાફી હોવાના ધણા ઉલ્લેખો મળે છે.

આ કારણથી કોઇ પણ રાજદારી બતાવ કે ખટપટ કે ફેરફારની એમને પહેલી ખબર પડતી. હારજીતની ખબર પણ પહેલી પડતી તેથી એ ઉપર

એ લોકો પોતાનો વેપાર સંકેલતા કે વિકસાવતા, અને ઘણી વાર ઉચલપાથલને લાભ લઈ લેતા. રાજ્યની સાથેના ધીરધારના સંબંધને લીધે દરબારમાં એમની

લાગવગ એટલી મોટી રહેતી કે એથી પોતાના અંગત લાભ ઉપરાંત નણી વખત નાતજાતને, ધર્મને, મહાજનને, અને કોઈ વાર શહેર સમસ્તને લાભ

કરતો અગર આફત વખતે મદદ કરતા. રાજધાની અમદાવાદમાંથી દિલ્હી આગ્રા અને પછી પૂને ગઈ ત્યારે પણ શરાફોની લાગવગ કામમ હતી. દિલ્હી આગ્રા અને પૂનામાં એમની પેઢીઓની શાખાઓ નીકળી. આ શરાફોએ શાહજહાંના સમયમાં તથા શહેર ઉપર આવેલી કેટલીક આફતો વખતે જે મદદ કરેલી છે તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ.

ખ્રીષ્ટીય સમયમાં વેપારની પરિસ્થિતિમાં જે જે ફેરફાર થયા તે આપણે જોયા. રેલ્વે થયા પછી એમાં વળી વધારે ફેરફાર થયા. મુલેકગિરીઓ હવે બંધ પડી, એટલે શરાફોએ ખ્રીષ્ટીય રાજ્યની શરૂઆતથી જ (૧૮૧૯) અપ્રીણમાં નાણું રોકવા માંડ્યું. આખરફાર આશામીઓ પોતે એ સદામાં ભાગ લેતા નહિ પણ માલ ઉપર ધીરધાર કરતા. કેટલાક શરાફો પોતે પણ સદામાં પડતા, જ્યારે કેટલાક માત્ર હુડીઓમણતું કામ કરતા. કેટલાક રતી આડત કે રવાળાને ધીરધાર કરતા. આ વખતે કેટલીક શરાફી પેઢીઓ વીમાનું કામ પણ કરતી. આવી પેઢીઓની આખર ઘણી સારી હતી. વીમો ઉતરાવેલા માલને નુકશાન થાય તો તેના દાવા જેમ અને તેમ તાકાદે ચુકવવા એ એમનો ખાસ રિવાજ હતો. જો કોઈ શરાફ વીમાનાં નાણાં આપવામાં ઢીલ કરે તો તેની આખર જતી અને એને ફરીથી કામ મળતું નહિ. દાવા ચુકવવામાં હાત્રની લીમીટેડ વીમા કંપનીઓ કરતાં પણ આ પેઢીઓ વધારે તાકીદ રાખતી. દરિયાર્ધ વીમા ઘણે ભાગે બંદરો ઉપર ઉતરતા. અમદાવાદમાં વીમાની પેઢીઓ પગ રસ્તે જતા માલની ચોરીનો વીમો કે માલ બગડે તેનો પણ વીમો ઉતારતી. રેલ્વે થયા પછી એ કામ તદ્દન બંધ થયું.^૧ રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે (૧૮૫૧) એ સમયે નાણાવટીનો ધંધો શહેરમાં સૌથી વધારે આખરફાર ગણાતો અને અમદાવાદમાં ૧૦૦ શરાફી પેઢીઓ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં જૂની મુંગાઈ બેંકે અમદાવાદમાં શાખા ખોલી. એ જોઈને રાયલ બેંક અને સેન્ટ્રલ બેંક નામની બે બેંકો નીકળી. પરંતુ એ ત્રણે બેંકો અમદાવાદમાં ફાવી નહિ, અને બંધ કરવી પડી. એટલે થોડાં વર્ષ સુધી તો શરાફોને એમના હુડીના કામકાજમાં હરીફાર્થ બંધ થયું. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં નવી મુંગાઈ બેંક (હાલની ઇમ્પીરિયલ બેંક) અમદાવાદમાં શાખા

[૧] એ જ. પૃ. ૬૫.

ઉઘાડી. ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે એણે મોટી રકમની લેવડદેવડ પોતાને હાથ કરી છતાં પણ શરાફે એની સાથે સદ્ગતિથી જોડાઈ કરી શકતા.^૨ પરંતુ સરકારની તીવ્રેરીનું કામ અને સરકારી નાણાંની લેવડદેવડ મુંઝાઈ બેઠના હાથમાં રહી, એટલે એ દીવસથી અમદાવાદના શરાફેનો રાજ્ય સાથેનો અસલના જેવો સંબંધ બંધ પડ્યો.

આખી દુનિયાના દેશોમાં શરાફોનો ધંધો મોટે ભાગે યાહુદી-જુદી-લોકોના હાથમાં હતો. આ લોકો ધણા પુરાણા વખતથી હિંદુસ્તાનમાં પણ આવીને વસ્યા હતા. પરંતુ ખીજ દેશોની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં એ ફાવી શક્યા નહિ. ગૂજરાતી, મારવાડી, ચેટી, અને મુલતાની શરાફેએ એમને આ દેશમાં ફાવવા દીધા નહિ. હાલ ગૂજરાતીઓ ખીજ પ્રાંતના વતનીઓ કરતાં અન્ય વેપાર ઉદ્યોગમાં વધારે આગળ પડ્યા છે છતાં પણ ઉપરની ચારે કામોએ હિંદુસ્તાનની શરાફીમાં પરદેશોને બહુ હાથ ધાલવા દીધો નથી. આ ચાર કામોનો વિચાર કરીએ તોપણ અન્ય પ્રાંતોમાં મુલતાની અને મારવાડીઓનું જોર શરાફી ધંધામાં પ્રમાણમાં કાંઈક વધારે છે; પરંતુ ગૂજરાતમાં તો ગૂજરાતી શરાફે આગળ મુલતાની વિગેરે ફાવી શક્યા નથી. હિંદનાં દરેક મોટાં શહેરોમાં ઉપરની ચારે કામોના શરાફે છે, પરંતુ અમદાવાદ કે ગૂજરાતનાં ખીજાં શહેરોમાં ગૂજરાતીઓના જ હાથમાં શરાફી ધંધો છે. આ બાબતમાં અમદાવાદ બહુ સારું દૃષ્ટાંત છે. અમદાવાદમાં મોટે ભાગે અમદાવાદના જ શરાફે છે અને કેટલાક ઉત્તર ગૂજરાતના છે તે અમદાવાદના વતની જેવા થતા જાય છે. અન્ય શહેરોની પેઠે મુલતાની કે ચેટી શરાફે અમદાવાદમાં ફાવી શક્યા નથી. દેશી શરાફેના ધંધાની રીતનું કે એમના ચોપડા રાખવાની પદ્ધતિનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. શરાફોનો ધંધો એના અસલના સ્વરૂપમાં બંધ થયા છતાં પણ આ શરાફેએ આજ સુધી પશ્ચિમની રીતે ચાલતી બેંકો સાથે સારી રીતે ટક્કર

અમદાવાદમાં

અમદાવાદના

શરાફ

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૬૫. "The shroffs are still strong enough to compete with it."

ત્રીસી છે. અમદાવાદમાં મુંબઈ બેંક થયા પછી બીજી કેટલીક બેંકો થઈ અને ભાંગી પડી. છેક આ સદીનું પહેલું પાદ પુરું થવા આવ્યું ત્યાં સુધી બીજી બેંકો ફાવી શકી નહિં તે પણ અમદાવાદના શરાફોની હરિફાઈને લીધે. છેવટે લઢાઈ પછીની મોટી તેજ અને મંદી તથા સદાને અંગે વેપારમાં સલામતી ઓછી લાગવા માંડી, અને બેંકોના ચેકથી નાણાં આપણે કરવાનો વ્યવહાર વધારે સરળ અને જોખમવગરનો લાગવા માંડ્યો. ત્યારે જ અમદાવાદમાં બીજી બેંકો પોતાની શાખાઓ ફરીને ફાવી શકી. એમાં પહેલી શરૂઆત અમદાવાદના જ પ્રસિદ્ધ મીલ માલીક શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસે ધી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ બેંક ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા કાઢીને કરી, અને એ પછી મુંબઈની સેન્ટ્રલ બેંક અને ઇન્ડીયા બેંક પણ પોતાની શાખાઓ કરી. આમ બેંકો થયા છતાં અમદાવાદમાં શરાફોનો ધંધો હજી એવો જ ચાલુ છે. જમાનો બદલાયો તે પ્રમાણે પોતે બદલાઈને ધણા શરાફો પોતાની મુડી બીજા ધંધાઓમાં પણ રોકે છે. પરંતુ અમદાવાદના શરાફોની સાખ હજી પણ ધણી સારી ગણાય છે, અને બીજા ધંધાઓ કરતાં હાલ કમાણી ઓછી છે છતાં પણ શરાફોના ધંધાની આબરૂ અને માન ધણું જ છે.

આગળ જોયું તેમ અસલથી હુંડીઆમણનો મોટો ધંધો અમદાવાદમાં ચાલતો; એનું બજાર જુહુ હતું. ત્યાં ગમે તે દેશાવરની હુંડી મળી શકતી કે

અપી શકતી. દેશાવર ખાતે નાણાંની આપણે હુંડીથી

હુંડી અને આંટ થતી તે ઉપરાંત માલનાં નાણાં પણ મોટે ભાગે હુંડીથી

જ મોકલાતાં. બાદશાહી અને મરેઠાના સમયમાં કેટલાક

વખતો એવા પણ આવી ગયા કે જે વખતે રોકડ નાણું બજારની આપ-

ણેમાં ભાગ્યેજ વપરાતું. બધો વ્યવહાર હુંડીથી જ ચાલતો. કેટલીક વખત રોકડ

નાણાંની અછતથી અગર તો અવ્યવસ્થાના સમયમાં સોના અને રૂપાનાણું

એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલવામાં રહેલા ભયથી નાણાંની આપણેમાં

મોટી મુશ્કેલી ઉભી થતી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે અમદાવાદના શરાફોએ

એક વિચિત્ર ચલણ ચાલુ કર્યું હતું. એને આંટ કહેતા.^૩ આંટનો વહીવટ

[૩] આંટનો આ ઉદ્દેશ્ય મીરાતે અહમદી (ગૂ. ભા.-ભા. ૧ પૃ. ૪૩૪-૩૫) માં આપેલો છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયરમાં વેપાર પ્રકરણના લેખક મી. લેલી લખે

ક્યારથી શરૂ થયો હતો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આંટનો પહેલો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૧૭૧૫ ના અરસામાં ફરજીયાતર બાદશાહના સમયમાં સુબા દાઉદખાંપણીના વખતમાં આવે છે. એટલે આંટનું કામકાજ એ સમય અગાઉ પણ જાણીતું હોય એમ બની શકે. દાઉદખાંપણી સુબાના સમયમાં 'આંટનો વહેવાર ધીમે ધીમે ઘણો વધી પડ્યો હતો' એમ મીરાતે અહમદીનો કર્તા સ્પષ્ટ લખે છે. આ પદ્ધતિને લીધે રોકડ નાણું કાઢના હાથમાં આવતું નહિ. આંટનો મોટો મોટો સદો ચાલ્યો હતો અને એનો વટાવ વધીને સેકડે વીસ ટકાથી પણ વધારે થઈ ગયો હતો. આથી સામાન્ય પ્રજાને ઘણી હરકત થવાથી સરકાર તરફથી તે સમયના સુબ્ય વેપારી કપુરચંદ બાણસાલીને આંટનું કામ બંધ પડાવવાનો હુકમ થયો. કપુરચંદ બાણસાલીએ એ હુકમ માન્ય કર્યો પણ મદનગોપાળના મુનીમ હરિરામે એ કામ બંધ કર્યું નહિ. આ કારણથી અધડો વધી ગયો, અને અમદાવાદના નાણાવટીઓએ વચ્ચે પડી આંટ બંધ કરાવીને અધડો પતાવ્યો.

આંટ એટલે એક જાતની હુંડી. એને ફારસીમાં 'સુફતા' કહે છે. આંટનાં નાણાં રોકડાં લેવાતાં નથી. રોકડાં નાણાં લેવાં હોય તો આંટના ચાલુ બજાર ભાવનો વટાવ કાપી આપવો પડે છે, પરંતુ આંટને બદલે બીજી આંટ જોઈએ તો મળે છે. આમ ઘણું ખર્ચ રોકડ નાણાં વગર જ વ્યવહાર ચાલે છે. અને ઘણી વાર બજારના ઘણાં એની લખેલી આંટ પાછી મળી જાય છે. વટાવ કાપીને રોકડાં નાણાં ન લે તો નાણાં આશામીના ચોપડામાં જમે અપાય છે. જ્યારે આંટનો સદો બહુ પ્રમાણમાં ચાલે છે, ત્યારે તેનો ભાવ કલાકે કલાકે બદલાય છે. મરેઠા સમયમાં કાકા સાહેબના વખતમાં એવો સદો ચાલ્યો હતો. જે સુબાઇનો આશામી અમદાવાદ ઉપર હુંડી લખતો તો એ હુંડીનાં નાણાં અમદાવાદમાં દેખાડ થયેથી કેટલાં મળશે તે નક્કી કહી શકાતું નહિ. આથી ખરેખરા વેપારના ભાવને અને માલની કિંમતને પણ ખરાબ અસર થતી, અને ભાવમાં અસ્થિરતા બહુ વધતી. આ જોખમમાંથી બચવા માટે

છે કે અઠારમી સદીના અંત ભાગમાં એટલે ઈ. સ. ૧૭૮૦-૮૫ માં આંટ પહેલવહેલી શરૂ થઈ. (જુઓ પૃ. ૭૩) આમાં મી. લેલીની કાંઈ ભૂલ જણાય છે. આંટનું કામ ૧૭૧૫ માં ચાલતું, પરંતુ તે તે જ સમયે શરૂ થયું એમ માનવાને કારણ નથી. એથી પણ જૂના સમયમાં આંટ ચાલુ હોય એમ બને.

મુંબાઈવાળા કેટલીક વાર અમદાવાદની હુંડી સીધી અમદાવાદ ન ખીડતાં સુરત ભરત્ર કે એવાં બીજાં શહેરો જ્યાં આંટનો વ્યવહાર નહોતો ત્યાંના સરાફે મારફતે ખીડતા. કેાઇ વાર થોડા દીવસોમાં પણ પાંચ છ ટકાની વધઘટ આંટના ભાવમાં થઇ જતી. આથી અમદાવાદની હુંડી લેનાર કાં તો લેતી વખતે જે ભાવ હોય તે નક્કી કરતો અગર તો વાચદાની તારીખના ભાવે કપાતું પડતું. આગળ મોગલ સમયમાં સુખાને આંટના કામમાં વચ્ચે પડતું પડેલું તે જોયું. ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં કાકા સાહેબ સરસુખાએ આંટનો ભાવ ફક્ત ટકા ઉપર બાંધ્યો અને વધઘટ બંધ કરી. થોડાં વર્ષ પછી અમદાવાદની ટંકશાળ બંધ પડી એટલે આંટનું કામ અસલ સાફક જોરથી શરૂ થયું. આમ ન થયું હોત તોપણ કાકા સાહેબની બંધી ઝાઝો વખત ટકત નહિ એમ કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં પહેલા કલેક્ટર મી. ડનલોપે કાયદાથી આંટ બંધ કરવાનો ફરિયાદ કર્યો. પરંતુ કાંઈક સ્થિર ચલાવ શરૂ થયું અને અવરજવરનાં સાધનો વ્યવસ્થિત થયાં ત્યારે જ આંટ ખરી રીતે બંધ થઇ, અને એમ થતાં બીજાં વીશ વર્ષ નીકળી ગયાં. ઇ. સ. ૧૮૪૬ સુધીમાં અમદાવાદમાં આંટ બંધ થઇને ફક્ત ઘોલેરામાં જ રહી હતી.^૪ કહેવાય છે કે આંટ અમદાવાદમાં જ પ્રથમ શરૂ થયેલી. અમદાવાદી સરાફોએ પોતે ઉભું કરેલું આ એક વિચિત્ર ચલાવ હતું. આ બાબતમાં ત્રણ સરકારોને વચ્ચે પડતું પડેલું. એમાં સદાને લીધે જે ખરાબી થતી તે બાબુએ મુકીએ તો અમદાવાદના નાણાવટાના ઇતિહાસમાં આ એક અપૂર્વ બીના છે.

અશીણનો સદો અમદાવાદમાં શરૂ થયા પછી કેટલાક શરાફોએ એમાં ભાગ લેવા સાંડ્યો. એમાં ઘણાખરાને ખાધ ગઇ. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે અશીણનો સદો અમદાવાદમાં આવીને ઘણાખરા નાણાવટીઓનો ‘વટ ચોરી ગયો’. આથી ઘણાએ અશીણમાં ગયેલી ખાધ આપી નહિ. આમ શ્રવાથી પરખીઆ નાણાવટી (પરીખ)નો વટ નાણાં બંનરમાં વધ્યો. જેમને અશીણમાં ખોટ ગઇ એમણે ખાધ ન આપવા છતાં શરાફી પેઢીએ ચાલુ રાખી. આ કારણથી એવા લોકોની હુંડીઓ એમના માંગનારાઓ કબજે કરતા. આ કબજાકબજાની બીકથી એવી હુંડીઓ પરખીઆ

[૪] મીરાતે. અહમદી પૃ. ૪૩૪-૩૫. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૩-૭૪.

નાણાવટીઓને સોંપાતી, અને પરખીઆ પૈસા પતવતા. ઇ. સ. ૧૮૪૭-૪૮માં આ સ્થિતિ હતી.^૫

મરેઠા સમયમાં નાણાં વારંવાર દક્ષિણમાં મોકલાતાં તેથી અમદાવાદમાં હુંડીઓનું કામ વેપારના ઉપયોગની હુંડીઓ ઉપરાંત પણ મોટું ચાલતું. શ્રીદીશ અમલમાં એમાં ફેર પડ્યો. પરંતુ રેલ્વે થયા પછી હુંડીઆમણ અમદાવાદથી મુંબાઈ માલ ચઢતો હોવાથી હુંડીઓ ધણી ખરી અમદાવાદ મારફત લખાતી. ધોલેરા અમદાવાદનું બંદર હતું. ત્યાંથી અમદાવાદ ઉપરની હુંડીનો ભાવ દલાલથી દલાલ રહેતો. અમદાવાદમાં રેલ્વે થતા પહેલાં મુંબાઈ ઉપરની હુંડીનો ભાવ મોસમમાં ઓછામાં ઓછો દલાલ રહેતો. ગઈ સદીના ત્રીજા પાદના અંતમાં એ ભાવ (રેલ્વે થયા પછી) દલાલ થી દલાલ હતો.^૬ હાલ તો બેંકો થવાને લીધે ધણા ઓછા ખર્ચે અને ભાવમાં ઓછા ફરકથી નાણાં મોકલી રાકાય કે મંગાવી શકાય છે. અસલની પેઠે આજ હુંડીનું જુદું બજાર નથી પણ અમદાવાદનું નાણાવટું સહેરના મધ્યમાં માણેકચોકમાં ધીકતું ચાલે છે. નાણાવટીઓની સાખ આજે પણ સારી છે.

ખીજાં વેપારી બજારોમાં અનાજ, કાપડ, સુતર વગેરેનાં બજારો મુખ્ય ગણાય છે. વેપારી તરીકે નાણાવટી કરતાં તુરત ખીજી પંક્તિની સાખ કાપડીઆની ગણાય છે. અમદાવાદમાં કાપડ, સુતર, દાણા,

ખીજા ધંધા

ઘી, ગોળ, સાકર, શાક વગેરેનાં જુદાં બજારો અસલથી હતાં અને આજે પણ છે. ખીજી નાની નાની બીજાનાં જુદાં બજાર અથવા એક જથામાં દુકાનો હોય છે. એ બધા ધંધાની વ્યવસ્થા માટે જુદાં મહાજનો અને જુદાં બંધારણો હોય છે, અને ફરેકના રીવાજો, નિયમો, નાણાંની મુદતો વગેરે પણ જુદાં હોય છે. આ બધાની વીગતમાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી. ધણા ધંધા લોકો પોતાને ઘેર રહીને પણ કરે છે, અમદાવાદમાં ઝવેરીઓનો ધંધો ઘેર બેઠાં જ ધણે ભાગે થાય છે. સોના ચાંદીના દાગીના માટે ચોકસીઓની દુકાનો અસલથી હતી. પરંતુ મુંબાઈની રીત પ્રમાણે દાગીના અને ઝવેરાતની દુકાનો હવે નીકળતી જાય છે. તે પણ

હીરામોતીની પરખ કરનારા ખરા ઝવેરીઓ તો ઘેર રહી ધંધો કરે છે અને ધરાકને ઘેર જઈ માલ બતાવે છે. મોતીના દાગીના બનાવનારા પરોણીયો પણ એ જ મુજબ પોતાને ઘેર કે ધરાકને ઘેર જઈ કામ કરે છે. એટલે અમદાવાદમાં ઝવેરી બજાર આજે જણાતું નથી. ઝવેરીવાડો અસલથી ઝવેરીઓના નિવાસને લીધે થયેલો હશે એમ માનવાને કારણ છે, બજાર તરીકે નહિ. હાલની રીત પ્રમાણે જુદું બજાર એવા ધંધામાં એવા જૂના સમયમાં સહીસલામતીથી નબી શકે પણ નહિ. ધીનું બજાર અસલ ધીકાંટે હોઈ શકે. હાલ ધી અને ગોળનાં બજારો માધવપરામાં છે. ધી ગોળ અને સાકરનો ધંધો અસલથી શહેરમાં સારો હતો. સાકર બજાર હાલ પાંચકુવા અને કાળુપુર દરવાજા બહાર છે; અને દાણાનું મોટું બજાર પણ કાળુપુર દરવાજા બહાર છે.

અમદાવાદનું કાપડ અને સુતરબજાર અમદાવાદના વેપારના ઇતિહાસમાં સાઈ સ્થાન ભોગવે છે. અમદાવાદનું કાપડ બજાર મુંબાઈ કરતાં નાનું છે.

કલકત્તામાં દેશી પરદેશી કાપડનો સરવાળો કરીએ તો કાપડ અને કલકત્તા કરતાં કદાચ નાનું થાય. મદ્રાસના કાપડ સુતર બજાર બજાર કરતાં તો અમદાવાદનું બજાર-મદ્રાસથી વસ્તી અર્ધી છતાં-મોટું એમ બનેને જોતાં લાગ્યા વગર રહેતું

નથી. હિંદુસ્તાનના બીજાં શહેરો કરતાં તો એ મોટું હોય એમાં નવાઈ નથી; પરંતુ કાપડ અને સુતરબજારની આંતર વ્યવસ્થા, મહાજનનું માન, અને બજારની સાબની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અમદાવાદનું કાપડસુતરનું બજાર આ સર્વ બજારો કરતાં ચઢી શકે. મુંબાઈનાં કાપડ બજારનું બંધારણ કાંઈકે સાઈ ખરૂં પણ સુતરમાં બંધારણ નામનુંજ છે. અમદાવાદમાં બન્ને સારાં છે, અને કાપડ કરતાં પણ સુતરનું કાંઈકે અંશે વધારે સાઈ કહી શકાય. અમદાવાદ આજે મુંબાઈથી બીજી પંક્તિએ કાપડ સુતરની મીલોનું સ્થાન છે તેને લઈને કાપડ સુતરનાં બજાર મોટાં હોય એમ કાંઈ કહેશે. પરંતુ અમદાવાદમાં કાપડ સુતરનું કામ અસલથી જ ચાલુ હતું એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. કાપડની ગાંસડીઓને (છુટક નહિ) માટે શહેર બહાર જકાતને માટે જુદી મંડીઓ હતી. નાણાંવડીઓનો મોટો શેઠ જેમ ઘણે ભાગે નગરશેઠ હતો તેમ કાપડના મહાજનનો શેઠ ' ચૌદાનો શેઠીઓ ' ગણાતો. અમદાવાદના કાપડીઆ ઘણા હંશીયાર ગણાય

છે. કાપડની ખરી પરખ અને ગણતરી તો મીલોમાં કાપડ બનાવનારા બાણે એમ સાધારણ માન્યતા છે. પરંતુ મુંબાઈની વાત બાબુએ રાખીએ તો હિંદુસ્તાનનાં નાનાં મોટાં બધાં શહેરોમાં અમદાવાદના જેવા હુંશીયાર, ખેલાડી, અને ગણતરીવાળા કાપડીઆ બોલામાં આવતા નથી. કાપડની બનાવટની ગણતરીમાં બીજાં શહેરોના કાપડીઆ માથું મારતાયે નથી અને જાણતાયે નથી. એવી ગણતરીઓ અમદાવાદનો કાપડીઓ અને એના ગુમાસ્તા જાણે છે. આ કાપડીઆ તથા સુતરીઆ મીલોમાંથી કાપડ જથ્થાબંધ લઈ વેચે છે, દેશાવર ચઢાવે છે અને આડતથી પણ મોકલે છે. ઘણા ખરા સારા પૈસાપાત્ર છે, અને દેશાવરમાં મોટી રકમના કાપડની ઉધરાણી રાખી શકે છે. અમદાવાદના કાપડબજારમાંથી મોલ ઉપાડ્યા પછી બારમે દીવસે નાણાં આપવાં પડે છે, અને લેનારને સેંકડે આઠ આના વટાવ કાપી આપવો પડે છે. સુતરમાં એવે દીવસે નાણાં મળે છે. પ્રાચીન અમદાવાદમાં કાપડબજાર ક્યાં હશે તે બાણી શકાતું નથી. હાલ જથ્થાબંધ કાપડનું બજાર પાંચકુવા અને કાળુપુર બહાર સાકરબજાર પાસે છે. મરકતી મારકીટ કાપડનું મોટું બજાર છે. પાંચકુવા દરવાજા બહાર દેશી અને વીલાયતી કાપડનું બજાર છે. વીલાયતી કાપડ વેચનારા મુંબાઈની દેશી પરદેશી પેઢીઓ મારફત મોલ મંગાવે છે અને કેટલાક મુંબાઈના કાપડબજારમાંથી ખરીદે છે. હાલ કોઈ કોઈ બારોબાર વીલાયતથી પણ મંગાવે છે. છુટક કાપડનું બજાર જુમામરજીની ઉત્તરે છે, અને માણેકચોકમાં રેશમી માલનું બજાર છે. સુતર બજાર અસલ માણેકચોકમાં હતું તે હવે કાપડની સાથે સાકરબજાર પાસે થયું છે.

રા. મગનલાલ વખતચંદે કાપડ સુતરનાં બજારોની કેટલીક વાગત લખેલી છે. એમાં ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં કાપડ સુતરના બજારોના રિવાજો લખેલા છે તે બાજુ છે તેના કરતાં જૂદા જ જણાય છે. ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં વીલાયતી કાપડ સુતરનો ધંધો અમદાવાદમાં વધતો ગયો. સુતરમાં છ મહીનાની મુદત હતી એટલે કે સુતર વેચ્યા પછી છ મહીને એનાં નાણાં મળતાં. મુદતની અંદર બાજુ ગણાતું નથી. મુદતની અંદર નાણાં જોઈએ તો બાજુ બાર આનાની તેરીએ કાપી આપવું પડે છે. ૭ સુતરના વેપારી હાલ જેમ મીલોમાંથી

કે મુંબાઈથી સુતર મંગાવી વેચે છે તેમ અસલ હાથકંતામણતું સુતર રાખતા હશે. પણ એ બાબત કાંઈ વધારે જણાવું નથી. સુતરના વેપારીઓ અસલ સુતરની સાથે કરમજ પણ વેચતા. કાપડમાં પણ મુદત નથી એમ રા. મગનલાલ લખે છે. પરંતુ છુટક કાપડનાં નાણાં દીવાળીએ મળતાં અને હાલ પણ એ રીવાજ અમદાવાદમાં કેટલેક અંશે ચાલુ છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે “અમદાવાદમાં જાહેર લોકોને ઘેર દીવાળી આવે છે તાદારે ડોશી વાણીઆને ઘેર હોળી આવે છે. કારણ દીવાળીમાં ખાવું પીવું, ઓહડવું, પહેરવું એ કામ કરવાનું છે, પણ તેઓને તે દહાડામાં જંપ નથી હતો, પણ લોકોને ત્યાંહાં ઉધરાણી (માટે) આખો દહાડો સવારથી તે સાંજ સુધી ને સાંજથી ને અડધી રાત સુધી ફર ફર કરે છે. જો અમદાવાદમાં દીવાળી ન કરી હોત તો એ ડોશી વાણીઆની ઉધરાણી કદીએ પતે નહીં; ને એવી દસ્તુર પડી ગઈ છે કે દીવાળી આવી એટલે દેવું લેહેણું પતાવ્યા વિના ચાલે નહીં.”^૮ આ રીત મોટે ભાગે આજે પણ ચાલુ જ છે.

આદશાહી સમયમાં આદશાહના મહેલની પાસે ખાસ એક બજાર ભરવાનો રિવાજ હતો. એ બજાર કોઈ એક જ ચીજનું નહિ પણ દરેક ચીજનેનું ભરાતું. શુક્રવાર મુંસલાનોનો ખાસ વાર હોવાથી એ બજાર શુક્રવારે શુક્રવારનું બજાર ભરાતું. ભદ્રમાં ત્રણ દરવાજા અને ભદ્રના દરવાજાની વચ્ચેના ‘મેદાને શાહ’માં એવું ખાસ બજાર ભરવામાં આવતું;^૯ અને કેટલીક વાર આદશાહ તથા અમીરો વચ્ચેની ઉચી જગ્યાએથી

બીજે પાને કાપડ બાબત લખી પાને ૧૪૬ મે સુતર સંબંધી બીજી વાર લખે છે. એમાં જણાવે છે કે સુતરમાં મુદત નથી. પણ વર્ષમાં બે વાર નાણાં મળે છે. દીવાળીથી વૈશાખ સુધીના સોદાના રૂપીઆ વૈશાખમાં. અને વૈશાખથી દીવાળી સુધીના સોદાના નાણાં રૂપીએ બાર ચાની દીવાળીમાં મળે એવો દસ્તુર છે એમ લખે છે. આ લખાણ સ્પષ્ટ નથી. સુતરના બાવ સાત શેર ઉપર ચતા હતા. વળી સુતર વિશે લખતા રા. મગનલાલ લખે છે કે “સુતર દાકતરી મુંબાઈથી થોડાંશોક લોકો મંગાવીને વેચે છે.” ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં વીલાયતી સુતર દાકતરી સુતર કહેવાતું. [૮] એ જ પૃ. ૧૪૪. કાપડ અને સુતર ઉપર મોગલાઈના અંતમાં લેવાતી જકાત અને બીજી વીગત આગળ વહીવટના પ્રકરણમાં કાપડખાતામાં આપી છે તે જુઓ. [૯] આ બજાર કારંજમાં ભરાતું તેથીજ એ વત્તાનું નામ ખાસ બજાર કહેવાતું હશે.

એ બજાર જોતા. આ વખતે આસપાસનાં ગામોમાંથી અનેક વેપારીઓ આવીને પોતાની વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરતા, અને ઘણો માલ ખપતો. દોરતું બજાર પણ એ દીવસે જ ભરાતું. શુક્રવાર એ વેપારીને વહરાનો અને લોકને ખરીદ કરવાનો દીવસ ગણાતો. સારી ખોટી, હલકી ભારે દરેક ચીજો એ બજારમાં મળતી. આ રિવાજ અમદાવાદમાં આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે; પરંતુ હવે એમાં ભારે ચીજો કોઈ વેચવા જતું નથી. શુક્રવારનું બજાર એટલે સામાન્ય રીતે જૂની ચીજોનું બજાર એમ હાલ મનાય છે. એને જોનારા બાદશાહો અને અમીરો તો હાલ નથી પણ સસ્તામાં સસ્તી ચીજો ખોળનારા ત્યાં જાય છે. કોઈ ચીજ નકામી હોય તો 'શુક્રવામાં મુકી આવો' એવી કહેવત હાલ પડી ગઈ છે. આ ખાસ અગત્યના બજારની કિંમત આજે આવી થઈ ગઈ છે. દોરોનું બજાર હજી શુક્રવારે ભરાય છે. બધી છુટક ચીજોનાં બજાર શુક્રવારની માફક અમદાવાદમાં મેળા અને તહેવારોને દીવસે પણ ભરાતાં. એવા મેળાઓમાં હઝારોનો માલ ખપતો, જ્યારે આજે મેળાઓમાં છોકરાંને ખુશ કરવાનાં રમવાનાં રમકડાં માત્ર મળે છે.

અમદાવાદના વેપારના ઇતિહાસમાં સદો એ એક અગત્યનું પ્રકરણ છે. અમદાવાદમાં ઘણી ચીજોનો સદો ચાલે છે. સદાનાં કેટલાંક બજાર અમદાવાદમાં છે. સદાને ધંધા કે વેપારમાં ગણવો કે નહિ એ માટે મતભેદ છે. કોઈ પણ શબ્દનો અનર્થ થયાથી જો તેને કોઈ અન્યાય થયો હોય

તો તે સૌથી વધારે સદા શબ્દને થયો છે; અને

સદો એ અનર્થથી જ સદો શબ્દ સાંભળતાં કેટલાક

કોઈ ભયંકર રાક્ષસનો ખ્યાલ આવે અને ડરે તેમ

ડરે છે. સદો અને જુગાર એ બેનો અર્થ ગુંચવી નાંખવાથી આ અનર્થ અને ડર લોકમાં પેસી ગયો છે. સદો એટલે અડસદો. વેપાર માત્રમાં અને કેટલીક વખત બીજી વસ્તુઓમાં પણ આવા અડસદાને અવકાશ છે. કોઈ પણ વસ્તુ એક વખતે લઈ લારે ને લારે જ વેચી નાખવી એવું ભાગ્યે કોઈ ધંધામાં બને છે. ભાવ વધવાની આશાએ વેપારી માલ લઈ મુકે એ અડસદો. આવા અડસદામાં તે ખરીદે પડે, કે ખેટાયે પડે. નાનામાં નાની ચીજોના વેપારમાં આવું બને છે. મોટા વેપારમાં કોઈ બને તેટલો માલ લે એ પણ અડસદાથી જ. એમાં સાલની છવ અછતની, ધરાકીની, અને દેશના તથા દેશાવરના સંજોગોની ગણતરી તથા

વિચાર કરવો પડે છે. આ બધાનો અડસટો જ થઈ શકે છે. માલ બ્યારે આવે ત્યારે એનાં નાણાં ગણી આપવાની પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી આવા અડસટીથી જે વેપાર કર્યો હોય તે જુગાર કહેવાતો નથી. સદાનું આ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આટલી હદમાં સદો કાંઈ પણ વેપારને વિધાતક નથી પણ પોષક છે. પરંતુ બ્યારે પોતાની નાણાંની શક્તિનો વિચાર થતો ન હોય, અને બનતો માલ નાણાં ગણી આપી લેવાનો ધરાદો ન હોય પણ અદ્ધર જ વેચી દઈ વચ્ચેનો ગાળો ખાઈ જવાની દાનત હોય; જે આવી લે-વેચનું મુદતનું કામ ચાલતું હોય, અને વલણ વખતે માલને બદલે માત્ર ભાવની પતાવટ થતી હોય તો તે કેવળ જુગાર જ છે. આવા જુગારને હાલ આપણે સદા તરીકે ઓળખીને સદાને અન્યાય કરીએ છીએ. સદાના ખરા અર્થમાં કે જુગારના અર્થમાં ગૂજરાત અને અમદાવાદમાં સદાનો પ્રાચીન કાળથી જે વિકાસ થયો છે તે દૃષ્ટિએ જેતાં હિંદુસ્તાનના વેપારના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન કેવળ જૂદું જ પડે છે, અને તે બતાવવા માટે અહીં વિષયાંતરનો થોડો દોષ જોરી લખતે પણ સદા ઉપર આટલું લખતું પડ્યું છે. સદાનું વેપારમાં જેવું અને જેટલું સ્થાન છે તેવું અને તેટલું સ્થાન એને અમદાવાદમાં અસલથી મળી રહેલું છે. કદાચ જોઈએ તે કરતાં પણ કાંઈક અંશે વધારે મળેલું હશે. હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ શહેરમાં સદાને આવું સ્થાન મળેલું નથી; પ્રાચીન કાળમાં તો નહોતું જ. હાલ મુંબાઈ અને કલકત્તા બાદ કરીએ તો બીજે કાંઈ સદો દેખાતો નથી. મુંબાઈ અને કલકત્તાનો સદો પણ ગૂજરાતી અને મારવાડીના જ હાથમાં છે, અને તે જુગારની હદ સુધી હિંદના આ ત્રણે શહેરોમાં વધેલો છે.

સદો જુગારમાં ફેરવાય ત્યારે એ મહા ભયંકર છે, અનર્થનું મૂળ છે, અને વેપાર માત્રની ખરાબી કરે છે. પરંતુ વેપાર બ્યારે બધી બાબતો ખાલેલો હોય ત્યારે માણસનું મન સદા તરફ વળે છે. સદામાં બુદ્ધિની જરૂર તો પડે છે જ. બ્યારે એ જુગારના રૂપમાં આવે છે ત્યારે એના ખેલનારને અસાધારણ બુદ્ધિ વાપરવી પડે છે. બુદ્ધિ જેવી શક્તિનો આ એક મોટામાં મોટો દુરુપયોગ છે. શહેરની શરૂઆતથી અમદાવાદમાં સદો ચાલુ હશે એમ માની શકાય, કારણ કે ગૂજરાતી વેપારી કોમોના સ્વભાવમાં જ સદો છે. અમદાવાદમાં સદાના ઉલ્લેખ જુગારના સ્વરૂપમાં સદાના ઉલ્લેખ-મેગલાઈના સમયના આટના સદા વખતે

મળે છે. એ સદો અનર્થકારક હતો છતાં જે શ્રીશુવટ અને દુશ્મિયાદીથી ચલાવવામાં આવતો તે જોતાં ઘણી ઓળખમાં સદા ચાલતા હશે અને મળ્યા જૂના પખતથી ચાલતા હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. અનાજ વગેરે માલ એક હાથ કરી ભાવ વધારી દેવાના ઉદ્દેશ્યે પણ તવારીખોમાં આવે છે. અનાજ, હુડીઆમણ, ચણણ, તથા બીજા માલમાં મોટા વેપારી ધારે તે કરી શકતા અને ઘણી વાર રાજસત્તાઓને વચમાં પડવું પડેલું એવા બનાવો બનેલા છે. અમદાવાદના ઘણીઆ સદામાં બહુ દુશિયાર છે. એમાં પણ આવક ઘણીઆ ખાસ જાણીતા છે. ગમ સદીમાં ઓગસ લખે છે કે અમદાવાદના આવકો સૌથી વધારે સાહસિક અને સદો કરનારા છે. તેઓ એકલા અરીણ કે હુડીઆમણમાં નહિ પણ દરેક જાતમાં સદો ખેલે છે.^{૧૦} જ્યારે અંજરમાં બહુ મોટી વધવટ થાય કે માલ એક હાથ થવા જેવું લાગે, કે ખોટાં લેણ કે વેચાણ દહ કરતા

[૧૦] બ્રીગ્ગે અમદાવાદના આવકોનું વર્ણન કરેલું છે તેમાં સદા માટે લખેલું છે. જુઓ Brigg's Cities of Gujarashtra p. 353:—"He is certainly the most enterprising and speculative to a degree amounting to unscrupulousness. The spirit of Gambling appears to act as a blight upon his race, smothering every generous emotion which may exist in the breast: it is not confined to opium transactions nor the anticipated tendency of Exchange within a defined period but even litigious suits are filed upon the most chimerical pretences, only to discover their issue. To such an extent is this carried that during the interval against judgment being given, high stakes are laid on the probable result." આગળ એમના સ્વભાવનું વર્ણન કરતાં એ જ લેખક લખે છે કે, "Avaricious, cunning, bigoted, superstitious: with a love for lucre, which appears the sole object of existence—the wiliness of Shravaks is past belief. And yet the Jainas are a singular people from the contradictions they offer of themselves: they are the only natives of Hindustan who possess notes for music; and it is among this class that the most valuable numismatical relics will be discovered." (બ્રીગ્ગ હિન્દુસ્તાનમાં ખીજે બધે સંગીત માટે ફર્યો હશે ?)

વધી જાય ત્યારે મહાજન ભાવ બાંધે છે, અને એ રીતે બજારને ખરાબીમાંથી બચાવે છે. પરંતુ એમાં પણ મહાજનમાં લાગવગવાળો માણસ પડેલો હોય તો મહાજનથી લોકને પક્ષે શુદ્ધ ન્યાય આપી શકતો નથી.^{૧૧} અસલ પણ આવું બનતું અને શેર વગેરે બજારોમાં ચાલે પણ બને છે.

આગળ મોગલાઈમાં આંટનો મોટો સદો ચાલેલો અને તેને લીધે બીજું સરકારી ચલણ બંધ જેવું થઈ ગયેલું એ જોયું. તે પછી પેશ્વાઈમાં ફરીથી એ સદો ચાલ્યો. તે વખતે પણ કાકાસાહેબ સર સુબાને વચમાં પડવું પડ્યું. છતાં આંટનો સદો અમદાવાદમાંથી તદ્દન નાબુદ થયો નહોતો. બીજી ચીજોમાં આટલી જુગારની હદ સુધી સદો ચાલ્યાના ઉલ્લેખો મળતા નથી. પરંતુ આંટ જેવી કલ્પિત ચલણની વસ્તુમાં જે લોકો સદો કરે તે બીજી વસ્તુઓમાં પણ કરતા જ હશે. આંટનો સદો ચાલતો ત્યારે ૫૦૦) રૂપિયાની પણ ધરની સુઠી ન હોય તેવા સટોરીયા ૫૦૦૦૦) થી ૧૦૦૦૦૦) ની કિંમતની આંટનો સદો કરતા અને એ ઉપર માત્ર ભાવ ફરક આપતા. ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં બ્રિટીશ રાજ્યની શરૂઆતથી કલકત્તામાં થતાં અપ્રીણનાં વેચાણ ઉપર અમદાવાદમાં સદો ચાલવા માડ્યો તે ત્યારે અપ્રીણનો વેપાર કેટલાય વર્ષે બંધ પડ્યો ત્યારે ગયો. ઝોગણીસમી સદીના મધ્યમાં એ માટે પ્રતિબંધ કરનારો કાયદો થવા છતાં સદો બંધ થયો નહોતો.^{૧૨} અપ્રીણના સદામાં વેપારી કુટુંબોના છોકરાઓ

[૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૬૭: મહાજનના ચુકાદા એ વખતે પણ નિષ્પ્ર-
દાપાત નહોતા એમ ગેઝેટીયર જણાવે છે. અમદાવાદ છૂટકાનું નાણું સદામાં જતું
એ માટે આ પ્રમાણે લખે છે:—“A large amount of the professionally
owned capital of the district is diverted from the legitimate
operations of trade to speculation, or more correctly, to gambling
by means of anticipation bargains or Vaida.” [૧૨] અમદાવાદ
ગેઝેટીયર પૃ. ૬૬-૬૭. “This practice”, writes Mr. Fawcett in 1849,
“still prevails notwithstanding the Act lately passed. Speculation
on the rise and fall of the opium sales in Calcutta is still carried
on as a system, and even the young people of the merchant's
families bet on the averages of the sales at Calcutta, beginning
by betting in badams, the smallest amount in use, reckoning 12
to one pie.”

પણ ભાગ લેતા, અને પાઈની ખાર ખદામો ગણીને ખદામોમાં કામ થતું. રૂના સદો પણ અમદાવાદમાં ચાલતો. રૂના ભાવ મુંબાઈના રૂના ભાવની વધઘટ પ્રમાણે રહેતા, અને દરેક દેશી માસની સુદ ખીજે વાયદો પુરો થતો. ઓગણી-સમી સદીના સાતમા દશકામાં મુંબાઈમાં શેરોનો સદો શરૂ થયો. એ વખતે અમેરીકામાં લઢાઈ શરૂ થઈ હતી. અમદાવાદના વેપારીઓ આ લઢાઈને લીધે વધેલા ભાવોમાં ઠીક કમાતા હતા એવામાં શેર સદાનો વાયુ અમદાવાદમાં પ્રણુ વાયો. ધણા લોકોએ એમાં ભાગ લીધો અને આખરે ખુવાર થયા. એમ કહેવાય છે કે અમેરીકન લઢાઈમાં કમાયલું ધન આ સદો ખેંચી ગયો. સદામાં લગભગ દરેક વેપારી કામ અને દરેક ધંધાના માણસો ભાગ લેતા. શરારી ભાગ લેતા તે આગળ જોયું. ઇ. સ. ૧૮૪૭-૪૮ માં સદામાં ભાગ લીધેલા શરારી કરતાં ભાગ ન લેનારાની આખર વધારે મળાતી હતી તે આપણે જોયું.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ અમદાવાદમાંથી સદો ઓછો થવાને બદલે વધતો જ ગયો. ઘણી વખત એણે જુગારનું રૂપ પણ લીધું. વખત જતાં દરેક ચીજોમાં સદો દાખલ થઈ ગયો. સદો એ અમદાવાદનો એક જૂદો ધંધો જ હોય એમ થઈ ગયું. અનાજ, ખાંડ, ઘી, તેલખીયાં, શેર વગેરે

ચીજોમાં સદો ચાલવા માંડ્યો. આ દરેક ચીજોના ખાસ

સદાનાં બજારો

બંધારણવાળાં બજારો થયાં, અને તેમનાં મહાજન બંધાયાં. જે જે બજારોમાં જેનું મતું હોય તે તે

બજારમાં સદો ઉપાડી શકતા. સદા ઉપર જ આજીવિકા ચલાવનારા લગભગ દરેક બજારમાં પોતાનું મતું રાખતા. આ બધાં મહાજનો સદાને નિયમમાં રાખે છે, નિયમો ઘડે છે, વાયદા ઠરાવે છે, વલણ પતવતી વખતે દેખરેખ રાખે છે અને ઝઘડા પતાવે છે. સદામાં થએલો ઝઘડો ઘણે ભાગે તેનું મહાજન જ પતાવે છે, અને ભાગ્યે જ એ ઝઘડો કચેરીએ ચઢે છે. આ સદા કાયદેસર ગણાવા માટે એના કબાલા કરવામાં આવે છે. માલ લેવો પડે કે આપવો પડે તેનો નિર્દેશ ભાવ તથા વાયદા સાથે કબાલામાં કરેલો હોય છે. કોઈ વખત અસાધારણ વધઘટ વખતે કે વ્યાજ ખાવા માટે બદલો કરનારને માલ ખરેખર આપવો કે લેવો પડે છે. પરંતુ મોટે ભાગે આ સદાઓમાં વલણ વખતે ભાવ ફરકની જ આપ-લે કરવાની હોય છે. આવા સદાઓમાં થોડું થોડું જુગારનું તરવ હોય છે જ પરંતુ કોઈ કોઈ વાર તે ભારે જુગારનું રૂપ પણ પકડે છે.

નવાધની વાત એટલી જ છે કે અમદાવાદ કાપડ સુતરનું મોટું કેન્દ્ર હોવા છતાં એ વસ્તુઓમાં બીલકુલ સદો નથી. માત્ર લઢાઇ જેવા અસાધારણ પ્રસંગે માલની મોટી અછત જેવું થાય, કે એવા કોઇ પ્રસંગ બીજી રીતે ઉભા થાય ત્યારે કાપડ-સુતરમાં સદાનું તરવ દાખલ થઇ જાય છે. પરંતુ એમાં પણ જુગારના સ્વરૂપમાં સદો ભાગ્યે જ થયો છે. લાંબા વાયદાના માલની મોટી લે-વેચ થાય અને એકનો એક માલ હજી તો મીલમાં બનવાને બે ત્રણ મહીનાની વાર હોય તે પહેલાં તો ભાવની વધઘટ સાથે સેંકડો માણસો તેની લે-વેચ કરી નાંખે અને એમાં વેપારીઓના કબ્બાલા સિવાય બીજું કંઇ અપાય નહિ, એવો સદો કાપડસુતરમાં ઘણી વાર ચાલેલો. પરંતુ એમાં કોઇકને પણ કોઇ વાર તો માલ લેવો જ પડતો અને પુરાં નાણાં આપવાં પડતાં. બીજા સદાની પેઠે વલણ પતવીને ભાવ ફરક માત્ર આપવો પડે એવું બનતું નહિ. કોઇ કોઇ વાર સુતરમાં લાંબા વાયદા હોય ત્યારે બજારની સલામતી ખાતર મહીના આખરે પણ પતાવટ થતી, અને એમાં ભાવફરક પતવીને સોદા ઉભા રહેતા. સદાના બજારોમાં જે ચીજનો સદો ચાલતો હોય તેનું 'પાટીઉં' એમ કહેતા. સોના ચાંદીમાં પણ અમદાવાદમાં સદો ચાલતો અને ચાલે છે. કેટલીક વખત દેશાવરોનાં બીજાં બજારોના વેચાણના આંકડા ઉપર સદો ચાલતો. આવો સદો તો શુદ્ધ જુગાર જ ગણાતો. 'જોટાનું પાટીઉં' એ નામનો એક વિચિત્ર જુગારી સદો પણ ચાલેલો. ઘણી વખત માલના સદામાં મોટા સટોરીયા તેજી મંદી ખાતા. આ અને સદાના બજારોના બીજા રીતરીવાજોનો વિસ્તાર કરવાની અહીં જરૂર નથી.^{૧૩}

અમદાવાદમાં સદાનું ગોઠવાયલું અને પદ્ધતિસરનું બીજું મોટું બજાર તે શેર બજાર છે. અમદાવાદમાં મીલો વધ્યા પછી એના શેરોમાં લેવેચ કરવા માટે એક બજાર જૂદું થયું. શેરનું બજાર એ પશ્ચિમનું અનુકરણ હતું. પશ્ચિમનું જોઈ મુંબાઈએ અને મુંબાઈનું જોઈ અમદાવાદે એ બજાર દાખલ કર્યું. સદો ખેલવાને માટે જોઈતી શુદ્ધિ અને માનસિક વલણની અમદાવાદમાં ખોટ

[૧૩] અમદાવાદમાં સદો કઈ કઈ ચીજોમાં ચાલે છે તેની નોંધ જાણવા જેવી છે. મુંબાઈમાં જેટલી ચીજોમાં સદો ચાલે છે એટલી ચીજોમાં અહીં ચાલતો નથી. મુંબાઈમાં દૂધનો પણ સદો ચાલે છે; અને એમાં સેંકડો માણ દૂધની વાયદાની લેવેચ થઈ શકે છે. અમદાવાદમાં દૂધનો સદો જાણ્યો નથી.

નહોતી. એટલે શેર બજાર દરેક વંધાવાળાઓનું કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યું. શેર બજારના કામકાજની વીગતમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી. પરંતુ શેરબજારનો ઉપયોગ જાહેર પ્રજાના લાભમાં અને ગેરલાભમાં બંને રીતે થઈ શકે છે તે જાણવાની જરૂર છે. શેર બજારમાં જ્યાં સુધી જુગારના રૂપમાં સદે ન ચાલે ત્યાં સુધી જે ઉદ્યોગોના શેરોનું કામકાજ થતું હોય તેને તેથી પોષણ મળે છે.

શેર બજાર

કોઈ પણ ઉદ્યોગની પ્રગતિના પ્રમાણમાં તેના શેરોના ભાવ રહે છે. શેરબજારને લીધે ઉદ્યોગની મુડી જાહેર પ્રજામાં વધારે સહેલાઈથી વહેંચાય છે; અને જાહેર પ્રજા પોતાના ઉદ્યોગોની પ્રગતિમાં વધારે રસ લેતી થાય છે. શેરબજાર ન હોય તો પ્રજામાં પોતાના ઉદ્યોગોની દરકારનો વિસ્તાર બેધરો તેવો થતો નથી. આ ગુણ સાથે જ્યારે શેરબજારમાં જુગારનું તત્ત્વ આવે છે ત્યારે પ્રજાની એ ખરાબી કરે છે; અને ઉદ્યોગોને ન્યાય મળતો નથી. કોઈ પણ સત્ત્વ ન હોય એવા ઉદ્યોગોના શેરોને પણ સંટોરીયાનાં મંડળો (syndicate) માલ એક હાથ કરીને, અને તે ઉપરાંત કોઈ શેરોના જેટલા મુદ્દા હોય તેથી એવડું તેવડું લેણું કરીને ભાવને ખોટા વધારી મુકે છે. તે જ પ્રમાણે સારા સત્ત્વવાળા ઉદ્યોગોના શેરોમાં સંટોરીયા ન પડ્યા હોય તો તેના શેરોના બ્યાજખી કિંમત કરતાં પણ ભાવ ઓછાં રહે છે. અમદાવાદના શેરબજારમાં આવું બની મળ્યું છે અને બને છે તેથી અને હિંદુસ્તાનમાં શેરબજારોવાળાં શહેરોમાં અમદાવાદનું સ્થાન ક્યાં છે તે નક્કી થાય એ માટે શેરબજાર સંબંધી આટલું લખવું પડ્યું છે.

હિંદુસ્તાનમાં જેને ખરાં શેરબજાર કહી શકાય એવાં બજારો ખાસ કરીને મુંબાઈ, અમદાવાદ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને રંગુનમાં છે. એમાં મદ્રાસ

અમદાવાદનું

શેરબજાર

અને રંગુનનાં બજાર નામનાં છે. મદ્રાસના બજારમાં મતદારો પંદર વીસ મળીને વાતો કરે પણ કામકાજ થતું થોડું છે. કલકત્તામાં બજાર મોટું છે પણ વાવડો નથી. લેનાર ઘણીને શેરો મળે કે તુરતજ નાણાં ગણી

આપવાં પડે છે; શેરો લીધા પછી તુરત કે ગમે ત્યારે મળે છે, પણ વેચનાર ઘણી ગમે ત્યારે ઉતારી આપે છે. આમ ત્યાં બંધારણ ન હોવાથી સદો એક પક્ષી છે અને લેનાર કરતાં વેચનારને લાભ વધારે મળે છે. મુંબાઈમાં બંધારણ

સામાજિક સંસ્કૃતિ છે અમદાવાદમાં મુંબઈના જેવું જ છે. જાણે જગ્યાએ વાવડો ચાલે છે. મહિનો પુરો થયા પછી ફરેક દીવસમાં વસણ પતવય છે. મુંબઈની જેમ જ બજારનું મહાજન છે અને એમાંથી ચૂંટાએલી સમિતિ નિયમોનું પાલન કરાવી વહીવટ કરે છે. શેરબજારમાં સત્તાદારોની સંખ્યા પણ મોટી છે. મુંબઈની જેમ અમદાવાદના શેરબજારનું માન વેપારીવર્ગમાં સારું છે. શેરનો ધંધો હજી સમાજમાં બીજા ધંધા જેવું માન ઉત્પન્ન કરી શક્યો નથી. મુંબઈમાં એ માન ધીમે ધીમે બંધતું જાય છે. પરંતુ અમદાવાદમાં શેરના ધંધાનું માન સમાજના મોટા વર્ગમાં હજીયે નથી. શેરબજાર સાધારણ લેવડમાંથી ગમે ત્યારે જુગારના રૂપમાં સદે ચલી જાય છે તેથી જ સમાજમાં એની આખર જામતી નથી. ‘સદાને અંગે બદો’ એ કહેવત એ કારણથી જ પડી છે. ધંધા તરિકે શેરના ધંધાની આખર આખા સમાજમાં બરોબર ન જામેલી હોય તો લગ-લગ આખી દુનિયામાં ફક્ત અમદાવાદમાં જ નથી જામી. પરંતુ હવે આખરે શેરહવાસોનું માન સમાજ રાખતાં શીખે છે. અમદાવાદના શેરબજારમાં મુંબઈની જેમ જ મહિને વસણ ચાય છે છતાં મુંબઈથી ઉત્તરું વાવડા દેશી મહિના પ્રમાણે ચાલે છે. વાવડાના છેલ્લા દિવસોમાં ઉપલો વાવડો નીકળે, અને એ વખતે જે શેરો ચઢાવવાના કે ઉતારવાના ન હોય તેના બદલા ચાય છે. અસાધારણ તેજ-મંદી કે એક હાથ (corner) ના સમય સિવાય ઘણુંબધું ચાલુ વાવડા કરતાં ઉપલા વાવડાના ભાવ સહેજ હિંચા હોય છે. એ બે વાવડાના ભાવના ફરકને બદલાનો ગણો કહે છે. નાણાં વગરના ખોટા લેણવાળા એ ગાળા જેટલું વ્યાજ ભરી લેણ ઉભું રાખે અને ખેડા વેચાણવાળાને પણ ગાળા પ્રમાણે આપ લે કરવી પડે. કેટલાક મુડીવાળા આ વખતે નાણું રાકી શેરના બદલા કરે છે. જે શેરોમાં ભાવના પ્રમાણમાં બદલાનો ગણો વધારે હોય તે શેરોનો ચાલુ વાવડો કર્ત તે જ વખતે ઉપલો વાવડો વેચી દે છે. ચાલુ વાવડાના વસણ વખતે નાણાં આપી શેર ચઢાવી લે છે. સહર શેરોમાં આવી રીતે બદલા કર્યાથી ઘણા લોક વગર જોખમે કે નહિ જેવા જોખમે ચાલુ શરારી વ્યાજ કરતાં દોઢાથી બેવડું વ્યાજ ઉત્પન્ન કરે છે. શરારીને ત્યાં મુડી વ્યાજે મુકી વ્યાજ ખાવા કરતાં વ્યાજની આ રીત વધારે સારી, ખુદિવાળી, અને આવકવાળી છે. જોખમ બનેલા થોડું પણ સંખ્યું છે. આ જે બધી રીતો અમદાવાદમાં ચાલે છે તે મુંબઈ પ્રમાણેની છે. કેટલાક વાર મુંબઈના શેર-

ખજારની વધવટ પ્રમાણે અમદાવાદમાં વધવટ થાય છે. હિંદુસ્તાનના ખીજાં શહેરોના શેરખજારમાં મુંબઈ અને અમદાવાદ જેવું ઉપર લગ્નું તેવી રીતે કામ થતું નથી. ખીજાં શહેરોમાં કામની પદ્ધતિ, વ્યવસ્થા, અને જથ્થો કશુંજે મુંબઈ અમદાવાદ જેવું નથી. અમદાવાદમાં દેશી તરત વધારે છે, અને યુખ્યત્વે કરીને અમદાવાદ અને તેની આસપાસના જ ઉદ્યોગોના શેરોનું કામકાજ થાય છે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. એના મતદારો મોટે ભાગે અમદાવાદના વતનીઓ છે એ એનું ખાસ વિશિષ્ટત્વ છે. આ કારણથી અને બહારનાઓ બહુ અંદર પ્રવેશે નહિ એ કારણથી અત્યાર સુધી અમદાવાદના શેરખજારવાળા પોતાના ભાવતાલની બહુ જાહેરાત કરતા નહિ. હિંદુસ્તાનમાં અમદાવાદના ઉદ્યોગોનું સ્થાન નાનું નથી. છતાં હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગોની વર્તમાનપત્રોમાં આવતી જાહેર નાઆવલિઓમાં અમદાવાદના શેરોનાં નામ આજ સુધી જણાતાં નહિ. કલકત્તાના કેપીટલ જેવા પત્રમાં કે મુડી રોકનારાઓને લગતાં પુસ્તકોમાં (Investor's Year Books.) અમદાવાદના ઉદ્યોગોનું નામ પણ આવતું નહિ. આ વસ્તુસ્થિતિ હવે બદલાવા માંડી છે. 'ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'માં હવે અમદાવાદના શેરખજારના સમાચાર હમેશ આવતા જાય છે.

અમદાવાદમાં એક શેરખજાર હતું ત્યાં સુધી તેમાં બંધારણપૂર્વક સાંકે કામ ચાલતું. અમદાવાદની મીલોના શેરોનું કામજ મોટે ભાગે ચાલતું હોવાથી અને મીલોના શેરોનો મોટો ભાગ તેમના એજન્ટો પાસે જ હોવાથી કેટલાક

શેરોમાં સદો કરવા માટે પુરતી સગવડ પડતી નહિ.

શેરોનો સફો ઘણી મીલોના શેરોની મૂળ કિંમત મોટી હોવાથી નાની

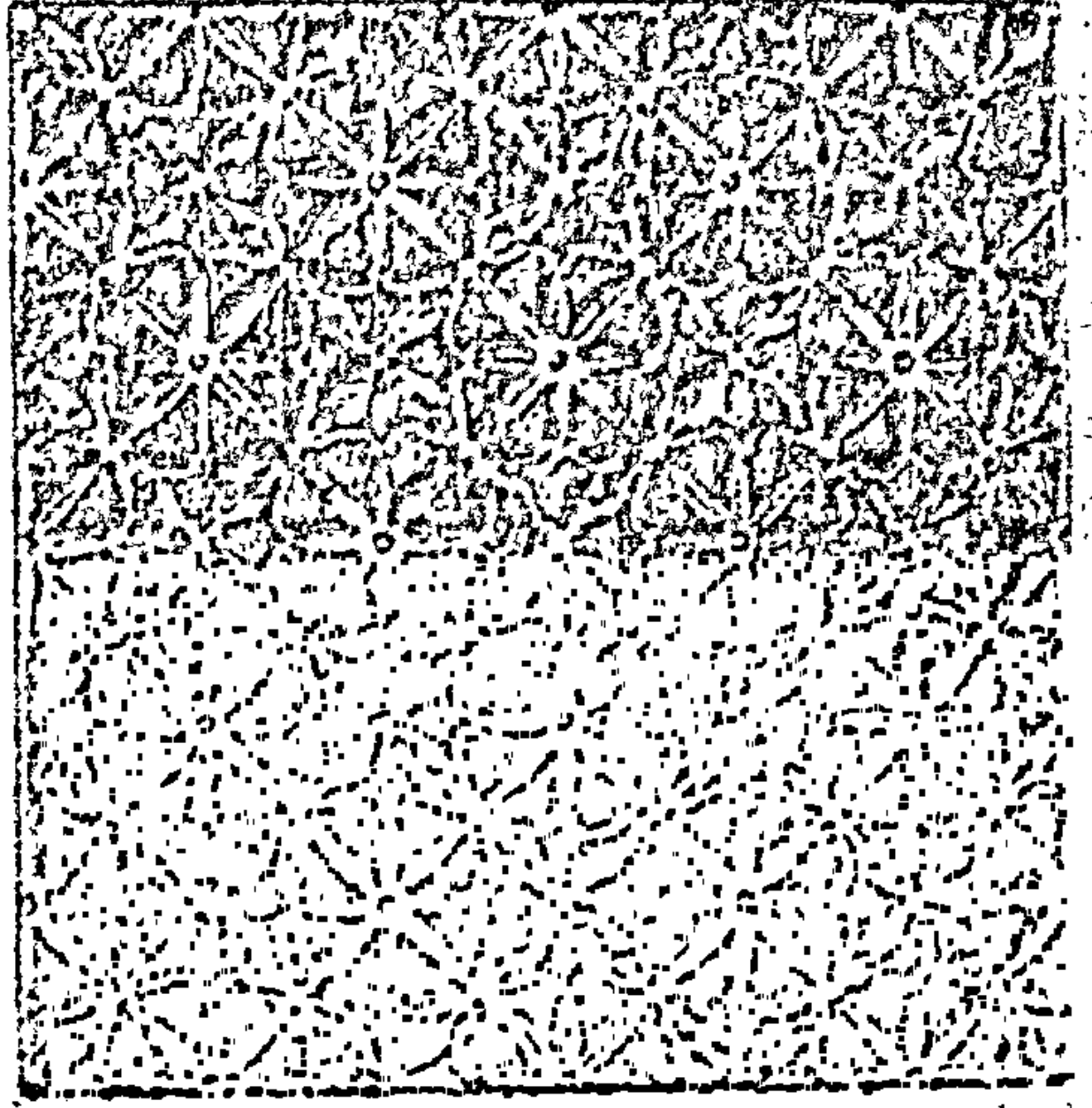
રકમના શેરો કરતાં તેમાં લે વેચની મુશ્કેલી વધારે

પડતી. જે શેરો એક હાથ થઈ જાય અને તેમાં પડેલો સદો-ઉપાડનાર માણસ નીકળી ન શકે તો તે શેરોનું કામ બંધ થઈ જતું અને શેરો એક બે જણને ઘેર ભરાઈને રહેતા. છેલ્લી લઠાઈ પછીની મોટી તેજમાં નવી મીલો અને ઉદ્યોગો વધ્યા. શેરખજાર એકને બદલે ત્રણ થયાં: સદાની ચીજો વધવા ઉપરાંત ઘણી મીલોએ જૂના શેરોના નાના કકડા કર્યા. એટલે એવી મીલોના શેરોના મુદ્દા વધ્યા. આ કારણથી સદાને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું. સાથે સાથે લઠાઈને મીઠો દરેક ચીજોના ભાવ વધ્યા તેથી કાપડ-સુતરની મીલો પણ કમાઈ એટલે બ્યાજ સાફ મળવાથી શેરોના ભાવ વધ્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૭-૧૮ માં શેરખજારમાં

ખરેખરે રંગ બન્યો હતો. શેરોની કિંમત દશથી બાર ગણી અને કોષમાં સંદર ગણી વધી ગઈ. એ વખતે અમદાવાદમાં શેર સદો સર્વવ્યાપી જેવો બન્યો હતો. ધણાના ઘરમાં સ્ત્રીઓ પણ શેરમાં સમજવા માંડી. વેદપાત્ર બ્રાહ્મણોએ પાઠપૂજનો ધંધો છોડી શેરમાં સન નાંખ્યું. વાત એટલે સુધી વધી કે નીશાળના શિક્ષકો, દાકતરો, વકીલો, ધાંચી વગેરે ઉદ્યોગી લોકો પણ થોડી ઘણી શેરોની લે-વેચ કરવા લાગ્યા. હજમ દાઢી કરતાં કરતાં પણ ધરાક શેરનું બાણતો હોય તો રૂબ પુછતા એવા દાખલા અનેલા છે. ૧૯૨૧ ની અમદાવાદની મોટી કાંચિસ વખતે સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષનું ભાષણ ચાલતું હતું. સ્વાગત સમિતિમાં અમદાવાદીઓ હતા અને એમની બેઠક મંડપમાં પાછલા ભાગમાં હતી. ખાદી-ચુંગ જેરમાં હોવાથી ખાસ કરીને એ અસંગ પુરતા તો બધાએ ખાદી પહેરીને આવ્યા હતા. અધ્યક્ષના ભાષણ વખતે ખાદીમાં સજ્જ થયેલું એક મોટું ટોળું મંડપમાં સ્વાગત સમિતિની પાછળ-સાંભળનારાઓની પણ પાછળ બેઠું હતું. અને ભાષણ એક બાણ થતું હતું ત્યારે એ જ મંડપમાં શેરોની રૂબ અને સદાની રમતોની વાતો રસપૂર્વક કરી રહ્યું હતું. 'તેલીઆ' 'રાયપુર' અને 'કેલીકો'ના અવાજો એમાંથી આવી રહ્યા હતા. અમદાવાદની સદાની મનોદશાનું એ એક અપૂર્વ ચિત્ર હતું. 'તેલીઆ' (મોતીલાલ હીરોલાલ સ્પીનીંગ મીલ)ના શેરોમાં મોટો સદો બંધ થયા બાદ 'રાયપુર'નો સદો ઉપડ્યો. એ સદામાં પણ અનેક લોકો ખરાબ થયા. બ્રાહ્મણોએ ગૌમુખી અને આચમની દૂર મુકી 'રાયપુર'ના જપ જપવા માંડ્યા. અમદાવાદમાં મોટા શેરસદાનો આ અંત હતો. ૧૯૨૨ પછી દરેક ધંધાઓમાં મંદીની સાથે શેરોમાં પણ મંદીની અસર આવી. ધીમે ધીમે શેરો ઘટતા જ ચાલ્યા. પાછળથી નીકળેલાં બે શેર-બજારો બંધ થયાં. જૂનું શેરબજાર અંદરના સદર આશામીઓને લીધે અને બજારની આખર સંભાળવાની કાળજીને લીધે ટકી રહ્યું. જૂના શેરબજારે પોતાને માટે માણેકચોકમાં ભવ્ય મકાન બંધાવ્યું. એ બજાર વ્યવસ્થાપૂર્વક આજે પણ ચાલે છે. મોટી તેજના સમયમાં મોટી રાત્રે પણ લોક ભેગા થઈ શેરોની વાતો કરતા. ખીજ દીવસના ઉઘડતા બજારની હવા રાત્રે મપાતી. આજે પણ રાત્રે બજાર આગળ લોકોની ભીડ રહે છે, પરંતુ હવે પહેલાં જેટલું જોર નથી. છતાં અમદાવાદમાં શેરબજાર એક અગત્યનું બજાર છે.

ઉદ્યોગ (ચાલુ)

(કાપડ-સુતર)

અમદાવાદના વેપાર અને વેપારી બજારો માટે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો. હવે અમદાવાદના ઉદ્યોગો જોઈએ હિંદુસ્તાનનાં ધણાખરાં મોટાં શહેરોની પેઠે લોકજીવનના મુખ્ય ભાગને ઉદ્યોગ સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોય એવું અમદાવાદમાં નથી. મુંબઈ અને કલકત્તાને બાદ કરીએ તો અમદાવાદ જેવું ઉદ્યોગવાળું શહેર બાકીનું દેખાતું નથી. મુંબઈ અને કલકત્તાની ઉદ્યોગની ધમાલ કેટલેક અંશે એ બંનેમાં જામેલા પરદેશીઓના શંભુમેળાને લીધે છે. એ શહેરોના ઉદ્યોગની ધમાલ શુદ્ધ અને સ્થાનિક નથી. અમદાવાદના ઉદ્યોગની ધમાલ શુદ્ધ અને સ્થાનિક છે. મદ્રાસ અમદાવાદથી વસ્તીમાં બેવડું છે, પરંતુ એનું જીવન અમદાવાદથી બેવડું શાંત છે. મુંબઈ અને કલકત્તા બાદ કરીએ તો હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ શહેરમાં જીવનપ્રવૃત્તિ અમદાવાદ જેવી તીવ્ર નથી. અમદાવાદે શરૂઆતથી તે આજ સુધી પોતાની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓને લીધે આખા હિંદુસ્તાનના વેપારના ઇતિહાસમાં અનુપમ સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં એ જૂનું પકડીને બેસી નથી રહ્યું. જમાના પ્રમાણે સુધરવાનો, અને નવી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોનો લાભ લેવાનો એણે યાચાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ લાભ હજી જોઈએ તેવો પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ લઈ શકાયો

[૧] દક્ષિણનું હૈદરાબાદ શહેર અમદાવાદ કરતાં વસ્તીમાં દોઢું છે; લલકામાં તો થતું સારું છે; પરંતુ વ્યવસાયમાં શાંત જણાય છે. અમદાવાદ જેટલી દોડધામ ત્યાં નથી.

નથી. પરંતુ આનું મહત્વ હવે અમદાવાદીઓ ધીમેધીમે સમજતા જાય છે. દીલગીરી એટલી જ છે કે જે ઉદ્યોગે અને વેપારે અમદાવાદને નામાંકિત અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે, તે ઉપરાંત એને ગંદું અને ધૂળિડું પણ કરી મૂક્યું છે. એણે અમદાવાદીઓના જીવનને સૂકું જ રાખ્યું છે. અમદાવાદીઓના હૃદયમાં યંત્રમય ઉદ્યોગોના જે કંઈકે ગડગડાટ જ નિરંતર વાગ્યા કરે છે, તેની સાથે હવે મીઠાં વાજાંના શાંત સૂરો પણ વગાડવાની જરૂર છે. અમદાવાદીઓ હવે આ તરફ ધામી. ખહુ જ ધીમી પ્રગતિ કરે છે એ આનંદની વાત છે.

કાપડ સુતરના ઉદ્યોગને અમદાવાદનો મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ કહી શકાય. આગળ વેપારની દૃષ્ટિએ કાપડ સુતરના બજારની વાત કરી. હવે ઉદ્યોગની

દૃષ્ટિએ ચૂરોપના આજના સુધરેલા કહેવાતા લોકો અને કાપડ વણવામાં ગર્વ લેતું ઇંગ્લાંડ એ બન્ને જ્યારે સુતરાઉ કાપડમાં કશું સમજતાં પણ નહોતાં ત્યારે તિલ્કુસ્તાનમાં ખહુ ઉત્તમ જાતનું સુતરાઉ, રેશમી વગેરે અનેક તરે-

હનું કાપડ થતું હતું. ગૂજરાત તો રૂ અને કાપડ સુતરનું ઘર હતું. ખંભાતને પરદેશીઓ દુનિયાના વસ્ત્ર તરીકે ઓળખતા. અમદાવાદ વસ્ત્રા પછી તરત જ એ કાપડના ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર બન્યું. પરંતુ જુના વખતમાં યાંત્રિક મીલો ન હતી, એટલે હાલ જેમ અમદાવાદમાં જ સુતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ જમી ગયો છે તેમ આગળ નહોતું. રેંટીયા અને હાથની શાળોનાં કારખાનાં અમદાવાદ અને એની આજુબાજુનાં પરાં તથા ગામોમાં, તેમ જ આખા ગૂજરાતમાં હતાં. ઘરમાં ખાનગી કાંતવા તથા વણવાનું કામ પણ ઘણું ચાલતું. વેપારીઓ કારીગરો રોકીને કારખાનાં ચલાવતા. મોટામાં મોટું બજાર અમદાવાદમાં હોવાથી આખા દેશના એ ઉદ્યોગને અમદાવાદ દ્વારા પોષણ મળતું. રેંટીઆનું સુતર મોટે ભાગે અમદાવાદમાં તો જાડું જ નીકળતું; પરંતુ ગ્રીણ સુતર પણ કંતાતું અને વણતું. ઢાકાની પેઠે કેવળ ગ્રીણા માલમાં જ અમદાવાદે ખ્યાતિ નથી મેળવી. અમદાવાદનું કાપડ બાદશાહને ખાસ નજર કરાવાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે, એટલે બાદશાહને લાયક વણાટકામ અમદાવાદમાં થતું હશે. મીરાતે અહમદીમાં સરકારી કાપડ વણાટ ખાતાના ઉલ્લેખો છે, પરંતુ તે રેશમી અને કસબી વણાટ માટેના હોય એમ સમજાય છે. સુતરાઉ કાપડમાં બંગાળના જેટલા પ્રમાણમાં ગ્રીણો માલ ગૂજરાતમાં નીકળતો હોય

એવાં વર્ણનો મળી આવતાં નથી. એવો ઉંચો માલ સાધારણ પ્રમાણમાં નીકળતો હશે. જાડા અને મધ્યમ પોતના માલ ઉપર રંગાટીનું અને છાપવાનું કામ ખીખા કાંઈ પણ ભાગ કરતાં અહીં વધારે ચાલતું એટલે છોટ વગેરેના કામમાં આવે એવું કાપડ અહીં વધારે નીકળતું.

જ્યાં સુધી યૂરોપાદિ પરદેશોમાં હિંદુસ્તાનનું કાપડ જતું ત્યાં સુધી તે દેશમાં કાંતવા વણવાનો ધંધો બહુ મોટા પ્રમાણમાં ચાલ્યો. અટારમી સદીમાં ઈંગ્લેંડમાં પરદેશી કાપડ વિરુદ્ધ લોકો જાગ્યા. એથી પરદેશી-ખાસ કરીને હિંદી-કાપડ ઉપર જે જકાતો નંખાઈ અને તેમના સ્વદેશમાં જ કાપડ ઉત્પન્ન

કરવા જે જારે પ્રયત્નો ત્યાં થયા તેથી થીમે થીમે સુતર અને રેંટીઆ અહીંનું કાપડ ઓછું નિકાશ થતું ગયું. ઓગણીસમી સદીમાં તે વસ્તુસ્થિતિ છેક ઉલટી થઈ ગઈ. હિંદુ કાપડ નિકાશ થવાને બદલે યંત્રોની મદદથી નીકળેલું સરતું વિલાયતી કાપડ હિંદમાં આવતું થયું. એણે આપણા કાપડ સુતરના ઉદ્યોગને છેક ભોંય ભેગો કરી નાંખ્યો. યંત્ર અને હાથ વણાવના કેટલાક ખાસ ભેદને લીધે વિલાયતી સુતર ઉપયોગમાં લઈ દેશી હાથવણાટ તે થોડો થોડો ચાલુ રહ્યો પણ સુતર કાંતવાનો ઉદ્યોગ સમૂળગો નાશ પામ્યો. જે થોડું રેંટીઆનું સુતર નીકળતું તે ફક્ત વાણીમાં અને પાટી, શેતરંજી વગેરે જાડા માલમાં વપરાતું અને તાણામાં વિલાયતી સુતર જ દાખલ થઈ ગયું. આ છેલ્લા ટકી રહેલા રેંટીઆના ઉદ્યોગને મુંખાઈ અમદાવાદની મીલોએ અંતિમ લા માર્યો. ગૂજરાતની ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓનો ધરતી અંદરનો એક મોટો ઉદ્યોગ આમ નાશ પામ્યો એમાં લોકોનો દોષ નહોતો, સમયનો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૦ ના અરસામાં વિલાયતી માલ અમદાવાદમાં પહેલવહેલો દાખલ થયો. એ વર્ષમાં એ માલ બજારમાં નવાઈ જેવો લેખાતો. પાંચ વર્ષમાં એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૨૫ સુધીમાં તે વિલાયતી માલ બહુ વ્યાપી ગયો અને ગામડામાં પણ જાણીતો થયો. મેસર્સ ગીલ્ડર હી સોઝાની કંપનીના એક મુખ્ય ભાગીદાર ડૉક્ટર ગીલ્ડરે અમદાવાદમાં પહેલવહેલો વિલાયતી કાપડ સુતરનો માલ ચાલુ કર્યો, એ કારણથી છેક ૧૮૫૦ સુધી વિલાયતી કાપડ અને સુતર 'દાકતરી સુતર' અને 'દાકતરી કાપડ' તરીકે ઓળખાતું. વિલાયતી સુતરના તાર એક સરખા અને મેક્કાઈદાર હોવાથી હાથવણાટમાં પણ ખેસ, દુપટ્ટા, ઉંચી

જાતનાં ઘોતીયાં, તથા પાંધડીમાં વિલાયતી સુતર જ વાપરાવા માંડ્યું. આ ઉપરાંત રેશમી માલમાં વાણામાં પણ એ વપરાતું; અને ગર્ભસુતરાઉ માલ તો વિલાયતી સુતરથી રેશમી જેવો જ દેખાતો હોવાથી એમાં છુટથી વિલાયતી સુતર વપરાવા માંડ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ સુધી હાથવણાટમાં દેશી કે વિલાયતી સુતરનો જે માલ અમદાવાદમાં થતો તેનું વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે આપ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં ધસાતી અવસ્થામાં અમદાવાદનું હાથ- પણ એ ઉદ્યોગ પુરાણ વખતનું ભાન કરાવવા ઉપ- વણાટનું સુતરાઉ કાપડ યોગનો છે. એ વખતે અસ્ત પામતી અવસ્થાનો એ ઉદ્યોગ અસલના વારામાં એના ખરા મધ્યાહ્ન સમયે હજારો ગણો ભારે હશે એમ માનીને જ આજે સંતોષ વાળવાનો રહ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં ઉંચી જાતનાં સફેદ ઘોતીયાં વણાવનારા શહેરમાં પચાસ હતા. રા. મગનલાલ લખે છે કે અમદાવાદના આ જાતનાં માલનું ' પોત બીજા દેશ કરતાં સરસ ને વળી ટકાઉ તેથી તે આખા ગુજરાતમાં તથા મુંબાઈ વગેરે બીજે ઘણે દેશાવર જાય છે. ' આ જાતનાં ઘોતીયાં વિલાયતી સુતરનાં જાતનાં, અને તેની કાર રેશમી કે કસબી થતી. એ કારનાં રંગ તથા નકશી ઉપરથી એનાં ચસમઈ, છડાગોટાની, નારસંગવી, પીળાચેયણા, ગંગાજમની, બોડીકાર વગેરે નામ બોલાતાં. મીલો વધતી ગઈ તેમ તેમ આ ઘોતીયાંનો વપરાશ ઘણો ઓછો થઈ ગયો. હાલ કોઈ લગ્ન જેવા પ્રસંગે આ ઘોતીયાં વપરાય છે. વીશમી સદીની શરૂઆત સુધી એવા પ્રસંગે આ ઘોતીઓ છુટથી વપરાતી.

એસ અને થેપાડાંવાળાની દુકાનો ૩૦૦ હતી. (૧૮૫૦ માં) કેટલાક દુકાનદારો પોતે કારીગરો રાખી વણાવતા, અને કેટલાક વણેલો માલ ઢંડ વગેરે જાતના વણકરો પાસેથી વેચાતો લઈ વેચતા. ઘોતી અને થેપાડામાં ફેર ગણાતો. ઘોતી રેશમી કે કસબી કારની, અને થેપાડું સુતરાઉ કારનું હોય છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે ' જે દાહાડાથી દાક્તરી સુતર આવ્યું છે, તે દાહાડાથી તે સુતર ખપે છે પણ થેપાડામાં કંઈ ફેરો વાણામાં શહેરનું સુતર ખપે છે. આ માલ ગુજરાત પ્રગણમાં જ ખપે છે. ' થેપાડાં વણનારા જ એસ વણે છે. થેપાડાંને રંગીન કિનાર હોય છે, અને એસની કિનાર રંગ વગરની હોય છે.

એટલો જ ફેર છે. સારા માલમાં વિલાયતી સુતર પણ વપરાય છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે, 'હવણાથી અહીંયાના કમળી દોપટા ચંદેરી દોપટા જેવા થાય છે.'

મગીઆં તથા સાડીઓ અમદાવાદમાં રેશમી, સુતરાઉ, તથા ગર્ભ સુતરાઉ એમ ત્રણ જાતનાં થાય છે. એ ફરેકની ઠેર તો રેશમની જ હોય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં આ સાડી તથા મગીઆં વડોદરે બહુ જતાં, અને અમદાવાદમાં પણ ખપતાં.^૨

પાધડીઓ વણાવનારા શહેરમાં ૧૦૦ હતા. (ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં). એમાં વિલાયતી સુતર વાણુ તથા તાણુ બન્નેમાં વપરાતું. પાધડીઓનો પનો યોણાથી સવા ગજ, અને લંબાઈ ૨૮ થી ૫૦ ગજ હોય છે.

બારતો તથા ખાદી ઢેક લોકો પોતે જ વણીને દુકાનદારને વેચતા. બારતો એ વખતે મુસલમાનો વધારે વાપરતા. બારતો સફેદીમાં ઠીક રહેતો અને તેથી જ સારી સફેદ વસ્તુને માટે 'સફેદ બારતો જેવું' એવી કહેવત પડી ગઈ છે. ખાદી ફરેક કામમાં ઘણાં કામમાં વપરાતી. ખાસ કરીને જાજમ, ચંદ્રવા, તથા કોથળામાં ખાદી વપરાતી. જાજમ અને ચંદ્રવા માટે ખાદીને રંગતા અને એમાં તરેહવાર ચિત્રો છાપતા.^૩

[૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૂ. ૧૭૩; રા. મગનલાલ આ વણાટકામની કુદલીક વીગત પણ આપે છે.—રેશમી મગીઆં બનાવવા માટે રેશમ ઘર્ષે તેને કંતાવી ખજી ઉચણાવે છે. પછી તેને રંગાવી સમરાવે છે. તે પછી રાચમાં સંધાય છે. મશરૂની પેઠે એને ખવરાવીને સંધાવતા નથી. સુતરાઉ મગીઆમાં દાક્તરી (વિલાયતી) સુતર તાણાવી પછી તેને રંગાવીને ખવરાવે છે, અને પછી સંધાય છે. ગર્ભ સુતરાઉમાં તાણો રેશમી અને વાણુ સુતરાઉ છે.—આના ઉપર નોંધ લખતાં રા. મગનલાલ લખે છે કે મગીઆંને કેટલાક સાડી પણ કહે છે. પણ સાડી ૧૬ ગજ લાંબી અને મગીઆં ૬ ગજનાં હોય છે. જો એ વખતે આ માલ અમદાવાદમાં જ ખપતો હોય તો હાલની સાડી ફરતાં માપમાં ફેર રહે છે. સાડી વડોદરે જ ખપતી હશે. મગીઆં ૬ ગજનાં થતાં એમ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કહે છે. [૩] રા. મગનલાલ કોથળા માટે ખાદીનો ઉપયોગ થતો એમ લખે છે. હાલની પેઠે કંતાનના કોથળાના ઉદ્દેશ પહેલાંના સમયમાં જણાતા નથી. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં કલકત્તામાં પહેલી અંબાડા (Jute) ની મીલ થઈ. તે પહેલાં ગુણપાટના કોથળા દેશમાં બધે નહિ વપરાતા હોય? ગુજરાતમાં સુતરાઉ ખાદીના કોથળા ૧૮૫૦-૬૦ સુધી વપરાતા હશે એમ આ ઉદ્દેશનો અર્થ થઈ શકે? આ બાબત કંઈ પ્રકાશ પડે તો સારું.

કાળા અલાયચા તથા મુગાસાડી અમદાવાદમાં બને છે. આ કાપડ પરદેશ જતું નથી. પણ અહીં જ બપે છે. મુગાસાડી મોમનાઓ પોતે જ બનાવીને વેચે છે. અલાયચા કાળા કે ભૂરા રંગમાં ઘણું ભાગે રંગાય છે અને એમાં ભાત પણ છાપવામાં આવે છે. આ કાપડ સ્ત્રીઓ વાપરે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં અલાયચા વણુનાર અમદાવાદમાં ૨૫ આશામીઓ હતા.

અમદાવાદની શેત્રંજી અને જાજમ બહુ ટકાઉ અને મજબુત હોય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં શેત્રંજી વણુનારનાં અમદાવાદમાં ત્રણ ઘર હતાં. આ વણુનાર ૧૫ ગજને પને ૨૫ ગજ લાંબી શેત્રંજી વણી શકતા, અને એમાં ઘણી ભાત પાડી શકતા! એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદની શેત્રંજી ૩૦ વર્ષ ચાલે છે.

થેપાડાં વણુનારા છાયલ તથા છીદરીઓ પણ વણાવે છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે ‘ પણ હમણાં (૧૮૫૦) માદરપાટ તથા જગન્નાથી આવવા માંડી ને શેહેરમાં સુંઘી મળવા માંડી તેથી તે ઝાઝા વણાવતા નથી. ’ પલંગપોસ તથા ચાદરો તથા છીદરીઓ ભાવસાર લોક બનાવે છે. પલંગપોસ ગોઠડાં કરવાને બપ લાગે છે. ભાવસાર પોતે વેચવા માટે પણ આ કાપડ રંગે છે તેમ જ વેપારીને માટે પણ રંગે છે. છાયલવાળાની એ વખતે ૫૦ દુકાનો હતી. છીદરી, ચાદર અને પલંગપોસ બધા દુકાનદાર રાખતા.૪

આ પ્રમાણે હાથવણાટનો માલ લગભગ ગદ્ય સહીના અંત સુધી સારો બનતો અને બપતો. એ દરેક જાતની સાથે એસે તેવો પણ તેનાથી સસ્તો

[૪] માદરપાટ શબ્દ અંગ્રેજી મેડેપોલમ્ ઉપરથી અકબી હોય એમ જણાય છે. કોઈ મેડરપોલમ્ પણ કહે છે, પરંતુ અહીં મેડેપોલમ્ છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં નરસાપુર પાસે મેડેપોલમ્ ગામમાં થતા એ જાતના કપડાને અંગ્રેજીએ મેડેપોલમ્ નામ આપ્યું, અને એ જાતનો માલ વિશ્વાયતમાં થવા માંડ્યો ત્યારે પણ એ નામ કાયમ રહ્યું. જગન્નાથી એ શબ્દ અંગ્રેજી જેકોનેટ ઉપરથી થયો કે જેકોનેટ શબ્દ જગન્નાથી ઉપરથી થયો તે સમજાતું નથી. અંગ્રેજી જેકોનેટ (Jackonet) શબ્દ કોઈ હિંદુ શબ્દ ઉપરથી થયો છે એમ અંગ્રેજી કોષકર્ષોનું માનવું છે, એટલે જગન્નાથી શબ્દ અસલ હોય એવો સંભવ છે. ઓરીસામાં જગન્નાથજી પાસે થવું હોય કે ત્યાં વપરાતું હોય તેથી એવું નામ પડ્યું હોય એમ બને. પરંતુ આ બાબત ચોક્કસ તપાસ થઈ શકી નથી. રા. મગનલાલ જુના કાપડને બદલે નવા કાપડમાં માદરપાટ સાથે જગન્નાથી લખે છે તે ઉપરથી આપણા પ્રાંતમાં તો જેકોનેટ ઉપરથી જગન્નાથી થઈ હોય એમ પણ બને.

વિધાયતી માલ જેમ જેમ આવતો ગયો તેમ તેમ આ માલની અપત ઓછી થતી ગઈ. વીસમી સદીમાં અમદાવાદે જૂનું જૂનું ઘણું છોડવા માંડ્યું તે સાથે આ જાતનાં જૂનાં લુગડાં પણ ઓછાં અપવા લાગ્યાં. હવે આ જાતની અપત હલકા વર્ણના લોકોમાં તથા ગામડામાં માત્ર રહી છે.

આમ જૂનું જતું હતું અને નવું આવતું હતું. ગઈ સદીનો છઠ્ઠો દશકો (૧૮૫૦ થી ૧૮૬૦) આખા હિંદુસ્તાનના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં ખુબ બારે પરિવર્તનનો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં હિંદુસ્તાનમાં પહેલી કાપડ-સુતરની મીલ થઈ. મુંબાઈ અને અમદાવાદમાં એ જ દશકામાં મીલોની શરૂઆત થઈ. ૧૮૫૪ માં કલકત્તામાં પહેલી જ્યુટ મીલ થઈ. અમદાવાદ એ વખતે કાંઈ સ્વતંત્ર દેશની રાજ્યધાની નહોતું કે મુંબાઈ, કલકત્તા અગર મદ્રાસની પેઠે કાંઈ બ્રીટીશ ઇલા-

મીલઉદ્યોગ

કાનું મુખ્ય શહેર નહોતું. એક સદીથી ચાલી આવતી અવ્યવસ્થાથી, અને જીલમના દબાણથી નીચોવાઈ ગયેલા, તેમ જ બ્રીટીશ સમયમાં ખૂણે પડી ગયેલા, શાંત ગૂજરા-

તનું માત્ર ભાગેલું મુખ્ય નગર હતું. આમ છતાં પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ જોવામાં એ હિંદનાં મોટાં મુખ્ય શહેરોની પાછળ ન પડ્યું. કલકત્તા એ સમયે આખા હિંદનું પાટનગર હતું. મદ્રાસ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યને પગભર કરનાર પહેલું નગર હતું. પરંતુ સાહેબ અને ઉદ્યોગની બાબતમાં ગૂજરાતનું પાટનગર આ હિંદ અને દક્ષિણનાં પાટનગરો કરતાં આગળ ગયું. ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં રણછોડલાલ છોટાલાલને વિચાર આવ્યો કે બહારનું રૂ લાવીને કાપડ વણનાર ઇંગ્લેન્ડ આટલે દૂર એ કાપડ વેચી નફો કરે છે તો આપણે જૂની રીત બદલી યંત્ર-બળથી સ્વદેશમાં જ કાપડ વણીએ તો નફો કેમ ન કરીએ? ૫ ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં મુંબાઈમાં શેઠ કાવસજી દાવરે પહેલી મીલ કરી. કાવસજી દાવરના મનમાં મીલ કાઢવાનો વિચાર ક્યારે આવ્યો હશે એ તો આપણે જાણતા નથી; પરંતુ ૧૮૪૭ માં રણછોડલાલે અમદાવાદના એક રીતે સાહસિક પણ બીજી રીતે સો ગરણે ગણીને પાણી પીનારા ધનાઢ્યો આગળ પોતાનો વિચાર જ્યારે મુક્યો, ત્યારે એ શ્રીઆઓ જરા ડર્યા. ‘ જો આ કામમાં નફો હોય તો મુંબાઈના વધારે સાહસિક

[૫] બગવાનલાલ બાદશાહ કૃત રણછોડલાલ છોટાલાલનું જીવનચરિત્ર: પૃ. ૩૨.

અંગ્રેજી પૃ. ૧૧.

લોક જ મીલો કેમ ન કાઢે' ? એવો જવાબ રણછોડલાલને મળ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ સમયે કાવસજી દાવરનો મીલ કાઢવાનો વિચાર જાહેરમાં ન આવ્યો હોય, કે આવ્યો હોય તો અમદાવાદમાં ન જણાયો હોય. કદાચ ૧૮૪૭ માં દાવરને મીલનો વિચાર ન આવ્યો હોય તો રણછોડલાલને પહેલો આવ્યો,

અને જો એ ખરું હોય તો આખા હિંદુસ્તાનમાં મીલઉદ્યોગના આદ્ય સંચાલક તરીકે રણછોડલાલને ગણી શકાય, અને અમદાવાદ એનું અભિમાન પણ લઈ શકે. એ ગમે તેમ હોય પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય

છે કે રણછોડલાલ છોટાલાલને આખા હિંદુસ્તાનમાં મીલઉદ્યોગ ચલાવનારાઓમાં સર્વથી પહેલાઓમાંના એક તરીકે વગર હરકતે ગણી શકાય. અમદાવાદની વેપારી બુદ્ધિનું આ ગૌરવ કાંઈ ઓછું નથી.

આ કાર્યમાં રણછોડલાલને મેજર ફુલ જેમ્સ નામના ભીલ પલટનના એક ઉદ્યોગશીલ અંગ્રેજ અમલદારે મદદ કરી. એણે વિલાયત ખાતન ડંકનની કું. ને રણછોડલાલની યોજના સ્વીકારી જણાવી અને સલાહ મંગાવી. પહેલી યોજનામાં અમદાવાદને બદલે ભરૂચમાં નર્મદા કિનારે કારખાનું કરવાનો વિચાર હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં કારખાના બાબતના અડસટ્ટા આવી ગયા હતા. રણછોડલાલે વડોદરાથી એનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી અમદાવાદમાં તે વખતે નીકળતા 'વર્તમાન પત્ર' નામના અડવાડિક છાપામાં છપાવ્યા અને એ વખતની અંગ્રેજ નિશાળના મુખ્ય શિક્ષક ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસને લખ્યું કે તમે આ યોજના અમદાવાદના ધનિકોને સમજાવો. ભોગીલાલ માસ્તરે એ મહેનત કરી, પણ વ્યર્થ ગઈ. અમદાવાદના શેઠીઆઓ અજાણ્યા ધંધામાં પડતાં બીહે છે એવું ભોગીલાલે રણછોડલાલને લખ્યું. એ પછી ભરૂચમાં ૩ લોકવાનું કામ કરતા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ મી. જેમ્સ લેન્ડને પોતાની યોજના મોકલી રણછોડલાલે સલાહ માંગી. લેન્ડને કહ્યું કે 'યોજના સારી છે અને તમે જો અર્થ લંડોળ ઉભું કરો તો બાકીનું અર્થ હું કરું, અને મીલના મેનેજર તરીકે કામ પણ કરવા તૈયાર છું.' આ ઉપરથી રણછોડલાલે વડોદરામાં લંડોળ એકઠું કર્યું. એમાં રા. ગોપાળ મોરાર શેઠ સામળ બહેચરવાળા, રાજપીપળાના રાજા અને ભાવનગરના દિવાન ગૌરિશંકર ઓઝા એટલા ભાગીદાર હતા. આ કંપનીની બાબતમાં રણછોડલાલને લેન્ડન સાથે જનમીનગિરી તથા ભાગીદારીની બાબતોમાં કેટલીક

ગેરસમજ થવાથી કંપની પડી ભાંગી. આ દરમિયાન મુંબાઈમાં ૧૮૫૧ માં દાવસજ દાવરે જે મીલ બંધાવવી શરૂ કરેલી તે ૧૮૫૬ માં ચલાવવા માંડી; એ જોઈ મુંબાઈમાં એ જ સાલમાં એક બીજી કંપની ઓરીએન્ટલ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ નામની ઉભી થઈ. આ જોઈ રણછોડલાલે ફરી પ્રયત્ન કર્યો અને ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં અમદાવાદ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મીલની સ્થાપના કરી.

રણછોડલાલ પોતે જ લખે કે ‘૧૮૫૬ માં કારખાનાનું ખાત મહુરત કર્યું. અમે શરૂઆતમાં ફક્ત ૨૫૦૦ ત્રાકેના સાંચા મંગાવ્યા. ઈંગ્લાંડમાં તે વખતે અમારા આડતિયા હાલના ઓનરેબલ દાદા-

પહેલી મીલ

લાલ નવરોજ એમ. પી. હતા. એમની સાથે ઓળ-

ખાણુ મારા મરહુમ મિત્ર શેઠ મેરવાનજી નસરવાનજી

લાવનગરીએ કરાવ્યું હતું.’ આ ઉપરથી જણાશે કે અમદાવાદની આ પહેલી મીલના સાંચા વગેરે માલ કેઈ વિલાયતી કંપનીને કમીશન આપીને નહિ પરંતુ ભવિષ્યમાં હિંદના એક મહાપુરુષ થનારા દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજની મારફતે ખરીદાયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં જ્યારે રણછોડલાલએ મીલ સંબંધી ફૂલ જેમ્સ, લેન્ડન વગેરે સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં હાલના જેવી નિયમિત ટપાલ દાખલ થઈ નહોતી. રણછોડલાલને કાસદ દ્વારા કાગળો મોકલવા પડતા હતા. પણ એથીએ મોટી મુશ્કેલી મીલના ભારે સાંચા અમદાવાદમાં લાવવાની હતી. ઇતિહાસનાં રસમય તત્ત્વો સમજનારાને જાણીને આનંદ થશે કે અમદાવાદની આ પહેલી મીલના સાંચા અમદાવાદના જ પ્રાચીન બંદર ખંભાતથી દરિયા માર્ગે આવ્યા હતા. આ વાતને રણછોડલાલના જ શબ્દોમાં જોઈએ. ‘તે વખતે આગગાડી નહોતી તેથી અમારે સામાન હોડીઓની મારફત ખંભાતના ખારામાં લાવવો પડ્યો હતો અને ત્યાંથી ગાડામાં ભરીને અમદાવાદ આવ્યો હતો. વરાળ શું અને કેવી હોય, અને રૂના સાંચા કેવા હોય તે તે વખતે અમદાવાદના લોકો જાણતા નહોતા; તેથી અમારે દરેક જણને સમજાવવું અને શીખવવું પડતું હતું. મુંબાઈથી પણ તે વખતે શીખેલા મજૂરો કે કારીગરો મળી શકે તેમ નહોતું; તેથી અમારે અમારે ત્યાંના મજૂરોને માથાફાડ કરીને શીખવવું પડ્યું, અને જેમ તેમ કરી કામ ચલાવ્યું. વિલાયતથી મંગાવેલા અમારા સાંચા એક વાર તો દરિયામાં ડૂબી ગયા, અને ત્યાંથી આવેલો યુરોપિયન સાંચાદાર કેલેરા થવાથી તરત મરણ પામ્યો. આ

બધી મુશ્કેલીઓ પડતાં પણ ૧૮૬૧ માં અમે અમારું કારખાનું ચલાવ્યું અને પરમેશ્વરની કૃપાથી અમે ધારતા નહોતા એટલો બધો ફાયદો અમને થયો છે, અને અમે ફત્તેહમંદ થયા છીએ.’^૬

આ પહેલી મીલનું એન્જન પહેલવહેલું ચાલુ કર્યું ત્યારે અમદાવાદમાં એક મેળાવડો થયો હતો.^૭ એમાં શહેરના દેશી ગૃહસ્થો ઉપરાંત આઠ નવ

યુરોપીયન અમલદારો પણ આવ્યા હતા. ૩૦ મી મે ૧૮૬૧ ના રોજ સાંજે પોણાપાંચ વાગે મુહૂર્ત હતું. એ સમયના બુદ્ધિપ્રકાશનો ખખરપત્રી લખે છે કે

“ યંત્ર ચલાવવાનો પ્રારંભ કર્યો તે વખતે તેમાં જાણે

જીવ આવવા માંડ્યો હોય એવી નીશાની જણાવા માંડી અને રાક્ષસી ચક્ર ફરવા માંડ્યું. તે ઉપર અંગ્રેજ લોકોની રીત પ્રમાણે એ કારખાનાનો ઉપરી (એન્જનિયર) મી. અર્ડિંગટનની મડમ સાહેબે દ્રાક્ષરસ વૈનનો સીસો ફેંક્યો. આ વખતે સાહેબ લોકોએ તથા દેશી ગૃહસ્થોએ ખુશીના અવાજ સાથે એ સંચાને “ સાહસકર્મ ” (Adventure) એવું નામ આપ્યું.” એ સભાની બીજી વીગતની અહીં જરૂર નથી. પરંતુ એ વખતે મી. કર્ટિસ નામના ગૃહસ્થે કરેલું ભાષણ જરા અત્યારની દૃષ્ટિએ જાણુવા જેવું છે. મી. કર્ટિસે કહ્યું— “ આ શહેરમાં ઘણો પૈસો છે તેથી દેશી વ્યાપારીઓ અને લોકો હોંશ ભરેલા સાહસિક છે, તો આવી જાતનાં કારખાનાંઓમાં નાંખેલો પૈસો યુરોપીયન લોકોની અછલની મદદ લીધાથી થોડાં વર્ષમાં વધીને કરોડોગણો શા વાસ્તે ન થાય ? આ યંત્ર તો ફક્ત એક અજમાયશ દાખલ છે. તો પણ મુંઝાઈ અને મ્યાનચેસ્ટરની નજર તે કારખાના તરફ છે, માટે ભાગિદારોએ હોંશિયાર રહેવું જોઈએ.....હિંદુસ્તાનમાંથી મ્યાનચેસ્ટરને ૩ પુરૂં પડે તે વિષેની હાલમાં વિલાયતમાં મોટી ભાંજગડ ચાલી છે. અમદાવાદના લોકો કહે છે કે, ‘ ઠીક, અમે તમને મદદ કરીશું. જો તમને કંઈ અડચણ નહિ હોય, ને કદાચિત હશે, તોપણ ખરેખાત તમને કંઈ બીજા પ્રકારે મદદ કરવાને ચુકીશું

[૬] રણછોડલાલ છોટાલાલનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૩૯. [૭] જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૮-૭ પૃ. ૧૫૬ જુલાઈ ઇ. સ. ૧૮૬૧. “અમદાવાદમાં ૩ નો યંત્ર ચલાવ્યો તે વખતે ભરાયેલી સભાની ઉક્તિ”

નહિ. અમારે વાસ્તે સુતર તૈયાર કરવાને તમે માથાફેડ મહેતત કરી છે, હવે એટલી બધી તસ્દી તમને પડે એવું અમે નહિ કરીએ. અમારે વાસ્તે અમે અમારી મેળે સુતર તૈયાર કરીશું. તેથી તમારે ધણું કામ કરવું નહિ પડે.” આ શબ્દો દાલ ફેવા ખરા પડતા જાય છે તે અમદાવાદ જાણે છે.

રણછોડભાઈએ આ પહેલી મીલ રા. એક લાખના ભંડોળથી ઉભી કરી હતી. શરૂઆતમાં એમાં ૬૩ માણસો જ કામે લાગ્યા હતા. દર શેર રૂપિયા ૫૦૦૦) નો હતો. એમાં જે રણછોડભાઈના પોતાના, જે મગનભાઈ કરમચંદના, એક શેઠ હાસિસંગ ફેસરીસંગનો, એક વાંઘટ સાહેબનો તથા એક નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈનો એમ સુખ્ય ભાગ હતા. આ કામમાં તે સમયે કાંઈક સારી સમજ ફક્ત રણછોડભાઈને હોવાથી સુતરની પેદાશ ઉપર રા. ૮૫ કરમીશનથી ભાગીદારોએ એમને વહીવટ કરવા નીમ્યા. બીમે બીમે ભંડોળ વધારીને રા. ૩૨૭૦૦૦) નું અને શેર રા. ૧૦૦૦) નો કર્યો; ત્રાકો પણ વધારી દશ હજાર કરી. એ પછી ૩૦૩ શાળો પણ મીલમાં દાખલ કરી. ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં જૂનું ભંડોળ અને નવાં અડધિયાં થઈને રા. ૯૩૧૬૫૦) થયું. આ મિલ થઈ ત્યારે અમદાવાદનો પશ્ચિમ ભાગ ઉજ્જડ જેવો હોવાથી શાહપુરમાં મોટી જગ્યા મીલને માટે મળી. આજે લોકોમાં આ પહેલી મીલ શાહપુર મીલને નામે મશહુર છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં રાયખડમાં બહેચરદાસ અંબાઇદાસ લશ્કરીએ ખીજી મીલ કરી. એ મીલ પ્રથમ બહેચરદાસ લશ્કરીની ખાનગી માલકીની હતી. ત્યાર બાદ દશ વર્ષનો ગાળો પડ્યો, અને ઈ. સ.

ખીજી મીલો

૧૮૭૭ માં (૬ ફી ડીસેમ્બરે) સારંગપુર દરવાજા

બહાર રણછોડભાઈએ બી અમદાવાદ જીનીંગ એન્ડ

મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની નામની મીલ ઉભી કરી. આ મીલના વહીવટની પેઢી

રણછોડભાઈએ પોતાના પુત્ર માધવલાલના નામથી કરવાથી મીલ ‘માધવલાલ

મીલ’ અગર ‘માધુભાઈ મીલ’ ના નામથી આજે પ્રસિદ્ધ છે, અને એ સંસ્થા

વગેરેની સંખ્યા જોતાં અમદાવાદમાં ત્રણ સર્વથી મોટી મીલોમાંની એક ગણાય

છે. બીજે વર્ષ ૫ મી મે ૧૮૭૮ ને રાજ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈએ

ગુજરાત સ્પીનીંગ એન્ડ રીવીંગ મીલ શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૮૭૯ સુધીમાં

આ પ્રમાણે ચાર મીલો થઈ હતી. એમાં કુલ ૨૦૧૩ માણસો કામ કરતાં, અને એમનો પગાર દર વર્ષે રૂ. ૧૯૭૭૭૦) જેટલો થતો હતો.^૮

ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછી અમદાવાદમાં મીલો ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં બંગાળના ભાગલા પડ્યા ત્યારે ત્યાં સ્વદેશી માલ વાપરવા બાબત ચળવળ શરૂ થઈ. એ ચળવળમાં અમદાવાદનો મીલનો ધણો માલ ઉપડ્યો. આથી મીલ ઉદ્યોગને વધારે જોર મળ્યું. પણ બંગાળનો ઉભરો થોડાં વર્ષોમાં શમી ગયો. એ પછી ૧૯૧૪ માં લઢાઈ શરૂ થઈ. એ લઢાઈ દરમ્યાન અને સુલેહ પછી દેશી કાપડનો બહુ મોટો ઉઠાવ ચાલુ રહ્યો. આ વખતે વિલાયતી માલ જોઈએ તેટલો ન આવવાથી અને કાપડ બજારની પીઠ એક સરખી તેજની જ રહેવાથી અમદાવાદની મીલો બહુ કમાઈ. સાધારણ મીલોના શેરોના ભાવ છથી આઠ ગણા અને સારા વહીવટવાળી તથા સારી કમાણીવાળી મીલોના ભાવ દશથી પંદરગણા વધી ગયા. આથી લોકમાં

[૮] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૧૩૨. શાહપુર મીલમાં ૧૦૦ હોર્સ પાવરનું એન્જીન, ૧૪૭૪૦ મ્યુલ સ્પીડલ અને ૭૫૦૦ ઓસલ સ્પીડલો હતી. (૧૮૭૬ માં) ૩૦૩ શાળો હતી. રીપોર્ટના વર્ષમાં (૧૮૭૭-૭૮) એણે ૧૭૦૪૮૫૦ રતલ રૂનું સુતર કાંત્યું હતું. સુતર ૨૦ નંબર સુધીનું જ બન્યું. રૂ. ૧૭૭૭૨૦) નું સુતર અને રૂ. ૬૦૧૩૫૦) નું કાપડ બન્યું હતું. કાપડમાં મુખ્યત્વે તાકા અને જાડાં ધોતીઆં બનતાં હતાં. બેચરદાર મીલમાં ૬૫ હોર્સ પાવરનું એન્જીન હતું. ૧૫૦૦૦ ત્રાકો અને ૧૭૨ શાળો હતી. રીપોર્ટના વર્ષમાં ૯૯૩૧૧૨ રતલ રૂનું નંબર ૧૦ થી ૩૦ સુધીનું સુતર બન્યું હતું. સુતર પવરાવાળી (Water twist) ગોડવણ હતી. રૂ. ૧૬૬૮૦૦) નું સુતર અને રૂ. ૨૪૨૧૫૦) નું કાપડ નીકળ્યું હતું. કાપડમાં તાકા, ધોતી, અને સાડી બનતી. ૫૦૦ માણસ કામ કરતાં હતાં. એમાં વર્ષે પગારના રૂ. ૫૮૭૭૦) ગયા હતા. રીપોર્ટના વર્ષમાં માથુલાઈ મીલ શરૂ થઈ. શરૂઆતમાં એમાં ૯૧૨૦ મ્યુલ સ્પીન્ડલો હતાં. એન્જીન ૨૫ હોર્સ પાવરનું હતું. શરૂઆતનું ભંડોળ રૂ. ૩૫૦૦૦૦) નું હતું. એ વર્ષમાં એમાં ૭૨૦૦૦૦ રતલ રૂ કાંતાયું હતું. સુતર ૨૦ નંબર સુધીનું બન્યું. રૂ. ૨૨૯૩૦૦) ની કીંમતનું સુતર થયું હતું. ૨૫૦ માણસો કામ કરતા હતા. એમના પગારના વર્ષે રૂ. ૨૪૦૦૦) થયા હતા. ગુજરાત સ્પીન્નિંગ મીલ આઠ લાખના ભંડોળથી નીકળી હતી. એમાં ૬૪૦૦ મ્યુલ અને ૫૧૬૮ ઓસલ સ્પીન્ડલો હતી. અને ૨૦૯ શાળો હતી. સુતર ૧૦ થી ૨૫ નંબર સુધીનું નીકળ્યું. મીલ રીપોર્ટના વર્ષમાં ઉભી થવાથી એના બીજા આંકડા આખા વર્ષના નથી.

પડીને ઘણા લોકોને મીલ શેરોમાં સોનું દેખાવા માંડ્યું. કેટલાક મીલોવાળાઓ સંચા વધાર્યો. કેટલાકે નવી મીલ ઉભી કરવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે માંચાના ભાવ પણ કાપડ-સુતરની પેઠે ટોચ ઉપર હતા, એટલે નવી મીલો બહુ મોંઘી પડી. જેમણે અનામત લંડોળમાંથી સાંચા વધાર્યો તેમની દશા પણ ભવિષ્યમાં ખરાબ થઈ. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પછી જે મોટી મંદી શરૂ થઈ તેમાં નવી મીલોની સ્થિતિ દેવાદાર બની. જુની મીલોમાં જેમણે અનામત લંડોળ ન વધારતાં મોટાં વ્યાજ વહેંચીને વાહવાહ બોલાવેલી તેમને પણ બહુ ભારે પડ્યું. ૧૯૨૫-૨૬ માં આખી દુનિયાની મીલોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ હતી. હિંદુસ્તાનના મીલોમાં નીકળતા માલ ઉપર લઘાઈ પ્રસંગે જે જકાત નાંખવામાં આવી હતી તે આવે પ્રસંગે કાઢી નાંખીને મીલોને રાહત આપવા દેશની મીલોએ એકત્ર થઈને સરકારને વિનવવા માંડી. આ માટે હિંદુસ્તાનની મીલો તરફથી અમદાવાદના મીલમાલીકોના મહાજનના પ્રતિનિધિ શેઠ કર્તુરભાઈ લાલભાઈએ વડી ધારાસભામાં ઠરાવ લાવી લડત ચલાવી. આ મંદીના મોટા વાવાઝોડામાં અમદાવાદની કેટલીક નવી અને જુની મીલો ઉખડી પડી-બંધ થઈ-અને કૂડચામાં ગઈ. આમ છતાં પણ સારા અને કરકસરીઆ વહીવટવાળા મીલો થોડાંધણો નફો કરતી. કાપડ-સુતરના ઉદ્યોગની સ્થિતિ આજે પણ કટોકટીની છે છતાં આવી મીલો હજી સમયના પ્રમાણમાં યોગ્ય નફો કરે છે એ અમદાવાદના મીલ-એજન્ટોની કુનેહ છે.

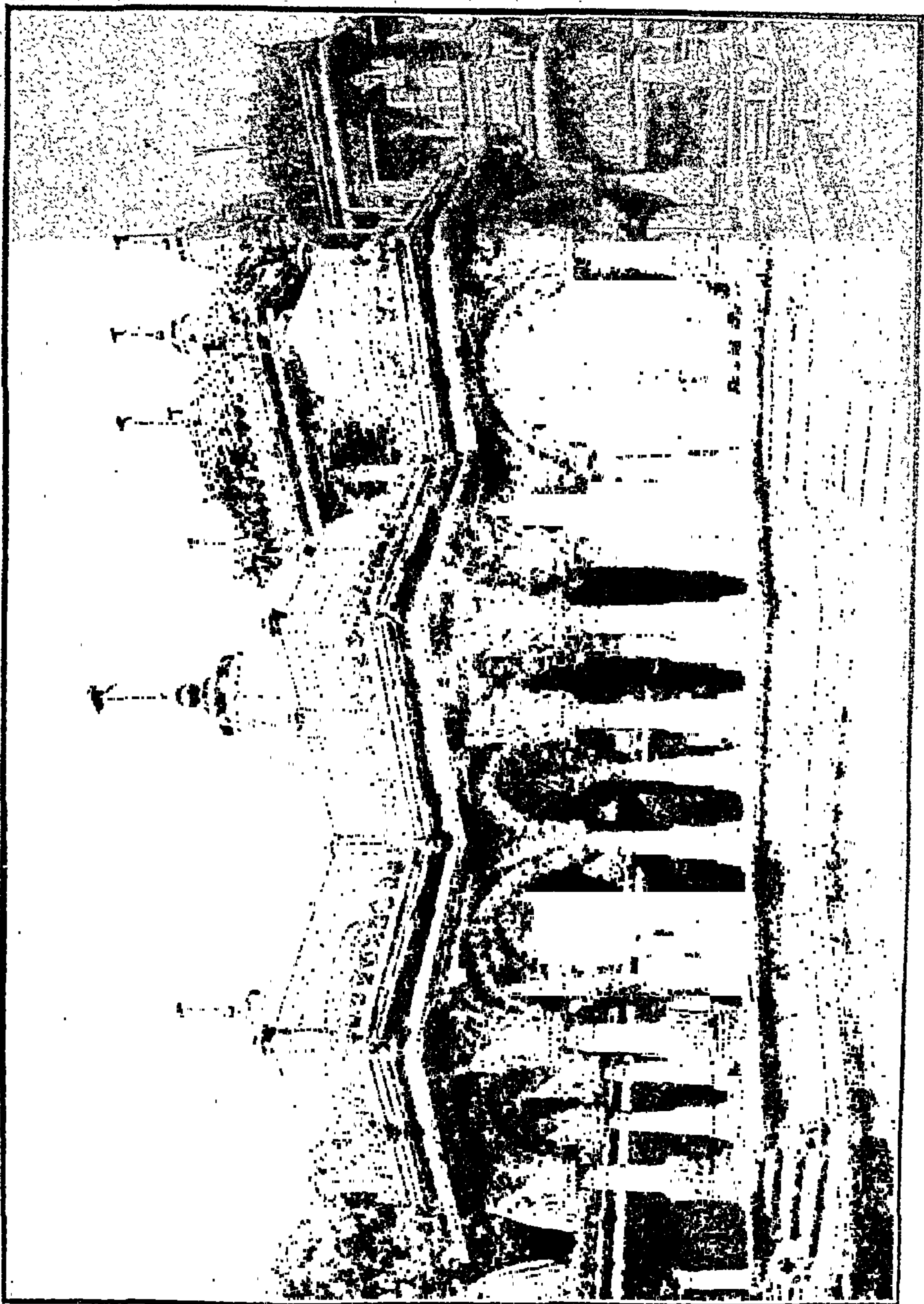
અમદાવાદના મીલઉદ્યોગની ખીલવણી એ હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગના ઇતિહાસનો એક અમત્કાર છે. અનુકૂળ સંજોગોમાં ઘાસ પણ એની મેળે ઉગે છે; પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કામ કરવું એમાં પુરુષાર્થની કસોટી છે. અમદાવાદની ભૂમિ મીલઉદ્યોગ

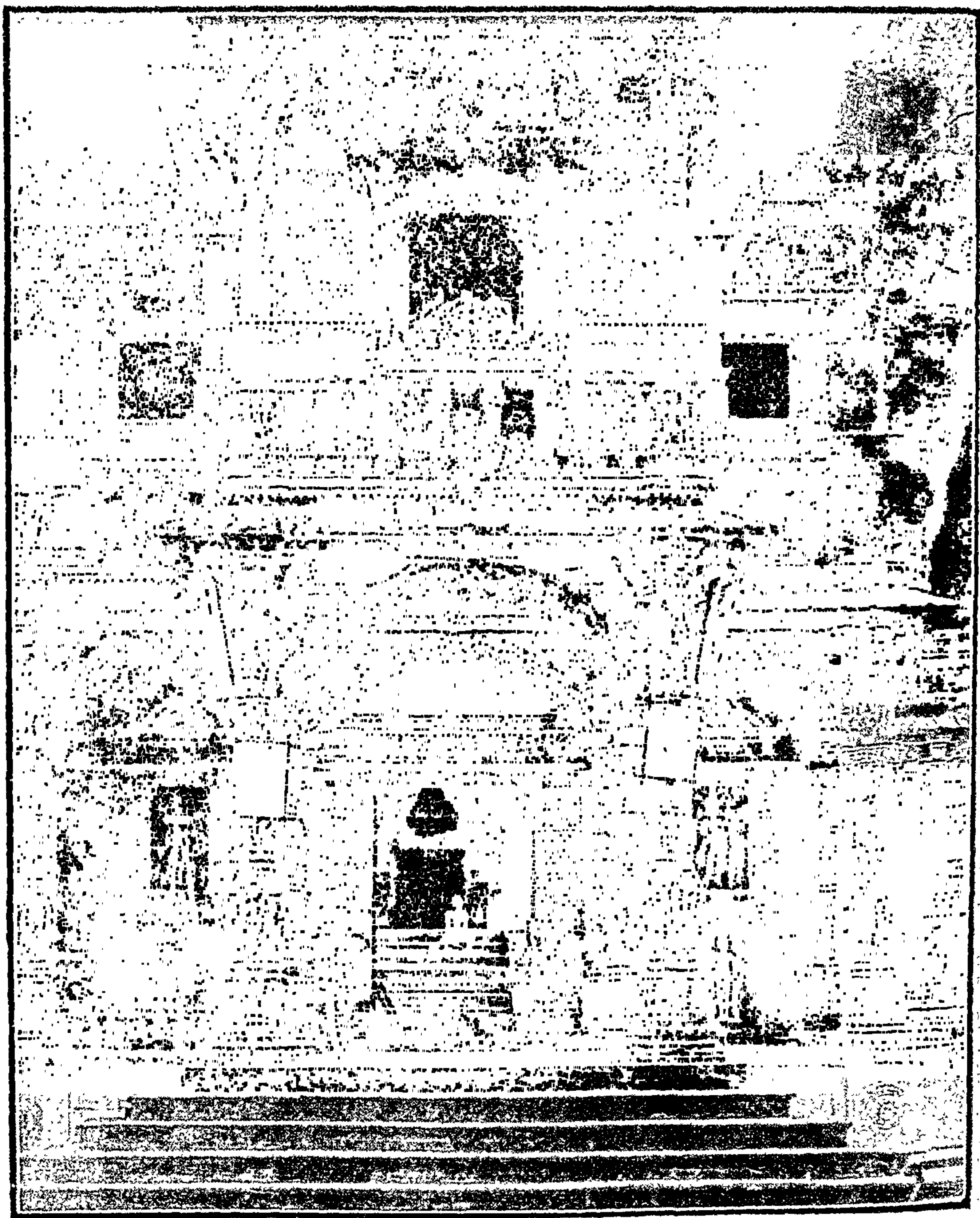
અમદાવાદ અને
મીલઉદ્યોગ

માટે ખીલકુલ લાયક નથી. હવા છેક સૂકી છે; ઋતુઓની વિષમતા બહુ ભારે છે; એટલે સુતર કાંતવામાં અમદાવાદમાં જે અડચણો પડે એવી અડચણો બીજે જ્યાં જ્યાં મીલો થઈ છે ત્યાં બહુ પડતી નથી. જે રૂમાંથી

વિલાયત તથા જાપાનની હવામાં જેટલા કાઉન્ટનું સુતર નીકળી શકે તેનાથી આજમાં આણું દશ કાઉન્ટ આણું એ જ રૂમાંથી અમદાવાદમાં નીકળી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં બેંગલોર, બેલગામ, ધારવાડ તથા બંગાળ વગેરેમાં હવા આ ઉદ્યોગને વધારે અનુકૂળ છે. મીલોને માટે કાલસાની ખાણો પાસે નથી. શરૂઆતની મીલોમાં તે

ବିଜୟାଦିତ୍ୟ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ମନ୍ଦିର

૫૦ હડીન્નિહના મંદિરનો આગલો મંડપ

લાકડાં જ બાળવાં પડ્યાં હતાં. વિજળાક બળ મળી શકે એવું કાંઈ સાધન અમદાવાદની પાસે હાલ પણ નથી. ૨૦ નંબરનું સુતર નીકળી શકે એવું હલકું ૩ અમદાવાદની આસપાસ મળે છે, પરંતુ ૩ લાવવાનો વાંધો બહુ મોટો નથી. તૈયાર થયેલું કાપડ વેચવા દૂર દેશાવર મોકલવું પડે છે. વિલાયત કે જાપાનથી મુંબાઈ આવતા માલ ઉપરના નૂર કરતાં પણ અમદાવાદને કેટલાક દેશાવરમાં વધારે નૂર ભરવું પડે છે. વળી અમદાવાદને બંદરનો લાભ નથી. એનાં ગ્રામીન બંદરો ખંભાત અને ઘોલેરા બંધ થયાં છે. આ પ્રતિકૂળ સંજોગો છતાં અમદાવાદનો મીલ-ઉઘોગ પગભર થયો છે અને આજ ૬૫ વર્ષથી વધતો જ આવ્યો છે. આનું માન અમદાવાદના પુરુષાર્થને જ છે. જ્યાં સાધનો અને સંજોગો છે ત્યાં આ ઉઘોગ ન ખીલતાં પ્રતિકૂળ જગ્યાએ ખીલ્યો એમાં એ જગ્યાના લોકની સાહસિક વૃત્તિ, ધીરજ, અને ખંતવાળો ઉઘોગશીલ સ્વાભાવ એ સિવાય બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? અમદાવાદના મીલઉઘોગે સિદ્ધ કર્યું છે કે કિયાની સિદ્ધિ સત્ત્વમાં છે સાધન-સંપત્તિમાં નથી. આ ઉઘોગ અમદાવાદનો મોટામાં મોટો ઉઘોગ છે. એણે અમદાવાદને એની અસલ આબાદીના રસ્તા ઉપર ચઢાવવા માંડ્યું છે. મીલ ઉઘોગ એ અમદાવાદનું પરમ ધન છે. એ ધનને યોગ્ય રીતે રાષ્ટ્રના જ ઉપયોગમાં લેવાનું છે. રાષ્ટ્રીયતાના આવેશમાં આવીને એનો ઉચ્છેદ કરીને દેશનો જ ઉચ્છેદ ન કરતાં, એ ધનને વધારવું અને સુધારવું એ પ્રત્યેક દેશપ્રેમીની ફરજ છે. સંઘ આખો ઘોડે એસે ત્યારે પગે ચાલવાની હઠ કરનાર પાછળ જ રહે. જગત આખું યંત્રબળનો લાભ લે ત્યારે એનાથી વિમુખ રહેનાર પાછળ જ પડે અને લૂંટાય. જગતની સાથે રહેવું એ એક વાત છે, યંત્રબળના લાભાલાભ એ જૂદી વાત છે, અને એ વિવાદમાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી. આ યંત્રબળના બહારના ગડગડાટમાં જ્યારે હિંદુસ્તાન બહેરે બન્યું હતું, હુન્નરખાંની ચઢાઈથી ભયભીત થઈ સંતાઈ રહ્યું હતું, પરદેશી માલની મોહિનીમાં દિગ્મૂઢ બન્યું હતું એ વખતે અમદાવાદ જાગ્યું. એણે ભવિષ્ય જોયું. હુન્નરખાંની સામે દેશી હુન્નરખાં ઉભો કર્યા વગર જંગ હતાવાનો નથી એ અમદાવાદ સમજ્યું. પારકા યંત્રબળને પોતાનું બનાવ્યું એ લાભ શું દેશને જ નથી ?

હિંદુસ્તાનના ઉઘોગોની શરૂઆતના દશકામાં જ અમદાવાદે મીલઉઘોગ ચાલુ કર્યો અને એને ધીમે ધીમે વધાર્યો એ અમદાવાદના વેપારી પરાક્રમ કરતાં વધારે મોટું પરાક્રમ તો એ કે પરદેશની રીતે પરદેશનાં મંત્રાથી

ઉભા કરેલા આ ઉદ્યોગમાં એણે પરદેશીનો પગ ન પેસવા દીધો. પરદેશીને તોફર તરીકે રાખીને કામ માત્ર શીખી લીધું. કલકત્તામાં જ્યુટ મીલો પરદેશીઓએ કરી. મુંબાઈના મીલઉદ્યોગમાં કાંઈક અંશે પરદેશીઓએ

અમદાવાદનો

મીલઉદ્યોગ

અમદાવાદનો જ છે

હાથ નાંખ્યો. પરંતુ અમદાવાદમાં એક પણ મીલ

પરદેશીની થઈ નહિ. આ બાબતમાં લીમીટેડ ભાગીદારી

જ્યારથી શરૂ થઈ ત્યારથી કદી કોઈ જગ્યાએ ન બનેલો

બનાવ અમદાવાદમાં બન્યો હશે. દેશ પરદેશમાં બધા

બધા લીમીટેડ ભાગીદારીથી ઉદ્યોગો ખીલ્યા છે ત્યાં કદી પણ એક જ શહેરના

લોકો એ જ શહેરની મુડીથી એ ઉદ્યોગો ઉભા કર્યા નથી. આખા દેશની કે

ધણી વખત પરદેશની મુડીથી ઉદ્યોગો ઉભા થયા છે અને ચાલ્યા છે. દિલ

બહારના બીજા દેશોની પેઠે મુંબાઈમાં પણ એમ બન્યું છે, પરંતુ અમદાવાદમાં

એથી ઉલટું છે. અમદાવાદનો મીલઉદ્યોગ અમદાવાદની જ મુડીથી ઉભો થયો

છે. પ્રત્યેક અમદાવાદી એક રીતે કોઈ મીલનો નાનો કે મોટો ભાગીદાર છે

એમ કહી શકાય. મીલના કે લોકના કોઈ માઠા પ્રસંગે મીલ કે શેરો અમદા-

વાદની બહારનાને હાથ ગયા હશે, પરંતુ બીજાં ઉદ્યોગવાળાં શહેરોનાં પ્રમાણમાં

એવું બહુ ઓછું થયું છે, માત્ર અપવાદરૂપ જ બન્યું છે. અમદાવાદની મીલોને

વહીવટ પણ મોટે ભાગે અમદાવાદીના હાથમાં છે. ઘણી મીલોમાં મીલના

એજન્ટ જ મીલનો વહીવટ કરનાર (મેનેજર) છે. આથી અમદાવાદની મીલો

વહીવટ ઘણી કરકસરથી થાય છે. અમદાવાદની મીલોના વહીવટ માટે નાણાંની

સગવડ તદ્દન જુદી રીતે થાય છે. એજન્ટ પોતે પોતાના ઘરનાં અગર તો પોતાની

સાખ ઉપર ગમે ત્યાંથી નાણાં લાવીને વહીવટ ચલાવે

મીલ એજન્ટ

છે. મોટે ભાગે વહીવટનાં નાણાં લોકો વ્યાજે રૂપિયા

મુકી જાય એમાંથી થાય છે. એજન્ટ તથા મીલની

બંનેની ભેગી સાખ ઉપર એ નાણાં બાંધી કે છુટી મુદતનાં મળે છે. મીલ

કરતાં પણ એજન્ટની સાખ મોટો ભાગ ભજવે છે. આ રીતે જ રૂપિયા મળે

છે તેને માટે બેંકોમાંથી લીધેલા રૂપિયાની પેઠે જામીનગીરી આપવી પડતી નથી.

અમદાવાદની મીલોના નાણાં સંબંધી વહીવટનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે.

અમદાવાદની મીલોને બીજે બને છે તેમ પોતાના ઉપર બોલો કરીને

ફાળવેલા બાગ્યે જ કાઢવાં પડે છે. અર્ધો અર્ધ મીલોમાં તો તેમના એજન્ટોનાં

નાણાંની મોટી રકમો મીલમાં જમે રહ્યાં કરે છે તેના પર વહીવટ ચાલે છે. આ ઉપરાંત લગભગ દરેક મીલની મૂડીમાં એજન્ટનો જ ભાગ (શેરો) મોટો હોય છે. આ બંને કારણોથી એજન્ટનો સ્વાર્થ મીલના હિતમાં બીજો ઠેકાણોના મીલઉદ્યોગો કરતાં અમદાવાદમાં વધારે રહે છે. આથી એજન્ટો જાતે ઘણી કાળજી રાખે છે, જાતે જ બધું વહીવટી અને બીજાં ખાતાનું કામ સમજી લે છે અને ઘણીખરી મીલોમાં મીલ એજન્ટ મીલના એક સાધારણ કામ કરનારથી પણ વધારે કામ કરે છે. અમદાવાદની મીલો અને મીલ એજન્ટોની આ એક ખાસ વિશેષતા છે. મીલઉદ્યોગની બીજી જગ્યાઓમાં મીલ અને મીલ એજન્ટો વચ્ચે આટલો સંબંધ નથી. આ કારણથી કમીશન લેવાની રીત અમદાવાદમાં બીજી જગ્યાઓ કરતાં કાંઈક જૂઠ્ઠા પ્રકારની હોય તો તેનો બચાવ આ દૃષ્ટિએ થઈ શકે એમ છે. પરંતુ એ ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી. અમદાવાદની મીલોનો વહીવટ એજન્ટોની આ રીતથી એટલો કરકસરવાળો રહ્યો છે કે ખરા કટોકટીના વખતમાં મીલો એથી જ ઉભી રહી છે. મોટા અમલદારોના પગાર અમદાવાદમાં ભાગ્યે જ કોઈ મીલને આપવા પડે છે. એથી અંતે તો મીલ એજન્ટ અને બીજા ભાગીદારોને જ લાભ છે. અમદાવાદની મુડીથી મીલો ચાલતી હોવાથી બ્યાજ વગેરેમાં જતાં નાણાં પણ શહેર અને આસપાસનાં ગામોમાં જ રહે છે.

અમદાવાદના મીલઉદ્યોગની વિશેષતાઓ જોઈ. પકતર અને પાણી વગરની જમીન ઉપર લીલુંછમ ઉદ્યાન બનાવે એ માળાનો પુરુષાર્થ તથા હોંશિયારી ! પરંતુ બાગ જેમ ને તેમ વખ્યાં કરે, અંદર રચનાનું સૌન્દર્ય, વ્યવસ્થા, વગેરે ન હોય, અહીંતહીં ઝાંખરાં ઉગ્યાં હોય, અને આખુંયે ઉદ્યાન બાગને બદલે જંગલ જેવું

દેખાતું હોય તો એ માળાના યશમાંથી કેટલોક ભાગ પાછો

ખામાઓ

ખેંચી લેવો પડે. અમદાવાદના લોકોને વિપમ પરિસ્થિતિ-

માં મીલઉદ્યોગ ખીલવ્યા માટે ધન્યવાદ આપીએ પરંતુ

એ યશમાંથી થોડો ભાગ ખેંચી લીધા વગર ચાલે તેમ નથી. અમદાવાદે પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી યંત્રબળથી કાપડ-સુતર બનાવવા માટે મીલો કરી, એમાં ખર્ચ એણે થાય એ પુરતી કરકસર માટે દેશી રીતો વહીવટમાં કાયમ રાખી. પરંતુ પશ્ચિમમાં છે તેટલે દરજ્જે વ્યવસ્થા ન જાળવી. પશ્ચિમની માફક મીલોમાં સુધારા ન કર્યા. એક ઉદ્યોગ ખીલવવાને ૬૫ વર્ષ કંઈ એણે નથી. છતાં વખતના પ્રમાણમાં મીલોમાં સુધારો થઈ શક્યો નથી. મીલો જેવી તીકળી હતી એવી ને એવી આજે

પણ ઘણું ભાગે છે. અમદાવાદની મીલોના માલની જાત પણ હજી સુધરી શકી નથી. હિંદુસ્તાનની બહારનાં બજારોમાં અને હજી સુધી સ્થાન મળ્યું નથી અને હાલ નીકળે છે એવા માલને સ્થાન મળી શકે તેમ પણ નથી. મુંબાઈની મીલોનો માલ વિલાયતી કે જાપાની માલ સાથે એકદમ સરખાવી તો ન શકાય, પરંતુ પરદેશી માલની સાથે ખેસી શકે એવો માલ મુંબાઈ ધામે ધામે સુધારીને કાઢી શક્યું છે. અમદાવાદ એવો પ્રયત્ન હજી કરતું નથી. સુતરમાં અમદાવાદની મીલના સુતરની આંટીમાં પુરા તાર કોઈ વાર જ આવે છે. મુંબાઈની કેટલીક મીલો, બેંગલોરની મીનર્વા મીલ, મદુરાની મદુરામીલ, તથા ગોકાક મીલની પેઠે અમદાવાદની મીલોનું સુતર નમુનો જોયા વગર ખપી શકતું નથી. કદી અમદાવાદનો માલ પુરા તારનો હોય તોપણ ધરાક થોડા પૈસા વધારે આપીને પણ ઉપર લખી એવી ખીજી મીલોનો માલ લે, પણ અમદાવાદનો માલ ન લે. જેને સારો માલ ન વાપરવો હોય, હલકું કાપડ વણવામાં આવા સુતરની જરૂર હોય, અગર રંગીને વાપરવું હોય તે જ અમદાવાદના સુતરનો પહેલો ભાવ પૂછે. સાધારણ સુતરમાં આવું હલકું ધોરણ હોય એટલે મર્સરાઇઝડ સુતર અથવા દોરો. (sewing thread) તો અમદાવાદ ક્યાંથી બનાવે ? કાપડમાં પણ એવું જ. અમદાવાદનો માલ લીધા પછી વેપારી નીરાંતે સુધ ન શકે. લેનાર આશામી માલ ઉપાડે તોપણ તેમાં ઝઘડા પડ્યા વગર ભાગ્યે જ રહે. તેજના વખતમાં એવા ઝઘડા ઓછા પડે, પણ મંદીમાં વેપારીને તુકશાન જતું હોય ત્યારે વેપારી દરેક માલમાં ઝઘડા શોધે, અને ખીજા દેશોની મીલોના માલ કરતાં અમદાવાદની મીલોના માલમાં ઝઘડા વધારે જ જડી આવે. અમદાવાદનો માલ વેચ્યો હોય તો ઘણી વખત ધરાક વેચનારના પૈસા કાંઈ ને કાંઈ વાંધો માલમાં કાઢીને દબાવી રાખે. કોઈ વખતે વારમાં ફેર હોય, કોઈ વખતે પના લાંબા ટુંકા હોય, કોઈ વખત વજન ઓછું વધતું હોય, કોઈ વખત કીનારી કે પાલવ દેશાવરના લોકની જરૂરીયાત પ્રમાણે ન થઈ શક્યાં હોય આવા કોઈ ને કોઈ વાંધા અમદાવાદી માલમાં હોય. મુંબાઈની મીલોમાં આવા વાંધા બહુ ઓછા હોય છે. દેખરેખ જ એવી હોય છે કે વાંધાવાળો માલ બજારમાં વેચાવા ન જતાં તુકશાનીમાં કાઢી નંખાય. મદ્રાસની બર્કિંગહામ, કર્ણાટક વગેરે મીલો તો કાપડ કાઢવામાં હિંદુસ્તાનમાં આદર્શ મીલો ગણી શકાય. વીલાયતી માલમાં આવા વાંધા આવતા નથી. આપણા દેશના પ્રત્યેક જિલ્લાના લોકની જૂદી જૂદી ખાસીયતો પ્રમાણે

મેન્ચેસ્ટરવાળા જે માલ બનાવે છે એમાં એક તારની પણ કદી ભૂલ થતી નથી. જે નંખરનો જે જાતનો અને જે છાપનો માલ જોઈતો હોય તે વર્ષો થયાં એના એ જ રહે છે. એમાં ફેર પડતો નથી. આ બાબતમાં મુંબાઈનું ધોરણ કાંઈક ઉંચું છે પરંતુ અમદાવાદનો એક જ જાત, છાપ અને નંખરનો માલ લેતા પહેલાં વેપારી અનેક શંકા કરે છે. એક જ જાતનો માલ જેટલી વખત ખરીદે અગર માલમાંથી નવો નીકળે તેટલી વખત ગાંસડી ફેડીને નમુનો બતાવવો પડે, કારણ કે દરેક વખત એમાં કાંઈ ને કાંઈ ફેર હોવાનો જ. કાંઈ કહેશે કે એવો ગમે તેવો માલ નીકળતાં છતાં એ બધો ખપે છે, પડ્યો નથી રહેતો. આ વાત ખરી છે. હિંદુસ્તાનમાં એવા પણ ગરીબ અને અજ્ઞાન ભાગો છે કે જ્યાં જાત કે માપ કાંઈ જોતું નથી. ભારોભાર કાંચવાળો, પાટલા જેવો માલ દેખાય તે અને સસ્તામાં સસ્તો માલ ખપે. એટલે એક રીતે જોતાં હિંદુસ્તાનની હલકામાં હલકી, ગરીબમાં ગરીબ અને અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન વસ્તીને અમદાવાદની મીલોનો મોટો ભાગ કાપડ પુરું પાડે છે. પરંતુ આમાં પણ સરખાપણું જાળવીને કાંઈક સારો માલ કે જાત કાઢી શકાય. હવે દેશનું વલણ પણ એવા માલ ઉપરથી સારા માલ ઉપર જતું જાય છે. એટલે અમદાવાદ જો માલ નહિ સુધારે તો ધીમે ધીમે પાછું પડશે. સારો માલ કાઢવાનો અમદાવાદ પ્રયત્ન કરે તો જ ભવિષ્યની હરીફાઈમાં ટકી શકશે. હાલ વિલાયતના તાકાને જાપાને માર્યા. અમદાવાદના તાકાને મુંબઈએ માર્યા. જાપાન પણ મુંબઈ અને અમદાવાદના તાકાને મારવાની તૈયારીમાં છે. અમદાવાદના માલમાં આવતી ખામીઓની પરિભાષામાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી. અત્યારે અમદાવાદના માલની દેશ-વરમાં સાબ નથી આટલી ટુંકી વાતમાં જ અમદાવાદે સમજવાનું છે. અમદાવાદની હરિફાઈમાં ઉદારતા નથી, કાંઈક અંશે હલકટ છે. પરદેશી માલની હરીફાઈ કરી એના જેવો માલ એનાથી સસ્તો બનાવી વેચવા કરતાં મીલો વચ્ચે અંદર અંદર જ માલની જાતોમાં હરિફાઈ થાય છે. એક મીલે અમુક માલ કાઢ્યો તો બીજી મીલ એ જ માલ એકાદ તાર ઓછો કરીને કાઢે છે; અગર તો પતો અડધો કે એક ઇંચ કાપે છે; વેપારી આગ્રહ કરે તો ભળતો નંખર કે છાપ પણ લગાવી આપે છે. આ જાતની હરિફાઈનો ફાયદો ચાર દીવસ જ ટકી શકે. માલની બેઠક બરોબર ન આવે, કે ઘોસાઈ બરાબર ન થાય, કે કુમાર કે ચળકાટ બરાબર ન આવે તો તે કેમ સુધારવું તેના વિચાર ઓછા થાય છે.

ખામીઓ ઉપર લક્ષ આપી તેને સુધારીને સારો ભાવ લેવાને બદલે માલ હલકો કરીને ભાવ લેવાના પ્રયત્નો વધુ અંશે થાય છે. આટલી બધી મીલો અમદાવાદમાં છે પરંતુ મીલ માલેકોના મહાજન તરફથી કે છુટક મીલો તરફથી દેશાવરના બજારોની પદ્ધતિસર તપાસ હજી બરોબર થઈ નથી. અમદાવાદનો માલ પરદેશમાં વધારે કેમ બે, શા કારણથી તે માલ પાછો પડે છે વગેરેની રીતસર તપાસ થઈ જ નથી. મીલો તરફથી કાપડ સુતરના બંધાને લગતી શોધખોળ કરવાને માટે કે વિજ્ઞાનની સહાય લઈ કામ સાફ થાય એવી એક સંસ્થા—(Textile Research Laboratory—જેવી) અમદાવાદમાં નથી. કેઈ ગામમાં ભૂંડ વધારે હોય અને એ કચરો ખાઈ જઈ ગામ સાફ રાખતાં હોય એટલે એ ગામની મ્યુનીસિપેલિટી કદી કચરો કઢાવે નહિ અને આરોગ્યવર્ધક સુધારો કરે નહિ, કાંઈક અંશે એને મળતું આ વલણ છે. હિંદુસ્તાનમાં કચરો માલ પણ બે માટે કચરો માલ જ કાઢવો અને તેને સુધારવો નહિ એવું અમદાવાદે ધાર્યું હોય એમ જણાય છે. પરંતુ લોક હમેશા કચરો ખાશે નહિ માટે સુધાર્યા વગર ટકી શકવું હવે મુશ્કેલ છે તે વિચારવાનું છે. જેવું માલની બાબતમાં છે તેવું જ બીજી વ્યવસ્થામાં સમજવાનું. મીલમાં સંચા ચાલે એટલે માણસો પણ જાણે ધાતુના સંચા હોય તેમ સંવારથી સાંજ સુધી ચાલી ચાલીને પાછા આવે એવું ધાર્યું બંધ બને છે. માણસોને માટે માણસને લાયક જગ્યા આપી હોય છે. મીલની છુટી જગ્યા તો જાણે ઉકરડા જેવી જ રહે છે. મીલની ઓફિસને ઓફિસ શબ્દ લગાડી શકાય એમ નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં વિલાયતના ‘મેનચેસ્ટર ગાર્ડિયન’ પત્રનો મી. ગ્વાઈન (J. T. Gwynn) નામનો એક ખબરપત્રી હિંદુસ્તાન સ્વરાજને લાયક છે કે નહિ અને બેકુત તથા મજૂર વગેરે બીજા લોકોની સ્થિતિ કેવી છે તે બંને તપાસવા હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. એણે ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું એમાં અમદાવાદ સંબંધી એનું કેટલુંક લખાણ રસમય છે. મીસ મેયો અમદાવાદમાં આવી હતી એનાથી આ ગૃહસ્થ કેવળ જુદી જ દૃષ્ટિથી આવ્યો હતો, પરંતુ અમદાવાદની મીલો માટે એનો અભિપ્રાય વિચિત્ર થયો હતો. એ લખે છે કે—વસ્તુઓનો પરસ્પર આંતરિક વિરોધ એ અમદાવાદનું ખાસ લક્ષણ છે. એક બાજુ અમદાવાદ જૂની મુસલમાન સલ્તનતનું પાટનગર; બીજી બાજુ એ અર્વાચીન ધાત્રિક ઉદ્યોગવાળું વધતું જતું શહેર. એક બાજુ સુંદર મરજીદો; બીજી બાજુ

ગંદી રૂની મીલો. મી. ગ્વાઈનને લાગે છે કે ગાંધીજી હાલના યંત્રવાદને ધિક્કારે છે તેથી જ પશ્ચિમનો યંત્રવાદ જ્યાં ગંદામાં ગંદી રીતે ખીલ્યો છે તે શહેરમાં તેમણે પોતાનો નિવાસ કર્યો.^૯

આમ છતાં પણ અમદાવાદની મીલોમાં થોડા અપવાદ છે. થોડી મીલોએ સારા સુધારા કર્યા છે. જમાલપુર દરવાજા બહાર આશાવલ અગર કર્ણાવતીની ભૂમિ ઉપર જ થયેલી કેલીકો મીલ એમાં પ્રગતિવાન મીલો અગ્રસ્થાને છે. એનો વહીવટ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ કરે છે. એ મીલે હમણાં કેટલાંક વર્ષથી ઉપર જળાવેલી ખામીઓ ધણે અંશે દૂર કરી છે. હરીદાસ વિલાયતી કે એના બીજા સારા માલ સાથે કરે છે. એનું કાપડ દેશાવરમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી લોક લે છે. માલની જાતમાં ફેર પડતો નથી. એક સરખો માલ ગાંસડીમાં બંધાય એ માટે ખાસ દેખરેખ રખાય છે. વારંવાર નમુના બતાવવા પડતા નથી. એક વખત ખપેલો માલ નંબર અને ટાપથી એમ ને એમ ખપી શકે છે. માલની જાતોમાં વિવિધતા અને નવીનતા પણ ઘણી આવેલી છે. કેટલીક જાત વિલાયતી જેવી જ દેખાય છે. દૂર દેશાવરના છુટક ઘરાકો (upcountry consumers) ના મોંઢેથી મેં સાંભળેલું છે કે ‘અમદાવાદમાં મીલ તો કેલીકો !’ એણે દોરા વગેરે નવું નવું કાઢવા સફળ પ્રયત્નો કર્યા છે. મીલની વેચવાની રીત એવી છે કે વેપારીને પ્રમાણમાં કાંઈક રાહત મળે અને લેનાર કમાય; લેનારને નડતરૂપ થાય એવી રીત નથી. વેપારીના ગળામાં માલ ગમે તેમ કરીને

[૯] જુઓ ‘Indian Politics’ by J. T. Gwynn Chap. XXI p. 107. “Ahmedabad is the largest of the three cities of Gujarat. Diversity is its chief characteristic. It was an old Mohammedan seat of Government. It is a modern industrial town, a great and growing City. There are many beautiful old mosques, and eighty new Cotton mills as ugly as anything industrialism has produced in any part of the world. East and West have met together and the result is not all that could be desired.”

ઘાલવો, પછી લેનારો લલે પોક મુકે એવી રીત ફલીકા મીલે રાખી હોય એમ સાંભળ્યું નથા. બીજી થોડી મીલો પણ એ પદ્ધતિએ ચાલવા પ્રયત્ન કરે છે. માલની ઉત્તમતામાં હજી ઘણું કરવાનું છે.^{૧૦}

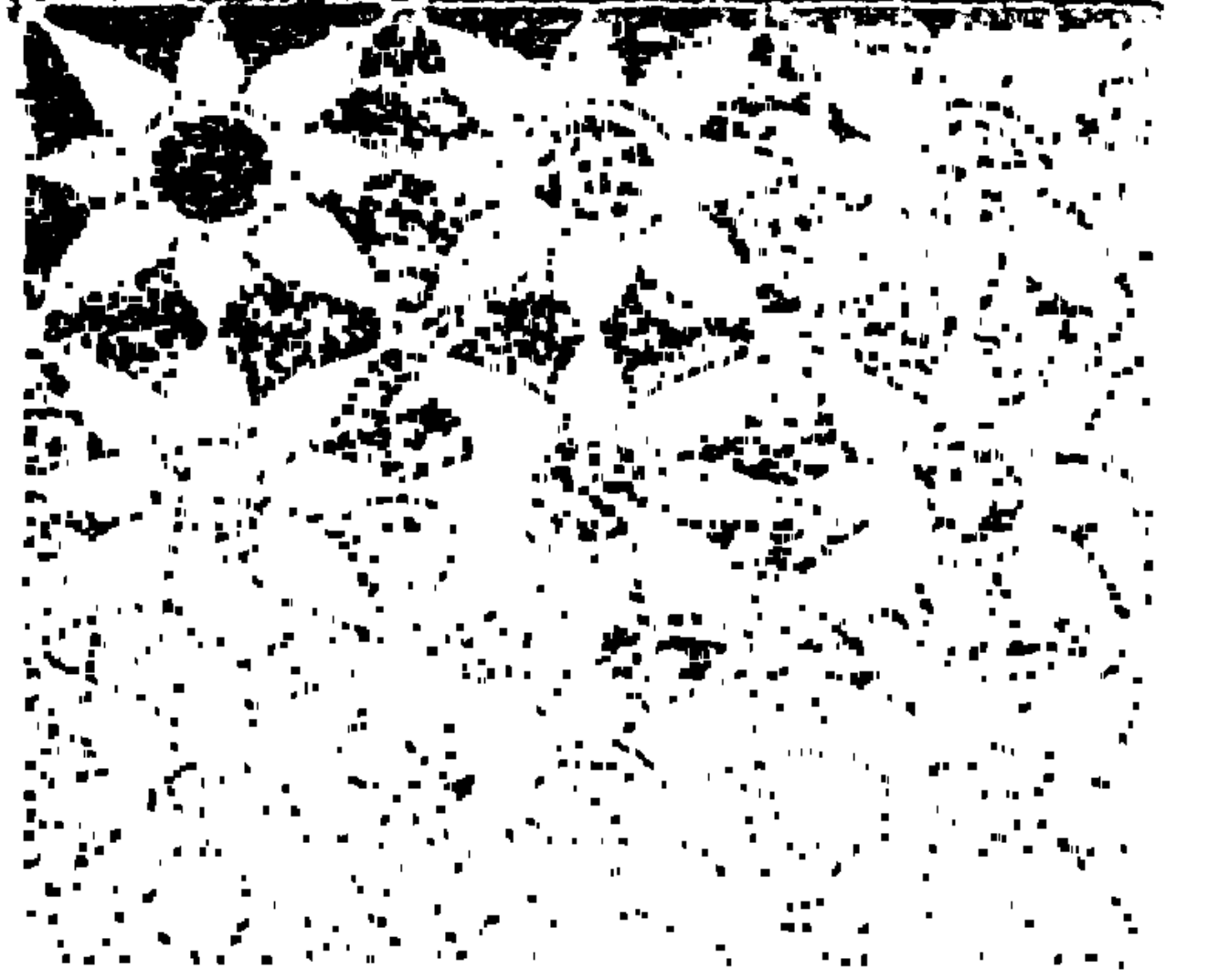
[૧૦] અમદાવાદની હાલની બધી મીલોની સવિત્સર હકીકત પાછળ પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

પ્રકરણ પાંચીસમું

ઉંમોગ (આદ)

(રેશમી કાપડ તથા કિનખાખ વગેરે)

સુતરાઉ કાપડના જેવો જ એક વખત રેશમી કાપડ બનાવવાનો ધંધો અમદાવાદમાં ખાસ અગત્યનો હતો. સુતરાઉ કાપડ ગૂજરાતમાં ખૂબ નીકળતું. ઝીણી મલમલો નીકળતી, પરંતુ દાકાની પેટે ખાસ મલમલ માટે જ ગૂજરાતમાં કેાઇ સ્થાન પ્રસિદ્ધ હોવાનો ઉલ્લેખ જડ્યો નથી. રેશમી કાપડ માટે તો હિંદુસ્તાનમાં ગૂજરાત અને એનું પાટનગર અમદાવાદ સર્વોપરી ગણાતું એવા પુરાવા મળી આવે છે. અમદાવાદમાં એ કામ સૌથી ઉંચી જાતનું થતું હતું. સાદું રેશમી કામ, રેશમી કાપડમાં જૂદી જૂદી બાતોનું કામ, અને રેશમી કાપડમાં જરીકસખનું કામ અમદાવાદમાં એવી તો અપૂર્વ કારીગીરીનું થતું કે એક પણ પરદેશી મુસાફર તેનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરી વગર રહ્યો નથી. અમદાવાદના રેશમી કામમાં સુંદર મનોહર કારીગીરી તો થતી પણ તે સાથે એ એટલું બધું ટકાઉ થતું કે એની બરોબરીનો માલ બીજેથી મળતો નહિ. અમદાવાદ જેવો રંગ બીજે ક્યાંય બેસી શકતો નહિ. કપડા ઉપર ‘જલે’ એવી બીજે ક્યાંય ન આવતી, અને કુમાશ પણ અસાધારણ રહેતી.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે, “ધીમે ધીમે (શહેર વસ્ત્યા પછી) હુમરી કારીગરો આવે ભેગા થયા, અને કિનખાખ, હીરગણા, મખમલ વગેરે જાતો અહીંનાં હવાપાણીના ગુણને લીધે રંગરૂપમાં હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગો કરતાં સરસ થવા માંડ્યાં. દુનિયામાં ગૂજરાતી કામનાં એટલાં વખાણ થવા લાગ્યાં કે ધરાન, પુરાન, રમ (ધજમ) અને શામ (સીરીઆ) વગેરે દેશોમાં અમદાવાદ,

પ્રસિદ્ધ થયું. અમદાવાદમાં વણાટ, રંગ, ઘોલાઈ, કારીગીરી, કુંદી વગેરે એવું તો સારું થતું કે એટલું સારું કામ અમદાવાદથી ચાર ગાઉ છેટે પણ થઈ શકતું નહોતું. (અર્થાત્ અમદાવાદથી ઉતરતું થતું.) ફિરદૌસે આરામગાહ (દિલ્હીના બાદશાહ મુહમ્મદશાહ)ના સમયમાં અંબરના રાજા જયસિંહે પોતાની રાજધાની જયનગરમાં અમદાવાદના વણકરો અને ઘોળી તથા કુંદી કરનારનું એક સંસ્થાન વસાવ્યું. પરંતુ ત્યાં બનાવેલો માલ વધારેમાં વધારે સંભાળ લીધા છતાં અને મોટી મોટી બક્ષીસો આપ્યા છતાં રંગમાં કુમાશમાં અને સૌન્દર્યમાં અમદાવાદ કરતાં ઉતરતો જ નીકળ્યો. આમ થવાનું કારણ બાંધનારાઓએ એવું આપ્યું કે -અમારાં હથીઆરો જે રાયાણનાં લાકડાંનાં થાય છે તે અહિં ઉતરતી બનતી છે. આ ઉપરથી રાજાએ અમદાવાદથી એવાં લાકડાંનાં ઓળરોનાં ગાડાં ભરીને મંગાવ્યાં. પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. ”^૧ અબુલ ફઝલ લખે છે કે અમદાવાદનો રેશમી માલ અસાધારણ કારીગીરીવાળો બનતો. ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં મુસાફર સર ટોમસ હર્બર્ટ અમદાવાદની દુકાનોમાં રેશમી માલ ખાસ હતો એમ કહે છે. ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં મેન્ડેસ્સો રેશમી માલ બનાવનારા કારીગરો અસાધારણ હોંશિયારીવાળા હતા એમ લખે છે. રેશમનું મોટું કારખાનું અમદાવાદમાં હોવાનું એ લખે છે. ઇ. સ. ૧૬૬૬ માં થેવેનો અમદાવાદની મુખ્ય વેપારની વસ્તુઓમાં રેશમને ગણાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં રેશમ સૌથી વધારે બંગાળમાં થતું, પરંતુ રેશમી માલ સૌથી વધારે ગૂજરાતમાં બનતો. એ ઉપરથી રેશમ વણવાના ઉદ્યોગમાં ગૂજરાત સર્વોપરી હતું એમ કહી શકાય. મોગલ પ્રાંતોમાં રેશમનો મોટામાં મોટો ધંધો ગૂજરાતમાં હતો, અને અમદાવાદ તેનું કેન્દ્ર હતું. ટેવરનીઅર નામનો મુસાફર લખે છે કે બંગાળમાં કાસીમબજારમાં રેશમની (Raw Silk) ૨૨૦૦૦ ગાંસડી થતી હતી. એમાંથી હિંદુસ્તાન બહાર પરદેશ ચઢ્યા પછી દશ હજાર ગાંસડી વધતી તે લગભગ બધીયે ગૂજરાતમાં રેશમી કાપડ વણવા માટે લાવવામાં આવતી. રેશમના આવા બમેલા ઉદ્યોગને પહેલો ધો મરેઠા રાજ્યે માર્યો. એ સમયે રેશમ (raw silk) આવે ત્યારથી તે એના તાર

[૧] મીરાતે અહમદીની પુરવણી અંગ્રેજ તથા ગૂજરાતી આવૃત્તિઓ અને પુરાતત્વમાં આપેલું બાષાંતર સરખાવીને સાર લખ્યો છે. પુરાતત્વ અને અંગ્રેજ લખાણ મળતા આવે છે. ગૂજરાતીમાં સારાંશ એ જ છતાં લખાણ બુદ્ધિ પડે છે.

કાઢી કાપડ વણાય ત્યાં સુધીની દરેક ક્રિયા ઉપર અને છેવટે કાપડ દેશાવર જાય તે વખતે, એમ એક જ માલ ઉપર અનેક વખત જકાત લેવાતી. આમ થવાથી જ્યાં એવા કર લેવાતા નહિ ત્યાં ખનતા કાપડ સામે અમદાવાદનું રેશમી કાપડ હરીફાઈમાં ઉતરી ન શક્યું, અને ઉદ્યોગ મોટે ભાગે પડી ભાગ્યા જેવો થઈ ગયો.^૨ બ્રિટીશ રાજ્યમાં શરૂઆતમાં રેશમનો ઉદ્યોગ વધ્યો પરંતુ પાછળથી દેશી રાજ્યોની ખરીદી ઓછી થઈ એટલે ખપત ઓછી થઈ. પરદેશી માલે પાછો આ ઉદ્યોગને વધારે ઘટાડ્યો.

હાલ. રેશમનો ઉદ્યોગ થોડો ચાલે છે. પરદેશમાં અમદાવાદનું રેશમી કાપડ ચાહીને મંગાતું એ દીવસ હવે ગયા છે. અત્યારે તો દેશી લોકોના ઉપયોગમાં કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગે જે રેશમી માલ જાય તે જ. યુરોપ અને જાપાનના સરતા પણ ઓછા ટકાઉ રેશમી માલે દેશી માલને પાછો ધક્કેલ્યો છે. આજે રેશમની દેશી હાથવણાટની સાડીઓ જેટલી મદ્રાસ ઇલાકા વણીને વાપરે છે એટલી ગૂંજરાતમાં વપરાતી નથી. કિનખાખમાં રેશમી કાપડ જાય છે, અને એણે હજી આખર જાળવી રાખી છે. મખમલ ખંધ થઈ ગઈ છે. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં રશિયાના ઝારના યુવરાજ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે રેશમી કામ અમદાવાદમાં સાધારણ રીતે ચાલતું હતું. એ મુસાફરીનો અહેવાલ લખનાર લખે છે કે અમદાવાદની રેશમી માલ ઉપરની કારીગીરી અસાધારણ છે.^૩ એ પહેલાં થોડા વખત અગાઉ એટલે ગઈ સદીના પૂર્વોર્ધમાં રેશમી કામ જરા વધારે પ્રમાણમાં થતું. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ વખતચંદ એમના સમયનો અને તે પહેલાંનો રેશમી માલ વર્ણવે છે, એટલે પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવેલા એ ઉદ્યોગનો કાંઈક ખ્યાલ એ વર્ણનથી આવી શકે છે.

પહેલા અંગાળ વગેરે જગ્યાએથી રેશમ (raw silk) આપતું અને અમદાવાદમાં વણાતું. આજે પણ અંગાળ આસામ મેસુર અને કાશ્મીરમાં રેશમ

[૨] મી. ડનલોપનો ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં લખેલો રીપોર્ટ: અમદાવાદ ગેઝેટીઅર. પૃ. ૧૩૫. [૩] Travels in the East of Nicholas II Emperor of Russia when Cesarewitch By Prince E. Oukhtomsky Vol. I. P. 277. " The ornamentation of the silks of Ahmedabad is curious in the highest degree. "

થાય છે. પરંતુ હાલ ચીન જાપાન અને ક્રાંસનું રેશમ એનાથી સાંકે આવવાથી સારા માલમાં એ વપરાય છે. ઇટલી અને સ્વીટઝરલેન્ડનું રેશમ ચીન જાપાનથી જરા હલકું આવે છે. હાલ ચીન જાપાન યુરોપાદિથી રેશમના તાણાવાણા તૈયાર આવે છે. ચીની રેશમ (raw silk અને dupian silk) અહીં લાવીને પણ તાણાવાણા બનાવવામાં આવે છે. આ બદતના રેશમના ધંધાનું મોટામાં મોટું મથક હાલ મુંબાઇ છે. મુંબાઇથી અમદાવાદ તથા દેશાવર માલ જાય છે. બંગાળનું રેશમ પણ મુંબાઇ મારફત અમદાવાદમાં આવે છે. રેશમી કાપડ હિંદુસ્તાનનાં કલકત્તા મદ્રાસ વગેરે બંદરોએ સીધું ઉતરે છે પણ વણુવા માટેનું રેશમ ફક્ત મુંબાઇમાં જ ઉતરે છે. કારણ કે અમદાવાદના રેશમના વેપારીઓએ મુંબાઇમાં પણ એ ધંધો પોતાને હાથ રાખ્યો છે. આજે પરદેશી રેશમના તૈયાર તાણાવાણાના મોટામાં મોટા વેપારી શેઠ સોમનાથ રૂપજીદાસ અમદાવાદના છે. એ માલના જે પાંચ સાત વેપારીઓ મુંબાઇમાં છે તેમાંના સુખ્ય અમદાવાદના વતનીઓ છે. શેઠ સોમનાથ ઘણી વખત ઇટલીનાં તમામ કારખાનાંનો માલ એક સામટો જથ્થાબંધ ખરીદી લે છે. રેશમી તાણાવાણાના વેપારના એક વખત એ સરદાર ગણાતા, અને હિંદુસ્તાનના કોઇ પણ બજારમાં એમના જેટલો સસ્તો તથા જથ્થાબંધ માલ બીજું કોઈ આપી શકતું નહિ. ચીની રેશમમાં (raw silk) પણ અમદાવાદ આગળ જ છે. મુંબાઇમાં જ એનો ધંધો ચાલે છે અને કલકત્તા વગેરે જગ્યાએ મુંબાઇથી માલ જાય છે. મુંબાઇમાં એના પાંચ છ વેપારીઓ છે, એમાં અમદાવાદના શેઠ નંગીનદાસ પુલચંદ્ર ચીનાઇ સર્વોપરી છે અને મુંબાઇની બીજી બે મોટી નામાંકિત પેઢીઓ તથા બેએક ચીનાઓની પેઢીઓ પણ રેશમના કામમાં એમની સાથે હરીફાઈમાં ફાવી શકતી નથી. તાણાવાણામાં જેમ સોમનાથ તેમ રેશમ (raw silk) માં શેઠ ચીનાઈવાળા સરદાર ગણાય છે, અને છેક મદ્રાસ છલાકાના કાંચી (કાન્હ) વરમ, કુમ્ભાકોરમ વગેરે સુધી એમનું જ રેશમ જાય છે. એમની ચીનમાં શાંઘાઇ, તથા બંગાળમાં માલ્ડા પાસે જંગીપુરમાં રેશમ ખરીદવાની પેઢીઓ છે. ફક્ત પરદેશી રેશમી તૈયાર કાપડમાં અમદાવાદે હાથ નાંખ્યો નથી. એ ધંધો મોટે ભાગે મુલતાનીઓના હાથમાં છે.

હમણાં થોડા સમયથી ખરા રેશમનું કામ શિથિલ થયું છે. એની જગ્યાએ ચમદે (artificial silk) લેવા માંડી છે. ચમક રૂ વગેરે દલકા

પદાર્થોમાંથી બને છે. એ રેશમ કરતાં ચળકાટમાં વધારે છે પણ ઘોવરામણ ખમી શકતું નથી. અમદાવાદના વેપારીઓ એનું કામકાજ કરે છે. દીવસે દીવસે ખરા રેશમને બદલે એનો ઉપયોગ વધતો જાય છે, પણ એ અમદાવાદ કે હિંદુસ્તાનના કોઈ ભાગમાં બનતું નથી. અહીં યુરોપથી આવે છે.

અમદાવાદમાં એક વખત ઘેરઘેર રેશમના ફાળકા ચાલતા. ઘણીખરી નાતોમાં સ્ત્રીઓને રેશમ છણતાં આવડતું. આજે એ ઉદ્યોગ જતો રહ્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ લખે છે કે “તાગીઆની દુકાનો સેહેરમાં ૭૦ છે. તેઓ મુંબાઈથી જાતજાતનું રેશમ મંગાવીને તેહેને છણાવે છે. તે છણનાર ઘણું કરીને કણખી તથા કણખીની બાઈડીઓ હોય છે. (આજે અમદાવાદમાં ઘણાંખરાં ઘરોમાં રેશમ લટકાવી રાખવા માટે પીઠોઆમાં ઘણી કડીઓ જડેલી હોય છે. કણખીઓના ઘરમાં એ બહુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.) તે છણવાની રીતી હેવી છે કે એ રેશમના વડ પાડીને કારીગરને છણવા આપે છે. તે કારીગર મોહોટા ફાળકા ઉપર ચઢાવીને ઉકેલે છે. પછી તેહેને દાંતાના આધારથી જડાઈણી વડ પાડે છે. હેવી રીતે છણી નવટાંકેકને આશરે ભગોટાં બાંધીને વેહેપારીને પાછું આપે. પછી વહેપારી મશરૂવાળા તથા કોરાંવાળાને વેચાથી આપે છે. તેની મુદત ૭૬ દાહાડાની છે. એટલી મુદત ઉપર રેશમના રૂપેઆ રાખે તો રાંમ આઠ પ્રમાણે બ્યાજ આપતું પડે. રેશમના સોદાના રાંમ આઠ, ને કોઈક વખત બાર રાંમ લેખે ચીટી વટાવ ખરીદનારને કાપી આપવાનો દસ્તુર છે.”^૪

રેશમી સાલમાં અમદાવાદનાં મશરૂ, પાંચપટા, ગજીઆણી, શોળાં, અતલસ વગેરે ઘણું વખણાતું. કાંકરિયા તળાવ પાસે તથા દરિયાપુરમાં ચંદનતળાવડી પાસે કેટલાક ખાસ કુવા હતા એના પાણીમાં રેશમ ધોવાથી રેશમમાં અસાધારણ ચળકાટ અને કુમાશ, આવતાં.^૫ ચંદન તળાવડીવાળા કુવા લાંડેરીપુરમાં ગ્રેમ દરવાજા પાસે હતા અને આખા શહેરમાં પાણી ખાંચે છતાં ત્યાં મીઠું રહેતું. એ કુવાનું પાણી રેશમ ધોવાના કામ સિવાય બીજા કોઈ કામમાં વપરાતું નહિ તેથી એ મશરૂ કુવા કહેવાતા.

[૪] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૪૯. [૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર. પૃ. ૩૧૮ અને ૩૨૨.

આ રેશમ મેળાવી વેચનારને તાગીઆ કહેતા. પહેલાં રેશમ લાદરવા અને આસો માસમાં અમદાવાદમાં લાવવામાં આવતું. તાગીઆ રેશમ લાવીને અમદાવાદમાં વણાવતા. ઘણા તાગીઆના ઘરમાં પગારદાર કારીગરો રાખી રેશમનું કારખાના જેવું ચાલતું હોય એમ લાગતું. કારીગરો મોટે ભાગે કુળખી, ભાવસાર તથા મુસલમાન હતા. જ્યારે તાગીઆ કુળખી અને વાણીઆ હતા. રેશમનું કપડું બનતાં અગીઆર કારીગરોની પાસે થઈને તે પસાર થતું. એ અગીઆર કારીગરો આ પ્રમાણે હતા. (૧) ખોલનાર (reeler); (૨) છણનાર (sorter); (૩) કાંતનાર (spinner); (૪) તાણનાર (warper); (૫) ઉચાડનાર (raiser); (૬) રંગારી (dyer); (૭) પાનાર (sizer); (૮) રામ ભરનાર (heald filler); (૯) સાંધનાર (joiner); (૧૦) લાંબણી ભરનાર (thread arranger); (૧૧) વણનાર (weaver); આમાં ખોલવાનું અને છણવાનું કામ સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓ કરતાં અને બાકીનાં કામ પુરુષો કરતા. આ બધાં કામ અમદાવાદમાં કેવી રીતે થતાં તેની જે વીગત અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં આપી છે તે ઉપરના કારીગરોને લગતી હોવાથી અહીં તે વિશે લંબાણ કરવાની જરૂર નથી.

મશરૂ : અમદાવાદનો મશરૂ બહુ હિંચી જાતનો થતો. એને બનાવવાની ખાસ રીત હતી અને એને ઘોવા માટે ખાસ કુવા હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ મશરૂના ઉદ્યોગનું વર્ણન આપતાં લખે છે કે ‘હેવું કેહેવાય છે કે છત્રીસ જણના હાથમાં ગચ્છા પછી (મશરૂ) તબઆર થાય છે.’ એ વખતે મશરૂ બનાવી વેચનાર ૩૦૦ હતા. એમાં રેશમનો છ પડો (six-fold) તાણો અને વાણો શહેરના સુતરનો નંખાતો. ‘દાકતરી (વિલાયતી) સુતર આવ્યું હોવામાં લોકોએ મશરૂમાં એ સુતર ધાલવાનું અજમાવ્યું પણ તેની ઠોક સારી બેઠી નહિ; નેં બોજ પતરીબંધ આવ્યું નહિ, તેથી તે સુતર મશરૂમાં આવતું નથી.’ આ ઉપરથી વિલાયતી સુતર મશરૂમાં ન ચાલ્યું એમ જણાય છે. અમદાવાદી મશરૂમાં ઘણી જાતો થાય છે. તેમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે:—(૧) કમખી, (૨) તગડું, (૩) જોડાપટ્ટી, (૪) કટારજુટી, (૫) કાંકણીઆ, (૬) પટાપટ્ટી, (૭) સોજ, (૮) તમાંચી, (૯) બાહાદરખાની, (૧૦) લાલસાદા, (૧૧) પીળાસાદા, (૧૨) લીલાસાદા, (૧૩) મીરખાંણી, (૧૪) કાલાલેહેર, (૧૫) સાદા ગોટાની, (૧૬) સોદાગીરી. આ જાતોનાં નામ તેના વણાટ અને કારીગીરી ઉપરથી પડેલાં છે.

રા. મગનલાલ લખે છે કે સોદાગીરી મશરૂની જ્વતમાં દશેક વર્ષ ઉપર (લગભગ ઈ. સ. ૧૮૪૦) એક વહોરાએ ઘણો સુધારો કર્યો અને તેમાં તરેહતરેહની જ્વતો થઈ. મશરૂ તૈયાર કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે:—રેશમના થોડકા લઈને ઉચ્છનારને ઉચ્છાવવા આપે છે. એ પછી એને સમારવા માટે સમારનારને આપે છે. ઉચ્છનાર અને સમારનાર એક જ માણસ હોય છે. સમારાયા પછી પાનારાને પાવા માટે આપે છે. પવાયા પછી જેટલો પનો બનાવવો હોય તેટલા પનાની ફણી સરખટના સાંઠાની છાલમાંથી તૈયાર કરી તેને રાત્રભરા પાસે ભરાવે છે. એ પછી એને સંધાવે છે. પછી ભાંજણીગરને ત્યાં આપી, તેમાં રંગ ભરાવી, કારીગરને વણવા આપે છે. વણવા માટે લાગતા વખતનો આધાર લંબાઈ, પનો, અને કારીગરની હુંશીઆરી ઉપર છે. કારીગરની મજૂરી પણ એ ઉપર છે. વણાયા પછી લીંચુના રસમાં ઘોઈ ચંદનતળાવડીના કુવાના પાણીથી એને ધુવે છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે મશરૂને એ કુવા સીવાય બીજું પાણી ‘ભાવતું’ નથી. ઘોવાયા પછી એને છાંટી નાંખીને કુંદી કરાવવા બંધારાને ત્યાં નાંખે છે. કુંદીમાં ગુંદનો ચાર દે છે. એ પછી મશરૂ વેચવા માટે તૈયાર થાય છે. મશરૂ વેચવાના એ વખતે બે ભાવ હતા. એકને ‘સોરઠી વટાવ’ કહે છે. એમાં રૂપીએ આનો વટાવ કપાય છે. બીજો મોટો વટાવ કહેવાય છે. એમાં રૂપીએ ત્રણ આના વટાવ કપાય છે.

પાંચ પટા : ૧૮૫૧ માં પાંચ પટાના વેપારી ૬૦ હતા. એમાં પાંચ રંગતું રેશમ આવે છે. પણ ભાત જૂદી જૂદી નથી હોતી. એની બનાવટ મશરૂ પ્રમાણે જ છે. મશરૂમાં સુતરાઉ વાણો આવે છે અને પાંચ પટામાં ખાસ કરીને કીરમણ રેશમનો જ વાણો થાલે છે એટલો અગત્યનો ફેર છે.

[૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પ્ર. ૧૬૭-૧૭૦ : સોદાગીરી મશરૂની જ્વતો આ પ્રમાણે છે:—(૧) ગુંદડી, (૨) કુંદડી, (૩) કુલગોટા, (૪) કળશ, (૫) વેલ, (૬) લેહેરના, (૭) કોઠેદાર, (૮) સતાકુલા, (સાતકુલા ?) (૯) ચોકુલા, (૧૦) બજુરી. આ જ્વતો કાપડની ભાત ઉપરથી કહેવાઈ હશે એમ લાગે છે.

[૬*] જ્વતો બીજા તારના વર્ગ પ્રમાણે જુદા પાડવા તે. સંસ્કૃત અવ+ચિ=અવચિનોતિ ઉપરથી હશે. પાલું=કાંઈ (size) ચંદાવવી. રેશમની સાદજ માટે મશાલો દેવી રીતે ફેરે છે તેની માહિતી મળી નથી

આ રેશમ મંગાવી વેચનારને તાગીઆ કહેતા. પહેલાં રેશમ ભાદરવા અને આસો માસમાં અમદાવાદમાં લાવવામાં આવતું. તાગીઆ રેશમ લાવીને અમદાવાદમાં વણાવતા. ઘણા તાગીઆના ઘરમાં પગારદાર કારીગરો રાખી રેશમનું કારખાના જેવું ચાલતું હોય એમ લાગતું. કારીગરો મોટે ભાગે કણખી ભાવસાર તથા મુસલમાન હતા. જ્યારે તાગીઆ કણખી અને વાણીઆ હતા. રેશમનું કપડું બનતાં અગીઆર કારીગરોની પાસે થઈને તે પસાર થતું. એ અગીઆર કારીગરો આ પ્રમાણે હતા. (૧) ખેલનાર (reeler); (૨) છણનાર (sorter); (૩) કાંતનાર (spinner); (૪) તાણનાર (warper); (૫) ઢિયાડનાર (raiser); (૬) રંગારી (dyer); (૭) પાનાર (sizer); (૮) રાય ભરનાર (heald filler); (૯) સાંધનાર (joiner); (૧૦) ભાંજણી ભરનાર (thread arranger); (૧૧) વણનાર (weaver); આમાં ખેલવાનું અને છણવાનું કામ સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓ કરતાં અને બાકીનાં કામ પુરુષો કરતા. આ બધાં કામ અમદાવાદમાં કેવી રીતે થતાં તેની જે વીગત અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં આપી છે તે ઉપરના કારીગરોને લગતી હોવાથી આહીં તે વિશે લંબાણ કરવાની જરૂર નથી.

મશરૂ : અમદાવાદનો મશરૂ બહુ ઉંચી જાતનો થતો. એને બનાવવાની ખાસ રીત હતી અને એને ઘોવા માટે ખાસ કુવા હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ મશરૂના ઉદ્યોગનું વર્ણન આપતાં લખે છે કે ‘ હેવું કેહેવાય છે કે છત્રીસ જણના હાથમાં ગયા પછી (મશરૂ) તકત્યાર થાય છે. ’ એ વખતે મશરૂ બનાવી વેચનાર ૩૦૦ હતા. એમાં રેશમનો છ પડો (six-fold) તાણો અને વાણો શહેરના સુતરનો નંખાતો. ‘ દાકતરી (વિલાયતી) સુતર આવ્યું હોવામાં લોકોએ મશરૂમાં એ સુતર વાલવાનું અજમાવ્યું પણ તેની ઠોક સારી બેઠી નહિ, ને બોજ પતરીબંધ આવ્યું નહિ, તેથી તે સુતર મશરૂમાં આવતું નથી. ’ આ ઉપરથી વિલાયતી સુતર મશરૂમાં ન આવ્યું એમ જણાય છે. અમદાવાદી મશરૂમાં ઘણી જાતો થાય છે. તેમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે:—(૧) કમખી, (૨) તગડુ, (૩) જોડાપટી, (૪) કટારથુટી, (૫) કાંકણીઆ, (૬) પટાપટી, (૭) સોજ, (૮) તમાંચી, (૯) બાહાદરખાની, (૧૦) લાલસાદા, (૧૧) પીળાસાદા, (૧૨) લીલાસાદા, (૧૩) મીરખાંણી, (૧૪) કાલાલેહેર, (૧૫) સાદા ગોટાની, (૧૬) સોદાગીરી. આ જાતોનાં નામ તેના વણાટ અને કારીગીરી ઉપરથી પડેલાં છે.

રા. મગનલાલ લખે છે કે સોદાગીરી મશરૂની જાતમાં દશેક વર્ષ ઉપર (લગભગ ઈ. સ. ૧૮૪૦) એક વહોરાએ ઘણો સુધારો કર્યો અને તેમાં તરેહતરેહની જાતો થઈ. ૬ મશરૂ તૈયાર કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે:—રેશમના થોકડા લઈને ઉચ્છનારને ઉચ્છાવવા^૬ આપે છે. એ પછી એને સમારવા માટે સમારનારને આપે છે. ઉચ્છનાર અને સમારનાર એક જ માણસ હોય છે. સમારાયા પછી પાનારાને પાવા માટે આપે છે. પવાયા પછી જોટલો પનો બનાવવો હોય તેટલા પનાની ફણી સરખટના સાંઠાની છાલમાંથી તૈયાર કરી તેને રાત્રીભરા પાસે ભરાવે છે. એ પછી એને સંધાવે છે. પછી ભાંજણીગરાને ત્યાં આપી, તેમાં રંગ ભરાવી, કારીગરને વણવા આપે છે. વણવા માટે લાગતા વખતનો આધાર લંબાઈ, પનો, અને કારીગરની હુશીઆરી ઉપર છે. કારીગરની મજૂરી પણ એ ઉપર છે. વણાયા પછી લીંબુના રસમાં ઘોઈ ચંદનતળાવડીના કુવાના પાણીથી એને ધુવે છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે મશરૂને એ કુવા સીવાય બીજું પાણી ‘ભાવતું’ નથી. ઘોવાયા પછી એને છાંટી નાંખીને કુંદી કરાવવા બંધારાને ત્યાં નાંખે છે. કુંદીમાં ગુંદનો ચાર દે છે. એ પછી મશરૂ વેચવા માટે તૈયાર થાય છે. મશરૂ વેચવાના એ વખતે બે ભાવ હતા. એકને ‘સોરઠી વટાવ’ કહે છે. એમાં રૂપીએ આનો વટાવ કપાય છે. બીજો મોટો વટાવ કહેવાય છે. એમાં રૂપીએ ત્રણ આના વટાવ કપાય છે.

પાંચ પટા : ૧૮૫૧ માં પાંચ પટાના વેપારી ૬૦ હતા. એમાં પાંચ રંગનું રેશમ આવે છે. પણ ભાત જૂદી જૂદી નથી હોતી. એની બનાવટ મશરૂ પ્રમાણે જ છે. મશરૂમાં સુતરાઉ વાણો આવે છે અને પાંચ પટામાં ખાસ કરીને કીરમજી રેશમનો જ વાણો ઘાલે છે એટલો અગત્યનો ફેર છે.

[૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૭—૧૭૦ : સોદાગીરી મશરૂની જાતો આ પ્રમાણે છે:—(૧) ચુંદડી, (૨) કુંદડી, (૩) કુંલગોટા, (૪) કળશ, (૫) વેલ, (૬) લેહેરના, (૭) કોઠેદાર, (૮) સતાકુલા, (સાતકુલા ?) (૯) ચોકુલા, (૧૦) બજુરી. આ જાતો કાપડની ભાત ઉપરથી કહેવાઈ હશે એમ લાગે છે.

[૬*] જડા બીણા તારના વર્ગ પ્રમાણે જુદા પાડવા તે. સંસ્કૃત અવ+ચિ=અવચિનોતિ ઉપરથી હશે. પાલું=કાંજ (size) ચઢાવવી. રેશમની સાઈઝ માટે મશાલો કેવી રીતે કરે છે તેની માહિતી મળી નથી.

કુંદીમાં પણ ફેર છે. પાંચપટાને મશરૂની જેમ ચુંદરનો નહિ પણ ખાંડનો આર છે છે. પાંચપટા કાઠીઆવાડ તરફ વધારે ગયે છે.

કેરાં અથવા ગજઆણી : ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં આના ૬૦ વેપારીઓ હતા. ગજઆણી બનાવવામાં પણ બહુ ફેરફાર નથી. એમાં તાણો વાણો બને રેશમના હોય છે. એને વણાયા પછી રંગ દેવાય છે. કેટલીક વખત ગજઆણી લખતે જોઈએ તેવી આંધણી બંધાવીને પછી રંગાવે છે. રંગાયા પછી ડ્રેકારીને કુંદી કરાવે છે. અમદાવાદની ગજઆણી બહુ મજબુત થાય છે. એનો ૧૬ ગજનો તાકો બંધાય છે. કેટલીક વખત એનો ભાવ તોલ ઉપર પણ થાય છે. આ કાપડ સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ખાસ વપરાય છે.

શોળાં : શોળાં વણનારની દુકાનો ૧૮૫૧ માં ૫૫ હતી. શોળાં કેવળ રેશમનાં જ હોય છે. એની કેર ઘણુંખરું કસળી હોય છે. સાદાં શોળાં પુરુષોને જન્મતી વખતે અને એવાં બીજાં કામ વખતે પહેરવામાં જાય છે. સ્ત્રીઓ જરા જુદી જાતનાં શોળાં પહેરે છે.

અતલસ : અતલસ રેશમની હોય છે. રા. મગનલાલ અમદાવાદના રેશમી કાપડમાં અતલસનું નામ લખતા નથી, એટલે અતલસની બનાવટ માટે કાંઈ ખાસ જાણી શકાયું નથી. ૧૮૫૧ માં અતલસની બનાવટ રા. મગનલાલનું ધ્યાન ખેંચે એવી નહિ હોય. છતાં હાલ કેટલાકના ઘરમાં અતલસ નીકળે છે અને લોકગીતોમાં અતલસના કાપડનું નામ આવે છે. અતલસ ઉપર તરેહ તરેહની ભાતો થતી હતી. એમાં શાહ આલમની જાળીની ભાત ખાસ પંકાતી અને એના પૈસા પણ વધારે પડતા. એ ‘શાલમજાળી’ ની અતલસનાં નામથી મશહૂર હતી.^૭

કિનખાખ : જે કાપડને માટે અમદાવાદ એના જન્મથી તે આજ સુધી એક સરખું અને હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં વધારે મશહૂર થયું છે.

[૭] અતલસ મશરૂ અને પાંચપટાનાં નામો આપણા લોકગીતોમાં પણ આવે છે:-

“એને પાંચપટાનો ચરણીઓ સાળુડે કસળી કેર રે” લોકગીત.

“એક અતલસ ઓશીકાં મશરૂની તળાઈ,

ગાલે તે ગાલમસુરિયાં”

લોકગીત.

“ઘોઘાપુરી ઘાઘરો જુરાનપરી ચીર,

અતલસની કાંચળી તે રહી ઠીકા ઠીક-ઝીણા મારજી હો રાજ” લોકગીત.

તે કિનખાખ. સુરત તથા ખનારસમાં કિનખાખ સારો બને છે, પણ તે અમદાવાદની તોલે આવતો નથી. મેન્ડેલ્સો લખે છે કે ‘હું જ્યારે અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એક જાતનું સોનેરી પુલવાળું રેશમી કપડું નવું બન્યું હતું તે પાંચ કાઢિનું એક વાર વેચાતું હતું.’ થેવેનો પણ કસબ તથા રેશમનાં કાપડ ગણાવે છે. ૧૬૯૫ માં એક મુસાફર લખે છે કે વેનીસના જેવો કસબ અને રેશમનો માલ અમદાવાદમાં બનતો. એમાં પુલવેલી તથા પક્ષીઓની સુંદર વિચિત્ર લાતો કરવામાં આવતી.^૮ અમદાવાદે એના કિનખાખના કામની ખ્યાતિ આજ સુધી જાળવી રાખી છે. ગઢ સદીના પહેલા પાદમાં જેટલો કિનખાખનો માલ બપતો હતો તેટલો હાલ બપતો નથી. દેશી રાજાઓની વપરાશમાં, તથા એસના દરબારોમાં શિરપાવ આપવામાં કિનખાખ ઘણો બપતો હતો તે હવે બપતો નથી. મલ્હારરાવ ગાયકવાડના અમલ સુધી વડોદરામાં અમદાવાદના કિનખાખની મોટી બપત હતી તે છેક બંધ પડી ગઈ છે. એટલે માત્ર દેશી કે પરદેશી કિનખાખનો શોખ માટે અને લોકોના કોઈ ટાંણા પ્રસંગે કિનખાખની બપત રહી છે. ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં રશિયાના ઝારના પાટવી અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે અમદાવાદના વેપારીઓને બોલાવી તેમણે ઘણી ચીજો લીધી હતી એમાં કિનખાખ સુખ્ય હતો. એ મુસાફરીના લેખક લખે છે કે “કિનખાખ સીસીલિયન ભરત જેવો લાગતો હતો. પશ્ચિમમાં એ કામ આરખો લાવ્યા હતા. મુસલમાનો છેક સ્પેન સુધી ઇરાનીઓને લાવ્યા હતા તેમાં કોઈ હિંદી કારીગર હોય તો નવાઈ શું?”^૯

કિનખાખ સાથે મખમલનું કામ પણ અમદાવાદમાં સારું થતું. મીરાતે અહમદીમાં અમદાવાદમાં તૈયાર કરેલા પ્રસિદ્ધ મખમલ ઉપર કસબથી ભરેલા

[૮] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૮૬ અને ૨૨૫. [૯] Travels in the East of Nicholas II when Cesarewitch Vol. I. p. 277. ઝારને જુદો જુદો માલ બતાવવા આવેલા વેપારીના માલનાં વર્ણન કરી પછી બિથોરફો લખે છે કે: “It is but fair, however, to say, that they still have something to be proud of. How wonderful are their silks embroidered with gold and silver-Kincob! The threads of precious metal vie in beauty with the green and crimson sheen of the ground orna-

શેમિયાનાનો એ વાર ઉલ્લેખ આવે છે.^{૧૦} આ શેમિયાનો સુખા સિયેહદારખાં-
એ એક લાખ રૂપિયાને ખરચે શાહજહાંને નજર કરવા માટે કરાવ્યો હતો.
અને હી. સં. ૧૦૪૪ માં બાદશાહના નવરોજને દીવસે દરબારમાં એને બાંધવામાં
આવ્યો હતો. હી. સં. ૧૦૬૫ માં પણ નવરોજને દીવસે એ જ અગર બીજો
શેમિયાનો બાંધ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ શેમિયાનો ૪૩ ગજ લાંબો તથા ૩૨
ગજ પહોળો હતો અને તે પણ અમદાવાદના કારખાનામાં તૈયાર થયેલો
મખમલ ઉપર જરી કામનો શેમિયાનો હતો એમ લખેલું છે.

હી. સં. ૧૧૧૪ માં બાદશાહજહાં મુહમ્મદ આઝમશાહ અમદાવાદનો
સુખો હતો, એ વખતે એના ઉપર અમદાવાદના કીનખાળના કારીગરોને
ઉત્તેજન આપવા માટે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો હુકમ આવેલો હતો તે આ
પ્રમાણે છે. “ ગૂજરાત દેશ એ એક હિંદુસ્તાનના શણુગારરૂપ ગણાય છે. તેમાં
સઘળા જાતના હુન્નરી અને ધંધાદારી લોકો રહે છે. ત્યાંથી હાલમાં સરકારી
કારખાનાનો જે માલ આવે છે, તે ઘણી જ ઉત્તમ કારીગીરીવાળો, ઉમદા
કસબનો, ચળકાટવાળો, ટકાઉ અને કિંમતમાં પણ ઘણો જ મોંઘો છે. ત્યાંની
સઘળા વસ્તુઓ કુદરતને પણ ભુલાવો ખવરાવે તેવી છે, માટે તે ઉપર ખાસ
ધ્યાન રાખીને તે લોકોને કામ વગર રહેવા દેવા નહિં. એક ચોક્કસ સમય મુકરર
કરી આપી તેમને કામે વળગાડવા જોઈએ, કે જેથી કાંઈ નસીબમાં હોય તે
તેઓને મળી શકે. દિલ્હીના કારખાનામાં કિનખાળ તથા રૂની વસ્તુઓની

mented with flowers and animals. Connoisseurs recognise the
identity of the character of these splendid tissues with the distinc-
tive marks of that Sicilian embroidery which was so famous
in the West during the Middle Ages, and the art of manufac-
turing which was brought by the Arabs from the wrecked empire
of the Sassanides. The leaders of Islam transported whole colonies
of Iranians as far even as Spain. What wonder, then, if some
artisans from India should have been of their number ? ”

આ સરસેનીયન મહારાજ્ય ઈરાનમાં અરહેસર પહેલાનાં વંશનું છે. એમના સિક્કા
આપણે ત્યાં ગદ્દયા સિક્કા તરીકે જાણીતા છે. એ મહારાજ્યને ગૂજરાત સાથે
સંબંધ હતો. [૧૦] મીરાતે અહમદી ચ. લા.-લા. ૧ પૃ. ૨૧૪ અને ૨૪૧.

ખનાવટ ધણી જ ઉમદા થતી હતી પરંતુ તે હાલમાં બંધ પડી ગયેલી છે. ”૧૧

ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ વખતચંદ કિનખાખ માટે આ પ્રમાણે લખે છે. “ આખા હિંદુસ્તાનમાં એક અમદાવાદનો ને એક કાશીનો કિનખાખ વખણાય છે. ને હેવો કંઈ થતો નથી. લોકોના કેહેવામાં હેવું આવે છે કે કાશી કરતાં પણ અમદાવાદનો કિનખાખ રંગમાં, જલેમાં, પોતમાં ને ભાતમાં ઘણો જ સરસ થાય છે. ને હેવું કેહેવાય છે કે બીજા દેશના કરતાં અહીંયાંનો કિનખાખ ઘણો ટકાઉ ને તેનો રંગ લગીરે જતો નથી. ઉંચામાં ઉંચા કિનખાખની કિંમત આઠ આઠસે ચઊદ ચઊદસે રૂપૈયા થાય છે. કાશીના કિનખાખના કસબ કરતાં અહીંયાં કસબ ઉંચો વાવરે છે. અહીંયાંના કિનખાખની જલેનું કારણ એ છે કે કાંકરિયા તલાવ આગલા કુવાનું પાણી ઘણું જ માફક આવે છે. ” આ પ્રમાણે કાંકરિયા પાસેના ખાસ કુવાના પાણીથી કિનખાખનું કાપડ ધોવાતું. રા. મગનલાલ કિનખાખના એ વખતના ભાવ અને જતોનાં નામ પણ આપે છે. ૧૮૫૧ માં કિનખાખના સર્વે વેપારીઓમાં નાગર ભગત નામનો વેપારી મોટો ગણાતો; અને એના માલ જેવી તલાવટ બીજા વણાવનારાઓના માલમાં આવતી નહિ. કિનખાખ ૧૮૫૧ સુધી મુંબાઈ, વડોદરા, પુના, ગ્વાલીઅર, રજપુતાના, મેવાડ, સિંધ, અફઘાનીસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન તથા ચીન વગેરે દેશ જતો. આજે પણ અમદાવાદનો કિનખાખ ઘણા દેશોમાં જાય છે અને વખણાય છે, પરંતુ એની ખપત પહેલાં જેટલી રહી નથી.

કિનખાખની મુખ્ય જતો એ સમયના ભાવ સાથે રા. મગનલાલ નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે: ૧૨

(૧)	ગાંશીઓ	૧ લી જત :	૧૫૦)	રૂપીએ	ગજ
	„	૨ જી જત :	૧૦૦)	„	૨૧૧ ગજ
(૨)	કાશાની કાતરાની	:	૪૦)	„	ગજ
(૩)	કાદા કાતરાનો	:	૪૦)	„	„
(૪)	કળશ ભાતનો	:	૩૫)	„	„

[૧૧] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા-ભા. ૧ પૂ. ૩૬૮ [૧૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૂ. ૧૬૪-૧૬૫.

(૫)	કુલ ભાત	:	૩૫)	રૂપીએ ગળ
(૬)	ભમેર	:	૪) થી ૩૫)	" "
(૭)	મોહોરનો	:	૬) થી ૩૫)	" "
(૮)	લાલખદામી	:	૨૫)	" "
(૯)	ગરેબંદી	:	૨૦)	" "
(૧૦)	મોરપુતળી	:	૨૦)	" "
(૧૧)	કાતરનો લીલો	:	૪) થી ૨૦)	" "
(૧૨)	ખપૈડી	:	૨૦) થી ઉપર	" "
(૧૩)	તારામંડળી	:	૨૦)	" "
(૧૪)	લેરીઓ	:	૧૮)	" "
(૧૫)	ખદામીકઠા લીલા	:	૧૮)	" "
(૧૬)	લખાનો કાશાની	:	૧૨)	" "

ખીજી જતો પણ થાય છે. એમાં વારંવાર સુધારા વધારા તથા ફેરફાર પણ થયા છે. પોપટવેલાનો જાણીતો કિનખાખ રા. મગનલાલે ગણાવ્યો નથી. કાપડની ભાતમાં મોર, પોપટ ને ચકલી એ માનીતાં પક્ષીઓ છે, પણ કિનખાખમાં પોપટ ખાસ માનીતા છે. પોપટની ભાતના કિનખાખમાં હિંદુઓ ખત્રે ખાણુના મહોનો પોપટ કરે છે પણ મુસલમાનો ફેરવેલા મહોના જ કરે છે. ૧૭ ઈ. સ. ૧૮૮૬ સાં અમદાવાદમાં ૭૦ થી ૭૫ કિનખાખવાળા હતા. સુરતમાં કિનખાખનો વંધો એ વખતે અમદાવાદ કરતાં સારો હતો. અમદાવાદમાં કિનખાખની ૫૦૦ થી ૬૦૦ શાળો હતી. સુરતમાં ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ હતી. આ કિનખાખ રાજાઓની ગાડીઓ તથા જીન ઉપર નાંખવા માટે, ગાદી ઉપર પાથરવા માટે, તકીયા માટે, ખુરશીઓ તથા ફાત્ર માટે, વરરાજાના જામા માટે, કબજા માટે, રમાલ માટે તથા મુસલમાનો જાકીટમાં વાપરવામાં આવે છે. ૧૪

સુતરાઉ કાપડના વણાટ વિશે લખતાં હિંદના સર્વોત્તમ કારીગરો અમદાવાદ અને સુરતમાં મળી આવે છે એમ ઈમ્પીરિયલ ગેઝેટીયરમાં લખ્યું

છે. આ લખાણ ખરી રીતે સુતરાઉ કાપડ કરતાં કિનખાખ તથા ખીજ રેશમી કાપડને વધુ લાગુ પડે છે. ૧૫

બાહ્યાલું તથા તારકસખ : ઉપર વર્ણવેલા કિનખાખ અને મખમલના કામ માટે જે સોનેરી તથા રૂપેરી કસખ અને જરી જોઈએ તે અમદાવાદે કઢી પરદેશી આણી નહોતી. હિંદુસ્તાનમાં તારકસખનો હુન્નર ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદ એટલે ગૂજરાત તથા તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં વિકસેલો હતો. પરદેશી તારકસખ આવતા પહેલાં ગૂજરાતમાં ખીજે પણ એ હુન્નર હતો. ધોરાજી, ધુરહાનપુર તથા સુરતમાં કસખ બનતો. પરંતુ તે અમદાવાદ જેટલો ઉંચી જાતનો થતો નહિ. હાલ આ હુન્નર ફક્ત અમદાવાદ અને સુરતમાં જ છે. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં એ કસખ વપરાય છે ત્યાં સુરતના કસખને નામે વેચાય છે. એટલે હાલ કસખના કામમાં અમદાવાદ કરતાં સુરતનું નામ આગળ આવે છે. કાંસ અને ગૂજરાતના કસખ હાલ બધે મળે છે. પરંતુ કાંસ કરતાં સુરતી કસખની આબરૂ ધરાકોમાં સારી છે. આ ગૂજરાતી કસખ હાલ અમદાવાદ તથા સુરત ઉપરાંત હિંદના દેશાવરોમાં—બનારસ, તથા દક્ષિણના સેલ્લમમદુરા અને કોઈમ્મતુર જિલ્લાઓમાં ખાસ જાય છે.

સોનેરી કસખ બનાવવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે; ચાદીનો દાંડો બનાવી તેના ઉપર જેટલો ભારે કે સસ્તો કસખ કરવો હોય તે પ્રમાણે સોનાનું પતરું ચઢાવે છે. તે પછી એને આશરે દસ મીનીટ સુધી તપાવી હથોડાથી ટીપે છે. એ પ્રમાણે બીજી વાર તપાવીને ટીપે છે, અને ત્રીજી વાર તપાવી ઠંડું પાડે છે. આ તૈયાર થએલો દાંડો જાણે સોનાનો હોય એવો જ દેખાય છે. આવા દાંડાને જતેડામાં ઘાલીને ખેંચી ખેંચીને પાતળો તાર કરે છે. આ કામ કરનારને પાસાતાણીઆ કહે છે. એ પછી વધારે ઝીણો તાર ખેંચવા તાણીઆને આપે છે. પાસાતાણીઆ કરતાં તાણીઆનાં હથીઆર વધારે બારીક હોય છે. તાણીઆ એક તોલામાંથી ૭ થી

[૧૫] Imperial Gazetteer : Provincial Series : Bombay Presidency Vol. I. p. 66 : " The districts of Poona, Nāsik, Sholapur, Dharwar, and Belgaum are noted for Weaving; but the highest point of excellence is reached in Ahmedabad and Surat where some of the most skilful weavers in India are to be found.

આઠસો વારનો તાર ખેંચી શકે છે. પરંતુ કેટલાક કસબી તાણીઆ એક તોલામાંથી બેહજાર વાર લાંબો તાર નીકળે એટલું બારીક કામ કરી શકે છે. એ તારને પછી ચપડીઆ પાસે મોકલાય છે. ચપડીઓ એને ચપડીને બહાલું બનાવી રેશમના તાર ઉપર વીંટે છે. આ રેશમ ઉપર વીંટનારને અસારો કહે છે. રૂપેરી કસબની રીત લગભગ આવી જ છે. ફક્ત તેમાં સોનાનું પતરું ચાંદીના દાંડા ઉપર ચઢાવવામાં આવતું નથી.^{૧૬} કસબની બનાવટની વીગત અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખકે આપેલી છે. કસબ બનાવનારા બધા કણબીઓ છે. ૧૮૫૧ માં શહેરમાં તારકસબની ૪૦ દુકાનો હતી.

કસબી તોષ, મ્હોળીઆં, કેર, વગેરે : ૧૮૫૧ માં તોષ અને કિનારો વેચનારની દુકાનો આશરે ૧૫; અને કેરપાલવ વણાવનારા ૬૦ હતા. કિનારીના પના $\frac{૧}{૪}$ તસુથી ૩ તસુ સુધી થાય છે. કેર અથવા મ્હોળીઆં ચાર આના ગબ્બી આઠ દસ રૂપીએ ગબ્બી કિંમત સુધીનાં મળે છે. એમાં તરેહતરેહના રંગ તથા ભાત આવે છે. પાલવ ૩૦ થી ૬૦ રૂપીઆની કિંમતનાં મળે છે. આ કેરપાલવ બાંદને ચોડવાના બપમાં આવે છે. આ હુન્નર હાલ સુરતમાં અમદાવાદ કરતાં વધારે હોય એમ જણાય છે. પરંતુ સુરતમાં અમદાવાદ કરતાં કસબ હલકો વપરાય છે એમ લોકોનું માનવું છે. તોષ, કેર, પાલવ વગેરેમાં દેશી માલે સાઈં સ્થાન જાળવેલું છે. કેટલીક વખત વિલાયતી કસબથી પણ કેર વગેરે વણવામાં આવે છે.

બીજાં કાપડ : સુતરાઉ રેશમી અને કસબી કાપડમાં અમદાવાદે ઉંચું સ્થાન અસલથી ભોગવ્યું છે તે જોયું. ગરમ કાપડમાં અમદાવાદે સારો ઉદ્યોગ

[૧૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૨૭-૨૮. મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૬. ગેઝેટીઅરમાં રૂપેરી તથા સોનેરી કસબની જે બુદ્ધી બુદ્ધી રીતો આપેલી છે તે વધારે વીગતવાળી છે. એમાં રૂપેરી કસબને રેશમી તાર ઉપર વીંટવાનું લખ્યું નથી. રા. મગનલાલ રૂપેરી તથા સોનેરી કસબ બનાવવાની એક જ રીત આપે છે. રૂપેરી કસબમાં અસારાનું નામ લખેલું નથી. સોનેરીમાં રેશમ ઉપરનું કામ અસારો કરે છે એમ લખ્યું છે. રા. મગનલાલ અસારાનું નામ લખતા જ નથી. ચપડીઆ સુધીની ક્રિયા જ લખે. આની વધારે વીગત ગુજરાતના હુન્નરના ઇતિહાસને લગતી છે તેથી અત્રે બંને રીતો મેળવીને દુકો સાર જ લીધો છે.

ખીલવ્યો હોય એમ જણાયું નથી. મીરાતે અહમદીમાં કામળાઓના ઉલ્લેખ આવે છે પરંતુ એ ક્યાં વણાયલી તે બાબત કાંઈ લખેલું નથી. રા. મગનલાલ વખતસંદ કામળાનો ઉદ્યોગ લખે છે, પરંતુ એ ઉદ્યોગ પાલી અગર એવા બીજા દેશાવર જેવો સારો નથી એમ લખે છે. ફોજદારી કેદખાનામાં કામળા બનતી, અને અમદાવાદની કામળા અમદાવાદમાં જ બપતી. શાલ કે બીજું, ગરમ કપડું બનતું નથી એમ પણ રા. મગનલાલ લખે છે. મીરાતે અહમદીમાં એક વખત મીણીઆં-વોટરપ્રુફ કપડાં-પરદેશી મુસાફરોએ બાદશાહને નજર કર્યા હતાં એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી એવાં કપડાં પણ અહીં નહિ બનતાં હોય એમ જણાય છે.

કાપડને ધોવા, રંગવા, તથા છાપવા વગેરેના જૂદા જૂદા ઉદ્યોગો પણ અમદાવાદમાં સારી રીતે જામેલા હતા.

ધોલાઈ : ધોખીનો ધંધો અમદાવાદ જેવા કાપડના કેન્દ્રમાં ખીલે એમાં નવાઈ નથી. અમદાવાદમાં ધોલાઈ બહુ લાલકાદાર થતી એમ મીરાતે અહમદી લખે છે. ધોવાનો ધંધો જૂના વખતનો હોવા છતાં એ સાદો હોવાથી એનો જૂદો ઉલ્લેખ ખાસ નથી થયો. પરંતુ હાલ એ ઉદ્યોગની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી. અમદાવાદની મીલોમાં જે કાપડ નીકળે છે તેનો મોટો ભાગ હાથે જ ધોવાય છે. બહુ થોડી મીલોમાં ધોવાના સંચા છે. હાથની ધોલાઈનો અમદાવાદનો માલ મુંબાઈની મીલોના માલ કરતાં સસ્તો થવાથી વધુ પ્રમાણમાં જાય છે. અમદાવાદમાં કેટલાક ધોખીઓ તો સંચામાં ધોયેલા કાપડ જેવું ધોઈ શકે છે. પરંતુ જોકું કાપડ સંચા જેટલું સફાઈદાર હાથથી હજી ધોવાતું નથી. સારામાં સારી ધોલાઈ પસંદ કરનારા દેશાવરોમાં અમદાવાદનું કાપડ આ કારણથી પાછળ પડી જાય છે. છતાં અમદાવાદમાં ધોવાનો ઉદ્યોગ મોટે ભાગે હાથનો જ છે અને એણે બીજા દેશોના ધોયેલા માલ સાથે પ્રમાણમાં સારી ટક્કર ઝીલી છે તે બેતાં એનું મહત્વ ઓછું નથી.

રંગાટી : અમદાવાદમાં રંગરેજનું કામ બાવસાર લોકો કરે છે. કેટલાક મુસલમાન રંગારા પણ છે. રંગનું કામ પહેલાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં થતું. ઘેરા રંગ તો બધે થતા, પણ આછા રંગ અમદાવાદમાં ખાસ સારા થતા હતા. રંગરેજનો ધંધો આખા ગૂજરાતમાં ઘણો સારો ખીલેલો હતો. અમદાવાદમાં એની કાંઈ ખાસ વિશેષતા નથી. રેશમ ઉપર રંગ કરવામાં અમદાવાદની વિશેષતા છે તે આગળ જોઈ ગયા.

છીંટ : કાપડ ઉપર જૂદી જૂદી છાપો છાપીને છીંટ બનાવવાનો ઉદ્યોગ એ ગૂજરાતની એક ખાસ વિશેષતા છે. આ ઘંઘો આખા હિંદુસ્તાનમાં ગૂજરાતી-ઓએ ખીલવ્યો છે એમ માનવાને કારણ છે. એટલે ગૂજરાતના પાટનગરમાં એ સારા પ્રમાણમાં હોય એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ ગૂજરાતના ઘણા ભાગમાં છીંટનું કામ સાંચું થાય છે એટલે અમદાવાદમાં એની કાંઈ ખાસ નવાઈની જાતો થતી નથી. એક વખત જ્યારે વિલાયતી છીંટો નહોતી આવતી ત્યારે આ ઉદ્યોગ બહુ જોરમાં હતો. જ્યારે યુરોપમાં ગૂજરાતની છીંટ ખાસ વખણતી ત્યારે અમદાવાદમાં એના ઘણા સારા કારીગરો હતા. અમદાવાદની છીંટો સીયામ વગેરે દેશમાં પણ જતી હતી. છીંટના ઘંધાને મોટામાં મોટો પ્રહાર વિલાયતી છીંટો કર્યો છે. હાલ અમદાવાદમાં મછલીપટણ જેવું છાપવાનું કામ થતું નથી. એકાદ રંગમાં હાલ છપાય છે. વધારે રંગમાં છપાયલી છીંટો વિલાયતથી આવે છે. અમદાવાદમાં છીપા લોક કપડું પહેલું મેલું કરી પછી હાથે ધુએ છે કે ઘોખી પાસે ઘોવરાવે છે, અને પછી છાપે છે. છાપવાનાં ખીખાં લોકડાંનાં હોય છે. ખત્રી અને ભાવસાર સોડો છીપાનો ઘંધો કરે છે.^{૧૭}

ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં હાલની કેલીકો મીલ મૂળ છીંટ બનાવવાના ઇરાદાથી અહીં લાખની મુડીથી કાપડ છાપવાના નાના કારખાના તરીકે નીકળી હતી. એમાં એક રંગની સાદી ભાત છાપવાનું કામ સાંચું થતું. પણ વધારે રંગની છાપ બરોબર થતી નહિ, અને થોડા સમયમાં જ કારખાનું બંધ થયું હતું.^{૧૮} એનાં ત્રણ જૂદાં મકાનો હતાં. એમાં છાપવાના, ઘોવાના, સૂકવવાના, આર ચઢાવવાના, તથા ગેડ કરવાના સંચા હતા.

[૧૭] છીંટ શબ્દ ગૂજરાતી હોય એમ લાગે છે. એનું મૂળ તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. પણ અંગ્રેજીમાં Chintz ગૂજરાતી છીંટ ઉપરથી થયો છે. એને Calico Printing પણ કહે છે. કેલીકો એ છાપવા માટેનું કોરું કપડું છે. મૂળ એ ભતતું કપડું કેલીકટથી ચઢતું એ ઉપરથી અંગ્રેજીએ એવા દોરા કાપડને કેલીકો નામ આપ્યું. એ કેલીકો છપાય એટલે છીંટ થતી. છીપા અને રંગરેજોનો ઉદ્યોગ મૂળ ગૂજરાતી જ છે એમ મને લાગે છે. મછલીપટણમાં હાલ અમદાવાદ કરતાં છાપવાનું કામ સાંચું થાય છે. ત્યાં એક કરતાં વધારે રંગમાં ઉત્તમ કામ થાય છે. પરંતુ ત્યાં એ કામ ગૂજરાતીઓ લઈ ગયા છે એમ જણાય છે. હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં પણ કાપડ છાપવાનું કામ ગૂજરાતીઓએ ફેલાવ્યું છે એમ માનવાને કારણ છે. [૧૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર: પૃ. ૧૩૩.

ખાંધણી : ખાંધણી અગર ખંધન સાડીનું કામ રંગરેજના ધંધાના ભેગું હોવા છતાં એ ઉદ્યોગ જૂદો જ છે. આ ઉદ્યોગને ગૂજરાતી સ્ત્રીઓનો ધરનો ઉદ્યોગ કહીએ તો ચાલે. પુરુષો ખાંધણી ખાંધવાનું કામ કરે છે ખરા પરંતુ સ્ત્રીઓમાં આ કામ મોટે ભાગે થતું જોવામાં આવે છે. ખાંધણી છેવટની તૈયાર કરનારને ખંધારા કહે છે. સુતરાઉ કાપડ તથા રેશમી કાપડ બન્ને ઉપર ખાંધણી ખંધાય છે. ખાંધણીના વેપારી કપડું જેવું જોઈએ તેવું લઈને ખાંધનારને આપે છે, તે પહેલાં જે જાતની ભાતો પાડવી હોય તેવી ચીતરનાર પાસે ચીતરાવે છે, અને તે પ્રમાણે ખાંધનાર ખાંધે છે. ભાતવાળો ભાગ આંગળીથી પકડીને દોરાથી તેને મજબુત ખાંધી લે છે. એ પછી જે રંગની જમીન કરવી હોય તે રંગમાં બોળા, સુકવીને ખાંધેલા દોરા છોડી લે છે, એટલે ખાંધેલી જગ્યાએ ફારી ભાત પડે છે. નાના ગોળ કુંડાળાં કે ચોરસાંની ભાત સાદામાં સાદી છે. પુલવાડી, હાથીઘોડા વગેરે અનેક જાતની ભાત પણ પાડી શકાય છે. એક જ રંગની ખાંધણીનું કામ સહેલું છે, પરંતુ બેચાર રંગની ખાંધણી રંગવાનું કામ કડાકુટીઈ છે. જેટલા રંગ કરવાના હોય તેટલી વખત ફરી ખાંધીને રંગ દેવા પડે છે. આવી ખાંધણી ઘણી કિંમતી હોય છે. સુતરાઉ ખાંધણી કરતાં રેશમી કામ જરા ભારે છે. રીત લગલગ એક જ સરખી છે. માત્ર તૈયાર થયા પછી રેશમી ખાંધણીને કુંદીવાળાને કુંદી કરાવવા આપવી પડે છે. રેશમી ખાંધણીમાં કલધાર પાનેતર ચુંદડી વગેરે થાય છે. ચુંદડી બનાવનારાને ચુંદડીગર કહે છે. આ ધંધો હિંદુ તથા મુસલમાન બન્ને કરે છે. મોટે ભાગે મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગનાં બધાં ઐરાં ઘરમાં ખાંધણી ખાંધવાનું કામ કરે છે. આ હુન્નર પહેલાં ઘેરેઘેર હતો તે હાલ ઓછો થયો છે. છતાં ખીજા ધરગથુ હુન્નરો કરતાં વધારે પ્રચલિત છે. ખાંધણી ખાંધનારાં ઐરાં કેટલાંક એવાં હુશિયાર હોય છે કે ગમે તેવાં પુલઝાડ કે પશુપક્ષીની ભાત પાડી શકે છે. ઘણી સ્ત્રીઓ રોજનું એક રૂપિયા જેટલું કામ કરે છે. કેટલાંક વર્ગની સ્ત્રીઓ તો ખાંધણી ખાંધીને પોતાના પતિ કરતાં પણ વધારે કમાતી હોય એવા દાખલા બનતા અને હાલ પણ બને છે. ગૂજરાતની સ્ત્રીઓએ આ ઉદ્યોગને સારી રીતે ખાલવીને વધારે જોઈએ. એનો નાશ ન થવા દેવો એ હજી પણ આપણા હાથની વાત છે. હાલ ખાંધણીનો માલ ગૂજરાત કરતાં રજપૂતાનામાં વધારે બપે છે. ઉત્તર ગૂજરાત કરતાં દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ખાંધણી ઓછી બપે છે. અમદાવાદમાં

આજે પણ બાંધણીનું કામ ઘણું થાય છે, પરંતુ ઇડર કે જામનગર જેટલું તે હવે વખણાતું નથી. જૂની કલાઓને ઉત્તેજન આપવાનો શોખ આજે થતો જાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે. આવે વખતે ઘેર બેસીને કમાણી કરાવનારા તથા બૈરાંને કંઈક અંશે સ્વતંત્ર કરનાર આ શુદ્ધ, પવિત્ર, કલામય રોજગારને વધારે ઉત્તેજન મળે એવું કયો સ્વદેશપ્રેમી નહિ ઇચ્છે ?

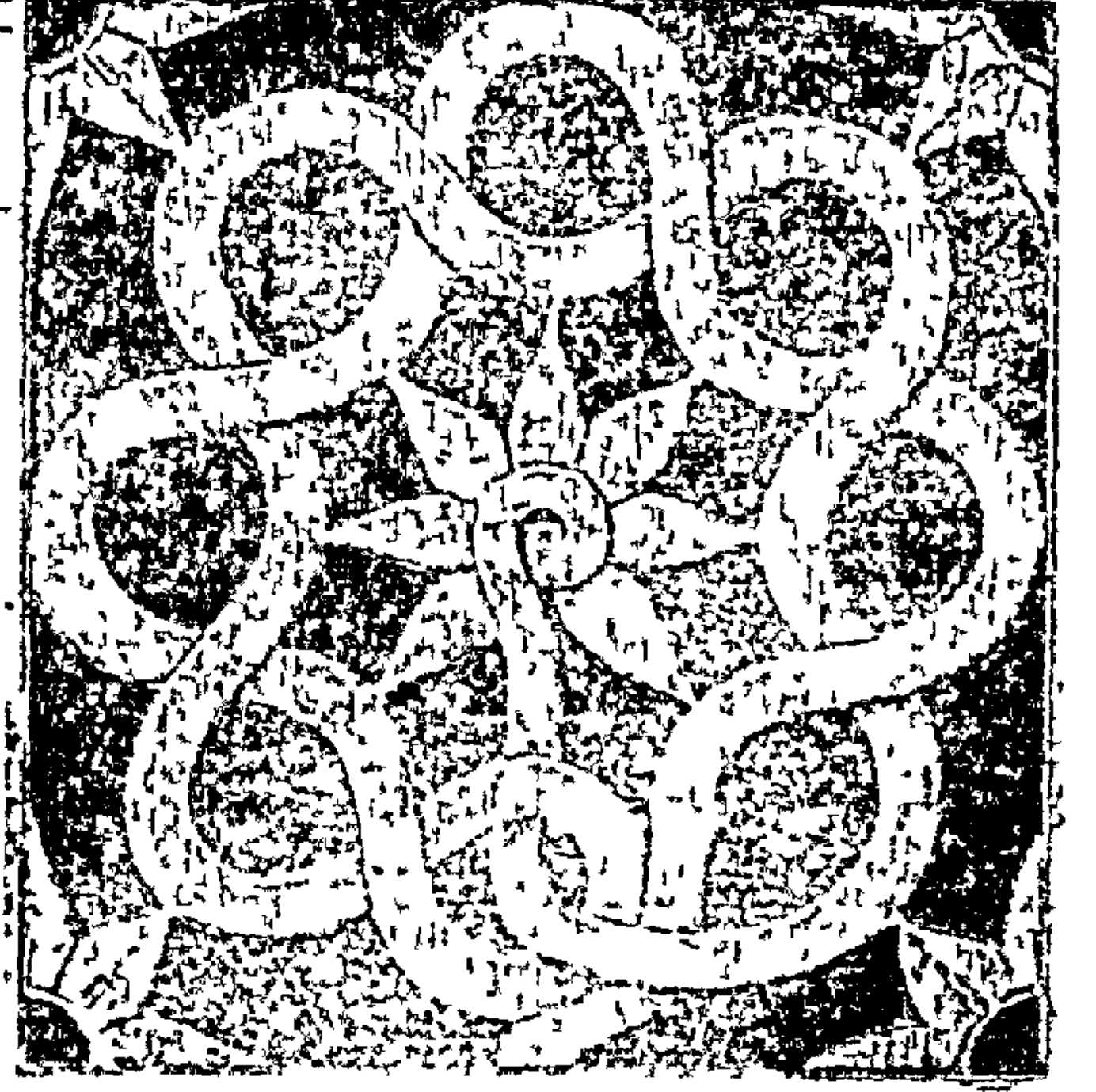
ગલીચા : રેશમી તથા ઉનના ગલીચા અમદાવાદમાં સારા બનતા અને આજે પણ બને છે. રેશમના ગાલીચાનો ઉલ્લેખ મુસાફર થેવેનોએ કરેલો છે. હાલ અમદાવાદમાં ગલીચાનું એક કારખાનું છે. એ શાહપુરમાં બીલાડીવાળા નામના ગૃહસ્થની માલકીનું છે. અહીંના ગલીચા હજી પણ વખણાય છે, અને અમેરીકા સુધી જાય છે. અમદાવાદના લોકોમાં ગલીચાનો વપરાશ ઓછો થવાથી આ ઉદ્યોગ વિશે ઘણા અમદાવાદીઓ ઓછું જ જાણે છે. અમદાવાદના ગલીચા બેંગલોર કરતાં સારા છે. હિંદુસ્તાનમાં સારા ગલીચાની પંક્તિએ એ બેસી શકે છે, પરંતુ રંગમાં મછલીપટણના ગલાચા કરતાં સારા હશે કે કેમ તે શંકા છે. ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં અમદાવાદમાં ગલીચા બનાવનારનું માત્ર એક ઘર હતું એમ રા. મગનલાલ લખે છે. ગઈ સદીના છેલ્લા પાંચમાં હઠીસિંહ અધર્સની પેઢીએ ગલીચાનું કારખાનું કર્યું હતું. સર ઇવાન જેમ્સ લખે છે કે એમાં ઘણો ઉંચો અને મોંઘો માલ બનતો હતો. એ ગલીચા મોંઘા હોવાથી ઇંગ્લાંડમાં બપતા નથી પણ અમેરિકામાં ખાસ વખણાય છે અને ત્યાં જ વધારે બપે છે. એ જ લેખક આગળ લખે છે કે બ્રીટીશ હિંદના રસ (tastes) બગાડ્યા છે એમ કહેવાય છે તે અમદાવાદના ગલીચા જોઈએ ત્યારે ખોટું પડે છે. આ ગલીચાનું ઉન અમદાવાદમાં જ પસંદ કરીને એને દેશી રંગથી રંગે છે. લેખક હાલ અમદાવાદમાં હયાત હોત તો અમદાવાદના રસ કેટલા બગાડ્યા છે તે જાણી શકત. ૧૯

ગરમ ગંજીફરાક મોબો વગેરે બનાવવાનું કારખાનું પણ અમદાવાદમાં છે. બારેજડીમાં ઉનનાં ગંજીફરાક બનાવવાનું કારખાનું હતું તે હાલ અમદાવાદમાં આવ્યું છે. એનાં ગંજીફરાક સારાં બને છે અને હજી પણ બારેજડીના નામથી વેચાય છે.

પ્રકરણ છત્રીસમું

ઉઘોગ (ચાલુ)

(પરચુરણ ઉઘોગો)

અમદાવાદના સર્વથી મોટા ઉઘોગ, કાપડ-સુતર, રેશમ અને જરી-કીનખાખના ઉઘોગોનું વર્ણન કર્યું. અહીં ફરીથી પણ કહેવું જોઈએ કે અમદાવાદના વેપાર તથા ઉઘોગોનો સમાવેશ ખરી રીતે ગૂજરાતના વેપાર ઉઘોગના ઇતિહાસમાં જ થઈ જાય છે. અમદાવાદ ગૂજરાતનું પાટનગર તેથી એ વેપાર ઉઘોગ અમદાવાદમાં એકત્ર થયેલા અને સારામાં સારી રીતે ખીલેલા એટલું જ. આ કારણથી ગૂજરાતનાં જ ખીજાં સ્થળો કરતાં અમદાવાદના માલમાં કાંઈક વિશેષતા છે અને એની વેપારની પદ્ધતિઓમાં પણ કાંઈક વધારે વ્યવસ્થા છે. પરંતુ ગૂજરાતના વેપાર ઉઘોગથી અમદાવાદને સર્વથી જૂદું પાડી શકાય તેમ તો નથી જ. કેટલીક વસ્તુઓનો વેપાર તથા ઉઘોગ ખીજાં સ્થળો મળી આવે તે અમદાવાદમાં ન પણ મળે એવું બને, પરંતુ હિંદુસ્તાનનાં શહેરોની સરખામણીમાં તો ગૂજરાત અને એના પાટનગરના ઉઘોગોનું સ્થાન ઉચું જ છે. એના મુખ્ય ઉઘોગનું બની શકે તેટલું ટુંકામાં વર્ણન કર્યું : હવે ખીજા ઉઘોગો જોઈએ.

સોના રૂપાનું કામ : સોના રૂપાનું કામ કરનાર સોની છે. એમની મોટી નાત અમદાવાદમાં છે. સોનીનો ઉઘોગ સોનીઓ ઘણે ભાગે ઘરમાં કરે છે, એટલે આપણે એને એક મોટા ઉઘોગ તરીકે ગણતા નથી. પણ ખરી રીતે એ એક મોટા ઉઘોગ છે. એમાં ઘણાં લોક પોતાનું પોષણ કરે છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક એને એક ઉપયોગી અને મોટા ઉઘોગ ગણે

છે. આ લોકો નકકુર સોનાના તથા ગાભાનાં અનેક તરેહનાં ધરેણાં બનાવે છે. ગૂજરાતના કોઈ પણ ભાગમાં વપરાતાં ધરેણાં તથા પરદેશી ધરેણાંનું અનુકરણ પણ કરી શકે છે. સોનીના ધંધાની રીત લગભગ દરેક જણ આછી વધતી જાય છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે સોનીનો ધંધો આછો પ્રમાણિક છે એમ મનાય છે તેથી ધરાક ચોકસીને ત્યાંથી સિદ્ધા, ધરેણું કે લગડી લઈ સોનીને ત્યાં આપે છે અને પોતે પાસે બેસીને દાગીનો ધડાવે છે. પહેલાંના વખતમાં ધરાક સોનીને પોતાને ઘેર બોલાવી ધરેણાં ધડાવતા. સોનીને મારેથી અણુવિશ્વાસની કહેવત હજી ઉતરી નથી. પરંતુ સોનીને ત્યાં બેસી રહેવાનો કે સોનીને ઘેર બોલાવી નજર આગળ ધરેણાં ધડાવવાનો વખત હાલના

[૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૨૬. "His fondness for cheating is a by-word." ગેઝેટીઅરમાં અમદાવાદમાં બનતાં દસબાર ધરેણાં ગણાવ્યાં છે. : એ તથા બીજાં વધારાનાં અહીં-બનતાં ધરેણાંનાં ગૂજરાતી નામ આ પ્રમાણે છે. : માથાનાં ધરેણાં:-દામણી, શિંકાં, જમસર, વેણી અગર અંબોડો (કળીઆવાળો), ચાક, કેતકી, કેવડો, ગોળકુલ, મોર, (સેરની નીચે બાંધવાનો) સાતબોર, ચાંદા, આડ, (કપાળમાં ચોઢવા); (આ ધરેણાં સોના સાથે રત્નજડિત પણ થાય છે.) નાકનાં ધરેણાં:-વાળી, નથની, જડ, કાંટો, બેસર, બુદાળ, આ બધામાં થોડો થોડો ફેર છે; કાનનાં ધરેણાં:-કાપ, અકોટીઓ, કરણકુલ, બુદરવાળી અકોટી, લટવાળી અકોટી, કાંટા, નખલો, લવિંગિયું, બુટી, કડી, બુગડી, કોકરવું અથવા મચકણિયું, વેણી (નખલાની બતનો) સતકુલ્લીઆ વાળી, ડોચણું અથવા લોળીયું, મોરવાળી, કુડકું, ભુલ્લક (માળવાળા કાંટા), આંગનિયાં, જાલ વગેરે. હાંતમાં ધણા સોનાની રેખો મુકાવતા, તથા સોનેથી હાંત બાંધવાનો ઉદ્યોગ જૂના સમયથી હતો. ગળાનાં ધરેણાં:-સાંકળી, પેચાર, ઝુમણાં, જવાળી, ચંદનહાર, મોહનમાળા, હીરાકંઠી, મગમાળા, તોરણમાળા, ચોખાકંઠી, રાયણમાળા, જોરમાળા, ગુલછડી, કાંઠલી, દુંપીઓ, હાંસડી, નાગણ, મંગળસૂત્ર, તનમનિયું, ઝરમર, છરો, ચીસપટ્ટી, ગળુ બંધ, કાળીગાંઠી, અછોડા, કુલહાર, કીડીઆસેર, ઉતરી અથવા દોરો, તુશી, ચિતાક, નંબુઓ, ગળલાં, (મોર કે દેવ કે રોકડનાં), બુટબાવળી અથવા મચકણિયું, મુરકી, સાપોલીઆ કંઠી, બદી, હાલક; હાથનાં ધરેણાં:-બુધરી દેશી (અમદાવાદી) તથા સુરતી, જેરખી, વાંક, કહ્, કાતરો, બાલુખંધ, બાજરિયાં, કાંકણી, ચુડી, ચુડો, બલ્લેયાં, કુલબલ્લેયાં, ચીરચુડી, (ચુડામાં શીશોળીયાં શિવલિંગીઆં વગેરે થાય છે.) આંગળીઆં-આ બધામાં હાથી-હાંત ઉપર સોનાનું કામ થાય છે; કાંકણિયો, બાંધે, કલ્લેયો, (સાદી ને સિદ્ધમુખી),

જમાનામાં ભાગ્યેજ મળે છે. તેથી લોકો સોનીને ત્યાં ધરેણું ધડાવવા આપે છે, અને વિશ્વાસ રાખી તૈયાર થયા પછી પાછો લે છે. સોનું ધડાવવા આપતા પહેલાં તથા દાગીનો ધડાવતે આવ્યા પછી માણેકચોકમાં મહાજનના ધરમાદને કાંટે વજન કરાવી તેની ચીકી લે છે. આ ચીકીમાં સોની તથા ધરાક બંને વિશ્વાસ રાખે છે. હવે ચોકસી લોકોએ તૈયાર દાગીનાની દુકાનો માંડી છે, અને લોકો નવાં ધરેણું ધડાવ્યા કરતાં તૈયાર લેવું વધારે પસંદ કરતાં શીખ્યા છે. મોતી ભરાવતી વખતે હજી પણ પરોણીગરને ઘેર બોલાવીને બેસાડવાનો રિવાજ છે. હીરા જડાવવા માટે જડીયાને ત્યાં જઈ ધરાક આળે પણ બેસે છે. હવેના જમાનામાં સોના રૂપાના દાગીનાને બદલે હીરા મોતી તથા પોખરાજના દાગીનાનો વપરાશ વધતો જાય છે. છતાં કમાણીના અમુક ભાગ કરી, બચત ખાતે થોડું રોકડ તથા થોડું સોનું કે દાગીના નાંખવાનો રિવાજ અમદાવાદમાં આજે પણ કાયમ છે. સોનાના દાગીના ખરી વખતે જવાબ દે એ માન્યતા અમદાવાદી-ઓમાં હજી ચાલુ છે.

સોના ચાંદીના વરખ અમદાવાદમાં બને છે. સોના ચાંદીનું પતરં લઈ તેને પાતળા ચામડાની ચોપડી જેવું બનાવેલું હોય તેમાં મુકી ભારે હથોડાથી ટીપે છે. જેવડું પતરં મુક્યું હોય તેનાથી ચાર ગણો મોટો વરખ થાય છે. વરખગર મોટે ભાગે મોચી લોકો છે. વરખ ગાંજ સાથે પીવામાં, મીઠાઈ ઉપર ચોડવાના કે દવાના કામમાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં સોનેરી વરખ બનાવનારનાં ઘર બે તથા રૂપેરી વરખ બનાવનારનાં પાંચ કે છ હતાં. સોનેરી વરખ આવકો બહુ વાપરતા. ૩૪૫૦૦ તસુના સોનેરી વરખનું વજન એક રતી થતું, અને ૩૪૪ તસુના રૂપેરી વરખનું વજન ૧ રતી થતું.

પીત્તળનું કામ : પીત્તળનું કામ અમદાવાદમાં ઘણા જૂના સમયથી થાય છે. પીત્તળ પહેલાં અમદાવાદમાં જ બનતું, બહારથી બહુ થોડું આવતું. હવે

પોંચી, વેટ, વીટી, સાંકળાં, (અનેક જાતનાં) ગુજરીઓ, પાટલીઓ, બંગડી, (અનેક જાતની), દરશનિયાં, કડાં, ગજરા, પવિત્રી, જળ, ગોટ; કેડનાં ધરેણાં:-કંદોરો, સેર, પગનાં ધરેણાં:-સાંકળા, ઝાંઝર અથવા તૂપુર, ધુધરા, જંજીરા, લંઘર, ગજરાં, કેડલાં. કાખી, બેડી, પગપાન. અંગુઠિયા, લેટવાં, કુલ, માહલી, કચડા, ગણુવટ બીજવા. આમાંનાં કેટલાંક બીજાં ગામોમાંના નામ છે. ઘણાંમાં અનેક જાતો પણ થાય છે. કેટલાંક નામ શબ્દકોષમાં મળતાં નથી.

પરદેશી પીત્તળના લઢા તથા પતરાં સસ્તાં પડવાથી પીત્તળ અહીં ઓછું બને છે. ૩૦ શેર ત્રાંખામાં ૨૦ શેર જસત મેળવીને, અગર ચાર ભાગ ત્રાંખું અને ત્રણ ભાગ જસત મેળવીને પીત્તળ બનાવે છે.^૨ ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં કંસારાના ૨૦૦ ઘર હતાં. હાલ પણ માણેકચોકમાં માંડવીની પોળ આગળ કંસારાનું બજાર સારી સ્થિતિમાં છે. અમદાવાદમાં પીત્તળનું કામ પહેલાં ઘણું સારું થતું. એમાં ખાસ કરીને ખારીક કારીગીરીવાળા જાળાઓ તથા પાનદાન બને છે. જાળાઓમાં શાહઆલમ સાહેબના રોજના કમાડની જાળા અમદાવાદના પીત્તળ કામનો અદ્ભુત નમુનો બતાવતી આજે દેખાય છે. સીંઘીના ગોખના પણ પીત્તળના નમુના કરાવી કેલોનિયલ અને ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમમાં મુકાયા હતા.^૩ અમદાવાદના પાનદાન જૂંગળા જેવાં થતાં, અને એની આસપાસ ખારીક જાળાવાળા કારીગીરી થતી. એમાં આજુબાજુ કાચાચુનાની દાખડીઓ તથા વચમાં પાન રહેતાં. જાળાને લીધે પાનને હવા મળે એ વિશેષતા હતી. પાનના આકારના ડબ્બા થતા. વાળેલાં તૈયાર કરેલાં પાન રાખવાને કેરીના આકારના ડબ્બા પણ થતા. આ સિવાય ખડીઆ, મીઠાઇના ડબ્બા, લોટા વગેરે ઘરના ઉપયોગનાં વાસણો, તથા રમકડાં પણ સારાં થતાં. આ બધું કામ દેશાવરોમાં ખાસ પંકાય એવું હવે થતું નથી. નાસીક કે મુરદાબાદની પેઠે અમદાવાદનાં વાસણો હાલ કાંઈ ખાસ વખણાતાં નથી. અમદાવાદનાં ઘરઉપયોગનાં વાસણો આજે પણ હિંદુસ્તાનના કેાઈ ભાગ કરતાં આકારમાં વધારે દેખાવડાં થાય છે. પરંતુ આ આખા ગૂજરાતની એક વિશેષતા છે. બંગાળ કે મદ્રાસ કે ઉત્તર હિંદમાં ઘરઉપયોગનાં વાસણોના ઘાટ ગૂજરાત જેવા સુંદર નથી. દેવપૂજા વગેરે બાબતમાં ગૂજરાત કરતાં બીજાં પ્રાંતો વધારે આગળ વધેલા હોવાથી પૂજાના ઉપયોગનાં નાનાં વાસણો આપણા કરતાં બીજે સારાં થાય છે. પરંતુ મોટાં વાસણોના ઘાટની સુંદરતા તથા વિવિધતામાં આપણે આગળ છીએ. પીત્તળના રમકડાં અમદાવાદમાં થાય છે ખરાં પણ તે ખાસ વખણાય એવાં થતાં નથી. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ લખે છે કે અહીં હાથી ઘોડા પાલખી વગેરે રમકડાં થાય છે પણ તે દેશાવરમાં જતાં નથી, પણ પાનાભાઈ વખત-

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩૦ મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૭૭.

[૩] Indian Art Journal No-11.

ચંદના ધરના દેરાસરમાં બાર મણુ વજનના પીતળના ઘોડા છે તે ઘણા નાજુક છે એમ કહેવાય છે.^૪ આ સિવાય પીતળની દીવીઓ તથા લટકાવવાના દીવા પણ અહીં સારા થતા હતા. દીવાઓનો ઉપયોગ ઓછો થતાં હવે કાંઈ લાગ્યે જ તે લે છે. મરજીદોમાં જે ચિરાગ ત્રણ સાંકળોથી લટકાવેલા પત્થરમાં કોતરેલા છે તે ઘણું કરીને આવા લટકતા દીવા ઉપરથી કરેલા છે. જે એમ હોય તો લટકતા પીતળના દીવા જૂના વખતમાં અહીં ઘણા સારા થતા હશે. જે ચિરાગનાં ચિત્રો જેવાથી સમજાશે. મૂર્તિઓ પણ પીતળની બનતી પરંતુ એમાં કાંઈ વિશેષતા નથી. અમદાવાદની ખાસ વિશેષતા પીતળની હીંચકાની સાંકળોની છે. હીંચકો એ આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે એમ કહીએ તો ચાલે. આથી સાંકળોમાં અનેક સુંદર દેખાવો કરવામાં આવતા હતા. સાંકળમાં રૂચે અનેક આકારો તાસકો, હાથીઘોડા, મોર વગેરે બનવરો મુકીને તેને ઘણી આકર્ષક બનાવવામાં આવતી હતી. હાલ હીંચકો તો ઘેરેઘેર છે, પણ લોખંડની સાંકળને બદલે પીતળની સાંકળો જ્યાં વપરાય છે ત્યાં પણ આવી સુંદર સાંકળોને બદલે સીધા સળીઆ કે સાદી સાંકળ હોય છે. ઘણાના ધરમાં જૂના વખતની કારી-ગીરીવાળા સાંકળો હોય તો તેને નકામી ગણી વેચી નાખે છે, અને અહીં એકે મ્યુઝિયમ ન હોવાથી એનો નમુનો પણ ન રહેતાં પરદેશીઓ એને ખરીદીને લઈ જાય છે. અમદાવાદમાં હાલ બે મેટલ ફેક્ટરીઓ અને એક પ્રેસીડેન્સી આયર્ન એન્ડ આસ વર્ક્સ નામની ફેક્ટરી છે.

બીજી ધાતુઓ : ત્રાંબુ કાંસુ તથા કલાઈનું કામ પણ અમદાવાદમાં ઘણું થાય છે. ત્રાંબાનાં વાસણો ઘણુંખરું મોટાં હોય છે. ત્રાંબાના ગોળા, ગાગર, દેગડા, બેડાં, પાણીના બંબા, પાટીઆ, બટવા તથા કરવડા સોટા ઘણા થાય છે. આપણા મોટાં વાસણોના આકારમાં પ્રાચીન કાળથી કાંઈ બહુ ફેર પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી. આપણાં ગાગરબેડાંના આકાર હિંદુસ્તાનના કાંઈ પણ પ્રાંતનાં પાણી ભરવાનાં વાસણોના આકાર કરતાં વધારે સુંદર છે. આપણાં વાસણો માથે મુકવાનાં હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોનાં વાસણો કેડે મુકી બગલ નીચે રાખવાનાં હોય છે. એ કારણથી ત્યાંના ઘાટ બેડોળ હોય છે. પાણીઆરું

એ તો ગૂજરાતની એક ખાસ વિશેષતા છે.^૫ ખીજા પ્રાંતોમાં આપણાં જેવાં જૂદાં, સુંદર ઘાટવાળાં, સુંદર ચકચકતાં વાસણથી શોભતાં પાણિયારાં જેવામાં આવતાં નથી. આપણાં પાણિયારામાં જ્યારે પીતળના લોટા તથા ત્રાંખાનાં ગાગરખેડાં મુઠ્યાં હોય ત્યારે ઘરમાં એક સુંદર દેખાવ થઈ રહે છે, ઘર એથી શોભે છે. ત્રાંખાનાં આવાં વાસણો ઉપરાંત ઘરેણાં રાખવાની પેટીઓ તથા ખડીઆ પણ થતા. નાતમાં રાંધવાના દેગ, ચર, તથા લીંબોળી પણ ત્રાંખાનાં બનતાં. એ દરેકના આકાર જૂદા થતા. પાણી ગરમ કરવાની નાની દેગડીનો આકાર વળી ખીજાં બધાં વાસણથી જૂદો પડે છે. ત્રાંખાકુંડીનો આકાર રળિયામણો છે, એ પણ આપણી એક વિશેષતા છે. ત્રાંખાકુંડી દરેક ઘરમાં હોય જ કારણુ લગ્ન પછી વરને ગાગરખેડું, કથરોટ તથા ત્રાંખાકુંડી મળે જ. ‘ત્રાંખાકુંડીઓ તે નગર સોહામણી’ એમ દરેક શુભ પ્રસંગે ગવાય છે. આપણી સુંદર ગાગરોની નવ આકૃતિઓ અડાલજની વાવમાં એક ગોખમાં કાતરેલી છે. આજે ચારસો વર્ષથી એનો આકાર એવો જ રહ્યો છે.

કાંસાનાં વાસણો પણ ઘણાં બને છે. કાંસુ અમદાવાદમાં બને છે. ત્રાંખુ તથા જસત સરખે ભાગે મેળવીને કાંસુ બનાવે છે. ત્રાંખુ તથા જસત બન્ને પરદેશથી આવે છે. કાંસાનાં વાસણો પહેલાં બહુ વપરાતાં. હાલ એનો ઉપયોગ ઘણો જ ઓછો થયો છે. કેઈ શુભાશુભ પ્રસંગે જ હવે કાંસુ વાપરવામાં આવે છે. ગામડાના લોકો કાંસાનાં વાસણ હજી પણ વાપરે છે. કાંસાનું વાસણ પડે તો ભાગી જાય છે અને ઉંચ વર્ણમાં સ્પર્શસ્પર્ષના સંબંધમાં એને માટી જેવું ગણે છે એટલે એનો વપરાશ હવે બંધ થયો છે. પહેલાં કાંસાના સવા ગજ વ્યાસના થાળા તથા થાળાઓ થતાં; ઘંટ, તાંસળાં વગેરે પણ થતાં. રા. મગનલાલ લખે છે કે કાંસાના વાસણોમાં વીસનગર જેવી તલાવટ અમદાવાદમાં આવતી નથી. વીસનગરથી કાંસાનાં વાસણો અમદાવાદમાં અત્યારે પણ આવે છે.

કલાઈનો ઉધોગ ઘણે ભાગે ત્રાંખાપીતળના વાસણો ઉપર કલાઈ કરવામાં જ ખીલેલો છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે કલાઈના વાડકા, વટલોઈઓ

[૫] “આપણાં રાચરચીલાં” એ વિષય ઉપર એક ઉત્તમ નિબંધ રા. ગન્તનન પાઠકે વાંચ્યો હતો. એમાં આપણાં ખીજાં રાચરચીલાં સાથે વાસણોની વિશેષતા પણ ઘણી ઉત્તમ રીતે બતાવી છે. જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૭ અ, ૩ અને ૪.

તથા કુંડીઓ ખનતી પણ તે વીલાયત જેવાં સફાઈદાર ન હોવાથી ઓછાં વપરાતાં હતાં. કલાઈનાં નાનાં રમકડાં પણ ખનતાં હતાં. કલાઈનાં વાસણો હવે વપરાતાં નથી. આ સદીની શરૂઆતમાં અથાણાં વગેરે ભરવા માટે કલાઈના વાડકા કાઈ કાઈ ઘરમાં જોવામાં આવતા હતા. નવસાર વાપરીને કલાઈ કરવાનો ઉદ્યોગ હાલ જાણીતો છે.

કલાઈનાં પતરાં અગર વરખ ખનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો છે. એ વરખને ચળકતો પીળો સોના જેવો રંગ કરે છે. એક શેર કલાઈમાંથી છ આંગળનાં સોળ કાડી વરખ ખને છે. એના ઉપર રંગ ચઢાવવાની ખાસ રીત છે. આ વરખ ગરીબ લોકો શુભ પ્રસંગે ખારસાખે ચોઢવા માટે ખરીદે છે. આમાંથી આંગી પણ ખને છે. આ વરખ ઉપર સાધારણ ભાત પણ છાપવામાં આવે છે. હાલ ચાંદલાઓળમાં આ કામ થાય છે. કલાઈના વરખનાં રંગબેરંગી અલંકાર દેવમંદિર માટે ખને છે. કાગળ કાપીને તેના ઉપર પણ વરખ લગાડાય છે. જાતજાતની આંગીઓ ઉપરાંત એમાંથી દેવનાં ઘણાં અલંકાર ખને છે. જન્માષ્ટમીને દીવસે ઠાકોરજી માટેના નાના મોરમુગટ, ચાંદા વગેરે અનેક ચીજો ખને છે. રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ ઉપર સોનેરી તથા રૂપેરી વરખની પુલ-વેલની ભાત પણ આ કારીગરો પાડે છે. જેવી ભાત પાડવાની હોય તેવાં બીજાં ખનાવી તેને ગુંદર લગાવી કપડા ઉપર છાપે છે. ત્યાર બાદ તેના ઉપર સોનેરી કે રૂપેરી વરખ પાથરીને એક લીસા લાકડાના કકડાથી (મોર) એને ખૂબ ધસે છે એટલે બીજે ઠેકાણેથી વરખ ઉખડી જઈ માત્ર ગુંદરવાળી ભાતમાં તે ચોટી રહે છે. આ કામ એવું સારું થાય છે કે ગમે તેમ વાપરવા છતાં વરખ ઉખડતો નથી. આ વરખના બધા કામનો ધંધો મોચીના હાથમાં છે અને તે ઠીક ચાલે છે.^૬

રસાણિયા લોક ત્રાંખા ઉપર ચાંદીનો ઢોળ ચઢાવે છે. (electro-plating). ચાંદી ઉપર સોનાનો ઢોળ ચઢાવવાનું કામ પણ થાય છે. વિલાયતી ઇલેક્ટ્રો પ્લેટિંગનો હુન્નર આવ્યાથી જુની રીતે કાઈ હવે ઢોળ ચઢાવતું નથી. જૂની રીતે ચાંદી ઉપર સોનાનો વરખ ચઢાવી એના ઉપર જે કેટલીક ક્રિયા

[૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૨૯.

કરવાની હોય છે, એ બહુ કડાકુટવાળી છે. આ ધંધો સોનીને બદલે મોઝી લોકના હાથમાં છે.

માટીનાં વાસણ : અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદની માટીની ચીજો પશ્ચિમ હિંદના બીજા ભાગની માટીની ચીજો કરતાં સારી થાય છે.^૭ ઉપયોગમાં આવે એવી અને બીજા દેશ કરતાં ઘાટમાં ઘણી સારી એવી માટીની ચીજો હાલ અમદાવાદમાં બને છે ખરી, પરંતુ માટીની ચીજો માટે અમદાવાદ ખાસ વખણાતું નથી. અમદાવાદમાં બનેલી માટીની વસ્તુ બહારગામ સારા પ્રમાણમાં જતી હોય એમ જણ્યું નથી. અમદાવાદમાં માટીનાં રમકડાં બને છે પણ તે છેક સાધારણ કારીગીરીનાં છે. પોંડીચેરીનાં રમકડાં જેવી એની પ્રસિદ્ધિ નથી. બીજાં વાસણમાં પણ પાટણ જેટલું અમદાવાદ વખણાતું નથી. છતાં બંગાળ કે મદ્રાસ બાજુની ગોળાઓ તથા ચંચુ કરતાં આપણી ગોળાઓ તથા ચંચુ દેખાવમાં વધારે સુંદર, નાણુક, અને રંગે સારા છે. બધા દેશોમાં રમકડાંને રંગ લગાડવામાં આવે છે, પરંતુ ગુજરાત જેવો રંગ વાસણને બીજે ક્યાંઈ લગાડતો નથી. રમચી, ખડી તથા અખરખનો રંગ લગાડવામાં આવે છે. કેટલાક કુંભાર વાસણ ઉપર ચળકાટ (glaze) પણ લાવી શકે છે. લાખવાળાં માટીનાં લાખોટેલાં વાસણ અગર ખરણીઓ ધી તેલ તથા અથાણાં માટે બને છે, પણ ચીની ખરણીઓ આવ્યા પછી એનો ઉપયોગ ઓછો થયો છે. કાઠી, ઘડાં, ઘડા, ગોળા, ચંચુ, હાંદલાં, ડાઘલાં વગેરે જુદા જુદા આકારનાં વાસણો બને છે. શકેરાં વગેરે બીજાં નાનાં વાસણ પણ બહુ બને છે. અમદાવાદમાં ચલમ બને છે પણ તે ધંધુકા તથા રાણપુર જેટલી સારી નથી થતી. નળાઆં દેશી ઘાટનાં બને છે. બેંગલોરી નળાઆંતું એક કારખાતું થોડાં વર્ષો પહેલાં હતું. જુની રીતના કુંભારના નીલાડા હવે ઓછા થયા છે, તેને બદલે હવે ટેબલ ઇટોના ઇટવાડા થયા છે. એકંદરે અમદાવાદની માટીની ચીજોનો ઉદ્યોગ અમદાવાદને પોતાને જ માટે છે. બાદશાહી સમયમાં અમદાવાદમાં ચીની ચોરસાં (glazed tiles) જેવી ચળકતી માટીનું કામ થતું. શાહીબાગમાં એવાં નળાઆંના લતાકુંજનો ઉલ્લેખ છે. મહેમદાવાદના ભંમરિયા કુવાના ચોરડાઓમાં હાલ કોઇ કોઇ ભાગમાં એવી ભીંતો રહી ગયેલી દેખાય.

છે. એટલે એવી ચળકતી ભીતોનું કામ મહેલો વગેરેમાં થતું હશે એમ માનવાને કારણ છે. હાલ એ ઉદ્યોગ નથી.

ખરાદીનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં સારો હતો. ખાટલાના પાયા તથા ઇસો, ઘોડીયાં, ભમરીઓ, અનેક જાતનાં લાકડાંનાં રમકડાં, ડબ્બીઓ, ભમરડા વગેરે આ ખરાદી અગર સંગાડીયા લોક બનાવતા. રંગબેરંગી લાખના રંગ એના ઉપર થતા. ખાટલા ઘોડીયાં તથા ડબ્બીનો ઉપયોગ પહેલાં બહુ હતો. અમદાવાદની આ વસ્તુઓ મોડાસા જેવી સારી બનતી નહિ. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે આ ઉદ્યોગને યરોપની હરીફાઈથી કાંઈ હાની થઈ નથી. પરંતુ ગેઝેટીઅર લખાયે આજ અડધી સદી થઈ ગઈ. હવે રંગેલા ખાટલા અગર ઢાળાયા કાણ વાપરે છે. જુના હોય તે ભાગી ગયા પછી નવા કાણ લે છે ? પરદેશી લોખંડના જાળીઓવાળા ખાટલા ઘેર ઘેર થતા જાય છે. ઘોડીયાંને બદલે લોખંડનાં પારણાં વપરાય છે, અને ખરાદીએ ઉતારેલાં રમકડાંનો ઉપયોગ પણ ઓછો જ થાય છે. ભમરડા ફેરવવાની રમત પણ દીવસે દીવસે ઓછી થતી જાય છે. કાંઈ મરી જાય ત્યારે તેરમાની સરવણીમાં ખાટલો દાન અપાય ત્યારે ખાટલો, અને સ્ત્રી છોકરું લઈ સાસરે આવે ત્યારે જીયાણામાં ઘોડીઉં લાવે ત્યારે ઘોડીઉં ખરીદાય છે. માત્ર આટલું ઉત્તેજન ખરાદીના ઉદ્યોગને છે અને આ જૂની રીતિઓ જશે ત્યારે એ પણ જશે.

મણિયાર અને ચુડગરનું હાથીદાંતનું કામ અમદાવાદમાં થાય છે ખરું. પરંતુ દાંતના સ્ત્રીઓને પહેરવાના ચુડા સીવાય રમકડાં વગેરે બીજું કંઈ અહીં થતું નથી. ૮ ત્રીવેન્દ્રમ વગેરે બીજાં હાથીદાંતની કારીગીરીથી વખ-

[૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં આમ લખેલું છે. પણ રા. મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૧૮૨) લખે છે કે શેતરંજનાં નાનાં રમકડાં વગેરે ચીજો બનાવનાર ત્રણચાર આશામી હતા. વળી સરખાવો:-Forrest: Cities of India P. 81. "The labour of an industrious and ingenious people was employed in the manufacture of Silk and Cotton of every description, in metal work, wood and ivory carving, and in inlay." આ ઉપરથી જણાશે કે હાથીદાંત તથા જડિતદામનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં સારો હશે પણ ગઈ સદીમાં ઉત્તેજન વગર નાશ પામ્યો હશે.

ણાતાં શહેરોની પેઠે અમદાવાદમાં એ કામ બીલકુલ થતું નથી. ચુડા વહેરવાનું તથા ઉતારવાનું કામ પહેલાં સાઈ થતું. સારી સ્થિતિનાં બૈરાં દાંતના ચુડા પહેરતાં, ગરીબ સ્થિતિનાં લાકડાના ચુડા પહેરતાં. હવે ધીમે ધીમે ચુડા પહેરવાની રીત ઓછી થતી જાય છે. માત્ર સારે માટે પ્રસંગે રૂઢિનાં ચિહ્ન તરીકે એનો વપરાશ છે. ચડાનું સ્થાન પરદેશી કાચની બંગડીઓએ લીધું છે.

છીપનું જડિતકામ : આ કામ હાલ એક ઉદ્યોગ તરીકે અમદાવાદમાં નથી. પરંતુ બાદશાહી સમયમાં જડિતકામ સાઈ થતું હશે એમ જણાય છે. શાહઆલમ તથા સરખેજના રોજઓમાં છીપનું જડિતકામ છે. રાણીના હજીરાની કાળા આરસની કબરમાં પણ સુંદર જડિતકામ છે. દિલ્હી આગ્રા જેવું કામ અહીં થતું એમ જણાય છે, પરંતુ દિલ્હી આગ્રામાં જેટલું બારીક કામ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે તેવું અહીં નથી. ખેતરપાળની પોળમાં એવું છીપ તથા બીજા કિમતી રંગીન પથ્થરથી જડિત ઉત્તમ કામ કરેલું છે; ક્રતાશાની પોળમાં પણ એવું કામ છે, પણ તે સાધારણ છે. હાલ પણ જડિત કામ કરનારા ગૂજરાતમાં છે. પરંતુ દિલ્હી આગ્રામાં જેમ એક ઉદ્યોગ તરીકે એવા કામનાં ટેબલો, પેટીઓ, કાગળ દાખવાના પથરા (પેપરવ્હેઇટ) વગેરે બને છે તેમ અહીં બનતું નથી.

ચામડાંનું કામ : અમદાવાદમાં ડબ્બગર અને મોચી લોક ચામડાંનું કામ કરે છે. ડબ્બગરો ધણુંખરૂં ઘી તેલને માટે ચામડાંનાં કુલ્લાં અને ત્રાજવાં પણ બનાવે છે. આ કામ માટે લેંશનું ચામડું વપરાય છે. એને ચુનાના ઠંડા પાણીમાં પલાળીને કેળવીને લાંબ વગેરે સાફ કરીને માટીના ઉપર ગોઠવી કુલ્લું બનાવે છે. માટીનાં કુલ્લાં ડબ્બગરની સ્ત્રીઓ બનાવે છે. કુલ્લું બન્યા પછી સુકાય એટલે માટીનું કુલ્લું ફેડી નાંખીને કાઢી નાંખે છે. પહેલાં આ કુલ્લાં આખા ગૂજરાતમાં વપરાતાં અને તે ઉપરાંત ધરાન અરબરતાન તથા આફ્રીકા જતાં. હાલ એનો ઉપયોગ ઓછો થઈ ગયો છે. ડબ્બગર લોકો ચોમાસામાં લીલા રંગનાં માણીઆની છત્રીઓ બનાવે છે.

જોડા બનાવવાનું કામ અમદાવાદમાં ઠીક છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદની સ્ત્રીઓને પહેરવાની સપાટો ગૂજરાતમાં સારામાં સારી ગણાતી. હાલ અમદાવાદ જોડા માટે ખાસ પ્રસિદ્ધ નથી એ જાણીતી વાત છે. અમદાવાદના લોક હવે જોડા પહેરતા થયા છે. આજથી વીસ વર્ષ

પહેલાં બહુ થોડા લોકો જોડા પહેરતા. કેાઘ ઉધાડે પગે હોય તો એણે અમદાવાદી હોલબુટ પહેર્યા છે એમ મસ્કરી થતી. ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે ગાય લેશના ચામડાના પટા તથા પીકર્સ (એ સમયે) મીલોમાં પણ વપરાતાં.^[૯] રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે અમદાવાદમાં ઢાલ સારી બનતી.^[૧૦] એ ઢાલ ઉપર ચિત્રામણ પણ થતું. ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં મુળચંદલાલ હઠીસિંહે એન્ટવર્પના પ્રદર્શનમાં ઉત્તમ કારીગીરીની ગેંડાની ઢાલ મુકી હતી. હિંદુસ્તાનમાંથી ઢાલની જરૂર ગઈ તે સાથે તે અમદાવાદમાંથી પણ ઉઠી ગઈ, અને એ ઉદ્યોગ બંધ થયો. ઘોડાનાં જીન, તથા બીજા સામાન અમદાવાદના મોચીઓ બનાવે છે. પહેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનાં સારી નકશીવાળાં તથા સોનેરી રૂપેરી ભાંતવાળાં ચામડાનાં પુંઠાં બનતાં. હાલ એવું કાંઈ બનતું નથી. ફક્ત ચોપડાનાં લાલ પુંઠાં બને છે.

લોખંડ : અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદના લોખંડના ઉદ્યોગને યૂરોપની હરીફાઈથી હાનિ થઈ છે. પરંતુ લોખંડના કામમાં ચંત્રોનો ઉપયોગ થવાથી મુંબાઈની પેઠે અમદાવાદના લોખંડના ઉદ્યોગ માટે હાલ સારું ક્ષેત્ર છે. અમદાવાદના લુહાર હુંશિયાર અને મહેનતુ છે. મી. લેલીનું આ લખાણ ખરું છે, પરંતુ લોખંડનો ઉદ્યોગ ખાસ વખાણવા લાયક અહીં નહોતો. હાલ જે લોખંડનો સામાન બનાવવાનાં નાનાં મોટાં કારખાનાં છે તે હરકોઈ મશીનના દાગીના તથા ચક્કરો ઢાળીને બરોબર ઉતારી શકે છે, અને એકંદરે બહુ સારું કામ કરે છે. લોખંડના ઉદ્યોગને મોટું ઉત્તેજન મીલો તરફથી મળે છે. લોખંડ મુંબાઈથી આવે છે. એનાં પતરાંમાંથી નળા, ડોલ, વગેરે વાસણો બને છે. લોખંડના સામાનનો મોટો ભાગ તો પરદેશથી તૈયાર જ આવે છે. છતાં અમદાવાદમાં ખીલા મળગરાં વગેરે પણ બને છે. તાળાં તથા કળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં છે. જે માલ બને છે તે સારો અને ટકાઉ બને છે, પણ અલીગઢ જેટલો તે પ્રસિદ્ધ નથી. ગર્ડર, પતરાં, વગેરે ધર બાંધવાનો માલ પરદેશથી આવે છે. લુહારોનો મોટો ભાગ લોખંડની નવી ચીજો બનાવવા કરતાં તૈયાર પરદેશી માલને ધડીને બેસાડવામાં વધારે રોકાયો.

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૪૦. [૧૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૮૨; અને Journal of Indian Art, No. 7 : 1885.

છે. તીજોરીઓ અમદાવાદમાં સારી બને છે. ચંત્રથી લોખંડનું કામ કરનારાં થોડાં કારખાનાં પણ છે. એમાં ઇમ્પીરિયલ આયર્ન વર્ક્સ તથા વિક્ટોરિયા આયર્ન વર્ક્સ એ મોટાં છે. કેટલાક લુહારોનું ચાંદી ધડવાનું કામ કરે છે તે રૂપા-ધડા લુહાર કહેવાય છે. અમદાવાદની મીલોને શરૂઆતમાં કેલસાને બદલે લાકડાં બાળવા પડતાં. લોખંડ તથા કેલસા પરદેશથી જ આવતા. દેશી કેલસો પણ બંગાળ જેટલે દૂરથી આવતો. આ કારણથી ઉદ્યોગ હુન્નરના વિકાસદ્વારા અમદાવાદને અસલની જાહેજલાલીમાં આવેલું જોવાની ઇચ્છા કરનાર રણછોડલાલની દીર્ઘદષ્ટિએ લોખંડ તથા કેલસાનો ઉદ્યોગ ગૂજરાતમાં ઉભો કરવાનું કામ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ધી ગૂજરાત આયર્ન એન્ડ કેલ કંપની લીમીટેડ નામની એક પેઢી શહેરના પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓને મેળવીને એમણે ઉભી કરી.^{૧૧} આ કામ પાર પડત તો અમદાવાદ, ગૂજરાત, અને આખા હિંદુસ્તાનને લાભ થાત. પરંતુ સરકાર સાથેની કેટલીક શરતોમાં વાંધો પડવાથી કંપની પ્રડી બાંગી. આ સાહસ જો પાર પડ્યું હોત તો અમદાવાદના ઉદ્યોગોના નેતાએ ગૂજરાતમાં બીજું જમશેદપુર ઉભું કર્યું હોત. પણ તે ઉગતાં જ અસ્ત થયું અને એમાં એના સંચાલકોનો દોષ નહોતો.

લાકડકામ : અમદાવાદમાં લાકડકામનો ઉદ્યોગ બે જાતનો છે. એક કાંચર તથા બીજી સાદી લાકડાની વસ્તુઓ, બનાવવાનો બીજું લાકડામાં કોતરણી કરવાનો. ધણુજરૂં આ બન્ને કામ કરનાર સુતાર જુદા હોય છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદના સુતાર^{૧૨} સીસમમાં કોતરણી કરવા માટે લાંબા સમયથી પ્રસિદ્ધ હતા. લાકડામાં કારીગીરી કરનારા ગૂજરાતના ધણા સુતારો મુંબાઇ જઈને વસ્યા છે, છતાં અમદાવાદમાં લાકડકામ ધણું જ સુંદર થાય છે. ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ્યારે રેલ્વે નહોતી ત્યારે ધોલેરામાં લાકડાનાં મોટાં પીઠાં હતાં. ત્યાં વલસાડ બાજુથી સાગ તથા મલખારથી સીસમ અને સુખડનાં લાકડાં આવતાં અને અમદાવાદના સુતારો એ ધોલેરાથી ખરીદ કરતા.

[૧૧] રણછોડલાલ છોટાલાલનું જીવનચરિત્ર. [૧૨] મકાન બાંધનાર સુખ્ય મીસ્ત્રીને માટે સંસ્કૃત શિલ્પશાસ્ત્રોમાં તથા ધણા લેખોમાં સૂત્રધાર શબ્દ વાપરેલો છે, એના ઉપરથી સુધાર અગર સુતાર શબ્દ થયો, અને એનું ટુંકું થઈને ઠાર શબ્દ થયો. અમદાવાદના સુતારો ઠાર કહેવડાવવામાં આનંદ માને છે.

અમદાવાદના લાકડકામની કારીગીરીએ યુરોપનાં પ્રદર્શનોમાં સારી પ્રશંસા મેળવી છે.^{૧૩} પ્રદર્શનો માટે સરકાર તથા રાજ્યોએ, અને ખાનગી ઉપયોગ માટે અમેરિકાના ધનવાનોએ જ અમદાવાદના લાકડકામના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું છે. હિંદુસ્તાનના કેાઇ ધનવાને કે અમદાવાદના કેાઈ શહેરીએ હાલના વખતમાં કાંઈ ઉત્તેજન આપ્યું નથી એ મોટા શોકની વાત છે. આ કારણથી લાકડાની કાતરણીનું કામકાજ હાલ અમદાવાદમાં ઓછું થઇ ગયું છે. એન્ટવર્પના પ્રદર્શનમાં મુળચંદભાઈ હઠીસિંહે કાતરણીવાળું એક કબાટ (કેબીનેટ) મુકેલું હતું તેનું કાતર કામ ઉત્તમ હતું. ગઇ સદીના છેલ્લા પાદમાં અમેરિકન વહીવટથી ચાલતી એક 'વુડકારવીંગ કંપની' નામની પેઢી લાકડાનું કાતરણીવાળું ફરનીચર વગેરે તૈયાર કરાવતી હતી. એ કંપનીએ અમદાવાદની કેટલીક પ્રસિદ્ધ પથરની જાળીઓની નકલ લાકડામાં કરાવેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં 'ઇસ્ટ ઇન્ડિયા આર્ટ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની' નામની પેઢીમાં મી. વીમ્પીને લાકડાની કાતરણીના સારા નમુના બનાવ્યા હતા. એમાં અમદાવાદની મુહાદ્રિજખાંની, શાહપુરની, દસ્તુરખાંની, તથા સીપ્રીની મસ્જીદોની કારીગીરીની નકલ કરી હતી.^{૧૪} અમદાવાદના સુતારોએ મીરઝાપુર રાણી રૂપવતીની મસ્જીદની તથા મુહાદ્રિજખાંની મસ્જીદની સપ્રમાણ નાની પ્રતિકૃતિઓ ફોર્જ સાહેબ તથા એક બીજા યુરોપિયન ગૃહસ્થ માટે બનાવી હતી. એ દરેકની કિંમત રૂ. આઠસેથી હજાર સુધી પડી હતી. શાહપુરની મસ્જીદના ગોખની કાતરણી ફરનીચરમાં, ખુરશીઓના ટેકા વગેરેમાં, ખાસ કરવામાં આવતી હતી. ભદ્રની જાળીઓના નમુના હજાર રૂપીઆની કિંમતે થયા હતા. પરદેશનાં પ્રદર્શનો તથા સંગ્રહસ્થાનો (મ્યુઝિયમો)માં લાકડાની કાતરણીનું જે કામ મુખાબતે નામે મુકવામાં આવતું તે કેવળ ગૂજરાત અને એના પાટનગર અમદાવાદનું જ હતું.

અમદાવાદમાં કલેક્ટર તથા કમીશનર તરીકે રહી ગયેલા સર ઈવાન્સ જેમ્સ લખે છે કે બૌદ્ધોની પથરની કાતરણીમાંથી મુસલમાનોએ લાકડાની કાતરણી કરી એમ ગુપ્તે ધારે છે તે ખોટું છે. કાતરણી કરવી એ (હિંદના)

[૧૩] Journal of Indian Art No 11. 1886 May. 42. કોલોનિયલ એન્ડ ઇન્ડિયન પ્રદર્શન. અને No. 7. 1885 એન્ટવર્પ પ્રદર્શન. [૧૪] Journal of Indian Art No. 11. P. 82. 1886 May.

આ તરફના ભાગનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ છે. ગામડાના ગરીબ સુતારને પણ એ આવડશે. એ જ ગૃહસ્થ આગળ લખે છે કે ગૂજરાતના સુતારની આ નૈસર્ગિક શક્તિ ઉત્તેજનના અભાવે બે ત્રણ પેઢી (generations) માં નાશ પામશે. કારણ કે લોકમાં કેતરણી કરવાનો ઉત્સાહ જતો રહ્યો છે. એક ચોરસ ફુટ લાકડાની નકશીના રૂ. ૧૫) થી ૫૦) થાય છે. પહેલાં આઠ આના રોજ હોતો, હવે (ઇ. સ. ૧૯૧૬) કેતરણી કરનાર સુતારનો રોજ દોઢ રૂપીઓ છે. ૧૫ નવા દિલ્હીમાં અમદાવાદની નકશીનું કાંઈક અનુકરણ કરવાની ભલામણ કરીને, દેશી સ્થાપત્ય અને કલાનો ખરો પૂજક લોર્ડ કર્ઝન એ સમયે નથી એથી સર ઇવાન જેમ્સ શોક કરે છે. ૧૬

અમદાવાદમાં લાકડાની કેતરણી કરનાર મીસ્ત્રીઓમાં ચક્ર બૂદર અને સોમનાથ મીસ્ત્રીનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. આ કેતરણા માટે મીસમ ઉપરાંત સાગનાં લાકડાંમાં ગૂજરાતનો વલસાડી સાગ ખાસ વપરાતો. એમ કહેવાય છે કે વલસાડી સાગ ઉપર ઉધઈ નથી વળતી અને ચઢે છે તેના ડાઘા પણ નથી પડતા. તેમાંય વલસાડનું જે લાકડું ડાંગનાં જંગલોમાંથી આવે છે તે સારું ગણાય છે. અમદાવાદના સુતારો મૌલમીન કે કનારાના સાગ કરતાં એને વધારે પસંદ કરે છે. સર ઇવાન જેમ્સ લખે છે કે એક કામને માટે તો ચક્ર મીસ્ત્રી

[૧૫] સરખાવો Journal of Indian Art No. 38 : 1892 : H. E. M. James (ઇ. વિ. ના કમિશનર) નો લેખ : 'Notes on Ahmedabad Carved Screen and Bracket'—"Carving in that part of the country seems a born instinct even with the lowest Carpenter and in the remotest Villages" (p. 9.). [૧૬] સરખાવો એન : No. 136 October : 'Wood Carving in Gujrat' By Sir H. Evan M. James :—"..... and no doubt Messrs. Lutyens and Baker, the famous architects whom the Government of India is employing could easily adapt Ahmedabad Carving to their designs. But even were this article to be read sympathetically by the Viceroy himself, it is difficult to hope that any such end will be achieved." આજ લેખમાં લોર્ડ કર્ઝન આ સમયે નથી એની લેખક દીલગીરી બતાવે છે અને આગળ સર ચીનુભાઈ માધવલાલ ખેરોનેટનો શાહીબાગનો શાંતિકુંજ બંગલો આવી કોઈ કેતરણી વગરનો થયો છે તે માટે જીવ બાળે છે.

જાતે વલસાડ જઈ સાગ પસંદ કરી લાવ્યા હતા. લેખક આગળ લખે છે કે અમદાવાદનું કાતરણીનું કામ વાયવ્ય પ્રાંત (N. W. Provinces) જેવું સાધારણ (superficial) નથી થતું; અમદાવાદના કામની ઝીણવટ અને સૌંદર્ય અસાધારણ છે (details remarkably beautiful). એ જ ગૃહસ્થે આવી કાતરણીનો એક મોટો પંડો રેલ્વે તથા સ્ટીમર મારફત કરાંચી મોકલ્યો. પણ હરકોઈ બીજા પદાર્થના પડદાની પેઠે તેમાંથી કંઈ લાગ્યું નહિ, આ અહીંની કાતરકામની મજબુતીનો સારો દાખલો છે.^{૧૭}

મીસ્ત્રી ચકુ ભૂદરે હાલના જમાનામાં લાકડાની કાતરણી માટે ખાસ ખ્યાતિ મેળવી હતી. કહેવાય છે કે મીસ્ત્રી પોતાનો હુન્નર કાઢને બતાવતા નહિ. પોતાનાં સગાં-ભાણેજ ભત્રીજાને જ કામમાં લેતા. મીસ્ત્રીનું ઘર કાળુપુર પાંચપટીમાં હતું. સર ઇવાન જેમ્સ લખે છે કે ચકુ મીસ્ત્રી બહુ હંશિયાર કામ કરનાર હતા, પણ સાધારણ રીતે દેશી કારીગરોને હોય છે એમ એમનું કામ બીલકુલ વ્યવસ્થિત નહોતું. પશ્ચિમના દેશ જેવી વ્યવસ્થિત કામ કરવાની ટેવ હોય તો આવા કારીગરો બહુ નામના મેળવે, પૈસો કમાય, અને તે સાથે દેશમાં હુન્નર પણ જીવતો રહે. હુન્નર છાતો રાખવાની આપણા કારીગરોની ટેવે દેશને ઘણું નુકશાન કર્યું છે. આવી ટેવ અને અવ્યવસ્થાને લીધે મીસ્ત્રી હમેશા નાણાંની તાણમાં રહેતા; અને એમને કંઈ કામ આપ્યું હોય તો રોજ આપવા માટે વારંવાર પૈસા આપવા પડતા. આથી મીસ્ત્રીની પાસે કદી મુઠી ભેગી થતી નહિ. ચકુ મીસ્ત્રી છબીઓ મઢવાનાં બોખાં બહુ સુંદર બનાવતા. એક ચોખટું (frame) રૂ. ૧૬)નું થતું. આ ઉપરાંત કાતરણી વાળા ખડીઆ, અને મેજ ઉપર રાખવાની બીજી સુંદર ચીજો પણ તે સારી બનાવતા હતા. કાતરેલા પડદા બનાવવામાં એ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતા. એક પડદાને બનાવતાં બે ચાર મહીના જેટલો સમય લાગી જતો, અને એની કિંમત રૂ. ૫૦૦)થી ૧૫૦૦) થતી.^{૧૮} એ સમયે રૂ. ૧૧૧ નો રોજ હતો ત્યારે એટલી કિંમત થતી, તો હવેના ભારે રોજમાં તો એની કિંમત વધી જાય. ચકુ મીસ્ત્રી અને સોમનાથ ભૂદર મીસ્ત્રી પછી લાકડામાં એવું કામ કરનાર ભાગ્યે જ કાંઈ છે.

[૧૭] જુઓ એ જ No. 38. અને No 136માં સર ઇવાન જેમ્સના લેખો.

[૧૮] Journal of Indian Art.: No. 38 : 1892 : April.

અમદાવાદમાં હઠીસિંહ અધર્સની પેઢી લાકડાની કેતરણીનું કરનીચર વગેરે કામ કરાવી અમેરિકા મોકલતી. એ પેઢીને પરદેશનાં પ્રદર્શનોમાં પહેલી પંક્તિના આંદ મળ્યા છે. અમદાવાદમાં અમેરિકન ધનવાનો માટે આ પેઢીએ ઘણું કામ કરાવ્યું છે. કહેવાય છે કે ચક્ર મીસ્ત્રીના નમુના કરતાં હઠીસિંહ અધર્સની પેઢીના નમુના ઉંચા અને મોંઘા હતા.^{૧૯} હઠીસિંહની પેઢીએ વડોદરાના રાજમહેલમાં પણ કામ કરેલું છે. અમદાવાદના આ ઉદ્યોગને ખાસ કરીને અમેરીકાના ધનવાનોનો જ ટેકો હતો. હિંદના કે યુરોપના લોકોએ કાંઈ ઉત્તેજન આપ્યું નથી.

લાકડકામના ઉદ્યોગને પહેલાં ઘેરે ઘેર ઉત્તેજન મળતું. અમદાવાદના દરેક ઘરમાં ઓછી વધતી લાકડાની કેતરણી થતી. છેક સાદા ઘરમાં પણ ખારસાખની ઉપર જરા કેતરણી થતી. ગરીબ માણસને પણ ઘરનું ઘર જોઈએ એ ભાવના હિંદમાં છે, ગૂજરાતમાં એ બલવત્તર છે. ગૂજરાતીનો કલાનો નૈસર્ગિક શોખ ઘર બનાવતી વખતે ખીલી ઉઠે છે. સુતાર કડીઆ પણ એ જ વિચારના હોવાથી કાંઈ ને કાંઈ કલામય નકશી થઈ જાય છે. આજકાલ એ શોખ ઓછો થયો છે. મકાન છેક સાદાં થાય છે. થાંભલા, ટેકા, પાટડા ખારણાં, ખારસાખ, ભીંતના લાકડાના કંદરો, વગેરે અનેક જગ્યાએ કેતરણી થતી. ઘરના ખંડ પાડવામાં કેટલીક વાર છોટાની ભીંતને બદલે લાકડાની સુંદર કારીગીરીવાળી ફાટાળ થતી. ઘરના આગલા મેડાની બહારની ફાટાળ ખાસ સુંદર થતી. ઘરનો આગલો ભાગ થાંભલા ટેકાથી માંડી છાપરા સુધી જાણે લાકડામાં કેતરી કાઢેલો હોય એવું લાગતું. આ બધું હવે બંધ થયું છે. ફાટાળો ને બદલે ચુનાની ભીંતો થઈ. ગોળ કે ચોરસ થાંભલા છેક સાદા થયા. આમ થવાથી કેતરણી કરનાર સુતાર ધીમે ધીમે ઓછા થઈ ગયા, અને એ ઉદ્યોગ આજે પડી લાગ્યા જેવો થઈ ગયો છે. ઘરને અગ્નિથી સુરક્ષિત કરવા માટે સાધારણ રીતે સાદું લાકડકામ પણ હવે બહુ ઓછું થઈ ગયું છે. ચોરસ ખારણાંને બદલે કમાનો કરવાથી અને લોખંડના ગડરો વાપરવાથી પાટડાનાં કામ બહુ થતાં નથી. લાકડાનાં મકાનો અસલ એવી રીતે થતાં કે લાકડા

ઉપર ધરતું આખું ખોખું ઉભું રહી શકે, અને વચ્ચે ઇંટોનાં બીલ્લાં ભરી લેવાય. હવે એવું થોડું થાય છે.

કડીઆ સલાટના ધંધાને ખાસ ગણાવવાની અગત્ય તો નથી, પરંતુ એ ધંધાથી પણ ઘણા પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. આ વિષય સ્થાપત્યને લગતો છે.

પરવડી એ ગૂજરાતની જીવદયા તથા ધર્મની ભાવનાનો એક મોટો નમુનો છે. અમદાવાદમાં પરવડીઓ ઘણી સારી થાય છે. પરવડીઓ ઈંટ ચુનાની, પત્થરની તથા લાકડાની બને છે. લાકડાની પરવડીઓ ઘણી જોવામાં આવે છે. એના થાંભલા ટેકા તથા ઉપરની થાંભલીઓ, ઢાંકણ, વગેરેમાં ઘણી જ ઉત્તમ નકશી કરવામાં આવે છે. પરવડીના નમુના જોઈ યુરોપી પરદેશીઓને ઘણી જ અન્યબી લાગે છે, અને એ કાંઈ કલ્પનાની વસ્તુ હશે એમ ધારે છે. પણ અમદાવાદના સુતારો આજે પણ પરવડીઓ બનાવે છે;^{૨૦} અને અમદાવાદમાં એવી અનેક પરવડી ઠેરઠેર દેખાય છે ત્યારે પક્ષિઓ માટે ઉભી કરેલી એક રચનામાં ઉપયોગિતા સાથે કલા યોજવાના ગૂજરાતના લોકના ગુણથી વધારે અન્યબી થાય છે.^{૨૧}

કાગળ : દેશી રીત પ્રમાણે કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ હિંદુસ્તાનમાં થોડી જગ્યાએ જ છે. અમદાવાદ કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગ માટે ઘણા જૂના સમયથી જાણીતું છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં આ ઉદ્યોગમાં રોજ ૮૦૦ માણસો કામે લાગતાં. કાગડીઓ બધા મુસલમાન છે અને તેમનાં બૈરાં છોકરાં પણ કામમાં મદદ કરે છે. ત્યાર બાદ ૧૮૭૫ સુધીમાં ઉદ્યોગ ઓછો થતો ગયો, અને માણસો ૮૦૦ થી ઘટીને ૬૦૦ થયાં. વખત જતાં દેશી કાગળનો ઉપયોગ છેક ઓછો થયો. હાલ આ ઉદ્યોગ નહિં જેવો જ છે. અમદાવાદી કાગળ પહેલાં મુંબાઈ

[૨૦] Journal of Indian Art No. 16 : 1886 : October : p. 128.

[૨૧] એજ. No. 46 : 1894 : April : "Many of these pigeon houses are elaborately carved in wood; and the two plates of illustrations give a good idea of the wealth of invention and good taste which are displayed even in the humblest object in the domestic life of the people."

ઘલાકાના બધા ભાગોમાં તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પણ જતો. ૧૮૭૮ માં સરકારી (રજીસ્ટર) દફતરોમાં, દેશી રાજ્યનાં દફતરોમાં તથા દેશી વેપારીઓનાં ગ્રોપડામાં એ વપરાતો. અમદાવાદી કાગળ પાંચ જાતના થતા હતા. ૧ સાહિબખાની; ૨ ખલાતી; ૩ મુરાદશાહી; ૪ ગાંધીયા; ૫ ખરચી.^{૨૨} હાલ અમદાવાદી કાગળ કાંઈ કલાના શોખીનને ચિત્રો માટે જોઈએ તો ત્યાં અથવા ગ્રોપડામાં વપરાય છે.

પરચુરણ ઉદ્યોગો : સુરોખાર, છીંકણી, તથા સાંજુના ઉદ્યોગો અમદાવાદ જીલ્લાનાં કેટલાંક ગામમાં છે, અમદાવાદમાં નથી. અમદાવાદ વેપારનું મથક હોવાથી એ બધો માલ તૈયાર થયા પછી અમદાવાદ આવે છે. પહેલાંની આખાદીના વખતમાં આ ઉદ્યોગો અમદાવાદમાં હશે ખરા. દેશી રીતે ઘાણીથી તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં છે. દરેક જાતનાં તેલખીઓમાંથી ઘાંચી લોક તેલ કાઢે છે. યંત્રોથી તેલ કાઢવાની મીલો પણ અમદાવાદમાં પાંચેક થઈ છે. દૂધ દહીંનો ઘંઘો રખારીઓ ઉપરાંત કેટલેક અંશે ઘાંચીઓ પાસે છે. મીલસ્ટોરનાં પીક્સ વગેરે કેટલીક નાની ચીજો બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે, પરંતુ વિલાયત જેવો માલ ન બનાવતી એની વપરાશ બહુ નથી. ગુજરાત કેમીકલ વર્ક્સ, પાયોનિયર મેગ્નેશિયો વર્ક્સ, જીવરામ લલ્લુભાઈનું કાર્યનું કારખાનું, તથા સીમેન્ટથી લુમ પાછપ બનાવવાનું કારખાનું, એ બધાં કારખાનાં અમદાવાદના ઉદ્યોગોની વિવિધતામાં ઉમેરો કરે છે. પણ એ બધા કરતાં કાંકરિયે આવેલી ધરલામ મેચફેક્ટરી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અમદાવાદના દીવાસળાના ઉદ્યોગને દરેક દેશીએ ખાસ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. જ્યાંબંધ લોટ દળવાની બે ત્રણ આંટા મીલો પણ સારી ચાલે છે. લોટ દળવાનાં નાનાં યંત્રો શહેરમાં ઠેરઠેર થવાથી દરેણું દળનારીઓની રોજી તુટી ગઈ છે. ડાંગર ખાંડવાનાં કારખાનાં પણ નીકળ્યાં છે. દૂધમાંથી માખણ બનાવી દેશાવર મોકલનારી નવી ઢબની જે ડેરીઓ છે તે પણ સારી ચાલે છે; પણ શહેરને દૂધ પુરું પાડવાનો પ્રશ્ન દીવસે દીવસે વધારે વિકટ થતો જાય છે. છાપખાનાનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં

[૨૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩૩-૩૪ : કાગળ બનાવનારા અને કાગળ વેચનારા જુદા છે. વેચનારા કાગદીઓ (વહોરા) બનાવનારાને પૈસા તથા કાચો માલ આપી કાગળ બનાવરાવે છે. ગાલા, કાથળા, કે જુના કાગળમાંથી નવા કાગળ બને છે.

સારી ચાલે છે. હાલ છાપખાનાં ઘણાં થઈ ગયાં છે અને અંદરઅંદરની સખત હરી-ફાઈથી કમાણી ઝાઝી રહી નથી. ડાયમંડ જ્યુબિલી, સૂર્યપ્રકાશ, આદિત્ય, નવજીવન, કુમાર વગેરે છાપખાનાં સારાં અને સંસ્કારી છે. કુમારમાં ચિત્રોનું કાર્યાલય અને જ્વેલક બનાવવાનું કામ ઘણું સાફ થાય છે. લીથોનું કામ અમદાવાદમાં સાફ થતું નથી. સોડા, લીંબુ વગેરેનાં પાણી (સોડાવોટર) બનાવવાનાં કારખાનાં બે ત્રણ સારાં ચાલે છે. ખરફનાં બે કારખાનાં પણ સારી સ્થિતિમાં છે.

ખેતીવાડીનો ઉદ્યોગ દેશનો મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ છે, પણ તે શહેરમાં નથી. અમદાવાદ શહેર જ્યારે ગંધ સદીના પૂર્વાર્ધમાં અરધું ઉજડ હતું, ત્યારે શહેરના કોટમાં પણ ખેતી થતી હતી, અને કોટ બહાર તો ખેતરો જ હતાં. એમાં જર બાજરી સીવાય કંઈ થતું નહિ. હાલ તો શહેર બહાર પણ ખેડ હકની જમીન ટાઉનપ્લેનીંગમાં આવેલી છે, અને એમાં શાહુકાર લોકોના બંગલા થતા જાય છે એટલે ખેતીવાડીના ઉદ્યોગ સાથે શહેરનો સંબંધ છેક ઝોછો થયો છે. શાકભાજી, ફળફળાદિ શહેરને માટે જોઈએ તે શહેરની આસપાસ વેવાય છે, તેમજ પરદેશથી પણ આવે છે. શાકભાજી વગેરેની વાડીઓનાં વર્ણનમાં ઉતરવા જેવું નથી. પરંતુ એટલી નોંધ લેવી અહીં જરૂરની છે કે આજથી પોણી સદી પહેલાં જે ફળફળાદિ અમદાવાદમાં થતાં તે આજે થતાં નથી. વસ્તીની આવી ઉજડ સ્થિતિમાં થતાં ફળનું વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે આપ્યું છે, એટલે આખાદીના સમયમાં અનેક જાતનાં શાક તથા ફળ થતાં હશે. રા. મગનલાલનું વર્ણન ટુંકામાં જોવા જેવું છે.

શિયાળામાં શીતાફળ, ત્રણ જાતનાં ખોર, જમફળ, નારંગી, પપનસ (ચિકોતર), સોનેરી કેળાં વગેરે ફળ આવતાં. અંજીર પણ અમદાવાદમાં શિયાળામાં આવતાં એમ રા. મગનલાલ લખે છે. અમદાવાદનો અંજીર સારામાં સારો થતાં એ બાબત જહાંગીર બાદશાહનો ઉલ્લેખ આગળ જોયો છે. વસંત ઋતુ તથા ઉનાળામાં કેરી, રાયણ, ટેટી, તડબુચ, ફાલસાં, શેતુર, લીલી ખારેક વગેરે તથા. હાલ શેતુર લીલી ખારેક વગેરે ઓછાં થઈ ગયાં છે. બાદશાહી સમયમાં તો શેતુરનો મોટો ખાગ હતો. કેરીને માટે રા. મગનલાલ લખે છે

[૨૩] હાલ રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કૂલ છે ત્યાં છેક ગંધ સદીના અંત સુધી ખેતી થતી હતી.

કે વટવા પાસે બે લઝાર ઝાડનું મોટું આંખાવાડીયું છે. નીકિલ અને સૈબુર (સૈયદપુર)ની સીમમાં પણ મોટાં આંખાવાડીયાં છે. ફેરી માટે આપણા આંતની ખ્યાતિ પહેલાં બહુ હતી. આંખાવાડીયાં હવે આછાં થઈ ગયાં છે. કેટલાક આંખા ઉપર સવા શેરની ફેરી થતી અને એમાંથી છોક નાનો ચપટો ગોટલો નીકળતો. ધૂળાઆ કોટના રસાલા (ગુજરાત કોલેજ પાછળ) પાસે ઘોડી કુવાનો બાગ હતો, એમાં સુખડનાં ઝાડ તથા બારે માસ ફેરી આવે એવાં આંખાનાં ઝાડ હતાં એમ રા. મગનલાલ લખે છે. એમાંનું બેસતાં દાડમ, ખાટાં મીઠાં લીંબુ વગેરે થાય છે. ખાટાં લીંબુ ઘણાં થાય છે. એના ત્રણ ઉપયોગ છે. એક એનું અથાણું કરવાનું તે; બીજો કિનખાખ ઘોવામાં એની બહુ ખપત હતી તે; અને ત્રીજો એનો રસ કેટલાક પારસીઓ પીપમાં ભરીને મુંબાઈ મોકલતા તે. પૈયા અનાનસ બીજોરાં રામફળ વગેરે પણ થોડાં થોડાં થતાં. રા. મગનલાલ લખે છે કે ‘અહીંઆં નારીએળી, સોપારી, અને વાંસનાં ઝાડ છે પણ તે નવાઈ જેવાં જ છે.’ શાકમાં વાલોળ, પાપડી, મેથી, તાંદળજી, આરિયાં, કારેલાં, કો’ળું, લીંડાં, ગવાર, તુરિયાં, કંકોડાં વગેરે થાય છે; પણ પરવળ થતાં નથી. રા. મગનલાલ લખે છે કે બટાટાં અને વિલાયતી મૂળા અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય આવ્યા પછી અમદાવાદમાં આવ્યાં. બટાટાં હવે ઘણાં થાય છે, પણ વિલાયતી મૂળા નથી થતા. કાબીચ ફલાવર અને નોખકોળનાં નામ રા. મગનલાલે ગણાવ્યાં નથી, એટલે ૧૮૫૦ માં એ શાક એમના ધ્યાનમાં આવે એટલાં નહિ આવતાં હોય.

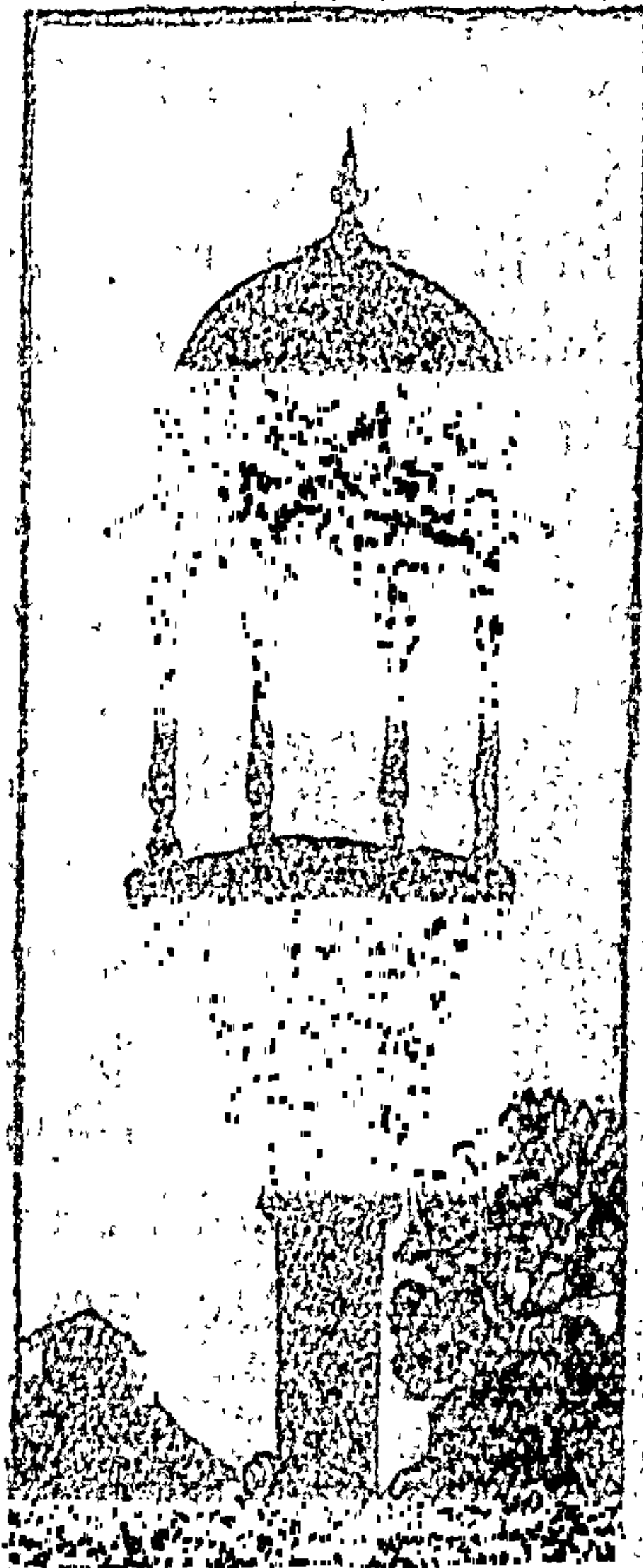
અમદાવાદમાં થતા દેશી લાકડાના ઉદ્યોગ પણ રા. મગનલાલે ગણાવ્યા છે. આંખાનું લાકડું ઘરનાં કમાડ કરવામાં, રાયણનું લાકડું ઉંખરા કરવામાં, આંખલીનું લાકડું મેચકા કરવામાં તથા બાળવામાં, બાવળ ગાડાંનો સામાન કરવામાં, હળમાં તથા બાળવામાં, અને લીંબડો ઘર બાંધવામાં ખપ લાગે છે. વડ અને પીંપળો કશા કામમાં આવતાં નથી.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે અમદાવાદ વેપાર ઉદ્યોગનું એક મોટું કેન્દ્ર હતું અને હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરોનાં પ્રમાણમાં આજે પણ છે. આ ઉદ્યોગોને વેદક્ષણમાં તે જે રીતે સધાતા હોય તે રીતે નહિ પણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની સહાયથી સુધારી વ્યવસ્થિત કરવામાં જ શહેરની આખાદી અને દેશનું ગૌરવ રહેલું છે.

આપણા ઉદ્યોગોની જે ખરાબી થઈ છે તે માટે રશિયાના માણ
ઝારની મુસાફરીનો અહેવાલ લખનાર પ્રીન્સ ઉટોસ્કી બહુ શોક કરે છે.
એમના લખાણનો ઉતારો નીચે નોંધમાં આપ્યો છે. ૨૪

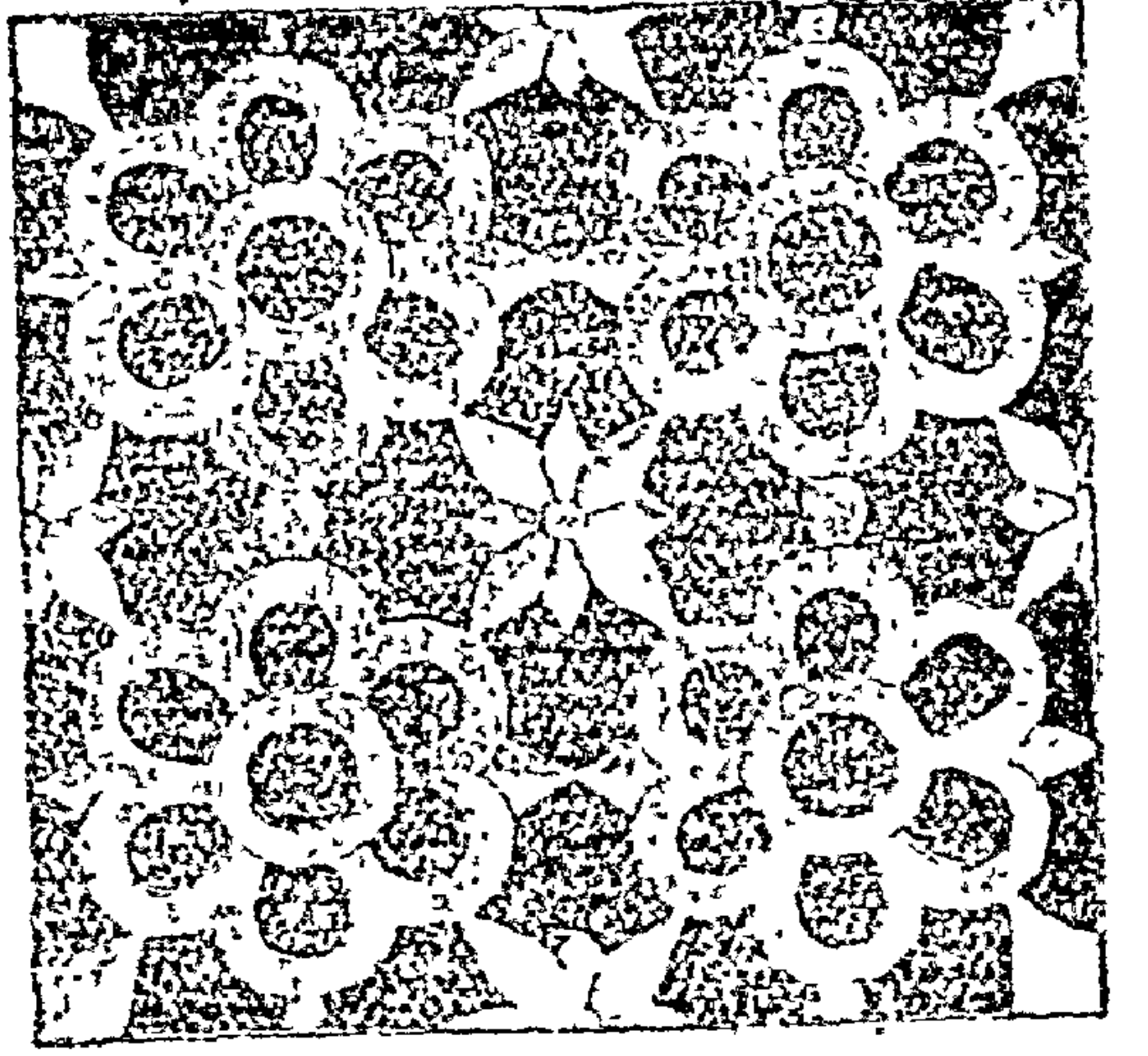
[૨૪] Travels in the East of Nicholas II, Emperor of Russia when Cesarewitch: By Prince E. Oukhtomsky, Vol. I. Chap. XVI, P. 276 :—"The capital of Gujrat, where we are still staying, has long been famed for its manufactures and for the artistic taste of the natives, who earn a living by them. It was the home, at one time, of some of the best gold- and silver-smiths, of the finest weavers, carvers in wood, stone and ivory etc. The demand for all its manufactures was enormous: firstly, for export, both into interior of the continent and beyond the seas—an export which in now no more, a flood of cheap from the West stifling native industry; and secondly, owing to the splendour with which the native princes loved to surround themselves, a thing at present beyond the means of most natives of rank. Formerly money used, at times, to be exacted beyond all measure from the population, but it remained in India; now the taxation is seemingly lighter and more humane, yet the wealth of the Country is slowly failing, or being transferred to foreign lands, which draw the life-blood from the passive East, flooding it with the worst products of their industry, and slowly undermining the general prosperity of the natives, who to the superficial eye seem to be happy and contented, and preserved from their former internecine disturbances. Let me illustrate this by an example. The Gaekwar of Baroda, when occupying a more independent position, used annually to purchase from Ahmedabad some £ 80000 worth of silk and cloth alone. From the time that the splendour of this Maratha prince began to fade, the merchants of Gujarat found themselves losing ground. Some of the cleverest artisans remain without work, or earn

([૨૪] મી ટીપ ચાલુ) only a bare pittance. A serious modern historian, Sir Edward Clive Bayley (મીરાતે સીકંદરીનું ભાષાંતર કરનાર) curiously enough a native of St. Petersburg, has realised how abnormal this state of matters is, and has called an his British Countrymen to turn their attention to the natural but fatal decline of various trades in this once flourishing Country.

પ્રકરણ સાડત્રીસમું

મહાજન

લો કે સમૂહની કોઈ પણ સંસ્થાએ નામ પ્રમાણે ગુણુ જાળવી રાખ્યા હોય તો તે આપણી મહાજનોની સંસ્થાએ આજ સુધી જાળવી રાખ્યા છે. સંઘજનો જે અપાર મહિમા છે તે આપણાં મહાજનોમાં વ્યક્ત થાય છે. મહાજનો આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી છે. અતિશયતાના આરોપના ભય વગર આપણે કહી શકીએ કે મહાજનોની ખીલવણી ગૂજરાતમાં જેટલી થઈ છે એટલી હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ ભાગમાં થઈ નથી. ગૂજરાતમાં અન્ય પ્રાંતોની સરખામણીમાં જે કાંઈ સંસ્કારિતા અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જણાય છે તેનો મોટો ભાગ મહાજનોએ જ પોષ્યો છે, મહાજનોને લીધે જ એ ટકી રહ્યો છે. મહાજનોએ ગૂજરાતમાં વેપારને ટકાવી રાખીને અન્ય પ્રાંતોની પેઠે પરદેશીઓને તેમાં હાથ ધાલવા દીધો નથી. મહાજનોએ ગૂજરાતમાં કોમી વિખવાદ હિપર અંકુશ રાખી એને પ્રમાણમાં વધવા દીધો નથી. મહાજનોએ ગૂજરાતમાં રાજસત્તાઓની સામે બાથ ભીડી છે. રાજસત્તાથી લોકસમૂહને કચડાવા દીધો નથી. મહાજન તે મહા-જન છે, એની અવગણના રાજસત્તા ન જ કરી શકે એમ પ્રાચીન કાળથી મનાયું છે. સમધારણતા, વ્યવસ્થા, અને સમાધાન એ ત્રણ ગુણુ જે આજે ગૂજરાતની આખર ચારે બાજુ વધારી રહ્યા છે તેને પ્રાચીન કાળથી ઉછેરી પોષવાનું માન આપણાં

મહાજનોને છે. સામાજિક બાબતોમાં પણ મહાજનોએ અગત્યનો ભાગ લેજો છે. ગૂજરાતની સામાજિક અને વ્યાવહારિક નીતિનું બંધારણ પાડું થવામાં મહાજનોનો મોટો હાથ છે. સામાજિક બાબતોમાં મહાજનોએ આપખુદીથી કેટલીક વાર અનર્થ પણ કરેલા છે, અને કરે છે. પરંતુ મહાજનની સંસ્થાના અનેક ગુણ આગળ એ દોષ ક્ષમ્ય છે. ગૂજરાતનું ખાસ વિશિષ્ટત્વ બતાવતો જે મોટો આમ-મધ્યમ વર્ગ આજ આશરે હજાર વર્ષથી ગૂજરાતમાં અનેક આસમાની સુલતાનીને જીતીને ઉભો રહ્યો છે, તેની મોટામાં મોટી સંસ્થા તે મહાજન. હાલના વક્રીલ દાક્તરોના આમવર્ગથી આ કેવળ જૂદો છે, એ વર્ગથી ઘણો પ્રાચીન છે. એની જોડી હિંદમાં બીજે પહેલાં કદી નહોતી, અને આજે પણ નથી.

દશ દશ સૈકાઓથી વ્યવસ્થિત થયેલી મહાજનોની સંસ્થાઓથી ભરેલા દેશના પાટનગરનાં મહાજનો જ્યારે મજબૂત હશે ત્યારે તે કેવાં સત્તાવાળાં એ સહજ સમજાશે. જાહેર ધમાધમ અને આડંબર ન કરે એવાની ખરી વાત પણ મારી જાય એવો આ જમાનો છે, એટલે અમદાવાદના મહાજનોની મહત્તા આજ બહાર બહુ ઓછા જાણે છે. અમદાવાદીઓની સાદાઈ એ એતું કારણ છે. પરંતુ આખા હિંદના કોઈ પણ શહેરમાં અમદાવાદ જેવાં સંપૂર્ણ બંધારણવાળાં મહાજનો નહોતાં અને આજે પણ અહીંના જેવાં મહાજનો બીજે નથી. આ ખોટી ખડાઈ નથી, પણ સત્ય છે. આગળનાં પ્રકરણોમાં વેપારની જે જે બાબતો લખી છે તેમાં મુંબાઈ કલકત્તાને બાદ કરી અમદાવાદનું સ્થાન મૂકેલું છે. મહાજનોની બાબતમાં અમદાવાદને આ બે મોટાં શહેરો પણ પહોંચી શકે એમ નથી. અમદાવાદનાં મહાજનોનો ઇતિહાસ હિંદનાં કોઈ પણ શહેરનાં મહાજનોના ઇતિહાસ કરતાં વધારે આકર્ષક અને જવલંત છે. મુંબાઈ કલકત્તામાં પરદેશી રીત પ્રમાણે એસોસિએશનો થયાં છે પરંતુ દેશી રીત પ્રમાણે અમદાવાદ જેવાં મહાજનો નથી. આપણાં મહાજનો એ આપણા સમાન્ય મધ્યમ વર્ગનું પરમ શસ્ત્ર છે.

વેપારી મહાજનો અને નાતનાં પંચો સિદ્ધાન્તમાં જૂદાં છે. પરંતુ આપણા ધાર્મિક અને સામાજિક રિવાજોને લીધે એ બંનેને એક બીજા સાથે સહકાર કરવો મળ્યો છે. આ સહકારનાં પરિણામ પ્રાચીન સમયમાં ગમે તેવાં આવ્યા હોય પરંતુ હાલ તો એની અસર માહી જ થઈ છે. ખરી રીતે મહાજન

વેપારને લગતી બાબતો ઉપર જ ધ્યાન આપે છે અને પંચ નાતને લગતી બાબતોમાં નિર્ણય આપે છે. પરંતુ ઘણી વાર નાતનાં પંચો મહાજનનાં કાર્યો અને મહાજન પંચોના કાર્યો ઉપર ભારે અસર કરે છે. મહાજન અને ધણી વખત સુતાર લુહાર વગેરે એક જ નાતનાં માણસો નાતનાં પંચ એક જ ઉદ્યોગ કે રોજગાર કરે છે ત્યારે એમનું મહાજન એ નાતનું પંચ પણ હોય છે. એક ધંધામાં ચાર પાંચ પેટા નાતો હોય અને એમનું મહાજન તથા પંચ જૂદાં હોય તોપણ પંચ મહાજનનો પરસ્પર સંબંધ હોય છે. શુદ્ધ વેપારી મહાજનો ઉપર પણ નાતનાં પંચની લાગવગ પહેલાં પહેંચતી અને સામાજિક બંધનો ઉપર મહાજનો ભાર મુકતાં. એક વખત એક શ્રીમાળી વાણીઆએ વિધવા-વિવાહ કરી નાતને ગુસ્સે કરી એટલે કાપડ બજારના મહાજને એને બહાર કાઢ્યો. પરિણામે એને દુકાન કાઢી નાખી બીજે ગામ જવું પડ્યું. આવા દાખલા પહેલાં ઘણા બનતા, પરંતુ પશ્ચિમની સંસ્થાઓના દાખલાથી અને નવા સંસ્કારથી હવે એવું ભાગ્યે જ બને છે. વેપારી મહાજનો સામાજિક બાબતોથી બનતાં સુધી દૂર રહે છે. ફક્ત સામાન્ય ધાર્મિક પ્રશ્ન આવી પડે ત્યારે જ મહાજન એમાં રસ લે છે. અંગત બાબતોમાં માણસને હાલ છૂટ મળેલી છે એ શુભ ચિહ્ન છે.

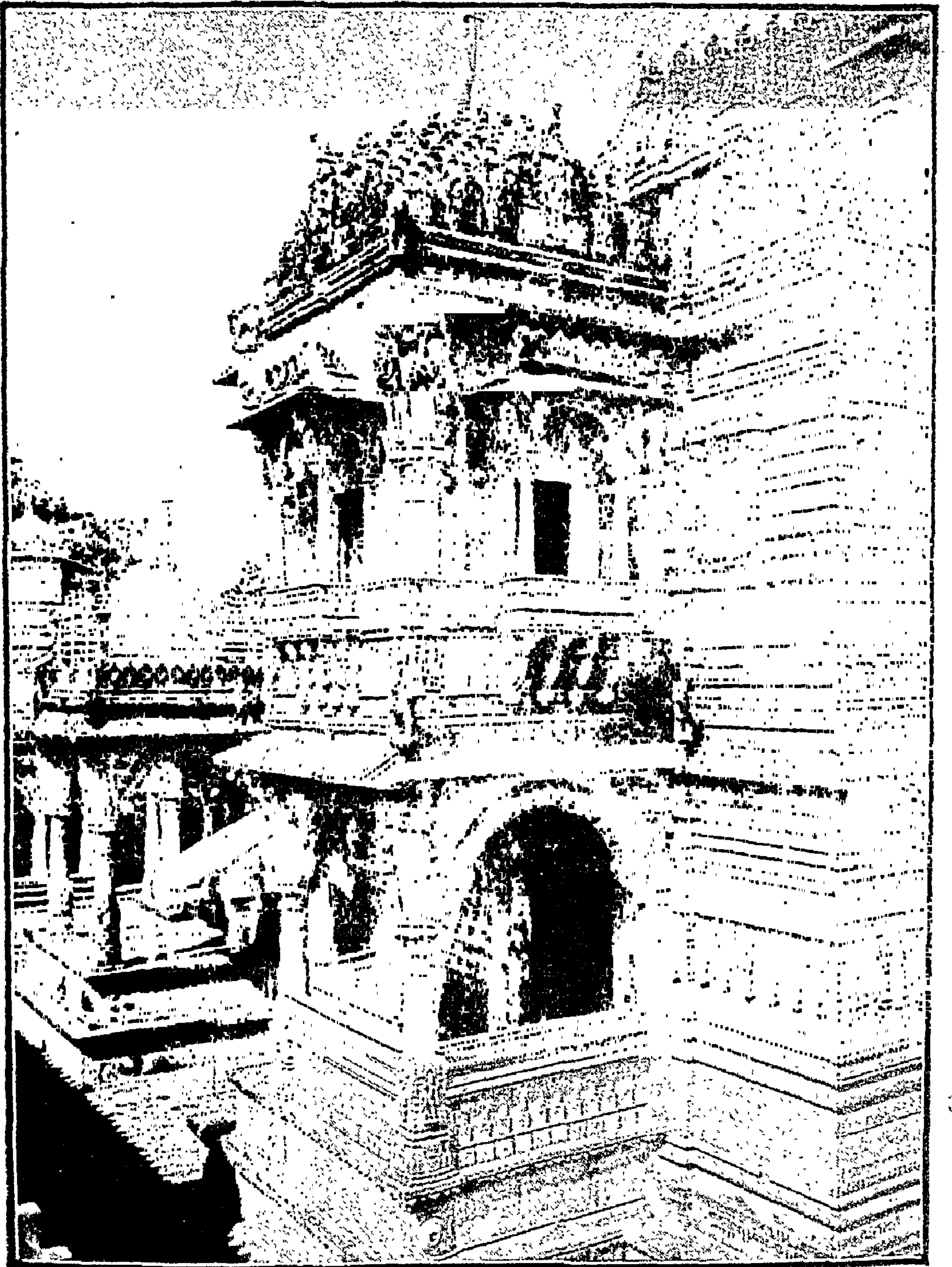
બીરી રીતે કેઈ પણ ધંધાનો બીનનોકરિઆત (freeman) માણસ કે પેટા એ ધંધાના મહાજનમાં પોતાનું મતું રાખી શકે છે. એ ધંધામાં જે મોટામાં મોટો ખાનદાન માણસ હોય તે મહાજનનો શેઠ બને છે. શેઠાઈ વંશપરંપરાની હોય છે. ઘણું ખર્ચ દરેક મહાજનમાં બે શેઠ હોય છે. હલકા ધંધાના મહાજના શેઠને પટેલ કહે છે. શેઠાઈ વંશપરંપરાની હોય છે છતાં લાયકાતવાળા પણ કોઈ વાર શેઠાઈ લઈ શકે છે. ‘લખતાં લહીઓ નીપજે, લણુતાં પંડિત હોય; લડતાં શેઠીઓ નીપજે એવું કુળ ન પૂછે કાય.’—એ કહેવત બતાવી આપે છે કે શેઠાઈ કેવળ વંશપરંપરાની નહિં હોય. વંશપરંપરાનો શેઠ જો પોતાનો ધંધો છોડે તો તેની શેઠાઈ જાય છે. મહાજનનો શેઠ એની શેઠાઈને કે મહાજનને ન જાણે એવું કાર્ય કરે તો પણ તેની શેઠાઈ જાય છે. આવા પ્રસંગે શેઠ માત્ર નામના જ રહે છે કારણ એના હાથમાંથી બધી સત્તા જતી રહે છે, અને બનતાં સુધી એના

કુટુંબના જ કોઇ લાયક માણસને શેઠનું પદ આપવામાં આવે છે. આવા શેઠ સાથે ધંધામાં આગળ પડતા માણસોની પણ કાંઈક સત્તા હોય છે. એમની એક નાની સભા મહાજનની કાર્યવાહક સમિતિનું કામ કરે છે. એમાં મહાજનના મતાદારોમાં જે સર્વથી લાયક અને વિશ્વાસપાત્ર હોય તે જ ભાગ લઈ શકે છે. પૈસાવાળાં મહાજનોને જુદો ગુમાસ્તો પણ હોય છે. એ મતાદારો પાસેથી પૈસા ઉધરાવે છે, હિસાબ રાખે છે, મહાજનના નિયમો ખરોખર પળાય છે કે નહિ તે જૂએ છે, અને કાંઈ વાંધો હોય તો શેઠને ખબર આપે છે; મહાજનની સામાન્ય સભાઓ બોલાવવાનું કામ પણ ગુમાસ્તો કરે છે. મહાજનમાં મતું (membership) હોવું એ પહેલાં તો ખુદ જ અગત્યનું ગણાતું, અને અત્યારે પણ ઘણું અંશે ગણાય છે. હાલ અદાલતોની સત્તા સર્વોપરી હોવાથી મતાદારની અગત્ય જરા ઘટી છે. પહેલાં તો અદાલતો કે અમલદારો ઉપર પણ મહાજનની અને એના શેઠની ધણી જ લાગવગ રહેતી એટલે મહાજનનાં મતાંની કિંમત ભારે હતી. મતું જવાથી વેપાર વગેરેના જે હક રહેતા, તથા એ હકને જે રક્ષણ મળતું તે ખૂબ જતું. આ કારણથી પણ મતાંનું માન અસલના વખતમાં વધારે હતું.

મહાજનની સત્તા મોટી હોય છે. રાજસત્તાઓને પણ મહાજન સાથે સહકાર કર્યા વગર ચાલ્યું નથી. મહાજનના સંપત્તી રાજસત્તાના અન્યાયો સામે પણ

આપણા સમાજોએ ભૂતકાળમાં ઘણું કરેલું છે. મોગલ અને પૈશ્વાના સમયમાં તથા અંગ્રેજી સમયની શરૂઆતમાં શરૂ મહાજને નાણાં પ્રકરણમાં કરેલી ઉથલ-પાથલો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. પોતાનું જ નવું ચલણ ચલાવવાની હિંમત અને હુશિયારી એ સમયમાં હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ સમાજ કે મહાજનમાં ભાગ્યે જ દેખાઈ હશે. મહાજનોનું મજબૂત બંધારણ અને એથી થએલી સમાજની વ્યવસ્થાને લીધે પરદેશી હુન્નર ઉદ્યોગો ગૂજરાત અને એના પાટનગરમાં

હિંદના બીજા ભાગની પેઠે ખુદ પગપેસારો નથી કરી શક્યા, અને જૂના હુન્નરો ઘણું અંશે સચવાઈ રહ્યા છે. મહાજનોના જોરને લીધે ધંધાદારીઓને પરદેશી સત્તાઓ ખુદ જીલ્લમ કરી શકી નથી. આપણા મહાજનોની વાડને લીધે પહેલાં જે યુરોપીયનો આવ્યા તે બીજે ફાવી શક્યા પણ ગૂજરાતમાં ફાવી ન શક્યા. આપણા દલાલોનો સમૂહ પણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી એવો બળવાન હતો કે કોઈ કામ દલાલ વગર બની શકતું નહિ; અને ખાસ કરીને પરદેશીઓ તો

૫૨ હડીસિંહના મંદિરના વિમાનનો ભાગ

પર સ્વામીનારાયણનું મંદિર અને દરવાજો

માલે લેવા કે વેચવાની બાબતમાં દેશી કારીગરો કે વેપારીઓ સાથે સીધો પ્રસંગ પાડી શકતા નહિ. એમના ખાસ દલાલોને પણ મહાજનને વશ રહેવું પડતું એટલે કોઈ જાતનો પક્ષપાત ચાલતો નહિ. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખકે વિરમગામના એક વૃદ્ધ રંગરેજને પૂછી પહેલાંનાં રાજ્યોના સમયનો એક દાખલો તાંબેલો છે. એ રંગરેજે કહ્યું કે “ પહેલાંના વખતમાં (અંગ્રેજી રાજ્ય પહેલાં) કોઈ સરકારી અમલદારને કપડું રંગાવવું હોય તો તે મહાજનના શેઠને મોકલી આપે. શેઠ એને રંગાવીને રંગામણીના પૈસા કાં તો મહાજનના સામાન્ય ભંડોળ-માંથી કે કાં તો બધા મતાદારો પાસેથી ઉઘરાણું કરીને ભરી આપતો. આના બદલામાં જે કોઈ મહાજનના નિયમ ન પાળે, અગર મહાજનના ખર્ચમાં ભાગ ન લે, અગર મહાજનના નિયમ પ્રમાણે શેઠનો હુકમ ન માને તો સરકાર એને શિક્ષા કરવામાં મહાજનને મદદ કરતી. ” આ દાખલો મરેદા સમયનો લાગે છે. પરંતુ જૂદે જૂદે સમયે જૂદી જૂદી સરકારો સાથે પણ મહાજને સારા સહકારના સંબંધ રાખેલા છે. આ ઉપરથી જણાશે કે પહેલાંના સમયની આપખુદ સરકારો પણ મહાજન અને એના શેઠ મારફત જ પોતાનું કામ કરાવી શકતા; આરોબાર કારીગર પાસે વેઠ કરાવી શકતા નહિ. કારીગરોને રાજસત્તા સામે આ મોટામાં મોટું રક્ષણ હતું. રાજસત્તાના બળ કે શરમને લીધે કે એની પાસેથી મળતી સત્તાના બદલામાં કામના પૈસા મહાજન આપે એ વાત જૂદી છે. પરંતુ કામ કરનાર કારીગરને તો રક્ષણ મળતું અને એને એકલાને કાંઈ ખમવું પડતું નહિ.

મહાજનો વેપાર ઉપર વેરા નાંખી શકતા. મહાજનના કર અને લાગા બંધ કરવાને કાઈની સત્તા ચાલતી નહિ. કેટલીક લઠાઈઓ વખતે અમદાવાદના નગરશેઠે શહેરની અમુલ્ય સેવા કર્યાંથી, શહેરનાં મહાજનોએ અમુક વસ્તુઓ ઉપર વેરા નાંખીને એ વેરા નગરશેઠના કુટુંબને વંશપરંપરા મળે એવી રીતે દસ્તાવેજ કરીને હક આપ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ વેરા વર્ષોસનના રૂપમાં આજે પણ એ કુટુંબને મળે છે. મહાજનોની સત્તા માટે આ ઉદાહરણ કંઈ નાનુંસૂતું નથી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે બ્રીટીશ રાજ્ય ચાલુ થયા પછી પણ કેટલોક વખત કેટલાક ધંધાઓ ઉપરના ‘કસબ વેરા’ ઉઘરાવી સરકારને ભરવાનું કામ મહાજનો અને તેમના શેઠ કરતા હતા.

મહાજનની સત્તાના દોષ જોવાને બદલે પહેલાં આપણે ગુણ જોઈએ. કેટલાક સામાન્ય ગુણ આગળ જોયા. નાનો મોટા દરેક ધંધાઓને મહાજનનું મોટું

રક્ષણ મળે છે તે જોયું. મહાજને મહાજન પણ કેટલીક વાર એકબીજા સાથે અમુક કાર્ય સિદ્ધ કરવા સહકાર કરે છે અગર લહે છે. ઘણી વાર કોઈ ધંધાના મહાજને એની બનાવટની ચીજોના ભાવ વધાર્યા હોય તો ગામનાં બીજાં મહાજનો તેની સામે લહે છે. આ લઢાઇ પરસ્પર વ્યવહાર બંધ કરવાની હોય છે. કુંભાર, સુતાર, લુહાર, હજમ વગેરેનાં મહાજનો સામે ભાવ વધારવા માટે બીજાં શાહુકાર મહાજનોને અનેક વાર લઢવું પડ્યું હોય એવા દાખલા નોંધાયલા છે. આમાં કોઈ વાર શાહુકારોનાં બળવાન મહાજનોને નમતું આપવું પડ્યું હોય એવા બનાવ પણ બન્યા છે. કુંભારોએ માટીની ચીજોના ભાવ વધાર્યા હોય ત્યારે બીજાં મહાજનોએ એમની વસ્તુઓનો અને એમનો બહિષ્કાર કર્યો છે અને લગાદિ મોટા પ્રસંગોમાં પણ માટીનાં વાસણને બદલે ધાતુનાં વાપરવાના હુકમો કાઢેલા છે. મહાજને આવે વખતે પોતાને ખર્ચે છૂપી રીતે પરગામો-માંથી એવાં વાસણો મંગાવેલાં છે. ખુલ્લી રીતે તો બીજા ગામના કુંભાર પોતાના જાત કે ધંધાભાઈઓની વિરુદ્ધ જઈ કંઈ આપે નહિ એવી મહાજનોની સત્તા હતી. આમ છતાં ધનવાન મહાજનો સામે કારીગર મહાજનોએ બાથ ભીડેલી છે. છેવટે માટીને માટે ઇજારાની હરાજમાં કુંભારને હરાવવા શાહુકાર ઉભા રહે એવા દાખલા પણ બન્યા છે. આવી રીતે દરેક ધંધાદારીઓમાં મહાજનોની લઢાઈઓના દાખલા બન્યા છે. એક વખત અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપેલિટીએ શહેરમાં આવતી ઘંટો ઉપર દર ગંધેડે એક પાઈનો કર નાંખ્યો. કુંભારના મહાજને હરાવ કર્યો કે શહેરમાં માલ ન પહોંચાડતાં નિભાડા ઉપર જ આપવો. આથી ખેંચામણ અને વેરો બન્ને લેનારને માથે પડ્યાં. એક વખત બહારના કડીઆ અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા, અને કડીઆમહાજનનો રોજ દસ આના હતો તેને બદલે આઠ આનાના રોજે કામ કરવા માંડ્યું. આથી કડીઆ મહાજને હરાવ કર્યો કે મહાજનના દલાલ સિવાય કોઈને પણ ઇંટ ચુનો વગેરે બાંધકામનો માલ મળવો જોઈએ નહિ. આ માટે કડીઆ મહાજને કુંભારના મહાજન સાથે સહકાર કર્યો. એથી નદીની રેત સુધાં પરગામી કડી-આને મળતી નહિ. આ રીતે મહાજને નવા હરીફને હરાવ્યા. આ ઉપરાંત મહાજનો કારીગરોના ભાવ હરાવે છે. અંદર અંદર જ હરીફ થાય અને એક બીજાને તુકશાન વેઠવું પડે એવું ન થાય એની મહાજન ખાસ દરકાર રાખે છે. દરેક ધંધાદારીએ કેટલું કામ કરવું, કેટલો વખત કરવું, કયા દીવસ રજાના પાળવા વગેરે તમામ વીગત મહાજન

નક્કી કરે છે. કોઈ ધંધામાં કામ ઓછું હોય અને કારીગર કામ વગરના હોય તો કોઈ લાગવગવાળો કે હુશિયાર કારીગર વધારાનું કામ કરી શકતો નથી. જૂદા જૂદા લાગ હોય તો અંદર એકબીજા સાથે સહકારથી કામ કરી હરીશાઈ ન થાય અગર વધારે પડતો માલ ખનવાથી પડ્યો રહે કે ભાવ ઓછા ઉપજે એવું ન થાય એની પણ મહાજન દરકાર રાખે છે. આમ કુંભાર લોકોમાં ડોઘલાં ખનાવનાર, નળીયાં ખનાવનાર, ઈંટો ખનાવનાર, શકેરાં ખનાવનાર વગેરે કુંભારો પોતપોતાનું જ કામ કરે છે. નળીયાંની મોસમ આવતાં પહેલાં દરેક નળીયાં ખનાવનાર કેટલા હજાર નળીયાં ખનાવે એ અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવે છે. બહારની અને અંદર અંદરની હરીશાઈ અટકાવવા માટે દરેક ધંધાના મહાજનોમાં જૂદી જૂદી રીતો હોય છે. પહેલાં હાથવણાટનું કાપડ પણ અમુક દસ-બાર ખરીદીઆના મહાજનની મારફતે જ બહારગામ જઈ શકતું અને એના ઉપર લેવાની આડત પણ નક્કી કરેલી જ રહેતી. આમ આયાતનિકાશના ધંધા ઉપર પણ મહાજનના નિયમો ચાલતા. કોઈ મોટો કારીગર બહારથી આવે તો મહાજનના સહકાર વગર ખીલકુલ શાવતો નહિ. મોટો વેપારી આવે તો એના ધંધાના મહાજનના દલાલો એનું કામ ન કરે તેથી એ શાવે નહિ. બાંધેલા ભાવમાં ઓછા વધતું કોઈથી થતું નથી. શહેરના કોઈ પણ કામ કરાવનારને કારીગર સાથે તકરાર થાય તો મહાજન ફરિયાદ સાંભળે છે. કારીગરનો વાંક ન હોય તો એને રક્ષણ આપે છે. એ કામ કરાવનારને ત્યાં ત્યાર પછી બીજો કોઈ કારીગર જતો નથી, અને એને આખરે નમવું પડે છે. આ બધાં કારણોથી ધંધાદારીઓમાં સમાનતાનું તત્ત્વ ઘણું સચવાયલું રહે છે.^૧

વાંધા પતવવામાં મહાજનો બહુ ઉપયોગી કામ કરે છે. જો મહાજનો ન હોય તો ન્યાયની અદાલતોમાં આજ છે તેનાથી એવડી ત્રેવડી ભીડ થતી હોત. સોનીઓનું મહાજન સોનામાં સેળભેળની ફરિયાદો ઉપર દેખરેખ રાખી

[૧] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૧૧૦ અમદાવાદનાં મહાજનોની વીગત લખતાં ગેઝેટીયરનો લેખક લખે છે કે “It will be noticed that the object of above edicts was the same, to distribute business among all alike and keep individuals from enriching themselves at the expense of the rest.”

ન્યાય આપે છે. મહાજનને કાંટે તોળેલું સોનું ધરાક અને સોની બન્ને માન્ય રાખે છે. તોલ કરાવવા માટે લેવાતો પૈસો પાંજરાપોળમાં જાય છે. ૩ બજારનું મહાજન રૂના ઝઘડા પતવે છે અને કપાલા પ્રમાણે બરોબર એક જ જાતનું ૩ આપવામાં આવે છે કે નહિ એની તપાસ રાખે છે. ઘણાં મહાજનો વાયદાના ભાવ તથા વખત દરાવે છે, અને એમની દેખરેખથી વલણ પતતાં વાંધા પડતા નથી. તેજમાં કોઈ વાંધો કાઢે નહિ, અને મંદીમાં ગમે ત્યાંથી વાંધા ઉભા થાય એ વેપારીઓનું ખાસ લક્ષણ છે. અમદાવાદના વેપારીઓ પણ વાંધા કાઢવામાં ઓછા હુશિયાર નથી; પરંતુ મહાજનોની સત્તાને લીધે અમદાવાદના વેપારીઓના વાંધા અન્યાયથી ભરેલા હોતા નથી, અને હોય તો તેનો જલદી નિકાલ આવે છે. આ કારણથી હિંદુસ્તાનનાં બજારોમાં વાંધાની પતાવટ માટે અમદાવાદી જાણીતો છે.

મહાજનના નિયમેનો ભંગ કરનારને દંડ કરવામાં આવે છે. આ દંડ તથા વાર્ષિક લવાજમ વગેરે થઇને મહાજનો પાસે મોટું ભંડોળ એકઠું થયેલું હોય છે. મતું દાખલ કરતી વખતે પણ દાખલ શી સારી રીતે લેવામાં આવે છે. ઠરાવ કરતાં વધારે વખત કામ કરવાના ગુનાહ માટે પણ રૂ. ૫૧) જેટલો દંડ થવાના દાખલા બનેલા છે. મહાજનમાંથી બહાર કાઢવાની શિક્ષા તો બહુ ભારે છે. મહાજનથી મળતા હક અને રક્ષણને લીધે મહાજનની સામે થવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ.^૨

[૨] એન પૃ. ૧૧૦ "Refusal to pay a fine or any other very grave offence is followed by expulsion. Even when unattended by caste-excommunication this is a severe penalty, as the privileges of a member are often of great value. In the first place he is protected against the competition of the rest. If he leaves any work unfinished in consequence of a dispute with his employer no fellow craftsman will take it up until his demand, if considered reasonable by the guild, has been satisfied. Secondly, exclusion from the guild deprives of all the minor good offices of fellowship in business life, pretty much as exclusion from caste operates in social life."

મહાજનની સંસ્થા એક તરફ આટલા ફાયદા કરી આપતી હતી તો બીજી તરફ તેનાથી સમાજને અમુક તુકશાન પણ થતું. કોઈ ધંધામાં કંઈ પણ સુધારો થઈ શકતો નહિ. મહેનતુ અને આળસુની સરખી કિંમત થતી. મહેનતુને મહેનતનો બદલો મળતો નહિ. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો લેખક અને અંધ સમાનતાવાદ (bigoted Communism) કહે છે, અને લખે છે કે હરકોઈ વ્યક્તિને જાતે ધનવાન થવામાં આ સંસ્થાઓ બહુ હરકતરૂપ હતી. આ પ્રમાણે આ સંસ્થાઓના ફાયદા અને ગેરફાયદા હતા. માણસની સ્વતંત્રતાને આ રીતે બાંધવી કે ફાવે તેમ નિરંકુશ ચાલવા દેવી એ સવાલ આજે મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓ ઉકેલી રહ્યા છે. ગૂજરાતમાં અને એના પાટનગરમાં મહાજનની સંસ્થાએ સારું કર્યું છે કે ગેઝેટીઅરનો લેખક કહે છે તેમ તુકશાન કર્યું છે એની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. પશ્ચિમના દષ્ટિબિંદુથી તપાસતાં આપણે ભલે વેપારમાં બહુ આગળ પડતા ન કહેવાઈએ, કે ઉદ્યોગમાં પછાત ગણાઈએ; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં બીજા પ્રાંતોના હિસાબે જે કાંઈ વેપાર ઉદ્યોગ આપણે ત્યાં જળવાઈ રહ્યા છે તેમાં મહાજનોએ ભજવેલો ભાગ ઓછો અગત્યનો નથી. છેલ્લે સરવાળે જોતાં મહાજનોએ વેપારઉદ્યોગને ઘણું જ બળ આપ્યું છે; અને સમય આવ્યે રક્ષણની વાડ તરીકે કામ કર્યું છે. હાલની કેળવણી અને કાંઈક વ્યવસ્થિત દષ્ટિએ એમાં તુકશાન-કારક તત્ત્વો જણાતાં હશે, પરંતુ આપણે દેશકાળને અનુસરીને એને સુધારી શકીએ. આપણા ઔદ્યોગિક જીવનની આ પ્રાચીન સંસ્થાને તોડી પાડવાને બદલે આપણે તેને સુધારીને નવું સ્વરૂપ આપીએ એમાં જ આપણું શ્રેય છે.

ગઘ સદીના લગભગ છેલ્લા પાદમાં તો આ સંસ્થાઓ શિથિલ પડતી જતી હતી. આજે ઘણે અંશે શિથિલ છે. દરેક ધંધાઓમાં પહેલાંના જેવું બંધારણ હાલ નથી. બહારના લોક હરીફાઈ કરી શકે છે, તોપણ મહાજનોનું જોર છેક જતું રહ્યું નથી. અન્ય સ્થળો કરતાં આપણાં મહાજનો

હાલનાં મહાજનો વધારે વ્યવસ્થિત છે, અને હજી વધારે વ્યવસ્થિત બનતાં જાય છે. રાજ્યના કાયદાને લીધે ફક્ત મહાજનમાંથી જૂદા

પડનારને પહેલાંના જેવા ત્રાસ વેઠવા પડતા નથી. અત્યારે પણ ભાવની વધવટ ઉપર મહાજનો સારી રીતે અસર કરી શકે છે. કામ કરવાનો સમય, ભાવ, રજાના દીવસો વગેરેમાં મહાજનોની સત્તા ચાલુ છે; અને એના નિયમો બરોબર રીતે પળાય છે.

જૂના વખતમાં શરાફ મહાજનનું અને એના શેઠનું માન બહુ હતું. મગરશેઠાઈ ધણે ભાગે એને મળતી. કાપડબજારના મહાજનનો શેઠ ચોટાનો શેઠીઓ કહેવાતો. હાલ શરાફ મહાજન છે, પણ અમદાવાદમાં સર્વથી વ્યવસ્થિત અને સત્તાવાળાં તો કાપડસુતર અને શેરબજારનાં મહાજનો છે. આ મહાજનો અને એના શેઠીઆનાં માન ધણું છે. એ મહાજનના નિયમો ખરોખર પળાય છે. એમની સાખ પણ સારી છે. અમદાવાદના કાપડબજારના મહાજન જેવું વ્યવસ્થિત મહાજન મુંબાઈ સિવાય હિંદના કોઈ પણ શહેરમાં આજે નથી. કાપડનાં અંદાજો એ મહાજનો છે. અમદાવાદનું સુતરનું મહાજન તો મુંબાઈથી પણ ચંદે તેવું છે. અમદાવાદનું શેરબજાર મહાજનની વ્યવસ્થાનું સાફ ઉદાહરણ છે. અમદાવાદમાં ખીજાં ધણાં મહાજનો છે. એ બધાની નામાવલી અને નિયમોમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. મીલમાલીકાનું મહાજન એકંદરે ઠીક છે. એને મુંબાઈના મીલમાલીકાના મહાજનની પેઠે મુંબાઈ સરકારની અને વડી સરકારની ધારાસભાઓમાં એક સભાસદ મોકલવાનો હક છે. મીલોના હક જાળવવાનું કામ એ ઠીક કરે છે. મીલોને લગતા અધકામાં એ મીલ ઉદ્યોગના પક્ષ તરફથી ભાગ લે છે. અમદાવાદમાં આવા જૂઠાં જૂઠાં અનેક મહાજનો છે. પરંતુ હાલની રીત પ્રમાણે એ બધાની એકત્રતા સંધાય એવું જો એક મુખ્ય શહેર-મહાજન હોવું જોઈએ તે નથી. જૂના સમયમાં શહેરનાં મુખ્ય મહાજનો

શહેર મહાજનનો

અભાવ

તરફથી શરાફમહાજનના શેઠ કે મગરશેઠ અસંગળ પડતા. પરંતુ હાલ શહેરના તમામ વેપારી તથા ધંધાદારીઓના પ્રતિનિધિત્વવાળાં એક મુખ્ય મહાજનની ખાસ અગત્ય છે. એવું મહાજન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના જેવું કાર્ય કરી શકે. અમદાવાદ જેવાં વ્યવસ્થિત મહાજનો આવી એક સંસ્થા સારી રીતે ઉભી કરી શકે, અને આખા અમદાવાદના ધંધાદારીઓના પક્ષ તરફથી પ્રસંગ આવ્યે ઉભું રહી શકે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના ડીસેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે અંબાલાલ સાકરલાલે દેશના ઉદ્યોગ ઉપર લાભણુ કરેલું તે ઉપરથી મગરશેઠ પ્રેમાભાઈ, રણછોડભાઈ વગેરેની એક સ્વદેશ ઉદ્યોગવર્ધક મંડળી થઈ હતી એ કાંઈક અંશે ચેમ્બર જેવી ગણાય. પણ એ ટકી હોય એમ લાગતું નથી.

આ બધાં મહાજનોમાં મજૂર મહાજનનું સ્થાન કેવળ નવું અને ધણું અગત્યનું છે. પહેલાં અમુક નાતના માણસો અમુક ધંધો કરે અને એનું મહાજન બને એમ

સાધારણ રીતે ખનતું જૂદી જૂદી નાતના લોક એક ધંધામાં હોય તેમનું એક મહાજન હોય એવું પણ ખનતું હુતરી કારીગરોમાં મહાજન ખનાવવાની પૃથા ઓછી હતી. મોટા મજૂર મહાજન વેપારનાં મહાજનોમાં જ અનેક નાતના લોક ખાસ કરીને ભેગા થતા હતા. મજૂરમહાજનમાં કારીગરો અને મજૂરો અનેક નાતના હોવા છતાં બધા એક જ મહાજનમાં જોડાયા છે. પશ્ચિમ સાથેના આપણા સંબંધની એ સારી અસર છે. આથી હલકામાં હલકો ધંધો કરનાર મજૂર પોતાના સંબંધથી અન્યાયની સામે લડી શકે અને ન્યાય મેળવી શકે. અમદાવાદમાં પશ્ચિમની ઢાળે ઉદ્યોગોની શરૂઆત થઈ ત્યારે મજૂરોમાં ઉંચ નીચ વર્ણનો સવાલ બહુ આકરો હતો. એ સવાલ અંત્યજોદ્ધારની ચળવળ પછી હવે પહેલાંના જેટલો તીવ્ર રહ્યો નથી.

મજૂરમહાજનનો ઇ. સ. ૧૯૨૫ ની સાલનો રીપોર્ટ કહે છે કે અમદાવાદમાં લગભગ દોઢ લાખ મજૂરો વસે છે. એ સંખ્યા તો કદાચ દરેક નાના મોટા ધંધાના મજૂરો અને છુટક મજૂરોને સાથે ગણતાં થતો હોય. એમ હોય તો પણ અમદાવાદની અર્ધી વસ્તી મજૂરોની થાય કેટલાક માને છે કે મજૂરોની સંખ્યા એકે લાખની છે. ફક્ત મીલોમાં કામ કરનાર મજૂરોની સંખ્યા ૧૯૨૧ માં ૪૦ થી ૪૫ હજારની થાય એમ રા. અમુલાઈ મહેતા કહે છે. ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં મુંબઈ ની મીલ ઓનર્સ એસોસીએશને બહાર પાડેલા હિંદુસ્તાનની મીલોના આંકડાના પત્રક પ્રમાણે અમદાવાદના મીલમજૂરોની સંખ્યા આશરે ૬૦ હજાર ગણાય છે. આમાં ખીજ નાના મોટા ધંધાના મજૂરોની સંખ્યા ઉમેરીએ તો લાખેક મજૂરો થાય એમ માની શકાય. શહેરની વસ્તીના આટલા મોટા ભાગને માટે શહેર કે શહેરના વહીવટદારોએ શું કર્યું છે તે વિચારવા જેવું છે.

[૩] એ પત્રકમાં આપેલી મીલમજૂરોની સરાસરી સંખ્યા ૬૦૯૬૩ થાય છે. એમાં અમદાવાદના વહીવટી ક્ષેત્રની લગભગ બે મીલો અને વીરમગામની બે મીલોનો સમાવેશ થાય છે. આ સાથેનીચેની સરખામણી પણ રસમય થઈ પડશે. સાડાપાંચ લાખની વસ્તીના મદ્રાસમાં નાની સોડાવોટરની ફેક્ટરીઓ અને છાપખાનાઓથી માંડીને મીલો સુધી ગણતાં કુલ ૨૬૧૭૮ (ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં) મજૂરો કામ કરે છે. અમદાવાદની ઉપરની સંખ્યામાં પરચુરણ ફેક્ટરીઓના મજૂરોની સંખ્યા ગણી નથી.

અમદાવાદમાં ગાંધીજીના નિવાસ પછી એક વખત મીલમજૂરો અને શેઠીઆઓ વચ્ચે તકરાર પડી. મીલમજૂરોના પ્રશ્નને શ્રીમતી અનસૂયા બહેને પોતાનો ક્યો. આ તકરારમાં ગાંધીજી, આનંદશંકરભાઈ, અને શેઠ મંગળદાસના સખળ પ્રયાસથી પતાવટ થઈ. એ દીવસથી મજૂરોમાં શ્રીમતી અનસૂયા બહેનનું માન ધણું વધ્યું. ત્યારબાદ થોડા સમય પછી મજૂરમહાજનની સંસ્થા શરૂ થઈ. આજે એ સંસ્થા સારી ખાલી છે અને એનાં પ્રમુખ શ્રીમતી અનસૂયા બહેન છે. આ મહાજનને ગાંધીજીની હુંફ પણ ઘણી મોટી છે. આ બધાના પરિશ્રમથી અને તે સાથે અમદાવાદના વ્યવહારદક્ષ મીલમાલીકોના સહકારથી આ મજૂરમહાજન હજી બાળક છતાં પ્રૌઢને શોભે એવી વ્યવસ્થા બતાવી રહ્યું છે, અને ઉત્તમ કાર્ય કરી રહ્યું છે.

મજૂરમહાજનમાં બધા મજૂરો જોડાતા નથી. શરૂઆતમાં મીલોનાં જૂદાં જૂદાં ખાતાંના મજૂરોએ પોતપોતાનાં મહાજનો અગર પંચો કરેલાં. તેનાથી તેમને સાધારણ ફાયદો મળતો. એમાં તાણાવાણાનું મહાજન પહેલું હતું. હવે મજૂરમહાજનમાં આ બધાં મહાજનોનો સમાવેશ થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં મહાજનમાં આશરે સોળ હજાર મજૂરો સભાસદ હતા તે ૧૯૨૬ માં ઘટીને ૧૨૪૦૦ થયા હતા. એમ કહેવાય છે કે કેટલીક મીલોના વિરોધને લીધે મહાજનમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખનાર મજૂરો એમાં જોડાઈ શકતા નથી.

મજૂરમહાજન મજૂરોને લગતી તમામ બાબતો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. મજૂરોની ફરિયાદોના નિકાલ લાવવામાં મહેનત કરે છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં એવી ૯૫૮ ફરિયાદો ઉપર મહાજને કામ કર્યું હતું, અને એમાંથી ૬૫૧ ફરિયાદોનો નિકાલ

મજૂરમહાજનનું
કાર્ય

સંતોષકારક રીતે આવ્યો હતો. બાકી રહેલી ફરિયાદોમાં કેટલીક ખોટી નીકળેલી, કેટલીક પાછી ખેંચી લીધેલી, અને કેટલીક નિષ્ફળ ગઈ હતી. આ જોતાં આ કામ સાંચું કહી શકાય. હડતાળોના નિકાલમાં પણ મહાજન સાંચું

કામ કરે છે. મહાજન તરફથી એક ઇસ્પીતાલ અને બે દવાખાનાં ચાલે છે. ઇસ્પીતાલમાં સુવાવડખાતું પણ છે. ૧૯૨૬ માં ઇસ્પીતાલ પાછળ રૂ. ૧૧૯૨૮) રૂપિયાનું ખર્ચ મહાજને કર્યું હતું. મજૂરોની કેળવણી માટેનો મહાજનનો પ્રયાસ પણ પ્રશંસનીય છે. ૧૯૨૬ માં એના તરફથી ૧૫ રાત્રિશાળા તથા ૧૧ શાળાઓ ચાલતી હતી. મોન્ટેસરી પદ્ધતિ પ્રમાણે એક બાલમંદિર પણ ચાલે છે.

એ જ વર્ષમાં કેળવણી પાછળ કુલ રૂ. ૩૪૩૨૨-૪-૮ ખર્ચ થયું હતું. આ ઉપરાંત મળૂરોને માટે એક વાચનાલય પણ કાઢેલું છે. મળૂર સંદેશ નામનું અઠવાડિક મળૂરોમાં નિઃશર્તિ લાવવા સારો પ્રયત્ન કરે છે. એ પત્રની ૫૦૦૦ નકલો મળૂરોમાં મફત વહેંચવામાં આવે છે. મીલમળૂરો માટે સસ્તા અનાજની ખાસ દુકાનો તથા ચાહપાણીની દુકાન પણ મહાજને ખોલી છે. આ ઉપરાંત મીલમળૂરો ભારે વ્યાજે પૈસા લાવીને દેવાદાર ન બને તે માટે જરૂર પ્રસંગે ફાટકા વ્યાજે નાણાં ધીરવાની સગવડ મહાજને કરી છે. મળૂરોનાં ચાલુ ખર્ચોને પહોંચી વળવા માટે કેટલીક વાર તે મદદ કરે છે અને કોઈ મળૂર ખરતફૂ થાય તેને સહાય કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં મહાજને જે મળૂર સેવિંગ બેંક ખોલી હતી, એમાં છ ટકા વ્યાજ અપાતું. મળૂરોને મ્યુનિસિપેલીટીને લગતી સગવડો ખરોખર મળે છે કે નહિ એ બાબત ઉપર પણ મહાજન ધ્યાન આપે છે.

આજે આખા હિંદુસ્તાનમાં મળૂરોની સ્થિતિ ખરાબ છે. પણ પંચો તથા મહાજનોની જૂની સંસ્થાઓને લીધે અને હાલના મળૂર મહાજનના પ્રયાસને

લીધે અમદાવાદના મળૂરોની સ્થિતિ કાંઈક સારી કહી

મળૂરોની સ્થિતિ શકાય. હિંદુસ્તાનના મળૂરો કાયમ એક કામ કરી શકતા

અને કાર્યકુશળતા નથી. અમુક વખત કામ કર્યા પછી તેઓ પોતાને

ગામ ચાલ્યા જાય છે. ખેતી કરનારા મળૂરો ખેતીની

મોસમમાં પોતાને ગામ જાય છે. આ કારણને લીધે કોઈ પણ ઉદ્યોગને એક

સરખી આવડતવાળા અને સ્થિર થઈ રહે એવા મળૂરો ભાગ્યે જ મળે છે.

આમાં આપણા દેશના જે કેટલાક સામાજિક રિવાજોમાં વધારે પડતો સમય

જાય છે એ ઉમેરો કરે છે. આવાં કારણોથી અને કેટલેક અંશે મળૂરોનાં

અજ્ઞાનથી તથા કોમી લાગણીઓથી કોઈ એક જગ્યાએ એક મળૂરે ઘણાં વર્ષ

સુધી કામ કર્યું હોય એવું ભાગ્યે જ બને છે. આથી મળૂરોની કાર્યકુશળતાનો

જોધએ તેવો વિકાસ થતો નથી. એટલે પ્રમાણમાં કામ ઓછું થાય છે. કાર્યકુશ-

ળતા ન હોવાનું કારણ મળૂરોની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ છે એમ પણ કેટ-

લાએક કહે છે. આ સમસ્ત પરિસ્થિતિનું પરિમાણ અંતે એ આવે છે કે વિલાયતમાં

જે કામ કરવામાં એક મળૂર જોધએ ત્યાં આપણે ત્યાં ત્રણથી છ મળૂરો જોધએ

છીએ. વિલાયતથી નવો આવનાર એક ગૃહસ્થ એક સ્પિનિંગ મીલમાં મળૂરોની

સંખ્યા જોધને હબકી ગયો. એને લાગ્યું કે આટલી સ્પીંડલો માટે આટલાં બધાં

માણસની મનુરોને સારો ખોરાક મળતો નથી વગેરે, અને ખાસ કરીને એમને રહેવાનાં સ્થળ ઘણાં જ ખરાબ છે તેથી એમનાં શરીર અને મન સુધરતાં નથી એ વાત ખરી છે. મીલ માલીકોએ એ આખત ઉપર ધ્યાન આપવાની ખાસ અગત્ય છે. પરંતુ નવું કાંઈ પણ થાય તેની સામા થવાની આપણા મનુરોની ટેવ પણ એમની કાર્યકુશળતાની વચ્ચે ફેટલી આવે છે તે વિચારવા જેવું છે. હલકી વર્ણના મનુરોમાં દારૂની ટેવ બહુ છે. મનુર મહાજનને આ બધી સામે ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ દારૂ જેટલું જ તુકશાન જરા ઉચી જતના મનુરોને આપણા સામાજિક રિવાજો કરી રહ્યા છે. દીકરા દીકરીનાં કે પોતાનાં લગ્ન અને તેને લગતાં અસંખ્ય ટાણાં, અને મા ખાપનાં ખારમા પાછળ ફેટલા મનુરો ખુવાર થઈ હમેશના દેવાદાર બને છે તેની તપાસ કરવા જેવી છે.

આમ જતાંયે અમદાવાદના મનુરો હિંદનાં બીજાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોના મનુરો કરતાં વધારે સ્થિર ગણાય છે. જે જૂના વણકરોએ પોતાનો હાથનો વંધો છોડ્યો છે તેઓ મીલોમાં સ્થિર થઈને કામ કરે છે. ખેતીવાળા મનુરો પોતાને ગામ જાય છે ખરા પરંતુ બદલામાં બીજાં માણસ મુકે છે અને બનતાં સુધી પોતાની જગ્યા સંભાળી રાખે છે. કેટલાંક ખાતામાં એકલી સ્ત્રીઓ અને કેટલાંકમાં સ્ત્રી પુરુષ ભેગાં કામ કરે છે. શાળખાતામાં વિલાયતમાં સ્ત્રીઓ કામ કરે છે, જ્યારે આપણે ત્યાં ફક્ત પુરુષો જ કામ કરે છે. સ્ત્રી મનુરો માટે કેટલીક મીલોમાં ઘોડીઆંશાળા કાઢવામાં આવેલી છે. એકંદરે મનુર મહાજનના પ્રયાસથી અને મીલ માલીકોના સમાધાનીસર્યાં સ્વભાવથી અમદાવાદનો મનુરવર્ગ સાધારણ રીતે ઠીક છે. અમદાવાદમાં આ કારણને લીધે મોટી હડતાળો બહુ પડતી નથી, અને જે કાંઈ પડે છે તેનો અંદર અંદર સમજીને તરત નિકાલ થઈ જાય છે. આ રીતે મનુર મહાજન આ જમાનાની એક મોટી સંસ્થા છે અને અમદાવાદ જેવા ઉદ્યોગના મથકમાં એની અગત્ય ઘણી છે.^૪

[૪] અમદાવાદના મનુરો વગેરે સંબંધી લખતાં મનુર મહાજન કે બીજાં મહાજનોથી સ્વતંત્ર અને વિચારોમાં પણ સર્વથા સ્વતંત્ર એવા અમદાવાદના એક શેઠનું વર્ણન જે. એ. જ્વાઈને પોતાના Indian Politics નામના પુસ્તકમાં આપ્યું છે. વર્ણન ઉપરથી એ વ્યક્તિ સહજ ઓળખાશે. મી. જ્વાઈને નામ નથી લખ્યું એટલે

મહાજન પેતાપોતાના ધંધાનાં રક્ષણ ઉપરાંત લોકહિતનાં કાર્યો પણ ધણાં કરે છે, એમાં પાંજરાપોળની સંસ્થા એ એક ખાસ અગત્યનું કામ છે. આ સંસ્થા મોટે ભાગે જૈન કોમને લીધે ઉદ્ભવી છે, અને આપણા પ્રાંતમાં તો ઘણી પ્રાચીન છે. અન્ય પ્રાંતોમાં જૈનો-ગૂજરાતી-મારવાડી જૈનો-એને

અહીં ઘખવું ઠીક નથી. એ વર્ણનનો દેટલોક ભાગ રસમય હોવાથી અહીં આપ્યો છે. જુઓ Indian Politics : by G. T. Gwynn : Chap. XXII p. 115-117. "There is another personality in Ahmedabad. X X X This man stands as a class by himself among the Ahmedabad Millowners. His parents gave him a fair property and ordinary-rather narrow education which could be had in an Indian Mofussil town. But they gave him also brains and courage. With their help he has got riches, and what is more remarkable, he has cultivated his mind. He is now (1922-24) one of the largest employers of labour in Ahmedabad. He admires Miss Ansuyabai's devotion to the cause of labour, and he is one of Mr. Gandhi's best friends. But he does not allow either Mr. Gandhi or the lady to dictate the policy he follows in dealing with his employees. On the other hand, he is not content with the short views taken by the local association of Millowners, and he holds himself free to act independently. He has put much money into welfare work—Efficiency-work as he prefers to call it. Housing, schools, and hospitals have been provided for his Millhands. I saw some of the works. It was far ahead of any efforts in the same line that were shown to me in Bombay. An Indian doctor was in charge and India deserves the credit for work done. X X X He does not count himself a politician. He wants to attend his own business. X X X This man is no sentimentalist." આ શેઠ સાથે મી. ગ્વાઈનને રાજકીય વિષય ઉપર બહુ રસમય વાતો કરેલી છે. એ બધું એ શેઠના સુંદર ચરિત્ર ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડે છે. પણ અહીં વિસ્તારના ભયથી છાડી દીધું છે. રાજકીય હુકોની બાબતમાં મી. ગ્વાઈનના જવાબમાં શેઠે કહેલું કે "It is not what you give that counts. It is the spirit in which it is given."

નીલાવે છે. પરંતુ આપણા પ્રાંતમાં એને જૈન સિવાય બીજી કોમનો પણ ટેકો છે. જૈન કોમ વેપારાદિમાં અસલથી જ આગળ પડતી હતી, તેથી અન્ય ધર્મના વેપારી પણ એમને પગલે ચાલતા અને પુણ્યના કામમાં કાંઈ વાંધો

લેતા નહિ. જીવદયાને આખા ગુજરાતે પોતાનો ધર્મ

પાંજરાપોળ

માન્યો છે. પરંતુ કાંઈ વખત જૈનો હિંદુ વેપારીઓના

તહેવારો વખતે કાંઈ વાંધો ઉઠાવે ત્યારે જ હિંદુ

વેપારીઓ પાંજરાપોળના પૈસા ભરવા સામે વાંધો ઉઠાવે એવા પ્રસંગો

બનેલા છે. પાંજરાપોળના ઉલ્લેખો ગ્રામીન કાળથી મળી આવે છે. પરદેશી

મુસાફરોને તો આ પશુ પક્ષી જીવ જંતુ તમામને માટેની ‘ઈસ્પીતાલ’

જોઈને ભારે નવાઈ જ લાગતી. પશુ પક્ષી ઉપરાંત જીવ જંતુ માટે પણ

જીવાતખાનાં હતાં. પાંજરાપોળના નિભાવ માટે માલની આવક જવક ઉપર

અમુક કર પણ લેવાતા. જૈનો તો અમુક રકમ પાંજરાપોળ માટે ખાસ

કાઢતા. અમદાવાદની પાંજરાપોળની સંસ્થા મોટી છે. પાંજરાપોળ ખોડાં,

દુર્બળ, રોગિષ્ટ અને અશક્ત ઢોરને રાખે છે, તેની દવા કરે છે અને

ખવડાવે છે. આવાં ઢોર કે પક્ષી મુકવાના કાંઈ પૈસા આપવા પડતા નથી, પણ

સારા માણસો ખર્ચ જોગું કંઈ આપે તો તે લેવાય છે. એનો વહીવટ મહાજન

કરે છે અને તે ધણે ભાગે જૈનોનું હોય છે. કેટલીક વખત કતલ થતાં ઢોરને

પણ ખરીદીને બચાવવામાં આવે છે. પરવડીઓની સંભાળ કાં તો જુદાં જુદાં મહાજન

રાખે છે અગર લોકો પોતે પણ તેમની સંભાળ લે છે. પરવડીઓ એ આપણાં

પ્રાંતમાં જીવદયા કેટલે સુધી પહોંચી છે તેનો એક સુંદર

પરવડી

નમુનો છે. પરવડીના નમુના પરદેશીઓ જુએ છે ત્યારે

એ લોકો એને કલ્પિત વસ્તુ સમજે છે. પણ અમદાવાદમાં

પરવડી તો ઠેર ઠેર છે, અને પક્ષીઓ માટેની દવા ઉપરાંત લોકોના શોખે એને અતુ-

આમ ‘spirit’ ઉપર વાત ચાલે છે તે માટે મી. મિલોર્ન કહે છે કે “I

think this Indian Millowner is right.” આખાંયે પ્રસંગ પછી મી. મિલોર્ન

વિચારે છે કે “With that lesson comes the other lesson that the

individual Indian is not an inferior but an equal, stronger than

us in some points, and weaker than us in others, but when all

is said and done, a human being equal in status to ourselves.”

પમ કારીગીરીવાળા કરેલી છે એ તો નજરે જોયે જ સમજાય તેમ છે. પરવડી અને જીવાતખાનાં ઉપરાંત મહાજન વિસામા પણ બંધાવે છે. ઉનાળામાં ભાર લઈ જનારને એ આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે. અમદાવાદની આસપાસના રસ્તા ઉપર આવા વિસામા જોઈ એનો ઉપયોગ સમજ્યા પછી જહાંગીર બાદશાહને એટલી તો નવાઈ લાગી હતી કે એણે ખુશી થઈ એવા વિસામા હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોમાં બનાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આ બધાં હિતનાં કાર્યો લોકોથી અને તેમાંય ખાસ કરીને વેપારીઓથી નભે છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

હિંદુસ્તાનનો મેલ એકઠો કરીને એ જ ખરું હિંદુસ્તાન છે એમ જગતને બતાવનારી અમેરિકન પરદેશણ મીસ મેયો અમદાવાદમાં આવી ત્યારે એણે પાંજરાપોળ જોઈ હતી. એણે લખ્યું કે ‘ઢોર એટલાં દુબળાં છે કે હવે તો (એણે ચોપડી લખી તે વખતે) મરી પણ ગયાં હશે.’ આ વાત અર્ધ-સત્ય હતી. દ્વેષનાં પડળને લીધે એણે ખરી વાત ક્યાંય પણ જોઈ નથી. પાંજરા-પોળમાં એવાં ઢોરને જ સારવાર માટે મુકવામાં આવે છે, સખળાંને નહિ એ વાત એણે છુપાવી છે. એનો દેશ જંગલીઓથી વસેલો હતો તે પહેલાં પાંચ પાંચ સદીઓથી જીવદયાના સિદ્ધાન્તની ટોચે પહોંચેલા દેશના પાટનગરની એકેય સારી વસ્તુ એની નજરે પડી લાગતી નથી.

થોડાએક વખતથી યુવકસંઘની પ્રવૃત્તિ ધ્યાન ખેંચે એવી થતી જાય છે એનો અહીં થોડો ઉલ્લેખ કરી લેવો જોઈએ. આ સંઘને આપણે મહાજનો સાથે તો ન સરખાવી શકીએ, પણ એક દૃષ્ટિએ યુવકોનું-વિદ્યાર્થીઓનું એ મહાજન ગણાય. તેનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓમાં સંઘશક્તિ લાવવાનો છે. સંસ્થા નવી જ છે, અને તેના ઉદ્દેશો કેટલા પાર પડે છે તે હજી જોવાનું છે.

આગળ જોયું તેમ અમદાવાદમાં એકે મુખ્ય શહેરમહાજન નથી. શાહુકાર મહાજનના શેઠને સાધારણ રીતે નગરશેઠ કહે છે. અંગત રીતે આ શેઠ શહેરીઓના સામાન્ય હોકા તરફ જુએ છે અને સમય આવ્યે બધાં મહાજનોને એકઠાં પણ કરે છે. પરંતુ એવું હાલ ભાગ્યે જ બને છે. આખા શહેર તરફથી આગળ થવાના પ્રસંગ પહેલાં નગરશેઠને ઘણી વાર આવતા. શહેરના બધા વેપારીઓને એકમત કરવા માટે ચૌદાના શેઠ-કાપડમહાજનના શેઠનો સહકાર કરવો પડતો. દશેરાની સ્વારી વખતે અગર વરસાદ ન પડે તે વર્ષે શહેરકોટની

નગરશેઠ

પ્રદક્ષિણા કરવા માટે લોક નગરશેઠને કહેતા. શહેર તરફથી સરકારમાં કાંઈ અરજી કરવાની હોય તો લોક નગરશેઠને મોળારે કરતા. આવા પ્રસંગ આગળ બહુ આવતા પણ હાલ નગરશેઠની કાંઈ ખાસ સત્તા નથી. અત્યારના નગરશેઠના કુટુંબને શાહજહાં બાદશાહના અંતના સમયથી શેઠાઈ મળેલી છે. એમના મૂળ પુરુષ શેઠ શાંતિદાસ ઔરંગઝેબના રાજ્યની શરૂઆત વખતે નગરશેઠ કહેવાયા. ત્યાર પછી એમના વંશે શહેર અને રાજ્યને લગતી ઘણી બાબતોમાં તે કુટુંબે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે તે આગળ જોઈશું. એક વખત શેઠ શાંતિદાસના પૌત્ર શેઠ ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચંદે શહેરને મરેઠાની લૂંટમાંથી બચાવ્યું તે માટે શહેરનાં બધાં મહાજનોએ શેઠને શહેરમાં આવતી વસ્તુઓ ઉપર વંશપરંપરા પા દેકાનો લાગો કરી આપ્યો.

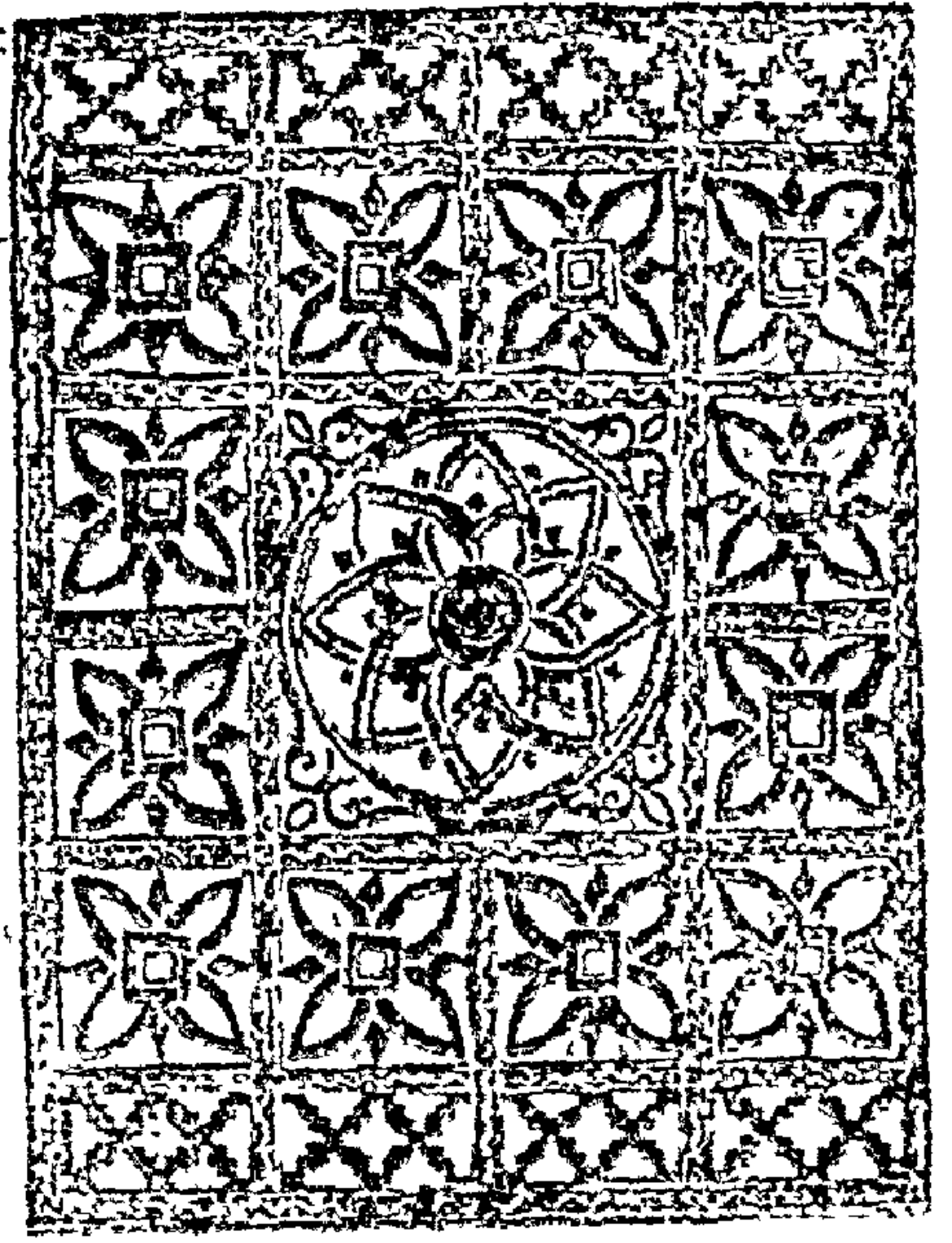
આમ શહેરના ઇતિહાસમાં એનાં મહાજનોની અને એના શેઠીઆઓની સેવા ઓછી નથી. અમદાવાદના વેપારનો ઇતિહાસ આ મહાજનોથી ઉજળો છે.

પ્રકરણ આઠત્રીસમું

નવું ને જૂનું

—સિંહાવલોકન—

૨૧ હેરોની આબાદી સત્તાવાળાની શાંતિ જેવી અસ્થિર ને અનિયંત્રિત છે; ધનવાનનાં સૌજન્ય જેવી ચંચલ છે. શહેરની એક ઘડી તે માણસની અડધી કે એક શતાબ્દિ ખરોખર છે. જગતનાં અનેક શહેરોના ઇતિહાસ આ વાત બતાવી આપે છે. એમનાં જીવનમાં નાની ચઢતી પડતીઓ અનેક આવે છે. કેટલાં પ્રાચીન મહાનગરોનાં આજે નાનાં ગામડાં થઈ ગયાં છે, અને મુંબાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, જેવાં કેટલાં ગામડાં આજે મહાનગર થઈ પડ્યાં છે. અમદાવાદ ! તારી આજ સુધીની ઇંદગીમાં તેં પણ આવી નાની અસ્થિરતાઓ અને ચંચલતાઓ બહુ જોઈ છે !

આશાવલ ! તું આજે ક્યાં છે ? તું તારા ખરા વખતમાં ગૂજરાતના રાજવીઓનું પ્રિયસ્થાન હતું; ગૂજરાતના વેપારીઓનું મુખ્ય ધામ હતું. મહારાજા કર્ણદેવે તને ગૂજર રાજલક્ષ્મીનું કર્ણોવતંસ બનાવ્યું. દેવચંદ્રાચાર્યની મુખ્ય પાટ તારે ત્યાં હતી. ગૂજરાતના મહાવિદ્વાન કલિકાલસર્વજ્ઞને તેં આચાર્યપદના પાઠ સંભાળ્યા. પાટણથી ઉતરતું ગૂજરાતનું પાટનગર ! આશાવલ ! મુસલમાન સુબાગોએ પણ તને અવગણ્યું નથી.

પણ વખત બદલાયો. તારાથી મોહ પામી એ અહમદશાહે તારું પાસું સેવવું પસંદ કર્યું; તારી ગોદમાં જ એણે અમદાવાદ ઉભું કર્યું. અંતે તમે બન્ને એક શહેર થઈ ગયાં. છતાં તેં જૂદું વ્યક્તિત્વ રાખ્યું હતું. મુસલમાન રાજ્ય-

કર્તાઓએ તારા મંદિરોનો ઉપયોગ એમની મરજીદો ખાંધવામાં કર્યો પણ તારો પોતાનો નાશ ન કર્યો; તારા હિંદુ રાજ્યકર્તાને હાથે તારો નાશ થયો છે. આજે તું ક્યાં છે તે કાઈ જાણતું નથી. જમાલપુર દરવાજા બહાર તારી પીઠ ઉપર ખેતરો, ગટરખાનું, ટેકરા, અને મીલ છે. એ સંચાના ગડગડાટ સામે ભૂમિના ભીતરમાંથી તું કદી તારા ઘંટનાદ સંભળાવે છે ?

મંદિરો ગયાં; એમનાં વિવિધ આકારનાં શિખરો ગયાં. દેવ ભોંયરામાં પેઠા. મરજીદો થઈ. મંદિરોથીયે વિશાળ થઈ. એના મીનારા ગગન સુધી પહોંચ્યા. એ મીનારાએ પડી ગયા. ભોંયરાના દેવ બહાર નીકળ્યા, પણ એમના ઉપરથી ભોંયરાનો અંધકાર ન ગયો. બધું શન્યકાર થઈ ગયું. નવી જાતનાં ઘર અને બંગલા ઉભા થયા. ઉંચા સુંદર મીનારાને બદલે નીચેથી ઘોળાં ને ઉપર મુખ આગળથી કાળાં એવાં વાનરમુખાં મીલનાં ભૂંગળાં ઉભાં થયાં. ક્યાં મંદિરનાં શિખરો અને મિનારા અને ક્યાં આ ભૂંગળાં ! પહેલાં જે મીનારાવાળા પાંચસો મરજીદો હતી; એટલે હજાર મીનારાવાળું શહેર કેવું મનોહર લાગતું હશે ! મંદિરના ઘંટારવ અને આરતિ સમયના દુંદુભિનાદ જતા રહ્યા. એનું સ્થાન મીનારા ઉપરથી પોકારાતી બાંગે લીધું. એ સમય પણ ગયો. આજે સૂર્યોદય વખતે એ વાનરમુખી ભૂંગળાં પોકારે છે, અમદાવાદીઓને કહે છે ‘ ઉઠા ’ ‘ ઉઠો ! કાળનો આ મહાન મહિમા છે ! ’

અમદાવાદ ! તું ગુર્જર રાજલક્ષ્મીનું મુખ હતું. કર્ણદેવ કે વીરધવલ, અહમદશાહ કે મહમૂદશાહ તને અંતરિક્ષમાંથી જુએ તો ઓળખે ? આ મહારાજાધિરાજો તારા પુરાતન ભાગ્યવિધાતા હતા. આજ તારું ભાગ્ય તારાં સંતાનોના હાથમાં છે. મુહાફિઝખાં, મલીકસારંગ, કે સુન્નતખાંની પેઠે આજે પણ જોરેડલ, હોપ, કે ચેટપ્રીટ જોવા તારા વહીવટદાર થયા છે. જહાંગીર કે શાહજહાં જોવા શોખીન રાજવીઓ હવે આવે તેમ નથી. દેવચંદ્રસૂરિ, અહમદ-ખટ્ટુ કે શાહઆલમ સાહેબ જોવા સંતોએ તારી કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાં અમર કરી છે. પુરાણના અંધકારમાં રહેલા દધિચિનાં સ્મરણ હજી કાણ ભૂલ્યું છે. સાખર-મતીનાં નીર વહેશે ત્યાં સુધી તો કોઈયે નહિ ભૂલે. પરંતુ આજે યે તું સંતની છાયામાં છે. અમદાવાદ ! ધન્યભાગ્ય છે તારાં કે પુરાણ કાળથી કે તારા પૂર્વાવતાર આશાવલ્લથી માંડીને આજ સુધી તું કદીયે સંતોની છાયાથી વંચિત રહ્યું નથી. દેવચંદ્રસૂરિથી માંડીને ગાંધીજી સુધીના સઘળા હિંદુ મુસલમાન સંતોની નામાવલી

કરીએ તો, અમદાવાદ ! એક સુંદર નક્ષત્રમાળાની વચ્ચે પૃથ્વી હોય એવું તું દીપે ! તારી આબાદી આ મહાપુરુષોના તપનાં પદ્માં ભાગથી જ ટકી રહી હશે તોપણ કેણુ જાણે છે ? અમદાવાદ ! સંતોની છાયા કદી ન છોડીશ. એથી જ તારા જીવનમાં શાંતિ રહી છે અને રહેશે. તારો સ્થાપનાર બાદશાહ અહમદશાહ પણ પીર ગણાતો છે-સંત ગણાયો છે, એ એાધું અદ્ભુત છે ! જન્મથી આજ સુધી સંતોનો સંગ એ એાધું ભાગ્ય છે ?

સરસ્વતીની ઉપાસના પણ તેં વિસારી નથી. હેમચંદ્રસુરિને તેં પાઠ લાણાવ્યા. લાવણ્યસમય, અખો, સામળભટ, દલપતરામ આદિ કવિઓ અમદાવાદના. સુલતાન મુઝફ્ફર હલીમના સમયમાં તો સરસ્વતીએ અહીં વાસ કર્યો હતો. પહેલા ઉર્દુ કવિ વલી તે અમદાવાદના. વજીહીન સાહેબ જેવા તત્ત્વજ્ઞશિરોમણિ, અબુતુરાબ, સિકંદર, અલીમુહમ્મદખાં જેવા ઇતિહાસકાર પણ અમદાવાદના. એ ખરું છે અમદાવાદ ! કે કલકત્તા અગર મૈસુરની પેઠે તારી ગલીએ ગલીમાં નાણુક લલનાઓના સ્વરસંયોગ સંભળાતા નથી. એને બદલે હથોડીઓના અવાજ ટીક ટીક સંભળાય છે. વિષ્ણુશાસ્ત્રી જેવા મહાસંગીતાચાર્ય દક્ષિણમાં થયા છે. એટલે કલાના સ્વરૂપમાં સરસ્વતીને હજી તારે ઉપાસવાની છે. પણ દયારામ અને નાનાલાલના રાસના મનોહર કલધોપ તારી પોળે પોળે સંભળાય છે તેવા હિંદુસ્તાનના ખીજા કયા શહેરમાં સંભળાય છે. ગૂજરાતના સ્ત્રી-જીવનની એ વિશેષતાને અમદાવાદ ! તેં ખાસ શોભાવી છે. પરંતુ વિક્રતામાં એવું નથી. હિંદુસ્તાનના મહા વિદ્વાનોની પંક્તિમાં અગ્રસ્થાન લે એવા મહા પંડિતો-નરસિંહરાવભાઈ, કેશવલાલભાઈ, આનંદશંકરભાઈ આજે તને શોભા આપે છે; અને પુરાતત્ત્વ મંદિરનો વિજ્ઞાનવર્ગ તારે આંગણે આવી વસ્યો છે. વરાહમિહિરના મહેણાના જવાબમાં અમદાવાદ ! તું કહી શકીશ કે ગૂજરાતમાં સરસ્વતી સૂકાઈ નથી. ઉત્તરના સૂકા પાંડિત્યના સંગથી કેટલા ત્યાંથી ગૂજરાતમાં નાસી આવી તેના થાકને લીધે ઘડીમાં પ્રત્યક્ષ ને ઘડીમાં અંતરિક્ષ એમ વસે છે અને કાંઈ કાંઈ વાર વ્યવહારબુદ્ધિને રૂપે બહાર આવે છે.

તારી વસ્તી આઠ દસ લાખથી ઘટીને એંશી હજારની થઈ ગઈ. તે પાછી વધીને આજે ત્રણ લાખની થઈ છે. પરાંના વિસ્તાર ચારે બાજુ હતા તે નાશ પામ્યા, આજે તે પાછા વધે છે. અમદાવાદ ! તેં ક્ષણિક રોગથી દૂબળું થયેલું તારું શરીર તો પાછું સુધાર્યું ને વધાર્યું. પરંતુ તારી બાદશાહીના અલંકાર તેં ખોયા તે ખોયા જ !

ક્યાં ગયા તારા હસગાડાં સાથે ચાલે એટલા મોટા રસ્તા ! ક્યાં ગયાં મોટાં ચેળાનો !
ક્યાં ગઈ તને ચારે બાજુ વીંટળાયેલી પેલી લીલી ઉદ્યાનમાળા ! અલંકાર તો
બાદશાહો જ પહેરાવી શકે. પણ અમદાવાદ ! બાદશાહ ગયા તેથી નિરાશ થવાનું
નથી. બાદશાહ ગયા પણ શાહ તો છે; પહેલાં જેટલા જ બળવાન છે. એ શાહમાં
જ્યાં સુધી શાહપણું રહેશે ત્યાં સુધી કોઈક દીવસે પણ અલંકારની આશા છે.
બાદશાહો હતા ત્યારે પણ શાંતિદાસ જેવા શાહ રંગ રાખતા. હકીસિંહ, રણુછો-
ડલાલ અને મગનભાઈ જેવા શાહોએ તારે માટે જોઈું નથી કંઈ. અમદાવાદના
જો શાહ-વેપારી ! ગાંસડીઓ અને સંચામાંથી સહેજ તમારું ડોઢું ઉચું કરો.
અમદાવાદનાં આ ખંડિત અલંકાર અને મેલાં વસ્ત્રો કાઢી એને સુંદર શણગાર
તમારે સજવવાના છે. શહેરસુધારણામાં પ્રમાદ ન કરશો.

અમદાવાદમાં ત્રણસો હાથી બાદશાહની સલામી માટે રોજ હાજર રહેતા.
સમાચાર લઈ જવા લાવવા માટે ઘોડેસ્વાર શહેરમાં ધ્રુમતા. ચુંવાળના સુંદર
ગૂજરાતી બળદની વહેલો ફરતી. નશીબદાર લોક પાલખી કે મેનામાં બેસતા. વખત
બદલાઈ ગયો. આજે હાથી જેવી મોટરો શાહની સલામી ભરે છે. ગાડાં
ને ઘોડાગાડીઓનો સુમાર નથી. ગરીબ કે ધનવાન સર્વને વાહનની સગવડ છે.
સંદેશો લઈ જવા લાવવા માટે ટેલીફોનની ઘંટડીઓ ઠેરઠેર વાગે છે. સમયનો
એ અજબ મહિમા છે.

અમદાવાદ ! તારાં સુંદર કલશવાળાં શિખરો કે ભવ્ય મીનારાઓને બદલે
હાલનાં વાનરમુખી ભૂંગળાં થયાં છે તેનો તિરસ્કાર કરીશ નહિ. રાષ્ટ્રીયતાના
આવેશમાં એનો ધ્વંસ કરીશ નહિ. તારી બોવાયેલી લક્ષ્મી શોધવામાં એણે
જોઈી સહાય કરી નથી. એ વાનરસેનાની સહાયથી તો તારે ગરીબાઈનો
સમુદ્ર તરવાનો છે. પરંતુ એટલું ધ્યાન રાખજો કે વાનરસેનાને સાથે સત્ય અને
મર્યાદાની મૂર્તિ ભગવાન રામચંદ્રજી હતા. રામને સાથે રાખીશ તો એ સમુદ્ર
તરાશે, નહિ તો વાંદરાં જાતે ડૂબશે ને તને ડૂબાડશે.

અમદાવાદ ! આજે ભૂતકાળના પડદા પાછળથી કર્ણદેવ કે અહમદશાહ
તને જુએ તો તેમને શું લાગે ? આજે તું કોઈ સ્વતંત્ર મહારાજ્યનું પાટનગર
નથી. તારી સ્વતંત્રતા ગમ્મ છે, પણ ગયેલી સમૃદ્ધિ પાછી આવી છે. આ બન્ને
મહારાજધિરાજઓએ તો તારી પાસે ગંગાચમુનાની પેઠે સ્વતંત્રતા અને સમૃદ્ધિ
બન્નેનો સંગમ જોયેલો. અત્યારે સ્વતંત્રતા વગરની એકલી સમૃદ્ધિને જોઈને એ

આત્માએને ઉર્વશી વિનાની એકલી સખાને જોઈને પુરુરવાએ બોલેલું વાક્ય
યાદ આવશે-‘ સંગમે દૃષ્ટપૂર્વેય ચમુના ગંગયા વિના ’ ॥

કવિ હુલ્વી શીરાઝીના શબ્દોમાં જ વિરમીએ તો:-

ઈલાહી તુ ઈશહરે આલી ખીના

મદે તા બહુસશ ઝવાલો ફના

હે ખુદા ! આ આલીશાન બાંધણીવાળા શહેરનો તું ટ્યામતના દીવસ સુધી
નાશ થવા દઈશ નહિ.

મકરણ ઓગણચાળીસમું

જોવાલાયક સ્થળો
(પંદરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ)
ભદ્રનો કિલ્લો

અ મહાવાદમાં જૂનાં અને નવાં જોવાલાયક સ્થળો ઘણાં છે તે આપણે હવે જોઈએ. આમાં ભદ્રનો કિલ્લો પહેલો અને મુખ્ય છે. આ કિલ્લાનો પાયો સુલતાન અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું તે જ દિવસે નાંખ્યો છે. મીરાતે અહમદી એની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૪૪૭ ઇલાહી ગજ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૪૦૦ ઇલાહી ગજ એમ આપે છે. પણ એમાં કાંઈ ફેર જણાય છે. કિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ કુલ ૪૩ એકર છે. મીરાતે અહમદી પ્રમાણે એને ૧૪ ખુર્રને હતા. તે ઉપરાંત બાદશાહી નગરખાનાનો દરવાજો (ભદ્રકાળીની ખાજુનો કે લાલદરવાજા પાસેનો તે નક્કી થઈ શકતું નથી) કચેરીનો દરવાજો અને બગીચાનો દરવાજો—એટલું સુખાઓના સમયમાં ઉમેરાયલું છે. નર્ગસુદૌલાએ એક ખુર્રા ઉમેરેલો છે. મીરાતે અહમદીમાં એને અરકનો કિલ્લો એવું નામ આપેલું છે. ભદ્ર નામ માટે અહમદી લખે છે કે પાટણના કિલ્લાને ભદ્ર કહેતા, અને એવા ઘાટનો આ કિલ્લો બાંધ્યો તેથી આને પણ લોકો ભદ્ર કહેવા લાગ્યા. એ જ પ્રમાણે અહમદનગર અને ચાંપાનેરના કિલ્લાને પણ લોકો ભદ્ર કહે છે. ભદ્રનો કિલ્લો એટલે અમદાવાદનો રાજગઢ. હાલ એ રાજગઢ નથી. ભદ્રનો કિલ્લો હાલ પહેલાં જેવો નથી. એનો ઉંચો પૂર્વાભિમુખી ખુર્રા માત્ર પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. મહમૂદ બેગડાએ બંધાવેલો (નીચેનો) ચાંપાનેરનો કિલ્લો જોઈએ છીએ ત્યારે સહજ લાગે છે કે અમદાવાદનો કિલ્લો હાલ છે એવો નહોત્ય. હોપ કહે છે તેમ કાંઈ પ્રાચીન કિલ્લાની જગ્યાએ અહમદ-

શાહે કિલ્લો બાંધ્યો એમ માનવાને આધાર નથી. ભદ્રકાળીનું મંદિર પણ હોપ કહે છે તેમ પ્રાચીન નથી. મોગલાઈની શરૂઆતમાં ભદ્રના જે જૂના બાદશાહી મહેલો પડી ગયા હતા તે જહાંગીરના આવતાં પહેલાં સમરાવવામાં આવ્યા હતા. એટલે આજ સુધીમાં કિલ્લાનાં કેટલાંય રૂપાંતર થઈ ગયાં હશે.

ઓગસ્ટી (૧૬૮૦) ના મત પ્રમાણે ભદ્રનો કિલ્લો મોગલ રાજ્યમાં માત્ર કાબુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી મજબુતાઈમાં ઉતરતો ગણાતો હતો. એના ઉપર રક્ષણ માટે નાની તોપો ઉપરાંત ૧૮ મોટી તોપો રહેતી. મુસાફર મેન્ડેસ્સો લખે છે કે કિલ્લો પથરનો બનાવેલો હતો, અને મહારાજ્યના સર્વથી મોટા કિલ્લાઓમાં ગણાતો. એવેનો કહે છે કે એ એક નાના શહેર જેવો હતો. આ વર્ણનો ઉપરથી જણાશે કે આજે ભદ્રનો કિલ્લો જોઈએ છીએ તે એના અસલ સ્વરૂપમાં નથી. એનો જે અસલ દરવાજો બે મોટાં ગોળ ખુરજો અને એની વચ્ચેની ઉંચી ભીંત સાથે આજે ઉભો છે તે જ પ્રાચીન છે. આટલો દેખાવ પણ ઘણો લવ્ય છે અને પ્રાચીન સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપવાને પુરતો છે. એ મુખ્ય દરવાજાની આગળનો દરવાજો જે કારંજમાં પડે છે તે પાછળથી મોગલાઈમાં બનેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એની પહોળી કમાન અંદરના દરવાજાની શુદ્ધ અમદાવાદી કમાનથી જૂદી પડે છે. ભદ્રના કિલ્લાની ઇશાને સીદી શહીદની મરજીદ પાછળથી કોટ તોડીને કરેલી. પૂર્વે મુખ્ય દરવાજાની બાજુમાં આવેલો આજમખાનો મહેલ પણ મોગલાઈમાં કોટ તોડીને કરેલો. એ મહેલ આગળ આવવાથી મુખ્ય દરવાજા આગળ ખૂણો ન પડે માટે જ આગળ બીજો દરવાજો કરેલો હશે, અને એની હારમાં મકાનો કરવા દીધાં હશે એમ જણાય છે. ભદ્રની નૈઋત્યમાં કોટ તોડીને એલીસ બ્રીજ કરેલો છે. પહેલાં એ પૂલ કિલ્લાની બહાર હતો. તે તુટી ગયા પછી માણેકખુરજને અડકીને એની ઉત્તરે લીધો. ભદ્રને આઠ દરવાજા છે. પૂર્વમાં બે મોટા, એક મુખ્ય દરવાજો અને બીજો લાલ દરવાજો. મુખ્ય દરવાજાને ૧૮૨૪ માં પીરાનપીરનો દરવાજો કહેતા. આ દરવાજો અપસવ્ય બાંધણીનો છે. એમાં હાલ ઉત્તર વિભાગના કેળવણીખાતાના વડા બેસે છે. એના ઉપર ઘડીયાળનો મોટો ધુરજ છે. પહેલાં એ ધુરજ ઉપર ક્ષીટીશ વાવટો રહેતો અને તેની પાછલી બાજુએ ફાંસી દેવાની જગ્યા હતી. ત્રીજો મોટો દરવાજો નૈઋત્ય દિશામાં છે તે ગણેશ બારી. એ ઇ. સ. ૧૭૭૯ માં

આપાજી ગણેશે એક દીવસમાં તૈયાર કરાવ્યો હતો. દક્ષિણમાં એક તથા ઉત્તરમાં બે દરવાજા સાધારણ કદના છે. મીરાતે સીકંદરીનો મીરકુ દરવાજો તે આ ઉત્તર તરફ મીરઝાપુર બાજુ હોવો જોઈએ. એની જોડે બગીચાનો દરવાજો છે. પહેલાં કિલ્લામાં બાદશાહી બગીચો હતો એને નગીના બાગ કહેતા. ત્યાં થઈ ખાનપુરના શાહજહાંના મહેલે જવાનું. પશ્ચિમમાં બે બારીઓ છે તે નાની છે-એક બારાદરી અને બીજી રામદરવાજાની બારી.

ભદ્રના બાદશાહી મહેલો તો જહાંગીરના આવતા પહેલાં (૧૬૧૮) બંદર થઈ ગયાં હતાં. એટલે કેાઈ પરદેશી મુસાફર પણ એ જોઈ શકે તેમ નહોતું. પરદેશી મુસાફરોએ જોએલા એ તો મોગલાઈ વખતના મહેલો. મોગલાઈમાં બાદશાહી મહેલ સમરાવ્યો કે નવો કરાવ્યો; અને શાહજહાંએ ખાનપુર દરવાજા પાસે મહેલ બંધાવ્યો. આ મહેલનું અવશેષ ત્યાં સુરજની મહેલમાં રહેલું છે. અંદરના મહેલોનાં કાંઈ અવશેષ રહ્યાં નથી. શાહજહાંએ ભદ્રમાં હુમાયુનાં બંધાવેલાં તે મુખ્ય દરવાજામાંથી પેસી જરાક દૂર જતાં વાયવ્ય બુણા તરફ હતાં. ૧૮૨૪ માં સર્વે થઈ ત્યાં સુધી એની નિશાનીઓ હતી. મુખ્ય દરવાજામાં પેસી લાલ દરવાજા તરફ જતાં ડાબે હાથે રોજા જેવું આવે છે. ૧૮૨૪ માં ત્યાં મુહમ્મદ અમીનખાં ઔરંગઝેબના સુબાની કબર અને મસ્જિદ હતી. કબર હાલ એક ઓપ્રીસના આંગણમાં છે પણ મસ્જિદ જણાતી નથી. ત્યાં જ બીજી કબર ઇબ્રાહીમ સૈયદની છે એમ કહેવાય છે. આ ઇબ્રાહીમ સૈયદ આસ્તોડીઆ બહારની મસ્જિદવાળા કે બીજાં તે નક્કી થતું નથી. કલેક્ટરની જૂની ઓપ્રીસના આંગણમાં ઇબ્રાહીમ કુલીખાંની જે કબર છે એમાં ફક્ત એનું માથું જ છે અને શરીર બગદાદ ગયેલું છે એમ ગેઝેટીઅરમાં લખેલું છે. પણ આ માટે અહમદીનો આધાર નથી. લાલ દરવાજાથી જતી સડક મીરઝાપુર તરફના દરવાજામાંથી આવતી સડકને મળે છે તે બુણા ઉપર શેલુકરની હવેલી હતી, એનો મોટો દરવાજો ૧૮૨૪ સુધી હતો. લોકો એને શેલુગરનો દરવાજો કહેતા. એમાં પાછળથી અદાલત થઈ હતી. શેલુકરની હવેલી સામે દીવાન જગન્નાથની હવેલી હતી. હાલ રેકર્ડ ઓપ્રીસ છે તેની સામે અને મુંબાઈ બેંકની તથા એની આસપાસની મોટી જગ્યા ઉપર પેશ્વાના સમયમાં ફડનીસવાડી નામનો બાગ હતો. દક્ષિણના દરવાજા પાસે અહમદશાહની મસ્જિદ, એની પાછળ માણેક સુરજની પાયગા અને એની બાજુમાં બીજાં હુમાયુનાં હતાં.

અસલ બાદશાહી મહેલ તો સાબરતીને છેક કીનારે અહમદશાહની મસ્જીદની બાજુમાં હશે. કલેક્ટરની જૂની ઓફીસની જગ્યાએ એક મહેલ હતો એમ જૂની સર્વે ઉપરથી ગેઝેટીઅર કહે છે. એને બાદશાહી દીવાનખાનું કહેતા. અમદાવાદ બ્રીટીશ અમલમાં આવ્યું ત્યાં સુધી એ દીવાનખાનામાં નામની રાજગાદી રહેતી અને એના ઉપર રાજ ફુલ ચઢતાં, એમ પહેલા કલેક્ટર મી. ડનલોપ લખે છે. શેલુકરની હવેલીને એક મોટો ચોરડો અને બીજી ધણી અંધારી નાની ચોરડીઓ હતી. કહેવાય છે કે એ હવેલીમાં કુલ ૩૫૦ બારણાં હતાં. ૧૮૦૦ માં બંધાયેલી એ હવેલી ૧૮૫૯ માં હાલી ગઈ હતી અને ૧૮૭૪ માં તેને ઉતરાવી નંખાવી. ડીલા વાલે, મેન્ડેલ્સો અને થેવેનોનાં વર્ણનો પાછળના સમયનાં છે તેથી તે ઉપરથી મહેલનો કાંઈ ખ્યાલ આવતો નથી.

ભદ્રના બહારના દરવાજાની ઉત્તરે હાલ ટેલીગ્રાફ ઓફીસ છે એની લગભગ પાસે પહેલાં (૧૮૨૪ માં) કસ્ટમ હાઉસ હતું. માણેક જુરજ ૫૩ શીટ ઉંચો છે. એમાં પહેલાં કુવો હતો એને માણેક કુવો કહેતા. માણેક જુરજમાં શહેરનું ખાતમુહર્ત થએલું. ત્યાર બાદ નદીનું વહેણ બદલાયાથી કુવામાં પાણી આવતું બંધ થયું, અને ૧૮૬૬ માં એને પૂરી નાંખવામાં આવ્યો. બારાદરી દરવાજા પાસેના એક જુરજમાં પણ કુવો હતો તેમાંથી બાગને માટે રેંટથી પાણી કાઢતા. રામ-દરવાજા પાસેના એક કુવામાં સર્વેથર મહાદેવનું મંદિર છે.

ભદ્ર-એક વખતનો રાજગઢ આજે પાધર છે. એમાં એચાર સાધારણ કચેરીઓ અને નૈઋત્ય ખુણે થોડાં ઘર છે. ત્યાં ૧૮૨૪ માં ૬૧૮ ઘર હતાં તે ૧૮૭૮ માં ૧૬૨ થયાં. હાલ ભદ્ર નામ માત્ર છે અને ભદ્રકાલી માતાને લીધે જ એનો મહિમા આજે રહ્યો છે.

ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ (કારંજ)

ત્રણ દરવાજા એ અમદાવાદનું મુખ્ય સ્થળ છે. શહેર વસાવ્યા પછી થોડા વખતમાં જ અહમદશાહે આ દરવાજા બંધાવ્યા છે. એની વચલી કમાન ૧૭૬ શીટ પહોળી અને બન્ને બાજુની ૧૩ શીટ પહોળી છે. ઉંચાઈ ૨૫ શીટ છે. ત્રણે કમાનોની અંદર એક બીજામાં જઈ શકાય એવી વચ્ચે નાની કમાનો છે. પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુ વચલા દરવાજાની આસપાસ મસ્જીદના મીનારા જેવા ગોખ અને કાતરણીવાળા નાના જુરજો છે. ઉપર અગાશી કરેલી છે. તેને

બંને બાજુ ત્રણ ત્રણ ઝરખા છે. ગઈ સદીમાં ઉપર છાપડું હતું. તે ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં કઢાવી નાંખી અગાશી ખુલ્લી કરી છે. ત્રણ દરવાજાનું હાલનું અને ગઈ સદીના મધ્યનું ચિત્ર સરખાવવાથી આ સમજાશે.

ગઈ સદીના ચિત્રથી ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજાની વચ્ચે આવેલા મોટા 'મેદાને શાહ' નો પણ કાંઈક ખ્યાલ આવશે. આ મેદાનનો આસપાસનો ભાગ હાલ બેડોળ ધરોથી દબાઈ ગયો છે. પણ પહેલાં આ મેદાન એક ભવ્ય વિશાળ યોગાન હતું. પૂર્વે ત્રણ દરવાજાની પશ્ચિમે ભદ્રનો કિલ્લો અને ઉત્તર દક્ષિણ પણ દરવાજા હતા. દક્ષિણ તરફના દરવાજાનું નામ અહમદીમાં ખીરનો દરવાજો એવું આપેલું છે. આ મેદાનમાં હાલ કારંજવાળાનું મોટું મકાન છે ત્યાં મોટો હોબ પુવારો અને આસપાસ નાનાં મકાનો હતાં^૧ એના ઉપર બેસી બાદશાહ શુક્રવારનું બજાર જોતા. પાછળથી કાટવાળા અબુતરો હાલ મીડલ સ્કુલ છે ત્યાં થયો ત્યારે કાટવાળા કચેરી પણ મેદાનમાં ભરાતી. આ મેદાનમાં અમલદારો યોગાન (polo) રમતા એવું એ મોટું હતું. મેદાનની દક્ષિણે આવેલી ફરહત ઉલમુલ્કની મસ્જિદ આગળ પોલો રમવા આવતાં ચંગીઝખાનું મરણ થયું હતું. બાદશાહી સમયમાં લશ્કરી ક્વાયતો તથા હાથીની સલામી આ મેદાનમાં થતી.

મેદાનની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ એકઠોએલોજીકલ સર્વેમાં ૬૨૦ વાર અને પૂર્વપશ્ચિમ પહોળાઈ ૩૩૦ વાર આપેલી છે. આ માપ જૂની હદ નક્કી કરીને આપેલું છે. એ ઉપરથી ઉત્તર દક્ષિણ હદ સલાપોસના નાકાથી ફરહત ઉલમુલ્કની મસ્જિદની પેલી બાજુ ઘણે દૂર સુધી હશે. આ બધા ભાગ આજે મકાનોથી પુરાઈ ગયા છે, અને એ મકાનો પણ 'મેદાને શાહ'ના નામને લખાવે એવાં છે. મુસાફર મેન્ડેસ્સો (૧૬૩૮) આ મેદાનનું માપ ૧૬૦૦ x ૮૦૦ ફીટ આપે છે. એ લખે છે કે મેદાનની બંને બાજુ તાડ, નાળાએરી, આંબલી, નારંગી વગેરે ઝાડની હાર હતી. મુસાફર થેવેનો (૧૬૬૬) એનું માપ ૨૧૦૦ x ૧૨૦૦ ફીટ આપે છે. એ લખે છે કે મેદાનમાં વચ્ચે નાનાં નાનાં નવ ફીટ

[૧] કુવારામાં ભદ્રના એક કુવામાંથી પાણી આવતું એમ ગેઝેટીયર લખે છે. કારંજની જમીન ગઈ સદીમાં ચાર ફીટ ચઢી ગઈ છે. મીડલ સ્કુલની જમીનની સપાટી જોવાથી એ સમજાશે.

હંચાં ચોરસ મકાનો હતાં અને વચ્ચે નિશાન તાકવા માટે એક મોટું ઝાડ હતું. ગઘ સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ મેદાન કેવું હતું એનો ખ્યાલ ચિત્રપરથી આવશે. હાલ વચ્ચેના હવાડા અને બજાર કઢાવીને મ્યુનિસિપેલીટીએ જરા સફાઈ કરી છે. પણ આ મેદાનને એની અસલ હદ પ્રમાણે 'મેદાને શાહ' બનાવવાની ઘણી અગત્ય છે. એક પ્રેમાભાઈ હોલ સિવાય અને બીજા એક બે બંગલા સિવાય હાલનાં મકાનો અમદાવાદના શાહી મેદાનને લજવે એવાં છે. વચ્ચેનો બાગ ગઘ સદીમાં ગમે એવો હશે પણ હાલ નકામો છે. સુભાગ્યે આ બાગ કાઢી નાંખી ત્યાં લીલોતરી કરી સર ચીતુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટનું મોટું પુતળું મુકવાનું હતું છે. બાગની આગળ એક મી. શીલપોટ નામના અમલદારનું પુતળું છે. એમ કહેવાય છે કે એ કલેક્ટર હતા ત્યારે એમને રસ્તામાં બેરાં રડેકુટે એ રિવાજ બીલકુલ પસંદ નહોતો. એક વખત બેરાં રસ્તામાં કુટતાં હતાં એટલામાં શીલપોટ સાહેબ ત્યાંથી જતા હતા. સાહેબે ગાડી ઉભી રાખી દૂરથી ધીમે ધીમે બેરાંના ટોળામાં પેસી હાથ હાથ કરી કુટવા માંડ્યું. ત્યાર પછી એ સાહેબ રહ્યા ત્યાં સુધી બેરાં રસ્તામાં કુટવાની હિંમત કરતાં નહિં એમ કહેવાય છે.^૧

[૧] આઝમખાંનો મહેલ અને એની પાસેનો દરવાજો નહિં થયો હોય ત્યારે મેદાને શાહની હદ ભદ્રના અંદરના દરવાજા સુધી હશે. આઝમખાંના મહેલ (પોસ્ટ ઓફીસ)ની પશ્ચિમે એક ખૂણે એક કબર છે તેને સીદીબાદશાહની કબર કહે છે. એમ કહેવાય છે કે સીદીબાદશાહ શહેરનો ક્રોટવાલ હોતો. એક રાત્રે કિલ્લા આગળ ચોકી કરતાં એક અત્યંત રૂપવતી સ્ત્રી એને મળી. પુછતાં જણાયું કે એ લક્ષ્મી છે. એ સ્ત્રીએ એ જગ્યાએ જ બાદશાહને મેળવવા માટે ક્રોટવાલને કહ્યું. ક્રોટવાલે કહ્યું કે બાદશાહ આવે અને દેવી અદૃશ્ય થઈ જાય તો બાદશાહ કોંઈ બરાબર પોતાને મારી નાંખે. દેવીએ બાદશાહ આવે ત્યાં સુધી ત્યાં જ ઉભા રહેવાનું વચન આપ્યું. સીદી-બાદશાહ મહેલમાં સુલતાનને જગાડવા ગયો અને બધી વાત કરી. સુલતાન વાત સમજી ગયો, અને લક્ષ્મી પોતાના શહેરમાં હંમેશા વાસ કરીને રહે તે માટે રાત્રે જગાડવાનું બહાનું કાઢી, ક્રોધ કરી, ક્રોટવાલને ત્યાં જ મારી નાંખ્યો. લક્ષ્મી તે દીવસની ત્યાં જ ઉભી છે, અને તે અદૃશ્ય છે. આ ઉપરથી અમદાવાદ હંમેશા લક્ષ્મીવાળું શહેર રહ્યું છે એમ મનાય છે. (આ વાત ડૉ. ટેલરે કહેલી તે પ્રો. ડોમીસેરીએટના ઇતિ-હાસમાંથી સારરૂપે ઉતારી છે.) સીદી બાદશાહની એક કબર પથ્થરકુવા પાસે પણ છે એમ કહેવાય છે.

અહમદશાહની મસ્જિદ ઉદ્દે છાટી જુમામસ્જિદ

અહમદશાહની મસ્જિદ ભદ્રના કિલ્લાની અંદર દક્ષિણ બાજુના દરવાજાને અડીને આવેલી છે. તે હાલની ગૂજરાત કલણની ખરોખર સામે છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલું બનેલું મકાન છે. અહમદશાહે શહેરનો પાયો નાંખ્યો અને કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો તે જ વખતે આ મસ્જિદ બાંધવી શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૪૧૪ ના ડીસેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે તે એનું કામ પુરું થયું. હાલ આ મસ્જિદ અમદાવાદની સર્વથી ખૂણે પડેલી મસ્જિદોમાંની એક છે. ભાગ્યે જ કાંઈ એને જોવા જાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એનું સ્થાન ઉચ્ચ છે. અમદાવાદની બાદશાહીનું એ સર્વથી પહેલું મકાન લગભગ અણીશુદ્ધ દશામાં આવે આપણી સામે ઉભું છે.

મસ્જિદના વચલા મહેરાબ ઉપર આ પ્રમાણે અરબીમાં આરસના પથ્થર ઉપર કાતરેલો લેખ છે:-

“ આ મોટું મકાન-વિશાળ મસ્જિદ-અલ્લાહની દયાનું શરણ લેનાર નોકરે-જે અલ્લાહને મસ્જિદમાં લજવામાં આવે છે, -અને કુરાને શરીફ પ્રમાણે, ‘મસ્જિદ અલ્લાહની છે અને એની સાથે ખીજા કાંઈને લજાશો નહીં’-એ અલ્લાહની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર નોકરે-અહમદશાહ, તે મુહમ્મદશાહનો પુત્ર, તે મુઝફ્ફરનો પુત્ર-તે સુલતાને, બંધાવી છે. એ પુરી થયાની તારીખ ૪ શવાલ હી. સં. ૮૧૭ છે. ” (૧૭-ડીસેમ્બર-૧૪૧૪)

મસ્જિદનું માપ આ પ્રમાણે છે:-૧૫૬' -૬" x ૫૪' (અંદરથી). ઉપર ૧૦ મોટા ધુમટ છે અને તેના આધાર માટે ૧૫૨ થાંભલા છે. ભીતો ૧૮ ફીટ ઉંચી છે, પણ મસ્જિદના મુખ ભાગ (facade)નો વચલો ભાગ જે ૩૬ ફીટ પહોળો છે ત્યાં ઉંચાઈ દસ ફીટ વધારે છે. એટલે વચલી કમાન ખીજા કરતાં એટલી વધારે ઉંચી છે. વચલી કમાનની આસપાસના બે મીનારા ઘણા જ સાદા છે અને ભીંતથી ૨' -૫" જ ઉપસેલા છે. પાછળની મસ્જિદો પેઠે જાડા, ભારે, ખૂણાવાળા અને બહુ શણગારવાળા મીનારા આ શરૂઆતની મસ્જિદોમાં જણાતા નથી. વચલી કમાનની ઉપર એ ૧૭ ફીટ ઉંચા હતા એટલે જમીનથી તેની કુલ ઉંચાઈ ૪૫ ફીટ હતી. મીનારાનો ઉપરનો ભાગ બહુ હાલી જવાથી ગઈ સદીના ત્રીજા પાદમાં એને ઉતારી નાંખ્યા હતા.

ડા. બજેસે એને કોઈ ફરી બંધાવે તો કામ લાગે એમ ધારી માપ પ્રમાણે એનું ચિત્ર કરી રાખ્યું છે. લીવાનની ભીંતમાં વચલી કમાન ઉપરાંત બીજી ચાર કમાનો છે. કમાનો દરેક અણીવાળા મુસલમાન ધાટની છે અને તેમાં આઠ કેતરણીવાળા જળાઓ છે. પશ્ચિમ તરફની પાછલી ભીંતમાં એટલી જ જળાઓ છે અને ઉત્તર તરફની ભીંતમાં ચાર જળાઓ છે. દક્ષિણ બાજુ ભદ્રનો કેટ આવેલો છે. આગલી ભીંતમાં ત્રણ આંતરી અગર કંદોરા છે અને એની કારીગીરી શુદ્ધ હિંદુ છે.

આ મસ્જીદના થાંભલા ખાસ જોવા જેવા છે. લગભગ બધાથે થાંભલા કોઈ હિંદુ મંદિરમાંથી ઉપાડી આણેલા છે. થાંભલા જુદી જુદી ભાતના છે. કેટલાક ઉપર હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ હજી પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક થાંભલા ઉપર શિવલિંગ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને એક ઉપર વિ. સં. ૧૩૦૭ (ઇ. સ. ૧૨૫૦) નો મહારાજા વિશલદેવના સમયનો એક ખંડિત લેખ પણ છે પરંતુ તે સ્પષ્ટ નથી. ધુમટોની અંદરની કારીગીરી પણ હિંદુ છે અને એ પણ કોઈ હિંદુ મંદિરનાં અવશેષો હશે એમ જણાય છે. મસ્જીદના ઉત્તર-પશ્ચિમ ખૂણામાં મુલુકખાનું અગર જનાનાને પ્રાર્થના કરવાની જગ્યા છે. એની નીચે ૨૫ થાંભલા એકસરખા અને સારી કેતરણીવાળા છે તે તમામ એક જ મંદિરમાંથી ઉપાડેલા જણાય છે.

મુલુકખાનું કરવાનો રિવાજ ફક્ત ગૂજરાતની મસ્જીદોમાં અને તે પણ ચૌદમી સદી અને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયેલી મસ્જીદોમાં જ જોવામાં આવે છે. ઘણુંખરું મુલુકખાનાવાળા મસ્જીદ રાજકુટુંબના માણસે બાંધેલી હોય છે. મુલુકખાનાનો જે ભાગ મસ્જીદમાં પડે છે ત્યાં પથરની કેતરેલી જળા કરેલી હોય છે, અને એમાં દાખલ થવાનું દાર મસ્જીદની ઉત્તર તરફની ભીંતમાં બહારથી જ હોય છે. એટલે સ્ત્રીઓ બહારથી બારોબાર પ્રવેશ કરી શકે. મસ્જીદની પેઠે જ એમાં પણ પશ્ચિમ તરફ મહેરાબ કરવામાં આવે છે. આ મસ્જીદના મુલુકખાનામાં બહારથી પ્રવેશ કરવાનો એટલો સુંદર કંઠેરાવાળો અને ધુમટથી ઢાંકેલો છે. એનો આખોયે ધાટ શુદ્ધ હિંદુ છે. આ મુલુકખાનામાં એક સુંદર મહેરાબ છે અને તેની આગળ સહેજ ઉંચી વેદી જેવું છે. એમ કહેવાય છે કે એની ઉપર એક સુંદર છત્રી હતી અને એની નીચે બાદશાહ અહમદશાહ હમેશ નીમાજ પઢવા આવતા. ગઈ સદીમાં આ મસ્જીદ જેને તાબે હતી તેણે આ

અહમદશાહની મસ્જિદ ઉદ્દે છાટી જુમામસ્જિદ

અહમદશાહની મસ્જિદ ભદ્રના કિલ્લાની અંદર દક્ષિણ બાજુના દરવાજાને અડીને આવેલી છે. તે હાલની ગૂજરાત કલબની ખરાબર સામે છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલું બનેલું મકાન છે. અહમદશાહે શહેરનો પાયો નાંખ્યો અને કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો તે જ વખતે આ મસ્જિદ બાંધવી શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૪૧૪ ના ડીસેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે તો એનું કામ પુરું થયું. હાલ આ મસ્જિદ અમદાવાદની સર્વથી ખૂણે પડેલી મસ્જિદોમાંની એક છે. ભાગ્યે જ કોઈ એને જોવા જાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એનું સ્થાન ઉચ્ચ છે. અમદાવાદની બાદશાહીનું એ સર્વથી પહેલું મકાન લગભગ અણીશુદ્ધ દશામાં આવે આપણી સામે ઉભું છે.

મસ્જિદના વચલા મહેરાબ ઉપર આ પ્રમાણે અરબીમાં આરસના પથ્થર ઉપર કાતરેલો લેખ છે:-

“ આ મોટું મકાન-વિશાળ મસ્જિદ-અલ્લાહની દયાનું શરણ લેનાર નોકરે-જે અલ્લાહને મસ્જિદમાં લજવામાં આવે છે,-અને કુરાને શરીફ પ્રમાણે, ‘મસ્જિદ અલ્લાહની છે અને એની સાથે બીજા કોઈને લજ્જો નહીં’-એ અલ્લાહની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર નોકરે-અહમદશાહ, તે મુહમ્મદશાહનો પુત્ર, તે મુઝફ્ફરનો પુત્ર-તે સુલતાને, બંધાવી છે. એ પુરી થયાની તારીખ ૪ શવાલ હી. સં. ૮૧૭ છે.” (૧૭-ડીસેમ્બર-૧૪૧૪)

મસ્જિદનું માપ આ પ્રમાણે છે:-૧૫૬' -૯" x ૫૪' (અંદરથી). ઉપર ૧૦ મોટા ધુમટ છે અને તેના આધાર માટે ૧૫૨ આંબલા છે. ભીતો ૧૮ ફીટ ઉંચી છે, પણ મસ્જિદના મુખ ભાગ (facade)નો વચલો ભાગ જે ૩૬ ફીટ પહોળો છે ત્યાં ઉંચાઈ દસ ફીટ વધારે છે. એટલે વચલી કમાન બીજી કરતાં એટલી વધારે ઉંચી છે. વચલી કમાનની આસપાસના બે મીનારા ધણા જ સાદા છે અને ભીંતથી ૨' -૫" જ ઉપસેલા છે. પાછળની મસ્જિદો પેઠે જાડા, ભારે, ખૂણાવાળા અને બહુ શણગારવાળા મીનારા આ શરૂઆતની મસ્જિદોમાં જણાતા નથી. વચલી કમાનની ઉપર એ ૧૭ ફીટ ઉંચી હતા એટલે જમીનથી તેની કુલ ઉંચાઈ ૪૫ ફીટ હતી. મીનારાનો ઉપરનો ભાગ બહુ હાલી જવાથી ગઈ સદીના ત્રીજા પાદમાં એને ઉતારી નાંખ્યા હતા.

ડા. બર્જેસે એને કોઇ ફરી બંધાવે તો કામ લાગે એમ ધારી માપ પ્રમાણે એનું ચિત્ર કરી રાખ્યું છે. લીવાનની ભીંતમાં વચલી કમાન ઉપરાંત બીજી ચાર કમાનો છે. કમાનો દરેક અણીવાળા મુસલમાન ધાટની છે અને તેમાં આઠ કેતરણીવાળા જાળાઓ છે. પશ્ચિમ તરફની પાછલી ભીંતમાં એટલી જ જાળાઓ છે અને ઉત્તર તરફની ભીંતમાં ચાર જાળાઓ છે. દક્ષિણ બાજુ ભદ્રનો કોટ આવેલો છે. આગલી ભીંતમાં ત્રણ ચાંતરી અગર કંદોરા છે અને એની કારીગીરી શુદ્ધ હિંદુ છે.

આ મસ્જીદના થાંભલા ખાસ જોવા જેવા છે. લગભગ બધાંયે થાંભલા કોઇ હિંદુ મંદિરમાંથી ઉપાડી આણેલા છે. થાંભલા જુદી જુદી ભાતના છે. કેટલાક ઉપર હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ હજી પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક થાંભલા ઉપર શિવલિંગ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને એક ઉપર વિ. સં. ૧૩૦૭ (ઇ. સ. ૧૨૫૦) નો મહારાજા વિશલદેવના સમયનો એક ખંડિત લેખ પણ છે પરંતુ તે સ્પષ્ટ નથી. ધુમટોની અંદરની કારીગીરી પણ હિંદુ છે અને એ પણ કોઈ હિંદુ મંદિરનાં અવશેષો હશે એમ જણાય છે. મસ્જીદના ઉત્તર-પશ્ચિમ ખૂણામાં મુલુકખાનું અગર જનાનાને પ્રાર્થના કરવાની જગ્યા છે. એની નીચે ૨૫ થાંભલા એકસરખા અને સારી કેતરણીવાળા છે તે તમામ એક જ મંદિરમાંથી ઉપાડેલા જણાય છે.

મુલુકખાનું કરવાનો રિવાજ ફક્ત ગૂજરાતની મસ્જીદોમાં અને તે પણ ચૌદમી સદી અને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયેલી મસ્જીદોમાં જ જોવામાં આવે છે. ઘણુંખરું મુલુકખાનાવાળા મસ્જીદ રાજકુટુંબના માણસે બાંધેલી હોય છે. મુલુકખાનાનો જે ભાગ મસ્જીદમાં પડે છે ત્યાં પથરની કેતરેલી જાળા કરેલી હોય છે, અને એમાં દાખલ થવાનું દાર મસ્જીદની કિતર તરફની ભીંતમાં બહારથી જ હોય છે. એટલે સ્ત્રીઓ બહારથી બારોબાર પ્રવેશ કરી શકે. મસ્જીદની પેઠે જ એમાં પણ પશ્ચિમ તરફ મહેરાબ કરવામાં આવે છે. આ મસ્જીદના મુલુકખાનામાં બહારથી પ્રવેશ કરવાનો એટલો સુંદર કંઠેરાવાળો અને ધુમટથી ઢાંકેલો છે. એનો આખોયે ધાટ શુદ્ધ હિંદુ છે. આ મુલુકખાનામાં એક સુંદર મહેરાબ છે અને તેની આગળ સહેજ ઉંચી વેદી જેવું છે. એમ કહેવાય છે કે એની ઉપર એક સુંદર છત્રી હતી અને એની નીચે બાદશાહ અહમદશાહ હમેશ નીમાજ પઢવા આવતા. ગઈ સદીમાં આ મસ્જીદ જેને તાબે હતી તેણે આ

સુંદર કલાનો નમુનો ઉખાડી વેચી દીધો છે એમ આદર્શોભોજીકલ સર્વના લેખકનું માનવું છે.

વચલી કમાન ખીજી કમાનો કરતાં ઉચી છે, અને એની પાછલી ભીંતમાં ઉપર જાળી મુકેલી છે. પાંચે કમાનોની સામે પાંચ મહેરાણ છે. એક મલુક-ખાનામાં છે. વચલા મહેરાણની બાજુમાં નવ પગથીયાંવાળો કાતરણીથી બરેલો મીંબર (વ્યાસપીઠ) છે. મહેરાણ અને મીંબર બધું આરસનું છે. મસ્જીદનું તળાઉ રંગબેરંગી આરસથી જડેલું છે.

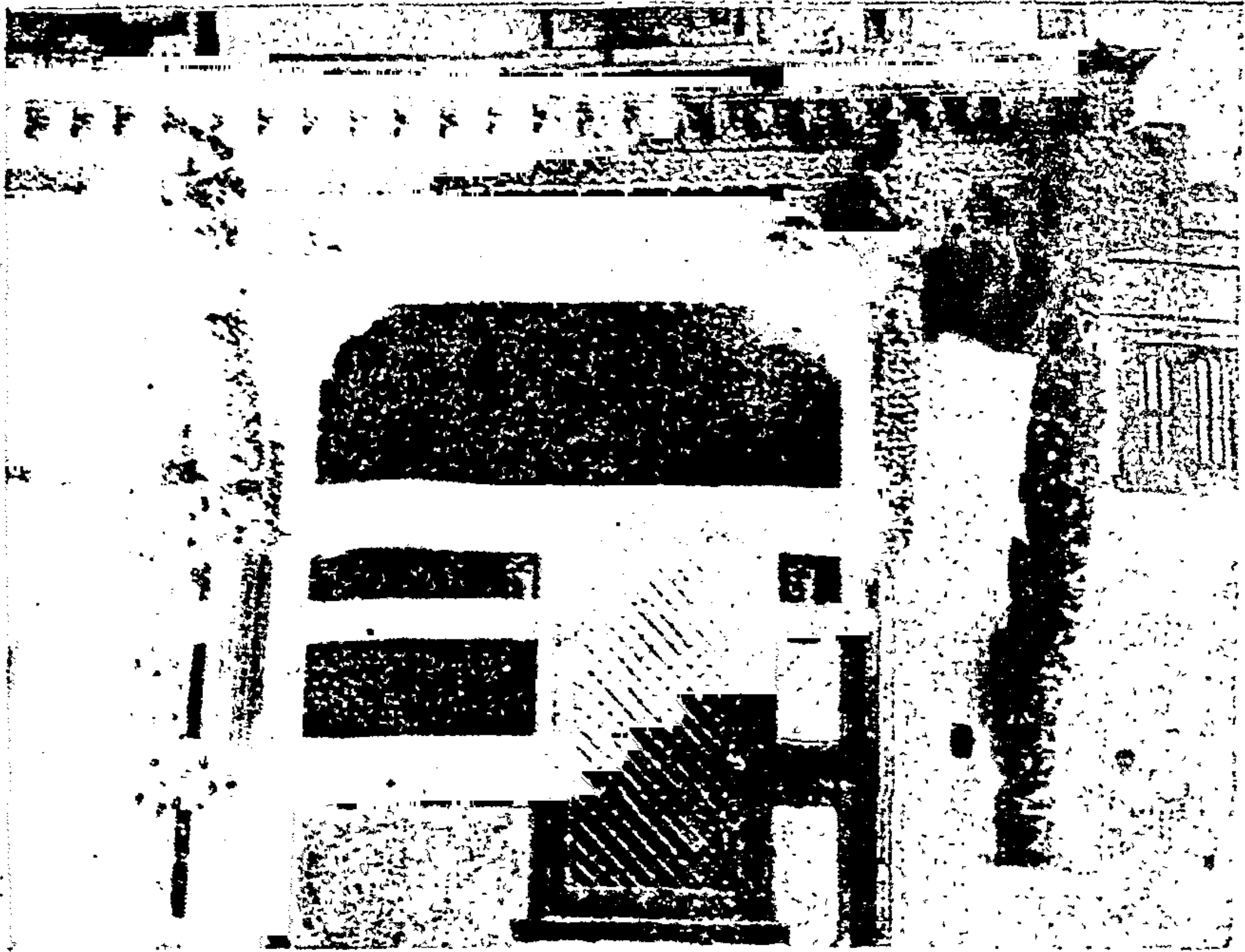
ફરગ્યુસન લખે છે 'બહારથી આ મસ્જીદનો દેખાવ અણીવાળા કમાનોને લીધે મુસલમાની છે. મીનારા ધુમાડીયાં કરતાં ભાગ્યે જ સારા છે. અંદર જૈન ધુમટ સફળતાથી બનાવ્યો છે. ઘણી ખરી સામગ્રી કેદ મંદિરની છે. એ સામગ્રી માટે કેદ મંદિર તોડી પાડ્યું હશે, અને એની સામગ્રી ફક્ત ગોઠવી દીધી હશે.'

આ મસ્જીદ કિલ્લાની અંદર છે. કિલ્લો એટલે રાજગઢ. કિલ્લામાં રાજકુટુંબ સિવાય ખીજું કેઈ રહી શકતું નહિ. એટલે આ મસ્જીદ રાજકુટુંબની ખાનગી પ્રાર્થના કરવાની મસ્જીદ છે. દિલ્હી અને આગ્રાના કિલ્લાઓમાં આવી જુદી મસ્જીદો આપણે જોઈએ છીએ. ચાંપાનેરમાં અમદાવાદની ઢળે જ મસ્જીદ છે. આ મસ્જીદમાં ગૂજરાતના ધણાખરા બાદશાહોએ અને તે પછીના સુબાઓએ નિત્ય પ્રાર્થના કરી હશે. એના મલુકખાતામાં બેગમે પોતાના પરિવાર સાથે પ્રાર્થના માટે આવતી હશે. મોગલાઈ પુરી થયા પછી મરેઠાઓએ આ મસ્જીદને વખાર તરીકે વાપરી એમાં કાદી અને ઘાસ ભર્યું હતું. એ પછી એનો કબજો કેઈ સુન્ની વહોરાના હાથમાં આવ્યો હતો. એક વખત આગળના આંગણમાં એણે કાંઈક મકાનો કર્યાથી કલેક્ટરનું ધ્યાન ખેંચાયું, અને તપાસ કર્યા પછી સરકારે મસ્જીદનો કબજો લીધો. (૧૧ નવેમ્બર-૧૮૭૧) ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આ મસ્જીદ પહેલી અને અગત્યની છે. આંગણ સાથે એનો કુલ વિસ્તાર ૪૧૩૩ ચો. વાર છે. આંગણની દક્ષિણ બાજુએ ગંજશાહીની જગ્યા હતી તે હાલ નથી.

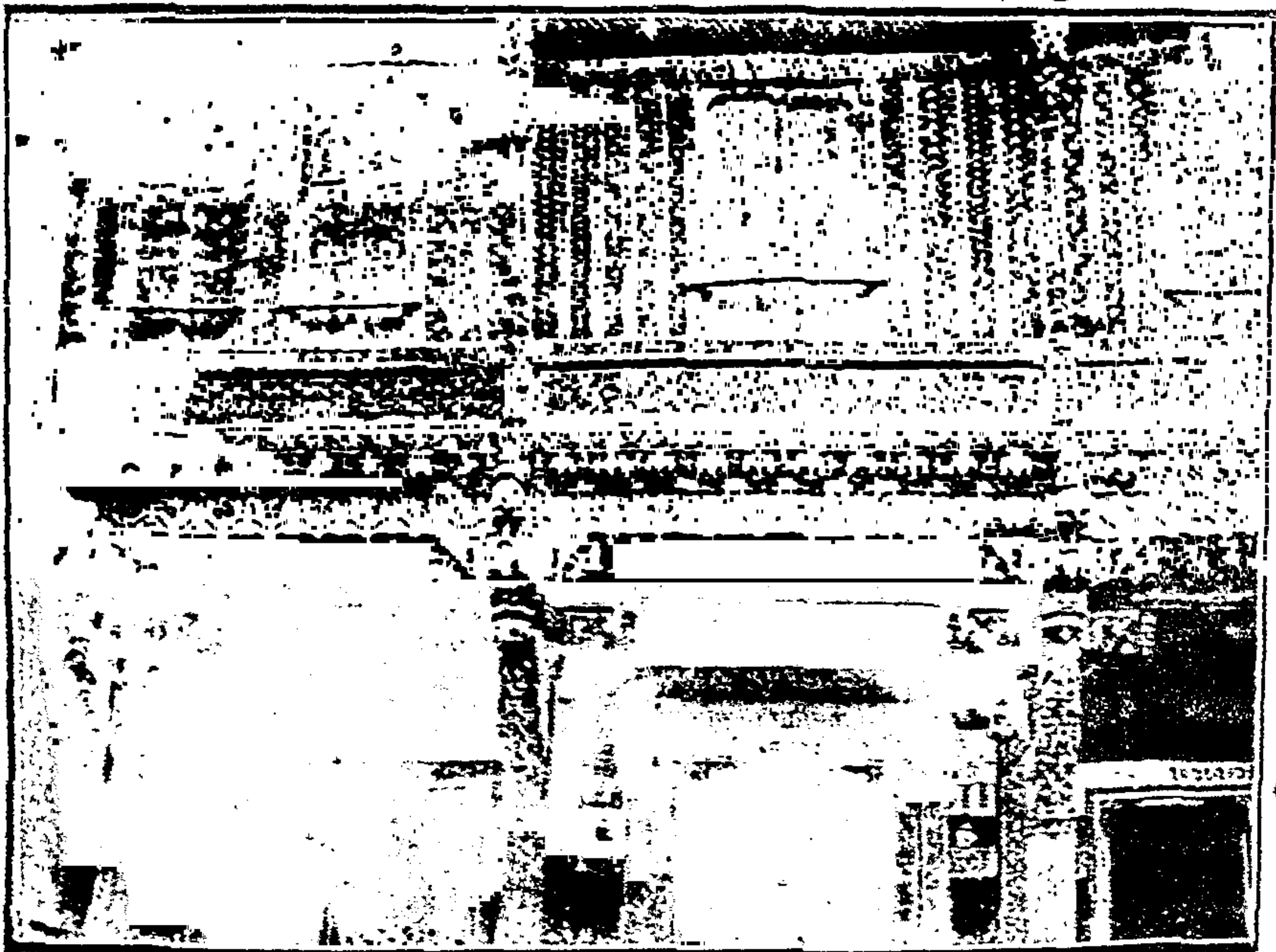
૨.

ની મસ્જીદ.

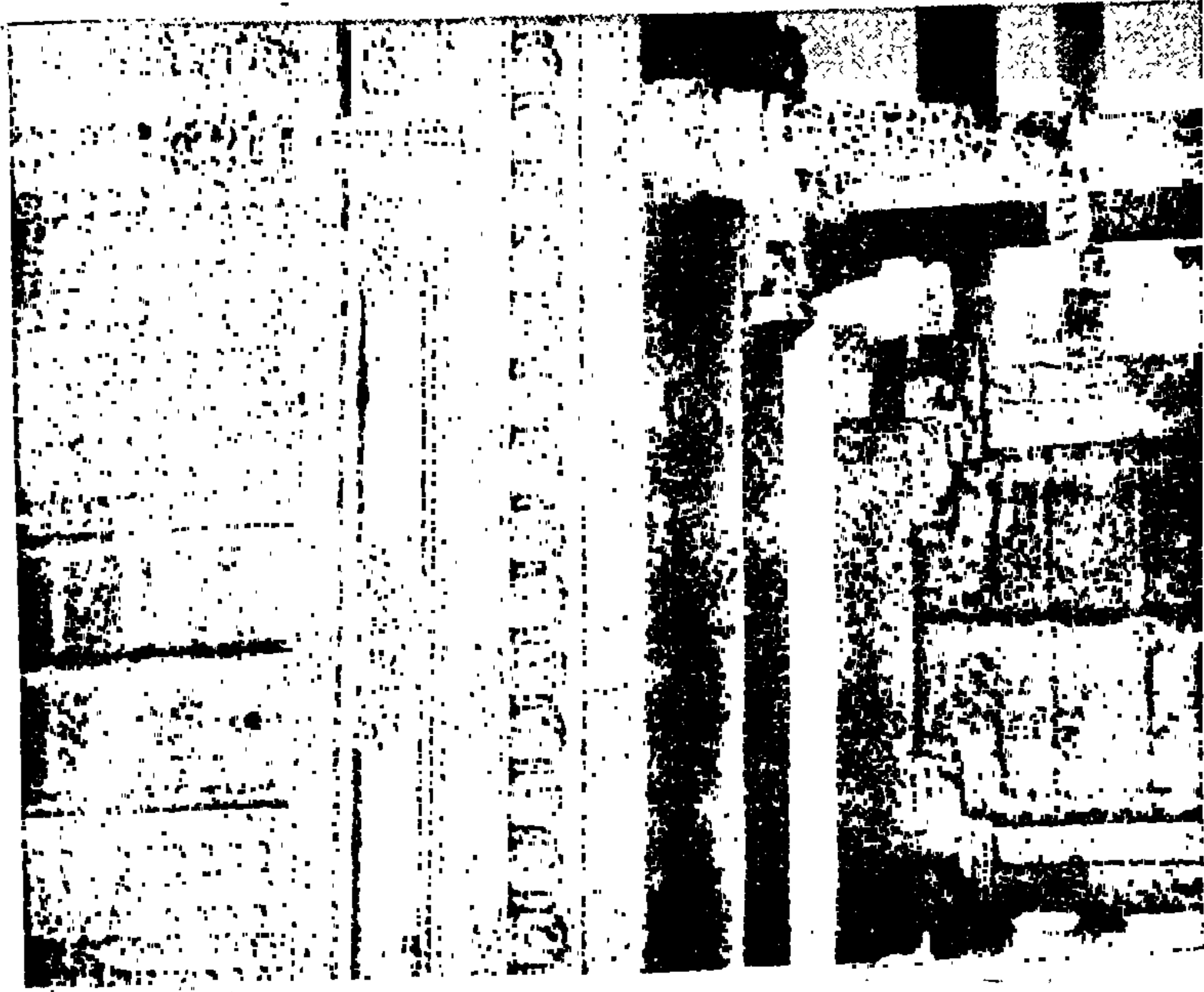
દરવાજા પાસે કાબે હાથે કાટની છેક એ પણ અહમદશાહની મસ્જીદની સાથે જ

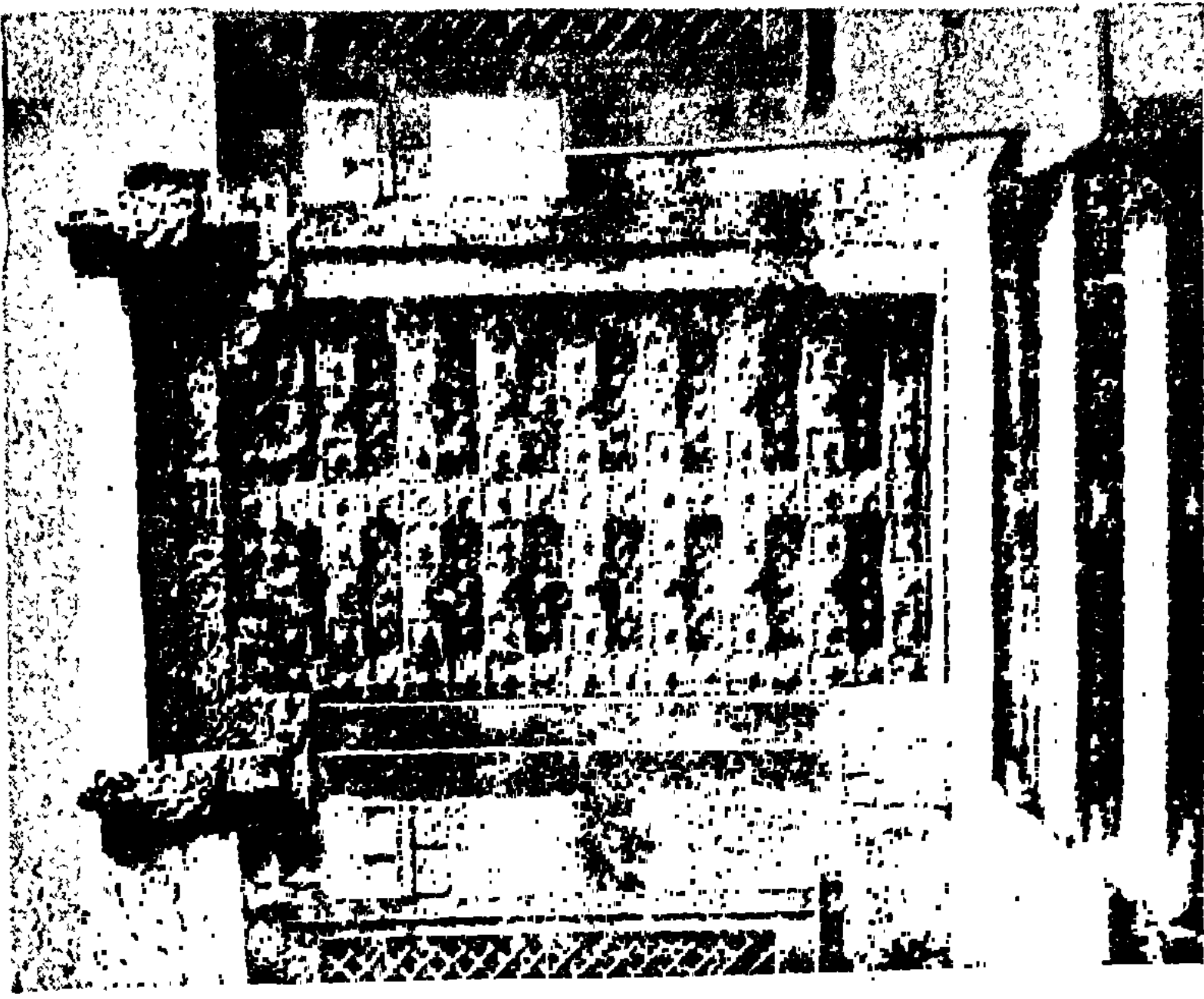
૫૩ (અ) હરકોર શેઠાણીની હવેલીનો એક ભાગ

(આ) પાચીઆની પોળમાં બાલાભાઈ મંદારામના ઘરનો મહેરો (૧૦૦ વર્ષનું બlding)

(અ) ક્ષતાસાની યોળમાં હરકોદર સોઠાણીની
હવેલી પરનું લાકડાનું કોતરકામ

૫૪ (આ) હરકોદર સોઠાણીની હવેલીનું બારણું

અંધાઈ હોય એમ જણાય છે. એમાં અંધાયાની સંવતનો લેખ નથી. આ મસ્જીદની રચના અહમદશાહની મસ્જીદ કરતાં ખરાબ છે. એની તમામ સામગ્રી કાંઈ હિંદુ મંદિરની છે, અગર તો હિંદુ દેવળને ફેરવી નાંખીને મસ્જીદ બનાવવામાં આવી છે. આ બાબતની નીશાનીઓ અંદર સ્પષ્ટ દેખાય છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન સાદો છે. મીનારા નીચે સુધી ન આવતાં ધુમાડીઆની પેઠે કમાનની ભીંત ઉપરથી જ લીધા છે અને છેક ટુંકા છે. આગલી ભીંતમાં ત્રણ સાદી કમાનો છે. ધુમટો અનિયમિત અષ્ટકોણ ઉપર બનાવ્યા છે. મસ્જીદની અંદરનાં માપ ૭૮' - ૭" x ૩૧' - ૫" છે. આગળ ચાર અને બન્ને બાજુએ એક એક એમ કુલ છ બાજુઓ છે. થાંભલા જુદા જુદા મંદિરમાંથી લીધા હોય એવા જુદી જુદી જાતના છે અને સુંદર કાતરણીવાળો ધુમ્મટ આખો કાંઈ જૈન મંદિરનો હોય એમ જણાય છે. આંગણના પ્રવેશદ્વારની બધી બાંધણી શુદ્ધ હિંદુ છે. આંગણા સુદ્ધાં મસ્જીદનો વિસ્તાર ૨૫૭૮ ચોરસવાર છે.

હૈબતખાંની કબર સાધારણ રિવાજ પ્રમાણે મસ્જીદ પાસે હોય છે તેમ નથી. એનો રોજો કાળુપુર દરવાજા બહાર શહેર કોટડાની જમીનમાં સરસપુરના પુલ પાસે એક આંગણામાં છે. જુના રોજનાં ચિહ્નો બાજુમાં દેખાય છે. અસલ કબરનું ઠેકાણું નથી અને આરસની કબર છે તે આધુનિક છે એમ આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. કબરની જમીનનો વિસ્તાર ૨૦૦ ચોરસવાર છે. એ જમીન વક્રની ગણાય છે. એની આસપાસ દુકાનો કરેલી છે તેનું બાકું આવે છે. હૈબતખાંનું બીજું નામ મસ્તીખાં હતું, અને એ સુલતાન અહમદનો કોકો થતો હતો.

સૈયદ આલમની મસ્જીદ

આ મસ્જીદ ખાનપુરમાં એક ટેકરા ઉપર આવેલી છે. આસપાસની જમીન ધોવાઈ જઈને ટેકરા થયો લાગે છે. મસ્જીદમાં લેખ છે એમાં લખ્યું છે કે હસની વંશના સૈયદ આલમ અબુબકરે હી. સં. ૮૧૫ ના રજબ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે બાંધી. (તા. ૫-૧૧-૧૪૧૨-શનિવાર) લેખમાં ૮૧૫ માં ૮ ને બદલે ૯ વંચાય એવું છે પણ હકીકત અને બાંધણીથી આઠનો આંક સાબીત થાય છે. સોરઠ તથા દક્ષિણમાં લશ્કર સાથે એક સૈયદ કાસીમને અહમદશાહે મોકલ્યો હતો એના બાપનું નામ સિકંદરીમાં સૈયદ આલમ આપેલું છે એ જ આ સૈયદ આલમ એમ ડૉ. બર્નેસ ધારે છે. જૂના

સીટી સર્વેમાં આલમ ચીસ્તીની મસ્જીદ તરીકે આ મસ્જીદને ઓળખાવી છે. મસ્જીદ પથરની છે. દેખાવ અહમદશાહની મસ્જીદને મળતો છે, પણ કાંઈક સુધાર્યો હોય એમ લાગે છે. બાંધણીના ઇતિહાસમાં આ મસ્જીદ લગભગ ત્રીજી આવે છે અને સર્વથી જૂનાં મકાનોમાં ગણાય છે તે સિવાય તેમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા નથી.

જુમા મસ્જીદ

જુમા મસ્જીદ શહેરની વચ્ચે છે. એ અમદાવાદની મોટામાં મોટી અને સૌથી ભવ્ય મસ્જીદ છે. હિંદુસ્તાનની ઉત્તમ અને મોટામાં મોટી જુમા મસ્જીદોમાં એની ગણતરી થાય છે. આ જુમા મસ્જીદ એક વખતે એક મોટા મેદાનના અલંકારરૂપે હતી. એની ચારે બાજુએ બજાર હતું. શહેરના ચારે બાજુથી આવતા રસ્તાનું એ મધ્યબિંદુ હતી. હાલ એ બજાર, નીચાં, ગંદા ઘરોથી ઢંકાયેલી છે. એક વખતે જ્યારે એના મીનારા ઉભા હતા ત્યારે એશીયાની મુસલમાન દુનિયામાં હાલતા મીનારાની મસ્જીદ તરીકે એ પ્રસિદ્ધ હતી. બાદશાહ જહાંગીરે ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં જુમા મસ્જીદની મુલાકાત લીધી હતી. એ લખે છે કે 'એની રચના મને બહુ પસંદ આવી છે.' બીજા જે જે યુરોપીય મુસાફરો આવી ગયા તે પણ એનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે. ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં જેમ્સ ક્રાઉસે એની મુલાકાત લઈ એનું એક ચિત્ર દોર્યું છે. મીનારા તુટ્યા પહેલાંનું એ એક જ ચિત્ર આપણી પાસે છે. (જુઓ આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઓફ અહમદાબાદ ભા. ૧. પૃ. ૩૦.)

દિલ્હીની જુમા મસ્જીદ બહારથી ઘણી ભવ્ય લાગે છે. એ પણ પહેલી પંક્તિની મસ્જીદ તો છે પરંતુ અમદાવાદની જુમા મસ્જીદની સુંદરતા અને ભવ્યતા એથી કાંઈક જુદી પડે છે. દિલ્હીની મસ્જીદ એક સુંદર પરદેશી સ્ત્રી જેવી લાગે છે, અમદાવાદની સુંદર કેમળ હિંદુ સ્ત્રી જેવી લાગે છે. દિલ્હીમાં અલંકાર નથી. અમદાવાદમાં અલંકાર છે. મસ્જીદમાં પ્રવેશ કરતાં જ વાતાવરણ જૂદું લાગે છે. એની ભવ્યતા મન ઉપર અસર કરે છે. મીનારા ઉભા હશે ત્યારે હાલ કરતાં ઘણી જ સુંદર લાગતી હશે, અને એથી જ જહાંગીરના મન ઉપર અસર થઈ હશે. ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનું આ સ્થળ છે એવું લાન આપોઆપ થાય છે. ઉત્તમ સ્થાપત્ય, વિશાળ બાંધણી, અને સુંદર અલંકારોની મન ઉપર કેવી અસર થાય છે તે આ મસ્જીદમાં પ્રવેશ કરતાં અનુભવાય છે.

નાનાં સાંકડાં અંધારાં મંદિરોમાં એવી લાવનાનો અનુભવ થતો નથી. એક લેખક લખે છે કે આ મસ્જિદ અસાધારણ ગંભીર વાતાવરણવાળી છે અને સુંદર પણ તેટલી જ છે. એના દરવાજામાંથી નજર નાંખતાં થાંભલાનો ખગીચો હોય એવું જણાય છે. એક જણ લખે છે કે ગમે તેવા હલકા વિચારથી માણસ આવી મસ્જિદમાં પ્રવેશ કરે પણ પેસતાં જ મન પવિત્ર થઈ જાય છે.

અમદાવાદ વસ્યા પછી ત્રીજે વર્ષે અહમદશાહે આ મસ્જિદ બાંધવા માંડી અને એને પુરી થતાં બાર વર્ષ થયાં. ઇ. સ. ૧૪૨૩-૨૪ માં મસ્જિદનું બાંધકામ પુરું થયું. એના વચલા મહેરાની ઉપર નીચે પ્રમાણે અરબી લેખ છે. અગાઉ અહમદશાહની મસ્જિદમાં લેખના જે શબ્દો છે તે શબ્દોથી લગભગ બધા લેખ શરૂ થાય છે:-

“ x x x x x આ મોટી મસ્જિદ ખુદામાં અને એની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર સૈવક નસીરુદુનિયા ખુદીન અબુલફતહ અહમદશાહ, બીન મુહમ્મદશાહ, બીન મુઝફ્ફર, મુલ્કતાને બંધાવી. બંધાયાની તારીખ પેગંબર સાહેબની (એમના ઉપર અલ્લાહના આશિર્વાદ હો) હીજ્ર સંવત ૮૨૭ ના મફર માસ (મહિનો વિજયી અને સફળ નીવડો) ને પહેલો દીવસ છે. ” (૪ થી જન્યુઆરી ૧૪૨૪.)

આ મસ્જિદ અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની પેઠે ઘેરા બદામી રંગના-રેશમી જેવા દેખાતા રેતીઆ પથરની બાંધેલી છે. શરૂઆતની મસ્જિદોની પેઠે આમાં હિંદુ મંદિરની સામગ્રી આખીયે એમ ને એમ વાપરવામાં આવી નથી. પથરો ખાસ મંગાવી જરૂર પ્રમાણે ઘડ્યા છે એમ ચોક્કસ દેખાઈ આવે છે. મંદિરોની સામગ્રી નહી વપરાઈ હોય એમ કહેવાનું નથી, પરંતુ જ્યાં દેખાવ ન બગડે ત્યાં જ હિંદુ મંદિરની સામગ્રી એમ ને એમ વપરાઈ છે. શાકબજારમાં પડતો ચોટલો એની નિશાની છે. બીજા પથરોનો પણ ચોક્કસો ઘડેલો ભાગ બહાર રાખી મૂર્તિવાળો કે બીજી કારીગીરીવાળો ભાગ ભીંતમાં ઉઘો જડી દીધો હોય તો તે બનવાળો છે. પરંતુ અહમદશાહની અને હૈબતખાંની મસ્જિદની પેઠે હિંદુ સામગ્રી એમ ને એમ સાફ પણ ક્યાં વગર મસ્જિદમાં બેસાડી દીધી નથી.

આખી મસ્જિદની લંબાઈ પહોળાઈ ૩૮૮' - ૯" x ૨૪૬' - ૮" છે. મસ્જિદના ચોકની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૨૮૪' - ૬" અને પહોળાઈ ૨૩૬' - ૮" છે. ત્રણ બાજુની પડાણોનો ભાગ બાદ કરતાં ચોક ૨૭૪' x ૨૧૬' છે.

શીટ રહે છે. મસ્જીદના લિવાનની લંબાઈ ૨૦૭ શીટ ઉત્તર દક્ષિણ અને પહોળાઈ ૧૦૦' - ૫" શીટ છે. મસ્જીદની વચ્ચેનો ભાગ ૪૫ શીટ ઊંચો છે.

આ મસ્જીદની વિશાળતા મસ્જીદની સાધારણ બાંધણીનું કદ વધારીને આણેલી નથી, પરંતુ ચાલુ બાંધણીને એવડી ત્રેવડી રીતે જોડીને મેળવેલી છે. એટલે સાધારણ રીતે ત્રણ ધુમટ (મોટા) હોય છે તેને બદલે પાંચ કર્યા છે. એ રીતે લિવાનની લંબાઈ વધારી છે. પહોળાઈ અગર ઉંડાઈ વધારવા માટે સાધારણ રીતે એક અષ્ટકોણ મંડપની હાર થતી તેને બદલે ત્રણ કરી છે. એટલે મુખ્ય ધુમટો પંદર થયા છે. એ પંદરે ધુમટો બાર થાંભલાના અષ્ટકોણ મંડપો ઉપર ઉભા છે. દરેક હારની વચ્ચે એક એક થાંભલાની હાર રાખેલી છે. એ રીતે લિવાનમાં છુટા થાંભલા ૨૫૨ થાય છે.^૧ એમાં આગલા એવડા થાંભલા, કે ભીંતના અડધીઆ થાંભલા કે મલુકખાનાના થાંભલાનો સમાવેશ થતો નથી. ફરગ્યુસન લખે છે કે દક્ષિણના મંદિરના ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ થાંભલાના ગંજાવર ખંડમાં એકસરખા થાંભલાની હારથી જે નીરસતા (monotonous effect) થાય છે તેવું આ થાંભલા જોધને થતું નથી. જુમા મસ્જીદ બંધાતી હતી તે જ વખતે મેવાડમાં સાદડીમાં જૈન મંદિર થતું હતું. એનું ભોંયતળાઉં (plan) મસ્જીદને કાંઈક મળતું આવે છે. એમાં મોટા ચોરસમાં વીસ ધુમટ કરેલા છે. એ મંદિરમાં થાંભલાની ગોઠવણ દક્ષિણના મોટા ખંડ જેવી એકસરખી નથી પણ જરા ગુંચવણવાળી છે એમ ફરગ્યુસન માને છે. જુમા મસ્જીદમાં એ ગુંચવણ ઉકલી છે, અને દક્ષિણ ખંડનું નીરસ એકસરખાપણું અને સાદડીના મંદિરની ગુંચવણની વચ્ચે ઉત્તમ તોડ નીકળ્યો છે. ૩૦૦ થાંભલા એક જ તળાવો ઉપર ગોઠવવા એ સહેલું નથી. જુમા મસ્જીદમાં એમાં સફળતા મળી છે. મસ્જીદની ઉંચાઈ ચઢતાઉતરતી હોવાથી આમાં વધારે સુંદરતા ઉમેરાય છે.

મસ્જીદનો મહેરો ચઢતાઉતરતો છે અને વચ્ચે ધુમટ ત્રણ માળ

[૧] મીરાતે સિકંદરીમાં મસ્જીદનું માપ આપેલું છે. એમાં અંદરના, બહારના, ખડાણીઓના, અડધીઆ બધું મળીને ૭૦૭ થાંભલા થાય છે એમ જણાવ્યું છે. મીનારાને ૧૭૬ પગથીયાં છે અને નીચેનાં ૯૩ છે એમ પણ લખ્યું છે. એ નીચેનાં ૯૩ પગથીયાં ગણાવ્યાં તે ક્યાં તે સમજતું નથી. નાના મોટા મળીને ૭૭ ધુમટો છે.

જેટલે ઉંચે લીધો છે. બીજા માળ ઉપરથી જે ચોક મસ્જિદમાં નીચે પડે છે તેની આસપાસ કઠેરો કરી બેઠક કરેલી છે; તે ઉપરથી મસ્જિદમાં નીચે બેઠ શકાય છે. ત્રીજા માળના થાંભલા અને ધુમટ વચ્ચે બાળી કરી લીધેલી છે. આ ચઢતા ઉતરતી રચના અને એથી મસ્જિદમાં તે જ આવે એવી ગોઠવણનો વિચાર આગળ વિસ્તારથી કરેલો છે.

વચલી કમાનનો દેખાવ ભવ્ય છે. એમાં પેસતાં આગલા થાંભલા ૨૬ ફીટ ઊંચા લીધેલા છે, અને એમની વચ્ચે હિંદુ તોરણ કરેલું છે. ૨૨ ફીટ ઊંચેથી તોરણ શરૂ થાય છે તેથી ઊંચા થાંભલાનું બેડોળપણ જતું રહે છે. મહેરાબ પાસેના થાંભલાને પણ તોરણ છે. મસ્જિદના વાયવ્ય ખૂણામાં મલુકખાનું છે. એમાં આવવાનો રસ્તો ઉત્તર તરફથી બહાર રસ્તા ઉપરથી જુદા માંડવામાં થઈને છે. મલુકખાનાના થાંભલા મસ્જિદના બીજા થાંભલાની પેઠે મસ્જિદને માટે જ ખાસ તૈયાર કરેલા નથી, પણ કોઈ જૈન મંદિરમાંથી આખાયે લીધેલા છે અને અમદાવાદ વસ્યા પહેલાંના અસો ત્રણસો વર્ષ જૂના લાગે છે એમ ડૉ. બર્નેસ માને છે. મલુકખાનામાં એક ધુમટ ચોરસ પીરામીડના ઘાટનો છે એની નકશી ઉત્તમ છે. મલુકખાનાના નૈઋત્ય ખૂણામાં છ ઇંચ ઊંચા એક ચોટલા જેવું છે. એના ઉપર પથર ઘસાધ તેના પર પડેલા બે ડાઘ પરથી કહેવાય છે કે અહમદશાહ ત્યાં રોજ નિમાજ પઢતા એથી એ લાગ ઘસાયેલો છે. પરંતુ અહમદશાહ જુમા મસ્જિદને બદલે ભદ્રની મસ્જિદમાં નિમાજ પઢતો હોય એવો સંભવ વધારે છે.

મસ્જિદના મહેરાબ ડીક છે. વચલો મહેરાબ સાદા આરસનો છે. મહેરાબની પાછળની ભીંતે ચોરસ ટેકા કરેલા છે. મીંબર ત્રણ પગથીઆનો સાદો જ છે. સાધારણ રીતે અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ઊંચા અને નકશીવાળા મીંબરો હોય છે એવું અહીં નથી. આ મસ્જિદના મીનારા શહેરમાં ઊંચામાં ઊંચા હતા અને તે ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપમાં પડી ગયા. કહે છે કે એના ઉપરથી પાવાગઢ દેખાતો. આ મીનારા હાલતા હતા અને એક હલાવતાં બીજો એની મેજે હાલતો. એને મસ્જિદની ઊંચાઈ ઉપરાંત ચાર માળ હતા. મીનારાની નીચેની નકશી બીજી મસ્જિદોના જેવી ઝીણી ને ભરચક નથી. તેમ તેમાં બહુ ખૂણા પણ નથી. મીનારાની આસપાસની બન્ને બાજુની ભીંતમાં વનસ્પતિના વિચિત્ર આકારની નકશીવાળા બે ગોખ છે. આ આખાયે ગોખ કોઈ હિંદુ મંદિરના હોય એમ જણાય છે.

પાટણ દેલવાડા વગેરે જગ્યાએ એ જ નકશી દેખાય છે. આ બન્ને ગોળના ચિત્રો આપેલાં છે.

જુમા મસ્જિદની ભીંતનો ગોળ.

(આની જોડેના બીજા ગોળ માટે પૃ. ૪૬૨ જુઓ)

મસ્જિદના મોટા ચોકમાં વચ્ચેવચ્ચે હોજ છે. ઉત્તરની પડાળીમાં ૭થી સાત શીટના કદના મોટા અક્ષરોથી પવિત્ર વાક્યો કારેલાં છે. એ પડાળીની વચ્ચે ઉત્તર તરફ સરિયામ રસ્તામાં પડતો દરવાજો છે તે પ્રમાણમાં નાનો છે. મસ્જિદનો મુખ્ય દરવાજો પૂર્વ બાજુ અહમદશાહના રોળમાં પડે છે તે પણ પ્રમાણમાં નાનો છે. દક્ષિણ તરફ શાક બજારમાં જે દરવાજો પડે છે તે સુંદર છે. એની આગળ મોટો મંડપ છે. એના થાંભલા આખાયે હિંદુ મંદિરના છે. કેટલાક થાંભલા અડાલજની વાવના જેવા છે. મૂર્તિઓ કાઢી નાંખી છે

તેટલો ભાગ ખાલી દેખાય છે. વચ્ચેનો ધુમટ પડી ગયો છે, પણ આસપાસના નાના ધુમટ સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ મંદિરમાંથી ઉપાડેલા જણાય છે. દક્ષિણ પડાળામાં રસ્તા ઉપર પડતા ઝરૂખા છે. બધીયે પડાળાઓમાં થઇને ૧૦૨ થાંભલા છે. મસ્જીદના લિવાનની મુખ્ય કમાનના ઉંજરામાં એક મોટો કાળો આરસ નાંખેલો છે. એ પથર સોમનાથનો છે એમ મુસલમાનો કહે છે, પરંતુ ખરી રીતે એ ઉંઘી મુકેલી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે.^૧

અમદાવાદની આ મુખ્ય, લવ્ય, અને સુંદર મસ્જીદ આજે દક્ષિણ તરફના થોડા ભાગ સિવાય ગંદાં નાનાં બેકોળ મકાનોથી ઢંકાઇ ગઈ છે. શાક બજારની બાજુ સિવાય કોઇને ખબર પણ ન પડે કે શહેરની વચ્ચે આવી મોટી મસ્જીદ છે. આ મસ્જીદ એક વખત ખુદ્દી હતી, અને શહેરના એક અલંકાર રૂપ હતી. આસપાસ દુકાનોથી ઘેરાયેલા એક ગંજવર યોગાનની વચ્ચે ઉંચા મીનારાવાળા આ મસ્જીદ અને એની સામેના બાદશાહ અને રાણીના હજીરાથી એ આખાયે મેદાનનો દેખાવ કેવો લવ્ય અને સુંદર લાગતો હશે ! ત્યારે માણેક-ચોક તે ખરેખર માણેકનો જ લાગતો હશે ! પરંતુ હવે તો ગંદવાડની વચ્ચે રહેલાં રત્નોની એ સુંદરતાને માત્ર કલ્પવાની જ રહી છે ! જુમા મસ્જીદના તાબાની હાલ કેટલીક દુકાનો છે એનું જે ભાડું આવે છે તે મસ્જીદના કામમાં વપરાય છે.

અહમદશાહનો રોજો

જુમા મસ્જીદના પૂર્વના દારમાંથી બહાર નીકળતાં અમદાવાદ વસાવનાર બાદશાહ અહમદશાહના રોજ આગળ અવાય છે. એનું મુખ્ય દાર માણેકચોકમાં પૂર્વ તરફ પડે છે. રોજો ૮૭ ફીટના એક મોટા ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. એ ચોરસને ચારે બુજે ચાર ચોરડા છે. વચ્ચે ૩૬ ફીટ ચોરસનો એક મોટો ચોરડો છે. એના બુજા કમાનથી કાપી અષ્ટકોણ બનાવી એના ઉપર ધુમટ કર્યો છે. આ રચનાથી ચાર ખૂણાના ચોરડાઓની વચ્ચે ચાર ઉંડા ચોટલા પડે છે, આ ચોટલા ૩૪ ફીટ ૪૨ ઇંચ છે, અને ખૂણાના ચોરડા ૨૦ ફીટ ચોરસ છે. વાઘવ્ય ખૂણાના ચોરડામાં એક મહેરાબ કરીને મસ્જીદ બનાવેલી છે

[૧] આફીઓલોજીકલ સર્વે-અમદાવાદ ભા. ૧. પૃ. ૩૫. અને અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૭૧.

ઉત્તર તરફના ઓટલાની સામે મુખ્ય દાર છે. એક ખૂણે અગાશી ઉપર ચઢવાની ગોળ સીડી છે.

વચલા ખંડમાં વચ્ચે અહમદશાહ બાદશાહની આરસની કબર છે. એની આબુબાલુ એના પુત્ર મુહમ્મદશાહની અને પૌત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદશાહની કબરો છે. પશ્ચિમ તરફના ઓટલા ઉપર કોઇ કાલેશહીદની કબર છે એમ કહેવાય છે પણ ખરી રીતે એ અહમદશાહના એક પૌત્રની છે, અને પૂર્વના ઓટલા ઉપર સુલતાન અહમદ ત્રીજાની કબર છે એમ જે મનાય છે તે મહમૂદ બેગડાના પુત્ર અહમદખાંની છે, એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. અહમદશાહ ત્રીજાને આ રોજામાં જ દફન કર્યાનો ઉલ્લેખ તાવારીખોમાં આવે છે એ ભૂલવાનું નથી. રોજો અહમદશાહે પોતે બંધાવેલો, પરંતુ એમાં લેખ છે એની અંદર ચીમનના પુત્ર નવખાં ફરહત ઉલમુલ્કે (કારંજની દક્ષિણ તરફની મસ્જીદવાળા) હી. સ. ૯૪૪ (ઇ. સ. ૧૫૩૭-૮) માં મરામત કરી એમ લખ્યું છે. વર્ષના શબ્દો કવિ મહયાએ બનાવેલા છે અને લેખ અહમદ છજ્જીએ કાતર્યો છે એમ લખ્યું છે.

આ રોજાનો લબ્ધ દરવાજો પૂર્વ તરફ પડે છે, એના ઉપર ચાર વખત નોખત વાગે છે. રોજાની દક્ષિણે એક વંડામાં લંગરખાનું છે.^૧ ત્યાં ગરીબોને રોજ ખામડી વહેંચાય છે. એનું ખર્ચ સરકારી તીજોરીમાંથી મળે છે. આંગણામાં ઘણી દરગાહો અને કબરો છે, એમાંની એક પીર અબ્દુલ્લા સાહેબની અને એક જનરલ વેલેન્ટાઇનનાં કેટલાંક છોકરાંની છે.

રાણીના હજીરો

અમદાવાદની વચ્ચે, માણેકચોકમાં અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં માણેક કહી શકાય એવો આ અમદાવાદના સ્થાપનારની રાણીએનો રોજો છુપાર્ષ રહ્યો છે, શહેરમાં એ રાણીના હજીરાના નામથી ઓળખાય છે. માણેકચોક

[૧] આ લંગરખાનામાં હાજરી-ખાવાનું-અપાય છે તેથી આ રોજાને હજીરો કહેતા હશે, અને એ ઉપરથી અમદાવાદમાં રોજાએને હજીરો કહેવાનો ચાલ પડ્યો હશે એમ ડૉ. બર્નેસ લખે છે. પરંતુ હજીરો શબ્દ અરબી 'હજીરહ' ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને એનો અર્થ કબરસ્તાનનો વંડો, અગર કબર ઉપરનો ધુમટ એવો થાય છે. (જુઓ શ્રીકૃષ્ણ ગુજરાતી-ફારસી-અરબી કોષ.)

હાલ એક ધૂળવાળા રસ્તાને બદલે ખરેખરો ચોક-ચોગાન હશે ત્યારે આ હજીરો હાલની પેઠે ગંદાં ધરોથી ઢંકાયેલો નહિ પણ ખુલ્લો શોભતો હશે. અહમદશાહના રોજની સામે એક લવ્ય દરવાજામાંથી હજીરામાં જવાય છે. દરવાજો જોતાં જ રોજનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દરવાજા ઉપર નોખત વગાડનારા બેસી શકે એવી ગોઠવણ બને બાજુ કરેલી છે. દરવાજાની અંદર દાખલ થતાં એક ઉંચા વિશાળ ઓટલા ઉપર લાલ પથરનો અસાધારણ કોતરણીવાળો હજીરો આવેલો છે. આ હજીરાને બીજા રોજઓની પેઠે ઉપર ધુમટ નથી. બાંધણીમાં એક દરગાહ તરીકે અમદાવાદના બીજા રોજઓ કરતાં આ કેવળ જુદો જ પડે છે. પગથીયાં ચઢીને અંદર જતાં વિશાળ ચોકમાં સુંદર કબરો આવેલી છે.

આ કબરો કેની હશે એ માટે મતભેદ છે. અહમદશાહની રાણીઓની આ કબરો હશે એમ આજ સુધી મનાતું આવ્યું છે. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક ડૉ. બર્નેસ લખે છે કે વચ્ચેની મુખ્ય કબર ઘોળા આરસની છે તે સુલતાન મહમૂદ બેગડાની મા મુગલાઈ બીબીની છે. એ કબરની આસપાસ ફારસીમાં એ લેખ છે. પરંતુ આ વિગત એમણે એવી રીતે લખેલી છે કે એ અનુમાન એમણે ફારસી લેખથી કે કોઈ બીજી રીતે કર્યું તે ચોક્કસ થઈ શકતું નથી. કબરની આસપાસ ઘણુંખરું કુરાને શરીફનાં વાક્યો લખેલાં હોય છે એટલે એ લેખમાં એવાં વાક્યો છે કે નામ છે તે નક્કી થતું નથી. ડૉ. બર્નેસ આગળ લખે છે કે મુગલાઈ બીબીની પાસે એની બહેન અને શાહઆલમ સાહેબની સ્ત્રી મુરઝી બીબીની કબર છે. જો ડૉ. બર્નેસે આ હકીકત પ્રસ્તુત લેખ ઉપરથી લખી હોય તો શંકાને સ્થાન નથી. પરંતુ તેમ ન હોય તો આ કબરો કોઈ બીજી જ રાણીઓની હોવાનો સંભવ વધારે છે. મીરાતે અહમદીમાં^૧ લખેલું છે કે મુરઝી બીબીની કબર જમાલપુર દરવાજા બહાર એના પુત્ર શાહ ભીકનની કબરની સાથે છે. એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે કે મીરાતે અહમદીના કર્તાએ પોતાના સમયની અને તે સમયનાં ઉભેલાં મકાનોની જે હકીકત લખેલી છે તે ઘણેભાગે સત્ય છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

[૧] જુઓ મીરાતે અહમદી ગૂ. લા. લા. ૨. ઓલીયા પ્રકરણમાં શાહ ભીકનનું વૃત્તાન્ત.

એટલે મુરકી બીબીની કબર ડૉ. બર્નેસ કહે છે તેમ રાણીના હજીરામાં હોવાનો સંભવ નથી. મુગલાઈ બીબી સુલતાન મુહમ્મદશાહની સ્ત્રી અને મહમૂદ બેગડાની મા એટલે એની કબર માણિક્યોકમાં હોવાનો સંભવ ખરો. પરંતુ તે પણ આ રોજમાં મુખ્ય કબર તરીકે વચ્ચે ન હોય. વચ્ચેની કબરો તો અહમદશાહની બેગ-મોની જ હોવી જોઈએ. પોતાના રોજની સામે પોતાની જ સ્ત્રીઓ માટે અહમદ-શાહે આ રોજો કરાવેલો સંભવે, અને એમાં એની માનીતી સ્ત્રીની કબર જ મુખ્ય હોય. પછી ગમે તો આસપાસ રાજકુટુંબની કોઈ પણ સ્ત્રીની કબર હોઈ શકે.^૧

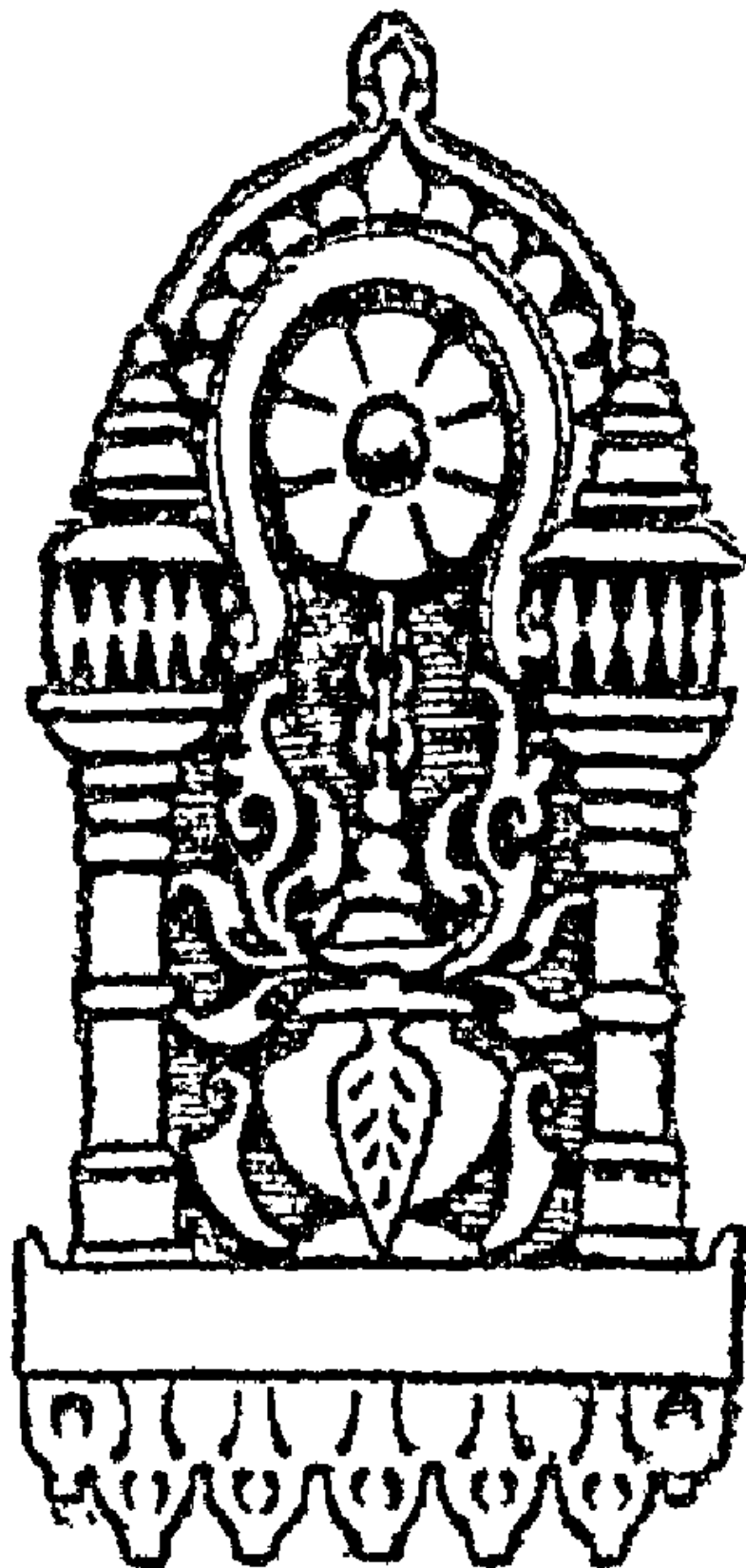
હજીરો બહારથી કુલ ૧૨૧ $\frac{૧}{૨}$ ફીટ ચોરસ છે. અંદર ૯'-૮" પહોળા પડાળા છે અને એમાં થાંભલા છે. પડાળા સુદ્ધાં અંદરનું ચોરસ કુલ ૯૮ ફીટ છે અને પડાળા બાદ કરતાં ચોક ૭૯ ફીટનું ચોરસ છે. બહારની પડાળામાંથી અંદર આવવાનાં દારની આગળ ચારે બાજુએ આગળ પડતો એટલો કરેલો છે. એ એટલાને ગણત્રીમાં લઈએ તો પહોળાઈ ૧૩૭ $\frac{૧}{૨}$ ફીટની થાય છે.

આ હજીરાની ખાસ ખુબી એની જાળાઓમાં રહેલી છે. એમાંની જુદી જુદી આકૃતિઓ નીરાળા કરી આપીએ તો એક આલખમ ભરાય. છેડા ઉપર આખા દરવાજામાં જાળા કરેલી છે અને તે સાધારણ જાળાઓની જેમ આરપાર કેતરેલી નથી. (blind doors.) આખો જે દરવાજો માત્ર દેખાવનો છે અને કેતરણીથી ભરેલો છે. આ જાતનું દાર અગર જાળા એ આ રોજની નવીનતા છે. આ રોજમાં હિંદુ થાંભલા ઉપરથી સાદા મુસલમાન થાંભલા થવા માંડ્યા હોય એમ જણાય છે.

[૧] ડૉ. બર્નેસ આ હજીરાને અહમદશાહે બંધાવ્યો છે એમ માને છે. છતાં વચ્ચે ઘોળા આગસની મુખ્ય કબર તે અહમદશાહના પુત્ર મુહમ્મદશાહની સ્ત્રી-ને મુહમ્મદશાહના મરણ પછી શાહઆલમ સાહેબ સાથે ફરી પરણી હતી તેની કબર શી રીતે હોઈ શકે? ડૉ. બર્નેસે એમ કહેવા માટે વધારે કારણ આપ્યું હોત તો ઠીક હતું. કબરની આસપાસના લેખથી મુગલાઈ બીબીની કબર હોય એમ ચોખ્ખું થતું નથી. હું આ લેખતી વખતે એ લેખ જોવડાવી શક્યો નથી. જો ડૉ. બર્નેસની વાત ખરી હોય તો આ હજીરો મહમૂદ બેગડાએ અગર બહુ તો મુહમ્મદશાહે બાંધ્યો હોય. પણ જો અહમદશાહે બાંધ્યો હોય તો તો મુગ-લાઈ બીબી મરણ પામતાં સુધી મુખ્ય વચલી કબરની જગ્યા ખાલી જ હોય. પરંતુ એમ બનવું શક્ય નથી. રોજો અહમદશાહે જ બાંધ્યો છે એમ વધારે સંભવે છે.

વચ્ચેની ઘોળા આરસની કબ્બર સુંદર કાતરણીથી ભરેલી છે. પાસેની ડા. બજેસના મત પ્રમાણે મુરખી બીબીની કબ્બર કાળા આરસની છે. એના ઉપર છીપતું સુંદર જડીત કામ હતું. આ બન્ને કબરોની કારીગીરી અસાધારણ બારીક અને સુંદર છે.

આ હજીરાતું આંગણું હલકી ઝુંપડી જેવી દુકાનોથી આજે વીંટાયલું છે. દક્ષિણે એક ઓટલા ઉપર સારી કાતરણીવાળા આરસની ત્રણ કબરો છે. પણ તે કોની છે તે જણાતું નથી.

મકરણ આદીરાહુ

જેવા લાયક વ્યક્તિ

(પંદરમી સદીની વચલી વીચી)

(ઇ. સ. ૧૪૪૦ થી ૧૪૬૦)

કુતુબુદ્દીનશાહની મસ્જીદ

દિલ્હી ચકલામાં આ મોટી મસ્જીદ આવેલી છે. તે સુલતાન કુતુબુદ્દીને એના બાપ મુહમ્મદશાહની હયાતીમાં બંધાવી છે. એના વચલા મહેરાબ ઉપર લેખ છે. એમાં મુહમ્મદશાહના સમયમાં હી. સં. ૮૫૩ (અક્ટોબર ૧૪૪૯) તા. ૬ રમજનને દીવસે હલાલુ સુલતાનીના પુત્ર નીઝામે બાંધી એમ લખેલું છે. એટલે રાજપુરની મસ્જીદની પેઠે આ મસ્જીદ પણ સુલતાન કુતુબુદ્દીને બીજાને માટે બંધાવેલી છે. મસ્જીદની બેડેના રોજમાં કેની કબરો છે એ પણ જણાયું નથી. ગઈ સદીમાં એમાં ફતી ગાંસડીઓ લરાતી અને અંદર લોક રહેતા એમ આઈઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ લખે છે કે મસ્જીદ નીચાણમાં પડી ગઈ છે અને એમાં અંધારું ઘણું હોવાથી ચામાચીડીઓ બહુ થયાં છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ ના સર્વે વખતે મસ્જીદની પાછલો ઘણો ભાગ એના તાબામાં હતો. એ વખતે ૬૨૮૩ ચો. વા. જમીન હતી તે ૧૮૬૩-૬૪ ની સર્વે વખતે ૪૫૧૪ ચો. વા. થઈ ગઈ હતી.

આ મસ્જીદની બાંધણી સારંગપુર ચકલાવાળા મસ્જીદને ઘણી મળતી આવે છે. મહેરામાં પાંચ કમાનો છે. આખીયે બાંધણી જડી છે. મીનારા અનેક ખૂણાવાળા ચોખ્ખા હિંદુ ધાટના છે. ગોખની નકશી ઠીક છે. અંદરના થાંભલા સાદા છે, પણ વચલા મંડપમાં આઠ થાંભલા આઠ ખૂણાવાળા છે. મસ્જીદ અંદરથી ૧૪૯ ફીટ લાંબી અને ૧૭ ફીટ પહોળી છે. વચલો ધુમટ રીત પ્રમાણે ઉંચો છે.

મલીકશાખાનો રોજો અને મસ્જીદ

પૂર્વે શહેરથી સવાળે માધલિ દૂર, સરસપુરની પાછળ અગ્નિખૂણા તરફ રખિયાલ ગામની હદમાં મલીકશાખાનો રોજો આવેલો છે. રોજો અમદાવાદના જાળીઓવાળા ચોરસ સામાન્ય રોજોઓ જેવો છે પણ જરા મોટો છે અને જાળીઓ ઉત્તમ છે. એ ૮૩ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. અંદરનું ચોરસ ૪૩ ફીટ અને ૩૫ ફીટ છે. પશ્ચિમ બાજુ ત્રણ મહેરાબ કરીને મસ્જીદ કરેલી છે. રોજની ભીંત ઉપર મોટો લેખ છે; એમાં રોજો બાગ વગેરે કરવા મલીકશાખાને આપેલી જમીનની સનદ છે. એમાં સુલતાન કુતુબુદ્દીનનું નામ અહમદશાહ સ્પષ્ટ રીતે લખેલું છે. લેખની તા. ૨ જી જમાદુલ અવલ હી. સ. ૮૫૬ છે. છ હળ જેટલી (છ હળ ખેડે તેટલી) જમીન મલીકને બાગ વગેરે બનાવવા આપેલી છે. રોજની બહાર વાવ છે તે પડીને પુરાઈ ગઈ હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં એને ફરી સમરાવેલી પણ હાલ પાછી તુટી ગઈ છે. બાજુમાં મલીકશાખાનું મોટું તળાવ છે. બાગે શાખાં અંહી જ હતો. પણ તેની હાલ કશી નિશાની નથી.

આ મલીકશાખાંએ ઉપરના લેખની તારીખે જ ભદ્રની પાસે કારંજમાં મસ્જીદ બંધાવી છે. કારણ એના લેખની તારીખ ઉપર પ્રમાણે જ છે. એને હજુરી શાહની મસ્જીદ પણ કહે છે. સલાપોસ રોડમાં પેસતાં ડાબે હાથે તુરત આ મસ્જીદ આવે છે. મસ્જીદની બાંધણી ખાસ જૂદી છે અને હિંદુ મંડપને જ મસ્જીદમાં ફેરવી નાંખ્યો હોય એવી બાંધણી દેખાય છે. એની લંબાઈ ૫૪ ફીટ છે. પહોળાઈ અગર ઉંડાઈ વચ્ચેથી ૪૦ ફીટ અને છેડા ઉપર બન્ને બાજુ ૨૬ ફીટ છે. થાંભલા અને બીજાં કામ છેક સાદું છે. મીનારા નથી.

કાંકરિયા તળાવ

આ તળાવ બંધાયું ત્યારથી ગઈ સદીના અંત સુધી અમદાવાદનું રમણીય સ્થાન હતું અને આજે પણ છે, પરંતુ હાલ લોક લાં બહુ જતા નથી. આ તળાવ સુલતાન કુતુબુદ્દીને બંધાવ્યું તેથી એને હોજે કુતુબ કહે છે. ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં આ તળાવનો લલકો કેવો હશે એ તો કલ્પી શકાય એટલું પણ તેમાંનું હાલ કાંઈ રહ્યું નથી. શાહીબાગ પહેલાં એ બાદશાહી નિવાસનું ખાસ સ્થળ હતું. જહાંગીરના આત્મ ચરિત્ર પરથી માલુમ પડે છે કે

કાંકરિયાની આસપાસ ચારે બાજુ મકાનો-મહેલો, બગીચા વગેરે હશે. મોટું બાંધેલું તળાવ, વચ્ચે બાગ અને સુંદર મકાન, એમાં જવાનો પૂલ, તળાવની સુંદર ગરણી વગેરે રચના જોઈ પરદેશી મુસાફરો તો તબાક થઈ જતા. જહાંગીર જેવા હિંદના સમ્રાટને પણ આ તળાવ જોઈ બહુ આનંદ થયો હતો. તળાવની રચના યોતાને બહુ ગમી એમ એ શોખીન બાદશાહ જાતે લખે છે. પરંતુ ગૂજરાતમાં એવાં તળાવ આના પહેલાં ચારસો વર્ષથી ચતાં હતાં. હાલ હિંદુસ્તાનનાં સર્વથી મોટાં બાંધેલા તળાવોમાં કાંકરીયાની ગણતરી થાય છે એમ યૂરોપિયન લેખકો કહે છે. ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં ડીલા વાલે (Della Valle) લખે છે કે આ તળાવ જગતનું એક સુંદર દ્રશ્ય છે. 'one of the most remarkable places in the world.' ઈ. સ. ૧૬૩૮ માં મુસાફર મેન્ડેસ્સોએ એનું વર્ણન શાહીબાગ સાથે મેળવી દેખને ગોટાળો કર્યો છે. ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં થેવેનોએ પણ બરોબર વર્ણન કરીને એની તારીફ કરેલી છે. ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં જેમ્સ ફોર્બ્સે કાંકરિયું જોયું ત્યારે એ ઉબડ થઈ ગયું હતું અને નગીનાવાડી વેરાન હતી; પુલ તુટી ગયો હતો. આ સ્થિતિ મરેઠા સમયના પહેલા ભાગમાં હતી પણ પાછળથી ગાયકવાડના વહીવટમાં મરામત થઈ હતી. આ પહેલાં જહાંગીરના સમયમાં સરીખાંએ એક વખત મરામત કરાવી હતી. એ પછી છેવટની મરામત ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કલેક્ટર મી. જોરેડેલે કરી હતી. નગીનાવાડીનું હાલનું લંબચોરસ મકાન એમનું બંધાવેલું છે. બાદશાહી સમયમાં આ તળાવમાં અંદર તેમજ આસપાસ રોશની કરી આતશ-બાજી ધણી વાર કરેલી હશે. જહાંગીરે એવી રોશની કરાવી હતી એમ એ યોતે લખે છે. બીજા ચોક્કસ ઉલ્લેખ મળતા નથી પણ બાદશાહી સમયમાં એવું વારંવાર થતું હશે. ગઈ સદીમાં રૂશીઆના ના. ઝાર આવ્યા ત્યારે પણ રોશની કરી હતી.^૧

[૧] ગઈ સદીના અંતમાં ઝાર આવ્યા ત્યારે રોશની કરેલી તેનું ચિત્ર એમની મુસાફરીના હેવાલના ગ્રંથમાં છે. એ પછી થોડાં વર્ષે કચ્છના રાવને દીવાન મોતીલાલ બાહ્યે યોતાની પુત્રી (લેખકની મા)ના લગ્નપ્રસંગે નોતર્યા હતા ત્યારે કાંકરીયાની આસપાસ રોશની કરી અંદર પણ દીવા તરતા મુક્યા હતા, અને મજલિસ કરી હતી. એ પછી કાંકરિયું રોશનીથી રાણુગારાયું હોય એમ જાણવામાં નથી.

કાંકરિયું સુલતાન કુતુબુદ્દીનને ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં એના પિતાની હયાતીમાં બંધાવ્યું. એને ૧૯૦ ફીટ લાંબી એવી ૩૪ એક સરખી બાજુઓ છે. ઘેરાવો ૨૧૫૩ વાર એટલે સવા માઇલનો છે. વ્યાસ ૬૮૩ વારનો છે; એટલે ક્ષેત્રફળ ૭૬ એકર થાય છે. આ તળાવ જૂનું કર્ણસાગર છે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કાંકરિયું નામ પડવા માટે એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબ એને ખોદાતી વખતે જોવા આવ્યા ત્યારે એમના પગમાં કાંકરી વાગવાથી એ નામ પડ્યું. તળાવનું ગરનાળું અને ગરણી ઉત્તમ કારીગીરીના નમુના છે. કિનારા ઉપર બાર થાંભલાના મંડપો બેઠક માટે બાંધેલા છે. ગરનાળા અને ગરણીને માટે ડૉ. બર્નેસ અને ફરગ્યુસન લખે છે કે આવાં ક્વળ જરૂરીઆત અને મજબુતાઈ માટેનાં કામમાં પણ નકશી કરીને એને સુંદર બનાવ્યું એ અમદાવાદના લોકોમાં કલાનો રસ કેટલો જામેલો હશે અને શોખ કેટલો હશે એ સિદ્ધ કરે છે. એમના જ શબ્દોમાં આ વાત જોઈએ. ફરગ્યુસન લખે છે કે:—

“Another object of architectural beauty at Ahmedabad is found in the inflow and outflow sluices of the great tanks which abound everywhere around the City. આ પછીનો ઉતારો પ્રકરણ ૨૪ માંની નોંધ ૩ હમાં આપ્યો છે. (Hist. Ind. Eastern Arch. II. 241.)

ડૉ. બર્નેસ લખે છે કે:—

“In almost any other Country, and with other nationalities, a sluice would be considered so distinctly a piece of engineering masonry, that the builder would scarcely dream of making it a pleasing architectural feature. Yet here it is done. X X” (આર્કિટેક્ચરલ સર્વે—અમદાવાદ. I.)

જહાંગીર લખે છે કે:—

“Certainly it is a place exceedingly enjoyable and pleasant. Its style pleased me.” (તુઝકે જહાંગીરી).

આ જગ્યાએ ઘટામંડળના મહેલને નામે ઓળખાતા મહેલનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. આજ સુધી લગભગ બધા લેખકો આ મહેલને કાંકરિયાની વચ્ચેનો મહેલ ધારે છે. આ ભ્રમ શાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે સમજાતું નથી. મીરાતે સિકંદરીમાં લખેલું છે કે કુતુબુદ્દીને કાંકરિયું તળાવ, નગીના બાગ, અને ઘટામંડળના મહેલ બંધાવ્યા. નગીનાબાગ પણ તળાવની અંદર

કાંકરિયાની આસપાસ ચારે બાજુ મકાનો-મહેલો, બગીચા વગેરે હશે. મોટું બાંધેલું તળાવ, વચ્ચે બાગ અને સુંદર મકાન, એમાં જવાનો પૂલ, તળાવની સુંદર ગરણી વગેરે રચના જોઈ પરદેશી મુસાફરો તો તબાક થઈ જતા. જહાંગીર જેવા હિંદના સમ્રાટને પણ આ તળાવ જોઈ બહુ આનંદ થયો હતો. તળાવની રચના પોતાને બહુ ગમી એમ એ શોખીન બાદશાહ જાતે લખે છે. પરંતુ ગૂજરાતમાં એવાં તળાવ આના પહેલાં ચારસો વર્ષથી થતાં હતાં. હાલ હિંદુસ્તાનનાં સર્વથી મોટાં બાંધેલા તળાવોમાં કાંકરીયાની ગણતરી થાય છે એમ યુરોપિયન લેખકો કહે છે. ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં ડીલા વાલે (Della Valle) લખે છે કે આ તળાવ જગતનું એક સુંદર દ્રશ્ય છે. 'one of the most remarkable places in the world.' ઈ. સ. ૧૬૩૮ માં મુસાફર મેન્ડેસ્લોએ એતું વર્ણન શાહીબાગ સાથે મેળવી દબને ગોટાળો કર્યો છે. ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં થેવેનોએ પણ બરોબર વર્ણન કરીને એની તારીફ કરેલી છે. ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં જેમ્સ ફોર્બ્સે કાંકરિયું જોયું ત્યારે એ ઉજ્જ થઈ ગયું હતું અને નગીનાવાડી વેરાન હતી: પુલ તુટી ગયો હતો. આ સ્થિતિ મરેઠા સમયના પહેલા ભાગમાં હતી પણ પાછળથી ગાયકવાડના વહીવટમાં મરામત થઈ હતી. આ પહેલાં જહાંગીરના સમયમાં સરીખાંએ એક વખત મરામત કરાવી હતી. એ પછી છેવટની મરામત ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કલેક્ટર મી. બોરેડેલે કરી હતી. નગીનાવાડીનું હાલનું લંબચોરસ મકાન એમનું બંધાવેલું છે. બાદશાહી સમયમાં આ તળાવમાં અંદર તેમજ આસપાસ રોશની કરી આતશ-બાજી ઘણી વાર કરેલી હશે. જહાંગીરે એવી રોશની કરાવી હતી એમ એ પોતે લખે છે. બીજા ચોક્કસ ઉલ્લેખ મળતા નથી પણ બાદશાહી સમયમાં એવું વારંવાર થતું હશે. ગઈ સદીમાં રૂશીઆની ના. ઝાર આવ્યા ત્યારે પણ રોશની કરી હતી.^૧

[૧] ગઈ સદીના અંતમાં ઝાર આવ્યા ત્યારે રોશની કરેલી તેનું ચિત્ર એમની મુસાફરીના હવાલના અંતમાં છે. એ પછી થોડાં વર્ષે કચ્છના રાવને દીવાન ગોતીલાલ બાઈએ પોતાની પુત્રી (લેખિકાની મા)ના લગ્નપ્રસંગે નોતર્યા હતા ત્યારે કાંકરીયાની આસપાસ રોશની કરી અંદર પણ દીવા તરતા મુક્યા હતા, અને મજલિસ કરી હતી. એ પછી કાંકરિયું રોશનીથી શણગારાયું હોય એમ જાણવામાં નથી.

કાંકરિયું સુલતાન કુતુબુદ્દીનને ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં એના પિતાની હયાતીમાં બંધાવ્યું. એને ૧૯૦ ફીટ લાંબી એવી ૩૪ એક સરખી બાજુઓ છે. ઘેરાવો ૨૧૫૩ વાર એટલે સવા માઇલનો છે. વ્યાસ ૬૮૩ વારનો છે; એટલે ક્ષેત્રફળ ૭૬ એકર થાય છે. આ તળાવ જૂનું કર્ણસાગર છે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કાંકરિયું નામ પડવા માટે એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબ એને ખોદાતી વખતે જોવા આવ્યા ત્યારે એમના પગમાં કાંકરી વાગવાથી એ નામ પડ્યું. તળાવનું ગરનાળું અને ગરણી ઉત્તમ કારીગીરીના નમુના છે. કિનારા ઉપર બાર થાંભલાના મંડપો બેઠક માટે બાંધેલા છે. ગરનાળા અને ગરણીને માટે ડૉ. બર્નેસ અને ફરગ્યુસન લખે છે કે આવાં કવળ જરૂરીઆત અને મજબુતાઈ માટેનાં કામમાં પણ નકશી કરીને એને સુંદર બનાવ્યું એ અમદાવાદના લોકોમાં કલાનો રસ કેટલો જામેલો હશે અને શોખ કેટલો હશે એ સિદ્ધ કરે છે. એમના જ શબ્દોમાં આ વાત જોઈએ. ફરગ્યુસન લખે છે કે:—

“Another object of architectural beauty at Ahmedabad is found in the inflow and outflow sluices of the great tanks which abound everywhere around the City. આ પછીનો ઉતારો પ્રકરણ ૨૪ માંની નોંધ ૩ છમાં આપ્યો છે. (Hist. Ind. Eastern Arch. II. 241.)

ડૉ. બર્નેસ લખે છે કે:—

“In almost any other Country, and with other nationalities, a sluice would be considered so distinctly a piece of engineering masonry, that the builder would scarcely dream of making it a pleasing architectural feature. Yet here it is done. X X” (આર્કીટેક્ચરલ સર્વે—અમદાવાદ. I.)

જહાંગીર લખે છે કે:—

“Certainly it is a place exceedingly enjoyable and pleasant. Its style pleased me.” (તુઝકે જહાંગીરી).

આ જગ્યાએ ઘટામંડળના મહેલને નામે ઓળખાતા મહેલનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. આજ સુધી લગભગ બધા લેખકો આ મહેલને કાંકરિયાની વચ્ચેનો મહેલ ધારે છે. આ ભ્રમ શાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે સમજાતું નથી. મીરાતે સિકંદરીમાં લખેલું છે કે કુતુબુદ્દીને કાંકરિયું તળાવ, નગીના બાગ, અને ઘટામંડળના મહેલ બંધાવ્યા. નગીનાબાગ પણ તળાવની અંદર

ખાંધી કે ખાણુમાં તે એ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ નથી થતું. પાછળના મુસાફરોના ઉલ્લેખથી નગીના ખાગ અંદરના ખગીયાને કહેતા હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ એની અંદરનો મહેલ તે તો ઘટામંડળનો મહેલ નહિ એ સ્પષ્ટ છે. એ મહેલ બાદશાહને હમેશ રહેવાનું સ્થળ હતું. કેટલીક જગ્યાએ એનો મહેલ નહિ પણ મહેલો અગર મહેલના સમૂહ તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. મીરાતે અહમદીમાં એના ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. એમાં એ મહેલ કાંકરિયાની પાસે હતા એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે.^૧ કાંકરિયાની મધ્યમાં ઘટામંડળના મહેલ હતા એવું એક ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાતું નથી. ઘટામંડળ નામ માટે પણ શંકા જ રહે છે. સિકંદરીમાં એ નામ અનેક વાર જૂદી જૂદી રીતે લખ્યું છે. સર કલાધવ ખેલીએ અહમદી ઉપરથી ઘટામંડળ નામ તરજૂમામાં લીધું છે. અહમદીમાં પણ ઘટામંડળ નામ શી રીતે આવ્યું તે સમજાતું નથી. એમાં ઘણી જગ્યાએ ખામંદ-રોલના મહેલ એમ લખ્યું છે. સિકંદરીમાં ખામંદોલ અને કહમદોલ એમ લખ્યું છે એ નામ ખરે લાગે છે. સુધખામંદોલ ગામની જમીનમાં મહેલ બાંધ્યા હતા એથી એ ખામંદોલના મહેલ કહેવાતા. ઘટમંડોલ નામ એનો અપભ્રંશ હશે અને એના ઉપરથી ઘટામંડળ નામ પડ્યું હોય. અગર તો એને સંસ્કૃત રૂપ આપી નામ પાડ્યું હોય. સિકંદરી લખાઈ ત્યારે સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં આ મહેલો પડી ગયા હતા એમ એનો કર્તા લખે છે.^૨

સારંગપુરની મસ્જિદ

સારંગપુર ચકલામાં આ એક મોટી મસ્જિદ છે. આગળ નગરરચનાના પ્રકરણમાં માણેકચોકથી સારંગપુર જતો જે સીધો પ્રાચીન રસ્તો કહેવો છે તેના ઉપર ઉત્તરે આ મસ્જિદ આવે. આ મસ્જિદ કોણે ક્યારે બાંધી તે જણાવ્યું નથી. ડૉ. બર્નેસ એમ માને છે કે મલીકસારંગે સુલતાન મુઝફ્ફર ખાનના સમયમાં એ અમદાવાદનો સુબો હતો ત્યારે એને બાંધી હશે જો કે એના વર્ણનમાં

[૧] જુઓ ખેલી પૃ. ૧૪૭, ૨૭૧ અને ૪૫૧. એમાં ઘટામંડળના મહેલો અગર મકાનો એમ લખ્યું છે અને એ કાંકરિયાની પાસે હતા એમ સ્પષ્ટ લખે છે. વચ્ચેનું મકાન ઉનાળામાં સહેલગાહ માટે કે મજલિસ માટે જ હતું. [૨] અમદાવાદમાં કોઈ દેવું કરે તો ‘કાંકરિયું કયું’ એમ કહેવાય છે. એ કહેવત સાથી પડી એ જાણવી જરૂર હશે.

ડૉ. બર્નેસ સ્પષ્ટ લખે છે કે મસ્જદ બહુ ભારે બાંધણીની છે. સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં મસ્જદની બાંધણી કામળ બની ગઈ હતી તે રાણી સીમીના દાખલા ઉપરથી જણાશે. પરંતુ આ મસ્જદમાં તો મહમૂદ બેગડાના પાછલા સમયમાં બંધાયેલી અયુતકુટી વગેરે મસ્જદો જેટલી પણ કામળતા નથી. તેથી ઉલટું આમાં દીલ્હી ચક્રે આવેલી સુલતાન કુતુબુદ્દીનની મસ્જદ જેવી બાંધણી ચોક્કસ દેખાઈ આવે છે; અને જો કે આ મસ્જદ રાજપુર હાલતા તોડાની મસ્જદ જેટલી સુંદર નથી, પણ એનો કેટલોક ભાગ એના જેવો છે. રાજપુર મસ્જદના મીનારાના ગોખની નકશી પણ કુતુબુદ્દીનની મસ્જદના તથા રાજપુર અને જુમા મસ્જદના બે હિંદુ ગોખના છોડાની આકૃતિઓને મળતી આવે છે. એટલે આ મસ્જદ સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં બંધાઈ હોય એમ માફ તો માનવું છે. એમ હોય તો મલીકસારંગની આ મસ્જદ કહેવાય નહિ. લોકમાં આ મસ્જદ રાણીબીબીની કહેવાય છે એમ ડૉ. બર્નેસ પોતે લખે છે. એ રાણીબીબીને ડૉ. બર્નેસ મલીકસારંગની સ્ત્રી ધારે છે પરંતુ તેમ માનવાને કંઈ આધાર નથી. એથી ઉલટું સુલતાન કુતુબુદ્દીનના જનાનાની કોઇ માનીતી સ્ત્રીએ મસ્જદ બંધાવી હોય એમ અને. મસ્જદમાં લેખ નથી એ દીલગીરીની વાત છે.

મસ્જદની અંદરથી લંબાઈ ૧૪૭ ફીટ અને પહોળાઈ ૩૬ ફીટ છે. અંદર બાંધણી હિંદુ રીત પ્રમાણે મંડપોની છે. બહાર મહેરો પાચ કમાનોનો બનેલો છે. બીજી મસ્જદોની પેઠે આને જુદી બાંધણીની પાંખો નથી. વચલી કમાન મોટી ને વધારે સુંદર છે. મીનારા મોટા ભારે હિંદુ આકારના છે અને રાજપુર મસ્જદને બરાબર મળતા છે એમ ડૉ. બર્નેસ લખે છે. દક્ષિણ મીનારો ગઈ સદીના મધ્યમાં ઉતરાવી નાંખેલો. ઉત્તર મીનાર આર્કિઓલોજીકલ સર્વે વખતે હતો અને એને પબ્લીક વર્ક્સખાતાએ ઉતરાવ્યો. એનું ચિત્ર સર્વે રીપોર્ટમાં આપેલું છે. મસ્જદના મીનારાના ગોખ, ઉપર લખ્યું તેમ, જૂની ઢખના છે પણ મનોહર છે. આગલી ભીંતમાં કેતરેલી જાળાઓ છે તે પણ જૂની ઢખ મુજબ છે. પાછલી મસ્જદોમાં આવી જાતની વીગત નથી દેખાતી.

મસ્જદનો રોજો ૭૪ ફીટ ફાટના ચોરસમાં બનાવેલો છે. એમાં થાંભલાની એકબીજાની અંદર ત્રણ ચોરસ હારો છે. રાણી સીમીના રોજની પેઠે આના ખૂણાઓ ઉપર ભીંત કરેલી છે. અંદરની જાળાઓ જતી રહેલી છે. એકંદરે

આ રોજે અણિશુદ્ધ દશામાં હશે ત્યારે શહેરના સારામાં સારા રોજગોમાં ગણાતો હશે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે.

રાજપુર બીબીજીની મસ્જીદ

(હાલતા મીનારાની મસ્જીદ)

ગોમતીપુરના અગ્નિ ખૂણામાં, રાજપુરહીરપુરની હદમાં અમદાવાદના સર્વથી સુંદર મસ્જીદોમાં ગણી શકાય એવી આ મસ્જીદ આવેલી છે. લોકમાં એ હાલતા તોડાની કે હાલતા મીનારાની મસ્જીદ કે રાજપુર મસ્જીદ તરીકે ઓળખાય છે. આ મસ્જીદની નોંધ હોપ અને ફરગ્યુસને લીધી નથી; તેમ જ અમદાવાદ ગઝેટીઅરે પણ કંઈ લખ્યું નથી. આ મસ્જીદ બહુ સારી હાલતમાં રહેલી છે. એનો દેખાવ ભવ્ય અને સુંદર છે, મસ્જીદમાં લેખ છે. એ ઉપરથી સુલતાન કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૪૫૪ માં સૈયદ ખુન્દમીર બીન સૈયદ બડા બીન સૈયદ યાકુબની મા બીબીજી માટે બંધાવી એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં લખ્યું છે. પાસેના રોજમાં પણ બીબીજીની કબરો છે એમ એ માને છે. એમાં ખરી હકીકત આ પ્રમાણે છે:—

સૈયદ ખુન્દમીર તે સૈયદ બડાના પુત્ર થાય અને સૈયદ યાકુબના પૌત્ર થાય. એમના વડવા ધરાનથી પાટણ અને ત્યાંથી અમદાવાદ આવેલા. ઉરેઝી સૈયદોમાં એમનું નામ બહુ મોટું છે. સૈયદ ખુન્દમીર બાળક હતા ત્યારે એમના પિતા ગુજરી ગયા. એમનાં માતા સંસ્કારી હતાં. બાળકને ઉછેરતી વખતે એ રોજ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે કે જો આ બાળક મોટો ભક્ત થાય તો જ જીવાડજે, નહિ તો નહિ. અગીઆર વર્ષની ઉંમરે સૈયદ ખુન્દમીર ગાંધીએ આવ્યા. એમણે વટવાના સૈયદ કુતુબે આલમ સાહેબ અને સૈયદ અબ્દુલક્રતાહ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું; અને એમના સમયમાં નામાંકિત થયા. કુતુબુદ્દીનના વઝીર મલીકશાખાં એમના ઉપર બહુ ભક્તિ રાખતા. એમનાં માં બીબીજી પણ ભક્ત હતાં. મલીકને રાજકાજનો ભાર હોવાથી પોતાનાં પુત્ર (કે જમાઈ) મલીક ખુશખાશને સૈયદની બરદાશ કરવાને કહ્યું. સૈયદના માં બીબીજીએ એક વાર મલીકશાખાં પાસે દરગાહ અને મસ્જીદ માટે જગ્યા માંગવાનું પોતાના પુત્રને કહ્યું. એ ઉપરથી પોતાના બાગ પાસે જ પોતાને માટે તૈયાર કરેલી દરગાહ અને મસ્જીદ સૈયદને આપવાનું મલીક ખુશખાશે કહ્યું. એ ઉપરથી બીબીજીએ એ દરગાહ જોઈ ત્યાંથી એક પુલ સુધી કહ્યું કે આપણા બેમાંથી જે પહેલું

ગુજરી જાય તે અહીં દટાય. છેવટે મલીક ખુશખાશ પહેલા ગુજરી ગયા અને તે એ દરગાહમાં દટાયા. બીબીજી અને સૈયદ ખુન્દમીર અસારવા પાસે બીબીપુરમાં રહેતા હતાં તે ત્યાં જ દફન થયા છે. સૈયદ ખુન્દમીર હી. સં. ૮૭૪ ના રબીઉર્રસાની માસની ૧૦ મીએ ગુજરી ગયા. અસારવા પાસે હાલ બીબીજીના કબરસ્તાનમાં એમની અને બીબીજીની કબરો છે. બીબીપુર પણ બીબીજીએ વસાવેલું. ઉપરના કારણથી કુતુબુદ્દીનના સમયમાં મલીકશાખાંએ સૈયદ ખુન્દમીરનાં મા બીબીજી માટે આ મસ્જિદ બંધાવી તેથી એ બીબીજીની મસ્જિદ કહેવાય છે. કુતુબુદ્દીને નાણાં આપ્યાં હશે એટલે લેખમાં એનું નામ મલીકશાખાં કે ખુશખાશને બદલે લખ્યું હશે. પરંતુ મસ્જિદ સામેની દરગાહમાં બીબીજીની કબર હશે એમ ડૉ. બર્નેસ માને છે તેને આધાર નથી. ઉપરનું વર્ણન અહમદીમાં એલીઆઓનાં વર્ણનમાં આપેલું છે અને તપાસ કરતાં એ જ ખરું લાગ્યું છે. મગનલાલ વખતચંદ આ મસ્જિદને સુલતાન અહમદે (અહમદ પહેલાનો પૌત્ર એટલે કુતુબશાહ) બોતાની પુત્રી મખદૂમે જહાની માટે બંધાવી એમ લખ્યું છે, પણ તે ખરું નથી.

આ મસ્જિદ શહેર બહાર ખૂણે આવેલી હોવાથી હોપ અને ફરગ્યુસનના વર્ણનમાં રહી ગઈ છે. શહેરની સુંદર મસ્જિદોમાં એની ગણતરી કરી શકાય. એનું માપ ૧૫૦ x ૫૩ ફીટ છે. દેખાવ લવ્ય છે. મીનારા સુંદર છે અને ઉપરથી હલાવતાં આજે પણ હાલે છે. દક્ષિણનો મીનારો ગઈ સદીમાં વીજળા પડવાથી તુટી ગયો છે. એ આખો હતો ત્યારે એક હલાવતાં બીજો એની મેળે હાલતો. એનો મહેરો સુંદર છે. આસપાસની પાંખો નાની કમાનો સાથે આગળ હિંદુ કહેરો કરીને ડરેલી છે. મીયાંખાં ગીરતીની મસ્જિદમાં આની નકલ છે. કુતુબુદ્દીનના સમયની મસ્જિદોમાં આ સર્વથી સુંદર છે. મસ્જિદ બાદશાહના નામથી બંધાઈ હોવાથી એમાં મલુકખાનું પણ છે. સામેના રોજમાં વચ્ચેની કબર મલીકશાખાંના સગાની કે ખુશખાશની હોવી જોઈએ. બાજુમાં એક આરસની મોટી કબર છે એના ઉપર 'ધુલ કદહમાં મરણ પામ્યા' એવું લખ્યું છે (Decease Dhu'l qu'dah). આ અને વર્ષ હી. સં. ૮૬૧ એટલા ઉપરથી જણાય છે કે સૈયદ ખુન્દમીર કરતાં ઘણા વખત અગાઉથી રોજમાં કબરો થઈ છે. મસ્જિદ તાબાની કુલ જમીન ૫૫૦૦ વાર છે. આડીઓજકલ સર્વેના લેખક લખે છે કે ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના સરકારી હુકમમાં આવી સુંદર મસ્જિદની આસપાસની જમીન

બહાર જાળરના ઉપયોગમાં વાપરવી એમ લખેલું છે એ યૂરોપમાં તો કાઢી માને જ નહિ. મરજીદને એક ડુંકે એકરનું ખેતર પણ છે.

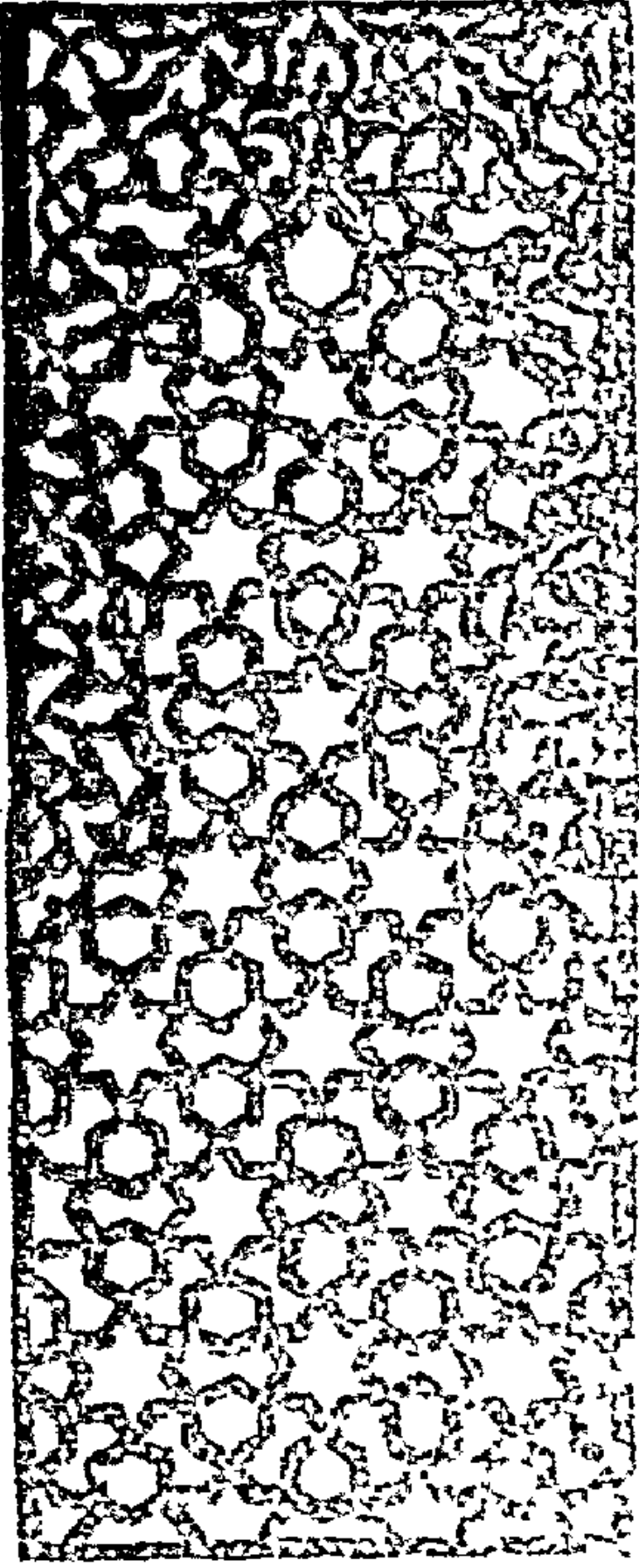
સરખેજ

સરખેજનું ખરોખર વર્ણન કરીએ તો બહુ લંબાણ થાય. એટલે અહીં તેનું ટુંકાણમાં જ વર્ણન કરવું પડશે. સરખેજનું મૂળ નામ શ્રીક્ષેત્ર છે. સાબ્રમતી સાહાત્મ્યમાં એનો ઉલ્લેખ છે. એ ગામની પાસે શેખ અહમદ ખટુગંજ બક્ષે મુકામ રાખ્યો. એમનો મકબરો ત્યાં થયો એટલે ત્યાં જે વસ્તી થઈ એ ગામનું નામ મકબરો પડ્યું. અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતા બધા લેખકો એકમત છે કે સરખેજ જેવો મકાનોનો સમૂહ અમદાવાદમાં બીજો નથી. બધાં મકાન સાથે લેતાં જ એની સુંદરતા જણાય છે. રોજ, મરજીદ, મહેલ અને વચ્ચે સુંદર તળાવ. આ રચના બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.

શેખ અહમદ ખટુ ૧૧૧૧ વર્ષની ઉંમરે ગુરુવાર, તા. ૧૩ જાન્યુઆરી, ઇ. સ. ૧૪૪૬ના દિવસે જન્મત નશીન થયા. એમનો રોજો એ જ સાલમાં સુલતાન મુહમ્મદે બંધાવવા માંડ્યો તે ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં કુતુબુદ્દીને પુરો કર્યો. મરજીદ પણ એ જ વખતે બંધાઈ છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાને આ સ્થળ બહુ પ્રિય હતું. એટલે એણે પોતાની દરગાહ અહમદ ખટુના રોજની સામે જ કરાવી, અને ૮૩૦ ફીટ લાંબું તથા ૭૦૦ ફીટ પહોળું મોટું તળાવ બોદાવ્યું. તળાવના નૈઋત્ય ખૂણે પોતાને માટે તથા જનાનાને માટે મહેલો પણ કરાવ્યા. એક વખત આ તળાવને કિનારે ચારે બાજુ મકાનો હતાં. સંતના સંગમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળા સરખેજમાં આવીને રહેતા, અને ત્યાં જ દફન થવાનું પસંદ કરતા. આ રીતે બહુ પ્રસિદ્ધ પુરુષો સરખેજમાં દફન થયેલા છે.

ચોગાનમાં સંત અહમદખટુનો રોજો મુખ્ય છે. ગૂજરાતના રોજોમાં એ સર્વથી મોટો છે. ૧૦૪ ફીટના ચોરસ ઉપર એ બાંધેલો છે. વચલા ધુમટનું જે ચોરસ પડે છે તેની હારમાં ચારે બાજુએ છેક આગલી ભીંત સુધી થાંભલાની હાર બેવડી કરેલી છે. એ કાંઈક અંશે ઉસમાનપુરના રોજને મળતું છે. રોજમાં પીત્તળનું નકશીકામ બારણું વગેરેમાં ખાસ જેવા જેવું છે. રોજની આસપાસની ભીંતોમાં અને અંદરની ભીંતોમાં અસંખ્ય તરેહની ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાળાઓ લેરેલી છે. એમાં પૂર્વ તરફની બે જાળાઓ

સીદી શહીદની ભૌમિતિક આકૃતિઓવાળા જાળાઓને એવી બરોબર મળતી આવે છે કે ડૉ. બર્નેસ એ મસ્જિદને સરખેજથી પહેલી બંધાયેલી માનતા હોવાથી એના

સરખેજના રોજની
પીત્તળની જાળી

કારીગરે એ જાળાઓ બનાવી હશે એમ લખે છે. પણ સરખેજ પછી સોયે વર્ષે એ લાલદરવાજાવાળા મસ્જિદ બંધાઈ છે. આ રોજની ત્રણે તરફ આવી સુંદર જાળાઓ છે. ફરગ્યુસને સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં જાળાઓનાં વર્ણનમાં એની તારીફ કરેલી છે. દક્ષિણ તરફની ભીંતને ફક્ત ઉપલા ભાગમાં જ જાળા છે.

રોજની સામે એક સોળ થાંભલાનો ચોરસ સાદો હિંદુ ઘાટનો મંડપ છે. એની પાછળ તળાવમાં ઉતરવાનાં પગથીયાં અને એની બાજુમાં સુલતાન મહમૂદ બેગડો અને એની રાણીઓના રોજ છે. એ રોજઓની ભીંતોમાં પણ ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાળાઓ છે. મહમૂદ બેગડાની કબર આરસની, સુંદર કોતરણીવાળી છે. એની આસપાસ સુલતાન મુઝફ્ફર બીજની અને મહમૂદ ત્રીજની કબરો છે. આ રોજનું માપ ૭૫ x ૭૧ ફીટ છે. પાસેના રોજમાં રાણીઓની

કબરો છે એમાંની મુખ્ય કબર રાણી રાજબાઇની છે. આ રોજઓમાં પશ્ચિમની ભીંતમાં નાના સુંદર નકશીવાળા મહેરાબ કરી મસ્જિદનો દેખાવ કરેલો છે. રાણીઓના રોજની જાળાઓમાં કેટલીક પક્ષિઓની આકૃતિઓ અને શીરોઈની આકૃતિઓ પણ છે.

ચોકની પશ્ચિમે મોટી મસ્જિદ છે. એનું કદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદથી જ માત્ર ઉતરતું કહી શકાય. મસ્જિદનો ચોક ૧૭૧ x ૧૫૦ ફીટનો છે. મસ્જિદ સાથે કુલ વિસ્તાર ૪૩૦૦ ચો. વા. છે. ચોકની આસપાસ પડાળીઓ છે. મસ્જિદ સાદી છે. મહેરો એક સરખો જ છે, અને એમાં થાંભલા વાપરેલા છે. કમાન નથી, અને મીનારા પણ નથી. લિવાનનું માપ ૧૫૦ x ૬૬ ફીટ છે. એના વાયવ્ય ખૂણામાં મલુકખાનું છે, એનો રસ્તો રિવાજ મુજબ બહારથી છે. મસ્જિદની દક્ષિણ ભીંત તળાવને કિનારે પડે છે. ઉત્તર તરફ બહાર બગીચો છે. આ મસ્જિદને આગ્રાની મોતી મસ્જિદ સાથે સરખાવી ડૉ. બર્નેસ એને

હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત મોતી મસ્જિદથી જ ઉતરતી ગણે છે. મોટા સ્થપતિઓની નજર ગમે તેવી હોય પણ પ્રાકૃત માણસને તો આ મસ્જિદમાં એવું કંઈ આકર્ષણ દેખાતું નથી.^૧

મુખ્ય રોજ ઉપર લેખ લખેલો છે એમાં એ સંતને આખું જગત નમે છે એમ કહીને સરખેજ શબ્દ ઉપર શ્લેશ કર્યો છે.^૨

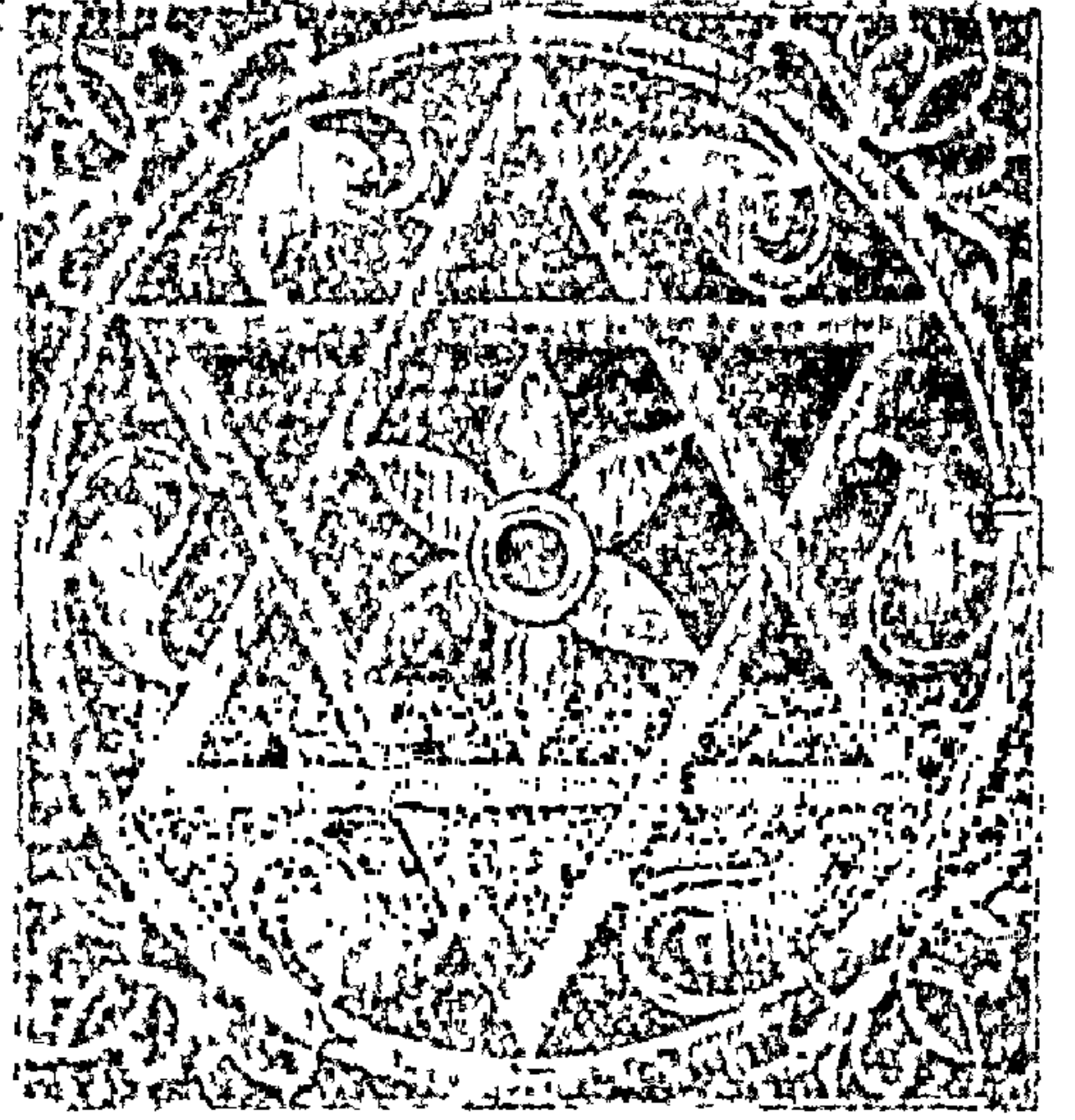
તળાવને નૈઋત્ય ખૂણે મહમૂદ બેગડાનો મહેલ અને જનાનાનાં મકાનો છે. આ મકાનો છેક ખંડેરની હાલતમાં છે. મહેલના ફક્ત ચાંબલા જ ઉભા છે. જનાનાની નીચે તળાવમાં ઉતરવાનો મોટો દરવાજો છે. એની સામેની ખાણુએ તળાવનું ગરનાણું છે. એ પણ નકશીવાણું છે. સરખેજનાં મકાનોનો વિસ્તાર એક વખત બહુ મોટો હશે. કારણ કે રોજના દરવાજાથી પૂર્વે ૭૦૦ ફીટ છેટે એક મોટો દરવાજો આવેલો છે. આસપાસ અનેક ખંડેરા અને કબરો છે. ઉપરના દરવાજાથી કેટલેક છેટે બે ધુરજો છે અને કોટ ત્યાં અટકે છે. એટલે પુરાણા વિસ્તારનું કંઈક ભાન થાય છે. રોજના આંગણાની બહાર પણ એક મોટો રોજો છે. એનું માપ ૭૫ ફીટ ચોરસ છે. એ કોનો છે તે જણાતું નથી. પણ ગુજરાતના હબમી અમીરો અને અકબરના સમયનો પ્રસિદ્ધ સુખા મીરઝા અઝીઝ કોકાની કબરો સરખેજમાં છે, એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. સરખેજના રોજથી પા માધલ દૂર બાબા અલીશરની દરગાહ છે. એનો વિસ્તાર પણ મોટો છે.

[૧] Burgess:-Ahmedabad Architecture I. 49:-“Except the Moti Masjid at agra there is probably no mosque in India that surpasses this in simple elegance”

[૨] “When the ocean of Ahmed’s palm scatters pearls,
Hohe’s hem becomes the treasure of Parwiz.
No wonder, if in order to bend before his shrine,
The whole surface of the earth raises its head” (Sarkhiz)

પ્રકરણ એકતાળીસમું

જોવા લાયક સ્થળો.
(પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ)
(મહમૂદ બેગડાનો સમય)

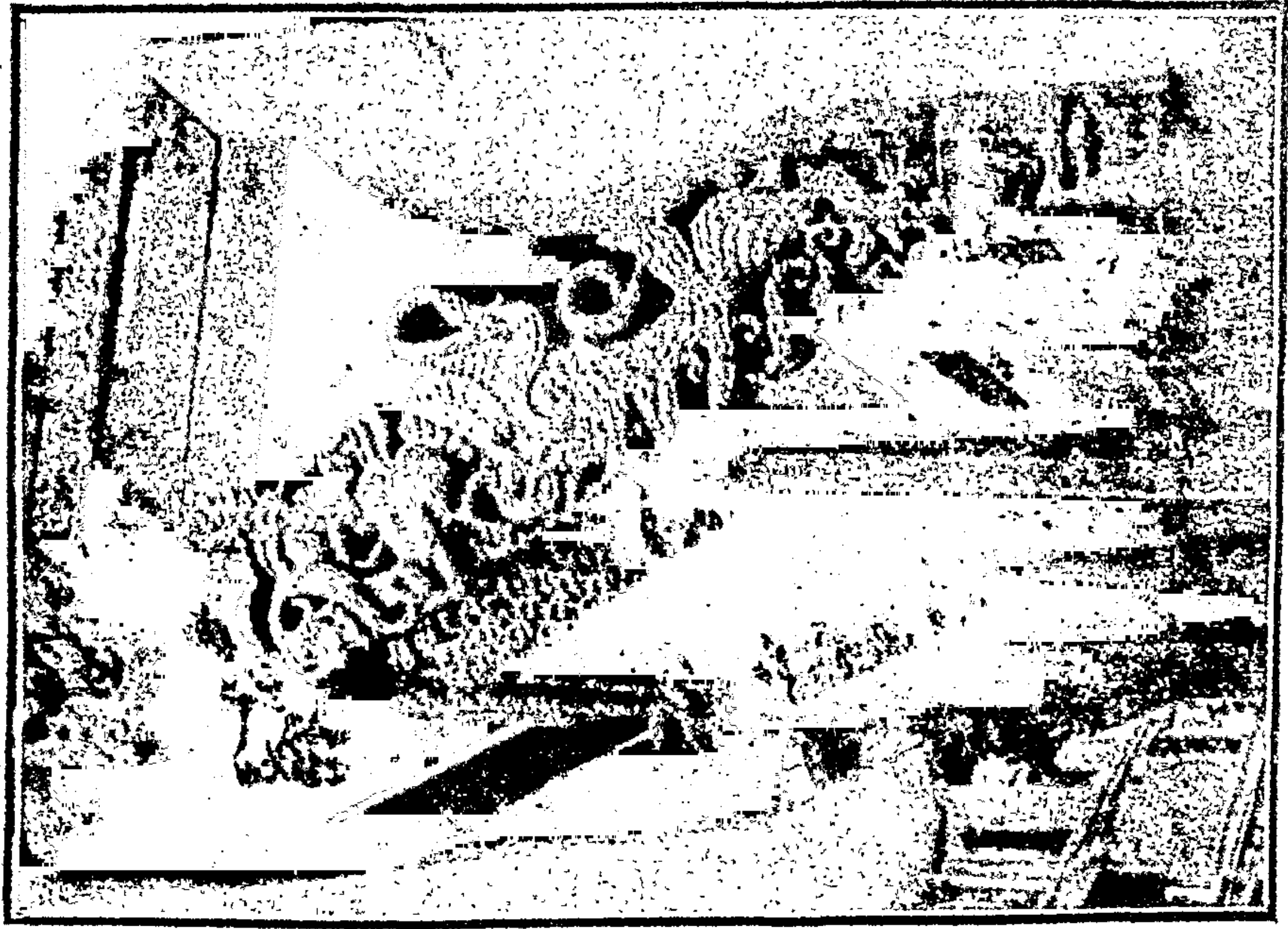
મલીક અલીમની મસ્જિદ.
(શાહઆલમ પાસે)

શાહઆલમ જતાં અલીમપુર અગર ઈલિમપુરની જમીનમાં રસ્તાની જમણી બાજુ આ મસ્જિદ આવેલી છે. સર. ટી. સી. હોપે જે કેટલાક બ્રમ ઉંલા કર્યા છે એમાં આને વિશેનો પણ એક ખોટો તર્ક આવી જાય છે. એમણે લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૪૨૨ માં સુલતાન અહમદના જમાઈ મલીક આલમ ખીન તુર કપીર વઝીર ઉલમ માલિકે આ મસ્જિદ બાંધી. આ લખાણથી એને બંધા મલીક આલમની મસ્જિદને નામે ઓળખે છે. ડૉ. બર્નેસે મીરાતે સીકંદરી પ્રમાણે આ મસ્જિદ મલીક ઇલમની હોવી જોઈએ અને સુલતાન અહમદના સમયમાં ૧૪૨૨ માં નહિ પણ મોહી બંધાયલી હોવી જોઈએ એમ શંકા કર્યા છતાં મસ્જિદને જુમા મસ્જિદથી પહેલી મુકી છે અને નામ પણ મલીક આલમની મસ્જિદ એવું લખ્યું છે. આમ માનવાથી વચલી કમાન અને ધુમટ ઉંચાં લઈ પ્રકાશ અંદર લાવવાની જે રીત મસ્જિદોમાં લીધી છે તે આ મસ્જિદમાં સૌથી પહેલી દાખલ કરી એમ એમને માનવું પડ્યું છે. પરંતુ એ આખો યે બ્રમ છે અને ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં હોપે મેળવેલી અધુરી હકીકતને લીધે એમ થયું છે.

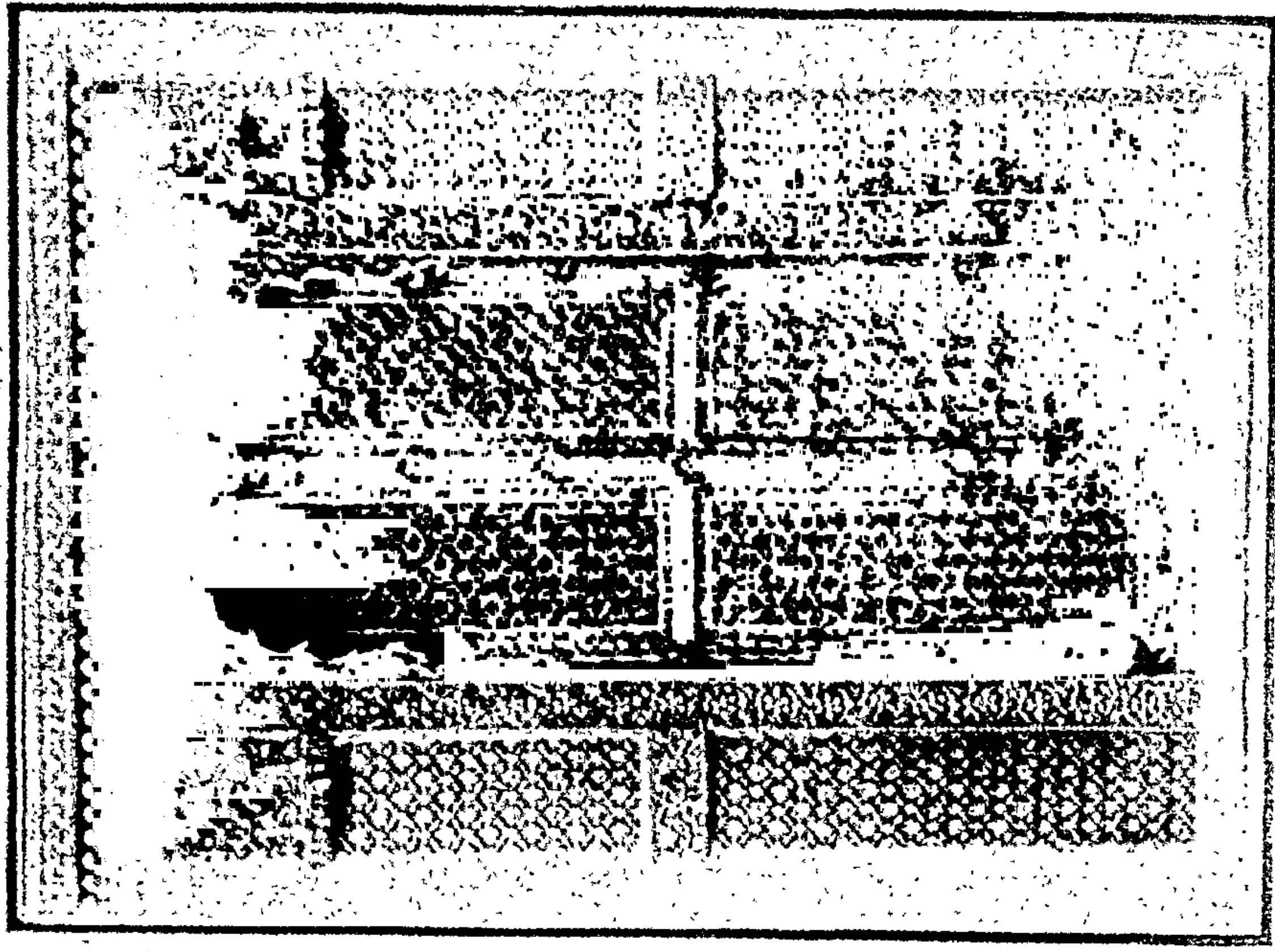
ગઈ સદીમાં કોઈએ મલીક આલમનું નામ બૂલથી ફેલાવ્યું લાગે છે. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ વખતચંદ આ મસ્જિદના ઉદ્દેશ્ય બે વાર આપે છે. પહેલા ઉદ્દેશ્યમાં લખ્યું છે કે “ રસુલપુર (શાહઆલમ) જતાં ઈલીમપુરમાં

અહમદશાહની વખતમાં વઝીર મલીક આલમ ખીન તુરી કબીરે તા. ૧૯ મી મોહરમ હી. સં. ૮૨૬ ને રાજ બંધાવી. ” ખીજી જગ્યાએ લખે છે કે “ શાહઆલમ જતાં અલીમપુરમાં પથરની મશીદ વજીરમમલીક આલમે માહમુદ બેગડાની વખતમાં ૯ મી મોહરમ હીજરી સને ૮૨૬ ને રાજ કરાવી છે. ” આમ બન્ને વખત ગોટાળાવાળું લખાણ છે. આ મલીક આલમ ખીન તુર કબીરના નામની દંતકથા હોયે પણ સાંભળી હશે. મગનલાલ એક વાર ૯ મી ને ખીજીવાર ૧૯ મી તારીખ આપે છે. એક વાર અહમદશાહ અને ખીજી વાર મહમૂદ બેગડાનો સમય લખે છે. ૮૨૬ હીજરીમાં મહમૂદ બેગડો હોય જ નહિ. પરંતુ દંતકથામાં સમયના ગોટાળા અને નામફેર કેમ થાય છે તે આથી જણાશે. ખરી રીતે મીરાતે સિકંદરીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રમાણે સુલતાન અહમદના પુત્ર સુલતાન મુહમ્મદશાહના જમાઈ મલીક આલીમ ખુદાવંદખાંએ અલીમપુરનું પકું વસાવ્યું અને એમાં આ મસ્જીદ બંધાવી. આ મલીક આલમને સિકંદરીમાં પણ એક જગ્યાએ સુલતાન મુહમ્મદનો સસરો અને ખીજી જગ્યાએ એનો જમાઈ કહ્યો છે. સુલતાન મુહમ્મદના પુત્ર મહમૂદ બેગડાના રાજ્યમાં મલીક અલીમ લાંબો વખત જીવ્યા છે એટલે સસરો ભૂલમાં લખાયું છે, પણ ખરી રીતે એ જમાઈ જ છે. હોપ તથા મગનલાલે લેખ લેખને તારીખ કે વર્ષ લખ્યું છે કે કેમ તે જણાવ્યું નથી. લેખ હશે અને પાછળથી જતો રહ્યો હશે તોપણ વર્ષ જોવામાં એમની ભૂલ થઈ હશે. મસ્જીદ પહેલામાં પહેલી મલીક અલીમ થોડો સમય અમદાવાદનો સુબો બન્યો હતો ત્યારે બંધાઈ હોવી જોઈએ. એટલે ઇ. સ. ૧૪૬૦ પછી બંધાઈ હશે. એટલે હોપ, ફરગ્યુસન અને ડૉ. બર્નેસ લખે છે તેમ જુમા મસ્જીદની પહેલાં નહિ પણ ત્યાર પછી આશરે આલીસ વર્ષે બંધાયેલી હોય. ઉપર જણાવેલી પ્રકાશ લાવવાની રીત તો હિંદુ મંદિરામાં હતી તે ગૂજરાતી સ્થપતિઓ બાળતા જ હતા. શરૂઆતની મસ્જીદોમાં ઉતાવળને લીધે એ રીત નહિ દાખલ કરી હોય; પણ સૌથી પહેલાં એ રીત જુમા મસ્જીદમાં જ દાખલ કરી છે; મલીક અલીમની મસ્જીદમાં નહિ.

મીરાતે અહમદીમાં એક ખુદાવંદખાંની મસ્જીદ બહુ જ ઉત્તમ કારીગીરીવાળી અને હાલતા મીનારાવાળી હતી એમ લખેલું છે. પણ તે આ મસ્જીદ કે ખીજી એ નક્કી થતું નથી. ગુજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં ખુદાવંદખાં લખ્યા થયા છે. આ મસ્જીદનું માપ અંદરથી ૧૧૨' - ૭" x ૩૧' - ૮" ફીટ છે.

(અ) હાલ પટેલની ગોળમાં શેડ બાલાભાઈ કેવળદાસ ટંકરાળ-
વાળાના ઘરના ટેકા (૮૫ વર્ષ જુનું)

પપ (અમ) બન્ટુરીની ગોળમાં શેડ રાલાભાઈ ભગુભાઈના ઘરનું દ્વાર

૫૬ અવેરી શાંતિદાસ અને શ્રી રાજસાગર સૂરિ

આ ચિત્ર નગરશેઠના વંશજોની દેખરેખમાં ચાલતા એક અપાસરામાં થાંભલા ઉપર જડેલું છે. ચિત્ર ગોઝામાં ગોઝું ખસે વર્ષનું જૂનું દેખાય છે. કોઈ જૂના ચિત્રની નકલ હોય એમ લાગે છે. રંગ હજી પણ સારો રહેલો છે. હાંડીગો વગેરે સામગ્રી પણ સારી ચીતરેલી છે. આ ચિત્ર રંગમાં મોટું કરવા જેવું છે.

ખીજી બાંધણી સાધારણ મસ્જીદ જેવી જ છે. આ મસ્જીદમાં વચલો ધુમટ ઉચો લઘ માળ કરવાની રીત કરેલી છે એ બાબત અગાઉ વર્ણન કરેલું છે. એના મ્હેરામાં વચલી કમાનની આસપાસની પાંખો થાંભલાની જ રાખેલી છે, અને એમાં વચ્ચે કમાન વાપરી નથી. મીનારામાં પણ બહુ નકશી નથી. એના ગોખમાં ફક્ત સાદા ચીરાગ છે.

મસ્જીદની સામે રોજો હતો. એના પથરો ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં જેઠાભાઈ મૂળજીએ વેચાતા લઘ લીધેલા, અને એની વાવ બંધાવેલી, એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક જણાવે છે. આ મસ્જીદની પાછળ શેખ કમાલ માળવીની દરગાહ છે. ત્યાં પણ ઘણા લોક જાય છે. શેખ કમાલ માળવી વિશે આગળ લખીશું.

આઝમખાં અને માઝમખાંનો રોજો

કાચરખથી માંધલ દૂર સરખેજને રસ્તે જતાં ડાબે હાથે આ ગંજવર રોજો આવે છે. મહમૂદ બેગડાના સમયમાં આઝમખાં અને મુઆઝમખાં નામના બે ખુરાસાની ભાઈઓ હતા એમણે એ બંધાવ્યો છે. બાંધણી દરિયાખાંના ધુમટ જેવી જડી છે, તેથી મહમૂદ બેગડાના રાજ્યની શરૂઆતમાં તેની સાથે જ એ બંધાયો હશે એમ મનાય છે. કામ ઇટિનું છે. ભીંતો ઘણી જડી છે, પણ દરિયાખાંના ધુમટ કરતાં દેખાવ ઠીક છે. આ બે ભાઈઓ સરખેજના રોજના મુખ્ય મીસ્ત્રીઓ હતા અને એ બાંધકામમાં ખોટી રીતે લાભ મેળવી એમણે પોતાનાં મકાનો બાંધેલાં એવી દંતકથા છે. એમણે જે મસ્જીદ બાંધેલી તે હાલ નથી. એક તળાવ કરેલું તેમાં એમના અપરાધને લીધે પાણી રહેતું જ નહિં એવી પણ દંતકથા છે. મીરાતે સિકંદરીમાં આ ભાઈઓને સારા તીર-અંદાજ કહ્યા છે. એનો કર્તો લખે છે કે એમના અપરાધ વિષે લખવું ઠીક નથી, એટલે એ વિષય જાહેરમાં લખાય એવો નહિ હોય. આ બાબતમાં સિકંદરીના તરજુમાઓમાં ફેર છે. બેલીના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ રોજો શાહ ગુમાન આગળ આવેલો છે એમ લખેલું છે. એટલે કાચરખથી દક્ષિણના ભાગને શાહગુમાન કહેતા હશે. ગૂજરાતી તરજુમામાં એ વાત નથી.

રાણી રૂપવતીની મસ્જીદ

ભદ્રથી દિલ્હીદરવાજે જતાં મીરઝાપુરમાં હાલની કોન્વેન્ટ સ્કુલની સામે આ મસ્જીદ આવેલી છે. અમદાવાદની થોડી સર્વથી સુંદર મસ્જીદોમાં આની

ગણુત્રી થાય છે. એના મીનારા હાલ તુટી ગયેલા છે એટલે એની સર્વાંગ સુંદરતામાં એટલી ખોડ છે.

રાણી રૂપવતી માટે ઘણો મતભેદ છે. મીરાતે અહમદીના સમયથી રાણી રૂપમતી કે રૂપવતીને નામે એ મરજીદ ઓળખાય છે. અહમદીમાં એનું નામ રૂપમોહિની પણ આપેલું છે. મરજીદનું સ્થાપત્ય સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના પૂર્વાર્ધ જેવું છે. એ સુલતાનની પોતાની જ એક રૂપમંજરી નામની રાણી હતી એમ મીરાતે સિકંદરીમાં લખેલું છે. રાણી રૂપમંજરી પહેલાં સુલ-

તાન કુતુબુદ્દીનના જનાનામાં હતી. સ્વરૂપવતી ઉપરાંત

રાણી રૂપમંજરી એ ઘણી ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી હતી. કુતુબુદ્દીનને નાના ફતેહખાં (પાછળથી મહમૂદશાહ બેગડો) ઉપર

વેર હતું. તે એનો સાવકો ભાઈ થતો અને સુલતાનના વેરને લીધે શાહઆલમ સાહેબની છાયામાં રહેતો હતો. સુલતાને ફતેહખાંની તપાસ કરી સમજવી પડી લાવવા માટે રાણી રૂપમંજરીને શાહઆલમ સાહેબના નિવાસમાં મોકલી. રાણીએ એને શોધી કાઢ્યો અને હાથ ઝાલી ખેંચવા લાગી. ફતેહખાંને જવાની ધમ્મી નહોતી. શાહઆલમ સાહેબ વચ્ચે પડ્યા, અને એમના મુખમાંથી વચન નીકળ્યું કે ‘ હરકત નહીં. આજ એ તારો હાથ ખેંચે છે પણ તું એનો હાથ ખેંચીશ. ’ અર્થાત તું એને પરણીશ. રાણી વાક્યેનો અર્થ સમજી અને શર- માધને પાછી વળી કુતુબુદ્દીનને સમજાવ્યો. પાછળથી એ રાણી ફતેહખાં- મહમૂદ બેગડા સાથે પરણી. એ રાણી અને સુલતાનનો મોટો છોકરો કાલા સુલતાનની હયાતીમાં જ મરણ પામ્યો.

આ રૂપમંજરી એજ રાણી રૂપમતી હશે એમ આપણે લગભગ ચોક્કસ માનીએ તો વાંધો નથી. આ માનવામાં એક જ વાંધો આવે છે. મીરાતે સિકંદરીમાં રાણી રૂપમંજરીની પ્રસિદ્ધ કબર માણેકચોકમાં છે એમ લખેલું છે. માણેકચોકમાં રાણીના હજીરામાં રૂપમંજરીની કબર છે એવું કોઈ બીજા તવારીખકાર કે લોકવાયકાથી જણાયું નથી. એટલે સિકંદરીની આ વાત ઉપર કેટલું વજન આપવું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ગૂજરાતી સુલતાનોની તવારીખમાં કોઈ બીજી રૂપવતી કે રૂપમંજરી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. એટલે મીરજા- પુરની મરજીદવાળા રૂપમતી બીજી એમ કહેવા માટે પણ આધાર જોઈએ. મરજીદ મીરજાપુરમાં હોય અને કબર માણેકચોકમાં હોય એમ કહી શકાય

એમ નથી. કારણ કે મીરઝાપુરની મસ્જિદમાં રોજ છે તેમાં જ રૂપવતીની જ કબર હોવી જોઈએ. ડૉ. બર્નેસ પણ એમ માને છે. મસ્જિદમાં લેખ નથી એ મોટી દીલગીરીની વાત છે. આ બાબતમાં મીરાતે સીકંદરીના કતોની સરતચુક માની લઈ રૂપવતી એ જ રૂપમંજરી એમ માનવું વાંધાવાળું નથી. મસ્જિદની બાંધણી આ માન્યતાને ટેકા આપે છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક આ મસ્જિદને સુલતાન અહમદ પહેલાના સમયમાં (૧૪૩૦ થી ૧૪૪૦) મુકે છે એ છેક આધાર વિનાનું છે. હોપને લીધે એ ભૂલ થઈ હશે. ડૉ. બર્નેસ આ મસ્જિદ મુઝફ્ફર બીજાના સમયની હોય એવી શંકા કરે છે તેનું પણ કારણ નથી. રાણી રૂપમંજરીની કથા એમના ધ્યાનમાં આવી નથી એથી એવી શંકા કરી હશે.

આ મસ્જિદ એના બંધાવનારના નામ જેવી જ સુંદર છે. હિંદુની થાંભલાવાળા ચોરસ બાંધણી અને મુસલમાની કમાનનો આવો સંપૂર્ણ મેળ બીજા એકે મસ્જિદમાં બેઠો નથી. તે સાથે એના મીનારાની કાતરણી, અને મહેરામાં મુકેલા ઝરખા વગેરેનું તમામ મિશ્રણ એવું તો અનુરૂપ લાગે છે કે છુટક અલંકારની વાત બાબુએ મુકીએ તો આ મસ્જિદને સર્વાંગ સુંદર કહી શકાય. જો કે મીનારાના અલંકાર સાથે સરખાવતાં ફરગ્યુસનને વચલી કમાન સાદી લાગે છે, અને હિંદુ કારીગર કદી કમાન શણગારતાં ન શીખ્યા એમ ટીકા કરે છે.

આ મસ્જિદ ૧૦૩×૪૬ ફીટ બહારથી અને ૮૩ફીટ×૩૬ફીટ ફીટ અંદરથી છે. મોટા ધુમટના અષ્ટકોણનો વ્યાસ ૧૮ ફીટ છે. વચલો ધુમટ ઉંચો કરી પ્રકાશ માટે ગોઠવણ કરી છે. આ ધુમટથી જે છબ્બું પડે છે તેને સુંદર કહેવાય છે. વચલા થાંભલાને ઉંચા લઈ જવામાં આવ્યા છે. એની કુંભીઓ ચોરસ નથી પણ છ ખૂણાવાળી છે. ખૂણા સીધા જોડતાં વચ્ચેથી છેદ પાડી ૧૫૦° ડીગ્રીનો ખૂણો પડે એવી રીતે કર્યા છે. થાંભલાની ઉંચાઈને ચાર જગ્યાએ લાગ પાડી વચ્ચે વચ્ચે કારનીસો મુકી છે. બીજી રચના સામાન્ય મસ્જિદો જેવી છે. ધુમટની કાતરણી ઉત્તમ જાતની છે. મસ્જિદને પડખે રોજ છે તે ૪૦ ફીટના ચોરસ ઉપર કર્યો છે. બાંધણી રાણી સીમ્રીના રોજ જેવી છે; ફક્ત આને જાણ નથી એટલો ફેર છે. રાણી સીમ્રીની પેઠે આનો ધુમટ બહુ ઉંચો નથી લીધો એટલે દેખાવ સારો લાગે છે. અંદરની કબર જૂની જણાતી નથી પણ સમરાવેલી લાગે છે. રોજની બાબુમાં હોજ છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૪ ના સર્વે વખતે આ મસ્જદ તાબેની કુલ જમીન ૪૪૩૮ ચો. વા. હતી. તે પાછળથી ઘટીને ૨૩૭૬ ચો. વા. થઈ ગઈ. રા. મગનલાલ વખતેયંદ લખે છે કે (૧૮૫૧) આ મસ્જદ એક હિંચા ટેકરા ઉપર હતી. વચલા મહેરાબની ઉપર લેખ હતો તે ખરી ગયો હતો. મસ્જદની આસપાસ શીતાફળનાં ઘણાં ઝાડ ઉગી ગયાં હતાં. જનાવર વાંદરાં વિગેરે હતાં. મીનારા ઘણે ઠેકાણેથી લાગી ગયા હતા. આ વર્ણન જોતાં મીનારા ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપમાં નહિ પણ પાછળથી તુટી ગયા હશે. મીરઝાપુરમાં જમીન ખાડાવાળી હતી તે ખેતી થતી એ આપણે જોયું. આ ઉપરથી ત્યાં વસતી નહિ જેવી તે જંગલ હશે. ઇ. સ. ૧૮૩૨ ના અરસામાં કલેક્ટર મી. વાઈયર્ટ આ મસ્જદમાં વાઘ માર્યો હતો. કલેક્ટર મી. જેક્સને આ મસ્જદનો લાકડાનો નમુનો એક પુટ્ટે અડધા ઇંચના માપથી રૂા. ૮૦૦) ખર્ચાને તૈયાર કરાવ્યો હતો. તે હાલ કેપ ઓફ ગુડ હોપમાં છે. સરકારે એની મરામત પાછળ રૂા. ૧૫૨૯) ખર્ચાં હતા. હાલ આ મસ્જદ અમદાવાદના કસાઈ મહાજનના હાથમાં છે. એ લોકો એને બહુ સ્વચ્છ રાખે છે અને સારો બાગ બનાવ્યો છે. રા. મગનલાલ રોજની બે કબરોમાંની એકને રાણી 'રૂપમંતજન્મતી' કે 'રૂપમહી' ની કહે છે. મસ્જદનો રંગ અને દેખાવ મીનારા નથી તોપણ ઘણો જ સ્વચ્છ અને સુંદર લાગે છે.

દરિયાખાંનો ધુમટ

આ ધુમટ શાહીબાગમાં આવેલો છે. ઇટ યુનાનો એના જેવડો મોટો ધુમટ ગૂજરાતમાં બીજો નથી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર અને મિત્ર દરિયાખાંને એ બંધાવેલો છે. એના જ એક મિત્રની મસ્જદ ઘોળકામાં ખાતની મસ્જદ નામે જાણીતી છે. એના ધુમટની સાથે આની બાંધણી મળતી આવે છે. ધુમટ ઇ. સ. ૧૪૫૩ માં બંધાયો એમ કહેવાય છે. એનું માપ ૧૨૧૩×૧૧૬૩ ફીટ છે; એની લાંબા ૯ ફીટ જડી છે. એના ધુમટની બાંધણી ખાસ મહત્વની છે, તેનું વર્ણન સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં કરેલું છે. આખા રોજનું કામ ઘણું જ બુલંદ છે. એને લગતી મસ્જદ નથી એ કારણથી એમાં ભૂતોનો વાસ થશે એમ રોજો બંધાયા પછી શાહઆલમ સાહેબે કહેલું એવી દંતકથા છે. અમદાવાદના બીજા રોજઓ કરતાં આ રોજો બાંધણીમાં કેવળ જૂદો પડે છે. બીજા રોજની કામળ સુંદરતા એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે અમદાવાદના સુલતાનો

કે અમીરોની મરણની કલ્પના ભયંકર નહોતી પણ સુંદર હતી. મરણની ખીક ન હોય, હિંદીમાં તપ અને ભક્તિથી એમણે મરણનો ભય જીત્યો હોય એવું એમના સુંદર રોજઓ જોતાં જણાય છે. રોજ ઘણે ભાગે મરનાર પોતાની હયાતીમાં બંધાવતા એથી આ ધારણાને પુષ્ટિ મળે છે. દરિયાખાંના ધુમટમાં એવું નથી. મરણની ભયંકરતા એના સ્થાપત્યમાં જ દેખાઈ આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ખીજે બધે રોજ આવી જ રીતે મરણની ભયાનકતા વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ અમદાવાદના મોટે ભાગે સુંદર રોજઓની વચ્ચે આ એક જ મોટો ખુલ્લું જગા સ્થાપત્યનો રોજો છે. મોર અને હંસના ટોળામાં ધ્રુવડ લાગે એવા એ અમદાવાદના રોજઓમાં દેખાય છે. એ કારણથી પણ એમાં ભૂતોનો ભય કલ્પાયો હોય. આ રોજમાં કબર બરોબર મધ્યમાં નથી. રોજો એક વખતે છાયેલો અને રંગેલો હશે એમ જણાય છે.^૧

બીબી અચુત કુટીની મસ્જિદ

આ સુંદર મસ્જિદ હુધેશ્વર પાસે આવેલી છે. આ મસ્જિદને બે મોટાં બંડાવાળાં મેદાન છે. અંદરના આંગણાને પથરનો નકશીદાર કાટ અને સુંદર હિંદુ ઘાટનો દરવાજો છે. મસ્જિદની બાંધણી હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્યને બહુ ઉત્તમ રીતે મેળવીને કરેલી છે. ફરગ્યુસન લખે છે કે આ મસ્જિદમાં બંને બાંધણી એવી મળી ગઈ છે કે ઘણો અભ્યાસ હોય તે જ બંનેને પારખી શકે. મસ્જિદમાં લેખ છે તે બરોબર વંચાતો નથી. પરંતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં હી. સ. ૮૭૬ (ઈ. સ. ૧૪૭૨)માં મલીક બહાવદીન સુલતાનીએ તે બાંધી. લેખમાં બહાવદીનના પહેલા બે અક્ષરો જ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એનો ઇલકાબ

[૧] Fergusson : Ahmedabad : P. 93-94. "There are hundreds, perhaps it would be safe to say thousands, of such tombs scattered over the plains of Hindustan. X X X If gloom is to be associated with the grave, this is the more appropriate style of the two: but this was not the manner in which death presented itself to the sovereigns of Ahmedabad in that great age, and the cheerful elegance with which they surrounded their burying-places shadowed forth a happier philosophy."

લેખમાં દસ્તુરલમુદક આપેલો છે. બ્યારે હોપ સાહેબે આ મસ્જદ ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં હાજીમલીક બહાઉદ્દીને પોતાની સ્ત્રી અયુતકુકીને માટે બાંધી એમ લખ્યું છે. એના ઇલકાબ ઇમાદ ઉલમુદક અને ઇજ્તિયાર ઉલમુદક એવા આપેલા છે. મીરાતે સિકંદરીની એક ગ્રંથમાં કવિ હાજીખાંએ એક મોટી મસ્જદ હાજીપુરમાં બાંધી એમ લખ્યું છે, પણ તે આ મસ્જદ હોવાનો સંભવ નથી. ડૉ. બર્નેસ બહાઉદ્દીન ઇમાદ ઉલમુદકે ૧૪૭૨ માં એ બાંધી એમ માને છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મલીક બહાઉદ્દીને મસ્જદ બાંધી અને એને ઇમાદ ઉલમુદકનો ઇલકાબ નહિ પણ ઇજ્તિયાર ઉલમુદક અને દસ્તુર ઉલમુદકનો ઇલકાબ હતા. લેખમાં નામ નહિ વંચાયું હોય પણ અહમદી અયુતકુકીનું નામ સ્પષ્ટ લખે છે. આ મસ્જદની બીજી બાંધણી મીરઝાપુરની મસ્જદ જેવી છે. મીનારા સારી નકશીવાળા છે. મીરાતે અહમદીમાં આ મીનારા પણ હાલે છે એમ લખેલું છે. આ મસ્જદને પહેલાં સાત મીનારા હતા. ત્રણ આગલા કેટ ઉપર, બે પાછલા ઉપર, અને બે મસ્જદના પોતાના મીનારા. મસ્જદનું માપ ૯૩ x ૩૬ ફીટ છે. વચલો ઘુમટ ઉંચો લીધેલો છે. એની નીચે સુંદર છબ્બું કાઢેલું છે. આગલા ભાગમાં એને થાંભલાને બદલે કમાનના ટેકા છે. બધું સાથે જોતાં આ મસ્જદ ઘણી સુંદર છે. એની બાજુમાં રોજો છે. એ અયુતકુકીને માટે બંધાવેલો પરંતુ એમાં બીજાની કબરો છે, અને અયુતકુકીની કબર મસ્જદની દક્ષિણ પાંખની સામે છુટા મેદાનમાં છે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક જણાવે છે. આસપાસની મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં એનું માન ઘણું છે, અને સુવાવડ પછી ચાલીસમે દીવસે તેઓ છોકરાંને લખતે અહીં બાંધા મૂકવા આવે છે.

ઉસમાનપુરની મસ્જદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પાસે ઉસમાનપુરમાં વટવાવાળા કુતુબે આલમ સાહેબના મુખ્ય શિષ્ય સૈયદ ઉસમાનને માટે સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ આ મસ્જદ બંધાવી છે. આ મસ્જદની સામે જ સૈયદ ઉસમાનનો રોજો છે. રોજો પીરને માટે હોવાથી લગભગ મસ્જદ જેવડો જ છે. ઉલટું તે મસ્જદનું અંદરનું માપ રોજાથી નાનું છે. મસ્જદ ૭૫ x ૪૬ ફીટ છે; રોજો ૭૮ ફીટ ચોરસ છે. રોજો પહેલો બંધાયો હશે એમ લાગે છે. રોજાના થાંભલાની રચના પ્રમાણે જ વેધન આવે એમ મસ્જદના થાંભલા ગોઠવ્યા છે. મસ્જદની બાંધણી

પણ જૂદી જાતની છે. મ્હોરો થાંભલાવાળો ખુલ્લો છે. કમાન નાંખેલી નથી. સૌથી પહેલાં આ મસ્જિદમાં મીનારા છેડા ઉપર લઈ જવામાં આવ્યા. મીનારામાં જવા માટે મસ્જિદનાં પડખાંમાં મુકેલા ઝરખામાં સીડી કરેલી છે. અગાશીથી ઉપરના ભાગમાં મીનારા નક્કર છે. મીનારાનો નીચેનો ભાગ હિંદુ ઘાટનો છે અને ગોખમાં ઉત્તમ કોતરણી છે.

રોજની બાંધણી પણ કાંઈક જૂદી છે. થાંભલાને બબ્બે અને ચાર-ચારની હારમાં વચ્ચે વચ્ચે ગોઠવ્યા છે. આ કારણથી ધુમટના અષ્ટકોણમાં પણ આઠને બદલે બાર થાંભલા નંખાયા છે એ નવીનતા છે. બાંધણીની દૃષ્ટિએ આ મસ્જિદ અને રોજો જોવા જેવાં છે. રોજની પાછળ એક નાના ધુમટમાં મસ્જિદ બાંધનાર સ્થપતિની કબર છે એમ કહેવાય છે.

મીયાંબાં ચીસ્તીની મસ્જિદ

શાહીબાગમાં નદી કિનારે નારણઘાટની પૂર્વે આ મસ્જિદ આવેલી છે. શાહીબાગની પહેલાં એ જગ્યાએ મકસુદપુર નામનું જે પરં હતું તેના વસાવનાર મલીક મકસુદ વઝીરે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં મીયાંબાં ચીસ્તીને માટે ઈ. સ. ૧૪૬૫ માં આ મસ્જિદ બંધાવી. અચુત કુકીની મસ્જિદ-વાળા મલીક બહાઉદ્દીનનો મલીક મકસુદ ભાઈ થતો હતો એમ કહેવાય છે. આ મસ્જિદની બાંધણી અચુતકુકી, સીદી બશર વગેરે મસ્જિદોને કાંઈક મળતી છે. જો કે હાલ એનું સ્વરૂપ એટલું બધું ફરી ગયું છે કે બાંધણી ઓળખવી મુશ્કેલ પડે. આ મસ્જિદની પાંખો રાજપુરની મસ્જિદના જેવી હિંદુ કઠેરાવાળા પણ ઉપરથી કમાનવાળા છે. ધુમટો હિંદુ રીત પ્રમાણે ચોરસ ને અનેક વખત કાપીને બનાવ્યા છે. મીનારા પણ હિંદુ રીત પ્રમાણેના બીજી મસ્જિદો જેવા જ છે. ઉપલો ભાગ તુટી જવાથી ઉપરથી ગોળાકાર કરેલા છે. આ મસ્જિદમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં રેલ્વે કંપનીના કોઠ ઇન્જિનેરનું રહેઠાણ થવાથી આસપાસ તુટેલા ભાગમાં ભોંતો ભરી લઈ કમાડ કરી લીધાં છે. આ ગ્રંથમાં આપેલું ચિત્ર ગઘ સદીના મધ્યમાં લીધેલું છે. હાલ એ દેખાવમાં ઘણો જ ફેર થઈ ગયો છે. મસ્જિદનું માપ અંદરથી ૯૨ x ૩૭ ફીટ છે.

સકરખાંની મસ્જિદ

આ મસ્જિદ કાળુપુરમાં આવેલી છે. કાળુપુર વસાવનાર હાજી કાલુતું નામ સકરખાં હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. પણ આવી મોટા કદની

મસ્જિદ પહે વસાવનારની હોય એમ ડૉ. બર્નેસ ધારે છે. મસ્જિદ સાદી છે. એનો મહેરો એક સરખો છે. ધુમટ હિંચાનીચી નથી. માત્ર ચાંલલાની રચના હિંદુ રીત પ્રમાણે છે. વચ્ચે એક નાની કમાન નાંખેલી છે. મીનારા નથી. મહેરો ખુલ્લો જ છે. દક્ષત વચ્ચે એ જગ્યાએ ભીંત કરી જાણીએ મુકેલી છે. આ બાબતમાં આ મસ્જિદનો મહેરો કેવળ જૂદો પડે છે. બાંધણી ઉપરથી ડૉ. બર્નેસ આ મસ્જિદને ઇ. સ. ૧૪૪૦ થી ૧૪૭૦ ની વચ્ચે બંધાયેલી માને છે. એનું માપ ૧૫૮ $\frac{૧}{૨}$ x ૫૩ ફીટ છે. મસ્જિદને લગતો રોજો ૬૦ વાર છેટે છે. એની અંતે મસ્જિદની વચ્ચે આજે ઘરો આવી ગયાં છે. રોજને લીધે એ મકાનોનો સમૂહ હજીરાની પોળ કહેવાય છે.

દસ્તુરખાંની મસ્જિદ

આસ્તોડીઆ ચકલામાં આ મસ્જિદ આવેલી છે. શહેરકોટ થતો હતો ત્યારે મજુરો પાસેથી બદામ લઇને આ મસ્જિદ બંધાવેલી તેથી એને બદામી મસ્જિદ કહે છે, પણ આ વાત પાયા વગરની છે. મસ્જિદમાં લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં માલકી મલીક ગણી ખાસ-ઝાદ, જેને વસ્તુ રૂલમુલકનો ઇતિકાબ હતો, તેણે તા. ૧૦ શાબાં હી. સ. ૮૬૭ (શનીવાર તા. ૩૦ એપ્રિલ ૧૪૬૩)ને રોજ બંધાવી. મસ્જિદની બાંધણી બીજી મસ્જિદો કરતાં જૂદી જ જાતની છે. ૧૦૦ x ૮૩ $\frac{૧}{૨}$ ફીટના લંબચોરસમાં ચારે બાજુ પડાણાઓ કરી પશ્ચિમની પડાણા બીજી કરતાં બેવડી પહોળા કરી છે. પ્રવેશને માટે રસ્તા ઉપર ઓટલો છે. ચોકના અગ્નિ ખૂણામાં હોજ છે. એની નીચે મોટું ટાંકું છે. ડૉ. બર્નેસ લખે છે કે અમદાવાદમાં આવાં ટાંકાં બહુ છે. અંતે કેટલાંક તો અંદરની રચનાથી ઇસ્તાંબુલના 'પાણીના ખંડ' Hall of Waters જેવાં લાગે છે. ચોકમાં કેટલીક કબરો છે. મસ્જિદની દક્ષિણે એક કબરસ્તાનમાં દસ્તુરખાંની પોતાની કબર છે. મસ્જિદની આસપાસ ભૌમિતિક આકૃતિઓની સુંદર જાણીઓ છે.

શાહ ફઝલની મસ્જિદ

આ મસ્જિદ ગાયકવાડની હવેલીમાં છે. એ કાણે બાંધી તે જણાયું નથી. મહેરાબ ઉપર લેખ છે એમાં મસ્જિદ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઇ. સ. ૧૪૮૭ માં બંધાઇ એમ લખ્યું છે પણ બાંધનારનું નામ આપ્યું નથી. એટલે

આર્કિઓલોજિકલ સર્વેમાં ઉપરનું નામ કાઢને પુછીને લખાયું હશે. મસ્જીદનું માપ $૫૬\frac{૧}{૨} \times ૨૯\frac{૧}{૨}$ ફીટ છે.

મુહાફિઝખાંની મસ્જીદ

ઘીકાંટાને રસ્તે આ મસ્જીદ આવેલી છે. અમદાવાદની ત્રણચાર સર્વોત્તમ મસ્જીદોમાં આને ગણી શકાય. આ મસ્જીદ આજ સુધી લગભગ આખી રહેલી છે એ ઉપરથી એની મરામત સારી થઈ હોય એમ લાગે છે. સુલતાન અહમદની સામે બળવો કરનાર શેખ મલીક અગર મસ્તીખાં જે સુલતાન મુઝફ્ફરનો પુત્ર થતો હતો એણે ઇ. સ. ૧૪૬૫ માં આ મસ્જીદ બંધાવી એવી લોકવાયકા ચાલે છે તે પાયા વગરની છે. મસ્જીદમાં લેખ છે એમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે સુલતાનના સુલતાન શમ્સ ઉલ મલુક વ ઉલ હક નસીરુદ્દુનિયા વહિદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહના રાજ્યમાં શેખ મુઘમુદ્દીન અલ કુરેશીના પુત્ર જમાલુદ્દીને તા. ૧૪ રજબ ૮૯૭ (ઇ. સ. ૧૪૯૨ ૧૩ મી મે)ને રાજ બાંધી. જમાલુદ્દીનનો ઇતિકાબ મુહાફિઝખાં હતો. એણે પોતાના કુટુંબ માટે ખાનગી મસ્જીદ તરીકે આ મસ્જીદ બંધાવી હતી. આ મસ્જીદ રાણી સીમ્રીની પછી બંધાઈ એમ પહેલાંના લેખકો માનતા હતા તેથી એના સ્થાપત્યને કેટલોક અન્યાય થયો છે એમ ડૉ. બર્નેસ માને છે. ફરગ્યુસનને આ મસ્જીદની બાંધણી ગમતી નથી. એની નકશીની વીગતને લીધે જ એ એને જરા વખાણે છે.

ખાનગી ઉપયોગ માટે હોવાથી મસ્જીદ નાની છે. એનો મહેરો પાંખો વગરનો છે. એમાં માત્ર ત્રણ નાની સાંકડી કમાનો નાંખેલી છે. મસ્જીદનું માપ $૪૭ \times ૨૪\frac{૩}{૪}$ ફીટ અંદરથી થાય છે. એ ત્રણે કમાનો ઉપર દેખાવના નાના ઝરખા કરેલા છે. આ મસ્જીદમાં નકશી છુટે હાથે કરી છે. અંદર મહેરા, મીંખર વગેરે બધું બહુ જ સુંદર કાતરણીથી ભરી દીધેલું છે. મીનારા મસ્જીદને બંને છેડે કર્યા છે. મસ્જીદના કદના પ્રમાણમાં એ બહુ જાડા છે. હિંદુ ધાટ પ્રમાણે ખૂણાઓવાળા છે અને એ પણ અલંકારથી ભરચક છે. એના ગોખની કારીગીરી ઉત્તમ છે. છેક ટોચ સુધી કાતરણી કરેલી છે. આ બંને મીનારા હાલે છે; અને એક હલાવ્યાથી બીજો એની મેળે હાલે છે. વચ્ચે ધુમટ ઉંચો લઘુ માળ કરેલો છે. કીબલાની પાછળના ટેકા પણ અતુપમ કારીગીરીથી ભરેલા છે, અને પછીત તથા પડખાંની ભીંતોમાં ઉત્તમ પ્રકારના કંદેરા છે. બંને પડખાંમાં ઘણા જ સુંદર ઝરખા અને ચારપાર કાતરેલી મનોહર બળાઓ છે.

મીંખર ઉપરની છત્રી જતી રહેલી છે. અંદરના એક થાંભલા સાથે પથરની સુંદર દીવી કરેલી છે. દીવા માટેની આવી રચના અમદાવાદની મસ્જિદોમાં જ છે. મસ્જિદનો લાકડાનો નમુનો ફેર્મર્સ સાહેબે રૂ. ૫૦૦) ખર્ચાને કરાવ્યો હતો. આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં ખાસ સુંદર ગણી શકાય, પરંતુ એના કદના પ્રમાણમાં જો જરા વધારે નાજુકપણું હોત, જરા જાડાપણું ઓછું હોત તો તે સર્વથી વધારે સુંદર છે એમ કહી શકાત. એના ગોખમાં વેલની કારીગીરી એવી ઉત્તમ છે કે જાણે નકશી નીચેના પથરથી જૂદી તરી આવતી હોય એમ લાગે છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં આ મસ્જિદની જમીન ૨૯૧૨ ચો. વા. હતી તે ઘટીને ૨૬૬૫ ચો. વા. થઈ છે. ઉત્તર તરફ મુહાફિઝખાનો સાદો રોજો છે. પૂર્વ તરફનું મસ્જિદનું મુખ્ય દાર ઘરોથી પુરાધને જતું રહ્યું છે. હાલ દક્ષિણ બાજુએ આવેલા નાના દારમાંથી અંદર પેસાય છે.

દાદાહરીની મસ્જિદ

અસારવા પાસે હરીપુરમાં દાદાહરીની વાવની ખરોખર પશ્ચિમે આ નાની સુંદર મસ્જિદ આવેલી છે. બાઈહરીરે વાવ અને બગીચાની સાથે જ આ મસ્જિદ અને પોતાને માટે રોજો બાંધ્યો છે. આ મસ્જિદ હોપ અને ફરગ્યુસનના પુસ્તકમાં લીધેલી નથી. પરંતુ એ આખી હશે ત્યારે વાવ, બાગ, અને આ મસ્જિદ મળાને એ આખોયે સમૂહ અમદાવાદનાં રમણીય સ્થાનોમાં અત્રસ્થાને હશે. મસ્જિદનો દેખાવ બીબી અનુતકુકી, મીયાંખાં ચીસ્તી અને રાજપુરની મસ્જિદોના મહેરાનાં મિશ્રણ હોય એવો છે. મીનારા પણ એવા જ છે. મીનારા ગઢ સદીમાં હતા, પણ પડે એવા થઈ જવાથી પબ્લિક વર્ક્સ ખાતાએ ઉતરાવી નંખાવ્યા. મસ્જિદની પહોળાઈ અથવા ઉંડાઈ બહુ ઓછી છે.—માત્ર વચલો ધુમટ સમાઈ રહે એવડી જ છે. નકશી છુટથી વાપરી છે. માપ ૮૭ $\frac{૧}{૨}$ x ૨૦ $\frac{૧}{૨}$ ફીટ છે. મસ્જિદને અડકીને આંગણાની ઉત્તર બાજુ બાઈહરીરનો રોજો છે, એ પણ એક સમયે ઘણો સુંદર હશે. એની જાળીઓ સુંદર છે; અને ઉપરના રહેલા થોડા કંતારા પણ ઝીણી નકશીથી શણગારેલા છે. રોજનું માપ ૫૦ ફીટ ચોરસ છે. અંદર કબરો લાગ ૨૭ ફીટ ચોરસ છે. ગઢ સદીમાં આ મસ્જિદ બીલકુલ દરકાર વગર ઘણી ખરાબ હાલતમાં હતી.

સીદી ખશીરની મસ્જિદ

સારંગપુર દરવાજા બહાર એક કમાન અને બે મીનારા માત્ર દેખાય છે.

તે સીદી બશીરની મસ્જીદને નામે ઓળખાય છે. એ મસ્જીદના આટલા જ અવશેષ રહેલા છે. એને તાબે કુલ ૨૦૨૭ ચો. વા. જમીન છે. મીનારા મીયાંખાં ચીસ્તીની મસ્જીદના મીનારાની ખાંધણીના છે એમ ડૉ. બર્જેસ કહે છે. એટલે આ મસ્જીદને મહમૂદ બેગડાના સમયની કહી શકાય. આ મીનારા હાલે છે. તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન આગળ સ્થાપત્યનાં પ્રકરણમાં કરેલું છે. મીનારાની ઉંચાઈ ૬૯ ફીટ છે.

આ મસ્જીદ કોની એ નક્કી થઈ શકતું નથી. હોપ એને સીદી બશીરની કે મલીક સારંગની કહે છે. ડૉ. બર્જેસ મલીક સારંગની મસ્જીદ દરવાજાની અંદરની હોય એમ માને છે એટલે આને સીદી બશીરની કહે છે. સીદી બશીર સુલતાન અહમદનો માનીતો ગુલામ હતો એમ હોપ કહે છે. 'જેટલા સીદી એટલા સુલતાન અહમદના માનીતા ગુલામ' એમ માનવામાં હોપને મજા પડતી લાગે છે. સારંગપુર શહેરની અંદરનો લત્તો અને બહાર પડે એમ માનીએ તો આ મસ્જીદ બહાર પરાની વચ્ચે મલીકસારંગે ખાંધી હોય. એની ખાંધણી પણ મલીકસારંગના સમયની જ લાગે છે, અને સારંગપુરની અંદરની મસ્જીદ કરતાં મોટી બંધાઈ હોય એમ લાગે છે. પાસે રોજો છે એમાં કોની કબર છે તે જણાયું નથી. મસ્જીદ મલીકસારંગની ગણીએ તો તે એની કબર હોય. સીદી બશીરની કબર મસ્જીદની નીચે ઇશાન ખૂણામાં જૂદી છે એમ ડૉ. બર્જેસનું કહેવું છે. આ મસ્જીદ ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં જવાંમદખાં બાબી અને મરેઠા વચ્ચેની લડાઈમાં તુટી ગઈ.

સ્ટેશનના મીનારા

અમદાવાદ રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર બે મોટા મીનારા ઉભેલા છે. આ મીનારા દરમિયાન ૧૦૦ ફીટ ઉંચા છે અને અમદાવાદમાં એ સર્વથી ઉંચા કહી શકાય. મીનારાના પ્રમાણમાં ત્યાં કોઈ મોટા કદની મસ્જીદ હશે. મીનારાની ખાંધણી ઉપરથી એ મહમૂદ બેગડાના રાજ્યના પહેલા કાળમાં બંધાયા હશે એમ લાગે છે. મીનારા ઇંટોના છે, એ ઉપરથી આવું સુંદર કામ ઇંટોમાં પણ થાય છે એમ બતાવી શકાય. આ કોઈ વહોરાઓની જૂની મસ્જીદના મીનારા છે એમ મનાય છે. રેલ્વે સ્ટેશન બનાવતી વખતે એને કાઢી નાંખવાના હતા, પણ પછી તે રહી ગયા. ત્યાર બાદ એમને વચ્ચે લઈ અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યને અનુસરીને સ્ટેશન ખાંધવાની સૂચના થઈ. આ સૂચનાનો અમલ થયો હોત તો અમદાવાદનું સ્ટેશન એક ઉત્તમ નમુનાનું થાત. પરંતુ રેલ્વે કંપનીમાં એટલી કલ્પના કલાની

દષ્ટિ કે રસ ક્યાંથી હોય ? આજ અમદાવાદનું રેશન શહેરના પ્રમાણમાં છેક ખરાબ દેખાવતું છે.

દરવેશ અલીની મસ્જીદ

પાનકોરના નાકામાં પીરમદશાહના રોજ સામે આ નાની સુંદર પથરની મસ્જીદ આવેલી છે. એ જોન્નખીખીની મસ્જીદ છે એમ આર્કિઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે. લોકોમાં એ દરવેશ અલીની, અગર ટાંકવાળાની, અગર જોન્નખીખીની મસ્જીદને નામે જોળખાય છે. જોન્નખીખી કાણુ તે જણાયું નથી, પણ લેખમાં એની તારીખ હી. સં. ૯૧૦ ઇ. સ. ૧૫૦૪ લખેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ ના સર્વેમાં આ મસ્જીદને ૧૦૦૦૯ ચો. વા. જમીન હતી, પણ ધીમે ધીમે બધી દુબાર્ધ ગઇ અને આ સદીની શરૂઆતમાં ફક્ત રોજ અને મસ્જીદ જોટલી ૪૧૦ ચો. વા. જમીન રહી. આ મસ્જીદ ફક્ત ૩૭ ફીટ લાંબી છે અને ધણી નાની છે. બાંધણી રાણી સીમીને મળતી છે. કારીગીરી બહુ ઉત્તમ છે. રસ્તા ઉપર પડતી જળાઓ અને કીબલાની પાછળના ટેકા ઉત્તમ છે. આર્કિઓલોજીકલ સર્વેના લેખક આ મસ્જીદને પણ અમદાવાદની ઉત્તમ કારીગીરીવાળી મસ્જીદોમાં ગણે છે. મસ્જીદના મીનારા પાતળા અને સુંદર નકશીવાળા છે પણ ખીજી મસ્જીદોની પેઠે એમાં ગોખ નથી. મહેરાબ પણ બહુ સુંદર છે. આ મસ્જીદની પૂર્વ એક મોટું ટાંકું છે. એના ઉપર ધાણું વાળેલું છે. ઉનાળામાં અંદર બેસાય એવું છે. આ જગ્યાએ જૂના વખતમાં કોઇનો મહેલ પણ હોય.

રસુલાબાદ-શાહઆલમનાં મકાનો

શાહઆલમ સાહેબે જમાલપુર દરવાજા બહાર સુંઘખામંદ્રોલ અગર દાનીલીંમકા ગામ પાસે એક પરં વસાવ્યું હતું એવું નામ રસુલાબાદ. બાદશાહી સમયમાં એ આબાદ પરં હતું અને સંતનું ધામ હોવાથી એને કોઈ હરકત કરી શકતું નહિ. રસુલાબાદનો કોટ આજે જીર્ણુદશામાં દેખાય છે. કોટમાં રાજગઢ હોય તેમ અંદર બીજા દરવાજામાં શાહઆલમ સાહેબનો રોજો છે. પહેલાં એ જગ્યાએ શાહઆલમ સાહેબ રહેતા હતા. મકાનોના સમૂહની જગ્યાનો આકાર નિયમ વગરનો છે. એની કુલ લંબાઈ ૨૨૧ વાર અને પહોળાઈ ૧૮૫ વાર છે. એમાં અંદરનાં બધાં મકાનોનો સમાવેશ થાય છે. કુલ ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૪૪૦૦ ચોરસવાર છે. એમાં શાહઆલમનો રોજો, એની સામેનો રોજો, મસ્જીદ, અને જમાતખાનું એટલું મુખ્ય છે. આ બધાં મકાનોના મેદાનને બે

મુખ્ય દરવાજા છે. પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો જે રોજની સામે છે તે ઉરસને દીવસે ખોલે છે; ઉત્તર તરફનો દરવાજો સુંદર અને ભવ્ય છે તે હમેશા ખુલ્લો રહે છે.

મુખ્ય રોજો પૂર્વ તરફ વચ્ચે આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૪૭૫ માં શાહ-આલમ સાહેબના જીવંતનશીન થયા પછી તાજખાં નરપાલીએ એ ખંધાવ્યો. એ ૬૫ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. એ ચોરસ જગ્યા ઉપર એકબીજાને સમાંતર એવાં થાંભલાનાં ત્રણ ચોરસ કરેલાં છે. બહારના ચોરસમાં ૨૮ થાંભલા છે તેને જળાઓથી જોડી દીધા છે. એની અંદરનું ચોરસ વીસ થાંભલાનું છે. એ બન્ને ચોરસોની વચ્ચે પડાળી છે. અંદરનું ચોરસ બાર થાંભલાનું છે એના ઉપર ધુમટ છે. દરવાજા ચારે બાજુ છે, પણ પશ્ચિમે આગળ પડતા માંડવા સાથે સુંદર દરવાજો છે. ચારે બાજુએ ભોંતોમાં તથા કમાનોમાં પત્થરની જળાઓ છે. પણ પશ્ચિમે મુખ્ય દરવાજાની બાજુમાં બન્ને બાજુ ત્રણ ત્રણ મળીને છ જળાવાળાં લાકડાનાં કમાડ છે. પહેલાં એને પત્થરની જળાઓથી પુરવાનું ધાર્યું હશે પણ કોઈ કારણથી કમાડ કરી દીધાં હશે. કબરની આસપાસની જળાઓ. ઘણી જ ઉત્તમ કારીગીરીવાળી છે. શાહઆલમની જળાઓ એટલી વખણાતી કે શહેરની અતલસ ઉપર 'શાલમ-જળા'ની ભાત હોય તો વધારે પૈસા ઉપજતા. કબરની આસપાસ ચાર શીટ ઉંચો આરસનો કેાતરેલો કંઠેરો છે. આ અંદરની જળાના ચોરડાને ઉત્તર તરફ દાર નથી, બીજી ત્રણે બાજુ દાર છે. કબરની ઉપર છીપના સુંદર જડીતકામની સરખેજ જેવી લાકડાની છત્રી છે. ધુમટમાં પણ છીપનું સુંદર જડીતકામ ગ્યાસુદ્દીન અલી અસફખાંએ કરાવેલું છે.^૧ પીતળની જળાઓવાળાં મુખ્ય દરવાજાનાં કમાડ ઘણાં પાછળથી બનાવેલાં છે, તે અમદાવાદમાં આજ સુધી પીતળનું આવું સુંદર કામ થતું એમ બતાવે છે. આ રોજની દક્ષિણ પડાળાને પૂર્વ છેડે સાત કબરો છે તે શાહઆલમના પુત્રો અને પૌત્રોની છે. એક નાની કબર એક પોપટની છે. દક્ષિણના દારની પશ્ચિમે એક જળામાં એક કબર છે તે શાહઆલમથી પાંચમા સૈયદ જલાલુદ્દીન શાહઆલમની છે એમ કહેવાય છે.

[૧] આ ગ્યાસુદ્દીન અલી અસફખાં તુરકહાંના ભાઈ મીરજાં અબુલ હસન અસફખાંનો સસરો થાય; કેટલાક ધારે છે તેમ તુરકહાંનો ભાઈ અસફખાં નહિ. આ અસફખાં અકબર સાથે ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. (આર્કીઓલોજિકલ સર્વે અમદાવાદ II. પૃ. ૧૯ નોંધ.)

આ રોજની પશ્ચિમે ૬૦ વાર છોટે ખીજો એવો જ રોજો છે. એમાં શાહઆલમથી છઠ્ઠા પીર સૈયદ મકસુદે આલમની કબર છે. રોજો અંદરથી શાહઆલમ જેવો સુંદર નથી. એમાં એમના વંશજો સૈયદ મકસુદ આલમ, બદર આલમ, સૈયદ જલાલુદ્દીનની કબરો છે. અંદર પૂર્વ બાજુ સૈયદ મહેબુબે આલમની કબર છે. મુખ્ય કબર ઉપર કદમે રસુલ શરીફ—પેગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાં છે. એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીની જુમા મસ્જિદમાં એવાં પગલાં છે એની આ નકલ છે, પણ એ કયે વખતે કેાણ લાવ્યું તેની ખબર પડી નથી.^૧

આ રોજની દક્ષિણે ઘણી કબરો છે. એમાં એક છત્રીવાળી મોટી કબર સૈફખાંની છે. આ સૈફખાં સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજનો સરદાર હતો, અને માળવા તથા ઈંડોર સામેની લઢાઇઓમાં લઢેલો હતો. એ મુખ્ય રોજઓની વચ્ચે એક નાની જળીવાળી છત્રીમાં વડોદરાના નવાબ નાસીરુદ્દીનની કબર છે. એ નવાબ આ વંશના સૈયદોનો શિષ્ય હતો; એ ૧૭૮૦ માં ગુજરી ગયો.

ખીજ રોજની દક્ષિણે અને મેદાનની પશ્ચિમોત્તરે મોટી મસ્જિદ છે. આ મસ્જિદ મુહમ્મદ સાલેહ બદશીએ બંધાવી. મીનારા પાછળથી નબળપતખાંએ બનાવ્યા. તે સૈફખાં (જહાંગીરનો સુબો) એ ૧૬૨૦ માં પુરા કર્યા. આ મસ્જિદ એની બાંધણીમાં અમદાવાદની ખીજ મસ્જિદોથી જૂદી પડે છે. મુહમ્મદ ગૌસ અને લાલ દરવાજે સીદી શહીદની મસ્જિદોની બાંધણીના જેવી આની બાંધણી છે. એમાં અષ્ટકોણ મંડપ કે ચાંબલા તથા પાટડાવાળી હિંદુ રીતને બદલે એક એક ચાંબલા ઉપર આવીને મળતી ચાર ચાર કમાનોથી ઉપરનું ધાણું ટેકાવેલું છે. આ જાતની કમાનોવાળી બાંધણી હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. મસ્જિદ કુલ ૧૨૧ ફીટ લાંબી અને ૫૪ ફીટ પહોળા છે. મીનાર પાછળથી કર્યા છે એટલે છેડેથી નવ ફીટ જેટલે દૂરથી શરૂ થાય છે. એમની ઉંચાઈ ૯૦ ફીટ છે. ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપમાં મીનારા નબળા પડેલા અને પાછલી ભીંત તુટી ગયેલી, તે ૧૮૬૩ પછી સમરાવ્યા હતા. મસ્જિદની આગળ ૭૨ ફીટ ચોરસ ટાંકું છે. એની આગળ ૨૨ ફીટ ચોરસનો હોજ છે. મેદાનને ઇશાન બૂણે મોટું જમાતખાનું અગર દીવાનખાનું છે. એનું માપ ૬૧ x ૪૧ ફીટ છે.

મહેરો ખુલ્લો છે. આ જગ્યાએ શાહઆલમ સાહેબના વખતનું એક દીવાનખાનું હતું એમ કહેવાય છે. છેલ્લે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે હાલનું દીવાનખાનું કરાવ્યું. એને સૈયદ જાફર બહેરે આલમે સુધરાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં જનરલ ગોર્ડાના ઘેરા વખતે એના છાપરા વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. હાલ એના ઉપર ઘાણું છે. પશ્ચિમના દરવાજાની બહાર થોડેક દૂર એક નાનું તળાવ છે એને મુસ્તફા સર કહે છે. એ તાજખાની સ્ત્રીએ બંધાવ્યું છે.

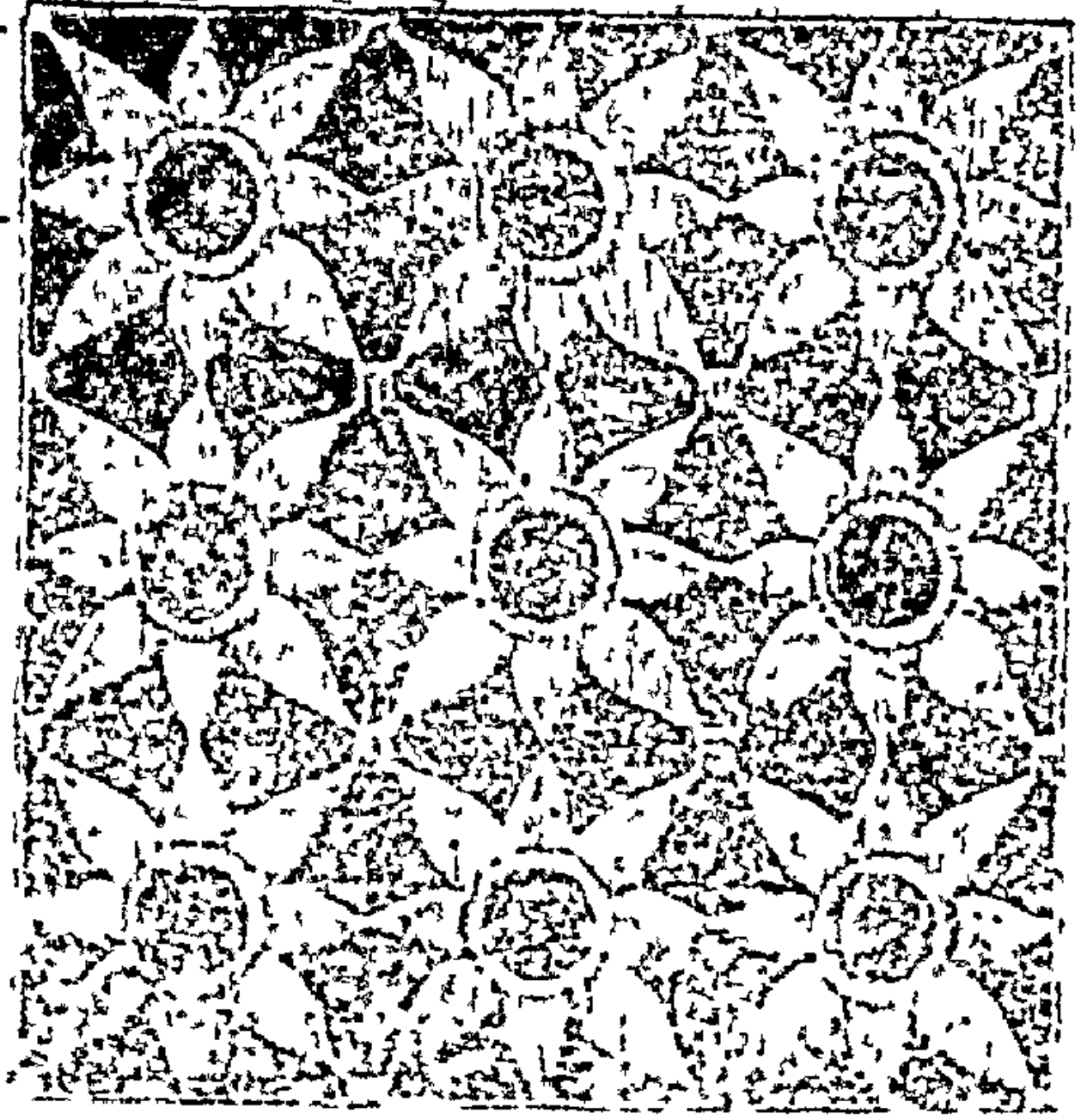
સ્વતંત્ર ખાદશાહીના સમયમાં તો શાહઆલમ સાહેબ અને એમની ગાદીના વારસોના પગમાં મહારાજ્યની લક્ષ્મી હિલરાતી હતી. પણ ગૂજરાત સલ્તનતના અંત પછી સો વર્ષે રોજના ખર્ચ માટે તાણ પડી હોય એમ લાગે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં ઔરંગઝેબે રોજના ખર્ચ માટે ઇસનપુર, સારસા, વાસણાફતેપુર, વાસણાબુઝુર્ગ, વાસણામારગીઆ, અને સાલજડા એટલાં ગામ ઇનામ તરીકે આપ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં બ્રીટીશ અમલ થયો ત્યારે કેટલાંક ગામ જતાં રહ્યાં હતાં, માત્ર ઇસનપુર, સારસા, અને વાસણાફતેપુર રહ્યાં હતાં. વખત જતાં એના ઉપર પણ કેટલીક વાર બોજ મુકાયા હતા, અને મદદ મળવાથી ઓછા પણ થયા હતા. આની લાંબી વીગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩ માં કમીશનર સર બેરો એલીસે આ ખાખત તપાસ કરી રોજનાં મકાનો સમરાવવાની સરતે વાસણાબુઝુર્ગ જે ખાલસા કરેલું તેમાંથી વરસે રૂ. ૧૩૦૦) થી ૧૪૦૦) આપવા કહેલું. પણ એવાં જૂનાં મકાનો પાછળ પૈસા ખર્ચવા ખાખત જલ્દા કલેક્ટરે વાંધો ઉઠાવ્યો. એમની પછીના કમીશનરે પણ એ વાતને ટેકો આપ્યો. આ ઉપરથી મુંબાઈ સરકારમાંથી લખાણ આવ્યું કે કોઈ એક કોમનાં પૂજ્ય મકાનો છે માટે નહિ પણ એના અનુપમ સ્થાપત્યની ખાતર સરકારે એની પાછળ ખર્ચ કરવું જોઈએ. એટલે એ વખતના કલેક્ટરે લખ્યું કે એ પહેલાંના કલેક્ટર સાથે મળતો આવતો નથી; આ મકાનો એક ધાર્મિક મકાનોનો સમૂહ માત્ર નથી પણ ગૂજરાતના મુસલમાની મહારાજ્યનો વૈભવ બતાવે છે અને તેથી સરકારે ખર્ચ કરવું જોઈએ. આ ઉપરથી એલીસ સાહેબના મત પ્રમાણે શાહઆલમ અને સરખેજ પાછળ પાંચ પાંચ હજાર રૂપીઆ કાઢવામાં આવ્યા.^૪

ચંડોળા તળાવ

ચંડોળા તળાવ હાલ અમદાવાદનું એક જોવા લાયક સ્થળ ગણાય છે. આ તળાવ ઘણું મોટું છે. એનો વિસ્તાર ૧૮૧ એકરનો છે. એનું પાણી ખેતીવાડી માટે વપરાય છે. પહેલાં તળાવના કીનારા પથ્થરથી બાંધવાનો વિચાર હશે એમ ગેઝેટીઅર લખે છે. પણ એ વિચાર પડતો મુકાયલો. આ તળાવ પ્રાચીન નથી. કાણે બંધાવ્યું, ક્યારે બંધાવ્યું અને એનું નામ ચંડોળા શાથી પડ્યું એનો કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. જૂના નકશાઓમાં આ તળાવ બહુ નાનું આપેલું છે. એટલે ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વધ્યું હશે. એને કિનારે નરસિંહજીનું મંદિર છે. કિનારે કિનારે ઇસિનપુરની સડક જાય છે. તળાવમાં કમળ થાય છે અને સાંજે પક્ષીઓ ગાન કરે છે ત્યારે બહુ રળાયામણું લાગે છે. ઇસિનપુર બાજુથી આવતાં તળાવને કિનારે શાહઆલમનાં મકાનોનો દેખાવ બહુ ભવ્ય લાગે છે. સહેલગાહ કરવા માટે આ એક ઉત્તમ સ્થળ છે.

ઇસિનપુરની મસ્જિદ (મોટી)

ચંડોળાને કિનારે થઈ એની દક્ષિણે ઇસિનપુરની ભાગોળમાં આ મસ્જિદ આવેલી છે. એનો ઘાટ અને બાંધણી અમદાવાદની બીજી બધી મસ્જિદોથી જૂદાં છે. દસ્તુરખાની મસ્જિદને મળતી બાંધણી કાંઈક અંશે કહી શકાય. ૧૩૮ શ્રીટ લાંબા અને ૧૦૭^૩/_૪ શ્રીટ પહોળા ઉંચા લંબચોરસ ઉપર ત્રણ બાજુ ખુલ્લી પડાણાઓ કરી છે. ચોથી પશ્ચિમની બાજુએ મસ્જિદનું લિવાન છે. એનું માપ ૫૬ x ૩૪ શ્રીટ છે. એનો મહેરો ખાસ જૂદી જતનો છે. બન્ને બાજુ કમાન વગરના થાંભલાવાળા પાંખો છે. વચ્ચે એક મોટી કમાનને બદલે ત્રણ નાની કમાનો છે. એમાં વચલી કમાન જયપુરી કમાનને મળતી અનેક વર્તુળોની બનેલી છે. આથી મહેરાનો આખોયે દેખાવ બહુ મનોહર લાગે છે. ચોકની વચ્ચે રાજો છે એમાં મસ્જિદ બંધાવનાર મલીક ઇસનની કબ્ર છે. મલીક ઇસન મહમૂદ બેગડાનો અમીર હતો, એટલે મસ્જિદ એના સમયમાં બંધાઈ છે. હાલ એ ઉજડ સ્થિતિમાં છે છતાં જોવા લાયક છે. આ મસ્જિદને મીનારા નથી મસ્જિદમાં નકશી નથી, છતાં બાંધણીમાં આકર્ષણ ખૂબ છે.

જોવા લાયક સ્થળો

અમદાવાદની વાવ

વાવ એ આખા ગૂજરાતની વિશેષતા છે. વાવની ખાંધણી કેવી હોય છે તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. વાવમાં એક ખાજું પગથીઆંથી પાણીના તળાખા સુધી પહોંચાય છે અને ખીજી ખાજુથી કોસથી પાણી ખેંચી શકાય છે. જેમ જેમ ઉતરતા જઈએ તેમ તેમ માળ આવતા જાય છે માળના થાંભલા ઉપર અગાશી કરેલી હોય છે એને દૂટ કહે છે. વાવ જેવી નિત્યની લોકોપયોગી વસ્તુને પણ અસાધારણ અલંકારથી આપણે ભરી દીધી છે અને પાણી ભરવા જનારને તે ભાવનાથી ભરી દે છે. વાવમાં પાણી સુધી પહોંચી શકાય છે એ ફાયદો છે; પાણીને અડવાથી અને અંદર વસ્તુઓ ધોવાથી પાણી ખર્ચકે છે એ નુકશાન છે.

માતરભવાનીની વાવ

અમદાવાદમાં પહેલાં ધણી વાવો હતી. ધણી નાશ પામી કે પુરાઈ ગઈ છે. હાલ ત્રણ વાવો મશહૂર છે. એમાં માતરભવાનીની વાવ અસારવામાં આવેલી છે. આ વાવ ત્રણ ખંડની ને સાદી છે. એમાં અલંકાર જોડકુલ નથી. આ વાવને એની ખાંધણી ઉપરથી શહેર વસતા પહેલાંની છે એમ ડૉ. બર્નેસ વગેરે માને છે. લોકો એને કૌરવ પાડવના વખતની કહે છે. એ વાવ શહેરના પહેલાંની નથી એમ કહેવા માટે જેમ આધાર નથી તેમ એ શહેરના પહેલાંની છે એમ સાબીત કરવાને પણ આધાર જોઈએ. મુસલમાન સમયમાં જ કાંઈ હિંદુએ સાદા ઘાટની એ વાવ કેમ ન બંધાવી હોય ? જો એને શહેરના પહેલાંની માનીએ તો એના ઉપર પુષ્કળ મરામત થયા કરી હશે એમ માનવું

પડે. એ મરામત કાણે કરી ? કેટલાંક હિંદુ ગ્રિહો એમાં છે પરંતુ એવાં તો અડાલજની વાવમાં એથી ઘણાં વધારે છે. એના થાંભલા અને પગથીયાંની બાંધણી કેવળ હિંદુ જ છે, પણ એમ તો અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ઘણું હિંદુ છે. ચઢાણ સીધું હોવાથી પગથીયાં સીધાં ન કરતાં થોડે થોડે છેટે કાપી નાંખીને આડાં કર્યાં છે એ કેવળ હિંદુ કુંડોનાં પગથીયાંનો આકાર છે. આ વાવને અમદાવાદ પહેલાંની માનવાથી અસારવાને આસાવલ ધારવાની ભૂલ થયેલી છે. વાવમાં આ પ્રાચીનતાનું તત્ત્વ ન ઉમેરીએ તો કાંઈ જોવા જેવું નથી. કાંઈ આધાર નથી માટે એને શહેર વસતા પહેલાંની માની લખ્યો, અને અસારવાના લોકોએ વારે વારે સમરાવી એમ પણ માનીએ. પરંતુ એમાં ખેસાડેલી માતાલવાનીની મૂર્તિ તો પ્રાચીન હોવાનો સંભવ નથી. મીરાતે અહમદીમાં આ વાવનો ઉલ્લેખ એક જગ્યાએ છે. તે સિવાય જૂની તવારીખોમાં ઉલ્લેખ નથી. અમદાવાદનાં હિંદુ સ્થળોની નામાવલિ અહમદીએ આપી છે એમાં આ વાવ શહેર વસતા પહેલાંની છે એવી લોકવાયકા છે એમ લખ્યું છે, એટલે લોક-વાયકા ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંથી તો ચાલતી જ હશે.

દાદાહરીની વાવ

આ વાવથી ત્રણસો વાર દક્ષિણે દાદાહરીની વાવ આવેલી છે. આ વાવ મુસલમાન મહમૂદ બેગડાના અંત:પુરની કાંઈ હરીર નામની સ્ત્રીએ બંધાવી છે. આ બાઈની અંત:પુરમાં અને વજીરોમાં ઘણી લાગવગ હતી એમ લેખ ઉપરથી જણાય છે. એ મહમૂદ બેગડાની પોતાની અગર તો એના કાંઈ મોટા કુંવરની ધાવ હશે એમ એની આગળના દાદા શબ્દથી જણાય છે. લેખમાં એને માટે ‘અંત:પુરદારે સર્વાધિકારિણિ બાઈ શ્રી હરીર’ એમ લખ્યું છે. એણે અમદાવાદ શહેરની ઇશાને વિ. સં. ૧૫૫૬ ના પોષ સુદી ૧૩ ને સોમવારે (૧૫ ડીસેમ્બર ૧૪૯૯) હરીરપુરમાં ૩૨૯૦૦૦ મહમૂદી ખર્ચીને વાવ બંધાવી. હરીરપુર પણ એણે જ વસાવ્યું છે. વાવની જોડે એક ફળતો બગીચો અને મસ્જિદ પણ એણે બંધાવી હતી. વાવ મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે હિંદુ સ્થપતિએ બાંધી છે. લેખને છેડે એનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે: “વાપીનિર્માણેઽધિકાર: પરમેશ્વરાજાપાલક મલીકથી વિહામિદ તથા રાજધર (ગજ્જર) વૈર્ય સૂં વીરા તસ્વાજા-કરસ્ત દેવા શ્રી ગિરણા મહં સાવાઆ તથા મહં વીરા—” ૩૨૯૦૦૦ મહમૂદી એટલે આશરે ૧૫૮૪૦૦ રૂપીઆ થયા. સંસ્કૃત લેખની સામે અરબીમાં બીજો લેખ

છે. એમાં હી. સં. ૯૦૬ તા. ૮ જમાદીઉલ અવલ આપેલી છે, એટલે તા. ૩૦ નવેમ્બર ૧૫૦૦ થાય. આમ બે લેખની તારીખ વચ્ચે વરસ એકતું અંતર પડે છે.

વાવની કુલ લંબાઈ ૨૪૧^૩/_૪ ફીટ છે. અંદરના મંડપ ૧૬ ફીટના છે. અષ્ટકોણ કુવાનો ચોરસ લાગ ૨૪ ફીટનો છે. મંડપો વાવની ઉપરની સપાટીથી માતાલવાનીની વાવની પેઠે હિચા લીધેલા નથી. વાવમાં થાંભલા સાદા છે. દરેક ખંડમાં મરહુદના મીનારાની પેઠે ગોખ મુક્યા છે તેમાં જૂદી જૂદી આકૃતિઓ કરેલી છે. એક ગોખમાં શેલાવાળા મોર પણ કેતર્યા છે. ગ્રાણીની આકૃતિઓ આ રીતે છેક કાઢી નાંખી નથી. વચલા અષ્ટકોણ કુવાની બાજુઓ સુંદર રીતે કેતરેલી છે. છેક ઉપરથી પાણી મુધી જતી બે ગોળ નાની સીડી-ઓનાં દ્વાર આ અષ્ટકોણ કુવા આગળ પડે છે. આ કુવાને હિંદુ કેતરણીનો સુંદર કંઠેરો છે. આ વાવ અડાલજની વાવ જેટલી સુંદર નથી; પણ ગૂજરાતમાં જે થોડી સુંદર વાવો છે એમાં આની ગણતરી થાય છે. વાવની બાજુઓ ધસી ન પડે તે માટે નીચેના ખંડોમાં બાંધણી ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે તેની વીગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. આચારજીની ગાદીવાળા આ વાવનો ઉપયોગ જમીનમાં પાણી લેવા માટે કરતા. વાવની મરામત પાછળ સરકારે હજાર રૂપિયા ગઈ સદીમાં ખર્ચ્યા હતા.

અડાલજની વાવ

અમદાવાદથી બાર માઈલ ઉત્તરે અડાલજ ગામમાં આ સુંદર વાવ આવેલી છે. ગૂજરાતની હાલ રહેલી વાવોમાં આ વાવ સર્વથી વધારે સુંદર છે.

આ વાવ કદમાં દાદાહરીની વાવ કરતાં મોટી નથી, પણ અલંકારમાં એનાથી બહુ ચડીઆતી છે. એમાં પેસવાનાં દ્વાર ત્રણ છે એ ખાસ મોટો ફેર છે. શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ જ્યાં નામની વાવ કહેવાય છે. જ્યારે દાદાહરીની ભદ્રા જાતની, અને માતાલવાનીની નંદા કહેવાય છે. અડાલજની વાવમાં પેસતાં ૨૨^૩/_૪ ફીટનો ચોરસ મંડપ આવે છે. એના ઉપર સાધારણ રીત પ્રમાણે અષ્ટકોણ કરીને ઘુમટ કર્યો હશે. ઘુમટ હાલ નથી. મંડપના થાંભલા સારા છે પણ એમાંથી વાવમાં ઉતરતાં જે થાંભલા આવે છે તે તો ઘણી જ ઉત્તમ કારી-ગીરીવાળા છે. મંડપની ચારે બાજુ પાણીઆરી માટેની ચોરડીઓ છે. એના સુંદર ઝરૂખા મંડપની શેલામાં ઘણો વધારો કરે છે. આ ઝરૂખાની નીચે હાથી વગેરે આકૃતિઓના કંઠેરા કરેલા છે. એવા કંઠેરા વાવમાં પણ છે. વાવના ગોખ

દાદાહરીની વાવની પેઠે શણગારેલા છે. મુસલમાની ચીરાગ પણ દેખાય છે. પણ ખાસ નવીન વસ્તુઓ ઘણી છે. એક ગોખમાં એક હિંદુ દેવતી મૂર્તિ છે. એકમાં સાધારણ ગૂજરાતી આકારની નવ ગાગર ત્રણ ત્રણની હારમાં કાતરેલી છે. ખીબ માળના અષ્ટકોણ કુવાની ભીંતમાં નવગ્રહોની મૂર્તિઓ છે. પાણીની ઉપરના માળના એક પાટડામાં જૂદી જૂદી ધરગથુ ખાખતો કાતરી છે એમાં એક પલંગ, પાણીની શીરોઈ વગેરે શયનખંડની સામગ્રી છે. આ પાટડા પાણી નીચું હોય તો જ દેખાય છે. એટલે કાતરણીની ખાખતમાં આ વાવમાં ઘણું જ જોવાનું છે. વાવ અધુરી રહી હશે એમ ધારવામાં આવે છે. વાવમાં એકલા ઉતરાતું નથી, અંદર ખંડ બહુ હતા તે પુરી નાખ્યા વગેરે વગેરે વાતો તો પાયા વગરની છે.

વાવની કુલ લંબાઈ ૨૫૧ ફીટની છે. અષ્ટકોણ કુવાની આસપાસની નકશી દાદાહરીની વાવ કરતાં પણ વધારે સુંદર છે. દાદાહરીની વાવની પેઠે અષ્ટકોણ કુવાની આસપાસ ગોળ નિસરણી છે. એનાં દાર અષ્ટકોણ કુવાના જીર્ણમાં દરેક માળ પડે છે. એની કાતરણી હિંદુ છે અને દાદાહરીની વાવનાં દાર કરતાં ઘણી જ ઉત્તમ છે.

આ વાવમાં સંસ્કૃત લેખ છે. તેમાં લખેલું છે કે વિ. સં. ૧૫૫૫ માં ઉત્તરાયણના સૂર્ય હતા તે વખતે, માધ માસના શુક્લ પક્ષની પંચમીને દીવસે, ઉત્તરા-નક્ષત્ર હતું અને ખવકરણ તથા સિદ્ધિયોગ હતો ત્યારે આ વાવ બંધાવી. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૪૯૯ નું વર્ષ આવે છે. આ વર્ષ અડાલજની વાવનો જે લેખ ફોર્ડેસ સભાના સંગ્રહમાં છે તેમાં આપેલું છે. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં વિ. સં. ૧૫૫૮, ઇ. સ. ૧૫૦૨ નું વર્ષ આપેલું છે. વર્ષનો આ ફેર શાથી આવેલો છે તે સમજી શકાતું નથી. લેખમાં આગળ જણાવેલું છે કે સુલતાન મહમૂદના રાજ્યમાં દંડાહીના વાઘેલા રાજા મોકલસિહના પુત્ર કર્ણના પુત્ર મુળરાજના પુત્ર મહીપને વીરસિંહ અને જેત્ર નામના બે પુત્રો હતા. એમાં વીરસિંહને વેણેશજીતની પુત્રી રૂડાદેવી નામે સ્ત્રી હતી. એ રૂડાદેવે ગંગાજલ સરખી આ વાવ પોતાના પતિના પુણ્યાર્થે કરાવી. એ પછી વાવનું વર્ણન અને રૂડાદેવનાં વખાણનાં શ્લોકો છે. છેવટે બંધાયાનું ખર્ચ ૫૦૦૧૧૧ ટંકા થયા એમ લખ્યું છે. ટંકાની કિંમત અહીં સમજવી મુશ્કેલ છે. ડૉ. બર્નેસ આશરે ૧૬૬૭૮૦) રૂપિયા લખે છે. ડૉ. બર્નેસ વીરસિંહના બાઇનું નામ લેખ પ્રમાણે નૈશ

(Naish) આગે છે. લેખના અંતમાં ગૂજરાતી ભાષામાં પણ નાગરી લિપિમાં ૨૬ અને ૨૭ મી લીટીમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ શ્રી રુઢ્ઢાદ્ મર્તારસપદ્મરલોકાર્થિ અઢાલિજિ વાવી કરાવી । શ્રીમાલી જ્ઞાતિ । મહંમીમા । સુત મરાળ ।

વાવિ નીપજાવી ટંકા લપ ૫૦૦૧૧૧ અંકે પાંચ લીક્ષ વથા । આચંદ્રાર્કસ્થિર સ્થાવરસ્મસ્તુ ॥”

૩૬ાંદે વીરાસહ વાઘેલાની પત્ની હતી. એણે વાવ બંધાવી તે વિશે બીજી દંતકથા પણ ચાલે છે. કહે છે કે એક વખત બાદશાહ કે એના કેાઇ અમીરના જોવામાં એનું રૂપ આવ્યું. એથી એનાં સગાં પાસે એની માંગણી કરી. ૩૬ાંદેએ યુક્તિથી કહ્યું કે માંડ નામ રહે એવું કાંઇ કરાવેા પછી તાબે થઈ. એ ઉપરથી એની ઇચ્છા પ્રમાણે બાદશાહે વાવ કરાવી. છેવટે બાદશાહને વશ થવું પડશે એમ ધારી વાવ જોવાને બહાને ૩૬ાંદેએ વાવમાં પડતું મુકી આપધાત કર્ગો. ૩૬ાંદેએ તીજેરીમાંથી પોતાના પૈસા કાઢ્યા અને પતિના શ્રેયાર્થે વાવ કરાવી એવું લેખમાં રપ૪ છે એટલે આ વાત માનવા જેવી નથી.

વીરસિંહ વાઘેલાના વંશ માટે પણ બહુ મતભેદ છે. ડૉ. બર્જેસ એને સાલુંદદેવ વાઘેલાના વંશનો કહે છે તે રાસમાળાને આધારે કહે છે, પણ રાસમાળામાં ફ્રાન્સે આ ગોટાળો કબુલ કરેલો છે. આપણે લેખ પ્રમાણે એને મોગલના વંશનો માનવો એ સાચું છે. મુળ આ વાઘેલો ગૂજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ વાઘેલાના વંશના હતા અને કલોલમાં રાજ કરતા હતા. કલોલની આસપાસના જીલ્લાને કદાચ કંડાહી કહેતા હોય. વીરસિંહનું મરણ મુસલમાનો સાથેની તકરારમાં થયું પણ રાજ્ય ૧૭૨૮ સુધી ચાલુ હતું એમ કહેવાય છે. એટલે તકરાર નામની હશે. વીરસિંહ એનો ભાઇ જેત્ર અથવા અજિત્રસિંહ એ રાસમાળામાં વર્ણવેલા અહમદશાહના સંબંધીઓ અને વરહો તથા જેતો બે લાલા રાણીના ભાઇઓ. આમ મહમૂદ બેગડાના સમયના બે ભાઇઓને ભાટ લોકોએ વરાહો ને જેતો બનાવી અહમદશાહના સાળા બનાવી દીધા છે. એ વાતો ઉપરથી મુસલમાન બાદશાહો સાથે આ વાઘેલા કુટુંબનો સંબંધ હશે એ સિવાય બીજું કાંઇ નીકળતું નથી. કલોલનું રાજ્ય ૧૭૨૮ માં ભગતસિંહે ખોયું. એમણે લીબોદરેથી આંજણા કણુબીને નસાડી ત્યાં રાજ્ય કરેવા માંડ્યું. આજે પણ લીબોદરના ઠાકોર વાઘેલાઓમાં મોટી શાખાના કહેવાય છે. નાની શાખાએ સાલુંદમાં રાજ કર્યું.

ખીજી વાવો

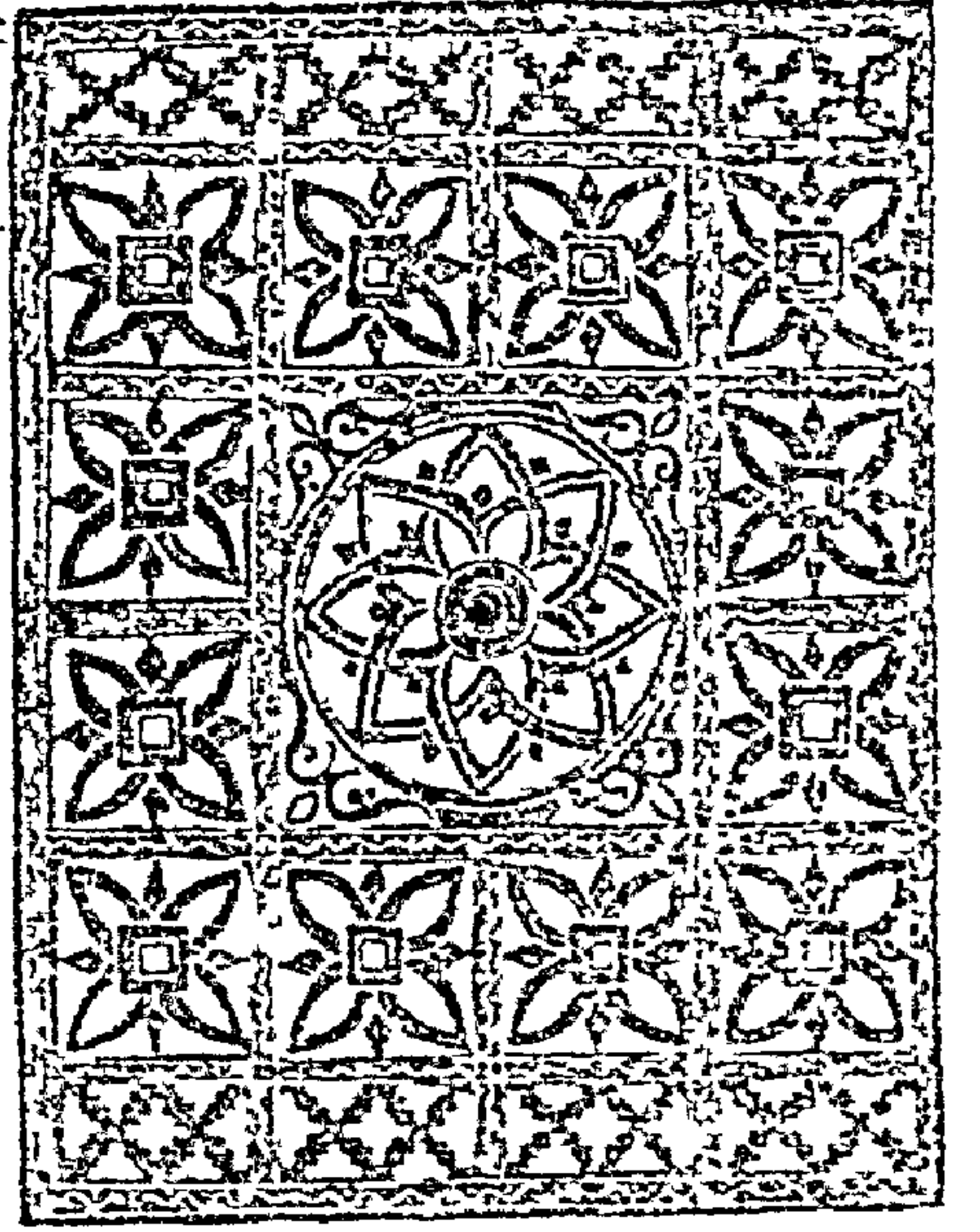
અમદાવાદમાં ઘણી વાવો હતી; ઘણી આજે નાશ પામી છે. એમાં ખાસ ઇસનપુર અને દાનીલોંગડા ગામની વચ્ચે જેઠાભાઈ જીવણલાલ નાગજીભાઈ (અગર મૂળજી)એ બંધાવેલી વાવ છે. આ વાવ બરોબર નિયમસરની બાંધણીની અને હુમણાંની છે એટલે તોંધ લેવા લાયક છે. એ બાંધવા માટે બંધાવનારે મલીક અલીમની મસ્જીદની જોડેના રોબના પથર તથા રાજપુર-હીરપુરમાં આવેલી નેનપુરવાડાની મસ્જીદના પથર વેચાતા લીધા હતા, અને એનાથી એ વાવ અને શહેરકોટડામાં એક મંદિરનો મંડપ એટલું બાંધ્યું એમ આદર્શ-ઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે. વાવમાં એક આખો મહેરાબ વાપરેલો છે એમ કહે છે. આ વાવ ૨૧૦ ફીટ લાંબી ને ૨૨ ફીટ પહોળા છે. થાંભલા અનેક તરેહના જેમ તેમ બેસાડેલા છે. પચીસ વર્ષ પહેલાં એ વાવ ઉપયોગમાં ન આવે એવી થઈ ગઈ હતી.

ખીજી એક વાવ ઇસનપુર પાસે છે. ત્યાં એક ઇંટોની વાવ પણ છે. મલીકશા-ખાંના રોબ પાસે એક ઇંટોની વાવ પડી ગયેલી છે. મીઠાખળા પાસે ધૂળાઆકોટની પાછળ એક વાવ છે. માધવલાલ બોડીંગની દક્ષિણે શાહીબાગમાં એક નાની વાવ છે એમાં એક નાના ફારસી લેખમાં 'હી. સં. ૧૧૯૪' લખેલું છે. સ્ટેશન ઉપર એક વાવ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઈના પિતા હર્ષદરાયે બંધાવી છે.

પ્રકરણ ત્રેતાલીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

(ઇ. સ. ૧૫૧૦ પછીનાં ગૂજરાત
સલ્તનતમાં બંધાયેલાં મકાનો)

રાણી સામીના મસ્જિદ

ઈ સદીના લેખકોમાં આ મસ્જિદ માટે ઘણો ભ્રમ ચાલ્યો હતો. રાણી સીમી એટલે શિખા નામની આશા લીલની પુત્રી અને સુલતાન અહમદશાહ પહેલાની રાણી એમ માનવાથી એ ભ્રમ થયેલો. એનું ખીજું નામ રાણી અસની છે. એટલે અવાજના સાદસ્યથી પણ એ આશાલીલની પુત્રી એમ ઘણા માનતા. કેઈ સીમી એટલે મૂળનામ શાહપરી હશે એમ પણ ધારે છે. ખરી રીતે સીમી નામનું મૂળ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ અસની નામ ખરું છે. હોપના ગ્રંથમાં આ મસ્જિદને અહમદશાહના રાજ્ય વખતે થયેલી ગણી છે તેથી કેટલાક એમ માનતા આવેલા. છેવટે લેખ વંચાયા પછી ડૉ. બર્નેસે ભ્રમ ભાંગ્યો છે. લેખમાં જણાવેલું છે કે શમ્સ ઉદ્દુનિયા વ ઉદ્દીન અબુનસ્ર મુઝફ્ફરશાહ (ખીજા) ના રાજ્ય વખતે સુલતાન મહમૂદ (બેગડા) ના પુત્ર અબુબકરખાની મા રાણી અસનીએ હી. સ. ૮૨૦ (ઈ. સ. ૧૫૧૪) માં બંધાવી.^૧ મીરાતે સિકંદરીમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ છે. એમાં આ

[૧] આ લેખનો તરજુમો આર્કીઓલોજિકલ સર્વેમાં આપ્યો છે. એમાં રાણી સીમી નામ લખીને કૌંસમાં પ્રશ્નાર્થનું ચિહ્ન મુક્યું છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયરમાં પૃ. ૨૬૯ ની નોંધમાં ખીજા તરજુમો આપ્યો છે. એમાં પણ એવા ચિહ્ન વગર રાણી

રાણીનું નામ રાણી 'પીરામ' લખેલું છે. એણે આસ્તોડીએ દરવાજો મસ્જીદ બાંધેલી એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. આ રાણી સુલતાન મહમૂદ બેગડાની સ્ત્રી હતી. એનો પુત્ર આબાખા અથવા અબુબકરખાં હયાત હતો ત્યારે પાટવી ગણાતો હતો. પણ એની ચાલ સારી નહોતી તેથી સુલતાનના હુકમથી એને મારી નાંખવામાં આવેલો.

મસ્જીદ ઘણી નાની છે. માપ ૪૮×૧૯ ફીટ છે. પરંતુ એની બાંધણી અને નકશી એવી મનોહર છે કે અમદાવાદની ગારેક સારામાં સારી મસ્જીદોમાં એ ગણાય છે. એને 'મસ્જીદે નગીના'—મસ્જીદોમાં રત્ન એવું ઉપનામ મળેલું છે. એની બાંધણી કમાન વગરની, થાંભલાવાળી શુદ્ધ હિંદુ છે. મહેરો ચઢતાં ઉતરી નથી પણ એક સરખો જ છે, એટલે કે વચ્ચે ધુમટ બીજા કરતાં ઉંચો નથી. એના મીનારા જૂદી જાતના છે. ઉસમાનપુરની મસ્જીદની જેમ છેડે કરેલા છે. પણ મુહાફિઝખાંની મસ્જીદની જેમ પ્રમાણ કરતાં જડા નથી. મસ્જીદના કદના પ્રમાણમાં નાજુક અને પાતળા છે. એથી એમાં સીડી થઈ શકી નથી. પરંતુ નીચેથી ઉપર સુધી ઘણી જ બારીક નકશીથી શણગારેલા છે. આ નકશી પણ મુહાફિઝખાંની જેમ એકદમ ભરચક નથી પણ પ્રમાણસર છે. રસ્તા ઉપર ઝરખા પડે છે એનાં પ્રમાણ, નકશી અને લાવણ્ય અસાધારણ છે. મસ્જીદની સામે જ રોજો છે. એટલે એના થાંભલાની રચના મસ્જીદના થાંભલા સાથે વેધન આવે એમ કરેલી છે. રોજની આસપાસના કઠેરામાં હિંદુ મંદિરના કઠેરા જેવી કેાતરણી છે, પણ એ બહુ બારીક અને કાંમળ છે. મુહાફિઝખાંની મસ્જીદની જેમ અંદરના થાંભલા પાસે પથરની સુંદર દીવી કરેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં મી. બેરેટેલે (શ. ૩૦૦૦) ખર્ચાને મરોમત કરાવી હતી. ફરગ્યુસન આ મસ્જીદને નાની પણ અત્યંત સુંદર કહે છે અને દુનિયાના સારાં મકાનોની પંક્તિમાં મુકે છે. એમનાજ શબ્દોમાં જોઈએ.

"Notwithstanding the smallness of its dimensions, it may be considered the gem of Ahmedabad, and, in its class, as one of the most exquisite buildings in the world. It is also one of the most

અસની નામ લખ્યું છે, એટલે અસની ખરું ધારેલું છે. સિકંદરીના ગૂજરાતી તરજુમામાં રાણસરાની એવું નામ લખેલું છે.

perfectly Hindu of all the buildings of this City, no arch being employed anywhere, either constructively or for ornament."

"The charm of this building resides in two things. First, the completeness and unity of the design; every form and every detail is designed for the place where it is put, and is appropriate to that place. And next the fact that all the details are beautiful in themselves, and just sufficient to relieve and accentuate the construction, without concealing or interfering with it. It would of course be absurd to compare such a building with the Parthenon, or one of our great Gothic Cathedrals; but it is, architecturally, a more perfect building than the Erechtheion at Athens; and though we have some Gothic Chapels of great beauty, there probably is not one that would not look coarse and plain if placed side by side with this mosque." ઈન્ડિયન આર્ટ જર્નલમાં જોન ગ્રીશીથ્સે પણ આ મસ્જિદનું વર્ણન કરેલું છે. (અંક ૪૬).

ફરહત ઉલ્મુલ્કની જામી મસ્જિદ

કારંજમાં દક્ષિણ તરફ આ મસ્જિદ આવેલી છે. રાણી સીમીની મસ્જિદ પછી એ ઘાટની કેટલીક મસ્જિદો અમદાવાદમાં બંધાઈ. એમાં આ મસ્જિદ તથા દરવેશ અલીની તથા ઇબ્રાહીમ શહીદની મસ્જિદો મુખ્ય છે. આ મસ્જિદનો મહેરો એક સરખો અને સાદા થાંભલાનો છે. બન્ને છેડે પાતળા મીનારા કરેલા છે. મસ્જિદનું થાપ ૬૮x૩૦ ફીટ છે. અંદર લેખ છે એમાં લખેલું છે કે લતીફશાહના પુત્ર સુલતાન મહમૂદ (ત્રીજો) ના સમયમાં ચીમનના પુત્ર નવખાં જોને ફરહત ઉલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ હતો તેણે આ મસ્જિદ હી. સ. ૯૪૫ માં બાંધી (ઈ. સ. ૧૫૩૮). આ ફરહત ઉલ્મુલ્કે સુલતાન અહમદશાહનો રાજો સમરાવેલો તે પાછળ જોષ ગયા. લેખમાં વર્ષ ૬૫૧ મહયાએ કાઢેલું છે. આ મસ્જિદની પશ્ચિમે શાહ ખુબ સૈયદ મુહમ્મદ ચીશ્તીની કબર છે તે ઉપરથી મસ્જિદને પણ ખુબ સૈયદની મસ્જિદ કહે છે એમ આર્કીઓલોજિકલ સર્વેમાં લખેલું છે.

વટવાનો રાજો

અમદાવાદથી દક્ષિણે ૭ માઇલ છેડે વટવા ગામમાં પ્રસિદ્ધ સંત

મખદુમ જહાંનિયાં સૈયદ જલાલ યુખારીના પૌત્ર સૈયદ યુરહાનુદ્દીન કુતુબે આલમ સાહેબનો રોજો આવેલો છે. આ સંતપુરુષ અમદાવાદ વચ્ચે તે વખતના આશાવલમાં આવીને રહેલા અને પછી વટવામાં રહેતા હતા. એમનો રોજો એમના મરણ પછી સાધારણ અમદાવાદના રોજના ધાટનો બંધાયો હશે, પરંતુ એમનો હાલનો રોજો એ બાંધણીનો નથી. હાલના રોજની બાંધણીમાં બધે કમાનો વાપરેલી છે. એથી એનો ઉંચો ઘાટ ખુલ્લું બન્યો છે. હાલોલના સુલતાન સિકંદરના રોજને અને મહમૂદખાદ (મહેમદાવાદ) ના સૈયદ મુખારકના રોજને આ રોજની બાંધણી મળતી આવે છે. એટલે બાંધણી પ્રમાણે આ રોજને આપણે સુલતાન બહાદુરશાહ અને તેની પછીના સમયમાં જ મુકી શકીએ. ડૉ. બર્નેસ આ રોજો મહેમદાવાદના રોજના ધાટનો છે એમ કબુલ કરવા છતાં એને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં મૂકે છે. મહેમદાવાદના સૈયદ મુખારકના રોજને કાંઈ કારણથી ભૂલ કરીને ડૉ. બર્નેસ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં મુકે છે તેથી આ રોજના સમયની ગણતરીમાં પણ ભૂલ થઈ હશે. ખરી રીતે સૈયદ મુખારક સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં હતા, અને એમનો રોજો એ પછી બંધાયો છે. એટલે એવી બાંધણીનો આ રોજો મહમૂદ બેગડાના સમયનો હોઈ શકે નહિ. વટવાનો રોજો ૧૦૩ શીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. રોજની ચંદરના ભાગમાં ચાંલલાઓ વચ્ચે જાળી કરેલી છે. આ રોજને લગતી મરજી છે તે રોજ પહેલાં અગર હાલના રોજની પહેલાં જે રોજો હશે તે સમયની બંધાયેલી છે. એમાં હી. સં. ૮૭૪ (૧૪૬૯) નો મહમૂદ બેગડાના સમયનો લેખ છે. રોજથી એની બાંધણી છેક જૂદી છે. માપ ૯૨ફી×૩૮ફી છે. મીનારા નથી. કામ છેક સાદું છે. આ મરજી ખાસ ઉલ્લેખ જશીર સુલતાની ખાજાને બંધાવી એમ લેખમાં જણાવેલું છે. એક બીજો લેખ આ મરજી શૈમસ્તખાં સુખાના સમયમાં હી. સં. ૧૦૬૩ (૧૬૫૨) માં સમરાવી એવી મતલબનો છે. પણ એ દરવાજાને લગતો હશે એમ આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના લેખક માને છે. મુખ્ય રોજમાં કુતુબે આલમ સાહેબની તારીફનો એક લેખ છે. વટવામાં બીજી ટેટલીક ખંડેર થયેલી દરગાહો છે એ સાધારણ અમદાવાદી ધાટની છે. એમાં ખારીક સુંદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ કરેલી છે. કુતુબે આલમ સાહેબનો અસલ રોજો પણ આવોજ હશે.

સીદી શાહીદની મસ્જીદ

અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા પાસે સીદી સૈયદની મસ્જીદના નામથી આ મસ્જીદ પ્રખ્યાત છે. આ મસ્જીદ એની અંદરનાં બે બળાઓનાં ઝાંડને લીધે આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનો બાંધનાર કાણુ તે આજ સુધી માલુમ પડેલું નથી. એટલે મસ્જીદનું વર્ણન કરતા પહેલાં સીદી સૈયદ કાણુ તે ટુંકાણુમાં જોઈએ. આ મસ્જીદને આજ સુધીના બધા લેખકો એની બાંધણીમાં મોટી શંકા પડવા છતાં અહમદશાહ પહેલાનાં સમયનાં મકાનોમાં ગણે છે તેની ચર્ચાની પણ જરૂર છે.

સર ટી. સી. હોપે ગઈ સદીના મધ્યમાં કેટલીક તપાસ કરેલી એને અંગે શહેરનાં મકાનોના ઇતિહાસમાં કેટલાક બ્રમ ચાલેલા છે. તેમાં આ મસ્જીદ સીદી સૈયદે બાંધી અને એ અહમદશાહ (પહેલા)નો માનીતો ગુલામ હતો માટે ભદ્રના ખુણામાં મસ્જીદ બંધાઈ છે એમ હોપના લખાણને લીધે બધા માને છે. ડૉ. બર્નેસ મસ્જીદનું સ્થાપત્ય અને બાંધણીની વાગત અહમદશાહનાં મકાનોથી ખાસ જુદાં પડે છે એમ કબુલ કરવા છતાં મસ્જીદને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મુકે છે. ડૉ. બર્નેસ ખાસ લખે છે કે આ મસ્જીદમાં ઉપરનું ધાણું ટેકવવાને માટે બાર થાંભલાના અષ્ટકોણ હિંદુ મંડપને બદલે એક થાંભલા ઉપર સામસામી પડતી ચાર ચાર કમાનોથી ધાણું અગર ધુમટો ટેકવ્યા છે એ રીત જ આ મસ્જીદ અહમદશાહ (પહેલા)ની પછી ઘણે કાળે બંધાઈ હશે એમ માનવાને પુરતી છે. આમ છતાં પણ ડૉ. બર્નેસ શાહઆલમના રોજની બાંધણી સાથે આ બાંધણી સરખાવી એને મહમૂદ બેગડાના સમયના પાછલા ભાગમાં મુકે છે. ખરું જોતાં આ મસ્જીદની બાંધણી શાહઆલમના રોજ જોવી નથી પણ એ રોજ પછી લગભગ પોણી કે એક સદી પછી બંધાયેલી શાહઆલમવાળી મોટી મસ્જીદના જેવી છે. એવો જ બીજો નમુનો સારંગપુરમાં મુહમ્મદ ધૌસની મસ્જીદનો છે. એ બન્ને મસ્જીદો ઇ. સ. ૧૫૬૦ પછી એટલે સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંધાઈ છે. ઇ. સ. ૧૫૫૦ પહેલાં કમાનોની આવી બાંધણીની રચના અમદાવાદની કોઈ મસ્જીદમાં દેખાતી નથી. આ રચના અમદાવાદમાં સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હિંદના બીજા ભાગોમાંથી આવી છે. આ કમાનો સિવાય આ મસ્જીદના મીનારાં બે છેડે સોદા અષ્ટકોણ આકારના છે તે મુહમ્મદ ધૌસની મસ્જીદના મીનારાના

ઉપરના ભાગ જેવા ધણે અંશે છે. અંદર પ્રકાશને માટે જાળાઓની રચના પણ કેવળ જૂદી છે. એમાં ત્રણ જાળાઓ તો અધુરી રહેલી છે અને મીનારા પણ અધૂરા લાગે છે. આ જોતાં પણ આ મસ્જિદ ગૂજરાત સલ્તનતના અંત ભાગમાં રાજ્યક્રાંતિના સમયે બની હોય એમ લાગે છે. કમાનોની ખાંધણી એને ટેકા આપે છે.

હવે જોવાનું એટલું જ કે હોપે સૈદી સૈયદ, અહમદશાહનો ગુલામ એમ જે કહ્યું છે એમાં શું માનવું. એ દંતકથામાં જે કાંઈક સત્ય છે તે ફક્ત સૈયદને બદલે શહીદ કહીએ તો બંધખેસતું થઈ રહે છે. અમદાવાદનાં મુસલમાન અવશેષોની તપાસમાં મને આ અનુભવ થયેલો છે. મુગ્ગવર કે રક્ષક અરુન હોય તો સૈયદ અને શહીદ બન્ને શબ્દો એવી રીતે બોલે છે કે ભ્રમ થાય- શૈદ કે શર્દિ એમ બોલે છે. સર ટી. સી. હોપ પોતે સૈદી સૈયદ શબ્દ લખે છે તેની જોડણી 'Syeed' કરી છે. એટલે એમણે શૈદ કે શર્દિ ઉચ્ચાર સાંભળી સૈયદ જ આવી સુંદર મસ્જિદ ખાંધે એમ ધારી સૈયદ શબ્દ માની લીધો એમ લાગે છે. પણ શહીદ શબ્દ પણ એમ જ ઉચ્ચારાય છે. મુસલમાન તવારીખો જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે પંદરમી સદી અને સોળમી સદીના પહેલા પાદ સુધી કાંઈ એવો મોટો સીદી થયો નથી. ગૂજરાતમાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજા સીદી અમીરો જોરમાં આવ્યા હતા. સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમાં તે બહુ જોરમાં હતા. એમાં જુઝારખાં અને ઉલુઘખાં સીદી જાણીતા છે. સુલતાન અહમદ ત્રીજાના મરી ગયા પછી એતમાદખાં અને મુઝફ્ફર ત્રીજાના અમલના પહેલાં દસ વર્ષ જુઝારખાં અમદાવાદમાં સર્વોપરી હતો, એટલે એ ભદ્રનો કોટ તોડીને મસ્જિદ બંધાવે તો કાંઈ ના કહી શકે નહિ. પહેલાંના સત્તાવાળા સુલતાન ગમે તેવા માનીતાને રાજગઢનો કોટ તોડીને મસ્જિદ બાંધવા દે નહિ. હાલ સીદી વાવ પથરકુવા પાસે છે ત્યાં જુઝારખાંના નામનો રસ્તો હતો. એટલે ત્યાંથી એના સગાંને અને ભદ્રમાંથી એને મસ્જિદમાં આવવા માટે ભદ્રના આ ઈશાન ખૂણાની જગ્યા જ માફક આવે. ભદ્રનો કોટ તોડી મસ્જિદને જોડી દીધેલો તે આકીઓલોજીકલ સર્વેના ચિત્રમાં સ્પષ્ટ છે. જુઝારખાંને અકબરના હુકમથી હાથીના પગ તળે મારી નાંખ્યો હતો. એટલે સીદી લોકોએ એને શહીદ કહેવા માંડ્યો હોય. વળી અકબરે બધા અમીરોની જમીનગીરી માંગી ત્યારે સીદીઓએ ન આપી. એ લોકો પહેલાં

ખાદશાહી ગુલામ તરીકે અમદાવાદમાં આવેલા, એટલે અકબરે એમને હમેશ ગુલામ ગણવાનો હુકમ આપેલો એમ અહમદી લખે છે. સુલતાન અહમદ ત્રીજાના એ લોક ગુલામ જ ગણાતા હતા. એટલે જુઝારખાં એ સીદી શહીદ અને સુલતાન અહમદ (ત્રીજા)નો ગુલામ એ બધી વીગત બંધ બેસી રહે છે. આમાં ફક્ત શહીદને બદલે સૈયદ સાંભળવાની જ ભૂલ જણાય છે. જુઝારખાં ઈ. સ. ૧૫૬૦ અને ૧૫૭૦ વચ્ચે સંપૂર્ણ સત્તામાં હતો, સુલતાન જેટલી જ એની સત્તા હતી. એટલે રાજગદમાં એને કોઈ રોકનાર નહોતું. આ સમયમાં એણે મસ્જિદ બાંધી હોય એમ ખાસ સંભવે. બાંધણી પણ આ સમયને ટેકા આપે છે.

આ પ્રમાણે જુઝારખાં સીદીએ આ મસ્જિદ ઈ. સ. ૧૫૬૦ અને ૭૦ ની વચ્ચે બાંધી એમ માફ માનવું છે. જુઝારખાંએ ન બાંધી હોય એમ માનીએ તો પણ બાંધણી ઉપરથી ડૉ. બર્નેસ વગેરે કહે છે તેમ એ પદરમી સદીમાં નહિ પણ સોળમીના ઉત્તરાર્ધમાં બંધાઈ એમ માફ ચોક્કસ માનવું છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૪ ના સીદી સર્વમાં ખાનપુર જિલ્લામાં એક ધુમટ વગરની મસ્જિદ ગણાવી છે. એનું નામ સીદી હાલીમની મસ્જિદ એવું લખ્યું છે. મરેઠા સમયમાં એણે ઘણા હુમલા ખમ્યા છે એમ પણ એમાં લખ્યું છે. જાણીએ ખાખત કાંઈ ઉદ્દેશ નથી. આ મસ્જિદ સીદી શહીદની જ હશે, પણ સીદી હાલમ નામ જૂદું છે એ શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. પણ ૧૮૨૪ ની સર્વેમાં અને ખરાં નામ વચ્ચે આવા ઘણા ફેર પડ્યા છે, એટલે આ ફેર બહુ મહત્વનો નથી. આ મસ્જિદ એની બે સુંદર ઝાડવાળા જાળીઓથી પ્રસિદ્ધ છે. એમાં વચ્ચે ત્રીજું ઝાડ વચ્ચેની કમાનમાં હોવું જોઈએ એને બદલે પથર જડેલા છે. આ માટે લોકમાં કહેવાય છે કે લોડ એલ્જીનના સમયમાં એને કોઈ કાઢી ગયું છે. આ વાત માનવા જેવી નથી. કાંતો વચલા મહેરાબની બરોબર ઉપર હોવાથી ત્યાં જાળી જ ન કરી હોય, કે વચલી જાળી આજુબાજુનાથી વધારે સારી કરવાના હેતુથી અધુરી રાખી હોય, કે છેવટે મરેઠા સમયમાં લઘાઈઓથી તુટી ગઈ હોય. આમાંથી ઉપરનાં બે કારણ મને વધારે ઠીક લાગે છે. હોપના પુસ્તકનાં ચિત્રો લોડ એલ્જીનના સમયમાં જ લીધાં છે. એમાં બે જાળીનો જ ઉદ્દેશ છે. કેટલાક લોડ કર્ઝનના સમયમાં જાળી ગઈ છે એમ કહે છે તે વાત કેવળ પાયા વિનાની છે. ગઈ સદીના છેલ્લા પાદમાં સાઉથ કેનિગ્ટન

મ્યુઝિયમ માટે એની કાગળની છાપ લેવાતી હતી ત્યારે થોડું નુકશાન થયું હતું, અને થોડું નુકશાન પક્ષીઓએ માળા ધાલીને કર્યું હતું. ગઈ સદીમાં મામલતદારની ઓફિસ આ મસ્જિદમાં હતી, એ કારણથી પણ કાંઈ ફેરફાર થયો હશે. એ વખતે એને ચુનાથી ઘોળાવીને બગાડી હતી. ઘોળેલી જાળીઓને ગઈ સદીમાં ઘણા મુસાફરો આરસની ધારીને ગયા છે. પરંતુ એ સાદા રેતીઆ પથરની જ છે અને કકડા કકડા સાંધીને બનાવેલી છે.

મસ્જિદની લંબાઈ ૬૮ ફીટ અને પહોળાઈ ૩૬ ફીટ છે. મહેરો અને એંદરનો ભાગ અમદાવાદી કમાનોનો છે. મંડપને બદલે કમાનોવાળા થાંભલાથી પંદર ભાગ પાડ્યા છે. ઉપર ધાબા માટે ચપટા ધુમટ કર્યા છે તે કમાનો ઉપરની છતને જ્યાં મળે છે ત્યાં ત્રણ જૂદી જૂદી રીતે રચના કરી છે. ઉપરના ચોરસના ખૂણા હિંદુ રીત પ્રમાણે ટેકા મુકીને એક જગ્યાએ કાપ્યા છે; બીજી જગ્યાએ ખૂણાઓમાં નાની કમાનો મુકી અષ્ટકોણ કરેલું છે; અને ત્રીજી જગ્યાએ શાહઆલમ અને મુહમ્મદ ઘૌસની મસ્જિદની પેઠે રાખ્યું છે. આવી મેળવણી છે. મીનારા તદ્દન સાદા અને અષ્ટકોણ છે. એમાં જવાની સીડીના દ્વાર ઉપર નકશી કરેલી છે. કંદોરા મીનારા સુદ્ધાં આખી યે મસ્જિદને ફરી વળે છે એ જવીનતા છે. જાળીઓ ભીંતમાં ઉંચે છે. પડખામાં ત્રણ ત્રણ જાળીઓ ભૌમિતિક આકૃતિઓની છે, પણ ઉત્તર પડખાની ત્રણે અધુરી રહેલી છે. પછીતમાં પાંચ જાળીઓ છે એમાં એક કમાનમાં પથર જડેલા છે. બાકીની ચારમાં છેડાની બે ભૌમિતિક આકૃતિઓની અને બીજી બે તાડ અને એવાં ઝાડને ગુંથીને સુંદર રીતે કેતરેલી છે. આ બે જાળીઓને લીધે આ મસ્જિદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. જાળીઓની ઉંચાઈ ૧૦ થી ૧૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૬ ફીટ થી ૭ ફીટ છે. હોપ કહે છે કે આવી જાળીઓ આખી પૂર્વની દુનિયામાં બીજે કયાંયે નથી. ફરગ્યુસન કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં અને દિલ્હી આગ્રામાં પણ આવી સુંદર જાળીઓ નથી. ગ્રીક અને મધ્યકાલીન સ્થાપત્યના કાંઈ પણ કલાના નમુનાઓ કરતાં આમાં કુદરત વધારે શોભે છે. રશીઆના માજી ઝારે આ જાળીઓ જોઈને કહેલું કે ‘હિંદુસ્તાનનું વનસ્પતિ સૈદ્ધ્ય જાળીમાં અહીં કેતર્યું છે. આ જાળીઓ જોઈએ છીએ ત્યારે ધૂળીઆ ઉજડ શહેરમાં ઉભા છીએ એ ભૂલી જઈએ છીએ.’ અનેક મુસાફરોએ મુક્તકંઠે એની પ્રસંશા કરેલી છે. લાકડામાં એની પ્રતિકૃતિ એક હજાર રૂપીઆને

ખર્ચ થયેલી છે. ન્યુયોર્ક અને સાઉથ કેનિગ્સ્ટન મ્યુઝિયમમાં એની પ્રતિ-
કૃતિઓ છે. ફરનીયરમાં તો અનેક નકલો થઈ છે. આ જાળીઓ અમદાવાદના
કારીગરોનો એક ચમત્કાર છે એમ કહીએ તો ચાલે. જોડેની ભૌમિનિક
આકૃતિઓની બે જાળીઓ જેવી જાળીઓ સરખેજના રાજમાં પૂર્વ બાજુ છે.
એ ઉપરથી ડૉ. બર્નેસ બનેનો કારીગર એક ધારે છે. પણ એમ માનવાનું
કારણ સરખેજથી આ મસ્જિદ પહેલી બંધાઈ એમ એ માને છે તેથી ઉભું
થયું હશે. પરંતુ સરખેજના કારીગરના છોકરા કે છોકરાના છોકરાએ આ કામ
કર્ચું હોય. જુઝારખાં વગેરે હામસીઓ સરખેજમાં દફન થયેલા છે, એટલે
એમના પ્રિય સ્થાનની જાળીઓની નકલ એમણે આ મસ્જિદમાં કરાવી હોય
એમ પણ બને.^૧

શેખ હસન મુહમ્મદ ચીશ્તીની મસ્જિદ

શાહપુરની કુતુબ ઓલીઆ શેખ હસન મુહમ્મદ ચીશ્તીની મસ્જિદ
અમદાવાદમાં એક નમુનેદાર મસ્જિદ ગણી શકાય. શેખ હસન મુહમ્મદ ઇ. સ.
૧૫૭૪ માં જન્મતનશીન થયા. મસ્જિદના વચલા મહેરાબ ઉપર કોઈ દોસ્ત
મુહમ્મદ સખર નામના માણસે લેખ લખ્યો છે. લેખ ઉપર એણે પોતાનું
નામ બહુ હુશીયારીથી ગોઠવીને કાતર્યું છે. લેખમાં ‘બનાઈ શેખ’ એ શબ્દો
ઉપરથી વરસ નીકળે છે. અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં. ૯૭૩ નું વર્ષ
આવે છે એટલે ઇ. સ. ૧૫૬૫-૬૬ થાય.

મસ્જિદ ૫૯ ફીટ લાંબી અને ૩૮ ફીટ પહોળા છે. વચ્ચે ૧૯'-૪"
નું ચોરસ પડે છે. તેના ઉપર ધુમટને માટે બાર થાંભલા ઉપર અષ્ટકોણ

[૧] આ મસ્જિદ સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાત સલ્તનતના અંતમાં બંધાઈ
છે એમ માફે ચોક્કસ માનવું છે; અને જુઝારખાં સીદીએ બંધાવી હોય એમ પણ
લાગે છે. પરંતુ બંધાવનારની બાબતમાં હજી શંકાને અને વધુ ચર્ચાને સ્થાન છે.
આ વર્ણન મેં સંપૂર્ણ ચર્ચા સાથે કારતકના વસંતમાં કરેલું છે તે જોવા વિનંતિ છે.
વિસ્તારના ભયથી એ લેખનો સાર માત્ર અહીં લીધો છે. આ મસ્જિદના બાંધનાર
સંબંધી વધારે હકીકત હાજી અદબીરના અરબી ઇતિહાસનું ભાષાંતર થાય તો મળી
શકે. આ બાબત વધારે પ્રકાશ પાડી કંઈ સૂચનો કરવાને માટે હું ફારસી-અરબી
વિદ્વાનોને વિનંતિ કરું છું.

કર્ચા છે. મહેરામાં નવ કમાનો છે. તેમાં વચલી પાંચ ઉપર માળ ક્યો છે. આ માળ બીજી મસ્જદોના જેવો નથી, પણ આખી મસ્જદની પહોળાઈ જેવડો છે. આગળ છત્તું છે. મીનારા બન્ને છેડે છે અને મોટા સાધારણ કિંદુ ખૂણાઓવાળા છે. આ મીનારા અધુરા રહેલા જણાય છે. મીનારામાં જે ગોખ કેાતરેલા છે તેની નકશી અમદાવાદમાં સર્વોત્તમ છે. અમદાવાદમાં કેાષ પણ ગોખમાં આ મસ્જદના ગોખ જેવી નકશી નથી. લાકડાની નકશીના ફરનીચર માટે આ ગોખની ઘણી નકલ થયેલી છે. આ મસ્જદ પુરી થઈ હોત તો અમદાવાદમાં એક નવીન નમુનો થાત. મસ્જદને પડખે સુંદર ઝરખા છે. પછીતમાં કેાતરેલી જળાઓ છે. મસ્જદને લગતી કુલ જગ્યા ૧૮૮૧ ચોરસ વાર છે.

બાબા લુલુધની મસ્જદ

આ મસ્જદ સમર્પિના આરા પાસે આવેલી છે. મીરાતે અહમદી પ્રમાણે આશાવલ પાસેના મંઝેરીપરામાં આવેલી કહેવાય. મસ્જદની બાંધણી ઘણે ભાગે શાહપુરની મસ્જદ જેવી જ છે. ફક્ત શાહપુરની મસ્જદને મોટો મેડો છે એવો અહીં નથી. ફક્ત વચલો ધુમટ જ મોટો કદનો છે. મસ્જદની લંબાઈ ૬૯ ફીટ અને પહોળાઈ ૩૭ ફીટ છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના પુરમાં આ મસ્જદને નુકશાન થયું હતું પણ વેળાસર ભીંત કરી લીધી હતી. આ મસ્જદ પણ શાહપુરની મસ્જદ બંધાઈ તે વખતે જ બંધાઈ છે. પણ બાબા લુલુધ કે લુલુધી તે અમદાવાદ સ્થાપનાર બાર બાવામાં ગણાય છે એ કે બીજા તે નક્કી થતું નથી. બાબા મુહમ્મદ ઝાફર નામના કેાષ મોતીના વેપારીએ મસ્જદ બંધાવી એમ પણ આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના લેખક શંકા કરે છે. આ મસ્જદની કુલ જગ્યા સવા ત્રણ એકર છે. તા. ૨ જી મુહર્રમને દીવસે બાબા લુલુધનો ઉરસ થાય છે. મસ્જદના મીનારાની નકશી સારી છે. નદી કિનારે આ મસ્જદ સારો દેખાવ આપે છે.

મુહમ્મદ ઘૌસ સાહેબની મસ્જદ

(સારંગપુર દોલતખાનામાં એક તોડાની મસ્જદ)

આ મસ્જદ અમદાવાદની બાંધણીમાં અગત્યનો ફેરફાર બતાવે છે. એની બાંધણી અમદાવાદી નથી પણ જુવાનપુરી છે.

શેખ મુદમ્મદ ધૌસ અલ આલમનું ખરું નામ હાજી હમીદુદ્દીન ગ્વાલીઅરી છે. હિંદુસ્તાનના મુસલમાન પીરોમાં એમનું સ્થાન બહુ મોટું છે. એ મોટા વિકાન હતા, અને અમદાવાદના શેખ વજીહુદ્દીનના મુરશીદ (ગુરુ) મુતા હતા. આગ્રામાં તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૫૬૨ ને દિવસે એ ગુજરી ગયા. એમનો રોજો હાલ ગ્વાલીઅરમાં છે. શેખ સાહેબે ગલઝાર-અઝાર નામનું હિંદના સુફીઓનાં જીવનનું એક પુસ્તક, જવાહીર અલખમ્સ નામનું પુસ્તક અને ખીજા કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે. આ મસ્જીદની બેડેના રોજમાં ધૌસ અલ આલમ સાહેબના બે પુત્રો અને એક સ્ત્રીની કબર છે એમ કહેવાય છે. એમના ખીજા એક પુત્ર સૈયદ મુઝફ્ફરની કબર સહેજ દક્ષિણે છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં આ મસ્જીદની કુલ જગ્યા ૧૦૫૬૦ ચો. વા. હતી પણ હાલ અડધાથી ઓછી છે.

પશ્ચીમી વર્કસ ખાતાને હાથે અમદાવાદના કોઈ મકાનમાં આ મસ્જીદ બેટલો ફેરફાર થયો નથી એમ આઈઝોલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે. એના મહેરામાં વચ્ચે જે પ્રચંડ જીવાનપુરી કમાન (propylon) હતી તે ઉખાડીને બન્ને મીનારા વચ્ચેનો મહેરો સીધો કરી નાંખ્યો છે અને એની ઉપર કાંગરા પણ બેસાડ્યા છે કે જેથી પહેલાં થું હતું તેનો ખ્યાલ પણ આવે નહિ. વચલી ત્રણ કમાનોની આસપાસ જે ઉપસેલા ચોરસ ભાગ કરેલા છે તેની ઉપર ૪૮ શીટ ઉંચી, અને ૪૩ શીટ પહોળા એક ગંજવર ભીંત હતી. એમાં ૩૮ શીટ ઉંચી એક ખાલી કમાન (recessed arch) હતી. પ્રવેશને માટે તો એ આખીયે ખાલી કમાનમાં નીચે હાલ છે તે જ ત્રણ કમાનો હતી. એટલે ખાલી કમાન દેખાવ માત્રની હતી. જીવાનપુરની મસ્જીદો આ જાતની હોય છે. એને મીનારા હોતા નથી. આ ખાલી કમાનમાં સીડી હોય છે તેના ઉપર ચઢીને બાંગી પ્રાર્થના માટે બોલાવે છે. આ ખાલી કમાન (ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે) ઇ. સ. ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપ વખતે પડવા જેવી થઈ હતી તેને સરકારે ઇ. ૧૧૬૦) ખર્ચાને ઉતરાવી નંખાવી. હોપના પુસ્તકમાં આ કમાન સાથે મસ્જીદની છબી લીધેલી છે. આ મસ્જીદ જીવાનપુરી બાંધણીની ખરાબ નકલ છે જે કે દેખાવમાં લખ્ય ને બુલંદ લાગે છે એમ સ્થાપત્યના વિકાનો કહે છે. જીવાનપુરી મસ્જીદોમાં મીનારા હોતા નથી, આમાં મીનારા છે એ નવીનતા છે. મીનારા નક્કર છે એનો દેખાવ ઉપરથી અષ્ટકાણુ અને નીચેથી અમદાવાદી મીનારાની

પેઠે ખૂણાવાળો છે. ઉપર પાંચ દેખાવનાં છબ્બં અને અસંખ્ય ગોખલા કરેલા છે. દક્ષિણ બાજુનો મીનારો અધુરો છે. મીનારની ઉંચાઈ ૮૨ ફીટ છે.

આ મસ્જીદની અંદરની બાંધણી પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. શાહ-આલમની મસ્જીદની પેઠે એને અંદર કમાનોથી ઘણું ટેકવેલું છે. કમાનોના ખૂણા વાળાને ધ્રુમટ બહુ હુશિયારીથી ટેકવ્યા છે. દક્ષિણના અધુરા મીનારમાં ઉપર જવાની સીડી છે. ઉત્તર મીનારમાં કાંઈ નથી. મસ્જીદની ઉત્તર બાજુ ત્રણ ઝોરડા છે. આ રચના કાંઈ પણ મસ્જીદમાં દેખાતી નથી. દક્ષિણ બાજુ ઝોરડા જેવું કાંઈ નથી.

સલ્તનતના અંત ભાગની કેટલીક સારી મસ્જીદો

કાંઈક અંશે રાણી સીમ્રીના ઘાટને અનુસરીને બંધાયેલી સલ્તનતના અંત ભાગની કેટલીક મસ્જીદો છે. બાંધણીની દૃષ્ટિએ એ બધીયે સારી કહી શકાય.

એવી એક મસ્જીદ હરિયાપુરમાં કોટની રાંગે આવેલી છે એને લોકો પુટી મસ્જીદ કહે છે. ખંડેરની પેઠે પડેલી છે એટલે એમ કહેતા હશે એમ નહિ પણ ખરી રીતે એનું નામ ફતહ મસ્જીદ છે, અને એ ઉપરથી પુટી કહેવાતું હશે. એનું માપ ૧૧૬ x ૨૬ ફીટ છે. બાંધણી અને મીનારા રાણી સીમ્રીની માફક છે, પણ કામ તફત સાફ છે. આ મસ્જીદથી ૬૦ વાર છેડે કોટની પાસે એક કુવો છે. એ સુલ્તાન અહમદનો કુવો કહેવાય છે.

આ જાતની એક મસ્જીદ ઇસનપુરમાં જેઠાભાઈ મૂળજીની વાવ પાસે આવેલી છે એને ગુમટી મસ્જીદ કહે છે. મસ્જીદ નાની છે. એને બે છેડે પાતળા મીનારા છે તે ખાસ જોવા જેવા છે. એમાં નકશી છે, પણ ગોખ કે સીમ્રીની પેઠે ચાલુ રીત પ્રમાણે નકશી નથી. જમીનથી ૨૭ ફીટની ઉંચાઈ સુધી અનેક ખૂણા પાડીને નકશી કરેલી છે. એ રીતે આ મીનારા એવા બીજા મીનારાઓ કરતાં જુદા પડે છે.

આવી જ એક મસ્જીદ કાચરખમાં નદી ઉપર આવેલી છે. એને લોકો રાણીની મસ્જીદ કહે છે પણ ખરી રીતે એ બાવા અલીશાહની મસ્જીદ છે. અંદરથી એનું માપ બહુ નાનું ૩૭ x ૯ ફીટનું છે. એનાં પડખાંમાં સુંદર ઝરખા છે. કંદોરા અને કીબલાની પાછળના ટેકા પણ ઉત્તમ છે. મીનારા રાણી સીમ્રી પ્રમાણે કરેલા છે. એક જ મીનારનો હાલ થોડો ભાગ ઉભો છે. કાચરખ

આગળ જ એક ટેકરા ઉપર ૬૮૦૦ ચો. વારના ચોગાનમાં બાવા ફૈઝુલ્લાનો રોજો અને મસ્જિદ છે. બાવા ફૈઝુલ્લા પીરાણાના સૈયદના વંશના છે. મસ્જિદ ખુલ્લી છે. ખાસ ત્રેવા જેવું નથી.

હપ્પાહીમ શહીદની મસ્જિદ

આસ્તોલીયા દરવાજા બદાર શાહઆલમના રસ્તા ઉપર આ મસ્જિદ આવેલી છે. એ પણ ઉપર મુળખની બાંધણીની છે. આઈઓલોહકલ સર્વેમાં હપ્પાહીમ સૈયદ અગર શહીદ એમ લખ્યું છે. આ પુરુષ કોણ તે જાણી શકાયું નથી. પણ મીરાતે અદમહીમાં નેનપુરના બારામાં હપ્પાહીમ શહીદની મસ્જિદ આસ્તોલીયા બદાર આવેલી છે એમ લખ્યું છે. આ ઉલ્લેખ નેનપુરના પરાની જગ્યા નક્કી કરે છે, અને હપ્પાહીમ શહીદની કબર પણ નક્કી થાય છે. ભદ્રમાં જે હપ્પાહીમ સૈયદ કે શહીદની કબર મુદમ્મદ અમીનખાંતી સાથે છે તે અને આ એક કે જૂદા તે સમજાતું નથી. પણ ભાગે જૂદા હશે. હપ્પાહીમ શહીદની કબર આ મસ્જિદની પાસે આવેલી છે. લોકોમાં માન્યતા છે કે દર વર્ષે એ એક ચોખાપુર ખસે છે, એમ આઈઓલોહકલ સર્વેના લેખક લખે છે. મસ્જિદનું માપ ૬૮ x ૪૧ ફીટ છે. પડખાંમાં સારા ઝરખા છે. મીનારા બે છેડે પાતળા છે. એની ઉંચાઈ ૩૨ ફીટ છે. એમાં રાણી સીપ્રીની પેઠે ગોખ કરીને કારીગીરી કરી છે. મ્હોરો એક સરખો અને ખુલ્લો છે. કમાન નથી.

શેખ વલ્લુહીદીનનો રોજો

ભદ્રના કિલ્લાની ઉત્તરે ખાનપુરમાં શેખ વલ્લુહીદીન અલ્લવીનો મોટો રોજો આવેલો છે રોજને ચારે બાજુથી વંડો વાળેલો છે અને અંદરનું આંગણું સાઈ છે. બાંધણી મિથ્રણવાળી છે. નીચેનો ભાગ ડાંધક અમદાવાદી રોજને મળતો છે. ધુમટ ગોળા જેવો જુદો જાતનો છે. રોજના આગલા પશ્ચિમ તરફના ભાગની વચ્ચે મુખ્ય કબર છે અને એના ઉપર મુખ્ય ધુમટ છે. મુખ્ય ધુમટ અને કબર રોજના મકાનથી વચ્ચે નથી. બીજી બાજુ નવ કબરો છે. રોજની પહોળાઈ ૩૦ ફૂટ અને લંબાઈ ૫૮ ફૂટ ફાટ છે. આ આખી દરગાહના ચોકની નીચે મોટું ટાંકું છે, એમાં ખેડકા કરેલા છે અને પ્રકાશ પણ સારો આવે છે.

શેખ વલ્લુહીદીન સાહેબ તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૫૮૬ ને દીવસે હાજતનશીન થયા. એમનો રોજો અમીર સયાદતખાંએ બંધાવેલો શરૂ કર્યો તે જુખારા

મહાલ્લો વસાવનાર અગીઆરમા સુખા શેખ ફરીદ છુખારીએ પુરા કરાવ્યો. શેખ ફરીદ ઘણા ઉદાર પુરુષ હતા. ઇતિહાસમાં એ મુરતઝાખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

શાહ અલારઝાક અને છોટા ઇદ્રુસની મસ્જીદ અને રોજ

સીવીલ હોસ્પિટલની સામે ઘીકાંટારોડની પૂર્વ બાજુએ એક પથરની મસ્જીદ છે. ૧૮૨૪ માં એને અલીખાં ઠાણની મસ્જીદ કહેતા, પણ પછીથી ઠાણની અગર નાના ઇદ્રુસની મસ્જીદ કહેતા. એ મસ્જીદ ઔરંગઝેખના સમયમાં ઠાણ અબ્દુલ ફરહખાંએ બાંધી છે. મસ્જીદને ઉત્તર તરફનો અડધો ભાગ જતો રહેલો છે. આ મસ્જીદ એક વખતે ઘણી સુંદર હશે એમ આઈઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મસ્જીદની સામે શાહ અલી રઝાકનો રોજ છે અને એનાથી ઇશાન બાજુ છોટા ઇદ્રુસનો રોજ આવેલો છે. બન્ને રોજ અને મસ્જીદની મળામે ૧૮૨૪ માં ૧૩૭૫૬ ચો. વા. જમીન હતી તેમાંથી ૧૦૫૨૧ ચો. વા. જતી રહેલી છે.

મીર અબુ તુરાબનો રોજ

ઉજડ થઇ ગયેલા આશાવલમાં આ રોજ આવેલો છે. જૂના આશાવલ પાસે મીર અબુ તુરાબે નવું આશાવલ વસાવ્યું અને એમાં આ રોજ બાંધ્યો. હાલ કેલીકે મીલની દક્ષિણે આ રોજ આવેલો છે. અબુ તુરાબ ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં ગુજરી ગયા. એટલે આ રોજે અકબરના સમયમાં બંધાયો છતાં ગૂજરાત સેલ્તનતના અંત સમયમાં થયેલી થાંભલાને બદલે કમાનોવાળી રોજઓની બાંધણીનો છે. ૪૧ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધકામ કરેલું છે. બંખે થાંભલા આંગળ લઇને માંડવાના એટલા કાઢ્યા છે. થાંભલાને બદલે કમાનો કરવાથી ઉચાઈ ઠીક આવી છે. ફરગ્યુસન અને ડૉ. બર્નેસ જેવા તે આ રોજની બાંધણીનાં ઘણાં વખાણ કરે છે. શહીપુર અને બાબા હુલુઇની મસ્જીદમાં કમાનો છે પણ આમાં કમાનોની બાંધણી બીજા કાંઈ અંતરાય વગરની એક સરખી છે એટલે આખો ઘાટ મનોહર લાગે છે એમ એ બંનેનું માનવું છે. રોજે ખુલ્લો જ છે. વચ્ચે ઘુમટ ઉંચો લીધેલો છે.

આ રોજની પાસે મસ્જીદ હતી એની હાલ નીશાની નથી.

કદમે રસુલ શરીફ (પેગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાં)

બંગાળની રોજધાની ગોંડમાં અને દિલ્હીની પાસે કદમ શરીફ અથવા પેગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાંની જગ્યાઓ છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ

અમદાવાદમાં પણ એ માટે એક લઘુ મકાન હતું. શાહઆલમના રાજની સામેના રાજમાં કદમ સરીફ છે પરંતુ એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. મીર અબુ તુરાબ મક્રેથી કદમ મુખારકની નિશાનીવાળો પથર લાવ્યા હતા; અને અકબરના કહેવાથી એમણે આશાવલમાં પોતાના ઘર પાસે એક મોટું મકાન બનાવી એ પવિત્ર પગલાં એમાં પધરાવ્યાં હતાં એમ મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે. આ મકાનની દ્વાલ નિશાની નથી, પરંતુ એ મીર અબુ તુરાબના રાજની પાસે જ દશે એમ મનાય છે. મોગલાહ પછીની લઘુઓમાં એ કદમ સરીફને શહેરમાં લાવ્યા હતા. મીરાતે અહમદીની પુરવણીમાં લખેલું છે કે કદમ સરીફ અમદાવાદમાં લાવ્યા પછી ૭ વર્ષ સુધી બાંધકામ કરીને એના ઉપર સુંદર દરગાહ અને મસ્જિદ કરી હતી. શેખ ફૈઝે “રિસાલે કદમીઆ” નામનું પુસ્તક રચ્યું છે એમાં તે લાવ્યાનું વર્ષ નીકળે છે. અહમદીમાં જણાવેલું છે કે મરેઠા સમયમાં જો પગલાંને શહેરમાં લાવ્યા હતા. આઈએસોહકલ સર્વેમાં લખ્યું છે કે એ પગલાંને ખંઝાત લઈ ગયા હતા. એમ કહેવાય છે કે મુહર્રમમાં એ પગલાંની એક આંગળીના ચિહ્નમાંથી પરસેવા જેવું પાણી નીકળતું હતું તે ઘણા લોક લઈ જતા. ઘણા લોક પ્રદક્ષિણા દ્રવ્ય પણ જતા.^૧

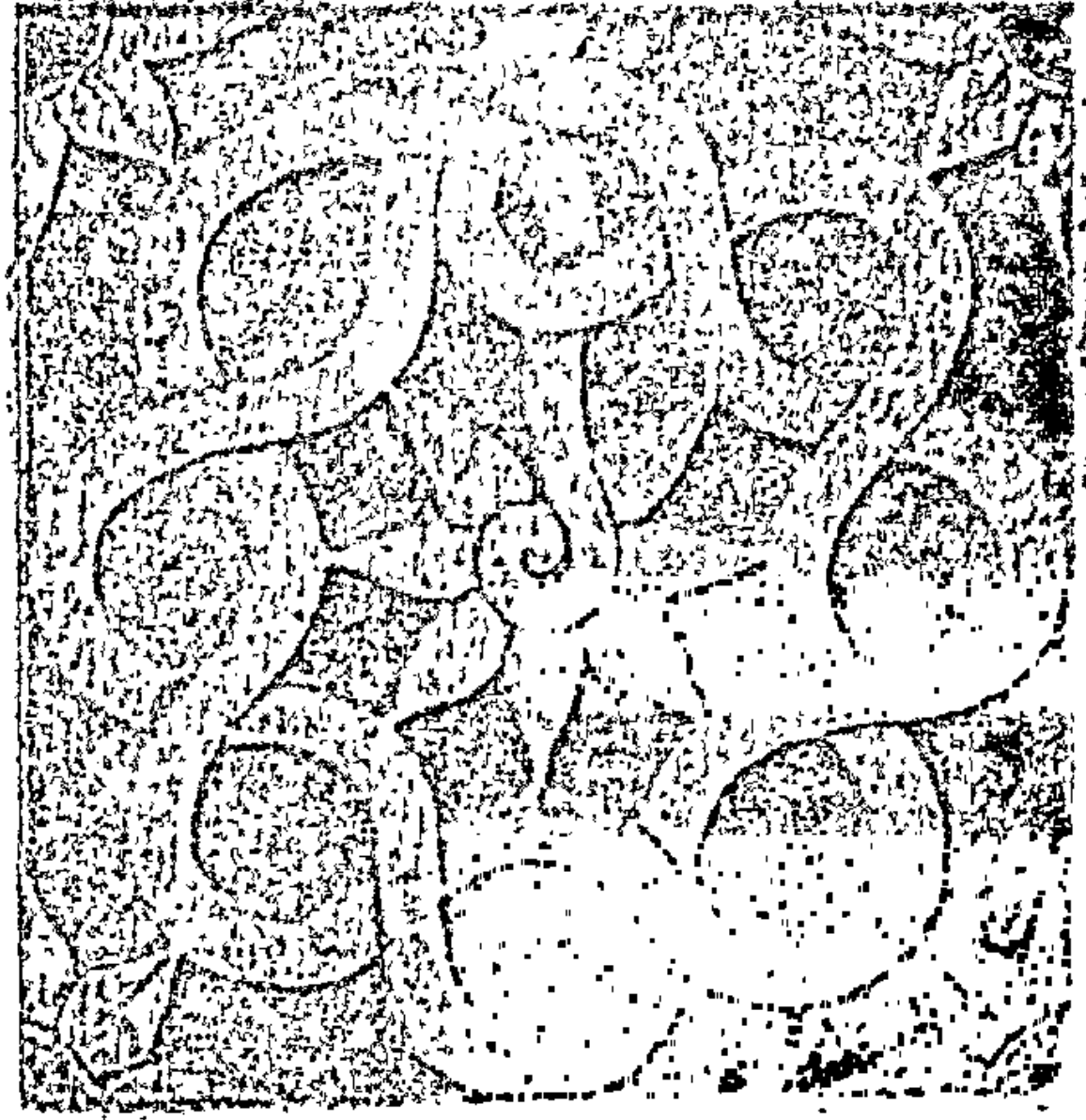
[૧] તુઝો મીરાતે અહમદી ગ. બા. બા. ૨. પૃ. ૨૭. ૨૮, તથા નવાજઅલી અને સેલ્તની અંશેજ આરતિ.

પ્રકરણ ચુમ્માળીસમું

જેવા લાયક રચણો

શાહીબાગનો મહેલ

(ભાગલાખનાં મકાનો)

૨૧ શાહીબાગનું બાગ તરીકે વર્ણન પાછળ થઈ ગયું છે. મહેલ પણ બાગની સાથે જ શાહજહાંના હુકમથી બંધાયેલો હતો. શાહજહાંને એમાં રહેવા વારો નથી આવ્યો. એ સમયના સુબા મુહમ્મદશાહી અગર સૈફખાનો શાહીબાગ બંધાવવામાં ખાસ હાથ હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ મહેલ નદી કિનારે આવેલો છે. એનો આકાર ચોરસ છે. વચ્ચે મોટો અષ્ટકોણ ચોરડો અને આસપાસ નીચે ચાર અષ્ટકોણ ચોરડીઓ ને ચાર ઉપર મળીને આઠ ચોરડીઓ છે. ઉપર સળંગ ધાણું છે. આગળ અને પાછળ નદીની બાજુએ મોટા ઓટલા છે. આખા મહેલની તળે ભોંયરાં છે. પાછલાં પગથીયાં છેક નદીના પાણીમાં ઉતરે છે. મહેલની ભીતો એવા સારા સુનાથી છોયેલી છે કે આરસ જેવી લાગે. ધાખા ઉપર બે ચોરડીઓ ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં મી. વીલિયમ્સે બંધાવી છે. નીચેના ભાગમાં પણ કેટલાક સુધારાવધારા કર્યા છે. આ કારણથી મકાનનો આખોયે દેખાવ ફરી ગયેલો છે. આ મહેલમાં પહેલાં ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ રહેતા; હાલ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર રહે છે.

શાહીબાગની પશ્ચિમે છોટા શાહીબાગ છે. એ મકાન જનાના માટે હશે એમ ધારવામાં આવે છે. એમાં હાલ પોલીસના મુખ્ય અમલદાર રહે છે. શાહીબાગના મહેલથી દક્ષિણે થોડે દૂર સર રસ્તે મળતા બંગલામાં ઐતિહાસિક કુવો છે. એમાં બેઠકો હતી અને અંદર ઉતરાવું. હાલ એના ઉપર ધાણું ફરી લીધેલું છે.

આજમખાંનો મહેલ

ભદ્રમાં હાલ પોસ્ટ ઓફીસ છે તે આજમખાંના મહેલમાં બેસે છે. મોગલાઈના જે બે ચાર સુળાઓએ મકાન બાંધીને અમદાવાદમાં પોતાનું નામ અમર કર્યું છે તેમાં આજમખાંનું નામ મુખ્ય છે. આજમખાં ઇ. સ. ૧૬૩૫ માં ગૂજરાતનો સૂબો હતો. ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં ભદ્રના મુખ્ય દરવાજાની દક્ષિણ તરફની ભીંત તોડીને આ મહેલ તેણે બંધાવ્યો. મહેલના મુખ્ય ચોરસ ભાગની લંબાઈ (ઉંડાઈ) ૨૪૦ ફીટ છે; અને પહોળાઈ ૨૧૦ ફીટ છે. ઉત્તર દક્ષિણ પાંખો લંબાવેલી છે. ઉત્તરની પાંખ સાથે ભદ્રના કિલ્લાને જોડી દીધો છે. દક્ષિણની પાંખ દક્ષિણ તરફ ૨૫૦ ફીટ લાંબી છે. આ મહેલની અંદરની રચના પહેલાં કેવી હશે તે ખરોખર ચોક્કસ કહી શકાતું નથી કારણ કે એના ઘણા અવતાર થઈ ગયા છે. ત્યારે એમાં કેદખાનું હતું ત્યારે પણ ફેરફાર થયા હશે એમ મનાય છે. હાલ મુખ્ય દરવાજાને મોગલાઈ ઘાટનો છે અને દિલ્હી આગ્રાના દરવાજાઓનું કાંઈકે ભાન કરાવે છે. અંદર પેસતાં મોટા અષ્ટકોણ ચોરડો આવે છે. એની આસપાસ ચાર બાજુને ખૂણે ચાર નાની અષ્ટકોણ ચોરડીઓ છે. મોટા અષ્ટકોણ ચોરડાના ખૂણાની બાજુઓ લંબાવીને એ ચોરડીઓમાં જવાનો રસ્તો કાઢેલો છે. આ મોટા ચોરડાને એક માળ પણ છે. અષ્ટકોણ ચોરડામાંથી પાછળ એક ચોરસ આંગણમાં જવાય છે. એની આસપાસ ઘણી ચોરડીઓ કરેલી છે, અને એને પણ મેડો છે. અષ્ટકોણ ચોરડો અને એની આસપાસની ચોરડીઓ જેટલા ભાગમાં નીચે ભોંયર છે. ભોંયરામાં ચારેક જગ્યાએથી અજવાળું લાવવાની સારી ગોઠવણ છે. વચ્ચે એક હોજ છે. હોજમાં દુવારામાંથી પાણી આવતું. એ પાણીની કાંઈ જગ્યાએથી ગોઠવણ કરેલી હશે. હોજનું પાણી આજે પણ નિર્મળ દેખાય છે. ભોંયરામાં પણ અષ્ટકોણ ચોરડાની આસપાસ ચોરડીઓ છે અને ઉપર જવાના બીજા રસ્તા છે તે બંધ કરેલા છે. આ ભોંયરામાં કાંઈ કેદીને પુરેલો તે મહેમદાવાદ નીકળેલો એટલે અંદર એવો રસ્તો છે એમ કહેવાય છે, પણ એ વાતને કાંઈ આધાર જણાતો નથી. મહેલની ઉત્તરની પાંખ છેક ભદ્રકાળાના મંદિર સુધી જાય છે. ભદ્રકાળા માતાનું મંદિર આ મહેલની ઉત્તર પાંખની એક ચોરડીમાં જ છે. દક્ષિણ પાંખ ભદ્રના કોટની બહાર ૨૫૦ ફીટ સુધી લીધી હતી. હાલ ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટમાં જવાનો દરવાજો એ મહેલનો છે. આ પાંખને સુધરાવી ઉપર મેડો કરાવી હાલ

ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ કરાવેલી છે. એની અને ભદ્રની વચ્ચેનો કોર્ટ તોડી નંખાવીને કોર્ટ માટે ખીન્ન મકાનો વધાર્યા છે. મહેલની પાછળની ઓરડીઓમાં સરકારી દફતરો રહે છે.

આ મહેલ બંધાયા પછી તરત જ આજમખાંએ એમાં એક નાયની મળ-લિસ આપેલી અને એ વખતે આઠ નાયનારીઓને કતલ કરેલી. મુસાફર મેન્ડેસ્સ્લો એ વખતે હાજર હતો. મેન્ડેસ્સ્લો લખે છે કે મેદાનેશાહમાં ઈંટોનો બનાવેલો રાજમહેલ છે. એના આગલા દરવાજા ઉપર નોખત અને વાજા ચાર વખત વાગ્યા કરે છે. થેવેનો એ પછી ત્રીસ વર્ષે આવેલો એ આ મહેલને ધર્મશાળા કહે છે. એ મહેલ મેદાનનું અલંકાર હતું. એનો દરવાજો દક્ષિણ બાજુ હતો એમ એ લખે છે. રાજમહેલ જૂદો ગણાવે છે. થેવેનોના વર્ણનમાં એક રીતે ગોટાળો છે. પરંતુ એ ઉપરથી સમજાય છે કે દક્ષિણ તરફના દરવાજાવાળી તે ધર્મશાળા; એટલે મહેલની જે દક્ષિણ પાંખ જેનો એક દરવાજો દક્ષિણમાં પડતો તે ધર્મશાળા તરીકે વપરાતી હતી; અને મહેલ જેનું બારણું મેદાનમાં જ પડે છે તેને એણે રાજમહેલ ધાર્યો હશે. આ મહેલમાં પાછળથી મહેસા થઇ હતી. મરેઠા સમયમાં એમાં લશ્કરી અમલદાર રહેતા. ખ્રીસ્ટી શે એમાં ૧૮૨૦ માં કેદખાનું કર્યું; અને દલપતરામ જેવાને 'તે કારણ કાળાશથી ભદ્ર દીસે ભયકાર' એમ ગાવાનો વખત આવ્યો. પછી મહેલનાં નશીબ ફર્યા અને એમાં પોસ્ટ ઓફીસ થઇ. આજે અમદાવાદના લોકોએ મ્યુઝિયમ બનાવવા માટે આ મહેલની માંગણી કરી છે અને મહેલ એ માટે જ ખાસ લાયક છે. મુખ્ય દરવાજા ઉપર લેખ છે એમાં લખ્યું છે કે અદલ ઇન્સાફ કરનારા આજમખાં બહાદુર શાહજહાંના રાજ્ય વખતે આ મકાન બાંધ્યું એની તારીખ 'મકાન ખૈર ઉ ઇલિસાન' એ શબ્દોમાંથી નીકળે છે. હી. સં. ૧૦૪૭-(૧૬૩૭). શબ્દોનો અર્થ 'બહાઇ ને મહેરબાનીનું મકાન' એવો થાય છે.

નવાખ સરદારખાંની મસ્જિદ

નવાખ સરદારખાં ઔરંગઝેબનો માનીતો સરદાર હતો. એણે થોડો વખત અમદાવાદમાં પણ અમલ કરેલો. હતાશ થયેલો દારા અમદાવાદ પાછો આવ્યો ત્યારે સરદારખાંએ શાહનવાજખાં સફવીના નાયબ સુબા સૈયદ અહમદને કેદ કરી દરવાજા બંધ કરી દારાને પેસવા દીધો નહિ. ચાર વર્ષ પછી એ ભરચનો વહીવટદાર બન્યો, પછી સોરઠનો સુબો બન્યો. ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં એને ઇંડર

૫૮ (અ) દુધેશ્વર પાસે સોનપાલના પુત્ર રૂપચંદની સ્ત્રીઓ સતી થઈ હતી તેનો પાળીઓ.

ઈ. સ. ૧૯૧૬

(આ) સત્યાયજ્ઞશ્રમ

(ઈ) દુધેશ્વર મહાદેવ

મોકલ્યો હતો. ૧૬૮૫ માં એ નગરકામાં મરણ પામ્યો. એની મસ્જિદ અને દરગાહ એ અમદાવાદમાં હશે ત્યારે તેણે બંધાવી હશે. એને માટે પાટણથી આરસ લવાયા હતા એ પાછળ જોયું છે. એની મસ્જિદ અમદાવાદની મસ્જિદો દરતાં જુદી બાંધણીની છે. ધુમટ મોગલ મકાનોના ધુમટ જેવા ઘાટીલા છે. જમાલપુર જતાં રસ્તા ઉપર આ મસ્જિદ આવે છે.

નવાબ સુન્નતખાની મસ્જિદ

સલાપોસરોડથી મીરઝાપુર જતાં ઔરંગઝેબના સુબા સુન્નતખા ઉર્ફે કારતસખખાની મસ્જિદ આવે છે. આ મસ્જિદ પણ મોગલાઈમાં બંધાયેલાં થોડાં મકાનોમાં ગણાય છે. મસ્જિદની બાંધણી, કમાનો, ધુમટ વગેરે મોગલ રીતનું છે. એમાં નવીનતા કે આકર્ષણ કંઈ નથી. બાંધણી ઈંટોની છે, પણ ભીંતોમાં માથોડું આરસ જડેલા છે. બાકીની ભીંતમાં છો પણ આરસ જેવી જ બનાવી છે. ભોંયતળાયામાં પણ આરસ છે; અને નિમાજ પઢવા માટે આરસના સુસક્ષા ક્રાતરેલા છે. મસ્જિદની અંદરના આરસના દેખાવથી એને લોકો હાથીદાંતની મસ્જિદ પણ કહે છે. મસ્જિદનો ધુમટ બહુ મોટો છે. આ મોટા ગોળા જેવા ઉત્તર હિંદુસ્તાની ધુમટોમાં અર્ધગોળ ધુમટો જેટલું શાંત સ્થિરતા (expression of restful stability) દેખાતી નથી એમ આર્કિટેક્ચરલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મસ્જિદનું માપ ૭૩' x ૪૧' છે. આગળનો ચોટ ૮૦' x ૭૦' છે. એમાં મોટો હોજ છે. મસ્જિદની ઉત્તરે સો ફીટના મોટા ચોરસમાં સુન્નતખાનો રાજો છે અને દક્ષિણે મુસાફરખાનું તથા મદ્રેસા છે. આ બધું મળીને ૪૧.૩૩ ચો. વા. જગ્યા થાય છે. સુન્નતખાનો મહેલ આ મસ્જિદની સામે હતો. ગધ સદીમાં ત્યાં મેદાન અને ખંડેર હતાં.

હિદાયત બક્ષ મદ્રેસા

આસ્તોડીઆમાં દસ્તુરખાની મસ્જિદની પશ્ચિમે શહેર કાજીની મસ્જિદ આવેલી છે. એ મસ્જિદ પથરની છે, પણ નાની છે. એની પાસે સદર સુબા મુહમ્મદ અકામુદ્દીન શેખુલ ઈસ્લામખાન^૧એ ઇ. સ. ૧૬૯૯ માં બંધાવેલી મસ્જિદ

[૧] પાછળ ૨૬ મા પ્રકરણની નોંધ ૬ (પૃ. ૩૨૬)માં કુસા બજારની નોંધમાં એ જગ્યા શેખ હલ ઈસ્લામની મદ્રેસા આગળ છે એટલે મીરઝાપુરમાં હોય એમ લખેલું છે એ ભૂલ છે. અહીં સ્પષ્ટ થાય છે કે શેખ હલ ઈસ્લામની મદ્રેસા આસ્તોડીએ છે

છે એને હિદાયત બક્ષ મદ્રેસા કહે છે. હિદાયત બક્ષ એટલે ઉપદેશ આપવો એવો અર્થ થાય છે. એ મસ્જિદ બાંધવામાં ૧૨૪૦૦૦) રૂપિયા ખર્ચ થયેલું છે. શેખુલ ઇસ્લામખાંની આરસની કબર આંગણમાં જ છે. મસ્જિદની બાંધણી સુન્નતખાંની મસ્જિદ જેવી છે પણ કમાનો સહેજ અમદાવાદી આકારને મળતી છે. આ મદ્રેસાના ખર્ચ માટે પહેલાં ત્રણ ગામ આપેલાં હતાં. હાલ સુલતાન અહમદશાહના લંગરખાનામાંથી રા. ૨) મળે છે. મદ્રેસાની પૂર્વે એક વંડામાં કેટલીક આરસની કબરો છે એમાં એક મૌલાના તુરફીન સીદીની છે. એમને માટે મદ્રેસા બંધાવેલી હતી. બીજી કબર અમદાવાદના પહેલા કાજી નિઝામુદ્દીનખાંની છે. એ હી. સં. ૧૧૬૫ (૧૭૪૨) માં ૧૧૪ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા હતા. એની પશ્ચિમે કાજી રકતુલ હકની કબર, અને કાજી મહમ્મદ સાલેહની આરસની કબરો છે.

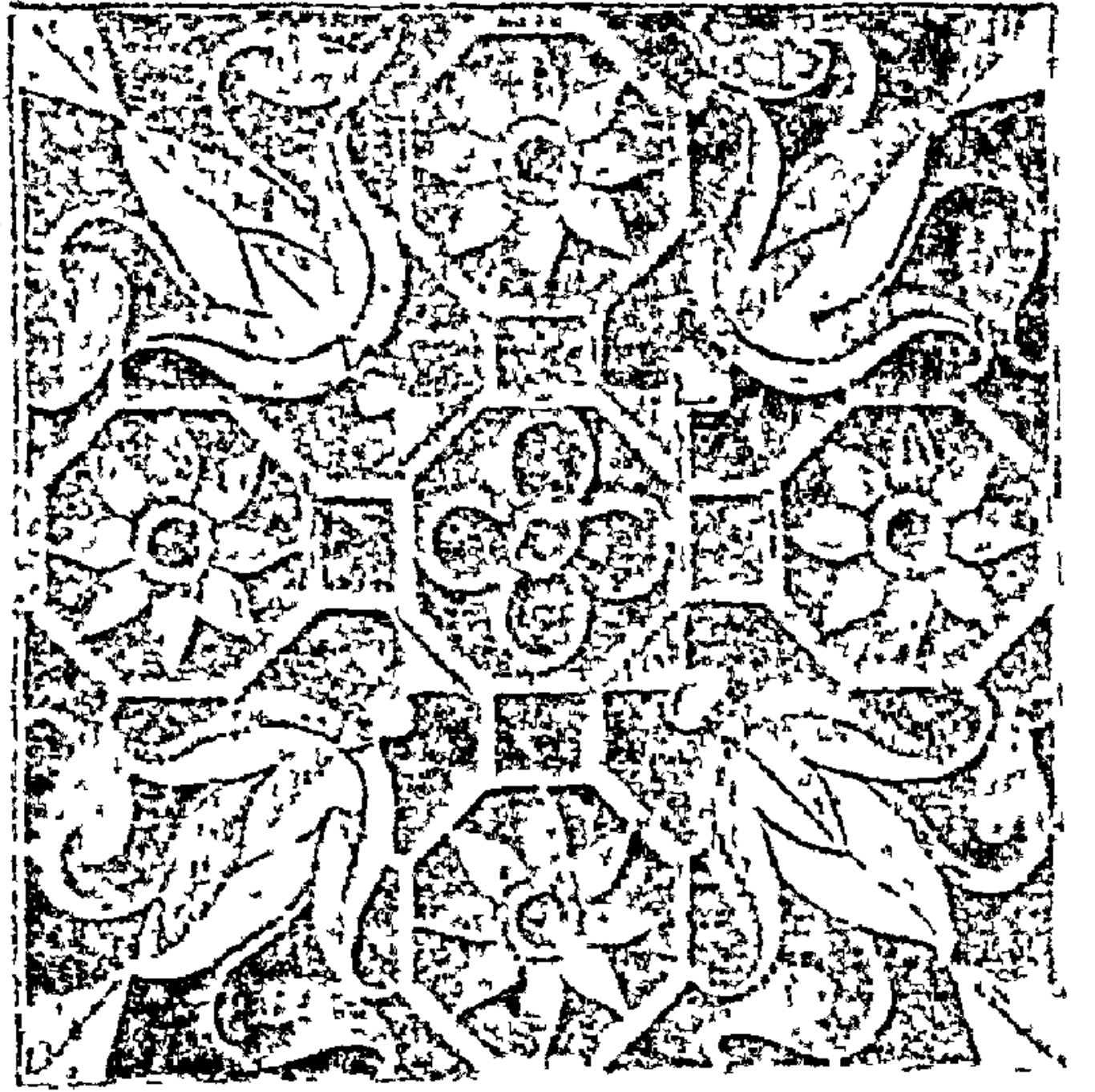
એટલે કુસા બજાર આસ્તોડીએ હશે. પૃ. ૩૨૬ ની નોંધમાં અબદુલ્લવહાબ શેખ ઉલ ઇસ્લામ માટે જે લખ્યું છે તે અબદુલ્લવહાબનો કાંઈ ખુલાસો થતો નથી. મીરજાપુરવાળા અબદુલ્લવહાબ સાહેબ બીજા કોઈ છે.

પ્રકરણ પીસ્તાળીસમું

નેવા લાયક સ્થળો

બીજાં સ્થળો

(મુસલમાનોનાં)

૨૧ હેરમાં મુસલમાન અવશેષો ઘણાં છે; હાલ છે એનાથી પહેલાં તે ઘણાં જ વધારે હશે. હાલનાં અવશેષોની એક સવિસ્તર નામાવલિ (વકફ લીસ્ટ) કેટલી તરફથી થયેલી તે સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પરંતુ એમાં જે ઘણાં રહી ગયાં હશે. એ આખી નામાવલિ ઘણી મોટી હોવાથી અહીં આપી શકાય તેમ નથી. એટલે આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના પુસ્તકમાં ખાસ અગત્યનાં સ્થળો આપેલાં છે તેને ટુંકાણુમાં અહીં ઉતારીશું. પહેલાં આવી એક નામાવલિ પુરાણા અવશેષોના રક્ષણના રીપોર્ટ સાથે કોલી બોવેલી અને ફરનાંડીજે તૈયાર કરેલી; આ ઉપરાંત હેનરી કઝીન્સે પણ કરેલી.

ગંજ ઈનાયતશાહની મસ્જીદ : શાહપુર દરવાજા પાસે છે. એ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયેલી. એમાં લેખ છે એમાં શમ્સખાંએ તે બંધાવી એમ લખ્યું છે.

ચંપાડી મસ્જીદ : શાહપુર ચકલામાં પશ્ચિમ બાજુ છે. આ મસ્જીદ હાલ ઇંટ ચુનાની છે. એમ કહેવાય છે કે પહેલાં એ મસ્જીદ ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં મખદુમ જલાલુદ્દીન જમનશાહે બંધાવેલી. એમની કબર નદીપાર નવરંગપુરમાં છે.

ખરાતી મસ્જીદ : દિલ્હી દરવાજાની અંદર પશ્ચિમે છે. ઇંટ ચુનાનું મકાન છે. એમાં મહમૂદશાહના સમયનો લેખ છે. માલીક મલીક ધની સુલતાનીએ બંધાવી એમ લખ્યું છે. એને ક્વામ ઉલમુદ્ક, અને મલીક ઉલ ખરના ઇલ્લાખ

છે એને હિદાયત બક્ષ મદ્રેસા કહે છે. હિદાયત બક્ષ એટલે ઉપદેશ આપવો એવો અર્થ થાય છે. એ મસ્જિદ બાંધવામાં ૧૨૪૦૦૦) રૂપિયા ખર્ચ થયેલું છે. શેખુલ હસ્લામખાંની આરસની કબર આંગણમાં જ છે. મસ્જિદની બાંધણી સુન્નતખાંની મસ્જિદ જેવી છે પણ કમાનો સહેજ અમદાવાદી આકારને મળતી છે. આ મદ્રેસાના ખર્ચ માટે પહેલાં ત્રણ ગામ આપેલાં હતાં. હાલ સુલતાન અહમદશાહના લંગરખાનામાંથી રા. ૨) મળે છે. મદ્રેસાની પૂર્વે એક વંડામાં કેટલીક આરસની કબરો છે એમાં એક મૌલાના તુરફીન સીદીની છે. એમને માટે મદ્રેસા બંધાવેલી હતી. બીજી કબર અમદાવાદના પહેલા કાજી નિઝામુદ્દીનખાંની છે. એ હી. સં. ૧૧૬૫ (૧૭૪૨) માં ૧૧૪ વર્ષની ઉંમરે શુજરી ગયા હતા. એની પશ્ચિમે કાજી રકતુલ હકની કબર, અને કાજી મહમ્મદ સાલેહની આરસની કબરો છે.

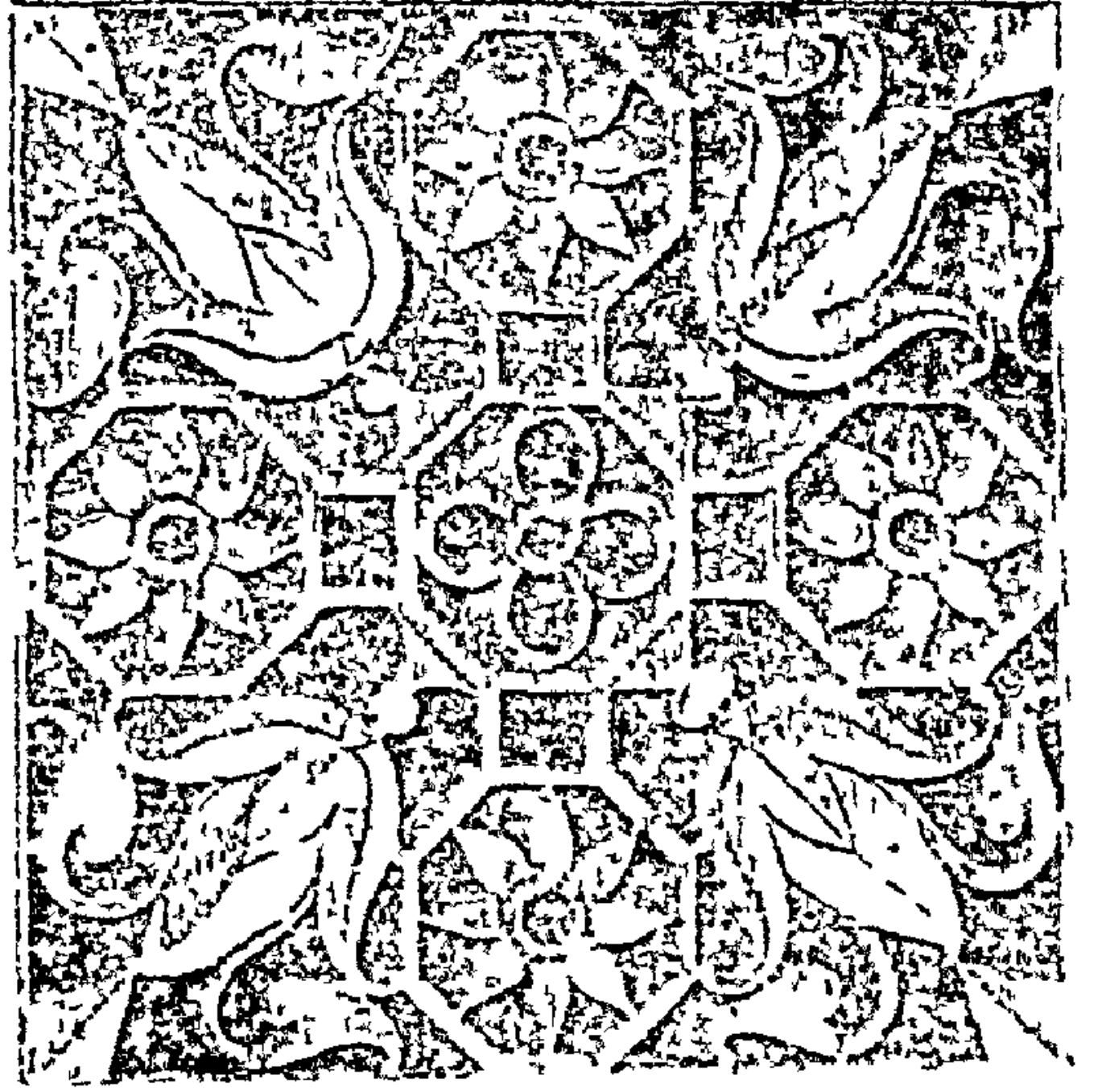
એટલે કુસા બત્તર આસ્તોડીએ હશે. પૂ. ૩૨૬ ની નોંધમાં અબદુલ્લવહાબ શેખ ઉલ્લ હસ્લામ માટે જે લખ્યું છે તે અબદુલ્લવહાબનો કાંઈ ખુલાસો થતો નથી. મીરજાપુરવાળા અબદુલ્લવહાબ સાહેબ બીજા કોઈ છે.

પ્રકરણ પીસ્તાળીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

ખીજં સ્થળો

(મુસલમાનોનાં)

૨૧ હેરમાં મુસલમાન અવશેષો ઘણાં છે; હાલ છે એનાથી પહેલાં તે ઘણાં જ વધારે હશે. હાલનાં અવશેષોની એક સવિસ્તર નામાવલિ (વકફ લીસ્ટ) ઠાંટ તરફથી થયેલી તે સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પરંતુ એમાં જે ઘણાં રહી ગયાં હશે. એ આખી નામાવલિ ઘણી મોટી હોવાથી અહીં આપી શકાય તેમ નથી. એટલે આર્કિઓલોજીકલ સર્વેના પુસ્તકમાં ખાસ અગત્યનાં સ્થળો આપેલાં છે તેને ટુંકાણમાં અહીં ઉતારીશું. પહેલાં આવી એક નામાવલિ પુરાણા અવશેષોના રક્ષણના રીપોર્ટ સાથે કેલી બોવેલી અને ફરનાંડીએ તૈયાર કરેલી; આ ઉપરાંત હેનરી કઝીન્સે પણ કરેલી.

ગંજ ઈનાયતશાહની મસ્જીદ : શાહપુર દરવાજા પાસે છે. એ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયેલી. એમાં લેખ છે એમાં સમસખાંએ તે બંધાવી એમ લખ્યું છે.

ચંપાડી મસ્જીદ : શાહપુર ચકલામાં પશ્ચિમ બાજુ છે. આ મસ્જીદ હાલ ઇંટ ચુનાની છે. એમ કહેવાય છે કે પહેલાં એ મસ્જીદ ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં મખદુમ જલાલુદ્દીન જમનશાહે બંધાવેલી. એમની કબર નહીપાર નવરંગપુરમાં છે.

ખરાતી મસ્જીદ : દિલ્હી દરવાજાની અંદર પશ્ચિમે છે. ઇંટ ચુનાનું મકાન છે. એમાં મહમૂદશાહના સમયનો લેખ છે. માલીક મલીક ધની સુલતાનીએ બંધાવી એમ લખ્યું છે. એને ક્વામ ઉલસુદ્દ, અને મલીક ઉલ ખરના ઇલ્દકાબ

હતા. આ લેખ ખીજી કોઈ જગ્યાએથી લાવીને અહીં નાંખ્યો હશે એમ આર્કોઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે.

બાદશાહ સૈયદની મસ્જીદ : એને નગીના પોળની મસ્જીદ પણ કહે છે. દરિયાપુર ચકલાથી ૧૦૦ વાર પૂર્વમાં છે. આસપાસ કેટલીક કબરો ધરો વચ્ચે આવેલી છે. એ બધો ભાગ પહેલાં મસ્જીદને લગતો હશે.

મીરાં સૈયદ અલીની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ દરિયાપુરમાં લુણસા-વાડામાં છે. આનું દ્વાર માત્ર જરા સાફ છે. મીરાં સૈયદઅલી પંદરમી સદીના અંતમાં ગુજરી ગયા. ઉઝા પાસે ઉનાવ ગામમાં એમનો રોજો ધણો પ્રસિદ્ધ છે. મીરાં દાતાર તરીકે એમને બધા ઓળખે છે; અને ત્યાં ધણો લોક જાય છે.

મીયાં મુહમ્મદ હુસેનની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ દરિયાપુરમાં ચંદન તળાવડી પાસે છે. એને દાદામીયાંની મસ્જીદ પણ કહે છે, અને એમને રોશન પીર પણ કહે છે. મસ્જીદ ઘટ ચુનાની બાંધેલી છે. ખાનગી કુટુંબની હોવાથી સારી છે. બીંતો ઉપર સુંદર કમાનો કેતિરેલી છે અને થાંભલા લોકડાના કેતરેલા છે. રોજમાં દાદા મીયાં મશહૂદી સાહેબની કબર છે. પાસે ખીજા રોજમાં સૈયદ મુસ્તફાની કબર છે.

હાજી સાહેબની મસ્જીદ : દરિયાપુરમાં લાલ બાવાના ટેકરા આગળ આ મસ્જીદ છે. એ સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં બંધાઈ છે. એની પાસે હાજી સાહેબ અથવા હાજી સાખી અને શાહ તુરની કબરો છે. ૧૮૨૪ માં આ મસ્જીદને લગતી જગ્યા ૧૫૬૪ ચો. વા. હતી.

અબદુલ્લા રજાકનો રોજો અને મસ્જીદ : આ જગ્યા ઢાલગર-વાડાથી પોપટીઆવડના રસ્તા ઉપર (દરિયાપુર) છે. મસ્જીદ નાની છે પણ પથરની છે અને ભોંયતળીઆમાં આરસ જડેલા છે. રોજો પથરનો અને જળાઓવાળો છે. નીચે ટાંકુ છે. આ મસ્જીદને તાંબે શહેરકોટડામાં અને કાળુપુર બહાર જમીનો હતી એમાંની કેટલીક રેલ્વે પરામાટે ખરીદી લેવામાં આવી હતી.

પીર દસ્તગીરની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ ઘી કાંટાના રસ્તા ઉપર ડાહ્યાભાઈની વાડી પાસે હતી. આર્કોઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે કે હાલ મસ્જીદ નથી અને રોજો ખરાબ હાલતમાં છે. એની જમીનમાં એક ટાંકુ છે.

વાહીદશાહ પીરની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ અને રોજો મીરઝાપુરમાં રાણી રૂપમતીની મસ્જીદથી ઇશાન ખૂણામાં ૧૦૦ વાર છેટે છે. મસ્જીદ અને રોજો ઇટ ચુનાની બાંધણીનાં અને નાનાં છે. વાહીદશાહ ઇ. સ. ૧૭૮૦-૮૦ માં ગુજરી ગયા. એમનું માન ઘણું છે અને ઘણું છેટેથી દર્શન માટે લોક આવે છે. રોજની કુલ જમીન ૧૪૬૬ ચો. વાર છે.

શાહ અબ્દલ ફતહની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ શાહપુર મીલ પાસે આવેલી છે. મસ્જીદ નાની પણ ભારે બાંધણીની છે. એની ઇશાન બાજુએ અબ્દલ ફતહની કબર છે.

શાહ અબ્દલ વહાબની મસ્જીદ અને રોજો : આ મસ્જીદ હાલ નથી પણ એની જગ્યાએ નવી થઈ છે. રોજો મોટા ધુમટવાળો છે. રોજો અને મસ્જીદ એક વખતે સારાં હશે. અબ્દલ વહાબનું માન ઘણું છે, અને અમુક દીવસે હિંદુ મુસલમાન બન્ને એમનાં દર્શને જાય છે. એ રોજની પાસે શાહ અબ્દલ વહાબના પિતા શાહ ગ્યાસુદ્દીનનો રોજો છે. આ અબ્દલ વહાબ કયા તે જાણી શકાયું નથી. મીરાંતે અહમદીમાં એક અબ્દલ વહાબનું વર્ણન છે. એમણે ૪૪ વાર હજ કરેલી. પરંતુ એમના પિતાનું નામ ગ્યાસુદ્દીન નથી. તેમજ ઔરંગઝેબના મોટા કાજી અબ્દુલ વહાબ શેખ ઉલ ઇસ્લામ તે આ હશે એમ પણ કહી શકાયું નથી. અહમદીની પુરવણીમાં એલીઆ વર્ણનમાં કાદરી સૈયદના વર્ણનમાં સૈયદ અબ્દુલ વહાબ અને સૈયદ ગ્યાસુદ્દીનનાં નામ આવે છે પરંતુ ઉપરની હકીકત અને અહમદીની હકીકતમાં ફેર છે. એટલે અહમદીમાં જણાવેલા ગ્યાસુદ્દીન અને અબ્દુલ વહાબ કાંઈ બીજા જ હશે. આ બાબતનો કાંઈ ખુલાસો થઈ શકતો નથી.

નવાબ શાહજહાંખાં અને મોમીનખાંની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ હાલ નથી. એની જગ્યાએ ઘર બંધાઈ ગયાં છે. મીરઝાપુરમાં રૂપવતીની મસ્જીદથી ૩૩૩૦ વાર છેટે આ મકાનો હતાં એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં લખ્યું છે. આ મસ્જીદને લગતી ઘણી જગ્યા હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં કાંઈ મીસીસ ક્રોગે ૨૨૮૫ વાર જગ્યા વેચાતી લઈ ત્યાં બંગલો કરેલો, અને પાછળથી વધારે જગ્યા પણ લીધેલી. આ બધામાંથી હાલ ફક્ત ૧૫૦ વારના કંકડામાં એક કબરસ્તાન રહેલું છે. એમાં એક આરસની કબર આગળ લેખ છે એમાં લખ્યું છે કે 'મીરઝા મુહમ્મદ બાકર નજમુદ્દૌલા સાહની-મોમીનખાં' આ

મોમીનખાં ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં ૫૭ મા મોગલ સુબા હતા. મરેઠાઓ સાથેની લડાઈમાં એમણે લીધેલા ભાગતું વર્ણન આવી ગયું છે. એ ખંભાતના પહેલા નવાબ હતા. ડિ. સ. ૧૧૫૫ તા. ૮ મી મુહર્રમ (ઇ. સ. ૧૭૪૨) ને રોજ એમનું મરણ થયું હતું. નવાબ શાહજહાંખાં માટે કાંઈ હકીકત મળી નથી. આ જગ્યાની પાસે કોઈ અલીખાંની મસ્જીદ પણ હતી.

મુહમ્મદ સૈયદની મસ્જીદ ઘીકાંટાના રસ્તા ઉપર છે. એ દત્તવાળા (Dattawala) ના કુટુંબને તાબે છે. કુલ ૧૪૯૮ વાર જમીન છે, અને એમાં કબરો છે.

શેખ મુહમ્મદ બાહીદની મસ્જીદ ઘીકાંટાને રસ્તે આવેલી છે. એને મોરકી મસ્જીદ પણ કહે છે. જૂની મસ્જીદની પાછલી ભીત અને એક સુંદર મહેરાબ માત્ર રહેલો છે.

સૈયદ અબ્દુલ્લા એફસનો રોજો : આ રોજો ઝવેરીવાડમાં આવેલો છે. એમાં સૈયદ હઝરત શમ્સ અલ શમ્સ શેખ ખીન અબ્દુલ્લા અલ ઇફ્તિસની કબર છે. એમના વડવા સૈયદ અબુબકર ઇફ્તિસ સોળમી સદીમાં ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા. હાલ એમના વંશના સૈયદ સાહેબો સુરતમાં રહે છે. આ રોજની આસપાસ સુંદર જાળીઓ છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં એને લગતી ૩૯૨૧ ચો. વાર જમીન હતી. ૧૮૮૬ માં ૧૯૨૬ વાર રહી હતી.

કાજી અલીની મસ્જીદ : એને હુસેન સૈયદની મસ્જીદ પણ કહે છે. પાંચપટીને રસ્તે મુગલ પોળને નાકે એ આવેલી છે. મુગલ પોળના નાકાની બીજી બાજુ એક જૂની આરસની કબર છે તે આ મસ્જીદને લગતી હશે એમ આર્કી. સર્વેના લેખકનું માનવું છે.

અશરફખાંની મસ્જીદ : કાળુપુર નવી મોહોલાત, અને સુધગરા પોળમાં આ મસ્જીદ અને બડા મીયાં સાહેબનું કબરસ્તાન આવેલું છે. મૂળ મસ્જીદ કુતુબુદ્દીનશાહના સમયમાં અમીર અશરફખાંએ બાંધેલી તે હયાત નથી. હાલ વહોરા લોકોએ ત્યાં નવી મસ્જીદ બાંધી છે. એની પશ્ચિમની ભીતમાં પથરની જાળીઓ છે. આ મસ્જીદમાં બે લેખ નાંખેલા છે. એક અહમદશાહના સમયનો અને બીજો અહમદ બેગડાના સમયનો છે. એ કોઈ બીજી મસ્જીદે કે જેનો હાલ પત્તો નથી એમાંથી લાવીને અહીં રાખ્યા હશે. લેખમાં એક બેત સ્તુતિની છે તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે :—“ સેવકલોકના પાલક હે

પ્રભુ ! તારી કૃપાનું એક આણું હજારો વર્ષની પ્રાર્થનાઓ અને બક્ષીસોથી વધારે ઉત્તમ છે.' આ ઝમાનાના બક્ષીશ નસીરુદ્દિનિયા વુદ્દીન અબુલ કાસમ અહમદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ સુલતાન, ના રાજ્યમાં અલ્લાહની ભક્તિ કરનાર આલમગીરે આ સુંદર મકાન બંધાવ્યું. તા. ૧૯ મુહર્રમ હી. સ. ૮૨૬ (૨૪ ડીસેમ્બર ૧૪૨૩)" બીજો લેખ મહમૂદ બેગ-ઝાના સમયનો છે તેની તારીખ ૧૮ મી મુહર્રમ હી. સ. ૮૯૬ (૨ ડીસેમ્બર ૧૪૯૦) છે.

આ જગ્યાથી ઇશાનમાં સૈયદ શમ્સ-અહ-દીનની કબર છે. એના ઉપર છત્રી છે. એ વિદ્વાન અને પવિત્ર હતા, તે પીર મનાતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં એ ગુજરી ગયા. એની વાચવ્ય બાબુએ બે કબરો છે. એક શાહ અબ્દલ રસુલ બોડનોમ, શમ્સઅદીનના પીરની; અને બીજી બડા સાહેબ બોડનોમના પિતાની કબર છે. આ મસ્જિદ અને રોજને સરકારી તીજેરીમાંથી વાર્ષિક રૂ. ૧૫૫ મળે છે એમ આર્કી. સર્વેમાં લખેલું છે.

પીરમદશાહની મસ્જિદ અને રોજો : પાનકોરના નાકામાં પેસતાં થોડે છેટે આ મોટો રોજો પ્રસિદ્ધ છે. મકાન ઇંટ ચુનાનું અઢારમી સદીના મધ્ય ભાગમાં બાંધેલું છે. આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના લેખક લખે છે કે સુન્ની વહોરાઓની આ મુખ્ય મસ્જિદ છે. મસ્જિદનો વિસ્તાર ૧૧૩ ચો. વા. છે, પણ કુલ જમીન બે એકર ઉપર છે.

શેખ મુહમ્મદ ચીશ્તીના રોજો : ખાસ બજાર પટવાશેરીની બહાર એક ખૂણે આવેલો છે. મકાન ઇંટ ચુનાનું છે પણ સાદું છે.

બાવા અહમદની મસ્જિદ : સલાપોસરોડ પાસે મલીકશાખાંની મસ્જિદની પશ્ચિમે આ નાની મસ્જિદ આવેલી છે. જૂનું મકાન હાલ નથી. નવું સાધારણ છે. આ બાવા અહમદ શહેર વસાવવામાં મદદ કરનાર બાર બાવામાંના એક છે એમ કહેવાય છે. બાવા અહમદ નાગોરી એ જ હશે.

અલેક્ઝાન્દ્રીની મસ્જિદ : આ મસ્જિદ કારંજમાં હંચા ઓટલા કરીને બનાવેલી છે. એમ કહેવાય છે કે જુમા મસ્જિદ બની ત્યારની એ બનેલી. હાલ એ મસ્જિદના સુધારા વધારા કરી પથરની સારી કમાનો નાંખેલી છે. એમનું નામ અલેક્ઝાન્દ્ર અથવા અહમદ મુરતઝા છે.

રા' માંડગિકની કબર : આ કબર કંદોષઓળમાં માણેકચોક બાબુથી પેસતાં જમણે હાથે એક દુકાનમાં છે. એના ઉપર હજી કુલ ચઢે છે. મહમૂદ

બેગડાએ જૂનાગઢ જીતી રા' માંડળિકને અમદાવાદ લાવ્યા પછી શાહઆલમ સાહેબના પ્રભાવથી એણે મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કરેલો એમ સિકંદરીમાં લખેલું છે.

ગાલીઆરા મસ્જીદ અને પીરકમાલની દરગાહ : આ મસ્જીદ ખાડીઆ ચોકીથી ચાર રસ્તે જતાં આવે છે. મસ્જીદનું દાર પથરનું ઠારીગરીવાળું છે. મસ્જીદને લગતી જમીન પહેલાં વધારે હશે, કારણ કે પીરકમાલનું કબરસ્તાન એને લગતું હશે એમ મનાય છે. એમાં બે આરસની કબરો શાહઆલમ સાહેબના સમયની ગણાય છે. વહોરા લોકોમાં એનું ધણું માન છે.

હજીરાની પોળનો હજીરો : સાંકડીશેરી હજીરાની પોળમાં ખૂણે મોટો ધુમટ છે. આની નોંધ આર્કિઓલોજિકલ સર્વેમાં કે વઢફ લીસ્ટમાં નથી. બાંધણી ઉપરથી અને કમાનો વચ્ચેના ચીરાગનાં ચિહ્નની ખાસ આકૃતિ ઉપરથી મહમૂદ બેગડાના પહેલાંના સમયનો આ ધુમટ જણાય છે.

આલમખાંનો રોજો : આલમખાં સુલતાન અહમદનો અમીર હતો એમ કહેવાય છે. કદાચ અહમદ ત્રીજનો હશે. રોજો દાણાપીઠમાં આવેલો છે. કામ પથરનું છે. એને લગતી જમીન ૧૫૫૩ ચો. વા. છે.

રાયખડ દરવાજા આગળનો રોજો : આ રોજો છંટ ચુનાનો પણ સારો છે. એને પથરનું દાર અને જળાઓ છે. આર્કી. સર્વેના લેખકનું માનવું છે કે આ જગ્યા નવાબ શાહજહાંખાં અને મોમીનખાંની મસ્જીદોની એકે પાછળથી કાંઈના હાથમાં ગઈ હશે.

સૈયદ મુહમ્મદ જફર અને સરાઝી સાહેબના રોજા : એલીફંટ-રોડ ઉપર આ બે રોજા આવેલા છે. બાંધણી પથરની છે, અને આસપાસ જળાઓ છે. એમાં એકમાં પાછળથી વખાર થયેલી એમ આર્કિઓલોજિકલ સર્વેના લેખક કહે છે.

કાજી સાહેબની મસ્જીદ : રાયપુર પાંચપટીમાં આ મસ્જીદ ખંડેરની સ્થિતિમાં છે. એ નસીર સૈયદની મસ્જીદ હતી. ૪૦ વાર છોટે રોજો હતો. નસીર સૈયદની કબર આરસની હતી અને એના ઉપરે સરખેજ અને અહમદશાહની કબરો જેવી નકશી હતી. કેટલાક આરસ નીકળી ગયા છે ત્યાં છો. કરેલી છે.

સૈયદ જફરની મસ્જીદ : આસ્તોડીઆમાં રાણી સીપ્રીની મસ્જીદની સામે આવેલી છે. રોજામાં સૈયદ હામીદ જફર શીરાઝીની કબર છે. એ સુન્ની વહોરાના પંચના સ્થાપક હતા એમ આર્કિઓલોજિકલ સર્વેના લેખક જણાવે છે.

શાહ મુહમ્મદઅલીની મસ્જીદ જમાલપુર ચકલામાં આવેલી છે. મકાન સાદું હાલની બાંધણીનું છે. મસ્જીદની સામે રોજો છે; એમાં તળાઉ અને કબર આરસનાં છે. ત્યાં એક બીજો રોજો છે એને લગતી કુલ જમીન ૨૨૬૩ ચો. વાર છે.

મુસ્તફા સૈયદની મસ્જીદ જમાલપુરમાં નવાબ સરદારખાંની મસ્જીદની દક્ષિણે છે. મસ્જીદ નાની પથરની છે. પહેલાં એની જમીન વધારે હશે પણ હાલ એટલી નથી.

પીર કુતુબુદ્દીન સૈયદનો રોજો : ઉપરની મુસ્તફા સૈયદની મસ્જીદની પૂર્વે આ રોજો છે. એ અહમદશાહ પહેલાના સમયનો ગણાય છે. કુતુબુદ્દીન, કુતુબશાહ દીવાન અથવા પીર કુતુબ સૈયદ એવાં નામેથી ઓળખાય છે. એમાં એક લેખ સુલતાન અહમદના સમયનો છે. એ લેખમાં અહમદશાહને ધણું જ ભારે વિશેષણો લગાડેલાં છે. હમેશના વિશેષણો ઉપરાંત ‘ ખીદીવ ’, ‘ સુલતાનોનો સુલતાન ’, વગેરે લખ્યું છે. બંધાવનારનું નામ ‘ કુતુબ બીન ખાજગી ’ એવું લખ્યું છે. વર્ષ નથી લખ્યું પણ મહિનો મુહર્રમ લખેલો છે.

મખદૂમ સાહેબની મસ્જીદ : જમાલપુરમાં દયપથરની પાસે છે. જૂની મસ્જીદની જગ્યાએ હાલ નવી કરેલી છે. સારી છત્રીમાં મખદૂમ સાહેબની આરસની કબર છે. એ શાહઆલમ સાહેબના વજીર હતા એમ કહેવાય છે.

શાહ બડા કાસીમનો રોજો : તાજપુરમાં છે. વીસ થાંભલાનો પથરનો ધુમટ છે. શાહ બડા કાસીમ શાહઆલમ સાહેબના શિક્ષક હતા એમ કહેવાય છે એવું આર્કી. સર્વેમાં લખ્યું છે.

કાચની મસ્જીદ : તાજપુરમાં આ મસ્જીદ પથરની છે અને જાણીતી છે. એના ઉપર મેડો હતો અને છાપરામાં ચળકતાં તેવાં હતાં તેથી એનું નામ કાચની મસ્જીદ પડેલું. એનું ખરું નામ જણાયું નથી. આ મસ્જીદ મહમૂદ ગીઝતીના સમયની છે એમ લોકો માને છે; પરંતુ એ અશક્ય વાત છે.

પીરાન પીરના દરગાહ : આ દરગાહ ખાનજહાં દરવાજા પાસે છે. અબ્દલ કાદર જલાની જેમને ઘાસ અલ આઝમ મુહીઉદ્દીન પીર દસ્તગીર અથવા પીરાનપીર કહે છે, તેમના વંશજ શાહ અબ્દલ ખલક સૈયદ અબ્દલ કાદર બગદાદથી અહીં આવીને સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં વસેલા એમની આરસની કબર આ રોજમાં છે એમ આર્કી. સર્વેમાં જણાવેલું છે. રોજો જાણીએ.

વાળો છે. જૂની મસ્જિદ ખંડેર થવાથી હાલ નવી બાંધી છે. એમના કુટુંબના સૈયદ મીયાં અને સૈયદ અસફરી મીયાંની કબરો પણ ત્યાં છે; બહાર એક આંખલીના ઝાડ નીચે બે કબરો છે. એક મહમુદ આલાની પુત્રી રાજેશરીફાની (હી. સં. ૧૧૫૦) અને બીજી શમેશુરહાની (સૈયદ ઉસમાન)ના કુટુંબના સૈયદ કાસીમની કબર છે. બધી મળીને કુલ જગ્યા ૩૨૮૭ ચો. વાર છે.

ખાનજહાંની મસ્જિદ : આ મસ્જિદ પથરની છે. ખાનજહાં દરવાજા પાસે આવેલી છે. એની બાંધણી જૂની જણાય છે. ખાનજહાંની દરગાહ ત્યાં જ છે. ખાનજહાં કેણુ હતો તે જણાયું નથી.

શાહ અલીજી ગામધણીની મસ્જિદ અને રોજો : જમાલપુરને રસ્તે જતાં રાયખડ રોહીલવાડમાં આ જગા આવેલી છે. શાહ અલીજી સૈયદ અબ્દુર્રહીમ સાહેબના પુત્ર થાય. સૈયદ અબ્દુર્રહીમ સૈયદ અહમદ કબીરના વંશના છે. એ બધા રફાઈ સૈયદો કહેવાય છે એમ અહમદીના આલીયા વર્ણુનના વિભાગમાં લખ્યું છે. સૈયદ અબ્દુર્રહીમે રાયપુર દરવાજા બહાર સુલતાનપુર નામનું પરંવસાવ્યું હતું. એમની કબર ત્યાં છે. શાહ અલીજી ગામધણી અને એમના પૌત્ર શાહ અલીજી નાદીરશાની કબર ઉપરના રોજમાં છે. રોજો પથરનો છે. શાહ અલીજી ગામધણી તા. ૧૪ જમાદી ઉલ અવલ હી. સં. ૯૭૩ માં ગુજરી ગયા.

અલીફખાંની અગર બાબીની મસ્જિદ : ઉપરની જગ્યાની પશ્ચિમે ૬૦ વાર દૂર એક મસ્જિદ છે. એ પથરની હતી. હાલ માત્ર પાછળની ભીંત અને મીનાર રહ્યા છે. કીબલા ઉપર સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજાના નામનો હી. સં. ૯૬૦ નો (ધ. સ. ૧૫૫૩)નો લેખ છે. આ બધી વાતમાં કાંઈક ફેર દેખાય છે. ડૉ. બર્નેસ આ મસ્જિદને બાબીની મસ્જિદ કહે છે પણ એ બાબીની મસ્જિદ હોઈ શકે નહિ. જો બાબીની હોય તો લેખનો પથર પાછળથી નાંખ્યો હોય. બાબી વંશનું વર્ણુન આગળ કરીશું. બાબીઓની હવેલીઓ શરઆતમાં રાયખડમાં હતી એમ બાબીવિલાસ કાવ્યમાં લખ્યું છે. ડૉ. બર્નેસ ડૉ. ટેલરના આધારે નોંધમાં લખે છે કે શાહ અલીજી ગામધણીની મસ્જિદ અને ઉપરની મસ્જિદની વચ્ચે એક કબર છે તે અલીફખાં બાબીની છે. અલીફખાં બાબીની કબર રાયખડમાં હોવાનો સંભવ ખરો, જો કે બાબીઓનું કબરસ્તાન કાંકરિયા પાસે ઇદગાહ પાસે છે. ગમે તેમ હોય તોપણ ઉપરના લેખવાળી મસ્જિદ બાબીની મસ્જિદ હોઈ શકે નહિ.

શાહ ગઝનીની મસ્જીદ : ઉપરની મસ્જીદથી ૧૨૦ વાર દૂર ૩૩૮૦ ચો. વારના મોટા જૂના વંડામાં શાહ ગઝનીની મસ્જીદ હતી. જૂની મસ્જીદ હાલ નથી. ત્યાં શાહ ગઝની અને શાહ અલી ઇઝતની કબરો છે. મસ્જીદનું ટાંકુ અને દરવાજો હાલ છે. પાસે ઈંટ ચુનાનો એક રોજો છે તે લાડલે પીરનો કહેવાય છે, એમ આર્કી. સર્વેમાં લખેલું છે, શાહીબાગ ચોકીની સામે પણ એક લાડલે પીરની કબર છે તે અને આ લાડલે પીર જૂદા હશે ?

નવગળ પીર : સ્વામીનારાયણના મંદિરની સહેજ દક્ષિણે નવ કબરો છે. દરેક અઠાર શીટ ત્રણ ઇંચ લાંબી છે એમ ગેઝેટીઅરમાં લખ્યું છે. ૧૮૨૪ ની સર્વે પ્રમાણે આ કબરો શહેર કરતાં પણ બેવડી જૂની છે; પણ એ માનવા જેવું નથી. આ કબરોનું માન સાફ છે. સ્વામીનારાયણના મંદિર પાસે એક જગ્યા છે એને હસતી બીબીનો ગોખલો કહે છે. એમ કહેવાય છે કે કોઈને છોકરાં બહુ રોતાં હોય તો હસતી બીબીની બાધા રખાય છે. ગોખલા આગળ ઘોડા ચડાવવામાં છે.

શહેર બહારનાં સ્થળો

સૈયદ રાજુની કબર : સૈયદ રાજુની કબર શાહીબાગમાં ફરતમબાગમાં આવેલી છે. હાલ એ નવરોજ હોલની પાછળ એક વંડામાં આવેલી છે. વંડામાં ઘણી કબરો છે. સૈયદ રાજુ તથા એના અનુયાયીઓ ઔરંગઝેબના વખતમાં એના હુકમથી શહેર બહાર ગયેલા અને લડતાં શહીદ થયેલા એ વર્ણુન આગાહિ આવી ગયું. હાલ પાલણુપુર તરફથી દરગાહની સંભાળ રખાય છે. મહમૂદ બેગડાના સમયમાં સૈયદ મુહમ્મદ તુરબક્ષ જુવાનપુરી બહુ વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ હતા. એમનું માન ધણું હતું અને ઘણા એમના શિષ્ય બનતા. એ વખતે ભવિષ્યમાં આવનાર મહેદી એજ છે એમ માનવા લાગ્યું. અમદાવાદમાં કેટલોક વખત રહીને એ પાછા ગએલા. મીરાતે અહમદીની પુરવણીનાં એલીયા વર્ણુનમાં લખ્યું છે કે ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર, દીવાન એતમાદખાં, શેરખાં, મુસાખાં પોલાદી વગેરે આ પંથના હતા. પાલણુપુરમાં એ પંથના ઘણા અનુયાયીઓ છે. સૈયદ રાજુ એ પંથનો હતો એટલે તુરબક્ષી સૈયદોમાં એ ગણાય છે. અહમદી લખે છે કે આ શહેરમાં પીંજરા, દૂધ વેચનાર, અને બીજા કેટલાક ધંધાદારીઓ મેહદવી છે.

મુસા સુહાગની દરગાહ : દિલ્હી દરવાજા બહાર કાંપને રસ્તે જતાં

રેલ્વે ક્રોસીંગ આગળ મોટા દરવાજાવાળા વંડામાં કુલ ચાર કબરો છે અને એક બહાર છે. મસ્જિદ સાધારણ કદની અને પાછલા જમાનાના ઘાટની છે. મુસ્લિમ સુહાગને લોક બંગડીઆ પીર કહે છે. એમનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ જગ્યાને તાબે રર એકર જમીન ગણાય છે.

ચીની પીર : શાહીબાગના રેલ્વે ક્રોસીંગ આગળ એક ઝાડ નીચે કબર છે. એ વહી અગર ચીની પીરની કબર કહેવાય છે. એ ઉર્દુના પહેલા કવિ હતા. આ માટે કેટલોક મતભેદ પણ છે. ચીની પીરથી ઉત્તરે દરિયાખાંત ધુમટ પાસે એક પડી ગયેલા વંડામાં સીદી પીરની કબર છે.

બદામી મસ્જિદ : શાહીબાગ જવાના રસ્તા ઉપર જહાંગીર મીલની પાસે છે. એમ કહેવાય છે કે અચુત કુખીની મસ્જિદ બાંધતાં એક એક બદામ લઇને આ મસ્જિદ બંધાવી તેથી તે બદામી મસ્જિદ કહેવાય છે.

બાબા ખરકલ્લા ચોરતીની મસ્જિદ અને રોજો : દિલ્હી દરવાજા બહાર પેન્ટર ગાર્ડનની પાછળ આ જગ્યા આવેલી છે. બાબા ખરકલ્લા શાહ-આલમના સમયમાં હતા. મસ્જિદ અને રોજોનાં મકાનો નવાં કરેલાં છે. રોજોનો ધુમટ મોટો છે. પાસે શાહઅબ્દુલ ફતહના પુત્ર શાહ ઇસ્મ અલ્લાની મસ્જિદ છે.

બંગાળી ઘાટની દરગાહો : બંગાળી વાંસનાં ઝુપડાંના આકારના ધુમટવાળા દરગાહો ઉત્તર હિંદમાંથી સત્તરમી સદીમાં અમદાવાદમાં આવેલી. શહેરની આસપાસ એવી ઘણી દરગાહો છે; પણ એમાં સાથી સારી શાહીબાગમાં માધવલાલ બોર્ડોંગ પાસે બે છે. આ દરગાહો ચોરસ છે. લંબચોરસ મસ્જિદો ઉપર આ જાતના બંગાળી ધુમટોના દાખલા થોડા છે.

શહેર કોટડાની હદમાં આવેલાં સ્થળો : (૧) શાહ બાદશાહ પીરનો રોજો, પત્થરનો બનાવેલો છે. (૨) ચાર તોડા કબરસ્તાન : આ જગ્યાને તાબે ૨૪ઠ્ઠે એકર જમીન છે એમ આર્કી. સર્વમાં લખ્યું છે. મસ્જિદ પત્થરની છે. મીનારા નથી, એટલે ચાર તોડા નામ શી રીતે પડ્યું હશે તે સમજીતું નથી. કાંઈ ચાર તોડા પણ કહે છે. (૩) ચાર તોડાની પાસે પીર કાસીમ-શાહનો રોજો છે, અંદર ત્રણ કબર અને આરસનું કામ છે. કાસીમશાહ પીરાણાના સ્થાપક ઇમામશાહના ભાણેજ કે ભત્રીજા થાય છે એમ કહેવાય છે. એમનું માન ધણું છે, અને ત્યાં ઘણાં લોક જાય છે. (૪) પાસે જ બાકરશાહનો રોજો છે, અને એ પીરાણાવાળા ઇમામશાહના પુત્ર થાય એમ

આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના ગ્રંથમાં લખ્યું છે. દરગાહની ઇમારત મોટી અને ભારે બાંધણીની ઇંટ ચુનાની છે. બાકરશાહનું^૧ માન ધણું છે અને ઘણું દુરથી લોક દર્શન માટે આવે છે. (૫) એક વંડામાં પીર મશાયકનો રોજો છે. મકાન પથરનું છે, અને એને વીસ થાંભલા છે. ભીંતમાં કાતરેલા પથર વાપર્યા છે. પશ્ચિમ બાજુ મસ્જિદ છે. પાસે બીજા રોજમાં પીર મશાયક શાહના પૌત્ર પીર અબુ તાલીબની કબર છે. (૬) કાળુપુર દરવાજા બહાર રેલ્વે પરાની હદમાં શાહ મહમુદ મહમુદનો રોજો આવેલો છે. શાહ મહમુદ ઇ. સ. ૧૫૩૦-૪૦ માં હતા. શાહ કુતુબના એ સમકાલીન હતા. વિદ્વાન અને પવિત્ર પુરુષ ગણાતા. એમનો એરસ થાય છે. આ બધી જગ્યાઓની હાલની સ્થિતિ નક્કી થઈ શકી નથી.

અફઝલખાં બંબાણીની મસ્જિદ અને રોજો : સારંગપુર દરવાજા બહાર નીકળી રાયપુર દરવાજા તરફ જતાં જમણે હાથે આ જગ્યા આવે છે. આ જગ્યાની સ્થિતિ હાલ સારી નથી; પણ એક વખત ત્યાં મહેલો અને સુંદર મકાનો હશે. અફઝલખાં બંબાણી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના વઝીર હતા, અને પાછળથી સક્તિમાર્ગમાં વળ્યા હતા. એમની મસ્જિદ કાંટની છેક પાસે હતી. મરેઠાઓની લઢાઈ વખતે એનો ઉપયોગ થશે એમ ધારીને એનો નાશ કરેલો હતો. મસ્જિદની પાછલી ભીંત માત્ર છે અને એ ઉપરથી એની બાંધણી ઉત્તમ હશે એમ મનાય છે. આ મસ્જિદ હોત તો ગૂજરાત સલ્તનતના છેલ્લા ભાગનાં મકાનોમાં જે વિવિધ બાંધણી દેખાય છે તેમાં એક મકાનનો ઉમેરો થાત. અફઝલપુર આ જગ્યાએ હતું.

મરીઅમ બીબીની મસ્જિદ : રાજપુરની હદમાં હાલતા તોડાની મસ્જિદથી થોડે છેટે આ નાની પણ સુંદર મસ્જિદ આવેલી છે. માપ ૩૦ x ૨૦ ફીટ છે. કામ પથરનું છે. રાણી સીમ્રીની ઘાટની ખુલ્લી બાંધણી છે. પડખાંમાં ઝરૂખા છે. એક મીનારો રહ્યો છે તે પણ સીમ્રીના ઘાટનો છે. રખીઆલની હદમાં બીજી નાની પથરની મસ્જિદ હતી એને મંછાની મસ્જિદ કહેતા. એની

[૧] પીરાણામાં એક બાકરઅલીનો રોજો છે. બાકરશાહનો રોજો રાહરકોટકામાં છે તે આર્કીઓલોજિકલ સર્વેના લખાણ પ્રમાણે પીરાણાને લગતો છે. ગેઝેટીઅરમાં આ બાબત લખાણ નથી. બાકરશાહ એજ બાકરઅલી કે કેમ એ નક્કી થઈ શક્યું નથી. બાકરશાહ-બાકરશાહનો રોજો કહેવાય છે તે એ હશે.

બાંધણી ઉપરથી એ સોળમી સદીની શરૂઆતની હશે એમ મનાતું. આર્કિ-
ઓલોજીકલ સર્વેમાં લખ્યું છે કે એના પથરનો ઉપયોગ ખેરેડેલ કલેક્ટરના
નામથી સ્ટેશન પાસે બંધાયેલી વાવમાં થયો છે.

ગંજશહીદ : બહેરામપુરની હદમાં ૨૬ એકર જમીનમાં મોટું કબર-
સ્તાન છે. ત્યાં એક ટેકરા ઉપર વંડામાં ગંજશહીદની કબર છે. કબર પ્રમાણમાં
લાંબી છે. આર્કી. સર્વેમાં આનું નામ 'ગંજશહીદ' લખ્યું છે, પરંતુ અહમદીમાં
શહીદ છે. અહમદીમાં લખ્યું છે કે ગંજશહીદ આશાવલની પાસે છે. તપાસ
કરતાં ગંજશહીદ નામ ખરું લાગ્યું છે. આ જગ્યા હાલ કેલીકા મીલથી દક્ષિણે
થોડે છેટે અણુ તુરાબના રોજની દક્ષિણે છે. એટલે કેલીકા મીલની જગ્યાએ
આશાવલનું સ્થાન નક્કી થાય છે. ગંજશહીદની પાસેની જમીન પહેલાં અનેક
ખંડેરાથી ભરેલી હશે એમ જણાય છે. બંગાળી ધાટની કેટલીક દરગાહો ત્યાં છે.

કાસીમખાંનો રોજો : છાકવાડ અથવા માદલપુરમાં આ રોજો આવેલો
છે. પહેલાં એ મકાન સાંઈ હશે એમ આર્કી. સર્વેના લેખક કહે છે.

મુહમ્મદ અન્વરખાં બાબીનો રોજો : કાંકરિયાથી દક્ષિણે આ
રોજો આવેલો છે. બાબીવિલાસ કાવ્યમાં ઈદગાહ પાસે જે દરગાહના ઉલ્લેખ
આવે છે તે જ આ હશે. જો એ જ હોય તો આર્કી. સર્વેમાં લખ્યા પ્રમાણે
એકલા અન્વરખાં બાબીની જ નહિ પણ બીજા પણ એ વંશના બીજા પુરુષોની
કબરો ત્યાં હોય.

પીરાણા : અમદાવાદથી દક્ષિણે નવ માઇલ છેટે ગીરમઠા ગામ પાસે
એક કોટની અંદર કેટલાક રોજઓ છે. આ જગ્યાને પીરાણા કહે છે.
અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે એ ભાગ ઠીક ઝાડીવાળો, અને
સારા સૃષ્ટિ સૌંદર્યવાળો છે. બાકી મકાનોમાં સ્થાપત્ય કે કલાને લગતું કંઈ
જેવા જેવું નથી. ત્યાં પાંચ રોજ છે. ઇમામશાહનો, તુરશાહનો, સુરાબાઈનો,
બાબા મુહમ્મદનો, અને બાકરઅલીનો. આ પાંચે રોજઓના પીરને માનનારા
જૂદા જૂદા છે, પણ એ બધાએ પીરાણાના મુખ્ય પીરને માન આપે છે.
ઇમામશાહને માનનારાનો મોટો ભાગ હિંદુનો છે. હિંદુની દરેક નાતમાં એમાંના
થોડા ઘણા નીકળે છે, પણ પાટીદારમાં વધારે છે. આ બધા હિંદુ જ કહેવાય છે,
અને હિંદુ નાંતોના રીતરિવાજ પાળે છે. દીવાની પૂજા કરે છે. મહાંને હિંદુ
રીત પ્રમાણે બાળે છે, પણ કેટલાક બાબા પછી થોડાં હાડકાં દાટવા માટે

રાખે છે, ટચલી આંગળા દાટે છે એ વાત ખોટી છે એમ ગેઝેટીઅરની નોંધમાં લખ્યું છે. તુરશાહના અનુયાયીઓ મોમના છે, અને એ તુરશાહી કહેવાય છે. સુરાલાઈની કબર નથી પણ ગાદી છે. મુળ પાંચ સેવકો વહીવટ કરતા તેથી એ પાંચીઆ કહેવાય છે. આ પંથમાં કેટલાક રખારીઓ છે તથા શીરોહી મુંબાઈ કચ્છ વગેરે જગ્યાએ પણ અનુયાયીઓ છે. બાબા મુહમ્મદના રોજનું માન શેખ જાતના મુસલમાનોમાં છે. મુળ સાત વહીવટ કરનાર ઉપરથી એ સાતીઆ કહેવાય છે. બાકરઅલીના અનુયાયીઓ અમદાવાદ, મહીકાંઠા, વડોદરા, સુરત વગેરેમાં છે. કાઠીઆવાડના કેટલાક કાઠીઆ અને સોની લોકો પણ એને માને છે. ગેઝેટીઅરમાં લખ્યું છે કે બાકરઅલીના વડવા અકલમીયાં મોગલાઈમાં સીંધથી આવ્યા હતા અને પોતે ઇમામશાહના વંશના છે એમ જાહેર કરી બાદશાહ પાસેથી પરવાનો લીધો હતો. એમણે પીરાણાની જગ્યાનો કબજો લીધો પણ પહેલાંના સૈયદોએ પાછળથી પેશ્વા સરકારને અરજ કરી કબજો પાછો મેળવ્યો. અકલમીયાંને રૂ. ૨૫૦૦૦) આપવાના ઠર્યા અને એમણે પીરાણામાં ન રહેવું એમ ઠર્યું, એટલે એમણે અમદાવાદ અને ખંભાતમાં રહેવા માંડ્યું. કહેવાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૩૨ સુધી, બાકરઅલીના મરણ સુધી ત્યાં રોજો બંધાયો નહોતો.

ઇમામશાહ પીરાણાના મૂળ સ્થાપક છે. એ સંવત ૧૫૦૫ ઇ. સ. ૧૪૪૬માં ધરાનથી ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા અને ગીરમથા ગામ પાસે એક ટેકરા ઉપર રહેતા. એમણે ધણા ચમત્કારો કરેલા એમ કહેવાય છે. એ વખતના સુલતાન મુહમ્મદ બીજાએ કેટલીક પરીક્ષા કર્યા પછી ઇમામશાહને સાંરે માન આપ્યું હતું. એમના ચમત્કારોથી હિંદુઓ અને ખાસ કરીને પાટીદારો એમના સેવક બન્યા. લોકોમાં કહેવાય છે કે એક સંઘ કાશીની જાત્રાએ જતો હતો તેમાંના દરેકને થોડી થોડી વાર કપડું ઢાંકી કાશીની જાત્રા ગીરમથા ગામ આગળ જ કરાવેલા, અને એ ચમત્કારથી એ બધા ઇમામશાહના સેવકો બન્યા. આ વખતે ત્યાં સાડાત્રણ મણ જનોઇઓ ઉતરી હતી એવી પણ દંતકથા છે. ઇમામશાહને પાંચ મુખ્ય શિષ્યો હતા. હાલ ખાનદેશ અને ગૂજરાતના ધણા ભાગમાં એમના સેવકો છે. આ પંથનાં ધર્મ પુસ્તકને શિક્ષા-પત્રી કહે છે. એ લોકો શિવોદ્ધમ, ઇમામ કેવલઃ, એવું બોલે છે. એમના ગાદીવાળા કાકા કહેવાય છે. શ્રાવણ અને ભાદરવાના કેટલા હિંદુ તહેવારોમાં ત્યાં મેળા ભરાય છે. દરેક મહિનાને બીજે અને ચોથે દીવસે તેઓ અપવાસ કરે છે

અને રમખાન મહિનાના રોજ પાળે છે. ઇ. સ. ૧૬૯૧ માં એમના સૈયદાને કાંઈ હરકતો થવાથી આ પંથના લોકોએ મોટું હુલ્લડ કર્યું હતું, અને ભરચનો કિલ્લો હાથ કર્યો હતો.^૧

આ સિવાય ઘણાં મુસલમાન અવશેષો છે જેનું વર્ણન કરતાં લંબાણ થાય તેથી એ છોડી દીધાં છે, બાકી ઘણાખરાનાં નામનિશાન કોઈ જાણતું નથી. અહમદીમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષોની કબરોના ઉલ્લેખો આપ્યા છે તેનો આજે પત્તો લાગતો નથી.

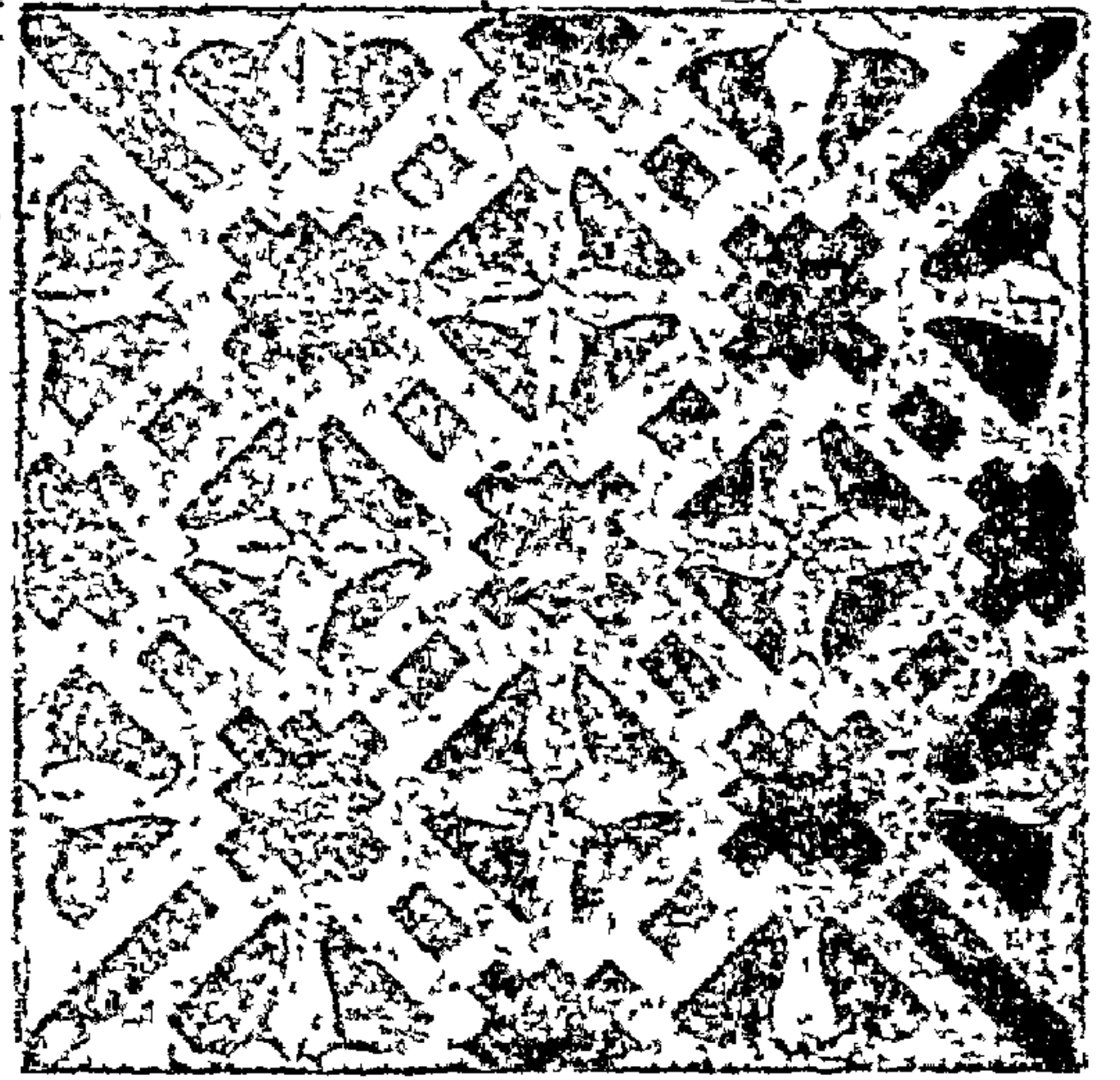
અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર ગામ પાસે એક સુંદર મોટું તળાવ અને એક ખંડેર થયેલો કિલ્લો છે. આ બધું જહાંગીરના સમયમાં સૈદ્ધખાંએ બંધાવેલું, અને તળાવની પાસે છતખાગ નામે બાગ હતો. આ જગ્યા આજે પણ સુંદર છે. અમદાવાદના લોકોને સહેલગાહ (પીકનીક) વગેરેને માટે આ જગ્યા ઉત્તમ છે. આખો રસ્તો મનોહર છે. ચોમાસામાં તો ઘણું જ રમણીય લાગે છે.

સાબરમતી સ્ટેશનથી દોઢેક માઇલ ઉત્તરે કાલી ગામ આગળ એક કિલ્લો છે એ પણ મુસલમાન અવશેષ તરીકે જોવા જેવો છે. હાલ કાલીના કિલ્લા તરીકે એ ઓળખાય છે, પણ મોગલાઈમાં એમાં થાણું હતું અને ફોજદાર રહેતો. અહમદીમાં લખ્યું છે કે આ કિલ્લો આઝમખાં ઉધધએ બાંધ્યો. આઝમખાંએ વાત્રક ઉપર આઝયાબાદનો કિલ્લો બાંધ્યો હતો અને ચુંવાળના કાળાઓથી સહેરનું રક્ષણ કરવા ખલીલાબાદનો કિલ્લો બાંધ્યો હતો. ફોર્બસ સલાના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં પણ એક જગ્યાએ આ કિલ્લો આદમખાં ઉદાઈ, જેણે રાણપુરમાં કિલ્લો બાંધ્યો એણે જ કાળાનો કિલ્લો બાંધ્યો, એમ લખ્યું છે. એટલે ચુંવાળના કાળાઓથી રક્ષણ કરવા બાંધેલો કિલ્લો આ હોઈ શકે; અને એ જ ખલીલાબાદનો કિલ્લો એમ મને લાગે છે.

[૧] પીરાણાનો અહેવાલ વિસ્તારથી આપવાનું સ્થળસંકાચને લીધે બની શક્યું નથી. ઘણાખરો ભાગ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર (પૃ. ૨૮૬-૨૯૦)માંથી સારરૂપે લીધો છે. ફોર્બસ સલાના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાંથી પણ થોડો આધાર દંતકથા માટે લીધો છે.

જોવા લાયક સ્થળો

હિંદુ સ્થળો

અ મહાવાદમાં પ્રાચીન હિંદુ સ્થળો તો ખાસ નથી. મીરાતે અહીં મદીમાં કેટલાંક હિંદુ સ્થાનકોનું વર્ણન આપ્યું છે. એટલે બસે વર્ષથી પહેલાં એ સ્થાનકો હશે એમ માની શકાય, અને એટલા પુરતાં એ પ્રાચીન કહી શકાય.

રણછોડજી : માંડવીની પોળમાં છે. જૂનું દહેરું પડી જવાથી અહમદી લખાતી વખતે (૧૭૬૨) રજા લઈ નવી ઈમારત બાંધેલી. ત્યાં કેઈ બ્રાહ્મણે બીજું મંદિર બાંધી ત્રીકમજી નામ રાખેલું એમ કહે છે.

રણછોડજી : હાલ સારંગપુર રણછોડજીની પોળમાં આ મોટું મંદિર છે. અહમદી લખાઈ ત્યારે ત્યાં પોળ હોય એમ લાગતું નથી. એ મંદિર દોલતખાનામાં ગણાતું. અહમદીમાં લખ્યું છે કે “જુના વખતમાં દરવાજા બહાર રાણીશેરીમાં એ મૂર્તિ હતી. શહેરની પડતી થઈ ત્યારે બહાર ઉજડ થવાથી તેને શહેરમાં લાવ્યા. સદાશિવ રામચંદ્રના લાઈ નથુજીએ પોતાની હકુમતના સમયમાં મંદિર બાંધ્યું અને મૂર્તિ પધરાવી. એ વખતે સેવકો સાટે નાણાં પણ ઠરાવ્યાં હતાં.” પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં નથુજીને બદલે સંતોજી નામ આપેલું છે.

રઘુનાથજી : હાલપટેલની પોળમાં આ મંદિર છે. અહમદીમાં લખ્યું છે કે આવી સુંદર મૂર્તિ બીજી એકે દેખાતી નથી. બે પડખે લક્ષ્મણ અને સાતાજીની મૂર્તિઓ છે. રામનવમીએ ઘણા લોક-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ દર્શને જાય છે એમ અહમદી જણાવે છે.

ચતુર્ભુજ : ચંગપોળમાં કાળા પથ્થરની ચાર હાથની મૂર્તિ છે એ કારણથી ચતુર્ભુજ કહેવાય છે.

મહનમોહન : રાજમહેતાની પોળમાં એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં છે. (ઇ. સ. ૧૭૬૨). મૂર્તિ પીતળની છે. આ બાબત અહમદીની ગૂજરાતી નકલ બહુ લોક ખરી માને છે અને અંગ્રેજીમાં એછા લોક માને છે એમ લખ્યું છે.

ગોકુળચંદ્રમા : આ માટે અહમદીમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—“ રાજમહેતાની પોળમાં રઘુનાથ ગોસાંઈના ઘરમાં આ મૂર્તિ હતી. એમના પછી એમના પુત્ર વ્રજનાથે દોશીવાડાની પોળમાં વ્રજભૂપણના ઘરમાં લાવીને રાખી. વાણીઆ દીવસમાં પાંચ વાર દર્શને જાય છે, અને મંદિરનું મોઢું ખર્ચ પુરું પાડે છે. ” આ દોશીવાડાની પોળના મોટા મંદિરની મૂર્તિ હશે ?

રામનાથ : માંડવીની પોળમાં દેવશેરીમાં ભોંયરામાં આ મંદિર છે. આ મંદિરની મૂર્તિ શહેર વસતા પહેલાંની કહેવાય છે એમ અહમદી લખે છે. મુસલમાની અમલમાં તેને ભોંયરામાં સ્થાપી હતી.

ભૈરવ : અહમદી લખે છે કે સાંકડીશેરીમાં મહાદેવની પીતળની ચાર હાથની મૂર્તિ છે, અને શિવલિંગને બદલે આવી મૂર્તિ છે તેથી એના કર્તાને નવાઇ લાગે છે. આ મંદિર લાખાપટેલની પોળ સામે હશે. અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં આ મંદિર લખેલું નથી.

અંબાજી અને બહુચરાજી : આ મંદિર ચંગપોળમાં સરિયામ રસ્તા ઉપર હોવાથી બહુ ભીડ થતી એમ અહમદીના કર્તા લખે છે. બીજું એક મંદિર આકાશેઠકુઆની પોળને મોઢે ભોંયરામાં છે એમ જણાવે છે. આ મંદિર આજે પણ ભોંયરામાં છે.

બહુચરા : આ મંદિર સારંગપુર તળાવની પોળમાં છે. આ મંદિરમાં નવરાત્ર કર્યા પછી એક બાધ આઠમે પોતાની જીભ કાપીને હોમતી અને જીભ પાછી હતી તેવી થઇ જતી. અહમદીના કર્તા લખે છે કે લોકોએ હાલ (૧૭૬૨) આ વાત તજરે જોયેલી છે, અને એ સ્ત્રી ઘરડી થઇ જવા છતાં આઠમે એ પ્રયોગ કરે છે. આ વર્ણનમાં અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં તુલજપોળ અને બહુચરાનું મંદિર લખ્યું છે. ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં બહુચરાને બદલે ‘મહરાલ’ લખ્યું છે અને તળાવની પોળ લખે છે. ઢાળની પોળમાં બહુચરાનું એક બીજું મંદિર.

હતું એમ અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં લખ્યું છે, જ્યારે ગૂજરાતીમાં એ જ મંદિરને તોતલાભવાનીનું મંદિર કહ્યું છે.

તોતલાભવાની : રાજમહેતાની પોળમાં તોતળાણની પોળમાં હાલ આ મંદિર છે. અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં એનું નામ 'તુલસા' (તુલજા) ભવાની લખ્યું છે. ગૂજરાતીમાં બહુચરા લખ્યું છે. ગૂજરાતીમાં હાલની પોળના મંદિરને તોતળાણનું મંદિર કહ્યું છે એટલે ઉલટાસુલટી લખવાની ભૂલ થઈ હશે. અઢારમી સદીમાં આસો અને ચૈત્રની પાંચમે 'ખાંદા' (અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં 'મંદા') જાતના વાણીઆને માતાનો વા આને છે એ વખતે ધણા લોક મનની વાત પુછવા આવે છે.

આશાપુર : સાંકડી શેરીમાં ઘણી સુંદર આરસની મૂર્તિ છે અને કૃપા-શંકર નામના નાગરે એ વખતે મંદિર કરાવેલું એમ અહમદી લખે છે. આશાપુરીમાં બાજુના ગોખમાં આરસની મૂર્તિ મહિષાસુરમર્દિનીની છે તે આ હશે. હાલની મૂર્તિ હશે કે બાજુમાં પડી છે તે હશે એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. કૃપાશંકર પણ ભોજાનાથ સારાભાઈના વડવા કે બીજા તે કહી શકાય નહિ. આશાપુરીમાં છુટા પથર ઉપર એક લેખ છે. એ ખરોખર વાંચી શકાયો નથી. પણ એ કોઈ બીજી મૂર્તિને લગતો હશે. એમાં કૃપાશંકરનું નામ નથી. કેટલાક સલાટોનાં નામ છે. કોઈ સલાટને અંબાજીએ સ્વપ્નું આપેલું, અને એણે મૂર્તિ લાવીને અહીં સ્થાપેલી એમ પણ કહેવાય છે.

નરસિંહજી : અહમદી લખે છે કે રાજપુરમાં તુલસી મહોદ્દામાં આ મૂર્તિ છે તે સુસલમાનોની બીકથી ભોંયરામાં સંતાડેલી તે હાલ (૧૭૬૨) ભોંયરામાં છે. આ ગોમતીપુરના નરસિંહજી હશે ? બીજી એક મૂર્તિ ચંડોળા તળાવ ઉપર છે.

જગદેશ્વર : રાયપુર દરવાજા બહાર છે. આ જગનાથ મહાદેવ હશે. અહમદી લખે છે કે નઝમુદ્દૌલા (મોમીનખાં)ના વખતમાં નંદરામે એ મંદિર બાંધીને બગીચો કર્યો.

કાંકરેજભવાની : કાંકરિયાના ગરનાળાના એક થાંભલા ઉપર મૂર્તિ ધારીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે એમ અહમદીમાં લખ્યું છે.

સીંધવાવભવાની : જોખરા મહેમદાવાદમાં આ મૂર્તિ છે.

ચતુર્ભુજ : ચંગપોળમાં કાળા પથ્થરની ચાર હાથની મૂર્તિ છે એ કારણથી ચતુર્ભુજ કહેવાય છે.

મહનમોહન : રાજમહેતાની પોળમાં એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં છે. (ઇ. સ. ૧૭૬૨). મૂર્તિ પીતળની છે. આ બાબત અહમદીની ગૂજરાતી નકલ બહુ સોક ખરી માને છે અને અંગ્રેજીમાં એછા લોક માને છે એમ લખ્યું છે.

ગોકુળચંદ્રમા : આ માટે અહમદીમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—“રાજમહેતાની પોળમાં રઘુનાથ ગોસાંઈના ઘરમાં આ મૂર્તિ હતી. એમના પછી એમના પુત્ર વ્રજનાથે દોશીવાડાની પોળમાં વ્રજભૂપણના ઘરમાં લાવીને રાખી. વાણીઆ દીવસમાં પાંચ વાર દર્શને જાય છે, અને મંદિરનું મોટું ખર્ચ પુરું પાડે છે.” આ દોશીવાડાની પોળના મોટા મંદિરની મૂર્તિ હશે?

રામનાથ : માંડવીની પોળમાં દેવશેરીમાં ભોંયરામાં આ મંદિર છે. આ મંદિરની મૂર્તિ શહેર વસતા પહેલાંની કહેવાય છે એમ અહમદી લખે છે. મુસલમાની અમલમાં તેને ભોંયરામાં સ્થાપી હતી.

ભૈરવ : અહમદી લખે છે કે સાંકડીશેરીમાં મહાદેવની પીતળની ચાર હાથની મૂર્તિ છે, અને શિવલિંગને બદલે આવી મૂર્તિ છે તેથી એના કર્તાને નવાઇ લાગે છે. આ મંદિર લાખાપટેલની પોળ સામે હશે. અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં આ મંદિર લખેલું નથી.

અંબાજી અને બહુચરાજી : આ મંદિર ચંગપોળમાં સરિયામ રસ્તા ઉપર હોવાથી બહુ ભીડ થતી એમ અહમદીના કર્તા લખે છે. બીજું એક મંદિર આકાશેઠકુઆની પોળને મોઢે ભોંયરામાં છે એમ જણાવે છે. આ મંદિર આજે પણ ભોંયરામાં છે.

બહુચરા : આ મંદિર સારંગપુર તળાવની પોળમાં છે. આ મંદિરમાં નવરાત્ર કર્યા પછી એક બાધ આઠમે પોતાની જીલ કાપીને હોમતી અને જીલ પાછી હતી તેવી થઇ જતી. અહમદીના કર્તા લખે છે કે સોઢાએ હાલ (૧૭૬૨) આ વાત નજરે જોયેલી છે, અને એ સ્ત્રી ઘરડી થઇ જવા છતાં આઠમે એ પ્રયોગ કરે છે. આ વર્ણનમાં અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં તુલજપોળ અને બહુચરાતું મંદિર લખ્યું છે. ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં બહુચરાને બદલે ‘મછરાલ’ લખ્યું છે અને તળાવની પોળ લખે છે. હાળની પોળમાં બહુચરાતું એક બીજું મંદિર

હતું એમ અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં લખ્યું છે, જ્યારે ગૂજરાતીમાં એ જ મંદિરને તોતલાલવાનીનું મંદિર કહ્યું છે.

તોતલાલવાની : રાજમહેતાની પોળમાં તોતળાળની પોળમાં હાલ આ મંદિર છે. અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં એનું નામ 'તુલસા' (તુલજા) લવાની લખ્યું છે. ગૂજરાતીમાં બહુચરા લખ્યું છે. ગૂજરાતીમાં હાલની પોળના મંદિરને તોતળાળનું મંદિર કહ્યું છે એટલે હિલ્લાસુલટી લખવાની ભૂલ થઈ હશે. અદારમી સદીમાં આસો અને ચૈત્રની પાંચમે 'ખાંદા' (અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં 'મંદા') જાતના વાણીઆને માતાનો વા આવે છે એ વખતે ધણા લોક મનની વાત પૂછવા આવે છે.

આશાપુર : સાંકડી શેરીમાં ઘણી સુંદર આરસની મૂર્તિ છે અને કૃપા-શંકર નામના નાગરે એ વખતે મંદિર કરાવેલું એમ અહમદી લખે છે. આશાપુરીમાં બાજુના ગોખમાં આરસની મૂર્તિ મહિષાસુરમર્દિનીની છે તે આ હશે. હાલની મૂર્તિ હશે કે બાજુમાં પડી છે તે હશે એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. કૃપાશંકર પણ ભોળાનાથ સારાભાઈના વડવા કે બીજા તે કહી શકાય નહિં. આશાપુરીમાં છુટા પથર ઉપર એક લેખ છે. એ બરોબર વાંચી શકાયો નથી. પણ એ કોઈ બીજી મૂર્તિને લગતો હશે. એમાં કૃપાશંકરનું નામ નથી. કેટલાક સલાટોનાં નામ છે. કોઈ સલાટને અંબાજીએ સ્વપ્નું આપેલું, અને એણે મૂર્તિ લાવીને અહીં સ્થાપેલી એમ પણ કહેવાય છે.

નરસિંહજી : અહમદી લખે છે કે રાજપુરમાં તુલસી મહોદ્દામાં આ મૂર્તિ છે તે મુસલમાનોની બીકથી ભોંયરામાં સંતાડેલી તે હાલ (૧૭૬૨) ભોંયરામાં છે. આ ગોમતીપુરના નરસિંહજી હશે ? બીજી એક મૂર્તિ ચંડોળા તળાવ ઉપર છે.

જાગેશ્વર : રાયપુર દરવાજા બહાર છે. આ જાગનાથ મહાદેવ હશે. અહમદી લખે છે કે નઝમુદ્દૌલા (મોમીનખાં)ના વખતમાં નંદરામે એ મંદિર બાંધીને બગીચો કર્યો.

કાંકરેજલવાની : કાંકરિયાના ગરનાળાના એક થાંભલા ઉપર મૂર્તિ ધારીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે એમ અહમદીમાં લખ્યું છે.

સીંધવાંવલવાની : બોખરા મહેમદાવાદમાં આ મૂર્તિ છે.

હનૂમાનજી : અહમદીમાં લખ્યું છે કે સુલતાનપુરમાં આ મૂર્તિ જમીનમાં હતી. દામાજીરાવ ગાયકવાડના દિવાન રેંકુજી પંડિતને એની ખખર પકડાવી મંદિર કરાવ્યું. શનિવારે ત્યાં ઘણા લોક જતા. આ સ્થળ હાલ ક્યાં છે તે ખખર મળી નથી. સુલતાનપુર રાયપુર દરવાજા ખહાર હતું.

નીલકંઠેશ્વર : વસ્ત્રાલ ગામમાં આ મંદિર આવેલું છે. અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં સાંલકેશ્વર નામ આપ્યું છે. એ મંદિર જૂના વખતથી પ્રસિદ્ધ છે એમ પણ લખ્યું છે. શ્રાવણ માસમાં ત્યાં ઘણા લોક જતા.

માતરલવાની : એ જ નામની વાવમાં ગોખ છે. અહમદી લખે છે કે શહેર વસ્યું ત્યારનું મંદિર હતું અને વાવ ખાંધવાનું કાઢતે સ્વપ્નામાં કહેલું. આર્કીઓલોજીકલ સર્વે પ્રમાણે વાવમાં ગોખ પછીથી કરેલો છે એમ મનાય છે. આને શહેર પહેલાંની વાત ન માનીએ તો પણ અદારમી સદીમાં એ માન્યતા હતી એમ માનવું પડે.

ધનુષધારી : અમદાવાદની ઉત્તરે દૂર આ મંદિર છે. પહેલાં એ સિદ્ધપુરને તાબે ગણાતું. અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં ‘ધનકધારી’ અને ગૂજરાતીમાં ‘હંગધારી’ એમ લખેલું છે.

નીલકંઠ મહાદેવ : અસારવામાં આ મહાદેવ આવેલા છે. શ્રાવણ વદ અમાસે લોકો ત્યાં દર્શને જાય છે. અમદાવાદમાં બાવાઓના કેટલાક પંથ છે એમાનાં એક પ્રસિદ્ધ પંથના હાથમાં આ મંદિર છે.

આચાર્યજીનાં પગલાં : અસારવામાં આચારજીને નામે આ જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે. ગોસાંઈજી મહારાજ પહેલાં આવેલા ત્યારે ત્યાં રહેલાં તેમનાં પગલાં અને ગાદી પૂજાય છે. આના વર્ણનમાં અહમદીનાં ભાષાંતરોમાં ફેર છે.

એકલિંગલવાની : અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં ‘નહંગલવાની’ લખેલું છે. દુધેશ્વરના પૂલ આગળ આ મૂર્તિ હતી એમ અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં લખ્યું છે. ગૂજરાતીમાં પુલ નથી લખ્યો.

ભીમનાથ અને ખર્જધારેશ્વર મહાદેવ : આ બન્ને મંદિરો શાહી બાગમાં મુહમ્મદ અમીનખાંના બાગ પાસે હતાં એમ લખેલું છે. એટલે બન્નેની વચ્ચે એ બાગ હશે. ખર્જધારેશ્વર પ્રાચીન છે. સાબરમતી માહાત્મ્યમાં શિવરાત્રી માહાત્મ્યની જે વાત કહેવામાં આવે છે તે જ વાત ખર્જધારેશ્વર માટે લખી છે. એક ભીલથી ભૂલથી શિવરાત્રી થઈ ગઈ, અપવાસ થયો, બીલીનાં ઝાડ ઉપ-

રથી પાંદડાં વગેરે તોડ્યાં તે નીચે શિવલિંગ ઉપર પડ્યાં એમ ભૂલથી ખૂબ થવાથી શિવ પ્રસન્ન થયા વગેરે વાત લખેલી છે. ભીમનાથ મહાદેવનું મંદિર મરેઠા સમયમાં બંધાયું છે. ભીમનાથનો આરો અમદાવાદમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. હીંગળાજી ભવાની : નદી પાસે નવરંગપુરામાં આ મંદિર છે. બ્રહ્મ-ક્ષત્રીઓની કુળદેવી છે.

સમભાનેશ્વર મહાદેવ : સમર્પિના આરો આ મંદિર છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં થાનેશ્વર લખ્યું છે. આ મંદિર મંજુરી પરામાં છે અને પાંચ મુખ-વાળું લિંગ છે એમ અહમદી લખે છે. મંજુરી અને આશાવલ લગભગ એકજ હતાં. ઋષિપાંચમે ત્યાં લોક જાય છે.

સીરેશ્વર મહાદેવ : આ મંદિર ઘણું જૂનું હતું તે પેશ્વાના સુબા શ્રીપતરાવે નવું કરાવ્યું; અલીમપુરમાં આવેલું છે એમ અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં લખેલું છે. ગૂજરાતીમાં આ મંદિર નથી ગણાવ્યું. આ મંદિર અલીમપુર અથવા અલીમપુરમાં શાહઆલમના રસ્તા ઉપર આવેલું છે. એને હાલ ગંગનાથ મહાદેવ કહે છે.

આ પ્રમાણે બસો વર્ષ ઉપર મંદિરો હતાં તેનો અહેવાલ અહમદીમાં આપ્યા પ્રમાણે આપ્યો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ખાસ મંદિરો અને પોળના ગોખોનો અહેવાલ પણ આપ્યો છે, પણ માણેકચોકનું મંદિર કે ભદ્રકાળી માટે કંઈ લખ્યું નથી. સાબ્રમતી માહાત્મ્યમાં આપેલાં મંદિરોમાંથી કેટલાંક છે અને કેટલાંકનો પત્તો નથી.

સાબ્રમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે અમદાવાદથી ઉત્તરે આવેલા હાંસોલ ગામની સામી બાજુ નદી કિનારે આવેલું કોટેશ્વરના મંદિરનું સ્થળ પ્રાચીન છે. જગ્યા મનોહર છે. સહેલગાહ (પીકનીક) માટે સાઈ સ્થળ છે. હાંસોલ પાસે રણમુક્તેશ્વર છે તેનું નામ માહાત્મ્યમાં નથી, પણ જગ્યા સારી છે. એ પછી ખર્જંધારેશ્વર અને પછી દૂધેશ્વર આવે છે. દૂધેશ્વર સામે પાર છે. ૧૮૭૫ ના પુરમાં ત્યાંનો આરો પડી ગયો, ત્યાં ચંદ્રભાગા સંગમ છે. કામધેનુએ ત્યાં દૂધનું લિંગ બનાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. ત્યાં દધિચિ મુનીનો આશ્રમ હતો એ વાત જાણીતી છે. એ પછી ગુપ્તેશ્વર અને બ્રહ્મચારેશ્વર આવે છે. ગુપ્તેશ્વર કલિયુગ-માં ગુપ્ત થઈ જશે એમ લખેલું છે. દૂધેશ્વરથી ભદ્ર સુધીનાં આ સ્થાનો અસલ હશે. ભદ્રના યુરજમાં એક ગુપ્તેશ્વર કહેવાય છે. પણ એ સ્થાપન મરેઠા સમ-

યમાં થયું છે. માણિકેશ્વરની વાત પાછળ જોઈ ગયા છીએ. હાલ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળ માણિકેશ્વરની પાસે આ મહાદેવ છે એમ કહેવાય છે. માણિકેશ્વર પણ કલિયુગમાં ગુપ્ત થશે એમ માહાત્મ્યમાં લખ્યું છે. એ પછી ખિંચુમંદાર્ક તીર્થ આવે છે. ત્યાં ખીલીમાં શિવ, પીંપળામાં વિષ્ણુ, શિરીષમાં હ્રદ, અને લીંબડામાં પ્રભાકર રહેલા છે. આ તીર્થને નિંખાર્ક પણ કહે છે. ગુહાનો રોગ થએલો બ્રાહ્મણ ત્યાં નાહેલો અને રોગ મટેલો, એટલે ત્યાં નાહવાથી રોગ મટે એમ લખેલું છે, આ તીર્થ હાલ ક્યાં છે તે જણાયું નથી. પ્રાચીન કાળમાં આ કોઈ સર્વ મંદિર હશે? એ પછી માહાત્મ્યમાં એક સિદ્ધતીર્થ આવે છે, ત્યાં ઉપાને માટે અનિરુદ્ધને લઈ જતી વખતે એક ઘરમાં ચિત્ર લેખાએ એને રાખેલો એમ લખેલું છે. ત્યાં કૃષ્ણે બાણાસુરને છતી પાછા વળતાં અનિરુદ્ધે પ્રાર્થેલી કોટરાક્ષીનું સ્થાપન કરેલું. આ સ્થાનનો પત્તો મળ્યો નથી. એ પછી સપ્ત સારસ્વત અગર સપ્તસારેશ્વર તીર્થ આવે છે. ત્યાં ચંદન મિશ્રિત સાત નદીઓ વહે છે. શુભ સોમતીર્થ, અને વામન તીર્થનાં નામ પણ લખ્યાં છે. સાબ્રમતી માહાત્મ્યની મને મળેલી પ્રતમાં આ નામોમાં કશો જોડાણો જણાયો છે. સપ્તર્ષિને સપ્તસારેશ્વર પણ કહ્યા છે. ત્યાં અરુંધતી સહિત સાતે ઋષિઓ રહ્યા છે. એ પછી એક ગાઉ દૂર ગણેશતીર્થ, વૈજનાથતીર્થ અને શ્રીક્ષેત્રતીર્થ છે. શ્રીક્ષેત્ર એ સરખેજ છે. આટલાં તીર્થ અમદાવાદની હદમાં છે. વૈજનાથતીર્થનો પત્તો મળ્યો નથી. એના વર્ણનમાં ગૂર્જરસ્થાનાં લોકાનાં ઇચ્છિતાર્થ પ્રદોભવ । એવો શ્લોકાર્થ છે.

અમદાવાદમાં બીજાં હિંદુ મંદિરો પણ ઘણાં છે. એ અને ઉપરનાં મંદિરોમાં સ્થાપત્યને લગતું કંઈ ખાસ જોવાનું નથી. શહેરમાં કેટલાંક શિવ-મંદિર સારાં છે. રાયપુરના ચકલાથી મદનગોપાળની હવેલી તરફ જતાં બે શિવમંદિર સારી બાંધણીનાં છે. એકમાં (આકાશેઠકુવાની પોળ સામે) બાબુની દેહરીમાં ચાર મુખવાળું શિવલિંગ છે. ચાર મુખવાળાં શિવલિંગ લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. (કાદંબરીમાં એવા લિંગનો ઉલ્લેખ આવે છે.) નાગરોના હાટકેશ્વરનાં મંદિરો છે. એમાં વાડી વગેરે સાથે લેતાં સાકોદરા નાગરનું મકાન સાઈ છે, પણ મંદિર તરીકે વસનગરાનું મંદિર ઉત્તમ છે. એ અમૃતલાલ વડીલે ગાયકવાડના સમયમાં બંધાવેલું છે. ઘીકાંટાને રસ્તે પણ એક સાઈ મંદિર છે. હિંદુ મંદિરોમાં સર્વથી ઉત્તમ બાંધણીનું તો સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે. એ

મંદિર ગઘ સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમાં બંધાયું છે. મંદિરની બાંધણી પ્રાચીન હિંદુ ધાટની અને આશ્ચર્યક છે. એને લગતાં મકાનો તથા દરવાજો પણ ભવ્ય છે અને મકાનો લાકડકામનાં ઉત્તમ નમુનારૂપ છે.

જૈન મંદિરો

અમદાવાદના અલંકારરૂપ તો જૈન મંદિરો છે. અમદાવાદ મુસલમાનોએ વસાવ્યું અને એમની બાદશાહી રહી એટલે એમનાં મકાનો તો ઉત્તમ હોય જ. પરંતુ અમદાવાદ અસલથી જૈન નગરી છે. મુસલમાન સમયમાં પણ શહેરમાં જૈનોનું જોર બહુ હતું. મોટા મોટા જૈન શેડીઆએને રાજદાર તરફથી સારું માન મળતું. એટલે જૈનોનાં મંદિરો વખતોવખત સારાં થતાં. પ્રાચીન આશા-વડનાં જૈન મંદિરોનો ખ્યાલ સરખોયે હાલ આવતો નથી. હાલ તો સર્વથી પ્રાચીન મંદિરોમાં શાંતિદાસનું મંદિર અને ઝવેરીવાડાનાં કેટલાંક મંદિરોને ગણી શકાય.

ચિંતામણનું દેહોફું : આ મંદિર શાહજહાંના સમયમાં ઝવેરી શાંતિદાસે બાવન જિનાલયવાળું બંધાવેલું. ઔરંગઝેબની સુબાગીરી વખતે એ અપવિત્ર થયું હતું અને એનું સુંદર બાંધકામ તથા પૂતળાઓ તોડી નાંખવામાં આવી હતી. સુખ્ય પ્રતિમાઓ શેઠ શાંતિદાસે ભોંયરા મારફતે ઝવેરીવાડામાં લઈ જઈ બચાવી હતી. એમ કહેવાય છે કે શાહજહાંએ આ મંદિર ફરી બાંધવા માટે હુકમ આપ્યો હતો. હાલ આ મંદિર એક મોટો ખંડેરનો ટેકરો છે અને સરસપુરથી વાયવ્ય બાજુએ આવેલો છે. ગભરાના પાછલા ભાગની જરા નિશાની સિવાય આજે બીજું કંઈ રહ્યું નથી. ભોંયરાં છે. એમ કહેવાય છે કે એ ભોંયરાં ઝવેરીવાડામાં નીકળતાં હતાં. રા. મગનલાલ વખતરૂંદ લખે છે કે આ દહેરાનો ઘાટ હડી-સિંહના મંદિર જેવો જ હતો; પણ કારીગીરી ઉત્તમ હતી એમ કહેવાય છે. આ મંદિર પહેલાં એક તીર્થ જેવું ગણાતું. એમાંથી આણેલી મૂર્તિઓમાંથી ત્રણ ઝવેરીવાડામાં આદીશ્વર ભગવાનના મંદિરમાં ભોંયરામાં બેસાડી, અને એક નીશાખોળમાં જગવલ્લભના ભોંયરામાં બેસાડી, તથા મુળનાથકની મૂર્તિ સુરજ-મલના દહેરામાં બેસાડી એમ રા. મગનલાલ લખે છે. શાંતિદાસના દહેરાના ધ્રુમટમાં ઉત્તમ પૂતળાઓ હતી એમ કહેવાય છે.

હડીસિંહનું મંદિર : દિલ્હી દરવાજા બહાર આ મંદિર છે. અમદા-વાદનું એ સારામાં સારું મંદિર છે. ગઘ સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમાં એ બંધાયું

છે. ગૂજરાતના સલાટો પ્રાચીન રીત પ્રમાણે કામ કરવાનું બૂલી નથી ગયા એ આ મંદિરની બાંધણી સિદ્ધ કરી આપે છે. આ મંદિર પ્રેમચંદ સલાટે બાંધ્યું છે. બાંધણી શાંતિદાસના મંદિર જેવી છે એમ કહેવાય છે. આણના પ્રસિદ્ધ મંદિરને પણ તે કંઈક અંશે મળતી આવે છે. આ મંદિરની બહાર મોટો યૂરોપિયન ઘાટનો બંગલો છે. ગદ્ય સદીમાં એના જેવો બંગલો શહેરમાં એકે નહોતો. આજે મંદિરના શુદ્ધ પ્રાચીન સ્થાપત્ય આગળ બંગલાના કારિન્થિયન થાંભલા અને ઢંગ વગરની ગોળ કમાનો છેક ઝાંખાં પડે છે. મંદિરમાં આગળ એક માળવાળો સુંદર મંડપ છે. અંદરના ચોકમાં વચ્ચે મુખ્ય મંદિર આણના મંદિરની બાંધણીનું છે. એની આસપાસ બાવન જિનાલયો છે. મંદિરનો આગલો મંડપ, વચ્ચેનો મંડપ, અને ગભારાનું કામ ઘણું જ ઉત્તમ છે. ઉપર માળ છે અને નીચે ભોંયરું છે. વિમાનનું કામ પણ ઘણું જ ઉત્તમ છે. આનંદકુમાર સ્વામી આ મંદિરની બાંધણીને નાગર બાંધણી કહે છે. બર્જેસ અને ફરગ્યુસન આ આખા મંદિરની બાંધણી અનુપમ સૌંદર્યવાળી અને દરેક ભાગ એકબીજા સાથે માપમાં કેવા બંધબેસતા છે એમ લખે છે, એ એમના શબ્દોમાં જ જોઈએ. જિનાલયો સાથે મંદિરનું વર્ણન કરી ડૉ. બર્જેસ ફરગ્યુસનના આધારે લખે છે કે:—

“ This gives a dignity to the outer enclosure, combined with meaning which is seldom found in any other style of architecture and the whole arrangement leads pleasingly up to the central feature, showing great skill in the subordination of the various parts. ” (આર્કીઓલોજીકલ સર્વે : અમદાવાદ : ભાગ ૨. પૃ. ૮૮)

ફરગ્યુસન લખે છે કે હિંદુ સમયમાં જૈન સ્થાપત્ય ઉંચી ટોચે પહોંચ્યું હતું, અને મુસલમાન સમયમાં કેટલાંક મિશ્રણથી એ વધારે શુદ્ધ બન્યું, અને મુસલમાન સમયમાં પણ જૈન મંદિરો બંધાયાં. આ આખા મંદિરની રચના સંપૂર્ણ છે.

“ Each part goes on increasing in dignity as we approach the sanctuary. The exterior expresses the interior more completely than even a Gothic design: and whether looked at from its courts or from outside it possesses variety without confusion and an appropriateness of every part to the purpose for which it was intended ” (ફરગ્યુસનની Hist. of Ind. & Eastern Archi માંથી ડૉ. બર્જેસે લીધેલો ઉતારો)

ગઈ સદીમાં હિંદમાં આવેલા જેમ્સ સેમ્યુઅલસન આ મંદિરને ભૂલથી બૌદ્ધમંદિર કહે છે પણ એની બાંધણી માટે આ પ્રમાણે લખે છે:—

“At Ahmedabad there is one of the best known Buddhist temples in India. So far as architectural details are concerned, it is almost perfect; and the pavement of inlaid marble is perhaps the finest in India.”

આ મંદિરની બાંધણી આટલી ઉત્તમ છતાં એનું પ્રતિમાવિધાન પહેલા દરજ્જાનું નથી એમ મનાય છે. બહારના થાંભલાઓ ઉપરની પૂતળાઓ એકંદરે સારા નમુનાઓમાં ગણી શકાય એ ચિત્ર ઉપરથી જોઈ શકાશે. મૂર્તિ-વિધાનનો અભ્યાસ આપણા શિલ્પીઓમાં પાંચ પાંચ સદીઓથી અનેક સંજોગોને લીધે મંદ પડી ગયો હતો એ ભૂલવું ન જોઈએ. આ મંદિરની ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૨૬ ફીટ છે; બહારના મંડપ સિવાય પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૧૬૦ ફીટ છે. એકંદરે આ મંદિર અમદાવાદના સ્થાપત્યના ગૌરવરૂપ છે.

બીજાં જૈન મંદિરો અમદાવાદમાં ઘણાં છે. એમાંથી જે ખાસ જોવા લાયક છે તે આ પ્રમાણે છે : ઝવેરીવાડામાં સંભવનાથનું મંદિર છે. એ બંધા-યાની ચોક્કસ તારીખ બજાર પડી નથી, પણ એ શહેરમાં સૌથી પ્રાચીન જૈન મંદિર ગણાય છે. એમાં મંદિરની રીત પ્રમાણે સભામંડપો અને ગભારો એમ મળીને ત્રણ ભાગ છે. નીચે ભોંયરું છે એમાં પણ એ પ્રમાણે છે. તળીયાં ઉત્તમ આરસથી કરેલાં છે. એમાં ત્રણ પ્રતિમાઓ એવડા કદની બહુ મોટી છે. આ મંદિર બાંધવામાં લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયા હતા.

ત્યાં જ બીજું મંદિર આદીશ્વર ભગવાનનું છે. આ મંદિર ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં લલ્લુભાઈ પાનાચંદે ફરીથી કર્યું હતું. એમાં પણ ભોંયરું છે. એમાં ત્રણ મોટી પ્રતિમાઓ છે. વચ્ચેની પ્રતિમાની આસપાસ કાર્યોત્સર્ગ એટલે ઉભેલી સ્થિતિમાં બે નાની મૂર્તિઓ છે. મુખ્ય મૂર્તિ આદીશ્વર ભગવાન અથવા ઋષભદેવની છે. નીચે વિ. સં. ૧૬૬૬ (ઈ. સ. ૧૬૦૯) લખેલી છે. આ મંદિરમાં બીજી પણ કેટલીક મૂર્તિઓ છે. એક ગોખમાં લલ્લુભાઈ પાનાચંદે અને એમની સ્ત્રીની મૂર્તિ છે.

પાસે જ નીશાચોળમાં જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથનું જૂનું મંદિર છે. એ બાંધવામાં શ. ૭૫૦૦૦) ખર્ચ થયું હતું. ચોમુખજીની પોળમાં ચોમુખજીનું મંદિર

ધ. સ. ૧૮૬૬ માં શેઠ મગનભાઈ હકમચંદે રૂ. ૪૫૦૦૦) ખર્ચાને કરાવ્યું હતું. જવેરીવાડામાં ચિતમણ પાર્શ્વનાથનાં બે મંદિરો છે. એક પંચ તરફથી બંધાયેલું છે, અને બીજું શેઠ સુરજમલ વખતશાહે રૂ. ૪૦૦૦૦) ખર્ચાને બંધાવ્યું હતું. અજિતનાથનું મંદિર શેઠ વખતચંદ ખુશાલચંદે બંધાવ્યું હતું. મહાવીર સ્વામીનું મંદિર શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં રૂ. ૪૦૦૦૦) ખર્ચાને બંધાવ્યું હતું. દોશીવાડાની પોળમાં અષ્ટાપદજીનું મંદિર શેઠ મગનભાઈ કરમચંદે ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં રૂ. ૬૫૦૦૦) ખર્ચાને કરાવ્યું હતું. આ મંદિર જૂની શુદ્ધ બાંધણીનું નથી એમ ગેઝેટીઅરના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે. એ જ પોળમાં બીજું એક મંદિર જૈનોએ રૂ. ૪૦૦૦૦) ખર્ચાને બંધાવેલું છે. ટંકશાળની પોળમાં શેઠાણી હરકુંવરે ધર્મનાથનું મંદિર રૂ. ૨૦૦૦૦) ખર્ચાને બંધાવેલું છે. ધનાસુતારની પોળમાં આદીશ્વર ભગવાનનું જૂનું મંદિર રૂ. ૩૦૦૦૦)ને ખર્ચે સદા સોમજીએ બંધાવેલું છે.

ફતાશાની પોળમાં મહાવીર સ્વામીનું પ્રાચીન મંદિર રૂ. ૫૦૦૦૦)ને ખર્ચે શેઠ ઉમાભાઈ રૂપચંદે ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં ફરી બંધાવેલું છે. ત્યાં જ હંસનાથજીનું એક મંદિર શેઠાણી હરકુંવરબાઈએ રૂ. ૫૦૦૦૦)ને ખર્ચે ફરી બંધાવ્યું છે. આ મંદિરના ઘુમટ વગેરે ઉત્તમ છે. ફતાશાની પોળમાં સામસામી બે મંદિરો છે તેમાં પૂર્વાભિમુખના મંદિરમાં કામ ઉત્તમ છે. તળાઉ ઉત્તમ જડિત-કામના આરસનું છે. ઘુમટનું કામ પણ સારું છે, પરંતુ ઘુમટમાં મુકેલી પૂતળી-ઓને ગૂજરાતી પોશાક પહેરાવ્યો નથી. આ સદીનાં પચીસ વર્ષમાં જે નવાં શિલ્પનાં કામ બન્યાં છે એમાં આપણા સલાટો ગૂજરાતી પોશાક ભૂલી ગયા લાગે છે ! ચિત્રોમાં પણ ગૂજરાતી પોશાક ભાગ્યે જ થાય છે અને દેવદેવીઓ તો ગૂજરાતી પોશાકમાં ભાગ્યે જ કરાય છે.

ચંગપોળમાં પણ કેટલાંક ઉત્તમ મંદિરો છે. એમાં સંભવનાથનું મંદિર રૂ. ૭૦૦૦૦)ને ખર્ચે થયેલું છે. માંડવીની પોળમાં સમેતશિખરનું મંદિર છે તે ખાસ જોવા લાયક છે. એ મંદિર રૂપવિજય મહારાજે બંધાવેલું. કોઇ કહે છે કે એમાં ૧૩૬૦૦૦) રૂ. તું ખર્ચ થયું છે અને કોઈ રૂ. ૫૦૦૦૦) કહે છે. જમાલપુર ટોકરશાની પોળમાં ગોડી પાર્શ્વનાથનું મંદિર પણ જૂનું ગણાય છે. સાંકડીશેરીને નાકે ખેતરપાળની પોળમાં એક નાનું જૈન મંદિર છે. આ મંદિર ખાસ જોવા લાયક છે. એનું ભોંયતળાઉ અને થાંભલા સુંદર આરસના કરેલા

છે. એમાં રંગબેરંગી જડિતકામ દિલ્હી આગ્રાનાં મકાનો જોવું કરેલું છે તે ધણું જ મનોહર છે. એ કરનારા ગૂજરાતી સલાટો હતા. એમ કહેવાય છે કે ૧૬) રૂપીએ શેર સુધીના મોંઘા પત્થરો જડિતકામને માટે વાપર્યાં છે. શહેરમાં સ્થાપત્ય અને કલા જૈન કેમો આજ સુધી સાચવી રાખ્યાં છે.

હિંદુ મંદિરોનું વર્ણન આવી ગયું છે. નવાં હિંદુ મંદિરો જૂના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બરોબર બંધાતાં નથી. મંદિર તરીકે એમાં કંઈ આકર્ષણ હોતું નથી. કોઈ ધનવાન વ્યક્તિ બંધાવે કે સમાજ ઉધરાણું કરીને બંધાવે તોપણ સારું શોભે એવું કામ થઈ શકે; નવી રીતો પ્રાચીન રીતો સાથે સારી રીતે મેળવી શકે. પરંતુ બાંધણીનો રસ હિંદુ પ્રજામાં આજે તો દેખાતો નથી. આ બાબતમાં ખાસ દીલ્લીની વાત તો એ છે કે કેટલાંક જૂનાં મંદિરોમાં વિભાયતી ચળકતાં કે રંગબેરંગી ટાઇલ્સ વપરાય છે. વાપરનારને એ ચળકાટ સારો લાગતો હશે, પણ મંદિરની પવિત્રતા સાથે એ રસ આંખને કેવળ અણુગમે ઉપજાવે છે. એવાં ટાઇલ્સ કરતાં તો સાદા પત્થર સારા લાગે છે. શહેર બહાર દેવ-દેવીઓનાં ઘણાં મંદિરો આ જાતનાં છે. પાછળ મીરાતે અહમદીમાં આપેલાં હિંદુ સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે. એ બધાં પ્રમાણમાં પ્રાચીન છે. એ સિવાય બીજાં હિંદુ સ્થળો પણ ઘણાં છે. આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર બહુચરાણનાં બે મંદિરો છે. રાયપુર દરવાજા બહાર તલ્લાંડેશ્વર મહાદેવ છે. એ દર વર્ષે તલ જેટલા વધે છે એમ કહેવાય છે. અલીમપુરના ગંગનાથ મહાદેવ પ્રાચીન છે. એ માટે અહમદીનો ઉલ્લેખ પાછળ જોયો છે. સ્થાન રમણીય છે પણ મંદિર જરાયે આકર્ષક નથી. સારંગપુર દરવાજા બહાર કર્ણમુકતેશ્વર મહાદેવ છે, એ કર્ણદેવે કર્ણાવતી સાથે જ સ્થાપેલા એમ કહેવાય છે. પરંતુ પ્રબંધચિતામણિના ઉલ્લેખ પ્રમાણે એ કર્ણસાગર તળાવને કિનારે જ હોય; અને કર્ણસાગર મોઢેરા પાસે છે એટલે કર્ણમુકતેશ્વર અમદાવાદમાં ક્યાંથી આવ્યા એ વિચારવાનું છે. અનેક નાતોની વાડીઓમાં દેવદેવીઓનાં નાનાં મોટાં મંદિરો છે, એની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી. રસ્તામાં, અને ચકલાઓમાં પણ મંદિરો છે એ બધાં પાછલા સમયમાં બંધાયેલાં છે. શાહીબાગમાં સ્વામીનારાયણ તરફથી આરો અને મંદિર છે આરો ઠીક છે પણ બીજા મકાનમાં બાંધણી આકર્ષક નથી. એની પાસે સર ચીતુભાઈના સ્મરણમાં બંધાવેલા ચીતુનાથ મહાદેવ છે. મંદિરની બાંધણીમાં આકર્ષણ આવી શક્યું નથી.

પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર : ઓલીફન્ટ રોડ ઉપર અમાસાને ચકલે આ મંદિર આવેલું છે. એ અંધાતા પહેલાં પ્રાર્થના સમાજ ટ્રેનીંગ કૉલેજના સકાનમાં બેસતી. મંદિરનું બાંધકામ ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં પુરું થયું. અને તા. ૧૦ બુધવાર ૧૮૭૬ ને દીવસે વાસ્તુ ઉજવાયું હતું.^૧ બાંધનાર મીસ્ત્રીનું નામ નાગર, ઝવેર હતું. આ મંદિર અંધાવવામાં સમાજના સભાસદો ઉપરાંત મોટી મદદ શેઠ બેચરદાસ લશ્કરીએ કરી છે. મંદિરની બાંધણી વિચિત્ર છે. બે બાજુ ઓટલાવાળા બે ચોરડા તથા ઉત્તર બાજુ નાનો ખંડ કરીને એના ઉપર હિંદુ મંદિર જેવું શિખર કર્યું છે. આખા મંદિરનું ભોંયતળીઉં (plan) ખ્રીસ્તી દેવળની બાંધણી જેવું 'ક્રોસ' ના આકારનું છે. મોટો ખંડ, શિખરવાળો ખંડ અને એની આસપાસની બે કોટડીઓથી એ આકાર સમજાય છે. આમ ખ્રીસ્તી બાંધણી ઉપર હિંદુ શિખર બેસાડવાથી કોટ પાટલુન અને ટાઈ પહેરેલા માણસે ભાવનગરી કે એવી કોઈ બીજી પાધડી પહેરી હોય એવું દેખાય છે.

રૂપચંદનો પાળીઓ : દુધેશ્વરની ટાંકી પાસે એક ખેતરમાં છેક નદી કિનારે એક કુવો છે. એના થાળામાં એક આરસનો પાળીઓ જડેલો છે. પાળીઓમાં એક ઘોડેસ્વાર અને એની પાસે ત્રણ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ છે. ઉપલે બન્ને ખુણે સૂર્ય ચંદ્ર છે. મૂર્તિઓનાં મુખ કાંઈએ તોડી નાંખ્યાં છે. આરસની તખ્તીની આસપાસ હાંસીઓ (margin) છે. એમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે દેવનાગરી લિપિમાં લેખ છે. ઘોડાનો સામામ તથા મૂર્તિઓના પોષાક ઉત્તમ છે. લેખ આ પ્રમાણે છે :—

“સંવત ૧૬૭૨ વર્ષે વૃશ્ચિક સુદિ ૩ ગરુડ સં । સોનપાલ પુત્ર સં ।
રૂપચંદ ભારજા રૂપશ્રી કોમા કેસરજળી ત્રણે સાગમન કીધો । શ્રી પાતસાહા સલેમ
વજેરાજેઃ શ્રી જાહાંગીર દલી શ્રી અહિમદાવાદ નગરે સામમતિ તીરે સમંભવતિ.
ઓસવ જ્ઞાતીય વૃદ્ધ સાધાય લોઢાગોત્રે રણમદાસ તતપુત્ર સં । કચરપાલ સોનપાલ ॥

ઋષભદાસના પુત્ર સોનપાલના પુત્ર રૂપચંદની પાછળ એમની ત્રણ સ્ત્રીઓ અહીં સતી થયેલી એની યાદગીરીનો આ પાળીઓ છે એમ લેખ

ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. ઋષભદાસના કુંરપાલ સોનપાલ નામના બે પુત્રો ધણા પ્રસિદ્ધ હતા તેથી બન્નેનાં નામ લેખમાં છેડે સાથે આપ્યાં છે. આ બન્ને પ્રસિદ્ધ ભાઈઓ માટે તદ્દન ચોક્કસ માહિતી તો મળતી નથી, પરંતુ જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં પ્રો. બનારસીદાસનો આગ્રા પ્રશસ્તિનો લેખ છે. એ પ્રશસ્તિ આગ્રામાંથી જડી હતી. એમાં કુંરપાલ સોનપાલ સંબંધી સારી હકીકત મળી આવે છે. એ ભાઈઓ જહાંગીરના સમયમાં એના અમાત્ય હતા. એનું વતન આગ્રા હતું એમ પ્રશસ્તિ કહે છે. એમાં એમને વસ્તુપાલ તેજપાલ સાથે સરખાવ્યા છે. એક બીજું જૂનું હિંદી કાવ્ય પણ જડેલું છે. એમાં પણ આ બન્ને ભાઈઓની ધણી સ્તુતિ કરેલી છે. બાદશાહના એ જમણા હાથ જેવા હતા અને સોનપાલને 'હિંદુ સુલતાન' નું પદ મળ્યું હતું એમ એમાં લખેલું છે. એ બધી હકીકતનો વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. જહાંગીરના સમયનો ઇતિહાસ જોતાં આ નામ સ્પષ્ટ રીતે મળતાં નથી. પરંતુ એમાં કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના બે ભાઈઓએ ભજવેલા ભાગનું સાફ વર્ણન છે. સુંદરદાસને જહાંગીરે 'રાજા વિક્રમાન્વિત' નો ઇત્કાળ આપેલો તે હિંદી કાવ્યના 'હિંદુસરતાણ' સાથે બંધ બેસે છે. જહાંગીર અને શાહજહાંનો એ જમણો હાથ હતો. મીરાતે અહમદીમાં પણ એમના ઉલ્લેખ છે અને એ બન્નેએ વારા ફરતી ગૂજરાતની દીવાની કરી હતી એમ સમજાય છે. શાહજહાંએ જહાંગીર સામે બળવો કર્યો ત્યારે સુંદરદાસે શાહજહાં તરફથી મુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને એમાં છેવટે એનું મરણ થયું હતું. જહાંગીર પોતે લખે છે કે સુંદરદાસના જ ચઢાવ્યાથી શાહજહાંએ બળવો કર્યો હતો. આ બન્ને ભાઈઓ તે જ કુંરપાળ (કુંવરપાળ) સોનપાલ એમ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે; પરંતુ એમનાં વર્ણન તો મળતાં આવે છે, અને એ સિવાય જહાંગીરના સમયમાં બીજા ભાઈઓ એવી સત્તાવાળા જડતા નથી. જહાંગીર એમને ક્ષત્રિય કહે છે એ વાંધો આવે છે ખરો, પણ એ સમયમાં ધણા ક્ષત્રિયો એસવાળા જ્ઞાતિમાં દાખલ થતા એ ભૂલવાનું નથી. સુંદરદાસ રાજા વિક્રમાન્વિતે ગૂજરાતમાં જીવહિંસા અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે, એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ બન્ને ભાઈઓ અમદાવાદમાં રહેતા હોય અગર શત્રુંજય સંધ લઈને આવ્યા હોય ત્યારે અમદાવાદમાં રહ્યા હોય અને એ વખતે સોનપાલના પુત્ર રૂપચંદન મૃત્યુ થયું

હોય એમ ખાસ સંભવ છે. રૂપચંદ્ર પણ લઢવૈયો હતો એમ જણાય છે.^૧

આ સુંદર પાળીઓ મ્યુઝિયમમાં મુકવા યોગ્ય છે, તેને બદલે આજે તે નિર્જન જગ્યાએ કુવા ઉપર જડેલો છે. આસપાસ લોક જનજરૂ એસે છે. પહેલાં એના ઉપર લવ્ય છત્રી હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

ખીજાં જોવા લાયક સ્થળોમાં રાયખડ અને ખાનજહાન દરવાજા વચ્ચે ગાયકવાડની હવેલી છે તે છે. એ ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં બંધાઈ એમ કહેવાય છે. શહેરનો વહીવટ મોમીનખાં અને મરેઠાઓએ વહેંચી લીધો ત્યારે મરેઠાઓએ પોતાને માટે ખીજાં કિલ્લો બાંધ્યો. એનો ઘાટ ઠેકાણા વગરનો છે. એના કાટમાં શહેરનાં ઘણાં પ્રાચીન અવશેષોના પથરો વપરાયા હોય એમ જણાય છે. મોમીનખાંએ સુખાના મકાન ઉપર દેખરેખ રખાય એવી રીતે જમાલપુર પાસે એક ઉંચો ઘુરજ બાંધ્યો હતો તે મરેઠા સુખાએ વાંધો લીધાથી ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં તોડી નાંખવો પડેલો. આ હવેલી અગર કિલ્લામાં હાલ મુખ્ય પોલીસથાણું છે. આ કિલ્લાનો દક્ષિણ ભાગ ૧૮૧૪ માં કેશોબા પંડિતે વધારેલો છે. બ્રીટીશ અમલની શરૂઆતમાં એમાં લશ્કર રહેતું અને પાછળથી દારૂગોળો રહેતો. આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર કાગડાપીઠમાં પતીઆનું દવાખાનું છે એને પણ સારો કાટ કરેલો છે. ત્યાં વિઠલપુરાની જગ્યા હતી. જૂના વખતમાં એમાં સરાઈ હતી. પછી દાણા બજાર કરેલું પણ પાછળથી ફેરવી નાંખેલું. ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ત્યાં પતીઆનું દવાખાનું કરેલું છે.

હાલનાં મકાનોમાં ગૂજરાત કૉલેજ અને રણછોડલાલ હાઈસ્કૂલનાં મકાનો અંગ્રેજી મિશ્ર બાંધણીનાં પણ જોવા લાયક કહી શકાય. મીરઝાપુરમાં બે ખ્રીસ્તી દેવળો છે. એની બાંધણી સાધારણ છે. એક રોમન કેથોલિક ચર્ચ છે તે ૧૮૪૨ માં બંધાયેલું અને ૧૮૬૪ માં વધારેલું. ખીજું ઇંગ્લીશ ચર્ચ છે તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં રૂ. ૧૨૦૦૦)ને ખર્ચે બંધાયેલું છે. એનું માપ ૭૧ x ૪૨ ફીટ છે. ભોંયતળાયાનો ઘાટ કોસ જોવા છે. બાંધણી ઇલિઝાબેથન છે એમ ગેઝેટીઅરમાં લખેલું છે. હાલના નવા બંગલાઓમાં ખાસ જોવા જોવા એકે ન કહેવાય. રહેવાના બંગલામાં આરોગ્ય માટે અંગ્રેજી રીતો દાખલ કરી જૂની બાંધણી

[૧] આ બાબતની વિગતવાર હકીકત માટે જુઓ “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” અ. ૩, ખંડ ૪ થામાં મારો લેખ.

સાચવી શકાય, પરંતુ એવું થતું નથી. શેઠ અંબાલાલનો શાહીઆગનો અંગલો વિચિત્ર આંધણીનો વિલાયતી રીતનો કહી શકાય. પણ સર ચીનુભાઈનો શાંતિકુંજ અંગલો અને મીરજાપુરનો શેઠ અંબાલાલનો અંગલો મિશ્ર ઘાટનો કહી શકાય. સર ચીનુભાઈના અંગલામાં તો અનેક જાતની દેશી અને વિદેશી આંધણીની રીતોનું બહુ વિચિત્ર મિશ્રણ કરેલું છે. એ માટે સર ઈવાન જેમ્સની ટીકા જાણવા જેવી છે.^૧ એ ટીકા અંગલા અને ઘર આંધવામાં વધારે નાણાં ખર્ચનાર દરેકે જાણવા જેવી છે. પરંતુ શાંતિકુંજ અંગલાનો આખોયે દેખાવ આગળ તથા પાછળથી ભવ્ય અને મનોહર લાગે છે. નવી સગવડ સાચવીને જૂની રીતનું મનોહર મિશ્રણ કરીને દુકાનો આંધવાનું માન શેઠ કરતુરભાઈ લાલભાઈને છે. એવી આંધણીની દુકાનો દરવેશઅલીની મસ્જીદની જોડે એમણે બંધાવી છે તે ટીક પરંતુ તે દુકાનો પાછળનો એમનો અંગલો વીલાયતી દેખાતો છે !

સારી આંધણીનાં ઘર હવે બંધાતાં નથી. લાટડકામની કારીગીરીવાળાં ઘર દોશીવાડાની પોળમાં અને કાળુપુરમાં છે. અમદાવાદનાં ઘર ખાસ વખણાય છે. શાહપુરના એક ઘરનો આખોયે ભાગ વિલાયતના એક મ્યુઝિયમમાં લઈ જઈને ઉભો કરેલો છે. પ્રાચીન આંધણીનાં ઘરો અને હવેલી હજી પણ શહેરમાં છે. ધોખીની પોળમાં વેણીભાઈની હવેલી, લાંખાપટેલની પોળમાં ભોળાનાથ

[૧] જુઓ Journal of Indian Art : 1916 : October : No. 136 : સર એચ. ઈવાન એમ. જેમ્સનો લેખ :

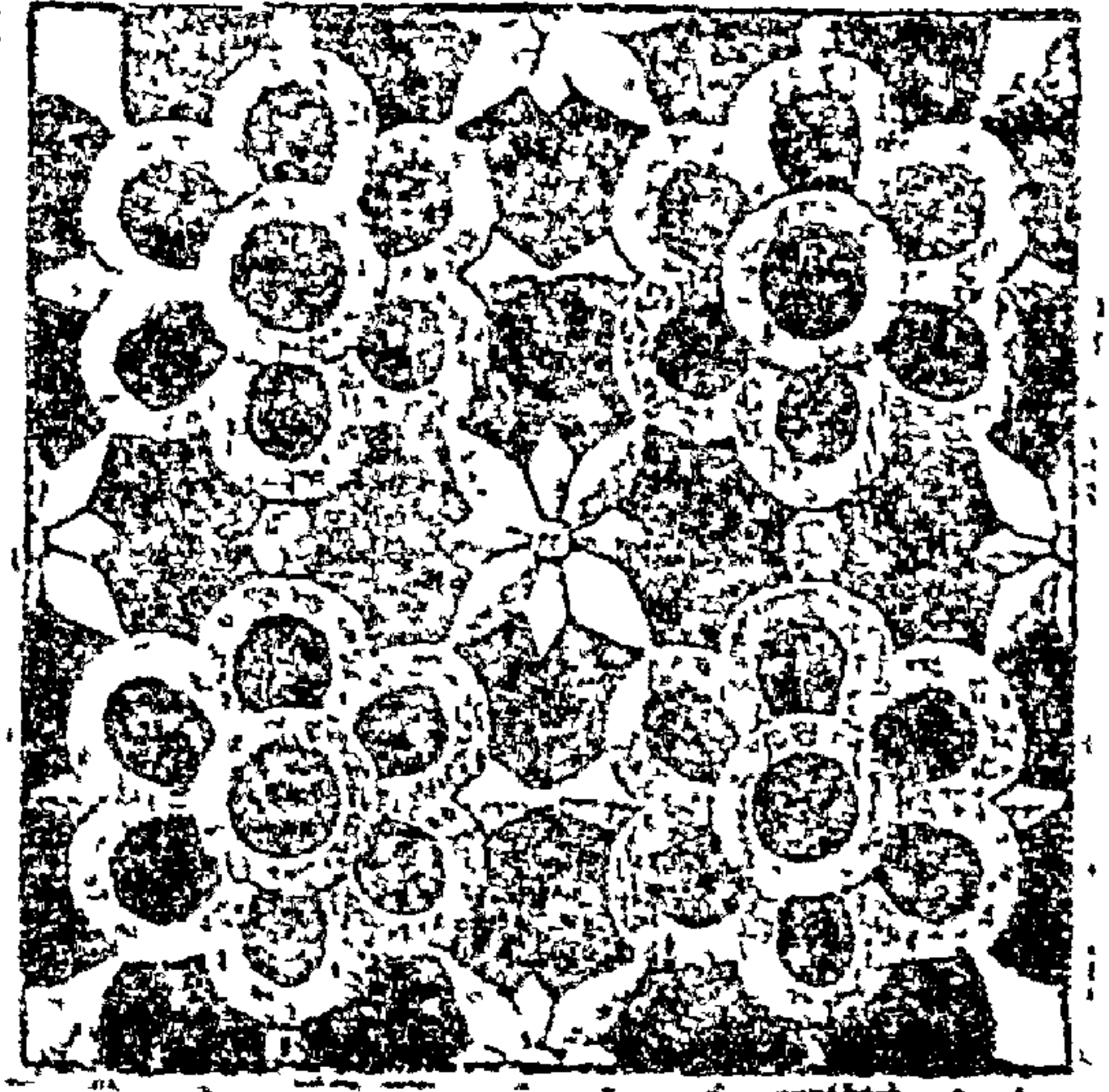
"The late Sir Chinubhai M. Ranchhordas who was created a baronet for his great public spirit and his liberal charities, constructed an extensive residence for himself on the banks of the river Sabarmati outside the City of Ahmedabad, resembling a rich Parsee's Bungalow on Malbar Hill, with a dash of the White City at shepherd's Bush thrown in, and no person of taste could call it beautiful. Of course, the cost would have been greatly increased had much of the whitewashed brick-walls been adorned with panels and balconies in carved teakwood and as an able businessman, perhaps Sir Chinubhai preferred the economy of stucco."

સારાભાઈની હવેલી અને સાંકડીશેરીના રસ્તા ઉપર મોતીલાલભાઈની હવેલી બાંધણીને માટે ખાસ જોવા લાયક છે. લાકડાંની કાતરણીવાળાં બરોનાં ચિત્રો અહીં આપ્યાં છે.

શહેર બહારનાં સ્થળોમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ અને હિંદોગાશ્રમ (સત્યાગ્રહાશ્રમ) છે. વિદ્યાપીઠનું મકાન વિશાળ અને ભવ્ય છે પણ આકર્ષક નથી. આશ્રમમાં બાંધણી જોવાની નથી, પણ મહાત્મા ગાંધીજીના નિવાસ સ્થાન તરીકે આખા હિંદુસ્તાનનું એ કેન્દ્ર છે. એનાં મકાનો સાદાં છે. દૂરથી જ આશ્રમ કે તપોવન જેવું લાગે છે, અને અંદર જતાં પવિત્ર વાતાવરણમાં આવ્યા હોય એવું લાગે છે. સાદાઈ અને પવિત્રતા આપોઆપ મનમાં સ્પુરે છે. ભલકાબંધી કે વિલાયતી કપડાં પહેરી આ આશ્રમમાં જતાં ગમે તેવા માણસને પણ દુષ્કર્મની પેઠે વિનીત વેવેળ પ્રવિષ્ટવ્યાનિ તપોવનનિ નામ એવું મનમાં થાય છે. આ આશ્રમને લીધે અમદાવાદ આજે તીર્થનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે.

આ સર્વે હિંદુ મુસલમાનનાં જોવા લાયક સ્થળોનો ટુંકો અહેવાલ આપ્યો છે, એ ઉપરથી તથા ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ અને ધુણીની અંદર, તથા મંદી પોળોની અંદર છુપાઈ રહેલું બીજું મનોહર અને આકર્ષક અમદાવાદ કેવું છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

અમદાવાદના સંતો

આદમ કું ખુદા મત કહેા આદમ ખુદા નહિ,
લેકિન ખુદાકે તુરસે આદમ જૂદા નહિ.

સંતોનો સંગ અમદાવાદને નિરંતર રહ્યાં કયો છે એ એના ઇતિહાસની એક વિશિષ્ટતા છે. ગૂજરાતી સુલતાનોના સમયમાં રાજ્યલક્ષ્મીનો સારો ભાગ સંતોના ચરણોમાં જતો અને એમની મારફતે ગરીબોમાં વહેંચાતો. અમદાવાદના પાયામાં જ સંતોની અમીદષ્ટિ પડેલી છે. આશાવલ કે કર્ણાવતીમાં જૈન અને હિંદુ સંતો—પ્રસિદ્ધ જૈન સંતપુરુષો વસતા હતા એમ આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ એમના સંબંધી વિશેષ માહિતી મળતી નથી. અમદાવાદ વસ્તું ત્યારથી મુસલમાન સંતપુરુષોના નિવાસ અમદાવાદમાં થવા માંડ્યા. સુલતાનોના અને એમના અમીરોના ધાર્મિક વલણથી પરદેશથી અનેક મહાપુરુષો અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. અહીં બની શકે એટલા ટુંકાણમાં એ સંતપુરુષોનું આપણે પિછાન કરીએ.

સંતો અને મહાત્માઓનાં ચરિત્રોમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એમનાં જીવન સાથે એમના ભકતો અનેક ચમત્કારોને જોડે છે. એમાં ભક્તિથી પ્રેરાયેલી અતિશયોક્તિ પણ હોય છે, પરંતુ એ બનાવો સર્વથા હસી કાઢવા જેવા હોતા નથી. સંતોનાં અંતઃકરણ આપણા કરતાં વધારે ઉંચી ભૂમિકા ઉપર ગયેલાં હોય છે. આ દુનિયા અને તેની પારની વસ્તુઓ વચ્ચે જે

પડદો હોય છે તે એમની આગળ રહી શકતો નથી. ખુલી ગયેલાં આંતરચક્ષુથી એ આપણા કરતાં વધારે જોઈ શકે છે અને એ માટે એમને શ્રમ કરવો પડતો નથી. આપણે જેને સિદ્ધિ કહીએ છીએ એ સિદ્ધિઓ એમને વશ રહે છે, અને કેટલીક વાર એની એમને ખજર પણ હોતી નથી. આવા મહાત્માઓ દરેક કાળમાં દરેક ધર્મમાં થાય છે; એટલે પ્રાચીન કાળના મહાત્માઓનાં વર્ણનમાં ચમત્કારના ભાગ ખાસ નોંધાયા હોય છે. ભક્તવર્ગ એથી જ દોરાય છે અને એ જ યાદ રાખે છે. બીજું એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે દરેક ધર્મોમાં સાંપ્રદાયિકતા જડ થાલીને રહેલી છે. દરેક ધર્મના મહાત્માઓ પણ સાંપ્રદાયિકતાના વિષથી ભાગ્યે જ મુક્ત હોય છે. સાંપ્રદાયિકતાને છૂતનારા તો વિરલ જ હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં આ સાંપ્રદાયિકતાનું જોર આજ કરતાં કાંઈક વધારે હતું. દરેક ધર્મના પોતાના દષ્ટિબિંદુથી એ દોષ ખરેખરો દોષ ગણાતો નથી. એટલે સાંપ્રદાયિક દુરાગ્રહ હોવા છતાં સંતપણું હોઈ શકે છે. એ ન હોય તે તો મહાનમાં મહાન સંત. મહાત્માઓનાં વર્ણનમાં આ બે વસ્તુઓ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજખાન

અમદાવાદના સંતોના વર્ણનમાં એની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર સંતશિરોમણી શેખ અહમદ ખટ્ટુથી શરૂઆત કરવી યોગ્ય છે. આ મહાપુરુષની ખરી માતૃભૂમિ કઈ તે નક્કી થઈ શકતું નથી. કોઈ એમને નાગોર પાસે ખટ્ટુ ગામના કહે છે અને કોઈ પાટણના કહે છે. બન્ને રીતે આપણે એમને ગૂજરાતી કહી શકીએ. એમનો જન્મ દિલ્હીમાં થયો હતો એમ મનાય છે. એમના પિતા મલીક ઇખ્તિયાર અદીન સુલતાન ફિરોઝશાહના દૂરના સગા થતા હતા. શેખ અહમદનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૩૮ માં થયો અને એમનું નામ વજીહુદીન પાડ્યું.^૧ પિતાના મરણ પછી મોટી મીલકત એમના હાથમાં આવી અને એમણે મોજશોખમાં ઉડાવી. પરંતુ એમ કરતાં એમને વિરાગ ઉત્પન્ન થયો, અને જગતમાં સાર ન દેખતાં ખટ્ટુ ગામમાં શેખખાખા ઇશાક મધરબી પાસે આવી એમના શિષ્ય બન્યા. ધીમે ધીમે એમને એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કે એમને બધા ‘પ્રકાશ’ અથવા ‘દીપક’ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. એમના

[૧] મનતુખેયુત્તવારીખમાં જન્મનું વર્ષ હી. સં. ૭૩૭ (ઇ. સ. ૧૩૩૬) આપેલું છે અને નામ નસીરુદીન આપ્યું છે. ભા. ૧. પૃ. ૩૫૭ નોંધ.

ગુરુ સીલસીલહ મધરખી પંથના હતા એટલે એ પણ એ પંથના થયા. મનતુએ બુતવારીખમાં લખ્યું છે કે તૈમુરે જ્યારે દિલ્હીના વતનીઓને પકડીને કેદ કર્યા હતા ત્યારે શેખ અહમદ ખટ્ટુએ તૈમુર અને એની સભાના વિદ્વાનો સાથે ઘણી અસરકારક વાતચીત કરીને એ કેદીઓને છોડાવેલા. એ પછી તૈમુરની એમના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ હતી. બદૌની લખે છે કે શેખ સાહેબે હિંદુસ્તાનની આ ખરી સેવા બજાવી હતી. (૧-૩૫૭) ઇ. સ. ૧૩૭૪ માં એમના ગુરુના મરણ પછી એમણે મકકે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ખંભાત આવ્યા. એ વખતે ગૂજરાતના સુબા ફરહત ઉલ્મુલ્ક રાસ્તીખાંના પિતા ફતેહખાંએ એમની બહુ સેવા કરી. કેટલેક વર્ષે મકકેથી પાછા ફરતાં એ નગરઠકા ઉતર્યા, અને ત્યાંથી ગૂજરાત ઉપર એમનો ભાવ થયેલો હોવાથી પાટણ આવ્યા, અને સાબરમતીને કિનારે આશાવલથી ત્રણ કોષ છેટે આવેલા સરખેજ ગામમાં નિવાસ કર્યો. એ વખતે એમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી. આ વખતે સુબો ઝફરખાં હતો તે સ્વતંત્ર થયો અને મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કર્યું. એ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ (તાતારખાં) આશાવલમાં ઘણુંખરું રહેતા એટલે એમને શેખ અહમદ સાથે બહુ સારો સંબંધ થયો, અને મુઝફ્ફરશાહને તો સંત સાથે ગુરુ-શિષ્ય જેવો સંબંધ થઈ ગયો. સંતની મિત્રતા એવી શુદ્ધ હતી કે મુહમ્મદશાહે પિતાની વિરુદ્ધ પડી પોતાનું રાજ્ય કાયમ રાખવા માટે પ્રાર્થના કરવા વિનંતિ કરી સંતને મોટી રકમ ભેટ કરી. સંતે એ રકમ પાછી મોકલી કહેવડાવ્યું કે ‘એ પૈસા ઉપર તો તારા પિતાનો હક છે.’ આ કારણથી એમને ગંજબક્ષ કહેતા હશે.^૧ ગૂજરાતી સુલતાનો સાથે શેખ સાહેબનો સંબંધ વધતો ગયો. મુઝફ્ફરશાહનો પૌત્ર અહમદશાહ પણ એમને મહાપુરુષ ગણી બહુ માન આપતો અને સલાહ લેતો. ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં અહમદ ખટ્ટુની પ્રેરણાથી એણે આશાવલ પાસે અમદાવાદ વસાવ્યું. એ કાર્યમાં અહમદ નામના ચાર પવિત્ર પુરુષો પાંચે નાંખવામાં

[૧] ડૉ. ટેલર ગંજબક્ષ ઉપનામનું આ કારણ આપે છે. ખાસ કારણ માત્ર મકકનું નથી, પરંતુ અહમદ ખટ્ટુ બહુ ઉદાર પુરુષ હતા એમ માનવાને કારણ છે. એમને ધાર્મિકોમાં ચંદ્ર અને પવિત્ર લોકોમાં સૂર્ય એવું ઉપનામ પણ હતું. ડૉ. ટેલર એમને ‘કુતુબ અલ એક તાબ’ પણ કહે છે. સિકંદરીમાં એ. નામ વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબ માટે લખ્યું છે.

હતા. તેમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુ મુખ્ય હતા. અમદાવાદ વસાવવામાં એમનો જ લાગ હતો એથી એમનું નામ આજ સુધી અમર છે. એમ કહેવાય છે કે રાજ્ય તરફથી એમને ઘણું દ્રવ્ય નજર થતું. ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટંકા (સાડાસાત લાખ રૂપિયા) દર વર્ષે એમના પગે આગળ નજર કરાતા. એમના ચમત્કારો પણ ઘણા છે. એમણે એક વખત લઢાઇ જતાં બાદ અહમદશાહને પાટનગરમાં પ્રવેશ કરવાની ચોક્કસ તારીખ અગાઉથી કહી હતી. એમની દરગાહ ઉપરની ચાંદીની સાંકળ ચોર લેવા આવ્યા ત્યારે આપોઆપ ઉઘી જતી રહી. એમના પવિત્ર જીવનથી આકર્ષાઈ ઘણા લોક સરખેજમાં રહેવાનું અને ત્યાં જ દફન થવાનું ઇચ્છતા. આજ ગૂજરાતના ત્રણ બાદશાહો અને કેટલાયે અમીરો શેખ અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની છાયામાં સુતેલા છે. શેખ સાહેબ ઈ. સ. ૧૪૪૬ ના જન્મ-યુ-આરીમાં હી. સં. ૮૪૬ માં ગુરુવાર તા. ૧૪ માં સંવાલને રોજ બપોર પહેલાં સરખેજમાં ૧૧૧ વર્ષ (ચંદ્રનાં વર્ષ)ની ઉંમરે ગુજરી ગયા; એટલે ૧૦૮ સૌર વર્ષ થાય. એમણે જીવનમાં લગ્ન કરેલું નથી એમ અહમદીમાં લખેલું છે. શેખ અહમદ ખટ્ટુ હિંદુસ્તાનના છ મોટા પીરોમાં ગણાય છે. દર ગુરુવારે એમની દરગાહનાં દર્શન માટે સેકડો લોક જાય છે.

કુતુબે આલમ સાહેબ

ગૂજરાતમાં ખુખારી સૈયદોના મુખ્ય પુરુષ કુતુબે આલમ સાહેબનું આખું નામ સૈયદ ખુરહાલુદ્દીન અબુ મુહમ્મદ અબ્દલ્લા ખુખારી છે. જાહેરમાં એ કુતુબે આલમ સાહેબ તરીકે મશહૂર છે. એમના પિતા નસીરુદ્દીન મુહમ્મદ ઉઝન સુપ્રસિદ્ધ સંતશિરોમણિ સૈયદ જલાલુદ્દીન મખદૂમ જહાંનીયાં ખુખારીના પુત્ર થાય. એમનો જન્મ તા. ૧૪ રજબ હી. સં ૭૯૦ માં થયો હતો. એમના પિતા એમને દશ વર્ષનાં મુકીને ગુજરી ગયા, અને એમના કાકાએ એમને મોટા કરીને જ્ઞાન આપ્યું. એ મોટા થયા એટલે એમને કહેવામાં આવ્યું કે ગૂજરાતમાં તમે પ્રસિદ્ધ થશો. એ ઉપરથી હી. સં. ૮૦૨ માં એમની માતા સાથે એ પાટણ આવ્યા, અને ત્યાંથી આવીને આશાવલમાં વસ્યા. સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલાને ગૂજરાતનું રાજ્ય કુતુબે આલમ સાહેબના દાદા મખદૂમ જહાંનીયાંના આશિર્વાદથી મળ્યું હતું. એટલે એ સુલતાને એમને બહુ માન આપ્યું. સુલતાન અહમદે પણ એમને ઘણું માન આપીને એમની તારીફમાં એક કવિતા બનાવીને આશિર્વાદ માગ્યો. કુતુબે આલમ સાહેબે કહ્યું કે મારા દાદાએ ગૂજરાતની ગાદી માટે તમારા કુટુંબને

આશિર્વાદ આપ્યો છે. ત્યારે અહમદશાહે કહ્યું કે 'એ તો કુટુંબને આશિર્વાદ આપેલો પણ આપ અમદાવાદ શહેર સુખી થાય એવો આશિર્વાદ આપો.' એટલે કુતુબે આલમ સાહેબે કહ્યું કે 'અહમદાબાદ અબ્દુલ આબાદ,' 'પરમેશ્વરની કૃપાથી અમદાવાદ હમેશ આબાદ રહેશે.'

એક વખત આ સાહેબ મધરાતની નિમાજ માટે ઉઠ્યા હતા એવામાં અંધારામાં એક ઢેરું એમના પગમાં વાગ્યું અને લોહી નીકળ્યું એટલે એ બોલી ઉઠ્યા કે: "ક્યા હે, લોહા હે કે લક્કડ હે કે પથર હે." સવારમાં સર્વેને ખબર પડી કે એ દેશમાં લોખંડ, લાકડું અને પથર ત્રણે વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ ગયો હતો. કુતુબે આલમ સાહેબે હુકમ કર્યો કે 'એ દેશને દારી દો અને કાંઈએ આ વાત જાહેર કરવી નહિ. જે એ ઢેરું કાઢશે એનો વંશ રહેશે નહિ.' છેવટે એક સેવકે વંશ વિનાના રહેવાનું પસંદ કરીને ઢેરું બહાર કાઢ્યું, અને એ ચમત્કાર જોવા લોક આવવા લાગ્યા. એ ઢેરું અકબર બાદશાહે જોયેલું અને નવાઈની ચીજ સમજી અંડધુ આગ્રે લઈ ગયેલા. બાકીનું અંડધું આજે પણ વટવામાં છે. કુતુબે આલમ સાહેબ હી. સં. ૮૫૦ જીલહજ માસની ૮ મી તારીખે ૬૮ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા. પાછલા ભાગમાં એ વટવામાં રહેતા. ત્યાં એમનો રોજો છે.

કુતુબે આલમ સાહેબને બાર પુત્રો હતા. તેમાંના બીજા પુત્ર શાહઆલમ સાહેબ બહુ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલા પુત્ર સૈયદ નાસીરુદ્દીન અબુલ હસન મહમૂદ જે શાહ બડા કહેવાતા હતા તે પણ પ્રસિદ્ધ હતા. એમણે સુલતાન બહાદુરને ગૂજરાતની ગાદી મળવાનો અને ચીતોડ જીતવાનો આશિર્વાદ આપ્યો હતો. બુખારી સૈયદોનાં બે ખાનદાન ચાલે છે. એમાં કુતુબે આલમ સાહેબની ગાદીના કુતુબી સૈયદો કહેવાય છે, અને એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબની ગાદીના શાહી સૈયદો કહેવાય છે.

શાહઆલમ સાહેબ

શાહઆલમ સાહેબનું આખું નામ સીરોજુદ્દીન અબુલ ખરકાત સૈયદ મુહમ્મદ-હજરતે શાહઆલમ સાહેબ બુખારી છે. વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબના એ બીજા પુત્ર થાય. એમની માતાનું નામ બીબી અમીના સુલતાન ખાતુન છે. એ ઈસાહુદ્દીન ખુદાબંદખાના દીકરા કરીમખાની દીકરી થાય. અમદાવાદના સંતોમાં આ હજરત સાહેબ અગ્રસ્થાને છે.

એમનું માન એમના સમયથી આજ સુધી પણ ઘણું જ છે, અને એમના ઉરસને દીવસે હજારો માણસો ભેગાં થાય છે. હી. સં. ૮૧૭ ના જુલદાદ મહિનાની ૧૭ મી તારીખે સોમવારે રાત્રે એમનો જન્મ થયો હતો. એ તારીખ ‘વારીસે અલી’ એ શબ્દો ઉપરથી નીકળી આવે છે. એમ કહેવાય છે કે સત્તર વર્ષની ઉંમરે શેખ અહમદ ખટુ પાસેથી એમના મધરબી પંથનું અને પોતાના પિતા પાસેથી પણ એમણે જ્ઞાન સંપાદન કરેલું.

હજરત શાહઆલમનું એમના સમયનું લોકપ્રિય નામ મીયાં મંજલા હતું. એમણે એમના સમયના ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ લીધો છે. સૌધના જામની પુત્રી ખીખી મુરડી સાથે એમનું લગ્ન થયું હતું. એ ખીખીની ખીજ બહેન મુગલાઈ ખીખીનું લગ્ન સુલતાન મુહમ્મદની સાથે થયું હતું, એટલે એ સુલતાનના તે સાહુ થાય, અને એના પુત્ર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના માસા થાય. એ સુલતાનના મરણ પછી નાના ફતેહખાં (મહમૂદ બેગડો) ને લઈ મુગલાઈ ખીખી પોતાની બેનને ત્યાં રસુલાબાદમાં રહેવા ગઈ હતી. એટલે સુલતાન મહમૂદ બેગડો આ હજરત સાહેબના સંગમાં ઉછર્યો હતો. પાછળથી એમણે મુગલાઈ ખીખી સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. આમ ગૂજરાત સલ્તનતના રાજકુટુંબ સાથે એમનો સંબંધ હતો. ફતેહખાં હજરત સાહેબ પાસે રહેવાથી સુલતાન કુતુબુદ્દીન બહુ ચીઢતો, અને નાના મહમૂદ બેગડાને પકડવા માટે એણે ઘણા પ્રયત્નો કરેલા, અને શાહઆલમને અનેક ચમત્કારો કરીને એને બચાવેલો. શાહ આલમ સાહેબના ચમત્કારો એટલા બધા છે કે બધા લખીએ તો ઘણો લાંબો નિબંધ થાય. એમની હકીકતનું જે એક આખું પુસ્તક છે. એનું નામ ‘હીકાયતે શાહી’ છે.

મીરાતે સિકંદરીમાં શાહ આલમ સાહેબના ઘણા ચમત્કારોનું વર્ણન લખેલું છે. શેખ કમાલ માળવી સાથેની એમની તકરાર જાણીતી છે. શેખ કમાલ માળવી કેટલાક વખતથી અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એમને નાણાં વગેરેની ભેટો મોકલી માળવાનો સુલતાન મહમૂદ ખીલજ ગૂજરાતની ગાદી અપાવવા પ્રાર્થનાઓ કરવાનું વિનવતો. સુલતાન મુહમ્મદને આ વાતની કોઈ રીતે જાણ થતાં તેણે નાણાં ખૂંચવી લીધાં. આથી ક્રોધે ભરાઈ શેખ કમાલે પોતાની સાધુતાનો ઉપયોગ ગૂજરાતનું રાજ્ય ઉપેડવામાં કર્યો. એમના કહેવાથી માળવાનો સુલતાન ચઢાઈ લખતે આવ્યો. એ વખતે સુલતાન મુહમ્મદને પદ્મશ્રી

કરી કુતુબુદ્દીન ગાદીએ બેઠો હતો. એણે કુતુબે આલમ સાહેબને આ ચઢા-
ધની ખાખતમાં વિનંતિ કરી. એ સાહેબે સાધુને કનડયાથી આ પરિણામ
આવેલું જોઈને શેખ કમાલની માફી માંગવા શાહઆલમને મોકલ્યા. શાહ
આલમે ત્રણ વાર ફરી ફરી જઈને માફી માંગ્યા છતાં શેખ કમાલે માફી ન
આપી અને ક્રોધ કર્યો. પછી એક કાગળ ખતાવી કહ્યું કે ગૂજરાતનું રાજ્ય માળ-
વાના સુલતાનને નામે લખાઈ ચુક્યું છે, અને એનું આ ઈશ્વરી ફરમાન છે.
શાહ આલમે પણ એ વખતે ક્રોધ કરીને એ કાગળ ફાડી નાંખ્યો, અને એ જ
સમયે શેખ કમાલ બેલાન થઈને મરણ પામ્યા. કુતુબે આલમ સાહેબને લાગ્યું
કે શાહઆલમે જરા ઉતાવળ કરી. શેખ કમાલની કબર શાહઆલમના રોજે
જતાં મલીક અલીમની મરજીદ પાછળ છે. એમ કહેવાય છે કે એમનો અને
શાહઆલમ સાહેબનો ઘોખી એક હતો તે બંને સંતો પાસે જઈ પુત્ર અને
પુત્રીની માંગણી કરતો. આથી એને પુત્ર તો થયો પણ એ છોકરો શાહ
આલમને ત્યાં જાય ત્યારે છોકરો અને શેખ કમાલ પાસે આવે ત્યારે છોકરી
થઈ જતો. આ કારણથી આજે પણ કેટલાક મુસલમાનો શેખ કમાલના
રોજમાં પહેલા જઈ આવે છે. શાહ આલમ જઈ આવ્યા પછી કદી શેખ
કમાલના રોજ આગળ આવતા નથી.

છેવટે કુતુબે આલમ સાહેબના કહેવાથી શાહઆલમે કુતુબુદ્દીનને માળ-
વાના સુલતાનને હરાવવામાં મદદ કરી. શાહ આલમ લઢયા નહિ પણ એમના
અમલકારથી સુલતાન મહમૂદ હાર્યો; એનું વર્ણન સિકંદરીમાં કરેલું છે.^૧

શાહઆલમ સાહેબ દુનિયામાં રહેતા અને દુનિયાના બધા ભોગ
ભોગવતા છતાં એમનું તપ ભારે હતું. વ્યવહારમાં ભાગ લેવા છતાં એ
નિરપૃહ હતા. એમનું જીવન પવિત્ર હતું, વીતરાગ હતું. દુનિયામાં રહી બધાં
કર્મ કરવા છતાં વિરક્ત રહેવાનો કર્મયોગનો સિદ્ધાન્ત આ હજરત સાહેબના
જીવનમાંથી સમજાય છે.

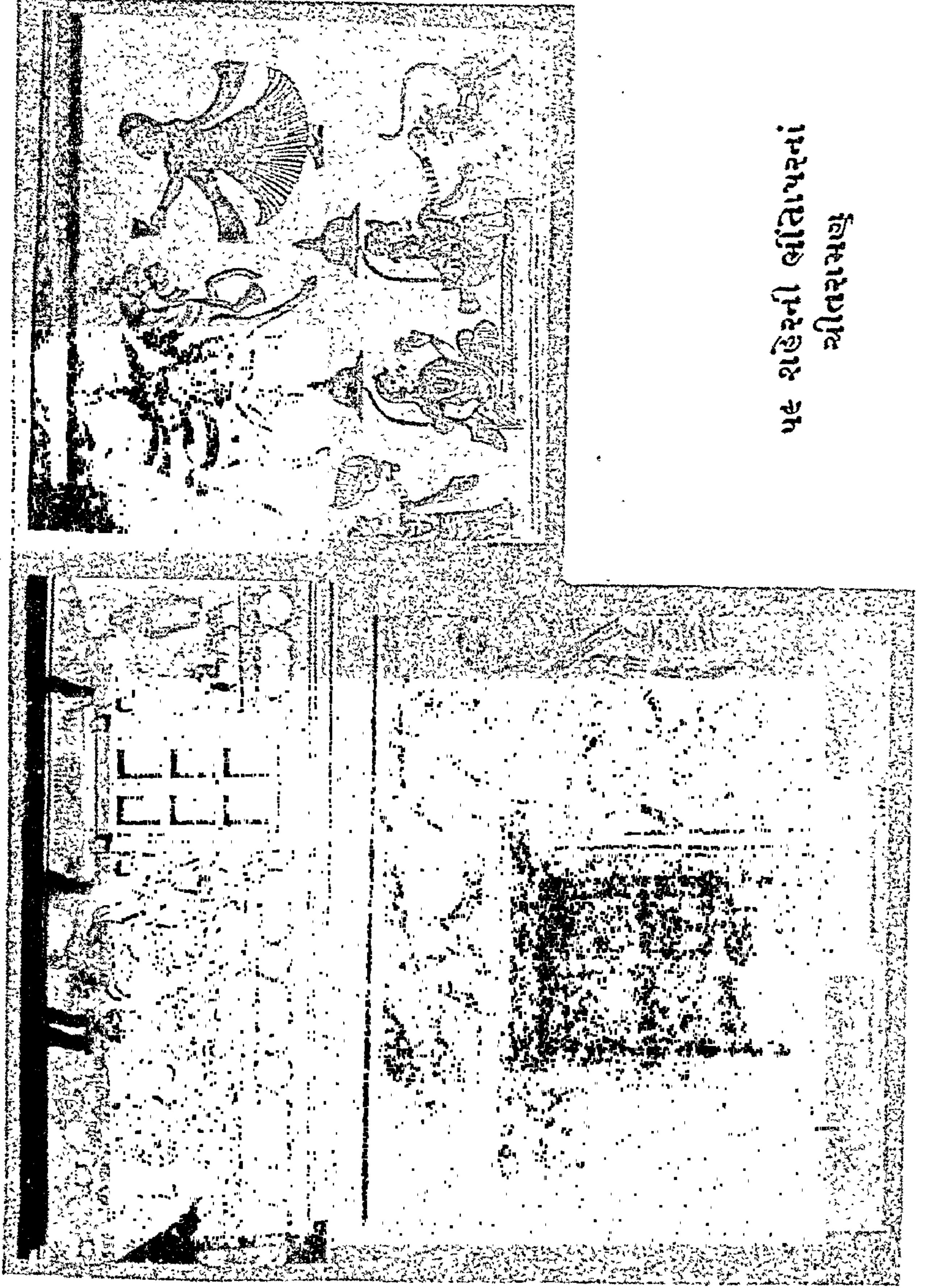
[૧] સર ક્વાઈવ બેલી સિકંદરીના તરજુમામાં શાહઆલમ અને શેખ કમાલની
વાત અને માળવાની ચઢાઈ એ બધી વાતને રાજખટપટ જ ગણે છે, અને એ ખટપટમાં
બે પંથના સંતોએ ભાગ લીધેલો અને એકની જીત થઈ એમ માને છે. (જુઓ
Bayley's History p. 140, note.)

એક વખત એક જડીઓ બાદશાહ માટે જડિત રૂપાળ લખને જતો હતો. શહેરના કાજી નજમુદ્દીને એ લખને તોડી ફાડી નાખ્યો, જડીઆએ જઈ ફરિયાદ કરી. બાદશાહ બોલ્યો નહિ પણ જડીઆના ગયા પછી કહ્યું કે રસુલાબાદમાં મીયાં મંજલા (શાહઆલમ) ધર્મવિરુદ્ધ રેશમી વસ્ત્રો પહેરે છે અને ગાયન સાંભળે છે તેને કેમ કાજી કાંઈ કહેતો નથી. કાજીને કાતે આ વાત પહોંચી એટલે એણે રેશમી વસ્તુઓ અને ગાયન વિરુદ્ધનાં ધર્મવચ્ચનો એક કાગળ ઉપર લખી શાહઆલમ પાસે ગયો. કાગળ પાઘડીમાં રાખ્યો હતો. શાહઆલમ સાહેબ ફક્ત શુક્રવારે જ બહાર નીકળતા અને આર્ત, હઝાસુ તથા અર્થાર્થનાં દુઃખ નિવારણ કરતા. એમણે કાજીને જોતાં જ પાઘડીમાંનો કાગળ માંગ્યો. કાજીને અચંપો લાગ્યો. કાગળ કાઢીને જુઓ છે તો કેરો દીકો. એટલામાં પાસેની એક લાકડી ઉપર સંતની નજર પડતાં તે સોનાતી થઈ ગઈ. કાજી નરમ થઈ ગયો અને મનમાં હજરત સાહેબનો સેવક બની ગયો. શાહઆલમે એ દીવસે કાજો જલ્લો પહેર્યો હતો. પાસે કામ કરતા એક સુતારની દોરી એમણે કેડે બાંધી અને એમાં એક લાકડી ખોસી. પછી કાજી સાથે બહાર નીકળતાં જ જલ્લો રેશમી કિનખાખતો થઈ ગયો, લાકડી સોનાતી રત્નજડિત ખંજર થઈ ગઈ અને દોરી કમરબંધ થઈ. હજરત સાહેબે કહ્યું કે તમે જાણો છો કે હું તો એતો એ છું પણ પરવરદીગારની એવી ઇચ્છા છે તેથી બીજા મને એવો દેખે છે. વાતનો સાર એટલો જ છે કે નિર્મળ અંતઃકરણના વીતરાગ મહાત્માઓ જે ભોગ ભોગવે છે એમાં એમને આસક્તિ હોતી નથી. એમનાં કર્મ લોકસંગ્રહને માટે જ હોય છે.

શાહઆલમ સાહેબ ૬૩ વર્ષની ઉંમરે હી. સં. ૮૮૦ માં તા. ૨૦ જમાદીઉલ આખરે શનીવારે રાત્રે પાછલે પહોરે જીવંત નશીન થયા. એમનો રોજો રસુલાબાદમાં મશહૂર છે. એમના મરણનું વર્ષ ‘આખીર ઉલ ઓલીઆ’ એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે.

શાહઆલમે જૂનાગઢના પતનની જે લઠાઈ રા’ મંડળિક અને મહમૂદ બેગડા વચ્ચે થઈ તેમાં શરૂઆતમાં જે ભોગ લીધો હતો તે એમના અને માંગરોળના સૈયદ રૂકનુદ્દીનના પત્રવ્યવહાર ઉપરથી સમજી શકે. રા’ મંડળિકના જુલમ ઉપરથી સૈયદ રૂકનુદ્દીને શાહઆલમ ઉપર વિનંતિપત્ર લખેલો અને એ ઉપરથી એ સુલતાનના દિવાનને મળેલા એટલું કાગળ ઉપરથી સમજાય છે.

પદ શહેરની ભાંતાયરનાં
અંતરામર્જ

૬૦ શેઠ હરીસિંહ કેસરીસિંહ

લડાઇનું મૂળ કદાચ એમાં હોય. આ કાગળો પુરાતત્વ પુ. ૫ અંક ૩ જામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે; એમાં શાહ આલમ સાહેબના હસ્તાક્ષર છે.

શાહઆલમ સાહેબનો વંશ : શાહઆલમ સાહેબની ગાદીના સૈયદોને શાહીસૈયદો કહે છે. શાહઆલમ સાહેબને પાંચ પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ હતી. એમના એક પુત્ર શાહ ભીકનની વાત જાણવા જેવી છે. એ બીબી મુરઝીના પુત્ર હતા. એમનું ખરું નામ સૈયદ બેગ મુહમ્મદ છે. એ સાહેબ શરૂઆતમાં એમના પિતા સાથે આશાવલમાં રહેતા હતા. નવ વર્ષની ઉંમરે એમનું મરણ થયું. એ સંબંધી વાત મલીક ફકરુદ્દીને પોતાના પિતા સુલતાન અહમદના જમાઈ મલીક સૈફુદ્દીન બીન અબ્દરખાં^૧ પાસેથી સાંભળેલી તે સિકંદરીના કર્તાએ નોંધી છે. મલીક કહે છે કે એક દીવસ હું મરી ગયો. મારા પિતા શોકથી ગાંડા જેવા થઇને કુતુબેઆલમ પાસે ગયા. એમણે એમને શાહઆલમ સાહેબ પાસે મોકલ્યા. શાહઆલમે કહ્યું કે પરમેશ્વરની ઇચ્છાને તાબે થવું જોઈએ. એમ કહી એમણે મલીકની પ્રાર્થના ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. મલીકે ત્યાંથી શાહ ભીકન પાસે જઈ પોતાના પુત્ર માટે કાંઈ કરવા શાહઆલમ સાહેબને વિનંતિ કરવા અરજ કરી. શાહ ભીકને પોતાના પિતાને વિનંતિ કરી એટલે એમણે કહ્યું કે ‘એના છોકરાને બદલે તમે જીવ આપવા તૈયાર છો?’ શાહ ભીકને હા પાડી. થોડી વારમાં શાહ ભીકન મરણ પામ્યા એમ જાહેર થયું. એ પહેલાં મલીક ઘેર ગયો હતો ત્યારે એણે પોતાનો પુત્ર જીવતો દીરો. પાછળથી શાહ ભીકનના મરણની વાત સાંભળી મલીકને બહુ દુઃખ થયું. આ

[૧] અહીં એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સૈફુદ્દીનના બાપનું નામ અબ્દરખાં એ અહમદીની માત્ર ગૂંજરાતી આવૃત્તિમાં જ આપેલું છે, અંગ્રેજીમાં આપ્યું નથી. પરંતુ એ નામ મહત્વનું જણાય છે. અગાઉ પરાં વર્ણનમાં અબ્દરખુરનું નામ આવ્યું છે પણ એના વસાવતારનું નામ જણાયલું નથી. ત્યાં કવિ લાવણ્યસમયનો જન્મ થયો હતો એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયમાં એ પહેં આબાદ હતું. વળી એના વર્ણન ઉપરથી એ શહેરમાં મહોલ્લા તરીકે અને બહાર પરા તરીકે પણ હતું. એટલે બેગડાના સમય પહેલાંનું જ હોય. સલ્તનતના અમીરોમાં અબ્દરખાં નામ બીજું જડતું નથી. વળી આ અબ્દરખાંનો પુત્ર સુલતાન અહમદનો જમાઈ થતો હતો એટલે એ મોટો અમીર હોય અને એણે અબ્દરખુર વસાવ્યું હોય એમ મને લાગે છે.

વાત જહાંગીર બાદશાહે પણ સાંભળેલી અને પોતાના ચરિત્રમાં નોંધી છે. શાહ બીકનની દરગાહ આશાવલમાં હતી. એમની મા બીબી મુરદી તથા એ બીબીના બાપ જામજુવા પણ ત્યાં જ દફન થયેલાં છે. શાહબીકનનો રોજો જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કિનારે ગઈ સદી સુધી હતો તે ઇ. સ. ૧૮૬૮ ની રેલ વખતે પડી ગયો.

શાહઆલમ સાહેબનો વંશ આ પ્રમાણે છે:—એમના પછી એમના પુત્ર સૈયદ રાજુ સત્તાર આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ અહમદ શહીદ પનાહ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ અબ્દુલગજુર મઝીરઆલમ, એમના પુત્ર સૈયદ હસન નુરઆલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ શાહઆલમ, એમના પુત્ર સૈયદ મુહમ્મદ મકબુલ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જલાલુદ્દીન મકસુદ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જાફર બદર આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ મુહમ્મદ મેહબુબ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જલાલુદ્દીન હમીદ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જાફર મજીદ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ મેહબુબ આલમ. આટલે સુધી મીરાતે અહમદીમાં વંશાવળી આપેલી છે. આ બધા ગાદીપતિ સૈયદોનાં વર્ણનો પણ છે, અને એમની કરામતોનાં વર્ણનો પણ આપેલાં છે. એમાં શાહઆલમ સાહેબથી પાંચમા સૈયદ શાહ આલમ સાહેબ માટે કહેવાય છે કે એ સાહેબ બહુ જ ઉદાર હતા, અને પોતાનાં પહેરેલાં વસ્ત્રો પણ ઘણી વાર ગરીબોને આપી દેતા. ગરીબોને વહેંચવા માટે એમને ધન ગમે ત્યાંથી આવી મળતું. મીર અબુતુરાબે આપેલી ઉજાણી વખતે એમણે કપડું કાઢી ગરીબને આપી દીધું ત્યારે ત્યાં કાંઈ ન હોવા છતાં શાહ આવેલી, અને એક વખત રૂપિયા પણ આવેલા. એમના પુત્ર સૈયદ મકબુલ આલમ સાહેબ વિદ્વાન હતા. એમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમની કબર શાહઆલમ સાહેબની સામેના મોટા રોજમાં વચ્ચે છે. એમાં કદમે રસુલ શરીફ-પેગંબરનાં પવિત્ર પગલાં પધરાવેલાં છે. આ રોજો જહાંગીરના સમયમાં સૈફખાંએ બંધાવેલો હતો. એમના પુત્ર મકસુદ આલમ કવિતા બનાવી જાણતા. એમણે શાહજહાંના સમયમાં સદરસુદુરનો હોદ્દો ભોગવ્યો હતો. એમનું મરણ લાહોરમાં થયું હતું પણ પછીથી એમને અમદાવાદ લાવ્યા હતા. એમના પિતાની જોડે એમની કબર છે. એમના પુત્ર સૈયદ જાફર બદરે આલમે પણ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. શાહઆલમ સાહેબનો વહીવટ કરનાર એક દીવાન સૈયદ મહમ્મદ શહીદ હતા. એમની કબર વટવામાં છે.

સૈયદ ઉસમાન શમે ખુરહાની^૧ : આ સાહેબ વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબના પહેલા શિષ્ય હતા. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે આ દેશના પીરોમાં એ મોટા છે. એમની ઘણી કરામતો કહેવાય છે. કુતુબે આલમ સાહેબના કહેવાથી બહાવદીનપુરમાં રહીને એ બોધ આપતા. પણ ત્યાં ઘણાં માણસો ભેગાં થવાથી શબ્દો નહિં તેથી સધળા માલમીલકતનો ત્યાગ કરી નદી પાર એક તંબુ નાંખીને તે રહ્યા. એ ખરેખરા ત્યાગી હતા. એમનું પાછળથી ઉપનામ 'શમે ખુરહાની' (દીવાનો પ્રકાશ) હતું. એમ કહેવાય છે કે એ નદીએ નહાવા ગયેલા. ઘેર પાણી લઈ જવા માટે વાસણ પાસે નહોતું. એટલામાં એક ગદાધર નામનો હિંદુ છોકરો ગાગર ભરીને પાણી લઈ જતો હતો. સૈયદ ઉસમાને ગાગર માંગી અને પાણી ઘેર પહોંચાડ્યું. પછી એ છોકરાને ત્યાં વસવાનું કહ્યું. છોકરાએ કહ્યું કે 'મારા બાપ પાસે પૈસા નથી એટલે અહીં વસીને ઘર શી રીતે બનાવીએ.' સૈયદ સાહેબે કહ્યું કે 'સાખરમતીમાંથી ગાગર ભરીને ઘેર જા.' છોકરાએ ગાગર ભરી ઘેર ઠાલવી ત્યારે સોનામહોરો નીકળ્યા. એટલે એનું કુટુંબ સૈયદ સાહેબ પાસે આવીને વસ્યું. એ પછી ત્યાં ઉસમાનપુર વસ્યું. ત્યાં એમની મસ્જિદ અને મોટો ઘુમટ મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો છે. એમનો ઉરસ તા. ૧૫ મી જમાદીઉલ અવલે થાય છે. આ સૈયદ સાહેબે કેટલાક સુરી ગ્રંથો બનાવ્યા છે. એમાં 'મદારીજ ઉલ મઅરીજ' પ્રસિદ્ધ છે. એમની એક પ્રસિદ્ધ ગઝલમાં કહ્યું છે કે : " રાજ્યાસન દરવીશોના આંગણાનું પાથરણું છે. દુઃખ એ ફકીરોનું દ્રવ્ય છે. ફકીરોની કફનીમાંથી ચિરસ્થાયી દ્રવ્ય (આત્મ-જ્ઞાનરૂપી) મળે છે. દરવીશોને કનડયાથી દુઃખ આવે છે. એમના આશીર્વાદ તિરસ્કારને ફેરવીને એમાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. "

શેખ અલી ખતીબ : આ શેખ અલી કુતુબે આલમ સાહેબના શિષ્ય હતા. જ્યારે એ પ્રભુના પ્રેમમાં મસ્ત બનતા ત્યારે રોવા માંડતા, કે નાચતા, કે ચીસો પાડતા. એમનો રોજો આશાવલમાં કુંદનપુરમાં હતો. એમ અહમદી ઉપરથી સમજાય છે.

[૧] ડૉ. બર્નેસ સૈયદ ઉસમાનને કુતુબેઆલમ સાહેબના મોટા પુત્ર કહે છે. પણ અહમદીમાં એમના પુત્રોનાં નામ આપ્યાં છે એમાં એમનું નામ નથી. અહમદી એમને મુખ્ય શિષ્ય કહે છે.

સૈયદ મહમૂદ એરજી અથવા શેખ પીર : આ શેખ સાહેબ મહે જતા હતા એ વખતે અમદાવાદમાં લંડેરીપુરમાં ઉતર્યા, અને શેખ અહમદ ખટુનાં દર્શને ગયા. શેખ અહમદને એમના આવવાની ખબર પહેલેથી પડેલી અને એમને બોલાવવા માણસ મોકલેલો. છેવટે શેખ મહમૂદ શેખ અહમદ ખટુના શિષ્ય બન્યા. એમની કબર લંડેરીપુરમાં છે (દાણુપુર) એમ અહમદીમાં લખ્યું છે.

શેખ સલાહુદ્દીન : એમનું નામ તુકાજી હતું અને એ હિંદુ હતા. એ શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષ પાસે નાના હતા ત્યારે ગયા, એટલે હજરત ગંજબક્ષે એમને 'ખાખા તાલીખ' (શોધક) કહીને બોલાવ્યા અને હાથમાં કુરાન આપ્યું તે તુકાજીએ એકદમ વાંચવા માંડ્યું. આસપાસના સર્વેને એથી નવાઈ લાગી. એ પછી ગંજબક્ષ સાહેબમાં શ્રદ્ધા પડવાથી મુસલમાન થઈ એમણે ધર્મમાર્ગ લીધો, અને શેખ સલાહુદ્દીન નામ પાડ્યું. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે સુલતાન મહમૂદ બેગડો ગંજબક્ષ સાહેબના મરણ વખતે આવેલો તે વખતે એણે શેખ સલાહુદ્દીનનો હાથ લઈ પોતાને માથે મુક્યો હતો. આ શેખની કબર ગંજબક્ષ સાહેબની પાસે છે.^૧ ૨૨ મી રખીઉલ અવલે એમનો ઉરસ થાય છે.

મૌલાના શેખ અહમદ અથવા મીયાં મખદુમ : એ ખુરહાનના પુત્ર થાય. એમના દાદાના બાપ નાગોરના સુબા હતા. એમનું પેઢીનામું હિંદના પહેલા મુસલમાન બાદશાહ મુહમ્મદ ઘોરી સુધી પહોંચે છે. મીયાં મખદુમનો જન્મ શેખ અહમદ ખટુના આશીર્વાદથી થયો હતો અને એ શાહઆલમ સાહેબના શિષ્ય થયા હતા. ૨૨ રખીઉલ આખરે ૮૮૦ માં એ મરણ પામ્યા. એમની કબર તાજપુરમાં છે એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. સાથે મસ્જીદ અને ઘુમટ પણ છે.

શાહ ગઝની : આ શાહ કોઈ ગૂજરાતી સુલતાનના સગા થતા

[૧] આ વાતમાં સમયનો ફેર માલુમ પડે છે. ગંજબક્ષ સાહેબ મહમૂદ બેગડોના પિતા મુહમ્મદશાહના સમયમાં મરણ પામ્યા હતા. ગંજબક્ષના મરણના પછીના વર્ષમાં મહમૂદ બેગડોનો જન્મ થયો હતો. આ વાતમાં અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિ અને નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિ બંને એ જ ભૂલ કરે છે, એટલે મૂળ પ્રતમાં જ ફેર હશે.

હતા. તેથી અભિમાનમાં લોકોને કનડતા. એક વખતે એમણે શાહઆલમ સાહેબના સેવક શેખ અહમદ પાસેથી એમના પૈસા ખુંચાવી લીધા. ફરિયાદ ગઈ ત્યારે શાહઆલમે કહ્યું કે 'કાંઈ નહિં, લક્ષિતનું બીજ રોપાઈ ગયું છે.' એ પછી ગાડીમાં બેસી શાહઆલમ અને મખદુમ સાહેબ જતા હતા ત્યારે રસ્તે બધા એમને માન આપતા અને ઘોડા, ગાડી, વગેરેમાં બેઠેલા ઉતરી જતા હતા. એવામાં શાહ ગઝની મળ્યા તે ઘોડેથી ન ઉતર્યા. મખદુમ સાહેબે શાહ આલમને ફરિયાદ કરી ત્યારે શાહઆલમે કહ્યું કે 'પ્રભુ કરશે તો એ તમારા જેવા પાસે ઝાડુ કાઢવાનું કામ કરશે.' આ શબ્દો કાને પડતાં શાહનું અભિમાન ઉતર્યું. એ શાહઆલમના સેવક બન્યા, અને શુદ્ધિને માટે રસોડું સાફ કરવાનું કામ લીધું. પાછળથી ધર્મમાર્ગ તરફ વળ્યા. એમની કરામતો પણ કેટલીક કહેવાય છે. રાયખડમાં હાલ એમનો રોજો છે. એ હી. સ. ૯૨૨ તા. ૨૦ મી સફરને રોજ મરણ પામ્યા.

મીયાં કુતુબુદ્દીન : એમનું પેઢીનામું બલખ (મધ્ય એશીયા) ના સુલતાન ઇબ્રાહીમ આદમ સુધી પહોંચે છે. એ શાહ આલમ સાહેબના શિષ્યોમાં અગ્રસ્થાને ગણાતા. પહેલાં એ ખંભાતવાળા શેખ બાપુ ચીસ્તીના સેવક હતા એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. એ હી. સં. ૯૪૩ જમાદીઉલ આખરની તા. ૨૦ મીએ મરણ પામ્યા. એમની કબર ખાનપુરમાં છે એમ અહમદીમાં જણાવ્યું છે.

શાહ અથવા કાજી હમીદ : એ શાહઆલમના શિષ્ય હતા. એ ધણા સત્યવાદી હતા અને પોતાની મહેનતનું જ ખાતા. વખતે કોઈ અધર્મથી મેળવેલું ખવડાવે તો એ ના પાડતા અને ભૂલથી ખવાય તો ઉલટી થઈ જતી. એમના ઘોડાને પણ એમની એવી અસર થએલી કે તે કદી બીજનો દાણો કે ઘાસ ખાતો નહિ. અહમદીમાં એમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. એમની કબર સારંગપુર બહાર છે એમ અહમદીની ગુજરાતી આવૃત્તિમાં લખેલું છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં કાંઈ લખ્યું નથી.

શેખ ઉલ ઇસ્લામ ખવાજા અહમદ બીન ડોસન : એ શાહ આલમ સાહેબના શિષ્ય હતા; અને શાહઆલમ સાહેબે પોતાને હાથે એમનું ઉપનામ 'મિસ્કીન અલ્લાહ' લખેલું તે રોજતે શાહીઆ નામના પુસ્તકમાં છે એમ અહમદીમાં લખેલું છે. એમની કબર શાહપુર દરવાજા પાસે છે.

કાળ સૈયદ હસ્માઈલ હસ્દહાની, સૈયદ પુરહાનના પુત્ર : એ બંધનના કાળ હતા. શાહઆલમ સાહેબ નંદરખાર બાળુ જતા હતા ત્યારે એમનો મેળાપ થયો, અને પછીથી એમના શિષ્ય થઈ ફકીરની પેઠે રહેતા હતા. અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમની કબર અમદાવાદમાં બહુપુરમાં છે. બહુપુર ક્યું તે જણાયું નથી.

મૌલાના મુહમ્મદ : એમને માટે અહમદીની ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓમાં ફેરવાળું લખાયું છે. ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં એમને સિદ્દીક કહ્યા છે. નવાબ અલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં મુહમ્મદી કહ્યા છે. એમની જન્મભૂમિ મુલતાન છે. શાહ આલમ સાહેબના સસરા સિંધના જામ સાથે એ અમદાવાદમાં આવ્યા એમ જણાય છે. એમની કબર જૂના આશાવલમાં આવેલા કુતુબપુરમાં શાહ ભીકનની કબર પાસે છે એમ અહમદી લખે છે. આ ઉલ્લેખ આશાવલનું સ્થાન ચોક્કસ કરે છે.

મીરાતે અહમદી અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ સૈયદોના ખાનદાનનાં નામ ગણાવે છે. એમાં પણ ગૂજરાતી આવૃત્તિ અને અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં થોડા ફેર પડે છે. ગૂજરાતીમાં નવ નામ લખ્યાં છે. અંગ્રેજીમાં દસ છે તે આ પ્રમાણે છે :— (૧) બુખારી સૈયદો, હજરત કુતુબે આલમ, અને શાહઆલમ સાહેબના વંશના. (૨) કાદરી સૈયદો, હજરત સૈયદ અબ્દુલ કાદર જલાની પીર દસ્તગીર ના વંશના છે. એમાં સૈયદ જમાલ પથરી, સૈયદ અબ્દુલ જલાલ, વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. સૈયદ જમાલની કબર રાયખડ આગળ છે. (૩) શીરાઝી સૈયદો, એમાં ત્રણ શાખા છે. સૈયદ અહમદ ઝાફર અને એમના પુત્રો, સૈયદ કમાલુદ્દીન એમની કબર જૂના આશાવલની જુમામસ્જિદની પાછળ છે, અને સૈયદ અબુ તુરાબ. સૈયદ અહમદ જાફરે ચાલીસ વર્ષ એકાંતવાસ કરેલો એમ કહેવાય છે. એમની કબર આસ્તોડીઆ દરવાજા પાસે છે. (૪) રફાઈ સૈયદો, એમાં સૈયદ અબ્દરહીમ, શાહ અલીજી ગામધણી વગેરે છે. (૫) મશહદી સૈયદો. મખદુમ જહાંનિયાના જમાઈ સૈયદ સરખુદીનના પુત્રો એમ અહમદીમાં લખેલું છે. સૈયદ મુહમ્મદ મુરાદશાહની કબર નવતાડમાં છે એમ પણ લખેલું છે. હાલ મશહદી ખાનદાન અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમનો નિવાસ દરિયાપુરમાં છે. શહેરમાં એમના ઘણા અનુયાયીઓ છે. (૬) ઇદ્રુસી સૈયદો. શરીફ અબુબકર ઇદ્રુસના વંશના. એમની દરગાહ ઝવેરીવાડામાં છે. એમના વંશના સાહેબો

હાલ સુરતમાં રહે છે. (૭) તીરમીઝી સૈયદો. એમનો સંબંધ મખદુમ જહાંનીયાંના શિષ્ય સૈયદ યહયા તીરમીઝીથી છે. એમની દરગાહ વડોદરામાં માતરીયા તળાવ પાસે છે. પ્રો. નવાબઅલી લખે છે કે જેચરાજના મંદિર પાસે છે. (૮) ભક્તરી સૈયદો. મખદુમ જહાંનિયાંના શિષ્ય સૈયદ બદર ભક્તરીના વંશજો. (૯) ઉરેઝી સૈયદો. ખુન્દમીર, એમના દાદા સૈયદ યાકુબ વગેરે. એમની દરગાહ ખીખીપુરામાં (અસારવા પાસે) છે. એમના નામથી બંધાયેલી રાજપુરની મસ્જિદ સુપ્રસિદ્ધ છે. (૧૦) ઝેદીઆ સૈયદો. આ સૈયદો સૈયદ ઉસમાન શમે ખુરદાનીના વંશના છે. આ સૈયદોનું નામ અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં ગણાવેલું નથી.

સૈયદ યાકુબ ચીશ્તી : મીરાતે અહમદીની અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી બંને પ્રતોમાં એમને સૈયદ ખુન્દમીરના પુત્ર કહ્યા છે. મલીક ઈખ્તિઆરે એમને દત્તક લેવા માંગણી કરી, અને પોતાની પાસે રાખી જ્ઞાન આપ્યા પછી એમને ‘સૈયદ’ એવું નામ આપ્યું. શાહઆલમ સાહેબના એ ખાસ મિત્ર થતા હતા એમ પણ અહમદીમાં જણાવેલું છે.

શેખ વજીહીન અહમદ અલવી સાહેબ : એમનો જન્મ હી. સં. ૯૧૦ ના મુહર્રમ માસમાં મુહમ્મદાબાદ આંખાનેરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શેખ નસરુલ્લાહ અલવી હતું. પાંચ વર્ષની ઉંમરથી એમણે જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું. એમણે સુપ્રીતું જ્ઞાન મુહમ્મદ ધૌસ સાહેબ પાસેથી મેળવેલું. એ શાહકાજન ચિશ્તીના પણ શિષ્ય હતા. શેખ વજીહીન સાહેબ ઘણા વિક્ષાન હતા અને એમણે પણ ખાનપુરમાં પોતાના નિવાસમાં ઘણાને જ્ઞાન આપેલું. એમણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. એમનું માન ઘણું જ હતું અને લોકોનાં ટોળે-ટોળાં એમનાં દર્શન માટે જતાં. એક વખત મુહમ્મદ ધૌસ સાહેબ અમદાવાદમાં આવેલા ત્યારે કોઈ કારણથી શેખ અલીમુત્તકી અને ખીજા ઉલેમાઓએ એમને મારી નાંખવા માટે કતવો કાઢ્યો. એમાં વજીહીન સાહેબની સહી ન હોવાથી મુલતાને એ કબુલ રાખ્યો નહિ. એ હુકમનો કાગળ લઈ શેખ વજીહીન મુહમ્મદ ધૌસ પાસે ગયા અને એમને જોતાં જ કાગળ ફાડી નાંખ્યો. શેખ અલીમુત્તકી પણ વિક્ષાન હતા. શેખ વજીહીને એમને કહ્યું કે ‘મુહમ્મદ ધૌસ ઘણા જ્ઞાની છે, તમે એમને ઓળખતા નથી.’ પછી શેખ વજીહીન ઘણી વાર કહેતા કે “ખુદી રીતે શરેહતા કામદા શેખ અલીમુત્તકીની પેઠે પાળના જોઈએ, પણ અંદરથી ભક્તિભાવ અને જ્ઞાન મુહમ્મદ ધૌસ જેવું રાખવું

જોઈએ. ” શેખ વજીહીન ૮૮ વર્ષની ઉંમરે હી. સં. ૯૯૮ ના મુહર્રમ માસની છેલ્લી તારીખે જીવતનશીન થયા. એમની કબર ખાનપુરમાં પ્રખ્યાત છે. આજે પણ એમનું માન ઘણું છે. હાલ એમનું ખાનદાન ખાનપુરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ચીશ્તી ખાનદાન : એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં ચાર મોટા મુસલમાન સંપ્રદાયો ચાલે છે, એમાં ચિશ્તી સંપ્રદાય ઘણો મોટો છે. એનું માન પણ ઘણું છે. મોટા મોટા બાદશાહોએ સંપ્રદાયના પીરોની સેવા સ્વીકારેલી છે. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન અહમદશાહ અને સુલતાન મહમૂદ બેગડો ચિશ્તી સંપ્રદાયના હતા. આ સંપ્રદાયના મોટા પીર અજમેર નિવાસી ખ્વાબ સાહેબ છે. એમની પરંપરા ચાલી તેમાં ચરાગ દેહલી સાહેબ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. એમના વંશના જમાલુદ્દીન જમ્મનશાહ સાહેબ પાટણથી અમદાવાદ આવ્યા, અને નદીપાર નિવાસ કર્યો. એમની દરગાહ ત્યાં છે. એમના પછી શેખ હસન મુહમ્મદ સાહેબ ગાદી ઉપર આવ્યા. મીરાતે અહમદીમાં એમના પિતાનું નામ શેખ અહમદ અથવા શેખ મીયાંજી લખેલું છે. એ પણ વિકાસ અને સુપ્રી હતા. એમણે અમદાવાદમાં શાહપુરમાં નિવાસ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે એમને ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાનની ખબર પડતી. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમણે કાદરીઆ, તુરબક્ષીઆ, અને તૈયુરીઆ સંપ્રદાયોની ખીલાફત પણ મેળવી હતી. એમણે કુરાને શરીફ ઉપર એક ભાષ્ય લખ્યું છે એને ‘તફસીરે મુહમ્મદી’ કહે છે, અને એને ઉલેમાઓ ઘણું માન આપતા. એમનાં બીજાં લખાણો પણ વખણાય છે. એમનો જન્મ હી. સં. ૯૨૩ માં થયો હતો. એમણે શાહપુરમાં જે પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બંધાવી છે એનું વર્ણન જૂદું કર્યું છે. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે પાછળથી રાજ્ય બદલાયું તેથી મસ્જિદના મીનારા અને કેટલુંક કામ અધૂરું રહી ગયું. હી. સં. ૯૮૨ ના જીલકઅદ માસની ૨૮ મી તારીખે એ જીવતનશીન થયા. એમનું માન ઘણું હતું એથી એમને કુતુબ ઉલ્લ ઓલીઆ પણ કહે છે. એમના પછી એમના પુત્ર શેખ મુહમ્મદ સાહેબ ગાદીએ આવ્યા. એમનો જન્મ હી. સં. ૯૫૬ માં થયો હતો. એમણે પણ ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હતું. સૈયદ જલાલુદ્દીન માહબાલમ એમને સાફ માન આપતા. એમના ગાદીએ આવ્યા પછી એમના શિષ્યોએ ગૂજરાતી સુલતાનોના સમયમાં મળેલી જગીરોની સનદો ફરી ચાલુ કરવા અકબર બાદશાહને અરજ કરવાની સૂચના કરી. ત્યારે શેખ મુહમ્મદ

ખોદ્યા કે “કુકીરોને એવી શી જરૂર છે કે જગતના મહાન ખાદશાહ પરમેશ્વરને મુકીને સંસારના ખાદશાહને અરજ કરે.” એમ કહી એમણે સનંદો હોજમાં નાંખી દીધી. કેટલોક વખત એ મલીક મકસુદની મરજુદ (શાહીખાગમાં મીયાંખાં ચીસ્તીની મરજુદ)માં એકાંતવાસમાં રહેતા. એમને વાજંત્ર વગરનું ગાયન સાંભળવું ગમતું. મીરાતે અહમદીમાં એમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. એમાં એક બનાવ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે. હી. સં. ૧૦૨૭ માં જ્યારે જહાંગીર ખાદશાહ અમદાવાદમાં હતા ત્યારે એમણે શેખ સાહેબને મળવાની ઇચ્છા બતાવી. શેખ સાહેબ જ્યારે ખાદશાહને મળવા આવ્યા ત્યારે ખાદશાહ વાઘોને તમાસો જોતા હતા. એવામાં એક વાઘ પાંજરૂં તોડીને બહાર નીકળ્યો એટલે બધા લોકો નાશી ગયા. વાઘ શેખ મુહમ્મદના પગ ઉપર માથું મુકી લાડ કરતો ઉભો રહ્યો. હી. સં. ૧૦૪૦ ના રબીઉલ અવલની રહ મી તારીખે એમનું મરણ થયું. એમ કહેવાય છે કે એમને પણ ‘કુતુબ’નો ઇલકાબ મળ્યો હતો.

શેખ મુહમ્મદને ચાર પુત્ર હતા. એમના ભત્રીજા શેખ યહયા ચિસ્તીને, એમના પુત્ર શેખી સીરાજુદ્દીને પોતાના ખાપની ગાદીએ બેસાડ્યા. આ શેખ યહયા ધણા જ પ્રસિદ્ધ થયા છે. એમનો જન્મ હી. સં. ૧૦૧૦ ના રમજાન માસની ૨૦ મીએ થયો હતો. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે એમણે સઘળું જ્ઞાન સંપાદન કરી લીધું હતું. ઔરંગઝેબ ખાદશાહ એમને ધણું માન આપતો. મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે વાજંત્ર વગરનાં સુપ્રીવાદનાં ગાયન એમને પસંદ હતાં. પણ એ વખતના ખાદશાહી હુકમ પ્રમાણે મીરાજાં બાકર એમને ગાયન ગવડાવવાની મનાઇ કરવા લાગ્યો. એમણે હુકમ ન માનતાં તકરાર ઉઠાવી. ખાદશાહને કાગળથી આ વાતના સમાચાર પહોંચતાં તુરત એ બાબતની છુટનો હુકમ એ વખતના સુબા જસવંતસિંહ ઉપર મોકલ્યો. એમ કહેવાય છે કે એમણે ૧૭ હજ કરી હતી, અને છેવટે મદીનામાં હી. સં. ૧૧૦૧ સફર માસની ૧૮ મી તારીખે ગુજરી ગયા. એમની કબર મદીનામાં છે. એમને ‘કુતુબ ઉલ મદીના’ પણ કહે છે.

ચિસ્તી ખાનદાનનું માન આજે પણ ધણું છે. ગઈ સદીમાં મહમૂદમીયાં સાહેબ, તથા એમના પુત્ર ફરીદુદ્દીન સાહેબ ધણા પ્રસિદ્ધ હતા. હાલ ગાદી ઉપર નસીરુદ્દીન સાહેબ છે. વડોદરા રાજ્યમાં અને હૈદરાબાદમાં એમના ધણા અનુયાયીઓ છે. એ શાહપુરના કાજીસાહેબ કહેવાય છે.

જોઈએ. ” શેખ વજીહુદ્દીન ૮૮ વર્ષની ઉંમરે હી. સં. ૯૯૮ ના મુહર્રમ માસની છેલ્લી તારીખે જીવંતનશીન થયા. એમની કબર ખાનપુરમાં પ્રખ્યાત છે. આજે પણ એમનું માન ધણું છે. હાલ એમનું ખાનદાન ખાનપુરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ચીરતી ખાનદાન : એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં ચાર મોટા મુસલમાન સંપ્રદાયો ચાલે છે, એમાં ચિસ્તી સંપ્રદાય ધણો મોટો છે. એનું માન પણ ધણું છે. મોટા મોટા બાદશાહોએ સંપ્રદાયના પીરોની સેવા સ્વીકારેલી છે. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન અહમદશાહ અને સુલતાન મહમૂદ બેગડો ચિસ્તી સંપ્રદાયના હતા. આ સંપ્રદાયના મોટા પીર અજમેર નિવાસી ખ્વાજા સાહેબ છે. એમની પરંપરા ચાલી તેમાં ચરાગ દેહલી સાહેબ ધણા પ્રસિદ્ધ છે. એમના વંશના જમાલુદ્દીન જમ્મનશાહ સાહેબ પાટણથી અમદાવાદ આવ્યા, અને નદીપાર નિવાસ કર્યો. એમની દરગાહ ત્યાં છે. એમના પછી શેખ હસન મુહમ્મદ સાહેબ ગાદી ઉપર આવ્યા. મીરાતે અહમદીમાં એમના પિતાનું નામ શેખ અહમદ અથવા શેખ મીયાંજી લખેલું છે. એ પણ વિદ્વાન અને સુરી હતા. એમણે અમદાવાદમાં શાહપુરમાં નિવાસ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે એમને ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાનની ખબર પડતી. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમણે કાદરીઆ, તુરબક્ષીઆ, અને તૈયુરીઆ સંપ્રદાયોની ખીલાફત પણ મેળવી હતી. એમણે કુરાને શરીફ ઉપર એક બાબ્ય લખ્યું છે એને ‘તફસીરે મુહમ્મદી’ કહે છે, અને એને ઉલેમાઓ ધણું માન આપતા. એમનાં બીજાં લખાણો પણ વખણાય છે. એમનો જન્મ હી. સં. ૯૨૩ માં થયો હતો. એમણે શાહપુરમાં જે પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બંધાવી છે એનું વર્ણન જૂદું કર્યું છે. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે પાછળથી રાજ્ય બદલાયું તેથી મસ્જિદના મીનારા અને કેટલુંક કામ અધૂરું રહી ગયું. હી. સં. ૯૮૨ ના જલકઅદ માસની ૨૮ મી તારીખે એ જીવંતનશીન થયા. એમનું માન ધણું હતું એથી એમને કુતુબ ઉલ્લ ઓલીઆ પણ કહે છે. એમના પછી એમના પુત્ર શેખ મુહમ્મદ સાહેબ ગાદીએ આવ્યા. એમનો જન્મ હી. સં. ૯૫૬ માં થયો હતો. એમણે પણ ધણું યાન સંપાદન કરેલું હતું. સૈયદ જલાલુદ્દીન માહગ્યાલમ એમને સાદું માન આપતા. એમના ગાદીએ આવ્યા પછી એમના શિષ્યોએ ગૂજરાતી સુલતાનોના સમયમાં મળેલી જગીરોની સનદો ફરી ચાલુ કરવા અકબર બાદશાહને અરજ કરવાની સૂચના કરી. ત્યારે શેખ મુહમ્મદ

બોધ્યા કે “ ફકીરોને એવી શી જરૂર છે કે જગતના મહાન બાદશાહ પરમેશ્વરને મુકીને સંસારના બાદશાહને અરજ કરે. ” એમ કહી એમણે સનંદો હોજમાં નાંખી દીધી. કેટલોક વખત એ મલીક મકસુદની મરજુદ (શાહીબાગમાં મીયાંખાં ચીસ્તીની મરજુદ)માં એકાંતવાસમાં રહેતા. એમને વાજંત્ર વગરનું ગાયન સાંભળવું ગમતું. મીરાતે અહમદીમાં એમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. એમાં એક બનાવ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે. હી. સં. ૧૦૨૭ માં જ્યારે જહાંગીર બાદશાહ અમદાવાદમાં હતા ત્યારે એમણે શેખ સાહેબને મળવાની ઇચ્છા બતાવી. શેખ સાહેબ જ્યારે બાદશાહને મળવા આવ્યા ત્યારે બાદશાહ વાઘોનો તમાસો જોતા હતા. એવામાં એક વાઘ પાંજરે તોડીને બહાર નીકળ્યો. એટલે બધા લોકો નાશી ગયા. વાઘ શેખ મુહમ્મદના પગ ઉપર માથું મુકી લાડ કરતો ઉભો રહ્યો. હી. સં. ૧૦૪૦ ના રબીઉલ અવલની ૨૯ મી તારીખે એમનું મરણ થયું. એમ કહેવાય છે કે એમને પણ ‘ કુતુબ ’નો હુકમ મળ્યો હતો.

શેખ મુહમ્મદને ચાર પુત્ર હતા. એમના ભત્રીજા શેખ યહયા ચિસ્તીને, એમના પુત્ર શેખી સીરાજુદ્દીને પોતાના બાપની ગાદીએ બેસાડ્યા. આ શેખ યહયા ધણા જ પ્રસિદ્ધ થયા છે. એમનો જન્મ હી. સં. ૧૦૧૦ ના રમજાન માસની ૨૦ મીએ થયો હતો. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે એમણે સઘળું જ્ઞાન સંપાદન કરી લીધું હતું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ એમને ધણું માન આપતો. મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે વાજંત્ર વગરનાં સુરીવાદનાં ગાયન એમને પસંદ હતાં. પણ એ વખતના બાદશાહી હુકમ પ્રમાણે મીરાજાં બાકર એમને ગાયન ગવડાવવાની મનાઈ કરવા લાગ્યો. એમણે હુકમ ન માનતાં તકરાર ઉઠાવી. બાદશાહને કાગળથી આ વાતના સમાચાર પહોંચતાં તુરત એ બાબતની છુટનો હુકમ એ વખતના સુબા જસવંતસિંહ ઉપર મોકલ્યો. એમ કહેવાય છે કે એમણે ૧૭ હજ કરી હતી, અને છેવટે મદીનામાં હી. સં. ૧૧૦૧ સફર માસની ૧૮ મી તારીખે ગુજરી ગયા. એમની કબર મદીનામાં છે. એમને ‘ કુતુબ ઉલ મદીના ’ પણ કહે છે.

ચિસ્તી ખાનદાનનું માન આજે પણ ધણું છે. ગઈ સદીમાં મહમૂદમીયાં સાહેબ, તથા એમના પુત્ર ફરીદુદ્દીન સાહેબ ધણા પ્રસિદ્ધ હતા. હાલ ગાદી ઉપર નસીરુદ્દીન સાહેબ છે. વડોદરા રાજ્યમાં અને હૈદરાબાદમાં એમના ધણા અનુયાયીઓ છે. એ શાહપુરના કાજીસાહેબ કહેવાય છે.

શાહ ખારકુલ્લા ચીરતી : એ દિલ્હીના નિઝામુદ્દીન ઓલીઆના શિષ્ય હતા. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબનું નામ 'શાહઆલમ' શાહ ખારકુલાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબ એમના પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે શાહ ખારકુલ્લા પાસે ગયા. એ વખતે એ દીવાલ ચણાવતા હતા. શાહઆલમ માથે ભાર લઈને અંદર ગયા પણ ખારકુલાએ તુરત 'આવો શાહઆલમ તમારે માથે શાહી છત્ર શોભે છે' એમ કહી એમને પહેલવહેલા એ નામથી બોલાવ્યા. પછી પોતાના અતાઉલ્લા પાસે લઈ જઈ રાંધેલા ધાનની દેગ આપીને કહ્યું કે 'આ લઈને જાઓ અને જ્યાં 'શાહઆલમ' 'શાહઆલમ' એવા શબ્દો સંભળાય ત્યાંથી પાછા ફરજો. એ ત્રણ દરવાજે આવ્યા ત્યારે એક બોબડો અને આંધળો માણસ ત્યાં હતો તે એકદમ બોલતો અને દેખતો થઈ ગયો અને 'શાહઆલમ' 'શાહઆલમ' એમ બોલ્યો અને આસપાસથી પણ એવા અવાજ આવ્યા. એ પછી એ દેગ લઈ એ પોતાના પિતા પાસે ગયા. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે આ ઉપરથી ગૂજરાતમાં કહેવત થઈ કે "ચિસ્તીઢિને પકાઈ ને ખુખારીઢિને ખાઈ." શાહ ખારકુલ્લાની દરગાહ દિલ્હી દરવાજા બહાર પેન્ટર ગાર્ડનની બહાર છે.

મુસા સુહાગ : સંત મુસા સુહાગ ચીરતી સંપ્રદાયના હતા એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં એમનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપેલું છે. એક વખત દુકાળ પડવાનો હતો ત્યારે લોકની વિનંતિથી મુસા સુહાગે પ્રાર્થના કરી અને વરસાદ પડ્યો. એ ઉપરથી એમની કીર્તિ ઘણી વધી અને લોક આવી આવીને એમને ભક્તિમાં હરકત કરવા લાગ્યા. આથી કંટાળાને એમણે સ્ત્રીનો વેશ ઝગડીઓ વગેરે પહેરી અને આ રીતે એ છુપા રહેતા. એક વખત વરસાદ બહુ પડ્યો એને બંધ રખાવવા માટે લોકો આવ્યા ત્યારે વધારે કીર્તિના ભયથી અને લોકેષણથી બચવા માટે એમણે ભૂમિ પાસે માગ માંગ્યો, અને દટાઈ ગયા. સુલતાને એમને કાઢ્યા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એમનું માથું ખીણ

[૧] અહમદીની પુરવણી ગૂજરાતી આવૃત્તિ. ભા. ૨. પૃ. ૮. અંગ્રેજી નવાબઅલીની આવૃત્તિ પૃ. ૭૨. ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં ભાષાંતરકાર નિઝામુદ્દીન સાહેબ નોંધમાં લખે છે કે આ કહેવત અજ્ઞાનીઓનું કથન છે. શાહ ખારકુલ્લા અને શાહઆલમના સારા સંબંધથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

જગ્યાએ દેખાયું. આમ ચાર વાર બન્યું. ત્યારે સુલતાને કબર ઉપર પુલ મુકવા કહ્યું એટલે માથું પાંચમી જગ્યાએ દેખાયું. એ રીતે હાલ એમની ચાર કબરો વંડાની અંદર અને એક બહાર છે. એમની ખરી કબર કઈતેની કોઈને ખબર નથી. એમની દરગાહ હાલ શાહીબાગનાં કાંચની સડકનાં રેલ્વે ક્રોસીંગ પાસે છે. ત્યાં ચંપાના ઝાડને પુત્રેષણાવાળા લોકો ૭, ૧૧, ૧૩, ૨૧, ૨૯, અને ૧૨૬ બંગડીઓ ચઢાવે છે, આ કારણથી એમને બંગડીઓ પીર પણ કહે છે. એમનો એક પંથ ચાલે છે. એ લોકો સ્ત્રીઓનાં કપડાં અને નાકે વાળા પહેરે છે. આ હકીકત મીરાતે અહમદીમાં આપેલી નથી. એમાં ફક્ત એટલું ખાસ લખ્યું છે કે એ બંગડીઓ પહેરતા અને પોતાના જ્ઞાનને છુપું રાખતા. એમના મરણની શાહઆલમ સાહેબને ખબર પડી ત્યારે એમણે એમને બંગડીઓ સાથે જ દફન કરવાનું કહ્યું. આ ઉપરથી એ શાહઆલમના સમકાલીન હશે એટલું સમજી શકાય છે. એની ચાર કબરો છે એ પણ અહમદીમાં લખેલું છે.

મીયાંખાં ચીશ્તી : એ સાહેબ ચીશ્તી સંપ્રદાયના છે. એમની ગુરુ-પરંપરા ચીરાગ દેહલી સાહેબ સુધી પહોંચે છે. એ નદી કિનારે મકસુદપુરમાં રહેતા હતા. મલીક મકસુદે એમના નામથી મોટી મસ્જિદ બંધાવી છે તે હાલ શાહીબાગમાં નારણલાલની પૂર્વે છે. મીયાંખાં ત્યાં ઓરડી બાંધીને રહેતા અને એકાંતમાં વખત ગાળતા. કોઈ એક વાર મળી ગયું હોય તેને બીજી વાર મળતા નહિ. એમની મસ્જિદનું જૂદું વર્ણન કર્યું છે.

મીયાં ગેબનશાહ : એ શેખ મુહમ્મદ ચીશ્તીના સેવક હતા. જ્યારે સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાએ અમદાવાદ ફરીથી અકબર પાસેથી લીધેલું ત્યારે એ સુલતાન ગેબનશાહનો આશિર્વાદ લેવા આવ્યા હતા; ત્યારે એમણે કહ્યું કે 'મુઝફ્ફર કોણ છે? મુઝફ્ફર તો હું છું.' એ પછી સુલતાન મુઝફ્ફર હાર્યો. ગેબનશાહની કબર શાહપુર દરવાજા બહાર છે. લોકો અડદ જવારની રોટલી વગેરે ધરાવીને બાધા માને છે.

શેખ અલી સુતકી : એ શેખ મુહમ્મદ ચીશ્તીના શિષ્ય હતા. એ વનસ્પતિનો ખોરાક લેતા. હી. સ. ૧૦૪૦ માં એ મરણ પામ્યા. અહમદી લખે છે કે એમની કબર 'જૂના આશાવલમાં શાહ બીકનની દરગાહ સામે છે' આશાવલ માટે આ ઉલ્લેખ જરૂરનો છે.

મખદુમ શેખ અઝીગુલના અને શેખ રહેમતુલ્લા : શેખ અઝી-

ગુલ્શાની કરામતો જાણીતી હતી એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. એમના પુત્ર શેખ રહેમતુલ્લા સુલતાન મહમૂદ બેગડાના ગુરુ થતા હતા એમ અહમદી લખે છે. એમની કબર એમણે વસાવેલા શેખપુરમાં નદીપાર છે. પરંતુ મીરાતે સિકંદરી અમાણે શેખપુરવાળા શેખ જે મહમૂદ બેગડાના ગુરુ થતા હતા. તેમનું નામ શેખ સિરાજુદ્દીન છે એ પણ શેખ અઝીગુલ્શાના પુત્ર હતા એમ સિકંદરી લખે છે. એટલે આ બાબતમાં કંઈ ખરું તે નક્કી થઈ શકતું નથી. મહમૂદ બેગડાના ગુરુ અને શેખપુરવાળા શેખ સિરાજુદ્દીન એમ માનવું ઠીક છે. સિકંદરી લખે છે કે એમની કીર્તિ સાંભળી મહમૂદ બેગડો જ્ઞાન લેવા એમની પાસે ગયો. એટલે શેખે કહ્યું કે જ્ઞાન માટે તો બધું છોડીને આવવું જોઈએ. મહમૂદે રાજપાટ છોડવાનું પણ કબુલ કર્યું, એટલે શેખે કહ્યું કે રાજ્ય છોડવાની જરૂર નથી. પાદશાહી ન્યાયથી ચાલે તો જ્ઞાનને અવરોધ કરતી નથી. પાદશાહને ન્યાયની એક ક્ષણ સો વર્ષના તપ અને પવિત્રાઈની ખરોખર છે. એમ કહી શેખે સુલતાનને કહ્યું કે ‘આજે જાઓ, અને કાલે હું જે કહું તેની હા પાડજો.’ બીજે દિવસે શેખે રાજ્યની નોકરી માંગી. એ જોઈ બધાને બહુ નવાઈ લાગી અને શેખના ઉપરથી ઘણા લોકોને માન ઉતરી ગયું. પણ સુલતાને એમને મોટો હોદ્દો આપ્યો. નોકરી લેવામાં ખાસ હેતુ હતો. નોકરી દરમ્યાન સુલતાનને એમણે ઘણું જ્ઞાન આપ્યું, અને કર્તવ્ય પુરું થયું એમ લાગતાં શેખ નોકરી છોડી પોતાની ઝૂંપડીમાં પાછા ગયા. સિકંદરી લખે છે કે આ બાબતનો મર્મ ત્રીસ વર્ષે સમજાયો કે ‘સાધુ સુલતાન છે અને સુલતાન સાધુ છે.’

ખુશતરા બીબી : મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે આ બાઈ શેખ અઝીગુલ્શાહના પૌત્ર શેખ રશીદુલ્લાના પુત્રી અને શેખ મુહમ્મદ ચીસ્તીનાં માશી થતાં હતાં. એ બાઈ ભક્ત હતાં અને જ્ઞાની પણ હતાં. એમની કબર નસીરાબાદ પરામાં શેખ અતાઉલ્લાના રોજમાં છે. એક વખત જહાંગીર બાદશાહે એમને મળવા આવવા કહેલું, ત્યારે એ બાઈએ ના પાડેલી અને વગર મળ્યે આશિર્વાદ મોકલ્યા હતા.

મીયાં ખૂષ મુહમ્મદ ચિશ્તી : એ ઘણા જ્ઞાની અને વિદ્વાન ગણાતા હતા. હી. સં. ૧૦૨૩ માં એમનું મરણ થયું. ‘એમની કબર ફરહત ઉલ્મુલ્કની મસ્જિદ પાછળ ખાદના દરવાજાના ચૌટા પાસે છે.’ એમ અહમદીમાં લખ્યું.

છે. ફરહત ઉલ્મુલકની મસ્જીદ હાલ એમને નામે જ ઓળખાય છે. કારંજની દક્ષિણે હાલ એ જગ્યા છે.

ખાવા અલીશેર : એ અમદાવાદ વસાવવામાં મદદ કરનારા જે ખાર ખાવા કહેવાય છે એમાં ગણાય છે. સરખેજમાં એમને જૂદો રોળો છે. અહમદીમાં લખ્યું છે કે એ મસ્ત રહેતા અને કપડાં પહેરતા નહિ. શેખ અહમદ ખુદ એમને મળવા આવે ત્યારે જ વસ્ત્ર અંગાવતા. એમનું માન આજે ઘણું છે. એમનો ઉરસ તા. ૧૦ જમાદીઉલ અવ્વલને રોજ થાય છે. લોકોમાં કહેવાય છે કે ખાવા અલીશેર આજે પણ એમની દરગાહમાં રોજ રાત્રે વાઘ ચઢને ફરે છે. એ કારણથી દરગાહના કોટની અંદર રાત્રે કોઈ સુષ્ટ શકતું નથી. પરંતુ આ વાત કોઈ તવારીખમાં લખી નથી.

મલીક મુહમ્મદ ઇખ્તીઆર અને શેખ કબીરુદ્દીન : મલીક મુહમ્મદ ઇખ્તીઆર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મિત્ર અને અમીર હતા. દરિયાપુર વસાવનાર દરિયાખાં, ઘોળકાની આન મસ્જીદવાળા અલફખાં અને મુહમ્મદ ઇખ્તીઆર એ ત્રણે એક બીજાના અને સુલતાનના ગાઢ મિત્રો હતા. મલીક અમદાવાદના મીઠાપુર નામના પરામાંથી ઘોડે બેસી એક દીવસ જતા હતા. તાપનો દિવસ હોવાથી એક આંખલીના ઝાડ નીચે આરામ લેવા બેઠા અને ત્યાંજ ઉઘી ગયા. ઉઠ્યા ત્યારે પાસેની મસ્જીદમાં એક મુલ્લાં નાનાં છોકરાંએને શીખવતા હતા. એમનું નામ કબીર હતું. મલીકે મસ્જીદમાં જઈ નિમાજનો વખત થયેલો હોવાથી મુલ્લાં સાથે નિમાજ પઢી મુલ્લાં સામું જોયું એટલે મુલ્લાં પ્રત્યે એક જાતનું અદ્ભુત આકર્ષણ થયું. મલીકને ઘેર ગયા પછી એત ન પડ્યું. બીજે દીવસે મુલ્લાં પાસે આવીને બેઠા. વાતમાં મુલ્લાંએ કહ્યું કે આપ સંસારી છો તો અહીં શા માટે આવો છો ? જે લક્ષિત કરવી હોય તો જંજળ છોડો. મલીકને ઘણી જ શ્રદ્ધા બેઠી હતી. એણે ઘેર જઈને માલમીલકત નોકરોને વહેંચી દીધી અને કુંવારાં દાસદાસીઓને એમની ઇચ્છા પ્રમાણે પરણાવ્યાં. પછી હાથી ઘોડા ઝવેરાત વગેરેની ટીપ કરી સુલતાનની પાસે જઈ એતે નજર કરી. સુલતાનને ઘણી જ નવાઈ લાગી. એણે મલીકને કહ્યું કે જેણે તમારી લાગણી દુખાવી હોય તેને હું સજા કરીશ. પણ મલીક તો તુરત ઘેર ગયા. સુલતાને અલફખાં અને દરિયાખાંને મલીકને સમજાવવા મોકલ્યા. એ બંને મલીકને ઘેર ગયા. મલીકને એમના હેતુની ખબર પડ-

વાથી એ બંનેને બહાર બેસાડી, એક હનુમને બોલાવી પોતાનું માથું દાઢી મુછ ભમ્મરો વગેરે બધું મુંડાવી ફટીરને વેશે બહાર આવ્યા. એમને જોઈનેજ બંને અમીરો સમજ્યા કે મલીક ગાંડા થઈ ગયા છે. એમણે આ વાત સુલતાનને જાહેર કરી. અહીં મલીકે પોતાની સ્ત્રીને બોલાવી કહ્યું કે 'તમારે અહીં રહેવું હોય તો ભરણપોષણ જોટલું છે. પીયર જવું હોય તો જાઓ, અને પુનર્લેખ કરવું હોય તો પણ મારી રજા છે.' મલીકની સ્ત્રીએ કહ્યું કે 'તમે પરવરદીગારને શોધવા જાઓ છો તો હું પણ જાયાંતી પેઠે પાછળ આવીશ' આ પછી મલીક ભક્તિ અને જ્ઞાનને રસ્તે એવા ચઢ્યા કે વખત જતાં હજારો લોકો મલીકના પગમાં માથું મુકવા લાગ્યા. અભિમાન ન આવે માટે મલીક નદીમાંથી પોતાને માથે ઘડો મુકી મુલ્કાને માટે પાણી લાવતા. લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ થાય એથી સિદ્ધિનો માર્ગ અધવચ્ચથી અટકે એવી સલાહ મળવાથી મલીક એવો રસ્તો લીધો કે કોઈ પાસે આવે જ નહિ. જે આવે તેની પાસેથી કાંઈ માંગે, પણ ખાનગી રીતે એ ચીજ કોઈ ગરીબને આપી દે. આમ થવાથી લોક એમની પાસે આવતા બંધ થયા. મલીકની પ્રસિદ્ધિ જોઈ હજારો શાહ આલમના કોઈ શિષ્યે એમને કહ્યું કે આપણા ફલાણા સેવકો મલીક ઇખ્તીયારની સેવામાં જાય છે. ત્યારે શાહઆલમ સાહેબે જવાબ દીધો કે 'જેને આ અને પેલી દુનિયામાં શ્રેય સાધવું હોય તે મલીકના શિષ્ય બને.' એ પછી શાહઆલમ અને મલીક વચ્ચે પણ સારી દોસ્તી થઈ. આ પ્રમાણેના અહેવાલ મીરાતે સિંકદરીમાં આપેલો છે. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે મલીક ઇખ્તીયાર અને મુલ્કા અથવા કબીરદીનની કબરો સરસપુર અને રાજપુરની વચ્ચે વહોરાઓના મકરખા પાસે છે. આ જગ્યા હોલ ક્યાં છે તેની તપાસ થઈ શકી નથી.

અફઝલખાં બંખાણી : આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાનો અમીર હતા, અને રાજ્યમાં ઘણા મોટા હોદ્દા ઉપર હતા. પાછળથી એ ભક્તિમાર્ગમાં લગ્યા હતા અને સંતોમાં એમની ગણતરી થતી. ખુરહાને ત્યારે સુલતાન મહમૂદનું ખૂન કર્યું અને બીજા અમીરોને મારી નાખ્યા ત્યારે અફઝલખાંને પણ બોલાવ્યા. પણ એમના તરફ નજર પડતાં એ એમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. મલીકને પોતાના મૃત્યુની ખબર પડી હતી એમ કહેવાય છે. છેવટે ખુરહાને એમને પણ મારી નાખ્યા. એમણે સારંગપુર દરવાજા બહાર અફઝલ-

પુર વસાવ્યું હતું, અને ત્યાંજ રહેતા. અહમદી કહે છે કે એમણે એક સુંદર મસ્જિદ ત્યાં બંધાવી હતી. તે મોમીનખાં અને મરેઠા વચ્ચેની લઢાઈમાં પાડી નાંખવામાં આવી હતી. આ મસ્જિદ હાલ પણ સોરંગપુર દરવાજા બહાર એક પછીત અને થોડા પથરો રહેલા છે ત્યાં બતાવવામાં આવે છે. અફઝલખાંની કબર પણ ત્યાંજ છે. એમણે જમાલપુરમાં પણ એક મસ્જિદ બંધાવી હતી. એમના લાઇ મલીક મૈનુખ આખીદીનની કબર પણ એમની સામે પૂર્વ બાજુ છે. સં. ૧૫૯૯ ના મહમૂદ ત્રીજાના સમયના એક દસ્તાવેજમાં મુખ્ય અમલદાર તરીકે અફઝલખાંનું નામ આવે છે તે આ જ હશે.

શેખ કમાલ કીરાની, શેખ શીરાજ, અને શેખ પીર એ ત્રણે જૂના સમયના સંતોમાં ગણાય છે. શેખ કમાલ કુતુબે આલમ સાહેબના સમયમાં હતા. એમની કબર બહેરામપુર છે. શેખ શીરાજ કુતુબે આલમ સાહેબના શિષ્ય હતા. એ હકીમનું કામ કરતા. સુલતાન મહમૂદને એમના તરફ ઘણું માન હતું. એમની કબર મંજુરીમાં છે એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. શેખ પીર એ મુહમ્મદ ધૌસના શિષ્ય હતા. એમની કબર અમદાવાદની બહાર અહમદપુરમાં છે એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. અહમદપુર જૂંદું પડે હતું એ જાણુવા માટે આ ઉદ્દેશ જરૂરનો છે.

મૌલાના સદરજહાં : મીરાતે અહમદીમાં એમનું લાંબું વર્ણન આપેલું છે. એમની કબર તુરગંજમાં છે એમ લખ્યું છે. શાહઆલમ સાહેબ એના તરફ ઘણા માનથી જોતા. મૌલાના આચારમાં ઘણા સખ્ત હતા. એ કોઈના પૈસા લેતા નહિ. પૈસા લેવા માટે શાહઆલમ સાથે એમને સંદેશા ચાલ્યા હતા અને એમાંથી એમને જ્ઞાન થયું હતું. આ હકીકત લાંબી હોવાથી અહીં જરૂરની નથી. છેવટે એ શાહઆલમના મતના થયા અને એક કવિત બોલ્યા; તેનો સાર આ પ્રમાણે છે: “માથુકની શેરીમાં ઉડતી ધૂળથી પવિત્રતાનાં વસ્ત્ર બંધેરી નાંખ્યાં. મને ખબર નહોતી કે મારે પોતાને એ રજ એક દીવસ સુરમાની પેટે વાપરવી પડશે.”

મૌલાના હમાદુદ્દીન તારમી : એમનો બાપ ધીરાનમાં શીરાજ પાસે આવેલા તારમમાં વેપારી હતા. એ ઝવેરાત અને જરીનો કિંમતી તંબુ લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. હિંદના બાદશાહે એ તંબુ વેચાતો લીધો નહિ. પછી અમદાવાદમાં શાહઆલમ સાહેબ પાસે એ આવ્યા. હજરતશાહે એ વાતની

ખખર પડી એટલે લાખ રૂપીએ તંબુ વેચાતો લીધો અને ઈરાની સીંછા કાઢી આપ્યા અને તંબુ લઇને પછી લૂંટાવી દીધો. એ પછી એ વેપારીને શ્રદ્ધા પડવાથી એમનો શિષ્ય બન્યો અને એમના આશિર્વાદથી એને પુત્ર થયો. એનું નામ ઈમાદુદ્દીન પાડ્યું. એ મોટો ભક્ત થયો. ઈમાદુદ્દીનની કબર ક્યાં તે અહમદીમાં લખ્યું નથી પણ એમનો ઉરસ જમાદીઉલ અવલની ખીજ તારીએ થાય છે, એટલે એ અમદાવાદમાં હશે. અહમદીમાં લખ્યું છે કે શેખ વજીહુદ્દીન એમના શિષ્ય હતા.

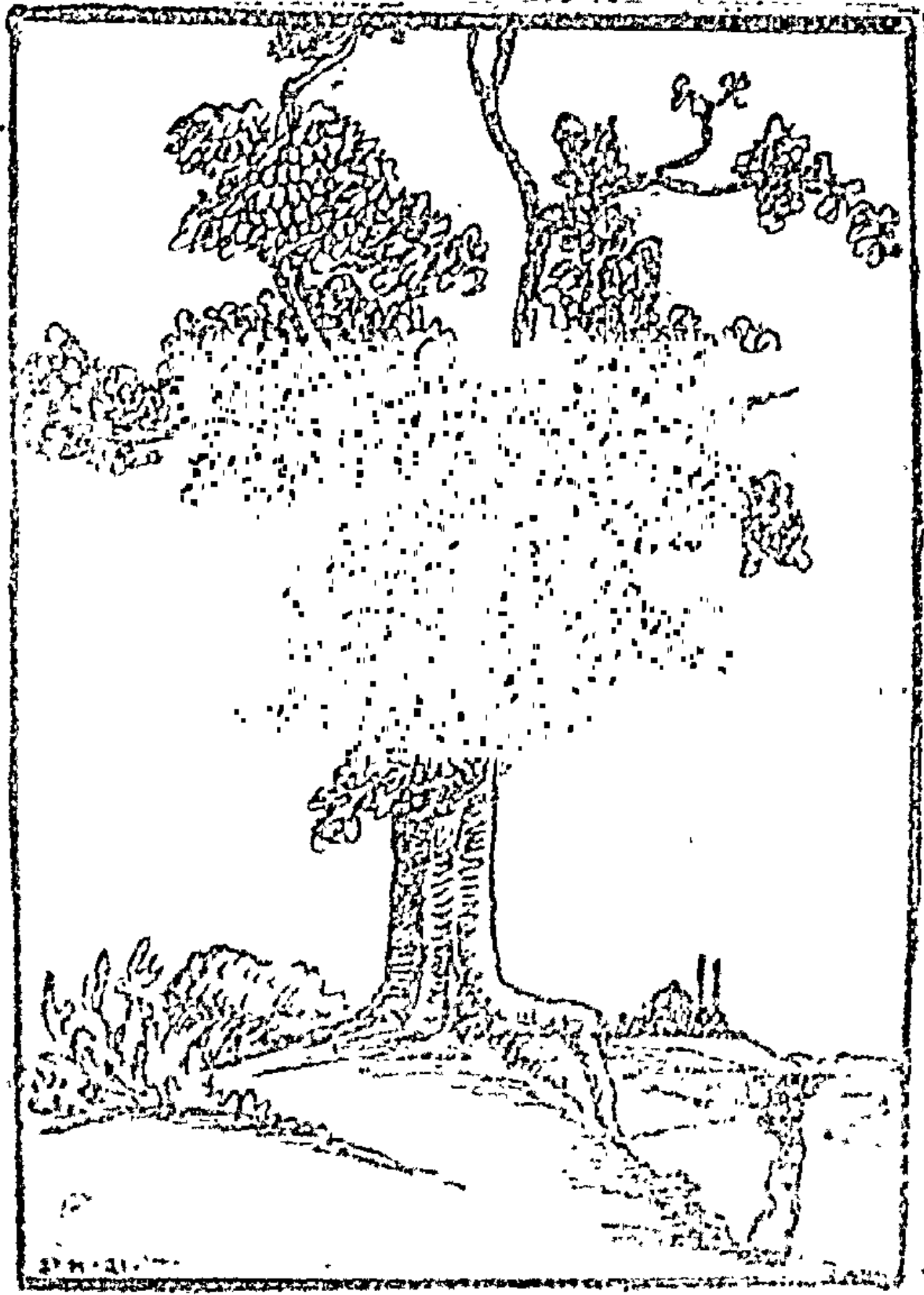
મૌલાના અહમદ ખીન સુલેમાન : આ બહુ મોટા વિદ્વાન અને રાની હતા. અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમણે ઘણી ભાષામાં પુસ્તકો બનાવ્યાં છે; એમની કબર મુસા સુહાગની પશ્ચિમે છે. એટલે શાહીબાગની હદમાં હશે પણ હાલ તે ક્યાં છે તેની તપાસ થઇ શકી નથી.

મીરાતે અહમદીમાં ખીજાં કેટલાંક નામ આપેલાં છે. એમાં (૧) સૈયદ નાઝુદ્દીન : મખદુમ જહાંનિયાના ખલીફા છે અને એમની કબર મીરઝાપુરમાં મુહમ્મદ બેગડાની હવેલી પાસે છે એમ લખ્યું છે. આ હવેલી હાલ નથી. પરંતુ મીરઝાપુરમાં શેઠ અંબાલાલ સારાલાઈના બંગલાની જમીનની લગભગમાં એ હવેલી હતી એમ તપાસ કરતાં જણાયું છે. એમનો ઉરસ શવ્વાલ માસની ખીજ તારીએ થાય છે. (૨) શાહ મહેબુબ મસ્તાન : એમની કબર કાળુપુર દરવાજા બહાર છે. ઉરસ તા. ૧૮ મી શાબાનને રોજ થાય છે. (૩) મીયાં ખામાશાહ : અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમની કબર શહેરમાં છે. ક્યાં છે તે લખ્યું નથી. ઉરસ જમાદી ઉલ આખરની તા. ૧૪ મીએ થાય છે. અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં 'ખાનમાનશાહ' એવું નામ લખ્યું છે. આ ખામાશાહને 'ખામાસા'ના ચકલા સાથે કાંઈ સંબંધ હોઈ શકે? એ ચકલો એમના નામ ઉપરથી કહેવાતો હોય ! (૪) સૈયદ અખદુલ લતીફ રસુલદાર : એમની કબર સરખેજના તળાવ ઉપર છે. ઉરસ જમાદીઉલ અવલની ૨૯ મીએ થાય છે. (૫) હાજી જમાલ : કબર બહેરામપુરમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર છે. રજબ માસની તા. ૨૬ મીએ ઉરસ થાય છે એમ અહમદી જણાવે છે. (૬) સૈયદ અખદુલકરીમ શેરસ્વાર : અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં શેરસ્વાર-વાઘસ્વાર લખ્યું છે, અંગ્રેજીમાં camelrider (ગાંટના સ્વાર) લખ્યું છે. કબર આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર છે. ઉરસ રજબ માસની ૩ જી તારીએ

થાય છે. (૭) શેખ ઈસા : અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં કબર રાયપુરમાં છે એમ લખ્યું છે. ઉરસ ૧૨ મી શાખાને થાય છે. (૮) ગંજ શાહીદ : આશાવલ પાસે છે. એમનો ઉરસ જમાદી ઉરસાની માસની ૨૬ મીએ થાય છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં તા. ૨૬ મી રજબ લખે છે. (૯) આ જગ્યાની પાસે પીર ગેળની કબર છે. એમનો ઉરસ ૧૯ મી રજબે થાય છે. (૧૦) ગૌહર શાહીદ : કાંકરિયા તળાવ પાસે છે. (૧૧) સાલાર શાહીદ : અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમની કબર કંટોરીયા તળાવ પાસે છે, અને ઉરસ ૧૬ મી રજબે થાય છે.^૧ (૧૨) મીયાં શાહ સમદ શાહીદ : કબર ઇસનપુરમાં છે; ઉરસ ૨૫ મી રજબે થાય છે. (૧૩) મીયાં શાહ પીર મુહમ્મદ સાહેબ : મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે આ સાહેબ અમદાવાદમાં આવ્યા પછી જુમા મસ્જિદમાં જ રહેતા હતા, અને ઘણા જ્ઞાની હતા. એ કાદરી સીલસીલામાં મુરીદ હતા. મીયાં વજીહુદ્દીન પાસેથી પણ એમણે જ્ઞાન મેળવેલું. એમની કબર સલાહુદ્દીનખાંની હવેલી પાસે છે એમ લખેલું છે. એ જગ્યા કઈ તે તપાસ થઈ શકી નથી. (૧૪) શેખ અલીરઝા : એ સરહિંદથી આવીને વસેલા. અણુ પ્રેમમાં મસ્ત રહેતા, અને રાગ સાંભળીને ખેલાન થઈ જતા. અબ્દુલ્લાખાન ફિરોઝજંગની સાથે દક્ષિણથી આવેલા અમીરો એમના શિષ્યો હતા. હી. સં. ૧૧૪૨ માં એ મરણ પામ્યા. એમની કબર ઝવેરીવાડામાં છે. (૧૫) સૈયદ મુહમ્મદઅલી : એમની કબર જમાલપુરમાં આવેલી અફજલખાં ખંખાણીની મસ્જિદ આગળ છે, અને એમનું મરણ હી. સં. ૧૧૫૩ તા. ૭ મી સફરે થયેલું એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. એમના ઉપર મીર હીસામુદ્દીને કવિતા કરેલી છે એમાંથી વર્ષ નીકળી આવે છે. (૧૬) ઇબ્રાહીમ શાહીદ : આસ્તો-હીઆ દરવાજા બહાર કબર છે. એમની મસ્જિદ જાણીતી છે. (૧૭) શાહ અબ્બાસ : એમની કબર મંજુરીમાં છે. એ હી. સં. ૧૦૦૮ માં અમદાવાદમાં આવ્યા અને ૧૦૬૩ માં મરણ પામ્યા. આ સંવતના આંકડામાં અહમદીની ગૂંજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓમાં ફેર છે. શાહ અબ્બાસે કેટલાક સુધી ગ્રંથો લખ્યા છે એમ અહમદી લખે છે. હાલ એમની કબર સમર્પિના આરા પાસે છે.

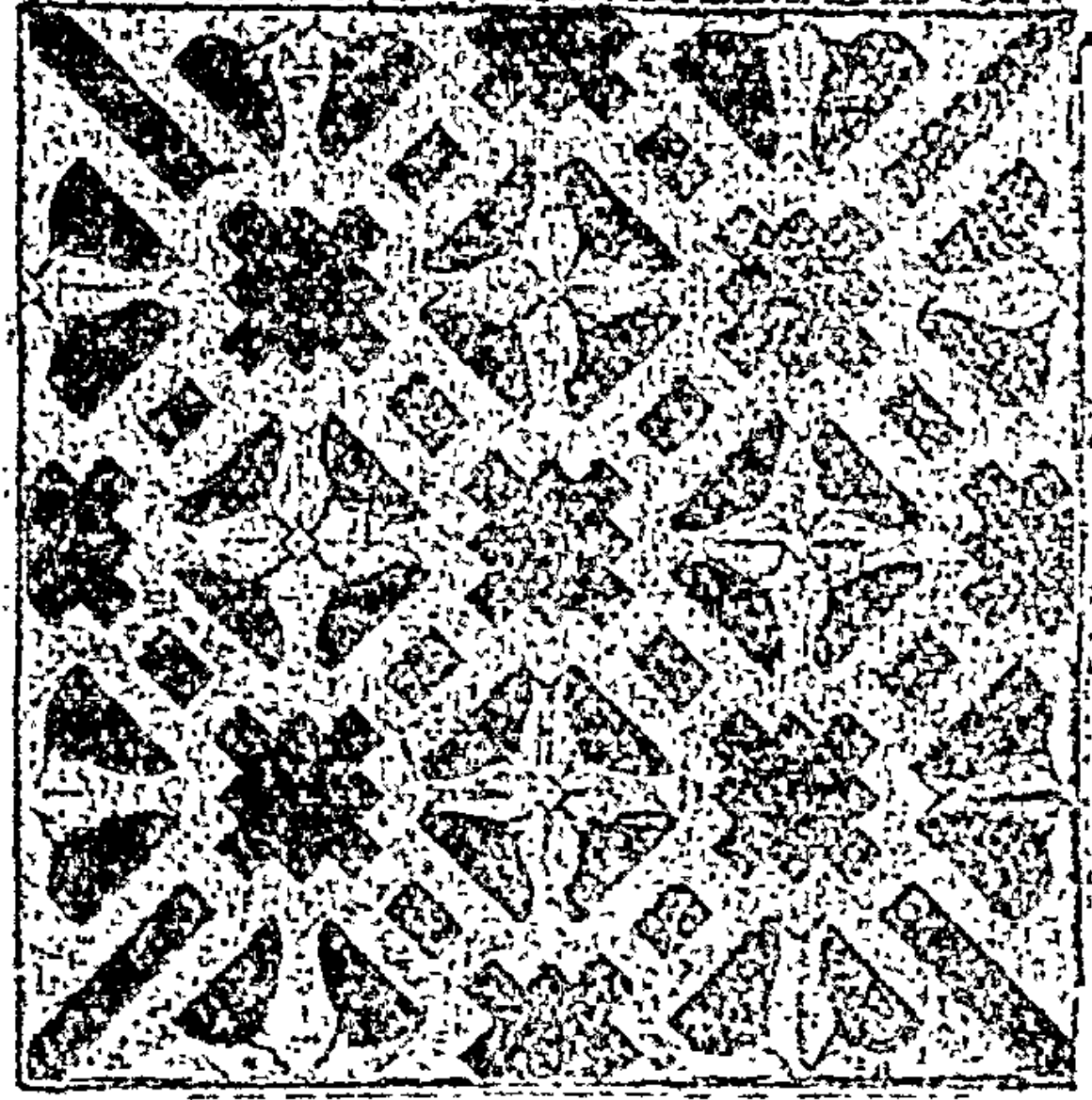
[૧] અમદાવાદમાં કાનતોડીઈ તળાવ કહે છે તે આ કંટોરીયા તળાવનો અપભ્રંશ હશે ?

મીરાતે અહમદી ઉપરાંત બીજા ગ્રંથોમાં પણ ઓલીયાઓનાં વર્ણનો આપેલાં છે. અહમદીમાં જે મુખ્ય છે અને જેમના ઉરસો અહમદી લખાઈ તે વખતે ઉજવાતા હતા તેનાં જ વર્ણનો આપ્યાં છે. એમાંથી જે અમદાવાદમાં માત્ર અમુક વર્ષો રહી ગયા હોય તેમનાં વર્ણન અત્રે લીધાં નથી. મનતુખે-
જીતવારીખમાં એક શેખ મુનવાર પુત્ર શેખ કબીરનું વર્ણન છે. એમણે નાન-
પણથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમના બાપ લાહોરના હતા પણ એ અમદાવાદમાં
રહ્યા હતા અને ત્યાં જ મરણ પામ્યા હતા. એમના કેટલાક અવગુણોનું
વર્ણન પણ એ ગ્રંથમાં કરેલું છે. એમની કબર ક્યાં છે એ જણાવ્યું નથી.

પ્રકરણ અડતાલીસમું

અમદાવાદના સુલતાનો

અમદાવાદના સુલતાનોનું વર્ણન કરવામાં અહમદીય વંશના બધા સુલતાનોને ખરી રીતે ગણવા જોઈએ. પરંતુ આ ગ્રંથમાં ખાસ મુખ્ય સુલતાનો જેમની દરગાહ અમદાવાદમાં છે એમનું જ વર્ણન કરીશું.

નસીર ઉદ્દ દુનિયા વહિદ્ દીન અબુલ ફતહ અહમદશાહ

અમદાવાદ સ્થાપનાર અહમદશાહનો દાદો ઝફરખાં અથવા મુઝફ્ફરશાહ દિલ્હીની સત્તા નાંખી દઇને ગૂજરાતનો પહેલો સ્વતંત્ર સુલતાન થયો હતો. એનો બાપ વજીહુદ્દિન જાતનો ટાંક રજપુત હતો. એણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો પછી દિલ્હીના તાક્તનો એ મોટો અમીર થયો. એના પુત્ર તાતારખાં (પાછળથી મુહમ્મદશાહ) ને ત્યાં દિલ્હીમાં હી. સં. ૭૯૩ ના જુલકાદ માસની ૧૯ મી તારીખે (ખ. સ. ૧૩૯૧ નવેમ્બર તા. ૧૮ મી) આ બાદશાહનો જન્મ થયો હતો. હી. સં. ૮૧૦ માં અમદાવાદમાં એના દાદા મુઝફ્ફરશાહના મરણ વખતે અહમદશાહ નામ ધારણ કરીને એ ગાદીએ બેઠો. તે પહેલાં એને અહમદખાં કહેતા.

મીરાતે સિફદરી ઉપરથી લગભગ બધા ગ્રંથકારો લખે છે કે અહમદશાહ દરેક રીતે ઉત્તમ બાદશાહ હતો. પણ એણે એના દાદા મુઝફ્ફરશાહને ઝેર દઇ મારી નાંખ્યો હતો એ મોટું કલંક હતું. આ કારણથી એની આખી જીંદગી પશ્ચાત્તાપમાં ગઇ હતી અને એને મરણ પછી ‘ખુદાયગાને મધ્નુર’

કહેતા તે પણ એ કારણથી જ હશે. એ શબ્દનો અર્થ ‘ મોટો પુરુષ (lord) જેનાં બધાં પાપ માફ થયાં છે, ’ એવો થાય છે. મીરાતે સિકંદરીએ આ વાત સાંભળીને લખેલી છે. અહમદશાહના મરણ પછી આશરે ૬૫ વર્ષ સિકંદરી લખાઈ છે. એ જ અરસામાં બીજા પણ કેટલાક ઇતિહાસો લખાયા છે. સિકંદરી અહમદશાહને માથે કલંક મુકે છે તેની સામે જે કે મજબૂત પુરાવા મળતા નથી પરંતુ સિકંદરીનું લખાણ જોઈને હોઈ શકે એટલું ખતાવવા પુરતા પુરાવા મળી શકે છે. તારીખે ફિરિસ્તામાં લખ્યું છે કે શાહનવદો અહમદ ગૂજરાતમાં આવ્યો ત્યારે મુઝફ્ફરશાહ માંદો પડ્યો અને એણે અહમદખાને ગાદીનો વારસ નીમ્યો. એ પછી એ મરણ પામ્યો. મનતુખે જીતવારીખમાં લખ્યું છે કે મુઝફ્ફરશાહે પોતાના જીવતાં અહમદખાને ગાદીએ બેસાડ્યો અને એ પછી એ પાંચ મહીના જીવ્યો. તારીખે અલ્ખીમાં તો એમ પણ લખ્યું છે કે મુઝફ્ફરશાહને એવો રોગ થયો હતો કે એણે ગાદી છોડી અને એના પૌત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને એ પછી એ પાંચ મહીના ને સોળ દિવસ જીવ્યો. એ ગ્રંથ સિકંદરીથી જરા પહેલો લખાયેલો છે. મુઝફ્ફરશાહનાં રાજ્યનાં વર્ષોમાં જૂદી જૂદી તવારીખોમાં જે ફેર આવે છે તેનો ખુલાસો પણ આમાંથી થાય છે. કેટલાક આ પાંચ માસ સોળ દિવસ અહમદશાહના રાજ્યમાં ગણે છે અને કેટલાક મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યમાં ગણે છે. તખ્તકાતે અકબરી પણ તારીખે અલ્ખીના મતને મળે છે. ઝેર દેવા માટે અલ્ખીમાં કંઈ લખ્યું નથી. એટલે સિકંદરી એ બાબતમાં એકલી પડે છે. તખ્તકાતે પણ એનાથી જરા પહેલી લખાયેલી છે. એટલે અહમદશાહને માથે દાદાને ઝેર દેવાનું જે કલંક લગભગ બધા ગ્રંથકારોએ મુક્યું છે તેની સામે આટલા પુરાવા મળે છે. બેલી જેવા લેખક આ બધા પુરાવા જાણવા છતાં એ આરોપ મુકે છે. તખ્તકાતે અકબરીમાં અહમદશાહનો મરણ પછીનો ઇલકાબ ‘ ખુદાય ગાને મધપુર ’ એવો આપ્યો છે. એટલે પાછળના લેખકો એમ માની લે છે (સિકંદરી ઉપરથી) કે દાદાને માર્યાનું પાપ થયું અને પાછળની પવિત્ર જીંદગીથી એ માફ થયું એટલે એવો ઇલકાબ હશે. પરંતુ એવો અર્થ લેવાનું કારણ નથી. અહમદશાહની જીંદગી એવી પવિત્ર હતી કે જીંદગીનાં સર્વ પાપ પરમેશ્વરે માફ કરી એને પીર જેવા બનાવ્યો હતો એવો જ અર્થ કુદરતી છે. અહમદશાહને આજે પણ લોકો પીર ગણે છે અને એનો

ઉરસ થાય છે તે નોંધવા જેવું છે. દુનિયાનાં સર્વ પાપ માફ થયાં છે એવું દોષ્ટ પણ સંતને લગાડી શકાય. છતાં આ બાબતમાં હજી વધારે પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે.

અહમદશાહની છંદગી ઘણી પવિત્ર હતી. એણે પાંચે વખતની નિમાજ કદીયે પાડી નહોતી. આ કારણથી ચાર પવિત્ર અહમદોમાં અમદાવાદ વસાવતી વખતે એની ગણતરી થઇ. એને માથે બીજો આરોપ ધર્મોધતાનો આવે છે. ધર્મોધતાના આરોપ માટે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ સમય કયો અને કેવો હતો. છતાં એટલું કબુલ કરવું પડે કે શરૂઆતના-જહાંગીર સુધીના મોગલખાદશાહોમાં જે સહિષ્ણુતા હતી તેવી બીજા મુસલમાન ખાદશાહોમાં એાછી જ હશે. અહમદશાહે મુસલમાન ધર્મ ગૂંજરાતમાં ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો એમ ઘણીખરી તવારીખો કહે છે. પરંતુ એણે મંદિરો તોડવા માટે મલીક તુલકાતાજ ઉલમુલકને નીમ્યો. એ ફિરિસ્તા જ કહે છે. ઘણા લેખકો ફિરિસ્તાના આ લખાણને અહમદશાહે નાશ જ કર્યો છે એમ બતાવવા માટે વાપરે છે. પરંતુ એ લખાણમાંથી એવો અર્થ પણ નીકળે છે કે હિંદુ ગરાસીઆ અને મેવાસી લોકોને શિક્ષા કરવા એની નીમણુંક થઇ હોય. આમ પણ ઘણા ગરાસીઆ અને મેવાસી લોકોનો કેટલેક અંશે નાશ હોય તો અહમદશાહ પછી આશરે સોયે વર્ષે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં થયો હતો, અહમદશાહના સમયમાં નહિ. એટલે અહમદશાહે મુલકગીરી માટે જે લશ્કર મોકલેલું એનું જેમણે સર્વોપરીપણું સ્વીકાર્યું તે રહ્યા, પેશકશી આપી તે રહ્યા અને બીજા સાથે લડાઇ થઇ; એ બધા મોટે ભાગે હિંદુ જ હતા એટલે લડાઇ હિંદુઓ સાથે જ થઇ. આ લડાઇઓ ઘણી ખરી ધર્મની લડાઇઓને બદલે બંદોબસ્તની લડાઇઓ પણ હોય ! અહમદશાહે મેવાસી અને બીજાં રાજ્યોની સરહદો ઉપર કિલ્લાઓ બાંધ્યાનાં જે વર્ણનો વારંવાર આવે છે તે ઉપરથી આમ કહી શકાય.

અહમદશાહે જેટલું સર્જન કર્યું છે તેટલો જ ઉચ્છેદ કર્યો છે એમ પણ ઘણા લેખકો કહે છે. અહમદશાહે બે શહેરો વસાવ્યાં. બીજાં પણ કેટલાંક ફરી તાજાં કર્યાં. કિલ્લા તો ઘણા બાંધ્યા. હિંદુ મંદિરો તોડ્યાં અને કેટલાંકની ફેરવીને મસ્જિદ કરી. ધાર્મિકતાનો આવો જુસ્સો, સાંપ્રદાયિક ક્લેશ અને

દુરાગ્રહથી એ જમાનામાં કોઈ પણ પ્રજા તદ્દન મુક્ત હશે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલે એ વાતને વધારે આધાર મળે ત્યાં મુધી ખાજુએ રાખવી એ જ ઠીક છે. ખીજી રીતે જોતાં કોઈ પણ સ્કુલ કે સંસ્થા સ્થાપનાર મૂળ પુરુષમાં અવગુણ કરતાં ગુણ વધારે હોય છે; ઉચ્છેદ વૃત્તિ કરતાં સર્જક વૃત્તિ વધારે હોય છે; વંશ ગમે ત્યાંથી ચાલ્યો હોય પણ એનો કોઈ પ્રતાપી પુરુષ વંશકર્તા કહેવાય છે અને એના નામથી વંશ ચાલે છે. એવી રીતે અહમદશાહ એના કુલનો વંશકર્તા હતો; એને લીધે ગૂજરાતની સદ્વતનત અહમદશાહી કહેવાય છે. મુલકગીરી અને પાડોશનાં રાજ્ય જીતવાં એ તો એ સમયમાં દરેક ધર્મના રાજાઓ કરતા, એને અંગે પ્રજાઓમાં ત્રાસ પણ વર્તાવતા પરંતુ એ કારણથી આખા માણસના ચારિત્રને હલકું પડાય નહિ; એ માટે ખીજા આધાર જોઈએ.

અહમદશાહે હિંદુ ઠાકોરો પાસેથી કન્યાઓની માંગણી કરી અને જેમણે ન આપી તેમની સાથે લઢાઈ કરી. આ વાત ફ્રાન્સ સાહેબે લેગી કરેલી ચારણકથાઓ ઉપરથી મનાવા લાગી છે. હિંદુ રાજાઓની કન્યાઓ હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે કે તેમને વટલાવવા માટે જ માંગવામાં આવતી એમ માનવા કરતાં રાજાઓની ખાખતમાં તો આંતરદેશીય લગ્નથી રાજ્યની સલામતી વધે માટે જ કરવામાં આવતાં હોય એમ માનવું વધારે સાચું છે. સર કલાઈવે બેલી પણ આવાં લગ્નો રાજનીતિ (policy) ની ખાતર થતાં હશે એમ માને છે. વળી અહમદશાહનાં હિંદુ કન્યાઓ સાથેનાં લગ્નોની જે વાતો ફ્રાન્સે લખી છે તે ખરી રીતે અહમદશાહને જ લગતી હશે એમ માનવાને આધાર નથી. વરહો અને જેતો એ બે ભાઈઓની બહેન લાલાં અહમદશાહને પરણી એ આખીયે ખીના કેવળ જૂદી છે, અને એમાં જેટલો થોડો ભાગ સત્ય છે તે બધો સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ખતેલો છે. એટલે એ ચારણકથાઓ માનતા પહેલાં બહુ વિચાર કરવાનો છે, અને એમાં રહેલો સત્યનો અંશ જ ઉપયોગમાં લેવાનો છે.

આ ઉપરથી વધારે લંખાણ ન કરતાં છેવટે એટલું કહી શકાય કે શુદ્ધ મુસલમાનની દૃષ્ટિએ અહમદશાહ ઉત્તમ રાજ્યકર્તા હતો. એણે બંદોખસ્ત સારો કર્યો, એની લશ્કરી પદ્ધતિ સારી હતી. એણે જે જીતો કરી એનું પત્રક આપવાનું આ રચન નથી. મુસલમાનો સાથે પણ એણે લઢાઈઓ કરી હતી. માળવા અને દક્ષિણમાં ફ્રાન્સે મોકલેલી તવારીખકારો કહે છે કે એણે કદી

હાર ખાધી નથી.^૧ એનો ન્યાય પણ સખ્ત હતો. એક વખત એના જમાઇએ ખૂન કર્યું. કાજીએ ચાલીસ હિંદ આપી મરનારનાં સગાંને શાંત પાડવાનો ચુકાદો આપ્યો, પણ અહમદશાહને ખજર પડતાં પોતાના જમાઇને ખજર વચ્ચે ફાંસી દેવડાવી. ખીજો દાખલો એવો છે કે એ વખત સાબરમતીના પુરમાં એણે એક કાળા ચીજ તણાતી જોઈ. તપાસ કરાવતાં એક કોઠી નીકળી અને એમાં એક મુઠ્ઠું હતું. બાદશાહે એના ઘડનારની તપાસ કરાવી અને એણે કોઠી કેને વેચેલી તે પણ શોધાવ્યું. એ ઉપરથી જણાયું કે કોઈ ગામના મુખીએ કોઈ દાણાવાળાનું ખૂન કર્યું હતું. પછી એ મુખીને શિક્ષા કરવામાં આવી હતી.

અહમદશાહના મરણની તારીખ વિશે તવારીખોમાં મતભેદ છે. સિકંદરી હી. સં. ૮૪૫ લખે છે. તખ્તગઠે અકબરી તા. ૪ થી રખીઉલ આખર હી. સં. ૮૪૬ લખે છે. તારીખે અલ્લી પણ એ જ વર્ષ કહે છે. ફિરિસ્તા ૪ થી અખીઉલ અવલ ૮૪૭ કહે છે. ૮૪૬ સુધીના અહમદશાહના સિક્કા જડેલા છે. એટલે તખ્તગઠે અકબરીનું લખાણ ખરું મનાય છે.

અમદાવાદ અહમદશાહે વસાવ્યું એટલે એ ‘ખાની અહમદખાદ’ કહેવાય છે. એની પવિત્રતાને લીધે એ પીર કહેવાય છે. અહમદશાહનો ઉરસ ઉજવાય છે. પણ ખાસ નોંધવાનું તો એ છે કે ચાર ચાર સરકારો બદલાયા છતાં આ ગૂજરાતના પાટનગરના સ્થાપનારને નામે આજે પણ ગરીબોને એના રોજ આગળ અન્ન વહેંચાય છે અને એના ખર્ચના રૂ. ૨૬૦૧) દર વર્ષે સરકારી તીજોરીમાંથી અપાય છે. બાદશાહી ચિહ્ન તરીકે દીવસમાં ચાર પહોરને વખતે હજી પણ નોખત ગડગડે છે. અમદાવાદ જ્યાં સુધી આખાદ હશે ત્યાં સુધી અહમદશાહની કીર્તિ અખંડ રહેશે. એમ કહેવાય છે કે હિંદના કોઈ બાદશાહની દરગાહને સરકારના ખર્ચે આ જતનું માન મળતું નથી. એમ

[૧] અહમદશાહના ઘરકરે ઘણે ભાગે જીત મેળવી છે એ ખરી વાત છે. પણ જે હિંદુ રાજ્યો આજ સુધી રહ્યાં છે તે કાં તો પેશકશી આપીને, સંબંધ રાખીને, કે કોઈ બળથી પણ રહ્યાં હશે. ઇડર રાજ્ય સાથે સુલતાનોને હમેશ લડાઈમાં ઉતરવું પડતું, અને ઈડરે હાર ખાધી હતી એમ મનાય છે. પણ એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એ સમયનું એક જૂનું ગુજરાતી કાવ્ય જડ્યું છે તેમાં અહમદશાહે ઇડરના રાજાને હાથે હાર ખાધેલી તેનું વર્ણન છે. આ કાવ્ય મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

કહેવાય છે કે અહમદશાહ કવિતા કરી જાણુતો. કુતુબેઆલમ સાહેબને મારે એણે કવિતા બનાવી હતી:-

‘કુતુબે ઝમાન એમા ખુરહા ખસસ્ત મારા;
ખુરહાન એ હમેશા સુનામશ આશકારા.’

આ કવિતામાં ખુરહાન શબ્દ ઉપર શ્લેશ છે. અર્થ આમ થાય છે:-
‘અમારા સમયના ધ્રુવ તરીકે ખુરહાન અમને જોડે છે તેવા છે. તેમનું નામ છે તે પ્રમાણે એ હમેશાં અમને ખુરહાન (સિદ્ધ કરનાર) રહે.’ કુતુબેઆલમ સાહેબનું નામ ખુરહાનુદીન હતું.

ગીયાસુદુનિયા વઊદ્ દીન અબુલફતહ મુહમ્મદશાહ

અહમદશાહની પછી એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ઇ. સ. ૧૪૪૨ માં ગાદીએ આવ્યો. મુહમ્મદશાહ શોખીન અને ખર્ચાળ સ્વભાવનો હતો. પૈસા આપવામાં એની ઉદારતા અગર ખર્ચાળપણું એવું હતું કે લોક એને ‘ઝરખ્શ’ કહેતા. એનામાં એના બાપ જેવું શૌર્ય, બુદ્ધિ, કે વ્યવસ્થાશક્તિ નહોતાં. સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે માળવાનો સુલતાન એના ઉપર ચઢી આવે છે એમ એણે સાંભળ્યું ત્યારે એની સાથે લડવાને બદલે એણે નાશી જવાનો વિચાર કર્યો. એમ કહેવાય છે કે એનો સલાહકાર એક વાણીઓ હતો. એણે કહ્યું કે ‘આપ તો જમીન અને સમુદ્ર બન્નેના સુલતાન છો. આપણે તીજેરી લઇને વહાણમાં જતા રહીએ અને દીવબંદર જઇને રહીએ, એટલે માળવી સુલતાન પાછો જશે.’ પરંતુ અમીરોને આ સલાહની ખબર પડતાં એમણે સુલતાનના પુત્ર જલાલખાં ઉર્ફે કુતુબુદ્દીનને બોલાવ્યો. એ મીરકુ દરવાજેથી અંદર પેઠો અને મુહમ્મદશાહને ગાદીએથી ઉઠાડી મુક્યો. એમ કહેવાય છે કે ત્યાર પછી કોઈ રીતે સુલતાને મારી નાંખવામાં આવ્યો. એની કબર માણેકચોકમાં એના બાપની સાથે છે. મુહમ્મદશાહનું મરણ તા. ૭ મી મુહર્રમ હી. સં. ૮૫૫ ને રોજ થયું.

કુતુબુદુનિયા વઊદ્ દીન અબુલ મુઝફ્ફર અહમદશાહ (બીજો)

હી. સં. ૮૫૫ ના મુહર્રમ માસની તા. ૧૧ મીએ (ઈ. સ. ૧૪૫૧ ફેબ્રુઆરી તા. ૧૩) જલાલખાં અહમદશાહ (બીજો) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એનું ખીરદ કુતુબુદ્દીન હતું. એના અને અહમદશાહ પહેલાના બાપનું નામ મુહમ્મદશાહ હતું એટલે ઇતિહાસમાં આ સુલતાન અહમદશાહ બીજાને

ખદલે કુતુબુદ્દીનશાહ અથવા કુતુબશાહને નામે મશહુર છે.^૧ આ સુલતાન લડવામાં કાંઈક શુરવીર હતો, પણ એના દાદા જેવો નહિ. એ જ્યારે નીશામાં ચક્રચુર રહેતો ત્યારે ફૂર કામ કરવામાં પાછો હઠતો નહિ; એ વિલાસી પણ ખડુ હતો. એણે માળવાના સુલતાનને હરાવ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબની સહાયથી એ સુલતાનને હરાવી શક્યો હતો. પરંતુ શાહઆલમ સાહેબ સાથે એને સારાસારી નહોતી. એ હજરત સાહેબ પાસેથી નાના ફતેહખાં (મહમૂદ બેગડા) ને પકડી મંગાવવા સુલતાને ખડુ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ એમાં એને સફળતા મળી નહોતી. એક વખત તો સુલતાને રસુલાખાદ તારાજ કરવાનો હુકમ આપેલો પણ એમ ખતી શક્યું નહિ. સિકંદરી લખે છે કે કુતુબુદ્દીનનું મરણ અજ્ઞયખ રીતે શાહઆલમ સાહેબના શાપથી થયું હતું. આ શાપ એના કોઈ ખરાબ કામને લીધે દેવાયો હોય એમ ખતે. ખીજી તવારીખોમાં એવા શાપની વાત લખેલી નથી. આ સુલતાનને પાછળથી 'ગાઝી' પણ કહેતા. એના સિક્કાઓ ઉપર એને અમીરલ મોમીનીનનો ઇલ્કાબ લગાડેલો છે. આ ઇલ્કાબ ફક્ત ખલીફને જ લાગી શકે છે. સુલતાનનું મરણ હી. સં. ૮૬૨ ના રજબ માસના ૨૦ મીએ થયું. (ઈ. સ. ૧૪૫૮). એની કબર માણેકચોકમાં એના દાદાની બાજુમાં છે.

નસીરુદ્દીનિયા વઊદ દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ મશહુર 'બેગડા'

કુતુબુદ્દીન પછી સુલતાન દાઉદને ગાદીએ બેસાડ્યો પણ એણે એક મહીનો યે રાજ્ય કર્યું નહિ. એને ઉઠાડી મુક્યા પછી ફતેહખાં શાહજહો મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરી બેઠો. એનો જન્મ હી. સં. ૮૪૯ તા. ૨૦ મી રમજાનને રોજ થયો હતો. ગાદીએ બેસતી વખતે એની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી. કુતુબુદ્દીનનો એ સાવકો ભાઈ હતો. એની મા મુગલાઈ બીબી સીધના જમની

[૧] કુતુબુદ્દીનના સમયના લેખોમાં, તથા સિક્કાઓમાં એનું નામ અહમદશાહ છે. વસંતવિલાસ કાવ્યમાં પણ અહમદશાહ નામ છે. આજ સુધીના ઘણાખરા ઇતિહાસોમાં એનું નામ કુતુબુદ્દીન જ લખેલું છે અને એની પછી ઘણે વર્ષે થયેલા સુલતાન અહમદ ત્રીજને અહમદશાહ બીજો લખેલો છે. વિગત માટે વસંતવિલાસ અને સુલતાન કુતુબુદ્દીન માટેનો ૧૯૮૩ આશ્વિનના 'વસંત'માં પ્રગટ થયેલો મારો લેખ જુઓ.

પુત્રી હતી. શાહઆલમ સાહેબ એના માસા થતા હતા. કુતુબુદ્દીનની બીકને લીધે એ શાહઆલમની ડાયામાં ઉછર્યો હતો. એને સુલતાનના પંખમાંથી બચાવવા માટે હજરતશાહે કરેલી કરામતો સિકંદરીમાં વિસ્તારથી લખેલી છે. એણે ગાદીએ આવીને તરત જ અમીરોનો બળવો પોતાની હુશિયારીથી શમાવ્યો.

ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં આ સુલતાન સર્વથી વધારે મશહુર છે. એણે અનેક લઠાઈઓ કરી, અનેક કિલ્લા અને દેશો જીત્યા. એ બધાનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. જૂનાગઢ અને આંખાનેરના વિજય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. શહેર વસાવવામાં એ એના દાદાથી ઉતરે એમ નહોતો. એણે જુનાગઢ ફરી વસાવી મુસ્તફાખાદ નામ આપ્યું. વાત્રકને કાંઠે મહમૂદખાદ નવું જ વસાવ્યું. આંખાનેર ફરી વસાવી એનું નામ મુહમ્મદખાદ આપ્યું. બાંધકામમાં પણ આજે એના સમયનાં અવશેષો સૌથી વધારે દેખાય છે અને એ સૌથી વધારે સુંદર પણ છે. હિંદુ રાજ્યમાં જે સ્થાન સિદ્ધરાજનું છે એ સ્થાન મુસલમાન રાજ્યમાં મહમૂદ બેગડાનું છે. કેટલાક એને ગૂજરાતનો અકબર કહે છે. એના સમયમાં ગૂજરાતી મહારાજ્યની સીમા ગૂજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ઝાળંગીને ઘણે દૂર સુધી ફેલાઈ. એના સમયમાં ગૂજરાતી નાવિક પ્રવૃત્તિ હિંદી મહાસાગરમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ હતી. ગૂજરાતી નૌસેનાધ્યક્ષ-મીરે બહર-મલીક અયાઝ સુલતાનીના વહીવટ દરમિયાન શીરંગીના કાકલાએ એક કરતાં વધારે વાર હાર ખાધી હતી. દેશ-પરદેશથી એલચીઓ ગૂજરાતના પાટનગરમાં આવતા હતા.

સુલતાનનું જીવન પવિત્ર હતું. હિંદુઓ મુસલમાન બને એમ સુલતાન ઇચ્છતો, હિંદુ રાજા પકડાય તો એને મુસલમાન થવાનો દુરાગ્રહ કરતો, અને મુસલમાનને સતાવનાર હિંદુ ઉપર સખ્ત વેર લેતો, એ વાતની ના કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ સામાન્ય પ્રજા તરીકે હિંદુઓને એના રાજ્યમાં દુઃખ પડ્યું હશે કે નહિ એ માટે તો વધારે આધારની જરૂર છે. હિંદુ અમલદારોનાં નામ એના સમયમાં નજરે પડે છે. મલીક ગોપીનાથ એના સમયનો મોટો અમીર હતો અને જાતે નાગર હતો. આ સુલતાનનો ન્યાય ખાસ જાણીતો હતો. એક વખત એના જે મિત્ર જેવા અમીરોએ એક ખૂતી અમીરને બચાવવા માટે જે નિર્દોષ લશ્કરીઓને છેતરીને શિક્ષા કરાવેલી તે પાછળથી બળર પડતાં એ બંને મિત્રોને સુલતાને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી હતી. એક વખત એક અમીરનું મરણ થયું, ત્યારે એની મિલકત એના પુત્રને ન આપવા માટે

ખીજા અમીરોએ સુલતાનને કહ્યું, અને એ પુત્રો નાલાયક છે એમ કારણ આપ્યું. સુલતાને કહ્યું કે ‘મીલકતની જવાબદારી એમને લાયક બનાવશે.’^૧ ખરાબ વર્તન માટે એણે એના પુત્ર આખાખાં અગર અધુબકરખાં (રાણી સીપ્રીનો પુત્ર)ને મારી નંખાવ્યો હતો એના સમયમાં અને ગૂજરાત સંસ્કૃતિ નતના આખા યે સમયમાં એણે કચેરીની ભાષા મોટે ભાગે ગૂજરાતી મિશ્રિત સંસ્કૃત કરી હશે એમ દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે. એ દસ્તાવેજોમાં ખીજા બાદશાહો કરતાં મહમૂદનાં વિશેષણો ખાસ વધારે અને જૂદાં છે. એ આ પ્રમાણે છે: “...શ્રી ગૂર્જર ધરિન્યાં ચ સમસ્ત રાજાવલીસમલંકૃત પ્રૌઢપ્રતાપ અરિવરુથિની ગજઘટાકુંભસ્થલવિદારણૈક પંચાનનરાજ્યલક્ષ્મીસ્વયંવરમાલલંકૃત કંઠકંદલ રિપુવનદહનદાવાનલ અન્યાયવૃક્ષોન્મૂલનમત્તદ્વિપ અન્યાયાંધકારમાર્તંડ ન્યાયૈકનિમંદિર સેવકજનદારિદ્રમોચન મહારાજાધિરાજ પાતસાહ સુરતાણ શ્રી મહમૂદ વિજયરાજ્યે...” આમાં ન્યાયને માટેનાં વિશેષણો ખાસ નોંધવા જેવાં છે. પણ કોઈ કહેશે કે કચેરીમાં દસ્તાવેજ નોંધાવવાના એટલે એવાં વિશેષણો લખવાં પડે. પરંતુ આનાથી એાછાં વિશેષણોવાળા દસ્તાવેજો પણ છે અને ન્યાય માટે ખાસ વિશેષણો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના અને બહાદુરશાહના સમયના દસ્તાવેજોમાં દેખાતાં નથી. આવા દસ્તાવેજોમાં પંચકુલનાં નામોમાં હિંદુ નામો પણ નજરે પડે છે. આમ છતાંયે જગતખેડના રાજા ભીમે મૌલાના મુહમ્મદ સમરકંદીને હુંટ્યા હતા તે માટે એ રાજાને પકડી એના કટકા કરી અમદાવાદને દરવાજો લટકાવ્યા હતા એ વિશે તો આજની દૃષ્ટિએ કહેવાનું રહેશે જ.

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાતની આખાદી ધણી થઈ. એને દેશ આખાદ કરવાનો શોખ જ હતો. કોઈ જગ્યાએ કોઈ ઝાડ વાવે તો એ ઇનામ આપતો. કોઈ ઘર ઉજડ કે ખંડેર જેવું દેખે તો એમ થવાના કારણની જાતે તપાસ કરતો અને એને ફરીથી વસાવવા બનતી મદદ કરતો. જેડુતોને કુવા

[૧] મહમૂદ બેગડાના આ વાક્ય ઉપર ડૉ. બર્ડે પોતાના ગ્રંથના પૃ. ૨૦૫ માં આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે:—“This anecdote deserves the notice of our Indian legislators, who, to better the Indian character, must give the people more places of trust.” આ ગ્રંથ ડૉ. બર્ડે મીરાતે અહમદીના ભાષાંતરરૂપે ઈ. સ. ૧૮૪૬ ના અરસામાં લખ્યો છે.

કરાવી આપતો. આ બધું સામાન્ય રીત માટે હતું. તવારીખોમાં આ વર્ણન છે તેમાં ગ્રંથને માટે ધાર્મિક ભેદ રખાયો હોય એવું જણાતું નથી. વેપારને એ ઉત્તેજન આપતો એમ માનવાને કારણ છે, અને એ કામ હિંદુ વેપારીઓ તથા મહાજનો સાથે સારાસારી રાખ્યા વગર ન બની શકે. ભાટોની વાતો કેટલી માનવી એ પ્રશ્ન છે. મુસલમાન બાદશાહોના ઝતુન વિશે લખ્યા છતાં એમની પાસે વાણીયા દિવાનો કે મુત્સદ્દીઓ પણ રહેતા એટલું ચારણ કથાઓમાં આવે છે. સિકંદરીમાં સુલતાન મહમૂદના માનમાં આ પ્રમાણે કવિતા છે:—“ જુદમગારોમાં તારી સત્તાને લીધે એવી તો બીક બેસી ગઈ છે કે એક કબુતર પર પણ કોઈ બાઝ પક્ષી છોડી શકતું નથી. ” સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે આ સુલતાનના સમયમાં જેવી સોંધવારી હતી એવી ગૂજરાતે પછી કોઈ દીવસ જોઈ નથી. ગૂજરાતમાં નવી જાતના બગીચા એના સમયમાં થયા.

મહમૂદની જાતનું વર્ણન ઘણું વિચિત્ર છે. કહે છે કે એનો ખોરાક એક મણ જેટલો હતો. એકસો સોનેરી કેળાં એ ખાઈ શકતો. પથારી પાસે બેઠે બાજુ ખાવાનું મુકાવી રાખતો. પોતે કહેતો કે ‘ ખુદાએ મને બાદશાહ ન બનાવ્યો હોત તો મારું પેટ કેમ ભરાત ! ’ વળી એનું શરીર પ્રચંડ હતું. મુછો એવી મોટી હતી કે બંને કાન પાછળ લઈ જઈ ગાંઠ વાળી શકાય. દાઢી પણ લાંબી હતી. મુછોને લીધે એનું નામ બેગડો પડ્યું, બે ગઢ જીત્યા તેથી નહિં. બે હાથ પહેળા કરીએ ને જે આકાર થાય એવા શીંઘડાંવાળા બળદને ગૂજરાતીમાં ‘ વેગડો ’ કહે છે. મહમૂદની મુછો ‘ વેગડો ’ જેવી હતી એટલે એ નામ પ્રસિદ્ધ થયું. યુરોપીય મુસાફરો વરથેમા અને ખારબોસા એનું વિચિત્ર વર્ણન કરે છે. કહે છે કે એને રોજ ઝેર ખાવાની ટેવ હતી. એથી શરીર ઝેરથી વ્યાપ્ત થયેલું હતું. વરથેમા કહે છે કે કોઈને સળ કરવી હોય તો પાન સોપારી અને જયફળ ચાવી એ માણસ ઉપર ચુંકતો એટલે ચુંકના ઝેરથી એ માણસ અડધા કલાકમાં મરી જતો. આ વાત માનવા જેવી નથી. ખારબોસા લખે છે કે નાનપણથી સુલતાનને ઝેર ખાવાની થોડી થોડી ટેવ હતી એટલે શરીર એવું ઝેરી બન્યું હતું કે માંખ બેસે તો મરી જાય. આ વાત કાંઈક અંશે ખરી હોય. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના પંજમાંથી બચવા માટે નાનપણથી આ ટેવ રાખી હોય. આવાં કારણોથી યુરોપમાં આ બાદશાહ ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. સેમ્યુઅલ બટલરે હુડીબ્રાસમાં આ પ્રમાણે લીટીઓ લખી છે:—

“ The Prince of Cambay's daily food

Is asp and basilisk and toad. ”

મુસલમાન તવારીખકારો આ ઝેરી શરીરની વાત લખતા નથી માત્ર ભારે જઠરાગ્નિની વાત લખે છે. એમાં સમોસાની બે તાસકો પથારી પાસે રાખવાનું, કેળાંનું, અને મધનો એક પ્યાલો પીવાનું લખ્યું છે.^૧

મહમૂદે કાંઈ વિદ્યાનું રીતસર જ્ઞાન લીધું નહોતું છતાં અકબરની પેઠે એને વિદ્યાનો શોખ હતો. એના દરબારમાં કવિતાવિલાસ થયાના દાખલા મળે છે. (ફારસી) જ્ઞાનીઓના સંગથી દરેક વિષય બરોબર સમજવાની એનામાં શક્તિ હતી, અને ઘણી ગુંચવણના ઉકેલ એ પાડી શકતો. સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે ઇબ્ન અશરફને એનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સુલતાને કેટલીક શંકાઓનાં સમાધાન કરેલાં એમ એ ગ્રંથકાર કહે છે. ખુદાવંદખાં મલીક અલીમના બોલ સહન કરી એની વિદ્વતા ખાતર જ સુલતાન એને માન આપતો. એના ગુરુ શેખ સિરાજુદ્દીન સાથેનો પ્રસંગ પાછળ આવી ગયો છે.

સુલતાને પોતાની દરગાહ સરખેજમાં સંત અહમદ ખદુની છાયામાં એમની સામે પોતાના જીવતાં કરાવી રાખી હતી. જ્યારે એ છેલ્લો માંદો પડ્યો ત્યારે એ દરગાહ સામે જોઈ કહ્યું કે ‘ હવે ત્યાં મહમૂદની છાવણી થશે. ’ હી. સં. ૯૧૭ રમજાન માસની ૨ જી તારીખે (ઇ. સ. ૧૫૧૧) એનું મરણ થયું. સુલતાને પોતાની પાછળ સારું કુટુંબ મુક્યું હતું. કુતુબુદ્દીનની રાણી રૂપમંજરી સાથે એણે લગ્ન કર્યું હતું. એ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદ કાળા સુલતાનની હયાતીમાં ગુજરી ગયાં હતાં. રાણી પીરાઈ (સીપ્રી)નો પુત્ર આબાખાં (અબુખકર) હતો તેને સુલતાનના હુકમથી મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે એ કાંઈના ઘરમાં પેસી ગયો હતો. એક પુત્ર અહમદખાં નામનો હતો તેને સુલ-

[૧] James Douglas લખે છે કે બટકરના [King of Kambay માં પણ સુલતાનનું વર્ણન છે, અને ‘ Nursery tales of Blue Beard ’ માં પણ છે. ડગલાસ પોતે આ સુલતાનનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે:—“ He is the most ugly and interesting man in Gujrat history. Like the sky-terriers, his beauty consists in his ugliness. He is attractive and repulsive. As was said of Lauderdale by his wife : ‘ The brute is an elephant, but he has an ivory tusk. ’ This is Bigarah. ”

તાનની ગાદીએ બેસાડવા ખુદાવંદખાંએ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક પુત્ર ખલીલખાં હતો તે એના પછી મુઝફ્ફરશાહ બીજાનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એની માનું નામ રાણી હરબાઈ હતું. મહીકાંઠાના રજપુત રાણા તાહની એ પુત્રી હતી.^૧ મહમૂદ બેગડાનો મરણ પછીનો છઠ્ઠાબ 'ખુદાયગાને હલીમ' હતો, એમ તખ્તે અકબરીમાં લખ્યું છે; મહમૂદ નમ્ર, દયાળુ, બહાદુર, અને ધર્મશીલ હતા એ પણ એ ગ્રંથમાં જણાવેલું છે.

શમ્સુદ્દિનિયાં વહિદ દીન અબુતલ્લ મુઝફ્ફરશાહ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી એનો પુત્ર ખલીલખાં મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. એનો જન્મ હી. સં. ૮૮૦ તા. ૬ શાબાનને રોજ સવારે બુધવારને દીવસે થયો હતો. (તા. ૬ ડીસેમ્બર ૧૪૭૫). ૬ર્થ (બાળક) એ શબ્દ ઉપરથી વર્ષ નીકળે છે. એની મા રાણી હરબાઈ એને ચાર કે પાંચ દીવસનો મુકીને ગુજરી ગઈ હતી. એટલે સુલતાન મહમૂદના બાપ સુલતાન મહમૂદની સ્ત્રી રાણી હંસબાઈએ એને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. હંસબાઈ સુલતાન મહમૂદની સાવકી મા થતી હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર બહુ પ્રસન્ન મુદ્રાનો અને લાવણ્યવાળા ચહેરાનો હતો. આ સુલતાન ગૂજરાતના સુલતાનોમાં સર્વથી વધારે સંસ્કારી હતો. એ હી. સં. ૯૧૭ ના રમજાન માસની ત્રીજી તારીખે પિતાના મૃત્યુ પછી વડોદરામાં પોતાની જાગીર હતી ત્યાંથી આવ્યો અને તા. ૭ મીએ ગાદીએ બેઠો. (૨૯ નવેમ્બર ૧૫૧૧).

આ સુલતાન નમ્ર અગર દયાળુ-હલીમ-ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ ઘણો ધર્મિષ્ઠ હતો અને સાથે સારો વિદ્વાન હતો. એટલે ધર્મથી વિદ્યા અને વિદ્યાથી ધર્મ બંને શોભતાં. એને દરેક જાતના નીશાનો ઘણો તિરસ્કાર હતો. ભાંગ, માઝમ વગેરેને પણ ધિક્કારતો તો દારૂની તો વાત જ કેમ થાય? એક વખત એના ઘોડાને ચુંક આવવાથી દારૂ પાવામાં આવ્યો. એ વાત જાણ્યા પછી એ

[૧] સિદ્ધંતરીના બેલીના ભાષાંતરમાં હરબાઈ અને રાણા તાહ એ નામે આપ્યા છે. ગૂજરાતી ભાષાંતરમાં હીરાબાઈ અને નાગરાણા એવું નામ આપેલું છે. [૨] James Douglas લખે છે કે : "He would have nothing to do with intoxicants. This was the Golden age of Gujarat for teetotalism."

ઘોડા ઉપર એ કદી બેઠો નથી. એના અંગત ગુણ એક ફિરિશ્તાને શોભે એવા હતા. સિકંદરીમાં એનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે. મોતને એ રોજ યાદ લાવતો અને થોડું હસતો. એને દરવીશ લોકો ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી; ફક્ત વિદ્વાનોને જ એ માન આપતો. પાછળથી વટવાવાળા શાહ શેખજીના સંગથી એને દરવીશ ઉપર પ્રેમ થવા માંડ્યો હતો. વિદ્વાનોને તો એ એટલું બધું માન આપતો કે એના હાથ પણ પોતે ધોવડાવતો. એના એક અમીરનું બહુ કરવા એણે તપ આદરેલું ત્યારે માંસાહાર છોડીને એ રાત્રીઓ આર્યનામાં ગાળતો. એ કોઈ દીવસ કોધ કરતો નહિ અને નોકરો સાથે દાક્ષિણ્યથી વર્તતો. “ પોતાની આખી જીંદગીમાં પરમેશ્વરના કોઈ પણ પ્રાણીની એણે રૂસવાઈ કરી નથી, અથવા તો કોઈ તરફ ધિક્કાર દર્શાવ્યો નથી. દરેકની સાથે તે માનથી વર્તતો, અને કોઈ પણ માણસ સુલતાનથી અસંતોષી નહોતું. તે કહેતો કે ‘ જો હું જંગલમાં એકલો હોઉં તોપણ મને કોઈ હેરાન કરશે નહિ, કારણ કે મેં કોઈને રંજડયા નથી અને હું કોઈને રંજડીશ નહિ. ’ એની દયા ઘણી જ હતી. એક વાર એના નાહવાના પાણીમાં ઉંદર ઉકળ્યો હતો. હમામખાનું અને આફતાબચિયાત ખાતામાં સો માણસ નોકરી ઉપર હતાં. છતાં આવી ભૂલ થઈ નવડાવતી વખતે ઉંદર સુલતાનને માથે પડ્યો. એ વખતે સુલતાન એટલું જ બોલ્યો કે ‘ સો માણસ એક માણસનું કામ નથી સાચવી શકતા ! હું તો ધરડો છું ને મારી આપું છું, પણ મારા પુત્રો આગળ આવી ભૂલ કરશે તો શું થશે ? ’ એમ કહેવાય છે કે સુલતાન બહાદુરના ઉપર એક આફતાબચીએ જરા વધારે ગરમ પાણી રેડ્યું તેના ઉપર એણે બળબળતું ગરમ પાણી રેડાવ્યું હતું. એક વખત ચોટી માટે તરવાર લઈ પાછળ ઉભેલા માણસના હાથમાંથી અશીણના ઘેનમાં તરવાર સુલતાનના ખભા ઉપર પડી. સુલતાને એ માણસને મારી આપી પણ કેફ ન કરવાની કબુલાત કરાવી લીધી. એ મોજમઝામાં કે આડાચવળા રસ્તે પૈસા ખર્ચતો નહિ, તેથી ઘણા લોકો એને કંજુસ કહેતા. છતાં માળવા લઈને એણે એના સુલતાનને પાછું બક્ષીસ કર્યું હતું. વિદ્વાનોને એ સંતોષતો. રાત્રે એ નગર-ચર્ચા જોવા નીકળતો, અને ગરીબ તથા ધનવાન રૈયતની સ્થિતિ બરોબર જોતો. ખરા દુઃખીનું દુઃખ બીજે દિવસે ટાળતો. સુલતાન સદાચારી પણ હતો. સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે માળવા જીતી તે મંડુગઢમાં રહ્યો હતો ત્યારે માળવાના સુલતાન મહમૂદે પોતાના જનાનાની સ્વર્ગના મોર જેવી ખુબસુરત

સ્ત્રીઓને શણુગારીને મુઝફ્ફરશાહ સામી ઉભી રાખી, અને કહ્યું કે ‘આપે મને જીત્યો છે એટલે આ પણ આપની મીલકત છે.’ સુલતાને એ સ્ત્રીઓને નમન કર્યું અને પારકી સ્ત્રીઓ ઉપર નજર ન નાંખવાનું કહીને માળવાના સુલતાનને એ બંધનમાંથી મુક્ત કર્યાં. આ સુલતાનને ઘણી વસ્તુઓ આવડતી. કુસ્તીમાં એ સારો ગણાતો. તીર ફેંકવામાં એકો હતો. તલવાર એવી સારી રીતે ફેરવતો કે મરી ગયેલા બકરાના પણ એક ધાએ કદડા કરતો. બાલાની દરેક રમતો જાણતો. સંગીતમાં ઘણો કુશળ હતો. બધાં વાજાંત્રો એ વગાડી જાણતો અને મોટા ગવૈયા એના શિષ્ય કહેવડાવવામાં માન સમજતા. વિદ્વાનોની સલામાં વ્યાકરણ અને શબ્દચમત્કારનાં કાવ્યો પોતે સમજતો અને જવાબ પણ આપતો. એક વખત એણે સરસ્વતીનો સ્વાંગ લજવાવીને ચંપા નામની સ્ત્રી પાસે નાચ કરાવેલો ! એના વાહન માટે સોનાનો હંસ શહેરના સોનીઓ પાસે કરાવ્યો હતો. કહે છે કે એ સ્વાંગ તથા નાચ એવો થયો હતો કે મોટા હિસ્તાદો સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા.

સુલતાનની સ્ત્રીઓમાં બીબી રાણી ખાસ પ્રસિદ્ધ હતી. એના યુવરાજ સિકંદરખાનની એ મા થતી હતી. સુલતાનનો એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. બીબી રાણી બહુ હુશિયાર હતી. રાજ્યના અમલદારો એના તરફ માનથી જોતા. સુલતાનને એ રાજ્યકાજમાં સલાહ આપતી. બીબી રાણીના મૃત્યુથી સુલતાનને એટલો મોટો આઘાત થયો કે એ માંદો થઈ ગયો. બીબી રાણીની કબર ખામંદોળ (ધટામંડળ) ના મહેલ પાસે હતી.

સુલતાનને આખું કુરાન મોંઢે આવડતું. પાપથી એ બહુ ડરીને ચાલતો. એનું આખું જીવન પવિત્ર થઈ ગયું હતું. એક વખતે દુકાળ પડ્યો ત્યારે એણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે “અરે પરમ પરવરદીગાર ! જો મારા પોતાના પાપને માટે ગૂજરાતના લોકોને તું આમ સતાવતો હોય તો મને પોતાને આ ક્ષતી દુનિયામાંથી લઈ લે, અને તારે પોતાને ખાતર લોકોને દુકાળના પંજામાંથી બચાવ; કારણ કે ગરીબ મુઝફ્ફર ગરીબ લોકોનો ભૂખમરો જોઈ શકતો નથી.” કહે છે કે પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સાંભળી વરસાદ પાડ્યો, પણ સુલતાનની તબીયત બગડી, અને કેટલોક વખત માંદો રહી હી. સં. ૯૪૨ (૧૫૨૫) ના જમાદીઉલ અવ્વલ માસની બીજ તારીખે શુક્રવારે તે જીવંતનશીન થયો.

સરખેજમાં એના પિતાના રોજમાં એની કબર છે.^૧ સુલતાનના ગુણોની તારીફ શરમી તવારીખોમાં જ છે એમ નથી. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ આ પ્રમાણે શ્લોક છે :—

તતો લક્ષણ સાહિત્યજ્યોતિઃ સજ્જીત શાસ્ત્રવિત્ ।

આધારો વિદુષાં વીર શ્રીવરોઽમૂન્મુજખ્ફરઃ ॥

પ્રજ્ઞાઃ પ્રજા ઇવાપાદ્યઃ પ્રજા ઇવ પ્રજા અપિ ।

શકન્દરાદયઃ પુત્રા વમૂહસ્તસ્ય મૂવિમોઃ ॥ (ઉદ્ધાસ ૨ શ્લોક ૧૭-૧૮)

સુલતાન સિકંદરે બહુ થોડાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એનો રોજો હાલો-લમાં (ચાંપાનેર પાસે) છે; બહાદુરશાહ દીવના દરિયામાં શહીદ થયો હતો. એટલે એમનાં વર્ણન અહીં કરીશું નહિં. ફક્ત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધના બે શ્લોકમાં એનું વર્ણન આવી જશે. તે આ પ્રમાણે છે :—

નયવિનય મક્તિ શક્તિ પ્રમુખગુણૈરન્વિતઃ પિતુશ્ચેતઃ ।

અહરચ્છકન્દરાહ્વો જાયાન્સૂનુઃ પ્રજાયાશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

વાધરનામા તદનુજ ઉદ્ગરચરિતઃ પ્રતાપજિત્તરણિઃ ।

રિપુહૃદયે પ્રલયાનલ ઇવોદિતઃ સાહસી સતતમ્ ॥ ૨૦ ॥

બહાદુરશાહ પ્રતાપી હતો પણ એનામાં એના પિતા જેવી વિદ્વતા અને નમ્રતા, તથા દાદા જેવી દીર્ઘદષ્ટિ નહોતી.^૨ એનો સ્વભાવ ઉતાવળીઓ

[૧] તવારીખના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે કે સુલતાનની છેલ્લી માંદગીનો સમય ખામંદ્રોલના મહેલમાં ગયો હતો, પણ છેલ્લી ઘડીએ એને ભદ્રગાં લાવ્યા હશે એમ સમજાય છે. [૨] જેમ્સ ડગલાસ ગૂજરાતના બાદશાહોનાં દુકાં વર્ણનમાં એમની કવિત્વવાળી શૈલીથી કાંઈક ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કરે છે. બીજા બાદશાહો માટે એમણે કાંઈક ઠીક લખ્યું છે. પણ સુલતાન સિકંદરના ચારિત્ર માટે એમનું લખાણ બરોબર નથી. સિકંદરનું ચારિત્ર એ લખે છે એવું ખરાબ નહોતું. સુલતાન બહાદુરને તો એમણે અન્યાય જ કર્યો છે. બહાદુરશાહમાં ઉતાવળીઓ સ્વભાવને લીધે કેટલાક દુર્ગુણો દેખાતા હતા. એનામાં વિદ્યા નહોતી એટલે એના બાપ જેવા એનામાં સારા સંસ્કાર નહોતા. પણ જેમ્સ ડગલાસ ગાળો દે છે એવું એનામાં કાંઈ દેખાતું નથી. પોર્ટુગીઝોએ સુલતાનને મારી નાંખ્યો એમાં જેમ્સ ડગલાસ આનંદ માને છે, પરંતુ પોર્ટુગીઝો માટે એ ઓછી શરમની વાત નથી. બુઓ Douglas's Western India I. p. 304.

હતો. એણે દેશો બહુ જીત્યા હતા. ચીતોડ જીત્યું અને માળવા ખાલસા કર્યું. ઉત્તરમાં આગ્રા પાસેનું બયાના, પૂર્વમાં ચંદેરી અને ભોપાળ અમદાવાદના મહારાજ્યના જીલ્લા બન્યા. દક્ષિણનાં પાંચે મુસલમાની રાજ્યો ખંડીયાં થયાં. સમુદ્રમાં શીરંગીઓ વસી હતા. બહાદુરશાહના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં એ લોકો શાબ્યા અને હુમાયૂં સાથેની છેલ્લી લડાઈની હારના થાકમાંથી સહેજ તાજે થયેલો બહાદુરશાહ શીરંગીઓને હાથે દીવ આગળ મરાયો. ‘સુલતાનુલ ખર શહીદુલ ખહર’ ‘પૃથ્વીનો સુલતાન દરિયામાં શહીદ થયો’ એ શબ્દો ઉપરથી એના મરણનું વર્ષ નીકળે છે.

એના પછી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો અને સુલતાન આદમદ ત્રીજો એ બે બાદશાહો કંઈક લાંબો વખત રાજ્ય કરનારા થયા. પણ એમના સમયમાં દેશમાં અવ્યવસ્થા બહુ હતી અને એ અમીરોના હાથમાં રમકડાં જેવા હતા. ગૂજરાત દેશ ખરી રીતે અમીરોએ વહેંચી લીધો હતો, એટલે એમના વર્ણનમાં લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં હિંદુ પ્રજાને ત્રાસ પડ્યો હતો.^૧ એના સમયમાં જાહોજલાલી કંઈક જળવાઈ રહી હતી.

[૧] આમ છતાં યે જેમ્સ ડગલાસ કેટલુંક વિચારવા જેવું લખે છે. સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાને માટે એમણું લંબાણ વિચારવા જેવું છે. એ સુલતાનનો અમલ મુસલમાનો માટે સારો હતો પણ હિંદુઓને બહુ ત્રાસ પડ્યો હતો એમ તવારીખકાર લખે છે. ડગલાસ લખે છે કે:—“The Hindus had a hard time of it, for the genius of intolerance was now in the ascendant. But as this was the very time when in our own country Beaton and the Lord Chancellor of Scotland looked out from a window on the burning body of Wishart, perhaps the less we say on this subject the better.” ધાર્મિક બાળતોના જીવલે ઉપર ટીકાઓ કરતાં પહેલાં, સમયના સમસ્ત વાતાવરણ ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે. ખીલ બાદશાહોના સમયમાં હિંદુ પ્રજાને પ્રભુ તરીકે આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમય જેટલો જીવલે હોય એવું માલુમ પડતું નથી. સુલતાન મહમૂદના સમયમાં પણ એક અમીરની ચઠામણીથી એવા જીવલે થયા હોય એમ જણાય છે. બહાદુરશાહ પછી સુલતાનો કરતાં અમીરોનું જોર વધારે હતું. એ ગમે તે હોય પણ મુસલમાન બાદશાહો માટે કંઈ પણ ટીકા કરતા પહેલાં એ સમયની વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવો ઘટે છે. મુઝફ્ફરશાહ ખીલ પછીના સુલતાનોના ઈલકાબો માટે શિક્ષાનું પ્રકરણ જુઓ.

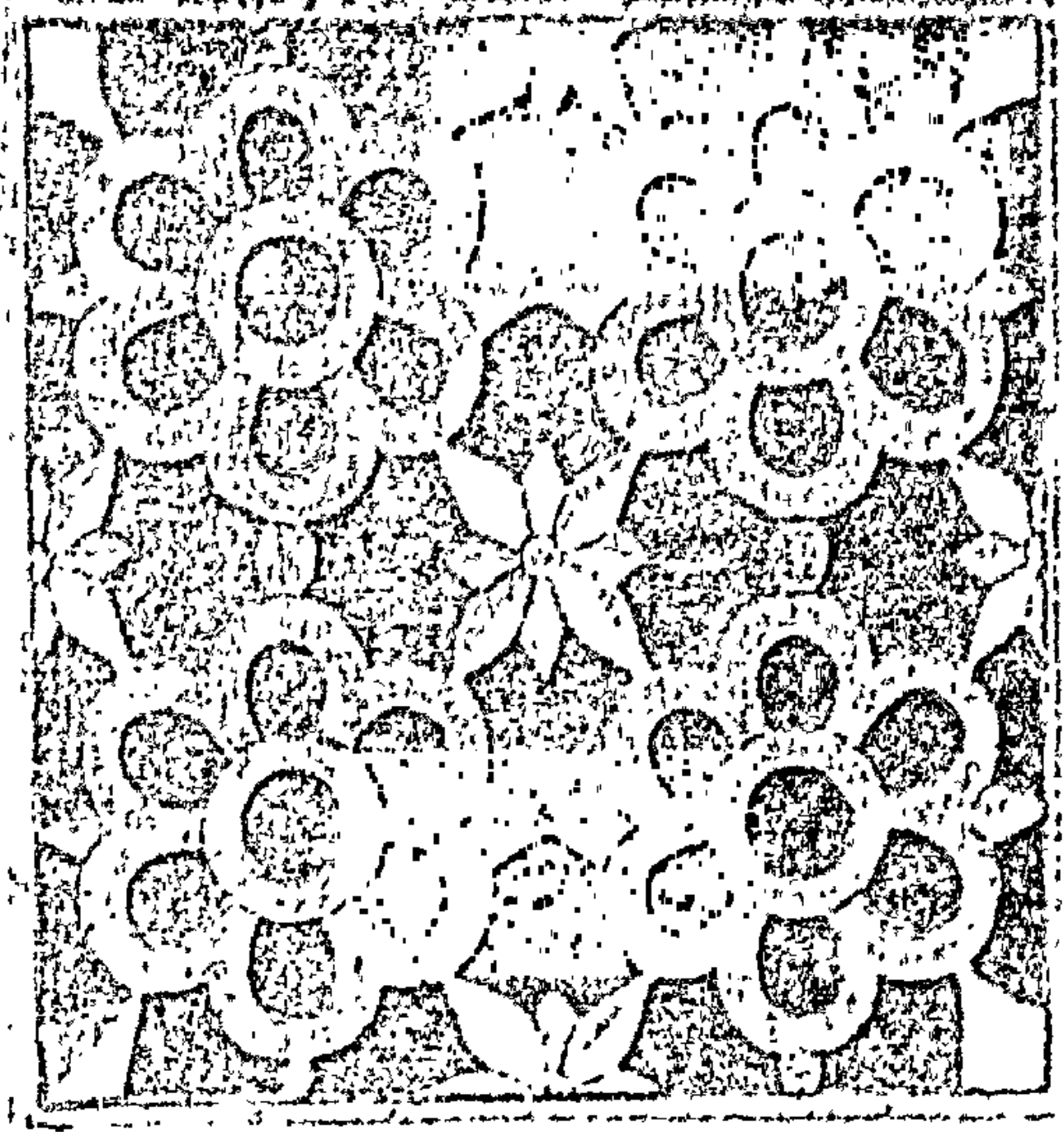
એનામાં કેટલાક ગુણ પણ હતા. પરંતુ બહાદુરશાહ પછીના સુલતાનોના સમયમાં સત્તનતની પડતી થઈ. એમનાં વર્ણનનો વિસ્તાર અહીં થઈ શકે તેમ નથી. સુલતાન મહમૂદને એના નોકર ખુરહાને મારી નાંખ્યો અને અહમદ ત્રીજાને અમીરોએ મરાવીને સાબરમતીની રેતીમાં ફેંકી દેવાવ્યો હતો. સુલતાન મહમૂદને સરખેજમાં મહમૂદ બેગડાના રોજમાં અને અહમદ ત્રીજાને અમદાવાદમાં સુલતાન અહમદ પહેલાના રોજમાં દફન કર્યા હતા.

સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો અહમદશાહ ત્રીજા પછી ગાદીએ આવ્યો. એના સમયમાં અમીરોએ દેશ વહેંચી લીધો હતો અને મુખ્ય સત્તા ઇતમાદખાંની હતી. એણે સ્વતંત્રતા માટે ઓછા પ્રયત્નો કર્યા નથી. એના સમયમાં ગૂજરાત અકબરના હાથમાં આવ્યું એમાં એનો એકલાનો દોષ કાઢી શકાય તેમ નથી. એણે અકબરની સામે અને એના સુબાઓની સામે ઘણી ટક્કર ઝીલી હતી. ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં અકબરે ગૂજરાત લીધું અને એક વાર અમદાવાદ લીધા પછી અકબરનું લશ્કર પાછળ પડેલું હોવાથી કાઠીઆવાડમાં રખડતાં છેવટે મુઝફ્ફરે ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં આપઘાત કર્યો. અકબરના લશ્કર સામે આમ વીસ વર્ષ ટક્કર ઝીલનારને માટે ખરાબ શબ્દ કહેતા પહેલાં જરા અટકવું પડે, એના સંજોગોનો વિચાર કરવો પડે. પરંતુ જગત પરિણામથી જ ન્યાય આપે છે. ગૂજરાત સત્તનતના છેલ્લા સુલતાનમાં કોઈ પણ વંશના પડતીના વખતના છેલ્લા વંશજો જેવા દુર્ગુણો હશે પરંતુ એના જે ગુણોને લીધે એણે અકબર સામે બાથ ભીડી, જે ગુણોથી ગૂજરાતે એને વીસ વર્ષ સુધી મદદ કરી અને જે ગુણોને લઈને અમીરોથી એ છુટી શક્યો એ ગુણો માટે આપણે કાંઈ જ બાણતા નથી.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સુલતાનોનાં ચરિત્રોમાં પણ ઘણું બાણવાનું છે.

મકરણ ઓગણપચાસમું

અમીરો અને ઐતિહાસિક
પુરુષો

૧૧ જરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના અને મોગલાઈ તથા મરેઠા સમયમાં અસંખ્ય અમીર હિમરાવ તથા ખીજા ઐતિહાસિક પુરુષો અમદાવાદમાં થઈ ગયા છે. એ બધાનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી. એટલે મુખ્ય માણસોનું બહુ જ ટુંકાણમાં અહીં વર્ણન કરીશું.

મલીક શાખા : 'મલેક શાખાના નરસિંહજી'ને લીધે આજે અમદાવાદમાં દરેક જણ આ અમીરને સંભારતા હશે. સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો એ મોટામાં મોટો અમીર હતો. કારંજના મેદાનમાં (સલાખોસ રોડને નાકે) એને મસ્જીદ બાંધવાનો પરવાનો મળ્યો હતો એ ઉપરથી એની સત્તાની ઝાંખી થશે. એક વખત શિરોહીના રાજા કંથદેવ પાસેથી આણુનો કિલ્લો મેવાડના રાણાએ લઈ લીધો હતો, ત્યારે એ રાજાએ સુલતાનની મદદ માંગી. સુલતાને મલીક શાખાને મોકલ્યો પણ મેવાડના લશ્કર આગળ મલીકની હાર થઈ. (હી. સં. ૮૬૦ ઇ. સ. ૧૪૫૬). ખીજી વખતે રાણો નાગોર ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે મધ્ય રાત્રે સુલતાનને જગાડવાની કોઈનામાં તાકાત નહોતી. મલીક શાખાએ એને જગાડ્યો. સુલતાન નીશાના અમલમાં હતો છતાં મલીકના કહેવાથી રાત્રે નિશાનડંકા વગડાવી લશ્કર સાથે બહાર નીકળ્યો. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ખીજા અમીરોના દ્વેષથી શાખાને પકડી સુલતાને કેદ કર્યો. પણ અંદરથી એ શાખાના ગુણ જાણતો હતો. છેવટે બળવાખોર અમીરોને પકડી શિક્ષા કરી અને શાખાને છોડીને મુખ્ય વઝીર બનાવ્યો. પાછલી છંદગીમાં

મલીકને ભક્તિ કરવામાં જ રસ હતો. સુલતાનના આગ્રહ છતાં એણે નોકરી ચાલુ ન રાખી અને એકાંતવાસ છોડ્યો નહિં. મલીક બહુ ડાહ્યો અને અચ્છલ-વાળો હતો. એનામાં રાજદારી કુનેહ હતી, અને પોતાના વહીવટમાં એણે દરેક જણને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે એમ તવારીખકાર લખે છે. મોજે રખીઆલમાં એને માટે બાગ, તળાવ, રોજો, મસ્જિદ વગેરે કરવા સુલતાન કુતુબુદ્દીને પરવાનો આપ્યો હતો. એ લેખ એના રોજમાં આજે પણ છે. એણે બાગે શાખાં બનાવ્યો, અને સુંદર તળાવ બનાવ્યું. એને મલીક ઉસ્શર્ક, ઈમાદ ઉલ્મુલ્ક, અને અઝીઝુલ્મુલ્કના ઇલ્કાબ હતા.

મલીક અયાઝ સુલતાની : આ અમીરનું વર્ણન ગૂજરાતના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ થાય. અમદાવાદમાં એનું સ્થાન હશે પણ એ સંબંધી બહુ જણાયું નથી. એણે ઘણો ભાગ દીવબંદરમાં ગૂજરાતના નૌસેનાધ્યક્ષ-મીરેબહર-તરીકે ગાળ્યાં છે. એના વહીવટમાં શીરંગી લોકો ગૂજરાતના બંદરે રજા વગર આવી શકતા નહિં. એનું પદ કાંઈક અંશે નૌકાખાતાના પ્રધાન-first lord admiralty-ના જેવું હતું. એના પુત્રોને પણ એ હોદ્દો મળ્યો હતો. મલીક અયાઝ ઘણો જ ઉદાર પુરુષ હતો. એના શ્રવણની હકીકત અમદાવાદને લગતી ન હોવાથી અહીં લખવી ફીક નથી. અમદાવાદના દરબારનો એ એક મુખ્ય અમીર હતો એટલું જ.

સુહાદિઝખાં : એનું ખરું નામ જમાલુદ્દીન છે. એ બહાદુર અને વહીવટ કરવામાં બહુ હુશિયાર હતો. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં એને અમદાવાદની ફોજદારી મળી હતી એનું વર્ણન પાછળ આવી ગયું છે. એની હુશિયારીથી એની ચઢતી થઈ ગઈ. સુલતાને એને અમદાવાદ શહેરની કુલ હકુમત સોંપી હતી, અને પાછળથી વઝીર બનાવ્યો હતો. એને મસતુદ્દેમ માલિકનો ઇલ્કાબ પણ આપ્યો હતો. જગતના રાજા ભીમને સુલતાને કરેલી શિક્ષાનો અમલ સુહાદિઝખાંએ કર્યો હતો. આંપાનેરની લઢાઈમાં એણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો, અને પાવાગઢના કિલ્લાનો છેક ઉપરનો ભાગ એણે બંધાવ્યો હતો. એનું ઘર અમદાવાદમાં ઘીકાંટાને રસ્તે હશે એમ જણાય છે, કારણ કે એના કુટુંબ માટે બાંધેલી મસ્જિદ હાલ એ રસ્તે છે. મસ્જિદ ઘણી સુંદર છે અને ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે. એનું વર્ણન જૂઠું કર્યું છે. સુહાદિઝખાં 'તારીખે બહાદુરશાહી'ના કર્તાનો દાદો થતો હતો. 'તારીખે બહાદુરશાહી'ના કર્તાએ સુલતાન

ખડાદૂર અને હુમાયૂં વચ્ચેની લઢાઇમાં ભાગ લીધેલો અને મીરાતે સિફદરીના કર્તાના પિતાએ એને પોતાના તંત્રમાં રાખીને મરતો ખચાવ્યો હતો.

મલીક સારંગ : સારંગપુર વસાવનાર મલીક સારંગને અમદાવાદમાં ખધા ઓળખશે તો ખરા. એનું રહેવાનું અને મસ્જિદ શહેર બહાર-સારંગપુર દરવાજા પાસે હતી એમ તવારીખ ઉપરથી સમજાય છે. સારંગપુરમાં રાણી ખીખીની મસ્જિદને નામે ઓળખાતી મસ્જિદને કેટલાક લેખકો મલીક સારંગની મસ્જિદ કહે છે તે ખરોખર નથી. સીદી ખશીરની મસ્જિદ એની હશે. મલીક સારંગ રજપુત હતો. સુલતાન મહમૂદના રાજ્ય વખતે એ મુસલમાન થયો. એ કેદી તરીકે પકડાયેલો એ વખતે એને મુસલમાન થવાની ફરજ પડેલી એમ કહેવાય છે. એણે છેક સુલતાન બહાદુરના સમય સુધી નોકરી કરી છે, અને ઘણી લઢાઇ-ઓમાં ભાગ લીધો છે. ચાંપાનેરનો કિલ્લો છાપો મારીને એકદમ લીધો ત્યારે એણે તેમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. દક્ષિણમાં બહાદુર ગીલાની સામે એને ડાહ્યોલ મોકલ્યો હતો. માળવામાં માંડુનો કિલ્લો લેતી વખતે એણે બહુ બહાદુરી ખતાવી હતી. ચીતોડના રાણા સામે પણ એને મોકલ્યો હતો, અને એક વખત નિઝામુલ્મુલ્ક (અમીર) સાથેના વેરને લીધે એણે ચીતોડના રાણાને નિઝામુલ્મુલ્ક ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે ખટપટ કરી હતી. મલીક અયાઝ સાથે એને ખનાવ નહોતો. સુલતાન બહાદુરના સમયમાં એને દીવનો વહીવટ સોંપાયો હતો ત્યારે એણે શીરંગીઓને પકડ્યા હતા એમ તવારીખકાર કહે છે; પણ શીરંગી લેખકો આ વાત કબુલ કરતા નથી. મુઝફ્ફર ખીખના સમયમાં એ અમદાવાદનો કુલ સત્તાવાળો સુબો નિભાવેો હતો. એ સુલતાનના સમયમાં એની સત્તા બહુ હતી, અને ઘણી વાર એ સુલતાનના સામું પણ બોલતો. સુલતાનને લાગતું પણ એ સંહન કરીને બોલતો નહિ. મલીક બહુ અકબરવાળો, હાજરજવાખી અને બોલવામાં હુશિયાર ગણાતો. એણે મુઝફ્ફરશાહના આબદાર-પાણીખાતાના ઉપરીનું કામ પણ કરેલું હતું. એનો મિત્ર મલીક ગોપી નાગર હતો. એની સત્તા પણ બહુ હતી. મલીક સારંગને કિવામ ઉલમુલ્કનો ઇતિહાસ હતો. સુલતાન બહાદુરનો ખાસ મિત્ર અને કવિતા ખનાવવામાં તથા હુલસવું આવે એવું બોલવામાં ઘણો હુશિયાર મલીક અમીર કમાલ એના કુટુંબનો હતો.

મલીક બહાવદીન : એને હાજી મલીક બહાઉદીન પણ કહે છે. ઇ. સ. ૧૪૬૬ માં એને વઝીરની પદવીએ ચઢાવ્યો હતો. શાહપુર તથા દિલ્હી

દરવાજા બહાર હાજીપુર નામનું પરં એણે વસાવ્યું હોય એમ લાગે છે. એણે ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં દૂધેશ્વર પાસે બીબી અસુત કુટીના નામથી પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બંધાવી છે તેનું વર્ણન જૂદું કર્યું છે. મીયાંબાં ચિરતીની મસ્જિદ બાંધનાર મલીક મકસુદ વઝીર પણ આ મલીકનો ભાઈ હતો એમ કહેવાય છે. મલીકને ઇખ્તિઆર ઉલમુલક અને ઇયાદ ઉલમુલકના ઇલ્કાબો હતા.

ખુદાવંદખાં મલીક અલીમ : આ અમીરે રસુલાબાદ (શાહઆલમનાં સ્થાન) પાસે અલીમપરં વસાવ્યું છે. અલીમનો અર્થ જ્ઞાની થાય છે. મલીક અલીમ સુલતાન મુહમ્મદ બીજાનો જમાઇ થતો હતો અને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં એનું માન બહુ હતું. એણે મહમૂદ બેગડાના પુત્ર અહમદખાંને ગાદીએ બેસાડવા કાવત્રું કરેલું પણ એમાં સફળતા મળેલી નહિ. આ અને એવા બીજા એના અનેક ગુના સુલતાને માફ કર્યા હતા, કારણ સુલતાન કહેતો કે ‘ મલીક અલીમ વગર તે શી રીતે રહી શકાય. ’ મલીક કવિતા બનાવી શકતો અને બોલવામાં બહુ ચતુર હતો. સભારંજન પણ કરી શકતો. આ કારણથી સુલતાનનો એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. પાછલી જીંદગીમાં મલીક એકાંતમાં ભક્તિ કરતો. હાલ અલીમપુરમાં એની મસ્જિદ છે. આ અલીમપુરમાં મરેદા સમય સુધી વસ્તી હતી અને ‘ ઇલમપુર ’ નામથી એ પ્રસિદ્ધ પરં ગણાતું. એમ કહેવાય છે કે આ મલીકે ગૂજરાતમાં તડખુચ, અંજીર અને વાંસ પહેલ-વહેલાં વવરાવ્યાં. આ મલીકને ઘણી ભાષાઓ આવડતી, અને તીર મારવામાં તથા દડાની રમતમાં એ ઘણો જ હુશિયાર હતો. કેટલાક દડા એકી સાથે હવામાં અદ્ધર રહે એવી રીતે ઉછાળી શકતો.

દરિયાખાં : આ અમીર મહમૂદ બેગડાનો બાલસખા હતો. એણે દરિયાપુર વસાવ્યું. શાહીબાગ પાસે એનો જે પ્રખ્યાત રોજો છે એનો ધુમટ ઘણો મોટો છે. ગૂજરાતમાં એટલો મોટો બીજો ધુમટ નથી. એનું વર્ણન જૂદું કરેલું છે. આ અમીર માટે વધારે વીગત તવારીખકારોએ નોંધેલી નથી.^૧ આ

[૧] સુલતાન બહાદુરનો અમીર અને એ પછી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બહુ સત્તામાં આવેલો એક દરિયાખાં છે. એને માટે તવારીખોમાં ઘંખાણવાળી વીગત મળે છે. પણ એના ચારિત્રમાં અહિં રસ પડે એવું કંઈ નથી. બેલી પોતાના ગ્રંથની અનુક્રમણિકામાં દરિયાપુરવાળા દરિયાખાંનો ઇલ્કાબ ચાકુબખાંને હતો એમ લખે છે તે બંધબેસતું લાગતું નથી.

દરિયાખાંનું ચારિત્ર સારું નહોતું અને તેથી હાલ એના નામ સાથે ભૂતોની વાત જોડવામાં આવે છે તેને કાંઈ આધાર નથી.

અલકેખાં લોકાધ : આ પણ મહમૂદ બેગડાનો અને દરિયાખાંનો મિત્ર હતો. એણે ઘોળકામાં મોટી મસ્જિદ બંધાવી તે હાલ ખાનની મસ્જિદ કહેવાય છે. દરિયાખાંનો ધુમટ જેમ ઇંટના બનેલા મકાનોમાં ઘણો મોટો કહેવાય છે તેમ ઇંટની મસ્જિદોમાં આ સર્વથી મોટી અને ઘણી લગ્ય છે.

મહીક ઇસન : એને ઇમાદુલમુલકનો ઇલ્કાબ હતો. રસુલાબાદ અને વટવાની વચ્ચે એણે ઇસનપુર વસાવી ત્યાં સુંદર મસ્જિદ બાંધી છે. ઇસનપુર અને વટવા જેવાં પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે હોવાથી શાહઆલમ સાહેબ એને કરીમ-ઉલ-તરફીન-બને બાબુથી મુખ્યારક્ષ કહેતા. મીરાતે સિકંદરીમાં આ ઇસનપુરની શોભાનું ઘણું વર્ણન કરેલું છે. કહે છે કે એના જેવું સુંદર પરં બીજું એકે નહોતું. એની આસપાસ ઘણી મનોહર વાડીઓ હતી.

તાજખાં નરપાલી : એને તાજખાં તુરપાલી અથવા સલાર પણ કહે છે. એ બહુ ઉદાર દિલનો હતો અને સખાવત કરવામાં ખાસ જાણીતો હતો. એની ભારે સખાવતો અને ઉદારતાને લીધે એના મરણ પછી એનો ઇલ્કાબ લેવાની કાંઈ અમીરે હા પાડી નહિ. એ શાહઆલમ સાહેબનો પરમ ભક્ત હતો. એમનો રોજો એણે બંધાવ્યો છે, અને શહેરની અંદરનું તાજપુર પણ એનું વસાવેલું છે.

હાજી કાલુ : એ મહમૂદ બેગડાનો અમીર હતો. એ ઘણો જ હુશિયાર અને લણેલો હતો. એણે શહેરની અંદર કાળુપુર વસાવ્યું છે. અસલ એ મહમૂદ બેગડાનો ગુલામ હતો.

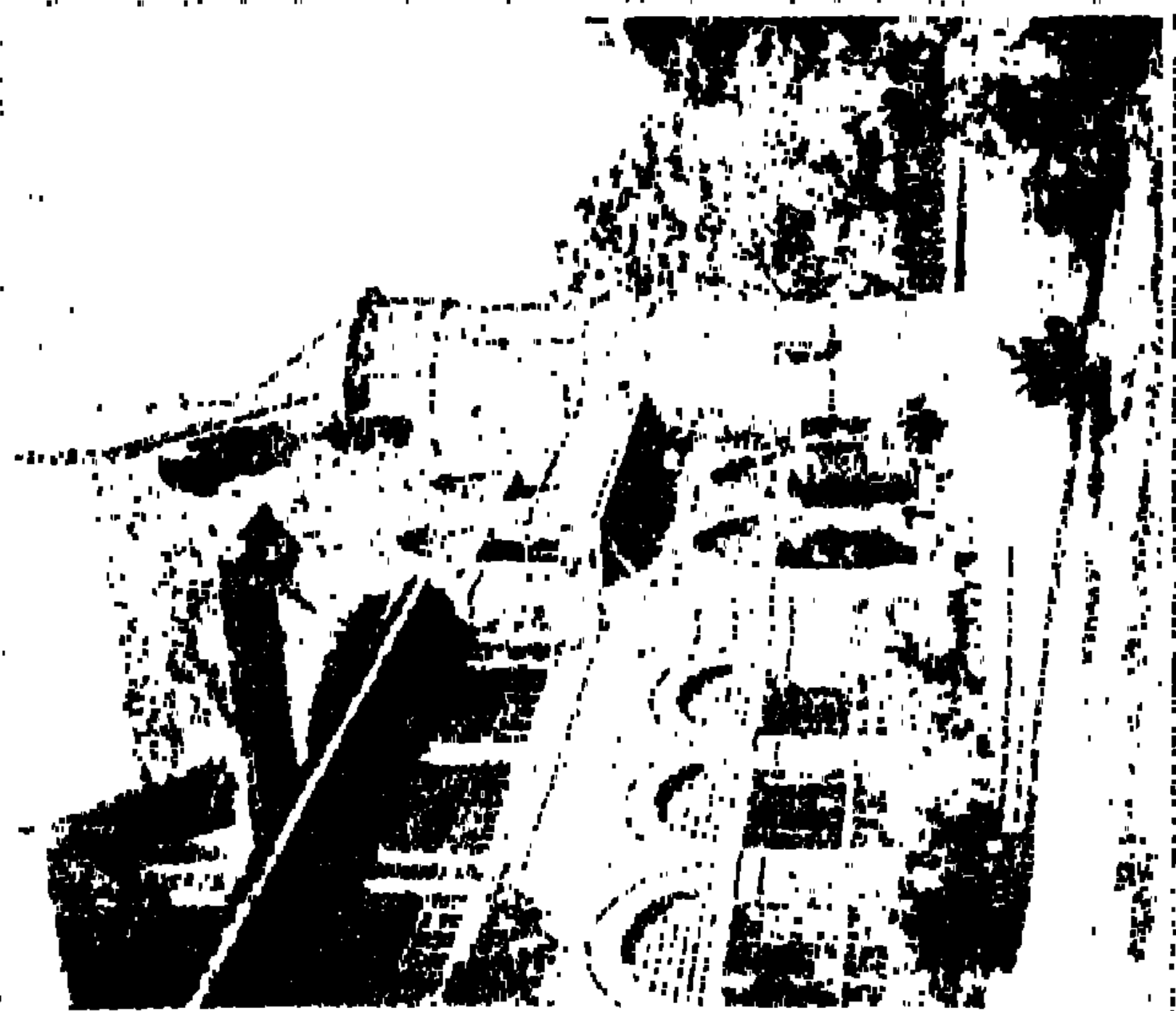
ઇતિમાદખાં ગૂજરાતી : એનું નામ અબ્દુલ કરીમ હતું. એ મૂળ હિંદુ હતો, અને સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાનો નોકર હતો. મુસલમાન થયા પછી એની સત્તા એટલી વધતી ગઈ કે એને જનાનાની સંભાળ રાખનારની પદવી મળી. જ્યારે યુરદાને સુલતાન મહમૂદનું ખૂન કર્યું ત્યારે ઇતિમાદખાંએ એને પકડ્યો અને એક છોકરાને અહમદશાહ નામ આપી એ રાજકુટુંબનો છે એમ કહી ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇતિમાદખાંએ આમ બે વાર ગૂજરાતની ગાદીએ સુલતાનો બેસાડ્યા છે. એ સમય દરમિયાન વીસ વર્ષ સુધી ગૂજરાતમાં એની સત્તા

૬૧ રા. બા. રણછોડલાલ હોટાલાલ સી. આઇ, ઈ.

제 2 회 평화 회

સર્વોપરી હતી. સુલતાન અહમદ ત્રીજાનું મૃત્યુ થયા પછી નથુ અગર નહતું અગર હખીખ નામના છોકરાને મહમૂદ ત્રીજાનો એ છોકરો છે એમ સોગન-પૂર્વક કહી એણે ગાદીએ બેસાડ્યો. એ વખતે ચંગીસખાં વગેરેની સત્તા વધવાથી ઇતિમાદખાંને અમદાવાદ છોડવું પડ્યું. ખીજી વખતે પણ એને અમદાવાદ છોડવાનો સમય આવ્યો હતો. એ વખતે સુલતાન મુઝફ્ફર એને છોડીને એના શત્રુ શેરખાં ફાલુદીની સાથે મળી ગયો હતો ત્યારે એણે કંટાળીને મીરઝાં-એને અને પછી અકબર બાદશાહને ગૂજરાત છૂતી લેવા નોતર્યા હતા. અકબરે એને વડોદરા ચાંપાનેર અને સુરત જાગીરમાં આપ્યાં, પણ કેટલાક અમીરોની ખટપટથી એને કેદ કરવામાં આવ્યો અને કેટલાક વખત પછી પાછો છોડી મુક્યો. થોડો વખત એ બાદશાહના ઝવેરાતખાનાનો ઉપરી રહ્યો પણ પાછો શાહબુદ્દીન અહમદખાંની જગ્યાએ ગૂજરાતનો સુબો નીમાયો. એનામાં વ્યવસ્થા-શક્તિ ન હોવાથી તાખાના માણસોએ બળવો કર્યો. મુઝફ્ફર સુલતાને છેવટનો બળવો કર્યો ત્યારે અબુ તુરાબ, શાહબુદ્દીન અહમદખાં, અને ઇતિમાદખાં નદી કિનારે પડાવ નાંખીને પડ્યા હતા તે હાર્યા. એ વખતે એણે ખીલકુલ બહાદુરી બતાવી નહોતી, એના હોદ્દાને છાંજે નહિં એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી. હી. સં. ૯૯૫ માં પાટણમાં એનું મરણ થયું. એ ખટપટી હતો, પણ એનામાં પતાવટ કે વ્યવસ્થાશક્તિ નહોતાં અને શરાતન પણ નહોતું. અબુલ ફઝલ એના ઉપરથી ગૂજરાતીઓ ઉપર ખરાબ ટીકા કરે છે કે “ગૂજરાતીઓમાં કેટલાક સારા ગુણ છે પણ એ લોકો બાયક્ષા છે, છેતરપંડી કરનારા, અને હલકા છે, અને ઇતિમાદખાં એ જાતનો હતો.”^૧

ચંગીઝખાં : ચંગીઝખાં ઈમાદ ઉલ મુલક અસલાન રૂમીનો દીકરો હતો. એની જાગીર ભરંચમાં હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના રાજ્યમાં અમીરોએ ગૂજરાત વહેંચી લીધું ત્યારે સુરત ભરંચ વડોદરા અને ચાંપાનેર એના ભાગમાં આવ્યાં હતાં. આ અમીરનું નામ ગૂજરાત અને અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્યનું ગણાય. ઇતિમાદખાંને હરાવી મોડાસે નસાડ્યા પછી ચંગીઝખાં અમદાવાદમાં સર્વોપરી બન્યો હતો એનું વર્ણન થઈ ગયું છે. ઇ. સ.

[૧] આ સાર સિદ્ધંતરી, પ્રો. ડોમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ, અને બ્લોકમેનની આદને અકબરી સરખાવીને લીધો છે.

૧૫૬૬ થી ૧૫૬૮ સુધી શહેરમાં અને આસપાસના મુલકમાં ચંગીઝખાંની સત્તા સુલતાન જેવી જ હતી. ઇતિહાસમાં સિવાય બધા અમીરોએ એની સત્તા કબુલ કરી. મીરઝાઓ, માળવાનો પ્રસિદ્ધ બાઝબહાદુર, મરજન જુઝારખાં અને હબસી અમીરો, બધા એની આસપાસ આવી ભરાયા. સિકંદરનો કર્તા પોતે નજરે નોંધેલી વાત લખે છે કે ચંગીઝખાંના હુકમ અમલ દરમ્યાન બધે વ્યવસ્થા જામી. ચંગીઝખાં ન્યાયી પુરુષ હતો. એના લશ્કરીઓ લોકોને નડે નહિ એ માટે એણે ઘણી કાળજી રાખી હતી. એની છાવણી કાંકરિયે પડી હતી ત્યારે આસપાસના ખેતરના અનાજને કોઈ લશ્કરીનો ઘોડો મોહું પણ ન અડકાડે તેની એણે તજવીજ રાખી હતી. એના સમયના ‘ચંગીઝી મહમૂદી’ ના સિદ્ધા ભરત્ર્ય બાજુ ચાલતા હતા. અમદાવાદની બહાર આવેલું ચંગીઝપુર એનું વસાવેલું કહેવાય છે. શહેરમાં ચંગપોળ જેનું ખરું નામ ચંગીઝપોળ છે તે પણ વખતે એના નામ ઉપરથી હોય. જુઝારખાં અને અલકખાં હબસીઓ પાછળથી એના ખાસ મિત્રો થયા હતા. એ હબસીઓનું એક વખત એણે અપમાન કરેલું એ વાત યાદ દેવડાવી એના જનાનાના એક હબસી નોકરે ખોટી રીતે ચઢાવીને ચંગીઝખાંને મારી નાંખવા એમને ઉશ્કેર્યા. એ લોકોએ ચંગીઝખાંને યોગાન રમવા માટે ભદ્રના મેદાને શાહમાં બોલાવી કપટથી ફરહત ઉલ મુદ્દની મરજીદ આગળ મારી નાંખ્યો.

જુઝારખાં : સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયથી કેટલાક હબસી લોકો સત્તામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં હમ્મશ (એબીસીનિયા) માં મુસલમાનોએ ચઢાઈ કરી હતી ત્યારે કેટલાક કેદી પકડાયલા તે ઇ. સ. ૧૫૩૧ માં કમરાન થઈને મુસ્તફા ખાન બહરામ પોતાનો કાફલો લઈ બહાદુરશાહને શ્રીરંગીઓ સામે મદદ કરવા ગૂજરાતમાં આવ્યો ત્યારે એની સાથે આવ્યા હતા. શરૂઆતમાં એ લોકો શુલામ તરીકે આવ્યા પણ પાછળથી લશ્કરમાં નોકરી કરી આગળ વધ્યા અને અમીર બન્યા. એમાં ઉલુઘખાં (અથવા અલકખાં) અને જુઝારખાં મુખ્ય હતા. જુઝારખાંનું નામ મરજન સુલતાની હબસી હતું. એના બાપનું નામ બીલલ હતું. હાજી અહમ્મદખીર જેણે અરબીમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તે શરૂઆતમાં આ કુટુંબનો નોકર હતો. આ હબસી અમીરોનું કબરસ્તાન સરખેજમાં છે એમ ઇતિહાસકાર લખે છે. આ બધા હબસી અમીરોમાં જુઝારખાં સર્વથી મોટો હતો. સુલતાન અહમદ

ત્રીજાના સમયમાં એની સત્તા વધી. એ સુલતાનના મરણ પછી ઇતિહાસમાં અને બીજા અમીરો વચ્ચેની લડાઈઓમાં એણે અગત્યના ભાગ લીધા છે. ચંગીઝખાંને મારી નાંખ્યા પછી જુઝારખાં અમદાવાદમાં એક એ વર્ષ સર્વોપરી રહ્યો. એની સત્તા એ સમયે સુલતાનના જેટલી જ હતી. પરંતુ એ ગાદી જમાવે તો મૂળ પરદેશી હોવાથી બધા અમીરો અને લોકોને રુચે નહિ એટલું સમજવાનું ડહાપણ એનામાં હતું. એટલે ઇતિહાસમાં અને મુઝફ્ફરને પોતે જ ચંગીઝખાં પાસેથી રાજ્ય અપાવ્યું એમ મનાવી ઉપકારવશ રાખી સત્તામાં રહેવું એવું એના બુદ્ધિશાળી મને વિચાર્યું. સિકંદરી લખે છે કે મુઝફ્ફરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ઇતિહાસમાં કરતાં પણ જુઝારખાંની સત્તા વધારે હતી. હાલ પથરકુવા પાસે સીદીવાડ છે ત્યાં એનું મકાન હશે. ત્યાં જુઝારખાં નામનો મહોલ્લો હતો એમ અહમદી લખે છે. લદ્દની સીદી સૈયદને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી મસ્જિદ આ જુઝારખાં સીદી અગર હબ્સીએ એના અમલ દરમિયાન બંધાવી હોય એમ માનવાને કારણ છે.^૧ અકબરે અમદાવાદ લીધું ત્યારે બધા અમીરોએ જામીનગીરી આપી પણ હબ્સીઓએ ન આપી તેથી એમને અસહની પેઠે બાદશાહી ગુલામો તરીકે જાહેર કર્યા એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. આખરે અકબરને ચંગીઝખાંની માએ ફરિયાદ કરી કે જુઝારખાંએ વિના કારણ એના પુત્રને માર્યો હતો માટે ન્યાય મળવો જોઈએ. આ વાત સાંભળી ત્યાં અકબરે એને હાથીના પગતળે છુંદાવી નંખાવ્યો. એની કબર સરખેજમાં છે એમ કહેવાય છે. હબ્સીઓ એને મોટા માનની નજરથી જોતા હોય તેથી એને શહીદ કહેતા હોય એ બનવા જોગ છે. ઇતિહાસકાર હાજી અદબીરે પછી અકબરના વખતમાં પણ રાજ્યની તોફરી કરી હતી.

મીર અબુતુરાબ : આ મીર શીરાઝી સૈયદોમાં ગણાય છે. એના વડવા સુલતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાતમાં આવ્યા અને ત્યાંપાતેરમાં વસ્યા હતા. અબુતુરાબે ગૂજરાત સલ્તનતના છેવટના ભાગમાં અને અકબરના રાજ્યની શરૂઆતમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. અકબરને તોતરવામાં અબુતુરાબ આગળ ગયો હતો. સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના બળવા વખતે અબુતુરાબ અકબર તરફથી

[૧] આ માટે ૧૬૮૪ના ગ્રાન્ડિનના વસન્તમાં 'સીદી શહીદ' નામનો મારો લેખ માટે જુઓ.

લડવામાં હતો પણ એણે બહાદુરી ખતાવી નથી. અબુતુરાબ અને ઇતિહાસમાં મકકે ગયા હતા ત્યાંથી કદમે રસુલ શરીફ લાવ્યા હતા^૧ અને એને હાથી ઉપર દમામ સાથે આગ્રે લઈ જઈ અકબરના હુકમથી પાછાં અમદાવાદ લાવી પોતાના મકાન પાસે પધરાવ્યાં હતાં એ વર્ણન આવી ગયું છે. અબુતુરાબ આશાવલમાં રહેતા હતા. જૂના આશાવલ પાસે એમણે નવું આશાવલ વસાવી ત્યાં પોતાનો રોજો બનાવ્યો. હાલ એ રોજો કેલીકા મીલ પાછળ છે. મીર અબુતુરાબ વળી આજે ખાસ તો એમના બનાવેલા ગૂજરાતના ઇતિહાસથી પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૫૮૪ સુધીના બનાવોનો-લગભગ વિશ્વાસ લાયક નંજરે જોયેલા બનાવોનો ઇતિહાસ એમાં છે એમ કહેવાય છે. ઇતિહાસમાં જ્યારે અકબરે સુખો નિમ્નો ત્યારે અબુતુરાબને અમીનની જગ્યા આપી હતી. એમની સાથે બક્ષીના કામ ઉપર તબકાતે અકબરીનો પ્રસિદ્ધ લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદમાં હતો. તબકાતનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમાં લખાયો છે અને ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક રીતે જોતાં એ સર્વથી વિશ્વાસલાયક ઇતિહાસ છે. નિઝામુદ્દીન અહમદમાં બહાદુર અને હુશિયાર હતો. એણે મુઝફ્ફર ત્રીજાના બળવા વખતે બહાદુરી ભરેલો ભાગ લેખ્યો હતો. એનો ખાળ અને મકાન કાંકરિયા ઉપર હતાં.

ખાને આઝમ મીરઝાં અઝીઝ કોકા : આ મીરઝાં અકબરનો દૂધભાઈ હતો. અકબરને એના ઉપર ઘણી જ પ્રીતિ હતી. એ ચાર વાર અમદાવાદનો સુખો નિમાયો હતો અને છેવટે અમદાવાદમાં જ મરણ પામ્યો. એની કબર સરખેજમાં છે. એમ અહમદી લખે છે પણ હાલ તપાસ કરતાં પત્તો લાગ્યો નથી. એની સુખાગીરીનાં વર્ણન પાછળ શંકા ગયાં છે.

અઝીઝ કોકા અકબરને ઘણી વખત ચીડવતો પણ બાદશાહ ચીડવાને બદલે કહેતા કે 'એની ને મારી વચ્ચે દૂધની નદી છે એ હું ઓળંગી શકીશ નહિ.' એણે કાઠિયાવાડમાં જઈને સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવીને પકડ્યો હતો. હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં પણ એ લશ્કર લઈને ગયો હતો. બિહાર અને બંગાળમાં જીત મેળવ્યાથી એને પાંચ હજારી મનસખ અને ખાને આઝમનો ઇદદખ મળ્યો હતો. એ કાઠિયાવાડમાં મુઝફ્ફરને હરાવી વ્યવસ્થા કરી લીધા

પછી દીવ આવ્યો અને શીરંગીઓ સાથે સલાહ કરી એકાએક વેરાવળથી મકેકે જવા ઉપડ્યો. આમ એકાએક જવાથી અકબરને સારું લાગેલું નહિં. હજ કરવા જતાં પોતાની સાથે પોતાના છ છોકરા અને છ છોકરીઓ તથા ૧૦૦ તોકરો સાથે હતા. મક્કામાં એણે બહુ ખર્ચ કર્યું હતું. આખરે અકબરની નોંધમાં બ્લોકમેન લખે છે કે ત્યાં એને એટલા બધા પૈસા ખર્ચવા પડ્યા ('was so fleeced') કે એથી કેટલોક વખત એની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા નરમ થઈ ગઈ હતી. અકબરની સાથે એ આસીર (ખાનદેશ) ગયો હતો ત્યાં એની માં ગુજરી ગઈ. એ વખતે અકબરે પોતે એનું મડદું ઉપાડ્યું હતું. અકબર પછી ખુશરૂને ગાદી મળે એ પક્ષનો એ હતો, તેથી જહાંગીરને રાજ્ય મળ્યા પછી એને મરણની સજા થાત પણ જનાનાની કેટલીક બેગમોની લાગવગથી એ બચી ગયો. જહાંગીરના વખતમાં પણ એ અમદાવાદમાં સુખા તરીકે આવ્યો હતો. એથી વારની સુખાગીરી વખતે એનો પુત્ર જહાંગીર કુલીખાં નાથખ સુખો થઈને આવ્યો હતો. હી. સં. ૧૦૩૩ માં એનું મરણ થયું. એ બોલવામાં બહુ ચતુર હતો. કવિતા કરી જાણતો. એના કેટલાક દુયકા પ્રસિદ્ધ છે.^૧ તવારીખકાર કહે છે કે એને ફારસી આવડતું પણ આરબીનું જ્ઞાન નહોતું. એને ઇતિહાસનો શોખ પણ હતો. ખાન કહેતો કે માણસને ચાર સ્ત્રીઓ જોઈએ. એક ઈરાની વાર્તાવિનોદ માટે, બીજી પુરાસાની ધર કામ માટે, ત્રીજી હિંદુ

[૧] મનતુજે બુત્તવારીખમાં બદૌનીએ મીરજાંની કવિતાના કેટલાક દુકડા આપ્યા છે:—(ભા. ૩. પૃ. ૩૦૬) “Since honour and reputation prevented me from obtaining the desire of my heart, I will henceforward shatter my reputation with a stone”

“My heart is sick with pain and grief of loveliness, O physician of the sick heart, what dost thou prescribe?”

“My griefworn heart has become dust in the road of fidelity; See, my faithless love, the way of those who humble themselves to the dust.”

મીરજાં અલીઝની પુત્રી અકબરના એથા પુત્ર મુરાદ સાથે પરણી હતી. લાખાંતર-કર્તા નોંધમાં લખે છે કે મીરજાંએ મક્કાથી આવ્યા ગઈ અકબરનો નવો ધર્મ રવીકાર્યો હતો, પણ બદૌની આ વાત ટુંકામાં પતાવી દે છે.

લડવામાં હતો પણ એણે બહાદૂરી ખતાવી નથી. અશ્વત્થરાખ અને ઇતિહાસમાં મદકે ગયા હતા ત્યાંથી કદમે રમુલ શરીફ લાવ્યા હતા^૧ અને એને હાથી ઉપર દમામ સાથે આગે લઈ જઈ અકબરના હુકમથી પાછાં અમદાવાદ લાવી ખોતાના મકાન પાસે પધરાવ્યાં હતાં એ વર્ણન આવી ગયું છે. અશ્વત્થરાખ આશાવલમાં રહેતા હતા. જૂના આશાવલ પાસે એમણે નવું આશાવલ વસાવી ત્યાં ખોતાનો રોજો બનાવ્યો. હાલ એ રોજો કેલીકો મીલ પાછળ છે. મીર અશ્વત્થરાખ વળી આજે ખાસ તો એમના બનાવેલા ગૂજરાતના ઇતિહાસથી પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૫૮૪ સુધીના બનાવોનો—લગભગ વિશ્વાસ લાયક નંબરે જોયેલા બનાવોનો ઇતિહાસ એમાં છે એમ કહેવાય છે. ઇતિહાસમાં ન્યારે અકબરે સુખો નિમ્નો ત્યારે અશ્વત્થરાખને અમીનની જગ્યા આપી હતી. એમની સાથે બક્ષીના કામ ઉપર તખ્તે અકબરીનો પ્રસિદ્ધ લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદમાં હતો. તખ્તેતનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમાં લખાયો છે અને ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક રીતે જોતાં એ સર્વથી વિશ્વાસલાયક ઇતિહાસ છે. નિઝામુદ્દીન અહમદમાં બહાદૂર અને હુશિયાર હતો. એણે મુઝફ્ફર ત્રીજાના બળવા વખતે બહાદૂરી ભરેલો ભાગ લખ્યો હતો. એનો ખાગ અને મકાન કાંકરિયા ઉપર હતાં.

ખાને આઝમ મીરઝાં અઝીઝ કોકા : આ મીરઝાં અકબરનો દૂધભાઈ હતો. અકબરને એના ઉપર ઘણી જ પ્રીતિ હતી. એ ચાર વાર અમદાવાદનો સુખો નિમાયો હતો અને છેવટે અમદાવાદમાં જ મરણ પામ્યો. એની કબર સરખેજમાં છે એમ અહમદી લખે છે પણ હાલ તપાસ કરતાં પત્તો લાગ્યો નથી. એની સુખાગીરીનાં વર્ણન પાછળ થઈ ગયાં છે.

અઝીઝ કોકા અકબરને ઘણી વખત ચીડવતો પણ બાદશાહ ચીડવાને બદલે કહેતા કે ‘એની ને મારી વચ્ચે દૂધની નદી છે એ હું ઓળંગી શકીશ નહિ.’ એણે કાઠીઆવાડમાં જન્મે સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવીને પકડ્યો હતો. હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં પણ એ લશ્કર લઈને ગયો હતો. બિહાર અને બંગાળમાં જીત મેળવ્યાથી એને પાંચ હજારી મનસૂખ અને ખાને આઝમનો ઇશ્કાબ મળ્યો હતો. એ કાઠીઆવાડમાં મુઝફ્ફરને હરાવી વ્યવસ્થા કરી લીધા

પછી દીવ આવ્યો અને શીરંગીઓ સાથે સલાહ કરી એકાએક વેરાવળથી મકકે જવા ઉપડ્યો. આમ એકાએક જવાથી અકબરને સારું લાગેલું નહિં. હજાર કરવા જતાં પોતાની સાથે પોતાના ૭ છોકરા અને ૭ છોકરીઓ તથા ૧૦૦ નોકરો સાથે હતા. મક્કામાં એણે બહુ ખર્ચ કર્યું હતું. આખરે અકબરની નોંધમાં બ્લોકમેન લખે છે કે ત્યાં એને એટલા બધા પૈસા ખર્ચવા પડ્યા ('was so fleeced') કે એથી કેટલોક વખત એની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા નરમ થઈ ગઈ હતી. અકબરની સાથે એ આશીર (ખાનદેશ) ગયો હતો ત્યાં એની મા ગુજરી ગઈ. એ વખતે અકબરે પોતે એતું મહદું ઉપાડ્યું હતું. અકબર પછી ખુશરુને ગાદી મળે એ પક્ષનો એ હતો, તેથી જહાંગીરને રાજ્ય મળ્યા પછી એને મરણની સજા થાત પણ જનાનાની કેટલીક બેગમોની લાગવગથી એ બચી ગયો. જહાંગીરના વખતમાં પણ એ અમદાવાદમાં સુખા તરીકે આવ્યો હતો. એથી વારની સુખાગીરી વખતે એનો પુત્ર જહાંગીર કુલીખાં નાથખ સુખો થઈને આવ્યો હતો. હી. સં. ૧૦૩૩ માં એતું મરણ થયું. એ બેલવામાં બહુ ચતુર હતો. કવિતા કરી જાણતો. એના કેટલાક દુચકા પ્રસિદ્ધ છે.^૧ તવારીખકાર કહે છે કે એને ફારસી આવડતું પણ આરબીતું જ્ઞાન નહોતું. એને ઇતિહાસનો શોખ પણ હતો. ખાન કહેતો કે માણસને ચાર સ્ત્રીઓ જોઈએ. એક ઈરાની વાર્તાવિનોદ માટે, બીજી ખુરાસાની ધર કામ માટે, ત્રીજી હિંદુ

[૧] મનતુજે શુત્તવારીખમાં બદૌનીએ મીરજાંની કવિતાના કેટલાક દુકાં આપ્યા છે:—(ભા. ૩. પૃ. ૩૦૬) "Since honour and reputation prevented me from obtaining the desire of my heart, I will henceforward shatter my reputation with a stone"

"My heart is sick with pain and grief of loveliness, O physician of the sick heart, what dost thou prescribe?"

"My griefworn heart has become dust in the road of fidelity; See, my faithless love, the way of those who humble themselves to the dust."

મીરજાં અહીંજની પુત્રી અકબરના ચોથા પુત્ર મુરાદ સાથે પરણી હતી. લાપાંતર-કર્તા નોંધમાં લખે છે કે મીરજાંએ મક્કાથી આવ્યા ગઈ અકબરનો નવો ધર્મ રવીકાર્યો હતો, પણ બદૌની આ વાત ટુંકામાં પતાવી દે છે.

છોકરાં ઉછેરવા માટે, અને ચોથી માવરા ઉત્તરેની ખીણ સ્ત્રીઓ ઉપર દાખલો બેસાડવાને મારવા માટે.^૧

સૈફખાં : એનું નામ મુહમ્મદસદ્દી હતું. ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં જહાંગીરની સ્વારી અમદાવાદમાં આવી તે પહેલાં કેટલાંક વર્ષથી એ સુખાના દીવાનની પદવી ઉપર હતો. એણે જહાંગીરના રાજ્યના છેલ્લા દીવસોમાં સુખાની જગ્યા સાચવી હતી. મુહમ્મદસદ્દી ધણો વિચારવંત, ઠરેલ અને ડાહ્યો પુરુષ હતો. જહાંગીરની સ્વારી વખતે અમદાવાદમાં બાદશાહને રહેવા લાયક મહેલ નહોતા. કાંકરિયું, ખરાબ, સ્થિતિમાં હતું. મુહમ્મદસદ્દીએ એ સમરાવ્યું અને ખીજાં મકાનો પણ કરાવ્યાં. શાહજહાંના હુકમથી ખાનપુરની દક્ષિણે જે મહેલો ભદ્રનું હમામખાનું તથા શાહઆલમ વગેરે બન્યું છે તે બધું બાંધવામાં ખરે હાથ મુહમ્મદસદ્દીનો હોય એમ લાગે છે. શાહજહાંએ જ્યારે જહાંગીર સાથે બળવો કર્યો ત્યારે મુહમ્મદસદ્દી જહાંગીરને વફાદાર રહ્યો અને શાહજહાંના લશ્કરને અમદાવાદ લેવા નહીં દીધું. આથી ખુશ થઈ જહાંગીરે એને સૈફખાંનો કિતાબ આપ્યો હતો. અબ્દુલ્લાખાં ઉપરની આ ફત્વે જતલપુર ગામ પાસે મળી તેથી સૈફખાંએ ત્યાં જીતબાગ અથવા સૈફબાગ અથવા જીતતબાગ બંધાવ્યો. અહમદી લખે છે કે એણે ભદ્રના કિલ્લા આગળ મસ્જિદ મદ્રાસા અને ઔષધાલય કરાવ્યાં. મદ્રાસાએ સૈફખાં એ નામથી એ શાળા પ્રસિદ્ધ હતી. આ મદ્રાસા વગેરેનો પત્તો હાલ મળી શકતો નથી. સૈફખાંના નામનો એક રસ્તો નાગોરીસરાઈ પાસે હતો. જ્યારે શાહજહાં ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સૈફખાંને કેદ કર્યો. પણ બાદશાહની માશી સૈફખાંની સ્ત્રી થતી હતી એની લાગવગથી એ છુટો થયો. એ વખતે એ અમદાવાદમાં જ રહેતો. શાહઆલમ સાહેબનો એ ભક્ત હતો. એમના રોજમાં એણે કેટલાક પૈસા ખર્ચ્યા હતા. રોજના દીવાનખાનાની મરામત તથા રોજની અંદરની મરામત એણે કરેલી છે. હી. સં. ૧૦૫૦ માં એનું મરણ થયું; અને એ શાહઆલમના રોજ પાસે દફન કરવામાં આવ્યો. કાઈ કવિએ ‘સૈફખાં મુરદદ’ એ શબ્દો ઉપરથી એનું વર્ણ કરેલું છે.

[૧] આ ઇકબાલનામામાંથી બ્લોકમેને લીધેલો ઉતારો છે. પણ મીરાતે અહમદી લા. ૧ પૃ. ૨૦૫ માં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—(૧) ખુરાસાની ધરબાર વાસ્તે; (૨) માવરા ઉત્તરેની, શીલાઈ વાસ્તે; (૩) ઇરાકી, પ્રેમ વાસ્તે; અને (૪) હિંદી રવામી હુકમ જાળવવા માટે.

સિદ્ધર બીન મુહમ્મદ : આ પ્રસિદ્ધ પુરુષ મીરાતે સિદ્ધરીનો કર્તા છે. એ ગ્રંથથી જ એની ખરી પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. એને માટે ખરોખર વિગત મળી નથી એ દીલગીરીની વાત છે. એના પિતાનું નામ મુહમ્મદ ઉર્દૂ મનજુહ હતું. એનો જન્મ મહમૂદ ત્રીજાના મરણના વર્ષમાં હી. સં. ૯૬૧ માં (ઈ. સ. ૧૫૫૩) મહમુદખાદશમાં થયો હતો. એના પિતા હુમાયૂં પાદશાહ ગૂજરાતમાં આવ્યા ત્યારે એના દિતાખખાના (પુસ્તકાલય)ના ઉપરી તરીકે સાથે આવ્યા હતા. સિદ્ધર લખે છે કે જૂના ઓળખાણને લીધે તારીખે ખહાદૂરશાહીના કર્તાને એના પિતાએ કતલમાંથી બચાવેલા, અને ખહાદૂરશાહીનો કર્તા ગૂજરાતી હતો એટલે મનજુહ પણ ગૂજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે પણ ખરી વાત જણાઈ નથી. સિદ્ધરે અને એના પિતાએ સૈયદ મુખારક ખુખારીની નોકરી કરી હતી. સિદ્ધરનો ખાગ અને રહેઠાણ શાહીખાગની હદમાં રસ્તમખાગ પાસે કોઈ જગ્યાએ હશે એમ જહાંગીરના લખાણ ઉપરથી લાગે છે. સિદ્ધર પાછલી અવસ્થામાં ભક્તિમાર્ગ ચડી ગયો હતો. ખુખારી સૈયદોનો એ પરમ સેવક હતો એટલે સિદ્ધરીમાં એમનાં વર્ણનોની વીગત વધારે આવે છે. એનો ઇતિહાસ પ્રમાણિકપણે લખાયલો છે. એ લખે છે કે ‘જેમ દર્પણને કાંઈ શરમ નથી કે સામે ઉભેલો માણસ સિદ્ધર (એલેકઝાંડર) છે તેમ ઇતિહાસમાં માણસના ગુણદોષ લખવામાં મેં શરમ રાખી નથી.’ આમ છતાં એ પોતે ઇતિહાસકારને બદલે ભક્ત હતો એટલે ખરા ઇતિહાસકાર જેવું એનું લખાણ ન ગણાય. એણે નજરે જેથેલી ખીનાઓ ખરી જ છે, ખાકીની સાંભળેલી છે. સાંભળેલી બાબતો એના કરતાં તળકાતે અકબરીની વધારે વિશ્વાસલાયક ગણી શકાય. છતાં મીરાતે સિદ્ધરી ગ્રંથ મહત્વનો છે. કોઈ પ્રાંતનો મુસલમાન સમયનો આ જાતનો જૂદો ઇતિહાસ ભાગ્યે જ હશે.

આઝમખાં : એનું નામ મીર મુહમ્મદ બાકર હતું. જહાંગીરે એને ઇરાદતખાંનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૨૮ માં શાહજહાંએ વીઝારત-દુલનો હોદ્દો આપી બે વર્ષ પછી એને આઝમખાંનો ઇલ્કાબ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં એ ગૂજરાતનો સુબો નીમાયો. એનો જન્મ કે એનું મરણ અમદાવાદમાં નથી થયાં એટલે એ વિશે અહીં વિસ્તાર નહિ કરીએ. એણે અમદાવાદમાં ભદ્રમાં જે મહેલ બંધાવ્યો તેથી એનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એ મહેલ આજે પોસ્ટ ઓફીસ તરીકે વપરાય છે એનું જૂદું વર્ણન કરેલું છે. આ

આજમાણાં બહુ સખત સ્વભાવનો, આગ્રહી તથા ક્રૂર હતો. ગૂજરાતમાં લૂંટફાટ આટકાવી વ્યવસ્થા કરવા એને મોકલ્યો હતો. એ વ્યવસ્થા એણે એવી સખત રીતે કરી કે ગૂજરાતના લોક કંટાળ્યા ગયા. એણે કાળા અને કાઠીથી રક્ષણ મેળવવા કિલ્લો કરાવ્યા. એમાં મહીકાંઠા બાબુના કાળાથી રક્ષણ માટે વાત્રક ઉપર આજમાણાદનો કિલ્લો કર્યો. સુંવાળના કાનછ ઉપર ચદાઈ કરી. એ બાબુના કાળાથી રક્ષણ કરવા એણે કાળા ગામ પાસે કિલ્લો કરાવ્યો. આ કિલ્લો ખલીલાળાદ નામનો કિલ્લો હોવો જોઈએ. કાઠીઆવાડમાં સુપારાણુપુર પાસે એણે શાહપુરનો કિલ્લો કરાવ્યો હતો. આમ બાંધકામ કરવાથી એને ગૂજરાતના લોક 'ઉધાઈ' કહેતા. એનો સ્વભાવ એટલો ઉગ્ર હતો કે એક વાર નાચનારીઓ એના બોલાવ્યા પ્રમાણે ન આવી તેથી આઠ નાચનારીઓને એના મહેલમાં કતલ કરી નાંખી. સરખેજના ગળાવાળાઓને યૂરોપીય વેપારીઓની ક્રિયાદથી સખત સખત કરવાની ધમકી આપી. એનો લલકો બહુ જ હતો. મેન્ડેસ્લો લખે છે કે એની પાસે સ્થાવર જંગમ મળાને દસ કરોડ રૂપીઆની મીલકત હતી. એ મુસાફર કહે છે કે સુખો ન્યાયી હતો પણ એટલો સખત અને ઉતાવળીઓ હતો કે એને ક્રૂર કહી શકાય. એનું વર્ણન બરોઅર કરીએ તો બહુ લંબાણ થાય. એનું મરણ ઈ. સ. ૧૬૪૯ માં જુવાનપુરમાં થયું. અસફખાં ઝાફરખેગનો ભાઈ થતો હતો.

મુહમ્મદ અમીનખાં : આ સુખો ઔરંગઝેબના સમયમાં થઈ ગયો. એના સમયમાં જઝીઆવેરો પડ્યો. વ્યવસ્થા કરવામાં એ સારો હતો. ઔરંગઝેબે પોતે કહેલું કે મુહમ્મદ અમીનખાં જેવો કોઈ સુખો થયો નથી. એણે શાહી-બાગમાં ખર્જૂદારેશ્વર અને બીમનાથની વચ્ચે એક બાગ કર્યો હતો. એની દરગાહ ભદ્રમાં એન્જનિયરના રહેઠાણવાળા બે રોજ છે તેમાંથી એકમાં છે. એણે અંધાવેલી મસ્જિદ એ રોજની પૂર્વે હતી.

નવાબ સુજાતખાં : એનું બીજું નામ કારતલખાં હતું. ઔરંગ-ઝેબના સમયમાં આ સુખાએ સર્વથી વધારે લાંબા સમય સુધી સુખાગીરી કરી હતી. એણે વહીવટ સારી રીતે કર્યો અને એના સમયમાં સુખશાંતિ સારી રહી. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓ પણ એના નામના બરખા ગાતી હતી. એની કબર સલાપોસરોડ ઉપર છે, અને સાથે એની મસ્જિદ છે એની સામે જ એની હવેલી હતી.

• ઇબ્રાહિમકુલીખાં અને મોમીનખાં : આ બન્નેનાં વર્ણનો પાછળ આવી ગયાં છે. ઇબ્રાહિમકુલીખાં સુન્નતઅલી અને રસ્તમકુલીખાંનો નાનો ભાઈ હતો. અમદાવાદમાં હામીદખાં સાથેની લઢાઈમાં એ શહીદ થયો હતો. એ ધણો ન્યાયી કહેવાતો હતો. એમ કહેવાય છે કે કેટલાક દસ્તાવેજમાં ‘કુલ અબ્રામ નદવા’ એવું લખાય છે તે આ ઇબ્રાહિમકુલીએ ચુકવેલા દાવા ન્યાયી હતા અને એ બધા માન્ય રાખતા એ ઉપરથી લખાતું હશે.^૧ એની કબર ભદ્રમાં કલેક્ટરની ઓફીસના આંગણમાં છે. મોમીનખાંની લઢાઈએનું વર્ણન પણ આવી ગયું છે. મોમીનખાં મોંગલ હતો. ખંભાતનો એ પહેલો નવાબ હતો. એને નજમુદ્દૌલાનો ઇલ્કાબ હતો. મોમીનખાંની કબર મીરઝાપુરમાં છે.

ખાખી વંશ : આ વંશ ગૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. આજે એ વંશના નવાબોનાં ત્રણ રાજ્યો ગૂજરાતમાં હયાતી ધરાવે છે.—રાધનપુર, જૂનાગઢ, અને વાડાસીતોર. એ વંશનો મુળ પુરુષ એદલખાંનો પુત્ર ઉસમાન હુમાયૂં સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. તેનો પુત્ર બહાદુરખાં જહાંગીરના સમયથી સારી સત્તામાં આવ્યો અને એનો વંશ ગૂજરાતમાં ખાખી વંશ કહેવાયો. શેરખાં ખાખીએ શાહજહાંના સમયની લગભગમાં અમદાવાદમાં રાયખડમાં હવેલી બાંધીને નિવાસ કર્યો. ખાખી વંશના વર્ણનનું એક મોટું હિંદી કાવ્ય કેશવસુત કેવળરામે જવાંમર્દખાં ખાખીના સમયમાં બનાવ્યું છે એમાંથી થોડું લઈને આ વર્ણન જોઈએ:—

શેરખાન રહે ગુજરાત ॥ ભણે શાહ સુખા તૈનાત ॥
 શૈર અહમદાબાદમે આવે ॥ મિલે કબિલા લોગ સરસાએ ॥
 રાયખડે નાલા બહે ॥ આસપાસ સળ સૈયદ રહે ॥
 કરી હવેલી એક અનૂપ ॥ નીકા સીકત કરે સળ ભૂપ ॥

[૧] ‘કુલ અબ્રામનદવા’ને ઇબ્રાહીમ કુલીખાં સાથે સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી. અવાજના સાદૃશ્ય ઉપરથી એમ મનાયું હશે. ગેઝેટીઅરમાં કુલ લતકુલ્લાહની નોંધ આપી છે. એમાં લખે છે કે આ વાક્ય અરબી ઉપરથી થયું હશે. ‘અમૂ’= સાધારણ રીતે; ઇબ્રાહ=રૂટકારો, ફારગતી (release); કુલ=બધા; ‘ન’ અગર ‘લા’; અને દઆવા=દાવા (claims). આ અરબી શબ્દો દસ્તાવેજમાં લખાતા હશે એનું બગડેલું રૂપ ‘કુલ અબ્રામ ન દાવા’ થઈ ગયું હશે. આ બંધબેસતું લાગે છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે ઇબ્રાહિમ કુલીખાંની કબરની માનતા ઘણી ચાલતી.

ઐહમદાવાદ વતન જ્યો કીનો ॥ મૈવાસી સખ બલવસ કરીલિનો ॥

... ..

ઐહમદાવાદ દહન તરફ ॥ ઇદગા કે ચહ પાસ ॥

શેરપાન દીવાનકી ॥ કરી કબર જહાં પાસ ॥

એ પછી મખારજખાં બાબીની વડનગરની ફાજદારીનું વર્ણન આવે છે. મખારજખાંનું ત્યાં મરણ થયું પણ એને અમદાવાદમાં લાવી ઉપર જણાવેલી ઇદગાહ પાસેની દરગાહમાં દફન કર્યો. એ બનાવ નવાબ સુબતખાંના સમયમાં બન્યો હતો. એ નવાબે બાબીઓને માટે બાદશાહને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું :—

કરી અરજ પતસાહકો ॥ નવાબ સુબતખાં ॥

બાબી બહે સિપાહ ॥ સખભાર પરે મદાન ॥

મુહમ્મદ આજમશાહની સુબાગીરીના વખતમાં વીર દુર્ગાદાસ રાઠોડ નદી કિનારે ઉસમાનપુર તંબુ નાંખી રહ્યો હતો ત્યારે જે તકરાર થયેલી એમાં દુર્ગાદાસને વહેમ પડવાથી એ પાટણ તરફ નાઠો અને સફદરખાં બાબી એની પાછળ પડ્યો. ઔરંગઝેબને બાબી વંશ ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો. એના પત્રોમાં ઉલ્લેખ આવે છે કે ગૂજરાતમાં બાબી વંશ ઉપર ખાસ વિશ્વાસ રાખવો. સુબા શાહજહાદ બેદારખખત ઉપર ઔરંગઝેબે હુકમ લખેલો તે માટે કવિ લખે છે કે :—

દેદાર ખરક શાહજહાદકો, હુકમ કીયો પતશાહ ॥

માલવ ધરકો છાડ કે, ગુર્જર અબહા જહ ॥

બાબી સખદરખાંકો, રાખો સખસો પેસ ॥

આકર નિમષ હલાલ હૈ, બસે બુ ગુર્જર દેસ ॥

બાબીવિલાસ ઉપરથી જણાય છે કે બાબીઓ હિંદુઓ સાથે સારી રીતે વર્તતા હતા. કવિ કેવળરામ એ વંશનો જ ખાસ કવિ હતો. જવાંમદખાં બાબીના વખતમાં હિંદુઓ, ખાસ કરીને નાગરો બહુ જોરમાં આવ્યા હતા. એ કાવ્યમાં લખ્યું છે કે રતનસંઘે જ્યારે એના વહીવટ દરમિયાન અમદાવાદની પ્રજાને દુઃખ દીધું ત્યારે કમાલુદ્દીનખાં બાબી લશ્કર લઈ શહેરમાં આવ્યો. એ વખતે શહેરની પ્રજા બહુ ખુશી થઈ હતી.

“બાબી પાન કમાલુદ્દીન રહે પગા કે જોર ॥

રાખી લાજ ગુજરાતકી, માર નીકાસે ચોર ॥

શાહબુદ્દીનખાં બાબીને પણ ઇદગાહ પાસેની દરગાહમાં દફન કર્યો હતા. જોરાવરખાં બાબીએ મરેઠાઓને એક વાર હરાવેલા ત્યારે જે ઇનામો વહેંચ્યા એમાં

કવિ કેવળરામને ઘોડો ને રૂપિયા આપેલા. કવિ કહે છે કે એ વખતે વાઘ ને બકરી સાથે પાણી પીએ એવી શાંત વ્યવસ્થા હતી.

અનરોર સખ ઇકવન ચરે ॥ દૈયતકે કુષહી પરહરે ॥

સખે બસત વેપારી લોગા ॥ ધાનપાન અરુ ધન સંભેગા ॥

બુઆંમદ્ કરી આબાદી ॥ ચતુભાઈકે ધર ધર શાદી ॥

શેરખાં બાબીના પુત્ર જાફરખાં બાબીને ઔરંગઝેબે સફરખાંનો ઇલકાબ અને રાધનપુરના વહીવટનો હોદ્દો આપ્યો હતો. સફરખાંના પુત્ર ખાન-જીખાંને જવાંમદ્ખાંનો ઇલકાબ હતો. ખાનજીખાંના પુત્ર કમાલુદ્દીનખાંને પણ જવાંમદ્ખાં (ખીજ) નો ઇલકાબ હતો. આ જવાંમદ્ખાંના નાના ભાઈ મુહમ્મદ અન્વરખાંની દરગાહ કાંકરિયાથી ૬૦૦ વાર દક્ષિણે હાલ છે. ઇલકાહ વાળી દરગાહ તે એ જ હશે. એમ હોય તો એમાં ડૉ. બર્નેસ કહે છે તેમ એકલા અન્વરખાંની કબર નહિ પણ ઉપર અમાણે કુટુંબના ઘણા માણસોની કબરો હોવી જોઈએ. એ જ કુટુંબના સંબંધિત મુહમ્મદખાં બાબીના પુત્ર શેરખાંને જૂનાગઢનો વહીવટ ઇ. સ. ૧૭૨૮ માં મળ્યો હતો. શેરખાં જૂનાગઢના નવાબના અને જવાંમદ્ખાં રાધનપુરના નવાબના વંશના શાય છે.

અહીં મુહમ્મદખાં-બાદશાહી દીવાન : રોજગાઈના છેલ્લા ભાગમાં અને પેશ્વાની શરૂઆતના ભાગમાં અલી મુહમ્મદખાં અને એમના બાપે ગૂજરાતની રાજદારી બાબતોમાં સારો લાભ લીધેલો છે. મુહમ્મદખાં બાદશાહ (દિલ્હીના) ના અંત સમયમાં અહીં મુહમ્મદખાંને ગૂજરાતના દીવાનની પદવી મળેલી. એમને માટે વીગતવાર લખીદલ મળતી નથી. એવાનું કુટુંબ હાલ બાદશાહી દીવાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પણ અહીં મુહમ્મદખાંની ખરી નામના એમણે લખેલા મીરાતે અહમદી તખતના ઇતિહાસથી છે. મીરાતે અહમદીમાં કર્તા પોતા સંબંધી કેટલાક ઉલ્લેખો કરી તે તે બોધ વગાડીએ. મોગલાઈ પછી મરેઠા રાજા વગેરે એ કુટુંબને વગેરે વાસ્તે રહ્યું હતું. રહેરમાં હાજી, નગરલોહ, અને બાદશાહી દીવાન એ તમામ કુટુંબ બાદશાહીના ગણાતાં. કાંઈ પણ અગત્યનું કામ હોય તો આ ત્રણ કુટુંબો આજ્ઞા પડતાં. બાદશાહી દીવાનનું કુટુંબ અલી મુહમ્મદખાંની વાસ્યું હતું. એ કુટુંબની રહેવાની જગ્યા હાલ જમાલપુરમાં છે.

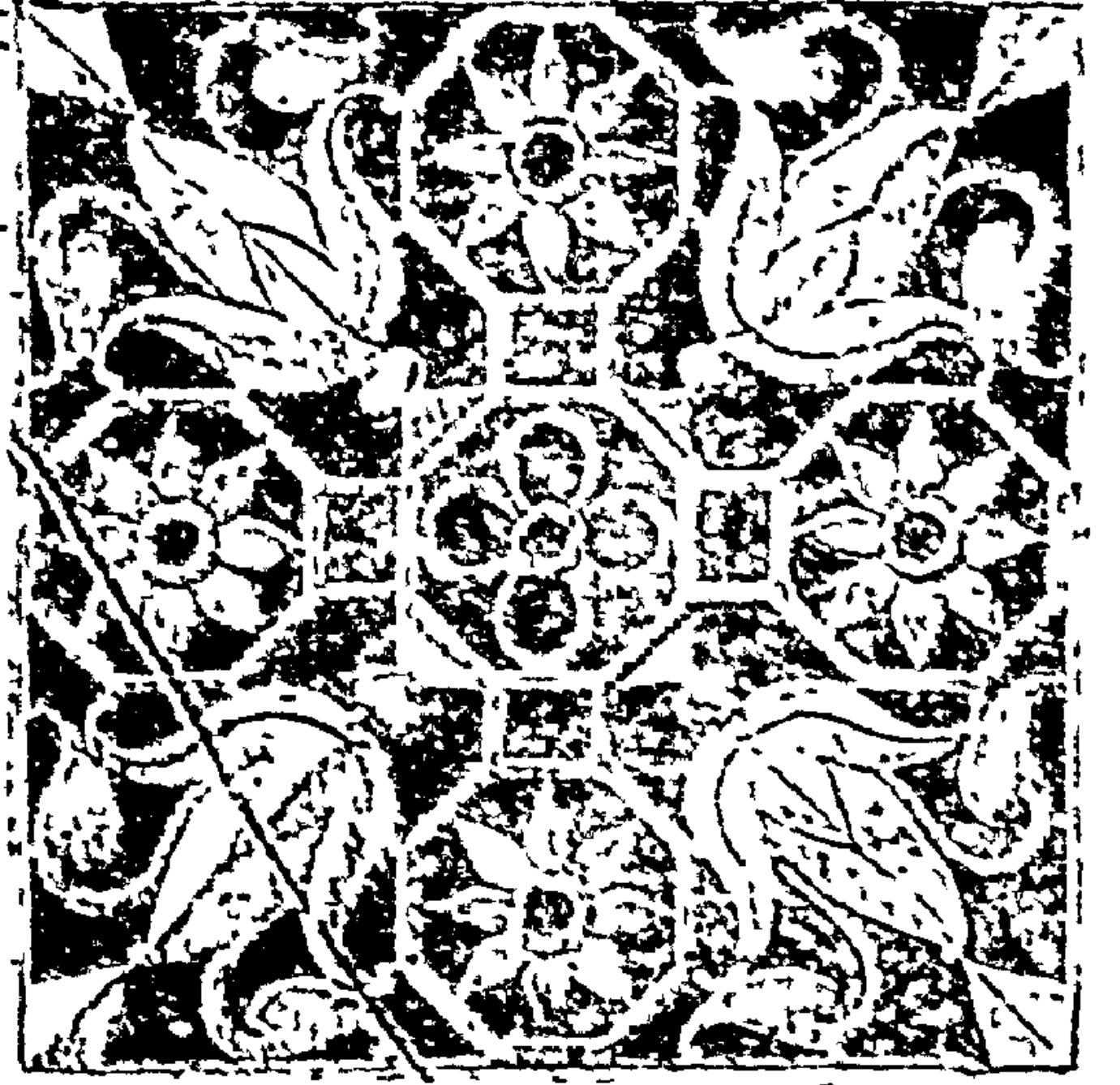
ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ગૂજરાતના સુબાના મહેસુલની આવક બંધકનું

એક પુસ્તક લખવું શરૂ કર્યું. એ પછી એમાં ઇતિહાસનો ભાગ ઉમેર્યો. અમદાવાદ અને એની વસ્તીને લગતી વીગત અને ગૂજરાતનાં હિંદુ તીર્થો તથા નવાઈની વસ્તુઓનાં વર્ણનો પણ ઉમેર્યો. આ બધા સંગ્રહનું નામ મીરાતે અહમદી પડ્યું. એમાં ઇ. સ. ૧૭૭૪ સુધીનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ છે. મીરાતે અહમદીનું સ્થાન પ્રાંતિક મુસલમાન તવારીખોમાં ઘણું ઉંચું છે. કદાચ પણ પ્રાંતની મુસલમાન સમયની આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મીરાતે અહમદીની પેઠે આપેલો જણાતો નથી. બાદશાહી સમયના ઇતિહાસ કરતાં મોગલાઈના અંત ભાગની અને મરેઠાના શરૂઆતના ભાગની વીગત કર્તાએ અને એના પિતાએ નજરે નેચેલી હોવાથી અને કર્તાએ એમાં ભાગ લીધેલો હોવાથી ખાસ વિશ્વાસ લાયક ગણી શકાય.

મીરાતે સિકંદરી અને અહમદીમાં આ અમીરોનાં વર્ણન આપેલાં છે. કેટલાંકના વર્ણન બીજા ગ્રંથોમાં પણ જોવામાં આવે છે. એ બધાંનું વર્ણન કરતાં લંબાણ વધારે થાય. મનતુખે ખુતવારીખમાં બહોની લખે છે કે અકબરના સમયમાં મલીક મહમૂદ ખાં અરબી વગેરેમાં તથા મુસલમાન શાસ્રોમાં નિખળાત હતા. એ અજમેરમાં ખાજા પીરની દરગાહમાં કામ કરવા માટે કેટલોક વખત રહ્યા હતા પણ પાંછળથી શાહઆલમના (એમના વંશજના) ભક્ત બન્યા હતા. અને સંસારનો ત્યાગ કરીને છેવટ સુધી અમદાવાદમાં રહ્યા હતા.

મુખ્ય વેપારીઓ

શેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી અને
નગરશેઠ કુટુંબ:—

અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સંતો અને સુલતાનોનું જેવું સ્થાન છે એવું જ ઉચું સ્થાન અમદાવાદને આખા રાજ્યનાર શાહ-વેપારીઓનું છે. અનેક મોટા મોટા વેપારી આ અમદાવાદ શહેરમાં થઈ ગયા છે. વેપાર અને બજારો ઉપરાંત રાજદ્વારમાં પણ એમનું સાદું માન હમેશ રહેલું છે. અનેક મોટા વેપારીઓ વિશે આપણે કંઈ પણ જાણતા નથી. ઘણાનાં તો નામ માત્રના ઉલ્લેખો સિવાય કંઈ મળતું નથી. ત્યારે કેટલાએકની થોડી ઘણી વીગત મળે છે. આવા વેપારીઓમાં શેઠ શાંતિદાસ મુખ્ય ગણાય છે. મોગલ સમયમાં એમણે વેપાર, રાજદ્વાર અને જૈન કામમાં ઘણી કીર્તિ મેળવી છે. સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયના વેપારીઓ માટે કંઈ હકીકત મળી શકતી નથી. શાંતિદાસ મોગલ સમયના મોટામાં મોટા વેપારી હતા. આ ઉપરાંત એમને મળેલી અમદાવાદની નગર શેઠાઈ અને એ આજ સુધી એમના વંશમાં ચાલી આવે છે એ બેતાં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં નગરશેઠ કુટુંબનું સ્થાન ઘણું ઉચું છે.

અમદાવાદના નગરશેઠ કુટુંબના મૂળ સ્થાપક પુરુષ શાંતિદાસ શેઠ હતા. એ મૂળ અમદાવાદના વતની કે સુરતના કે દિલ્હીના તે બાબત શંકા જેવું છે. રા. મગનલાલ વખતચંદે મેળવેલી હકીકત ઉપરથી એ દિલ્હીના વતની એમ કહી શકાય. પણ એ હકીકત આધાર રાખવા લાયક નથી. શાંતિદાસ શેઠના રાસ વગેરે જૈન સાહિત્ય ઉપરથી એ ગૂજરાતના જ વતની એટલું તો ચોક્કસ થાય છે. શાંતિદાસ શેઠને મંત્રસિદ્ધિ સુરતમાં થઈ હતી એમ કહેવાય છે. પરંતુ

એમના શેઠ શાંતિદાસ મણિયા નામના પુરુષ સુરતના હતા એટલે નોકરીને અંગે પણ શાંતિદાસ સુરતમાં રહેતા હોય. જૈન રાસમાળાની સમાલોચનાના લેખક એમને અમદાવાદના જ વતની કહે છે, એ ખરું લાગે છે. ચિંતામણીના મંદિરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી પણ એ પોતે અમદાવાદના રહેવાસી લાગે છે. શાંતિદાસ શેઠના વંશજોના ઘણાં જોડો લાગ અમદાવાદમાં જ છે. એમને અમદાવાદની નગરશેઠાઈ મળેલી, એને જોયું ચિંતામણીનું મંદિર અમદાવાદમાં બંધાવેલું એ જોતાં એ અમદાવાદના જ વતની એમ માનવાને વાંધો નથી.^૧ રાસમાં એક જગ્યાએ એ અમદાવાદના વતની હતા એમ લખ્યું છે.

શાંતિદાસ નારો એસવાળ હતા, પણ અસલ એમના વડવા મેવાડના શુદ્ધ સીસોદીયા રૂઢપુતમાંથી ઉતરી આવેલા છે એમ મનાય છે. એમના પિતાનું નામ રૂઢપુતિરણ અને દાદાનું નામ વત્સા શેઠ અને તેના બાપનું નામ હરપાળ હતું; “હરપાળ શેઠ સામેલ સંગ્રામસિંહ અને કુમારપાળ સીસોદીયાના વંશના છે અને એ વંશની શાખા કહેવા છે. આ મેવાડના રાજાના ઠેક નજીકના રાજા હતા” એમ જૈન રાસમાળાની સમાલોચનામાં લખ્યું છે. હરપાળે જૈન ધર્મ સ્વીકારી દ્વિવિધનો ધંધો છોડીને વેપાર કરવા માંડ્યો અને એમના કુટુંબીઓ એસવાળ સ્થાતિમાં મળ્યા. હરપાળનું નામ એક જગ્યાએ પદમશાહ પણ લેવામાં આવે છે, એમના મોટા ભાઈનું નામ વર્ધમાન હતું. શાંતિદાસનો જન્મ આર થયો હતો એ જણાયું નથી. પરંતુ અકબરના સમયની લગભગમાં એમનો જન્મ થયો હશે એમ માની શકાય. અકબર બાદશાહની બેગમ સાથે એમને એવો લાઈ જેવો સંબંધ હતો કે જહાંગીર એમને માસા કહેતો અને જહાંગીરે એમને નગરશેઠની પદવી આપેલી એમ જૈન રાસમાળાની સમાલોચનામાં લખ્યું છે. આ વાતને આધાર નથી. શાંતિદાસ શેઠને જોઈએ એના સમયમાં નગરશેઠાઈ મળી હોય એમ લાગે છે. એમ કહેવાય છે કે શાંતિદાસ શેઠને કોઈ મુનિએ ચિંતામણિ મંત્ર આપ્યો હતો અને એ

[૧] મીરાતે અહમદીમાં શાંતિદાસ શેઠનું નામ સતીદાસ લખ્યું છે. એમના હસ્તેજ અમદાવાદ અને સુરત બંનેમાં આપે છે. પરંતુ એ અમદાવાદના એટલું તો અહમદી ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે. સુરત એ સમયનું મોટું બંદર એટલે કદાચ સુરતમાં એમની મેદી હશે.

એમણે સિદ્ધ કર્યો હતો. એ જગ્યા હાલ પણ સુરતમાં ભોંયરામાં છે એમ મનાય છે. આ મંત્રની સિદ્ધિથી શાંતિદાસ શેઠને દરેક કાર્યમાં સફળતા મળતી. કહે છે કે દિલ્હીમાં જહાંગીર બાદશાહે એક વખત સભામાં પોતાની કિંમત કરવાનું કહ્યું.^૧ દરબારીઓએ કિંમત કરવા માટે ઝવેરીઓને બોલાવવા કહી પોતાને માથેથી જેખમ ઉતાર્યું. ઝવેરીઓ પણ ગભરાયા. એ વખતે શાંતિદાસ દિલ્હીમાં હતા. એ જેને ત્યાં ઉતર્યા હતા તેની પાસેથી આ વાત જાણી એ બીજે દીવસે દરબારમાં ગયા, અને કાંટો લઈ એમાં બંને બાજુ એક એક રતી મુકતા જઈ બાદશાહની કિંમત રતી જેટલી છે એમ કહ્યું. બાદશાહે આનો અર્થ પૂછ્યો, ત્યારે શાંતિદાસે કહ્યું કે, આપ અને બધા માણસો સરખાં છે; પરંતુ આપ રાજા છો અને બીજા રૈયત છે એનું કારણ આપનામાં રતિ-ભાગ્ય વધારે છે એટલું જ છે. રૈયતમાં રતિ નથી. આ સાંભળી બાદશાહ ખુશ થયા અને શાંતિદાસનાં માન વધ્યાં.^૨ બીજી વખત બાદશાહે શાંતિદાસની પરીક્ષા કરવા જવાહીર, સોનું, ત્રાંબુ, અને લોખંડના ચાર ગોળા ઉપરથી સરખા પણ વજનમાં એકબીજાથી ભારે કરી કિંમત કરવાનું કહ્યું. શાંતિદાસે ચિંતામણિ મંત્રના પ્રભાવથી જેની જેટલી કિંમત હતી તેટલી બરોબર કહી.^૩

[૧] રા. મગનલાલ વખતચંદ જૂહી જ વાત લખે છે કે-શાંતિદાસ શેઠના શેઠ એક બીજા શાંતિદાસ હતા. એ એક લેગીની સેવા બહુ કરતા. ઘણા વખત પછી લેગીએ પ્રસન્ન થઈને શેઠ માટે ચંત્ર સિદ્ધ કરવા કહ્યું, અને પોતાને રોજ પાંચ રોર દૂધ ને રોર સાકર આપી જવા કહ્યું. એ પ્રમાણે શેઠ રોજ દૂધ પહોંચાડતા. છ મહીના થવા આવ્યા ત્યારે શેઠ ચંત્ર લેવા ગયા. ત્યારે ભોંયરામાંથી લેગીએ જવાબ દીધો કે ‘આવતી કાલે તૈયાર થશે.’ બીજે દિવસે શેઠે જાણ્યું કે આજે પણ વખતે ફેરો પડે. એમ ધારીને પોતાને બદલે પોતાના ગુમાસ્તા શાંતિદાસને મોકલ્યા. લેગીએ નામ પૂછ્યું ત્યારે શાંતિદાસે પોતાનું નામ કહ્યું. અંધારામાં આકૃતિ ઝોળખાઈ નહિ. લેગીએ ચંત્ર આપતાં કહ્યું કે ‘આ ચંત્રથી તું અને તારી પેઢીમાં કોઈ ભૂખ્યું નહિ રહે’ શાંતિદાસે આ ચંત્ર શેઠને આપવાને બદલે પોતે રાખ્યું અને એથી એમની સમૃદ્ધિ વધી (પૃ.૨૭૦-૭૧) [૨] જૈન રાસમાળા. ૧. પૃ. ૪-૬ [૩] આ પરીક્ષાની બાબતમાં પણ રા. મગનલાલ જૂહી લખે છે. બાદશાહે પરીક્ષા કરવા શાંતિદાસને જવાહીર આપ્યું. શાંતિદાસને પરીક્ષા હતી નહિ છતાં ચંત્રના પ્રતાપે જવાહીરમાં કીડો હતો તે એમણે કહ્યું અને ભાગતાં કીડો નીકળ્યો. એ પછી બાદશાહના દરબારમાં તથા જનાનામાં

આ બધી વાતોને બાબુપર મૂકીએ તો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે શાંતિદાસ એક ધાર્મિક સંજ્ઞન અને ભક્ત હતા. એ મોટા સાહસિક વેપારી પણ હતા. ઝવેરાતનો વેપાર એમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો પણ પાછળથી બધામાં વેપાર કરતા એમ જણાય છે. અમદાવાદના શરણેના એ શિરોમણિ હતા. એમણે અને એમના પુત્રોએ રાજ્ય અને સમાજની વચ્ચે જે ભાગ ભજવ્યો છે તેના સાધારણ ઉલ્લેખો પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ઔરંગઝેબે શાંતિદાસ શેઠ સાથે જે જાહેરનામું અમદાવાદના લોક ઉપર મોકલ્યું હતું; ઔરંગઝેબે પોતાની મુખાગીરીમાં સરસપુર પાસેનું ચિંતામણનું મંદિર અપવિત્ર કર્યું ત્યારે શાહજહાંએ એ મંદિર ફરી સમરાવવા માટે જે ફરમાન આપેલું તે ઉપરથી રાજદરબારમાં શેઠની લાગવગ કેટલી હશે તે સમજાય છે. શાંતિદાસ શેઠના ગુરુ શ્રી રાજ-સાગરસૂરિ હતા. એ ઉપરથી શાંતિદાસ શેઠે સાગરગચ્છ નામનો એક ગચ્છ કાઢ્યો હતો. શેઠનાં ધાર્મિક કાર્યોનાં વર્ણન રાસોમાં ઘણાં કરેલાં છે. શાંતિદાસ અને રાજસાગરસૂરિની કીર્તિ એક જ હતી એમ રાજસાગરસૂરિના રાસમાં લખ્યું છે. વેપારમાં અમદાવાદ ઉપરાંત, સુરત, પુરહાનપુર, બીજાપુર, દિલ્હી, આગરા, સિંધલ, અને સિમાણા વગેરેમાં એમની પેઢીઓ અગર આડતો હતી. એમનું અને એમણે બંધાવેલા ચિંતામણના મંદિરનું વર્ણન પરદેશી મુસાફરોએ પણ કરેલું છે. ચિંતામણજીના મંદિરની ૮૬ શ્લોકની પ્રશસ્તિ જડેલી છે એમાં મોગલ બાદશાહોનું શાંતિદાસના વંશનું અને મંદિરનું વર્ણન છે. એ મંદિર શાંતિદાસ શેઠે અમદાવાદ પાસે બીજાપુરમાં બંધાવ્યું એમ પ્રશસ્તિ કહે છે.^૧

શાંતિદાસનાં માન વધ્યાં, અને બેગમોના આગ્રહથી એમને જાગીર મળતી હતી તે ન લીધી પણ અમદાવાદ પોતાનું વતન હતું એની નગરશેઠાઈ માંગી. રા. મગનલાલ આ પ્રમાણે દિલ્હીની વાત શરૂઆતમાં લખી ને અમદાવાદને શાંતિદાસનું વતન કહે છે એ જ એમની વાત વિરોધવાળી અને આધાર વગરની છે એમ ખતાવી આપે છે. [૧] પ્રાસાદં વર્ધમાનઃ સમુજતુરતુલં શાન્તિદાસશ્ચ શુભ્રમ્ । માસ્વદ્વીવીપુરે સત્ત-પગણતરણી પશ્વચિંતામણેયં, શ્રીમદ્ જહાંગીરરાજ્યે યુવતિનૃપતિયુતે તસ્યકુર્મ્મઃ પ્રશસ્તિમ્ ॥૩॥ આ પ્રમાણે ચિંતામણજીનું મંદિર જે હાલ સરસપુરની વાઘવ્યમાં છે તે બીજાપુરમાં બંધાયેલું. પ્રશસ્તિના છઠ્ઠા શ્લોકમાં અમદાવાદનું વર્ણન કર્યા પછી બીજાપુરનું વર્ણન કરેલું છે. એમાં એને અમદાવાદનું શાખાપુર કહેલું છે. આ

એ મંદિરનું વર્ણન જૂદું કરેલું છે. એમના સમયમાં એ મંદિર જૈન તીર્થ તરીકે ગણાતું. શીલવિજયજીની તીર્થમાળામાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ મંદિરમાં મહેરાળ કરી ચૌરંગજીએ એની મરજી કરી હતી. કેટલાક લોકો એનો સામાન લઈ ગયા હતા. આ બાબત શાહજહાંનું ફરમાન બુઝંદ હાકબાલ મુદમ્મદ દારા શીકોહ શાહજહાંના નામનું આવેલું, અને એમાં મંદિર શેઠને હવાલે કરી એમને પૂજન વગેરેમાં હરકત ન થાય તથા ગમેલા માલના પૈસા પાછા અપાવવા વગેરે હુકમો કરેલા છે.^૧ શાંતિદાસે અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડો વસાવ્યો. એમ મનાય છે અને એમના વંશજો આજ સુધી ત્યાં જ રહે છે. શાંતિદાસ શેઠનું અવસાન વિ. સં. ૧૭૧૫ માં થયું. આજે એમના વંશજોના હાથમાં અમદાવાદની નગર-શેઠાઈ ચાલી આવે છે. એક ઐતિહાસિક કુટુંબ તરીકે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં શાંતિદાસના કુટુંબનું સ્થાન ઉચું છે.

શાંતિદાસ શેઠને પાંચ પુત્રો હતા. પનજી, રતનજી, લક્ષ્મીચંદ,^૨ માણેકચંદ અને હેમચંદ. એમાં માણેકચંદનો વંશ સુરતમાં અને બાકીના ચારનો અમદાવાદમાં ચાલ્યો. શાંતિદાસ પછી લક્ષ્મીચંદ ખાસ પ્રસિદ્ધ પુરુષ થયા. એમણે મુરાદખાને સાડા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા તે બાબતનું એમના

ઉલ્લેખથી બીબીપુર જે સૈયદ ખન્દમીરનાં મા બીબીજીએ વસાવેલું અને જેનું વર્ણન આપી ગયું છે, તેનું સ્થળ નક્કી થાય છે. અસારવા અને સરસપુર વચ્ચે આ પહેલું હશે અને એની પૂર્વ ભાગમાં આ મંદિર બંધાવ્યું હશે. શાંતિદાસ પોતે પણ એ પદમાં પ્રથમ રહેતા હોય અને પછી ઝવેરીવાડામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે.

[૧] ફરમાનની પુરી નકલ માટે જુઓ જૈન રાસમાળા પૃ. ૨૬-૩૦. એના ઉપર દારાની જૂદી મહોર, શાહજહાંના નામ સાથેની મહોર અને દારાની સહી એટલું છે.

[૨] પ્રશસ્તિ પ્રમાણે પણ પહેલી સ્ત્રી પનજી પુત્ર થયો એમ લખ્યું છે. એની સંવત આપી નથી. કપુરા નામની બીજી સ્ત્રી રતનજી થયા તેમનો જન્મ સં. ૧૬૮૬ માં થયો. પ્રશસ્તિમાં એમની ત્રીજી સ્ત્રી કુલાંથી કપૂરચંદ નામનો પુત્ર થયો એમ જણાય છે. જૈન રાસમાળામાં આ નામ આપેલું નથી. વિ. સં. ૧૬૯૭ માં ચોથી સ્ત્રી વાઘીથી લક્ષ્મીચંદ થયા. એ પછીના પુત્રો પ્રશસ્તિ લખાયા પછી થયા લાગે છે.

પ્રશસ્તિ આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીને જરેલી છે, ચિંતામણજીના મંદિરના વર્ણન માટે અને બીજી રીતે ઉપયોગી છે. મંદિરને છ મંડપ હતા એમ સમજાય છે. એ બંધાવવાનો વિચાર સં. ૧૬૭૮ માં થયો, પ્રતિષ્ઠા ૧૬૮૨ માં થઈ અને પુરું થતાં પ્રશસ્તિ ૧૬૯૭ માં લખાઈ એમ જણાય છે.

તથા માણેકચંદના નામનું ફરમાન છે. લક્ષ્મીચંદનો વેપાર પણ બહોળો હતો. કેટલાક લોકો એમનાં નાણાં ડૂબાડતા હતા તે માટે એમણે ઔરંગઝેબને ફરિયાદ કરેલી. તે માટે ઔરંગઝેબે પોતાની મોટી મહોરવાળું ફરમાન શેઠને આપ્યું હતું. આ ફરમાન નગરશેઠને ત્યાં છે અને જૈન રાસમાળામાં તરબૂતો છપાયો છે. લક્ષ્મીચંદ શેઠના પુત્ર ખુશાલશા શેઠે પણ મોગલાઈના અંત સમયમાં તથા મરેઠાઓની ચઢાઈઓની વખતે શહેરના ઇતિહાસમાં નામ રહે એવો ભાગ લીધો હતો. નિઝામુદ્દીનના કાકા હામીદખાંએ મુગલતખ્તાને મારી અમદાવાદ લેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યારે એનો ભાઈ ઇબ્રાહિમ કુલીખાં ભદ્રમાં શહેર વાસીને ભરાયો હતો. એ વખતે ખુશાલશાહ શેઠે દરવાજા ઉઘાડીને હામીદખાંને અંદર આવવા દીધો. એ પછી હામીદખાં અને ઇબ્રાહિમ કુલીખાંની વાત જો બની છે તે આવી ગઈ છે. જૈન રાસમાળામાં લખ્યું છે કે એ વખતે હામીદખાં સાથેના મરેઠા લશ્કરે શહેર લુંટ્યું હતું પણ ખુશાલચંદ શેઠ વચ્ચે પડ્યા અને પોતાના પદરના રૂપીઆ આપીને મરેઠાઓને પાછા કાઢ્યા. એ ઉપરથી શહેરના તમામ લોકોએ જેટલો માલ શહેરમાં કાંટા ઉપર છપાય તે માલ ઉપર સેંકડે પાટકો શેઠને વંશપરંપરા મળે એવો દસ્તાવેજ રાજપુત્રીથી કરી આપ્યો^૧. એ દસ્તાવેજ જૈન રાસમાળામાં છાપ્યો છે. એના ઉપર હી. સં. ૧૧૫૦ ની ‘આદી મેસર એ રસુલુલ્લાહ કાજી મુસ્તફીદખાં’ એવી મહોર છે. સહી અમદાવાદના દસ મુખ્ય વેપારીઓની છે. એમાં કિશોરદાસ રણછોડદાસ, અપમલદાસ વલ્લદાસ, મહમદ અબ્દુલવાહીદ, અને અબુઅકર શાહાભાઈની સહીઓ મુખ્ય છે. દસ્તાવેજની અંદરની તારીખ હી. સં. ૧૧૩૭ તા. ૧૦ માહે શાબાન છે. આ હક આણુ રાખવા માટે ખુશાલશાહના પુત્ર નયુશાહે રઘુનાનરાવ બાજીરાવ પેશ્વાને અરજી

કરેલી તે બાબતનું પેશ્વાનું ફરમાન પણ એમને મળેલું છે. ત્યારે અમદાવાદમાં બ્રીટીશ અમલ થયો ત્યારે ૧૮૨૦ માં આ હકને બદલે વાર્ષિક ૨૧૩૩) રૂ. આપવાના કંપની સરકારે ઠરાવ્યા. એ પછી એક કલેક્ટરે આ વર્ષાસન બંધ કરવા જણાવેલું પણ ત્રેમાભાઈ શેઠ વિલાયત સુધી લઢ્યા, અને એમના પ્રયાસથી આ વર્ષાસન આજ સુધી શાંતિદાસના વંશજોને મળે છે.^૧ ગાયકવાડ અને પેશ્વા સરકાર તરફથી ખુશાલશા શેઠ અને વખતશાહ શેઠને પાલખી છત્રી તથા વર્ષાસન મળેલું તેના દસ્તાવેજો પણ મળે છે.

ખુશાલશાહ શેઠના પુત્ર વખતચંદ શેઠ પણ નામાંકિત થઈ ગયા. એમણે જનરલ ગોડાર્ડ શહેર લૂંટવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે વચ્ચે પડી એ હુકમ પાછો ખેંચાવી લીધો હતો અને શહેરને બચાવ્યું હતું. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે વખતચંદના શેઠ નથુશાહે ગોડાર્ડના હુકમ વખતે શહેર બચાવ્યું હતું. વખતચંદ શેઠનો રાસ શ્રી ક્ષેમવર્ધને રચ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે વખતચંદ શેઠના વખતમાં કુટુંબની સમૃદ્ધિ અને વેપાર બહુ વધ્યાં હતાં. ગાયકવાડના દરબારમાં શેઠની લાગવગ સારી હતી. વખતચંદ શેઠને સાત સંતાન હતાં. એમાં ખાસ નામાંકિત નગરશેઠ હીમાભાઈ થયા. ખીન્ન પુત્ર મોતીચંદના વંશમાં શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ થયા.

હેમાભાઈ અગર હીમાભાઈ શેઠને અમદાવાદમાં બધા ઓળખશે. એમણે ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક કાર્યોમાં સાફ ખર્ચ કર્યું છે. હીમાભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટ બનીતું છે. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પણ એમણે મદદ કરેલી. અમદાવાદની કોલેજમાં એમણે સારી રકમ આપી હતી અને મ્યુનિસીપાલિટી સ્થાપવામાં પણ સારો ભાગ લીધો હતો. પાંજરાપોળના વહીવટમાં એમણે ઘણું કામ કર્યું હતું. એમનાં ધાર્મિક કાર્યો પણ ઘણાં છે. શત્રુંજય ઉપર લગભગ સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચાં એમણે ટુંક બંધાવી છે તે આજે એમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઘણે સ્થળે એમણે ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવી છે.

[૧] નગરશેઠનું કુટુંબ હાલ ઘણું મોટું છે માટે વર્ષાસનનો ઘણો મોટો ભાગ વહેંચણીમાં આવે છે. એમ સાંભળ્યું છે કે આખું કુટુંબ વર્ષમાં એક વાર દૂધપાક કરીને જમે છે. દસ્તાવેજોની નકલ માટે જૈન રાસમાળા ભા. ૧. પૃ. ૩૧-૩૭ જુઓ.

વખતચંદ શેઠ અને હીમાભાઈ શેઠના સમયમાં કુટુંબનો વેપાર ધણો હતો. એ માટે રાસમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

આદરતી દોકાનો દેશાવરે રે, દાકા બંગાળા દેશ
કપડ મંગાવે બહુ ભાતનાં રે, ભાર અદ્ભૂત મૂલ વિશેષ
સુરત મુંબાઈ પુના વળી રે, જયપુર ને નાગોર,
દિલ્હી આગ્રા મેડતો રે, ચિત્રાડ કેટા બુંદી ઓર.
દક્ષિણ સોરઠ મેવાડમાં રે, નવખંડે પ્રસિદ્ધ,
હુંડી સકરાય તીણે કરી રે, જશ પડો જગ લીધ.
વહાણવટી વ્યાપારમાં રે, કરિયાણાં બહુ કેડ,
જલવટ થલવટ ભેદથી રે, વાણોતર બહુ જોડ.
પાલીતાણું પોતાતણું રે, રાયરડા દીગામ,
વગરયા સરપાવમાં રાજવી રે, સરકાર કરતા કામ.
દશખાર ગામ ધરાણે રે, બીજા અજરે લેય,

(જૈન રાસમાળા. પૃ. ૨૩-૨૪)

ઝવેરીવાડામાં આ કુટુંબે કેટલાંક મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. ચિંતામણુ પાર્શ્વનાથનું મંદિર નથુશાહ શેઠે બંધાવ્યું હતું. આદાશ્વર ભગવાનનું મંદિર શાંતિદાસના સ્મરણાર્થે બંધાવ્યું હતું. વખતચંદ શેઠે અજિતનાથનું, વીર પ્રભુનું, સંભવનાથનું વગેરે મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. હીમાભાઈનાં કામ પ્રસિદ્ધ છે. એમ કહેવાય છે કે શેઠના કુટુંબનું રજોપું-વેરો-પાલીતાણામાં લેવાતો નથી. નગર શેઠની ગાદીએ શાંતિદાસ પછી લખમીચંદ, પછી ખુશાલચંદ, પછી નથુશા, પછી એમના ભાઈ વખતચંદ, એ પછી વખતચંદના પુત્ર પાનાભાઈ પછી એમના નાના ભાઈ હીમાભાઈ આવ્યા હતા.

હીમાભાઈ પછી એના પુત્ર પ્રેમાભાઈ નગરશેઠ થયા. પ્રેમાભાઈનું નામ અમદાવાદમાં ઘેર ઘેર જાણીતું છે. પ્રેમાભાઈ હોલ એમના નામનો છે. પ્રેમદરવાજે એમના નામનો છે. ધર્મના કામ ઉપરાંત લોકહિતાર્થ એમની સખાવતો સારી છે. એમ કહેવાય છે કે ૧૮૫૭ના બળવા વખતે ઇંદોરથી અમદાવાદ સુધી ટપાલ સમાચાર શેઠ ખાનગી ખર્ચથી મંગાવતા, અને એ સમયના કલેક્ટરને પહોંચાડતા. એમની રાજસેવાથી લોર્ડ લીટને એમને રાવ બહાદુરનો ઇત્કાળ આપ્યો હતો. એમણે સિદ્ધાચલ શત્રુંજય ઉપર પાંચ લાખના ખર્ચે એક મંદિર અને પાલીતાણામાં

ધર્મશાળા બંધાવ્યાં હતાં. શેઠ હીમાભાઈ સંવત ૧૯૧૪ના મહા સુદ અગી-
આરશે, અને શેઠ પ્રેમાભાઈ સંવત ૧૯૪૩ના આસો વદ ૮ ને દીવસે
પરલોકવાસી થયા હતા.

પ્રેમાભાઈ પછી શેઠ મણીભાઈ અને એમના પછી શેઠ ચીમનભાઈ
નગરશેઠની ગાદીએ આવ્યા હતા. પહેલાં દરેક મોટાં રાજદારી કામમાં નગરશેઠને
આગળ કરતા. પણ હવે જમાનો બદલાયો છે. છતાં નગરશેઠ કુટુંબનું માન
શહેરમાં સારું છે.

વખતચંદ જુશાલચંદના સાત સંતાનમાંથી મોતીચંદના પુત્ર ક્ષેત્રભાઈ,
એમના પુત્ર લાગુભાઈ, એમના પુત્ર દલપતભાઈ, અને એમના પુત્ર લાલભાઈ
હતા. લાલભાઈ શેઠ નગરશેઠ નહોતા, પરંતુ પ્રેમાભાઈ શેઠ પછી શાંતિદાસના
કુટુંબમાં એ સર્વથી પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતા. વેપાર અને ધર્મનાં કાર્યોમાં
આગળ પડતા હતા. એમણે આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો વહીવટ ઉત્તમ રીતે
ચલાવ્યો હતો. ગઈ સદીના અંતમાં અને આ સદીની શરૂઆતમાં શેઠ લાલભાઈ
જેન કામમાં અગ્રેસર પુરુષ ગણાતા. એમણે રતનપોળમાં ધર્મશાળા અને
કન્યાશાળા બંધાવી છે. એમના પુત્રોમાંથી શેઠ કરતુરભાઈને આજે સર્વે ઓળખે
છે. મીલો ઉપરની એકસાઈઝ જકાત કઢાવી નંખાવવા માટેની એમની લડત
જાણીતી છે.

આમ અમદાવાદનું નગરશેઠ કુટુંબ પ્રાચીન કાળથી આજશુધી પોતાનું
માન અને સમૃદ્ધિ સાચવી રહ્યું છે. ગૂજરાતના રેયતવર્ગમાં આ કુટુંબનું
ઐતિહાસિક મહત્વ ખાસ બ્યાન ખેંચે એવું છે.

શેઠ હડીસિંહ કેસરીસિંહ

હડીભાઈ શેઠને દિલ્હી દરવાજા બહારનું એમનું સુંદર મંદિર રહેશે અને
હડીપર રહેશે ત્યાં શુધી તો અમદાવાદમાં કોઈએ નહિ ભૂલે. એમનો જન્મ વિ.
સં. ૧૮૫૨માં થયો હતો. એ ઘણા ઉદાર, ડાહ્યા, વિચારવંત, ગરીબનું રક્ષણ
કરનાર મહાપુરુષ થઈ ગયા એમ રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે. એમની
નાનપણની હડીકત મળી શકી નથી. એ સમયના પ્રમાણમાં સાધારણ જરૂર
પડે એટલું એ ભણ્યા હતા. એમના બાપ કેસરીસિંહ રેશમ અને કરમજનો
બંધો કરતા. એ હડીસિંહને નાના મુકીને ગુજરી ગયા, એટલે મજબૂરી
પેઢીનો વહીવટ એમના કાકાના દીકરા મહોકમભાઈ ચલાવતા. એ વખતે

એમની પુંજ ત્રીસ ચાલીસ હજારની ગણતી. કરમજ અને રેશમને માટે મુંબાઈમાં અભીચંદ સાંકળચંદવાળાના મોતીશા શેઠ એમના આડતીઆ હતા.

એક વખત સંધ ચોરવાડ ગયો ત્યારે મહોકમભાઈએ પોતાના પાંચ સાત હજાર રૂપીઆ ખરચીને સંધ જમાડ્યો. એ વખતે એમને મોતીશા સાથે ઘણી સારાસારી હોવાથી નોતરાં મોતીશાનાં નામનાં ફેરવ્યાં. આમ મોતીશાને જશ મળ્યો તેથી એ ઘણા ખુશી થયા, અને મહોકમભાઈને મુંબાઈ તેડાવી કોઈ રીતે ખટાવવા ધાર્યું. એ બંને મળ્યા ત્યારે એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે મહોકમભાઈ પાલી અને રતનામ એ બે રથને ગુમાસ્તા રાખે અને મોતીશા તરફથી અપ્રીણની ખરીદી કરી હુડીઓ મુંબાઈ મોતીશાની પેટી ઉપર લખે. અપ્રીણ ખરીદ કરી દમણ બંદરેથી ચીન ચઢાવવાનું હતું. આ ધંધામાં મહોકમભાઈનો પણ કાંઈક ભાગ હતો. મહોકમભાઈ આગવું પણ થોડું કરતા. આમાં એમને તથા મોતીશાને સારો નફો થયો; કારણ કે એ વખતે અપ્રીણનો ધંધો સારો હતો, અને બારોબાર ચીન ચઢાવવામાં બહુ હરીફાઈ નહોતી. આ ધંધામાં મહોકમભાઈની પેટીની પુંજ વધીને ચાર પાંચ લાખની થઈ. એવામાં મહોકમભાઈ મરણ પામ્યા; અને બંધી દુકાનોના વહીવટનો ભાર હડીસિંહને માથે પડ્યો. હડીસિંહે પણ વેપાર સારી રીતે ખેડવા માંડ્યો. એક વખત ચીનનું વહાણ ઉપડવાનો વખત આવ્યો ત્યાંમુઘી મોતીશાનું અપ્રીણ આવેલું નહિ તેથી એમણે દમણ બંદરના પોતાના ગુમાસ્તાને હડીસિંહનું અપ્રીણ લઈ ચઢાવવા લખ્યું. હડીસિંહને ખાતે હમેશ મોતીશાનું લેણું ચાલતું અને એ બંનેનો સંબંધ સારો હતો. દમણમાં એ વખતે હડીસિંહનો મુંબાઈ અભીચંદ નામનો ગુમાસ્તો જરા તામસી હતો. એણે પોતાના શેઠના જવાબ વગર અપ્રીણ આપવાની ના પાડી કાંઈ વધારે ઓછા શબ્દો કહ્યા. એ વાતની ખબર મોતીશાને પહેલી પડી તેથી એમને ખોટું લાગ્યું. હડીસિંહને ખબર પડી ત્યારે એમણે મોતીશાને અપ્રીણ આપી દેવા લખ્યું, પણ એ પહેલાં મોતીશાને ખોટું લાગી આવ્યું હતું. આથી બંને વચ્ચેનો સંબંધ બગડ્યો. એ સુધારવા માટે હડીસિંહનાં મા સુરજખાઈ મુંબાઈ ગયાં. વેપારનો ઝઘડો પતાવવા એવા સમયમાં વહાણને રસ્તે ગૂજરાતણ જ જાય. મોતીશાએ સુરજખાઈને કહ્યું કે ‘તમે શા વાસ્તે ફેરા ખાધો, મેં કાંઈ તમારી સાથે ધંધો નથી કર્યો.’ કાંઈ પતાવટ ન થવાથી સુરજખાઈ દસ દીવસ મુંબાઈ રહી અમદાવાદ આવ્યાં,

અને હડીસિંહને મુંગાઇ જવા માટે કહ્યું. હડીસિંહને આ બનાવથી ઘણી શરમ લાગી હતી તેથી એમણે જવાની ના પાડી. છેવટે હડીભાઇના સસરા હીમાભાઇ નગરશેઠે એમને ખાલુ સમજાવ્યા અને મુંગાઇ જવા માટે તૈયાર કરી પોતાના ભાઈ મુરજમલ અને ભત્રીજા કુતેલભાઇને પણ સાથે મોકલ્યા વિ. સં. ૧૮૮૦ માં આ બધા મુંગાઇ ઉપડ્યા.

એ વખતના અધિકારીઓ હાલના જેવા અત્યા નહોતા. કલેક્ટરે મુંગાઇ ગવર્નરને લખ્યું કે અમદાવાદના નગરશેઠ ત્યાં આવે છે. ગવર્નરે મોતીશા શેઠને નગરશેઠ આવે એટલે ખખર આપવાનું કહેવડાવ્યું. જ્યારે હડીસિંહ મુરજમલ વગેરે વદાણુમાંથી ઉતર્યા ત્યારે મોતીશા લેવા ગયા. ગવર્નરે એમને લેવા વાળું વગેરે સામું મોકલ્યું અને પોતે એમને ઘેર સામા મળવા આવીને ઘણું માન આપ્યું, આ વખતે સરકાર તરફથી નગરશેઠની અને હડીસિંહની રૂ. ૮૫૦૦ ની ખોરાકી પોશાકી માફ થઈ, એટલે એટલા ઉપર એમની પાસેથી હાંસત્ર નહિ લેવાનું હતું. હડીસિંહે મોતીશા સાથે પોતાનો બધો વાંધો પતવી દીધો, અને હીસાબ ચુકતે કરી દીધા. એ પછી હડીસિંહે અમદાવાદ આવીને ભારે વેપાર કરવા માંડ્યો અને એમાં કાવતા પણ ગયા. એક વખત વિ. સં. ૧૮૯૦ માં એમનું અશીણ ચીનમાં રોકાયું. એમાં એમને તુકશાન તો નહોતું પણ રોકાયના સમાચાર મળતાં એમના ઉપર નાણાં માટે તગાદો થયો. અમદાવાદના લોકો ખોટી ખરી વાતો ઉપરથી ઉતાવળ કરી દરોડા પાડવામાં કેવા છે એનો અનુભવ આજે પણ ધણાને હશે. હડીસિંહ ચીનમાં રોકાયતા માલનો અવેજ રોકાઈ રહ્યો હતો અને તે સાથે અહીંયાં પણ રોકડને બદલે અવેજમાં માલ જ હતો. આ વખતે ઘણી મુશ્કેલીએ શેઠે તગાદો સાચવી લીધો, અને પાછો વેપાર ચાલુ રાખ્યો. એ પછી એમને સારી કમાણી થવા માંડી અને કાઠ કેઈ વર્ષે તો પાંચ, સાત, કે દસ લાખ સુધી નફો તારવતા.

હડીસિંહનો વેપાર ચીન અશીણ ચલાવવાનો હતો; પણ એ સદો પણ મોટો કરતા. એમ કહેવાય છે કે હજાર બે હજાર પેટીથી ઓછો સોદો એમનો કદી થતો નહિ. રા. મગનલાલ લખે છે કે “ હમણાં હમણાના બેપારીઓની પેટે કાઠની સાથે દગો રમતા નોહોતા, ને કચરતા નહીં, પણ કદી તેઓ બહુ જ કચરાતા હોય તો તેમને ન કચરાવા દેતાં ભાવ ઓછો વધતો તકે ખાંડતા. પોતાને ટોટો આવતો હોય તો પોતે ખોટ ખમીને તે વેપારીઓને

હા રાખે. " ગરીબોના એ બેલી હતા. કહે છે કે એમને ત્યાં કોઈ માંદો કે કોઈ દુઃખી જતો તો તેને સંતોષતા. ખાલી હાથે કોઈ પાછો ફરતો નહિ. દાન આપવામાં વર્ણ કે જાતનો ભેદ નહોતા રાખતા. એકથી હજાર સુધીની રકમ પણ વખતે દાનમાં આપી દેતા. એમની ઉદારતાને લીધે મરણ પછી ઘણા ગરીબ લોકો એમને સંભારતા. હડીસિંહનું મુખ લાંબું હતું. રંગ ઘડવણી હતો. શેઠ હીમાભાઈ અને મગનભાઈ કરમચંદની સાથે મળીને પંચતીર્થનો સંઘ લઈ તે જાત્રાએ નીકળ્યા હતા પણ રસ્તામાં રોગ આલ્યાની ખચર મળતાં પાછા આવ્યા. વિ. સં. ૧૯૦૧ (ઈ. સ. ૧૮૪૮)ના મહા મહિનામાં એમણે દિલ્હી દરવાજા બહાર મોટા મંદિરનું ખાત સુદર્ત કર્યું. એ મંદિર પુરું થાય તે પહેલાં એમનાં મા સુરજગાઈ માંદાં પડ્યાં. એમની આખર અવસ્થામાં હડીસિંહને હેડે ફાંદી થઈ તે વકરી તેથી ચાર દીવસની માંદગીથી હડીસિંહ વિ. સં. ૧૯૦૧ ના શ્રાવણ ૫ ને શુક્રવારે મરણ પામ્યા. કહે છે કે એમને લઈ જતી વખતે ગામના લોક એવા ભેગા મળ્યા હતા, અને ત્રણ દીવસ સુધી લોકોની આંખમાં આંસુ દેખાતાં હતાં. હડીસિંહના મરણ પછી એક મહિને એમનાં મા સુરજગાઈ ગુજરી ગયાં.^૧

હડીભાઈ શેઠ હીમાભાઈ નગરશેઠની પુત્રી રૂક્મણી સાથે પરણ્યા હતા. એ સ્ત્રી આંખે અંધ થઈ તેથી હીમાભાઈની બીજી પુત્રી પ્રસન્ન સાથે લગ્ન કર્યા, અને પ્રસન્નનું મરણ થયું ત્યારે ઘોઘાના એક વાણીયાની પુત્રી હરકુંવર સાથે ત્રીજી વારનું લગ્ન કર્યું. આ હરકુંવર અથવા હરકોર શેઠાણીનું નામ અમદાવાદમાં આજ સુધી પ્રસિદ્ધ છે. કહે છે કે હરકોર શેઠાણી બહુ શુકનિયાળ હતાં અને એમના આવ્યા પછી હડીસિંહની સમૃદ્ધિ બહુ વધી. શેઠાણી ભણેલાં અને હુશિયાર હતાં. એમણે મંદિરનું અધુરું કામ પુરું કરાવ્યું. પ્રતિષ્ઠા કરાવતી વખતે કંકાત્રીઓ કાઢી, એમાં અનેક સંઘ આવ્યા. લગભગ લાખ માણસ ભેગું થયું હતું. દિલ્હી દરવાજાથી શાહીબાગના મહેલ સુધી લોકોનો પડાવ થયો હતો. " ઘણી વિધિ વિધાન સહિત સંવત ૧૯૦૩ ના મહા વદ ૫ ને દીવસે ચૌદ ઘડી ને પાંચ પળે પ્રતિમાની અંજન સલાકા કરીને મહા વદી ૧૧ ને દીવસે પ્રતિમા પધરાવી. " પ્રતિષ્ઠા થઈ ત્યારે

[૧] શેઠ હડીસિંહનો બધો ગહેવાલ રા. મગનલાલ વખતચંદના ઇતિહાસમાંથી લીધો છે. (પૃ. ૨૫૪-૨૬૫) મંદિરનું વર્ણન જુદું કર્યું છે.

રૂ. ૮૦૦૦૦૦)નું ખર્ચ થઈ ચુક્યું હતું. એ પછી મંદિર પુરું થયું ત્યારે કુલ ૧૨ લાખ ખર્ચ થયા. પ્રતિષ્ઠાના ઉત્સવમાં પાંચ સાત લાખ ખર્ચ થયા. આ ઉપરાંત બહાર રસ્તા ઉપર બંગલો બંધાવ્યો તેમાં લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા. હઠીસિંહને પુત્ર નહોતો. તેથી પોતાના પીત્રાઈ લાઈ દોલતભાઈના બે મોટા દીકરાઓને પોતાની બે સ્ત્રીઓ પાસે દત્તક લેવડાવ્યા. એ બન્નેનાં નામ જ્ઞેશંગભાઈ અને મગનભાઈ હતાં. હઠીસિંહ એશીથી નેવું લાખની મીલકત સુકીને દેવલોક પામ્યા હતા.

રા. બ. મગનભાઈ કરમચંદ

શેઠ મગનભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૭૯ ના વૈશાખ સુદ બીજને રોજ થયો હતો. એ નાતે દશા શ્રીમાળી હતા. એમના પિતા કરમચંદ લોકોમાં 'કમાશા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે લોકોમાં કમાશા મરદ માણસ કહેવાતા.^૧ એમને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી અને પાંચ સંતાન હતાં. એમના ત્રણ પુત્રોમાં મોટા દીકરાનું નામ મગનભાઈ. મગનભાઈએ એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે કામપુરતું શિક્ષણ લીધેલું, પણ એમની શુદ્ધિ ધણી તીક્ષ્ણ હતી. રા. મગનલાલ લખે છે કે એ સમયના બીજા શાહુકારો કરતાં એમને વાંચવાનો શોખ વધારે હતો. કમાશા મરણ પામ્યા ત્યારે મગનભાઈની ઉંમર ૧૧ વર્ષની હતી. એ વખતે પેઢીનું કામ ગુમાસ્તા ચલાવતા પણ ઉંમરલાયક થતાં જ મગનભાઈએ પેઢીનું સઘળું કામ હંશિયારીથી ઉપાડી લીધું. એમના નાના ભાઈ મોતીલાલ ધરતું કામ સંભાળતા, પણ એ નાની ઉંમરે મરણ પામ્યા. પોતાની શુદ્ધિથી મગનભાઈએ સારું ધન મેળવ્યું. વિ. સં. ૧૮૯૯માં એટલે ફક્ત વીસ વર્ષની ઉંમરે એમણે શેઠ હઠીસિંહ અને શેઠ હીમાભાઈ સાથે મળીને પંચ તીર્થોનો સંઘ કાઢ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે મગનભાઈ શેઠે આટલી નાની વયમાં મુંબાઈ જઈ સર જમશેદજી જીભાઈ અને એમના પુત્ર સાથે મૈત્રી કરી, અને એ ઉદાર પારસી ગૃહસ્થનો દાખલો લઈ લોકહિતનાં કાર્યોમાં દ્રવ્ય ખર્ચવું ઉત્તમ છે એમ શીખ્યા. કેળવણી વગેરેની

[૧] રા. મગનલાલ વખતચંદે પોતાનો ઇતિહાસ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં લખ્યો. એ વખતે મગનભાઈની ઉંમર આશરે ૨૮ વર્ષની હશે. એટલે રા. મગનલાલ એમને માટે જુવાન શબ્દ લખે છે. એમણે કરેલી સખાવતો એટલી નાની ઉંમરે કરેલી એમ રા. મગનલાલના લખાણ ઉપરથી જણાય છે.

જરૂર પણ દેશને કેટલી છે એ ગઘ સદીના પૂર્વોર્ધમાં સમજાવવા તો માંડ્યું હતું પણ આગળ પડીને કેળવણીને સૌથી પહેલા ફેલાવનારાઓમાં શેઠ મગનભાઈ અગ્રેસર હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૦-૫૧ માં (વિ. સં. ૧૮૦૭) મગનભાઈએ રૂ. ૨૦૦૦૦) આપી કન્યાશાળા કાઢી. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે એ કન્યાશાળા અમદાવાદમાં પહેલ વહેલી હતી. છોકરીઓની નીશાળ કાઢવી એ કામ એ જમાનામાં ભારે હિંમતનું અને સુધારાનું મણાતું. રા. મગનભાઈએ એ રકમ આપી અને શાળાનું કામ કરવા ધાર્યું ત્યારે એમની ઉંમર માત્ર ૨૭ વર્ષની હતી. બીજાં પુણ્યનાં કામમાં પણ એ પૈસો ખર્ચતા. ધર્મનાં કામો પણ એમણે કરેલાં છે. આ બધું ધ્યાનમાં લઈ સરકારે એમને ૧૮૦૭ ના આસો સુદ ૫ મે દરબાર ભરી જજ હેરીસનને હાથે રાવબહાદુરનો ઇશ્તિખાત આપ્યો હતો. શેઠ મગનભાઈએ પાછળથી રણછોડલાલ છોટાલાલની સાથે મળીને મીલઉદ્યોગ અને વેપારને લગતાં બીજાં કાર્યોમાં પણ સારો ભાગ લીધો હતો. હાલની કેલીકો મીલ એમણે શરૂ કરેલી. મગનભાઈની વાડીના કુવાનું પાણી સાંઝે વખણાતું. છેક આ સદીની શરૂઆત સુધી પાણી સાંઝે હોય તો લોકો ‘મગનભાઈની વાડીના કુવાનું પાણી’ એમ કહેતા.

મગનભાઈના વંશમાં હાલ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ કેલીકો મીલને વહીવટ ચલાવે છે. એ મીલનું વર્ણન આવી ગયું છે. શેઠ અંબાલાલમાં મગનભાઈના કાર્યકુશલતાના ગુણ આવ્યા હોય એમ એમના વહીવટની સફળતા ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

રણછોડલાલ છોટાલાલ

પ્રકિત મેકસ મૂલર કહે છે કે જર્મનીના બીરમાર્કમાં અને ભાવનગરના ગૌરીશંકર ઓઝામાં એક જ સરખી બુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા, અને પ્રતિભા હતાં. કાર્યક્ષેત્ર અને સંજોગો જૂદા હોવાથી એક બહુ પ્રસિદ્ધ અને બીજા ઓછા પ્રસિદ્ધ રહ્યા. એકે જે રીતે જર્મની બનાવ્યું તે જ રીતે બીજાએ ભાવનગર બનાવ્યું. યુરોપના ધણા સમર્થ માણસોને બુદ્ધિમાં ટક્કર મારે એવા પુરુષો આપણા હિંદમાં થાય છે. પણ આપણો દેશ કમનસીબ છે, પરતંત્ર છે; એટલે એવા પુરુષોની બુદ્ધિને બહુ નાનું કાર્યક્ષેત્ર મળે છે. સંજોગો તો યુરોપના દેશોથી તદ્દન ઉલટા, કેવળ પ્રતિકૂળ હોય છે. ગૌરિશંકર ઓઝા કે સર સલાર જંગ જેવા મહાપુરુષો આ કમનસીબ દેશમાં જન્મ્યા તેના કરતાં યુરોપમાં જન્મ્યા હોત

તો એ પ્રજાઓએ એમના આજે કીર્તિસ્તંભ કર્યા હોત. આપણે આપણા મહાપુરુષોને પુરા ઓળખતા પણ નથી. આપણી રસવૃત્તિ જ કાંઈક વિચિત્ર છે. એ એકદેશી છે સર્વદેશી નથી. હવે એમાં ફેર પડતો જાય છે. પહેલાં ધાર્મિક નેતા જ પ્રસિદ્ધ થતા. હવે કવિઓ અને નવલકથાકારોને જ દેશ ઓળખે છે. બીજાં ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરનારનો હીસાખ નથી. રાજદારી અગ્રેસરોનું માન હવે વધતું જાય છે. પણ આજે પણ ઘણાં રત્નો અણઓળખ્યાં રહે છે. ગૂજરાત માસિકમાં એક વખત ગૂજરાતના ખાર નરરત્નો ઓળવાનું જાહેર થયું હતું. ક્રીકેટમાં જગમશહર ધનાર મહારાજા રણુછોડસિંહનું નામ કોઈએ લખ્યું હતું ?

રણુછોડલાલ છોટાલાલ જેવા ઘણા મહાપુરુષો વિશે આપણે કાંઈ જાણતા નથી. એમણે જે સમયમાં અને જે સંજોગોમાં ગૂજરાત-અમદાવાદ-ની જે સેવાઓ કરી છે તેનો અમદાવાદને કેટલો ખ્યાલ છે ? રણુછોડલાલ જેવા પુરુષો યૂરોપમાં હોય તો આજે એમનાં કેટલાં સંભારણાં પ્રજાએ કર્યા હોય. કેવળ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં, લોકોની શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક આબાદી વચ્ચે એવાં તદ્દન નવાં ને પહેલવહેલાં ચિરસ્થાયી કાર્યો સંખ્યાબંધ કરવાં એ અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ જ કરી શકે. રણુછોડલાલના આખા ચારિત્રની અને અમદાવાદમાં અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે એમણે જે જે કાર્યો કર્યા તેની છેક સામાન્ય રૂપરેખા આપીએ તોપણ લંબાણ થઈ જાય. એટલે મુખ્ય વાતો ઉપર બખ્ખે બોલ કહીને આ મહાપુરુષનું રેખાચિત્ર પૂરું કરવું પડશે.

રણુછોડલાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૭૬ ના ચૈત્ર વદ અમાસે (બુધવાર તા. ૨૬ એપ્રિલ ૧૮૭૩) ખાડીઆ ગોલવાડમાં ભાણુસદાગ્રતની પોળમાં થયો હતો. નાતે એ સાદોદરા નાગર. એમની અવટંક કુંચાં. પણ બહાર બક્ષી મશહૂર છે. હાલ તો એમનું કુટુંબ અમદાવાદના નાગરિકોમાં પ્રમુખ-સ્થાને છે એટલે એ અટક પણ કોઈ જાણતું નથી અને વાપરતું યે નથી. એમને બક્ષીગીરી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મળેલી અને હાલ એનું વર્ષાસન પણ મળે છે એમ એમનું ચરિત્ર લખનાર કહે છે, પરંતુ ખરી રીતે એમની બક્ષીગીરી જૂની છે. રણુછોડલાલના પિતા છોટાલાલ, એમના પિતા ઉદેશંકર, એમના પિતા મંગળજી, એમના પિતા કસનજી, એમના પિતા કહાનજી, એ પ્રમાણે પેઢીનામું છે. વલ્લભજી કહાનજી (કસનજીના ભાઈ ?) માળવામાં

દિવાન હતા એમ રણછોડભાઈનો અંગ્રેજી સરિત્કાર લખે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે મંગળદાસ અથવા મંગળદાસ ઔરંગઝેબના બક્ષી નીચાયા હતા, અને એણે ગોળકાંડનો કિલ્લો લીધો ત્યારે સમાચાર લખનાર તરીકે એ સાથે હતા. એમણે ‘વાકેઆને આલમગીરી’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે એમ પણ મનાય છે.^૧ મંગળદાસનું ફારસી જ્ઞાન ઉત્તમ હતું. છોટાલાલના પિતા ઉદય-શંકરના સસરા આનંદરામ મુશરફ કમાલુદ્દીનખાં-જવામદખાં બાબીના દિવાન હતા, અને બાબીના પુત્ર સાથે કાંઈ ક્ષેત્રના કારણથી એમનું ખૂન થયું હતું. બાબી વંશની ગાદી રાધનપુર ગઈ ત્યારે ઉદયશંકર વગેરે ત્યાં જઈ પાટણમાં રહ્યા હતા. એ પણ સારી પદવીએ હતા. છોટલાલનો જન્મ પાટણમાં થયો હતો. ઉદયશંકર પાટણમાં દેવલોક પામ્યા ત્યારે એમનાં ધર્મપત્ની પ્રાણકેર સતી થયાં. કહે છે કે એ વખતના પાટણના પેશ્વાઈ સુબાએ ત્યાં બીજા ઘણાએ સમજાવ્યા છતાં એમને ખરું સત્ત્વ ચઢ્યું અને વિ. સં. ૧૮૫૫ માં સતી થયાં. એમની દેવડી હાલ પાટણમાં છે અને રણછોડભાઈ તથા હાલ સર ચીત્રુભાઈના કુટુંબમાં શુભ પ્રસંગે સતીમાનાં દર્શન કરવાનો રિવાજ છે. એ પછી છોટાલાલ અમદાવાદમાં બાણસદામતની પોળમાં આવી વસ્યા અને ત્યાં

[૧] આ બાબત રણછોડભાઈનાં જીવનચરિત્રોમાં જણાવેલી નથી. પરંતુ નિઝામુદ્દીન ચીશતી સાહેબના જોવામાં એ પુસ્તક આવેલું, અને એમણે એનો તરત્તુમો કરવા માટે સ્વ. સર ચીત્રુભાઈને કહેલું. પણ પછી કાંઈ થયું નહિ. આ વાત નિઝામુદ્દીન સાહેબે મને કહેલી. આ વાતને પુષ્ટિ મળી શકે છે. સર ચીત્રુભાઈની લાયબ્રેરીમાં એક આલમ-ગીર નામાની મોટી નકલ છે. મુહમ્મદ હાસીમના પ્રસિદ્ધ આલમગીર નામાની એ નકલ છે. એમાં છેડે લખ્યું છે કે એ નકલ મંગળદાસે સ્વહસ્તે કરી છે. એ હપરથી આલમગીર બાદશાહની નોકરીમાં એ હોય એમ મનાય છે. બીજા ઇતિહાસના ફારસી અંથ નથી. આ અંથમાં મંગળદાસ પોતે લખે છે કે ‘મંગળદાસ વલદે કસી કુચી નાગર સાહદ-અરા’ એ હપરથી કુચી અગર કુચી અવટંક ખરી જણાય છે. રા. ભગવાનલાલ બાદશાહ લખે છે કે તાતમાં ‘હંચામાં કુચી’ એ કહેવત ચાલે છે તેને કાંઈ આધાર નથી. વાકેઆને આલમગીરી એક જણીતી છે. બીજા અબ્દુલ્લવહાબ અમદાવાદીના મુનીમ પાટણના નાગર ઈશ્વરદાસે બતાવેલી એ ડૉ. બર્ડે જોએલી જે હાલ ઈન્ડિયા એશીસમાં છે એમ કહેવાય છે. મંગળદાસની વાકેઆને આલમગીરી જડી તે ત્રીજી. નિઝામુદ્દીન સાહેબે એનો તરત્તુમો કર્યો હોત તો ઘણું સારું થાત.

રણછોડભાઈનો જન્મ થયો. એમની માતાનું નામ લાલબાઈ હતું. ગિરનારના કાઈ તપસીના આશીર્વાદથી રણછોડભાઈનો જન્મ થયેલો એમ કહેવાય છે. નાનપણમાં એમનાં લાડ એટલાં હતાં કે ધરમાંથી નીકળવા દે નહિં. મેડા ઉપર બદીઓ કરીને લખોટીઓ રમે. આથી રણછોડભાઈનો સ્વભાવ બહુ શાંત રહ્યો, પરંતુ એમનું પરાક્રમ શાંત નહોતું. નાનપણમાં રણછોડભાઈને ઘોડાતેડી પણ કાઈ પહેરાવે ત્યારે ખરોખર પહેરાતું. કુતરું દેખે તો ધરમાં પેસી જાય અને કોઈને દેખી શરમાઈ જાય. એ જ રણછોડભાઈ અમદાવાદના પ્રથમ પુરુષ બન્યા !

રણછોડભાઈ ૭ વર્ષની ઉંમરે રાયપુરમાં તુળન્ટરામ મહેતાજીની ખાનગી નિશાળે બેઠા અને એ વખતની રીત પ્રમાણે કેળવણી લેવી શરૂ કરી. સાતમે વર્ષે દેસાઈની પોળના મહેતા બાપુજી મહામુખરાયની પુત્રી જેઠીબા સાથે એમનું લગ્ન થયું. ધૂળીઆ નિશાળનો અભ્યાસ પુરો કરી મુનશી ફૈઝુદ્દીન પાસે ફારસી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પાછળથી ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈ પાસે એ ફારસી શીખવા જતા. ત્યાંથી ભોળાનાથ સાથે એમને મૈત્રી થઈ. અંગ્રજી તો એ વખતે કાણુ શીખવે ? સારાભાઈએ અંગ્રેજી મૂળાક્ષરે શીખવવા માંડ્યા. એ પછી પૂનેથી આવેલા કાઈ કંસારાએ ખાનગી નિશાળ કાઢી હતી ત્યાં લખ્યા અને છેવટે ડી. કલોઝા નામના પોર્ટુગીઝે અમદાવાદમાં સર્વરક્ષીશન સ્કુલ કાઢેલી તેમાં એ અને ભોળાનાથ બંને લખ્યા. રણછોડભાઈના પિતા ધાર્મિક પુરુષ હતા એટલે એમના સંગથી રણછોડભાઈએ ધાર્મિક સંસ્કાર અને સંસ્કૃતનું કાંઈક જ્ઞાન મેળવ્યું. રણછોડભાઈનું પાછળથી થયેલું સારું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કેવળ ખંત અને અભ્યાસથી જ મેળવેલું હતું. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે એમણે રા. ૧૫)ની નોકરી કર્તમ ખાતામાં લીધી. એમાં છેવટે રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટના દક્ષતરદારની જગ્યા સુધી ચઢ્યા. એ નોકરીમાં લૂણાવાડા રાજ્યને લગતી કાઈ બાબતમાં એમના ઉપર લાંચનું આળ આવ્યું. એમાં એ આખરે નિર્દોષ થયાં. પણ એમની નોકરી ગઈ. આળ એમના દુશ્મનોએ પ્રપંચથી ઉભું કરેલું એમ કહેવાય છે અને નોકરી છોડ્યા પછી એ લોકો ઉપર કાયદેસર કામ ચલાવી રણછોડભાઈએ પોતે નિર્દોષ છે એમ સિદ્ધ કર્યું હતું.

રણછોડભાઈ સરકારી નોકરીમાંથી છૂટ્યા એ એક રીતે સારું જ હતું. એમની નૈસર્ગિક યુદ્ધિ હવે સ્વતંત્ર બની. ઈ. સ. ૧૮૪૪ થી ૧૮૫૪ સુધી

રણછોડભાઈનું મન યુરોપીય રીતોથી દેશી હુન્નર ઉદ્યોગ વધારી શકાય કે નહિ તેના વિચારોમાં રોકાયું. આ અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગને લગતો વિષય છે. આ વિચાર રણછોડભાઈના મનમાં કદાચ પહેલો જ આવ્યો હોય એમ બને. મુંબાઈમાં એ વખતે મીલો શરૂ થઈ નહોતી. રણછોડભાઈનો વિચાર અમલમાં મોડો આવ્યો પણ એમનો મીલ કરવાનો પ્રયત્ન પણ ૧૮૫૦ માં જન્મ પામ્યો હતો એમ એમના અંગ્રેજી ચરિત્રકાર મી. એડવર્ડ્ઝ અને સર ઈવાન જેમ્સ લખે છે. એ વખતે મુંબાઈમાં મીલ થઈ નહોતી. આ બધી બાબતનું તેમ જ મીલ-ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં જન્મ્યા પછી રણછોડભાઈએ મ્યુનિસિપેલીટી દ્વારા શહેરની કરેલી સેવાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરીએ તો બહુ લંબાણ થાય. શહેર આજ એમનાં કાર્યો નજરે દેએ છે. ખરી રીતે શહેરમાંથી બાદશાહી ગઈ ત્યારે શહેરનો ઇતિહાસ એ એના વેપારનો અને બીજી પ્રગતિઓનો જ ઇતિહાસ છે. ઝોગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતથી રણછોડભાઈએ શહેરની તમામ જાતની પ્રગતિનું અગ્રેસરી પદ લીધું અને એ સદીના અંત સુધી પોતાના અવસાન સુધી શહેરની સેવા કરી. એટલે ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ-વેપારમાં કહો કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં કહો ગમે તેમાં-એટલે રણછોડભાઈનું જીવનચરિત્ર. પહેલવહેલો મીલઉદ્યોગ પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ઉભો કરવો, પહેલવહેલા નળ ગટર વગેરે કરવાં, અનેક વાંધા અને મુશ્કેલીઓમાંથી પાર પડવું એ બધું અસાધારણ બુદ્ધિ વગર ન જ થઈ શકે. એ બધાનું ખરોખર વર્ણન કરવા તો જૂદો ગ્રંથ જોઈએ. આ હુંકા અહેવાલનું એ કામ નથી.^૧

રણછોડભાઈએ બે મોટી મીલો કરી એમાં એમનું મહત્વ નથી. એ મ્યુનિસિપેલીટીના પહેલા દેશી પ્રમુખ થયા એમાં પણ મહત્વ નથી. ચીલે ચઢેલી ગાડી બધા ચલાવે; ઘોર જંગલમાં માર્ગ કાપી નવા ચીલા પાડવા એમાં જ પ્રતિભા છે. રણછોડભાઈએ અમદાવાદના લોકજીવનને નવા ચીલા પાડી બતાવ્યા. એ ચીલે આજે અમદાવાદ ચાલ્યું જાય છે. સંજોગો તો છેવટ સુધી પ્રતિકૂળ જ હતા. લોક અજ્ઞાન હતાં, રૂઢિઓનાં બંધનથી સડી ગયા હતા. ધર્મને નામે જ્ઞાનથી પણ દૂર નાસતા. અશાંતિમાંથી અંગ્રેજી

[૧] રણછોડભાઈનું મરણ તા. ૨૬ ઓક્ટોબર ૧૮૬૮ માં ૭૬ વર્ષની ઉંમરે થયું.

રાજ્યની શાંતિ જોધને ગાંડાધેલા થઈ ગયા હતા. સરકાર પરદેશી હતી. એવા સંજોગોમાં સફળ થવામાં જ મહત્વ હતું. આ સંજોગોને લીધે રણછોડભાઈની બધી મહત્વાકાંક્ષાઓ સફળ ન થઈ. પણ એ જરા વધારે જીવ્યા હોત તો થાંત. પંચમહાલમાં લોખંડ અને કાલસાની ખાણનું કામ શરૂ કરી ગૂજરાતની મીલોને એ બાબતમાં સ્વતંત્ર કરવાની એમની મહત્વાકાંક્ષા સરકારની પ્રતિકૂળતાને લીધે સફળ ન થઈ. અમદાવાદથી ખંભાતનો પંથ સુવેળની નહેર કરતાં ટુંકો છે એ વિચાર આવ્યાથી અમદાવાદ સુધી દરીઓ લાવી એને બંદર બનાવવાનો રણછોડભાઈનો મનોરથ મનમાં જ રહી ગયો. આવો મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ અનુકૂળ સંજોગોમાં સ્વતંત્ર દેશમાં જન્મ્યો હોય તો શું ન કરી શકત ?

રણછોડભાઈમાં અસાધારણ બુદ્ધિ હતી. એ બધું જાતમહેનંતથી સિદ્ધ કરતા. મીલમાં દરેક ખાતાંની ઝીણામાંઝીણી વીગત પોતે જાતે સમજતા અને ખાતાના ઉપરીને રસ્તો બતાવી શકતા. વિભાગતની એક જાણીતી કંપનીનો માલિક લખે છે કે રણછોડભાઈ જેટલું બ્રીજ કોર્ષ હિંદીનું નામ લેકેશાયરમાં જાણીતું નહોતું.^૧ ક્રોધ કરવો તો જાણ્યો જ નહિ, શત્રુને પણ હસીને બોલાવતા. એમની વિચિત્ર કરકસરના રમુજ દાખલા શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ સ્મરણમુકુરમાં આપ્યા છે. એમના ધર્મ સંબંધી ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય એવું છે. એ પ્રાર્થનાસમાજને સહાય કરી એમાં ભાષણો આપતા, પણ ગાયત્રી પુરુષ્વરણ, સહસ્રચંડી વગેરે કરાવતા. એ કોઈ પણ પંથના માણસ સાથે ધાર્મિક ચર્ચામાં બહુ ભાગ લેતા. છતાં જાતે ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતા. સામાજિક અને રાજકીય સુધારો થવો જોઈએ એમ એ માનતા. કોન્ગ્રેસ પહેલી નીકળી ત્યારે એમણે ટેકો આપેલો. એક પ્રાંતિક કોન્ફરન્સમાં એ સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ થયા હતા, પણ બ્રીટીશ અમલદારોમાં એમને વિશ્વાસ હતો. આજની દૃષ્ટિએ એમના રાજકીય વિચારો હાલના મોડરેટોથીયે નરમ હતા, છતાં એમના સમયનો વિચાર કરીએ તો એ પ્રગતિશીલ હતા. કૌન્સિલમાં એમણે મહુડાબીલ વખતે સરકારનો પક્ષ લીધેલો તેનું કારણ દારૂનિષેધના કાર્યમાં એ અમદાવાદના નેતા હતા એ હતું. હુડિયામણ અને ટંક-

[૧] "We can assure you that no Indian name is better known in Lancashire and none more respected."—H. W. Wilson—

શાળના સવાલ ઉપર એમણે અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લખ્યા છે. પાણીના નળ નાંખતી વખતે ધણા ઈજનેરોએ અંદાજ કાઢેલા એમાં એક અંદાજ અને સ્કીમ રણછોડભાઈએ કાઢેલું. ઈજનેરી અને નાણાંની દૃષ્ટિએ એ અંદાજ કાંઈ પણ ઈજનેરથી ઉતરતો નહોતો. એમની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું પુરેપુરું વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી. એમની પ્રવૃત્તિઓ સર્વદેશી હતી અને જેમાં એમણે હાથ ધાલેલો તેનો એમણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો અને બહુ સ્થિર ચિત્તથી જ નિર્ણયો બાંધેલા. ઉતાવળાઆપણું કે ઉપલક્ષીઆપણું તો એમનામાં હતું જ નહિ. પોતે ન સમજે કે ખાત્રી ન પડે તેવું ગમે તેવું કામ સાફ હોય તોપણ તે કરતા નહિ. એમની બુદ્ધિની ઝીણવટ માટે મોતીલાલ લાલભાઈ કહેતા કે “બીજાના મગજમાં બુદ્ધિ હશે પણ રણછોડભાઈના તો નખેનખમાં પણ બુદ્ધિ ભરેલી છે. મેં કશ્ચની દીવાનગીરી લીધી તેના કરતાં રણછોડભાઈનો ગુમાસ્તો થયો હોત તો મારી અછલ વધત.” નાગરની નાતમાં સમુદ્રગમન માટે કેવી ધમાલ થાય છે તે બધા જાણે છે. સાઠોદરા નાગરની નાતમાં હરિલાલ ધ્રુવ વિલાયતથી આવ્યા તે પ્રસંગનો લાલ લઈ રણછોડભાઈએ એવા કરાવો કરાવી નાંખ્યા કે એ નાતમાં વિલાયત જનારને બવિખ્યમાં કાંઈ હરકતો રહી નહિ. રણછોડભાઈમાં ગર્વ બીલકુલ નહોતો. ગરીબ કે ધનવાનનો ભેદ એ ગણતો નહિ, સર્વની સાથે સરખી રીતે વર્તતા. નાતજાતના વ્યવહારમાં બહુ કાળજી રાખતા. એમના ઉપર બાગ્યેજ કાંઈ નાખુશ થતું. કાંઈ એમના ઉપર ક્રોધ કરે તો પોતે નમ્રતાથી સમજાવતા એવા હાખલા નાતમાં તેમજ સમાજમાં બનેલા છે. ટુંકામાં અમદાવાદનો અડધી સદીનો ઇતિહાસ આ મહાપુરુષના ચરિત્ર સાથે સંકેતાર્થ ગયેલો છે. અમદાવાદ રહેશે ત્યાં સુધી સર્વે અહમદશાહને સંભારશે, મામો અને મ્યુનિસિપાલીટી રહેશે ત્યાં સુધી સૌ કાંઈ રણછોડભાઈને સંભારશે.

સરદાર સર ચીતુભાઈ માધવલાલ બેરેનેટ

રણછોડભાઈના પુત્ર માધવલાલના પુત્ર ચીતુભાઈની આળખાણ અમદાવાદીઓને આપવાની રહે ? અમદાવાદમાં ઘેરેઘેર એમનું નામ જાણીતું છે, ઠેકાણે ઠેકાણે એમની કીર્તિ મૂર્તિમાન ઉભેલી જેવામાં આવે છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં થયો હતો. રણછોડભાઈના હાથ નીચેજ એમણે મેપાર મગરેનું શિક્ષણ લીધું હતું. રણછોડભાઈ અને એ પછી તુરત માધુભાઈના

અવસાનથી બધો ભાર ચીનુભાઈને માથે પડ્યો તે એમણે સફળતાથી ઉપાડ્યો અને સમૃદ્ધિ અને કીર્તિ બન્ને વધાર્યા. પણ ચીનુભાઈની મહત્તા બીજી વસ્તુમાં છે. ચીનુભાઈ વેપારી હતા-સફળ વેપાર તરીકે ધનવૃદ્ધિ કરી શક્યા હતા, પરંતુ એમના સંસ્કાર જૂદા હતા. વણિકવૃત્તિના હમેશના સહવાસ છતાં એમનામાં શુદ્ધ બ્રહ્મત્વ હતું. આર્યના-બ્રાહ્મણના-એમાં ખાસ કરીને નાગરના સંસ્કાર એમનામાં સંપૂર્ણ હતા. પોતે કોલેજમાં ગયા હતા અને ઉપાધિ મેળવી નહોતી એમ છતાં કોલેજની ડીગ્રીઓ લીધેલા કરતાં એમનું જ્ઞાન ઘણું ઉંચી જતનું હતું. વિદ્યા તરફ અભિરુચિ-એ નાગરનું લક્ષણ એમનામાં અસાધારણ રીતે ખીલેલું હતું. વિદ્યાથી ખીલેલા સંસ્કારે જ એમની દાનશીલતાને વેગ આપ્યો; એમની દાનશીલતાને લીધે જ એ આજે હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે. અમદાવાદમાં સર ચીનુભાઈ જેવો બીજો કોઈ દાનેશ્વરી થયો નથી. પણ એ મહાન ગુણનું મૂળ વિદ્યાની સંપૂર્ણ ખીલેલી અભિરુચિમાં હતું. ચીનુભાઈ કવિતા લખતા નહિ કે લેખો લખતા નહિ એટલે એમનો આ શોખ એમના સંસર્ગમાં આવ્યેથી જણાતો. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વેદાંત ઉપર એમને ખાસ પક્ષપાત હતો. એક પણ દીવસ પાડ્યા વગર રોજ રાત્રે દોઢ કલાક વે. શા. સં. વ્યાકરણવારિધિ શાસ્ત્રી રામકૃષ્ણ પાસે એ બેસતા અને જે રસથી અભ્યાસ કરતા તેની બહારની દુનિયાને ઓછી જ ખબર છે. ચીનુભાઈ શેઠે મરણ પામતા અગાઉ ત્રણ દીવસ પહેલાં પણ આ અભ્યાસ છોડ્યો નહોતો. વેદાંત સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટકો પણ એ અવારનવાર વાંચતા. કાલિદાસનાં કાવ્યોનો મોટો ભાગ એમની જીજ્ઞાસે હતો. ૫૦ વર્ષની ઉંમરે પણ એ કાવ્યોનું પુનરાવર્તન કરતા. ૧૯૧૪ માં એમની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી. એ વખતે એક દીવસ મને એમણે કહ્યું કે ‘સંસ્કૃત સુધારવું હોય તો ભટ્ટીકાવ્ય વાંચો.’ ભટ્ટીકાવ્યમાં કાવ્ય અને વ્યાકરણ બન્ને ભેગાં છે એ જાણીતી વાત છે. થોડી વાર રહી શેઠ બોલ્યા કે ‘હું હમણાં જ થોડા દીવસ ઉપર એનું પુનરાવર્તન કરી ગયો, નહિં તો આપણે સાથે વાંચત.’ હું તો જોષ જ રહ્યો હતો. મેં તપાસ કરી તો જણાયું કે ભટ્ટીકાવ્યનું એ એમનું છઠું કે સાતમું પુનરાવર્તન હતું. સંસ્કૃતનો કેટલો શોખ હોય ત્યારે ભટ્ટીકાવ્ય આટલી વાર વાંચી શકાય એ સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ સમજી શકશે. સંસ્કૃતમાં એ સારી રીતે બોલી શકતા. એમની લાયબ્રેરીમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોની સંખ્યા બહુ મોટી

છે. એક વાર મેં એ જોવા માંડ્યાં તો લગભગ દરેકમાં શેઠના હસ્તાક્ષરથી પાને પાને ટિપ્પણીઓ લખેલી. એમના સંસ્કૃતના અભ્યાસનો ખ્યાલ એ વખતે મને ખરેખરો આવ્યો. ચીતુભાઈ શેઠ જીવ્યા ત્યાં સુધી અમદાવાદમાં સંસ્કૃતના ઘણા શોખીનો અને પંડિતો આવતા. સુંબાઈથી અમદાવાદને રસ્તે થઈ જતો કોઈ પંડિત શેઠને મળ્યા વગર જતો નહિ. ઘણાને શેઠ નાણાંની મદદથી પણ સંતોષતા. ચીતુભાઈની અસાધારણ દાનશીલતા તો આ હિંચા સંસ્કારનું માત્ર ભૂષણ હતું. એમના દાનની નામાવલિ લખાયે તો ઘણી લાંબી થાય. અમદાવાદમાં એ અબજણી નથી. દાનશીલતામાં કનિષ્ઠિકા ઉપર હજી ચીતુભાઈનું જ નામ છે. એમને મરણ પામ્યે આજે બાર વર્ષ થયાં પણ અનામિકા સાર્થવતી જ રહી છે. એમને ત્યાં મદદ માટે ગયેલો માણસ કદી પાછો ગયેલો સાંભળ્યો નથી. એમનાં ખાનગી દાન પણ ખડું છે. એ દાનોમાં પણ એમનો ખાસ શોખ-વિદ્યાવૃદ્ધિ ! એ તરફ જ પ્રવૃત્તિ વધારે વળેલી છે. ગૂજરાત કૉલેજમાં છોકરાઓને એસવાની સંકડાશ હતી ત્યારે કમીશનર મી. પ્રાટે ભાષણમાં કહ્યું હતું કે ‘એક સર ચીતુભાઈ આટલું થયું છે, હવે સર ચીતુભાઈ નથી. આપણે અનેક સર ચીતુભાઈઓ ઉભા કરવા પડશે.’

ચીતુભાઈ શેઠનો સ્વભાવ આનંદી તેમ જ કોંઈ પણ હતો. એમનામાં અભિમાન ખીલકુલ નહોતું. વ્યવહારમાં એ ખડું નિયમિત હતા. સહવારથી સાંજ સુધી પોતાનાં અને જાહેરનાં અનેક કાર્યોમાં જોડાયેલા રહેતા પણ કોઈ જગ્યાએ ઠરાવેલા સમયથી મોડા પડતા નહિ. એ કોઈ દિવસ ‘મારી મીલ’ એવા શબ્દો બોલતા નહિ; ‘હું જે મીલમાં કામ કરું છું તે મીલ’ એમ જ બોલતા. નાતની સલાઓમાં પણ એ નિયમસર આવતા, અને નાતોમાં સાધારણ અને છે તેમ કોઈ બીજા એ સમયે ન આવ્યા હોય અને છોકરાઓ બેસી પત્તાં રમતા હોય અને શરમાઈ જાય તો ચીતુભાઈ કહેતા કે ‘રમો રમો હું જોઈશ.’ વાતોમાં તો વિનોદ ઘણી વાર કરતા. એમના વિનોદમાં કાવ્યશાસ્ત્રની મઝા ઘણી વાર છલકાતી. પોતે કોઈ કામ કર્યા બદલ લોક એમને માન આપે ત્યારે ‘વિવીલિકા ચુમ્બતિ ચંદ્રવિમ્બમ્ ॥’ એ વાક્ય એ નમ્રતાની ખાતર બોલતા. શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈના એ મિત્ર હતા. એક વખત દિલ્હી દરબારમાં લાલભાઈ શેઠને કોટપાટલૂન પહેરવાં પડ્યાં. એમણે કદાચ એ વખતે પહેલવહેલાં પહેર્યા હશે તે પહેરતાં કોઈ ફાવ્યું નહિ એટલે લાલભાઈએ ‘ચીતુભાઈ ચીતુભાઈ’

કરીને થુમ પાડી. ચીતુભાઈએ હસતે હસતે ઉતાવળે જઈને શેઠને કોટપાટલૂન ખરોખર પહેરતાં બતાવ્યું. એ પ્રસંગ ધણો રમુજનો બન્યો હતો. ચીતુભાઈને ક્રોધ ચઢતો ત્યારે બહુ ભારે વાત થતી. જેના ઉપર એ ક્રોધ ઉતરે એને ભારે વેઠવું પડતું-ધણુંખરું નોકરી જતી. એમની ધર્મભાવના સનાતન ધર્મ પ્રમાણે ખરોખર હતી. કુટુંબના વૈષ્ણવ ધર્મમાંથી એમનું વલણ દેવીની સાત્વિક ભક્તિ તરફ વળ્યું હતું. નવરાત્રમાં માતાજીનું પૂજન કરી ગરબાનું સ્તવન કરતાં શેઠની આંખમાં ભક્તિનાં આંસુ આવેલાં ઘણી વાર દેખાતાં. દોઢ કલાકનું નિત્યકર્મ કર્યા વગર એ કદી જમતા નહિં. રેલ્વેની મુસાફરીમાં પણ એ નિત્યકર્મ પડતું મૂકતા નહિં. શિયાળાની ઠંડીમાં રેલ્વે મુસાફરીમાં બે ટ્રેનોની વચ્ચે ઉભા રહી ઠંડે પાણીએ નહાતા, કે સ્ટેશનના નળ આગળ તપેલું મુકાવી નહાતા સર ચીતુભાઈને જોયા હોય તો એમની ધર્મ અને આચારની ભાવનાનો ખ્યાલ આવે. એમનો ખાવાનો શોખ પણ ઉત્તમ હતો. જૂદી જૂદી જાતની વાનીઓ અને મીઠાઈઓ એ સારી રીતે ખાતા. મુસાફરીમાં જે દેશનું જે વખણાતું હોય તે ખાસ શુદ્ધ બ્રાહ્મણીઆ રસોઈ કરાવીને જમતા. મુસાફરી અને યાત્રાનો શોખ પણ એવો જ પ્રબળ હતો. ચીતુભાઈ શેઠનાં મોટાં દાનથી સરકારે એમને સી. આઈ. ઈ. તથા નાઈટના ઇલ્કાબ આપ્યા હતા. ઓગણુજ ગામના ઇનામદાર તરીકે એમને સરદારનો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો. સીવીલ સરવીસની પરીક્ષા આપ્યા વગર ચીતુભાઈ ઇનામદારના પુત્ર તરીકે કલેક્ટર થઈ શકે એવા ઇરાદાથી રણછોડભાઈએ ઓગણુજ ગામ ખરીદેલું એમ કહેવાય છે. એ પછી નાઈટનો ઇલ્કાબ મળ્યો અને ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં બેરોનેટનો ઇલ્કાબ મળ્યો. એ ઇલ્કાબ વંશપરંપરાનો હતો. હિંદુસ્તાનમાં પારસી અને મુસલમાન બેરોનેટ હતા પણ બાવીસ કરોડ હિંદુઓમાં સર ચીતુભાઈ પહેલા અને એકના એક બેરોનેટ હતા. ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના માર્ચમાં શિવરાત્રીને દીવસે મહાપૂજની આરતીને સમયે હૃદયરોગથી ત્રણ દીવસની ટુંકી માંદગી ભોગવી સર ચીતુભાઈ સ્વસ્થ થયા. એ વખતે એમનું વય ૫૨ વર્ષનું હતું. જીવનભર કરેલો વેદાંતનો અભ્યાસ એમને અંત સમયે કામ લાગ્યો હતો. અત્યંત શાંતિ અને પ્રસન્નતાથી એમનું અવસાન થયું હતું. માંદગીની શરૂઆતમાં જ બાણે ખખર પડી ગઈ હોય એમ એમનું ચિત્ત દુનિયામાંથી ઉઠી ગયું અને વીતરાગ થઈ ગયું હતું. એમના મરણને દીવસે શહેર આખું ગમગીન થયું હતું. શાહીબાગથી દૂધેશ્વર ગુધી શેઠનાં

છેલ્લાં દર્શન કરવા લાગેા લોકની ઠઠ જામી હતી. એમના મરણનો ખરો શોક તો જે અનાથ અસહાય પુરુષોને એમની ખાનગી મદદ મળતી હતી, અને જેમની આખર ખાતર એ વાત તથા નામ બહાર ફાઈ પણ જાણતું નહિ એવા અનેક માણસોને થયો. ગૂજરાત કાલેજને તો શેઠે ઉભી કરેલી એટલે ખીખઓએ એક તો કાલેજે બે રજાઓ પાળી. ચીનુભાઈ શેઠનું સ્થાન અમદાવાદમાં હજી કાંઈ ધનાઢયે લીધું નથી. છેવટે રણછોડભાઈના અંગ્રેજી ચરિત્રકારના શબ્દોમાં આ વર્ણન પુરું કરીશું:—“ His death in March 1916, at the comparatively early age of fifty-two, closed a career which seemed to be imbued with the spirit of Ranchhorlal's achievements and offers an inspiring example to his young son, born in 1906, who is now the guardian of the family wealth and traditions of service for the public weal. May the latter uphold worthily the standard set by his distinguished great-grand sire, of whom it may be truly said:—

“ His life was gentle; and the elements
So mixed in him, that Nature might stand up
And say to all the world, ‘ This was a man ! ’ ”

બહેચરદાસ લશ્કરી

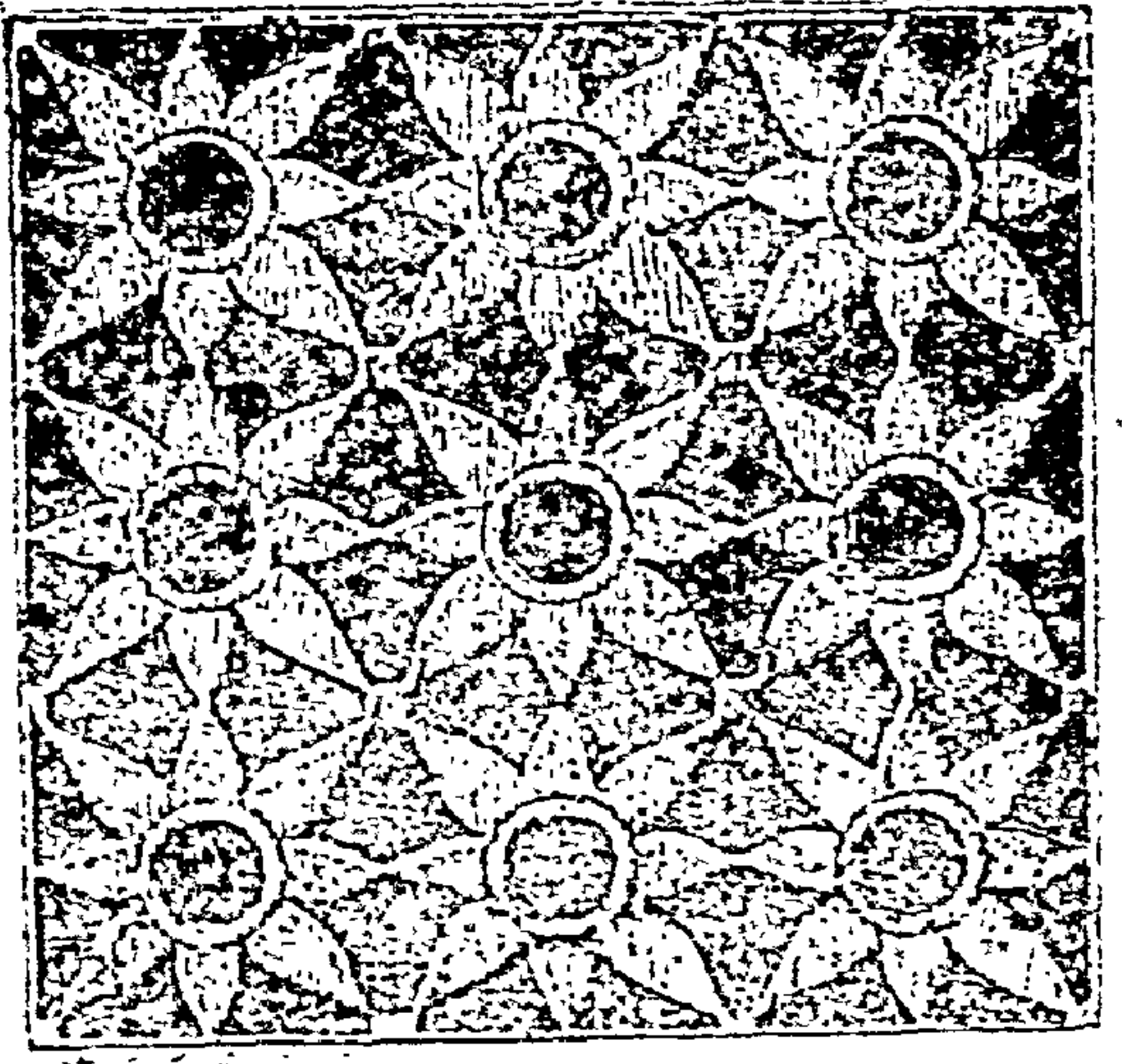
બહેચરદાસના પિતાનું નામ અંબાઈદાસ હતું. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં થયો હતો. એમના પિતા ગાયકવાડ તથા પેશ્વાના સમયમાં લશ્કરી અમલદારોને નાણાં ધીરતા એટલે એમની અટક લશ્કરી પડી. ધંધાના કામને અંગે જરૂર જોટલી એમણે ગૂજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી, તથા ઉર્દુ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે બહેચરદાસે ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે સરકારને કિંમતી મદદ કરેલી. વેપારમાં એ સાહસિક હતા. અમદાવાદમાં રણછોડભાઈ પછી ખીજી મીલ એમણે રાયખડમાં કરી તે હાલ ચાલે છે. એમણે દવાખાનું કાઢેલું તે પણ ચાલુ છે. વિદ્યાવૃદ્ધિમાં પણ એમણે પૈસો ખર્ચ્યો છે. એ સુધારક હતા. પ્રાર્થનાસમાજનું મંદિર બાંધવામાં એમણે સારી મદદ કરેલી ધારાસભાના એ સભાસદ હતા. સરકારે એમને સી. આઈ. ઇ. નો તથા રાયખડાહરનો એમ બે ઈલકાબ આપ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં ૭૨ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

પ્રકરણ એકાવનમું

નામાંકિત પુરુષો

૧

ભક્તસુધારકો
દાદુ દયાળ

પ્રસિદ્ધ દાદુ પંથના સ્થાપક સંત દાદુ અમદાવાદમાં જન્મ્યા હતા એમ કહેવાય છે. સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં એમનો જન્મ થયો હતો. દાદુ નાનપણમાં રમતા હતા ત્યારે કબીરજીના કોઈ શિષ્યના જોવામાં એ આવ્યા, અને એ વખતે એણે એમનામાં અલૌકિક તેજ દીઠું. દાદુનું ચિત્ત નાનપણથી જ ધર્મ તરફ હતું. અઢાર વર્ષની ઉંમરે કબીરજીના શિષ્ય એમને ફરી મળ્યા ત્યારે સંસાર છોડી એમણે જ્ઞાનમાર્ગ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. સમય જતાં દાદુનું ચિત્ત પરબ્રહ્મમાં ઘણું લીન થઈ ગયું, અને એમના પ્રભાવથી ઘણા એમની પાસે વગર ખોલાવ્યે બોધ લેવા આવવા લાગ્યા. ગરીબાઈ, સત્ય, ઇચ્છા માત્રનો ત્યાગ, અભિમાનનો ત્યાગ, પ્રાણીમાત્ર તરફ પ્રીતિ, અને છેવટે આત્માને ઓળખવો એ એમનું ખાસ ધ્યેય હતું.

દાદુએ જે પંથ કાઢ્યો તે પરબ્રહ્મ સંપ્રદાય, અગર સહજ સંપ્રદાય તરિકે ઓળખાય છે. બાબુ ક્ષિતિમોહન સેન એને ‘બ્રહ્મસમાજ’ (Brahma Society) કહે છે. સંપ્રદાય જેવું એમાં ખાસ છે નહિ. હિંદુ મુસલમાન કોઈ પણ એમાં જોડાઈ શકે છે. દાદુના હિંદુ તેમજ મુસલમાન શિષ્યો હતા. એમાં સુંદરદાસ, રજબજી વગેરે ખાસ જાણીતા છે. સુંદરદાસે ‘સુંદર વિલાસ’ નામનો હિંદીમાં ગ્રંથ લખ્યો છે. દાદુપંથનું મંદિર અમદાવાદમાં એક છે. દાદુનો પંથ હાલ ઉત્તર હિંદ અને ખાસ કરીને પંજાબમાં બાબુ ચાલે છે. એ પંથ

‘વેદાંત વૈષ્ણવ’ જેવો કહી શકાય. દાદુ ખોતે ભક્તિ તરફ વળ્યા છતાં કપાસ વીણવાની મજૂરી કરતા એમ કહેવાય છે.

કહે છે કે ઈ. સ. ૧૫૮૬ માં દાદુનો અકબર સાથે મેળાપ થયો હતો. અકબરે મળવા માટે કહેવડાવ્યું ત્યારે દાદુએ કહ્યું કે ‘મોટા સમ્રાટને અમારા જેવા ગરીબોને મળાને શું કામ છે. પણ જો ભક્ત અકબરને મળવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે આવે.’ કહે છે કે અકબર સાથે ૪૦ દીવસ સુધી દાદુને મેળાપ થયો હતો, અને એથી અકબરને ઘણો આનંદ થયો હતો. અકબરના ધાર્મિક વિચારોમાં દાદુનાં બોધવચનોની ઘણી અસર થઈ હતી એમ કહેવાય છે. અકબરના પંડિતોએ દાદુને ઘણા પ્રશ્નો પુછેલા-તમે કેને પૂજો છો? તમારું પુસ્તક કહ્યું? વગેરે. એના જવાબમાં દાદુ કહેતા કે ‘મારું શરીર મારું પુસ્તક છે, પરમેશ્વર એના સંદેશ એમાં લખે છે. મારું જીવન મારો પંડિત છે. અંતરયામી એ મારું દેવળ છે. અંતરમાં હું એને પૂજું છું ત્યારે મને બહારનું કંઈ વિશેષ કરી શકતું નથી. દાદુ પંથીઓ મૂર્તિને માનતા નથી.^૧ વિસ્તારના ભયથી આ મહાપુરુષનું લંબાણુથી વર્ણન થઈ શકતું નથી.

અળો ભગત

અળો ભગત ઈ. સ. ૧૬૧૫ થી ૧૬૭૫ સુધીમાં થઈ ગયો. સત્તરમી સદીના પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિઓમાં એ પહેલો છે. અમદાવાદ પાસે જેતલપુર ગામનો એ વતની હતો, પણ ધંધા માટે અમદાવાદમાં દેસાઈની પોળમાં એ આવીને વસ્યો હતો. જતે સોની હતો, પણ સોનીમાં જે સાધારણ અવગુણ કહેવાય છે તે અખામાં નહોતા. એક સ્ત્રીને એ સગી બહેન તરીકે ગણતો હતો. એના ધરેણામાં એણે પોતાનું સોનું ઉમેર્યું. રિવાજ પ્રમાણે એ બાઈએ કસોટી કરાવી અંદર કંઈ ભેગ છે કે નહિ તે જેવા ધરેણું ભગાવી જોયું તો ખરું સોનું વધારે નીકળ્યું. અખાએ આ વાત જાણી ત્યારે દુનિયા ઉપર એને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને સારાની આ દુનિયા નથી એમ થયું. બાદશાહી ટંકશાળમાં એ કામ કરતો ત્યારે કેટલાક લોકો અદાવતથી એને માથે હલકી ધાતુના ભેળતું તહોમત મુક્યું. આથી એને કેદમાં જવું પડ્યું, પણ પાછળથી નિર્દોષ ઠરીને છુટ્યો. આ બધું જોઈ એને

[૧] વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ‘બાણુ ક્ષિતિમોહન સેનનો Dadus’ Brahma Society’ નામનો લેખ-વિશ્વભારતી; જાન્યુઆરી ૧૯૨૮

વિરાગ આવ્યો, અને ગુરુની શોધમાં નીકળ્યો. પહેલું જયપુર આવ્યું. ત્યાં ગોસાંધજી ગોકુળનાથ મળ્યા. એમણે અખાને માન પાન આપ્યું. પણ અખાને સંતોષ ન થયો. બહુ દુર્ગા પછી ગંગાતટે કાશીમાં એક સન્યાસીમાં એણે ખરું ગુરુપણું દેખ્યું. ત્યાર પછી બાર મહિના સુધી એણે છુપાઈને જ્ઞાનની કથા સાંભળી. એક વખત અંદરના સાંભળનારે ઉઘને લીધે હુંકારો ન ભણ્યો, પણ અખાત્રે બહારથી દીધો. ગુરુને અખાની બધી વાતની ખબર પડી, અને અખો એ ગુરુનો શિષ્ય થઈ વેદાંતી બન્યો. અમદાવાદ તરફ પાછા વળતાં ગોકુળનાથે એને ગરીબ વેશે જોઈ આવકાર ન આપ્યો. અમદાવાદ આવ્યા પછી એણે વેદાંતના સિદ્ધાંતો ઉપર કવિતા લખવામાં અને દંભી ગુરુઓ તથા સાધુઓને ખુદ્દા પાડવાની કવિતા કરવામાં સમય ગાળ્યો. “ ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ ઘરડા બળદને ધાત્રી નાથ; ધન હરે ઘોકા નવ હરે એ ગુરુ કહ્યાણ શું કરે ? ” એ પ્રસિદ્ધ લીટીઓ ગોકુળનાથે કરેલા અનાદર ઉપરથી લખાયેલી છે. અખાની વેદાંતની કવિતા બહુ લોકપ્રિય નથી, પણ એના ચાખખા ઘણા લોકપ્રિય છે. ઘેર ઘેર એ બોલાય છે. કૃષ્ણ ભક્તિને બદલે બીજા વિષયોનાં કાવ્યો કરવાનું અખાથી શરૂ થયું એમ મનાય છે.^૧

શ્રીસહજાનંદસ્વામી

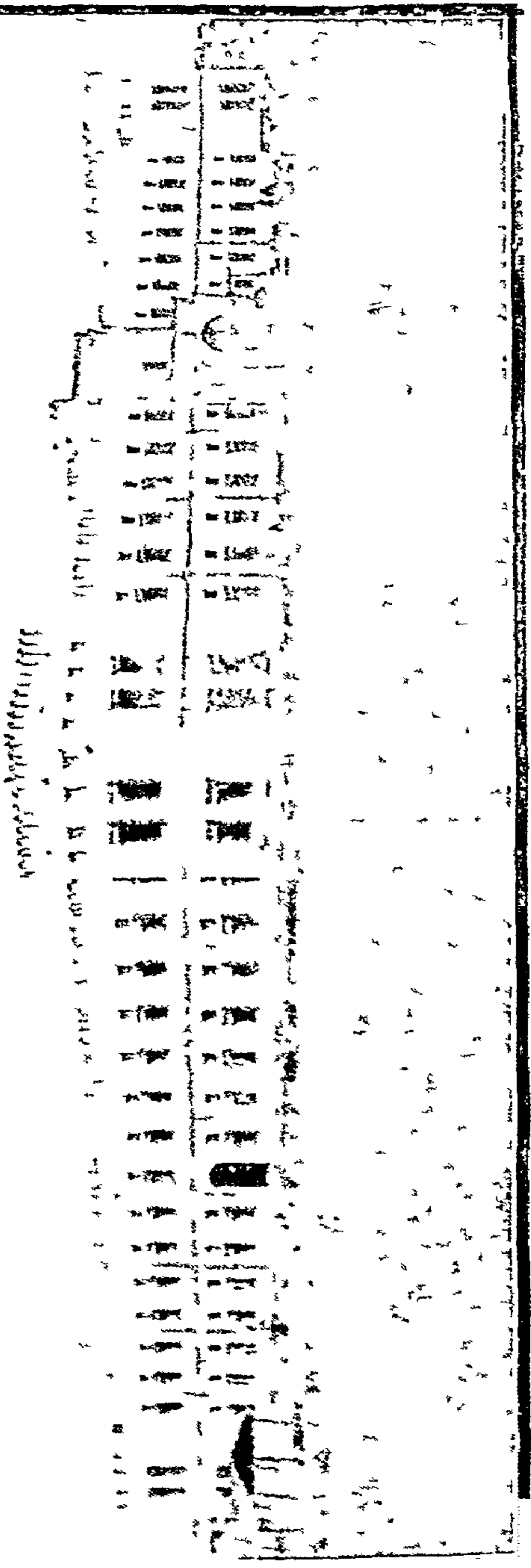
સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક સહજાનંદ સ્વામીનો જન્મ લખનાં પાસેના એક ગામમાં થયો હતો. એ અમદાવાદના વતની નથી, પણ અમદાવાદ એક વખત એમની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર હતું એટલે બહુ હુંકામાં એમનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ. એ વિ. સં. ૧૮૩૬ (ઇ. સ. ૧૭૮૦) માં જન્મ્યા હતા. ગૂજરાતમાં જે વખતે ઘણી અવ્યવસ્થા હતી અને લૂંટ તથા ચોરીનો ઘણો ભય હતો તેવે વખતે એમણે પોતાનો બોધ ફેલાવી સાધારણ લોકસમૂહમાં ઘણાને રસ્તે ચાણીને સારે માર્ગે દોર્યાં. એમણે લક્ષ્મીનારાયણને બદલે નરનારાયણની પૂજા દાખલ કરી એ વિશેષતા છે. એ સમયના વૈષ્ણવ ધર્મમાં આ એક અગત્યનો સુધારો હતો. વીસ વર્ષની ઉંમરે જૂનાગઢ પાસે રામાનંદ સ્વામી પાસેથી એમણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં અમદાવાદમાં રાયપુર હવેલીની પોળ સામે રઘુનાથજીના મંદિરમાં આવી રહ્યા. લોકો એમને

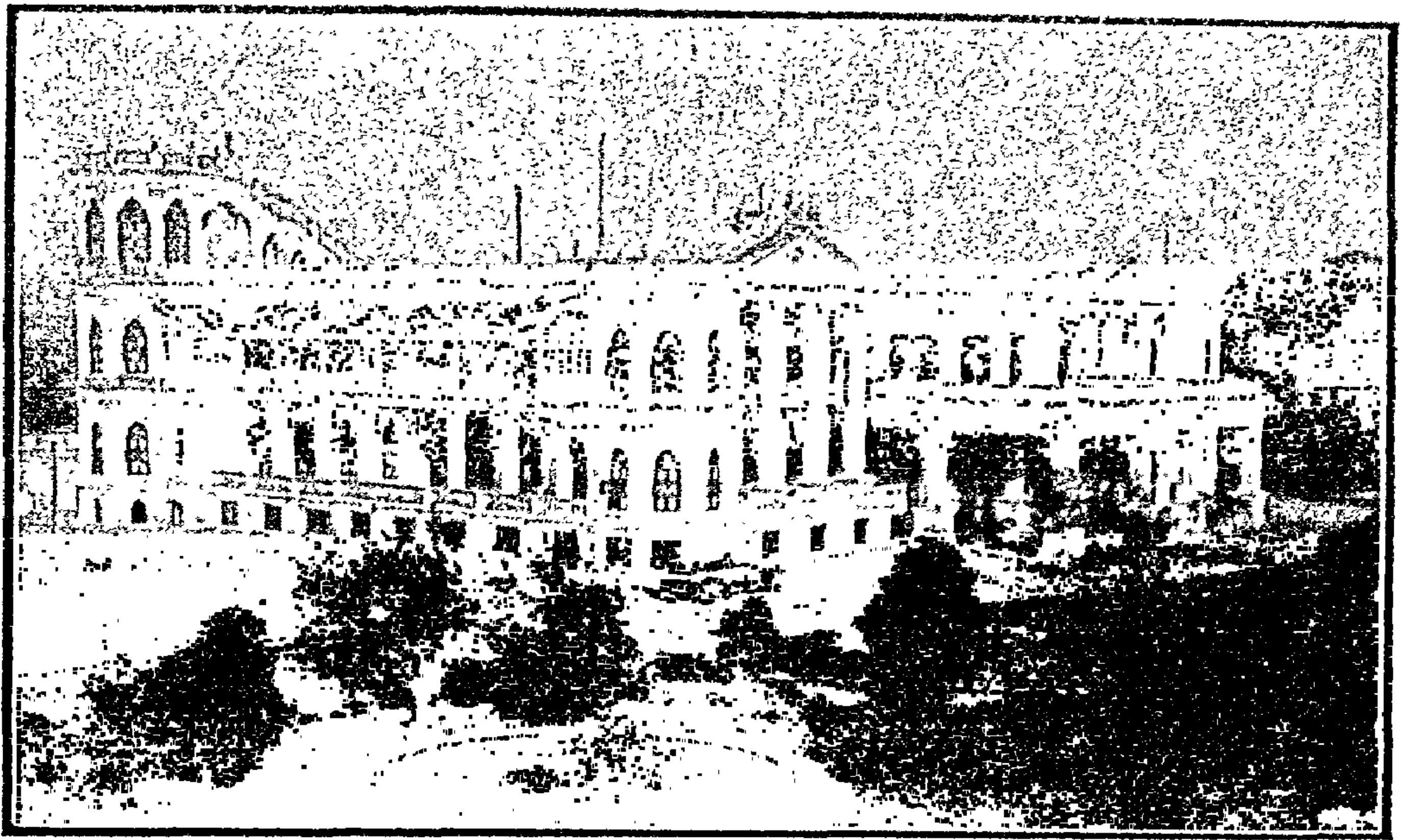
બહુ નડ્યા. ગોમતીપુરના એક બાવા લોલંગરે એમને બહુ હેરાન કર્યા અને એક વખત એમના ઉપર ઇંટાળાનો વરસાદ વરસાવ્યો. આથી નાસીને સહજનંદ જેતલપુર ગયા. ત્યાં એમણે એક મહારુદ્ર કર્યો. એ જગ્યા ઉપર હાલ પણ જેતલપુરના તળાવ પાસે સ્મરણચિહ્ન કરેલું છે. એ પછી ગાયકવાડના સુબા વિઠ્ઠલરાવ બાબાજીએ એમને કેદ કર્યા હતા, પણ એમનાથી કરીને છોડી મુક્યા. આવા આવા જીલમોથી સહજનંદ ડગ્યા નહિ એટલે લોકોને ઘણી શ્રદ્ધા આવી. કહે છે કે ઘણા લૂંટારાઓ તથા તોફાની લોકો અને કાઠી તથા કાળા લોકોને એમણે બોધ આપી સીધે માર્ગે ચડાવ્યા. જે વખતે સહજનંદ ગૂજરાતમાં જે રીતે કાર્ય કરતા હતા, તે જ વખતે કેવળ જૂદી જ રીતે બંગાળમાં રાજ રામમોહનરાય કાર્ય કરી રહ્યા હતા. એ બંને મહાન પુરુષોનાં વ્યક્તિત્વમાં તો ફેર હતો, અને એમને સરખાવી શકાય નહિ, પરંતુ એમનાં કાર્યો સરખાવાય. એટલે જે કાર્ય કરવામાં બંગાળમાં રામમોહનરાય ન શક્યા તેને મળતું જ કાર્ય જૂદી રીતે કરવામાં સહજનંદ ગૂજરાતમાં શક્યા. સહજનંદે પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓનો ત્યાગ ન કરતાં યુદ્ધિભેદ ન થાય એવી રીતે સુધારો કર્યો એટલે જ શક્યા. એમણે ઉચ્ચનીચનો ભેદ ભક્તિ કરવામાં ન ગણ્યો. રા. મંગેનલાલ વખતચંદ લખે છે કે ‘કાઠી લોકોને સેલુકરના વખતમાં લાલા હરખચંદે થોડા વશ કરેલા, અને સ્વામીનારણે વધારે વશ કર્યા, અને અંગ્રેજો ખરેખરા તાબે કર્યા.’ સહજનંદે આમોદના ભટ્ટ દીનાનાથની મદદથી સંસ્કૃતમાં શિક્ષાપત્રી લખી, અને અમદાવાદની અંગ્રેજી નિશાળના પહેલા મહેતાજી ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસે એનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કર્યો. વિ. સં. ૧૮૮૬ ના જેઠ વદી ૧૦ (ઈ. સ. ૧૮૨૯ અક્ટોબર તા. ૨૮) ને રોજ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે ગઢડા મુકામે સહજનંદ સ્વામી દેવલોક પામ્યા.

ભોળાનાથ સારાભાઈ

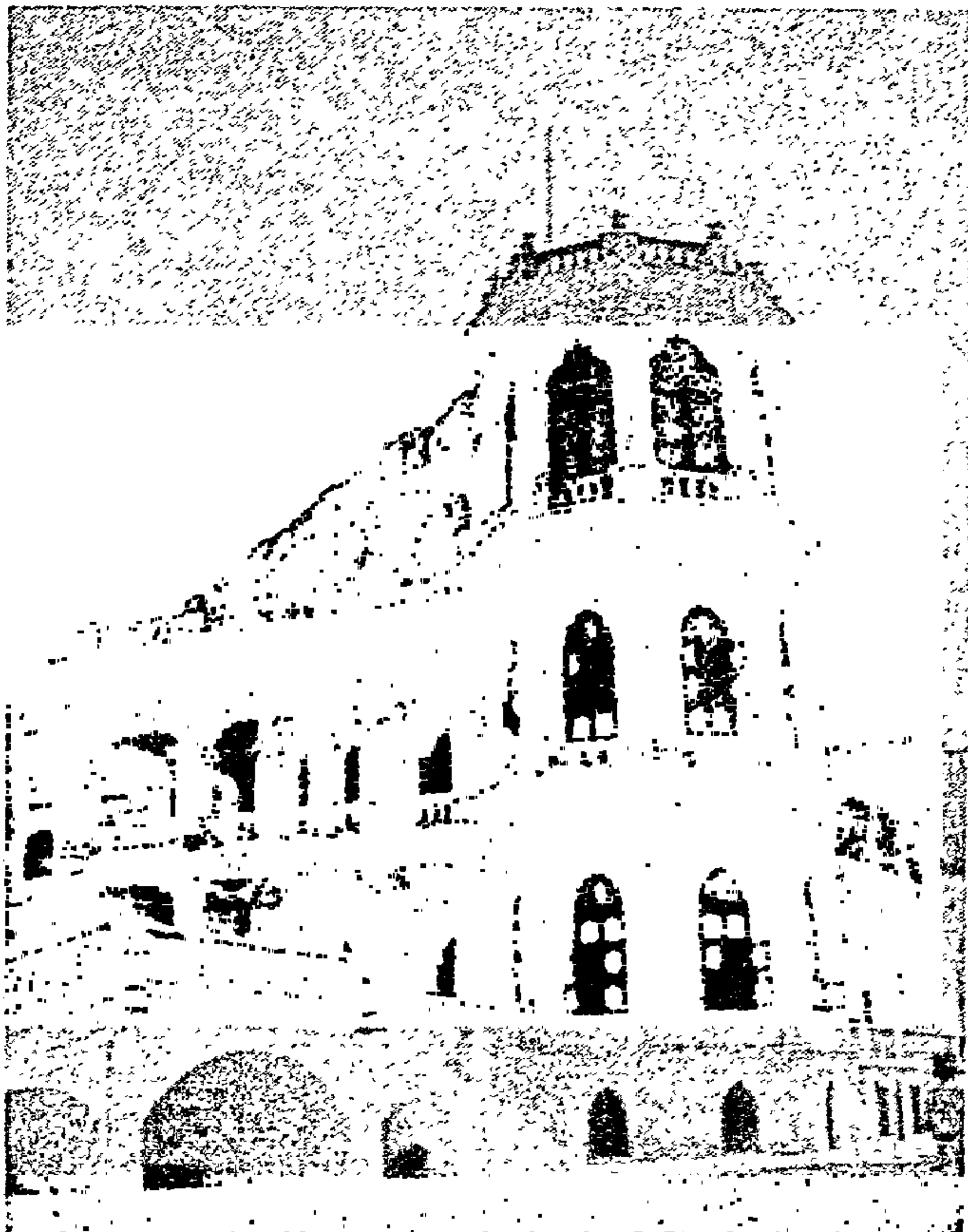
એક કુટુંબ તરિકે બંગાળમાં જેમ ટાગોર કુટુંબ નામાંકિત છે એવું ગૂજરાતમાં ભોળાનાથ સારાભાઈનું કુટુંબ કહી શકાય. સરસ્વતી અને લક્ષ્મી બંનેના પ્રસાદ એમના કુટુંબમાં વખતોવખત રહ્યાં કર્યાં છે. ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈએ ઉર્દુમાં પોતાના વડીલોની હકીકત લખેલી છે તેનો સાર ભોળાનાથના જીવનચરિત્રમાં આપેલો છે. ભોળાનાથના વડીલોના મોસાળ બાજુના સગા મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વડનગરથી આંખાનેર વેપાર માટે જઇ વસેલા

ප්‍රාග්ධන

૬૪ (અ) સર ચીનુભાઈ માધવલાલનો 'શાંતિકુંજ' બંગલો.

(આ) પાછળનો ભાગ

એમનું નામ ગોપીનાથ હતું. એ ગોપી મલ્લેક નામથી પાછળથી ઓળખાતા હતા. ગોપીનાથે ચાંપાનેર તથા વડોદરામાં મકાનો બંધાવ્યાં હતાં અને અમદાવાદમાં ગોપીપરં વસાવ્યું હતું. મોગલાઈમાં એમના વંશજોએ દક્ષિણ કામ કરેલું. સારાભાઈના દાદાના બાપ નથમલ મહેતા શહેરમાં જ્યાંમદખાં બાબીનો સ્વતંત્ર અમલ થયો ત્યારે રાજ્યના વકીલ હતા. પેશ્વાનો અમલ થયો ત્યારે પણ એમનું કામ ચાલુ રહ્યું અને બાલાજી બાહરાવ પેશ્વાના દરબારમાં પૂનામાં એ વકીલ તરીકે જાણીતા હતા. અમદાવાદ પેશ્વાના હાથમાં આવ્યું ત્યારે અલીમુહમ્મદખાં દીવાન (મીરાતે અહમદીનો કર્તા) વગેરે જે જે ગૃહસ્થોનાં નામથી સાક્ષીયાનો જારી રહ્યો તેમાં નથમલ વકીલનું નામ હતું. હાલ પોલીટીકલ પેનશનના વંશ-પરંપરા અમલમાં લખાઈને એ નાણું મળે છે.^૧

આ મલ્લેક ગોપીનાથ તે મીરાતે સિકંદરીના મલીક ગોપી હોવા જોઈએ. મહમૂદ બેગડાના સમયમાં બીજા ગોપીનાથ મલીક થયાનું તવારીખોમાં જણાયું નથી. મલીક ગોપી મહમૂદ બેગડાના અમીર થયા હતા. મલીકસારંગના (સારંગપુર વસાવનાર) એ ભાઈબંધ થતા હતા. મુઝફ્ફર બીજાના સમયમાં મલીકસારંગ અને ગોપી બન્ને શહેરમાં અગ્રેસર કાર્યકર્તા હતા. એમણે વસાવેલા ગોપીપરાનો હાલ પત્તો નથી પણ તે સારંગપુર પાસે હોવું જોઈએ. સુરતના ઇતિહાસમાં આવતા ગોપીનાથ અને ત્યાં ગોપાપુરા

મલીકગોપી

વસાવનાર ગોપીનાથ સાથે આ મલીકગોપીને સંબંધ હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે

ગોપીનાથની સત્તા બહુ હતી. નાચગાનના એ શોખીન હતા. એક વખત કેટલીક બહુ જ સુંદર સ્ત્રીઓને બોલાવી એમણે નાચ કરાવેલો. તેમાં સુલતાનના સગાને આમંત્રણ નહોતું પણ એ વેશ બદલીને ગયો હતો. જ્યારે એ વાતની મલીક-ગોપીને ખબર પડી ત્યારે એને ઘણો માર માર્યો. આ બનાવનું બહાનું લઈ સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાને એના કેટલાક સગા અમીરોએ ચઢાવ્યો, અને એના

[૧] કૃષ્ણરાવ દીવેદીઆ કૃત ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર પ્ર. ૨. પૃ. ૮-૯. મલીકગોપીને માટે વિ. સં. ૧૫૦૮ હીજરી ૮૭૦ આપેલો છે એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયના સિકંદરીમાં લખેલા મલીકગોપી એ જ હશે એમ માનવાને વાધો નથી. જીવનચરિત્રમાં ગોપીનાથને માટે અધિકાર હતો એટલું લખેલું છે.

હુકમથી ગોપીનાથને મારી નાંખવામાં આવ્યા.^૧

નથમલ મહેતાથી સારાભાઈ સુધી દરેકને દારસીનું જ્ઞાન સારું હતું, અને બાપાભાઈ તથા સારાભાઈએ દારસીના જ્ઞાનને લીધે સારી નોકરીઓ કરી હતી. નથમલ મહેતાના સમયની લક્ષ્મી કૃપાશંકર સુધી રહી. બાપાભાઈથી કુટુંબની સ્થિતિ સાધારણ હતી તે ભોળાનાથના વખતમાં સુધરી. સારાભાઈએ અંગ્રેજ સરકારની સારી નોકરી કરેલી તેના બદલામાં ભોળાનાથને નિકેલ ગામ ઇનામમાં મળ્યું; અને રાધનપુરના નવાળા જોરાવરબાનજીએ ધનોરા ગામ ઇનામમાં આપ્યું.

ભોળાનાથના કુટુંબની અટક દીવેટીઆ છે. એમના જીવનચરિત્રમાં પાના નીચેની નોંધમાં લખ્યું છે કે સારાભાઈએ મથુરા નાગોરના ચોપડામાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે: “ અવટંક ગલેચા, પંક્તિ લાંગણુદીવા, મશહર દિવટિયા. ”

આ નામો શી રીતે પડ્યાં એનો કાંઈ ખુલાસો કરેલો દિવેટીઆ ગુલેચા નથી. દિવટિયાનું હાલ દીવેટીઆ થયું છે. ‘લાંગણુદીવા’ અને ‘દિવટિયા’નો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. પણ ‘ગલેચા’ શબ્દ વિચારવા જેવો છે. ખરો શબ્દ ‘ગુલેચા’

છે. અમદાવાદના વડનગરા નાગરની નાતમાં લક્ષ્મી વિદ્યાયગીરી વખતે કુલોત્તયાર થાય છે તેમાં ગુલેચા શબ્દ આવે છે. એમાં કેટલાંક મુખ્ય કુટુંબોમાં ગુલેચા નામ આવે છે એટલે કે દિવટિયા કુટુંબ મુખ્ય કુટુંબ હોવું જોઈએ. દિવટિયા નામ તો માત્ર લોકમાં મશહર નામ હતું એમ સારાભાઈના પોતાના લખાણથી સિદ્ધ થાય છે અને ખરી અવટંક ગુલેચા છે તે પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. મહમૂદ બેગડા સુધી આ કુટુંબના વડીલો નામાંકિત હશે એમ જણાય છે. વળી મહારાજ ભીમદેવ, વીરધવલ, અને વીરાળદેવના રાજપુરોહિત સોમેશ્વરદેવ ગુલેચા કુળના હતા એમ ઉલ્લેખ મળે છે. એમના કુળમાં સોલશર્મા નામના એક વિદ્વાન પુરુષે સોમયાગ કરેલો અને મૂળરાજે એમને પુરોહિત નીમેલા. એ કુટુંબમાં લઢાઈ, યજ્ઞ, મંત્રીપણું તથા પુરોહિતપણું કરનારા થઈ ગયા. એ કોઈ દાન લેતા નહિ. સોમેશ્વરદેવમાં શિદ્ધ કવિત્વની શક્તિ હતી. અડધા પ્રહરમાં એમણે

[૧] મીરાતે સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૨૦૬-૭ વીજત માટે જુઓ.

નાટક રચી કાઢ્યું હતું. વડનગરા નાગરમાં ગુલેચા કુટુંબ ખીજું જાણવામાં નથી. જો આ ગુલેચા કુટુંબ પ્રાચીન ગુલેચાનું જ ઉતરી આવેલું હોય તો દીવેટીઆ કુટુંબનો ઇતિહાસ ઘણો જ પ્રાચીન હશે; અને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં મૂળરાજથી માંડી આજ સુધી ઘણા નામાંકિત માણસો એ કુળમાં થઈ ગયા એમ કહેવું પડે. બારમી-તેરમી સદીમાં જેવા મહાવિદ્વાન અને કવિ એ કુટુંબમાં થયા તેવા આજે વીસમી સદીમાં પણ નરસિંહરાવભાઈ જેવા એ કુટુંબમાં થયા એ ખરેખરા ગૌરવની વાત છે. ભોળાનાથ પોતે પણ કવિ હતા. એમના પુત્ર ભીમરાવ કવિ હતા. ભોળાનાથના સૌથી નાના પુત્ર કૃષ્ણરાવ પણ ઉત્તમ લેખક હતા. હાલ શ્રી નરસિંહરાવને આખું ગૂજરાત ઓળખે છે.

ભોળાનાથ સારાભાઈના જીવનમાં ખાસ અગત્યની વાત પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના છે. પ્રભુને બદલે વહેમની પૂજા કરતા અને આચારધર્મને બદલે સડેલી રૂઢિઓનું સેવન કરતા હિંદુ ધર્મનું નામ લગાડતા સમાજ ઉપર એમને શ્રદ્ધા ઉઠતી જતી હતી. ધાર્મિક વૃત્તિઓ ભોળાનાથમાં મૂળથી હતી. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં ન્યાયાધિશ હતા એ વખતે એમની મૈત્રીથી ભોળાનાથની ધાર્મિક વૃત્તિઓ ખીજી બાજુ વળી. એમના સંસ્કારી હૃદયમાં ભક્તિભાવ ઉછળી રહ્યો, અને નિરાકાર ઈશ્વરની સુંદર સ્તુતિઓની કવિતાઓના રૂપમાં એ બહાર નીકળ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૪ ના અરસામાં આ પરિવર્તન થયું, અને એને લીધે ‘પ્રાર્થનામાળા’ લખાઈ. અમદાવાદમાં મોદાનંદ નામના એક સંન્યાસીને આ પ્રાર્થનામાળાથી એવી અસર થઈ કે એમનું મન એ બાજુ વળ્યું અને મંદિરની વેદી ઉપરથી એમણે ભાષણો પણ આપ્યાં. આ બધા વિષય ઉપર લંબાણ કરવાનું આ સ્થળ નથી. ભોળાનાથની કવિતા વિશે સાહિત્યના ગ્રંથોમાં જેવાથી ખ્યાલ આવશે. અમદાવાદમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ એક નવી દિશામાં-સુધરેલી દિશામાં વાળવામાં ભોળાનાથ પહેલા હતા એ જ મહત્વની વાત છે. એમણે સુધારો અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેટલીક સખાવત કરેલી છે. લીટરરી ઈન્સ્ટીટ્યુટ અને આપારાવ લાયબ્રેરી એમણે કર્યા છે. દયા, પરોપકાર, અતિથિસત્કાર, પ્રમાણિકતા, નિરભિમાનવૃત્તિ, અને ઉદ્યોગ એટલા ગુણો એમનામાં હતા. એમનો કુટુંબ ગુણ ક્રોધી છતાં ધર્મખળથી એમણે ક્રોધ ઉપર જીત મેળવી હતી. ભોળાનાથ અને રણછોડલાલ છોટાલાલ એ એ મહાપુરુષો એક જ વર્ષમાં જન્મ્યા હતા, અને સાથે લણ્યા હતા અને મિત્રો

હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૮-૫૯ માં રણછોડલાલના આગ્રહથી એમણે ધર્મસભા કાઢી હતી. પ્રાર્થનાસમાજ નીકળ્યા પછી બંને મિત્રોના ધાર્મિક વલણમાં સહેજ ફેર પડ્યો હતો. એ બંને પ્રિય મિત્રો હતા છતાં બંનેના મનના બંધારણમાં જે અંતર હતું તે ભાગ્યે જીવન કોઈ મિત્રો વચ્ચે દર્શો. “ એક (રણછોડલાલ) સતત બદ્ધ પદ્ધતિએ વિચાર કરનાર, બીજા (ભોળાનાથ) અંતઃકરણમાં જે ખરું લાગે તેમ અનુવર્તન કરનાર; એક પર્વતના જેવા નિશ્ચલ, બીજા સમુદ્ર જેવા તરંગમય પણ ગંભીર; એક મનનપરાયણ; બીજા ભાવપરાયણ; એક સંરક્ષક નીતિના અંગીભૂત, બીજા ઉત્કર્ષ નીતિના પક્ષકાર; એમ બંનેમાં ફેર હતો. ”^૧ ભોળાનાથનું મરણ ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના મે માસમાં થયું.

ભગત છુપાણ કિશોર

આ સંતપુરુષ અમદાવાદમાં વિ. સં. ૧૯૦૦ માં જન્મ્યાથીને દીવસે જન્મ્યા હતા, જ્ઞાતિએ ભાવસાર હતા. એ એક છુપા સંત હતા. બહારનો આડંબર એમને ગમતો નહિ. ગૂજરાતી ત્રણ ચોપડીઓ લખ્યા હતા, પણ વેદાન્તના ગહન સિદ્ધાન્તોના ખુલાસા કરતા, અને અખા વગેરે કવિઓના તથા બીજા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોના ધાર્મિક ખુલાસા ઉત્તમ રીતે કરતા. આત્માનો અનુભવ એ જ એમની મોટાઈનું ખરું તત્ત્વ હતું. કર્મયોગ એમણે જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. પોતાનો કુન્દીનો ઘંઘો એ છેવટ સુધી કરતા. કોઈ પ્રાણીને દુઃખ થાય એવું ન કરવું, કોઈ પાસે સેવા ન કરાવવી, પોતાનું કામ પોતે કરવું, સત્યપરાયણ રહેવું એ એમનાં ખાસ વ્રત હતાં. સાંપ્રદાયિક દુરાગ્રહોથી એ હમેશ દૂર રહેતા અને દરેક સંપ્રદાય તથા ધર્મનું રહસ્ય માનથી સમજતા તથા સમજાવતા.

[૧] બહેરામજી મલખારી ભોળાનાથ માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“ Mr. Bholanath is an elderly gentleman and ranks among the reformers. But age has taught him to be cautious, and I do not wonder that he is not such a favourite with the ardent youngsters as with men of his own time. But all the same he is an estimable old gentleman, and if he can do good by ‘word of mouth’, he will not be silent. ” બુઓ મલખારીનું Gujarat and Gujarati's p. 107.

એમની સ્ત્રી નાનપણમાં જ ગુજરી ગઈ હતી. એ પછી એ પરણ્યા નહોતા, અને એમને સંતાન પણ નહોતું. બાકીનું જીવન એમણે આજીવિકા પુરતો ધંધો કાયમ રાખી વેદાંતનાં લજનો ખનાવવામાં, ગાવામાં, લજન વગેરે કરવામાં તથા જિજ્ઞાસુઓને બોધ દેવામાં ગાળ્યો. એમનું ધર એવા જિજ્ઞાસુઓથી ઉભરાતું, પરંતુ પોતે બહાર પડવાને સાફ ના પાડતા. નડિયાદવાળા સંતરામના શિષ્યના શિષ્ય જીજ્ઞા લગતના એ શિષ્ય હતા. અહંકારનો નાશ કરી મનનું મનપણું જાય એટલે માણસને પરમાનંદ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય એ એમનો સિદ્ધાન્ત હતો. પોતાના મૃત્યુનું જ્ઞાન અગાઉથી થવાથી એમણે ત્રણ મહિના અગાઉ ધરબાર વેચી નાંખી જતે જ ધર્મદામાં પૈસા વાપરી નાંખ્યા હતા એમ કહેવાય છે. આ સંતપુરુષનું મરણ થોડાં વર્ષ ઉપર ત્રિ. સં. ૧૮૭૭ ના મહા વદ ૧૦ મે થયું. આવા કેટલાય મહાપુરુષો આપણા દેશમાં અણુઓળખ્યા રહે છે.

૨

રાજદ્વારી પુરુષો

અમદાવાદમાં થએલા રાજદ્વારી પુરુષોમાં જે બાદશાહ સમયમાં તથા મોગલ સમયમાં થયા તેમાંના મુખ્યનું વર્ણન આવી ગયું. એ પછી થએલા ખાસ અગત્યના પુરુષોનું વર્ણન હવે ટુંકામાં જોઈએ.

કૃપાશંકર અને હંઝરત કુંદુખ

શંભુરામની પેઠે કૃપાશંકરે પણ અમદાવાદમાં મોગલાધનાં પાછલાં વર્ષોમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હોય એમ જણાય છે. કૃપાશંકરના ઉદ્દેશ્ય જે વાર આવે છે, અને ‘કૃપાશંકર નાગર’ એટલા એ નામ સિવાય પિતાનું નામ કે બીજી માહિતી આપેલી નથી. અહમદી લખે છે કે સાંકડીશેરીમાં આશાપુરીનું મંદિર નાગર જાતના માણસ કૃપાશંકરે બંધાવ્યું છે. ઇબ્રાહિમકુલીખાં અને સુજાતઅલીના ભાઈ રસ્તમકુલીના પવાડામાં કૃપાશંકર નાગરનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે. રસ્તમકુલીનું લશ્કર સુરતથી અમદાવાદ લેવા આવતું હતું ત્યારે મરેઠાઓ સાથે લડાઈ થઈ હતી. એમાં નિરાશાને સમયે કૃપાશંકરે રસ્તમકુલીખાંને હિંમત આપી હતી. કૃપાશંકર બહાદુર લડવૈયા હોય એમ જણાય છે.

આ કૃપાશંકર કાણ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આશાપુરી બાંધનાર કૃપાશંકર અને આ કૃપાશંકર એક કે નહિં તે માટે આધાર તો નથી. પરંતુ સંજોગોના સમય ઉપરથી એક માનીએ તો વાંધા જેવું નથી. ભોજાનાથ સારા-

હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૮-૫૯ માં રણછોડલાલના આગ્રહથી એમણે ધર્મસભા કાઢી હતી. પ્રાર્થનાસમાજ નીકળ્યા પછી બંને મિત્રોના ધાર્મિક વલણમાં સહેજ ફેર પડ્યો હતો. એ બંને ત્રિય મિત્રો હતા છતાં બંનેના મનના બંધારણમાં જે અંતર હતું તે ભાગ્યે બીજા કોઈ મિત્રો વચ્ચે હશે. “ એક (રણછોડલાલ) સતત બદ્ધ પદ્ધતિએ વિચાર કરનાર, બીજા (ભોળાનાથ) અંતઃકરણમાં જે ખરું લાગે તેમ અનુવર્તન કરનાર; એક પર્વતના જેવા નિશ્ચલ, બીજા સમુદ્ર જેવા તરંગમય પણ ગંભીર; એક મનનપરાયણ; બીજા ભાવપરાયણ; એક સંરક્ષક નીતિના અંગીભૂત, બીજા ઉત્કર્ષ નીતિના પક્ષકાર; એમ બંનેમાં ફેર હતો. ”^૧ ભોળાનાથનું મરણ ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના મે માસમાં થયું.

સગત જીવાણ કિશોર

આ સંતપુરુષ અમદાવાદમાં વિ. સં. ૧૯૦૦ માં જન્માષ્ટમીને દીવસે જન્મ્યા હતા. જ્ઞાતિએ ભાવસાર હતા. એ એક છુપા સંત હતા. બહારનો આડંબર એમને ગમતો નહિ. ગૂજરાતી ત્રણ ચોપડીઓ લખ્યા હતા, પણ વેદાન્તના ગહન સિદ્ધાન્તોના ખુલાસા કરતા, અને અખા વગેરે કવિઓનાં તથા બીજા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોના ધાર્મિક ખુલાસા ઉત્તમ રીતે કરતા. આત્માનો અનુભવ એ જ એમની મોટાઈનું ખરું તત્ત્વ હતું. કર્મયોગ એમણે જીવનમાં હિતાર્થે હતો. પોતાનો કુન્દીનો ધંધો એ છેવટ સુધી કરતા. કોઈ પ્રાણીને દુઃખ થાય એવું ન કરવું, કોઈ પાસે સેવા ન કરાવવી, પોતાનું કામ પોતે કરવું, સત્યપરાયણ રહેવું એ એમનાં ખાસ વ્રત હતાં. સાંપ્રદાયિક દુરાગ્રહોથી એ હંમેશ દૂર રહેતા અને દરેક સંપ્રદાય તથા ધર્મનું રહસ્ય માનથી સમજતા તથા સમજાવતા.

[૧] બહેરામજી મલબારી ભોળાનાથ માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“ Mr. Bholanath is an elderly gentleman and ranks among the reformers. But age has taught him to be cautious, and I do not wonder that he is not such a favourite with the ardent youngsters as with men of his own time. But all the same he is an estimable old gentleman, and if he can do good by ‘word of mouth’, he will not be silent. ” જુઓ મલબારીનું Gujarat and Gujarati's p. 107.

એમની સ્ત્રી નાનપણમાં જ ગુજરી ગઈ હતી. એ પછી એ પરણ્યા નહોતા, અને એમને સંતાન પણ નહોતું. બાકીનું જીવન એમણે આજીવિકા પુરતો ધંધો કાયમ રાખી વેદાંતનાં લજનો બનાવવામાં, ગાવામાં, લજન વગેરે કરવામાં તથા જિજ્ઞાસુઓને બોધ દેવામાં ગાળ્યો. એમનું ધર એવા જિજ્ઞાસુઓથી ઉભરાતું, પરંતુ પોતે બહાર પડવાને સાફ ના પાડતા. નડિયાદવાળા સંતરામના શિષ્યના શિષ્ય જીજ્ઞા લગતના એ શિષ્ય હતા. અહંકારનો નાશ કરી મનનું મનપણું જાય એટલે માણસને પરમાનંદ સ્વરૂપનું ભાન થાય એ એમનો સિદ્ધાન્ત હતો. પોતાના મૃત્યુનું ભાન અગાઉથી થવાથી એમણે ત્રણ મહિના અગાઉ ધરખાર વેચી નાંખી જતે જ ધર્મદામાં પૈસા વાપરી નાંખ્યા હતા એમ કહેવાય છે. આ સંતપુરુષનું મરણ થોડાં વર્ષ ઉપર વિ. સં. ૧૯૭૭ ના મહા વદ ૧૦ મે થયું. આવા ટેટલાય મહાપુરુષો આપણા દેશમાં અણુઓળખ્યા રહે છે.

૨

રાજદ્વારી પુરુષો

અમદાવાદમાં થએલા રાજદ્વારી પુરુષોમાં જે બાદશાહ સમયમાં તથા મોગલ સમયમાં થયા તેમાંના મુખ્યનું વર્ણન આવી ગયું. એ પછી થએલા ખાસ અગત્યના પુરુષોનું વર્ણન હવે હુંકામાં જોઈએ.

કૃપાશંકર અને હંઝરત હુંદુખ

શંભુરામની પેઠે કૃપાશંકરે પણ અમદાવાદમાં મોગલાધનાં પાછલાં વર્ષોમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હોય એમ જણાય છે. કૃપાશંકરના ઉદ્દ્યેષ બે વાર આવે છે, અને ‘કૃપાશંકર નાગર’ એટલા એ નામ સિવાય પિતાનું નામ કે બીજી માહિતી આપેલી નથી. અહમદી લખે છે કે સાંકડીશેરીમાં આશાપુરીનું મંદિર નાગર જતના માણસ કૃપાશંકરે બંધાવ્યું છે. ઇબ્રાહિમકુલીખાં અને સુજાતઅલીના ભાઈ રસ્તમકુલીના પવાડામાં કૃપાશંકર નાગરનો ઉદ્દ્યેષ આવે છે. રસ્તમકુલીનું લશ્કર સુરતથી અમદાવાદ લેવા આવતું હતું ત્યારે મરેઠાઓ સાથે લડાઈ થઈ હતી. એમાં નિરાશાને સમયે કૃપાશંકરે રસ્તમકુલીખાંને હિંમત આપી હતી. કૃપાશંકર બહાદુર લડવૈયા હોય એમ જણાય છે.

આ કૃપાશંકર કાણ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આશાપુરી બાંધનાર કૃપાશંકર અને આ કૃપાશંકર એક કે નહિ તે માટે આધાર તો નથી. પરંતુ સંજોગોના સમય ઉપરથી એક માનીએ તો વાંધા જેવું નથી. ભોજાનાથ સારા-

ભાઇના વડીલોમાં નથમલ મહેતાના પુત્ર એક કૃપાશંકરનું નામ આવે છે. બીજા કૃપાશંકર એક હજરત કુટુંબના દીવાન ચુનીલાલ સારાભાઇના વડીલોમાં આવે છે. ભોળાનાથના કુટુંબનો જે અહેવાલ સારાભાઇએ લખેલો એમના ચરિત્રમાં આપ્યો છે તે ઉપરથી લાગે છે કે કૃપાશંકર કરતાં એમના પિતા નથમલ મહેતા વધારે પ્રસિદ્ધ હતા. પોતાના દાદા કૃપાશંકર જે ઉપર પ્રમાણે લઢાઈમાં પ્રસિદ્ધ થયા હોય તો સારાભાઇએ તેનો જરૂર ઉલ્લેખ કર્યો હોત, દાદાને બદલે એમણે દાદાના બાપ નથમલ મહેતા વિશે વધારે લખ્યું છે એટલે એ કૃપાશંકર બહુ પ્રસિદ્ધ ન પણ હોય; અને નથમલ મહેતા મીરાતે અહમદીના કર્તા અલી-મુહમ્મદખાંના સમકાલીન હતા એટલે એમના પુત્ર કૃપાશંકર એમનાથી સહેજ મોડા પ્રકાશમાં આવ્યા હોય. ઉપરના કૃપાશંકરનો સમય મીરાતે અહમદીના કર્તાથી ૪૦ વર્ષ પહેલાં (૧૭૨૫ ની લગભગમાં) આવે એટલે નથમલ મહેતાથી પણ પહેલાંના સમયમાં એ થયા હોય હવે હજરત કુટુંબમાં જે કૃપાશંકર છે તેમનો સમય એ સમયની લગભગ આવી રહે છે. હજરત કુટુંબ સુરતથી આવ્યું હોય એવી પણ કુટુંબકથા છે. હજરત કુટુંબની પરંપરામાં ઘણા લઢવૈયા થઈ ગયા એમ કહેવાય છે. અકબરને ચિતોડ લેવામાં એ કુટુંબના કેાઇ વડીલે મદદ કરેલી તેથી અકબરના હુકમથી ' હજરત ' શબ્દ એમને લગાડાયો એવી દંતકથા છે. કૃપાશંકર પણ લઢવૈયા હતા, અને એ જ કુટુંબના એક વહાલાભાઇના પુરુષે ૧૮૫૭ ના બળવામાં સરકાર તરફથી લઢાઈમાં ભાગ લીધો હતો એમ કહેવાય છે. એટલે આ વીર કૃપાશંકર અમદાવાદના હજરત કુટુંબના હોય એમ માંડે માનવું છે. આશાપુરી માતા બંધાવનાર કૃપાશંકર પણ એ જ હોય એમ માની શકાય. હાલ હજરત કુટુંબનાં બે ઘરો આશાપુરી માતાની પાસે છે. ભોળાનાથભાઇના કૃપાશંકરે આશાપુરી બાંધ્યાં હોય તો અહમદીનો કર્તા ચોખ્ખું લખે, કારણ કે એમના પિતા નથમલ મહેતાનો એ સમકાલીન અને મિત્ર જેવો હતો. એટલે નથમલ મહેતાના પુત્ર કૃપાશંકરે આશાપુરી બાંધ્યાં હોય તે કરતાં ૪૦ વર્ષ પહેલાં થએલા આ કૃપાશંકરે જ આશાપુરીનું મંદિર બાંધ્યું હોય અને નાગર કૃપાશંકર એટલો ઉલ્લેખ અહમદીના કર્તાએ કર્યો છે તે એમનો જ હોય એમ વધારે સંભવ છે. છતાં આ વિષય ઉપર અમદાવાદના વડનગરા નાગરોમાંથી કેાઇ કાંઈ પ્રકાશ પાડશે એમ આશા છે.

હજરત કુટુંબમાં ચુનીલાલ સારાભાઇ પ્રસિદ્ધ પુરુષ થયા. લાંબી

મુદત દીવાનગીરી ભોગવવા માટે એમનું જીવન ખાસ અગત્યનું છે. વીસ વર્ષ સુધી જુનાગઢ વગેરે કાફીઆવાડનાં જૂદાં જૂદાં રાજ્યોમાં, અને ૨૦ વર્ષ સુધી કચ્છમાં, એમ મળીને ૪૦ વર્ષ સુધી એમણે દીવાનનું પદ ભોગવ્યું છે. એટલી લાંબી દીવાનગીરી કોઈએ ભાગ્યે જ ભોગવી હશે. યુનીલાલ સારાભાઈ ન્યાયી, સત્યપ્રિય, મહેનતુ, ઝીણી દષ્ટિવાળા અને પ્રમાણિત હતા. અથાગ કર્તવ્યનિષ્ઠા એ એમનો ખાસ ગુણ હતો. ખોતાને કામ ન હોય તો એમને ગમતું જ નહિ, અને કામ સિવાય બીજી કોઈ વાતમાં એમને રસ પડતો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં કચ્છમાં દીવાનપદ ઉપર એ દેવગોડ પામ્યા.

વેણીભાઈ દીવાન, અમૃતલાલ વકીલ અને લલ્લુ ખડાદૂર

વેણીરામ આદિતરામ અમદાવાદના બ્રાહ્મણ હતા. એ બહુ હિંમતવાન અને ખટપટી હતા એમ જણાય છે. ઝોગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં એ વડોદરાના ગાયકવાડ સયાજીરાવ બીજાના વકીલ હતા. સયાજીરાવને એમના ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો એમ સમજાય છે. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં એ પ્રભાકર દીક્ષિત ઉદ્દે ભાઉ પુરાણિકની સાથે દીવાન તરીકે નીમાયા. વડોદરા નોકરી લીધા પહેલાં એ અમદાવાદમાં વકીલાત કરતા. વેણીભાઈ દીવાન વિશેની ચોક્કસ માહિતી આપવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ વડોદરા ગેઝેટીઅર ઉપરથી સમજાય છે કે એ બહુ ખટપટી અને જુલમી માણસ હતા.^૧ એમણે વડોદરાના કેટલાક શરાદા ઉપર જુલમ કર્યો હતો. આ શરાદાને બ્રિટિશ સરકારે રદ્દાણું વચન આપેલું હતું. સયાજીરાવ જેમ વેણીરામ કહે તેમ કરતા. વેણીરામનું આખું નામ ‘વેણીરામ વકીલ હિંમતખડાદૂર’ એવું હતું. એમના સમયમાં વડોદરા રાજ્યની સરહદો ઉપર કોળી વગેરેનો ત્રાસ ઘણો હતો. એ લોકો ગામનાં ગામ લૂંટતા કે બાળી મુકતા, અને લશ્કર કાંઈ કામ કરતું નહિ. ઇ. સ. ૧૮૩૩ પછી વેણીરામ મુખ્ય દીવાન તરીકે રહ્યા. એક વલ્લભદાસ માણેકચંદ નામના અફીણના દલાલના કુટુંબ ઉપર વેણીરામે બહુ જુલમ કર્યો હતો. એના સોળ સગાંને કારણ વગર કેદ કર્યા હતાં. આ ત્રાસથી વલ્લભદાસે આપઘાત કર્યો, અને એ કારણથી મુંબાઈના ગવર્નર સર રોબર્ટ ઍડે સયાજીરાવને ઘણી તાકીદ કરી, અને રૂ. ૫૦૦૦૦ મરનારના કુટુંબને અપાવ્યા. કહે છે કે સયાજીરાવને વેણીરામ આડે રસ્તે ચઢાવતા,

[૧] જુઓ, Baroda Gazetteer p. 236, 240, 246, 248, 250-57.

અને ખાસ કરીને બ્રીટીશની વિરુદ્ધ વલણ બતાવતા. આવાં ઘણાં કારણોથી અને જીલ્લામથી બ્રીટીશ સરકારે સયાજીરાવ ઉપર અમુક સરતો પાળવાની મોકલી આપી હતી એમાં વેણીરામને ખરતરફ કરવાની પણ એક સરત હતી. સયાજીરાવ વેણીરામને છોડવાને રાજી નહોતા. ત્યાર બાદ કાંઈ કારણને લીધે વેણીરામે કાશીએ જઈ વસવાની ઇચ્છા બતાવેલી પણ સયાજીરાવે જવા દીધેલા નહિ. એક વખત વડોદરાના મુખ્ય વેપારીઓની સહીની અરજી આવી કે વેણીરામને કાયમ રાખવા. બીજી મોટી અરજી નનામી આવી કે વેણીરામ જીલ્લા છે માટે રાખવા નહિ. લોકવાયકા છે કે મહારાજાએ પોતે વેપારીઓ પાસે વેણીરામના તરફેણની અરજી કરાવી હતી. વેણીરામે રતજી કહાનદાસ, પરભુદાસ શેઠ, અને લલ્લુ મંગળ પારેખનાં ઘર લૂટાવ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. ગોપાળરાવ મેરાળ અને હરિભક્તિવાળાને પણ ત્રાસ પડેલો પણ પાછળથી એમણે વેણીરામ સાથે સંબંધ રાખેલો એમ સમજાય છે. આવાં કારણોથી ઘણુંજ દબાણ થવાથી તા. ૨૮ નવેમ્બર ૧૮૩૯ ને દીવસે બહુ કચવાતે મને સયાજીરાવે વેણીભાઈને રજા આપી. કહેવાય છે કે પીંજળ જોરાજી નામના માણસે પોતાનો ગરાસ મેળવવા યત્ન કરેલો તેના હાથ વેણીરામે કપાવી નંખાવેલા. એ બ્રીટીશ રૈયત હતો એટલે સરકારે એને હજાર રૂપીઆ તુકશાની અને માસિક ૭૫) રૂપીઆ અપાવ્યા હતા. આ વેણીરામની હવેલી અમદાવાદમાં ખાડિયામાં ઘોખીનીપોળમાં છે.

અમૃતલાલ વકીલ પણ બ્રીટીશ સરકાર અને ગાયકવાડ વચ્ચે વકીલનું કામ કરતા અને ઘણા બાહોશ માણસ ગણાતા. એ વીસનગરા નાગર હતા. એમના નામ ઉપરથી ખાડીઆમાં અમરતલાલની પોળ કહેવાય છે. ખાડીઆમાં વીસનગરાના હાટકેશ્વરનું મંદિર એમણે બંધાવેલું છે.

લલ્લુ બહાદુર વિશે વધારે જાણવામાં આવ્યું નથી. એ વાણીઆ હતા. પણ ઘણા હિંમતવાન અને બહાદુર હોવાથી લલ્લુ બહાદુર કહેવાતા. એ શાહપુરમાં રહેતા. વડોદરા રાજ્ય સાથે એમનો સંબંધ હતો. લલ્લુ મંગળ પારેખવાળા તે એ જ એમ સમજાય છે, અને શાહપુરમાં મંગળ પારેખનો ખાંચો એમના નામ ઉપરથી કહેવાતો હશે.

મોતીલાલ લાલભાઈ

શ્રી નરસિંહરાવભાઈ સ્મરણમુકુરમાં લખે છે કે મોતીલાલ લાલભાઈ

કોણ એમ આજે ઘણા પુછે છે. મોતીલાલે લેખક થવાનો ગુનોહ નથી કર્યો એથી એ પ્રશ્ન પુછાય છે એમ શ્રી નરસિંહરાવભાઈ જણાવે છે તે યોગ્ય છે. અન્ય ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરનારને આપણો સમાજ વીસરી જાય છે એટલી હજી સંસ્કારની ખામી છે.

મોતીલાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૯૮ (૧૮૮૨) માં અમદાવાદમાં સાંકેદરા નાગર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. એમનાથી છઠ્ઠા પુરુષ શંકરદાસ દયાળજીએ અમદાવાદમાં બાળીઓ સ્વતંત્ર થયા ત્યારે થોડો વખત દીવાનગીરી ભોગવી હતી. એમના કુટુંબની અવટંક કંથારિયા છે. શંકરદાસ મૂળ નડિયાદના વતની હતા. પણ નોકરીને અંગે અમદાવાદમાં વસ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે સમયની અસ્થિરતાને લીધે એમણે અમદાવાદમાં બાર ઘર રાખેલાં અને બારે ઘેર રસોઇ થાય તથા બીજાનાં પથરાય અને શંકરદાસ ક્યે ઘેર જમશે એ કાંઈ જાણી શકતું નહિ. ફારસીના જ્ઞાનને લઇને એમને ઉંચી પદવી મળેલી. એ ફારસીમાં કવિતા બનાવી શકતા. એમ કહેવાય છે કે દરબારમાં કાંઈ ખટપટને લીધે શંકરદાસને કતલ કરવામાં આવ્યા હતા, અને માલમીલકત જમ થઇ કુટુંબ કેદ પકડાયું હતું. એમના એક પુત્ર મલજીએ ઘોડો કુદાવવાની બહાદુરી બતાવી બાદશાહને હાથોહાથ હાથી ઉપર અરજી આપી તેથી કુટુંબનો છુટકારો થયો હતો.^૧ શંકરદાસ ઉદાર પુરુષ હતા. એમના નામનું એક ચકલું નડિયાદમાં આજે પણ ‘શંકરદાસનું ચકલું’ અગર ‘કંથારિયા ચકલું’ એ નામથી ઓળખાય છે, અને એમણે ૩૨ ઘર અનાજ વગેરેથી ભરીને બ્રાહ્મણોને દાન આપેલાં તે આજે પણ નડિયાદમાં બ્રહ્મપોળને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

શંકરદાસના પુત્ર શામળદાસ, તેના પુત્ર ચીમનાભાઈ, તેમના પુત્ર બાલાભાઈ, અને તેમના પુત્ર લાલભાઈ. એ મોતીલાલના પિતા થાય. લાલભાઈની સ્થિતિ ગરીબ હતી. શંકરદાસના બીજા પુત્ર મલજીનો વંશ નડિયાદમાં છે. મોતીલાલને નાનપણથી જ વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો પણ ગરીબાઇને લીધે વધારે અભ્યાસ થઈ શક્યો નહિ. પેનો તથા લખોટીઓ રમી એ વેચીને

[૧] શંકરદાસનાં બાર ઘરમાંથી ચારના દસ્તાવેજો આજ સુધી હતા અને પાંચમું મુખ્ય ઘર સાંકડીશેરીમાં છે. એ ઘર ગઈ સદીના અંતમાં મોતીલાલે નવું કરાવ્યું તે લાકડકામનાં સારાં મકાનોમાં આજે પણ ગણાય છે.

ભણવામાં પૈસા વાપરતા ! મોતીલાલે મ્યુનિસિપાલિટીને ફાનસે વાંચીને અભ્યાસ કર્યો હતો. ચોપડી વેચાતી લેવાના પૈસા ન હોય ત્યારે કોઈની લાંબને આપી ઉતારી લેતા. અભ્યાસ ઘણો સારો હોવાથી શિક્ષકો રાજી રહેતા, અને સ્ટોકલર-શિપ મળ્યા પછી તો એ પૈસા મોતીલાલ ધરના ઉપયોગ માટે પોતાની માતાને આપતા. મોતીલાલના નાનપણના મિત્રમંડળના એક અંબાલાલ સાકરલાલ સિવાય બધા ગરીબ સ્થિતિના હતા અને મોટા થયા પછી બધા નામાંકિત થયા હતા. સાધનની મુશ્કેલીને લીધે મોતીલાલને અભ્યાસ છોડી નોકરી લેવી પડી. મહેનત, ખંત, અને પ્રમાણિકપણના ગુણોને લીધે ઉપરીઓ મોતીલાલ ઉપર ખુશ રહેતા. એટલે નોકરીમાં ધીમે ધીમે ચડવા લાગ્યા. મોતીલાલના પ્રમાણિકપણ માટે એક બનાવ બનેલો છે તે નોંધવા જેવો છે. ખેડા જિલ્લામાં એ મુનસફ હતા ત્યારે એમનું વય બહુ નાનું હતું. એક ભારે કામનો દાવો ચાલતો હતો તેવામાં એક માણસ એક ડમણીમાં કેટલીક કાથળાઓ ભરી રૂપિયા લાળ્યો અને મોતીલાલને આપવા માંડ્યા. મોતીલાલે એ વૃદ્ધ પુરુષને કહ્યું કે ‘કાકા એ મારે ન ખપે’. વૃદ્ધ પુરુષે બહુ કહ્યું, છેવટે કંટાળ્યો અને જતી વખતે બોલ્યો કે ‘તમને હજી મુછો પણ નથી ઉગી એટલે દુનિયાનો અનુભવ નથી. મારા જેવો આપનારો નહિ મળે.’ મોતીલાલે શાંતિથી જવાબ દીધો કે “કાકા, સરકારની નોકરી કરીશું ત્યાં સુધી તમારા જેવા આપનાર તો ઘણા મળશે પણ મારા જેવા ના કહેનાર તમને ભાગ્યેજ મળશે.” પ્રમાણિકપણ એ મોતીલાલનો મુદ્રાલેખ હતો. મુનસફમાંથી ફર્સ્ટ ક્લાસ સબ જજ સુધી ચઢી, વડોદરામાં બ્રિટીશ ગરાસીઆ એજન્ટ તરીકે એમણે સારું કામ કરેલું. એ કામથી સર. ટી. માધવરાવ કહેતા કે ‘મોતીલાલ જેવા નોકર હોય તો રાજ્ય સુધરે.’ ૧૮૭૫ માં મોતીલાલ કચ્છના નાયબ દીવાન નિમાયા, અને વચમાં સરકારી નોકરી કરી પાછી ૧૮૮૫ માં કચ્છના દીવાનનું પદ મેળવ્યું. એમણે કચ્છની દીવાનગીરી ૧૭ વર્ષ કરી. એમનું મૂળ કામ ન્યાયનું હોવાથી કચ્છમાં પણ ન્યાય માટે એ ખાસ બાણીતા છે. છતાં કચ્છના જીવનથી મોતીલાલને સંતોષ નહોતો. એ કહેતા કે ‘કચ્છમાં જન્મને હું કટાઈ ગયો, સરકારના ન્યાયખાતામાં જ હું રહ્યો હોત તો વધારે બાણવાનું મળત.’ ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં દીવાનગીરી છોડી મોતીલાલ અમદાવાદ આવ્યા, અને ૧૯૦૩ માં એમને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખનું સ્થાન મળ્યું. એ પદ ઉપરજ

થોડા સમય પછી મોતીલાલને પેટનો અસાધ્ય વ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને વિ. સં. ૧૯૬૧ ના ચૈત્ર સુદ ૧૪ (૧૯૦૫ એપ્રિલ) ને દીવસે એમણે આનંદ-ધામમાં વાસ કર્યો.

મોતીલાલના જીવનમાં એક ભાગ ઉત્તમ આવી ગયો. એમનું ખીજ વારનું લગ્ન કવિ અલખજીલાખીરામના શિષ્ય મહેતા બાપુભાઈ નાનાલાલની પુત્રી કંકુબાઈ સાથે થયું હતું. બાપુભાઈ પણ ભક્ત કવિ

કંકુબાઈ હતા. કંકુબાઈની બાલ્યવયમાં જ એ મરણ પામેલા, પણ એમની કાર્યશક્તિ અને જીવિ વારસામાં આપતા

ગયેલા. કંકુબાઈએ નિશાળનું જ્ઞાન લીધું નહોતું. મોતીલાલ સાથે લગ્ન થયા પછી એમણે ગૂજરાતી તથા અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો. એમનું મન એટલું તો કર્તવ્યશીલ રહેતું કે એક ઘડી પણ તે નવરાશની ગાળતાં નહોતાં. અભ્યાસ તથા કથા સાંભળવા ઉપરાંત ભરત ગુંથણ વગેરે હુન્નરો પણ તેમણે શીખી લીધા હતા. એક વખત તે સરસ્વતી માહાત્મ્યની કથા રોજ સાંભળવા જતાં અને જેટલું સાંભળ્યું હોય તેટલું સંભારીને પછીથી લખી લેતાં. એ પ્રમાણે ગૂજરાતીમાં સરસ્વતી માહાત્મ્ય તૈયાર થયું તે એમના મૃત્યુ પછી મોતીલાલે છપાવ્યું. અંગ્રેજી પણ એવા જ ખંતથી એમણે શીખી લીધું અને સેન્ડર્ડ એન્ડ મર્ટન નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો ગૂજરાતીમાં તરજુમો કર્યો. “સરસ્વતી માહાત્મ્યની સમાલોચના કરતાં સા. શ્રી. મણિલાલ નલુભાઈ ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના સુદર્શનમાં લખે છે કે ‘આખા ગૂજરાતને આ સ્મારક લઘુગ્રંથથી ઘણો ઉપદેશ લેવાનો છે. અમે ધારીએ છીએ કે કંકુબાઈએ શાળામાં કેળવણી લીધી નહોતી, છતાં તેમને આવું શુદ્ધ ભાષાજ્ઞાન, આવી સારી વિચાર ને સ્મરણશક્તિ તથા સાંભળવા પ્રમાણે કાંઈક અંગ્રેજીનું પણ જ્ઞાન હતું. તેમની કુટુંબભક્તિ પણ જવાન મંડળને અનુકરણ કરવા યોગ્ય હતી.’” કંકુબાઈનો સ્વભાવ એટલો બધો કર્તવ્યશીલ હતો કે મોતીલાલ કચ્છમાં દીવાનપદે નીમાયા ત્યાર પછી એ ભાગ્યે એકાદ વર્ષ જીવ્યાં છે, પરંતુ એટલો વખત કચ્છમાં રહી કચ્છી ભાષાનો કાષ ન હોવાથી એ કાષ તૈયાર કરવાનું એમને મન થઈ આવ્યું. એક વર્ષ સુધી મહેનત લઈ કાષ અડધો તૈયાર થયો હતો તેવામાં એમનું ૨૯ વર્ષની વયે અવસાન થયું. કંકુબાઈના મરણથી મોતીલાલના આખા યે મિત્રમંડળમાં ઘણો શોક ફેલાયો હતો. એ જમાનામાં એમના જેટલા

ગુણવાળી સ્ત્રી ભાગ્યે જ હશે એમ એમના મિત્રો કહેતા. મનસુખરામભાઈ જેમણે સેન્ડફર્ડ અને મર્ટનના તરજૂમાની પ્રસ્તાવના લખી છે, એ કહેતા કે ‘અમારા મંડળમાં સંસાર અને સ્ત્રીની બાબતમાં મોતીલાલ જેટલો કોઈ સુખી નથી.’ સરસ્વતી માહાત્મ્યની પ્રસ્તાવના છોટાલાલ સેવકરામે લખી છે. એમાં પણ કંકુબાઈના ગુણના ઉલ્લેખો કર્યા છે. એ જમાનામાં અમદાવાદમાં અંગ્રેજોનો તરજુમો કરનાર કંકુબાઈ કદાચ પહેલાં જ સ્ત્રી હશે. મોતીલાલ અને એમના મિત્રોએ મળીને એમના નામનું સ્મારક ભેગું કરી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપ્યું છે એમાંથી પુસ્તકો બહાર પાડવા ઉપરાંત કન્યાઓને ધનામે વહેંચાય છે.

મોતીલાલનો સ્વભાવ ધણોજ આનંદી અને અસાધારણ સંતોષી હતો. એમના આનંદી સ્વભાવનો કાંઈક ખ્યાલ શ્રી નરાસિંહરાવભાઈના સ્મરણમુકુરથી આવશે. મનસુખરામભાઈ અને મણિભાઈ જસભાઈના મિત્રમંડળમાં મોતીલાલ સર્વથી વધારે આનંદી ગણાતા. મનસુખરામભાઈ એમના મિત્ર હતા ખરા પણ એમના અંતરંગ મંડળમાં મોતીલાલ નહોતા. ભોળાનાથ સારાભાઈ સાથે મોતીલાલને મૈત્રી હતી અને તે ઉપરાંત એમના તરફ પૂજ્યભાવ પણ હતો. હરિદાસ વિહારીદાસ અને અંબાલાલ સાકરલાલ સાથે એમને ગાઢ મૈત્રી હતી. એ આખું યે મિત્રમંડળ દીવાનગીરી કે એવાં બીજાં મોટાં પદ ઉપર ચઢ્યું હતું. એ મિત્રોએ એક ત્રિપુટી કરી હતી. તેમાં મણિભાઈ જસભાઈ, મોતીલાલ, અને અંબાલાલ સાકરલાલ હતા. એમ કહેવાતું કે મણિભાઈ ઉદાર, મોતીલાલ સમધારણ,^૧ અને અંબાલાલ કંજુસ હતા. કોઈ મણિભાઈને બદલે હરિદાસ વિહારીદાસનું નામ કહે છે. મોતીલાલનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ઘણું સારું હતું. અંગ્રેજોના સહવાસમાં રહેલા એક માણસને નીચે નામ દાખીને મોતીલાલનો કાગળ બતાવ્યો તો એ કોઈ અંગ્રેજનો જ

[૧] રા. નારાયણ હેમચંદ્રે પોતાના ‘હું પોતે’ નામના પુસ્તકમાં મોતીલાલના સ્વભાવ સંબંધી અતડાપણાની અને કંકુસાઈની ટીકા કરી છે. પરંતુ નારાયણ જ્યારે ભૂજ ગયેલા ત્યારે મોતીલાલના પત્ની કંકુબાઈના મરણને થોડો જ સમય થયો હતો એટલે મોતીલાલ સ્વસ્થ નહોતા એટલે કે નારાયણની ટીકા પુરા અનુભવ વગરની છે. મોતીલાલના સ્વભાવ વિશેનો ખ્યાલ શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથનું સ્મરણમુકુર જેવાથી આવશે.

છે એમ એણે કહ્યું. એમ કહેવાય છે કે એમના સમયમાં સારામાં સારું અંગ્રેજી લખનાર ગૂજરાતમાં ત્રણેક માણસો ગણાતા અને એમાં એમની ગણતરી થતી. કાયદાનું જ્ઞાન પણ એટલું જ સારું હતું. અંબાલાલ સાકરલાલ વડોદરાના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા અને એલ એલ. હતા, પરંતુ એમની પાસે કેમ કાયદાની ઝીણવટની સલાહ લેવા જાય તો એ નિખાલસપણે કહેતા કે ‘એ બાબતમાં તમે મોતીલાલ પાસે જાઓ.’ અંગ્રેજી છઠ્ઠી ચોપડી ભણેલા મોતીલાલ બી. એ. ના વિદ્યાર્થીને બેકનનું ‘એડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ’ શીખવાડે એ ઉપરથી એમના અંગ્રેજી જ્ઞાનનું ધોરણ સમજશે. એમનો પ્રમાણિકપણનો મુદ્રાલેખ દરેક કાર્યમાં સાથે રહેતો. છેલ્લા દીવસોમાં મ્યુનિસીપલ પ્રમુખનું કામ કરતાં પણ દરેક વસ્તુ એ જાતે જોઈને કરતા. શિયાળામાં રાત્રે બે વાગે દૂરના લક્ષ્માં આગ લાગી હોય અને ગાડીવાન ન હોય તો હિંડતા જતા એમને જોયેલા છે. પ્લેગના વખતમાં આખી યોજા કે લક્ષ્માં ઘર પોતાને ખર્ચે સાફ રખાવતા. આનંદ અને સંતોષ એમની સાથે છેલ્લી ઘડી સુધી રહ્યો હતો.

અંબાલાલ સાકરલાલ

અંબાલાલ સાકરલાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં થયો હતો. એ જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા. જન્મથી જ એ સાધનસંપન્ન હોવાથી એમના બીજા મિત્રોની પેઠે હંચી કેળવણી લીધા વગર રહ્યા નહિ. એલ એલ. બી. થઈને એમ. એ. ની પરીક્ષા પણ એમણે પસાર કરી. ગૂજરાતમાં એ સૌથી પહેલા એમ. એ. હતા. અમદાવાદ હાઈ સ્કુલમાં હેડમાસ્તરનો હોદ્દો એમણે ભોગવ્યો હતો. શિક્ષક તરીકે એ વખણાયલા અને હાલના ધણા નામાંકિત પુરુષો એમના હાથ નીચે ભણી ગયેલા છે. થોડો વખત એમણે ગૂજરાત કૉલેજના પ્રીન્સિપાલનું કામ પણ કરેલું. બોલવામાં અંબાલાલને વાક્યે વાક્યે ‘હં’ ‘હં’ એમ બોલવાની ટેવ હતી તેથી કૉલેજમાં છોકરા તોફાન કરતા. આ ટેવ તેમની વૃદ્ધાવસ્થા સુધી રહી હતી, પણ પાછળથી એમણે એના ઉપર ધણો કાબુ મેળવ્યો હતો. કેળવણી ખાતામાંથી અંબાલાલ ન્યાય ખાતામાં ગયા અને વડોદરા રાજ્યમાં વરિષ્ઠ અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની પદવી સુધી ચઢ્યા હતા. ન્યાયાધીશ તરીકે અંબાલાલ બહુ જ સ્વતંત્ર અને પ્રમાણિક ગણાતા. વડોદરામાંથી નિવૃત્ત થયા પછી સરકારે એમને દીવાન બહાદુરનો ઈતિહાસ આપ્યો. એમણે અંગ્રેજી=ગૂજરાતી શબ્દકોષ સૌથી પહેલાં બનાવ્યો, અર્થ-

શાસ્ત્ર ઉપર પણ એમણે ગ્રંથ લખ્યો છે. રાજકોટમાં મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં એ પ્રમુખ તરીકે નીમાયા હતા. ઉત્તરાવસ્થામાં એ વેપારમાં પડ્યા. અને ‘સરચંટમીલ’ ઉભી કરી, પણ એમાં એ ફાવ્યા નહિ અને કેટલાક પૈસા ખોયા પણ ખરા.

અંબાલાલના જીવનનો મહત્વનો ભાગ તો એમણે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં રસ લેવા માંડ્યો એ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં અમદાવાદમાં બાણુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખપદ નીચે રાષ્ટ્રીય મહાસભા ભરાઈ હતી ત્યારે સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ અંબાલાલ હતા. અંબાલાલ સ્વતંત્ર વિચારના, વિચારશીલ, દરેક અને વિદ્વાન ગણાતા હતા. એમનું પ્રમાણિકપણું જાણીતું હતું. એમના મિત્રોમાં એ કંજુસ ગણાતા. નારાયણ હેમચંદ્ર લખે છે કે, “પ્રાર્થના સમાજની વાર્ષિક સભા થઈ તેમાં પૈસા સંબંધી મોટો વાદવિવાદ થયો. ચમડી જાય પણ દમડી જાય નહિ એવું માનનાર દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ કહ્યું કે પ્રાર્થના સમાજમાં એવો કોઈ નિયમ રાખવો જોઈએ નહિ કે અમુક પૈસા આપે તે જ મેંજર થાય, નહિ તો નહિ. x x અંબાલાલની તકરારમાં કંજુસાઈ દરેક શબ્દ પરથી જણાતી હતી. તે વેળાએ જ મેં તેમને કંજુસ ધાર્યો હતા, તે હાલ કેટલાકોના કહેવા ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ છે.” કહે છે કે કોઈ વર્તમાન પત્ર માટે અંબાલાલ લેખ લખી મોકલે તો ત્રીણા ચીનાઈ કાગળ ઉપર જરાયે જગ્યા બચે નહિ એમ લખતા. ગમે તેમ હોય પણ અમદાવાદની રાષ્ટ્રીય ચળવળના એ નેતા હતા. એમના સમયમાં એમના જેટલા સ્વતંત્ર વિચારનું અને હિંમતવાળું અમદાવાદમાં બીજું કોઈ નહોતું. સુરતની કોંગ્રેસ ભાંગી ભારે એ ફિરોઝશાહ મહેતાના પક્ષમાં હતા. એમ કહેવાય છે કે કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં દાદાભાઈ નવરોજીએ પ્રમુખસ્થાનેથી કહેલું કે “Agitate, Agitate, Agitate.” અંબાલાલે ત્યાં જ તે જ વખતે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું કે, “Educate, Educate, Educate.” કોણ નો કહેશે કે અંબાલાલે હિંદના ઉદ્ધારની ખરેખરી અને મોટામાં મોટી ચાવી આ શબ્દોમાં નથી બતાવી ? ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં ૭૦ વર્ષની વયે એ સ્વર્ગવાસી થયા.

ભાઈશંકર નાનાભાઈ

ભાઈશંકરનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૦૧ માં થયો હતો. એ રાયકવાળ બ્રાહ્મણ

હતા. નાનપણમાં એમની સ્થિતિ સારી નહોતી. સાધારણ વિદ્યાસંપાદન કરી હતી, અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. થોડું અંગ્રેજી શીખી એમણે રેલ્વેમાં રૂ. ૨૦) ની નોકરી લીધી, અને થોડા વખત પછી શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈની મુંબાઈની પેઢીમાં નોકરી માટે ગયા. ત્યાં નામાનો અનુભવ મેળવી રોયલ બેંકના શરાફ થયા, અને એ પછી ‘વિક્ટોરીયા ક્લબનેન્સ’ નામની કંપનીના મેનેજર બન્યા. એ દરમિયાન સોલીસીટરની પેઢીઓમાં એમણે અનુભવ લીધો અને હાઈકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પણ પસાર કરી. ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં એમણે સોલીસીટરનું કામ શરૂ કર્યું, અને ભાઈશંકર કાંગા અને ગિરધરલાલની પેઢીના ભાગીદાર તરીકે એમણે ઘણી નામના મેળવી. અમદાવાદમાં રેવાળાઈની ધર્મશાળા, દવાખાનું, લાયબ્રેરી, વગેરેમાં તથા સ્મશાન ભૂમિમાં સગવડ કરવા માટે એમણે સખાવતો કરી છે. સાહિત્યમાં પણ એ રસ લેતા. કાવ્યમાં એમની બુદ્ધિ ઘણી જ તીવ્ર ગણાતી, અને સામી બાળુ ભાઈશંકર છે એમ જાણતાં જ કેટલાક તો ગભરાતા. અમદાવાદ સંસ્કૃત પાઠશાળાનું નવું બંધારણ કરવામાં એમણે ઘણો ભાગ લીધો હતો. અમદાવાદ મ્યુનિસિપેલિટીના એ પ્રમુખ પણ થયા હતા, પણ વ્યવસાયને લીધે એ કામ એ કરી શક્યા નહોતા.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

લાલશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં થયો હતો. એ શાંતિએ વિસનગરા નાગર હતા. અંગ્રેજીનો થોડો અભ્યાસ કરી એ ગણિતના શિક્ષક બન્યા પણ પાછળથી કાવ્યદાનો અભ્યાસ કરી એમણે હાઈકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પસાર કરી. ઘણી જગ્યાએ સખ જજનો હોદ્દો ભોગવ્યા પછી અમદાવાદમાં એ સ્મૈલ કોઝ કોર્ટના જજ થયા હતા. એમણે વ્યાકરણ અંગગણિત વગેરે ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં છે. પંદરપુરમાં એમણે બાળકરક્ષણનો આશ્રમ કાઢેલો છે. એમનાં કાર્યોની કદર કરીને સરકારે એમને રાવ બહાદુરનો ઇત્કાળ આપ્યો હતો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે એમણે ઉત્તમ કામ કર્યું હતું. લાલશંકર સુધારક હતા અને પ્રાર્થના સમાજના એક ખાસ સભ્ય હતા. એમનું મકાન ખાડિયામાં અમરતલાલની પોળમાં છે. ઇ. સ. ૧૯૪૦ માં એ દેવલોક પામ્યા.

ન્યાયમૂર્તિ લલ્લુભાઈ આશારામ શાહ

લલ્લુભાઈના પિતા આશારામ દ્વીચંદ અમદાવાદમાં શાહપુરના વતની

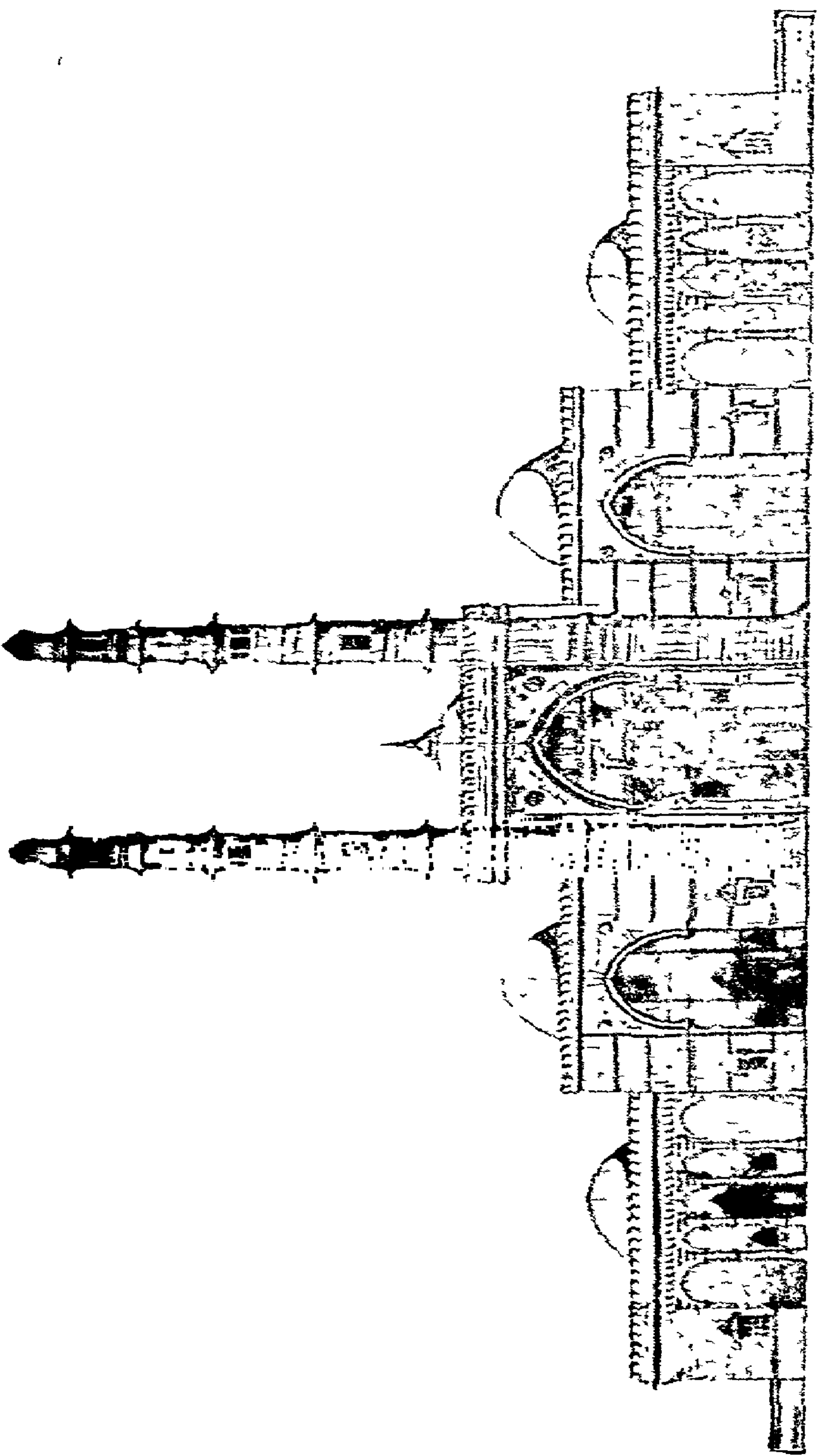
એ પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા અને લેખક પણ હતા. લલ્લુભાઈએ વિદ્યાભ્યાસ પુરો કર્યા પછી મુંબાઈમાં વકીલાત કરતી શરૂ કરી હતી. એમાંથી એ હાઈ કોર્ટના ન્યાયાધીશની પદવી સુધી ચઢ્યા. એમણે કેટલોક વખત મુખ્ય ન્યાયાધીશની પદવી પણ શોભાવી હતી. એ પદ ઉપર એ પહેલા અમદાવાદી હતા. લલ્લુભાઈ સ્વતંત્ર વિચારના અને બહુ જ સીધા પુરુષ ગણાતા હતા. શુદ્ધ ન્યાય માટે એમની ભાવના એટલી ઉંચી હતી કે એ લોકમાં બહુ લખતા પણ નહિ; અને કોઈ વકીલ કે સોલીસીટર એમને ત્યાં આવે તે એમને ગમતું નહિ. ‘હિંદુ લૉ’ ઉપર એ પ્રમાણ ગણાતા. યૂરોપિયનોને હાથે ચુંથાયલા ‘હિંદુ લૉ’નો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરવા માટે એમણે શાસ્ત્રી રોક્યા હતા એમ કહેવાય છે. મુંબાઈના રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટી, અને ગૂજરાતી ફોર્મ્સ સભાના એ પ્રમુખ હતા. એ સંસારસુધારક હતા; એમને સર-નાઇટ-નો ઇતિહાસ મળ્યો હતો. ન્યાયાધીશના હોદ્દા ઉપર જ હૃદયરોગથી ઘણી ટુંકી માંદગી ભોગવી એ દેવલોક પામ્યા હતા. અમદાવાદમાં એમના નામના કાયદાના એલ એલ. બી. ના વર્ગ નીકળ્યા છે એ એમનું યોગ્ય સ્મારક થયું એમ કહી શકાય.

૩

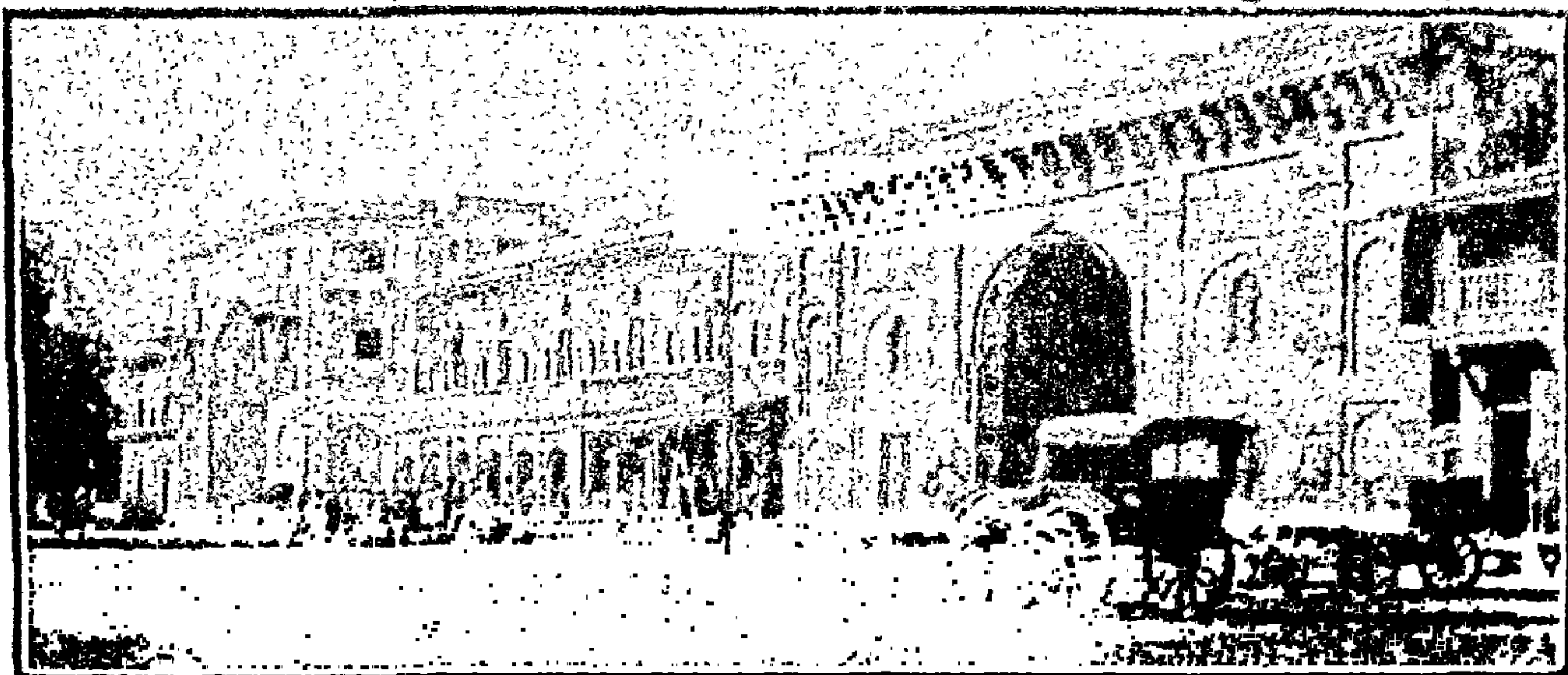
લેખકો અને કવિઓ

લેખકો અને કવિઓની સ્થિતિ બીજા મહાપુરુષો જેવી નથી. સાહિત્ય-રસિકોએ એમનાં ચરિત્રાનું સંશોધન કરવા તથા લખવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કરેલા છે. અમદાવાદમાં થયેલા લેખકોની વીગત પણ સાહિત્યના અનેક ગ્રંથોમાંથી ચળા શકે તેમ છે. એટલે અત્રે ફક્ત તેમની ઘણી જ ટુંકી નોંધ લઈ વિરમીશું. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકારોમાં સિકંદર, અલીમુહમ્મદખાં વગેરેનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. પહેલા ઉર્દુ કવિ વલી અમદાવાદના હતા અને એમની કબર શાહીબાગમાં ચીની પીરને નામે ઓળખાય છે એમ કહે છે, પરંતુ એ વાતમાં મતભેદ છે. અનેક મુસલમાન લેખકો અમદાવાદમાં થઈ ગયા છે. હિંદુ લેખકો પણ ઘણા થયા છે.^૧ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ અમદાવાદનો ઇતિહાસ રસમય છે પરંતુ અહીં એનું લંબાણ થાય તેમ નથી.

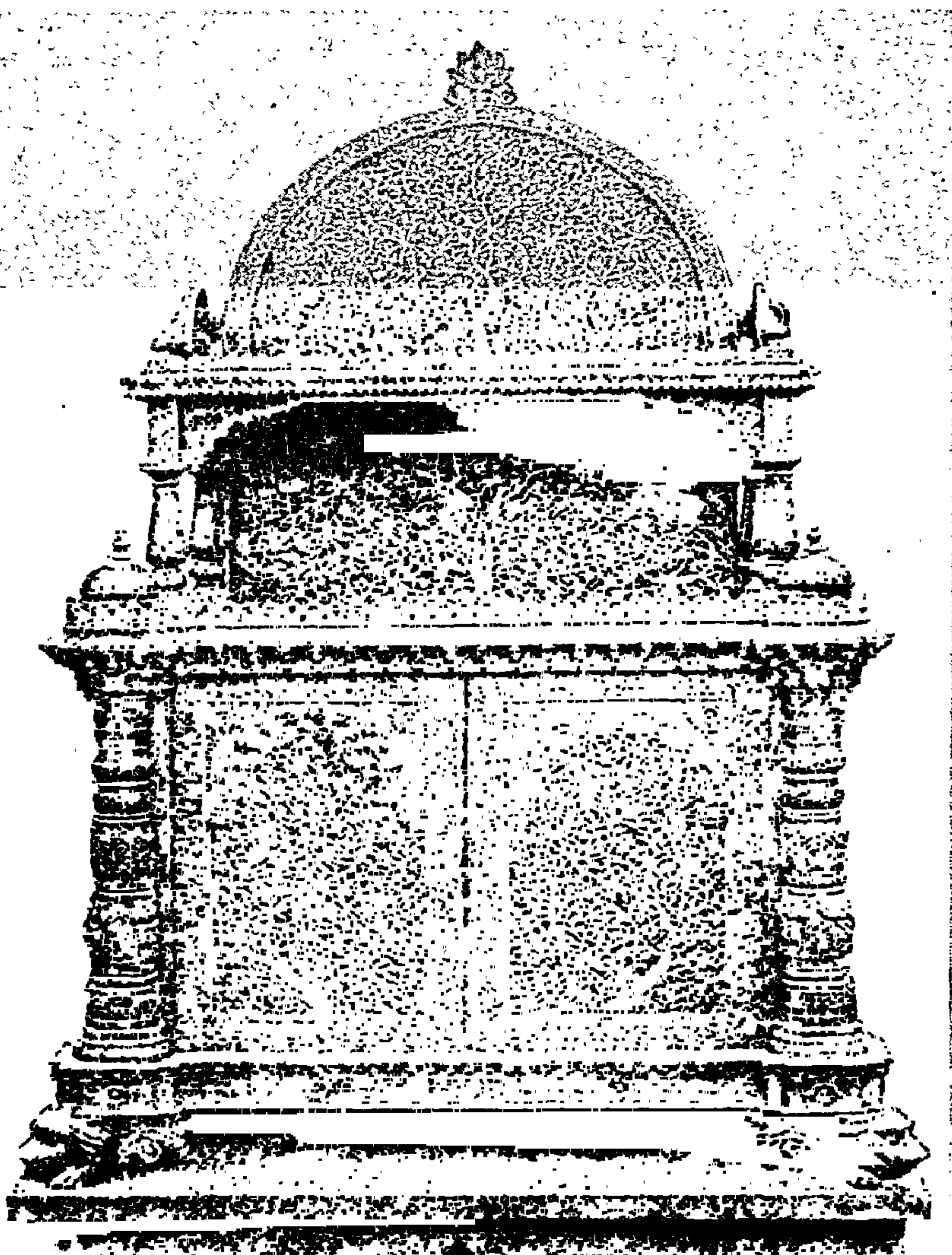
[૧] ડૉ. હ. હ. ક્રુવે વડોદરાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીડનની ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં

કપ જીમા મસ્જિદના લિવાનના મહોરનો મીનારા ઉભા હશે તે વખતનો દેખાવ
(વચલી કમાનની પહોળાઈ ૨૨ ફીટ છે એ સ્કેલ પ્રમાણે આ ચિત્રનું માપ સમજ લેવું)

૬૬ (અ) ભદ્રકાલી માતા અને આજમખાંનો મહેલ

લાવણ્યસમય: લેખકોની નામવલિમાં મહમૂદ બેગડાના સમયમાં અમદાવાદના અજદરપુર પરના વસનાર લહુરાજ અથવા લાવણ્યસમયથી શરૂ કરીએ. એ શ્રીમાળી વાણીઆ હતા. એમના વડીલ પાટણથી અમદાવાદ આવી વસેલા. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૨૧ પોષ વદ ત્રીજે થયો હતો. નાનપણથી જ એ વિકાસ ગણવા લાગ્યા. સંસ્કૃતમાં પણ એ લખી શકતા. ૯ વર્ષની વયે તથાગચ્છના આચાર્ય લક્ષ્મીસાગર સૂરિએ એમને દીક્ષા આપી, અને લાવણ્યસમય નામ રાખ્યું. એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ વિમલપ્રબંધ છે. બીજા ગ્રંથો પણ એમણે રચ્યા છે. વિમલપ્રબંધમાંથી કવિની કેટલીક અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો મહમૂદ બેગડાના સમયની સામાજિક સ્થિતિ જાણવા માટે ગ્રંથ ઉપયોગી છે, પરંતુ એ પહેલાં ચાર સદીઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા વિમલ-શાહના સમય ઉપર કાંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગ્રંથની બહુ કિંમત નથી; કવિતા તરીકે સારો છે.

શામળભટ્ટ: ગૂજરાતનો પ્રસિદ્ધ કવિ છે. એનો જન્મ વિ. સં. ૧૭૪૦ ના અરસામાં થયો મનાય છે. શામળભટ્ટ શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતો. અમદાવાદ પાસે સારંગપુર પાસે વેગણપુરનો વતની હતો. એણે ધાર્મિક આખ્યાનોને બદલે સાંસારિક વારતાઓ તરફ ગૂજરાતી કવિતાનો પ્રવાહ વાળ્યો. ચરોતરના રહીશ રખીદાસ નામનો પાટીદાર એનો આશ્રયદાતા હતો. વિ. સં. ૧૮૦૦ ની લગભગમાં એનું મૃત્યુ થયું. એનાં કાવ્યો અને એની સમાલોચના પ્રસિદ્ધ છે.

વલ્લભભટ્ટ: આ કવિ અમદાવાદના ભટ્ટ મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા. વિક્રમની અદ્વારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં એમણે કવિતાઓ કરેલી છે. એ વૈષ્ણવ

લાખણ કરેલું તેમાં ગૂજરાતી ભાષાની રૂપરેખા આપી હતી. એમાં એ લખે છે કે અમદાવાદમાં સૌથી વધારે સંખ્યામાં કવિઓ થયા છે. આ કવિઓ બહુ મહાન પ્રતિભાવાળા નથી એ ખરું છે. પરંતુ અજો અને શામળનું પદ ઉતરે તેમ નથી. અમદાવાદના જનરવભાવનું લક્ષણ અમદાવાદી કવિઓમાં પણ જણાયલું છે. “ We have found that Ahmedabad has given the largest number of poets, and yet we have none of them among these epoch-makers. (નરસિંહ પ્રેમાનંદ વગેરે) Among their contemporaries we have named Akho Bhagat and Samal who are the best representatives of that Matter of fact City.”

હતા પણ પાછળથી દેવીભક્ત થયા. બહુચરાજી માતાના એ અનન્ય ભક્ત હતા. બહુચરાજી માતામાં 'જે' બોલાય છે ત્યારે વલ્લભભટ્ટ અને એમના ભાઈ ઘોળાના નામની ભેગી જે-વલ્લભ ઘોળાકી જે-એમ-બોલાય છે. માતાજીની સ્તુતિનાં એમનાં કરેલાં પદ પ્રસિદ્ધ છે.

કેવળરામ: આ કવિ વીસનગરા નાગર હતા. અમદાવાદ પાસે રાજપુરમાં તુલસીની યોજમાં રહેતા હતા. બાળી વંશના નવાબોના એ રાજ કવિ હતા. અઢારમી સદીના મધ્યમાં જવાંમદખાં બાળીના એ સમકાલીન હતા. બાળીઓની કીર્તિનું એમણે હિંદીમાં ગાન કરેલું છે. એ ગ્રંથ બાળીવિલાસ કહેવાય છે તે હજી અપ્રસિદ્ધ છે. બાળીઓના વખતથી એમને કવીશ્વરનું પદ મળેલું. હાલ એમના વંશજો પોતાની અટક કવીશ્વર લખાવે છે. અમદાવાદમાં ખાડિયામાં કવીશ્વર કુટુંબ આજે જાણીતું છે.

અલખ બુલાખીરામ: આ કવિ અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર હતા. ગઢ સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ હતા. નાનપણમાં એ તોફાની હતા. એક વખત નદીમાં એ નાક પકડી સંધ્યા કરતા હતા એવામાં કેાઈ સન્યાસીએ પુછ્યું કે 'નાક પકડીને શું જોયું?' બુલાખીરામે કહ્યું કે 'એમાં વળી શું દેખાય.' વાતચીત થતાં બુલાખીરામનું મન સન્યાસી તરફ દોરાયું અને વખત જતાં પરબ્રહ્મ તરફ વળ્યું. ગઢ સદીમાં એમની પાવડીઓ પૂજતી, અને એમનું શિષ્યમંડળ પણ હતું. એમની કવિતાઓ કાવ્યદોહનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

મગનલાલ વખતચંદ: ગઢ સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ જૈન લેખક જાણીતા હતા. અહીં એમની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી. આ ગ્રંથમાં એમની ઘણો આધાર લીધો છે. મરેઠા સમયના છેવટના ભાગનો તથા અંગ્રેજી સમયની શરૂઆતનો એમણે લખેલો ઇતિહાસ ઘણે ભાગે વિશ્વસનીય છે. એમણે બીજાં નાનાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે.

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ: અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલના પહેલા માસ્તર હતા. એમણે એમના સમયમાં સાહિત્યવૃદ્ધિ માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો હતો. રા. બ. ખુશાલરાય સારાભાઈ સાઠોદરા નાગર હતા. એમણે છોટાઉદેપુરની દીવાનગીરી ભોગવેલી, અને એ સંસ્કારી લેખક અને ભક્ત હતા. એમણે નિબંધો લખેલા છે અને પંચમહાલની કેટલીક વિગતો ભેગી કરેલી છે. રામાયણમાં એમને એટલી બધી ભક્તિ હતી કે એ વાંચતાં એક વખત એમના એક બીજા

ધરમાં આગ લાગ્યાના સમાચાર આવ્યા પણ પાઠ પુરો કર્યા વગર લેવા નહિં.

સાંકળેશ્વર જોશી અમદાવાદના હતા એમ કહેવાય છે. એમણે કેટલાક નિબંધ લખેલા છે. યાંત્રિક કલામાં એ નિપુણ હતા. વિપળ, પળ, સેકંડ, મીનીટ, કલાક, ઘડી, તિથિ, વાર, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે ઘણી વિગતો ખતાવતું ઘડીઆળ એમણે બનાવ્યું હતું. ધ્રાંગધ્રામાં મીનારા ઉપર મુકેલું ઘડીઆળ એમણે બનાવ્યું હતું. આવા કુશળ માણસોને આપણા કમનસીબ દેશમાં ઉત્તેજન નથી. ખા. બ. એદલજી ડોસાભાઈ પણ અમદાવાદના હતા. એમણે ગૂજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. આ સાથે ગૂજરાતના પરમમિત્ર જેવા એ યુરોપીય ગૃહસ્થોનું નામ આપણે ભૂલી શકીએ તેમ નથી. ફોર્બ્સ સાહેબને તો બધા ઓળખે છે. એમનું કાર્યક્ષેત્ર અમદાવાદ હતું. એમના જીવનનું ચિરસ્થાયા કાર્ય-ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-રહેશે ત્યાંસુધી ગૂજરાત એમને ભૂલશે નહિં. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ રાસમાળાની કિંમત ગમે તેટલી હોય પણ એનું સ્થાન ઇતિહાસ-સામાજિક ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને માટે ઓછું ન હોવું જોઈએ. એ લખી શકાય એટલો ગૂજરાત ઉપરનો એમનો પ્રેમ એ જ ખાસ માનની વસ્તુ છે. ફોર્બ્સ ન હોત તો દલપતરામને કાણ આગળ લાવત ? એવા જ બીજા ગૃહસ્થ રેવરંડ જોસફ વાન સોમરેન ટેલર હતા. એમણે અમદાવાદમાં ઘણાં વર્ષ ગાળ્યાં. વ્યાકરણ વગેરે લખી ગૂજરાતીની સેવા બજાવી. એમનું ખરું મહત્વનું કાર્ય તો ગૂજરાત સદતનતના સિદ્ધા ઉપર એમણે નાંખેલો પ્રકાશ છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ મલાતજના સાઠોદરા નાગર હતા. એ વિદ્વાનનું નામ ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસના રસિકોથી અજાણ્યું નથી. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અંગે અમદાવાદ એમનું કાર્યક્ષેત્ર બન્યું હતું.^૧ ડૉ. ધ્રુ'લર જેવા વિદ્વાનને હિંદ તરફ માનની પ્રેરણા ગૂજરાતમાંથી જન્મી હતી. એમણે નોકરીનો ઘણો સમય અમદાવાદના કેળવણીખાતાના વડા તરીકે ગાળ્યો હતો.

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ૩૦ ૬૦ ૩૦ થી કાણ અજાણ્યું છે ? એમને માટે વધારે લખવું જરૂરનું નથી. ગૂજરાતનું નાનું છોકરું પણ એમને ઓળખે છે. એ અમદાવાદના મોટા કવિ, ઘણા કવિઓને કવિતા શીખવનાર વગેરે વગેરે.

[૧] આ બધો સાર શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીના સાઠીના સાહિત્યના દિગ્દર્શન ઉપરથી લીધો છે.

એમનું ચરિત્ર ઘણી જગ્યાએ લખાયેલું છે; એમની કવિતાની સમાલોચના માટે પણ આ સ્થળ નથી. આહીં ફક્ત એક વાતની નોંધ લેવી ફીક છે. આ કવિ વઢવાણના હતા, પણ એમણે અમદાવાદને પોતાના વતન જેવું બનાવેલું. ગૂજરાતી ભાષાની ખરા દિલથી એમના જેવી સેવા કરનાર એ પહેલા જ હતા. એમનામાં ખીજા પણ ઘણા ઉમદા ગુણો હતા. સ્વદેશાભિમાન અને સત્ય-પ્રિયતા પણ ઘણાં જ હતા. પાછળથી ૧૮૬૫-૬૬માં સદો આલ્યો ત્યારે કવિ લોભમાં પડી સદે ચઢ્યા. અમદાવાદી તરીકે એ એમનું ખાસ લક્ષણ હતું. અમદાવાદનો વતની ગમે તે ઘંઘો કરતો હશે પણ વેપારી વલણથી તદન મુક્ત તો નહિ જ રહ્યો હોય. કવિએ શેર સદામાં ગોથેલું; પણ ખીજા વેપારીઓની પેઠે પૈસા દબાવ્યા નહિ અને સર્વસ્વ આપી દધને આખર રાખી. ખંડેરાવ મહાસભા આગળ એમણે કહેલું કે ‘ રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું, ’ એ લીંટીમાં જ કવિના આખા જીવનનો સાર આવી જાય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમનો ફ્રાન્સ સાહેબ સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે. એમના ત્રણ પુત્રો કવિ થયા, પણ એમાં શ્રી નાનાલાલ સૌથી પ્રસિદ્ધ છે. દયારામ પછી ઉત્તમ ગરખીઓ લખવામાં એમનું સ્થાન પહેલું છે. એમણે પણ અમદાવાદમાં હાલ નિવાસ કર્યો છે. દલપતરામના મરણ વખતે સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નલુભાઈ લખે છે કે “ તેમના જેવી સર્વમાન્ય કાવ્યશક્તિ, સર્વત્ર માર્ગ કરવાની આર્દ્રતા, પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રસરતી કાવ્યપ્રતિભાની તત્પરતા, હવે કોઇનામાં નથી; ગુજરાતી ભાષાનો હવે કોઈ એવો એકાન્ત ઉપાસક નથી. ” આ શબ્દો તદન ખરા લાગે છે.

મહિપતરામ રૂપરામ : આ વીર પુરુષ સુરતના વતની હતા પણ પાછળથી તેમણે અમદાવાદને પોતાનું વતન બનાવ્યું હતું. ટ્રેનિંગ કૉલેજના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે એમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતીમાં એમણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. નાગરની નાતમાં વિલાયતમાં જવા માટે એમણે પહેલી હિંમત કરી હતી. એ વિલાયત ગયા ત્યારે સ્ટીમરમાં સીધું સામાન સાથે લઇ ગયેલા તેનું વર્ણન અને વિલાયતથી આવેલા પત્રો બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયા છે તે રસમય છે. પ્રાર્થના-સમાજમાં એમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

ભીમરાવ ભોળાનાથ અને કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ : આ બંને ભાઈઓમાં એમના પિતા ભોળાનાથની શક્તિ ઉતરી હતી. ભીમરાવ કવિ

હતા. કૃષ્ણરાવ વિદ્વાન લેખક હતા. એમનાં ચરિત્રો ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જાણીતાં છે.

છોટાલાલ સેવકરામ : અમદાવાદમાં સાંકડીશેરીમાં રહેતા હતા. એમણે કેટલાક ગ્રંથો લખેલા છે. એમના સવૈયા સારા કહેવાતા. એમણે માર્કસ ઓરેલિયસના તત્ત્વચિંતનનું ભાષાંતર કરેલું છે છોટાલાલ ખાવતી વગેરે કાવ્યના ગ્રંથો પણ જાણીતા છે.

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી : આ પ્રસિદ્ધ નાટકકારને આખા ગૂજરાતમાં અને ગૂજરાતી જાણનાર બહારના સર્વ કોઈ જાણે છે. એમનાં નાટકો સારાં, બોધક, અને સરળ હતાં. એમનાં ગાયતો હાલનાં કેટલાંક નાટકોનાં ગાયતો પેઠે છીછરાં અને ફક્ત ચાળાચટકાવાળાં નથી. સમાજને એમનાં નાટકો ખૂબ પ્રિય હતાં.

કિલાભાઈ ધનશ્યામ : એમણે સંસ્કૃતની પદ્ધતિએ કેટલાંક ભાષાંતરો કર્યા છે. એમાં મેઘદૂતનું ભાષાંતર તો ધણું જ ઉત્તમ છે. એ વધારે જીવ્યા હોત તો ઉત્તમ ભાષાંતરકર્તા થાત.

ભોગીંદ્રરાવ દીવેદીઆ, શિલાઈ ખાપુભાઈ, અને કંચનલાલ વામુદેવ : વારતાના લેખક તરીકે આ ત્રણે પુરુષો ગૂજરાતી વાચકને જાણીતા હતા. રાં. કંચનલાલ 'મલયાનિલ'ના તખલ્લુસથી ઉત્તમ ટુંકી વારતા લખતા. યુવાન વયમાં જ આ ત્રણેનાં મૃત્યુ થયાં એ શોકજનક છે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રીવેદી : એ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. ઉત્તમલાલ દરેલ, સત્યપ્રિય અને વિદ્વાન પુરુષ હતા. એમણે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે; પરંતુ એ સર્વમાં એમનું નામ અમર કરે એવો ગ્રંથ તો લો. મા. તિલકની ગીતાનું ભાષાંતર છે.

ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ : આ વીર પુરુષ અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર હતા. એ સમર્થ વિદ્વાન હતા. એમણે કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે. એમની શૈલી નવી, પ્રસાદવાળી, સંસ્કારી, સ્વતંત્ર, તથા શૌર્ય ઉપજાવે એવી છે. દેશનું અભિમાન કવિ નર્મદે કવિતામાં ગાયું તે ઉપરાંત હરિલાલની કવિતામાં પણ સ્વદેશ-ભિમાન ઉછળે છે. એમના લેખ નવા યુવાનોને હમેશાં પ્રેરણા આપતા. એમનું ખરૂં કાર્ય તો વડોદરા રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્ટોકહોમ (સ્વીડન)માં ભરાયલી આઠમી આંતરરાષ્ટ્રીય ઓરિએન્ટલ કોન્ગ્રેસમાં એમણે ગૂજરાતી ભાષાનું

ગૌરવ વધારે એવું જે ભાષણ આપેલું તે છે. યુરોપમાં ખીજા પણ વિદ્વાતાપૂર્ણ લેખો એમણે વાંચેલા. વસંતવિલાસિકા અને કુંજવિહાર એ એમનાં ખાસ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે. ગૂજરાત સાહિત્યસભા અને વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હાલના પ્રમુખ સાક્ષરશિરોમણિ દી. બ. કેશવલાલભાઈના એ મોટા ભાઈ થાય.

ગણપતરામ રાજારામ: એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં થયો હતો. શાંતિએ રાયકવાડ બ્રાહ્મણ હતા. એમણે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે એમાં પ્રતાપ નાટક અને લઘુભારત પ્રસિદ્ધ છે.

સર રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ: અમદાવાદના લેખકોની નામાવલિ અને અમદાવાદનો ઇતિહાસ સર રમણભાઈના મંગલમય નામથી સમાપ્ત કરીશું. મહિપતરામ રૂપરામ અમદાવાદમાં વચ્ચા ત્યારથી રમણભાઈને તો આપણે અમદાવાદના વતની કહી શકીએ. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં થયો હતો. રમણભાઈ નાનપણથી હોશિયાર હતા. એમના નાનપણની વાત લખતાં નારાયણ હેમચંદ્ર લખે છે કે: “ મહિપતરામના છોકરાઓ તે વેળાએ હાઇ સ્કૂલમાં ભણતા હતા તેમાં રમણ હોશિયાર હતો. તે મને બહુ સવાલો પૂછતો હતો. તેના હું જવાબ આપતો હતો. હાલમાં રમણભાઈ વકીલ થયા છે. તે પોતાને વિદ્વાન, ધાર્મિક, અને કર્તવ્યનિષ્ઠમાં અપાવવાનો યત્ન કરે છે.” રા. નારાયણ કહે છે તેમ રમણભાઈ અપાવવાનો યત્ન નહોતા કરતા પણ એ ખરેખર વિદ્વાન, ધાર્મિક, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હતા. પાછળથી આ ગુણો સાથે નિરાભિમાનપણું, સત્યપ્રિયતા, સાદાઈ વગેરે ગુણો પણ એમનામાં ખીલ્યા હતા. ઘણું કામ હોય છતાં રમણભાઈ દરેકને શાંતિથી મળતા અને જેને જે બાબત જોઈએ તે સલાહ આપતા. એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા તો એટલી બધી હતી કે એમના ધંધા ઉપરાંત જે જે કાર્ય એ લેતા એ પોતાનું જ છે એમ ધારી, લાભાલાભનો વિચાર બાજુએ મુકી, શુદ્ધ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કરતા. ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ, વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી, તથા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે એમણે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. આ સદીનાં છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં તો દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં રમણભાઈ અગ્રસ્થાને હતા. શહેરની આ છેલ્લી પચીસી એટલે રમણભાઈનું જીવન. રમણભાઈનું નામ એમની સાહિત્ય કૃતિઓ અમર રાખશે. એ વિદ્વાન, કવિ, નાટકકાર, વિવેચક, અને હાસ્ય-રસના લેખક હતા. આટલી બધી દિશામાં સાહિત્યની સેવા કરનાર કોઈકેજ

હશે. કવિતા અને સાહિત્ય તથા રાધના પર્વતનાં વખાણ કરતાં વિસ્તાર બહુ થાય. પરંતુ હાસ્યરસના લેખકે તરીકે રમણભાઈનું સ્થાન ગૂજરાતી ભાષામાં અમર છે એ તો કહ્યા વગર છુટકો નથી. એ સ્થાને હજી બીજો કોઈ લેખક આવી શક્યો નથી. ભદ્રંભદ્રની જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ ગમે તેવી ટીકાઓ કરવામાં આવે, અને અંગ્રેજી લેખકોના હાસ્યરસ ઉપર વચનો ટાંકી ભદ્રંભદ્રના હાસ્ય-રસને ઉતારી પાડવાને ‘ધર્મરક્ષકો’ ગમે તેવા પ્રયત્નો કરે પરંતુ ગૂજરાતી ભાષામાં ભદ્રંભદ્રે જે ઉચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે કદી જવાનું નથી. વીસમી સદીનું બીજું પાદ શરૂ થયું તો યે આપણા દેશમાં અનેક ભદ્રંભદ્રો વિદ્યમાન છે એ જ્યારે અનુભવીએ છીએ ત્યારે ‘ભદ્રંભદ્ર’ ગ્રંથ ઉપર અધિક માન પેદા થાય છે.

રમણભાઈએ જે જે કાર્યક્ષેત્રોમાં હાથ નાંખ્યો તે દરેકમાં તે અગ્રસ્થાને આવ્યા. પહેલી પંક્તિના સુધારક, દરેક જાતનાં સાહિત્યમાં પહેલી પંક્તિના લેખક, પહેલી પંક્તિના શહેરી, પહેલી પંક્તિના વકીલ. કહે છે કે વકીલ થાય છે તે વેપારીની પેઠે સરસ્વતીને બુદ્ધિવિલાસના રૂપમાં પૂજવાનું ભૂલી જાય છે. અપવાદો તો હોય જ. વેપારીને એ ક્ષમ્ય છે. કારણ કે વેપારી ઉંચી કેળવણી લેતો નથી. વકીલને એ ક્ષમ્ય નથી કારણ એ તો ઉંચી કેળવણી લે છે. કોઈ કહેશે કે વકીલોને બુદ્ધિની બહુ જરૂર પડે છે. એ ખરું છે પણ એમના જીવનમાં બુદ્ધિનો સંગ્રામ છે, વિલાસ નથી. રમણભાઈ આમાં અપવાદરૂપ હતા. એમનામાં બુદ્ધિનો વિલાસ હતો. એમનું ગૃહજીવન ઉંચી કાઠીનું અને પવિત્ર હતું. એમનું કુટુંબજીવન આદર્શરૂપ હતું. રમણભાઈ અને વિદ્યાગૌરીનો સંસાર ગૂજરાતના આદર્શ ગૃહસંસારના ઉદાહરણોમાં ગણાશે. સ્ત્રીકેળવણીની બાબતમાં તો એમણે પોતાના કુટુંબથી જ દાખલો બેસાડ્યો છે. ગૂજરાત કોલેજના પ્રિન્સીપલ રોબર્ટસન કહેતા કે અમદાવાદમાં સંપૂર્ણ ગૃહસ્થ -gentleman-કોણ એમ મને કોઈ પુછે તો હું કહું કે રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ. અંતે અનેક કર્તવ્યોના બોજથી રમણભાઈની તબીયત બગડી. સરકારે એમને નાઈટનો ઇલકાબ આપ્યો અને ગયા માર્ચમાં એ દેવલોક પામ્યા. એમના મરણને હજી વરસ પણ થયું નથી. જ્ઞાનસુધા અને વસંતના તંત્રી ઉપરાંત રમણભાઈ કેટલીક કંપનીઓમાં ડાયરેક્ટર પણ હતા—એ અમદાવાદીના જીવનનું ખાસ લક્ષણ. દરેક દૃષ્ટિથી રમણભાઈનું જીવન અમદાવાદ-ગૂજરાતમાં આદર્શરૂપ છે.

પરિશિષ્ટ : અ

અમદાવાદની બાદશાહીનું રાજચિહ્ન

અમદાવાદની બાદશાહીનું રાજચિહ્ન શું હશે તે માટે કોઈ તવારીખમાં કંઈ ઉલ્લેખ જડી શક્યો નથી. અમદાવાદના બાદશાહી સમયના કેટલાક રોજ વગેરે મકાનો ઉપર કલશની ઉપર બદામ અગર પીંપળાના પાનના આકારનું એક પીતળનું પાન મુકેલું હોય છે. આ પાનને ડા. બર્નેસ સહત્તનતનું રાજચિહ્ન કહે છે. ડા. બર્નેસે જો કે એમ કહેવા માટે બીજો કંઈ આધાર આપ્યો નથી, પરંતુ હાલ સારી સ્થિતિમાં રહેલા લગભગ દરેક રોજ ઉપર આ ચિહ્ન છે, તે સાથે મોગલ સમયમાં બનેલા રોજો ઉપર આવા પાનના ચિહ્નને બદલે ચાંદ છે, એટલે ડા. બર્નેસનું કહેવું ખરું હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. એમણે અમદાવાદના આકીઓલોજિકલ સર્વેના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં સરખેજના વર્ણનમાં (પૃ. ૪૮) અને મુહાફિઝખાની મસ્જિદના વર્ણનમાં (પૃ. ૮૦-૮૧) આ બાબત લખેલું છે. એ બન્ને ઉતારા જાણવા જેવા છે એટલે અહીં આપવાની જરૂર છે:—

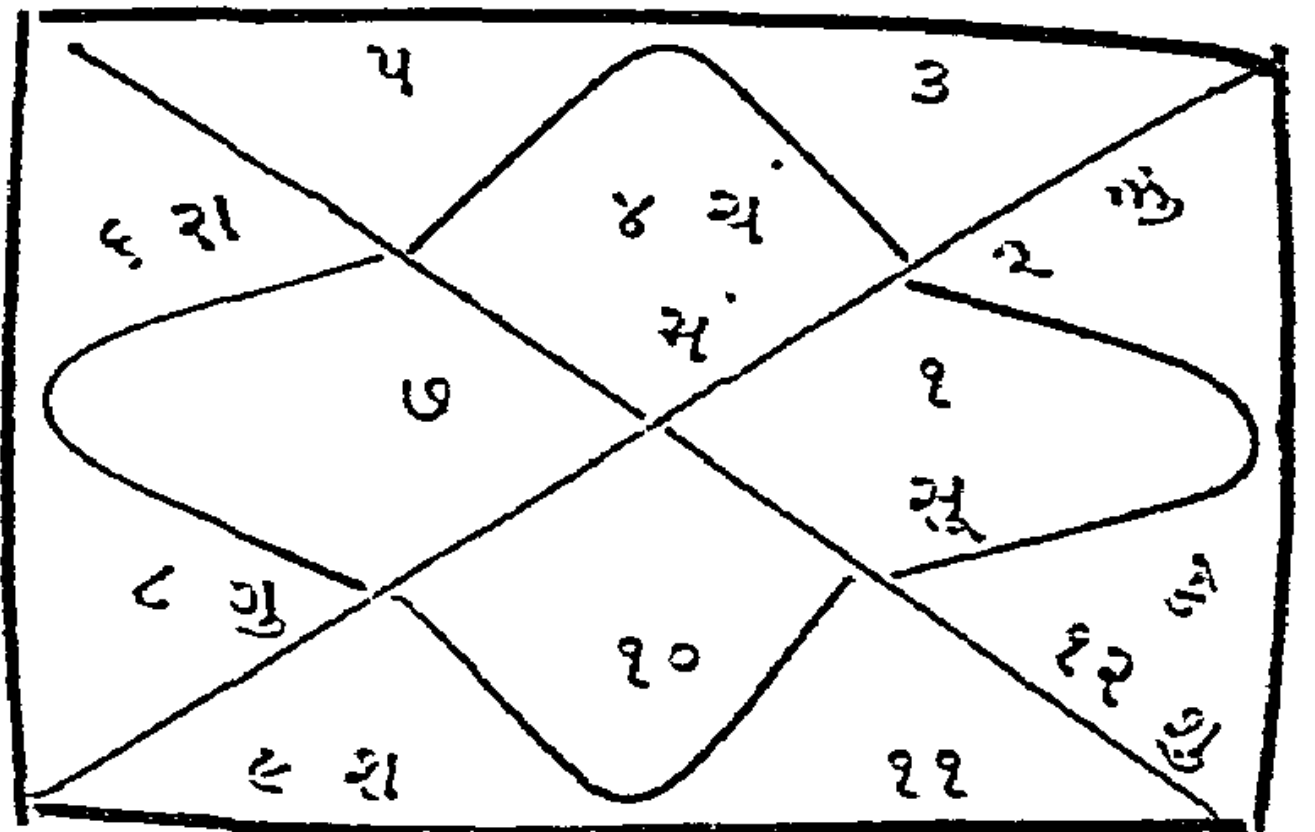
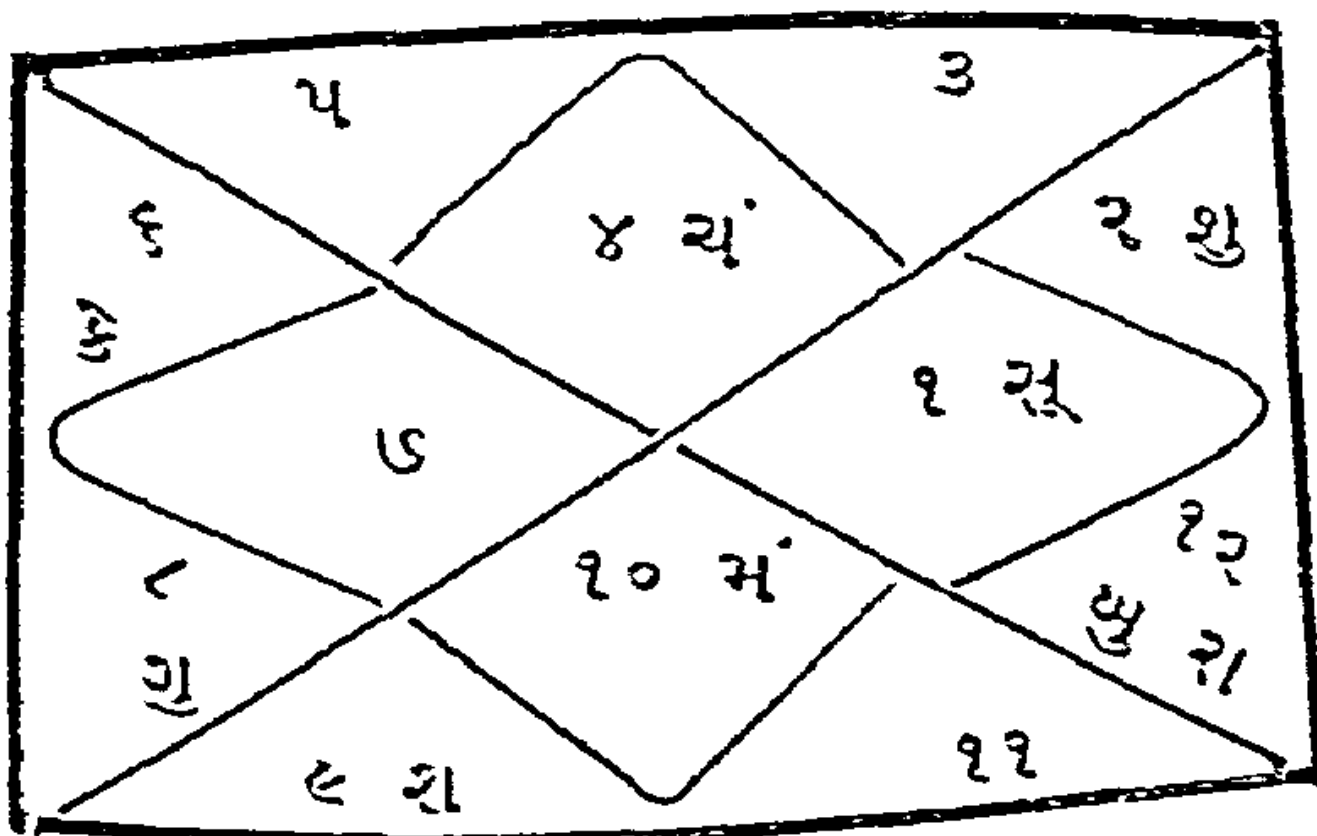
“The dome itself, also, still supports on its finial the pipal-shaped brass plate employed as their crest or standard (*'alam*) by the Ahmad Shahi dynasty: the crescent was adopted by the Seljuks and Turks only after 1460.”

“The finial was originally a brass plate in the form of the pipal leaf; but when the Public Works Department under Major Cole's direction, carried out the repairs and restoration of the mosque, about twenty years ago, a metal crescent was supposed to be the proper symbol, thus forgetting altogether that at the date then ascribed to the mosque, the crescent had hardly been used even by the Turks. For it is well known that it was not adopted by them till some time after the overthrow of the Byzantine empire by Muhammad II, who died in 1481. It had previously been the symbol of Byzantine sovereignty, and it was, only after that, adopted by the Turks, and generally spread over the countries held by them; but it is still unknown to the Muhammadans of India, except as a foreign ensign, unconnected in any way with their religion.”

આ પાનનાં ચિહ્ન મુહાદ્વિજાની મરજદના મીનારા ઉપરનાં હતાં. એટલે હાલ રાજ્યો ઉપર તો ઘણી જગ્યાએ છે પણ મરજદોના મીનારા ઉપર પણ હશે એમ આ લખાણ ઉપરથી સમજાય છે. અને આ આકારનું પાન ગૂજરાત સલ્તનતનું રાજ-ચિહ્ન હોય એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે. છતાં આ બાબત ઉપર વધારે પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે. ધુમટના ક્લશ ઉપર આ પાન દેવી રીતનું હોય છે તેનું ચિત્ર પહેલાં પાનાની બાબતમાં આપેલું છે. પાનનો ભાગ બતાવવા ઘેરો કરેલો છે. ઉપરના ઉતારા ઉપરથી એ પણ સમજાશે કે ટકીમાં ચાંદ છેક ઇ. સ. ૧૪૮૬ ની લગભગમાં દાખલ થયો, એટલે ત્યાર પહેલાં તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હોય નહિ. એ મુળ બેઝેન્ટાઈન મહારાજ્યનું ચિહ્ન હશે એમ પણ સમજાય છે.

પરિશિષ્ટ : આ

જ્યોતિષમાં રસ લેનારને અમદાવાદની કુંડલીમાં રસ પડશે. મીરાતે અહમદી પ્રમાણે અમદાવાદની સ્થાપના વિ. સં. ૧૪૪૯, શકે ૧૩૧૪ વૈશાખ સુદ પાંચમ ને ગુરુવારે સૂર્યોદય પછી ઘડી ૬૫ પળ ૩૫ પછી થઈ છે. આ વર્ષ ખરું નથી એ વાત અગાઉ ચર્ચેલી છે. વળી એ વર્ષમાં વૈશાખ સુદ પાંચમને ગુરુવારને બદલે શનિવાર આવે છે એમ અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ ગિરિજશંકર હરિશંકરનું માનવું છે. મીરાતે અહમદીની પૂરવણીની પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજ આવૃત્તિમાં આ વર્ષ અને તારીખ લઈને અહમદીમાં આપેલી કુંડલી જ લીધી છે. એમાં વડોદરાના રા. ડી. એન. આપ્તેએ લખાણથી ફલાદેશ લખેલો છે. રા. આપ્તે વર્ષ અને વારની ભૂલ જોઈ શક્યા હોય એમ લાગતું નથી. શ્રીયુત ગિરિજશંકરે બ્રહ્મપક્ષને આધારે ગણિત કરી ઇ. સ. ૧૪૧૨ ના વૈશાખ સુદ પાંચમ કે સાતમની કુંડલી કરી છે. આ કુંડલી થોડા ફેર સિવાય અહમદીની કુંડલીને મળે છે. બન્ને કુંડલીઓ આ પ્રમાણે છે:—

નં. ૧ મીરાતે અહમદીમાં આપેલી કુંડલી. નં. ૨ જોશી ગિરિજશંકરે બનાવેલી કુંડલી. આમાં શુક્ર, બુધ, અને રાહુમાં ફેર આવે છે. મંગળમાં પણ ફેર છે. પરંતુ આ ફેર ચલાવી શકાય તેવો છે. જોશી ગિરિજશંકરે આપેલો ફલાદેશ આ પ્રમાણે છે:—

“અમદાવાદમાં લવિણ્યમાં વસ્તી દસ લાખ ઉપર થશે. ધન ધાન્ય ઉદ્યોગ વગેરે વધારે વૃદ્ધિ થશે. હિન્દુ પચાસ વર્ષ અભ્યુદયનાં છે.”

રા. આપ્તેએ લંબાણથી ફલાદેશ આપેલું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:-
 “લક્ષમાં સ્વચ્છતા ચંદ્ર છે એટલે શક્તિ, ઉત્સાહ, અંચળપણું, વ્યવહારકુશળતા વગેરે રહે. મહત્વાકાંક્ષા અને કીર્તિનો લોભ રહે. ખીન્ત ધનસ્થાનનો સ્વામી સૂર્ય ઉચ્ચનો દસમે કેન્દ્રમાં છે પૈસેટકે ધણી જ સારી આળાદી રહે. પાંચમા ગુદ્ધિ અને સંતાનના સ્થાનમાં ગુરુ રહેલો છે એટલે સદેા ખૂબ ચાલે, નાટકશાળા, ગાયનશાળા વગેરે સારી રીતે ખીલે. વસ્તી વધે. છઠ્ઠા શત્રુસ્થાનમાં શની છે તે શત્રુ વધારે અને તેમનો નાશ પણ કરે. ચોક્કસાઇ, ચીકણાશ, ગંભીરતા, અને જોખમદારી સમજવાની શક્તિથી શત્રુ જીતી શકાય. સાતમું સ્ત્રીનું સ્થાન શહેરને માટે મિત્રોનું સ્થાન ગણાય. એમાં ઉચ્ચનો મંગળ છે, એટલે મિત્રો લડાયક અને સળળ હશે, ક્રોમળ નહિં હોય. નવમા સ્થાનમાં બુધ પડેલો છે એટલે ધંધા રોજગાર સારા ચાલે. દશમાં કીર્તિ અને રાજદ્વારના સ્થાનમાં ઉચ્ચનો સૂર્ય પડેલો છે એટલે રાજદ્વારી બાબતોનું આ શહેર કેન્દ્ર રહે અને કીર્તિ ધણી વધે. કુંડળીમાં ચાર ગ્રહો ઉચ્ચના છે અને ત્રણ કેન્દ્રોમાં ગ્રહો પડેલા છે એટલે મોટે ભાગે ભાગ્યોદય સૂચવે છે.”

આમાં ખરૂં જોડું શું એ તો અમદાવાદનાં ભૂતકાળનાં પાંચસો વર્ષનો ઇતિહાસ સરખાવતાં ખબર પડી શકે. અહમદીની કુંડળી કરતાં જોશી ગિરિનશંકરની કુંડળી ઘણે અંશે ખરી લાગે છે. રા. આપ્તેએ અહમદીની કુંડળી પ્રમાણે ફલાદેશ કેમ લખ્યો તે સમજાવું નથી. રા. આપ્તે નવમા સ્થાનમાં મીનનો નીચનો બુધ મુકે છે તે કરતાં બુધને વૃષભમાં લાભસ્થાનમાં મુકી, શુક્ર નવમે મીનમાં ઉચ્ચનો મુકવો એ વધારે બંધખેસતું છે. નીચના બુધને નવમે મુકી ધંધારોજગારનું ફળ આપ્તે કહે છે તેમ કહી શકાતું નથી. એના કરતાં નવમા સ્થાનને ધર્મનું સ્થાન શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગણીને એમાં રહેલા ઉચ્ચના શુક્રથી અમદાવાદને ધાર્મિક કહેવું એ ખરાબર મળતું આવે છે. રાહુને પણ પહેલી કુંડલી કરતાં ખીજી કુંડલી પ્રમાણે કન્યાનો ત્રીજો પરાક્રમ સ્થાનમાં મુકવો એ અમદાવાદે ભૂતકાળમાં કરેલાં પરાક્રમને બંધખેસતું છે. ચંદ્ર મંગળ બન્ને કુંડલી પ્રમાણે લેતાં બહુ ફરક નથી પડતો. દ્રવ્યયોગ થાય છે. રા. આપ્તે લક્ષમાં કક્કનો ચંદ્ર પડયાથી જે ફળ લખે છે તે ખરાબર નથી. મંગળના સહયોગ કે દૃષ્ટિથી એમાં બહુ ફેર પડે છે. એ મંગળના યોગે જ દ્રવ્યવાણું છતાં કલાથી વિમુખ, અને જડ આ શહેર આજે બની ગયું છે. સૂર્યનું ફળ ઘણું સારું છે, તેનાથી અમદાવાદ ગૂંજરાતનું પાટનગર રહ્યું. અને મોગલાઇમાં પણ બાદશાહોનું માનીતું રહ્યું. રાજદ્વારી બાબતોમાં એણે મોટા ભાગ લીધા, આજે પણ એ બાબતોમાં એની કીર્તિ મોટી છે. ગાંધીજીને લીધે એની કીર્તિ દુનિયામાં ફેલાઈ છે, ધનભાવનો સ્વામી એ જ સૂર્ય દસમે છે તેથી

દ્રવ્યમાં પણ શહેર સફર છે, આ બધું સૂર્યનું ફળ. ગુરુને માટે રા. આપ્તે કહે છે
 તેવું સદ્ગતું ફળ નથી. ગુરુમાં સદ્ગો કરાવનારા ગુણ હશે કે કેમ એ શંકા છે. જ્યોતિષ
 શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા એના ગુણો પ્રમાણે ગુરુ હાલ ફળ આપે છે કે નહિ એમાં પણ મને
 તો શંકા પડે છે. મને લાગે છે કે ખીજ પ્રાંતોનાં પાટનગરોના પ્રમાણમાં વિદ્યા-
 વૃદ્ધિ અમદાવાદીઓમાં હાલ નથી એનું કારણ વિદ્યાના સ્થાનમાં ગુરુ પડ્યો છે તે જ
 હશે. વેપાર ઉદ્યોગ તો સૂર્યે જ વધાર્યો છે. રા. આપ્તેએ શ્રીરામચંદ્રજી અને શિવાજી
 મહારાજની કુંડલીઓ સરખામણી માટે આપી છે. બન્નેમાં અમદાવાદની પેઠે કંઈ
 લગ્ન છે, કેટલાક ગ્રહો પણ સરખા છે. કુંડલીઓ પ્રસિદ્ધ છે એટલે અહીં આપી નથી.

અમદાવાદની કાપડ સુતરની મીલોની વીગત

મીલનું નામ	એજન્ટ	મુદી	ત્રાકો	શાળો	કુલો
૧ અમદાવાદ એડવાન્સ	તાતા સન્સ	૧૦૦૦૦૦૦	૩૮૬૧૨	૬૦૦	૩૭૮૪ ૧૧૫૫૬
૨ આસ્તોડીઆ મીલ	દેસાઇ ગીરધરલાલ અ. કું.	૫૦૫૦૦૦	૧૬૩૮૪	—	૧૭૬૭ ૪૫૦
૩ અ. કોટન એન્ડ વેસ્ટ	ધીરજલાલ ચુનીલાલ બ્ર.	૧૫૦૦૦૦ ૨૪૧૦૦૦	૨૨૬૪૦	—	૨૩૮૨ ૬૧૧
૪ અ. કોટન મેન્યુ.	અમૃતલાલ દામોદરદાસ કું.	૫૦૦૦૦૦	૨૮૮૦૦	૬૮૮	૩૫૫૮ ૧૧૮૮
૫ અ. કાદન સ્પી. વી.	હીરાભાઇ ઇશ્વરભાઇ કું.	૨૮૦૦૦૦	—	૨૨૮	— ૨૨૬
૬ અ. જીર્નોગ	માધવલાલ રણછોડલાલ	૧૦૫૦૦૦૦	૬૫૫૧૬	૧૭૦૩	૭૫૧૨ ૩૦૪૮
૭ અ. મિન્ડસ્ટ્રીઅલ	કાળીદાસ લાલભાઇ મ. કું.	૪૮૪૦૦૦	૧૮૮૪૦	૫૫૮	૨૧૨૮ ૮૪૦
૮ અ. જ્યુબીલી સ્પી. મેન્યુ.	ચીમનલાલ નગીનદાસ	૧૦૦૦૦૦૦	૩૮૧૬૦	૮૪૪	૫૭૦૫ ૧૮૬૪
૯ અ. જ્યુપીટર સ્પી. વી. મે.	કુલચંદ ગોવિંદલાલ કું.	૮૪૭૪૬૦	—	૩૮૮	— ૩૪૭
૧૦ અ. કૈસરેલિંદ(મરચંટસ)મીલ	રમણલાલ કનૈયાલ કું.	૫૦૦૦૦૦	૨૩૩૦૦	૩૮૬	૧૮૭૮ ૭૮૦
૧૧ અ. લક્ષ્મીકોટન	જયન્તિલાલ અમૃતલાલ કું.	૫૦૦૦૦૦	૩૪૧૦૦	—	૩૧૮૪ ૮૫૦
૧૨ અ. ન્યુ કોટન	રણછોડલાલ ગીરધરલાલ કું.	૫૦૦૦૦૦	૨૮૫૧૬	૫૭૬	૩૩૪૪ ૧૨૨૩
૧૩ અ. મે. ફલીકા પ્રી. કું.	કરમચંદ પ્રેમચંદ કું.	૨૦૦૦૦૦૦	૭૫૬૩૨	૧૫૮૩	૬૭૨૨ ૩૦૪૫

મીલતું નામ	એજન્ટ	મુદી	ત્રાકો	શાળો	રૂવપરાશ	મળ્યેરા
૧૪ અ. ન્યુ સ્ટેન્ડર્ડ (ન્યુએડવર્ડ) અમૃતલાલ કાળીદાસ કું.		૮૦૦૦૦૦	૧૬૧૧૨	૨૫૨	૩૫૭	૫૮૫૧
૧૫ અ. ન્યુ ટેક્સટાઈલ ૧			૨૨૪૮૮	૪૩૨	૩૫૭૫	૧૪૨૫
૧૬ " " ૨	નારણલાલ જીવણલાલ	૫૦૦૦૦૦	૧૪૩૮૮	૫૨૬		
(ઝવેરી મીલ)						
૧૭ અ. સારંગપુર	હીમતલાલ મોતીલાલ કું.	૩૨૫૦૦૦	૨૪૮૦૦	—	૨૭૮૦	૬૮૫૨
૧૮ અ. શ્રી રામકૃષ્ણ	ચીમનલાલ માણેકલાલ કું.	૩૨૫૦૦૦	—	૩૮૬	—	૨૭૫
૧૯ અ. સ્પીનીંગ	રણછોડલાલ છોટાલાલ	૧૦૦૦૦૦૦	૩૨૩૭૨	૮૪૨	૪૧૬૭	૧૫૦૬
૨૦ અ. વિજ્ઞેક્રાટન	પુરેશોતમદાસ ગોર્ખીદલાલ ગર્જર ચંકરલાલ કારકાંદાસ (લીકવેડેટર)	૭૦૮૩૦૭	૭૫૮૨	—	—	૩

૨૧ આર્થોદય જીનીંગ મેન્યુ. (અ.વ્યાપારહિતે.સ્પી.મેન્યુ.)	મંગળદાસ એન્ડ બ્રધર	૫૦૦૦૦૦	૩૫૧૭૬	૫૬૦	૨૬૮૭	૧૦૪૪
૨૨ આર્થોદય સ્પીનીંગ ૧ અને ૨ મંગળદાસ બાલાભાઈ કું.	મંગળદાસ બાલાભાઈ કું.	૧૧૦૦૦૦૦	૪૧૮૭૬	૧૨૧૬	૫૧૮૮	૧૮૧૨
૨૩ અસારવા મીલ્સ (હિતવર્ધક મીલ)	એફ. ઈ. દીનશા (મો.ઇ.પ.)	—	૨૩૩૨૦	૪૫૮	૧૮૮૫	૮૦૪
૨૪ અશોદ મીલ્સ	લાલભાઈ દલપતભાઈ	૨૪૦૦૦૦૦	૩૧૦૨૪	૮૩૨	૩૮૭૭	૧૨૨૮
૨૫ બેચરદાસ સ્પી.	દુર્ગાપ્રસાદ લક્ષ્મી	૪૮૮૪૨૫	૧૬૩૩૬૪	૩૮૫૫	૧૬૦૮	૭૧૦
૨૬ ભરતખંડ ક્રાટન	મુળચંદ જોશીશનદાસ	૪૦૩૫૦૦	૨૨૩૮૬	૫૭૩	૨૭૮૬	૮૦૭

૧. ૧૭૬ શાળો તૈયારીમાં. ૨. શાળો આ વર્ષ (૧૯૨૮) માં નંખાઈ છે. ૩. લીકનીડેશન. ૪. ૨૦૦૦ તૈયારી
પ. ૮૦ તૈયારી.

મીલનું નામ એજન્ટ મિટી નાફો શાળો રૂબપરાશ મળ્યો રૂ.

૨૭ ભરતખંડ ટેકસટાઈલ	જીવણલાલ ગીરધરલાલ	૮૫૦૦૦૦	૨૨૫૪૪	૫૧૮	૨૦૧૪	૯૫૫
૨૮ ભારતલક્ષ્મી કોટન	રણછોડલાલ અમૃતલાલ	૮૧૫૦૦૦	૧૦૬૪૪	—	૮૨૨	૨૦૦
૨૯ સીટી ઓફ અમદાવાદ સ્પી. મેન્યુ.	ચંદુલાલ કરસનદાસ કું.	૭૦૦૦૦૦	૨૧૨૯૬	૪૦૬	૨૪૮૩	૮૫૪

૩૦ કમર્શિયલ મીલ	ધનજીભાઈ અને ત્રીકમલાલ	૫૨૫૦૦૦	૨૭૯૯૬	૫૭૨	૩૫૩૫	૯૫૩
૩૧ ગોરધન સ્પી. મેન્યુ.	નરસીદાસ જોશીશનદાસ	૭૮૬૬૫૦	૧૭૪૯૨	૩૫૫	૨૧૫૩	૭૧૦
૩૨ ગુજરાત કોટન	પરિખ શાંતિલાલ ભગવાનદાસ	૧૦૫૦૨૫૦	૨૯૫૪૦	૬૧૬	૨૯૦૦	૧૨૪૦
૩૩ ગુજરાત જીનીંગ	જમનાભાઈ મનસુખભાઈ કું.	૯૨૪૦૦૦	૭૨૧૨૮	૧૮૪૦	૭૬૨૯	૨૮૯૬
૩૪ ગુજરાત સ્પીનીંગ	" "	૪૨૦૦૦૦	૨૬૩૭૨	૬૭૮	૩૦૫૪	૧૧૪૩
૩૫ હરિવલ્લભ મુળચંદ	ગીરધરલાલ હરિલાલ	૫૨૫૦૦૦	૧૭૫૦૮	૩૫૨	૧૯૦૯	૬૭૨
૩૬ હીસિંહ મેન્યુ.	માણેકલાલ મનસુખભાઈ	૨૨૨૫૦૦	૧૯૫૫૨	—	૧૭૩૩	૪૬૦
૩૭ હીમાભાઈ મેન્યુ	ધીરજલાલ ખેશાલદાસ અધર્સ	૧૭૯૫૦૦	—	૩૭૬	—	૩૨૮
૩૮ ધન્ડીઆ સ્પી. વી.	ગીરધરલાલ એન્ડ સન્સ	૯૨૬૩૯૦	૧૧૫૦૦	૩૩૨	૯૫૨	૬૧૩
૩૯ જહાંગીર વક્તી મીલ	રૂસ્તમજી મંગળદાસ કું.	૭૦૦૦૦૦	૨૭૧૬૪	૫૨૧	૩૦૨૦	૧૦૨૧
૪૦ માણેકચોક અ. મેન્યુ. ૧ અને ૨.	હીરાલાલ ત્રીકમલાલ	૫૨૫૦૦૦	૨૬૭૮૪	૬૫૪	૨૮૦૩	૧૧૩૯

૪૧ માણેકલાલ હરિલાલ મીલ હરિલાલ હરિવલ્લભદાસ	૪૫૦૦૦૦	૩૩૦૮૦	૫૪૦	૩૯૦૬	૧૧૦૬
૪૨ માર્સડન સ્પી. માર્સડન અધર્સ અને કું. લી. ૧૩૬૫૫૦૦	૧૬૮૦૦	૪૮૨	૨૪૨૨	૬૮૩	
૪૩ મોતીલાલ હીરાભાઈ મોતીલાલ હીરાભાઈ સ્પી. મેન્યુ.	૯૯૯૦૦૦	૭૦૧	૩૦૮૮	૧૧૮૯	

મીલનું નામ	એજન્ટ	મિલી	ત્રાફિક : શાળા	રૂબપરાશ મળ્યુંરૂ
૪૪ નગરી મીલ્સ	પોપટલાલ ચીમનલાલ કું.	૭૩૫૦૦૦	૧૫૪૮૮	— ૧૫૦૩ ૩૯૮
૪૫ નેશનલ મીલ	ચીમનલાલ એન્ડ ગોવિંદલાલ	૪૪૦૦૦૦	૧૫૧૯૬	૪૦૧ ૨૧૨૪ ૬૮૭
૪૬ ન્યુ માલિકોચોક સ્પી. વી. લાલભાઈ ત્રીકમલાલ		૫૨૫૦૦૦	૨૬૮૬૪	૬૪૦ ૨૯૭૮ ૧૧૩૫
૪૭ ન્યુ શોરાક સ્પી. મેન્યુ. (નડિયાદ સ્વદેશી મીલ)	મફતલાલ ચંદુલાલ કું.	૩૨૫૦૦૦	૩૬૯૩૬	૮૯૮ ૨૯૨૦ ૧૬૬૦.
૪૮ ન્યુ સ્વદેશી (અમદાવાદ સ્વદેશી)	મીમરાજ શિવનારાયણ	૫૮૨૩૨૫	૨૫૮૨૪	૬૮૨ ૨૯૬૯ ૧૦૬૯
૪૯ પટેલ મીલ્સ (ગોમતીપુર સ્પી. મેન્યુ.)	ધીરજલાલ ચુનીલાલ કું.	૧૯૬૬૨૫	૭૯૨૮	— ૨૫૯ ૧૫૬
૫૦ પુરશેતામ સ્પી. મેન્યુ.	મનસુખભાઈ ભગીભાઈ	૫૫૫૭૭૫	૨૫૬૦૦	૪૮૦ ૧૮૦૮ ૯૫૩
૫૧ રાયપુર મેન્યુ.	લાલભાઈ દલપતભાઈ	૫૦૦૦૦૦	૩૬૦૦૮	૮૬૦ ૪૯૪૦ ૧૫૦૩
૫૨ રાજનગર સ્પી. મેન્યુ.	મંગળદાસ ગીરધરદાસ પારેખ	૫૯૯૭૫૦	૧૯૭૭૬	૫૨૪ ૪૩૫૦ ૮૬૬૧
૫૩ મીલ. ૧, ૨-૩.			૨૫૮૬૪	૬૪૪ ૧૦૩૬
૫૪ રાજપુર મીલ.	પટેલ શાહ કું.	૨૦૦૦૦૦	—	૧૯૨ — ૧૫૦
૫૫ રસ્તમ જહાંગીર વ. મીલ રસ્તમજી મણીલાલ કું.		૪૦૦૦૦૦	—	૧૦ — ૨૨
૫૬ સારંગપુર ક્રાટન મેન્યુ. સાકરલાલ બાલાભાઈ કું.		૪૬૪૦૦૦	૨૭૦૮૦	૫૭૬ ૩૪૯૮ ૧૧૩૦
૫૭ મરસપુર મેન્યુ. કર્તુરભાઈ લાલભાઈ		૬૦૦૦૦૦	૩૩૮૨૪	૬૩૮ ૪૧૧૭ ૧૧૭૧
૫૮ શોરાક સ્પી. મેન્યુ. મફતલાલ ચંદુલાલ કું.		૩૨૫૦૦૦	૨૭૧૨૦	૬૬૩ ૨૩૨૦ ૧૦૬૯
		૨૫૦૦		

૧ નં. ૨ ની મશીનરી નં. ૩ માં ફેરવી છે.

મીલનું નામ એજંટ મુદી ત્રાકો શાળો રૂ વપરાશમજૂરો

૫૯ શ્રી ચંપિકા મીલ્સ	હરિવલ્લભદાસ કાળીદાસ	૨૫૦૦૦૦	—	૨૫૬	—	૨૪૨
૬૦ શ્રી લક્ષ્મી વી. મેન્યુ.	સુનશા કું.	૨૦૭૦૦	—	૧૭૪	—	૧૫૦
૬૧ શ્રી નગર વી. મેન્યુ.	ગોવિંદલાલ માણેકલાલ કું.	૫૨૦૬૫૯	૧૧૯૬૦	૪૬૧	૧૨૩૧	૪૫૦
૬૨ વિવેકાનંદ મીલ્સ	નાનુભાઈ માણેકલાલ કું.	૩૯૮૫૭૫	—	૨૨૪	—	૨૧૧
૬૩ સીદ્ધરકોટન	ગોપાળભાઈ ખાલાભાઈ કું.	૯૬૦૦૦૦	૧૯૦૩૬	૩૫૭ ^૧	૨૫૬૨	૫૦૦
૬૪ યુનિવરસલ કોટન.	મણીચાર અને સાહેબા	૧૦૨૦૦૦૦	—	૨૬૦	—	૧૯૦ ^૨
(અ. સીદ્ધ મીલ)						
૬૫ વલ્લભ વી. મીલ	છગનલાલ ઝવેરદાસ	—	—	૪૨	—	૪૦
૬૬ વિજય વી. વર્ક્સ	શાહ માધવલાલ	—	—	૨૦	—	૫
૬૭ મોનોગ્રામ મીલ્સ	માસર્ડન બ્રધર્સ	—	૨૦૦૦૦	૫૦૦	—	—
૬૮ અરણ મીલ્સ	પી. એમ. હીસિલ	—	૨૦૦૦૦	૪૮૦	—	—

કુલ: ૬૮*

રૂ. ૩૯૬૯૭૯૯૧ ૧૪૯૧૧૮૪ ૩૩૦૨૨ ૧૫૩૨૦૦ ૫૭૭૮૧

૧ તૈયારીમાં ૨ લીકવીડેશન

[*] આ મીલોનું પત્રક ઇ. સ. ૧૯૨૭ માં તૈયાર કરેલા મુંબાઈ મીલ એનર્સ એસોસીએશનના પત્રક ઉપરથી થનાવ્યું છે. એમાં અમદાવાદમાં ને મીલો છે તે અને એક નડિયાદની એટલી મીલો ગણી છે. અમદાવાદની મુડી અને અમદાવાદી એજન્ટોને હાથે વિરમગામ, ભરૂચ, મુંબાઈ, ભાવનગર, જળદાપુર વગેરેમાં ચાલતી મીલોની ગણતરી કરી નથી. એ બધી મીલોમાંથી કેટલીકની ઓરીસ અમદાવાદમાં છે. અમદાવાદ એડવાન્સ મીલની ઓરીસ મુંબાઈમાં છે. લીકવીડેશનમાં ગયેલી મીલોની મુડી ગણી નથી. નવી મીલોની વીગત પણ લીધી નથી. એ બધું ગણીએ તો તળ અમદાવાદની મીલોની મૂળ મુડી આશરે ચાર કરોડ રૂપીઆ થાય, ત્રાકો આશરે પંદર લાખ ઉપર થાય, શાળો આશરે તેત્રીસ હજાર થાય, રેતો વપરાશ આશરે એક લાખ સાડ હજાર ખાંડી થાય અને મજૂરો આશરે સાઠ હજાર થાય. મૂળની મુડીમાં પાંચદા નફાના વધારાથી, ઉમેરેલા લાગતો હાલ મીલોની કીમત ઘણી વધારે ગણાય.

શુદ્ધિપત્ર

નોંધની ધીટીની આગળ નોં. એ પ્રમાણે લખ્યું છે.

પૃ.	લીં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨ નોં.	કૃષ્ણના	કૃષ્ણના
૩	૧૨ નોં.	કોટિશ્વર મહાદેવનું	કોટયર્ક પ્રભુનું
૫	૩ નોં.	હઠજ્જગ્રાહ	હઠજ્જગ્રાહ
૫	૪ નોં.	તજ્જલં	તજ્જલં
૫	૫ નોં.	ગૌરીમયાત્ર	ગૌરીમયાત્ર
૬	૧૭	સાક્ષરત્વ	સાક્ષરત્વ
૬	૬ નોં.	લગે છે કે	લખે છે કે
૭	૧૦	બ્રહ્મપુરાણ	પદ્મપુરાણ
૮	૧૧ નોં.	earthquakes	earthquakes
૧૨	૮ નોં.	સ્વેતુકામઃ....પ્રાર્ત	જેતુકામઃ....પ્રાપ ।
૧૩	૭ નોં.	અન્હાયયન્	આહ્વાયયન્
૧૫	૧૪ નોં.	કરાવ્જરંજ ।	કરાવ્જરંજે
૧૬	૧૦	સાંગે	સાથે
૨૨	૧૧ નોં.	ફરત્યુશન	ફરત્યુસન
૬૪	૧૯	સુલતાત	સુલતાન
૭૨	૧	ત્રાણચાર	ત્રાણચાર
૮૬	૪ નોં.	કનેહર	કનહર
૧૦૬	૭	ત્રીસ	ત્રાસ
”	૧૬	ઐરંઝખ	ઐરંઝખ
૧૧૮	૬	durty	dusty
૧૧૯	મારજન	લેમેનો	ધેવેનો
૧૨૦	૭	મદાનેશાહ	મેદાને શાહ
”	”	આજખાંને	આજમખાંને
૧૨૬	૬ નોં.	લકરાર	તકરાર
૧૨૭	૧૨	મદનગોપાપાળ	મદનગોપાળ
૧૨૮	૨૫	હવું ભૂને	હવું (ભૂનો શબ્દ વધા- રાનો છપાયો છે)

પ્ર.	લો.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૬	૩ નોં.	મતતુખે બુદ્ધબુખાબ	મતતુખે બુદ્ધબુખાબ
"	૧૧ નોં.	વખતનો	વખત તો
૧૪૨	૧	દામજી	દામાજી
"	૨૪	શહેમાં	શહેરમાં
૧૪૫	૧	લેધએ આંખી	લેધએ આંખી
૧૫૧	૫	શેકર	શેલુકર
૧૬૭	૧૬	૧૭૧૭ ની	૧૮૧૭ ની
૧૬૯	૧૧	ખાટનપુર	ખાનપુર
૧૮૦	૧	સુરતની મીલો	સુતરની મીલો
૧૮૨	૧૪	૧૮૫૭	૧૮૫૭
૧૮૭	૭	ન્યાયમ	ન્યાયમાં
૧૯૬	૨૨	લાગડેલો	લગાડેલો
૧૯૭	૭ નોં.	કોટવાલ	કોટવાલ
૧૯૯	૧૪	અહમદનગર	અહમદનગર
૨૦૨	૧૭	સિક્કાનાં	સિક્કાનાં
૨૦૯	૧૬	સદીના	સદીના
"	૫ નોં.	સમયના	સમયના ઉલ્લેખો પણ મળે છે.
૨૧૩	૧૧	ઉષ્ણકાલિ	ઉષ્ણકાલિ
૨૧૪	૨ નોં.	મહાપુર	માહપુર
૨૧૫	૧૨	ખુન્દમીર	ખુન્દમીર
૨૨૫	૮	હતો	હતા
"	૧૫-૧૬	ઔરંગઝેબ-વસાવલું	ઔરંગઝેબ, વસાવેલું
૨૨૬	૨	અજંદરપુર	અજંદરપુર
"	૭	શક	શક
"	૯	ગુલાબ	ગુલાબ
૨૨૭	૩	કાવ્યની	કાવ્યનું
"	૧૦	કુચે અરબ	કુચે અરબ
"	૧૨	મુઝફ્ફરશાહ	મુઝફ્ફરશાહ
"	૬ નોં.	તથાગચ્છ	તપાગચ્છ
૨૨૮	૧૨	અમદાવાદ	અમદાવાદ

પ્ર.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૮	૧૯	અમદાવાવાદ	અમદાવાદ
૩૧૧	મારજન	મૂતિવિધાન	મૂર્તિવિધાન
૩૧૮	૧૨	વરયું	વસ્તું
૩૧૯	૬	મધ્યામ	મધ્યમ
૩૨૧	૮	અવરજવાર	અવરજવર
૩૨૨	૪	પેળો	પોળો
૩૨૩	૧૫	આકારો	આકરો
૩૨૪	૯	સુતરની	સુતારની
૩૨૪	૧૩	શિલ્પશાસ્ત્રો	શિલ્પશાસ્ત્રો
૩૨૯	૧૪	બુરહાનપુર ઉલ્મુલ્ક	બુરહાન ઉલ્મુલ્ક
„	૪ નોં.	રસ્તો	રસ્તો
૩૩૬	૨ નોં.	ઝવેદી	ઝવેરી
„	૫ નોં.	હવે	હરો
૩૩૮	૧૦	સર્વમાં	સર્વેમાં
૩૫૩	૨૦	trāḍun	trāḍun
૩૬૮	૧૦ નોં.	ગંદમાં	ગંદામાં
૩૭૦	૧૩ નોં.	૧૮૮૫ માં થયો છે.	૧૮૪૫ માં થયો છે.
૩૭૭	૨૦	મોટરોની...ઓછી	મોટરોના...ઓછા
૩૭૮	૧ નોં.	1185-1890	1885-1890
૩૭૯	૧	આવી ગયેલા	હિંદમાં આવી ગયેલા
૩૮૧	૫	૬૪૦૦૦,	૬૪૦૦૦૦,
૩૮૪	૧ નોં.	ફલદ	વલદ :
૩૮૬	૫	રૂઢ	દૂઢ
૩૯૪	૨૯	ઈ. સ. ૧૪૪૨	ઈ. સ. ૧૪૫૨
૪૦૯	૩ નોં	ખીવ નીસલે	જીવ નીસલે
૪૧૦	૪	ઈ ધનની	ઈધનની
„	૧૬	મુસાવરખાતું	મુસાફરખાતું
૪૧૩	૮	કસુર કરે	કસર કરે
૪૨૬	૧૮	ઓ મોટા	ઓ મારા
૪૨૮	૨	સરકારી	સંસ્કારી
૪૨૯	૨—૩	માધવિયાજી-પાટનગરના.	માધવીયાજી-પાટનગરની

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩૭	૬	નગનાથ	નગનાથ
"	૧૦	ભીમનાથ એને	ભીમનાથ અને
"	૧૮	આરજી	આચારજી
૪૩૮	૧૫	રાધાલ	રાવ્વાલ
૪૩૯	૭	ગુમાવી છે	ગુમાવ્યું છે.
૪૪૦	૧૪	અને સુમાત્રા, એ ત્રણ...	અને સુમાત્રા તથા એ ત્રણ
૪૪૧	૧૯	મહારાજ્ય તરિકે	મહારાજ્યના પાટનગર તરિકે
૪૪૭	૧	હરીકાઈ	હરીકાઈથી
"	૨	વખતમાં પડેલા	વખતમાં પડેલા
"	૧૩	ગુમાએલી	ગુમાવેલી
૪૪૯	૯ નોં.	Marwa	Marwar
૪૫૦	૫ નોં.	Cousider	Consider
૪૫૩	૧ નોં.	member	number
૪૫૯	૨૫	સરચાતર	સરચાત
૪૬૮	૬-૭	મોટા મોટા	મોટા
૪૭૬	૧૧ નોં.	an	on
"	૧૪ નોં.	he	the
"	" નોં.	Aud	And
૪૮૯	૧ નોં.	અકલ્પ્યો	નીકલ્પ્યો
૪૯૭	૨૫	મંત્રબળ	ચંત્રબળ
૫૦૦	૨	અને હજી	એને હજી
૫૧૦	૩	કારીગરો રાખી	કારીગરો રહેતા, અને
૫૧૪	૭ નોં.	Iranius	Iranians
૫૧૫	૧૧	આગલા	આગળના
૫૧૬	૨૩	મુસલમાનો	મુસલમાનોના
૫૧૮	૧૪	ખાંદને	ખાંટને
૫૨૧	૧૮	કલધાર	કલધર
૫૨૨	૧ નોં.	૧૪૯૨	૧૮૯૨
૫૩૦	૨૧	બેંગલોરી	બેંગલોરી
૫૩૮	૧૬	કંદેરો	કંદેરા
૫૪૦	૧૧	તેલખીઆં	તેલીખીઆં

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪૨	૧૭	નોખકોળ	નોળકોળ
૫૪૩	૧૦ નોં.	cheap from	cheap goods from
૫૪૪	૪ નોં.	called an his	called on his
૫૪૭	૨	કાર્યો	કાર્યો ઉપર
૫૫૫	૩	પૃથા	પ્રથા
૫૫૬	૬ નોં.	cad	can
૫૬૨	૬	બાબતોમાં તે કુટુંબે આગળ	બાબતોમાં આગળ
૫૬૫	૨૧	વિજ્ઞાન વર્ગ	વિદ્વાન વર્ગ
૫૬૬	૨૦	વંશ	વંસ
૫૬૭	૨	દષ્ટપૂર્વેય	દષ્ટપૂર્વે
„	૫	બહુસ્ત્રશ	બહુસ્ત્રશ
૫૬૮	૯	નર્ગમુદૌદા	નર્ગમુદૌદા
૫૭૧	૧૭	સવેથર	સર્વેશ્વર
૫૭૬	૧૨	બુદ્ધીન	સુદ્ધીન
૫૮૦	૧૯	દક્ષિણ ખંડનું	દક્ષિણના મોઠા ખંડનું
૫૮૨	૪	કોરેલાં	લખેલાં
૫૮૪	૧૩	કવિ મહયા	કવિ યહયા
„	૫ નોં.	કીરકી કૃત	કીરકી કૃત
૫૯૮	૫ નોં.	Hohe's hem	Hope's hem
૫૯૯	૫	વઝીર ઉદમ માલીક	વઝીર ઉદમ મમાલીક
૬૦૦	૧૧—૧૨	મલીક આલીમ-આલમ	મલીક અલીમ
૬૦૬	૨૯	વેધન આવે	વેધ ન આવે
૬૦૭	૧૭	સીદી બશર	સીદી બશીર
૬૦૮	૧૪	માલકી મલીક	માલીક મલીક
„	૧૫	વસ્તુ રૂઢ મુલકનો	દસ્તુરૂઢ મુલકનો
૬૦૯	૨૧	મહેરા	મહેરાબ
૬૧૦	૨૫	કંતારા	કાંગરા
૬૨૧	૧૮	મોગલના વંશનો	મોઝલના વંશનો
„	૨૮	કરેવા	કરવા
૬૨૫	૧	of an the	of all the
„	૨૫	કવિ મહયા	કવિ યહયા

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૨૬	૨૩	સૌમસ્તખાં	સૌયસ્તખાં
૬૨૮	૨૩	સીદી વાવ	સીદી વાડ
૬૨૯	૧૪	સીદી સર્વમાં	સીદી સર્વેમાં
"	૧૮	સીદી હાલમ	સીદી હાલીમ
"	૨૯	કેનિગ્સટન	કેન્સીગટન
૬૪૧	૮	કારતસળખાંની	કારતલળખાંની
૬૪૨	૧૦	રૂકતુલ હકની	રૂકતુલ હકની
૬૪૫	૨૪	૩૩૩૦ વાર છેટે	૩૩૦ વાર છેટે
૬૪૭	૨૬	મસ્જીદના	મસ્જીદમાં
૬૫૪	૧૨	છાકવાડ	છાડવાડ
૬૫૮	૪	નકલ	નકલમાં
૬૫૯	૧૦	આશાપુર	આશાપુરી
૬૬૧	૬	સમ્મલાનેશ્વર	સમ્મથાનેશ્વર
૬૬૨	૧૭	શુભ	શુભ
૬૬૫	૨૩	કાર્યોત્સર્ગ	કાર્યોત્સર્ગ
૬૬૮	૧૯	સામામ	સામાન
૬૬૯	૨૯	સોમપાલ	સોનપાલ
૬૭૬	૧૯	ઉછન	ઉછના
૬૯૦	૭	પોતાના અતાઉલ્લા	પોતાના ભાઈ અતાઉલ્લા
૬૯૧	૪	શાહીબાગનાં કાચની સડકનાં	શાહીબાગમાં કાંપની સડકનાં
"	૨૯	શેખ અઝીગુલ્લા	શેખ અઝીઝુલ્લા
૬૯૨	૫—૨૨	"	"
૬૯૩	૧૩	આન મસ્જીદવાળા	ખાન મસ્જીદવાળા
૬૯૫	૬	મૈનુખ આળીદીન	ઝૈનુલ આળીદીન
૬૯૬	૧૩	સૈયદ નાનુદીન	સૈયદ તાનુદીન
"	૧૪	મુહમ્મદ બેગડાની હવેલી	મુહમ્મદ બેગની હવેલી
૬૯૮	૫	મુનવાર પુત્ર	મુનવારના પુત્ર
૬૯૯	૧૧	અમદાવાદમાં એના... } ગાદીએ બેઠા.	પાટણમાં એના... } ગાદીએ બેઠા.
૭૦૦	૩	આશરે ૬૫ વર્ષ	આશરે ૧૬૫ વર્ષ

પ્ર.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦૧	૧૨	તુહફાતાજ ઉલ્લુલ્લુ	તુહફા તાજ ઉલ્લુલ્લુ
”	૧૬	નાશ હોય	નાશ થયો હોય
૭૦૨	૩	રુદ્ધ	રુદ્ધ
૭૦૭	૧૦	નિમંદિર	નિજમંદિર
૭૧૦	૮	ખલીખાં	ખલીલખાં
૭૧૬	૫	ઈયાદ ઉલ્લુલ્લુ	ઈમાદ ઉલ્લુલ્લુ
૭૨૩	૨ નોં.	લેખ માટે જુઓ	લેખ જુઓ
૭૨૪	૭	અખુતુરાખ વળી	અખુતુરાખ વલી
૭૨૫	૨૨	loveliness	loneliness
”	૨૮	ગછી	પછી
૭૨૬	૧૧	સાથે	સામે
”	૨૪	અને એ શાહુઆલમના	અને એને શાહુઆલમના
૭૨૭	૨૪-૨૫	વીઝારત ફુલ	વીઝારત ફુલ
૭૩૧	૨૪	હાજી	કાજી
૭૩૬	૭	સાથે જે જાહેરનામું	સાથે જાહેરનામું
”	૬ નોં.	પશ્ચન્નિતામણેયે	પાર્શ્વન્નિતામણેયે,
૭૩૭	૧ નોં.	ખન્દમીર	ખુન્દમીર
૭૩૯	૧૧	વખતઅંદના રોક નથુશાહે	વખતઅંદના લાઈ નથુશાહે
”	૧ નોં.	ધણો મોટો ભાગ	ધણો થોડો ભાગ
૭૪૩	૧૯	હઠીસિંહ ચીનમાં	હઠીસિંહના ચીનમાં
૭૪૮	૪-૧૦ નોં.	વાકેઆને આલમગીરી	વાકેઆતે આલમગીરી
૭૫૨	૨૨	સંકેવાઈ ગયેલો	સંકળાઈ ગયેલો
૭૫૩	૩	વેપાર	વેપારી
૭૫૮	૧૦	કહ્યું ?	ક્યું ?
૭૬૩	૧૧	બદલે	નામે
૭૬૬	૧૭	વહાલા ભાઈના	વહાલાભાઈ નામના
૭૬૯	૫	(૧૮૮૨)	(૧૮૪૨)
૭૭૩	૪	એલ. એલ.	એલ એલ. ખી.
૭૭૫	૨૭	ઈ. સ. ૧૯૪૦	ઈ. સ. ૧૯૧૪
૭૮૧	૧૫	શીભાઈ	શિવભાઈ

અમદાવાદ શહેર અને પરાંના નકશાના આંકડાની સમજૂતી

શહેરના કેટલી અંદરનાં સ્થળો

- ૧ સુલતાન અહમદશાહની મસ્જિદ.
- ૨ આઝમખાનો મહેલ : પોસ્ટ ઓફીસ.
- ૩ સીદી સૈયદની મસ્જિદ.
- ૪ પ્રેમાભાઈ હોલ.
- ૫ ફરહત ઉલ્લ મુલકની મસ્જિદ.
- ૬ મલીક શાખાનની મસ્જિદ.
- ૭ અલેક્ઝાન્દરની મસ્જિદ.
- ૮ ત્રણ દરવાજા.
- ૯ નવાબ સુલતાનખાની મસ્જિદ રોજે અને મદ્રેસા.
- ૧૦ રાણી રૂપમતીની મસ્જિદ : મીરજાપુર.
- ૧૧ શાહ વજીહુદ્દીનનો રોજે.
- ૧૨ સૈયદ આલમની મસ્જિદ : ખાનપુર.
- ૧૩ શાહ અબ્દુલ વહાબનો રોજે.
- ૧૪ નવાબ મોમીનખાની મસ્જિદ.
- ૧૫ સુલતાન કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ : દીલ્હી ચક્રવા.
- ૧૬ શેખ હસન મુહમ્મદ ચીશ્તીની મસ્જિદ. : શાહપુર.
- ૧૭ ફતહ મસ્જિદ : દરીઆપુર.
- ૧૮ બુહાદીઝખાની મસ્જિદ : ધીકાંટા.
- ૧૯ ખીર દસ્તગીરની મસ્જિદ.
- ૨૦ મુહમ્મદ સૈયદની મસ્જિદ.
- ૨૧ ખીરમદશાહની મસ્જિદ.
- ૨૨ દરવેશ અલીની મસ્જિદ.
- ૨૩ ઈદ્રુસ શાહની મસ્જિદ અને રોજે.
- ૨૪ રવામીનારાયણનું મંદિર.
- ૨૫ સકરખાની મસ્જિદ : કાળુપુર.
- ૨૬ અજિતનાથનું મંદિર.
- ૨૭ આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર.

- ૨૮ વધંદાની હુવેલી
- ૨૯ જુમા મસ્જિદ
- ૩૦ ખાદશાહનો રોજો (હજરો)
- ૩૧ રાણીનો હજરો
- ૩૨ ખાનજહાં ઉર્દૂ રા'મંડળિકની કબ્ર: કંદોઈઓળ
- ૩૩ ગઘિયારા મસ્જિદ: ખાડીઆ
- ૩૪ રાણીની મસ્જિદ: સારંગપુર
- ૩૫ મુહમ્મદ ઘોસની મસ્જિદ: દોલતખાના
- ૩૬ રાણી સીપરીની મસ્જિદ: આસ્તોડીઆ
- ૩૭ દસ્તુરખાંની મસ્જિદ
- ૩૮ હિદાયતખાન મદ્રેસા
- ૩૯ કાચની મસ્જિદ
- ૪૦ નવાબ સરદારખાંની મસ્જિદ
- ૪૧ હૈબતખાંની મસ્જિદ: જમાલપુર દરવાજો
- ૪૨ ગઝનીશાહની મસ્જિદ રાયખડ
- ૪૩ શાહઅલીજીની મસ્જિદ
- ૪૪ પ્રાર્થનાસમાજનું મંદિર
- ૪૫ વિક્ટોરિયા બાગ
- ૪૬ ખેતરપાળની પોળનું જૈન મંદિર
- ૪૭ રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કૂલ
- ૪૮ ગ્રાન્ડ હોટેલ
- ૪૯ આશાભીલનો ટેકરો
- ૫૦ સીવીલ હોસ્પિટલ

શહેર કેન્ટની બહારનાં સ્થળ

- ૧ શાહીબાગનો મહેલ
- ૨ છોટા શાહીબાગ
- ૩ મીયાંખાં ચીશ્તીની મસ્જિદ
- ૪ સર ચીનુભાઈનો બંગલો
- ૫ નારાયણઘાટ
- ૬ ચીનુનાથ મહાદેવ
- ૭ સીદી પીરની કબ્ર
- ૮ ભીમનાથ મહાદેવ

- ૯ સરખીટ હાઉસ
- ૧૦ ખર્જધારેશ્વર મહાદેવ
- ૧૧ સૈયદ રાતુની કબર
- ૧૨ ચીનીપીરની કબર
- ૧૩ મુસા સુહાગની દરગાહ (ખંગડીયા પીર)
- ૧૪ દરીયાખાંનો ધુમટ
- ૧૫ કુરખાળ સોનખાળનો લેખ અને ખાળીઓ
- ૧૬ અચુતકુકીની મસ્જિદ
- ૧૭ બાબા ખરકલ્લા
- ૧૮ હઠીસિંહનું મંદિર
- ૧૯ દાદાહરિની વાવ
- ૨૦ માતાલવાનીની વાવ
- ૨૧ નીલકંઠ મહાદેવ
- ૨૨ મલીકશાખાંનો રોજો
- ૨૩ સ્ટેશનના મીનારા
- ૨૪ સીદી ખશીરની મસ્જિદ
- ૨૫ ગોમતીપુર: ખીખીની મસ્જિદ (રાજપુર મસ્જિદ)
- ૨૬ ઇબ્રાહીમ સૈયદની મસ્જિદ
- ૨૭ મલીક અલીમની મસ્જિદ
- ૨૮ પીર કમાલ માળવીની કબર
- ૨૯ ઈસનપુર મસ્જિદ
- ૩૦ મીર અબુતુરાબનો રોજો
- ૩૧ બાબા હુલુઈની મસ્જિદ
- ૩૨ ગંગનાથ મહાદેવ અલીમપુર
- ૩૩ નવાપુરાનાં બહુચરાજી
- ૩૪ જગન્નાથજીનું મંદિર
- ૩૫ જમાલપુર પંપીંગ સ્ટેશન
- ૩૬ આઝમખાં અને માઝમખાંનો રોજો: સરખેજરોડ
- ૩૭ કોચરબ મસ્જિદ
- ૩૮ સૈયદ હસમાન શમે ધુરહાનીની મસ્જિદ
- ૩૯ ભાઈશંકરની ધર્મશાળા: સ્ટેશન સામે
- ૪૦ માધવલાલ રણછોડલાલ બોડીંગ: શાહીબાગ
- ૪૧ મેસોનીક હાલ
- ૪૨ માધવબાગ

શબ્દાનુક્રમ સૂચિ.

આ સૂચિ સંપૂર્ણ નથી. અગત્ય ન જણાય એવા નામ અને શબ્દો છોડી દીધા છે; શહેરની અંદરના બધા ભાગનાં નામ પણ છોડી દીધાં છે, ખાસ અગત્યનાં જ લીધાં છે; તેમાં પણ નામ આવે છે તે બધાં પાનાં નોંધ્યાં નથી. સ્થાપત્ય, વેપાર, અને જોવા લાયક સ્થળોના શબ્દો બહુ જ ઓછા નોંધ્યા છે. વિષય વિભાગ પણ કોઈક જ નામમાં કર્યો છે.

અકબર ૬૭-૭૦, ૭૨, ૭૫, ૭૮,
૮૨, ૧૧૪, ૨૧૧, ૨૨૬, ૪૫૧,
૬૮૮, ૭૧૫, ૭૨૧, ૭૨૩, ૭૨૫,
૭૫૮, ના સિક્કા, ૨૦૪.

અખાડા, ૪૩૪.

અખો, ૫૬૫, ૭૫૮-૭૫૯,
અચુન કુકી, બીબી,ની મસ્જિદ, ૨૯૨,
૬૦૫-૬૦૬, ૬૦૭, ૬૧૦, ૭૧૯.

અબદરખાં, ૬૮૧.

અબદરપુર, ૨૨૬, ૩૨૫, ૩૨૮,
૬૨૧, નોં.

અબ્રતસિંહ, મહારાજ, સુખો, ૧૨૮.

અઝીઝકોકા, મીરઝાં, ખાન આઝમ;
૬૮, ૭૦, ૮૨, ૯૨, ૧૧૭, ૨૨૬,
૭૨૪-૭૨૫, ની કબર, ૫૯૮.

અઝીઝુલ્લા, શેખ, ૨૨૬, ૬૯૧-૬૯૨.

અડાલજ: ૧૩૪, ૧૮૯, ૧૯૩, ૨૯૪,
ની વાવ, ૩૦૪, ૬૧૯-૬૨૧.

અણહિલપુર, જુઓ પાટણ: ૧૩ નોં.
૨૩, ૪૪૦.

અંતાજ ભાસ્કર, ૨૧ નોં.

અનવરખાં, બાબી, ૬૫૪, ૭૩૧.

અનસૂયા બહેન, સારાભાઈ, ૪૨૬,
૫૫૬, ૫૫૯ નોં.

અનૂપ, દેશ, ૨ નોં.

અનોપસિંહ ભંડારી, ૧૨૮.

અપરાંત, ૨ નોં.

અફઝલખાં બંબાણી; ૨૧૭, ૬૯૪-૬૯૫
મસ્જિદ ૬૬૩.

અફઝલપુર: ૨૧૭, ૬૯૪.

અંબાલાલ સાકરલાલ, ૪૨૬. ૫૫૪,
૭૭૨, ૭૭૩-૭૭૪.

અંબાલાલ સારાભાઈ, ૫૦૩, ૭૪૬, નો
બંગલો, ૩૦૨, ૬૭૧, ૬૯૬.

અબુ તુરાબ, વલી, શીરાઝી: ૧૬, ૧૭
નોં. ૬૮, ૭૩, ૧૦૬. ૫૬૫, ૭૨૩-
૭૨૪, નો રોજો, ૬૩૬-૬૩૭,
કદમ મુખારક લાવ્યા, ૬૩૭, ૬૮૨.

અબુબકરખાં, મહમૂદ બેગડો અને રાણી
સીપ્રીનો પુત્ર, ૬૨૩-૬૨૪, ૭૦૯.

અબુલ ફઝલ, આઈનનો કર્તા: ૮૧
૧૧૫, ૫૦૬, ૭૨૧.

અબુલ હસન નાદીફઝમ્માન, ચિત્ર-
કાર, ૮૨.

અખદુલ અઝીઝ, વહોરાના શેઠ, ૧૨૫,
૧૨૬, અને નોં.

અખદુલ કરીમ, શેરસ્વાર, ૬૮૬

અખદુલપુર, ૨૨૫.

અખદુર્દીમખાં, મીરજાં, ખાનખાનાં;
૬૯, ૭૨, ૭૪, ૭૯, ૨૩૭-૨૩૮.

અખદુલખાં ફિરોઝખંગ. ૭૭, ૮૭,
૧૧૭, ૨૩૯, અને નોં.

અખદુલ વહાખ, શેખઉલ ઇસ્લામ,
૩૨૯ નોં, ૬૪૨ નોં.

અખદુલ વહાખ (ખીખ) નો રોજો,
૬૪૫.

અખદુલ્લારઝાક, નોં રોજો, ૬૪૪.

અખ્યાસ, શાહ, ૬૯૭.

અબેસિહ, મહારાજા, સુખો, ૧૩૪,
૧૩૫, ૧૩૬.

અમદાવાદ સ્પીનીંગ, મીલ, (શાહપુર)
૪૯૨-૪૯૭.

અમરાઈવાડી, ૨૨૯.

અમીનખાં, મહમુદ, સુખો, (અહાદુરખાં)
૧૦૩, ૧૦૪, ૫૭૦, ૬૩૫, ૭૨૮.

અમૃતલાલ વર્કીલ, ૬૬૨, ૭૬૮.

અયાઝ, મલીક, નૌસેનાધ્યક્ષ, ૨૧૭
નોં, ૭૧૭.

અરિષ્ટનેમિ ગ્રાસાદ, ૧૬.

અલ ઇબ્રીસી, ૧૩, ૧૪ નોં ૪૪૪.

અલ ખીજર ખવાખ, ૩૧.

અલ ખરૂની: ૧૦ નોં. ૧૩.

અલાઉદ્દીન, ખીલજી, ૧૪.

અલખાં યુલાખીરામ, ૭૭૮.

અલખાં ભોઠાઈ, ૬૬૩, ૭૨૦.

અલી ખતીખ, ૬૮૩.

અલીજી ગામધણી, શાહ, ૬૫૦.

અલીનકી, મુરાદનો પ્રધાન, ૯૮ નોં.

અલીમ. મલીક, ખુદાવંદખાં, ૭૦૬,

૭૧૯, ની મસ્જીદ, ૫૯૯-૬૦૧,

૬૨૨,

અલીમપુર, ૫૩; ૨૨૦, ૫૯૯, ૬૦૦,

૬૬૧, માં સીરેશ્વર મહાદેવ, ૬૬૧,

૬૬૭, ૭૧૯.

અલીમુતકી: ૬૯૧.

અલીમુહમ્મદખાં, બાદશાહી દીવાન,

મીરાતે અહમદીનો કતો, ૫૬૫,

૭૩૧-૭૩૨, ૭૭૬.

અલી રઝા, ૬૯૭.

અલી શેર, બાખા, ડરનો, ૬૯૩, ની

કબર, ૫૯૮.

અસ્કરી, મીરજાં, ૧૭, ૬૫.

અસની, રાણી, જુઓ સીપ્રી રાણી, ૨૯.

અસકખાં, મીરજાં અબુલ હસન, નૂર-

જહાનો ભાઈ, ૮૫, ૮૮, ૮૯,

૬૧૩ નોં.

અસકખાં, ગ્યાસુદ્દીન અલી, મીરજાંનો

સંસરો, ૬૧૩.

અસકખાં, આફરોગ, આઝમખાંનો

ભાઈ, ૭૨૮.

અસાવલી, અસાવલ, જુઆ આશાવલ,

૨૧૨ નોં, ૨૨૮ નોં.

અસારવા: ૧૬ અને નોં, ૨૧, ૧૮૯,
૨૧૫, ૨૨૯, ૬૧૦, માં નીલકંઠ
મહાદેવ, ૬૬૦, માં આચારજીનાં
પગલાં, ૬૬૦.

અહમદ, કાજી, ૩૨ નોં.

અહમદ ખટ્ટુ ગંજખા, ૨૪, ૩૦, ૩૧,
૪૪, ૬૪, ૫૬૪, ૫૯૬, ૬૭૪-
૬૭૬, ૬૮૪, ઉરસ ૪૩૮, નો
રોજો, ૨૮૯, ૫૯૬-૫૯૭.

અહમદનગર (હિંમતનગર) ૧૯૯,
૨૦૧-૨૦૨.

અહમદપુર: પહે: ૨૧૨, ૨૧૫ નોં,
૨૨૮, ૬૯૫.

અહમદ, બાબા, નાગોરી, ૩૨ નોં.

અહમદ, મુલ્લા, ૩૨ નોં.

અહમદ બીન સુલેમાન, મૌલાના, ૬૯૬.

અહમદશાહ પહેલો, બાદશાહ, ૨૩,
૨૪, અને નોં. ૨૮, ૩૦, ૩૧,
૩૫, ૩૮, ૩૯, ૪૩, ૬૧, ૬૭,
૨૧૧, ૨૮૯, ૪૩૮, ૫૬૩, ૫૬૫,
૫૭૫, ૫૭૭, ૬૨૧, ૬૪૭, ૬૭૫,
૬૮૮, ૬૯૯-૭૦૪; નો પ્રેમ ૨૯,
નો રોજો, ૧૯૫, ૩૧૪ નોં.
૫૮૩-૫૮૪; ની રાણીનો રોજો,
૫૮૪-૫૮૭; ના સિક્કા, ૨૦૧-
૨૦૨; નું કલંક, ૭૦૦; નું ચારિત્ર
૭૦૧; નો ન્યાય, ૭૦૩; ની મસ્જિદ
૨૦, ૨૭૬. ૫૭૬-૫૭૭, ૫૭૯.

અહમદશાહ બીજો સુલતાન, જુઓ
કુતુબુદ્દીન.

અહમદશાહ ત્રીજો સુલતાન, ૬૬-૬૭,
૬૨૮, ૬૫૦, ૭૧૪, ૭૨૦.

અહમદ હેદર, વજીહીનના પુત્ર, ૮૭.

આકા શેઠના કુવાની પોળ, ૩૩૦,
૩૪૪, માં અંબાજીનું મંદિર, ૬૫૮.

આગ્રા ૧૧૪, ૨૬૪.

આજમખાં, માજમખાં, નો રોજો, ૨૯૭,
૬૦૧.

આજમખાં, ઉધાધ, ૯૪-૯૬, ૧૧૮,
૧૧૯, ૬૪૦, ૬૫૬, ૭૨૭-૭૨૮;
નો મહેલ, ૨૯૬, ૩૦૩, ૫૬૯,
૫૭૩, ૬૩૯-૬૪૦.

આજમશાહ, મુહમ્મદ, શાહનદો, સુબો,
૧૦૦, ૧૦૭, ૧૦૯, ૫૧૪, ૭૩૦.

આલુંદશંકર, બાપુભાઈ ધ્રુવ, ૪૨૭,
૫૫૬, ૫૬૫.

આંટ : ૪૬૭; નો સદો, ૪૬૮-૪૬૯,
૪૭૫-૪૭૬, ૪૭૭.

આમે : ૭૮૫-૭૮૬,

આનર્તકેશ, ૨ અને નોં.

આર્નોલ્ડ, એડવિન, ૨૯

આલમખાં, મહમૂદ ત્રીજો અમીર,
૧૮.

આલમ, સૈયદ, અબુઅકર હસની, ૫૭૭,
ની મસ્જિદ ૫૭૭-૭૮.

આશાવલ (આશાપદ્મી-અસાવલ) ૪,
૧૦, ૨૨, ૨૪, અને નોં., ૨૮,

૨૯, ૩૪, ૩૮, ૪૯, ૧૦૬, ૨૨૩,
-૨૨૪, ૨૫૪, ૩૨૫, ૪૪૦, ૪૪૪,
૫૦૩, ૫૬૩, ૬૨૬, ૬૩૬, ૬૫૪,
૬૭૫, ૬૮૧, ૬૮૩, ૬૯૭, ૭૨૪;
મહત્તા ૧૪; રથળ નિર્ણય, ૧૬-૧૯.
આશાપુરી : માતા : ૬૫૯, ૭૬૫, ૭૬૬.
આશોભીલ, ખાંટ, ૧૦, ૧૧, ૨૪ નોં;
૨૮, ૨૯, ૩૦ નોં, નો ટેકરો,
૨૧, ૨૯, ૫૦.
આસપુ : : ૨૨૯ નોં.
આસ્તોડીઆ : ૫૩, ૨૨૯ નોં; લત્તો
અને દરવાજો, ૧૭, ૨૧, ૪૭,
૧૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૬૩૫.
ઈપ્તીઆર, મુહમ્મદ, ૬૯૩-૬૯૪.
ઈપ્તીઆર ઉલમુલ્ક, ૬૯, ૭૦.
ઈડર, ૫ નોં, ૭૯, ૧૨૯.
ઈડરીઆ, ચકલો, લત્તો, જુરહાનુલમુલ્ક,
૩૨૯, ૩૩૫-૩૩૬.
ઈતમાદખાં (એતમાદખાં) ગૂજરાતી,
૬૭, ૬૮, ૭૨, ૭૩, ૩૩૧, ૬૨૮,
૬૫૧, ૭૧૫, ૭૨૦-૭૨૧, ૭૨૪.
ઈદલપુર, જુઓ એદલપુર, ૨૨૫, ૨૨૮
નોં, ૨૧૨ નોં.
ઈનાયતપુર; ૨૨૯ નોં.
ઈંગ્લાંડ : ૯૦ ૪૪૬, ૪૮૫, ૪૮૬.
ઈબ્રાહિમ કુલીખાં, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧,
૫૭૦, ૭૨૯, અને નોં. ૭૩૮, ૭૬૫.
ઈબ્રાહિમ સૈયદ, શહીદ, ની મસ્જીદ,
૫૭૦, ૬૩૫, ૬૯૭.

ઈમાદુદ્દીન તારમી, મોલાના, ૬૬૫-
૬૯૬.

ઈમામશાહ, ખીરાણાના મૂળ સ્થાપક,
૬૫૨, ૬૫૪-૫૫.

ઈલિમપુર, જુઓ અલીમપુર, ૧૮, ૧૯,
૨૨૮ નોં.

ઈસપુર, જુઓ આંશપુર.

ઈસિન, મલીક, નિઝામુલ્મુલ્ક, ૨૨૨,
૭૨૦.

ઈસિનપુર, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૮૯. ૧૯૩,
૨૨૨, ૬૧૫ ની મસ્જીદ ૬૧૬,
૬૩૪.

ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની, ૯૧, ના સિક્કા,
૨૦૬.

ઈસ્માઇલ ઇસ્પહાની, હાજી, ૬૮૬.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રીવેદી, ૭૮૧.

ઉદયન મંત્રી, ૧૨.

ઉમાબાઈ, ખંડેરાવ સેનાપતિની સ્ત્રી,
૧૩૫.

ઉલુખખાં, અલ્લાઉદ્દીનનો સરદાર, ૧૪,
૧૯.

ઉલુખખાં, હળસી, ૬૨૮, ૭૨૨.

ઉસમાનપુર, (ઉસમાપુર) ૭૩, ૨૧૦,
૨૨૫, ૨૮૯, ૫૯૬, ૬૦૬, ૬૮૩,
ઉસમાન, સૈયદ, શમેજુરહાની : ૨૨૫,
૬૮૩, ની મસ્જીદ, ૬૦૬-૬૦૭.

એદલપુર : જુઓ ઇદલપુર, ૨૨૫.

એદલજી ડાસાબાઈ, ૨૮૩ નોં. ૭૭૯.

એદ્રુસ (ઇદ્રુસ) છોટાં, નો રોળે,
૬૩૬.

એદ્રુસ (ઇદ્રુસ) સૈયદ અબ્દુલ્લા, શમ્સ
અલ શમ્સનો રોળે, ૬૪૬.

એલીસબ્રીજ, ૪૦ નો. ૧૭૫, ૧૭૬,
નોં. ૨૧૨; ૨૨૯.

એલ્ડવર્થ, ટોમસ, અંગ્રેજી કોહીનો વહી-
વટદાર ૯૧.

ઐશપુર; ૨૨૭.

ઓતીઓ, આડીઓ, (ઉત્તમચંદ)
૧૫૩, ૧૫૪ ૧૫૫, ૧૫૬ નોં.

ઐરંગઝેબ, આદશાહ, આલમગીર,
૪૯, ૫૦, ૫૭, ૭૧, ૭૭, ૮૫,
૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૧૦, ૧૧૮,
૧૯૩, ૩૯૧, ૪૦૦, ૫૧૪,
૬૧૫, ૬૪૦, ૬૫૧, ૬૮૯,
૭૩૦; સુબો, ૯૬.

કચ્છ, ૨ નોં. ૮૨, ૫૯૦ નોં.

કઝીન્સ હેનરી, ૨૮૩-૮૪

કડી, ૬૯.

કંતાજી, કદમ, ૨૧ નોં., ૧૨૯, ૧૩૧.

કપડવંજ, ૧૪૪.

કપુરચંદ ભણુસાળી, શેઠ, ૧૨૬ અને
નોં; ૧૨૭; ૧૨૮, ૩૪૧.

કબીરદાન, શેખ, ૬૯૩-૬૯૪.

કમાલુદ્દીનખાં, બાબી, (જવાંમદખાં)
૨૨૬, ૭૩૦.

કમાલુદ્દીનપુર, ૫૩, ૨૨૬.

કમાલ : કીરમાણી, બાબા ૩૨ નોં.,
૬૯૫.

કમાલુદ્દીન શીરાઝી, ૧૭ નોં.

કમાલ, પીર, ની મસ્જીદ, ૬૪૮.

કમાલ માળવી, ૬૦૧, ૬૭૮-૬૭૯.

કરમતી ડુંગરમી, પહેલો અશીલુનો
સદો ગઝાવનાર, ૪૫૬.

કર્ણદેવ સોલંકી, ૧૧, ૧૪, અને નોં.,
૨૩, ૨૪ નોં. ૨૮, ૨૨૭, ૫૬૩,
૫૬૪.

કર્ણાવતી : ૧૦. ૧૧, અને નોં.. ૧૩
અને નોં. ૧૯, ૨૨ નોં. ૨૮ ૨૮૫,
આશાવલ સાથે એકતા, ૧૧-૧૩,
નો લેખ ૧૨.

કર્ણશ્વર, કર્ણ મુકતેશ્વર, ૧૧, ૧૨ નોં.,
૬૬૭.

કર્ણસાગર, ૧૧, ૧૨ નોં., ૫૯૧, ૬૬૭.

કરામલ, બાબા, ૩૨ નોં.

કલકત્તા : ૩૬૭, ૩૬૮ નોં., ૪૪૨.
૪૪૩, ૪૭૭, ૪૮૪, ૪૯૦, ૫૦૮,
૫૪૬, ૫૬૩, ૫૬૫.

કબ્યપ, મુનિ, ૫.

કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ, ૧૮૪, ૩૦૧,
૭૪૧, ની દુકાનો, ૬૭૧.

કાકાસાહેબ, રઘુનાથ મહીપત સર સુબા,
૧૫૧-૧૫૨, ૧૫૬, ૪૬૯.

કાશ્યપી ગંગા, સાબરમતીનું નામ, ૭.

કાંકરિયા, તળાવ, ૬૧, ૬૬, ૭૭, ૭૬,

૮૦, ૮૪, ૮૭, ૯૩, ૧૦૯, ૧૩૮,
૧૪૦-૧૪૧, ૧૪૩, ૩૭૭, ૪૩૭,
૫૦૯, ૫૮૯-૫૯૨, યુરોપિયનોએ
કરેલાં વર્ણન, ૫૯૦.
કાઠીઆવાડ : ૧૪, ૬૭, ૨૦૫, ૪૩૮,
૪૪૦, ૪૪૩, ૬૫૫, ૭૨૪, ૭૨૮.
કાજીપુર ; ૨૧૩, ૨૧૬.
કારંજ, ૫૧.
કાણ, ૬૦૭, ૭૨૦.
કાણુપુર, ૬૨, ૬૫, ૨૧૦, ૨૧૨ નો.,
૨૨૬ નો., ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૫,
૬૦૭, ૭૨૦.
કાલી, નો કિલ્લો, ૧૮૯, ૬૫૬.
કાસીમપુર, ૨૨૬.
કાસીમ ખઝાર, ૫૦૬.
કાસંદ્રા, ૧૮૯, ૧૯૩.
કુકર, દેશ, ૨ નો.,
કુચે અરબ : ૨૨૭.
કુતુબી આલમ, સૈયદ, યુરહાનુદીન,
વટવાવાળા, ૧૬, ૭૦, ૨૨૫, ૬૦૬
૬૭૬-૬૭૭, ૬૮૧; નો રોજો.
૬૨૬.
કુતુબપુર, ૨૨૪.
કુતબુદીન, અહમદશાહ ખીજો, જલા-
લખાં, સુલતાન, ૬૧, ૨૩૨, ૬૦૨,
૬૪૬, ૬૭૯, ૭૦૪-૭૦૫; ની
મસ્જિદ ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૧, ૫૯૩
-૫૯૬,
કુતબુદ્દીન મિયાં : ૬૮૫.

કુન્દનપુર, જુઓ ખુન્દનપુર.
કુમાર રવામી, આનંદ, ૩૦૮.
કુમુદચંદ્ર આચાર્ય, ૧૨, ૧૩ નો.
કુંરપાલ સોમપાલ, ૬૬૮-૬૬૯.
કુલ આલરામ નદાવા, ૭૨૯ અને નો.
કૃતવતી, સાબરમતીનું ખીવું નામ, ૭ નો.
કૃપાશંકર, ૧૩૦, ૬૫૯, ૭૬૫-૭૬૬.
કૃષ્ણ : ભગવાન, ૩ અને નો.
કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ, ૭૬૩, ૭૮૦-૭૮૧.
કેરીજ, માસ્ટર, અંગ્રેજી કાઠીનો વહી-
વટદાર, ૯૧.
કેલીકા મીલ : ૧૬, ૧૭, ૫૦૩, ૫૨૦,
૭૪૬.
કેવળરામ, કવિ, બાબી વિલાસના કર્તા,
૭૨૯, ૭૩૧, ૭૭૮.
કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, દી, બા. ૩૯૫,
નો., ૫૬૫, ૬૨૨.
કોચરબ, ૧૧ નો., ૧૮૯, ૨૨૭, ૬૦૧.
કોચરબાદેવી, ૧૧ અને નો., ૨૨૭.
કોટચક્ર ૩ નો.
કોટરાક્ષી, તીર્થ, ૬ નો.
કોઠર્વપુર, જુઓ કોચરબ, ૨૨૭,
કોમીસેરીએટ, એમ, એસ, પ્રોફેસર,
૩૦ નો., ૬૩ નો., ૨૦૦ નો.
ખડ્ગધારેશ્વર; ૫ અને નો., ૬ નો.;
૯, ૩૫, ૩૮, ૭૮, ૧૦૭ નો.
૨૫૦, ૪૩૭, ૬૬૦-૬૬૧.
ખંભાત : ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૨૩. ૭૪,
૭૬, ૭૭ નો., ૧૧૩, ૧૧૭, ૧૩૬,

૧૩૮, ૧૪૪, ૨૨૭, ૨૩૮, ૩૯૧,
૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૨, ૪૫૦, ૪૫૧,
૪૫૩, ૪૯૨, ૬૪૬, ૬૭૫.

ખંડેરાવ: ૧૩૯.

ખલીલાખાદ; જુઓ કાલીનો કિલ્લો:
૬૫૬, ૭૨૮.

ખાડીઆ: અકબરપુર ૪૦ નોં, ૪૧,
૩૨૧, ૩૨૮, -૩૨૯, ૩૩૭-૩૩૮,
૪૦૦.

ખાજ અહમદ ખીનડોસન, શેખ ઉલ-
ખસ્લામ, ૫૮૫.

ખાનજહાન, દરવાજો: ૧૭, ૫૧, ૧૩૭,
૧૪૭ ની મસ્જિદ ૬૫૦.

ખાનપુર: ૫૩: ૨૧૦, ૨૨૫,
ખાનપુર: લત્તો અને દરવાજો, ૭૩,
૨૧૪, ૨૨૫, ૨૨૮, ૩૩૫.

ખામંદરોલ: ૫૩: ૨૧ નોં, ૨૨૧, ૨૨૨,
૫૯૨.

ખામંદરોલના મહેલ, જુઓ ઘટામંડળ,
૬૧, ૬૪, ૨૨૨ અને નોં, ૨૩૩.
૫૯૧-૫૯૨.

ખાપ્રીખાં: ૧૨૬ નોં.

ખામાશાહ: ૬૯૬; નો અકલો, ૩૨૮.

ખાસખજાર: ૩૪૦, ૪૭૩,

ખુન્દનપુર: ૨૨૩, ૬૮૩.

ખુન્દમીર, સૈયદ, ૨૧૫, ૫૯૪-૫૯૫,
ના મા ખીખીજી, ૫૫૪, ૫૯૫, ૭૩૬.

ખુરાસાન: ૨૩૦.

ખુશતરા ખીખી: ૬૯૨.

ખુશખાશ મલીક, ૫૯૪-૫૯૫.

ખુશાલરાય સારાભાઈ, ૭૭૮

ખુશાલશાહ નગરશેઠ, ૧૩૦, ૧૩૧,
૧૩૫, ૧૩૯, ૫૬૨, ૭૩૮-૭૩૯.
ખૂખ મુહમ્મદ ચીસ્તી; ૬૨૫, ૬૯૨-
૬૯૩.

ખેતરપાળની પોળ, તું મંદિર, ૩૦૧.

ખેરનીસા, ખેગમ, મીરઝા અખદુર્હીમની
પુત્રી; ૭૯, ૨૩૭.

ખોજી, ખાખા, ૩૨ નોં.

ગઝનફાર, અસ્કરીનો સરદાર, ૧૭.

ગઝનીશાહ; ૬૮૪-૬૮૫; ની મસ્જિદ
૬૫૧.

ગણેશ તીર્થ; ૬ નોં.

ગંગાધર શાસ્ત્રી; ૧૫૬, ૧૫૭.

ગંજ શહીદ, ૬૯૭.

ગાઝીઉદ્દીન હુસેન, ૨૨૬.

ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ, ૧૭૮-૧૭૯,
૧૮૦, ૧૮૨-૧૮૩, ૫૦૩, ૫૫૬,
૫૫૯ નોં. ૫૬૪; આશ્રમ; ૧૮૩
નોં. ૩૭૭, ૪૨૩, ૬૭૨.

ગિરિકર્ણિકા, સાખરણતીતું નામ, ૭ નોં.

ગિરિજાપ્રસાદ ચિતુભાઈ માધવલાલ,
સર, ખેરોનેટ, ૪૩૩.

ગિરિજાશંકર હ. જોશી. ૨૫, ૨૬,
અને નોં; ૨૮, ૭૮૫.

ગીહર, ડોક્ટર, અમદાવાદમાં પહેલું
વિલાયતી કાપડ સુતર લાવનાર;
૪૮૬.

ગુજરકુંવરી; આશા બીલની કહેવાતી
પુત્રી; ૩૧ નોં.

ગુપ્તેશ્વર, તીર્થ; ૬ નોં.

ગુલરખ બેગમ, ૭૪, ૭૫.

ગુલેઆ કુટુંબ; (દીવેટીઆ) ૭૬૨-૭૬૩.

ગૂજરાત કાલેજ; ૩૦૧, ૩૭૭, ૪૧૪-૪૧૫, ૪૧૬, ૪૨૩, ૬૭૦, ૭૫૪, ૭૫૬.

ગૂજરાત યુનિવર્સિટી, ૪૨૧.

ગેબનશાહ; ૬૯૧.

ગોડાર્ડ, જનરલ, ૧૪૬-૧૪૭, ૩૯૨, ૬૧૫.

ગોધીઓ આડીઓ, (ગોરધન); ૧૫૪, ૧૫૫.

ગોપાળરાવ સુખા, ૧૪૬.

ગોપાળ હરિ, ૧૪૦.

ગોપીનાથ, મલીક, ૬૫, ૭૬૧-૭૬૨.

ગોમતીપુર; ૨૧૭, ૨૧૮, ૫૬૪.

ગૌહર શહીદ; ૬૫૪, ૬૯૭.

ગ્યાસપુર; ગામ, ૧૭ નોં. ૧૮ નોં.

ગ્વાધન, જી. ટી, ૫૦૨, ૫૦૩, એણે કરેલું એક શેફનું વર્ણન, ૫૫૮-૫૬૦ નોં.

ઘટામંડળ, મહેલ, જીઓ ખામંદરોળના મહેલ ૬૪, ૫૯૧.

ઘાંટલોડીઆ, ગામ, ૨૨૯ નોં.

ઘોઘા, બંદર, ૧૪૪, ૧૭૨.

અકુ ભૂદર, મીસ્ત્રી, ૫૩૬-૫૩૮.

અરાગ દેહલી સાહેબ, ૬૮૮.

અંગ પોળ, ૩૩૦ અને નોં; ૬૫૮ નોં મંદિરો, ૬૬૬,

અંગીઝખાં; ૬૭, ૫૭૨, ૭૨૧-૭૨૨, ૭૨૩.

અંગીઝપુર; ૫૨, ૨૨૦, ૨૨૮.

અંડોળા, તળાવ, ૧૮૯, ૨૭૭, ૬૧૬.

અંદના સાખરમતીનું બીજું નામ, ૭ નોં.

અંદન તલાવડી; ૫૦૯, ૬૪૪.

અંદલાગા, નદી, ૩૮.

આડીઆ, ૧૫૩, ૧૫૭.

આંદલોડીઆ, ગામ. ૨૨૯.

આંદા સુરજનો મહેલ, ૫૭૦.

આંપાનેર; ૬૪, ૬૫, ૮૧, ૧૦૦, નોં. ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૬૬, ૨૭૩, ૫૬૮, ૭૧૭, ૭૬૦.

અિતામણજીનું મંદિર, સરસપુર પાસે, ૨૬૬, ૨૬૮, ૬૬૩; ની અથસ્તી, ૭૩૬ નોં; અવેરીવાડાનું, ૬૬૬, ૭૩૬.

અીનાઇ, નગીનદાસ પુલચંદ. ૫૦૮.

અીતી ખીર, જીઓ ઈવ વલી; ૬૫૨.

અીતુભાઇ માધવલાલ, સર, ૨૫૧, ૪૧૫, ૪૧૭, ૪૨૨, ૪૨૬, ૫૭૩, ૭૫૨-૭૫૬; નો બંગલો, ૩૦૨, ૬૭૧. અીતુનાથ મહાદેવ, ૬૬૭.

અીરતી ખાનદાન, ૬૮૮-૬૮૯.

અુનીલાલ સારાભાઇ, ૭૬૬-૭૬૭.

એટપ્રીલ્ડ, કલેક્ટર, ૧૮૨, ૫૬૪.

છોટાલાલ સેવકરામ; ૭૭૨, ૭૮૨.

જગત, એટ, દારકાં પાસે; ૬૪.

જમ્મનશાહ, ૬૮૮.

જમાલપુર, લત્તો, દરવાજો, ૧૭, ૧૮,
૨૦. ૨૧૦, ૩૩૯, ૬૧૨.

જમાલ, હાજી, ૬૯૬.

જયસિંહ, અંબરનો રાજા, ૫૦૬.

જલાલ છુખારી, સૈયદ, મખદુમ જહાંનિયા
૬૨૬, ૬૭૬, ૬૯૬.

જવાંમદખાં, બાબી, ૧૩૫, ૧૩૮. ૧૩૯,

૧૪૦, ૧૫૯, ૭૨૯, ૭૩૧, ૭૪૮,

૭૬૧; જોરાવરપુર વસાવ્યું, ૨૨૧.

જસવંતસિંહ, મહારાજા, સુબો, ૯૯,
૧૦૦, ૬૮૯.

જહાંગીર, બાદશાહ, ૭૫, ૭૬, ૯૨,

૧૧૪. ૧૧૫, ૧૯૯, ૨૩૮, ૪૫૧,

૫૬૧, ૫૭૦, ૫૯૦, ૬૫૬, ૬૬૯,

૬૮૯, ૭૨૫, ૭૨૭, ૭૩૪-૭૩૫.

જહાંગીર કુલીખાં, મીરજાં અઝીઝનો
પત્ર; ૧૧૧, ૭૨૫.

જહાંગીર ૫૩; ૨૧૪.

જહાંદારશાહ, બાદશાહ, ૫૧ નોં; ૧૨૪.

જાફર, સૈયદ, બદરે આલમ, ૯૬, ૬૧૪,
૬૧૫, ૬૮૨.

જિનપ્રભ, સૂરિ, તીર્થ કલ્પના કર્તા;
૧૫ નોં.

જિનવિજયજી, આચાર્ય, ૪૧૯, ૪૨૮.

જીવાજી કિશોર, ભગત : ૭૬૪-૭૬૫.

જીઝારખાં, સીદી, ૬૮, ૬૨૮-૬૨૯,
૬૩૧, ૭૨૨-૭૨૩.

જીમા મરિજી : ૨૦ નોં. ૩૯, ૪૭,

૭૪, ૧૨૫, ૧૬૮, ૨૮૩, ૩૧૮,

૩૨૫, ૫૭૮-૫૮૩; ના મીનારા,

૩૧૪ નોં. ૩૧૫, ૫૮૧; નો લેખ,

૫૭૯; નો દેખાવ. ૫૭૮-૫૭૯;

ની સામગ્રી, ૫૭૯; તું ચિત્ર ૫૭૮;

ના લિવાનની બાંધણી, ૫૮૦; નો

મહોરો, ૫૮૧; ના હિંદુ ગોખની

કારીગીરી, ૫૮૨.

જીવાનપુર : ૨૮૦; ની બાંધણી, ૬૩૩.

જૂનાગઢ : ૬૨, ૧૩૫, ૧૯૯, ૪૪૦,
૬૮૦, ૭૩૧.

જેઠાલાઇ મૂળજી, ની વાવ, ૬૦૧, ૬૨૨,
૬૩૪.

જેતલપુર : ૮૭, ૧૮૯, ૬૫૬, ૭૬૦.

જેમ્સ, પહેલો, ઇંગ્લેંડનો રાજા, ૮૮.

ઝંફરખાં, જીઓ મુઝફ્ફરશાહ પહેલો,
૬૭૫.

ઝવેરીવાડો. ૩૩૬, ૩૪૫, ૪૦૧, ૬૪૬,
૬૬૩, ૬૬૫, ૬૯૭, ૭૩૭, ૭૪૦.

ઝાર, જીઓ નીકોલા બીજો.

ઝાલોદ : ૮૦.

ઝાલોર : ૭૩.

ટૂરી, એટવર્ડ, સર ટોમસ રોનો પુરો-
હિત, ૧૧૭.

ટેલર, કેપ્ટન, ૧૭૧.

ટેલર, રેવરંડ, ડૉ. ૨૦૦, ૬૫૦, ૬૭૫
નોં; ૭૭૯.

ટેવરનીઅર, મુસાફર, ૧૨૦-૧૨૧, ૫૦૬.

ટોડ, કર્નલ, ૩૮૯.

ટાડરમલ, રાખ, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૧૯૧.

ટાલેમી : ૨.

કનલોપ : પહેલા કલેક્ટર, ૧૫૭, ૪૫૫,
૪૬૬.

ડાહ્યાભાઈ ઘોળશાજી, ૭૦૧.

ડીલા વાલે, મુસાફર, ૧૧૮ નોં; ૫૯૦.

ડયુકેટ, કર્નલ, વોલ્ટર, ૩૫૬-૩૫૭.

હીંકવા : ૩૨૭ અને નોં; ૩૩૭-૩૩૮,
૩૩૭ નોં.

ઠાકલ, બાબા, ૩૨ નોં.

તીજખાં, નરપાળા, ૬૧૫, ૭૨૦.

તાજપુર, ૬૨, ૨૧૦, ૩૨૫, ૩૨૦.

તાતુદીન સૈયદ, ૬૬૬.

તાવડી પર, ૨૨૬.

તુધાનપુર, ૨૧૭.

તેજાં, આશા બીલની પુત્રી, ૩૦ નોં.

તૈમુર, ૬૭૫.

તોત, બાગે, (શેતુર બાગ) ૨૩૬-
૨૪૦, ૨૪૬.

ત્રણ દરવાજા, ૫૭૧-૫૭૨.

ત્ર્યંબકજી કેંગલે, ૧૫૭.

ત્ર્યંબકજી મકનજી, ૧૪૬-૧૪૮.

ત્ર્યંબકરાવ. ૧૩૯.

ચેવેનો, જીત ડી, મુસાફર, ૧૧૯,

૨૨૨ નોં. ૨૪૭, ૪૫૧, ૫૦૬,

૫૭૧, ૫૯૦, ૬૪૦.

દરિયાખાં, મહમુદ બેગડાનો અમીર,

૬૯૩, ૭૧૬-૭૨૦; નો ધુમટ,

૬૦૪-૬૦૫; ધુમટની બાધણી,

૩૦૭-૩૦૮.

દરિયાપુર, ૫૩, લત્તો, દરવાજો : ૪૭,

૨૧૦, ૨૧૩, ૩૧૮, ૩૨૫, ૩૩૬,

૩૩૭; માં મસ્જીદ (ફતહ મસ્જીદ)

૬૩૪.

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કવિ : ૩૬ નોં;

૩૮, ૪૧૨, ૪૨૪, ૫૬૫, ૬૪૦,

૭૭૯-૭૮૦.

દસ્તુરખાં, ૩૩૧, ની મસ્જીદ, ૬૦૮.

દાઉદખાં પત્ની, સુખો, ૧૨૪, ૧૨૬.

દાદાભાઈ નવરોજી, ૪૯૨, ૭૭૪.

દાદા હરી; ૬૧૮; ની મસ્જીદ, ૬૧૦;

ની વાવ, ૨૧૫, ૨૬૪, ૬૧૮-

૬૧૯.

દાદુ દયાળ. પરબ્રહ્મ સંપ્રદાયનો સ્થાપક:

૪૦૧, ૭૫૭-૭૫૮.

દાની લીંબડા, ગામ, સુંધખામંદ્રોલ.

૬૧૨, ૬૨૨.

દામાજીરાવ : ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૨,

૧૪૪, ૬૬૦.

દારા શિકોહ : ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૭૩૭.

દાવરબક્ષ, ખુશરનો પુત્ર, ૯૨.

દિલ્હી : ૧૧૪, ૨૬૪, ૨૬૬, ૪૫૨.

દીવ, બંદર, ૧૧૩, ૨૧૭ નોં.

દીવેટીઆ કુટુંબ, ૭૬૨-૭૬૩.

દુકાળ; સત્યાશીઓ, ૯૪, ૧૦૩; ચોરા-

શીઓ ૧૦૫; ૧૪૮; અગનોતરો,

૧૫૨; ૩૪૮-૩૪૯ અને નોં.

દુધેશ્વર; ૬ નોં, ૯, ૩૫, ૩૮, ૧૩૬,
 ૨૯૪, ૬૦૫, ૬૬૧.
 દુર્ગાદાસ, રાઠોડ, ૧૦૮, ૭૩૦.
 દેવચંદ્રસૂરિ: ૧૨, ૧૩ નોં; ૧૯, ૫૬૩,
 ૫૬૪.
 દ્વારકા: ૩, ૬૪.
 ધૈરવીકંપ: ૨૮૫ અને નોં; ૨૮૬.
 ઘોલેરા; બંદર; ૪૫૮, ૪૬૯.
 ઘોળકા, ૭૫, ૧૭૧, ૩૦૮ નોં. ૪૪૪,
 ૬૦૪.
 નગીના, ૫૩, ૨૨૯
 નગીના, બાગે, ૨૩૨, ૫૯૦-૫૯૨
 નગીના બાગ, ભદ્રનો, ૫૭૦.
 નડિયાદ, ૯૧, ૧૩૯.
 નથુશાહ ખુશાલચંદ, નગરશેઠ, ૧૪૭.
 નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ: ૫૬૫,
 ૭૬૩, ૭૭૨.
 નવગળા પીર: ૩૩૭, ૬૫૧.
 નવરંગપુર, ૫૩; ૨૨૫, ૨૨૯, માં હિં-
 ગળાજી માતાજી મંદિર ૬૬૧.
 નવરંગ મ્યાણ: ૨૨૫.
 નવાપુરા, ૫૩, ૧૮, ૧૯, ૨૧૨ નોં.
 ૨૨૦.
 નાગજીભૂદરની પોળ: ૧૪૯, ૩૪૩.
 નાગર બાંધણી-૩૦૮.
 નારણધાટ, ૬૦૭.
 નારણરાવ ટાચકા, સુખા, ૧૫૨.
 નારણદાસ મનસખદાર, ૧૧૦.
 નારાયણ હેમચંદ્ર: ૪૦૪, ૪૦૫ નોં,

૪૦૬.
 નારોપંડિત, પાંડુરંગના ભાષ, ૧૪૪.
 નાહીરખાં: ૮૭.
 નિઝામપુર, ૫૩, ૨૨૮.
 નિઝામુદ્દીન, અહમદ, ખાજા, તખ્તકાતે
 અકબરીનો કતો: ૧૮ નોં. ૭૩, ૭૫,
 ૭૭, ૭૨૪.
 નિઝામુદ્દુલ્લખ, કૃતહજંગ અહાદ્દર, અસ-
 ફખાહ: ૧૨૯ નોં. ૧૩૦ નોં. ૭૩૮.
 નિખાર્ક, તીર્થ, ૬ નોં. ૬૬૨.
 નિશાપોળ: ૨૨૨ નોં, ૩૨૭, અને નોં,
 ૬૬૫.
 નીકોલા બીન્ને, રૂશીઆનો ઝાર, ૧૭૭,
 ૫૧૩ નોં. ૫૪૩ નોં. ૫૯૦.
 નીમકમંડી અથવા નીમકહાર: ૨૨૬.
 નુરજહાં બેગમ: ૮૪, ૮૮, નો સિદ્ધો,
 ૨૦૫.
 નેનપુર, ૫૩: ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૧૯,
 ૬૨૨, ૬૩૫.
 નેશાપુર, ૨૨૨ નોં.
 પદ્મપુરાણ: ૪ અને નોં, ૫, ૩૫, ૧૮૩.
 પનાપુર, ૫૩: ૨૧૪.
 પાધમ, લેફ્ટેનન્ટ, ૧૭૧.
 પાટણ (અણહિલપુર) ૧૪, ૨૮, ૨૯,
 ૩૨ નોં, ૬૮, ૭૩, ૮૧, ૧૧૪,
 ૨૯૩, ૩૨૦, ૩૪૧, ૬૮૮, ૭૨૧.
 પાંજરાપોળ: ૫૫૯-૫૬૦.
 પાંડુરંગ પંડિત, ૧૪૦.
 પિપ્પલાદ તીર્થ: ૬ નોં; ૩૫.

ટોડરમલ, રાખ, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૧૯૧.

ટોલેમી : ૨.

ડનલોપ : પહેલા કલેક્ટર, ૧૫૭, ૪૫૫, ૪૬૯.

ડાહ્યાભાઈ ઘોળશાજી, ૭૦૧.

ડીલા વાલે, મુસાફર, ૧૧૮ નોં; ૫૯૦.

ડયુકેટ, કર્નલ, વોલ્ટર, ૩૫૬-૩૫૭.

ઢીંકવા : ૩૨૭ અને નોં; ૩૩૭-૩૩૮, ૩૩૭ નોં.

ઢોકલ, બાબા, ૩૨ નોં.

ટીજખાં, નરપાળી, ૬૧૫, ૭૨૦.

તાજપુર, ૬૨, ૨૧૦, ૩૨૫, ૩૮૦.

તાતુદીન સૈયદ, ૬૯૬.

તાવડી પર, ૨૨૯.

તુલાનપુર, ૨૧૭.

તેજાં, આશા ભીલની પુત્રી, ૩૦ નોં.

તેમુર, ૬૭૫.

તોત, બાગે, (શેતુર બાગ) ૨૩૯-૨૪૦, ૨૪૬.

ત્રણ દરવાજા, ૫૭૧-૫૭૨.

ત્ર્યંબકજી ડેંગલે, ૧૫૭.

ત્ર્યંબકજી મકનજી, ૧૪૬-૧૪૮.

ત્ર્યંબકરાવ. ૧૩૯.

થેવેનો, જીન ડી, મુસાફર, ૧૧૯,

૨૮૨ નોં. ૨૪૭, ૪૫૧, ૫૦૬,

૫૭૧, ૫૯૦, ૬૪૦.

દરિયાખાં, મહમુદ બેગડાનો અગીર,

૬૯૩, ૭૧૯-૭૨૦; નો ધુમર,

૬૦૪-૬૦૫; ધુમરની બાધણી,

૩૦૭-૩૦૮.

દરિયાપુર, પર, લતો, દરવાજો : ૪૭,

૨૧૦, ૨૧૩, ૩૧૮, ૩૨૫, ૩૩૬,

૩૩૭; માં મસ્જીદ (ફતહ મસ્જીદ)

૬૩૪.

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કવિ : ૩૬ નોં;

૩૮, ૪૧૨, ૪૨૪, ૫૬૫, ૬૪૦,

૭૭૯-૭૮૦.

દસ્તુરખાં, ૩૩૧, ની મસ્જીદ, ૬૦૮.

દાઉદખાં પત્ની, સુબો, ૧૨૪, ૧૨૬.

દાદાભાઈ નવરોજી, ૪૯૨, ૭૭૪.

દાદા હરી; ૬૧૮; ની મસ્જીદ, ૬૧૦;

ની વાવ, ૨૧૫, ૨૯૪, ૬૧૮-

૬૧૯.

દાદુ દયાળ. પરબ્રહ્મ સંપ્રદાયનો સ્થાપક:

૪૦૧, ૭૫૭-૭૫૮.

દાની લીંબડા, ગામ, સુંધખામંદ્રોલ.

૬૧૨, ૬૨૨.

દામાજીરાવ : ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૨,

૧૪૪, ૬૬૦.

દારા શિકોહ : ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૭૩૭.

દાવરખા, ખુશરનો પુત્ર, ૯૨.

દિલ્હી : ૧૧૪, ૨૬૪, ૨૬૬, ૪૫૨.

દીવ, બંદર, ૧૧૩, ૨૧૭ નોં.

દીવેટીઆ કુટુંબ, ૭૬૨-૭૬૩.

દુકાળ; સત્યાશીઓ, ૯૪, ૧૦૩; ચોરા-

શીઓ ૧૦૫; ૧૪૮; અગનોતરી,

૧૫૨; ૩૪૮-૨૪૯ અને નોં.

દુધેશ્વર; ૬ નોં, ૯, ૩૫, ૩૮, ૧૩૬,
૨૯૪, ૬૦૫, ૬૬૧.

દુર્ગાદાસ, રાઠોડ, ૧૦૮, ૭૩૦.

દેવચંદ્રસૂરિ: ૧૨, ૧૩ નોં; ૧૯, ૫૬૩,
૫૬૪.

દારકા: ૩, ૬૪.

ધરતીકંપ: ૨૮૫ અને નોં; ૨૮૬.

ધોલેરા; બંદર; ૪૫૮, ૪૬૯.

ધોળકા, ૭૫, ૧૭૧, ૩૦૮ નોં. ૪૪૪,
૬૦૪.

નગીના, ૫૩, ૨૨૯

નગીના, બાગે, ૨૩૨, ૫૯૦-૫૯૨

નગીના બાગ, ભદ્રનો, ૫૭૦.

નડિયાદ, ૯૧, ૧૩૯.

નથુશાહ બ્રુશાલચંદ, નગરશેઠ, ૧૪૭.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ: ૫૬૫,
૭૬૩, ૭૭૨.

નવગળા પીર: ૩૩૭, ૬૫૧.

નવરંગપુર, ૫૩; ૨૨૫, ૨૨૯, માં હિં-
ગળાજ માતાનું મંદિર ૬૬૧.

નવરંગ મ્યાણ: ૨૨૫.

નવાપુરા, ૫૩, ૧૮, ૧૯, ૨૧૨ નોં.
૨૨૦.

નાગજીભૂદરની પોળ: ૧૪૯, ૩૪૩.

નાગર બાંધણી-૩૦૮.

નારણુધાટ, ૬૦૭.

નારણુરાવ ટાચકા, સુખા, ૧૫૨.

નારણુદાસ મનસબદાર, ૧૧૦.

નારાયણ હેમચંદ: ૪૦૪, ૪૦૫ નોં,

૪૦૬.

નારોપંડિત, પાંડુરંગના ભાષ, ૧૪૪.

નાહીરખાં: ૮૭.

નિઝામપુર, ૫૩, ૨૨૮.

નિઝામુદ્દીન, અહમદ, ખાજા, તખ્તકાતે
અકબરીનો કતી: ૧૮ નોં. ૭૩, ૭૫,
૭૭, ૭૨૪.

નિઝામુદ્દુલ્લક, કૃતહજંગ બહાદુર, અસ-
ફજહ: ૧૨૯ નોં. ૧૩૦ નોં. ૭૩૮.

નિખાર્ક, તીર્થ, ૬ નોં. ૬૬૨.

નિશાપોળ: ૨૨૨ નોં, ૩૨૭, અને નોં,
૬૬૫.

નીકાલા બીજો, રૂશીઆનો ઝાર, ૧૭૭,
૫૧૩ નોં. ૫૪૩ નોં. ૫૯૦.

નીમકમંડી અથવા નીમકહાર: ૨૨૬.

નુરજહાં બેગમ: ૮૪, ૮૮, નો સિલ્લો,
૨૦૫.

નેનપુર, ૫૩: ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૧૯,
૬૨૨, ૬૩૫.

નેશાપુર, ૨૨૨ નોં.

પદ્મપુરાણ: ૪ અને નોં, ૫, ૩૫, ૧૮૩.

પનાપુર, ૫૩: ૨૧૪.

પાધમ, લેફ્ટેનન્ટ, ૧૭૧.

પાટણ (અણહિલપુર) ૧૪, ૨૮, ૨૯,
૩૨ નોં, ૬૮, ૭૩, ૮૧, ૧૧૪,
૨૯૩, ૩૨૦, ૩૪૧, ૬૮૮, ૭૨૧.

પાંજરાપોળ: ૫૫૯-૫૬૦.

પાંડુરંગ પંડિત, ૧૪૦.

પિપ્પલાદ તીર્થ: ૬ નોં; ૩૫.

પીરમહશાહ, નો ઉરસ, ૪૩૮, નો રોજો,
૬૧૨, ૬૪૭;

પીરમુહમ્મદ સાહેબ, મીયાં, શાહ, ૬૯૭.

પીરાણા: ૬૫૪-૬૫૮.

પીરાનપીરની દરગાહ: ૬૪૬-૬૫૦

પીલાણ ગાયકવાડ: ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૪,
૧૩૫.

પુરાતત્વમંદિર: ૪૧૬-૪૨૦, ૪૨૩,
૪૨૬, ૫૬૫,

પેટલાદ; ૧૩૯.

પેઠામલી, ૫ નો;

પોર્ટુગીઝ: ૮૯.

પ્યાર; મલીકમહમૂદ, ૭૩૨.

અબ્દ વિતામણી: ૧૨, ૧૩. ૧૫ નો,
૬૬૭.

અભાષતી, સાબરમતીનું નામ, ૭ નો.

પ્રાર્થના સમાજ ૪૦૨; તું મંદિર, ૬૬૮.

પ્રીતમરાય વજરાય, ૨૨૯, નગર, ૨૨૯.

પ્રેમાપુર: ૨૧૨ નો. ૨૧૬, ૨૨૮ નો.

પ્રેમાભાઈ નગરશેઠ, ૪૧૨, ૪૯૪,
૫૫૪, ૬૬૬, ૭૪૦-૭૪૧.

પ્લેગ: ૩૫૩-૩૫૫.

રૂકરદોલા: સુખો: ૧૩૯.

રૂતેદપુર: ૨૨૬-૨૨૯.

રૂતેદપુર સીક્રી: ૬૮.

રૂતહ, બાગે: ૭૪, ૭૯, ૨૩૭, ૨૩૯.

રૂતાશાની પોળનું મંદિર: ૩૦૧, ૩૪૫,
૬૬૬.

રૂતેસિદરાવ ગાયકવાડ: ૧૪૬-૧૪૭.

રૂતેદખાં, મહમૂદ બેગડો, ૬૦૨.

રૂગ્યુસન: ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૬-

૨૭૦, ૨૭૩, ૨૮૦, ૨૮૨, ૨૮૫,

૩૮૯, ૫૭૬, ૫૮૧, ૬૦૫, ૬૦૯,

૬૧૦, ૬૩૦, ૬૩૬, ૬૬૪.

રૂમાનવાડી: ૨૧૨ નો. ૨૨૭-૨૨૮,
૨૨૯, ૨૩૬-૨૩૭.

રૂખશીઅર, બાદશાહ; ૧૨૪, ૧૨૮.

રૂહત ઉલ્લુહ, નવખાં, ચમનનો પુત્ર;

૫૮૪; ની મરજી, ૫૭૨, ૬૨૫.

રૂરીદ બુખારી, મુરતખાં, ૭૬, ૬૩૬.

રૂરોઝબંગ, ગાઝીઉદ્દીન, સુખો, ૧૨૪,
૧૨૫.

રૂરોઝપુર: ૫૩; ૨૨૬.

રૂલપોટ, કલેક્ટર: ૫૭૩.

રૂબર્સ, એલેક્ઝાંડર કિલ્નોક: ૪૨૪,
૬૧૦, ૬૨૧, ૭૭૯, ૭૮૦.

રૂબર્સ જેમ્સ: ૧૧૫ નો ૧૬૩, ૧૬૫,
૨૧૧, ૨૩૨ નો. ૨૪૭-૨૪૮,
૨૬૩, ૨૮૨, ૩૮૯, ૪૫૫, ૫૯૦.

બુંગાળ: ૪૮૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૨૬,
૫૩૦, ૬૩૬, ૭૬૦.

બાદરે આલમ, સૈયદ બાદર, સુખો.
સૈયદ બાદર.

બાજેસ, ડૉ. જી. ૨૦ નો, ૨૮૨, ૫૭૭,
૫૮૫, ૫૮૬ નો. ૫૯૨, ૫૯૩,

૫૯૯, ૬૦૩, ૬૦૬, ૬૦૮, ૬૦૯,

૬૨૧, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૯, ૬૩૬,

૬૩૧, ૬૫૦, ૬૬૪, ૬૬૮ નો.

૭૩૧, ૭૮૩.

બહલોલ લોદી, ૧૧૪ નો.

બહાદુરશાહ, સુલતાન, ૧૭ અને નોં,
૪૦ નોં. ૬૨, ૬૫, ૬૬, ૧૧૨,
૧૧૩, ૨૯૫, ૬૨૬, ૭૧૩-૭૧૫
૭૧૯ નોં. ૭૨૨.

બહાદુર, સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાનો
પુત્ર, ૭૬.

બહાદુરખાં, મુહમ્મદ પના, સુબો, ૧૦૨,
૧૦૩.

બહાદુરશાહ, બાદશાહ, દિલ્હીનો: ૧૨૪.
બહાવદીન, મલીક, ઇખ્તિઆર ઉલ્મુ-
લક, ૬૦૫-૬૦૬, ૭૧૮-૭૧૯.

બહુચરાજી, માતા સારંગપુર તળાવાની
પોળમાં, ૬૫૮.

બહેચરદાસ લરકરી: ૪૧૨, ૪૯૪,
૬૬૮, ૭૫૬.

બહેરામખાં ખાનખાનાં, ૬૯.

બહેરામપુર, ૫૩, ૧૬, ૧૩૭, ૨૨૩.

બાકરઅલી, પીરાણાવાળા, ૬૫૫.

બાજીરાવ પેશ્વા ૧૩૪.

બાઝ બહાદુર, માળવાનો, ૬૭,

બાપજી પંડિત, સુબા, ૧૪૬-૧૪૭.

બાબી વંશ; ૭૨૯-૭૩૧.

બારકુલા ચિસ્તી; શાહ, ૬૯૦.

બારડોલ ૫૩, ૨૨૯, ૫૬૪.

બારબોસા, મુસાફર, ૧૧૩, ૩૯૬-૩૯૭,
૪૪૯, ૪૫૦, ૭૦૮.

બાલાજી વિશ્વનાથ : ૧૦૯.

બુદ્ધિપ્રકાશ : ૧૨ નોં. ૪૧૨, ૪૨૪,

૪૨૭, ૪૯૩.

બુરહાન, સુલતાન મહમૂદને મારનાર, ૬૬.

બુરહાનપુર, ૭૮, ૧૦૯.

બુલર ડૉ. ૩ નોં.

બેગનપુર, જુઓ વેગણપુર.

બેદારખખત, મુહમ્મદ, શાહજાદો, સુબો,
૧૦૦, ૧૦૯.

બીબીપુર, ૨૧૨ નોં. ૨૧૫, ૨૨૮ નોં.

૫૯૫, ૭૩૬, અને નોં. ૭૩૭ નોં.

બીરખલ, ૭૫.

બોરેડેલ, કલેક્ટર, ૨૨૯, ૨૩૩, ૬૨૪.

બોરેડેલ, એચ. ૪૯, ૫૦, ૫૧.

બ્રહ્મચર્ય તીર્થ, ૬ નોં. ૩૫ અને નોં.

બ્રીગ્સ, ૨૬૩, ૨૮૨, ૩૮૯, એણે

કરેલું સદાનું અને શ્રાવકોનું વર્ણન.
૪૭૬ નોં.

બ્લોક મેન, આધને અકબરીનો ભાષાં-
તર કાર : ૨૫, ૭૨૫.

ભગવાનલાલ ઇંદ્રિજી, પંડિત, ૨, ૩,
નોં. ૩.

ભગવાનદાસ, રાજા, ૬૯.

ભગવંત શિવરામ : સુબા, ૧૪૮.

ભંડેરીપુર : ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૭,
૫૦૯, ૬૮૪.

ભદ્રકાળી, માતા, ૫૦, ૫૬૯, ૬૩૯,
૬૬૧.

ભદ્રનો કિલ્લો : ૨૮, ૪૩, ૪૪, ૪૭,
૪૯, ૫૦, ૬૪, ૭૪, ૩૪૦, ૫૬૮-

૫૭૧, ૬૩૯, ની બાંધણી. ૩૧૯-

૩૨૦.

ભરત્ર : ૧૪, ૨૪, ૭૪, ૪૪૦, ૪૪૨.
ભવાનિ શિવરામ : સુખા, ૧૪૮.

ભાઈશંકર નાનાભાઈ; ૪૧૭, ૪૨૩,
૭૭૪-૭૭૫.

ભીખન, શાહ, જુઓ શાહ ભીખન.

ભીમ, જગત દારકાનો રાજા; ૬૪.

ભીમનાથ મહાદેવ, ૨૫૦, ૪૩૭, ૬૬૦-
૬૬૧.

ભીમરાવ ભોળાનાથ, ૭૮૦.

ભુપત ભગવાનદાસનો ભાઈ, ૬૯.

ભોગીલાલ પ્રાણુવલ્લભદાસ, માસ્તર,
૪૨૬, ૭૬૦, ૭૭૮.

ભોળાનાથ સારાભાઈ, ૪૨૬, ૪૩૬,
૬૪૯, ૬૫૮, ૭૬૦-૭૬૪, ૭૭૨;
ની હવેલી, ૬૭૧.

મકસુદ આલમ, સૈયદ જલાલ, ૯૩,
૯૬, ૬૧૪, ૬૮૨.

મકસુદપુર, પાછળથી શાહીબાગ, ૨૧૩,
૬૦૭.

મકસુદ, મલીક, બહાવદીનનો ભાઈ,
૬૦૭, ૬૮૯.

મગનભાઈ કરમચંદ; ૪૧૧, ૪૧૨,
૪૧૩, ૪૯૪, ૫૬૬, ૭૪૫-૭૪૬.

મગનલાલ વખતચંદ; ૩૯, ૪૦, ૪૬,
૧૪૭, ૧૬૯, ૧૭૦ નો. ૧૮૦,
૩૪૧ નો. ૩૪૭, ૩૫૬, ૩૯૭,
૪૧૧, ૪૫૭, ૪૬૯, ૪૭૨, ૬૦૪,
૬૦૭, ૭૭૮.

મંગળદાસ ગીરધરદાસ, ૪૬૭, ૫૫૬.

મંગળદાસ બક્ષી, ૭૪૪.

મહલીપદ્મણ, ૫૨૦ અને નો. ૫૫૨.

મંજુરી, ૫૩, ૩૨ નો, ૨૨૩, ૬૩૨,
૬૯૫, ૬૯૭.

મણીભાઈ જસભાઈ, ૭૭૨,

મણિપુર, ૨૨૯.

મણિલાલ નભુભાઈ, ૬ નો. ૭, ૭૮૦.

મદન ગોપાળ, શરાફ, ૧૨૫, ૧૨૭,
૩૪૧.

મદ્રાસ, ૩ નો. ૩૬૮, અને નો. ૪૪૨
૪૪૩, ૪૮૪, ૪૯૦, ૫૦૦, ૫૦૭,
૫૦૮, ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૫૫ નો,
૫૬૨.

મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રીપાઠી, ૭૭૨.

મશહદી, દાદા મોંયાં સાહેબ, ની મસ્જીદ,
૬૪૪.

મહમૂદશાહ પહેલો, બેગડો, ૧૩ ૩૯,
૪૪, ૪૫-૪૭, ૬૨, ૬૪, ૧૧૨,
૨૩૦, ૨૯૫, ૩૯૫, ૪૦૦, ૫૬૪,
૫૮૬, ૫૯૬, ૬૨૧, ૬૪૬, ૬૭૮,
૬૮૪, ૬૮૮, ૬૯૩, ૭૦૫-૭૧૦,
નો રોજો, ૫૯૮; નો મહેલ, ૫૯૮;
નો ન્યાય, ૭૦૭; જાત, ૭૦૮;
કુટુંબ, ૭૦૯-૭૧૦.

મહમૂદશાહ ત્રીજો : ૪૦ નો. ૬૬, ૪૦૦,
૫૯૭, ૬૫૩, ૬૯૪, ૭૧૪-૭૧૫,
૭૨૦.

મહમૂદખાદ, (મહેમદખાદ) ૬૬,
૨૯૪, ૩૩૩, ૫૩૦.

મહિકાંઠો : ૩ નોં. ૧૩૩, ૬૫૫, ૭૨૮.

મહિપતરામ રૂપરામ : ૪૧૫, ૪૧૬-
૪૧૭, ૪૨૩, ૭૮૦.

મહુડી, ગામ, ૩ નોં.

મહેન્દ્રી, મહી, નદી, ૬ અને નોં. ૭

મહેષુખ આલમ, ૬૧૪, ૬૮૨.

મહેષુખ મસ્તાન, શાહ, ૬૬૬.

મહોબતખાં; સુખો, ૧૦૨.

માંડવીની પોળ : ૩૩, ૩૮, ૧૪૯, ૩૪૨-
૩૪૩, ૫૨૬.

માંડુગઢ, માળવાની રાજધાની, ૮૦.

માણકેશ્વર : તીર્થ; ૬ નોં. ૩૫ અને
નોં. ૬૩૨.

માણેક ચોક, ૩૩, ૩૫, ૩૭, ૩૮, ૩૯.
૪૦, ૪૧, ૬૭, ૧૪૯, ૩૧૪,

૩૧૮-૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૮, ૩૩૦,
૩૩૩, ૩૪૦, ૪૩૮, ૫૨૫, ૬૦૨.

માણેક નદી, ૪૦, અને નોં; ૪૧.

માણેકનાથ બાવો, ૩૧ નોં; ૩૩-૩૫
૩૬, ૪૧.

માણેક ખુરજ; ૩૩, ૪૦ નોં; ૪૪, ૧૪૭,
૧૭૬ નોં, ૫૭૧.

માદલપુર : ૨૯.

માધવપર : ૨૨૯.

માધવખાગ : ૨૫૧.

માધુભાઈ મીલ : ૪૦ નોં.

મોહપુર : ૨૧૩, ૧૧૪ નોં.

માતર ભવાનીની વાવ; ૧૬, ૨૦ નોં.
૩૯ નોં. ૨૯૩, ૬૧૭-૬૧૮, ૬૧૯.

માહિય ઉદ્ધમુલક : કેટલાલ : ૬૫.

મીઠા ખણા : ૨૨૯, ૬૨૨.

મીરાંપુર : ૨૧૨ નોં. ૨૨૭.

મીયાંખાં ચિશ્તી, ૬૯૧; ની મસ્જીદ :
૬૦૭, ૬૧૦, ૬૧૧.

મીરજાંપુર : લત્તો : ૧૭૫, ૩૩૨ નોં;
૩૩૫, ૫૭૦, ૬૦૧, ૬૦૪; ની
મસ્જીદ, ૬૦૧-૬૦૪, ૬૦૬, ૬૪૧,
૬૬૬.

મુઅજમપુર : ૫૩ : ૧૦૬. ૨૧૮.

મુઘઝુદૌલા : ૨૨૨.

મુકર્રખખાં, સુખો, ૭૬, ૭૯.

મુખતારખાં, સુખો, ૧૦૪.

મુગલાઈ ખીખી, મુહમ્મદશાહની સ્ત્રી :
૫૮૫, ૫૮૬ નોં; ૬૭૮.

મુઝફ્ફરશાહ પહેલો, (ઝફ્ફરખાં) ૧૫,
૨૩, ૨૪, ૨૨૭, ૬૭૫, ૬૭૬,
૬૯૯-૭૦૦.

મુઝફ્ફરશાહ, ખીખો, હલીમ : ૬૪, ૨૯૫,
૫૬૫, ૬૦૩, ૬૧૪, ૬૨૩, ૭૧૦-
૭૧૩ ગુલુ : ૭૧૧; ૭૬૧, ની
કબર, ૫૯૭.

મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો; ૬૭, ૬૮, ૭૩,
૭૪, ૮૨, ૧૧૦, ૬૧૫, ૬૨૬,
૬૨૮, ૬૫૧. ૭૧૫, ૭૨૧, ૭૨૩.

મુઝફ્ફર હુસેન મીરજાં, ૭૪.

મુખારિઝ ઉલ મુલક, સુખો, ૨૧ નોં.
૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪.

ચંદયા ચિસ્તી, શેખ, કુતુંબ ઉંચ મદોના,
૬૮૯.

ચાકુખ ચિસ્તી, સૈયદ, ૬૮૭
રખિયાલ, પહે, અમદાવાદની પૂર્વે, ૧૮૯,
૧૯૩, ૨૨૯ નો. ૪૩૮, ૬૫૩,
૭૧૭.

રંગોળ: ૧૩૬, ૧૩૯.

રઘુનાથ મહિપત, સુખા, જુઓ કાકા
સાહેબ.

રઘુનાથરાવ પેશ્વા (રાધોખા) ૧૪૦-
૧૪૧.

રણછોડજીનું મંદિર, ૬૫૭,

રણછોડલાલ છોટાલાલ, ૧૭૩, ૩૬૧,
૩૭૮-૩૭૯, ૪૧૫, ૪૨૩, ૪૩૩,
૪૫૭, ૪૫૮-૪૫૯ ૪૯૦-૪૯૪,
૫૩૪, ૫૫૪, ૫૬૬, ૭૪૬-૭૫૨,
૭૫૫, ૭૫૬, ૭૬૩-૭૬૪.

રતનસિંહ લંડારી, મહારાજા અમેસિંહ
સુખાનો વહીવટદાર; ૧૩૪, ૧૩૫,
૧૩૬, ૧૩૭.

રમણભાઈ મહિપતરામ, સર; ૭૮૨-
૭૮૩.

રસુલદાર, અબ્દુલ લતીફ, સૈયદ; ૬૯૬.
રસુલાખાદ, પહે, શાહઆલમનો નિવાસ:
૧૬, ૧૩૫, ૧૩૭, ૨૨૧, ૫૯૯,
૬૧૨, ૭૧૯.

રહીમપુર: ૨૨૭.

રહેમતુલ્લા, શેખ, ૨૨૬, ૬૯૧-૬૯૨.

રાધાજી જીવાજી, સુખા, ૧૪૮.

રાધુ રામચંદ્ર, સુખા, બહેરા, ૧૫૨-
૧૫૩.

રાજનગર: ૪૯, ૨૧૨ નો, ૨૨૮.

રાજપુર, પહે, ૧૮૯, ૧૯૩, ૨૧૨ નો,
૨૧૮, ૨૨૮ નો, ૫૯૪, ૬૨૨,
૬૫૩, ૬૫૯; ની મસ્જિદ, ૨૮૩,
૫૯૪-૫૯૬, ૬૦૭, ૬૧૦; માં
નરસિંહજી, ૬૯૪.

રાજખાઈ, રાણી, ૫૯૭.

રાજવલ્લભ: ૩૧૮, ૩૨૦.

રાજશેખર કવિ: ૪ નો. ૬ અને નો.
૭ અને નો.

રાજ સાગર, સૂરિ, ૫૭, ૨૧૨ નો.
૪૦૧, ૭૩૬.

રાજુ સૈયદ, ૯૬-૯૭, ની કબર ૬૫૧.

રાધનપુર: ૭૨૯, ૭૩૧, ૭૬૨.

રામકૃષ્ણ હર્ષજી, શાસ્ત્રી, ૪૧૭, ૭૫૭.

રામચંદ્ર કશન, સુખા, ૧૫૨.

રામનાથ, મહાદેવ, ૩૮ નો. ૬૫૮.

રા' મંડળિક, ની કબર, ૬૪૭-૬૪૮,
૬૮૦.

રામ મોહનરાય, રાજા, ૭૬૦.

રાયખડ, લત્તો, દરવાજો: ૧૭, ૪૧,
૧૩૭, ૩૨૮, ૩૪૦, ૬૫૦, ૭૨૯.

રાયપુર, લત્તો, ૩૩૮-૩૩૯.

રુદ્ર દામા, ૨ અને નો.

રૂઝાંદે, વીરસિંહ વાઘેલાની સ્ત્રી, અડાલ-
જની વાવ ખાંધનાર, ૬૨૦-૬૨૧.

રૂપચંદ, સોનપાલનો પુત્ર, ૬૭૦; ની
સ્ત્રીઓનો પાળાઓ : ૬૬૮-૬૭૦.

રૂપપુર, ૨૧૫.
 રૂપમંજરી, રાણી (રૂપવતી) ૬૦૨,
 ૭૦૯, ની મસ્જિદ, (મીરઝાપુર)
 ૨૯૧, ૩૩૧ અને નોં; ૬૦૧-૬૦૪.
 રસ્તમ કુલીખાં : ૧૩૦, ૧૩૧ નોં;
 ૧૩૩ નોં. ૭૬૫.
 રસ્તમખાં, શાહજહાંનો નોકર, ૭૮.
 રસ્તમ બાગ : ૭૮, ૧૨૪, ૨૪૦; નો
 સ્થળ નિર્ણય, ૨૪૪, ૭૨૭.
 રસ્તમ મીરઝાં, મુરાદનો પુત્ર, ૭૮.
 રૈકુણ પંડિત, ૬૬૦.
 રેલ્વેપૃ : ૨૨૯.
 રો, સર ટોમસ, ૭૭ નોં, ૮૩, ૮૮,
 ૧૧૬.
 રોખટસ, જનરલ, ૧૭૧.
 રોખટસ, માસ્ટર, અંગ્રેજી કોઠીનો ઉપરી,
 ૯૧.
 લક્ષ્મીચંદ શાંતિદાસ, નગરશેઠ, ૭૩૭-
 ૭૩૮.
 લલ્લુ બહાદુર, ૭૬૮.
 લલ્લુભાઈ આશારામ, શાહ, ૭૭૫-
 ૭૭૬.
 લલ્લુભાઈ નગરશેઠ, ૧૬૯, ૭૫૪.
 લાટ, દેશ, ૨ નોં.
 લાર, બાબા, ૩૨ નોં.
 લાલભાઈ દલપતભાઈ, ૭૪૧, ૭૫૪.
 લાલશેકર ઉમિયાશંકર, ૭૭૫.
 લાંબણ સમય, કવિ; ૨૨૬, ૩૯૫,
 ૫૬૫, ૭૭૭.

લુલુપ, બાબા, ૩૨ નોં. ની મસ્જિદ,
 ૬૩૨, ૬૩૬.
 લોધીપુર, ૨૧૪.
 વખતચંદ ખુશાલચંદ, નગરશેઠ, ૧૫૬,
 ૬૬૬, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧.
 વખતસિંહ, મહારાજા, સુબો, અભેસિ-
 હનો ભાઈ, ૧૩૯.
 વજીદીન, અંલવી, શાહ, ૭૮, ૭૯,
 ૬૮૭-૬૮૮; નો રોજો : ૧૯૫,
 ૫૬૫, ૬૩૩, ૬૩૫-૬૩૬.
 વજીરપુર : ૨૨૫.
 વઝીરખાં : ૭૪, ૭૫.
 વડોદરા : ૮૧, ૧૩૪, ૪૨૩, ૫૧૫,
 ૬૧૪, ૬૫૫, ૭૭૦, ૭૭૩.
 વનિતા વિઆમ : ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૨૦.
 વજાદાર, બાબાસરા, ૮૭.
 વરાહ મિહિર : ૫૬૫.
 વલી (ચીનીપીર) પહેલા ઉર્દુ કવિ:
 ૫૬૫, ની કબર, ૬૫૨.
 વલ્લભ ભટ્ટ, ૭૭૭-૭૭૮.
 વલ્લભભાઈ જવેરભાઈ પટેલ, પ્રમુખ:
 અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી : ૧૮૫,
 ૩૬૧, ૩૭૯, ૪૨૮.
 વસંત વિલાસ : ૩૯૫-૩૯૬.
 વસ્તુપાલ : ૧૫ નોં.
 વામણ, સર દીનશાહ એદલજી; ૩૬૭
 નોં, ૩૬૮.
 વાડજ (વાડેજ) ગામ : ૨૨૮ નોં.
 વાત્રક કાંઠો : ૩ નોં. ૧૩૭.
 વાત્રક, નદી (વાર્તાધી), ૫ અને નોં,
 ૬ અને નોં.

વિક્રમાજીત: રાજા, પત્રદાસ: ૭૬.

વિક્રમાજીત, રાજા, સુંદરદાસ, ૮૬, ૬૬૯

વિજયદેવ, સૂરિ, ૧૮.

વિજયસિંહસૂરિ, ૧૮. ૨૨૮ નોં.

વિક્કરાવ બાલાજી, સુબા, ૧૫૨

વિક્કર સુખદેવ, ૧૪૧, ૧૪૨.

વિદ્યાપીઠ, ગૂજરાત, ૪૧૯-૪૨૦, તું
મકાન ૬૭૨.

વિમલ પ્રબંધ, ૩૯૫-૩૯૬, ૪૦૮-
૪૦૯.

વિલિયમ ફોર્સ, મુસાફર, ૧૧૭.

વિશલદેવ, મહારાજા, ૫૭૫.

વિહટિંગટન, મુસાફર, ૧૧૭, ૨૩૮,
૪૦૧.

વીરધવલ, મહારાજા, ૧૫ નોં. ૫૬૪.

વીરસિંહ, વાઘેલો, ૬૨૦-૬૨૧.

વેમણપુર, ૫૩, ૨૧૭.

વેણીલાઈ, દીવન, ૭૬૭-૭૬૮; ની
હવેલી, ૬૭૧.

વેલેન્ટાઈન, ૧૫૩.

વૈજનાથ: ૬ નોં.

વૈદ્ય સી. વી. ૭ નોં.

વ્રજલાલ કાળીદાસ શાસ્ત્રી: ૭૭૯.

ચંભુરામ: નાગર, ૧૪૩-૧૪૪, અને નોં.

ચર્કપુર: ૨૨૬.

ચાંબાં, બાગે, ૮૭, ૨૩૫-૨૩૬.

ચાંબાં, મલીક, ૪૩૮, ૫૯૫, ૭૧૬-
૭૧૭, તું તળાવ ૫૮૯; નો રોજો
અને મરિજદ, ૫૮૯.

ચાંતિદાસ, ઝવેરી, ૯૬, ૯૮, ૯૯,
૧૨૧ નોં. ૨૧૨ નોં. ૨૯૬, ૩૦૦,

૩૧૧, ૪૦૦, ૫૬૬, ૭૩૩-૭૩૭;

તું બંધાવેલું મંદિર, ૬૬૩, ૬૬૪,
(જુઓ ચિંતામણજીતું મંદિર.)

તું કુટુંબ, ૭૩૭-૭૩૮.

ચામળ ભટ્ટ: ૫૬૫, ૭૭૭.

શાહઆલમ, ૪૩૮, ૫૬૪, ૫૮૫, ૫૯૧,

૬૦૨, ૬૦૪, ૬૭૭-૬૮૧, ૬૮૫,

૬૯૪, ૬૯૫; નો રોજા અને મ-

કાનો, ૬૧૨-૬૧૫, ૬૧૬, ૬૪૮;

અને કાજી, ૬૮૦; અને જૂના-

ગઢ, ૬૮૦.

શાહજહાં, બાદશાહ ૫૦ નોં. ૭૮,

૮૫, ૮૮, ૯૩-૯૯, ૧૧૪, ૧૬૪,

૨૬૪, ૨૯૬, ૫૧૪, ૫૭૦, ૬૩૮,

૬૪૦.

શાહનવાઝખાં, સુબો, ઓરંગઝેબનો સ;

સરો; ૧૦૦-૧૦૧.

(મિયાં મંજલા)

શાહ ભીખન: ૧૬ નોં, ૭૪, ૧૪૦,

૧૪૭, ૬૮૧, નો રોજો ૬૮૨.

શાહપુર: ૨૧૩, ૩૩૫.

શાહ શેખજી, કુતુબે આલમના પૌત્ર.

૧૬.

શાહવાડી, ૧૮૯, ૧૯૩, ૨૨૮-૨૨૯,

૨૩૩-૨૩૪.

શાહીબાગ: ૩૬, ૩૭, ૭૯, ૮૫, ૮૬,

૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૯૩,

૨૩૨, ૨૯૮, ૩૭૭, ૫૯૦, ૬૦૪,

૬૦૭; નો સ્થળ નિર્ણય, ૨૪૨-

૨૪૩; નો મહેલ ૧૯૭, ૬૩૮.

શિકંદરપુર (જુઓ સિકંદરપુર) ૨૧૨

નોં; ૨૨૭.

શિખા, (જુઓ સીખી, આશાબીલની

કહેવાની પુત્રી) ૨૯ અને નોં.

શિવારામ ગારદી, ૧૪૬-૧૫૦
શીલાબુદ્ધીનાખાં: સુખો; ૭૨, ૭૩.
શેખ અહમદ અથવા મખદૂમ મિયાં,
૬૮૪.

શેખ પીર, અહમદપુરવાળા, ૬૯૫.
શેખ પીર, મહમૂદ એહજી, ૬૮૪.
શેખપુર: ૨૧૨ નોં. ૨૨૬, ૨૨૮ નોં.
૬૯૨.

શેખપુર ખાનપુર: ૨૨૯.

શેખ શીરાજ, ૬૯૫.

શેરખાં: ૭૩.

શેરપુર: ૨૧૪.

શેર બજાર: ૪૭૯-૪૮૩.

શેલુકર, કશનરાવ ભીમરાવ, સર સુખો:
૧૪૮-૧૫૧, ૧૫૭, ૧૬૧-૧૬૨,
૫૭૦-૫૭૧.

શેયસ્તખાં, સુખો, ૯૭.

શ્રી ક્ષેત્ર: સરખેજનું નામ, જુઓ સર-
ખેજ: ૭ નોં.

શ્રીનગર: અમદાવાદનું નામ: ૩૨ નોં.
૪૯.

શ્વબ્રદેશ: (સાખરકાંઠો) ૨, ૩, અને
નોં ૪.

શ્વબ્રવતી (સાખરમતીનું ખરૂં ગ્રામીન
નામ) ૨, ૪, ૬, ૭, ૧૦.

સેકરખાં, ની મસ્જીદ: ૬૦૭-૬૦૮.

સદરજહાં મૌલાના, ૬૯૫.

સદાશિવ ગણેશ: સુખો: ૧૪૭.

સદાશિવ રામચંદ્ર ૧૪૪, ૧૪૬, ૬૫૭.

સદુખા ભાટણ: ૧૫૩, ૧૫૪-૧૫૫ નોં.

સમધાર તીર્થ જુઓ સાતેરા.

સમર્પિ: ૯, ૧૯, ૬૬૧, ૬૯૭.

સમસારેશ્વર અગર સમસારસ્વત: ૬ નોં.

સફરખાં, બાખી, ૧૦૮, ૨૧૮, ૭૩૦,
૭૩૧.

સરકાર, પ્રો. જહુનાથ: ૭૭ નોં.
૧૦૦ નોં.

સરખેજ: ૫, ૧૭, અને નોં. ૬૫,
૯૨, ૯૫, ૧૭૧, ૧૮૯, ૧૯૩,
૨૭૯, ૩૭૭, ૪૩૮, ૪૫૨, ૬૦૧,
૬૧૫, ૬૩૧, ૬૬૨, ૬૭૫, તું
વાર્ણન, ૫૯૬-૫૯૮; ની મસ્જીદ,
૨૮૯.

સરદારખાં, નવાબ, ૧૦૧, ૧૦૬, ની
મસ્જીદ, ૨૯૬.

સરનાલ (ઠાસરા) ૬૯.

સર બુલંદખાં: સુખો; ૧૨૯, ૧૩૦ નોં.

સરાવતી, સાખરમતીનું નામ, ૭ નોં.

સરસપુર: ૫૩: (સેયદાબાદ) ૪૭,
૯૬, ૧૦૧, ૧૪૬, ૧૮૯, ૧૯૩,
૨૧૬, ૨૯૬, ૬૯૪.

સર્વતો ભદ્ર, નામની બાંધણી, શહેરોની
૩૧૯.

સલાખતપુર: ૨૨૬.

સલાખત મુહમ્મદખાં બાખી; ૨૨૬.

સલાહુદ્દીન, શેખ, ૬૮૪.

સહજનંદ સ્વામી: ૭૫૯-૭૬૦; સ્વા-

મીનારાયણનું મંદીર; ૩૦૦, ૩૪૧,
૪૦૧, ૪૧૭, ૬૩૭.

સાંકળેશ્વર જોષી: ૭૭૯.

સાતેરા, મહાદેવ, ૫ નોં.

સાદડી, (મેવાડમાં) તું જૈન મંદિર,
૨૬૮.

સાખરકાંઠો: ૩, ૪.

સાખરમતી; ૪-૯, ૩૩, ૪૭, ૪૮

૧૩૮, ૧૭૪, ૧૭૬, નો મહિમા;

૯, ૧૦; નો પ્રવાહ; ૮ અને નો.
૩૬-૪૧.

સાબ્રમતી: ૪ અને નો. ૫ અને નો. ૬.

સાબ્રમતી માહાત્મ્ય: ૪ અને નો. ૫
નો. ૩૫, ૩૮, ૧૮૩, ૬૬૧, ૬૬૨.

સારંગપુર: ૫૩, લત્તો, દરવાજો: ૬૨,
૧૭૬, ૨૧૦, ૨૧૭, ૩૨૧, ૩૨૫,
૩૩૩, ૩૩૮, ૩૬૧, ૬૧૧; ની
મસ્જિદ, ૫૮૮, ૫૯૨-૫૯૩; નો
રસ્તો, ૩૧૪-૩૧૮.

સારંગ, મલીક, કિવામ ઉત્ત મુલ્ક: સારં-
ગપુર વસાવનાર, ૬૪, ૫૬૪,
૫૯૨-૫૯૩, ૭૧૮; ની મસ્જિદ,
૬૧૧.

સાલાર શહીદ: ૬૯૭.

સાલ્વ, સૌભદ્રેશનો રાજા: ૩ અને નો.
સિકંદર, મીરતી સિકંદરીનો કતો; ૭૬,
૫૬૫, ૭૨૭, ૭૭૬.

સિકંદરપુર (શિકંદર કે શકંદરપુર);
૨૧૪, ૨૧૫ નો, ૨૨૮.

સિકંદરશાહ, સુલતાન, ૨૯૭, ૭૧૨-
૭૧૩,

સિદ્ધરાજ જયસિંહ; ૧૨.

સીઝર ફેડરીક, મુસાફર, ૧૧૮ નો.
૪૫૧.

સીદી ખશીર, ની મસ્જિદ, ૬૧૦-૬૧૧;
ના મીનારા, ૨૮૪-૨૮૫.

સીદી બાદશાહ; ની વાત; ૫૭૩ નો.

સીદી શહીદ (સૈયદ !) ૬૧૪, ની
મસ્જિદ (લાલ દરવાજાની);

૬૨૭-૬૩૧; સૈયદ અને શહીદ
શબ્દમાં થયેલો ભ્રમ; ૬૨૮.

સીદી સલીમ; ની હવેલી; ૩૩૯.

સીમી, રાણી, (અસની) ૬૨૩-૬૨૪,
૬૩૪, ૬૫૩, ૭૦૯; ની મસ્જિદ,
૨૮૯, ૨૯૨, ૨૯૫, ૨૯૭, ૩૩૧,
૬૦૩, ૬૨૩-૬૨૫; ના ગોખ,
૫૨૬.

સુંઘખામંદ્રોલ; દાની લીંબડા; ૫૯૨.
સુખત અલીખાં; ૧૨૮-૧૨૯, ૭૩૮,
૭૬૫.

સુખતખાં, કારતલખખાં, સુખો, ૧૦૦;
૧૦૫-૧૦૭, ૧૧૮, ૧૬૪, ૭૨૮;
ની મસ્જિદ, ૨૯૬, ૩૦૩, ૫૬૪,
૬૪૧, ૬૪૨.

સુરજખામ, શેઠ હઠીસિંહનાં મા; ૭૪૨.
સુરત, ૩૯૧, ૩૯૭, ૩૯૮, ૪૩૮,
૪૪૨, ૪૫૩, ૬૫૫.

સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, અમદાવાદની પહેલી
કોંગ્રેસનાં પ્રમુખ. ૧૭૭.

સુલતાનપુર; ૨૨૬.

સુવર્ણમતી, સાબરમતીનું નામ; ૭ નો.
સૈફખાં, (મુહમ્મદસરી અથવા સરીખાં)
૭૭, ૮૭, ૯૩, ૯૪, ૧૮૯, ૨૩૯,
૩૩૧, ૫૯૦, ૬૧૪, ૬૫૬, ૭૨૬.

સોમનાથ રૂપજીદાસ પટેલ, ૫૦૮.

સોમેશ્વર તીર્થ: ૬ નો.

સોમેશ્વર દેવ: ૭૬૨.

સોનપાલ: ૬૬૮-૬૬૯, સુંદરદાસ રાજા.
વિક્રમાજીત હોવાનો સંભવ, ૬૬૯.

સૌવીર, ૨ નો.

સાબ દેશ, ૩ અને નો.

ઉઝરત કુટુંબ: ૭૬૫-૭૬૬.

હજીરાની પોળ: ૩૭ નો. ૩૧૭-૩૧૮,
૬૪૮.

હઠીસિંહ કેસરીસિંહ, શેઠ, ૨૨૯, ૨૬૮,
૩૦૦, ૩૦૪, ૩૦૮, ૩૧૨, ૪૬૪,
૫૬૬. ૭૪૧-૭૪૫. નું મંદિર,
૬૬૩-૬૬૫.

હબ્બી અમીરો : ૭૨૨.

હમીદ કાજી : ૬૮૫.

હરકુંવર શેઠાણી : ૬૬૬.

હરખચંદ, લાલા, ૧૪૮.

હરડે ખાગ, ૨૩૬.

હરહરપુર : ૨૧૫.

હરિપ્રસાદ વ્રજરાય, ડૉ. ૩૬૧.

હરિદાસ વિહારીદાસ : ૭૭૨.

હરિરામ, મદનગોપાળનો ગુમાસ્તો :
૧૨૫, ૧૨૭.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ : ૧૨, ૩૮,
૭૭૬ નોં. ૭૮૧-૭૮૨.

હસન મુહમ્મદ ચિસ્તી : ૬૮૮, ની
મસજીદ (શાહપુર), ૨૬૫, ૬૩૧
-૬૩૨, ૬૩૬.

હર્ષદ, સર ટોમસ : ૧૧૮, ૨૩૮, ૫૦૬.

હાબ પટેલની પોળ : ૩૨૭ અને નોં.

૩૪૧, ૩૪૬ માં રઘુનાથજીનું
મંદિર, ૬૫૭.

હાજી અહમ્મદ : ઇતિહાસકાર : ૭૫,
૬૩૧ નોં.

હાજીપુર, ગામ, અમદાવાદથી ઉત્તરે

થોડા માઇલ છેટે, ૬૯.

હાજીપુર, પંડે, દિલ્હી દરવાજા બહાર,
૧૮૮, ૨૧૩, ૬૦૬.

હાથમતી, નદી, (હસ્તમતી) ૫ નોં, ૭.

હામીદખાં, નિઝામુલ્મુલ્કનો કાકો : ૧૨૯,
૧૩૦, ૧૩૧, ૭૩૮.

હાથોલ, ૨૬૭.

હાવેલ, ઈ. બી. ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૭૦.

હિડિંગા, નદી, ૬ નોં.

હિરણ્યમયી, નદી, હાલ હેણ્ણ, ૫ નોં.

હીમાભાઈ નગરશેઠ, ૪૧૨, ૪૨૩, ૭૩૯
-૭૪૦, ૭૪૩, ૭૪૪.

હીર વિજય સૂરિ : ૨૨૮.

હુમાયૂં, બાદશાહ, ૧૭, ૬૫, ૬૬, ૧૧૩,
૧૧૪ નોં, ૭૧૮, ૭૨૯.

હુલી, શીરાઝી, કવિ. તારીખે અહ-
મદશાહીનો કર્તા. ૨૭ અને નોં.
૪૧, ૫૨.

હેમચંદ્રાચાર્ય : ૪ અને નોં, ૬, ૭, ૧૨
નોં. ૫૬૫.

હેદરકુલીખાં : ૧૨૮.

હેબતખાં : ૨૧૪, ૨૧૫ નોં. ૫૭૭; ની
મસજીદ, ૨૦, ૨૭૯, ૫૭૬-૫૭૭,
૫૭૯.

હેબતપુર : દસકોઈનું ગામ : ૨૧૫ નોં.

હેબતપુર, પંડે : ૨૧૪, ૨૧૫ નોં.

હોળે કુટુબ : જુઓ કાંકરિયા તળાવ,
૨૩૨.

હોપ, સર. ટી. સી. ૪૯, ૧૬૬, ૧૬૭,
૨૮૨, ૨૮૬, ૩૮૯, ૫૬૪, ૫૬૫,
૫૯૯, ૬૦૬, ૬૧૧, ૬૨૮.